

THE
ARTHASÂSTRA
OF
KAUTALYA

with the commentary *Srîmûla* of
MAHÂMAHOPÂDHYÂYA
T. GAṆAPATI SÂSTRÎ,
HONORARY MEMBER OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF
GREAT BRITAIN AND IRELAND,

*Curator of the Department for the Publication of
Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.*

EDITED BY THE COMMENTATOR.

Part I—1 & 2 Adhikaranas.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANGORE.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS.
1924.

[The copyright in the text and in the first edition of the Com-
mentary in Sanskrit is reserved with the Government of
Travancore. All other rights in the commentary are re-
served with the author thereof.]

ARTHAŚASTRA

KAUTILYA

MAHABHARAT

THE ARTHAŚASTRA

OF THE COMMENTATOR

PART I—1st Adhyaya

ग्रन्थाङ्कः ७९.

कौटलीयम् अर्थशास्त्रं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
लण्डनपुरस्थराजकीयैष्याखण्डीयविद्यासेवकसमाजपूज्यसभ्यपदभाजा
महामहोपाध्यायेन
त. गणपतिशास्त्रिणा
विरचितया श्रीमूलाख्यया व्याख्यया
समुपेतं
तेनैव संशोधितम् ।

प्रथमः सम्पुटः — प्रथमद्वितीयाधिकरणे ।

तच्च
अनन्तशयने
महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन
राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोलम्बाब्दाः १०९९, क्रैस्ताब्दाः १९२४.

१० : द्वावन्

मालिङ्कि

विनायक

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

पुस्तकालय

To My August Sovereign,
COLONEL HIS HIGHNESS,
Sri Mula Rama Varma,
G. C. S. I., G. C. I. E.,
KULASEKHARA KIRITAPATI,
Whose Auspicious Rule
Has surpassed
In Beneficence, Wisdom and Prosperity,
The record
Of even the Narendra of Kautalya,
I Dedicate,
By Gracious Permission,
This edition of the renowned Arthasastra
Of the illustrious Sage,
Whose pre-eminence in every Sastra
Was only equalled.
By his transcendent Skill
As Administrator, Reformer and Statesman,
Along with my Bhashya
SriMulam.

To My August Sovereign
Governing His Majesty
The British Emperor of India
In Honour and Prosperity
Whose Auspicious Rule
Influence
In Honour and Prosperity
The recent
Of even the Nations of Kailash
I desire
By Gracious Permission
This edition of the renowned Anubhava
Of the illustrious Sage
Whose pre-eminence in every branch
Was only equalled
By his transcendent Skill
As Administrator, Reformer and Statesman
Along with my Bhakti
Siddhanta

INTRODUCTION.

It gives me great pleasure to announce that the Trivandrum Sanskrit Series has now been enriched by the addition of the important work, the Arthasāstra of Kautālyā. An edition of this work based on a single manuscript was first brought out in the year 1909 by Mr. Shāma Sāstrī B. A., PH. D., in the Mysore Government Sanskrit Series. When I read through it with an amount of concentration which the rareness and the merit of the work would demand, I found it abounded with errors, such as, the word of a previous sentence joined to a subsequent sentence and vice versa. The work has apparently a simple style and a choice vocabulary, but the nature of the subjects dealt with is such that even a talented pandit cannot hope to easily understand it. What then will be the condition if it contains errors too? It then struck me that a fresh edition, based on sufficient manuscript materials, was indispensable.

Accordingly, I made a search for new manuscripts and lighted upon two palm-leaf manuscripts of the work among a large number of other important works, in the library of Swāmiar Maṭham at Thiruppārpu near Kottayam in North Travancore. They are complete and written in Malayalam characters and almost free from errors. One of them, marked ॠ in this edition, appears to be three or four centuries old and many of its leaves are either extremely decayed or missing. The other marked ॡ is a recent manuscript and is about a century old. The Madras Government Oriental manuscripts Library also contains two manuscripts, one being an almost correct copy of a palm-leaf manuscript in Malayalam characters belonging to the Raja of Edappalli in the Travancore State, while the other in Telugu characters, transcribed from an incorrect Telugu manuscript beginning from the 7th prakaraṇa in the Kaṇṭakasodhana Adhikaraṇa. These two are marked ग and च respectively and variants have been taken from them. A fifth manuscript copy also was found to exist in the Government Mss. Library Cochin, but this was even more worn-out than the manuscript ॠ. It bears striking resemblances to the latter in respect of size,

characters and hand-writing. But in view of its exceedingly decayed condition, I have not made use of it.

When I set about revising the text with the help of these materials, I heard that Mr. Shāma Sāstrī had rendered his edition into English. I obtained a copy of it in order to see whether it would be of any use to my edition.

But it seemed to me that many passages were not correctly translated. For example:

‘मर्यादां स्थापयेदाचार्यान्मात्यान् वा य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छाया-
नालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः ॥’

(1-अधि. 7-अध्या.)

After giving general instruction in regard to some of the duties of Kings, Kaṭalya mentions in the above passage the supreme duty of making Āchāryas and ministers a barrier, as it were, of the Kings. The meaning of the passage is, that a King should appoint, as a barrier, either Āchāryas or Ministers who would boldly and effectively check him whenever he shows inclination to stray away from the path of righteousness. Here, Kaṭalya gives expression to a noble conception of Government, the summum bonum of the subjects, namely, a King, though he has control over all his subjects, should appoint certain persons who would keep him under control. Mr. Shāma Sāstrī has taken the passage in quite a different sense. He renders it thus: “those teachers and ministers who keep him from falling a prey to dangers, and who, by striking the hours of the day as determined by measuring shadows warn him of his careless proceedings even in secret shall invariably be respected.” I do not see how this meaning was made out. If the word मर्यादा is taken as meaning ‘respect’ in Sanskrit as it does colloquially in Tamil, Telugu and Canarese, those who study the Arthasāstra will not grasp the real meaning and perceive the noble conception of Āchārya Kaṭalya. Now, it appeared to me that the purification of the text alone will not suffice, that the meaning has also to be preserved from misinterpretations and, to attain this object, a commentary should also be added to the text.

After a persistent search, I obtained manuscripts of two commentaries from the Madras Government Oriental library. One of them was a fragmentary copy of a learned Sanskrit commentary, called Pratipadapanchikā by Bhaṭṭasvāmin,

3. Necessity for adding a commentary to the text.

4. Fragments of ancient commentaries secured.

containing the portion from the 8th to the last chapter of the second adhikaraṇa only. The other contained a portion of a commentary known as Nayachandrikā by Mādhavayajvan from the 7th Adhyāya in the 7th adhikaraṇa up to a portion of the 4th adhyāya in the 12th adhikaraṇa. Their source appears to be a palm-leaf manuscript belonging to the Kerala country. But they were so full of errors and gaps that it seemed a hopeless task to make anything out of them without the help of better manuscripts. In these circumstances and as there appeared to be no chance of discovering other manuscripts, I did not think it advisable to send the fragments to the press. But I worked at them strenuously and understood the text-portions handled therein. Besides, a palm-leaf manuscript of an ancient Malayalam version of the Arthasāstra on the line of Bhaṭṭasvāmin's commentary was found to exist in the Palace Library. It runs up to the end of the 7th adhikaraṇa and appears to be about two or three centuries old. An exactly similar copy was also found in the Madras Government Oriental Manuscript Library and I had occasion to make use of it. But the copies of the Malayalam version were defective, containing omissions of many passages, of even five or six chapters consecutively in one place; yet they were of considerable help to me in determining the correct readings and in understanding the text. These were all the materials I had the good fortune to collect.

The work teems with several topics, which, owing to their technical character, can be grasped only with the help of traditional instructions or commentaries. In the absence of these materials, our ignorance in regard to many topics would be perpetual.

When the meaning of the text was somewhat grasped after spending many laborious days over the materials, the desire arose in me to place it before the public. Since no ancient commentary in its publishable shape is available, I thought of writing one of my own and wrote it on the method of the ancient commentaries. I have given my commentary the significant name of "Srīmūlam"—literally, the source of prosperity—after the name of His Highness the Mahā Rāja of Travancore Srī Mūlam Tirunāl, whose enlightened patronage has ever been the pole-star in my literary enterprises. The text along with the commentary is now being printed.

5. Preparation of
a new commentary.

When the meaning of the text was somewhat grasped after spending many laborious days over the materials, the desire arose in me to place it before the public. Since no ancient commentary in its publishable shape is available, I thought of writing one of my own and wrote it on the method of the ancient commentaries. I have given my commentary the significant name of "Srīmūlam"—literally, the source of prosperity—after the name of His Highness the Mahā Rāja of Travancore Srī Mūlam Tirunāl, whose enlightened patronage has ever been the pole-star in my literary enterprises. The text along with the commentary is now being printed.

In the present edition, the text has undergone a scrutinising search in the light of the new materials and consequently, it can be said to have assumed quite a new shape. Variant readings in good numbers and of considerable importance, that are not seen in the Mysore edition, have been inserted while spurious ones are all eliminated and other errors rectified. Such of the variants that have special import to convey are dealt with in the commentary. Improvements of this nature will be obvious from a perusal of the text and the commentary.

6. Distinguishing features of the new edition.

The text together with the commentary has grown bulky and it is therefore proposed to issue it in three parts. The first is now issued; the second and the third will follow in due time.

7. The book divided into three parts.

There are 15 adhikaraṇas in this work and the first part contains the first two adhikaraṇas. The next six adhikaraṇas will go to form the second part and the rest the third. The first adhikaraṇa known as वैयर्थिकाधिकरण consists of 21 chapters and the second अध्यक्षप्रचाराधिकरण is made up of 36 chapters. The contents of these two adhikaraṇas are given in the list attached to this part.

The author of this work is the venerable āchārya, known by the three names, Kauṭalya, Chāṇakya and Vishṇugupta. He was called Kauṭalya having been born in Kuṭāla Gotra and Chāṇakya after his native land Chanaka. The name Vishṇugupta "protected by Vishṇu"—was given him by his father during the nāmakarana ceremony. Kautilya (इकारमध्य) is certainly a misnomer. For, neither the term Kautilya nor its root Kuṭāla is explained in Nighaṇṭus as Gotrarishi and crooked. On the other hand, the word Kuṭāla is mentioned by Kesavasvāmin in his Nānārthārnava-samkshepa as meaning both Gotrarishi and an ornament—

8. Kauṭalya and his other names

“अथ स्वात् कुटलो गोत्रकृत्युषौ पुंसि नप् पुनः ।

विद्यादाभरणेऽथ त्रिः कुटिलं कुम्चिते भवेत् ।

तगरे क्ली तगरपादिकायां स्त्रियामिति ॥”

From this it is clear that Kauṭalya is the correct name having for its root Kuṭāla. It is further corroborated by the fact that all the manuscripts of the text and the commentaries noticed before, read throughout as Kauṭalya and not

Kauṭilya. But the mistake was observed and corrected by me only after the first 40 pages were printed.

History has it that Āchārya Kautalya, having been slighted by the Nandas, overthrew them and placed Chandragupta Maurya on the throne of the Magadha empire. The Archaeological researches of India have shown that Chandragupta reigned from 321—298 B. C. and Kāmandaka and other later writers on Indian polity refer to Kautalya and his Arthasastra as authority for their works.

It may be said that Visvarūpāchārya alias Suresvarāchārya, a disciple of the great Sankarāchārya, does not mention Kautalya and his Arthasāstra when dealing with topics relating to Arthasāstra in his commentary, Bālakrīdā, on the Yājñavalkyasmṛiti (T. S. S. No. 74). But, from this, it must not be hazarded that either Kautalya was not earlier than Visvarūpa or unknown to the latter. For, though Visvarūpa knew the Arthasāstra of Kautalya, there are grounds to justify his omission to make mention of it, as will be seen from the following quotation from my introduction to the Bālakrīdā:—

“It is, however, a special feature of the Bālakrīdā evidencing to its high antiquity as well as its author’s regard for ancient works, that among the multitude of works and authors that it cites as authority, there is none that is generally assigned to the Christian era, but all of them, being Vedic works and Smritis of the Vedic type and their authors, belong to the centuries that preceded Christ. Then again, when context required quotations from an authority on the Arthasāstra, our author does not resort to Kautalya but to Brihaspati* and Viśālākṣha, the predecessors of Kautalya, as is seen from the following:—

* A manuscript of the work called Bārhaspatyasūtra exists in our possession and also in the Government Oriental Mss. Library Madras; and it has recently been published in Devanagari characters, in Lahore. I doubt whether that work is the Arthasāstra of Brihaspati quoted by Kautalya. For, no subject of importance pertaining to Arthasāstra is dealt with in it; its merit as a literary composition is of a poor order and the present quotations from Brihaspati are not also found in it. Besides, while Kautalya says that, according to the school of Brihaspati, the Vidyas are two viz., Vārta and Dandanīti, “वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः” (Vainayikadhikārika, Adhyaya 2) the statement “दण्डनीतिरेका विद्या” found in the published Bārhaspatyasūtra is a point not in favour of its authenticity. But probably it is a work of trifling interest having a few maxims gathered mainly from the Arthasāstra of Brihaspati; just like the small work which, with some moral sayings of the Arthasāstra of Kautalya, goes by the name of Chāṇakyanīti or Chāṇakyasūtra and is published as a work of Chāṇakya.

“यदाह बृहस्पतिः—‘स्वधर्मविदनुरक्तः शुचिरनुद्धत उद्युक्तो देशकालविधी-
तिनिगमेतिहासकुशलोऽन्यसनी मृदुरर्थशास्त्रकृतयोग्यो हस्त्यश्वपुरुषाचाराहोरात्रयाम-
निर्गमाविनिश्चितमतिश्च स्वपरबलबलाबलज्ञो बलाधिकृतः सेनापतिः स्यात् । कुलाढ्य
उद्युक्तो मृदुरुदात्तः समरचितः शूरोऽनुरक्तोऽभेद्यः पत्तिविशेषज्ञ इक्षिताकारकुशलः
प्रतिहारः स्यात् । वनकुलकालजातिसात्म्यगुणवयःशीलायुरादानगमनकल्पनावान्
ह्यपगतभयो विजयोजितमना हस्त्यध्यक्षः स्यात् । क्षेत्रजातिसात्म्यगुणलक्षणवाहना-
स्त्रज्ञोऽत्यर्थसमर्थः शुचिरनुद्धतोऽनुरूपोऽश्वाध्यक्षः स्यात् । सन्धिभेदसन्धानस्थानज्ञो-
ऽनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालज्ञो दर्शनीयो नीतिगतिज्ञः प्राज्ञो वाग्मी दूतः
स्यात् । उभयत उत्तमवंशप्रभवः शुद्धो मनुर्वृहस्पत्युशनःशास्त्रविद् दण्डनीत्यादि-
कुशलोऽशठोऽजिह्वः सम्मानासम्मानाविकृतो विगतभीः कार्याकार्यदिनिश्चितमतिर-
हार्यः सर्वोपधाशुद्धो गूढमन्त्रो मन्त्री स्यात् । अविकार्योऽविकलेन्द्रियः प्रतापवान्
सुभगः सुमुखोऽकृपणोऽप्रमादी दक्षो दाक्षिण्यचारित्ररक्षणार्थमधिकरणसन्दिग्धविवेक-
कटुपरिकः स्यात् । इति ।” (Yājñavalkya Adhyāya I, Sloka 307).

तथाच बृहस्पतिः—‘ब्रह्मशङ्खस्तुतिपुण्याहशब्दैर्विबुध्योत्थाय सन्ध्यामुपास्य देव-
पितृब्राह्मणान् मनसा वा नमस्कृत्य धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धावन्चकगृहीतायुधाया-
तयामविश्वासोत्पन्नासखपरिवृतः’ इति” (Yājñavalkya Adhyāya I, Sloka
“एवञ्च विशालाक्षः—
323).

वन्यान् वनगतैर्नित्यं मण्डलस्थास्तथाविधैः ।

चारैरालोच्य सत्कुर्याज्जिगीषुर्दूरदीर्घदृक् ॥”

(Yājñavalkya Adhyāya I, Sloka 328).

This, I think, is quite as it should be. For it is the proper practice of a commentator that he should supply deficiencies in the statements of an author, advisedly left out to be learnt from other sources, by having recourse to those writers who are known either as ancient or as contemporary authority to the author himself, but not to those that are posterior to the author. Visvarūpāchārya must have taken the Arthasāstra of Brihaspati and Visālāksha to be Ārsha works known to Yājñavalkya and therefore quoted from them to supplement Yājñavalkya's statements, but not from Kaṭṭalya who was posterior to Yājñavalkya. And as for the fact that Kaṭṭalya was later than Yājñavalkya there need be no shadow of doubt. When dealing with Pratilomajaputras i. e. sons begotten by men of lower through women of higher castes, Kaṭṭalya defines Sūta as a son begotten by a Kshatriya through a Brāhmaṇa woman and Māgadha as a son begotten by a Vaisya through a Kshatriya woman, and hastens to restrict the application of

* Brihaspati mentions his name in his work as does Kaṭṭalya.

his definition in the case of Sūta of Puranic celebrity, and Māgadha the Panegyrist, both sprung up from the holy sacrificial ground of the king Prithu, by way of saying 'पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः'. (Kauṭalya Adhyāya-64). This means that Sūta otherwise known as Romaharshaṇa who narrated the Puranas to Saunaka and Māgadha who is mentioned along with Sūta in the Puranas, are distinct from Sūta and Māgadha born in the inverse order of castes; and that both of them excel the Brāhmaṇas and Kshatriyas in purity of birth. This is quite in keeping with the Puranas which state,

‘इस्ते तु दक्षिणे तस्य दृष्ट्वा चक्रं पितामहः ।

विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥

तस्यैव जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ! ॥

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥’

(Vishṇu Purāṇa, Aṃsa I Chap. 13).

‘ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।

पृथदाभ्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥

वक्त्रा वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलधर्मवित् ।’

(Agni Purāṇa Chap. I).

‘त्वया सूत ! महाबुद्धे ! भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।

इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥

त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।

सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः ॥’

(Kāurma Purāṇa Chap. I).

That is Sūta of Puranic celebrity, the pupil of Vyāsa, not being horn of the womb of a mother, was far above the Sūta of the Pratilomaja class and he was a Brāhmaṇa and an incarnation of God. Hence it is possible to infer that Kauṭalya otherwise known as Chāṇakya knew well of Sūta, the Puranas as well as their wide celebrity. It is certain, therefore, that centuries must have intervened between Sūta and Kauṭalya before the latter could have believed in the works of Sūta as Puranas of archaic celebrity. When it is said that Sūta flourished centuries before Kauṭalya, it naturally follows that Yājñavalkya (or a pupil of his), the author of the smṛiti, who studied his Yājurveda under Vaisampāyana, a contemporary of Sūta, also lived long before Kauṭalya.

And accordingly we see that Kauṭalya reveals his high regard for and acquaintance with the Yājñavalkyasmṛiti by

adopting it *ad verbum*, *ad sensum* as well as by explaining and supplementing it when the latter treats of Sāhasadandas in the second Adhyāya. The following are quoted here as instances. Here is a sloka from the Yājñavalkyasmṛiti:—

‘करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्ये दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥’

and a sentence of similar nature from Kauṭalya is this:—

मृतकल्पमशोणितं व्रतो हस्तपादपाराश्रिकं वा कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः ।
पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनासाछेदने व्रणविदारणे चान्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः ।’

(Dharmasthīya Adhyāya 19).

Here are other slokas from the Yājñavalkyasmṛiti:—

‘स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥

वृषधुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भघिनाशकृत् ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

पृथामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥’

The following are the parallel sentences from Kauṭalya:—

‘विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यान् स्पृशतः, प्रत्यासन्नमा-
पद्यनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः शत्याः (दण्डाः) ।

शाक्यजीवकादीन् देवपितृकार्येषु भोजयतः शल्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुं-
स्त्वोपघातिनो, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिनेययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परम-
पतितं त्यजतः स्वार्थाभिप्रायातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः,
कान्तारे मध्यमः ।’

(Dharmasthīya Adhyāya 20).

Compare one more instance from the Smṛiti:—

‘अबन्ध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥’

with Kauṭalya’s,

पुरुषमबन्धनीयं बध्नातो बन्धयतो बद्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं ब-
ध्नातो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः ।’

(Dharmasthīya Adhyāya 20).

It can be clearly seen from the above quotations of Kautālyā that the words in black alone are his own and that the rest are the same as those found in the Smṛiti. The word स्वच्छन्द in the line स्वच्छन्दविधवागामी is an adverb and means "of one's own accord but not with the consent of Vidhavā", while च्छन्दवासिनीम् in Kautālyā means छन्देन वसन्तीम् that is, remaining taciturn without feeling lustful. When Kautālyā says शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतः, we should not take it to be anything other than his comments on अयुक्तं शपथं कुर्वन् of the Smṛiti. शपथवाक्यानुयोग means the demand of judges for statements on oath from witnesses and others. It is निसृष्ट i. e., permissible for Judges, they being authorised in it for the conduct of judicial investigations. What is निसृष्ट for one is also युक्त i. e., a right for the same, as it comes within the sphere of one's duties or as it is worthy of being done by the same. While for others it is अनिसृष्ट and अयुक्त as it does not come within the sphere of their duties or as it is not worthy of being done by them. It follows from this that the words निसृष्ट, युक्त, स्वाधिकारविषय and अनुष्ठानार्ह are of the same meaning as also the words अनिसृष्ट, अयुक्त, स्वाधिकाराविषय, and अनुष्ठानानर्ह are, contrarily. And in the opinion of Kautālyā this unauthorised demand for statements on oath is what is meant by the word शपथ of the Smṛiti. But the Mitāksharā gives quite a different interpretation of the passage without consulting Kautālyā on the point.

Similarly, we should explain the sentences अयोग्यो योग्य-कर्मकृत् and युक्तकर्मणि चायुक्तस्य to be of the same meaning. योग or नियोग means a privilege and one having योग is युक्त and one deserving of योग is योग्य. Thus the difference between योग्य and युक्त is but nominal and both really mean the same thing."

Again, Yājñavalkya omits to mention the punishment for throwing filth such as urine, dung etc upon others, but his commentator, Visvarūpa, tells us that the word निष्ठ्यूत in 'अमेध्यपाणिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः' (याज्ञवल्क्य. अध्या. २. श्लो० २१८.) is indicative of and includes also the urine, dung etc. And, what the word निष्ठ्यूत indicates, Kautālyā expresses explicitly in 'तैरेवामेध्यैः पादष्टीविकार्या च षट्पणः । छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वादशपणः ।' Thus, it is evident that Kautālyā was indebted to the Smṛitis and his position in respect of the Smṛitis was that of a commentator. It, therefore, follows that the contention, namely Yājñavalkya is posterior to Kautālyā, is untenable.

It is clear, from a perusal of the Arthasāstra, that Kautilya was a master in the varied fields of knowledge, and that he was the possessor of an intuitive vision. Hence, it is not improbable that he should have tried his hand on other Sastras too. We know that the commentator, Bhattasvāmin, has referred to a work called Dhātu-Kautilya in the Ākarakarmāntaprayavartana and Varāhamihira quotes him in the Brihatsamhitā thus:—

‘अप्यर्णवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचि-

दासादयेदनिलवेगवशेन पारम् ।

न त्वस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य

गच्छेत् कदाचिदनुभिर्मनसापि पारम् ॥’

(Part I. p. 68).

Besides, the author of the commentary, Jayamangala, on the Vātsyāyanā Kāmasūtra, commenting on म्लेच्छितविकल्प refers to a work of Kautilya—

“तद् यथा कौटलीयं—

दादेः क्षान्तस्य कादेश्च स्वरयोरुभयोरपि ।

बिन्दूष्मणोर्विपर्यासाद् दुर्बोधमिति संज्ञितम् ॥”

There are some archaic usages in the work such as पश्चाहः उभयतोरान्नम् and these are reserved for consideration in the last part of the work.

Kautilya often refers to his predecessors in the field whose names are as follow:—

12. Predecessors of Kautilya.

- (1) Mānavas (the followers of Manu).
- (2) Bārhaspatyas (the followers of Brihaspati).
- (3) Ousanasas (the followers of Sukra).
- (4) Bhāradvāja (Dronāchārya).
- (5) Visālāksha.
- (6) Parāsara (प्रसिद्धः).
- (7) Pisuna (Nārada).
- (8) Kaṇva (Kaṇva).
- (9) Vātavyādhi (Uddhava).
- (10) Bāhudantīputra (Indra).

Among these ten founders of the school of Arthasāstra, nothing particular is known about Visālāksha, but passages from his Arthasāstra, cited by Visvarūpa, have already been given.

The Arthasāstra describes a method of Government by which a king should rule for the welfare of his millions of subjects, just as a learned householder, treading the path of virtue, alert in the performance of his duties, ever cautious and dexterous in preventing the treachery of his enemies, works so ably for the well-being of his own family. There is no legitimate taxation of the subjects, no fair distribution of wealth, which is not touched upon in this work. Kautilya advocates a system of watching the conduct of the subjects as well as of officers of grades and of meting out punishment to them when found guilty, which will tend to prevent quarrels between subjects, oppressions by officers and courtiers and seditious propaganda. The institution of espionage is mentioned as the life-blood of Government, a means to ascertain the purity or impurity in the conduct of all subjects. To be brief, protection of one's own Kingdom first and when that is ensured, enterprise for the acquisition of enemies' territories—this is the sum-total of the duties of a king and the best methods of achieving it are discussed fully in the work. In all respects, the Arthasāstra of Kautilya surpasses all other similar sastraic works and we are led to infer that the Government of the ancient kings in India, based on the principles of Kautilya, existed for the ultimate benefit of the governed and excited universal admiration.

The publication of an adequate English rendering of the Arthasāstra, which would be in accord with the correct interpretations proposed in the commentary now presented to the world, and which would illustrate the text by abundance of historical notes, will prove a very real boon to the cause of the study of Indian polity. I have hopes that the task will be undertaken and accomplished in the not distant future, by a scholarly friend, who has given many years to the study of the Arthasāstra.

Trivandrum, }
4-6-1923.

T. GAṆAPATI SĀSTRĪ.

उपोद्धातः ।

दिष्ट्या वर्धते अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिरियम् अर्थशास्त्रस्य कौटलीयस्य सम्यक्संशोधनादिप्रत्यग्रसमुचितप्रतिकर्मसम्पद्योगसुखोपयोज्यतां नीतस्य चिरादात्मनि ग्रथनमासादयन्ती ।

अर्थशास्त्रं नामेदं हस्तलिखितैकादर्शाश्रये श्रीमति शामशास्त्रिणि शोधके मैसूरराजकीयग्रन्थमालायां १९०९ तमे क्रैस्ताब्दे प्रथमं प्रकाशितमासीत् ! अपूर्वं ग्रन्थ-
 १. अर्थशास्त्रस्य सं- शोधनावश्यकता ।
 रत्नमित्यास्थोद्रेकप्रगुणितावधानचेतसा तस्मिन् मया सपदि परिशीलिते बह्व्यः पाठाशुद्धय उपलब्धाः, पूर्ववाक्ययोज्यस्य पद-
 स्योत्तरवाक्येन सह योजनमुत्तरवाक्ययोज्यस्य पूर्ववाक्येन सह योजनमित्येक-
 ज्ञातीयं च बहुशो दृष्टम् । ललितोचितपदवाक्यरचनरुचिरोऽप्ययं शास्त्रग्रन्थः
 प्रमेयमाहात्म्यात् पण्डितेनाप्यभियोगवता दुरवबोधार्थः; सोऽपि चेदशुद्धपाठः
 का वार्तेति चिन्तयतो मे तदैवाङ्कुरितः कश्चिदभिप्रायः — अर्थशास्त्रस्यानेका-
 दर्शसंवादेनेन मूलं सम्यक् शोधयित्वा मुद्रयेयं, कथमन्यथा ग्रन्थस्याविकृतं
 स्वरूपं कृतरक्षं स्यादिति ।

तत आदर्शान् प्रयत्नतो विचिन्वता एतद्राज्यान्तर्गततिरुपार्पुप्रदेश-
 वर्तिनो यतीन्द्रमठस्य ग्रन्थालयाज्जराजर्जरमहार्घ-
 २. नवादर्शार्जनम् ।
 नानाग्रन्थावतंसिताद् द्वौ अर्थशास्त्रस्य कौटली-
 यस्य समग्रौ तालपत्रादर्शौ केरलीयलिपी शुद्धप्रायौ मया समासादितौ । तयो-
 स्केः जीर्णनुदितबहुपत्रः त्रिचतुरशतवर्षवृद्धप्रेक्षणीयः क.संज्ञः, अन्य उपशत-
 वर्षदेशीयो दृढपत्रः ख.संज्ञः । मद्रास्राजकीयहस्तलिपिग्रन्थसंग्रहे च द्वावा-
 दर्शौ दृष्टौ, ययोरेक एतद्राज्यान्तर्गतेटप्पळ्ळिराजभवनसम्बन्धिकेरलीयलिपि-
 तालपत्रग्रन्थात् प्रतिरूपितः समग्रः शुद्धप्रायः, अपर आन्ध्रलिपिग्रन्थादशुद्ध-
 मायात् कुतश्चित् प्रतिरूपित आन्ध्रलिपिः कण्टकशोधनाधिकरणीयसप्तमप्रक-
 रणोपक्रमः । आभ्यां ग. घ. संज्ञाभ्यां पाठभेदाः सर्वे पृथगुच्चित्य संगृहीताः ।
 पञ्चमोऽपि कश्चिदादर्शः कोच्चिराजकीयग्रन्थशालायां दृष्टः । किन्तु सोऽस्म-

दीयस्य क-संज्ञादर्शस्य ज्येष्ठो लिप्याकृतिपरिमाणैः समान एकहस्तलिपिकरः
प्रतिपत्रत्रुटितभूयिष्ठांशः स्पर्शासह उपयोगाक्षम इत्युपेक्षणीयः संवृत्तः ।

इमामादर्शसम्पदमवष्टभ्यारब्धे कौटलीयस्य मया संशोधने कापि

३. व्याख्यानयोज-
नावश्यकता ।

वार्ता समाकर्णिता — कौटलीयस्य नाम मैसूरराज-
कीयग्रन्थमालायां प्रकाशितस्वरूपस्य शोधकः कम-

प्याङ्गलभाषानुवादमपि प्रणीय प्रकाशितवानिति । समानीतश्चासौ आङ्गलभा-
षानुवादः, सोऽस्मद्यत्नस्य किञ्चिदुपकरिष्यतीत्याशया । किन्तु तस्योपोद्धाते-
ऽनुवादकेन स्वयमेवोक्तं — नायं मूलस्याभिरूपोऽनुवाद इति । पुस्तके च
बहवो मूलांशाः कृतसन्देहाङ्का एव दृष्टाः । अकृतसन्देहाङ्केष्वपि तेषु बहवो-
ऽसम्यक्प्रकाशितार्था उपलब्धाः । तत्रैकमुदाहरणार्थं दर्शयामः —

अस्ति हि प्रथमाधिकरणस्य सप्तमाध्यायशेषे वाक्यं — “मर्यादां
स्थापयेदाचार्यान्मात्यान् वा य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छायानालिकाप्र-
तोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः” इति । राजर्षिवृत्तस्य कांश्चित् प्रका-
रान् प्रथममभिधाय सर्वोत्कृष्टः प्रकारोऽनेन वाक्येनोपदिश्यते आचार्यामात्य-
मर्यादीकरणं नाम ! उत्पथप्रसक्तमात्मानमनिवारिताः सन्तो ये वारयेयुः,
तथाविधानाचार्यान्मात्यांश्चात्मनो मर्यादामिव मर्यादाम् अलङ्घनस्थानं स्थाप-
येत् आत्मनो नियामकान् कल्पयेदिति तदर्थः । अर्थविशेषमीदृशमुपदिशता
चाचार्येण राजा सर्वनियामकं सन्तमात्मानमपि नियन्तुं कांश्चिदवश्यमधि-
कारयेदित्येवंरूपः सर्वजनैकान्तहितः परमोदारः स्वाभिप्राय आविष्कृतो
भवति । स एष वाक्यस्यार्थ आङ्गलभाषानुवादकेन नोपात्तः किन्त्वन्यथै-
वार्थः प्रतिपन्नः । स एवं ब्रूह — ‘आचार्यान्मात्यान् वा पूजयेदि’ति ।
अयमर्थः केन पदेन कया वृत्त्या समर्पित इति न वयं विद्मः । यदि मर्यादा-
शब्दस्य कर्णाटद्वमिलान्द्रादिभाषाव्यवहारगतबहुमानार्थत्वप्रसिद्धिविस्तम्भात्
संस्कृतेऽपि बहुमानार्थत्वमुच्येत, हन्त तर्ह्यनुवादप्रमाणका व्युत्पत्तिरस्यः पदा-
र्थमग्राहिताः स्युः, अभिप्रायमहिमानं च यथोक्तमाचार्यस्यानुवादभक्ता अग्रा-
हिताः स्युः । अन्यदप्येवञ्जातीयमनुवादे बहु द्रष्टुं शक्यम् । तेनेयं मे बु-
द्धिरुत्पन्ना — कौटलीयस्य मूलशोधनमात्रेण न किञ्चित् कृतं स्यात्, अ-
र्थोऽपि तस्या निदर्शितगुणाङ्गलभाषानुवादादिसुलभाभ्योऽन्यथाप्रतिपत्तिभ्यो
रक्षणीय इति, अर्थाद् अर्थशान्त्रं व्याख्यानोपेतं कृत्वा प्रकाशयेयमिति ।

अथ कृते व्याख्याविचये प्रतिपदपञ्चिका नाम श्रीभट्टस्वामिप्रणीता
 प्रौढस्वभावा काचिद् व्याख्या द्वितीयाधिकरणाष्टमा-
 ४. प्राचीनव्याख्यांश-
 लाभः । ध्यायादिस्तदधिकरणसमाप्त्यन्ता मद्रास्राजकीयग्र-
 न्थशालातो लब्धा, अन्या च श्रीमाधवयज्वप्रणीता

नयचन्द्रिकाख्या सप्तमाधिकरणीयसप्तमाध्यायादिद्वादशाधिकरणचतुर्थाध्यायै-
 कदेशावसाना । उभे अप्येते केरलदेशलब्धजीर्णतालपत्रमातृकातः प्रतिक्रु-
 पिते । अशुद्धयश्च तयोस्तथाविधाः, यथा मातृकान्तराण्यनुपजीव्य शोध-
 यितुं न शक्याः, बहुलाश्च ताः । ग्रन्थपङ्क्तयश्च तयोर्वहुत्र परिलुप्ताः । अस्या-
 मवस्थायां मातृकान्तरोपलम्भे च सम्भावनापदवीदवीयसि तयोः शिरःपाद-
 हृदयविकलयोर्व्याख्याखण्डयोर्मुद्रणं समीचीनं न भवेदिति नादृतम् । किन्तु
 मया तयोस्तीव्रमभियुज्जानेन तत्तन्मूलार्था अवगन्तुं पारिताः । किञ्च, प्राचीन-
 केरलभाषात्मकः कश्चित् तालपत्रग्रन्थो द्वित्रशतवर्षवृद्धः कौटलीयार्थशास्त्रार्थ-
 प्रतिपादनपरो भट्टस्वाम्यनुयायी अत्रत्यराजकीयग्रन्थशालायां सप्तमाधिकर-
 णावधिरुपलब्धः । यस्य सर्वात्मना सधर्मा मद्रास्राजकीयग्रन्थशालायामप्या-
 दर्शोऽस्ति । यद्यप्ययमशुद्धोऽन्तरान्तरा गलितबहुवाक्यः पञ्चषाध्यायविक-
 लश्च, तथापि तन्मूलार्थपरिज्ञानं प्रति मूलपाठानिश्चयं प्रति च स मे महान्
 सहायोऽभवत् । सेयमियती प्रमेयज्ञानसामग्री भाग्यवशात् समवहिता सम्पन्ना ।
 अर्था नाम साम्प्रदायिकोपदेशैकसमाधिगम्याः शास्त्रेऽस्मिन् बहुतराः । न चे-
 दियती यथोक्ता सामग्री लब्धाभविष्यत्, तेष्वस्माकमान्धं कतिपयेषु शाश्व-
 तिकमेवाभविष्यत् ।

तदेवम् उपलब्धेषु मूलकोशेषु व्याख्यांशेषु च चिराभियोगात् कथ-
 ङ्चिदवगतोऽर्थशास्त्रस्य मूलार्थः । ततस्तस्मिन्
 ५. नवव्याख्यानरचना । व्युत्पित्सून् प्रति प्रकाशयितव्ये तं पुरातनव्याख्या-
 वाक्यानामलाभादात्मगुम्फितैरेवोपलब्धप्राग्व्याख्यानच्छायानुजीविभिर्वाक्यैर्य-
 थाप्रमाणं प्रकाशयेयमित्यभिसन्धिमान् अभूवम् । व्यरचयं च महता यत्नेन
 यथाभिसन्धि व्याख्यानम् ।

मदीयस्य व्याख्यानप्रणयनसमुद्यमस्यारम्भे सफलत्वसम्पत्तौ च मद्रक्ष-
 कस्य महामहिम्नो वञ्चिमण्डलकिरीटपतेः श्रीमूलरामवर्ममहाराजस्य कृपैवैका
 श्रीपद्मनाभकृपानुकारिणी कारणमभवदिति कृत्वा व्याख्यानस्यास्य तन्नामधेय-

सम्बन्धयुक्तं व्यपदेशं समुचितं मन्यमानः श्रीमूलमिति संज्ञां श्रियः सम्पदो मूलं व्याख्येयग्रन्थद्वारेणेत्यनुगतार्थमकार्षम् । अस्मन्महाराजो हि मूलनक्षत्र-युक्तकालजातत्वात् श्रीमूलाख्यया लोके प्रख्यायते । तेनानेन व्याख्यानेन समुपेतं कृतार्थशास्त्रमिदमिदानीं मुद्रयितुमुपक्रान्तम् ।

अस्य तु संशोधितस्य स्वरूपं संस्कारविशेषपरिग्रहात् प्रत्यग्रतामिव प्रतिपन्नम् । अत्र हि उपलब्धान् मूलादर्शान् व्या-

६. नवगतविशेषः ।

ख्यांशान् भाषाटीकां चानुरुध्य पाठाः परीक्षिताः; मैसूरपुस्तकानुपलब्धा बहवः साधुपाठाः संयोजिताः, तद्दृष्ट्वा अपपाठा निरस्ताः, अन्यच्च तद्दृष्टमसौष्ठवं परिहितम् । अर्थवन्त आदर्शोपलब्धाः पाठभेदा व्याख्यायामुपादाय प्रदर्शिताः । एवञ्जातीयं सौष्ठवं मूलव्याख्ययोः परिशीलने सुबोधमिति न विविच्यते ।

अस्य विपुलत्वात् त्रिभिः सम्पुटैः प्रकाशनमुचितमिति प्रथमोऽयं सम्पुटविभागः । सम्पुट आदौ प्रकाश्यते । द्वितीयतृतीयौ च सम्पुटौ क्रमेण प्राकाश्यमचिराद् गमिष्यतः ।

पञ्चदशाधिकरण्यात्मकस्यार्थशास्त्रस्याद्यमधिकरणद्वयं प्रथमसम्पुटेऽस्मिन् निवेशितम् । ततः षडधिकरणी द्वितीयसम्पुटे, ततः सप्ताधिकरणी तृतीयसम्पुटे च निवेशयिष्यते । तत्र प्रथमं वैनयिकाधिकरणम् एकविंशत्यध्यायात्मकं, द्वितीयमध्यक्षप्रचाराधिकरणं षट्त्रिंशदध्यायात्मकम् । तद्गताश्च विषयाः प्रमेयानुक्रमण्यां समुद्दिष्टाः ।

अस्य शास्त्रस्य प्रणेता तत्रभवान् आचार्यः कौटिल्यश्चाणक्यो विष्णुगुप्त इति त्रिधा संज्ञायते । कुटलो नाम गोत्र-

८. कौटल्यादिसंज्ञाः ।

प्रवर्तकर्षिः तस्य गोत्रापत्यं कौटिल्य इति संज्ञा गोत्र-

निबन्धना, चणको देशविशेषस्तत्सम्बन्धाच्चाणक्य इति देशनिबन्धना, विष्णुना गुप्तो रक्षित इत्यर्थिका विष्णुभक्तेन पित्रा नामकरणसंस्कारकाले कृता विष्णुगुप्त इत्येषा सांस्कारिकी संज्ञा । अत एवाह कामन्दकीयनीतिसारजयमङ्गला — “विष्णुगुप्तायेति सांस्कारिकी संज्ञा, चाणक्यः कौटिल्य इति द्वे जन्मभूमिगोत्रनिबन्धने” इति । कौटिल्य इतीकारमध्योऽपपाठः, तस्य वाप्यज्प्रकृतेः कुटिलशब्दस्य वा गोत्रर्षिवक्रोभयार्थताया अभिधानग्रन्थे कचिदप्यदर्शनात्, निरिकारस्य तु कुटलशब्दस्य गोत्रप्रवर्तकऋषिवाचकत्वस्य दर्शनात् । तथाच नानार्थार्णवसंक्षेपे केशवस्वाम्याह —

“अथ स्यात् कुटलो गोत्रकृत्यृषौ पुंसि नप् पुनः ।

विद्यादाभरणेऽथ त्रिः कुटिलं कुञ्चिते भवेत् ॥

तगरे तु क्ली तगरपादिकायां स्त्रियामिति । ” इति ।

अतः कुटलशब्दप्रकृतिकयञ्प्रत्ययान्त एवायं कौटल्यशब्द इति निर्णयः । अत एव सर्वेषु मूलादर्शेषु उपलब्धव्याख्यानांशेषु भाषाटीकायां च कौटल्य इत्येव निरिकाराः पाठा ऐकरूप्येण दृश्यन्ते, न तु कौटिल्य इतीकारमध्यः पाठः कचिदपि । स पुनरपपाठोऽन्धपरंपराप्राप्तोऽस्यापि ग्रन्थसम्पुटस्य चत्वारिंशत्तमान्तेषु पत्रपृष्ठेष्वनवधानादापतितः । तत उपरिष्ठात् तु साधुपाठ एव निवेशितः ।

आचार्यचाणक्यो मगधेषु कुसुमपुरे स्वपरिभवामर्षी तदीश्वरान् नन्दा-

९. कौटल्यस्य कालः । नुन्मूल्य तदीये सिंहासने चन्द्रगुप्तमभिषिषेचेति हि

प्रतीतमैतिह्यम् । तस्य चन्द्रगुप्तसमकालिकस्य जीवितसमयश्च क्रैस्तप्रार्चीना चतुर्थशताब्दी पुरावृत्तचिन्तकैरभ्यूहितः सुप्रसिद्धः । स्मरन्ति च ततोऽर्वाचीनाः कामन्दकादयस्तं च तदीयमर्थशास्त्रं च । किन्तु विश्वरूपाचार्यः श्रीशङ्करभगवत्पादशिष्यात् सुरेश्वराचार्यादनतिरिक्तः स्वप्रणीतायां याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायां बालक्रीडायाम् (अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिप्रकाशितायाम्) अर्थशास्त्रस्मरणप्रसङ्गे कौटल्यं कौटलीयं वा न स्मृतवान् । तावता कौटलीयं तत्पूर्वकालिकं न भवतीति वा तस्याविदितमिति वा न शक्यं शङ्कितुं, यस्माद् विदितस्यापि तस्यास्मरणे न्यायोऽस्माभिस्तदुपोद्धाते प्रदर्शितः । यथा—

“अयं विशेष एको बालक्रीडायामभिलक्ष्यते तज्जरत्तमत्वप्रत्यायकः तदीयजरत्तमग्रन्थैकभक्तत्वप्रत्यायकश्च, यत् क्रैस्तोत्तरकालभवः कश्चिद् ग्रन्थो ग्रन्थकारो वा नात्र स्मृतः, किन्तु क्रैस्तपूर्वकालभवा आम्नायाः स्मृतयः स्मर्तारस्तत्कल्पाश्चेत्येत एव नियमेन स्मृताः । तत्राप्यर्थशास्त्रस्मरणप्रसङ्गे कौटलीयार्थशास्त्रं नोदाहृतम्, अपितु कौटल्यस्याप्युपजीव्यं बार्हस्पत्यं वैशालाक्षं चार्थशास्त्रमिहोदाहृतम् —

“यथाह बृहस्पतिः — ‘स्वधर्मविदनुरक्तः शुचिरनुद्धत उद्युक्तो देशकालवित्रीतिनिगमेतिहासकुशलोऽव्यसनी मृदुरर्थशास्त्रकृतयोग्यो हस्त्यश्वपुरुषाचाराहोरात्रयामनिर्गमविनिश्चितमतिश्च स्वपरबलबलाबलज्ञो बलाधिकृतः सेनापतिः स्यात् । कुलाढ्य उद्युक्तो मृदुरुदात्तः समरचित्तः शूरोऽनुरक्तोऽभेद्यः

पात्तिविशेषज्ञ इङ्गिताकारकुशलः प्रतिहारः स्यात् । वनकुलकालजातिसात्म्य-
गुणवयःशीलायुरादानगमनकल्पनावान् व्यपगतभयो विजयोजितमना हस्त्य-
ध्यक्षः स्यात् । क्षेत्रजातिसात्म्यगुणलक्षणवाहनास्त्रज्ञोऽस्त्यर्थसमर्थः शुचिरनु-
द्धतोऽनुरूपोऽश्वाध्यक्षः स्यात् । सन्धिभेदसन्धानस्थानज्ञोऽनुरक्तः शुचिर्दक्षः
स्मृतिमान् देशकालज्ञो दर्शनीयो नातिगतिज्ञः प्राज्ञो वाग्मी दूतः स्यात् । उभ
यत उत्तमवशप्रभवः शुद्धो मनुबृहस्पत्युशनःशास्त्रविद् दण्डनीत्यादिकुशलो-
ऽशठोऽजिह्वः सम्मानासम्मानाविकृतो विगतभीः कार्याकार्यविनिश्चितमतिर-
हार्यः सर्वोपधाशुद्धो गूढमन्त्रो मन्त्री स्यात् । अविकार्योऽविकलेन्द्रियः प्रतापवान्
सुभगः सुमुखोऽकूपणोऽप्रमादी दक्षो दाक्षिण्यचारित्ररक्षणार्थमधिकरणसन्दिग्ध-
विवेककृदुपरिकः स्याद्' इति ।" (आचाराध्याये ३०७ तमश्लोकव्याख्यायाम्)

“तथाच बृहस्पतिः—‘ब्रह्मशङ्खस्तुतिपुण्याहशब्दैर्विवुध्योत्थाय सन्ध्या-
मुपास्य देवपितृब्राह्मणान् मनसा वा नमस्कृत्य धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धावञ्च-
कगृहीतायुधायतयामविश्वासोत्पन्नासन्नपरिवृतः’ इति” । (आचाराध्याये ३२३
तमश्लोकव्याख्यायाम्)

“एवञ्च विशालाक्षः —

‘वन्यान् वनगतैर्नित्यं मण्डलस्थास्तथाविधैः ।

चारैरालोच्य सत्कुर्याज्जिगीषुर्दूरदीर्घदृक् ॥’

(आचाराध्याये ३२८ तमश्लोकव्याख्यायाम्)

इति च । युक्तं चैतत् — ग्रन्थे हि ग्रन्थान्तरसुग्रहत्वधियानुक्तमाकाङ्क्ष्य-
माणमर्थं ग्रन्थकारप्रज्ञाततमाद् वयःप्रकृष्टात् समानवयसो वा ग्रन्थान्तरा-
दुद्धृत्य व्याख्याता दर्शयितुमर्हति न तु तदर्वाचीनादिति सामुदाचारिको
न्यायः । विश्वरूपाचार्यश्च बार्हस्पत्यं वैशालाक्षं चार्थशास्त्रं भगवता याज्ञ-
वल्क्येन प्रज्ञातमार्थं ग्रन्थममन्यत; अतस्तदीयेनार्थेनार्थाकाङ्क्षां पूरितवान् ।
कौटलीयं तु तदर्वाकालभवं याज्ञवल्क्येनाप्रज्ञातमिति बुद्ध्या नोदाहृतवान् ।

न च कौटल्यस्य याज्ञवल्क्यादर्वाचीनत्वे कश्चित् सन्देहोऽस्ति ।
तथाहि—कौटल्यस्तावद् अर्थशास्त्रस्य चतुःषष्टितमाध्याये प्रतिलोमजपुत्रप्रस्तावे
‘वैश्यात् क्षत्रियायां जातो मागधः, क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां जातः सूत’ इत्युक्त्वा
पृथुयज्ञभूम्युत्पन्नस्य पौराणिकस्य सूताख्यस्य मागधाख्यस्य च पृथुस्तुतिवि-
धायिनः प्रतिलोमजत्वशङ्काप्राप्तिं मनसि कुर्वन्तां परिहरति— पौराणिकस्त्वन्यः

सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद्विशेषतः' इति । अस्यार्थः — पुराणप्रवक्ता रोमहर्षणापरनामा यः सूतः, सः अन्यः उक्तात् प्रतिलोमजसूताद् भिन्नः, यस्तत्सहपठितः पुराणेषु मागधो नाम स च प्रतिलोमजमागधाद् भिन्नः । ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः विशेषेण युक्तः सूतो ब्राह्मणाद् विशिष्टः मागधः क्षत्रियाद् विशिष्ट इति । तथ्यं चैतत् — यतः,

“हस्ते तु दक्षिणे तस्य दृष्ट्वा चक्रं पितामहः ।

विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥

तस्यैव जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ! ।

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥”

इति विष्णुपुराणप्रथमांशत्रयोदशाध्याये,

“ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।

पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥

वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलधर्मवित् ।”

इत्यग्निपुराणप्रथमाध्याये,

“त्वया सूत ! महाबुद्धे ! भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।

इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितुः ॥

त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।

सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः ॥”

इति कौर्मपुराणप्रथमाध्याये च व्यासशिष्यपौराणिकसूतस्यायोनित एवोत्पत्तिः प्रतिलोमसूतविलक्षणा कथ्यते; तथा तस्य द्विजत्वं च विष्णवंशसम्भूतत्वं च वर्ण्यते । तेन कौटिल्यश्चाणक्यशब्दितः पुराणानि तत्प्रवक्तृसूतोत्पत्तिकथां, पुराणतत्प्रवक्तोः प्रामाण्यप्रसिद्धिं च जानातीत्यवसातुं शक्यम् । तथाभूतश्चासौ सूतादतिदूरविप्रकृष्टार्वाक्कालजन्मैव भवितुं युक्तः, अन्यथा सूतप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु पुरातनत्वार्पित्वनिश्चयनिबन्धनः पुराणत्वसम्प्रत्यय एव नाभविष्यत् । एवञ्च यथा सूतश्चाणक्यादातिप्राचीनः, तथा सूतसतीर्थ्यस्वयजुर्वेदाचार्य-वैशम्पायनशिष्यतया सूतसमकालिको भवितुमर्हन् प्रकृतरवृत्तिप्रवक्ता याज्ञवल्क्ययोगीश्वरो (याज्ञवल्क्यशिष्य एव वा) चाणक्यादातिपुरातन इति किमु वक्तव्यम् । अत एव कौटिल्यः कतिपयसाहसदण्डविधानपराणां केषाञ्चिद्

याज्ञवल्क्यस्मृतिद्वितीयाध्यायगतानां छायामर्थतः शब्दतो व्याख्यानतोऽधि-
कार्यपूरणतश्च स्ववाक्यैरनुविदधान आत्मनो याज्ञवल्क्यस्मृतावस्यां भक्तिब-
हुमानपूतं परिचयमाविष्करोति । तेषु कानिचिदधस्तादुदाहरामः । तत्रैष
एकः स्मृतिश्लोकः —

“करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्ये दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥”

(याज्ञ० अ० २. श्लो० २२४)

इति । इदं तत्प्रतिच्छन्दप्रायं कौटलीयवाक्यम् —

“मृतकल्पमशोणितं घृतो हस्तपादपाराञ्चिकं वा कुर्वतः पूर्वः
साहसदण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे चान्यत्र दुष्ट-
व्रणेभ्यः” । (कौट० धर्मस्थी० अध्या० १९) इति । एतेऽपरे स्मृतिश्लोकाः —

“स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥ २४० ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २४१ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २४२ ॥

पितापुत्रस्वस्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २४३ ॥”

(याज्ञ० अध्या० २)

इति । इमान्येतदनुविधायीनि कौटलीयवाक्यानि —

“विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यान् स्पृशतः,
प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः शत्याः (दण्डाः) ।

जीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तस्य, क्षुद्रपशु-
वृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिनेययोः शिष्याचार्ययोर्वा
परस्परमपतितं त्यजतः स्वार्थाभिप्रायातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साह-
सदण्डः कान्तारे मध्यमः ।” (कौटली० धर्मस्थी० अध्या० २०)

इति । एष स्मृतिश्लोकोऽन्यः —

“अबन्ध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥”

(याज्ञ० अध्या० २. श्लो० २४९)

इति । इदं चैतदनुगामि कौटलीयवाक्यं —

“पुरुषमबन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बद्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्य-
वहारं बध्नतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः” (कौटली० धर्मस्थी० अध्या० २०)

सर्वेष्वेषु कौटलीयवाक्येषु स्थूलाक्षरपदार्थाः परमधिकाः, अन्ये तु याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्ता एवेति स्पष्टम् । तत्र हि ‘स्वच्छन्दविधवागामी’ इति स्मृ-
तिवाक्ये स्वच्छन्दमिति क्रियाविशेषणम् । स्वेच्छया, न तु विधवेच्छयापी-
त्यर्थः । कौटलीये छन्दवासिनीमिति छन्देन वसन्ती तूष्णीं स्थितामकामय-
मानामिति यावत् ।

“अयुक्तं शपथं कुर्वन्” इत्येतदेव व्याचष्टे कौटल्यः “शपथवाक्यानु-
योगमनिसृष्टं कुर्वत” इति, न पुनरन्यदेतदिति शङ्कनीयम् । तद्यथा— आ-
धिकरणिकाः साक्ष्याद्यनुयोगं व्यवहारनिर्णयार्थं शपथवाचनपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति,
सोऽयं शपथवाक्यानुयोगः । स आधिकरणिकानां निसृष्टो ‘भवत्स्वयमायत्त’
इति व्यवहारनिर्णयस्य तेभ्यो राज्ञार्पितत्वात् । निसृष्टश्च तेषां युक्तो भवति
स्वाधिकारविषय इति कृत्वा, अनुष्ठानोचित इति कृत्वा वा । अन्येषां तु
सोऽनिसृष्टोऽयुक्तः, अधिकाराविषयत्वादनुष्ठानानर्हत्वाद्वा । एवञ्च निसृष्टः,
युक्तः, स्वाधिकारविषयः अनुष्ठानार्ह इत्येकार्थगोचरा भवन्ति । अनिसृष्टः,
अयुक्तः, स्वाधिकाराविषयः, अनुष्ठानानर्ह इति च वैपरीत्येन तथा । स एषो-
ऽयुक्तः शपथवाक्यानुयोगः स्मृतौ शपथशब्देन विवक्षित इति कौटल्याभि-
प्रायः । मिताक्षरायां तु व्याख्यान्तरं सम्भवमात्रेण वर्णितं द्रष्टव्यम् ।

तथा ‘अयोग्यो योग्यकर्मकृत्’, ‘युक्तकर्मणि चायुक्तस्य’ इत्यपि वाक्ये
एकार्थे एव । योगो हि नियोगोऽधिकारः, तद्वति युक्तशब्दो वर्तते, तदर्हे च
योग्यशब्द इति युक्तयोग्यशब्दाभ्यामाश्रयत्वार्हत्वलक्षणरूपभेदेऽपि वस्तुतो
योगाश्रयस्यैव प्रतिपादनात् ।” इति । किञ्च याज्ञवल्क्यस्मृतौ मूत्रपुरीषादि-
स्पर्शने दण्डो नोक्तः । तथापि तस्य सिद्धिस्तदाधिक्यसिद्धिश्च समर्थिता

“अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठचूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः”

(याज्ञ० अध्या० २. श्लो० २१८)

इति निष्ठचूतग्रहणस्य मूत्राद्युपलक्षकत्वं वदता व्याख्यात्रा । स एव स्मृतिवचनसूचितो मूत्रपुरीषादिदण्डः कौटल्येन ‘तैरेवामेध्यैः पादष्ठीविकाभ्यां च द्विगुणः छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वादशपणः’ इति स्वशब्देनोक्त इति असंशयं स्मृत्युपजीवी तद्व्याख्यातृसधर्मा कौटल्यः । एतेन याज्ञवल्क्यस्मृतः कौटलीयोपजीवित्ववादो दूरनिरस्तो द्रष्टव्यः ।

यथायं कौटल्यः कौटलीयान्नानाप्रकारप्रमेयनिधानात् सर्वतन्त्रवेदी आर्षचक्षुष्मान् विज्ञायते, तथा मन्ये तन्त्रान्तरेष्वपि
१०. कौटल्यस्य कृतयः । तस्य कृतिभिरवश्यं वर्तितव्यम् । तथाच भट्टस्वामी स्वव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचाराधिकरणस्य द्वादशाध्याये ‘शुल्बधातुशास्त्रसे’त्यादिपदं व्याकुर्वन् धातुकौटलीयं नाम ग्रन्थं नाम्नोपादत्ते । वराहमिहिरः ‘उक्तं चाचार्यविष्णुगुप्तेने’ति वदन् बृहत्संहितायां ज्योतिस्तन्त्रविषयं श्लोकमुदाहरति —

“अप्यर्णवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचि-

दासादयेदनिलवेगवशेन पारम् ।

न त्वस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य

गच्छेत् कदाचिदनृषिर्मनसापि पारम् ॥”

(Part I. pp. 68)

इति । कामसूत्रजयमङ्गला च स्लेच्छितविकल्पविवरणप्रसङ्गे कौटलीयमन्यत् स्मरति —

“तद् यथा कौटलीयं —

दादेः क्षान्तस्य कादेश्च स्वरयोरुभयोरपि ।

बिन्दूष्मणोर्विपर्यासाद् दुर्बोधमिति संज्ञितम् ॥” इति ।

पश्चाद् उभयतोरान्नभित्यादयः परिमिता आर्षप्रयोगाः कौटलीये वर्तन्ते ।

११. आर्षप्रयोगाः । तान् पश्चिमे सम्पुटे निर्देक्ष्यामः ।

१२. पूर्वाचार्यस्मरणम् । आचार्यकौटल्येन स्मृताः पूर्वाचार्यास्तावदेते —

१. मानवाः = मनुशिष्याः, अर्थांमनुः ।

२. बार्हस्पत्याः = बृहस्पतिशिष्याः, अर्थाद् बृहस्पतिः

३. औशनसाः = शुक्रशिष्याः, अर्थात् शुक्रः ।
४. भारद्वाजः = द्रोणाचार्यः ।
५. विशालाक्षः ।
६. पराशरः = (प्रसिद्धः) ।
७. पिशुनः = नारदः ।
८. कौणपदन्तः = भीष्मः ।
९. वातव्याधिः = उद्धवः ।
१०. बाहुदन्तीपुत्रः = इन्द्रः ।

एतेषु दशसु अर्थशास्त्रप्रवर्तकेषु विशालाक्षः परं विशेषतो न विदितः ।
किन्तु तस्य वचनं विश्वरूपाचार्यप्रमाणितं पूर्वमुपदर्शितम् ।

धर्मप्रधानः कर्मकुशलोऽप्रमादी परप्रयुक्तकपटप्रतिविधानक्षमः विद्वानेकः कुटुम्बी स्वकीयमेकं कुटुम्बमिव, योगतः क्षेमत-
१३. ग्रन्थमहिमा ।

स्तदुभयसाधनगवेषणतश्च राजा स्वराष्ट्रगतानि कुटुम्बानां लक्षाणि चिन्तयितुं यथा प्रगल्भेत, तथा शासनसरणयः सामान्यतो विशेषतश्चात्रोपदिष्टाः । प्रजाभ्यो धनसमुत्थापनस्य द्वारं नाम न तत् किञ्चिदवशिष्यते, यदत्र न प्रदर्शितम् । उत्थापितस्य धनस्य न्याय्यं विनियोगस्थानमप्यत्रानुपदिष्टं न किञ्चिदस्ति । प्रजानां परस्परस्माद् युक्तोपयुक्ताध्यक्षामात्येभ्यः, राजवल्लभादिभ्यश्च पीडा यथा नोत्पद्येत, यथा च ते राजकार्यहानिकरं न कदापि चेष्टेरन्, तथा तच्चरितपरीक्षणमार्गा दृष्टदोषदण्डप्रणयनरीतयश्च प्रस्थापिताः । गूढपुरुषप्रणिधानं नाम सर्वसाध्वसाधुवृत्तसाक्षात्कारसाधनं नानाप्रकारं मन्त्रवद् राज्यतन्त्रस्य जीवितस्थाने परिकल्पितम् । किं बहुना, स्वराज्यपरिरक्षणं, सिद्धे तस्मिन् परराज्यपराक्रमणमितीदं राज्ञः कार्यसर्वस्वं यथा सम्यङ् निष्पन्नं स्यात्, तथा तदनुष्ठानविधयो लोकोत्तराः स्थूलमध्यसूक्ष्माः शास्त्रेऽस्मिन् न्यक्षेण प्रतिपादिताः । सर्वथा सजातीयसर्वशास्त्रग्रन्थातिशाय्यत्यद्भुतप्रस्थानमिदं कौटिलीयम् । एतदनुसारिणी पूर्वेषां राज्यतन्त्रसरणिरेकान्तलोकहिता श्लाघायाः परां कौटिमधिरूढाभवदिति चास्माद् ग्रन्थाद् वयमनुमिमीमहे ॥

अनन्तशयनम् }
४-६-१९२३ }

त. गणपतिशास्त्री.

१. १०८० = १०८०

२. १०८० = १०८०

३. १०८०

४. १०८० = १०८०

५. १०८० = १०८०

६. १०८० = १०८०

७. १०८० = १०८०

८. १०८० = १०८०

१. १०८० = १०८०

२. १०८० = १०८०

३. १०८० = १०८०

४. १०८० = १०८०

५. १०८० = १०८०

६. १०८० = १०८०

७. १०८० = १०८०

८. १०८० = १०८०

९. १०८० = १०८०

१०. १०८० = १०८०

११. १०८० = १०८०

१२. १०८० = १०८०

१३. १०८० = १०८०

१४. १०८० = १०८०

१५. १०८० = १०८०

१६. १०८० = १०८०

१७. १०८० = १०८०

१८. १०८० = १०८०

१९. १०८० = १०८०

२०. १०८० = १०८०

१०८० = १०८०

१०८० = १०८०
१०८० = १०८०

विषयानुक्रमणी ।

विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणम् ।

आदितः अध्यायः.	अधिकरणा- ध्यायः.	प्रकरणम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
१	१		राजवृत्तिर्नाम प्रकरणाधिकरण- समुद्देशः	१-२५
२-४	२-४	१	विद्यासमुद्देशः—	२६-३३
२	२	"	आन्वीक्षिकीस्थापना	२६-२८
३	३	"	त्रयीस्थापना	२९-३१
४	४	"	वार्त्तादण्डनीतिस्थापना	३२, ३३
५	५	२	वृद्धसंयोगः	३४-३६
६, ७	६, ७	३	इन्द्रियजयः—	३७-४०
६	६	"	अरिपङ्कवर्गत्यागः	३७, ३८
७	७	"	राजर्षिवृत्तम्	३९, ४०
८	८	४	अमात्योत्पत्तिः	४१-४४
९	९	५	मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः	४५-४७
१०	१०	६	उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममा- त्यानाम्	४८-५१
११	११	७	गूढपुरुषोत्पत्तिः	५२-५५
१२	१२	८	गूढपुरुषप्रणिधिः	५६-६३
१३	१३	९	स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्	६३-६६
१४	१४	१०	परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः	६७-७०
१५	१५	११	मन्त्राधिकारः	७१-७७
१६	१६	१२	दूतप्रणिधिः	७८-८३
१७	१७	१३	राजपुत्ररक्षणम्	८४-८९
१८	१८	१४, १५	अवरुद्धवृत्तम्, अवरुद्धे च वृत्तिः	९०-९३
१९	१९	१६	राजप्रणिधिः	९४-९७

आदितः अध्यायः.	अधिकरणा- ध्यायः.	प्रकरणम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
२०	२०	१७	निशान्तप्रणिधिः	९८-१०२
२१	२१	१८	आत्मरक्षितकम्	१०३-१०८

अध्यक्षप्रचारः द्वितीयमधिकरणम् ।

२२	१	१९	जनपदनिवेशः	१०९-११५
२३	२	२०	भूमिच्छिद्रविधानम्	११६-११८
२४	३	२१	दुर्गविधानम्	११९-१२६
२५	४	२२	दुर्गनिवेशः	१२७-१३१
२६	५	२३	सन्निधातृनिचयकर्म	१३२-१३५
२७	६	२४	समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम्	१३६-१४२
२८	७	२५	अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः	१४३-१५१
२९	८	२६	समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रस्था- नयनम्	१५२-१५९
३०	९	२७	उपयुक्तपरीक्षा	१६०-१६६
३१	१०	२८	शासनाधिकारः	१६७-१७८
३२	११	२९	कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा	१७९-१९७
३३	१२	३०	आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्	१९८-२०९
३४	१३	३१	अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः	२१०-२१९
३५	१४	३२	विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः	२२०-२२९
३६	१५	३३	कोष्ठागाराध्यक्षः	२३०-२४०
३७	१६	३४	पण्याध्यक्षः	२४१-२४५
३८	१७	३५	कुण्याध्यक्षः	२४६-२४९
३९	१८	३६	आयुधागाराध्यक्षः	२५०-२५५
४०	१९	३७	तुलामानपौतवम्	२५६-२६२
४१	२०	३८	देशकालमानम्	२६३-२६९
४२	२१	३९	शुल्काध्यक्षः	२७०-२७५
४३	२२	४०	शुल्काध्यक्षे शुल्कव्यवहारः	२७६-२७८
४४	२३	४१	सूत्राध्यक्षः	२७९-२८२
४५	२४	४२	सीताध्यक्षः	२८३-२९०
४६	२५	४३	सुराध्यक्षः	२९१-२९७
४७	२६	४४	सूनाध्यक्षः	२९८-३००
४८	२७	४५	गणिकाध्यक्षः	३०१-३०६
४९	२८	४६	नावध्यक्षः	३०७-३११

आदितः अध्यायः.	आधिकरणा- ध्यायः.	प्रकरणम् .	विषयः.	पृष्ठम्.
५०	२९	४६	गोच्यक्षः	३१२-३१९
५१	३०	४७	अश्वध्यक्षः	३२०-३२८
५२	३१	४८	हस्त्यध्यक्षः	३२९-३३२
५३	३२	,,	हस्त्यध्यक्षे हस्तिप्रचारः	३३३-३३६
५४	३३	४९-५१	रथाध्यक्षः, पत्त्यध्यक्षः सेना- पतिप्रचारश्च	३३७-३४०
५५	३४	५२, ५३	मुद्राध्यक्षः विविताध्यक्षश्च	३४१-३४३
५६	३५	५४, ५५	समाहर्तृप्रचारः, गृहपतिकवै- देहकतापसव्यञ्जनाः प्राणि- धयश्च	३४४-३४९
५७	३६	५६	नागरिकप्रणिधिः	३५०-३५८

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

कौटिलीयम्

अर्थशास्त्रं

महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिरचितव्याख्योपेतम् ।

विनयाधिकारिकं—प्रथममधिकरणम् ।

ॐ नमः शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ।

पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः

विघ्नेशं देवतां वाचं प्रणिपत्य गुरुनपि ।

व्याख्यानमर्थशास्त्रस्य कौटिलीयस्य कुर्महे ॥

अथ निखिलविद्याविचक्षणः स्वबुद्धिसामर्थ्यापहतनन्दराज्यसिंहास-
नारोपणानुगृहीतचन्द्रगुप्तः कौटिल्यचाणक्यादिपर्यायपदवाच्यस्तत्रभवान्
विष्णुगुप्ताचार्यास्त्रिवर्गसम्पत्तिहेतुभूतार्थार्जनोपायोपदेशप्रधानमर्थशास्त्रमारिप्सुः
पूर्वाचार्यप्रणामलक्षणं मङ्गलमाचरति —

ॐ नमः शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ।

इति । ओमिति माङ्गलिकः शब्दः । नम इति प्रणामः । अस्त्वित्यध्याहारः ।
शुक्रबृहस्पतिभ्यां शुक्रोऽसुरगुरुः बृहस्पतिर्देवगुरुः ताभ्याम् । 'नमस्स्वस्ती'-
(२. ३. १६)त्यादिना चतुर्थी । तौ द्व्यर्थशास्त्रप्रवर्तकेष्वर्चाचार्येषु कूटस्थाविति
तत्प्रणामोऽत्यन्तमुचितः । तत्र शुक्रप्रणीतमौशनसं नाम, यत्सङ्ग्रहात्मा शुक्र-
नीतिः । बृहस्पतिप्रणीतं तु बार्हस्पत्याख्यमिति द्रष्टव्यम् । अत एव शास्त्रक-
र्तृत्वादाचार्यत्वविवक्षया तयोर्देवतात्वाविवक्षणाद् 'देवताद्वन्द्वे च' (६. ३. २६)
इत्यानङ्गिह द्वन्द्वे न कृतः ।

स्वग्रन्थस्य निर्मूलत्वादिशङ्कानिराकरणपूर्वं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशं प्र-
तिज्ञातुं भूमिकां रचयति — पृथिव्या इत्यादिना । पृथिव्या भूमेः, लाभे अ-
प्राप्तायाः प्राप्तौ, पालने लब्धायाः परिरक्षणे च विषये । अर्थशास्त्राणि अर्थो नाम

प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम् ।

तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः —

१. विद्यासमुद्देशः । २. वृद्धसंयोगः । ३. इन्द्रियजयः ।

वृत्तिः वर्तनं स्थितिः, सैव हि मनुष्याणां मुख्योऽर्थः । तथा च मनुष्यसम्बन्धिन्या तदाधारभूता भूमिरुपलक्ष्यते । एवञ्च मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः । तस्याः लाभपालनोपायोपदेशकानि शास्त्राणि अर्थशास्त्राणि । यावन्ति, पूर्वाचार्यैः शुक्रबृहस्पतिविशालाक्षादिभिः, प्रस्थापितानि प्रवर्तितानि, तानि, प्रायश इति बाहुल्योक्त्या कचित् कचिदात्मीयदर्शनानां प्रतिपादनं दर्शयति । संहृत्य सङ्गृह्य, एकमिदमर्थशास्त्रं कृतम् एकं नानाशास्त्रविप्रकीर्णसमस्तविषयैकनिधानम्, इदं बुद्धिस्थम् अर्थशास्त्रं, कृतं मया प्रणीतम् । एतेन, मदीयस्यास्यैकस्य ग्रन्थस्य परिशीलनात् कृत्स्नपूर्वाचार्यदर्शनविज्ञानं सुखलभ्यमिति सूचयन् स्वशास्त्रस्य समूलत्वं पूर्वाचार्यग्रन्थैरगतार्थत्वं च द्योतयति ।

तदिदमर्थशास्त्रं साशीतिशतसङ्ख्यैः प्रकरणैः तत्परिच्छिन्नैश्च पञ्चदशसङ्ख्यैरधिकरणैर्विभज्य प्रस्थापितम् । तेषु यथास्थानं वितत्य विशेषतो व्युत्पादयिष्यमाणेषु प्रथमं विषयतः समाख्यातः क्रमत इत्युक्त्या च किमपि सामान्यज्ञानं विशेषजिज्ञासानिमित्तं शिष्याणां जनयितुं तत्समुद्देशं प्रतिजानीते — तस्यायमिति । तस्य अर्थशास्त्रस्य, अयम् आरब्धाध्यायगोचरः प्रदर्श्यमानप्रकारः, प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः प्रकरणानामधिकरणानां च सर्वेषां समुद्देशः संक्षेपेण निर्देशः संक्षिप्तस्वरूपक्रमेयत्ताख्यानमित्यर्थः, क्रियत इति शेषः । प्रक्रियन्ते प्रकर्षेण व्युत्पाद्यन्ते एष्वर्था इति प्रकरणानि । अधिक्रियन्ते विषयीक्रियन्ते एषु प्रकरणानीत्यधिकरणानि ।

तत्र विनयाधिकारिकस्य प्रथमाधिकरणस्य प्रथमं प्रकरणं समुद्दिशति — विद्यासमुद्देश इति । विद्यानाम् आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरित्येतासां चतसृणां समुद्देशः विद्यासमुद्देशः । तदाख्यं प्रकरणमित्यार्थम् । विद्यासमुद्देश इत्येतच्च सूत्रमिति व्यवहर्तव्यं, विस्तारार्हबहुलार्थगर्भत्वात् । सूत्रमेव चेदं तत्प्रकरणे 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः' इत्युपक्रम्य 'स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु' इत्यन्तैस्त्रिभिरध्यायैर्महता प्रयत्नेन प्रपञ्च्यत इति सूत्रस्य तथाविधं व्याख्यानं भाष्यं भवितुमर्हति ।

४. अमात्योत्पत्तिः । ५. मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः । ६. उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् । ७. गूढपुरुषोत्पत्तिः । ८. गूढपुरुषप्रणिधिः । ९. स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् । १०. परविषये

एवं 'प्रकरणाधिकरणसमुद्देश' इत्युक्तचरमुत्तराण्यपि 'वृद्धसंयोग' इत्यादीनि सूत्राणि भवन्ति, तत्तत्प्रकरणगतानि प्रपञ्चनवाक्यानि च भाष्याणि । एवमधिकरणेषु सर्वेषु । एवञ्च 'स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च' इति ग्रन्थान्तोक्तिरुपपन्ना भवतीति वेदितव्यम् ।

तत्र विनयविहीनो लोकशास्त्रव्यवहारेष्वशिक्षितो राजा राज्यरक्षणानर्हत्वाद् वैनयिकीषु विद्यास्ववश्यं विनेतव्य इत्यतो विद्यासमुद्देश इत्येतत् प्रकरणमादौ सूत्रितम् ॥ १ ॥

विद्याश्च वृद्धसंयोगाभावे लब्धुं न शक्या इति वृद्धसंयोग इति सूत्रम् ॥ २ ॥

वृद्धसंयोगश्च इन्द्रियजयमन्तरेण न लभ्य इति इन्द्रियजय इति सूत्रम् ॥ ३ ॥

वृद्धैर्विद्यासु शिक्षितो जितेन्द्रियोऽपि सहायाभावे कार्यं साधयितुं न क्षम इति तदनन्तरम् अमात्योत्पत्तिरिति सूत्रम् ॥ ४ ॥

अमात्याश्च केचिद् बुद्धिसाचिव्याय नित्यनैमित्तिककर्मसाचिव्याय चापेक्षिताः, शान्तिकपौष्टिककर्मानुष्ठानाय चान्ये । तदर्थं मन्त्रिपुरोहिताः कर्तव्या इति मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिरिति सूत्रम् ॥ ५ ॥

तैश्च सर्वप्रकारविशुद्धैर्भाव्यमिति उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् इति सूत्रम् ॥ ६ ॥

उपधाशुद्धिर्गूढपुरुषानन्तरेण ज्ञातुमशक्येति ततो गूढपुरुषोत्पत्तिः इति सूत्रम् ॥ ७ ॥

तेषां च स्वामिनियोगमन्तरेणाव्यापाराद् गूढपुरुषप्रणिधिः इति सूत्रम् । गूढपुरुषाणां प्रणिधिः प्रणिधानं तत्तत्कार्येषु स्वामिना नियोजनमिति तदर्थः ॥ ८ ॥

तैश्च नियुक्तैः स्वराज्यगतान् क्रुद्धलुब्धादीन् विज्ञाय तद्दोषप्रतिविधानं, परराष्ट्रगतान् विज्ञाय तेषां भेदनेन स्वपक्षे प्रवेशनं चावश्यकमिति स्व-

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः । ११. मन्त्राधिकारः । १२. दूतप्रणिधिः । १३. राजपुत्ररक्षणम् । १४. अवरुद्धवृत्तम् । १५. अवरुद्धे च वृत्तिः । १६. राजप्रणिधिः । १७. निशान्तप्रणिधिः । १८. आत्मरक्षितकम् । इति विनयाधिकारिकं प्रथमाधिकरणम् ॥

विषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् इति परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः इति च सूत्रे । स्वदेशे कृत्याः शत्रुभेदाः क्रुद्धादयः अकृत्याः अभेदाः सुहृदः, कृत्या-कृत्यानां पक्षाणां सङ्घानां शत्रूपजापाद् रक्षणमिति प्रथमसूत्रस्यार्थः । परराष्ट्रे ये कृत्याकृत्याः पक्षाः तेषामुपजापादिना स्वपक्षे संग्रहणमिति द्वितीयसूत्र-स्यार्थः ॥ ९, १० ॥

स्वराष्ट्ररक्षणं परराष्ट्रहरणमित्येतावद् राज्ञः कर्मसर्वस्वम् । तस्य मन्त्रा-यत्तत्वाद् मन्त्राधिकारः इति सूत्रम् । कर्मणामारम्भोपायादिसम्प्रधारणं मन्त्रः, तस्याधिकारो मन्त्राधिकार इति ॥ ११ ॥

परराष्ट्रकरणीयानां स्वकर्मणां स्वयं कर्तुमशक्यतया दूतसापेक्षत्वाद् दूतप्रणिधिः इति सूत्रम् ॥ १२ ॥

यथा राजपुत्राः स्वपितरि न द्रोहमाचरेयुः, तथा ते प्रयत्नेन परोपजा-पादिभ्यो रक्षणीया इति राजपुत्ररक्षणम् इति सूत्रम् ॥ १३ ॥

पित्रा कचिदवरुध्य तथा रक्ष्यमाणः कुमारः पितरि कथं व्यवहरेत्, पिता च तस्मिन् कथमित्येतद् वक्तुं सूत्रे अवरुद्धवृत्तम् इति अवरुद्धे च वृत्तिः इति च ॥ १४, १५ ॥

इत्थमात्मानं रक्षतो राज्ञो नियतकालां व्यापारपरिपाटीं वक्तुं सूत्रं राज-प्रणिधिः इति । राज्ञः प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापारपरिचिन्तनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

निशान्तप्रणिधिः इति सूत्रम् । निशान्तं राजभवनं, तस्य प्रणिधिः प्रणिधानं देशसन्निवेशादिचिन्तनम् ॥ १७ ॥

आत्मरक्षितकम् इति सूत्रम् । रक्षितमिति भावे क्तः, स्वार्थे च कः । राज्ञ आत्मरक्षणौपयिकं प्रकरणेऽस्मिन्नुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति विनयाधिकारिकमित्यादि । विनयः विद्यादिशिक्षणं तस्याधि-कारः प्रस्तावो विनयाधिकारः, सोऽस्मिन्नस्तीति विनयाधिकारिकं नाम प्रथम-मधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

१. जनपदविनिवेशः । २. भूमिच्छिद्रविधानम् । ३. दुर्ग-
विधानम् । ४. दुर्गविनिवेशः । ५. सन्निधातृनिचयकर्म । ६. स-

इत्थं प्रथमाधिकरणसूत्रिताष्टादशप्रकरणोपदिष्टवर्त्मना समासादितवि-
नयसम्पत्को राजा तन्त्रावापयोरधिकारी भवति । तन्त्रं नाम स्वराज्यक्षेमसा-
धनानुकूलः पञ्चस्वाद्येष्वधिकरणेषु पञ्चनवत्या सूत्रैः प्रतिपाद्यमानोऽर्थः ।
आवापः शत्रुराष्ट्रहरणानुकूलः षष्ठादिषु त्रयोदशान्तेषु अष्टस्वधिकरणेषु सूत्रा-
णामेकाशीत्या प्रतिपाद्यमानोऽर्थः, अर्थं ह्येनं विज्ञाय प्रवर्तमानो विजिगीषुः पर-
राष्ट्रं स्ववशे करोतीति । तत्र येऽर्थाः द्वितीयेऽधिकरणे अध्यक्षप्रचाराख्ये अष्टा-
त्रिंशता सूत्रैः प्रतिपाद्यन्ते, ये तृतीये धर्मस्थीये एकोनविंशत्या सूत्रैः, ये
चतुर्थे दुर्गराष्ट्रसम्बन्धिकण्टकशोधनाख्ये त्रयोदशभिः सूत्रैः, ये च पञ्चमे
राजराज्यकण्टकशोधनपरे योगवृत्तनाम्नि सप्तभिः सूत्रैः, तेष्वेव सर्वेष्वधीनं
राज्यकुटुम्बभरणकर्मेति तमेतं चतुरधिकरण्यर्थं तन्त्रमाहुः, तन्निधातोः कुटुम्ब-
धारणार्थत्वात् । द्विसूत्रं प्रकरणद्वयात्मकं मण्डलयोनिसंज्ञमधिकरणं षष्ठम्,
एकोनत्रिंशत्सूत्रयुक्तं षाड्गुण्यं सप्तमम्, अष्टसूत्रीरूपं व्यसनाधिकारिकमष्टमं,
द्वादशसूत्रमभियास्यत्कर्माख्यं नवमं, त्रयोदशसूत्रं साङ्गामिकं दशमं, द्विसूत्रं
सङ्घवृत्तमेकादशं, नवसूत्रमाबलीयसं द्वादशं, षट्सूत्रं दुर्गलम्भोपायाख्यं त्रयो-
दशमित्येकाशीतिसूत्रामष्टाधिकरणीं शत्रुराज्यहरणोपायोपदेशिनीमावापं व्यव-
हरन्ति ।

त्रिसूत्रमौपनिषदं नाम चतुर्दशमधिकरणं तन्त्रावापयोरत्यन्तमनु-
गुणम् ।

एकसूत्रात्मकं तन्त्रयुक्तिसंज्ञं पञ्चदशमधिकरणं कौटिल्यशास्त्रादृता-
स्तन्त्रयुक्तीर्द्वात्रिंशतं व्युत्पादयतीति स्थितिः ।

तत्र स्वराज्यं रक्षतो राजधान्याद्यपेक्षणादध्यक्षप्रचाराधिकरणे जन-
पदविनिवेश इति प्रथमं प्रकरणं सूत्रितम् ॥ १ ॥

स्वराज्यगतानां कृषिनिवासानर्हणां गिरिवनश्चभ्रप्रायाणां भूभागाना-
मुपयोगप्रकारोपदेशार्थं सूत्रं भूमिच्छिद्रविधानम् इति । भूमिच्छिद्राणां कृ-
ष्याद्यनर्हभूभागानां विधानम् उपयोगप्रकार इत्यर्थः । 'भूमिच्छिद्रं कृष्य-
योग्ये'ति यादवः ॥ २ ॥

देशस्य शत्र्वनाक्रमणीयत्वसम्पत्तये दुर्गापेक्षणाद् दुर्गविधानम् इति
सूत्रं, दुर्गविनिवेश इति च ॥ ३, ४ ॥

समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् । ७. अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः ।
 ८. समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम् । ९. उपयुक्तपरीक्षा
 १०. शासनाधिकारः । ११. कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा । १२. आकर-
 कर्मान्तप्रवर्तनम् । १३. अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः । १४. विशि-

सन्निधातुनिचयकर्म इति सूत्रम् । सन्निधाता नाम धनादिकं सञ्चित्य
 निधाता । तस्य निचयकर्म धनादिरक्षणव्यापार उच्यत इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥

समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् इति सूत्रम् । सर्वायस्थानेभ्यो राजा-
 र्थानां सम्यक् समन्ताद्वा आहर्ता समाहर्ता विषयबल्यध्यक्षः । समुदयो धनो-
 स्थानं तस्य प्रस्थापनं मार्गपरिकल्पनं समुदयप्रस्थापनं समाहर्तुः समुदयप्रस्था-
 पनं समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् । समाहर्ता कया कया विधया समुदयं प्रस्था-
 पयेदित्येतदस्मिन् प्रकरणे उपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः इति सूत्रम् । अक्षा गणनयोग्यानि
 रूप्यकादीनि तेषां पटलं स्थानम् अक्षपटलं तस्मिन्, गणनायां नियुक्तो
 गाणनिकः तस्य कर्म गाणनिक्यं तस्य प्रस्तावो गाणनिक्याधिकारः ॥ ७ ॥

समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम् इति सूत्रम् । उत्पन्नस्या-
 र्थस्य नियुक्तैः पुरुषैरपहतस्य पुनःप्रापणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

उपयुक्तपरीक्षा इति सूत्रम् । युक्तानाम् उपरि नियुक्ताः प्रत्यायित-
 पुरुषा उपयुक्ताः तेषां परीक्षा दोषगवेषणेति सूत्रार्थः ॥ ९ ॥

शासनाधिकारः इति सूत्रम् । तालपत्रादिषु लिख्यमानोऽर्थः शा-
 सनं तस्याधिकारो विधिरुच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा इति सूत्रम् । कोशो भाण्डागारं तस्मिन्
 प्रवेशयितुं योग्यानां मणिमुक्तादीनां परीक्षणमत्रोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आकरकर्मान्तप्रवर्तनम् इति सूत्रम् । सुवर्णरजतरत्नाद्युत्पत्तिस्थान-
 माकरः, तस्य कर्मान्तः तत्क्रियानिश्चयः, तस्य प्रवर्तनं व्यापारणमित्यर्थः ॥

अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः इति सूत्रम् । अक्षशाला अक्षः गण्यं
 धनं सुवर्णरूप्यादि तस्य शाला तद्धटनशाला तस्यां सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णादि-
 घटनगणनाद्यधिकृतः लक्षणया तद्व्यापार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

खायां सौवर्णिकप्रचारः । १५. कोष्ठागाराध्यक्षः । १६. पण्या-
ध्यक्षः । १७. कुप्याध्यक्षः । १८. आयुधागाराध्यक्षः । १९. तु-
लामानपौतवम् । २०. देशकालमानम् । २१. शुल्काध्यक्षः ।
२२. सूत्राध्यक्षः । २३. सीताध्यक्षः । २४. सुराध्यक्षः ।

विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः इति सूत्रम् । विशिखायाम् आपण-
वीथ्यां, सौवर्णिकप्रचारः सुवर्णनियुक्तस्य व्यापारः ॥ १४ ॥

कोष्ठागाराध्यक्षः इति सूत्रम् । कोष्ठमुदरं लक्षणया तत्पोषणार्थं त्री-
हिगोधूमादिकमाहारद्रव्यं तस्य अगारं सङ्ग्रहस्थानं तस्याध्यक्षः, अर्थात् तद्व्या-
पारः ॥ १५ ॥

पण्याध्यक्षः इति सूत्रम् । विक्रेयद्रव्याध्यक्ष इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कुप्याध्यक्षः इति सूत्रम् । कुप्यं सारदारुवेणुवल्लिवल्कादि तस्मिन्
नियुक्तः कुप्याध्यक्षः ॥ १७ ॥

आयुधागाराध्यक्षः इति सूत्रम् । स्पष्टार्थम् ॥ १८ ॥

तुलामानपौतवम् इति सूत्रम् । तुला उन्मानसाधनं मानं कुडुवादि
ताभ्यां पौतवं परिच्छेदनं तुलामानपौतवं, लक्षणया तत्संशोधनमित्यर्थः ।
तच्च वाणिजकाः कूटतुलामानव्यवहारिणो मा भूवन्नित्येतदर्थम् ॥ १९ ॥

देशकालमानम् इति सूत्रम् । देशो योजनगव्यूतिकोशादिः कालस्रु-
टिलवादिः तयोर्मानं परिच्छेद इति सूत्रार्थः ॥ २० ॥

शुल्काध्यक्षः इति सूत्रम् । शुल्कं पञ्चदशभागादिकं शुल्कव्यवहारे
वक्ष्यमाणं राज्ञो देयं तस्याध्यक्षः, तद्व्यापार इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सूत्राध्यक्षः इति सूत्रम् । सूत्रं कार्पासादिजस्तन्तुः तस्य अध्यक्षः
तद्वानादिकारयिता ॥ २२ ॥

सीताध्यक्षः इति सूत्रम् । सीता कृषिः तस्या अध्यक्षः कृषितन्न-वृक्षा-
युर्वेदौ विज्ञाय प्रवर्तकः ॥ २३ ॥

सुराध्यक्षः इति सूत्रम् । सुरा मधुमैरेयादि तस्या अध्यक्षः सन्धा-
नविक्रयाद्यधिकृतः सुराध्यक्षः ॥ २४ ॥

२५. सूनाध्यक्षः । २६. गणिकाध्यक्षः । २७. नावध्यक्षः ।
 २८. गोध्यक्षः । २९. अश्वध्यक्षः । ३०. हस्त्यध्यक्षः ।
 ३१. रथाध्यक्षः । ३२. पत्त्यध्यक्षः । ३३. सेनापतिप्रचारः ।
 ३४. मुद्राध्यक्षः । ३५. विवीताध्यक्षः । ३६. समाहर्तृप्रचारः ।

सूनाध्यक्षः इति सूत्रम् । सूना भक्ष्यप्राणिवधस्थानं तस्या अध्यक्षः
 वध्यावध्यनियमनाद्यधिकृतः ॥ २५ ॥

गणिकाध्यक्षः इति सूत्रम् । धनमेव गणयन्तीति गणिका वेश्याः
 तासामध्यक्षः गणिकाध्यक्षः ॥ २६ ॥

नावध्यक्षः इति सूत्रम् । नावां यानपात्राणाम् अध्यक्षः आदेयराज-
 भागग्रहणाधिकर्ता ॥ २७ ॥

गोध्यक्षः इति सूत्रम् । गवाम् उपलक्षणेन गोमहिषाजादीनां तदा जी-
 वानां गोपालादीनां च अध्यक्षः नियामक इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अश्वध्यक्षः इति सूत्रम् । अश्वानां लक्षणकुलादिकं विज्ञाय तद्रक्षणा-
 दिकर्मानुष्ठाता अश्वध्यक्षः ॥ २९ ॥

हस्त्यध्यक्षः इति सूत्रम् । अश्वध्यक्षवद् हस्त्यध्यक्षो व्याख्येयः ॥ ३० ॥

रथाध्यक्षः इति सूत्रम् । रथानां देवरथादीनां घटनाद्यधिकर्ता रथा-
 ध्यक्षः ॥ ३१ ॥

पत्त्यध्यक्षः इति सूत्रम् । पत्तयः पदातयः ये पादचारेण युध्यन्ते,
 तेष्वधिकृतः पत्त्यध्यक्षः ॥ ३२ ॥

सेनापतिप्रचारः इति सूत्रम् । सेनापतिः चतुरङ्गबलनेता तस्य प्रचारः
 सेनाविषयो व्यापारः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मुद्राध्यक्षः इति सूत्रम् । मुद्रा नाम राजचिह्नं राजनामधेयप्रतिमादि-
 लक्षणं यच्छासनपत्रादौ दीयते, तस्या अध्यक्षः प्रवर्तयिता ॥ ३४ ॥

विवीताध्यक्षः इति सूत्रम् । विवीतं तृणजलवान् अकृष्यः प्रदेशः
 पश्वर्थः तस्याध्यक्षः तद्यापार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

समाहर्तृप्रचारः इति सूत्रम् । समाहर्ता आयस्थानेभ्यो राजार्थसंग्राहको
 जनपदाध्यक्षः तस्य प्रचारो व्यापारः जनपदचिन्तनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

३७. गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः । ३८. नागरिकप्रणिधिः । इत्यध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणम् ॥

१. व्यवहारस्थापना । २. विवादपदनिबन्धः । ३. विवाहसंयुक्तम् । ४. दायविभागः । ५. वास्तुकम् । ६. समयस्यानपाकर्म ।

गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः इति सूत्रम् । गृहस्थवणिक्-तपस्विवेषाः प्रणिधयः गूढपुरुषाः । अर्थात् तेषां जनपदेषु नियोजनम् । तच्च समाहर्तृकार्योपयोगिने जनपदवृत्तान्तज्ञानाय ॥ ३७ ॥

नागरिकप्रणिधिः इति सूत्रम् । नगरे नियुक्तो नागरिकः, तस्य प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापारचिन्तनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इंतीत्यादि । अध्यक्षप्रचारोऽध्यक्षाणां व्यापारः ॥

अथ धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् । धर्मस्था नाम धर्मशास्त्रज्ञाः धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारनिर्णयकर्मण्याधिकृताः । तेषामिदं धर्मस्थीयं तन्निर्णयव्यवहारपदप्रतिपादकमित्यर्थः । तत्र प्रथमं सूत्रं — व्यवहारस्थापना इति । कीदृशो व्यवहारः सिध्यति कीदृशो न सिध्यतीति व्यवस्थापनमिति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

विवादपदनिबन्धः इति सूत्रम् । विवादपदस्य निबन्धः पूर्वोत्तरपक्षात्मना पत्र आरोपणं, तत्पूर्वकं चिन्तनमित्यर्थः ॥ २ ॥

विवाहसंयुक्तम् इति सूत्रम् । विवाहा अष्टविधाः ब्राह्मादयः, तत्सम्बद्धो व्यवहार इत्यर्थः । एतच्च प्रकरणं त्रिभिरध्यायैर्वितन्यते ॥ ३ ॥

दायविभागः इति सूत्रम् । दायः पितृपितृव्यादिधनं तस्य विभागः । अयमपि त्रिभिरध्यायैर्वितन्यते ॥ ४ ॥

वास्तुकम् इति सूत्रम् । वस्तु गृहारामक्षेत्रादि तत्सम्बद्धं वास्तुकम् । इदमध्यायत्रयेण वितन्यते । तत्र तृतीयाध्याये उत्तरमपि प्रकरणं प्रवेशितम् ॥ ५ ॥

समयस्यानपाकर्म इति सूत्रम् । इदमहं करिष्यामीत्यभ्युपगमात्मा सङ्केतः, इदमनेन कर्तव्यमिति बहुभिः सम्भूय कृतो वा सङ्केतः समयः ।

७. ऋणादानम् । ८. औपनिधिकम् । ९. दासकर्मकरकल्पः । १०. सम्भूयसमुत्थानम् । ११. विक्रीतक्रीतानुशयः । १२. दत्तस्यानपाकर्म । १३. अस्वामिविक्रयः । १४. स्वस्वामिसम्बन्धः । १५. साहसम् । १६. वाक्पारुष्यम् । १७. दण्डपारुष्यम् । १८. द्यूतसमाह्वयम् ।

तस्य अनपाकर्म त्यागाभावः इति सूत्रार्थः । इदं प्रकरणं वास्तुकप्रकरणीयविवीतक्षेत्रपथहिंसाव्युत्पादनाध्याये व्युत्पादितम् ॥ ६ ॥

ऋणादानम् इति सूत्रम् । ऋणग्रहणनिर्यातनसम्बद्धो व्यवहार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

औपनिधिकम् इति सूत्रम् । उपनिधिर्निक्षेपः, तत्सम्बद्धमनुष्ठानमौपनिधिकम् ॥ ८ ॥

दासकर्मकरकल्पः इति सूत्रम् । अत्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः, भृत्यर्थे शुश्रूषकाः कर्मकराः तेषां कल्पः तत्सम्बन्धी विधिः ॥ ९ ॥

सम्भूयसमुत्थानम् इति सूत्रम् । वाणिजकैरन्यैर्वा समुदेत्यारभ्यमाणं कार्यं सम्भूयसमुत्थानम् ॥ १० ॥

विक्रीतक्रीतानुशयः इति सूत्रम् । विक्रीतं मूल्यमादाय दत्तं पण्यं क्रीतं मूल्यं दत्त्वा गृहीतं, तयोर्विषये अनुशयः विक्रयविषयः क्रयविषयश्च पश्चात्ताप इत्यर्थः ॥ ११ ॥

दत्तस्यानपाकर्म इति सूत्रम् । दत्तस्य धर्माद्यर्थे वाचा दत्तस्य अनपाकर्म अप्रदानम् । एतच्च विषयविशेषे पुनर्हरणस्याप्युपलक्षणम् ॥ १२ ॥

अस्वामिविक्रयः इति सूत्रम् । अस्वामी परद्रव्यव्यवहर्ता तेन कृतो विक्रयः अस्वामिविक्रयः ॥ १३ ॥

स्वस्वामिसम्बन्धः इति सूत्रम् । स्पष्टार्थम् ॥ १४ ॥

साहसम् इति सूत्रम् । सहसा कृतं कर्म साहसं प्रसभकर्म ॥ १५ ॥

वाक्पारुष्यम् इति सूत्रम् । वाचा कुत्सनभर्त्सनादिकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

दण्डपारुष्यमिति सूत्रम् । दण्डेन करणेन पारुष्यं परुषकर्म द्रोहो दण्डपारुष्यम् ॥ १७ ॥

१९. प्रकीर्णकानि । इति धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् ॥

१. कारुकरक्षणम् । २. वैदेहकरक्षणम् । ३. उपनिपातप्रती-
कारः । ४. गूढाजीविनां रक्षा । ५. सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् ।
६. शङ्कारूपकर्माभिग्रहः । ७. आशुमृतकपरीक्षा । ८. वाक्यकर्मा-

धूतसमाह्वयम् इति सूत्रम् । धूतम् अक्षक्रीडा समाह्वयः अजकुक्कु-
टादिप्राणिदेवनं तयोः समाहारः धूतसमाह्वयं, तत्सम्बद्धो व्यवहारः प्रकरणे-
ऽस्मिन्नभिधीयत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकीर्णकानि इति सूत्रम् । उक्तविवादपदानन्तर्गतानि याचितकाद्यदा-
नादिनिमित्तानि विवादपदानि प्रकीर्णकानि, तान्यत्राभिधीयन्ते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति धर्मस्थीयमित्यादि । एवमेकोनविंशतिप्रकरणं धर्मस्थीयमधिकरणं
तृतीयं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ कण्टकशोधनाख्यं चतुर्थमधिकरणम् । तत्रेदं प्रथमं सूत्रं— का-
रुकरक्षणम् इति । कारुकाः तक्षायस्कारस्वर्णकारादयः तेभ्यः कूटकर्मका-
रिभ्यो देशस्य रक्षणमिहाभिधीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

वैदेहकरक्षणम् इति सूत्रम् । वाणिजकेभ्यः पौतवापचारिभ्यो रक्ष-
णमित्यर्थः ॥ २ ॥

उपनिपातप्रतीकारः इति सूत्रम् । उपनिपाताः दैविकानि महाभयानि
तेषां प्रतीकारः ॥ ३ ॥

गूढाजीविनां रक्षा इति सूत्रम् । ये गूढं लञ्चग्रहणेन स्वामिनं प्रजाश्च
वञ्चयन्त आजीवन्ति ते गूढाजीविनः तेषां रक्षा तेभ्यो देशस्य रक्षणमि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् इति सूत्रम् । सिद्धव्यञ्जनाः मुण्डज-
टिलतापसवेषा धूर्ताः तैः करणैः माणवप्रकाशनं माणवस्य प्रलोभनविद्यायाः
प्रकाशनम् । तच्च चोरादिग्रहणार्थम् ॥ ५ ॥

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः इति सूत्रम् । आत्मनः परान् प्रति परेषामा-

नुयोगः । ९. सर्वाधिकरणरक्षणम् । १०. एकाङ्गवधनिष्क्रयः ।
 ११. शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः । १२. कन्याप्रकर्म । १३. अतिचार-
 दण्डः । इति कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् ॥

त्मानं प्रति च शङ्का द्विरूपा, रूपं सलोप्त्रदर्शनं, कर्म सन्धिच्छेदादि, एतैः
 अभिग्रहः चोराणां ग्रहणमिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

आशुमृतकपरीक्षा इति सूत्रम् । आशु मृतकस्य परीक्षा किमयं
 स्वयं मृतः उत परेण मारित इति परीक्षणम् ॥ ७ ॥

वाक्यकर्मानुयोगः इति सूत्रम् । वाक्यानुयोगः कर्मानुयोगश्चेति सू-
 त्रार्थः । तत्र वाक्यानुयोगः उपपत्तियुक्तैः सामवादैश्चोरपृच्छा, कर्मानुयोगः
 कशाप्रहारादिना चोरविचारणा ॥ ८ ॥

सर्वाधिकरणरक्षणम् इति सूत्रम् । अधिकरणशब्देन लक्षणया अध्य-
 क्षप्रचाराधिकरणोक्ता अध्यक्षास्तान्निम्याः पुरुषाश्च गृह्यन्ते । तेभ्यः सर्वेभ्यः
 प्रजानां धनस्य च रक्षणमिति सूत्रार्थः ॥ ९ ॥

एकाङ्गवधनिष्क्रयः इति सूत्रम् । एकाङ्गं हस्तः पादः कर्ण इत्येव-
 ज्ञातीयं तस्य वधश्छेदनम् एकाङ्गवधः तद्युक्तो निष्क्रयः वधस्थानीयो धन-
 दण्डश्चतुष्पञ्चाशत्पणादिः ॥ १० ॥

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः इति सूत्रम् । शुद्धः चित्र इति द्विविधो द-
 ण्डविधिः । तत्र शुद्धः अक्लेशमारणं, चित्रः क्लेशमारणम् ॥ ११ ॥

कन्याप्रकर्म इति सूत्रम् । कन्याया अपुष्पितायाः स्त्रियाः प्रकर्म
 दूषणम् । तत्सम्बद्धो दण्डविधिरत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिचारदण्डः इति सूत्रम् । अतिचारः अभक्ष्यभक्षणम् अगम्याग-
 मनम् इत्येवमादिः तन्निमित्तो दण्ड उच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इति कण्टकशोधनमित्यादि । एवं त्रयोदशप्रकरणं दुर्गराष्ट्रकण्टक-
 धनप्रतिपादकं चतुर्थमधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

१. दाण्डकर्मिकम् । २. कोशाभिसंहरणम् । ३. भृत्यभरणीयम् । ४. अनुजीविवृत्तम् । ५. सामयाचारिकम् । ६. राज्यप्रतिसन्धानम् । ७. एकैश्वर्यम् । इति योगवृत्तं पञ्चममधिकरणम् ॥

अथ योगवृत्तं नाम पञ्चममधिकरणम् । योगो विस्रब्धघाती तद्वृत्तं तच्चोपांशुदण्डादिकम् । राजराज्यकण्टकविषय उपांशुदण्डादिप्रयोगोऽस्मिन्नधिकरणेऽभिधास्यते । तत्रेदं प्रथमं सूत्रं — दाण्डकर्मिकम् इति । दण्ड उपांशुवधः तस्य कर्म प्रयोगः दण्डकर्म तत्सम्बद्धमिहोच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

कोशाभिसंहरणम् इति सूत्रम् । कोशस्य सुवर्णादेः अभिसंहरणं पूर्वत आधिक्येन सङ्ग्रहणमर्थकृच्छ्रप्राप्तावित्यर्थः ॥ २ ॥

भृत्यभरणीयम् इति सूत्रम् । भृत्याः बुद्धौ शस्त्रे कर्मणि च साहाय्यदायिनः तेषां भरणं पोषणं तत्सम्बद्धं भृत्यभरणीयम् ॥ ३ ॥

अनुजीविवृत्तम् इति सूत्रम् । अनुजीविनो मन्त्रिप्रभृतयः तैः स्वामिनि कथं वर्तितव्यमित्येतदत्रोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सामयाचारिकम् इति सूत्रम् । समये व्यवस्था आचारः अनुष्ठानं समयाचारमधिकृत्य प्रवृत्तं सामयाचारिकम् ॥ ५ ॥

राज्यप्रतिसन्धानम् इति सूत्रम् । राज्यस्य प्रतिसन्धानं राजव्यसने सति तत्पुत्रानभिषिच्य यत् परिचिन्तनममात्यैः क्रियते तदिहोच्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकास्मिन्ध्याये समावेशितम् ॥ ६ ॥

एकैश्वर्यम् इति सूत्रम् । एकस्यैव राजपुत्रस्यैकातपत्रमैश्वर्यं कर्तव्यम् इत्येतदुच्यत इत्यर्थः । एकग्रहणं बहूनामैश्वर्यकरणे अराजकत्वप्रसङ्ग इति द्योतनार्थम् ॥ ७ ॥

इति योगवृत्तमित्यादि । एवं सप्तप्रकरणं योगवृत्ताख्यं पञ्चममधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

१. प्रकृतिसम्पदः । २. शमव्यायामिकम् । इति मण्डलयोनिः
षष्ठमधिकरणम् ॥

१. षाड्गुण्यसमुद्देशः । २. क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः । ३. सं-
श्रयवृत्तिः । ४. समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः । ५. हीनसन्धयः ।

अथावापो यावत् त्रयोदशमधिकरणम् । तत्र षष्ठं मण्डलयोनिर्नाम ।
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनाख्यचतुरवयवं मण्डलं, योनिः उत्तराधिकरणार्थस्य
षाड्गुण्यस्य विषयः । मण्डलं च तद् योनिश्च मण्डलयोनिः मण्डलात्मा षा-
ड्गुण्यप्रकृतिरित्यर्थः । तत्र प्रथमं सूत्रं—प्रकृतिसम्पद इति । प्रकृतयः
स्वाम्यमात्यमुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि तासां सम्पदः अपेक्षितगुणपुष्कलता इ-
होच्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

शमव्यायामिकम् इति सूत्रम् । कर्मफलोपभोगानां क्षेमसाधनं शमः
व्यायामस्तु कर्मरम्भोपकरणानां कर्मयोगघटकः, तदुभयमस्मिन् प्रकरणे प्र-
तिपाद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति मण्डलयोनिरित्यादि । एवं द्विप्रकरणं मण्डलयोन्याधिकरणं षष्ठं
समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ षाड्गुण्याधिकरणे प्रथमं सूत्रं—षाड्गुण्यसमुद्देश इति ।
सन्ध्यादीनां षड्गुणानां संक्षिप्य प्रतिपादनमिति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

तत् किमर्थमित्यपेक्षायां क्षयस्थानवृद्धिनिश्चय इति सूत्रम् । क्षयो
ह्रासः, स्थानं तादवस्थं, वृद्धिः उपचयः, तेषां निश्चयः स्वरूपावधारणम् ।
तदिहोच्यत इत्यर्थः । प्रकरणमिदं पूर्वं चैकस्मिन्नध्याये समावेशितम् ॥ २ ॥

क्षीणकार्यं वक्तुं सूत्रं—संश्रयवृत्तिः इति । प्रबलमाश्रित्य वर्तनमिति
सूत्रार्थः ॥ ३ ॥

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः इति सूत्रम् । समः शत्रुणा स-
दृशशक्तिः, हीनः निकृष्टः, ज्यायान् उत्कृष्टः । आसु तिसृष्ववस्थासु गुण-
स्थापनात्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

हीनसन्धय इति सूत्रम् । हीनेन कोशदण्डभूमीः प्रदाय करणीयाः
सन्धय इह वर्ण्यन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६. विगृह्यासनम् । ७. सन्धायासनम् । ८. विगृह्ययानम् ।
 ९. सन्धाययानम् । १०. सम्भूयप्रयाणम् । ११. यातव्यामि-
 त्रयोरभिग्रहचिन्ता । १२. क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम् । १३.
 सामवायिकविपरिमर्शः । १४. संहितप्रयाणिकम् । १५. परिपणिता-

विगृह्यासनम् इति सूत्रम् । शत्रुणा सह विगृह्य शत्रोर्धान्यादिप्राप्ति-
 प्रतिघातं कृत्वा स्वविषये स्थितिरिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

सन्धायासनम् इति सूत्रम् । अभियानाशक्तौ परेण सन्धि कृत्वा-
 वस्थानमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विगृह्ययानम् इति सूत्रम् । पार्ष्णिग्राहादिभिः सह विग्रहं कृत्वा परं
 प्रति अभियानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सन्धाययानम् इति सूत्रम् । पार्ष्णिग्राहादिभिः सह सन्धि कृत्वा
 शत्रुमुद्दिश्य यानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्भूयप्रयाणम् इति सूत्रम् । समहीनज्यायसां शत्रुं प्रति समुदेत्य
 प्रयाणमित्यर्थः ॥ १० ॥

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता इति सूत्रम् । अरिसम्पद्युक्तो व्यसनी-
 च यातव्यः, अमित्रो नित्यापकारी शत्रुः, अभिग्रहो यानम् । यातव्या-
 मित्रयोः कतरं प्रति यानमनुष्ठेयमिति सम्प्रधारणमिहोच्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनाम् इति सूत्रम् । क्षयः गजवाजि-
 पुरुषधनादीनामपचयः, लोभः अतितृष्णा, विरागः प्रद्वेषः, तदुत्पत्तिहेतवोऽमा-
 त्यादीनामिहाभिधीयन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सामवायिकविपरिमर्शः इति सूत्रम् । समवायेन चरन्ति सामवा-
 यिकाः विजिगीष्वनुयायिनो राजानः तेषां विपरिमर्शः गुरुलघुभावचिन्तन-
 मित्यर्थः ॥ १३ ॥

संहितप्रयाणिकम् इति सूत्रम् । संहितयोः अन्योन्यकृतसन्धिकयोः
 शत्रुविजिगीष्वोः प्रयाणं भिन्नदिक् यानं, तदिह प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

परिपणितापसृताश्च सन्धयः । १६. द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः ।
१७. यातव्यवृत्तिः । १८. अनुग्राह्यमित्रविशेषाः । १९. मित्र-
हिरण्यभूमिकर्मसन्धयः । २०. पार्ष्णिग्राहचिन्ता । २१. हीनशक्ति-
पूरणम् । २२. बलवता विगृह्योपरोधहेतवः । २३. दण्डोपनत-

परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धयः इति सूत्रम् । देशकाल-
कार्यव्यवस्थया कृतः सन्धिः परिपणितसन्धिः, तद्विपरीतोऽपरिपणितसन्धिः,
कुतोऽपि निमित्तात् स्वपक्षादपसृतेन पुनः सन्धिः अपसृतसन्धिः, त इमे
सन्धय इह व्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः इति सूत्रम् । सन्धिविग्रहोपादानं
द्वैधीभावः तत्सम्बद्धाः सन्धिविक्रमाः कथ्यन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यातव्यवृत्तिः इति सूत्रम् । यातव्यो विजिगीषुः तस्य सामवायिकेषु
वृत्तिः यातव्ये सामवायिकानां वृत्तिश्चोच्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनुग्राह्यमित्रविशेषाः इति सूत्रम् । भूम्येकान्तरा राजानो मित्राणि ।
तत्र कानि मित्राणि साहाय्यदानेनानुग्राह्याणि कानि नेति विचारोऽत्र क्रियत
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धयः इति सूत्रम् । मित्रेण हिरण्येन भूम्या
कर्मणा च ये सन्धयः पणबन्धाः त इहाभिधीयन्त इत्यर्थः । इदं प्रकरणं
चतुरध्यायीरूपम् ॥ १९ ॥

पार्ष्णिग्राहचिन्ता इति सूत्रम् । पार्ष्णिग्राहावस्थापन्नस्य विजिगीषोः
चिन्ता अनुष्ठानविचार इत्यर्थः ॥ २० ॥

हीनशक्तिपूरणम् इति सूत्रम् । अपचितानां प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीनां
वर्धनमिहोच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

बलवता विगृह्योपरोधहेतवः इति सूत्रम् । प्रबलेन शत्रुणा सह वि-
गृह्य दुर्गप्रवेशस्य कारणान्यभिधीयन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दण्डोपनतवृत्तम् इति सूत्रम् । दण्डेन बलेन उपनतः अधःकृतः
तदवस्थापन्नस्य विजिगीषोर्बलवन्तं प्रत्यनुष्ठानमुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

वृत्तम् । २४. दण्डोपनायिवृत्तम् । २५. सन्धिकर्म । २६. सन्धि-
मोक्षः । २७. मध्यमचरितम् । २८. उदासीनचरितम् । २९. म-
ण्डलचरितम् । इति षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणम् ॥

१. प्रकृतिव्यसनवर्गः । २. राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता ।

दण्डोपनायिवृत्तम् इति सूत्रम् । दण्डेन बलेन शत्रुमात्मनः समीप-
मुपनयति उपनमयतीति दण्डोपनायी तदवस्थस्य विजिगीषोर्वृत्तमुच्यत इ-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

सन्धिकर्म इति सूत्रम् । सन्धेः शपथादिना दृढीकरणमुच्यत इ-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

सन्धिमोक्षः इति सूत्रम् । सन्धिनिमित्तं ग्रहीकृतः सन्धिरित्युपचर्यते
तस्य मोक्षो मोचनमुच्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

मध्यमचरितम् इति सूत्रम् । मध्यमेषु विजिगीषोर्वृत्तिरुच्यत इत्य-
र्थः । एतदादिप्रकरणत्रयमेकस्मिन्नध्याये सन्निवेशितम् ॥ २७ ॥

उदासीनचरितम् इति सूत्रम् । उदासीनं प्रति विजिगीषोरनुष्ठानम-
भिधीयत इति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥

मण्डलचरितम् इति सूत्रम् । मण्डलम् अरिमित्रलक्षणम् । तत् प्रति
विजिगीषोरनुष्ठानमुच्यत इति सूत्रार्थः ॥ २९ ॥

इति षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणमिति । एवमेकोनत्रिंशत्प्रकरणं
षाड्गुण्याधिकरणं सप्तमं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ व्यसनाधिकारिकेऽधिकरणे प्रथमं सूत्रं — प्रकृतिव्यसनवर्गः
इति । प्रकृतयः स्वाम्यमात्यादयः, व्यसनानि गुणप्रातिलोभ्यादीनि, तेषां
वर्गः समूहोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता इति सूत्रम् । राजा स्वामी, राज्यम्
अमात्यादिप्रकृतिपञ्चकं द्रव्यप्रकृतिपञ्चकं च, तयोर्व्यसनचिन्ता व्यसनगुरु-
लघुभावसम्प्रधारणमुच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

३. पुरुषव्यसनवर्गः । ४. पीडनवर्गः । ५. स्तम्भनवर्गः । ६. कोश-
सङ्गवर्गः । ७. बलव्यसनवर्गः । ८. मित्रव्यसनवर्गः । इति व्यस-
नाधिकारिकमष्टममधिकरणम् ॥

१. शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम् । २. यात्राकालाः ।

पुरुषव्यसनवर्गः इति सूत्रम् । पुरुषस्य व्यसनानि व्यसनप्रभवा
दोषाः तेषां वर्गोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पीडनवर्गः इति सूत्रम् । अग्न्युदकादिनिमित्ताः शक्त्यपचयाः पीड-
नानि, तेषां वर्गः संख्यास्वरूपगौरवलाघवतोऽभिधीयत इत्यर्थः । एतदादि-
प्रकरणत्रयमेकस्मिन्नध्याये समावेशितम् ॥ ४ ॥

स्तम्भनवर्गः इति सूत्रम् । स्तम्भनं प्रत्यूहोक्त्या राजकार्योपरोधः
तद्धेतूनां वर्ग उच्यत इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥

कोशसङ्गवर्गः इति सूत्रम् । कोशस्य राजार्थस्य सङ्गः अप्रदानं
कोशसङ्गः तद्धेतुवर्गः उच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

बलव्यसनवर्गः इति सूत्रम् । बलं चतुरङ्गं सैन्यं मौलभृतकादिभेदेन
षड्विधं तस्य व्यसनवर्गः अमानितविमानितादित्रयस्त्रिंशत्प्रकारोऽभिधीयत
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मित्रव्यसनवर्गः इति सूत्रम् । स्पष्टार्थम् । प्रकरणद्वयमिदमेकाध्या-
यगतम् ॥ ८ ॥

इति व्यसनाधिकारिकमित्यादि । एवमष्टप्रकरणं व्यसनाधिकारेण
प्रवृत्तमष्टममधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ अभियास्यत्कर्माख्यं नवममधिकरणम् । अभियास्यतो विजिगीषोः
अभियानात् प्राक् चिन्तनीयमर्थजातमस्मिन्नधिकरणे उपदेक्ष्यते । तत्र प्रथमं
सूत्रं— शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम् इति । शक्तेर्देशस्य कालस्य च
बलाबलज्ञानमुपदिश्यत इत्यर्थः । इदं प्रकरणमुत्तरं चैकाध्यायगते ॥ १ ॥

यात्राकालाः इति सूत्रम् । शत्रुं प्रति अभियानं यात्रा तद्योग्याः
कालाः ऋतव उच्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

३. बलोपादानकालाः । ४. सन्नाहगुणाः । ५. प्रतिबलकर्म । ६. पश्चात्कोपचिन्ता । ७. बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः । ८. क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः । ९. बाह्याभ्यन्तराश्वापदः । १०. दूष्यशत्रुसंयुक्ताः । ११. अर्थानर्थसंशययुक्ताः । १२. तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः । इत्यभियास्यत्कर्म नवममधिकरणम् ॥

बलोपादानकालाः इति सूत्रम् । बलानि मौलभृतकादीनि षट् तेषाम् उपादानकालाः उद्योजनसमयाः । अमुकबलममुकसमये समुद्योजयितव्यमित्ययमर्थ इह चिन्त्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सन्नाहगुणाः इति सूत्रम् । सन्नाहः शस्त्रावरणग्रहणं तस्य गुणाः श्रेष्ठत्वप्रकाराः कथ्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रतिबलकर्म इति सूत्रम् । परबलाभिभवसमर्थं बलं प्रतिबलं, तस्य करणप्रकार उच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पश्चात्कोपचिन्ता इति सूत्रम् । पश्चात्कोपः पार्ष्णिग्राहादिकृतः कोपो दाहविलोपादिः, स इह चिन्त्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगते ॥ ६ ॥

बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः इति सूत्रम् । बाह्यप्रकृतयो राष्ट्रमुख्यान्तपालादयः, आभ्यन्तरप्रकृतयो मन्त्रिपुरोहितादयः, तासां कोपो व्यलीकजनितश्चित्तविकारः, तस्य प्रतिविधानमुच्यत इति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः इति सूत्रम् । क्षयो युग्यपुरुषापचयः, व्ययो हिरण्यधान्यापचयः, लाभो यानफलं भूम्यादिप्राप्तिः, तेषां विपरिमर्शः गौरवलाघवसम्प्रधारणमभिधीयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

बाह्याभ्यन्तराश्वापदः इति सूत्रम् । बाह्यापदः बाह्यराष्ट्रमुख्यान्तपालाद्युत्पादिता विपदः, आभ्यन्तरापदः मन्त्रिपुरोहिताद्युत्थापिताः, तासां स्वरूपं प्रतिविधानं चोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

दूष्यशत्रुसंयुक्ताः इति सूत्रम् । दूष्याः कृत्याः पौरजानपदास्तन्मुख्याश्च, शत्रवः सहजकृत्रिमादयः, तत्संयुक्तास्तदुत्पादिताः आपद इति विशेष्यमनुवर्तते । ता इहोच्यन्ते स्वरूपतः प्रतिविधानतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

१. स्कन्धावारनिवेशः । २. स्कन्धावारप्रयाणम् । ३. बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम् । ४. कूटयुद्धविकल्पाः । ५. स्वसैन्योत्साहनम् । ६. स्ववलान्यबलव्यायोगः । ७. युद्धभूमयः

अर्थानर्थसंशययुक्ताः । इति सूत्रम् अर्थो मित्रहिरण्यभूम्यादिः । अनर्थस्तन्नाशः शरीरनाशश्च, संशयः अर्थप्राणयोः सन्देहः, तैर्युक्ता आपद उच्यन्ते इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगतम् ॥ ११ ॥

तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः इति सूत्रम् । तासां पूर्वोक्तानामापदाम् उपायविकल्पजाः उपायाः प्रशमार्थाः सामादयः तेषां विकल्पः प्रयोगभेदः तज्जनिताः सिद्धयः प्रतीकारा उच्यन्ते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इत्यभियास्यत्कर्मेत्यादि । एवं द्वादशप्रकरणमभियास्यत्कर्माख्यं नवममधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ दशमे साङ्ग्रामिकेऽधिकरणे प्रथमं सूत्रं — स्कन्धावारनिवेशः इति । सैन्यावासस्थानं स्कन्धावारः तस्य निवेशो निर्माणविधिरुच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

स्कन्धावारप्रयाणम् इति सूत्रम् । स्कन्धावारस्य कटकस्य देशकालाद्यनुगुणसन्नाहपुरस्सरमभिषेगनमुच्यते इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगतम् ॥ २ ॥

बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम् इति सूत्रम् । अमानितविमानितादीनि बलव्यसनानि अवस्कन्दकाला दीर्घकान्तारानुदकाद्यध्वगमनकालाः तेभ्यः सैन्यसंरक्षणमुच्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कूटयुद्धविकल्पाः इति सूत्रम् । कूटयुद्धं नाम कपटयुद्धं बलव्यसनावस्कन्दकालादिच्छिद्रमुपलभ्य शत्रुर्हिसनं, तस्य विकल्पाः भेदाः कथ्यन्ते इत्यर्थः । एतदादिप्रकरणत्रयमेकाध्यायगतम् ॥ ४ ॥

स्वसैन्योत्साहनम् इति सूत्रम् । आत्मयोधानां संग्रामगुणसंकीर्तनादिना युद्धोत्साहनजननमुच्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

८. पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि । ९. पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः । १०. सारफल्गुबलविभागः । ११. पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि । १२. दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम् । १३. तस्य प्रतिव्यूहसंस्थापनम् । इति साङ्गामिकं दशममधिकरणम् ॥

स्वबलान्यबलव्यायोगः इति सूत्रम् । स्वसैन्यस्य परसैन्यापेक्षया व्यायोगः विशिष्टमायोजनं व्यवस्थापनं दिक्सूर्यवाताद्यानुगुण्यं यथा स्यात् तथा व्यूहरचनामिति यावत् । तदिहोच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

युद्धभूमयः इति सूत्रम् । युद्धानुगुणाः समस्थिराभिकाशादिलक्षणाः भूमयः कथ्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि इति सूत्रम् । पत्तिः पदातिः तदादीनां व्यापारा उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः इति सूत्रम् । पक्षौ पञ्चव्यूहात्मना स्थाप्यमानस्य बलस्य बहिः पुरस्तात्कोट्यौ, कक्षौ पश्चादन्तः-पार्श्वे, उरस्यम् मध्यम्, एषां पञ्चानां व्यूहविशेषाणां बलपरिमाणानुगुण्येन व्यूहविभागोऽभिधीयत इत्यर्थः । एतदादिप्रकरणत्रयमेकाध्यायगतम् ॥ ९ ॥

सारफल्गुबलविभागः इति सूत्रम् । सारबलं पितृपैतामहत्वादि-दण्डसम्पद्युक्तं, तद्विपरीतं भीरुकं वा फल्गुबलं, तयोर्विभागो विभज्यावस्थापनं चिन्त्यत इति सूत्रार्थः ॥ १० ॥

पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि इति सूत्रम् । स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम् इति सूत्रम् । दण्डव्यूहो भोग-व्यूहो मण्डलव्यूहः असंहतव्यूहः इत्येतेषां प्रकृतिव्यूहानां तद्विकृतिव्यूहानां च रचनमभिधीयत इत्यर्थः । इदमुत्तरं च प्रकरणमेकाध्यायगतम् ॥ १२ ॥

तस्य प्रतिव्यूहसंस्थापनम् इति सूत्रम् । तस्य दण्डादिव्यूहनस्य अर्थाद् दण्डादिव्यूहानां प्रतिव्यूहस्थापनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इति साङ्गामिकं दशममधिकरणमिति । संग्राममधिकृत्य प्रवृत्तं सांग्रामिकं तदाख्यं दशममधिकरणम् इत्थं त्रयोदशप्रकरणकं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

१. भेदोपादानानि । २. उपांशुदण्डः । इति सङ्घवृत्तमेकाद-
शमधिकरणम् ॥

१. दूतकर्म । २. मन्त्रयुद्धम् । ३. सेनामुख्यवधः । ४. मण्ड-
लप्रोत्साहनम् । ५. शस्त्राग्निरसप्रणिधयः । ६. विवधासारप्र-

अथैकादशे सङ्घवृत्तेऽधिकरणे प्रथमं सूत्रं — भेदोपादानानि इति ।
भेदः सङ्घविश्लेषोपायः तस्य उपादानानि प्रयोगा उच्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

उपांशुदण्डः इति सूत्रम् । तूष्णीदण्डः निगूढवध उच्यत इ-
त्यर्थः ॥ २ ॥

इति सङ्घवृत्तमेकादशमधिकरणमिति । सङ्घः शस्त्रोपजीविनां सङ्घी-
भादैकबलानां राजाविधेयानां समूहः, तस्मिन् वृत्तं ताद्विधेयीकरणानुकूले
राज्ञो व्यापारः तत्प्रतिपादकम्, एवं द्वित्रिकरणम् एकादशमधिकरणं समुद्दिष्ट-
मित्यर्थः । एतच्चैकाध्यायम् ॥

अथ आवलीयसं नाम द्वादशमधिकरणम् । अवलीयान् दुर्बलतरः त-
स्येदमावलीयसं प्रबले सन्धिमनिच्छति सति दुर्बलतरस्य कृत्यम् । तदिह प्र-
तिपाद्यम् । तत्र प्रथमं सूत्रं — दूतकर्म इति । दूता नाम निसृष्टार्थाः परि-
मितार्थाः शासनहरा इति त्रिविधाः तेषां व्यापारोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

मन्त्रयुद्धम् इति सूत्रम् । मन्त्रः प्रज्ञोत्कर्षः तेन युद्धं मन्त्रयुद्धम् ।
तच्च शत्रुषड्वर्गवशगानेकभूमिपतिनाशोदाहरणादिना शत्रोर्मतिमुपजनय्य व-
ञ्चनम् । तदिहोच्यत इति सूत्रार्थः ॥ २ ॥

सेनामुख्यवधः इति सूत्रम् । सेना चतुरङ्गबलं तत्र मुख्याः सेनाप-
त्यादयः तेषां वधोपाय उच्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं चैकाध्यायगतम् ॥ ३ ॥

मण्डलप्रोत्साहनम् इति सूत्रम् । मण्डलं मित्रादिमण्डलं तस्य
प्रोत्साहनम् आत्मरक्षार्थमुद्योजनं विजिगीषुणा कर्तव्यमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

शस्त्राग्निरसप्रणिधयः इति सूत्रम् । शस्त्राग्निरसानां गूढप्रयोगा उ-
च्यन्त इत्यर्थः । इदमुत्तरं चैकाध्यायगतम् ॥ ५ ॥

सारवधः । ७. योगातिसन्धानम् । ८. दण्डातिसन्धानम् । ९. एक-
विजयः । इत्यावलीयसं द्वादशमधिकरणम् ॥

१. उपजापः । २. योगवामनम् । ३. अपसर्पप्रणिधिः । ४.
पर्युपासनकर्म । ५. अवमर्दः । ६. लब्धप्रशमनम् । इति दुर्गलम्भो-
पायस्त्रयोदशमधिकरणम् ॥

विवधासारप्रसारवधः इति सूत्रम् । विवधः पर्याहारः उपचारात्
पर्याहारवाही स्वप्रजासकाशलभ्यायभारानेता, आसारः सुहृद्बलं, प्रसारो वनाद्
यवसेन्धनाहर्ता, तेषां वध उच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

योगातिसन्धानम् इति सूत्रम् । योगः कपटोपायः देवतागृहप्रवेशा-
द्यवसरे शत्रोरुपरि शिलायन्त्रभोक्षणभित्तिपातनादिः तेनातिसन्धानमुच्यत
इत्यर्थः । एतदादिप्रकरणत्रयमेकाध्यायान्तर्गतम् ॥ ७ ॥

दण्डातिसन्धानम् इति सूत्रम् । दण्डो वधपरिक्रेशाथहिरणादिः,
तेन शत्रोरभिभवनमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एकविजयः इति सूत्रम् । एकेन सहायनिरपेक्षेणैव विजिगीषुणा
विजयः शत्रोरभिभव उच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यावलीयसमित्यादि । एवं नवप्रकरणमावलीयसं द्वादशमधिकरणं
समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथ त्रयोदशं दुर्गलम्भोपायाख्यमाधिकरणमारभ्यते । दुर्गस्य परकी-
यस्य प्राप्त्युपायोऽस्मिन्नधिकरण उपदिश्यते । तत्र प्रथमं सूत्रम् — उपजाप
इति । उपजापो भेदः उच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

योगवामनम् इति सूत्रम् । योगो मुण्डजटिलादिवेशान्यत्वग्रहणं तेनो-
पायेन वामनं शत्रोर्दुर्गान्निष्कामणमभिधीयत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अपसर्पप्रणिधिः इति सूत्रम् । अपसर्पा गूढपुरुषाः तेषां प्रणिधानं
शत्रुविषये निवासनमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पर्युपासनकर्म इति सूत्रम् । परदुर्गे परित उपासनकर्म सैन्यनिवास-
नव्यापार उच्यत इत्यर्थः । इदमुत्तरं त्रैकाध्यायगतम् ॥ ४ ॥

अवमर्दः इति सूत्रम् । अवमर्दः परदुर्गग्रहणं तत् कदा केन प्रकारेण
कर्तव्यमित्ययमर्थोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. परघातप्रयोगः । २. प्रलम्भनम् । ३. स्वबलोपघातप्रती-
कारः । इत्यौपनिषदं चतुर्दशमधिकरणम् ॥

१. तन्त्रयुक्तयः । इति तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणम् ॥

लब्धप्रशमनम् इति सूत्रम् । विजिगीषुणा लब्धस्य शत्रुदुर्गादेः प्र-
शमनं लब्धप्रशमनम् । तच्च दुर्गादिवासिनाम् अपूर्वभूपतिविषयशङ्काद्यपोह-
नेन विजिगीषौ विस्रम्भजननम् । तदाभिधीयत इति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

इति दुर्गलम्भोपाय इत्यादि । एवं षट्प्रकरणं दुर्गलम्भोपायाख्यं
त्रयोदशमधिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

अथौपनिषदं चतुर्दशमधिकरणम् । उपनिषत् शत्रुजयोपायरहस्यं
तदधिकृत्य प्रवृत्तमौपनिषदम् । तत्र प्रथमं सूत्रं — परघातप्रयोग इति ।
शत्रुवधार्थं औषधप्रयोग उच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रलम्भनम् इति सूत्रम् । औषधमन्त्रप्रयोगद्वारेण क्षुब्धप्रतीकारविरूप-
करणादिना शत्रुवञ्चनमुच्यत इत्यर्थः । अद्भुतोत्पादनं भैषज्यमन्त्रप्रयोग इति
द्विधा विभज्य प्रकरणमिदमध्यायद्वयेन वितन्यते । तत्र मार्जारोष्ट्रादिचक्षुस्सा-
धितचूर्णादिकं भैषज्यं दृश्यादृश्यकरणादिसाधनं, 'बलिं वैरोचनमि'त्यादि-
मन्त्रः ॥ २ ॥

स्वबलोपघातप्रतीकारः इति सूत्रम् । स्वबलस्य स्वसैन्यस्य परप्रयुक्त-
विषाम्बुदूषणादिनिमित्तो य उपघातः तस्य प्रतीकारोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्यौपनिषदमित्यादि । एवं त्रिप्रकरणम् औपनिषदं चतुर्दशम-
धिकरणं समुद्दिष्टमित्यर्थः । औपनिषदिकमित्यपि पाठः । तदाणन्तादृन् ॥

अथान्तिमं तन्त्रयुक्तिर्नाम पञ्चदशमधिकरणम् । तन्त्रं तन्त्रावापात्म-
कमिदमर्थशास्त्रं तस्य युक्तिः व्याख्यानोपायभूतो न्यायः स इह प्रतिपां-
द्यते । तत्रेदं सूत्रं — तन्त्रयुक्तय इति । तन्त्रोपयुक्ता युक्तयः अधिकरण-
विधानादयो द्वात्रिंशदस्मिन् प्रकरणेऽभिधीयन्त इति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

इति तन्त्रयुक्तिरित्यादि । एवमेकप्रकरणकमिदं तन्त्रयुक्त्याधिकरणं
समुद्दिष्टमित्यर्थः ॥

शास्त्रसमुद्देशः पञ्चदशाधिकरणानि सपञ्चाशदध्यायशतं सा-
क्षीति प्रकरणशतं षट् श्लोकसहस्राणीति ।

सुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।

कौटिल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः राजवृत्तिः ॥

अथ सर्वप्रकारेयत्वाख्यनेन कृत्स्नस्य शास्त्रस्य समुद्देशमाह — शास्त्र-
समुद्देश इत्यादि । श्लोक इह द्वात्रिंशद् अक्षराणि, येषां समुदाय एको ग्रन्थ
इति गण्यते । शेषं स्पष्टम् ।

व्युत्पित्सुप्ररोचनार्थं स्वशास्त्रस्य तन्मृग्यगुणपुष्कलतां श्लोकेनाह —
सुखेत्यादिना । सुखं क्लेशासहं ग्रहणं बुद्धिर्येषां ते सुखग्रहणाः सुकुमारमन्त्रयः
तैरपि विज्ञेयं विज्ञातुं शक्यम् । तदन्यविज्ञेयत्वं तु कैमुत्यसिद्धम् । तत्त्वार्थ-
पदनिश्चितं तत्त्वम् अर्थस्य याथात्म्यं, अर्थः शब्दाभिधेयः, पदं वाचकशब्दः,
तत्त्वतोऽर्थतः पदतश्च निश्चितम् । किं यथाप्रतिपादितमेवार्थस्य याथात्म्यम्
उतान्यदपि स्यादिति सन्देहानुत्थापकं तत्त्वनिश्चितम्, अर्थपदयोरन्यूनानतिरि-
क्ततया सन्देहाजनकम् अर्थपदनिश्चितमिति बोद्धव्यम् । तत्त्वार्थपदानि नि-
श्चितानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तदा तु निश्चितशब्दस्य परनिपात आहि-
ताग्न्यादित्वात् साध्यः ।

इतीत्याद्यध्यायसमाप्तिवाक्यम् । तत्र प्रान्ते राजवृत्तिरिति प्रतिपाद्यसूच-
नम्, एतदध्यायसंक्षिप्तस्य कृत्स्नशास्त्रार्थस्य राजसम्बन्धिव्यापारात्मकत्वात् ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः राजवृत्तिः ॥

१. प्रकरणं विद्यासमुद्देशः — आन्वीक्षिकीस्थापना ।

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः ।

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः, त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षिकीति ।

वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः, संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद इति ।

अथ समुद्देशनिर्देशक्रमेण अधिकरणप्रकरणानि व्याख्येयानि । तत्र तावत् प्रथमाधिकरणस्यादिमं प्रकरणं द्वितीयादिभिस्त्रिभिर्ध्यायैः प्रपञ्च्यते । विद्यासमुद्देश इति हि प्रथमं सूत्रम् । कास्ता विद्या इत्याकाङ्क्षायामाह — आन्वीक्षिकीत्यादि । अर्थतत्त्वस्य हेतुभिः परीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्या इति आन्वीक्षिकी हेतुविद्या । ऋग्यजुःसामानि त्रयी तेषाम् अभिचारकर्मज्ञानादिफलादर्थववेदाद् भिन्नप्रस्थानतया पृथक्पङ्क्तिनिवेश्यानां सम्भूयैकक्रतुकार्यसाधकत्वात् तत्समुदायस्य त्रयीति संज्ञा । कृषिः पाशुपाल्यं वणिज्या च वार्त्ता । दण्डनीतिस्तु राजनीतिः । इति एवं प्रसिद्धा इति शेषः ।

तत्र मनुशिष्याणां पक्षमाह — त्रयीत्यादि । आन्वीक्षिकी त्रयीविशेषो हि त्रय्यनुगामितया त्रय्यर्थविचाररूपतया च त्रय्याः प्रकार एव न विद्यान्तरमित्यर्थः । तत्र त्रय्यनुगामिनी आन्वीक्षिकी साङ्ख्ययोगतर्कशास्त्राणि, अन्या तु पूर्वोत्तरमीमांसे । आह च कामन्दकः —

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥”

इति ।

बृहस्पतिशिष्याणां मतमाह — वार्त्ता दण्डेत्यादि । त्रय्या विद्यान्तरत्वाभावे हेतुमाह — संवरणमात्रं हीति । त्रयी, लोकयात्राविदः वार्त्तादण्डनत्यनुष्ठानलक्षणलोकतन्त्रविदुषः, संवरणमात्रं हि नास्तिकोऽयमिति लोकनिन्दाद्वारसंवृतिसाधनमेव केवलम् । लोकतन्त्रसम्यङ्निर्वहणसमर्थमपि त्रय्यपरिग्राहिणं सन्तं नास्तिक इति लोको निन्देदिति त्रयीपरिग्रहस्य यथोक्तनिन्दाद्वारगोपनमात्रफलत्वेनारूपप्रयोजनत्वान्न सा विद्यान्तरमित्यभिप्रायः । त्रयीनिरासेन तदन्तर्गताया आन्वीक्षिक्या अपि निरासः सिद्धः ।

दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः, तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति ।

चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः । ताभिर्धर्मार्थौ यद् विद्यात्, तद् विद्यानां विद्यात्वम् ।

साङ्ख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी । धर्माधर्मौ त्रय्याम् । अर्थानर्थौ वार्त्तायाम् । नयापनयौ दण्डनीत्याम् । बलाबले चैतासां हेतु-

मतान्तरमाह — दण्डनीतिरेकेत्यादि । दण्डनीतिः, एका एकैव, विद्या प्राधान्येन विद्याव्यपदेशमर्हतीत्यर्थः । इति, औशनसाः शुक्रशिष्याः, कुतः, सर्वासां विद्यानामारम्भाः योगक्षेमाः, तस्यां हि प्रतिबद्धाः दण्डनीतावेव प्रतिष्ठिताः, इति कृत्वा । यद् वक्ष्यति — ‘आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योग-क्षेमसाधनो दण्डः’ (अध्या० ४) इति ।

स्वमतमाह — चतस्र एवेत्यादि । विद्याः चतस्र एव, एवकारेण त्रित्वादिपक्षव्यवच्छेदः । आसां विद्यात्वविद्यान्तरत्वयोर्विद्यात्वमादौ निर्वचनभङ्ग्या स्थापयति — ताभिरित्यादि । विद्यात्वं नाम धर्मार्थवेदनकरणत्वम् । तच्चा-न्वीक्षिक्यादिषु चतसृषु अवशिष्टमित्यर्थः । विद्यान्तरत्वं तु परस्परविसदृश-स्वरूपफलनिरूपणेन यथाक्रमं स्थापयिष्यते ।

तत्रान्वीक्षिक्याः स्वरूपमाह — साङ्ख्यमित्यादि । साङ्ख्यं प्रकृतिपुरुषविवेचकं शास्त्रं कपिलप्रोक्तं, योगः प्रत्याहारध्यानधारणादिप्रतिपादकं महेश्वरप्रोक्तं, लोकायतं न्यायशास्त्रं ब्रह्मगार्ग्योक्तम् । एतन्नितयात्मिकान्वीक्षिकी । धर्माधर्मौ त्रय्यामित्यादिना त्रय्यादीनां फलसूचनम्, तच्चा-न्वीक्षिकीफलस्य तद्विसदृशत्वव्युत्पादनार्थम् । धर्माधर्माविति, प्राधान्येन प्रतिपाद्याविति शेषः । तेन त्रय्यामर्थानर्थनयापनयानामानुषङ्गिकतया क्वचित् क्वचित् प्रतिपादनेऽप्य-विरोधः । एवं वार्त्तादण्डनीत्योरपि ज्ञेयम् । तत्र धर्मोऽध्ययनयजनादिः, अधर्मः श्रमांसभक्षणादिः । अर्थः कालबीजवापादिजन्यं फलम्, अनर्थोऽकालबीजवापादिजन्यम् । नयो ज्यायसा सन्ध्यादिः येन योगक्षेमो निष्पाद्यते, अपनयस्तु ज्यायसा विग्रहादिः येन योगक्षेमो विहन्यते । एतासां त्रय्यादीनाम् । हेतुभिर-न्वीक्षमाणा न्यायैः सम्प्रधारयन्ती । व्यसन इत्यादिनोपकारस्वरूपोक्तिः ।

भिरन्वीक्षमाणान्वीक्षिकी लोकस्योपकरोति, व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धि-
मवस्थापयति, प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षिकीस्थापना ॥

बुद्धिमवस्थापयति अविकृतां करोति, बुद्धिर्दुःखे यथा नोद्विजेत सुखे च न
प्रहृष्येत् तथा तां नियच्छतीत्यर्थः । यदाहुः — 'न प्रहृष्येत् सुखं प्राप्य
नोद्विजेतासुखादपि' इति । प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं विचारवचनकर्मसु पाटवम् ।

प्रदीप इति । आन्वीक्षिकी सर्वविद्यानां प्रदीपः परीक्षणसाधनत्वात् ।
सर्वकर्मणाम् उपायः आरम्भादिफलाधिगमपर्यन्तानुष्ठानवैचित्र्यप्रतिभोत्पादक-
त्वात् । सर्वधर्माणां शश्वद् आश्रयः वैदिकलौकिकानां सर्वेषां धर्माणामन्वीक्षा-
वधार्यत्वात् सर्वदा आश्रयभूता । एवञ्च त्रय्यादिविसदृशस्वरूपफलत्वादान्वी-
क्षिक्या विद्यान्तरत्वं सिद्धमित्यभिप्रायः ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षिकीस्थापना ॥

१. प्रक. विद्यासमुद्देशः — त्रयीस्थापना ।

सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिज्योतिषमिति चाङ्गानि ।

एष त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च स्वधर्मस्थापनादौपकारिकः ।

स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति । क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च । वैश्यस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च । शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा वार्त्ता कारुकुशीलवकर्म च ।

गृहस्थस्य स्वकर्माजीवस्तुल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्यमृतुगामित्वं देवपित्रतिथिभृत्येषु त्यागः शेषभोजनं च ।

त्रयीस्थापनार्थं तत्स्वरूपमाह — सामेत्यादि । सामवेदः ऋग्वेदो यजुर्वेद इति त्रयस्त्रयीपदवाच्याः, अथर्ववेदः, इतिहासवेदो महाभारतादिश्च वेदपदार्थाः । शिक्षा वर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रम् । कल्पः क्रत्वनुष्ठानोपदेशपरम् आश्रमालयनादिप्रणीतं सूत्रम् । व्याकरणं शब्दानुशासनं पाणिनीयादि । निरुक्तं निर्वचनशास्त्रं यास्कप्रणीतम् । छन्दोविचितिः छन्दश्शास्त्रं पैङ्गलादि । ज्योतिषं सूर्यादिगत्यादिप्रतिपादकं शास्त्रम् ।

त्रय्याः फलं वक्तुमाह — एष इति । एष त्रयीधर्मः त्रय्युपदिष्टो धर्मः, चतुर्णां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणां च औपकारिकः उपकारकरुः । कस्मात्, स्वधर्मस्थापनात् स्वधर्मेषु स्थापनात् स्वधर्मानुपदिश्य तेषु नियन्त्रणाद्, अर्थाद् वर्णाश्रमाणाम् ।

वर्णधर्मं विवृणोति—स्वधर्म इत्यादि । शस्त्राजीवः शस्त्रेण आजीवो वृत्तिः । भूतरक्षणं प्राणिपालनम् । कृषिपाशुपाल्ये कृषिः केदारैर्बु बजिवापपरिकर्मादिविधानम्, पाशुपाल्यं पशुपालनकर्म गवाश्वादीनां पोषणचिकित्सादि । वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः । द्विजातिशुश्रूषा द्विजातयो ब्रह्मक्षत्रियवैश्याः तेषां परिचरणम् । वार्त्ता कृषिपाशुपाल्यवणिज्याः । कारुकुशीलवकर्म शिल्पिकर्म चारणकर्म च ।

आश्रमधर्ममाह—गृहस्थस्येत्यादि । गृहिणः स्वकर्माजीवः स्ववर्णोक्तकर्मणा वृत्तिः । तुल्यैः कुलादिना समानैः । असमानर्षिभिः भिन्नार्षिगोत्रैः । वैवाह्यं

ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतत्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा ।

वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाजिनधारणमग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्रतिथिपूजा वन्यश्चाहारः ।

परिव्राजकस्य संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किञ्चनत्वं सङ्गत्यागो भैक्षमनेकत्र अरण्यवासो बाह्याभ्यन्तरं च शौचम् ।

सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयानृशंस्यं क्षमा च ।

विवाहः, स्वार्थे ष्यञ् । ऋतुगामित्वं ऋतुः पुष्पस्नानदिनादूर्ध्वं द्वादशनिशाः तस्मिन् स्त्रीगमनशीलत्वम् । शेषभोजनं देवादिदत्तावशिष्टाशनम् ।

ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्मशब्दो वेदवाची तद्ग्रहणार्थं दण्डाजिनधारणादिलक्षणे व्रते वर्तते, तच्चरितुं शलिस्येति ब्रह्मचारी तस्य ब्रह्मचारिणः । स्वाध्यायः स्ववेदाध्ययनम् । अग्निकार्याभिषेकौ अग्निशुश्रूषात्रिषवणस्नाने । भैक्षव्रतत्वं भैक्षं भिक्षावृत्तिः व्रतत्वं व्रतित्वं गोदानान्तं कर्म तदुभयम् । एवं तावदुपकुर्वाणस्य वेदब्रह्मचारिण आसमावर्तनादनुष्ठानम् । नैष्ठिकस्य विशेषमाह— आचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिरित्यादि । गुरुकुले आप्राणोत्क्रमणकालभाविनी स्थितिः । गुरुपुत्रे आचार्यपुत्रसमीपे । सब्रह्मचारिणि वा समानशाखाध्यायिनि वा वृद्धे । कार्येति शेषः ।

वानप्रस्थस्येत्यादि । वानप्रस्थस्य वने प्रकर्षेण तिष्ठतीति वनप्रस्थः, वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः स्वार्थेऽण्, तस्य । ब्रह्मचर्यम् ऊर्ध्वरेतस्त्वम् । भूमौ शय्या स्थण्डिले शयनम् । अग्निहोत्रं सायंप्रातरनुष्ठेयमग्निकार्यम्, अग्नये होत्रं हविराज्यादि यस्मिंस्तदिति व्युत्पत्तिः, तच्च अभिषेकस्त्रिकालस्नानं च अग्निहोत्राभिषेकौ । वन्य आहारः कन्दमूलफलादिः ।

परिव्राजकस्येत्यादि । परिव्राजकस्य परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राजकः संन्यासी तस्य । संयतेन्द्रियत्वं जितेन्द्रियता । अनारम्भः नैष्कर्म्यम् । निष्किञ्चनत्वं निस्स्वत्वम् । सङ्गत्यागः प्रव्रजितान्तरेणापि संसर्गपरिहारः । अनेकत्र भैक्षं प्राणयात्रापर्याप्तस्यान्नस्य बहुषु गृहेषु भिक्षित्वा ग्रहणम् । बाह्याभ्यन्तरशौचं कायवाङ्मानसनैर्मल्यम् ।

सर्ववर्णाश्रमसाधारणान् धर्मानाह — सर्वेषामिति । अनसूया गुणपक्षपातः । आनृशंस्यम् अनिष्ठुरत्वम् ।

स्वधर्मः स्वर्गायानन्त्याय च । तस्यातिक्रमे लोकः सङ्करादु-
च्छिद्येत ।

तस्मात् स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत् ।

स्वधर्मं सन्दधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमास्थितिः ।

त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना ॥

स्वधर्मः किमर्थमादत्तव्यस्तत्राह — स्वधर्म इति । स्वर्गाय परलोक-
सुखाय । आनन्त्याय च इहाविनाशाय मोक्षाय वा । अतिक्रमे उल्लङ्घने ।
सङ्करादुच्छिद्येत अनुष्ठातृव्यवस्थाविरहेण कर्मसङ्कराद् वर्णसङ्कराच्च उत्सादं
प्राप्नुयात् । अयमाशयः — वर्णाश्रमधर्मा हि यथोक्ता अविवादसिद्धलोक-
योगक्षेमहेतुभावाः तदुपासकबीजक्षेत्रसंक्रान्ततदनुष्ठानवासनासनाथैः तत्तद्वर्णा-
श्रमिभिरेव स्वकुलधर्मत्वबुद्ध्या भक्तिश्रद्धापुरस्सरमनुष्ठीयमानाः सन्तः सौष्ठ-
वविशेषं प्रतिपत्तुं लोकोपकारे च कमपि कमप्यतिशयमाधातुं क्षमन्ते । ते
चेदव्यवस्थमन्यैः कथञ्चिदनुष्ठीयेरन् ध्रुवं तर्हि सौष्ठवाद्धीयेरन्, लोकोपकारे
च नातिशयमादधीरन्, अनुष्ठानबाह्यतां च क्रमेणासादयेयुरिति धर्मव्याकुली-
भावाल्लोकविनाशः स्यादिति ।

अतः किं कर्तव्यं तत्राह — तस्मादित्यादि । भूतानां मनुष्याणाम् ।
न व्यभिचारयेत् व्यभिचरन्तं नानुमन्येत । स्वधर्मं सन्दधानः सम्यगनुष्ठा-
पयन् । प्रेत्य परलोके, ल्यप्प्रतिरूपो निपातः ॥

वर्णाश्रमधर्मविधानद्वारेण त्रय्या महाफलत्वं वदन्नध्यायमुपसंहरति —
व्यवस्थितेत्यादि । व्यवस्थिता वर्णाश्रमप्रतिबद्धा आर्यमर्यादा सदाचारनियमो
यस्य स व्यवस्थितार्यमर्यादः । प्रसीदति मोदते । न सीदति न नश्यति ।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना ॥

१. प्रक. विद्यासमुद्देशः — वार्त्तादण्डनीतिस्थापना ।

कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्त्ता धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकारिकी । तथा स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम् ।

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः, तस्य नीतिर्दण्डनीतिः अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षणी, रक्षितविवर्धनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च । तस्यामायत्ता लोकयात्रा । तस्माल्लोकयात्रार्थो नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् ।

नह्येवंविधं वशोपनयनमस्ति भूतानां यथा दण्ड इत्याचार्याः ।

अथ वार्त्ताया विद्यात्वं स्थापयितुं स्वरूपादिकमाह — कृषिपाशुपाल्ये इत्यादि । कृषिः क्षेत्रबीजवापपरिकर्मादिप्रतिपादकं शास्त्रं पराशरप्रोक्तं, पाशुपाल्यं गवाश्वादिपालनप्रकारोपदेशकं शास्त्रं गौतमशालिहोत्रादिप्रणीतम् । वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारतन्त्रं विदेहराजप्रणीतम् । धान्येत्यादि । तत्र हिरण्यम् अकुप्यं सुवर्णादि । कुप्यं स्वर्णरजतातिरिक्तं ताम्रादि तैजसं सारदारुवेणुवल्लीवल्कादिकमतैजसं च । विष्टिः कर्मकरः । तथा कोशदण्डाभ्यां वार्त्तया जनिताभ्यां कोशदण्डाभ्यां कोशो धननिचयः दण्डः सेना ताभ्यां । स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति स्वायत्तीकरोति, अर्थाद् राजा ।

दण्डनीतेः स्वरूपादिकमाह—आन्वीक्षिकीत्यादि । योगक्षेमौ साधयतीति योगक्षेमसाधनः । दण्डो दमः सामादिषु प्रधानभूत उपायविशेषः । अथवा दण्डस्थत्वाद् राजा दण्डः । सति दण्डभये लोक आन्वीक्षिक्यादिषु सम्यक् प्रवर्तते, न त्वितरथेति दण्डस्यान्वीक्षिक्यादियोगक्षेमसाधनत्वं विज्ञेयम् । अत एवाहुः—

“सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिः क्वचित् ।

दण्डस्य हि भयात् कृत्स्नं जगद् भोगाय कल्पते ॥”

इति । तस्य नीतिः नयनमनुष्ठानम् अर्थात् तदुपदेशशास्त्रम् । अलब्धलाभार्थेत्यादि दण्डनीतेः फलकथनम् । दण्डेन ह्यलब्धं लभ्यते, लब्धं परिरक्ष्यते परिरक्षितं वर्धयते, वर्धितं च तीर्थेषु पुण्यक्षेत्राध्वरादिषु विनियुज्यते । तस्मादिति । तस्मात् लोकवृत्तेर्दण्डनीत्यधीनत्वात् । नित्यम् उद्यतदण्डः सर्वदा दण्डप्रणयनोद्युक्तः स्याद्, अर्थाद् राजा ।

नहीत्यादि । एवंविधं यथा दण्डस्तथाविधम् । वशोपनयनम् अनायत्तायत्तीकरणसाधनम् । नह्यस्ति नास्त्येव ।

नेति कौटिल्यः । तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीयः । मृदुदण्डः परिभूयते । यथार्हदण्डः पूज्यः । सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थ-
कामैर्योजयति । दुष्प्रणीतः कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद् वानप्रस्थपरिव्राज-
कानपि कोपयति, किमङ्ग पुनर्गृहस्थान् । अप्रणीतो हि मात्स्यन्यायमु-
ज्जावयति । बलीयानबलं हि असते दण्डधराभावे । तेन गुप्तः प्रभवतीति ।

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः ।

स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

विद्यासमुद्देशे वार्त्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च ।

विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

तमिमं दण्डसामान्यश्लाघावादमाचार्याणां प्रतिषेधति — नेति । तत्र
कारणवचनं तीक्ष्णेत्यादिना । तीक्ष्णदण्डः उग्रदण्डः, भूतानाम् उद्वेजनीयः
उद्वेगजनकः उद्विजन्तेऽस्मादित्यपादानेऽनीयर् । यथार्हदण्डः युक्तदण्डः देश-
कालापराधानुगुण्यप्रयुज्यमानदण्डः, पूज्यः लोकबहुमान्यः । सा पूज्यता युक्तस्य
दण्डस्य लोकाभ्युदयहेतुत्वादित्यभिप्रायवानाह — सुविज्ञातेत्यादि । सुवि-
ज्ञातप्रणीतः सुष्ठु शास्त्रतोऽवगत्य प्रयुक्तः । अयथावत् प्रणीतस्याप्रणीतस्य
वा दण्डस्य सर्वानर्थहेतुत्वमाह — दुष्प्रणीत इत्यादिना । कामक्रोधाभ्याम-
ज्ञानाद् दुष्प्रणीतः कामात् क्रोधादज्ञानाच्चायथावत् प्रयुक्तः । किं पुनर्गृ-
हस्थान्, संयतेन्द्रियानपि यः कोपयति सोऽसंयतेन्द्रियान् कोपयतीति किमु
वक्तव्यम् । अङ्गेत्युपदेश्यसम्बोधनम् । मात्स्यन्यायमिति महान् हि मत्स्यः
क्षुद्रं मत्स्यं असत इति बलवता दुर्बलस्य यत् पीडनं स मात्स्यन्याय इत्युच्यते ।
बलीयानित्यादि । दण्डधराभावे दण्डप्रणेतुरभावे । तेन गुप्तः प्रभवति सुप्रणी-
तेन दण्डेन रक्षितः अर्थाद् दुर्बलः प्रभवति बलयुक्तो भवति ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — चतुर्वर्णेत्यादि । स्वधर्मकर्माभिरतः वर्णा-
श्रमधर्मकर्मानुष्ठानपरः । स्वेषु वेश्मसु वर्तते स्वास्थ्येन वसतीत्यर्थः । दण्ड-
पालनाभावे हि स्वगृहेऽपि स्वास्थ्यवृत्तिर्दुर्लभेति ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

विद्यासमुद्देशे वार्त्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च ।

विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

२. प्रक. वृद्धसंयोगः ।

तस्माद् दण्डमूलास्तिस्रो विद्याः । विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः ।

कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोद्वापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति नेतरम् ।

विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद् विनयो नियमश्च ।

वृद्धसंयोग इति सूत्रम् । वृद्धा आन्वीक्षिक्यादिविद्याकोविदाः तैः संयोगः शिष्याचार्यभावलक्षणः सम्बन्धोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

तस्मादित्यादि । तस्मात् चतुर्वर्णाश्रमस्य लोकस्य राज्ञा सुविज्ञात-प्रयुक्तदण्डमुखेन पाल्यमानस्यैव स्वधर्मकर्मानुष्ठानप्रवणतोत्पादात्, तिस्रो विद्याः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तालक्षणाः, दण्डमूलाः दण्डाधीनस्थितिकाः । दण्डश्च विनयलक्षणेन शास्त्रविज्ञानेन दत्तहस्तः प्राणिनां योगक्षेमसम्पत्तिहेतुरित्याह—विनयेत्यादि ।

कृतक इत्यादि । तत्र विनयः, क्रियया अभियोगलक्षणया निर्वृत्तः कृतक इत्येकः । विनापि क्रियां वासनावशात् सिद्धः स्वाभाविक इत्यपरः । यथा हि संस्करणाभियोगः शाणघर्षणादिः द्रव्यं खन्यादिप्रभवं पाषाणादिविशेषं संस्करोति न पुनरद्रव्यं यंकमपि शिलादिखण्डं, तथा विद्याभियोगः स्वतस्सिद्धशुश्रूषादिबुद्धिगुणसम्पन्नमेव जनं संस्करोति, न तु तद्रहितम् । बुद्धिगुणाश्च तेऽष्टौ भवन्ति—शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोद्वापोहतत्त्वाभिनिवेशाख्याः । तत्र शुश्रूषा श्रवणार्हेषु श्रोतुमिच्छा, तस्यां सत्यां श्रवणम् आसेवा, ग्रहणं श्रुतार्थज्ञानं, धारणं गृहीताविस्मरणं, विज्ञानं धारितेष्वर्थेषु साध्यसाधनादिस्वरूपविवेकज्ञानम्, ऊहः शब्दानुक्तस्य लिङ्गेनावगतिः, अपोहो युक्त्यपेतस्य हानं, तत्त्वाभिनिवेशो वस्तुयाथात्म्यज्ञानम् ।

एवं विद्याधिकारिणं तदनधिकारिणं चोक्त्वा विद्याग्रहणकाले शिष्येणाचरणीयमाह—विद्यानां त्विति । विद्यानाम् आचार्यप्रामाण्याद् यस्या विद्याया यो य आचार्य उपदेष्टा तस्य प्रामाण्यात् तदध्ययनकाले तं तं शिष्यं प्रति धर्मानुशासनप्रभविष्णुत्वात्, यथास्वं तत्तदाचार्यानुशासनानतिक्रमेण

वृत्तचौलकर्मा लिपिं सङ्ख्यानं चोपयुञ्जीत । वृत्तोपनयनस्य-
यीमान्वीक्षिकीं च शिष्टेभ्यः, वार्त्तामध्यक्षेभ्यः, दण्डनीतिं वक्तृप्र-
योक्तृभ्यः ।

ब्रह्मचर्यं च आ षोडशाद् वर्षात् । अतो गोदानं दारकर्म च ।
अस्य नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्धचर्यं, तन्मूलत्वाद् विनयस्य ।

पूर्वमहर्भागं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत्, पश्चिम-
मितिहासश्रवणे । पुराणमिति वृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थ-

विनयः शिक्षणम्, 'आहूतश्चाप्यधीयीत' इत्युक्तप्रकारं, समुदाचारो वा
गुर्वागमनोपवेशादौ प्रत्युत्थानानुपवेशादिः, नियमश्च गुरुपरिचरणादिव्रतं च,
अर्थाच्छिष्यस्य भवति ।

वृत्तेति । वृत्तचौलकर्मा कृतचौलः त्रिवर्षः पञ्चवर्षो वेत्यर्थः, लिपिम्
अक्षरम्, संख्यानं गणितं च, उपयुञ्जीत नियमपूर्वमधीयीत । त्रयीमित्या-
दिनाप्येतत् सम्बध्यते । वृत्तोपनयनः लब्धगायत्र्युपदेशः, त्रयीम् आन्वीक्षिकीं
च, शिष्टेभ्यः सम्यगधिगततद्विद्येभ्यः, उपयुञ्जीत । वार्त्ताम्, अध्यक्षेभ्यः
सीताध्यक्षादिभ्यः, उपयुञ्जीत । दण्डनीतिं, वक्तृप्रयोक्तृभ्यः प्रवचनप्रयोग-
कुशलेभ्यः, उपयुञ्जीत ।

ब्रह्मचर्यमिति । आ षोडशाद् वर्षात् षोडशं वयोऽभिव्याप्य, ब्रह्म-
चर्यं, रक्ष्यमित्यर्थम् । अतः पश्चात्, गोदानं केशान्तकर्म, दारकर्म च विवाह-
श्च । अस्य कृतदारस्य, विद्यावृद्धसंयोगः विद्यावृद्धैः सह परिचयः, नित्यः दार-
कर्मोत्तरकालेऽप्यनुवर्त्यः । किमर्थं, विनयवृद्धचर्यं विनयस्य शास्त्रसंस्कारस्य
वृद्धये । कस्मात्, विनयस्य तन्मूलत्वाद् विद्यावृद्धसंयोगप्रभवत्वात् ।

भूयः कलाभ्यासं राज्ञ उपदेष्टुमाह — पूर्वमिति । पूर्वम् अहर्भा-
गम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु हस्तिचर्यायामश्व-
चर्यायां रथचर्यायाम् आयुधविद्यायां च, विनयं शिक्षां, गच्छेत् । पश्चिमं
तृतीयमहर्भागम्, इतिहासश्रवणे, विनयं गच्छेत् । इतिहासपदार्थविवरणं
पुराणमित्यादि । पुराणं ब्राह्मादि । इतिवृत्तं श्रीरामायणमहाभारतादि । आ-
ख्यायिका दिव्यमानुषादिचरितम् । उदाहरणं न्यायोपन्यासशास्त्रं मीमांसादि,

शास्त्रं चेतीतिहासः । शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरिचयं च
कुर्याद्, अगृहीतानामाभीक्ष्ण्यश्रवणं च ।

श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञाया योगो योगादात्मवत्तेति विद्या-
सामर्थ्यम् ।

विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।

अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः वृद्धसंयोगः ॥

धर्मशास्त्रं मानवादि । अर्थशास्त्रम् औशनसबार्हस्पत्यादि । शेषं मध्यमम् अह-
र्भागम् अहोरात्रभागमिति मूलग्रन्थेषु पठ्यते । तदा शिष्टं मध्यममहर्भागं, रात्रौ
कार्यान्तरनिद्रादिविनियुक्तावशिष्टतया लभ्यमानं रात्रिभागं चेति व्याख्येयम् ।
अपूर्वग्रहणं प्रातिनवप्रमेयश्रवणं, गृहीतपरिचयं गृहीतधारणार्थं चिन्तनं च
कुर्यात् । अगृहीतानाम् आभीक्ष्ण्यश्रवणम् ईषद्गृहीतानां सम्यङ्मनःप्रवेशार्थं
पुनःपुनःश्रवणं च ।

श्रुतादिति । श्रुतात् श्रवणात्, प्रज्ञा त्रैकालिकी बुद्धिः, उपजायते ।
प्रज्ञाया योगः शास्त्रोक्तानुष्ठानश्रद्धा, योगाद् आत्मवत्ता मनस्विता सत्त्ववत्ता
उपजायते । इति विद्यासामर्थ्यम् इत्येतद् विद्याशक्तिजन्यं फलमित्यर्थः ।

विद्याविनीत इत्यादि । विनये शिक्षणे । अनन्यां नाथान्तरशून्याम्
एकनाथामित्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः वृद्धसंयोगः ॥

३. प्रक. इन्द्रियजयः — अरिषड्वर्गत्यागः ।

विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात् कार्यः । कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः शास्त्रार्थानुष्ठानं वा । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः ।

तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति— यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद् ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानः सबन्धुराष्ट्रो विननाश करालश्च वैदेहः, कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु

इन्द्रियजय इति सूत्रम् । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां जयः शब्दादिषु स्वस्वविषयेषु अविरुद्धा प्रवृत्तिः । सा शास्त्रसंस्कारमन्तरेण स्वत एव भवन्ती स्वाभाविक इन्द्रियजयः, शास्त्रानुष्ठाननिष्ठावशाद् भवन्ती कृतकः । स इहोच्यत इति सूत्रार्थः । इदं च सूत्रमध्यायद्वयेन भाष्यते । वृद्धसंयोगानन्तरं तद्वेतुरिन्द्रियजयः प्रसक्त इति प्रकरणसङ्गतिः ।

विद्येत्यादि । विद्याविनयहेतुः विद्यासंस्कारकारणम् । कामेति । परस्त्रीविषयोऽभिलाषः कामः, हिंसाप्रवर्तकश्चित्तविकारः क्रोधः, परद्रव्येच्छा लोभः, बालिश्यादात्मन्यनुपमत्वबुद्धिर्मानः धनविद्यादिप्रभवो गर्वो मदः, इष्टार्थप्राप्त्युपभोगजन्या प्रीतिर्हर्षः, षडेते शत्रव इत्युच्यन्ते । एषां त्यागाद् वर्जनात् । अविप्रतिपत्तिः स्वत एवाविरुद्धा प्रवृत्तिः । शास्त्रार्थानुष्ठानं शास्त्रार्थेषु उपादेयत्वेन शास्त्रतोऽवगतेषु शब्दस्पर्शादिषु अनुष्ठानं प्रवृत्तिनियमः । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजय इति अनुष्ठेयतया शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानः सर्वोऽर्थ इन्द्रियजयस्य कारणमित्यर्थः, कारणे कार्योपचारः ।

तद्विरुद्धेत्यादि । तद्विरुद्धवृत्तिः शास्त्राविरुद्धानुष्ठानः । चातुरन्तोऽपि चतुरन्ता चतुस्समुद्रपर्यन्ता भूमिः तस्या ईश्वरोऽपि । तत्र कामादिषु एकैकेन विनष्टेषु द्वौ द्वौ निदर्शयति — यथेत्यादिना । भोजवंश्यो दाण्डक्यः कामाद् ब्राह्मणकन्यामपहृत्य तत्पित्रा शप्तः बन्धुराष्ट्रसहितो नष्टः, तथा विदेहाधिपः करालो ब्राह्मणीमभिलषन् ब्राह्मणेन शप्तो नष्टः । कोपाद् जनमेजयो नाम राजाश्वमेधे वर्तमाने ब्राह्मणैः सह कलहायितस्तच्छापाक्षष्टः, तथा तालजङ्घो

विक्रान्तः तालजङ्घश्च भृगुषु, लोभादैलश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः
सौवीरश्चाजबिन्दुः, मानाद् रावणः परदारानप्रयच्छन् दुर्योधनो रा-
ज्यादंशं च, मदाद् डम्भोद्भवो भूतावमानी हैहयश्चार्जुनः, हर्षाद् वा-
तापिरगस्त्यमत्यासादयन् वृष्णिषड्वर्गश्च द्वैपायनमिति ।

एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ।

सबन्धुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः ॥

शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।

अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः ॥

भृगुषु विक्रम्य तच्छापान्नष्टः । लोभाद् ऐलः पुरुरवा नाम राजा चातुर्वर्ण्य-
मतिमात्रघनहरणेन पीडयंश्चातुर्वर्ण्यकोपान्नष्टः, तथा सौवीरपतिरजबिन्दुः ।
लोभादैलो नैमिशीयब्राह्मणयज्ञशालां प्रविश्य ततोऽपरिमितं धनं हर्तुमुद्युक्तो
ब्राह्मणशापान्नष्ट इत्यैतिह्यं कैश्चिद् वर्ण्यते । मानाद् रावणः सीतां रामायाप्र-
यच्छन् नष्टः, तथा दुर्योधनो राज्यांशं पाण्डवेभ्योऽप्रयच्छन् नष्टः । मदाद्
राजा डम्भोद्भवो नाम कृतसर्वप्रजावज्ञानो नरनारायणाभ्यां सह युद्धमासाद्य
हतः, तथा हैहयाधिपः कार्तवीर्यो मदात् परशुरामपितरि प्रयुक्तापराधः पर-
शुरामेण युद्धे हतः । हर्षाद् वातापिरसुरोऽगस्त्यं महर्षिं वञ्चयन् यादवस-
ङ्गश्च व्यासमतिसन्धित्सुस्ताभ्यां शतौ विनेशतुः । इत्यैतिह्यानि ।

उक्ता राजान उपलक्षणम्, अन्येऽपि बहव आसन्नित्याह — एत
इत्यादि ॥

अरिषड्वर्गस्यान्वयेऽनर्थं निदर्श्य व्यतिरेके निःश्रेयसप्राप्तिं निदर्शय-
ति— शत्रुषड्वर्गमित्यादि । जामदग्न्यः परशुरामः । नाभागो नभागसूनुः ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः ॥

३. प्रक. इन्द्रियजयः — राजर्षिवृत्तम् ।

तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत, वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां, चारेण चक्षुः, उत्थानेन योगक्षेमसाधनं, कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनं, विनयं विद्योपदेशेन, लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन, हितेन वृत्तिम् ।

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत् स्वप्नं लौल्यमनृतमुद्धतवेषत्वमनर्थसंयोगं च, अधर्मसंयुक्तमनर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् ।

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत न निस्सुखः स्यात् । समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबन्धम् । एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानपितरौ च पीडयति ।

अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः, अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति ।

अस्मिन्नध्याये राजर्षिवृत्तमुच्यते । राजैव सन् य ऋषिः जितेन्द्रियः स राजर्षिः ।

तस्मादित्यादि । तस्माद् अरिषड्वर्गत्यागस्य श्रेयस्साधनत्वात् । वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां कुर्वीत उत्पादयेत् विकासयेच्च । चारेण चक्षुः कुर्वीत गूढपुरुषं चक्षुस्थाने कुर्यात् स्वपरराष्ट्रवृत्तप्रत्यक्षीकरणार्थम् । उत्थानेन उद्योगेन, उत्थानमुद्योगः अनुष्ठानमिति पर्यायाः, योगक्षेमसाधनं योगक्षेमसम्पादनम् । कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम् इदमीदृशमित्थं कर्तव्यमित्याज्ञापनेन स्वधर्मे लोकस्य नियन्त्रणम् । अर्थसंयोगेन लोकप्रियत्वम् अर्थस्य धनस्य स्वीकरणेन समुचितेषु पात्रेष्वर्पणेन च जनप्रियत्वं । हितेन वृत्तिं तदात्वायत्योर्यत् पथ्यं तेन लोकयात्राम् । कुर्वीतेति सर्वत्रानुषङ्गः ।

एवमित्यादि । परस्त्रीद्रव्यहिंसाः परस्त्रियं परद्रव्यं परहिंसां च । स्वप्नम् अयथोचितां निद्राम् । लौल्यं चापलम् अनृतं मिथ्यावादम् । उद्धतवेषत्वम् अविनीतवेषताम् । अनर्थसंयोगम् उक्तस्यार्थसंयोगस्य प्रत्यनीकम् ।

धर्मेत्यादि । धर्मार्थाविरोधेन धर्मार्थयोरबाधेन कामं तृतीयपुरुषार्थम् । वेति पक्षान्तरे, तच्च अन्योन्यानुबन्धं त्रिवर्गं समं सेवेतेति । परस्परसंसृष्टान् धर्मार्थकामांस्तुल्यमात्रया सेवेतेत्यर्थः । सममसेवने को दोषस्तत्राह — धर्मार्थकामानां मध्ये एकः अन्यतमः अत्यासेवितः अतिमात्रं व्यसनितया सेवितः सन् इतरौ अर्थकामौ धर्मकामौ धर्मार्थौ वा, पीडयति हि ।

धर्मादीनां समप्राधान्यमरोचयमान आह — अर्थ एवेति । एवका-

मर्यादां स्थापयेदाचार्यान्मात्यान् वा, य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छायानालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः ।

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।

कुर्वीत सचिवांस्तस्मात् तेषां च शृणुयान्मतम् ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तम् ।

इन्द्रियजयः समाप्तः ॥

रेण धर्मकामयोरप्राधान्यमुक्तम् । तत्र हेतुरुच्यते — अर्थमूलौ हीत्यादिना । अर्थमूलौ अर्थसाध्यौ ।

मूर्धाभिषिक्तं राजर्षिवृत्तमाह — मर्यादामिति । आचार्यान् गुरुन्, अमात्यान् मन्त्रिणो वा, मर्यादां स्थापयेत्, सीमां परिकल्पयेत्, ताद्वर्म्यात् ताच्छब्दश्च, सीमाभिवालङ्घनस्थानमात्मनो विदध्यादित्यर्थः । ते कीदृशाः, ये एनं राजानम्, अपायस्थानेभ्यो वारयेयुः अनर्थकारणानुष्ठानेभ्यो * निवर्तयेयुः, रहसि प्रमाद्यन्तम् अन्तःपुरादावतिप्रसजन्तमेनं, छायानालिकाप्रतोदेन छाया त्रिपौरुष्यादिरूपं छायाप्रमाणमतीतघटिकावेदकं राजप्रणिधिप्रकरणे वक्ष्यमाणं नालिका घटिकाप्रमाणं तदुभयरूपेण प्रतोदेन कार्यान्तरकालातिपातसूचनद्वारा प्रसक्तेष्टकर्मप्रत्यूहजनकतया मनोव्यथाकारित्वात् प्रतोदतुल्येन पुनःपुनश्छायानालिकानिवेदनेनेत्यर्थः, अभितुदेयुर्वा परिव्यथयैयुश्च प्रमादभङ्गार्थम् ।

किमर्थं यथोक्तसचिवस्थापनेनात्मा परतन्त्रतां नीयत इति चेत् तत्राह—सहायेत्यादि । सहायसाध्यं सहायनिर्वाह्यं न त्वेकाकिनात्मना निर्वाह्यम् । तत्र दृष्टान्तः — चक्रमेकं न वर्तत इति, शकटादौ युक्तम् एकं चक्रान्तरसहायरहितं चक्रं न परिभ्रमति । सचिवान् आचार्यान्मात्यांश्च । शृणुयाच्च श्रुत्वानुतिष्ठेच्च ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तम् ।

इन्द्रियजयः समाप्तः ॥

* “नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।

य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥” — इति कामन्दकः ।

४. प्रक. अमात्योत्पत्तिः ।

सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत दृष्टशौचसामर्थ्यत्वादिति भार-
द्वाजः, ते ह्यस्य विश्वास्या भवन्तीति ।

नेति विशालाक्षः । सहक्रीडितत्वात् परिभवन्त्येनम् । ये ह्यस्य
गुह्यसधर्माणस्तानमात्यान् कुर्वीत समानशीलव्यसनत्वात्, ते ह्यस्य
मर्मज्ञभयान्नापराध्यन्तीति ।

साधारण एष दोषः इति पराशरः । तेषामपि मर्मज्ञभयात् कृता-
कृतान्यनुवर्तेत ।

अमात्योत्पत्तिरिति सूत्रम् । अमात्या नाम राज्ञः सहायाः तेषामु-
त्पत्तिः करणमिहोच्यत इत्यर्थः । विद्यावृद्धसंयोगेन्द्रियजययुक्तोऽपि राजा स-
हायमन्तरेण राज्यपालनं कर्तुमशक्त इति सहायापेक्षायां तदुत्पत्तिरुच्यत इति
प्रकरणसङ्गतिः ।

के तावदमात्यपदमर्हन्तीत्यपेक्षायां भारद्वाजादयः सप्ताचार्याः सप्तधा
वर्णयन्ति । तत्र भारद्वाजस्य पक्षमाह — सहाध्यायिन इत्यादि । दृष्टशौच-
सामर्थ्यत्वात् शौचं हृदयशुद्धिः तच्च सामर्थ्यं कार्यनैपुण्यं च दृष्टं सहाध्ययन-
काले प्रत्यक्षितं येषां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् । विश्वास्याः विश्वासयोग्याः ।

तं पक्षं विशालाक्षः प्रतिषेधति — नेतीत्यादि । परिभवन्ति अवजा-
नन्ति । के तर्ह्यमात्याः कार्यास्तत्राह — ये हीति । गुह्यसधर्माणः गुह्यं शील-
च्युतिः पारदारिकत्वादि तत्र समानाः । तथाविधानाममात्यीकरणे गुणमाह — ते
हीति । ते हि मर्मज्ञभयात् अस्मन्मर्मज्ञो राजेति भयात् । अस्य नापराध्यन्ति
अपराधं न कुर्वन्ति, यत्नेन शीलसौष्ठवमासाद्य स्वकर्म सम्यगनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

पराशरमतमाह — साधारण इति । एष दोषः दुश्शीलत्वं, साधा-
रणः गुह्यसधर्मणां राज्ञश्च समानः । अस्तु को दोष इति चेदाह — मर्मज्ञ-
भयात् अमात्या मन्मर्मज्ञा इति भयात्, तेषामपि अमात्यानामपि, कृता-
कृतानि असुष्ठुकृतानि कर्माणि अनुवर्तेत अनुसरेत्, अर्थाद् राजा ।

यावद्भ्यो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुषाधिपः ।

अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम् ॥

य एनमापत्सु प्राणाबाधयुक्तास्वनुगृहीयुस्तानमात्यान् कुर्वीत, दृष्टानु-
रागत्वादिति ।

नेति पिशुनः । भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः । सङ्ख्यातार्थेषु कर्मसु
नियुक्ता ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानमात्यान् कुर्वीत, दृष्ट-
गुणत्वादिति ।

नेति कौणपदन्तः । अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते । पितृपैतामहा-
नमात्यान् कुर्वीत, दृष्टापदानत्वात् । ते ह्येनमपचरन्तमपि न त्यजन्ति,
सगन्धत्वात् । अमानुषेष्वपि चैतद् दृश्यते—गावो ह्यसगन्धं गोगणम-
तिक्रम्य सगन्धेष्वेवावतिष्ठन्ते इति ।

अस्मिन्नर्थे श्लोकमाह — यावद्भ्य इत्यादि । गुह्यम् आचष्टे स्वं
शीलभ्रंशं प्रकाशयति । अवशः अवीरः । एवञ्च गुह्यसधर्मणोऽमात्यान् न
कुर्यादित्यभिप्रायः ।

कांस्तर्हि कुर्यादित्यत्राह — य एनमिति । अनुगृहीयुः उपकुर्युः ।

उक्तं पक्षं खण्डयति — नेतीति । पिशुनः नारदः । तत्र हेतुरु-
च्यते — भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः, स्वशरीरनैरपेक्ष्येण राजरक्षणप्रवृत्तिर्ना-
मायं सेवाधर्मः नतु बुद्धिगुणः बुद्धिगुणसम्पन्नश्चामात्यो भवितुमर्हती-
त्याशयः । संख्यातेत्यादि । ये संख्यातार्थेषु परिगणितद्रव्योत्पत्तिषु, कर्मसु
नियुक्ताः अर्थं यथादिष्टं सविशेषं वा कुर्युः द्रव्यं क्लृप्तसंख्यानूनं क्लृप्तसं-
ख्याधिकसंख्यं वा भावयेयुः ।

नारदपक्षं कौणपदन्तो निराचष्टे—नेति कौणपेत्यादि । अन्यैर्गुणैः धन-
भावनातिरिक्तैर्विश्वास्यत्वानुरक्तत्वादिभिर्गुणैः । पितृपैतामहान् पितृपितामहक्र-
मागतान् । दृष्टापदानत्वात् दृष्टं साक्षादनुभूतम् अपदानं पूर्ववृत्तं येषां ते दृष्टा-
पदानाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् । एतेन पूर्वपुरुषशीलप्रत्येयगुणत्वमुक्तम् ।
गुणान्तरमाह — ते हीति । अपचरन्तमपि एनम् आत्मापकारिणमपि स्वामि-
नम् । सगन्धत्वात् सम्बन्धित्वात् परिचितत्वात्, सम्बन्धसामान्यवचन इह
गन्धशब्दः । पशुदृष्टान्तमाह — अमानुषेष्विति । एतत् परिचयस्य परिचि-
तात्यागकारणत्वम् । असगन्धम् अपरिचितम् ।

नेति वातव्याधिः, ते ह्यस्य सर्वमवगृह्य स्वामिवत् प्रचरन्तीति । तस्मान्नीतिविदो नवानमात्यान् कुर्वीत, नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना नापराध्यन्तीति ।

नेति बाहुदन्तीपुत्रः । शास्त्रविददृष्टकर्मा कर्मसु विषादं गच्छेत् । अभिजनप्रज्ञाशौचशौर्यानुरागयुक्तानमात्यान् कुर्वीत, गुणप्राधान्यादिति ।

सर्वमुपपन्नमिति कौटल्यः, कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते सामर्थ्यतश्च ।

उक्तं पक्षं वातव्याधिर्नानुमन्यत इत्याह — नेति वातेत्यादि । वातव्याधिः श्रीकृष्णमन्त्री । ते कुलक्रमागता अमात्याः । अस्य सर्वमवगृह्य स्वामिनः समस्तं विभवमवष्टभ्य स्वामिवत् प्रचरन्ति स्वतन्त्रवृत्तयो भवेयुः । के तर्ह्यमात्याः कार्या इत्याह — तस्मादित्यादि । नवान् पूर्वसम्बन्धरहितान् । दण्डधरं यमस्थाने मन्यमानाः राजानं यमवदुग्रदण्डं बुध्यमानाः ।

इममपि पक्षं बाहुदन्तीपुत्रो न सहत इत्याह — नेति बाह्विति । कुत इत्यत्राह — शास्त्रेत्यादि । नीतिशास्त्रग्रन्थनिष्णातस्तदर्थानुष्ठानपरिचयविकलः अमात्यकर्मसु अवसादं प्राप्नुयात् अनिर्वाही स्यादित्यर्थः । कांस्तर्हि अमात्यान् कुर्वीतेत्यत्राह — अभिजनेत्यादि । अभिजनो वंशशुद्धिः प्रज्ञा बुद्ध्यतिशयः शौचमुपधाशुद्धिः शौर्यम् उत्साहशक्तिः अनुरागः स्वामिभक्तिः एतैर्युक्ता ये पुरुषाः तान् अमात्यान् कुर्वीत । कुतः, गुणप्राधान्यात् गुणानामेव प्रधानत्वात् ।

स्वमतमाह — सर्वमिति । सर्वम् उपपन्नं, शौचसामर्थ्यादयो गुणाः स्वामिपरिभवादिदोषाश्च पूर्वोक्ताः सहाध्यायिप्रभृतिषु न्याय्याः । कुतः, हि यस्मात् कारणात्, पुरुषसामर्थ्यं पुरुषस्य तत्तदधिकारपदयोग्यता, कार्यसामर्थ्यात् सामर्थ्यतश्च कार्याणां सहाध्ययनक्रीडादीनां शक्त्या सामर्थ्याच्च प्रज्ञाशास्त्रसंस्कारशौर्यादितारतम्ययोगित्वलक्षणात्, कल्प्यते व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । गुणदोषोभयोपपन्नत्वं वदता चार्थादिदमुक्तं भवति — सहाध्यायिप्रभृतयो न हेयाः विश्वास्यत्वादिगुणयोगात्, नापि मन्त्रिपदे कर्तव्याः परिभवादिदोषयोगात्, पारिशेष्यात् तु कर्मसचिवपदे कर्तव्याः तत्तद्गुणापेक्षेषु च कर्मसु देशकालानुरोधेन नियोक्तव्या इति ।

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च ।

अमात्याः सर्व एवैते कार्याः स्युर्नतु मन्त्रिणः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

अष्टमोऽध्यायः अमात्योत्पत्तिः ॥

एतदर्थकमध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — विभज्येत्यादि । अमात्यविभवं विश्वास्यत्वाद्यमात्यगुणसम्पदम् । विभज्य यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य कर्मणः सुष्ठु निष्पत्तये यो गुणोऽपेक्ष्यते, तं तं यथायथं विविच्येत्यर्थः । सर्व एवैते तत्तद्गुणवन्तः सहाध्याग्यादयः सर्वेऽपि । अमात्याः कर्मसचिवाः कार्याः, मन्त्रिणस्तु न कार्याः मन्त्रिपदे तु न निवेश्याः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रन्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

अष्टमोऽध्यायः अमात्योत्पत्तिः ॥

जानपदोऽभिजातः स्ववग्रहः कृतशिल्पश्चक्षुष्मान् प्राज्ञो धारयि-
ष्णुर्दक्षो वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शु-
चिर्मेत्रो दृढभक्तिः शीलबलारोग्यसत्त्वसंयुक्तः स्तम्भचापल्यवर्जितः
संप्रियो वैराणामकर्तेत्यमात्यसम्पत् । अतः पादार्धगुणहीनौ मध्यमा-
वरौ ।

तेषां जनपदमवग्रहं चाप्यतः परीक्षेत, समानविद्येभ्यः शिल्पं
शास्त्रचक्षुष्मत्तां च ; कर्मारम्भेषु प्रज्ञां धारयिष्णुतां दाक्ष्यं च ; कथा-

मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिरिति सूत्रम् । मन्त्री प्रधानामात्यः यस्मिन्नायत्ताः
कर्मसाचिवाः, पुरोहितः पुरोऽग्रे धीयते सर्वकार्येषु प्रमाणत्वेन निवेश्यत इति
पुरोहितः, तयोरुत्पत्तिरिहाभिधीयत इत्यर्थः । इत्यमात्यसम्पदिति । अमात्यस्य
मन्त्रिणो गुणवैभवम् एवम्प्रकारम् । जानपदत्वादयस्तु गुणप्रकाराः । तत्र
जानपदः विजिगीषुराष्ट्रभवः । अभिजातः विशुद्धान्वयः । स्ववग्रहः शोभनबन्धु-
रिति साम्प्रदायिकाः, सुखेनावग्रहीतुं प्रामादिकाकार्यप्रवृत्तेर्वारयितुं शक्यः ।
कृतशिल्पः कृतं शिक्षितं गजाश्वारोहणरथयुद्धायुधगान्धर्वविद्यादिकं येन स
तथा । चक्षुष्मान् अर्थशास्त्रं चक्षुः तदभिज्ञः । प्राज्ञः सहजबुद्धिसम्पन्नः ।
धारयिष्णुः अविस्मरणशीलः । दक्षः क्षिप्रकारी । वाग्मी मधुरोपपन्नवक्ता ।
प्रगल्भः प्रौढः । प्रतिपत्तिमान् प्रतिकर्तुं प्रतिवक्तुं च समर्थः, इतिकर्तव्यतानि-
श्चयवान् वा । उत्साहप्रभावयुक्तः उत्साहयुक्तः पुरुषकारवान् प्रभावयुक्तः
प्रभुशक्तिमान् । क्लेशसहः जितश्रमः । शुचिः चतुर्विधोपधाशुद्धः । मैत्रः सर्वत्र
स्निग्धव्यवहर्ता । दृढभक्तिः अविचाल्यराजानुरागः । शीलबलारोग्यसत्त्वसंयुक्तः
शीलं सद्बृत्तं बलं देहशक्तिः आरोग्यं निर्व्याधित्वं सत्त्वं धैर्यम् ऐर्तयुक्तः ।
स्तम्भचापल्यवर्जितः स्तम्भवर्जितः विगर्वः प्रणतिशीलो वा, चापल्यवर्जितः
स्थिरप्रकृतिः । संप्रियः सौम्यदर्शनः । वैराणामकर्ता स्त्रीभूम्यादिनिमित्तानां
वैराणामनुत्पादकः शमयिता च । एभिः पञ्चविंशतिगुणैः सम्पन्न उत्तमो
मन्त्री । अत इति । अतः एभ्यो गुणेभ्यः, पादार्धगुणहीनौ मध्यमावरौ,
चतुर्थांशगुणहीनो मध्यमः, अर्धगुणविहीनोऽधम इत्यर्थः ।

जानपदत्वादिज्ञानोपायानाह — तेषामित्यादि । तेषां जानपदत्वा-
दीनां मध्ये अथवा उत्तममध्यमाधमानां मन्त्रिणाम् । आप्यतः आसियोग्यात्

योगेषु वाग्मिषत्वं प्रागल्भ्यं प्रतिभानवत्त्वं च ; आपद्युत्साहप्रभावौ
क्लेशसहत्वं च ; संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च ; संवासिभ्यः
शीलबलारोग्यसत्त्वयोगमस्तम्भमचापल्यं च ; प्रत्यक्षतः संप्रियत्वम-
वैरित्वं च ।

प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः । स्वयंदृष्टं प्रत्यक्षं परोपदिष्टं
परोक्षं कर्मसु कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम् । यौगपद्यात् तु कर्मणामने-
कत्वाद्नेकस्थत्वाच्च देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारये-
दित्यमात्यकर्म ।

पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां

प्रत्येतव्याद् विश्वासयोग्यादित्यर्थः, 'आप्तिः प्रत्ययितत्वे स्याल्लाभसम्बन्धयोरपि'
इति केशवः । आप्तश्च यथादृष्टार्थवादी । परीक्षेत परीक्ष्य जानीयात् । समान-
विद्येभ्यः तुल्यविद्याविद्भ्यः । कर्मरम्भेषु कार्यानुष्ठानेषु । कथायोगेषु कार्य-
कथनप्रसङ्गेषु । प्रतिभानवत्त्वं नवनवप्रज्ञोन्मेषशालित्वम् । संव्यवहारात् समाच-
रणात् । संवासिभ्यः सहवासिभ्यः । प्रत्यक्षतः स्वयमनुभवात् ।

कस्मात् पुनर्जानपदत्वादिगुणज्ञाने प्रत्यक्षम् आप्तवाक्यमनुमानमिति
त्रीणि प्रमाणानि आश्रयणीयानि, न पुनरेकमेवाश्रीयेत्याशङ्कयामाह — प्र-
त्यक्षपरोक्षानुमेयेत्यादि । राजवृत्तिः दण्डनीतिप्रतिपाद्यो राजव्यवहारः । परोप-
दिष्टम् आप्तवाक्यावगतम् । कृतेन अकृतावेक्षणमनुमेयम् अनुष्ठितेन कर्मांशेन
करिष्यमाणांशपरिणामोत्प्रेक्षणमनुमानायत्तमित्यर्थः । एवञ्च यतो राजवृत्तिस्त्रि-
प्रमाणावसेया ततस्त्रिप्रमाणप्रदर्शनमित्यभिप्रायः । किमर्थं महता प्रयासेन परी-
क्ष्यैवामात्याः कर्तव्या इति चेत् तत्राह — यौगपद्यादित्यादि । अयं भावः —
कर्माणि खलु नाम राजकीयानि बहूनि बहुप्रकाराणि बहुप्रदेशस्थानि सद्यः
करणीयानि च भवन्ति । तानि सर्वाणि साक्षादेव राजा स्वयमनुष्ठानं न
शक्यन्त इति यथादेशकालं तेषामनुष्ठानसिद्धयर्थममात्या एव तत्र राजा
नियोक्तव्याः । एषितव्याश्च ते गुणवन्त एव कर्मानुष्ठानसम्यक्त्वायेत्यावश्यकं
तेषां महता प्रयासेन गुणपरीक्षणमिति । इत्यमात्यकर्ममिति, एष मन्व्युत्प-
त्तिप्रकार उक्त इत्यर्थः ।

पुरोहितोत्पत्तिमाह — पुरोहितमित्यादि । उदितोदितकुलशीलत्वादियुक्तं पुरोहितं कुर्वीत । उदितोदितकुलशीलम् उदितोदितम् उदितैः शास्त्रो-

च अभिविनीतमापदां दैवमानुषीणाम् अथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं
कुर्वीत । तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।

ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम् ।

जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगमशस्त्रितम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

नवमोऽध्यायः मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥

कैर्विद्याभिजनादिभिः उदिताः समृद्धाः उदितोदिताः तेषां कुलं शीलं वृत्तं
च यस्य तं तथाभूतम्, उदितोदितकुलजातम् उदितोदिताचारयुक्तं चेत्यर्थः ।
षडङ्गे वेदे, दैवे ज्योतिःशास्त्रे पूर्वकर्मपरिपाकलक्षणदैवप्रतिपादके, निमित्ते
शकुनशास्त्रे, दण्डनीत्यां च, अभिविनीतं शिक्षितम् । दैवमानुषीणां देवकृ-
तानां मानुषकृतानां च, आपदाम्, अथर्वभिः अथर्वमन्त्रप्रयोगैः, उपायैश्च सा-
मदानादिभिश्च, प्रतिकर्तारं परिहर्तारम् । तस्मिन् । शिष्य आचार्यमिव, पुत्रः
पितरमिव, भृत्यः स्वामिनमिव च, तम् अनुवर्तेत अनुसरेत् तत्परतन्त्रो
भवेत् ।

एवञ्च करणे अलब्धलभो भवतीत्यर्थकं श्लोकमाह—ब्राह्मणेनेति ।
ब्राह्मणेन यथोक्तगुणेन पुरोहितेन, एधितं वर्धितं, मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितं म-
न्त्रिणो यथोक्तगुणस्य मन्त्रेण अर्थनिश्चयेन अभिमन्त्रितं संस्कृतम् । अभिरक्षि-
तमित्यपि पाठः । अत एव शास्त्रानुगं शास्त्रोक्तानुष्ठानपरं, क्षत्रं क्षत्रियकुलं
कर्तृ, अशस्त्रितं सत् अशस्त्रयुक्तं सत्, युद्धं विनैवेत्यर्थः । शास्त्रानुगतशस्त्रि-
तमिति पाठे शास्त्रानुगमात्मकशस्त्रयुक्तं तदतिरिक्तशस्त्रानपेक्षमित्यर्थः । अ-
त्यन्तम् एकान्ततः, अजितं जयति अलब्धं लभते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

नवमोऽध्यायः मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥

६. प्रक. उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ।

मन्त्रिपुरोहितसखः सामान्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वा मात्यानु-
पधाभिः शौचयेत् ।

पुरोहितमयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजा अव-
क्षिपेत् । स सत्रिभिः शपथपूर्वमेकैकममात्यमुपजापयेत् — अधार्मि-
कोऽयं राजा, साधु धार्मिकमन्यमस्य तत्कुलीनमवरुद्धं कुल्यमेकग्रहं
सामन्तमाटविकमौपपादिकं वा प्रतिपादयामः । सर्वेषामेतद्वोचते, कथं
वा तवेति । प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा ।

उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानामिति सूत्रम् । उपधाभिः छलैः,
अमात्यानां शौचाशौचज्ञानं शौचं स्वामिन्यदुष्टभावता अशौचं दुष्टभावता
तयोर्ज्ञानम् अभिधीयत इति सूत्रार्थः । जानपदत्वादिगुणसम्पन्नोऽप्युपधाशुद्धि-
विरहेऽमात्यत्वं नार्हतीत्युपधाशुद्धिरुच्यत इति प्रकरणसङ्गतिः ।

मन्त्रीत्यादि । मन्त्रिपुरोहितसखः मन्त्रिपुरोहितसमुपेतः । सामान्येषु
अधिकरणेषु साधारणेषु अप्रधानेष्वधिकारपदेषु । उपधाभिः छलैर्वक्ष्यमाणैः ।
शौचयेत् शोधयेत् ।

छलप्रयोगमाह—पुरोहितमिति । राजा अयाज्ययाजनाध्यापने याज-
यितुमनर्हस्य वृषलीपत्यादेर्याजनेऽध्यापने च नियुक्तं चोदितम्, अमृष्यमाणम्
अधर्मनियोजनेन कुप्यन्तं, पुरोहितम् अवक्षिपेत् अवमन्येत स्वपदादवरोपयेद्
वा । सः अवक्षिप्तः पुरोहितः, सत्रिभिः स्त्रीपुरुषलक्षणनिमित्तादिशास्त्राभिज्ञाप-
देशचारिणः सञ्चाराविशेषाः सत्रिणः गूढपुरुषप्रणिधौ वक्ष्यमाणाः तैः प्रयोज्य-
कर्तृभिः, एकैकम्, अमात्यं, शपथपूर्वम् उपजापयेत् भेदयेत् । उपजापस्य शप-
थपूर्वत्वमनुद्भेदार्थम् । उपजापनप्रकारमाह—अधार्मिक इत्यादिना । अधा-
र्मिकः अधर्मप्रवृत्तः । धार्मिकमिति तत्कुलीनादिषु सर्वत्र सम्बध्यते । तत्कुलीनं
प्रकृतराजवंशभवम् । अवरुद्धम् अवरुध्य रक्ष्यमाणं तत्पुत्रादिकम् । कुल्यं राज-
भावार्हकुलोत्पन्नम् । एकप्रग्रहम् एकः तुल्यः सर्वैरविशेषं क्रियमाणः प्रग्रहः
पूजा यस्य तं सर्वपूजितमित्यर्थः । सामन्तं विषयानन्तरं राजानम् । आट-
विकम् अटवीपतिम् । औपपादिकम् उपपादं प्रत्यन्तपर्वतसमीपे भवः तम् ।

सेनापतिरसत्प्रग्रहेणावक्षिप्तः सन्निभिरेकैकमात्यमुपजापयेच्छो-
भनीयेनार्थेन राजविनाशाय — सर्वेषामेतद् रोचते, कथं वा तवेति ।
प्रत्याख्याने शुचिरित्यर्थोपधा ।

परिव्राजिका लब्धविश्वासान्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रमेकैक-
मुपजपेत् — राजमाहिषी त्वां कामयते कृतसमागमोपाया । महानर्थश्च
भविष्यतीति । प्रत्याख्याने शुचिरिति कामोपधा ।

प्रवहणनिमित्तमेकोऽमात्यः सर्वानमात्यानावाहयेत् । तेनोद्वेगेन
राजा तानवरुन्ध्यात् । कापटिकश्छात्रः पूर्वावरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्त-

अथवा औपपादिकमिति अस्माभिः सम्भूय सम्प्रधारणीयमित्यर्थः, उपपादं
समर्थनमर्हतीति ठक् । अस्य प्रतिपादयामः अस्य स्थाने निवेशयामः ।
एतद् उपन्यस्तं मतम् । कथं वा तव, मतमिति गम्यम् । प्रत्याख्याने शुचिः
इत्थमुपजापितोऽमात्यो 'नाहमीदृशं कुर्यामि'ति यदि निरस्येत् तर्हि शुद्ध
इत्यर्थः । इति धर्मोपधा धर्मस्थापनवाचोयुक्त्या छलनम् । स एष धर्मप्रधानेषु
शोधनप्रकारः ।

अर्थोपधामाह — सेनापतिरित्यादि । असत्प्रग्रहेण अवक्षिप्तः अपूज्य-
पूजनेन निमित्तेन परिभूतः, अपूज्यपूजने राज्ञा चोदितस्तदकुर्वन्नर्थमानाभ्यां
हापित इत्यर्थः । लोभनीयेन उपजाप्यपुरुषकाम्येन । राजविनाशायेत्युपजापफ-
लमुच्यते । तदनुकूल उपजापप्रकारस्तु — अपथप्रवृत्तोऽयं राजा, साधु सत्पथ-
वर्तिनमन्यमस्य स्थाने तत्कुलीनमवरुद्धं वा प्रतिपादयाम इत्येवमादिरूपो
गम्यः । सर्वेषामित्यादिकं तच्छेषवाक्यम् । लुब्धेष्वेष शोधनप्रकारः ।

स्त्रैणेषु प्रयोज्यां कामोपधामाह — परिव्राजिकेत्यादि । परिव्राजिका
भिक्षुकी । कृतसत्कारा राजमाहिषीभिः पूजिता । अर्थश्च धनादिकं च ।

भयोपधामाह — प्रवहणेत्यादि । प्रवहणनिमित्तं प्रवहणं नौविशेषः
कर्णारथश्च, तेन जलस्थलयात्राक्रीडोद्यानभोजनादिकं गोष्ठीकौतुकं लक्ष्यते, तदर्थ-
मित्यर्थः । आवाहयेत् आनीय मेलयेत् । तेनोद्वेगेन तन्निमित्तेन उद्वेगेन अक्ष-
मया । तान् अमात्यान् । अवरुन्ध्यात् अर्थमानापहारादिनापकुर्यात् । कापटिक
इति । पूर्वावरुद्धः राज्ञा पूर्वमपकृतः, छात्रः कापटिकः अध्यापकाध्येतृवृत्तिः

मेकैकममात्यमुपजपेत् — असत्प्रवृत्तोऽयं राजा, साध्वेनं हत्वा अन्यं प्रतिपादयिष्यामः । सर्वेषामेतद् रोचते, कथं वा तवेति । प्रत्याख्याने शुचिरिति भयोपधा ।

तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु स्थापयेद्, अर्थोपधाशुद्धान् समाहर्तृसन्निधातृनिचयकर्मसु, कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु, भयोपधाशुद्धानासन्नकार्येषु राज्ञः । सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात् । सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मन्तेषूपयोजयेत् ।

त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।

अधिकुर्याद् यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः ॥

कापटिकाख्यः गूढपुरुषविशेषः । तेषाम् अमात्यानां मध्ये, अर्थमानावक्षितम् अर्थमानाभ्यां हापितम्, एकैकम् अमात्यम्, उपजपेत् राजसकाशाद् भेदयेत् । उपजापप्रकारकथनम् असत्प्रवृत्त इत्यादिना । असत्प्रवृत्तः अशोभनकर्मप्रवृत्तः । इयमुपधा भीरुविषया ।

उपधाशुद्धानां यथायथं विनियोगस्थानान्याह—तत्रेत्यादि । तत्र उपधाचतुष्टयशोधितेषु मध्ये । धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु धर्मस्थानुबन्धिषु कर्मसु कण्टकशोधनेषु च वक्ष्यमाणेषु । स्थापयेत् नियुञ्जीत । समाहर्तृसन्निधातृनिचयकर्मसु समाहर्तृकर्मसु धनोत्थापनादिलक्षणेषु, सन्निधातृनिचयकर्मसु च धनरक्षणलक्षणेषु । बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु बाह्याभ्यन्तरा ये विहाराः काम-क्रीडाः अर्थाद् विहारसाधनभूता नृपस्त्रियः तद्रक्षणकर्मसु । तत्र बाह्या भोगिन्यः, आभ्यन्तर्यस्तु देव्य इति ज्ञेयम् । आसन्नकार्येषु शरीररक्षणादिकर्मसु । सर्वेति । सर्वोपधाशुद्धान् चतसृष्वप्युपधासु दृष्टशौचान् । सर्वत्रेति । सर्वासु उपधासु, अशुचीन्, खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मन्तेषु खानिः सुवर्णरजताद्युत्पत्तिस्थानं द्रव्यवनं दारुयोग्यवृक्षप्रायं वनं हस्तिवनं गजोत्पत्तिवनम् एतत्सम्बन्धिषु कर्मन्तेषु व्यापारस्थानेषु, उपयोजयेत् अर्थात् कायायासकर्मणि ।

तदिदमाचार्याणां मतमित्यर्थकं श्लोकमाह—त्रिवर्गेत्यादि । त्रिवर्गभयसंशुद्धान् त्रिवर्गभयैर्धर्मार्थकामभयोपधाभिर्दृष्टशौचान् । अधिकुर्यात् नियोजयेत् । यथाशौचं तत्तच्छुद्धानुगुण्येन ।

नत्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा लक्ष्मीश्वरः ।

शौचहेतोरमात्यानामेतत् कौटल्यदर्शनम् ॥

न दूषणमदुष्टस्य विषेणैवाम्भसश्चरेत् ।

कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ॥

कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा ।

नागत्वान्तं निवर्तेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ ॥

तस्माद् बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा चार्ये चतुर्विधे ।

शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सन्निभिः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे दशमोऽध्यायः

उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ॥

उक्तमाचार्यमतम् । स्वमतं तु नैवं, किन्तु अमात्यशुद्धिपरीक्षार्थं स्वात्मानं देवीं च विषयं नैव राजा कुर्यादित्येवंरूपमित्याह — नत्वेवेत्यादि ।

कुत आत्मानं देवीं च न लक्षं कुर्यादित्यत्राह — न दूषणमिति । अदुष्टस्य स्वभावाद् दोषशून्यस्य अमात्यादेः प्रतीकारसमर्थस्यापि, दूषणम् उपधया वञ्चनम्, अम्भसः विषेण दूषणमिव अम्भसः स्वभावतो जीवनहेतोर्जलस्य एकान्तमरणहेतुना विषेण दूषणमिव, न चरेत् न कुर्यात् । सति प्रतीकारसामर्थ्ये दूषणेन को दोष इत्यत्राह — कदाचिदित्यादि । अयमर्थः — अदुष्टोऽपि यद्युपधावशात् कदाचित् प्रकर्षेण दुष्टान्तःकरणो भवेत्, तदानीम् अशक्यप्रतीकारस्तत्सकाशादनर्थ आपतेदिति ।

उपधादूषिता च धीराणां बुद्धिर्यतमाना स्वाध्यवसितार्थसिद्धिमप्राप्य नैव विरमतीत्याह — कृता चेत्यादि ।

कथं तर्ह्यमात्याः शोधनीया इत्याकाङ्क्षायामाह — तस्मादिति । तस्माद् राजा, चतुर्विधे चार्ये उपधाप्रयोगे, बाह्यं बहिरङ्गं दूष्यम्, अधिष्ठानं लक्षं कृत्वा, अमात्यानां शौचाशौचं, सन्निभिः सन्निहारेण, मार्गेत परीक्षेत ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे दशमोऽध्यायः

उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ॥

७. प्रक. गूढपुरुषोत्पत्तिः ।

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गूढपुरुषानुत्पादयेत् कापटिकोदा-
स्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनान् सन्नितीक्ष्णरसदभिभुक्तीश्च ।

परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कापटिकः । तमर्थमानाभ्यामुत्साह्य
मन्त्री ब्रूयात्—राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि
तत् तदानीमेव प्रत्यादिशेति ।

प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्त उदास्थितः । स वार्त्ताकर्मप्र-
दिष्टायां भूमौ प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत् । कर्मफलाच्च सर्व-
प्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावसथान् प्रतिविदध्यात् । वृत्तिकामांश्चोपज-

गूढपुरुषोत्पत्तिरिति सूत्रम् । अमात्यशौचाशौचपरीक्षणं गूढपुरुषा-
नन्तरेण न शक्यं कर्तुमिति तदुत्पत्तिरुच्यत इत्यर्थः । तत्रास्मिन्नध्याये संस्थो-
त्पत्तिः, उत्तरस्यादौ सञ्चारोत्पत्तिः ।

उपधाभिरित्यादि । उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गः धर्मोपधादिभिः छलो-
पायैः शोधितसचिववर्गः । उत्पादयेत्, राजा । के ते गूढपुरुषा इत्याकाङ्क्षा-
यामाह — कापटिकेत्यादि । चकारात् कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्ध-
नटनर्तकगायनवादनवाग्जीवनकुशीलवा अपि गृह्यन्ते ।

परेति । परमर्मज्ञः परच्छिद्रवेदी, प्रगल्भः प्रौढः, छात्रः अध्यापकाध्येतृ-
वृत्तिः निष्परिग्रहत्वाच्छरीरमात्रपरिच्छदो राजकार्यैकपरः । एवङ्गुणः कापटिकः
कपटवृत्तित्वात् तदाख्ययोच्यते । अस्य विनियोगमाह — तमित्यादि । अर्थमा-
नाभ्यां धनबहुमानाभ्याम् । यस्य यदकुशलं पश्यसि यस्य अमात्यादेः यद्
अवद्यं चौर्यं परदाराभिमर्शनमित्येवञ्जातीयम् उपलभसे । प्रत्यादिश विज्ञापय ।

प्रव्रज्येत्यादि । प्रव्रज्याप्रत्यवसितः चतुर्थाश्रमात् प्रतिनिवृत्तः सन्न्यासं
प्राप्य ततश्च्युतः, बौद्धशैवव्रतादिच्युतानामपीदमुपलक्षणम् । प्रज्ञाशौचयुक्तः
प्रज्ञया मत्या शौचेन सत्त्वेन च युक्तः, उदास्थितः तदाख्यः । प्रभूतहिरण्या-
न्तेवासी प्रभूताः प्रचुराः हिरण्यान्तेवासिनः धनानि शिष्याश्च यस्य स तथा-
भूतः । अनेन वार्त्ताकर्मपेक्षिता मूलधनसम्पत् कर्मकरसम्पन्नोक्ता । सः उदा-
स्थितः, वार्त्ताकर्मप्रदिष्टायां कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यकर्मार्थे उपकल्पितायां, भूमौ,
कर्म वार्त्ताकर्म, कारयेद् अर्थादन्तेवासिभिः । कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां सर्वेषां

पेत् — एतेनैव वेषेण राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताश्च स्वं स्वं वर्गमुपजपेयुः ।

कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः । स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण ।

वाणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः । स वाणिज्यकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण ।

मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः । स नगराभ्याशे प्रभूतमुण्डजटिलान्तेवासी शाकं यवसमुष्टिं वा मासद्विभासान्तरं प्रका-

स्वकर्मकरातिरिक्तानामपि सन्न्यास्यादीनाम् । सर्ववेषधारिणामित्यपि पाठः । तत्र वेषधारिणः सन्न्यासिशैवशाक्यदिगम्बरादय एव । ग्रासाच्छादनावसथान् अन्नवस्त्रवासस्थानानि, प्रतिविदध्यात् संविदधीत । ग्रासादिप्रतिविधानस्य सर्वविषयत्वं प्रसिद्धयर्थं, प्रसिद्धिश्च तदर्थिनवनवान्तेवास्युपस्थानार्थेति बोद्धव्यम् । वृत्तिकामान् स्वदीयमानग्रासादिना नित्यदेहयात्रां ये कामयन्ते तान्, उपजपेच्च उपजापेन वशीकुर्याच्च । एतेनैवेत्यादिरुपजापप्रकारः । अनेन परिगृहीतेनैव बौद्धभिक्षुपाशुपतादिवेषेण राजप्रयोजनं परराष्ट्रवृत्तगवेषणरूपं युष्माभिरनुष्ठेयं, गृहीतपरराष्ट्रवृत्तान्तैश्च धान्यतण्डुलादिभृतिग्रहणकाले सन्निधातव्यमित्यर्थः । सर्वेति । स्वं स्वं वर्गम् उपजपेयुः बौद्धा बौद्धं पाशुपताः पाशुपतम् इत्येवं स्वस्वजातीयम् उपजपेयुः उपजप्य स्वसहायान् कुर्युः ।

कर्षक इति । वृत्तिक्षीणः कृषिवृत्त्या क्षयं प्राप्तः, प्रज्ञाशौचयुक्तः, कर्षकः कृषिशीलः, गृहपतिकव्यञ्जनः तन्नामा । तत्कृत्यमाह — स कृषीत्यादि । भूमाविति समानं पूर्वेणेति, भूमावित्यादिकम् उदास्थितकृत्योक्तेन तुल्यम् । तच्च 'प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत् । कर्मफलाच्च सर्वगृहपतिकव्यञ्जनानां ग्रासाच्छादनावसथानि'त्यादिकं यथोचितमूह्यम् ।

वैदेहकव्यञ्जनसंज्ञमाह — वाणिजक इत्यादि । वृत्तिक्षीणः धनविरहाद्वाणिज्यवृत्तिच्युतः । भूमाविति समानं पूर्वेणेति । तच्च 'प्रभूतहिरण्यान्तेवासी'त्यादिकं 'स्वं स्वं वर्गमुपजपेयुरित्यन्तं प्रव्रजितशब्दस्थाने वैदेहकशब्दस्य यथास्थानयोजनेन बोद्धव्यम् ।

तापसव्यञ्जनाख्यमाह — मुण्ड इत्यादि । मुण्डः भिक्षुक्षपणकादिः ।

शमश्रीयात्, गूढमिष्टमाहारम् । वैदेहकान्तेवासिनश्चैनं समिद्धयोगैर-
र्चयेयुः । शिष्याश्चास्यावेदयेयुः — असौ सिद्धः सामेधिक इति ।
समेधाशास्तिभिश्चाभिगतानामङ्गविद्यया शिष्यसंज्ञाभिश्च कर्माण्यभिज-
नेऽवसितान्यादिशेदल्पलाभमग्निदाहं चोरभयं दूष्यवधं तुष्टिदानं विदे-
शप्रवृत्तिज्ञानम् इदमद्य श्वो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति ।
जटिलः शैवपाशुपतादिः । शाकं हरितारुखं सस्यम् । 'मूलपत्रकरीराग्रफलका-
ण्डाधिरूढकम् । त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥' इत्युक्तरूपं,
वृक्षमूलपत्रफलादिकं वा । यवसमुष्टिं मुष्टिमेयं तृणम् । मासद्विमासान्तरम् एक-
मासव्यवहितं मासद्वयव्यवहितं वा । इदमशनाक्रियाविशेषणम् । प्रकाशं सर्व-
जनप्रत्यक्षं यथा भवति तथा । ईदृशं प्रकाशाशनं निराहारख्यात्यर्थम् । गूढम्
अन्याविदितम् । वैदेहकेति । वैदेहकान्तेवासिनश्च वणिग्वृत्तयः शिष्याश्च,
एनं तापसव्यञ्जनं, समिद्धयोगैः समिद्धैः समृद्धैः योगैः इष्टार्थलाभैः, अर्चयेयुः,
संभावयेयुः । अथवा समिद्धयोगैः तापसप्रसादात् समृद्धार्था वयमिति कृप-
टयुक्तिभिः अर्चयेयुः धनदानादिना पूजयेयुरित्यर्थः । शिष्या इति । अस्य
तापसस्य शिष्याश्च, असौ तापसः, सिद्धः योगी, अत एव सामेधिकः
समेधा भाविनी सम्पत्तिः तदभिज्ञः, इति आवेदयेयुः प्रख्यापयेयुः । एव-
मारोपितमाहात्म्यस्तापसव्यञ्जनः किं कुर्यादित्याह — समेधाशास्तिभि-
रिति । समेधाशास्तिभिः अभिगतानां भाविसम्पद्विज्ञानाभिलाषैस्तां प्रष्टु-
मागतानाम्, अभिजने अवसितानि कर्माणि तत्कुलनिष्पन्नानि वृत्तानि,
अङ्गविद्यया अङ्गानां शरीरावयवानां प्रश्नकालिकचेष्टाविशेषैः शुभाशुभज्ञप्ति-
प्रतिपादकेन ज्योतिषाङ्गशास्त्रेण, पुष्पशकट्येत्यन्ये, सा त्वाकाशवाणी । शिष्य-
संज्ञाभिश्च शिष्याणामभिभूविलासादिसूचनैश्च, आदिशेत् कथयोदित्यर्थः ।
आदेष्टव्यान्तराण्याह — अल्पलाभं किञ्चिद्धनप्राप्तिम्, आदिशेत्, प्रष्टुर्म-
ध्यमत्वं इत्यौचित्यलभ्यम् । अग्निदाहं चोरभयं च, आदिशेत्, प्रश्नकृतो
राजापकारित्वे । दूष्यवधं ये दूष्याः कृत्याः प्रष्टारस्तेषां वधम्, आदिशेत् ।
तुष्टिदानं सन्तोषनिमित्तमर्थदानम्, आदिशेत्, प्रश्नकृतो राजोपकारित्वे ।
विदेशप्रवृत्तिज्ञानं दूरदेशवृत्तान्तज्ञानम् आदिशेत् । इदमद्य श्वो वा भविष्यती-
त्यादिशेत् । इदमद्य श्वो वा राजा करिष्यतीत्यादिशेत् । वाक्यान्त इतिशब्दः
प्रकारार्थः । एवञ्जातीयमन्यच्चादिशेदित्यर्थः ।

तदस्य गूढाः सन्निधौ संवादयेयुः । सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानां राजभाव्यमनुव्याहरेन्मन्त्रिसंयोगं च । मन्त्री चैषां वृत्तिकर्मभ्यां वियतेत । ये च कारणादभिकुद्धास्तानर्थमानाभ्यां शमयेत्, अकारणकुद्धान् तूष्णींदण्डेन राजद्विष्टकारिणश्च ।

पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् ।

जानीयुः शौचमित्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिताः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

एकादशोऽध्यायः गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः ॥

आदिश्यतां काममीदृशं, कथं पुनरिदं संवादयितुं शक्यमित्यत आह — तदस्येति । अस्य तापसस्य, तद् आदेशनं, गूढाः सन्निधौ संवादयेयुश्च यथार्थयेयुश्च, लाभान्निदाहादीनां प्रच्छन्नोत्पादनेनेत्यर्थसिद्धम् । सत्त्वेति । सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानां धैर्यबुद्धिवाग्मिमत्वप्रभुशक्तियुक्तानां प्रष्टृणां, राजभाव्यं राजसकाशाद् भाविनमर्थं धनादिलाभरूपं, मन्त्रिसंयोगं च मन्त्रिसमागमं च, अनुव्याहरेत् आदिशेत् । आदेशसंवादानाय मन्त्रिकर्तव्यमाह — मन्त्रीति । मन्त्री च अर्थाद् घटितसंयोगः, एषां वियतेत सत्त्वप्रज्ञादिसम्पन्नानामर्थे विशिष्य यत्नं कुर्यात् । कथं वियतेतेत्यत्राह — वृत्तिकर्मभ्यां वृत्तिः आजीवः कर्म व्यापारः ताभ्यां, सत्त्वप्रज्ञाद्यनुरूपवृत्तिकर्मपरिकल्पनेनेत्यर्थः । ये चेति । ये, कारणात् अपकाररूपात्, कुद्धाः कुद्धत्वेन कापटिकादिद्वारा विज्ञाताः, तान्, अर्थमानाभ्यां, शमयेत् शान्तक्रोधान् कुर्यात् । अकारणकुद्धान् राजद्विष्टकारिणश्च तूष्णींदण्डेन उपांशुवधेन शमयेत् ।

गूढपुरुषेषु मन्त्रिणः समुदाचार उक्तः । राजस्तमाह — पूजिताश्चेति । राज्ञा, अर्थमानाभ्यां पूजिताः सन्तः अर्थाद् गूढपुरुषाः, राजोपजीविनाम् अमात्यादीनां, शौचं शुद्धिं जानीयुः । एतावता अध्यायार्थं तत्प्रान्ते सञ्चष्टे — इत्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिता इति । इत्थं कापटिकाद्येकैकप्रधानाः पञ्च संस्थाः सम्यक् तिष्ठन्ति राजप्रयोजनकारिण आस्त्विति संस्थाः गूढपुरुषकर्मस्थानानि प्रकीर्तिताः व्युत्पादिताः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

एकादशोऽध्यायः गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः ॥

८. प्रक. गूढपुरुषप्रणिधिः ।

ये चास्य सम्बन्धिनोऽवश्यभर्तव्यास्ते लक्षणमङ्गविद्यां जम्भक-
विद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तमन्तरचक्रमित्यधीयानाः सत्रिणः
संसर्गविद्या वा ।

ये जनपदे शूरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रति-
योधयेयुस्ते तीक्ष्णाः ।

गूढपुरुषप्रणिधिरिति सूत्रम् । गूढपुरुषाणां प्रणिधिः प्रणिधानं
कार्येषु नियोजनमिहोच्यत इत्यर्थः । तत्र पूर्वाध्यायोद्दिष्टेषु गूढपुरुषेषु कापटि-
कादीनां स्वरूपं वर्णितं, सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीणां तु तद् वर्णनीयमवशिष्यते ।
तदिहादावभिधीयते । उभयेषां गूढपुरुषत्वाविशेषेऽप्यध्यायपृथक्त्वकरणं कर्तृ-
भेदद्योतनार्थम् । कापटिकादीनां हि पञ्चानां मन्त्रिसहितो राजा कर्ता 'तम-
र्थमानाभ्यामुत्साह्य मन्त्री ब्रूयादि'त्युक्तत्वात् । सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीणां तु
विना मन्त्रिणं स्वयमेव राजा कर्ता, मन्त्रिशुद्धिपरिज्ञानायापि तन्नियोजनात् ।
यद्वक्ष्यति—'तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजे'त्यादि ।
इत्थं स्फुटः कर्तृभेदः । स्वरूपतोऽप्युभयेषामस्ति भेदः । संस्थाशब्दवाच्या
हि कापटिकादयः स्वस्थाने सम्यक् तिष्ठन्तो राजार्थमनुतिष्ठन्ति, न सञ्चरन्तः,
सत्रिप्रभृतयस्तु सर्वत्र सञ्चरन्त एव राजार्थमनुतिष्ठन्ति सञ्चारपदवाच्या
इति ।

ये चास्येत्यादि । अस्य राज्ञः, सम्बन्धिनः सगन्धाः, अवश्यभर्तव्याः
अवश्यपोष्याः ये वान्तिभ, लक्षणं सामुद्रिकादि, अङ्गविद्यां शिक्षाव्याकरणा-
दिम् अङ्गस्पर्शेन शुभाशुभपरिज्ञानविद्यां वा, जम्भकविद्यां वशीकरणान्तर्धा-
नविद्यां, मायागतम् इन्द्रजालम्, आश्रमधर्मं मन्त्रादिधर्मशास्त्रं, निमित्तं
कपिजलरुत-पूर्णकुम्भदर्शनादि, अन्तरचक्रं पक्षिभिः शुभाशुभज्ञापनं पक्षिश-
स्त्रम्, इत्यधीयानाः एवञ्जातीयकमधीत्य विदन्तः, संसर्गविद्या अधीयाना वा
कामतदनुबन्धिगीतनृत्तादिशास्त्राणि अधीयानाश्च, ते, सत्रिणः सत्रिसंज्ञाः ।

ये जनपद इत्यादि । त्यक्तात्मानः शरीरनिरपेक्षाः । व्यालं व्याघ्रा-
दिम् । तीक्ष्णाः तदाख्याः ।

ये बन्धुषु निःस्नेहाः क्रूराश्चालसाश्च ते रसदाः ।

परिव्राजिका वृत्तिकामा दण्डि विधवा प्रगल्भा ब्राह्मण्यन्तःपुरे
कृतसत्कारा महामात्रकुलान्यधिगच्छेत् । एतया मुण्डावृषल्यो व्या-
ख्याताः । इति सञ्चाराः ।

तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुक्ताजदौवारिका-
न्तर्वेशिकप्रशास्तसमाहर्तृसन्निधातृप्रदेष्टृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्ति-
कमन्त्रिपरिषदध्यक्षदण्डदुर्गान्तपालादिविकेषु श्रद्धेयदेशवेषशिरपभाषा-
भिजनापदेशान् भक्तितः सामर्थ्ययोगाच्चापसर्पयेत् ।

ये बन्धुष्वित्यादि । क्रूराः आततायिनः । अलसाः अनुत्साहाः ।
रसदाः तदाख्याः, विषदानेऽपि निश्शङ्का इति कृत्वा तथोक्तिः ।

परिव्राजिकेत्यादि । वृत्तिकामा भोगार्थिनी । महामात्रकुलानि अधि-
गच्छेत् असकृदमात्यगृहाणि गच्छेत् सत्कारस्वीकारार्थम् । यैवम्भूता, सा
परिव्राजिकेत्यभिधीयत इत्यर्थः । एतयेति । एतया ब्राह्मणपरिव्राजिकया
उक्तया, मुण्डावृषल्यो व्याख्याताः उक्तप्रायाः ब्राह्मणपरिव्राजिकासमानाचारा
वेदितव्या इत्याभिप्रायः । तत्र मुण्डाः शाक्यभिक्षुक्यः, वृषल्यः शूद्राः । इति
सञ्चाराः इत्युक्तरूपाः सन्निप्रभृतयः सञ्चारशब्देनाव्यायन्ते ।

सञ्चाराणां विनियोगमाह — तानिति । राजा स्वविषये आत्मजनपदे
तान् सञ्चारान् अपसर्पयेत् चारयेत् । केषु चारयेत्, मन्त्रिपुरोहितसेनापति-
प्रभृतिष्वष्टादशपुरुषेषु विषये, मन्त्र्यादीनां शुद्धिज्ञानयेत्यर्थलभ्यम् । तत्र
मन्त्र्यादयः प्रसिद्धाः । दौवारिको द्वाराधिकृतः प्रतिहारी, अन्तर्वेशिकः
अन्तःपुराधिकृतः, प्रशास्ता स्त्रन्धावारनिवेशयिता, समारहर्ता राजार्थसमा-
हरणकर्ता, सन्निधाता भाण्डामाराधिकृतः, प्रदेष्टा कण्टकशोधनाधिकृतः,
नायकः एकद्वसहस्रपदातिनेता, पौरव्यावहारिकः पुरमुख्यः पुरप्राड्विवाको
वा । पुरपाठेऽध्ययमेवार्थः । कार्मान्तिकः आकरादिकर्माधिकृतः । मन्त्रिप-
रिषत् मन्त्रिसभा, तदध्यक्षः । भाषाटीकायां तु मन्त्रिपरिषदध्यक्षो नाम द्वाद-
शमुण्डलाधिकारनेतृत्युक्तम् । दण्डपालः सैन्यसेनामुखादिनेता । सेनाप-
तिस्तु अक्षौहिणीश्वरः पूर्वमुक्तः । दुर्गपालः प्राकारादिरक्षी, अन्तपालः राज्य-

तेषां बाह्यं चारं छत्रभृङ्गारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्रा-
हिणस्तीक्ष्णा विद्युः । तं सत्रिणः संस्थास्वर्पयेयुः ।

सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचा-
रका रसदाः कुब्जवामनकिरातमूकवधिरजडान्धच्छन्नानो नटनर्तक-
गायनवादकवाग्जीवनकुशीलवाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युः । तं
भिक्षुक्यः संस्थास्वर्पयेयुः ।

समीरक्षी यो वीवघाध्यक्ष इत्युच्यते, आटविकः अटवीराज्याधिपतिः ।
तान् कीदृशान्, श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान् देशो मध्यदेशगौड-
देशादिः, वेषः प्रलम्बश्मश्रुत्वादिः, शिल्पं कलाकौशलं, भाषा प्राच्योदीच्या-
दिव्याहारभेदः, अभिजनः ब्राह्मणादिजन्म, एषां देशादीनाम् अपदेशो निर्देशः
श्रद्धेयः अनभिश्ङ्कनीयो विश्वसनीयो येषां तान् तथाभूतान् । कथं कृत्वा
चारयेत्, भक्तितः सामर्थ्ययोगाच्च भक्तिं सेव्यगतां सामर्थ्ययोगं सेवकगतं
चानुसृत्य । अयं भावः — सेव्येषु मन्त्र्यादिषु यो यद्देवभक्तः तस्मिन्स्तद्देवभे-
क्तवेषान् स्वस्वसामर्थ्यानुरूपच्छत्रग्रहणादिकर्मनियुक्तांश्च कृत्वा चारयेदिति ।

सञ्चाराणां मध्ये तीक्ष्णाः मन्त्र्यादीनां बाह्यं समाचारं छत्रभृङ्गारा-
द्युपग्रहणवृत्त्या तान् सेवमानाः सन्तो जानीयुरित्याह — तेषामित्यादि ।
तत्र छत्रम् आतपत्रम् । भृङ्गारः पात्रभेदः कनकालुकाख्यः । व्यजनं तालवृ-
न्तम् । पादुका उपानत् । आसनम् उपवेशसंवेशाधारः । यानम् आन्दोलिका ।
वाहनम् अश्वः । तमिति । तं तीक्ष्णविदितं चारं, सत्रिणः उक्तलक्षणाः,
संस्थासु, अर्पयेयुः निवेदयेयुः ।

विषदानसुलभसौकर्यां सूदारालिकादिवृत्तिमाश्रिताः रसदाः, तथा कुब्ज-
वामनादिच्छलजीविनः, नटनर्तकादयः, स्त्रियश्च गृहान्तर्गतं चारं जानीयुरि-
त्याह — सूदेत्यादि । सूदः अन्नकारः, आरालिको भक्ष्यकारः, स्नापकः स्नाप-
यिता, संवाहकः अङ्गमर्दकः, आस्तरकः शय्यास्तरणकर्ता, कल्पकः नापितः,
प्रसाधकः अलङ्कर्ता, उदकपरिचारकः जलहारकः । कुब्जः गडुलः, वामनः
खर्वः, किरातः अल्पतनुः, जडः लोकव्यवहारानभिज्ञः । कुब्जादिषु शेषाः
प्रतीताः । नटः नवरसाभिनयकर्ता, नर्तकः चारणः अङ्गविक्षेपमात्रकर्ता,
गायनः गान्धर्ववित्, वादकः वंशवीणादिवादयिता, वाग्जीवनः पुरावृत्तकथनो-

आदितः अध्या. १२] ८: प्रक. गूढपुरुषप्रणिधिः ।

५९

संस्थानामन्तेवासिनः संज्ञालिपिभिश्चारसञ्चारं कुर्युः । न चान्योन्यं संस्थास्ते वा विद्युः ।

भिक्षुकीप्रतिषेधे द्वास्थपरम्परा मातापितृव्यञ्जनाः शिल्पकारिकाः कुशीलवा दास्यो वा गीतपाठ्यवाद्यभाण्डगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा

पजीवी पुस्तकवाचकः, कुशीलवः वेणः लङ्घनप्लवनादिवृत्तिः । स्त्रियः प्रतारिकाः, स्त्रीग्रहणं षण्डस्याप्युपलक्षणम् । तमिति । तं रसदादिविज्ञातं चारं भिक्षुक्य उक्तलक्षणाः, संस्थास्वर्पयेयुः ।

संस्थास्वर्पितश्चारः केन द्वारेण राजानं प्राप्नुयादित्यत्राह — संस्थानामित्यादि । संज्ञालिपिभिः अर्थसूचनाय स्वसंकेतकल्पिताभिलिपिभिः पत्रे निवेशिताभिः । चारसञ्चारं चारस्य बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च व्यापारस्य सञ्चारं राज्ञि समर्पणम् । न चेति । संस्थाः ते वा अन्योन्यं न विद्युः, संस्थाः संस्थान्तरवेदिनः सञ्चाराश्च सञ्चारान्तरवेदिनो न भवेयुः, संवादच्छलनपरिहारार्थम् एकविज्ञाने सर्वग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं च । अन्योन्यवेदने हि स्वस्वचारस्यान्यचारेण संवादं मिथ्यैव परिकल्प्य स्वामिनं वञ्चयेयुः, एकस्मिन् विज्ञाते तद्वारेणान्यस्य तद्वारेणान्यस्येति क्रमेण सर्वस्य ग्रहणं च प्रसज्येतेति ।

यदि भिक्षुक्यो नान्तः प्रवेशं लभेरन्, तदा सूदादिसकाशाचारः कथं निष्क्रामयितव्य इत्यत्राह — भिक्षुकीति । भिक्षुकीप्रतिषेधे भिक्षुकीनामन्तः-प्रवेशप्रतिरोधे, द्वास्थपरम्परा चारं निर्हरेत् । एको द्वास्थस्तदमन्तराय द्वास्थाय, स तदनन्तरायेति क्रमेण चरमो द्वास्थो भिक्षुक्यादये बाह्यजनाय राज्ञे वा चारं समर्पयेदित्यर्थः । तदभावे मातापितृव्यञ्जनाः अन्तःपुरसेवकजनस्य माताहं पिताहमिति बन्धुत्वापदेशिनो वृद्धाः स्त्रियः पुरुषाश्च चारं निर्हरेयुः । शिल्पकारिकाः केशसंस्कारपत्रबल्लीरचनादिवैचित्र्यं शिल्पं तत्कर्तव्यः, कुशीलवाः गायन्यः, दास्यो वा परिचारिका वा, चारं निर्हरेयुः । गीतपाठ्यवाद्यभाण्डगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा गीतेन सूचनीयार्थसूचकपदबन्धचारुणा गोयेन, पाठ्येन तथाविधेन श्लोकेन, बाधेन वंशवीणादिना, भाण्डगूढलेख्येन भाण्डे जलकुम्भादौ क्षिप्तेन गूढलेख्येन च याः संज्ञा अर्थसूचनाः ताभिर्वा चारं निर्हरेयुः अर्थात् तत्तत्कुशलाः । उक्तोपायासम्भवे सूदादयः स्वयमेव चारानिर्हरेयुः रणायान्तःपुराद् दीर्घरोगोन्मादापदेशादिना निमित्तेन निर्गच्छेयुरित्याह —

चारं निर्हरेयुः । दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम् ।
त्रयाणामेकवाक्ये सम्प्रत्ययः । तेषामभीक्ष्णविनिपाते तूष्णी-
दण्डः प्रतिषेधो वा ।

कण्टकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु कृतवेतना वसेयुः सम्पात-
निश्चारार्थं, त उभयवेतनाः ।

गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान् ।

तांश्चारिप्रहितान् विद्यात् तेषां शौचं च तद्विधैः ॥

दीर्घेत्यादि । दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण समाहारद्वन्द्वोऽयम् । दीर्घरोगेण
गुल्मादिना उन्मादेन ग्रहपीडया अग्निरसविसर्गेण शालायामग्निदानेन अन्नादौ
विषदानेन च । अग्निरसविसर्गवचनं तज्जनितेऽन्तःपुरसम्भ्रमे गूढपुरुषाणां
रोगाद्यपदेशं विनैव निर्गमनसौकर्यात् ।

गूढपुरुषार्पितस्य चारस्य कथं विश्वास्यतेत्याकाङ्क्षायाम् अन्योन्यान-
भिज्ञाः त्रयो गूढपुरुषाः परचारमधिकृत्य यदि वाक्यमेकार्थं ब्रूयुस्तदा तत्र
विश्वासः कार्यो नत्वन्यथेत्यभिप्रायेणाह — त्रयाणामित्यादि । एकवाक्ये
परस्परवाक्यसंवादिनि वाक्ये । सम्प्रत्ययः विश्वासः । अभीक्ष्णविनिपाते पौनः-
पुनिके वाक्यविसंवादे । तेषां तूष्णीदण्डः प्रतिषेधो वा ते उपांशु ताडनीयाः
गूढपुरुषकर्मणो वारणीया वेत्यर्थः ।

किमेतावन्त एव चारपुरुषाः, उतान्येऽपि सन्तीति जिज्ञासायामाह—
कण्टकेत्यादि । कण्टकशोधनोक्ताः कण्टकशोधनाधिकरणोक्ताः सिद्धप्रव्रजितच-
क्रचरादयश्च अपसर्पाः गूढपुरुषाः कार्याः । ते परेषु शत्रुषु तद्वाज्ये तन्मन्त्र्या-
दिष्वष्टादशतीर्थेषु च कृतवेतनाः कल्पितजीविकाः वसेयुः सेवां कुर्युः ।
किमर्थं, सम्पातनिश्चारार्थं सम्पातानां चाराणां निश्चारार्थं निरायासानुष्ठानार्थं
शत्रुचाराणां स्वराज्यापसर्पणे प्रवृत्तिपरिहाराय च । ते उभयवेतनाः विजिगीषोः
शत्रोश्च वेतनग्राहिणः ।

गृहीतेत्यादि । उभयवेतनान्, गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यात् गृहीता राज्ञा
पूजापूर्वमात्मवशे कृताः पुत्रा दाराश्च येषां तांस्तथाभूतान् कृत्वा परेषु विसृ-
जेदित्यर्थः । अरिप्रहितान् तान् शत्रुप्रेषितान् उभयवेतनान्, तेषां शौचं च
स्वीयानामुभयवेतनानां शुद्धिं च, तद्विधैः विद्यात् उभयवेतनद्वारेण जानीयात् ॥

एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेक्षरान् ।

उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि ॥

अन्तर्गृहचरास्तेषां कुब्जवामनषण्डकाः ।

शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च म्लेच्छजातयः ॥

दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गान्ते सिद्धतापसाः ।

कर्षकोदास्थिता राष्ट्रे राष्ट्रान्ते व्रजवासिनः ॥

वने वनचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।

परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः शीघ्राश्चारपरम्पराः ॥

परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।

चारसञ्चारिणः संस्था गूढाश्चागूढसंज्ञिताः ॥

एवमित्यादि । आवपेत् विसृजेत् । अष्टादशसु तेषां तीर्थेष्वपि शत्रु-
मित्रमध्यमोदासीनानां मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृतिषु पूर्वोक्तेषु कार्यस्था-
नेषु च ॥

अन्तरित्यादि । तेषाम् अन्तर्गृहचराः शब्वादितत्तीर्थान्तानाम् अन्त-
र्गृहसञ्चारिणः कर्तव्याः । चित्राः नानाप्रकाराः ॥

दुर्गेष्विति । दुर्गेषु जलादिदुर्गवत्सु राजधान्यादिमहानगरेषु, वणिजः,
सम्यक् तिष्ठन्तीति संस्थाः गूढपुरुषाः कार्याः । दुर्गान्ते दुर्गसीमायां सिद्ध-
तापसाः संस्थाः कार्याः । राष्ट्रे कर्षका उदास्थिताश्च संस्थाः कार्याः । राष्ट्रान्ते
राष्ट्रसीमायां व्रजवासिनः गोपालाः गूढपुरुषाः कार्याः ॥

वने इति । वने श्रमणाटविकादयः क्षपणाटवीपालप्रभृतयौ वनचराः
कार्याः । परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः शत्रुव्यापारज्ञानप्रयोजनाः शीघ्राः क्षिप्रचारिण्यः
चारपरम्पराः कर्तव्याः ॥

परस्येति । एते तादृशाः उक्तजातीयाः, गूढाश्चागूढसंज्ञिताः छिन्न-
रूपा अपि अच्छिन्नचिह्नधारिणः, परस्य शत्रोः, चारसञ्चारिणः सन्नितीक्ष्णादयः,
संस्थाश्च कापटिकोदास्थितप्रभृतयश्च, तादृशैरेव तज्जातीयैरेव, बोद्धव्याः
ज्ञातव्याः ॥

अकृत्यान् कृत्यपक्षीयैर्दर्शितान् कार्यहेतुभिः ।
परापसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु वासयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे द्वादशोऽध्यायः
गूढपुरुषोत्पत्तौ सञ्चारोत्पत्तिः, गूढपुरुषप्रणिधिः ॥

अकृत्यानिति । अकृत्यान् मुख्यान् असाध्यान् विरुद्धानपि राष्ट्र-
मुख्यान्, कृत्यपक्षीयैः कार्यहेतुभिः साध्यपक्षोचितैः कार्यकारणैः, दर्शितान्
कृत्यता यथा स्यात् तथा बोधितान्, कृत्वेत्यर्थम् । परापसर्पज्ञानार्थं शत्रु-
चारपुरुषज्ञानाय अन्तेषु राष्ट्रसीमसु वासयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे द्वादशोऽध्यायः
गूढपुरुषोत्पत्तौ सञ्चारोत्पत्तिः, गूढपुरुषप्रणिधिः ॥

९. प्रक. स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ।

कृतमहामात्यापसर्पः पौरजानपदानपसर्पयेत् ।

सत्रिणो द्वन्द्विनस्तीर्थसभाशालापूगजनसमवायेषु विवादं कुर्युः — सर्वगुणसम्पन्नश्चायं राजा श्रूयते । न चास्य कश्चिद् गुणो दृश्यते यः पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां पीडयति इति ।

तत्र येऽनुप्रशंसेयुः तानितरस्तं च प्रतिषेधयेत् — मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे । धान्यषड्भागं पण्यदशभागं हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः । तेन भृता राजानः प्रजानां योगक्षेमवहाः । तेषां किल्बिषं दण्डकरा हरन्ति, योगक्षेमव-

स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणमिति सूत्रम् । स्वविषये स्वपुरे स्वजनपदे च, कृत्याकृत्यपक्षरक्षणं कृत्याः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः शत्रुभेद्याः तद्विपरीता अकृत्याः कृत्यपक्षस्य अकृत्यपक्षस्य च रक्षणं परोपजापात् पालनम् अत्रोच्यत इत्यर्थः ।

तत्र जानपदकृत्याकृत्यपक्षावबोधो जानपदेषु गूढपुरुषप्रणिधानादृते न भवतीति तदिदं पूर्वाध्यायानुक्तमिदानीं प्राप्तावसरमाह — कृतेत्यादि । कृतमहामात्यापसर्पः महामात्यग्रहणं पूर्वोक्ताष्टादशतीर्थोपलक्षणम् । मन्त्रिपुरोहितादिषु चारप्रणिधानानन्तरमित्यर्थः । पौरजानपदान् अपसर्पयेत् अपसर्पैर्गूढपुरुषैः परिशोधयेत् ते स्वस्मिन्ननुरागिणोऽपरागिणो वेति । 'प्रातिपादिकाद् घात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चे'ति णिच् ।

सत्रिण इति । सत्रिणः, द्वन्द्विनः कलहायमानाः सन्तः, तीर्थसभाशालापूगजनसमवायेषु नद्यादितीर्थेषु ब्राह्मणादिसभासु अन्नपानीयादिशालासु कर्मकरवृन्देषु नानाजातीयजनसङ्घेषु च विवादं विरुद्धं वादं वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्युः । सर्वगुणेत्यादि स्फुटार्थम् ।

तत्रेति । तत्र तीर्थादिषु । ये अनुप्रशंसेयुः यथोक्तराजनिन्दानुगुणं कथयेयुः सत्यमेवमेतदिति, तान् तं च पूर्वनिन्दकं च इतरः सत्यन्यतमः प्रतिषेधयेत् वारयेत् । प्रतिषेधनप्रकारं प्रपञ्चयति — मात्स्यन्यायेत्यादि । मनुं वैवस्वतं मनुनामानं विवस्वतः सूनुम् । धान्यषड्भागं धान्यस्य षष्ठमंशम् । पण्यदशभागं पण्यादीनां वस्त्रादीनां विक्रेयद्रव्याणां दशमांशम् । हिरण्यं

१. 'चक्रुः', २. 'षमदण्डकरा अयो' ग. पाठः.

हाश्च प्रजानाम् । तस्मादुच्छिषद्भागमारण्यका अपि निर्वपन्ति — तस्यैतद् भागधेयं योऽस्मान् गोपायतीति । इन्द्रयमस्थानमेतद् राजानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः । तानवमन्यमानं दैवोऽपि दण्डः स्पृशति । तस्माद् राजानो नाविमन्तव्याः इति क्षुद्रकान् प्रतिषेधयेत् ।

किंवदन्ती च विद्युः ।

ये चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याजीवन्ति, तैरुपकुर्वन्ति व्यसने अभ्युदये वा, कुपितं बन्धुं राष्ट्रं वा व्यावर्तयन्ति, अमित्रमाटविकं वा यथादेशप्रसिद्धम् । भागधेयम् अंशम् । तेन भृताः यथोक्तभागधेयरूपभृतिग्राहिणः सन्ति । प्रजानां योगक्षेमवहाः पौरजानपदानां योगक्षेमवहनरूपकर्मकराः । पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां पीडयतीति यद् दूषणमुद्भावितं तत्र समाधिमाह — तेषामिति । तेषां दण्डकराः तत्सम्बन्धिनो दण्डकराः राजभिः प्रजासु प्रयुज्यमाना दण्डाः प्रजाभ्यो गृह्यमाणाः कराश्चेत्यर्थः । प्रजानां किल्बिषं हरन्ति पापं चौर्यादिजनितमपनुदन्ति, योगक्षेमवहाश्च योगक्षेमसाधकाश्च भवन्ति । तत्र दण्डानां किल्बिषहरत्वं दण्डानुभवस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानस्थानीयत्वाद् बोद्धव्यं, योगक्षेमवहत्वं च स्वधर्मव्यतिक्रमभयोत्पादनेन सन्मार्गप्रवर्तकत्वात् । कराणां योगक्षेमवहत्वं तु जनहितेषु पूर्तादिकर्मसु विनियुज्यमानत्वात् स्पष्टमेव । तस्मादिति । तस्मात् कराणां रक्षाभृतिरूपत्वात्, आरण्यका अपि ऋषयोऽपि, उच्छिषद्भागम् उच्छस्य कणश आत्तस्य धान्यादेः षष्ठमंशं, निवपन्ति वितरन्ति । किं कृत्वा, यः अस्मान् रक्षति तस्यैतद् भागधेयमिति मत्वा । इन्द्रेति । राजानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः प्रत्यक्षनिग्रहानुग्रहाः, अत एव एतद् इन्द्रयमस्थानम् इमे इन्द्रयमस्थानस्थिताः इन्द्रयमतुल्या इत्यर्थः, तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । तानवमन्यमानमित्यादि स्फुटार्थम् । तानवमन्यमानानिति पाठे व्यधिकरणे द्वितीये ।

किंवदन्तीमिति । किंवदन्ती च विद्युः जनश्रुतिं च जानीयुः, अर्थात् सन्निधः ।

ये चेति । ये अस्य राज्ञः धान्यपशुहिरण्यानि आजीवन्ति उपजीवन्ति, तैः धान्यादिभिः व्यसने अभ्युदये वा अस्य उपकुर्वन्ति, ये वा कुपितं बन्धुं राष्ट्रं च व्यावर्तयन्ति कोपान्निवर्तयन्ति, ये वा अमित्रं शत्रुम् आटविकं

१. 'वै', २. 'मानानां देवोऽपि दण्डं स्पृ' ग. पाठः.

प्रतिषेधयन्ति, तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनास्तुष्टानुष्टत्वं विद्युः ।

तुष्टान् भूयः पूजयेत् । अतुष्टास्तुष्टिहेतोस्त्यागेन साम्ना च प्रसादयेत् । परस्पराद्वा भेदयेदनान् सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धेभ्यश्च । तथाप्यतुष्यतो दण्डकरसाधनाधिकारेण वा जनपदविद्वेषं ग्राहयेत् । विद्विष्टानुपांशुदण्डेन जनपदकोपेन वा साधयेत् । गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मान्तेषु वा वासयेत् परेषामास्पदभयात् ।

कुद्धलुब्धभीतावमानिनस्तु परेषां कृत्याः । तेषां कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः परस्पराभिसम्बन्धम् अमित्रप्रतिसम्बन्धं वा विद्युः ।

अटवीपालं प्रतिषेधयन्ति शत्रुभावाद् वारयन्ति, तेषां तुष्टानुष्टत्वं तुष्टत्वमनुष्टत्वं च, मुण्डजटिलव्यञ्जना मुण्डजटिलवेषा विद्युः ।

तुष्टानुष्टत्ववेदनानन्तरकार्यमाह — तुष्टानित्यादि । भूयः पूजयेत् तुष्ट्यतिशयार्थम् । तुष्टिहेतोः तुष्ट्यर्थम् । त्यागेन अर्थदानेन । साम्ना सान्त्वनादेन । अर्थदानादिनाप्यतुष्टावाह — परस्परादिति । एतान् अतुष्टान् परस्पराद् भेदयेत् मिथः संहता भूत्वा मापकार्षुरिति । सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धेभ्यश्च भेदयेत् सामन्तादिषु मोपजापं कार्षुरिति । तथापि अतुष्यतः भेदनेऽप्यार्जवमप्रतिपद्यमानान्, दण्डकरसाधनाधिकारेण दण्डसाधनाधिकारदानेन वा करसाधनाधिकारदानेन वा जनपदविद्वेषं जानपदविरोधं ग्राहयेत् विद्विष्टान् तथा प्राप्तजनपदविद्वेषान्, उपांशुदण्डेन रहोघातेन जनपदकोपेन वा जानपदनिष्ठया स्वविद्विष्टाजया वा, साधयेत् दमयेत् । किञ्च गुप्तपुत्रदारान् आकरकर्मान्तेषु वासयेत्, तत्पुत्रदारगुप्तिं स्वयमङ्गीकृत्य तान् अतुष्टान् खनिकर्मस्थानेषु व्यापारयेत् । कस्मात्, परेषामास्पदभयात् शत्रुपक्ष्याणामास्पदभिमे स्युरिति भयात् । तदेवं गूढपुरुषप्रणिधानं व्युत्पादितम् ।

अथ स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणमाह — कुद्धेत्यादि । कुद्धलुब्धभीतमानिनः परेषां कृत्याः शत्रूणां कृत्याः साध्या भेद्या भवन्ति । एतेन शत्रुभेद्या अकृत्या इत्यर्थादुक्तप्रायम् । तेषां कुद्धादीनां, परस्पराभिसम्बन्धम्

१. 'प्रतिषाधयेत्', २. 'न्धं मित्राटविकस' ग. पाठः,

तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत् । अतुष्टान् सामदानभेददण्डैः साध-
येत् ।

एवं स्वविषये कृत्यान्कृत्यांश्च विचक्षणः ।

परोपजापात् संरक्षेत् प्रधानान् क्षुद्रकानपि ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

त्रयोदशोऽध्यायः स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ॥

अमित्रप्रतिसम्बन्धं वा अन्योन्यसम्बन्धं शत्रुसम्बन्धं च, कार्तान्तिकनैमित्तिक-
मौहूर्तिकव्यञ्जना विद्युः, कार्तान्तिकाः कृतान्तो दैवं पूर्वकर्म तद्वेदिनः नैमि-
त्तिका. शुभाशुभशकुनज्ञाः मौहूर्तिकाः त्रिकालवृत्तज्ञाः तद्वेषा जानीयुः । एतेन
अकृत्यज्ञानमप्युक्तप्रायम् ।

एवं कार्तान्तिकादिव्यञ्जनद्वारेण अकृत्येषु कृत्येषु च विज्ञातेषु विजि-
गीषोः वर्तव्यमाह — तुष्टानिति । तुष्टान् राज्ञि प्रीतिमतः अकृत्यपक्ष्यानि-
त्यर्थः, अर्थमानाभ्यां पूजयेत् अर्थो धनं मानो बहुमानचिह्नं वलयाङ्गनादि
तद्दानेन सत्कुर्यात् ! अतुष्टान् कृत्यान् कृत्यपक्ष्यानित्यर्थः, सामदानभेददण्डैः
साधयेद् दमयेत् ।

एवमित्यादि । एवम् उक्तप्रकारेण । विचक्षणः नीतिज्ञः । क्षुद्रकानपि
अमुह्यानपि ।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

त्रयोदशोऽध्यायः स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ॥

१०. प्रक. परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः ।

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः स्वविषये व्याख्यातः परविषये वाच्यः ।

संश्रुत्यार्थान् विप्रलब्धः, तुल्यकारिणोः शिल्पे वोपकारे वा विमानितः, बलभावरुद्धः, समाहूय पराजितः, प्रवासोपतप्तः, कृत्वा व्ययमलब्धकार्यः, स्वधर्माद् दायाद्याद् वोपरुद्धः, मानाधिकाराभ्यां भ्रष्टः, कुल्यैरन्तर्हितः, प्रसभाभिमृष्टस्त्रीकः, काराभिन्यस्तः, परोक्तदण्डितः, मिथ्याचारवारितः, सर्वस्वमाहारितः, बन्धनपरिक्षिप्तः, प्रवासितबन्धुरिति क्रुद्धवर्गः ।

परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रह इति सूत्रम् । परविषये शत्रुजनपदे, कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः कृत्यपक्षस्य अतुष्टवर्गस्य अकृत्यपक्षस्य तुष्टवर्गस्य च उपग्रहः उपजापादिना सङ्ग्रहः स्वायत्तीकरणम् इहोच्यत इत्यर्थः ।

प्रकरणसङ्गतिमाह — कृत्याकृत्येत्यादि ।

कृत्या नाम क्रुद्धलुब्धभीतमानिन इत्युक्तम् । तत्र प्रथमं क्रुद्धान् व्युत्पादयति — संश्रुत्येति । अर्थान् संश्रुत्य विप्रलब्धः ददानीति प्रतिज्ञाय तददानेन वञ्चितः, शिल्पे उपकारे वा तुल्यकारिणोः समानं कर्म कृतवतोर्मध्ये विमानितः अनभिनन्दितोऽन्यतरः, बलभावरुद्धः राज्ञः परमाप्त-सेवकैः प्रतिषिद्धराजकुलप्रवेशः, समाहूय पराजितः द्यूतक्रीडार्थमाहूय हतधनः, प्रवासोपतप्तः राजकृतेनावरोधेन स्वप्सितदेशवासप्रतिबन्धः प्रवासः तेन दुःखितः, कृत्वा व्ययमलब्धकार्यः कार्यार्थं राजवल्लभादिभ्य उत्कोचं दत्त्वा-प्यलब्धप्रयोजनः, स्वधर्माद् दायाद्याद् वा उपरुद्धः स्वधर्मो दाक्षिणात्यानां मातुलकन्यापरिणयादिः दायाद्यं दायत्वेन भोग्यं भागिनेयानां केरलषु मातुल-धनं तादृशात् स्वधर्माद् दायाद्याच्च प्रतिषिद्धः, मानाधिकाराभ्यां भ्रष्टः मानः छत्रान्दोलिकादिः परिच्छिन्नबहुमानः अधिकारः समाहर्तृसन्निधातृप्रभृतिनि-योगः ताभ्यां प्रच्यावितः, कुल्यैः कुलभवैः राजबन्ध्वादिभिर्निमित्तभूतैः अन्तर्हितः अप्रकाशं गतः, अपलपितगुणत्वादित्यर्थम् । प्रसभाभिमृष्टस्त्रीकः बलात्कारधर्षितदारः, काराभिन्यस्तः बन्दीकृतः, परोक्तदण्डितः अविचार्यैव परवचनप्रत्ययमात्रेण कृतदण्डः, मिथ्याचारवारितः प्राणिवधरूपत्वाद् यज्ञः पापकर्मेत्येवज्जातीयेन मिथ्यान्यायेन आचाराद् यज्ञादिसत्कर्मनुष्ठानाद्

स्वयमुपहतः, विप्रकृतः, पापकर्माभिरुयातः, तुल्यदोषदण्डेनो-
द्विष्टः, पर्यात्तभूमिः, दण्डेनोपहतः, सर्वाधिकरणस्थः, सहसोप-
चितार्थः, तत्कुलीनोपाशंसुः, प्राद्विष्टो राज्ञा, राजद्वेषी चेति भीतवर्गः ।

परिक्षीणोऽत्यात्तस्वः कदर्यो व्यसन्यत्याहितव्यवहारश्चेति लु-
ब्धवर्गः ।

आत्मसम्भावितो मानकामः शत्रुपूजामर्षितो नीचैरुपहितस्ती-
क्ष्णः साहसिको भोगेनासन्तुष्ट इति मानिवर्गः ।

वारितः, सर्व-व-नाहारितः हृतसर्व-वः, बन्धनपरिक्षिष्टः बन्धनेन कार्येष्ववय-
थार्हानियन्त्रणया परिक्षिष्टः, प्रवासितबन्धुः प्रवासितः स्वदेशान्निष्कासितो
बन्धुः पुत्रादिर्यस्य सः, इति एयज्जातीयः, क्रुद्धवर्गः वेदितव्य इति शेषः ।

भीतवर्गमाह—स्वयमित्यादि । स्वयमुपहतः धनार्थं स्वकृतेन परमा-
रणादिना नृशंसकर्मणा दूषितः, विजिगीषुणा वा स्वयं धनदानेन नृशंसकर्म
परमारणादिकं कारयित्वा दूषितः । स हि विजिगीषुसकाशाद् भीतो भवति—
'शत्रुपक्षादधिकधनलाभे मामप्ययं हन्यादिति' विजिगीषुरात्मानमभिशङ्केतेति
मत्वा । विप्रकृतः अन्तःपुरादौ विजिगीषुविरुद्धक्रियारम्भः, पापकर्माभिरुयातः
ब्रह्महत्यादिपापकर्माभिशस्तः, तुल्यदोषदण्डेन उद्विष्टः स्वसमानदोषेऽन्यस्मिन्
दण्डं प्रयुक्तं दृष्ट्वा भीतः मय्यपि दण्डः पतेदिति, पर्यात्तभूमिः भूम्यपहर्ता,
दण्डेनोपहतः कर्षितः, सर्वाधिकरणस्थः सर्वेषु राजकीयनियोगस्थानेषु प्राप्त-
स्वाम्यः, सहसोपचितार्थः अकस्माद् साहसेन वा वर्धितधनः, साहसेति च
पाठः । तत्कुलीनोपाशंसुः तस्य राज्ञः कुलीनं दायादम् उपाशंसुः कामुक
उपाश्रित इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

लुब्धवर्गमाह—परीत्यादि । परिक्षीणः विनष्टसर्ववैभवः, अत्यात्तस्वः
अत्यात्तं राज्ञा दण्डकररूपतयातिमात्रं गृहीतं स्वं धनं यस्य सः, कदर्यः
कृपणः, व्यसनी स्त्रीपानादिव्यसनवान्, अत्याहितव्यवहारः अतिमात्रप्रयुक्त-
धननिमित्तव्यवहारः ।

मानिवर्गमाह—आत्मेति । आत्मसम्भावितः अहमतीव विद्वान् शूर
इति, मानकामः धनमवधीर्य पूजामात्राभिलाषी, शत्रुपूजामर्षितः अनेन मम
शत्रुः पूजित इति प्राप्तामर्षः, नीचैरुपहितः दुर्जनैः कचित् कार्येऽभिनिवे-

तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनैर्यो यद्भक्तिः कृत्यपक्षीयस्तं तेनोपजा-
पयेत् ।

यथा मदान्धो हस्ती मत्तेनाधिष्ठितो यद्यदासादयति तत् सर्वं
प्रमृद्वात्येवमयमशास्त्रचक्षुरन्धो राजान्धेन मन्त्रिणाधिष्ठितः पौरजान-
पदवधायाभ्युत्थितः । शक्यमस्य प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेनापकर्तुम्, अमर्षः
क्रियताम् इति कुद्वर्गमुपजापयेत् ।

यथा लीनः सर्पो यस्माद् भयं पश्यति तत्र विषमुत्सृजत्येवमयं
राजा जातदोषाशङ्कस्त्वयि पुरा क्रोधविषमुत्सृजति, अन्यत्र गम्यताम्
इति भीतवर्गमुपजापयेत् ।

यथा श्वगणिनां धेनुः श्वभ्यो दुग्धे न ब्राह्मणेभ्यः एवमयं
राजा सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिहीनेभ्यो दुग्धे नात्मगुणदम्पन्नेभ्यः । असौ
राजा पुरुषविशेषज्ञः सेव्यतामिति लुब्धवर्गमुपजापयेत् ।

शितः, तीक्ष्णः आत्मत्यागी, साहसिकः अतर्कितप्रवृत्तिः साहसं तद्वान्, भोगेन
असन्तुष्टः क्लृप्तया भृत्या तृप्तिमप्राप्तः ।

कुद्धादीनां कृत्यपक्षीयाणां मध्ये यो यदभिलषति तं मुण्डजटिलव्य-
ञ्जनमुखेन तद्दानपूर्वं भेदयेदित्याह — तेषामित्यादि ।

तत्र कुद्वर्गस्य भेदनप्रकारमाह—यथा मदान्ध इत्यादि । मत्तेना-
धिष्ठितः प्रमादिना हस्तिपकेन नियम्यमानः । आसादयति दृष्टिविषयं क-
रोति । प्रमृद्वाति नाशयति । अशास्त्रचक्षुः राजशास्त्रलक्षणनेत्रहीनः । अभ्यु-
त्थितः उद्युक्तः । प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेन प्रत्यर्थ्युत्साहजननेन । अमर्षः क्रियतां
प्रकोप उत्पाद्यतां, राज्ञः ।

भीतवर्गस्याह—यथा लीन इत्यादि । भयं पश्यति आत्मनो विप-
त्तिमभिशङ्कते । पुरा जातदोषाशङ्कः पूर्वमुत्पन्नदोषवितर्कः, अथवा पुराशब्द
उत्सृजतीत्यनेन सम्बध्यते उत्सृज्यतीत्यर्थः । 'यावत्पुरानि गतयोरिति' लट् ।

लुब्धवर्गस्याह — यथा श्वगणिनामित्यादि । श्वगणिनां धेनुः श्वग-
णस्वामिनां गौः । दुग्धे क्षीरं सावयति । अयं सन्निहितः । दुग्धे फलं
ददाति । असौ विप्रकृष्टः सामन्तः । पुरुषविशेषज्ञः पुरुषतारतम्यवेदी ।

यथा चण्डालोदपानश्चण्डालानामेवोपभोग्यो नान्येषामेवमयं
राजा नीचो नीचानामेवोपभोग्यो न त्वद्विधानामार्याणाम् । असौ
राजा पुरुषविशेषज्ञः तत्र गम्यतामिति मानिवर्गमुपजापयेत् ।

तथेति प्रतिपन्नांस्तान् संहितान् पणकर्मणा ।

योजयेत् यथाशक्ति सापसर्पान् स्वकर्मसु ॥

लभेत सामदानाभ्यां कृत्यांश्च परभूमिषु ।

अकृत्यान् भेददण्डाभ्यां परदोषांश्च दर्शयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

चतुर्दशोऽध्यायः परविषये कृत्याकृत्यपक्षे प्रग्रहः ॥

मानिवर्गस्याह — यथा चण्डालेत्यादि । चण्डालोदपानः चण्डाल-
कूयः । आर्याः शिष्टाः ।

तथेतीति । तथेति प्रतिपन्नान् उपजापानुरोधेन परपक्षप्रवेशमङ्गीकृत-
वतः, पणकर्मणा संहितान् सत्यशपथादिना कृतसन्धानान्, तान् कृत्यान्,
सापसर्पान् चारसंहितान् कृत्वा, यथाशक्ति स्वकर्मसु योजयेत् नियुञ्जीत ॥

लभेतेति । परभूमिषु परजनपदे, कृत्यान्, साः दानाभ्यां, लभेत
साधयेत्, भेदस्य तेषु स्वत एव सिद्धत्वादनुपयोग इत्यभिप्रायः । अकृत्यान्
भेददण्डाभ्यां लभेत । अकृत्यान् प्रति भेदनसाधनेषु परदोषप्रदर्शनस्य मुख्य-
त्वादाह — परदोषान् दर्शयेच्च बोधयेच्च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

चतुर्दशोऽध्यायः परविषये कृत्याकृत्यपक्षे प्रग्रहः ॥

११. प्रक. मन्त्राधिकारः ।

कृतस्वपक्षपरपक्षोपग्रहः कार्यारम्भांश्चिन्तयेत् । मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भाः ।

तदुद्देशः संवृतः कथानामनिःस्त्रावी पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात् । श्रूयते हि शुकशारिकाभिर्मन्त्रो भिन्नः श्वभिरन्यैश्च तिर्गयोनिभिः । तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोपगच्छेत् । उच्छिद्येत मन्त्रभेदी ।

मन्त्रभेदो हि दूतामृत्यस्वामिनाभिज्ञिताकाराभ्याम् । इङ्गितमन्यथावृत्तिः । आकृतिग्रहणमाकारः ।

मन्त्राधिकार इति सूत्रम् । कर्मणामारम्भोपायादिकार्यनिरूपणं मन्त्रः, स इहाधिक्रियत इत्यर्थः । सर्वोपायाशुद्धा मन्त्रिणः कर्तव्या इत्युक्तम् । मन्त्रस्वरूपं तु नोक्तम् । तदिहोच्यत इति सम्बन्धः ।

स्वविषये परविषये च कृत्याकृत्यानां स्वानुकूलीकरणानन्तरं विजिगीषुणा स्वविषये दुर्गादीनां परविषये सन्धिग्रहादीनां च कर्मणाम् आरम्भाः विमृश्य राज्ञा निर्वारयितव्या इत्याह — कृतेत्यादि । चिन्तयेत् मन्त्रयेत् । चिन्तने हेतुमाह — मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भा इति । प्रथमं मन्त्रः तत आरम्भ इत्येष क्रमः कर्मसमृद्धिफलो लोके नियतो यस्मात् तस्माच्चिन्तयेदित्यभिप्रायः ।

मन्त्रदेशमाह — तदित्यादि । तदुद्देशः मन्त्रयोग्यो देशः, संवृतः सर्वत आवृतः । कथानां वचनानाम् अनिस्त्रावी निस्त्रावो बहिर्निःप्यन्दः तद्वान् न भवतीत्यनिःस्त्रावी, अन्तः कथ्यमानं बहिःस्थितैश्चा न श्रूयेत तथा सन्निवेशित इत्यर्थः । पक्षिभिरपि अनालोक्यः अदृश्यश्च स्यात् । कुत इत्यत आह—श्रूयते हीत्यादि । भिन्नः प्रकाशितः । तस्मादित्यादि । अनायुक्तः राज्ञा मन्त्रकर्मणि अनियुक्तः । मन्त्रभेदने दण्डमाह — उच्छिद्येतेति । उच्छेदनं नुमूलनम् ।

विनैव वचनमायुक्तानाभिज्ञिताकाराभ्यामपि मन्त्रभेदो भवतीत्याह—मन्त्रभेदो हीत्यादि । अन्यथावृत्तिः स्वाभाविकचेष्टितविलक्षणं चेष्टितम् । आकृतिग्रहणम् आकारः आकृतिः अङ्गसंस्थानं तद्रूपं ग्रहणं भावज्ञानसाधनं स्वाभाविकाकृतिविलक्षणो मुखमालिन्यादिराकृतिविशेष इत्यर्थः, स आकारः आकारशब्दवाच्यः ।

तस्य संवरणम् आयुक्तपुरुषरक्षणमा कार्यकालादिति । तेषां हि प्रमादमदसुप्तप्रलापकामादिरुत्सेकः प्रच्छन्नोऽवमतो वा मन्त्रं भिनत्ति । तस्माद् रक्षेन्मन्त्रम् ।

मन्त्रभेदो ह्ययोगक्षेमकरो राज्ञस्तदायुक्तपुरुषाणां च । तस्माद् गुह्यमेको मन्त्रयेतेति भारद्वाजः । मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति । तेषामन्ये । सैषा मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्ति ।

तस्मान्नास्य परे विद्युः कर्म किञ्चिच्चिकीर्षितम् ।

आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥

तस्येति । तस्य संवरणम् इङ्गिताकारयोगोपनं, स च तच्च तदितीह 'नपुंसकमनपुंसकेने'ति नपुंसकशेष एकवद्भावश्च । आयुक्तपुरुषरक्षणम् आयुक्तानां पुरुषाणां मन्त्राधिकृतानां दूतमन्त्रिप्रभृतीनां मन्त्रभेदस्थानेभ्यो रक्षणं च, आ कार्यकालात् कार्यसिद्धिकालमभिव्याप्य, कर्तव्यमिति शेषः । मन्त्रभेदस्थानं प्रपञ्चयति — तेषां हीति । तेषाम् आयुक्तानाम् । प्रमादमदसुप्तप्रलापकामादिः प्रमादः कार्यान्तरवैयर्थ्यप्रभवमनवधानं मदो मद्यपानादि-जश्चित्तविकारः सुप्तप्रलापः स्वमालापः कामो विषयतृष्णा एते आदयो यस्य दोषसमुदायस्य सः, उत्सेकः गर्वः, प्रच्छन्नः कुड्यन्तर्गतः श्रोता, अवमतः जडोऽयमित्यवज्ञातः, वाशब्दः समुच्चये, मन्त्रं भिनत्ति रहसि विमृश्य निर्गीतमर्थं बहिरुद्गिरति । तस्मादिति । तस्मात् प्रमादादेरवमतमर्थन्ताद् वर्णात्, मन्त्रं रक्षेत् ।

मन्त्रभेदो हीत्यादि । अयोगक्षेमकरः योगक्षेमविधातकः । गुह्यं गोप्यमर्थम् । एकः मन्त्रिणापि द्वितीयेन विनाभूतः । भारद्वाजपक्षस्य समर्थकमाह — मन्त्रिणामपीत्यादि । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रिसन्तानः ।

तस्मादिति । तस्मात् मन्त्रभेदप्रज्ञात्, अस्य विजिगीषोः, चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं, कर्म, परे अन्ये, न विद्युः, किन्तु आरब्धारः कर्मानुष्ठानोपक्रमकर्तारः, जानीयुः । तेऽपि कदा जानीयुः, आरब्धं जानीयुः आरम्भानन्तरमनुमिन्युः, आरम्भमात्रेण कर्मणः कृत्स्ना गतिरनुमातुं शक्या चेत् । यदि न शक्या तेऽप्या निष्पत्तेर्न जानीयुरित्यभिप्रायेणाह — कृतमेव वा ॥

नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्तीति विशालाक्षः । प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः । अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चयवलाधानमर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनमेकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत् । तस्माद् बुद्धिबृद्धैः सार्धमासीत मन्त्रम् ।

न कश्चिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।

बालस्याप्यर्थवद् वाक्यमुपयुज्जीत पण्डितः ॥ ✓

एतन्मन्त्रज्ञानं नैतन्मन्त्ररक्षणमिति पाराशराः । यदस्य कार्य-
मभिप्रेतं तत्प्रतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत् — कार्यमिदमेवमासीदेवं वा
यदि भवेत् तत् कथं कर्तव्यमिति । ते यथा ब्रूयुः तत् कुर्यात् । एवं
मन्त्रोपलब्धिः संवृतिश्च भवतीति ।

तदिदं भारद्वाजमतमाक्षिप्य विशालाक्षः प्रत्यवतिष्ठत इत्याह — नैक-
स्येत्यादि । प्रत्यक्षपरोक्षेत्यादिवाक्येन राजकर्मणः सर्वस्य सहायसापेक्षत्वं
मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिप्रकरणोक्तं स्मारयति । अज्ञातस्य ज्ञानं, ज्ञातस्य निश्च-
येन दृढीकरणम्, इदमदो वेत्यर्थयोर्द्विधाभवने सन्देहनिवर्तनम्, अंशेनोपल-
ब्धस्यांशान्तरानुमितिरित्येवज्जातीयं कार्यं मन्त्रिसाध्यमित्याह — अनुपलब्ध-
स्येत्यादिना । तस्मादिति । तस्माद् राजवृत्तेः सहायसापेक्षत्वनियमात्,
बुद्धिबृद्धैः बुद्धिप्रशस्तैः सार्धं, मन्त्रम् आसीत मन्त्रमुद्दिश्यासीत । मन्त्रश-
ब्दस्य भावार्थत्वाद्वा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा
च कर्मसंज्ञक इति वक्तव्यम्' इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया ।

न कश्चिदित्यादि । नावमन्येत नावजानीयात् । उपयुज्जीत स्वीकुर्वीत ॥

सोऽयं विशालाक्षपक्षौ मन्त्रज्ञानानुकूलः, नतु मन्त्ररक्षणानुकूल इति
वदन्तः पराशरशिष्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्याह — एतदित्यादि । कस्तर्हि
मन्त्ररक्षणोपाय इत्याह — यदस्येति । अस्य यत् कार्यम्, अभिप्रेतं मन्त्र-
यितुमिष्टं, तत्प्रतिरूपकं तत्प्रतिबिम्बभूतं तत्समानरूपं कार्यं कथागतं पुराण-
गतं वापदिश्य, मन्त्रिणः पृच्छेत् । कथं पृच्छेत्, इदं कार्यम्, एवमासीद्
यदि अनेन प्रकारेण निष्पन्नं चेत्, अथवा एवं भवेद् यदि अनेन प्रकारेण
निष्पाद्यं चेत्, कथं कर्तव्यं तर्हि केन प्रकारेणानुष्ठेयमिति । ते पृष्ट्वा मन्त्रिणः,
यथा ब्रूयुः, तत् कुर्यात् अनुतिष्ठेत् । एवम् अस्मिन् मन्त्रानुष्ठानप्रकारे,
मन्त्रोपलब्धिः संवृतिश्च भवति मन्त्रज्ञानं मन्त्रगोपनं च सिध्यतीति ।

नेति पिशुनः । मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थं वृत्तमवृत्तं वा पृष्ट-
मनादरेण ब्रुवन्ति प्रकाशयन्ति वा । स दोषः । तस्मात् कर्मसु ये
येष्वभिप्रेतास्तैः सह मन्त्रयेत् । तैर्मन्त्रयमाणो हि मन्त्रबुद्धिं गुप्तिं च
लभत इति ।

नेति कौटल्यः । अनवस्था ह्येषा । मन्त्रिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा
सह मन्त्रयेत् । मन्त्रयमाणो ह्येकेनार्थकृच्छ्रेषु निश्चयं नाधिगच्छेत् ।
एकश्च मन्त्री यथेष्टमनवग्रहश्चरति । द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो द्वाभ्यां संह-
ताभ्यामवगृह्यते, विगृहीताभ्यां विनाश्यते । त्रिषु चतुर्षु वा नैकान्तं
कृच्छ्रेणोपपद्यते महादोषम् । उपपद्यं तु भवति । ततः परेषु कृच्छ्रेणा-
र्थनिश्चयो गम्यते, मन्त्रो वा रक्ष्यते ।

तदुभयमपि न सिध्यतीति वदन् नारदः प्रत्यवतिष्ठते — नेतीति ।
उभयासिद्धौ हेतुमाह — मन्त्रिणो ह्येत्यादि । व्यवहितं रूपान्तरावच्छादित-
स्वरूपम् । अनादरेण ब्रुवन्ति अनास्थया कथयन्ति नतु पर्यालोच्य कथ-
यन्ति, प्रकाशयन्ति वा भिन्दन्ति च, अस्मास्वविश्वस्तोऽयं राजास्मदनुष्ठे-
यमप्यर्थमस्मासु न प्रकाशयतीति कोपादिति भावः । तस्मादिति । तस्माद्
यथोक्तदोषप्रसङ्गात्, ये येषु कर्मसु अभिप्रेता मन्त्रणानुष्ठाननिपुणतया विश्व-
स्ततया चाभिमतः, तैः सह मन्त्रयेत् । तथा मन्त्रणे गुणमाह — तैरित्यादि ।

इदमपि मतमयुक्तमित्याह — नेतीति । कुत इत्यत्राह — अनव-
स्थेति । हि यतः एषा अनवस्था यथोक्ताभ्युपगमोऽनवस्थापादकः । अयं
भावः — तत्तत्कर्माभिप्रेतैः सह मन्त्रणाङ्गीकारे कर्मणां बहुत्वाद् बहुप्रकारत्वाच्च
मन्त्रीयत्तानवधारणप्रसङ्ग इति । स्वमतमाह — मन्त्रिभिस्त्रिभिरित्यादि ।
एकेन सह मन्त्रणे दोषमाह — मन्त्रयमाण इत्यादि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यस-
ङ्कटेषु क्लेशनिर्धारणीयेषु कार्येष्वित्यर्थः । अनवग्रहः निष्प्रतिद्वन्द्वः । चरति
वक्ति अनुतिष्ठति च । द्वाभ्यां सह मन्त्रणे दोषमाह — द्वाभ्यामित्यादि ।
संहताभ्याम् अवगृह्यते एकमताभ्यां सद्भ्यां स्ववशं नीयते राजा, विगृही-
ताभ्यां विनाश्यते परस्परविपरीतमताभ्यां सद्भ्यां कार्यहानिं प्राप्यते । त्रि-
चतुरमन्त्रिपक्षे विशेषमाह — त्रिष्विति । त्रिषु चतुर्षु वा मन्त्रसहायेषु,

१. 'ष्टा अना', २. 'ह्यते । तत् त्रि', ३. 'षः उपपन्नस्तु भ' ग. पाठः.

देशकालकार्यवशेन त्वेकेन सह द्वाभ्यामेको वा यथासामर्थ्यं मन्त्रयेत् ।

कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पद् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः । तानेकैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च । हेतुभिश्चैषां मतिप्रविवेकान् विद्यात् । अवाप्तार्थः कालं नातिक्रामयेत् । न दीर्घकालं मन्त्रयेत् । न च तेषां पक्षयैर्येषाम् अपकुर्यात् ।

महान् दोषोऽनर्थो येन तत् महादोषं परमानर्थहेतुभूतं राजावग्रहणादिकं, नैकान्तं नियतं न भवति, कृच्छ्रेण उपपद्यते कदाचिदुत्पाद्यमानमपि महता यत्नेनोत्पद्यते नाल्पेन यत्नेनेत्यर्थः । महादोष इति पाठे एकद्वमन्त्रिपक्षोक्तो महान् दोष इत्यर्थः कर्मधारयेण लभ्यः । उपपन्नं तु भवति मन्त्रनिश्चयेन मन्त्ररक्षणेन च उपपत्तियुक्तं भवति, अर्थाच्चिन्त्यमानं कर्म । पञ्चादिषु मन्त्रसहायेषु को दोषस्तत्राह — तत् इत्यादि । ततः परेषु चतुर्भ्योऽधिकेषु पञ्चादिषु ।

देशकालकार्यापेक्षया कदाचिदेकेन द्वाभ्यां च सह मन्त्रणम्, असहा यस्य सतो वा मन्त्रणमिष्यत इत्याह — देशेत्यादि । यथासामर्थ्यम् आत्मात्ममन्त्रिसामर्थ्यानतिक्रमेण ।

अथ मन्त्रस्य पञ्चाङ्गत्वं व्युत्पादयति — कर्मणामिति । कर्मणाम् आरम्भोपायः स्वविषये परिखाप्राकारादिरूपदुर्गादिसृष्टिलक्षणानां परविषये सन्धिविग्रहादिनिमित्तदूतसम्प्रेषणादिलक्षणानां च कार्याणामुपक्रमोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत् स्वविषये पुरुषाः दुर्गादिनिर्माणकुशलास्तक्षायस्कारादयः द्रव्याणि पृथुच्छदादिदारव्यवृक्षादीनि परविषये पुरुषाः सन्ध्याद्यनुष्ठानकुशलाः दूतसेनापतिप्रभृतयः द्रव्याणि रत्नस्वर्णादीनि, तेषां सम्पद् गुणवत्ता समृद्धिश्च, देशकालविभागः देशः स्वविषये दुर्गाद्यारम्भे जनपदमध्यान्तादिरनूपादिश्च कालः सुभिक्षदुर्भिक्षादिर्वर्षादिश्च परविषये सन्ध्यादौ देशः महानूलोर्वरादिः कालः अभियोगानभियोगाद्यवस्था तेषां सर्वेषां विभागः विवेकः विनिपातप्रतीकारः विनिपातो विघ्नो दुर्गनिर्माणादिविषयः सन्धिपुरुषप्रेषणादिविषयश्च तस्य प्रतीकारः प्रशमनं, कार्यसिद्धिः कर्मफलं क्षयः स्थानं वृद्धिरित्येवं त्रिरूपम् । इति पञ्चाङ्गो मन्त्रः । मन्त्रविषयमर्थं मन्त्रिष्वेकैक-

मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान् कुर्वीतेति मानवाः ।

षोडशेति बार्हस्पत्याः ।

विंशतिम् इत्यौशनसाः ।

यथासामर्थ्यम् इति कौटल्यः ।

ते ह्यस्य स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः । अकृतारम्भमारब्धानुष्ठानमनुष्ठितविशेषं नियोगसम्पदं च कर्मणां कुर्युः । आसन्नैः सह कार्याणि पश्येत्, अनासन्नैः सह पत्रसम्प्रेषणेन मन्त्रयेत् । इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदृषीणां सहस्रम् । स तच्चक्षुः । तस्मादिमं द्वयक्षं सहस्राक्षमाहुः ।

माह्वान्यासन्निधाने पृच्छेत् — कस्तेऽत्राभिप्राय इति, संमेल्य च सभायां तान् सर्वान् 'कोऽत्र वोऽभिप्राय' इति पृच्छेदित्याह — तानेकैकश इत्यादि । हेतुभिरित्यादि । एषां मतिप्रविवेकान् अभिप्रायविभागान्, हेतुभिः विद्यात् कारणैः पर्यालोचयेद् अर्थनिश्चयार्थम् । अवाप्तार्थः निश्चितार्थः । अपकार्यजनबन्धुभिः सह न मन्त्रयेतेत्याह — न च तेषामित्यादि ।

अथ राजनिर्णीतकार्यजातानुष्ठान-राजनिर्णीतव्यनवनवकार्यजातोलेखनादिसर्वराष्ट्रकर्मनिर्वहणप्रधाना मन्त्रिपरिषन्नाम काचिद् राज्ञो भवति । तस्यां राज्ञा कति मन्त्रिणः पारिषदाः कर्तव्या इत्याकाङ्क्षायां द्वादशेति मनुशिष्याणां षोडशेति बार्हस्पत्यानां विंशतिरित्यौशनसानां कार्यानुष्ठातृपुरुषसामर्थ्यानुगुण्येन यथोक्तसङ्ख्यास्तन्यूनसङ्ख्यास्तदधिकसङ्ख्या वेत्यात्मनश्च मतमित्याह — मन्त्रिपरिषदमित्यादि ।

पारिषदानां व्यापारमाह — ते हीत्यादि । स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः स्वपक्षगतं परपक्षगतं च कार्यं समीक्षापूर्वमनुतिष्ठेयुः । कर्मणां मध्ये अकृतारम्भम् अकृतस्य कर्मणोऽनुष्ठानोपक्रमम्, आरब्धानुष्ठानम् उपक्रान्तस्य परिसमापनम्, अनुष्ठितविशेषं परिसमापितस्य संस्कारं परिनिष्ठितप्रासादादिशोभार्थसुधालेपचित्रार्पणादिजातीयं, नियोगसम्पदं नियोगाः तत्तत्कर्मकराधिकाराः तेषां सम्पदं गुणवत्तां बाहुल्यं च, कुर्युः । मन्त्रिपरिषत्सभ्येषु आसन्नानासन्नेषु विषये राजा कथं व्यवहरेदित्येतदाह — आसन्नैरित्यादि । पत्रसंप्रेषणेन लिखितसकलार्थस्य लेखस्य प्रेषणेन । इत्थं बहुमन्त्रिबुद्धिसाहाय्येनार्थदर्शनस्य महाफलतयात्मसमर्थितस्य स्तुत्यर्थं सहस्राक्षपदनिर्वचन-

आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं चाहूय ब्रूयात् । तत्र
यद् भूयिष्ठाः कार्यसिद्धिकरं वा ब्रूयुस्तत् कुर्यात् । कुर्वतश्च —

नास्य गुह्यं परे विद्युच्छिद्रं विद्यात् परस्य च ।

गूहेत् कर्म इवाङ्गानि यत् स्याद् विवृतमात्मनः ॥

यथा ह्यश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमर्हति ।

एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः मन्त्राधिकारः ॥

भङ्ग्यार्थवादमाह—इन्द्रस्य हीति । स इन्द्रः, तच्चक्षुः तद् ऋषिसहस्रं मन्त्रि-
परिषदात्मकं चक्षुः कार्यतत्त्वदर्शनसाधनं यस्य सः । व्यक्षमिति विशेषणेन
वस्तुतः पुरुषान्तरवद् द्विनयन एवासौ सहस्राक्ष इत्युपचर्यत इति दर्शितम् ।

प्राणापायशङ्कावहे कार्ये पूर्वोक्तान् मन्त्रिणः मन्त्रिपरिषदं चेमां मेल-
यित्वा तत्त्वं पृच्छेदित्वाह— आत्ययिक इत्यादि । तत्र भूयिष्ठा बहुतमाः,
यद् ब्रूयुः, तत् कुर्याद् अनुतिष्ठेत्, अथवा यत् कार्यसिद्धिकरं ब्रूयुः अर्थाद्
अभूयिष्ठा अपि, तत् कुर्यात् । कुर्वतश्चेति वक्ष्यमाणश्लोकान्वयि ।

नास्येति, यथा ह्यश्रोत्रिय इति च श्लोकावतिरोहितार्थौ ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः मन्त्राधिकारः ॥

१२. प्रक. दूतप्रणिधिः ।

उद्धृतमन्त्रो दूतप्रणिधिः । अमात्यसम्पदोपेतो निसृष्टार्थः,
पादगुणहीनः परिमितार्थः, अर्धगुणहीनः शासनहरः ।

सुप्रतिविहितयानवाहनपुरुषपरिवापः प्रतिष्ठेत । शासनमेवं
वाच्यः परः, स वक्ष्यत्येवं, तस्येदं प्रतिवाक्यम्, एवमतिसन्धातव्यम्
इत्यधीयानो गच्छेत् । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेत् ।
अनीकस्थानयुद्धप्रतिग्रहापसारभूमीरात्मनः परस्य चावेक्षेत । दुर्गरा-
ष्ट्रप्रमाणं सारवृत्तिगुप्तिच्छिद्राणि चोपलभेत । पराधिष्ठानमनुज्ञातः प्रवि-

दूतप्रणिधिरिति सूत्रम् । दूता नाम निसृष्टार्थाः परिमितार्थाः शास-
नहरा इति त्रिप्रकाराः, तेषां प्रणिधानं परेषु सन्देशदानपूर्वं प्रेषणमिहाभिधी-
यत इति सूत्रार्थः ।

उद्धृतेति । दूतप्रणिधिः दूतस्य प्रणिधानम्, उद्धृतमन्त्रः उद्धृतः
निर्धारितार्थः मन्त्रः यस्मिन् स तथाभूतः, भवति । मन्त्रार्थनिर्धारणोत्तरका-
लकार्यं दूतसम्प्रेषणमित्यर्थः । एवञ्च मन्त्रकथानन्तरं दूतसम्प्रेषणप्रस्तावः
सज्जत इत्यभिप्रायः । पूर्वोक्तजानपदत्वाद्यमात्यसम्पद्युक्तो दूतो निसृष्टार्थः,
तस्मात् पादगुणप्रत्यवरः परिमितार्थः, अर्धगुणप्रत्यवरः शासनहरः इत्याह—
अमात्यसम्पदेत्यादि ।

दूतकरणीयमाह — सुप्रतिविहितेति । सुप्रतिविहितं सम्यक् सज्जी-
कृतं यानं शिबिकान्दोलिकादि वाहनमश्वादि पुरुषाः शुश्रूषादिकर्मकराः परिवापः
शय्यास्तरणगोणिकादिश्च यस्य सः सुप्रतिविहितयानवाहनपुरुषपरिवापः,
तथाभूतः सन् प्रतिष्ठेत, दूतः शत्रुविषयं प्रति । शत्रुः स्वामिसन्देशमित्थं
बोधनीयः, बोधितः स एवं वदिष्यति, तथा वदत ईदृशं प्रत्युत्तरं वक्तव्यं,
शत्रोरतिसन्धानमित्थं कर्तव्यमित्येवज्ञातीयमर्थं पुनःपुनरनुसन्दधानो गच्छे-
दित्याह — शासनमित्यादि । अटवीति । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च
अटवीपालान्तपालपुरमुख्यराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं सख्यं गच्छेत् । दूत्याया-
त्मप्रयाणं तेभ्यो निवेद्य वा गच्छेदित्यर्थः । परविषयं गतस्य कर्माह—अनी-
केति । आत्मनः, परस्य च अनीकस्थानयुद्धप्रतिग्रहापसारभूमीः अनीकस्य
सैन्यस्य निवेशयोग्यभूमिं युद्धस्वीकारार्हभूमिम् अपसरणानुकूलभूमिं च,
अवेक्षेत जानीयात् । दुर्गराष्ट्रप्रमाणं दुर्गराष्ट्रयोरियत्तां, सारवृत्तिगुप्तिच्छि-

शेत् । शासनं च यथोक्तं ब्रूयात् प्राणाबाधेऽपि दृष्टे । परस्य वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादं वाक्यपूजनमिष्टपरिप्रशं गुणकथासङ्गमासन्नमासनं सत्कारमिष्टेषु स्मरणं विश्वासगमनं च लक्षयेत् तुष्टस्य, विपरीतमतुष्टस्य । तं ब्रूयात् — दूतमुखां वै राजानस्त्वं चान्ये च । तस्मादुद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं वक्तारः । तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः, किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः । परस्यैतद् वाक्यमेष दूतधर्मः इति ।

वसेदविसृष्टः, पूजया नोत्सिक्तः, परेषु बलित्वं न मन्येत, वाक्यमनिष्टं सहेत, स्त्रियः पानं च वर्जयेत्, एकः शयीत, सुप्तपत्तयोर्हि

द्राणि सारं धान्यस्वर्णाद्युत्पत्तिं वृत्तिं जनानां जीविकां गुप्तिं रक्षां छिद्रं शत्राक्रमणद्वारं च, उपलभेत । सारवृत्तिशब्दस्थाने सारवत्ताशब्दपाठः कामन्दकेन नूनं दृष्टः । अत एव स आह — “सारवत्तां च राष्ट्रस्य दुर्गं तदुत्तिमेव च । छिद्रं च शत्रोर्जानीयाद्” इति । पराधिष्ठानं शत्रुगृहम्, अनुज्ञातः प्रविशेत् परानुज्ञानानन्तरं प्रविशेत् । शासनं स्वामिसन्देशं च, प्राणाबाधेऽपि दृष्टे यथोक्तं ब्रूयात् प्राणभयेऽप्युपस्थिते स्वस्वामिसन्दिष्टप्रकारं कथयेत्, नतु स्वप्राणरक्षार्थमप्यन्यथा कथयेदित्यर्थः । परतुष्टातुष्टत्वस्य तदनुगुणव्यवहारार्थं लक्षणीयत्वादाह — परस्येत्यादि । वाग्वदनदर्शनेषु प्रसन्नत्वं, दूतोच्यमानवाक्यादरः, स्वामिगतसर्वकुशलप्रश्नः, स्वामिगुणप्रस्तावेऽवधानदानं, दूतान्तिकोपवेशनं, दूतविषयो बहुमानः, स्वादुभोग्यफलादिसंविभागे दूतस्मरणं, दूतं प्रति विश्वासोपगम इत्येतैश्चिह्नैः शत्रोस्तुष्टत्वं विपरीतैरतुष्टत्वं च विदित्वा व्यवहरेदित्यभिप्रायः । तमित्यादि । तं ब्रूयात् अतुष्टं परं वक्ष्यमाणरीत्या ब्रूयात् । दूतमुखाः दूतो मुखं स्वाभिप्रायानिवेदनद्वारं येषां ते । तस्मात् दूतानां स्वस्वामिवदनस्थानीयत्वात् । उद्यतेष्वपि वधार्थमुद्धृतेष्वपि सत्सु । वक्तारः अर्थाद् दूताः । तेषां दूतानां मध्ये । अन्तावसायिनोऽपि चण्डाला अपि । किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः ब्राह्मणा अवध्या इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ।

वसेदिति । अविसृष्टः वसेत् यावद्विसर्जनम् । पूजया नोत्सिक्तः गर्वितो न भवेत् । परेषु बलित्वं न मन्येत अहं बलवानिति मतिं शत्रुसकाशे

भावज्ञानं दृष्टम् । कृत्यपक्षोपजापमकृत्यपक्षे गूढप्रणिधानं रागापरागौ भर्तरि रन्ध्रं च प्रकृतीनां तापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत । तयोरन्ते-वासिभिश्चिकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा, तेषामसम्भाषायां याचकमत्तोन्मत्तमुत्तप्रलापैः पुण्यस्थानदेवगृहचित्रलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारमुपलभेत । उपलब्धस्योपजापमुपेयात् । परेण चोक्तः स्वासां प्रकृतीनां परिमाणं नाचक्षीत । सर्वं वेद भवानिति ब्रूयात्, कार्यसिद्धिकरं वा ।

न प्रकाशयेत् । अनिष्टं वाक्यं परोक्तं सहेत । स्त्रियः, पानं मद्यसेवनं च वर्जयेत् । एकः असहायः शयीत । पानवर्जनैकशयनयोः कारणमाह—हियस्मात्, सुप्तमत्तयोः, भावज्ञानं स्वप्नप्रलापमदप्रलापाभ्यां हृदयवेदनं दृष्टं प्रत्यक्षानुभूतम् । कृत्यपक्षेति । कृत्यपक्षोपजापं कृत्यवर्गस्य भेदनम्, अकृत्यपक्षे, गूढप्रणिधानं तीक्ष्णरसदसामादिप्रयोगं, प्रकृतीनाम् अमात्यादीनां भर्तरि रागापरागौ रन्ध्रं च द्वेषस्थानं च, तापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यां संस्थाभ्याम्, उपलभेत । तयोरिति । तयोरन्तेवासिभिः तापसवैदेहकयोः शिष्यैः, चिकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा भिषग्वेषैः पाषण्डवेषैः उभयवेतनैश्च पूर्वोक्तैर्वा, चारम् उपलभेत परचर्यां विद्यात् । तेषामसम्भाषायां तापसव्यञ्जनादीनां सम्भाषणासौकर्ये, याचकमत्तोन्मत्तमुत्तप्रलापैः तेषां भैक्षकालभवैः प्रलापैः मत्तसाधारणैरुन्मत्तसाधारणैः सुप्तसाधारणैश्च प्रलापैः, पुण्यस्थानदेवगृहचित्रलेख्यसंज्ञाभिर्वा पुण्यस्थानेषु नदीतीरजपमण्डपमुनिगृहादिषु देवगृहेषु च गूढपुरुषान्योन्यसम्पातयोग्येषु भित्त्यर्पिताभिरालेख्यविशेषसंज्ञाभिरक्षरविशेषसंज्ञाभिर्वा, चारमुपलभेत । उपलब्धस्य परवृत्तस्य, उपजापम् उपेयाद् उपलब्धपरवृत्तानुरूपं भेदोपायं प्रयुञ्जीत, यथापेक्षम् । परेण, उक्तश्च पृष्टश्च, स्वासाम् आत्मीयानां प्रकृतीनां स्वाम्यमात्यादीनां परिमाणम् इयत्तां सारफल्गुतां वा, नाचक्षीत । तत्र किमुत्तरं प्रतिपद्येत, तत्राह—सर्वमिति । भवान् सर्वं वेद चारचक्षुषा भवता न किञ्चिदत्राविदितमस्तीत्यर्थः, इति ब्रूयात् स्तुयात् । यदि स्तुत्या परो न परितुष्यति तदा किं कर्तव्यं तत्राह—कार्यसिद्धिकरं वा ब्रूयात् परिमाणं यावद् उच्यमानं दूतकार्यसिद्धिकरं स्यात्, तावद् ब्रूयात् न कृत्स्नमित्यर्थः ।

कार्यस्य सिद्धावुपरुध्यमानस्तर्कयेत् किं भर्तुर्मे व्यसनमासन्नं पश्यन्, स्वं वा व्यसनं प्रतिकर्तुकामः, पार्ष्णिग्राहासारावन्तःकोपमाटविकं वा समुत्थापयितुकामः, मित्रमाक्रन्दं वा व्यापादयितुकामः, स्वं वा परतो विग्रहमन्तःकोपमाटविकं वा प्रतिकर्तुकामः, संसिद्धं मे भर्तुर्यात्राकालमभिहन्तुकामः, सस्यकुप्यपण्यसङ्ग्रहं दुर्गकर्म बलसमुत्थानं वा कर्तुकामः, स्वसैन्यानां वा व्यायामदेशकालावाकाङ्क्षमाणः, परिभवप्रम-

यदि परो दूतोपक्षिप्तं सन्ध्यादिकार्यमुचितकालेऽप्यसाधयन् 'स्थीयतां तावदिह त्वया कञ्चित् कालम् । अभिमतं ते करिष्यामी'त्युक्त्वा दूतं स्वपुरे चिरमुपरुन्धे, तदा दूतः किं कुर्यात्, तत्राह — कार्यस्येत्यादि । कार्यस्यासिद्धाविति पाठे परः कार्यं च दूतस्य न साधयति, प्रतिजिगमिषुं च दूतं न विसर्जयतीति रीत्यावतरणिका बोद्धव्या । तर्कयेद् उपरोधकारणं विकल्प्य चिन्तयेत् । तर्कणप्रकाराः 'किं भर्तुरि'त्यादयः । परो, मे भर्तुः स्वामिनः, व्यसनं प्रकृतिगतम्, आसन्नं सन्निकृष्टं पश्यन्, माम् उपरुणद्धि किं न विसर्जयति किम् । एवमुत्तरत्र प्रथमान्तेषु क्रिया योज्या । अथवा स्वं व्यसनं प्रतिकर्तुकामः प्रशमयितुमिच्छुः । अथवा 'पार्ष्णिग्राहासारौ पार्ष्णिग्राहः शत्रुमित्रभूतः स्वामिशत्रुः आसारः शत्रुमित्रमित्रं तौ समुत्थापयितुकामः स्वामिद्रोहार्थमुद्योजयितुकामः । अथवा अन्तःकोपं मन्त्र्यादिप्रकोपम् उपजापादिनोत्पादयितुकामः । अथवा आटविकं युद्धार्थमुद्योजयितुकामः, अथवा मित्रं स्वामिनः पुरस्तान्मित्रम्, आक्रन्दं स्वामिनः पृष्ठतोमित्रं वा व्यापादयितुकामः हन्तुकामः । अथवा स्वं परतो विग्रहं परेण विग्रहमुपस्थितं स्वम् अन्तःकोपं मन्त्र्यादिप्रकोपं, स्वम् आटविकं कुपितं, प्रतिकर्तुकामः । अथवा संसिद्धं सुकरतयोपनतं, मे भर्तुः यात्राकालं शत्र्वभियानकालम् अभिहन्तुकामः । सस्यकुप्यपण्यसंग्रहं कर्तुकामः आरब्धे युद्धे सस्यादिपरिक्षयो मा मां बाधेष्टेति । अथवा दुर्गकर्म भिन्नस्फुटितदुर्गसंस्कारं कर्तुकामः । अथवा बलसमुत्थानं सैन्यवृद्धिं सैन्यस्य तत इतो विप्रकीर्णस्य समाहरणं वा कर्तुकामः । अथवा स्वसैन्यानां व्यायामदेशकालौ आकाङ्क्षमाणः शत्रुषु विक्रमणयोग्यौ देशकालावुदीक्षमाणः, मामुपरुणद्धि किम् । अथवा परिभवप्रमदाभ्यां परि-

१. 'माक्रन्दाभ्यां वा' ख. पाठः. २. 'द्वा' ग. पाठः.

दाभ्यां वा, संसर्गानुबन्धार्थी वा मामुपरुणद्धीति । ज्ञात्वा वसेदपसरेद् वा । प्रयोजनमिष्टमवेक्षेत वा । शासनमनिष्टमुक्त्वा बन्धवधभयादविसृष्टोऽप्यपगच्छेद् अन्यथा नियम्येत ।

प्रेषणं सन्धिपालत्वं प्रतापो मित्रसङ्ग्रहः ।

उपजापः सुहृद्भेदो दण्डगूढातिसारणम् ॥

बन्धुरत्नापहरणं चारज्ञानं पराक्रमः ।

समाधिमोक्षो दूतस्य कर्म योगस्य चाश्रयः ॥

भवेन मन्त्र्याद्यन्तःकोपोत्पादनादिजनितेनानादरेण, प्रमदेन सहसंवासप्रीत्या च मामुपरुणद्धि किम् । अथवा संसर्गानुबन्धार्थी संसर्गो विवाहादिनिमित्तः सम्बन्धः तदर्थी अनुबन्धो दोषोत्पादः तदर्थी च, माम् उपरुणद्धि किम् । इति एवं रीत्या तर्कयेदिति सम्बन्धः । ज्ञात्वेति । ज्ञात्वा तर्कणपूर्वं कारणं निश्चित्य, वसेत् स्नेहनिमित्तमुपरोधनमिति निश्चये सति, अपसरेद् वा अविसृष्टोऽपि अन्यथा निश्चये सति । अथवा इष्टं प्रयोजनं स्वाम्यर्थम् अवेक्षेत स्वाम्यर्थसिद्धिमवेक्ष्य वसेत् शत्रुपुर एव वसन् स्वामिनं प्रति गूढसन्देशप्रेषणेन शत्रुदुरभिसन्धीनां प्रतिविधानं कारयेदित्यभिप्रायः । शासनमिति । अनिष्टं शासनं शत्रुद्विष्टं स्वामिसन्देशम्, उक्त्वा, दूतः अविसृष्टोऽपि शत्रुणा, बन्धवधभयाद् आत्मनो बन्धनं वधं वा शत्रुः करिष्यतीति शङ्कया, अपगच्छेत् । अन्यथा अनपगमने नियम्येत नियन्वयेत शत्रुणा ।

श्लोकद्वयेन दूतकर्म संगृह्णाति—प्रेषणमिति, बन्धुरत्नेति च । प्रेषणं शत्रुदेशगतागतं शत्रौ स्वामिशासननिवेदनार्थं स्वामिनि शत्रुदेशवृत्तान्तस्य स्वावगतस्य निवेदनार्थं च, सन्धिपालत्वं कृतसन्धिरक्षणं, प्रतापः यथापेक्षं शत्रौ विक्रमणं, मित्रसंग्रहः, उपजापः कृत्यभेदनं, सुहृद्भेदः, दण्डगूढातिसारणं दण्डस्य सेनायाः गूढानां तीक्ष्णरसदादीनां चाक्रामणम् । गूढदण्डेत्यपि पाठः । बन्धुरत्नापहरणं बन्धूनां रत्नानां च स्वीकरणं, चारज्ञानं चाराणां गूढपुरुषाणामनुष्ठानसौष्ठवपरिज्ञानं, पराक्रमः अक्षरे विक्रमणं, समाधिमोक्षः सन्धिविश्वासार्थमाहितः पुत्रादिः समाधिः तस्य मोचनं, योगस्य आश्रयश्च औपनिषदकोक्तस्य मारणादेः सेवनं च, दूतस्य कर्म भवति ।

स्वदूतैः कारयेदेतत् परदूतांश्च रक्षयेत् ।

प्रतिदूतापसर्पाभ्यां दृश्यादृश्यैश्च रक्षिभिः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

षोडशोऽध्यायः दूतप्रणिधिः ॥

स्वदूतैरिति । एतद् उक्तं सर्वं कर्म, स्वदूतैः कारयेत्, अर्थाद् राजा ।
प्रतिदूतापसर्पाभ्यां प्रतिदूतप्रतिचाराभ्यां, दृश्यादृश्यैः रक्षिभिश्च दृश्यैः स्वदे-
शस्थैः अदृश्यैः शत्रुविषये तत्सेवकच्छद्मभिः रक्षिपुरुषैश्च, परदूतान् रक्ष-
येच्च यथा परदूताः स्वदेशे मित्रसंग्रहादिकर्म न कुर्युस्तथा तच्चेष्टितानि
यत्नेन गवेषयेच्चेत्यभिप्रायः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

षोडशोऽध्यायः दूतप्रणिधिः ॥

१३. प्रक. राजपुत्ररक्षणम् ।

रक्षितो राजा राज्यं रक्षत्यासन्नेभ्यः परेभ्यश्च । पूर्वं दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च ।

दाररक्षणं निशान्तप्रणिधौ वक्ष्यामः ।

पुत्ररक्षणं — जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेत् । कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षाः राजपुत्राः ।

तेषामजातस्नेहे पितर्युपांशुदण्डः श्रेयानिति भारद्वाजः ।

नृशंसमदृष्टवधः क्षत्रविनाशश्चेति विशालाक्षः । तस्मादेकस्थानावरोधः श्रेयानिति ।

अहिभयमेतदिति पाराशराः । कुमारो हि विक्रमभयान्मां पिता

राजपुत्ररक्षणमिति सूत्रम् । राजपुत्रेभ्यो राज्ञो रक्षणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वं चतुर्वर्णाश्रमतद्धर्माणां रक्षणं राज्ञा कर्तव्यमित्युक्तं, तस्य तु रक्षणं नोक्तम् । तदधुनोच्यते ।

राजा स्वबन्धुभ्यः परेभ्यश्च रक्षितः स्वप्रजास्तेभ्यो रक्षितुं प्रभवतीत्याह — रक्षित इत्यादि । बन्धुभ्यः केभ्यः, दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च, पूर्वमित्यनेन दारपुत्रा एव प्रथमं विपत्तिस्थानं राज्ञ इति दर्शयति ।

दाररक्षणमित्यादि । स्पष्टम् ।

पुत्ररक्षणमिति । उच्यत इति शेषः । जन्मप्रभृतीत्यादि । कर्कटकसधर्माणः कुलीरसमानस्वभावाः । तमेव धर्मं जनकमारकत्वरूपमाह — जनकभक्षा इति । कर्कटका हि जनकं मारयन्त एव जायन्त इति प्रसिद्धिः, अत एव कुलिं जनकमीरयन्ति नाशयन्तीति व्युत्पत्त्या ते कुलीरा उच्यन्ते ।

अत्र भारद्वाजमतमाह — तेषामित्यादि । यावत् पितुः पुत्रेषु जातेषु स्नेहो नोदेति तावत् तेषां रहसि वधः प्रशस्ततर इत्यर्थः ।

निरपराधशिशुमारणमिदं महते पापाय भवति क्षत्रियकुलपरिक्षयाय चेति कृत्वा राजपुत्राणामन्तःपुरे कचिदवरोधनं श्रेय इति विशालाक्षो मन्यत इत्याह — नृशंसमित्यादि ।

एतत् सर्पसहवासवद् भयावहमिति पाराशरा मन्यन्त इत्याह — अहीति । भयस्थानत्वमेवोपपादयति — कुमार इत्यादि । विक्रमभयात्

१. 'छात्रेभ्य' ग. पाठः.

रुणद्धीति ज्ञात्वा तमेवाङ्के कुर्यात् । तस्मादन्तपालदुर्गे वासः श्रेयानिति ।

औरभ्रकं भयमेतदिति पिशुनः । प्रत्यापत्तेर्हि तदेव कारणं ज्ञात्वान्तपालसखः स्यात् । तस्मात् स्वविषयादपकृष्टे सामन्तदुर्गे वासः श्रेयानिति ।

वत्सस्थानमेतदिति कौणपदन्तः । वत्सेनेव हि धेनुं पितरमस्य सामन्तो दुह्यात् । तस्मान्मातृबन्धुषु वासः श्रेयानिति ।

ध्वजस्थानमेतद् इति वातव्याधिः । तेन हि ध्वजेनादितिकौशिक-स्ववधभयात् । तमेवाङ्के कुर्यात् विक्रममेवायत्नप्राप्ये समीपप्रदेशे स्वगृहे कुर्यात् । अन्तपालदुर्गे राष्ट्रसीमपालकाधिष्ठिते दुर्गे । तत्रस्थेन दूरविप्रकर्षाद् विक्रमो गृह इव न सुकर इति भावः ।

तावद्दूरस्थितादपि कुमाराद् भेतव्यमेवेति नारदो मन्यत इत्याह — औरभ्रकमिति । उरभ्रस्य मेषस्येदं कर्म औरभ्रम् औरभ्रमिव औरभ्रकम् । यथा मेषस्य पुरःस्थं प्रतिमेषं मूर्ध्ना जिघट्टयिषोर्दूरापसरणं पुरस्तादभिपतने शक्त्यतिशयाधायकत्वाद् भयस्थानं, तथा राजपुत्रस्य दूरान्तपालदुर्गावरोधनमिदं पितृजिघांसोरनुबलाधानाय कल्पमानं भयस्थानं भवतीत्यभिप्रायः । भयस्थानत्वमेव विशदयति — प्रत्यापत्तेरित्यादि । प्रत्यापत्तेः पितृद्रोहप्रकृत्यनिवर्तनात् । तदेव कारणं विक्रमणशङ्कारूपम् । अन्तपालसखः अन्तपालसहायः । एतेनानुबलसम्पत्तिरुक्ता । तस्मादित्यादि । स्वविषयादपकृष्टे स्वजनपदाद् दूरस्थे । सामन्तदुर्गे विषयानन्तरस्य राज्ञो दुर्गे ।

तदिदं सामन्तदुर्गलक्षणं कुमारवासस्थानं गोवत्सबन्धनस्थानतुल्यम् । तं हि कुमारं गोवत्सस्थानीयं व्याजं कृत्वा धेनुस्थानीयतत्पितृसकाशात् सामन्तः स्वाभीप्सितमर्थजातं क्षीरस्थानीयं पुनःपुनर्हरेदित्यतः कारणात् कुमारस्य मातृबान्धवेषु निवेशनं प्रशस्ततरं कौणपदन्तो मन्यत इत्याह — वत्सेत्यादि ।

इदं मतमुद्धवो दूषयतीत्याह — ध्वजेत्यादि । एतद् ध्वजस्थानं ध्वजसादृश्यम्, अर्थात् कुमारस्य । तद् विशदयति — तेन हीति । तेन ध्वजेन जीविकाचिह्नेन । अदितिकौशिकवादिति । नानादेवप्रतिकृतिप्रदर्शनेन भैक्षमर्जयन्ती या जीवति सा भिक्षुकी देवविर्भावकत्वसादृश्याददितिरित्युच्यते कौशिको व्यालग्राही अदितिवत् कौशिकवच्च । यथाहि अदितयो देवप्रति-

वदस्य मातृबान्धवा भिक्षेरन् । तस्माद् ग्राम्यधर्मेष्वेनमवसृजेयुः ।
सुखोपरुद्धा हि पुत्राः पितरं नाभिद्रुहन्तीति ।

जीवन्मरणमेतदिति कौटल्यः । काष्ठमिव हि घृणजगधं राज-
कुलमविनीतपुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत । तस्माद् ऋतुमत्यां महिष्याम्
ऋत्विजश्चरुमैन्द्राबार्हस्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्नसत्त्वायां कौमारभृत्यो
गर्भभर्मणि प्रजने च वियतेत । प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः
कुर्यात् । समर्थं तद्विदो विनयेयुः ।

कृतीः कौशिकाश्च सर्पान् ध्वजान् कृत्वान्नादिकं भिक्षन्ते, तथा मातृबान्धवाः
कुमारं निमित्तं कृत्वा स्वाभीष्टमर्थं याचेरन्निति वाक्यार्थः । तस्मादित्यादि ।
तस्माद् एनं ग्राम्यधर्मेषु स्त्रीसेवादिषु अवसृजेत् यथेच्छसञ्चाराय । अवस-
र्गस्य फलमाह — सुखेत्यादि । सुखोपरुद्धाः वैषयिकानन्दयथेच्छानुभवसं-
विधानेनावरुद्धाः ।

स्वमतमाह — जीवदिति । एतद् जीवन्मरणम् इदं ग्राम्यधर्मावस-
र्जनं राजपुत्रस्य जीवत एव मरणं, शास्त्राद्यविनीतत्वाद् व्यसनोपहतबुद्धिस-
त्त्वशरीरत्वाच्च मरणतुल्यम् । यथा वम्रिचर्वितं दारु स्पृष्टमात्रमकृतमञ्जनय-
त्नमपि भग्नं भवति, तथा शास्त्रसदाचाराशिक्षितकुमारं राजकुलं परेण जिगी-
षितमात्रम् अप्रयुक्तविक्रममपि परिध्वस्तं भवतीत्याह — काष्ठमिवेत्यादि ।
सर्वेष्वेषु पक्षेषु दोषदर्शनात् पुत्रगुणवत्त्वाय दृष्टादृष्टार्थाः प्रयत्ना गर्भाधानप्रा-
क्कालात् प्रभृति आस्थेया इत्याह — तस्मादित्यादि । ऋतुमत्याम् ऋतुः आ-
र्तवदर्शनादिषोडशनिशात्मकः कालो गर्भाधानयोग्यः तद्वत्याम् । ऐन्द्राबार्ह-
स्पत्यं चरुं निर्वपेयुः इन्द्राबृहस्पतिद्वन्द्वदेवताकं हविः साधयेयुः हविर्द्रव्य-
कमिष्टिविशेषं कुर्युरित्यर्थः । तत्रेन्द्रप्रीणनमैश्वर्यप्रतापाद्यर्थं बृहस्पतिप्रीणनं
बुद्धेर्विद्याद्यर्थं बोद्धव्यम् । आपन्नसत्त्वायां जातगर्भायाम् । कौमारभृत्यः शिशु-
वैद्यः । गर्भभर्मणि गर्भपोषणे । प्रजने प्रसवे । वियतेत विशिष्य यत्नं
कुर्यात् । प्रजातायाः प्रसूतायाः । समर्थं विनयेयुः ग्रहणधारणपटुं विद्यासु
शिक्षयेयुः । के, तद्विदः शिक्षणज्ञाः ।

सन्निगामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत् — पितरि विक्रम्य राज्यं गृहाणेति । तदन्यः सत्री प्रतिषेधयेद् इत्याम्भीयाः ।

महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटिल्यः । नवं हि द्रव्यं येन येनार्थजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति, एवमयं नवबुद्धिर्यद्यदुच्येत तत्तच्छास्त्रोपदेशमिवाभिजानाति । तस्माद् धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्नाधर्ममनर्थं च ।

सन्निगस्तत्वेनं तव स्मः इति वदन्तः पालयेयुः । यौवनोत्सेकात् परस्त्रीषु मनः कुर्वाणम् आर्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमेध्याभिः शून्यागारेषु रात्राबुद्वेजयेयुः । मद्यकामं योगपानेनोद्वेजयेयुः । द्यूतकामं कापटिकैः पुरुषैरुद्वेजयेयुः । मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यञ्जनैस्त्रासयेयुः ।

विनीतस्य कुमारस्य पितृद्रोहनिवृत्त्युपायम् आम्भाचार्यानुयायिमतेनाह — सन्निगाम् इत्यादि । मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभनसाधनैः । प्रलोभयेत् प्रलोभ्योपदिशेत् । अन्यः प्रलोभकादपरः ।

तद् दूषयति — महेति । अबुद्धबोधनं महादोषम् अज्ञातस्य पितृद्रोहरूपस्य पापकर्मण उपदेशः परमानर्थः । नवमिति । हिशब्दो दृष्टान्ते । यथा नवं द्रव्यं मृद्गाण्डादिकं, येन येन अर्थजातेन जलघृतादिना, उपदिह्यते लिप्यते, तत्तद् आचूषति आपिबति अन्तर्गृह्णाति, एवम् अनेन प्रकारेण, नवबुद्धिः सदसद्व्यवहाराप्रविष्टबुद्धिः, अयं राजपुत्रः, यद्यद् उच्येत, तत्तत् तत् सर्वं, शास्त्रोपदेशमिव, अभिजानाति हृदये निवेशयति । तस्मादिति । तस्माद् यथोक्तात् कारणात्, अस्य धर्मम् अर्थं च उपदिशेत्, अधर्मं पितृद्रोहादिम्, अनर्थं मृगयाद्यूतपानादिकं च, नोपदिशेत् ।

यदि स्वत एव राजपुत्रः परस्त्रीमद्यादिषु कामनां कुर्यात्, तदा तन्निवारणार्थं सन्निगस्तमुपासीरन्नित्याह — सन्निग इत्यादि । तव स्म इति वदन्तः त्वत्सेवका वयमिति विश्वासयन्तः । पालयेयुः परस्त्रीमद्यादिप्रवृत्तेर्वारयेयुरित्यर्थः । पालनप्रकारानाह — यौवनेत्यादि । यौवनोत्सेकाद् यौवनमदात् । आर्याव्यञ्जनाभिः अभिजातस्त्रीवेषभारिणीभिः । अमेध्याभिः स्वभावदशुचिभिः स्त्रीभिः करणैः उद्वेजयेयुः जुगुप्सयेयुः, परस्त्रीरतादित्यर्थम् । योगपानेन विरसद्रव्ययुक्तेन मद्येन । कापटिकैः छलदेवनदक्षैः । प्रतिरोधकव्यञ्जनैः चौरवेषैः । विक्रमबुद्धिं विक्रमे विक्रम्य हनने बुद्धिर्यस्य तम् । तथेत्यनु-

१. 'त्याजीम्भी', २. 'श्चैनं', ३. 'रसेव्याभि' ग. पाठः.

पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्यनुप्रविश्य भेदयेयुः — अप्रार्थनीयो राजा,
विपन्ने घातः, सम्पन्ने नरकपातः, संक्रोशः प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति ।

विरागं प्रियमेकपुत्रं वा बध्नीयात् । बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं
वा प्रेषयेद् यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत् । आत्मसम्पन्नं सैना-
पत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत् ।

बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । शिष्यमाणो धर्मा-
र्यावुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् । उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहा-
र्यबुद्धिः । अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः ।

प्रविश्य भेदयेयुः तथा कुर्म इति बाह्मात्रेण तच्छन्दानुवृत्त्या ततो निवर्तयेयुः ।
अप्रार्थनीय इत्यादिनिवर्तनार्थम् उपदेशः । राजा, अप्रार्थनीयः अर्थयितुम्
एषितुं योग्यः अर्थनीय एष्टव्यः तद्विपरीतः प्रार्थनीयः अनेष्टव्यः द्वेष्य इति
यावत्, प्रशब्दस्येह प्रस्मरतीत्यादाविव धात्वर्थविपरीतद्योतकत्वात्, प्रार्थनीयो
न भवतीत्यप्रार्थनीयः अद्वेष्य इत्यर्थः । विपन्ने घातः पितृवधसमुद्यमे विफ-
लिते सति तव वधो भवेत्, सम्पन्ने नरकपातः फलिते सति पितृवधपातकिनस्ते
नरके पतनं, संक्रोशः लोकनिन्दा, प्रजाभिः एकलोष्टवधश्च प्रजाभिः समुदि-
ताभिः कर्त्रीभिः एकैकमृत्खण्डप्रक्षेपेण घातश्च तव भवेत् ।

एवं कृतेऽपि यः पितरि निःस्नेह एव पितुः प्रिय एकश्च पुत्रो भवेत्,
तदा तं बध्नीयादित्याह — विरागमित्यादि । बहुपुत्रश्चेद् राजा यथोक्तं
पुत्रं कर्शयेदित्यभिप्रायेणाह — बहुपुत्र इत्यादि । प्रत्यन्तं म्लेच्छदेशम् ।
अन्यविषयं वा अन्यदेशं वा । यत्र गर्भः पण्यं डिम्बो वा न भवेत् यस्मिन्
देशे गर्भः अन्नं राजपुत्रोचितं, पण्यं तादृशं वसनादिकमापणलभ्यं भोग्यवस्तु,
डिम्बो राजपुत्रनिमित्तः प्रकृतीनां विप्लवश्च, न स्यात् ! गर्भ इत्यस्य स्थाने
गर्व इत्यपि पाठः । तदा त्वर्थः स्फुट एव । गुणसम्पन्नपुत्रविषये त्वाह —
आत्मसम्पन्नमित्यादि ।

पुत्रं विभजते — बुद्धिमानित्यादि । पुत्रविशेषाः पुत्रभेदाः । उपदि-
श्यमानधर्मार्थज्ञानानुष्ठाननिष्ठो बुद्धिमान् । तज्ज्ञानमात्रवांस्तदनुष्ठानविमुख
आहार्यबुद्धिः, नित्यप्रमादी धर्मार्थद्वेषणशीलश्च दुर्बुद्धिरिति त्रयाणां लक्षण-
माह — शिष्यमाण इत्यादि ।

स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्पत्तावस्य वियतेत । पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्
वा । वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृबन्धुकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्य-
तमेन क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत् । न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत् ।

बहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् ।

अन्यत्रापद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभाणि तु पूज्यते ॥

कुलस्य वा भवेद् राज्यं कुलसङ्घो हि दुर्जयः ।

अराजव्यसनाबाधः शश्वदावसति क्षितिम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
सप्तदशोऽध्यायः राजपुत्ररक्षणम् ॥

स इति । स दुर्बुद्धिः, एकपुत्रो यदि एक एव राज्ञः पुत्रश्चेत्, अस्य
दुर्बुद्धेः, पुत्रोत्पत्तौ पुत्रस्य राज्यार्हस्योत्पत्तौ वियतेत विशेषेण यत्नं कुर्यात् ।
अथवा पुत्रिकापुत्रान् पुत्रिकायाः 'अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवि-
ष्यति' इति परिभाषापूर्वं वराय दत्तायाः सुतायाः पुत्रान्, उत्पादयेद् राज्या-
र्थम् । अदुहितृको वृद्धभावाद् व्याधेर्वा गर्भाधानाक्षमश्चेद् राजा, तदा मातृ-
बन्धोः स्वकुलजातस्य गुणवत्सामन्तस्य वा नियोगेन स्वमहिष्यां बीजमुत्पाद-
येदित्याह — वृद्धास्त्वित्यादि । सर्वथा तु अशिक्षितमेकं पुत्रं राज्ये न निवे-
शयेदित्याह — न चेत्यादि ।

बहूनामिति । बहूनां पुत्राणां मध्ये, एकसंरोधः एकस्य दुर्बुद्धेः संरोधः
प्रत्यन्तादिष्ववरोधः, कर्तव्य इति शेषः । पिता, आपदोऽन्यत्र अनापदि पुत्रहितः
पुत्रानुकूलवृत्तिः भवेत् । पुत्रेषु बहुषु पितृप्रियेषु विद्यमानेषु कस्य राज्यभाक्त्व-
मित्यत्राह — ऐश्वर्यं राजत्वं, ज्येष्ठभाणि तु ज्येष्ठपुत्राश्रयमेव, पूज्यते प्रशस्यते ॥

पक्षान्तरमाह — कुलस्येति । अथवा राज्यं कुलस्य बहुपुत्रसङ्घस्य
भवेत् बहुपुत्रसङ्घनेतृकं कार्यमित्यर्थः । तथा करणे गुणमाह — कुलसङ्घः
कुलात्मको राज्यनेता सङ्घः, दुर्जयः जेतुमशक्यः शत्रुणा भवति । गुणान्तर-
माह — अराजव्यसनाबाधः राजव्यसनदोषनिमित्त आबाधो जनपीडा राजव्य-
सनाबाधः तस्याभावः, शश्वत् सर्वदा क्षितिम् आवसति भूमिमधितिष्ठति
राज्येऽनुवर्तत इत्यर्थः । नेतृसङ्घस्यावयव एकास्मिन् व्यसनविनष्टेऽप्यन्यैः
सम्यक् प्रजापरिपालननिर्वर्तनादिति भावः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
सप्तदशोऽध्यायः राजपुत्ररक्षणम् ॥

१४, १५. प्रक. अवरुद्धवृत्तम्, अवरुद्धे च वृत्तिः ।

राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत, अन्यत्र प्राणाबाधकप्रकृतिकोपपातकेभ्यः । पुण्यकर्मणि नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत । पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत् । अभिरूपं च कर्मफलमौपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत् ।

तथाऽप्यतुष्यन्तमन्यस्मिन् पुत्रे दारेषु वा स्निह्यन्तमरणाय आपृच्छेत् । बन्धवधभयाद् वा यः सामन्तो न्यायवृत्तिधार्मिकः सत्यागविसंवादकः प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमाश्रयेत् ।

अवरुद्धवृत्तमिति सूत्रम् । अवरुद्धो नाम राज्ञा स्वसन्निधेर्विवासितः, तेन राज्ञि कथं व्यवहर्तव्यमित्येतदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । आत्मसम्पन्नः राजपुत्रः सैनापत्यादौ स्थाप्य इत्युक्तं प्राक् । तत्रात्मसम्पन्नेष्वनेकेष्वेकश्चेत् सेनापतिर्युवराजो वा क्रियेत, तदान्यो राजपुत्रो विजिगीषुः सम्पन्न इति तस्य वृत्तमभिधानीयमिति सम्बन्धः ।

अवरुद्धो राजपुत्रः क्लेशनिर्वर्त्यदेहयात्रः स्वानुरूपे कर्मणि पित्रा चोदितो यथापितृनियोगं कर्मानुतिष्ठेत्, तच्चेत् कर्म स्वप्राणसंशयकरं प्रकृतिकोपनं पातकजनकं वा न भवेदित्याह—राजपुत्र इत्यादि । अनुष्ठानप्रकारमाह—पुण्येत्यादि । अधिष्ठातारं पुरुषं याचेत कर्मनेतारं कमपि स्वाधश्चरपुरुषं पितृसकाशाद् याचित्वा लभेत् । आदेशं पितृनियोगम् । सविशेषमनुतिष्ठेत् विशेषो गुणवत्ता तद्युक्तं यथा भवति तथा चरेत् । अभिरूपं हृद्यं प्रशस्तम् । कर्मफलं स्वकर्मोत्पादितं धान्यादिकम् । औपायनिकं लाभं च कर्षकादिभ्य उपायनात्मना लब्धं द्रव्यं च । पितुरुपनाययेत् पितुः सकाशं प्रापयेत् तत्परितोषार्थं, ननु स्वयमुपयुञ्जीत ।

तथापीत्यादि । तथापि अतुष्यन्तं कर्मफललाभोपनायनैर्नाप्यात्मानि तुष्टिमकुर्वन्तं पितरम् । दारेषु स्वमातृव्यतिरिक्तायां पत्न्याम् । अरण्याय आपृच्छेत् 'तपसे वनं गन्तुं मेऽनुज्ञां देही'त्यर्थयेत् । यथोक्तापृच्छादन्यप्रकाशनेऽप्यार्जवमप्रतिपद्यमाने पितरि आत्मबन्धनहननशङ्कायां वा जातायां तं गत्यन्तराभावादभिद्रोहं गुणवत्सामन्तसाहाय्यसम्पादने वियतेतेत्याह—बन्धवधभयादित्यादि । अविसंवादकः अविप्रलम्भकः । अभिपन्नानां प्रति-

तत्रस्थः कोशदण्डसम्पन्नः प्रवीरपुरुषकन्यासम्बन्धमटवीसम्बन्धं कृत्य-
पक्षोपग्रहं वा कुर्यात् ।

एकचरः सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजी-
वेत् । पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं देशद्रव्यमाढ्यविधवाद्रव्यं वा
गूढमनुप्रविश्य सार्थयानपात्राणि च मदनरसयोगेनातिसन्ध्यायावहरेत् ।
पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् । मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत् ।

अहीता मानयिता च शरणागतानां स्वीकर्ता सत्कर्ता च । तं सामन्तमाश्रित्य
तिष्ठन् कोशदण्डाभ्यां स्वार्जिताभ्यां युक्तो भूत्वा प्रकृष्टवीरपुरुषकन्याकायाः
परिणयं स्वपितृजनपदाटविकसरूपं स्वपितृकृत्यवर्गस्वीकरणं च सहायोपचयार्थं
कुर्यादित्याह — तत्रस्थ इत्यादि । अटवीसम्बन्धमित्यटवीशब्दस्तात्स्थ्यादाट-
विके वर्तते ।

असहायविषय आह — एकचर इति । एकचरः एकाकी अलब्ध-
कोशदण्डादिसहायः, सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तान् सुवर्ण-
पाकं पुटपाकेन लोहादेः सुवर्णत्वापादनकर्म रसतन्त्रप्रयोगमिति यावत्,
मणिरागहेमरूप्यपण्यानि वज्रवैदूर्यमौक्तिकादिर्मणिः लाक्षादिरञ्जनद्रव्यं रागः
हेम स्वर्णं रूप्यं रजतम् इत्येतद्रूपाणि पण्यानि विक्रेयपदार्थान् आकरक-
मान्तं रत्नादिखनिव्यापारं च, आजीवेत् उपजीवेत् । एष कोशार्जनेऽभ्यु-
पायः । उपायान्तरमाह — पाषण्डेति । पाषण्डसङ्घद्रव्यं पाषण्डैः स्वसङ्घार्थं
सङ्घगृह्य स्थापितं धनम्, अश्रोत्रियभोग्यं देशद्रव्यं छान्दसब्राह्मणभोग्यातिरिक्तं
देश्यजनसमुदायद्रव्यम् । देवद्रव्यमित्यपि पाठः । आढ्यविधवाद्रव्यं वा आढ्याः
समृद्धधना या विधवास्तासां द्रव्यं वा, गूढं द्रव्यापजिहीर्षागुप्तिपूर्वं, अनुप्र-
विश्य अनुकूलचरणेन वशयित्वा अर्थात् पाषण्डादीन् अवहरेत् । किञ्च
सार्थयानपात्राणि सार्थस्य वणिक्सङ्घस्य यानपात्राणि पोतान् पण्ययुक्तान्,
मदनरसयोगेन मदकररसदानोपायेन, अतिसन्धाय वञ्चयित्वा अर्थाद् वणिक्-
सङ्घम्, अवहरेत् । पारग्रामिकमिति । अथवा पारग्रामिकं योगं 'विजिगीषुः
परग्राहमवाप्तुकाम' इत्यादिना दुर्गलम्भोपायाधिकरणे वक्ष्यमाणम् उपायम्,
आतिष्ठेत् आद्रियेत । अथवा मातुः, परिजनोपग्रहेण सेवकजनानुकूलनेन,

कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपाषण्डच्छद्मभिर्वा नष्टरूपस्त-
 क्षज्जनसखः छिद्रे प्रविश्य राज्ञः शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयात् — अह-
 मसौ कुमारः, सहभोग्यमिदं राज्यमेको नार्हति भोक्तुं, तत्र ये काम-
 यन्ते भर्तुं तानहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोपस्थास्ये इति । इत्यवरुद्धवृत्तम् ॥

अवरुद्धं तु मुख्यपुत्रापसर्पाः प्रतिपाद्यानयेयुः, माता वा प्रति-
 गृहीता । त्यक्तं गूढपुरुषाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः । अत्यक्तं तुल्यशी-
 लाभिः स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसज्ज्य रात्रावुपगृह्यानयेयुः ।

चेष्टेत वियतेत स्ववृद्धयर्थम् । अथवा, कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जी-
 वनपाषण्डच्छद्मभिः कारवः तक्षायस्काराः शिल्पिनः चित्रकारादयः कुशी-
 लवा गायनाः चिकित्सका वैद्याः वाग्जीवनाः पुरावृत्तकथनोपजीविनः पाषण्डाः
 क्षपणकबौद्धभिक्षुप्रभृतयो वेदबाह्याः तद्वेषैः सह, नष्टरूपः छन्नस्वरूपः, तक्ष-
 ज्जनसखः कार्वादिवेषपुरुषतुल्यः, राज्ञः पितुः, छिद्रे अपकारस्थाने, प्रविश्य,
 शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य राजानं हत्वा, ब्रूयाद्, अर्थात् सचिवादीन् । अह-
 मित्यादिर्वचनप्रकारः । कुमारः राजपुत्रः । सहभोग्यं ससहायनिर्वेश्यं ससहाय-
 शासनीयं वा । भर्तुम् अमात्यादिपदेष्वधिकर्तुम् । तान् भर्तुकामान् । द्विगुणेन
 मत्पितृदत्ताद् द्विरावृत्तेन । उपस्थास्ये पूजयिष्यामि । इत्यवरुद्धवृत्तं वर्णित-
 मिति शेषः ॥

अवरुद्धे च वृत्तिरिति सूत्रम् । अवरुद्धं पुत्रादिं प्रति विजिगीषोर्वृत्त-
 मिति सूत्रार्थः । विजिगीषोरवरुद्धावस्थायां वृत्तमुक्तम्, अवरोद्धवस्थायां वृत्त-
 मधुनोच्यते ।

अवरुद्धमिति । मुख्यपुत्रापसर्पाः मुख्यानाममात्यादीनां ये पुत्राः
 तद्रूपा अपसर्पाः चाराः, प्रतिगृहीता माता वा राजपूजिता स्वमाता वा, अवरु-
 द्धं राजपुत्रं, प्रतिपाद्य 'पिता ते यावराज्यं दद्यात् त्वं चेत् तदनुकूलवृत्तिरिति
 भाषया पितृहितवृत्तिमभ्युपगमय्य, आनयेयुः पितुरन्तिकम् । कथञ्चिदपि
 विधेयतानासादनात् पित्रा परित्यक्तं राजपुत्रम् आयुधविषप्रयोगाभ्यां गूढपुरुषा
 हन्युः, अविधेयत्वेऽप्येकपुत्रत्वादपत्यखेहाद् वा अपरित्यक्तं तं समानस्वभा-
 वाभिः स्त्रीभिः मद्येन खेटनेन वा प्रसक्तिं कारयित्वा बद्ध्वा रात्रौ राजान्तिकं
 प्रापयेयुरित्याह, — त्यक्तमित्यादि ।

उपस्थितं च राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् ।
एकस्थमथ संरुन्ध्यात् पुत्रवान् वा प्रवासयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
अष्टादशोऽध्यायः अवरुद्धवृत्तमवरुद्धे च वृत्तिः ॥

उपस्थितमिति । उपस्थितं तथा प्राप्तम् अवरुद्धम् अर्थाद् धार्मिकं,
राज्येन मदूर्ध्वमिति सान्त्वयेत् राज्यमिदं मदुत्तरकाले त्वदीयं भविष्यतीति
राज्येन निमित्तेनानुनयेत् । अथ एकस्थम् अभ्रातृकं पुत्रम् अर्थादधार्मिकं
सन्तं, संरुन्ध्यात् कारागृहे निवेशयेत् । पुत्रवान् वा प्रवासयेत् बहुपुत्रसद्भाव-
पक्षे अधार्मिकं पुत्रं हन्यादित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
अष्टादशोऽध्यायः अवरुद्धवृत्तम् अवरुद्धे च वृत्तिः ॥

१९. प्रक. राजप्रणिधिः ।

राजानमुत्तिष्ठमानमनूत्तिष्ठन्ते भृत्याः । प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति । कर्माणि चास्य भक्षयन्ति । द्विषद्भिश्चातिसन्धीयते । तस्मादुत्थान-
मात्मनः कुर्वीत । नालिकाभिरहरष्टधा रात्रिं च विभजेत् । छायाप्रमा-
णेन वा त्रिपौरुषी पौरुषी चतुरङ्गुला चच्छाया मध्याह्न इति चत्वारः
पूर्वे दिवसस्याष्टभागाः । तैः पश्चिमा व्याख्याताः ।

तत्र पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात् ।
द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पश्येत् । तृतीये स्नानभोजनं सेवेत,
स्वाध्यायं च कुर्वीत । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यक्षांश्च कुर्वीत । पञ्चमे

राजप्रणिधिरिति सूत्रम् । राज्ञः प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापार उच्यते
इति सूत्रार्थः । इन्द्रियजयप्रकरणे 'उत्थानेन योगक्षेमसाधनम्' इत्युक्तम्,
उत्थानस्वरूपं त्वनुक्तमिहाभिधीयते ।

राजा स्वकर्मणि व्याप्रियते चेद्, अमात्यसमार्हर्तृसन्निधातृप्रभृतयो
भृत्याः स्वस्वकर्मसु व्याप्रियन्ते, स चेदालस्यान्न व्याप्रियते तेऽपि न व्या-
प्रियन्ते, राज्ञः कार्याणि च नाशयन्ति, तथाभूतोऽसौ राजा शत्रुभिर्वञ्च्यते
च । तस्मादात्मनो व्यापारं राजानुतिष्ठेदित्याह — राजानमित्यादि । अनु-
ष्ठेयानां कर्मणां कालविभागनियमं वक्तुमाह — नालिकाभिरिति । अहश्च
रात्रिं च, नालिकाभिरष्टधा विभजेत् नालिका घटिका षष्टिविनाडिका-
त्मिका नालिकाप्रमाणेनाहो रात्रेश्च प्रत्येकमष्टौ भागान् कल्पयेत् । तत्रै-
कोऽष्टमभागः पादोननालिकाचतुष्टयात्मको मुहूर्ताख्यः सुप्रसिद्धः । दिवस-
स्याष्टावष्टमभागान् दर्शयति — छायेत्यादि । त्रिपौरुषी पुरुषत्रयपरिमाणा
छाया, पौरुषी एकपुरुषपरिमाणा, चतुरङ्गुला अङ्गुलचतुष्टयपरिमाणा चेति
त्रयः, मध्याह्नश्चतुर्थः, इति छायाप्रमाणेन एवम्प्रकारेण पुरुषच्छायामानेन,
दिवसस्य, पूर्वे अष्टभागाः आदिमा अष्टमभागाः, चत्वारो भवन्ति । तैः उक्तैः
पूर्वैरष्टभागैः, पश्चिमाः व्याख्याताः उत्तरा अष्टभागा उक्तप्रायाः, चतुरङ्गुला
पौरुषी त्रिपौरुषी दिनान्त इत्येवं चत्वार इत्यूहितुं शक्या इत्यर्थः ।

दिवसस्याष्टभागेष्वष्टसु क्रमेणानुष्ठेयानि कर्माणि दर्शयति — तत्र पूर्व
इत्यादि । रक्षाविधानं राज्यनुष्ठितम् । आयव्ययौ गताहोरात्रवृत्तौ । पश्येत्
विमृशेत् । स्नानभोजनं स्नानं च भोजनं च । स्वाध्यायं वेदाध्ययनम् । हिर-

मन्त्रिपरिषदा पत्रसम्प्रेषणेन मन्त्रयेत्, चारगुह्यबोधनीयानि च बुध्येत ।
षष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत । सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधीयान् पश्येत् ।
अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् । प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत ।

प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषान् पश्येत् । द्वितीये स्नानभोजनं
कुर्वीत स्वाध्यायं च । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टः चतुर्थपञ्चमौ शयीत ।
षष्ठे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत् । सप्तमे
मन्त्रमध्यासीत, गूढपुरुषांश्च प्रेषयेत् । अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहित-
सखः स्वस्त्ययनानि प्रतिगृहीयात्, चिकित्सकमाहानसिकमौहूर्तिकांश्च
पश्येत् । सवत्सां धेनुं वृषभं च प्रदक्षिणीकृत्योपस्थानं गच्छेत् ।

आत्मबलानुकूल्येन वा निशाहर्भागान् प्रतिविभज्य कार्याणि
सेवेत ।

प्यप्रतिग्रहं गतदिवसोत्थितधनस्वीकारम् । अध्यक्षान् कुर्वीत कार्यविशेषेषु
नियुञ्जीत । पत्रसम्प्रेषणेन मन्त्रयेत् लेख्यद्वारकसंवादेन कार्यमालोचयेत् ।
चारगुह्यबोधनीयानि बुध्येत चारेभ्यो रहसि उपदेश्यानि कार्याणि अवगच्छेत् ।
स्वैरविहारं स्वच्छन्दावस्थानं विश्रमार्थम् । हस्त्यश्वरथायुधीयान् हस्त्या-
दियुक्तान् पदातीन् । सेनापतिसखः सेनापतिसमेतः । प्रतिष्ठिते अवसिते ।

रात्रिभागेष्वनुष्ठेयानि कर्माण्याह — प्रथम इत्यादि । तृतीये तूर्यघो-
षेण संविष्टः तृतीये रात्रिभागे गीतवाद्यश्रवणसुखमनुभवन्नेव शयितः । चतु-
र्थपञ्चमौ शयीत चतुर्थे पञ्चमे च रात्रिभागे कृत्स्ने स्वप्यात् । शास्त्रम् अर्थ-
शास्त्रम् । इतिकर्तव्यतां कालोचितकार्यपरिपाटीम् । प्रेषयेद् यथाविषयं प्राणि-
दध्यात् । ऋत्विगाचार्यपुरोहितसखः ऋत्विग् याजकः आचार्यः विद्योपदेष्टा
पुरोहितः मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिप्रकरणोपवर्णितगुणः एषां सखा । स्वस्त्यय-
नानि माङ्गलिकमन्त्रपाठपूर्वाण्याशीर्वचनानि । चिकित्सकमाहानसिकमौहूर्-
तिकांश्च पश्येदिति । चिकित्सकदर्शनं देहावस्थापरिज्ञानार्थम् महानसाधि-
कृतदर्शनं कल्पनीयेष्टाहारकथनार्थम् मौहूर्तिकदर्शनं तदहर्ग्रहशुभाशुभचिन्तना-
र्थम् । उपस्थानम् आस्थानमण्डपम् ।

त इमे निशाहर्भागौ औत्सर्गिकाः, वैशेषिका अपि तु कार्यद्रष्टा कल्प्य-
माना न दुष्यन्तीत्याह — आत्मेत्यादि । वा अथवा । आत्मबलानुकूल्येन
आत्मनो यद् बलं कार्यानुष्ठानशक्तिस्तदानुगुण्येन ।

उपस्थानगतः कार्यार्थिनामद्वारासङ्गं कारयेत् । दुर्दर्शो हि राजा
कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते । तेन प्रकृतिकोपमरिवशं वा ग-
च्छेत् । तस्माद् देवताश्रमपाषण्डश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां बालवृद्ध-
व्याधितव्यसन्यनाथानां स्त्रीणां च क्रमेण कार्याणि पश्येत्, कार्यगौ-
रवादात्ययिकवशेन वा ।

सर्वमात्ययिकं कार्यं शृणुयान्नातिपातयेत् ।

कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वा विजायते ॥

अग्न्यगारगतः कार्यं पश्येद् वैद्यतपस्विनाम् ।

पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ॥

तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैः सह कारयेत् ।

मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥

उपस्थानेत्यादि । अद्वारासङ्गं कारयेत् द्वारे आसङ्गः सक्तिर्निरोध
इति यावत् तदभावं कारयेत्, सुलभदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः । दुर्लभदर्श-
नत्वे दोषमाह — दुर्दर्श इत्यादि । कार्याकार्यविपर्यासं कार्याकार्ययोरकरणं
व्युत्क्रमकरणं वा । आसन्नैः अन्तिकसेवकैः । तेन कार्याकार्यविपर्यासनेन ।
प्रकृतिकोपम् अमात्यादिरोषम् । अरिवशं शत्रुगोचरम् । कार्यदर्शने क्रममाह —
तस्माद् देवताश्रमेत्यादि । अत्राश्रमशब्दो मुन्युपलक्षकः । व्यसनिशब्दो
दुःखाभिभूतपरः । शेषं स्पष्टम् । कार्यगौरवाद् आत्ययिकवशेन वा कार्याणि
पश्येत् कार्यस्य महत्त्वापेक्षया वा अमहत्त्वेऽप्यतिपातित्वापेक्षया वा कार्याणि
चिन्तयेत्, क्रमं यथोक्तमनाहृत्यापीत्यभिप्रायः ।

सर्वमिति । सर्वं गुरु लघु च, आत्ययिकं कार्यं, शृणुयात् श्रुत्वानु-
तिष्ठेत्, नातिपातयेत् नातिक्रामयेत् । अतिक्रान्तम् अतिपातितकालं किमपि
सद्यस्सुकरं कार्यं, कृच्छ्रसाध्यं असाध्यं वा भवति, कालान्तरे ॥

अग्न्यगारेत्यादि । अग्न्यगारगतः अग्निहोत्रशालागतः । वैद्यतप-
स्विनां विदुषां तापसानां च ॥

तपस्विनामित्यादि । त्रैविद्यैः सह त्रयीविद्याविद्भिः साकं, त्रैविद्यसा-
हित्यवचनं कार्यनिर्णये प्रत्ययार्थम् । मायायोगविदां मायाप्रयोगाभिज्ञानाम् ।
न स्वयम् एकाकी सन् न कारयेत्, कुतः, कोपकारणात् कोपान्निमित्तात् ॥

राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम् ।

दक्षिणा वृत्तिसाम्यं च दीक्षितस्याभिषेचनम् ॥

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।

नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।

अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः ॥

अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।

प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसम्पदम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायः राजप्रणिधिः ॥

राज्ञ इति । उत्थानम् उद्योगः, यज्ञः कृत्वनुष्ठानं, कार्यानुशासनं व्यवहारनिर्णयः, दक्षिणा दानं, वृत्तिसाम्यं शत्रौ मित्रे च गुणदोषापेक्षया तुल्यं व्यवहरणं, दीक्षितस्य अभिषेचनम् अवभृथनिर्वर्तनं च राज्ञो व्रतम् ॥

प्रजासुख इति । प्रजासुखे सति, राज्ञः सुखम्, अस्ति । प्रजानां हिते च सति राज्ञो हितम्, अस्ति । राज्ञः आत्मप्रियं हितं न भवति, किं तर्हि, प्रजानां प्रियं तु हितं प्रजानां प्रियमेव हितं भवति ॥

तस्मादिति । तस्माद् उक्तात् कारणात्, राजा नित्योत्थितः नित्योद्योगी सन्, अर्थानुशासनम् अर्थव्यवहारं, कुर्यात् । उत्थानम् उद्यमः, अर्थस्य मूलं सिद्धयुपायः, विपर्ययः अनुत्थानम् अनर्थस्य मूलम् ॥

अनुत्थान इति । अनुत्थाने आलस्यादुद्योगाकरणे, प्राप्तस्य पूर्वसिद्धस्य, अनागतस्य सेत्स्यतश्च अर्थस्य, नाशः, ध्रुवः निश्चितः । उत्थानात् फलं प्राप्यते, अर्थात् सद्यः, अर्थसम्पदं लभते च अर्थस्य प्राप्तस्य रक्षणसिद्ध्या अप्राप्तस्य प्राप्तिरसिद्ध्या च समृद्धिं प्राप्नोति च । उत्थानस्यैवं त्रैकाल्यहितत्वं समर्थितम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायः राजप्रणिधिः ॥

१७. प्रक. निशान्तप्रणिधिः ।

वास्तुकप्रशस्ते देशे सप्राकारपरिखाद्वारमनेककक्ष्यापरिगतमन्तः-
पुरं कारयेत् ।

कोशगृहविधानेन वा मध्ये वासगृहं, गूढभित्तिसञ्चारं मोहनगृहं
तन्मध्ये वा वासगृहं, भूमिगृहं वा आसन्नकाष्ठचैत्यदेवतापिधानद्वार-
मनेकसुरुङ्गासञ्चारम् । प्रासादं वा गूढभित्तिसोपानं, सुषिरस्तम्भप्रवे-

निशान्तप्रणिधिरिति सूत्रम् । निशान्तं राजभवनं तस्य प्रणिधिः,
तत्सम्बद्धमनुष्ठानमुच्यते इति सूत्रार्थः । 'दाररक्षणं निशान्तप्रणिधौ वक्ष्याम
इत्युक्तं राजपुत्ररक्षणे । तदिदानीमभिधीयते ।

वास्तुकेत्यादि । वास्तुकप्रशस्ते वास्तुविद्याभिज्ञश्लाघिते । सप्राकार-
परिखाद्वारं प्राकारः सालः परिखा दुर्गवेष्टनखातिका द्वाराणि अपवरकाणि
एतैर्युक्तम् । अनेककक्ष्यापरिगतम् अनेकाभिः कक्ष्याभिः प्रकोष्ठकैः परिगतम्
अन्तःपुरं कारयेत् ।

कोशेति । कोशगृहविधानेन कोशगृहनिर्माणविधया सन्निधातृनिचय-
कर्मप्रकरणे वक्ष्यमाणया, मध्ये अन्तःपुरमध्ये, स्वस्य वासगृहं गर्भागारं कार-
येद्, राजा । गूढभित्तिसञ्चारं गूढः अनन्यलक्ष्यः भित्तिसञ्चारः भित्त्यन्त-
रस्थो गतागतमार्गो यस्य तथाभूतं, मोहनगृहं मार्गव्यामोहकरत्वाद् मोहन-
संज्ञं किमपि वृत्ताकारं गृहं, कारयेत् । तन्मध्ये वा तथाकारितस्य मोहनगृ-
हस्य मध्ये वा वासगृहं कारयेत् । भूमिगृहं वा कारयेद् भूमिं खात्वा तदन्तः
कृतसन्निवेशं गृहं भूमिगृहं तच्च कारयेद्, अर्थान्मोहनगृहस्य मध्ये । कीदृशं
भूमिगृहम्, आसन्नकाष्ठचैत्यदेवतापिधानद्वारम् आसन्नकाष्ठे चैत्ये निकटदि-
ग्वर्तिनि देवालये या देवता प्रसिद्धा दुर्गा तदन्या वा रौद्री तद्रूपं पिधानम्
उत्कीर्णतद्देवताप्रतिमाङ्कं दारुलोहादिमयमाच्छादनं यस्य तत् तथाभूतं द्वारं
यस्य तादृशम् । देवतापिहितद्वारे तस्मिन् गतागतमार्गसंविधानमाह — अने-
कसुरुङ्गासञ्चारम् अनेकाः सुरुङ्गासञ्चाराः तिर्यग्भूखातात्मकाः सञ्चरणमार्गा
यस्य तत् तादृशम् । किञ्च प्रासादं, गूढभित्तिसोपानं गूढानि अन्याविदितानि
भित्तिसोपानानि भित्त्यन्तरगतानि आरोहणानि यस्य तं तथाभूतम्, अथवा
सुषिरस्तम्भप्रवेशापसारं वा अन्तः सुषिरवता स्तम्भेन स्तम्भमार्गेण प्रवेशः

शापसारं वा । वासगृहं यन्त्रबद्धतलावपातं कारयेद् आपत्प्रतीकारार्थम् । आपदि वा कारयेत् । अतोऽन्यथा वा विकल्पयेत् सहाध्यायिभ्याम् ।

मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न दहति, न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलति, वैद्युतेन भस्मना मृत्संयुक्तेन करकवारिणा-
वलिप्तं च ।

जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकाभिरक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य प्र-
तानेन वा गुप्तं सर्पा विषाणि वा न प्रसहन्ते । मार्जारमयूरनकुलपृषतो-

अपसारो निर्गमश्च यस्मिंस्तं तथाभूतं वा कारयेत् । प्रकारान्तरमाह—वास-
गृहमिति । वासगृहं, यन्त्रबद्धतलावपातं यन्त्रबद्धं तलावपातं च यन्त्रेणोपरि-
भूमौ धारितं यन्त्रसंसने सत्यधोदेशनिपातुकं च कारयेत् । किमर्थम्, आप-
त्प्रतीकारार्थं शत्रुभयप्रतिक्रियार्थम् अधःस्थितशत्रुमारणार्थमित्यर्थः । आपदि
वा कारयेत् पूर्वमतादृशमप्यापत्समये वा तादृशं कारयेत् । उक्तं वासगृहका-
पट्यप्रकारं शत्रुरपि तुल्यशास्त्रवेत्ता विज्ञाय चेष्टेतेति यदि शङ्का स्यात्, तदा
प्रकारान्तरेण स्वबुद्धिप्रतिभातेन वासगृहं विकल्पयेदित्याह — अतोऽन्यथा
वेत्यादि ।

निर्मितस्य निशान्तस्याग्निभयपरिहारोपायमाह—मानुषेणेति । मानु-
षेणाग्निना शत्रुनिहतस्य वा शूलारोपणमारितस्य वा मनुष्यस्यास्थि कल्माष-
वेणुना मथनादुत्थितेनाग्निना, त्रिः अपसव्यं परिगतं त्रीन् वारान् वामावर्तेन
परीतं, पारंगमनस्य अथर्वोक्तमन्त्रोच्चारणपूर्वकत्वं तु साम्प्रदायिकमर्थगम्यम् ।
अन्तःपुरम् अन्योऽग्निर्न दहति । अत्र अन्तःपुरे, अन्योऽग्निर्न च ज्वलति ।
मृत्संयुक्तेन वल्मीकमृत्तिकासंमिश्रेण, वैद्युतेन भस्मना विद्युदुद्धूताग्निदग्धम-
भवेन भासितेन, करकवारिणा वर्षोपलजलयुक्तेन सता, अवलिप्तं च कृतलेपन-
मन्तःपुरं च, अन्योऽग्निर्न दहति, न चात्र ज्वलति ।

विषप्रतीकारमाह—जीवन्तीति । जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकाभिः
जीवन्ती गुडूची श्वेता शङ्खिनी मुष्कको लोघ्रभेदः पुष्पवन्दाका करवीरोपरि-
जाता वृक्षरुहा ताभिः अर्थात् तासां मूलैः पत्रैश्च गुम्फिताभिर्मालाभिः गृह-
निवेशिताभिः, अक्षीवे शिग्रौ जातस्य अश्वत्थस्य पिप्पिलस्य, प्रतानेन च तत्पत्र-
निर्मितेन मालयेन च गृहनिवेशितेन, गुप्तं गृहं सर्पाः, विषाणि दारदादीनि स्था-
वरविषाणि वा, न प्रसहन्ते न बाधन्ते । मार्जारमयूरनकुलपृषतोत्सर्गः सर्पान्

त्सर्गः सर्पान् भक्षयति । शुक्रः शारिका भृङ्गराजो वा सर्पविषशङ्कायां क्रोशति । क्रौञ्चो विषाभ्याशे माद्यति, ग्लायति जीवञ्जीवकः, म्रियते मत्तकोकिलः, चकोरस्याक्षिणी विरज्येते । इत्येवम् अग्निविषसर्पेभ्यः प्रतिकुर्वीत ।

पृष्ठतः कक्ष्याविभागे स्त्रीनिवेशो गर्भव्याधिवैद्यप्रत्याख्यातसंस्था वृक्षोदकस्थानं च । बहिः कन्याकुमारपुरम् । पुरस्तादलङ्कारभूमिः मन्त्रभूमिरुपस्थानं कुमारार्ध्यक्षस्थानं च । कक्ष्यान्तरेष्वन्तर्वेशिकसैन्यं तिष्ठेत् ।

भक्षयति बिडालकेकिबभ्रुमृगाः गृहे निर्यन्त्रणविसृष्टाः सर्पान् नाशयन्ति । शुक्रः, शारिका पक्षिभेदः, भृङ्गराजो वा धूम्याटोऽलिभेदो वा, सर्पविषशङ्कायां क्रोशति क्रन्दति । विषाभ्याशे विषसान्निध्ये, क्रौञ्चः पक्षिविशेषः, माद्यति विह्वलति । जीवञ्जीवकः पक्षिभेदः ग्लायति क्षीणहर्षो भवति । मत्तकोकिलः म्रियते । चकोरस्य चन्द्रिकाप्रियस्य पक्षिणः, अक्षिणी विरज्येते विरागं प्राप्नुतः स्ववर्णं त्यजत इत्यर्थः । इत्येवम् उक्तप्रकारं वस्तुतत्त्वं विदित्वा, अग्निविषसर्पेभ्यः, प्रतिकुर्वीत रक्षां विदधीत ।

पृष्ठत इति । पृष्ठतः कक्ष्याविभागे राजावसथस्य पश्चाद्भागे पृथङ्निर्मितायां कक्ष्यायां, स्त्रीनिवेशः देवीवासस्थानं भवति । तस्य पृष्ठतः कक्ष्याविभागे, गर्भव्याधिवैद्यप्रत्याख्यातसंस्थाः गर्भसंस्था देवीनां गर्भावस्थायां वासार्था तस्याः पृष्ठतो व्याध्यवस्थायां वासार्था व्याधिसंस्था तस्याः पृष्ठतः अचिकित्सनीयरोगा इति वैद्येन परित्यक्तानां देवीनां वासार्था वैद्यप्रत्याख्यातसंस्था चेत्येतास्तिष्ठः संस्थाः । तासां पृष्ठतः वृक्षोदकस्थानं च उद्यानतटाकादिकं च भवति । बहिः उक्तेभ्यो बहिर्देशे, कन्याकुमारपुरं कन्यानिवेशः अप्राप्तयौवनराजपुत्रनिवेशश्च भवति । इत्थं पृष्ठसन्निवेशः उक्तः । पुरस्तात्सन्निवेशमाह — पुरस्तादिति । पुरस्ताद् वासभवनस्यासन्ने कक्ष्याविभागे, अलङ्कारभूमिः दृष्टिविलोभनविचित्रमण्डनयुक्तः प्रासादः, ततो मन्त्रभूमिः मन्त्रसभा, तत उपस्थानम् आस्थानमण्डपः, ततः कुमारार्ध्यक्षस्थानं कुमारस्थानं यूनां राजपुत्राणां स्थानम् अध्यक्षस्थानं सन्निधातृसमाहर्तृप्रभृतीनां कार्याध्यक्षाणां स्वकर्मानुष्ठानस्थानं च, भवति । कक्ष्यान्तरेषु कक्ष्याणां मध्येषु अन्तर्वेशिकसैन्यम् अन्तःपुराधिकृतानां कञ्चुकिप्रभृतीनां गणः, तिष्ठेत् ।

अन्तर्गृहगतः स्थविरस्त्रीपरिशुद्धां देवीं पश्येत् । न काञ्चिदभि-
गच्छेत् । देवीगृहे लीनो हि भ्राता भद्रसेनं जघान, मातुः शय्यान्तर्ग-
तश्च पुत्रः कारुशम् । लाजान् मधुनेति विषेण पर्यस्य देवी काशिराजं,
विषदिग्धेन नूपुरेण वैरन्त्यं, मेखलामणिना सौवीरं, जालूथमादर्शेन,
वेण्यां गूढं शस्त्रं कृत्वा देवी विडूरथं जघान । तस्मादेतान्यास्पदानि
परिहरेत् ।

मुण्डजटिलकुहकप्रतिसंसर्गं बाह्याभिश्च दासीभिः प्रतिषेधयेत् ।
नचैनाः कुल्याः पश्येयुरन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाभ्यः । रूपाजीवाः

अन्तर्गृहेत्यादि । अन्तर्गृहगतः स्ववासगृहस्थितः, नतु देवीगृहगतः,
स्थविरस्त्रीपरिशुद्धाम् आसवृद्धपरिचारिकया परिशोधितां, देवीं पश्येत् ।
काञ्चिद् नाभिगच्छेत् कामपि देवीमुद्दिश्य स्वयं तद्गृहं न गच्छेत् । देवी-
गृहाभिगमने दोषं निदर्शयति—देवीगृह इत्यादि । भ्राता कलिङ्गेश्वरस्य भद्र-
सेनस्य राज्ञः सोदर्यः वीरसेननामा । स हि तद्भार्यया कृतसंजल्पस्तद्गृहैक-
देशनिलीनो राज्यं च जिहीर्षुर्भद्रसेनं जघानेति इतिहासः । कारुशं कर्कश-
देशाधिपतिम् । वृद्धस्त्रीजनापरिशोधितदेवीदर्शने दोषं निदर्शयति—लाजा-
निति । देवी, मधुनेति मधुना माक्षिकेण मिश्रिताः इति वदन्ती, लाजान्
विषेण पर्यस्य मिश्रयित्वा भोजयित्वा च, काशिराजं युद्धविजितदेवीबन्धूपरो-
धापराधिनं, जघान । वैरन्त्यं तन्नामकं वनवासिदेशेश्वरं, देवी सपत्नीमिथ्या-
भिशंसनमन्युवशंवदा, विषदिग्धेन स्पर्शवेधिगरलोपलिप्तेन, नूपुरेण जघान
क्रीडाभिघातमिषेण मारितवतीत्यर्थः । सौवीरं तद्देशपतिः परन्तपारुष्यं
मेखलामणिना काञ्चीरत्नेन विषदिग्धेन, देवी अतिवाक्पारुष्यतापिता,
जघान । जालूथं राजानम् अयोध्याधिपतिं, देवी पतिदारान्तरासक्तिमन्यूपतप्ता,
आदर्शेन मुकुरेण विषदिग्धेन, जघान आदर्शस्पर्शेन मुखे विसर्पमुत्पाद्य
व्यापादयामास । देवी शस्त्रं वेण्यां गूढं कृत्वा विडूरथं राजानं जघान ।
तस्माद् एतानि आस्पदानि व्यापत्तिनिमित्तानि, परिहरेत् ।

मुण्डेत्यादि । मुण्डजटिलकुहकैः मुण्डैः बौद्धाभिक्षुक्षपणकादिभिः जटिलैः
शैवपाशुपतादिभिः कुहकैः मायाप्रयोक्तृभिश्च प्रतिसंसर्गं पारिचयम् अर्थाद्
देवीनां, प्रतिषेधयेद् वारयेत् । बाह्याभिः दासीभिश्च प्रतिषेधयेद् अर्थात् प्रतिसं-
सर्गम् । नचेति । कुल्याः देवीबान्धवाः, एनाः देवीः, गर्भव्याधिसंस्थाभ्योऽन्यत्र

स्नानप्रघर्षशुद्धशरीराः परिवर्तितवस्त्रालङ्काराः पश्येयुः । आशीतिकाः
पुरुषाः पञ्चाशत्काः स्त्रियो वा मातापितृव्यञ्जनाः स्थविरवर्षवराभ्या-
गारिकाश्चावरोधानां शौचाशौचं विद्युः स्थापयेयुश्च स्वामिहिते ।

स्वभूमौ च वसेत् सर्वः परभूमौ न सञ्चरेत् ।

नच बाह्येन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत् ॥

सर्वं चावेक्षितं द्रव्यं निबद्धागमनिर्गमम् ।

निर्गच्छेदधिगच्छेद् वा मुद्रासङ्क्रान्तभूमिकम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

विंशोऽध्यायः निशान्तप्रणिधिः ॥

प्रसवव्याध्यनुमरणकालेभ्योऽन्यस्मिन् काले, न पश्येयुः । रूपेत्यादि । रूपार्जीवाः
वेश्याः । स्नानप्रघर्षशुद्धशरीराः स्नानेन कायमलघर्षणेन च शुद्धदेहाः । पश्येयुः,
राजानं परिचर्यार्थम् । देवीनां शौचाशौचगवेषणपूर्वं पथि स्थापनं बन्धुकर-
णीयं के कुर्युस्तत्राह — आशीतिका इति । मातापितृव्यञ्जनाः मातापितृ-
सधर्माणः, आशीतिका अशीतिवयस्काः, पुरुषाः, पञ्चाशत्काः पञ्चाश-
द्वयस्काः, स्त्रियो वा, स्थविरवर्षवराभ्यागारिकाश्च वृद्धाः षण्डाश्च येऽभ्यागा-
रिकाः कुटुम्बचिन्तकास्ते च, अवरोधानाम् अन्तःपुरस्त्रीणां शौचाशौचं विद्युः
स्वामिहिते स्थापयेयुश्च, अर्थादवरोधान् ।

स्वभूमाविति । सर्वः देवीजनोऽन्तर्वाशिकजनश्च, स्वभूमौ आत्मनः
क्लृप्ते स्थाने, वसेत्, परभूमौ न सञ्चरेत् । आभ्यन्तरः कश्चिद् जनः बाह्येन
जनेन संसर्गं नच व्रजेद् गच्छेत् ॥

सर्वमिति । निबद्धागमनिर्गमम् अमुकस्थानादागतममुकस्थानं गमि-
ष्यतीति पुस्तकार्पितागमनिर्गमं, मुद्रासंक्रान्तभूमिकं मुद्राभिरागमनिर्गमस्था-
नसम्बन्धिनीभिः संक्रान्ता अङ्किता भूमिः आधारभाण्डं यस्य तत् तथाभूतं,
सर्वं द्रव्यं धनम्, अवेक्षितं स्वयं साक्षाद् दृष्टं सत्, निर्गच्छेद् अधिगच्छेद्वा
निर्गमयेत् स्वीकुर्याद्वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे

विंशोऽध्यायः निशान्तप्रणिधिः ॥

१८. प्रक. आत्मरक्षितकम् ।

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परिगृह्येत, द्वितीयस्यां कक्ष्यायां कञ्चुकोष्णीषिभिर्वर्षवराभ्यागारिकैः, तृतीयस्यां कुब्जवामनकिरातैः, चतुर्थ्यां मन्त्रिभिः सम्बन्धिभिर्दौवारिकैश्च प्रासपाणिभिः ।

पितृपैतामहं महासम्बन्धानुबन्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं जनमासन्नं कुर्वीत, नान्यतोदेशीयमकृतार्थमानं स्वदेशीयं वाप्यपकृत्योपगृहीतम् । अन्तर्वेशिकसैन्यं राजानमन्तःपुरं च रक्षेत् ।

गुप्ते देशे माहानसिकः सर्वमास्वादबाहुल्येन कर्म कारयेत् । तद् राजा तथैव प्रतिभुञ्जीत पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा ।

आत्मरक्षितकमिति सूत्रम् । आत्मनो रक्षणमुच्यत इत्यर्थः । राज्ञः पुत्रदारेभ्यो रक्षणमुक्तं, तदन्येभ्य इदानीमभिधीयते ।

शयनादित्यादि । धन्विभिः धनुष्पाणिभिः । परिगृह्येत परिवार्येत । कञ्चुकोष्णीषिभिः बारवाणशिरस्त्राणधारिभिः । वर्षवराभ्यागारिकैः षण्डैः राजगृहकार्याचिन्तकैश्च । कुब्जवामनकिरातैः गडुलैः सर्वैर्म्लेच्छजातिविशेषैश्च । प्रासपाणिभिः कुन्तहस्तैः ।

अङ्गरक्षकमाह — पित्रित्यादि । पितृपैतामहं वंशपारम्पर्यप्राप्तम् । महासम्बन्धानुबन्धं महान् प्रशस्तः सम्बन्धोऽन्वयः येषां ते महासम्बन्धाः महाकुलाः तैरनुबन्धः सम्बन्धानुवृत्तिर्यस्य तम् । शिक्षितं कृतविद्यम् । कृतकर्माणं कृतं दृष्टं कर्म अनुरक्तपुरुषोचितं यस्य तम् । आसन्नं कुर्वीत निरुत्पत्तिं कुर्वीत स्वदेहरक्षार्थम् । वैदेशिकमकृतधनहिरण्यादिदानसत्कारं सन्तं, स्वदेशीयमपि वा पूर्वमपकृत्य पश्चात् स्वीकृतं जनम् आसन्नं न कुर्यादित्याह — नान्यतोदेशीयमित्यादि । अन्तरिति । अन्तर्वेशिकसैन्यं कञ्चुकिनिर्मुण्डकादिगणः, राजानम् अन्तःपुरं च रक्षेत् ।

अभ्यवहाररक्षार्थमाह — गुप्ते इति । माहानसिकः पाकशालानियुक्तः, गुप्ते अन्यादृश्ये देशे, सर्वं कर्म सर्वप्रकारं पाककर्म, आस्वादबाहुल्येन कारयेत् बहुलमास्वाद्य साधयेत्, अथवा आस्वादः स्वादुता तदतिशययुक्तं कारयेत् । राजा, तत् साधितमन्नादिकं, तथैव तेनैव रूपेण युक्तं न तु यातयाम्पतया वैरूप्यमापन्नं, प्रतिभुञ्जीत । किं कृत्वा, पूर्वं स्वयमभ्यवहरणात्

अग्नेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य, वयसां विपत्तिश्च । अन्नस्योष्मा मयूरग्रीवाभः शैत्यमाशु क्लिष्टस्येव वैवर्ण्यं सोदकत्वमक्लिन्नत्वं च । व्यञ्जनानामाशुशुष्कत्वं च काथः श्यामफेनपटलविच्छिन्नभावो गन्धस्पर्शरसवधश्च । द्रवेषु हीनातिरिक्तच्छायादर्शनं फेनपटलसीमन्तोर्ध्वराजीदर्शनं च । रसस्य मध्ये नीला राजी, पयसस्ताम्रा, मद्यतोययोः काली, दध्नः श्यामा, मधुनः श्वेता । द्रव्याणामार्द्राणाम्

प्राक्, अग्नये बलिं कृत्वा वैश्वदेवं कृत्वा, वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा पक्षिभ्यश्च बलिं दत्त्वा । तदुभयं विहितानुष्ठानार्थं विषप्रतीकारार्थं च बोद्धव्यम् ।

विषयुक्तचिह्नान्याह—अग्नेरिति । विषयुक्तस्य विषदूषितानसंपृक्तस्य, अग्नेः, ज्वालाधूमनीलता ज्वालाधूमयोर्नीलत्वं, शब्दस्फोटनं च चटचटाशब्दश्च भवति । विषयुक्तानां वयसां विषसंस्पृष्टान्नभक्षिणां पक्षिणां, विपत्तिश्च मरणं च भवति । अन्नस्येति । अन्नस्य विषमिश्रस्य, ऊष्मा वाष्पः, मयूरग्रीवाभः मयूरकण्ठवद् मेचकः, आशु शैत्यं सद्यः शीतत्वं, क्लिष्टस्येव वैवर्ण्यं करसंपिष्टस्येव वर्णवैरूप्यं, सोदकत्वं सिक्थैकीभावः अवैशद्यं वा, अक्लिन्नत्वं च असम्यक्पाकत्वं च भवति । व्यञ्जनानामिति । व्यञ्जनानां सूपादीनाम्, आशुशुष्कत्वं शीघ्रशोषः, काथः अग्नियोगे तक्रादेरिवोत्क्रथनं, श्यामफेनपटलविच्छिन्नभावः श्यामस्य जायमानस्य फेनमण्डलस्य विच्छिन्नत्वं व्यञ्जनाद् विभक्ततया स्थितिः, गन्धस्पर्शरसवधश्च गन्धस्पर्शरसानां नाशश्च, भवति । द्रवेष्विति । द्रवेषु यूषादिषु विषयुक्तेषु, हीनातिरिक्तच्छायादर्शनं हीनाया अतिरिक्ताया वा स्वीयच्छायाया दर्शनं, फेनपटलसीमन्तोर्ध्वराजीदर्शनं फेनपटलस्य दर्शनं सीमन्तदर्शनं विभागदर्शनम्—अर्थात् फेनपटलस्य यूषादिभ्यो विभक्ततयावस्थानदर्शनम्—ऊर्ध्वराजीदर्शनम् उपरिरेखादर्शनं च, भवति । रसस्येति । रसस्य सर्पिस्तैलेक्षुरसादेः विषयुक्तस्य, मध्ये नीला राजी, पयसः क्षीरस्य मध्ये ताम्रा राजिः, मद्यतोययोः सुराजलयोः मध्ये काली राजिः, दध्नः श्यामा वैदूर्यवर्णा राजिः, मधुनः माक्षिकस्य श्वेता राजिः, भवति । द्रव्याणामिति । आर्द्राणां द्रव्याणाम् आम्रदाडिमफलादीनां विषयुक्तानाम्, आशुप्रम्लानत्वम्, उत्पक्वभावः अतिपक्वस्येव पूतीभावः, काथनीलश्यावता च काथे निष्पाके नीलत्वं काष्ण्यं श्यावत्वं कापिश्यं च भवति । शुष्काणां द्रव्याणाम्

आशुप्रम्लानत्वमुत्पन्नभावः काथनीलश्यावता च । शुष्काणामाशु-
शातनं वैवर्ण्यं च । कठिनानां मृदुत्वं मृदूनां कठिनत्वं च । तदभ्याशे
क्षुद्रसत्त्ववधश्च । आस्तरणप्रावरणानां श्याममण्डलता तन्तुरोमपक्ष्म-
शातनं च । लोहमणिमयानां पङ्कमलोपदेहता स्नेहरागगौरवप्रभाववर्ण-
स्पर्शवधश्च । इति विषयुक्तलिङ्गानि ।

विषप्रदस्य तु शुष्कश्याववक्रता वाक्सङ्गः स्वेदो विजृम्भणं
चातिमात्रं वेपथुः प्रस्खलनं वाक्यविप्रेक्षणमावेशः कर्मणि स्वभूमौ
चानवस्थानमिति ।

तस्मादस्य जाङ्गलीविदो भिषजश्चासन्नाः स्युः ।

आशुशातनं चूर्णीभावः, वैवर्ण्यं च भवति । कठिनानां द्रव्याणां विषयुक्तानां
मृदुत्वं, मृदूनां कठिनत्वं च भवति । तदभ्याश इति । तदभ्याशे क्षुद्रसत्त्व-
वधश्च विषयुक्तद्रव्यसमीपे चरतां क्षुद्रजन्तूनां पिपीलिकादीनां मरणं च
भवति । आस्तरणेत्यादि । आस्तरणप्रावरणानाम् आसनशयनकम्बलानां
नीशाराणां च कार्पासतन्त्राविकादिमयानां विषस्पृष्टानां, श्याममण्डलता
विवर्णमण्डलयुक्तता, तन्तुरोमपक्ष्मशातनं च तन्तूनां रोम्णां च यानि पक्ष्माणि
सूक्ष्मांशाः तेषां शातनं भ्रंशनं च, भवति । लोहेत्यादि । लोहमणिमयानां लोहः
सुवर्णादिः मणिः स्फटिकादिः तन्मयानां वस्तूनां विषयुक्तानां, पङ्कमलोपदेहता
पङ्कमलेनोपदेहो लेपनं यस्मिंस्तत्ता, स्नेहरागगौरवप्रभाववर्णस्पर्शवधश्च स्नेहः
स्निग्धत्वं रागः त्विट् गौरवं गुरुत्वं प्रभावः स्वकार्यसाधनशक्तिः वर्णः शुक्लादिः
स्पर्शः श्लक्ष्णखरादिस्पर्शगुणः एतेषां नाशश्च भवति । इति विषयुक्तलि-
ङ्गानि विषयुक्तवस्तुलक्षणानि, विज्ञेयानीति शेषः ।

विषप्रदस्य निग्रहाय लिङ्गान्याह — विषेत्यादि । शुष्कश्याववक्रता
शुष्ककपिशमुखत्वम् । वाक्सङ्गः वाचि प्रतिबन्धः । प्रस्खलनम् अविषमेऽपि
देशे । वाक्यविप्रेक्षणं वाक्ये येनकेनाप्युच्यमानेऽवधानदानम् । आवेशः
परवशता । कर्मणि अनवस्थानं स्वव्यापारेऽनवस्थितिः आरब्धं कर्मानिर्वर्त्यै-
वान्यत्र प्रवृत्तिः । स्वभूमौ अनवस्थानं च प्रथमादिकक्ष्यानियुक्तस्य तां विहाय
द्वितीयादिकक्ष्यागमनं च ।

तस्मादित्यादि । अस्य राज्ञः । जाङ्गलीविदः विषविद्याभिज्ञाः । भिष-
जश्च विषेतरचिकित्सकाश्च ।

भिषग् भैषज्यागारादास्वादविशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपेष-
काभ्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत् । पानं पानीयं चौषधेन
व्याख्यातम् ।

कल्पकप्रसाधकाः स्नातशुद्धवस्त्रहस्ताः समुद्रमुपकरणमन्तर्वशि-
कहस्तादादाय परिचरेयुः ।

स्नापकसंवाहकास्तरकरजकमालाकारकर्म दास्यः कुर्युः, ताभि-
रधिष्ठिता वा शिल्पिनः । आत्मचक्षुषि निवेश्य वस्त्रमालयं दद्युः, स्ना-
नानुलेपनप्रघर्षचूर्णवासस्नानीयानि च स्ववक्षोबाहुषु च । एतेन पर-
स्मादागतकं च व्याख्यातम् ।

भिषगिति । भिषग्, भैषज्यागाराद् औषधशालायाः, आस्वादविशुद्धं
स्वयमास्वादेन निर्दोषतयावगतम्, औषधं गृहीत्वा, पाचकपेषकाभ्याम् औष-
धपक्वपेषकाभ्याम्, आत्मना च, प्रतिस्वाद्य राजसमक्षं स्वादयित्वा, राज्ञे प्रय-
च्छेद् दद्यात् । पानमिति । पानं मद्यं, पानीयं च जलं च, औषधेन व्या-
ख्यातम् औषधदानोक्तविधिना शोधयित्वा दातव्यमित्युक्तप्रायमित्यर्थः ।

कल्पकेत्यादि । कल्पकप्रसाधकाः कल्पका नापिताः श्मश्रुशिल्पिनः
प्रसाधका अलङ्कारार्थश्च, स्नातशुद्धवस्त्रहस्ताः सन्तः स्नाताः शुद्धवस्त्राः शुद्ध-
हस्ताश्च सन्तः, समुद्रं मुद्राङ्कितम् उपकरणं क्षुरवस्त्राभरणमञ्जूषादिकम्,
अन्तर्वशिकहस्ताद् आदाय तदुपनेतृकञ्चुकिहस्ताद् गृहीत्वा, परिचरेयुः,
राजानम् ।

स्नापकेत्यादि । तत्र संवाहकः अङ्गमर्दकः । आस्तरकः आसनशयन-
कल्पकः । शेषाः प्रसिद्धाः । स्नापकादिकर्म दास्यः सुपरीक्षिताः कुर्युः । ताभिः
दासीभिः, अधिष्ठिता अध्यक्षिताः, शिल्पिनो वा स्नापकादिशिल्पिनो वा, कुर्युः ।
आत्मेत्यादि । वस्त्रमालयम् आत्मचक्षुषि, निवेश्य विषयोगशुद्धिबोधनार्थं निधाय,
दद्युः राज्ञे । स्नानानुलेपनप्रघर्षचूर्णवासस्नानीयानि च स्नानं गन्धामलकादि
अनुलेपनं चन्दनादि प्रघर्षः पञ्चकषायादि चूर्णवासः पटवासकादि स्नानीयं
स्नाने शिरसि देयं चूर्णम् एतानि च, स्ववक्षोबाहुषु स्ववक्षःसहितेषु भुजेषु,
चाद् उक्ते च, निवेश्य दद्युः । एतेनेति । परस्मादागतकं च परदेशात् प्राप्तं
भोग्यवस्तु च, एतेन उक्तेन वस्त्रादिदानविधिना, व्याख्यातं प्रतिपादितदान-
विधानं, बोद्धव्यमिति शेषः ।

कुशीलवाः शस्त्राग्निरसवर्जं नर्मयेयुः । आतोद्यानि चैषामन्त-
स्तिष्ठेयुः, अश्वरथद्विपालङ्काराश्च ।

मौलपुरुषाधिष्ठितं यानवाहनमारोहेत्, नावं चासनाविकाधिष्ठी-
ताम् । अन्यनौप्रतिबद्धां वातवेगवशां च नोपेयात् । उदकान्ते सैन्यमा-
सीत् । मत्स्यग्राहविशुद्धमवगाहेत् । व्यालग्राहपरिशुद्धमुद्यानं गच्छेत् ।

लुब्धकैः श्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपराबाधभयं चललक्षपरि-
चयार्थं मृगारण्यं गच्छेत् ।

आप्तशस्त्रग्राहाधिष्ठितः सिद्धतापसं पश्येद्, मन्त्रिपरिषदा साम-
न्तदूतम् । सन्नद्धोऽश्वं हस्तिनं रथं वारूढः सन्नद्धमनीकं गच्छेत् ।

कुशीलवा इति । कुशीलवाः लङ्घनप्लवनादिनर्मवृत्तयो मनुष्यजाति-
भेदाः, शस्त्राग्निरसवर्जम् आयुधवहिविषाणि प्रेक्षणीयाङ्गानि वर्जयित्वा तदन्यै-
रुपकरणैरित्यर्थः, नर्मयेयुः क्रीडां दर्शयेयुः, राजान्तिके । एषां कुशीलवानाम्,
आतोद्यानि च वाद्यानि च, अन्तः राजभवनाभ्यन्तरे, तिष्ठेयुः, विषशङ्का-
परिहारार्थं, नर्मप्रदर्शनावसरे परं तैर्गृह्यैरन्नित्यभिप्रायः । अश्वरथद्विपालङ्काराश्च
अश्वादीनां त्रयाणाम् अलङ्काराश्च, अन्तस्तिष्ठेयुरिति सम्बध्यते ।

मौलेत्यादि । मौलपुरुषाधिष्ठितम् आप्तप्रधानपुरुषकृताध्यक्ष्यं, यानवाहनं
शिबिकादिकमश्वदिकं च, आरोहेत् । नावं च, आसनाविकाधिष्ठितां विश्वस्ततार-
काध्यक्षितां सतीम्, आरोहेत् । अन्यनौप्रतिबद्धाम् अन्यया नावा सहैव नेतव्या
यथा स्यात् तथान्यस्यां नावि सूत्रबद्धां, नावं, वातवेगवशां वातायत्तगमनां
नावं च, नोपेयात् नारोहेत् । नावा गच्छतश्च रक्षार्थमुभयतीरयोः सैन्यं
तिष्ठेदित्याह — उदकान्त इति । मत्स्येत्यादि । मत्स्यग्राहविशुद्धं मत्स्य-
ग्राहाः कैवर्ताः तैर्विशुद्धं परिशोधितम्, अर्थान्निश्चिततिमिनकादिर्हिंस्रजन्तवसा-
न्निध्यं, जलम्, अवगाहेत् स्नानार्थम् । व्यालेत्यादि । व्यालग्राहपरिशुद्धं
व्यालग्राहाः सर्पग्राहिणः तैः परिशोधितम्, उद्यानं गच्छेत् ।

लुब्धकैरिति । लुब्धकैः व्याधैः, श्वगणिभिः श्वगणजीविभिश्च, अपा-
स्तस्तेनव्यालपराबाधभयं निरस्तचोरव्याघ्राद्युपद्रवभयं, मृगारण्यं, चललक्ष-
परिचयार्थं हरिणादिषु चललक्ष्येषु वेधाभ्यासार्थं, गच्छेत् ।

अपूर्वं सिद्धतापसं दिदृक्षुमागतम् आप्तशस्त्रिगुप्त एव सन् पश्येत्
शत्रुप्रणिहितत्वभयादित्यभिप्रेत्याह — आप्तेत्यादि । मन्त्रीत्यादि । मन्त्रिपरि-
षदा, अधिष्ठित इत्यर्थं, सामन्तदूतं पश्येत् । सन्नद्ध इति । सन्नद्धः शिरस्त्रा-

निर्याणेऽभियाने च राजमार्गमुभयतः कृतारक्षं दण्डिभिरपास्त-
शस्त्रहस्तप्रव्रजितव्यङ्गं गच्छेत् । न पुरुषसम्बाधमवगाहेत । यात्रासमा-
जोत्सवप्रवहणानि च दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत् ।

यथा च योगपुरुषैरन्यान् राजाधितिष्ठति ।

तथायमन्यबाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे एकविंशोऽध्यायः

आत्मरक्षितकम् । एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य विनयाधिकारिकं

प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

णाद्यामोचनसुभगयुद्धोचितवेषः, अश्वं हस्तिनं रथं वा आरूढः सन्, सन्नद्धम्
अनीकं युद्धसज्जं सैन्यं, गच्छेत् ।

निर्याण इति । निर्याणे देशान्तरं प्रति गमने, अभियाने प्रवेशे च, राज-
मार्गम् उभयतः राजमार्गस्योभयपार्श्वयोः, दण्डिभिः वेत्रिभिः, कृतारक्षं कृतरक्षा-
विधानं यथा भवति तथा, अपास्तशस्त्रहस्तप्रव्रजितव्यङ्गं शस्त्रहस्ताः प्रव्रजिताः
सन्न्यासिनः व्यङ्गाः अङ्गविहीनाश्च अपास्ताः राजदृष्टिगोचरादुत्सारिताः यस्मिन्
कर्मणि तद् यथा भवति तथा, गच्छेत् । न पुरुषेत्यादि । पुरुषसम्बाधं जनसङ्कुलं
प्रदेशं, नावगाहेत न प्रविशेत् । यात्रेत्यादि । यात्रासमाजोत्सवप्रवहणानि च
यात्रा देवतानां, समाजो जनसमुदायः, उत्सवः इन्द्रवसन्तोत्सवादिः, प्रवहणम्
उद्यानभोजनादि एतानि, दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेद् दशवर्गिकेण दशभट-
नायकेन अधिष्ठितानि कृत्वा गच्छेद् न त्वेकाकी परिमितपरिवारो वेत्यर्थः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह—यथा चेति । यथा, अयं राजा विजिगीषुः,
योगपुरुषैः कापटिकैः गूढपुरुषैः, अन्यान् नृपतीन्, अधितिष्ठति बाधत इत्यर्थः,
तथा, अन्यबाधेभ्यः तत्प्रकारेभ्यः अन्यनृपोत्पादितेभ्यः योगपुरुषोपद्रवेभ्यः,
आत्मानम्, आत्मवान् प्रयत्नवान् सन् रक्षेत् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य कौटल्यमुनिजन्मनः ।

आद्याधिकरणं पूर्तिं गाणपत्यामुपागमत् ॥

इति श्रीवशिष्ठमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहाराभिजनस्य
श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूतोर्महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिणः

कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
एकविंशोऽध्यायः आत्मरक्षितकम् । विनयाधिकारिकं

प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

अध्यक्षप्रचारः — द्वितीयमधिकरणम् ।

१९. प्रक. जनपदनिवेशः ।

भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्द-
वमनेन वा निवेशयेत् ।

शूद्रकर्षकप्रायं कुलशतावरं पञ्चशतकुलपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोश-
सीमानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् । नदीशैलवनगृष्टिदरीसेतुबन्धशाल्म-
लीशमीक्षीरवृक्षानन्तेषु सीमां स्थापयेत् ।

अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानीयं, चतुश्शतग्राम्या द्रोणमुखं,

अथाध्यक्षप्रचाराख्यं द्वितीयमधिकरणमारभ्यते । यथोक्तगुणसम्पन्नो
राजा सर्वाणि कार्याणि तत्तदध्यक्षद्वारेणैवाध्यक्षयितुं प्रभवतीत्यतोऽध्यक्षांस्त-
द्व्यापारांश्च प्राधान्येनाभिधातुमिदमधिकरणम् । तत्रेदं प्रथमं सूत्रं — जनपद-
निवेश इति । जनश्चतुर्वर्णाश्रमजातिलक्षणः, पदं तस्य स्थानं स्थानीय-द्रोणमुख-
कार्वाटिक-संग्रह-ग्रामादिकं, तस्य निवेशः रचनात्राभिधीयत इति सूत्रार्थः । 'स्वा-
म्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतिरि'त्युक्तं, तत्र स्वाम्यमात्यप्रकृती
प्रतिपादिते, जनपदप्रकृतिरिदानीमभिधीयते ।

भूतेत्यादि । भूतपूर्वं पूर्वं स्थितम्, अभूतपूर्वम् अभिनवं वा, जनपदं,
परदेशापवाहनेन परदेशाज्जनानयनेन, स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा अभिष्य-
न्दोऽतिवृद्धिः वमनमाहरणं स्वदेशे जनानामतिवर्धनादाधारापर्याप्तिदोषादन्य-
त्राहरणेन वा, निवेशयेद् रचयेत् ।

शूद्रेत्यादि । ग्रामं, शूद्रकर्षकप्रायं शूद्रकृषीवलबहुलं, कुलशतावरं गृह-
शतान्यूनं, पञ्चशतकुलपरं पञ्चशतानधिकगृहयुक्तं, क्रोशद्विक्रोशसीमानं क्रोश-
सीमानं द्विक्रोशसीमानं वा एकस्माद् ग्रामाद् ग्रामान्तरस्य क्रोशदूरव्यवधानं
क्रोशद्वयव्यवधानं वा यथा भवेत् तथा क्लृप्तमित्यर्थः, अन्योन्यमारक्षतीत्यन्यो-
न्यारक्षं परस्परसाहाय्यकरणक्षमं, निवेशयेत् । नदीत्यादि । सीम्नाम् अन्तेषु,
नदी, शैलः शिलाकूटः, वनं, गृष्टिर्बदरा नामौषधिर्वृक्षविशेषो वा, दरी श्वभ्रं,
सेतुबन्धः, शाल्मली स्थिरायुराख्यो वृक्षः, शमी सक्तुफला, क्षीरवृक्षः वटा-
दिरित्येतान् स्थापयेत् सीमरक्षार्थम् ।

अष्टशतेत्यादि । अष्टशतग्राम्याः अष्टशतानां ग्रामाणां समूहस्य, मध्ये,
स्थानीयं तदाख्यं तावद्ग्रामजनतायाः क्रयविक्रयादिकर्मणोपजीव्यं रमणीयं

द्विशतग्राम्याः कार्वाटिकं, दशग्रामीसङ्ग्रहेण सङ्ग्रहणं स्थापयेत् ।

अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि जनपदद्वाराण्यन्तपालाधिष्ठितानि स्थापयेत् । तेषामन्तराणि वागुरिकशबरपुलिन्दचण्डालारण्यचरा रक्षेयुः ।

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकराण्यभिरूपदायकानि प्रयच्छेत् । अध्यक्षसङ्ख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकजङ्घाकरिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जम् ।

महाग्रामं, स्थापयेत् निवेशयेत्, चतुश्शतग्राम्याः मध्ये, द्रोणमुखं तदारूयं स्थानीयप्रत्यवरं ग्रामभेदं स्थापयेत्, द्विशतग्राम्या मध्ये, कार्वाटिकं तदारूयं कर्वाटापरपर्यायं द्रोणमुखप्रत्यवरं स्थापयेत्, दशग्रामीसंग्रहेण ग्रामदशकसंग्रहेण, संग्रहणं तदारूयं कर्वाटादधमं महाद्रङ्गापरपर्यायं स्थापयेत् ।

अन्तेष्विति । अन्तेषु जनपदावसानेषु, अन्तपालदुर्गाणि, अन्तपालाधिष्ठितानि अन्तपालैरनुष्ठिताध्यक्ष्याणि, जनपदद्वाराणि जनपदप्रवेशमार्गभूतानि च स्थापयेत् । तेषाम् अन्तराणि अन्तपालदुर्गाणामन्तरालदेशान्, वागुरिकशबरपुलिन्दचण्डालारण्यचराः वागुरिकाः मृगबन्धनजीविनः शबराः शूद्राद् भिल्ल्यां जाताः पुलिन्दाः निष्ठ्यात् किरात्यां जाताः चण्डालाः श्मशानपालाः अरण्यचराः वनचारिणश्च, रक्षेयुः ।

ऋत्विगित्यादि । ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यः याजकाध्यापकपुरोधश्छान्दसेभ्यः, अदण्डकराणि दण्डो नाम द्विःकृषिक्लृप्तौ त्रिःकृष्यनुष्ठानादिनिमित्तः कुल्यादिजलात्युपयोगादिनिमित्तो वा दमः करः कृषिफलषष्ठांशः तदुभयरहितानि, अभिरूपदायकानि अभिरूपेभ्यः अर्हेभ्यः पुत्रादिभ्यो दायः दानं येषां तानि तथाभूतानि वंशपारम्पर्यभोग्यानीत्यर्थः यथेच्छविनियोगयोग्यानीति वा, ब्रह्मदेयानि ब्राह्मणेभ्यो देयानि अर्थात् क्षेत्राणि, प्रयच्छेद् दद्यात् । अध्यक्षेत्यादि । विक्रयाधानवर्जं मूल्यमादाय दानं विक्रयः आधीकरणमाधानं तदुभयाधिकारवर्जं केवलोपभोगायेत्यर्थः, अध्यक्षसङ्ख्यायकादिभ्यः अध्यक्षः सुवर्णाध्यक्षादयः सङ्ख्यायकाः गणकाः तत्प्रभृतिभ्यः, गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकजङ्घाकरिकेभ्यश्च गोपः दशग्रामीपञ्चग्राम्याद्यधिकारी स्थानिको नगरचतुर्भागाधिकारी अनीकस्थः हस्तिशिक्षा-

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्यैकपुरुषिकाणि प्रयच्छेत् । अकृतानि कर्तृभ्यो नादेयात् ।

अकृषतामाच्छिद्यान्येभ्यः प्रयच्छेत् । ग्रामभृतकवैदेहका वा कृषेयुः । अकृषन्तोऽवहीनं दद्युः । धान्यपशुहिरण्यैश्चैनाननुगृहीयात् । तान्यनु सुखेन दद्युः ।

अनुग्रहपरिहारौ चैभ्यः कोशवृद्धिकरौ दद्यात् । कोशोपघातिकौ वर्जयेत् । अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते । निवेशसमकालं यथागतकं वा परिहारं दद्यात् । निवृत्तपरिहारान् पितेवानुगृहीयात् ।

विचक्षणः चिकित्सको वैद्यः अश्वदमकः अश्वशिक्षाभिज्ञः जङ्घाकरिकः जाङ्घिको दूरदेशगतागतजीवी एतेभ्यश्च, क्षेत्रं प्रयच्छेदिति सामर्थ्यलभ्यम् ।

करदेभ्य इति । करदेभ्यः राजभागदायिभ्यः, कृतक्षेत्राणि कृतानि क्षेत्राणि पूर्वसिद्धसौष्ठवान् व्रहेयशालेयादीन् केदारान्, ऐकपुरुषिकाणि एकैकैव ग्रहीतृपुरुषेण भोग्यानि, प्रयच्छेत् । अकृतानि साध्यसौष्ठवानि अर्थात् क्षेत्राणि, कर्तृभ्यो नादेयात् सौष्ठवसाधकेभ्यः करदेभ्यो न गृहीयात्, सर्वविधस्वाम्येन तेष्वेव स्थापयेदित्यर्थः । इह आदेयादित्यात्मनेपदाकरणमार्षम् ।

अकृषतामिति । अकृषतां कृषिमकुर्वतां, क्षेत्राणीति शेषः, आच्छिद्य हत्वा, अन्येभ्यः प्रयच्छेत् । तदभावे ग्रामभृतकवैदेहकाः ग्रामाधिकारिणो वणिजश्च, कृषेयुः । अकृषन्तः अभ्युपेत्य कृषिमकुर्वन्तः, अवहीनं नष्टं, दद्युः । अनुपायाच्चेदकर्षणं तदा कथमित्याह — धान्यपशुहिरण्यैश्च कृष्यनुष्ठानापेक्षितैः, एनान् अभ्युपेतकृषीन् अनुगृहीयात् । अनु पश्चात् कृषिफलप्राप्त्यनन्तरं, तानि, धान्यादीनि सुखेन आत्मवृत्त्यपीडया, दद्युः, कर्षका राज्ञे ।

अनुग्रहेत्यादि । एभ्यः कृषिकर्तृभ्यः, अनुग्रहपरिहारौ च स्वस्थवृद्ध्यर्थं दीयमानं द्रव्यमनुग्रहः दौस्थ्यपरिहारेण स्वास्थ्यसिद्ध्यर्थं दीयमानं द्रव्यं परिहारः तौ, कोशवृद्धिकरौ दद्यात् आत्मकोशवर्धने यथा पर्यवस्येतां तथा दद्यात् । कोशोपघातिकौ कोशक्षयफलौ अनुग्रहपरिहारौ, वर्जयेत् । कुतः, हि यतः अल्पकोशः राजा पौरजानपदानेव, ग्रसते पीडयति, स्वकोशपूरणार्थम् । निवेशेत्यादि । निवेशसमकालं परिहारं निवेशः इदम्प्रथमकुलस्थापनं तत्तुल्यकालं परिहारं तत्काले क्लृप्तो यः स्वास्थ्यसिद्ध्यर्थं उपकारस्तमित्यर्थः, दद्यात् । यथागतकं वा दद्यात् आगतानतिक्रमेण च दद्यात्

आकरकर्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिकपथप्रचारान् वारिस्थलप-
थपण्यपत्तनानि च निवेशयेत् ।

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत् । अन्येषां वा बध्नतां भूमि-
मार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्, पुण्यस्थानारामाणां च । सम्भूयसेतु-
बन्धादपक्रामतः कर्मकरबलीवर्दाः कर्म कुर्युः । व्ययकर्मणि च भागी
स्याद्, न चांशं लभेत ।

नवनवागतकुलेभ्योऽपि दद्यादित्यर्थः । निवृत्तेत्यादि । निवृत्तपरिहारान् प्रत्यर्पि-
तपरिहारद्रव्यान्, पितेव, अनुगृहीयाद् वृद्धचर्थमनुग्रहद्रव्यं दत्त्वोपकुर्यात् ।

आकरेत्यादि । आकरकर्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिकपथप्रचारान् आकर-
कर्मान्तः आकरव्यापारस्थानं द्रव्यवनं दारुचन्दननिर्यासाद्युपकरणप्रसवक्षमं वनं
हस्तिवनं गजवनं व्रजप्रचारः गोध्यक्षवक्ष्यमाणः वणिकपथप्रचारः वणिकपथ-
व्यापारः एतान्, वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च जलपथस्थलपथपण्यक्रयविक्र-
यस्थानानि च, निवेशयेत् कारयेत् । पत्तनशब्दस्य क्रयविक्रयस्थानवाचित्वमा-
श्रित्येतत् व्याख्यातम् । नावेकगम्यपुरवाचित्वाश्रयणे तु पण्यपत्तनं पण्यप्रधानं
नौमात्रगम्यं पुरमिति व्याख्येयम् । पट्टनशब्दपाठे पुनः पण्यपट्टनं पण्यप्रधानं
पट्टनं शकटैरश्वैर्नौभिश्च गम्यं पुरमित्यर्थः, 'पट्टनं शकटैर्गम्यं घोटकैर्नौभिरेव
च' इति यादवाभिधानात् ।

सहोदकमिति । सहोदकं नित्यप्रवृत्तोदकं नद्यादौ, सेतुं वारणं, बन्धयेत्
कुल्यादिद्वारेण कृष्याद्यर्थम् । आहार्योदकं नद्यादितो वर्षासु तुङ्गस्थलेभ्यश्च
समानेयजलं सेतुं वा बन्धयेत् । बध्नतां सेतुं रचयताम्, अन्येषां वा जनानां
च, भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात् भूमिः प्रभूतजलावरोधयोग्यं स्थलं मार्गः
जलप्रवेशनिर्गमसराणिः वृक्षोपकरणं सारदारवादिकम् एतैरनुग्रहम् एतद्दानोपकारं
कुर्यात् । पुण्यस्थानारामाणां च निर्मीयमाणानां विषये, भूमिमार्गवृक्षोपकर-
णानुग्रहं कुर्यात् । सम्भूयेत्यादि । सम्भूयसेतुबन्धाद् जनैः सङ्घीभूय क्रियमाणात्
सेतुबन्धाद्, अपक्रामतः अपसरतः अनिच्छया स्वीयं कर्मांशमकुर्वतो जनस्य,
कर्मकरबलीवर्दाः भृत्याः उक्षाणश्च, कर्म कुर्युः राजा बलात् तैः कर्म कारयेदि-
त्यभिप्रायः । अपक्रामतोऽन्यमपि दण्डमाह — व्ययकर्मणीति । व्ययक-
र्मणि च भागी अंशभाक् स्यात्, अंशं च न लभेत, अर्थात् सेतुबन्धानन्तर-
भवे तत्फले ।

मत्स्यप्लवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत् । दासा-
हितकबन्धूनननुशृण्वतो राजा विनयं ग्राहयेत् । बालवृद्धव्याधितव्य-
सन्यनाथांश्च राजा विभृयात्, स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान् ।

बालद्रव्यं ग्रामवृद्धा वर्जयेयुरा व्यवहारप्रापणाद्, देवद्रव्यं च ।

अपत्यदारान् मातापितरौ भ्रातृनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः
कन्या विधवाश्चाविभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दण्डोऽन्यत्र पतितेभ्यः,
अन्यत्र मातुः ।

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वः साहसदण्डः, स्त्रियं च प्रत्रा-

मत्स्येत्यादि । सेतुषु, उत्पद्यमानानामिति शेषः, मत्स्यप्लवहरितपण्यानां
मत्स्याः प्रसिद्धाः प्लवाः कारण्डवाः जलजलजविहारिणः हरितानि पद्मोत्पलक-
शेरुकादीनि एषां पण्यवस्तूनां, स्वाम्यं स्वामित्वं, राजा गच्छेत्, नतु सम्भू-
यसेतुकारिणोऽपि । दासेत्यादि । अननुशृण्वतः स्वरक्षकनिदेशावधीरिणः, दा-
साहितकबन्धून् दासान् गर्भदास-गृहजात-क्रीत-लब्ध-दायोपगतादीन् आहि-
तकान् स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतान् बन्धून् पुत्रादींश्च, राजा, विनयं
प्रणतिं, ग्राहयेत् । बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथांश्च अनाथा ये बालादयः
तांश्च, विभृयात् पोषयेत् । अप्रजातां बन्ध्यां स्त्रियं, प्रजातायाः पुत्रांश्च, विभृ-
यात्, सा च ते च यद्यनाथा इत्यर्थम् ।

बालेत्यादि । बालद्रव्यं बालस्य अप्राप्तव्यवहारस्य नाथहीनस्य द्रव्यं,
ग्रामवृद्धाः, वर्जयेयुः नोपयुज्जीरन् तथैव स्थापयेयुर्वर्धनार्हं चेद् वर्धयेयुश्चेत्य-
भिप्रायः । क्रियन्तं कालम्, आ व्यवहारप्रापणात् व्यवहारप्राप्तिकालं यावत् ।
देवद्रव्यं च देवालयद्रव्यं च, ग्रामवृद्धा वर्जयेयुः, अवधेरयोगान्नित्यम् ।

अपत्येत्यादि । अपत्यदारान् अपत्यं दारांश्च । दारमिति पाठे समाहा-
रद्वन्द्वः । अप्राप्तव्यवहारान् भ्रातृन् बालान् सोदर्यान् । कन्याः भगिनीः विधवा
भगिनीश्च । शक्तिमतः रक्षणोपायवतः । पतितेभ्योऽन्यत्र पतितव्यतिरेकेण,
अपत्यादीनामपतितानामेवारक्षणे दण्डो नतु पतितानाम् । पतितेष्वपि प्रति-
प्रसवमाह — अन्यत्र मातुरिति । माता तु पतितापि रक्षणीयैवेत्यर्थः ।

पुत्रेत्यादि । पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पुत्राणां दाराणां च जीवनो-
पायमदर्शयित्वा सन्न्यस्यतः, स्त्रियं प्रव्राजयतश्च प्रव्रजन्तीं प्रयोजयतश्च, पूर्वः

जयतः । लुप्तव्यवायः प्रव्रजेदापृच्छय धर्मस्थान्, अन्यथा नियम्येत ।
वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः, सुजातादन्यः सङ्घः, सामुत्था-
यकादन्यः समयानुबन्धो वा नास्य जनपदमुपनिविशेत् ।

न च तत्रारामा विहारार्थाः शालाः स्युः । नटनर्तनगायनवाद-
कवाग्जीवनकुशीलवा वा न कर्मविघ्नं कुर्युः, निराश्रयत्वाद् ग्रामाणां,
क्षेत्राभिरतत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवतीति ।

साहसदण्डः प्रथमः साहसदण्डः 'पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः
स्मृतः' इति मनूक्तलक्षणः कर्तव्यः । लुप्तेत्यादि । लुप्तव्यवायः निशेष-
नष्टमैथुनशक्तिः पुरुषः, धर्मस्थान् धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारनिर्णयेऽधिकृतान्
प्राड्विवाकादीन्, आपृच्छय अनुज्ञाप्य, प्रव्रजेत् परिव्रजेत् सन्न्यस्येत्,
अन्यथा नियम्येत अनेवंप्रव्रजन् कारागृहे निवेश्येत ।

अथ जनपदवासानर्हानाह—वानेत्यादि । वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजित-
भावः वैखानसादतिरिक्तः प्रव्रजितावस्थः, अर्थाच्चतुर्थाश्रमी, अस्य राज्ञो जन-
पदं नोपनिविशेत् नाध्यासीत् । प्रतिषेधनिमित्तं तु अभिशङ्कनीयशीलत्वमुक्त-
प्रायम् । सुजातादन्यः सङ्घः सुष्ठु जातात् राजराज्यक्षेमायोत्पन्नात् जनस-
ङ्घाद् अन्यो दुर्जातः जनसङ्घः, अस्य जनपदं नोपनिविशेत् । सामुत्थायका-
दन्यः समयानुबन्धो वा समुत्थायकाः सम्भूयसेतुबन्धादिराजप्रजानुकूलकर्मका-
रिणः तेषां सम्बन्धी सामुत्थायकः सामुत्थायकात् समयानुबन्धाद् अन्यः राज-
जनपदद्रोहफलः समयानुबन्धः सङ्केतरचना च, अस्य जनपदं नोपनिविशेत् ।

न चेति । तत्र जनपदे, आरामाः विहारार्थाः सर्वजनविनोदस्थाना-
न्युपवनानि, शालाश्च प्रेक्षणीयप्रयोगशालाश्च, न स्युः । आरामशालाप्रतिषे-
धस्य फलमाह — नटेत्यादि । नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा वा,
कर्मविघ्नं कृष्याद्यनुष्ठानविघ्नं न कुर्युः, नाट्यनृत्तगानवादनकथावर्णननर्मक्रियासु
स्ववृत्तिषु न चेष्टेरन्निति भावः । कस्मात्, ग्रामाणां निराश्रयत्वाद् नाट्यादिप्र-
योगयोग्यशालारहितत्वात् । एवञ्च सिद्धं परमफलमाह — क्षेत्रेत्यादि । पुरुषाणां
क्षेत्राभिरतत्वाद् विनोदस्थानाभावेन स्वस्वकर्मस्थानासक्तत्वात्, कोशविष्टि-
द्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवति कोशस्य, विष्टेः हठकारयितव्यस्य कर्मणः, द्रव्यस्य
द्रुमवस्य दार्वदिपदार्थस्य, धान्यस्य, रसस्य तैलेक्षुरसादेश्च वृद्धिः भवति ।
इति एवम्प्रकारं फलम् उन्नेयमित्यर्थः ।

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।
 देशं परिहरेद् राजा व्ययक्रीडाश्च वारयेत् ॥
 दण्डविष्टिकराबाधै रक्षेदुपहतां कृषिम् ।
 स्तेनव्यालविषग्राहैर्व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥
 वल्लभैः कार्मिकैः स्तेनैरन्तपालैश्च पीडितम् ।
 शोधयेत् पशुसङ्घैश्च क्षीयमाणं वणिक्पथम् ॥
 एवं द्रव्यद्विपवनं सेतुबन्धमथाकरान् ।
 रक्षेत् पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः जनपदनिवेशः,

आदितो द्वाविंशः ॥

परचक्रेति । राजा परचक्राटवीग्रस्तं परचक्रं शत्रुकपटः शत्रुसैन्यं वा
 अटवी तात्स्थ्याद् अटवीपालः ताभ्यां ग्रस्तं, व्याधिदुर्भिक्षपीडितं, देशं परि-
 हरेत् परचक्रादिभ्यो दूरीकुर्यादित्यर्थः । व्ययक्रीडाश्च धनव्ययहेतुभूताः
 क्रीडाश्च वारयेत् ॥

दण्डविष्टीति । दण्डविष्टिकराबाधैः दण्डविष्टिकराणामतिरेचनानि-
 त्ताभिः पीडाभिः, उपहतां कृषिं रक्षेत्, युक्तदण्डविष्टिकरो भूत्वेत्यर्थम् ।
 स्तेनव्यालविषग्राहैः व्याधिभिश्च उपहतान् पशुव्रजांश्च रक्षेत् स्तेनादिभिरुप-
 घातो यथा न भवेत् तथा पालयेत् ॥

वल्लभैरित्यादि । वल्लभैः राजदयितैः, कार्मिकैः राजशुल्काधिकृतैः,
 स्तेनैः, अन्तपालैः, पशुसङ्घैश्च व्याघ्रादिसङ्घैश्च, पीडितम्, अत एव क्षीयमाणं
 वणिक्प्रचारवैरख्यात्, वणिक्पथं शोधयेत् रक्षेत् वल्लभादिपीडापरिहारद्वारेण ॥

एवमित्यादि । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रन्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः जनपदनिवेशः,

आदितो द्वाविंशः ॥

२०. प्रक. भूमिच्छिद्रविधानम् ।

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत् । प्रदिष्टाभयस्थावर-
जङ्गमानि च ब्राह्मणेभ्यो ब्रह्मसोमारण्यानि, तपोवनानि च तपस्विभ्यो
गोरुतपराणि प्रयच्छेत् । तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफलगुल्म-
गुच्छमकण्टकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतुष्पदं भग्नखदंष्ट्रव्यालं
मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलभं मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् ।

सर्वातिथिमृगं प्रत्यन्ते चान्यन्मृगवनं भूमिवशेन वा निवेशयेत् ।

कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणामेकैकशो वा वनं निवेशयेद्, द्रव्य-
वनकर्मान्तानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रयाः ।

भूमिच्छिद्रविधानमिति सूत्रम् । भूमिच्छिद्रं सस्याद्युत्पत्त्यनर्हा भूमिः
तस्य विधानं सफलत्वसम्पादनप्रकारः उच्यत इति सूत्रार्थः । वणिक्पथप्रचा-
रान् निवेशयेदित्युक्तमधस्तात्, निवेशनस्थानं त्वधुनाभिधीयते ।

अकृष्यायामिति । अकृष्यायां भूमौ मालगर्तशैलशर्करिलप्रायतया
कृषिरहितायां भूमौ, पशुभ्यो गोमाहिषमेधेभ्यः विवीतानि प्रयच्छेत् तृणजल-
वन्ति स्थलानि विसृजेत् । प्रदिष्टेत्यादि । किञ्च, प्रदिष्टाभयस्थावरजङ्गमानि
दत्ताभयानि स्थावरजङ्गमानि स्थावराणि वृक्षलतादीनि जङ्गमानि सौम्यमृगा-
दीनि च येषु तानि तथाभूतानि, गोरुतपराणि गव्यूतिपरमपरिमाणानि, ब्रह्म-
सोमारण्यानि वेदाध्ययनसोमयागाद्यनुष्ठानार्थानि वनानि, ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत्
ब्राह्मणसमुदायोपयोगाय विसृजेत्, तपोवनानि च यथोक्तविशेषणानि, तप-
स्विभ्यः प्रयच्छेत् । तावदिति । तावन्मात्रं गोरुतपरम्, एकद्वारं, खातगुप्तं
परिखापरिक्षिप्तं, स्वादुफलगुल्मगुच्छं मनोज्ञफललताप्रतानस्तबकम्, अकण्ट-
किद्रुमं कण्टकशून्यवृक्षयुक्तम्, उत्तानतोयाशयम् अगम्भीरजलाधारं, दान्तमृग-
चतुष्पदं दान्ताः मनुष्यपरिचयविश्वस्ता मृगाश्चतुष्पदाश्चान्ये यस्मिस्तत् तथा-
भूतं, भग्नखदंष्ट्रव्यालं भग्नखदंष्ट्राः उद्धृतनखदंष्ट्रा व्याघ्रादिमृगाः
यस्मिस्तत् तथाभूतं, मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलभं मृगयुक्कर्मयोग्याः करिकरिणी-
करिपोताः यस्मिस्तत् तथाभूतं, मृगवनं, राज्ञः विहारार्थं कारयेत् । मार्गयुक-
शब्दः आर्हीयठगन्तः । मार्गयुकेति मातृकापाठेषु द्वितीयस्याचो दीर्घत्वं साध्यम् ।

सर्वेत्यादि । प्रत्यन्ते समीपे, भूमिवशेन वा योग्यभूम्युपलम्भानुसारेणा-
प्रत्यन्ते वा, सर्वातिथिमृगं सर्वे अतिथिमृगा यस्मिन् देशान्तराल्लुब्धकोप-
हृता आगत्य वसन्ति तत् सर्वातिथिमृगं नाम, अन्यद् मृगवनं निवेशयेत् ।

प्रत्यन्ते हस्तिवनमटव्यारक्षं निवेशयेत् । नागवनाध्यक्षः पार्वतं
नादेयं सारसमानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कसनं नागवन-
पालैः पालयेत् । हस्तिघातिनं हन्युः । दन्तयुगं स्वयंमृतस्याहरतः सपा-
दचतुष्पणो लाभः ।

नागवनपाला हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरकपारिकर्मिक-
सखा हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नगन्धा भल्लातकीशाखाप्रतिच्छन्नाः पञ्चभिः
सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह चरन्तः शय्यास्थानपद्यालण्डकूलपातो-
द्देशेन हस्तिकुलपर्यग्रं विद्युः ।

कुप्येति । कुप्यप्रदिष्टानां कुप्याध्यक्षप्रकरणोक्तानां, द्रव्याणां शाक-
तिनिशादिसारदारुवर्गस्य उटजचिमियादिवेणुवर्गस्य मालतीमूर्वादिवल्कवर्गस्य
चेत्येतेषाम् एकैकशो वा वनं निवेशयेत् एकैकस्य एकैकं वनं कल्पयेत् । द्रव्य-
वनकर्मान्तान् अटवीश्च द्रव्यवनसम्बद्धानि कर्माणि वनानि च, द्रव्यवनापा-
श्रयाः द्रव्यवनोपजीविनः पुरुषाः, निवेशयेयुरिति विपरिणामेन सम्बन्धः विद-
ध्युरित्यर्थः ।

प्रत्यन्ते इति । प्रत्यन्ते जनपदावसानदेशे, हस्तिवनं नागवनम्,
अटव्यारक्षम् अटव्या आरक्षाः परिरक्षका यस्मिंस्तत् तथाभूतं, निवेशयेत् ।
नागवनाध्यक्षः, पार्वतं नादेयं सारसम् आनूपं च पर्वताश्रयं नद्याश्रयं सरो-
व्यपाश्रयं साम्बुदेशाश्रयं च, नागवनं, विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कसनं विज्ञात-
परिसराभिगमनिर्गमं कृत्वा, नागवनपालैः पालयेत् । हस्तिघातिनं शबरपुलि-
न्दादिं, हन्युः । स्वयंमृतस्य अर्थाद्धस्तिनः, दन्तयुगम्, आहरतः उपनयतः
वनेचरजनस्य, सपादचतुष्पणो लाभः पारितोषिकं, देय इति शेषः ।

नागवनेत्यादि । नागवनपालाः, हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरक-
पारिकर्मिकसखाः हस्तिपक आधोरणः पादपाशिकः पादपाशबन्धनकुशलः
सैमिकः सीमाधिकृतः वनचरकः वनवासी पारिकर्मिकः हस्तिपरिचरणचतुरः
एतैः सहिताः, हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नगन्धाः हस्तिमूत्रपुरीषगन्धन्यक्कृतगन्धा-
न्तराः, भल्लातकीशाखाप्रतिच्छन्नाः अरुणकराख्यवृक्षविटपावच्छादिताः,
पञ्चभिः सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह गजबन्धनशिक्षिताभिर्वशाभिः सह,
चरन्तः सन्तः, शय्यास्थानपद्यालण्डकूलपातोद्देशेन शयनावस्थानपदपङ्क्तिं
विष्ठावप्राघातप्रदेशदर्शनेन, हस्तिकुलपर्यग्रं गजयूथसञ्चारपरमावधिं विद्युः ।

यूथचरमेकचरं निर्यूथं यूथपतिं हस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं बद्ध-
मुक्तं च निबन्धेन विद्युः । अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान्
हस्तिनो गृहीयुः । हस्तिप्रधानो हि विजयो राज्ञाम् । परानीकव्यूहदुर्ग-
स्कन्धावारप्रमर्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहरकर्माणो हस्तिन इति ।

कलिङ्गाङ्गजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेदिकरूशजाः ।

दाशार्णाश्चापरान्ताश्च द्विपानां मध्यमा मताः ॥

सौराष्ट्रिकाः पाश्चिमदास्तेषां प्रत्यवराः स्मृताः ।

सर्वेषां कर्मणा वीर्यं जवस्तेजश्च वर्धते ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः भूमिच्छिद्रविधानम्,

आदितस्त्रयोविंशः ॥

यूथेत्यादि । यूथचरं यूथेनैव सह चरति नत्वेकाकी यस्तम्, एकचरम्
एक एव चरति नतु यूथेन सह यस्तं, निर्यूथं यूथनिर्गतं, यूथपतिं, व्यालं
क्रूरस्वभावं, मत्तं प्रभिन्नं, पोतं दशवर्षकं, बद्धमुक्तं च, हस्तिनं, निबन्धेन
विद्युः यूथचरादिहस्तीयत्तादिकं गणनपुस्तके समारोप्य तेन जानीयुरित्यर्थः ।
अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् हस्तिशिक्षाविचक्षणैः प्रमाणभूतैः
श्लाघितलक्षणचर्यान् हस्तिनः, गृहीयुः, राजार्थे । हि यस्मात् कारणाद्,
राज्ञां विजयः शत्रुजयः हस्तिप्रधानः हस्तिमुख्यसाधनकः । हस्तिनां मुख्य-
साधनत्वं विशदयितुमाह — परेत्यादि । अतिप्रमाणशरीराः महाप्रमाणदेहाः
अत एव प्राणहरकर्माणः, हस्तिनः, परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रमर्दनाः परेषां
शत्रूणां सैन्यविन्यासस्य प्राकारादिदुर्गस्य राजधान्याश्च विध्वंसकाः खलु ।
इतिहेतुवचनः गृहीयुरित्यनेन सम्बन्धनीयः ।

गजेषूत्तममध्यमाधमान् श्लोकाभ्यामाह — कलिङ्गेत्यादिना सौरा-
ष्ट्रिका इत्यादिना च । कलिङ्गाङ्गजाः कलिङ्गाङ्गदेशोद्भवा गजाः । दाशार्णाः
दशार्णदेशमवाः, आपरान्ताः पश्चिमदेशजाः । प्रत्यवराः अधमाः । श्रेष्ठा-
दीनां त्रयाणां वीर्यवेगप्रतापाः क्रियया वर्धन्त इत्याह — सर्वेषामित्यादि ।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः भूमिच्छिद्रविधानम्,

आदितस्त्रयोविंशः ॥

२१. प्रक. दुर्गविधानम् ।

चतुर्दिशं जनपदान्ते साम्परायिकं दैवकृतं दुर्गं कारयेद्, अन्तर्द्वीपं स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकं, प्रास्तरं गुहां वा पार्वतं, निरुदकस्तम्बमिरिणं वा धान्वनं, खञ्जनोदकं स्तम्बगहनं वा वनदुर्गम् । तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदारक्षस्थानं, धान्वनवनदुर्गमटवीस्थानम् आप्यपसारो वा ।

जनपदमध्ये समुदयस्थानं स्थानीयं निवेशयेद् वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसङ्गमे हृदस्य वा अविशोषस्याङ्गे सरसस्तटाकस्य वा वृत्तं दीर्घं

दुर्गविधानमिति सूत्रम् । दुर्गरचनोच्यत इति सूत्रार्थः । जनपदप्रकृतिरुक्ता, दुर्गप्रकृतिरधुनाभिधीयते ।

चतुर्दिशमिति । जनपदान्ते, चतुर्दिशं चतसृषु दिशासु व्यापकं, साम्परायिकं युद्धोचितं, दैवकृतं दुर्गं कारयेत् स्वभावविषमस्थलं दुर्गत्वेनाश्रयेत् । किंरूपं तत् कारयेदित्यत्राह — अन्तरित्यादि । अन्तर्द्वीपं मध्यगतद्वीपम् अर्थात् समन्तान्नदीपरिवेष्टनमित्येकं, निम्नावरुद्धं स्थलं वा निम्नैः सरोभिः समन्ताद् वेष्टितं स्थलं वेत्यपरम्, औदकं जलपरिवेष्टनदुर्गमत्वादौदकपदव्यपदेश्यं दुर्गम् । प्रास्तरं गुहां वा पर्वतप्रस्तरमयमित्येकं देवखातबिलात्मकं वेत्यपरम्, पार्वतं पर्वतकृतं दुर्गम् । निरुदकस्तम्बम् इरिणं वा जलतृणसङ्घातशून्यमित्येकम् ऊषरं वेत्यपरम्, धान्वनं धन्वकृतं दुर्गम् । खञ्जनोदकं खञ्जनं पङ्किलत्वाद् गतिवैकल्यकरमुदकं यस्मिंस्तत् तथाभूतमित्येकं स्तम्बगहनं वा अप्रकाण्डद्रुमदुष्प्रवेशं वेत्यपरं, वनदुर्गं तदाख्यम् । तदेवमौदकाद्येकैकद्वैविध्यादष्टौ दुर्गाणि सिद्धानि । तेषामिति । तेषां दुर्गाणां मध्ये, नदीपर्वतदुर्गं नदीदुर्गं पर्वतदुर्गं च, आपदि जनपदारक्षस्थानं जनपदस्य रक्षाहेतुः, भवति, धान्वनवनदुर्गम् अटवीस्थानं धान्वनदुर्गं वनदुर्गं च आटविकरक्षास्थानमापदि, अपसारो वा, आपदि अपसरणस्थानं वा, अर्थाद् राज्ञः ॥

दुर्गविधानमुक्त्वा स्थानीयादिकमाह — जनपदेत्यादि । जनपदमध्ये, समुदयस्थानं धनोत्पत्तिस्थानभूतं, स्थानीयं महाग्रामादिकं पूर्वोक्तं निवेशयेत् । कीदृशे प्रदेशे, वास्तुकप्रशस्ते वास्तुविद्याभिज्ञनिर्दिष्टे देशे, नदीसङ्गमे नद्युपश्लेषे, अविशोषस्य सदाजलस्य, हृदस्य सरसः, तटाकस्य पद्माक-

चतुरश्रं वा वास्तुकवशेन प्रदक्षिणोदकं पण्यपुटभेदनमंसवारिपथाभ्यामुपेतम् । तस्य परिखास्तिस्रो दण्डान्तराः कारयेत् चतुर्दश द्वादश दशेति दण्डान् विस्तीर्णाः विस्तारादवगाधाः पादोनमर्धं वा त्रिभागमूला मूले चतुरश्राः पाषाणोपहिताः पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा तोयान्तिकीरागन्तुतोयपूर्णा वा सपरिवाहाः पद्मग्राहवतीः ।

चतुर्दण्डावकृष्टं परिखायाः षड्दण्डोच्छ्रितमवरुद्धं तद्विगुणविष्कम्भं खाताद् वप्रं कारयेद् ऊर्ध्वचयं मञ्चपृष्ठं कुम्भकुक्षिकं वा हस्तिभि-

रस्य वा अङ्के समीपे वा । कीदृशं निवेशयेत्, वास्तुकवशेन वास्तुस्थित्यनुसारेण वृत्तं वर्तुलाकारं, दीर्घं, चतुरश्रं वा, प्रदक्षिणोदकं प्रदक्षिणवाहिसलिलं, पण्यपुटभेदनं पण्यपुटानां पण्यकरण्डानां तत्तत्पण्योत्पत्तिस्थानेभ्यः प्रहितानां भेदनं बन्धविस्रंसनम् अनन्यत्रकार्यतया सङ्केतितं यस्मिंस्तत् तथाभूतम्, अंसवारिपथाभ्यामुपेतं स्थलमार्गजलमार्गाभ्यां गम्यम् । तस्येति । तस्य स्थानीयस्य, तिस्रः प्रथममध्यमतृतीयाः, परिखाः कारयेत्, कीदृशीः, दण्डान्तराः द्विचत्वारिंशदङ्गुल एको हस्त इति गणनया देशकालमानप्रकरणोक्तया चत्वारो हस्ता एको दण्डः दण्डमितम् अन्तरं परस्परव्यवधानं यासां ताः तथोक्ताः, चतुर्दशदण्डान् द्वादशदण्डान् दशदण्डान् इत्येवंक्रमेण विस्तीर्णाः, विस्ताराद् विस्तारपरिमाणात् पादोनं चतुर्भागहीनम्, अर्धं वा, अवगाधाः निम्नाः, तदुभयानुपपत्तावाह — त्रिभागमूला वा विस्तारत्रिभागमानं मूलम् अधस्तलं निम्नत्वं यासां तास्तथाभूताः, मूले चतुरश्राः सम्यग्बद्धाः, पाषाणोपहिताः शिलारचिताः, पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा, तोयान्तिकीः आजलोदयदेशखाताः स्वतः सम्पन्नजला इत्यर्थः, आगन्तुतोयपूर्णा वा नद्याद्यागतजलसम्भृता वा, सपरिवाहा जलनिर्गममार्गोपेताः, पद्मग्राहवतीः नलिननक्रयुक्ताः ।

वप्रविधानमाह — चतुर्दण्डावकृष्टमिति । खाताद् वप्रं कारयेत् परिखातादुद्धृतया मृदा प्राकाराधारभूतं चयं निर्मापयेत् । कथम्भूतं, परिखायाः चतुर्दण्डावकृष्टं षोडशहस्तविप्रकृष्टं, षड्दण्डोच्छ्रितं चतुर्विंशतिहस्तोन्नतम्, अवरुद्धं मृद्वलनं यथा न भवेत् तथाधस्तात् कृतसंरोधं, तद्विगुणविष्कम्भम् उच्छ्रयद्विगुणविस्तारम्, ऊर्ध्वचयम् अधःस्थूलोपरिकृशमूर्ध्वचयाख्यं, मञ्चपृष्ठम् उपर्यधस्ताच्च तुल्यवैपुल्यं मञ्चपृष्ठाख्यं, कुम्भकुक्षिकं वा ऊर्ध्वाधःकृशं

गोभिश्च क्षुण्णं कण्टकिगुल्मविषवल्लीप्रतानवन्तम् । पांसुशेषेण वास्तु-
च्छिद्रं वा पूरयेत् ।

वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कम्भद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वमोजं युग्मं वा आ चतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेत् । रथचर्यासञ्चारं तालमूलमुरजकैः कपिशिर्षकैश्चाचिताग्रं पृथुशिलासंहितं वा शैलं कारयेद्, न त्वेव काष्ठमयम्, अग्निरवहितो हि तस्मिन् वसति ।

विष्कम्भचतुरश्रमट्टालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत्, त्रिं-
शदण्डान्तरं च ।

मध्यस्थूलं कुम्भकुक्षिकारुख्यं वा, हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं प्रघातदृढीकृतं, कण्टकिगुल्मविषवल्लीप्रतानवन्तं कण्टकवद्विस्तृणसङ्घातैः विषलताप्रतानैश्च युक्तम् । पांस्वित्यादि । पांसुशेषेण वप्रविनियुक्तावशिष्टया मृदा, वास्तुच्छिद्रं नगरवास्तुगर्तं राजवास्तुगर्तं च, पूरयेद्वा पूरयेच्च ।

प्राकारविधानमाह — वप्रस्येति । विष्कम्भद्विगुणोत्सेधं स्वविस्तार-
द्विगुणोच्छ्रयम् । ऐष्टकं पक्षेष्टकचितम् । उत्सेधमानं विशदयन्नाह — द्वाद-
शहस्तादूर्ध्वम् ओजं युग्मं वा त्रयोदशपञ्चदशादिविषमसंख्यहस्तप्रमाणोत्सेधं
चतुर्दशषोडशादिसमसंख्यहस्तप्रमाणोत्सेधं वेत्यर्थः । उत्सेधमानस्य परमावधि-
माह — आ चतुर्विंशतिहस्तात् चतुर्विंशतिहस्तोत्तमपरिमाणोत्सेधमित्यर्थः ।
उत्सेधं केचिद् विषमसंख्यमिच्छन्ति समसंख्यमपरे, तत्रान्यतरनिर्बन्धोऽकि-
ञ्चित्कर इत्योजयुग्मोभयोक्त्या सूचयति । इति एवम्प्रकार, प्राकारं, वप्रस्यो-
परि कारयेत् । अनुक्तविशेषणकथनपूर्वं प्राकारस्य प्रकारान्तरमाह — रथेत्यादि ।
रथचर्यासञ्चारं रथचर्यया रथगत्या सञ्चारो रथिगतागतं यस्मिन् तथाभूतम्
उपरि रथगतागतपर्याप्तविस्तारयुक्तत्वमनेनोक्तं, तालमूलमुरजकैः कपिशिर्षकैश्च
आचिताग्रं तालवृक्षमूलप्रतिकृतिभिर्मुरजप्रतिकृतिभिः कपिशिर्षप्रतिकृतिभिश्च
शिलेष्टकाचूर्णनिर्मिताभिः समन्विताग्रं, पृथुशिलासंहितं शैलं वा विपुलशिला-
बद्धम् ऐष्टकविलक्षणं शिलामयं वा, कारयेद्, अर्थात् प्राकारम् । काष्ठमयं तु
प्राकारं, नैव कारयेत् । कुतः, हि यतः, तस्मिन् काष्ठमये, अग्निः अवहितः
सन् वसति ।

विष्कम्भेत्यादि । अट्टालकं प्राकाराग्रे रणगृहं, कारयेत् । कीदृशं, विष्क-
म्भचतुरश्रं विस्तारस्यानुरूपम् अर्थादायामे चोत्सेधे च, उत्सेधसमावक्षेपसो-

द्वयोरद्वालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलामध्यर्धायामां प्रतोलीं कारयेत् ।

अद्वालकप्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं सापिधानच्छिद्रफलकसंहितमितीन्द्रकोशं कारयेत् ।

अन्तरेषु द्विहस्तविष्कम्भं पार्श्वे चतुर्गुणायाममनुप्राकारम् अष्टहस्तायतं देवपथं कारयेत् ।

दण्डान्तरा द्विदण्डान्तरा वाचार्याः कारयेद्, अग्राह्ये देशे प्रधावितिकां निष्कुहद्वारं च ।

पानम् उत्सेधानुरूपारोहसोपानं, त्रिंशदण्डान्तरं च त्रिंशदण्डप्रमाणमित्यवधानं च ।

द्वयोरिति । द्वयोरद्वालकयोर्मध्ये, सहर्म्यद्वितलं हर्म्यं धवलगृहमिति ख्यातमैष्टकं गृहं तेन तदीयेन च द्वितलेन सहिताम्, अध्यर्धायामां विस्तारात् सार्धगुणपरिमाणदैर्घ्यां, प्रतोलीं गृहविशेषं, कारयेत् ।

अद्वालकप्रतोलीमध्ये इति । अद्वालकप्रतोलीयोर्मध्ये, इन्द्रकोशं खट्वाविशेषं कारयेत् । कथम्भूतं, त्रिधानुष्काधिष्ठानं त्रयाणां धानुष्काणां धन्विनां स्थितिपर्याप्तं, सापिधानच्छिद्रफलकसंहितं सापिधानानि अवच्छादसाधनोपेतानि छिद्राणि यस्मिन्स्तेन तथाभूतेन फलकेन संहितं कृतसन्धानं च ।

अन्तरेष्विति । अनुप्राकारम्, अन्तरेषु अद्वालकप्रतोलीन्द्रकोशानामन्तरालेषु, द्विहस्तविष्कम्भं द्विहस्तविस्तारं, पार्श्वे अर्थात् प्राकारस्य, चतुर्गुणायामम् अष्टहस्तायतमित्यर्थः, देवपथं देवपथ इव देवपथः रहस्यमार्गः तं, कारयेत्, मातृकायाम् 'अष्टहस्तायतमि'त्यपि पठ्यते । तत्तु पुनरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

दण्डेत्यादि । दण्डान्तराः दण्डप्रमाणविष्कम्भाः, द्विदण्डान्तरा वा, चार्याः आरोहावरोहभूमीः कारयेत् । अग्राह्य इति । अग्राह्ये ग्रहणयोग्ये देशे, प्रधावितिकां प्रतिपक्षैर्बाणे प्रयुज्यमाने तद्गोचरपरिहारेण भटस्य सुखतिरोधानार्थः क्षुद्रो वरणः प्रधावितिका तां, कारयेत्, प्राकारोपरि । निष्कुहद्वारं च कोटरविवरं च प्राकारवर्हिर्वर्तिप्रतिपक्षचेष्टितगूढदर्शनार्थं, कारयेत् प्रधावितिकान्तिके ।

बहिर्जानुभञ्जनीत्रिशूलप्रकरकूपकूटावपातकण्टकप्रतिसराहिपृ-
ष्ठतालपत्रशृङ्गाटकश्वदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीषोदपानकैः छन्नपथं
कारयेत् ।

प्राकारमुभयतो मण्डपकमध्यर्धदण्डं कृत्वा प्रतोलीषट्फलान्तरं
द्वारं निवेशयेत् पञ्चदण्डादेकोत्तरवृद्ध्याष्टदण्डादिति चतुरश्रम् । द्विदण्डं
वा । षड्भागमायामादधिकमष्टभागं वा ।

बहिरिति । बाहिः परिखाबहिर्भूमिषु, जानुभञ्जनीत्रिशूलप्रकरकूपकूटा-
वपातकण्टकप्रतिसराहिपृष्ठतालपत्रशृङ्गाटकश्वदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीषो-
दपानकैः छन्नपथं कारयेत् जानुभञ्जन्यो जानुमात्रीनामधेया दारुमया यन्त्र-
कीलाः त्रिशूलप्रकरः सारदारुलोहनिर्मितानां तीक्ष्णत्रिशृङ्गाणामायुधविशेषाणां
समूहः कूपा अन्धवः कूटा अयश्शलाकाः अवपातास्तृणादिच्छन्ना गर्ताः
कण्टकप्रतिसराः आयसाः कण्टकाचिता रज्जुविशेषाः अहिपृष्ठानि निर्मास-
सर्पपृष्ठास्थिसदृशाकाराण्ययोमयानि तीक्ष्णाग्राणि तालपत्राणि तथाविधान्येव
तालपत्राकाराणि शृङ्गाटकानि त्रिकोटिकानि लौहयन्त्राणि श्वदंष्ट्रास्तदाकारा
यन्त्रभेदाः अर्गलानि विष्कम्भाकाराणि यन्त्राणि उपस्कन्दनानि स्खलनार्थानि
काष्ठानि पादुकाः एकपादमात्रपातपर्याप्ताः पङ्कपूरिता गर्ताः अम्बरीषाणि अ-
ग्निसम्भृततप्तभ्राष्ट्रगर्भा गर्ताः उदपानकानि दुष्पीतोदकाः कुपुष्करिण्यः एतै-
श्छन्नं पन्थानं कारयेत् ।

इत्थं परिखावप्रप्राकाराणां विधानमुक्त्वा द्वारविधानमाह — प्राकार-
मुभयत इत्यादि । अस्यार्थः — यत्र द्वारं निर्मितं तत्र प्राकारोभयभागयोः
अध्यर्धदण्डविस्तारं मण्डपं परिकल्प्य प्रतोलीषट्फलैरवच्छादितं तदाधारभूतैः
षड्भिस्तोरणस्तम्भैर्युक्तं द्वारं निवेशयेत् कारयेत् । पञ्चदण्डात् प्रभृति एको-
त्तरवृद्ध्या अष्टदण्डपरमावधिकेन विस्तारेण प्राकारानुरूपेण युक्तं चतुरश्रं
निवेशयेदिति । द्विदण्डं वेति । दण्डद्वयविस्तारयुक्तं वा द्वारं निवेशयेत् ।
इदमेकीयपक्षे । पक्षान्तरमाह — षड्भागमिति । आयामाद् दैर्घ्येण, षड्-
भागमष्टभागं वाधिकम् आश्रितविस्तारमानापेक्षया तदीयषष्ठांशाधिकं तदीया-
ष्टमांशाधिकं वा निवेशयेत् । इदमेवं विवृण्वन्ति — पञ्चदण्डचतुरश्रस्य षड्-
भागः साष्टाङ्गुलं हस्तत्रयम्, अष्टभागस्तु सार्धं हस्तद्वयं, चतुर्विंशत्यङ्गुल
एको हस्तः, हस्तचतुष्टयमेको दण्ड इति चाश्रयणादिति । एवं षड्दण्डच-
तुरश्रादिषून्नेयम् ।

पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमष्टादशहस्तादिति तुलोत्सेधः ।

स्तम्भस्य परिक्षेपाः षडायामा द्विगुणो निखातः चूलिकायाश्चतुर्भागः ।

आदितलस्य पञ्च भागाः शाला वापी सीमागृहं च । दशभागिकौ समत्तवारणौ द्वौ प्रतिमञ्चौ अन्तरम् आणिः । हर्म्यं च समुच्छ्रयादर्धतलं स्थूणावबन्धश्च । आर्धवास्तुकमुत्तमागारं त्रिभागान्तरं वा,

पञ्चदशेत्यादि । एतद् व्याचक्षते— द्वादशहस्तोत्सेधस्य प्राकारसभागृहस्य पञ्चदशहस्तोत्सेधांस्तुलास्तम्भान् कुर्यात् । एवं तद्वस्तचतुर्भागाश्रयेण एकोत्तरवृद्ध्या अष्टादशहस्तपर्यन्तमुत्सेधं कुर्यात् । स एष तुलोत्सेध इति । तलोत्सेध इति पाठे उक्तमानैस्तुलास्तम्भैरुपलक्षितस्यादितलस्योच्छ्रय इत्यर्थः ।

स्तम्भस्येति । स्तम्भस्य परिक्षेपाः परिधयः षडायामाः स्तम्भोत्सेध-षड्भागदीर्घाः, पञ्चदशहस्तोत्सेधस्य स्तम्भस्य परिधिमानं सार्धद्विहस्तं कल्पनीयमिति भावः । निखातो द्विगुणः स्तम्भस्य निखातायामः परिक्षेपायामद्विगुणः, पञ्चदशहस्तोत्सेधस्य पञ्चहस्त इति भावः । चूलिकायाश्चतुर्भागः चूलिका नाम स्तम्भशिखा तस्या आयामः परिक्षेपायामचतुर्भाग इत्यर्थः ।

आदीत्यादि । अयमर्थः— प्रतोलिकात्रितलेषु मध्ये प्रथमतलं पञ्चधा विभज्य तेषु पञ्चसु भागेषु शाला वापी सीमागृहं च कार्याणीति । इदं विवृण्वन्ति— मध्यमे भागे वापीं वापीप्रान्तभागयोः दीर्घचतुरश्रे द्वे शाले शालाप्रान्तयोः सीमागृहं च कारयेदिति । सीमागृहं नाम शालाद्वयप्रान्तयुगलगते पञ्चभागे क्रियमाणं चतुष्कोणं कोष्ठगृहमित्याहुः । दशभागिकाविति । दशभागिकौ शालादशभागविस्तारौ, समत्तवारणौ निर्यूहयुक्तौ, द्वौ प्रतिमञ्चौ मञ्चप्रतिकृती ऐष्टकौ सन्निवेशविशेषौ, कार्यौ, अर्थाच्छालायाः प्रान्ततः । अन्तरं शालासीमागृहयोरन्तरालं कार्यम् । आणिः कार्यः । स च क्षुद्रं द्वारमित्याहुः । हर्म्यं चेति । हर्म्यम् उपरितलं चन्द्रशाला तच्च, समुच्छ्रयादर्धतलम् उत्सेधेन प्रथमतलस्यार्धं प्रथमतलोत्सेधापेक्षयाधोत्सेधं कार्यम् । आणिहर्म्यमिति पाठे आणिः सीमा तत्रत्यं हर्म्यं सीमागृहवदुपरितले सीमनिर्मिता चन्द्रशालेत्यर्थः । स्थूणावबन्धश्च क्षुद्रस्तम्भनिवेशश्च अर्थाद् द्वितीयतले । आर्धवास्तुकमिति । उत्तमागारं तृतीयतलम्, आर्धवास्तुकं त्रिदण्ड एको वास्तुरिति परिभाषया वास्तोरर्धं सार्धदण्डः तत्प्रमाणकं कार्यम्, अर्थात्

इष्टकावबद्धपार्श्वं, वामतः प्रदक्षिणसोपानं गूढभित्तिसोपानमितरतः ।

द्विहस्तं तोरणशिरः, त्रिपञ्चभागिकौ द्वौ कवाटयोगौ, द्वौ द्वौ परिघौ, अरन्निरिन्द्रकीलः, पञ्चहस्तमणिद्वारं, चत्वारो हस्तिपरिघाः ।

निवेशार्थं हस्तिनखः मुखसमः । सङ्क्रमोऽसंहार्यो वा भूमिमयो वा निरुदके ।

प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं कारयेत् । प्राकारमध्ये कृत्वा वापीं पुष्करिणीद्वारं, चतुश्शालमध्यर्थान्तराणिकं

पञ्चदण्डचतुरश्रस्य द्वारस्य । त्रिभागान्तरं वा पञ्चदण्डत्रिभागोऽन्तरमवकाशो यस्य तत् तथाभूतं वा, उत्तमागारं कार्यम् । इह वाशब्दात् त्रिभागद्वयान्तर-पक्षार्धान्तरपक्षयोरपि सङ्ग्रह इत्याहुः । इष्टकावबद्धपार्श्वं, वामतः प्रदक्षिणसोपानम्, इतरतो दक्षिणतः, गूढभित्तिसोपानं च कार्यम् । तृतीयतलविधिरयमधस्तलेऽपि योज्यः ।

द्विहस्तमिति । तोरणशिरः द्वारशीर्षं, द्विहस्तं, कार्यम् । त्रिपञ्चभागिकौ त्रयः पञ्चभागा अनयोरिति तथाभूतौ, द्वौ कवाटयोगौ कार्यौ । द्वौ द्वौ परिघौ अर्गले, कार्यौ । इन्द्रकीलः कवाटधारणार्थः प्रधानः कीलविशेषः, अरन्निः निष्कनिष्ठमुष्टिकहस्तदीर्घः कार्यः । अणिद्वारं क्षुद्रद्वारम् अर्थान्महाकवाटमध्यगं, पञ्चहस्तं कार्यम् । हस्तिपरिघाश्चत्वारः गजार्गलानि लक्षणया गजगतिद्वाराणि चत्वारि कार्याणि, कृत्स्नो द्वारमण्डपावकाशश्चतुर्गजप्रवेशपर्याप्त कार्य इत्यभिप्रायः ।

निवेशार्थमिति । हस्तिनखः दुर्गावतरणार्थः क्रमानिम्नो हस्तिनखाभो मृत्कूटः, निवेशार्थं द्वारसन्निवेशस्यार्थमानः पञ्चदण्डचतुरश्रस्य सार्धद्विदण्डोत्सेधमान इत्यर्थः, मुखसमः द्वारसमानविस्तारश्च, कार्यः । संक्रम इति । संक्रमः दुर्गसञ्चरः, असंहार्यः स्थिरो दार्वदिमय इत्यर्थः तथाविधो वा, निरुदके भूमिमयो वा, कार्यः ।

इत्थं महाद्वारविधानमभिधाय द्वारान्तरविकल्पमाह— प्राकारेत्यादि । प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य प्राकारतुल्यमानं निस्तरणं परिकल्प्य, त्रिभागगोधामुखं त्रिभागः विस्तारतृतीयांशस्तत्प्रमाणं गोधामुखं गोधामुखाकारं द्वारं यस्य तत् तथाभूतं, गोपुरं पुरद्वारं, कारयेत् । प्राकारमध्य इति । प्राकारमध्ये वापीं कृत्वा पुष्करिणीद्वारं वापीयोगवशेन पुष्करिण्याख्यं द्वारं कारयेत् ।

कुमारीपुरं, मुण्डहर्म्यं द्वितलं मुण्डकद्वारं, भूमिद्रव्यवशेन वा । त्रिभागा-
धिकायामा भाण्डवाहिनीः कुल्याः कारयेत् ।

तासु पाषाणकुदालकुठारीकाण्डकल्पनाः ।

मुसृण्ठिमुद्ररा दण्डचक्रयन्त्रशतघ्नयः ॥

कार्याः कार्मारिकाः शूलवेधनाग्राश्च वेणवः ।

उष्ट्रग्रीव्योऽग्निसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः दुर्गविधानम्, आदितश्चतुर्विंशः ॥

अध्यर्धान्तराणिकम् अन्तरम् अणिश्च पूर्वोक्तादध्यर्धाधिकं यस्य तत् तथाभूतं,
चतुश्शालं शालाचतुष्टयं, कृत्वा, कुमारीपुरं कुमारीपुराख्यं द्वारं कारयेद्,
अर्थाद् यथोक्तचतुश्शालयुक्तं द्वारमेव कुमारीपुरसंज्ञं बोद्धव्यम् । द्वितलं
द्विभूमं, मुण्डहर्म्यं निश्शृङ्गं हर्म्यं, वृत्तमालिकामित्यन्ये, कृत्वा, मुण्डकद्वारं
मुण्डहर्म्ययोगान्मुण्डकाख्यं द्वारं, कारयेत् । भूमिद्रव्यवशेन वा भूमिद्रव्यसम्प-
दनुरोधेन वा, कारयेद्, अर्थाद् यथोक्तमेकैकं द्वारम् । त्रिभागेत्यादि ।
त्रिभागाधिकायामाः त्रिभागाधिकः स्वविस्तारमानापेक्षया तृतीयांशाभ्यधिक-
मानः आयामो दैर्घ्यं यासां तास्तथाभूताः, भाण्डवाहिनीः कर्मोपकरणगतागत-
व्यवहारार्थाः, कुल्याः कारयेत् ।

कुल्यासु निवेशनीयानि भाण्डानि श्लोकद्वयेनाह — तास्वित्यादि,
कार्या इत्यादि च । काण्डः बाणः, कल्पना गजोपकरणं, मुसृण्ठिर्गदा सायः-
कीला दारुमयी मुद्रः दीर्घगदाकारं स्थूलाग्रमायुधम्, दण्डः क्षेपणीयो
लगुडविशेषः, चक्रं सारवृत्तमायुधं, यन्त्रं जामदग्न्यभैमादि, शतघ्निः लोह-
कण्टकाचितं चतुस्तालप्रमाणमायुधम् । कार्मारिकाः कर्मारोऽयस्कारः तच्छिल्प-
साध्याः तोमरादयः, उष्ट्रग्रीव्यः उष्ट्रग्रीवाकाराः शस्त्र्यः, अग्निसंयोगाः अग्निः
संयुज्यते विपक्षदाहार्थमेष्वित्यग्निसंयोगाः गुल्गुलुमदनसर्जरसश्रीवेष्टगन्धपाषा-
णादयः, कुप्यकल्पे च यो विधिः कुप्याध्यक्षप्रकरणे यो विधीयते स च,
तासु कुल्यासु, कार्यः । स तु शाकतिनिशादिदारुवर्गः उटजचिमियादिवेणु
वर्गः गोधासेरकद्वीपिप्रभृतिचर्मवसादिश्चेति बोद्धव्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः दुर्गविधानम्, आदितश्चतुर्विंशः ॥

२२. प्रक. दुर्गनिवेशः ।

त्रयः प्रार्चनी राजमार्गास्त्रय उदीर्चनी इति वास्तुविभागः ।
स द्वादशद्वारो युक्तोदकभूमिच्छन्नपथः ।

चतुर्दण्डान्तरा रथ्याः । राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीत-
पथाः संयानीयव्यूहश्मशानग्रामपथाश्चाष्टदण्डाः । चतुर्दण्डः सेतुवन-
पथः । द्विदण्डो हस्तिक्षेत्रपथः । पञ्चारत्नयो रथपथश्चत्वारः पशुपथो
द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्यपथः ।

प्रवीरे वास्तुनि राजनिवेशश्चातुर्वर्ण्यसमाजीवे । वास्तुहृदयादु-
त्तरे नवभागे यथोक्तविधानमन्तःपुरं प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा कारयेत् ।

दुर्गनिवेश इति सूत्रम् । दुर्गं परिखावप्रप्राकाराट्टालप्रतोलीन्द्रकोशदे-
वपथादिकं यथोक्तं तस्मिन् निवेशः राजमार्गादिविभजनपूर्वं योग्यदेशरचनीयं
राजामात्यादि-दुर्गान्तर्निवासिप्रकृतिभवनसंस्थानं, तदिहोच्यत इति सूत्रार्थः ।

राजमार्गाः प्राक्प्रत्यगायतास्त्रयो दक्षिणोत्तरायतास्त्रय इत्येवं षोढा वास्तु-
विभक्तव्य इत्याह — त्रय इत्यादि । स इति । स वास्तुविभागः, द्वाद-
शद्वारः दिशिदिशि द्वारत्रिक्रमेण द्वादशभिर्द्वारैर्युक्तः, युक्तोदकभूमिच्छन्न-
पथः उदकं वापीकूपादि भूमिर्जलनिर्गममार्गः छन्नपथः गूढसुरुङ्गामार्गः ते
युक्ता वास्तुविस्तारानुरूपा यस्मिन् स तथाभूतः, कार्यः इति शेषः ।

चतुरित्यादि । रथ्या अरुपमार्गाः उपवीथ्य इत्यर्थः, चतुर्दण्डान्तराः
चतुर्दण्डविस्ताराः । राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः राजमार्गो द्रो-
णमुखपथः स्थानीयपथः राष्ट्रपथः विवितपथ इत्येते, संयानीयव्यूहश्मशानग्रा-
मपथाश्च संयानीयं क्रयविक्रयव्यवहारप्रधानं पट्टनं तत्पथः व्यूहपथः शत्रुपरि-
वेष्टनावसरे प्राकारेषु समन्तात् सद्यो गन्तुमुपकल्पितः सैन्यस्य मार्गः श्मशान-
पथः ग्रामपथ इत्येते च, अष्टदण्डाः कार्याः । सेतुवनपथः सेतुपथो वनपथश्च,
चतुर्दण्डः । हस्तिक्षेत्रपथः हस्तिपथः क्षेत्रपथश्च, द्विदण्डः । रथपथः पञ्चा-
रत्नयः निष्कनिष्ठमुष्टिकहस्तपञ्चकविस्तार इत्यर्थः, पशुपथः गोमहिषादिमार्गः,
चत्वारोऽरत्नयः अरत्निचतुष्टयप्रमाणः, क्षुद्रपशुमनुष्यपथः मेषादिक्षुद्रपशु-
मार्गः मनुष्यमार्गश्च, द्वौ अरत्नी ।

प्रवीर इति । प्रवीरे प्रकर्षेण वीर्ययुक्ते, चातुर्वर्ण्यसमाजीवे वर्णच-
तुष्टयोपजीव्यगुणसम्पन्ने, वास्तुनि, राजनिवेशः राजभवनं, कार्यम् । वा-

तस्य पूर्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं मन्त्रिणश्चावसेयुः । पूर्वदक्षिणं भागं महानसं हस्तिशाला कोष्ठागारं च । ततः परं गन्धमाल्यधान्यरसपण्याः प्रधानकारवः क्षत्रियाश्च पूर्वा दिशमधिवसेयुः । दक्षिणपूर्वं भागं भाण्डागारमक्षपटलं कर्मनिषद्याश्च । दक्षिणपश्चिमं भागं कुप्यगृहमायुधागारं च । ततः परं नगरधान्यव्यावहारिककामान्तिकबलाध्यक्षाः पक्वान्सुरामांसपण्याः रूपाजीवास्तालावचरा वैश्याश्च दक्षिणां दिशमधिवसेयुः । पश्चिमदक्षिणं भागं खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं कर्मगृहं च । पश्चिमोत्तरं भागं यानरथशालाः । ततः परम्

स्त्वित्यादि । एकाशीतिपदात्मकस्य वास्तुनो मध्यमो नवभागो वास्तुहृदयं, वास्तुहृदयाद्, उत्तरे नवभागे, यथोक्तविधानं निशान्तप्रणिधिप्रतिपादितप्रकारम्, अन्तःपुरं, प्राङ्मुखम् उदङ्मुखं वा कारयेत् । तस्येति । आचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानम् आचार्यपुरोहितयोर्यज्ञस्थानं तोयस्थानं च, मन्त्रिणश्च, तस्य अन्तःपुरस्य, पूर्वोत्तरं भागमावसेयुः पूर्वोत्तरे भागे स्थितिं कुर्युरित्यर्थः । महानसं पाकशाला, हस्तिशाला हस्तिपृष्ठाकारं सभागृहं, कोष्ठागारं च अन्तर्गृहमपवरकार्यं च, पूर्वदक्षिणं भागम्, आवसेयुरिति सम्बध्यते आश्रयेयुरिति च तदर्थः । तत इति । ततः परं राजभवनाद् बहिः, गन्धमाल्यधान्यरसपण्याः गन्धपण्याः माल्यपण्याः धान्यपण्याः रसपण्याश्च, प्रधानकारवः, मुख्यशिल्पिनः, क्षत्रियाश्च, पूर्वा दिशमधिवसेयुः । भाण्डागारम्, अक्षपटलं रूपाद्यायव्ययगणनस्थानं, कर्मनिषद्याश्च स्वर्णरजतशिल्पस्थानानि च, दक्षिणपूर्वं भागम्, अधिवसेयुः आश्रयेयुः । कुप्यगृहं स्वर्णरजतेतरस्थानम्, आयुधागारं च, दक्षिणपश्चिमं भागम् आश्रयेत् । ततः परमिति । ततः परं, नगरधान्यव्यावहारिककामान्तिकबलाध्यक्षाः नगरव्यावहारिकः धान्यव्यावहारिकः कामान्तिकः आकरादिकर्मान्ताधिकृतः बलाध्यक्षः सेनाध्यक्ष इत्येते, पक्वान्सुरामांसपण्याः पक्वानादिविक्रेतारः, रूपाजीवा वैश्याः, तालावचरा नटाः, वैश्याश्च, दक्षिणां दिशम् अधिवसेयुः । खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं गर्दभक्रमेलककारागृहाणि, कर्मगृहं च यत्र गृहादिकं निर्मीयते च ध्वंस्यते च परीक्षाद्यर्थं तत् स्थलं च, अथवा खरोष्ट्रादिव्यापारशाला च, पश्चिमदक्षिणं भागम्, आश्रयेत् । यानरथशालाः शिबिकादियानशाला रथशालाश्च, पश्चिमोत्तरं भागम्, आश्रयेयुः । ततः परमिति । ततः परं ततः परस्तात्, पश्चिमां दिशम्,

ऊर्णासूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवः शूद्राश्च पश्चिमां दिशमधिवसेयुः,
उत्तरपश्चिमं भागं पण्यभैषज्यगृहम्, उत्तरपूर्वं भागं कोशो गवाश्वं च ।
ततः परं नगरराजदेवता लोहमणिकारवो ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधि-
वसेयुः । वास्तुच्छिद्रानुलासेषु श्रेणीप्रवहणिकनिकाया आवसेयुः ।

अपराजिताप्रतिहतजयन्तवैजयन्तकोष्ठकान् शिववैश्रवणाश्विश्री-
मदिरागृहं च पुरमध्ये कारयेत् । कोष्ठकालयेषु यथोद्देशं वास्तुदेवताः
स्थापयेत् । ब्राह्मेन्द्रयाम्यसैनापत्यानि द्वाराणि । बहिः परिखाया धनु-
श्शतावकृष्टाश्चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः कार्याः, यथादिशं च दिग्दे-
वताः ।

ऊर्णासूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवः ऊर्णावानकारवः कार्पासतन्तुवानकारवः
वेणुवानकारवः चर्मकारवो वर्मकारवः शस्त्रावरणकारव इत्येते, शूद्राश्च, अधि-
वसेयुः । पण्यभैषज्यगृहं पण्यगृहम् औषधशाला च, उत्तरपश्चिमं भागम्,
अधिवसेत् । कोशः धान्यादिसंग्रहस्थानं, गवाश्वं च गावोऽश्वाश्च, उत्तरपूर्वं
भागम् अधिवसेत् । तत इति । ततः परं, नगरराजदेवताः नगरदेवताः राज-
कुलदेवताश्च, लोहमणिकारवः अयस्कारवैकटिकाः, ब्राह्मणाश्च, उत्तरां दिश-
मधिवसेयुः । वास्त्वित्यादि । श्रेणीप्रवहणिकनिकायाः श्रेणी रजकतन्तुवाय-
तुन्नवायादयः प्रवहणिकाः विदेशागता वणिजः तेषां समूहाः, वास्तुच्छिद्रा-
नुलासेषु वास्तुच्छिद्रावकाशेषु आवसेयुः । वसेयुरिति श्रेयान् पाठः ।

अपराजितेत्यादि । अपराजिताप्रतिहतजयन्तवैजयन्तकोष्ठकान् अपराजि-
ता दुर्गा अप्रतिहतो विष्णुः जयन्तः सुब्रह्मण्यः वैजयन्त इन्द्रः एतेषामालयान्,
शिववैश्रवणाश्विश्रीमदिरागृहं च शिवादीनां मदिरान्तानां पञ्चानां गृहं च,
पुरमध्ये कारयेत् । कोष्ठकेत्यादि । कोष्ठकालयेषु पूर्वोक्तेषु, यथोद्देशं स्वस्वदेशा-
नतिक्रमेण, वास्तुदेवताः स्थापयेत् । ब्राह्मेत्यादि । ब्राह्मेन्द्रयाम्यसैनापत्यानि
ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकमुत्तरम् ऐन्द्रं पूर्वं याम्यं दक्षिणं सैनापत्यं पश्चिममित्येतानि,
द्वाराणि, अर्थात् पुरस्य । बहिरिति । परिखाया बहिः, धनुश्शतावकृष्टाः
दण्डशतविप्रकृष्टाः, चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः चैत्य उद्देशवृक्षः पुण्यस्थानं
तीर्थादिकं वनं सेतुबन्ध इत्येते, कार्याः । दिग्देवताश्च, यथादिशं स्वस्वदिग्गु-
रोवेन कार्याः ।

उत्तरः पूर्वो वा श्मशानवाटः, दक्षिणेन वर्णोत्तमानाम् । तस्या-
तिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः ।

पाषण्डचण्डालानां श्मशानान्ते वासः ।

कर्मान्तक्षेत्रवशेन वा कुटुम्बिनां सीमानं स्थापयेत् । तेषु पुष्प-
फलवाटषण्डकेदारान् धान्यपण्यनिचयांश्च अनुज्ञाताः कुर्युः, दशकुली-
वाटं कूपस्थानम् । सर्वस्नेहधान्यक्षारलवणभैषज्यशुष्कशाकयवस-
वल्लूरतृणकाष्ठलोहचर्माङ्गारस्नायुविषविषाणवेणुवल्कलसारदारुप्रहर-
णावरणाश्मनिचयाननेकवर्षोपभोगसहान् कारयेत् । नवेनानवं शो-
धयेत् ।

उत्तर इत्यादि । वर्णोत्तमानां शूद्राणाम् । वर्णोत्तराणामित्यपि पाठः ।
पूर्वः साहसदण्डः सप्तद्विशतपणलक्षणः ।

पाषण्डेत्यादि । पाषण्डचण्डालानां कापालिकादीनां प्लवपुल्कसादीनां च ।

कर्मान्तेत्यादि । कुटुम्बिनां दुर्गान्तवासयितव्यानां वर्णावराणां, कर्मा-
न्तक्षेत्रवशेन कर्मनिर्वृत्तेः क्षेत्रस्य चानुरूप्येण, सीमानं तदुपयोक्तव्यक्षेत्रम-
र्यादां, स्थापयेत् । वाशब्दश्चस्थाने वाक्यभूषणम् । तेष्विति । तेषु क्षेत्रेषु
पुष्पफलवाटषण्डकेदारान् पुष्पफलवाटः पुष्पफलदायकं वनं षण्डः पद्मादिस-
ङ्घातः केदारो धान्योत्पादभूमिः एतान्, धान्यपण्यनिचयांश्च धान्यपण्यसंग्र-
हांश्च, अनुज्ञाताः कुर्युः, अर्थात् तत्कर्माहर्हाः । ते च सीताध्यक्षो विर्वीता-
ध्यक्षो दुर्गसीमवासिनः कुटुम्बिनश्च । दशकुलीत्यादि । दशकुलीवाटं मध्यमह-
लद्वयकर्षणीया भूमिः कुलं दशानां कुलानां समाहारो दशकुली । दशगव-
कृष्या भूमिरित्यपरे । तावत्प्रमाणं वाटं, कूपस्थानं कूपमातृकं, कुर्युः एकैकस्य
दशकुलीवाटस्यैकैकं कूपं पोषणार्थं कुर्युरिति भावः । निचेतव्यद्रव्याण्याह —
सर्वस्नेहेत्यादि । सर्वविधस्नेहादिद्वाविंशतिनिचयान् बहुवर्षोपभोगक्षमान् निवे-
शयेद् दुर्गेषु । तत्र शाकं वृक्षसम्बन्धि मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकत्वक्-
पुष्पकवकात्मकं दशकम् । यवसं धान्यपलालम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् ।
अङ्गारो निर्वाणामिकमिन्धनम् । स्नायुर्वस्नसा । प्रहरणं खड्गादि । स्पष्टम-
न्यत् । नवेनेति । नवेन अनवं शोधयेत् नूतने यथोक्तद्रव्यजाते लब्धे पुराणं
तद् व्यययेत् ।

हस्त्यश्वरथपादातमनेकमुख्यमवस्थापयेत् । अनेकमुख्यं हि पर-
स्परभयात् परोपजापं नोपैतीति ।

एतेनान्तपालदुर्गसंस्कारा व्याख्याताः ।

न च बाहिरिकान् कुर्यात् पुरराष्ट्रोपघातकान् ।

क्षिपेज्जनपदस्यान्ते सर्वान् वा दापयेत् करान् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
चतुर्थोऽध्यायः दुर्गनिवेशः, आदितः पञ्चविंशः ॥

हस्तीत्यादि । हस्त्यश्वरथपादातं चतुरङ्गं सैन्यम्, अनेकमुख्यम् अनेके
मुख्या बलप्रधाना यस्मिंस्तत् तथाभूतम्, अवस्थापयेद्, दुर्गेषु । बलप्रधा-
नानां बहुत्वे गुणमाह — अनेकेत्यादि । एकश्चेद् बलप्रधानः स समानपुरुषा-
न्तराभावान्निर्भयो लोभादिना परोपजापमङ्गीकृत्य कृत्स्नं बलं स्वाधिष्ठीयमानं
भेदेयत्, बहवश्चेद् बलप्रधानाः ते परस्पराभिशङ्किताः परोपजापं नोपगच्छे-
युरिति बहुप्रधानाधिष्ठितं बलं पराभेद्यं भवतीति भावः ।

एतेनेति । एतेन यथोक्तेन पुरदुर्गसंस्कारविधिना, अन्तपालदुर्गसं-
स्काराः व्याख्याताः जनपदसीमापालाधिष्ठितानां दुर्गाणां गुणाधानान्युक्तप्रा-
याणि, ते पुरदुर्गसंस्कारवद् विधातव्या इत्यर्थः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — न चेति । बाहिरिकान् कितववञ्चकनट-
नर्तकादीन्, न च कुर्यात् पुरे नैव वासयेदित्यर्थः, अर्थाद् राजा । तत्र हेतु-
समर्पकं विशेषणं पुरराष्ट्रोपघातकानिति, यतस्ते पौरान् जानपदांश्च कापथ-
प्रवर्तनयोपपन्नान्ति तस्मादित्यर्थः । यदि वासयेत् तदा विधिमाह — जनपदस्य,
अन्ते सीमायाम् 'जनपदे चैतानि'त्यपपाठः । क्षिपेद् वासयेद्, बाहिरिकान् ।
सर्वान् वा सर्वानिव जनपदान्तवास्तव्यानन्यान् कौटुम्बिकानिवेत्यर्थः, करान्
दापयेद् बाहिरिकान् । इहाणिकर्तृणां बाहिरिकाणां णौ कर्मत्वमपाणिनीयं,
जल्पतिप्रभृतित्वकल्पनया वा ददातेरौपसंख्यानिकं तत् साध्यम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः दुर्गनिवेशः, आदितः पञ्चविंशः ॥

२३. प्रक. सन्निधातृनिचयकर्म ।

सन्निधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारं कुप्यगृहमायुधागारं
बन्धनागारं च कारयेत् ।

चतुरश्रां वापीमनुदकोपस्नेहां स्नानयित्वा पृथुशिलाभिरुभयतः
पार्श्वं मूलं च प्रचित्य सारदारुपञ्जरं भूमिसमन्वितलमनेकविधानं
कुट्टिमदेशस्थानतलमेकद्वारं यन्त्रयुक्तसोपानं देवतापिधानं भूमिगृहं
कारयेत् । तस्योपर्युभयतोनिषेधं सप्रग्रीवमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्तं
कोशगृहं कारयेत् प्रासादं वा । जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थमभित्यक्तैः
पुरुषैः कारयेत् ।

सन्निधातृनिचयकर्मैति सूत्रम् । सन्निधाता द्रव्यं सञ्चित्य निधाता
भाण्डागाराधिपतिः तस्य निचयकर्म द्रव्यसंग्रहरक्षणकर्म, तदिहोच्यत इति
सूत्रार्थः । निचयद्रव्यप्रसङ्गान्निचेतृव्यापाराभिधानम् ।

सन्निधातेति । सन्निधाता, कोशगृहं रत्नखर्णादिनिधानस्थानं, पण्य-
गृहं विक्रेयद्रव्यनिवेशस्थानं, कोष्ठागारम् उदरोपयोगिधान्यस्नेहादिनिक्षेपस्थानं,
कुप्यगृहं सारदारुवेणुवल्लीवर्गादिरक्षणस्थानम्, आयुधागारं, बन्धनागारं च
कारागृहं च, कारयेत् ।

कोशगृहनिर्माणप्रकारमाह—चतुरश्रामिति । चतुरश्रां, वापीं तदा-
कारं गर्तम्, अनुदकोपस्नेहाम् उदकोपक्लेदरहितां, स्नानयित्वा, उभयतः सम-
न्तात्, पार्श्वं मूलं च, पृथुशिलाभिः, प्रचित्य, सारदारुपञ्जरं सारदारुमय-
पञ्जरयुक्तं, भूमिसमन्वितलं भूमिसमानि भूम्यानुरूप्यनिर्मितानि त्रीणि तलानि
उपरितलमध्यमतलाधस्तलानि यस्य तत् तथाभूतम्, अनेकविधानम् अनेकानि
विधानानि कोष्ठकादिरचनाः यस्मिंस्तत् तथाभूतं, कुट्टिमदेशस्थानतलं देश
उपरितलं स्थानं मध्यतलं तलम् अधोभूमिका इत्येतानि कुट्टिमानि दृढनिब-
द्धानि यस्य तत् तथाभूतम्, एकद्वारं, यन्त्रयुक्तसोपानं यन्त्रे युक्तानि यथा-
वसरनिवेशनापसरणक्षमतया संश्लिष्टानि सोपानानि यस्य तत् तथाभूतं, देव-
तापिधानम् उत्कीर्णदेवताप्रतिमाङ्कं पिधानं दार्वादिमयमाच्छादनं यस्य तत्
तथाभूतं, भूमिगृहं कारयेत् । तस्येति । तस्य भूमिगृहस्य, उपरि, उभयतो-
निषेधं बहिरन्तश्चार्गलयुक्तं, सप्रग्रीवं प्रग्रीवेण मुखशालया सहितम्, ऐष्टकं
पक्वेष्टकामयं, भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्तं द्रव्याधारशालापरिवृतं, कोशगृहं प्रासादं
वा उपरिगृहमिव कारयेत् । जनपदेत्यादि । आपदर्थं विपत्कालोपयोगार्थं,

पक्वेष्टकास्तम्भं चतुश्शालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विवृतस्तम्भा-
पसारमुभयतः पण्यगृहं, कोष्ठागारं च, दीर्घबहुलशालं कक्ष्यावृतकुड्य-
मन्तः कुप्यगृहं, तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारं, पृथग् धर्मस्थीयं महामा-
त्रीयं विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानमपसारतः सुगुप्तकक्ष्यं बन्धनागारं कारयेत् ।
सर्वेषां शालाखातोदपानवच्च स्नानगृहाग्निविषत्राणमार्जारनकु-
लारक्षाः स्वदैवपूजनयुक्ताः कारयेत् ।

ध्रुवनिधिम् अनपायनिधिकम् अर्थात् प्रासादं, जनपदान्ते, अभित्यक्तैः वध्यैः
पुरुषैः, कारयेत् । वध्यपुरुषा हि राज्ञा यत्नरक्षिताः निधिगुप्तिस्थानविधान-
रहस्यं निर्माणकाले नोद्दिन्द्युः, निर्माणनिर्वृत्युत्तरकाले च सद्यो मारिता भव-
न्तीति सोऽयं ध्रुवनिधिरनन्यवेद्यो वेदितव्यः ।

पण्यगृहादिविधिमाह—पक्वेत्यादि । पक्वेष्टकास्तम्भं पक्वेष्टकामयैः स्तम्भै-
र्युक्तं, चतुश्शालं चतस्रश्चतुर्दिग्गता अन्योन्यसम्मुखीनाः शाला यस्मिंस्तत्
तथाभूतम्, एकद्वारम्, अनेकस्थानतलम् अनेकैः कोष्ठैर्भूमिकाभिश्च युक्तम्,
उभयत उभयपार्श्वयोः, विवृतस्तम्भापसारं विवृतस्तम्भः विस्तृतस्तम्भः अप-
सारोऽलिन्दो यस्य तत् तथाभूतं, पण्यगृहं, कोष्ठागारं च कारयेत् । दीर्घब-
हुलशालं, कक्ष्यावृतकुड्यं कक्ष्याभिः प्रकोष्ठकैः वृतं परीतं कुड्यं यस्मिंस्तत्
तथाभूतं, कुप्यगृहम्, अन्तः कारयेत् । भूमिगृहयुक्तं, तदेव कुप्यगृहमेव,
आयुधागारं कारयेत् । बन्धनागारं, धर्मस्थीयं महामात्रीयं पृथक् कारयेद् धर्म-
स्थीयमित्येकं महामात्रीयमित्यपरं च प्रत्येकं निर्मापयेत् । तत्र धर्मस्था व्यव-
हारनिर्णेतारः तत्सम्बन्धि धर्मस्थीयं व्यवहारार्थमागतानामवस्थित्यर्थं व्यवहा-
रपराजितनिरोधार्थं च स्थानमित्यर्थः । महामात्राः सन्निधातृसमाहर्तृप्रभृतयो-
ऽर्थाधिकारिणः तत्सम्बन्धि महामात्रीयं विश्वासाधित्वेन गृहीतानां युद्धप्रगृही-
तादीनां च जनानां निवेशस्थानमित्यर्थः । बन्धनागारं कीदृशं, विभक्तस्त्रीपुरु-
षस्थानम्, अपसारतः सुगुप्तकक्ष्यम् अपसरणमार्गमनुसृत्य सुष्ठु रक्षितकक्ष्यम् ।

सर्वेषामिति । सर्वेषां कोशगृहादीनां षण्णां, शालाखातोदपानवत् शाला-
परिखाकूपैस्तुल्यं स्नानगृहाग्निविषत्राणमार्जारनकुलारक्षाः स्नानगृहम् अग्नित्राणं
मानुषाग्निना त्रिरपसव्यपरिगमनरूपं निशान्तप्राणिध्युक्तं विषत्राणं मार्जारनकुलौ
विषत्राणभूतौ मार्जारनकुलौ वा आरक्षां रक्षिपुरुषैर्गुप्तिं च, स्वदैवपूजनयुक्ताः स्व-
स्वदैवतार्चनयुक्ताः, कारयेत् । तत्र कोशगृहस्य धनदो देवता, पण्यकोष्ठागारयोः
श्रीदेवी, कुप्यगृहस्य विश्वकर्मा, आयुधबन्धनागारयोर्यमवरुणाविति विवेकः ।

कोष्ठागारे वर्षमानमरत्निमुखं कुण्डं स्थापयेत् ।

तज्जातकरणाधिष्ठितः पुराणं नवं च रत्नं सारं फल्गु कुप्यं वा प्रतिगृहीयात् । तत्र रत्नोपधावुत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च, सारोपधौ मध्यमः, फल्गुकुप्योपधौ तच्च तावच्च दण्डः ।

रूपदर्शकविशुद्धं हिरण्यं प्रतिगृहीयाद्, अशुद्धं छेदयेत् । आहर्तुः पूर्वः साहसदण्डः ।

शुद्धं पूर्णमभिनवं च धान्यं प्रतिगृहीयात् । विपर्यये मूलद्विगुणो दण्डः ।

तेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम् ।

सर्वाधिकरणेषु युक्तोपयुक्ततत्पुरुषाणां पणद्विपणचतुष्पणाः, परमपहारेषु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः ।

कोष्ठेत्यादि । कोष्ठागारे, वर्षमानं वर्षं वृष्टिर्मीयतेऽनेनेति तथाभूतम्, अरत्निमुखम् अरत्निचतुरश्रमुखं, कुण्डं गर्तं, स्थापयेत् खानयेत् ।

तज्जातेत्यादि । पुराणं नवं च, विविच्येति शेषः, रत्नं मणिमुक्तादिकं, सारं चन्दनादि, फल्गु वस्त्रादि, कुप्यं वा दारुचर्मवेणुवल्ककोष्ठोपकरणादिकं वा, तज्जातकरणाधिष्ठितः रत्नादितत्तद्वस्तुव्यवहारिवंश्यैः कायस्थैश्चोपेतः सन्, प्रतिगृहीयात् संगृहीयात् । तत्रेति । तत्र, रत्नोपधौ निर्गुणरत्नं प्रतिनिधाय गुणवद्वत्नहरणे, कर्तुः कारयितुश्च, उत्तमो दण्डः पणसाहस्ररूप उत्तमसाहसः । सारोपधौ, मध्यमः मध्यमसाहसः । फल्गुकुप्योपधौ, तच्च तावच्च दण्डः यद् द्रव्यं हतं तच्च तत्समपरिमाणं तज्जातीयमपरं चेत्युभयं दण्डो भवति ।

रूपेत्यादि । हिरण्यं प्रणीतमुद्राङ्कं स्वर्णं रजतं च दीनारादिकं, रूपदर्शकविशुद्धं रूपपरीक्षकमुखेन विज्ञातशुद्धिकं, प्रतिगृहीयात् । अशुद्धं कूटप्रणीतं, हिरण्यं, छेदयेद् भञ्जयेद् अपुनरुपयोगाय । आहर्तुः कूटहिरण्यानेतुः, पूर्वः साहसदण्डः ।

शुद्धमिति । शुद्धं निर्बुसं, पूर्णम् अनूनमानम्, अभिनवं च धान्यं, प्रतिगृहीयाद्, धान्यग्रहणाधिकृतः । विपर्यये अतथाविधधान्यप्रतिग्रहे, मूलद्विगुणो दण्डः ।

पण्यकुप्यायुधप्रतिग्रहेऽपि धान्योक्त एव न्याय इत्याह — तेनेत्यादि ।

सर्वेत्यादि । सर्वाधिकरणेषु सर्वेष्वधिकारस्थानेषु, युक्तोपयुक्ततत्पुरुषाणां युक्तः प्रधानः उपयुक्तस्तत्सहकारी तत्पुरुषाः तयोरधश्चराः तेषां, पणद्विपण-

कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे घातः । तद्वैयावृत्यकाराणामर्ध-
दण्डः । परिभाषणमविज्ञाते । चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः ।

तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः सन्निधाता निचयाननुतिष्ठेत् ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद् वर्षशतादपि ।

यथा पृष्ठो न सज्जेत व्ययशेषं च दर्शयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः सन्निधातृनिचयकर्म,

आदितः षड्विंशः ॥

चतुष्पणाः एकः पणः द्वौ पणौ चत्वारः पणाश्च, दण्डाः, अपहारेषु पूर्वो-
क्तजातीयेषु । परमपहारेषु सकृदण्डनात् परतोऽपहारेषु, पूर्वमध्यमोत्तमवधा
दण्डाः पूर्वसाहसो मध्यमसाहस उत्तमसाहसो वधश्च दण्डाः । तत्राद्यास्त्रयो
दण्डा यथाक्रमं प्रयोक्तव्याः, वधदण्डस्तु ततोऽपि परस्तादपहारेषु प्रयोक्तव्य
इति बोद्धव्यम् ।

कोशेत्यादि । कोशाधिष्ठितस्य कोशाधिष्ठातुः भाण्डागाराध्यक्षस्य, को-
शावच्छेदे कोशस्य सुरुक्ताद्युपायेनापहारे, घातः वधदण्डः । तद्वैयावृत्यकाराणां
तस्य वैयावृत्यकाराः विशेषेण आ समन्ताद् वर्तत इति व्यावृत्तः परिचारकः
तस्य कर्म वैयावृत्यं परिचर्या तत् कुर्वन्तः परिचारकाः तेषाम्, अर्धदण्डः । अवि-
ज्ञाते सति अर्थात् कोशाधिष्ठातृकृते कोशावच्छेदे, परिभाषणं तद्वैयावृत्यका-
राणां सनिन्दोपालम्भः । चोराणामिति । चोराणाम् अभिप्रधर्षणे कुड्यस-
न्धिच्छेदादिना धनापहरणे, चित्रो घातः ।

तस्मादित्यादि । स्पष्टम् ।

बाह्यमिति । बाह्यं जनपदोत्थम्, आभ्यन्तरं नगरोत्थं च, आयं,
विद्यात्, सन्निधाता । कथं विद्यात्, यथा वर्षशतादपि पृष्ठः अतीतं वर्षशतमधि-
कृत्यापि आयं चोदितः, न सज्जेत न सक्तो भवेत् निष्प्रतिबन्धं वदेदित्यर्थः,
व्ययशेषं दर्शयेच्च व्ययितावशिष्टं द्रव्यं दृष्टिगोचरं कारयेच्च, भाण्डागारे ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः सन्निधातृनिचयकर्म,

आदितः षड्विंशः ॥

२४. प्रक. समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् ।

समाहर्ता दुर्गं राष्ट्रं खनिं सेतुं वनं व्रजं वणिक्पथं चावेक्षेत ।

शुल्कं दण्डः पौतवं नागरिको लक्षणाध्यक्षो मुद्राध्यक्षः सुरा
सूना सूत्रं तैलं घृतं क्षारः सौवर्णिकः पण्यसंस्था वेद्या द्यूतं वास्तुकं
कारुशिल्पिगणो देवताध्यक्षो द्वारबाहिरिकादेयं च दुर्गम् ।

सीता भागो बलिः करो वणिक् नदीपालस्तरो नावः पट्टनं
विवीतं वर्तनी रज्जूश्चोररज्जूश्च राष्ट्रम् ।

समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनमिति सूत्रम् । समाहर्ता विषयबल्यध्यक्षः
तेन करणीयं समुदयप्रस्थापनं धनोत्पत्तिप्रवर्तनमुच्यत इति सूत्रार्थः । अर्थो-
पधाशुद्धः सनिधातृकर्मणि समाहर्तृकर्मणि च नियोक्तव्य इत्युक्तं प्राक् ।
तद्व्यापार इदानीमभिधीयते ।

दुर्गादिसप्तकं समाहर्त्रा चिन्तनीयमित्याह—समाहर्तेत्यादि ।

दुर्गपदार्थं विवृणोति — शुल्कमित्यादि । शुल्कं घट्टदेयं, दण्डः दम
उत्तमसाहसादिः, पौतवं तुलामानपरिच्छेदः, नागरिको नगराध्यक्षः, लक्षणा-
ध्यक्षः क्षेत्रारामादिसीमाचिह्नाध्यक्षः, मुद्राध्यक्षः, सुरा मद्याध्यक्षः, सूना
प्राणिवधाध्यक्षः, सूत्रं सूत्राध्यक्षः, तैलं तद्विक्रयी, घृतं तद्विक्रयी, क्षारः गुड-
विक्रयी, सौवर्णिकः सुवर्णनियुक्तः, पण्यसंस्था पण्यनिवेशशाला, वेद्याः,
द्यूतं, वास्तुकम् आवसथनिर्मातारस्तक्षादयः, कारुशिल्पिगणः कारवः स्थूल-
शिल्पकाराः शिल्पिनः सूक्ष्मशिल्पकाराः तेषां गणः, देवताध्यक्षः देवालयका-
र्यधूर्वहः, द्वारबाहिरिकादेयं च द्वारबाहिरिकसम्बन्धि आदेयं पुरादिद्वारपालै-
र्भूतित्वेन ग्राह्यं बाहिरिकेभ्यो नटनर्तकादिभ्यो राज्ञा ग्राह्यं चेति यावत्, दुर्गं
शुल्कादिद्वाविंशत्युपायलभ्यं द्रव्यं दुर्गशब्दितमित्यर्थः ।

सीतादित्रयोदशकं राष्ट्रशब्दितमित्याह — सीतेत्यादि । सीता कृषिः,
भागः धान्यषड्भागः, बलिः उपहारः भिक्षा वा, करः फलवृक्षादिसम्बद्धं राज-
देयं, वणिक् वणिग्द्वारेणादेयं, नदीपालः तीर्थरक्षकद्वारेणादेयं, तरः नदीतर-
णवेतनं, नावः नावध्यक्षद्वारलभ्यं, पट्टनम् अल्पनगरलभ्यं, विवीतं विवीता-
ध्यक्षद्वारेणादेयं, वर्तनी मार्गः तल्लभ्यम् अर्थादन्तपालद्वारलभ्यं, रज्जूः विष-
यपालादेयमित्याहुः, चोररज्जूः चोरग्राहकाय ग्रामदेयमित्याहुः ।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालशङ्खलोहलवणभूमिप्रस्तररसधा-
तवः खनिः ।

पुष्पफलवाटषण्डकेदारमूलवापाः सेतुः ।

पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरिग्रहो वनम् ।

गोमहिषमजाविकं खरोष्ट्रमश्वताराश्च व्रजः ।

स्थलपथो वारिपथश्च वणिक्पथः ।

इत्यायशरीरम् । मूलं भागो व्याजी परिघः क्लृप्तं रूपिकम-
त्ययश्चायमुखम् ।

खनिमाह — सुवर्णेत्यादि । वज्रः हीरकः, मणिर्मरतकादिः । भूमि-
धातुः प्रस्तरधातुः रसधातुश्च । स्पष्टमन्यत् । सुवर्णादिद्वादशकं खननलभ्य-
त्वात् खनिशब्दवाच्यम् ।

सेतुमाह — पुष्पेत्यादि । पुष्पवाटः कुङ्कुमादिवनं, फलवाटः वार्ता-
कोर्वारुकादिवाटी, अनयोः पुष्पफलशब्दाभ्यां ग्रहणं वाटशब्देन तु इक्षुवा-
टस्य, षण्डं कदलीकमुकादि, केदारः धान्यक्षेत्रं, मूलवापः आर्द्रकहरिद्राला-
मज्जाद्युत्पत्तिस्थलम् । पुष्पवाटादयः षट् सेतुशब्दिताः ।

वनमाह — पशुमृगेत्यादि । पशुवनमृगवनद्रव्यवनहस्तिवनानां परि-
ग्रहो वनमिति शब्दत इत्यर्थः । तत्र पशुर्गवयादिः, मृगो हरिणादिः, द्रव्यं
शाकतिनिशादि, हस्ती कालिङ्गादिः ।

गवाद्यष्टकं व्रजशब्दितमित्याह — गोमहिषमित्यादि । अजाश्छागाः ।
अविका मेघाः । खरा गर्दभाः । अश्वतराः वेसराः । स्पष्टमन्यत् ।

वणिक्पथं द्विविधमाह — स्थलेत्यादि ।

इतीति । इति आयशरीरम् उक्तसप्तषष्टिप्रकारं दुर्गादिसप्तकं धनाग-
मस्थानम् । उक्त आयशरीरे मूलादिसप्तकं प्रधानत्वाद् मुखस्थानीयमित्याश-
येनाह — मूलमित्यादि । मूलं धान्यफलादिविक्रयलब्धं धनम् । मूल्यमित्येव
पाठः कचित् । भागः षड्भागः, व्याजी विंशतिभागः पुनर्माने मा भूदूनतेत्यधिकं
गृह्यमाणः, परिघः आतरद्रव्यं, क्लृप्तम् अमुकग्रामस्यैतावदिति प्रतिनियतं
हिरण्यं धान्यं च, रूपिकं लवणाध्यक्षेण तद्विक्रयिभ्यः प्रस्थशतस्याष्टशो
गृह्यमाणो लवणभागः, अत्ययश्च अध्यक्षप्रचार-धर्मस्थीय-कण्टकशोधनोक्तवि-
धया गृह्यमाणमपराधदण्डद्रव्यं च, आयमुखम् । अत्र संग्रहश्लोकान् पठन्ति —

देवपितृपूजादानार्थं स्वस्तिवाचनमन्तःपुरं महानसं दूतप्रावर्तिमं
कोष्ठागारमायुधागारं पण्यगृहं कुप्यगृहं कर्मान्तो विष्टिः पत्न्यश्वरथ-
द्विपपरिग्रहो गोमण्डलं पशुमृगपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटश्चेति व्य-
यशरीरम् ।

राजवर्षं मासः पक्षो दिवसश्च व्युष्टम् । वर्षाहेमन्तग्रीष्माणां तृतीय

“शरीरं सप्तधायस्य तावन्त्येव मुखानि च ।

प्रभेदाः सप्तषष्टिः स्युर्व्यये द्वाविंशतिः स्थिताः ॥

द्वाविंशतिविधं दुर्गं राष्ट्रभेदास्त्रयोदश ।

खनिर्द्वादशधा तत्र सेतवश्चैव षड्विधाः ॥

वनं चतुर्विधं ज्ञेयं व्रजभेदोऽपि चाष्टधा ।

द्विधा वणिकपथश्चैवं शरीरं सप्तषष्टिधा ॥” इति ।

अथ व्ययशरीरमाह—देवेत्यादि । देवपितृपूजादानार्थं देवपितृपूजा-
दानप्रयोजनकं, तत्र देवपूजा देवाराधनं पितृपूजा श्राद्धकर्म दानं पर्वसु ब्राह्मण-
बालवृद्धातुरानाथादिभ्यो दीयमानं, स्वस्तिवाचनं शान्तिकपौष्टिकार्थं पुरोहि-
ताय दीयमानम्, अन्तःपुरं देवीभोगिनीराजपुत्रेभ्यो देयं, महानसं पाक-
शालार्थं व्ययः, दूतप्रावर्तिमं दूतस्य परविषयगतागतप्रवर्तनार्थं व्ययः, कोष्ठा-
गारं भोज्यद्रव्यावस्थानगृहं तन्निर्माणादिनिमित्तो व्ययः, आयुधागारम्
आयुधनिर्माणशाला तद्रक्षणशाला च, पण्यगृहं पण्यगृहार्थो व्ययः, कुप्यगृहं
तत्सम्बद्धं धनं शाकतिनिशादिसारदारुवेणुवल्लीवल्कादिच्छेदनानयनरक्षणादि-
विषयो व्यय इति यावत्, कर्मान्तः कृष्यादिव्यापारव्ययः, विष्टिः हठकारित-
कर्मार्यो व्ययः, पत्न्यश्वरथद्विपपरिग्रहः पत्न्यादिचतुष्टयार्थो व्ययः, गोमण्डलं
गोमहिषभेषाद्यर्थो व्ययः, पशुमृगपक्षिव्यालवाटाः पशवो वन्यपशवः मृगा
हरिणादयः पक्षिणः शुकशारिकादयः व्यालाः सिंहव्याघ्रादयः एषां वाटाः
रक्षणस्थानानि तन्निमित्तो व्यय इत्यर्थः, काष्ठतृणवाटः काष्ठतृणवाटार्थो व्ययः,
चशब्दादावश्यकव्ययान्तरपरिग्रहः, त एते द्वाविंशतिर्व्ययाः व्ययशरीरम् ।

राजेत्यादि । राजवर्षम् आ राजराज्याभिषेकादारब्धः संवत्सरः, मासः,
पक्षः, दिवसश्च, व्युष्टं राजवर्षादिचतुष्टयं व्युष्टसंज्ञमित्यर्थः । एतच्च अमुक-
राजवर्षेऽमुकमासेऽमुकपक्षेऽमुकदिवसेऽमुकपुरुषेणानीतमेतावद् धनम्, अद्या-
मुकपुरुषायैतावद् दत्तमिति रीत्या निबन्धपुस्तकादिषु लेख्यमिति बोद्धव्यम् ।
वर्षाहेमन्तेत्यादेरयमर्थः—राजवर्षस्य त्रिधा विभक्तस्य सिंहकन्यातुलावृश्चिका-

सप्तमा दिवसोनाः पक्षाः, शेषाः पूर्णाः । पृथगधिमासक इति कालः ।

करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवी च ।

संस्थानं प्रचारः शरीरावस्थापनमादानं सर्वसमुदयापिण्डः
सञ्जातम् एतत् करणीयम् ।

कोशार्पितं राजहारः पुरव्ययश्च प्रविष्टं, परमसंवत्सरानुवृत्तं
शासनमुक्तं मुखाज्ञप्तं चापातनीयम्, एतत् सिद्धम् ।

सिद्धिप्रकर्मयोगः दण्डशेषमाहरणीयं, बलात्कृतप्रतिस्तब्धमव-
सृष्टं च प्रशोध्यम्, एतच्छेषमसारमल्पसारं च ।

श्चत्वारो रविमासा वर्षर्तुरित्येको भागः, धनुर्मकरकुम्भमीनाख्याश्चत्वारो हेमन्त
इति द्वितीयः, मेषवृषभमिथुनकुलीराख्याश्चत्वारो ग्रीष्म इति तृतीयः इत्ये-
तेषां त्रयाणां भागानां ये प्रत्येकमष्टौ पक्षास्तेषु तृतीयपक्षे सप्तमपक्षे चैकैको
दिवसो हीयते, अवशिष्टास्तु पक्षा अनूनदिवसा इति । पृथगिति । अधि-
मासकः अधिकः सौरमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादिर्दर्शावसानश्चान्द्रो मासः,
पृथग्, इति कालः उक्तप्रकारो व्यवहारार्थः कालो विज्ञेयः ।

करणीयादिषट्कमुद्दिशति — करणीयमित्यादि ।

करणीयं षड्विधमाह — संस्थानमित्यादिना । तत्र संस्थानम् अमु-
कग्रामादियदादेयमिति क्लृप्तिः, प्रचारो देशः, शरीरावस्थापनं जनपदनग-
रयोरायशरीरमेतावदिति निश्चयः, आदानं धान्यहिरण्यादेर्यथाकालग्रहणं,
सर्वसमुदयापिण्डः सर्वेषां समुदयानां पिण्डः प्रतिग्रामं प्रतिनगरं चोत्पन्नानां
धनानां सङ्घातः तज्ज्ञानमित्यर्थः, सञ्जातं सर्वोपायलब्धधनेयत्ताज्ञानम्, एतद्
उक्तं षट्कं, करणीयम् अवश्यकार्यत्वात् करणीयशब्दितम् ।

सिद्धमाह—कोशेत्यादि । कोशार्पितं भाण्डागारिकहस्तेऽर्पितं, राजहारः
राज्ञा स्वीयकार्यार्थं समाहर्तृसकाशाद् गृहीतं, पुरव्ययश्च पुरे शालानिर्माणाद्यर्थं
व्ययितं धनं च, प्रविष्टं प्रविष्टशब्दितम् । परमसंवत्सरानुवृत्तम् अतीतवर्षसम्ब-
द्धमप्रविष्टतया स्थितं, शासनमुक्तं राजाज्ञालेखनिरस्तं, मुखाज्ञप्तं राजवाग्विश्रा-
णितं च, आपातनीयम् आपातनीयशब्दितं समुदयाद् व्यवकलनीयमिति कृत्वा ।
एतत् प्रविष्टत्रिकमापातनीयत्रिकं चेत्युभयरूपं षट्कं, सिद्धं सिद्धशब्दितम् ।

षड्विधं शेषमाह—सिद्धीत्यादि । सिद्धिप्रकर्मयोगः सिद्धौ सिद्धधा-
न्यादौ प्रकर्मयोगः स्वायत्तीकरणप्रवृत्तिरदत्तकरप्रवेशनार्था, दण्डशेषं सैन्योपयु-

वर्तमानः पर्युषितोऽन्यजातश्चायः । दिवसानुवृत्तो वर्तमानः । पर-
मसांवत्सरिकः परप्रचारसङ्क्रान्तो वा पर्युषितः । नष्टप्रस्मृतमायुक्तदण्डः
पार्श्वं पारिहीणिकमौपायनिकं डमरगतकस्वमपुत्रकं निधिश्चान्यजातः ।
विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषश्च व्ययप्रत्यायः । विक्रये पण्यानामर्घवृ-
द्धिरूपजा मानोन्मानविशेषो व्याजी क्रयसङ्घर्षे वा वृद्धिरित्यायः ।

क्तावशिष्टद्रव्यं च, आहरणीयं सुखेनाहर्तुं शक्यत्वादाहरणीयसंज्ञम् । बलात्कृ-
तप्रतिस्तब्धं राजवल्लभाद्याश्रयबलाददत्तं देयं प्रतिस्तब्धापरपर्यायम्, अवसृष्टं च
पुरमुख्यैः कामचारादत्तं च, प्रशोध्यं प्रयत्नसाध्यत्वात् प्रशोध्यसंज्ञम् । एतद्
उक्तमाहरणीयद्विकं प्रशोध्यद्विकं चेतीदं चतुष्टयमित्यर्थः, असारं प्रवेशनार्थं कृते-
ऽपि व्यये निष्फलम्, अल्पसारं च बहुव्ययसाध्याल्पफलं च, शेषं तत्संज्ञम् ।

आयं त्रेधा विभज्य व्युत्पादयति — वर्तमान इति । आयः, वर्त-
मानः पर्युषितः अन्यजातश्च इति त्रिविधः । तत्र दिवसानुवृत्तः नित्यः, वर्त-
मानः । परमसांवत्सरिकः अतीतवर्षग्राह्यः वर्तमानवर्षे गृहीतः, परप्रचारसं-
क्रान्तः भूतपूर्वाध्यक्षकालप्रविष्टः यद्वा शत्रुविषयादागतः, वाशब्दः समुच्चये,
पर्युषितः तदाख्यः । नष्टप्रस्मृताद्यष्टकमन्यजात इत्याह — नष्टेत्यादि । नष्ट-
प्रस्मृतं विस्मृताभिज्ञातमिति भाषाटीका । प्रशब्द इह प्रकर्षे नतु धात्वर्थवि-
परीतत्वे इति तत्पक्षे वक्तव्यम् । नष्टमपगतं प्रस्मृतं विस्मृतमिति तु कोष्ठा-
गाराध्यक्षप्रकरणे भट्टस्वामी । आयुक्तदण्डः तत्तत्कार्याध्यक्षेभ्योऽपराधिभ्यो
गृहीतो दण्डः, पार्श्वं करातिरेचनलक्षणवक्रोपायलब्धं धनम् । प्रभुत्वाधिग-
म्यामिति केचित् । पारिहीणिकं चतुष्पदविनाशितसस्यदण्डाधिगम्यं धनम्,
औपायनिकम् उपायनत्वेन गृहीतं, डमरगतकस्वं डमरः शत्रुकलहविप्लवः तद-
वसरे शत्रुसैन्यादपहृतं धनम्, अपुत्रकम् अविद्यमानदायादकं धनं, निधिश्च
निधिलाभश्च, अन्यजातः अष्टावेतेऽन्यजातशब्दिताः । आयस्य प्रकारान्तर-
माह — विक्षेपेत्यादि । विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषश्च विक्षेपशेषः किञ्चित्का-
र्यसाधनाय नियुक्तस्य सैन्यस्यार्थं व्ययितावशिष्टं धनं व्याधितशेषः भेषजशा-
लाव्ययितशिष्टम् अन्तरारम्भशेषः दुर्गप्रासादादिनिमित्तव्ययितावशिष्टम् इत्ये-
तत् त्रिकं, व्ययप्रत्यायः तदाख्ययोच्यते । पुनरप्यायस्य पाञ्चविध्यमाह —
विक्रय इत्यादिना । विक्रये पण्यानामर्घवृद्धिः कृताभ्यधिकेन मूल्येन पण्यविक्र-

नित्यो नित्योत्पादिको लाभो लाभोत्पादिक इति व्ययः ।
दिवसानुवृत्तो नित्यः । पक्षमाससंवत्सरलाभो लाभः । तयोरोत्पन्नो
नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति ।

व्ययसंजातादायव्ययविशुद्धा नीवी प्राप्ता चानुवृत्ता चेति ।

याल्लब्धमधिकं धनं विक्रेतृसकाशादुपस्थापितम्, उपजा प्रतिषिद्धविक्रयलब्धं,
मानोन्मानविशेषः मानोन्मानयोर्विशेषकरणेन मेयाधिक्यसम्पादनाल्लब्धं, व्याजी
विंशतिभागः पुनर्मयमानमेयोनतापरिहारार्थमधिकतया गृह्यमाणः, क्रयसंघर्षे
वृद्धिः स्पर्धया मूल्यवर्धनाल्लब्धं, वाशब्दश्चकारार्थः । इत्यायः उक्तप्रकारेणायो
व्याख्यातः । भाषाटीका तु नष्टप्रस्मृतादिकमन्तरारम्भशेषान्तमेकादशकमन्य-
जातभेद इति, व्ययप्रत्यायादिषट्कमायस्य प्रकारान्तरमिति च व्याचष्टे ।
तत्तु 'विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्यायः' इति कोष्ठागाराध्यक्षवक्ष्य-
माणग्रन्थेन विरुध्यते ।

अथ व्ययमाह — नित्य इति । नित्यो नित्योत्पादिकः लाभो लाभो-
त्पादिक इति चतुर्विधो व्ययः । तत्र दिवसानुवृत्तः प्रात्यहिको व्ययः नित्यः ।
पक्षमाससंवत्सरलाभ इति तादर्थ्यात् ताच्छब्धं, पक्षलाभार्थो मासलाभार्थः
संवत्सरलाभार्थश्च व्ययः, लाभः लाभशब्दितः । तयोर्नित्यलाभयोः, उत्पन्नः
तत्र नित्योत्पन्नो लाभोत्पन्नश्च व्ययः, नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति व्यप-
दिश्यत इति शेषः । यथाक्रमं च संबन्धः । क्लृप्तवेतनातिरेकेण एतावतो
नित्यव्ययस्यैतावदिति विशेषतः कर्मकरेभ्यो यद् दीयते स व्ययो नित्यव्य-
योत्पन्नत्वान्नित्योत्पादिकशब्दितः, एतावतो लाभनिमित्तव्ययस्यैतावदिति विशे-
षतस्तेभ्यो यद् दीयते स लाभाल्पव्ययोत्पन्नत्वान्नित्योत्पादिकशब्दित इति
विवेक्तव्यम् ।

सर्वव्ययावशेषो नीवीत्याह — व्ययेत्यादि । व्ययसंजाताद् व्ययसमष्टेः
सर्वव्ययद्वारेभ्य इत्यर्थः, उत्थितेति शेषः, आयव्ययविशुद्धा आयव्ययस-
म्यगणनपरिनिश्चिता, नीवी नीवीशब्दितं द्रव्यमित्यर्थः । सा च द्विप्रकारा
प्राप्ता चानुवृत्ता चेति । तत्र प्राप्ता भाण्डागारं प्रविष्टा, अनुवृत्ता तत्प्रवेशाय
प्रस्थितेति ज्ञेयम् ।

एवं कुर्यात् समुदयं वृद्धिं चायस्य दर्शयेत् ।

हासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच्च विपर्ययम् ॥

इति काटलायाथशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः

समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम्, आदितः सप्तविंशः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — एवमिति । एवम् उक्तैः प्रकारैः, समुदयं धनोत्पत्तिं, कुर्यात्, आयस्य वृद्धिं च, व्ययस्य हासं च दर्शयेत्, समाहर्ता । स कीदृशः, प्राज्ञः प्रजानुपपीडयायवृद्धिप्रदर्शने कर्मकरानुपपीडया व्ययहासप्रदर्शने च निपुणः । विपर्ययं च साधयेत् आयव्यययोर्वृद्धिहासवैपरीत्यं यदि यदृच्छयोपनमेत् तदपि वारयेदित्यर्थः, यद्वा विपर्ययं व्ययवृद्धिमपरिहार्यतया प्रसक्तां कालान्तरभाव्यायवृद्ध्युपायनिश्चयेन समर्थयेदपीत्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः

समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम्, आदितः सप्तविंशः ॥

२५. प्रक. अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः ।

अक्षपटलमध्यक्षः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा विभक्तोपस्थानं निबन्धपुस्तकस्थानं कारयेत् ।

तत्राधिकरणानां सङ्ख्याप्रचारसञ्ज्ञाताग्रं, कर्मान्तानां द्रव्यप्रयोगे वृद्धिक्षयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणं, रत्नसार-

अक्षपटले गाणनिक्याधिकार इति सूत्रम् । अक्षपटले अक्षाणां द्रव्याणां पटले गणनपुस्तकलेखनादिकर्मानुष्ठानदेशे, गाणनिक्याधिकारः गाणनिका गणननियुक्तास्तेषां कर्म गाणनिक्यं तस्याधिकारः प्रस्ताव इह क्रियत इति सूत्रार्थः । अर्थोपधाशुद्धा अर्थसम्बद्धे कर्मणि नियोक्तव्या इत्युक्तमधस्तात् । स पुनरर्थव्यापार इदानीमभिधीयत इति सम्बन्धः ।

अक्षेत्यादि । अध्यक्षः आयुक्तप्रधानः, अक्षपटलं तत्तदध्यक्षाणां सम्भूयस्वस्वकर्मानुष्ठानदेशं कारयेत् । कीदृशं, प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा, दिग्द्वयोपादानं तन्मुखस्य माङ्गलिकत्वद्योतनायातादृशस्य वैपरीत्यद्योतनाय च । पुनः कीदृशं, विभक्तोपस्थानं विभक्तानि उत्तममध्यमाधमानामध्यक्षाणां पृथक्स्थित्यनुकूलतया विभज्य विहितानि उपस्थानान्यन्तःकक्ष्याः यस्मिंस्तत् तथाभूतम् । पुनः कथम्भूतं, निबन्धपुस्तकस्थानं गणकपुस्तकनिवेशाधिष्ठानभूतम् ।

निबन्धपुस्तकेषु लेखनीयं वस्तुजातमाह — तत्रेति । तत्र अक्षपटले, अधिकरणानां संख्याप्रचारसञ्ज्ञाताग्रं द्रव्योत्पत्तिस्थानानां संख्यां नामतः परिगणनं प्रचारसञ्ज्ञातयोरग्रं च प्रचारो जनपदः सञ्ज्ञातं सर्वोत्पत्तिसमुदायः तयोरियत्तां च, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् एतावच्च उत्पत्तिस्थानेभ्य इयत्परिमाणे जनपदे प्रत्यब्दमेतावद् धनमुत्पद्यत इति निबन्धपुस्तके लेखयेदित्यर्थः । कर्मान्तानां द्रव्यप्रयोगे कर्मान्ताः खनिधान्योत्पत्तिभूमिपण्यरूप्यादिकर्मस्थानानि तत्सम्बद्धे द्रव्यप्रयोगे तत्तत्कर्मकरेभ्यो द्रव्याणां विनियोग इत्यर्थः, वृद्धिक्षयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणं वृद्धि क्षयव्ययादीनामष्टानां प्रमाणं च, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । तत्र वृद्धिः कुसीदं, क्षयः युग्यपुरुषविनियोगः, व्ययः धान्यहिरण्यविनियोगः, प्रयामः सिद्धधान्यराशिः कयादरो वा, व्याजी तुलादण्डसम्बद्धा दण्डव्याजी प्रस्थमानसम्बद्धा मानव्याजी चेत्युभयविधा, योगो द्रव्यापद्रव्यमिश्रणं, स्थानं ग्रामादिकं, वेतनं

फलगुकुप्यानामर्घप्रतिवर्णकप्रतिमानमानोन्मानभाण्डं, देशग्रामजातिकुलसङ्घानां धर्मव्यवहारचारित्रसंस्थानं, राजोपजीविनां प्रग्रहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभं, राज्ञश्च पत्नीपुत्राणां रत्नभूमिलाभं निर्देशौत्पादिकप्रतीकारलाभं, मित्रामित्राणां च सन्धिविक्रमप्रदानादानं निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् ।

ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवीम्

कर्मकरभृतिः, विष्टिः बलकारितं कर्म । रत्नसारफलगुकुप्यानामर्घप्रतिवर्णकप्रतिमानमानोन्मानभाण्डं रत्नादीनां चतुर्णामर्घादिषट्कं, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । तत्र अर्घं मूल्यं, प्रतिवर्णको वर्णगुणः, प्रतिमानं माषगुञ्जादि, मानम् आकृतिपरिच्छेदः, उन्मानमूर्ध्वमानं, भाण्डं मूलधनम् । देशग्रामजातिकुलसङ्घानां देशः पूर्वदेशमध्यमदेशादिः ग्रामः प्रसिद्धः जातिब्राह्मणादिः कुलं गोत्रं सङ्घगणः एषां पञ्चानां, धर्मव्यवहारचारित्रसंस्थानं धर्मः यजनादिः स्मृत्युक्तः व्यवहारो दायभागः चारित्रं समुदाचारो देशादिप्रतिनियतो मातुलकन्यापरिण्यादिलक्षणः तेषां संस्थानमविचालनं यद्वा स्वरूपं, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । राजोपजीविनां, प्रग्रहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभं प्रग्रहः पूजा मन्त्रिपुरोहितादीन् प्रति प्रत्युद्गमनबहुमानः प्रदेशो वासस्थानं भोग उपायनं परिहारः करमुक्तिः भक्तम् अश्वगजपदात्यभ्यवहारः वेतनं भृतिः इत्येषां लाभं, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । राज्ञः, पत्नीपुत्राणां च पत्नीनां पुत्राणां च, रत्नभूमिः लाभं तदुपयुज्यमानानां रत्नानां भूमीनां स्थानीयादीनां च लाभं, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । निर्देशौत्पादिकप्रतीकारलाभं निर्देशं राजतत्पत्नीपुत्राणां नित्यदेयातिरिक्तं देयं सामन्तव्यपदेशाख्यम् औत्पादिकलाभम् उत्सवादिभवं धनलाभं प्रतीकारलाभं व्याध्यादिप्रशमननिमित्तं धनलाभं च, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् । औत्पत्तिकेति पाठे भूकम्पनिर्घाताद्युत्पातदोषशान्त्यर्थं धनलाभमित्यर्थो बोद्धव्यः । मित्रामित्राणां, सन्धिविक्रमप्रदानादानं च मित्रेषु सन्धाय प्रदीयमानं धनम् अमित्रेषु विक्रम्य विगृह्य आदीयमानं धनं च, निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् ।

तत इति । सर्वाधिकरणानां सर्वेषां कर्मस्थानानाम् अर्थात् तदध्यक्षाणां, करणीयं सिद्धं शेषम् आयव्ययौ नीवीं करणीयादिषट्कं पूर्वाध्यायो-

उपस्थानं प्रचारचरित्रसंस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत् । उत्तममध्यमावरेषु च कर्मसु तज्जातिकमध्यक्षं कुर्यात्, सामुदायिकेष्ववकलसिकं यमुपहत्य न राजानुतप्येत ।

सहग्राहिणः प्रतिभुवः कर्मोपजीविनः पुत्रा भ्रातरो भार्या दुहितरो भृत्याश्चास्य कर्मच्छेदं वहेयुः ।

त्रिशतं चतुःपञ्चाशच्चाहोरात्राणां कर्मसंवत्सरः । तमाषाढीपर्य-

क्तलक्षणम्, उपस्थानं कायस्थानां स्वस्वकार्यदर्शनार्थसन्निधानकालं, प्रचारचरित्रसंस्थानं च प्रचारो जनपदः चरित्रमाचारः संस्थानं पूर्वस्थितिरित्येतन्निकं च, निबन्धेन प्रयच्छेत् निबन्धपुस्तके विलिख्य दद्यात् । उत्तमेत्यादि । उत्तममध्यमावरेषु कर्मसु, तज्जातिकं तदनुरूपम्, अध्यक्षं कुर्यात् । तत्रोत्तमं कर्म धनसंग्रहणं भाण्डागाराधिकारश्च, मध्यमं कोष्ठागारायुधागारादिगतं कर्म, अवरं सुरासूनाद्यध्यक्षकर्म । तज्जातिकानां बहुत्वे व्यवस्थार्थमाह — सामुदायिकेष्विति । सामुदायिकेषु एककर्मसाधकसमुदायान्तर्गतेषु बहुषु कर्मकरेषु मध्ये, अवकलसिकम् अवकलतिर्नाम असावदः कर्मध्यक्षयितुं क्षम इति नैपुणगुणकीर्त्युपलम्भमूला सम्भावना सास्मिन्नस्तीत्यवकलसिकस्तं यथोक्तसम्भावनाविषयमित्यर्थः । अयमभिप्रायः — कर्मकरेषु नैपुणयुक्तं समनैपुणेषु गुणयुक्तं समगुणेषु च कीर्तियुक्तमध्यक्षं कुर्यादिति । अवकलसिकमपि किं सर्वमेवाध्यक्षं कुर्यात्, नेत्याह — यमुपहत्य न राजानुतप्येतेति । राजा, यम् उपहत्य अपराधवशाद् दण्डयित्वा, नानुतप्येत पश्चात्तप्तो न भवेत्, तं तथाविधमवकलसिकमध्यक्षं कुर्यादिति सम्बन्धः । एतेन ब्राह्मणात्मबन्धुमहासम्बन्धिनां व्युदासः सिद्धः ।

अपचरदध्यक्षविषयं सामान्यन्यायमाह — सहग्राहिण इति । अस्य कर्मच्छेदम् अनेनाध्यक्षेणादत्तं देयशेषं, सहग्राहिणः सहहर्तारः, प्रतिभुवो लग्नकाः, कर्मोपजीविनः कर्मकराः संख्यायकाः, पुत्राः, भ्रातरः, भार्याः, दुहितरः, भृत्याश्च इत्येतेऽष्टौ, वहेयुः प्रापयेयुः पूर्वपूर्वाभावे यथोत्तरं दद्यादित्यर्थः ।

त्रिशतमिति । अहोरात्राणां त्रिशतं चतुष्पञ्चाशच्च कर्मसंवत्सरः चतुष्पञ्चाशदधिकत्रिशतसंख्याका दिवसाः सर्वकर्मविषय एकः संवत्सरो गण्यते । तत्र दिवसषट्कोनता ऋतावृतात्रेकदिवसहासाद् बोद्धव्या । तं कर्मसंवत्सरम् आषाढीपर्यवसानं दद्यात् आषाढमासपूर्णिमान्तम् अर्थाच्छ्रावण-

वसानमूनं पूर्णं वा दद्यात् । करणाधिष्ठितमधिमासकं कुर्यात् । अपसर्पाधिष्ठितं च प्रचारम् । प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति, उत्थानक्लेशसहत्वादालस्येन, शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रमादेन, संक्रोशाधर्मानर्थभीरुर्भयेन, कार्यार्थिष्वनुग्रहबुद्धिः कामेन, हिंसाबुद्धिः कोपेन, विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रयाद् दर्पेण, तुलामानतर्कगणिकान्तरोपधानालोभेन ।

तेषामानुपूर्व्या यावानर्थोपघातः तावानेकोत्तरो दण्ड इति

मासोपक्रमं कल्पयेत् । ऊनं पूर्णं वा दद्यात् तं चाध्यक्षस्यान्तरालकालापगमे तावत्पर्यन्तमपूर्णं गणयेत्, पूर्णकालस्थितिपक्षे तु पूर्णं गणयेत् कर्मभृतिशोधनादावित्यर्थः । अधिमासकं करणाधिष्ठितं गणकाधिष्ठितं गणकद्वारेण गणितं, कुर्यात् । प्रचारं च जनपदं च, अपसर्पाधिष्ठितं चारावेक्षितं, कुर्यात् । अपसर्पाप्रणिधाने दोषमाह—प्रचारेत्यादि । प्रचारचरित्रसंस्थानानि देशवृत्तान्तान् तत्पूर्वस्थितींश्च, अनुपलभमानः अपसर्पद्वारेणाविजानन्, प्रकृतः अध्यक्षः, अज्ञानेन हेतुना, समुदयं धनोत्पत्तिं, परिहापयति परिहीयमानं प्रयोजयति । पुनः केन केन हेतुनेत्येतद् उत्थानेत्यादिनाभिधीयते । उत्थानक्लेशसहत्वादास्येन उद्यमखेदासहनत्वनिमित्तयालसतया, शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु प्रमादेन गीतकामिन्यादिषु विषयेष्वनवधानप्रवृत्त्या, संक्रोशाधर्मानर्थभीरुर्भयेन निन्दाधर्मलोपानर्थोपनिपातशङ्कित्वमूलेन साध्वसेन, कार्यार्थिषु अनुग्रहबुद्धिः कामेन कार्यार्थिनोऽनुग्रहीष्यामीत्येवंबुद्धिमूलया स्वेच्छया, हिंसाबुद्धिः कोपेन नृशंसत्वनिमित्तेन क्रोधेन, विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रयाद् दर्पेण विद्याद्रव्यराजवल्लभव्यपाश्रयनिमित्तेन मदेन, तुलामानतर्कगणिकान्तरोपधानालोभेन तुलान्तरेण उन्मानदण्डविशेषेण मानान्तरेण प्रस्थादिमानसाधनविशेषेण तर्कान्तरेण संभावनाविशेषेण गणिकान्तरेण गणनविशेषेण च यदुपधानं छलनं तत्प्रयोजकेन लोभेनेत्यर्थः । तदेवमज्ञानालस्यप्रमादभयकामकोपदर्पलोभात्मका अष्टौ दोषाः समुदयपरिहापनानिमित्तभूता वेदितव्याः ।

परिहापितसमुदयानां दण्डचिन्तायामाह—तेषामिति । तेषाम् उक्तदोषयुक्तानामष्टानाम्, आनुपूर्व्या क्रमेण, यावान् अर्थोपघातः तत्तद्दोषवशादुपहतो यत्परिमाणोऽर्थः, तावान् एकोत्तरः तत्परिमाण एकादिगुणाधिकोऽर्थः, दण्ड

मानवाः । सर्वत्राष्टगुण इति पाराशराः । दशगुण इति बार्हस्पत्याः ।
विंशतिगुण इत्यौशनसाः । यथापराधम् इति कौटल्यः ।

गाणनिक्यान्याषाढीमागच्छेयुः । आगतानां समुद्रपुस्तभाण्ड-
नीवीकानामेकत्रासम्भाषावरोधं कारयेत् । आयव्ययनीवीनामग्राणि
श्रुत्वा नीवीमवहारयेत् । यच्चाग्रादायस्यान्तरवर्णे नीव्या वर्धेत, व्य-
यस्य वा यत् परिहापयेत्, तदष्टगुणमध्यक्षं दापयेत् । विपर्यये तमेव
प्रति स्यात् ।

इति, मानवाः मनुशिष्याः, वदन्तीति शेषः । सर्वेषु दोषेष्वविशेषादष्टगुण इति
पाराशराः, दशगुण इति बार्हस्पत्याः, विंशतिगुण इति शुक्रशिष्याश्च मन्यन्त
इत्याह — सर्वत्रेत्यादि । स्वमतमाह — यथेत्यादि । यथापराधम् अपराधा-
नुसारेण अपराधमहत्त्वालपत्वादिपर्यालोचनया दण्डः कल्पनीय इत्यभिप्रायः ।

अथाध्यक्षाणां वार्षिकगणितप्रदर्शनकाल उच्यते — गाणनिक्या-
नीति । गाणनिक्यानि गणनाः अर्थात् तत्प्रदर्शकाः अध्यक्षाः आषाढीम् आ-
गच्छेयुः गणनप्रदर्शनार्थमाषाढमासि आगच्छेयुः । समुद्रपुस्तभाण्डनीवीकानां
समुद्रं मुद्रायुक्तं पुस्तभाण्डं निबन्धपुस्तकपेटी नीवी व्ययितशिष्टधनं च येषां
तथाविधानाम्, आगतानाम् अध्यक्षाणाम्, एकत्रासम्भाषावरोधं पुस्तक-
दर्शनस्थलेऽन्योन्यमन्त्रणशून्यमवरुध्य रक्षणं कारयेत् । आयव्ययनीवीनाम्,
अग्राणि इयत्ताः, श्रुत्वा मुखत आकर्ष्य, नीवीम्, अवहारयेत् उपना-
ययेत् । यच्चेति । नीव्याः, अन्तरवर्णे व्ययितावशेषस्यावहारितस्य प्रकारव-
र्णनपुस्तके, यद् धनम्, आयस्याग्राद् अध्यक्षोक्ताद्, वर्धेत अधिकतया वि-
भाव्येत, व्ययस्य वा अग्राद् अध्यक्षोक्ताद्, यद् धनं, परिहापयेद् परिहीणं
कुर्यात्, तद् अष्टगुणम्, अध्यक्षं दापयेद् अध्यक्षसकाशाद् गृहीयादित्यर्थः ।
विपर्यय इति । आयस्य यथाप्राप्तादधिकतया लेखनं व्ययस्य यथाकृतादून-
तया लेखनं व्ययितावशेषस्य यथास्थितादाधिक्येन लेखनं वा विपर्ययः
तस्मिन् पुस्तकदृष्टे सति, तमेव प्रति स्यात् अधिकमध्यक्षस्यैव भागः अध्य-
क्षायैव देयं नतु तस्य दण्डः कश्चिदित्यर्थः । 'लक्षणेत्थम्भूते'त्यादिना भागे
प्रतेः कर्मप्रवचनीयता ।

यथाकालमनागतानामपुस्तनीवीकानां वा देयदशबन्धो दण्डः ।
कार्मिके चोपस्थिते कारणिकस्याप्रतिबध्नतः पूर्वः साहसदण्डः, विप-
र्यये कार्मिकस्य द्विगुणः ।

प्रचारसमं महामात्राः समग्राः श्रावयेयुरविषममात्राः । पृथग्भूतो
मिथ्यावादी चैषामुत्तमदण्डं दद्यात् ।

अकृताहोरूपहरं मासमाकाङ्क्षेत । मासादूर्ध्वं मासद्विशतोत्तरं
दण्डं दद्यात् । अल्पशेषनीवीकं पञ्चरात्रमाकाङ्क्षेत ततः परम् ।

कलसकालेऽनागतानां पुस्तकनीवीविरहेणागतानां चाध्यक्षाणां देयद-
शगुणो दण्ड इत्याह — यथाकालमित्यादि । कार्मिक इति । कार्मिके
अध्यक्षे उपस्थिते पुस्तदर्शनार्थं यथाकालं सन्निहिते सति, अप्रतिबध्नतः अप्र-
तियुज्यमानस्य असम्बध्नतः, कारणिकस्य गणनाधिकृतस्य, पूर्वः साहसदण्डः ।
विपर्यये अप्रतियोगदोषे कार्मिकगते सतीत्यर्थः, कार्मिकस्य द्विगुणः पूर्वः
साहसदण्डः ।

प्रचारेत्यादि । महामात्राः राज्ञः प्रधानभूताः कर्मसहाय्यैः, समग्राः,
अविषममात्राः अविषमाः परस्परानुकूलाः प्रवृत्तिः संगता आयव्ययनीवीयता
वा, प्रचारसमं श्रावयेयुः प्रचारो जनपदः तात्स्थ्याज्ज्ञानपदाः तत्साधारणं यथा
भवति तथा श्रावयेयुः, जानपदान् सदसि मेलयित्वा बोधयेयुरित्यर्थः । एषां
महामात्राणां मध्ये, पृथग्भूतः विसंवादी, मिथ्यावादी च, उत्तमदण्डम् उत्त-
मसाहसदण्डं, दद्यात् ।

अकृतेत्यादि । अकृताहोरूपहरं कृते कलसे अहोरूपे दिवसे हर्तव्यं यो
हरत्युपनयति स कृताहोरूपहरः उपहर्तव्यद्रव्ययथाकालोपहर्ता स न भवती-
त्यकृताहोरूपहरः तं, तथाविधमध्यक्षं, मासम् आकाङ्क्षेत प्रतीक्षेत, हर्तव्यह-
रणार्थमेकमासावधिं तस्मै दद्यादित्यर्थः । मासावध्वावहर्तुर्दण्डमाह — मासा-
दिति । मासाद् ऊर्ध्वम् अनुपहरणे, मासद्विशतोत्तरं मासस्यैकैकस्य द्वे शते
उत्तरे यस्य तं तथाभूतं, दण्डं पूर्वोक्तं, दद्यात् । अल्पशेषार्पणीयनीवीके विशेष-
माह — अल्पेत्यादि । अल्पशेषनीवीकं, ततः परं मासात् परतः, पञ्चरात्रं
रात्रिपञ्चकमधिकम्, आकाङ्क्षेत । तत ऊर्ध्वमप्यनुपहरणे दण्डं दद्यादित्यर्थ-
सिद्धम् ।

कोशपूर्वमहोरूपहरं धर्मव्यवहारचरित्रसंस्थानसङ्कलननिर्वर्तना-
नुमानचारप्रयोगैरवेक्षेत ।

दिवसपञ्चरात्रपक्षमासचातुर्मास्यसंवत्सरैश्च प्रतिसमानयेत् ।
व्युष्टदेशकालमुखोत्पत्त्यनुवृत्तिप्रमाणदायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकै-
श्चायं समानयेत् । व्युष्टदेशकालमुखलाभकारणदेययोगपरिमाणाद्वा-

कोशेत्यादि । कोशपूर्वम् अहोरूपहरम् अर्पणीयनीवीधनपुरस्सरं क्लृप्त-
दिवसपुस्तकोपनेतारम् अध्यक्षं, धर्मव्यवहारचरित्रसंस्थानसंकलननिर्वर्तनानुमा-
नचारप्रयोगैः अवेक्षेत धर्मप्रयोगादिभिरष्टभिः प्रकारैः परीक्षेत—किमसौ वस्तुत
एव सद्वृत्तः उत दाम्भिक इति । तत्र धर्मः स्मृतिविहितः, व्यवहारः पूर्वपक्षोत्त-
रपक्षलक्षणः, चरित्रं लोकाचारः, संस्थानं पूर्वस्थितिः, सङ्कलनं सर्वधनैकीकार-
गणना, निर्वर्तनं कार्यनिष्पत्तिः, अनुमानं कृतेनाकृताभ्यूहः, चारा गूढपुरुषाः ।

गणनलेखनपरिपाटीमाह— दिवसेत्यादि । दिवसपञ्चरात्रपक्षमासचा-
तुर्मास्यसंवत्सरैश्च प्रतिसमानयेत् दिवसः पञ्चरात्रं पक्षो मासश्चातुर्मास्यं संव-
त्सर इत्येभिर्विभागैः संख्याय सम्पादयेत् अर्थाद् आयव्ययनीवीः । अयं
भावः— संवत्सरस्यादिमे मासि पूर्वपक्षस्य प्रतिपदमारभ्या पञ्चम्याः दैन-
न्दिनीः आयव्ययनीवीः पृथग् गणनपुस्तकेषु विलिख्य पञ्चमीपर्यन्तदिव-
सपञ्चकाङ्कान् संकलय्य निवेशयेत् । एवं षष्ठ्यादिदशम्यन्तदिवसपञ्चका-
ङ्कान् एकादश्यादिपञ्चदश्यन्तदिवसपञ्चकाङ्कांश्च प्रत्येकं संकलय्य निवेश-
येत् । तानिमांस्त्रीन् दिवसपञ्चकाङ्कानेकीकृत्य पक्षाङ्कं, पूर्वापरपक्षद्वयाङ्कैकीक-
रणेन मासाङ्कं, मासचतुष्टयाङ्कैकीकरणेन चातुर्मास्याङ्कं, चातुर्मास्यत्रिकाङ्कैकी-
करणेन संवत्सराङ्कं च सम्यक् संख्याय सम्पादयेदिति । आयव्ययनीवीनां
साधारणविधिवचनानन्तरं प्रातिस्विकविधिष्वभिधानयिषु प्रथममायस्य व्ययनी-
वीनिमित्तत्वेन प्राधान्यात् तं दर्शयति— व्युष्टेत्यादि । व्युष्टदेशकालमुखोत्प-
त्त्यनुवृत्तिप्रमाणदायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकैः आयं समानयेत् व्युष्टादिवि-
वरणयुक्ताम् आयगणनां सम्पादयेदित्यर्थः । तत्र व्युष्टं राजवर्षमासपक्षदि-
वसाः, देशः, कालो वर्षादिः, मुखम् आयमुखमायशरीरं च, उत्पात्तिः तदुत्पन्नं
शुल्कादि, अनुवृत्तिः स्थानान्तरसंक्रान्तिः, प्रमाणं, दायकः करस्य दाता,
दापकः दापयिता राजपुरुषः, निबन्धको लेखकः, प्रतिग्राहको ग्रहीता । व्यय-
समानयनविधिमाह— व्युष्टदेशकालमुखलाभेत्यादि । तत्र व्युष्टदेशकाल-

पकोद्धारकनिधातृकप्रतिग्राहकैश्च व्ययं समानयेत् । व्युष्टदेशकालमुखानुवर्तनरूपलक्षणपरिमाणनिक्षेपभाजनगोपायकैश्च नीवीं समानयेत् ।

राजार्थे कारणिकस्याप्रतिबन्धनतः प्रतिषेधयतो वाज्ञां निबन्धादायव्ययमन्यथा वापि कल्पयतः पूर्वः साहसदण्डः ।

क्रमावहीनमुत्क्रममविज्ञातं पुनरुक्तं वा वस्तुकमवलिखतो द्वादशपणो दण्डः ।

नीवीमवलिखतो द्विगुणः, भक्षयतोऽष्टगुणः, नाशयतः पञ्चबन्धः प्रतिदानं च । मिथ्यावादे स्तेयदण्डः । पश्चात् प्रतिज्ञाते द्विगुणः प्रस्मृतोत्पन्ने च ।

मुखानि पूर्वोक्तानि, लाभः 'पक्षमाससंवत्सरलाभो लाभ' इति गताध्यायोक्तः कारणं निमित्तं, देयं दानीयद्रव्यं, योगो द्रव्यापद्रव्यमिश्रणं, परिमाणमियत्ता, आज्ञापकः चोदकः, उद्धारकः ऋणग्राही ऋणं वा, निधातृकः भाण्डागारिकः, प्रतिग्राहकः ब्राह्मणादिः । नीवीविधिमाह— व्युष्टदेशकालमुखानुवर्तनेत्यादि । तत्र रूपं द्रव्यस्य स्वरूपं, लक्षणं तच्चिह्नं, परिमाणं तन्मानं, निक्षेपभाजनं द्रव्यनिधानभाण्डं, गोपायकस्तद्रक्षः, शेषं प्रतीतम् ।

अथ यथासम्भवं सामान्यदण्डमाह — राजार्थे इति । राज्ञो धनहिरण्यादिलाभरूपे प्रयोजने, अप्रतिबन्धनतः असम्बन्धनतः राजार्थं पुस्तकेष्वलिखत इत्यर्थः, आज्ञां, प्रतिषेधयतो वा अननुतिष्ठतश्च, आयव्ययं, निबन्धात् कलस्रनियमाद्, अन्यथा प्रकारान्तरेण, कल्पयतोऽपि वा, कारणिकस्य पूर्वः साहसदण्डः ।

क्रमेत्यादि । वस्तुकं, क्रमावहीनमवलिखतः उत्तममध्यमाधमेषु क्रमाहीनं लिखतः, उत्क्रममवलिखतः पूर्वमधमं पश्चादुत्तममिति व्युत्क्रमं लिखतः, अविज्ञातमवलिखतः वेदितुमनर्हया रीत्या लिखतः, पुनरुक्तमवलिखतो वा लिखितं पुनर्लिखतो वा, द्वादशपणो दण्डः ।

नीवीमिति । नीवीम्, अवलिखतः अवहीनं लिखतः, द्विगुणः पणचतुर्विंशतिः, दण्डः । नीवीं भक्षयतः, अष्टगुणः पणषण्णवतिः, दण्डः । नीवीं नाशयतः नटनर्तकादिभ्यो दत्त्वा लोपयतः, पञ्चबन्धः पञ्चगुणः षष्टिपणो दण्डः, प्रतिदानं च नाशितपुनर्दानं च, भवति । मिथ्यावादे स्तेयदण्डः असत्यवचने चौर्यदण्डः । पश्चात् प्रतिज्ञाते पूर्वमलिखित एव गणनपरिशोधनायां

अपराधं सहेताल्यं तुष्येदल्पेऽपि चोदये ।

महोपकारं चाध्यक्षं प्रग्रहेणाभिपूजयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः,

आदितोऽष्टाविंशः ॥

विज्ञाते विषये, प्रस्मृतोत्पन्ने च पूर्वं विस्मृत्य पश्चाच्चिन्तिते च विषये, द्विगुणः स्तेयदण्डाद्विगुणः, दण्डः ।

श्लोकमाह — अपराधमिति । अल्पमपराधं सहेत, अर्थादध्यक्षस्य । अल्पेऽपि उदये आयवृद्धौ अर्थादध्यक्षोपपादितायां, तुष्येत् । महोपकारम् अध्यक्षं, चशब्दस्त्वर्थे, प्रग्रहेण प्रकृष्टग्रहणेन यावज्जीवपरिग्रहेण, अभिपूजयेत् बहुमानयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः,

आदितोऽष्टाविंशः ॥

२६. प्रक. समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम् ।

कोशपूर्वाः सर्वारम्भाः । तस्मात् पूर्वं कोशमवेक्षेत ।

प्रचारसमृद्धिश्चरित्रानुग्रहश्चोरग्रहो युक्तप्रतिषेधः सस्यसम्पत् पण्य-
बाहुल्यमुपसर्गप्रमोक्षः परिहारक्षयो हिरण्योपायनमिति कोशवृद्धिः ।

प्रतिबन्धः प्रयोगो व्यवहारोऽवस्तारः परिहापणमुपभोगः परि-
वर्तनमपहारश्चेति कोशक्षयः ।

सिद्धीनामसाधनमनवतारणमप्रवेशनं वा प्रतिबन्धः । तत्र दश-
बन्धो दण्डः ।

समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनमिति सूत्रम् । समुदयो नाम
द्रव्योत्पत्तिस्थानेभ्य उत्थितं धनं, युक्ता अध्यक्षाः, युक्तापहतस्य समुदयस्य
प्रत्यानयनं पुनःप्रापणमिहाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

किमर्थं धनसंग्रहे महान् यत्न उपदिश्यत इत्यपेक्षायामाह — कोशेत्यादि ।
सर्वारम्भाः कोशपूर्वाः सर्वाणि कार्याणि तन्त्रसम्बद्धानि जनपदनिवेशादीनि
आवापसम्बद्धानि च सन्धिविग्रहादीनि धननिमित्तकानि । तस्मात् कारणात्,
कोशं, पूर्वं सर्वकार्याणामग्रे, अवेक्षेत यथा स वृद्धिं प्राप्नुयात् न क्षयं तथा
चिन्तयेदित्यर्थः ।

कोशस्योदयहेतून् नव दर्शयति — प्रचारेत्यादि । प्रचारसमृद्धिः
जनपदसम्पत्, चरित्रानुग्रहः देशजातिकुलाचाराणां पूर्वस्थित्यनतिक्रमेण परि-
पालनं, चरित्ररक्षणसन्तुष्टा हि जनाः कोशं राज्ञो वर्धयन्तीति, चोरग्रहः
तस्करवधस्तस्करेभ्यो धनग्रहणं च, युक्तप्रतिषेधः युक्तानामध्यक्षाणां प्रतिषेधो
धनापहाराद् वारणम् उत्कोचग्रहणनिमित्ताद्वा प्रजापीडनाद् वारणं, सस्य-
सम्पत् उच्चावचधान्यसमृद्धिः, पण्यबाहुल्यं पण्यानां जलजानां स्थलजानां
च विक्रेयद्रव्याणां बहुलमुत्पत्तिरुपलम्भश्च, उपसर्गप्रमोक्षः अग्न्याद्युपद्रव-
मोचनं, परिहारक्षयः करमुक्त्यभावः अवधौ धनग्रहणोपेक्षाविरहो वा, हिरण्यो-
पायनं सुवर्णरजतादिरूपोपदा, इति कोशवृद्धिः एवं नव कोशवृद्धिहेतवः ।

कोशक्षयहेतून्ष्टावुद्दिशति — प्रतिबन्ध इत्यादि ।

सिद्धीनामिति । सिद्धीनां सिद्धद्रव्याणां राजग्राह्यकरादीनाम्, असा-
धनम् अनुत्पादनम्, उत्पन्नानां वा अनवतारणमहस्तप्रापणम्, अवतारि-
तानां वा अप्रवेशनं भाण्डागाराप्रापणम्, इति प्रतिबन्धस्त्रिधा । तत्रेति । तत्र
प्रतिबन्धे, दशबन्धो दशगुणः, दण्डः ।

कोशद्रव्याणां वृद्धिप्रयोगः प्रयोगः । पण्यव्यवहारो व्यवहारः ।
तत्र फलद्विगुणो दण्डः ।

सिद्धं कालमप्राप्तं करोत्यप्राप्तं प्राप्तं वेत्यवस्तारः । तत्र पञ्च-
बन्धो दण्डः ।

क्लृप्तमायं परिहापयति व्ययं वा विवर्धयतीति परिहापणम् ।
तत्र हीनचतुर्गुणो दण्डः ।

स्वयमन्यैर्वा राजद्रव्याणामुपभोजनमुपभोगः । तत्र रत्नोप-
भोगे घातः, सारोपभोगे मध्यमः साहसदण्डः, फल्गुकुप्योपभोगे तच्च
तावच्च दण्डः ।

राजद्रव्याणामन्यद्रव्येणादानं परिवर्तनं, तद् उपभोगेन व्या-
ख्यातम् ।

कोशेत्यादि । कोशद्रव्याणां कोशप्रवेश्यद्रव्याणां, वृद्धिप्रयोगः वृद्ध्यर्थं
प्रयोगः स्वयं वृद्धिमुपजीव्य पश्चाद् मूलं कोशेऽर्पयिष्यामीति, स प्रयोगः ।
पण्यव्यवहारः कोशद्रव्यैर्वाणिज्यकरणं, व्यवहारः । तत्र प्रयोगव्यवहारयोः
दण्डः फलद्विगुणः ।

सिद्धमिति । सिद्धं प्राप्तं, कालं ग्राह्यद्रव्यग्रहणकालम्, अप्राप्तं, करोति
आपादयति उत्कोचलिप्सया, अप्राप्तं वा कालं प्राप्तं करोति प्रद्वेषेण, इत्यव-
स्तारः इत्यनेन प्रकारेण प्राप्तकालप्राप्तीकरणमप्राप्तकालप्राप्तीकरणमिति द्विवि-
धोऽवस्तारः । तत्र अवस्तारे, दण्डः पञ्चबन्धः ।

क्लृप्तमिति । क्लृप्तं प्रतिनियतम् आयं परिहापयति न्यूनयति, व्ययं
वा क्लृप्तं विवर्धयति अतिरेचयति, इति परिहापणम्, एवं द्विधा परिहा-
पणम् । तत्र, दण्डः हीनचतुर्गुणः नाशितद्रव्यचतुर्गुणः ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानां राजद्रव्याणां स्वयमुपभोजनं परैर्वोपभोजनामिति
द्विविध उपभोग इत्याह — स्वयमित्यादि । तत्र दण्डोपदेशवाक्यं — तत्रे-
त्यादि । तच्च उपमुक्तद्रव्यं च । तावच्च तत्परिमाणमपरं च ।

परिवर्तनं व्याचष्टे — राजद्रव्याणामित्यादि । अन्यद्रव्येणादानम्
अन्यद् द्रव्यं सच्छायं प्रतिनिधाय ग्रहणम् । उपभोगेन तद् व्याख्यातमिति
उपभोगसमानदण्डं परिवर्तनमित्यर्थः ।

सिद्धमायं न प्रवेशयति, निबद्धं व्ययं न प्रयच्छति, प्राप्तां नीवीं विप्रतिजानीत इत्यपहारः । तत्र द्वादशगुणो दण्डः ।

तेषां हरणोपायाश्चत्वारिंशत्—पूर्वं सिद्धं पश्चादवतारितं, पश्चात् सिद्धं पूर्वमवतारितं, साध्यं न सिद्धम्, असाध्यं सिद्धं, सिद्धमसिद्धं कृतम्, असिद्धं सिद्धं कृतम्, अल्पसिद्धं बहुकृतं, बहुसिद्धमल्पं कृतम्, अन्यत् सिद्धमन्यत् कृतम्, अन्यतः सिद्धमन्यतः कृतं, देयं न दत्तमदेयं

त्रिप्रकारमपहारमाह—सिद्धमिति । सिद्धम् उत्पन्नम्, आयं, न प्रवेशयति लेख्ये नारोपयति इत्येकोऽपहारः । निबद्धं पुस्तकारोपितं व्ययं राज्ञसं पारितोषिकादिलक्षणं, न प्रयच्छति राजनिर्दिष्टाय पात्राय न ददाति, इति द्वितीयोऽपहारः । प्राप्तां हस्तगतां, नीवीं, विप्रतिजानीते नाद्यापि हस्तप्राप्तेत्यपलपति, इति तृतीयोऽपहारः । तत्र अपहारे, दण्डो द्वादशगुणः ।

तेषामिति । तेषाम् अध्यक्षाणां, हरणोपायाः राजद्रव्यापहरणद्वाराणि, चत्वारिंशद् वक्ष्यमाणरीत्या । अपहारपरिहरणार्थमपहृतप्रत्यानयनार्थं च तद्व्युत्पादनम् । तान् दर्शयति—पूर्वं सिद्धमित्यादिना । पूर्वं सिद्धं पश्चादवतारितमिति, पूर्वसस्यत्वात् पूर्वप्रवेश्यः शाल्यादेः करः पश्चिमसस्यगोधूमादिकरेण सह प्रवेशितः स तु मध्यकालेऽध्यक्षेणोपजीव्यो भवति । पश्चात् सिद्धं पूर्वमवतारितमिति, पश्चिमसस्यगोधूमादिकरस्य कियांश्चिद् भागः पूर्वसस्यकरेण सह पूर्वमेव प्रवेशित आत्ययिकराजकार्यार्थत्वच्छलात् । साध्यं न सिद्धमिति, ग्राह्यः करो न गृहीतो लज्जादिना राज्ञ एवमाज्ञेति । असाध्यं सिद्धमिति, अकरददेवब्राह्मणादेरग्राह्यः करो गूढं गृहीतः । सिद्धमसिद्धं कृतमिति, करदेन प्रवेशित एव करः अप्रवेशित इत्युक्त्वापहृतः, गृहीत एव करस्यैकदेशो न गृहीत इत्यपलपितो वा । असिद्धं सिद्धं कृतमिति, कृत्स्नकरदानार्हे काले तस्य करस्यार्धं दत्त्वा शेषार्धं पश्चाद् दास्यामीत्युक्तेन लज्जवशीकृतेनाध्यक्षेण तच्छेषार्धं दत्तत्वेन पुस्तके लिखितम् । अल्पसिद्धं बहुकृतमिति, पञ्चाशति प्रविष्टायां शतं प्रविष्टमित्यध्यक्षेण लञ्चग्राहिणा लिखितम् । बहुसिद्धमल्पं कृतमिति, शतं गृहीत्वा पञ्चाशदिति पुस्तके लिखितं लज्जादिना । अन्यत् सिद्धमन्यत् कृतमिति, शालिः सिद्धः कोद्रवो लिखितः शालिकरग्रहणनिमित्तस्य लाभस्यात्मसात्कारार्थम् । अन्यतः सिद्धमन्यतः कृतमिति, देवदत्ताद् गृहीतं यज्ञदत्ताद् गृहीतमिति पुस्तके लिखितम् । देयं

दत्तं, काले न दत्तमकाले दत्तम्, अल्पं दत्तं बहु कृतं, बहु दत्तमल्पं कृतम्, अन्यद् दत्तमन्यत् कृतम्, अन्यतो दत्तमन्यतः कृतं, प्रविष्टमप्रविष्टं कृतम्, अप्रविष्टं प्रविष्टं कृतं, कुप्यमदत्तमूल्यं प्रविष्टं, दत्तमूल्यं न प्रविष्टं, संक्षेपो विक्षेपः कृतः, विक्षेपः संक्षेपो वा, महार्घमल्पार्घेण परिवर्तितम्, अल्पार्घं महार्घेण वा, समारोपितोऽर्घः, प्रत्यवरोपितो वा, न दत्तम् अदेयं दत्तमिति, देयं स्वर्णरजतादिकं कस्मैचिद् दातव्यतया राजाज्ञापितं तस्मै न दत्तं, किन्तु अदेयं फल्गुकुप्यादिकं कालान्तरे कथञ्चिद् दत्तम् । काले न दत्तमकाले दत्तमिति, यज्ञाद्यर्थं कस्मैचिद् दीयतामिति राजाज्ञप्तं यज्ञादिकाले वर्तमाने न दत्तं किन्त्वतिक्रान्ते कथञ्चिद् दत्तं लञ्चग्रहणपीडापुरस्सरम् । अल्पं दत्तं बहुकृतमिति, शतं दीयतामिति राजाज्ञायां तत् पञ्चाशतात्मसात्कारार्थया साग्रं पुस्तके विलिखितम् । बहुदत्तमल्पं कृतमिति, शतं देवदत्ताय दीयतामिति राजादेशे विंशतिं स्वयं गृहीत्वाशीतिमात्रं तस्मै दत्तम् । अन्यद् दत्तमन्यत् कृतमिति, राजादिष्टाः शालयः कोद्रवास्तु दत्ताः । अन्यतो दत्तमन्यतः कृतमिति, देवदत्तायादिष्टं यज्ञदत्ताय दत्तम् । प्रविष्टमप्रविष्टं कृतमिति, कोशिनेवश्यमुपहास्तितमेव द्रव्यमनुपहस्तितमिति वा किञ्चिदेवोपहस्तितमिति वोक्त्वापहतम्, अथवा कार्यविशेषार्थं 'प्रजाभ्यो धनमुत्थाप्यानीयतामि'त्यादिष्टे तदुत्थाप्य नाद्याप्युत्थितमित्युक्त्वा कालहरणेनोपजीवितम् । अप्रविष्टं प्रविष्टं कृतमिति, अगृहीत एव करदेभ्यः करो लञ्चं गृहीत्वा प्रविष्ट इति लिखितः । कुप्यमदत्तमूल्यं प्रविष्टमिति, कुप्यं वस्त्रादिकं राजादेशाद् ऋणेन गृहीतं कथञ्चित् कालान्तरे दत्तमूल्यैकदेशं कृत्वा दत्तसमग्रमूल्यमिति पुस्तके लिखितम् । दत्तमूल्यं न प्रविष्टमिति, महामूल्यदानेन क्रीतं कुप्यं तावन्मूल्यक्रीतत्वेन पुस्तकेऽनिबद्धम् अर्थादल्पमूल्यक्रीतत्वेन निबद्धमित्यर्थं विंशोऽमहारोपायः । संक्षेपो विक्षेपः कृत इति, संक्षेपः जनसमूहदेयः पिण्डकरः विक्षेपः कृतः विप्रकीर्णकरः कृतः समूहिभ्यः प्रत्येकं विभज्य ग्राह्यः कृत इत्यर्थः, तथाकरणे हि राजद्रव्यमुपजीवितुं शक्यं ग्राम्यजनाश्चेति । विक्षेपः संक्षेपो वेति, जनादेकस्माद् बहुभिर्मिश्रैरल्पशो ग्राह्यो विप्रकीर्णकरः एकस्मिन्नेव समये संपिण्ड्य ग्राह्यः कृतः, एवं हि कुर्वताध्यक्षेण राजद्रव्यमुपजीवितुं लभ्यते जनाश्चेति । महार्घमल्पार्घेण परिवर्तितमिति, महार्घं युग्यवाहनादि अल्पार्घेण युग्यादिना विनिमित्तं विनिमायापहतम् । अल्पार्घं महार्घेण वेति, अल्पमूल्यम् अत एव

रात्रयः समारोपिताः, प्रत्यवरोपिता वा, संवत्सरो मासविषमः कृतः, मासो दिवसविषमो वा, समागमविषमः, मुखविषमः, धार्मिकविषमः, निर्वर्तनविषमः, पिण्डविषमः, वर्णविषमः, अर्घविषमः, मानविषमः, मापनविषमः, भाजनविषम इति हरणोपायाः ।

महाविक्रयविषयभूतं सामुद्रलवणादि पण्यं महामूल्येन अत एव अल्पविक्रय-विषयेण सैन्धवलवणादिना परिवर्तितं विनिमित्तं, तद्धि शीघ्रविक्रयेण लाभ-मुत्पादयत् पण्याध्यक्षस्योपजीव्यं भवतीति । समारोपितोऽर्घ इति, अर्घस्य यथास्थितादर्घादतिरेचनमित्यर्थः । तथा हि करणे क्रेतारः स्वोपकारकामा भवन्तः पण्याध्यक्षस्यार्धनियामकस्योपजीव्या भवन्तीति । प्रत्यवरोपितो वेति, अर्घ इति सम्बध्यते, अर्घप्रत्यवरोपणे हि कृते विक्रेतारः यथास्थितार्धकामा भवन्तः पण्याध्यक्षस्योपजीव्या भवन्तीति । रात्रयः समारोपिता इति, पञ्चरात्रवेतनं कर्मकरेभ्यो दत्त्वा सप्तरात्रवेतनं दत्तमित्येवज्जातीयो रात्रिसमारोपः, अनेन ह्युपा-येन कर्मकरेभ्यो धनमपह्रियते । प्रत्यवरोपिता वेति, रात्रय इति वर्तते, स्वा-भिसकाशाद् दशरात्रव्ययं गृहीत्वाष्टरात्रव्ययो गृहीत इत्येवज्जातीयं रात्रिप्रत्य-वरोपणम्, अनेन ह्युपायेन स्वामिद्रव्यमुपजीव्यते । संवत्सरो मासविषमः कृत इति, अधिमासरहित एव संवत्सरः साधिमासः कृत इत्यर्थः, अनेनोपायेना-धिमासलाभोऽपह्रियते । मासो दिवसविषमो वेति, अनुनदिवसो मासो दिव-सोनः कृतः । समागमविषम इति, समागमे विषये विषमो व्यापार इत्यर्थः, तद्यथा समागतानां दृष्टानां कर्मकराणां भक्तवेतनदाने परोक्षं कमपि द्रष्टव्यमप-दिश्य स्वयं तद्भक्तवेतनं गृह्णाति । मुखविषम इति, कुतश्चिदायमुखादुत्पन्नं द्रव्यमन्यस्मादायमुखादुत्पन्नमिति ख्यापितं तदधिकृतादुत्कोचं गृहीत्वा । धार्मिकविषम इति, 'ब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं पणशतं दीयतामि'ति राजादेशे पुरो-हितेन पुरोहितपुरुषेण वा तदर्घापहरणम् । निर्वर्तनविषम इति, किञ्चि-त्कर्मनिर्वर्तनप्रवृत्तौ विषमाचरणमित्यर्थः, तद्यथा — करदेभ्यः करोद्ग्राहकर्म निर्वर्तनप्रसङ्गे करदान् 'युष्माभिरद्यैव करो निर्यातयितव्य' इत्यवरुध्य लञ्च-ग्रहणेन कञ्चिन्मुञ्चतीति । पिण्डविषम इति, पिण्डे समूहे विषमाचरणं, यथा — समूहदेये विषये समूहिनमेकं लञ्चग्रहणादिना वर्जयित्वा समूहिभ्य इतरेभ्यो देयग्रहणम् । वर्णविषम इति, ब्राह्मणा एवाद्योत्तीर्णाः नान्ये इत्युक्त्वा

तत्रोपयुक्तनिधायकनिबन्धकप्रतिग्राहकदायकदापकमन्त्रिमन्त्रि-
वैयावृत्यकरानेकैकशोऽनुयुज्जीत । मिथ्यावादे चैषां युक्तसमो दण्डः ।
प्रचारे चावघोषयेत् — अमुना प्रकृतेनोपहताः प्रज्ञापयन्त्विति । प्रज्ञा-
पयतो यथोपघातं दापयेत् । अनेकेषु चाभियोगेष्वप्ययमानः सकृ-
देव परोक्तः सर्वं भजेत । वैषम्ये सर्वत्रानुयोगं दद्यात् । महत्यर्थाप-
हारे चाल्पेनापि सिद्धः सर्वं भजेत ।

तद्विवसवेतनस्यात्मसात्करणं नावध्यक्षेण कृतम्, अथवा स्वर्णेऽष्टवर्णके
ग्राह्ये नववर्णकं स्वर्णदायकाद् गृहीत्वाष्टवर्णकस्यैव राज्ञेऽर्पणं सुवर्णाध्यक्षेण
कृतम् । अर्घविषम इति, सेनानिवेशादावर्घस्याव्यवस्थितत्वात् तं किञ्चिद-
धिकमपदिश्य राजार्थोपजीवनम् । मानविषम इति, परिमाणोन्मानसाधन-
वैषम्यमित्यर्थः, तच्च हीनैस्तैर्देयं दत्त्वा महद्भिर्दत्तमिति ख्यापनम्, अथवा
देयस्य हीनैर्दानं महद्भिः स्वीकरणम् । मापनविषम इति, मापनकृतं वैषम्यं
मातृहस्तविशेषोत्पादितं वस्त्रादिमानविषयं वैषम्यम् । भाजनविषम इति,
'आज्यपूर्णं घटशतं दीयतामि'त्युक्ते अल्पानां घटानां शतं दत्त्वा महतां घटानां
शतं दत्तमिति लेखनं, तेन राजद्रव्यमपहियत इत्ययं चत्वारिंशत्तमो द्रव्या-
पहरणोपायः । इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः, हरणोपायाः समाप्ताः, किञ्चिद्-
भेदेन संभवन्तोऽप्यन्ये यथोक्तेष्वेवान्तर्भवन्तीत्यभिप्रायः ।

तत्रेति । तत्र हरणोपायेषु शङ्क्यमानेष्विति शेषः, उपयुक्तादीन् अष्टौ
एकैकशः प्रत्येकम्, अनुयुज्जीत पृच्छेद् — 'इदमनेनाध्यक्षेणापहतं नवे'ति ।
तत्रोपयुक्तो युक्तानामुपरि नियुक्तः प्रत्ययितपुरुषः, निधायकः भाण्डागारिकः,
निबन्धको लेखकः, प्रतिग्राहकः प्रतिग्रहीता, दायकः करदः, दापकः राजपु-
रुषः, मन्त्री युक्तस्य धीसचिवः, मन्त्रिवैयावृत्यकरः मन्त्रिणः कर्मकरः । मिथ्ये-
त्यादि । मिथ्यावादे च, एषाम् उपयुक्तादीनां, युक्तसमः अध्यक्षतुल्यो, दण्डः ।
प्रचारे च जनपदे च, अवघोषयेत् सपटहताडमवख्यापयेत्, केन प्रकारेण,
अमुना प्रकृतेन अध्यक्षेण, उपहताः उत्कोचग्रहणादिना पीडिता जनाः, प्रज्ञा-
पयन्तु आवेदयन्तु स्वां स्वां पीडामित्यर्थम्, इति अनेन प्रकारेण । प्रज्ञाप-
यतः जनस्य, यथोपघातम् उपघातानुरोधेन, दापयेद् द्रव्यम् । अनेके-
ष्विति । अनेकेष्वभियोगेषु उपघातावेदनेष्वनेककृतेषु युगपत् प्राप्तेषु सत्सु,
अप्ययमानः सर्वमुपघातमात्मकृतमनभ्युपगच्छन् युक्तः, सकृदेव परोक्तः

कृतप्रतिधातावस्थः सूचको निष्पन्नार्थः षष्ठमंशं लभेत, द्वादशमंशं भृतकः । प्रभूताभियोगादल्पनिष्पत्तौ निष्पन्नस्यांशं लभेत । अनिष्पन्ने शरीरं हैरण्यं वा दण्डं लभेत, न चानुग्राह्यः ।

निष्पत्तौ निक्षिपेद् वादमात्मानं वापवाहयेत् ।

अभियुक्तोपजापात् तु सूचको वधमाप्नुयात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षाप्रचारे द्वितीयाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः

समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम् ,

आदितः एकोनत्रिंशः॥

एकत्राभियोगे एकेनाभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्विभावितः पराजितः, सर्वं भजत सर्वाभियोगार्थं यथाभागं दद्यात् । वैषम्य इति । अनेकेष्वभियोगेष्वेकत्र संप्रतिपत्तिरितरत्र विप्रतिपत्तिश्च वैषम्यं तस्मिन्, सर्वत्रानुयोगं दद्याद् विप्रतिपन्नेषु सर्वेष्वभियोगेषु साक्षिप्रश्नावसरं दद्याद् रागद्वेषादिनिमित्तमिथ्याभियोगशङ्कापनुत्तये । एकाभियोक्तृविषयमाह—महतीति । महति अर्थापहारे, प्रभूतस्वर्णरजतादिनानार्थापहारे केनचित् प्रज्ञापिते, अल्पेनापि सिद्धः एकदेशेनापि साक्ष्यादिभिर्विभावितापचारः, सर्वं भजेत अभियोगविषयं कृत्स्नमर्थं दद्याद्, अर्थाद् विप्रतिपद्यमानो युक्तः ।

कृतप्रतिधातेत्यादि । सूचकः अध्यक्षापचारपिशुनः, कृतप्रतिधातावस्थः कृतः स्वीकृतः प्रतिधातावस्थः प्रतिधातार्थोऽवस्थः अध्यक्षोत्पाद्यानर्थप्रतीकारार्थः प्रतिभूर्येन स तथाभूतः भवेदिति शेषः, यद्यध्यक्षापचारं कश्चित् सूचयेत् स प्रतिधातप्रातिभाव्यं गृहीत्वैव सूचयेदित्यर्थः । स निष्पन्नार्थः सिद्धसूचितार्थः, षष्ठमंशं लभेत, साधिताद् धनात् । द्वादशमिति । भृतकः भृत्यः सूचकः, द्वादशमंशं लभेत । प्रभूतेत्यादि । बहुप्रकारद्रव्यविषयेऽभियोगे प्रभूताभियोगाद् अभियोगविषयबहुप्रकारद्रव्यमध्याद्, अल्पनिष्पत्तौ अल्पस्यैव साक्ष्यादिभिः संसिद्धौ, निष्पन्नस्यांशं लभेत सूचकः । अनिष्पन्न इति । अनिष्पन्ने अभियुक्तेऽर्थे सर्वथैवासंसिद्धे सति, शरीरं हैरण्यं वा दण्डं मिथ्याभियोगनिमित्तं दमं, लभेत, न चानुग्राह्यः न च रक्षणीयः, निर्दोषविसृष्टाध्यक्षाप्रभवेभ्योऽनर्थेभ्य इत्यर्थम् ।

निष्पत्ताविति । निष्पत्तौ सूचितार्थसत्यत्वासिद्धौ, वादम् अभियोगं, निक्षिपेद् विरमयेत् सूचकः, आत्मानं वा अपवाहयेत् आत्मानं चाभियोगं

बन्धान्मोचयेत्, अनिष्पत्तौ वादपरिसमापनमात्ममोचनं वा सूचकेन कर्तुमश-
क्यमित्यभिप्रायः । भट्टस्वामी तु 'निष्पत्तौ सूचितार्थसंसिद्धौ, निक्षिपेद् अन्यत्र
दूष्यादौ सञ्चारयेद्, वादं सूचकत्वापवादम् । आत्मानं वापवाहयेद् अहमे-
तस्मिन् काले विषयेऽत्र नासमिति प्रख्यापयेद्' इति व्याचष्टे । यदि तु
अभियुक्तेनाध्यक्षेण लञ्चोपप्रलोभनाद्युपायैर्भेदं नीतः सूचकः स्वाभियुक्तार्था-
साधकं राजान्तिके ब्रूयात्, तदा स वधदण्डमर्हतीत्याह — अभियुक्ते-
त्यादि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः

समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम्,

आदित एकोनत्रिंशः ॥

२७. प्रक. उपयुक्तपरीक्षा ।

अमात्यसम्पदोपेताः सर्वाध्यक्षाः शक्तितः कर्मसु नियोज्याः ।
कर्मसु चैषां नित्यं परीक्षां कारयेत् चित्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम् ।
अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते ।

तस्मात् कर्तारं करणं देशं कालं कार्यं प्रक्षेपमुदयं चैषु विद्यात्
ते यथासन्देशमसंहता अविगृहीताः कर्माणि कुर्युः, संहता भक्षयेयुः

उपयुक्तपरीक्षेति सूत्रम् । उपयुक्ता युक्तानामुपरि नियुक्ताः प्रत्य-
यितपुरुषाः, औपरिका इति ये व्यपदिश्यन्ते, तेषां परीक्षा दोषगवेषणेति सू-
त्रार्थः । युक्तापहृतप्रत्यानयनोक्त्या गताध्याये युक्तानां परीक्षणीयत्वमवगतं,
तत् किमुपयुक्तानामप्यस्ति, उत नेति सन्देहे प्रकरणमिदमारब्धमिति स-
ङ्गतिः ।

अमात्येत्यादि । अमात्यसम्पदोपेताः 'जानपदोऽभिजात' इत्युक्तजानप-
दत्वादिगुणसमृद्धियुक्ताः । एतेनार्थोपधाशुद्धियोगमात्रेण नालमिति सूचितम् ।
सर्वाध्यक्षाः सर्वे अध्यक्षा उपयुक्ता युक्ताश्च, शक्तितः तत्तत्कर्मसामर्थ्यानुसा-
रेण, कर्मसु नियोज्याः । एषां कर्मसु च, परीक्षां दोषगवेषणां नित्यं कारयेत् ।
अर्थोपधाशुद्धानामेव कर्मसु नियोक्तव्यत्वस्य प्रागभिधानान्नियोगानन्तरं पुनः
परीक्षायाः किं कारणं, तत्राह — मनुष्याणां चित्तानित्यत्वादिति ।
मनुष्यचित्तं स्वभावादव्यवस्थितं यतः । स्वाभाविकचित्तानित्यत्वमुक्त्वाव-
स्थाविशेषभवमाह — अश्वेत्यादि । यथाहि अश्वा रथवहनकर्मानियोगदशायां
साधुशीला एव सन्तस्तन्नियोगदशायां विकारं प्राप्नुवन्ति, एवं कर्मसु अनियो-
गदशायां सुशीला एव परिदृष्टाः नियोगदशायां शीलवैकृतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

तस्मादिति । तस्मात् यथोक्तात् कारणात्, कर्तारम् अध्यक्षं, करणं
धर्माद्यधिकरणम् अनुष्ठानं वा, देशं स्थानीयादिकं, कालम् अहोरात्रादिं दुर्भि-
क्षकालादिं वा, कार्यं करणयिं, प्रक्षेपं कर्मकरभृतिम्, उदयं लाभं च, एषु अध्य-
क्षेषु विषये, विद्यात् । ते अध्यक्षाः, यथासन्देशं स्वाभ्यादेशानतिक्रमेण, असं-
हता अकृतान्योन्यसङ्केताः, अविगृहीताः अकृतान्योन्यविरोधाः, कर्माणि
कुर्युः । संहतिविग्रहयोर्दोषमाह — संहता इत्यादि । कर्माणीत्यनुवर्तते ।
कर्माणि भक्षयेयुः कर्मफलान्यपहरेयुः । कर्माणि विनाशयेयुः निष्फलीकुर्युः ।

आदितः अध्या. ३०]

२७. प्रक. उपयुक्तपरोक्षा ।

१६१

विगृहीता विनाशयेयुः । न चानिवेद्य भर्तुः किञ्चिदारम्भं कुर्युरन्य-
त्रापत्प्रतीकारेभ्यः । प्रमादस्थानेषु चैषामत्ययं स्थापयेद् दिवसवेतन-
व्ययद्विगुणम् ।

यश्चैषां यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा करोति स स्थानमानौ लभेत ।

अल्पायतिश्चेन्महाव्ययो भक्षयति । विपर्यये यथायतिव्ययश्च
न भक्षयति इत्याचार्याः । अपसर्पेणैवोपलभ्यते इति कौटल्यः ।

स्वामिनमपृष्ट्वा न कमपि कर्मविशेषमग्निजलादिनिमित्तविपत्प्रतीकारातिरेकेण
कुर्युरित्याह—न चानिवेद्येत्यादि । प्रमादेत्यादि । एषाम् अध्यक्षाणां, प्रमा-
दस्थानेषु स्त्रीमद्यादिव्यसनेषु दृष्टेषु, अत्ययं दण्डं, स्थापयेत् सद्य एव प्रयु-
ज्जीत । कियन्तं स्थापयेत्, दिवसवेतनव्ययद्विगुणं दिवसवेतनस्य प्रमाददिवस-
सम्बन्धिनोऽध्यक्षवेतनस्य दिवसव्ययस्य प्रमादनिमित्तकतादिवसकर्मादर्शनजन्य-
स्यार्थनाशस्य च द्विगुणम् ।

यश्चैषामिति । एषाम् अध्यक्षाणां मध्ये, यः, अर्थं राजकार्यं, यथादिष्टं
करोति स्वाम्युपदिष्टप्रकारकं निष्पादयति, सविशेषं वा करोति आदिष्टाभ्य-
धिकगुणयुक्तं वा निष्पादयति, सः, स्थानमानौ लभेत प्रकृष्टं पदान्तरं पूजां
च प्राप्नुयात् ।

राजार्थजानपदार्थग्रसनग्रसनोपलभ्येऽभ्युपायाकाङ्क्षायां व्ययमहत्त्वा-
ल्पत्वसमत्वलिङ्गकमनुमानमाचार्या अभ्युपायं मन्यन्त इत्याह—अल्पेत्यादि ।
अल्पायतिरल्पधनागमः, महाव्ययश्चेद् अनल्पार्थोपभोगो यदि भवेत्, तदा
सः भक्षयति राजप्रजार्थमुपजीवति । विपर्यये यथायतिव्ययश्च महायतित्वे
सत्यल्पव्यय आयत्यनुरूपव्ययश्च, न भक्षयति । इत्याचार्याः । स्वमतमाह —
अपसर्पेणैवेति अपसर्पेणैवोपलभ्यते चारद्वारेणैव दुष्टादुष्टत्वमध्यक्षाणां
निश्चीयते 'त्रयाणामेकवाक्ये संप्रत्यय' इति गूढपुरुषप्रणिध्युक्तादिशेत्यर्थः ।
एवकारेण महाव्ययत्वालपव्ययत्वयोरुपलब्ध्युपायत्वं व्यवच्छिद्यते । ते ह्य-
ल्पायतेरपि महाकुटुम्बिन उद्धारग्रहणेन महाव्ययत्वदर्शनात् प्रभूतराज-
प्रजाद्रव्यापहारिणोऽपि सहजकृपणतयाल्पव्ययत्वदर्शनाच्च व्यभिचरिते इत्य-
भिप्रायः ।

यः समुदयं परिहापयति स राजार्थं भक्षयति । स चेदज्ञानादिभिः परिहापयति तदेनं यथागुणं दापयेत् ।

यः समुदयं द्विगुणमुद्धावयति स जनपदं भक्षयति । स चेद् राजार्थमुपनयत्यल्पापराधे वारयितव्यः, महति यथापराधं दण्डयितव्यः ।

यः समुदयं व्ययमुपनयति स पुरुषकर्माणि भक्षयति । स कर्मदिवसद्रव्यमूल्यपुरुषवेतनापहारेषु यथापराधं दण्डयितव्यः ।

यः समुदयमिति । यः, समुदयं द्रव्योत्पत्तिं, परिहापयति न्यूनयति, स राजार्थं भक्षयति । सः, अज्ञानादिभिः अज्ञानालस्यभयप्रमादकामकोपदर्पलोभैर्गणनिक्याधिकारोक्तैः, परिहापयति चेद्, एनं, तद् हापितं द्रव्यं, यथागुणं द्विगुणं त्रिगुणम् अधिकगुणं वा अपराधानुसारिगुणं, दापयेत् ।

यः समुदयं द्विगुणमिति । यः समुदयं, द्विगुणं क्लृप्तादधिकम्, उद्धावयति, सः, जनपदं भक्षयति कथमन्यथा समुदयाधिक्यमिति । सः, राजार्थम् उपनयति चेत् स्वोद्धावितमधिकं साकल्येन राज्ञेऽर्पयति चेत्, तर्हि, अल्पापराधे अल्पेऽपराधे जनपदपीडने, वारयितव्यः 'मा पुनरेवं जानपदेभ्यः क्लृप्ताधिकमुद्धावये'ति प्रतिषेद्धव्यः । महति द्विगुणत्रिगुणाद्युद्धावनरूपे कोशक्षयफलकजनपदकर्शनहेतावपराधे स्वयमपहरणरूपे च, यथापराधं दण्डयितव्यः । यदुक्तं —

“यथान्नकर्शनात् प्राणाः क्षीयन्ते सर्वदेहिनाम् ।

तथा कोशा नरेन्द्राणां क्षीयन्ते राष्ट्रकर्शनात् ॥” इति ।

यः समुदयं व्ययमिति । यः, व्ययं कर्मार्थव्ययाय क्लृप्तं धनं, समुदयम् उपनयति समुदये प्रवेशयति व्ययितमकृत्वेत्यर्थं, सः, पुरुषकर्माणि भक्षयति पुरुषान् कर्मकरान् कर्माणि च नाशयति कर्मानुष्ठापनेन । तस्य दण्डमाह — स इति । सः, कर्मदिवसद्रव्यमूल्यपुरुषवेतनापहारेषु कर्मार्थदिवसस्य यद् द्रव्यं तदिवसकर्मसाध्यं फलं तस्य मूल्यं कल्पितः कश्चिदर्धः कर्मदिवसद्रव्यमूल्यं पुरुषवेतनं पुरुषाणां कर्मकराणां वेतनं कर्मदिवसद्रव्यमूल्यस्य पुरुषवेतनस्य च अपहारेषु विनाशनेषु, यथापराधम् अपराधानुसारेण दण्डयितव्यः कर्मदिवसद्रव्यमूल्यं कर्मकरपुरुषवेतनं च यावत् कर्मकरणेन हापितं तावद् दापयितव्य इत्यभिप्रायः ।

तस्मादस्य यो यस्मिन्नधिकरणे शासनस्थः स तस्य कर्मणो याथातथ्यमायव्ययौ च व्याससमासाभ्यामाचक्षीत ।

मूलहरतादात्विककदर्याश्च प्रतिषेधयेत् । यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः । यो यद्यदुत्पद्यते तत्तद् भक्षयति स तादात्विकः । यो भृत्यात्मपीडाभ्यामुपचिनोत्यर्थं स कदर्यः । स पक्षवांश्चेदनादेयः, विपर्यये पर्यादातव्यः ।

यो महत्यर्थसमुदये स्थितः कदर्यः सन्निधत्ते, अवनिधत्ते, अवस्त्रावयति वा — सन्निधत्ते स्ववेश्मनि, अवनिधत्ते पौरजानपदेषु, अवस्त्रावयति परविषये — तस्य सत्री मन्त्रिमित्रभृत्यबन्धुपक्षमागतिं गतिं च द्रव्याणामुपलभेत ।

तस्मादिति । तस्मात् समुदयविषयेऽपराधे दण्डविधानात्, योऽध्यक्षः, यस्मिन्नधिकरणे, शासनस्थो नियुक्तः, सः, तस्य कर्मणः तदधिकरणसम्बद्धस्य कर्मणः, याथातथ्यं यथास्थितिम्, आयव्ययौ च, व्याससमासाभ्यां संक्षेपविस्ताराभ्याम्, अस्य राज्ञः, आचक्षीत निवेदयेत् ।

मूलहरेत्यादि । मूलहरतादात्विककदर्यान् प्रतिषेधयेत् मूलहरणादिकर्मणो वारयेत् । के पुनर्मूलहरादय इत्यत्राह—यः पितृपैतामहमिति । यः, पितृपैतामहं पितृपितामहार्जितम्, अर्थम्, अन्यायेन भक्षयति दुर्विनियोगेन नाशयति, स मूलहरः । यद्यदुत्पद्यते प्रत्यहं लभ्यते, तत्तद् यः, भक्षयति दुर्विनियोगेन नाशयति, स तादात्विकः । यः भृत्यात्मपीडाभ्याम् अर्थम्, उपचिनोति वर्धयति, स कदर्यः । प्रतिषेधानन्तरमपि मूलहरणाद्यनुवृत्तावाह—स इति । सः मूलहराद्यन्यतमः, पक्षवांश्चेत् पक्षो बन्धुसम्पत् तद्वान् यदि, अनादेयः अग्राह्यः तद्बन्धुकोपपरिहारार्थमगृहीतधन एव स्थानादवरोपणीय इत्यर्थः । विपर्यये पक्षवत्त्वाभावे, पर्यादातव्यः सर्वस्वं हर्तव्य इत्यर्थः ।

यो महतीति । यः कदर्यः महति अर्थसमुदये स्थितः सन्, सन्निधत्ते अवनिधत्ते अवस्त्रावयति वा, तत्र सन्निधानावनिधानावस्त्रावणानि विवृणोति—स्ववेश्मनि सन्निधत्ते भूगर्तस्तम्भकोटरादिषु स्थापयति, पौरजानपदेषु अवनिधत्ते रक्षणार्थं निक्षिपति, परविषये अवस्त्रावयति शत्रुजनपदे धनसञ्चारणं करोति, तस्य अध्यक्षस्य, मन्त्रिमित्रभृत्यबन्धुपक्षं मन्त्र्यादिचतुष्टयबलं, द्रव्याणामागतिं गतिं च, सत्री गूढपुरुषप्रणिध्युक्तलक्षणः, उपलभेत ।

यश्चास्य परविषये सञ्चारं कुर्यात् तमनुप्रविश्य मन्त्रं विद्यात् ।
सुविदिते शत्रुशासनापदेशेनैनं घातयेत् ।

तस्मादस्याध्यक्षाः सङ्ख्यायकलेखकरूपदर्शकनीवीग्राहकोत्तरा-
ध्यक्षसखाः कर्माणि कुर्युः ।

उत्तराध्यक्षा हस्त्यश्वरथारोहाः । तेषामन्तेवासिनः शिल्पशौच-
युक्ताः सङ्ख्यायकादीनामपसर्पाः ।

बहुमुख्यमनित्यं चाधिकरणं स्थापयेत् ।

यश्चेति । यश्च परविषये, अस्य कदर्यस्य, सञ्चारं द्रव्यसञ्चारणं
कुर्यात्, तम्, अनुप्रविश्य अनुकूलतया प्रविश्य तन्मित्रं तद्भृत्यो वा भूत्वे-
त्यर्थः, मन्त्रं विद्यात् अभिसन्धिरहस्यं जानीयात् सत्री । सुविदित इति ।
सुविदिते सन्निधारेण सम्यग् विज्ञाते मन्त्रे, एनं कदर्यं, शत्रुशासनापदेशेन
घातयेत् शत्रुणा कदर्यमभिसम्बुध्य प्रहितं 'प्रेषितोऽर्थः प्रतीष्टः, अवशिष्टः
क्षिप्रं प्रेष्यतामि'ति लिखितवृत्तान्तं किमपि लेख्यं शत्रुविषयागतजनहस्ता-
दन्तपालेन गृहीतोपनीतमित्येवं कूटसूट्टस्यैव शत्रुशासनस्य अपदेशेन प्रख्या-
पनेन हतं कारयेत् ।

तस्मादिति । तस्माद् राजद्रव्यापहारे यथोक्तदण्डविधानात्, अध्यक्षाः,
अस्य राज्ञः, कर्माणि धनसम्बद्धानि कार्याणि, संख्यायकलेखकरूपदर्शकनीवी-
ग्राहकोत्तराध्यक्षसखाः कुर्युः संख्यायकादिसाक्षिकाः सन्तः कुर्युः । संख्यायकाः
गणकाः, लेखकाः प्रसिद्धाः, रूपदर्शकाः निष्कदीनारादिरूपपरिशोधकाः,
नीवीग्राहकाः व्ययितशिष्टधनग्रहणाधिकृताः, उत्तराध्यक्षा औपारिकाः ।

के पुनरुत्तराध्यक्षाः कर्तव्या इत्यत्राह — उत्तरेत्यादि । हस्त्यश्वरथा-
रोहाः हस्त्यारोहा अश्वारोहा रथारोहाश्च वृद्धभावादिना युद्धाक्षमत्वं प्रतिपन्नाः,
उत्तराध्यक्षाः कर्तव्याः । तेषामिति ! तेषाम् उत्तराध्यक्षाणां, शिल्पशौचयुक्ता
अन्तेवासिनः शिल्पं नियोगानुष्ठानकौशलं शौचं स्वकृत्याविसंवादनं ताभ्या-
मुपेताः शिष्याः, संख्यायकादीनामपसर्पाः संख्यायकलेखकादिप्रवृत्त्युपलम्भार्था
गूढपुरुषाः कर्तव्याः ।

बह्वित्यादि । अधिकरणं युक्तकर्मस्थानं, बहुमुख्यं स्थापयेत् बहवो
मुख्याः प्रधाना यस्मिंस्तत् तथाभूतं कुर्यात्, बहवश्चेत् प्रधानास्तेऽन्योन्यश-
ङ्किता राजाद्यर्थं नापहरन्तीति । अनित्यं च स्थापयेत् अनित्यं न विद्यते नित्यः

यथा ह्यनास्वादयितुं न शक्यं

जिह्वातलस्थं मधु वा विषं वा ।

अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः

स्वल्पोऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः ॥

मत्स्या यथान्तस्सलिले चरन्तो

ज्ञातुं न शक्याः सलिलं पिबन्तः ।

युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ता

ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः ॥

अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततः खे पतत्रिणाम् ।

नतु प्रच्छन्नभावानां युक्तानां चरतां गतिः ॥

आस्रावयेच्चोपचितान् विपर्यस्येच्च कर्मसु ।

यथा न भक्षयन्त्यर्थं भक्षितं निर्वमन्ति वा ॥

स्थिरश्चिरस्थायी युक्तो यस्मिंस्तत् तथाभूतं च कुर्यात् । नित्यो हि युक्तश्चिर-
संवाससुलभां मित्रसम्पदमवष्टभ्यात्मदोषान् निह्नुवीत, जानपदाश्च तस्य
दोषान् कालान्तरात्मापकारमिया नाविष्कुर्युरिति ।

अध्यायान्ते श्लोकानाह — यथाहीत्यादि । अनास्वादयितुं न शक्यम्
अर्थादास्वादनपरिहारमिच्छतापि । अशक्यत्वोपपादकमाह — जिह्वातल-
स्थमिति । विनापि पुरुषयत्नेन तदुदरप्रवेशं यद्देशसन्निकर्षे लभेत तद्देश-
नित्यसन्निहितमित्यर्थः । अर्थ इति । योऽत्यल्पत्वाद् भक्षितविज्ञातोऽप्यन-
र्थापर्यवसायी मधुस्थानीयो, यश्च महत्त्वाद् वधदण्डान्तपरमानर्थपर्यवसायी
विषस्थानीयः, स उभयविधोऽपि । अर्थचरः अर्थेषु व्याप्रियमाणोऽध्यक्षः ।
तदेवमर्थभक्षणस्याध्यक्षदुष्परिहरत्वमनेनोक्तम् ॥

कृतमप्यध्यक्षैरर्थभक्षणं जलचरमतस्यजलपानवद् गगनचरपक्षिगतिवच्च
स्वामिना दुरवबोधमिति श्लोकद्वयेनाह — मत्स्या यथान्तरिति, अपि
शक्या गतिरिति च ॥

अत एतेषु राजा किं कुर्यात्, तत्राह — आस्रावयेदिति । उपचि-
तान् अर्थभक्षणसमृद्धान् अध्यक्षान्, आस्रावयेद् भक्षितमर्थमाहारयेद् उप-
चयरूपेण लिङ्गेनापसर्पाद्युपायेन च तदपचारमवगम्येत्यर्थम् । कर्मसु विपर्य-
स्यत् व्यत्ययेन निवेशयेद् उच्चकर्मस्थानेभ्योऽवरोप्य नीचकर्मस्थानेषु नियु-

न भक्षयन्ति ये त्वर्थान् न्यायतो वर्धयन्ति च ।
नित्याधिकाराः कार्यास्ते राज्ञः प्रियहिते रताः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
नवमोऽध्यायः उपयुक्तपरीक्षा,
आदितांशः ॥

ज्ञीतेत्यर्थः । आस्त्रावणविपर्यसनभयाच्चाध्यक्षा अर्थभक्षणे न प्रवर्तन्ते, भक्षितं
चार्थं प्रत्याहरन्तीत्यभिप्रायेणाह — यथेत्यादि । तथा आस्त्रावयेदित्येवं पूर्वा-
धेन सम्बन्धः । सोऽयमर्थभक्षकविषयो विधिः प्रपञ्चितः ॥

ये पुनरर्थचरा अपि सन्तो महान्तं यत्नमास्थाय राजजानपदार्थं न
भक्षयन्ति, प्रत्युत न्यायतः परिवर्धयन्ति, तथाविधा राजप्रियहितानुष्ठानपराः
स्थिराधिकाराः कर्तव्या इत्याह — न भक्षयन्तीत्यादि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
नवमोऽध्यायः उपयुक्तपरीक्षा,
आदितांशः ॥

२८. प्रक. शासनाधिकारः ।

शासने शासनमित्याचक्षते । शासनप्रधाना हि राजानः, तन्मूलत्वात् सन्धिविग्रहयोः ।

तस्मादमात्यसम्पदोपेतः सर्वसमयविदाशुग्रन्थार्चक्षरो लेखवाचनसमर्थो लेखकः स्यात् । सोऽव्यग्रमना राज्ञः सन्देशं श्रुत्वा

शासनाधिकार इति सूत्रम् । शासनं नाम लिखितकार्यार्थं तालपत्रादि, तस्याधिकारो विधिरुच्यत इति सूत्रार्थः । ‘अर्धगुणहीनः शासनहरः’ इति शासनं यत् सूत्रितं दूतप्रणिधौ तदिह निरूप्यत इति सङ्गतिः ।

किं तच्छासनमित्याह—शासने शासनमित्याचक्षत इति । पत्रारूढोऽर्थः शासनं तस्मिन् शासनमिति व्यपदेशं कुर्वन्त्याचार्याः, नतु सन्दिष्टेऽर्थे वाचिकाख्ये इत्यर्थः । कुतः पुनः शासनवाचिकयोर्मध्ये शासनस्य निरूपणादरो नतु वाचिकस्येत्याकाङ्क्षायामाह—शासनेत्यादि । सन्धिविग्रहयोरिति षाड्गुण्योपलक्षणम् । तेनायमर्थः—हि यस्माच्छासनमेव राज्ञां मन्त्रगुप्तिपुरस्सरषाड्गुण्यव्यापाराव्यभिचारनिर्वाहकतया प्रधानं, वाचिकं तु सन्देशहरगतप्रमादादिदोषसम्भावितमन्त्रभेदतया व्यभिचारित्वाच्च प्रधानमिति ।

शासनस्य प्रधानत्वाद् विशिष्टगुण एव तल्लेखको भवितुमर्हतीत्याह—तस्मादित्यादि । तस्माद्, अमात्यसम्पदोपेतः ‘जानपदोऽभिजात’ इति मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिप्रकरणोक्ताः पञ्चविंशतिर्जानपदत्वादयो गुणा अमात्यसम्पत् तया युक्तः, सर्वसमयवित् सर्वेषां वर्णानाम् आश्रमाणां वर्णातिरिक्तानां चाचाराभिज्ञः, आशुग्रन्थः शीघ्रवाक्यसन्दर्भप्रसरः, चार्चक्षरः चारूणि एकैकशः समुदायतश्च दर्शनीयान्यक्षराणि लिपयो यस्य सः, लेखवाचनसमर्थः लेखस्य स्फुटसुस्वरयथास्थानवाक्यविश्रमसुभगपठनप्रवीणः, लेखस्याप्रकाश्यार्थस्य संज्ञालेखस्य वर्जिताक्षरस्य पदवाक्यसंकेतितलेखाविशेषात्मकस्य वाचने व्यवहारे समर्थ इत्यपरे । एवमेकोनविंशता गुणैर्युक्तो लेखकः स्यात् । स च लेखको राज्ञोच्यमानं वाचिकमनाकुलेन मनसा श्रुत्वार्थान् पौर्वापर्यक्रमेण परलेखार्थानुगुणानानुगुण्याभ्यां च निश्चित्य लेखं लिखेदित्याह—सोऽव्यग्रेत्यादि । तत्र युक्तानामव्यग्रमनस्कता राजसत्काराद् भवति । यदाहुः—

“नीचापि बुद्धिर्नृपमानयोगाच्छ्रेष्ठत्वमायाति तदाश्रितानाम् ।

अग्न्यापि निर्वाति हि मानहीना स्नेहं विना दीपशिखेव तूर्णम् ॥”

निश्चितार्थं लेखं विदध्याद्, देशैश्वर्यवंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य, देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य ।

जातिं कुलं स्थानवयश्श्रुतानि कर्मद्विशीलान्यथ देशकालौ ।

यौनानुबन्धं च समीक्ष्य कार्ये लेखं विदध्यात् पुरुषानुरूपम् ॥

इति । परलेखानुरूप्यानानुरूप्यानिश्चयविषयेऽपि श्लोकमुदाहरन्ति —

“श्रुत्वा नरेन्द्रवाक्यं परभावं चावधार्य परलेखात् ।

लेखः खलु कर्तव्यो गुणदोषविनिश्चयज्ञेन ॥”

इति । कीदृशं विदध्यात्, ईश्वरस्य राज्ञः, देशैश्वर्यवंशनामधेयोपचारं देशादीनां चतुर्णामुपचारो यस्मिंस्तं तथाभूतम् । तत्र देशोपचारोऽध्युष्यमाणदेशनिर्देशेनोपचारः, यथा — मध्यदेशमलङ्कुर्वाणमिति । ऐश्वर्योपचारः भूकोशदण्डसम्पन्निर्देशोपचारः ‘मध्यदेशाधिपतिमसंख्याताप्रतिहतदण्डक्षपितरिपुपक्षम्’ इत्येवञ्जातीयः । वंशोपचारः ‘सोमान्वयभूषणम्’ इत्येवम्प्रकारः । नामधेयोपचारः ‘महाराजाधिराजश्रीसिंहवर्मदेवम्’ इत्येवञ्जातीयः । अनीश्वरस्य अमात्यादेः, देशनामधेयोपचारं देशोपचारनामोपचारयुक्तम् । तत्र देशोपचारः ‘कान्यकुब्जमलङ्कुर्वाणम्’ इत्यादिः । नामोपचारः ‘श्रीसोमदत्तमि’त्यादिः ।

जातिकुलाद्येकादशकमपि लेखविधौ समीक्षणीयमित्याह — जातिमित्यादि । तत्र जातिर्ब्राह्मणादिः । तत्समीक्षा च ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य ज्यायसोऽभिवादपूर्वं कनीयस आशीर्वचनपूर्वं क्षत्रियस्य स्वस्त्यादिपदपूर्वं, क्षत्रियादिर्ब्राह्मणस्य प्रणामपूर्वमित्येवञ्जातीया । कुलम् अन्ववायो भोजादिः । स्थानमधिकारः सान्धिविग्रहिकादिः । वयो यौवनादि । श्रुतं शास्त्रविज्ञानम् । कर्म वृत्तिः । ऋद्धिर्धनसम्पत् । शीलं सदाचारः । देशो वासस्थानम् । कालः तदात्वमायतिश्च । यौनानुबन्धो विवाहसम्बन्धः । इदं जात्याद्येकादशकं, समीक्ष्य पर्यालोच्य, कार्ये कार्यविषये, पुरुषानुरूपं पुरुषाणां हीनमध्यमोत्तमानां यथाक्रममाज्ञापनबोधनविज्ञापनाद्युक्तिप्रकारैरनुरूपं लेखं विदध्यात् । श्लोकं चात्रोदाहरन्ति —

“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥” इति ।

अर्थक्रमः, सम्बन्धः, परिपूर्णता, माधुर्यमौदार्यं, स्पष्टत्वमिति लेखसम्पत् ।

तत्र यथावदनुपूर्वक्रिया प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थस्य क्रमः ।

प्रस्तुतस्यार्थस्यानुपरोधादुत्तरस्य विधानमा समाप्तेरिति सम्बन्धः ।

अर्थपदाक्षराणामन्यूनानतिरिक्तता हेतूदाहरणदृष्टान्तैरर्थोपवर्णनाश्रान्तपदतेति परिपूर्णता ।

लेखसम्पदमाह — अर्थक्रम इत्यादि ।

अर्थक्रमादीन् षड् लेखगुणान् स्वयमेव व्याचष्टे — तत्रेत्यादि । तत्र अर्थक्रमादीनां मध्ये । यथावदनुपूर्वक्रिया यथाहं क्रमकरणम् । तदेव स्फुट-प्रतिपत्तये विवृणोति — प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इति । अग्रर्हितस्यार्थस्य पूर्वं लेखनं पश्चादन्यस्येत्ययमर्थक्रमो नाम लेखगुणः ।

सम्बन्धमाह — प्रस्तुतस्येति । प्रस्तुतस्य प्रक्रान्तस्य, अर्थस्य, अनुपरोधाद् अवाधात्, उत्तरस्यार्थस्य, आ समाप्तेर्विधानम् आ लेखपरिसमापना-लेखनं पूर्वपूर्वलिखितार्थाविरोधेनोत्तरोत्तरार्थलेखनमिति यावत्, इत्ययं सम्बन्धाख्यो गुणः ।

परिपूर्णतामाह — अर्थेत्यादि । अर्थपदाक्षराणामन्यूनानतिरिक्तता अर्थस्य पदानामक्षराणां चान्यूनतानतिरिक्तता च । अर्थन्यूनता यथा — ‘हस्तिनौ प्रयच्छे’त्युक्ते हस्तिनं प्रयच्छेति लेखनम् । इहार्थमात्रं न्यूनं पदाक्षराणि तु न न्यूनानि न चातिरिक्तानि । ‘हस्तिनं प्रयच्छे’त्युक्ते हस्तिनौ प्रयच्छेति लेखनेऽर्थातिरिक्तता पदाक्षराणि तु तावन्त्येव । पदन्यूनता यथा — ‘कालिङ्गं हस्तिनं प्रयच्छे’त्युक्ते विशेषणपरित्यागेन ‘हस्तिनं प्रयच्छे’ति लेखनं, ‘हस्तिनं प्रयच्छे’ति निर्विशेषणोक्तौ सविशेषणलेखनं पदाधिकता । अक्षरन्यूनता यथा — सलिलशब्दोक्तौ वारिशब्दलेखनं, तद्वैपरीत्यलेखने-ऽक्षराधिकता । हेतूदाहरणदृष्टान्तैरर्थोपवर्णना हेतुः कारणम् उदाहरणं शास्त्र-संवादाभिधानं दृष्टान्तो लोकसिद्धार्थनिदर्शनं हेत्वादिभिस्त्रिभिर्र्थस्य प्रस्तुतस्य उपवर्णना सम्प्रतिपत्तिसम्पादनम् । अश्रान्तपदता वाक्यार्थे पदवचनं, यथा ‘सन्धिं कुरु’ इति पदसमूहप्रतिपाद्यस्यार्थस्य ‘सन्धत्स्व’ इत्येकेन पदेन प्रतिपादनम् । इति परिपूर्णता अनेन प्रकारेण परिपूर्णता नाम गुणः ।

सुखोपनीतचार्थशब्दाभिधानं माधुर्यम् ।

अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम् ।

प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टत्वमिति ।

अकारादयो वर्णास्त्रिषष्टिः ।

वर्णसंघातः पदम् । तच्चतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति ।

तत्र नाम सत्त्वाभिधायि । अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि । क्रिया-
विशेषकाः प्रादय उपसर्गाः । अव्ययाश्चादयो निपाताः ।

सुगमसुन्दरार्थप्रतिपादकशब्दप्रयोगो नाम माधुर्यम्, अग्राम्यशब्द-
प्रयोग औदार्यं, सुप्रसिद्धशब्दप्रयोगश्च स्पष्टत्वमित्याह—सुखोपनीतेत्यादि ।

शब्दप्रसङ्गात् तद्वतं पदवाक्यविभागं पदवाक्यगतं च लेखे करणीयं
विशेषान्तरं निरूपयिष्यन् पदारम्भकत्वात् प्रथममक्षराणि निरूपयति—अका-
रादयो वर्णास्त्रिषष्टिरिति । तत्र ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादचो द्वाविंशतिः, कादयो
मावसानाः स्पर्शाख्याः पञ्चविंशतिः, यरलवा अन्तःस्थाख्याश्चत्वारः, अयोग-
वाहा अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानायाश्चत्वारः, यमाक्षराणि चत्वारि,
शषसहा ऊष्माख्याश्चत्वारः इत्येवं वर्णानां त्रिषष्टित्वम् । यदाहुः—

“दीर्घाः स्वराणां तत्राष्टौ पञ्च ह्रस्वाः प्लुता नव ।

चतुर्धायोगवाहोऽप्यमन्तस्थाः पृथक् पृथक् ।

विंशतिः पञ्च च स्पर्शास्त्रिषष्टिरिति कीर्तिताः ॥”

इति । स्वरानुनासिक्यकृतस्तु भेदो न संख्यातो लौकिकप्रयोगे तदनादरात् ।

पदस्वरूपमाह — वर्णसंघातः पदमिति । नियतानुपूर्वीकाणां वर्णानां
समूहोऽर्थविशेषसङ्केतितः पदमित्युच्यते । तच्चतुर्विधं नामादिभेदादित्याह—
तदिति । नामादिस्वरूपमाह — तत्रेति । तेषु नामादिषु मध्ये, सत्त्वा-
भिधायि जातिगुणद्रव्यवाचकं, नाम इत्युच्यते । अविशिष्टलिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसक-
रूपलिङ्गविशेषशून्यं क्रियावाचकम् आख्यातम् । क्रियाविशेषकाः क्रियागत-
प्रकर्षादिविशेषद्योतकाः, प्रादयः प्र परा अप सम् अनु इत्यादयः उपसर्गाः ।
अव्ययाः लिङ्गवचनविभक्तिभेदरहिताः, चादयः च वा ह इत्यादयः, निपाताः ।

पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ । एकपदावरत्निपदपरः परप-
दार्थानुरोधेन वर्गः कार्यः । लेखपरिसंहरणार्थ इतिशब्दो वाचिकम-
स्येति च ।

वाक्यस्वरूपमाह—पदेत्यादि । पदसमूहः पदानां सङ्घातो वाक्यम्
इत्युच्यते, अर्थपरिसमाप्तौ अर्थस्य पर्यवसाने सति तेन पदसमूहेन चेदेको
विशिष्टार्थो नैराकाङ्क्षेण बुद्धौ प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । समासकरणाविषय-
माह—एकेत्यादि । वर्गः समासः, परपदार्थानुरोधेन कार्यः परं यत् पदं समा-
सघटकादेकस्मात् पदाद् अन्यत् समासघटकं पदं तस्य अर्थानुरोधेन अर्थ-
मनुसृत्य कार्यः अर्थस्य समासघटकपदान्तरार्थेन सहैकीभावयोग्यतामभिलक्ष्य
कार्य इत्यर्थः । पदयोः पदानां वा सति सामर्थ्ये समासः कार्यो नान्यथेत्य-
भिप्रायः । स च कथम्भूतः कार्यः, एकपदावरत्निपदपरः समस्यमानपदातिरे-
केणैकं पदम् अवरं निकृष्टं यस्मिन् स तथाभूतः अर्थाद् द्विपदावरः त्रीणि
पदानि पराणि उत्कृष्टानि यस्मिन् स तथाभूतश्च कार्यः, व्यधिकपदसमासस्तु
न कार्यो माधुर्याद्युक्तगुणहानात् । यदाहुः—

“माधुर्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादं च सुमेधसः ।

समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुज्जते ॥”

इति । अपरा व्याख्या — एकपदावरत्निपदपरः इत्यनयोर्यथोक्त एवार्थः,
विशेष्यस्तु पदसमूहः, स च सामर्थ्यात् समासलक्षणः । तावता च दीर्घसमा-
सप्रतिषेधस्योक्तस्य सिद्धिः । ‘परपदार्थानुरोधेन वर्गः कार्यः’ इत्यनेन तु अर्था-
न्तरं संगृह्यते । तद्यथा—वर्गो विरामोऽवसानं विच्छेद इति पर्यायाः । वर्गः
अर्थविश्रान्तिचिह्नं सुखप्रतिपत्त्यर्थं क्रियमाणं, परपदार्थानुरोधेन परपदार्थानुसा-
रेण, कार्यः । अनुपरोधेनेति पाठे परपदार्थानुपघातेन कार्यः । यथा—‘पुराणं
मानवो धर्मः स्वको वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि, न हन्तव्यानि
हेतुभिः ॥’ इत्यस्मिन् श्लोके चत्वारित्यत्र विरामाचेहस्य करणे परपदार्थेन
नोपरोधः, ‘चत्वारि न’ इत्यत्र करणे तु स्फुट एव सः इति । लेखपरिस-
माप्तिचिह्नमाह — लेखेत्यादि । अन्ते इतिशब्दलेखनं ‘वाचिकमस्ये’ति
लेखनं वा लेखसमाप्तिसूचनप्रयोजनकमित्यर्थः । तत्र लेखनीयार्थस्य निरवशे-
षतायामितिशब्दः सावशेषतायां ‘वाचिकमस्य’ इत्युक्तिः । वाचिकमस्येति

निन्दा प्रशंसा पृच्छा च तथाख्यानमथार्थना ।

प्रत्याख्यानमुपालम्भः प्रतिषेधोऽथ चोदना ॥

सान्त्वमभ्यवपत्तिश्च भर्त्सनानुनयौ तथा ।

एतेष्वर्थाः प्रवर्तन्ते त्रयोदशसु लेखजाः ॥

तत्राभिजनशरीरकर्मणां दोषवचनं निन्दा । गुणवचनमेतेषामेव प्रशंसा । कथमेतदिति पृच्छा । एवम् इत्याख्यानम् । देहीत्यर्थना । न प्रयच्छामीति प्रत्याख्यानम् । अननुरूपं भवत इत्युपालम्भः । मा कार्षीः इति प्रतिषेधः । इदं क्रियताम् इति चोदना । योऽहं स भवान्, मम यद् द्रव्यं तद् भवतः इत्युपग्रहः सान्त्वम् । व्यसनसाहाय्यमभ्यवपत्तिः । सदोषमायतिप्रदर्शनमभिभर्त्सनम् ।

लेखनं च 'वाचिकमस्य लेखहरमुखाच्छ्रोतव्यम्' इत्यादिरीत्या लेखनमिति बोद्धव्यम् ।

अथ लेखनीयतया सम्भावितान् अर्थान् श्लोकाभ्यामुद्दिशति—निन्देत्यादि । निन्दाप्रशंसादित्रयोदशकविषयतया त्रयोदशविधा लेखार्था इत्यर्थः ॥

निन्दादिकं क्रमेण व्याचष्टे — तत्रेत्यादि । अभिजनशरीरकर्मणां दोषवचनं प्रकृतिकुटिला वैश्रामित्रा इत्यभिजनदोषवचनं कुष्ठितो व्याधित इति शरीरदोषवचनं गोप्तो ब्रह्महेति कर्मदोषवचनं, सेयं निन्दा त्रिप्रकारा । तद्वैपरीत्येन तेषामेवाभिजनादीनां गुणवचनं प्रशंसा । कथमेतत् करणीयमिति कर्तव्यजिज्ञासा पृच्छा । एवमेतत् करणीयमित्युपदेशः पृष्टेन क्रियमाण आख्यानं । सन्ध्यादिनिमित्तं । केञ्चित् कोशदण्डादिकं देहीति याचनमर्थना । अर्थितस्य न प्रयच्छामीति वचनं प्रत्याख्यानम् । अननुरूपं भवत इदं कार्यमित्युक्तिरुपालम्भः । मा कार्षीरित्यकार्यप्रवृत्तेर्वारणमाप्तभावात् क्रियमाणं प्रतिषेधः । इदं क्रियतां सन्धानं विग्रहणं वास्मिन् देशकाल इति प्रेरणा चोदना । योऽहं स भवान्, मम यद् द्रव्यं तद् भवत इति स्वशरीरसम्बोध्यशरीरयोः स्वद्रव्यसम्बोध्यद्रव्ययोश्चाभेदवचनमङ्गचानुकूलनं सान्त्वम् । व्यसने रिपूपलवादौ साह्यकरणमभ्यवपत्तिः । अनित्यं कुर्वाणमाचिरात् त्वां घातयेयं, वद्ध्वा वा कारागृहे निवेशयेयमित्येवमनर्थदोषयुक्तमुत्तरकालकथनमभिभर्त्सनमित्युच्यते ।

अनुनयस्त्रिविधोऽर्थकृतावतिक्रमे पुरुषादिव्यसने चेति ।

प्रज्ञापनाज्ञापनिदानलेखास्तथा परीहारनिष्ठष्टिलेखौ ।

प्रावृत्तिकश्च प्रतिलेख एव सर्वत्रगश्चेति हि शासनानि ।

अनेन विज्ञापितमेवमाह तद् दीयतां चद्यदि तत्त्वमस्ति ।

राज्ञः समीपे वरकारमाह प्रज्ञापनैषा विविधोपदिष्टा ॥

भर्तुराज्ञा भवेद् यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति ।

विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणम् ॥

यथार्हगुणसंयुक्ता पूजा यत्रोपलक्ष्यते ।

अप्याधौ परिदाने वा भवतस्तावुपग्रहौ ॥

अनुनय इति । अर्थकृतावित्यादयो निमित्तसप्तम्यः । अर्थकरणनिमित्तोऽतिक्रमनिमित्तः पुरुषादिव्यसननिमित्त इति त्रिप्रकारोऽनुनयः । तत्र सामवायिकादिकार्यमवश्यकरणीयमकुर्वाणं प्रति तत्करणार्थं मित्रेण क्रियमाणोऽनुनय आद्यः । स्ववाक्यातिक्रमकुपितं प्रति कोपप्रशमनाय क्रियमाणोऽनुनयो द्वितीयः । पितृभ्रातृपुत्रमित्रामात्यमरणादिव्यसनेष्ववश्यानुग्राह्यं पूर्वमननुगृह्य पश्चात् कार्यवशात् तं प्रति क्रियमाणोऽनुनयस्तृतीयः ।

भूयोऽप्यधौ शासनभेदान् श्लोकेनोद्दिशति — प्रज्ञापनैत्यादि ॥

श्लोकैरेव तेषां विवरणमारभमाणः प्रथमं प्रज्ञापनलेखं व्याचष्टे — अनेनेति । प्रज्ञापना नाम महामात्रादीन् प्रति तदीयगूढपुरुषैः क्रियमाणा तन्मित्रामित्रराजपुरुषवृत्तान्तस्यावेदना । एषा विविधा बहुप्रकारा उपदिष्टा । ताममित्रविषयां पूर्वार्धेन प्रदर्शयति — अनेन राजानुचरेण देवदत्तनाम्ना विज्ञापितं राजान्तिके 'महामात्रेण कुतश्चिन्निधिरधिगत आत्मसात्कृत' इति । विज्ञापितश्च राजानेन प्रकारेणाह — 'यदि महामात्रः स्वयं तं निधिं न प्रयच्छति तदाहमेव तं द्विगुणमाहारयिष्यामी'ति । तत्त्वमस्ति चेद्यदि तद् दीयतां यदि निधिद्रव्याधिगमः सत्यः तर्हि तद् दीयतां राज्ञे इत्यर्थः । मित्रविषयां तृतीयपादेन दर्शयति — राज्ञः समीपे वरकारम् आह कल्याणं कर्म त्वया क्रियमाणं निवेदयति, अर्थाद् देवदत्तादिः । इह चेत्पदयदिपदयोः सहप्रयोगोऽपिशब्दचशब्दयोरिव द्रष्टव्यः ॥

सामान्यतो यस्मिन्कास्मिंश्चिज्जने विषये विशेषेण पुनर्भृत्येषु विषये निग्रहमनुग्रहं वाधिकुर्वती भर्तुराज्ञा यस्मिन् लेखे, स आज्ञालेख इत्याह — भर्तुरित्यादि ॥

जातेर्विशेषेषु पुरेषु चैव ग्रामेषु देशेषु च तेषु तेषु ।

अनुग्रहो यो नृपतेर्निदेशात् तज्ज्ञः परीहार इति व्यवस्येत् ॥

निसृष्टिस्थापना कार्यकरणे वचने तथा ।

एष वाचिकलेखः स्याद् भवेन्नैसृष्टिकोऽपि वा ॥

परिदानलेखमाह — यथार्हत्यादि । यत्र यस्मिन् लेखे, यथार्हगुणसं-
युक्ता उत्तममध्यमाधमसम्बोध्यतारतम्यानुसारिणी, पूजा 'धार्मिकस्य गुणवतस्त-
वेदमसदृशं दुःखमुपनतं, किं कुर्मः, क्षन्तव्यमेव विवेकिभिरीदृशं कथञ्चिद्'
इत्युक्तिरूपः शोककाले, 'स्वनियोगसविशेषानुष्ठानस्यापर्याप्तमपीदमस्माभि-
र्यत्किञ्चित् पारितोषिकं दीयमानं स्वीकरोतु भवानि'त्युक्तिरूपः स्वामिपरि-
तोषकाले, स्वामिबहुमानः, उपलक्ष्यते, स परिदानलेख इति विधेयाध्याहारः,
तस्यैव लक्षणीयतया क्रमप्राप्तत्वात् । तस्य विषयद्वैविध्येन द्वैविध्यं सूचय-
न्नाह — अपीति । तौ परिदानलेखौ, अप्याधौ परिदाने वा, अपिवाशब्दौ
समुच्चयार्थौ, आधिर्वन्धुमरणानिमित्ता भृत्यानां मनोव्यथा परिदानं परिरक्षणं
भृत्यविषयदयाविष्करणमिति यावत्, आधौ च परिदाने च, उपग्रहौ स्वीका-
रहेतू स्वतातिशयप्रतिपत्तिहेतू, भवतः ॥

परिहारलेखमाह — जातेरिति । अमुकस्य कालस्यामुकब्राह्मणेभ्यः
करो न ग्राह्य इत्येवंप्रकारो यो जातिविशेषविषयोऽनुग्रहः, अमीषु नगरेषु
वणिग्भ्यः शुल्कममुकस्य कालस्य न ग्राह्यमित्येवंविधो यः पुरविषयः, नवा-
गतकुटुम्बिभ्यः इयतः कालस्य न ग्राह्यः कर इत्येवंप्रायो यो ग्रामविषयः, न
कोऽपि राजभागधेयोऽमुकदेशे कालस्यैतावतो ग्राह्य इत्येवज्जातीयो यो देशवि-
षयः, स सर्वविधोऽप्यनुग्रहो राजशासनात् प्रवृत्तः परीहारसंज्ञित इति लेख-
प्रकाराभिज्ञो जानीयादिति श्लोकार्थः । तत्रानुग्रहः कश्चित् कराग्रहणरूपः,
कश्चित् स्वयं धनदानरूपः, कश्चिदुभयरूप इति त्रिप्रकारो वेदितव्यः ॥

निसृष्टिलेखमाह — निसृष्टीत्यादि । कार्यकरणे तथा वचने, निसृष्टि-
स्थापना कस्यचिदाप्तपुरुषस्य प्रामाण्याख्यानम् 'अमुकस्य क्रिया ममैव क्रिया
अमुकस्य वचनं ममैव वचनमि'त्येवं रूपं, निसृष्टिलेख इति लक्ष्यस्याध्या-
हारः क्रमप्राप्तत्वात् । एतस्य प्रकारद्वयमाह — एष निसृष्टिलेखः, वाचिक-
लेखः स्यात् वचनप्रमाणीकरणाख्यायी सन् वाचिक इति वक्तुमर्हः, नैसृ-
ष्टिकोऽपि वा भवेत् क्रियाप्रमाणीकरणाख्यायी सन् नैसृष्टिक इति वक्तुमर्हः ॥

विविधां दैवसंयुक्तां तत्त्वजां चैव मानुषीम् ।

द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रवृत्तिं शासनं प्रति ॥

दृष्ट्वा लेखं यथातत्त्वं ततः प्रत्यनुभाष्य च ।

प्रतिलेखो भवेत् कार्यो यथा राजवचस्तथा ॥

यत्रेश्वरांश्चाधिकृतांश्च राजा रक्षोपकारौ पथिकार्थमाह ।

सर्वत्रगो नाम भवेत् स मार्गे देशे च सर्वत्र च वेदितव्यः ॥

उपायाः सामोपप्रदानभेददण्डाः ।

तत्र साम पञ्चविधं—गुणसङ्कीर्तनं सम्बन्धोपाख्यानं परस्पर-
पकारसन्दर्शनमायतिप्रदर्शनमात्मोपनिधानमिति ।

प्रावृत्तिकमाह—विविधामिति । विविधाम् अनेकप्रकारां, दैवसंयुक्तां यथाकालवृष्टिपातसुभिक्षाद्यनुकूलदैवफलसिद्धिसम्बद्धाम् अग्निवात्योपप्लवादि-
दुर्दैवफलसिद्धिसम्बद्धां च, तत्त्वजां पारमार्थिकीम्, मानुषीं चैव यातव्यसमु-
च्छेदादिरूपां परचक्रचोरादिजनितराज्योपद्रवादिरूपां च, तां प्रवृत्तिं प्रावृत्ति-
कव्यपदेशनिमित्तभूतां वार्तां, शासनं प्रति लेखविषये, द्विविधां व्यवस्यन्ति
शुभाशुभात्मना द्विप्रकारां निश्चिन्वन्ति । प्रवृत्तिद्वैविध्यवचनभङ्ग्या चानया
तन्निवेदनफलकस्य प्रावृत्तिकलेखस्य द्वैविध्यमभिहितं बोद्धव्यम् ॥

प्रतिलेखमाह—दृष्ट्वेति । लेखं परस्मादागतं, यथातत्त्वं दृष्ट्वा यथा-
वास्थितपदपदार्थानतिक्रमेण पूर्वं स्वयं वाचनया विज्ञाय, ततः प्रत्यनुभाष्य
च पश्चाद् राज्ञः सकाशेऽनुवाच्य च, यथा राजवचः राज्ञ उत्तरवचनं भवति,
तथा प्रतिलेखः कार्यो भवेत् ॥

यत्र लेखे राजा ईश्वरान् दुर्गराष्ट्रान्तपालादीन् समाहर्तृप्रशास्तृप्रभृ-
तीनाधिकृतांश्च पथिकानां पथि सहायदानलक्षणां रक्षां भक्तयवसेन्धनादिदान-
लक्षणमुपकारं चाज्ञापयति, स लेखः राज्ञो देशान्तरसञ्चारणे स्वनिवासदेशे
सर्वस्मिंश्च काले लेखनार्हत्वान्नाम्ना सर्वत्रगो भवेदित्याह—यत्रेश्वरांश्चेत्यादि ॥

शासनाधीनत्वं सन्धिविग्रहयोरुक्तमधस्तात् । सन्धिविग्रहानुष्ठानस्य
उपायप्रयोगसापेक्षत्वात् तेष्वपि व्युत्पत्तिः शासनलेखकस्यापेक्षितेति कृत्वा तान्
दर्शयति—उपाया इत्यादि ।

तत्र साम्नः पञ्च प्रभेदानुद्दिशति—तत्र सामेत्यादि ।

तत्राभिजनशरीरकर्मप्रकृतिश्रुतद्रव्यादीनां गुणागुणग्रहणं प्रशंसा
स्तुतिगुणसङ्कीर्तनम् ।

ज्ञातियौनमौखसौवकुलहृदयमित्रसङ्कीर्तनं सम्बन्धोपाख्यानम् ।
स्वपक्षपरपक्षयोरन्योन्योपकारसङ्कीर्तनं परस्परोपकारसन्दर्शनम् ।
अस्मिन्नेवं कृत इदमावयोर्भवतीत्याशाजननमायतिप्रदर्शनम् ।
योऽहं स भवान्, यन्मम द्रव्यं तद् भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यताम्
इत्यात्मोपनिधानमिति ।

उपप्रदानमर्थोपकारः ।

तत्र प्रथमं सामप्रभेदं व्याचष्टे—तत्राभिजनेत्यादि । अभिजनः कुलं,
शरीरं कर्म च प्रसिद्धे, प्रकृतिः स्वभावः, श्रुतं शास्त्रजनितः संस्कारः, द्रव्यं
रथगजतुरगादिपरिग्रहः, आदिपदेन वयोरूपादिग्रहणम् । अभिजनादीनामेषां
गुणग्रहणं गुणस्य वस्तुसतः स्वरूपाख्यानं, गुणागुणग्रहणमिति पाठे गुणा-
गुणयोर्वस्तुसतोः स्वरूपाख्यानं, प्रशंसा सश्लाघमाख्यानं, स्तुतिरविद्यमानगु-
णकीर्तनं च, गुणसङ्कीर्तनं नाम भवति ।

सम्बन्धोपाख्यानं व्याचष्टे—ज्ञातीत्यादि । ज्ञातिः समानकुलो-
त्पन्नः, यौनो योनिकृतः सम्बन्धो विवाहाख्यः, मौखो मुखकृतः सम्बन्धो
वाक्सम्बन्धः शिष्याचार्यभावलक्षणः, सौवः सुवनामकयज्ञपात्रविशेषकृतः स-
म्बन्धो याज्ययाजकभावरूपः, कुलं पूर्वपुरुषपरम्परा, हृदयं मनोनिबन्धः,
मित्रम् उपकारकं, ज्ञात्यादीनां सप्तानां सङ्कीर्तनं सम्बन्धोपाख्यानमित्युच्यते ।

स्वपक्षेत्यादि । स्वपक्षपरपक्षयोः, अन्योन्योपकारसङ्कीर्तनं परस्परो-
पकारो यथा स्यात् तथा कथनं, परस्परोपकारसन्दर्शनं नाम सामप्रभेदः ।

अस्मिन्निति । अस्मिन् कार्ये, एवं कृते अनेन प्रकारेणानुष्ठिते सति,
आवयोरिदं भवति तव च मम चैतत् फलं भविष्यति इत्याशाजननम्, आय-
तिप्रदर्शनं नाम ।

योऽहमिति । योऽहं स भवान् आवामभिन्नौ, तस्माद्, मम यद्
द्रव्यं भूमिहिरण्याद्यस्ति, तद् भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यतां स्वीयद्रव्यनिर्विशेष-
मुपयुज्यताम्, इतीदृशम्, आत्मोपनिधानं नाम पञ्चमः सामप्रभेदः ।

उपप्रदानाख्यं द्वितीयमुपायं व्याचष्टे—उपेत्यादि । अर्थोपकारः भूमि-
हिरण्यादिरूपार्थदानेनोपकारकरणम्, उपप्रदानम् ।

शङ्काजननं निर्भर्त्सनं च भेदः ।

वधः परिक्लेशोऽर्थहरणं दण्ड इति ।

अकान्तिर्व्याघातः पुनरुक्तमपशब्दः संप्लव इति लेखदोषाः ।

तत्र कालपत्रकमचारुविषमविरागाक्षरत्वमकान्तिः ।

पूर्वेण पश्चिमस्यानुपपत्तिर्व्याघातः ।

उक्तस्याविशेषेण द्वितीयमुच्चारणं पुनरुक्तम् ।

लिङ्गवचनकालकारकाणामन्यथाप्रयोगोऽपशब्दः ।

अवर्गे वर्गकरणं वर्गे चावर्गक्रिया गुणविपर्ययः संप्लव इति ।

तृतीयमुपायं व्याचष्टे — शङ्केत्यादि । मित्रेष्वेकस्यापकाराधानेनान्येषां हृदि 'अस्मानप्यसावुच्छेत्स्यती'ति शङ्काया अपरागस्पर्धाहेतोरुत्पादनमेको भेदः, 'त्वामविधेयमभिधातयिष्यामी'त्येवम्प्रकारं निर्भर्त्सनमपरो भेदः ।

दण्डं व्याचष्टे — वध इत्यादि । वधो व्यापादनं, परिक्लेशो बन्धन-ताडनादिभिर्दुःखोत्पादनम्, अर्थहरणं धनापहारः, इदं त्रयं दण्डः । इति-शब्दः समाप्तौ, लेखगुणाख्यानं परिसमाप्तमित्यर्थः ।

अथ लेखदोषानाह — अकान्तिरित्यादि ।

तत्रेति । तत्र लेखदोषेषु पञ्चसूदिष्टेषु मध्ये, कालपत्रकं काले मषी-प्रसरणात् स्वभावतो वा मलिने पत्रे लिखितम्, अकान्तिः तदाख्यो दोषः । अचारुविषमविरागाक्षरत्वम् अचारूणि असुन्दराणि विषमाणि अनियतस्थौ-र्यसौक्ष्म्याणि विरागाणि शुद्धोदकप्रायमषीलिखितानि चाक्षराणि यस्मिंस्तस्य भावस्तत्त्वं च, अकान्तिः । एवमस्य दोषस्याधारप्रयुक्तत्वेनाधेयप्रयुक्तत्वेन च द्वैविध्यं दर्शितम् ।

व्याघातमाह — पूर्वेणेत्यादि । पूर्वेणार्थेनोत्तरस्थानुपपत्तिर्विरोधः, व्याघातः, यथा 'प्रणम्याज्ञापयती'ति । इह हि प्रणामाज्ञापनयोर्विरोधः प्रतीतः ।

पुनरुक्तमाह — उक्तस्येत्यादि । तद्यथा — पूज्यो मान्य इत्यादि-लेखनम् ।

अपशब्दं व्याचष्टे — लिङ्गेत्यादि । स्त्रीलिङ्गे प्रयोक्तव्ये पुत्रपुंसक-प्रयोगो लिङ्गस्यान्यथाप्रयोगः, एकवचने द्विवचनप्रयोगो वचनस्यान्यथा-प्रयोगः, वर्तमाने भूतभविष्यत्प्रयोगः कालस्यान्यथाप्रयोगः, कर्मकारके कर्तृ-करणादिकारकप्रयोगः कारकस्यान्यथाप्रयोगः । लिङ्गादीनामेवज्ञातीयोऽन्यथाप्र-योगोऽपशब्द इत्युच्यते ।

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च ।

कौटल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

दशमोऽध्यायः शासनाधिकारः,

आदितः एकत्रिंशः ॥

संभवमाह—अवर्ग इति । वर्गो यतिश्छेद इति पर्यायाः, अवर्गे वर्गा-
योग्ये वर्गकरणं, वर्गे वर्गयोग्ये अवर्गक्रिया च इति द्वयं, गुणविपर्यासः
गुणानामर्थक्रमादिलेखगुणानां वैपरीत्यं च, संभवो नाम नाम्ना भवति ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—सर्वेत्यादि । कौटल्येन, सर्वशास्त्राणि बार्ह-
स्पत्यादीनि, अनुक्रम्य ज्ञात्वा, प्रयोगमुपलभ्य च शास्त्रानुष्ठानं दृष्ट्वा च, नरे-
न्द्रार्थे राज्ञः कृते प्रयोजनाय, शासनस्य विधिः, कृत उपदिष्टः । शास्त्रलोक-
दृष्टस्यापि सतः शासनविधेरिह कौटल्यकृतत्ववचनं कौटल्येन कात्स्न्यसौष्ठ-
वातिशययोगसम्पादनादिति बोद्धव्यम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

दशमोऽध्यायः शासनाधिकारः,

आदित एकत्रिंशः ॥

२९. प्रक. कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा ।

कोशाध्यक्षः कोशप्रवेश्यं रत्नं सारं फल्गु कुप्यं वा तज्जातकरणाधिष्ठितः प्रतिगृह्णीयात् ।

ताम्रपर्णिकं, पाण्ड्यकवाटकं, पाशिक्यं, कौलेयं, चौर्ण्यं, माहेन्द्रं, कार्दमिकं, स्रौतसीयं, हादीयं, हैमवतं च मौक्तिकम् ।

कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षेति सूत्रम् । कोशो भाण्डागारं तत्प्रवेशनार्हानां रत्नानां माणिक्यमुक्ताप्रवालादीनां, रत्नग्रहणेन संग्राह्यद्रव्योपलक्षणात् सार-
फल्लुकुप्यानां च, परीक्षात्रोपदिश्यत इति सूत्रार्थः ।

‘कोशपूर्वाः सर्वास्मिन्माः’ इति प्रकान्तायाः कोशप्रकृतेः समाहर्तृसन्नि-
धातृव्यापारैरुत्पादनं रक्षणं च प्रागभिहितं, स्वरूपलक्षणं त्वनुक्तमिदानीमभि-
धीयत इति सङ्गतिः ।

कोशाध्यक्ष इति । कोशाध्यक्षः भाण्डागाराधिकृतः, कोशप्रवेश्यं रत्नं
माणिक्यमुक्तादिकं, सारं चन्दनागुरुप्रभृतिकं, फल्गु पट्टदुकूलजातीयं, कुप्यं
कुप्याध्यक्षप्रकरणोक्तं सारदारुवेणुवल्कादिकम् आयुधागाराध्यक्षप्रकरणोक्तं
यन्त्रायुधभरणदिकं च, वाशब्दः समुच्चये, तज्जातकरणाधिष्ठितः तेषु रत्नादिषु
जातास्तज्जातास्तत्सम्बद्धव्यवहारैकवृत्तय इत्यर्थः तज्जातैः करणैः कायस्थैश्च
अधिष्ठितः समन्वितः सन्, प्रतिगृह्णीयात् ।

अभ्यर्हितत्वान्मौक्तिकस्य परीक्षां प्रथममाह — ताम्रपर्णिकमिति ।
मौक्तिकं, ताम्रपर्णिकं ताम्रपर्णी नाम पाण्ड्येषु प्रसिद्धा नदी तस्याः समुद्रस-
ङ्गमप्रदेशे समुत्पन्नं, पाण्ड्यकवाटकं मलयकोटिपर्वतोत्पन्नं, पाशिक्यं पाटलिपु-
त्रान्तिकगतायां पाशिकाख्यायां नद्यामुत्पन्नं, कौलेयं सिंहलद्वीपे मयूरग्रामे
कुला नाम नदी तस्यामुत्पन्नं, चौर्ण्यं केरलेषु मुरचिनामकपत्तनसमीपे चूर्णी
नाम नदी तस्यामुत्पन्नं, माहेन्द्रं महेन्द्रपर्वताभ्यर्णाम्भोधिसम्भवं, कार्दमिकं
कर्दमा नाम पारसीकेषु नदी तस्यामुत्पन्नं, स्रौतसीयं बर्बरकूले स्रौतसी नाम
नदी तस्यामुत्पन्नं, हादीयं बर्बरकूले समुद्रैकदेशे श्रीघण्टो नाम हृदः तस्मिन्
नुत्पन्नं, हैमवतं च हिमालयसम्भवं च, भवति । इत्थं मौक्तिकस्योत्पत्तिक्षे-
त्राणि दश भवन्ति ।

शङ्खः शुक्तिः प्रकीर्णकं च योनयः ।

मसूरकं त्रिपुटकं कूर्मकमर्धचन्द्रकं कञ्चुकितं यमकं कर्तकं
खरकं सिक्थकं कामण्डलुकं श्यावं नीलं दुर्विद्धं चाप्रशस्तम् ।

स्थूलं वृत्तं निस्तलं भ्राजिष्णु श्वेतं गुरु स्निग्धं देशविद्धं च
प्रशस्तम् ।

शीर्षकमुपशीर्षकं प्रकाण्डकमवघाटकं तरलप्रतिबन्धं चेति यष्टि-
प्रभेदाः ।

मौक्तिकस्य योनीस्तिस्र आह— शङ्ख इत्यादि । शङ्खः शुक्तिश्च जलजौ
प्रसिद्धौ । प्रकीर्णकं गजकुम्भादिकम् । आहुश्च—

“करका वारिधाराश्च मलयाच्चन्दनोदकम् ।

शङ्खशुक्तिनिपीतं यन्मौक्तिकं तत् प्रजायते ॥”

“सूकरमृगेन्द्रदंष्ट्रोद्भवानि करिकुम्भजातानि ।

वंशाभोगभुजङ्गोत्तमाङ्गजानि प्रकीर्णानि ॥”

इति ।

अथ मौक्तिकस्य त्रयोदश दोषानाह— मसूरकमिति । मसूरकं तदा-
ख्यधान्यविशेषाकारं, त्रिपुटकं तदाख्यधान्याकारं, कूर्मकं तदाकारम्, अर्ध-
चन्द्रकम् अर्धचन्द्राकृति, कञ्चुकितं पटलितं, यमकं युग्मकं, कर्तकं छिन्नकं,
खरकम् अश्लक्ष्णं, सिक्थकं सिक्थाकारविन्दुयुक्तं, कामण्डलुकं कमण्डलुवाकारं,
श्यावं कपिशवर्णं, नीलं नीलवर्णं, दुर्विद्धम् अस्थानविद्धम्, ईदृशं मौक्तिकम्
अप्रशस्तम् । गुणात् प्राग् दोषवचनं दुष्टस्यात्यन्तानुपादेयत्वद्योतनार्थम् ।

मौक्तिकस्याष्टौ गुणानाह— स्थूलमिति । स्थूलं पृथु, वृत्तं चारुपरि-
मण्डलं, निस्तलं तलरहितं मसृणभूम्यनवस्थायि, भ्राजिष्णु दीप्तिमत्, श्वेतं
धवलं, गुरु अलघु, स्निग्धम् अरूक्षं, देशविद्धं च यथास्थानविद्धं च, मौक्तिकं
प्रशस्तम् । एषु यस्यकस्यचित् पूर्वोक्तदोषाभावरूपतया सिद्धस्यापीह शब्दतो
ग्रहणं स्थूलत्वादिनिर्विशेषं गुणत्वं द्योतयितुम् ।

अथ पञ्च यष्टिभेदानाह — शीर्षकमिति । मौक्तिकं महदेकं मध्ये
पार्श्वयोस्तु सर्वाणि तनूनि समानि यस्याः सा यष्टिः शीर्षकमित्युच्यते । उप-
शीर्षकं नाम महदेकं मौक्तिकं मध्ये तत्पार्श्वयोस्तु सममल्पपरिमाणमेकैकमि-
त्येवंक्रमेणानेकैस्त्रिकैः समैर्ग्रथिता यष्टिः । प्रधानमेकं मध्ये तत्पार्श्वयोर्द्वेद्वे

यष्टीनामष्टसहस्रमिन्द्रच्छन्दः । ततोऽर्धं विजयच्छन्दः । शतं देवच्छन्दः । चतुष्पष्टिरर्धहारः । चतुष्पञ्चाशद् रश्मिकलापः । द्वात्रिंशद् गुच्छः । सप्तविंशतिर्नक्षत्रमाला । चतुर्विंशतिरर्धगुच्छः । विंशतिर्माणवकः । ततोऽर्धमर्धमाणवकः । एत एव मणिमध्यास्तन्माणवका भवन्ति । एकशीर्षकः शुद्धो हारः । तद्वच्छेषाः । मणिमध्योऽर्धमाणव-
इत्येवंक्रमेणानेकैः पञ्चकैर्ग्रथिता यष्टिः प्रकाण्डकम् । प्रधानमेकं महन्मौक्तिकं मध्ये कृत्वा पार्श्वयोः क्रमकृशोत्तरोत्तरमौक्तिकैर्ग्रथिता यष्टिरववाटकाख्या । तरलप्रतिबन्धं नाम समप्रमाणमौक्तिकगुम्फिता यष्टिः । चशब्दः समुच्चये । इति यष्टिप्रभेदाः यष्टीनां सराणां प्रभेदाः ।

शीर्षकादीनां पञ्चानां यष्टीनां प्रत्येकं संख्यानियमप्रयुक्तानेकादश भेदानाह— यष्टीनामिति । यष्टीनां शीर्षकादिलक्षणानामुक्तानाम्, अष्टसहस्रम् अष्टोत्तरं सहस्रम्, इन्द्रच्छन्दः तदाख्यं भूषणमुच्यते, शीर्षकेन्द्रच्छन्द उपशीर्षकेन्द्रच्छन्द इत्यादिप्रकारैर्व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् । ततोऽर्धं चतुरस्रं पञ्चशती, विजयच्छन्दः । शतं देवच्छन्दः शत-यष्टिकं देवच्छन्दाख्यम् । एकाशीत्युत्तरैर्यष्टीनामष्टभिः शतैर्युक्तो देवच्छन्द इति कचिद् व्याख्यातम् । चतुष्पष्टिरित्यादिकम् अर्धमाणवक इत्येवमन्तमुत्तानार्थम् । एत एवेति । उक्ता एवेन्द्रच्छन्दादयो, मणिमध्या माणिक्यमध्याः सन्तः, तन्माणवका भवन्ति इन्द्रच्छन्दाद्युपपदमाणवकाः भवन्ति, इन्द्रच्छन्दमाणवको विजयच्छन्दमाणवक इत्येवमादिसंज्ञायुक्ता भवन्तीत्यर्थः । एकेत्यादि । एकशीर्षकः शुद्धो हारः एकानि केवलान्युपशीर्षकादिलक्षणास्पृष्टानि शीर्षकाणि शीर्षकाख्याः यथोक्तसंख्या यष्टयो यस्य स तथाभूतः अर्थाद् इन्द्रच्छन्दादिर्विशेष्यः शुद्धहाराख्यो भवन्ति, इन्द्रच्छन्दशीर्षकशुद्धहारो विजयच्छन्दशीर्षकशुद्धहारो देवच्छन्दशीर्षकशुद्धहारोऽर्धहारशीर्षकशुद्धहारो रश्मिकलापशीर्षकशुद्धहार इत्यादिरीत्या व्यवहार्यो भवतीत्यर्थः । शीर्षकविषयेऽभिहितं शुद्धहारव्यपदेशमुपशीर्षकादावतिदिशति — तद्वदिति । तद्वद् शीर्षकवत्, शेषा उपशीर्षकादयः, बोद्धव्या इति शेषः । एतदुक्तं भवति— एकशीर्षकवद् एकोपशीर्षक एकप्रकाण्डक एकाववाटक एकतरलप्रतिबन्ध इत्यपरे चत्वारः शुद्धहारा इन्द्रच्छन्दोपशीर्षकशुद्धहारो विजयच्छन्दोपशीर्षकशुद्धहार इत्यादिक्रमेण प्रत्येकमुपगृहीतेन्द्रच्छन्दविजयच्छन्दादिसंज्ञाङ्का ऊह-

कस्त्रिफलकः फलकहारः पञ्चफलको वा । सूत्रमेकावली शुद्धा ।
सैव मणिमध्या यष्टिः । हेममणिचित्रा रत्नावली । हेममणिमुक्ता-
न्तरोऽपवर्तकः । सुवर्णसूत्रान्तरं सोपानकम् । मणिमध्यं वा मणिसो-
पानकम् ।

तेन शिरोहस्तपादकटीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः ।

मणिः कौटो मालेयकः पारसमुद्रकश्च ।

नीया इति । मणिमध्य इति । मणिर्मरतकादिर्मध्ये यस्य स मणिमध्यः, अर्ध-
माणवकः पूर्वोक्तो दशयष्टिः, त्रिफलकः पञ्चफलको वा त्रिभिः पञ्चभिर्वा
स्वर्णफलकैर्युक्तो भवन्, फलकहारः फलकहारसंज्ञो भवति, स च द्विप्रकारः ।
सूत्रमिति । शुद्धा मणिहीना, एकावली एकः सरः शीर्षिकाद्यन्यतमलक्षणः,
सूत्रं तदाख्या भवति । सैवेति । सैव एकावल्येव, मणिमध्या सती, यष्टिः
यष्टिसंज्ञा । हेमेत्यादि । हेममणिचित्रा हेममयैर्मणिभिराहितवैचित्र्या यष्टिः, रत्ना-
वली तदाख्या । हेममणिमुक्तेत्यादि । हेममणिमुक्तान्तरः हेममणिमुक्ताः पूर्वं
हेमगुलिका ततः पद्मरागादिरत्नं ततो मौक्तिकमित्येवंक्रमगुम्फिताः अन्तरे मध्ये
यस्य स तथाभूतः, अपवर्तकः तदाख्यः । सुवर्णेत्यादि । सुवर्णसूत्रान्तरं सुवर्ण-
सूत्रम् अप्रत्युप्तमणिकं केवलस्वर्णफलकम् अन्तरे मध्ये यस्य तत् तथाभूतं,
सोपानकं तत्संज्ञम् । मणीत्यादि । मणिमध्यं मणिसोपानकं मणियुक्तं प्रत्युप्त-
मणिकं मध्यं मध्यसुवर्णफलकं यस्य तत् तथाभूतं मणिसोपानकाख्यम् ।

तेनेति । तेन यथोक्तेन शीर्षिकादिकण्ठाभरणप्रकारेण, शिरोहस्तपाद-
कटीकलापजालकविकल्पाः शिरादिचतुष्टयस्य कलापजालकविकल्पाः कलापः
सरः जालकं सरसमूहः तयोर्विकल्पाः प्रकाराः, व्याख्याताः उक्तप्राया इत्यर्थः ।
अत्रायं सङ्ग्रहश्लोकः श्रीभट्टस्वामिनः —

“अष्टौ गुणास्त्रिधा योनिर्दश सम्पत्तिभूमयः ।

त्रयोदशैव मुक्तानां दोषा हाराश्च विंशतिः ॥ ” इति ।

इति मौक्तिकप्रकरणम् ।

अथ मणीनां गुणादीन् वक्तुमुपक्रमते— मणिरिति । मणिः, कौटः
कौटिर्मलयसागरान्तरं तत्रभवः, मलयैकदेशः कर्णोवनाख्यो माला तस्यां जातो
मालेयकः, पारसमुद्रः सिंहलद्वीपस्थो रोहणाद्रिः तज्जः पारसमुद्रकः, इति

सौगन्धिकः पद्मरागः अनवद्यरागः पारिजातपुष्पकः बालसूर्यकः ।
वैडूर्यः — उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो वंशरागः शुक-
पत्रवर्णः पुष्परागो गोमूत्रको गोमेदकः ।
नीलावलीय इन्द्रनीलः कलायपुष्पको महानीलो जाम्बवाभो
जीमूतप्रभो नन्दकः स्रवन्मध्यः ।

शुद्धस्फटिकः मूलाटवर्णः शीतवृष्टिः सूर्यकान्तश्चेति मणयः ।
त्रिविध इत्यर्थः । एवं च मणीनां योनयस्तिष्ठ इत्युक्तं भवति । प्रायिकं चैतत्
स्फटिकवैदूर्यमरतकादीनां विन्ध्यविदूरदर्दरादिषूत्पत्तिदर्शनादित्याहुः । श्लोकं
चोदाहरन्ति —

“विन्ध्यो विदूरशैलो मलयो विन्ध्योपलक्षणोद्देशः ।

स्त्रीराज्यं चेति पुनस्तस्याकरभूमयोऽभिहिताः ॥ ” इति ।

मणिषु पञ्चप्रकारां माणिक्यजातिमाह — सौगन्धिक इति । सौग-
न्धिकः तदाख्यकुसुमवद् ईषन्नैत्यरूपितरक्तवर्णः, पद्मरागः पद्मवर्णः, अनव-
द्यरागः अनवद्यं कुङ्कुमं तद्वर्णः, पारिजातपुष्पकः पारिजातकुसुमवर्णः, बाल-
सूर्यकः उदयमानसूर्यारुणः ।

अष्टप्रकारां वैदूर्यजातिमाह — वैडूर्य इति । वैडूर्य इत्यधिकारः ।
उत्पलवर्णः कोकनदशोणः, शिरीषपुष्पकः शिरीषपुष्पवर्णः, उदकवर्णः उदकवत्
स्वच्छवर्णः, वंशरागः वेणुपत्रवर्णः, शुकपत्रवर्णः शुकपक्षच्छविः, पुष्परागो
हरिद्रापिञ्जर इति स्वामी, गोमूत्रकः गोमूत्रच्छायः, गोमेदकः गोमेदो
गोरोचना तद्वर्णः ।

अष्टविधामिन्द्रनीलजातिमाह — नीलेत्यादि । नीलावलीयः शुक्ल एव
नीलराजितरङ्गितः, इन्द्रनीलः मयूरबर्हवर्णः, कलायपुष्पकः कलायो धान्यमेदः
तत्पुष्पसमच्छविः, महानीलः अमरवर्णः, जाम्बवाभः जम्बूफलवर्णः, जीमूत-
प्रभः मेघवर्णः, नन्दकः अन्तःशुक्लो बहिर्नीलः, स्रवन्मध्यः स्रवज्जलाकार-
रश्मिप्रसरः ।

चतुर्विधां स्फटिकजातिमाह — शुद्धेत्यादि । शुद्धस्फटिकः अत्यन्तशुक्लः,
मूलाटवर्णः उद्धृतस्नेहदधिच्छायः, शीतवृष्टिः चन्द्रकान्तः यश्चन्द्रकिरणस्पर्शे
द्रवति, सूर्यकान्तः यः सूर्यकरसम्पर्केऽभि वमति । चशब्दः समुच्चये । इति
मणयः मणिभेदाः ।

षडश्रश्चतुरश्रो वृत्तो वा, तीव्ररागः संस्थानवानच्छः स्निग्धो
गुरुरर्चिष्मानन्तर्गतप्रभः प्रभानुलेपी चेति मणिगुणाः ।

मन्दरागप्रभः सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खण्डो दुर्विद्धो लेखाकीर्ण
इति दोषाः ।

आर्याश्चात्राचार्यैरुदाहृताः —

“शशरुधिरजपाबन्धूकसन्निभाः पारिजातपुष्पाभाः ।

तरुणतरणित्विषो वा त एव खलु पद्मरागाः स्युः ॥

शुक्लवर्हवारिसैन्धवशिरीषकुसुमप्रभं हरिद्राभम् ।

मार्जारनयननैल्यं वंशच्छदकान्ति वैदूर्यम् ॥

वर्हिणचन्द्रकवर्णा भ्रमराभाः पङ्कजम्बवाभाः ।

सूर्याशुतापयोगात् कृच्छ्रालोका महानीलाः ॥

मन्दरमथनायासितवासुकिजविषोद्भवा मरतकस्य ।

प्रथमोत्पत्तिः कथिता केचिद् भुजगाण्डजेति जगुः ॥

गरुडच्छदप्रकाशं कदलीदलवंशपत्रवर्णं वा ।

परिपक्वकलमकणिशानुकारि वा मरतकं गदितम् ॥”

इति ।

केचित् पुनः सौगन्धिकशब्दस्य माणिक्यपर्यायतां वदन्तः सौगन्धिक
इति वैदूर्याधिकारवद् माणिक्याधिकारस्तस्य प्रभेदाः पद्मरागादयश्चत्वार इति,
उत्पलवर्णादयो नीलावलीयान्ता वैदूर्यस्य नव प्रभेदा इति, इन्द्रनील इत्यधि-
कारः कलायपुष्पकादयः स्रवन्मध्यान्तास्तस्य षट् प्रभेदा इति, शुद्धस्फटिका-
दयश्चत्वारः स्फटिकप्रभेदा इति च व्याचक्षत इत्याह स्वामी ।

अथैकादश मणिगुणानाह—षडश्र इति । षडश्रः षट्कोटिः, चतुरश्र-
श्चतुष्कोटिः, वृत्तः चारुपरिमण्डलः, तीव्ररागः अत्यन्तभास्वरः, संस्थानवान्
भूषणप्रतिवापयोभ्यावयवसन्निवेशः, अच्छः निर्मलः, स्निग्धः मसृणः, गुरुः
भारवान्, अर्चिष्मान् दीप्तिमान्, अन्तर्गतप्रभः मध्यभागेऽपि प्रभातरलः,
प्रभयां स्वीयया सन्निकृष्टमनुलिम्पतीति प्रभानुलेपी, चेति समुच्चये ।

सप्त मणिदोषानाह—मन्देत्यादि । मन्दरागप्रभः मन्दरागो वर्णरहितः
मन्दप्रभो द्युतिहीनः, सशर्करः पुलकितः, पुष्पच्छिद्रः बिन्दुगर्भः, खण्डः
दीर्णः, दुर्विद्धः अस्थानविद्धः, लेखाकीर्णः राजियुक्तः, इति दोषाः । अत्र
भट्टस्वामिना बार्हस्पत्यौ द्वौ श्लोकावुदाहृता—

विमलकः सस्यकोऽञ्जनमूलकः पित्तकः सुलभको लोहिताक्षो
मृगाश्मको ज्योतीरसको मैलेयक आहिच्छत्रकः कूर्पः प्रतिकूर्पः सुग-
न्धिकूर्पः क्षीरपकः शुक्तिचूर्णकः शिलाप्रवालकः पुलकः शुक्रपुलकः
इत्यन्तरजातयः ।

शेषाः काचमणयः ।

सभाराष्ट्रकं मध्यमराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्त-
कमिन्द्रवानकं च वज्रम् ।

“पुष्पच्छिद्रोऽथ दुर्विद्धः शर्करानुगतस्तथा ।

मन्दरागप्रभश्चैव जातिभेदाः प्रकीर्तिताः ॥

प्रान्तश्च वामवृत्तश्च वलितास्यः (क) शान्वितः ।

कृष्णिकश्च विशीर्णश्च नहि शास्त्रे प्रशस्यते ॥” इति ।

अथावान्तरजातिमणीनाह—विमलक इति । विमलकः श्वेतहरितः, स-
स्यको नीलः, अञ्जनमूलकः नीलश्यामः, पित्तको गोपित्तवर्णः, सुलभकः शुक्लः,
लोहिताक्षः पर्यन्तरक्तः कृष्णमध्यः, मृगाश्मकः सितासितः, ज्योतीरसकः
शुक्ललोहितः, मैलेयकः हिङ्गुलकच्छायः, आहिच्छत्रकः मन्दरागः, कूर्पः
शर्करिलः, प्रतिकूर्पः सिक्थकश्चिः, सुगन्धिकूर्पः मुद्गवर्णः, क्षीरपको दुग्धवर्णः,
शुक्तिचूर्णको नैकवर्णः, शिलाप्रवालकः प्रवालवर्णः, पुलकः कृष्णगर्भः, शुक्र-
पुलकः शुक्लगर्भः, इत्यन्तरजातयः अनेन प्रकारेणाष्टादशावान्तरजातिमणयो
बोद्धव्याः । त एते प्रशस्ताः ।

अप्रशस्तानाह—शेषा इति । शेषाः उक्तेभ्योऽन्ये, काचमणयः
अधममणयः । अत्र सङ्ग्रहश्लोकं पठन्ति—

“पञ्चविंशतिभेदानां गुणास्त्वेकादश स्मृताः ।

सप्त दोषा मणीनां तु दशाष्टौ च विजातयः ॥” इति ।

अथ वज्रमणेरकरयोनिवर्णगुणदोषा वर्ण्यन्ते । तत्राकरानाह—
सभेत्यादि । वज्रं हीरः, सभाराष्ट्रकं वैदर्भकं, मध्यमराष्ट्रकं कोसलोत्पन्नं,
कास्तीरराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रजं, श्रीकटनकं श्रीकटनपर्वतभवं, मणिमन्तकम् उत्त-
रापथवर्तिमणिमन्तकाख्यपर्वतजम्, इन्द्रवानकं कालिङ्गकं, चः समुच्चये । एवं
सभाराष्ट्रादयो वज्रस्य षडाकरा उक्ताः । एतच्चोपलक्षणमन्यत्रापि वज्रस्योत्प-
त्तिदर्शनादिति ज्ञेयम् ।

खनिः स्रोतः प्रकीर्णकं च योनयः ।

मार्जाराक्षकं च शिरीषपुष्पक गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फटिकं
मूलाटीपुष्पकवर्णं मणिवर्णानामन्यतमवर्णमिति वज्रवर्णाः ।

स्थूलं स्निग्धं गुरु प्रहारसहं समकोटिकं भाजनलेखि तर्कुभ्रामि
भ्राजिष्णु च प्रशस्तम् ।

नष्टकोणं निरश्रि पार्श्वापवृत्तं च अप्रशस्तम् ।

वज्रस्य त्रिविधां योनिमाह — खनिरिति । खनिः खन्यमानो भूप्र-
देशविशेषः, स्रोतः जलप्रवाहविशेषः, प्रकीर्णकं गजदन्तमूलादि ।

वज्रस्य वर्णानाह — मार्जारेत्यादि । मार्जाराक्षकं मार्जारनेत्रच्छायम् ।
शेषं व्याख्यातचरम् । मार्जारनेत्रादिपुष्पकान्तसवर्णत्वं प्रायिकत्वात् पृथगाभि-
धाय विरलदर्शनं मण्यन्तरसाधारणं वर्णान्तरमतिदिशति — मणिवर्णाना-
मन्यतमवर्णमिति । इति वज्रवर्णाः ।

अष्टौ गुणानाह — स्थूलमिति । स्थूलादित्रिकमवगतार्थम् । प्रहा-
रसहं शिलापुत्रकप्रहारेणाप्यभेद्यं, समकोटिकं समास्तुल्याः कोटयो यस्य तत्,
भाजनलेखि सोदकमलुणकांस्यपात्रीनिवेशितं वज्रं परिचाह्यमानं सत् पात्रे
लेखोत्पादकं, तर्कुभ्रामि तर्कुर्भ्रमियन्त्रं तद्वद् भ्रमणशीलं, भ्राजिष्णु अतिमा-
त्रदीप्तिकं, चः समुच्चये, प्रशस्तम् उत्तमं वज्रम् । श्लोकाश्चात्र भवन्ति —

“तर्कुभ्रामि स्निग्धं समकोटि महद् गुरु प्रहारसहम् ।

तमति च भाजनलेखि प्रशस्ततमं वज्रमुद्दिष्टम् ॥

क्षिप्तमग्नौ च यद् वज्रं वर्णान्यत्वं न गच्छति ।

शाणे वा घृण्यमाणं च निकषे वा विरज्यते ॥

वृत्तिकैराहतं यच्च विपत्तिं नैव गच्छति ।

रागवर्णसमायुक्तं बही रश्मिसमन्वितम् ॥

गुरुल्लेहयुतं चैव गुणैरेभिः समन्वितम् ।

एतद् विशिष्टं वज्राणां रत्नाधिपतिकीर्तितम् ॥

नष्टकोणं निरश्रीकं पार्श्वयातं च वर्जयेत् ।” इति ।

अधमं त्रिविधमाह — नष्टेत्यादि । नष्टकोणं शिखरशून्यं, निरश्रि अश्रि-
रहितं, पार्श्वापवृत्तम् एकपार्श्वनिस्तृतम् । अन्ये तु दोषाः यथोक्तगुणवैपरीत्या-
त्मानः स्वयमुहनीयाः । यदाहुः—

आदितः अध्या. ३२]

२९. प्रक. कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा ।

१८७

प्रवालकम् आलकन्दकं वैवर्णिकं च रक्तं पद्मरागं च करट-
गर्भिणिकावर्जमिति ।

चन्दनं—सातनं रक्तं भूमिगन्धि । गोशीर्षकं कालताम्रं मत्स्य-
गन्धि । हरिचन्दनं शुकपत्रवर्णमास्रगन्धि । तार्णसं च । ग्रामेरुकं रक्तं
रक्तकालं वा बस्तमूत्रगन्धि । दैवसभेयं रक्तं पद्मगन्धि । जावकं च ।

“विरूपान् मन्दरागांश्च निष्प्रभान् क्रूरदर्शनान् ।

दग्धांश्चोद्गारिणश्चैव वज्राञ्छत्रेषु निक्षिपेत् ॥”

इति ।

इति वज्रनिरूपणम् ।

अथ प्रवालमाह—प्रवालकमिति । प्रवालकम्, आलकन्दकम् अल-
कन्दो नाम बर्बरकूले समुद्रैकदेशस्तत्र भवं, वैवर्णिकं विवर्णो नाम यवनद्वीपे
समुद्रैकदेशस्तत्रोत्पन्नं च, इति द्वियोनिकम् । रक्तं पद्मरागं चेति द्विवर्णकम् ।
करटगर्भिणिकावर्जमिति द्विदोषत्ववचनं, करटं किमिजगधं गर्भिणिकां स्थूलमध्यं
च वर्जयित्वान्यत् प्रवालकमुपादेयमित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तौ, रत्नपरीक्षा
समाप्तेत्यर्थः ।

इति प्रवालनिरूपणम् ।

अथ सारेषु निरूपणीयेषु प्रथमं सारमुख्यं चन्दनमाह—चन्दन-
मिति । चन्दनम् अधिक्रियत इत्यर्थः । तस्य सातनादय उत्पत्तिभूमयः षोडश,
रक्तादयो वर्णा नव, भूमिगन्धादयो गन्धाः षट्, लघुत्वादयो गुणा एकादश ।
त एतेऽभिधीयन्ते । सातनमिति । सातनं सातनदेशभवं, रक्तं रक्तवर्णं,
भूमिगन्धि नवसिक्तभूसमानगन्धम् । गोशीर्षकं तद्देशजं, कालताम्रं कृष्ण-
शोणं, मत्स्यगन्धि मत्स्यतुल्यगन्धं, रक्तकरवीरतुल्यगन्धीति स्वामी । हरि-
चन्दनं हरिदेशजं चन्दनं, शुकपत्रवर्णम्, आस्रगन्धि चूतफलतुल्यगन्धि ।
तार्णसं च तृणसारुयनदीनिकटम् चन्दनं, चकारात् शुकपत्रवर्णम् आस्र-
गन्धि च । ग्रामेरुकं ग्रामेरुप्रभं, रक्तं रक्तकालं वा, बस्तमूत्रगन्धि अज-
मूत्रगन्धि, बस्तशब्दः कस्तूरी अवचन इत्यन्ये । दैवसभेयं देवसभायां भवं,
रक्तं, पद्मगन्धि । सातनादयश्चोदश मलयैकदेशाः । जावकं च जावक-

जोङ्गकं रक्तं रक्तकालं वा स्निग्धम् । तौरूपं च । मालेयकं पाण्डुरक्तम् । कुचन्दनं कालवर्णकं गोमूत्रगन्धि । कालपर्वतकं रूक्षमगुरुकालं रक्तं रक्तकालं वा । कोशकारपर्वतकं कालं कालचित्रं वा । शीतोदकीयं पद्माभं कालस्निग्धं वा । नागपर्वतकं रूक्षं शैवलवर्णं वा । शाकलं कपिलमिति ।

लघु स्निग्धमश्यानं सर्पिःस्नेहलेपि गन्धसुखं त्वगनुसार्यनुल्वणमविराग्युष्णसहं दाहग्राहि सुखस्पर्शनमिति चन्दनगुणाः ।

देशभवं च, रक्तं पद्मगन्धि चेत्यनुषज्यते । जोङ्गकं, रक्तं रक्तकालं वा, स्निग्धं स्नेहगुणयुक्तं, गन्धान्तरानुक्त्यात्रापि पद्मगन्धीति सम्बध्यते । तौरूपं च, जोङ्गकमिव रक्तं रक्तकालं वा स्निग्धं पद्मगन्धि चेत्यर्थः । जावकादिकं कामरूपजं बोद्धव्यम् । मालेयकं, पाण्डुरक्तं, पूर्ववत् पद्मगन्धि च । एवञ्च दैवसभेयादिमालेयकान्तपञ्चकस्य पद्मगन्धित्वमुक्तं भवति । कुचन्दनं, कालवर्णकं कृष्णं, गोमूत्रगन्धि गोमूत्रं हि परिणामे सुगन्धि, अपरे तु गोमूत्रं नीलोत्पलमिति सम्प्रदाय इत्याहुः । कालपर्वतकं तद्देशभवं, रूक्षं खरम्, अगुरुकालम् अगुरुवत् कृष्णं, रक्तं, रक्तकालं वा कृष्णारुणं वा । पूर्वोक्तन्यायेनात्र गोमूत्रगन्धीति सम्बन्धनीयम् । केषुचिदादर्शेषु 'कुचन्दनं कालरूक्षमगुरुकालं रक्तं रक्तकालं वा कालपर्वतकमनवद्यवर्णं वा' इति पाठो दृश्यते स गन्धानुक्तेरशुद्धः प्रतिभाति । तत्रानवद्यवर्णमित्यस्य कुङ्कुमवर्णमित्यर्थः, शेषं तु सुबोधम् । कोशकारपर्वतकं तदाख्यदेशभवं, कालं, कालचित्रं वा कृष्णकबुरं वा । शीतोदकीयं शीतोदकदेशभवं, पद्माभं पद्मवर्णं, कालस्निग्धं वा । नागपर्वतकं तदाख्यदेशजं, रूक्षं खरं, शैवलवर्णं जलनीलीवर्णम् । शाकलं शाकलदेशोद्भवं, कपिलं कडारवर्णम् । इह कालपर्वतकादीनां शाकलान्तानां कुचन्दनवद् गोमूत्रगन्धित्वं द्रष्टव्यम् ।

एवं जातिवर्णगन्धा उक्ताः । गुणानाह—लघ्वित्यादि । लघु अमारिकं, स्निग्धं मसृणम्, अश्यानं चिरशोषि, सर्पिःस्नेहलेपि घृतमिव देहं स्नेहेन लिम्पति यत् तथाभूतं, गन्धसुखं गन्धेन मोदजनकं, त्वगनुसारि त्वचमनुप्रविश्य सुखकरम्, अनुल्वणं सूक्ष्मत्वादस्फुटम्, अविरागि द्रव्यान्तरिश्रणे स्वेदाद्युपघाते चाविकृतवर्णगन्धम्, उष्णसहं स्वलिप्ताङ्गस्योष्णसवेदनप्रतिबन्धि, दाहग्राहि सन्तपहरं, सुखस्पर्शनं स्पर्शे नयनीतवत् सुखाव-

आदितः अध्या. ३९] ३९. प्रक. कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा ।

१८९

अगुरु—जोङ्गकं कालं कालचित्रं मण्डलचित्रं वा । श्यामं दोङ्ग-
कम् । पारसमुद्रकं चित्ररूपम् । उशीरगन्धि नवमालिकागन्धि वेति ।

गुरु स्निग्धं पेशलगन्धि निर्हारि अग्निसहस्रसंस्तुतधूमं समगन्धं
विमर्दसहमित्यगुरुगुणाः ।

तैलपर्णिकं—अशोकग्रामिकं मांसवर्णं पद्मगन्धि । जोङ्गकं रक्त-
पीतकमुत्पलगन्धि गोमूत्रगन्धि वा । ग्रामेरुकं स्निग्धं गोमूत्रगन्धि ।

हम् । इति चन्दनगुणाः अनेन प्रकारेणैकादश चन्दनस्य गुणा विज्ञेयाः ।
अत्र सङ्ग्रहश्लोकं पठन्ति —

“षड् गन्धा नवधा वर्णो गुणाश्चैकादश स्मृताः ।

चन्दनानां समासेन षोडशोत्पत्तिभूमयः ॥” इति ।

अथागुरुजातिवर्णगन्धगुणानाह—अगुर्वित्यादि । अगुर्वित्यधिकारः ।
जोङ्गकं तदाख्यमगुरु त्रिविधं, कालं कृष्णं, कालचित्रं कृष्णगौररेखामिश्रं,
मण्डलचित्रं कृष्णगौरबिन्दुचित्रमिति स्वामी, वाशब्दः समुच्चये । दोङ्गकं
तदाख्यं, श्यामम् । जोङ्गकदोङ्गके कामरूपभवे । पारसमुद्रकं सिंहलद्वीपो-
त्पन्नं, चित्ररूपं नानावर्णम् । गन्धमाह—उशीरगन्धि नवमालिकागन्धि
वेति । गन्धद्वैविध्यमनेनोक्तम् ।

अगुरुणो जातिवर्णगन्धानुक्त्वा गुणानाह — गुर्विति । गुरु भारिकं,
स्निग्धम् अपरुषं, पेशलगन्धि हृद्यगन्धं, निर्हारि दूरप्रसृत्स्वरगन्धम्, अग्निस-
हम् अग्निना क्षिप्रं न दह्यते, असंस्तुतधूमम् अन्याकुलधूमं, समगन्धं दह्य-
मानमादिमध्यान्तेष्वेकरूपगन्धं, विमर्दसहं वस्त्रादिनिर्माणेऽप्यक्षीयमाणगन्ध-
मित्यर्थः । इति अगुरुगुणाः । तदेवम् —

“उत्पत्तिभूमयस्तिष्ठः कृष्णो वर्णः प्रधानतः ।

द्वावेवागुरुणो गन्धौ गुणास्तस्याष्ट कीर्तिताः ॥”

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

अथ तैलपर्णिकस्य योन्यादिकमाह — तैलपर्णिकमित्यादि । तैलप-
र्णिकमित्यधिकारः । अशोकग्रामिकम् अशोकग्रामे कामरूपवर्तिनि भवं, मां-
सवर्णं हरिणमांसपेशीवर्णमिति स्वामी, पद्मगन्धि । जोङ्गकं कामरूपस्थे जो-
ङ्गारूपे प्रदेशे भवं, रक्तपीतकं मनश्शिलावर्णम्, उत्पलगन्धि गोमूत्रगन्धि वा
भवति । ग्रामेरुकं कामरूपवर्तिनि ग्रामेरुसंज्ञे ग्रामे भवं, स्निग्धं, गोमूत्रगन्धि,

सौवर्णकुड्यकं रक्तपीतं मातुलङ्गगन्धि । पूर्णकद्वीपकं पद्मगन्धि नवनीतगन्धि वेति ।

भद्रश्रीयं — पारलौहित्यकं जातीवर्णम् । आन्तरवत्यमुशीरवर्णम् । उभयं कुष्ठगन्धि चेति ।

कालेयकः — स्वर्णभूमिजः स्निग्धपीतकः । औत्तरपर्वतको रक्तपीतकः । इति साराः ।

पिण्डकाथधूमसहमविरागि योगानुविधायि च । चन्दनागुरुवच्च तेषां गुणाः ।

जोङ्गकवद् रक्तपीतवर्णम् । सौवर्णकुड्यकं सुवर्णकुड्यो नाम ग्रामः कामरूपगः तत्र जातं, रक्तपीतं, मातुलङ्गगन्धि । पूर्णकद्वीपकं पूर्णकद्वीपः कामरूपेष्वेव तत्र भवं, पद्मगन्धि, नवनीतगन्धि वा, वर्णतस्तु रक्तपीतम् ।

भद्रश्रीयस्य योन्यादिकमाह — भद्रश्रीयमित्यादि । भद्रश्रीयं चन्दनविशेषः । भद्रश्रीयपदार्थे 'केचित् कर्पूरमित्याहुस्तक्कोलमिति चापरे । श्रीवासकं तथा केचित् केचिल्लोहितचन्दनम् ॥' इति विप्रतिपत्तयः स्वामिनोक्ताः । पारलौहित्यकं कामरूपे लौहित्याख्यनदपारभवं, जातीवर्णं जातीकुसुमवर्णम् । आन्तरवत्यं कामरूपेष्वेवान्तरवत्याख्यनदीतीरे जातम्, उशीरवर्णं लामज्जच्छायम् । उभयं पारलौहित्यकादिद्विकं, कुष्ठगन्धि च पारिभाष्याख्यौषधगन्धि च । इतिशब्दः भद्रश्रीचानिरूपणसमाप्तौ ।

कालेयकस्य योन्यादिकमाह — कालेयक इति । कालेयको नाम काष्ठाविशेषः, स स्वर्णभूमिजः सुवर्णभूमिर्भेदशस्तत्रोत्पन्नः, स्निग्धपीतकः मसृणः पीतवर्णश्च । औत्तरपर्वतकः हैमवतः, रक्तपीतकः मनश्शिलावर्णः । इति उक्तैः प्रकारैः, साराः चन्दनादिकालेयकान्ताः सारपदार्था निरूपिता इत्यर्थः ।

अथ तैलपर्णिकादीनां त्रयाणां गुणमाह — पिण्डेत्यादि । पिण्डकाथधूमसहं पिण्डं पेषणादिना पिण्डीकरणं काथम् अभिना कथनं धूमं धूपनं च सहत इति तथाभूतं, पेषणकथनधूमेष्वविवेकादिगन्धमित्यर्थः, अविरागि द्रव्यान्तरमिश्रणेन कालान्तरेण वा निर्विकारस्वभावं, योगानुविधायि च गन्धयुक्त्यनुकूलं च । तैलपर्णिकादित्रिकं तु विशेष्यं गम्यम् । उक्ताः पिण्डसहत्यादयो न केवलं तैलपर्णिकादीनां गुणाः, किन्तु चन्दनागुरुवच्च तेषां गुणा भव-

कान्तनावकं प्रैयकं चौत्तरपर्वतकं चर्म । कान्तनावकं मयूरग्रीवा-
भम् । प्रैयकं नीलपीतं श्वेतं लेखाविन्दुचित्रम् । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम् ।

बिसी महाबिसी च द्वादशग्रामीये । अव्यक्तरूपा दुहिलिका
चित्रा वा बिसी । परुषा श्वेतप्राया महाबिसी । द्वादशाङ्गुलायाममु-
भयम् ।

श्यामिका कालिका कदली चन्द्रोत्तरा शाकुला चारोहजाः ।
कपिला विन्दुचित्रा वा श्यामिका । कालिका कपिला कपोतवर्णा वा ।
तदुभयमष्टाङ्गुलायामम् । परुषा कदली हस्तायता । सैव चन्द्रचित्रा

न्तीत्याह — चन्दनगुरुवच्च तेषां गुणा इति ; चन्दनवद् गुणाः एका-
दश लघुत्वादयः, अगुरुवद् गुणा अष्टौ गुरुत्वादयः ।

इति सारनिरूपणम् ।

अथ फल्गुषु निरूपणीयेषु प्रथमं पञ्चदशप्रकारां चर्मजातिर्निरूप्यते—
कान्तनावकमित्यादिना इति चर्मजातय इत्यन्तेन । तत्रादौ प्रकारद्वय-
मुद्दिशति — कान्तनावकमिति । कान्तनावकं तदाख्यदेशभवं, प्रैयकं च
तदाख्यदेशभवं च, औत्तरपर्वतकं हैमवतं, चर्म । एवञ्च कान्तनावकप्रैयकाख्यौ
हिमवत एवैकदेशौ बोद्धव्यौ । तत्र कान्तनावकं, मयूरग्रीवाभमित्येकविधम् ।
प्रैयकं तु, नीलपीतं, श्वेतं, लेखाविन्दुचित्रं लेखाभिः कृतवैचित्र्यं विन्दुभिः कृत-
वैचित्र्यं चेति चतुर्विधम् । तदुभयं कान्तनावकं प्रैयकं च, अष्टाङ्गुलायामम् ।

बिसीति । बिसी महाबिसी च इत्येते चर्मणी, द्वादशग्रामीये हिमालय-
स्थेषु द्वादशश्लेच्छग्रामेषु भवे । तत्र विस्याः स्वरूपमाह — अव्यक्तेत्यादि ।
बिसी, अव्यक्तरूपा सरटविशेषवद् बहुवर्णप्रतिभासयोगादनिर्धारितैकवर्णा,
दुहिलिका लोमशा, दुहिलितिकेति कापि पाठः, चित्रा वा, भवति । महा-
बिसी परुषा खरस्पर्शा, श्वेतप्राया धवलवर्णमूयिष्ठा । उभयं बिसी महाबि-
सीति द्वयं, द्वादशाङ्गुलायामम् ।

आरोहाख्यहिमवत्प्रदेशभवान् श्यामिकाकालिकादीन् पञ्च भेदान्
उद्दिशति — श्यामिकेत्यादि । श्यामिका, कपिला कडारवर्णा, विन्दुचित्रा
वा, भवति । कालिका, कपिला, कपोतवर्णा वा, भवति । तदुभयं श्यामि-
कादिद्वयम्, अष्टाङ्गुलायामम् । कदली, परुषा कर्कशस्पर्शा, हस्तायता चतु-

चन्द्रोत्तरा । कदलीत्रिभागा शाकुला कोठमण्डलचित्रा कृतकर्णिका-
जिनचित्रा चेति ।

सामूरं चीनसी सामूली च बाह्वेयाः । षट्त्रिंशदङ्गुलमञ्जन-
वर्णं सामूरम् । चीनसी रक्तकाली पाण्डुकाली वा । सामूली गोधूम-
वर्णेति ।

सातिना नलतूला वृत्तपुच्छा च औद्राः । सातिना कृष्णा ।
नलतूला नलतूलवर्णा । कपिला वृत्तपुच्छा च । इति चर्मजातयः ।
चर्मणां मृदु स्निग्धं बहुलरोम च श्रेष्ठम् ।

विंशत्यङ्गुलदीर्घा । वर्णस्त्वस्याः कालिकावत् । सैव कदली, चन्द्रचित्रा चन्द्रा-
कारमण्डलयुक्ता, चन्द्रोत्तरा नाम भवति । प्रमाणं त्वस्याः कदलीवत् । शा-
कुला, कदलीत्रिभागा कदल्यपेक्षया त्रिगुणपरिमाणा त्रिहस्तायामेत्यर्थ इत्येके,
कदलीप्रमाणतृतीयांशप्रमाणा अष्टाङ्गुलायतेत्यर्थ इत्यपरे, कोठमण्डलचित्रा
रक्तमण्डलयुक्ता, कृतकर्णिकाजिनचित्रा कृतैः स्वभावकृतैः कर्णिकाजिनैश्च-
र्मग्रन्थिभिः चित्रा जनितशोभा । चशब्दः समुच्चये । इतिशब्द आरोहज-
समाप्तौ ।

त्रिप्रकारां बाह्वेयजातिमाह — सामूरमित्यादि । बाह्वः हिमवत एक-
देशः तत्र भवाश्चर्मजातयो बाह्वेयाः । ढप्रत्ययान्तश्चायम् । षट्त्रिंशादित्यादि
चीनसीसामूल्योः प्रमाणं सामूरवत् षट्त्रिंशदङ्गुलं द्रष्टव्यम् । इतिशब्दः
समाप्तौ ।

इत्थं मूषिकादिस्थलचरचर्मणिष्यभिधाय जलचरचर्मण्याह — साति-
नेति । सातिना नलतूला वृत्तपुच्छा च इति त्रिविधाः, औद्राः उद्रो जलमा-
र्जारस्तस्येमे त्वग्भेदा इत्यर्थः । सातिना, कृष्णा कृष्णवर्णा । नलतूला नल-
तूलवर्णा नलतूलो नलाख्यतृणविशेषस्य पक्ष्म तस्येव वर्णो यस्याः सा । वृत्त-
पुच्छा, कपिला कडारवर्णा । इति चर्मजातयः उक्तेन प्रकारेण चर्मजातयो-
ऽनुक्ता अपि यथाप्रसिद्धि बोद्धव्या इत्यर्थः ।

चर्मगुणांस्त्रीनाह — चर्मणामित्यादि । चर्मणामिति निर्धारणे षष्ठी ।
शेषं स्पष्टम् ।

इति चर्मनिरूपणम् ।

शुद्धं शुद्धरक्तं पक्षरक्तं च आविकम् । खचितं वानचित्रं खण्ड-
सङ्घात्यं तन्तुविच्छिन्नं च ।

कम्बलः केचलकः कलमितिका सौमितिका तुरगास्तरणं वर्णकं
तलिच्छकं वारवाणः परिस्तोमः समन्तभद्रकं च आविकम् ।

पिच्छिलमार्द्रमिव च सूक्ष्मं मृदु च श्रेष्ठम् ।

अष्टश्लोतिसङ्घात्या कृष्णा भिङ्गिषी वर्षवारणम्, अपसारक
इति नैपालकम् ।

अथाविकं सप्तदशप्रकारं निरूपयिष्यन् प्रथमं रागभेदेन त्रिविध-
माह — शुद्धमिति । अवयो मेषा नाम लोमोपकारिणः पशवः तल्लोमभवम्
आविकम् । अधिकारश्चायम् । शुद्धं शुक्लं, शुद्धरक्तं सर्वारुणं, पक्षरक्तं च एक-
देशारुणं च, भवति । क्रियाभेदेन चतुर्विधमाह — खचितमिति । खचितं
सूचिवानकर्मनिष्पादितं, वानचित्रं वानकर्मणा कृतवैचित्र्यं, खण्डसङ्घात्यं ख-
चितानामुतानां वा बहूनां खण्डानां सङ्घातेन निष्पादितं, तन्तुविच्छिन्नं च
अनुतविसृष्टैस्तन्तुभिर्मध्ये कृतविच्छेदं जालकोपयोगि च ।

संस्थानकृतान् दश भेदानाह — कम्बल इति । कम्बलः प्रसिद्धः,
केचलकः वन्याशिरस्त्राणं, कौचषक इत्यपपाठः । कलमितिका गजोपर्यास्त-
रणं, कुलमितिकेति कचित् पाठः । सौमितिका कलमितिकैव कृष्णवर्णा गज-
पर्याणोपर्यास्तरणं, तुरगास्तरणं प्रसिद्धं, वर्णकं वर्णकम्बलः, तलिच्छकं कम्ब-
लविशेषः, तल्लिक्थकमित्यपि पाठः । वारवाणः कञ्चुकः, परिस्तोमः कम्बल-
भेदो विस्तारचित्रः, यो विस्तृतवदवभासते निर्माणवैचित्र्यात् स इति व्याच-
क्षते, कुथ इति त्वेके । समन्तभद्रकं सन्नाहपट्टः, गजादिजघनत्राणमित्यपरे ।
चशब्दः समुच्चये । इहाविकाधिकारे पुनराविकमिति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

गुणानाह — पिच्छिलमिति । पिच्छिलमिव श्लक्ष्णमिव भासमानम्,
मार्द्रमिव च भासमानं; सूक्ष्मं, मृदु च, श्रेष्ठं भवति ।

अष्टेत्यादि । अष्टश्लोतिसङ्घात्या प्रोतय एव श्लोतयः खण्डाः तत्सङ्घातानि-
ष्पन्ना, सा कृष्णा कृष्णवर्णा, वर्षवारणं वृष्टिरोधसाधनभूता च, भिङ्गिषी
तदारुणः कम्बलभेदः एकः, अपसारकः काण्डपट इत्यपरः । अनयोर्भेदयो-
र्गुणात् प्रागनभिधानं गुणासम्बन्धद्योतनार्थम् । इति नैपालकम् अनेन प्रका-

सम्पुटिका चतुरश्रिका लम्बरा कटवानकं प्रावरकः सत्तलि-
केति मृगरोम ।

वाङ्गकं श्वेतं स्निग्धं दुकूलं, पौण्ड्रकं श्यामं मणिस्निग्धं, सौव-
र्णकुड्यकं सूर्यवर्णम् । मणिस्निग्धोदकवानं चतुरश्रवानं व्यामिश्र-
वानं च ।

एतेषामेकांशुकमध्यर्धद्वित्रिचतुरंशुकमिति ।

रेण नेपालदेशभवमाविकं निरूपितमित्यर्थः । नेपालग्रहणाच्च वक्ष्यमाणं मृग-
रोमादिकमन्यदेशजं सूचितम् ।

षड्विधं मृगरोमजमाह—सम्पुटिकेति । सम्पुटिका जङ्घात्राणं सुक्थ-
णाभिधानमिति कचिद्वीकादर्शं लिखितं, सन्थनमित्यन्यत्र लिखितं दृश्यते ।
चतुरश्रिका दशारहिता नवाङ्गुलिचिह्नितकोणा । लम्बरा प्रच्छदपटविशेषः ।
कटवानकं स एव स्थूलसूत्रो भाष्यक इति तद्देशीयानां प्रसिद्ध इति स्वामी ।
प्रावरकः पूर्वोक्त एवान्यतरतोदशो रोमावर्तक इति तद्देशप्रसिद्ध इति स्वामी ।
सत्तलिका तूलिकाख्य आस्तरणविशेष इति स्वामी । इति मृगरोम अनेन
प्रकारेण मृगरोमजमुक्तम् ।

अथ त्रिप्रकारं दुकूलमाह — वाङ्गकमित्यादि । वाङ्गकं वङ्गदेशभवं,
दुकूलं, श्वेतं, स्निग्धं मसृगम् पौण्ड्रकं पुण्ड्रदेशभवं, श्यामं, मणिस्निग्धं मर-
तकस्निग्धम् । सौवर्णकुड्यकं कामरूपस्थे सुवर्णकुड्याख्ये प्रदेशे भवं, सूर्यव-
र्णम् उद्यदादित्यद्युति । दुकूलस्य वानमपि त्रिप्रकारमाह — मणीत्यादि । मणि-
स्निग्धोदकवानं नाम दुकूलस्य साधनद्रव्यं जलेमार्दीकृत्य मणिबन्धेनावधृष्य
वानं, चतुरश्रवानं वर्णान्तरासंसृष्टं शुद्धं वानं, व्यामिश्रवानं कार्पासकतन्तुमि-
श्रितैः कौशेयकतन्तुमिर्वानम्, अथवा वर्णान्तरसंसृष्टवानम् । चः समुच्चये ।

एतेषामिति । एतेषां दुकूलानां मध्ये, एकांशुकं तानवानयोरेकत-
न्तुकम्, अर्थात् प्रशस्तं सूक्ष्मत्वात् । अर्धद्वित्रिचतुरंशुकम् अर्धार्धशुकं
द्व्यंशुकं त्र्यंशुकं चतुरंशुकं च, अर्थादपकृष्टमुत्तरोत्तरं स्थूलत्वात् । तत्र यदे-
कगुणं तन्यते द्विगुणमूयते द्विगुणं वा तन्यते एकगुणमूयते तदध्यर्धशुकम् ।
यद् द्विगुणं तन्यते द्विगुणमूयते तद् द्व्यंशुकम् । यत् त्रिगुणं तन्यते त्रिगुण-
मूयते तत् त्र्यंशुकम् । यच्चतुर्गुणं तन्यते चतुर्गुणमूयते तच्चतुरंशुकम् । इति-
शब्दो दुकूलनिरूपणसमाप्तौ ।

तेन काशिकं पौण्ड्रकं च क्षौमं व्याख्यातम् ।

मागधिका पौण्ड्रिका सौवर्णकुड्यका च पत्रोर्णाः । नागवृक्षो
लिकुचो वकुलो वटश्च योनयः । पीतिका नागवृक्षिका, गोधूमवर्णा
लैकुची, श्वेता वाकुली, शेषा नवनीतवर्णा ।

तासां सौवर्णकुड्यका श्रेष्ठा । तथा कौशेयं चीनपट्टाश्च चीनभू-
मिजा व्याख्याताः ।

माधुरमापरान्तकं कालिङ्गकं काशिकं वाङ्गकं वात्सकं माहिषकं
च कार्पासिकं श्रेष्ठमिति ।

तेनेति । तेन दुकूलगताध्यर्धांशुकत्वादिनिरूपणेन, काशिकं काशि-
देशभवं, पौण्ड्रकं च पुण्ड्रदेशजं च, क्षौमं व्याख्यातं क्षौममेव निरूपितम्
अध्यर्धांशुकद्व्यंशुकादिरूपं स्थूलं दुकूलमेव हि क्षौममिति व्यपदिश्यत इत्य-
भिप्रायः ।

मगधपुण्ड्रकसुवर्णकुड्यकाख्यदेशत्रयभवां नागकेसरडहुमद्यगन्धन्यग्रो-
धाख्यवृक्षचतुष्टययोनिं पत्रोर्णामाह — मागधिकेति । पत्रोर्णाः वृक्षपत्रेषु
क्रिमिलालाकृता ऊर्णाः पट्टसूत्रस्य योनयः । तासां योनिभेदनिमित्तं गुणभे-
दमाह — पीतिकेत्यादि । नागवृक्षिका पीतिका नागवृक्षयोनिः पीतवर्णा ।
लैकुची लिक्वचयोनिः । वाकुली वकुलयोनिः । शेषा वटयोनिः ।

मागधिकादीनां पत्रोर्णानां मध्ये श्रेष्ठामाह — तासामित्यादि । तयेति ।
तया पत्रोर्णया, कौशेयं कोशकारभवं, चीनभूमिजाश्चीनपट्टाश्च चीनदेशभवा
वस्त्रविशेषाश्च, व्याख्याताः योनितो वर्णतश्च निर्दिष्टाः, तेऽपि पत्रोर्णवन्नाग-
वृक्षादियोनयः पीतकादिवर्णाश्चेत्यभिप्रायः ।

कार्पासिकमाह — माधुरमिति । माधुरं मधुरा पाण्ड्यराजधानी तथा
पाण्ड्यदेशलक्षणात् पाण्ड्यदेशजमित्यर्थः, आपरान्तकम् अपरान्तः कोङ्कण-
देशस्तत्प्रभवं, कालिङ्गकं कलिङ्गभवं, काशिकं काशिजं, वाङ्गकं वङ्गजं, वा-
त्सकं वत्सविषयोद्भवं, माहिषकं माहिष्मती कुन्तलदेशराजधानी तथा देश
लक्षणात् तद्देशभवमित्यर्थः, यद्वा माहिषकदेशोत्पन्नं, चः समुच्चये, कार्पासिकं
पाण्ड्यादिदेशसप्तकभवं कार्पासतन्तुजं वस्त्रं, श्रेष्ठम् । इतिशब्दः फल्गुसमाप्तौ ।
इति फल्गुनिरूपणम् ।

अतः परेषां रत्नानां प्रमाणं मूल्यलक्षणम् ।
जातिं रूपं च जानीयान्निधानं नवकर्म च ॥
पुराणप्रतिसंस्कारं कर्मगुह्यमुपस्करान् ।
देशकालपरीभोगं हिंसाणां च प्रतिक्रियाम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
एकादशोऽध्यायः कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा,
आदितो द्वात्रिंशः ॥

अध्यायान्ते श्लोकावाह—अत इति, पुराणेत्यादि च । अतः अस्मा-
दुक्तात् मौक्तिकादिकार्पासिकान्तात् सप्तदशकात्, परेषामन्येषां, रत्नानां रत्न-
प्रभृतीनां, प्रमाणं माषकाङ्गुलादिकं तुलामानपौतवदेशकालमानप्रकरणयोर्वक्ष्य-
माणं, मूल्यलक्षणं मूल्यं लक्षणं च, तत्र मूल्यं —

“द्वे शते यद् धृतं रत्नं तण्डुलानां प्रमाणतः ।

शतद्वयं सहस्राणां तस्य मूल्यं प्रकीर्तितम् ॥”

इत्युक्तरूपं, लक्षणं प्राशस्त्यं यथा मौक्तिकानां स्थूलनिस्तलादि, अथवा
लक्षणं —

“क्षीरकुम्भे मणिः क्षिप्तो यो रञ्जयति तेजसा ।

शुक्लत्वं चोद्धृतो याति तं शुद्धमिति निर्दिशेत् ॥”

इत्युक्तजातीयं, जातिं मुक्तादीनां ताम्रपर्णिकत्वादिकं, रूपं वर्णं षडश्रचतु-
रश्रादिकं वा, निधानं निधीयमानवस्त्वेकान्तगोपनानुकूलं निधानप्रकारं, नव-
कर्म च आकरोद्धृतमात्रस्य शोधनवेधनघर्षणादिकं, पुराणप्रतिसंस्कारं पुरा-
णस्य असम्भोगातिभोगादिभिर्विवर्णितस्य बन्धच्युतस्य श्लथबन्धस्य वा नवी-
करणं, यदाह —

“अतिभोगादसम्भोगाद् धूमाम्निस्वेदघर्षणात् ।

भूम्यम्बुलवणैश्चापि मुक्तावर्णो विरज्यते ॥”

इति, कर्मगुह्यं कर्मरहस्यं रत्नादीनां वर्णापचारणरञ्जनघर्षणादिकम्, उप-
स्करान् शाणादीनि रत्नादिकर्मोपकरणानि, देशकालपरीभोगमिति समाहार-
द्वन्द्वः, तत्र देशकालौ रत्नादीनामुत्पत्तिक्रयविक्रयानुकूलौ, परीभोग उपयोगः
शीतयोर्देशकालयोर्मृगरोमजमुपयोज्यम् उष्णयोः कार्पासिकमित्येवंरूपः, हिं-

क्षाणां क्षौमाद्युपघातकानां मूषिकादीनां, प्रतिक्रियां मार्जारोत्सर्गादिना प्रति-
विधानं कृमिमूषिकादिजग्धानां वस्त्रादीनां सीवनादिना संस्करणं च, जानी-
यात्, अर्थात् कोशाध्यक्षः ।

एषोऽत्र भट्टस्वामिनः सर्वसङ्ग्रहः —

“मौक्तिकं मणयो वज्रं प्रवालं च समासतः ।

रत्नं चतुर्विधं प्रोक्तं साराः पञ्चविधा मताः ॥

चन्दनागुरुणी श्रेष्ठे मध्यमं तैलपर्णिकम् ।

भद्रश्रीयं च जानीयात् कालेयकमथेतरत् ॥

चर्माविमृगरोमाणि दुकूलं क्षौमजातयः ।

कार्पासिकं च पत्रोर्णं कौशेयं फल्गु चाष्टधा ॥

कुप्यं कुप्यायुधाध्यक्षप्रोक्तमित्यत्र नोदितम् ।

मुक्ताफलाद्यशेषास्तु भेदाः सप्तदशोदिताः ॥” इति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकादशोऽध्यायः कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा,

आदितो द्वात्रिंशः ॥

३०. प्रक. आकरकर्मन्तप्रवर्तनम् ।

आकराध्यक्षः शुल्बधातुशास्त्ररसपाकमणिरागज्ञस्तज्ज्ञसखो वा तज्जातकर्मकरोपकरणसम्पन्नः किट्टमूषाङ्गारभस्मलिङ्गं वाकरं भूतपूर्व-मभूतपूर्वं वा भूमिप्रस्तररसधातुमत्यर्थवर्णगौरवमुग्रगन्धरसं परीक्षेत ।

आकरकर्मन्तप्रवर्तनमिति सूत्रम् । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु कर्मन्ताः तदुपलम्भानुकूलाः क्रियाः आकरकर्मन्ताः तेषां प्रवर्तनमनुष्ठापन-माकरकर्मन्तप्रवर्तनं, तदिहाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

‘गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मन्तेषु वासयेदि’ति पूर्वमुक्तम् । आकरकर्मा-न्तास्तु नोक्ताः, त इदानीमुच्यन्त इति सङ्गतिः ।

आकराध्यक्ष इति । शुल्बधातुशास्त्ररसपाकमणिरागज्ञः शुल्बशास्त्रं भूसिराविज्ञानं शाकलादि, अथवा शुल्बं ताम्रं तस्य ताम्ररजतहेमता येनोप-दिश्यन्ते तच्छुल्बशास्त्रं, कनकपञ्चाशीक्रियावादशुल्बशास्त्रमिति स्वामी, धातु-शास्त्रं धातुभ्यः सर्जिकागन्धकादियुक्त्या सत्त्वपातनोपदेशकं धातुकौटल्यादि-शास्त्रं, रसः रसबन्धविज्ञानं ‘रसोपनिषदाख्यमि’ति स्वामी, पाकः कनकादीनां वर्णकोत्कर्षणाद्यनुकूलमग्निपचनकर्म, मणिरागः मणीनां वर्णभेदोत्पादनकर्म, एषु शुल्बशास्त्रादिषु ज्ञः कोविदः, तज्ज्ञसखो वा शुल्बशास्त्राद्यभिज्ञसहायश्च, तज्जातकर्मकरोपकरणसम्पन्नः तज्जातैस्तन्नित्योद्योगिभिः कर्मकरैः उपकरणैश्च खनित्रभस्त्रासन्दंशशाणयन्त्रादिभिः सम्पन्न उपेतः, आकराध्यक्षः, किट्टमूषा-ङ्गारभस्मलिङ्गं किट्टं लोहमलं मूषा आवर्तनमाण्डम् अङ्गारो भस्म च लिङ्गं भूतपूर्वत्वचिह्नं यस्य तं तथाभूतं, भूतपूर्वं पूर्वप्रवृत्तविच्छिन्नम्, आकरं, परी-क्षेत उक्तलिङ्गदर्शनेन जानीयात् । भूमिप्रस्तररसधातुं भूमिर्मृत्तिका प्रस्तरः पाषाणः रसः सलिलपारतादिः भूमिप्रस्तररसात्मकाः धातवः सत्त्वप्रकृतयो यास्मिस्तं भूमिधातुकं प्रस्तरधातुकं रसधातुकं चेत्यर्थः, अत्यर्थवर्णगौरवं वर्णो-त्कर्षयुक्तं भारोत्कर्षयुक्तं च, उग्रगन्धरसं तीव्रगन्धयुक्तं तीव्ररसयुक्तं च, अभू-तपूर्वम् आकरं वा परीक्षेत नवमाकरं च परीक्षेत, किमाकरगता धातवः उत्कृ-ष्टसत्त्वा उतापकृष्टसत्त्वा आहो मध्यमसत्त्वा इति तदीयवर्णगुरुत्वगन्धरसानां दर्शनतोलनाग्राणास्वादनैर्निश्चिनुयादित्याभिप्रायः ।

पर्वतानामभिज्ञातोद्देशानां विलगुहोपत्यकालयनगूढखातेष्वन्तः-
प्रस्यन्दिनो जम्बूचूततालफलपक्वहरिद्राभेदहरितालक्षौद्रहिङ्गुलकपुण्ड-
रीकशुकमयूरपत्रवर्णाः सवर्णोदकौषधिपर्यन्ताश्चिकणा विशदा भारि-
काश्च रसाः काञ्चनिकाः ।

अप्सु निष्ठ्यूतास्तैलवद्विसर्पिणः पङ्कमलग्राहिणश्च ताम्ररूप्ययोः
शतादुपरि वेद्धारः ।

भूमिप्रस्तररसधातुषु रसः परनिर्दिष्टोऽप्यन्यभिचरितफलरूपसुवर्णयो-
नित्वेन महाफलत्वादल्पायासत्वाच्चाभ्यर्हित इति कृत्वा तमेव पञ्चप्रकारं प्रथमं
निरूपयति — पर्वतानामिति । अभिज्ञातोद्देशानाम् अभिज्ञाताः पूर्वभूप-
रिज्ञाताः आकरविद्याधीता वा उद्देशाः येषां तथाभूतानां, पर्वतानां, विलगुहो-
पत्यकालयनगूढखातेषु विलं भूविवरं गुहा देवखातगृहम् उपत्यका शैलासन्न-
भूमिः लयनं शिलाटङ्कनकर्मनिर्मितं गृहं गूढखातं महाशिलापिहितद्वारं विलम्
इत्येतेषु पञ्चसु, अन्तःप्रस्यन्दिनः मध्यप्रस्त्राविणः, जम्बूचूततालफलपक्वहरिद्रा-
भेदहरितालक्षौद्रहिङ्गुलकपुण्डरीकशुकमयूरपत्रवर्णाः जम्बूफलादित्रिकं प्रसिद्धं
पक्वहरिद्राभेदः शोधितहरिद्राभङ्गः हरितालं धातुभेदः क्षौद्रं मधु हिङ्गुलको
रागद्रव्यविशेषः पुण्डरीकं सिताम्बुजं शुकमयूरपत्रे शुकपक्षमयूरपक्षौ जम्बूफ-
लादीनां दशानां वर्ण इव वर्णो येषां ते तथाभूताः, सवर्णोदकौषधिपर्यन्ताः
सवर्णोदकः स्ववर्णसमानवर्णजलः सवर्णौषधिः स्ववर्णसमानवर्णौषधिश्च पर्यन्तः
परिसरप्रदेशो येषां ते तथाभूताः, चिकणाः स्पृष्टहस्तसङ्गिनः, विशदाः शुचयः,
मारिकाश्च गुरवश्च, रसाः, काञ्चनिकाः काञ्चनं सुवर्णं तत्प्रयोजनाः ।

तेषामेव लक्षणान्तरमाह — अप्सु निष्ठ्यूता जले क्षिताः,
तैलवद्विसर्पिणः जले तैलवद् विसर्पणशीलाः, पङ्कमलग्राहिणश्च जलगतं पङ्कमा-
दाय कतकवदधोगत्वंराश्च, यथोक्ताः काञ्चनिकाः रसाः, ताम्ररूप्ययोरुपरि
वेद्धारः ताम्रस्य रूप्यस्य चोपरि क्षिताः सन्तः जात्यन्तरापादकाः सुवर्णत्वा-
पादका इत्यर्थः । वेध्यवेद्ध्योः योगपरिमाणमाह — शतादिति । शतमा-
साद्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी, तच्च शतं ताम्ररूप्ययोर्वेध्ययोः पलशतं वेदूधुस्तु
रसस्य परिमाणम् एकपलात्मकं विशेषाकथनात्, तथाच ताम्रपलशते रूप्य-
पलशते वा काञ्चनिकरसो वेधशास्त्रविधिनैकपलः क्षिप्तस्तत्सर्वं स्वर्णीकरोती-

१. 'दगुडहरितालमनश्शिलाक्षौ' ग. पाठः.

तत्प्रतिरूपकमुग्रगन्धरसं शिलाजतु विद्यात् ।

पीतकास्ताम्रकास्ताम्रपीतका वा भूमिप्रस्तरधातवो भिन्ना नील-
राजीमन्तो मुद्रमाषकूसरवर्णा वा दधिविन्दुपिण्डचित्रा हरिद्राहरीतकी-
पद्मपत्रशैवलयकृतप्लीहानवद्यवर्णा भिन्नाश्चुञ्चुवालुकालेखाविन्दुस्व-
स्तिकवन्तः सगुलिका अर्चिष्मन्तस्ताप्यमाना न भिद्यन्ते बहुफेनधू-
माश्च सुवर्णधातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यवेधनाः ।

त्युक्तं भवति । इह वेद्वार इति 'विध विधान' इत्यस्मात् तृच्, विधानं च
रूपान्तरापादनलक्षणं विवक्षितमिति बोद्धव्यम् ।

तत्समरूपगन्धरसे शिलाजतुनि तद्भ्रमापनोदनार्थमाह — तत्प्रति-
रूपकमिति । तत्प्रतिरूपकं तस्य काञ्चनिकरसस्य प्रतिरूपकं सदृशरूपं स-
मानवर्णम्, उग्रगन्धरसं तद्वदुग्रगन्धमुग्ररसं च रसवस्तु, शिलाजतु तत्संज्ञं
द्रव्यान्तरं, विद्याद् उपयोगादिना परीक्ष्य निश्चिनुयात् । अथवा रूपगन्धर-
समात्रसाम्योक्त्या तैलवद्विसर्पित्वपङ्कमलग्राहित्वयोरभावस्य द्योतनात् तेनैव
शिलाजतुत्वमवधारयेदित्यर्थः ।

अथ त्रिविधान् भूमिप्रस्तरधातूनाह — पीतका इति । पीतकाः केव-
लपीताः, ताम्रकाः केवलताम्राः, ताम्रपीतकाः उक्तोभयमिश्राः, वेति विकल्पे,
एवं त्रिविधाः, भूमिप्रस्तरधातवः भूमिधातवः प्रस्तरधातवश्च, भिन्ना नीलराजी-
मन्तः विदारिता मध्ये नीलरेखायुक्ताः, मुद्रमाषकूसरवर्णा वा मुद्रमाषतिलौ-
दनसवर्णाः, वेति विकल्पे । दधिविन्दुपिण्डचित्राः दधिविन्दुचित्रा दधिक-
णाकारैः सूक्ष्मैर्विन्दुभिराकीर्णाः दधिपिण्डचित्राश्च दधिपिण्डसदृशैः स्थूलवि-
न्दुभिराकीर्णाश्च, हरिद्राहरीतकीपद्मपत्रशैवलयकृतप्लीहानवद्यवर्णाः हरिद्रा रज-
नी हरीतकी पथ्या पद्मपत्रं पद्मदलं शैवलं जलनीली यकृत् कालखण्डाख्यो
मांसविशेषः प्लीहा गुल्मः अनवद्यं कुङ्कुमम् एषामिव वर्णो येषां ते तथा-
विधाः । भिन्नेषु विशेषमाह — भिन्नाः सन्तः, चुञ्चुवालुकालेखाविन्दुस्वस्ति-
कवन्तः चुञ्चुवालुका सूक्ष्मवालुकेति स्वामी तद्वन्तः लेखा राजयः तद्वन्तः
विन्दुमन्तः स्वस्तिकस्त्रिकोणरेखाविशेषस्तद्वन्तः, सगुलिकाः गुटिकाकारशर्क-
रोपेताः, अर्चिष्मन्तो दीप्तिमन्तः । परीक्षान्तरमाह — ताप्यमानाः सन्तः न
भिद्यन्ते न स्फुटन्ति । कीदृशास्तर्हि भवन्तीत्यत्राह — बहुफेनधूमाः बहुफेनाः
बहुधूमाश्च भवन्ति । चशब्दः समुच्चये । एवंलक्षणाः भूमिप्रस्तरधातवः,

शङ्खकर्पूरस्फटिकनवनीतकपोतपारावतविमलकमयूरग्रीवावर्णाः
सस्यकगोमेदकगुडमत्स्यण्डिकावर्णाः कोविदारपद्मपाटलीकलायक्षौ-
मातसीपुष्पवर्णाः ससीसाः साञ्जना विस्रा भिन्नाः श्वेताभाः कृष्णाः
कृष्णाभाः श्वेताः सर्वे वा लेखाविन्दुचित्रा मृदवो ध्मायमाना न स्फु-
टन्ति बहुफेनधूमाश्च रूप्यधातवः ।

सर्वधातूनां गौरववृद्धौ सत्त्ववृद्धिः । तेषामशुद्धा मूढगर्भा वा ती-
क्ष्णमूत्रक्षारभाविता राजवृक्षवटपीलुगोपित्तरोचनामहिषखरकरभमूत्र-

प्रतीवापार्थाः प्रतीवापो नाम वेधनद्रव्यस्यावर्तमाने ताम्रे रूप्ये वा चूर्णीकृत्य
प्रक्षेपः तदर्थस्तत्प्रयोजनाः, ताम्ररूप्यवेधनाः ताम्रस्य रूप्यस्य वा स्वर्णत्वा-
पादकाः, अत एव सुवर्णधातवः सुवर्णहेतुभूता धातव इत्युच्यन्ते इत्यर्थः ।

रूप्यधातूनाह—शङ्खेत्यादि । रूप्यधातवः रूप्यहेतवो धातवः, शङ्ख-
वर्णकर्पूरवर्णादयोऽष्टौ सस्यकवर्णगोमेदकवर्णादयश्चत्वारः कोविदारवर्णपद्मव-
र्णादयः षडित्येवमष्टादशप्रकाराः । तत्र कपोतः आरण्यः कलरवः, पारावतो
ग्राभ्यः, विमलकः श्वेतरक्तो मणिः । सस्यको नीलमणिः, गुडः पिण्डशर्करा,
मत्स्यण्डिका शर्करा । कोविदारस्ताम्रपुष्पाख्यो वृक्षः, पाटली अमोघाख्या,
कलायः सतीनकः, क्षौमं क्षुमाभेदः, अतसी उमाख्या । शेषं प्रसिद्धम् ।
ससीसाः योगेष्टाख्यलोहानुविद्धाः, साञ्जनाः सीसकवच्छुक्लवर्णमञ्जनमिति स्वामी
तदनुविद्धाः, विस्राः दुर्गन्धाः, भिन्नाः खण्डिताश्चेत्, श्वेताभाः कृष्णाः श्वेत-
वर्णाः सन्तो मध्ये कृष्णवर्णाः, कृष्णाभाः श्वेताः कृष्णवर्णाः सन्तो मध्ये श्वेत-
वर्णाः, सर्वे वा वेति विकल्पे शङ्खादिवर्णा अष्टादशविधा अपि, लेखाविन्दु-
चित्राः स्ववर्णभिन्नवर्णाभिर्लेखाभिर्विन्दुभिश्च चित्राः, मृदवः, ध्मायमाना न
स्फुटन्ति ताप्यमाना न भिद्यन्ते, बहुफेनधूमाश्च भवन्ति ।

सर्वधातूनामिति । सर्वधातूनां सर्वेषामुक्तानां वक्ष्यमाणानां च
धातूनां, गौरववृद्धौ गुरुत्वोत्कर्षे सति, सत्त्ववृद्धिः सत्त्वं धातुगतः सारः तस्य
वृद्धिः, भवति । अशुद्धानामनभिव्यक्तसत्त्वानां च धातूनां शोधनप्रकार-
माह—तेषामिति । तेषां धातूनां मध्ये, अशुद्धाः अशुद्धद्रव्यान्तरसंसादुष्टाः,
मूढगर्भा वा स्वदोषादेवाप्रकाशमानसत्त्वा वा धातवः, तीक्ष्णमूत्रक्षारभाविताः

लण्डपिण्डबद्धास्तत्प्रतीवापास्तदवलेपा वा विशुद्धाः स्रवन्ति ।

यवमाषतिलपलाशपीलुक्षारैर्गोक्षीराजक्षीरैर्वा कदलीवज्रकन्द-
प्रतीवापो मार्दवकरः ।

मधु मधुकमजापयः सतैलं घृतगुडकिण्वयुतं सकन्दलीकम् ।

यदपि शतसहस्रधा विभिन्नं भवति मृदु त्रिभिरेव तन्निषेकैः ॥

गोदन्तशृङ्गप्रतीवापो मृदुस्तम्भनः ।

तीक्ष्णमूत्रं नरमूत्रमित्येके गजाश्वगोगर्दभच्छागमूत्रमित्यपरे इति स्वामी तीक्ष्ण-
क्षारः कदल्यपामार्गादिभस्म ताभ्यां भाविताः असकृत् सेचनादिना संस्कृताः,
राजवृक्षवटपीलुगोपित्तरोचनामहिषखरकरभमूत्रलण्डपिण्डबद्धाः राजवृक्षः श-
म्याकः वटः प्रसिद्धः पीलुर्गुडफलाख्यो वृक्षः गोपित्तरोचना गोपित्तं गोरोचना
च महिषखरकरभमूत्रलण्डं सैरिभगर्दभबालोष्ठाणां मूत्रपुरीषम् एतैः पिण्डबद्धाः
राजवृक्षादिकल्कैर्महिषादिमूत्रलण्डेन च सह मिश्रितैरुक्ततीक्ष्णमूत्रक्षारभावि-
तस्यात्मनश्चूर्णैर्बद्धपिण्डा इत्यर्थः, तत्प्रतीवापाः राजवृक्षादिचूर्णकृतप्रतीवापाः,
तदवलेपा वा तच्चूर्णकृतोपलेपा वा सन्तः, विशुद्धाः द्रव्यान्तरसंसर्गजदोष-
निर्मुक्ताः, स्रवन्ति मूढगर्भतापहानेन सत्त्वमुद्गिरन्ति ।

यवमाषतिलपलाशपीलुभस्मभिर्गोक्षीराजक्षीरैश्च सम्मिश्रिताभ्यां कदली-
कन्दवनसूरणकन्दाभ्यां प्रतीवापात् स्वर्णरूप्ययोर्मार्दवमुपजायत इत्याह —
यवमाषेत्यादि । इह वेत्यन्तस्य विशुद्धाः स्रवन्तीत्यनेन सम्बन्धं मत्वा यव-
क्षारादिभिः साधनैः पूर्ववत् पिण्डबन्धनादिविधया वा धातवो विशुद्धाः स्रव-
न्तीत्यर्थं केचिद् वर्णयन्ति ।

मृदूकारप्रकारान्तरं श्लोकेनाह — मधुमधुकमिति । सतैलं, घृतगुड-
किण्वयुतं सर्पिश्शर्करासुराबीजसहितं, सकन्दलीकं कच्छजझाटभेदयुक्तं, यत्,
मधु क्षौद्रं, मधुकं यष्ट्याख्यम्, अजापयः छागीक्षीरं च, त्रिभिरेव, तन्निषेकैः
निषेको नाम स्वर्णादावौषधकल्कनिक्षेपः मध्वाद्यष्टककल्कनिक्षेपैः, शतसहस्रधा
विभिन्नमपि नानाप्रकारकाठिन्ययुक्तमपि स्वर्णादिकं, मृदु भवति ॥

मार्दवापायकरमाह — गोदन्तेत्यादि । गोदन्तशृङ्गप्रतीवापः गोदन्त-
शृङ्गचूर्णयोर्द्वैतसुवर्णाद्युपरि प्रक्षेपः, मृदुस्तम्भनः मार्दवाविलोपनो भवति । इति
स्वर्णरूप्यधातुप्रकरणम् ।

भारिकः स्निग्धो मृदुश्च प्रस्तरधातुभूमिभागो वा पिङ्गलो हरितः
पाटलो लोहितो वा ताम्रधातुः ।

काकमेचकः कपोतरोचनावर्णः श्वेतराजिनद्धो वा विस्रः सीस-
धातुः ।

ऊषरकर्बुरः पक्कलोष्टवर्णो वा त्रपुधातुः ।

कुरुम्बः पाण्डुरोहितः सिन्दुवारपुष्पवर्णो वा तीक्ष्णधातुः ।

काकाण्डभुजपत्रवर्णो वा वैकृन्तकधातुः ।

अच्छः स्निग्धः सप्रभो घोषवान् शीततीव्रस्तनुरागश्च मणि-
धातुः ।

अथ ताम्रधातुमाह— भारिक इति । भारिकः गुरुः, स्निग्धो मसृणः,
मृदुश्च, प्रस्तरधातुः पाषाणधातुः, भूमिभागो वा भूमिधातुर्वा, ताम्रधातुः ताम्र-
योनिर्भवति । तस्य चतुर्विधान् वर्णानाह — पिङ्गलः कपिलः, हरितो नीलः,
पाटल ईषद्रक्तः, लोहितो वा रक्तो वा ।

सीसधातुमाह—काकेत्यादि । काकमेचकः काक इव कृष्णः, कपोत-
रोचनावर्णः कपोतवर्णो गोरोचनावर्णश्च, श्वेतराजिनद्धः धवललेखाबहुलः,
विस्रो वा दुर्गन्धो वा, सीसधातुः सीससंज्ञलोहयोनिर्धातुर्भवति ।

त्रपुसंज्ञस्य शुक्लसीसस्य योनिं धातुमाह— ऊषरेत्यादि । ऊषरकर्बुरः
ऊषरदेशवदापाण्डुः, पक्कलोष्टवर्णो वा, त्रपुधातुः ।

अयोधातुमाह—कुरुम्ब इति । कुरुम्बः श्लक्ष्णपाषाणप्रायः इति
स्वामी, पाण्डुरोहितः श्वेतरक्तः, सिन्दुवारपुष्पवर्णो निर्गुण्डीपुष्पवर्णः, वेति
विकल्पे, तीक्ष्णधातुः तीक्ष्णम् अयः तद्योनिर्धातुर्भवति ।

वैकृन्तकधातुमाह—काकाण्डेत्यादि । काकाण्डभुजपत्रवर्णो वा काका-
ण्डवर्णो भूर्जपत्रवर्णो वा, कचिद् भूर्जेत्येव पाठः । काण्डेति पाठे काण्डो वृक्ष-
जातिविशेष इति व्याख्येयम् । वैकृन्तकधातुः वैकृन्तकाख्यलोहाविशेषयोनि-
र्धातुः । कांस्यादिकं तु तमरकादियुक्तताम्रादिनिष्पाद्यामिति तस्य न धात्वन्त-
रमस्ति । एवं लोहधातवः सप्ताभिहिताः ।

अथ मणिधातूनाह— अच्छ इति । अच्छो बिम्बग्राही, स्निग्धो
मसृणः, सप्रभः सद्युतिः, घोषवान् अमितापने टङ्कच्छेदने च महाशब्दः,

धातुसमुत्थं तज्जातकर्मान्तेषु प्रयोजयेत् ।

कृतभाण्डव्यवहारमेकमुखम्, अत्ययं चान्यत्रकर्तृक्रेतृविक्रेतृणां
स्थापयेत् ।

आकरिकमपहरन्तमष्टगुणं दापयेदन्यत्र रत्नेभ्यः ।

स्तेनमनिसृष्टोपजीविनं च बद्ध्वा कर्म कारयेद्, दण्डोपकारिणं च ।

शीततीव्रः अतिशीतस्वभावः अग्रेरपनयने क्षिप्रशीतो वा, तनुरागः अल्परागः,
मणिधातुः मणियोनिर्धातुर्भवति । इयमत्र संग्रहार्था —

“कनकं रूप्यं ताम्रं सीसं त्रपु तीक्ष्णकं च वैकृन्तम् ।

मणयोऽष्टौ निर्दिष्टा अष्टानां धातवोऽप्यष्टौ ॥” इति ।

इत्थं धातुपरीक्षामुपदिश्य तत्कर्मान्तप्रवर्तनमधिकृत्याह — धातुसमु-
त्थमिति । धातुसमुत्थितमित्यपि पाठः । धातुभ्यः स्वल्पधनव्यययत्नेन प्रथममु-
त्पन्नं स्वर्णादिद्रव्यं, तज्जातकर्मान्तेषु धातुसम्बद्धकर्मस्थानेषु स्वर्णरूप्याद्याक-
रेषु, प्रयोजयेत् विनियुञ्जीत बहुतरोत्पत्त्यर्थम् । विनियोज्यस्य धातुसमुत्थत्वव-
चनं पूर्वपूर्वसम्यक्प्रवृत्तिफलोपलम्भे सत्येवोत्तरोत्तरप्रवृत्तिः कार्येति द्योतयितुम् ।

कृतेत्यादि । कृतभाण्डव्यवहारं घटितसुवर्णादिभाण्डविक्रयम्, एक-
मुखम् एकद्वारकमेकविक्रयस्थानकं, स्थापयेत् प्रख्यापयेत् । अन्यत्रकर्तृक्रेतृ-
विक्रेतृणां स्थापितान्यदेशे भाण्डक्रियाक्रयविक्रयकारिणाम्, अत्ययं च दण्डं च
'पञ्चविंशतिपणमत्ययं चान्यत्रकर्तृक्रेतृविक्रेतृपरीक्षितृभ्य' इति लक्षणाध्य-
क्षोक्तं, स्थापयेत् । दण्ड इह द्रव्यसारतारतम्यापेक्षः शुल्काध्यक्ष-धर्मस्थायि-
कण्टकशोधनोक्तोऽपराधानुरूपः कल्पनीयः प्रमाणाकथनादिति केचित् ।

आकरिकमिति । अपहरन्तम् आकराद् द्रव्यं हरन्तं, आकरिकम्
आकरकर्मकरम्, अष्टगुणम् अपहृतद्रव्याष्टगुणमत्ययं दापयेत् । तत्रापवाद-
माह — अन्यत्र रत्नेभ्य इति । रत्नापहारे तु नायं दण्डः, किन्तु धातो
वक्ष्यते ।

स्तेनमिति । स्तेनम् आकरिकमनाकरिकं वा चोरम्, अनिसृष्टोपजी-
विनं च विना राजानुमतिं धातुवादविद्यया वृत्तिं वर्तयन्तं च, बद्ध्वा निग-
डितं कृत्वा, बद्धमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, कर्म आकरव्यापारं, कारयेत् ।
दण्डोपकारिणं च महापराधेषु प्राड्विवाकनिर्णीतो देहदण्डप्रतिनिधिर्धनदण्डो

व्ययक्रियाभारिकमाकरं भागेन प्रकयेण वा दद्यात्, लाघविकमात्मना कारयेत् ।

लोहाध्यक्षः ताम्रसीसत्रपुवैकृन्तकारकूटवृत्तकंसताललोहकर्मान्तान् कारयेत्, लोहभाण्डव्यवहारं च ।

लक्षणाध्यक्षः चतुर्भागताम्रं रूप्यरूपं तीक्ष्णत्रपुसीसाञ्जनानामन्यतममाषबीजयुक्तं कारयेत् पणम्, अर्धपणं पादमष्टभागमिति ।

देहपीडापरिहारार्थत्वादपराधिनं प्रति उपकारो भवतीति दण्डोपकारः स उच्यते तद्वन्तं च अर्थाददत्तदण्डं, बद्ध्वा कर्म कारयेत् ।

व्ययक्रियेत्यादि । व्ययक्रियाभारिकं व्ययक्रिययोर्भारिकं गुरुं गुरुधन-व्ययसाध्यं गुरुप्रयत्नसाध्यं चेत्यर्थः, आकरं, भागेन दद्याद् व्ययलाभभाग-व्यवस्थया परेषां प्रतिपादयेत् । प्रकयेण वा दद्यात् अस्याकरस्यैतावत् सुवर्णादिकं राजार्थे देयमिति परिपण्य वा परेषां दद्यात् । लाघविकं लघुव्ययसाध्यं लघुश्रमसाध्यं चाकरम्, आत्मना कारयेत् स्वयं व्यापारयेत् ।

अथावान्तराध्यक्षव्यापारमाह — लोहाध्यक्ष इति । लोहाध्यक्षः सुवर्णरूप्ययोर्वैकृन्तकारकूटवृत्तकंसताललोहकर्मान्तान् आरकूटो रीतिः वृत्तं तदाख्यो लोहः कंसो घोषाख्यः तालः कांस्यं सातिशयनादयुक्तं वाद्योपयोगि लोहः कालायसं ताम्रादीनां कर्मान्तान् तद्भाण्डघटनकर्माणि, कारयेत् । लोहभाण्डव्यवहारं च ताम्रादिनिर्मितभाण्डक्रयविक्रयव्यवहारं च कारयेत् ।

अथ पण्यव्यवहारार्थं लक्षणाध्यक्षव्यापारमाह—लक्षणेत्यादि । लक्षणाध्यक्षः लक्षणं पणमाषकादिरूपनिर्माणं तदध्यक्षः टङ्कशालाध्यक्ष इति यावत् । पण्यव्यवहारश्च रूप्यरूपश्चतुर्विधः ताम्ररूपश्चतुर्विधः इत्यष्टविधे तस्मिन् रूप्यरूपः चतुर्भागताम्रमित्यादिना, ताम्ररूपश्च पादार्जीवमित्यादिना व्युत्पाद्यते । षोडशमाषको हि पणः प्रसिद्धः, तस्य चतुर्भागश्चत्वारो माषाः तत्प्रमाणं ताम्रं यस्य तथाविधं, तीक्ष्णत्रपुसीसाञ्जनानामन्यतममाषबीजयुक्तं तीक्ष्णं कालायसं त्रपु रज्जं सीसं योगेष्टाख्यम् अञ्जनं रसाञ्जनम् एषां चतुर्णामन्यतमस्य माषप्रमाणेन बीजेन निर्माणार्थेन युक्तम्, अर्थात् परिशिष्टैकादशमाषपरिमाणरूप्यकं, रूप्यरूपं रूप्यांशभूम्ना रूप्यमयं, पणं पणसंज्ञं नाणकविशेषं, कारयेत् । इति उक्तेन प्रकारेण, अर्धपणं पादम् अष्टभागं

पादाजीवं ताम्ररूपं माषकमर्धमाषकं काकणीमर्धकाकणीमिति ।

रूपदर्शकः पणयात्रां व्यवहारिकीं कोशप्रवेश्यां च स्थापयेत् ।
रूपिकमष्टकं शतं, पञ्चकं शतं व्याजीं, पारीक्षिकमष्टभागिकं शतम् ।
पञ्चविंशतिपणमत्ययं चान्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृपरीक्षितृभ्यः ।

कारयेत् पणोक्तताम्राद्यर्धप्रमाणयोगेनार्धपणाख्यं तच्चतुर्भागप्रमाणयोगेन पाद-
पणं तदष्टभागप्रमाणयोगेनाष्टभागाख्यं च निर्मापयेदित्यर्थः । प्रकारान्तरार्थो
वा इतिशब्दः इति कारयेदिति योज्यः, त्रिपादकादिकं प्रकारान्तरमपि
व्यवहारानुगुणं निर्मापयेदित्यर्थः । पादाजीवं रूप्यरूपचतुर्भागव्यवहार्यं, ताम्र-
रूपं ताम्रांशभूम्ना ताम्रमयं रूपं, माषकं माषकाख्यं कारयेत् । ताम्रस्यैकादश
धान्यमाषाः रूप्यस्य चत्वारस्तीक्ष्णाद्यन्यतमस्यैक इति योगप्रमाणेन रूप्य-
रूपपणवत् षोडशधान्यमाषप्रमाणकोऽयं ताम्ररूपमाषको द्रष्टव्यः । एवं माष-
कोक्तताम्राद्यर्धप्रमाणयोगेनार्धमाषकं तच्चतुर्भागप्रमाणयोगेन काकणीं, तदष्ट-
भागप्रमाणयोगेनार्धकाकणीं च कारयेत् ।

रूपदर्शक इति । रूपदर्शकः रूपपरीक्षकः, पणयात्रां पणदानादान-
प्रस्थानं, व्यवहारिकीं व्यवहारप्रयोजनां, कोशप्रवेश्यां च कोशप्रवेशनयोग्यां
च, स्थापयेद् ईदृशी पणयात्रा व्यवहारार्था ईदृशी कोशप्रवेशनार्थेति तत्सारा-
सारभावपर्यालोचनया व्यवस्थापयेत् । इयं राजकर्तृका पणयात्रा । जानपद-
कारितायां तस्यां राजभाव्यमाह — रूपिकमित्यादि । अष्टास्योपदा दीयते
अष्टकं पञ्चास्योपदा दीयते पञ्चकम् । अष्टकं शतं पणशतेऽष्टपणग्रहणं रूपि-
कसंज्ञं, पणशते पञ्चपणग्रहणं व्याजीसंज्ञं, पणशतेऽष्टभागग्रहणं पारीक्षिकसं-
ज्ञम् । रूपिकं व्याजीं पारीक्षिकं च यथोक्तलक्षणं स्थापयेद् व्यवस्थापयेत् ।
तत्र रूपिकं कर्मकरभृतिः, व्याजी राजभागः, पारीक्षिकं परीक्षकभृतिरिति
बोद्धव्यम् । पञ्चविंशतिपणम्, अत्ययं च दण्डं च स्थापयेद्, अर्थादपराधे
सति । स चापराधः सन्निहिताष्टभागिकपदानुकर्षणेनाष्टभागभवं दण्डमिति
व्याख्यानादष्टभागापहारलक्षणो द्रष्टव्यः । अनया दिशा चतुर्भागाद्यपहारे
दण्डद्वैगुण्यादिकमुन्नेयम् । केष्वपराधिषु विषयेऽयं दण्ड इत्याकाङ्क्षाया-
माह — अन्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृपरीक्षितृभ्य इति । ये करणक्रयणादाव-
धिकृतास्तदतिरिक्तेषु विषये । ते च जानपदा अध्यक्षपुरुषकर्मकरा वेत्यवसे-
यम् । अन्यत्रकर्त्रादीनां त्वपराधे द्रव्यसारासारतापेक्षो दण्डः प्रागुक्त एव ।

खन्यध्यक्षः शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालक्षारकर्मान्तान् कारयेत् पण-
नव्यवहारं च ।

लवणाध्यक्षः पाकमुक्तं लवणभागं प्रक्रयं च यथाकालं संगृ-
हीयाद्, विक्रयाच्च मूल्यं रूपं व्याजीं च ।

आगन्तुलवणं षड्भागं दद्यात् । दत्तभागविभागस्य विक्रयः ।
पञ्चकं शतं व्याजीं, रूपं, रूपिकं च । क्रेता शुल्कं, राजपण्यच्छेदानु-

भट्टस्वामी त्वाह — 'तेषां त्वन्यत्रकर्त्रादीनामुक्त एव दण्डः "कूटकुरूपकं
कुर्वतः कारयतो निपातयतो वा सहस्रदण्ड" इति' इति । ईदृशं मूलवाक्यं
मृग्यम् ।

अथ खन्यध्यक्षव्यापारमाह — खन्यध्यक्ष इत्यादि । खन्यध्यक्षः
स्वर्णरत्नाद्याकराधिकारी, शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालक्षारकर्मान्तान् शङ्खानां कर्मा-
न्तान् पाटनघर्षणादिक्रियाः वज्रमणिमुक्ताप्रवालानां कर्मान्तान् खननशोधन-
रञ्जनादिक्रियाः क्षाराणां कर्मान्तान् यवक्षारादीनाम् उत्पादनादिक्रियाश्च, का-
रयेत् । पणनव्यवहारं च शङ्खादिक्रयविक्रयव्यवहारं च कारयेत् ।

लवणाध्यक्षव्यापारमाह—लवणेत्यादि । लवणाध्यक्षः, पाकमुक्तं परि-
णतं निष्पन्नं, लवणभागं भागार्पिताकरलभ्यं लवणस्य भागं, प्रक्रयं च प्रक्रयः
परिपणः अमुकाकरस्यैतावल्लवणं देयमिति परिभाष्यार्पितादाकराल्लभ्यं चेत्यर्थः,
यथाकालं क्लृप्तकालानतिक्रमेण, संगृहीयात् । तदिदं राजपण्यं वणिग्भिर्विक्रे-
तव्यम् । विक्रयाच्चेति । विक्रयाच्च तद्विक्रयलब्धद्रव्याच्च, मूल्यं पण्यमूल्यं, रूपं
पारीक्षिकमष्टभागिकलक्षणं, व्याजीं च पुनर्मीयमानोनतापरिहारार्थमधिकतया
गृह्यमाणां मानव्याजीं च, संगृहीयादिति वर्तते ।

इत्थं राजपण्यसम्बद्धमभिधायगन्तुकपण्यसम्बद्धमाह— आगन्तुल-
वणमिति । आगन्तुलवणं परदेशागतं लवणम्, अर्थात् तद्विक्रेता, षड्भागं
दद्यात् षष्ठं भागं राज्ञे दद्यात् । दत्तभागविभागस्य दत्तो राज्ञेऽर्पितः भागः
षड्भागो विभागो मानव्याजी च येन तस्यागन्तुलवणव्यवहारिणः, विक्रयो
भवति । विक्रये इति सप्तम्यन्तपाठस्तु श्रेयान् उत्तरग्रन्थेनैकवाक्यत्वस्य स्वर-
सतो लाभात् । न केवलं षड्भाग-मानव्याज्योर्द्वयोरेव दानं, किन्त्वन्येषामपि
त्रयाणां तद् भवतीत्याह — पञ्चकमित्यादि । पणशते पणपञ्चकलक्षणां
व्याजीं, पारीक्षिकं शतस्याष्टभागिकलक्षणं रूपशब्दवाच्यं, पणशते पणाष्टक-

रूपं च वैधरणं दद्यात् । अन्यत्रकेता षट्छतमत्ययं च ।

विलवणमुत्तमं दण्डं दद्यात्, अनिसृष्टोपजीवी च अन्यत्र वान-
प्रस्थेभ्यः । श्रोत्रियास्तपस्विनो विष्टयश्च भक्तलवणं हरेयुः ।

अतोऽन्यो लवणक्षारवर्गः शुल्कं दद्यात् ।

एवं मूल्यं विभागं च व्याजीं परिघमत्ययम् ।

शुल्कं वैधरणं दण्डं रूपं रूपिकमेव च ॥

खनिभ्यो द्वादशविधं धातुं पण्यं च संहरेत् ।

एवं सर्वेषु पण्येषु स्थापयेन्मुखसङ्ग्रहम् ॥

लक्षणं रूपिकसंज्ञं च, दद्यादित्यनुषज्यते । केतेति । केता शुल्कं दद्यात्,
नतु विक्रेता । राजपण्यच्छेदानुरूपं राजपण्याद् विक्रीयमाणाद् यश्छेदः
यावन्नष्टं तदनुरूपं, वैधरणं वैधरणशब्दितं छिन्नपूरणं च दद्यात् । अन्यत्र-
केता विद्यमाने राजपण्येऽन्यतो लवणं क्रीणानः, षट्छतम्, अत्ययं च दण्डं
च, दद्यात् ।

विलवणमिति । विलवणं विड(कृतकलवण)मृदादिमिश्रं लवणम्,
अर्थात् तथाविधलवणव्यवहर्ता, उत्तमं दण्डम् उत्तमसाहसं, दद्यात् । अने-
सृष्टोपजीवी च यो राजाननुमत एव लवणमुत्पाद्योपजीवति स च, उत्तमं दण्डं
दद्यात् । तत्रापवादमाह — वानप्रस्थेभ्योऽन्यत्र वानप्रस्थान् विहाय । तेषां
त्वनिसृष्टोपजीविनां न दण्ड इत्यर्थः । श्रोत्रिया इति । श्रोत्रियाः वेदाध्या-
यिनः, तपस्विनः दीनाः, विष्टयः हठकारितकर्मकारिणश्च, भक्तलवणम् अन्ना-
भ्यवहारमात्रपर्याप्तं लवणं, हरेयुः विनैव शुल्कं नयेयुः ।

अत इति । अतोऽन्यः उक्तादितरः, लवणक्षारवर्गः 'सैन्धव-सामुद्र-वि-
ड-यवक्षार-सौवर्चलोद्भेदजा लवणवर्गः' इति 'फाणित-गुड-मत्स्यण्डिका-खण्ड-
शर्कराः क्षारवर्गः' इति च कोष्ठागाराध्यक्षे वक्ष्यमाणो लवणवर्गः क्षारवर्गश्च,
अर्थात् तत्कर्ता, शुल्कं दद्यात् शुल्कमेव दद्यान्न तु व्याज्यादिकमित्यर्थः ।

अथ श्लोकानाह — एवमित्यादि । एवम् उक्तप्रकारेण, खनिभ्यः,
मूल्यं प्रतीतं, विभागं षड्भागं, व्याजीं पञ्चकं शतं मानव्याजीत्युभयविधां,
परिघं पारीक्षिकं धातुसमुत्थितानां तज्जातकर्मान्तेषु प्रयोगात् सिद्धं लाभवि-
शेषं वा, अत्ययम् आश्रावितं दमं, शुल्कं प्रतीतं, वैधरणं छिन्नपूरणं, दण्डम्

आकरप्रभवः कोशः कोशाद् दण्डः प्रजायते ।
पृथिवी कोशदण्डाभ्यां प्राप्यते कोशभूषणा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वादशोऽध्यायः आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्,

आदितः त्रयस्त्रिंशः ॥

अश्रावितं दमं, रूपं रूप्यरूपं ताम्ररूपमिति द्विविधं, रूपिकम् अष्टकं शतं,
धातुं सुवर्णरूप्यादिधातुं, पण्यं विक्रेयं च, द्वादशविधम् उक्तद्वादशप्रकारम्
उपादानं, संहरेत् समुत्पादयेत् । एवं, सर्वेषु पण्येषु पणनयोग्येषु मध्ये,
मुखसंग्रहं मुखमिव मुखं प्रधानं सारस्तस्य संग्रहं, स्थापयेत् ॥

आकरस्य सर्वार्थसाधकतामध्यायान्तिमश्लोकेन दर्शयति -- आकरे-
त्यादिना ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वादशोऽध्यायः आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्,

आदितस्त्रयस्त्रिंशः ॥

२१. प्रक. अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः ।

सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णरजतकर्मान्तानामसम्बन्धावेशनचतुश्शाला-
मेकद्वारामक्षशालां कारयेत् । विशिखामध्ये सौवर्णिकं शिल्पवन्तमभि-
जातं प्रात्ययिकं च स्थापयेत् ।

जाम्बूनदं शातकुम्भं हाटकं वैणवं शृङ्गिशुक्तिजं, जातरूपं रस-
विद्धमाकरोद्गतं च सुवर्णम् ।

अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्ष इति सूत्रम् । अक्षशालायां सुवर्णरूप्या-
दिनिर्माणशालायां, नियुक्तः सुवर्णाध्यक्षः अर्थात् तस्य व्यापार इहाभिधीयते
इति तदर्थः । प्रक्रान्तायां कौशप्रकृतौ प्रधानभूतस्य सुवर्णादेरुत्पत्तिः समनन्त-
राध्याययोरुक्ता । तस्यावस्थान-जाति-वर्ण-गुणशोधन-दोषपरीक्षण-परिकर्मा-
दिकथनपूर्वमर्जनं रक्षणं चेदानीमभिधीयते ।

सुवर्णाध्यक्ष इति । सुवर्णाध्यक्षः, सुवर्णरजतकर्मान्तानां सुवर्ण-
रजतसम्बद्धानामलङ्कारादिघटनक्रियाणाम्, अक्षशालाम् अवस्थानभूतां शालां,
कारयेत् । सुवर्णादिपरिकर्मस्थानमक्षशालेत्यभिधीयते । तां कीदृशीम्, अस-
म्बन्धावेशनचतुश्शालाम् असम्बन्धानि परस्परानुपश्लिष्टानि आवेशनानि शि-
ल्पकर्मस्थानभूतानि चतुश्शालानि पृथक् पृथक् चतसश्चतस्रः शाला यस्यां
ताम् । असम्बन्धावेशनेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । एकद्वारां रक्षासौकर्यार्थं द्वारेणैकेन
युक्तां च । विशिखामध्ये रथ्यामध्ये, सौवर्णिकं पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णक्रय-
विक्रयकर्माधिकारिणं, स्थापयेत् । कथम्भूतं, शिल्पवन्तं क्षेपणादिवक्ष्यमाण-
कर्मनिपुणम्, अभिजातं कुलीनं, प्रात्ययिकम् उपधाशुद्धम् । चकाराज्जानपद-
त्वादिगुणयुक्तम् । सौवर्णिकस्य व्यापारः सौवर्णिकप्रचारे वक्ष्यते । तस्यात्र
निर्देशः सुवर्णाध्यक्षाधीनत्वज्ञापनाय राजधनपौरजानपदधनानां रक्षाविधान-
तुल्यत्वज्ञापनाय च ।

अथ पञ्चविधं पञ्चवर्णं त्रियोनिं सुवर्णमाह — जाम्बूनदमिति ।
सुवर्णं, जाम्बूनदं मेरुप्रभवजम्बूनदीसमुद्भूतं जम्बूफलरसवर्णं, शातकुम्भं शत-
कुम्भपर्वतोत्पन्नं पद्मकिञ्जल्कवर्णं, हाटकं हाटकाकरोत्पन्नम् अम्लानाख्यकुर-
ण्डककुसुमसवर्णं, वैणवं वेणुपर्वतजं कर्णिकारपुष्पवर्णं, शृङ्गिशुक्तिजं सुवर्ण-
भूमिजमिति भाषाटीका, तच्च मनश्शिलावर्णम् । इति पञ्चप्रकारस्य पञ्च-
वर्णस्य सुवर्णस्य त्रिविधमुत्पत्तिमाह — जातरूपमिति । जातरूपं स्वतः

किञ्जल्कवर्णं मृदु स्निग्धमनादि भ्राजिष्णु च श्रेष्ठं, रक्तपीतकं मध्यमं, रक्तमवरं श्रेष्ठानाम् ।

पाण्डु श्वेतं चाप्राप्तकम् । तद् येनाप्राप्तकं तच्चतुर्गुणेन सीसेन शोधयेत्, सीसान्वयेन भिद्यमानं शुष्कपटलैर्ध्मापयेत्, रूक्षत्वाद् भिद्यमानं तैलगोमये निषेचयेत् ।

आकरोद्गतं सीसान्वयेन भिद्यमानं पाकपत्राणि कृत्वा गण्डिकासु कुट्टयेत्, कन्दलीवज्रकन्दकल्के वा निषेचयेत् ।

तुत्थोद्गतं गौडिकं काम्बुकं चाक्रवालिकं च रूप्यम् । श्वेतं

सुवर्णमेवोत्पन्नं, रसविद्धं रसयोगेन काञ्चनीकृतम्, आकरोद्गतं च आकरगतमृत्पाषाणादिभ्यः पातितं च । क्रियावादोत्पन्नमित्यपि केचित् । तत्पक्षे चतुर्योनित्वं बोध्यम् । अत्रायं भट्टस्वामिनः श्लोकः—

“हेम्नः पञ्चप्रकारस्य त्रियोनेः पञ्च वर्णकाः ।

जम्बूकोकनदाम्लानकर्णिकारमनश्शिलाः ॥” इति ।

गुणानाह— किञ्जल्केत्यादि । किञ्जल्कवर्णं, मृदु तप्तमतप्तं चारूक्षं, स्निग्धम् अखरम्, अनादि नादरहितम्, अनुनादीति पाठे दीर्घनादं, भ्राजिष्णु भास्वरं च, सुवर्णं श्रेष्ठम् उत्तमोत्तमं भवति । रक्तपीतकं लोहितहारिद्रवर्णं मध्यमं श्रेष्ठानामेव मध्ये भवति । रक्तम् अवरम् उत्तमाधमं भवति ।

अथ शोधनप्रकारमाह—पाण्डुश्वेतमिति । पाण्डु हरिणवर्णं, श्वेतं सितं च, अप्राप्तकं तत्संज्ञं द्रव्यान्तरयोगेनोत्तमवर्णतामप्राप्तमिति कृत्वा । तत् तथाविधं स्वर्णं, येनाप्राप्तकं येनापद्रव्येणाशुद्धतां गतं, तच्चतुर्गुणेन सीसेन, शोधयेद् आवर्तयेद् वा सीसक्षयात् । सीसान्वयेन सीसानुवेधेन, भिद्यमानं वियुज्यमानं, शुष्कपटलैः शुष्कारण्यगोमयैः, ध्मापयेत् । रूक्षत्वाद् भिद्यमानं, तैलगोमये तैले गोमये च, निषेचयेत् पुनःपुनरावर्त्य प्रक्षिपेत् ।

आकरोद्गतस्य शोधने विशेषमाह—आकरोद्गतमिति । आकरोद्गतं सुवर्णं, सीसान्वयेन भिद्यमानं, पाकपत्राणि कृशपत्राणि, कृत्वा, गण्डिकासु काष्ठफलकेषु, कुट्टयेत् अर्थात् काष्ठेन । अथवा, कन्दलीवज्रकन्दकल्के कन्दली वल्लिभेदः वज्रं श्रीबेरं कन्दं पद्ममूलम् एतद्योगसिद्धे कषाये, निषेचयेत् ।

रूप्यं चतुर्विधमाह—तुत्थोद्गतमिति । तुत्थोद्गतं तुत्थपर्वतजं जाति-कुसुमामं, गौडिकं कामरूपजं तगरकुसुमवर्णं, काम्बुकं कम्बुपर्वतोत्पन्नं, चाक्रवालिकं चक्रवालाकरोद्गतं तदुभयं कुन्दपुष्पाभम् इति चतुर्धा रूप्यं श्रेष्ठम् ।

स्निग्धं मृदु च श्रेष्ठम् । विपर्यये स्फोटनं च दुष्टम् । तत् सीसचतुर्भागेन शोधयेत् ।

उद्गतचूलिकमच्छं भ्राजिष्णु दधिवर्णं च शुद्धम् ।

शुद्धस्यैको हारिद्रस्य सुवर्णो वर्णकः । ततः शुल्बकाकण्युत्तरापसारिता आ चतुस्सीमान्तादिति षोडश वर्णकाः ।

सुवर्णं पूर्वं निकष्य पश्चाद् वर्णिकां निकषयेत् । समरागलेखमनि-

तस्य श्वेत्यं स्निग्धत्वं मार्दवमिति त्रीन् गुणानाह — श्वेतमित्यादि । दोषानाह — विपर्यय इति । विपर्यये दुष्टम् उक्तगुणवैपरीत्ये दोषाः कृष्णत्वरूक्षत्वखरत्वरूपाः, स्फोटनं च दुष्टं भिद्यमानत्वं च दोष इत्याहत्य चत्वारो दोषाः । शुद्धिमाह — तद् दुष्टं रजतं, सीसचतुर्भागेन रजतप्रमाणचतुर्भागेन सीसेन, शोधयेत् ।

शुद्धस्य लक्षणमाह — उद्गतचूलिकमित्यादि । उत्थितबुद्बुदं, स्वच्छं, रुचिमत्, दधिप्रभं च शुद्धम् ।

अथ शुद्धसुवर्णस्य षोडश वर्णकानाह — शुद्धस्येति । शुद्धस्य स्वभावशुद्धस्य यथोक्तविधिशोधितस्य वा, हारिद्रस्य हरिद्राभङ्गभासुरस्य सुवर्णस्य, सुवर्णः षोडशमाषप्रमाणः एको वर्णकः शुद्धो भवति । ततः तस्मिन् वर्णके, शुल्बकाकणी शुल्बस्य ताम्रस्य काकणी माषचतुर्भागः, प्रक्षिप्तेति शेषः, उत्तरा अधिका सुवर्णकाकणी, अपसारिता तस्माद् वर्णकाद् अपनीता च, भवति । आ कुतः इमे काकणीप्रक्षेपापसारणे इत्यत्राह — आ चतुस्सीमान्तात् आ चतुर्माषावधेः आ षोडशकाकण्यवधेरित्यर्थः । इति एकादिषोडशान्तानां शुल्बकाकणीनां वर्णके मिश्रणं स्वर्णकाकणीनां वर्णकादपनयनं चेत्यनया रीत्या, षोडश वर्णकाः, मिश्राः सम्पद्यन्त इति शेषः । त एते शुद्धवर्णकेन सह सप्तदश भवन्ति । इह चतुरित्यनेन काकणीग्रहणे वर्णकषोडशत्वासिद्ध्या तत्सिद्धये षोडशपर्यन्तकाकण्यपेक्षणात् सामर्थ्याच्चतुर्माषग्रहणं विज्ञेयम् ।

निकषच्छेदतापलक्षणां त्रिविधां वर्णकपरीक्षामाह — सुवर्णमिति । सुवर्णं परीक्ष्यं, पूर्वं प्रथमं, निकष्य निकषे घर्षणेन दत्तरेखं कृत्वा, पश्चाद् वर्णिकां, तद्वर्णकपरीक्षार्थं निकषयेत् । निरुपाधिकं निकषितमाह — समरागेत्यादि । समरागलेखं तुल्यरागया रेखया युक्तम्, अनिमोचते देशे निकषो-

मोन्नते देशे निकषितम् । परिमृदितं परिलीढं नखान्तराद्वा गैरि-
केणावचूर्णितमुपार्धिं विद्यात् । जातिहिङ्गुलकेन पुष्पकासीसेन वा
गोमूत्रभावितेन दिग्धेनाग्रहस्तेन संस्पृष्टं सुवर्णं श्वेतीभवति ।

सकेसरः स्निग्धो मृदुभ्राजिष्णुश्च निकषरागः श्रेष्ठः ।

कालिङ्गकस्तापीपाषाणो वा मुद्रवर्णो निकषः श्रेष्ठः । समरागी
विक्रयक्रयहितः । हस्तिच्छविकः सहरितः प्रतिरागी विक्रयहितः ।
स्थिरः परुषो विषमवर्णश्चाप्रतिरागी क्रयहितः ।

छेदश्चिकणः समवर्णः श्लक्ष्णो मृदुभ्राजिष्णुश्च श्रेष्ठः ।

पलप्रदेशे, निकषितं, न्याय्यं भवतीति शेषः । व्याजनिकषितमाह — परि-
मृदितामित्यादि । परिमृदितं गाढनिकषितं वर्णकोत्कर्षार्थं विक्रेता करोति ।
परिलीढम् अगाढनिकषितं वर्णापकर्षार्थं क्रेता करोति, हस्तेनोन्मृष्टलीढमिति
स्वामी । नखान्तराद् गैरिकेण नखान्तरनिहितेन पीतधातुना, अवचूर्णितं
प्रक्षिप्तचूर्णम् उत्कर्षार्थं विक्रेता तत्पक्ष्यो वा परीक्षकः करोति । इति त्रिविधम्
उपार्धिं विद्यात् । उपधिमन्यमाह — जातीत्यादि । गोमूत्रभावितेन जातिहिङ्गु-
लकेन हंसपादाख्यहिङ्गुलकविशेषेण, पुष्पकासीसेन वा किञ्चित्पीतवर्णेन हरि-
तालेन वा, दिग्धेन लिप्तेन, अग्रहस्तेन, संस्पृष्टं, सुवर्णं, श्वेतीभवति हीनवर्णं
भवति । अयं क्रेतृप्रयोज्यो व्याजः ।

गुणानाह — सकेसर इति । सकेसरः बहुलकेसरः, स्निग्धो, मृदुः
भ्राजिष्णुश्च, निकषरागः निकषरेखावर्णः, श्रेष्ठः ।

निकषगुणमाह — कालिङ्गक इति । कालिङ्गकः कलिङ्गदेशे महेन्द्र-
पर्वतादुत्पन्नः पाषाणः, तापीपाषाणो वा, तापी नाम आरट्टदेशवाहिनी नदी
तद्गतः पाषाणो वा, मुद्रवर्णो निकषः श्रेष्ठः । समरागी यथास्थितवर्णग्राही,
विक्रयक्रयहितः क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरप्यनुकूलः । हस्तिच्छविकः गजचर्मवत्
खरशुष्कः, सहरितः हरितवर्णयुक्तः, प्रतिरागी अपकृष्टस्यापि सुवर्णस्य रागो-
त्कर्षप्रदर्शकः, विक्रयहितः विक्रेतुरनुकूलः । स्थिरः दृढः, परुषः खरः, विषम-
वर्णः नानावर्णश्च, अप्रतिरागी उत्कृष्टस्यापि सुवर्णस्य यथास्थितरागाप्रदर्शकः
निकषः, क्रयहितः क्रेतुरनुकूलः ।

निकषमुक्त्वा छेदमाह — छेद इति । छेदः छिन्नः स्वर्णखण्डः ।
चिकणः स्निग्धः, समवर्णः बहिरन्तश्च तुल्यवर्णः, श्लक्ष्णः मसृणः, मृदुः
भ्राजिष्णुश्च श्रेष्ठः ।

तापे बहिरन्तश्च समः किञ्जल्कवर्णः कुरण्डकपुष्पवर्णो वा श्रेष्ठः । श्यावो नीलश्चाप्राप्तकः ।

तुलाप्रतिमानं पौतवाध्यक्षे वक्ष्यामः । तेनोपदेशेन रूप्यसुवर्णं दद्यादाददीत च ।

अक्षशालामनायुक्तो नोपगच्छेत् । अभिगच्छन् उच्छेद्यः । आयुक्तो वा सरूप्यस्वर्णस्तेनैव जीयेत । विचितवस्त्रहस्तगुह्याः काञ्चन-पृषतत्वष्टृतपनीयकारवो ध्मायकचरकपांसुधावकाः प्रविशेयुर्निष्कसे-युश्च । सर्वं चैषामुपकरणमनिष्ठिताश्च प्रयोगास्तत्रैवावतिष्ठेरन् । गृहीतं सुवर्णं धृतं च प्रयोगं करणमध्ये दद्यात् । सायं प्रातश्च लक्षितं कर्तृ-कारयितृमुद्राभ्यां निदध्यात् ।

अथ तापमाह—ताप इति । अमितापितः स्वर्णभागः, बहिरन्तश्च समः समानवर्णः, तापनात् पूर्वं पश्चाच्च किञ्जल्कवर्णः, कुरण्डकपुष्पवर्णो वा अम्लान-कुसुमवर्णो वा, श्रेष्ठः । श्यावः कपिशः, नीलश्च, अप्राप्तकः तत्संज्ञः अशुद्ध इति यावत् ।

अथ रूप्यसुवर्णयोरुन्मानविध्यपेक्षायामाह — तुलेत्यादि । तुलाप्रति-मानं तुलापरिच्छेदविधिं, पौतवाध्यक्षे तुलामानपौतवप्रकरणे, वक्ष्यामः । इय-मनागतावेक्षणरूपा तन्त्रयुक्तिः । तेनोपदेशेन तत्प्रकरणोक्तमानविधिना, रूप्य-सुवर्णं, दद्याद्, आददीत च गृहीयाच्च ।

पालनविधिमाह — अक्षशालामिति । अक्षशालाम्, अनायुक्तः अन-धिकृतः, नोपगच्छेत् । अभिगच्छन् वारितोऽप्यभिमुखं गच्छन्, उच्छेद्यः हृतसर्वस्वः कर्तव्यः । आयुक्तो वा नियुक्तोऽपि वा, सरूप्यस्वर्णः रूप्यस्वर्ण-सहितो, गच्छन्, तेनैव रूप्येण स्वर्णेन च, जीयेत दण्ड्येत । विचितेत्यादि । विचितवस्त्रहस्तगुह्याः वस्त्रं हस्तो गुह्यं च विचितं रूप्यस्वर्णयुक्तं न वेति परी-क्षितं येषां ते तथाविधाः भूत्वा, काञ्चनपृषतत्वष्टृतपनीयकारवः काञ्चनकारवः रसवेधस्वर्णीकरणशिल्पिनः पृषतकारवो गुलिकादिसूक्ष्मशिल्पकारिणः त्वष्टृ-कारवः पट्टपात्रादिशिल्पिनः तपनीयकारवः नानाजातीयभूषणशिल्पिनश्च, ध्मायकचरकपांसुधावकाः भस्त्राध्मायकाः परिचारकाः धूलिशोधकाश्च, प्रविशेयुः अक्षशालां, निष्कसेयुश्च ततो निर्गच्छेयुश्च । सर्वं चेति । एषां कारुप्रभृतीनां, सर्वम् उपकरणम्, अनिष्ठिताः प्रयोगाश्च असमाप्तानि शिल्पानि च, तत्रैव अवतिष्ठेरन् अक्षशालातो बहिर्न नीयेरन् । गृहीतामिति । गृहीतं भाण्डागाराद्

क्षेपणो गुणः क्षुद्रकमिति कर्माणि । क्षेपणः काचार्पणादीनि ।
गुणः सूत्रवानादीनि । घनं सुषिरं पृषतादियुक्तं क्षुद्रकमिति ।

अर्पयेत् काचकर्मणः पञ्चभागं काञ्चनं दशभागं कटुमानम् ।
ताम्रपादयुक्तं रूप्यं रूप्यपादयुक्तं वा सुवर्णं संस्कृतकं तस्माद् रक्षेत् ।
पृषतकाचकर्मणः त्रयो हि भागाः परिभाण्डं द्वौ वास्तुकम् ।
चत्वारो वा वास्तुकं त्रयः परिभाण्डम् ।

आत्मनोपात्तं सुवर्णं, प्रयोगं च यत्र सुवर्णं प्रयुक्तं तं पदार्थं च, करणमध्ये
धृतं दद्यात् करणानां राजलेखकानां स्वस्वपुस्तकेष्वर्थं लिखतां साक्षिभूतानां
मध्ये तुलाधृतं कृत्वा प्रत्यर्पयेत्, अर्थात् सुवर्णाध्यक्षः । सायं प्रातश्च दैन-
न्दिनव्यापारस्यावसाने प्रारम्भे च, कर्तृकारयितृमुद्राभ्यां लक्षितं कर्तृकार-
यित्रोः सौवर्णिकसुवर्णाध्यक्षयोर्मुद्राभ्यां चिह्नितं, स्थापयेत्, सुवर्णम् । करण-
मध्य इत्येव ।

अथ कर्म त्रिधा विभज्य व्याचष्टे—क्षेपण इत्यादि । क्षेपणः तदाख्यं
कर्म, काचार्पणादीनि मणिसंयोजनादीनि । गुणः तत्कर्म, सूत्रवानादीनि
कटिसूत्रग्रथनादीनि । क्षुद्रकं सूक्ष्मपरिकर्म, घनं कटकाङ्गुलीयकादि सुषिरं
सरन्ध्रं स्थालीभृज्जारादि, पृषतादियुक्तं पृषतो गुटिका आदिपदात् पत्रभङ्गादि
तद्युक्तम् । इतिशब्दः प्रकारान्तरसंग्रहार्थः ।

अर्पयेदिति । काचकर्मणः मणिसंयोजनस्य विधिरुच्यत इति वाक्य-
शेषः । पञ्चभागं मणेः पञ्चमं भागं तलभागं काञ्चनम् अर्पयेद् आधारसुवर्णे
प्रवेशयेत् । दशभागं काञ्चनप्रवेशितस्य भागस्यार्धं, कटुमानम् अर्पयेत् म-
णिदार्ढ्यार्थं वास्तुकोपरिसुवर्णपट्टिकाबन्धः कटुमानमित्युच्यते । तत्र प्रवेश-
येदित्यर्थः । रत्नार्पणाधारबन्धे रूप्यमये ताम्रपादयोजनेन तावद्रूप्यहरणं, सुव-
र्णमये रूप्यपादयोजनेन तावत्सुवर्णहरणं च पश्यतोहरैः सुकरं यतः, तस्मात्
कारणाद् आधारबन्धो द्रव्यान्तरमिश्रणाद् यत्नेन रक्षणीय इत्युपादिशति —
ताम्रपादेत्यादि । संस्कृतकं, यथोक्तमिश्रणाशुद्धमपि रूप्यं सुवर्णं वा शुद्ध-
सदृशं प्रतिभायादित्यर्थः ।

शुद्धकाचकर्मविधिमुक्त्वा मिश्रकाचकर्मविधिमाह — पृषतेत्यादि ।
पृषतकाचकर्मणः गुटिकामिश्रकाचकर्मणि क्रियमाणे, तदर्थं सुवर्णं पञ्चधा
विभज्य त्रयो भागाः, परिभाण्डं पद्मस्वस्तिकाद्याकारं पृषतमणिप्रतिवापस्थानं
भवति, द्वौ वास्तुकं द्वौ भागौ आधारपीठबन्धः । इत्येकः प्रकारः । यदि
मणयः स्थूलास्तदा विधिमाह — चत्वारो वेत्यादि ।

त्वष्टृकर्मणः । शुल्बभाण्डं समसुवर्णेन संयूहयेत् । रूप्यभाण्डं घनं घनसुषिरं वा सुवर्णार्धेन अवलेपयेत् । चतुर्भागसुवर्णं वालुकाहिङ्गुलकस्य रसेन चूर्णेन वा वासयेत् ।

तपनीयं ज्येष्ठं सुवर्णं सुरागं, समसीसातिक्रान्तं पाकपत्रपकं सैन्धविकयोज्ज्वलितं नीलपीतश्वेतहरितशुकपोतवर्णानां प्रकृतिर्भवति । तीक्ष्णं चास्य मयूरग्रीवाभं श्वेतभङ्गं चिमिचिमायितं पीतचूर्णितं काकणिकः सुवर्णरागः ।

त्वष्टृकर्माह — त्वष्ट्रित्यादि । त्वष्टृकर्मणः ताम्ररजतनिर्मितघनपत्रादिकर्मणः विधिरुच्यत इति शेषः । शुल्बभाण्डं ताम्रभाण्डं, समसुवर्णेन संयूहयेत् ताम्रपलतुल्यपलेन सुवर्णेन दृढपत्रीकृतेन संयोजयेत् । रूप्यभाण्डं, घनम् अङ्गुलीयककङ्कणादि, घनसुषिरं वा स्थालीकलशभृङ्गारादिकं वा, सुवर्णार्धेन अवलेपयेत् रूप्यपलशतकृतं भाण्डं पञ्चाशता सुवर्णपलैस्तनुपत्रीकृतैरेव श्लेषयेत् । अवलेपविधिसुक्त्वा वासनाविधिमाह — चतुर्भागसुवर्णमिति । रूप्यभाण्डमिति वर्तते । अयमर्थः — रूप्यपलशतकृतं भाण्डं पञ्चविंशतिपलसुवर्णेन चूर्णीकृतेन वालुकाहिङ्गुलकचूर्णमिश्रेण पारतयुक्तेन तुषामिद्रवीकृतेन वासयेत् । एवं तावत् सुवर्णस्य समस्यार्धस्य चतुर्भागस्य च योजनेन त्रिप्रकारं त्वष्टृकर्म व्युत्पादितम् ।

तपनीयकर्माह — तपनीयमित्यादि । तपनीयम् अलङ्कारार्थं घटनीयं कनकं, ज्येष्ठम् उत्तमं सप्तदशवर्णकं षोडशवर्णकं वा, सुवर्णं किञ्जल्काद्यन्यतमवर्णं, सुरागं स्निग्धभ्राजिष्णुरागं, नीलपीतादीनां पञ्चानां प्रकृतिः कारणं भवति । अनेवम्भूताशुद्धस्वर्णविषये आह — समसीसेत्यादिना । समसीसातिक्रान्तं तत्तुल्यमानसीसशोधितं, पाकपत्रपकं तनुपत्रात्मकं कृत्वारण्यगोमयदग्धं, सैन्धविकया सौराष्ट्रमृत्तिकया सह उज्ज्वलितम्, इत्थं शोधनेन संस्कृतं, नीलादीनां प्रकृतिर्भवति । तीक्ष्णं चेति । अस्य तपनीयस्य, तीक्ष्णं तदाख्यो लोहविशेषश्च, प्रकृतिर्भवतीत्यनुवर्तते, अर्थाङ्गीलादीनां पञ्चानाम् । कीदृशं तीक्ष्णं मयूरग्रीवाभं, श्वेतभङ्गं छेदे शुक्लं, चिमिचिमायितम् अत्यन्तमास्वरम्, ईदृशं तीक्ष्णं, पीतचूर्णितं तप्तचूर्णीकृतं स्वर्णं प्रक्षिप्तमित्यर्थम् । कियति स्वर्णे कियत् तीक्ष्णं रञ्जनार्थं प्रक्षेप्तव्यमित्यत्राह — काकणिक इति । सुवर्णरागः षोडशमाषप्रमाणस्य सुवर्णस्य रागो रञ्जकस्तीक्ष्णांशः, काकणिकः काकणी माषचतुर्भागस्त्वत्प्रमाणकः ।

तारमुपशुद्धं वा । अस्थितुत्ये चतुः, समसीसे चतुः, शुष्कतुत्ये चतुः, कपाले त्रिगोमये द्विः, एवं सप्तदशतुत्थातिक्रान्तं सैन्धविकयो-
ज्ज्वालितम् । एतस्मात् काकण्युत्तरापसारिता । आ द्विमाषादिति सुवर्णे
देयं, पश्चाद् रागयोगः । श्वेततारं भवति ।

त्रयोऽंशाः तपनीयस्य द्वात्रिंशद्भागश्चेततारमूर्छितं तत् श्वेतलो-
हितकं भवति । ताम्रं पीतकं करोति ।

स्वर्णानन्तरं रूप्यमाह — तारमित्यादि । उपशुद्धम् अत्यन्तशुद्धं,
तारं रजतं, वाशब्दो विकल्पे । नीलादीनां प्रकृतिर्भवतीत्यनुवर्तते । तारस्या-
शुद्धस्य शोधनप्रकारमाह — अस्थितुत्ये इति । अस्थितुत्ये अस्थिचूर्णयुक्तमृ-
त्तिकानिर्मितायां मूषायां, चतुः चतुर्वारान्, आवर्तितम्, एवं समसीसे मृत्ति-
कासीससमप्रमाणनिर्मिते तुत्ये चतुः, शुष्कतुत्ये 'शुष्कतुत्यः कटुशर्करामूषा' इति
भट्टस्वामी, तस्यां चतुः, कपाले शुद्धमृत्तिकामूषायां त्रिः, गोमये गोमयकृत-
मूषायां द्विः, एवं सप्तदशतुत्थातिक्रान्तं सप्तदशमूषावर्तितं, पश्चात्, सैन्धविकया
लवणयुक्तसौराष्ट्रमृत्तिकया सह, उज्ज्वालितम् उज्ज्वलनसंस्कृतं, शुद्धमित्यर्थम् ।
एतस्मात् काकणी उक्तरीत्या शोधिताद् रूप्यात् काकणी, सुवर्णे प्रक्षिप्ता,
उत्तरा अपसारिता अधिका सुवर्णकाकणी अपनीता भवति । इति आ द्वि-
माषात् सुवर्णे देयम् एवं सुवर्णकाकण्यपनयनपूर्वकरूप्यकाकणीप्रक्षेपोपचय-
क्रमेण अष्टकाकण्यधिकः सुवर्णे रूप्यप्रक्षेपः कर्तव्यः । पश्चाद्, रागयोगः
रागयोगार्थो यथोक्ततीक्ष्णकाकणीप्रक्षेपः । श्वेततारं भवति एवं करणे स्वर्णं
श्वेततारसमप्रभं संपद्यते । केचित्तु श्वेततारं रागार्थं भवतीति व्याचक्षते ।

रागयोगमाह — त्रयोऽंशा इत्यादि । एवं स्वामी व्याचष्टे — सामा-
न्यसुवर्णाद् द्वात्रिंशद्भागा विभक्ताद् अंशत्रयमपनीय, तपनीयस्य यथोक्तप्रकार-
शोधिततपनीयस्य, त्रयोऽंशाः सामान्यस्वर्णे प्रक्षिप्यन्त इति शेषः । तत् स्वर्णं,
द्वात्रिंशद्भागश्चेततारमूर्छितं द्वात्रिंशद्भागिकेन श्वेततारजतेन सहावर्तितं सत्,
श्वेतलोहितकं भवति श्वेतलोहितात्मकवर्णद्वयसम्भिन्नं भवति । ताम्रं कर्तुं, पीतकं
पीतवर्णं करोति, अर्थात् तदेव सामान्यस्वर्णं कर्म । इहापि पूर्ववत् 'त्रयोऽंशा'
इत्यादि योजनीयं, श्वेततारस्थाने च ताम्रम् । तथाच तत् स्वर्णं द्वात्रिंश-
द्भागिकताम्रेण सहावर्तितं सत् पीतवर्णं जायत इत्युक्तं भवति । भाषाटीका
त्वन्यथा व्याचष्टे — द्वात्रिंशति भागेषु त्रयोऽंशास्तपनीयस्य, शेषास्तु रजत-

तपनीयमुज्ज्वालय रागत्रिभागं दद्यात् । पीतरागं भवति ।

श्वेततारभागौ द्वावेकस्तपनीयस्य मुद्रवर्णं करोति ।

कालायसस्यार्धभागाभ्यक्तं कृष्णं भवति । प्रतिलेपिना रसेन द्विगुणाभ्यक्तं तपनीयं शुक्लपत्रवर्णं भवति । तस्यारम्भे रागविशेषेषु प्रतिवर्णिकां गृहीयात् ।

तीक्ष्णताम्रसंस्कारं च बुध्येत । तस्माद् वज्रमणिमुक्ताप्रवाल-
रूपाणामपनेयिमानं च रूप्यसुवर्णभाण्डबन्धप्रमाणानि चेति ।

स्येत्येवं मिश्रयित्वावर्तने कृते तच्छ्वेतलोहितवर्णं भवति । एवं द्वात्रिंश-
द्भागात्मके ताम्रे शुद्धसुवर्णस्य त्रीन् भागान् योजयित्वावर्तने कृते तत् पीत-
रागं भवतीति ।

तपनीयमुज्ज्वालयेति । तपनीयं सामान्यस्वर्णं, सैन्धविकयोज्ज्वालय,
रागत्रिभागं शोधितस्वर्णत्रिभागं, दद्यात् । पीतरागं भवति तथाकरणे तत्
सामान्यस्वर्णं पीतरागं पीतरक्तं भवति । अपरा व्याख्या—तपनीयं शोधित-
सुवर्णं सैन्धविकयोज्ज्वालय तत्र रागत्रिभागं ताम्रत्रिभागं दद्यात् । तत् पीत-
रागं भवतीति ।

द्विगुणशुद्धरूप्ययुक्तं शुद्धसुवर्णमावर्तितं मुद्रवर्णं भवतीत्याह—श्वेत-
तारभागावित्यादि । पश्चाद्वागयोग इति सर्वशेषो द्रष्टव्यः ।

कालायसस्येति । कालायसस्य तीक्ष्णस्य, अर्धभागाभ्यक्तम् अर्धभागेन
रागार्थस्य तीक्ष्णस्य प्रमाणं तृतीयांश उक्तः तदर्धभागेन अर्थात् षड्भागेन
अभ्यक्तमनुलिप्तं न त्वावर्तितं, तपनीयं, कृष्णम् अञ्जनवर्णं, भवति । प्रतिले-
पिना द्रवीकृतेन कालायसेन, रसेन पारतयुक्तेन, द्विगुणाभ्यक्तं द्विगुणमनु-
लिप्तं, तपनीयं, शुक्लपत्रवर्णं भवति । तस्येति । तस्य नीलादेरुक्तस्य, आरम्भे,
रागविशेषेषु शुद्धाशुद्धस्वर्णरजतरूपेषु रञ्जकभेदेषु विषये, प्रतिवर्णिकां तारत-
म्यपरिच्छेदार्थं, गृहीयात् ।

रञ्जनार्थतीक्ष्णताम्रयोः शुद्धिपरिज्ञानापेक्षायामाह — तीक्ष्णेत्यादि ।
तीक्ष्णताम्रयोः संस्कारं शोधनं, बुध्येत धातुशोधनशास्त्राज्जानीयात् । तस्मात्
सुवर्णरजतादिशुद्धिप्रकारज्ञानस्य यो हेतुः कारुहरणशङ्कारूपस्तेनैव हेतुनेत्यर्थः,
वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणाम्, अपनेयिमानं च असारहीरमाणिक्यादिप्रक्षेपेण
सारहीरमाणिक्यादिपरिवर्तनादिकं हरणप्रकारं च, रूप्यसुवर्णभाण्डबन्धप्रमा-

समरागं समद्वन्द्वमसक्तपृषतं स्थिरम् ।

सुप्रमृष्टमसंपीतं विभक्तं धारणे सुखम् ॥

अभिनीतं प्रभायुक्तं संस्थानमधुरं समम् ।

मनोनेत्राभिरामं च तपनीयगुणाः स्मृताः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
त्रयोदशोऽध्यायः अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः,
आदितश्चतुर्त्रिंशः ॥

णानि च रूप्यसुवर्णाभरणादीनां संव्यूहनादीनि च 'शुल्बभाण्डं समसुवर्णेन
संयूहयेत्' इत्यादिनोक्तानि, बुध्येतेति सम्बध्यते । इतिशब्दः प्रकारे ।

अध्यायान्ते श्लोकद्वयं तपनीयगुणचतुर्दशकप्रतिपादकमाह — सम-
रागमित्यादि । समरागं समवर्णिकं, समद्वन्द्वं तोलनतो वर्णतश्च स्वसमान-
द्वितीयम्, असक्तपृषतम् असंसक्तगुटिकं, स्थिरम् अविसंवादि, सुप्रमृष्टं पू-
र्वोक्तविधिना सैन्धविकया सम्यगुज्ज्वालितम्, अप्रमृष्टमिति पाठे अकृत्रिम-
च्छायम्, असम्पीतं छायोत्कर्षार्थं पायितं न भवति, विभक्तं सुविभक्तावयवं,
धारणे सुखम् आमुञ्चताम् अदुःखकरम्, अभिनीतम् अनुद्गूणं, प्रभायुक्तं द्यु- ९८ अ०
तिमत्, संस्थानमधुरम् आकृतिरमणीयं, समम् अनिम्नोन्नतप्रदेशं, मनोनेत्रा-
भिरामं मनोहरं दृष्टिसुखं च, तपनीयगुणाः स्वर्णाभरणगुणाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
त्रयोदशोऽध्यायः अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः,
आदितः चतुर्त्रिंशः ॥

३२. प्रक. विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः ।

सौवर्णिकः पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णमावेशनिभिः कारयेत् ।
निर्दिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः, अनिर्दिष्टकालं कार्यापदेशम् ।

कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः । कार्यस्या-
न्यथाकरणे वेतननाशः तद्विगुणश्च दण्डः ।

यथावर्णप्रमाणं निक्षेपं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः, कालान्तरा-
दपि च तथाविधमेव प्रतिगृह्णीयुरन्यत्र क्षीणपरिशीर्णाभ्याम् ।

विशिखायां सौवर्णिकप्रचार इति सूत्रम् । विशिखायां विशिखेह
सौवर्णिकविपणिः तस्यां, सौवर्णिकप्रचारः सौवर्णिकस्य सुवर्णे नियुक्तस्य प्र-
चारो व्यापारः, सोऽभिधीयत इत्यर्थः । पूर्वाध्याये शिल्पवत्त्वाभिजात्यप्रात्य-
यिकत्वादिगुणयुक्तं विशिखायां सौवर्णिकं कुर्यादित्युक्तम् । तस्य व्यापारस्तु
नोक्तः । स इहोच्यत इति सम्बन्धः ।

सौवर्णिक इति । सौवर्णिकः, पौरजानपदानां पुरवासिनां बहिर्वि-
षयवासिनां च, रूप्यसुवर्णं रूप्यशिल्पं सुवर्णशिल्पं च, आवेशनिभिः शिल्पि-
शालीयैः सुवर्णकारादिभिः, कारयेत् । निर्दिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः इयता
कालेनेदृशं कटकाङ्गदादि निर्मायार्पणीयम् एतावच्च वेतनमिति परिभाषणपूर्वं
शिल्पं कुर्युः, अर्थादावेशनिनः । कार्यापदेशम् अनिर्दिष्टकालमिति निर्मातव्य-
वस्तुगौरवनिमित्तं तु अपरिभाषितकालमपि कर्म कुर्युः ।

कालातिपातन इति । परिभाषितकालातिक्रमे, पादहीनं परिभाषित-
चतुर्भागीनं, वेतनं भवति, तद्विगुणः गृह्यमाणवेतनद्विगुणः दण्डश्च भवति ।
कार्यस्यान्यथाकरणे कटकं परिभाष्य केयूरादिकरणे, वेतननाशः, तद्विगुणः नष्ट-
वेतनद्विगुणः, दण्डश्च भवति । कण्टकशोधने कारुकरक्षणे कारूणां सर्वेषां
दण्ड उक्तः, सुवर्णकारूणां त्विह दण्डकथन विशेषज्ञापनार्थं — कार्वन्तरद-
ण्डवत् सुवर्णकारुदण्डं प्रशास्तारः केवला न कुर्युः किन्तु सौवर्णिकसहिता एव
कुर्युरिति ।

यथावर्णेत्यादि । निक्षेपं घटनीयरूप्यसुवर्णादि, यथावर्णप्रमाणं यद्व-
र्णिकं यत्प्रमाणं च, गृह्णीयुः, तथाविधमेव तत्प्रकारमेव न तु लेशतोऽपि वर्ण-
प्रमाणयोर्हीनम्, अर्पयेयुः कारवः । कालान्तरादपि चेति ग्रहीतुः कारुकस्य
दीर्घप्रवासादिना मरणादिना वा निमित्तेन तत्पुत्रादिहस्तादपि च, तथाविधमेव

आवेशनिभिः सुवर्णपुद्गललक्षणप्रयोगेषु तत्तज्जानीयात् ।
तप्तकलधौतकयोः काकणिकः सुवर्णे क्षयो देयः । तीक्ष्णका-
कणी रूप्यद्विगुणा रागप्रक्षेपस्तस्य षड्भागः क्षयः ।
वर्णहीने माषावरे पूर्वः साहसदण्डः, प्रमाणहीने मध्यमः, तुला-
प्रतिमानोपधावुत्तमः, कृतभाण्डोपधौ च ।

प्रतिगृहीयुः स्वार्पितवर्णप्रमाणकमेव निक्षेपं प्रतिगृहीयुः, न तु तदभ्यधिकवर्ण-
प्रमाणकं कालातिपातदोषापदेशेन प्रार्थयेयुः, न वा पुत्रादीनां वेतनहानिर्दण्डो
वेत्यभिप्रायः । अपरा व्याख्या — कालान्तरादपि देशविभ्रमादिनिमित्ते काला-
तिपाते जातेऽपि, तथाविधमेव यथानिक्षिप्तमघटितमेव, अर्पयेयुः कारवः, नि-
क्षेपकाश्च प्रतिगृहीयुरिति । तत्रापवादमाह — क्षीणपरिशीर्णाभ्यामन्यत्र उपभो-
गघृष्टं प्रच्युतावयवं च निक्षेपमपहाय । क्षीणपरिशीर्णयोस्तु दण्डो दाप्य एव ।

आवेशनिभिरिति । सुवर्णपुद्गललक्षणप्रयोगेषु सुवर्णः किञ्जल्कवर्णादिः
पुद्गलम् आभरणभृङ्गारादि लक्षणं मुद्रा एतेषां स्वर्णादिसम्बन्धिनां प्रयोगेषु
व्यवहारेषु हरणोपायानुष्ठानेषु वा, तत्तत् छलमच्छलं च ज्ञेयं सर्वं वस्तुत-
त्त्वम्, आवेशनिभिर्जानीयात् शिल्पिद्वारेण विद्यात्, सौवर्णिकः ।

‘अन्यत्र क्षीणपरिशीर्णाभ्यामिति’त्युक्तस्य प्रतिप्रसवमाह — तप्तेत्यादि ।
तप्तकलधौतकयोः अशुद्धस्वर्णरजतयोर्विषये, सुवर्णे काकणिकः षोडशमाषके
माषचतुर्भागप्रमाणः, क्षयो देयः निक्षेपं घटितं तावन्मात्रन्यूनमेव निक्षेपकः
प्रतिगृहीयात् । तीक्ष्णकाकणी कालायसकाकणी, रूप्यद्विगुणा रजतकाकणी-
द्वययुक्ता, रागप्रक्षेपः रागार्थं षोडशमाषकस्वर्णे प्रक्षेप्तव्येत्यर्थः । तस्य षड्भागः
प्रक्षिप्तकाकणीत्रयस्य षड्भागः अर्थादर्धकाकणिकः, क्षयः देयो भवति ।

अथ दण्डमाह — वर्णेत्यादि । माषावरे वर्णहीने माषप्रमाणे सुवर्णे
उत्कृष्टवर्णहानिं नीते सति, पूर्वः साहसदण्डः । माषावरे प्रमाणहीने प्रतिमा-
नहानिं नीते सति, मध्यमः साहसदण्डः । तुलाप्रतिमानोपधौ न केवलं माष-
मात्रप्रतिमानहानिः, किन्तु हापितप्रतिमानस्य पूरणकैतवमपि यत्र प्रयुज्यते
तादृशे विषये इत्यर्थः, उत्तमः साहसदण्डः । कृतभाण्डोपधौ च माषावरवि-
षये घटितरूपपरिवर्तनादिकैतवे च, उत्तमः साहसदण्डः । अनया दिशा द्वि-
माषत्रिमाषादिविषयहान्यादौ तत्तदण्डद्वैगुण्यत्रैगुण्यादिकमूह्यम् ।

सौवर्णिकेनादृष्टमन्यत्र वा प्रयोगं कारयतो द्वादशपणो दण्डः, कर्तुर्द्विगुणः, सापसारश्चेत् । अनपसारः कण्टकशोधनाय नीयेत । कर्तुश्च द्विशतो दण्डः पणच्छेदनं वा ।

तुलाप्रतिमानभाण्डं पौतवहस्तात् क्रीणीयुः । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः ।

घनं घनसुषिरं संयूह्यमवलेप्यं सङ्घात्यं वासितकं च कारुकर्म ।

तुलाविषमपसारणं विस्रावणं पेटकः पिङ्गश्चेति हरणोपायाः ।

सन्नामिन्युत्कीर्णिका भिन्नमस्तकोपकण्ठी कुशिक्या सकटुकक्ष्या

सौवर्णिकेनानुमतं विशिखायाम्, अनुमतमपि वा विशिखातोऽन्यत्रालङ्कारादिनिर्माणं कारयतः कर्तुश्च दण्डमाह — सौवर्णिकेनेत्यादि । सापसारश्चेदिति कारयिता यदि सापसारस्तदायं दण्ड इत्यर्थः । अपसारोऽपसरणं तच्च स्वर्णादेः स्वामिशुद्धागमप्रतिपादनेन चोरशङ्काकलङ्कादात्मव्यावृत्तिः, तद्वान् सापसारः । अनपसारविषये त्वाह — अनपसार इति । अनपसारश्चेत् कारयिता, कण्टकशोधनाय वाक्यकर्मानुयोगादिना शुद्धाशुद्धत्वनिर्णयाय, नीयेत प्रदेष्टुमन्निधिम् । कर्तुश्च स्वर्णकार्वादेरनपसारस्य, द्विशतो दण्डो भवति । तस्य द्विशतपणदण्डदानासामर्थ्यं त्वाह — पणच्छेदनं वेति । पणच्छेदनं पणनसाधनपञ्चाङ्गुलिच्छेदनम् ।

तुलाप्रतिमानेत्यादि । तुलाप्रतिमानभाण्डं तुलाप्रतिमानसाधनं माषद्विमाषादिकम्, उपलक्षणात् प्रस्थद्रोणादिकं मानसाधनं च, पौतवहस्तात् वक्ष्यमाणपौतवाध्यक्षसकाशात्, क्रीणीयुः क्रीत्वा तेन व्यवहरेयुः सुवर्णकारादयः । तुलामानभाण्डमिति पाठे तुलाभाण्डं माषद्विमाषादिकं मानभाण्डं प्रस्थद्रोणादिकं चेति व्याख्येयम् । अन्यथा स्वयं निर्माणेऽन्यतः क्रयणे वा, द्वादशपणो दण्डः ।

अथ हरणोपायद्वारभूतं कारोः कर्म षट्प्रकारमाह — घनमित्यादि । घनम् अङ्गुलीयकादि, घनसुषिरं भृङ्गारादि, संयूहं स्थूलपत्रयोजनम्, अवलेप्यं लघुपत्रयोजनं, सङ्घात्यं कटिसूत्रादि, वासितकं रसादिना वासितम् ।

तेषु कर्मसु प्रयोज्यान् पञ्च हरणोपायान् नामत उद्दिशति — तुलेत्यादि ।

तत्र तुलाविषममाह — सन्नामिनीत्यादि । सन्नामिनी मृदुलोहनिर्मिता यथाकामसंन्याया, उत्कीर्णिका तीक्ष्णचूर्णेन पारतेन वा पूरिताभ्यन्तरसुषिरा,

पारिवेल्लयस्कान्ता च दुष्टतुलाः ।

रूप्यस्य द्वौ भागावेकः शुल्बस्य त्रिपुटकम् । तेनाकरोद्गतमप-
सार्यते तत् त्रिपुटकापसारितं, शुल्बेन शुल्बापसारितं, वेल्लकेन वेल्ल-
कापसारितं, शुल्बार्धसारेण हेम्ना हेमापसारितम् ।

मूकमूषा पूतिकिट्टः करटकमुखं नाली सन्दंशो जोङ्गनी सुव-
र्चिका लवणं तदेव सुवर्णमित्यपसारणमार्गाः । पूर्वप्राणिहिता वा
पिण्डवालुका मूषाभेदादग्निष्ठा उद्भियन्ते ।

भिन्नमस्तका सरन्ध्राग्रा सा हि वाताभिमुखं धृता वातेन नामिता भव-
तीति, उपकण्ठी ग्रन्थिबहुला, कुशिक्या शिक्यं तोल्यवस्तुनिवेशाधारः तत्
कुत्सितं यस्याः सा, सकटुकक्ष्या अप्रवणसूत्रा, पारिवेल्ली परिवेल्लः परिचलनं
तद्वती, अयस्कान्ता अयस्कान्ताख्यलोहनिर्मिता, सा हि यतः स्वर्णं ततो
याति । चः समुच्ये । अष्टावेता दुष्टतुलाः । इत्थं सम्भाविताष्टविधदुष्टतुलं
तुलाविषमम् ।

अथापसारणमुच्यते । तत्र यदसारद्रव्यं प्रक्षिप्य सारद्रव्यमपसार्यतेऽप-
ह्रियते तदपद्रव्यं चतुर्विधमादावाह — रूप्यस्येति । द्वौ रूप्यस्य भागौ एकः
शुल्बस्य भाग इति भागत्रयमिदं मेलयित्वावर्तितं, त्रिपुटकं तत्संज्ञम् । तेन
त्रिपुटकेन प्रक्षिप्तेन, आकरोद्गतं शुद्धम्, अपसार्यते आकर एवाशुद्धमिदमु-
त्पन्नमिति व्यपदिश्यापह्रियते, तत् तथाविधमपसारणसाधनं, त्रिपुटकापसा-
रितं तदाख्यमपद्रव्यमेकम् । शुल्बेन ताम्रप्रक्षेपेण अपसार्यते तथापह्रियते,
तत् शुल्बापसारितं तदाख्यम् अपसारणसाधनं द्वितीयम् । वेल्लकेन तीक्ष्ण-
लोहं रूप्यं च समभागमावर्तितं वेल्लकमिति प्रसिद्धं तेन साधनेन प्रक्षिप्तेन,
अपसार्यते, तद् वेल्लकापसारितं तृतीयम् । शुल्बार्धसारेण ताम्रसमभागयोगा-
वर्तितेन, हेम्ना साधनेन, अपसार्यते तथापह्रियते, तत् तथाविधं साधनं,
हेमापसारितं तत्संज्ञं चतुर्थम् ।

अथापद्रव्यप्रक्षेपेण सारद्रव्यापहरणस्य मार्गानाह — मूकमूषेत्यादि ।
मूकमूषा ससम्पुटार्धमूषा, पूतिकिट्टो लोहमलं, करटकमुखं काकमुखं कर्तरीमुखं
वा, नाली प्रसिद्धा, सन्दंशः कङ्कमुखं, जोङ्गनी लोहकटिका, सुवर्चिका क्षार-
विशेषः, लवणं प्रसिद्धम् । तदेव सुवर्णमिति तादृशं हीनवर्णकमेवाकरोद्गतं
सुवर्णमिति मिथ्यावादः, अपसारणमार्गाः त एते सुवर्णापहरणोपायाः । अय-

पश्चाद्वन्धने आचितकपत्रपरीक्षायां वा रूप्यरूपेण परिवर्तनं
विस्त्रावणम्, पिण्डवालुकानां लोहपिण्डवालुकाभिर्वा ।

गाढश्चाभ्युद्धार्यश्च पेटकः संयूह्यावलेप्यसङ्घात्येषु क्रियते । सी-
सरूपं सुवर्णपत्रेणावलिप्तमभ्यन्तरमष्टकेन बद्धं गाढपेटकः । स एव
पटलसम्पुटेष्वभ्युद्धार्यः । पत्रमाश्लिष्टं यमकपत्रं बावलेप्येषु क्रियते ।

मर्थः — आकरोद्भूते मूकमूषायामावर्त्यमाने शुद्धसुवर्णे लोहमलहरणव्याजेन
सुवर्चिकालवणक्षेपव्याजेन च त्रिपुटकादिकमपद्रव्यं प्रक्षिप्य करटमुखादिना
साधनेन शुद्धसुवर्णमपहरन्ति सुवर्णकाराः कृतकच्छायमीदृशमेव सुवर्णमाकरा-
दुद्भुतमिति वदन्त इति । हरणोपायविकल्पमाह — पूर्वप्रणिहिता वेति ।
पूर्वप्रणिहिताः पूर्वमेवाग्नौ प्रक्षिप्ताः, पिण्डवालुका वा अपसारणमार्गा इति
सम्बध्यते । द्रव्यधात्वनुगमपरिगृहीततच्छायाः सूक्ष्मवालुकाः द्रवीभूतेन रू-
प्येण सुवर्णेन वा सम्पर्कात् पिण्डतां प्रतिपन्नाः पिण्डवालुकाः । उपायीभाव-
प्रकारमाह — मूषाभेदादग्निष्ठा उद्भिद्यन्त इति । पूर्वमेवाग्निप्रक्षिप्तपिण्ड-
वालुकाप्रमाणं सारद्रव्यमपहत्य मूषा भिन्नेत्यपदेशेन तत्सम्पृक्तास्ता एव पि-
ण्डवालुकास्तत्स्वामिसमक्षमग्नौ उद्भिद्यन्त इत्यर्थः ।

विस्त्रावणमाह — पश्चादित्यादि । पश्चाद्वन्धने पूर्वं निर्मितस्य उत्तर-
कालसन्धानप्रसङ्गे, आचितकपत्रपरीक्षायां वा प्रचुरघटितपत्रपरीक्षाप्रसक्तौ वा,
रूप्यरूपेण परिवर्तनं रजतभाण्डप्रक्षेपेण सुवर्णमयस्य विनिर्माणं, विस्त्रावणम् ।
इत्येको विस्त्रावणप्रकारः । अपरमाह—पिण्डेत्यादि । पिण्डवालुकानां सुवर्णा-
करसम्भूतानां, लोहपिण्डवालुकाभिः लोहाकरसम्भूताभिर्वालुकाभिः परिवर्तनं
वा विस्त्रावणम् ।

पेटकमाह — गाढश्चेति । पेटकः संश्लेषः, पिटधातोः संश्लेषणार्थत्वात्,
स गाढश्च अभ्युद्धार्यश्चेति द्विविधः, संयूह्यावलेप्यसङ्घात्येषु संयूह्यादिषु त्रिषु
पूर्वोक्तेषु कर्मसु विषये, क्रियते अनुष्ठीयते । सीसरूपं सीसपत्रं, सुवर्णपत्रेण,
अवलिप्तम् आच्छादितम्, अभ्यन्तरम् आच्छादिताच्छादकयोरन्तरालम्,
अष्टकेन बद्धं जतुसर्जरसादिना पटलसम्पुटेषु दृढसंश्लेषणार्थं बद्धं, यदि भव-
तीति शेषः । गाढपेटकः अर्थात् स एष बन्धो गाढपेटकाख्यः । स एवेति ।
स एव पेटकः, पटलसम्पुटेषु अभ्युद्धार्यः अष्टकवन्धरहितत्वादभ्युद्भूतुं शक्य
इति सोऽभ्युद्धार्यपेटकः । स एष द्रव्यापद्रव्ययोः समप्राविभागिके संयूहने

शुल्बं तारं वा गर्भः पत्राणाम् । सङ्घात्येषु क्रियते शुल्बरूपं सुवर्णपत्रसंहतं प्रमृष्टं सुपार्श्वम् । तदेव यमकपत्रसंहतं प्रमृष्टम् । ताम्रताररूपं चोत्तरवर्णकः ।

तदुभयं तापनिकषाभ्यां निःशब्दोल्लेखनाभ्यां वा विद्यात् । अभ्युद्धार्य बदराम्ले लवणोदके वा सादयन्ति । इति पेटकः ।

घनसुषिरे वा रूपे सुवर्णमृन्मालुकाहिङ्गुलुककल्को वा तप्तोऽवतिष्ठते । दृढवास्तुके वा रूपे बालुकामिश्रजतुगान्धारपङ्को वा तप्तोऽव-

हरणप्रकारः । अथ सारार्धभागेषु लेप्येषु हरणप्रकारमाह — पत्राणाम् । पत्रं सुवर्णपत्रम्, आश्लिष्टम् एकपार्श्वयोजितं, यमकपत्रं वा उभयपार्श्वयोजितं वा अबलेप्येषु, क्रियते । बहिःपत्रमुक्त्वा गर्भपत्रमाह — शुल्बं तारं वा, पत्राणां सुवर्णपत्राणां, गर्भः क्रियते । सङ्घात्यविषयं विधिमाह — सङ्घात्येष्विति । सङ्घात्येषु विषये, शुल्बरूपं ताम्रभाण्डं, सुवर्णपत्रसंहतम् एकपार्श्वं सुवर्णपत्रच्छादितं, प्रमृष्टं प्रकर्षणोज्ज्वलितं, सुपार्श्वं शोभनैकपार्श्वं, क्रियते । तदेव शुल्बरूपं, यमकपत्रसंहतम् उभयपार्श्वयोः सुवर्णपत्रावच्छादितं, प्रमृष्टं, क्रियते । पूर्वस्य सुपार्श्वमिति संज्ञा समनन्तरस्य प्रमृष्टमिति संज्ञेत्येके । ताम्रताररूपं च उत्तरवर्णक इति । न केवलं सुवर्णपत्रं यथोक्तमवच्छादनार्थमुपयुज्यते, किन्तु ताम्रभाण्डरजतभाण्डे अपीत्यर्थः । ताभ्यां पुनरौचित्यात् कृष्णायसादिभाण्डमवच्छाद्यं भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

पेटकस्य परीक्षामाह — तदुभयमिति । तदुभयं गाढपेटकम् अभ्युद्धार्यपेटकं च, तापनिकषाभ्याम् अग्नितापनिकषघर्षणाभ्यां, निःशब्दोल्लेखनाभ्यां वा निःशब्दं शब्दहीनं छेदनम् उल्लेखनं तीक्ष्णमुखलेखनं ताभ्यां वा, विद्यात् । अभ्युद्धार्यं विशेषमाह — अभ्युद्धार्यं, बदराम्ले कर्कन्धूकलरसे, लवणोदके वा, सादयन्ति निवेशयन्ति । तथा करणे लोहितवर्णः सञ्जायत इति भाषाटीका । इति पेटकः व्याख्यात इति शेषः ।

पञ्चविधं पिङ्गं तत्परीक्षणं चाह — घनेत्यादि । घनसुषिरे रूपे घने सुषिरवति च भाण्डे कटकाद्यलङ्कारे, सुवर्णमृन्मालुकाहिङ्गुलुककल्को वा सुवर्णमृत् सुवर्णमालुका च धातुविशेषौ हिङ्गुलुको जातिहिङ्गुलुकः एतेषां मिलितानां कल्कः, तप्तः तापयित्वा प्रक्षिप्तः, अवतिष्ठते अवस्थितो भवति । अतस्तद्योजनेन तावत् स्वर्णमपह्रियत इत्यर्थः । अन्यदपद्रव्यमाह — दृढवास्तुके रूपे वा दृढ-

तिष्ठते । तयोस्तापनमवध्वंसनं वा शुद्धिः । सपरिभाण्डे वा रूपे लवणमुल्कया कटुशर्करया तप्तमवतिष्ठते । तस्य काथनं शुद्धिः । अभ्रपटलमष्टकेन द्विगुणवास्तुके वा रूपे बध्यते । तस्यापिहितकाचकस्योदके निमज्जत एकदेशः सीदति । पटलान्तरेषु वा सूच्या भिद्यते । मणयो रूप्यं सुवर्णं वा घनसुषिराणां पिङ्कः । तस्य तापनमवध्वंसनं वा शुद्धिः । इति पिङ्कः ।

तस्माद् वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणां जातिरूपवर्णप्रमाणपुद्गललक्षणान्युपलभेत ।

पीठबन्धे अलङ्कारे वा, बालुकामिश्रः पिण्डबालुकायुक्तः जतुगान्धारपङ्कः लाक्षासिन्दूरपङ्कः, तप्तोऽवतिष्ठते । तत्र शुद्धिमाह — तयोः घनसुषिर-दृढवास्तुकयोर्विषये, तापनं दाहः, अवध्वंसनं वा ताडनं वा, शुद्धिः शोधनोपायः । सपरिभाण्डे रूपे पृषतमणिबन्धे, लवणम्, उल्कया ज्वालया, कटुशर्करया तप्तं मृदुपाषाणविशेषेण सह तप्तम्, अवतिष्ठते । तस्य, काथनम् अर्थाद् बदराम्लोदके, शुद्धिः शुद्धिहेतुः । पिङ्कस्य प्रकारान्तरमाह — अभ्रेत्यादि । अभ्रपटलं काचमणिः, अष्टकेन द्विगुणवास्तुके लाक्षादिना द्विगुणावगाढबन्धे, रूपे, बध्यते सम्बध्यते अवतिष्ठत इत्यर्थः । तत्परीक्षामाह — तस्येति । तस्य प्रत्युप्तमणेरन्तरवच्छादितकाचस्य सुवर्णाभरणस्य, उदके निमज्जतः परीक्षार्थं बदराम्लोदके प्रक्षिप्तस्य, एकदेशः सीदति अभ्रपटलरहितोऽवयवो गुरुत्वादधो गच्छति । अर्थादेकदेशान्तरमभ्रपटलयुक्तं लघुत्वादधो न गच्छति । अभ्रपटलातिरिक्तताभ्रपटलादिविषये तु सूच्या भेदनमेव शुद्धिज्ञानोपाय इत्याह — पटलान्तरेष्विति । पुनः पिङ्कस्य घनसुषिराभरणविषये त्रीन् प्रकारानाह — मणय इति । घनसुषिराणां घनसुषिराभरणविषये, मणयः पिङ्कः काचमणयो जात्यमणिहरणोपायः, रूप्यं पिङ्कः रजतं सुवर्णहरणोपायः, सुवर्णं पिङ्कः अशुद्धं स्वर्णं शुद्धस्वर्णहरणोपायः । तत्र शोधनप्रकारमाह — तस्येत्यादि । इति पिङ्कः व्याख्यात इति शेषः ।

तस्मादिति । उच्चावचहरणोपायसम्भवात्, वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणां वज्रादिरूपाणां चतुर्णां, जातिरूपवर्णप्रमाणपुद्गललक्षणानि जातिरूपपत्तिः रूपमाकारः वर्णो रागः प्रमाणं माषकादिपरिमाणं पुद्गलमाभरणं लक्षणं लक्ष्म, एतानि, उपलभेत विद्यात् ।

कृतभाण्डपरीक्षायां पुराणभाण्डप्रतिसंस्कारे वा चत्वारो हरणो-
पायाः—परिकुट्टनमवच्छेदनमुल्लेखनं परिमर्दनं वा । पेटकापदेशेन पृषतं
गुणं पिटकां वा यत् परिशातयन्ति तत् परिकुट्टनम् । यद् द्विगुणवास्तु-
कानां वा रूपे सीसरूपं प्रक्षिप्य अभ्यन्तरमवच्छिन्दन्ति तदवच्छेदनम् ।
यद् घनानां तीक्ष्णेनोल्लिखन्ति तदुल्लेखनम् । हरितालमनश्शिलाहिङ्गु-
लकचूर्णानामन्यतमेन कुरुविन्दचूर्णेन वा वस्त्रं संयूह्य यत् परिमृद्वन्ति
तत् परिमर्दनम् । तेन सौवर्णराजतानि भाण्डानि क्षीयन्ते । न चैषां
किञ्चिद्वरुणं भवति ।

भग्नखण्डघृष्टानां संयूहानां सदृशेनानुमानं कुर्यात् । अव-

इदानीं कृतभाण्डपरीक्षणविषयं परिकुट्टनादिकं हरणोपायचतुष्टयमा-
ह—कृतेत्यादि । पुराणभाण्डप्रतिसंस्कारे वा जीर्णभाण्डनवीकरणे वा । परि-
कुट्टनादिकं लक्षयति—पेटकेत्यादि । पेटकापदेशेन पूर्वोक्तपेटकपरीक्षण-
व्याजेन, पृषतं क्षुद्रगुटिकां, गुणं कटकाद्यंशमल्पं, पिटकां वा बृहदंशं वा,
यत् परिशातयन्ति पातयन्ति, तत् परिकुट्टनं तदाख्यम् । द्विगुणवास्तुकानां
बहुपत्रपुटघटितानां, रूपे भाण्डे, सीसरूपं सीसपत्रं सुवर्णानुलितं, प्रक्षिप्य
अभ्यन्तरं सुवर्णपत्रं, यदवच्छिन्दन्ति अवच्छिद्यापहरन्ति, तदवच्छेदनं नाम ।
घनानां घननिर्मितानां, रूप इति वर्तते, तीक्ष्णेन निशितशस्त्रेण, यदुल्लि-
खन्ति, तद् उल्लेखनम् । हरितालमनश्शिलाहिङ्गुलकानाम् अन्यतमचूर्णेन वा,
कुरुविन्दाख्यपाषाणविशेषचूर्णेन च, वस्त्रं, संयूह्य मिश्रयित्वा, यत् परिमृद्वन्ति
यत् परिघर्षयन्ति, तत् परिमर्दनं तदाख्यम् । तेन परिमर्दनेन, सौवर्णराजतानि
भाण्डानि, क्षीयन्ते प्रमाणहानिं प्राप्नुवन्ति । एषां भाण्डानाम्, अवरुणं भङ्गः,
किञ्चिद् न च भवति मनागपि न भवति च । सोऽयं विनैव भाण्डभङ्गमप-
हरणोपायः ।

परिकुट्टनादिकृतं वर्णकणिकादिपातनम् एतावदिति कथं निर्णेतव्यं
तत्राह—भग्नैत्यादि । संयूहानां दृढपत्रघटितभाण्डानां, भग्नखण्डघृष्टानां भग्नं
परिकुट्टनशतितं खण्डमवच्छेदनहृतं घृष्टमुल्लेखनपरिमर्दनकर्मापहतम् एषां
भग्नादीनां, सदृशेनानुमानं कुर्यात् सजातीयावयवप्रमाणेन लिङ्गेनानुभितिं
कुर्यात्, भग्नस्यावयवस्याभग्नावयवप्रमाणेन खण्डस्याखण्डावयवप्रमाणेन घृष्ट-
स्याघृष्टावयवप्रमाणेन चेत्यां निश्चिनुयादित्यर्थः । अवलेप्यानामिति । अव-

लेप्यानां यावदुत्पादितं तावदुत्पाद्यानुमानं कुर्यात् । विरूपाणां वा ।
तापनमुदकपेषणं च बहुशः कुर्यात् ।

अवक्षेपः प्रतिमानमग्निर्गण्डिका भण्डिकाधिकरणी पिञ्छः सूत्रं
चेल्लम् बोल्लनं शिर उत्सङ्गो मक्षिका स्वकायेक्षा दृतिरुदकशरावमग्नि-
ष्ठमिति काचं विद्यात् ।

राजतानां विस्त्रं मलग्राहि परुषं मस्तीतं विवर्णं वा दुष्टमिति
विद्यात् ।

लेप्यानां तनुपत्रघटितभाण्डानां, यावदुत्पादितं तावदुत्पाद्यानुमानं कुर्यात्
यावानंशोऽवच्छिद्य गृहीतस्तावन्तमपरमंशमवच्छिद्य तत्प्रतिमानेनापहतांश-
मानं निश्चिनुयात् । विरूपाणामिति । विरूपाणां वा प्रचुरापद्रव्यमिश्रणेन
हीनवर्णकतामापादितानां सुवर्णभाण्डानां च, सदृशेनानुमानं कुर्यादित्यनुव-
र्तते, प्रतिमिततदीयैकांशस्य शुद्धीकरणेन वर्णहानीयत्तां विज्ञाय तत्सादृश्येन
शेषांशानां वर्णहानीयतामभ्यूहेदित्यर्थः । शोधनप्रकारमाह—तापनमिति ।
तापनं पत्रीकृत्याग्नौ दहनम्, उदकपेषणं च तप्तमुदके प्रक्षिप्य चुक्रिकायो-
जनेन कुट्टनं च, बहुशो बहुकृत्वः, कुर्याद् यावद् वैवर्ण्यमपैति तावदित्या-
र्थम् । इयत्तानिर्णयफलं तु 'वर्णहीने मापकावरे पूर्वः साहसदण्ड' इत्यादि
पूर्वोक्तदण्डविधानम् ।

पूर्वोक्ताकरोद्भवापसारणमार्गातिरेकिणोऽवक्षेपादीन् सप्तदश हरणोपा-
यानाह—अवक्षेप इति । अवक्षेपः हस्तलाघवेन सारमपहत्यापद्रव्यप्रक्षेपः,
प्रतिमानं तद्विनिमयादि, अग्निः अग्निमध्ये हरणप्रयोगः, गण्डिका काष्ठाधि-
करणी रत्नप्रतिवापाधारकाष्ठं, भण्डिका उपस्काराधारः स्वर्णद्रवनिषेकसाध-
नम्, अधिकरणी अयस्पात्रविशेषः, पिञ्छः मयूरवर्हः, सूत्रं सुवर्णतुला-
तन्तुः, चेल्लं वस्त्रं, बोल्लनं कथाव्याजेन द्रष्टृचित्तव्याक्षेपकरणं, चेल्लबोल्लनमिति
समस्तपाठे वस्त्रपटलिका, शिरः शीर्षकण्डूयनादि, उत्सङ्गः अङ्कः उपलक्ष-
णाद् गुह्यप्रदेशश्च, मक्षिका मक्षिकानिवारणव्याजेन निर्यासद्रवलिप्तस्वाङ्गसंश्ले-
षणं, स्वकायेक्षा स्वेदादिदर्शनव्याजः, दृतिः ध्मानमस्त्रा, उदकशरावं जल-
पात्रम्, अग्निष्ठम् अग्निप्रक्षिप्तमपद्रव्यम्, इति एवम्प्रकारं, काचम् अपहर-
णोपायं, विद्यात् ।

राजतानां पञ्च दुष्टिचिह्नान्याह—राजतानामित्यादि । राजतौ-
क्त्या पूर्वोक्तस्य स्वर्णविषयत्वं सूचितम् । विस्त्रं सीसादिसंसर्गदुर्गन्धि । मल-

एवं नवं च जर्णिं च विरूपं चापि भाण्डकम् ।
परीक्षेतात्ययं त्रैषां यथोद्दिष्टं प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

चतुर्दशोऽध्यायः विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः,

आदितः पञ्चत्रिंशः ॥

ग्राहि मलिनम् । परुषं खरस्पर्शम् । प्रस्तीतं कठिनम् । विवर्णम् अपद्रव्यमिश्र-
श्रणोपहतनिजप्रभम् । एतच्छोधनप्रकारस्तु 'अस्थितुत्ये चतुः समसंज्ञे चतुः'
इत्यादिना पूर्वाध्याये दर्शित एव ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — एवमित्यादि । विरूपम् अपद्रव्यमिश्रण-
दूषितम् । अत्ययं दण्डम् । यथोद्दिष्टं 'वर्णहीने माषकावरे' इत्यादिना विहि-
तप्रकारम् । प्रकल्पयेत् प्रकर्षेण कल्पयेत् अवश्यं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । उदाहृतौ
चात्र भट्टस्वामिना बार्हस्पत्यौ श्लोकौ—

“अचौराश्चौरधर्माणो वणिजः कारवस्तथा ।

तस्मात् तेषु न विश्वासः कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥

प्रकाशतस्करानेतान् परद्रव्यापहारिणः ।

शिल्पिनो वणिजश्चैव राजा दण्डेन वारयेत् ॥” इति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

चतुर्दशोऽध्यायः विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः,

आदितः पञ्चत्रिंशः ॥

३३. प्रक. कोष्ठागाराध्यक्षः ।

कोष्ठागाराध्यक्षः सीताराष्ट्रक्रयिमपरिवर्तकप्रामित्यकापमित्यक-
सिंहनिकान्यजातव्ययप्रत्यायोपस्थानान्युपलभेत ।

सीताध्यक्षोपनीतः सस्यवर्णकः सीता ।

पिण्डकरः, षड्भागः, सेनाभक्तं, बलिः, करः, उत्सङ्गः, पार्श्व,
पारिहीणिकम्, औपायनिकं, कौष्ठेयकं च राष्ट्रम् ।

कोष्ठागाराध्यक्ष इति सूत्रम् । कोष्ठमुदरं तेन तदर्थानि धान्यस्नेह-
क्षारलवणादीन्यभ्यवहार्यद्रव्याणि लक्ष्यन्ते, तेषामगारं संग्रहसंगोपनस्थानं तस्य
अध्यक्षः कोष्ठागाराध्यक्षः अर्थात् तद्व्यापारः स इहाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

प्रक्रान्तायाः कोशप्रकृतेराकरकर्मान्तप्रवर्तनादिनोत्पादनरक्षणादिकमु-
क्तम् । शरीरस्थितिहेतुतया प्रधानस्य धान्यादेरुत्पादनरक्षणव्ययप्रकारादिकं
तु नोक्तम् । तदिहोपदिश्यत इति सम्बन्धः । यद्वा 'सन्निधाता कोशगृहं कोष्ठा-
गारं पण्यगृहं कुप्यगृहमायुधागारं बन्धनागारं च कारयेद्' इति कोष्ठागारक-
रणं पूर्वमुक्तम् । तदध्यक्षव्यापारस्त्वनभिहित इदानीमभिधीयत इति सङ्गतिः ।

तमाह — कोष्ठागारेत्यादि । कोष्ठागाराध्यक्षः, सीतादीनि सीता
राष्ट्रं क्रयिमं परिवर्तकः प्रामित्यकम् आपमित्यकं सिंहनिका अन्यजातः व्यय-
प्रत्यायः उपस्थानमित्येतान् दश पदार्थान् उपलभेत चिन्तयेत् ।

तान् यथोद्देशं विवृणोति — सीताध्यक्षोपनीत इत्यादि । सीताध्य-
क्षेण धान्यकरग्रहणकर्माधिकृतेन उपनीतः कोष्ठागारे प्रवेशितः, सस्यवर्णकः
धान्यजातिः, सीता तदाख्या । कोष्ठागाराध्यक्षस्तां शुद्धामन्यूनां च गृहीयात् ।

राष्ट्रमाह — पिण्डेत्यादि । पिण्डकरः तत्तद्भामदेयतया क्लृप्तः कर-
समुदायः, षड्भागः षडिति चतुर्थादिभागस्याप्युपलक्षणं तेन षड्भागचतु-
र्भागादिरूपस्तत्तद्देशसिद्धो राजभाग इत्यर्थः, सेनाभक्तं सेनासन्नाहनकाले
यथादेशप्रसिद्धं स्नेहतण्डुललवणादि राजदेयमिति स्वामी, सैनिकानां तण्डुल-
हिरण्यादिदानसमये राजार्थे तैर्दीयमानः स्नेहतण्डुलाद्यंश इति भाषाटीका ।
बलिः षड्भागातिरिक्तः यथादेशप्रसिद्धो दशविंशतिबन्धादिकः यं भिक्षामक्तं
धदन्ति, करः फलवृक्षादिसम्बद्धं राजदेयम्, उत्सङ्गो राज्ञे पुत्रजन्माद्युत्सवा-
वसरेषु पौरजानपदैर्दत्तं शालाकमध्वादि, पार्श्वम् उचितकरादधिकग्रहणं योग-
वृत्ताधिकरणस्य द्वितीये कोशाभिसंहरणाध्याये वक्ष्यमाणं, पारिहीणिकं चतु-

धान्यमूल्यं कोशनिर्हारः प्रयोगप्रत्यादानं च क्रयिमम् ।

सस्यवर्णानामर्घान्तरेण विनिमयः परिवर्तकः ।

सस्ययाचनमन्यतः प्रामित्यकम् ।

तदेव प्रतिदानार्थमापमित्यकम् ।

कुट्टकरोचकसक्तुशुक्तपिष्टकर्म तज्जीवनेषु तैलपीडनमौरभ्रचा-
क्रिकेष्विक्षूणां च क्षारकर्म सिंहनिका ।

उपदविनाशितसस्यदण्डलभ्यम्, औपायनिकम् उपायनार्थं कौशेयादिकं, कौष्ठे-
यकं च राजस्थापिततटाकारामाद्युत्पन्नं च, इत्येवं दशप्रकारं राष्ट्रम् । पूर्वं
समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनाध्याये राष्ट्रान्तर्गतो बलिरुक्तः पार्श्वपारिहीणिकानि
चान्यजातान्तर्गतान्युक्तानि । तेषामिह पुनःपाठः समाहर्तृत्पादितानामपि कोष्ठा-
गारप्रवेश्यतां ज्ञापयितुम् ।

धान्यमूल्यमिति । धान्यमूल्यं धान्यविक्रयहिरण्यं, कोशनिर्हारः हिर-
ण्येन धान्यक्रयः, प्रयोगप्रत्यादानं वृद्धिप्रयुक्तधान्यप्रवेशनम्, इत्येवं त्रिप्र-
कारं क्रयिमम् ।

परिवर्तकमाह — सस्येत्यादि । सस्यवर्णानां सस्यजातीयानाम्, अर्घा-
न्तरेण विनिमयः एकेन शालिप्रस्थेन चतुःप्रस्थकोद्रवग्रहणमित्येवजातीयो
विनिमयः, परिवर्तकः तदाख्यः ।

प्रामित्यकमाह — सस्येत्यादि । अन्यतः मित्रादेः, सस्ययाचनम् अप्र-
तिदानार्थं, प्रामित्यकं तत्संज्ञम् ।

आपमित्यकमाह — तदेवेति । अन्यतः सस्ययाचनमेव, प्रतिदानार्थं
सवृद्धिकप्रत्यर्पणार्थम्, आपमित्यकं तत्संज्ञम् ।

कुट्टककर्मादिपञ्चकजीविभ्यस्तैलपीडनजीविभ्य इक्षुक्षारकर्मजीविभ्यश्च
यदुपादीयते तत् सिंहनिकाख्यमित्याह — कुट्टकेत्यादि । कुट्टकादीनां पञ्चानां
द्वन्द्वः । कर्मशब्दश्च तेषु प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कुट्टककर्म अवघातः, रोचक-
कर्म मुद्गमाषादिविदलनं, सक्तुकर्म घरट्टादिना यवादिकूर्णीकरणं, शुक्तकर्म
इक्षुरसादिसन्धानं, पिष्टकर्म गोधूमपेषणादि । कुट्टकादिकर्म, तज्जीवनेषु कुट्ट-
कादिकर्मोपजीविषु विषये तत्कर्मोपजीवनार्थं तेभ्यः शुल्कं यद् गृह्यते तदि-
त्यर्थः, तैलपीडनं तिलेभ्यो यन्त्रनिष्पीडितेभ्यस्तैलोत्पादनकर्म, औरभ्रचाक्रि-
केषु औरभ्रेषु यज्ञियोरभ्रसंज्ञपनकर्मकरेषु तैलिषु विषये तदुपजीवनेष्वित्यनुव-

नष्टप्रस्मृतादिरन्यजातः ।

विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्यायः ।

तुलामानान्तरं हस्तपूरणमुत्करो व्याजी पर्युषितं प्रार्जितं चोप-
स्थानमिति ।

धान्यस्नेहक्षारलवणानाम् ।

धान्यकल्पं सीताध्यक्षे वक्ष्यामः । सर्पिस्तैलवसामज्जनः स्नेहाः ।

तेनात् तैलपीडनकर्मोपजीवनार्थं तेभ्यो यद् गृह्यते तदित्यर्थः, इक्षूणां क्षार-
कर्म च फाणितगुडखण्डादिकर्म च तत्कर्मोपजीविभ्यो यदुपादीयते तच्चेत्यर्थः ।
संज्ञिकैति तु व्याख्यापाठः सुष्ठु ।

अन्यजातमाह — नष्टेत्यादि । नष्टप्रस्मृतादिः नष्टमपगतं प्रस्मृतं विस्मृतं
चेति द्वयम् । आदिपदादायुक्तदण्डादिर्ग्राह्यः ।

व्ययप्रत्यायमाह — विक्षेपेत्यादि । विक्षेपशेषं किञ्चित्कार्यसाधनाय
प्रेषितस्य सैन्यस्यार्थं व्ययिताद् धनादवशिष्टं, व्याधितशेषं भेषजशालाव्ययि-
तावशिष्टम्, अन्तरारम्भशेषं दुर्गप्रासादादिपरिकर्मार्थं निर्गतस्य धनस्य लघु-
परिव्ययकरणाच्छेषम् ।

उपस्थानमाह — तुल्येत्यादि । तुलामानान्तरं तुलामानभेदः तुला-
मानाभ्यामधिकाभ्यां गृहीत्वा हीनाभ्यां दानादुत्पन्नं, हस्तपूरणं कराभ्यां प्र-
स्थादौ धान्यस्य यत्प्रवेशनं प्रस्थाप्रे कराभ्यां धान्यधारणं वा, हस्तप्रपूरणमिति
पाठे हस्तश्लथीकाराङ्गुलिविरलीकरणादिना ब्रीह्यादिमेयधान्यानां पूगीफलादि-
गण्यपण्यानां च प्रच्यावनम्, उत्करः धान्यादिराशिः शालाकादिर्वा, गणनमा-
नप्रदेशयोर्गण्यमेयवस्तुविक्षेपणं वा, व्याजी षोडशभागादि पुनर्मानन्यूनतापरि-
हारायाधिकतया गृह्यमाणं, पर्युषितं गतवत्सरशेषं, प्रार्जितं च पुष्पताम्बूलादिकं
च स्वनैपुण्योत्पादितम्, उपस्थानं तदाख्यम् । इतिशब्द उद्दिष्टसीतादिपदार्थ-
विवरणोपसंहारार्थः ।

धान्येत्यादि । धान्यस्नेहक्षारलवणानामित्यधिकार आध्यायपरिसमाप्तेः ।

तत्र धान्यकल्पः सीताध्याये वक्ष्यत इत्याह — धान्यकल्पमित्यादि ।
इयमनागतावेक्षणलक्षणा तन्त्रयुक्तिः । सर्पिरित्यादि । सर्पिस्तैलं वसा मज्जे-
त्येते चत्वारः स्नेहाः ।

फाणितगुडमत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराः शारवर्गः ।

सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारसौवर्चलोद्भेदजा लवणवर्गः ।

क्षौद्रं मार्द्वीकं च मधु ।

इक्षुरसगुलमधुफाणितजाम्बवपनसानामन्यतमो मेषशृङ्गीपिप्प-
लीकाथाभिषुतो मासिकः पाण्मासिकः सांवत्सरिको वा चिद्भिटादीर्वा-
रुकेक्षुकाण्डाप्रफलामलकावसुतः शुद्धो वा शुक्तवर्गः ।

वृक्षाम्लकरमर्दाप्रविदलामलकमातुलुङ्गकोलवदरसौवीरकपरु-
षकादिः फलाम्लवर्गः ।

दधिधान्याम्लादिर्द्रवाम्लवर्गः ।

इक्षुविकारभेदाः फाणितादयः शारवर्ग इत्याह — फाणितेत्यादि ।
गुडखण्डशर्करयोर्मध्यमावस्था मत्स्यण्डिका ।

सैन्धवादिषट्प्रकारं लवणवर्गमाह — सैन्धवेत्यादि । उद्भेदज ऊष-
रलवणमिति स्वामी ।

क्षौद्रमिति । क्षौद्रं क्षुद्राभिः सञ्चितम् । मार्द्वीकं मृद्वीकानां रसः ।
इति द्विविधं मधु ।

शुक्तवर्गमाह — इक्षुरसेत्यादि । इक्षुरसो, गुलः, मधु, फाणितं च
प्रसिद्धं जाम्बवपनसौ जम्बूफलरसः पनसफलरसश्च, एषां षण्णाम्, अन्य-
तमः, मेषशृङ्गीपिप्पलीकाथाभिषुतः मेषविनागरुयाया मागध्यारुयायाश्चौ-
षधेः कषायेण मिश्रः, मासिकः पाण्मासिकः सांवत्सरिको वा मासषण्मासादि-
कालपरिवासेन क्रमादधममध्यमोत्तमभेदं प्रतिपन्नः, चिद्भिटादिषट्प्रकारसैर्व्यस्तैः
संमस्तैर्मिश्रितः, शुद्धो वा चिद्भिटाद्यमिश्रितो वा, शुक्तवर्गः आसववर्गः ।
चिद्भिटं वलीफलविशेषः, तदेव कटुकमुर्वारुकम् ।

फलाम्लवर्गमाह — वृक्षाम्लेत्यादि । वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं, करमर्दः
वशपर्यायः, आम्रामलके प्रसिद्धे, विदलं दाडिमं, मातुलुङ्गं दाडिमभेदः, कोलं
क्षुद्रबदरं, बदरं स्थूलबदरं, सौवीरकं स्वादुबदरं, परुषकं मध्यदेशादिप्रसिद्धं
मधुराम्लफलम्, आदिग्रहणं जम्बीराद्यर्थम् । यथोक्तप्रकारः फलाम्लवर्गः ।

दधीत्यादि । दधि प्रसिद्धं, धान्याम्लं काञ्चिकम् । आदिपदात् तक्रा-
दिग्रहणम् । इत्ययं द्रवाम्लवर्गः ।

पिप्पलीमरिचशृङ्गिवेराजाजीकिराततिक्तगौरसर्षपकुस्तुम्बुरुचो-
रकदमनकमरुवकशिग्रुकाण्डादिः कटुकवर्गः ।

शुष्कमत्स्यमांसकन्दमूलफलशाकादि च शाकवर्गः ।

ततोऽर्धमापदर्थं जानपदानां स्थापयेत् । अर्धमुपयुञ्जीत । नवेन
चानवं शोधयेत् ।

क्षुण्णघृष्टपिष्टभृष्टानामार्द्रशुष्कसिद्धानां च धान्यानां वृद्धिक्षय-
प्रमाणानि प्रत्यक्षीकुर्वीत ।

कोद्रवव्रीहीणामर्धं सारः, शालीनामष्टभागोनः, त्रिभागोनो

पिप्पलीत्यादि । पिप्पल्यादित्रिकं प्रसिद्धं, अजाजी जीरकः, किरात-
तिक्तः भूनिम्बारुख्य ओषधिविशेषः, गौरसर्षपः सिद्धार्थः, कुस्तुम्बुरु धान्याख्यं,
चोरकः शतपुष्पानुकारी गुच्छ इति स्वामी, दमनकं कान्ताख्यं, मरुवकः
पिण्डीतकः, शिग्रुकाण्डः शोभाञ्जनकाण्डः, आदिग्रहणं राजसर्षपाद्यर्थम् ।
इत्येवञ्जातीयः कटुकवर्गः ।

शुष्केत्यादि । शुष्कशब्दो मत्स्यमांसयोः प्रत्येकं सम्बध्यते । शुष्क-
मत्स्यः शुष्कमीनः, शुष्कमांसं बल्लूरं, कन्दः सूरणादिः, मूलं शतमूलीप्रभृति,
फलं वार्ताकादि, शाकं वास्तुकादि, आदिग्रहणान्माषविकारादिपरिग्रहः ।
इत्ययं शाकवर्गः ।

तत इति । ततोऽर्धं स्नेहादिवर्गेभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽर्धं, जानपदानाम्,
आपदर्थं दुर्भिक्षाद्यापत्समयोपयोगार्थं, स्थापयेत् । अर्धम्, उपयुञ्जीत राजम-
हानसाद्यर्थं विनियुञ्जीत । नवेन चानवं शोधयेत् नवं प्राक्षिप्य पुराणं काल-
क्षमं निचितमुपयुञ्जीत ।

धान्यानां क्षोदघर्षणाद्यवस्थासु सप्तसु वृद्धिक्षयावश्यम्भाविनौ तत्तत्क-
र्मकरेभ्योऽनुमन्तव्यौ । अतस्तयोरियत्तानिश्चयं सकृद्व्यत्यक्षीकरणेन कोष्ठागारा-
ध्यक्षोऽधिगच्छेदित्याह — क्षुण्णेत्यादि । क्षुण्णं सकृदवहतं, घृष्टं फलीकृतं,
पिष्टं श्लक्ष्णचूर्णितं, भृष्टं भ्राष्ट्रपक्वम्, आर्द्रं तिमितं, शुष्कं कृतशोषणं,
सिद्धं राद्धम् । सोऽयं धान्यानां सारमात्राया अल्पत्वानल्पत्वतारतम्ये क्षयवृ-
द्धीयत्तापरिज्ञानार्थो विशेषविधिरुक्तः ।

सामान्यतस्तु तदियत्ताविषयं विधिमुपदेष्टुमाह — कोद्रवेत्यादि ।
कोद्रवव्रीहीणामर्धं सारः कोद्रवाणां व्रीहीणां च तत्प्रस्थद्वयस्यैकस्तण्डुलप्रस्थः
सारः फलति, शेषस्तु क्षय इत्यर्थः । शालीनां कलमाख्यव्रीहिभेदानाम्, अष्ट-

वरकाणाम् । प्रियङ्गूनामर्धं सारो नवभागवृद्धिश्च । उदारकस्तुल्यः ।
यवा गोधूमाश्च क्षुण्णाः ।

तिला यवा मुद्गमाषाश्च घृष्टाः । पञ्चभागवृद्धिर्गोधूमः सक्त-
वश्च । पादोना कलायचमसी । मुद्गमाषाणामर्धपादोना । शैम्बानामर्ध
सारः । त्रिभागोनो मसूराणाम् ।

पिष्टमामं कुल्माषश्चाध्यर्धगुणः । द्विगुणो यावकः । पुलाकः
पिष्टं च सिद्धम् ।

कोद्रववरकोदारकप्रियङ्गूणां त्रिगुणमन्नं चतुर्गुणं व्रीहीणाम्

भागोनः प्रकृत्यष्टमांशन्यूनः, अर्धं सार इति वर्तते । तेन शालीनां प्रस्थाष्ट-
कस्य प्रस्थत्रयं सारो भवति । वरकाणां धान्यभेदानां, त्रिभागोनः प्रस्थत्रये
प्रस्थद्वयं सारो भवति । प्रियङ्गूणां कङ्गूनाम्, अर्धं सारः नवभागवृद्धिश्च
अष्टसु प्रस्थेषु प्रस्थपञ्चकं तण्डुलानां भवति । उदारकः तृणकोलकः, तुल्यः
प्रियङ्गुतुल्यसारः अनवहतावस्थाप्रमाणतुल्यसारो वा भवति । तत्राद्यः शुष्का-
वघाते, सजलावघाते पर इति विवेकः । यवाः, गोधूमाश्च, क्षुण्णाः सजलाव-
हताः, तुल्याः अनवहतावस्थाप्रमाणतुल्यसाराः ।

क्षुण्णानुक्त्वा घृष्टानाह— तिला इत्यादि । घृष्टाः दलिताः, तिलाः,
यवाः, मुद्गमाषाश्च, तुल्या इति वर्तते, अघृष्टावस्थातुल्यप्रमाणाः । गोधूमः,
पञ्चभागवृद्धिः पञ्चभागेन वर्धते । सक्तवश्च भृष्टयवजाः, पञ्चभागवृद्धयः ।
कलायचमसी कलायश्चणभेदः तस्य चमसी श्लक्ष्णचूर्णं, पादोना कलायप्रस्थ-
चतुष्टयस्य तच्चूर्णं प्रस्थत्रयप्रमाणं भवति । मुद्गमाषाणाम् मुद्गानां मा-
षाणां च चमसी, अर्धपादोनाष्टभागेन ऊना भवति । शैम्बानां कुलत्थादि-
कोशीधान्यानाम्, अर्धं, सारः वितुषांशो भवति । मसूराणां चणविशेषाणां,
त्रिभागोनः सारः प्रस्थत्रयदलने प्रस्थद्वयं सारो भवति ।

पिष्टमाह — पिष्टमिति । आमं पिष्टम् अपकं गोधूमादि, कुल्माषश्च
मुद्गमाषादिश्च, अध्यर्धगुणः कुडुबचतुष्टये कुडुबषट्कं भवति । यावकः वितु-
षीकृतो यवः, द्विगुणः चूर्णीकृतो द्वैगुण्यं प्राप्नोति । पुलाकः अर्धसिद्धस्तण्डुलः,
पिष्टं च गोधूमादितण्डुलचूर्णं च, सिद्धं राद्धं सत्, द्विगुणं भवति ।

सिद्धमाह — कोद्रववरकेत्यादि । कोद्रवादिचतुष्टयान्नं तत्तण्डुलात्
त्रिगुणं, व्रीह्यन्नं चतुर्गुणं, शाल्यन्नं पञ्चगुणं च वर्धते इत्यर्थः । अष्टगुणं

पञ्चगुणं शालीनाम् । तिमितमपरात्रं द्विगुणमर्धाधिकं विरूढानाम् ।
 पञ्चभागवृद्धिर्भृष्टानाम् । कलायो द्विगुणः, लाजा भरुजाश्च ।
 षट्कं तैलमतसीनाम् । निम्बकुशाग्रकपित्थादीनां पञ्चभागः ।
 चतुर्भागिकास्तिलकुसुम्भमधूकेज्जुदीस्नेहाः ।

कार्पासक्षौमाणां पञ्चपले पलसूत्रम् ।

पञ्चद्रोणे शालीनां द्वादशाढकं तण्डुलानां कलभभोजनम्, एका
 दशकं व्यालानां, दशकमौषवाह्यानां, नवकं राजाह्यानाम्, अष्टकं

शालीनामिति भाषाटीकायां पाठो भाति । तिमितमिति । तिमितं लवनाद्यवसरे
 केदारादावार्द्रीकृतव्रीह्याद्यन्नम्, अपरान्नम् अपरिणतव्रीह्याद्यन्नं च, द्विगुणं
 भवति । विरूढानाम् अङ्कुरितानां व्रीह्यादीनाम्, अर्थादन्नम्, अर्धाधिकम्
 अर्धाधिकद्विगुणं भवति । अपरा व्याख्या — तिमितम् आर्द्रीकृतम्, अपरान्नं
 फलाढकीचणकादि, द्विगुणं भवति । चणकादीनामेव विरूढानाम् अङ्कुरिता-
 नाम्, अर्धाधिकम् अर्धमधिकमार्द्रीकृताद् भवति इति ।

भृष्टमाह — पञ्चभागेत्यादि । भृष्टानां कृतभर्जनानां तेषामेवावरा-
 नानां, पञ्चभागवृद्धिः प्रस्थपञ्चकं भृष्टं प्रस्थषट्कं भवति । कलायश्चणभेदो
 भृष्टः द्विगुणः । लाजाः व्रीह्यादयो, भरुजा यवाश्च, भृष्टाः द्विगुणाः ।

तैलमाह — षट्कं तैलमतसीनामिति । षट्सु अतसीबीजप्रस्थेषु
 एकस्तैलप्रस्थो भवति । निम्बकुशाग्रकपित्थादीनां पञ्चभागः निम्बबीजा-
 दीनां प्रस्थपञ्चके एकप्रस्थः स्नेहो भवति । आदिग्रहणभेरण्डादिपरिग्रहार्थम् ।
 तिलकुसुम्भमधूकेज्जुदीस्नेहाः चतुर्भागिकाः तिलकुसुम्भबीजादीनां प्रस्थचतुष्टये
 एकः स्नेहप्रस्थो भवति ।

सूत्रमाह — कार्पासेत्यादि । क्षौमो वल्कविशेषः । कार्पासपलपञ्च-
 कस्य क्षौमपलपञ्चकस्य च एकपलं सूत्रं भवति ।

अथ भक्तोपयोगाय तण्डुलादीनां व्यवस्थाविशेषानाह — पञ्चद्रोण
 इत्यादि । शालीनां विंशत्याढकात्मके पञ्चद्रोणे तण्डुलानां द्वादशाढकं यथा
 निष्पद्येत, तथावहनननिष्पादितास्तत्तण्डुलाः, कलभभोजनं कलभानां बाल-
 गजानां भोजनार्थं विनियोज्याः । व्यालानां दुष्टगजानाम्, एकादशकं शाल्या-
 ढकविंशतावेकादशाढकक्रमेण निष्पन्नास्तण्डुलाः, भोजनार्थं विनियोज्या इत्या-
 र्थम् । एवमुत्तरेष्वपि । औषवाह्यानां राजवाह्यानां, दशकं दशाढकं विंशतै

पत्तीनां, सप्तकं मुख्यानां, षट्कं देवीकुमाराणाम्, पञ्चकं राज्ञाम् ।
अखण्डपरिशुद्धानां वा तण्डुलानां प्रस्थः ।

चतुर्भागः सूपः, सूपषोडशो लवणस्यांशः, चतुर्भागः सर्पिषः
तैलस्य वा, एकमार्यभक्तम् । प्रस्थषड्भागः सूपः, अर्धस्नेहमवराणाम् ।
पादोनं स्त्रीणाम् । अर्धं बालानाम् ।

मांसपलविंशत्या स्नेहार्धकुडुबः, पलिको लवणस्यांशः, क्षार-

दशाढकक्रमेण साधितास्तण्डुलाः, विनियोज्याः । सान्नाद्यानां समरोचितानां,
नवकं नवाढकं विंशतौ नवाढकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः । पत्तीनां पदातीनाम्,
अष्टकम् अष्टाढकम् अष्टाढकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः । मुख्यानां भटप्रधानानां,
सप्तकं सप्ताढकं सप्ताढकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः । देवीकुमाराणां राजपत्नीनां
राजपुत्राणां च, षट्कं षडाढकं षडाढकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः । सेयं पूर्वाभ्यः
प्रतिपत्तिभ्य उत्तमा प्रतिपत्तिः । राज्ञां पुनरितोऽप्युत्तमामाह — राज्ञामिति ।
राज्ञां, पञ्चकं पञ्चाढकं शालिविंशत्याढके पञ्चाढकक्रमनिष्पन्नास्तण्डुलाः
भोजनार्थं विनियोज्याः । तदेवमष्टौ वर्णिकास्तण्डुलानां भक्तोपयोगिन्य
उक्ताः । राजभोजने पक्षान्तरमाह — अखण्डेत्यादि । वाशब्दः पक्षान्तरे ।
अखण्डपरिशुद्धानाम् अक्षतावयवानां फलीकरणविवेचनसंशोधितानां च, तण्डु-
लानां, प्रस्थः आढकचतुर्भागः शाल्यशीतिप्रस्थादवहननादिसंस्कृताद् यथो-
क्तगुणैकतण्डुलप्रस्थग्रहणक्रमेण सम्पन्नस्तण्डुल इत्यर्थः ।

चतुर्भाग इति । सूपः चतुर्भागः प्रस्थस्य प्रकृतत्वात् तच्चतुर्थांशः ।
सूपषोडशः सूपस्य षोडशांशप्रमाणः, लवणस्यांशः । सर्पिषस्तैलस्य वा, चतु-
र्भागः सूपचतुर्थभागः । एकमार्यभक्तमिति । तदिदमेकं मध्यमप्रतिपत्तिकस्य
पुरुषस्य भोजनं भवति । अवरभोजनमाह — प्रस्थेत्यादि । अवराणां निकृष्टानां,
प्रस्थषड्भागः सूपः । अर्धस्नेहं अर्धं सूपार्धभागः स्नेहस्तैलादिः यस्य तत् ।
लवणं तु समानमेव । भोजनस्यान्यपदार्थतामभिप्रेत्य नपुंसकनिर्देशः । पादोनं
स्त्रीणामिति । पादन्यूनमार्यपुरुषभक्तमार्यस्त्रीणाम्, अवरपुरुषभक्तमवरस्त्रीणां
च यथायथं बोध्यम् । अर्धं बालानामिति । पूर्ववद् यथायथमार्यबालानाम-
वरबालानां च ।

मांससंस्कारे योजनीयानां स्नेहादीनां परिमाणव्यवस्थामाह — मांस-
पलेत्यादि । मांसपलविंशत्या सह, स्नेहार्धकुडुबः स्नेहस्य अर्धकुडुबः प्रस्थाष्ट-

पलयोगः, द्विधरणिकः कटुकयोगः, दध्नश्चार्धप्रस्थः ।

तेनोत्तरं व्याख्यातम् । शाकानामध्यर्धगुणः, शुष्काणां द्विगुणः, स चैव योगः ।

हस्त्यश्वयोस्तदध्यक्षे विधाप्रमाणं वक्ष्यामः । बलीवर्दानां माषद्रोणं यवानां वा पुलाकः । शेषमश्वविधानम् । विशेषो — घाणपिण्याकतुला कणकुण्डकं दशाढकं वा ।

द्विगुणं महिषोष्ट्राणाम् । अर्धद्रोणं खरपृषतरोहितानाम् । आढ-

भागः, योज्यः । लवणस्यांशः, पलिकः पलमितः । क्षारपलयोगः क्षारस्य सुवर्चिकायवक्षारादेः पलयोगः लवणाभावे । कटुकयोगः कटुकानां पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणां योगः, द्विधरणिकः धरणद्वयमानः । धरणप्रमाणं तु 'अष्टाशीतिगौरसर्षपा रूप्यमाषकः, ते षोडश धरणमि'ति पौतवाध्यक्षे वक्ष्यते । दध्नश्च, अर्धप्रस्थः प्रस्थस्यार्धं कुडुबद्वयं भवति ।

तेनेति । तेन उक्तयोगमानेन, उत्तरम् अधिकं मांसपलत्रिंशच्चत्वारिंशदादीनां स्नेहादियोगमानमर्धगुणैर्द्विगुण्यादिरूपं, व्याख्यातं विवृतप्रायम् उन्नेतुं शक्यमित्यर्थः । शाकानां वास्तुकादीनां, स चैव मांसोक्त एव, अध्यर्धगुणः सार्धगुणो, योगः । यथा—शाकपलविंशत्या पादोनकुडुबः स्नेहः अध्यर्धपलिकं लवणम् अध्यर्धपलिकं क्षारमित्यादि । शुष्काणां मांसानां शाकानां च, द्विगुणः स्नेहः मांसविषये कुडुबपरिमाणः शाकविषयेऽध्यर्धकुडुबपरिमाण इत्यादिः ।

हस्त्यश्वयोरिति । हस्त्यश्वयोः, विधाप्रमाणं तण्डुलादिमानं, तदध्यक्षे तयोरध्यक्षे हस्त्यध्यक्षे अश्वध्यक्षे च, वक्ष्यामः । इतीयमनागतावेक्षणरूपा तन्त्रयुक्तिः । बलीवर्दानाम् उक्ष्णां, माषद्रोणं, यवानां वा पुलाकः अर्धसिद्धस्तण्डुलः, अर्थाद् द्रोणपारमणिः । शेषम्, अश्वविधानम् अश्वस्योक्तं विधानं ग्राह्यम् । विशेष इति । विशेषः अश्वपेक्षया विशेष एषामुच्यत इत्यर्थः । घाणपिण्याकतुला शुष्कस्य तिलकल्कस्य पलशतं, दशाढकं, कणकुण्डकं वा तण्डुलानां सूक्ष्मांशमिश्रमलं वा ।

द्विगुणमित्यादि । उक्तं बलीवर्दविधानं द्विगुणं माषद्विद्रोणं यवपुलाकद्विद्रोणं वा महिषाणामुष्ट्राणां च भवति । अर्धद्रोणं माषाणां यवपुलाकानां वा आढकद्वयं, खरपृषतरोहितानां गर्दभानां बिन्दुचित्रमृगाणां रोहितमृगाणां

कमेणकुरङ्गाणाम् । अर्धाढकमजैलकवराहाणां द्विगुणं वा कणकुण्ड-
कम् । प्रस्थौदनः शुनाम् । हंसकौञ्चमयूराणामर्धप्रस्थः । शेषाणामतो
मृगपशुपक्षिव्यालानामेकभक्तादनुमानं ग्राहयेत् ।

अङ्गारांस्तुषान् लोहकर्मान्तभित्तिलेप्यानां हारयेत् । कणिकाः
दासकर्मकरसूपकाराणाम् । अतोऽन्यदौदनिकापूपिकेभ्यः प्रयच्छेत् ।

तुलामानभाण्डं रोचनीदृषन्मुसलोलूखलकुट्टकरोचकयन्त्रपत्रक-
शूर्पचालनिकाकण्डोलीपिटकसम्मार्जन्यश्चोपकरणानि ।

च । आढकं प्रस्थचतुष्टयम्, एणकुरङ्गाणां एणानां कुरङ्गाणां च मृगभेदानाम् ।
अर्धाढकं प्रस्थद्वयम्, अजैलकवराहाणाम् । अत्र पक्षान्तरमाह — द्विगुणम्
उक्तार्धाढकाद् द्विगुणमेकाढकं, कणकुण्डकं वा । प्रस्थौदनः प्रस्थपरिमितमन्नं
शुनाम् । हंसकौञ्चमयूराणाम्, अर्धप्रस्थः द्विकुडुबमन्नम् । शेषाणामिति ।
अतः उक्तेभ्यः, शेषाणां मृगपशुपक्षिव्यालानाम्, एकभक्ताद् एकदिवसमुक्त-
परीक्षणाद्, अनुमानं शेषदिवसभक्तेयत्तानिश्चयं, ग्राहयेत् कारयेत् ।

पाककर्मणि निष्पन्नानामङ्गाराणाम् अवघातनिष्पत्तितानां तुषाणां च
विनियोगमाह — अङ्गारानित्यादि । अङ्गारान् तुषांश्च, लोहकर्मान्तभित्ति-
लेप्यानां हारयेत् लोहकर्मान्तार्थे भित्तिलेप्यकर्मार्थे च सञ्चिनुयात् । भस्मा-
दिसंग्रहस्याप्येतदुपलक्षणम् । भस्माद्यपि हि केदारादौ दोहदाद्यर्थे विनियु-
ज्यते । कणिकाः तण्डुलकणान्, दासकर्मकरसूपकाराणां, प्रयच्छेद् भक्तार्थे ।
अतोऽन्यद् दासादिदत्तशेषम्, औदनिकापूपिकेभ्यः सामान्यान्नपाचकेभ्यः
अपूपकर्मकरेभ्यश्च, प्रयच्छेत् तत्कर्मविनियोगार्थे ।

उपकरणान्याह — तुलेत्यादि । तुलामानभाण्डं तुलाभाण्डं मानभाण्डं
च पौतवाध्यक्षे वक्ष्यमाणं, रोचन्यादिद्वादशकं च उपकरणानि । तत्र रोचनी
दलनयन्त्रं, दृषत् पेषणी, मुसलोलूखले प्रतीते, कुट्टकरोचकयन्त्रे कुट्टकयन्त्रं
रोचकयन्त्रं च आद्यमुष्ट्रग्रीवाकारं तण्डुलादिकुट्टनसाधनं द्वितीयं तु पेषणयन्त्रं,
'तच्च त्रिविधं मनुष्यप्रावर्तितं बलीवर्दप्रावर्तितं सलिलप्रावर्तितं चेति' इति
भट्टस्वामी । पत्रकं दारुमय आवपनभेदः, शूर्पं प्रस्फोटनं, चालनिका तितउः,
कण्डोली वंशदलादिनिर्मितं भाण्डं, पिटकः पेटारिका, सम्मार्जनी शोधनी ।

मार्जकारक्षकधारकनायकमापकदायकदापकशलाकाप्रतिग्राहक-
दासकर्मकरवर्गश्च विष्टिः ।

उच्चैर्धान्यस्य निक्षेपो मृताः क्षारस्य संहताः ।

मृत्काष्ठकोष्ठाः स्नेहस्य पृथिवी लवणस्य च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः कोष्ठागाराध्यक्षः,

आदितः षट्त्रिंशः ॥

कर्मकरानाह — मार्जकेत्यादि । मार्जकः भूमिसंस्कारकः, आरक्षकः
कोष्ठागाररक्षी, धारकस्तुलोन्माता, नायको धान्यमाता, मापकस्तदधिष्ठाता,
दायको दाता, दापकस्तदधिष्ठाता, शलाकाप्रतिग्राहको भारयष्ट्यादिप्रतिग्राही,
दासः क्रीतः, कर्मकरस्तादात्विकभृतिभुक्, वर्ग उक्तजातीयगण आहितकादिः,
विष्टिरिति त एते मार्जकादयो विष्टिसंज्ञिताः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — उच्चैरित्यादि । धान्यस्य, उच्चैरुपरि, नि-
क्षेपः भूमिस्पर्शो यथा न भवेत् तथा निक्षेपस्थानम् । क्षारस्य गुडफाणितादेः,
संहताः सान्द्रघटिताः, मृताः तृणादिवन्धाः, निक्षेपः गोपनस्थानम् । स्नेहस्य
घृततैलादेः, मृत्काष्ठकोष्ठाः मृत्कोष्ठाः कुम्भादयः काष्ठकोष्ठाः दारुकोष्ठाश्च
मधूच्छिष्टजतुरसाद्यनुलिप्ताः, निक्षेपः । लवणस्य, पृथिवी भूमिः पार्थिवो वटा-
दिर्वा, निक्षेपः । चकाराद् अनुक्तमन्यदपि निक्षेपस्थानमुक्तानाम्, अनुक्तानां
शाकशुक्तादीनां निवेशस्थानं च यथार्हं कार्यमिति सूचयति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः कोष्ठागाराध्यक्षः,

आदितः षट्त्रिंशः ॥

३४. प्रक. पण्याध्यक्षः ।

पण्याध्यक्षः स्थलजलजानां नानाविधानां पण्यानां स्थलपथ-
वारिपथोपयातानां सारफलवर्धान्तरं प्रियाप्रियतां च विद्यात् । तथा
विक्षेपसंक्षेपक्रयविक्रयप्रयोगकालान् ।

यच्च पण्यं प्रचुरं स्यात् तदेकीकृत्यार्धमारोपयेत् । प्राप्तेऽर्धे वार्धा-
न्तरं कारयेत् ।

स्वभूमिजानां राजपण्यानामेकमुखं व्यवहारं स्थापयेत्, पर-
पण्याध्यक्ष इति सूत्रम् । पण्यं विक्रेयं राजद्रव्यं तस्य विक्रये क्रये
च नियुक्तः पण्याध्यक्ष इति सूत्रार्थः । सन्निधातृनिचयकर्माभिहितम् । निचि-
तस्य राजपण्यस्य क्रयविक्रयव्यवहार इदानीमुच्यत इति सम्बन्धः । अथवा
'सन्निधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारमि'त्यादिना पण्यगृहकरणमुक्तम् ।
तदध्यक्षस्तदध्यक्षव्यापारो वा नोक्तः । स इहोच्यत इति सम्बन्धः । ननु च
पण्याध्यक्षकर्म नाम वाणिज्यम् । तच्च कृषिपाशुपाल्यसहपाठात् सीताध्यक्षगो-
ध्यक्षाभ्यामनन्तरं वक्तुमुचितम् । सत्यम् । किन्तु तस्येह कोष्ठागाराध्यक्षानन्त-
र्येण वचनं कोष्ठागाराध्यक्षस्यापि स्वव्यापाराः क्रयिमपरिवर्तकप्रामित्यकादयः
पण्याध्यक्षापेक्षयानुष्ठेया इति ज्ञापनार्थम् ।

पण्याध्यक्ष इति । पण्याध्यक्षः, स्थलजलजानां स्थलजानां कुङ्कुमा-
दीनां जलजानां मुक्ताप्रवालादीनां च, नानाविधानां पृथग् बहुप्रकाराणां, स्थल-
पथवारिपथोपयातानां, पण्यानां, सारफलवर्धान्तरं सारस्य बहुमूल्यस्य फल्गु-
नोऽल्पमूल्यस्य च अर्धान्तरं मूल्यतारतम्यं, प्रियाप्रियतां च प्रियतां शीघ्रविक्र-
यताम् अप्रियतां मन्दविक्रयतां च, विद्यात् । तथा, विक्षेपादिप्रयोगकालान्
विक्षेपः संक्षिप्तद्रव्यविस्तारः संक्षेपः विक्षिप्तद्रव्यसंक्षेपः क्रयः पण्यसंग्रहः विक्रयः
संगृहीतपण्यव्ययः इत्येतेषां प्रयोगकालान् अनुष्ठानाननुष्ठानकालान्, विद्या-
दिति सम्बध्यते ।

यच्चेति । यत् पण्यं कुङ्कुमादि, प्रचुरं प्राज्यं, स्यात्, तद् एकीकृत्य तत्
सर्वमेकत्रगतं कृत्वा, अर्धम्, आरोपयेत् आरूढमधिकं स्थापयेत् । प्राप्तेऽर्धे वा
न्यायलभ्येऽर्धेऽधिगते वा सति, अर्धान्तरम् अर्धभेदमारोपिताल्लघुं, कारयेत् ।

स्वभूमीत्यादि । स्वभूमिजानां स्वविषयोद्भवानां, राजपण्यानाम्,
एकमुखम् एकस्थानं, व्यवहारं विक्रयं, स्थापयेद्, राजा । परभूमिजानां पर-

भूमिजानामनेकमुखम् । उभयं च प्रजानामनुग्रहेण विक्रापयेत् । स्थूल-
मपि च लाभं प्रजानामौपघातिकं वारयेत् । अजस्रपण्यानां कालोप-
रोधं संकुलदोषं वा नोत्पादयेत् ।

बहुमुखं वा राजपण्यं वैदेहकाः कृतार्थं विक्रीणीरन् । छेदानु-
रूपं च वैधरणं दद्युः ।

षोडशभागो मानव्याजी । विंशतिभागस्तुलामानम् । गण्यपण्या-
नामेकादशभागः ।

परभूमिजं पण्यमनुग्रहेणावाहयेत् । नाविकसार्थवाहेभ्यश्च परि-
हारमायतिक्षमं दद्यात् । अनभियोगश्चार्थेष्वगन्तूनामन्यत्र सभ्योप-
कारिभ्यः ।

विषयोपनीतानाम्, अनेकमुखं, स्थापयेत् । उभयं च स्वभूमिजं परभूमिजं
च, जानाम्, अनुग्रहेण अनुपपीडया, विक्रापयेत्, अर्थात् पण्याध्यक्षः ।
स्थूलं प्रभूतमपि, लाभं, प्रजानाम्, औपघातिकम् उपघातः पीडा तत्पर्यवसा-
यिनं, वारयेत् । अजस्रपण्यानां क्षीरशाकादीनां, कालोपरोधं कालविक्रयप्रति-
षेधं, संकुलदोषं वा शाकादिषु कैश्चिदानीतचरेष्वविक्रीतेष्वन्यैः शाकाद्यानयनं
वा, नोत्पादयेत् ।

बह्वित्यादि । वैदेहकाः वणिजः, कृतार्थं व्यवस्थापितमूल्यं, राजपण्यं,
बहुमुखं वा बहुषु स्थलेषु वा, विक्रीणीरन् । छेदानुरूपं च वैधरणमिति ।
यदि विक्रये कश्चिच्छेदोऽर्घहानिर्भवेत् तदनुरूपं छेदतुल्यमानं, वैधरणं दद्युः ।
छेदप्रतिनिधेर्वैधरणमिति संज्ञा ।

वणिग्भ्य उपादेयां राजोपदामाह—षोडशेत्यादि । षोडशभागो मान-
व्याजी मेयद्रव्यषोडशांशो मानव्याजीसंज्ञः । स राज्ञे देयः । तुलामानं विंश-
तिभागः तोलनीयद्रव्यं पलशते पञ्चपलमितं, राज्ञे देयम् । गण्यपण्यानां
क्रमुकफलादीनाम्, एकादशभागः, राज्ञे देयः । सर्वेयं व्याजी केतुग्राह्येति
केचित् ।

परेत्यादि । परभूमिजं पण्यम्, अनुग्रहेण अन्तपालाटविकराजवल्ल-
भाद्युपद्रववारणेन व्याजीमोक्षेण च, आवाहयेत् आनाययेत् । नाविकसार्थवा-
हेभ्यश्च जलपथवाहकवणिग्भ्यश्च, परिहारम् आदेयमोक्षम्, आयतिक्षमम्

पण्याधिष्ठातारः पण्यमूल्यमेकमुखं काष्ठद्रोण्यामेकच्छिद्रापिधानायां निदध्युः । अहश्चाष्टमे भागे पण्याध्यक्षस्यार्पयेयुः — इदं विक्रीतमिदं शेषमिति । तुलामानभाण्डकं चार्पयेयुः । इति स्वविषये व्याख्यातम् ।

परविषये तु — पण्यप्रतिपण्ययोरर्घं मूल्यं च आगमय्य शुल्कवर्तन्यातिवाहिकगुल्मतरदेयभक्तभाटकव्ययशुद्धमुदयं पश्येत् । असत्युदये भाण्डनिर्वहणेन पण्यप्रतिपण्यार्घेण वा लाभं पश्येत् । ततः उत्तरकालाबाधकं, दद्यात् । अनभियोगश्च उत्तमर्णकर्तृकामियोगप्रतिषेधश्च, अर्थेषु ऋणादिषु विषये, आगन्तूनां देशान्तरागतानां, तद्विषये अभियोगं विनैव ऋणदानं व्यवस्थाप्यमिति भावः । अत्रापवादमाह — अन्यत्र सभ्योपकारिभ्यः तदुपकारिकर्मकरानपहाय । तेषां तु परस्पराभियोगो भवत्येव ।

पण्याधिष्ठातार इति । राजपण्यविक्रेतारः, पण्यमूल्यं पण्यविक्रयागतं धनम्, एकमुखम् एकस्थानागतं, काष्ठद्रोण्यां दारुपेटिकायाम्, एकच्छिद्रापिधानायाम् एकद्वाराच्छादनायां, निदध्युः निक्षिपेयुः । अहश्च, अष्टमे चरमे, भागे, उपलक्षणात् क्रयसमयावसाने वा, पण्याध्यक्षस्य, अर्पयेयुः । किं कृत्वा, इदं विक्रीतम् इदं शेषमिति एतावद् विक्रीतम् एतावद् विक्रेयमवशिष्यत इति बोधयित्वा । तुलामानभाण्डकं तुलाप्रस्थकुड्मुवादिकं च, अर्पयेयुः, पण्याध्यक्षस्य । इति स्वविषये व्याख्यातमिति । एवं स्वदेशे पण्यपणनविधिर्विवृतः ।

परविषये त्विति । व्याख्यात इति शेषः । पण्येत्यादि । पण्यप्रतिपण्ययोः स्वपण्यपरविषयपण्ययोः, अर्घं समन्यूनाधिकं, मूल्यं च भाण्डोपस्कारादिमूल्यं च, आगमय्य विज्ञाय, शुल्कादिव्ययशुद्धं शुल्कादिव्ययशोधिस्तावशेषम्, उदयं लाभं, पश्येत् समीक्षेत, सति लाभदर्शने स्वपण्यं परविषये प्रेषयेदित्यभिप्रायः । तत्र शुल्कं शुल्काध्यक्षोक्तं, देयशब्दस्य वर्तन्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बन्धः । वर्तनीदेयम् अन्तपालदेयम्, आतिवाहिकदेयं मार्गातिवाहनसहायभूतायुधीयदेयं, गुल्मदेयं वनस्थानिकदेयं, तरदेयं नद्याद्युत्तारकनाविकादिदेयं, भक्तं भोजनं कर्मकरबलीवर्दादिभृतिश्च, भाटकः प्रसेवकादिग्रहणार्थः प्रक्रयः । भागेति त्वपपाठ इति भाति । असतीति । असत्युदये लाभदर्शने, भाण्डनिर्वहणेन स्वपण्यस्य परदेशनयनेन लाभकालप्रतीक्षापूर्वक-

सारपादेन स्थलव्यवहारमध्वना क्षेमेण प्रयोजयेत् । अटव्यन्तपालपुर-
राष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेदनुग्रहार्थम् ।

आपदि सारमात्मानं वा मोक्षयेत् । आत्मनो वा भूमिमप्राप्तः
सर्वदेयविशुद्धं व्यवहरेत् ।

वारिपथे च यानभाटकपथ्यदनपण्यप्रतिपण्यार्घ्यप्रमाणयात्राका-
लभयप्रतीकारपण्यपत्तनचारित्राण्युपलभेत ।

विक्रयद्वारेण, लाभं पश्येत् । वा अथवा, पण्यप्रतिपण्यार्घ्येण स्वपण्यस्य प्रति-
पण्यार्घ्यकरणेन स्वपण्यदानपूर्वकप्रियपण्यान्तरग्रहणेनेत्यर्थः, लाभं पश्येत् । तत
इति । ततः लाभदर्शनानन्तरं, सारपादेन समीक्षितलाभचतुर्थांशव्ययेन, स्थल-
व्यवहारं सुलभापायो जलपथ इति कृत्वा स्थलपथव्यवहारं, क्षेमेणाध्वना स्थल-
पथेनापि चोराद्युपद्रवरहितेन, प्रयोजयेत् । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च अट-
वीपालान्तपालपुरमुख्यराष्ट्रमुख्यैश्च सह, प्रतिसंसर्गं सोपदानं संगतं, गच्छेद्,
अनुग्रहार्थं तदानुकूल्यार्थम् ।

आपदीति । आपदि चोरोपरोधे, सारं रत्नादिद्रव्यम्, आत्मानं वा
स्वशरीरं च, मोक्षयेत् रक्षेत् । इदं च सति सम्भवे । उभयमोक्षणासौकर्ये तु
सारपरित्यागेनात्मैव मोक्षणीयः । यदाहुः —

“शरीरमर्थाद् गोप्तव्यं राजगुह्यभयार्दितम् ।

वित्तहीनोऽल्पवित्तो वा जीवन् भद्राणि पश्यति ॥”

इति । आत्मनो वेति । आत्मनो वा भूमिमप्राप्तः स्वपण्यविक्रयभूमिभूतात्
परविषयात् स्वविषयमप्रत्यागतः, परविषयवासकाले कृत्स्नेऽपीत्यर्थः, सर्व-
देयविशुद्धं व्यवहरेत् शुल्कादिनिखिलदेयाप्रदानापराधविधुरं विक्रयव्यवहारं
कुर्यात्, स्वल्पप्रत्याशया सर्वनाशो मा भूदिति ।

वारिपथे चेति । जलपथे च, यानभाटकादीनि, उपलभेत ज्ञात्वा
तदनुरोधेन व्यवहरेत् । तत्र यानभाटकः नाविकभृतिः, पथ्यदनं मार्गभक्तं,
पण्यप्रतिपण्यार्घ्यप्रमाणं पण्यप्रतिपण्ययोरर्घ्यतारतम्यं, यात्राकालः यात्रार्हः ऋतु-
विशेषलक्षणो गतागतापेक्षितकालेयत्ता वा, भयप्रतीकारः सम्भाविततस्करा-
दिभयप्रतिविधिः, पण्यपत्तनचारित्रं स्वपण्यविक्रयस्थानभूतपरकीयपत्तनसमु-
दाचारः ।

नदीपथे च विज्ञाय व्यवहारं चरित्रतः ।

यतो लाभस्ततो गच्छेदलाभं परिवर्जयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

षोडशोऽध्यायः पण्याध्यक्षः,

आदितः सप्तत्रिंशः ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — नदीपथे चेति । नदीपथे च न केवलं
समुद्रमार्गे किन्तु नदीमार्गेऽपि, व्यवहारं वाणिज्यं, चरित्रतः तत्तद्देशाचारा-
नुरोधेन, विज्ञाय, यतो येन पथा, लाभः, ततो गच्छेत् । अलाभम् अल्प-
लाभं क्षयव्ययप्रवासादिमहाक्लेशाननुरूपलाभं जलपथं, परिवर्जयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

षोडशोऽध्यायः पण्याध्यक्षः,

आदितः सप्तत्रिंशः ॥

३५. प्रक. कुप्याध्यक्षः ।

कुप्याध्यक्षो द्रव्यवनपालैः कुप्यमानाययेत् । द्रव्यवनकर्मान्तांश्च प्रयोजयेत् । द्रव्यवनाच्छिदां च देयमत्ययं च स्थापयेदन्यत्रापद्मयः ।

कुप्यवर्गः — शाकतिनिशधन्वनार्जुनमधूकतिलकसालशिशपारिमेदराजादनशिरीषखदिरसरलतालसर्जाश्वकर्णसोमवल्ककशात्रप्रियकधवादिः सारदारुवर्गः ।

कुप्याध्यक्ष इति सूत्रम् । कुप्यं सारदारुवेणुवल्लिवल्कादि, तत्र नियुक्तः कुप्याध्यक्षः, अर्थात् तस्य व्यापारः कुप्यविषय इहोच्यत इति सूत्रार्थः । कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षायां रत्नसारफल्लुकुप्यान्युपक्रम्य रत्नसारफल्लुप्रतिग्रहणमुक्तं, कुप्यस्य त्वनुक्तमिहोच्यत इति सम्बन्धः । अथवा 'सन्निधाता कोशगृहमि'त्यादिना कुप्यगृहविधानं पूर्वमुक्तं, तदध्यक्षव्यापारस्त्वधुनोच्यत इति ।

कुप्याध्यक्ष इत्यादि । कुप्याध्यक्षः, द्रव्यवनपालैः वार्क्षवनरक्षिभिः, कुप्यं सारदारुवादि, आनाययेद् आवाहयेत् । द्रव्यवनकर्मान्तांश्च दारुनिर्मेयान् गृहशकटादिकान्, प्रयोजयेत् कारयेत् । द्रव्यवनच्छिदां च द्रव्यवनच्छेदोपजीविनां च वृक्षमर्मज्ञानां, देयं छेदनीयशिरश्शाखास्कन्धमूलभागभेदेन छेदनदुर्गतारणाद्यर्थे प्रदेयं वेतनं, स्थापयेद् एतावदिति व्यवस्थापयेत् । अत्ययं च दण्डं चाननुज्ञातच्छेदने, स्थापयेत् । किं सर्वदा, नेत्याह — अन्यत्रापद्मय इति । शकटयुगभङ्गादिविपत्नातौ तु कालविलम्बासहयुगयोजनाद्यर्थे अननुज्ञातच्छेदनं नापराधः ।

कुप्यवर्ग इति । वक्ष्यत इति शेषः । अयं चाधिकारः । तत्र शाकाद्यैकविंशतिः सारदारुवर्ग इत्याह — शाकतिनिशेत्यादि । शाकः पृथुच्छदारुयो वृक्षः, तिनिशो नेमी, धन्वनः धनुर्वृक्षः, अर्जुनः ककुभः, मधूकः मधुद्रुमः, तिलकः क्षुरकः, सालः कार्प्यकाख्यः, शिशपा तीक्ष्णधूमाख्या, अरिमेदः विट्खदिरः पूतिखदिराख्यः, राजादनः फलाध्यक्षाख्यः, शिरीषः कपीतनः, खदिरस्तिक्तसाराख्यः, सरलः पूतिकाष्ठाख्यः तालः तृणद्रुमः, सर्जः पीतसालकः, अश्वकर्णः सर्जभेदः, सोमवल्कः सितखदिरः, कशः लोमशपुच्छको नकुलवृक्षभेदः, आम्रश्चूतः, प्रियकः गौरसर्जः, धवः धुरन्धराख्यः, आदिग्रहणमनुक्तसंग्रहार्थम् ।

उटजचिमियचापवेणुवंशसातीनकण्टकभाल्लूकादिर्वेणुवर्गः ।

वेत्रशीकवल्लीवाशीश्यामलतानागलतादिर्वल्लीवर्गः ।

मालतीमूर्वाकेशणगवेथुकातस्यादिर्वल्कवर्गः ।

मुञ्जबल्वजादि रज्जुभाण्डम् । तालीतालभूर्जानां पत्रम् । किंशुककुसुम्भकुङ्कुमानां पुष्पम् ।

कन्दमूलफलादिरौषधवर्गः ।

कालकूटवत्सनाभहालाहलमेषशृङ्गमुस्ताकुष्ठमहाविषवेलितकगौ-

वेणुवर्गमाह — उटजेत्यादि । उटजो महासुषिरस्तनुकण्टकः कर्कश-
पृष्ठः, चिमियो निस्सुषिरो मृदुत्वक्कः, चापः स्वल्पसुषिरोऽतिखरश्च, वेणुर्निष्क-
ण्टकश्चापयोग्यः, वंशो दीर्घपर्वकः सरन्ध्रः सकण्टकश्च, सातीनकण्टकौ वेणु-
भेदौ, भाल्लूकः स्थूलदीर्घो महाप्रमाणो निष्कण्टकः ।

वल्लीवर्गमाह — वेत्रेत्यादि । वेत्रं प्रसिद्धं, शीकवल्ली हंसवल्लीति
देशविशेषप्रसिद्धा, वाशी अर्जुनपुष्पसमानपुष्पा, श्यामलता त्रिपुटीसदृशी,
नागलता नागजिह्वा ।

वल्कवर्गमाह — मालतीत्यादि । मालती माहुलानीति देशविशेष-
प्रसिद्धा, मूर्वा मरुलिति द्रविडप्रसिद्धा, अर्कः शणोऽतसी च प्रतीताः, गवे-
थुका नागबला ।

रज्जुभाण्डादिकमाह — मुञ्जेत्यादि । मुञ्जबल्वजादि मुञ्जः शरः
बल्वजास्तृणविशेषः इत्येवमादि, रज्जुनिर्माणसाधनम् । तालीत्यादि । ताली-
तालभूर्जाः प्रसिद्धाः तेषां पत्रं लेख्योपयोगि । किंशुककुसुम्भकुङ्कुमानां, पुष्पं
वस्त्रादिरञ्जनसाधनम् ।

ओषधिवर्गमाह — कन्दमूलेत्यादि । कन्दाः सूरणादयः मूलान्युशी-
रादीनि फलानि आमलकहरीतक्यादीनि एतदादिः ओषधिवर्गः ।

विषवर्गमाह — कालकूटेत्यादि । कालकूटोऽश्वत्थपत्राकृतिपत्रो वृक्षः
पर्वान्तराच्छुष्कमार्द्रं च निर्यासमुद्गिरति । वत्सस्येव नाभिरस्य वत्सनाभः,
निर्गुण्डीसदृशपत्रं सूचीपत्रं नीलपल्लवं गोस्तनाकृतिफलं हालाहलं, मेषशृङ्ग-
मुत्पलमुकुलाकारं, मुस्ता द्विविधा मुस्ताकारा खण्डशर्करोपमा च, शङ्खपाण्डरा
चेति स्वामी, कुष्ठं कुष्ठसमानकन्दं, महाविषं मांसवर्णं स्तनचूचुकाकारं,

रार्द्रबालकमार्कटहैमवतकालिङ्गकदारदकाङ्गोलसारकोष्ठकादीनि विषाणि ।

सर्पाः कीटाश्च । त एव कुम्भगताः । विषवर्गः ।

गोधासेरकद्वीपिशिशुमारसिंहव्याघ्रहस्तिमहिषचमरसुमरखड्ग-
गोमृगगवयानां चर्मास्थिपित्तस्नायवस्थि(?)दन्तशृङ्गखुरपुच्छानि, अ-
न्येषां वापि मृगपशुपक्षिव्यालानाम् ।

कालायसताम्रवृत्तकांस्यसीसत्रपुवैकृन्तकारकूटानि लोहानि ।

वेल्लितकं मूलजं कृष्णरक्तं, गौरार्द्रं कन्दजं कृष्णं, बालकं पिप्पल्याकारं, मार्कटं
कीपेमाकारं, हैमवतं हिमवदुत्पन्नं दीर्घपत्रं, कालिङ्गकं कलिङ्गभवं यवाकृति,
दारदकं दरदप्रभवं पत्रविषम्, अङ्गोलसारकम् अङ्गोलवृक्षजं विषम्, उष्ट्रकम्
उष्ट्रमेढ्राकारम्, इत्येवं षोडश, आदिग्रहणादनुक्तानामेकोनसप्ततिप्रकाराणां
ग्रहणम् । तदेवं स्थावराणि विषाणि पञ्चाशीतिर्भवन्ति दशाश्रयाणि । तथाच
भट्टस्वामिनः श्लोकः —

“त्वक्कन्दपत्रपुष्पाणि फलं निर्यास एव च ।

मूलं सारस्तथा धातुर्बीजं चेति दशाश्रयाः ॥

अव्यक्तरसगन्धानि तीक्ष्णान्येकरसानि च ।

पञ्चाशीतिर्विषाण्येवमुपदिष्टानि तत्त्वतः ॥” इति ।

जङ्गमविषाणि द्विविधान्याह — सर्पाः कीटाश्चेति । सर्पाः कृष्णस-
र्पादयः, कीटाः चित्रभेककौण्डिन्यकांदयः । उभये चैते प्रत्येकं द्विविधाः
संस्कृतासंस्कृतभेदेन । तत्रासंस्कृताः स्वभावस्थिताः । संस्कृतास्त्वाह — त
एवेति । त एव सर्पाः कीटाश्च, कुम्भगताः औपनिषदोक्तविधानेन संस्कृत्य
कुम्भे त्रपुघटे संयोजिताः । स एष विषवर्गः ।

अथ चर्मादिवर्गानाह — गोधासेरकेत्यादि । सेरकः गौरत्वग् गोधा-
भेदः, द्वीपी चित्रकायः, सुमरः शरभः, अन्ये प्रसिद्धाः, एषां चर्मादीनि
कुप्याधिकारात् कुप्यसंज्ञानि संग्राह्याणि च भवन्ति । अन्येषां वापि अनुक्ता-
नामपि मृगपशुपक्षिव्यालानां, चर्मादीनि यथोपयोगं संग्राह्याणि ।

लोहान्याह — कालायसेत्यादि । आकरकर्मान्तप्रवर्तनप्रकरणे पूर्वमु-
क्तानामपि लोहानामिह पुनः पाठः कुप्यसंज्ञार्थः ।

विदलमृत्तिकामयं भाण्डम् ।

अङ्गारतुषभस्मानि मृगपशुपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्चेति ।

बहिरन्तश्च कर्मान्ता विभक्ताः सर्वभाण्डिकाः ।

आजीवपुररक्षार्थाः कार्याः कुप्योपजीविना ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः कुप्याध्यक्षः,

आदितोऽष्टात्रिंशः ॥

भाण्डमाह — विदलेत्यादि । भाण्डं, विदलमृत्तिकामयं विदलमयं वंशवेत्रादिमयं पिटकफेलकादि मृत्तिकामयं कुलालभाण्डं घटशरावादि ।

अङ्गारेत्यादि । अङ्गारतुषभस्मानि, मृगपशुपक्षिव्यालवाटाः मृगादीनां वाटाः स्थानानि, काष्ठतृणवाटाश्च काष्ठतृणानां समूहाश्च, कुप्यसंज्ञास्तेऽपि संग्राह्याः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — बहिरिति । बहिः द्रव्यवननिकटप्रदेशे जनपदे च, अन्तश्च दुर्गाभ्यन्तरे च, कर्मान्ताः शकटादिघटनरूपाः, विभक्ताः असंकीर्णाः पृथगवस्थानाः, सर्वभाण्डिकाः सर्वविधभाण्डसम्बद्धाः, आजीवपुररक्षार्थाः आजीवार्थाः जीविकाप्रयोजनाः हलमुसलशकटादयः पुररक्षार्था यन्त्रायुधादयश्च, कार्याः कारयितव्याः, कुप्योपजीविना तत्तत्कुप्यशिल्पाजीवेन प्रयोज्यकर्त्रा कुप्याध्यक्षेण प्रयोजकेन ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः कुप्याध्यक्षः,

आदितोऽष्टात्रिंशः ॥

३६. प्रक. आयुधागाराध्यक्षः ।

आयुधागाराध्यक्षः साङ्ग्रामिकं दौर्गकर्मिकं परपुराभिधातिकं यन्त्रमायुधमावरणमुपकरणं च तज्जातकारुशिलिपिभिः कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारयेत् । स्वभूमौ च स्थापयेत् । स्थानपरिवर्तनमातपप्रवातप्रदानं च बहुशः कुर्यात् । ऊष्मोपस्नेहक्रिमिभिरुपहन्यमानमन्यथा स्थापयेत् । जातिरूपलक्षणप्रमाणागममूल्यनिक्षेपैश्चोपलभेत ।

सर्वतोभद्रजामदग्न्यबहुमुखविश्वासघातिसङ्घाटियानकपर्जन्यकबाहूर्ध्वबाहर्धवाहूनि स्थितयन्त्राणि ।

आयुधागाराध्यक्ष इति सूत्रम् । आयुधशालाध्यक्षव्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । कुप्यप्रसङ्गात् तदन्तर्गतायुधप्रस्तावसङ्गतिः । अथवा सन्निधातुरायुधागारकरणं पूर्वमुक्तं, तदध्यक्षस्त्वनुक्त इहाभिधीयत इति सङ्गतिः ।

आयुधागारेत्यादि । आयुधागाराध्यक्षः, साङ्ग्रामिकं सङ्ग्रामप्रयोजनकं, दौर्गकर्मिकं दुर्गकर्म स्वदुर्गरक्षणं तत्साधकं, परपुराभिधातिकं शत्रुदुर्गविध्वंसनानुकूलं, यन्त्रं सर्वतोभद्रजामदग्न्यादि, चक्रयन्त्रमिति मूलपाठश्चिन्त्यः । आयुधं शक्तिचापादि, आवरणं लोहजालादि, उपकरणं च युग्यादि च, तज्जातकारुशिलिपिभिः तज्जातैस्तत्कर्मसमर्थैः कारुभिः स्थूलकर्मकारिभिः शिलिपिभिः सूक्ष्मकर्मकारिभिश्च, तैः कीदृशैः, कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कृतकर्मप्रमाणकालवेतना कर्मप्रमाणं कर्तव्ययन्त्रायुधादीनां सङ्ख्यासंस्थानादिमानं कालोऽवाधिः वेतनं भृतिरित्येतानि कृतानि परिभाषितानि यस्यां सा तथाभूता फलनिष्पत्तिर्यन्त्रादिनिष्पत्तिर्येषां तैस्तथाभूतैः, कारयेत् । स्वभूमौ च स्थापयेदिति । कारितानि च तानि स्वायत्ते स्थाने निवेश्य रक्षेत् । स्थानपरिवर्तनं स्थानात् स्थानान्तरनिवेशनम्, आतपप्रवातप्रदानम् आतपवातविसारणं च, तेषां बहुशः असकृत् त्रिचतुर्दिवसात्यासं, कुर्यात् । ऊष्मोपस्नेहक्रिमिभिः घर्मप्रस्वेदघुणकादिभिः, उपहन्यमानम्, अन्यथा प्रकारान्तरेणानुपघातहेतुना, स्थापयेत् । जातीत्यादि । जात्यादिभिश्च उपलभेत तानि विजानीयात् । तत्र जातिः स्वभावः पाटनादिः, रूपमृजुवक्रतादि, लक्षणं शास्त्रोक्तमुत्तमादिचिह्नं, प्रमाणं मानोन्मानतो दैर्घ्यविस्तारादिपरिच्छेदः, आगमः यतो लब्धं सः, मूल्यम् अर्घः, निक्षेपः कोशभस्त्रादिः ।

यन्त्राण्याह — सर्वतोभद्रेत्यादि । अत्र स्वामी व्याचष्टे — “तत्र

पञ्चालिकदेवदण्डसूकरिकामुसलयष्टिहस्तिवारकतालवृन्तमुद्गरदु-
घणगदास्पृक्तलाकुहालास्फोटिमोद्गादिमोत्पाटिमशतघ्नीत्रिशूलचक्राणि
चलयन्त्राणि ।

सर्वतोभद्रं शकटचक्रप्रमाणं तीक्ष्णनेमि कुड्यास्थितगन्धर्वहस्तस्थं भ्रमणात्
सर्वतः पाषाणान् क्षिपति । अपरे तु सिद्धभूमिकायन्त्राख्यं लघुतरपाषाणक्षेपण-
माचक्षते । जामदग्न्यं मध्यरन्ध्रविनिहितमहाशरं यन्त्रम् । बहुमुखं प्राकारोत्सेधा-
धिगतश्चक्रसन्निविष्टश्चर्मवृतस्त्रिचतुस्तलो धानुष्काधिष्ठानं च अट्टालको भवति,
तत्र स्थिता घन्विनो नराः सर्वतः शरान् क्षिपन्ति । विश्वासघाति तिर्यगवस्थितो
नगरस्य बहिःपरिघो यन्त्रविश्लेषणेन हन्ति । सङ्घाटि दीर्घकाष्ठसङ्घटितमट्टाल-
कादिप्रदीपनार्थमग्नियन्त्रम् । यानकं चक्रारूढं दण्डायतं फलककोष्ठि । पर्ज-
न्यकमग्निप्रशमनार्थमुदकयन्त्रम्, अन्ये तु—पञ्चाशद्वस्तायतं बहिः प्राकारस्य
सन्ततं यन्त्रविश्लेषणेन समीपगतं व्यापादयतीत्याचक्षते । विश्वासघातिनोऽस्य
च विशेषः — तत् प्रच्छन्नं लघुतरं च भवति, एतत्तु तद्विपरीतमिति । बाहु-
यन्त्रं पर्जन्यकार्धप्रमाणं स्तम्भद्वयं परस्पराभिमुखं यन्त्रविश्लेषणेन मारयति ।
ऊर्ध्वबाहु ऊर्ध्वस्थितः पर्जन्यकप्रमाणो महास्तम्भः समीपगतान् यन्त्रविश्लेषणेन
हन्ति । अर्धबाहु पूर्वस्यैवार्धप्रमाणम् । इत्येवमेतानि दश स्थितयन्त्राणि” इति ।

चलयन्त्राण्याह — पञ्चालिकेत्यादि । पञ्चालिकं तीक्ष्णमुखनिरन्तर-
सारदारुफलकं प्राकाराद् बहिरुदकमध्ये शत्रुमार्गनिरोधार्थं क्रियते । देवदण्डः
कीलरहितः महास्तम्भः प्रतीतरोचामिधान इति स्वामी । स प्राकारस्योपरि
स्थाप्यते । सूकरिका सूत्रचर्ममयी कार्पासोर्णादिपूर्णमध्या महाभस्त्रा प्रमाणतो
गोपुराट्टालकदेवपथादीनां प्रच्छादनी बाह्यपाषाणनिवारणाय क्रियत इति
केचित् । ‘वेणुमयी चर्मावृता सूकराकारा प्राकारग्रहणनिवारणाय क्रियत
इत्यन्ये’ इति स्वामी । मुसलयाष्टिः खादिरः शूलः । हस्तिवारको ‘द्विमुख-
स्त्रिमुखो वेति केचित् । हस्त्याघाताय हस्तिपरिघ इत्यपरे’ इति स्वामी ।
तालवृन्तं वातचक्रम् । मुद्गरः प्रसिद्धः । दुघणो मुद्गराकारः । गदा लघुडी ।
स्पृक्तला गदैव कण्टकानिचिता । कुहालः खनित्रम् । आस्फोटिमं चर्मावृतं
चतुःस्तम्भं मृत्पाषाणक्षेपणयन्त्रम् । उद्घाटिमं मुद्गराकृतिरेव यन्त्रभेदः । उत्पा-
टिमं स्तम्भाद्युत्पाटनं श्येनयन्त्रम् । शतघ्नी स्थूलदीर्घकीलाचितो महास्तम्भः
पर्यन्ताहितशकटचक्रः प्राकारोपरि क्रियते । त्रिशूलचक्रे प्रसिद्धे । इत्येतानि
सप्तदश चलयन्त्राणि । श्लोकश्चात्र भट्टस्वामिनः —

शक्तिप्रासकुन्तहाटकभिण्डिपालशूलतोमरवराहकर्णकणयकर्पण-
त्रासिकादीनि च हलमुखानि ।

तालचापदारवशाङ्गाणि कार्मुककोदण्डद्रूणा धनूंषि ।

“व्यधितं भ्रामितं चैव भारयुक्तं च कारयेत् ।

पीडनाद् भ्रमणाद् भारात् त्रिधा यन्त्रं प्रवर्तते ॥” इति ।

आयुधान्याह — शक्तिप्रासेत्यादि । शक्तिः सर्वलोहमयं करवीरपत्रा-
कृतिमुखम् अधस्ताद् गोस्तनाकारं चतुर्हस्तदीर्घमायुधं, प्रासश्चतुर्विंशत्यङ्गुलो
द्विपीठः सर्वलोहमयः काष्ठगर्भश्च, कुन्तः —

“हस्ताः सप्तोत्तमः कुन्तः षड्दहस्तैश्चैव मध्यमः ।

कनिष्ठः पञ्चहस्तैस्तु कुन्तमानं प्रकीर्तितम् ॥”

इत्युक्तलक्षणः, हाटकं त्रिकण्टकं कुन्ततुल्यप्रमाणं, भिण्डिपालः कुन्त एव
पृथुफलः, शूलम् एकमुखमनियतहस्तप्रमाणं, तोमरः शराकृतिशिखः —

“चतुर्हस्तः कनिष्ठस्तु चत्वारोऽर्धं च मध्यमः ।

उत्तमः पञ्चहस्तस्तु प्रमाणात् तोमरो भवेत् ॥”

इत्यभिहितत्रिभेदः, वराहकर्णः प्रास एव वराहकर्णाकृतिमुखः, कणयः सर्व-
लोहमय उभयतस्त्रिकण्टकाकारमुखो मध्यमुष्टिः,

“कनिष्ठो विंशतिः स्यात् तदङ्गुलानां प्रमाणतः ।

द्वाविंशतिर्मध्यमः स्याच्चतुर्विंशतिरुत्तमः ॥”

इत्युक्तप्रकारत्रयः, कर्पणः तोमरतुल्यमानो हस्तक्षेप्यः पक्षयुक्तः शरः —

“कनीयः सप्तकर्षं तु द्विपलं मध्यमं भवेत् ।

उत्तमं नवकर्षं तु कर्पणस्य पलं भवेत् ॥”

इत्युक्तत्रिप्रकारपलप्रमाणः, त्रासिकां सर्वलोहमयी प्रासप्रमाणा चूडोपेता,
इत्येवञ्जातीयान्यायुधानि, हलमुखानि तीक्ष्णाग्रत्वात् ।

धनूंष्याह — तालेत्यादि । तालचापदारवशाङ्गाणि तालं तालमयं
चापं वेणुविशेषमयं दारवं धन्वनादिसारवृक्षदारुनिर्मितं शार्ङ्गं विषाणमयम् इत्येवं
चतुष्प्रकृतीनि, धनूंषि भवन्ति । तानि च कार्मुककोदण्डद्रूणाः आकृतिक्रि-
यादिभेदात् कार्मुकादिसंज्ञानि भवन्ति । तत्र कार्मुककोदण्डयोः प्रमाणलक्षणा-
दिकं धनुर्वेदादवगन्तव्यं, ‘द्रूणस्तु लोकप्रतीत’ इति स्वामी ।

मूर्वाकशणगवेधुवेणुस्नायूनि ज्याः ।

वेणुशरशलाकादण्डासननाराचाश्च इषवः । तेषां मुखानि छेद-
नभेदनताडनान्यायसास्थिदारवाणि ।

निस्त्रिंशमण्डलाग्रासियष्टयः खड्गाः । खड्गमहिषवारणविषा-
णदारुवेणुमूलानि त्सरवः ।

परशुकुठारपट्टसखनित्रकुदालक्रकचकाण्डच्छेदनाः क्षुरकल्पाः ।
यन्त्रगोष्पणमुष्टिपाषाणरोचनीदृषदश्रायुधानि ।

ज्या आह — मूर्वेत्यादि । स्नायुर्वायुवाहिनी नाडी । शेषं प्रतीतम् ।
तत्र वेणुविदलज्या कोदण्डस्यैव, अन्ययोस्त्वन्या इति स्वामी ।

इषूनाह — वेण्वित्यादि । तत्र वेणुरुजचिमियादिः, शरो जात्यश-
राख्यः स्तम्भः, शलाका सारदारुमयी, दण्डासनोऽर्धनाराचः, नाराचः सर्व-
लोहमयः । चकारो भ्रमरद्रोणमक्षिकादिसंग्रहार्थ इति स्वामी । इषुकर्मा-
ण्याह — तेषामिति । तेषाम् इषूणां, मुखानि अग्राणि, छेदनानि कर्तनानि,
भेदनानि सशोणिताभिघातदायकानि. ताडनानि अशोणितप्रहारदायकानि
च भवन्ति । मुखानां प्रकृतिमाह — आयसास्थिदारवाणीति । आयसानि
अस्थिमयानि दारवाणि सारदारुमयानि च ।

खड्गानाह — निस्त्रिंशेत्यादि । तत्र निस्त्रिंशो वक्राग्रः, मण्डलाग्रः
ऋजुवृत्ताकाराग्रः, असियष्टिस्तनुदीर्घाकृतिः । त्सरप्रकृतीराह — खड्गेत्यादि ।
खड्गो गण्डकमृगः, महिषः सैरिभः, वारणो गजः इत्येतेषां विषाणानि शृ-
ङ्गाणि दारूणि सारदारूणि वेणुमूलानि वंशमूलानि च, त्सरवः खड्गमुष्टयः ।

क्षुरकल्पानाह — परशुकुठारेत्यादि । तत्र परशुः सर्वलोहमयश्चतु-
र्विंशत्यङ्गुलः, पट्टस उभयान्तत्रिशूलः, क्रकचः करपत्रं, काण्डच्छेदनः काण्डा-
सिकः, शेषं प्रतीतम् ।

यन्त्रेत्यादि । पाषाणशब्दस्य यन्त्रादिषु प्रत्येकं संबन्धः, यन्त्रपाषाणो
यन्त्रक्षेप्यपाषाणः, गोष्पणपाषाणो गोष्पणाख्ययष्टिविशेषक्षेप्यः पाषाणः, गा-
वणेति भाषापाठः साधुतरः । मुष्टिपाषाणो मुष्टिक्षेप्यः पाषाणः, रोचनी दलन-
यन्त्रशिला, दृषद् महाशिला । चकारः समुच्चयार्थः । इत्येतानि आयुधानि ।

लोहजालजालिकापट्टकवचसूत्रकङ्कटशिंशुमारकखड्गिधेनुकह-
स्तिगोचर्मखुरशृङ्गसङ्घातं वर्माणि । शिरस्त्राणकण्ठत्राणकूर्पासकञ्चुक-
वारवाणपट्टनागोदरिकाः । पेटीचर्महस्तिकर्णतालमूलधमनिकाकवाट-
किटिकाप्रतिहतवलाहकान्ताश्चावरणानि ।

हस्तिरथवाजिनां योग्याभाण्डमालङ्कारिकं सन्नाहकल्पनाश्रोप-
करणानि । ऐन्द्रजालिकमौपनिषदिकं च कर्म ।

वर्माण्याह—लोहजालेत्यादि । लोहशब्दो जालादिषु चतुर्षु प्रत्येकं
सम्बध्यते । लोहजालं सशिरस्त्राणा प्रावरणी, लोहजालिका मुण्डसन्नाहः,
लोहपट्टो विबाहुसन्नाहः, लोहकवचं बाहुरहितं वक्षःपृष्ठमात्रावरणं, सूत्रकङ्कटः
कार्पासादिसूत्रमयः सन्नाहः, शिंशुमारकादीनां पञ्चानां चर्मखुरशृङ्गसङ्घातश्च
चतुरशिरुपघटितानि त्वक्शफविषाणानि च, वर्माणि भवन्ति । तत्र शिंशु-
मारकः अम्बुकपिनामा जलचरः, खड्गी खड्गमृगः, धेनुको गोसदृशो गवय
इति व्याख्येयं, सेरकपाठस्तु धेनुकस्थाने भाषाटीकायामुपलभ्यते । हस्ती गजः,
गौर्वृषभः । शिरस्त्राणेत्यादि । शिरस्त्राणादयः सप्त च वर्माणि । तत्र शिरस्त्राणं
शिरोमात्रावरणं, कण्ठत्राणं कण्ठमात्रावरणं, कूर्पासः अर्धबाहुकः, कञ्चुको
जानुपर्यन्तः, वारवाणो गुल्फपर्यन्तः, पट्टो विबाहुरलोहमयः, नागोदरिका करा-
ङ्गुलित्राणम्, इत्येतानि देहधार्याणि । करधार्याण्यावरणान्याह—पेटीत्यादि ।
पेट्यादयो नव । तत्र पेटी काष्ठवल्लीमयं खेटकं, चर्म चर्मफलकं, हस्तिकर्णः
अवकुण्ठनफलकं, तालमूलं काष्ठनिर्मितं खेटकं, धमनिका सूत्रमयी, कवाटं
काष्ठमयफलकभेदः, किटिका चर्मवेणुविदलमयी, अप्रतिहतः हस्तवारकाख्यः,
वलाहकान्तः अप्रतिहत एव पर्यन्तबद्धलोहपट्टः, चः समुच्चये ।

उपकरणान्याह—हस्तीत्यादि । हस्तिरथवाजिनां, योग्याभाण्डं शि-
क्षापरिकरभूतं कशाङ्कुशादिकम्, आलङ्कारिकम् अलङ्कारप्रयोजनकं पताका-
क्षुरप्रमालादिकं, सन्नाहकल्पनाश्च वर्मतोमरशरीरावारकादयश्च, उपकरणानि ।
उपकरणान्तरमाह—ऐन्द्रेत्यादि । ऐन्द्रजालिकं कर्म अल्पसैन्यस्य बहुसैन्यत्व-
प्रदर्शनमनग्नावग्निप्रदर्शनमित्येवज्जातीयं मायिकम्, औपनिषदिकं च औपनिष-
दकाधिकरणोक्तं विषधूमाम्बुदूषणप्रलम्भनादिप्रयोगतत्प्रतिक्रियालक्षणं, चकारा-
दनुक्तमन्यच्च, कर्म, उपकरणपदानुवर्तनादुपकरणसंज्ञम् ।

कर्मान्तानां च,

इच्छामारम्भनिष्पत्तिं प्रयोगं व्याजमुद्दयम् ।

क्षयव्ययौ च जानीयात् कुप्यानामायुधेश्वरः ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

अष्टादशोऽध्यायः आयुधागाराध्यक्षः,

आदित एकोनचत्वारिंशः ॥

कर्मान्तानां चेति वक्ष्यमाणश्लोकान्वयि । श्लोकमाह—इच्छामिति ।
कुप्यानां कर्मान्तानां गतप्रकृताध्यायद्वयोक्तद्रव्यसम्बन्धिनां व्यापाराणां विषये,
इच्छां राजरुचिम्, आरम्भनिष्पत्तिम् आरम्भसहितां निष्पत्तिं, राजेच्छानुसारे-
णोपक्रममर्थसिद्धिं चेत्यर्थः । प्रयोगम् उपयोगं, व्याजं दोषं, व्याजिमिति पाठे
राजपण्यविक्रयेऽन्तरग्राह्यम्, उद्दयं लाभम् । उन्नयमिति भाषापाठश्च श्रेयान् ।
क्षयव्ययौ च क्षयं साधनच्छेदं व्ययं कर्मकरादिभक्तादिपरिव्ययं च, जानी-
यात् पर्यालोचयेत्, आयुधेश्वरः आयुधागाराध्यक्षः । इदं कुप्याध्यक्षस्या-
प्युपलक्षणम् ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

अष्टादशोऽध्यायः आयुधागाराध्यक्षः,

आदित एकोनचत्वारिंशः ॥

३७. प्रक. तुलामानपौतवम् ।

पौतवाध्यक्षः पौतवकर्मान्तान् कारयेत् ।

धान्यमाषा दश सुवर्णमाषकः । पञ्च वा गुञ्जाः । ते षोडश सुवर्णः कर्षो वा । चतुष्कर्षं पलम् ।

अष्टाशीतिगौरसर्षपा रूप्यमाषकः । ते षोडश धरणम् । शैम्ब्यानि वा विंशतिः ।

विंशतितण्डुलं वज्रधरणम् ।

अर्धमाषकः, माषकः, द्वौ, चत्वारः, अष्टौ माषकाः, सुवर्णो, द्वौ, चत्वारः, अष्टौ सुवर्णाः, दश, विंशतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, शतमिति ।

तुलामानपौतवमिति सूत्रम् । तुलाया उन्मानसाधनस्य मानस्य प्रस्थ-कुडुबादेश्च पौतवम् पोतुर्मानभाण्डशोधकः तस्य कर्म अकृतकरणं कृतशोधनं चेहामिधीयत इति सूत्रार्थः । तुलाप्रतिमानं 'पौतवाध्यक्षे वक्ष्याम' इत्युक्तं सुवर्णाध्यक्षे । तदेतत् कुप्याङ्गत्वात् कुप्यानन्तरमभिधीयत इति सङ्गतिः ।

पौतवेत्यादि । पौतवाध्यक्षः पौतवाधिकृतः, पौतवकर्मान्तान् तुलाकुडुवादिघटनकर्माणि, कारयेत् ।

अभ्यर्हितत्वात् प्रथमं सुवर्णस्य प्रतिमानमाह—धान्येत्यादि । धान्यमाषाः दश सुवर्णमाषकः धान्यमाषदशकप्रतिमानं सुवर्णं माषकसंज्ञम् । पञ्च वा गुञ्जाः गुञ्जापञ्चकं वा, माषक इत्यनुवर्तनान्माषकसंज्ञम् । ते षोडश सुवर्णः कर्षो वा माषषोडशकं सुवर्णसंज्ञं भवति कर्षसंज्ञं वा । चतुष्कर्षं पलमिति चत्वारः कर्षाः पलाख्याः ।

रूप्यस्य प्रतिमानमाह— अष्टाशीतिरिति । अष्टाशीतिः गौरसर्षपाः रूप्यमाषकः रूप्यस्यैको माषकः । ते रूप्यमाषकाः, षोडश, धरणं धरणाख्याः । शैम्ब्यानि विंशतिर्वा शिम्बिफलविंशतिर्वा धरणम् ।

वज्राख्यस्य रत्नस्य प्रतिमानमाह— विंशतीत्यादि । विंशतितण्डुलं मध्यमाखण्डव्रीहितण्डुलप्रमाणं, वज्रधरणं भवति ।

प्रतिमानसंख्या आह — अर्धमाषक इति । अर्धमाषकः, माषकः, द्वौ माषकौ, चत्वारः माषकाः, अष्टौ माषकाः । सुवर्णः, द्वौ सुवर्णौ, चत्वारः

तेन धरणानि व्याख्यातानि ।

प्रतिमानान्ययोमयानि मागधमेकलशैलमयानि, यानि वा नो-
दकप्रदेहाभ्यां वृद्धिं गच्छेयुरुष्णेन वा हासम् ।

षडङ्गुलादूर्ध्वमष्टाङ्गुलोत्तराः दश तुलाः कारयेल्लोहपलादूर्ध्वमे-
कपलोत्तराः । यन्त्रमुभयतः शिख्यं वा ।

पञ्चत्रिंशत्पललोहां द्विसप्तत्यङ्गुलायामां समवृत्तां कारयेत् ।

सुवर्णाः, अष्टौ सुवर्णाः, दश विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् शतम् इति चतु-
र्दश भवन्ति ।

सुवर्णोक्तं प्रतिमानविधिं रूप्येष्वतिदिशति — तेनेति । तेन सुवर्ण-
प्रतिमानकथनेन, धरणानि व्याख्यातानि रूप्यधरणानामपि धरणं द्वे चत्वारि
अष्टौ दश विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् शतमित्येवं प्रतिमानसंख्या योज्या
इत्यर्थः । एवं धरणग्रहणेन रूप्यमाषकाणामप्युपलक्षणाद् अर्धमाषको माषको
द्वौ चत्वार इत्यादयः शतान्तसंख्यास्तत्राप्युहनीयाः ।

कीदृशानि प्रतिमानानीत्यत्राह — प्रतिमानानीति । प्रतिमानानि,
अयोमयानि लोहमयानि, मागधमेकलशैलमयानि मगधदेशोत्पन्नशिलामयानि
मेकलापरनामकाटवीराज्योद्भवशिलामयानि च भवन्ति । पक्षान्तरमाह — शङ्ख-
शुक्तिप्रभृतीनि यानि, उदकप्रदेहाभ्यां जलादींकरणमललेपाभ्यां, वृद्धिम् आ-
धिक्यम्, उष्णेन, हासं वा न्यूनतां वा, न गच्छेयुः, तन्मयानि वा भवन्ति ।
तन्मयानीत्येतच्च यत्पदसामर्थ्यलभ्यम् ।

दशविधास्तुला आह — षडङ्गुलादिति । षडङ्गुलात् षडङ्गुलायामात्
प्रभृति, ऊर्ध्वम्, अष्टाङ्गुलोत्तराः अष्टाष्टाङ्गुलाधिकायामाः, दश तुलाः दशप्रका-
रास्तुलाः, कारयेत् । कियल्लोहपरिमाणाः, लोहपलादूर्ध्वमेकपलोत्तराः एक-
लोहपलात् प्रभृति एकैकलोहपलाधिकाः । तत्र प्रथमा षडङ्गुलायामा लोहपल-
प्रमाणा, द्वितीया चतुर्दशाङ्गुलायामा लोहपलद्वयप्रमाणा, तृतीया द्वाविंशत्य-
ङ्गुलायामा त्रिपललोहा च भवतीत्यनेन क्रमेणाष्टसप्तत्यङ्गुला दशपललोहा च
दशमी तुला भवति । यन्त्रमुभयतः तुलायन्त्रस्योभयोः पार्श्वयोः, शिख्यं का-
रयेत् मेयमानयोर्युगपद्वारणार्थम् । वाशब्दादेकतः शिख्यं वा, तयोः पर्याय-
धारणसम्भवात् । ता एताः सुवर्णरूप्यतुलाः ।

तदन्यतुलामाह — पञ्चत्रिंशदित्यादि । पञ्चत्रिंशत्पललोहां पञ्च-
त्रिंशत्पलप्रमाणलोहानिर्मितां, द्विसप्तत्यङ्गुलायामां त्रिहस्तदीर्घां, समवृत्तां तदा-

तस्याः पञ्चपलिकं मण्डलं बद्ध्वा समकरणं कारयेत् । ततः कर्षोत्तरं पलं, पलोत्तरं दशपलं, द्वादश पञ्चदश विंशतिरिति पदानि कारयेत् । तत आ शताद् दशोत्तरं कारयेत् । अक्षेषु नद्धीपिनद्धं कारयेत् ।

द्विगुणलोहां तुलामतः षण्णवत्यङ्गुलायामां परिमाणीं कारयेत् । तस्याः शतपदादूर्ध्वं विंशतिः, पञ्चाशत्, शतमिति पदानि कारयेत् । विंशतितौलिको भारः ।

दशधरणिकं पलम् । तत्पलशतमायमानी ।

पञ्चपलावरा व्यावहारिकी भाजन्यन्तःपुरभाजनी च ।

स्यां वर्तुलतयान्वितार्थां, कारयेत् । तस्याः, पञ्चपलिकं, मण्डलं चेलं, बद्ध्वा, समकरणम् अनुन्नतानवनतोभयान्तचिह्नं, कारयेत् । ततः समचिह्नात् परतः, कर्षोत्तरं पलं कर्षोऽर्धपलं पादोनपलं पलमिति, कारयेत् । ततः पलोत्तरं दशपलम् एकं पलं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्ताष्ट नव दशेति, ततः द्वादश पञ्चदश विंशतिरिति षोडश पदानि रेखाः, कारयेत् । तत इति । ततः विंशतेरुपरि, आ शतात् शतमभिव्याप्य, दशोत्तरं दशदशाधिकं त्रिंशच्चत्वारिंशत् पञ्चाशदित्यादिकं, कारयेत् । अक्षेषु पञ्चमदशमपञ्चदशादिषु, नद्धीपिनद्धं वरत्राबन्धं वरत्राकाररेखाबन्धं, कारयेद् विशेषार्थम् । स्वामिटीकादर्शे तु नान्दीपिनद्धं स्वस्तिकमिति दृश्यते ।

परिमाणीसंज्ञां तुलामाह — द्विगुणेत्यादि । अतः समवृत्तायाः, द्विगुणलोहां सप्ततिपललोहां, षण्णवत्यङ्गुलायामां चतुर्हस्तदीर्घां, परिमाणीं, कारयेत् । तस्याः शतपदादूर्ध्वं समवृत्तादर्शितदिशा कर्षादिक्रमेण कृताच्छतपदात् परतः, विंशतिः, तदूर्ध्वं पञ्चाशत्, तदूर्ध्वं शतम्, अर्थाच्छतद्वयम् इति पदानि कारयेत् ।

विंशतीत्यादि । विंशतितौलिकः तुला नाम पलशतं विंशतितुलाप्रमाणः, भारः तत्संज्ञः ।

अथ पूर्वोक्तात् सुवर्णपलादधिकं पलविशेषं सुवर्णरूप्यातिरिक्तद्रव्यपरिच्छेदोपयोगिनमाह — दशधरणिकमिति । दशधरणिकं पूर्वोक्तधरणदशकपरिमाणं, पलम् । तत्पलशतं तेषां दशधरणिकानां पलानां शतम्, आयमानी आय एव मीयते अनयेति व्युत्पत्तेरायमानीसंज्ञा तुला ।

अन्यास्तिस्रस्तुला आह — पञ्चपलावरेति । सप्तपर्णवदिह वीप्सालोपौ । पञ्चभिः पञ्चाभिः पलैः अवरा पूर्वपूर्वापेक्षया यथोत्तरं न्यूना पञ्चपला-

तासामर्धधरणावरं पलम् । द्विपलावरमुत्तरलोहम् । षडङ्गुला-
वराश्रायामाः ।

पूर्वयोः पञ्चपलिकः प्रयामो मांसलोहलवणमणिवर्जम् ।

काष्ठतुला अष्टहस्ता पदवती प्रतिमानवती मयूरपदाधिष्ठाना ।

काष्ठपञ्चविंशतिपलं तण्डुलप्रस्थसाधनम् । एष प्रदेशो बह्वल्पयोः ।

वरा तुला, व्यावहारिकी तदाख्या क्रयविक्रयोपयोगिनी, भाजनी तदाख्या भू-
त्यदेयार्था, अन्तःपुरभाजनी तदाख्या देवीकुमारादिदेयार्था च भवति । तत्र प्र-
थमा आयमानीतः पञ्चपलन्यूना पञ्चनवतिपला, द्वितीया व्यावहारिकीतस्ता-
वन्न्यूना नवतिपला, तृतीया भाजनीतस्तावन्न्यूना पञ्चाशीतिपलेति विवेकः ।

व्यावहारिक्यादीनामपि पलादिमाने परस्परविशेषमाह — तासामि-
त्यादि । तासां व्यावहारिक्यादीनाम्, अर्धधरणावरम् अर्धेनार्धेन धरणेन
पूर्वपूर्वापेक्षया न्यूनं, पलं भवति । तद्यथा — दशधरणिकादायमानीपलाद-
र्धेन सार्धनवधरणिकं पलं व्यावहारिक्याः, ततोऽर्धेन नवधरणिकं भाजन्याः,
ततोऽर्धेन सार्धाष्टधरणिकमन्तःपुरभाजन्या इति । द्विपलावरं द्वाभ्यां द्वाभ्यां
पलाभ्यां पूर्वपूर्वतो न्यूनम्, उत्तरलोहम् उत्तरासां लोहं भवति । षडङ्गुलाव-
राश्च षट्षडङ्गुलन्यूनाश्च, आयामाः दैर्घ्याणि भवन्ति, अर्थादुत्तरासाम् ।
तद्यथा — पञ्चत्रिंशत्पललोहा द्विसप्तत्यङ्गुलायामा च यद्यायमानी, तदा
त्रयस्त्रिंशत्पललोहा षट्षष्ट्यङ्गुलायामा च व्यावहारिकी भवति, एकत्रिंशत्पल-
लोहा षष्ट्यङ्गुलायामा च भाजनी, एकोनत्रिंशत्पललोहा चतुष्पञ्चाशदङ्गुला-
यामा चान्तःपुरभाजनीति ।

प्रयाममाह—पूर्वयोरिति । पूर्वयोः परिमाणायमान्योः, पञ्चपलिकः
प्रयामः पलशते पञ्चपलमधिकदेयं भवति । मांसलोहलवणमणिवर्जं मांसलोहा-
दीन् वर्जयित्वा, तेषां तु न प्रयामः ।

काष्ठतुलामाह — काष्ठेत्यादि । काष्ठतुला सारदारुप्रकृतिस्तुला, अष्ट-
हस्ता, पदवती एकद्वित्र्यादिपदरेखोपेता, प्रतिमानवती प्रमाणपाषाणयुक्ता,
मयूरपदाधिष्ठाना मयूरपदौ तदाकारस्तम्भौ अधिष्ठानमाधारौ यस्यास्तादृशी,
मयूरपदाधिष्ठितेति पाठे मयूरपदाश्रितेत्यर्थः । कर्तव्या ।

काष्ठपञ्चविंशतीत्यादि । काष्ठपञ्चविंशतिपलम् इन्धनपलपञ्चविंशतिः,
तण्डुलप्रस्थसाधनं प्रस्थमिततण्डुलपाकनिष्पादकं भवति । एष प्रदेशो बह्वल्प-
योरिति । प्रस्थाधिकतण्डुलस्य प्रस्थन्यूनतण्डुलस्य चायमेव पाकापेक्षितकाष्ठ-

इति तुलाप्रतिमानं व्याख्यातम् ।

अथ धान्यमाषद्विपलशतं द्रोणमायमानम् । सप्ताशीतिपलशत-
मर्धपलं च व्यावहारिकम् । पञ्चसप्ततिपलशतं भाजनीयम् । द्विषष्टि-
पलशतमर्धपलं चान्तःपुरभाजनीयम् ।

तेषामाढकप्रस्थकुडुवाश्चतुर्भागावराः ।

षोडशद्रोणा खारी, विंशतिद्रोणिकः कुम्भः, कुम्भैर्दशभिर्वहः ।

शुष्कसारदारुमयं समं चतुर्भागशिखं मानं कारयेत् । अन्त-
शिखं वा । रसस्य तु ।

मानव्यवस्थापनमार्गः । एतच्च कोष्ठागाराध्यक्षशेषम् असारस्याप्यमितो व्ययो
न कर्तव्यः किमुत सारस्येति सामान्यज्ञापनद्वारेण प्राकरणिकेषु मानेष्ववधानो-
पदेशार्थं द्रष्टव्यम् ।

इति तुलेत्यादि । इति उक्तप्रकारेण, तुलाप्रतिमानं व्याख्यातं तुलाः
षोडशविधाः प्रतिमानानि च चतुर्दशविधानि निरूपितानि ।

अथ द्रोणाढकादिनिरूपणमारभते — अथेत्यादि । धान्यमाषद्विपल-
शतं तुलाद्वयमितधान्यमाषपूरणीयम्, आयमानं नाम द्रोणम् । सप्ताशीति-
पलशतमर्धपलं चेति । अर्थादायमानद्रोणादर्धत्रयोदशभिः पलैर्न्यूनं, व्याव-
हारिकं नाम द्रोणं भवति । पञ्चसप्ततिपलशतमिति । अर्थाद् व्यावहारि-
कद्रोणादर्धत्रयोदशपलैर्न्यूनं, भाजनीयं नाम द्रोणं भवति । द्विषष्टिपलशत-
मर्धपलं चेति । अर्थाद् भाजनीयद्रोणाद् अर्धत्रयोदशपलैर्न्यूनम्, अन्तःपुर-
भाजनीयं नाम द्रोणं भवति । इति चतुर्विधं द्रोणम् ।

तेषामिति । तेषां चतुर्णां द्रोणानाम्, आढकप्रस्थकुडुवाः, चतुर्भागा-
वराः क्रमेण चतुर्भागाः अवराः स्वस्वपूर्वचतुर्भागात्मका अत एव स्वस्वपू-
र्वतो निकृष्टाश्चेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति — द्रोणचतुर्भाग आढक आढकचतु-
र्भागः प्रस्थः प्रस्थचतुर्भागः कुडुव इति ।

द्रोणादुत्कृष्टान् मानविशेषानाह — षोडशेत्यादि । षोडशद्रोणमिता
खारी, विंशतिद्रोणमितः कुम्भः, दशकुम्भमितो वहः ।

मानसाधनान्याह — शुष्केत्यादि । शुष्कसारदारुमयं, समं तुल्य-
मूलाग्रं चतुर्भागशिखं शिखा मुखोपरितनावकाशः आ मुखाद् भागत्रयवतः
शिखायां मेयचतुर्भागो यथा तिष्ठेत् तथा कृतशिखं, मानं, कारयेत् । अन्त-

सुरायाः पुष्पफलयोः तुषाङ्गाराणां सुधायाश्च शिखामानं द्विगु-
णोत्तरा वृद्धिः ।

सपादपणो द्रोणमूल्यम् । आढकस्य पादोनः । षण्माषकाः
प्रस्थस्य । माषकः कुडुबस्य ।

द्विगुणं रसादीनां मानमूल्यम् ।

विंशतिपणाः प्रतिमानस्य । तुलामूल्यं त्रिभागः ।

चतुर्मासिकं प्रातिवेधनिकं कारयेत् । अप्रतिविद्वस्यात्ययः
सपादः सप्तविंशतिपणः । प्रातिवेधनिकं काकणिकमहरहः पौतवाध्य-
श्चाय दद्युः ।

शिशवं वा अन्तर्गता आमूलमुखान्तावकाशान्तःप्रविष्टा शिखा पूर्वोक्तश्चतु-
र्भागावकाशो यस्य तत् तथाभूतं वा, मानं कारयेत् । धान्यादिमाने चायं
विकल्पः । रसस्य त्विति । अन्तःशिश्वमित्यनुवर्तते । तत्र तुशब्दोऽवधारणार्थः
सम्बध्यते । तदयमर्थः—रसस्य घृततैलादेरन्तःशिश्वमेव मानं भवतीति ।

सुराया इत्यादि । सुरादीनां षण्णां शिखामानम् अस्ति । किन्तु द्विगु-
णोत्तरा वृद्धिः द्विगुणाधिका तस्य वृद्धिः । धान्यादिषु शिखामानं यदुक्तं
चतुर्भागात्मकं तदिह द्वैगुण्यं यातीत्यर्थः । अतश्च सुरादीनां प्रस्थः षण्चमिरेव
कुडुबैर्भवति, न तु धान्यानामिव चतुर्भिः । तत्रापि सुरायाः बहिःशिश्वास-
म्भवाभावात् प्रस्थोऽन्तःशिश्वोऽर्थादन्तःप्रविष्टपञ्चकुडुबः कार्यः ।

तुलामानभाण्डस्य मूल्यमाह — सपादपण इत्यादि । माषकः कुडु-
बस्येत्येतदन्तमतिरोहितार्थम् ।

द्विगुणमिति । रसादीनां घृततैलादीनां, द्विगुणं सपादपणादिपूर्वोक्तद्वि-
गुणमर्धतृतीयपणादिकं, द्रोणादिमूल्यं भवति । धान्यमानापेक्षया रसादिमानाना-
मन्तःशिश्वत्वेन रूपप्रयुत्वात् श्लक्ष्णतरदारुघटितत्वाच्च मूल्यद्वैगुण्योपपत्तिः ।

विंशतीत्यादि । प्रतिमानस्य चतुर्दशविधप्रतिमानसमुदायस्य, विंशति-
पणाः, मूल्यम् । तुलामूल्यमित्यादि । तुलामूल्यम् अनन्तरोक्तस्य विंशति-
पणात्मकस्य प्रतिमानमूल्यस्य त्रिभागः ।

चतुरित्यादि । चतुर्मासिकं चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवं, प्रातिवेधनमेव
प्रातिवेधानिकं परिशोधनं, विनयादित्वाढक् । कारयेत् । अप्रतिविद्वस्येति ।
अप्रतिविद्वस्य अपरिशोधितस्य तुलामानस्य, व्यवहारे, अत्ययो दण्डः,

द्वात्रिंशद्भागस्तप्तव्याजी सर्पिषश्चतुष्पष्टिभागस्तैलस्य । पञ्चाश-
द्भागो मानस्रावो द्रवाणाम् ।

कुडुबार्धचतुरष्टभागानि मानानि कारयेत् ।

कुडुबाश्चतुरशीतिवारकः सर्पिषो मतः ।

चतुष्पष्टिस्तु तैलस्य पादश्च घटिकानयोः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायः तुलामानपौतवम्,

आदितश्चत्वारिंशः ॥

सपादः सप्तविंशतिपणः । प्रातिवेधनिकमिति । प्रातिवेधनिकं परिशोधन-
निमित्तं, काकणिकम्, अहरहः प्रतिदिनं, पौतवाध्यक्षाय, दद्युः, दिवसस्यैका
काकणीति क्रमेण मासचतुष्टयस्य सविंशति काकणीनां शतं शोधनकाले तुला-
मानव्यवहारिणोऽर्पयेयुरित्यर्थः ।

रसादिप्रसङ्गाद् घृतादिगतं किञ्चिदाह — द्वात्रिंशदित्यादि । सर्पिषः
घृतस्य विलापितस्य क्रीयमाणस्य, द्वात्रिंशद्भागः अधिकतया ग्राह्य इति वाक्य-
शेषः । तप्तव्याजी स तप्तव्याजीसंज्ञः । तैलस्य, चतुःषष्टिभागः ग्राह्यः । पञ्चा-
शद्भाग इति । पञ्चाशद्भागो मानस्रावः तदाख्यो, द्रवाणां ग्राह्यः । द्रवसामान्य-
विषयोऽयं मानस्रावः सर्पिस्तैलयोर्यथोक्तव्याज्या सह समुचीयत इत्याहुः ।

कुडुबादीनामरूपपरिमाणानां मानसाधनान्याह — कुडुबार्धेत्यादि ।
प्रस्थचतुर्भागः कुडुब उक्तः । तस्य मानसाधनं कुडुबं कुडुबार्धं कुडुबचतुर्भागं
कुडुबाष्टभागम् इत्येतानि मानानि, कारयेत् निर्मापयेत् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — कुडुबा इत्यादि । सर्पिषः, चतुरशीतिः
कुडुबाः यत्र मान्ति, स वारकस्तत्संज्ञः, मतः । तैलस्य तु, चतुःषष्टिः कुडुबाः
यत्र मान्ति, स वारकः । अनयोः सर्पिर्वारकतैलवारकयोः, पादः चतुर्भागः,
घटिका सर्पिर्घटिकाख्या तैलघटिकाख्या च, मता ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायस्तुलामानपौतवम्,

आदितश्चत्वारिंशः ॥

३८. प्रक. देशकालमानम् ।

मानाध्यक्षो देशकालमानं विधात् ।

अष्टौ परमाणवो रथचक्रविप्रुट् । ता अष्टौ लिक्षा । ता अष्टौ
यूकामध्यः । ते अष्टौ यवमध्यः । अष्टौ यवमध्याः अङ्गुलम् ।

मध्यमस्य पुरुषस्य मध्यमाया अङ्गुल्या मध्यप्रकर्षो वाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलो धनुर्ग्रहः । अष्टाङ्गुला धनुर्मुष्टिः ।

देशकालमानमिति सूत्रम् । देशो भूमिस्तद्विकारः प्राकारस्तम्भादिः
कालस्तुटिलवादिः तयोर्मानमिति सूत्रार्थः । 'द्वादशहस्तादूर्ध्वमोजं युग्मं वा
आ चतुर्विंशतिहस्ताद्' इति दुर्गविधाने, 'चतुर्दण्डान्तरा रथ्याः' 'पञ्चारत्नयो
रथपथः' इति दुर्गनिवेशेऽन्यत्र च हस्तदण्डारत्न्यादीनां व्यवहारः कृतः ।
तेषां प्रमाणं तु नोक्तम् । तथा 'पूर्वे दिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च
शृणुयाद्' इत्येवं राजप्रणिधौ कालविभाग उक्तः । तस्य मानं तु नोक्तम् ।
तदुभयमिह मानप्रसङ्गादुच्यत इति सङ्गतिः ।

मानाध्यक्ष इति । मानाध्यक्षः पौतवाध्यक्षः, देशकालमानं, विधात्
वक्ष्यमाणप्रकारेण जानीयात् ।

अष्टाविति । अष्टौ, परमाणवः अतीन्द्रिया अणवः संहताः, रथचक्र-
विप्रुट् रथचक्रोत्थापितं चक्षुर्ग्राह्यमेकं रजो भवति ! ता विप्रुषः, अष्टौ, लिक्षा ।
ता अष्टौ लिक्षाः, यूकामध्यः । ते यूकामध्याः, अष्टौ, यवमध्यः । अष्टौ यव-
मध्याः अङ्गुलमेकम् ।

अङ्गुलस्य प्रकारान्तरमाह— मध्यमस्येत्यादि । अङ्गुलशतोत्सेधोऽर्ध-
नवत्यङ्गुलपरिणाहो मध्यमः पुरुषः इति स्वामी । मध्यमस्य पुरुषस्य, मध्य-
मायाः अङ्गुल्याः हस्तमध्यमाङ्गुल्याः, मध्यप्रकर्षो मध्यप्रदेशपृथुत्वातिशयो
वा, अङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुल इति । चत्वार्यङ्गुलानि, धनुर्ग्रहः धनुर्ग्रहसंज्ञानि । अष्टा-
ङ्गुलेति । धनुर्ग्रहद्विगुणा धनुर्मुष्टिः ।

द्वादशाङ्गुला वितस्तिः छायापौरुषं च । चतुर्दशाङ्गुलं शमः
 शलः परिरयः पदं च । द्विवितस्तिररत्निः प्राजापत्यो हस्तः ।
 सधनुर्ग्रहः पौतवविवीतमानम् । सधनुर्मुष्टिः किष्कुः कंसो वा ।
 द्विचत्वारिंशदङ्गुलस्तक्ष्णः क्राकचिककिष्कुः स्कन्धावारदुर्गरा-
 जपरिग्रहमानम् । चतुष्पञ्चाशदङ्गुलः कुप्यवनहस्तः ।
 चतुरशीत्यङ्गुलो व्यामो रज्जुमानं खातपौरुषं च ।
 चतुररत्निर्दण्डो धनुर्नाळिका पौरुषं च ।
 गार्हपत्यमष्टशताङ्गुलं धनुः पथिप्राकारमानम् । पौरुषं च अग्नि-
 चित्यानाम् ।

द्वादशेत्यादि । द्वादशाङ्गुला वितस्तिः तदाख्या । छायापौरुषं चेति
 छायापौरुषं शङ्कुप्रमाणं, तदपि द्वादशाङ्गुलमित्यर्थः । चतुर्दशेत्यादि । चतुर्द-
 शाङ्गुलं शमसंज्ञं शलसंज्ञं परिरयसंज्ञं पदसंज्ञं च । द्विवितस्तिरिति । चतु-
 र्विंशत्यङ्गुलोऽरत्निः । स प्राजापत्यो विश्वकर्मसम्मतो हस्तः ।

सधनुर्ग्रह इति । धनुर्ग्रहयुक्तः चतुरङ्गुलाधिकः प्राजापत्यः अर्था-
 दष्टाविंशत्यङ्गुलमानं पौतवविवीतमानं काष्ठतुलादेः पश्चर्थक्षेत्रादेश्च हस्तमानं
 भवति । सधनुर्मुष्टिरिति । अष्टाङ्गुलाधिकः प्राजापत्यः किष्कुसंज्ञः कंससंज्ञो वा ।

द्विचत्वारिंशदित्यादि । द्विचत्वारिंशदङ्गुलः हस्तः, तक्ष्णः वर्धकेः कर्मणि,
 क्राकचिककिष्कुः करपत्रकर्ममानोपयोगी किष्कुः, स्कन्धावारदुर्गराजपरिग्रह-
 मानं स्कन्धावासादीनां च मानं, भवति । चतुष्पञ्चाशदित्यादि । चतुष्पञ्चा-
 शदङ्गुलः, कुप्यवनहस्तः द्रव्यवनकर्ममानहस्तः ।

चतुरशीतीत्यादि । चतुरशीत्यङ्गुलः हस्तः, व्यामः, स च रज्जुमानं,
 खातपौरुषं च कूपादेः पुरुषमानं च भवति ।

चतुररत्निरिति । चः संज्ञासमुच्चये । चतुररत्निप्रमाणस्य दण्डः धनुः
 नाळिका पौरुषम् इति चतस्रः संज्ञाः ।

गार्हपत्यमिति । गृहपतिर्विश्वकर्मा तद्दृष्टं गार्हपत्यम्, अष्टशताङ्गुलं,
 धनुः तदाख्यम् । तच्च पथिप्राकारमानम् अध्वमानं प्राकारमानं च भवति ।
 पौरुषं चेति । पुरुषमानम्, अग्निचित्यानाम् अग्निचयनविशेषाणाम् ।

षट्कंसो दण्डो ब्रह्मदेयातिथ्यमानम् । दशदण्डा रज्जुः । द्वि-
रज्जुकः परिदेशः । त्रिरज्जुकं निवर्तनम् ।

एकतो द्विदण्डाधिको बाहुः । द्विधनुस्सहस्रं गोरुतम् । चतुर्गो-
खतं योजनम् । इति देशमानम् ।

कालमानमत ऊर्ध्वम् । तुटो लवो निमेषः काष्ठा कला नालिका
गुहूर्तः पूर्वापरभागौ दिवसो रात्रिः पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युग-
मिति कालाः ।

निमेषचतुर्भागस्तुटः ।

द्वौ तुटौ लवः ।

द्वौ लवौ निमेषः ।

पञ्च निमेषाः काष्ठा ।

त्रिंशत् काष्ठाः कला ।

चत्वारिंशत् कला नालिका ।

षट्कंस इत्यादि । कंसषट्कप्रमाणः अर्थात् प्राजापत्यहस्ताष्टकप्रमाणः,
दण्डः । सः ब्रह्मदेयातिथ्यमानं ब्रह्मदेयानाम् आतिथ्यानां च मानं भवति ।
ब्रह्मदेयानि ऋत्विगादिब्राह्मणदेयानि, आतिथ्यानि अतिथिभोजनार्थविसृष्टक्षे-
त्राणि । दशदण्डेति । अर्थाच्चत्वारिंशद्वस्तप्रमाणा, रज्जुः । द्विरज्जुक इति ।
विंशतिदण्डप्रमाणः, परिदेशः । त्रिरज्जुकमिति । त्रिंशद्दण्डप्रमाणं, निवर्तनं
चतुरश्रनिवर्तनम् ।

एकतो द्विदण्डाधिक इति । निवर्तनस्यैवैकपार्श्वे दण्डद्वयाधिकप्रमाणः
पार्श्वान्तरेष्वनधिकप्रमाणः अर्थाद् द्वात्रिंशद्दण्डदीर्घस्त्रिंशद्दण्डविस्तारश्च मान-
विशेषः, बाहुस्तत्संज्ञः । द्विधनुस्सहस्रमिति । धनुस्सहस्रद्वयप्रमाणं, गोरुतम् ।
स क्रोश इति व्यवह्रियते । चतुर्गोरुतमिति । अर्थात् क्रोशचतुष्टयं योजन-
संज्ञम् । इति देशमानमिति । व्याख्यातमिति शेषः ।

कालमानमित्यादि । व्याख्यास्यत इति शेषः । कालं सप्तदशधा
विभजते — तुट इत्यादि ।

तुटादीनि व्याचष्टे — निमेषेत्यादि । निमेषचतुर्भागः कालपरमाणु-
रिति स्वामी । परमाणुद्वयमिति भाषा । स तुटः तुटसंज्ञः । अयं तुटिस्त्रुटि-
रिति चोच्यते ।

द्वौ तुटावित्यादि चत्वारिंशत्कला नालिकेत्यन्तमतिरोहितम् ।

सुवर्णमाषकाश्चत्वारश्चतुरङ्गुलायामाः कुम्भच्छिद्रमाढकमम्भसो वा नालिका ।

दिनालिको मुहूर्तः । पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे मास्या-
श्वयुजे च मासि भवतः । ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तैरन्यतरः षण्मासं
वर्धते ह्रसते चेति ।

छायायामष्टपौरुष्यामष्टादशभागश्छेदः, षट्पौरुष्यां चतुर्दशभा-
गः, चतुष्पौरुष्यामष्टभागः, द्विपौरुष्यां षड्भागः, पौरुष्यां चतुर्भागः,

नालिकायाः प्रकारान्तरमाह — सुवर्णेत्यादि । सुवर्णमाषकाश्चत्वार-
श्चतुरङ्गुलायामा इति मेयमानयोरभेदोपचारात् सुवर्णमाषकचतुष्टयप्रमाणा
चतुरङ्गुलदीर्घा जलनिर्गमनालशलाकोच्यते, कुम्भच्छिद्रं तत्समानं जलधारक-
घटच्छिद्रम्, आढकमम्भसः तत्कुम्भगतमाढकमितं जलम्, इतिशब्द इहा-
ध्याहार्यः, इति वा नालिका इत्येतन्नि तययोगेन वा नालिका परिच्छिद्यते ।
यथोक्तमानशलाकायुक्तच्छिद्रात् कुम्भादाढकपरिमितं जलं छिद्रतो यावता
कालेन गलति सा वा नालिकेत्यर्थः ।

द्विनालिक इति । नालिकाद्वयं मुहूर्तः । एतदुत्तरं पूर्वापरभागयो-
र्व्याख्यानं क्रमप्राप्तम् । तत्तु न कृतं सुबोधत्वात् । तौ हि मुहूर्तान्तानामु-
क्तानां वक्ष्यमाणानां च दिवसादीनां यथासम्भवं पूर्वभागोत्तरभागौ भवतः ।
तत्र पूर्वाह्णो दिवसपूर्वभागोऽपराह्णो दिवसोत्तरभागः । तथा पूर्वरात्रो रात्रिपूर्-
वभागोऽपररात्रो रात्र्युत्तरभाग इत्यादि यथाव्यवहारमूह्यम् । पञ्चदशेत्यादि ।
पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च भवतः, किं सर्वेषु मासेषु, नेत्याह — चैत्रे
मासि आश्वयुजे मासि च अर्थाद् विषुवयोर्द्वयोः । ततः परमिति । विषुवद्द्व-
यादुपरि, अन्यतरो दिवसो रात्रिश्च, त्रिभिर्मुहूर्तैः षण्मासं वर्धते ह्रसते च
एकशश्चतुर्लवोपचयापचयक्रमेण मुहूर्तत्रयं यावत् षण्मासान् उपचीयते क्षीयते
च । तत्र दिवसस्य चैत्रविषुवादुपरि वृद्धिः आश्वयुजविषुवादुपरि ह्रासः,
रात्रेराश्वयुजविषुवादुपरि वृद्धिश्चैत्रविषुवादुपरि ह्रासः ।

छायाया कालमानमाह—छायायामित्यादि । छायायाम्, अष्टपौरुष्यां
षण्णवत्यङ्गुलायां, दिवसस्य, अष्टादशभागः छेदः अष्टादशो भागः गतांशः
त्रिंशन्नाडिकासु पादोनं नाडिकाद्वयमतीतं ज्ञेयं सपादाष्टाविंशतिनाडिकास्तु
शेषाः । षट्पौरुष्यां द्विसप्तत्यङ्गुलायां छायायां, चतुर्दशभागः छेदः त्रयोदश

अष्टाङ्गुलायां त्रयो दशभागाः, चतुरङ्गुलायाम् अष्टभागाः, अच्छायो मध्याह्न इति ।

परावृत्ते दिवसे शेषमेवं विद्यात् ।

आषाढे मासि नष्टच्छायो मध्याह्नो भवति । अतः परं श्रावणादीनां षण्मासानां द्वाङ्गुलोत्तरा माघादीनां द्वादशगुलावरा छाया इति ।

पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः । सोमाप्यायनः शुक्लः । सोमावच्छेदनो बहुलः ।

तु शेषाः । चतुष्पौरुष्याम् अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलायाम्, अष्टभागः छेदः अर्धयामो गतः सप्त शेषाः । द्विपौरुष्यां चतुर्विंशत्यङ्गुलायां, षड्भागश्छेदः पञ्च नालिका गताः पञ्चविंशतिस्तु शेषाः । पौरुष्यां द्वादशाङ्गुलायां, चतुर्भागश्छेदः यामो गतः यामत्रयमवशिष्टम् । अष्टाङ्गुलायां छायायां, त्रयो दशभागाः दशधा विभक्तस्य दिवसस्य त्रयो दशमांशाः अर्थान्नवनालिकाः, छेदः, एकविंशतिस्तु नालिकाः शिष्टाः । चतुरङ्गुलायाम्, अष्टभागाः अष्टधा विभक्तस्य दिवसस्य त्रयोऽष्टमांशाः गता विज्ञेयाः, पञ्च तु शिष्टाः । अच्छायः शङ्कुप्रविष्टच्छायो, मध्याह्नो भवति ।

मध्याह्नात् परतोऽप्येवमेवच्छायामानं, किन्तु छेदस्थाने शेषकल्पनया विज्ञेयमित्याह—परावृत्त इति । परावृत्ते दिवसे मध्याह्नात् परतः, शेषं गतावशिष्टं दिवसभागम्, एवं विद्यात् चतुरङ्गुलायां त्रयोऽष्टभागा इत्यादिना छायायामष्टपौरुष्यामष्टादशभाग इत्यन्तेन प्रकारेणाष्टभागत्रयप्रभृतिमष्टादशभागान्तं जानीयात् ।

आषाढ इति । आषाढे मासि आषाढमासान्ते, नष्टच्छायोऽच्छायः, मध्याह्नः भवति । अतः परं, श्रावणादीनां षण्मासानां पौषान्तानां, द्वाङ्गुलोत्तरा द्विद्व्यङ्गुलक्रमवृद्धा छाया भवति । तद्यथा—श्रावणस्यान्ते द्वाङ्गुला भाद्रपदस्य चतुरङ्गुला आश्वयुजस्य षडङ्गुला कार्तिकस्याष्टाङ्गुला मार्गशीर्षस्य दशाङ्गुला पौषस्य द्वादशाङ्गुलेति । अतः परं, माघादीनां षण्मासानामाषाढान्तानां, द्वाङ्गुलावरा द्विद्व्यङ्गुलक्रमक्षीणा, छाया, भवति । यथा—माघस्यान्ते दशाङ्गुला छाया फाल्गुनस्याष्टाङ्गुला चैत्रस्य षडङ्गुला वैशाखस्य चतुरङ्गुला ज्येष्ठस्य द्वाङ्गुला आषाढस्य तु शङ्कुप्रविष्टेति ।

पञ्चदशेत्यादि । पञ्चदशाहोरात्रसमुदायः पक्षसंज्ञः । तत्र सोमाप्यायनः

द्विपक्षो मासः ।

त्रिंशदहोरात्रः प्रकर्ममासः ।

सार्धः सौरः ।

अर्धन्यूनश्चान्द्रमासः ।

सप्तविंशतिर्नाक्षत्रमासः ।

द्वात्रिंशद् मलमासः ।

पञ्चत्रिंशदश्ववाहायाः ।

चत्वारिंशद्वस्तिवाहायाः ।

द्वौ मासावृतुः ।

श्रावणः प्रोष्ठपदश्च वर्षाः ।

आश्वयुजः कार्तिकश्च शरत् ।

मार्गशीर्षः पौषश्च हेमन्तः ।

माघः फाल्गुनश्च शिशिरः ।

चन्द्रवृद्धिकरः पक्षः, शुक्लः तत्संज्ञः । सोमावच्छेदनः चन्द्रक्षयकरः, बहुलः तदाख्यः ।

द्विपक्ष इति । उक्तौ शुक्लबहुलपक्षौ समुदितौ, मासः, स एव सावनः ।

त्रिंशदहोरात्र इति । त्रिंशदहोरात्रसमुदायः, प्रकर्ममासः कर्मकरभृति-
गणनीयो मासः ।

सार्ध इति । अर्धाहोरात्रसहितस्त्रिंशदहोरात्रः, सौरः सौरमासः ।

अर्धन्यून इति । अर्धाहोरात्रन्यूनस्त्रिंशदहोरात्रः, चान्द्रमासः ।

सप्तविंशतिरिति । सप्तविंशत्यहोरात्रो नाक्षत्रमासः ।

द्वात्रिंशदिति । द्वात्रिंशदहोरात्रो मलमासः ।

पञ्चत्रिंशदिति । पञ्चत्रिंशदहोरात्रः तावन्मानो मासः, अश्ववाहायाः
अश्वप्रवाहणस्य, अर्थादश्वकर्मभृत्यानाम् । 'अथ प्रवाहणे । वाहा नृत्त्री स्त्रियां
वाहौ' इति केशवस्वामी ।

चत्वारिंशदित्यादि । चत्वारिंशदहोरात्रो गजशुश्रूषाकर्मकरवेतनमासः ।

द्वाविति । उभौ द्विपक्षलक्षणौ मासौ मिलितौ ऋतुसंज्ञौ ।

ऋतुं विभज्य व्याचष्टे—श्रावण इत्यादिना ग्रीष्म इत्यन्तेन । वर्षाः
वर्षासंज्ञः । ज्येष्ठामूलीयः ज्येष्ठः । शेषं सुगमम् ।

चैत्रो वैशाखश्च वसन्तः ।

ज्येष्ठामूलीय आषाढश्च ग्रीष्मः ।

शिशिराद्युत्तरायणम् । वर्षादि दक्षिणायनम् ।

अयनः संवत्सरः ।

पञ्चसंवत्सरो युगमिति ।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः ।

करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमर्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते च पश्चिमम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

विंशोऽध्यायः देशकालमानम् ,

आदित एकचत्वारिंशः ॥

शिशिरादीत्यादि । शिशिरप्रभृति ग्रीष्मान्तमृतुत्रयम्, उत्तरायणसं-
ज्ञम् । वर्षादि हेमन्तान्तमृतुत्रयं, दक्षिणायनम् ।

अयन इति । अयनद्वयात्मा संवत्सरो भवति ।

पञ्चसंवत्सर इति । संवत्सरपञ्चकात्मकः कालो, युगं युगसंज्ञया
व्यवहियते । इतिशब्दो व्यावहारिककालमानसमाप्तौ ।

अधिमासं श्लोकद्वयेनाह — दिवसस्येति । अर्कः सूर्यः, दिवसस्य
अहोरात्रस्य, षष्टिभागम् एकघटिकात्मकं, हरति प्रतिदिवसं छिनत्ति । ततः
प्रतिदिवसमेकघटिकाहरणात्, ऋतौ षष्टिदिवसात्मकमासद्वयावसाने, एकमह-
श्छेदम् एकमधिकमहोरात्रं, करोति उत्पादयति । तथैव अर्कवदेव, चन्द्रमाश्च,
एकम् अहश्छेदं करोति । एवम् अनेन प्रकारेण, अर्धतृतीयानामब्दानाम्
अर्धोनतृतीयानां वर्षाणाम् अर्थान्माघप्रभृतीनां त्रिंशतो मासानां, ग्रीष्मे पूर्वम्,
अधिमासकम् अधिकमासं त्रिंशत्तमं द्वितीयम् आषाढं, पञ्चाब्दान्ते अर्थात्
पुनरर्धतृतीयवर्षात्मनां श्रावणप्रभृतीनां त्रिंशतो मासानामन्ते, पश्चिममधिमा-
सकं च उत्तरमधिकमासं च अर्थात् त्रिंशत्तमं द्वितीयं पौषं च, जनयतः, अर्क
चन्द्रमसौ ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

विंशोऽध्यायः देशकालमानम् ,

आदित एकचत्वारिंशः ॥

३९. प्रक. शुल्काध्यक्षः ।

शुल्काध्यक्षः शुल्कशालां ध्वजं च प्राङ्मुखम् उदङ्मुखं वा महाद्वाराभ्याशे निवेशयेत् ।

शुल्कादायिनश्चत्वारः पञ्च वा सार्थोपयातान् वणिजो लिखेयुः — के कुतस्त्याः कियत्पण्याः क चाभिज्ञानमुद्रा वा कृतेति ।

अमुद्राणामत्ययो देयद्विगुणः ।

कूटमुद्राणां शुल्काष्टगुणो दण्डः ।

भिन्नमुद्राणामत्ययो घटिकाः स्थाने स्थानम् ।

शुल्काध्यक्ष इति सूत्रम् । शुल्कः राज्ञे देयं पञ्चदशभागादि तस्य अध्यक्षः शुल्काध्यक्षः । तद्व्यापारोऽभिधीयते इति सूत्रार्थः । देशविशेषभूतदुर्गसम्बन्धित्वाद् मानपरिच्छेदनानाभाण्डविषयत्वाच्च शुल्कस्य देशमानानन्तरमभिधानसङ्गतिः ।

शुल्काध्यक्ष इति । शुल्कशालाध्यक्षः, शुल्कशालां शुल्कग्रहणावस्थानं, ध्वजं च तच्चिह्नं च, प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा, महाद्वाराभ्याशे प्रधानद्वारसमीपे, निवेशयेत् कारयेत् ।

शुल्कादायिन इति । शुल्कग्राहिणः, चत्वारः पञ्च वा पुरुषाः शुल्काध्यक्षनियुक्ताः, सार्थोपयातान् सभाण्डोपगतान्, वणिजो नैगमान्, लिखेयुः । किं कृत्वा, के कुतस्त्या इत्यादि पृष्ट्वेति शेषः । तत्र क इति नामजातिविषयः प्रश्नः, कुतस्त्या इति निवासविषयः, कियत्पण्या इति विक्रेयवस्तुपरिमाणविषयः, क चाभिज्ञानमुद्रेति अन्तपालकृतपण्यविशेषज्ञप्तिमुद्राविषयः । शुल्कादायिनां बहुत्वं विसंवादपरिहारार्थम् ।

अमुद्राणामिति । मुद्रारहितानां वणिजाम्, अत्ययः दण्डः, देयद्विगुणः अन्तपालदेयवर्तनीद्विगुणः । वर्तनी त्वनुपदं वक्ष्यते ।

कूटेत्यादि । कूटमुद्राणां कपटकृतमुद्राणां, शुल्काष्टगुणो दण्डः ।

भिन्नेत्यादि । भिन्नमुद्राणामत्ययः गृहीतनष्टमुद्राणां दण्डः, घटिकाः स्थाने स्थानं वणिगन्तरदृश्ये कापि शुल्कशालैकदेशे घटिकात्रयकालावस्थानं भवति । घटिका इति स्थानक्रियात्यन्तसंयोगे द्वितीया, कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन च तासां त्रित्वम् ।

राजमुद्रापरिवर्तने नामकृते वा सपादपणिकं वहनं दापयेत् ।
 ध्वजमूलोपस्थितस्य प्रमाणमर्घं च वैदेहकाः पण्यस्य ब्रूयुः—
 एतत्प्रमाणेनार्घेण पण्यमिदं कः क्रेतेति । त्रिरुद्धोषितमर्थिभ्यो दद्यात् ।
 केतृसङ्घर्षे मूल्यवृद्धिः । सशुल्का कोशं गच्छेत् ।

शुल्कभयात् पण्यप्रमाणं मूल्यं वा हीनं ब्रुवतस्तदतिरिक्तं राजा
 हरेत् । शुल्कमष्टगुणं वा दद्यात् ।

तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीनप्रतिवर्णकेनार्घापकर्षणे सार-
 भाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात् ।

प्रतिक्रेतृभयाद् वा पण्यमूल्यादुपरि मूल्यं वर्धयतो मूल्यवृद्धिं
 राजा हरेद्, द्विगुणं वा शुल्कं कुर्यात् ।

राजेत्यादि । राजमुद्रापरिवर्तने, नामकृते वा परिवर्तन इत्यनुषङ्गात्
 कार्पासादिद्रव्याणां तूलादिनामनिवेशेन नामव्यत्ययकरणे वा, सपादपणिकं
 पादाधिकपणदण्डं, वहनं पण्यहारकं, दापयेत् ।

ध्वजेत्यादि । ध्वजमूलोपस्थितस्य शुल्कशालाङ्गणगतस्य पण्यस्य,
 प्रमाणम् इयत्ताम्, अर्घं च, वैदेहकाः वणिजः, ब्रूयुः, एतत्प्रमाणेनेत्यादि-
 विधया । त्रिरुद्धोषितं यथोक्तप्रकारेण वारत्रयघोषणया श्रावितं, पण्यम्,
 अर्थिभ्यः केतृभ्यः, दद्यात्, तेनैव वैदेहकनिर्दिष्टेनार्घेण । केतृसङ्घर्षे केतृणाम्
 अर्घवर्धनहेतुभूतपरस्परस्पर्धासम्भवे, मूल्यवृद्धिः वणिङ्निर्दिष्टप्रमाणादधिकं
 मूल्यस्य प्रमाणम्, इष्यत इति शेषः । किन्तु सशुल्का शुल्कसहिता सा
 मूल्यवृद्धिः, कोशं गच्छेत् राजभाण्डागारं प्राप्नुयाद् निर्दिष्टमूल्यमात्रमेव तु
 वैदेहकानित्यर्थः । सशुल्कमित्यपि पाठः ।

शुल्केत्यादि । शुल्कभयात्, पण्यप्रमाणं भाण्डेयत्तां, मूल्यं वा पण्यार्घं
 वा, हीनम् अवरं, ब्रुवतः, तदतिरिक्तं तदुक्तातिरिक्तं प्रमाणं मूल्यं चोपल-
 भ्यमानं, राजा हरेत् । इति तदण्डविधिः । तद्विकल्पमाह — शुल्कमष्टगुणं
 वा दद्याद्, वणिक् ।

तदेवेति । तदेव तदुक्तातिरिक्तं शुल्काष्टगुणं वा, निविष्टपण्यस्य पण्य-
 पूरितस्य, भाण्डस्य, हीनप्रतिवर्णकेन निकृष्टप्रतिवर्णकप्रदर्शनेन, अर्घापकर्षणे
 मूल्यपातने, सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च महार्घस्य पण्यस्य
 मणिमुक्तादेरल्पाधकार्पासतूलादिनावच्छादने च, कुर्यात् ।

प्रतिक्रेतृभयादिति । प्रतिक्रेतृपुरुषविशेषक्रयणशङ्कया, पण्यमूल्या-

तदेवाष्टगुणमध्यक्षस्यच्छादयतः ।

तस्माद् विक्रयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः, तर्कः
फलगुभाण्डानामानुग्रहिकाणां च ।

ध्वजमूलमतिक्रान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादष्टगुणो दण्डः ।
पथिकोत्पथिकास्तद् विद्युः ।

वैवाहिकमन्वायनमौपायनिकं यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं देवेज्याचौ-
लोपनयनगोदानव्रतदीक्षादिषु क्रियाविशेषेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत् ।

न्याय्याद्, उपरि, मूल्यं वर्धयतः केतुः, तन्मूल्यवृद्धिं राजा हरेत् । द्विगुणं
वा शुल्कं कुर्यादिति दण्डविकल्पः ।

तदिति । तदेव वैदेहकानां तत्तदपराधे यद् देयं विहितं तदेव, अष्ट-
गुणम्, अध्यक्षस्य, छादयतः वैदेहकापराधं मैत्रीलञ्चग्रहणादिना गोपयतः,
कुर्याद् राजा ।

तस्मादिति । यथोक्तानृतव्यवहारसम्भवात्, विक्रयः, पण्यानां तोल-
नीयपरिमेयगणनीयानां, धृतः तुलातोलितः, मितः प्रस्थादिपरिमितः, गणितो
वा, कार्यः । तर्कः इदमियत् स्यादिति मानार्घसम्भावनात्मा, कार्यः, फलगुभा-
ण्डानाम् अङ्गाराद्यल्पपण्यानाम्, आनुग्रहिकाणां लवणादीनां च ।

ध्वजमूलमतिक्रान्तानामित्यादि । अकृत एव शुल्के शुल्कशालाम-
तिक्रम्य गतानां विषये, शुल्कादष्टगुणो दण्डः । पथिकेत्यादि । पथिकोत्पथिकाः
पथिकाः पथि वाणिज्यच्छलचारिणः उत्पथिकाः अनुज्ञातोत्पथगतागतास्तृणे-
न्धनहारकाः पशुपालकाश्च प्रणिहिताः, तद् अकृतशुल्कवणिगतिक्रमणं, विद्युः,
अत एव साक्षिणश्च स्युर्विवादे ।

अशुल्कनेयं भाण्डमाह — वैवाहिकमिति । वैवाहिकं विवाहप्रयोज-
नकम्, अन्वायनं परिणीतायाः पतिगृहं गच्छन्त्याः पितृगृहानीयमानम्, औ-
पायनिकम् उपायनमन्नसत्राद्यर्थं उपहारः तत्प्रयोजनकं, यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं
यज्ञकृत्यनैमित्तिकं पयोदधिघृतादिकं प्रसवनैमित्तिकं जातकर्मसूतिकाभेषजाद्यर्थं
च, देवेज्यादिषु क्रियाविशेषेषु देवेज्या देवानां देवालयगतानाम् इज्या नित्य-
नैमित्तिकपूजोत्सवादिः चौलोपनयनगोदानानि संस्कारविशेषाः प्रसिद्धाः व्रत-
दीक्षणं दानविशेषादिलक्षणव्रतपरिग्रहः एवम्प्रकारेषु धर्म्यकार्येषु, भाण्डम्,
उच्छुल्कम् अशुल्कं, गच्छेत् ।

अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः ।

कृतशुल्केनाकृतशुल्कं निर्वाहयतो द्वितीयमेकमुद्रया भित्त्वा पुट-
मपहरतो वैदेहकस्य तच्च तावच्च दण्डः ।

शुल्कस्थानाद् गोमयपलालं प्रमाणं कृत्वापहरत उत्तमः साहस-
दण्डः ।

शस्त्रवर्मकवचलोहरथरत्नधान्यपशूनामन्यतमानिर्वाह्यं निर्वाह-
यतो यथावघुषितो दण्डः पण्यनाशश्च ।

तेषामन्यतमस्यानयने बहिरेवोच्छुल्को विक्रयः ।

अन्यथावादिन इति । अवैवाहिकादिकमेव भाण्डं वैवाहिकादिकमिति
मिथ्या ब्रुवतो वणिजः, स्तेयदण्डः चौर्यस्य यो दण्डो धर्मस्थीयविहितः स
कार्यः ।

कृतेत्यादि । कृतशुल्केन दत्तशुल्केन पण्यवासनेन सह, अकृतशु-
ल्कम् अदत्तशुल्कं, निर्वाहयतः संकुले निष्क्रामयतः, इत्येकोऽपराधः, द्विती-
यमेकमुद्रयेति एकस्य पण्यवासनस्य मुद्राप्रदर्शनेन तत्तुल्यरूपमपरं पण्यवा-
सनं निर्वाहयत इत्यपरः, भित्त्वा पुटमपहरत इति पुटं पण्यवासनं कृत-
शुल्कं भित्त्वा तस्मिन् पण्यमकृतशुल्कं निवेश्य नयत इति तृतीयः । एवमेव-
मपराधिनो वैदेहकस्य, तच्च तावच्च यदेव पण्यं यत्परिमाणमपहृतं तदेव तत्प-
रिमाणमेव, दण्डः ।

शुल्कस्थानादिति । ध्वजमूलात्, गोमयपलालं प्रमाणं कृत्वापहरतः
गोपुरीषं धान्यस्तम्बं चात्यन्तानिस्सारद्रव्यं विश्वासपदमपदिश्य तन्निगूहितं
सारद्रव्यं नयतः, उत्तमः साहसदण्डः पणसाहस्ररूपो दण्डः ।

शस्त्रेत्यादि । शस्त्रादीनामष्टानाम्, अन्यतमानिर्वाह्यम् अन्यतमम् अनि-
र्वाह्यत्वेन कस्मिंश्चिन्निमित्ते राज्ञा प्रख्यापितं, निर्वाहयतः, यथावघुषितः प्रख्या-
पितप्रकारो, दण्डः, पण्यनाशश्च निर्वाह्यमानशस्त्रादिपण्यहानिश्च । तत्र वर्म
आवरणसामान्यं, कवचं बाहुकादियुक्तस्तद्विशेषः । शेषं प्रतीतिम् ।

तेषामिति । अनिर्वाह्यानाम् अन्यतमस्यानयने, बहिरेव दुर्गबाह्यदेश
एव, उच्छुल्को विक्रयः अशुल्कस्तस्य विक्रयः ।

अन्तपालः सपादपणिकां वर्तनीं गृहीयात् पण्यवहनस्य, पणिकांमेकखुरस्य, पशूनामर्धपणिकां, क्षुद्रपशूनां पादिकाम्, अंसभारस्य माषिकाम् । नष्टापहतं च प्रतिविदध्यात् ।

वैदेश्यं सार्थं कृतसारफल्गुभाण्डविचयनमभिज्ञानं मुद्रां च दत्त्वा प्रेषयेदध्यक्षस्य ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा सार्थप्रमाणं राज्ञः प्रेषयेत् । तेन प्रदेशेन राजा शुल्काध्यक्षस्य सार्थप्रमाणमुपदिशेत् सर्वज्ञत्वख्यापनार्थम् । ततः सार्थमध्यक्षोऽभिगम्य ब्रूयात् — इदममुष्यामुष्य च सारभाण्डं फल्गुभाण्डं च न निगूहितव्यम्, एष राज्ञः प्रभावः इति ।

विषयान्तरक्षाधिकारिणो भृतिमाह — अन्तेत्यादि । अन्तपालः, सपादपणिकां पादाधिकपणरूपां, वर्तनीं तत्संज्ञां मार्गरक्षाभृतिं, गृहीयात्, पण्यवहनस्य पण्यवाहिनः शकटादेः । पणिकाम् एकखुरस्य एकपणात्मिकां वर्तनीं खरादेर्गृहीयात् । पशूनामर्धपणिकां गवादीनाम् अर्धपणात्मिकां, क्षुद्रपशूनां पादिकां मेषादीनां पादपणरूपाम्, अंसभारस्य माषिकां स्कन्धभारवाहिनस्ताम्रमाषात्मिकां च, वर्तनीं गृहीयात् । नष्टापहतमिति । मुष्टनष्टं च, प्रतिविदध्यात् तस्करात् प्रत्यानीय वा तस्करानुपलम्भे स्वहस्ताद् वा दद्याद् अन्तपालः ।

वैदेश्यमिति । वैदेश्यं विदेशागतं, सार्थं वणिकसङ्घं, कृतसारफल्गुभाण्डविचयनम् अमुकस्यैतावन्ति सारभाण्डानि एतावन्ति फल्गुभाण्डानीति स्वेन कृतं सारफल्गुभाण्डानां विचयनमन्वेषणं यस्य तं तथाभूतम्, अध्यक्षस्य शुल्काध्यक्षस्य, प्रेषयेत् । किं कृत्वा, अभिज्ञानं स्वहस्तलेखाङ्कं, मुद्रां च पण्यवासनकरणीयां, दत्त्वा । एष शुल्काध्यक्षहरणस्य निषेधोपायः ।

सर्वनियुक्तपुरुषहरणनिषेधोपायमाह — वैदेहकेत्यादि । वैदेहकव्यञ्जनो वा वणिकूळञ्चारी वा गूढपुरुषो राजनियुक्तः, सार्थप्रमाणं पण्यवहनादिसंख्यां, राज्ञः प्रेषयेत् रहसि निवेदयेत् । इत्थमवगतसार्थप्रमाणस्य प्रतिपत्तिमाह — तेनेति । तेन प्रदेशेन गूढपुरुषोपदेशेन, राजा, शुल्काध्यक्षस्य, सार्थप्रमाणं स्वविदितम्, उपदिशेत् ज्ञापयेत्, सर्वज्ञत्वख्यापनार्थं 'सर्वज्ञो राजा परोक्षमपि सार्थवाहप्रमाणं दिव्यदृष्ट्या जानातीति ख्यापनार्थम् । तत इति । तत्, उपदेशानन्तरं, सार्थम्, अध्यक्षः अभिगम्य ब्रूयात्, किमिति — इदममुष्यामुष्य च, सारभाण्डं, फल्गुभाण्डं च, न निगूहितव्यम् ।

निगूहतः फल्गुभाण्डं शुल्काष्टगुणो दण्डः, सारभाण्डं सर्वा-
पहारः ।

राष्ट्रपीडाकरं भाण्डमुच्छिन्द्यादफलं च यत् ।
महोपकारमुच्छुल्कं कुर्याद् बीजं तु दुर्लभम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
एकविंशोऽध्यायः शुल्काध्यक्षः,
आदितो द्विचत्वारिंशः ॥

कस्मात्, एष राज्ञः प्रभावः ईदृशो राज्ञो महिमोपलभ्यते— यत् परोक्षस्यापि
भवदीयसारफलगुभाण्डजातस्येयत्तां दिव्यदृष्ट्यावगम्यास्मभ्यमुपदिशति, इति ।

निगूहत इति । निगूहतः राजप्रभावकथनेऽप्यवच्छादयतः, फल्गु-
भाण्डं कार्पासादिकं, शुल्काष्टगुणो दण्डः । सारभाण्डं मणिमुक्ताप्रवालादिकं,
निगूहतः, सर्वापहारः गूहितसर्वसारापहरणं दण्डः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — राष्ट्रेत्यादि । राष्ट्रपीडाकरं भाण्डं गरल-
मदिरादिपण्यम्, उच्छिन्द्याद् वारयेद् अत्यन्ताय वा नाशयेत् । अफलमल्प-
फलं यद् भाण्डं वार्ताकोर्वाकादि, तच्च उच्छिन्द्यात् देशान्तरान्नाययेत् ।
महोपकारं, दुर्लभं स्वविषये, बीजम् अभ्यवहार्यं ब्रीह्यादिधान्यं भैषज्यार्थं च
मरिचहरीतक्यादि, उच्छुल्कं शुल्करहितं कुर्यात् । तुशब्दो विशेषार्थः ।
बीजं चेति पाठे चशब्दस्तुशब्दस्यार्थे ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकविंशोऽध्यायः शुल्काध्यक्षः,

आदितो द्विचत्वारिंशः ॥

३९. प्रक. शुल्काध्यक्षः — शुल्कव्यवहारः ।

शुल्कव्यवहारः ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चातिथ्यं, निष्क्राम्यं प्रवेश्यं च शुल्कम् ।

प्रवेश्यानां मूल्यपञ्चभागः ।

पुष्पफलशाकमूलकन्दवल्लिक्यबीजशुष्कमत्स्यमांसानां षड्भागं गृहीयात् ।

शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालहाराणां तज्जातपुरुषैः कारयेत् कृत-
कर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पात्तिभिः ।

क्षौमदुकूलक्रिमितानकङ्कटहरितालमनश्शिलाहिङ्गुलुकलोहवर्ण-

शुल्कव्यवहार इति । अमुकपण्यस्यैतावच्छुल्कमिति व्यवस्थाकरणं
शुल्कव्यवहारः । स इहोच्यते ।

शुल्कमादौ त्रिधा पुनर्द्विधा च विभजते—बाह्यमित्यादि । चः प्रथमो
भिन्नक्रमः । शुल्कं, बाह्यमाभ्यन्तरमातिथ्यं च इति त्रिधा भवतीत्यर्थः । तत्र स्व-
जनपदोत्पन्नपण्यसम्बन्धि बाह्यं, दुर्गस्थानीयाद्यभ्यन्तरभूमिप्रभवपण्यसम्बन्धि
आभ्यन्तरं, विदेशागतपण्यसम्बन्धि आतिथ्यम् । त्रिविधमपि तत् नैष्क्राम्यं
निष्क्राम्यपण्यनिष्क्रमणनिमित्तं, प्रावेश्यं च प्रवेशनीयपण्यप्रवेशननिमित्तं च
इति पुनः प्रत्येकं द्विविधम् । वृद्धपाठोऽयं व्याख्याभाषयोरुपलब्धः । अवृद्धपाठे
तु संबन्धि लक्ष्यम् ।

प्रवेश्यानामिति । प्रवेश्यानां परदेशात् स्वदेशं स्वदेशेऽपि स्थानीयं
प्रवेशयितव्यानां पण्यानां मूल्यपञ्चभागः, शुल्कं भवति । एष सामान्यविधिः ।

तदपवादं त्वाह — पुष्पफलेत्यादि । पुष्पं कुसुम्भादि फलं पनसादि
शाकं वास्तुकादि मूलं बालुकादि कन्दः सूरणादिः वल्लिक्यं वल्लिजं कूश्मा-
ण्डादि बीजं धान्यादि एतेषां शुष्कमत्स्यमांसयोश्च, षड्भागं मूल्यषड्भागं
शुल्कं, गृहीयात् ।

शङ्खेत्यादि । शङ्खादीनां षण्णां, तज्जातपुरुषैः तल्लक्षणविचक्षणैः, का-
रयेत् विधापयेत्, शुल्कम् । कीदृशैः, कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पात्तिभिः
कृताः स्वानुभवावगताः कर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पात्तयो यैस्तथाविधैः । पद-
मिदमायुधागाराध्यक्षेऽपि व्याख्यातम् ।

क्षौमेत्यादि । क्षौमादीनां क्षौमं स्थूलवल्कजं दुकूलं सूक्ष्मवल्कजं क्रिमि-

धातूनां चन्दनागुरुकटुककिष्वावराणां सुरादन्ताजिनक्षौमदुकूलनिक-
रास्तरणप्रावरणक्रिमिजातानामजैलकस्य च दशभागः, पञ्चदश-
भागो वा ।

वस्त्रचतुष्पदद्विपदसूत्रकार्पासगन्धभैषज्यकाष्ठवेणुवल्कलचर्ममृ-
द्भाण्डानां धान्यस्नेहक्षारलवणमद्यपक्वान्नादीनां च विंशतिभागः पञ्च-
विंशतिभागो वा ।

द्वारादेयं शुल्कपञ्चभागः । आनुग्राहिकं वा यथादेशोपकारं
स्थापयेत् ।

जातिभूमिषु च पण्यानामविक्रयः ।

खनिभ्यो धातुपण्यादाने षट्छतमत्ययः ।

तानश्चीनपट्टः कङ्कटः सूत्रसन्नाहः हरितालमनश्शिलाहिङ्गुलुका व्याख्याताः
अञ्जनं सौवीरकादि, इदं व्याख्यायामेव पठ्यते, लोहवर्णो लोहजातिः धातुर्गैरि-
कादिः इत्येतेषां, चन्दनादीनां चन्दनागुरुणी प्रसिद्धे कटुकं पिप्पल्यादि कि-
ष्वावरं किष्वं मद्यबीजं तदन्तं तैलजातीयं द्रवजातम् इत्येतेषां, सुरादीनां सुरा
मद्यभेदः दन्तो गजदन्तः अजिनं कृष्णचर्म क्षौमदुकूलनिकरः क्षौमनिष्पाद-
नार्थां दुकूलनिष्पादनार्थांश्च तन्तुनिकराः आस्तरणं शयनोपवेशनसाधनं प्राव-
रणं प्रावारः क्रिमिजातं कौशेयम् इत्येतेषाम्, अजैलकस्य च अजैलकालोम-
जस्य च, दशभागः पञ्चदशभागो वा शुल्कं भवति ।

वस्त्रचतुष्पदेत्यादि । वस्त्रादयो धान्यादयश्च प्रसिद्धाः तेषां, विंशति-
भागः पञ्चविंशतिभागो वा शुल्कम् । अयं पूर्वोक्तश्च विकल्पो यथादेशकालं
द्रष्टव्यः ।

द्वारादेयमिति । द्वाराध्यक्षग्राह्यं, शुल्कपञ्चभागः यस्य यच्छुल्कमुप-
दिष्टं तस्य तच्छुल्कपञ्चभागः भवति । आनुग्राहिकम् अनुग्रहानीतपण्यवि-
षयं शुल्कं द्वारादेयं वा, यथादेशोपकारं स्वदेशानुग्रहानुगुण्येन, स्थापयेत्
कल्पयेत् ।

जातीत्यादि । जातिभूमिषु च उत्पत्तिदेशेषु च, पण्यानाम्, अविक्रयः
विक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

निषेधातिक्रमे दण्डमाह — खनिभ्य इति । लौहलवणाद्याकरैभ्यः,
धातुपण्यादाने धातुपण्यस्य कारणरूपस्य कार्यरूपस्य वा ग्रहणे, षट्छतम्
अत्ययः षट्पणशतानि दण्डो भवति, अर्थाद् आदातुर्विकेतुश्च ।

पुष्पफलवाटेभ्यः पुष्पफलादाने चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

षण्डेभ्यः शाकमूलकन्दादाने पादोनं द्विपञ्चाशत्पणो दण्डः ।

क्षेत्रेभ्यः सर्वसस्यादाने त्रिपञ्चाशत्पणः, पणोऽध्यर्धपणश्च
सीतात्ययः ।

अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः ।

पण्यानां स्थापयेच्छुल्कमत्ययं चापकारतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वाविंशोऽध्यायः शुल्कव्यवहारः,

आदितस्त्रिचत्वारिंशः ॥

पुष्पफलवाटेभ्य इत्यादि । सुगमम् ।

षण्डेभ्य इत्यादि । षण्डेभ्यः शाकाद्युद्भिजक्षेत्रेभ्यः । स्पष्टमन्यत् ।

क्षेत्रेभ्य इति । क्षेत्रेभ्यः धान्यकेदोरेभ्यः, सर्वसस्यादाने, त्रिपञ्चा-
शत्पणो, दण्डः । पणः अध्यर्धपणश्च क्रेतृविक्रेतोर्यथाक्रमं, सीतात्ययः धान्य-
दण्डः । अयं च दण्डस्त्रिपञ्चाशत्पणेन समुचीयते ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — अत इति । अत उक्तशुल्कदण्डप्रकाराति-
रेकेण, नवपुराणानां, पण्यानां, देशजातिचरित्रतः देशाचारजात्याचारानुसारात्,
शुल्कं, स्थापयेत् । अपकारतः अपकारानुसाराद्, अत्ययं च दण्डं च, स्था-
पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वाविंशोऽध्यायः शुल्काध्यक्षे शुल्कव्यवहारः,

आदितस्त्रिचत्वारिंशः ॥

४०. प्रक. सूत्राध्यक्षः ।

सूत्राध्यक्षः सूत्रवर्मवस्त्ररज्जुव्यवहारं तज्जातपुरुषैः कारयेत् ।

ऊर्णावल्ककार्पासतूलशणक्षौमाणि च विधवान्यङ्गाकन्याप्रत्र-
जितादण्डप्रतिकारिणीभी रूपाजीवामातृकाभिर्वृद्धराजदासीभिर्व्युपर-
तोपस्थानदेवदासीभिश्च कर्तयेत् ।

श्लक्ष्णस्थूलमध्यतां च सूत्रस्य विदित्वा वेतनं कल्पयेत् । बहु-
ल्पतां च । सूत्रप्रमाणं ज्ञात्वा तैलामलकोद्वर्तनैरेता अनुगृहीयात् ।

तिथिषु प्रतिपादनमानैश्च कर्म कारयितव्याः । सूत्रहासे वेतनद्वयो-
द्रव्यसारात् ।

सूत्राध्यक्ष इति सूत्रम् । सूत्रम् ऊर्णादिजो गुणः तस्य अध्यक्षः कर्त-
नवानादिकारयिता । तद्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । 'कार्पासक्षौमाणां पञ्च-
पले पलसूत्रम्' इत्युक्तं कोष्ठागाराध्यक्षे । तदध्यक्षस्तद्यापारश्चानुक्त इहोच्यते ।

सूत्राध्यक्ष इति । सूत्राध्यक्षः, सूत्रवर्मवस्त्ररज्जुव्यवहारं सूत्रादीनां कर्त-
नवानादिकं, तज्जातपुरुषैः तच्छिल्पिकुलजैस्तत्कर्मकुशलैश्च पुरुषैः, कारयेत् ।

ऊर्णेत्यादि । ऊर्णा मेषादिलोम वल्को मूर्वादित्रसरः कार्पासः प्रसिद्धः तूलं
शाल्मल्यादि शणः क्षुपभेदजं क्षौममतसीजम् एतानि च, विधवादिभिः पञ्चभिः
तत्र न्यङ्गा अङ्गविकला दण्डप्रतिकारिणी कर्मणा दण्डनिष्क्रयकारिणी शेषाः
प्रसिद्धाः, रूपाजीवामातृकाभिः गणिकाधात्रीभिः, वृद्धराजदासीभिः वृद्धाभिर्नृ-
पतिपरिचारिकाभिः, व्युपरतोपस्थानदेवदासीभिश्च उपस्थानं देवालयेषु नृत्त-
गीतादिना देवसभाजनकर्म तद् व्युपरतम् अनर्हतया निवृत्तं यासां ताभिस्तथा-
भूताभिर्देवदासीभिर्देवालयपरिचारिकाभिश्च, कर्तयेत् सूत्रयेत् ।

श्लक्ष्णेत्यादि । श्लक्ष्णतां स्थूलतां मध्यतां च सूत्रस्य विदित्वा भृतिं
कल्पयेत् । बहुल्पतां चेति । तुल्ये काले कर्तनस्य बहुत्वमल्पत्वं च, विदित्वा
वेतनं कल्पयेदित्यनुषज्यते । सूत्रप्रमाणमिति । सूत्रस्य श्लक्ष्णतातिशयं ब-
हुत्वं च, ज्ञात्वा, तैलामलकोद्वर्तनैः तैलाभ्यञ्जनस्नपनैरूष्मशमनार्थैः, एताः
दृष्टगुणाः, अनुगृहीयात् उपकुर्यात् तत्प्रीतये तदन्यप्रोत्साहनाय च ।

तिथिष्विति । तिथिषु कर्मदिवसेषु, प्रतिपादनमानैश्च प्रतिपादनं वेत-
नदानं दीयमानवेतनं वा तस्य मानैः एतावतः कर्मण एतावद् वेतनमित्येवं-

कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारुभिश्च कर्म कारयेत्, प्रतिसंसर्गं च गच्छेत् ।

क्षौमदुकूलकिभितानराङ्गवकार्पाससूत्रवानकर्मान्तांश्च प्रयुञ्जानो गन्धमाल्यदानैरन्यैश्चौपग्राहिकैराराधयेत् । वस्त्रास्तरणप्रावरणविकल्पानुत्थापयेत् ।

कङ्कटकर्मन्तांश्च तज्जातकारुशिल्पिभिः कारयेत् ।

याश्चानिष्कासिन्यः प्रोषितविधवा न्यङ्गाः कन्यका वात्मानं विभृयुस्ताः स्वदासीभिरनुसार्थं सोपग्रहं कर्म कारयितव्याः ।

स्वयमागच्छन्तीनां वा सूत्रशालां प्रत्युषसि भाण्डवेतनाविनिमयं कारयेत् । सूत्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीपः ।

रूपैः परिच्छेदैश्च, कर्म कारयितव्याः । अथवा तिथिषु दिवसविशेषेषु पर्वादिषु अशनदानसत्कारैश्च कर्म कारयितव्याः । सूत्रहासे सूत्रस्य न्याय्यप्रमाणतो न्यूनत्वे, वेतनहासः, द्रव्यसारात् द्रव्यार्धमपेक्ष्य, कर्तव्य इति शेषः ।

कृतकर्मत्यादि । इदं पदमन्यत्र व्याख्यातम् । एवम्भूतैः कारुभिश्च तन्तुवायादिभिश्च, कर्म कारयेत् । प्रतिसंसर्गं सख्यं च, गच्छेत् तत्कर्मसम्भावितच्छलप्रयोगज्ञानार्थम् ।

क्षौमेत्यादि । राङ्गवं रङ्गलोमजं क्षौमादिचतुष्कमन्यत्र व्याख्यातम् । क्षौमादीनां पञ्चानां सूत्रवानकर्मान्तान्, प्रयुञ्जानः कारयन् अध्यक्षः, गन्धमाल्यदानैः, अन्यैश्च, औपग्राहिकैः आनुकूल्यसम्पत्तिफलैः, आराधयेत् उपचरेत् तत्कारुन् । तदाराधनफलमाह — वस्त्रेत्यादि । वस्त्रास्तरणप्रावरणानां विकल्पान् प्रकारभेदान्, उत्थापयेत् अपूर्वानुल्लेख्य निर्मापयेत् ।

कङ्कटेत्यादि । कङ्कटकर्मन्तांश्च सूत्रसन्नाहकर्माणि, तज्जातकारुशिल्पिभिः तत्कर्मनिपुणैः कारुभिः शिल्पिभिश्च, कारयेत् ।

याश्चेति । याश्च, अनिष्कासिन्यः प्रोषितविधवाः भर्तृप्रवासनिमित्तवियुक्तभर्तृकाः परित्यक्तवाहिर्निष्क्रमणाः, न्यङ्गाः अङ्गविकलाः, कन्यका वा, आत्मानं विभृयुः स्वपरिश्रमार्जितग्रासादिना देहयात्रां कुर्युः, ताः, स्वदासीभिः, अनुसार्थं अनुवर्त्य, सोपग्रहं सप्रीतिबहुमानं यथा भवति तथा, कर्म सूत्रकर्तृनादि, कारयितव्याः ।

स्वयमिति । स्वयमागच्छन्तीनां, वाशब्दात् स्वदासीसमानीतानां

स्त्रिया मुखसन्दर्शनेऽन्यकार्यसंभाषायां वा पूर्वः साहसदण्डः ।
वेतनकालातिपातने मध्यमः, अकृतकर्मवेतनप्रदाने च ।

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुर्वत्याः अङ्गुष्ठसन्दंशं दापयेत् । भक्षिता-
पहतावस्कन्दितानां च । वेतनेषु च कर्मकराणामपराधतो दण्डः ।

रज्जुवर्तकैश्चर्मकारैश्च स्वयं संसृज्येत । भाण्डानि च वरत्रादीनि
वर्तयेत् ।

वा, सूत्रशालां, प्रत्युषसि ईषत्तमासि दिनमुखे, भाण्डवेतनविनिमयं तद्गृहक-
र्तितभाण्डग्रहणपूर्वकवेतनार्पणं, कारयेत् । सूत्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीप इति,
सूत्रगुणपरीक्षणप्रयोजना तदन्यप्रयोजनाक्षमा मात्रा प्रकाशपरिमाणं यस्य
स तथाभूतः दीपः कार्यस्तत्काल इति शेषः ।

स्त्रिया इत्यादि । स्त्रियाः, मुखसन्दर्शने मुखनिर्वर्णने, अन्यकार्य-
संभाषायां प्रकृतकार्यातिरिक्तकार्यप्रश्नादौ वा, पूर्वः साहसदण्डः । वेतनकाला-
तिपातने भृतिदानकालातिक्रमे, मध्यमः साहसदण्डः । अकृतकर्मवेतनप्रदाने
च अकृतकर्मणामुत्कोचग्रहणेन वेतनस्य दाने च, मध्यम इत्यनुषज्यते ।

गृहीत्वेति । गृहीत्वा पूर्वमादाय, वेतनं, कर्माकुर्वत्याः, अङ्गुष्ठसन्दंशं
दक्षिणाङ्गुष्ठतन्मध्यमाङ्गुल्यग्रयोश्छेदोऽङ्गुष्ठसन्दंशः तं, दापयेत् । भक्षिताप-
हतावस्कन्दितानां भक्षणापहरणपलायनानां च अर्थाद् भक्षयित्वापहत्य वा
पलायितानां च, अङ्गुष्ठसन्दंशं दापयेदित्येव । उक्त एव विषये दण्डविकल्प-
माह — वेतनेष्विति । कर्मकराणां तन्तुवायादीनाम्, अपराधतः अपराधा-
नुसारेण, वेतनेषु च दण्डः नावश्यं देहदण्डो यथोक्तः किन्तु तत्स्थाने यथा-
पराधं वेतनदण्डोऽपि केवल इष्यत इत्यभिप्रायः । एवञ्च विकल्पपर्यवसित
इह चकारो द्रष्टव्यः ।

रज्ज्वत्यादि । रज्जुवर्तकैः रज्जुकल्पनजीविभिः, चर्मकारैश्च चर्ममया-
श्लोपकरणादिकारिभिश्च, वर्मकारैरिति पाठे सूत्रकङ्कटादिकारिभिः, स्वयं संसृ-
ज्येत सख्यं कुर्यात् रज्ज्वादिपालनार्थं तत्कर्मानुष्ठापनार्थं च । भाण्डानि च
उपकरणानि च, वरत्रादीनि गवादिबन्धनीप्रभृतीनि, वर्तयेत् कारयेत् । भाण्डा-
दीनीति तु पाठो न सुष्ठु ।

सूत्रवल्कमयी रज्जूर्वरत्रा वैत्रवैणवीः ।

सान्नाह्या बन्धनीयाश्च यानयुग्यस्य कारयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

त्रयोविंशोऽध्यायः सूत्राध्यक्षः,

आदितश्चतुश्चत्वारिंशः ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — सूत्रेत्यादि । सूत्रवल्कमयीः कार्पासादि-
तन्तुमयीः शणादिवल्कमयीश्च, रज्जूः, वैत्रवैणवीर्वरत्राः वैत्रमयीर्वेणुमयीश्च
वरत्राः, कीदृशीः, सान्नाह्याः सन्नाहोपयोगिनीः, यानयुग्यस्य बन्धनीयाश्च
रथादेरश्वादेश्च बन्धनयोग्याश्च, कारयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

त्रयोविंशोऽध्यायः सूत्राध्यक्षः,

आदितश्चतुश्चत्वारिंशः ॥

४१. प्रक. सीताध्यक्षः ।

सीताध्यक्षः कृषितन्त्रशुल्बवृक्षायुर्वेदज्ञस्तज्ज्ञसखो वा सर्वधान्यपुष्पफलशाककन्दमूलवाल्लिक्यक्षौमकार्पासबीजानि यथाकालं गृहीयात् ।

बहुहलपरिकृष्टायां स्वभूमौ दासकर्मकरदण्डप्रतिकर्तृभिर्वापयेत् । कर्षणयन्त्रोपकरणबलीवदैश्वर्यमसङ्गं कारयेत् । कारुभिश्च मारिकुट्टाकमेदकरज्जुवर्तकसर्पग्राहादिभिश्च ।

तेषां कर्मफलविनिपाते तत्फलहानं दण्डः ।

षोडशद्रोणं जाङ्गलानां वर्षप्रमाणमध्यर्धमानूपानाम् । देशवा-

सीताध्यक्ष इति सूत्रम् । कृषिकर्माध्यक्ष इति सूत्रार्थः । 'सीताध्यक्षोपनीतः सस्यवर्णः सीता' इत्युक्तं कोष्ठागाराध्यक्षे । तदध्यक्षस्तद्व्यापारश्चाधुनोच्यते ।

सीताध्यक्ष इति । सीताध्यक्षः, कृषितन्त्रशुल्बवृक्षायुर्वेदज्ञः कृषितन्त्रवृद्धपराशरादिप्रणीतं शुल्बशास्त्रं भूमिसिराज्ञानशास्त्रं वृक्षायुर्वेद आग्निवेश्यादिप्रणीतः तज्ज्ञः, तज्ज्ञसखो वा, सर्वधान्यादीनि धान्यादीनि सर्वविधस्वस्वान्तरभेदयुक्तानि, यथाकालं संगृहीयात् । तत्र वाल्लिक्यं कूश्माण्डादिवल्लीफलम् । शेषं प्रसिद्धम् ।

बहुहलपरिकृष्टायामिति । बहुसीरविलिखितायां, स्वभूमौ तत्तद्वान्याद्यनुगुणायां भूमौ, दासादिभिः वापयेत्, दास उदरदासक्रीतदासादिः कर्मकरः वेतनार्थकर्मकारी दण्डप्रतिकर्ता कर्मणा दण्डनिष्केता ।

कर्षणेत्यादि । कर्षणयन्त्राणि हलदण्डयुगादीनि उपकरणानि रज्जुदात्रादीनि परिकर्मकरा जनाश्च बलीवर्दाः प्रसिद्धाः एतैर्निर्दिष्टैः, एषां दासादीनाम्, असङ्गं क्रियानुपरोधं, कारयेत् । कारुभिश्च, कर्मारादिभिः, असङ्गं कारयेत्, तत्र कर्मारोऽयस्कारः कुट्टाकस्तक्षा, मेदकः खनकः द्विसकत्वात्, मेदकपाठो वा, रज्जुवर्तकः रज्जुकल्पकः सर्पग्राहः व्यालग्राही ।

तेषामिति । कारुणां, कर्मफलविनिपाते तद्दोषजनिते कृषिफलविनाशे, तत्फलहानं दण्डः हापितफलपरिमाणो दण्डः ।

भूमिविशेषेषु सस्यनिष्पत्तिनिमित्तं वृष्टिप्रमाणमाह — षोडशद्रोणं जाङ्गलानां वर्षप्रमाणमिति । हस्तप्रमाणमुखयुक्ते वृष्टिमानार्थनिमित्ते कुण्डे

पानाम् । अर्धत्रयोदशाश्मकानां, त्रयोविंशतिरवन्तीनाम्, अमितमपरान्तानां, हैमन्यानां च कुल्यावापानां च कालतः ।

वर्षत्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोः, द्वौ त्रिभागौ मध्यमयोः सुषमारूपम् ।

तस्योपलब्धिर्बृहस्पतेः स्थानगमनगर्भाधानेभ्यः शुक्रोदयास्तमयचारेभ्यः सूर्यस्य प्रकृतिवैकृताच्च ।

मेषाभिवृष्टोदकासारपरिपूरिते यदि तद्गतं जलं षोडशद्रोणात्मकमुपलभ्येत, तदा तावद् वर्षप्रमाणं मरुप्रायाणां भूभागानां सस्यनिष्पादनपर्याप्तं भवतीत्यर्थः । अध्यर्धं चतुर्विंशतिद्रोणम्, आनूपानां जलप्रायाणाम् । इदं जाङ्गलानूपभेदेन वर्षप्रमाणमुक्तम् । देशभेदेन तदाह — देशवापनानामिति । वर्षप्रमाणं वक्ष्यत इति शेषः । अर्धत्रयोदशः अर्धाधिकास्त्रयोदश वर्षप्रमाणद्रोणानि, अश्मकानाम् आरट्टानाम् ! त्रयोविंशतिः द्रोणानि, अवन्तीनां मालवानाम् । अमितम् असंख्यातं वर्षप्रमाणम्, अपरान्तानां पाश्चात्यदेशस्य । हैमन्यानां च हिमाम्बुनिष्पाद्यसस्यानां हिमवत्प्रदेशानां च, हैम्यानामिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, कुल्यावापानां च कुल्योपनेयजलमातृकप्रदेशानां च, कालतः स्वस्वकालानुसारेण सस्यसम्पत्तिः, न तु वर्षप्रमाणापेक्षेत्यर्थः ।

शोभनसंवत्सरस्य रूपमाह — वर्षत्रिभाग इत्यादि । वर्षत्रिभागः वर्षस्य तत्तद्देशोक्तवृष्टिप्रमाणस्य त्रिधा विभक्तस्य एकस्त्रिभागः, पूर्वपश्चिममासयोः श्रावणप्रोष्ठपदाश्वयुजकार्तिकाख्यमासचतुष्टये प्रथमचरमयोः श्रावणकार्तिकयोः भवति । शेषौ द्वौ त्रिभागौ, मध्यमयोः प्रोष्ठपदाश्वयुजयोः, भवतः । सुषमारूपं सुषमायाः शोभनस्य संवत्सरस्य रूपं भवति, अर्थाद् यथोक्तं भागशो वर्षणम् ।

भविष्यतः सुषमारूपस्य ज्ञापकमाह — तस्येत्यादि । तस्य सुषमारूपस्य, उपलब्धिरनुमितिः, बृहस्पतेः स्थानादित्रिकात् शुक्रोदयादित्रिकात् सूर्यस्य प्रकृतिवैकृताच्च भवति । तत्र स्थानं मेषादिराशिस्थितिः । गमनं मेषादेर्वृषभादिसंक्रमः । तयोर्वृष्ट्यादिफलहेतुत्वं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धम् । गर्भाधानं मार्गशीर्षादिषु षट्सु मासेषु तुषारादिदर्शनम् । तदुक्तं —

“मार्गशिराः सतुषारः सहिमः पौषः समारुतो माघः ।

साभ्रः फाल्गुनमासः सपवनवृष्टिश्च यदि चैत्रः ॥

सूर्याद् बीजसिद्धिः । बृहस्पतेः सस्यानां स्तम्बकरिता । शुक्राद् वृष्टिरिति ।

त्रयः सप्ताहिका मेघा अशीतिः कणशीकराः ।

षष्टिरातपमेघानामेषा वृष्टिः समा हिता ॥

वातमातपयोगं च विभजन् यत्र वर्षति ।

त्रीन् कर्षकांश्च जनयंस्तत्र सस्यागमो ध्रुवः ॥

ततः प्रभूतोदकमल्पोदकं वा सस्यं वापयेत् ।

तडिदभ्रानिलविद्युज्जलवृषितो भवति यदि च वैशाखः ।

सम्यग् वर्षति मघवान् धारणदिवसेषु वर्षति चेत् ॥'

धारणदिवसा वैशाखकृष्णप्रतिपदादयश्चत्वार इति व्याख्यातारः । शुक्रस्योद-
यास्तमयौ प्रसिद्धौ । चारः आषाढमासपञ्चम्यादिषु नवसु तिथिषु संचारः ।
सूर्यस्य प्रकृतिवैकृतं स्वभावान्यथाभावः सपरिवेषत्वादि । इत्थं सुषमारूपोप-
लब्धिकरणं ग्रहत्रयचरितमुक्तम् ।

तत्र विशेषमाह — सूर्यादिति । सूर्यात् प्रकृतिस्थाद् विकृताद् वा,
बीजसिद्धिः बीजस्य सस्यफलस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः, अनुमीयते भवति नवेति ।
बृहस्पतेः स्थानादियुक्तात्, सस्यानां स्तम्बकरिता स्तम्बपरिवृंहणम्, अनुमी-
यते भवति नवेति । शुक्राद् उदयादियुक्ताद्, वृष्टिः अनुमीयते भवति नवेति ।

शोभनवृष्टिक्रमं श्लोकाभ्यामाह — त्रय इत्यादि । त्रयो मेघाः, सप्ता-
हिकाः सप्ताहोरात्राविच्छिन्नवृष्टिकारिणः । अशीतिर्मेघाः, कणशीकराः सान्द्र-
बिन्दुवर्षिणः । आतपमेघानाम् आतपयुक्तानां मेघानां, षष्टिः । एषा इत्थं परिसं-
ख्यातमेघा, वृष्टिः, समा अन्यूनानतिरिक्ता, अत एव हिता लोकश्रेयस्करी च ॥

वातमिति । वातम् आतपयोगं च विभजन् तदुभयासंकरेण तिष्ठन्,
त्रीन् कर्षकान् जनयन् तिसृभिर्वृष्टिभिर्ज्यैष्ठादिवापकालेषु तिस्रः कृषीः प्रवर्त-
यंश्च, त्रीन् करीषान् जनयन्निति पाठे दोहलार्थानां शुष्कगोमयानां त्रीन्
संग्रहावसरान् विच्छिन्नवर्षणेनोत्पादयन्नित्यर्थः, अर्थात् पर्जन्यः, यत्र देशे,
वर्षति, तत्र सस्यागमो ध्रुवः सस्यनिष्पत्तौ सन्देहो नास्ति ॥

तत इति । ततः यथोक्तवृष्टिप्रमाणादिपरिज्ञानानन्तरं, प्रभूतोदकं
प्रचुरजलनिष्पाद्यम्, अल्पोदकं वा अल्पजलनिष्पाद्यं वा, सस्यं वापयेत्,
अर्थात् प्रभूतवृष्टावलपवृष्टौ वा देशे यथाक्रमम् ।

शालित्रीहिकोद्रवतिलमियङ्गुदारकवरकाः पूर्ववापाः । मुद्गमाष-
शैम्ब्या मध्यवापाः । कुसुम्भमसूरकुलुत्थयवगोधूमकलायातसीसर्षपाः
पश्चाद्वापाः ।

यथर्तुवशेन वा बीजवापाः ।

वापातिरिक्तमर्धसीतिकाः कुर्युः । स्ववीर्योपजीविनो वा चतु-
र्कथपञ्चभागिकाः । यथेष्टमनवसितभागं दद्युरन्यत्र कृच्छ्रेभ्यः ।

स्वसेतुभ्यः हस्तप्रावर्तिममुदकभागं पञ्चमं दद्युः । स्कन्धप्राव-
र्तिमं चतुर्थम् । स्रोतोयन्त्रप्रावर्तिमं च तृतीयम् ।

सस्येषु विशेषमाह — शालीत्यादि । शाल्यादयः सप्त, पूर्ववापाः
पूर्वमेव वपनीयाः । मुद्गमाषशैम्ब्याः मध्यवापाः । कुसुम्भादयोऽष्टौ, पश्चा-
द्वापाः पश्चिमकालवपनीयाः ।

यथर्तुवशेन वा बीजवापा इति ! य एते शाल्यादिवीजवापा उक्ताः
अनुक्ताश्चान्ये, ते सर्वे तत्तद्बीजसम्यङ्निष्पत्तियोग्यकालानुरोधेन कर्तव्याः ।

वापातिरिक्तमिति । कृतवापक्षेत्रातिरिक्तं क्षेत्रम्, अर्धसीतिकाः कृषि-
फलार्धभागस्वीकरणसंविदा कृषन्तः बीजबलीवर्दादिसम्पन्ना ग्राम्यकुटुम्बिनः,
कुर्युः साधयेयुः कर्षणबीजवपनादिना । स्ववीर्येत्यादि । स्ववीर्योपजीविनो वा
बीजादिषु स्वामिसम्बन्धिषु सत्सु स्वकायायासमात्रं क्षेत्रे कुर्वाणा वा कर्मकराः,
चतुर्थपञ्चभागिकाः निष्पन्नस्य फलस्य चतुर्थभागं पञ्चमभागं वा लभन्ते ।
यथेष्टमिति । अनवसितभागम् अनवसितस्य अभ्युपेत्याकृष्टस्य क्षेत्रस्य
सस्यभागं, यथेष्टं स्वामीच्छानतिक्रमेण, दद्युः, अर्थादर्धसीतिकादयः । तत्रा-
पवादः — अन्यत्र कृच्छ्रेभ्य इति । कर्षणविघातकविपदुपनिपातव्यति-
रेके ।

स्वसेतुभ्य इति । स्वसेतुभ्यः स्वदेहायासस्वद्रव्यव्ययनिष्पादितेभ्यस्त-
टाकादिभ्यः, हस्तप्रावर्तिमं कुम्भादिजलपायनरूपहस्तप्रवृत्तिसाधितम्, उद-
कभागम् उदकार्थं फलभागं, पञ्चमं, दद्युः राज्ञेऽर्पयेयुः, कृषीवलाः । स्कन्धप्रा-
वर्तिमं स्कन्धवहप्रवर्तितयन्त्रपायितजलनिष्पन्नम् उदकभागं, चतुर्थं दद्युः ।
स्रोतोयन्त्रप्रावर्तिमं सारणीपायितजलनिष्पन्नं च उदकभागं, तृतीयं दद्युः ।
उदककरश्चायं भूमिकरवद् द्रष्टव्यः, यतो राजा भूम्युदकयोरविशेषात्
स्वामी । तदुक्तं —

चतुर्थं नदीसरस्तटाककूपोद्धाटम् ।

कर्मोदकप्रमाणेन कैदारं हैमनं ग्रैष्मिकं वा सस्यं स्थापयेत् ।
शाल्यादि ज्येष्ठम् । षण्डो मध्यमः । इक्षुः प्रत्यवरः । इक्षवो हि
बह्वाबाधा व्ययग्राहिणश्च ।

फेनाघातो वल्लीफलानां, परीवाहान्ताः पिप्पलीमृद्रीकैक्षूणां,
कूपपर्यन्ताः शाकमूलानां, हरणिपर्यन्ता हरितकानां, पाल्यो लवानां
गन्धमैषज्योशीरहीवेरपिण्डालुकादीनाम् । यथास्वं भूमिषु च स्थल्या-
श्चानूप्याश्चौषधीः स्थापयेत् ।

“राजा भूमेः पतिर्दृष्टः शास्त्रज्ञैरुदकस्य च ।

ताभ्यामन्यतु यद् द्रव्यं तत्र स्वाम्यं कुटुम्बिनाम् ॥” इति ।

स्वसेतुभ्योऽन्यत्र देयमाह—चतुर्थमिति । नदीसरस्तटाककूपोद्धाटम्
उद्धाट्यते निस्सार्यते जलमनेनेत्युद्धाटोऽरघट्टकादियन्त्रं लक्षणया त्विह तज्जनि-
तग्रहणम् । नद्यादिचतुष्टयाद् यन्त्रविशेषपायितजलनिष्पन्नं, चतुर्थं भागं, दद्युः ।

कर्मोदकप्रमाणेनेति । कृष्यपोक्षितजलप्राचुर्याल्पत्वानुरोधेन, कैदारं
शाल्यादिक्षेत्रवाप्यं, हैमनं हेमन्तकालवाप्यं, ग्रैष्मिकं ग्रीष्मकालवाप्यं वा,
सस्यं, स्थापयेत् वापयेत् ।

शाल्यादीत्यादि । शाल्यादिधान्यं, ज्येष्ठं श्रेष्ठं प्रधानाहारद्रव्यत्वाद-
ल्पव्ययायाससाध्यानल्पफलत्वाच्च । षण्डः कदल्यादिः, मध्यमः अल्पव्यया-
याससाध्यफलत्वात् । इक्षुः प्रत्यवरः शाल्याद्यपेक्षया निकृष्टः । कुतः, हि
यतः, इक्षवः, बह्वाबाधाः मनुष्यमूषिकाद्युपद्रवबहुलाः, व्ययग्राहिणश्च छेदन-
पीडनपचनादिबहुकर्मकरसापेक्षत्वात् ।

अथ वापयोग्यभूमीराह—फेनाघात इति । फेनेनाहन्यत इति फेना-
घातो जलपर्यन्तदेशः, वल्लीफलानां कूश्माण्डादीनाम् । परीवाहान्ताः जलो-
च्छ्वासपरिसरदेशाः, पिप्पलीमृद्रीकैक्षूणाम् । कूपपर्यन्ताः कूपपरिसरदेशाः,
शाकमूलानाम् । हरणिपर्यन्ताः हरणिः कुल्या, सरस्तटाकादे रिक्तीभूत आ-
र्द्रप्रदेश इति स्वामी, तस्याः पर्यन्ताः, हरितकानां यवसादीनाम् । पाल्यः
क्षेत्रमध्यकृताः सेतवः, लवानां छिन्नानां गन्धादिपञ्चकप्रभृतीनां गन्धो मांसी-
ग्रन्थिपर्णकादिः मैषज्यं लशुनशतपुष्पादि उशीरं लामज्जं हीवेरं बालाख्यं
पिण्डालुकः रोमकन्दः इत्येतदादीनाम् । वापदेश इति सर्वत्र शेषः । यथा-
स्वमिति । यथास्वं भूमिषु च स्वस्वयोग्यभूमिषु जलभूमिष्वनृपभूमिषु चेत्यर्थः,

तुषारपायनमुष्णशोषणं चा सप्तरात्रादिति धान्यबीजानां, त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा कोशीधान्यानां, मधुघृतसूकरवसाभिः शकृद्युक्ताभिः काण्डबीजानां छेदलेपो, मधुघृतेन कन्दानाम् । अस्थिवीजानां शकृदालेपः । शाखिनां गर्तदाहो गोस्थिशकृद्भिः काले दौहदं च ।

प्ररूढांश्चाशुष्ककटुमत्स्यांश्च स्नुहिक्षीरेण पाययेत् ।

✓ कार्पाससारं निर्मोकं सर्पस्य च समाहरेत् ।

न सर्पास्तत्र तिष्ठन्ति धूमो यत्रैष तिष्ठति ॥

सर्वबीजानां तु प्रथमवापे सुवर्णोदकसंप्लुतां पूर्वमुष्टिं वापयेत्
अमुं च मन्त्रं ब्रूयात् —

स्थल्याश्च स्थलप्ररोहिणीश्च, अनूप्याश्च जलप्रायदेशप्ररोहिणीश्च, ओषधीः, स्थापयेत् ।

बीजसंस्कारमाह—तुषारेत्यादि । तुषारपायनं रात्रौ तुषारे निवेशनम्, उष्णशोषणम् आतपे दिवा निवेशनं च, आ सप्तरात्रात् सप्तरात्रमभिव्याप्य, कर्तव्यमिति शेषः । इति एष प्रकारो, धान्यबीजानाम् । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा, कोशी-धान्यानां मुद्गमाषादीनां तुषारपायनमुष्णशोषणं च । मधुघृतसूकरवसाभिः शकृद्युक्ताभिः माध्वीकसर्पिर्वराहकायस्नेहैर्गोमययुक्तैः, काण्डबीजानाम् इक्षुप्रभृतीनां, छेदलेपः छिन्नप्रदेशलेपनम् । मधुघृतेन, कन्दानां सूरणादीनां, छेदलेपः । अस्थिवीजानां कार्पासादिवीजानां, शकृदालेपः । शाखिनाम् आम्रपनसादिवृक्षाणां, गर्तदाहः तन्निवेशगर्ते तृणादिदहनं, गोस्थिशकृद्भिः गवास्थिपुरीषैः, काले दौहदं च पुष्पफलप्रसवार्हवयःप्राप्तौ दोहलं च, कर्तव्यमिति शेषः ।

कृमिकीटाद्युपघातप्रतीकारमाह — प्ररूढांश्चेति । प्ररूढांश्च अङ्कुरित-त्रिपत्रितमात्रांश्च पूर्वोक्तान् शाखिपर्यन्तान्, अशुष्ककटुमत्स्यान् स्नुहिक्षीरेण पाययेत् आर्द्रक्षुद्रमत्स्यैः समन्तदुग्धाख्यौषधिक्षीरयुक्तैः सेचयेत् । चः समुच्चये ।

सर्पप्रतीकारं श्लोकेनाह—कार्पासेत्यादि । कार्पाससारं कार्पासबीजस्य सारं, सर्पस्य, निर्मोकं च कञ्चुकं च, समाहरेत् संमेल्य धूपयेत् । एष धूमः मिलितोभयधूपनजनितो धूमः, यत्र तिष्ठति, तत्र सर्पाः न तिष्ठन्ति ॥

प्रथमवापे विशेषमाह — सर्वबीजानामिति । तुशब्दो विशेषे । सर्वबीजानां प्रथमवापे, सुवर्णोदकसंप्लुतां स्वर्णयुक्तजलकृतसंप्लवां पूर्वमुष्टिं

प्रजापतये काश्यपाय देवाय नमः सदा ।

सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च ॥

षण्डवाटगोपालकदासकर्मकरेभ्यो यथापुरुषपरिवापं भक्तं कुर्यात् । सपादपणिकं मासं दद्यात् । कर्मानुरूपं कारुभ्यो भक्तवेतनम् ।

प्रशीर्णं च पुष्पफलं देवकार्यार्थं व्रीहियवमाग्रयणार्थं श्रोत्रियास्तपस्विनश्चाहरेयुः । राशिमूलमुञ्छवृत्तयः ।

यथाकालं च सस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत् ।

न क्षेत्रे स्थापयेत् किञ्चित् पलालमपि पण्डितः ॥

प्रथमां बीजमुष्टिं, वापयेत् । अमुं वक्ष्यमाणं च, मन्त्रं मन्त्रश्लोकं, ब्रूयात् वापयन्नुच्चारयेत् ।

प्रजापतय इत्यादि । देवाय पर्जन्याय । ऋध्यतां वर्धताम् । ऋधतेरात्मनेपदमर्षम् । आद्ययोः श्लोकपादयोर्विसन्धानमपि मन्त्रत्वकृतम् । 'प्रजापतेः काश्यपाय देवाय नमः सदा' इति भाषापाठः । तत्र तु नम इत्येतदनव्ययं परिकल्प्य प्रजापतेरिति षष्ठी सम्बन्धे समर्थनीया, 'नमःस्वस्ती'ति सूत्रे स्वस्त्यादिसाहचर्येणाव्ययस्यैव नमःशब्दस्य ग्रहणात् ।

षण्डवाटेत्यादि । षण्डवाटपालकेभ्यो गोपालकेभ्यो दासेभ्यः कर्मकरेभ्यश्च, यथापुरुषपरिवापं पुरुषपरिश्रमानुरूप्येण, भक्तं भोजनं, कुर्यात् कल्पयेत् । सपादपणिकं मासं पादाधिकपणयुक्तं मासजीवितं, दद्यात् । कर्मानुरूपं, कारुभ्यस्तक्षादिभ्यः, भक्तवेतनं भोजनं वेतनं च, दद्यादित्यनुकर्षः ।

प्रशीर्णं चेति । प्रशीर्णं वृक्षादेः स्वयं पतितं, पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि च, देवकार्यार्थं देवपूजार्थं, व्रीहियवं स्वयं पतितान् व्रीहीन् यवांश्च, आग्रयणार्थं नवसस्यार्थं, श्रोत्रियाः छन्दोध्यायिनः, तपस्विनः तापसाश्च, आहरेयुः गृह्णीयुः । राशिमूलं खलनिवेशितधान्यराश्यन्तिकगतं कणिशादि, उञ्छवृत्तयः धान्यकणादानजीविनः, आहरेयुरित्यनुषङ्गः ।

अध्यायान्ते श्लोकानाह — यथाकालमिति । यथाकालं प्रवेशनार्हकालानतिक्रमेण, सस्यादि, जातं जातं निष्पन्नमखिलं, प्रवेशयेत् । क्षेत्रे किञ्चित् पलालमपि, न स्थापयेत्, पण्डितः अर्थसञ्चयविधानामिज्ञः । यदाहुः —

“यस्य विप्रान् न कुर्वन्ति शीतमुष्णं रतिर्भयम् ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥” इति ॥

प्रकराणां समुच्छ्रयान् बलभीर्वा तथाविधाः ।
 न संहतानि कुर्वीत न तुच्छानि शिरांसि च ॥
 खलस्य प्रकरान् कुर्यान्मण्डलान्ते समाश्रितान् ।
 अनशिकाः सोदकाश्च खले स्युः परिकर्मिणः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे
 चतुर्विंशोऽध्यायः सीताध्यक्षः,
 आदितः पञ्चचत्वारिंशः ॥

प्रकराणामिति । प्रकराणां धान्यनिवेशस्थानानां, समुच्छ्रयान् उन्न-
 तसन्निवेशान्, कुर्वीत । बलभीर्वा तथाविधाः उच्छ्रितानि कूटागाराणि वा
 कुर्वीत । शिरांसि च तेषां, न संहतानि कुर्वीत अन्योन्योपश्लिष्टानि न कुर्वीत,
 न तुच्छानि रिक्तकानि न कुर्वीत किन्तु चण्डवाताद्यपहारनिषेधार्थं लोहपाषा-
 णादिगुरुद्रव्यगर्भाणि कुर्वीत ॥

खलस्येति । प्रकरान्, खलस्य, मण्डलान्ते स्तम्बधान्यविश्लेषणाय यत्र
 बलीवर्दपङ्क्तिर्मण्डलभ्रमणं कार्यते स प्रदेशो मण्डलं तस्यान्ते समीपे, समाश्रि-
 तान् कुर्यात् । खले, परिकर्मिणः परिकर्मकारिणः, अनशिकाः धान्यदाहभयाद-
 ग्निरहिताः, सोदकाश्च यादृच्छिकाग्निदीपनप्रशमार्थं सन्निहितजलाश्च, स्युः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितार्याधिकरणे
 चतुर्विंशोऽध्यायः सीताध्यक्षः,
 आदितः पञ्चचत्वारिंशः ॥

४२. प्रक. सुराध्यक्षः ।

सुराध्यक्षः सुराकिण्वव्यवहारान् दुर्गे जनपदे स्कन्धावारे वा तज्जातसुराकिण्वव्यवहारिभिः कारयेदेकमुखमनेकमुखं वा विक्रय-
क्रयवशेन वा । षट्छतमत्ययमन्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृणां स्थापयेत् । ग्रामा-
दनिर्णयनमसम्पातं च सुरायाः, प्रमादभयात् कर्मसु निर्दिष्टानां, मर्या-
दातिक्रमभयादार्याणाम्, उत्साहभयाच्च तीक्ष्णानाम् ।

लक्षितमल्पं वा चतुर्भागमर्धकुडुबं कुडुबमर्धप्रस्थं प्रस्थं वेति ज्ञात-
शौचा निर्हरेयुः ।

सुराध्यक्ष इति सूत्रम् । सुरा गौडी माध्वी पैष्टीत्येवं त्रिविधा तस्या
अध्यक्षस्तत्सन्धानाद्यधिकृतः । स इहोच्यत इति सूत्रार्थः ।

समाहर्तृप्रत्यवेक्षणीये दुर्गे सुरा निर्दिष्टा । तदध्यक्षस्तद्व्यापारो वानभि-
हित इदानीमभिधीयते ।

सुराध्यक्ष इत्यादि । सः, सुराकिण्वव्यवहारान् सुरातट्ठीजसम्बद्धान्
तत्सन्धानविक्रयादिव्यवहारान्, तज्जातसुराकिण्वव्यवहारिभिः तत्कर्मकुलोत्प-
न्ननिपुणतद्व्यवहारिभिः, कारयेत् । कथमित्याह—एकमुखम् एकस्थानकम्,
अनेकमुखं वा अनेकस्थानकं वा, विक्रयक्रयवशेन वा क्रयविक्रयप्रियाप्रियत्वा-
नुरोधेन वा । षट्छतमत्ययं षट्छतपणात्मकं दण्डम्, अन्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रे-
तृणां व्यवस्थितस्थानेतरस्थानेषु सन्धानक्रयविक्रयकारिणां, स्थापयेत् । ग्रामा-
दिति । सुराया मद्यस्य उपलक्षणया तत्पानमदवतां च, ग्रामाद्, अनिर्णयनं
बहिरनिस्सरणम्, असम्पातम् अगमनं च गृहाद् गृहान्तरे जनाकीर्णं वा,
स्थापयेदित्यनुषङ्गः । तत्र कारणमाह—प्रमादभयात् कर्मसु निर्दिष्टानां तत्त-
त्कमनियुक्तानामध्यक्षादीनां स्वकर्मस्ववधानमङ्गभयात्, मर्यादातिक्रमभयाद्
आर्याणां साधूनां स्वधर्मातिलङ्घनभयात्, उत्साहभयाच्च तीक्ष्णानां शूराणाम्
अस्थानशस्त्रप्रयोगभयाच्च ।

निर्णयनाभ्यनुज्ञानपक्षमाह—लक्षितमिति । वाशब्दः पक्षान्तरे ।
लक्षितम् अभिज्ञानमुद्राचिह्नितम्, अल्पम् अल्पपरिमाणम् । अल्पत्वस्यैव
व्याख्यानं चतुर्भागमित्यादिना । चतुर्भागं पादकुडुबम्, अर्धकुडुबं, कुडुबम्,
अर्धप्रस्थं, प्रस्थं वा परमावधिपरिमाणम्, इति एवम्प्रकारं सुरापरिमाणं,
ज्ञातशौचाः प्रतीतवृत्ताव्यभिचाराः, निर्हरेयुः निर्णयेयुः ।

पानागारेषु वा पिबेयुरसञ्चारिणः ।

निक्षेपोपनिधिप्रयोगापहृतादीनामनिष्ठोपगतानां च द्रव्याणां ज्ञानार्थमस्वामिकं कुप्यं हिरण्यं चोपलभ्य निक्षेप्तारमन्यत्र व्यपदेशेन ग्राहयेत् । अतिव्ययकर्तारमनायतिव्ययं च ।

न चानर्घेण कालिकां वा सुरां दद्यादन्यत्र दुष्टसुरायाः । तामन्यत्र विक्रापयेत् । दासकर्मकरेभ्यो वा वेतनं दद्यात् । वाहनप्रतिपानं सूकरपोषणं वा दद्यात् ।

सामान्यविधिमाह— पानागारेष्वित्यादि । वेति वाक्यपूरणे । असञ्चारिणः मदकालवर्जितसम्पाताः ।

एवं गृह्योऽपि सुराव्यवहारश्चौरसाहसिकाद्युपलम्भसाधनत्वान्महाफल इत्यभिप्रायेणाह— निक्षेपेत्यादि । निक्षेपो भाण्डघटनाय दत्तम्, उपनिधिः न्यासः, प्रयोगः आधिः, अपहृतं चोरितम्, आदिशब्दाद् याचितकादि गृह्यते, एषां निक्षेपादीनाम्, अनिष्ठोपगतानां साहसहतानां च, द्रव्याणां, ज्ञानार्थं तत्त्वावगमायम्, अस्वामिकम् अविदितस्वामिकं, कुप्यं खड्गादिकं, हिरण्यं च मद्यपायिना पानायाहितम्, उपलभ्य, निक्षेप्तारं कुप्यहिरण्याधातारं पुरुषम्, अन्यत्र पानागारादन्यस्मिन् प्रदेशे, व्यपदेशेन वाक्पारुष्यादिच्छलेन, ग्राहयेत् नगराध्यक्षेण । पानागार एव तद्गृहे व्यपदेशाकरणे चान्ये चोरादयः पानशौण्डा यथोक्तकुप्यादिकमविश्वासात् तत्र नानयेयुरित्यत उक्तम् 'अन्यत्रे'ति 'व्यपदेशेने'ति च । अतिव्ययकर्तारम् आयाधिकव्ययकारिणम्, अनायतिव्ययम् आयतिं विना व्ययकारिणं च, ग्राहयेदित्यनुषङ्गः ।

न चानर्घेणेति । अनर्घेण अल्पेन मूल्येन, कालिकां वा सवृद्धिकमूल्यदानकालावधिमतीं वा कालान्तरदेयमूल्येन वेति यावत्, सुरां, न च दद्यात् क्रेतृभ्यः, अन्यत्र दुष्टसुरायाः दुष्टसुराव्यतिरेकेण । दुष्टसुरामपि प्रशस्तसुराविक्रयस्थानादन्यत्र नीत्वा धारणक्रेतृभ्यो दापयेदित्याह— तामन्यत्र विक्रापयेदिति । दासेत्यादि । दासकर्मकरेभ्यो वा, वेतनं दद्यात् वेतनस्थाने दुष्टसुरां दद्यात् । तच्च वेतनं क्षुद्रकर्मविषयमित्यभिप्रायेणाह— वाहनेत्यादि । वाहनप्रतिपानम् उष्ट्रबलीवर्दादिप्रतिपालनविषयं, सूकरपोषणं वा वराहपोषणविषयं वा, दद्याद् अर्थाद् वेतनम् । वाहनप्रतिपानमित्यस्य उष्ट्रादिव्यापारणभृतिनिष्क्रयार्थं सुरामिति वार्थः सुवचः ।

पानागाराण्यनेककक्ष्याणि विभक्तशयनासनवन्ति पानोद्देशानि
गन्धमालयोदकवन्ति ऋतुसुखानि कारयेत् ।

तत्रस्थाः प्रकृत्यौत्पत्तिकौ व्ययौ गूढा विद्युरागन्तूश्च ।

क्रेतृणां मत्तसुप्तानामलङ्काराच्छादनहिरण्यानि च विद्युः । तन्नाशे
वणिजस्तच्च तावच्च दण्डं दद्युः ।

वणिजस्तु संवृतेषु कक्ष्याविभागेषु स्वदासीभिः पेशलरूपाभि-
रागन्तूनां वास्तव्यानां च आर्यरूपाणां मत्तसुप्तानां भावं विद्युः ।

मेदकप्रसन्नासवारिष्टमैरेयमधूनाम् ।

उदकद्रोणं तण्डुलानामर्धाढकं त्रयः प्रस्थाः किं वस्येति मेदक-
योगः ।

पानागाराणीत्यादि । पानोद्देशानि पानयोग्योत्कृष्टप्रदेशोपेतानि ।
ऋतुसुखानि ऋतुषु सर्वेषु सुखानि तत्तदुचितभोग्यवस्तुसमृद्धतया सुखक-
राणि । शेषं सुगमम् ।

तत्रस्था इति । तत्रस्थाः पानागारस्थाः, प्रकृत्यौत्पत्तिकौ प्रकृतिसिद्धः
प्रकृतिर्नित्यः अपूर्वोपजन उत्पत्तिस्तत्सिद्ध औत्पत्तिकः तथाविधौ, व्ययौ मद्य-
पायिनां, गूढाः पानागारकर्मकरादिव्यञ्जनाः, विद्युः । आगन्तून् विदेशागतांश्च
पातून् विद्युः ।

क्रेतृणामिति । मद्यपायिनां, मत्तसुप्तानाम्, अलङ्काराच्छादनहिरण्यानि
च देहगतानि, विद्युः, गूढा इत्येव । तन्नाशे तेषामलङ्कारादीनां चोरादिनापहारे,
वणिजः मद्यविक्रयिणः, तच्च तावच्च दण्डं नष्टसदृशरूपपरिमाणं दण्डं, दद्युः ।

वणिग्विषयं प्रस्तावान्तरमाह— वणिजस्त्विति । मद्यविक्रयिणः, सं-
वृतेषु विविक्तेषु, कक्ष्याविभागेषु, स्वदासीभिः आप्तप्रेष्याभिः, पेशलरूपाभिः
रुचिराकृतिभिः, आगन्तूनां विदेशागतानां, वास्तव्यानां च स्वदेशगतानां
च, आर्यरूपाणाम् आर्यवत् प्रतिभासमानानां, मत्तसुप्तानां, भावं विद्युः अभि-
प्रायं गृह्णीयुः । चोरत्वपरप्रयुक्तत्वादिपरीक्षार्थम् ।

मेदकादियोगविधिं प्रतिजानीते — मेदकेत्यादि । मेदकादीनां षण्णां,
योगविधिरुच्यत इति शेषः ।

मेदकयोगमाह — उदकद्रोणमित्यादि । द्रोणपरिमितं जलम् अर्धाढ-
कपरिमितास्तण्डुलाः त्रिप्रस्थपरिमितं मद्यबीजमित्यनेन मिश्रणप्रकारेण मेदक-
योगो भवति ।

द्वादशाढकं पिष्टस्य पञ्च प्रस्थाः किंन्वस्य पुत्रकत्वक्फलयुक्तो वा जातिसम्भारः प्रसन्नायोगः ।

कपित्थतुला फाणितं पञ्चतौलिकं प्रस्थो मधुन इत्यासवयोगः । पादाधिको ज्येष्ठः पादहीनः कनिष्ठः ।

चिकित्सकप्रमाणाः प्रत्येकशो विकाराणामरिष्टाः ।

मेषशृङ्गीत्वक्काथाभिषुतो गुलप्रतीवापः पिप्पलीमरिचसम्भार-
स्त्रिफलायुक्तो वा मैरेयः । गुलयुक्तानां वा सर्वेषां त्रिफलासम्भारः ।

मृद्वीकारसो मधु । तस्य स्वदेशो व्याख्यानं कापिशायनं हार-
हूरकमिति ।

प्रसन्नायोगमाह — द्वादशाढकमित्यादि । पुत्रकत्वक्फलयुक्तः काम-
रूपजनपदप्रसिद्धपुत्रकाख्यवृक्षविशेषत्वक्फलसहितः । जातिसम्भारः 'पाठालो-
ध्रे'त्यादिनानुपदं वक्ष्यमाणः पाठादिप्रयोगः । शेषं सुगमम् । पूर्वत्र तण्डुलो-
क्तदिशा जलप्रमाणमप्यत्र पिष्टाष्टगुणमूहनीयम् ।

आसवयोगमाह — कपित्थेत्यादि । कपित्थतुला शतपलः कपित्थफ-
लसारः, फाणितं, पञ्चतौलिकं तुलापञ्चकपरिमाणं, मधुनः प्रस्थः प्रस्थपरि-
माणं माध्वीकम्, इत्येवम्प्रकार आसवयोगः । एष एव कपित्थादिप्रमाणच-
तुर्भागाधिको ज्येष्ठः, तच्चतुर्भागन्यूनस्तु कनिष्ठ इत्युच्यत इत्याह — पादा-
धिक इत्यादि । अर्थात् पूर्वोक्तो मध्यमः ।

तत्तद्दोषाणां यथास्वं चिकित्सोपयोगिनोऽत एव भिषगुपदिष्टयोज्य-
द्रव्यप्रमाणाः अरिष्टयोगा इत्याह — चिकित्सकप्रमाणा इत्यादि । विकाराणां
वातादिविकाररूपाणां रोगाणाम् । अरिष्टा अभयारिष्टादयो वैद्यप्रसिद्धाः ।

मैरेयमाह — मेषशृङ्गीत्यादि । मेषशृङ्गीत्वक्काथाभिषुतः मेषशृङ्गी-
संज्ञकवृक्षत्वक्कषायसंहितः, गुलप्रतीवापः गुलोपचारयुक्तः, पिप्पलीमरिच-
सम्भारः पिप्पलीमरिचचूर्णमिश्रः, त्रिफलायुक्तो वा त्रिफलाचूर्णयुक्तो वा,
मैरेयः । वाशब्दः सम्भारविकल्पने । गुलप्रतिवापिनां मद्यानां सर्वेषामपि त्रिफ-
लासम्भारः साधारण इति कञ्चित् पक्षमाह — गुलयुक्तानामित्यादि ।

मधुविधिमाह — मृद्वीकारस इति । द्राक्षारसः पक्वद्राक्षाफलरसः, मधु
भवति । तस्य मधुनः, स्वदेशो व्याख्यानं स्वोत्पत्तिदेशसम्बन्धनिमित्तकं वि-
विधमर्थाद् द्विविधमाख्यानं संज्ञा, कापिशायनमिति हारहूरकमिति च । कपि-

माषकलनीद्रोणमामं सिद्धं वा त्रिभागाधिकतण्डुलं मोरटादीनां कार्षिकभागयुक्तं किण्वाबन्धः ।

पाठालोध्रतेजोवत्येलावालुकमधुकमधुरसाम्रियजुदारुहरिद्रामरिचपिप्पलीनां च पञ्चकर्षिकः सम्भारयोगो मेदकस्य प्रसन्नायाश्च । मधुकनिर्यूहयुक्ता कटशर्करा वर्णप्रसादनी च ।

चोचचित्रकविलङ्गगजपिप्पलीनां च कार्षिकः क्रमुकमधुकमुस्तालोध्राणां द्विकार्षिकश्चासवसम्भारः । दशभागश्चैषां बीजबन्धः ।

प्रसन्नायोगः श्वेतसुरायाः ।

शेति नदी तत्तीरगतं नगरं च तत्र भवं कापिशायनम् । हरहूरं तदेव नगरं तत्र भवं हारहूरकम् । व्याख्यानमिति टीकाभाषयोः स्वरसप्रतीते पाठे आख्या-नद्वयमित्यर्थः, क्लीबत्वं त्रिभुवनवत् ।

किण्वविधिमाह — माषकलनीत्यादि । माषकलनीद्रोणं माषकल्क-भावितमुदकद्रोणम्, आमं सिद्धं वा अकथितं कथितं वा, त्रिभागाधिकतण्डुलं त्रिभागाधिकद्रोणपरिमाणतण्डुलपिष्टयुक्तं, मोरटादीनां वक्ष्यमाणानां, कार्षिक-भागयुक्तं प्रत्येकपादपलभागयुक्तं, किण्वाबन्धः किण्वयोगः ।

मेदकप्रसन्नयोः सम्भारयोगमाह — पाठालोध्रेत्यादि । पाठा अम्बष्ठाख्या, लोध्रः तिरीटकल्कः, तेजोवती इमपिप्पली, एला प्रसिद्धा, वालुकं हरिवालुकं, मधुकं मधुयष्टिः, मधुरसा दूर्वा, प्रियङ्गु कुङ्कुमं, दारुहरिद्रा दार्वीसंज्ञा, दा-र्विति भिन्नं वा पदं तच्च पीतदारुसंज्ञं, हरिद्रा तु प्रसिद्धा, मरिचं कोलं, पि-प्पली प्रसिद्धा । पाठादीनां पञ्चकर्षिकः प्रत्येकं चूर्णपञ्चकर्षप्रमाणः, सम्भार-योगः, मेदकस्य प्रसन्नायाश्च । मधुकनिर्यूहयुक्ता यष्टिमधुककषाययुक्ता, कट-शर्करा गङ्गेष्टिः, वर्णप्रसादनी च मेदकप्रसन्नयोर्वर्णप्रसादहेतुश्च ।

आसवसम्भारमाह — चोचेत्यादि । चोचं त्वचसंज्ञं चित्रकोऽग्निसंज्ञः विलङ्गम् अमोघा गजपिप्पली प्रसिद्धा एतासां चतसृणां च, कार्षिकः प्रत्येकं कर्षप्रमाणः, टीकाभाषयोरनुमिते 'षट्कार्षिक' इति पाठे सार्धपलप्रमाण इत्यर्थः, क्रमुकमधुकमुस्तालोध्राणां क्रमुको घण्टा मधुकं श्यामकङ्गुः मुस्ता कुरुविन्दः लोध्रस्तिरीटः एतेषां, द्विकार्षिकश्च कर्षद्वयप्रमाणश्च, आसवसम्भारः । दश-भागश्चैषां चोचादीनां दशभागः, बीजबन्धः आसवकरणद्रव्येषु योज्यः ।

प्रसन्नायोगः श्वेतसुराया इति । प्रसन्नाया योगो य उक्तः स एव

सहकारसुरा, रसोत्तरा, बीजोत्तरा वा महासुरा, सम्भारिकी वा । तासां मोरटापलाशपत्तूरमेषशृङ्गीकरञ्जक्षीरवृक्षकषायभावितं दग्ध-
कटशर्कराचूर्णं लोध्रचित्रकविलङ्गपाठामुस्ताकलिङ्गयवदारुहरिद्रेन्दीव-
रशतपुष्पापामार्गसप्तपर्णनिम्बास्फोटकल्कार्धयुक्तमन्तर्नखो मुष्टिः कुम्भीं
राजपेयां प्रसादयति । फाणितः पञ्चपलिकश्चात्र रसवृद्धिर्देयः ।

कुटुम्बिनः कृत्येषु श्वेतसुरामौषधार्थं वारिष्टमन्यद् वा कर्तुं लभेरन् ।
उत्सवसमाजयात्रासु चतुरहः सौरिको देयः । तेष्वननुज्ञातानां
प्रहवणान्तं दैवसिकमत्ययं गृह्णीयात् ।

श्वेतसुराया अपि योगो भवति । किन्तु स सम्भाररहितः समकिण्वाबन्धश्चे-
त्याह स्वामी । सम्भारबीजबन्धावुभावपि नेत्याह भाषा ।

अथ सुराभेदाः—सहकारसुरेति । सुरैव सहकारतैलयुक्ता सहकार-
सुरा । गुडप्रतिवापयुक्ता सुरा रसोत्तराख्या या शीघ्र इत्युच्यते । बीजोत्तरा
बीजद्रव्यमात्राधिका महासुरा । सम्भारमात्राधिका सुरा सम्भारिकी ।

सुराप्रसादनविधिमाह—तासामिति । तासां सर्वासां सुराणां, मोर-
टादिषट्ककषायभावितं मोरटा मूलपुष्पिकाख्यो वल्लीभेदः पलाशः किंशुकः
पत्तूरो लोहमारकः मेषशृङ्गी विषाणी करञ्जो नक्तमालः क्षीरवृक्षो वटादिः ए-
तेषां निर्यूहेन भावितं, दग्धकटशर्कराचूर्णं, लोध्रादिकल्कार्धयुक्तं कलिङ्गयवः
देशविशेषभवो यवः शतपुष्पा सितच्छत्राख्या अपामार्गः खरमञ्जरी आस्फोटः
ब्रह्मवृक्षः शेषं प्रासेद्धम् एषां लोध्रादीनां कल्कस्य अर्धेन कटशर्कराचूर्णार्धप्र-
माणेन युक्तम्, अन्तर्नखो मुष्टिः अदृश्यनखमुष्टिभेयं, प्राक्षिप्तमिति शेषः, कुम्भीं
खारीमितां सुरां, राजपेयां प्रसादयति राजपानयोग्या यथा भवेत् तथा स्वच्छां
करोति । फाणितः, पञ्चपलिकश्च पलपञ्चकप्रमाणश्च, अत्र प्रसादितसुरायां,
रसवृद्धिर्देयः रसवृद्धिप्रयोजनः क्षेप्तव्यः ।

कुटुम्बिन इति । कुटुम्बिनः पौरजानपदाः, कृत्येषु विवाहादिकार्येषु,
श्वेतसुराम्, औषधार्थं वारिष्टम् औषधार्थं भिषगुपदिष्टमरिष्टं वा, अन्यद्वा
मेदकादि वा, कर्तुं सन्वातुं, लभेरन् ।

उत्सवेत्यादि । उत्सवसमाजयात्रासु वसन्ताद्युत्सवेषु बन्धुजनमेलनेषु
इष्टदेवतापूजासु च, चतुरहः सौरिको देयः चत्वारो दिवसाः सुरापानार्था
अनुज्ञातव्याः, सुराध्यक्षेण । तेषु उत्सवादिषु, अननुज्ञातानाम् अनुज्ञां विनैव

आदितः अध्या. ४६]

४२. प्रक. सुराध्यक्षः ।

२९७

सुराकिण्वविचयं स्त्रियो वालाश्च कुर्युः ।

अराजपण्याः पञ्चकं शतं शुल्कं दद्युः सुरकामेदकारिष्टमधु-
फलाम्लाम्लशीधूनां च ।

अहश्च विक्रयं व्याजीं ज्ञात्वा मानहिरण्ययोः ।

तथा वैधरणं कुर्यादुचितं चानुवर्तयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

पञ्चविंशोऽध्यायः सुराध्यक्षः,

आदितः षट्चत्वारिंशः ॥

पिबतां, प्रहवणान्तं प्रहवणं तुष्टिभोजनं तेनोत्सवादिसमाप्तिकालो लक्ष्यते, तदवधिकमित्यर्थः, दैवसिकमत्ययं गृहीयात् प्रात्यहिकं दण्डं गृहीयात् सुरा-
ध्यक्षः । अननुज्ञातपानजनितमददिवसेषु कर्महानिनिमित्तं दण्डं कर्मकरेभ्यो
गृहीयादिति केचिद् व्याचक्षते ।

सुरेत्यादि । सुराकिण्वविचयं सुराया विचयं श्रपणादिरूपं कर्म किण्वस्य
विचयं शोषणादिरूपं च, स्त्रियो वालाश्च कुर्युः, तद्रसानभिज्ञाः ।

अराजपण्या इति । स्वोत्पादितमद्यविक्रयिणः, शुल्कं राजभागं, दद्युः ।
कथं दद्युः, पञ्चकं शतम् इतिशब्द इहाध्याहर्तव्यः पञ्चकं शतमिति पञ्च
शुल्कोऽस्मिञ्छते दीयत इत्यनेन क्रमेण दद्युरित्यर्थः । केषां पण्यानामित्या-
काङ्क्षायामाह — सुरकेत्यादि । तत्र सुरैव सुरका, मेदकारिष्टमधूनि प्रती-
तानि; फलाम्ला तालनालिकेरादिमद्यम्, अम्लशीधु उदक्षु प्रतीतमिति स्वामी ।
चकारः किण्वादिग्रहणार्थः ।

उक्तशुल्कातिरेकेण व्याज्या अपि करणमध्यायान्तश्लोकेनाह—अह-
श्चेति । अहश्च विक्रयं दिनकृतं विक्रयं, तथा वैधरणं मानावश्यम्भाविनं
पण्यच्छेदं च, ज्ञात्वा इयत्तया निर्धार्य, मानहिरण्ययोर्व्याजीं षोडशभाग-
रूपां मानव्याजीं विंशतिभागरूपां हिरण्यव्याजीं च, कुर्यात् कल्पयेत्, सुरा-
ध्यक्षः । करणं च न यथाकामं भवति, किन्तु समुदाचारसिद्धमेवानुसर्तव्य-
मित्याह—उचितं चानुवर्तयेदिति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

पञ्चविंशोऽध्यायः सुराध्यक्षः,

आदितः षट्चत्वारिंशः ॥

४३. प्रक. सूनाध्यक्षः ।

सूनाध्यक्षः प्रदिष्टाभयानामभयवनवासिनां च मृगपशुपक्षि-
मत्स्यानां बन्धवधहिंसायामुत्तमं दण्डं कारयेत् । कुटुम्बिनामभयवन-
परिग्रहेषु मध्यमम् ।

अप्रवृत्तवधानां मत्स्यपक्षिणां बन्धवधहिंसायां पादोनसप्तविंश-
तिपणमत्ययं कुर्यात्, मृगपशूनां द्विगुणम् ।

प्रवृत्तहिंसानामपरिगृहीतानां षड्भागं गृह्णीयात् । मत्स्यपक्षिणां
दशभागं वाधिकं, मृगपशूनां शुल्कं वाधिकम् ।

पक्षिमृगाणां जीवत्षड्भागमभयवनेषु प्रमुञ्चेत् ।

सूनाध्यक्ष इति सूत्रम् । सूना भक्ष्यप्राणिवधस्थानं तदध्यक्षव्यापारो-
ऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । उत्तममध्यमाधमेषु कर्मसु तदनुरूपा अध्यक्षः कार्या
इत्युक्तमधस्तात् । तत्र समाहर्तृसन्निधातृप्रभृतय उत्तमाः पौतवाध्यक्षादयो
मध्यमाश्चाभिहिताः । इदानीमधमकर्माध्यक्षा अभिधीयन्त इति सम्बन्धः ।

तदाह — सूनाध्यक्ष इति सूनाध्यक्षः, प्रदिष्टाभयानां प्रख्यापि-
ताहिंसानाम्, अभयवनवासिनां च ब्रह्मसोमारण्यसर्वातिथिमृगवनादिवासिनां
च, मृगपशुपक्षिमत्स्यानां मृगाणां कुरङ्गादीनां पशूनां खड्गमहिषादीनां
पक्षिणां मयूरादीनां मत्स्यानां च, बन्धवधहिंसायां बन्धनप्रहारमारणेषु, उत्तमम्
उत्तमसाहसं, दण्डं कारयेत् । कुटुम्बिनाम्, अभयवनपरिग्रहेषु अभयवनवासी-
मृगादिविषये वधादौ, मध्यमं साहसं, कारयेत् ।

अप्रवृत्तेत्यादि । अप्रवृत्तवधानां चिरानुष्ठीयमानवधाः प्रवृत्तवधाः
तथा न भवन्तीत्यप्रवृत्तवधाः तेषां, मत्स्यपक्षिणां बन्धवधहिंसायां, पादोनस-
प्तविंशतिपणम्, अत्ययं दण्डं, कुर्यात् । मृगपशूनां तथाविधानां, द्विगुणम्
अर्धोनचतुष्पञ्चाशत्पणं दण्डं कुर्यात् ।

प्रवृत्तेत्यादि । प्रवृत्तहिंसानाम्, अपरिगृहीतानाम् अस्वामिकारक्षित-
वनगतानां वधादौ, षड्भागं गृह्णीयात् । मत्स्यपक्षिणां, दशभागं वाधिकं
दशमांशं ततोऽधिकं वा, गृह्णीयात् । मृगपशूनां, शुल्कं वाधिकं राजादेयं
मृगपशुमूल्यस्य दशभागं ततोऽधिकं वा, गृह्णीयात् ।

पक्षीत्यादि । पक्षिमृगाणां वनगृहीतानां, जीवत्षड्भागं जीवतां षड-
भागम्, अभयवनेषु, प्रमुञ्चेत् ।

सामुद्रहस्त्यश्वपुरुषवृषगर्दभाकृतयो मत्स्याः सारसा नादेया-
स्तटाकुल्योद्भवा वा, क्रौञ्चोत्क्रोशकदात्यूहहंसचक्रवाकजीवञ्जीवक-
भृङ्गराजचकोरमत्तकोकिलमयूरशुकमदनशारिका विहारपक्षिणो मङ्ग-
ल्याश्चान्येऽपि प्राणिनः पक्षिमृगा हिंसाबाधेभ्यो रक्ष्याः । रक्षातिक्रमे
पूर्वः साहसदण्डः ।

मृगपशूनामनस्थि मांसं सद्योहतं विक्रीणीरन् । अस्थिमतः प्रति-
पातं दद्युः । तुलाहीने हीनाष्टगुणम् ।

वत्सो वृषो धेनुश्चैषामवध्याः । घ्नतः पञ्चाशत्को दण्डः । क्लिष्ट-
घातं घातयतश्च ।

रक्ष्यप्राणिन आह—सामुद्रेत्यादि । सामुद्राः समुद्रभवाः हस्त्यश्वा-
द्याकृतयश्चेति विग्रहः तथाभूताः, मत्स्याः जलचरविशेषाः, तथा सारसाः सर-
श्वराः, नादेयाः नदीचराः, तटाकुल्योद्भवा वा तटाकभवाः कुल्याभवाश्च
मत्स्याः, तथा क्रौञ्चोत्क्रोशकादयस्त्रयोदश पक्षिणः, तत्र क्रौञ्चः कुङ्कुमा
उत्क्रोशकः कुरुरः दात्यूहः कालकण्ठकः जीवञ्जीवकः पक्षिभेदः भृङ्गराजो
धूम्याटः चकोरश्चन्द्रिकाप्रियः मदनशारिके पक्षिजातिभेदौ शेषाः प्रसिद्धाः,
विहारपक्षिणः क्रीडार्थाः कुकुटादयः, मङ्गल्याश्चान्येऽपि प्राणिनः पक्षिमृगाः
मङ्गलार्थाश्च गरुडभरद्वाजादय इतरेऽपि प्राणिनः पक्षिणो मृगाश्च, हिंसाबा-
धेभ्यः मारणपीडनेभ्यो, रक्ष्याः । रक्षातिक्रमे तद्रक्षणानास्थायां, पूर्वः साहस-
दण्डः, सूनाध्यक्षस्य ।

मांसविक्रयविधिमाह—मृगेत्यादि । मृगपशूनाम्, अनस्थि अस्थिवि-
नाकृतं, मांसं, सद्योहतम् अयातयामम् अभिनवं, विक्रीणीरन् । अस्थिमतः
अस्थियुक्तस्य मांसस्य, प्रतिपातं दद्युः पातो हानिः तत्प्रतिनिधिः प्रतिपातः
हीनप्रतीकारः तं दद्युः अस्थियोगहापितमांसमात्राप्रतिपूरणार्थमधिकमांसमात्रां
दद्युरित्यर्थः । तुलाहीने हीनाष्टगुणं तुलोन्मानच्छद्मानिमित्तहानियोगिनि मांसे
हीनमांसादष्टगुणं मांसं, दद्युः । तत्र चाष्टगुणेऽष्टभाग एव हापितपूरणार्थः
केतुः, अवशिष्टास्तु अष्टभागाः सप्त सूनाध्यक्षस्येत्याह स्वामी ।

वत्स इति । वत्सः स्तनन्धयः, वृषः रेतस्तेचनक्षमः, धेनुश्च प्रसवध-
र्मिणी गौश्च, एषां मृगपशूनाम् अनुज्ञातवधानामपि मध्ये, अवध्याः । घ्नतः
वत्सादिमारयितुः, पञ्चाशत्कः पञ्चाशत्पणिकः, दण्डः । क्लिष्टघातं घातयतश्च

परिसूनमशिरःपादास्थि विगन्धं स्वयंमृतं च न विक्रीणीरन् ।
अन्यथा द्वादशपणो दण्डः ।

दुष्टाः पशुमृगव्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।

अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो वधबन्धमवाप्नुयुः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

षड्विंशोऽध्यायः सूनाध्यक्षः,

आदितः सप्तचत्वारिंशः ॥

विचित्रव्यथोत्पादनदारुणो वधो यथा भवेत् तथा वधं कारयतश्च उक्त एव
दण्डः ।

अविक्रेयमांसान्याह — परिसूनमिति । परिसूनं सूना मांसपरिनि-
ष्पादनस्थानं तत् परिवर्जितं यस्य तत् तथाभूतम् अर्थात् सूनातिरिक्तस्थल-
निहतप्राणिदेहोद्धृतं मांसं, तथा अशिरःपादास्थि शिरःपादास्थिशून्यं वनहत-
खादितावशिष्टमृगाङ्गसम्बन्धि मांसं, तथा विगन्धं दुर्गन्धि मांसं, स्वयंमृतं च
रोगमृतमांसं च, न विक्रीणीरन् । अन्यथा परिसूनादिविक्रये, द्वादशपणो
दण्डः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — दुष्टा इति । अभयचारिणः अभयवनेषु
रक्ष्यमाणाः, दुष्टाः हिंसाः, पशुमृगव्यालाः पशवो गवयादयः मृगाः शुनका-
दयः व्याला व्याघ्रादयश्च, मत्स्याश्च शिशुमारादयः, गुप्तिस्थानेभ्योऽन्यत्र
अभयवनेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने, समागता इति शेषः, वधबन्धम् अवाप्नुयुः ।
स एषोऽभयवनस्थपशुमृगादिवधस्य प्राक्प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

षड्विंशोऽध्यायः सूनाध्यक्षः,

आदितः सप्तचत्वारिंशः ॥

४४. प्रक. गणिकाध्यक्षः ।

गणिकाध्यक्षो गणिकान्वयामगणिकान्वयां वा रूपयौवनशिल्पसम्पन्नां सहस्रेण गणिकां कारयेत् । कुटुम्बार्धेन प्रतिगणिकाम् ।

निष्पतिताप्रेतयोर्दुहिता भगिनी वा कुटुम्बं भरेत् । तन्माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत् । तासामभावे राजा हरेत् ।

सौभाग्यालङ्कारवृद्ध्या सहस्रेण वारं कनिष्ठं मध्यममुत्तमं वारो-

गणिकाध्यक्ष इति सूत्रम् । गणिका रूपाजीवाः तासामध्यक्षः, अर्थात् तद्यापार उच्यत इति सूत्रार्थः । 'रूपाजीवाः स्नानशुद्धशरीराः परिवर्तितवस्त्रालङ्काराः पश्येदि'त्युक्तम् । तदध्यक्षस्त्वनुक्त इदानीमभिधीयते ।

गणिकाध्यक्ष इति । सः, गणिकान्वयां गणिकावंशभवाम्, अगणिकान्वयां वा, वाशब्देन गणिकात्वं प्रति वंशस्याप्रयोजकत्वे सूचिते गणिकात्वप्रयोजकं धर्ममाह—रूपयौवनशिल्पसम्पन्नां सौन्दर्यतरुणिमकलाकौशलशालिनीं स्त्रियं, सहस्रेण गणिकां कारयेत् नवकुटुम्बस्थापनार्थरूप्यसहस्रदानेन गणिकास्थाने स्थापयेत्, वक्ष्यमाणनियोगानुष्ठानाय । अयमेकगणिकास्थापनपक्षः । अनेकगणिकास्थापनपक्षमाह—कुटुम्बार्धेनेति । कुटुम्बं गणिकाकुटुम्बकर्म राजपरिचर्यालक्षणं तस्यार्धेन अर्धमेकमनयानुष्ठेयमपरमन्ययेत्यर्धशो विभजनेन, अथवा कुटुम्बस्थापनार्थदेयद्रव्यं कुटुम्बं तस्यार्धेन अर्धशो दानेन, प्रतिगणिकां द्वितीयामपि कारयेत् । कुटुम्बार्धोक्त्या पूर्वोक्तस्य सहस्रस्याप्यर्धशो विभज्य दानं गणिकाप्रतिगणिकयोरुक्तप्रायम् ।

निष्पतितेत्यादि । निष्पतिताप्रेतयोः प्रोषिताप्रमीतयोर्गणिकयोः, दुहिता, भगिनी वा, कुटुम्बं गणिकातन्त्रं, भरेत् वहेत् । अर्थात् तद्धनं च हरेत् । तन्माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत् दुहितृभगिन्योरभावे तन्मातैव तत्स्थाने-
ऽन्यामादिश्य तत्कार्यं कारयेत् । तासां दुहितृभगिनीप्रतिगणिकामातृणाम्, अभावे, राजा, हरेद् गणिकाधनम् ।

सौभाग्यालङ्कारवृद्धयेति । सौभाग्यालङ्कारवृद्ध्यानुगुण्येन, सहस्रेण उपदापणसहस्रग्रहणेन, वारं नियोगं, कनिष्ठम् अधमम्, मध्यमम्, उत्तमं वा, आरोपयेद् दद्यात् । तत्र कनिष्ठस्य सहस्रग्रहणे मध्यमस्य द्विसहस्रग्रहणम्

पयेत् । छत्रभृङ्गारव्यजनशिविकापीठिकारथेषु च विशेषार्थम् ।

सौभाग्यभङ्गे मातृकां कुर्यात् ।

निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रो गणिकायाः । द्वादशसाहस्रो गणिका-
पुत्रस्य । अष्टवर्षात् प्रभृति राज्ञः कुशीलवकर्म कुर्यात् ।

गणिकादासी भग्नभोगा कोष्ठागारे महानसे वा कर्म कुर्यात् ।
अविशन्ती सपादपणमवरुद्धा मासवेतनं दद्यात् ।

भोगं दायमायं व्ययमायति च गणिकाया निबन्धयेत् । अति-
व्ययकर्म च वारयेत् ।

उत्तमस्य त्रिसहस्रग्रहणमिति बोद्धव्यम् । किमर्थं कनिष्ठादिमारोपयेदित्यत्रा-
ह—छत्रभृङ्गारव्यजनशिविकापीठिकारथेषु च विशेषार्थमिति । छत्रा-
दिग्रहणादिकर्मसु अनुष्ठानप्रतिनियमार्थं, यद्वा तेषु यथायोगमनुष्ठीयमानेषु
शोभोत्कर्षार्थम् । तत्रच्छत्रादिषु षट्सु मध्ये प्रथमद्विकं नियोगस्य कनिष्ठस्य
द्वितीयद्विकं मध्यमस्य तृतीयद्विकमुत्तमस्येति क्रम औचित्यादवसेयः ।

सौभाग्यभङ्ग इति । रूपयौवनापगमे वार्धकनिमित्ते, मातृकां कुर्यात्
तावत्कालभुक्तां मातृस्थानीयां कुर्यात्, अर्थाद् भोग्यगणिकायाः ।

गणिकात्वनिर्मोक्षविधिमाह—निष्क्रय इति । निष्क्रयः राजदास्य-
निर्मोक्षमूल्यं, चतुर्विंशतिसाहस्रः चतुर्विंशतिसहस्रपणः, गणिकायाः । द्वादश-
साहस्रो द्वादशसहस्रपणो निष्क्रयः, गणिकापुत्रस्य । निष्क्रयाभावे त्वाह—
अष्टवर्षादिति । अष्टवर्षात् प्रभृति, राज्ञः, कुशीलवकर्म चारणकर्म, कुर्याद्
गणिकापुत्रः ।

गणिकादासीति । गणिकायाः परिचारिका, भग्नभोगा भोगार्हवयो-
ऽतिक्रान्ता, कोष्ठागारे, महानसे वा, कर्म ब्रीह्यवघातादिकं पाकपात्रमार्जना-
दिकं वा, कुर्यात् । अविशन्ती कर्माकुर्वती, सपादपणं, मासवेतनं दद्याद्
गणिकायै । का दद्यात्, अवरुद्धा पुरुषेण केनचिद् गृहेऽवरुद्ध्यात्मैकभोग्यतां
नीता गणिकादासी ।

भोगमिति । भोगं भोक्तृपुरुषदत्तं धनं, दायं मातृक्रमागतं धनम्, आयं
भोगातिरिक्तलाभम्, व्ययम्, आयति च प्रभावं च, गणिकायाः, निबन्धयेत्
पुस्तके लेखयेद्, गणिकाध्यक्षः । अतिव्ययकर्म च, वारयेत् प्रतिषेधयेत् ।

मातृहस्तादन्यत्राभरणन्यासे सपादचतुष्पणो दण्डः । स्वापतेयं विक्रयमाधानं नयन्त्याः सपादपञ्चाशत्पणो दण्डः ।

चतुर्विंशतिपणो वाक्पारुष्ये । द्विगुणो दण्डपारुष्ये । सपादपञ्चाशत्पणः पणोऽर्धपणश्च कर्णच्छेदने ।

अकामायाः कुमार्या वा साहसे उत्तमो दण्डः । सकामायाः पूर्वः साहसदण्डः ।

गणिकामकामां रुन्धतो निष्पातयतो वा व्रणविदारणेन वा रूपमुपघ्नतः सहस्रदण्डः । स्थानविशेषेण वा दण्डवृद्धिरा निष्क्रयद्विगुणात् । पणसहस्रं वा दण्डः ।

मातृहस्तादिति । मातृहस्तादन्यत्र प्रियविटादिहस्ते, आभरणन्यासे आभरणानां रक्षार्थेऽर्पणे, सपादचतुष्पणो दण्डः, गणिकायाः । स्वापतेयं स्वं वस्त्रभाजनादि, विक्रयम्, आधानं वा, नयन्त्याः, सपादपञ्चाशत्पणो दण्डः ।

चतुरित्यादि । चतुर्विंशतिपणः तावन्मानो दण्डः, वाक्पारुष्ये वाचा पराक्रोशे । द्विगुणः अष्टचत्वारिंशत्पणः, दण्डपारुष्ये करपादलगुडताडनादौ । सपादपञ्चाशत्पणः, पणोऽर्धपणश्च सार्धपण इत्यर्थः, कर्णच्छेदने दण्डः । तत्राद्यो राज्ञे देयः, द्वितीयस्तु गणिकाध्यक्षाय । त एते गणिकादण्डाः ।

अथ तत्कामुकपुरुषदण्डमाह — अकामाया इति । अकामाया इच्छा-रहितायाः, कुमार्याः, वाशब्दः प्रस्तावान्तरद्योतनार्थः, साहसे बलात्करणे, उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः । सकामायाः इच्छन्त्याः कुमार्याः, साहसे, पूर्वः साहसदण्डः ।

गणिकामिति । गणिकाम्, अकामां, रुन्धतः स्वगृहे अवरुध्य वासयतः, निष्पातयतो वा निष्पतनं निर्मोक्षणं कारयतो वा, व्रणविदारणेन वा रूपम् उपघ्नतः व्रणहेतुना दन्तनखादिक्षतेन रूपं विकारयतो वा, सहस्रदण्डः । स्थानेत्यादि । स्थानविशेषेण वा शरीरगततत्तत्स्थानविशेषानुरूप्येण वा, दण्डवृद्धिः उक्तस्य सहस्रदण्डस्य वृद्धिः गुणनिका कल्पनीया । आ कुत एषा वृद्धिकल्पनेत्याह — आ निष्क्रयद्विगुणात् निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रो य उक्तस्तस्य द्विगुणम् अष्टाचत्वारिंशत्साहस्रमभिव्याप्य । तदुपरि शरीरावयवोपघातनिमित्ता दण्डवृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । स्वामी तु स्थानविशेषेण वेति प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे — “उत्तमादिवारप्राधान्येन दण्डवृद्धिः कल्पनीया । आ

प्राप्ताधिकारां गणिकां घातयतो निष्क्रयत्रिगुणो दण्डः । मातृ-
कादुहितृकारूपदासीनां घात उत्तमः साहसदण्डः ।

सर्वत्र प्रथमेऽपराधे प्रथमः, द्वितीये द्विगुणः, तृतीये त्रिगुणः,
चतुर्थे यथाकामी स्यात् ।

राजाज्ञया पुरुषमनभिगच्छन्ती गणिका शिफासहस्रं लभेत ।
पञ्चसहस्रं वा दण्डः ।

भोगं गृहीत्वा द्विषत्या भोगद्विगुणो दण्डः । वसतिभोगापहारे
भोगमष्टगुणं दद्याद् अन्यत्र व्याधिपुरुषदोषेभ्यः ।

कुत इत्याह — आ निष्क्रयद्विगुणादिति । निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रः
तद्विगुणोऽष्टाचत्वारिंशत्साहस्रः” इति । आ निष्क्रयद्विगुणादित्येतदनन्तरं
‘पणसहस्रं वा दण्डः’ इति वाक्यम् अर्थशास्त्रादर्शेषु पठ्यते । तत्तु स्वामिटीका-
भाषयोरननुसंहितत्वात् पूर्वोत्तरग्रन्थानाकाङ्क्षितत्वाच्च प्रक्षिप्तं मन्यमानैर्न व्या-
ख्यातमस्माभिः ।

प्राप्ताधिकारामिति । लब्धच्छत्रभृङ्गारादिनियोगां, गणिकां, घात-
यतः, निष्क्रयत्रिगुणः द्वासप्ततिसाहस्रपणो, दण्डः । मातृकादुहितृकारूपदा-
सीनां घाते कुट्टन्याः कुमार्याः प्रतिकर्मदास्या वा ताडने, उत्तमः साहसदण्डः ।

सर्वत्रेति । सर्वस्मिन्, प्रथमेऽपराधे यो य उक्तस्तस्मिंस्तस्मिन्निदम्प्र-
थमकृतेऽपराधे, प्रथमः यो य उक्तो दण्डः स स प्रथम इत्यर्थः । द्वितीये
तस्मिंस्तस्मिन्नपराधे पुनरारब्धे, द्विगुणः स स दण्डः कार्य इति शेषः ।
तृतीये, त्रिगुणः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी स्यात् चतुर्गुण-सर्वस्वहरण-प्रवा-
सनादिरूपं दण्डं स्वेच्छानुरोधेन विदध्यादित्यर्थः ।

राजाज्ञयेति । राजाज्ञानुरोधेन, पुरुषमनभिगच्छन्ती, गणिका, शिफा-
सहस्रं कशाघातसहस्रं, दण्डं लभेत । पञ्चसहस्रं वा दण्डः शिफासहस्राभावपक्षे
पञ्चसहस्रपणात्मको दण्डः ।

भोगमिति । भोगं सम्भोगवेतनं, गृहीत्वा, द्विषत्याः भोगदं पुरुषम-
रोचयमानायाः, भोगद्विगुणो दण्डः । वसतीत्यादि । वसतिभोगापहारे वसति-
भोगस्य रात्रिसम्भोगस्य अपहारे कथादिव्याजेन कालयापने, भोगं सम्भोगवे-
तनं गृहीतम्, अष्टगुणं दद्यात् । तत्रापवादः — अन्यत्र व्याधिपुरुषदो-
षेभ्य इति । व्याधयः कुष्ठादयः पुरुषदोषा अरागत्वादयः तद्व्यतिरेकेण ।

पुरुषं घृत्याश्रिताप्रतापोऽप्सु प्रवेशनं वा ।

गणिकाभरणमर्थं भोगं वापहरतोऽष्टगुणो दण्डः । गणिका भोग-
मायतिं पुरुषं च निवेदयेत् ।

एतेन नटनर्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिक-
चारणस्त्रीव्यवहारिणां स्त्रियो गूढाजीवाश्च व्याख्याताः ।

तेषां तूर्यमागन्तुकं पञ्चपणं प्रेक्षावेतनं दद्यात् ।

रूपाजीवा भोगद्वयगुणं मासं दद्युः ।

गीतवाद्यपाठ्यनृत्तनाट्याक्षरचित्रवीणावेणुमृदङ्गपरचित्तज्ञानग-
न्धमाल्यसंयूहनसम्पादनसंवाहनवैशिककलाज्ञानानि गणिका दासी-
रङ्गोपजीविनीश्च ग्राह्यतो राजमण्डलादाजीवं कुर्यात् ।

पुरुषमिति । पुरुषं घृत्याः मारयन्त्याः, चिताप्रतापः तेनैव सह चि-
तायामारोप्य दहनम्, अप्सु प्रवेशनं वा गलमहाशिलाबन्धेन जलनिमज्जनं
वा कर्तव्यम् ।

गणिकाभरणमिति । गणिकाया आभरणम्, अर्थं तदन्यद् वा वस्तु,
भोगं वा सम्भोगवेतनं वा, अपहरतः, अष्टगुणः अपहतद्रव्याष्टगुणः, दण्डः ।
गणिकेति । सा, भोगम् आयतिं तन्मूलमायं, पुरुषं च कृतवासं, निवेदयेत् ।

एतेनेति । उक्तेन गणिकाकल्पेन, नटादीनां दशानां, स्त्रियो, गूढा-
जीवाश्च प्रच्छन्नव्यभिचारजीविन्यश्च, व्याख्याताः उक्ताः, त एते गणिका-
विधय एव यथासम्भवमासु योजनीया इत्यर्थः । तत्र नटा अर्थाभिनयजीविनः,
नर्तकाः गात्रविक्षेपमात्रकारिणः, गायकाः कण्ठगायिनः, वादकाः वैणिका-
दयः, वाग्जीवनाः कथकाः, कुशीलवाः नर्तकीप्रधानाः, प्लवका रज्ज्वारोहकाः,
सौभिका 'ऐन्द्रजालिकाः छायाग्राहका इत्यपरे' इति स्वामी, चारणाः विटम-
ल्लादयः, स्त्रीव्यवहारिणो बन्धकीकुटुम्बिनः । चारणानां स्त्रीव्यवहारिणामिति
व्यस्तपाठोऽपि ।

तेषामिति । तेषां, तूर्यं नटनर्तकादिमेलकम्, आगन्तुकं विदेशादागतं,
पञ्चपणं प्रेक्षावेतनं स्वकलाप्रकाशनार्थं वेतनं, दद्याद् राज्ञे ।

रूपाजीवा इति । गणिकाः, भोगद्वयगुणं दिवसद्वयलाभं, मासं मास-
दयं, दद्युः ।

गीतवाद्येत्यादि । गीतादीनां कलान्तानां षोडशानां ज्ञानानि, गणिकाः

गणिकापुत्रान् रङ्गोपजीविनश्च मुख्यान् निष्पादयेयुः सर्वता-
लावचराणां च ।

संज्ञाभाषान्तरज्ञाश्च स्त्रियस्तेषामनात्मसु ।

चारघातप्रमादार्थं प्रयोज्या बन्धुवाहनाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

सप्तविंशोऽध्यायः गणिकाध्यक्षः,

आदितोऽष्टाचत्वारिंशः ॥

पूर्वोक्ताः, दासीरङ्गोपजीविनीश्च दासीर्गणिकातिरिक्तवेश्याः रङ्गोपजीविनी-
र्नटादिस्त्रियश्च, ग्राह्यतः शिक्षयत आचार्यस्य, राजमण्डलाद् राज्ञो यन्मण्डलं
नगरग्रामादिसमूहोत्थमायजातं तत्सकाशाद्, आजीवं वृत्तिं, कुर्यात् कल्पयेद्
राजा । तत्र गीतवाद्ये प्रसिद्धे, पाठ्यमाख्यायिकादि, नृत्तं पदार्थाभिनयः,
नाट्यं वाक्यार्थाभिनयः, अक्षरं लिपिः, चित्रम् आलेख्यकर्म, वीणा वेणुर्मु-
दङ्गश्च प्रसिद्धाः, परचित्तज्ञानं परेङ्गिताकारवेदनं, गन्धमाल्यसंयूहनसम्पादने
गन्धसंयूहनं गन्धयुक्तिः माल्यसम्पादनं माल्यगुम्फनं, संवाहनमङ्गमर्दनं,
वैशिकं दत्तकाचार्यादितन्त्रं, कलाः उक्तातिरिक्ताश्चतुष्षष्ट्यन्तर्गताः कलाविद्याः ।

गणिकेत्यादि । गणिकापुत्रान्, रङ्गोपजीविनश्च, मुख्यान् निष्पाद-
येयुः प्रधानान् आचार्यादिस्थानीयान् कुर्युः । केषां, सर्वतालावचराणां च सर्वे-
षामपि रङ्गोपजीविनाम् ।

प्रान्ते श्लोकमाह—संज्ञेत्यादि । संज्ञाभाषान्तरज्ञाः सङ्केतविशेषज्ञाः भा-
षाविशेषज्ञाश्च, तेषां तालावचराणां, स्त्रियः, अनात्मसु अजितेन्द्रियेषु दूष्येषु,
चारघातप्रमादार्थं चाराणां परप्रयुक्तगूढपुरुषाणां घातार्थं रहोविसम्भवघातार्थं
प्रमादार्थं च विषयासक्तिजननेन स्वकर्तव्योपेक्षोत्पादनार्थं च, प्रयोज्याः विधेयी-
कृत्य प्रयोक्तव्याः राज्ञा । विधेयत्वार्थमाह — बन्धुवाहना इति । बन्धुभिर-
र्थदानवशीकृतैर्वाह्यमाना यथाराजादेशं नीयमानाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

सप्तविंशोऽध्यायः गणिकाध्यक्षः,

आदितोऽष्टाचत्वारिंशः ॥

आदितः अंश्या. ४९]

४५. प्रक. नावध्यक्षः ।

३०७

४५. प्रक. नावध्यक्षः ।

नावध्यक्षः समुद्रसंयाननदीमुखतरप्रचारान् देवसरोविसरोनदी-
तरांश्च स्थानीयादिष्ववेक्षेत ।

तद्वेलाकूलग्रामाः क्लृप्तं दद्युः ।

मत्स्यबन्धका नौकाभाटकं षड्भागं दद्युः । पत्तनानुवृत्तं शुल्क-
भागं वणिजो दद्युः । यात्रावेतनं राजनौभिः सम्पतन्तः । शङ्खमुक्ता-
ग्राहिणो नौभाटकं दद्युः, स्वनौभिर्वा तरेयुः ।

अध्यक्षश्चैषां खन्यध्यक्षेण व्याख्यातः ।

नावध्यक्ष इति सूत्रम् । नावां यानपात्राणाम् अध्यक्ष आदेयभागा-
धिकृत इत्यर्थः । समाहर्तृकर्मण्यात्मरक्षितके च नावोऽभिहिताः । तदध्यक्ष-
स्त्वनुक्त इहाभिधीयते ।

नावध्यक्ष इति । सः, समुद्रसंयाननदीमुखतरप्रचारान् समुद्रकूलस-
मीपयानस्य नदीसमुद्रसङ्गमतरणस्य च मार्गान्, देवसरोविसरोनदीतरांश्च
देवसरः सदाजलसमृद्धं महासरः विसरः शोष्यसरः नदी प्रसिद्धा एषां तरण-
मार्गांश्च, स्थानीयादिषु स्थानीयद्रोणमुखस्वार्वाटिकसंग्रहग्रामेषु, अवेक्षेत ।

तद्वेलेत्यादि । तद्वेलाकूलग्रामाः समुद्रतटमहासरःप्रभृतितीरवर्तिग्राम-
वासिनः, क्लृप्तं कल्पितं किमपि तरणार्थं राजादेयं, दद्युः नौव्यापारसततोप-
योगात् । तदभावाच्चान्ये जानपदास्तद् दद्युः ।

मत्स्येत्यादि । मत्स्यबन्धका दाशाः, नौकाभाटकं राजकायाया नौ-
काया अवक्रयं, षड्भागं मत्स्यषष्ठभागं, दद्युः । पत्तनानुवृत्तं पण्यपत्तनसिद्धं,
शुल्कभागं शुल्कार्थं भागं पण्यमूल्यस्य पञ्चमभागं षष्ठभागं वा, वणिजः,
दद्युः । शुल्काध्यक्षग्राह्य एवायं शुल्कभाग इहोक्तः तदतिरिक्तप्रार्थना नाव-
ध्यक्षेण मा कारीत्येतदर्थम् । यात्रावेतनं, राजनौभिः, संपतन्तः गतागतं कु-
र्वन्तः, दद्युर्यथाप्रसिद्धम् । शङ्खमुक्ताग्राहिणः नौभाटकं दद्युः, विशेषाकथनाद्
उक्तमत्स्यबन्धकवत् षड्भागम् । स्वनौभिर्वा तरेयुः । एषां स्वनौतरणाभ्यनु-
ज्ञानान्मत्स्यबन्धानां स्वनौतरणप्रतिषेधो गम्यते । नौहाटकमित्यपपाठः । नौवि-
भागकमिति तु व्याख्यापाठः ।

अध्यक्षश्चेति । नावध्यक्षश्च, एषां शङ्खादीनां विषये, खन्यध्यक्षेण
व्याख्यातः खन्यध्यक्षवद् भाटकलब्धशङ्खादीनां कर्मान्तान् पण्यव्यवहारं च
नावध्यक्षः कारयेदित्यर्थः ।

पत्तनाध्यक्षनिबन्धं पण्यपत्तनचारित्रं नावध्यक्षः पालयेत् ।

मूढवाताहतां तां पितेवानुगृहीयात् । उदकप्राप्तं पण्यमशुल्कम-
र्धशुल्कं वा कुर्यात् ।

यथानिर्दिष्टाश्चैताः पण्यपत्तनयात्राकालेषु प्रेषयेत् । संयान्ती-
नावः क्षेत्रानुगताः शुल्कं याचेत । हिंसिका निर्घातयेद्, अमित्रविष-
यातिगाः पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च ।

शासकनियामकदात्ररश्मिग्राहकोत्सेचकाधिष्ठिताश्च महानावो
हेमन्तग्रीष्मतार्यासु महानदीषु प्रयोजयेत् । क्षुद्रिकाः क्षुद्रिकासु वर्षास्त्रा-
विणीषु ।

बद्धतीर्थाश्चैताः कार्याः राजद्विष्टकारिणां तरणभयात् ।

पत्तनेत्यादि । पत्तनाध्यक्षनिबन्धं पत्तनाध्यक्षप्रतिष्ठापितं, पण्यपत्तन-
चारित्रं पण्यपत्तनाचारं, नावध्यक्षः, पालयेत् नातिवर्तेत ।

मूढवाताहतामिति । मूढां दिव्योहापयातां वाताहतां विपरीतवाता-
कुलितां च, तां नावं, पितेव, अनुगृहीयात् तारयेत् । उदकप्राप्तं जलदूषितं,
पण्यम्, अशुल्कम्, अर्धशुल्कं वा, कुर्यात् तच्छेदानुरूप्येण ।

यथानिर्दिष्टाश्चेति । अशुल्का अर्धशुल्का वा, एताः नावः, पण्यपत्त-
नयात्राकालेषु, प्रेषयेद् असङ्गं विसृजेत् । संयान्तीर्गच्छन्तीः, नावः, क्षेत्रानु-
गताः शुल्कस्थानगताः, शुल्कं याचेत । इह शुल्कस्य याचनं न वक्तव्यं
सिद्धत्वात्, तदिहोच्यते शुल्कतोऽधिकं मा याचीत्युपदेशार्थम् । हिंसिकाः
हिंसाश्चोरादयः तद्वतीः, नावः, निर्घातयेत् । अमित्रविषयातिगाः शत्रुदेशया-
यिनीः, पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च नावः, निर्घातयेत् ।

शासकेत्यादि । शासकादिपञ्चकाधिष्ठिताश्च शासको निदेष्टा निया-
मकः पोतवाहः दात्रग्राहको लवित्रग्राही रश्मिग्राहकः प्रग्रहग्राही उत्सेचकः
प्रविशज्जलापनेता एतैरपायप्रतिविधायिभिरध्यासिताश्च, महानावः, हेमन्त-
ग्रीष्मतार्यासु अवर्षाकालेऽपि नौतरणीयासु, महानदीषु सिन्धुसरयूप्रभृतिषु,
प्रयोजयेत् । क्षुद्रिकाः क्षुद्रनावः, क्षुद्रिकासु वर्षास्त्राविणीषु वर्षाकालमात्रतर-
णीयजलासु कुनदीषु, प्रयोजयेदिति वर्तते ।

बद्धेत्यादि । बद्धतीर्थाश्च बद्धाः संयताः सनियन्त्रणाः कृतारक्षा इति
यावत् तीर्था अवतारा यासां तास्तथाभूताः, एताः नावः, कार्याः । कुतः,
राजद्विष्टकारिणां शत्रुप्रयुक्ततीक्ष्णरसदादीनां, तरणभयात् ।

अकालेऽतीर्थे च तरतः पूर्वः साहसदण्डः । काले तीर्थे चानि-
सृष्टतारिणः पादोनसप्तविंशतिपणस्तरात्ययः ।

कैवर्तकाष्टतृणभारपुष्पफलवाटषण्डगोपालकानामनत्ययः सम्भा-
व्यदूतानुपातिनां च सेनाभाण्डचारप्रयोगाणां च । स्वतरणैस्तरतां,
बीजभक्तद्रव्योपस्करांश्चानूपग्रामाणां तारयताम् ।

ब्राह्मणप्रव्रजितबालवृद्धव्याधितशासनहरगर्धिण्यो नावध्यक्षमु-
द्राभिस्तरेयुः ।

कृतप्रवेशाः पारविषयिकाः सार्थप्रमाणा वा विशेष्युः ।

परस्य भार्या कन्यां वित्तं वापहरन्तं शङ्कितमाविग्रमुद्गाण्डीकृतं

नियन्त्रणविधिमाह — अकाल इति । अकाले निशीथादौ, अतीर्थे
अघट्टे च, तरतः पूर्वः साहसदण्डः । काले, तीर्थे च, अनिसृष्टतारिणः अन-
नुज्ञातस्य तरतः, पादोनसप्तविंशतिपणः, तरात्ययः तरणदण्डः ।

तरणदण्डापवादमाह — कैवर्तेत्यादि । कैवर्तादीनां कैवर्तानां धीवराणां
काष्ठवाहिनां तृणवाहिनां पुष्पवाटपालकानां फलवाटपालकानां षण्डपालकानां
गोपालकानां च, अनत्ययः अदण्डः । सम्भाव्यदूतानुपातिनां च सम्भाव्यम्
अनुपतनीयतया शङ्कितं चोरादिमनुपततां दूतं राजदूतं कार्यशेषार्थमनुपततां
च, अनत्यय इत्यनुबध्यते । सेनाभाण्डचारप्रयोगाणां च सेनोपकरणगूढपुरुषप्र-
योगाणां च, अनत्ययः । स्वतरणैः स्वकीयैस्तरणसाधनैः बाह्यलब्धभस्त्रादिभिः,
तरतां, बीजभक्तद्रव्योपस्करांश्च बीजं वापार्थं भक्तं कर्मकराशनं द्रव्यं पुष्प-
फलशाकादि उपस्करः वेशवारः इत्येतांश्च, आनूपग्रामाणां जलप्रचुरदेशस-
न्निविष्टग्रामवासिनां, तारयताम्, अनत्ययः ।

आतराप्रदानेन नावध्यक्षमुद्रामात्रं गृहीत्वा ये तरणार्हा जनास्ता-
नाह — ब्राह्मणेत्यादि । सुगमम् ।

कृतप्रवेशा इति । कृतप्रवेशा अभ्यनुज्ञातप्रवेशाः, पारविषयिकाः
परदेशागताः, सार्थप्रमाणा वा अननुज्ञातप्रवेशत्वेऽपि अनुज्ञातसार्थाधिष्ठातृका
वा, विशेष्युः, नृपस्य देशम् ।

परस्येति । परस्य भार्या कन्यां वित्तं वा अपहरन्तम्, उपग्राहयेत्
शङ्कितत्वादिलिङ्गैर्वक्ष्यमाणैरनुगाय बन्धयेत् । तत्र शङ्कितं चकितचारिणम्,

महाभाण्डेन मूर्ध्नि भारेणावच्छादयन्तं सद्योगृहीतलिङ्गिनम् अलिङ्गिनं वा प्रव्रजितमलक्ष्यव्याधितं भयविकारिणं गूढसारभाण्डशासनशस्त्रा-
ग्नियोगं विषहस्तं दीर्घपथिकममुद्रं चोपग्राहयेत् ।

क्षुद्रपशुर्मनुष्यश्च सभारो माषकं दद्यात् । शिरोभारः काय-
भारो गवार्श्वं च द्वौ । उष्ट्रमहिषं चतुरः । पञ्च लघुयानम् । षड् गो-
लिङ्गम् । सप्त शकटम् । पण्यभारः पादम् ।

तेन भाण्डभारो व्याख्यातः । द्विगुणो महानदीषु तरः ।

क्लृप्तमानूपग्राभा भक्तवेतनं दद्युः ।

आविमं सम्भ्रान्तम् उद्भाण्डीकृतं समधिकभाण्डभारवाहिनं, महाभाण्डेन मूर्ध्नि
भारेणावच्छादयन्तं बृहदाकृतिना पलालादिभारेण शिरसि कृतेनावृतप्रायमुखं,
सद्योगृहीतलिङ्गिनं प्रव्रजितं तत्कालकलितपरिव्राजकचिह्नम्, अलिङ्गिनं वा प्रव्र-
जितं सद्यःपरित्यक्तपरिव्राजकचिह्नं वा, अलक्ष्यव्याधितं व्याधितव्यपदेशिनम-
दृष्टव्याधिचिह्नं, भयविकारिणं वदनश्वेतीभावादिभयचिह्नयुक्तं, गूढसारभाण्डशा-
सनशस्त्राग्नियोगं गूढसारभाण्डं गूढरत्नादिद्रव्यं गूढशासनं गूढलेखं गूढशस्त्रं
गूढायुधं गूढाग्नियोगं गूढोऽग्नियोगः औपनिषदवक्ष्यमाणनिष्प्रतीकाराद्यग्नियोग-
द्रव्यं यस्य तं तथाभूतं च, विषहस्तं, दीर्घपथिकं दूराध्वगमनश्रान्तम्, अमुद्रम्
अन्तपालमुद्राराहितं च, उपग्राहयेत् ।

तरवेतनविधिमाह— क्षुद्रेत्यादि । क्षुद्रपशुः अजादिः, मनुष्यश्च सभारः
करगृहीतभारः, माषकं दद्यात् । शिरोभारः शिरोधार्यो भारः, कायभारः स्क-
न्धधार्यः, गवार्श्वं च गौश्चाश्वश्च, द्वौ माषौ, दद्यादिति सम्बध्यते । उष्ट्रमहिषम्
उष्ट्रश्च महिषश्च, चतुरः माषकान्, दद्यात् । पञ्च लघुयानं लघुगन्त्री पञ्च माष-
कान् दद्यात् । षड् गोलिङ्गं मध्यमगन्त्री षट् माषान्, दद्यात् । सप्त शकटं
दद्यात् । पण्यभारः पण्यानां तुलाविंशतिः, पादं पणचतुर्भागं, दद्यात् ।

तेनेति । तेन पण्यभारवेतनकथनेन, भाण्डभारो महिषोष्ट्रादिवाह्यो,
व्याख्यातः उक्तः, एकैकस्य भारस्यैकं माषकं दद्यादिति । त एत आतरा
लघुनदीविषयाः । अत एवाह— द्विगुणो महानदीषु तर इति । तरः
तरणवेतनम् ।

क्लृप्तमिति । क्लृप्तं यात्केञ्चिद्, आनूपग्राभाः, भक्तवेतनं राजभा-
व्यातिरिक्तं, दद्युः नाविकस्य ।

आदितः अध्या. ४९]

४५. प्रक. नावध्यक्षः ।

३११

प्रत्यन्तेषु तराः शुल्कमातिवाहिकं वर्तनीं च गृहीयुः । निर्गच्छ-
तश्चामुद्रस्य भाण्डं हरेयुः । अतिभारेणावेलायामतीर्थे तरतश्च ।

पुरुषोपकरणहीनायामसंस्कृतायां वा नावि विपन्नायां नाव-
ध्यक्षो नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेत् ।

सप्ताहवृत्तामाषाढीं कार्तिकीं चान्तरा तरः ।

कार्मिकप्रत्ययं दद्यान्नित्यं चाह्निकमावहेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

अष्टाविंशोऽध्यायः नावध्यक्षः,

आदित एकोनपञ्चाशः ॥

प्रत्यन्तेष्विति । विषयसीमसु, तराः तारकाः, शुल्कम्, आतिवाहिकम्
अतिवाहननिमित्तं राजभाव्यं, वर्तनीं च अन्तपालदेयं च, गृहीयुः सार्थात् ।
निर्गच्छतश्चामुद्रस्य सार्थस्य, भाण्डं हरेयुः । अतिभारेणेति । अतिभारेण
पुरुषद्वयवहनीयेन भारेण युक्तस्य, अवेलायाम् अकाले, अतीर्थे अघटे, तरतश्च,
भाण्डं हरेयुरिति वर्तते ।

पुरुषेत्यादि । पुरुषैः शासकनियामकादिभिः उपकरणैश्चारिष्टसेचना-
दिभिर्हीनायाम्, असंस्कृतायाम् वा सीवनादिसंस्काररहितायां वा, नावि, विप-
न्नायां सत्यां, नावध्यक्षः, नष्टं जलप्रलीनं लवणजातीयं, विनष्टं जलयोगदूषि-
तरूपादिकं वा, पण्यद्रव्यम्, अभ्यावहेद् दद्यात् ।

तरवेतनकालं श्लोकेनाह — सप्ताहेत्यादि । सप्ताहे वृत्तो यस्या ऊर्ध्वं
सा सप्ताहवृत्ता तादृशीम्, आषाढीम् आषाढपौर्णमासीं, कार्तिकीं कार्तिक-
पौर्णमासीं तथाविधाम्, अन्तरा आषाढबहुलसप्तम्याः कार्तिकबहुलसप्तम्याश्च
मध्ये इत्यर्थः, तरः आतरः, ग्राह्य इति शेषः, निर्दिष्टस्य कालस्य वर्षात्वाद्
वर्षातार्यासु नदीषु । सर्वर्तुतार्यासु तु नित्यं ग्राह्य इत्यर्थात् सिद्धम् । कार्मिक-
प्रत्ययम् अयमयं कर्मदिवस इति कर्मदिवसज्ञानं, दद्याद् नावध्यक्षाय । नित्यं
च, आह्निकं दिने दिनेऽधिगतमातरम्, आवहेत् दद्यात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यानावध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

अष्टाविंशोऽध्यायः नावध्यक्षः,

आदित एकोनपञ्चाशः ॥

४६. प्रक. गोध्यक्षः ।

गोध्यक्षो वेतनोपग्राहिकं करप्रतिकरं भग्नोत्सृष्टकं भागानुप्र-
विष्टकं व्रजपर्यग्रं नष्टं विनष्टं क्षीरघृतसञ्जातं चोपलभेत ।

गोपालकपिण्डारकदोहकमन्थकलुब्धकाः शतं शतं धेनूनां हि-
रण्यभृताः पालयेयुः । क्षीरघृतभृता हि वत्सानुपहन्युरिति वेतनोप-
ग्राहिकम् ।

जरद्गुधेनुगर्भिणीपष्ठौहीवत्सतरीणां समविभागं रूपशतमेकः
पालयेत् । घृतस्याष्टौ वारकान् पणिकं पुच्छम् अङ्गुचर्म च वार्षिकं
दद्यादिति करप्रतिकरः ।

गोध्यक्ष इति सूत्रम् । गवाम् उपलक्षणया महिषादीनां गोमहिषा-
द्याजीवानां चाध्यक्षो गोध्यक्षः तत्कर्माभिधीयत इत्यर्थः । स्वपक्षपरपक्षवशी-
करणसाधनभूतासु वार्तापदार्थेषु कृषिपाशुपाल्यवणिज्यासु कृषिवणिज्ये सीता-
ध्यक्षपण्याध्यक्षयोरुपपादिते । पाशुपाल्यं त्वनुक्तमिहाभिधीयत इति सङ्गतिः ।

गोध्यक्ष इति । गोध्यक्षः, वेतनोपग्राहिकादीन्यष्टौ, उपलभेत अध्यक्ष-
क्षयेत् ।

तानि क्रमशो व्याचष्टे — गोपालकेत्यादि । गोपालकादयः पञ्च
गोपालकः प्रसिद्धः पिण्डारको महिषपालः दोहकः क्षीरदोग्धा मन्थको दधि-
मथनकर्मा लुब्धको व्यालभयपरिहर्ता इत्येते, शतं शतं धेनूनां गवां, पाल-
येयुः । किंवेतनास्ते, हिरण्यभृताः हिरण्येन धनधान्यरूपेण वेतनेन भृताः
पुष्टाः, न तु तदन्येन क्षीरेण घृतेन वेत्यर्थः । कुतः क्षीरघृतभृता न कर्तव्या-
स्तत्राह — क्षीरघृतभृता हीति । तद्वेतना हि, वत्सान् स्तनन्धयान्, उप-
हन्युः क्षीरलोभनिमित्तादतिदोहनात् कर्शयेयुः । इति एतद्, वेतनोपग्राहिकं
वेतनोपग्राहनिमित्तत्वात् तत्संज्ञम् ।

जरदित्यादि । जरद्गुर्जरद्गुर्वी गोह्रस्वत्वमार्षम् । धेनुर्दोग्ध्री गर्भिणी
प्रसिद्धा पष्ठौही वृषगवेषिणी वत्सतरी अतीतस्तनन्धयभावा इत्येतासां प-
ञ्चानां, समविभागं प्रत्येकं विंशतिक्रमेण तुल्यविभागयुक्तं, रूपशतं शतात्मकं
जरद्गुव्यादिभेदमेलकम्, एकः पालनवृत्तिः, पालयेत् । घृतस्येति । घृतस्य,
अष्टौ वारकान् चतुरशीतिकुडुबान्, पणिकं पुच्छं पुच्छगणनया देयः करः

आदितः अध्या. ५०]

४९. प्रक. गोध्यक्षः ।

३१३

व्याधितान्यङ्गानन्यदोहीदुर्दोहापुत्रघ्नीनां च सप्तविभागं रूप-
शतं पालयन्तस्तज्जातिकं भागं दद्युरिति भग्नोत्सृष्टकम् ।

परचक्राटवीभयादनुप्रविष्टानां पशूनां पालनधर्मेण दशभागं
दद्युरिति भागानुप्रविष्टकम् ।

वत्सा वत्सतरा दम्या वहिनो वृषा उक्षाणश्च पुङ्गवाः । युगवा-
हनशकटवहा वृषभाः सूनामहिषाः पृष्ठस्कन्धवाहिनश्च महिषाः । व-
त्सिका वत्सतरी पष्टौही गर्भिणी धेनुश्चाप्रजाता वन्ध्याश्च गावो महि-
ष्यश्च । मासद्विमासजातास्तासामुपजा वत्सा वत्सिकाश्च । मासद्विमास-

पुच्छः तमेकैकस्य पशोरेकैकपणात्मकम्, अङ्गचर्म च राजमुद्रायुक्तं मृतचर्म
च, वार्षिकं वर्षदेयं, दद्यात् स्वामिने । इति करप्रतिकरः एष प्रकारः करप्र-
तिकरसंज्ञः ।

व्याधितेत्यादि । व्याधितादीनां पञ्चानां व्याधिता रुग्णा न्यङ्गा अङ्ग-
विकला अनन्यदोही एकेनैव दोहनीया न त्वन्येन दोहनीया दुर्दोहा पाद-
वन्धनादिकृच्छ्रदोह्या पुत्रघ्नी सवद्गर्भा म्रियमाणवत्सा च इत्येतासां च, सप्त-
विभागं रूपशतं पूर्वोक्तप्रत्येकविंशतिप्रकारं, पालयन्तः, तज्जातिकं भागं पूर्वो-
क्तस्यार्धं त्रिभागं वा तदनुरूपं घृतादिराजभागं, दद्युः । इति भग्नोत्सृष्टकं
तदाख्यम् ।

भागानुप्रविष्टकमाह — परचक्रेत्यादि । परचक्राटवीभयात् शत्रुच्छ-
लनभयात् वनचरापहारभयाच्च, अनुप्रविष्टानां राजव्रजप्रवेशितानां, पशूनां,
पालनधर्मेण पालनस्य सवेतनत्वनियमेन, दशभागं, दद्युः पशुस्वामिनो राज्ञे ।
इत्येतद्, भागानुप्रविष्टकं तदाख्यम् ।

व्रजपर्यग्रमाह — वत्सा इत्यादि । वत्साः स्तनन्धयाः, वत्सतराः परि-
त्यक्तस्तनपानाः, दम्याः दमनयोग्याः, वहिनः वोढारः, वृषाः सेक्कारः, उक्षा-
णश्च जरद्गवाश्च, पुङ्गवाः इत्येते षड्विधाः पुमांसो गावः । युगवाहनशकट-
वहाः, वृषभाः सेक्कारः, सूनामहिषाः मांसमात्रोपयोगिनो महिषाः, पृष्ठस्क-
न्धवाहिनश्च, महिषाः इत्येते चतुर्विधा महिषाः । स्त्रीगवीनां महिषीणां च
साधारणान् भेदानाह — वत्सिकेत्यादि । तत्र धेनुर्दोघ्नी । अप्रजाता विज-
ननार्हवयोऽनधिरूढा । वन्ध्या वशा । शेषाः प्रसिद्धाः । इत्थं सप्तविधा गावो

जातानङ्कयेत् । मासद्विमासपर्युषितमङ्कयेत् । अङ्कं चिह्नं वर्णं शृङ्गान्तरं च लक्षणम्, एवमुपजा निबन्धयेदिति व्रजपर्यग्रम् ।

चोरहृतमन्ययूथप्रविष्टमवलीनं वा नष्टम् ।

पङ्कविषमव्याधिजरातोयाहारावसन्नं वृक्षातटकाष्ठशिलाभिहतमीशानव्यालसर्पग्राहदावाग्निविपन्नं विनष्टम् । प्रमादादभ्यावहेयुः ।

एवं रूपाग्रं विद्यात् ।

स्वयं हन्ता घातयिता हर्ता हारयिता च बध्यः ।

महिष्यश्च । मासेत्यादि । मासद्विमासजाताः मासजाताः द्विमासजाताश्च, तासां गोमहिषीणां, वत्साः स्तनन्धयाः, वत्सिकाः स्तनन्धयश्च, उपजाः उपजासंज्ञिताः । तासु मासद्विमासजातान्, अङ्कयेत् तप्तमुद्रया योजयेत् । भागानुप्रविष्टकादिविषयमङ्कनमाह — मासद्विमासपर्युषितमङ्कयेदिति । ज्ञातस्वामिकस्याज्ञातस्वामिकस्य वा राजव्रजप्रविष्टस्यैकमासपरिवासे द्विमासपरिवासे वा जाते तमप्यङ्कयेद् गोध्यक्ष इत्यर्थः । चतुर्विधं लक्षणमाह — अङ्कमिति । अङ्कं स्वस्तिकादिसन्निवेशं तप्तमुद्राकृतं कृत्रिमं, चिह्नं पुच्छश्चेतिमकालिमादिसहजं, वर्णं शुक्लकृष्णादि, शृङ्गान्तरं च शृङ्गगतं विशेषं च, लक्षणं, निबन्धयेत् पुस्तके लेखयेत् । एवम् अनेन प्रकारेण उक्तचतुर्लक्षणीयोगेन, उपजाः, निबन्धयेत् । इति एतत् सप्तदशविधं व्रजपर्यग्रं तदाख्यम् ।

त्रिविधं नष्टमाह — चोरेत्यादि । चोरहृतम्, अन्ययूथप्रविष्टम्, अवलीनं वा वने स्वयूथाद् अष्टं वा, नष्टं नष्टाख्यम् ।

विनष्टमाह — पङ्केत्यादि । पङ्कादिभिः षड्भिः पङ्केन कर्दममज्जनेन विषमेण गर्तादिपतनेन व्याधिना रोगेण जरया वयोवृद्धतया तोयेन महारयजलप्रवाहाकृष्ट्या आहारेण इत्येतैरवसन्नं विपन्नं, वृक्षादिभिश्चतुर्भिः वृक्षपातमुपश्रवणहाकाष्ठपतनग्राहशिलापातरूपैरभिहतम्, ईशानादिपञ्चकविपन्नम् ईशानेन विद्युज्ज्योतिषा हिंस्रमृगपक्षगणकवनवह्निभिश्च प्रणीतं, विनष्टं तदाख्यं भवति । प्रमादादिति । पालकानवधानदोषाद्, विनष्टमिति वर्तते, अभ्यावहेयुः दद्युः, अर्थात् पालकादयः ।

एवमिति । उक्तेन प्रकारेण, रूपाग्रं गवादिप्रमाणं, विद्यात् ।

स्वयमेव गवादिहननहरणकर्तुस्तत्प्रयोजयितुश्च गोपालकस्य वधो दण्ड इत्याह — स्वयं हन्तेत्यादि ।

परपशूनां राजाङ्केन परिवर्तयिता रूपस्य पूर्वं साहसदण्डं दद्यात् ।

स्वदेशीयानां चोरहतं प्रत्यानीय पणिकं रूपं हरेत् । परदेशीयानां मोक्षयितार्थं हरेत् ।

बालवृद्धव्याधितानां गोपालकाः प्रतिकुर्युः ।

लुब्धकश्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपरबाधभयमृतुविभक्तमरणं चारयेयुः ।

सर्पव्यालत्रासनार्थं गोचरानुपातज्ञानार्थं च त्रस्नूनां घण्टातूर्यं च बध्नीयुः ।

समव्यूढतीर्थमकर्दमग्राहमुदकमवतारयेयुः पालयेयुश्च ।

परपशूनामिति । अराजपशूनां, राजाङ्केन रूपस्य परिवर्तयिता राजकीयाङ्कदानेन रूपभेदयिता, पूर्वं साहसदण्डं दद्यात् ।

स्वदेशीयानामिति । तेषां, चोरहतं, प्रत्यानीय प्रत्यर्प्य, पणिकं रूपं हरेत् रूपसंख्यानग्राह्यो दण्ड इह रूपमित्युच्यते एकैकस्य रूपस्यैकपणप्रमाणं रूपदण्डं गृह्णीयात् । परदेशीयानां परदेशपशूनामुपगतानां, मोक्षयिता तत्स्वामी, अर्थं हरेत् तन्मूल्यस्यार्थं गृह्णीयात्, अर्थादर्थं दण्डं दद्यात् ।

बालवृद्धेत्यादि । सुगमम् ।

लुब्धकश्वगणिभिरित्यादि । व्याधैः श्वगणपोषकैश्च, अपास्तस्तेन व्यालपरबाधभयं परिहृतचोरहिंस्रमृगशत्रूपद्रवभयम्, ऋतुविभक्तम् ऋतुषु विभक्तम् अस्मिन्नस्मिन् ऋताविदमिदं तृणजलादिसमृद्धतया समुचितमिति विभज्य व्यवस्थितम्, अरण्यं, चारयेयुः ।

सर्पेत्यादि । सर्पव्यालत्रासनार्थं सर्पव्यालानां भयजननार्थं, गोचरानुपातज्ञानार्थं देशममुकमनुसञ्चरन्ति गाव इति घण्टातूर्यशब्दतोऽनुमानार्थं च, त्रस्नूनां शब्दत्रासिनां पशूनामत्रासार्थपरिचेतव्यशब्दानां, घण्टातूर्यं लोहवर्णारूपं तूर्यं, बध्नीयुः, कण्ठे ।

समेत्यादि । समव्यूढतीर्थम् अविषमविस्तीर्णवितारम्, अकर्दमग्राहम् अपङ्कनक्रम्, उदकम्, अवतारयेयुः स्नानपानार्थं, पालयेयुश्च यावत्स्नानपानकालमप्रमत्ता जलजन्यभयाद् रक्षेयुश्च पशुयूथम् ।

स्तेनव्यालसर्पग्राहगृहीतं व्याधिजरावसन्नं च आवेदयेयुरन्यथा
रूपमूल्यं भजेरन् ।

कारणमृतस्याङ्कचर्म गोमहिषस्य, कर्णलक्षणमजाविकानां, पुच्छ-
मङ्कचर्म चाश्वखरोष्ट्राणां, बालचर्मवस्तिपित्तस्नायुदन्तखुरशृङ्गास्थीनि
चाहरेयुः ।

मांसमाममाद्रं शुष्कं वा विक्रीणीयुः ।

उदश्वित् श्ववराहेभ्यो दद्युः ।

कूर्चिकां सेनाभक्तार्थमाहरेयुः ।

किलाटो घाणपिण्याकक्लेदार्थः ।

पशुविक्रेता पादिकं रूपं दद्यात् ।

वर्षाशिरद्धेमन्तानुभयतः कालं दुद्युः । शिशिरवसन्तग्रीष्मानेक-
कालम् ।

चोराद्यपहृतं रोगवार्धकप्रमीतं पशुमध्यक्षाय काले निवेदयेयुरनिवेदने
मूल्यमेकैकस्य रूपस्य दद्युरित्याह — स्तेनेत्यादि ।

कारणेत्यादि । कारणमृतस्य व्याधिजरादिमृतस्य, अङ्कचर्म अङ्कयुक्तं
चर्म, गोमहिषस्य, आहरेयुः आहत्य दर्शयेयुः प्रत्ययार्थम् । कर्णलक्षणं कर्ण-
कृतं चिह्नम्, अजाविकानां वस्तोरभ्राणाम्, आहरेयुः । पुच्छम् अङ्कचर्म
च अश्वखरोष्ट्राणाम्, आहरेयुः । बालादीनि च नव, आहरेयुः कुप्यार्थम् ।
तत्र वस्तिर्मूत्राशयः, पित्तं मायुः, स्नायुः स्नावः । शेषं प्रसिद्धम् ।

मांसमिति । मांसम्, आमम् अपक्वम्, आद्रं, शुष्कं वा, विक्रीणीयुः ।

उदश्वित् इति । उदश्वित् तक्रं, श्ववराहेभ्यो, दद्युः पोषणार्थम् ।

कूर्चिकामिति । तक्रयुक्तक्षीरविकृतिं, शुष्कघनीकृततक्रविकारमिति
स्वामी । सेनाभक्तार्थम्, आहरेयुः ।

किलाट इति । किलाटः क्षीरविकृतिः, घाणपिण्याकक्लेदार्थः किञ्चि-
त्सावशेषतैलः पिण्याको घाणपिण्याकः तस्य गोमहिषादिभक्ष्यस्य क्लेदार्थः
क्लेदनरूपे संस्कारे विनियोक्तव्यः ।

पशुविक्रेतेति । सः, पादिकं रूपम् एकैकस्य रूपस्य विक्रीयमाणस्य
पादपणं, दद्यात्, अध्यक्षाय ।

वर्षेत्यादि । वर्षाशिरद्धेमन्तान् ऋतून्, उभयतःकालं सायं प्रातश्च,
दुद्युः, गोमहिषीः । शिशिरवसन्तग्रीष्मान्, एककालं रात्रावेव, दुद्युः ।

द्वितीयकालदोग्धुरङ्गुष्ठच्छेदो दण्डः । दोहकालमतिक्रामतस्त-
त्फलहानं दण्डः ।

एतेन नस्यदम्ययुगपिङ्गनवर्तनकाला व्याख्याताः ।

क्षीरद्रोणे गवां घृतप्रस्थः । पञ्चभागाधिको महिषीणाम् । द्वि-
भागाधिकोऽजावीनाम् । मन्थो वा सर्वेषां प्रमाणं, भूमितृणोदकविशे-
षाद्धि क्षीरघृतवृद्धिर्भवति ।

यूथवृषं वृषेणावपातयतः पूर्वः साहसदण्डः, घातयत उत्तमः ।
वर्णावरोधेन दशतीरक्षा ।

द्वितीयेत्यादि । द्वितीयकालदोग्धुरङ्गुष्ठच्छेदो दण्ड इति अयं च काल-
नियमो देशव्यवस्थया द्रष्टव्यः, कचिद् देशे ग्रीष्मेऽपि त्रिकालदोहदर्शनादि-
त्याह स्वामी । दोहकालमिति । तं प्रातः सायं च यथोक्तम्, अतिक्रामतः,
तत्फलहानं तद्विवसवेतनहानिः, दण्डः ।

एतेनेति । दोहकालातिपातनेन, नस्यदम्ययुगपिङ्गनवर्तनकालाः नस्य-
कालो नासावेधनकालः दम्यकालो दमनार्हकालः युगपिङ्गनकालः अदान्तस्य
दान्तेन सह युगे योजनकालः वर्तनकालो मेथिवन्धनप्रचारणकालः इत्येते,
व्याख्याताः तानप्यतिक्रामतस्तत्फलहानं दण्ड इत्यर्थः ।

क्षीरेत्यादि । क्षीरद्रोणे, गवां घृतप्रस्थः प्रस्थमितं घृतं जायते । पञ्च-
भागाधिकः प्रस्थपञ्चमभागयुक्तो घृतप्रस्थः, महिषीणां, क्षीरद्रोणे भवति ।
द्विभागाधिकः अर्धकुडुबाधिको घृतप्रस्थः, अजावीनां, क्षीरद्रोणे भवति । इदं
च घृतप्रमाणं प्रायिकम् । अत एवाह —मन्थो वेति । मथनमेव, सर्वेषां घृत-
परिमाणानां, प्रमाणं निश्चायकम् । तत्र हेतुकथनं—भूमितृणोदकविशेषा-
द्धीत्यादिना । क्षीरघृतवृद्धिः क्षीरघृतयोर्वृद्धिः क्षीरे घृतस्य वृद्धिर्वा ।

यूथेत्यादि । यूथवृषं सेक्त्वारं, वृषेण तथाविधेन सह, अवपातयतः योध-
यतः, पूर्वः साहसदण्डः । घातयतः उत्तमः साहसदण्डः ।

वर्णेत्यादि । वर्णावरोधेन दशतीरक्षा वर्णनियमेन दशकवर्गाणां रक्षा
शुक्लवर्ण एको दशकवर्गः लोहितवर्णोऽन्य इत्येवं नियतैकैकवर्णयोगिनां
दशानां दशतां रक्षणं, कर्तव्यम् । दशतीशब्दस्य स्त्रीत्वमत एव पाठान्
करुष्यं, दशतामिति वा पाठः ।

उपनिवेशदिग्विभागो गोप्रचाराद् बलान्वयतो वा गवां रक्षा-
सामर्थ्याच्च ।

अजादीनां षण्मासिकीभूर्णां ग्राहयेत् ।

तेनाश्वसरोष्ट्रवराहव्रजा व्याख्याताः ।

बलीवर्दानां नस्याश्वभद्रगतिवाहिनां यवसस्यार्धभारः, तृणस्य
द्विगुणं, तुला घाणपिण्याकस्य, दशाढकं कणकुण्डकस्य, पञ्चप-
लिकं मुखलवणं, तैलकुडुबो नस्यं, प्रस्थः पानम् । मांसतुला,
दध्नश्चाढकं, यवद्रोणं, माषाणां वा पुलाकः । क्षीरद्रोणमर्धाढकं वा
सुरायाः, स्नेहप्रस्थः, क्षारदशपलं शृङ्गिवेरपलं च प्रतिपानम् ।

उपनिवेशेत्यादि । उपनिवेशदिग्विभागः गवाद्युपनिवेशदिग्व्यवस्था,
गोप्रचाराद् गोप्रचारदिशमनुसृत्य, बलान्वयतो वा गवां गोबलयोगमनुसृत्य च,
रक्षासामर्थ्याच्च चोरादिभयरहितत्वनिमित्तकं रक्षणसौकर्यमनुसृत्य च, भवति ।

अजादीनामिति । अजाविप्रभृतीनां, षण्मासिकीं षण्मासप्रवृद्धाम्,
ऊर्णां, ग्राहयेत् ।

तेनेति । उक्तेन गवादिकल्पेन, अश्वसरोष्ट्रवराहव्रजाः, व्याख्याताः
वेतनोपग्राहिकादन्यश्चादियुथेष्वपि यथासम्भवं योज्यानीत्यर्थः ।

अशनादिकमाह—बलीवर्दानामिति । तेषां मध्ये, नस्याश्वभद्रगति-
वाहिनां नस्यानां कृतनासावेधानाम् अश्वभद्रगतिवाहिनां च अश्वास्तेजस्सत्त्व-
युक्ता अश्वभद्राः सन्तिवाहिनां रथव्यायोगार्हणां गवां, यवसस्य घासस्य,
अर्धभारः दश तुलाः, अशनं भवतीति शेषः । तृणस्य सामान्यस्य, द्विगुणं
विंशतितुलाः । तुला घाणपिण्याकस्य । दशाढकं चत्वारिंशत् प्रस्थाः कणकु-
ण्डकस्य सूक्ष्मतण्डुलांशयुक्तस्य तण्डुलमलस्य । पञ्चपलिकं, मुखलवणं सिन्धू-
द्वयं लवणम् । तैलकुडुबो नस्यं कुडुबमितं तैलं नासापुटनिषेच्यमौषधम् ।
प्रस्थः प्रस्थपरिमाणं तैलं घृतं वा, पानम् । मांसतुला शतपलप्रमाणं मांसम् ।
दध्नश्चाढकम् । यवद्रोणं यवानां द्रोणं, माषाणां वा पुलाकः अर्धपकः सिक्थो
वा, द्रोणपरिमाणः । यवमाषपुलाकयोश्चायं विकल्पः । क्षीरद्रोणमिति । द्रोण-
मितं क्षीरम्, अर्धाढकं वा सुरायाः क्षीराभावे अर्धाढकमिता सुरा । स्नेहप्रस्थः
तैलघृतान्यतरस्य प्रस्थः, क्षारदशपलं गुडपलदशकं, शृङ्गिवेरपलं शुण्ठ्याः
पलं च, इत्येतच्चतुष्टयं मिलितं, प्रतिपानम् अग्निदीपनार्थं पानं, भवति ।

आदितः अध्या. ५०]

४६. प्रक. गोध्यक्षः ।

३१९

पादोनमश्वतरगोखराणां, द्विगुणं महिषोष्ट्राणां कर्मकरवलीव-
र्दानाम् । पायनार्थं च धेनूनाम् । कर्मकालतः फलतश्च विधानम् ।
सर्वेषां तृणोदकप्राकाम्यम् । इति गोमण्डलं व्याख्यातम् ।

पञ्चर्षभं खराश्वानामजावीनां दशर्षभम् ।

शतं गोमहिषोष्ट्राणां यूथं कुर्याच्चतुष्टयम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायः गोध्यक्षः,

आदितः पञ्चाशः ॥

पादोनमिति । पादन्यूनं पूर्वोक्तं भद्रगतिवलीवर्दविधानमेव, अश्व-
तरगोखराणां वेसरपुङ्गवान्तरगर्दभानां, भवति । द्विगुणमिति । द्विगुणं भद्र-
गत्युक्तद्विगुणं महिषोष्ट्राणां, कर्मकरवलीवर्दानां शकटाद्युपयोगिनां पुङ्गवानां
च । पायनार्थं च धेनूनामिति । पायनप्रयोजनकं यद् विधानमुक्तं तच्च
चकाराद् भक्षणार्थं च, द्विगुणमिति वर्तते । कर्मकरवलीवर्दविषये धेनुविषये
च विधानद्वैगुण्यवचनेनाप्यपरितुष्यन् विधानसारमुपदिशति — कर्मकालतः
फलतश्च विधानमिति । कर्मकालपरिमाणाद्यनुसारेण कर्मकरवलीवर्दानां
दुग्धबाहुल्यादिफलप्राप्त्यनुसारेण च धेनूनामशनपानविधानं द्विगुणं ततो-
ऽप्यधिकं वा निश्चेतव्यमित्यभिप्रायः । सर्वेषामिति । सर्वपशूनां, तृणोदक-
प्राकाम्यं तृणस्य उदकस्य च प्राकाम्यं पर्याप्तत्वं, कार्यम् । तृणोदकं प्राकाम्य-
मिति पाठे तृणं च उदकं च प्रकर्षेण काम्यं दुग्धवृच्चनुरूपमपेक्षणीयं, यद्वा
कामः पश्वभिलाषस्तत्पूरणानुरूपमित्यर्थः । इति गोमण्डलं तत्सम्बद्धं विधा-
जातं, व्याख्यातं वितत्य प्रतिपादितम् ।

यूथकरूपनां श्लोकेनाह — पञ्चर्षभमिति । शतं व्यक्तिशतप्रमाणं,
यूथं, खराश्वानां, पञ्चर्षभं पञ्च ऋषभाः सेक्तारो यस्मिंस्तत् तथाभूतं, कुर्यात् ।
अजावीनां, यूथं, दशर्षभं दशसैक्रविष्टितं, कुर्यात् । गोमहिषोष्ट्राणां, यूथं,
चतुष्टयं सेक्तृचतुष्टयाधिष्ठितं, कुर्यात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायः गोध्यक्षः,

आदितः पञ्चाशः ॥

४७. प्रक. अश्वध्यक्षः ।

अश्वध्यक्षः पण्यागारिकं क्रयोपागतमाहवलब्धमाजातं साहा-
य्यागतकं पणस्थितं यावत्कालिकं वाश्वपर्यग्रं कुलवयोवर्णचिह्नकर्म-
वर्गागमैर्लेखयेत् ।

अप्रशस्तन्यङ्गन्याधितांश्चावेदयेत् ।

कोशकोष्ठागाराभ्यां च गृहीत्वा मासलाभमश्ववाहश्चिन्तयेत् ।

अश्वविभवेनायतामश्वायामद्विगुणविस्तारां चतुर्द्वारोपावर्तनमध्यां

अश्वध्यक्ष इति सूत्रम् । अश्वध्यक्षः सर्वाश्वनायकः अर्थात् तद्व्या-
पारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । स्वाम्यादिप्रकृत्यभिधानानन्तरं दण्डप्रकृतिं प्राप्ता-
वसरां वक्तुमुपक्रमः । तत्राश्वानां प्राधान्यात् प्रथमं तदध्यक्षाभिधानम् ।

अश्वध्यक्ष इत्यादि । अश्वपतिः, पण्यागारिकं प्राभृतोपनीतं पण्या-
गारगतं, क्रयोपागतं क्रीतम्, आहवलब्धं युद्धाहतम्, आजातं निजाश्वोत्पन्नं,
साहाय्यागतकं साहाय्यदानेन लब्धं, पणस्थितम् आधित्वेन स्थितं, यावत्का-
लिकं यावान् प्रयोजनकालस्तावते कालायान्यस्मादानीतं, वाशब्दश्चार्थः, इत्थं
सप्तप्रकारम्, अश्वपर्यग्रम् अश्वानां प्रमाणं, कुलवयोवर्णचिह्नकर्मवर्गागमैः कुलेन
पारसीककाम्बोजारट्टवनायुप्रभृतिना वयसा द्विवर्षत्रिवर्षचतुर्वर्षादिना वर्णेन
शुक्लकृष्णादिना चिह्नेन धवलवालफालप्रोथादिना कर्मणा सान्नाह्यादिना वर्गेण
पारसीकादिभिरियद्विरियानयं वर्ग इति वर्गीकरणेन आगमेन प्राप्तिस्थानेन
च, इत्येवं सप्तभिर्विशेषैर्युक्तं, लेखयेत् ।

अप्रशस्तेत्यादि । अप्रशस्तान् शृङ्गस्थानमांसबुद्बुदत्वान्यप्रमैकाङ्घ्रि-
त्वादिदोषयुक्तान् न्यङ्गान् अङ्गविकलान् व्याधितांश्च, आवेदयेत्, यथाकालं
परिवर्तनार्थं चिकित्सार्थं च ।

कोशकोष्ठागाराभ्यां चेति । कोशान् कोष्ठागाराञ्च, गृहीत्वा मास-
लाभं मासपरिव्ययवत्कृतं हिरण्यमश्वमोज्यं चादाय, अश्ववाहः, चिन्तयेत्
तत्कार्यम् ।

शालाविधिमाह — अश्वविभवेनेति । अश्वविभवेनायताम् अश्वपर्य-
ग्रानुरूप्येण दीर्घाम्, अश्वायामद्विगुणविस्ताराम् अश्वायामनुपदं वक्ष्यति,
तद्विगुणविस्तारां, चतुर्द्वारोपावर्तनमध्यां चतुर्द्वारं सुखप्रवेशनिर्गमार्थमग्न्यादि-

सप्रग्रीवां प्रद्वारासनफलकयुक्तां वानरमयूरपृषतनकुलचक्रोरथुकशारिकाभिराकीर्णां शालां निवेशयेत् ।

अश्वायामचतुरश्रश्लक्ष्णफलकास्तारं सखादनकोष्ठकं समूत्रपुरीषोत्सर्गमेकैकशः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा स्थानं निवेशयेत् । शालावशेन वा दिग्विभागं कल्पयेत् । वडबावृषकिशोराणाम् एकान्तेषु ।

वडबायाः प्रजातायास्त्रिरात्रं घृतप्रस्थपानम्, अत ऊर्ध्वं सक्तुप्रस्थः स्नेहभैषज्यप्रतिपानं दशरात्रं, ततः पुलाको यवसमार्तवश्चाहारः ।

भये निष्क्रमणद्वाराणां सर्वतः सौलभ्यार्थं च परिकल्पितद्वारचतुष्टयम् उपावर्तनं प्रलुठनस्थानं मध्ये यस्यास्तां तथाभूतां, सप्रग्रीवां प्रग्रीवेण मुखप्रासादेन सहितां, प्रद्वारासनफलकयुक्तां प्रद्वाराभ्यां द्वारोभयपार्श्वगताभ्याम् आसनफलकाभ्यां युक्तां, वानरमयूरादिभिः सप्तभिर्विषप्रतीकारप्रयोजनाभिराकीर्णां, शालां मन्दुरां, निवेशयेत् निर्मापयेत् ।

अश्वायामेत्यादि । अश्वायामचतुरश्रश्लक्ष्णफलकास्तारम् अश्वदैर्घ्यानुगुण्येन चतुरश्रनिर्मितं श्लक्ष्णं च फलकम् आस्तार आस्तरणं यस्मिंस्तत तथाभूतं, सखादनकोष्ठकं खादनकोष्ठैर्यवसादिविकरणाधारभूतैस्तद्भक्षणकोष्ठैः सहितं, समूत्रपुरीषोत्सर्गं मूत्रपुरीषानवरोधसंविधानसहितम् अर्थात् किञ्चिदग्रतः समुन्नतम्, एकैकशः प्रत्यश्वं, प्राङ्मुखम् उदङ्मुखं वा स्थानं निवेशयेत् । शालावशेन वा दिग्विभागं कल्पयेदिति । राजभवनस्य य उत्तरपूर्वो दिग्विभागोऽश्वशालार्थं उक्तः 'उत्तरपूर्वं भागं कोशो गवाश्वं च' इति, स चेदश्वानां बाहुल्यादपर्याप्तः, तदा निर्मातव्यशालामहत्त्वानुगुण्येन दिग्विभागोऽन्यः स्वीकरणीय इत्यर्थः । वडबेत्यादि । वडवानां प्रसविनीनां वृषाणां सेक्तृणां किशोराणां षण्मासादूर्ध्वम् आ त्रिवर्षात् किशोराः तेषां च, एकान्तेषु तदन्याश्वानां तेषां चान्योन्यदृष्ट्यगोचरेषु स्थलेषु, स्थानं कल्पयेदिति वर्तते ।

वडबाया इति । तस्याः, प्रजातायाः प्रसूतायाः, त्रिरात्रं, घृतप्रस्थपानं प्रथमदिवसादूर्ध्वं प्रातः प्रातरिति स्वामी । अत ऊर्ध्वं, सक्तुप्रस्थः अपराह्णभोजनं, तदनन्तरं स्नेहभैषज्यप्रतिपानं स्नेहयुक्तमूलकाद्यादिप्रतिपानं, दशरात्रम् । तत इति । तदनन्तरं, पुलाकः अर्धसिद्धयवादिः, यवसं घासः, आर्तवश्चाहारः ऋतुयोग्यश्चाहारः सस्यलक्षणः ।

दशरात्रादूर्ध्वं किशोरस्य घृतचतुर्भागः सक्तुकुडुवः, क्षीरप्रस्थश्चाहार आ षण्मासादिति । ततः परं मासोत्तरमर्धवृद्धिर्यवप्रस्थ आ त्रिवर्षाद्, द्रोण आ चतुर्वर्षादिति । अत ऊर्ध्वं चतुर्वर्षः पञ्चवर्षो वा कर्मण्यः पूर्णप्रमाणः ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं मुखमुत्तमाश्वस्य, पञ्च मुखान्यायामः, विंशत्यङ्गुला जङ्घा, चतुर्जङ्घ उत्सेधः । त्र्यङ्गुलावरं मध्यमावरयोः । शताङ्गुलः परिणाहः । पञ्चभागावरं मध्यमावरयोः ।

उत्तमाश्वस्य द्विद्रोणं शालिव्रीहियवप्रियङ्गूणामर्धशुष्कमर्धसिद्धं वा, मुद्गमाषाणां वा पुलाकः । स्नेहप्रस्थश्च । पञ्चपलं लवणस्य । मांसं

दशरात्रादिति । दशरात्रादूर्ध्वं, किशोरस्य, घृतचतुर्भागः पादकुडुबधृतयुक्तः सक्तुकुडुवः, क्षीरप्रस्थश्च, आहारः । आ षण्मासादिति । आमास-षट्कम् एवं कर्तव्यम् । ततः परमिति । षण्मासादूर्ध्वं, मासोत्तरमर्धवृद्धिः प्रतिमासं वर्धमानार्धप्रस्थः, यवप्रस्थः । आ कुतोऽयं यवप्रस्थो वर्धत इत्याह — आ त्रिवर्षादिति । द्रोण इति । यवद्रोणः त्रिवर्षादूर्ध्वम्, आ चतुर्वर्षाद्, आहारः । अत ऊर्ध्वं, चतुर्वर्षः, पञ्चवर्षो वा अश्वः, कर्मण्यः सान्नाह्यादिकर्मार्हः, पूर्णप्रमाणः पूर्णं प्रमाणं वक्ष्यमाणं यस्य स तथाभूतो भवति ।

तदेव प्रमाणं व्याचष्टे—द्वात्रिंशदित्यादि । उत्तमाश्वस्य, द्वात्रिंशदङ्गुलं मुखं, पञ्च मुखानि आयामः षष्ट्यधिकशताङ्गुलं दैर्घ्यं, विंशत्यङ्गुला जङ्घा, चतुर्जङ्घ उत्सेधः अशीत्यङ्गुलमौन्नत्यम् । त्र्यङ्गुलावरं मध्यमावरयोः यदुक्तमुत्तमस्य मुखादिप्रमाणं तद् मध्यमस्य त्र्यङ्गुलावरं त्र्यङ्गुलन्यूनम् अवरस्य अधमस्य ततोऽपि त्र्यङ्गुलन्यूनम् । टीकाभाषयोः द्व्यङ्गुलावरमिति पाठ उपात्तः । अथ परिणाहस्य प्रमाणमाह—शताङ्गुल इति । अङ्गुलशतप्रमाणः, परिणाहः परिक्षेपः, अर्थादुत्तमाश्वस्य । पञ्चभागावरं मध्यमावरयोः उत्तमाश्वपरिणाहप्रमाणात् पञ्चभागन्यूनम् अर्थादशीत्यङ्गुलं मध्यमाश्वस्य षष्ट्यङ्गुलमवराश्वस्य परिणाहप्रमाणम् ।

आहारविधानमाह — उत्तमाश्वस्येति । तस्य, द्विद्रोणं शालिव्रीहियवप्रियङ्गूणां शाल्याद्यन्यतमस्य द्रोणद्वयम्, अर्धशुष्कम् अर्धसिद्धं वा, भोजनामिति शेषः । मुद्गमाषाणां वा, पुलाकः भक्तसिक्थकः, उक्तपरिमाणः । स्नेहप्रस्थश्च घृतस्य तैलस्य वा प्रस्थश्च पानार्थः । पञ्चपलं लवणस्य । मांसं,

पञ्चाशत्पलिकम् । रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थम् । क्षारपञ्चपलिकः सुरायाः प्रस्थः पयसो वा द्विगुणः प्रतिपानम् । दीर्घपथभारक्लान्तानां च खादनार्थं स्नेहप्रस्थोऽनुवासनम् । कुडुबो नस्यकर्मणः । यवसस्यार्धभारः, तृणस्य द्विगुणः, षडरत्निपरिक्षेपः पुञ्जीलग्रहो वा ।

पादावरमेतन्मध्यमावरयोः । उत्तमसमो रथ्यो वृषश्च मध्यमः । मध्यमसमश्चावरः । पादहीनं बडवानां पारशमानां च । अतोऽर्थं कि-
शोराणां च । इति विधायोगः ।

पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलप्रमाणम् । रसस्य मांससंस्कृतस्य, आढकं, द्वि-
गुणं वा दध्नः दध्याढकद्वयं वा, पिण्डक्लेदनार्थं भुक्तपुलाकक्लेदनार्थम् । क्षार-
पञ्चपलिकः गुलादिपञ्चपलयुक्तः सुरायाः प्रस्थः, पयसो वा, द्विगुणः प्रस्थ-
द्वयं, प्रतिपानम् अपराह्णदेयम् । दीर्घपथभारक्लान्तानां च दीर्घाध्वलङ्घनभारवह-
नपरिश्रान्तानां च, खादनार्थम् अग्निदीपनद्वारेण सम्यगाहारग्रहणार्थं, स्नेह-
प्रस्थः, अनुवासनम् अनुवासनाख्यवस्तिचिकित्सादानं, भवति । यदुक्तं —

“वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परः ।

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥

कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ।”

इति । कुडुबः स्नेहस्य प्रस्थचतुर्भागः, नस्यकर्मणः नासिकसेचनस्य । यव-
सस्य हरितसस्यादेः, अर्धभारः दश तुलाः । तृणस्य शुक्लस्य, द्विगुणः विंश-
तितुलाः, यवसामावे । षडरत्निपरिक्षेपः पुञ्जीलग्रहो वा हस्तपट्कपरिणाहः
पुञ्जीलानां तृणस्तम्बानां ग्रहो वा अर्थाद् भुजद्वयालिङ्गनग्राह्यस्तृणस्तम्बस-
ङ्घातो वा ।

पादावरमेतन्मध्यमावरयोरिति । उत्तमस्याश्वस्योक्तं द्विद्रोणादिकं
सर्वं चतुर्भागन्यूनं मध्यमस्य ततोऽपि चतुर्भागन्यूनमधमस्य । उत्तमसम इति ।
उत्तमाश्वविधासमानविधः, रथ्यो वृषश्च मध्यमः रथवाही मध्यमाश्वः सेक्ता
च मध्यमाश्वः । मध्यमसमश्चावरः अधमाश्वो रथवाही अधमाश्वः सेक्ता च
मध्यमाश्वविधासमानविधः । पादहीनं चतुर्भागहीनम् अर्थात् त्रिविधमपि वि-
धाविधानं, बडवानां, पारशमानां च अश्वतराणां च । इह पारशमानामिति

विधापाचकसूत्रग्राहकचिकित्सकाः प्रतिस्वादभाजः ।

युद्धव्याधिजराकर्मक्षीणाः पिण्डगोचरिकाः स्युः । असमरप्र-
योग्याः पौरजानपदानामर्थेन वृषा वडवास्वायोज्याः ।

प्रयोग्यानामुत्तमाः काम्बोजकसैन्धवारदृजवानायुजाः । मध्यमा
बाह्लीकपापेयकसौवीरकतैतलाः । शेषाः प्रत्यवराः ।

तेषां तीक्ष्णभद्रमन्दवशेन सान्नाह्यमौपवाह्यकं वा कर्म प्रयोजयेत् ।

चतुरश्रं कर्माश्वस्य सान्नाह्यम् ।

माकारयुक्तपाठलेखनं कोशेषु चिन्त्यम् । पारशवानामिति तु वाकारयुक्तं पठि-
तव्यं, तदा हि पारशवशब्दः सङ्करजातिमनुष्यवचनः सङ्करजेऽश्वे वेगसराख्ये
भक्त्या प्रयुक्त इति शक्यते वक्तुम् । अतोऽर्थं वडवाविधाया अर्थं, किशो-
राणां च । इति एवं, विधायोगः उक्तः ।

विधापाचकसूत्रग्राहकचिकित्सका इति । अश्वाहारपत्तारोऽश्वपरिचा-
रका अश्ववैद्याश्च, प्रतिस्वादभाजः विधाभागिनः, अतो विधायास्तद्भजनीया
मात्रापि अश्वभोज्यमात्राभिः सह संविधेयेत्यभिप्रायः ।

युद्धव्याधिजराकर्मक्षीणा इति । युद्धादित्रयक्षीणाः सान्नाह्यादि-
कर्मक्षीणाश्च, पिण्डगोचरिकाः अप्रशस्तः पिण्डः कुक्षिपूरणमात्रार्थं आहारो
गोचर एषामिति तथाभूताः, स्युः । असमरप्रयोग्या इति । युद्धानर्हाः, पौर-
जानपदानाम्, अर्थेन प्रसूतिरूपप्रयोजनेन, वृषाः सेक्तारो भवन्तः, वडवासु
आयोज्याः ।

प्रयोग्यानामिति । प्रगतचर्याशिक्षाणां युद्धयोग्यानामश्वानां मध्ये,
उत्तमाः, काम्बोजकादयः काम्बोजादिदेशचतुष्टयोत्पन्नाः । मध्यमा बाह्लीका-
दिदेशचतुष्टयोत्पन्नाः शेषाः उक्तेतरसौराष्ट्रादिदेशभवाः, प्रत्यवराः अधमाः ।

अश्वानां द्विविधं कर्माह—तेषामिति । उत्तमादीनां, तीक्ष्णभद्रमन्द-
वशेन तीक्ष्णोऽतिमात्रतेजस्सत्त्वः आघातलेशस्याप्यसोढा भद्रस्तेजस्सत्त्वयुक्तः
आघातसत्त्वानुरूपचेष्टी मन्दो निस्तेजस्सत्त्वो महाघातोत्पादनीयकर्मप्रतिपत्तिः
त्रिविधैतत्स्वभावानुगुण्येन, सान्नाह्यं साङ्गामिकम्, औपवाह्यकं वा क्रीडायाणा-
ध्वयानादिप्रयोजनकं वा, कर्म, प्रयोजयेत् ।

चतुरश्रमिति । चतुरश्रं सौष्ठवयुक्तं, कर्म शालिहोत्रादिप्रपञ्चितवि-
शेषं साङ्गामिककर्म, सान्नाह्यं, भवति ।

आदितः अध्या. ५१]

४७. प्रक. अश्वाम्यक्षः ।

३२५

वल्गनो नीचैर्गतो लङ्घनो धोरणो नारोष्ट्रौपवाह्याः ।

तत्रौपवेणुको वर्धमानको यमक आलीढप्लुतः (पृथ? पूर्व)गस्त्रि-
कचाली च वल्गनः ।

स एव शिरःकर्णविशुद्धो नीचैर्गतः, षोडशमार्गो वा । प्रकी-
र्णकः प्रकीर्णोत्तरो निषण्णः पार्श्वानुवृत्त ऊर्मिमार्गः शरभक्रीडितः शर-
भप्लुतः त्रितालो बाह्यानुवृत्तः पञ्चपाणिः सिंहायतः स्वाधूतः क्लिष्टः
श्लिङ्गितो बृंहितः पुष्पाभिकीर्णश्चेति नीचैर्गतमार्गाः ।

कपिप्लुतो भेकप्लुत एणप्लुत एकपादप्लुतः कोकिलसंचार्युरस्यो
बकचारी च लङ्घनः ।

औपवाह्यं पञ्चधा विभजते—वल्गन इत्यादिना । औपवाह्याः औप-
वाह्याश्वमार्गाः ।

वल्गनमार्गं विवृणोति—तत्रेत्यादि । तत्र वल्गनादिषु पञ्चसु मा-
र्गेषु मध्ये, औपवेणुकः हस्तमात्रमण्डल इति स्वामी, वर्धमानकस्तावन्मात्र-
मण्डलपङ्क्तिपरिपाटीवल्गनः, यमको युगपदुभयमण्डलवल्गनः, आलीढप्लुतः
एकपादसङ्कोचापरमादप्रसारणपूर्वप्लुतियुक्तः, पूर्वगः पूर्वार्धवल्गनः, त्रिकचाली
त्रिकं पृष्ठवंशाधरः तेन पश्चार्धलक्षणात् पश्चार्धवल्गनः ।

सा एवेति । वल्गनमार्ग एव, शिरःकर्णविशुद्धः शिरसा कर्णाभ्यां
चाविकृतः, नीचैर्गतः तदाख्यः । षोडशमार्गो वा वक्ष्यमाणषोडशविधश्च
सः । के ते प्रकारा इत्याह—प्रकीर्णक इत्यादि । प्रकीर्णकः सर्वगतिसङ्क-
रयुक्तः, प्रकीर्णोत्तरः प्रकीर्ण एवैकगतिप्रधानः, निषण्णो निष्कम्पपृष्ठगतिः,
पार्श्वानुवृत्तस्तिर्यग्गतिः, ऊर्मिमार्गः उन्नतानतगतिः, शरभक्रीडितः शरभगतिः,
शरभप्लुतः शरभतुल्योत्पतनः, त्रितालः त्रिपदगामी, बाह्यानुवृत्तः सव्याप-
सव्यवल्गनगतिः, पञ्चपाणिः चरणत्रयं सकृदवस्थाप्य एकं द्विरवस्थापयति,
सिंहायतः सिंहतुल्यगतिः, स्वाधूतः अतिदीर्घगतिः, क्लिष्टो विवहनविस्रब्ध-
गतिः, श्लिङ्गितोऽवनताग्रयायी, बृंहित उन्नताग्रयायी, पुष्पाभिकीर्णो गोमूत्रि-
कागतिः । इति एते, नीचैर्गतमार्गाः ।

लङ्घनमाह—कपिप्लुत इत्यादि । वानरमण्डूकहरिणप्लुतैः सहश-
प्लुतत्वात् कपिप्लुतो भेकप्लुत एणप्लुतश्च, एकपादप्लुतः संकोच्य पादत्र-
यमेकेन पादेन प्लुतं यस्य सः, कोकिलसञ्चारी पिकवत्सञ्चारः, उरस्यः सं-
कोच्य सर्वान् पादान् उरसैव प्लवमानः, बकचारी च बकवत्सञ्चारश्च, लङ्घनः ।

काङ्को वारिकाङ्को मायूरोऽर्धमायूरो नाकुलोऽर्धनाकुलो वारा-
होऽर्धवाराहश्चेति धोरणः ।

संज्ञाप्रतिकारो नारोष्ट्र इति ।

षण्णव द्वादशेति योजनान्यध्वा रथ्यानाम् । पञ्च योजनान्य-
र्धाष्टमानि दशेति पृष्ठवाह्यानामश्वानामध्वा ।

विक्रमो भद्राश्वसो भारवाह्य इति मार्गाः ।

विक्रमो वल्गितमुपकण्ठमुपजवो जवश्च धाराः ।

तेषां बन्धनोपकरणं योग्याचार्याः प्रतिदिशेयुः । साङ्ग्रामिकं
रथाश्वालङ्कारं च सूताः । अश्वानां चिकित्सकाः शरीरद्वासवृद्धिप्रती-
कारमृतुविभक्तं चाहारम् ।

धोरणमाह — काङ्क इत्यादि । कङ्कसमानगतिः काङ्कः, वारिकाङ्कः
हंसादिसमानगतिः । एवं मायूरादिव्याख्येयः । इति एवमष्टविधो धोरणः ।

नारोष्ट्रमाह — संज्ञाप्रतिकार इति । शिक्षितसङ्केतानुरूपचेष्टितः,
नारोष्ट्राख्यः । इतिशब्द औपवाह्यनिरूपणसमाप्तौ ।

गन्तव्याध्वमानमाह — षण्णवद्वादशेत्यादि । रथ्यानां रथवाहिना-
मुत्तममध्यमाधमानाम् अश्वानाम्, अध्वा, षट् नव द्वादशेति क्रमात् षड्यो-
जनो नवयोजनो द्वादशयोजनश्च भवति । तथा पञ्च योजनानि, अर्धाष्ट-
मानि सार्धानि सप्त योजनानि, दश योजनानि, इति क्रमेण पृष्ठभारवाहि-
नाम् अश्वानां त्रिविधानाम् अध्वा ।

त्रिविधं गतिभेदमाह — विक्रम इति । विक्रमः शनैर्गमनं, भद्रा-
श्वसो मध्यमः, भारवाह्यो द्रुतगमनम्, इति मार्गाः ।

धारा आह — विक्रमो वल्गितमिति । विक्रमः शनैर्गमनं, वल्गितं
प्रेङ्खितम्, उपकण्ठमुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनम्, उपजवः प्रथमवेगः, जवश्चरम-
वेगः, इति धाराः ।

तेषामिति । रथ्यानां पृष्ठवाह्यानां चाश्वानां, बन्धनोपकरणं बन्धना-
न्युपकरणानि च मुखकण्ठपृष्ठपादादियोजनीयानि कवियपर्याणादीनि, योग्या-
चार्याः प्रतिदिशेयुः अश्वशिक्षाचार्याः उपदिशेयुः । सांग्रामिकं रथाश्वालङ्कारं
च, सूताः सारथयः प्रतिदिशेयुः । अश्वानां चिकित्सकाः अश्ववैद्याः, शरी-
रद्वासवृद्धिप्रतीकारं देहबलहानिप्रतिक्रियां भेदोवृद्धिप्रतिक्रियां च, ऋतुविभक्तं
चाहारं तत्तदुपयोग्यतया व्यवस्थितम् आहारं च, प्रतिदिशेयुः ।

सूत्रग्राहकाश्वबन्धकयावसिकविधापाचकस्थानपालकेशकारजा-
ङ्गलीविदश्च स्वकर्मभिरश्वानाराधयेयुः ।

कर्मातिक्रमे चैषां दिवसवेतनच्छेदनं कुर्यात् । नीराजनोपरुद्धं
वाहयतश्चिकित्सकोपरुद्धं वा द्वादशपणो दण्डः । क्रियाभैषज्यसङ्गेन
व्याधिवृद्धौ प्रतीकारद्विगुणो दण्डः । तदपराधेन वैलोम्ये पत्रमूल्यं
दण्डः ।

तेन गोमण्डलं खरोष्ट्रमहिषमजाविकं च व्याख्यातम् ।

द्विरहः स्नानमश्वानां गन्धमाल्यं च दापयेत् ।

कृष्णसन्धिषु भूतेज्याः शुक्लेषु स्वस्तिवाचनम् ॥

सूत्रेत्यादि । सूत्रग्राहकादयः सप्त, स्वकर्मभिः, अश्वान्, आराधयेयुरप-
चरेयुः । तत्र सूत्रग्राहकः सूत्रग्रहणाधिकृतः, वेलेनपायनोद्वर्तनादिकर्ता, अश्व-
बन्धकः खलीनपर्याणाद्युपकरणबन्धनाधिकृतः, यावसिकः ऋत्वनुगुणयवसप्राश-
यिता, विधापाचकः शालिमुद्गमाषादिपक्ता, स्थानपालः अश्ववस्थानदेश-
शोधकः, केशकारः कालिककेशकल्पकः, जाङ्गलीविद् विषविद्याकोविदः ।

कर्मातिक्रमे चेति । स्वस्वकर्मणामननुष्ठानेऽन्यथानुष्ठाने वा, एषां
सूत्रग्राहकादीनां, दिवसवेतनच्छेदनं कुर्यात् । नीराजनोपरुद्धं नीराजना शा-
न्त्युदकपुष्पदीपादिना सत्कारो दुरितशान्तये बलवृद्धये च क्रियमाणः तदर्थमु-
परुद्धं, चिकित्सकोपरुद्धं वा चिकित्सार्थं, वाहयतः, द्वादशपणो दण्डः । क्रिया-
भैषज्यसङ्गेन क्रियायाश्चिकित्सनस्य भैषज्यस्य औषधस्य च यथाकालाकरणेन,
व्याधिवृद्धौ, प्रतीकारद्विगुणः प्रतिक्रियार्थव्ययद्विगुणः, दण्डः, अश्वध्यक्षस्य ।
तदपराधेन क्रियाभैषज्यदोषेण, वैलोम्ये अश्वस्य विपत्तौ, पत्रमूल्यं विपन्नवाह-
मूल्यं, दण्डः ।

तेनेति । तेन अश्वाराधनादिविधिनोक्तेन, गोमण्डलं खरोष्ट्रमहिषम्
अजाविकं च व्याख्यातं गोमण्डलादिविधिरप्युक्तप्रायः । अश्ववदेव गोमण्ड-
लादेरप्याराधनादिकं कर्तव्यं, तदकरणे गवाध्यक्षस्य दण्डश्च भवतीत्यर्थः ।

अथायान्ते श्लोकावाह — द्विरहः स्नानमश्वानामित्यादि । दिने-
दिने वारद्वयम् अश्वानां स्नानं, शरद्ग्रीष्मयोः, दापयेत् । गन्धमाल्यं च दाप-
येत्, नित्यम् । कृष्णसन्धिषु भूतेज्याः कृष्णपर्वसु अमावास्यासु भूतबलीन्,
दापयेत् । शुक्लेषु शुक्लसन्धिषु स्वस्तिवाचनं ब्राह्मणाशीर्वादनं, दापयेत् ।

नीराजनामाश्वयुजे कारयेन्नवमेऽहनि ।

यात्रादाववसाने वा व्याधौ वा शान्तिके रतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

त्रिंशोऽध्यायः अश्वाध्यक्षः,

आदित एकपञ्चाशः ॥

नीराजनाम् आरात्रिकाम्, आश्वयुजे मासि, कारयेत्, नवमेऽहनि नवम्याम्,
यात्रादौ अवसाने वा उद्योगस्यारम्भे समाप्तौ च, व्याधौ वा अश्वमारके च,
शान्तिके रतः शान्तिप्रयोजनके कर्मण्यासक्तः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

त्रिंशोऽध्यायः अश्वाध्यक्षः,

आदित एकपञ्चाशः ॥

आदितः अध्या. ५२]

४८. प्रक. हस्त्यध्यक्षः ।

३२९

४८. प्रक. हस्त्यध्यक्षः ।

हस्त्यध्यक्षो हस्तिवनरक्षां दम्यकर्मक्षान्तानां हस्तिहस्तिनीक-
लभानां शालास्थानशय्याकर्मविधायवसप्रमाणं कर्मस्वायोगं बन्ध-
नोपकरणं साङ्गामिकमलङ्कारं चिकित्सकानीकस्थोपस्थायुकवर्गं चा-
नुतिष्ठेत् ।

हस्त्यायामद्विगुणोत्सेधविष्कम्भायामां हस्तिनीस्थानाधिकां स-
प्रग्रीवां कुमारीसङ्ग्रहां माङ्मुखीमुदङ्मुखीं वा शालां निवेशयेत् ।

हस्त्यायामचतुरश्रश्लक्ष्णालानस्तम्भफलकान्तरकं मूत्रपुरीषो-
त्सर्गस्थानं निवेशयेत् । स्थानसमशय्यामर्धापाश्रयां दुर्गे सान्नाह्यौप-
वाह्यानां बहिर्दम्यव्यालानाम् ।

हस्त्यध्यक्ष इति सूत्रम् । हस्त्यध्यक्षव्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।
सङ्गतिस्त्वध्याध्यक्षवद् द्रष्टव्या । इदं च प्रकरणमध्यायद्वयेन दितन्यते ।

हस्त्यध्यक्ष इति । सः, हस्तिवनरक्षां गजवनप्रवेशनिषेधादिरूपां,
दम्यकर्मक्षान्तानां शिक्षाग्रहणदान्तानां, हस्तिहस्तिनीकलभानां, शालादिषट्क-
प्रमाणं शाला कुटी स्थानम् आलानप्रदेशः शय्या संवेशस्थानं कर्म सान्नाह्या-
दिकं विधा आहारः यवसं हरितसस्यादि एतेषां प्रमाणं, कर्मसु आयोगं दम्या-
दिकर्मसु वक्ष्यमाणेषु आसक्तिं, बन्धनोपकरणं बन्धनमालानग्रैवेयकादि उप-
करणम् अङ्कुशवेणुयन्त्रादि च, साङ्गामिकं वर्मतोमरादिकम्, अलङ्कारं वैज-
यन्तीक्षुरप्रमालादिकं, चिकित्सकादिवर्गं च चिकित्सका गजवैद्याः अनीकस्थाः
गजशिक्षाविचक्षणाः उपस्थायुकाः कर्मकराः तेषां वर्गं च, अनुतिष्ठेत् अवक्षेत् ।

शालानिवेशमाह — हस्त्यायामेत्यादि । नवहस्तो हस्त्यायामः तद्वि-
गुणः अष्टादशहस्त उत्सेध उच्छ्रयः विष्कम्भो विस्तारः आयामो दैर्घ्यं च
यस्यास्तां तथाभूतां, हस्तिनीस्थानाधिकां हस्तिनीस्थानं षडरन्ति तेनाधिकाम्
अर्थाच्चतुर्विंशतिहस्तदीर्घां, सप्रग्रीवां प्रग्रीवेण मुखशालयोपेतां, कुमारीसङ्ग्रहां
कुमारी आलानस्तम्भोपरिनिवेशिता तुला सुखबन्धनार्था तत्सङ्ग्रहवतीं, प्रा-
ङ्मुखीम् उदङ्मुखीं वा शालां, निवेशयेत् निर्मापयेत् ।

स्थाननिवेशमाह — हस्त्यायामेत्यादि । हस्त्यायामो नवहस्तः तच्च-
तुरश्रं तदनुरूपमवृत्ताद्याकारं श्लक्ष्णो मसृण आलानस्तम्भः फलकान्तरं फल-
करूपं स्थलच्छादकं च यस्य तत् तथाभूतं च, मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं तदुत्स-

प्रथमसप्तमावष्टमभागावहः स्नानकालौ, तदनन्तरं विधायाः ।
पूर्वाह्णे व्यायामकालः, पश्चाह्नः प्रतिपानकालः । रात्रिभागौ द्वौ स्वप्न-
कालौ, त्रिभागः संवेशनोत्थानिकः ।

ग्रीष्मे ग्रहणकालः । विंशतिवर्षो ग्राह्यः ।

विक्रो मूढो मत्कुणो व्याधितो गर्भिणी धेनुका हस्तिनी चा-
ग्राह्याः ।

सप्तारत्निरुत्सेधो नवायामो दशपरिणाहः प्रमाणतश्चत्वारिंश-
द्वर्षो भवत्युत्तमः । त्रिंशद्वर्षो मध्यमः । पञ्चविंशतिवर्षोऽवरः ।

गानुगुणं किञ्चिदग्नौ तत् स्थानं, निवेशयेत् । स्थानसमशय्यां स्थानसमां श-
य्याम्, अर्धापाश्रयाम् अर्धम् अर्धपञ्चमहस्तः तावन्मानोऽपाश्रय उन्नतस्थानं
यस्यां तादृशी, दुर्गे दुर्गान्तः, सान्नाह्यौपवाह्यानां, बहिर्दम्यव्यालानां दुर्गबहि-
र्देशे दमनीयानां हिंसाणां च, निवेशयेत् ।

कालविनियोगमाह — प्रथमेत्यादि । अहः, प्रथमसप्तमौ, अष्टमभागौ,
स्नानकालौ । एतेन द्विः स्नानमुक्तम् । तदनन्तरं विधायाः द्वितीयोऽष्टभागो
भोजनस्य कालः । पूर्वाह्णे, व्यायामस्य कर्माभ्यासस्य कालः । पश्चाह्नः अपराह्नः,
प्रतिपानकालः । इहापरशब्दस्याह्णशब्दपरकस्य पञ्चभावकरणमार्षम् । रात्रि-
भागाविति । रात्रेर्द्वौ त्रिभागौ, स्वप्नकालौ । त्रिभागः संवेशनोत्थानिकः
अवशिष्टस्तृतीयभागो दशघटिकात्मकः संवेशनोत्थानविनियोज्यः । तत्र पञ्च
घटिकाः संवेशनस्य, परा उत्थानस्येति द्रष्टव्यम् ।

गजग्रहणकालमाह — ग्रीष्मे ग्रहणकाल इति । तदा हि गजास्ताप-
तिरेकात् प्रक्षीणबला भूत्वा सुग्रहा भवन्तीति । विंशतिवर्षोऽतिक्रान्तविंशति-
वयस्कः तदधिकवयस्को वा, ग्राह्यः ग्रहणार्हः ।

अग्राह्यानाह — विक्र इति । विक्रः स्तनन्धयः, मूढः हस्तिनीस-
मानदन्तः, मत्कुणो दन्तरहितः, व्याधितः रोगी, गर्भिणी प्रसिद्धा, धेनुका
स्तनपानदायिनी, हस्तिनी च, अग्राह्याः ।

प्रमाणमाह — सप्तारत्निरुत्सेध इति । सप्तहस्तोच्छ्रायवान्, नवा-
यामो नवहस्तदैर्घ्यः, दशपरिणाहः दशहस्तपरिक्षेपः, प्रमाणतः प्रमाणेन यथो-
क्तेन युक्तः, चत्वारिंशद्वर्षः, उत्तमो भवति । त्रिंशद्वर्षः तावद्वयस्को वक्ष्य-
माणषडरत्निप्रमाणो, मध्यमः । पञ्चविंशतिवर्षोऽवरः तावद्वयस्को वक्ष्यमाण-
प्रमाणोऽधमः ।

तयोः पादावरो विधाविधिः ।

अरत्नौ तण्डुलद्रोणः । अर्धाढकं तैलस्य । सर्पिषस्त्रयः प्रस्थाः । दशपलं लवणस्य । मांसं पञ्चाशत्पलिकम् । रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थम् । क्षारं दशपलिकम् । मद्यस्य आढकं द्विगुणं वा पयसः प्रतिपानम् । गात्रावसेकस्तैलप्रस्थः शिरसोऽष्टभागः प्रादीपिकश्च । यवसस्य द्वौ भारौ सपादौ शण्पस्य शुष्कस्यार्धतृतीयो भारः । कडङ्गरस्यानियमः ।

सप्सारत्निना तुल्यभोजनोऽष्टारत्नित्यरालः ।

यथाहस्तमवशेषः षडरत्निः पञ्चारत्निश्च ।

विधाविधिमाह — तयोः पादावरो विधाविधिरिति । वक्ष्यमाणोत्तमविधाविध्यपेक्षया चतुर्भागन्यूनो विधाविधिर्मध्यमस्य, मध्यमविधापेक्षया चतुर्भागन्यूनश्चाधमस्य ।

उत्तमस्य विधाप्रमाणमाह — अरत्नौ तण्डुलद्रोण इति । एकस्योत्सेधारत्नेः प्रमाणस्य एकस्तण्डुलद्रोणः । अर्धाढकं तैलस्येत्यादि सुगमम् । रसस्य मांससंस्कृतस्य आढकं, द्विगुणं वा दध्नः रसाभावे दध्याढकद्वयं वा, पिण्डक्लेदनार्थं भुक्तपिण्डसेवनार्थम् । क्षारं दशपलिकं गुडादि दशपलप्रमाणम् । मद्यस्याढकं, द्विगुणम् आढकद्वयं वा, पयसः क्षीरस्य, प्रतिपानम् अपराह्णदेयम् । गात्रावसेकः शरीराभ्यङ्गः, तैलप्रस्थः । शिरसः, अष्टभागः तैलार्धकुडुबः । प्रादीपिकश्च प्रदीपार्थश्च, अष्टभागः । यवसस्य हरितसस्यादेः, द्वौ भारौ चत्वारिंशत् तुलाः । शण्पस्य बालतृणस्य हरितस्य, सपादौ द्वौ भारौ । शुष्कस्य यवसस्य शण्पस्य च, अर्धतृतीयो भारः सार्धं भारद्वयम् । कडङ्गरस्य शाखाबुसस्य सल्लकीपल्लावादेः, अनियमः यावत्तृप्ति दानमित्यर्थः । अनया चैकारत्न्युत्सेधोक्त्या प्रक्रियया सप्सारत्न्युत्सेधस्योत्तमहस्तिनस्तण्डुलादिकडङ्गरान्तं विधाजातं सप्तगुणितं द्रष्टव्यम् ।

अष्टारत्न्युत्सेधस्यात्यरालाख्यस्यानेन प्रकारेण विधाधिक्यप्राप्तावपवादमाह — सप्सारत्निना तुल्यभोजन इत्यादि ।

यथाहस्तमिति । षडरत्नेस्तण्डुलद्रोणषट्कं पञ्चारत्नेस्तण्डुलद्रोणपञ्चकमित्येवम् उत्सेधहस्तमानानुरोधेन, अवशेषः सप्सारत्न्यष्टारत्न्यातिरिक्तः, षड-

क्षीरयावसिको विक्रः क्रीडार्थं ग्राह्यः ।

सञ्जातलोहिता प्रतिच्छन्ना संल्लिप्तपक्षा समकक्ष्या व्यतिकीर्ण-
मांसा समतल्पतला जातद्रोणिकेति शोभाः ।

शोभावशेन व्यायामं भद्रं मन्दं च कारयेत् ।

मृगसङ्कीर्णलिङ्गं च कर्मस्रुतुवशेन वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकत्रिंशोऽध्यायः हस्त्यध्यक्षः,

आदितो द्विपञ्चाशः ॥

रत्निः ससारत्न्युत्सेधापेक्षयैकारत्निन्यूनोत्सेधो मध्यमगणनीयः, पञ्चारत्निश्च
मध्यमापेक्षयैकारत्निन्यूनोत्सेधोऽधमगणनीयश्च, विधापरिमाणयोगीति शेषः ।
तत्र मध्यमाधमयोरुत्सेधवदायामे परिणाहे चैकैकारत्निहासो द्रष्टव्यः ।

क्षीरयावसिक इत्यादि । क्रीडार्थं न तु कर्मार्थं ग्राह्यो विक्रो यदि कौ-
तुकाद् गृहीतः, तदा स क्षीरयवसाभ्यां यथावृत्तिदत्ताभ्यां पोषणीय इत्यर्थः ।

सप्तविधाः शोभा आह — सञ्जातलोहितेति । त्वगस्थिमात्रयुक्तस्य
हस्तिन उपजातरुधिरा प्रथमावस्था तत्कृता शोभा सञ्जातलोहिता नाम,
प्रतिच्छन्ना किञ्चिन्मांसोपजनच्छन्नास्थिका, संल्लिप्तपक्षा मांसलेपमसृणपार्श्वा,
समकक्ष्या अन्यूनानतिरिक्तमांसावयवा, व्यतिकीर्णमांसा कचिदुन्नतं कचिदव-
नतमित्येवं व्यामिश्रं मांसं यस्यां सा तथाभूता, समतल्पतला समं पृष्ठवंश-
समोत्पन्नमांसं तल्पतलं पृष्ठवंशपार्श्वं यस्यां सा तथा, जातद्रोणिका द्रोणीव
द्रोणिका द्रोणीसमाना पृष्ठस्याकृतिः सा वंशस्य निम्नीभावात् तत्पार्श्वोन्नति-
कृताज्जाता यस्यां सा तथा । इति शोभाः, सप्त सप्तावस्थाकृताः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — शोभावशेनेत्यादि । उक्तावस्थानुगुण्येन,
व्यायामं शिक्षां, कारयेत् । कं, भद्रम् उत्तमं, मन्दं मध्यमं, चकारात् मृग-
मवरं च हस्तिनम् । मृगसङ्कीर्णलिङ्गं च मृगं भद्रादिसङ्करजं च भद्रमन्दभद्र-
मृगादिनवप्रकारं हस्तिनम् । कर्मसु सान्नाह्यौपवाह्येषु, व्यायामं परिश्रमं का-
रयेत् । ऋतुवशेन वा शरदाद्यनुष्णकालानुसारेण च, कर्मसु व्यायामं कारयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सव्याख्यायादध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

एकत्रिंशोऽध्यायः हस्त्यध्यक्षः,

आदितः द्विपञ्चाशः ॥

आदितः अध्या. ५३] ४८. प्रक. हस्त्यध्यक्षः—हस्तिप्रचारः ।

३३३

४८. प्रक. हस्त्यध्यक्षः—हस्तिप्रचारः ।

कर्मस्कन्धाः चत्वारः दम्यः सान्नाह्य औपवाह्यो व्यालश्च ।

तत्र दम्यः पञ्चविधः—स्कन्धगतः स्तम्भगतो वारिगतोऽवपातगतो यूथगतश्चेति । तस्योपविचारो विक्रमः ।

सान्नाह्यः सप्तक्रियापथः—उपस्थानं संवर्तनं संयानं वधावधो हस्तियुद्धं नागरायणं साङ्ग्रामिकं च । तस्योपविचारः कक्ष्याकर्म ग्रैवेयकर्म यूथकर्म च ।

औपवाह्योऽष्टविधः—आचरणः, कुञ्जरौपवाह्यः, धोरणः,

कर्मस्कन्धा इत्यादि । कर्मस्कन्धाः क्रियासमूहाः, चत्वारः चतुरूपाः । रूपाण्याह—दम्य इत्यादि ।

तत्रेति । तेषु चतुर्षु मध्ये, दम्यः पञ्चविधः । ता एव विधा आह—स्कन्धगतः स्कन्धरोहप्रवणः, स्तम्भगतः आलानबन्धनसहः, वारिगतः वारिर्गजग्रहणभूमिस्तत्प्रविष्टः, अवपातगतः अवपातनार्थं कल्पितं तृणादिच्छन्नं गर्तगतः, यूथगतो दान्तहस्तिनीसहविहारव्यसनी, चः समुच्चये । तस्य दम्यस्य, उपविचारः उपचरणं, विक्रमः विक्रस्योपचरणमिव भवति । तच्च क्षीरयव-सेक्षुकाण्डादिदानम् ।

सान्नाह्यमाह—सान्नाह्य इत्यादि । सः, सप्तक्रियापथः उपस्थानादिसप्तविधक्रियामार्गः । तत्र उपस्थानं पूर्वापरावयवानां नमनोन्नमनादिकं ध्वजोरुकावेणुरज्ज्वादिलङ्घनं च, संवर्तनं शयनोपवेशनरेखागर्तविषमलङ्घनादिकं भूमिकर्म, संयानम् ऋजुवक्रगोमूत्रिकामण्डलाववादिगतिविशेषः, वधावधः हस्तदन्तगात्रैरश्वनररथादेस्तत्प्रतिनिधेर्वा घातो ग्रहणं वा, हस्तियुद्धं हस्तिभिर्हानितुल्यतमैः सह वरण्डकाद्याभिषमन्तरतः कृत्वा युद्धं 'प्रसिद्धलालापिण्डिकाख्यमि'ति स्वामी । नागरायणं गोपुराट्टालकपरिधादिभञ्जनं, साङ्ग्रामिकं प्रकाशयुद्धसौप्तिकादिकम् । तस्योपविचार इति । सान्नाह्यस्योपचरणं, कक्ष्याकर्म वरत्राबन्धनशिल्पं, ग्रैवेयकर्म कलापकादिकण्ठबन्धनकौशलं, यूथकर्म च पूर्वकायोन्नतत्वापरकायोन्नतत्वसमकायत्वादिचिह्नैर्हस्तिशास्त्रोक्तैर्गिरिचरादियूथान्तर्गतत्वं विज्ञाय तत्तद्वृथानुगुणकर्मसु नियोजनं च ।

औपवाह्यमाह—औपवाह्योऽष्टविध इत्यादि । तत्र आचरणः पूर्वकायोन्नतावनतापरकायोन्नतावनतादिसर्वविधगजगत्यनुसारी, कुञ्जरौपवाह्यः

आधानगतिकः, यष्ट्युपवाहः तोत्रोपवाहः, शुद्धोपवाहः, मार्गयुक-
श्चेति । तस्योपविचारः—शारदकर्म हीनकर्म नारोष्ट्रकर्म च ।

व्याल एकक्रियापथः । तस्योपविचार आयम्यैकरक्षः कर्मश-
ङ्कितोऽवरुद्धो विषमः प्रभिन्नः प्रभिन्नविनिश्चयो मदहेतुविनिश्चयश्च ।

क्रियाविपन्नो व्यालः । शुद्धः सुव्रतो विषमः सर्वदोषप्रदुष्टश्च ।

तेषां बन्धनोपकरणमनीकस्थप्रमाणम् । आलानग्रैवेयकक्ष्या-

कुञ्जरान्तरेण सहोपवाह्यादिकर्ता, धोरण एकेनैव पक्षेण सर्वकर्मकरः, आधान-
गतिकः द्वित्रविधगतियायी सर्वगतिकुशलश्च, यष्ट्युपवाहः यष्ट्यैव केवलया
क्रियाकारी, तोत्रोपवाहः सकण्टकयष्ट्या क्रियाकारी, शुद्धोपवाहः यष्टितोत्र-
नैरपेक्ष्येण पदाघातादिसंज्ञयैव केवलया सर्वकर्मकरः, मार्गयुकश्च मृगयुकर्म-
शिक्षितश्च, इति । मार्गयुक इति ह्रस्वद्वितीयाच्चपाठो युक्तः । तस्य औप-
वाहस्य, उपविचारः उपचरणम् । तदेवाह — शारदकर्म शारदस्याप्रतिभस्य
अनुरूपं कर्म । शारदश्च चतुर्विधः स्थूलकृशलोहितप्राकृतभेदात् । तेन स्थूलस्य
कृशीकरणं कृशस्य स्थूलीकरणं लोहितस्य मन्दाग्नेरग्निदीपनं प्राकृतस्य प्रकृ-
तिस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमिति चतुष्प्रकारं शारदकर्म । हीनो निर्व्यायामस्तस्य
व्यायामयोजनं हीनकर्म, नारोष्ट्रकर्म च संज्ञाशिक्षणं च ।

व्याल इति । सः, एकक्रियापथः एककर्ममार्गः । तस्योपविचारः
उच्यत इति शेषः । आयम्यैकरक्षः नियम्यैकेन रक्षणीयः अथवा आयम्यो
दण्डस्तेनैवैकेन रक्षणीयः सः । तस्य विशेषानाह — कर्मशङ्कितः शिक्षाकाले
विसंवादी, अवरुद्धः कर्मानुपयोगोपेक्षितः, विषमः यदृच्छानुष्ठायी, प्रभिन्नो
मददोषदुष्टः, प्रभिन्नविनिश्चयः मदाद् विधादिदोषाच्च व्याकुलीभूतः, मदहेतु-
विनिश्चयश्च सदा मदत्वादविज्ञातमदहेतुश्च ।

व्यालसामान्यलक्षणमाह — क्रियाविपन्न इति । दुष्टकर्मदूषितः,
व्यालः । शुद्ध इत्यादि तद्विशेषकथनम् । तत्र शुद्धः केवलघातुकोऽष्टादश-
दोषयुक्तः, सुव्रतः केवलचालकः पञ्चदशदोषयुक्तः, विषमः घातनचालनोभय-
कारी शुद्धसुव्रतोभयदोषैर्युक्तः, सर्वदोषप्रदुष्टः उत्तैस्त्रयस्त्रिंशद्दोषैः स्वकीयैश्चैको-
नविंशतिदोषैर्युक्तः । शुद्धादीनां तद्दोषाणां च लक्षणं हस्तिशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

तेषामिति । गजानां, बन्धनोपकरणं बन्धनमुपकरणं च, अनीकस्थ-
प्रमाणम् अनीकस्थो हस्तिशिक्षाविचक्षणस्तत्प्रमाणकं तदुपदिष्टं, करणीयम् ।

परायणपरिक्षेपोत्तरादिकं बन्धनम् । अङ्कुशेणुयन्त्रादिकमुपकरणम् ।
वैजयन्तीक्षुरप्रमालास्तरणकुथादिकं भूषणम् । वर्मतोमरशरावापयन्त्रा-
दिकः साङ्ग्रामिकालङ्कारः ।

चिकित्सकानीकस्थारोहकाधोरणहस्तिपकौपचारिकविधापाच-
कयावसिकपादपाशिककुटीरक्षकौपशायिकादिरौपस्थायिकवर्गः ।

चिकित्सककुटीरक्षविधापाचकाः प्रस्थौदनं स्नेहप्रसृतिं क्षारलव-
णयोश्च द्विपलिकं हरेयुः । दशपलं मांसस्यान्यत्र चिकित्सकेभ्यः ।

पथिव्याधिकर्ममदजराभितप्तानां चिकित्सकाः प्रतिकुर्युः ।

आलानेत्यादि । आलानादिकं बन्धनं तत्र आलानं स्तम्भः ग्रैवेयं कलापकः
कण्ठबन्धः कक्ष्या वरत्रा परायणम् आरोहणालम्बरज्जुः परिक्षेपः पादपा-
शादिः उत्तरं द्वितीयं कलापादिकम्, आदिशब्दात् त्रिपद्यादिग्रहणम् । अङ्कुशे-
त्यादि । अङ्कुशादिकम् उपकरणम् । तत्र अङ्कुशः सृणिः वेणुर्दण्डः यन्त्रम्
आयुधागाराध्यक्षोक्तं पाञ्चालिकादि । भूषणमाह — वैजयन्तीत्यादि । वैज-
यन्ती गजपताका क्षुरप्रमाला नक्षत्रमाला आस्तरणं नमतं कुथः वर्णकम्बलः
आदिपदाच्छङ्खादिग्रहणम् । साङ्ग्रामिकालङ्कारमाह — वर्मेत्यादि । वर्म कवचं
तोमरश्चतुर्हस्तादिरायुधागाराध्यक्षोक्तः शरावापस्तूणी यन्त्रं नानारूपमायुधा-
ध्यक्षोक्तम् एतदादिकः, साङ्ग्रामिकः युद्धार्थः अलङ्कारः ।

हस्तिकर्मकरवर्गमाह — चिकित्सकेत्यादि । चिकित्सको गजवैद्यः
अनीकस्थः प्रतीतः आरोहकः शास्त्रज्ञो गजारोहः आधोरणः शास्त्राभिज्ञः कर्म-
कुशलः हस्तिपको हस्तिरक्षी औपचारिकश्चरणोद्वर्तनाभ्यञ्जनादिकर्ता विधा-
पाचकः आहारपक्ता यावसिकः यवसप्रवेशकः पादपाशिकः पादबन्धकः कुटी-
रक्षकः शालापालनशुचीकरणाद्यधिकृतः औपशायिकः शयनशालाधिकृतः
एतदादिः, औपस्थायिकवर्गः कर्मकरवर्गः ।

चिकित्सककुटीत्यादि । चिकित्सकादयस्त्रयः, प्रस्थौदनं प्रस्थप्रमाणमन्नं,
स्नेहप्रसृतिं तैलघृतादेरर्धाञ्जलिं, क्षारलवणयोश्च, द्विपलिकं पलद्वयप्रमाणं, हरेयुः
हस्त्याहारालभेरन्, प्रत्येकमात्मार्थे । दशपलं मांसस्य, अन्यत्र चिकित्सकेभ्यः
चिकित्सकान् वर्जयित्वा, हरेयुः कुटीरक्षा विधापाचकाश्च ।

पथीत्यादि । पथ्यादिपञ्चकामितप्तानां हस्तिनां, चिकित्सकाः, प्रति-
कुर्युः पथिगमनादिजन्यामितापप्रतीकारं कुर्युः ।

स्थानस्याशुद्धिर्यवसस्याग्रहणं स्थले शायनमभागे घातः परा-
रोहणमकाले यानमभूमावतीर्थेऽवतारणं तरुषण्ड इत्यत्ययस्थानानि ।
तम् एषां भक्तवेतनादाददीत ।

तिस्रो नीराजनाः कार्याश्चातुर्मास्यृतुसन्धिषु ।

भूतानां कृष्णसन्धीज्याः सेनान्यः शुक्लसन्धिषु ॥

दन्तमूलपरीणाहद्विगुणं प्रोज्झय कल्पयेत् ।

अब्दे द्वयर्धे नदीजानां पञ्चाब्दे पर्वतौकसाम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वात्रिंशोऽध्यायः हस्तिप्रचारः,

आदितः त्रिपञ्चाशः ॥

दण्डहेतूनाह — स्थानस्येत्यादि । स्थानस्य अशुद्धिः अमार्जनं, यव-
सस्य अग्रहणम् आशनाभावः, स्थले स्थण्डिले शायनम्, अभागे घातः ताड-
नानर्हे मर्मादौ ताडनं, परारोहणम् आरोहणानधिकृतस्यारोहणम्, अकाले
यानम् अनियते काले चारणम्, अभूमौ विषमदेशे यानम्, अतीर्थे नद्यादे-
रघट्टे अवतारणं, तरुषण्डे तरुगहने अवतारणम्, इति एवञ्जातीयानि, अत्य-
यस्थानानि दण्डस्य कारणानि, अर्थाद् औपस्थायिकवर्गस्याध्यक्षस्य च । तं
दण्डम्, एषां, भक्तवेतनाद्, आददीत गृहीयात् ।

विधिशेषं श्लोकद्वयेनाह — तिस्रो इति । तिस्रो नीराजनाः बलवृद्धि-
दुरितशान्तिप्रयोजना आरात्रिकाः, कार्याः । कदा कदा, चातुर्मास्यृतुसन्धिषु
चातुर्मास्यश्चर्तुषु मासेषु भवाः पौर्णिमास्यः तासु, ऋतुसन्धिषु पूर्वापरऋतुस-
न्धिस्थासु अर्थात् कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीषु, भूतानां, कृष्णसन्धीज्याः अमा-
वास्यासु बलयः, कार्याः । सेनान्यः स्कन्दस्य, शुक्लसन्धिषु पूर्णिमासु, इज्याः
कार्या इति शेषः ॥

दन्तेत्यादि । दन्तमूलपरीणाहद्विगुणं विषाणमूलपरिक्षेपमानाद्विगुणमानं
भागं, प्रोज्झय परिहाय, कल्पयेत् छित्त्वा गृहीयात्, प्रोज्झितातिरिक्तं दन्तभा-
गमित्यर्थम् । छेदकालमाह — अब्दे द्वयर्धे सार्धे वर्षद्वये अतीते, नदीजानां
नदीचारिणां हस्तिनां, पञ्चाब्दे अतीते, पर्वतौकसां गिरिचराणाम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

द्वात्रिंशोऽध्यायः हस्त्यध्यक्षे हस्तिप्रचारः,

आदितस्त्रिपञ्चाशः ॥

आदितः अध्या. ५४] ४९.—५१. प्रक. रथपत्यध्यक्षसेनापतिप्रचाराः ।

३३७

४९.—५१. प्रक. रथाध्यक्षः, पत्यध्यक्षः, सेनापतिप्रचारः ।

अश्वाध्यक्षेण रथाध्यक्षो व्याख्यातः ।

स रथकर्मान्तान् कारयेत् ।

दशपुरुषो द्वादशान्तरो रथः । तस्मादेकान्तरावरा आ षडन्तरादिति सप्त रथाः ।

देवरथपुष्यरथसाङ्ग्रामिकपारियाणिकपरपुराभियानिकवैनयिकांश्च रथान् कारयेत् ।

रथाध्यक्ष इति सूत्रम् । रथानाम् अध्यक्षः घटनसंस्करणाद्यधिकृतो रथाध्यक्षः अर्थात् तत्कर्माभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

अश्वाध्यक्षेणेति । अश्वाध्यक्षविधानेन, रथाध्यक्षः व्याख्यातः रथाध्यक्षविधानं व्याख्यातं रथ्यानां शालानिवेशनं विधादानं कर्मायोजनं गन्तव्याध्वपरिकल्पनं बन्धनोपकरणघटनं कर्मकरनियोजनं नीराजनमित्येवञ्जातीयमश्वाध्यक्षोक्तं कर्म रथाध्यक्षेणाप्यनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अधिकं त्वाह—स इत्यादि । रथाध्यक्षः, रथकर्मान्तान् घटनसंस्करणरूपान्, कारयेत् ।

रथस्य प्रमाणमाह — दशपुरुष इति । 'द्वादशाङ्गुलो वितस्तिश्छायापौरुषं चे'ति द्वादशाङ्गुलो यः पुरुष उक्तः तेन पुरुषप्रमाणेन दशपुरुषः दशवितस्तिः अर्थादुत्सेधे पञ्चहस्तः, द्वादशान्तरः हस्तषट्कविस्तारः, रथः । अयमुत्तमः । इतो न्यूनप्रमाणान् रथानाह — तस्मादिति । दशपुरुषरथाद्, एकान्तरावराः आ षडन्तरात् आ षड्वितस्तिविस्तारादेकैकवितस्तिविस्तारन्यूनाः, अर्थाद् विस्तारन्यूनतानुगुणोत्सेधन्यूनतायुक्ताश्च, रथा भवन्तीति शेषः । इति अनेन प्रकारेण, सप्त रथाः दशपुरुषेणादिमेन सह ।

विनियोगभेदनिबन्धनांस्तत्संज्ञाभेदानाह — देवरथेत्यादि । देवरथो यात्रोत्सवेषु देवप्रतिमासञ्चारणार्थो रथः, पुष्यरथः विवाहादिमङ्गलावसरारोहणार्थः, साङ्ग्रामिकः युद्धार्थः, पारियाणिकः अध्वसञ्चारार्थः, परपुराभियानिकः शत्रुदुर्गभञ्जनावसरोपयोज्यः, वैनयिकः विनयश्चर्याशिक्षणं तदर्थः, एवं संज्ञान् रथान् कारयेत् ।

TT

इष्वस्त्रप्रहरणावरणोपकरणकल्पनाः सारथिरथिकरथ्यानां च कर्मस्वायोगं विद्यात् । आ कर्मभ्यश्च भक्तवेतनं भृतानामभृतानां च योग्यारक्षानुष्ठानमर्थमानकर्म च ।

एतेन पत्त्यध्यक्षो व्याख्यातः । स मौलभृतश्रेणिमित्रामित्राटवीबलानां सारफल्गुतां विद्यात् । निम्नस्थलप्रकाशकूटखनकाकाशदि-
वारात्रियुद्धव्यायामं च विद्यात् । आयोगमयोगं च कर्मसु ।

इष्वस्त्रेत्यादि । इष्वदिकल्पनाः इषूणां बाणानां सतूणीराणाम् अस्त्राणां धनुषां प्रहरणानां तोमरादीनाम् आवरणानां पल्याणादीनाम् उपकरणानां वल्गादीनां च कल्पना रचनाः, सारथिरथिकरथ्यानां कर्मसु आयोगं च य-
न्तृणां रथयोक्तृणां रथवाहानां च स्वस्वकर्मसु अभियोगातिशयं च, विद्यात् । आ कर्मभ्यश्चेति । आ कर्मणां परिसमातेः, भक्तवेतनं, भृतानां नित्यनियुक्त-
शिल्पिनाम्, अभृतानाम् आगन्तुशिल्पिनां च सपरिकर्मिणां, योग्यारक्षानुष्ठानं योग्यानां स्वकर्मण्यतिनिपुणानां शिल्पिनां यद्वा अश्वहृदयरथचर्यादिशिक्षा-
रूपयोग्योपदेशाचार्याणाम् आरक्षा परोपजापाद् रक्षणम् अनुष्ठानं व्यापार-
सौष्ठवासौष्ठवमात्रां च, अर्थमानकर्म च अर्थकर्म प्रभूतधनदानं मानकर्म पारि-
तोषिकवलयवस्त्रादिदानसत्कारं च, विद्याद् आकलयेत् ।

इति रथाध्यक्षप्रकरणं समाप्तम् ।

पत्त्यध्यक्ष इति सूत्रम् । पदात्यधिकृतव्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

एतेनेति । उक्तेन रथाध्यक्षव्यापारेण, पत्त्यध्यक्षो व्याख्यातः पदा-
त्यध्यक्ष इष्वस्त्रप्रहरणादिकल्पनाः कर्मस्वायोगं भक्तवेतनं योग्यारक्षानुष्ठानम-
र्थमानकर्म चेत्येतत् सर्वं पदातिविषयं चिन्तयेदित्यर्थः । अधिकविधिमाह—
स इत्यादि । पत्त्यध्यक्षः, मौलभृतश्रेणिमित्रामित्राटवीबलानां मौलं मूले स्था-
नीये भवं सैन्यं भृतं वेतनपरिगृहीतं बलं श्रेणिर्जनपदवर्त्यायुधीयगणः मित्र-
बलममित्रबलमटवीपालबलम् इति षड्विधानां बलानां, सारफल्गुतां, विद्यात्
स्थानविनियोगाय जानीयात् । निम्नादियुद्धव्यायामं च निम्नयुद्धाद्यष्टवि-
धयुद्धशिक्षां च, विद्यात् । तत्र निम्नयुद्धं सतृणजलमध्यदेशयुद्धं स्थलयुद्धं
निरुदकस्तम्बदेशयुद्धं प्रकाशयुद्धं प्रतीतं कूटयुद्धं साङ्गामिकाधिकरणविक-
ल्पितं कपटयुद्धं खनकयुद्धं भूमिं खात्वा तत्र स्थित्वा क्रियमाणं युद्धम् आका-

आदितः अध्या. ५४] ४९—५१. प्रक. रथपत्यध्यक्षसेनापतिप्रचाराः ।

३३९

तदेव सेनापतिः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविनीतो हस्त्यश्वरथचर्या-
संघुष्टचतुरङ्गस्य बलस्यानुष्ठानाधिष्ठानं विद्यात् ।

स्वभूमिं युद्धकालं प्रत्यनीकमभिन्नभेदनं भिन्नसन्धानं संहत-
भेदनं भिन्नवधं दुर्गवधं यात्राकालं च पश्येत् ।

शयुद्धं प्राकारादिकमारुह्य क्रियमाणं युद्धं दिवायुद्धरात्रियुद्धे प्रतीते । आयो-
गमयोगं च कर्मस्त्विति । पत्नीनां स्वकर्मसु 'सर्वदेशकालशस्त्रवहनं व्याया-
मश्चेति पदातिकर्माणि' इति साङ्ग्रामिकाधिकरणे वक्ष्यमाणेषु तत्परत्वमव्या-
पारं च विद्यात् ।

इति पत्यध्यक्षप्रकरणं समाप्तम् ।

सेनापतिप्रचार इति सूत्रम् । हस्त्यश्वरथपदातिरूपचतुरङ्गसमुदा-
यात्मकं मौलभृतादिषट्प्रकारोपेतं बलं सेना तस्य पतिर्नायकः सेनापतिः तस्य
प्रचारो व्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । एकैकाङ्गाध्यक्षकथनानन्तरं सर्वा-
ङ्गसमुदायाध्यक्षस्य क्रमप्राप्तत्वाद् वचनम् ।

तदेवेत्यादि । अश्वाध्यक्षादीनां पत्यध्यक्षान्तानां चतुर्णामङ्गाध्यक्षाणां
यत् कर्मजातमभिहितं तदेव, सेनापतिः, विद्यात् । स कथम्भूतः, सर्वयुद्धप्र-
हरणविद्याविनीतः सर्वेषु युद्धेषु निम्नयुद्धादिषु सर्वेषु प्रहरणेषु धनुर्वर्गादिषु
विद्यासु आन्वीक्षिकीप्रभृतिषु च कृतशिक्षः, हस्त्यश्वरथचर्यासङ्घुष्टः गजा-
द्यारोहणयोधनादिकर्मसु प्रख्यातः । तदेवेत्येतद् विशिनष्टि—चतुरङ्गस्य
बलस्यानुष्ठानाधिष्ठानमिति । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मिकायाः सेनायाः या-
न्यनुष्ठानानि 'हस्त्यश्वरथपत्तिकर्माणि'ति साङ्ग्रामिकाधिकरणे वक्ष्यमाणानि
कर्माणि तदधिष्ठानं तदाश्रयम् अश्वाध्यक्षादिकर्मणामश्वादिकर्मानुरूपकरणी-
यत्वात् ।

अतिदिष्टकर्मातिरिक्तं कर्माह — स्वभूमिमित्यादि । स्वभूमिं सेना-
व्यायामार्हं देशं, युद्धकालं प्रकाशादियुद्धयोग्यं कालं, प्रत्यनीकं शत्रुबलम्,
अभिन्नभेदनम् अभिन्नस्य परव्यूहस्य भेदनं विश्लेषणं, भिन्नसन्धानं भिन्नस्य
विश्लिष्टस्य स्वबलस्य संश्लेषणं, संहतभेदनं परस्पररक्षार्थसङ्घटितानां विघटनं,
भिन्नवधं विघटितानां वधं, दुर्गवधं परपुरस्थानीयादिविध्वंसनं, यात्राकालं च
अभिषेकनकालं च, पश्येत् विद्यात् ।

तूर्यध्वजपताकाभिव्यूहसंज्ञाः प्रकल्पयेत् ।
स्थाने याने प्रहरणे सैन्यानां विनये रतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

रथाध्यक्षः पत्न्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारश्च,

आदितः चतुष्पञ्चाशः ॥

विधिशेषं श्लोकेनाह—तूर्येत्यादि । स्थाने गमननिवृत्तौ, याने गमने, प्रहरणे परामिहनने च विषये, तूर्यध्वजपताकाभिः वाद्यैः शङ्खचक्रादिचिह्नैः वैजयन्तीभिश्च, व्यूहसंज्ञाः युद्धव्यूहितस्वसैन्यस्य सङ्केतान् पराविज्ञेयान्, प्रकल्पयेद् उल्लिखेत् । उल्लिखितसङ्केताविसंवादेन स्वसैन्या वाद्यविशेषश्रवण-ध्वजपताकाविशेषदर्शनैः स्थानयानाद्यनुष्ठानं यथा कुर्युस्तथा तान् शिक्षयेच्चेत्यभिप्रायकमध्यक्षविशेषणमाह—सैन्यानां विनये रत इति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायान् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

रथाध्यक्षः पत्न्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारश्च,

आदितश्चतुष्पञ्चाशः ॥

५२, ५३. प्रक. मुद्राध्यक्षः, विव्रीताध्यक्षः ।

मुद्राध्यक्षो मुद्रां माषकेण दद्यात् ।

समुद्रो जनपदं प्रवेष्टुं निष्क्रमितुं वा लभेत ।

द्वादशपणममुद्रो जानपदो दद्यात् । कूटमुद्रायां पूर्वः साहसदण्डः ।

तिरोजनपदस्योत्तमः ।

विव्रीताध्यक्षो मुद्रां पश्येत् ।

मुद्राध्यक्ष इति सूत्रम् । मुद्रा नाम पण्यलेख्यादिषु करणीयो राजकीयश्चिह्नविशेषः शुल्काध्यक्षे प्रस्तुतः तस्या अध्यक्षो मुद्राध्यक्षः । स तद्व्यपारश्च तत्रानुक्त इहाभिधीयत इत्यर्थः ।

मुद्राध्यक्ष इति । सः, मुद्रां नायं चोरः शत्रुचारो वेति प्रत्ययजननार्था, माषकेण दद्यात् माषकं राजकोशवृद्धयर्थं गृहीत्वा दद्यात्, प्रवेष्टे निष्क्रमित्रे च ।

मुद्राग्रहणस्य फलमाह — समुद्र इति । गृहीतमुद्र एव जनः, जनपदं विजिगीषुदेशं, प्रवेष्टुं, निष्क्रमितुं तस्मान्निर्गन्तुं च, लभेत अधिकारं प्राप्नुयादित्यर्थः ।

अगृहीतमुद्रस्य प्रविशतो निर्गच्छतश्च दण्डमाह — द्वादशपणमित्यादि । द्वादशपणं दण्डम्, अमुद्रः अगृहीतमुद्रः, जानपदः विजिगीषुजनपदभवः, दद्यात् । अन्यजनपदभवस्य तु अमुद्रस्य कूटमुद्राकरणवक्ष्यमाणदण्डवृद्धिन्यायेन दण्डवृद्धिः काचित् स्थापनीया । कूटमुद्रायां कृत्रिममुद्रायां प्रदर्श्यमानायां, पूर्वः साहसदण्डः, अर्थाद् विजिगीषुजनपदभवस्यैव । तिरोजनपदस्य अन्यजनपदभवस्य कूटमुद्राप्रदर्शयितुः, उत्तमः साहसः ।

इति मुद्राध्यक्षप्रकरणं समाप्तम् ।

विव्रीताध्यक्ष इति सूत्रम् । विव्रीतं गोप्रचरणार्हस्तृणादिमान् प्रदेशः तस्याध्यक्षस्तद्व्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । य एते मुद्राध्यक्षदण्डनीया उक्ता अमुद्रकूटमुद्राः, ते महापथमृजुमपहाय विमार्गेणैव विव्रीतगतेन प्रायश्चरन्तो विव्रीताध्यक्षेणैव स्वयं स्वपुरुषद्वारेण वा गृहीत्वा मुद्राध्यक्षायार्पणीया इत्यतो मुद्राध्यक्षानन्तरं विव्रीताध्यक्षकथनसङ्गतिः ।

विव्रीताध्यक्ष इति । सः, मुद्रां पश्येत् प्रतिविव्रीतपथिकं मुद्रास्ति नवेति परीक्षेत ।

भयान्तरेषु च विवीतं स्थापयेत् । चोरव्यालभयान्निम्नार-
ण्यानि शोधयेत् ।

अनुदके कूपसेतुबन्धोत्सान् स्थापयेत्, पुष्पफलवाटांश्च ।

लुब्धकश्वगणिनः परिव्रजेयुररण्यानि । तस्करामित्राभ्यागमे
शङ्खदुन्दुभिशब्दमग्राह्याः कुर्युः शैलवृक्षाधिरूढा वा शीघ्रवाहना वा ।

अमित्राटवीसञ्चारं च राज्ञो गृहकपोतैर्मुद्रायुक्तैर्हारयेयुः धूमा-
ग्निपरम्परया वा ।

मुद्राविचयस्य व्याप्त्यर्थमाह — भयान्तरेषु चेति । भयं चोरपराप-
सर्पचारशङ्का तद्गोचरेषु भूप्रदेशेषु कृष्येवकृष्येषु वा सर्वविधेषु, विवीतं स्था-
पयेत् । एतेन ‘अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेद्’ इति भूमि-
च्छिद्रविधानप्रकरणोक्त्या कृष्यभूमौ विवीताभावात् तत्पथचारिषु मुद्रावि-
चयाभावप्रसङ्ग इति शङ्का निरस्ता । चोरव्यालभयात्, निम्नारण्यानि निम्नानि
गभीराणि भूच्छिद्राणि अरण्यानि च, शोधयेत् तस्करा हिंस्रमृगाश्च तत्र नि-
लीय वसन्ति नवेति मुहुः परीक्षेत ।

अनुदक इति । निर्जले प्रदेशे, कूपसेतुबन्धोत्सान् कूपान् उदपानान्
सेतुबन्धान् जलावरोधबन्धान् उत्सान् तात्कालिकान् क्षुद्रकूपांश्च, स्थापयेत् ।
पुष्पफलवाटान्, चकारात् प्रपादिकं च, स्थापयेत् ।

लुब्धकश्वगणिन इति । लुब्धकाश्च श्वगणिनश्च, परिव्रजेयुररण्यानि
वनानि परितश्चरेयुः, अर्थाच्चोरामित्रादीनां प्रवेशपरिहाराय प्रविष्टपरिज्ञानाय च ।
चोराद्यागमस्यान्तपालादीन् प्रति निवेदनार्थमाह — तस्करेत्यादि । तस्करा-
मित्राभ्यागमे शङ्खदुन्दुभिशब्दम्, अग्राह्याः तस्करामित्राणां ग्रहणागोचराः
सन्तः, कुर्युः । अग्राह्यत्वप्रकारमाह — शैलवृक्षाधिरूढा वेत्यादि । स्पष्टार्थम् ।

अमित्रेत्यादि । अमित्राटवीसञ्चारं च अमित्राणां शत्रूणाम् अटवीसञ्चारं
मृगयाद्यर्थं वनसञ्चारवृत्तान्तं, राज्ञः स्थानीयस्थितस्य, गृहकपोतैर्मुद्रायुक्तैः
लेखयुक्तैर्गृह्यकपारावतैः, हारयेयुः नयेयुः । धूमाग्निपरम्परया वा हारयेयुः दिवा
धूमपरम्परया नक्तमग्निपरम्परया वा नयेयुः । परम्परा तु — आ वनाद् आ-
स्थानीयं विवीताध्यक्षपुरुषाः कृतसङ्केताः क्रोशान्तरेषु स्थिताः वनगतपुरुष-
प्रथमप्रदर्शितधूमाग्निदर्शनात् तदुत्तरक्रोशान्तरस्थितेन स्वोत्तरं क्रोशान्तरस्थितं
प्रति धूमाग्निप्रदर्शनं, तेन स्वोत्तरं प्रति तेन स्वोत्तरं प्रतीत्येवंरूपा द्रष्टव्या ।

आदितः अध्या. ५५]

५२, ५३, प्रक. मुद्राविवीताध्यक्षौ ।

३४३

द्रव्यहस्तिवनाजीवं वर्तनीं चोररक्षणम् ।

सार्धातिवाहं गोरक्ष्यं व्यवहारं च कारयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः मुद्राध्यक्षो विवीताध्यक्षः,

आदितः पञ्चपञ्चाशः ॥

व्यापारशेषं श्लोकेनाह — द्रव्येत्यादि । द्रव्यहस्तिवनाजीवं द्रव्यवने हस्तिवने च विद्यमानो य आजीवः उपजीव्यपदार्थः कुप्याध्यक्षहस्त्यध्यक्षोपादेयव्यतिरिक्तः यवसेन्धनाङ्गारादिः तं, वर्तनीं दुर्गमार्गसन्तारणभृतिं, चोररक्षणं तद्भृतिं, सार्धातिवाहं भयस्थानेषु वाणिक्सङ्घस्यातिवाहनवेतनं, गोरक्ष्यं गोरक्षानिमित्तमादेयं, व्यवहारं यथोक्तपदार्थक्रयविक्रयव्यवहारं च, कारयेत् अनुष्ठापयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः मुद्राध्यक्षो विवीताध्यक्षः,

आदितः पञ्चपञ्चाशः ॥

५४, ५५. प्रक. समाहर्तृप्रचारः गृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्राणिधयः ।

समाहर्ता चतुर्धा जनपदं विभज्य ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभागेन ग्रामाग्रं परिहारकमायुधीयं धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रतिकरमिदमेतावदिति निबन्धयेत् ।

समाहर्तृप्रचार इति सूत्रम् । सर्वेभ्य आयस्थानेभ्यो दुर्गराष्ट्रखनिसेतुवनव्रजवणिकूपथलक्षणेभ्यो राजार्थानां सम्यगाहर्ता समाहर्ता तस्य प्रचारो व्यापारः सर्वजनपदाचिन्तनरूपोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । एकैकार्थाध्यक्षाणां प्रतिपादनानन्तरं सर्वार्थाध्यक्षस्य प्राप्तावसरत्वात् कथनम् ।

समाहर्तेत्यादि । समाहर्ता, चतुर्धा जनपदं विभज्य चतुर्भिर्गणैः जनपदं पृथक्कृत्य, ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभागेन चतुर्ष्वप्यंशेषु प्रत्येकं ज्येष्ठो मध्यमः कचिष्ठ इति विभागं कुलसंख्याप्रयुक्तं ग्रामाणां सारफल्गुत्वप्रयुक्तं च विभागं कृत्वा, ग्रामाग्रं निबन्धयेत् ग्रामाणां प्रातिस्विकं सामूहिकं च परिमाणं लेखयेत् । कथं निबन्धयेदित्याह — इदमेतावदिति । एतच्च ग्रामाग्रादौ सर्वत्र सम्बध्यते । अमुकग्राम ईदृग्रूप एतत्परिमाणः अमुकग्रामसमुदाय ईदृग्रूप एतत्परिमाणश्चेत्यनेन प्रकारेण । तथा परिहारकं परिहारः महादानादिनिमित्तः करमोक्षस्तद्युक्तं ग्रामाग्रम्, इदमेतावदिति निबन्धयेत् एत एतावन्तो ग्रामाः करमोक्षिता इति लेखयेत् । आयुधीयं दण्डकरदायकं ग्रामाग्रम्, इदमेतावदिति निबन्धयेत् एत एतावन्तो ग्रामाः एतावत आयुधीयान् प्रयच्छन्तीति लेखयेत् । धान्यादिपञ्चकप्रतिकरम् इदमेतावदिति निबन्धयेत् । प्रतिनियतः करः प्रतिकरः, स धान्यादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते, धान्यप्रतिकरं पशुप्रतिकरं हिरण्यप्रतिकरं कुप्यप्रतिकरं विष्टिप्रतिकरं च, इदमेतावदिति निबन्धयेत् एष्वेषु ग्रामेषु अमुकामुकधान्येभ्य एतावद्भ्य एतावांस्तत्तद्धान्यप्रतिकरः प्रतिवत्सरम् उपसम्पद्यत इति लेखयेत् । एतावान् पशुप्रतिकरोऽमुकामुकजातीयान् वाहदोहलोमाद्युपकर्तृन् एतावतः पशून् उपनयतीति लेखयेत् । एष एतावान् हिरण्यप्रतिकरः कोशप्रवेश्यं हेमरूप्यं रूप्यरूपं ताम्ररूपं चैतावत् प्रयच्छतीति लेखयेत् । कुप्यप्रतिकर एष एतावान् एतान्येतावन्ति कुप्यद्रव्याणि वितरतीति लेखयेत् । विष्टिप्रतिकर एष एतावानेतावतां कर्मकरपुरुषाणामर्पणेनोपकरोतीति लेखयेत् ।

आदितः अध्या. ५६] ५४, ५५. प्रक. समाहृतप्रचारः गृहपत्यादिप्रणिधयः । ३४५

तत्प्रदिष्टः पञ्चग्रामी दशग्रामी वा गोपश्चिन्तयेत् ।

सीमावरोधेन ग्रामाग्रं कृष्टाकृष्टस्थलकेदारारामषण्डवाटवनवा-
स्तुचैत्यदेवगृहसेतुबन्धश्मशानसत्रप्रपापुण्यस्थानविवीतपथिसङ्ख्यानेन
क्षेत्राग्रं, तेन सीम्नां क्षेत्राणां च मर्यादारण्यपथिप्रमाणसम्प्रदानविक्र-
यानुग्रहपरिहारनिबन्धान् कारयेत् । गृहाणां च करदाकरदसङ्ख्यानेन ।

इत्थं कृतनिबन्धस्य जनपदस्य चतुर्भागेकैकमेकैकः स्थानिकश्चिन्तये-
दिति वक्ष्यति । चतुर्भागेऽपि ग्रामान् पञ्चशो दशशो वा विभज्य एकैकस्मिन्
ग्रामविभागे स्थानिकनियम्यमवान्तरचिन्तकं गोपसंज्ञमेकैकं कुर्यादित्याह —
तत्प्रदिष्ट इति । तेन समाहर्त्रा प्रदिष्टो नियुक्तः पुरुषः, पञ्चग्रामी दशग्रामी
वा ग्रामाणामुत्तमत्वे तत्पञ्चकम् अधमत्वे तद्दशकम् अर्थान्मध्यमत्वे तत्षट्-
कादिकं च यथोचितं, गोपश्चिन्तयेत् गोपसंज्ञः सन् चिन्तयेत्, यश्चिन्तयति
स गोपसंज्ञोच्यत इत्यर्थः ।

कथं चिन्तयेदित्याह — सीमावरोधेनेति । नदीशैलादिसीमपरिच्छे-
देन, ग्रामाग्रं ग्रामपरिमाणं, कारयेत् निबन्धयेत् । कृष्टाकृष्टावष्टादशसंख्या-
नेन, क्षेत्राग्रं क्षेत्रपरिमाणं, कारयेत् एतावत् कृष्टमेतावदकृष्टमित्येवं कृष्टादिक्षेत्रं
परिच्छिद्य निबन्धयेत् । तत्र कृष्टं कृष्टपच्यत्रीह्याद्युत्पत्तिक्षेत्रम्, अकृष्टम्
अकृष्टपच्यनीवाराद्युत्पत्तिक्षेत्रं, स्थलम् उज्जटदेशः, केदारः शालेयादिक्षेत्रम्,
आरामः उपवनं, षण्डः कदल्यादिक्षेत्रं, वाटः इक्ष्वादिभूमिः, वनं ग्रामवास्यु-
पजीव्यवृक्षबृन्दस्थानं, वास्तु ग्रामभूमिः, चैत्यः उद्देशवृक्षः, देवगृहादित्रयं
प्रसिद्धं, सत्रम् अन्नदानशाला, प्रपा पानीयशाला, पुण्यस्थानं तीर्थादि, विवीतं
गोप्रचारप्रदेशः, पन्थाः रथशकटपद्मगतागतमार्गः । तेनेति । तेन संख्यानेन,
सीम्नां नदीशैलादीनां, क्षेत्राणां च, मर्यादादिनिबन्धान् कारयेत् मर्यादा-
दिपुस्तकानि लेखयेत् । तत्र मर्यादा परस्परावधिः, अरण्यमनुपजीव्यवनं,
पन्थाः कृष्टादिपरस्परप्रवेशनिर्गममार्गः, प्रमाणं स्वस्वपरिमाणं, सम्प्रदानम् अमु-
केनामुकस्य दत्तमितिदृशं, विक्रयः प्रसिद्धः, अनुग्रहः धान्याद्युपदानेन कर्ष-
काणामुपकारः, परिहारः करमोक्षः । गृहाणां च करदाकरदसंख्यानेन, निब-
न्धान् कारयेदिति वर्तते एतावान्ति गृहाणि करदायकैर्जनैरध्युषितानि एता-
वान्ति चाकरदायकैरित्येवं संख्याय पुस्तकेषु लेखयेत् ।

तेषु चैतावच्चातुर्वर्ण्यमेतावन्तः कर्षकगोरक्षकवैदेहकारुकर्मकर-
दासाश्चैतावच्च द्विपदचतुष्पदमिदं च हिरण्यविष्टिशुल्कदण्डं समुत्ति-
ष्ठतीति ।

कुलानां च स्त्रीपुरुषाणां बालवृद्धकर्मचरित्राजीवव्ययपरिमाणं
विद्यात् ।

एवञ्च जनपदचतुर्भागं स्थानिकः चिन्तयेत् ।

गोपस्थानिकस्थानेषु प्रदेष्टारः कार्यकरणं बलिप्रग्रहं च कुर्युः ।

तेषु चेति । तेषु च गृहेषु, एतावत् चातुर्वर्ण्यम् एतावन्तोऽमुकासुक-
वर्णभवा जनाः, एतावन्तः कर्षकादयः षड्वर्गाश्च, एतावच्च द्विपदचतुष्पद-
मिदं च पिण्डेनैतावन्तो मनुष्याश्च पशवश्चैते, वसन्तीति सर्वत्र शेषः । इदं
च हिरण्यविष्टिशुल्कदण्डं हिरण्यं स्वर्णरूप्यादि विष्टिः कर्मकरः शुल्कः
वृद्धदेयं दण्डः सैन्यः इत्येतच्चतुष्टयं वार्षिकं, समुत्तिष्ठति उत्पद्यते राजार्थम्,
इति अनेन प्रकारेण, निबन्धान् कारयेदिति वर्तते ।

कुलानामिति । कुलानां च स्त्रीपुरुषाणां कुटुम्बसम्बन्धिनां च स्त्रीणां
पुरुषाणां च, बालादिपरिमाणं बालवृद्धपरिमाणम् एतावद्वयस्काः स्त्रियः पुरु-
षाश्चेत्येवं वयःपरिच्छेदं कर्माणि वर्णजातिप्रसिद्धानि तत्परिमाणं चरित्रं देश-
जात्याद्याचारस्तत्परिमाणम् आजीवो वृत्तिः अर्थात् तन्निमित्त आयस्तत्परि-
माणं व्ययः कुटुम्बभरणार्थधनविनियोगस्तत्परिमाणं च, विद्यात्, गोपः ।

एवञ्चेति । अनेन प्रकारेण, जनपदचतुर्भागं, स्थानिकः स्थानिकपद-
व्यपदेश्यश्चतुर्भागनायकः, चिन्तयेत् ।

गोपेत्यादि । गोपस्थानिकस्थानेषु गोपानां स्थानिकानां च स्वव्यापारा-
नुष्ठानप्रदेशेषु, प्रदेष्टारः कण्टकशोधनाधिकारिणः, कार्यकरणं कण्टकोद्धरण-
लक्षणकार्यानुष्ठानं, बलिप्रग्रहं च बलीनां गोपस्थानिकनिबन्धारूढानां राजा-
र्थानां प्रसभग्रहणं च अर्थात् स्वयमदायकेभ्यः, अथवा बलिप्रग्रहं बलिनां
राष्ट्रमुख्यानां राजार्थोत्थापनविघ्नकारिणां प्रग्रहं गोपस्थानिकविधेयास्ते यथा
स्युस्तथा दमनं, कुर्युः ।

इति समाहर्तृप्रचारः समाप्तः ।

आदितः अध्या. ५६] ५४, ५५. प्रक. समाहर्तृप्रचारः गृहपत्यादिप्रणिधयः । ३४७

समाहर्तृप्रदिष्टाश्च गृहपतिकव्यञ्जना येषु ग्रामेषु प्रणिहितास्तेषां ग्रामाणां क्षेत्रगृहकुलाग्रं विद्युः । मानसज्जाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपरिहाराभ्यां गृहाणि वर्णकर्मभ्यां कुलानि च । तेषां जङ्घाग्रमायव्ययौ च विद्युः । प्रस्थितागतानां च प्रवासावासकारणमनर्थ्यानां च स्त्रीपुरुषाणां चारप्रचारं च विद्युः ।

गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधय इति सूत्रम् । गृहपतिकव्यञ्जना वैदेहकव्यञ्जनास्तापसव्यञ्जनाश्च संस्थाविशेषा गूढपुरुषोत्पत्तिप्रकरणोक्ताः, प्रणिधयः गूढपुरुषाः लक्षणया तेषां प्रणिधानानि ग्रामेषु जनपदेषु च नियोजनानि अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः । गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनप्रणिधय इति समस्तपाठे गृहपतिकव्यञ्जनादीनां त्रयाणां संस्थाविशेषाणां प्रणिधयः प्रणिधानानि नियोजनानीति स्पष्ट एवार्थः । संस्थापञ्चके तिसृणां प्राधान्याद् ग्रहणसन्ध्योरप्यभ्युपायत्वाविशेषादुपलक्षणम् । तेन कापटिकोदास्थितसंस्थयोरपि प्रणिधानं संगृहीतं द्रष्टव्यम् । संस्थाप्रणिधानं च ग्रामजनपदवृत्तान्तज्ञानस्य गोपस्थानिकप्रचारपरीक्षणस्य च समाहर्तृवश्यापेक्षणीयस्याभ्युपायभूतं समाहर्तृप्रचारस्यैवाङ्गमिति तस्येहाभिधानसङ्गतिः ।

तत्र गृहपतिकव्यञ्जनप्रणिधानं तावदाह — समाहर्तृप्रदिष्टाश्चेति । समाहर्त्रा नियुक्ताः, गृहपतिकव्यञ्जनाः, येषु ग्रामेषु, प्रणिहिताः नियोजिताः, तेषां ग्रामाणां, क्षेत्रगृहकुलाग्रं क्षेत्रसंख्यां गृहसंख्यां कुलसंख्यां च, विद्युः । कानि कानि कथं विद्युरित्याह — मानसज्जाताभ्यां क्षेत्राणीति । मानेनायामविस्तारादिपरिच्छेदेन उत्पन्नसस्यपिण्डेन च क्षेत्राग्रं विद्युः । भोगपरिहाराभ्यां गृहाणि करकरभोक्षाभ्यां गृहवास्तव्यान्, विद्युः । वर्णकर्मभ्यां कुलानि च ब्राह्मणादिजात्या तथा यजनकृष्यादिकर्मणा कुटुम्बानि च, विद्युः । तेषामिति । कुलानां, जङ्घाग्रं जङ्घाशब्देन पादचारिणो लक्ष्यन्ते कुलसम्बन्धिनां पादचारिणां द्विपदचतुष्पदानामग्रम् इत्यत्ताम्, आयव्ययौ च धनोत्पत्तिविनियोगौ च, विद्युः । प्रस्थितेत्यादि । प्रस्थितागतानामिति व्यस्तसमस्तविपर्यस्तग्रहणं प्रस्थितानां निजाधिवासस्थलादन्यत्र वस्तुं गच्छताम्, आगतानां वस्तुमन्यप्रदेशादागतानां, प्रस्थितागतानां वस्तुमन्यत्र गत्वा पुनः प्रत्यागतानाम्, आगतप्रस्थितानां कचिद् वस्तुमागत्य ततोऽन्यत्र वस्तुं प्रस्थितानां चेत्यर्थः । प्रवासावासकारणं प्रवासे अध्युष्यमाणस्थलवासपरित्यागे आवासे

एवं वैदेहकव्यञ्जनाः स्वभूमिजानां राजपण्यानां खनिसेतुवन-
कर्मान्तक्षेत्रजानां परिमाणमर्थं च विद्युः । परभूमिजातानां वारिस्थल-
पथोपयातानां सारफल्गुपण्यानां कर्मसु च । शुल्कवर्तन्यातिवाहिक-
गुल्मतरदेयभागभक्तपण्यागारप्रमाणं विद्युः ।

एवं समाहर्तृप्रदिष्टास्तापसव्यञ्जनाः कर्षकगोरक्षकवैदेहकाना-
मध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः । पुराणचोरव्यञ्जनाश्चान्तेवासिन-
श्चैत्यचतुष्पथशून्यपदोदपाननदीनिपानतीर्थायतनाश्रमारण्यशैलवनग-
हनेषु स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च प्रवेशनस्थानगमनप्रयोजनान्युपल-
भेरन् ।

तदन्यस्थलवासपरिग्रहे च कारणं, विद्युः । अनर्थ्यानां च स्त्रीपुरुषाणाम् अना-
शंसनीयानां नर्तकीबन्धक्यादीनां स्त्रीणां विटकितवादीनां पुरुषाणां च, प्रवासा-
वासकारणं विद्युः । चारप्रचारं च परप्रयुक्तापसर्पप्रवृत्तिं च, विद्युः ।

वैदेहकव्यञ्जनप्रणिधानमाह — एवमिति । एवं यथा गृहपतिव्यञ्ज-
नास्तथा वैदेहकव्यञ्जनाः, स्वभूमिजानां राजपण्यानां पण्याध्यक्षप्रतिपादि-
तानां, खनिसेतुवनकर्मान्तक्षेत्रजानां खनिजानां खन्यध्यक्षोक्तानां शङ्खवज्रा-
दीनां सेतुजानां मत्स्यप्लवादीनां वनजानां कुप्याध्यक्षोक्तानां द्रव्यवनभवानां
कर्मान्तजानां खातवप्रादिकर्मान्तभूम्युत्पन्नानां क्षेत्रजानां व्रीह्यादीनां सीताध्य-
क्षोक्तानां च, परिमाणम् इयत्ताम्, अर्थं मूल्यं च, विद्युः । परभूमिजातानां देशा-
न्तरजातानां, वारिस्थलपथोपयातानां जलमार्गेण स्थलमार्गेण च स्वदेशमुपग-
तानां, सारफल्गुपण्यानां साराणां रत्नादीनां फल्गूनां शाकादीनां च पण्यानां,
कर्मसु च क्रयविक्रयादिषु च, परिमाणमर्थं च विद्युरिति वर्तते । तथा शुल्का-
द्यष्टकप्रमाणं शुल्कस्य शुल्काध्यक्षोक्तस्य वर्तन्या अन्तपालादेयस्य आतिवा-
हिकस्य सार्थातिवाहनार्थस्य विवीताध्यक्षग्राह्यस्य गुल्मदेयस्य रक्षिसङ्घदेयस्य
तरदेयस्य नावध्यक्षदेयस्य भागस्य सहव्यवहारिविभाज्यांशस्य भक्तस्य व्यव-
हर्तृपुरुषबलीवर्दादिभोजनव्ययस्य पण्यागारस्य पण्यगृहभाटकादेश्च प्रमाणम्
इयत्तां, विद्युः ।

तापसव्यञ्जनप्रणिधानमाह — एवमिति । अनेन प्रकारेण, समाहर्तृ-
प्रदिष्टाः समाहर्तृनियुक्ताः, तापसव्यञ्जनाः, कर्षकगोरक्षकवैदेहकानाम्, अध्य-
क्षाणां च गोपादीनां च, शौचाशौचं विद्युः । पुराणचोरव्यञ्जनाश्चेति ।

आदितः अध्या. ५६] ५४, ५५. प्रक. समाहर्तृप्रचारः गृहपत्यादिप्रणिधयः । ३४९

समाहर्ता जनपदं चिन्तयेदेवमुत्थितः ।

चिन्तयेयुश्च संस्थास्ताः संस्थाश्चान्याः स्वयोनयः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

समाहर्तृप्रचारः गृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनप्रणिधयश्च,

आदिष्टः षट्पञ्चाशः ॥

सन्धिच्छेदादिना परद्रव्यापहारिणश्चोराः ते चिराभ्यस्ततत्कर्माणः पुराणचोराः तद्व्यञ्जनास्तद्वेषाः, अन्तेवासिनः तापसव्यञ्जनशिष्याः, चैत्यादिष्वेकादशसु स्थानेषु, तत्र चैत्यं देवालयः चतुष्पथं शृङ्गाटकं शून्यपदं निर्जनस्थानम् उद-
पानः स्रोतःप्रापितावरुद्धजलो जलाधारः नदी प्रसिद्धा निपानम् उपकूपजला-
शयः तीर्थायतनं पुण्योदकप्रदेशः आश्रमो मुनिगृहम् अरण्यं ब्रह्मसोमारण्यं
शैलगहनवनगहने प्रसिद्धे एतेषु । स्थित्वेति शेषः । स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां
च स्तेनानां चोराणाम् अमित्रपुरुषाणां शत्रुप्रयुक्तानां तीक्ष्णरसदादीनां प्रवीर-
पुरुषाणाम् अल्पनिमित्तपरमारणसाहसिकानां च, चकारादनर्थ्यस्त्रीपुरुषाणां च
प्रवेशनस्थानगमनप्रयोजनानि अमुष्मिन् देशे अमुष्मिन् काले प्रवेशः स्थिति-
निर्गमनमित्येतानि प्रयोजनं च, उपलभेरन् जानीयुः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—समाहर्तेति । एवम् उक्तेन प्रकारेण, उत्थित
उद्युक्तः, समाहर्ता जनपदं चिन्तयेत्, अर्थाद् गोपस्थानिकसहायः । ताश्च
संस्थाः समाहर्तृप्रदिष्टाः पूर्वोक्ताः गृहपतिकव्यञ्जनादयः संस्थाविशेषाः, जनपदं
चिन्तयेयुः, चकाराद् गोपस्थानिकौ च । संस्थाश्च तांश्च तत्तद्व्यञ्जनयोनीन्
संस्थाविशेषान्, अन्याः स्वयोनयः तत्तद्योनिसमानयोनयः संस्थाः, चिन्तयेयुः
परीक्षेरन् । संस्थापरीक्षार्थस्य चेदं संस्थान्तरप्रणिधानस्य वचनं न तात्पर्यतो
विध्यर्थं, किन्तु कर्मकराः प्रायोऽर्थलोभाद् राजार्थं वा हापयन्ति प्रजा वा
परिपीडयन्तीत्यवश्यं तत्कर्मशोधने समाहर्त्रा नित्यं प्रतिजागरितव्यमित्युपदे-
शार्थम् । तेन संस्थाचिन्तनाय संस्थान्तरकल्पने संस्थानवस्थाप्रसङ्ग इति न
चोदनीयम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

समाहर्तृप्रचारः गृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयश्च,

आदितः षट्पञ्चाशः ॥

५६. प्रक. नागरिकप्रणिधिः ।

समाहर्तृवन्नागरिको नगरं चिन्तयेत् । दशकुलीं गोपो, विंशतिकुलीं चत्वारिंशत्कुलीं वा । स तस्यां स्त्रीपुरुषाणां जातिगोत्रनामकर्मभिः जङ्घाग्रमायव्ययौ च विद्यात् ।

एवं दुर्गचतुर्भागं स्थानिकश्चिन्तयेत् ।

धर्मावसथिनः पाषण्डिपथिकानावेद्य वासयेयुः । स्वप्रत्ययाश्च तपस्विनः श्रोत्रियाश्च ।

नागरिकप्रणिधिरिति सूत्रम् । नगरे स्थानीये नियुक्तो नागरिकः तस्य प्रणिधिः प्रणिधानं व्यापारे नियोजनम् अभिधीयत इति सूत्रार्थः । सर्वसमुदयानां यथोक्तरूपाणां रक्षणीयत्वाद् तद्रक्षणस्य तदाश्रयस्थानरक्षणाधीनत्वात् स्थानीयस्य तदाश्रयस्थानत्वात् तद्रक्षणस्येहाभिधानसङ्गतिः ।

समाहर्तृवदिति । नागरिकः, नगरं स्थानीयं, समाहर्तृवत् चिन्तयेत् यथा समाहर्ता जनपदं चतुर्धा विभज्य गोपस्थानिकसहायश्चिन्तयेत् तथा स्थानीयं चतुर्धा विभज्य गोपस्थानिकसहायश्चिन्तयेत् । तत्र गोपस्य चिन्तनीयं विषयमाह—दशकुलीमिति । दशकुलीं दशकुलानि उत्तमानि, गोपः, चिन्तयेदिति सम्बध्यते । तथा विंशतिकुलीं विंशतिं कुलानि मध्यमानि, चत्वारिंशत्कुलीं वा चत्वारिंशतं कुलानि बाधमानि, चिन्तयेत् । स गोपः, तस्यां दशकुल्यां विंशतिकुल्यां चत्वारिंशत्कुल्यां वा स्वचिन्ताविषयभूतायां, स्त्रीपुरुषाणां स्त्रीणां पुरुषाणां च, जातिगोत्रनामकर्मभिः, जङ्घाग्रं जङ्घाशब्देन पादचारिजनो लक्ष्यते तेन जनसंख्यामित्यर्थः, आयव्ययौ च, विद्यात् ।

स्थानिकस्य चिन्तनीयमाह—एवमिति । एवं यथा गोपो दशकुलीप्रभृतिं तद्गतस्त्रीपुरुषजङ्घाग्रायव्ययज्ञानपूर्वं चिन्तयेत् तद्वत्, दुर्गचतुर्भागं स्थानिकः चिन्तयेद् दुर्गचतुर्भागगतस्त्रीपुरुषजङ्घाग्रायव्ययज्ञानपूर्वं तन्त्रयेत्, दुर्गचतुर्भागचिन्तकश्चायं स्थानिकारह्यः ।

धर्मावसथिन इति । धर्मावसथाः धर्मशालाः तदधिकारिणो धर्मावसथिनः, पाषण्डिपथिकान् पाशुपतशाक्यभिक्षुकादीन् अध्वगान्, आवेद्य गोपाय निवेद्य, वासयेयुः धर्मावसथेषु । स्वप्रत्ययाश्च स्वकृतः स्वयं विचार्य कृतः प्रत्ययः तपस्विश्रोत्रियविश्वासो येषां ते तथाभूताः सन्तः, तपस्विनस्तापसान्, श्रोत्रियान्

कारुशिल्पिनः स्वकर्मस्थानेषु स्वजनं वासयेयुः । वैदेहकाश्चान्योन्यं स्वकर्मस्थानेषु । पण्यानामदेशकालविक्रेतारमस्वकरणं च निवेदयेयुः ।

शौण्डिकपाकमांसिकौदनिकरूपाजीवाः परिज्ञातमावासयेयुः । अतिव्ययकर्तारमत्याहितकर्माणं च निवेदयेयुः ।

चिकित्सकः प्रच्छन्नव्रणप्रतीकारकारयितारमपथ्यकारिणं च गृहस्वामी च निवेद्य गोपस्थानिकयोर्मुच्यते । अन्यथा तुल्यदोषः स्यात् ।

छान्दसांश्च, वासयेयुरिति वर्तते । स्वप्रत्ययत्ववचनं तद्वासननिमित्तस्य दोषस्य स्वगामित्वद्योतनार्थम् ।

कारुशिल्पिन इति । कारवः शिल्पिनश्च, स्वकर्मस्थानेषु स्वजनं वासयेयुः, स्वप्रत्ययाः । वैदेहकाश्च वणिजश्च, स्वप्रत्ययाः, अन्योन्यं स्वकर्मस्थानेषु तत्पण्यवणिक् तत्पण्यवणिजमिति न्यायमनपहाय पण्यव्यवहारस्थानेषु, वासयेयुः । पण्यानाम्, अदेशकालविक्रेतारम् अदेशे अकाले च विक्रयकर्तारम् आगन्तुकं, निवेदयेयुः, नागरिकाय । अस्वकरणं च अस्वीयस्य पण्यस्य व्यवहरणं च, निवेदयेयुः ।

शौण्डिकेत्यादि । शौण्डिकाः मद्यविक्रयिणः पाकमांसिकाः पकमांसविक्रयिणः औदनिका अन्नविक्रयिणः रूपाजीवाः वेश्याश्च, परिज्ञातं समानशीलादिद्वारेण विदितं, आवासयेयुः । पुनः किं कुर्युः, अतिव्ययकर्तारम्, अतिव्ययस्य विज्ञातायत्यभ्यधिकस्याविज्ञातायतिकस्य वा व्ययस्य कर्तारम्, अत्याहितकर्माणं च अतिमात्रारब्धमद्यपानादिकर्माणं च निवेदयेयुः, गोपस्थानिकेभ्यः ।

चिकित्सक इति । भिषक्, प्रच्छन्नव्रणप्रतीकारकारयितारं प्रच्छन्नं स्वकृतापराधोद्धेदभयादन्याविदितं यथा भवति तथा व्रणानां शस्त्राद्युत्पादितानां प्रतीकारस्य चिकित्सायाः कारयितारम्, अपथ्यकारिणं च अपथ्यानि रोगमरणोत्पादकानि द्रव्याणि करोति सम्पादयत्यन्विष्यति वेत्यपथ्यकारी तं च, निवेद्य गोपस्थानिकयोः, मुच्येत शुध्येत् । अन्यथा अनिवेदने, तुल्यदोषः स्याद् अपराधिभ्यां समानदोषो गण्येतेत्यर्थः । तथा गृहस्वामी च यस्मिन् गृहे व्रणप्रतीकारयित्रपथ्यकारिणोरनुष्ठानं तद्गृहपतिश्च, निवेद्य गोपस्थानिकयोर्मुच्येतान्यथा तुल्यदोषः स्यात् ।

प्रस्थितागतौ च निवेदयेत् । अन्यथा रात्रिदोषं भजेत । क्षेमरा-
त्रिषु त्रिपणं दद्यात् ।

पथिकोत्पथिकाश्च बहिरन्तश्च नगरस्य देवगृहपुण्यस्थानवन-
श्मशानेषु सत्रणमनिष्टोपकरणमुद्गाण्डीकृतमाविश्रमतिस्वप्नमध्वक्लान्तम-
पूर्वं वा गृहीयुः ।

एवमभ्यन्तरे शून्यनिवेशावेशनशौण्डिकौदनिकपाकमांसिकदूत-
पाषण्डावासेषु विचयं कुर्युः ।

अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे मध्यमयोरहश्चतुर्भागयोः । अष्टभागो-
ऽग्निदण्डः । बहिरधिश्रयणं वा कुर्युः ।

प्रस्थितागतौ चेति । प्रस्थितः स्वगृहात् कार्यान्तरेण देशान्तरं प्र-
स्थितः आगतः देशान्तरात् कार्यान्तरेण स्वगृहं प्राप्तः तौ च, निवेदयेत् प्रस्था-
नागमनकालप्रयोजनाद्याख्यानपूर्वमावेदयेत्, अर्थाद् गृहस्वामी । अन्यथा निवे-
दनाभावे, रात्रिदोषं भजेत रात्रौ ताभ्यां कृतस्य चौर्यादिलक्षणस्य दोषस्य
भागी भवेत् । क्षेमरात्रिषु क्षेमयुक्तासु अनुपजातचौर्यासु अनिवेदनरात्रिषु, त्रि-
पणं पणत्रयात्मकमनिवेदनापराधदण्डं, दद्यात् । क्षेमेऽपि दण्डविधानं निवेद-
नानुष्ठानस्य कदाप्यव्यभिचारार्थम् ।

पथिकेत्यादि । पथिकोत्पथिकाश्च पथिका महामार्गचारिणो वैदेहका-
दिव्यञ्जनाः उत्पथिका विव्रीतपथचारिणः काष्ठतृणादिहारकगोपालकादिव्य-
ञ्जनाः त उभये सञ्चाराः, बहिरन्तश्च नगरस्य विद्यमानेषु, देवगृहादिषु चतुर्षु
स्थानेषु, सत्रणं शस्त्राद्युत्पादितत्रणम्, अनिष्टोपकरणम् अनिष्टानि वर्जनीया-
न्युपकरणानि काकल्यादीनि चोरादिसाधनानि यस्य तम्, उद्गाण्डीकृतं सम-
धिकभाण्डभारवाहिनम्, आविश्रं भीतम्, अतिस्वप्नं रात्रिव्यायामजागरवै-
शादतिमात्रनिद्रापन्नम्, अध्वक्लान्तं दीर्घाध्वसञ्चारश्रान्तम्, अपूर्वं वा अज्ञात-
पूर्वं वा, गृहीयुः, अर्थान्नागरिकाय चार्पयेयुः ।

एवमिति । अनेन प्रकारेण, अभ्यन्तरे स्थानीयान्तराले, शून्यनिवेशा-
दिषु शून्यनिवेशे शून्यालये आवेशने शिल्पशालायां शौण्डिकावासे औदनि-
कावासे पाकमांसिकावासे दूतावासे पाषण्डावासे चेत्येवं सप्तसु, विचयं सत्र-
णाद्यन्वेषणं कुर्युः, अर्थाद् गूढपुरुषा नागरिकादिसम्बन्धिनः ।

अग्नीत्यादि । कुर्युरित्यनुवर्तते । अग्निप्रतिषेधं च अग्निकार्याणां महताम्

अ १७ दितः अध्या. ५७]

५६. प्रक. नागरिकप्रणिधिः ।

३५३

पादः पञ्चघटीनाम् । कुम्भद्रोणीनिःश्रेणीपरशुशूर्पाङ्कुशकच-
ग्रहणीद्वतीनां चाकरणे ।

तृणकटच्छन्नान्यपनयेत् । अग्निजीविन एकस्थान् वासयेत् ।
स्वगृहप्रद्वारेषु गृहस्वामिनो वसेयुरसम्पातिनो रात्रौ । रथ्यासु कुट-
त्रजाः सहस्रं तिष्ठेयुः, चतुष्पथद्वारराजपरिग्रहेषु च ।

अग्न्यतिप्रज्वलनबहुलस्फुलिङ्गोद्गतिहेतूनां वारणं च कुर्युः । कदा, ग्रीष्मे ग्री-
ष्मर्तौ, तत्रापि न सर्वदा किन्तु मध्यमयोरहश्चतुर्भागयोः दिवससम्बन्धिनोः द्वि-
तीयतृतीययामयोः । तृणपर्णादिमयपटलानृतगृहविषयश्चायं प्रतिषेधः । निषिद्ध-
कारिणां दण्डमाह—अष्टभाग इति । पणाष्टभागः, अग्निदण्डः निषिद्धकाला-
ग्निकार्यकरणानिमित्तो दण्डः । अग्निकार्यस्य पाकार्थस्थाल्यधिश्रयणस्य तदा-
नीमवर्जनीयत्वे त्वाह — बहिरिति । बहिरधिश्रयणं वा पटलानानृतवकाशा-
धिश्रयणं वा, कुर्युः ।

अग्निकार्यकरणस्य घटिकाविशेषसम्बन्धे दण्डविशेषमाह — पाद
इति । पादः पणचतुर्भागदण्डः, पञ्चघटीनां द्वितीयतृतीययाममध्यमपञ्च-
घटिकानां सार्धद्वादशघटिकात् ऊर्ध्वम् आ सार्धसप्तदशघटिकात् इत्यर्थः ।
कुम्भद्रोण्यादीनां चाकरणे कुम्भो घटो जलपूर्णः द्रोणी दारुमयो जलाधारो
जलपूर्णः निःश्रेणी अधिरोहणी उच्चदेशारोहणार्था परशुः कुठारो दार्वादित्छे-
दनार्थः शूर्पं प्रस्फोटनं प्रतिमुखधूमप्रसरवारणार्थम् अङ्कुशं सृणिर्दृष्टमानव-
स्त्वाकर्षणार्थः कचग्रहणी शालापटलतृणहरणसाधनं दृतिश्चर्ममयमुदकपात्रम्
इत्येतेषामग्निनिर्वापणसाधनानां ग्रीष्मकाले गृहद्वारेष्वनिवेशने, पाद इत्यनुव-
र्तते पणचतुर्भागो दण्डः ।

तृणकटच्छन्नान्यपनयेदिति । तृणकटमयच्छर्दीषि गृहाणि, अपनयेद्
निरस्येद् ग्रीष्मे । अग्निजीविनः अयस्कारताम्रतक्षादीन्, एकस्थान् वासयेत्
एकस्मिन् महाति चतुश्शाले कृताग्निभयप्रतिविधाने वासयित्वा कर्म कारयेत् ।
स्वगृहेत्यादि । स्वगृहप्रद्वारेषु स्वगृहमुखद्वारेषु, गृहस्वामिनो वसेयुः । कथ-
म्भूताः, असम्पातिनो रात्रौ निशायामन्यत्र सञ्चारं वर्जयन्तः । रथ्यासु वि-
शिखासु, कुटत्रजाः सजलाः कुम्भपङ्कयः, सहस्रं तिष्ठेयुः । चतुष्पथद्वारराज-
परिग्रहेषु च चतुष्पथेषु शृङ्गाटकेषु द्वारेषु नगरादिद्वारेषु राजपरिग्रहेषु कोश-
गृहकुप्यगृहकोष्ठागारपण्यगृहगजाश्वशालादिषु च, कुटत्रजास्तिष्ठेयुः ।

प्रदीप्तमनभिधावतो गृहस्वामिनो द्वादशपणो दण्डः । षट्पणो-
ऽवक्रयिणः । प्रमादाद् दीप्तेषु चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

प्रादीपिकोऽग्निना वध्यः ।

पांसुन्यासे रथ्यायामष्टभागो दण्डः । पङ्कोदकसन्निरोधे पादः ।
राजमार्गे द्विगुणः ।

पुण्यस्थानोदकस्थानदेवगृहराजपरिग्रहेषु पणोत्तरा विष्ठादण्डाः ।
मूत्रेष्वर्धदण्डाः ।

भैषज्यव्याधिभयनिमित्तमदण्ड्याः ।

प्रदीप्तिमिति । प्रदीप्तम् अनभिधावतः प्रज्वलिताग्निकं किमपि गृहं
दृष्ट्वाप्यनभिद्रवतः, गृहस्वामिनः, द्वादशपणो दण्डः भवति । षट्पणोऽवक्र-
यिणः भाटकेन गृहे वसतोऽनभिधावतो गृहस्वाम्युक्तदण्डार्धदण्डः । प्रमा-
दादिति । प्रमादाद् अनवधानाद्, दीप्तेषु सत्सु अर्थात् स्वगृहेष्वपि, चतुष्प-
ञ्चाशत्पणो दण्डः । स गृहारक्षकस्येत्येके ।

प्रादीपिक इति । प्रादीपिका वह्निना गृहसन्दीपनं तत्कर्ता, अग्निना
तद्दीपितेनैव, वध्यः तदैव गृहीतश्चेत् । कालान्तरगृहीतस्याप्यग्निदाहः कण्टक-
शोधने वक्ष्यते — ‘विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपकमग्निना दाहये-
दि’ति ।

पांस्वित्यादि । रथ्यायां रथशकटादिसञ्चारमार्गे, पांसुन्यासे पांसूनां
धूर्लीनां तज्जातीयानामवकराणां च निक्षेपे, अष्टभागः पणाष्टमांशः, दण्डः ।
तत्रैव पङ्कोदकसन्निरोधे पङ्कमिश्रजलावरोधने, पादः पादपणदण्डः । राजमार्गे
महामार्गे, द्विगुणः पांसुन्यासे पङ्कोदकसन्निरोधे च रथ्योक्तद्विगुणः पादपणा-
त्मकोऽर्धपणात्मकश्च क्रमेण दण्डः ।

पुण्येत्यादि । राजमार्ग इत्यनुवर्तते तत्र, पुण्यस्थानादिषु चतुषु च,
पणोत्तरा उत्तरोत्तरैकैकपणाधिकाः राजमार्गे एकपणः पुण्यस्थाने द्विपणः उद-
कस्थाने तटाकादौ त्रिपणः देवगृहे चतुष्पणः राजपरिग्रहे राजगृहकोशागारादौ
पञ्चपण इत्येवमात्मकाः, विष्ठादण्डाः । मूत्रेषु उक्तेष्वेव प्रदेशेषु मूत्रविसर्जने,
अर्धदण्डाः क्रमाद् अर्धपणैकपणसार्धपणद्विपणार्धतृतीयपणात्मका दण्डाः ।

भैषज्यव्याधिभयनिमित्तमदण्ड्या इति । भैषज्यं विरेचनद्रव्यसेवनं
व्याधिरतिसारप्रमेहादि भयं प्रसिद्धम् एतन्निमित्तकं चेद् विष्ठामूत्रकरणं राज-
मार्गादौ, तर्हि दण्ड्या न भवन्ति ।

आदितः अध्या. ५७]

५६. प्रक. नागरिकप्रणिधिः ।

३५५

मार्जारश्वनकुलसर्पप्रेतानां नगरस्यान्तरुत्सर्गे त्रिपणो दण्डः ।
खरोष्ट्राश्वतराश्वपशुप्रेतानां षट्पणः । मनुष्यप्रेतानां पञ्चाशत्पणः ।

मार्गविपर्यासे शवद्वारादन्यतः शवनिर्णयने पूर्वः साहसदण्डः ।
द्वाःस्थानां द्विशतम् । श्मशानादन्यत्र न्यासे दहने च द्वादशपणो
दण्डः ।

विषण्णालिकमुभयतोरात्रं यामतूर्यम् । तूर्यशब्दे राज्ञो गृहा-
भ्याशे सपादपणमक्षणताडनम् प्रथमपश्चिमयामिकम् । मध्यमयामिकं
द्विगुणम् । बहिश्चतुर्गुणम् ।

मार्जारेत्यादिवाक्यत्रयमतिरोहितार्थम् ।

मार्गेत्यादि । मार्गविपर्यासे प्रसिद्धमार्गादन्येन मार्गेण शवानां नयने,
शवद्वारादन्यतः शवनिर्णयने व्यवस्थितप्रेतनिर्हरणद्वारातिरिक्तद्वारेण प्रेतनिर्ह-
रणे, पूर्वः साहसदण्डः । द्वाःस्थानां द्वाररक्षिणां द्वारान्तरनिर्णयनमप्रतिषेधतां,
द्विशतं पणद्विशतदण्डः । श्मशानादित्यादि । न्यासे स्थापने, स च वालना-
थादीनाम् । शेषं स्पष्टम् ।

विषण्णालिकमिति । यामतूर्यं यामे यन्त्रणीयजनसञ्चारे प्रहरे भवं
तूर्यं तत्सञ्चारनिरोधसूचकं वाद्यघोषणं यामतूर्यं, तत्, उभयतोरात्रं रात्रेरु-
भयोः पार्श्वयोः, अर्थात् प्रथमपश्चिमयामयोः कर्तव्यमिति शेषः । तत्रापि घटि-
कानियमार्थमाह — विषण्णालिकं विवर्जिताः षट् नालिकाः रात्रिपूर्वपश्चिमभा-
गसंबन्धिन्यो यस्मिंस्तद् यथा भवति तथा, रात्रेरादितः षट्सु घटिकास्वतीतासु
अन्ततश्च षट्सु घटिकास्ववशिष्टास्वित्यर्थः । इह उभयतोरात्रमिति रात्रिमुभयत
इत्यर्थेऽव्ययीभावः समासान्तश्चार्थः । तूर्यशब्द इति । श्रूयमाणे, राज्ञो, गृहा-
भ्याशे गृहसमीपे सञ्चरतामिति शेषः, सपादपणम् अक्षणताडनं पादाधिकप-
णोऽकालसञ्चारदण्डः भवति । तच्चाक्षणसञ्चारदण्डनं किं सर्वरात्रियामविषयं,
नेत्याह — प्रथमपश्चिमयामिकं प्रथमयामशेषसञ्चारविषयं पश्चिमयामशेषसञ्चा-
रविषयं चेत्यर्थः । द्वितीयतृतीययामसञ्चारविषयमाह — मध्यमेत्यादि । मध्य-
मयामिकम् अक्षणताडनं, द्विगुणम् अर्धतृतीयपणम् । इदं सर्वं नगरान्तः-
सञ्चारविषयं, नगरबहिर्देशसञ्चारविषयमाह — बहिरिति । बहिर्नगराद्
बहिर्नगरपरिसरदेशे, चतुर्गुणं राजगृहाभ्याशसञ्चारोक्तदण्डचतुर्गुणम् अर्थात्
पञ्चपणात्मकम् अक्षणताडनं भवति ।

VV2.

शङ्कनीये देशे लिङ्गे पूर्वापदाने च गृहीतमनुयुज्जीत ।

राजपरिग्रहोपगमने नगररक्षारोहणे च मध्यमः साहसदण्डः ।

सूतिकाचिकित्सकप्रेतप्रदीपयाननागरिकतूर्यप्रेक्षाग्निनिमित्तं मुद्रा-
भिश्चाग्राह्याः ।

चाररात्रिषु प्रच्छन्नविपरीतवेषाः प्रव्रजिता दण्डशस्त्रहस्ताश्च
मनुष्या दोषतो दण्ड्याः ।

शङ्कनीय इति । शङ्कन्तेऽस्मिन् स्थितं पुरुषं चोरजारादित्वेनेति शङ्क-
नीयः तथाभूते सति, देशे निष्कुटादौ, शङ्कनीये लिङ्गे अवगुण्ठनकुड्यच्छा-
यानिलयनादिके सति, पूर्वापदाने च पूर्वकृते चौर्यादिवृत्ते च प्रतीते सति,
गृहीतम् अनुयुज्जीत तद्देशस्थं तल्लिङ्गिनं तदपदानकं च जनं दृष्टं गृहीत्वा
पृच्छेत् — कस्त्वं कुतः कस्य किमर्थमिहागतोऽसीति ।

राजपरिग्रहोपगमन इति । राजकीयावसथोद्यानादिष्वननुमतस्य प्रवे-
शने, नगररक्षारोहणे च नगररक्षाणां प्राकाराट्टालकादीनामारोहणे च, मध्यमः
साहसदण्डः ।

सूतिकेत्यादि । सूतिकादिसप्तकनिमित्तं सूतिका प्रसूता तत्पदेन तच्छु-
श्रूषणं लक्ष्यते । सूतिकानिमित्तं सूतिकाशुश्रूषणे निमित्ते चिकित्सकनिमित्तं
चिकित्सकपरिचरणे निमित्ते प्रेतनिमित्तं शवनिर्हरणे निमित्ते प्रदीपयाननिमित्तं
दीपेनात्मानं प्रकाश्य गमने निमित्ते नागरिकतूर्यनिमित्तं नागरजनसमूहनचिह्न-
तूर्यवादने निमित्ते प्रेक्षानिमित्तं राजानुज्ञातनाटकादिप्रयोगदर्शने निमित्ते अग्नि-
निमित्तं च स्वपरगृहाद्यग्निदीपने निमित्ते च अग्निग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादन्य-
स्मिन्नपि भयहेतौ निमित्ते, अग्राह्याः अक्षणसञ्चारिणो न ग्राह्याः किन्तु नि-
मित्तं परीक्ष्य मोक्तव्या इत्यर्थः । तथा मुद्राभिश्चाग्राह्याः मन्त्रिनागरिकादिमु-
द्रोपेताश्चाक्षणचारिणो न ग्राह्याः ।

चाररात्रिष्विति । चारः सर्वसञ्चारः तत्सम्बन्धिनीषु रात्रिषु अनुमत-
सर्वसञ्चारास्तु महोत्सवादिरात्रिष्वित्यर्थः, प्रच्छन्नविपरीतवेषाः प्रच्छन्ना अव-
गुण्ठनादिसंवृतस्वरूपाः विपरीतवेषाः पुंवेषाः स्त्रियः स्त्रीवेषाः पुरुषाश्च राजा-
ज्ञानिष्कासिताः, प्रव्रजिताः परिव्राजकाः, दण्डशस्त्रहस्ताश्च दण्डपाणयः शस्त्र-
पाणयश्च, मनुष्याः, दोषतो दण्ड्याः परीक्ष्य यथादोषोपलम्भं दण्डनीयाः ।

आदितः अध्या. ५७]

५६. प्रक. नागरिकप्रणिधिः ।

३५७

रक्षिणामवार्यं वारयतां वार्यं चावारयतामक्षणद्विगुणो दण्डः ।
स्त्रियं दासीमधिमेहयतां पूर्वः साहसदण्डः, अदासीं मध्यमः, कृताव-
रोधामुत्तमः, कुलस्त्रियं वधः ।

चेतनाचेतनिकं रात्रिदोषमशंसतो नागरिकस्य दोषानुरूपो
दण्डः, प्रमादस्थाने च ।

नित्यमुदकस्थानमार्गभूमिच्छन्नपथवप्रपाकाररक्षावेक्षणं, नष्टप्र-
स्मृतापसृतानां च रक्षणम् ।

बन्धनागारे च बालवृद्धव्याधितानाथानां जातनक्षत्रपौर्णमा-
सीषु विसर्गः । पुण्यशीलाः समयानुवद्धा वा दोषनिष्क्रयं दद्युः ।

रक्षिणामिति । अवार्यम् अभ्यनुज्ञाताक्षणसञ्चारं सूतिकाशुश्रूषुप्रभृति,
वारयतां, वार्यं च सामान्यजनम्, अवारयतां, रक्षिणां नागरिकपुरुषाणाम्, अक्ष-
णद्विगुणः अक्षणसञ्चारविहितदण्डद्विगुणः सार्धपणद्वयात्मकः, दण्डः । स्त्रियं
दासीम् अन्यदीयाम्, अधिमेहयतां बलाद् गच्छतां रक्षिणां, पूर्वः साहस-
दण्डः । अदासीं गणिकाम् अधिमेहयतां, मध्यमः साहसदण्डः । कृतावरोधां
दासीमदासीं वा केनचिद् भार्यात्वेन परिगृहीताम्, अधिमेहयताम्, उत्तमः
साहसदण्डः । कुलस्त्रियम्, अधिमेहयतां, वधः प्राणवियोजनं दण्डः ।

चेतनाचेतनिकमिति । चेतनभवमचेतनभवं च, रात्रिदोषं रात्रिदृष्ट-
ममङ्गलम्, अशंसतः अनिवेदयतः, नागरिकस्य पौरस्य, दोषानुरूपो दण्डः
कल्प्यः । प्रमादस्थाने च प्रमादो रक्षिपुरुषाणां रक्षाव्यापारशैथिल्यं तस्य स्थाने,
हेतुभूते मद्यपानादौ च, दोषानुरूपो दण्डः ।

नित्यमिति । उदकस्थानानि नदीकूपतटाकादीनि, मार्गाः प्रवेशनिर्गम-
द्वाराणि, भूमयः स्थलानि, छन्नपथाः सुरुङ्गादिमार्गाः, वप्राः प्राकाराधाराः,
प्राकारा वरणाः, रक्षाः अट्टालकपरिखादयः, एषामुदकस्थानादीनां सप्तपदा-
र्थानामवेक्षणं परीक्षणं, नित्यं प्रतिदिवसानुष्ठेयं कर्म भवति नागरिकस्य । नष्ट-
प्रस्मृतापसृतानां च नष्टानां स्वामिप्रमादगलितानां भूषणादीनां प्रस्मृतानां
स्वामिविस्मृतानाम् अपसृतानां स्वयमपगतानां द्विपदचतुष्पदानां च, रक्षणं,
नित्यं नियतानुष्ठेयम् आ स्वामिदर्शनात् ।

बन्धनागारे चेति । कारागृहे च स्थितानां, बालादीनां चतुर्णां, जात-
नक्षत्रपौर्णमासीषु राज्ञो वार्षिकजन्मक्षोत्सवेषु पूर्णिमासु च, विसर्गः बन्धन-
गृहाद् मोक्षणं, कर्तव्यमिति शेषः । पुण्येत्यादि । पुण्यशीलाः धर्माचरणस्व-

दिवसे पञ्चरात्रे वा बन्धनस्थान् विशोधयेत् ।

कर्मणा कायदण्डेन हिरण्यानुग्रहेण वा ॥

अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने ।

पुत्रजन्मानि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अन्धक्षप्रचारे द्वितीयाधिकरणे षट्त्रिंशोऽध्यायः

नागरिकप्रणिधिः । आदितः सप्तपञ्चाशः ॥

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्याध्यक्षप्रचारो

द्वितीयमधिकरणं समाप्तम् ॥

भावाः कुतोऽपि यादृच्छिकाद् वृत्तव्यतिक्रमात् प्रसक्तकारागृहप्रवेशा इत्यर्थः, समयानुबद्धा दोषनिष्क्रयं दद्युः समयेन आयतिविशुद्धिप्रातिभाव्यसंविदा प्रतिबद्धाः कृतदोषानुरूपं हिरण्यदण्डं दद्युः, बन्धनगृहे प्रवेशाभावाय । तदिदं बन्धनगृहप्रवेशनपक्षप्रतिक्षेपकं पक्षान्तरं वाशब्दो द्योतयति ।

अध्यायान्ते श्लोकावाह—दिवस इति । दिवसे प्रतिदिवसं, पञ्चरात्रे वा प्रतिपञ्चरात्रं वा, बन्धनस्थान्, विशोधयेत् विशोधनं दण्डग्रहणेन दोषनिष्क्रयं कारयेत् । कथं, कर्मणा भारवहनशकटाकर्षणादिना दण्डदानासामर्थ्ये, कायदण्डेन शरीरताडनादिना कर्मकरणासौकर्ये, हिरण्यानुग्रहेण वा हिरण्यग्रहणरूपेणानुग्रहेण वा बन्धनस्थगुणित्वे । इह केचिद् 'विशोधयेदि'-त्यस्यावृत्त्या 'बन्धनगतान् विशोधयेत् सुस्था दुःस्था वेति परीक्षेतेत्यर्थान्तरमपि संगृह्णन्ति ॥

बद्धमोक्षनिमित्तान्याह — अपूर्वेत्यादि । अपूर्वदेशाधिगमे शत्रुजयनिमित्ते नूतनदेशलोभे । शेषं सुगमम् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलख्यानभाजने ।

आध्यक्ष्याख्याधिकरणं द्वैतीयकमपूर्यत ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहाराभिजनस्य

श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिणः

कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्रीमूलख्यायाम् अध्यक्षप्रचारे

द्वितीयाधिकरणे षट्त्रिंशोऽध्यायः नागरिकप्रणिधिः ।

अध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणं समाप्तम् ॥

प्रथमसम्पुटः समाप्तः ।

शुभं भूयात् ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१७	२४	च	वा
५६	२०	वन्तिभ	भवन्ति
६६	१८	ण	णे
२१३	१९	या	यो
२२०	२७	त्र धे	त्र पष्ठौही भारवहनसमर्था धे
२५८	२५	नी, ह	नी ह
	८	मप्ताम्	माप्ताम्

READY FOR SALE.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārājah.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः (Kavya) Syānandūrapuravarṇa-naprabandha by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārājah, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampurān.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् (Vyākaraṇa) by Deva with Puru-shakāra of Krishnalīlāsukamuni.	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ by Krishnalīlāsukamuni.	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāna (Second Edition).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः (Kāvya) by Nīlakantha Dik-shita.	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः (Alankāra) by Mahima Bhaṭṭa with commentary	2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्तिः (Vyākaraṇa) by Saranadeva.	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedānta) by Sadā-sivendra Sarasvatī	2	4	0
No. 8—प्रयुक्ताभ्युदयम् (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa.	1	0	0
No. 9—विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedānta) by Virūpāksha-nātha with the commentary of Vidyā-chakravartin.	0	8	0
No. 10—मातङ्गलीला (Gajalakshana) by Nīlakantha.	0	8	0
No. 11—तपतीसंवरणम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Siva-rāma	2	4	0
No. 12—परमार्थसारम् (Vedānta) by Bhagavad Adi-sesha with the commentary of Rāghav-ānanda.	0	8	0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarāma.	2	0	0

RS. AS. P.

No. 14—नीतिसारः (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Sankarārya.	3	8	0
No. 15—स्वप्नवासवदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa. (Second Edition).	1	8	0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 17—पञ्चरात्रम् Do. Do.	1	0	0
No. 18—नारायणीयम् (Stuti). by Nārāyana Bhatta with the commentary of Desamangala Vārya.	4	0	0
No. 19—मानमेयोदयः (Mimāmsā) by Nārāyana Bhatta and Nārāyana Pandita.	1	4	0
No. 20—अविमारकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 21—बालचरितम् Do. Do.	1	0	0
No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारोद्भङ्गानि (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part I. 1st & 2nd Kāndas).	1	12	0
No. 24—ज्ञानकीपरिणयः (Kāvya) by Chakra kavi.	1	0	0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका (Nyāya) by Gangā- dharasūri.	0	12	0
No. 26—अभिषेकनाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	0	12	0
No. 27—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārā- yana Pandita (Part I. 1st & 2nd Sargas).	1	12	0
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः (Dharmasūtra) by Vikhanas.	0	8	0
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part II. 3rd Kānda).	2	4	0
No. 30—वास्तुविद्या (Silpa).	0	12	0
No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part III. 4th, 5th & 6th Kāndas).	1	0	0

	RS.	AS.	₹.
No. 32—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāsikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇa Pandita (Part II, 3rd, 4th & 5th Sargas)	2	8	0
No. 33—वाररुचसंग्रहः (Vyākaraṇa) with the commentary Dipaprabhā of Nārāyaṇa.	0	8	9
No. 34—मणिदर्पणः (शब्दपरिच्छेदः) (Nyāya) by Rāja chūdāmaninakhin.	1	4	0
No. 35—मणिसारः (अनुमानखण्डः) (Nyāya) by Gopīnātha.	1	8	0
No. 36—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāsikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇa Pandita (Part III. 6th, 7th & 8th Sargas).	3	0	0
No. 37—आशौचाष्टकम् (Smṛiti) by Vararuchi with commentary.	0	4	0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part I. 1st Kānda).	2	0	0
No. 39—चारुदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	0	12	0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् (Alankāra) by Rājānaka Sri Ruyyaka with the Alankārasarvasva of Sri Mankhuka and its commentary by Samudrabandha.	2	8	0
No. 41—अध्यात्मपटलम् (Kalpa) by Āpastamba with Vivarana of Śrī Sankara Bhagavat Pāda.	0	4	0
No. 42—प्रतिमानाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakoso-dghātana of Kshīraswamin and Tikāsarvasva of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part II. 2nd Kānda 1—6 Vargas).	2	8	0

RS. AS. P.

No. 44—तन्त्रमुद्रम् (Tantra) by Bhattâraka Sri Ve-	dottama.	0	4	0
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् (Prapanchahridaya).		1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः (Vyâkarana) by Nîlakantha	Dikshita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धान्तम् (Vedânta) by Sri	Krishnânanda Sarasvatî. (Part I.)	1	12	0
No. 48—Do. Do. (Part II.)		2	0	0
No. 49—गोलदीपिका (Jyotisha) by Parameswara.		0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः (Alankâra) by Singa	Bhûpâla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गावुशासनम् (Kosa) by Amarasimha	with the two commentaries, Amarakoso-			
	dghâtana of Kshîraswâmin and Tikâ-			
	sarvaswa of Vandyaghatîya Sarvânanda			
	(Part III. 2nd Kânda 7—10 Vargas)	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गावुशासनम् (Kosa) by Amarasimha	with the commentary Tikâsarvaswa of			
	Vandyaghatîya Sarvânanda (Part IV.			
	3rd Kânda)	1	8	0
No. 53—शब्दनिर्णयः (Vedânta) by Prakâsâtma-	tindra	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्ध्यन्यायविचारः (Vyâkarana)		0	4	0
No. 55—मत्तविलासग्रहसनम् (Nâtaka) by Sri	Mahendravikramavarman.	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका (Silpa).		0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् (Kâvya).		1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धान्तम् (Vedânta) by Sri	Krishnânanda Sarasvatî (Part III.)	2	0	0
No. 59—नागानन्दम् (Nâtaka) by Sriharshadeva	with the commentary Nâgânanda-			
	vimarsini of Sivarâma.	3	4	0
No. 60—स्तुतिः (Stuti) by Sri Laghubhattâraka	with the commentary of Sri Râgha-			
	vânanda	0	8	0

RS. AS. P.

No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedānta) by Śrī Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part IV.)	1	8	0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः (Sarvamatasangraha).	0	8	0
No. 63—किरातार्जुनीयम् (Kāvya) by Bharavi with the commentary Sabdārthadīpikā of Chitrabhanu (1, 2 and 3 Sargas).	2	8	0
No. 64—मेघसन्देशः (Kāvya) by Kālidāsa with the commentary Pradīpa of Dakṣiṇāvartanatha.	1	0	0
No. 65—मयमतम् (Silpa) by Mayamuni.	3	8	0
No. 66—महार्थमञ्जरी (Darsana) with the commentary Parimala of Maheswarānanda.	2	8	0
No. 67—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nārāyaṇa with the commentary Vimarsini of Sankara. (Part I. 1-6 Patalas)	3	4	0
No. 68—तत्त्वप्रकाशः (Agama) by Śrī Bhojadeva with the commentary Tātparyādīpikā of Śrī Kumāra.	2	0	0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isānasivagurudevamisra (Part I. Sāmānyapāda).	1	8	0
No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः (Part I).	2	8	0
No. 71—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nārāyaṇa with the commentary Vimarsini of Sankara (Part II. 7-12 Patalas).	3	8	0
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isānasivagurudevamisra (Part II. Mantrapada)	4	0	0
No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः (Vedānta) by Śrī Madhusudanāsarasvatī	0	4	0

No. 74— श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharmasâstra) with the commentary Bâlakrîdâ of Visvarûpâchârya. (Part I—Âchâra and Vyavahâra Adhyâyas)	4	0	0
No. 75—शिल्परत्नम् (Silpa) by Srikumâra (Part I).	3	4	0
No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः (Part II).	3	4	0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः by Isanasivagurudeva- misra (Part III. Kriyapada 1—30 Patalas).	3	4	0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् with the commentary Anavila of Haradattacharya.	5	0	0
No. 79—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with the com- mentary by Mahamahodpahiya T. Ganapati Sastri (Part I—1 & 2 Adhikaranas).	3-12	0	0

Apply to:—

The Curator,
for the publication of Sanskrit Manuscripts,
Trivandrum.

K. W. P.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No. LXXX.

THE
ARTHASÂSTRA
OF
KAUTALYA

with the commentary *Srîmûla* of

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA

T. GAṆAPATI SÂSTRÎ,

HONORARY MEMBER OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF
GREAT BRITAIN AND IRELAND,

*Curator of the Department for the Publication of
Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.*

EDITED BY THE COMMENTATOR.

Part II—3, 4, 5, 6 & 7 Adhikaranas.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS.
1924.

Inland Price Rs. 4]

[Foreign 12]

[The copyright in the text and in the first edition of the Com-
mentary in Sanskrit is reserved with the Government of
Travancore. All other rights in the commentary are re-
served with the author thereof.]

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८०.

कौटलीयम्
अर्थशास्त्रं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
लण्डनपुरस्थराजकीयैष्याखण्डीयविद्यासेवकसमाजपूज्यसभ्यपदभाजा

महामहोपाध्यायेन

त. गणपतिशास्त्रिणा
विरचितया श्रीमूलाख्यया व्याख्यया
समुपेतं

तेनैव संशोधितम् ।

द्वितीयः सम्पुटः — तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाधिकरणानि ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन
राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

P R E F A C E.

This is the second part of the Arthaśāstra of Kaṭalya, in which are included the next five Adhikaraṇas only, in order that it may be equal in size to the first.

When this volume was about to be published, a copy of Dr. Jolly's edition of the Arthaśāstra published at Lahore, came to hand, the readings of which, as well as of the Mysore edition, as compared with those of the Trivandrum edition, will be given as an appendix to the third part.

Dr. Jolly's introduction deals with many questions connected with the work. We shall consider some of his arguments in support of his theories, as also of others referred to therein.

From the closing verse of the first chapter,

सुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।

कौटल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ॥

and from the closing verse of the tenth chapter of the second Adhikaraṇa,

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

कौटल्येन नरेन्द्राथे शासनस्य विधिः स्मृतः ॥

and from the two stanzas at the end of the work,

येन शास्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥

as well as from the fact that quotations cited under the name of Kaṭalya or Kaṭaliya are all found in the work, it is quite proper that it should be regarded as the production of Chāṇakya alias Vishnugupta, a contemporary of Chandragupta Maurya. But Drs. Winternitz, Jolly and Keith, hold that the Arthaśāstra was not the production of a person named Kaṭalya, a contemporary of Chandragupta Maurya, on the following grounds:—

(i) no reference is made in the work to the great empire of Chandragupta, which is said to have been built up by Chāṇakya (Dr. Winternitz), nor is the name Pataliputra, the capital of the empire, mentioned, (Dr. Jolly.);

(ii) the theories propounded refer rather to the governance of a number of small independent states than of a great empire like that of Chandragupta, (Dr. Winternitz);

(iii) no great person named Kauṭalya did exist during the time of Chandragupta Maurya, as he is not mentioned by Megasthenes, (Dr. Jolly);

(iv) the person referred to frequently, as Kauṭalya, is not the author, because, the opinion of Kauṭalya in the course of the discussion of ministerial usurpation, dealt with in the sixth chapter of the *Yogavṛitta Adhikaraṇa* is criticised by Bhāradvāja; and, it is impossible, if Kauṭalya was the author of the work, that his opinion would be criticised by a previous Āchārya, (Dr. Keith);

(v) the word Kauṭilya meaning as it does falsehood and hypocrisy could not possibly have been adopted as the name of the famous minister of Chandragupta (Drs. Keith and Winternitz).

Let us now consider these arguments.

With regard to the first, it may be said that the author could have referred to the empire of his own making, either (a) in the course of the work, as an illustration, or (b) at the beginning or end of the work, when he makes himself known. Of these two positions, the first is not possible; for, in a general treatise on the science of polity, it is but proper for an author to quote as authority the government of ancient kings well known to Itihāsas, instead of the one of his own making, lest he should be deemed as praising himself. As for the second, the author can be said to refer to the empire of Chandragupta, when he says at the end of the work in the sloka,

‘येन शास्त्रं च शास्त्रं च नन्दशजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥’

that that person is the author of the work, who pulled down the empire of the Nandas. From this it may be inferred that reference is also made to the place where he lived, viz. Pāṭaliputra. It will be noted here that the author never fails to make mention of towns and cities, whenever he finds necessity to do so, as when he speaks of Magadha, Mathura, etc., as the sources of silk, cotton and other goods. If Pāṭaliputra is not mentioned in the course of the work, it is because there is no context for it.

The second argument is not conclusive. The theories of government described are as much applicable to a great empire as to small and independent states. Besides, the author dwells especially on the mutual duties of emperor and subject kings in the fifteenth and sixteenth chapters of the seventh Adhikarana.

The third argument cannot be accepted. How can the record of Megasthenes which is admittedly a mixture of real and imaginary statements, be an authority on a subject which itself is not mentioned therein? Granting that Megasthenes knew of Kaṭalya, it does not necessarily follow that he should have mentioned that name in his records. It is possible that Megasthenes came to India many years after the death of Kaṭalya when Chandragupta was in full liberty and when the events connected with the name of Kaṭalya began to fade away from the memory of the subjects. Again, he might have heard of Kaṭalya from mere hearsay and because he did not know much of him he might not have cared to say anything regarding him.

Thus the probabilities being more for not mentioning the name of Kaṭalya by Megasthenes, how can it be said that the mighty Kaṭalya who is known to fame for thousands of years and whose exploits are recorded in the Viṣṇu, Vāyu and other authoritative Purāṇas did not exist during the time of Chandragupta? Dr. Jolly's argument so far as it is based on the accounts of Megasthenes is tantamount to saying that, in solving problems concerning Indian antiquities, even the silence of Megasthenes is to be regarded as a piece of evidence. It further implies an utter disregard of such eminent authorities as the Viṣṇu Purāṇa, Vāyu Purāṇa, Kāmandakīya Nīṭisāra etc.

The fourth argument is not correct. For Kaṭalya is not criticised here by Bhāradvāja as said by Dr. Keith. It is usual for writers either to state first the views of others and the reasons therefor and then to criticise and establish their own views, or to state their own views first, and then criticise the views of others. It is the latter method that is resorted to here by the author. The purport of the passages beginning from 'एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कौटिल्यः' and ending with 'प्रकृतिः कोपकमममिष्टमनैकान्तिकं चैतदिति कौटिल्यः' is this: "My opinion is that the minister shall make the prince assume the powers of sovereignty, while Bhāradvāja, an ancient Āchārya, thinks quite the contrary (that is, the minister shall take upon himself the powers of sovereignty) which is full

of evils as it excites the anger of the people and is unrighteous and uncertain of success" (Vide Sanskrit introduction for a fuller discussion).

The fifth argument is not convincing. The name Kautilya though a bad one might have been derived like the name Kautsa as stated by Prof. K. V. Rangasvami Iyengar in his additional notes on "Considerations on some aspects of Ancient Indian Polity". In fact, the word Kautilya (इकारमध्य) is a mistake handed down to us by scribes and readers. All the ancient manuscripts of the text and the commentaries of the Arthaśāstra, available here, read throughout as Kautalya (अकारमध्य), and not as Kautilya. Kūtala is the name of a Rishi who founded the Kūtala Gotra and any descendant of that Gotra may be called Kautalya. This is the reason why the author of Jayamangalā, a commentary on the Nītisāra of Kāmandaka observes that Kautalya is the name given to the author of the Arthaśāstra after his Gotra, Kūtala. A few other details regarding the name are given in the introduction to the first volume.

Thus are refuted the contentions that at the time of Chandragupta Maurya a great man named Kautilya never existed and that the extant Arthaśāstra could not have been written by a contemporary of Chandragupta. We have now arrived at the conclusion that the Arthaśāstra was written by a contemporary of Chandragupta Maurya, which also makes definite the date claimed for it, viz., 4th century B. C.

We shall now turn to a few minor points which in the opinion of Dr. Jolly and others are regarded as inconsistent with the early date assigned to it.

1. The number of chemical substances mentioned in the Arthaśāstra being larger than that in Suśruta and other works of the kind points to a later stage of the development of the science of chemistry at the time of Kautalya than at the time of Suśruta and thus testifies to the posteriority of the Arthaśāstra (Winternitz). But this is an unwarranted inference. It is quite possible that at the time the science had attained an advanced stage, Suśruta dealt with only a small number of chemicals, because his was a purely medical work, admitting mention of such substances only as were relevant to the subject. But the Arthaśāstra is not limited in scope. It concerns itself with a variety of subjects such as the manufacture of gold and other precious metals, the preparation

of poison etc., and consequently it refers to a good number of chemical substances. But in the *Dhātukautalīya** and similar other works on chemistry one might expect an exhaustive treatment of chemicals. What follows from this is, the extent of the mentioning of chemical substances wherever necessary in a work that deals primarily with other subjects cannot by itself be made the basis for fixing the age of that work.

2. The *Arthaśāstra* of Kaṭṭalya, says Dr. Jolly, has largely borrowed from the *Yājñavalkyasmṛiti*, and as the date of the latter is later than the 3rd century A. D., the *Arthaśāstra* should have come after it. This is not correct. For there is no evidence to show that the *Yājñavalkyasmṛiti* is later than the third century A. D. On the contrary, the date of Kaṭṭalya having been fixed as 4th century B. C. it naturally follows that Yājñavalkya, from whom Kaṭṭalya has borrowed, should be anterior to the latter. What is logically true cannot be contradicted by an apparent argument. Besides, the word Yajñavalka is mentioned in the *Gargādigaṇa* (गर्गादिगण) under the sūtra “गर्गादिभ्यो यञ्” of Pāṇini. It is clear from this that Pāṇini knew of a Yājñavalkya born of the Yajñavalka Gotra. Probably the same Yājñavalkya was the author of the *Smṛiti* and therefore earlier than Pāṇini.

3. Dr. Keith is of opinion that the use of correct Trishtup stanzas in regular metre as found in the *Arthaśāstra* is not in favour of its early date and that the language of the work is not sufficiently archaic. It may be asked which is unsuitable to the antiquity—the use of mere Trishtup stanzas or the correctness and regularity of the four lines? Whatever it is, there is no sort of restriction in the case of a non-vedic work. Though to Dr. Keith, the language does not look archaic, to me it does look decidedly archaic, more archaic than the *Mahābhāṣya* of Patanjali and similar other works. The matter may well be left to the judgment of Sahrīdayas.

4. Another scholar thinks that the *Arthaśāstra*, covering as it does, several branches of human knowledge could not possibly be the production of a single author, but a composition by several authors. The following statement of Kāmandaka at the beginning of his *Nīṭisāra*,

वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।

अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥

* Vide introduction to the first part p. 10.

जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
 योऽधीतवान् सुचतुरश्वतुरोऽप्येकवेदवत् ॥
 यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
 पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
 एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
 आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
 नीतिशास्त्रामृतं श्रीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
 य उद्दधे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥

leaves no room for doubt on this matter. Here Kāmandaka ascribes the work to Vishnugupta after likening him to God Brahman in respect of his being a seer and an author of various sciences. The date of Kāmandaka is said to be the 1st century B. C., and he can certainly be credited with more accurate and reliable knowledge about Kautilya than we of the present day. Whatever may be the date of Kāmandaka, it is certain that he was far anterior to the poet Bhavabhūti. It is legitimate to surmise from the *Mālatīmādhava* that Bhavabhūti was conversant with the *Nītisāra* of Kāmandaka as he thought it fit to give the name Kāmandaka—the traditional sense of which is restricted to the author of *Nītisāra*—to a female ascetic in his *Mālatīmādhava* who is described as proficient in the art of diplomacy. Nor is “Kāmandakī” an accidental and unmeaning name given by the poet without any reference to the characteristics of the author of the *Nītisāra*, as Dr. Jolly thinks, for, all the characters in the *Mālatīmādhava* are given significant and appropriate names. The names *Mālatī* and *Mādhava* which are excitants of *Śringārarasa* are quite suitable to the heroine and hero. *Aghoraghanta* and *Kapālakuṇḍalā* stand for the terrible worshippers of *Chāmundī*, while *Buddharakshitā* and *Avalokitā* represent the disciples of the Buddhist nun. Thus when all the names of the characters are significant, it is not reasonable to regard the name Kāmandaka alone as unmeaning and accidental like *Dittha* (डित्थ). Further no one need doubt whether a mastery in so many fields of knowledge could ever be met with in one individual, because, when it is quite possible that a person gifted with an intellect of a very high order may become सर्वज्ञकल्प, it is not at all a wonder if he attains mastery over a number of subjects such as Kautilya is credited with.

What we have said above disproves the observation of Dr. Jolly, that the “whole work is likely to have been

composed by a single person, probably a Pandit belonging to a school of polity and law, who to render a dry subject interesting, introduced debates in which the Pūrvapaksha is put in the mouth of eminent sages or of deities whose names he got from the Mahābhārata or from tradition, while the Uttarapaksha or Siddhānta is reserved for Kautilya, in as much as the evidences furnished by Kāmandaka and other eminent writers in support of the ascription of the authorship of the Arthasāstra to Kautilya are still extant. Dr. Jolly seems to think that there were really no works composed by the ancient Āchāryas Bhāradvāja, Parāśara, Viśālāksha, Brihaspati, etc., which can be regarded as the sources of the several Pakshas ascribed to them in the Arthasāstra. But we have seen in the commentary on the Yājñavalkyasmṛiti by Viśvarūpachārya, the illustrious predecessor of Vijnānesvara long extracts from the Arthasāstra of Brihaspati and Viśālāksha (T. S. Series No. 74, pp. 184, 188 and 190), and it is clear therefore that the Arthasāstra of Brihaspati and Viśālāksha must have existed during the time of Viśvarupachārya. In like manner, it can be inferred that the works of Bhāradvāja and other Āchāryas, who are mentioned in the Arthasāstra along with Brihaspati and Viśālāksha must have once existed but disappeared subsequently.

So far we have considered in detail the chief opinions of Dr. Jolly and others. One more statement of Dr. Jolly has to be examined. It is that for the Arthasāstra there was a surname 'Samāna Tantra' (समानतन्त्र) which was hitherto unknown. Medhātithi in his commentary on the 191st sloka in the seventh chapter of the Manusmṛiti quotes the verse 'द्वे शते धनुषाम्' which is found in the fifth chapter of the tenth Adhikaraṇa of the Arthasāstra of Kautilya and introduces the quotation by saying 'समानतन्त्रेणोक्तम्'. Similarly on the 205th sloka in the same chapter, he quotes 'दैवं मानुषं कर्म लोकं पालयति' which is an adaptation of the sentence 'दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति' found in the second chapter of the sixth Adhikaraṇa, and introduces this quotation by saying 'समानतन्त्रेऽपि'. From this Dr. Jolly concludes that the Arthasāstra was surnamed Samānatantra, and also says that since the phrases 'इति समानं पूर्वेण' 'इति समानम्' are found to occur in the first chapter of the fifth Adhikaraṇa and in many other places, this name is quite appropriate to the work. But this is obviously wrong. Samānatantra is a Karmadhāraya compound word which should be split as समानं च तत् तन्त्रं च and

means another Sāstra on the same subject. What is conveyed in समानतन्त्रेणोक्तम् is that the topic under reference is also dealt with in another sastra on the same subject. That sastra is, in fact, the Arthasāstra of Kautilya. The word समानतन्त्र is found not only in the Bhāṣhya of Medhātithi, but also in the Nyāyasūtra of Gautama 'समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः'. It is an expression commonly used in commentaries on sastras when another sastra is cited as authority. On no ground can it be said that Arthasāstra is meant by that word. It may here be noted that in the sastraic works the transference of a statement from one place to another (अतिदेश) is indicated by various phrases such as 'समानं पृष्ठणं' 'समानम्' 'पूर्ववत्' 'प्राग्बत्' 'एतेन व्याख्यातम्'. All these phrases are synonymous and the use of any of them is common to all works.

Trivandrum,
17th May 1924. }

T. GAṆAPATI SĀSTRĪ.

उपोद्धातः ।

अयं कौटलीयार्थशास्त्रस्य द्वितीयः सम्पुटः । अत्र धर्मस्थीयं कण्टकशोधनं योगवृत्तं मण्डलयोनिः षाड्गुण्यमिति पञ्चाधिकरणानि निवेशितानि । तद्वतानां प्रमेयानामनुक्रमणी चात्र योजिता । पूर्वस्मात् सम्पुटादेतस्य परिमाणाधिकत्वं परिहर्तुमुत्तराधिकरणमिह न योजितम् ।

यावत् सम्पुटोऽयं प्रकाशनाय सज्जीकृतः, तावत् कौटलीयार्थशास्त्रस्यैकं नूतनं संस्करणं जर्मनिदेशीयपण्डितजालिकृतमिति पाञ्चनदालवपुराद् बहिरवतीर्णं दृष्टं, यदीयान् पाठविशेषान् मैसूरपुस्तकगतैरस्मदीयपुस्तकगतैश्च पाठविशेषैः सहान्योन्यव्यतिरेकावगमार्थमस्मदीयतृतीयसम्पुटस्य परिशिष्टे प्रदर्शयिष्यामः । अस्य तु लवपुरीयस्य पुस्तकस्योपोद्धाते जालिना कौटलीयमर्थशास्त्रमधिकृत्य बहु प्रपञ्चितम् । तत्र दृष्टान् कांश्चित् प्रमाणविकलांस्तदीयान् परकीयांश्चाभिप्रायान् इह विचारयामः ।

“सुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।

कौटल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ॥ ”

इति प्रथमाध्यायान्तिमश्लोकात् ,

“सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

कौटल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः स्मृतः ॥ ”

इति द्वितीयाधिकरणदशमान्तिमश्लोकात् ,

“येन शस्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥ ”

इति ग्रन्थशेषश्लोकाभ्यां, कौटलीयनाम्ना कौटल्यनाम्ना च ग्रन्थान्तरेषु प्रमाणतयोपात्तानां वाक्यानां ग्रन्थेऽस्मिन्नुपलम्भाच्चास्य प्रणेता स एव चन्द्रगुप्तोपजीवितो विष्णुगुप्तापरनामा साक्षाच्चाणक्य इति हि न्याय्या लोकस्य प्रतीतिः ।

अत्राप्याश्चर्यं द्वित्रा विप्रतिपन्ना उपलभ्यन्ते । तेष्वेक आस्त्रिया-
देशीयः पण्डितो विण्ढरनिदम्नामा, अन्यो जर्मनिदेशीयो जालिनामा,
अपरः कीत्संज्ञ आङ्गलेयपण्डितः । ते द्वैककण्ठ्यादूहन्ते —

चन्द्रगुप्तकालिकः कौटिल्यो नाम कश्चिद् अस्यार्थशास्त्रस्य कर्ता ना-
सीदिति । ऊहहेतूभोलिखन्ति —

१. चन्द्रगुप्तसाम्राज्यं स्वाधिष्ठितं ग्रन्थे कापि न सूचितं, चन्द्रगु-
प्तस्य स्थानीयं पाटलीपुत्रं च न स्मृतमिति,
२. क्षुद्रक्षुद्रस्वतन्त्रराज्यतन्त्रणरीतेरुपदेशेऽपि साम्राज्यतन्त्रणरीति-
स्तत्र नोपदिष्टेति,
३. चन्द्रगुप्तकाले कौटिल्यनामा यथाप्रतीतमाहात्म्यशाली कश्चित्
पुरुषविशेष एव तावन्न स्थितः येनास्तनीशनाम्ना यवनेन
चन्द्रगुप्तसंस्तविना लिखिते चरितनिबन्धे तन्नामाग्रहणादिति,
४. कौटिल्यः कौटिल्य इति ग्रन्थे योऽसकृन्नाम्ना निर्दिश्यते स ग्र-
न्थकाराद् भिन्न एव योगवृत्तषष्ठाध्याये 'एवमेकैश्वर्यममात्यः
कारयेदिति कौटिल्यः' इत्युपक्षिप्तस्य कौटिल्यमतस्य 'नैवमिति
भारद्वाजः' इति भारद्वाजेन प्रतिक्षेपणात्, कौटिल्यस्य प्रकृत-
तार्थशास्त्रकर्तृत्वे पूर्वाचार्येण भारद्वाजेन तन्मतप्रतिक्षेपणायो-
गादिति,
५. कौटिल्य इति नामधेयमेव तावत् गर्हार्थत्वाद् ग्रन्थकर्ता स्वीय-
त्वेन नोपाददीतेति च ।

त एतेऽत्यन्तनिःसारा मे प्रतिभान्ति । तथाहि —

न तावत् प्रथमो हेतुः शक्यशङ्कः, चन्द्रगुप्तसाम्राज्यं स्वाधिष्ठितं
कौटिल्येन किं ग्रन्थमध्येऽर्थवादप्रसङ्गात् स्मर्तव्यम् आहोस्विद् ग्रन्थस्यादा-
वन्ते वा स्वात्मनिवेदनप्रसङ्गात् स्मर्तव्यम् ऊहको मन्यते । नाद्यः पक्षः, सर्व-
राजसाधारणराज्यतन्त्रोपदेशपरे शास्त्रेऽस्मिन्नितिहासप्रसिद्धान्येव राजवृत्तान्या-
र्थवादिकतयोदाहर्तुमुचितानि, न तु स्वाधिष्ठितस्य साम्राज्यस्य वृत्तम् । तद्धि-
वर्ण्यमानं प्रत्युत विकत्थनतामेव वर्णयितुः प्रत्याययेत् । द्वितीयपक्षे तु 'येन

शस्त्रं च शास्त्रं च' इति ग्रन्थान्तश्लोके नन्दराज्योन्मूलयितृत्वमात्मनो वदतां
ग्रन्थकृता स्वाधिष्ठितं चन्द्रगुप्तसाम्राज्यं सूचितमेव । एतेन पाटलीपुत्रास्मरण-
मपि समाहितं, नन्दराज्योन्मूलनकर्तृत्वकथनेन स्वाधिष्ठितदेशनगरादेरप्युक्तमा-
यत्वात् । ग्रन्थमध्ये तु प्रसङ्गाभावात् पाटलीपुत्रं न स्मृतम् । मगधमथुरादिकं
हि पत्रोर्णाकार्पासादिद्रव्यविशेषोत्पत्तिस्थानत्वात् कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षाप्रकर-
णादौ द्रव्यविशेषोत्पत्तिस्थानप्रस्तावे स्मृतम्; पाटलीपुत्रं तु तदभावात् क-
सर्तव्यम् ।

द्वितीयो हेतुः शशशृङ्गायितः, यतः शास्त्रेऽस्मिन्नुपदिष्टान्त्रणरीतयः
क्षुद्रराज्यमहाराज्यसाम्राज्यानां सर्वेषां साधारणा एव । विशेषेण च षाड्गु-
ण्याधिकरणस्य पञ्चदशषोडशाध्याययोर्दण्डोपनमितानां राज्ञामुपनमयितरि-
वृत्तिश्च उपनमयितुस्तेषु वृत्तिं च प्रपञ्चयता सम्राजां तदधश्चराणां राज्ञां च
परस्परतन्त्रणमुपदिष्टमेव ।

न तृतीयो हेतुः साधुः । मेगास्तनीसलिखितो हि चरितनिबन्धो
भूताभूतार्थसङ्कीर्णः परिलुप्तबहुंशश्च; स कथं स्वानुक्तेऽप्यर्थे निर्णायको भवि-
तुमर्हेत् । किञ्च जानतापि कौटल्यं मेगास्तनीसेन स्वग्रन्थे तदस्मरणं न्याय्यं
संभाव्यते । मेगास्तनीसो हि कौटल्यस्वर्गप्राप्तेः परतः बहुषु वर्षेष्वती-
तेषु कौटल्यपरतन्त्रत्वव्यपगमनिकामाविष्कृतनिजप्रभावपरमोजिते चन्द्रगुप्तस्य
शासने वर्तमाने चन्द्रगुप्तगुणातिशयपरिवृत्ताभिस्तन्नेतृचाणक्यगुणेषु प्रकृतिभि-
रनतिस्मर्यमाणेषु पश्चादेव नूनं भारतमागतः, चन्द्रगुप्तं च राजानमुपाश्रितः ।
तस्य चन्द्रगुप्तपरमैश्वर्यसाक्षात्कारविस्मितस्य वैदेशिकस्य पूर्ववृत्तजिज्ञासाविर-
हितस्य किंवदन्तीवशात् सामान्यतः श्रुतमपि कौटल्यवृत्तमनिर्ज्ञातविशेषतया
न श्रद्धाया विषयो बभूव; अतस्तत् स्वनिबन्धे स नूनं न लिलेख । अविदित-
मेव वा सर्वात्मना मेगास्तनीसस्य चन्द्रगुप्तसंस्तवपरायणस्य कौटल्यवृत्तं
सम्भाव्यते, पौरजानपदसंस्तवालपत्वात् । एवञ्जातीयेषु मेगास्तनीसनिबन्धे
कौटल्यनामानाख्यानस्य निमित्तेषु सम्भावयितुं शक्येषु तत् कौटल्यस्य अ-
नेकसहस्रवर्षजगद्दीयमानकीर्त्तेः विष्णुवायुपुराणादुपश्लोकितमाहात्म्यस्यासत्तां
चन्द्रगुप्तकाले गमयतीति कः खलु वक्तुं व्यवस्येत् । तथा वदतां नाम जा-
लिनार्थादिदमेवोक्तं भवति — 'भरतखण्डपुरावृत्तविशेषनिर्णयविषये वस्तुत-
त्त्वाज्ञानावज्ञानादिनिमित्तो मेगास्तनीसस्य सूक्तिमापि प्रमाणं, प्रमाणमेव न

केवलं किन्तु भारतीयैः प्रमाणतया परिगृहीतस्योपपन्नार्थप्रतिपादकस्य विष्णु-
वायुपुराणादिपुरातनग्रन्थजातस्य प्रामाण्यमप्युपहन्ति' इति । अत्र वयमुच्चै-
श्चित्रीयामहे ।

न चतुर्थो हेतुः सङ्गतः, भारद्वाजेन कौटल्यमतस्यात्राप्रतिक्षेपात् ।
ग्रन्थकारा नाम परमतं ससाधकं प्रथममुपन्यस्य तत्खण्डनपूर्वं स्वमतं स्थाप-
यन्ति, स्वमतं वा प्रथमं निर्दिश्य पश्चात् तद्विरुद्धं परमतमनूद्य दूषयन्ति ।
अनयोरुभयविधयोः समुदाचारयोर्द्वितीयः प्रकार इह ग्रन्थकारेणाश्रितः ।
'एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कौटल्यः' इत्यादिना 'प्रकृतिकोपकमधर्मि-
ष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटल्यः' इत्यन्तेन ग्रन्थेनैतदेव हि प्रतिपाद्यते —
'अमात्य एकैश्वर्यं कारयेदिति मम मतं, भारद्वाजस्य तु पूर्वाचार्यस्य मतं
मन्मतविरुद्धमीदृशप्रूपं, तच्च प्रकृतिद्वेषजनकत्वात् पापिष्ठत्वादनियतसिद्धिकत्वाच्च
बहुदोषम् इति, अर्थाच्च मन्मतं प्रकृतितोषकत्वाद् धर्मिष्ठत्वाद् नियतसिद्धिक-
त्वाच्चादोषं बहुगुणम्' इति च ।

अत्र हीदमवधेयम् — इह खल्वनेकाचार्यनामग्राहप्रवर्तितेष्वर्थविम-
र्शेषु सर्वत्र अनुपपन्नाचार्यमतखण्डनपूर्वमन्ते किमपि मतमुपपन्नं कौटल्यसम्ब-
न्धितया नियमेन स्थाप्यते । कौटल्यश्च वस्तुतो ग्रन्थकार इति कृत्वा 'इति
कौटल्यः' इत्युक्तीनां सर्वासाम् 'एवमहं मन्ये' इत्येवार्थः प्रतिपत्तव्यः । 'इत्य-
हमि'त्यहम्पदेनात्मनि परामर्शनीये कौटल्यपदेन परामर्शः स्वाहङ्कारपरिहारार्थं
आचार्यसमुदाचारसिद्धौ महाभाष्याकारादीनां महाभाष्यादौ 'गोनर्दीयस्त्वाह'
इति गोनर्दीयादिपदेन परामर्शवत् । तथा च 'प्रकृते एवमेकैश्वर्यममात्यः कार-
येदिति कौटल्यः' इत्यस्यायं फलितोऽर्थः — 'राजव्यसनवशात् स्वायत्तीकर्तव्य-
तया प्राप्तमपि अखण्डं राज्यममात्यः स्वयमनपहरन् बालं राजकुमारमेवैकै-
श्वर्येण योजयेदित्यहं मन्ये' इति । 'एवममात्यः कारयेदित्यहं मन्ये' इ-
त्युक्त्या सूचितम् 'एवममात्यो न कारयेदित्यन्यो मन्यते' इत्यमुमर्थम् अ-
न्यनामग्रहणपूर्वं स्पष्टयति — 'नैवमिति भारद्वाजः' इति । केन प्रकारेण
तर्ह्यमात्यः कारयेदिति भारद्वाजो मन्यत इत्याकाङ्क्षायामाह — 'प्रम्रियमाणे'
इत्यादिना 'कालः कर्म चिकीर्षतः' इत्यन्तेन । एतावता भारद्वाजमतस्य
स्वरूपं तत्साधकं च भारद्वाजोक्तं दर्शितं, न तु कौटल्यमतं भारद्वाजेन ख-
ण्डितं दर्शितं, साधकयुक्त्युपस्कृतस्य कौटल्यमतस्य कौटल्यप्राचीनेन भारद्वा-
जेनापरिज्ञाततया खण्डनायोगादिति बोद्धव्यम् । यदिदं भारद्वाजमतं ससा-

धकमुपदर्शितं, तद् भारद्वाजवाचीनः कौटल्यः खण्डयति — 'प्रकृतिको-
पकमि'त्यादिना । अमात्येन क्रियमाणं स्वयं राज्यहरणं प्रकृतिद्वेषजनकं पा-
पिष्ठम् अनिश्चितसिद्धिकं चेत्यतः कारणाद् भारद्वाजमतं हेयमिति कौटल्यो-
ऽभिप्रेतीत्यर्थः । एतेन कुमारराज्याभिषेचनस्य स्वाभिमतस्य प्रकृतिरञ्जकत्व-
धर्मिष्ठत्वैकान्तिकत्वरूपगुणयोग उपादेयत्वप्रयोजक उक्तप्रायः । एवं चान्न
भारद्वाजस्य सम्प्रतिपन्नपूर्वाचार्यभावस्य कौटल्यमतखण्डयितृतायां लेशतो-
ऽप्यप्रतीतिः प्रत्युत कौटल्यस्यैव भारद्वाजखण्डयितृतायाः संप्रत्ययाच्च कौट-
ल्यस्य प्रकृतग्रन्थकर्तृत्वविषटकं न किञ्चिदस्तीति स्पष्टमेव ।

न पञ्चमोऽपि हेतुः समञ्जसः । यतो वक्रिमार्थतया कुत्सितापि कौ-
टिल्यसंज्ञा कौत्सादिसंज्ञावदुपपद्यत इति प्रवक्तृरङ्गस्वाम्यार्येण समाधानमुक्त-
मेव । वस्तुतस्तु कौटिल्य इतीकारमध्योऽपपाठ एव पठितृलेखकप्रमादकृतः,
सर्वेषु प्राचीनमूलादर्शग्रन्थेषु तद्विवरणादिषु च कौटल्य इत्यकारमध्यस्यैवैक-
रूप्येण पाठात् । कुटलो नाम गोत्रप्रवर्तक ऋषिविशेषः । तस्य गोत्रापत्यं
कौटल्य इति । अत एव कामन्दकनीतिसारव्याख्यायां जयमङ्गलायां
'कौटल्य इति गोत्रनिबन्धना विष्णुगुप्तस्य संज्ञा' इत्युक्तम् । अधिकम् अर्थ-
शास्त्रप्रथमसम्पुटोपोद्घाते द्रष्टव्यम् ।

तदित्थं 'मौर्यचन्द्रगुप्तकाले कौटल्यनामा कश्चिद् महापुरुषो नासी-
दि'ति वादः, 'चन्द्रगुप्तसहचरेण जेदमर्थशास्त्रं प्रणीतं भवितुमर्हती'ति वादश्च
दूरतो निरस्तः । चन्द्रगुप्तसहजीविप्रणीतत्वनिर्णयेन चार्थशास्त्रस्य कालोऽपि
निर्धारितः कैस्तप्राचीनचतुर्थशताब्दीलक्षणः ।

यत्तु ग्रन्थस्य तावत्प्राचीनतायां बाधकमिव किमपि किमपि जालि-
प्रभृतिभिरुपन्यस्तं, तदिदानीमालोचनीयम् । तत्र —

(१) सुश्रुताद्यपेक्षया धातुरसवादप्रकाराणामर्थशास्त्रेऽधिकतया कथन-
दर्शनेनास्य धातुरसवादविद्याप्रकर्षकालप्रभवत्वप्रतीत्या धातुरसवादविद्यासिशु-
भावान्स्थाविर्भूतसुश्रुताद्युत्तरकालोत्पन्नतावगम्यत इति सुश्रुतात् कैस्तप्राचीन-
प्रथमशताब्दीभवादवाचीनमर्थशास्त्रमिति विष्टरनिद्वसः । इदमयुक्तं — कामं
सुश्रुताद्यपेक्षया धातुरसवादनामधिकाः प्रकाराः अर्थशास्त्रे : प्रतिपाद्यन्ताम् ।
किन्तु तावता धातुरसवादशास्त्रस्य सुश्रुतादिकाले बालभावः अर्थशास्त्रकाले
तरुणिमेति विभागो न कल्पयितुं शक्यः । तरुणिमदशायांमेव सत्यां सुश्रुतादौ

धातुरसवादप्रकाराणामल्पानाम्, अर्थशास्त्रे बहूनां च कथनौचित्यसम्भवात् । सुश्रुतादितन्त्रं हि नाम चिकित्साशास्त्रम् । तत्र भेषजसाधनोपयोगितया यावद् धातुरसवादप्रमेयमपेक्षितं तावदेवाभिधानीयमित्यल्पमभिहितं स्यात् । अर्थशास्त्रे तु राज्यतन्त्रप्रधाने सुवर्णरजतादिसाधनाय शत्रुनिग्रहाभौषधविशेषसाधनाय च यावदपेक्षितं तावदभिधानीयमिति पूर्वतः किञ्चिदधिकमभिहितं स्यात् । धातुरसवादप्रधाने तु शास्त्रे धातुकौटलीयादौ तत्सम्बद्धं प्रमेयजातं सर्वमभिधानीयमिति तत् कात्स्न्येनाभिहितं स्यात् । तस्माद् धातुरसवादानां प्रमेयान्तरप्रधानेषु तन्त्रेषु मनागमनाग् वा यथापेक्षमानुषङ्गिकतयाभिधानमभिधातृकालानुमानादावकिञ्चित्करम् ।

(२) याज्ञवल्कीयं धर्मशास्त्रमुपजीव्यतेऽर्थशास्त्रेण । तत्तु धर्मशास्त्रं कैस्ताब्दीयतृतीयशतकोत्तरकालभवमिति तदवाचीनतैव प्रकृतस्यार्थशास्त्रस्येति जालिः । इदं चायुक्तम् । तस्य धर्मशास्त्रस्य कैस्ताब्दीयतृतीयशतकोत्तरकालिकत्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्रपञ्चितचरयुक्तिभिः कैस्तप्राचीनचतुर्थशताब्दीभवताया निर्णीततयां तदुपजीव्यायाः स्मृतेस्तत्पूर्वकालिकत्वस्यैव न्यायतः प्राप्तत्वात्, न्यायप्राप्तस्य च प्रमाणाभासैर्बाधितुमशक्यत्वात् । किञ्च 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति सूत्रे गर्गादिगणे यज्ञवल्कशब्दस्य पाठदर्शनेन पाणिनिर्यज्ञवल्कगोत्रापत्यं याज्ञवल्क्यं विदितवानिति प्रतीत्या तद्विदितस्यैव याज्ञवल्क्यस्य धर्मशास्त्रकारतायाः सम्भावितत्वेन पाणिनितोऽपि धर्मशास्त्रस्य प्राचीनत्वसम्भवाच्च ।

(३) यदपि तृष्टुपच्छन्दसि वाक्यशैल्यां चार्थशास्त्रस्य प्राचीनत्वं न भासते इति कीत्संज्ञो महाशय आह, तदपि न साधु । किं तृष्टुपच्छन्दसः परिग्रह एव प्राचीनत्वाननुगुणः आहोस्वित् तत्र पादचतुष्टयेऽपि तुल्यलक्षणयोगः । वेदादन्यत्रच्छन्दोविशेषपरिग्रहे प्राचीनार्वाचीनयोः कामचारान्नाद्यपक्षः । पादचतुष्टये तुल्यलक्षणयोगायोगावपि प्रयोक्तुरैच्छिकावव्यवस्थिताव्यवस्थापकौ च । वाक्यशैल्यां प्राचीनत्वं तु कीत्महाशयं प्रति न भासते, मां प्रति तु महाभाष्याद्यतिशायि प्राचीनत्वं स्फुटं भासते । तत्र निर्णयः सहृदयेष्वायतः ।

यत् पुनः प्रकृतार्थशास्त्रप्रतिपाद्यमानयावत्प्रमेयोपद्रष्टृत्वमेकस्य कर्तुर्न सम्भवतीति मन्यमानः कश्चिदाह — इदमर्थशास्त्रं बहुभिः सम्भूय प्रकरणशः प्रणीतं पश्चादेकीकृतमिति, तदपि नोपादेयं,

“वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।
 अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥
 जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
 योऽधीतवान् सुचतुरश्वतुरोऽप्येकवेदवत् ॥
 यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
 पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
 एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
 आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
 नीतिशास्त्रामृतं श्रीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
 य उद्दधे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥”

इति कामन्दकेन विष्णुगुप्तस्य बहुप्रमेयद्रष्टृतया बहुशास्त्रप्रणेतृतया च वेध-
 स्तुल्यत्वाल्यानपूर्वं प्रकृतमहाशास्त्रकर्तृतायाः संकीर्तनात् । कामन्दको हि
 कैस्तप्राचीनप्रथमशताब्दीस्थितत्वाद् विष्णुगुप्तासन्नकालो विष्णुगुप्तचरि-
 तानां याथात्म्येऽस्मदाद्यपेक्षयाभिज्ञतमः । तस्य कैस्तप्राचीनप्रथमशताब्दी-
 भवत्वविवादे वा कैस्ताब्दीयसप्तमशतकस्थितभवभूत्यपेक्षया प्राचीनत्वे विवा-
 दस्य नावकाशः, यतो नीतिसारकर्तरि निरुद्धेन कामन्दकशब्देन नीति-
 प्रयोगनिपुणां काञ्चित् परिव्राजिकां मालतीमाधवे व्यपदिशन् भवभूति-
 नीतिशास्त्रनिष्णातत्वसाम्यकृतं तस्यां तत्पदव्यपदेशौचित्यं पश्यतीति युक्तिमती
 कल्पना । न च तस्यां कामन्दकशब्दो निरर्थक एव यदृच्छया निवेशितः
 कविना न तु प्रसिद्धकामन्दकधर्मारोपेणेति जालयुक्तं युक्तम्, मालतीमाधवे
 पात्रेष्वनर्थकसंज्ञानिवेशनस्यादर्शनात् । माधवमालत्यादयो हि शब्दाः शृङ्गा-
 रोद्दीपकवचनाः शृङ्गारिनायकनायिकादिष्वानुगुण्यमभिसमीक्ष्य संकेतिताः, अ-
 घोरघण्ट-कपालकुण्डलादयश्चामुण्डचुपासकानुगुण्यं बुद्धरक्षितादयश्च बौद्ध-
 भिक्षुकीशिष्यतानुगुण्यम् । एवं सर्वासु संज्ञासु अर्थवतीषु कामन्दकीशब्दः
 परं छिन्नादिनामवन्निर्निमित्तं भिक्षुक्यां संकेतित इत्युक्तिः कथं नाम सङ्गता
 स्यात् । इत्यादिकं विचारणीयं विद्वद्भिः । किञ्च बहुप्रमेयद्रष्टृ कौटल्यं एको
 दृष्ट इति नासूया कर्तव्या । नहि पुरुषविशेषे कस्मिंश्चिद्व्यक्तोत्तरप्रज्ञादिगुणयो-
 गिनि सर्वज्ञकल्पत्वमपि वा द्रष्टुमशक्यं, किमुतैवज्जातीयं बहुज्ञत्वम् ।

एतेन, जाली यदवोचत् — केनापि पण्डितेन महाभारतादिग्रन्थप्रसिद्धमहर्ष्यादिनामधेयैः कांश्चित् पूर्वाचार्यान् कल्पयित्वा तदीयत्वेन पूर्वपक्षाणां कौटल्यसम्बन्धित्वेन सिद्धान्तपक्षाणां च कल्पनभङ्गार्थशास्त्रमिदं रचितमिति, तदपि परास्तं, कौटल्यकर्तृत्वस्थापकानां पूर्वोक्तकामन्दकादिवाक्यानां प्रामाण्यस्यानपन्हवनीयत्वात् । किञ्च, तथा वदतो जालेः कौटलीयार्थशास्त्रोद्भाषितानां तत्तत्पक्षाणामाकरग्रन्थाः भारद्वाजादिभिः परमार्थतो न प्रणीता इति स्वत्वमिप्रायो गम्यते । सोऽत्यन्तायुक्तः, यतो याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायां विशानेश्वरोपजीव्यैर्विश्वरूपाचार्यैः प्रणीतायां बहूनां बृहस्पत्यर्थशास्त्रवाक्यानां विशालाक्षार्थशास्त्रवाक्यानां च प्रमाणतयोदाहरणदर्शनेन बृहस्पतिविशालाक्षार्थशास्त्रग्रन्थयोर्विश्वरूपाचार्यकाले सत्तावधारणात् तुल्यन्यायेन तत्सहपठितभारद्वाजाद्याचार्यग्रन्थानामपि स्थितलुप्तत्वानुमानात् ।

इत्थमुच्चावचोहैकजीवितेषु जालिमहाशयाद्यमिप्रायेषु प्रधानभूताः कौटलीयसम्बद्धा अभिप्राया विचारिताः; असम्यक्त्वं च तेषां विस्तरेण निरूपितम् । न चेहेतोऽधिकमवश्यविचारणीयं पश्यामः । अत इममेकमनन्योद्विक्तं जालिमहाशयस्यार्थविशेषाभ्यूहं लेशतो विचार्य प्रकृतमुपसंहरामः । स हि आह — ‘अस्ति समानतन्त्रमिति कौटलीयार्थशास्त्रस्य पर्यायवाचकं पदमद्ययावदविज्ञातामि’ति । स. किल तं तत्पर्यायपदविशेषं भेदातिथीयाद् मेनुस्मृतिभाष्यादूहितवान् । मेनुस्मृतिसप्तमाध्यायगतस्य १९१तमश्लोकस्य भाष्ये हि ‘समानतन्त्रेणोक्तम्’ इति प्रतिज्ञाय ‘द्वे शते धनुषाम्’ इति कौटलीयार्थशास्त्र (१० अधि. ५. अध्या) श्लोकः प्रदर्शितः । २०५ तमश्लोकभाष्ये च ‘समानतन्त्रेऽपि’ इत्युक्त्वा ‘दैवं....मानुषं कर्म लोकं पालयति’ इति वाक्यं कौटलीयार्थशास्त्रषष्ठाधिकरणद्वितीयाध्यायस्थस्य ‘दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति’ इति वाक्यस्य कथञ्चिदर्थानुवादकमुदाहृतम् । तेन लिङ्गेन कौटलीयार्थशास्त्रं समानतन्त्रापरपर्यायमित्यूह्यत इति । अपिच स आह — युक्तश्च तस्मिन् समानतन्त्रशब्दव्यपदेशः ‘इति समानं पूर्वेण’ ‘इति समानम्’ इति च पञ्चमाधिकरणप्रथमाध्यायादिषु असकृदुक्तेस्तत्र दर्शनादिति । तदेतदखिलमत्यन्तमनुपपन्नम् । समानतन्त्रशब्दो ह्ययं यौगिकः कर्मधारयसमासनिष्पन्नः — समानं च तत् तन्त्रं चेति । समानतन्त्रं प्रमेयतस्तुल्यं शास्त्रान्तरं, ‘समानतन्त्रेणोक्तम्’ इत्यस्य प्रकृतं प्रमेयं तत्प्रतिपादकेन शास्त्रा-

न्तरेण वर्णितमित्यर्थः । तच्च शास्त्रान्तरं प्रकृते कौटलीयं भवति, तदीय-
तयोदाहृताया वाक्यानुपूर्व्याः कौटलीये समुपलम्भात् । न चायं समानतन्त्र-
शब्दप्रयोगो मेधातिथिभाष्य एवापूर्वो दृष्टः, 'समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रा-
सिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्त' इति न्यायदर्शनसूत्रेऽपि तद्दर्शनात् । एवं शास्त्रव्या-
ख्यानादिग्रन्थेष्वपि शास्त्रान्तरप्रमाणीकरणावसरे समानतन्त्रशब्दप्रयोगो बहुलो
दृष्टः । न हि तत्र समानतन्त्रपदं कौटलीयबोधकम् । एतेन कौटलीयस्य
समानतन्त्रव्यपदेशौचित्यसमर्थनं जालिकृतं प्रत्युक्तम् । किञ्च, शास्त्रग्रन्थेषु
क्वचिदुक्तस्यान्यत्रातिदेशो बहुभिः प्रकारैः क्रियते- क्वचित् 'समानं पूर्वेणे'ति,
क्वचित् 'समानम्' इति, क्वचित् 'पूर्ववदि'ति, क्वचित् 'प्राग्वदि'ति, क्वचिद्
'एतेन व्याख्यातमि'त्येवमादिभिः । सर्वे चैते प्रकाराः समानार्थाः; तत्रान्य-
तमस्यासकृदाश्रयणमप्यविशिष्टमेव सर्वग्रन्थेषु ॥

संग्रहश्लोकाश्चात्रैते —

आदिमध्यान्तिमाध्यायश्लोकप्रामाण्ययोगतः ।

कौटल्यनाम्ना वाक्यानां स्मृतानांमाकरत्वतः ॥

वाक्यशैलीसमुन्नेयपुराणत्वानुगुण्यतः ।

कामन्दकोपजीव्यत्वात् तद्गीतमहिमत्वतः ॥

यश्चन्द्रगुप्तसचिवो विष्णुवाय्वादिविश्रुतः ।

सोऽस्य कर्तार्यशास्त्रस्य कौटल्य इति निर्णयः ॥

अनन्तशयनम्)

१७-५-१९२४)

त. गणपतिशास्त्री.

द्वितीयसम्पुटस्य विषयानुक्रमणी ।

आदितः अधिकरणा- प्रकरणम्. विषयः. पृष्ठम्.
अध्यायः, अध्यायः.

धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् ।

५८	१	५७, ५८	व्यवहारस्थापना, विवादपद- निबन्धः	१-११
५९-६१	२-४	५९	विवाहसंयुक्तम् —	१२-३०
५९	२	॥	विवाहधर्मः, स्त्रीधनकल्पः, आधिवेदनिकम्	१२-१८
६०	३	॥	शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषाति- चारोपकारव्यवहारप्रति- षेधाश्च	१९-२४
६१	४	॥	निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्व- प्रवासः दीर्घप्रवासश्च	२५-३०
६२-६४	५-७	६०	दायविभागः—	३१-४५
६२	५	॥	दायक्रमः	३१-३५
६३	६	॥	अंशविभागः	३६-३९
६४	७	॥	पुत्रविभागः	४०-४५
६५-६७	८-१०	६१	वास्तुकम् —	४६-६१
६५	८	॥	गृहवास्तुकम्	४६-५०
६६	९	॥	वास्तुविक्रयः, सीमाविवादः, क्षेत्रविवादः, मर्यादास्था- पनं, बाधाबाधिकम्	५१-५६
६७	१०	६१-६२	विवीतक्षेत्रपथहिंसा	५७-६१
॥	॥	॥	समयस्थानपाकर्म	६१-६३
६८	११	६३	ऋणादानम्	६४-७१
६९	१२	६४	औपनिधिकम्	७२-७९
७०	१३	६५	दासकर्मकरकल्पः, दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाभ्याधिकारः	८०-८५
७१	१४	६६	कर्मकरकल्पः, सम्भूयसमु- त्थानम्	८६-९०

आदितः अध्यायः.	अधिकरणा- ध्यायः.	प्रकरणम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
७२	१५	६७	विक्रीतक्रीतानुशयः	९१-९३
७३	१६	६८-७०	दत्तस्थानपाकर्म, अस्वामिवि- क्रयः, स्वस्वामिसम्बन्धः	९४-९९
७४	१७	७१	साहसम्	१००-१०२
७५	१८	७२	वाक्पारुष्यम्	१०३-१०५
६७	१९	७३	दण्डपारुष्यम्	१०६-११०
७७	२०	७४, ७५	द्यूतसमाह्वयं, प्रकीर्णकानि	१११-११५

कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् ।

७८	१	७६	कारुकरक्षणम्	११६-१२३
७९	२	७७	वैदेहकरक्षणम्	१२४-१२८
८०	३	७८	उपनिपातप्रतीकारः	१२९-१३४
८१	४	७९	गूढाजीविनां रक्षा	१३५-१३८
८२	५	८०	सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्	१३९-१४२
८३	६	८१	शङ्कारूपकर्माभिग्रहः	१४३-१४८
८४	७	८२	आशुमृतकपरीक्षा	१४९-१५२
८५	८	८३	वाक्यकर्मानुयोगः	१५३-१५७
८६	९	८४	सर्वाधिकरणरक्षणम्	१५८-१६३
८७	१०	८५	एकाङ्गवधनिष्क्रयः	१६४-१६७
८८	११	८६	शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः	१६८-१७१
८९	१२	८७	कन्याप्रकर्म	१७२-१७६
९०	१३	८८	अतिचारदण्डः	१७७-१८२

योगवृत्तं पञ्चममधिकरणम् ।

९१	१	८९	दाण्डकर्मिकम्	१८३-१९१
९२	२	९०	कोशाभिसंहरणम्	१९२-२०१
९३	३	९१	भृत्यभरणीयम्	२०२-२०७
९४	४	९२	अनुजीविवृत्तम्	२०८-२११
९५	५	९३	समयाचारिकम्	२१२-२१७
९६	६	९४-९५	राज्यप्रतिसन्धानम्, एकैश्वर्यं च	२१८-२२३

मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणम् ।

९७	१	९६	प्रकृतिसम्पदः	२२४-२२९
९८	२	९७	दामव्यायामिकम्	२३०-२३६

आदितः अधिकरणा- प्रकरणम्. विषयः.
अध्यायः. अध्यायः.

४४४.

षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणम् ।

९९	१	९८, ९९	षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थान- वृद्धिनिश्चयश्च	२३७-२४३
१००	२	१००	संश्रयवृत्तिः	२४४-२४७
१०१	३	१०१, १०२	समहीनज्यायसां गुणाभिनि- वेशः, हीनसन्धयश्च	२४८-२५३
१०२	४	१०३-१०७	विगृह्यासनं, सन्धाययानं, विगृह्ययानं, सन्धाययासनं, सम्भूयप्रयाणं च	२५४-२६०
१०३	५	१०८-११०	यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृ- तीनां, सामवायिकविपरि- मर्शश्च	२६१-२६८
१०४	६	१११, ११२	संहितप्रयाणिकं, परिपणितापरि- पणितापसृताश्च सम्भयः	२६९-२७७
१०५	७	११३	द्वैधीभाविताः सन्धिविक्रमाः	२७८-२८४
१०६	८	११४, ११५	यातव्यवृत्तिः, अनुग्राह्यमित्र- विशेषाश्च	२८५-२९१
१०७-११०	९-१२	११६	मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धयः—	२९२-३१९
१०७	९	११	मित्रसन्धिः, हिरण्यसन्धिः	२९२-३००
१०८	१०	११	भूमिसन्धिः	३०१-३०६
१०९	११	११	अनवसितसन्धिः	३०७-३१३
११०	१२	११	कर्मसन्धिः	३१४-३१९
१११	१३	११७	पार्ष्णिग्राहचिन्ता	३२०-३२८
११२	१४	११८	हीनशक्तिपूरणम्	३२९-३३५
११३	१५	११९, १२०	बलवता विगृह्यौपरोधहेतवः, दण्डोपनतवृत्तं च	३३६-३४२
११४	१६	१२१	दण्डोपनायिवृत्तम्	३४३-३४८
११५	१७	१२२, १२३	सन्धिकर्म, सन्धिमोक्षश्च	३४९-३५८
११६	१८	१२४-१२६	मध्यमचरितोदासीनचरित- मण्डलचरितानि	३५९-३६८

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

कौटलीयम्

अर्थशास्त्रं

महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिरचितव्याख्योपेतम् ।

(द्वितीयः सम्पुटः ।)

धर्मस्थीयं—तृतीयमधिकरणम् ।

५७, ५८. प्रक. व्यवहारस्थापना, विवादपदनिबन्धः ।

धर्मस्थान्त्रयस्त्रयोऽमात्या जनपदसन्धिसङ्ग्रहणद्रोणमुखस्थानी-
येषु व्यावहारिकानर्थान् कुर्युः ।

अथ धर्मस्थीयं नाम तृतीयमधिकरणम् । धर्मेषु वर्णाश्रमजातिसम्बन्धिषु तिष्ठन्ति तान् विदन्ति अनुवर्तन्ते चेति धर्मस्थाः तानधिकृत्य प्रवृत्तं धर्मस्थीयम् । 'धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु स्थापयेदि'ति प्रथमाधिकरणस्य दशमाध्याये, 'द्वितीये भागे पौरजानपदानां कार्याणि पश्येद्' इति एकोनविंशाध्याये चोक्तम् । के कति वा कार्यद्रष्टारः कुत्र स्थित्वा कार्यं पश्येयुरित्यादिकं वक्तुमिदमधिकरणमारभ्यते ।

तत्र व्यवहारस्थापना इति प्रथमं सूत्रम् । विवादपदनिबन्धः इति द्वितीयम् । तदुभयमेकस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यते । व्यवहारा नाम विवाहसंयुक्तं दायभागः इत्यादयो द्वादश वक्ष्यमाणाः, तेषां स्थापना ग्राह्याग्राह्यत्वनिरूपणमिति पूर्वसूत्रस्यार्थः । विवादपदानां पूर्ववाद्युत्तरवादिवचनानां निबन्धः व्युष्टदेशजात्यादिक्रमेण पत्रलेखनमित्युत्तरसूत्रस्य ।

प्रथमसूत्रं व्याचष्टे—धर्मस्था इत्यादि । धर्मस्थान्त्रयस्त्रयः, अमात्याः सहावस्थिताः, जनपदसन्ध्यादिषु जनपदसन्धावन्तपालदुर्गे संग्रहणे दश-
ग्रामीप्रधानाधिष्ठाने चतुश्शतग्रामीप्रधाने द्रोणमुखेऽष्टशतग्रामीप्रधानाधिष्ठाने स्थानीये चेत्येतेषु, व्यावहारिकान्, अर्थान् कार्याणि, कुर्युः ।

तिरोहितान्तरगारनक्तारण्योपध्युपहरकृतांश्च व्यवहारान् प्रति-
षेधयेयुः । कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणामेकैकं प्रत्य-
क्षदण्डाः । श्रद्धेयानां तु द्रव्यव्यपनयः ।

परोक्षेणाधिकर्णग्रहणमवक्तव्यकरा वा तिरोहिताः सिध्येयुः ।
दायनिक्षेपोपनिधिविवाहसंयुक्ताः स्त्रीणामनिष्कासिनीनां व्या-
धितानां चामूढसंज्ञानामन्तरगारकृताः सिध्येयुः ।

अग्राह्यव्यवहारानाह — तिरोहितेत्यादि । तिरोहितादीन् षड् व्यव-
हारान् आरप्स्यमानान् आरब्धांश्च, प्रतिषेधयेयुः । तत्र तिरोहितः प्रच्छन्नद-
त्तविषयः प्रच्छन्नात्तविषयश्च । स च स्वामिदेशकालक्रियाद्रव्यादिभेदेन बहु-
विधः । तत्र स्वामितिरोहितः स्वाम्यनुज्ञां विनैवान्येन तद्धनं यद् विनियु-
ज्यते, देशतिरोहितः परोक्षिसाक्षिकः, कालतिरोहितः शतवर्षोपेक्षितऋणादि-
विषयः, क्रियातिरोहितः देशान्तरस्थे प्रमाणलेख्ये ऋणार्थनाविषयः, द्रव्यति-
रोहितः द्विपाच्चतुष्पात्स्थानेषु दृष्ट्यगोचरेषु तद्विक्रयः । अन्तरगारकृतः गर्भा-
गारकृतः, नक्तकृतः रात्रिकृतः, अरण्यकृतः, उपधिकृतः छद्मकृतः, उपहरकृतः
रहस्यकृतो दातृप्रतिग्रहीतृमात्रविदितः । कर्तुः प्रतिषिद्धव्यवहारप्रयोक्तुः, कार-
यितुस्तत्प्रयोजकस्य च, पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणां धर्मस्थानाम्, एकैकं प्रति
प्रत्येकम्, अर्धदण्डाः पूर्वसाहसस्यार्धानि । श्रद्धेयानां तु निष्कपटानां तु प्रति-
षिद्धव्यवहारस्पर्शानां, द्रव्यव्यपनयः साध्यद्रव्यहानिः, न तु दण्ड इत्यर्थः ।

प्रतिषिद्धापवादमाह — परोक्षेणेति । परोक्षेण आधिकर्णग्रहणम् अप्र-
त्यक्षं गृहारामादिकमाधि कृत्वा ऋणग्रहणं, सिध्येत् तिरोहितमपि । अवक्त-
व्यकरा वा अमुकधनममुकेन व्यवहियमाणं न दुष्यतीति लोकसम्प्रतिपन्ना
व्यवहारा वा, तिरोहिताः स्वामितिरोहिता अपि, सिध्येयुः ।

अन्तरगारकृतानुपादेयानाह — दायेत्यादि । दायो दायविभागस्तत्स-
म्बद्धः, निक्षेपः आभरणाद्यर्थं स्वर्णाद्यर्पणम् अथवा अन्तस्स्थद्रव्यरूपसंख्या-
प्रदर्शनपूर्वं वासनस्यार्पणं तत्सम्बद्धः, उपनिधिः अनाख्यातवस्तुगर्भसमुद्र-
वासनोपनिधानसम्बद्धः, विवाहसंयुक्तः स्त्रीधनविषयः इत्येतेऽन्तरगारकृताः,
स्त्रीणाम्, अनिष्कासिनीनां गृहबहिरनिर्गत्वरीणां, व्याधितानां चामूढसंज्ञानां
रोगिणां चानष्टचेतनानाम्, अन्तरगारकृताः सिध्येयुः ।

साहसानुप्रवेशकलहविवाहराजनियोगयुक्ताः पूर्वरात्रव्यवहारिणां च रात्रिकृताः सिध्येयुः ।

सार्थव्रजाश्रमव्याधचारणमध्येष्वरण्यचराणामरण्यकृताः सिध्येयुः ।

गूढाजीविषु चोपधिकृताः सिध्येयुः ।

मिथस्समवाये चोपहरकृताः सिध्येयुः ।

अतोऽन्यथा न सिध्येयुः । अपाश्रयवद्भिश्च कृताः, पितृमता पुत्रेण, पित्रा पुत्रवता, निष्कुलेन भ्रात्रा, कनिष्ठेनाविभक्तांशेन, पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया, दासाहितकाभ्याम्, अप्राप्तातीतव्यवहाराभ्याम्,

रात्रिकृतव्यवहारेष्वदुष्टानाह — साहसेत्यादि । साहसयुक्तः परधन-प्रसमलुण्टनसम्बद्धः अनुप्रवेशयुक्तः परधनस्वगृहानुप्रवेशनविषयः कलहयुक्तः वाक्पारुष्यादिसम्बद्धः विवाहयुक्तः प्रसिद्धः राजनियोगयुक्तः राजनियोगो राजाज्ञाप्रयुक्तो नगररक्षाधिकृतव्यापारः तद्युक्तस्तत्सम्बद्धः इति पञ्चैते व्यवहाराः, पूर्वरात्रव्यवहारिणां च वेश्याशौण्डिकादीनां च व्यवहाराः, रात्रिकृताः सिध्येयुः ।

अरण्यकृतव्यवहारेष्वदुष्टानाह — सार्थेत्यादि । सार्थो वणिक्सङ्घः व्रजा गोष्ठवृत्तयो गोपालाः आश्रमो वनकुटुम्बिनः व्याधाः किराताः चारणाः लङ्घनप्लवनादिजीविनः इत्येषां मध्येषु, अरण्यचराणां वनचराणां, व्यवहाराः, अरण्यकृताः सिध्येयुः ।

उपधिकृतव्यवहारानुपादेयानाह — गूढाजीविषु चेति । कूटहिरण्यादिव्यवहारिषु च, उपधिकृताः छलकृता व्यवहाराः सिध्येयुः ।

उपहरकृतव्यवहारान् उपादेयानाह — मिथःसमवाये चेति । रहःसंप्रयोगे स्त्रीपुंसयोर्गान्धर्वविवाहनिमित्ते, उपहरकृताः सिध्येयुः ।

अतोऽन्यथा न सिध्येयुरिति । उक्तातिरिक्तप्रेकारास्तिरोहितादयो नोपादेयाः । अपाश्रयवद्भिश्चेति । अपाश्रयवन्तः परतन्त्राः तैश्च, कृताः व्यवहाराः, न सिध्येयुः । परतन्त्रान् प्रपञ्चयति — पितृमता पुत्रेण पितरि व्यवहारनिपुणे विद्यमाने पुत्रेण कृताः, पित्रा पुत्रवता पुत्रे कुटुम्बभरणक्षमे विद्यमाने पित्रा निवृत्तव्यवहारेण कृताः, निष्कुलेन भ्रात्रा कुलनिष्पत्तिनेन भ्रात्रा कृताः, कनिष्ठेनाविभक्तांशेन कनिष्ठेन दायभागात् प्राक् कृताः, पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया भर्तरि पुत्रे च कुटुम्बभरणक्षमे विद्यमाने स्त्रिया कृताः, दासाहितकाभ्यां दासेन स्वाम्यधीनेन आहितकेन आधीकृतेन चाधि-

अभिशस्तप्रव्रजितव्यङ्गव्यसनिभिश्चान्यत्र निसृष्टव्यवहारेभ्यः ।

तत्रापि क्रुद्धेनार्तेन मत्तेनोन्मत्तेनावगृहीतेन वा कृता व्यवहारा न सिध्येयुः । कर्तृकारयितृश्रोतृणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः ।

स्वे स्वे तु वर्गे देशे काले च स्वकरणकृताः सम्पूर्णचाराः शुद्ध-
देशा दृष्टरूपलक्षणप्रमाणगुणाः सर्वव्यवहाराः सिध्येयुः ।

ग्राहकाधीनेन कृताः, अप्राप्तातीतव्यवहाराभ्याम् अप्राप्तव्यवहारेण ऊनषोडश-
वयस्केन अतीतव्यवहारेण अतिक्रान्तसप्ततिवयस्केन च कृताः, अभिशस्ता-
दिभिश्चतुर्भिश्च अभिशस्तैर्महापातकदूषितैः प्रव्रजितैः संन्यासिभिः व्यङ्गैः भूक-
वधिरादिभिः व्यसनिभिः स्त्रीद्यूतपानासक्तैश्च कृताः । तत्रापवादमाह —
अन्यत्र निसृष्टव्यवहारेभ्य इति । निसृष्टव्यवहारव्यतिरेकेण, ते चेत् पितृ-
मत्पुत्र-पुत्रवत्पित्रादयः प्रधानैरर्पितव्यवहाराधिकारास्तदा तत्कृता व्यवहाराः
सिध्येयुरेवेत्यर्थः ।

निसृष्टव्यवहारेष्वपि तेषु विशेषमाह — तत्रापीति । निसृष्टव्यवहारे-
ष्वपि मध्ये, क्रुद्धेन जिघांसुना, आर्तेन दुःखिना, मत्तेन हर्षवता, उन्मत्तेन
विभ्रान्तचित्तेन, अवगृहीतेन वा दण्डितेन वा, कृताः व्यवहाराः न सिध्येयुः ।
कर्तृकारयितृश्रोतृणां पृथग् यथोक्ता दण्डा इति । ये प्रतिषिद्धान् व्यव-
हारान् कुर्वन्ति कारयन्ति शृण्वन्तश्च साक्षीभवन्ति, तेषां प्रत्येकं यथाविहिताः
दण्डा भवन्ति ।

सर्वापवादमाह — स्वे स्वे इति । स्वे स्वे वर्गे स्वकरणकृताः स्वस्व-
जातौ स्वक्रियाक्रमकृताः, स्वे स्वे देशे अरण्यादौ अरण्यादिचरैः स्वकरण-
कृताः, स्वे स्वे काले च रात्रौ रात्रिव्यवहारिभिः दिवा दिवाव्यवहारिभिश्च
स्वकरणकृताश्च, सर्वव्यवहाराः सिध्येयुः । सम्पूर्णचाराः राजमार्गो दिवा अर्थि-
प्रत्यर्थिसान्निध्यमित्येवमाद्यपेक्षितदेशकालादिसमुदाचारश्चारः, कचिदाचार इ-
त्येव पाठः । स सम्पूर्णः अविकलनिर्वृत्तः येषु ते तथाभूताः, व्यवहाराः, शुद्ध-
देशाः दिशन्ति उपदिशन्ति स्वोपलब्धमर्थं प्राङ्मवाकाय ज्ञापयन्तीति देशाः
साक्षिणः ते शुद्धाः परोक्षित्वादिदोषरहिताः येषु ते तथाभूताः, दृष्टरूपलक्षण-
प्रमाणगुणाः दृष्टं साक्षात्कृतं रूपमाकृतिः लक्षणं व्यावृत्तिचिह्नं प्रमाणं माष-
गुञ्जादि आढकद्रोणादि वितस्तिहस्तादि च गुणः शुक्लनीलव्राजिष्णुत्वादिश्च
येषु ते तथाविधाः, सर्वव्यवहाराः, सिध्येयुः ।

पश्चिमं चैषां करणमादेशाधिवर्जं श्रद्धेयम् ।

संवत्सरमृतुं मासं पक्षं दिवसं करणमधिकरणमृणं वेदकावेद-
कयोः कृतसमर्थावस्थयोर्देशग्रामजातिगोत्रनामकर्माणि चाभिलिख्य
वादिप्रतिवादिप्रश्नानर्थानुपूर्व्या निवेशयेत् । निविष्टांश्चावेक्षेत ।

त एते व्यवहारा उपादेया लेख्यप्रमाणकाः प्रवर्तन्ते । तच्च लेख्यं
पूर्वकालकृतमेकमुत्तरकालकृतं चापरमित्येवं द्वयोरेकार्थगोचरयोर्लेख्यकरणयोः
पूर्वोत्तरकालजन्मनोर्यदि कदाचिदुपलब्धिस्तदा किं प्रतिपत्तव्यमित्याह — प-
श्चिमं चैषां करणमिति । एतत्सम्बन्धि उत्तरकालकृतं लेख्यकरणं, श्रद्धेयं
विश्वसनीयं पूर्वकरणपरीक्षापुरस्सरप्रवृत्तिकत्वादुत्तरकरणस्येत्यभिप्रायः । आदे-
शाधिवर्जमित्यपवादः । आदेशं बन्धं च वर्जयित्वा, आदेशः आदानम् अर्थस्य
स्वत्वेन स्वीकरणं क्रयः प्रतिग्रहो वेति यावत् आधिस्तु बन्धो भोग्यरूपः ।
आदेशाध्योस्तु विषये पूर्वकरणमेव श्रद्धेयं, यतोऽर्थस्य परसंस्थत्वेन तद्व्यु-
त्पन्नलितस्य पूर्वलेख्यस्य प्राधान्यं न हीयते । तथाच याज्ञवल्क्यः —

“सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

आधौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥” इति ॥

इति व्यवहारस्थापना समाप्ता ।

अथ विवादपदनिबन्ध इति सूत्रम् । तदर्थोदिकं तु वर्णितं प्रागेव ।

संवत्सरमित्यादि । संवत्सरं राजवर्षोपलक्षितं कलिशकादिवर्षम्, ऋतुं
वसन्तादि, मासं चैत्रादि, पक्षं मासार्धं, दिवसं तिथिं, करणं बवादिकं तिथ्य-
र्धम्, अधिकरणं स्थानीयद्रोणमुखादि, ऋणं वृद्धार्थप्रयुक्तं धनं, वेदकावेद-
कयोः वेदकः परोत्पादितपीडानुभवितृत्वात् तन्निवेदयितृत्वाद् वा अभियोक्ता
अवेदको वेदकविपरीतोऽभियोज्यः तयोः, कीदृशयोः, कृतसमर्थावस्थयोः सम-
र्थावस्था सम्बद्धावस्था अधमर्णोत्तमर्णभावलक्षणः सम्बन्धः स कृतो याभ्यां
तथाभूतयोः समर्था क्षमा उत्तमाधमर्णभावभावस्था कृता याभ्यां तथाभूतयोर्वा,
कृतसमस्थावस्थयोरिति पाठे समस्थशब्दस्य समानस्थितिकार्थेतया । कृतसमा-
नस्थितिकसम्बन्धयोरित्यर्थः । देशग्रामादीनि षट् च, अभिलिख्य, वादिप्रति-
वादिप्रश्नान् अभियोक्ताभियोज्यविषयाणि चोद्यानि अर्थानुपूर्व्या अर्थगुरुलघु-
भावक्रमेण, निवेशयेत् अभिलिखेत् । निविष्टांश्च, अवेक्षेत शोधयेद् अधिको-
द्घापार्थं न्यूनप्रतिपूरणार्थं च ।

निबद्धं पादमुत्सृज्यान्यं पादं सङ्क्रामति । पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन नाभिसन्धत्ते । परवाक्यमनभिग्राह्यमभिग्राह्यावतिष्ठते । प्रतिज्ञाय देशं निर्दिशेत्युक्ते न निर्दिशति । हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति । निर्दिष्टाद् देशादन्यं देशमुपस्थापयति । उपस्थिते देशेऽर्थवचने नैवम् इत्यप-
व्ययते । साक्षिभिरवधृतं नेच्छति । असम्भाष्ये देशे साक्षिभिर्मिथः सम्भाषते । इति परोक्तहेतवः ।

परोक्तदण्डः पञ्चबन्धः । स्वयंवादिदण्डो दशबन्धः । पुरुष-

पराजयहेतूनाह — निबद्धमित्यादि । निबद्धं पूर्वलिखितं पादमुत्सृ-
ज्यान्यं पादं संक्रामति । तद्यथा — वाक्पारुष्यमिति पूर्वं विलिख्य पश्चाद्
दण्डपारुष्यं वक्ति । पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन नाभिसन्धत्ते इति । यथा — पूर्वं
पशुहिरण्यधान्यानि देयान्युक्त्वा पश्चाद् हिरण्यमात्रं देयमिति वक्ति, न तु
सर्वं निर्दिशति । परवाक्यमिति । प्रत्यर्थ्युक्तम्, अनभिग्राह्यम् अदूषणीयमेव,
अभिग्राह्यं दूषयित्वा, अवतिष्ठते तूष्णीमास्ते दुष्टत्वं न समर्थयते । प्रतिज्ञाय
देशमित्यादि । त्रयो मे साक्षिणः सन्तीत्येवमादिना संख्याविशेषेण साक्षिणं
प्रतिश्रुत्य, निर्दिशेत्युक्ते न निर्दिशति तान् नामादितो निर्दिशेति कथिते नोद्दि-
शति । हीनदेशम् अदेशं वा निर्दिशति प्रतिज्ञातसंख्यान्यूनसंख्यान् साक्षिण
उद्दिशति स्यालमातुलादीन् वा साक्षित्वानर्हान् उद्दिशति । निर्दिष्टाद् देशा-
दिति । नामत उद्दिष्टात् साक्षिणः, अन्यं, देशं साक्षिणम्, उपस्थापयति संनि-
धापयति । उपस्थिते देशे इति । संनिहिते साक्षिणि, अर्थवचने स्वदृष्टमर्थं
ब्रुवाणे, नैवमिति अपव्ययते नैवंविधोऽर्थ इति वदन्नपसरति । अपपूर्वो व्यय-
तिरनभ्युपगमार्थक आत्मनेपदी मृग्यः । साक्षिभिरिति । साक्षिवाक्यैः, अवधृतं
नेच्छति निर्णीतं नानुमन्यते । असम्भाष्ये देश इति । सम्भाषणानर्हे देशे,
साक्षिभिः सह, मिथः सम्भाषते रहसि मन्त्रयते । इति एवम् एतेऽन्यपाद-
संक्रमादयः साक्षिमिथस्सम्भाषान्ताः, परोक्तहेतवः उक्तं वचनं समर्थनं तद्वि-
परीतं परोक्तम् असमर्थनं तेन च तन्मूलः पराजय इह लक्ष्यते पराजयस्य
हेतव इत्यर्थः । पराशब्दोपसृष्टस्य वचेः पराजिवत् स्वार्थविपरीते वृत्तिरिह
द्रष्टव्या ।

पराजितदण्डमाह — परोक्तदण्डः पञ्चबन्ध इति । साक्षिनिमित्तस्व-
पक्षासिद्धिमूलस्य पराजयस्य दण्डः पराजितदेयस्यार्थस्य पञ्चमांशो भवति ।

भृतिरष्टांशः । पथिभक्तमर्घविशेषतः । तदुभयं नियम्यो दद्यात् ।

अभियुक्तो न प्रत्यभियुञ्जीत, अन्यत्र कलहसाहससार्थसमवायेभ्यः । न चाभियुक्तेऽभियोगोऽस्ति ।

अभियोक्ता चेत् प्रत्युक्तस्तदहरेव न प्रतिब्रूयात्, परोक्तः स्यात् । कृतकार्यविनिश्चयो ह्यभियोक्ता, नाभियुक्तः ।

तस्याप्रतिब्रुवतस्त्रिरात्रं सप्तरात्रमिति । अत ऊर्ध्वं त्रिपणा-
स्वयंवादिदण्डो दशबन्ध इति । विनैव साक्षिणं स्वयं वादं कृतवतः परा-
जितस्य दण्डः पराजितदेयस्य दशभागः । पुरुषभृतिरष्टांशः व्यवहारद्रष्टृकर्म-
करपुरुषवेतनमष्टभागः, स च सामर्थ्यात् कार्षापणस्यैव ग्राह्यः । पथिभक्त-
मिति । साक्ष्यानेतृणां मार्गगतागतभोजनार्थदेयम् अर्घविशेषतः तण्डुलादिमू-
ल्यभेदमनुसृत्य, कल्पनीयमिति शेषः । तदुभयमिति । पुरुषभृतिं पथिभक्तं
च, नियम्यः पराजितः, दद्यात् ।

अभियुक्त इति । केनचित् कृताभियोगः, न प्रत्यभियुञ्जीत अर्थाद-
भियोक्तारम् अनिस्तीर्णे स्वाभियोगे । तत्रापवादः — अन्यत्र कलहसाहस-
सार्थसमवायेभ्य इति । कलहसाहसादिषु तु विषये प्रत्यभियुञ्जीतैव । अभि-
युक्तमपि केनचित् तदन्यो नाभियुञ्जीतेत्याह — न चाभियुक्त इत्यादि ।
यदाह योगीश्वरः —

“अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

न चाभियुक्तमन्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥” इति ।

अभियोक्तेति । सः, प्रत्युक्तः अभियुक्तदत्तोत्तरः, तदहरेव न प्रति-
ब्रूयाच्चेत् यस्मिन् दिने प्रत्युक्तस्तस्मिन्नेव दिने प्रत्युत्तरमभियुक्तोक्त्युपमर्देन
स्वपक्षसमर्थनक्षमं न दद्याच्चेत्, परोक्तः स्यात् सद्यः प्रतिवचनाभावमात्रेण स
पराजितो मन्तव्य इत्यर्थः । कुत इत्याह — कृतकार्यविनिश्चयो ह्यभियो-
क्ता नाभियुक्त इति । इदमीदृशमेवं साधनीयमिति प्रागेव संप्रधार्य कार्यं
प्रवृत्त इत्याभियोक्ता सपदिप्रत्युत्तरदानप्रतिबद्धः, अन्यस्तु संप्रधारणीयकार्यगति-
त्वान्न तथेत्यर्थः ।

अभियुक्तप्रतिवचनकालावधिमाह — तस्याप्रतिब्रुवतस्त्रिरात्रं सप्त-
रात्रमिति । तस्य अभियुक्तस्य श्रुतार्थस्य प्रतिवचनदानकालावधिस्रिरात्रात्
प्रभृति आ सप्तरात्राद् अनुमन्तव्यः । अत ऊर्ध्वमिति । सप्तरात्रात् परतः,

वरार्ध्यं द्वादशपणपरं दण्डं कुर्यात् । त्रिपक्षादूर्ध्वमप्रतिब्रुवतः परोक्त-
दण्डं कृत्वा यान्यस्य द्रव्याणि स्युस्ततोऽभियोक्तारं प्रतिपादयेदन्यत्र
वृत्त्युपकरणेभ्यः । तदेव निष्पततोऽभियुक्तस्य कुर्यात् । अभियोक्तु-
निष्पातसमकालः परोक्तभावः । प्रेतस्य व्यसनिनो वा साक्षिवचनाः
सारम् । अभियोक्ता दण्डं दत्त्वा कर्म कारयेत् । आर्थं वा स कामं
प्रवेशयेत् । रक्षोघ्नरक्षितं वा कर्मणा प्रतिपादयेद् अन्यत्र ब्राह्मणादिति ।

त्रिपणावरार्ध्यं त्रिपणोऽवरार्ध्यः अवरो यस्मिंस्तं तथाभूतं, द्वादशपणपरं
द्वादशपणोत्तमं, दण्डं कुर्यात् । त्रिपक्षात् पक्षत्रयाद्, ऊर्ध्वम्, अप्रतिब्रुवतः
अभियुक्तस्य, परोक्तदण्डं पराजितदण्डं पञ्चबन्धरूपं, कृत्वा, यानि अस्य
अभियुक्तस्य, द्रव्याणि धान्यहिरण्यलोहदारुभाण्डादीनि स्युः, ततः तैर्द्रव्यैस्त-
दुद्धृतद्रव्यैर्वा, अभियोक्तारं प्रतिपादयेत् यथाप्रार्थितधनभाजं कुर्यादित्यर्थः ।
किं सर्वैरेवाभियुक्तद्रव्यैः, नेत्याह—अन्यत्र वृत्त्युपकरणेभ्य इति । कृष्यादि-
जीविकार्थानि हलखनित्रकुद्दालानि वर्जयित्वा । तदेवेति । अप्रतिब्रुवतोऽभि-
युक्तस्य यदुक्तं विधानं तदेव, निष्पततोऽभियोक्तृतृसन्निधानेऽपसरतः अभियु-
क्तस्य, कुर्यात् । अभियोक्तुः, निष्पातसमकालः निष्पातोऽभियुक्तसन्निधाने-
ऽपसरणं तत्समानकालः, परोक्तभावः पराजितत्वं मन्तव्यम् । प्रेतस्य व्यस-
निनो वा साक्षिवचनाः सारमिति । प्रमीतस्य विपद्वतस्य वाभियोक्तुरथवा-
भियुक्तस्य धनं साक्षिभिर्विभाव्यमानाः तत्पुत्रादयो दद्युर्गृहीयुर्वा । अभियुक्ते
पराजिते निरुपाये किमभियोक्ता कुर्यादित्यत्राह—अभियोक्तेति । सः,
दण्डं पराजयदण्डं, दत्त्वा स्वयं राज्ञे, कर्म कारयेत्, अर्थादभियुक्तम् । आर्थं
वा स कामं प्रवेशयेदिति । अथवा, सः अभियोक्ता अभियुक्तबन्ध्वन्यत-
ममाधित्वेन कर्मकरणार्थं गृहीयाद् यथेच्छम् । रक्षोघ्नेत्यादि । वाशब्दश्चार्थः ।
रक्षोघ्नरक्षितम् अकुशलपरिहारार्थः शिरसि सितसर्षपप्रक्षेपो रक्षोघ्नरक्षा तद्युक्तं
यथा भवति तथा, कर्मणा प्रतिपादयेत् योजयेत्, अर्थात् पराजितं तदर्पित-
माधिपुरुषं वा । एतेन, कर्म कारयितुरात्मरक्षणे प्रयत्नः कर्तव्यतयोपदिष्टो द्र-
ष्टव्यः । इतरथा हि पराजित आधिपुरुषो वा कर्म कुर्वन्नेवेतनकर्मकरणनिर्बन्ध-
मात्मनोऽसहमानः कारयितारं कदाचिज्जिघांसेदिति । 'कर्म कारयेदि'त्यस्य
विधेः संकोचमाह—अन्यत्र ब्राह्मणादितीति । इतिशब्दात् क्षत्रियादिरपि
तपस्वी ब्राह्मणप्रकारो ब्राह्मः ।

चतुर्वर्णाश्रमस्यायं लोकस्याचाररक्षणात् ।
 नश्यतां सर्वधर्माणां राजधर्मः प्रवर्तकः ॥
 धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
 विवादार्थश्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः ॥
 अत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
 चरित्रं सङ्ग्रहे पुंसां राज्ञामाज्ञा तु शासनम् ॥
 राज्ञः स्वधर्मः स्वर्गाय प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।
 अरक्षितुर्वा क्षेप्तुर्वा मिथ्यादण्डमतोऽन्यथा ॥
 दण्डो हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति ।
 राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतः ॥

सम्यग्व्यवहारदर्शनस्य सर्वलोकयोगक्षेमसाधकतां श्लोकैराह—चतुर्वर्णेत्यादि । अयं राजधर्मः सम्यग्व्यवहारदर्शनरूपः, चतुर्वर्णाश्रमस्य चत्वारो वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यादयो यस्मिंस्तथाभूतस्य, लोकस्य, आचाररक्षणात् स्वस्वसमुदाचारपरिरक्षणाद्धेतोः, नश्यतां—सर्वधर्माणां स्वतः क्षीयमाणानां सर्वेषां धर्माणां, प्रवर्तकः प्रोज्जीवकः ॥

व्यवहारस्तावच्चतुष्पादः । तत्पादानां स्वरूपं बलाबलं चाह—धर्मश्चेति । धर्मो व्यवहारः चरित्रं राजशासनमिति चतुर्भिः पादैर्युक्तो, विवादार्थः विवादविषयोऽर्थः । पश्चिमः एषु पादेषु पश्चिमः चरमः पादः, पूर्वबाधकः पूर्वान् पादान् बाधते सर्वपादापेक्षया प्रबल इत्यर्थः ॥

धर्मादीनां स्वरूपमाह—अत्रेति । अत्र धर्मादिषु मध्ये, सत्ये स्थितः प्रतिष्ठितः धर्मः अर्थयाथात्म्यं धर्मपदार्थ इत्यर्थः । व्यवहारस्तु साक्षिषु स्थितः साक्षिवाक्यविभावनीयो व्यवहारपदार्थ इत्यर्थः । चरित्रं लोकाचारः, संग्रहे ग्रामसमूहे दशग्राम्यादौ, पुंसां प्रतिष्ठितम् । राज्ञाम् आज्ञा तु इदमित्थमेवेति न्यायोपपत्तियुक्तो यथार्हदण्डप्रणयनादिर्नियोगस्तु, शासनं राजशासनपदार्थः ॥

राज्ञ इति । राज्ञः, स्वधर्मः, शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च, स्वर्गाय भवति । कथम्भूतस्य, प्रजा धर्मेण रक्षितुः । अरक्षितुर्वा अरक्षकस्य वा, क्षेप्तुर्वा मिथ्यादण्डम् अयथार्हदण्डं प्रणेतुर्वा, राज्ञः, अतोऽन्यथा उक्तादन्यः प्रकारः अर्थान्तरकः भवति । एवमदृष्टसाधकता सम्यग्व्यवहारदर्शनस्य दर्शिता ॥

दण्डं प्रशंसति—दण्डो हीति । दण्डो हि, केवल एकोऽनितस्सहायः,

अनुशासद्वि धर्मेण व्यवहारेण संस्थया ।
 न्यायेन च चतुर्थेन चतुरन्तां महीं जयेत् ॥
 संस्थया धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यावहारिकम् ।
 यस्मिन्नर्थे विरुध्येत धर्मेणार्थं विनिर्णयेत् ॥
 शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मन्यायेन केनचित् ।
 न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात् तत्र पाठो हि नश्यति ॥

लोकं परं च इमं च रक्षति उभयलोकसुखभोगसौभाग्यं प्रयोक्तुः प्रयच्छति ।
 कथम्भूतोऽसौ, राज्ञा प्रयोक्ता, पुत्रे च शत्रौ च, यथादोषम् अपराधानुरूपेण,
 समं धृतः अविशेषेण प्रयुक्तः ॥

सम्यग्व्यवहारदर्शनस्य परमं दृष्टफलमाह—अनुशासद्वीति । अनु-
 शासत् लोकं न्याय्ये पथि स्थापयन्, कथं, धर्मेण धर्मानुसारेण, व्यवहारेण
 साक्षिवाक्यानुसारेण, संस्थया लोकाचारेण, न्यायेन च चतुर्थेन न्यायोपपन्न-
 राजकीयनिर्णयलक्षणेन चतुर्थपादरूपेण, चतुरन्तां चतुस्सागरपर्यन्तां, महीं
 जयेत् । यथोक्तप्रकारानुशासनमहिम्ना सार्वभौमत्वं राजा प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

धर्मादिषु 'पश्चिमः पूर्वबाधकः' इति यत् पूर्वमुक्तं, तस्यापवाद-
 माह—संस्थयेति । संस्थया महाजनाचारेण, धर्मशास्त्रेण मानवादिना च
 सह, शास्त्रं वा व्यावहारिकं शास्त्रं राजशासनं वा व्यावहारिकं साक्षिवचनं
 वा, यस्मिन्नर्थे विरुध्येत, यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् तमर्थं, धर्मेण विनिर्ण-
 येत् धर्मशास्त्रानुसारेण विनिश्चिन्यात् । न तु तथाविधे विषये राजवचनसा-
 क्षिवचनयोः प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

कचिद् धर्मशास्त्रमपि न्यायेन बाध्यत इत्याह—शास्त्रमिति । शास्त्रं
 मानवादिधर्मशास्त्रं, केनचिद् धर्मन्यायेन सर्वप्रकारोपपन्नेन धर्मयुक्तेन लोका-
 चारेण, विप्रतिपद्येत अत्यन्तबाधितार्थविषयतया विरुध्येत, यत्रेति शेषः ।
 तत्र, न्यायः, प्रमाणम् अर्थनिर्णयहेतुः स्यात् । कुतः, तत्र पाठो हि नश्यति
 यस्मात् तादृशे विषये धर्मशास्त्रवचनम् अदर्शनं प्राप्नोति, न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

“कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुमेत्ता समीपगः ।”

इति सत्यपि स्मृतिवचने सेतोर्भिन्नस्य समीपे कुद्दालहस्तं कमपि शिशुं ति-
 ष्णन्तं दृष्ट्वा न कोऽप्यध्यवस्यति—अनेन शिशुना सेतुर्भिन्न इति ॥

आदितः अध्या. ५८]

५८. प्रक. विवादपदनिबन्धः ।

११

दृष्टदोषः स्वयंवादः स्वपक्षपरपक्षयोः ।

अनुयोगार्जवं हेतुः शपथश्चार्थसाधकः ॥

पूर्वोत्तरार्थव्याघाते साक्षिवक्तव्यकारणे ।

चारहस्ताच्च निष्पाते प्रदेष्टव्यः पराजयः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः विवादपदनिबन्धः,

आदितोऽष्टपञ्चाशः ॥

उक्तसाक्ष्याद्यतिरेकेण पञ्च व्यवहारसाधनान्याह—दृष्टेत्यादि । दृष्ट-
दोषोऽर्थसाधकः दृष्टदोषः उपलब्धापराधचिह्नः दह्यमाने गृहे ज्वलितालात-
पाणिस्तदन्तस्तिष्ठन् जनः स्वाग्निदत्वानुमापकः, कायगतनवव्रणक्षरत्क्षतजो-
क्ष्यमाणभूमेर्वा कस्यचिद् रुधिरार्द्रशस्त्रपाणिः पार्श्वे तिष्ठन् स्वात्मनस्तच्छेतृ-
त्वानुमापकः । स्वयंवादः मयैवेदं कृतमिति वादः, अर्थसाधकः अर्थनिर्णायकः ।
स्वपक्षपरपक्षयोरनुयोगार्जवं वादिप्रतिवादिनोरंजिह्वाप्रश्नोत्तरकरणम्, अर्थसाध-
कम् । यथा—पथि शकटचक्रारोपणेन पादो मे भग्नः शाकटिकेनेति तं प्रति
कस्यचिदभियोगे 'कुत एवं कृतवानसी'ति धर्मस्थेन पृष्ठं शाकटिकं भयव-
शात् क्षणं तूष्णीम्भूतं दृष्ट्वा 'किमयं मूक' इति शङ्कमाने प्राङ्निवासे 'बहु-
वारमेष मां शकटनिकटादपसरेति शृण्वत्सु शकटगजनेषु तदोक्तवान्, इदानीं
तु मूक इव लक्ष्यते' इत्यभियोक्तुः प्रश्नोत्तरवचनमृजुभावेन प्रवृत्तम् अभियोज्य-
निरपराधत्वसमर्थकं सद् व्यवहारनिर्णयाय कल्पत इत्येवज्जातीयं द्रष्टव्यम् ।
हेतुरर्थसाधकः उपपन्नकारणप्रदर्शनमर्थनिर्णायकं, यथा—पारदारिकत्वं विषये-
ऽभियोगेऽभियुक्तेनात्मनः क्लीबत्वनिवेदनम् । शपथः पुत्रादिभिः अपनम् उप-
लक्षणाद् दिव्यक्रिया च, सोऽर्थसाधकः ॥

पराजयनिमित्तान्याह—पूर्वोत्तरेत्यादि । पूर्वोत्तरार्थव्याघाते चोरो-
ऽयमिति शङ्क्यमानस्य 'क भुक्तं क शयितं त्वये'त्यादि पृष्ठस्य प्रयुक्तौ पूर्वो-
त्तरविरोधे, साक्षिवक्तव्यकारणे साक्षिणां वक्तव्यस्याप्रामाण्यदोषस्य कारणे
बन्धुत्वोपकार्यत्वादिरूपे निमित्ते, चारहस्ताच्च निष्पाते बन्धनागारि हस्तात्
प्रच्छन्नपलायने च सति, पराजयः, प्रदेष्टव्यः स्थापयितव्यः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः विवादपदनिबन्धः,

आदितोऽष्टपञ्चाशः ॥

५९. प्रक. विवाहसंयुक्तं — विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिभेदनिकम् ।

विवाहपूर्वो व्यवहारः ।

कन्यादानं कन्यामलङ्कृत्य ब्राह्मो विवाहः ।

सहधर्मचर्या प्राजापत्यः ।

गोमिथुनादानादार्षः ।

विवाहसंयुक्तमिति सूत्रम् । विवाहा अष्टविधाः ब्राह्म प्राजापत्यार्ष-
दैवगान्धर्वासुरराक्षसपैशाचाख्याः तत्संयुक्तं तत्सम्बद्धं स्त्रीधनकल्पादि, तदि-
हाभिधीयत इति सूत्रार्थः । व्यावहारिकाणामर्थानामनुष्ठानप्रकार उक्तः, व्यव-
हाराणां प्रतिपादनमधुना प्रस्तूयते । तेषु च ऋणादानादिषु कतमः पूर्वनि-
रूपणार्हं इति चिन्तायाम्, ऋणादानपूर्वो व्यवहार इति मनुः । वास्तुकपूर्वो
व्यवहार इति भार्गवः । निक्षेपपूर्वो व्यवहार इति बृहस्पतिः । कौटल्यस्तु—
गृहस्थस्यैव व्यवहारेष्वधिकाराद् गार्हस्थ्यं प्रति च विवाहस्यैव हेतुत्वाद् विवा-
हसंयुक्तव्यवहार एव व्यवहारेषु मुख्य इति विवाहसंयुक्तप्रकरणमेवादौ निरू-
पणीयं मन्यते । यदाहुः—

“ऋणमादौ मनुब्रूते वास्तुकं भार्गवो मुनिः ।

बृहस्पतिस्तु निक्षेपं विवाहं कुटलान्वयः ॥” इति ।

इदं प्रकरणं त्रिभिर्ध्यायैर्वितन्त्यते । तत्रादिमे विवाहधर्मः स्त्रीधन-
कल्पः आधिभेदनिकमिति त्रिकं प्रतिपाद्यते, द्वितीये शुश्रूषाधर्मपारुष्यद्वेषाति-
चारोपकारव्यवहारप्रतिषेधाः, तृतीये निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासो दीर्घ-
प्रवासश्चेति ।

विवाहसंयुक्तस्य प्रथमं निरूपणं हेतुं निर्दिशति—विवाहपूर्वो व्यव-
हार इति । व्यवहार इति जातावेकवचनं, सर्वे व्यवहाराः विवाहमूलाः । विवा-
हपूर्वत्वं चोपपादितम् ।

विवाहभेदांस्तल्लक्षणप्रदर्शनपूर्वमाह—कन्यादानमिति । कन्यामल-
ङ्कृत्य यत् तस्याः प्रदानं, स विवाहो ब्राह्म इत्युच्यते ।

सहधर्मचर्येति । ‘सहधर्मश्चर्यतामि’त्येतावदुक्त्वा समन्त्रकं यत् कन्या
दीयते, स प्राजापत्याख्यः ।

गोमिथुनादानादिति । वरसकाशाद् गोद्वयं गृहीत्वा यत् कन्या
दीयते, स आर्षः ।

अन्तर्वेद्यामृत्विजे दानाद् दैवः ।

मिथस्समवायाद् गान्धर्वः ।

शुल्कादानादासुरः ।

प्रसह्यादानाद् राक्षसः ।

सुप्तादानात् पैशाचः ।

पितृप्रमाणाश्चत्वारः पूर्वे धर्म्याः । मातापितृप्रमाणाः शेषाः । तौ
हि शुल्कहरौ दुहितुः । अन्यतराभावेऽन्यतरो वा ।

द्वितीयं शुल्कं स्त्री हरेत् । सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम् ।

अन्तर्वेद्यामिति । यज्ञवेदिमध्ये स्थिताय ऋत्विजे यद् दीयते, स
दैवः ।

मिथस्समवायादिति । कन्यावरयोर्निजेच्छयान्योन्यसंयोगाद् गान्धर्वो
विवाहो भवति ।

शुल्कादानादिति । आत्मार्थे कन्यार्थे च वराच्छुल्कं गृहीत्वा यत्
कन्यादानं, स आसुराख्यः ।

प्रसह्यादानादिति । बलात्कारेण कन्याहरणाद् राक्षसविवाहो भवति ।

सुप्तादानादिति । सुप्ताया हरणात् पैशाचाख्यो विवाहः ।

पितृप्रमाणा इति । एतेष्वष्टसु विवाहेषु पूर्वे ब्राह्मादयश्चत्वारः, पितृ-
प्रमाणाः धर्म्याः पितृप्रमाणत्वाद् धर्मयुक्ताः । अन्ये त्वधर्म्या इत्यर्थसिद्धम् ।
मातापितृप्रमाणा इति । माता पिता चेत्युभौ प्रमाणभूतौ येषां ते तथा-
भूताः, शेषाः गान्धर्वादयः । कस्मान्मातापितृप्रमाणकत्वमित्याह — तौ ही-
त्यादि । मातापितरौ हि, शुल्कहरौ दुहितुः कन्याशुल्कं गृहीतः । अन्यतरा-
भावे अन्यतरो वा माता पिता वा शुल्कं हरति । एवं विवाहधर्म उक्तः ।

स्त्रीघनं प्रस्तौति — द्वितीयमिति । द्वितीयं शुल्कं वरसकाशप्राप्त-
परिभाषितशुल्कव्यतिरिक्तं शुल्कं प्रीतिवशाद् दत्तं, स्त्री कन्यैव हरेत्, न तु
पितरौ । सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धमिति । वरेण न केवलं वरबन्धा-
दिभिः सर्वैरपि कन्याया देहे भूषणादिनिवेशनम् अप्रतिषिद्धम् अनिवारितम् ।
अर्थात् तदपि कन्यैव हरेत् ।

वृत्तिरावन्ध्यं वा स्त्रीधनम् । परद्विसाहस्रा स्थाप्या वृत्तिः ।
आवन्ध्यानियमः ।

तदात्मपुत्रस्तुषाभर्मणि प्रवासाप्रतिविधाने च भार्याया भोक्तु-
मदोषः । प्रतिरोधकव्याधिदुर्भिक्षभयप्रतीकारे धर्मकार्ये च पत्युः । स-
म्भूय वा दम्पत्योर्मिथुनं प्रजातयोस्त्रिवर्षोपभुक्तं च धर्मिष्ठेषु विवाहेषु
नानुयुञ्जीत । गान्धर्वासुरोपभुक्तं सवृद्धिकमुभयं दाप्येत । राक्षस-
पैशाचोपभुक्तं स्तेयं दद्यात् ।

इति विवाहधर्मः ।

मृते भर्तरि धर्मकामा तदानीमेवास्थाप्याभरणं शुल्कशेषं च

तदिदं कन्याहरणीयं स्त्रीधनशब्दितं द्विरूपमित्याह — वृत्तिरावन्ध्यं
वा स्त्रीधनमिति । वृत्तिर्भूमिहिरण्यादिर्जीविकार्था, आवन्ध्यं भूषणादि । पर-
द्विसाहस्रा कार्षापणसहस्रद्वयपरमावधिः, वृत्तिः, स्थाप्या कल्पयितुमर्हा । आव-
न्ध्यानियमः आभरणस्य सङ्ख्यानियमाभावः ।

तदिति । तत् स्त्रीधनम्, आत्मपुत्रस्तुषाभर्मणि स्वस्य पुत्राणां तद्भार्या-
याश्च पोषणे, प्रवासाप्रतिविधाने च भर्तृविदेशगमननिमित्ते जीविकोपायविर-
हसंकटे च, भार्याया, भोक्तुम्, अदोषः दोषाभावः । प्रतिरोधकेत्यादि ।
'साम्प्रतमेवादत्त्वा मा याही'त्येवं रोधेन हरणं प्रतिरोधकं तत्प्रतीकारे व्याधि-
प्रतीकारे दुर्भिक्षप्रतीकारे भयप्रतीकारे च, धर्मकार्ये च विषये, पत्युः स्त्रीध-
नव्ययकारिणः, अदोष इत्यनुवर्तते । इतोऽपि स्त्रीधनस्य व्ययाद् भर्तुरदोष
इत्याह — सम्भूय वेति । दम्पत्योः, मिथुनं प्रजातयोः अपत्यद्वयं यद्वा
पुमपत्यमेकं स्त्र्यपत्यं चैकं जनितवतोः, सम्भूय मिलित्वा, त्रिवर्षोपभुक्तं च
स्त्रीधनं, धर्मिष्ठेषु विवाहेषु ब्राह्मादिषु चतुर्षु, नानुयुञ्जीत नार्थयेत प्रत्यर्पयेति ।
गान्धर्वेत्यादि । गान्धर्वासुरोपभुक्तम्, उभयं धर्मकार्यादिविन्नियुक्तं सम्भूय-
त्रिवर्षोपभुक्तं च समनन्तरोक्तं द्विरूपं स्त्रीधनं, सवृद्धिकं, दाप्येत निर्यात्येत ।
राक्षसेत्यादि । राक्षसपैशाचोपभुक्तं स्त्रीधनं, स्तेयं दद्यात् स्तेयं चौर्यं चोरित-
द्रव्यं तदिव दद्यात् चोरदण्डयुक्तं दद्यादित्यर्थः ।

इति विवाहधर्म इति । व्याख्यात इति शेषः ।

स्त्रीधनकल्पमाह — मृत इति । मृते भर्तरि, धर्मकामा भर्तुरात्मनश्च
परलोकहितं धर्मं कामयमाना, तदानीमेव सद्य एव, आस्थाप्याभरणं देहधृतं

लभेत । लब्ध्वा वा विन्दमाना सवृद्धिकमुभयं दाप्येत । कुटुम्बकामा तु श्वशुरपतिदत्तं निवेशकाले लभेत । निवेशकालं हि दीर्घप्रवासे व्याख्यास्यामः ।

श्वशुरप्रातिलोभ्येन वा निविष्टा श्वशुरपतिदत्तं जीयेत । ज्ञातिहस्तादभिमृष्टाया ज्ञातयो यथागृहीतं दद्युः ।

न्यायोपगतायाः प्रतिपत्ता स्त्रीधनं गोपायेत् ।

पतिदायं विन्दमाना जीयेत । धर्मकामा भुञ्जीत ।

पुत्रवती विन्दमाना स्त्रीधनं जीयेत । तत्तु स्त्रीधनं पुत्रा हरेयुः ।

पुत्रभरणार्थं वा विन्दमाना पुत्रार्थं स्फातीकुर्यात् ।

भूषणमवतार्य, शुल्कशेषं च सहसुक्तावशिष्टं शुल्कं चकारादाभरणं च, लभेत । लब्ध्वा वेति । आभरणं शुल्कशेषं चाधिगम्य, विन्दमाना भर्त्रन्तरं परिगृह्णीती, सवृद्धिकम्, उभयं दाप्येत । कुटुम्बकामा तु सन्तानकामनया देवरं भजमाना तु, श्वशुरपतिदत्तं स्त्रीधनं, निवेशकाले लभेत । कोऽसौ निवेशकालः तत्राह—निवेशकालं हीत्यादि । दीर्घप्रवासे उत्तरतराध्यायव्युत्पादिते ।

श्वशुरप्रातिलोभ्येन वेति । श्वशुरशासनातिक्रमेण, निविष्टा भर्त्रन्तरं गता, श्वशुरपतिदत्तं जीयेत श्वशुरेण पत्या च दत्तं दाप्येत । ज्ञातिहस्तादभिमृष्टाया इति । विद्यमान एव पत्यौ पत्यन्तरपरिगृहीतायाः, ज्ञातयः नवपत्यः, यथागृहीतं गृहीतान्यूनं श्वशुरपतिदत्तं, दद्युः अर्थाच्छ्वशुराय पत्ये च ।

न्यायोपगताया इति । न्यायेन देवरादिमुपगतायाः, प्रतिपत्ता परिग्रहीता, स्त्रीधनं गोपायेत् रक्षेत् न तु स्वयमुपयुञ्जीत ।

पतिदायमिति । पत्या दत्तं वस्त्राभरणादिकं, विन्दमाना भर्त्रन्तरपरिग्राहिणी, जीयेत दाप्येत, श्वशुरकुलाय । धर्मकामा भुञ्जीतेति । अविन्दमाना संयता चेत् पतिदायं भुञ्जीत ।

पुत्रवतीति । पुत्रयुक्ता, भर्त्रन्तरगामिनी, जीयेत दाप्येत स्त्रीधनं न स्वयं भुञ्जीतेत्यर्थः । के तद्वोक्तारः, तत्राह—तत्तु स्त्रीधनमित्यादि ।

पुत्रभरणार्थं वेति । पुत्रपोषणार्थं, विन्दमाना, पुत्रार्थं पुत्रनिमित्ते, स्फातीकुर्यात् वर्धयेत् स्त्रीधनम् ।

बहुपुरुषप्रजानां पुत्राणां यथापितृदत्तं स्त्रीधनमवस्थापयेत् ।

कामकारणीयमपि स्त्रीधनं विन्दमाना पुत्रसंस्थं कुर्यात् ।

अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गुरुसमीपे स्त्रीधनम् आ आयुः-
क्षयाद् भुञ्जीत, आपदर्थं हि स्त्रीधनम् । ऊर्ध्वं दायादं गच्छेत् ।

जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन् ।
अपुत्रायाः दुहितरः । तदभावे भर्ता ।

शुल्कमन्वाधेयमन्यद् वा बन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः ।

इति स्त्रीधनकल्पः ।

वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां बन्ध्यां चाकाङ्क्षेत, दश विन्दु,
द्वादश कन्याप्रसविनीम् ।

बहुपुरुषप्रजानामित्यादि । यासां बहवो भर्तारः पुत्राश्च तासां,
स्त्रीधनं, यथापितृदत्तं पुत्राणामवस्थापयेत् तत्तद्भर्तृदत्तं तत्तद्भर्तृजनितपुत्रार्थं
दद्यात् ।

कामकारणीयमपीति । यथेच्छविनियोज्यमपि, स्त्रीधनं, विन्दमाना
भर्तृन्तरगामिनी, पुत्रसंस्थं कुर्यात् पुत्राय दद्यात् ।

अपुत्रेति । पुत्रहीना, पतिशयनं पालयन्ती पतिव्रता, गुरुसमीपे, स्त्री-
धनम्, आ आयुःक्षयाद् यावज्जीवं, भुञ्जीत मूलमविनाशयन्ती वृद्ध्यादिकं
संजातमात्रमुपयुञ्जीतेत्यर्थः । कुतः, आपदर्थं हि स्त्रीधनं वृत्तिकृच्छ्रपरिहार-
मात्रविनियोज्यं हि स्त्रीधनं नाम न पुनः कामचारव्ययार्थम् । ऊर्ध्वं दायादं
गच्छेदिति । तथा तथा रक्षितं स्त्रीधनं तस्यामुपरतायां भर्तृसापिण्डं गच्छेत् ।

प्रियमाणे पत्यौ प्रमीतायाः स्त्रीधनं पुत्रा दुहितरश्चाविशेषाद् विभजेयुः,
पुत्राभावे दुहितरः तदुभयाभावे तु पतिर्गृहीयादित्याह—जीवतीत्यादि ।

आसुराद्यधर्म्यविवाहविषये तु स्त्रीधनं न भर्तृगामि, किन्तु स्त्रीबन्धु-
गामीत्याह—शुल्कमित्यादि । शुल्कं प्रतीतम्, अन्वाधेयं पितृगृहानीतम्,
अन्यद् वा, बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः, दत्तं स्त्रीधनं, बान्धवाः पित्रादयः, हरेयुः ।

इति स्त्रीधनकल्प इति । अनेन प्रकारेण स्त्रीधनविनियोगविधिव्या-
ख्यातः ।

अथाधिवेदनिकमाह—वर्षाणीति । अप्रजायमानां सकृत् प्रसूय
पुनर्गर्भमगृह्णीताम्, अपुत्रां व्याध्यादिवशात् पुत्ररहितां, बन्ध्यां च गर्भधरणा-

ततः पुत्रार्थी द्वितीयां विन्देत् । तस्यातिक्रमे शुल्कं स्त्रीधनमर्धं चाधिवेदनिकं दद्यात् । चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डम् ।

शुल्कं स्त्रीधनमशुल्कस्त्रीधनायास्तत्प्रमाणमाधिवेदनिकमनुरूपां च वृत्तिं दत्त्वा बहीरपि विन्देत् । पुत्रार्था हि स्त्रियः ।

तीर्थसमवाये चासां यथाविवाहं पूर्वोढां जीवत्पुत्रां वा पूर्वं गच्छेत् ।

तीर्थगूहनागमने षण्णवतिर्दण्डः । पुत्रवतीं धर्मकामां वन्ध्यां विन्दुं नीरजस्कां वा नाकामाप्नुयेयात्, न चाकामः पुरुषः । कुष्ठिनी-मुन्मत्तां वा न गच्छेत् । स्त्री तु पुत्रार्थमेवंभूतं वोपगच्छेत् ।

योग्यां च, अष्टौ वर्षाणि, आकाङ्क्षेत प्रतिपालयेत् पुत्रं प्रसूते नवेति परीक्षार्थम् । दश विन्दुं दश वर्षाणि नश्यत्प्रसूतिं, प्रतिपालयेत् । द्वादश कन्याप्रसविनीं स्व्यपत्यप्रसवशीलां द्वादश वर्षाणि आकाङ्क्षेत । काङ्क्षेतेरात्मनेपदमार्घम् ।

तत इति । यथोक्तकालप्रतीक्षानन्तरं पुत्रप्रसवाभावे, पुत्रार्थी पुत्रकाम-श्चेद्, द्वितीयां विन्देत् अन्यामुद्वहेत् । तस्येति । यथोक्तकालनियमस्य, अतिक्रमे अननुवर्तने, शुल्कं, स्त्रीधनम्, अर्धं चाधिवेदनिकं परिणीताया उपरि अन्यस्याः परिणयनमधिवेदनं तन्निमित्तं यद् द्रव्यं गतं तस्यार्धं च, दद्याद् अधिविनायै । चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डमिति । चतुर्विंशतिपणोत्तमं नियमातिक्रमदण्डं च, राज्ञे दद्यात् ।

नवं शुल्कं स्त्रीधनम् आधिवेदनिकतुल्यमानं द्रव्यं तत्तद्विवाहोचितशरीरयात्रोपायं च प्रतिपाद्य बहीनामप्याधिवेदनं न दुष्यतीत्याह — शुल्कमित्यादि । तत्र हेतुवचनं — पुत्रार्था हि स्त्रिय इति । अनेन पूर्वपरिणीतानाम् अपुत्रवतीनां निष्फलजन्मत्वादुपेक्षणं न्याय्यमिति दर्शयति ।

बहीनाम् ऋतुयौगपद्येऽभिगमनविधिमाह — तीर्थसमवाये चासामिति । तीर्थं स्त्रीपुष्पं तत्समवाये बहीनां पत्नीनां युगपद्वत्प्राप्तौ, यथाविवाहं ब्राह्मादिविवाहक्रममनपहाय, पूर्वं गच्छेत् । विवाहतुल्यतायामाह — पूर्वोढां पूर्वकालपरिणीतां, जीवत्पुत्रां वा अपूर्वोढामपि, पूर्वं गच्छेत् ।

तीर्थेत्यादि । तीर्थगूहनागमने तीर्थस्याप्रकाशने भर्त्रेनभिगमने च, षण्णवतिः षण्णवतिपणः, दण्डः । पुत्रवतीमिति । पुत्रवतीं, धर्मकामां वन्ध्यां

नीचत्वं परदेशं वा प्रस्थितो राजकिल्बिषी ।

प्राणाभिहन्ता पतितस्त्याज्यः क्लीबोऽपि वा पतिः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिवेदनिकम्,

आदित एकोनषष्टितमः ॥

पुत्रार्थव्रतोपवासिनीं बन्ध्यां, विन्दुं नश्यत्प्रसूतिं, नीरजस्कां वा निवृत्तार्तवां वा, अकामाम् अनिच्छन्तीं, नोपेयात् न गच्छेत्, अर्थात् पुरुषः सकामोऽपि । न चाकामः पुरुषः, उपेयात्, अर्थात् सकामामपि । कुष्ठिनीम्, उन्मत्तां वा, न गच्छेत्, पुरुषः । स्त्री तु, पुत्रार्थं पुत्रोत्पत्त्यर्थम्, एवम्भूतं वा कुष्ठिनमुन्मत्तं वा, उपगच्छेत् ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — नीचत्वमित्यादि । नीचत्वं परदेशं वा प्रस्थितः नीचत्वं गतो वा विदेशं गतो वा, राजकिल्बिषी राजदुष्पुरोहितो राजदुष्प्रतिग्रही राजयक्ष्मवांश्च इति त्रिरूपः, प्राणाभिहन्ता नरमारकः, पतितः महापातकदूषितः, क्लीबोऽपि वा षण्डो वा, पतिः, त्याज्यः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्पः आधिवेदनिकम्,

आदित एकोनषष्टितमः ॥

५९. प्रक. विवाहसंयुक्तं—शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेपातिचारोपकारव्यवहारप्रतिषेधाश्च ।

द्वादशवर्षा स्त्री प्राप्तव्यवहारा भवति षोडशवर्षः पुमान् । अत ऊर्ध्वमशुश्रूषायां द्वादशपणः स्त्रिया दण्डः पुंसो द्विगुणः ।

भर्मण्यायामनिर्दिष्टकालायां ग्रासाच्छादनं वाधिकं यथापुरुष-
परिवापं सविशेषं दद्यात् । निर्दिष्टकालायां तदेव सङ्ख्याय । बन्धं
च दद्यात् । शुल्कस्त्रीधनाधिवेदनिकानामनादाने च ।

श्वशुरकुलप्रविष्टायां विभक्तायां वा नाभियोज्यः पतिः । इति
भर्म ।

पूर्वाध्याये विवाहधर्मादिकमुक्तम् । इह तु शुश्रूषादय उच्यन्ते । तत्र
शुश्रूषा परिचरणं, भर्म कुटुम्बभरणनियोगः, पारुष्यं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं
च, द्वेषः अप्रीतिः, अतिचारः प्रातिषिद्धाचरणम्, उपकारव्यवहारप्रतिषेधः ज-
नविशेषविषयोपकाराचरणनिषेधः ।

द्वादशवर्षेति । अतिक्रान्तद्वादशवयस्का स्त्री, प्राप्तव्यवहारा व्यवहा-
रयोग्या परिचरणकर्मनियोजनार्हा भवति । षोडशवर्षः पुमान्, प्राप्तव्यवहारः
भवति । अत ऊर्ध्वम्, अशुश्रूषायाम् अपरिचर्यायां, द्वादशपणः स्त्रियाः दण्डः,
पुंसो द्विगुणः चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

भर्मण्यायामिति । गृहभरणनियुक्तायाम्, अनिर्दिष्टकालायाम् अद्यै-
तावद् गृहीतमेतावद् विनियुक्तमित्यकृतकालनिर्देशायां, ग्रासाच्छादनं वाधिकं
ग्रासमाच्छादनं च पर्याप्तं किञ्चिदधिकं वा, यथापुरुषपरिवापं गृहभरणीयज-
नोपकरणानतिक्रमणेन, सविशेषं सातिशयं दद्याद् असंख्यायैव । निर्दिष्टका-
लायां, तदेव ग्रासाच्छादनमेव न तु ततोऽधिकं, संख्याय एकस्याहोरात्रस्यै-
तावदितीयत्तामाकलय्य, दद्यादित्यनुषज्यते । बन्धं च दद्यात् विवदमनायां
तस्यां साध्यद्रव्यस्य पञ्चभागं दशभागं च दद्यात् । शुल्कादीनामनादाने च
शुल्कस्त्रीधने प्रतीते आधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तं पत्या दत्तम् एतेषाम-
ग्रहणेऽपि, बन्धं दद्यात्, ग्रहणे तु का कथेत्यर्थः ।

श्वशुरेत्यादि । श्वशुरकुलप्रविष्टायां विभक्तायां वा श्वशुरगृहप्राप्तायां
वा भर्तृकृतविभागायां वा स्त्रियां, नाभियोज्यः पतिः भर्ता तया अभियोक्तुं न
योग्यो ग्रासाच्छादनार्थे । इति भर्मेति । व्याख्यातमिति शेषः ।

नग्ने ! विनग्ने ! न्यङ्गे ! अपितृके ! अमातृके ! इत्यनिर्देशेन विन-
यग्राहणम् । वेणुदलरज्जुहस्तानामन्यतमेन वा पृष्ठे त्रिराघातः । तस्या-
तिक्रमे वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्यामर्धदण्डाः ।

तदेव स्त्रिया भर्तरि प्रसिद्धमदोषाया ईर्ष्याया बाह्यविहारेषु
द्वारेषु । अत्ययो यथानिर्दिष्टः । इति पारुष्यम् ।

भर्तारं द्विषती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्या-
भरणं निधाय भर्तारम् अन्यया सह शयानमनुशयीत ।

पारुष्यमाह — नग्ने इत्यादि । नग्ने ! असंस्कृतबुद्धित्वात् कोट्टवी-
तुल्ये !, विनग्ने ! विशेषेण नग्ने ! । नष्टे ! विनष्टे ! इति पाठे स्फुट एवार्थः ।
न्यङ्गे ! निन्दे ! अङ्गहीने ! वा, अपितृके ! अमातृके ! कुत्सितपितृके ! कुत्सित-
मातृके !, इत्यनिर्देशेन एवम्प्रकारेण साक्रोशसम्बोधनेन, विनयग्राहणं सदा-
चारस्योपदेशना कर्तव्या । अनिर्देशेन विनयासिद्धावाह — वेणुदलेत्यादि ।
वेणुदलादीनां त्रयाणाम् अन्यतमेन वा, पृष्ठे, त्रिराघातः त्रीणि ताडनानि,
कर्तव्यानि । तस्यातिक्रमे उक्तस्य द्विविधस्य पारुष्यस्य अतिक्रमे विहितविजा-
तीयारुन्तुदाक्रोशकरणे अवेण्वादिना अपृष्ठे सकृदपि वाघाते वेण्वाद्यन्यतमेन
पृष्ठ एव चतुराघाते चेत्यर्थः, वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्यामर्धदण्डाः वाक्पारुष्य-
दण्डाद् दण्डपारुष्यदण्डाच्च वक्ष्यमाणादर्धदण्डाः, भवन्ति ।

गणिकाद्यासक्तिनिमित्तकेर्ष्यावशाद् भर्तरि विषये स्त्रियाः पतिव्रतायाः
पारुष्यस्य प्रसक्तस्य मात्रामाह — तदेवेत्यादि । तदेव भर्तुर्यादृशमुक्तं तादृ-
शमेव । द्वारेषु पारुष्यप्रयोगस्थानेषु । अत्ययो यथानिर्दिष्ट इति, उक्तविध्य-
तिक्रमनिमित्तः स्त्रियाः दण्डः वाक्पारुष्यदण्डपारुष्योक्त एव न त्वर्धदण्डः पुंस
इव । इति पारुष्यं, व्याख्यातम् ।

द्वेषमाह — भर्तारमिति । भर्तारं द्विषती अरोचयमाना, स्त्री, सप्ता-
र्तवानि सप्त ऋतुकालान् अमण्डयमाना शयनार्थमनुपतिष्ठमाना प्रतीक्ष्येतेति
शेषः । ततो मण्डयमाना किं कुर्यादित्याह — तदानीमेव सद्य एव, स्थाप्या-
भरणं निधाय स्थाप्यशब्दो न्यासवाची स्वीयं भूषणम् अपुनर्द्वेषप्रत्ययार्थं
भर्तुरन्यासं कृत्वा, अन्यया सह शयानं भर्तारम् अनुशयीत सपश्चात्तापमुप-
तिष्ठेत् । स्त्रियाः स एष भर्तृद्वेषदण्डो बोद्धव्यः ।

भिक्षुक्यन्वाधिष्ठातिकुलानामन्यतमे वा भर्ता द्विपन् स्त्रियमेका-
मनुशयीत ।

दृष्टलिङ्गे मैथुनापहारे सवर्णापसर्पोपगमे वा मिथ्यावादी द्वाद-
शपणं दद्यात् ।

अमोक्षया भर्तुरकामस्य द्विषती भार्या भार्यायाश्च भर्ता । पर-
स्परं द्वेषान्मोक्षः ।

स्त्रीविप्रकाराद् वा पुरुषश्चेन्मोक्षमिच्छेद् यथागृहीतमस्यै दद्यात् ।
पुरुषविप्रकाराद् वा स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेत्, नास्यै यथागृहीतं दद्यात् ।
अमोक्षो धर्मविवाहानाम् । इति द्वेषः ।

स्त्रियं द्विषतो भर्तुर्विधिमाह— भिक्षुकीत्यादि । भर्ता, द्विपन् स्त्रियं,
भिक्षुक्यादिकुलानां भिक्षुकी शान्तशुद्धव्यवहारिणी श्रमणी अन्वाधिः स्त्रीध-
नाधिष्ठाता ज्ञातिर्वन्धुः एषां कुलानि गृहाणि तेषाम्, अन्यतमे न त्वन्यकुले
वसन्तीमिति शेषः, एकां पुरुषान्तरमस्पृशन्तीं ताम्, अनुशयीत अनुतपन्
स्वयमुपतिष्ठेत् । एकामित्युक्त्या पुरुषान्तरसहशयने स्त्रियास्त्यागः सूचितः ।
पुरुषस्य तु अन्यसहशयनेऽप्यदोषः प्रागुक्तः ।

दृष्टेत्यादि । दृष्टलिङ्गे साक्षादुपलब्धेऽन्यस्त्रीमैथुनचिह्ने सति, मैथुनाप-
हारे मैथुनस्यापलापे, द्वादशपणं दण्डं, दद्याद्, अपलपिता । सवर्णापसर्पोपगमे
वा मिथ्यावादी सवर्णा सखी तद्रूपापसर्पसङ्गमे सति वा तदपलापकर्ता, द्वाद-
शपणं दद्यात् ।

दम्पत्योरन्यतरद्वेषात् तदन्यमोक्षो न भवति, किन्तु परस्परं द्वेषान्मोक्ष
इत्याह— अमोक्षेयेति । अकामस्य मोक्षमनिच्छतः । भार्यायाश्च अकामाया
इति लिङ्गविपरिणामेनात्र सम्बन्धः ।

स्त्रीविप्रकाराद्वेति । स्त्रिया अपराधात्, पुरुषश्चेद्, मोक्षमिच्छेद् यथा-
गृहीतम् अस्यै दद्यात् स्त्रीसकाशाद् गृहीतं सर्वविधं द्रव्यं स्त्रियै दत्त्वा मुच्येत ।
पुरुषविप्रकाराद्वेति । पुरुषापराधात्, स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेत्, नास्यै यथागृहीतं
दद्यात् अदत्त्वैव स्त्रियै स्त्रीधनं तत्सकाशात् मुच्येत । स एष स्त्रीपुंसान्योन्य-
मोक्षविधिरधर्म्यविवाहानामासुरादीनाम् । ब्राह्मादीनां तु मोक्षणं नास्ती-
त्याह — अमोक्षो धर्मविवाहानामिति । इति द्वेषो व्याख्यातः ।

प्रतिषिद्धा स्त्री दर्पमद्यक्रीडायां त्रिपणं दण्डं दद्यात् । दिवा स्त्रीप्रेक्षाविहारगमने षट्पणो दण्डः । पुरुषप्रेक्षाविहारगमने द्वादशपणः । रात्रौ द्विगुणः ।

सुप्तमत्तप्रव्रजने भर्तुरदाने च द्वारस्य द्वादशपणः । रात्रौ निष्कासने द्विगुणः ।

स्त्रीपुंसयोर्मैथुनार्थेऽनङ्गविचेष्टायां रहोल्लीलसम्भाषायां वा चतुर्विंशतिपणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः ।

केशनीवीदन्तनखावलम्बनेषु पूर्वः साहसदण्डः, पुंसो द्विगुणः ।

शङ्कितस्थाने सम्भाषायां च पणस्थाने शिफादण्डः । स्त्रीणां ग्राममध्ये चण्डालः पक्षान्तरे पञ्चशिफा दद्यात् । पणिकं वा प्रहारं मोक्षयेत् । इत्यतिचारः ।

अतिचारविधिमाह — प्रतिषिद्धेत्यादि । प्रतिषिद्धा भर्त्रा वारिता, स्त्री, दर्पमद्यक्रीडायां दर्पक्रीडायां मद्यक्रीडायां च प्रवर्तमानेति शेषः, त्रिपणं दण्डं दद्यात् । दिवेति । अद्वि, स्त्रीप्रेक्षाविहारगमने स्त्रीप्रयुज्यमाननाट्यदर्शनार्थम् उद्यानक्रीडार्थं च गमने, षट्पणो दण्डः, अर्थात् स्त्रियाः प्रतिषिद्धायाः । पुरुषप्रेक्षाविहारगमने पुरुषप्रयुज्यमानप्रेक्षाविहारगमने, द्वादशपणः । रात्रौ द्विगुणः स्त्रीप्रेक्षाविषये द्वादशपणः पौंसप्रेक्षाविषये चतुर्विंशतिपणः ।

सुप्तेत्यादि । सुप्तमत्तप्रव्रजने सुप्ते मत्ते च भर्तरि स्वगृहं विहाय गमने, भर्तुरदाने च द्वारस्य आगतस्य भर्तुर्गृहद्वारकवाटानुद्घाटने च, द्वादशपणः दण्डः । रात्रौ निष्कासने गृहाद् बहिर्भर्तुर्निरसने, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः ।

स्त्रीपुंसयोरिति । तयोः, मैथुनार्थे अनङ्गविचेष्टायां मैथुनमावां गमिष्याव इत्याकूतसूचककामचेष्टितकरणे, रहोल्लीलसम्भाषायां वा रहसि असम्भवृत्तसम्भाषणे च, चतुर्विंशतिपणः स्त्रिया दण्डः, पुंसः द्विगुणः अष्टाचत्वारिंशत्पणः ।

केशेत्यादि । केशग्रहणे नीवीग्रहणे दन्तक्षतकरणे नखक्षतकरणे च, पूर्वः प्रथमः, साहसदण्डः स्त्रियाः, पुंसः द्विगुणः पञ्चशतपणात्मको मध्यमसाहसदण्डः ।

शङ्कितेत्यादि । शङ्कितस्थाने सम्भाषायां च शङ्कास्पदे प्रदेशे सम्भाषणमात्रेऽपि कृते, पणस्थाने शिफादण्डः एकैकस्य पणस्य स्थाने एकैकशिफा-

प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपकारे क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादश-
पणो दण्डः, स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणः, हिरण्यसुवर्णयोश्चतुष्प-
ञ्चाशत्पणः स्त्रियाः । दण्डः पुंसो द्विगुणः । त एवागम्ययोरर्धदण्डाः ।

तथा प्रतिषिद्धपुरुषव्यवहारेषु च । इति प्रतिषेधः ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामात्माप्रक्रमणेन च ।

स्त्रीधनानीतशुल्कानामस्वाम्यं जायते स्त्रियाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातिचारोपकार-

व्यवहारप्रतिषेधाश्च ,

आदितः पष्ठितमः ॥

ताडनं दण्डः । स्त्रीणामिति । तासां, ग्राममध्ये पश्यत्सु ग्रामजनेषु, चण्डालः
वधताडननियुक्तः पुरुषः, पक्षान्तरे एकैकपार्श्ववकाशे, पञ्चशिफाः पञ्च शिफा-
प्रहारान्, दद्यात् । पणिकं वा पणोऽस्य शुल्को दीयते पणिकः तथाभूतं वा
प्रहारं मोक्षयेत् एकैकस्य प्रहारस्यैकैकं पणं निष्क्रयं दत्त्वा प्रहारदण्डं मोचये-
दित्यर्थः । इत्यतिचारः, व्याख्यातः ।

अथ प्रतिषेधमाह — प्रतिषिद्धयोरिति । वारितपरस्परव्यवहारयोः,
स्त्रीपुंसयोः, अन्योन्योपकारे क्षुद्रकद्रव्याणां स्रक्चन्दनाद्यल्पद्रव्याणां परस्पर-
दानेनोपकारे, द्वादशपणो दण्डः, स्त्रियाः । स्थूलकद्रव्याणां वस्त्राभरणादीनाम्,
अन्योन्योपकारे चतुर्विंशतिपणः । हिरण्यसुवर्णयोः, अन्योन्योपकारे, चतुष्प-
ञ्चाशत्पणः । पुंसो विशेषमाह — दण्ड इति । उक्तो द्वादशपणादिः सर्वो
दण्डः, पुंसो द्विगुणः । त एवेति । उक्ता एव दण्डाः, अगम्ययोः अर्धदण्डाः
भ्रातृभगिन्यादिरूपयोः स्त्रीपुंसयोर्विषये अर्धहीना भवन्ति । ननु च भ्रातृभगि-
न्यादीनामन्योन्योपकारो निसर्गसिद्धवात्सल्यप्रयुक्तो न त्वन्येषां स्त्रीपुंसाना-
मिव सम्भावितदुरभिसन्धिप्रयुक्तः इति कथमसौ दण्डार्ह इति चेत्, सत्यं,
किन्तु ऋजुबुद्ध्यारब्धोऽसावनुष्ठानप्रबन्धवशात् क्रमेण दुरभिसन्धि जनयेदिति
दण्डार्ह एवासौ ।

य एते स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धव्यवहारयोः परस्परोपकारे दण्डास्त एव
पुरुषयोरपि प्रतिषिद्धव्यवहारयोरित्याह — तथेत्यादि । इति प्रतिषेध इति ।
एवम् उपकारव्यवहारप्रतिषेधो व्याख्यातः ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामिति । राजद्विष्टकथनेन दर्पमद्यक्रीडादिगमनेन च, आत्मापक्रमणेन च स्वयं भर्तृसकाशान्निष्पतनेन च, स्त्रीधनानीतशुल्कानाम् अस्वाम्यं स्त्रिया जायते स्त्रिधने पितृगृहोपाहृते शुल्के च स्त्रियाः स्वामित्वं हीयते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थाने तृतीयाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातिचारोपकार-

व्यवहारप्रतिषेधाः,

आदितः षष्टितमः ॥

५९ प्रक. विवाहसंयुक्तं— निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासः दीर्घप्रवासश्च ।

पतिकुलान्निष्पतितायाः स्त्रियाः षट्पणो दण्डोऽन्यत्र विप्रकारात् ।
प्रतिषिद्धायां द्वादशपणः । प्रतिवेशगृहातिगतायाः षट्पणः ।

प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामवकाशभिक्षापण्यादाने द्वादशपणो
दण्डः, प्रतिषिद्धानां पूर्वः साहसदण्डः । परगृहातिगतायाश्चतुर्विंशति-
पणः ।

परभार्यावकाशदाने शत्यो दण्डोऽन्यत्रापद्मः । वारणाज्ञानयो-
र्निर्दोषः ।

पतिविप्रकारात् पतिज्ञातिमुखावस्थग्रामिकान्वाधिभिक्षुकीज्ञाति-
कुलानामन्यतममपुरुषं गन्तुमदोष इत्याचार्याः ।

पूर्वाध्यायशेषोक्तमपक्रमणं 'निवेशकालं हि दीर्घप्रवासे व्याख्यास्यामः'
इत्युक्तं निवेशकालं च वर्णयितुमयमध्याय आरभ्यते ।

पतिकुलादिति । पतिगृहात्, निष्पतिताया निर्गतायाः, स्त्रियाः प्राप्त-
व्यवहारायाः, षट्पणो दण्डः, अन्यत्र विप्रकाराद् पुरुषकृतापराधाभावे । प्रति-
षिद्धायां 'मा कुरु निष्पतनमि'ति वारितायां सत्यां तस्या निष्पतने, द्वादश-
पणः । प्रतिवेशगृहातिगतायाः इतीदं वाक्यं क्वचित् पठ्यते ।

प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामिति । प्रातिवेशिकः प्रतिगृही भि-
क्षुको वृत्तच्युतः पाषण्डादिः वैदेहकः कुवणिक् इत्येतेषाम्, अवकाशभिक्षा-
पण्यादाने अवकाशभिक्षाशब्दौ तद्दानपरौ अवकाशदाने भिक्षादाने पण्यग्रहणे
च, द्वादशपणो दण्डः । प्रतिषिद्धानां, पूर्वः प्रथमः, साहसदण्डः पञ्चाशदुत्तर-
द्विशतपणात्मकः । परगृहातिगतायाः भर्तृगृहसमनन्तरगृहमतिक्रम्य व्यवहितं
गृहं गतायाः, चतुर्विंशतिपणः दण्डः ।

परेत्यादि । परभार्यावकाशदाने परभार्याया वासभूमिदाने, शत्यो दण्डः
पणशतपरिमाणो दण्डः । अपवादमाह — अन्यत्रापद्म इति । आपत्सु तु न
दोषः । वारणाज्ञानयोर्निर्दोष इति, 'मा मम गृहं प्रविशे'ति वार्यमाणापि वा
अज्ञायमानैव वा यदि प्रविशेत्, तदा निरपराधः, कः, अर्थाद् गृहस्वामी ।

पतिधिकारवशादन्यत्रापसरणस्यावश्यं प्राप्तौ साध्वीजनः कमाश्रयं ग-
च्छेदित्याकाङ्क्षायामाह — पतिविप्रकारादिति । भर्तृकृतधिकारदोषात्, पति-
ज्ञात्यादिकुलानां पतिज्ञातिभर्तृबान्धवः सुखावस्थः विवाहस्थेयः ग्रामिको ग्राम-

सपुरुषं वा ज्ञातिकुलम् । कुतो हि साध्वीजनस्यच्छलं, सुख-
मेतदवबोद्धुम् इति कौटल्यः ।

प्रेतव्याधिव्यसनगर्भनिमित्तमप्रतिषिद्धमेव ज्ञातिकुलगमनम् ।

तन्निमित्तं वारयतो द्वादशपणो दण्डः । तत्रापि गूहमाना स्त्रीधनं
जीयेत, ज्ञातयो वा छादयन्तः शुल्कशेषम् । इति निष्पतनम् ।

पतिकुलान्निष्पत्य ग्रामान्तरगमने द्वादशपणो दण्डः स्थाप्याभ-
रणलोपश्च । गम्येन वा पुंसा सहप्रस्थाने चतुर्विंशतिपणः, सर्वधर्मलोप-
महत्तरः अन्वाधिः स्त्रीधनस्थेयः भिक्षुकी तपस्विनी भैक्षजीविनी ज्ञातिः स्व-
बान्धवः एतत्सम्बन्धिनां गृहाणाम्, अन्यतमम्, अपुरुषम् अविद्यमानपुरुषं,
गन्तुं गत्वाधिवस्तुम्, अदोषः दोषाभावः स्त्रियाः । इत्याचार्याः मन्यन्त इति
शेषः ।

आचार्यमतमभ्युपगम्यैव ज्ञातिकुले विशेषं स्वमतेनाह—सपुरुषं वेति
विद्यमानपुरुषमपि वा, ज्ञातिकुलं पतिवन्धुगृहं स्ववन्धुगृहं च, गन्तुमदोष
इति वर्तते । तत्र हेतुमाह— कुतो हि साध्वीजनस्य, छलं व्यभिचरणं, नि-
ष्कल्मषहृदयतया न कुतोऽपि भवतीत्यर्थः । प्रकाशभयाच्च छलं न जायत
इत्याह— सुखमेतदवबोद्धुमिति । छलं स्त्रीकृतं भर्तुरन्यस्य वा सद्यः सुज्ञानं
न तु गोपयितुं शक्यमित्यर्थः ।

पतिकुलादन्यत्रगमनं यत् सामान्यतः प्रतिषिद्धं तस्यापवादमाह—
प्रेतव्याधीत्यादि । सुबोधम् ।

तन्निमित्तमिति । उक्तनिमित्तकं ज्ञातिकुलगमनं, वारयतः पुरुषस्य,
द्वादशपणो दण्डः । तत्रापीति । ज्ञातिकुलेऽपि, गूहमाना केनापि छलेन गूढं
वसन्ती, स्त्रीधनं, जीयेत हाप्येत अर्थाद् भर्त्रा स्वयं हरता । ज्ञातयो वा छा-
दयन्तः स्त्रियं छलेन गूढं स्वगृहे वासयन्तः, शुल्कशेषं, जीयेरन्निति विपरि-
णतानुषङ्गः । इति निष्पतनमिति । व्याख्यातमिति शेषः ।

अथ पथ्यनुसरणमाह—पतिकुलादिति । पतिगृहात्, निष्पत्य पत्य-
ननुज्ञया निर्गम्य, ग्रामान्तरगमने, द्वादशपणो दण्डः, स्थाप्याभरणलोपश्च
अपुनर्गमनप्रत्ययार्थन्यस्तभूषणहानिश्च, भवति । गम्येन वा पुंसा, सहप्रस्थाने
प्रस्थाय ग्रामान्तरगमने, चतुर्विंशतिपणो दण्डः, सर्वधर्मलोपश्च भर्त्रनुष्ठीयमान-

श्रान्यत्र भर्मदानतीर्थगमनाभ्याम् । पुंसः पूर्वः साहसदण्डः तुल्य-
श्रेयसः, पापीयसो मध्यमः । बन्धुरदण्ड्यः । प्रतिषेधेऽर्धदण्डः ।

पथि व्यन्तरे गूढदेशाभिगमने मैथुनार्थेन शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां
वा पथ्यनुसारेण संग्रहणं विद्यात् ।

तालावचरचारणमत्स्यबन्धकलुब्धकगोपालकशौण्डिकानाम-
न्येषां च प्रसृष्टस्त्रीकाणां पथ्यनुसरणमदोषः । प्रतिषिद्धे वा नयतः
पुंसः स्त्रिया वा गच्छन्त्यास्त एवार्धदण्डाः । इति पथ्यनुसरणम् ।

यज्ञादिसर्वधर्मसहचरणहानिश्च । तत्रापवादः — अन्यत्र भर्मदानतीर्थगम-
नाभ्यामिति । भर्मदानं गृहभरणं तदर्थं वा तीर्थगमनम् ऋतुगमनं तदर्थं वा
भर्त्रन्तिकगमने न दोष इत्यर्थः । पुंसो दण्डमाह — पुंस इति । स्त्रियं ग्रामा-
न्तरं नेतुः पुरुषस्य, पूर्वः साहसदण्डः पञ्चाशदधिकद्विशतपणात्मकः, कीदृ-
शस्य, तुल्यश्रेयसः स्त्रीसमानजातिश्रैष्ठ्यस्य । पापीयसो मध्यमः स्त्रीनिहीनजा-
तीयस्य मध्यमः साहसदण्डः पञ्चशतपणात्मकः । बन्धुरदण्ड्यः बन्धुर्नेता
दण्डार्हो न भवति । प्रतिषेधेऽर्धदण्ड इति । बन्धोरपि भर्त्रा प्रतिषिद्धस्य नेतु-
रुक्तसमांशो दण्डः ।

पथीति । मार्गेऽपि, व्यन्तरे मार्गविदूरावकाशे, गूढदेशाभिगमने छन्न-
प्रदेशगमने च सति, मैथुनार्थेन विद्यात् मैथुनमभिसन्धाय तद् गमनमिति
जानीयात् । शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां वेति । मैथुनार्थित्वशङ्काविषयीभूतेन,
भर्तृप्रतिषिद्धेन चेत्याभ्यां सह, पथ्यनुसारेण पथ्यनुगमनेन, संग्रहणं विद्यात्
स्त्रीसंग्रहणोक्तो दण्डविधिः स्त्रीपुंसयोर्वैदितव्य इत्यर्थः । स तूत्तराधिकरणे
कन्याप्रकर्मणि वक्ष्यते ।

तालावचरेत्यादि । तालावचरो नटः चारणः कुशीलवः मत्स्यबन्धको
बलिशजीवी लुब्धको व्याधः गोपालक आभीरः शौण्डिकः सुरासन्धानजीवी
इत्येतेषाम्, अन्येषां च प्रसृष्टस्त्रीकाणां तदितरेषां चानुज्ञातस्त्रीकाणां ताम्बूलि-
कमालाकारादीनां, पथ्यनुसरणं प्रकरणात् स्त्रियाः पथि पुरुषान्तरानुगमनम्,
अदोषः दोषो न भवति । तालावचरादिस्त्रियमपि भर्तृप्रतिषिद्धां पथि नयतः
पुरुषस्य नीयमानायाश्च पूर्वोक्तदण्डार्धदण्डा भवन्तीत्याह — प्रतिषिद्धे वे-
त्यादि । इति पथ्यनुसरणं व्याख्यातम् ।

ह्रस्वप्रवासिनां शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां भार्याः संवत्सरोत्तरं कालमाकाङ्क्षेरन् अप्रजाताः, संवत्सराधिकं प्रजाताः, प्रतिविहिताः द्विगुणं कालम् । अप्रतिविहिताः सुखावस्था बिभृयुः, परं चत्वारि वर्षाण्यष्टौ वा ज्ञातयः । ततो यथादत्तमादाय प्रमुञ्चेयुः ।

ब्राह्मणमधीयानं दश वर्षाण्यप्रजाता, द्वादश प्रजाता । राजपुरुषम् आ आयुःक्षयादाकाङ्क्षेत । सवर्णतश्च प्रजाता नापवादं लभेत । कुटुम्बद्विलोपे वा सुखावस्थैर्विमुक्ता यथेष्टं विन्देत जीवितार्थमापद्गता वा ।

धर्मविवाहात् कुमारी परिग्रहीतारमनाख्याय प्रोषितमश्रूयमाणं

ह्रस्वप्रवासमाह — ह्रस्वप्रवासिनामिति । क्षिप्रं प्रत्यागमिष्यामीत्युक्त्वा देशान्तरं गतानां, शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां, भार्याः, संवत्सरोत्तरं कालम् आकाङ्क्षेरन् एकं वत्सरं शूद्री द्वौ वैश्यी त्रीन् क्षत्रियी चतुरो ब्राह्मणीत्येवं क्रमेण प्रत्यागमनकालम् अतिक्रान्तावधेर्भर्तुः प्रतीक्षेरन्, कथम्भूताः, अप्रजाताः अनुपजातप्रसवाः । संवत्सराधिकं प्रजाताः उपजातप्रसवाः अधिकमेकं संवत्सरम्, आकाङ्क्षेरन् । प्रतिविहिताः भर्तुसुविहितवृत्तिव्ययाः स्त्रियो, द्विगुणं कालं शूद्राद्युक्तक्रमेण द्विवर्षचतुर्वर्षषड्वर्षाष्टवर्षात्मकम्, आकाङ्क्षेरन् । अप्रतिविहिताः स्त्रीः, सुखावस्था बिभृयुः विवाहव्यवस्थास्थेयपुरुषाः पोषयेयुः । परं द्विगुणकालादूर्ध्वं, चत्वारि वर्षाणि, अष्टौ वा वर्षाणि, ज्ञातयः पतिबान्धवाः, बिभृयुः । ततः तदूर्ध्वं, भर्तुरनागमने, यथादत्तम् आदाय, प्रमुञ्चेयुः स्त्रीज्ञातिगृहं प्रति विसृजेयुः, तासामिच्छा चेदित्यर्थम् ।

ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणम्, अधीयानं विद्याध्ययनाय देशान्तरं गतं, दश वर्षाणि, अप्रजाता अप्रसूतिः स्त्री, आकाङ्क्षेत । द्वादश वर्षाणि, प्रजाता प्रसूता, आकाङ्क्षेत । राजपुरुषं प्रोषितम्, आ आयुःक्षयाद् आकाङ्क्षेत । सवर्णत इति । यथोक्तप्रतीक्षाकालादूर्ध्वं समानवर्णात्, चकारात् स्वोत्कृष्टवर्णादपि प्रजाता प्राप्तगर्भा स्त्री, नापवादं लभेत दण्डनीया न भवेत् । कुटुम्बद्विलोपे वेति । बन्धुकुटुम्बे दारिद्र्यादात्मभरणासमर्थे सति, सुखावस्थैर्विमुक्ता विवाहव्यवस्थास्थैर्यथोचितकालं भूत्वा विसृष्टा स्त्री, यथेष्टं विन्देत ईप्सितमन्यं पुरुषं वरयेत्, जीवितार्थं देहयानार्थम् । आपद्गता वा आपन्निवारणार्थं वा ।

धर्मविवाहादिति । ब्राह्मादिं धर्मविवाहमधिगम्य स्थिता, कुमारी अक्षतयोनिः, परिग्रहीतारम्, अनाख्याय प्रोषितम् अनापृच्छ्य देशान्तरगतम्,

सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत, संवत्सरं श्रूयमाणम् । आख्याय प्रोषितमश्रूयमाणं पञ्च तीर्थान्याकाङ्क्षेत, दश श्रूयमाणम् । एकदेशदत्तशुल्कं त्रीणि तीर्थान्यश्रूयमाणं, श्रूयमाणं सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत । दत्तशुल्कं पञ्च तीर्थान्यश्रूयमाणं, दश श्रूयमाणम् । ततः परं धर्मस्थैर्विसृष्टा यथेष्टं विन्देत । तीर्थोपरोधो हि धर्मवध इति कौटल्यः ।

दीर्घप्रवासिनः प्रव्रजितस्य प्रेतस्य वा भार्या सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत, संवत्सरं प्रजाता । ततः पतिसोदर्यं गच्छेत् । बहुषु प्रत्यासन्नं धार्मिकं भर्मसमर्थं कनिष्ठमभार्यं वा । तदभावेऽप्यसोदर्यं सपिण्डं कुल्यं वा । आसन्नमेतेषाम् । एष एव क्रमः ।

अश्रूयमाणम् अज्ञायमानवृत्तान्तं, सप्त तीर्थानि, आर्तवानि, आकाङ्क्षेत । श्रूयमाणं तं, संवत्सरम् आकाङ्क्षेत । आख्याय प्रोषितमित्यादि । एकदेशदत्तशुल्कम् सावशेषार्पितशुल्कम् । दत्तशुल्कं निरवशेषार्पितशुल्कम् । शेषं सुबोधम् । ततः परमिति । यथोक्तकालादूर्ध्वं, धर्मस्थैः विसृष्टा प्रत्यन्तरवरणायाभ्यनुज्ञाता, यथेष्टं विन्देत यथाकामितं पतिं परिगृहीयात् । तत्र हेतुमाह— तीर्थोपरोधो हीति । तीर्थस्य ऋतुकालस्य प्रजननयोग्यस्य उपरोधः पुरुषानभिगमनेन विफलीकरणं, धर्मवधः धर्मस्य पुत्रोत्पत्तिलभ्यस्य सुकृतस्य वधो घातः, भवति । इति कौटल्यः मन्यत इति शेषः । यत् स्मर्यते —

“पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकपृष्ठे महीयते ॥” इति ।

दीर्घप्रवासिन इति । महाप्रस्थानं गतस्य, प्रव्रजितस्य सन्न्यस्तस्य, प्रेतस्य वा, भार्या, सप्त तीर्थानि आकाङ्क्षेत, अप्रजाता । संवत्सरं प्रजाता सा, आकाङ्क्षेत । ततः, पतिसोदर्यं पत्युर्भातरं, गच्छेद् उपतिष्ठेत पुत्रार्थम् । बहुषु अनेकेषु पतिसोदर्येषु सत्सु, प्रत्यासन्नं समनन्तरं, गच्छेत् । स यद्यधार्मिकः तदा धार्मिकं गच्छेत् । सर्वेषु धार्मिकेषु भर्मसमर्थं भरणशक्तं गच्छेत् । सर्वेषु भरणसमर्थेषु कनिष्ठं गच्छेत्, अभार्यं वा गच्छेत् । तदभावेऽपीति । पतिसोदर्याभावेऽपि, असोदर्यं वैमात्रेयं गच्छेत् । तदभावे सपिण्डं गच्छेत् । कुल्यं वा सपिण्डाभावे पतिकुलोत्पन्नं, गच्छेत् । आसन्नमेतेषामिति । कुल्यानां बहूनां मध्ये पुरुषगणनायामासन्नं गच्छेत् । एष एव क्रमः यथोक्त एव पुरुषपरिमहविषयो न्यायः ।

एतानुत्क्रम्य दायादान् वेदने जारकर्मणि ।

जारस्त्रीदातृवेत्तारः संप्राप्ताः सङ्ग्रहात्ययम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

विवाहसंयुक्ते निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासः

दीर्घप्रवासश्च । विवाहसंयुक्तं समाप्तम् ।

आदित एकषष्टितमः ॥

एतानिति । एतान् दायादान् पतिसोदर्यादीन्, उत्क्रम्य, वेदने पुरुषान्तरपरिणयने, जारकर्मणि जारपुरुषगमने वा, जारस्त्रीदातृवेत्तारः जारः स्त्रीभोक्ता स्त्री व्यभिचारिणी दाता स्त्रीदायकः स्त्रीधनस्थेयश्च वेत्ता स्त्रियं विन्दमानः इत्येते, संग्रहात्ययं संप्राप्ताः स्त्रीसंग्रहणविहितेन दण्डेन दण्डनीयाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

विवाहसंयुक्ते निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासो

दीर्घप्रवासश्च । विवाहसंयुक्तं समाप्तम् ।

आदित एकषष्टितमोऽध्यायः ॥

६०. प्रक. दायविभागः—दायक्रमः ।

अनीश्वराः पितृमन्तः स्थितपितृमातृकाः पुत्राः । तेषाम् ऊर्ध्वं पितृतो दायविभागः पितृद्रव्याणाम् । स्वयमार्जितमविभाज्यम् अन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्यः ।

पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानां पुत्राः पौत्रा वा आ चतुर्थादित्यंश-
भाजः । तावदविच्छिन्नः पिण्डो भवति । विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे समं विभजेरन् ।

अपितृद्रव्या विभक्तपितृद्रव्या वा सहजीवन्तः पुनर्विभजेरन् ।
यतश्चोत्तिष्ठेत् स द्व्यंशं लभेत् ।

दायविभाग इति सूत्रम् । दायः कुलसाधारणं द्रव्यं तस्य विभाग उच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्यायान्ते 'एतानुत्क्रम्य दायदानं' इत्यासूत्रितो दायः कैः कथं विभाज्य इत्येतदस्मिन् प्रकरणेऽभिधीयते । त्रिभिश्चाध्यायैरिदं वितन्यते । तत्र प्रथमे दायक्रमः, द्वितीयेऽंशविभागः, तृतीये पुत्रविभाग इति ।

अनीश्वरा इति । पितृमन्तः प्रशस्तमातापितृकाः, स्थितपितृमातृकाः जीवन्मातापितृकाः, पुत्राः, अनीश्वराः कुलधने स्वामिनो न भवन्ति । तेषां पुत्राणाम्, ऊर्ध्वं पितृतः पित्रोरनन्तरं, दायविभागः, पितृद्रव्याणां पित्रुपार्जितद्रव्याणां, कर्तव्यः । स्वयमार्जितम्, अविभाज्यं भ्रातृविभागानर्हं भवति । तत्रापवादः—अन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्य इति । पितृद्रव्योपाश्रयार्जितद्रव्यव्यतिरेकेण । पितृद्रव्योत्थितानि तु पितृद्रव्यवद् विभाज्यान्येव ।

पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानामिति । अविभज्य पितृद्रव्यमुपरतानां, पुत्राः पौत्रा वा, आ चतुर्थादिति अनेन प्रकारेण आ चतुर्थपुरुषावधेः, अंश-
भाजः पितृक्रमप्रकृतविषमांशभाजो भवन्ति । तत्र हेतुः—तावत् चतुर्थपुरुषान्तरं यावत्, अविच्छिन्नः पिण्डो भवति । विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे चतुर्थपुरुषात् परतो ये तत्कालजीविनस्ते सर्वे, समं विभजेरन् ।

अपितृद्रव्या इति । अविद्यमानपितृद्रव्याः, विभक्तपितृद्रव्या वा, सहजीवन्तः संसृज्य जीवन्तः, पुनर्विभजेरन् पुनरपि विभागं कुर्युः । तत्र विशेषमाह—यतश्चेति । यत्प्रयत्नाद्, उत्तिष्ठेत् धनं वर्धेत, सः, द्व्यंशं द्विरावृत्तमंशं, लभेत् । अन्ये तु व्याचक्षते—धनपिण्डस्यैकमर्धमुत्थापको लभेत्, अन्यदर्धमितरे सर्वे विभजेरन्निति ।

द्रव्यमपुत्रस्य सोदर्या भ्रातरः सहजीविनो वा हरेयुः कन्याश्च ।
 रिक्थं पुत्रवतः पुत्रा दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः ।
 तदभावे पिता धरमाणः, पित्रभावे भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च ।
 अपितृका बहवोऽपि च भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च पितुरेकमंशं
 हरेयुः ।
 सोदर्याणामनेकपितृकाणां पितृतो दायविभागः ।

द्रव्यमिति । अपुत्रस्य प्रमीतस्य द्रव्यं, सोदर्या भ्रातरः सहजीविनः
 एकोदरजा भ्रातरः संसृष्टिनः, हरेयुः । वेति वाक्यभूषणम् । कन्यानामपि
 सत्त्वे प्रतिपत्तिमाह — कन्याश्चेति । तास्तु विवाहाद्यपेक्षितं द्रव्यं हरेयुः ।

रिक्थमिति । रिक्थं दायं, पुत्रवतः प्रमीतस्य, पुत्राः, हरेयुरिति
 वर्तते । दुहितरो वा, धर्मिष्ठेषु ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु जाताः, हरेयुः पुत्रा-
 भावे । तदभावे दुहित्रभावे, पिता, धरमाणो जीवन्, हरेत् । पित्रभावे भ्रातरः,
 भ्रातृपुत्राश्च भ्रात्रभावे, हरेयुः ।

अपितृका इति । अपितृकाः प्रमीतपितृकाः, ते च बहवः, तेऽपि च
 भ्रातरः सोदर्यभ्रातरोऽसोदर्यभ्रातरश्च, सर्वे ते भ्रातृपुत्राश्च भ्रातृणां पुत्राश्च, ए-
 वम्भूताः, पितुरेकमंशं हरेयुः । अयमर्थः — त्रयो भ्रातरः प्रमीता अविभक्ताः ।
 तेषु ज्येष्ठस्य त्रयः पुत्राः मध्यमस्य द्वौ पुत्रौ कनिष्ठस्यैकः पुत्रः इत्याहत्य
 षण्णां सोदर्यासोदर्यभ्रातृणां विभागे करणीये पिण्डधनस्य न षोढा विभागः
 किन्तु तत्तत्पितृतत्त्रेधा विभागं कृत्वा एकं त्रिभागं ज्येष्ठस्य पुत्रास्त्रयो गृहीयुः,
 द्वितीयं त्रिभागं मध्यमस्य द्वौ पुत्रौ गृहीयातां, तृतीयं त्रिभागं कनिष्ठस्य
 य एकः पुत्रः स गृहीयादिति । अथवा भ्रातर इत्येतदन्तस्यैव खण्डस्य
 यथोक्तोऽर्थ उदाहरणं च । भ्रातृपुत्राश्चेति त्वन्यविषयं — भ्रातृपुत्राश्च पि-
 तुरेकमंशं हरेयुरिति । तद्यथा — द्वयोर्भ्रात्रोरविभक्तयोरन्यतरस्य मृतस्य
 पुत्रास्त्रयोऽवशिष्टश्चैको भ्रातेति चतुर्णां विभागप्रसङ्गे पिण्डधनं द्वयं शीकृत्यैकं
 द्यंशं भ्राता गृहीयादपरं द्वयंशं भ्रातृपुत्रा विभज्य गृहीयुरिति ।

यदि समानोदरा भ्रातरो बहवः तेषां पितरस्तु भिन्नाः, तदा कीदृशी
 दायव्यवस्थेत्यपेक्षायामाह — सोदर्याणामित्यादि । पितृतो दायविभागः त-
 त्पुत्राः स्वस्वपितृधनं गृहीयुः ।

पितृभ्रातृपुत्राणां पूर्वे विद्यमाने नापरमवलम्बन्ते, ज्येष्ठे च कनिष्ठमर्थग्राहिणः ।

जीवद्विभागे पिता नैकं विशेषयेत् । न चैकमकारणान्निर्विभजेत । पितुरसत्यर्थे ज्येष्ठाः कनिष्ठाननुगृहीयुः, अन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः ।

प्राप्तव्यवहाराणां विभागः । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्व्यवहारप्रापणात् । प्रोषितस्य वा । सन्निविष्टसमसन्निविष्टेभ्यो नैवेशनिकं दद्युः । कन्याभ्यश्च प्रादानिकम् ।

पितरि तत्पुत्रेषु च सहजीविषु पुत्रान्यतमो बहुपुत्रः कुटुम्बार्थं यदि ऋणं कृत्वा म्रियेत, तदा ऋणदातृणां प्रतिपत्तिमाह — पितृभ्रातृपुत्राणामित्यादि । अयमर्थः — अर्थग्राहिणः ऋणकर्तुः पितृभ्रातृपुत्राणां मध्ये पितरि विद्यमाने भ्रात्रादीन् ऋणदातारो नाभियुज्जीरन् किन्तु पितरमेवाभियुज्जीरन्, पित्रभावे भ्रातृन् । भ्रातृषु विद्यमानेषु पुत्रं नाभियुज्जीरन् किन्तु भ्रातृनेवाभियुज्जीरन् भ्रात्रभावे पुत्रम् । पुत्रे च ज्येष्ठे विद्यमाने न कनिष्ठमभियुज्जीरन् किन्तु ज्येष्ठमिति । इहार्थग्राहिणमित्यपपाठः प्रतिभाति ।

‘तेषामूर्ध्वं पितृतो दायविभाग’ इत्युक्तम् । जीवति पितरि दायविभागमाह — जीवद्विभाग इति । जीवद्विभागविषये, पिता, नैकं विशेषयेत् पुत्रेष्वेकतममधिकंशेन वा न्यूनांशेन वा न योजयेत्, किन्तु समेनैवांशेन सर्वान् योजयेत् । एकं पुत्रम्, अकारणात् विना निमित्तं, न निर्विभजेत निरञ्चं न कुर्यात् । पितुरसत्यर्थे पितृधनाभावे, ज्येष्ठाः पुत्राः, कनिष्ठान्, अनुगृहीयुः बिभृयुः, अन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः कनिष्ठाश्चेन्मिथ्यावृत्ता न भवन्ति ।

प्राप्तव्यवहाराणां विभाग इति । अतीतषोडशवर्षाः स्वयं विभागं भजन्ते । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धम् ऋणादिदेयव्ययविशोधितं भागम्, मातृबन्धुषु मातुलादिषु, ग्रामवृद्धेषु वा, स्थापयेयुः न्यस्येयुः । आ कुतः, व्यवहारप्रापणात् व्यवहारप्रापकं षोडशं वयोऽभिव्याप्य । प्रोषितस्य वेति । देशान्तरगतस्य च भागं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुरिति वर्तते ।

सन्निविष्टेत्यादि । असन्निविष्टेभ्यः अनुरूपस्त्रीपरिणयेन प्राप्तगार्हस्थ्याः सन्निविष्टाः अतथाभूता असन्निविष्टा अविवाहिताः तेभ्यः, नैवेशनिकं निवेशनं परिणयनं तत्प्रयोजनकं द्रव्यं, सन्निविष्टसमं सन्निविष्टभ्रात्रर्थे यावद्

ऋणरिक्थयोः समो विभागः ।

उदपात्राण्यपि निष्किञ्चना विभजेरन् इत्याचार्याः । छलमेत-
दिति कौटल्यः । सतोऽर्थस्य विभागो नासतः ।

एतावानर्थः सामान्यस्तस्यैतावान् प्रत्यंशः इत्यनुभाष्य ब्रुवन्
साक्षिषु विभागं कारयेत् । दुर्विभक्तमन्योन्यापहतमन्तर्हितमविज्ञातो-
त्पन्नं वा पुनर्विभजेरन् ।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जमन्यत्र भोत्रिय-
द्रव्यात् । तत् त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत् ।

व्ययितं विवाहार्थं तत्तुल्यप्रमाणं, दद्युः । कन्याभ्यश्च, प्रादानिकं प्रदानं विवाहः
तत्पर्याप्तं द्रव्यं, दद्युः ।

ऋणरिक्थयोः समो विभाग इति । ऋणं 'संवृद्धिकं प्रत्यर्पयामी'ति
परिभाष्योत्तमर्णाद् गृहीतं रिक्थम् अधमर्णाय वृद्धयर्थं प्रयुक्तं तयोरुभयोः
पितृकृतयोस्तुल्यो विभागः कार्यः ।

उदपात्राण्यपीति । जलाहरणार्थानि पात्राण्यपि, निष्किञ्चनाः अर्थ-
हीनाः विभजेरन् । इत्याचार्याः आहुरिति शेषः । इदमाचार्यवचनं छलदुष्ट-
मित्याह — छलमेतदिति कौटल्य इति । तदुपपादयति — सतोऽर्थस्य
विभागो नासत इति । यद्युदपात्ररूपैरर्थैर्विभागयोग्यैरुपेताः न तर्हि ते निष्कि-
ञ्चनव्यपदेशमर्हन्ति, यदि निष्किञ्चनास्तदा न सोदपात्रा भवितुमर्हन्ति ।
निष्किञ्चनाश्च सोदपात्राश्चेति व्याहृतमित्यर्थः । एवञ्च वदतः आचार्यकौ-
टल्यस्यायमभिप्रायः — सारस्य फल्गुनो वार्धमात्रस्य विभागे न्यायप्राप्ते
उदपात्राणामविभाज्यत्वशङ्कैव कुतस्त्येति व्यर्थस्ताद्विभागोपदेशः, प्रत्युत महा-
धनान् प्रति तद्विभागस्य तदिच्छया प्राप्नुवतोऽशक्यप्रतिषेधस्य प्रतिषेधोऽपि
ततः प्रतीयत इत्यनिष्टं चेति ।

अपुत्रादिकधनस्य दायादविभागमाह — एतावानित्यादि । एतावद्
धनं सामान्यमस्ति तत्रैतावत् प्रतिव्यक्ति अंश उत्पद्यत इति अनुभाष्यान्वय
ब्रुवन् प्रकटं कीर्तयन्, साक्षिसन्निधौ विभागं कारयेत् । दुर्विभक्तमिति ।
विषमविभक्तम्, अन्योन्यापहतं परस्परगुप्तम्, अन्तर्हितं देशकालान्तरितम्,
अविज्ञातोत्पन्नं वा धनं, पुनर्विभजेरन् ।

दायादस्याप्यभावे धनस्य गतिमाह — अदायादकमिति । दाया-
दरहितं धनं, राजा हरेत्, कथं हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जं स्त्रीदेहयात्रार्थं प्रमी-

पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशाः । जडोन्मत्तान्धकुष्ठिनश्च ।
सति भार्यार्थे तेषामपत्यमतद्विधं भागं हरेत् । ग्रासाच्छादनमितरे पति-
तवर्जाः ।

तेषां च कृतदाराणां लुप्ते प्रजनने सति ।

सृजेयुर्बान्धवाः पुत्रांस्तेषामंशान् प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः दायविभागे दायक्रमः,

आदितो द्विषष्टितमः ॥

तौर्ध्वदैहिकार्थं च धनमपेक्षितं वर्जयित्वा । तत्रापवादमाह — अन्यत्र श्रो-
त्रियद्रव्यादिति । छन्दोध्यायिधनं तु न हरेत् । क तर्हि तद् विनियुज्जीते-
त्याह — तत् त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेदिति । तिस्रो विद्या अधीयते त्रैविद्यास्तेभ्यो,
दद्यात् ।

निरंशानाह — पतित इत्यादि । सुबोधम् । सतीति । तेषां जडादीनां,
भार्यार्थे विवाहे सति, अतद्विधम् अजडमनुन्मत्तमनन्धमकुष्ठि च, अपत्यं, भागं
हरेत् । इतरे अजडापत्याद्यतिरिक्ताः, पतितवर्जाः, ग्रासाच्छादनं, हरेयुरिति
विपरिणतानुषङ्गः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — तेषां चेति । जडोन्मत्तादीनां, कृतदाराणां,
प्रजनने लुप्ते बीजशक्तिविरहे, बान्धवाः पुत्रान् सृजेयुः अर्थाज्जडादीनां क्षेत्रेषु ।
तेषां पुत्राणाम्, अंशान् प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः दायविभागे दायक्रमः,

आदितो द्विषष्टितमः ॥

६०. प्रक. दायविभागः—अंशविभागः ।

एकस्त्रीपुत्राणां ज्येष्ठांशः ब्राह्मणानामजाः, क्षत्रियाणामश्वः, वैश्यानां गावः, शूद्राणामवयः ।

काणलिङ्गास्तेषां मध्यमांशः, भिन्नवर्णाः कनिष्ठांशः ।

चतुष्पदाभावे रत्नवर्जानां दशानां भागं द्रव्याणामेकं ज्येष्ठो हरेत् । प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवति इत्यौशनसो विभागः ।

पितुः परिवापाद् यानमाभरणं च ज्येष्ठांशः, शयनासनं भुक्तकांस्यं च मध्यमांशः, कृष्णधान्यायसं गृहपरिवापो गोशकटं च कनिष्ठांशः । शेषद्रव्याणामेकद्रव्यस्य वा समो विभागः ।

अथ ज्येष्ठांशादिक्रमोऽस्मिन्ध्यायेऽभिधीयते । तत्र ज्येष्ठांशमाह—
एकस्त्रीपुत्राणामिति । एकस्याः स्त्रियाः पुत्राणां बहूनां मध्ये, ब्राह्मणानाम्, अजाः ज्येष्ठांशः ज्येष्ठांशत्वेन कल्पनीया भवन्ति, यज्ञार्थत्वेनोत्कृष्टत्वात् । क्षत्रियाणाम् अश्वः ज्येष्ठांशः युद्धार्थत्वेन तथात्वात् । वैश्यानां गावः ज्येष्ठांशः वाणिज्यार्थत्वेन तत्त्वात् । शूद्राणाम् अवयो मेषाः ज्येष्ठांशः कृष्यार्थत्वेन तथात्वात् ।

काणलिङ्गा इति । काण एकदृक् तल्लिङ्गास्तज्जातीयाः पङ्गवादयः अजा अश्वः गावोऽवयश्च, तेषां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां यथाक्रमं, मध्यमांशः । भिन्नवर्णा अनेकवर्णा अजादयः, तेषां कनिष्ठांशः ।

चतुष्पदेत्यादि । चतुष्पदाभावे, रत्नवर्जानां, द्रव्याणाम्, एकं दशानां भागं दशभागमेकं, ज्येष्ठो हरेत् । कुतो ज्येष्ठोऽधिकमंशं हरेदित्याह—प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवतीति । यस्माद् ज्येष्ठः कण्ठनिवेशितपितृकर्मपाशो भवति तस्मादित्यर्थः । इति औशनसो विभाग इति । यथोक्तप्रकारो विभाग उशनसा विहितः । अप्रतिषेधाच्चायं कौटल्यस्याभिमतो द्रष्टव्यः ।

प्रकारान्तरमाह—पितुरिति । पितुः, परिवापात् परिच्छदात्, यानम् आभरणं च ज्येष्ठांशः । शयनासनं, भुक्तकांस्यं भोजनस्थालं च, मध्यमांशः । कृष्णधान्यायसं कृष्णधान्यं तिलवरकादि आयसम् अयोविकारश्च, गृहपरिवापो मुसलादिर्गृहपरिच्छदः, गोशकटं च गोयुक्तं शकटं च, कनिष्ठांशः । शेषद्रव्याणाम् उक्तातिरिक्तद्रव्याणाम्, एकद्रव्यस्य वा द्रव्यस्यैकस्यापि वा, समः सर्वपुत्रसाधारणो विभागः ।

अदायादा भगिन्यः । मातुः परिवापाद् भुक्तकास्याभरणभा-
गिन्यः ।

मानुषहीनो ज्येष्ठस्त्रतीयमंशं ज्येष्ठांशाल्लभेत । चतुर्थमन्यायवृत्ति-
निवृत्तधर्मकार्यो वा । कामाचारः सर्वं जीयेत ।

तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्यातौ । तयोर्मानुषोपेतो ज्येष्ठांशार्ध
लभेत ।

नानास्त्रीपुत्राणां तु संस्कृतासंस्कृतयोः कन्याकुतक्रिययोरभावे
च, एकस्याः पुत्रयोर्यमयोर्वा पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः।

भगिन्यो दायहीनाः, किन्तु मातृपरिच्छदेभ्यो भुक्तकांस्याभरणानि
हरेयुरित्याह — अदायादा इत्यादि ।

मानुषहीन इति । मानुषशब्देन मनुष्यसामान्यस्यापेक्षितः पुरुषका-
रगुणो गृह्यते तद्रहितो, ज्येष्ठः ज्येष्ठांशात् तृतीयमंशं लभेत, न तु कृत्स्नं
ज्येष्ठांशम् । अन्यायवृत्तिः, निवृत्तधर्मकार्यो वा, चतुर्थं ज्येष्ठांशचतुर्भागं
लभेत । कामाचारः इत्वरः, सर्वं जीयेत ज्येष्ठांशमखिलं हाप्येत ।

तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्याताविति । तयोरप्येष न्यायः सञ्चार-
यितव्य इत्यर्थः । तयोः मध्यमकनिष्ठयोः, मानुषोपेतः पुरुषकारयुक्तो मध्यमः
कनिष्ठो वा, ज्येष्ठांशादर्धं लभेत यथाप्राप्तस्वांशानप्रहानेन । इत्थमेकस्त्रीपुत्रवि-
भागोऽभिहितः ।

नानास्त्रीपुत्राणामिति । एकस्य पुरुषस्य बह्व्यो याः स्त्रियः तासां पुत्राणां, पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः, व्यवस्थाप्य इति शेषः, कदा, संस्कृतासंस्कृतयोरभावे संस्कृता ब्राह्मादिविधिपरिगृहीता असंस्कृता गान्धर्वादिविवाहपरिगृहीता तयोरभावे तथाभूतमातृभेदाभावे, कन्याकृतक्रिययोरभावे च कन्या विवाहात् पूर्वमक्षतयोनिः कृतक्रिया विवाहात् पूर्वं क्षतयोनिः तयोरभावे च तथाभूतमातृभेदाभावे च । उक्तविधयोर्मातृभेदयोः सत्त्वे पूर्वजन्मना न ज्येष्ठभावः किन्तु मातृवशादेव व्यवस्थाप्यः । तद्यथा — संस्कृतापुत्र उत्तरकालजातोऽप्यसंस्कृतापुत्रापेक्षया ज्येष्ठः, कन्यापुत्रश्च तथाविधः क्षतयोनिपुत्रापेक्षया ज्येष्ठ इति । एकस्याः पुत्रयोर्यमयोर्वा युग्मजातयोर्वा, पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः ।

सूतमागधव्रात्यरथकाराणामैश्वर्यतो विभागः शेषास्तमुपजीवेयुः । अनीश्वराः समविभागा इति ।

चातुर्वर्ण्यपुत्राणां ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽंशान् हरेत्, क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान्, वैश्यापुत्रो द्वावंशौ, एकं शूद्रापुत्रः ।

तेन त्रिवर्णद्विवर्णपुत्रविभागः क्षत्रियवैश्ययोर्व्याख्यातः ।

ब्राह्मणस्यानन्तरापुत्रस्तुल्यांशः । क्षत्रियवैश्ययोर्धांशः । तुल्यांशो वा मानुषोपेतः ।

सूतमागधव्रात्यरथकाराणामिति । सूतो ब्राह्मण्यां क्षत्रियादुत्पन्नः मागधः क्षत्रियायां वैश्यादुत्पन्नः व्रात्योऽनुपनीतविवाहिताद् ब्राह्मणात् सवर्णायां जातः रथकारो वास्तुवृत्तिरिज्याधानोपनीतिमान् वैष्णभेदः एतेषां, नानास्त्रीपुत्राणामिति वर्तते, नानास्त्रीषु जातानां पुत्राणाम्, ऐश्वर्यतो विभागः प्रभविष्णुत्वानुसारेण विभागः तेष्वेक एव चेदैश्वर्यवान् स एव कृत्वा पितृधनं हरेत् । शेषाः पुत्राः, तम् ईश्वरम्, उपजीवेयुः । अनीश्वराः समविभागाः तेष्वेकश्चेदीश्वरो न भवेत् सर्वे समं विभजेरन् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । अनेन प्रकारेण सङ्करजातीयस्यान्यस्यापि नानास्त्रीपुत्राणां यथोचितं विभाग उन्नेय इत्यर्थः ।

चातुर्वर्ण्यपुत्राणामित्यादि । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य चतुर्वर्ण्यपुत्रेषु यदि पुत्राः स्युः, तदा पितृधनं ज्येष्ठांशवर्जं शिष्टं दशधा विभज्य तेषां मध्ये ब्राह्मणीपुत्रः चतुरोऽंशान् हरेत्, क्षत्रियापुत्रः त्रीन् अंशान्, वैश्यापुत्रो द्वावंशौ, शूद्रापुत्र एकमंशमिति ।

तेनेति । तेन ब्राह्मणविषयोक्तचतुर्वर्ण्यपुत्रविभागविधिना, त्रिवर्णद्विवर्णपुत्रविभागः क्षत्रियवैश्ययोः, व्याख्यातः उक्तप्रायः । तद् यथा—क्षत्रियस्य क्षत्रियवैश्याशूद्रापुत्रेषु त्रिषु विद्यमानेषु ज्येष्ठांशवर्जं पितृधनं षोढा विभज्य त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रो हरेत्, द्वावपरौ वैश्यापुत्रः, एकमंशं शूद्रापुत्रः । तथा वैश्यस्य वैश्याशूद्रापुत्रयोर्विद्यमानयोर्येष्ठांशवर्जं पितृधनं त्रेधा विभज्य द्वावंशौ वैश्यापुत्रो हरेत्, एकमंशं शूद्रापुत्र इति ।

ब्राह्मणस्यानन्तरापुत्रस्तुल्यांश इत्यादि । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य सवर्णायां क्षत्रियायां चैकैकः पुत्रोऽस्ति, वैश्याशूद्रयोस्तु पुत्राभावः, तदा क्षत्रियापुत्रो ज्येष्ठांशवर्जं ब्राह्मणीपुत्रतुल्यं भागं भजेत् । क्षत्रियस्य सवर्णायां वैश्यायां चैकैकः पुत्रः शूद्रायां पुत्राभावः, तदा वैश्यापुत्रो ज्येष्ठांशवर्जं क्षत्रि-

तुल्यातुल्ययोरैकपुत्रः सर्वं हरेद् बन्धुंश्च विभृयात् ।

ब्राह्मणानां तु पारशवस्तृतीयमंशं लभेत । द्वावंशौ सपिण्डः
कुल्यो वासन्नः स्वधादानहेतोः । तदभावे पितुराचार्योऽन्तेवासी वा ।

क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्तः क्षेत्रजं सुतम् ।

मातृबन्धुः सगोत्रो वा तस्मै तत् प्रदिशेद् धनम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः दायविभागोऽष्टाविभागः,

आदितस्त्रिषष्टितमः ॥

यापुत्रभागस्यार्धं भजेत । तथा वैश्यस्य सवर्णायामेकः पुत्रः शूद्रायामेकः पुत्रः
तदा शूद्रापुत्रो ज्येष्ठांशवर्जं वैश्यापुत्रभागस्यार्धं भजेत । यदुक्तं क्षत्रियवैश्य-
योरर्धांश इति, तस्यापवादमाह — तुल्यांशो वा मानुषोपेत इति । वैश्या-
पुत्रः पुरुषगुणोपेतः क्षत्रियापुत्रतुल्यभागः स्यात् । शूद्रापुत्रः पुरुषगुणोपेतो
वैश्यापुत्रतुल्यभागः स्यादित्यर्थः ।

तुल्यातुल्ययोरिति । सवर्णासवर्णयोः स्त्रियोः, एकपुत्रः एक एव अद्वि-
तीय एव यः पुत्रः सः, सर्वं पितृधनं हरेत्, बन्धुंश्च पितृभरणीयान्, विभृयात् ।

असवर्णापुत्रस्यैकाकिनो यत् सर्वधनभाक्त्वमुक्तं, तस्यापवादमाह —
ब्राह्मणानां त्विति । विप्राणां, पारशवः शूद्रायामुत्पन्नः पुत्रस्तु, तृतीयमंशं
लभेत एकाकी सन्नपि, न तु सर्वं पितृधनम् । अवशिष्टयोस्तृतीयांशयोः क
विनियोगस्तत्राह — द्वावंशाविति । अवशिष्टौ ज्यंशौ, सपिण्डः पितृसपिण्डः,
तदभावे कुल्यो वा पितृकुलोत्पन्नः समानोदको वा, आसन्नः अन्तरङ्गः, लभेत ।
कुतः, स्वधादानहेतोः सपिण्डकुल्यौ हि पितृनिवापकरणसमर्थौ, न तु शूद्रा-
पुत्र इति कृत्वा । तदभाव इति । सपिण्डकुल्ययोरभावे, पितुराचार्यः, लभेत,
तौ द्वावंशौ । पितुः, अन्तेवासी वा शिष्यो वा, लभेत ।

सर्वस्याप्यभावे आह — क्षेत्रे वेति । अस्य क्षेत्रे वा पितुः सवर्णक्षेत्रे
वा, नियुक्तः नियोगविधिना प्रयुक्तः, मातृबन्धुः सगोत्रो वा, क्षेत्रजं सुतं जन-
येत् । तस्मै क्षेत्रजाय, तद् धनं, प्रदिशेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः दायविभागोऽष्टाविभागः,

आदितस्त्रिषष्टितमः ॥

६०. प्रक. दायविभागः— पुत्रविभागः ।

परपरिग्रहे बीजमुत्सृष्टं क्षेत्रिण इत्याचार्याः ।

माता भस्त्रा यस्य रेतस्तस्यापत्यम् इत्यपरे ।

विद्यमानमुभयम् इति कौटल्यः ।

स्वयंजातः कृतक्रियायामौरसः । तेन तुल्यः पुत्रिकापुत्रः । सगो-
त्रेणान्यगोत्रेण वा नियुक्तेन क्षेत्रजातः क्षेत्रजः पुत्रः । जनयितुरसत्य-
न्यस्मिन् पुत्रे स एव द्विपितृको द्विगोत्रो वा द्वयोरपि स्वधारिकथभाक्

दायस्यांशक्रम उक्तः । दायादविशेषपरिज्ञानार्थं पुत्रभेदोऽभिधीयते ।
अथवा पूर्वाध्यायान्ते 'क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्तः क्षेत्रजं सुतमि'ति क्षेत्रजः
पुत्रः प्रस्तुतः । तत्प्रसङ्गात् पुत्राणां भेदास्तेषु मुख्यामुख्यभावश्चास्मिन्नध्याये
प्रतिपाद्यन्ते ।

परपरिग्रह इति । अन्यस्य स्त्रियां, बीजमुत्सृष्टम् अन्येन रेत उत्सृ-
ज्योत्पादितः पुत्रः, क्षेत्रिणः तस्या भर्तुरेव पुत्रः न तु बीजोत्सृष्टः । इत्या-
चार्या आहुः ।

माता चर्मप्रसेविकावद् बीजाधारमात्रमप्रधानमिति तत्सम्बन्धस्याकि-
ञ्चित्करत्वाद् बीजोत्पन्नो न तत्परिणेतुरपत्यं भवितुमर्हति, किन्तु बीजिन एवे-
त्यन्येषां मतमित्याह — माता भस्त्रेत्यादि ।

बीजं क्षेत्रं चोभयं समवेतं विद्यमानं कार्यायेति क्षेत्रजो बीजक्षेत्रिणो-
रुभयोरपि पुत्र इत्यात्मनो मतमित्याह — विद्यमानमित्यादि ।

पुत्रभेदानाह — स्वयंजातः कृतक्रियायामित्यादि । परिणीतायां
स्वयमुत्पादितः पुत्रः औरसाख्यः । तेन औरसेन तुल्यः पुत्रिकापुत्रः 'अस्यां
यो जायते गर्भः स मे पुत्रो भविष्यति' इति परिभाष्य वराय दत्ता कन्या
पुत्रिका तस्याः पुत्रः । सगोत्रेणेत्यादि । सुबोधम् । जनयितुरिति । रेतस्सेक्तुः,
असत्यन्यस्मिन् पुत्रे, अविद्यमाने औरसपुत्रे, स एव क्षेत्रज एव, द्विपितृकः
बीजिक्षेत्र्युभयपितृकः, द्विगोत्रो वा बीजिक्षेत्र्युभयगोत्रकश्च भवन्, द्वयोरपि
स्वधारिकथभाक् स्वधादायी दायहरश्च, भवति । तथा चाहुः —

“क्षेत्रीयानुमतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

तदपत्यं तयोरेव बीजक्षेत्रीययोर्मतम् ॥”

भवति । तत्सधर्मा बन्धूनां गृहे गूढजातस्तु गूढजः । बन्धुनोत्सृष्टोऽप-
विद्धः संस्कर्तुः पुत्रः । कन्यागर्भः कानीनः । सगर्भोऽढायाः सहोदः ।
पुनर्भूतायाः पौनर्भवः ।

स्वयंजातः पितृबन्धूनां च दायादः । परजातः संस्कर्तुरेव न
बन्धूनाम् ।

तत्सधर्मा मातापितृभ्यामद्भिर्दत्तो दत्तः ।

स्वयं बन्धुभिर्वा पुत्रभावोपगत उपगतः ।

पुत्रत्वेऽधिकृतः कृतकः । परिक्रीतः क्रीत इति ।

इति । तत्सधर्मेति । बन्धूनां गृहे, गूढजातस्तु भर्तृनियोगं विनैव गूढमन्य-
स्योत्पन्नः, गूढजः । सः, तत्सधर्मा क्षेत्रजतुल्यः । बन्धुनेति । बन्धुनो-
त्सृष्टः मातापितृभ्यां परित्यक्तः, अपविद्धः तदाख्यः, संस्कर्तुः पुत्रः येन स
संस्कृतस्तस्य पुत्रः । कन्यागर्भ इति । कन्याभावे प्रसूतः, कानीनः । सगर्भो-
ढाया इति । गर्भेण सहितैव या व्यूढा सा सगर्भोढा तस्याः, पुत्रः, सहोदः
तदाख्यः । पुनर्भूतायाः पौनर्भव इति । पुनर्विवाहिताया दिधिषूशब्दितायाः
पुत्रः पौनर्भवाख्यः । स च त्रिविधो मातृत्रैविध्याद्—या ह्यक्षतयोनिरेव सती
भर्तृमरणादन्यस्मै ससंस्कारं दत्ता सैका पुनर्भूः, स्वभर्तारमुपेक्ष्यैवान्यमाश्रिता
द्वितीया, मृते भर्तारि भर्तृबन्धवभावात् सपिण्डाय सवर्णाय वा दत्ता तृतीयेति ।

स्वयंजातः पितृबन्धूनामिति । स्वयंजात औरसः पुत्रः, सः पितृ-
बन्धूनां च दायादः पितुः संस्कर्तुस्तद्बन्धूनां च दायादः भवेत् । परजातः
क्षेत्रजातादिः परोत्पन्नः, संस्कर्तुरेव दायादः, न बन्धूनां न पितृबन्धूनां दा-
यादः ।

तत्सधर्मेति । स्वयंजाततुल्यः, मातापितृभ्याम् अद्भिर्दत्तः समन्त्र-
कोदकपूर्वं दत्तः, दत्तः तत्संज्ञः ।

‘अयमहं युवयोः पुत्र’ इति यः स्वयमात्मानं पुत्रत्वेनार्पयति स एकः
उपगताख्यः । बन्धुभिर्वा ‘युवयोरयं पुत्र’ इति दत्तोऽपर उपगताख्य इ-
त्याह — स्वयं बन्धुभिर्वेत्यादि ।

पुत्रत्वेऽधिकृतः कृतकः परिक्रीतः क्रीत इति । त्वमावयोः पुत्र
इति पुत्रत्वे कल्पितः कृतकाख्यः । मूल्यं दत्त्वा मातापितृसकाशात् पुत्रत्वेन
गृहीतः क्रीताख्यः । इतिशब्दः पुत्रविभागसमाप्तौ ।

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः । असवर्णा ग्रासाच्छादन-
भागिनः ।

ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः सवर्णाः, एकान्तरा असवर्णाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यायामम्बष्ठः, शूद्रायां निषादः पारशवो वा ।
क्षत्रियस्य शूद्रायामुग्रः ।

शूद्र एव वैश्यस्य ।

सवर्णासु चैषामचरितव्रतेभ्यो जाता व्रात्याः । इत्यनुलोमाः ।

शूद्रादायोगवक्षत्तचण्डालाः ।

वैश्यान्मागधवैदेहकौ ।

क्षत्रियात् सूतः ।

उक्तविधेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु पश्चादौरसस्योत्पत्तौ तेषां का प्रतिपत्ति-
रित्याकाङ्क्षायां पितृधनं त्रेधा विभज्य तत एकं त्रिभागं सवर्णाः गृहीयुः
अन्यौ द्वौ त्रिभागावौरसो गृहीयात्, असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनमात्रं लभेरन्नि-
त्याह — औरसे तूत्पन्न इत्यादि ।

सवर्णासवर्णविषयमाह — ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः सवर्णा
इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियापुत्राः सवर्णाः क्षत्रियस्य वैश्यापुत्राः सवर्णाः । एका-
न्तरा असवर्णा इति । ब्राह्मणस्य वैश्यापुत्रा असवर्णाः, क्षत्रियस्य शूद्रा-
पुत्रा असवर्णाः ।

अनुलोमानाह — ब्राह्मणस्य वैश्यायामित्यादि । सुबोधम् ।

शूद्र एव वैश्यस्येति । वैश्यस्य शूद्रायामुत्पन्नः शूद्र एव, न जात्य-
न्तरम् ।

सवर्णासु चेति । एषां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम्, अचरितव्रतेभ्यः अ-
नुपनीय कृतविवाहेभ्यः, सवर्णासु जाताः, व्रात्याः व्रात्यसंज्ञाः । इत्यनुलोमाः
जातयो व्याख्याता इति शेषः ।

प्रतिलोमानाह — शूद्रादित्यादि । शूद्राद् वैश्यायामुत्पन्न आयोगवो
नाम, क्षत्रियायां क्षत्तः, ब्राह्मण्यां चण्डालः । क्षत्तशब्द इहाकारान्तः प्रयुक्तः,
अत एव स्त्रियाम् आकारान्तोऽनुपदं प्रयोक्ष्यते ।

वैश्यान्मागधवैदेहकाविति । वैश्यात् क्षत्रियायां जातो मागधः, ब्रा-
ह्मण्यां वैदेहकः ।

क्षत्रियात् सूत इति । क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां जातः सूतः ।

आदितः अध्या. ६४]

६०० प्रक. दायविभागः ।

४३

पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः ।

त एते प्रतिलोमाः स्वधर्मातिक्रमाद् राज्ञः सम्भवन्ति ।

पृथुचक्रवर्तियज्ञभूम्युत्पन्नस्य पौराणिकस्य सूताख्यस्य मागधाख्यस्य च पृथुस्तोत्रविधायिनः प्रतिलोमजत्वशङ्काप्राप्तिं मनसि कुर्वन्तां परिहरति—पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः इति । अस्यार्थः—पुराणप्रवक्ता रोमहर्षणापरनामा यः सूतः सः, अन्यः उक्तात् प्रतिलोमजसूताद् भिन्नः, यस्तत्सहपठितः पुराणेषु मागधो नाम स च प्रतिलोमजमागधाद् भिन्नः । ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः विशेषेण युक्तः सूतो ब्राह्मणाद् विशिष्ट उक्तृष्टः मागधः क्षत्रियाद् विशिष्ट इति । एतच्च तथ्यम् । यतः,

“हस्ते तु दक्षिणे तस्य दृष्ट्वा चक्रं पितामहः ।

विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥

तस्यैव जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सूत्यां (यज्ञाभिषवभूमौ) समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥”

इति विष्णुपुराणप्रथमांशतृतीयाध्याये,

“ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।

पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥

वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलधर्मवित् ॥”

इत्यग्निपुराणप्रथमाध्याये,

“त्वया सूत ! महाबुद्धे ! भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।

इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥

त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।

सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः ॥”

इति कौर्मपुराणप्रथमाध्याये च व्यासशिष्यपौराणिकसूतस्यायोनिज्ञ एवोत्पत्तिः प्रतिलोमसूतविलक्षणा कथ्यते, तथा द्विजत्वं विष्णवंशसम्भूतत्वं च । तथैव मागधस्यापि तत्सहपठितस्यायोनिजत्वम् ।

त एते इति । त एते पूर्वोक्ता आयोगवादयः, प्रतिलोमाः, राज्ञः स्वधर्मातिक्रमात् सम्भवन्ति स्वधर्मो वर्णाश्रमरक्षा तस्यातिक्रमाद् यथावदकरणदोषात् जायन्ते ।

उग्रान्नैषाद्यां कुक्कुटकः, विपर्यये पुलकसः । वैदेहिकायामम्ब-
ष्ठाद् वैणः, विपर्यये कुशीलवः । क्षत्तायामुग्राच्छ्रपाकः । इत्येतेऽन्ये
चान्तरालाः । कर्मणा वैण्यो रथकारः ।

तेषां स्वयोनौ विवाहः । पूर्वावरणामित्वं वृत्तानुवृत्तं च स्वध-
र्मान् स्थापयेत् । शूद्रसधर्माणो वा अन्यत्र चण्डालेभ्यः ।

केवलमेवं वर्तमानः स्वर्गमाप्नोति राजा नरकमन्यथा ।

सर्वेषामन्तरालानां समो विभागः ।

अथान्तरालानाह—उग्रादिति । उग्रात् क्षत्रियशूद्रापुत्रात्, नैषाद्यां
ब्राह्मणशूद्रापुत्र्यां, जातः, कुक्कुटकः तदाख्यः । विपर्यये पुलकस इति ।
निषादादुग्रकन्यायां जातः पुलकसाख्यः । वैदेहिकायां वैदेहकन्यायाम्, अम्ब-
ष्ठात्, जातः, वैणः तदाख्यः । विपर्यये कुशीलवः अम्बष्ठ्यां वैदेहकाज्जातः
कुशीलवाख्यः । क्षत्तायाम् उग्राद्, जातः, श्रपाकः तदाख्यः । इति एते उक्ताः,
अन्ये च एवञ्जातीयाः सङ्करजाश्च, अन्तरालाः वर्णजात्यन्तरालभवाः वि-
ज्ञेयाः । कर्मणेति । वैण्यः वेणजातिरेव, कर्मणा लङ्घनलवनादिस्ववृत्तित्याग-
पूर्वकवास्तुवृत्तिस्वीकारेण, रथकारः तदाख्ययोच्यते, न तु रथकारो नामान्त-
रालोऽन्य इत्यर्थः ।

तेषामिति । तेषाम् अन्तरालानां, स्वयोनौ विवाहः अम्बष्ठस्याम्बष्ठी-
विवाहो निषादस्य निषादीविवाह इत्येवं समानजातीयविवाहः कार्यः । पूर्वाव-
रणामित्वं पूर्वस्याम्बष्ठादेरुत्कृष्टस्य अवस्रगामित्वम् अपकृष्टनिषाद्यादिगामित्वं न
तु निषादादेरम्बष्ठ्यादिगामित्वं, वृत्तानुवृत्तं च पूर्वाचारानुवृत्तिं च, स्वधर्मान्
स्थापयेत् स्वधर्मतया कल्पयेत् । शूद्रसधर्माणो वेति । तेषामित्यनुवर्त्य प्रथ-
मान्ततया विपरिणमयितव्यम्, अन्तरालाः शूद्रधर्मेण वा धर्मवन्तः कर्तव्याः ।
ते च न सर्वे किन्तु चण्डालवर्जा इत्याह — अन्यत्र चण्डालेभ्य इति ।

केवलमिति । केवलमेवं वर्तमानः उक्तप्रकाराव्यभिचारेण व्याप्रिय-
माणः, राजा स्वर्गम् आप्नोति । अन्यथा उक्तप्रकारव्यभिचारेण वर्तमानः,
नरकम् आप्नोति ।

सर्वेषामिति । अन्तरालानां, समो ज्येष्ठांशरहितः, विभागः । स च
सर्वेषां स्त्रीणां पुरुषाणां चाविशेषेण भवति ।

आदितः अध्या. ६४]

६०. प्रक. दायविभागः ।

४५

देशस्य जात्याः सङ्घस्य धर्मो ग्रामस्य वापि यः ।

उचितस्तस्य तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे सप्तमोऽध्यायः

दायविभागे पुत्रविभागः, दायविभागः समाप्तः ।

आदितः चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥

प्रान्ते श्लोकमाह.— देशस्येति । देशस्य जनपदादेः, जात्याः ब्राह्म-
णादेः, सङ्घस्य समुदायस्य, ग्रामस्यापि वा, यो धर्मः उचितः पारम्पर्यसिद्धः,
तस्य ग्रामादेः, तेनैव तद्धर्मानुसारेणैव, दायधर्मं दायभागं, प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे सप्तमोऽध्यायः

दायविभागे पुत्रविभागः, दायविभागः समाप्तः ।

आदितश्चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥

६१. प्रक. वास्तुकं—गृहवास्तुकम् ।

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादाः ।

गृहं क्षेत्रमारामः सेतुबन्धस्तटाकमाधारो वा वास्तुः ।

कर्णकीलायससम्बन्धोऽनुगृहं सेतुः । यथासेतुभोगं वेश्म कारयेत् ।

अभूतं वा परकुड्यादपक्रम्य द्वावरत्नी त्रिपदीं पादे बन्धं कारयेत् ।

अवस्करं भ्रममुदपानं वा न गृहोचितमन्यत्रः अन्यत्र सूतिका-
कूपादा निर्देशाहादिति । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः ।

वास्तुकमिति सूत्रम् । गृहारामक्षेत्रादि स्थावरजातं वास्तु तत्सम्बद्धं वास्तुकम् । तदुच्यत इति सूत्रार्थः । गृहारामक्षेत्रादीनां विभक्तानामपि नित्य-
समुपश्लिष्टावस्थायित्वात् तत्र विवादाः सम्भवन्तीति तन्निर्णयार्थमिदं प्रकरण-
मध्यायैस्त्रिभिर्वितन्यते । तत्र प्रथमे गृहवास्तुकं, द्वितीये वास्तुविक्रयः, तृतीये
विवीतक्षेत्रपथहिंसा ।

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादा इति । वास्तुगृहारामादिर्वक्ष्यमाणः
तद्विवादाः, सामन्तप्रत्ययाः सामन्तोऽनन्तरवास्तुः तत्प्रमाणकाः ।

वास्तुपदार्थमाह — गृहमिति । गृहं, क्षेत्रं केदारादि, आराम उप-
वनं, सेतुबन्धः सीमाबन्धः पुष्पफलवाटषण्डमूलवापादिर्वा, तटाकं पद्माकरः,
आधारो वा उदकबन्धो वा, वास्तुः ।

कर्णेत्यादि । कर्णेषु कोटिषु कीलाः निखाताः स्थूणाः कर्णकीलास्तेषु
आयससम्बन्धः आयसानाम् अयोमयसूत्राणां सम्बन्धः सम्यगावन्धनं कर्ण-
कीलायससम्बन्धः तल्लक्षणः, अनुगृहं, सेतुः सीमाबन्धः, स्थायिद्रव्यान्तपालैः
कार्य इति शेषः । यथासेतुभोगं सेत्वन्तर्गतभूविस्तारानातेक्रमेण, वेश्म सद्यः
कारयेत् ।

पूर्वकृततथाविधसेत्वभावे आह — अभूतं वेति । अपूर्वं, परकुड्यात्
परकीयगृहकुड्याद्, अपक्रम्य अपसृत्य, द्वौ अरत्नी त्रिपदीं वा पादे बन्धं
कारयेत् द्विहस्तमानं पदत्रयमानं वा कुड्यमूले नेमिबन्धं कारयेत्, स्वभूमौ ।

अवस्करमिति । मलमूत्रविसर्गस्थानं, भ्रमं जलनिर्गमद्वारम्, उद-
पानं वा कूपं वा, गृहोचितम्, अन्यत्र तद्योग्यप्रदेशादन्यास्मिन् प्रदेशे परगृह-

तेनेन्धनावधातनकृतं कल्याणकृत्येष्वामोदकमार्गाश्च व्याख्याताः ।

त्रिपदीप्रतिक्रान्तमध्यर्धमरत्निं वा प्रवेश्य गाढप्रसृतमुदकमार्गं प्रस्रवणप्रपातं वा कारयेत् । तस्यातिक्रमे चतुष्पञ्चात्पणो दण्डः ।

एकपदीप्रतिक्रान्तमरत्निं वा चक्रिचतुष्पदस्थानमग्निष्ठम् उदञ्जरस्थानं रोचनीं कुट्टनीं वा कारयेत् । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

सर्ववास्तुकयोः प्राक्षिप्तकयोर्वा शालयोः किष्कुरन्तरिका त्रिबाधोत्पादहेतौ, न कारयेत् । तत्रापवादः—अन्यत्र सूतिकाकूपात्, सूतिकास्नानोदकपतनार्थो गर्तः सूतिकाकूपः तं तु यथेष्टे देशे कारयेदित्यर्थः आकुंतः, आ निर्दशाहाद् आ दशाहातिक्रमात् । तदनन्तरं तं शोधयित्वा शुद्धमृदा पूरयेत् । तस्यातिक्रम इति । उक्तावस्करादिविध्युलङ्घने, पूर्वः साहसदण्डः ।

तेनेति । तेन सूतिकोक्तकल्पेन, कल्याणकृत्येषु उपनयनविवाहादिमञ्जलकार्येषु, इन्धनावधातनकृतम्, एधःकाष्ठविदारणप्रयुक्तं विधानम्, आचामोदकमार्गाश्च निस्त्रावजलमार्गाश्च, व्याख्याता उक्तप्रायाः । आकल्याणकृत्यसमाप्तिं यथेष्टे देशे तेषां करणमनुमतमित्यर्थः ।

भ्रमविधिमाह — त्रिपदीत्यादि । त्रिपदीप्रतिक्रान्तं परकीयकुड्यात् पदत्रयदूरापक्रान्तम्, अध्यर्धमरत्निं वा प्रवेश्य सार्धहस्तं वा परकुड्यादपक्रम्य स्वभूम्यन्तःप्रवेशितं, गाढप्रसृतं निर्गलमलोदकप्रसरम्, उदकमार्गं दीर्घिकाकारं, कारयेत् । प्रस्रवणप्रपातं वा कारयेत् सर्वमलिनजलप्रवाहपतनस्थानं च तथाभूतं कारयेत् । तस्यातिक्रम इति । उक्तविधिलङ्घने चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

एकपदीत्यादि । एकपदीप्रतिक्रान्तं परकुड्यादेकपददूरापक्रान्तम्, अरत्निं वा एकहस्तदूरं वा प्रतिक्रान्तमित्यर्थः, चक्रिचतुष्पदस्थानं चक्रिस्थानम् अर्जवलीवर्दस्थानं चतुष्पदस्थानं गजादिस्थानं च, अग्निष्ठं चुलीम्, उदञ्जरस्थानम् उदञ्जरं महज्जलपात्रं तन्निवेशस्थानं, रोचनीं रोचनकर्मयन्त्रं, कुट्टनीं वा उल्लखलं च, कारयेत् । तस्य चक्रिस्थानादिविधेः, अतिक्रमे, चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

सर्ववास्तुकयोरिति । उक्तेषु सर्वेषु वास्तुषु गृहचक्रिचतुष्पदस्थानादिषु मध्ये वास्तुकयोर्द्वयोः शालयोः, प्राक्षिप्तकयोः परस्परसन्निकृष्टयोः प्राप्तयोः,

पदी वा । तयोश्चतुरङ्गुलं नीप्रान्तरं समारूढकं वा । किष्कुमात्रमाणि-
द्वारमन्तरिकायां खण्डफुल्लार्थमसम्पातं कारयेत् । प्रकाशार्थमल्पमूर्ध्वं
वातायनं कारयेत् । सम्भूय वा गृहस्वामिनो यथेष्टं कारयेयुरनिष्टं
वारयेयुः ।

वानलव्याश्रोर्ध्वमावार्यभागं कटप्रच्छन्नमवमर्शभित्तिं वा कार-
येद् वर्षबाधभयात् । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रतिलोमद्वारवातायनवाधायां च, अन्यत्र राजमार्गरथ्याभ्यः ।

खातसोपानप्रणालीनिश्रेण्यवस्करभागैर्बहिर्वाधायां भोगनिग्रहे च ।

किष्कुस्त्रिपदी वा अन्तरिका साष्टाङ्गुलहस्तमानं पदत्रयमानं वा अन्तरालं क-
र्तव्यम् । तयोः शालयोः, चतुरङ्गुलं, नीप्रान्तरं पटलप्रान्तान्तरालं, कार्यम् ।
समारूढकं वा परस्परोपर्यारूढं वा तत् कार्यं गृहपत्योरनुज्ञायाम् । किष्कु-
मात्रमिति । साष्टाङ्गुलहस्तपरिमाणम्, आग्निद्वारं क्षुद्रद्वारम्, अन्तरिकायां
कारयेत्, किमर्थं, खण्डफुल्लार्थं स्फुटितसंस्कारार्थं, कथम्भूतम्, असम्पातम्
असुकरजनगतागतम् । प्रकाशार्थमिति । प्रकाशलाभाय, अल्पम्, ऊर्ध्वं, वाता-
यनं गवाक्षं, कारयेत् । सम्भूय वेति । समानच्छन्दीभूय वा, गृहस्वामिनः,
यथेष्टं स्वाभिरुचितप्रकारं, कारयेयुः, अर्थाद् अन्तरिकादिवातायनान्तमुक्तम-
नुक्तं च यत्किञ्चित् । अनिष्टम् अनाभिमतं, वारयेयुः ।

वानलव्याश्रोर्ध्वमिति । वानलटी गृहवरण्डकः तस्या ऊर्ध्वम्, आवार्य-
भागम् अवच्छादनीयं भागं, कटप्रच्छन्नं कटैस्तृणविशेषैराच्छादितं, कारयेत् ।
अवमर्शभित्तिं वा अल्पभित्तिं च, कटप्रच्छन्नां कारयेत् । कस्मात्, वर्षबाध-
भयात् वृष्टिपीडापरिहारार्थम् । तस्यातिक्रमे उक्तविधेरननुष्ठाने, पूर्वः साहस-
दण्डः ।

प्रतिलोमद्वारवातायनवाधायां चेति । प्रतिलोमेन द्वारेण परगृह-
जनप्रतिकूलेन द्वारेण वातायनेन च परोपद्रवोत्पादने, पूर्वः साहसदण्ड इति
वर्तते । तत्रापवादः — अन्यत्र राजमार्गरथ्याभ्य इति । राजमार्गरथ्याभि-
मुख्येन द्वारवातायनयोः करणे तु सत्यामपि परवाधायां न दोष इत्यर्थः ।

खातस्यादि । खातं गर्तादि, सोपानम् आरोहणं, प्रणाली जलनिर्गम-
पथः, निश्रेणिरधिरोहणी, अवस्करः मलमूत्रविसर्गस्थानम् एतेषां भागैः एत-
त्करणार्थमपहतैः भूमिभागैः, बहिर्वाधायां बहिर्जनपीडने, भोगनिग्रहे च परस्य
भूमुपभोगप्रतिबन्धे च, पूर्वः साहसदण्ड इत्येव ।

आदितः अध्या. ६५]

६१. प्रक. वास्तुकम् ।

४९

परकुड्यमुदकेनोपघ्नतो द्वादशपणो दण्डः । मूत्रपुरीषोपघाते द्विगुणः ।

प्रणालीमोक्षो वर्षति, अन्यथा द्वादशपणो दण्डः ।

प्रतिषिद्धस्य च वसतः । निरस्यतश्चावक्रयणम्, अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससङ्ग्रहणमिध्याभोगेभ्यः । स्वयमभिप्रस्थितो वर्षावक्रयशेषं दद्यात् ।

सामान्ये वेश्मनि साहाय्यमप्रयच्छतः सामान्यमुपरुन्धतो भोगं च गृहे द्वादशपणो दण्डः । विनाशयतस्तद्विगुणः ।

कोष्ठकाङ्गणवर्जानामग्निकुट्टनशालयोः ।

विवृतानां च सर्वेषां सामान्यो भोग इष्यते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टमोऽध्यायः वास्तुके गृहवास्तुकम् ।

आदितः पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥

परकुड्यमिति । परकीयां भित्तिम्, उदकेन जलावसेकेन, उपघ्नतः, द्वादशपणो दण्डः । मूत्रपुरीषोपघाते परकुड्यस्य मूत्रपुरीषाभ्यामुपघाते, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

प्रणालीमोक्षो वर्षतीति । पर्जन्ये वर्षति सति प्रणालीद्वारेणोदकमोक्षः कर्तव्यः । अन्यथा अमोक्षणे अवृष्टिषु प्रणालीमोक्षणे वा, द्वादशपणो दण्डः ।

अवक्रीतविषयमाह — प्रतिषिद्धस्य च वसत इति । 'इयन्तं कालं त्वया शुश्रूषमाणेन मदन्तिके वस्तव्यमि'ति स्वामिपरिभाषिते कालेऽतीते सति 'इत ऊर्ध्वं मा वसे'ति निषिद्धस्यापि वासममुञ्चतोऽवक्रीतस्य, द्वादशपणो दण्ड इति वर्तते । निरस्यतश्चावक्रयणमिति । मूल्यदानपूर्वं शुश्रूषस्वीकरणं यावत्परिभाषितकालाननुवर्तनेन मध्ये त्यजतोऽवक्रेतुश्च, द्वादशपणो दण्डः । तत्रापवादः — अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससङ्ग्रहणमिध्याभोगेभ्य इति । पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्यं, स्तेयं चौर्यं, साहसं प्रसभकर्म, सङ्ग्रहणं स्त्रीसङ्ग्रहणं, मिध्याभोगः देहसंस्काराद्यकरणम् एषां सम्भवे क्लृप्तकालपूर्तेः प्राक् त्यजतो न दोष इत्यर्थः । स्वयमभिप्रस्थित इति । क्लृप्तकालमखिलमनुषित्वा यथेच्छमपसृतोऽवक्रीतः, वर्षावक्रयशेषं क्लृप्तवत्संशेषमूल्यं, दद्यात् ।

सामान्य इति । उभयसाधारणे, वेश्मनि, साहाय्यम्, अप्रयच्छतः
अकुर्वतः, सामान्यं, गृहे भोगम्, उपभोगम् उपरुन्धतो निगृह्यतश्च, द्वादश-
पणो दण्डः । विनाशयतः, तद्विगुणः चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

प्रान्ते श्लोकमाह — कोष्ठकाङ्गणवर्जानामिति । कोष्ठकं गृहद्वारम्,
अङ्गणम् अजिरं, वर्जम् अवस्करस्थानं, वर्चानामिति क्वचित् पाठः इत्येतेषाम्,
अग्निकुट्टनशालयोः अग्निशाला महानसः कुट्टनशाला उल्लखलशाला तयोः,
सर्वेषां च, विवृतानाम् अनावृतदेशानां, भोगः, सामान्यः साधारणः, इष्यते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टमोऽध्यायः वास्तुके गृहवास्तुकम् ।

आदितः पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥

६१. प्रक. वास्तुकं — वास्तुविक्रयः ।

ज्ञातिसामन्तधनिकाः क्रमेण भूमिपरिग्रहान् केतुमभ्याभवेयुः ।
ततोऽन्ये बाह्याः ।

सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या गृहप्रतिमुखे वेश्म श्रावयेयुः । सामन्त-
ग्रामवृद्धेषु क्षेत्रमारामं सेतुबन्धं तटाकमाधारं वा मर्यादासु यथासेतु-
भोगम् । ‘अनेनार्धेण कः केता’ इति त्रिराधुषितमव्याहतं केता केतुं
लभेत ।

स्पर्धया वा मूल्यवर्धने मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् ।
विक्रयप्रतिक्रोष्टा शुल्कं दद्यात् ।

गताध्याये वास्तोः षट् प्रकारा उक्ताः । तत्र प्राधान्येन नेमिवन्धप्र-
स्रवणप्रपातपरस्परान्तरालानि चक्रिचतुष्पदस्थानादिकं चाभिहितम् । गृहा-
दीनां विक्रयादिकं त्वस्मिन्नध्यायेऽभिधीयते ।

ज्ञातीत्यादि । ज्ञातिसामन्तधनिकाः ज्ञातिर्दायादः सामन्तो निकटगृ-
हवासी धनिकः ऋणप्रयोक्ता एते, क्रमेण पूर्वाभावे पर इति परिपोष्या, भूमि-
परिग्रहान् गृहादीन्, केतुम्, अभ्याभवेयुः अर्हेयुः, अभ्यावहेयुरिति वा पाठः
लभेरन्नित्यर्थः । ततः तेषामभावे, अन्ये बाह्याः, अभ्याभवेयुः ।

सामन्तेत्यादि । सामन्तचत्वारिंशत्कुल्याः नैकटिकैश्चत्वारिंशता गृ-
हिभिः समेताः, गृहप्रतिमुखे गृहस्याग्रे, वेश्म श्रावयेयुः ‘विक्रेष्यामहे’ इति
प्रतिक्रोशेयुः । सामन्तग्रामवृद्धेष्विति । तेषु शृण्वत्सु, क्षेत्रम्, आरामं,
सेतुबन्धं, तटाकम्, आधारं वा अल्पसरश्च, मर्यादासु तत्तत्सीमासु स्थित्वा,
यथासेतुभोगम् ‘इमेऽस्य सीमाबन्धाः एतावान् भोग’ इति च यथास्थितसेतु-
भोगनिर्देशयुक्तं, श्रावयेयुरित्यनुषज्यते । अनेनेति । ‘अनेनार्धेण कः केता’
इति, त्रिः वारत्रयम्, आधुषितम् उद्धुष्य श्रावितं, गृहादिकम्, अव्याहतं
ज्ञात्याद्यप्रतिषिद्धं, केता, केतुं लभेत मूल्यदानेन स्वीकर्तुमर्हेत् ।

स्पर्धया वा मूल्यवर्धन इति । केतुसंज्ञार्धेण निमित्तेन मूल्यस्य विक्रे-
तुर्निर्दिष्टापेक्षयाधिक्यसम्भवे, मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् मूल्यवृद्धयंशः
शुल्कसहितः राजभाण्डागारं प्राप्नुयात् । विक्रयप्रतिक्रोष्टा विक्रये मूल्यवर्ध-
यिता, शुल्कं दद्यात् ।

अस्वामिप्रतिक्रोशे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सप्तरात्रादूर्ध्वमन-
भिसरतः प्रतिक्रुष्टो विक्रीणीत । प्रतिक्रुष्टातिक्रमे वास्तुनि द्विशतो दण्डः
अन्यत्र चतुर्विंशतिपणो दण्डः । इति वास्तुविक्रयः ।

सीमविवादं ग्रामयोरुभयोः सामन्ता पञ्चग्रामी दशग्रामी वा से-
तुभिः स्थावरैः कृत्रिमैर्वा कुर्यात् ।

कर्षकगोपालवृद्धकाः पूर्वभुक्तिका वा, अबाह्याः सेतूनामभिज्ञा
बहव एको वा निर्दिश्य सीमसेतून् विपरीतवेषाः सीमानं नयेयुः ।
उद्दिष्टानां सेतूनामदर्शने सहस्रदण्डः । तदेव नीते सीमापहारिणां सेतु-
च्छिदां च कुर्यात् ।

अस्वामिप्रतिक्रोश इत्यादि । भूम्यनधिकारिणः प्रतिक्रोशतश्चतुर्विं-
शतिपणो दण्डः । सप्तरात्रादूर्ध्वमिति । प्रतिक्रुश्य क्रयव्यवहारशुद्धयर्थं
व्यवहारस्थानमनभिगच्छन् प्रतिक्रोष्टा आसप्तरात्रं प्रतीक्षणीयः । तत ऊर्ध्वं,
प्रतिक्रुष्टो विक्रीणीत, अन्यस्मै । प्रतिक्रुष्टातिक्रमे प्रतिक्रुष्टकृतेऽतिक्रमे प्रति-
क्रोष्टारमनादृत्य तदन्यस्मै विक्रये क्रियमाणे इति यावत्, वास्तुनि द्विशतः
वास्तुविषये द्विशतपणः, दण्डः । अन्यत्र चतुष्पदादिविषये, चतुर्विंशति-
पणो दण्डः । इति वास्तुविक्रयः व्याख्यात इति शेषः ।

सीमाविवादमाह — सीमाविवादमित्यादि । द्वयोर्ग्रामयोः सीमाव्य-
तिक्रमविवादे प्रसक्ते, सामन्ता समीपवर्तिनी, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अ-
र्थात् तत्स्था व्यवहारज्ञाः समुदेत्य गिरिनदीविपिनादिभिः स्थावरैः सेतुभि-
स्तुषाङ्गारभस्मादिभिश्च कृत्रिमैः कुर्यात् निर्णयेत् ।

कर्षकगोपालवृद्धका इत्यादि । सामन्तग्रामाभावे कृषिकर्मिणो वृद्ध-
गोपालकाः, पूर्वभोक्तारो वा सीमानं निर्णयेयुः । अबाह्यास्तदन्तर्देशवासिनः
नष्टसीमासेतुविषयाविसंवादिज्ञानशालिनो बहवो लुब्धकादयः तेष्वेक एव वा,
सीमासेतून् निर्दिश्य अमुकप्रदेशः पूर्वसीमेत्यङ्गुल्यादिदिश्य सीमानं नयेयुः
समर्थयेयुः दर्शयेयुः । विपरीतवेषा इत्यबाह्यानां विशेषणं, सीमानयनकाले
विपरीतं वेषं रक्तवस्त्रमाल्यादिधारणरूपं स्त्र्यादिवेषं ते धारयेयुरित्यर्थः । सीमा-
ख्यातूणां स्त्र्यादिवेषधारणं तत्समुदाचारसिद्धं द्रष्टव्यम् । उद्दिष्टानामिति ।
निर्दिष्टानां सेतूनाम्, अदर्शने प्रदर्शनाभावे, सहस्रदण्डः सहस्रपणो दण्डः,
निर्देष्टुः । तदेवेति । नीते सेतौ यथानिर्दिष्टे प्रदर्शनेन निर्णीते सति, सीमाप-

प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं राजा यथोपकारं विभजेत् ।

क्षेत्रविवादं सामन्तग्रामवृद्धाः कुर्युः । तेषां द्वैधीभावे यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः । मध्यं वा गृहीयुः । तदुभयं परोक्तं वास्तु राजा हरेत् प्रनष्टस्वामिकं च । यथोपकारं वा विभजेत् ।

प्रसह्यादाने वास्तुनि स्तेयदण्डः । कारणादाने प्रयासमाजीवं च परिसङ्ख्याय बन्धं दद्यात् । मर्यादापहरणे पूर्वः साहसदण्डः । मर्यादाभेदे चतुर्विंशतिपणः ।

तेन तपोवनविवीतमहापथश्मशानदेवकुलयजनपुण्यस्थानविवादा व्याख्याताः । इति मर्यादास्थापनम् ।

हारिणां, सेतुच्छिदां च सीमास्थितवृक्षमञ्जकानां च, तदेव दण्डविधानं सह-
स्रपणलक्षणं कुर्यात् ।

प्रनष्टसेतुभोगं वेत्यादि । अत्यन्ताविज्ञातसेतुम् अत्यन्ताविज्ञातमुक्तिं च, सीमानं क्षेत्रादिप्रदेशं, राजा, यथोपकारम् उपकारानुगुणेन, विभजेत् ।

क्षेत्रविवादमाह — क्षेत्रेत्यादि । क्षेत्रविवादं, सामन्तग्रामवृद्धाः, कुर्युः निर्णयेयुः । तेषां द्वैधीभावे पक्षभेदे सति, यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा यस्मिन् पक्षे बहवः प्रविष्टास्ते च बाह्याभ्यन्तरशौचसम्पन्नाः लोकसंमताश्च, ततो नियच्छेयुः तेन पक्षेण निर्णयेयुः । मध्यं वा गृहीयुः समं पक्षं वा गृहीत्वा विभज्य निर्णयेयुः । तदुभयं परोक्तमिति । चेदित्यध्याहर्तव्यं बहु-
पक्षानुसारनिर्णयः समपक्षानुसारनिर्णयश्चेत्युभयं विवादिभ्यां प्रतिषिद्धं चेत्, वास्तु विवादविषयभूतं क्षेत्रं, राजा हरेत् स्वयं गृहीयात् । प्रनष्टस्वामिकं च अपगतस्वामिकं च वास्तु राजा हरेत् । यथोपकारं वा, विभजेत् अपगतस्वामि-
दायग्रहणार्हेभ्यो विभज्य वा दद्यात् ।

प्रसह्यादान इति । बलाद् गृहीते सति वास्तुनि, स्तेयदण्डः चौर्यवि-
हितो दण्डो ग्रहीतुः । कारणादाने प्रयासमित्यादि । ऋणादिकारणवशाद् गृहीते वास्तुनि क्षेत्रसंस्कारार्थं प्रयुक्तं कायाद्यायासं क्षेत्रसमुत्थं फलं च मूल्यतः परिगणय्य, बन्धं दद्यात् तद्धने ऋणधनादुद्रिच्यमाने दृष्टे तमधिकमंशं भूस्वा-
मिने प्रयच्छेत् । मर्यादापहरणे उभयभूयोः सीमापहारे, पूर्वः साहसदण्डः । मर्यादाभेदे सीमाया एकदेशापहारेण भेदकरणे, चतुर्विंशतिपणः ।

उक्तं गृहादिसीमाविवादविधानं तपोवनादिसप्तकविषयेष्वपि विवादिषु योजनीयमित्याह — तेनेत्यादि । इति मर्यादास्थापनमिति । व्याख्यातम् ।

सर्व एव विवादाः सामन्तप्रत्ययाः । विवीतस्थलकेदारषण्डखल-
वेश्मवाहनकोष्ठानां पूर्वं पूर्वमाबाधं सहेत ।

ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जाः स्थलप्रदेशाः ।

आधारपरिवाहकेदारोपभोगैः परक्षेत्रकृष्टबीजहिंसायां यथोप-
घातं मूल्यं दद्युः । केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिंसायां हिंसाद्वि-
गुणो दण्डः ।

पश्चान्निविष्टमधरतटाकं नोपरितटाकस्य केदारमुदकेनाप्लाव-
येत् । उपरि निविष्टं नाधरतटाकस्य पूरास्त्रावं वारयेद् अन्यत्र त्रिवर्षो-
परतकर्मणः । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डस्तटाकवामनं च ।

सर्व एवेति । सर्व एव विवादाः, सामन्तप्रत्ययाः अनन्तरवास्तुनि-
मित्ताः । तत्त्वं च वास्तुषु परस्परेण परस्परस्य यदा पीडोत्पादस्तदैव तन्नि-
वारणाय विवादानां प्रवर्तनात् । तत्र द्वयोरन्यतरस्यावश्यपीडनीयत्वप्राप्तौ
नियममाह — विवीतस्थलेत्यादि । विवीतं प्रवृद्धतृणस्तम्बो गवादिप्रचार-
देशः स्थलं लूनापनीततृणस्तम्बा परिष्कृता भूमिः केदारः क्षेत्रं षण्डः कदल्या-
दिवनं खलं धान्यपवनस्थानं वेश्म प्रसिद्धं वाहनकोष्ठः गवाश्चादिस्थानम् एषां
सप्तानां मध्ये, पूर्वं पूर्वं कर्तृ, आबाधम् उत्तरोत्तरनिमित्तां पीडां, सहेत ।

ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जा इति । ब्रह्मारण्यं सोमारण्यं
देवस्थानं यजनस्थानं पुण्यस्थानं च वर्जयित्वा सर्वे भूभागाः स्थलप्रदेशाः क्षेत्र-
योग्याः प्रदेशाः वेदितव्याः ।

आधारपरिवाहकेदारोपभोगैरित्यादि । जलाधारखातेन ततो जल-
परिवहनदीर्घिकारचनया स्थलीकेदारीकरणेन च परकीयकेदारोत्तधान्यबीजो-
पघाते उपघातानुसारेण धान्यमूल्यं दद्युः । केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिं-
सायां, हिंसाद्विगुण उपहतफलद्विगुणः, दण्डः ।

पश्चान्निविष्टमिति । उत्तरकालोत्पन्नम् अधरतटाकम्, उपरितटाकस्य
पूर्वोत्पन्नस्य, केदारम्, उदकेन नाप्लावयेत् नापूरयेत् । उपरिनिविष्टमिति ।
उपरितटाकं पश्चान्निविष्टम् अधरतटाकस्य पूर्वसिद्धस्य, पूरास्त्रावं प्रवाहस्रुतिं,
न वारयेत् । अन्यत्र त्रिवर्षोपरतकर्मण इति । तच्चेदधरतटाकं वर्षत्रयपरि-
त्यक्तजलपायनसाध्यकृषिकर्म भवेत्, तदा पूरास्त्राववारणे न दोष इत्यर्थः ।
तस्यातिक्रमे उक्तविधेर्लङ्घने, पूर्वः साहसदण्डः, तटाकवामनं च जलनिर्गमनेन
तटाकशून्यीकरणं च दण्डः ।

आदितः अध्या. ६६]

६१. प्रक. त्रास्तुकम् ।

५५

पञ्चवर्षोपरतकर्मणः सेतुबन्धस्य स्वाम्यं लुप्येतान्यत्रापद्भ्यः ।
तटाकसेतुबन्धानां नवप्रवर्तने पाञ्चवर्षिकः परिहारः । भग्नो-
त्सृष्टानां चातुर्वर्षिकः । समुपारूढानां त्रैवर्षिकः । स्थलस्य द्वैवर्षिकः ।
स्वात्माधाने विक्रये च ।

खातप्रावृत्तिमनदीनिबन्धायतनतटाककेदारारामण्डवापानां
सस्यवर्णभागोत्तरिकम्, अन्येभ्यो वा यथोपकारं दद्युः ।

प्रक्रयावक्रयाधिभागभोगनिसृष्टोपभोक्तारश्चैषां प्रतिकुर्युः । अ-
प्रतीकारे हीनद्विगुणो दण्डः ।

पञ्चवर्षोपरतकर्मण इति । पञ्चवर्षोपेक्षितस्य, सेतुबन्धस्य, स्वाम्यं
स्वामित्वं, स्वामिनो लुप्येत नश्येत्, अन्यत्रापद्भ्य इति । परचक्राद्यापत्सु
तूपेक्षितस्य स्वामित्वं न हीयेत ।

तटाकसेतुबन्धानामिति । तेषां, नवप्रवर्तने नूतननिर्माणे, पाञ्चव-
र्षिकः पञ्चवर्षव्यापी, परिहारः कर्मोक्षः, कार्यः । भग्नोत्सृष्टानामिति । महा-
जलप्रवाहाद्युपहतोपरतकर्मणां, नवप्रवर्तने नूतनकृषिप्रवर्तने, चातुर्वर्षिकः परि-
हारः । समुपारूढानामिति । तृणस्तम्बवनादिच्छेदनोन्मूलनादिना नवक्षेत्री-
कृतानां स्थलानां नवप्रवर्तने, त्रैवर्षिकः परिहारः । स्थलस्येति । स्वत एव
तृणस्तम्बादिशून्यतया सुकरसंस्कारस्य भूप्रदेशस्य, नवप्रवर्तने, द्वैवर्षिकः,
परिहारः । स्वात्माधाने विक्रये चेति । आधीकरणे विक्रयणे चैषां स्वात्मा
नवप्रवर्तक एव, प्रभुरिति शेषः । स्वाम्याधान इति वा पाठः ।

खातप्रावृत्तिमेत्यादि । खातप्रावृत्तिमं खनननिर्वृत्तकूपपेयजलम्, नद्या-
यतनं नद्याश्रयं नदीपेयजलं, निबन्धायतनं नदीसेतुबन्धाश्रयं तत्प्रवर्तितकु-
ल्योपनेयजलं, तटाकं लक्षणया तटाकोपनेयजलं, केदारारामौ प्रतीतौ, षण्ड-
वापः कदल्यादिवापस्थानम् इत्येतेषां मध्ये, अन्यतममिति शेषः, सस्यवर्ण-
भागोत्तरिकं दद्युः सस्यवर्णोत्तरिकं सस्यवर्णाधिक्ययुक्तं भागोत्तरिकं भागा-
धिक्ययुक्तं च यथा भवति तथा दद्युः, अर्थात् अधिकसस्यवर्णनिष्पादकाया-
धिकभागदायकाय च कृष्यर्थे । अन्येभ्यो वा अव्यसनिभ्यः कर्मण्येभ्यः, यथोप-
कारं दद्युः यथाफलोदयभागदानपरिभाषया दद्युः ।

प्रक्रयावक्रयाधिभागभोगनिसृष्टोपभोक्तार इति । प्रक्रयोपभोक्तारः
क्षेत्रादिकं क्रीत्वा भोक्तारः, अवक्रयोपभोक्तारः फलितेऽफलिते वा क्षेत्रादौ

सेतुभ्यो मुञ्चतस्तोयमवारे षट्पणो दमः ।
वारे वा तोयमन्येषां प्रमादेनोपरुन्धतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे नवमोऽध्यायः
वास्तुके वास्तुविक्रयः सीमाविवादः क्षेत्रविवादः
मर्यादास्थापनं बाधाबाधिकम् ।
आदितः षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

फलमेतावत् प्रतिनियतं स्वामिने दास्यामी'ति संविदा क्षेत्रादिस्वीकारोऽवक्र-
यस्तदुपभोक्तारः, आध्युपभोक्तारः पण्यगृहीतभोक्तारः, भागभोगोपभोक्तारः
उपलब्धस्य फलस्यैतावान् भागो देय इति संविदा भोक्तारः, निःसृष्टोपभोक्तारः
यथादत्तभागग्रहणपरिभाषयोपभोक्तारश्च, एषां तटाकादीनां, प्रतिकुर्युः उप-
घातप्रतिविधानं कुर्युः । अप्रतीकारे प्रतीकाराकरणे, हीनद्विगुणो दण्डः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — सेतुभ्य इति । अवारे आत्मनोऽपर्याये,
सेतुभ्यस्तटाकादिभ्यः, तोयं मुञ्चतः क्षेत्रादिकं पाययतः, षट्पणो दमः दण्डः ।
अन्येषां वारे पर्याये, प्रमादेन अज्ञानेन, तोयम् उपरुन्धतो वा अन्यक्षेत्रजल-
पायनं प्रतिबध्नतश्च, षट्पणो दमः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे नवमोऽध्यायः
वास्तुके वास्तुविक्रयः सीमाविवादः क्षेत्रविवादः
मर्यादास्थापनं बाधाबाधिकम् ।
आदितः षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

आदितः अध्या. ६७] ६१, ६२. प्रक. वास्तुकं समयानपाकर्म च ।

५७

६१, ६२. प्रक. वास्तुकं—विवीतक्षेत्रपथहिंसा समयस्यानपाकर्म च ।

कर्मोदकमार्गमुचितं रुन्धतः कुर्वतोऽनुचितं वा पूर्वः साहस-
दण्डः ।

सेतुकूपपुण्यस्थानचैत्यदेवायतनानि च परभूमौ निवेशयतः
पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रयं वा नयतो नाययतो वा मध्यमः
साहसदण्डः श्रोतृणामुत्तमः अन्यत्र भग्नोत्सृष्टात् ।

स्वाम्यभावे ग्रामाः पुण्यशीला वा प्रतिकुर्युः ।

पथिप्रमाणं दुर्गनिवेशे व्याख्यातम् । क्षुद्रपशुमनुष्यपथं रुन्धतो
द्वादशपणो दण्डः । महापशुपथं चतुर्विंशतिपणः । हस्तिक्षेत्रपथं चतु-
ष्पञ्चाशत्पणः । सेतुवनपथं षट्छतः । श्मशानग्रामपथं द्विशतः । द्रोण-
मुखपथं पञ्चशतः । स्थानीयराष्ट्रविवीतपथं साहस्रः । अतिकर्षणे चैषां
दण्डचतुर्था दण्डाः । कर्षणे पूर्वोक्ताः ।

अथ वास्तुकरय तृतीयाध्याय आरभ्यते । पूर्वाध्याये सीमादिनिर्णयः
क्षेत्रादीनामुक्तः । उदकमार्गनिरोधे सस्यादिहिंसेने च दण्डावेधिरिहोच्यते ।

कर्मोदकमार्गमिति । कृष्यर्थजलमार्गम्, उचितं पूर्वानुवृत्तं, रुन्धतः,
अनुचितं कुर्वतो वा नवं प्रवर्तयतो वा, पूर्वः साहसदण्डः ।

सेतुकूपपुण्यस्थानचैत्यदेवायतनानि चेति । सेत्वादीनि पञ्च, पर-
भूमौ, निवेशयतः सृजतः, पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रये वा नयतो नाय-
यतो वा पूर्वपुरुषैर्धर्मार्थे विसृष्टं सेतुकूपतटाकादिकम् आधीकुर्वतो विक्रीणा-
नस्य तत्पुत्रादेस्तत्प्रयोजकस्य वा, मध्यमः साहसदण्डः । श्रोतृणां तत्साक्षि-
णाम् उत्तमः साहसः । तत्रापवादः—अन्यत्र भग्नोत्सृष्टात्, उपहतासंस्कृतो-
पेक्षितसेत्वादिव्यतिरेकेण ।

स्वाम्यभाव इति । प्रवर्तकतत्पुत्राद्यभावे, ग्रामाः ग्रामवास्तव्याः, पुण्य-
शीला वा ग्रामवास्तव्या अपि, प्रतिकुर्युः संस्कुर्युः, अर्थाद् भग्नं सेत्वादिकम् ।

पथिहिंसां वक्तुं तत्प्रमाणं दुर्गनिवेशोक्तं स्मारयति—पथिप्रमाणमि-
त्यादि । क्षुद्रपशुमनुष्यपथमिति । क्षुद्रपशुमार्गं मनुष्यमार्गं च दुर्गनिवेशोक्तं,
रुन्धतः, द्वादशपणो दण्डः । महापशुपथं गवाश्वादिमार्गं, रुन्धतः, चतु-
र्विंशतिपणः । हस्तिक्षेत्रपथं रुन्धतः चतुष्पञ्चाशत्पणः । सेतुवनपथं रुन्धतः
षट्छतः । श्मशानग्रामपथं रुन्धतो द्विशतः । द्रोणमुखपथं रुन्धतः पञ्चशतः ।

क्षेत्रिकस्याक्षिपतः क्षेत्रमुपवासस्य वा त्यजतो बीजकाले द्वाद-
शपणो दण्डः अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः ।

करदाः करदेष्वाधानं विक्रयं वा कुर्युः, ब्रह्मदेयिका ब्रह्मदेयि-
केषु । अन्यथा पूर्वः साहसदण्डः, करदस्य वाकरदग्रामं प्रविशतः ।

करदं तु प्रविशतः सर्वद्रव्येषु प्राकाम्यं स्याद्, अन्यत्रागा-
रात् । तदप्यस्मै दद्यात् ।

अनादेयमकृषतोऽन्यः पञ्चवर्षाण्युपभुज्य प्रयासनिष्कयेण दद्यात् ।

स्थानीयराष्ट्रविवीतपथं स्थानीयं प्रसिद्धं राष्ट्रविवीते समार्हत्समुदयप्रस्थापनोक्ते
तेषां पन्थानं, रुन्धतः, साहसः । अतिकर्षणे चैषामिति । अतिकर्षणमप-
कर्षणं न्यूनीकरणम् उक्तानां पथामेकदेशापहरणेन प्रमाणतो न्यूनीकरणे,
दण्डचतुर्थाः पूर्वोक्तदण्डचतुर्भागाः, दण्डाः । कर्षणे पथिषु कृषिकरणे,
पूर्वोक्ताः दण्डाः ।

क्षेत्रिकस्येति । बीजकाले, क्षेत्रम् अक्षिपतः कर्षकायानर्पयतः, क्षेत्र-
कस्य क्षेत्रस्वामिनः, त्यजत उपवासस्य वा कृषिमभ्युपेत्य बीजवापकाले क्षेत्रं
मुञ्चतः कर्षकस्य वा, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्य
इति । दोषः क्षेत्रदोषः उपनिपातो राजचोराद्युपद्रवः अविषह्यं महारोगादि
एतेषु निमित्तेषु क्षेत्रत्यागो न दोषाय ।

करदा इति । करदायकाः, करदेषु आधानं विक्रयं वा कुर्युः, न
त्वकरदेष्वित्यर्थः । ब्रह्मदेयिकाः, ब्रह्मदायिका इत्यपि पाठः, ब्रह्मदेयं ब्रह्मदायो
वा करमोक्षितं ब्राह्मणभोग्यं क्षेत्रादिकमुच्यते तथाविधभूमिस्वामिनः, ब्रह्मदेयि-
केषु आधानं विक्रयं वा कुर्युः, न त्वतथाभूतेषु । अन्यथा उक्तविध्यतिक्रमेणा-
धानविक्रयकरणे, पूर्वः साहसदण्डः । आहितविक्रीतक्षेत्रस्वीकर्तुर्दण्डमाह —
करदस्य वेत्यादि ।

करदं त्विति । करदं ग्रामं, प्रविशतः करदस्य, सर्वद्रव्येषु धान्यचतु-
ष्पदादिषु, प्राकाम्यं स्वाच्छन्द्यं स्वामित्वं, स्यात्, अन्यत्रागारात् विक्रेतृगृह-
वर्जम् । तदपि अस्मै दद्यात् क्षेत्रविक्रेता यदि गृहमपि विक्रेतुमिच्छेत् तदा
क्षेत्रक्रेत्रे एव तद् विक्रीणीयात् ।

अनादेयमिति । संस्कृतं ग्राह्यफलत्वादादेयं तद्विन्नमनादेयमसंस्कृतं
क्षेत्रम्, अकृषतः संस्करणाशक्तत्वादकर्षयतः स्वामिनः, अन्यः स्वामिनि-

अकरदाः परत्र वसन्तो भोगमुपजीवयेयुः ।

ग्रामार्थेन ग्रामिकं व्रजन्तम् उपवासाः पर्यायेणानुगच्छेयुः ।

अननुगच्छन्तः पणार्धपणिकं योजनं दद्युः ।

ग्रामिकस्य ग्रामादस्तेनपारदारिकं निरस्यतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः ग्रामस्योत्तमः ।

निरस्तस्य प्रवेशो ह्यधिगमेन व्याख्यातः ।

स्तम्भैः समन्ततो ग्रामाद् धनुश्शतापकृष्टमुपसालं कारयेत् ।

पशुप्रचारार्थं विवीतमालवनेनोपजीवयेयुः ।

युक्तः, पञ्चवर्षाणि उपभुज्य, प्रयासनिष्क्रम्येण दद्यात् कूपतटाकादिखननार्थं व्ययमात्मकृतं गृहीत्वा प्रत्यर्पयेत् क्षेत्रम् ।

अकरदा इति । अकरदा ब्रह्मदेयिकादयः, परत्र ग्रामान्तरे, वसन्तः भोगम् उपजीवयेयुः क्षेत्रभोगमात्रं गृह्णीयुः, हिरण्यकरदण्डं तु राजा गृह्णीयादिति भाषाटीका ।

ग्रामार्थेनेति । ग्रामकार्यवशेन, ग्रामिकं ग्राममुख्यं, व्रजन्तं देशान्तरं गच्छन्तम्, उपवासाः उपजीव्य ग्रामं वसन्तः कर्षकाः, पर्यायेण वारव्यवस्थया, अनुगच्छेयुः । अननुगच्छन्तः, पणार्धपणिकं योजनं दद्युः एकैकस्य गन्तव्याध्वयोजनस्यैतावदिति व्यवस्थया देयं द्रव्यमिह योजनं तत् सार्धपणात्मकं ग्रामिकाय दद्युः ।

ग्रामिकस्येति । ग्राममुख्यस्य, ग्रामाद्, अस्तेनपारदारिकं स्तेयेन परदाररतत्वेन वा दोषेणायुक्तं, निरस्यतः बहिष्कुर्वतः, चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ग्रामस्य ग्रामवासिसमुदायस्य बहिष्कुर्वतः, उत्तमः साहसदण्डः ।

निरस्तस्येति । ग्रामान्निष्कासितस्य, चोरपारदारिकादेः, प्रवेशः पुनर्ग्रामाभिगमनं, हिशब्दस्तुशब्दार्थे, अधिगमेन व्याख्यातः परगृहाभिगमनोक्तेन दण्डेन समानदण्ड इत्यर्थः ।

स्तम्भैरिति । स्तम्भैः शिलामयैर्दारुमयैर्वा, समन्ततः समन्तात्, ग्रामात्, समन्तग्रामादिति पाठे ग्रामपर्यन्तदेशादित्यर्थः, धनुश्शतापकृष्टं धनुश्शतविप्रकृष्टम्, उपसालम् उपप्राकारं, कारयेत् ।

पश्वित्यादि । पशुप्रचारार्थं, पशुसञ्चारखादनार्थं, विवीतमालवनेन विवीतं तृणस्तम्बजलयुक्तं स्थलं मालमुन्नतभूतलं वनं, प्रसिद्धम् एतैर्विसृष्टैः, उपजीवयेयुः अर्थाद् ग्रामजनान् ।

विवीतं भक्षयित्वापसृतानामुष्ट्रमहिषाणां पादिकं रूपं गृहीयुः ।
गवाश्चखराणां चार्धपादिकम् । क्षुद्रपशूनां षोडशभागिकम् ।

भक्षयित्वा निषण्णानामेत एव द्विगुणा दण्डाः । परिवसतां
चतुर्गुणाः । ग्रामदेववृषा वा आनेर्दशाहा वा धेनुरुक्षागो गोवृषाश्चा-
दण्ड्याः ।

सस्यभक्षणे सस्योपघातं निष्पत्तितः परिसङ्ख्याय द्विगुणं दापयेत् ।

स्वामिनश्चानिवेद्य चारयतो द्वादशपणो दण्डः । प्रमुञ्चतश्चतु-
र्विंशतिपणः । पालिनामर्धदण्डः । तदेव षण्डभक्षणे कुर्यात् । वाटभेदे

विवीतमिति । तद् भक्षयित्वा अपसृतानाम् उष्ट्रमहिषाणां, पादिकं
रूपं पादपणं, गृहीयुः विनीताध्यक्षाः । गवाश्चखराणां च, अर्धपादिकं रूपं
पणाष्टांशं, गृहीयुः । क्षुद्रपशूनां, षोडशभागिकं रूपं पणषोडशभागं, गृहीयुः ।

भक्षयित्वा निषण्णानामिति । भक्षयित्वा अनपसृत्य विवीत एवोप-
विष्टानाम् उष्ट्रादीनाम्, एत एव द्विगुणा दण्डाः यथोक्ता एव पादपणादयो
द्विगुणीभूता दण्डाः भवन्ति । परिवसतां रात्रौ तत्रैव संविशतां, चतुर्गुणाः
दण्डाः । भक्षणादौ केषाञ्चित् पशूनामदण्डमाह— ग्रामदेववृषा वेति । ग्रा-
मवृषभाः देववृषभाश्च, अनिर्दशाहा धेनुर्वा अनतिक्रान्तदशाहा प्रसूता गौश्च,
उक्षाणः वृद्धवृषभाः, गोवृषाश्च सेक्ताश्च, अदण्ड्याः ।

सस्यभक्षण इत्यादि । उष्ट्रमहिषादिभिः सस्ये भक्षिते सति, सस्योपघातं
भक्षितक्षेत्रैकदेशसञ्जातं सस्यविनाशं, निष्पत्तितः परिसंख्याय कृत्स्नक्षेत्रनिष्प-
द्यमानफलपर्यालोचनया परिच्छेद्य, द्विगुणं तद्विगुणं दण्डं, दापयेत् स्वामिने ।

स्वामिनश्चानिवेद्य चारयत इति । विवीताध्यक्षमविज्ञाप्य पशून्
विवीते चारयतः तत्स्वामिनः, द्वादशपणो दण्डः । अथवा अविज्ञाप्यैव स्वामिने
प्रचारणं पशून् उपक्षेत्रं नियन्त्र्य चारयतः, द्वादशपणो दण्डः नाशितसस्यफ-
लद्विगुणदण्डातिरेकेण । प्रमुञ्चतः निर्यन्त्रणं पशून् विसृज्य चारयतः, चतुर्विंश-
तिपणः दण्डः भक्षितद्विगुणदण्डातिरेकेण । पालिनां क्षेत्रपालकानाम्, अर्ध-
दण्डः प्रमोक्तदण्डस्यार्धं दण्डो भवति । 'उष्ट्रमहिषादीनां बालत्वे' इति भा-
षोक्त्यनुरोधे तु बालानामिति पठनीयम् । तदेव षण्डभक्षणे कुर्यादिति ।
सस्यभक्षणोक्तमेव दण्डविधानं कदलीवार्ताकोर्वारुकादिवनभक्षणेऽनुतिष्ठेत् ।
वाटभेदे द्विगुण इति । वृत्तिं भित्त्वा क्षेत्रादिप्रवेशे पूर्वोक्तद्विगुणो दण्डः ।

द्विगुणः । वेश्मखलवलयगतानां च धान्यानां भक्षणे । हिंसाप्रतीकारं कुर्यात् ।

अभयवनमृगाः परिगृह्यता वा भक्षयन्तः स्वामिनो निवेद्य यथावध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्याः ।

पशवो रश्मिप्रतोदाभ्यां वारयितव्याः । तेषामन्यथा हिंसायां दण्डपारुष्यदण्डाः । प्रार्थयमाना दृष्टापराधा वा सर्वोपायैर्नियन्तव्याः । इति क्षेत्रपथहिंसा ।

कर्षकस्य ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतो ग्राम एवात्ययं हरेत् । कर्माकरणे कर्मवेतनाद् द्विगुणं, हिरण्यादाने प्रत्यंशद्विगुणं, भक्ष्यपेयादाने च प्रहवणेषु द्विगुणमंशं दद्यात् ।

वेश्मेत्यादि । वेश्मखलवलयगतानां, वेश्म गृहं खलं धान्यपवनस्थानं वलयं राशिः तद्गतानां, धान्यानां, भक्षणे च, द्विगुणो दण्डः । हिंसाप्रतीकारं कुर्यादिति । भक्षणानिमित्तस्य धान्यादिनाशस्य निष्क्रयं, कुर्यात्, सर्वत्र ।

अभयवनमृगाः परिगृह्यता वेत्यादि । अभयवनचारिणो मृगाः, गृह्य-मृगाश्च, भक्षयन्तः स्वामिनो निवेद्य, यथा अवध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्याः अवधेन वारणोया इत्यर्थः ।

पशव इति । ते, रश्मिप्रतोदाभ्यां वारयितव्याः रज्जुतोत्राभ्यां देहे ताडनेन प्रतिषेद्धव्याः । तेषां पशूनाम्, अन्यथा प्रकारान्तरेण, हिंसायां, दण्ड-पारुष्यदण्डाः दण्डपारुष्यस्य ये दण्डा वक्ष्यन्ते त एव दण्डा भवन्ति । प्रार्थयमानाः वारकं प्रतियुध्यमानाः, दृष्टापराधा वा पूर्वहिंसितजना वा, पशवः, सर्वोपायैः बन्धनावरोधनादिभिः, नियन्तव्याः दमयित्वा वारयितव्याः । इति क्षेत्रपथहिंसेति । व्याख्यातेति शेषः । तदेवं वास्तुकं परिसमापितम् ॥

समयस्यानपाकमेति सूत्रम् । बहुभिः सम्भूय कल्प्यमाना व्यवस्था समयः तस्य अनपाकर्म अत्यागः तदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । उद्देशक्रमेणास्य प्रकरणस्य व्याख्यानसङ्गतिः ।

कर्षकस्येति । कृषीवलस्य, ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतः ग्रामजनेसमुदायकार्यमङ्गीकृत्याननुतिष्ठतः, ग्राम एव, अत्ययं दण्डं, हरेत्, नतु राजा । दण्डविधिमाह — कर्माकरण इति । कर्मणः समुदायकार्यस्य अकरणे, कर्मवेतनाद् आत्मलभ्याद् वेतनभागाद्, द्विगुणं दण्डं, दद्यात् । हिरण्यादाने समुदाय-

प्रेक्षायामनंशदः सस्वजनो न प्रेक्षेत । प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे च सर्वहिते च कर्मणि निग्रहेण द्विगुणमंशं दद्यात् ।

सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम् । अकरणे द्वादशपणो दण्डः । तं चेत् सम्भूय वा हन्युः पृथगेषामपराधद्विगुणो दण्डः । उपहन्तृषु विशिष्टः ।

ब्राह्मणतश्चैषां ज्यैष्ठ्यं नियम्येत । प्रवहणेषु चैषां ब्राह्मणे नाकामाः कुर्युः । अंशं च लभेरन् ।

तेन देशजातिकुलसङ्गानां समयस्यानपाकर्म व्याख्यातम् ।

कार्यार्थं सर्वैर्हिरण्ये दीयमाने सति स्वयं हिरण्यस्य अदाने, प्रत्यंशद्विगुणम् एकैकदेयस्य हिरण्यांशस्य द्विगुणं दण्डं, दद्यात् । भक्ष्यपेयादाने च प्रवहणेषु गोष्ठीभोजनादिषु भक्ष्यपेययोरात्मदेययोरदाने च, द्विगुणमंशं दण्डं, दद्यात् ।

प्रेक्षायामिति । कुशीलवनटनर्तकादिकर्मणि, अनंशदः स्वदेयमंशमददाजः, सस्वजनो न प्रेक्षेत स्वयं नेक्षेत स्वजनमपि नेक्षयेत् । प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे च प्रच्छन्नं स्थित्वा गीताद्याकर्णने नाट्याद्यवलोकने च, द्विगुणमंशं स्वदेयांशद्विगुणं दण्डं, दद्यात् । सर्वहिते च कर्मणि, निग्रहेण प्रतिबन्धाचरणेन, द्विगुणमंशं स्वदेयांशद्विगुणं दण्डं, दद्यात् ।

सर्वहितमिति । सर्वजनानुकूलं, ब्रुवतः, एकस्य आज्ञाम् एकस्यापि नियोगवचनं, कुर्युः अनुतिष्ठेयुः अर्थादन्ये सामयिकाः । अकरणे द्वादशपणो दण्डः । तं चेदिति । वेति पक्षान्तरे । तं सर्वहितवक्तारं, सम्भूय हन्युः श्वेद्, मत्सरवशादन्ये सामयिका इत्यर्थम् । पृथक् प्रत्येकम्, एषां हन्तृणाम् अपराधद्विगुणः अकरणापराधोक्तदण्डद्विगुणश्चतुर्विंशतिपणात्मकः, दण्डः । उपहन्तृषु विशिष्टः साक्षाद् घातकेषु पूर्वोक्त एव दण्डः सातिशयः ।

ब्राह्मणतश्चेति । एषां सामयिकानां, ब्राह्मणतो ब्राह्मणात् प्रभृति, ज्यैष्ठ्यं नियम्येत अलङ्घ्यवचनत्वलक्षणं ज्यैष्ठ्यत्वं व्यवस्थाप्येत । प्रवहणेष्विति । प्रीतिभोजनादिषु, एषां सामयिकानां मध्ये, ब्राह्मणे विषये, नाकामाः कुर्युः अंशं च लभेरन् अविज्ञाततदभिप्राया अंशं न कल्पयेयुः अंशं च लभेरन् सत्यां तदिच्छायामित्यर्थः ।

तेनेति । तेन यथोक्तेन समयानपाकर्मन्यायेन, देशजातिकुलसङ्गानां देशीयजनसङ्घस्य जातीयजनसङ्घस्य कुलीयजनसङ्घस्य चेत्येतेषां, समयस्यानपाकर्म, व्याख्यातम् उक्तप्रायम् ।

आदितः अध्या. ६७]

६१, ६२. प्रक. वास्तुकं समयानपाकर्म च ।

६३

राजा देशहितान् सेतून् कुर्वतां पथि सङ्क्रमान् ।
ग्रामशोभाश्च रक्षाश्च तेषां प्रियहितं चरेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे दशमोऽध्यायः

वास्तुके विवीतक्षेत्रपथहिंसा, वास्तुकं समाप्तं समयस्यानपाकर्म च ।

आदितः सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — राजेति । नृपतिः, देशहितान्, सेतून्
सीमबन्धान्, पथि मार्गे, संक्रमान् दुर्गसञ्चरान्, ग्रामशोभाश्च रक्षाश्च कुर्वतां,
तेषां सामयिकानां, प्रियहितं चरेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे दशमोऽध्यायः

वास्तुके विवीतक्षेत्रपथहिंसा, वास्तुकं समाप्तं समयस्यानपाकर्म च ।

आदितः सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥

६३. प्रक. ऋणादानम् ।

सपादपणा धर्म्या मासवृद्धिः पणशतस्य । पञ्चपणा व्यावहारिकी । दशपणा कान्तारगाणाम् । विंशतिपणा सामुद्राणाम् ।

ततः परं कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डः ।

राजन्ययोगक्षेमवहे तु धनिकधारणिकयोश्चरित्रमवेक्षेत ।

धान्यवृद्धिः सस्यनिष्पत्तावुपार्धा, परं मूल्यकृता वर्धेत । प्रक्षेप-
वृद्धिरुदयादर्धम् । सन्निधानसन्ना वार्षिकी देया ।

ऋणादानमिति सूत्रम् । ऋणं वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तं धनं तस्य आदानं ग्रहणमिति सूत्रार्थः । 'ऋणारिक्थयोः समो विभागः' इति दायविभागप्रकरणे ऋणं प्रस्तुतम् । तत् कियता कालेन कियद् वर्धेत इत्येतत् तु अनुक्तमिहाभिधीयते ।

सपादेत्यादि । पणशतस्य, सपादपणा पादाधिकपणात्मिका, धर्म्या धर्मानपेता, मासवृद्धिः । सेयं बन्धकाधानपूर्वा । बन्धकरहितामाह — पञ्चपणेति । पणशतस्य पञ्चपणात्मिका मासवृद्धिर्व्यावहारिको पण्यक्रयविक्रय-व्यवहारप्रयोजना । दशपणा, मासवृद्धिः, कान्तारगाणां दुर्गममार्गपण्यवाहिनां वणिजाम् । विंशतिपणा मासवृद्धिः, सामुद्राणां समुद्रवाणिजां सम्भावितसर्व-पण्यापायानाम् ।

तत इति । ततः परं पणावैशतेरुर्ध्वं, कर्तुः कारयितुश्च वृद्धिं कुर्वतः कारयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणां साक्षिणां मध्ये, एकैकं प्रति, अर्ध-दण्डः प्रथमसाहस्रयार्धं दण्डः ।

राजनीति । तु किन्तु, राजाने धानिकधारणिकयोरुत्तमर्णाधमर्णयोः, अयोगक्षेमवहे सति व्यसनपरचक्राद्युपद्रववशाद् योगक्षेमौ अवहमाने सति । अदण्डक्षेमवह इति कचेत् पाठः । चरित्रमवेक्षेत परस्परवृत्तमवेक्ष्य ऋणव्य-वहारं कुर्यात्, अर्थाद् धनिकं धारणिकश्च ।

अथ धान्यवृद्धिमाह — धान्येत्यादि । धान्यवृद्धिः वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तं धान्यं, सस्यनिष्पत्तौ सस्यफलनिष्पातकाले, उपार्धा अर्धगुणा, वर्धेत । परं तत ऊर्ध्वं, मूल्यकृता वर्धेत । अयमर्थः — वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तं धान्यम् आ सस्य-निष्पत्तिकालात् सार्धगुणं वर्धेत । ततोऽप्यधिकवृद्ध्यपेक्षायां तावत्पर्यन्तवृद्धि-युक्तस्य तस्य मूलधान्यस्य सार्धगुणितस्य मूल्यं हिरण्यं किमपि परिकल्प्य

चिरप्रवासः संस्तम्भप्रविष्टो वा मूल्यद्विगुणं दद्यात् । अकृत्वा वृद्धिं साधयतो वर्धयतो वा मूल्यं वा वृद्धिमारोप्य श्रावयतो बन्धचतुर्गुणो दण्डः । तुच्छश्रावणायामभूतचतुर्गुणः । तस्य त्रिभागमादाता दद्यात्, शेषं प्रदाता ।

दीर्घसत्रव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं बालमसारं वा नर्णमनु वर्धेत । मुच्यमानमृणमप्रतिगृह्यतो द्वादशपणो दण्डः । कारणापदेशेन निवृत्तवृद्धिकमन्यत्र तिष्ठेत् ।

तस्य वृद्धिरेतावतीति व्यवस्थापयेत्, न तु धान्यस्य स्वरूपतो भूयोवृद्धिरिति । तत्रापि विशेषमाह — प्रक्षेपेत्यादि । प्रक्षेपवृद्धिः येयं मूलधान्यमूल्येन सह प्रक्षिप्ता वृद्धिः, अर्थाद् वृद्धिधान्यमूल्यं सापि, उदयाद् मूलधान्यमूल्यवृद्ध्यपेक्षया, अर्धं वर्धेत, न तु तत्समम् । सन्निधानेत्यादि । सन्निधानसन्नाग्रहणयोग्येऽपि काले तूष्णींस्थापनेनानुपयुक्ता, अर्थाद् धान्यवृद्धिः, वार्षिकी देया एकवर्षमवैव दातव्या, बहुवर्षपूर्णापगमेऽपीत्यर्थम् ।

चिरप्रवास इति । चिरप्रोषितः, संस्तम्भप्रविष्टो वा संस्तम्भो जडीभावः तं गतो वा, मूल्यद्विगुणं धान्यमूल्यस्य द्विगुणमेव दद्यात्, बहुवर्षाल्येऽपि द्वैगुण्यप्राप्तेः परतो वृद्ध्यभावादित्यभिप्रायः । अकृत्वा वृद्धिमित्यादि । वृद्धिमपरिभाष्यैव पूर्वं पश्चात् तां, साधयतो वा, अल्पां वृद्धिं पूर्वं परिभाषितां पश्चाद् वर्धयतो वा अधिकां वदतो वा, मूल्यं, वृद्धिमपरिभाषितामेव सतीम् आरोप्य, श्रावयतो वा अर्थात् साक्षिणः, बन्धचतुर्गुणः मूलधनचतुर्गुणो दण्डः । तुच्छश्रावणायामित्यादि । अल्पं दत्त्वा बहु दत्तमिति साक्षिषु श्राव्यमाणेषु, अभूतचतुर्गुणः श्राव्यमाणधनचतुर्गुणो दण्डः । तस्य दण्डस्य, त्रिभागम्, आदाता ऋणग्राही, दद्यात्, शेषं त्रिभागद्वयं, प्रदाता धनिकः, दद्यात् ।

दीर्घसत्रेत्यादि । दीर्घसत्रव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं दीर्घसत्रेण द्वादशवार्षिकादिना यज्ञविशेषेण व्याधिना गुरुकुलवासेन चोपरुद्धं, बालम् अप्राप्तव्यवहारम्, असारं वा अबालमप्यशिक्षितलोकयात्रं वा जनम्, अनु, ऋणं न वर्धेत । मुच्यमानमिति । मोक्ष्यमाणम् ऋणम्, अप्रतिगृह्यतः धनिकस्य, द्वादशपणो दण्डः । कारणापदेशेनेत्यादि । यदि कारणं युक्तमपदिश्य धनिको न प्रतिगृह्णीयाद् ऋणं, तदा निवृत्तवृद्धिकं वृद्धिहीनम्, अन्यत्र स्थेयगुरूपे, तिष्ठेद्, ऋणम् ।

दशवर्षोपेक्षितमृणमप्रतिग्राह्यमन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रो-
षितदेशत्यागराज्यावेभ्रमेभ्यः ।

प्रेतस्य पुत्राः कुसीदं दद्युः । दायादा वा रिक्थहराः सहग्रा-
हिणः प्रतिभुवो वा । न प्रातिभाव्यमन्यत् । असारं बालप्रातिभाव्यम् ।
असङ्ख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा दायादा वा रिक्थं हरमाणा दद्युः ।

जीवितविवाहभूमिप्रातिभाव्यमसङ्ख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा
वा वहेयुः ।

नानर्णसमवाये तु नैकं द्वौ युगपदभिवदेयाताम् अन्यत्र प्रतिष्ठ-
मानात् । तत्रापि गृहीतानुपूर्व्या राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपादयेत् ।

दशवर्षेत्यादि । दशवर्षोपेक्षितम् ऋणम्, अप्रतिग्राह्यं धनिकेन । तत्रा-
पवादः — अन्यत्रेत्यादि । बाल्यवृद्धभावव्याधितत्वादिभिः सप्तभिर्निमित्तैर्दश-
वर्षोपेक्षितं तु ऋणं प्रतिग्राह्यं भवत्येवेत्यर्थः ।

प्रेतस्येति । मृतस्य, पुत्राः, कुसीदम् ऋणं, दद्युः । दायादा वा रिक्थ-
हराः मृतधनग्राहिणः, ऋणं दद्युः । सहग्राहिणः सहर्णग्राहिणः, प्रतिभुवो
वा धनप्रतिभुवो वा, ऋणं दद्युः । न प्रातिभाव्यमन्यदिति । धनप्रातिभा-
व्यातिरिक्तं दर्शनादिप्रातिभाव्यं कर्तुं, न ऋणं दद्यादिति सम्बन्धनीयम् ।
असारम् अकिञ्चित्करं, बालप्रातिभाव्यम् । पुत्रपौत्रदायादा रिक्थहारिणः सर्वत्र
सर्वदा ऋणं रिक्थिनो मृतस्य दद्युरित्याह — असंख्यातदेशकालमित्यादि ।

जीवितविवाहभूमिप्रातिभाव्यमित्यादि । जीवितप्रातिभाव्यं जीवित-
विषयं प्रातिभाव्यं विवाहप्रातिभाव्यं स्त्रीधनादिप्रातिभाव्यं भूमिप्रातिभाव्यं भू-
क्रयणादिविषयं प्रातिभाव्यम् इत्येतानि प्रातिभाव्यानि पित्राङ्गीकृतानि तस्मिन्-
तीते पुत्राः पौत्रा वा सर्वत्र सर्वदा परिरक्षेयुः ।

नानर्णसमवाये त्वित्यादि । नानाभूतानामृणानां समवाये, एकं धार-
णिकं, द्वौ धनिकौ, युगपत् एककाले, नाभिवदेयातां नाभियुञ्जीयातां, धारणि-
कश्चेत् स्वदेशमपहाय विदेशं न प्रतिष्ठते । तत्रापीति । बहुऋणसमवायेऽपि,
गृहीतर्णक्रमेण प्रतिपादयेद् ऋणमृणिकः । राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपा-
दयेत् पश्चाद्गृहीतमपि ।

दम्पत्योः पितापुत्रयोः भ्रातृणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृण-
मसाध्यम् ।

अग्राह्याः कर्मकालेषु कर्षका राजपुरुषाश्च । स्त्री वाप्रतिश्राविणी
पतिकृतम् ऋणम् अन्यत्र गोपालकार्यसीतिकेभ्यः ।

पतिस्तु ग्राह्यः स्त्रीकृतम् ऋणमप्रतिविधाय प्रोषित इति ।

सम्प्रतिपत्तावुत्तमः । असम्प्रतिपत्तौ तु साक्षिणः प्रमाणं प्रात्य-
यिकाः शुचयोऽनुमता वा त्रयोऽवराध्याः । पक्षानुमतौ वा द्वौ ऋणं
प्रति, न त्वेवैकः ।

प्रतिषिद्धाः स्यालसहायान्वर्थिधनिकधारणिकवैरिन्यङ्गधृत-

दम्पत्योरिति । जायापत्योः, परस्परकृतम् ऋणम्, असाध्यं व्यव-
हारेण साधयितुं न योग्यम् । तथा पितापुत्रयोः अविभक्तानां भ्रातृणां च,
परस्परकृतमृणमसाध्यम् ।

धनिकैरभियुक्तानाम् ऋणिनां ग्रहणे विशेषमाह — अग्राह्या इति ।
कर्षकाः राजपुरुषाश्च, कर्मकालेषु स्वस्वकर्मानुष्ठानकालेषु, अग्राह्याः । स्त्रीवेति ।
स्त्री च, अग्राह्या, कीदृशी, पतिकृतम् ऋणम् अप्रतिश्राविणी अहं दास्यामी-
त्येनङ्गीकारिणी । अङ्गीकारिणी तु ग्राह्यैव । तत्रापवादः — अन्यत्र गोपा-
लकार्यसीतिकेभ्य इति । गोपालकाः प्रसिद्धाः अर्धसीतिकाः कृषिकर्मसिद्ध-
सीताफलार्धभागिनः तेषां स्त्रीप्रधानानां स्त्रियं विना । सा तु अप्रतिश्राविण्यपि
ग्राह्यैवेत्यर्थः ।

पतिस्त्विति । पतिः पुनः अप्रतिश्राव्यपि ग्राह्य एव, स्त्रीकृतमृणंमप्रे-
तिविधाय प्रोषित इति कृत्वा ।

ऋणसाधनप्रकारमाह — सम्प्रतिपत्ताविति । धनिकनिवैद्यमानार्थाभ्यु-
पगमे ऋणिकेन क्रियमाणे, उत्तमः निर्णयोपायः सिद्ध इत्यर्थः । असम्प्रति-
पत्तौ तु, साक्षिणः, प्रमाणं विवादनिर्णयसाधनम् । साक्षिण इति लिखितस्या-
प्युपलक्षणम् । कथम्भूताः साक्षिणः कार्यः, प्रात्ययिकाः विश्वासाहार्ताः, शु-
चयः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताः, अनुमता वा वादिप्रतिवादिपक्षयोश्च, ते च
त्रयोऽवराध्याः व्यवराः । पक्षानुमतौ वा द्वौ उभयपक्षसंमतौ द्वौ वा साक्षिणौ,
ऋणं प्रति ऋणविषये, न त्वेवैकः एकस्तु साक्षी नैव कार्यः ।

साक्षिमाधानर्हानाह — प्रतिषिद्धा इति । स्यादन्वयोऽग्रे साक्षिमावे-
प्रतिषिद्धाः । तत्र अन्वयार्थः भविष्यति ननु गान्धारी, ननु निरीतिः, ननु

दण्डाः । पूर्वे चाव्यवहार्याः राजश्रोत्रियग्रामभृतककुष्ठित्रिणिनः पतित-
चण्डालकुत्सितकर्माणोऽन्धबधिरमूकाहंवादिनः स्त्रीराजपुरुषाश्च । अ-
न्यत्र स्ववर्ग्येभ्यः ।

पारुष्यस्तेयसङ्ग्रहेषु तु वैरिस्यालसहायवर्जाः । रहस्यव्यव-
हारेष्वेका स्त्री पुरुष उपश्रोता उपद्रष्टा वा साक्षी स्याद् राजतापस-
वर्जम् ।

स्वामिनो भृत्यानामृत्विगाचार्याः शिष्याणां मातापितरौ पुत्राणां
चानिग्रहेण साक्ष्यं कुर्युः । तेषामितरे वा । परस्पराभियोगे चैषामु-
त्तमाः परोक्ता दशबन्धं दद्युरवराः पञ्चबन्धम् । इति साक्ष्यधिकारः ।

ब्राह्मणोदकुम्भाग्निसकाशे साक्षिणः परिगृहीयात् । तत्र ब्राह्मणं
दण्डः राजदण्डितः । शेषाः प्रतीताः । पूर्वे चाव्यवहार्या इत्यादि । पूर्वे
अव्यवहार्याः पितापुत्राविभक्तभ्रात्रादयो व्यवहारानर्हाः पूर्वोक्ताः । अहंवादी
साक्षी भवामीति स्वयमागतः । शेषाः प्रतीताः । सर्व एते साक्षित्वे निषिद्धाः ।
अन्यत्र स्ववर्ग्येभ्य इति । स्वस्ववर्ग्यातिरिक्ताः प्रतिषिद्धातिरेकिणः सामा-
न्यतः साक्षिणो भवेयुः ।

पारुष्यस्तेयसङ्ग्रहणेष्वित्यादि । तुशब्दो विशेषे । पारुष्यादिषु, वैरि-
स्यालसहायवर्जाः, सर्वे साक्षिणः स्युः । रहस्यव्यवहारेषु, एका स्त्री, एकः
पुरुषः, एक उपश्रोता साक्षादश्रावितोऽपि समीपस्थितिवशात् श्रुतार्थः, उप-
द्रष्टा वा समीपस्थितिवशाद् यदृच्छादृष्टार्थो वा, साक्षी स्यात्, राजतापसवर्जं
राजानं तापसं च वर्जयित्वा ।

स्वामिन इति । ते, भृत्यानाम्, ऋत्विगाचार्याः शिष्याणां, मातापि-
तरौ पुत्राणां च, अनिग्रहेण अवलात्कारेण आत्मेच्छयेत्यर्थः, साक्ष्यं साक्षि-
कर्म कुर्युः । तेषामितरे वेति । तेषां स्वामिनाम् ऋत्विगाचार्याणां मातापि-
त्रोश्च, इतरे भृत्याः शिष्याः पुत्राश्च, अनिग्रहेण साक्ष्यं कुर्युः । परस्परेत्यादि ।
एषां स्वामिभृत्यादीनां परस्पराभियोगे, उत्तमाः परोक्ताः स्वामिऋत्विगादयः
पराजिताश्चेद्, दशबन्धं पराजितधनदशभागं, दद्युः, अवरेभ्यः । अवराः भृ-
त्यादयः, परोक्ताः, पञ्चबन्धं पराजितधनपञ्चभागं, दद्युः, उत्तमेभ्यः । इति
साक्ष्यधिकार इति । व्याख्यात इति शेषः ।

अथ साक्ष्यनुयोगविधिमाह — ब्राह्मणोदकुम्भाग्निसकाश इति ।
ब्राह्मणान् उदकुम्भम् अग्निं चाग्ने कृत्वा, साक्षिणः, परिगृहीयाद् विभावयेत्

ब्रूयात् — सत्यं ब्रूहीति । राजन्यं वैश्यं वा — मा तवेष्टापूर्तफलं, कपालहस्तः शत्रुकुलं भिक्षार्थी गच्छेरिति । शूद्रं — जन्ममरणान्तरे यद् वः पुण्यफलं तद् राजानं गच्छेत् । राज्ञश्च किल्बिषं युष्मान् अन्यथावादे । दण्डश्चानुबन्धः । पश्चादपि ज्ञायेत यथादृष्टश्रुतम् । एकमन्त्राः सत्यमवहरतेति ।

अनवहरतां सप्तरात्रादूर्ध्वं द्वादशपणो दण्डः त्रिपक्षादूर्ध्वमभियोगं दद्युः ।

साक्षिभेदे यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः । मध्यं वा गृहीयुः । तद् वा द्रव्यं राजा हरेत् । साक्षिणश्चेदभियोगा-
ब्राह्मणानुयोगमाह — तत्र ब्राह्मणमित्यादि । राजन्यं वैश्यं वेति । ब्रूयादिति सम्बध्यते । वचनप्रकारः — मा तवेष्टापूर्तफलमिति । तव यज्ञफलं खातादिकर्मफलं च न सिध्येत् । कपालहस्तः भिक्षापत्रपाणिः, शत्रुकुलं शत्रुगृहं, भिक्षार्थी सन्, गच्छेः, यद्यनृतं ब्रूया इति शेषः । शूद्रानुयोगमाह — शूद्रमिति । ब्रूयादितीहापि सम्बध्यते । वचनप्रकारः — जन्ममरणान्तर इति । जन्ममरणयोर्मध्ये, यद् वः, पुण्यफलं कृतानां पुण्यकर्मणां फलं, तद् राजानं गच्छेत्, राज्ञश्च, यद् जन्ममरणान्तरे किल्बिषं पापं, तद् युष्मान् गच्छेत्, अन्यथावादे असत्यकथने । दण्डश्च अन्यथावादनिमित्तः, अनुबन्धः अनुयायी कालान्तरभावी । न चान्यथावादनश्चयो निरुपाय इत्याह — पश्चादपीति । यथादृष्टश्रुतं सत्यं तदात्वे गूहितं, पश्चादपि कालान्तरेऽपि, ज्ञायेत अस्मद्यत्नादिति शेषः । एकमन्त्राः यूयं सर्वे सम्भूय कृतसमन्त्रणाः भूत्वा, सत्यं परमार्थम्, अवहरत उपनयत इति ।

अनवहरतामित्यादि । सत्यावहरणार्थं सप्तरात्रावधिर्देयः । तत ऊर्ध्वम् अनवहरतां, द्वादशपणो दण्डः अर्थादेकैकदिवसस्य । त्रिपक्षादूर्ध्वम्, अभियोगम् अभियोगद्रव्यं, दद्युः, अर्थाद् दण्डसहितम् । इदं च विधानं मानान्तरेण परमार्थे विज्ञाते सति द्रष्टव्यम् ।

साक्षिभेद इति । साक्षिणामन्योन्यवचनविसंवादे, यतः यस्मिन् पक्षे, बहवः शुचयः अनुमता वा, तिष्ठन्तीति शेषः, ततो नियच्छेयुः तं पक्षमाश्रित्य व्यवहारं निर्णयेयुः । मध्यं वा गृहीयुः उभयोः पक्षयोः साक्षिगुणसाम्ये उभयसमं कमपि प्रकारं गृहीयुः । तदसम्भवे विसंवादितमर्थं राजा गृहीयादि-

दूनं ब्रूयुरतिरिक्तस्याभियोक्ता बन्धं दद्यात् । अतिरिक्तं वा ब्रूयुस्तद-
तिरिक्तं राजा हरेत् । बालिष्यादभियोक्तुर्वा दुःश्रुतं दुर्लिखितं प्रेता-
भिनिवेशं वा समीक्ष्य साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् ।

साक्षिबालिष्येष्वेव पृथगनुयोगे देशकालकार्याणां पूर्वमध्यमो-
त्तमा दण्डा इत्यौशनसाः ।

कूटसाक्षिणो यमर्थमभूतं वा कुर्युर्भूतं वा नाशयेयुस्तदशगुणं
दण्डं दद्यादिति मानवाः ।

बालिष्याद् वा विसंवादयतां चित्रो घात इति बार्हस्पत्याः ।

नेति कौटल्यः । ध्रुवा हि साक्षिणः श्रोतव्याः । अशृण्वतां चतु-
विंशतिपणो दण्डः, ततोऽर्धमध्रुवाणाम् ।

त्याह — तद्वा द्रव्यं राजा हरेदिति । साक्षिण इति । ते चेदभियुक्त-
द्रव्याद् ऊनं ब्रूयुः, तर्हि अभियोक्ता, अतिरिक्तस्य स्वार्थितस्य, बन्धं पञ्चभागं,
दद्याद्, राज्ञे । अतिरिक्तं वा ब्रूयुः अभियोक्तादधिकं वा साक्षिणश्चेद्
ब्रूयुः, तर्हि, तद् अतिरिक्तं राजा हरेत् । अत्रापवादमाह — बालिष्यादभि-
योक्तुर्वेति । अभियोक्तुर्मौख्याद् वा, दुःश्रुतं लेखकेनान्यथाश्रुतं, दुर्लिखितम्
अन्यथा लिखितं च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, प्रेताभिनिवेशं वा बन्धुमरणशोक-
निमित्तं लेखकचित्तविक्षेपं च, समीक्ष्य, साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् साक्षिवाक्याप्ति-
निर्णयमेव ऋणादानं स्यात् ।

साक्षिबालिष्येष्वेव पृथगनुयोग इति । प्रत्येकं प्रश्ने साक्षिणां
मौख्यकृतेषु वचनविसंवादिषु, देशकालकार्याणां विसंवादे इति शेषः, पूर्वमध्य-
मोत्तमा दण्डाः यथासंख्यं पूर्वादिसाहसदण्डाः । इति औशनसाः ।

कूटसाक्षिण इति । कपटसाक्षिणः, यमर्थम्, अभूतं वा कुर्युः असत्यं-
मेव कल्पयित्वा ब्रूयुः, भूतं वा नाशयेयुः यमर्थं सत्यमेव हीनं कथयेयुः, तदश-
गुणं कल्पितनाशितदशगुणं, दण्डं दद्यात् । इति मानवाः ।

बालिष्याद्वेति । मौख्याद्, विसंवादयतां विसंवादं कथयतां, चित्रो,
घातः वधः । इति बार्हस्पत्याः ।

नेति कौटल्य इति । एतच्च विशेषपरं न तु प्रतिषेधपरम् । विशेष-
श्चायं — यद् ध्रुवसाक्षिण एव साक्षिपदे कर्तव्या इति । तदाह — ध्रुवा हि
साक्षिणः श्रोतव्या इति । अशृण्वतां श्रवणार्थमाहूतानामनागतानां ध्रुवाणां,

आदतः अध्या. ६८] १३. प्रक. ऋणादानम् ।

७१

देशकालाविदूरस्थान् साक्षिणः प्रतिपादयेत् ।

दूरस्थानप्रसारान् वा स्वामिवाक्येन साधयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

एकादशोऽध्यायः ऋणादानम्,

आदितोऽष्टपष्ठितमः ॥

चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ततोऽर्धं द्वादशपणः, अध्रुवाणाम् । तत्र ध्रुवाश्चत्वारिंशत्कुलिकाः, तदनन्तर्गता अध्रुवाः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — देशकालाविदूरस्थानिति । देशतः कालतश्चादूरस्थितान्, साक्षिणः, प्रतिपादयेद् अर्थां स्वयमेवानीय वादयेत् । दूरस्थान्, अप्रसारान् वा समीपस्थानेवाहूतानागतान् वा, स्वामिवाक्येन प्राड्विवाकाज्ञया, साधयेत् आनाययेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

एकादशोऽध्यायः ऋणादानम्,

आदितोऽष्टपष्ठितमः ॥

६४. प्रक. औपनिधिकम् ।

उपनिधिः ऋणेन व्याख्यातः । परचक्राटविकाभ्यां दुर्गराष्ट्र-
विलोपे वा, प्रतिरोधकैर्वा ग्रामसार्थव्रजविलोपे, चक्रयुक्ते नाशे वा,
ग्राममध्याग्न्युदकाबाधे वा, किञ्चिदमोक्षयमाणे कुप्यमनिर्हार्यवर्जमेक-
देशमुक्तद्रव्ये वा, ज्वालावेगोपरुद्धे वा, नावि निमग्नायां मुषितायां वा
स्वयमुपरुद्धो नोपनिधिमभ्यावहेत् ।

औपनिधिकमिति सूत्रम् । उपनिधिर्न्यासो निक्षेप इति पर्यायाः ।
तत्संबद्धमभिधीयते इति सूत्रार्थः । उपनिधिर्विप्रतिपत्तावृणवद् व्यवहार्य इत्य-
तस्तदनन्तरमस्याभिधानसङ्गतिः ।

उपनिधिर्ऋणेन व्याख्यात इति । ऋणं यथाधमर्णेन तत्तुत्रादिना
च प्रत्यर्पणीयं, विप्रतिपत्तौ तु साक्ष्यनुयोगादिना विभावनीयं, तथैवोपनिधि-
रित्यतिदेशार्थः । उपनिधिरिति च आध्यादेशान्वाधीनामप्युपलक्षणम् । प्रत्य-
र्पणापवादमाह — परचक्राटविकाभ्यामिति । शत्रुसैन्येनाटविकेन च, दुर्ग-
राष्ट्रविलोपे वा नोपनिधिमभ्यावहेत् उपनिधिं न प्रत्यर्पयेत् । प्रतिरोधकैर्वा
ग्रामसार्थव्रजविलोपे चोरैर्ग्रामस्य सार्थस्य वणिकसङ्घस्य व्रजस्य गवाश्चादिस्था-
नस्य च विलोपे, नोपनिधिमभ्यावहेत् । चक्रयुक्ते नाशे वा चक्रं छद्मावेशेः
तत्प्रयुक्ते, नाशे वा, नोपनिधिमभ्यावहेत् । ग्राममध्याग्न्युदकाबाधे वा ग्राम-
मध्येऽग्निदाहजलप्रवाहबाधायां वा, नोपनिधिमभ्यावहेत् । किञ्चिदमोक्ष-
यमाणे कुप्यमनिर्हार्यवर्जमेकदेशमुक्तद्रव्ये वेति । अयमर्थः — अग्न्यु-
दकाबाधे कुप्यद्रव्यं निर्हार्यमेकदेशतो मोचयित्वा किञ्चिदवशिष्टं कुप्यांशममो-
चयमानः कुप्यं नाभ्यावहेत् । अनिर्हार्यवर्जमिति च निर्हार्यद्रव्य एवैकदेशतो
विमोक्षणस्य सम्भवो न त्वनिर्हार्यद्रव्य इति वस्तुस्थितिमात्रं कथ्यते । तेना-
निर्हार्यकुप्यविषये तूष्णीमवस्थानमप्यग्न्युदकाबाधे नापराधायेत्युक्तप्रायम् ।
ज्वालावेगोपरुद्धे वेति । ज्वालावेगोपरोधवशादुपनिधिमोचनासमर्थं वा सति,
नोपनिधिमभ्यावहेत् । नावि निमग्नायां, मुषितायां वा चोरितायां वा सत्यां,
स्वयमुपरुद्धः कृतात्मत्राणः, नोपनिधिमभ्यावहेत् । इह चोत्तरत्र च 'अभ्या-
भवेदि'ति मातृकासु पाठो दृश्यते, स तु 'अभ्यावहेद्' इत्यस्मिन्नेव पदे केर-
लीयलिपिलिखिते हकारे भकारभ्रान्ति कृत्वा वकारस्य तदुत्तरस्थानस्थितियो-
ग्यतां मन्यमानेन लेखकेन कल्पितो नूनम् । अभ्याङ्पूर्वस्य भवतेर्वा प्रत्यर्प-
णार्थत्वमदृष्टश्रुतस्यापि लिपिलेखनप्रामाण्याभिमाने कल्पनीयम् ।

आदितः अध्या. ६९]

६४. प्रक औपनिधिकम् ।

७३

उपनिधिभोक्ता देशकालानुरूपं भोगवेतनं दद्यात् । द्वादशपणं च दण्डम् । उपभोगनिमित्तं नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेत्, चतुर्विंशतिपणश्च दण्डः । अन्यथा वा निष्पतने । प्रेतं व्यसनगतं वा नोपनिधिमभ्यावहेत् ।

आधानविक्रयापव्ययनेषु चास्य चतुर्गुणपञ्चबन्धो दण्डः । परिवर्तने निष्पातने वा मूल्यसमः ।

तेन आधिप्रणाशोपभोगविक्रयाधानापहारा व्याख्याताः ।

नाधिः सोपकारः सीदेत् । न चास्य मूल्यं वर्धेत । निरुपकारः सीदेन्मूल्यं चास्य वर्धेतान्यत्र निसर्गात् ।

उपनिधिभोक्तेति । विना स्वाम्यनुज्ञामुपनिधिं भुञ्जानः, देशकालानुरूपं भोगवेतनं, दद्यात् स्वामिने । द्वादशपणं दण्डं च दद्याद् राज्ञे । उपभोगनिमित्तम् उपभोगाय गृहीतं द्रव्यं, नष्टम् अन्यापहतं, विनष्टं वा स्वरूपहानिं प्राप्तं वा अभ्यावहेत् प्रतिदद्यात् । चतुर्विंशतिपणश्च दण्डः नाशकस्य । अन्यथा वा निष्पतने उपभोगं विनैवोपनिधेरन्यत्र गमने च, चतुर्विंशतिपणो दण्ड इति वर्तते । प्रेतं, व्यसनगतं वा उपनिधिप्राहिणम्, उपनिधिं, नाभ्यावहेत् न दापयेत् ।

आधानेत्यादि । अस्य उपनिधेः, आधानविक्रयापव्ययनेषु च आधीकरणपरस्वीकरणापलापेषु च, चतुर्गुणपञ्चबन्धो दण्डः उपनिहितं चतुर्गुणं देयम् उपनिधात्रे चतुर्गुणस्य पञ्चभागो दण्डश्च राज्ञे । परिवर्तन इति । उपनिहितविनिमये, निष्पातने वा अन्यत्र संक्रामणे वा, मूल्यसमः, दण्ड इति वर्तते ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, आधिप्रणाशोपभोगविक्रयाधानापहाराः व्याख्याताः आधिप्रणाशोपभोगादिविषयं विधानम् उपनिधिप्रणाशोपभोगादिविधानेन यथोक्तेन तुल्यमित्यर्थः ।

नाधिरिति । सोपकारः आधिः बाह्यदोहादियुक्तो गवादिरूपः, न सीदेत् न नश्येत्, धनं गृहीत्वा प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायां प्रणाशनिमित्तं धनद्वैगुण्यं प्रति हेतुभूताया वृद्धेस्तत्राभावादित्याह — न चास्य मूल्यं वर्धेतेति । अस्य सोपकारस्याधेः । निरुपकार इति । उपभोगरहितः आधिः, सीदेत्, अस्य मूल्यं च धनं च, वर्धेत । कदा, अन्यत्र निसर्गात् । निसर्ग उपभोगानुज्ञा सा चेन्न दत्ता तदा । सति तु निसर्गेऽनुपभोगो धनिकस्यैवापराध इति धनं नैव वर्धेत इत्यभिप्रायः ।

उपस्थितस्याधिमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः । प्रयोजकासन्निधाने वा ग्रामवृद्धेषु स्थापयित्वा निष्क्रयमार्धिं प्रतिपद्येत । निवृत्तवृद्धिको वाधिस्तत्कालकृतमूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत, अनाशविनाशकरणाधिष्ठितो वा । धारणकसन्निधाने वा विनाशभयादुद्धतार्थं धर्मस्थानुज्ञातो विक्रीणीत । आधिपालप्रत्ययो वा ।

स्थावरस्तु प्रयासभोग्यः फलभोग्यो वा । प्रक्षेपवृद्धिमूल्यशुद्धमाजीवममूल्यक्षयेणोपनयेत् ।

उपस्थितस्येति । सधनस्याधिग्रहणाय गृहमुपगतस्याधमर्णस्य, आधिम्, अप्रयच्छतः अप्रत्यर्पयतो धनिकस्य, द्वादशपणो दण्डः । प्रयोजकासन्निधाने वेति । धनप्रयोक्तुर्देशान्तरगमनादिना सान्निध्याभावे, ग्रामवृद्धेषु निष्क्रयं देयं मूल्यं, स्थापयित्वा, मार्धिं, प्रतिपद्येत प्रतिगृहीयात् । आधिग्रहणासौकर्ये त्वाह — निवृत्तेत्यादि । आधिः, निवृत्तवृद्धिकः निष्क्रयस्थापनकालात् प्रभृति वृद्धिरहितः, तत्कालकृतमूल्यः कालान्तरविनाशशङ्कायां धारणकोपस्थानकाल एव व्यवस्थापितमूल्यः, तत्रैव प्रयोजककुल एव, अवतिष्ठेत । धारणकासन्निधाने विनाशशङ्कयामाह — अनाशविनाशकरणाधिष्ठितो वेति । अनाशस्याविनाशस्य च यत् करणं साधनं तद्युक्तो वा, कार्य इति शेषः । रक्षणाशक्तावाह — धारणकसन्निधाने वेति । अधमर्णस्य सन्निधाने वा, विनाशभयाद्, उद्धतार्थम् उद्विक्तमूल्यं यथा भवति तथा, धर्मस्थानुज्ञातो विक्रीणीत । आधिपालप्रत्ययो वेति । आधिपाल आधिस्थेयः प्रत्ययः प्रमाणं यस्य स तथाभूतो वा भवेद्, आधिपालवचनानुरोधेन रक्षणं विक्रयणं वाधेः कुर्यादित्यर्थः ।

स्थावरस्त्विति । स्थावरः अचरः आधिर्भूमिवृक्षादिः, प्रयासभोग्यः आधिग्राहकेण स्वयं कर्षणादिना पारश्रमेण भोक्तव्य इत्येकः, फलभोग्यः फलम् आधातृश्रमनिष्पन्नं भोग्यम् आधिग्राहकेण भोक्तव्यं यस्य स तथाभूत इत्यपरः इत्येवं द्विप्रकारः । भोग्यत्वोक्त्या च भोगातिरेकेण स्थावरस्य वृद्धयभावो विक्रयाभावश्चोक्तप्रायः । प्रक्षेपवृद्धिमूल्यशुद्धमिति । वाणिज्याधिगतस्यैतावतो लाभस्यैतावद् देयमिति परिभाषिता वृद्धिः प्रक्षेपवृद्धिः तस्या मूल्यतः शुद्धं वेशोधितं कृत्वेति शेषः, आजीवम् उपभुज्यमानमधिम्, उपनयेत् प्रत्यर्पयेत्, कथम्, अमूल्यक्षयेण मूल्यक्षयाभावेन प्रयुक्तयावन्मूल्यग्रहणेनेत्यर्थः ।

अनिसृष्टोपभोक्ता मूल्यशुद्धमाजीवं बन्धं च दद्यात् । शेषमुप-
निधिना व्याख्यातम् ।

एतेनादेशोऽन्वाधिश्च व्याख्यातः । सार्थेनान्वाधिहस्तं वा प्र-
दिष्टां भूमिमप्राप्तश्चोरैर्भग्नोत्सृष्टो वा नान्वाधिमभ्यावहेत् । अन्तरे वा
मृतस्य दायादोऽपि नाभ्यावहेत् । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।

याचितकमवक्रीतकं वा यथाविधं गृहीयुस्तथाविधमेव अर्पयेयुः ।
श्रेषोपनिपाताभ्यां देशकालोपरोधि दत्तं नष्टं विनष्टं वा नाभ्यावहेयुः ।
शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।

वैयापृत्यविक्रयस्तु — वैयापृत्यकरा यथादेशकालं विक्रोणानाः

अनिसृष्टोपभोक्तेति । अननुज्ञाताधिभोक्ता, मूल्यशुद्धं मूल्याच्छुद्धम्,
आजीवं बन्धं च दद्याद् आधातुर्भोगमूल्यं राज्ञो दण्डं च दद्यात् स्वप्रयुक्तं
मूल्यं भोगमूल्यदण्डतद्वावशिष्टमेव लभेत न तु सर्वमित्यर्थः । शेषमुपनिधिना
व्याख्यातमिति । अनुक्तं विधानमुपनिधिविधानेन समानमित्यर्थः ।

आधिकल्पमादेशान्वाध्योरतिदिशति — एतेनेत्यादि । अन्यस्मै दीय-
तामित्युक्त्वा तदन्यस्य हस्तेऽर्पितं द्रव्यमादेशः । एतावदध्वान्तरं रक्षित्वा
देहीत्यर्पितमन्वाधिः । सार्थेनेति । अन्वाधिहस्तः अन्वाधिमध्वनि नयन्,
बाशब्दो वाक्यभूषणम् । प्रदिष्टां निर्दिष्टां, भूमिम् अध्वोत्तरावधिम्, अप्राप्तः,
चोरैः, सार्थेन अध्वगसङ्घेन सह, भग्नोत्सृष्टो वा मुषितविसृष्टश्च, अन्वाधि,
नाभ्यावहेत् न निष्क्रीणीयात् । अन्तरे वा अध्वमध्ये वा, मृतस्य अन्वाधि-
हस्तस्य, दायादोऽपि, नाभ्यावहेत् । शेषं विधानम्, उपनिधिना व्याख्यातम्
उपनिधिविधानवद् द्रष्टव्यम् ।

याचितकमिति । याज्योपयोगाय गृहीतम्, अवक्रीतकं वा भाटक-
गृहीतं वा, यथाविधं गृहीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः । श्रेषोपनिपाताभ्यामिति ।
श्रेषो हस्त्यादिदुष्टसत्त्वजनितं भयम् उपनिपातश्चोरादिभयं ताभ्यां, नष्टं विनष्टं
वा, देशकालोपरोधि अमुकदेशान्न प्रस्थातव्यमिति वा एतावतः कालस्य न
प्रस्थातव्यमिति वा देशकालोपरोधान्नष्टं विनष्टं वा, दत्तं नाभ्यावहेयुः । शेष-
मित्यादि सुबोधम् ।

वैयापृत्यविक्रयस्त्विति । अभिधीयत इति शेषः । वैयापृत्यकराः इह
पृथग्बुद्धः पठ्यते न तु वृथग्बुद्धः । व्यापृतो व्याप्रियमाणस्तस्य कर्म वैयापृत्यं

पण्यं यथाजातं मूल्यमुदयं च दद्युः । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।

देशकालातिपातने वा परिहीणं सम्प्रदानकालिकेन अर्धेण मूल्य-
मुदयं च दद्युः ।

यथासम्भाषितं वा विक्रीणानां नोभयमधिगच्छेयुः । मूल्यमेव
दद्युः । अर्धपतने वा परिहीणं यथापरिहीणं मूल्यमूनं दद्युः ।

सांव्यवहारिकेषु वा प्रात्ययिकेष्वराजवाच्येषु श्रेषोपनिपा-
ताभ्यां नष्टं विनष्टं वा मूल्यमपि न दद्युः । देशकालान्तरितानां तु
पण्यानां क्षयव्ययविशुद्धं मूल्यमुदयं च दद्युः । पण्यसमवायानां च
प्रत्यंशम् । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । एतेन वैयापृत्यविक्रयो व्या-
ख्यातः ।

कर्मणि ण्यञ् तत्कराः कर्मकरा इत्यर्थः । वैयापृत्यकरा इति वृशब्दपाठे यथा
कर्मकरार्थता, तथा व्याख्यातमधस्तात् । यथादेशकालं स्वस्वकलसदेशकाला-
वनतिक्रम्य, पण्यं विक्रीणानाः, यथाजातं यथोत्पन्नं, मूल्यम्, उदयं लाभं च,
दद्युः, पण्यस्वामिने । शेषमित्यादि स्पष्टम् ।

देशकालातिपातने वेति । देशातिक्रमणे कालातिक्रमणे वा स्वकृते
सति, परिहीणं लाभच्छेदं, सम्प्रदानकालिकेनार्धेण कलसकालप्रसिद्धमूल्यक-
ल्पनेन, मूल्यं पण्यमूल्यम्, उदयं च दद्युः ।

यथासम्भाषितं वेति । अमुकेनार्धेण विक्रेतव्यमिति स्वामिपरिभाषानु-
सारेण, कर्मकराः विक्रीणानाश्चेद्, उभयं मूल्यं लाभं च, नाधिगच्छेयुः, अ-
र्थात् पण्यस्वामिनः । मूल्यमेव दद्युः मूल्यं केवलं पण्यस्वामिने दद्युः कर्मकराः,
लाभं तु स्वयं हरेयुरित्यर्थः । अर्धपतने वा परिहीणमिति । अर्धपतनवशात्
किञ्चित् परिहीणं यदि भवेत्, यथापरिहीणं मूल्यमूनं दद्युः परिहीणानुरोधेन
पण्यमूल्यमूनं पूरयित्वाप्येयुः ।

सांव्यवहारिकेषु वेति । परपण्यक्रयविक्रयजीविषु, प्रात्ययिकेषु प्रत्य-
यार्हेषु, अराजवाच्येषु राजाप्रतिषिद्धेषु सत्सु, श्रेषोपनिपाताभ्यां, नष्टं विनष्टं
वा पण्यं, यदि भवेदिति शेषः, मूल्यमपि न दद्युः अर्थात् ते । देशकाला-
न्तरितानां देशान्तरे कालान्तरे च विक्रेतुमर्पितानां पण्यानां, क्षयव्ययविशुद्धं
क्षयः कालपरिवासनिमित्तः पण्यक्षयः व्ययः कर्मकरादिभक्तपरिव्ययस्ताभ्यां
परितष्टं, मूल्यम्, उदयं च लाभं च, दद्युः । पण्यसमवायानां च प्रत्यंश-

निक्षेपश्चोपनिधिना । तमन्येन निक्षिप्तमन्यस्यार्पयतो हीयेत । निक्षेपापहारे पूर्वापदानं निक्षेप्तारश्च प्रमाणम् । अशुचयो हि कारवः, नैषां करणपूर्वो निक्षेपधर्मः । करणहीनं निक्षेपमपव्ययमानं गूढभित्तिन्यस्तान् साक्षिणो निक्षेप्ता रहस्यप्रणिपातेन प्रज्ञापयेत्, वनान्ते वा मद्यप्रहवणविश्वासेन ।

रहसि वृद्धो व्याधितो वा वैदेहकः कश्चित् कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत् । तस्य प्रतिदेशेन पुत्रो भ्राता वाभिगम्य निक्षेपं याचेत । दाने शुद्धिः । अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । मिति । वणिजः स्वदत्तपण्यानि देशान्तरे विक्रीय ततः समानीतानां नानापण्यान्तराणां विषये प्रतिलाभांशं सांव्यवहारिकेभ्यो दद्युः । शेषमित्यादिगतार्थम् । सांव्यवहारिकोक्तमेतद् विधानं वैयापृत्यविक्रयेऽप्यतिदिशति — एतेनेत्यादि ।

निक्षेपश्चेति । भूषणादिनिर्माणार्थं कारुषु निक्षिप्यमाणं स्वर्णादिकं निक्षेपः, सः, उपनिधिना, व्याख्यात इत्यनुवर्तते । तमिति । तं निक्षेपम्, अन्येन निक्षिप्तम्, अन्यस्यार्पयतः तदन्यस्मै दानस्य कारोः, हीयेत द्रव्यहानिर्भवति साक्षान्निक्षेप्तृहस्ते स पुनर्देय एवेत्यर्थः । निक्षेपापहारे, पूर्वापदानं निक्षेप्तारश्च प्रमाणं कारुपूर्वचरितं निक्षेप्तृसुजनतां च पर्यालोच्य निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः । कुत एवं, तत्राह — अशुचयो हीति । हि यतः, कारवः अशुचयः सत्यहीनाः । एषां, निक्षेपधर्मः निक्षेपव्यवहारः, करणपूर्वो न साक्षिलेख्यपूर्वो न क्रियते विश्वासादेव केवलात् क्रियते । करणहीनमिति । साक्ष्यादिरहितं, निक्षेपम्, अपव्ययमानम् अपलपन्तं कारुं, गूढभित्तिन्यस्तान्, साक्षिणः, निक्षेप्ता, रहस्यप्रणिपातेन रहस्ये प्रार्थनपूर्वकश्चावणेन, प्रज्ञापयेत् प्रबोधयेत् । वनान्ते वा, मद्यप्रहवणविश्वासेन मद्यगोष्ठीरचनविस्मयेण, रहसि साक्षिणः प्रज्ञापयेदिति वर्तते । इह मद्यप्रहवणेति प्रहवणशब्द एव मातृकाग्रन्थेषु सर्वेषु पठ्यते । स च प्रपूर्वाञ्जुहोतेरधिकरणे ल्युटि साध्यः । प्रकर्षेण हूयते दीयते पानभोजनादिकमस्मिन्निति प्रहवणं गोष्ठीरचनमुच्यते । प्रहवणशब्दस्य यथेदृशोऽर्थस्तथोक्तं प्राक् ।

रहसीति । विजने, वृद्धो व्याधितो वा, वैदेहको भूषणवणिक्, कश्चित् कृतलक्षणं चिह्नविशेषयुक्तं, द्रव्यम्, अस्य कारोः, हस्ते, निक्षिप्य, अपगच्छेत्

प्रव्रज्याभिमुखो वा श्रद्धेयः कश्चित् कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्य प्रतिष्ठेत् । ततः कालान्तरागतो याचेत् । दाने शुचिरन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनम् । बालिशजातीयो वा रात्रौ राजदायिकाङ्क्षणभीतः सारमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत् । स एनं बन्धनागारगतो याचेत् । दाने शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् ।

अभिज्ञानेन चास्य गृहे जनमुभयं याचेत् । अन्यतरादाने यथोक्तं पुरस्तात् ।

द्रव्यभोगानामागमं चास्यानुयुञ्जीत । तस्य चार्थस्य व्यवहारोपलिङ्गनमभियोक्तुश्चार्थसामर्थ्यम् ।

अत्रियेत् । तस्य, प्रतिदेशेन वचनेन, पुत्रो भ्राता वा अभिगम्य निक्षेपं याचेत्, चेदिति शेषः, दाने शुद्धिः तदा तदर्पणे कारोरानृण्यं भवति । अन्यथा तदपलापे, निक्षेपं स्वामेने, स्तेयदण्डं च राज्ञे, दद्यात् ।

प्रव्रज्याभिमुख इत्यादि । सुबोधम् । कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनमिति । स्वनिक्षेपद्रव्यस्य यल्लक्षणं पूर्वकृतं तद्दर्शनेन वा तदुपलम्भेन वा कारुगृहान्निक्षेपं प्रत्याहरेत् । बालिशजातीयो वेति । मूर्खप्रायो जनः, रात्रौ, राजदायिकाङ्क्षणभीतः राजदायिना राज्ञेऽर्पयिष्यता राजामात्यादिना यत् काङ्क्षणमभिलषणं तेन हेतुना भीतः, सारं रत्नादि प्रशस्तं वस्तु, अस्य कारोः, हस्ते निक्षिप्य अपगच्छेत् । सः निक्षेप्ता, बन्धनागारगतः राजदायिकाङ्क्षितसारद्रव्यानुपहरणात् कारणान्तराद् वा कारागारं प्राप्तः, एनं सारं याचेत् । चेदिति शेषः । दाने तदा प्रत्यर्पणे शुचिः कारुः । अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् ।

अप्रत्यर्पितनिक्षेपादेकस्य कारोर्मरणे त्वाह — अभिज्ञानेन चेति । निक्षेपतद्वाहिकारुलक्षणाद्यभिज्ञानकथनेन, अस्य कारोः, गृहे, जनं तत्पुत्रादिम्, उभयं निक्षेपं सारं च, याचेत् । अन्यतरादाने अन्यतरानर्पणे, यथोक्तं पुरस्तात् पूर्वं यथोक्तं तथा कुर्यात् निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यादित्यर्थः ।

सत्यासत्यानिश्चयार्थं धर्मस्थकरणीयमाह — द्रव्यभोगानामिति । तद्गृहोपभुज्यमानद्रव्याणाम्, आगमं च, अस्य निक्षेपाद्यपलापकस्य, अनुयुञ्जीत धर्मस्थः । तस्य चार्थस्य अनुयुक्तनिवेदितस्य चार्थस्य, व्यवहारोपलिङ्गनं व्यव-

एतेन मिथस्समवायो व्याख्यातः ।

तस्मात् साक्षिमदच्छन्नं कुर्यात् सम्यग्विभाषितम् ।

स्वे परे वा जने कार्यं देशकालाग्रवर्णतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे
द्वादशोऽध्यायः औपनिधिकम्,
आदितः एकोनसप्ततितमः ॥

हारैर्न्यायैः सत्यासत्यत्वानुमानं, कर्तव्यमिति शेषः । अभियोक्तुश्चार्थसामर्थ्यम्
अमुकद्रव्यनिक्षेप्ताहमिति वदितुस्तथाविधद्रव्यनिक्षेपयोग्यत्वं च, विभावनी-
यमिति शेषः ।

निक्षेपापलापोक्तविधानदिशा रहस्यऋणदानगान्धर्वविवाहाद्यपलापेष्वपि
सत्यासत्यनिर्णयोपाया ऊहनीया इत्याह—एतेनेत्यादि ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — तस्मादिति । तस्माद् वस्त्वपलापसम्भ-
वात् सत्यासत्यनिर्णयस्य दुस्साधत्वाच्च, कार्यं, साक्षिमद्, अच्छन्नं, स्वे परे
वा स्वजने परजने च, देशकालाग्रवर्णतः देशतः कालतः संख्यातो रूपतश्च,
सम्यग्, विभाषितं विविच्य कथितं कुर्याद् वस्त्वपलापस्य परिहारार्थं परिज्ञा-
नार्थं च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे
द्वादशोऽध्यायः, औपनिधिकम्,
आदितः एकोनसप्ततितमः ॥

६५. प्रक. दासकर्मकरकल्पः ।

उदरदासवर्जमार्यप्राणमप्राप्तव्यवहारं शूद्रं विक्रयाधानं नयतः
स्वजनस्य द्वादशपणो दण्डः । वैश्यं द्विगुणः । क्षत्रियं त्रिगुणः । ब्रा-
ह्मणं चतुर्गुणः । परजनस्य पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः क्रेतृश्रोतृणां च ।
म्लेच्छानामदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं वा । न त्वेवार्यस्य दास-
भावः ।

अथवार्यमाधाय कुलबन्धन आर्याणामापदि निष्क्रयं चाधि-
गम्य बालं साहाय्यदातारं वा पूर्वं निष्क्रीणीरन् ।

दासकर्मकरकल्प इति सूत्रम् । दासाः गर्भदासाः कर्मकराः कर्मक-
गोपालादयः तेषां कल्पः आधानविक्रयादिविधानम् उच्यत इति सूत्रार्थः ।
'पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया दासाहितकाभ्याम्' इति विवादपदनिबन्धे मनु-
प्याणामाधानमुक्तम् । विक्रीतक्रीतानुशये च विक्रय उक्तः । तत्र क आधा-
तव्यो विक्रेतव्यो वेत्येतदधुनाभिधीयते ।

उदरेत्यादि । उदरदासवर्जम् अशननिरुपायोऽन्नाच्छादनदानेन रक्ष्य-
माण उदरदासः तद्वर्जम्, आर्यप्राणम् आर्यजीवितम्, अप्राप्तव्यवहारं, शूद्रं,
विक्रयाधानं नयतः विक्रीणानस्यादधानस्य च, स्वजनस्य, द्वादशपणो दण्डः,
वैश्यं द्विगुणः वैश्यं विक्रयाधानं नयतः स्वजनस्य चतुर्विंशतिपणः । क्षत्रियं
त्रिगुणः क्षत्रियं विक्रयाधानं नयतः षट्त्रिंशत्पणः । ब्राह्मणं चतुर्गुणः विक्र-
याधानं नयतोऽष्टाचत्वारिंशत्पणः । परजनस्य अस्वजनस्य यथोक्तं कुर्वतः,
पूर्वमध्यमोत्तमवधाः यथाक्रमं प्रथमसाहसो मध्यमसाहस उत्तमसाहसो घातश्च,
दण्डाः । क्रेतृश्रोतृणां च क्रेतृणां शूद्रादिं मूल्यदानेन स्वीकुर्वतां तत्साक्षिणां
च, पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः ।

म्लेच्छानामिति । म्लेच्छाः अनार्याः कृषिशस्त्रजीविनो वन्याः तेषां
विषये, अदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं वा स्वीयप्रजाविक्रयाधानं न दोषाय ।
आर्यस्य जनस्य, दासभावः नत्वेव नैवापादनीयः ।

आपत्कल्पमाह—अथवेति । कुलबन्धने कुलस्य कृच्छ्रप्राप्तौ, आर्या-
णामापदि बहूनामार्याणां विपत्प्राप्तौ च, आर्यम् आधाय आपन्निवृत्त्यपेक्षित-
धनग्रहणेन धनिके आहितं कृत्वा नतु विक्रीय, निष्क्रयं चाधिगम्य धनिक-
प्रत्यर्पणीये धने हस्तप्राप्ते सति, बालम् आहितपूर्वं कुमारं, साहाय्यदानारं वा
स्वयमाधीभावेन कृतोपकारमबालमापे वा, पूर्वं निष्क्रीणीरन् प्रथमं धनं दत्त्वा
प्रत्यानयेयुः शान्तविपदां तन्निष्क्रयणमेव प्रथमानुष्ठेयं कृत्यमित्यर्थः ।

आदितः अध्या. ७०]

६५. प्रक. दासकर्मकरकल्पः ।

८१

सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेत् । द्विरन्येनाहितकः । सकृदुभौ परविषयाभिमुखौ ।

वित्तापहारिणो वा दासस्यार्यभावमपहरतोऽर्धदण्डः । निष्पतितप्रेतव्यसनिनामाधाता मूल्यं भजेत ।

प्रेतविष्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमाहितस्य नग्नस्नापनं दण्डप्रेषणमतिक्रमणं च स्त्रीणां मूल्यनाशकरम् । धात्रीपरिचारिकार्धसीतिकोपचारिकाणां च मोक्षकरम् । सिद्धमुपचारकस्याभिप्रजातस्य अपक्रमणम् ।

धात्रीमाहितिकां वाकामां स्ववशमधिगच्छतः पूर्वः साहसदण्डः, परवशां मध्यमः । कन्यामाहितिकां वा स्वयमन्येन वा दूषयतः मूल्यनाशः शुल्कं तद्विगुणश्च दण्डः ।

सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेदिति । धनग्रहणेन स्वयमेवात्मानमाधि कृत्वा धनिकसकाशात् सकृदपसृतश्चेत् पुनर्धनिकमुपगन्तुं नार्हेत्, सद्य एव तद्वणं निर्यातयेच्चेत्यर्थः । द्विरिति । अन्येनाहितकः, द्विः, निष्पतितः सीदेत् । सकृदिति । उभौ आत्माधातान्याहितकश्च, सकृत् परविषयाभिमुखौ परविषयगामिनौ, सीदेतामिति विपरिणतसम्बन्धः ।

वित्तापहारिणो वेति । स्वामिवित्तमपहरतो, दासस्य गर्भदासस्य, आर्यभावमपहरतोऽर्धदण्डः आर्यद्रव्यहारिस्तेनदण्डस्यार्धं दण्डो भवति । आर्यद्रव्यमपहरत इति कश्चित् पाठः । निष्पतितप्रेतव्यसनिनाम् आधिग्राहकदोषान्निष्पतितस्य देशान्तरगतस्य प्रेतस्य मृतस्य व्यसनिनो मद्यद्युतादिव्यसनप्राप्तस्य च दासस्य, मूल्यम्, आधाता भजेत ।

प्रेतविष्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमिति । आहितस्य प्रेतादिग्राहणं, स्त्रीणाम् आहितानां, नग्नस्नापनं विवस्त्रपुरुषस्नापनं, दण्डप्रेषणं लगुडताडनम्, अतिक्रमणं च उपभोगश्च, मूल्यनाशकरम् । धात्रीत्यादि । धात्री उपमाता परिचारिका शुश्रूषिका अर्धसीतिका कर्षकस्त्री उपचारिका आस्तरणव्रीजनाद्युपचारकर्त्री एतासामाहितानां, च मोक्षकरम् अर्थात् प्रेतविष्मूत्रादिग्राहणादिकम् । सिद्धमिति । दास्याः भक्तदायी भर्ता भवंस्तेनैव वेतनेन दासीस्वामिनः कर्म कुर्वाण उपचारकः उपचारकस्य, अभिप्रजातस्य दास्यां प्रजामुत्पादितवतः, अपक्रमणम् अपूर्णेऽपि कालेऽपसरणं सिद्धम् ।

धात्रीमाहितिकां वेति । ताम्, अकामां, स्ववशम् अभर्तृवशम्, अधिगच्छतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवशां भर्तृवशम् अधिगच्छतः, मध्यमः

आत्मविक्रयिणः प्रजामार्यां विद्यात् । आत्माधिगतं स्वामिक-
र्माविरुद्धं लभेत, पितृयं च दायम् । मूल्येन चार्यत्वं गच्छेत् । तेनो-
दरदासाहितकौ व्याख्यातौ ।

प्रक्षेपानुरूपश्चास्य निष्क्रयः ।

दण्डप्रणीतः कर्मणा दण्डमुपनयेत् ।

आर्यप्राणो ध्वजाहतः कर्मकालानुरूपेण मूल्यार्धेन वा विमु-
च्येत ।

गृहजातदायामतलब्धक्रीतानामन्यतमं दासमूनाष्टवर्षं विबन्धु-
मकामं नीचे कर्मणि विदेशे दासीं वा सगर्भामप्रतिविहितगर्भभर्मण्यां
विक्रयाधानं नयतः पूर्वः साहसदण्डः, क्रेतुश्रोतृणां च ।

कन्यामाहितिकां वेत्यादि । तां, स्वयमतिक्रामतोऽन्येनातिक्रामयतौ वा,
मूल्यं नश्यति । शुल्कं कन्यायै तेन दातव्यं भवति, शुल्कद्विगुणश्च दण्डो
राज्ञे दातव्यः ।

आत्मविक्रयिण इति । तस्य, प्रजाम् आत्मविक्रयात् प्रागुत्पन्नमप-
त्यम्, आर्यां विद्याद् अदासीं जानीयात् । आत्माधिगतमित्यादि । आत्म-
विक्रयी स्वामिकर्माविरोधेनात्मनार्जितं धनं पितृदायं च लभेत । मूल्यदानेन
दासभावमोक्षं च प्रतिपद्येत । तेनोदरदासाहितकौ व्याख्याताविति ।
तयोरप्यात्माधिगतलाभः पितृदायलाभ आर्यत्वप्रत्यापत्तिश्च भवतीत्यर्थः ।

प्रक्षेपेत्यादि । अस्य आत्मविक्रयिणः, निष्क्रयः प्रक्षेपानुरूपः आत्म-
मोक्षणार्थं देयद्रव्यं विक्रयकालकृतपरिभाषानुरोधि भवेत् ।

दण्डप्रणीत इति । यस्य दण्डः प्रणीतः सः, कर्मणा दण्डमुपनयेत्
धनदानाशक्तौ कर्मकरणेन दण्डं निर्यातयेत् ।

आर्यप्राण इति । अभिजातः, ध्वजाहतः युद्धप्रगृहीतः, कर्मकाला-
नुरूपेण मूल्यार्धेन विमुच्येत कर्मणः कालस्य चानुरूप्येण मूल्यं किमपि परि-
कल्प्य तदर्धदानेन मोक्षं लभेत ।

गृहजातेत्यादि । गृहजातो दायागतः लब्धः क्रीत इति चतुर्णाम्
अन्यतमं दासम्, ऊनाष्टवर्षम् अपूर्णाष्टवयसं, विबन्धुं बन्धुहीनम्, अकामं,
नीचे कर्मणि, नयतो नियोजयतः, विदेशे विक्रयाधानं नयतश्च, दासीं वा स-
गर्भाम्, अप्रतिविहितगर्भभर्मण्याम् असंविहितप्रसवशुश्रूषापेक्षितद्रव्यां, विक-

दासमनुरूपेण निष्क्रेणार्यमकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः । संरोध-
श्चाकारणात् । दासद्रव्यस्य ज्ञातयो दायादाः । तेषाम् अभावे स्वामी ।

स्वामिनः स्वस्यां दास्यां जातं समातृकम् अदासं विद्यात् । गृह्या
चेत् कुटुम्बार्थचिन्तनी, माता भ्राता भगिनी चास्याः अदासाः स्युः ।

दासं दासीं वा निष्क्रीय पुनर्विक्रयाधानं नयतो द्वादशपणो
दण्डः अन्यत्र स्वयंवादिभ्यः । इति दासकल्पः ।

कर्मकरस्य कर्मसम्बन्धमासन्ना विद्युः । यथासम्भाषितं वेतनं
लभेत । कर्मकालानुरूपमसम्भाषितवेतनम् । कर्षकः सस्यानां, गोपा-
लकः सर्पिषां, वैदेहकः पण्यानामात्मना व्यवहृतानां, दशभागमस-
म्भाषितवेतनो लभेत । सम्भाषितवेतनस्तु यथासम्भाषितम् ।

याधानं नयतः, पूर्वः साहसदण्डः । केतुश्रोतृणां च, पूर्वः साहसदण्ड इति
संबध्यते ।

दासमिति । तम्, अनुरूपेण निष्क्रेण, आर्यमकुर्वतः दास्यादमो-
चयतः, द्वादशपणो दण्डः । संरोधश्चाकारणादिति । आकारणमाह्वानं कृत्वा
बन्धुभिस्तस्य सम्भूयरोधनेनोपालम्भश्च कार्यः । दासद्रव्यस्येति । दासधनस्य,
ज्ञातयो दासबन्धवो, दायादाः दायहराः । तेषामभावे स्वामी दायहरः ।

स्वामिनः स्वस्यां दास्यामित्यादि । स्वामी यदि स्वीयायां दास्यां
पुत्रं जनयेत्, तर्हि स पुत्रो दासो न भवति, सा च दासी दास्यान्मुच्येत ।
गृह्या चेत् कुटुम्बार्थचिन्तनीति । सा दासी गृहासक्ता कुटुम्बमर्थं च यदि
चिन्तयेद्, अस्याः माता भ्राता भगिनी च, अदासाः स्युः दास्यनिर्मुक्ताः स्युः ।

दासं दासीं वा निष्क्रीयेत्यादि । सकृद् विक्रीतमाहितं वा दासं
तथाविधां दासीं वा निष्क्रेयदानेन प्रत्यापद्य पुनस्तौ विक्रीणानस्यादधानस्य
च द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र स्वयंवादिभ्य इति । यदि निष्क्रीताः स्वा-
त्मानं पुनर्विक्रेतव्यमाधातव्यं च स्वयं वदेयुस्तदा तद्विक्रयाधानयोर्न दोषः ।
इति दासकल्प इति । व्याख्यात इति शेषः ।

कर्मकरकल्पमाह — कर्मकरस्येति । कर्षकगोपालकादेः कर्मकरस्य,
कर्मसम्बन्धं कर्मस्वभियोगम्, आसन्ना विद्युः तदन्तिकस्था भूत्वा उपलभेरन् ।
यथासम्भाषितं परिभाषितप्रकारं वेतनं लभेत, कर्मकरः । असम्भाषितवेतनं, कर्म-
कालानुरूपं कर्मणः तत्कालस्य चानुगुणं, लभेत । तच्च कियदित्याकाङ्क्षायां

कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपरिचारकादिराशाकारिकवर्गस्तु यथान्यस्तद्विधः कुर्यात् । यथा वा कुशलाः कल्पयेयुः तथा वेतनं लभेत । साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् । साक्षिणामभावे यतः कर्म ततोऽनुयुञ्जीत ।

वेतनादाने दशबन्धो दण्डः, षट्पणो वा । अपव्ययमाने द्वादशपणो दण्डः पञ्चबन्धो वा ।

नदीवेगज्वालास्तेनव्यालोपरुद्धः सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेनार्तः स्रातारमाहूय निस्तीर्णः कुशलप्रदिष्टं वेतनं दद्यात् । तेन सर्वत्रार्तदानानुशया व्याख्याताः ।

माह — कर्षक इति । असंभाषितवेतनः, कर्षकः, आत्मना, व्यग्रहृतानां साधितानां, सस्यानां, दशभागं, लभेत । गोपालकः सर्पिषां दशभागं, लभेत । वैदेहकः पण्यानां दशभागं लभेत । संभाषितवेतनस्तु कर्षकादिः, यथासंभाषितं दशभागान्न्यूनमधिकं वा लभेत ।

कारुशिल्पीत्यादि । कार्वादयः षट् प्रतीताः तदादिः, आशाकारिकवर्गः आशया कारिका क्रिया येषां त आशाकारिकाः तेषां वर्गः, यथान्यस्तद्विधः तज्जातीयोऽपर इव कुर्यात्, कर्म । यथा वा कुशलाः तत्कर्मगुणविशेषज्ञाः कल्पयेयुः स्थापयेयुरेतावद् देयमिति, तथा वेतनं लभेत । साक्षिप्रत्ययमेव स्यादिति, अन्योन्यविप्रतिपत्तौ साक्षिप्रमाणकमेव वेतनं देयम् । साक्षिणामभावे, यतः कर्म ततोऽनुयुञ्जीत यत्र तादृशं कर्म कृतं तत्र कियद् दत्तमिति पृष्ट्वा जानीयात् ।

वेतनादाने इति । वेतनस्याप्रदाने, दशबन्धः न्याय्यवेतनदशभागः, षट्पणो वा, दण्डः । अपव्ययमाने गृहीत्वा वेतनमगृहीतं वदति कर्मकरे, द्वादशपणो दण्डः, पञ्चबन्धो वा वेतनपञ्चभागो वा, दण्डः ।

नदीवेगेत्यादि । नदीवेगादिभिश्चतुर्भिरापस्थानैरुपरुद्धः, आर्तः, सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेन त्रातारमाहूय 'यो मां रक्षति तस्मै सर्वस्वादिकं दास्यामि' इति प्रतिज्ञया रक्षकमाहूय, निस्तीर्णः आहूतेन रक्षितः, कुशलप्रदिष्टं निपुणनिर्दिष्टं वेतनं दद्याद्, रक्षकाय । यथाप्रतिज्ञातं दानं निस्तरणोत्तरकालेऽनुशयानस्य कर्तुमनिच्छतोऽयं विधिः । एवमन्येष्वपि आर्तदानानुशयेषु विभिर्द्रष्टव्य इत्याह — तेनेत्यादि ।

लभेत पुंश्चली भोगं सङ्गमस्योपलिङ्गनात् ।

अतियाच्या तु जीयेत दौर्मत्याविनयेन वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे त्रयोदशोऽध्यायः

दासकर्मकरकल्पो दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्यधिकारः,

आदितः सप्ततितमोऽध्यायः ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — लभेतेति । पुंश्चली बन्धकी, भोगं मैथुन-
भृतिं, लभेत, सङ्गमस्य उपलिङ्गनात् चिह्नेन विभावनात् । अतियाच्या तु
अतिमात्रभृतिप्रार्थिनी तु पुंश्चली, जीयेत दण्ड्येत । दौर्मत्याविनयेन वा जी-
येत दुर्बुद्धित्वप्रयुक्तेन पुरुषकामप्रातिकूल्याचरणेन च दण्ड्येत ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे त्रयोदशोऽध्यायः

दासकर्मकरकल्पो दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्यधिकारः,

आदितः सप्ततितमोऽध्यायः ॥

६६. प्रक. कर्मकरकल्पः, सम्भूयसमुत्थानम् ।

गृहीत्वा वेतनं कर्म अकुर्वतो भृतकस्य द्वादशपणो दण्डः । संरोधश्चाकारणात् ।

अशक्तः कुत्सिते कर्मणि व्याधौ व्यसने वा अनुशयं लभेत, परेण वा कारयितुम् । तस्य व्ययकर्मणा लभेत भर्ता वा कारयितुम् ।

नान्यस्त्वया कारयितव्यो मया वा नान्यस्य कर्तव्यम् इत्यवरोधे भर्तुरकारयतो भृतकस्याकुर्वतो वा द्वादशपणो दण्डः । कर्मनिष्ठापने भर्तुरन्यत्र गृहीतवेतनो नासकामः कुर्यात् ।

उपस्थितमकारयतः कृतमेव विद्याद् इत्याचार्याः ।

अथ दासकर्मकरकल्पस्य शेषोऽस्मिन्नध्याय आदावुच्यते । भक्तवेतनमन्वहमगृहीत्वा कर्म कुर्वतो विधिरुक्तः पूर्वाध्याये । इह तु गृहीतभक्तवेतनस्य कर्माभिधीयते ।

गृहीत्वेत्यादि । सुबोधम् । संरोधश्चाकारणादिति । आहूय बलादुपरुध्य वा तं कर्म कारयेत् ।

यत्कर्मकरणाय वेतनं गृहीतं तत्कर्मकरणासामर्थ्ये, कुत्सिते वा सति तस्मिन् कर्मणि व्याध्युद्भवे वा पुत्रविपत्त्यादिव्यसनसम्भवे वा कर्म कर्तव्यं स्यजन् परेण वा कारयन् कर्मकरो न दुष्यतीत्याह — अशक्तं इत्यादि । तस्येति । तस्य व्ययकर्मणा अनुशयिहस्ताद् भूतिव्ययक्रियया, भर्ता वा कारयितुं लभेत परेण तत्कर्मानुष्ठापयितुमर्हेत् ।

‘मदन्यस्त्वया कर्म न कारयितव्यः, त्वदन्यस्य च मया कर्म न कर्तव्यम्’ इति भर्तृभृतकयोः समयनिर्वन्धे सति भर्तुः कर्माकारयतो भृतकस्य अकुर्वतो द्वादशपणो दण्ड इत्याह — नान्यस्त्वया कारयितव्यः इत्यादि । कर्मत्यादि । कर्मनिष्ठापन इत्यपपाठः कर्मानिष्ठापन इत्येव युक्तः पाठः । गृहीतवेतनः, भर्तुः कर्मानिष्ठापने कर्मणोऽपरिसमापने, असकामोऽन्यत्र न कुर्याद् भर्तुर्निच्छयान्यत्र कर्म नानुतिष्ठेत् ।

उपस्थितमिति । अवरोधानुरोधेन कर्म कर्तुमुपस्थितं कर्मकरम्, अकारयतः भर्तुः, कृतमेव विद्याद् अकृतमपि कर्म कृतं जानीयात्, कर्माभिर्पूर्वदत्तं वेतनमपैतीत्यर्थः । इत्याचार्याः वदन्तीति शेषः ।

नेति कौटल्यः । कृतस्य वेतनं, नाकृतस्यास्ति । स चेदल्प-
मपि कारयित्वा न कारयेत्, कृतमेव अस्य विद्यात् । देशकालाति-
पातनेन कर्मणामन्यथाकरणे वा नासकामः कृतमनुमन्येत । सम्भाषि-
तादधिकक्रियायां प्रयासं न मोघं कुर्यात् ।

तेन सङ्घभृता व्याख्याताः । तेषामाधिः सप्तरात्रमासीत् । ततो-
ऽन्यमुपस्थापयेत् । कर्मनिष्पाकं च । नचानिवेद्य भर्तुः सङ्घः कश्चित्
परिहरेद्, उपनयेद् वा । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सङ्घेन
परिहृतस्यार्धदण्डः । इति भृतकाधिकारः ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इति । कुत इत्याह — कृतस्येति ।
कृतस्य वेतनमस्ति, अकृतस्य वेतनं नास्ति । सः भर्ता, अल्पमपि किञ्चिदपि
कर्म कारयित्वा, न कारयेच्चेद् अर्थाच्छेषम्, अस्य भर्तुः कर्मेति शेषः, कृतमेव
विद्यात् । देशकालातिपातनेनेति । क्लृप्तदेशकालातिक्रामणेन करणे, कर्म-
णाम् अन्यथाकरणे वा, असकामः अनिच्छन्, कृतं नानुमन्येत । सम्भाषिता-
दधिकक्रियायां, प्रयासं तद्विषयं श्रमं, मोघं बन्ध्यं, न कुर्याद् यत्किञ्चिदधिकं
तदर्थं वेतनं दद्यादित्यर्थः । 'प्रयासं मोघं कुर्यादि'ति पाठे तु स्पष्ट एवार्थः ।

तेनेति । उक्तेन भृतकस्य विधिना, सङ्घभृताः संहृत्य भृतिग्रहणेन
परकीयकर्मकारिणो भृतकाः, व्याख्याताः, तेष्वपि स एव विधिर्योज्य इत्यर्थः ।
तेषामाधिरिति । सङ्घभृतानाम्, आधिः अधिष्ठानं बन्धो वा, सप्तरात्रम् आ-
सीत् । ततः तदनन्तरम्, अन्यं भृतकसङ्घम्, उपस्थापयेत् सन्निधापयेत् ।
कर्मनिष्पाकं च पूर्वसङ्घकृतकर्मपरिणामं च, उपस्थापयेद् अवगच्छेत् । न-
चानिवेद्येति । सङ्घः, भर्तुरनिवेद्य, कश्चित् सङ्घावयवं, नच परिहरेत् नैव
वर्जयेद् नचोपनयेद् वा । अपनयेदित्यपपाठो नूनम् । तस्य उक्तविधेः, अति-
क्रमे, चतुर्विंशतिपणो दण्डः, सङ्घस्य । सङ्घेन परिहृतस्य अनिवेद्य भर्तुरि-
तीहानुवर्तते भर्तारमनिवेद्य गतस्येत्यर्थः, अर्धदण्डः द्वादशपणो दण्डः । अथवा
परिहारप्रयोजकापराधनिमित्तोऽयं दण्डो बोद्धव्यः । इति भृतकाधिकार
इति । व्याख्यात इति शेषः ।

सम्भूयसमुत्थानमिति सूत्रम् । बहूनां सम्भूय कश्चित् कर्मणि प्रवृत्ति-
रिति सूत्रार्थः । तत्कर्तारश्च द्विप्रकाराः परकर्मकराः स्वकर्मकराश्चेति । तत्रोक्ताः
पूर्वे । परास्त्विहाभिधीयन्ते ।

सङ्गृह्यताः सम्भूयसमुत्थातारो वा यथासम्भाषितं वेतनं समं वा विभजेरन् ।

कर्षकवैदेहका वा सस्यपण्यारम्भपर्यवसानान्तरे सन्नस्य यथा-
कृतस्य कर्मणः प्रत्यंशं दद्युः । पुरुषोपस्थाने समग्रमंशं दद्युः । संसिद्धे
तूद्धृतपण्ये सन्नस्य तदानीमेव प्रत्यंशं दद्युः । सामान्या हि पथि सिद्धि-
श्चासिद्धिश्च ।

प्रक्रान्ते तु कर्मणि स्वस्थस्यापक्रामतो द्वादशपणो दण्डः । न
च प्राकाम्यमपक्रमणे ।

चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेद्, दद्यात् प्रत्यंशमभयं
च । पुनस्तेये प्रवासनमन्यत्र गमने च । महापराधे तु दूष्यवदाचरेत् ।

सङ्गृह्यता इति । समुदेत्य कर्मकराः, सम्भूयसमुत्थातारो वा समुदेत्य
वाणिज्यादिकारिणो वा, यथासम्भाषितं वेतनं, विभजेरन्, समं वा विभजेरन्,
सम्भाषणाभावे ।

कर्षकवैदेहका वेति । कृषीवला वाणिजश्च, सस्यपण्यारम्भपर्यवसा-
नान्तरे सस्यानां पण्यानां च आरम्भपर्यवसानयोरन्तरे मध्यकाले, सन्नस्य
व्याधितस्य सङ्घिनः, यथाकृतस्य कर्मणः प्रत्यंशं यावत् कृतं कर्म तावतः
प्रविभागं, दद्युः । पुरुषोपस्थाने कर्मकरणाय व्याधितप्रतिपुरुषोपस्थितौ, समग्रं
पूर्णम्, अंशं दद्युः । संसिद्धे त्विति । उद्धृतपण्ये संसिद्धे देशान्तरविक्रय-
णाय समारोपितपण्ये शकटादौ प्रस्थानसज्जे सति, सन्नस्य व्याधितस्य सम्भू-
यवाणिज्यकारिणामन्यतमस्य, तदानीमेव प्रत्यंशं तदीयं पण्यभागं, दद्युः ।
कुतः, सामान्या हि पथि सिद्धिश्चासिद्धिश्चेति । मार्गे पण्यानां रक्षा चा-
पायश्चानियतौ यतः ।

प्रक्रान्ते त्विति । कर्मणि सम्भूयसमुत्थानलक्षणे, प्रक्रान्ते सति, स्व-
स्थस्य, अपक्रामतः अपसरतः, द्वादशपणो दण्डः । दण्डं दत्त्वापि नापक्रमणे
स्वाच्छन्दमित्याह — नच प्राकाम्यमपक्रमण इति ।

चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेदिति । चोरान्तरैः सह
चौर्यकर्मकरणविषये संभाषितप्रत्यंशं कमपि चोरं पूर्वदत्ताभयं कृत्वा तेनैव
तत्सहचरांश्चोरान् ग्राहयेत् । दद्यात् प्रत्यंशमभयं चेति । तस्य ग्राहितचोरस्य
प्रतिश्रुतमभयं प्रत्यंशं च यथासंभाषितं दद्यात् । पुनःस्तेये दत्ताभयचोरेण

याजकाः स्वप्रचारद्रव्यवर्जं यथासम्भाषितं वेतनं समं विभजेरन् ।

अग्निष्टोमादिषु च क्रतुषु दीक्षणादूर्ध्वं याजकः सन्नः पञ्चममंशं लभेत । सोमविक्रयादूर्ध्वं चतुर्थमंशम् । मध्यमोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वं तृतीयमंशम् । मध्यादूर्ध्वमर्धमंशम् । सुत्ये प्रातस्सवनादूर्ध्वं पादोनमंशम् । माध्यन्दिनात् सवनादूर्ध्वं समग्रमंशं लभेत । नीता हि दक्षिणा भवन्ति । बृहस्पतिसवनवर्जं प्रतिसवनं हि दक्षिणा दीयन्ते । तेनार्हर्गणदक्षिणा व्याख्याताः ।

सन्नानामा दशाहोरात्राच्छेषभृताः कर्म कुर्युः । अन्ये वा स्वप्रत्ययाः ।

पुनश्चौर्ये कृते, अन्यत्र गमने च देशान्तरं गत्वा चौर्यकरणे च, प्रवासनं कार्यमिति शेषः । महापराधे दूष्यवदाचरेत्, महापराधं तं दूष्यवदुपांशु हन्यात् ।

याजका इति । ऋत्विजः, स्वप्रचारद्रव्यवर्जं स्वस्वव्यापास्प्रातिस्विकदक्षिणाद्रव्यमपहाय, यथासम्भाषितं वेतनं सामुदायिकं, समं तुल्यं विभजेरन् ।

ऋत्विजोऽग्निष्टोमादिक्रतुकर्मारम्भपर्यवसानान्तरे व्याधितस्यावान्तरतत्तत्कर्मानुष्ठानावधिभेदेनांशभेदानाह — अग्निष्टोमादिषु च क्रतुष्वित्यादि । तत्र याजको दीक्षणाद् दीक्षाकर्मणः, ऊर्ध्वं सन्नः, स्वांशस्य पञ्चममंशं लभेत । सोमविक्रयाद् ऊर्ध्वं, चतुर्थमंशं लभेत । मध्यमोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनात् मध्योपसत्सम्बन्धिनः प्रवर्ग्योत्सादनकर्मण ऊर्ध्वं, तृतीयमंशं लभेत । प्रवर्ग्योपासनादिति मातृकयोः पाठः । मध्यात् मध्योपसदनकर्मण ऊर्ध्वम्, अर्धमंशं लभेत । द्वितीयमंशमिति पाठे द्वितीयांशोऽर्धमेव । सुत्ये सुत्याहे, प्रातस्सवनादूर्ध्वं पादोनमंशं लभेत । माध्यन्दिनात् सवनादूर्ध्वं समग्रमंशं लभेत । नीता हि दक्षिणा भवन्तीति । माध्यन्दिनसवनकर्मणि निर्वृत्ते हि दक्षिणाः सर्वाः प्राप्ता भवन्ति । बृहस्पतिसवनवर्जं बृहस्पतिसवनमपहाय, प्रतिसवनं सवने सवने, दक्षिणा दीयन्ते हि । तेनार्हर्गणदक्षिणा व्याख्याता इति । उक्तीत्या याजककार्येष्वहीनयज्ञेष्वपि दक्षिणानयनानुरोधेन याजकांशाः कल्प्याः ।

सन्नानामिति । व्याधितानां भृतकानां कर्म, आ दशाहोरात्रात्, शेषभृताः अवशिष्टा भृतकाः, कुर्युः । अन्ये वा स्वप्रत्ययाः स्वाभिमताः, कुर्युः ।

कर्मण्यसमाप्ते तु यजमानः सीदेत्, ऋत्विजः कर्म समापय्य
दक्षिणां हरेयुः ।

असमाप्ते तु कर्मणि याज्यं याजकं वा त्यजतः पूर्वः साहस-
दण्डः ।

अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

सुरापो वृषलीभर्ता ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

असत्प्रतिग्रहे युक्तः स्तेनः कुत्सितयाजकः ।

अदोषस्त्यक्तुमन्योन्यं कर्मसङ्करनिश्चयात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे चतुर्दशोऽध्यायः

दासकर्मकरकल्पे भृतकाधिकारः सम्भूयसमुत्थानम्,

आदित एकसप्ततितमः ॥

कर्मणीति । यज्ञकर्मणि, असमाप्ते तु, यजमानः सीदेद् व्याधितो
भवेच्चेत्, ऋत्विजः, कर्म समापय्य, दक्षिणां तदर्थं हरेयुः ।

असमाप्ते त्विति । कर्मणि असमाप्ते, याज्यं यजमानं त्यजतः याज-
कस्य, याजकं त्यजतः याज्यस्य वा, पूर्वः साहसदण्डः ।

विधिशेषं श्लोकाभ्यां वदन्नध्यायमुपसंहरति — अनाहिताग्निरिति ।
शतं गावो यस्य स शतगुः । शतगुरनाहिताग्निः शतगवधनः सन्नप्यकृताग्न्या-
धानः, सहस्रगुरयज्वा च सहस्रगवधनः सन्नप्यकृतयज्ञः, सुरापः मद्यपः, वृष-
लीभर्ता, ब्रह्महा, गुरुतल्पगः गुरुपत्नीगामी, असत्प्रतिग्रहे युक्तः असतः
पापिष्ठजनात् प्रतिषिद्धद्रव्यस्य वा प्रतिग्रहे युक्तः आसक्तः, स्तेनः, कुत्सित-
याजकः निन्दितान् यो याजयति स च, त्यक्तुमदोषः त्यागे दोषानुत्पादकः
संसर्गानर्ह इत्यर्थः । कस्माद्, अन्योन्यं कर्मसङ्करनिश्चयात् कर्मदोषनिश्च-
यात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे चतुर्दशोऽध्यायः

दासकर्मकरकल्पे भृतकाधिकारः सम्भूयसमुत्थानम्,

आदित एकसप्ततितमः ॥

आदितः अध्याः ७२] ६७. प्रक. विक्रीतक्रीतानुशयः ।

९१

६७. प्रक. विक्रीतक्रीतानुशयः ।

विक्रीय पण्यमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः अन्यत्र दोषोपनिपाताविषहेभ्यः ।

पण्यदोषो दोषः । राजचोराग्न्युदकबाध उपनिपातः । बहुगुणहीनमार्तकृतं वाविषहम् ।

वैदेहकानामेकरात्रमनुशयः । कर्षकाणां त्रिरात्रम् । गोरक्षकाणां पञ्चरात्रम् । व्यामिश्राणाम् उत्तमानां च वर्णानां वृत्तिविक्रये सप्तरात्रम् ।

आतिपातिकानां पण्यानामन्यत्राविक्रेयमित्यविरोधेनानुशयो देयः । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः, पण्यदशभागो वा ।

क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्यतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र दोषोपनिपाताविषहेभ्यः । समानश्चानुशयः विक्रेतुरनुशयेन ।

विक्रीतक्रीतानुशय इति सूत्रम् । मूल्यग्रहणेन दत्तं विक्रीतं मूल्यदानेन गृहीतं क्रीतं तयोरनुशयो विसंवादोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । क्रयविक्रयविधिरध्यक्षप्रचारे प्रतिपादितः । तद्विषयोऽनुशयोऽनुशयदण्डश्चानुक्ताविहाभिधीयेते ।

विक्रीयेत्यादि । सुगमम् ।

दोषादीन् व्याचष्टे — पण्यदोषो दोष इत्यादि । बहुगुणहीनं बहुगुणां मूल्यहानिं प्राप्तम् । आर्तकृतम् अस्वस्थमानसकृतम् । शेषं सुगमम् ।

अनुशयकालेयत्तामाह — वैदेहकानामित्यादि । वृत्तिविक्रये स्वजीविकाहेतुभूतभूमिविक्रये । शेषं सुबोधम् ।

आतिपातिकानामिति । कालपरिवासासहानां सद्योविक्रेयाणां, पण्यानां पुष्पक्षीरादीनाम्, अन्यत्राविक्रेयमिति परिवासदोषात् तथाविधं पण्यमन्यत्र विक्रेतुमर्हं न भवेदित्येतत् पर्यालोच्य, अविरोधेन तत्तत्पण्यरक्षानुकूल्येन, अनुशयो देयः । तस्यातिक्रम इत्यादि सुबोधम् ।

क्रीतानुशयमाह — क्रीत्वा पण्यामित्यादि । सुबोधम् । विक्रेतुरनुशयं क्रेतुरतिदिशति — समानश्चेत्यादि ।

विवाहानां तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणिग्रहणासिद्धमुपावर्तनम् । शूद्राणां च प्रकर्मणः । वृत्तपाणिग्रहणयोरपि दोषमौपशायिकं दृष्ट्वा सिद्धमुपावर्तनम् । न त्वेवाभिप्रजातयोः ।

कन्यादोषमौपशायिकमनाख्याय प्रयच्छतः षण्णवतिर्दण्डः शुल्कस्त्रीधनप्रतिदानं च ।

वरयितुर्वा वरदोषमनाख्याय विन्दतो द्विगुणः शुल्कस्त्रीधननाशश्च ।

द्विपदचतुष्पदानां तु कुष्ठव्याधिताशुचीनामुत्साहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने द्वादशपणो दण्डः ।

आ त्रिपक्षादिति चतुष्पदानामुपावर्तनम्, आ संवत्सरादिति मनुष्याणाम् । तावता हि कालेन शक्यं शौचाशौचे ज्ञातुमिति ।

विवाहानां त्विति । त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां, विवाहानां विवाहविषये, पाणिग्रहणासिद्धमुपावर्तनं पाणिग्रहणेनावरुद्धं पाणिग्रहणावाधिकं कन्याप्रत्याहरणं भवति । पाणिग्रहणात् सिद्धमिति पाठे पाणिग्रहणमवधीकृत्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । शूद्राणां च, प्रकर्मणः योनिक्षतिमवधीकृत्य, उपावर्तनं भवति । वृत्तपाणिग्रहणयोरपीति । तथाभूतयोरपि स्त्रीपुंसयोः, दोषमौपशायिकम् उपशायिकासंबद्धं दोषं योनिक्षतिक्लैब्यादिरूपं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य, सिद्धमुपावर्तनम् । न त्वेवाभिप्रजातयोरिति । जनितप्रजयोरुपावर्तनं नास्त्येव ।

कन्यादोषमित्यादि । षण्णवतिः षण्णवतिपणः । शुल्कस्त्रीधनप्रतिदानं च शुल्कस्त्रीधनयोर्गृहीतयोः प्रत्यर्पणं च ।

वरयितुर्वेत्यादि । विन्दतः परिणयतः ।

द्विपदचतुष्पदानां त्विति । तेषां, कुष्ठव्याधिताशुचीनाम्, उत्साहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने उत्साहस्वस्थत्वशुचित्वकथने, द्वादशपणो दण्डः ।

आ त्रिपक्षादितीति । पक्षत्रयावधिकमित्येवं चतुष्पदानामुपावर्तनम् । आ संवत्सरादिति संवत्सरावधिकमित्येवं, मनुष्याणामुपावर्तनम् । तावता हीत्यादि । शौचाशौचे दुष्टत्वमदुष्टत्वं च ।

आदितः अध्या. ७२]

६७. प्रक. विक्रीतक्रीतानुशयः ।

९३

दाता प्रतिग्रहीता च स्यातां नोपहतौ यथा ।

दाने ऋये वानुशयं तथा कुर्युः सभासदः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः विक्रीतक्रीतानुशयः,

आदितो द्विसप्ततितमः ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — दातेत्यादि । कुर्युः व्यवस्थापयेयुः ।
सभासदः धर्मस्थाः । शेषं सुगमम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

पञ्चदशोऽध्यायः विक्रीतक्रीतानुशयः,

आदितो द्विसप्ततितमः ॥

६८—७०. प्रक. दत्तस्यानपाकर्म, अस्वामिविक्रयः, स्वस्वामिसम्बन्धः ।

दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम् ।

दत्तमव्यवहार्यमेकत्रानुशये वर्तेत । सर्वस्वं पुत्रदारम् आत्मानं प्रदायानुशयिनः प्रयच्छेत् । धर्मदानमसाधुषु, कर्मसु चौपघातिकेषु वा । अर्थदानमनुपकारिषु अपकारिषु वा । कामदानमनर्हेषु च । यथा च दाता प्रतिग्रहीता च नोपहतौ स्यातां, तथानुशयं कुशलाः कल्पयेयुः ।

दण्डभयादाक्रोशभयादनर्थभयाद् वा भयदानं प्रतिगृह्यतः स्तेयदण्डः प्रयच्छतश्च । रोषदानं परहिंसायाम् । राज्ञामुपरि दर्पदानं च । तत्रोत्तमो दण्डः ।

दत्तस्यानपाकमेति सूत्रम् । 'तुभ्यमहं संप्रददे' इति प्रतिज्ञादिपूर्वं वाचा दत्तस्य अप्रदानमिति सूत्रार्थः । क्रयविक्रयविषयस्तावदनुशय उक्तः, धर्मादिदानविषयस्त्वधुनाभिधीयते ।

दत्तस्याप्रदानमिति । तद्, ऋणादानेन व्याख्यातम् ऋणादानवद् द्रष्टव्यम् । दत्तमनपाकृतम् ऋणमिव साक्ष्यादिभिर्विभाव्य ग्राह्यमित्यर्थः ।

अनुशयविषयं दत्तमाह— दत्तमव्यवहार्यमित्यादि । वाग्दत्तं व्यवहारायोग्यं चेद्, एकत्र अनुशये वर्तेत अनुशये एव केवले वर्तेत । न त्वनुशयात् कदापि मुच्येतेत्यर्थः । सर्वस्वं पुत्रदारम् आत्मानं प्रदाय, अनुशयिनः, प्रयच्छेत् पुनर्दद्यात् सर्वस्वादिकम् । धर्मदानमसाधुष्विति । अनुशये वर्तेतेत्यनुवर्तते । साधवं इति बुद्ध्या धर्मदानं तेषु प्रतिज्ञातम् असाधुत्वज्ञानानन्तरमनुशये वर्तेत । कर्मसु चौपघातिकेषु वेति । गोरक्षादिप्रशस्त-कर्मार्थं धार्मिकत्वबुद्ध्या चोरपारदारिकादिषु कृतं धर्मदानम्, अनुशये वर्तेत । अर्थदानमनुपकारिष्वपकारिषु वेति, उपकारित्वबुद्ध्यानुपकारिषु अपकारिषु वा कृतमर्थदानम्, अनुशये वर्तेत । कामदानमनर्हेषु चेति, कामेनिमित्तं दानमनर्हेष्वर्हत्वबुद्ध्या कृतम् अनुशये वर्तेत । यथा चेत्यादि सुगमम् ।

दण्डभयादिति । ताडनभयाद्, आक्रोशभयात् निन्दनभयाद्, अनर्थभयाद् वा रोगोन्मादाद्युत्पात्तिभयाद् वा, क्रियमाणं भयदानं, प्रतिगृह्यतः कृत्याभिचारादिवृत्तेः, प्रयच्छतश्च भीरोः, स्तेयदण्डः । रोषदानं परहिंसायामिति । कोपदानं परमारणार्थं, प्रतिगृह्यतः प्रयच्छतश्च स्तेयदण्डः इति संबध्यते । राज्ञामुपरि दर्पदानं चेति, नृत्तगीतादिकलाकुशलेभ्यो राजभिः

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषमाक्षिकं सौरिकं कामदानं च ना-
कामः पुत्रो दायादो वा रिक्थहरो दद्यात् । इति दत्तस्यानपाकर्म ।

अस्वामिविक्रयस्तु । नष्टापहतमासाद्य स्वामी धर्मस्थेन ग्राहयेत् ।
देशकालातिपत्तौ वा स्वयं गृहीत्वोपहरेत् । धर्मस्थश्च स्वामिनमनु-
युञ्जीत — कुतस्ते लब्धमिति । स चेदाचारक्रमं दर्शयेत्, न विक्रे-
तारं, तस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येत । विक्रेता चेद् दृश्येत, मूल्यं
स्तेयदण्डं च । स चेदपसारमधिगच्छेदपसरेदापसारक्षयादिति । क्षये
मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात् ।

कृतात् पारितोषिकदानादधिकतरं पारितोषिकदानं च, कश्चित् कुर्याच्चेदिति
शेषः । तत्र विषये उत्तमः उत्तमसाहसो दण्डः ।

प्रातिभाव्यमित्यादि । प्रातिभाव्यं वृथादानोपलक्षणं तद्, दण्डशु-
ल्कशेषं दण्डशेषं शुल्कशेषं च, आक्षिकम् अक्षदेवनकृतमृणं, सौरिकं सुरा-
पानकृतमृणं, कामदानं च नटनर्तकादिदत्तं च, रिक्थहरः पुत्रो दायादो वा,
अकामो न दद्यात् । इति दत्तस्यानपाकर्मिति । व्याख्यातमिति शेषः ।

अस्वामिविक्रय इति सूत्रम् । अस्वामिकृतो विक्रयोऽस्वामिविक्रयः ।
सः तद्दण्डश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

अस्वामिविक्रयस्त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । नष्टापहतमिति ।
तद् द्रव्यम् आसाद्य कस्यचिद् वशे विद्यमानमुपलभ्य, स्वामी, धर्मस्थेन
ग्राहयेद् अर्थाद् यस्य वशे द्रव्यं विद्यते तम् । धर्मस्थश्च स्वामिनं सम्प्रति
तद्द्रव्योपनेतारम्, अनुयुञ्जीत पृच्छेत् — कुतः ते त्वया लब्धमिति । स पृष्टो
द्रव्यहस्तः, आचारक्रमं द्रव्यागमपरिपाटीं, दर्शयेत् विभावयेच्चेत्, विक्रेतारं
न दर्शयेत् चेत्, तस्य द्रव्यस्य अतिसर्गेण स्वामिहस्तेऽर्पणेन, मुच्येत, न तु
तस्य स्तेयदण्डः । विक्रेतेति । स चेद् दृश्येत, मूल्यं क्रेतुर्दद्यात्, स्तेयदण्डं
च राज्ञे दद्यात् । स चेदिति । स विक्रेता अपसारमधिगच्छेच्चेत् अपराधिप-
दादात्मापसरणहेतुं विभावयेच्चेद् आत्मनो विक्रेतारमन्यं प्रदर्शयेच्चेदित्यर्थः,
अपसरेद् अपक्रामेद् दण्डं विना । आपसारक्षयादितीति । अयमुत्तरोत्तरा-
पसाराधिगमेनापसरणक्रमोऽपसारक्षयावधिकः सम्भवतीत्यर्थः । क्षये चरमोप-
लब्धस्य विक्रेतुः अपसारानधिगमे सति, मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्याद् अर्थाच्च स
एव ।

नाष्टिकं च स्वकरणं कृत्वा नष्टप्रत्याहृतं लभेत । स्वकरणाभावे
पञ्चबन्धो दण्डः । तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं स्यात् ।

नष्टापहतमनिवेद्योत्कर्षतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः ।

शुल्कस्थाने नष्टापहतोत्पन्नं तिष्ठेत् । त्रिपक्षादूर्ध्वमनभिसारं
राजा हरेत्, स्वामी वा स्वकरणेन ।

पञ्चपणिकं द्विपदरूपस्य निष्क्रयं दद्यात् । चतुष्पणिकमेकखुर-
रस्य । द्विपणिकं गोमहिषस्य । पादिकं क्षुद्रपशूनाम् । रत्नसारफल्गु-
कुप्यानां पञ्चकं शतं दद्यात् ।

परचक्राटवीहृतं तु प्रत्यानीय राजा यथास्वं प्रयच्छेत् । चोर-
हतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत् प्रत्यानेतुमशक्तो वा । स्वयं ग्राहे-
णाहृतं प्रत्यानीय तन्निष्क्रयं वा प्रयच्छेत् ।

नाष्टिकं चेति । नाष्टिकं नष्टवस्तुविषयं, स्वकरणं स्वत्वसाधकं साक्षि-
लेख्यादि, कृत्वा दर्शयित्वा, नष्टप्रत्याहृतं, लभेत । स्वकरणाभावे, पञ्चबन्धः
तद्द्रव्यमूल्यपञ्चभागो दण्डः । तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं राज्ञो न्यायप्राप्तं स्यात् ।

नष्टापहतमिति । तद् द्रव्यम्, अनिवेद्य स्वयं गृह्यतः, स्वामिनः पूर्वः
साहसदण्डः ।

शुल्कस्थान इति । तस्मिन्, नष्टापहतोत्पन्नं, तिष्ठेत् स्थापितं भवेत् ।
त्रिपक्षादूर्ध्वम्, अनभिसारम् अभिसारोऽनुगामी तद्रहितं, राजा हरेत् । स्वामी
वा स्वकरणेन स्वत्वविभावेन हरेत् ।

नष्टापहतोत्पन्नस्य द्विपदादिर्मोचननिष्क्रयमाह — पञ्चपणिकमिति ।
द्विपदरूपस्य द्विपदो दासीदासादिः तद्यत्तरेकस्याः, पञ्चपणिकं निष्क्रयं
दद्यात् । तावन्निष्क्रयदानेन द्विपदरूपं मोचयेत् । चतुष्पणिकम्, एकखुरस्य
अश्वखरोष्ट्रादेः । द्विपणिकं गोमहिषस्य । पादिकं क्षुद्रपशूनाम् । रत्नसारफ-
ल्गुकुप्यानां पञ्चकं शतं शतस्य पञ्चभागं निष्क्रयं दद्यात् ।

परचक्राटवीहृतं त्विति । परचक्रेण आटविकेन च हृतं द्विपदचतु-
ष्पदादिकं, प्रत्यानीय राजा यथास्वं यथायथं प्रयच्छेत् । चोरहतमविद्यमानं
लुप्तं द्रव्यं, स्वद्रव्येभ्यः तज्जातीयेभ्यः, प्रयच्छेत् स्वामिने, राजा प्रत्यानेतुं
चोरसकाशात् प्रत्याहर्तुम्, अशक्तो वा अशक्तश्चेत् । स्वयं ग्राहेण आत्मनिर्व-

आदितः अध्या. ७३] ६८—७०. प्रक. दत्तानपाकमादि ।

९७

परविषयाद् वा विक्रमेणानीतं यथाप्रदिष्टं राज्ञा भुञ्जीतान्य-
त्रार्यप्राणद्रव्येभ्यो देवब्राह्मणतपस्विद्रव्येभ्यश्च । इत्यस्वामिविक्रयः ।
स्वस्वामिसम्बन्धस्तु । भोगानुवृत्तिरुच्छिन्नदेशानां यथास्वं द्र-
व्याणाम् ।

यत् स्वं द्रव्यमन्यैर्भुज्यमानं दश वर्षाण्युपेक्षेत, हीयेतास्य अ-
न्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः ।

विंशतिवर्षोपेक्षितमनुवसितं वास्तु नानुयुञ्जीत ।

ज्ञातयः श्रोत्रियाः पाषण्डा वा राज्ञामसन्निधौ परवास्तुषु विव-
सन्तो न भोगेन हरेयुः; उपनिधिमाधिं निधिं निक्षेपं स्त्रियं सीमानं
राजश्रोत्रियद्रव्याणि च ।

न्धेन स्तेनग्रहणविषयेण अथवा स्तेनग्रहणाधिकृतेन, आहृतं प्रत्यानीय प्रय-
च्छेत् । तन्निष्कृत्यं वा मुष्टद्रव्यमूल्यं वा प्रयच्छेत्, पूर्वोक्तासम्भवे ।

परविषयाद्वेति । शत्रुदेशाद्, विक्रमेण आनीतं सैनिकहृतं धनं, राज्ञा,
यथाप्रदिष्टं यथाज्ञप्तं, भुञ्जीत । अन्यत्रार्यप्राणद्रव्येभ्यो देवब्राह्मणतप-
स्विद्रव्येभ्यश्चेति । आर्यजीवितानां द्रव्याणि देवादीनां द्रव्याणि च तेभ्य एव
पुनर्दापयेदित्यर्थः । इत्यस्वामिविक्रयः ।

स्वस्वामिसम्बन्ध इति सूत्रम् । स्वस्वामिनोः संबन्धः न्यायाधिगम-
लक्षणोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

स्वस्वामिसंबन्धस्त्विति । अधिक्रियत इति शेषः । भोगानुवृत्ति-
रिति । उच्छिन्नदेशानाम् उच्छिन्नसाक्षिकाणां, द्रव्याणां, यथास्वं यथायथं,
भोगानुवृत्तिः अविच्छिन्नो भोगः, स्वत्वे प्रमाणं भवतीति वाक्यशेषः ।

यदिति । यत् स्वं स्वीयं द्रव्यम् अन्यैर्भुज्यमानं, दश वर्षाणि उपे-
क्षेत, हीयेतास्य उपेक्षमाणस्य तद् द्रव्यं हीयेत । अन्यत्र बालेत्यादि । बाल-
वृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितानां द्रव्यम् उपेक्षमाणानां न हीयेत, अवालादीना-
मपि द्रव्यं देशत्यागे राज्यविभ्रमे चोपेक्षमाणानां न हीयेत ।

विंशतिवर्षोपेक्षितमिति । तथाविधम्, अनुवसितम् अविच्छिन्नाध्यु-
षितं, वास्तु गृहं, नानुयुञ्जीत न प्रार्थयेत । इह वसितपदे संप्रसारणाकरण-
मार्षम् ।

तत्रापवादमाह — ज्ञातय इत्यादि । अतिरोहितार्थम् ।

आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्परमबाधमाना व-
सेयुः । अल्पां बाधां सहेरन् । पूर्वागतो वा वासपर्यायं दद्यात् । अप्र-
दाता निरस्येत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्या
रिक्थभाजः क्रमेण ।

विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डाः तावती रात्रीः क्षप-
णाभिषेकाग्निकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः । अहिरण्यसुवर्णाः पा-
षण्डाः साधवः । ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः अन्यत्र पारुष्यस्तेय-
साहससङ्ग्रहणेभ्यः । तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः ।

आश्रमिण इत्यादि । सुबोधम् । अल्पां बाधां सहेरन्निति । अम-
हति अवकाशे परस्परबाधमल्पं जायमानं क्षमेरन् । पूर्वागतो वा, वासपर्यायं
वासवारं, दद्यात् नवागताय । अप्रदाता पूर्वागतः, निरस्येत बहिष्क्रियेत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामित्यादि । तत्र धर्मभ्राता सखा, समान-
तीर्थ्यः समानगुरुकुलवासी । क्रमेण आचार्याभावे शिष्यः शिष्याभावे धर्म-
भ्रातेत्यादिक्रमेण । शेषं प्रतीतम् ।

विवादपदेषु चैषामिति । व्युत्क्रमागतानामाचार्यादीनां, विवादप-
देषु रिक्थविषयेषु, यावन्तः पणाः दण्डाः पराजितानां शास्त्रोक्ताः, तावतीः
तत्समानसंख्याः, रात्रीः, क्षपणाभिषेकाग्निकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि क्षपणमुप-
वासः अभिषेकः स्नानम् अग्निकार्यं होमः महाकृच्छ्रं चान्द्रायणप्राजापत्या-
दिकं प्रशस्तव्रतं तैर्वर्धनानि श्रेयोयोजनानि, राज्ञश्चरेयुः राजार्थं कुर्युः, अर्थात्
पराजिता आचार्यादयः । वर्तनानीति पाठे क्षपणादीनां महाकृच्छ्रान्तानां वर्त-
नानि अनुष्ठानानि राजार्थं कुर्युरित्यर्थः । अहिरण्यसुवर्णा इति । अहिरण्यसु-
वर्णहीनाः, पाषण्डाः, साधवः धर्मशीलाः । ते कथञ्चिद् विवादपदेषु पराजय-
दण्डं प्राप्ता इत्यर्थः, यथास्वम् उपवासव्रतैः, आराधयेयुः धर्ममुपासीरन् राज-
श्रेयर्थे । तत्रापवादमाह — अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणेभ्य इति ।
वक्ष्यमाणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयादिविवादव्यतिरेकेण । के तर्हि तेषां पारु-
ष्यादिषु दण्डास्तत्राह — तेष्विति । तेषु विषये, यथोक्ताः पारुष्यादिप्रकर-
णोक्ताः, दण्डाः, कार्याः ।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेत् ।
धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्तारं हन्त्युपेक्षितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे षोडशोऽध्यायः
दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसम्बन्धः,
आदितस्त्रिसप्ततितमः ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — प्रव्रज्यास्वित्यादि । प्रव्रज्यासु वृथाचा-
रान् चतुर्थाश्रमेषु मिथ्याचारान् । शेषं सुगमम् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे षोडशोऽध्यायः
दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसम्बन्धः,
आदितस्त्रिसप्ततितमः ॥

७१. प्रक. साहसम् ।

साहसमन्वयवेत्प्रसभकर्म । निरन्वये स्तेयमपव्ययने च ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः ।
मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः । यथापराध इति कौटल्यः ।

पुष्पफलशाकमूलकन्दपकान्नचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां
द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः ।

कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतु-
र्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभा-
ण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः पूर्वः

साहसमिति सूत्रम् । बलात् क्रियमाणं परस्वहरणादि साहसम् ।
यदाह नारदः —

“सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद् बलदर्पितैः ।

तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥” इति ।

तदुच्यत इति सूत्रार्थः । तद् गताध्याये प्रस्तुतम् । तस्य स्वरूपं दण्डश्चा-
त्राभिधीयते ।

साहसमिति । अन्वयवत्प्रसभकर्म अन्वयः अनेकसाधारण्यं तद्वतो-
ऽनेकसाधारणस्य द्रव्यस्य प्रसभकर्म एकेनानेकान्तर्गतेन बलादपहरणं, साह-
सम् । निरन्वये असाधारणद्रव्ये परकीयद्रव्य इति यावत्, स्तेयं स्तेयव्यपदे-
श्यम् अर्थात् प्रसभहरणं प्रच्छन्नहरणं वा । अपव्ययने च परकीयं गृहीत्वा
न गृहीतमित्यपलापे च विषये, स्तेयं भवति ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानामित्यादि । मूल्यसमः रत्नादितत्तन्मूल्यतुल्यः ।
यथापराधः अपराधानुरूपः । शेषं सुगमम् ।

पुष्पफलेत्यादि । पुष्पादिषट्कं प्रतीतं चर्मभाण्डं वेणुभाण्डं मृद्भाण्डं
चेति त्रिकम् एतदादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां, साहसे, द्वादशपणावरश्चतुर्विंशति-
पणपरो दण्डः द्वादशपणोऽधमदण्डः चतुर्विंशतिपण उत्तमदण्डः ।

स्थूलकद्रव्याणां दण्डमाह — कालायसेत्यादि । ताम्रवृत्तेत्यादि ।
ताम्रभाण्डवृत्तभाण्डकंसभाण्डकाचभाण्डगजदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां,
साहसे, अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः, दण्ड इति वर्तते, तत्र षण्ण-

साहसदण्डः । महापशुमनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूल-
कद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियं पुरुषं वाभिषह्य बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः
पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्ड इत्याचार्याः ।

यः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । यावद्वि-
रण्यमुपयोक्ष्यते तावद् दास्यामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । य एता-
वद्विण्यं दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं
दण्डं च दद्याद् इति बार्हस्पत्याः ।

स चेत् कोपं मदं मोहं वापदिशेत्, यथोक्तवद्दण्डमेनं कुर्या-
दिति कौटल्यः ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।

शतावरेषु व्याजीं च विद्यात् पञ्चपणं शतम् ॥

वतिपणदण्डः, पूर्वः साहसदण्डः पूर्वसाहसारूपः । महापशुमनुष्येत्यादि ।
महापशुमनुष्यक्षेत्रप्रभृतीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, द्विशतावरः द्विशतपणा-
धमः पञ्चशतपरः पञ्चशतपणोत्तमः दण्डः । स च पञ्चशतपणः मध्यमः सा-
हसदण्डः ।

स्त्रियमित्यादि । तां, पुरुषं वा, अभिषह्य प्रसह्य बध्नतः, बन्धयतः,
बन्धं वा मोक्षयतः, पञ्चशतावरः पञ्चशतपणाधमः सहस्रपरः सहस्रपणोत्तमः
दण्डः । स च उत्तमः साहसदण्डो नाम्ना । इत्याचार्याः मन्यन्त इति शेषः ।

य इति । यः, साहसं, प्रतिपत्तेति 'अहमभ्युपगन्ते'त्युक्त्वा, कारयति,
सः द्विगुणं साहसार्थद्विगुणं दण्डं दद्यात् । 'यावत् हिरण्यमुपयोक्ष्यते साह-
सकरणार्थं तावद् दास्यामि' इत्युक्त्वा यः साहसं कारयति, सः चतुर्गुणं
साहसार्थचतुर्गुणं, दण्डं दद्यात् । य इति । 'एतावद् हिरण्यं दास्यामि' इति
प्रमाणं साहसार्थदेयद्रव्येयत्ताम्, उद्दिश्य निर्दिश्य, कारयति, स यथोक्तं
हिरण्यं, दण्डं च दद्यात् । इति बार्हस्पत्याः ।

स्वमतमाह — स इति । सः कारयिता, कोपं, मदं चित्तविभ्रमं, मो-
हम् अज्ञानं वा, अपदिशेच्चेत् कारणायां हेतुं कथयेच्चेद्, एनं कारयितारं,
यथोक्तवद्दण्डं कर्तृसमानदण्डं कुर्यात् । इति कौटल्यः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकावाह — दण्डकर्मस्वित्यादि । सर्वेषु दण्डकर्मसु
दण्डविधिषु, रूपं तत्संज्ञं दण्डादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्यं, विद्यात् जानीयात् ।

प्रजानां दोषबाहुल्याद् राज्ञां वा भावदोषतः ।
रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः साहसम्,
आदितश्चतुस्सप्ततितमः ॥

रूपं कियद्, अष्टपणं शते दण्डपणशतेऽष्टपणात्मकम् । शतावरेषु शतन्यूनेषु दण्डकर्मसु, व्याजीं तत्संज्ञं दण्डद्रव्यादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्यं, विद्यात् । व्याजीं किमात्मिकां, पञ्चपणं शते शते पञ्चपणात्मिकाम् । शतमिति मान्त-पाठश्चिन्त्यः ॥

प्रजानामिति । तासां, दोषबाहुल्यान्निमित्ताद्, राज्ञां वा भावदोषतः तासामदुष्टत्वेऽपि राज्ञां धनलिप्सालक्षणचित्तवृत्तिदोषान्निमित्ताद् वा, कल्प्यमाने इति शेषः, रूपव्याज्यौ अधर्मिष्ठे धर्मिष्ठे न भवतः । अतस्तदकल्पनानुकूलं राजभिः प्रजामिश्वाचरितव्यमित्यभिप्रायः । अत एवाह—धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृतेति । यथाविहितो दण्ड एव तु धर्म्यः स्मृतिषु कथितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः साहसम्,
आदितश्चतुस्सप्ततितमः ॥

७२. प्रक. वाक्पारुष्यम् ।

वाक्पारुष्यमुपवादः कुत्सनमभिभर्त्सनमिति ।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन काणखञ्जादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः । मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुतिनिन्दायां द्वादशपणो दण्डः ।

कुष्ठोन्मादक्लैव्यादिभिः कुत्सायां च । सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु । विशिष्टेषु द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डः । परस्त्रीषु द्विगुणः । प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

वाक्पारुष्यमिति सूत्रम् । वक्तव्यवचनं वाक्पारुष्यम् । तच्च तद्दण्ड-
श्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

तत् त्रिधा विभजते — वाक्पारुष्यमित्यादि । उपवादोऽङ्गवैकल्या-
दिवचनं, कुत्सनं कुष्ठोन्मादादिवचनम्, अभिभर्त्सनं घातादिभयोपदर्शनम् ।

शरीरेत्यादि । शरीरं प्रकृतिः स्त्रीपुरुषादिलक्षणा श्रुतं वृत्तिर्जनपद
इति पञ्च विषया वाक्पारुष्यस्य, तेषां शरीरादीनां मध्ये, काणखञ्जादिभिः
काण एकदृक् खञ्जः कोलः आदिनां कुण्ठितुरादिग्रहणम् एतैः काणखञ्ज-
कुणिशब्दैः शरीरोपवादेन, सत्ये काणत्वादौ यथार्थं सति त्रिपणो दण्डः ।
मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इतीति । शोभनाक्षः शोभनदन्त इति रीत्या, का-
णखञ्जादीनां, स्तुतिनिन्दायां स्तुतिव्याजेन निन्दायां कृतायां, द्वादशपणो
दण्डः ।

कुत्सनविषयमाह — कुष्ठोन्मादक्लैव्यादिभिः कुत्सायां चेति । कुष्ठी
उन्मत्तः क्लीब इत्यादिप्रकारेण कुत्सने च, द्वादशपणो दण्डः इति वर्तते ।
सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु कुष्ठादिसत्यत्वे तन्मिथ्यात्वे कुष्ठ्यादीन् प्रति कल्य
इत्यादिरीत्या स्तुतिनिन्दायां च, द्वादशपणोत्तराः उत्तरोत्तरद्वादशपणाधिकाः
द्वादशपणश्चतुर्विंशतिपणः षट्त्रिंशत्पणः इत्येवंरूपाः दण्डाः भवन्ति, तुल्येषु
समानेषु विषये । विशिष्टेषु गुणाधिकेषु विषये, द्विगुणः दण्डः । हीनेषु अर्ध-
दण्डः । परस्त्रीषु विषये द्विगुणः । प्रमादमदमोहादिभिः कुत्सायाम् अर्धदण्डाः
उक्ताः सर्वे दण्डा अर्धहीनाः ।

कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सकाः सन्निकृष्टाः पुमांसश्च प्रमाणम् । क्लीब-
भावे स्त्रियः मूत्रफेनः अप्सु विष्ठानिमज्जनं च ।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्य
त्रिपणोत्तराः दण्डाः । पूर्वेणापरस्य द्विपणाधराः । कुब्राह्मणादिभिश्च
कुत्सायाम् ।

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानां, कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः,
प्राग्घूणकगान्धारादीनां च जनपदोपवादा व्याख्याताः ।

यः परम् “एवं त्वां करिष्यामि” इति करणेनाभिभर्त्सयेदक-
रणे, यस्तस्य करणे दण्डः ततोऽर्धदण्डं दद्यात् ।

कुत्सनस्य सत्यासत्यविषयत्वनिर्णयप्रमाणपेक्षायामाह — कुष्ठोन्माद-
योश्चिकित्सका इत्यादि । क्लीवभावे, स्त्रियः, मूत्रफेनः अनुपलभ्यमानो मूत्रे
फेनः, अप्सु विष्ठानिमज्जनं च, प्रमाणम् ।

प्रकृतिविषयस्योपवादस्य दण्डमाह—प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्येत्यादि । अन्तावसायिना चण्डालेन
शूद्रस्य, शूद्रेण वैश्यस्य वैश्येन क्षत्रियस्य क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य चोपवादे, उ-
त्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः दण्डाः । पूर्वेण अपरस्य उपवादे द्विपणाधराः उत्तरो-
त्तरद्विपणाधराः दण्डाः । कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायां, द्विपणाधरा इत्येव ।

प्रकृत्युपवाददण्डविधानं श्रुतोपवादादिष्वतिदिशति—तेनेति । उक्तेन
प्रकृत्युपवादेन, वाग्जीवनानां श्रुतोपवादः विद्याकुत्सनं, कारुकुशीलवानां वृत्त्यु-
पवादः जीविकाकुत्सनं, प्राग्घूणकगान्धारादीनां हूणका नाम जनपदविशेषः
कामगिर्युत्तरतोवृत्तिरुदीच्यः तस्य पूर्वावयवः प्राग्घूणकाः भाषायां तु ‘चण्डा-
(ल)राष्ट्रमि’त्युक्तम् । गान्धाराः प्रसिद्धाः तदादीनां जनपदोपवादाश्च जनपद-
दोषोद्भावनेन कुत्सनानि च, व्याख्याताः । प्राग्घूणकेति चायं भाषापाठः । अर्थ-
शास्त्रस्यादर्शे तु क्वचित् प्राकारणकारयोर्मध्ये वर्णस्यैकस्य लेखनस्थानमुत्सृष्टम् ।
क्वचित् प्राणकेति पाठः ।

अभिभर्त्सनविषयमाह—य इति । यः परम् अन्यम्, ‘एवं त्वां करि-
ष्यामि’ इति ‘तव पादं भङ्गयामि भुजं भङ्गयामी’त्येवं, करणेन शरीरावयवेन,
अभिभर्त्सयेत् तर्जयेत्, अकरणे उक्तस्याक्रियायां, तस्य अभिभर्त्सकस्य, करणे
यो दण्डः ‘पाणिपाददन्तभङ्गे’ इत्यादिना दण्डपारुष्ये वक्ष्यमाणः, ततोऽर्ध-
दण्डं दद्यात् ।

अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, द्वादशपणं दद्यात् ।

जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थं दद्यात् ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसङ्घयोः ।

आक्रोशाद् देवचैत्यानाम् उत्तमं दण्डमर्हति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टादशोऽध्यायः वाक्पारुष्यम्,

आदितः पञ्चसप्ततितमः ॥

अशक्त इति । उक्तपादभङ्गादिकरणाशक्तः, कोपं मदं मोहं वा, अपदिशेत् पादभङ्गादेरुक्तिकारणं वदेच्चेद्, द्वादशपणं दण्डं स दद्यात् । शक्तस्य कोपाद्यपदेशो न स्वीकार्य इत्यभिप्रायः ।

जातवैराशय इति । तथाभूतः, अपकर्तुं शक्तश्च जनः, उक्तविधमभिभर्त्सनं कुर्वन्निति शेषः, यावज्जीविकावस्थं यावज्जीवस्थेयम् आस्वमरणप्रतिभुवं, दद्याद् धर्मस्थेभ्य इत्यर्थम् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — स्वदेशग्रामयोरिति । तयोः, आक्रोशात् निन्दनात्, पूर्वं दण्डं पूर्वसाहसम् अर्हति । जातिसङ्घयोः अर्थात् स्वीययोः, आक्रोशात् मध्यमं मध्यमसाहसं दण्डम्, अर्हति । देवचैत्यानाम् आक्रोशाद् उत्तमम् उत्तमसाहसं दण्डम्, अर्हति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टादशोऽध्यायः वाक्पारुष्यम्,

आदितः पञ्चसप्ततितमः ॥

७३. प्रक. दण्डपारुष्यम् ।

दण्डपारुष्यं स्पर्शनमवगूर्णं प्रहतमिति ।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशतस्त्रिपणो दण्डः ।

तैरेवामेध्यैः पादष्ठीविकाभ्यां च षट्पणः । छर्दिमूत्रपुरीषादि-
भिर्द्वादशपणः । नाभेरुपरि द्विगुणाः । शिरसि चतुर्गुणाः समेषु ।

विशिष्टेषु द्विगुणाः । ह्रीनेषु अर्धदण्डाः । परस्त्रीषु द्विगुणाः ।
प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

पादवस्त्रहस्तकेशावलम्बनेषु षट्पणोत्तरा दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहसदण्डः । पात-
यित्वापक्रमतोऽर्धदण्डाः ।

✓ शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात् तदस्य छेदयेत् । अवगूर्णे
निष्क्रयः, स्पर्शेऽर्धदण्डः । तेन चण्डालाशुचयो व्याख्याताः ।

दण्डपारुष्यमिति सूत्रम् । दण्डग्रहणं हस्तादेरप्युपलक्षणम् । दण्डहस्ता-
दिभिः प्रहरणमिति सूत्रार्थः ।

तस्य त्रीन् प्रकारानाह — दण्डपारुष्यमिति । स्पर्शनं केवलं परा-
मर्शनम्, अवगूर्णम् उद्यमनं, प्रहतं ताडनम् ।

नाभेरित्यादि । तस्य, अधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिः तत्प्रकारैश्च,
स्पृशतः त्रिपणो दण्डः ।

तैरेवामेध्यैरिति । हस्तादिभिरेवाशुद्धैः, स्पृशतः, पादष्ठीविकाभ्यां च
पादेन मुखकफादिनिरसनेन च, स्पृशतः, षट्पणः । छर्दीत्यादि स्पष्टम् ।

समेषु दण्डमुक्त्वा उत्कृष्टादिष्वह — विशिष्टेष्वित्यादि ।

पादेत्यादि । पादादीनां ग्रहणेषु, षट्पणोत्तराः यथोत्तरं षट्पणाधिकाः
पादग्रहणे षट् वस्त्रग्रहणे द्वादश हस्तग्रहणेऽष्टादश केशग्रहणे चतुर्विंशतिरिति
रीत्या दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेष्वित्यादि । अवमर्दने परिवेष्टने
कज्जलादिलेपने भूषप्रकर्षणे देहोपर्यारुह्योपवेशने च, पूर्वः साहसदण्डः । पात-
यित्वापक्रमतः भूमौ निपात्यापक्रमणाद्, अर्धदण्डः अर्धप्रथमसाहसदण्डः ।

शूद्र इत्यादि स्पष्टम् । अवगूर्णं इति । हस्ताद्यङ्गोद्यमने, निष्क्रयः
एकाङ्गव्रधनिष्क्रयः कण्टकशोधने वक्ष्यमाणो दण्डः । स्पर्शे उद्यतहस्तादिना
स्पर्शनमात्रे, अर्धदण्डः अर्धनिष्क्रयः । तेन उक्तविधिना, चण्डालाशुचयः

हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेन द्विगुणः ।
दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वः साहसदण्डः । प्राणाबाधिकेन मध्यमः ।

काष्ठलोष्टपाषाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन दुःखमशोणि-
तमुत्पादयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः अन्यत्र
दुष्टशोणितात् ।

मृतकल्पमशोणितं घृतो हस्तपादपारञ्चिकं वा कुर्वतः पूर्वः
साहसदण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे च
अन्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः ।

सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्रभेदने वा वाक्यचेष्टाभोजनोपरोधेषु च म-
ध्यमः साहसदण्डः । समुत्थानव्ययश्च । विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत ।

चण्डालप्रभृतयोऽशुचयः अर्थाद् ब्राह्मणाभिहननं स्वाङ्गेन कुर्वाणाः, व्याख्याताः
विहितदण्डा वेदितव्याः । अनया रीत्या तेषामपि दण्डा यथोचितमूल्या इत्यर्थः ।

अवगूर्णविधिमाह— हस्तेनैत्यादि । करेण अवगूर्णे उद्यमने, त्रिपणा-
वरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेनावगूर्णे, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः । दुःखो-
त्पादकेन द्रव्येण कण्टकादिना, अवगूर्णे, पूर्वः साहसदण्डः । प्राणाबाधिकेन
प्राणबाधाकरेण सर्पादिना, अवगूर्णे, मध्यमः साहसः ।

काष्ठेत्यादि । काष्ठादीनां षण्णामन्यतमेन, दुःखम् अशोणितम् अर-
क्तम्, उत्पादयतः, चतुर्विंशतिपणो दण्डः । शोणितोत्पादने, द्विगुणः अष्टा-
चत्वारिंशत्पणः । अन्यत्र दुष्टशोणिताद् दुष्टशोणितातिरिक्ते विषये, कुष्ठादि-
दुष्टशोणितोत्पादने तु न द्विगुणः, किन्तु अर्धमौचित्यात् ।

मृतकल्पामेते । मृततुल्यत्वं यथा भवेत् तथा, अशोणितम् अरक्तं,
घृतः, हस्तपादपराञ्चिकां हस्तस्य पादस्य वा पराञ्चिकां पराञ्चनम् अन्य-
थाभावं सन्धिविघटनमिति यावत् । परोपसृष्टादञ्चेधत्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । पार-
ञ्चिकमिति पाठे त्वर्थव्युत्पत्ती चिन्त्ये । तां वा कुर्वतः, पूर्वः साहसदण्डः ।
पाणिपादेत्यादि । पाण्यादिभङ्गे, कर्णनासाच्छेदने, दुष्टव्रणव्यतिरेकेण व्रणाना-
मुद्भेदने च, पूर्वः साहसदण्ड इति वर्तते ।

सक्थीत्यादि । ऊरुकण्ठभङ्गे नेत्रभेदने वा वचनसञ्चरणाभ्यवहर-
णशक्तिप्रतिबन्धेषु च मध्यमः साहसदण्डः । समुत्थानव्ययश्च यथावत्कार्य-
क्रियापाटवं समुत्थानं तत्प्रत्यापत्त्यर्थो व्ययश्च, अपराधिना देयः । विपत्ता-
विति । मरणे, कण्टकशोधनाय कण्टकशोधनोक्तविधानाय, नीयेत ।

महाजनस्यैकं घृतः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।
 पर्युषितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः ।
 नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटल्यः ।
 कलहे पूर्वागतो जयति; अक्षममाणो हि प्रधावति । इत्याचार्याः ।
 नेति कौटल्यः । पूर्वं पश्चाद् वागतस्य साक्षिणः प्रमाणम् । असा-
 क्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा ।
 घाताभियोगमप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः ।
 कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः ।
 क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः ।

महाजनस्येति । जनसमूहस्य, एकं जनं, घृतः, प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः
 एकस्यैकं घृतो यो दण्डस्तद्द्विगुणो दण्डः ।

पर्युषित इति । चिरातीतः, कलहः, अनुप्रवेशो वा हतद्रव्यायत्ती-
 करणं वा, नाभियोज्यः अभियोक्तुमर्हो न भवति । इत्याचार्याः ।

कलहानुप्रवेशलक्षणापराधकारिणः अपराधः पर्युषित इत्येतावता मो-
 क्षणं न भवति, किन्तु चिरादपि सोऽभियोज्य एवेत्येवं स्वमतमाह — ना-
 स्त्यपकारिण इत्यादि ।

कलह इति । कलहे, पूर्वागतः पूर्वावेदकः, जयति । कुतः हि यतः,
 अक्षममाणः प्रधावति परकृतमाबाधमसहमानो धर्मस्थायवेदयितुं त्वरितः
 पूर्वं गच्छति, अर्थात् पश्चादागतः पराजयते । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्य इति । पूर्वागमनं पश्चादागमनं वा यद्यकिञ्चित्करं, किं-
 तर्हि तत्त्वनिर्णयसाधनमित्याकाङ्क्षायामाह — पूर्वं पश्चाद्वेत्यादि । असाक्षिके
 घातः कलहोपलिङ्गनं वेति । साक्ष्यभावे घातदर्शनेन तत्त्वनिर्णयः घाता-
 दर्शने लिङ्गैः कलहस्याभ्यूहनम् ।

घाताभियोगमिति । घातविषयमभियोगं, तदहरेव तस्मिन्नेव दिने,
 अप्रतिब्रुवतः, पश्चात्कारः पराजयः ।

कलह इत्यादि । कलहायमानयोर्द्वयोर्द्रव्यमपहरतोऽन्यस्य दशपणो
 दण्डः । अपहतद्रव्यप्रत्यानयनं तु सिद्धमेव । इह 'द्विशतपणो दण्डः' इति
 तु भाषानुसारेण पाठोऽनुमेयः ।

क्षुद्रकेत्यादि । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां क्षुद्रकद्रव्याणां पुष्पफलादीनां

स्थूलकद्रव्यहिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः ।

वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः ।

परकुड्यमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः । छेदनभेदेने षट्पणः । पातनभञ्जने द्वादशपणः प्रतीकारश्च ।

दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेऽस्मिन् प्रक्षिप्यतो द्वादशपणो दण्डः ।

प्राणावाधिकं पूर्वः साहसदण्डः ।

क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः ।

शोणितोत्पादने द्वेगुणः ।*

महापशूनामेतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः, समुत्थानव्ययश्च ।

पुरोपवनवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः ।

क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः । पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः ।

स्कन्धवधे पूर्वः साहसदण्डः । समुच्छितौ मध्यमः ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डः । पुण्यस्थानतपोवन-
श्मशानद्रुमेषु च ।

हिंसायां कलहकारिभिरुपहनने, तच्च हिंसितं क्षुद्रद्रव्यं च स्वामिने देयमिति
शेषः । तावच्च तत्परिमाणं द्रव्यं च दण्डो भवति ।

स्थूलकेत्यादि । कालायसादिस्थूलकद्रव्यहिंसायां, तच्च, द्विगुणः
तद्द्रव्यद्विगुणो दण्डश्च ।

वस्त्राभरणेत्यादि शोणितोत्पादने द्विगुण इत्येतदन्तं सुबोधम् ।

‘पातनभञ्जने द्वादशपणः’ इति कचिन्न पठ्यते ।

महापशूनामिति । गवादीनाम्, एतेष्वेव स्थानेषु दुःखोत्पादनादिषु
क्षुद्रपशूक्तेषु विषयेषु, द्विगुणो दण्डः । समुत्थानव्ययश्च तत्स्वस्थीकरणार्थो
व्ययश्च देयः ।

पुरोपवनेत्यादि । प्ररोहच्छेदने पल्लवच्छेदने, स्कन्धवधे प्रघाणभ-
ञ्जने । समुच्छितौ उन्मूलने । शेषं स्पष्टम् ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्त्विति । पुष्पादिमत्सु स्तम्बेषु वल्लीषु
च विषये प्ररोहच्छेदनादौ, अर्धदण्डः वनस्पत्युक्तदण्डस्यार्धम् । पुण्यस्थान-
तपोवनश्मशानद्रुमेषु च, अर्धदण्ड इति संबध्यते ।

* एतदुपरि ‘व्रणविदारणे चतुर्गुणः । शाखान्नच्छेदनेऽष्टचत्वारिंशत्पणः ।’ इत्येतावान्
ग्रन्थः पठनीयो भाति भाष्यसूत्रे ।

११०

अर्थशास्त्रे सव्याख्ये धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

[अध्या. १९.

सीमवृक्षेषु चैत्येषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।

त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायः दण्डपारुष्यम्,

आदितष्षट्सप्ततितमः ॥

सीमवृक्षेष्वित्यादिरध्यायान्तश्लोकः सुबोधः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

एकोनविंशोऽध्यायः दण्डपारुष्यम्,

आदितः षट्सप्ततितमः ॥

७४, ७५. प्रक. द्यूतसमाह्वय, प्रकीर्णकानि ।

द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमुखं कारयेत् । अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डः गूढार्जाविज्ञापनार्थम् ।

द्यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः । पराजितस्य मध्यमः । बालिशजातीयौ ह्येष जेतुकामः पराजयं न क्षमत इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन राजानमभिसरिष्यति । प्रायशो हे कितवाः कूटदेविनः ।

द्यूतसमाह्वयमिति सूत्रम् । द्यूतम् अक्षशलाकाद्यप्राणिक्रीडा समाह्वयो मल्लमेषकुक्कुटादिप्राणिदेवनं तयोः समाहारो द्यूतसमाह्वयं, तत्संबद्धो व्यवहारो दण्डश्चाभिधेयत इति सूत्रार्थः । पारुष्यप्रसङ्गात् सर्वविधपारुष्यविसंवादादि-
दोषनिदानस्यास्येह कथनसङ्गतिः ।

द्यूताध्यक्ष इति । सः, द्यूतम् एकमुखम् एकमार्गम् एकस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः, कारयेत् । अन्यत्र प्रदेशान्तरे, दीव्यतः द्वादशपणो दण्डः । ननु च द्यूतमेव तावान्नेदितं प्रतिषिद्धं च शास्त्रेषु — ‘प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद् देवनसमाह्वयम्’ इति, ‘प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा द्यूतं राष्ट्रे निवारयेद्’ इति च स्मृतौ, ‘अक्षैर्मा दीव्यः’ इति चाम्नाये । तत् कुतोऽस्य प्रवर्तनविधिः कुतस्तरां चैकमुखत्वनियमनामित्याशङ्कामपाकर्तुमेकमुखत्वनियमस्य प्रयोजनमाह — गूढार्जाविज्ञापनार्थमिति । गूढार्जाविज्ञानस्तस्करसाहसिकादयो लोककण्टकाः तज्ज्ञापनार्थम् । अयमाशयः — प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादेवदयं द्यूतसमाह्वयस्य विधिः । तच्च लोककण्टकप्रायजनभूयिष्ठसेव्यं सुरापानवदधर्मरूपमप्येकमुखतया प्रवर्त्यमानं कण्टकज्ञानसाधनीभूय तदुद्धरणरूपधर्मान्तरोपायतां प्रतिपद्यत इति तदेकमुखत्वनियमोऽप्युपपद्यत इति ।

द्यूताभियोगे जेतुरित्यादि । द्यूतावेषयभियोगं द्यूतजेता कुर्वन् पूर्वसाहस दण्ड्यः, द्यूतपराजितस्ताद्विगुणं दण्डं मध्यमसाहसम् । पराजितस्य दण्डाधिक्ये अधर्मजयकामुकता हेतुरेत्याह — बालिशजातीयो हीत्यादि । बालिशजातीयो मूर्खप्रायः । नेति कौटल्य इत्याचार्यमतप्रतिषेधे कारणमाह — पराजितश्चेदिति । स चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत, न कश्चन राजानमभिसरिष्यति न कोऽपि पराजितो जेतृकृतमात्मदुःखं राज्ञे निवेदयितुमागमिष्यति । माभिसरतु को दोष इति चेत् तत्राह — प्रायशो हे कितवाः कूटदेविन

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः ।

काकण्यक्षाणामन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः । कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डः, जितप्रत्यादानम् । उपधौ स्तेयदण्डश्च ।

जितद्रव्यादध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । द्रव्याणामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः ।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः अन्यत्र विद्याशिल्पसमाह्वयादिति ।

इति । प्रायेण हि धूर्ताः कपटदेवनर्शालाः । अतश्च तेभ्य एकान्तजयिभ्य आपततोऽनर्थजातात् कूटानभिज्ञतया नित्यपराजयिनामनिर्मोक्ष एवापद्येतेत्यभिप्रायः ।

तेषामिति । कितवानाम्, अध्यक्षः द्यूतकर्मप्रत्यवेक्षकाः, शुद्धाः कूट-रहिताः, काकणीः कपर्दान्, अक्षांश्च पाशकांश्च तथाविधान्, स्थापयेयुः, देवनार्थम् ।

काकण्यक्षाणामिति । तेषाम्, अन्योपधाने अन्येषां स्थापितातिरिक्तानां तज्जातीयानाम् उपधाने, द्वादशपणो दण्डः । इहान्यशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समास आर्षः । कूटकर्मणीति । कपटाक्षादिसृष्टौ, पूर्वः साहसदण्डः, जितप्रत्यादानं जितद्रव्यापहरणं च । उपधौ स्थापितेष्वेवाक्षादिषु रेखाव्यत्यय-करणलक्षणे व्याजे मणिमन्त्रादिना बुद्धिवञ्चनायां वा, स्तेयदण्डश्च, चकारात् पूर्वोक्तं च ।

जितद्रव्यादिति । जिताद् द्रव्याद्, अध्यक्षः, पञ्चकं शतम् आद-दीत शते विंशतिभागं गृह्णीयात्, आत्मवृत्त्यर्थम् । काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयं काकण्यः कपर्दाः अक्षाः पाशकाः अरलाः चर्मपट्टिकाजातीयाः साधनभेदाः शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरश्राः काकण्यादीनां देवनसाधनानाम् अवक्रयं भाटकम्, उदकभूमिकर्मक्रयं च, आददीत, जेतृसकाशात् । द्रव्याणाम् आ-धानं विक्रयं च कुर्याद् द्यूतकरैराधीयमानानि विक्रीयमाणानि च द्रव्याणि स्वीकुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां च अक्षदोषस्य भूमिदोषस्य हस्तदोषस्य च, अप्रतिषेधेन प्रतिषेधाकरणे, द्विगुणः स्वादेयद्रव्यभागद्विगुणः, दण्डः, अध्यक्षस्य ।

अप्राणिद्यूतोक्तं दण्डविधानं द्विपदचतुष्पदादिप्राणिद्यूते विद्याशिल्प-समाह्वयातिरिक्तेऽतिदिशति — तेनेत्यादि ।

प्रकीर्णकं तु । याचितकावक्रीतकाहितकनिक्षेपकाणां यथादेश-
कालमदाने, यामच्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने,
गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः प्रतिवेशानुवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च
द्वादशपणो दण्डः ।

सन्दिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतो, रूपा-
जीवामन्योपरुद्धां गच्छतः, परवक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं
गृहमुद्भिन्दतः, सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या बाधामाचरतश्चाष्टचत्वारिंश-
त्पणो दण्डः ।

प्रकीर्णकानीति सूत्रम् । प्रकीर्णानि विक्षिप्तानि परिशिष्टानि च, तत्र
किञ्चित् किञ्चित् विवाहसंयुक्तदिशेष किञ्चित् किञ्चिदध्यक्षप्रचारकण्टकशोध-
नान्तर्गतम् । तान्युच्यन्त इति सूत्रार्थः ।

प्रकीर्णकं त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । याचितकेत्यादि । याचि-
तकावक्रीतकाहितकानि प्रतीतानि, निक्षेपको भूषणादिनिर्माणार्थमर्पितं सुव-
र्णादि, एतेषां, यथादेशकालम्, अदाने, द्वादशपणो दण्डः । यामच्छायास-
मुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने 'नक्तममुकयामे दिवामुकच्छायाना-
लिकायां चामुकदेशे सम्भूयोपवेष्टव्यमि'त्येवं कृतसंकेतानां समुपवेशव्यवस्थानो
देशकालातिक्रामणे वा द्वादशपणो दण्डः । इदं समयस्यानपाकर्मशेषम् । गु-
ल्मतरदेयं गुल्मतारणभृतिं नदीतारणभृतिं च, ब्राह्मणं साधयतः ब्राह्मणात् प्र-
यत्नेन गृह्यतः, द्वादशपणो दण्डः । प्रतिवेशानुवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च प्रति-
वेशः प्रतिमुखगृहम् अनुवेशोऽनन्तरगृहं तयोर्विद्यमानं श्रोत्रियमतिक्रम्यान्वस्य
निमन्त्रणे च, द्वादशपणो दण्डः ।

सन्दिष्टमिति । प्रतिश्रुतमर्थमप्रयच्छतः, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतः
अवलम्बमानस्य, रूपाजीवां गणिकाम्, अन्योपरुद्धां गच्छतः, अष्टचत्वारिंश-
त्पणो दण्डः । इदं साहसशेषम् । परवक्तव्यं परपरीवादगोचरं, पण्यं क्रीणा-
नस्य, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदमस्वामिविक्रयशेषम् । समुद्रं मुद्रया युक्तं
गृहम् उद्भिन्दतः, अष्टचत्वारिंशत्पणः । इदं साहसशेषम् । सामन्तचत्वारिंश-
त्कुल्याः सामन्तिकानां चत्वारिंशतः कुलानां बाधाम् आचरतश्च, अष्टचत्वा-
रिंशत्पणो दण्डः । इदं वास्तुकशेषम् ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापन्नमभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिष्टं कुर्वतो, युक्तकर्म चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिनेययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः । कान्तारे मध्यमः । तन्निमित्तं श्रेष्यत उत्तमः । सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डः ।

पुरुषमबन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं बध्नतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः । पुरुषापराधविशेषेण दण्डविशेषः कार्यः ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययन इति । कुलसाधारणं धनं गृहीत्वापेलपने, विधवां छन्दवासिनीं स्वच्छन्दवर्तिनीमकामां, प्रसह्याधिचरतः बलाद् गच्छतः, चण्डालस्य आर्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नम् अन्तिकस्थम् आपदि अनभिधावतः अभिधाव्यारक्षतः, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् शाक्यान् क्षपणकादींश्च वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः, शत्यो दण्डः शतपणदण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिष्टं कुर्वत इति । आधिकरणिकाः साक्ष्याद्यनुयोगं शपथपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति स शपथवाक्यानुयोगः तं धर्मस्थाननुज्ञातं कुर्वतः, युक्तकर्म चायुक्तस्य अनधिकृतस्याधिकृतकर्म कुर्वतश्च, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनः, दास्या गर्भम् औषधेन पातयतश्च सावयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोरित्यादि । सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये त्यजतः सङ्घसाक्षाश्रयेण प्रस्थितं रोगादिवशाद् ग्रामान्तरे त्यक्त्वा गच्छतः सार्थमुख्यस्य । शेषं सुबोधम् । कान्तारे मध्यम इति । दुर्गमेऽरण्ये त्यजतो मध्यमसाहसः । तन्निमित्तं श्रेष्यतः कान्तारत्यागेन निमित्तेन विगतजीवितं कुर्वतः, उत्तमसाहसः । सहप्रस्थायिषु अन्येषु सार्थान्तर्गतेषु विषये, अर्धदण्डः ।

पुरुषमित्यादि । सुबोधम् ।

तीर्थकरस्तपस्वी व्याधितः धृतिपासाध्वक्लान्तस्तिरोजनपदो
दण्डखेदी निष्किञ्चनश्चानुग्राह्यः ।

देवब्राह्मणतपस्विस्त्रीबालवृद्धव्याधितानामनाथानामनभिसरतां
धर्मस्थाः कार्याणि कुर्युः । न च देशकालभोगच्छलेनातिहरेयुः ।

पूज्या विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः ।

एवं कार्याणि धर्मस्थाः कुर्युरच्छलदर्शिनः ।

समाः सर्वेषु भावेषु विश्वास्या लोकसम्प्रियाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे विंशोऽध्यायः

द्यूतसमाह्वयं प्रकीर्णकानि । आदितः समसप्ततिः

तमोऽध्यायः । एतावता कौटलीयस्यार्थ-

शास्त्रस्य धर्मस्थीयं तृतीयम-

धिकरणं समाप्तम् ॥

तीर्थकर इत्यादि । तीर्थकरः दानोदकहस्तः दानशीलः । तिरोजन-
पदः अन्यजनपदागतः । दण्डखेदी बहुकृत्वोऽनुभूतदण्डः ।

देवब्राह्मणेत्यादि । देवादीनां सप्तानाम्, अनाथानां योगक्षेमचिन्त-
करहितानाम्, अनभिसरतां स्वदुःखनिवेदनाय धर्मस्थमनभिगच्छतां, कार्याणि,
धर्मस्थाः कुर्युः । देशकालभोगच्छलेन देशादिव्याजेन, न चातिहरेयुः अना-
थद्रव्यं नातीव हरेयुः ।

साक्ष्यादिभावेनोपगच्छन्तः पुरुषास्तत्तद्विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मणाम-
तिशयानुरोधेन धर्मस्थैर्माननीया इत्याह— पूज्या इत्यादि ।

एवं कार्याणीत्यादिः श्लोकः स्पष्टार्थः ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

धर्मस्थीयाधिकरणं तार्तीयिकमपूर्यत ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्री-

मूलाख्यायां धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे विंशोऽध्यायः

द्यूतसमाह्वयं प्रकीर्णकानि । धर्मस्थीयं

तृतीयमधिकरणं समाप्तम् ॥

कण्टकशोधनं—चतुर्थमधिकरणम् ।

७६. प्रक. कारुकरक्षणम् ।

प्रदेष्टारस्त्रयस्त्रयोऽमात्याः कण्टकशोधनं कुर्युः ।

अर्थ्यप्रकाराः कारुशासितारः सन्निक्षेप्तारः स्ववित्तकारवः
श्रेणीप्रमाणा निक्षेपं गृहीयुः । विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत । निर्दिष्ट-
देशकालकार्यं च कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशम् ।

अथ चतुर्थं कण्टकशोधनं नामाधिकरणमारभ्यते । कण्टकानां क-
ण्टकाः प्रजापीडाकरत्वात् कण्टकतुल्याः कारुकवैदेहकादयः तेषां शोधनं
तेभ्यः प्रजापीडा यथा न भवेत् तथा तच्छमनं कण्टकशोधनम् । तदस्मि-
न्नाधिकरणे प्रस्तुतम् ।

तत्र प्रथमं सूत्रं — कारुकरक्षणमिति । नाडिन्धमतक्षायस्कारादयः
कारुकाः तेभ्यः प्रजानां रक्षणमिति सूत्रार्थः ।

प्रदेष्टार इति । कण्टकशोधनाधिकृताः प्रदेष्टार इत्याख्यायन्ते । ते
त्रयस्त्रयः, अमात्याः जानपदत्वाद्यमात्यगुणयुक्ताः, कण्टकशोधनं कुर्युः । इह
वीप्सा कण्टकशोधनस्थानेषु सर्वेष्वपि प्रदेष्टृत्वं प्रतिपत्त्यर्था ।

कीदृग्गुणाः कारवः निक्षेपं ग्रहीतुमर्हन्तीत्याह—अर्थ्येत्यादि । अर्थ्य-
प्रकाराः अर्थानपेतप्रकाराः शुचिस्वभावा इत्यर्थः अर्थनीयस्वभावा वा, अप्र-
तीकारा इति काचित्के पाठे अनाशंसनीयप्रतिकारा इत्यर्थो वाच्यः । कारु-
शासितारः बहूनां कारुणामधश्चराणामुपरि स्थित्वा कर्तव्योपदेष्टारः, सन्निक्षे-
प्तारः प्रातिवेशिकानुवेशिकसाक्षिकं निक्षेपग्रहणप्रत्यर्पणव्यवहर्तारः, स्ववित्त-
कारवः स्वधनेनापि भूषणशिल्पकारिणः, एतेन भक्षितनिक्षेपनिष्क्रयार्पणशक्त-
त्वलक्षणां धनवत्तामाह । श्रेणीप्रमाणाः श्रेणीविधेयाः, उक्तविशेषणपञ्चक-
युक्ताः, निक्षेपं गृहीयुः । विपत्तौ ग्रहीतृमरणदीर्घप्रवासादिना निक्षेपहानिसं-
भवे श्रेणी निक्षेपं भजेत भागशो दद्यात् । निर्दिष्टदेशकालकार्यं चेति ।
अयं देशोऽयं काल इदं च कार्यवस्तुस्वरूपमित्येवं निर्दिष्टं व्यवस्थापितं देशा-
दिकं यस्य तत् तथाभूतं, कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशं कर्म
कुर्युरिति वर्तते । अर्थाद् यद् बहुतरदेशकालैकसाध्यम् अनन्योल्लेख्यनाना-
वैचित्र्ययोगकमनीयतया स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यं च भवति, तत् कर्म ।

कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः । अन्यत्र श्रेषो-
पनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेयुः । कार्यस्यान्यथाकरणे वेतन-
नाशस्तद्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवायां दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः । वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो
दण्डः ।

सूत्रमूल्यं वानवेतनम् । क्षौमकौशेयानामध्यर्धगुणम् । पत्रोर्णा-
कम्बलदुक्कलानां द्विगुणम् ।

मानहीने हीनावहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः । तुलाहीने हीन-
चतुर्गुणो दण्डः । सूत्रपरिवर्तने मूल्यद्विगुणः । तेन द्विपटवानं व्या-
ख्यातम् ।

कालातिपातन इत्यादि । निर्दिष्टकालातिक्रमे पादहीनं वेतनं, तद्वि-
गुणश्च दण्डः । अन्यत्र श्रेषोपनिपाताभ्यामिति । श्रेषो व्यालकृत उपप्लवः
उपनिपातो दैवाग्न्यादिकृतः तदतिरिक्तेन निमित्तेन, नष्टम् अत्यन्तनाशं गतं,
विनष्टं वा एकदेशलुप्तं वा, अभ्यावहेयुः निर्यातयेयुः । कार्यस्य अन्यथाक-
रणे निर्दिष्टप्रकारातिरिक्तप्रकारेण करणे, वेतननाशः तद्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवायकमाह — तन्तुवायां इति । कुविन्दकाः, दशैकादशिकं सूत्रं
वर्धयेयुः दशपलस्य सूत्रस्य सकाञ्चिकमेकादशपलाधिकमुतं सूत्रं दद्याः । वृद्धि-
च्छेदे छेदद्विगुणो, दण्डः ।

वानवेतनमाह — सूत्रमूल्यं वानवेतनमिति । अतिकर्मणो वेतनं सू-
त्रमूल्यं यावत् तावद् दातव्यम् । क्षौमकौशेयानां वानवेतनम् अर्धगुणं
सूत्रमूल्यसार्धगुणम् । पत्रोर्णाकम्बलदुक्कलानां वानवेतनं द्विगुणं सूत्रमूल्यद्वि-
गुणम् ।

मानहीने इति । निर्दिष्टायामविस्तारहानौ, हीनावहीनं हीनस्याव-
हीनम् अर्थादष्टहस्तायामचोदनायां सप्तहस्तायामवानेऽष्टमांशहीनं वानवेतनं,
देयम् । तद्विगुणश्च दण्डः अयथोक्तवानकारिणो भवति । तुलाहीने इति ।
अन्तरालसूत्रन्यूनतायां, हीनचतुर्गुणो दण्डः । सूत्रपरिवर्तने दत्तं सूत्रमपह-
त्यान्यस्य सूत्रस्य प्रतिनिधाने, मूल्यद्विगुणः, दण्डः । एष एवैकसूत्रवानवि-
धिद्विसूत्रवानेऽपि ऊह्य इत्याह — तेन द्विपटवानं व्याख्यातमिति ।

ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोमच्छेदश्च ।

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः । अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं षट्पणं च दण्डं दद्युः ।

मुद्गराङ्गादन्यद् वासः परिधानास्त्रिपणं दण्डं दद्युः । परवस्त्र-
विक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो दण्डः । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो
वस्त्रदानं च ।

मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं चैकरात्रोत्तरं
दद्युः ।

पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीलं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं,
गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं वासः सप्तरात्रिकम् । ततः परं वेतन-
हानिं प्राप्नुयुः ।

ऊर्णातुलाया इति । शतपलाया ऊर्णायाः पञ्चपलो विहननच्छेदः
विहननं पिञ्जनं शोधनं तन्निमित्तश्चेदः । रोमच्छेदश्च पञ्चपलः, वाननि-
मित्तः ।

रजककर्माह — रजका इत्यादि । ते, काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु काष्ठ-
फलकेषु मसृणशिलासु च, वस्त्राणि नेनिज्युः शोधयेयुः । अन्यत्र खरशि-
लादौ नेनिजतः नेजनं कुर्वन्तः, णिजेरभ्यस्ताच्छतरि जसि रूपमिदम् । वस्त्रोप-
घातं, षट्पणं दण्डं च दद्युः ।

मुद्गराङ्गादित्यादि । मुद्गरायुधप्रतिमोपराजितात् । श्वेतं सुबोधम् ।

अर्पितवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमं तदतिक्रमे दण्डं चाह — मुकुलावदा-
तमिति । मुकुलवन्मसृणसितं, शिलापट्टशुद्धं शिलापट्टस्वच्छं, धौतसूत्रवर्णं
क्षालितसूत्रधवलं, प्रमृष्टश्वेतं च अत्यन्तधवलं च, एवं चतुष्प्रकारधावस्थं
वस्त्रम्, एकरात्रोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया एकरात्राधिकप्रत्यर्पणकालमुत्तरोत्तरं यस्मि-
स्तत् तथाभूतं दद्युः । तत्राद्यं मुकुलावदातमेकरात्रेण प्रत्यर्पणीयं द्वितीयं द्विरा-
त्रेण तृतीयं त्रिरात्रेण चतुर्थं चतुरात्रेणेति व्यवस्था ।

रज्जनार्थान् दिवसानाह — पञ्चेत्यादि । तनुरागं शोणशिलावृक्ष-
त्वग्योगसाधितकषायरज्जनीयं वस्त्रं, पञ्चरात्रिकं पञ्चरात्रेण देयम् । नीलं
नील्या महारसया रक्तं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं पुष्पं कुङ्कुमकुसुम्भशेफालिकादि
लाक्षा अलक्तः मञ्जिष्ठा अञ्जनवल्लिकाख्या आभिः रज्जितं, षड्रात्रिकम् ।

श्रद्धेया रागविवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः ।

पराध्यानां पणो वेतनं मध्यमानामर्धपणः, प्रत्यवराणां पादः ।

स्थूलकानां माषद्विमाषकं द्विगुणं रक्तकानाम् । प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः । द्वितीये पञ्चभागः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याताः ।

सुवर्णकाराणाम् । अशुचिहस्ताद् रूप्यं सुवर्णमनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः, विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्ता-

गुरुपरिकर्म बहुशिल्पम्, अत एव यत्नोपचार्यं यत्नसंस्कार्यं, जात्यं प्रशस्तं, वासः नेत्रादि, सप्तरात्रिकं सप्तरात्रप्रत्यर्पणीयम् । ततः परं विहितकालातिक्रमे वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया इति । आताः, कुशलाः रागगुणपरीक्षानिपुणाः, रागविवादेषु वेतनं कल्पयेयुः ।

रागवेतनमाह—पराध्यानामिति । प्रशस्तानां रागाणां, पणो वेतनं, मध्यमानाम् अर्धपणः, प्रत्यवराणां अधमानां पादः पादपणः ।

निर्णेजनभृतिमाह—स्थूलेत्यादि । स्थूलकानां निर्णेजने माषद्विमाषकं माषकं द्विमाषकं वा वेतनम् अधममध्यमोत्तमानुसारेण कल्प्यम् । रक्तकानां द्विगुणं द्विमाषकचतुर्माषकादि पूर्ववत् । नेजनावृत्तिकृतमर्धक्षयमाह—प्रथम-नेजन इति । तत्र, चतुर्भागः क्षयः क्रयणकालिकमूल्यस्य चतुर्भागो हीयते । द्वितीये नेजने, पञ्चभागः क्षयः, अर्थात् प्रथमनेजनमूल्यस्य । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनया रीत्या तृतीयादौ नेजने द्वितीयादिनेजनमूल्यादेः षड्भागादिः क्षयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याता इति । तुन्नवायाः सौचिकाः । तैरपि वस्त्राणां सप्तरात्रेण प्रत्यर्पणं, विनाशितानां प्रथमनेजनाद्यनुसारेण चतुर्भागादि-हीनमूल्यदानं च रजकवत् कर्तव्यमित्यर्थः ।

सुवर्णकाराणामिति । सम्बद्धमभिधीयत इति शेषः । अर्थात् तत्प्र-तारणपरिहारोपायोऽभिधीयते । अशुचिहस्तादिति । अशुचयो दासकर्मकरा-दयः तद्वारेण, सरूपं भूषणाद्याकारयुक्तं, रूप्यं सुवर्णं च, अनाख्याय सौव-र्णिकमनिवेद्य क्रीणतां, द्वादशपणो दण्डः । विरूपं तत् क्रीणतां चतुर्विंशति-

दष्टचत्वारिंशत्पणः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः । कृत-
भाण्डोपधौ च ।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः । रूप्यधरणान्माषकम-
पहरतो द्वादशपणः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

वर्णोत्कर्षमसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो दण्डः । तयो-
रपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् ।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य । सुवर्णस्याष्टभागः । शिक्षाविशेषेण
द्विगुणा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानां पञ्चकं शतं वेतनम् । ताम्र-
पणः । चोरहस्तात् क्रीणताम्, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । प्रच्छन्नविरूप-
मूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्ड इति । अन्याविदितं विनाशितरूपं रूप्यसुवर्णं
हीनेन मूल्येन क्रीणानस्य चोरदण्डः । कृतभाण्डोपधौ च निर्मितभाण्डपरिव-
र्तने च, स्तेयदण्ड इति वर्तते ।

सुवर्णादिति । तस्मात्, माषकं सुवर्णषोडशभागम् । अपहरतः, द्वि-
शतो द्विशतपणो दण्डः । रूप्यधरणात् धरणप्रमाणाद् रूप्यात्, माषकमप-
हरतः, द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण द्वि-
माषकाद्यपहारे दण्डद्वैगुण्यादिकं कल्पनीयमित्यर्थः ।

वर्णेत्यादि । वर्णोत्कर्षम्, असाराणां हीनवर्णानां, साधयतः, योगं वा
सारैरसारयोगं वा साधयतः, पञ्चशतो दण्डः । तयोरिति । कृत्रिमवर्णोत्कर्-
षस्य असारयुक्तस्य चेत्येतयोः, रागस्य वर्णस्य, अपचरणे यथाविध्यग्निप्रक्षेपे-
णापगमने, अपहारं विद्यात् ।

कर्मवेतनमाह — माषको वेतनं रूप्यधरणस्येति । धरणप्रमाणस्य
रूप्यस्य शिल्पकरणे रूप्यमाषक एको वेतनम् । सुवर्णस्य षोडशमाषकमि-
तस्य स्वर्णस्य शिल्पे, अष्टभागः सुवर्णमाषस्याष्टमांशः, वेतनम् । शिक्षाविशे-
षेण शिल्पवैचित्र्येण, द्विगुणा वा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति ।
अनेन प्रकारेण गुरुशिल्पकरणे वेतनवृद्धिः कल्पनीया ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानामिति । ताम्रादीनां पञ्चानां, पञ्चकं
शतं तुलाप्रमाणस्य कर्मणि पञ्चपणं वेतनम् । कमाणि क्षयमानमाह—ताम्र-

पिण्डो दशभागक्षयः । पलहीने हीनद्विगुणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य पलवेतनम् । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । काकणीद्वयं चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रा । पणान्माषकमुपजीवतो द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्यतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्डः । कोशे प्रक्षिपतो वधः ।

सरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन् । द्वौ राजा रत्नं च । रत्नापहार उत्तमो दण्डः ।

पिण्ड इति । दशभागक्षयः कर्मकरणे दशभागहानिर्भवति । पलहीन इत्यादि । कर्मण्येकपलहानौ, हीनद्विगुणो दण्डः । एवं द्विपलादिहानौ दण्डविधिरूढ इत्याह — तेनोत्तरं व्याख्यातमिति ।

सीसत्रपुपिण्ड इत्यादि । सुबोधम् ।

रूपदर्शकस्येति । पणपरीक्षको रूपदर्शकः तस्य, स्थितां वर्तमानां, पणयात्रामकोप्याम् अदूषणीयं पणव्यवहारं, कोपयतः दूषयतः, कोप्यामकोपयतः दूषणीयामदूषयतः, द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रेति । राजदेयं शते पञ्चभागं दत्त्वा पणयात्रां कुर्यात् । पणादिति । पणात् माषकम् उपजीवतः एकस्मिन् शुद्धे पणे माषमेकं हरतः लक्षणाध्यक्षस्य, द्वादशपणो दण्डः । एवमुपजीवनबहुत्वे दण्डबहुत्वमूह्यमित्याह — तेनोत्तरमित्यादि ।

कूटरूपमिति । कपटनाणकं, कारयतः, प्रतिगृह्यतः स्वीकुर्वतः, निर्यापयतो वा निर्गमयतो वा, सहस्रं पणसहस्रं, दण्डः । कोशे प्रक्षिपतः अकूटरूपैः सह मिश्रयतः, वधः ।

सरकेत्यादि । सरकपांसुधावकाः सरकं रत्नं खनिषु रत्नसम्पृक्तपांसुधावनकर्मकराः, सारत्रिभागं तत्कर्मलब्धसारवस्तुत्रिभागं लभेरन् । द्वौ सारत्रिभागौ, रत्नं च, राजा लभेत । रत्नापहारे उत्तमो दण्डः, सरकपांसुधावकानाम् ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत । द्वादशमंशं भृतकः ।

शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः । ऊने षष्ठमंशं दद्यात् ।

पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्वकरणेन समग्रं लभेत । स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः । प्रच्छन्नादाने सहस्रम् ।

भिषजः प्राणाबाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः । कर्मापराधेन विपत्तौ मध्यमः । मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्ड-पारुष्यं विद्यात् ।

कुशीलवा वर्षारान्त्रिकेकस्था वसेयुः । कामदानमतिमात्रमेकस्या-तिवादं च वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः । कामं देशजा-तिगोत्रचरणमैथुनापहाने नर्मयेयुः ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेष्विति । खन्यादीनामनर्हस्तगतानां राज्ञे निवेदनेषु, षष्ठम् अंशं, निवेत्ता निवेदयिता, लभेत । भृतकः खन्यादिनिवेद-नवृत्तिः, द्वादशमंशं, लभेत ।

निधिः कियद्द्रव्यमानादूर्ध्वं राजगामीत्याह — शतसहस्रादित्यादि । तावत्पणमानपर्यन्तस्तूपलब्धगामीत्यर्थः । ऊने, षष्ठम् अंशं, दद्याद् राज्ञे ।

पौर्वपौरुषिकमिति । पितृपितामहादयः पूर्वपुरुषाः तैः स्थापितं, निधिं, जानपदः, शुचिः सद्वृत्तः, स्वकरणेन साक्ष्यलेख्यादिभिः स्वत्वविभावे-नेन, समग्रं लभेत शतसहस्रातिगमपि । स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः । प्रच्छ-न्नादाने अप्रकाश्य स्वायत्तीकरणे, सहस्रं दण्डः ।

प्राणबाधाकरं रोगमनिवेद्य राज्ञे रोगिणं चिकित्सतो वैद्यस्य तद्विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, चिकित्सादोषेण तद्विपत्तौ मध्यम इत्याह — भिषज इत्यादि । मर्मवेधवैगुण्यकरण इति । मर्माणि शस्त्रक्रियान्यथाकरणे, दण्ड-पारुष्यं विद्यात् तदाख्येन विवादपदेन भिषजमभियुज्जीत, भिषक्क्रियादोषेण रोगिणो यदङ्गमुपहतं तद् भिषज उपहन्यादित्यर्थः ।

कुशीलवा इति । लङ्घनप्लवनगीतादिवृत्तयः, वर्षारान्त्रिं वर्षाकालिक-रात्रीः, एकस्था वसेयुः एकं स्थानमाश्रित्य वसेयुः, न तु स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन्तः स्ववृत्तिमनुतिष्ठेयुः, तदनुष्ठाने हि सति कर्षकाणां तदासङ्गात् कृषि-कर्मणे वर्षाकालकरणीयस्योपघातः स्यादिति । कामदानमतिमात्रमिति । प्रीतिवशात् केनचित् न्याय्यां मात्रामतिक्रम्य दीयमानं द्रव्यं, वर्जयेयु

कुशीलवैश्वारणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः । तेषामयश्शूलेन या-
वतः पणानभिवदेयुः, तावन्तः शिफाप्रहारा दण्डाः ।

शेषाणां कर्मणां निष्पत्तिवेतनं शिल्पिनां कल्पयेत् ।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुकुशीलवान् ।

भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान् वारयेद् देशर्पीडनात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः कारुकरक्षणम्,

आदितोऽष्टसप्ततितमः ॥

न स्वीकुर्युः । एकस्यातिवादं च बहुषु मध्ये एकस्यातिस्तुतिं च, वर्जयेयुः ।
तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः । काममिति । देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने
चरणः शास्त्राध्येता शेषं प्रतीतिं, देशजात्याद्यपहासादिपरिहारे सति, कामं
नर्मयेयुः विनोदयेयुः प्रेक्षकान् ।

कुशीलवोक्तमेव विधानं चारण्यनां भिक्षुकाणां च द्रष्टव्यमित्याह —
कुशीलवैरित्यादि । चारणाः अङ्गविक्षेपमात्रकर्तारः । तेषां निर्धनानां दण्डे
विशेषमाह — तेषामिति । तेषाम्, अयश्शूलेन हृदयतोदकत्वाद् अयश्शूल-
तुल्येन परमर्मोद्धाटनेन निमित्तेन, यावतः पणान्, अभिवदेयुः दण्डत्वेन विद-
ध्युर्धर्मस्थाः, तावन्तः विहितपणतुल्यसंख्याः, शिफाप्रहाराः दण्डाः धनदण्ड-
प्रतिनिधयः कार्याः ।

शिल्पिनामुक्तातिरिक्तकर्मविषयं निष्पत्तिवेतनमूहनीयमुक्तदिशेत्याह —
शेषाणामित्यादि ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—एवमित्यादि । चोरान् अचोराख्यान् चोर-
कर्म कुर्वाणानप्यचोरसंज्ञान् । कुहकान् ऐन्द्रजालिकान् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः कारुकरक्षणम्,

आदितोऽष्टसप्ततितमः ॥

७७. प्रक. वैदेहकरक्षणम् ।

संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धाना-
माधानं विक्रयं वा स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवाप-
चारात् ।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः । पलहीनातिरिक्ते
द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः । द्विकर्षहीनातिरिक्ते षट्पणो
दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः । कर्षहीनातिरिक्ते त्रिपणो
दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् ।

वैदेहकरक्षणमिति सूत्रम् । वैदेहकाः वणिजः कण्टकेषु प्रधानाः ,
तेभ्यो जनपदस्य रक्षणमभिधीयते इति सूत्रार्थः । 'वणिक्कारुकुशीलवानि'ति
वणिक्प्रस्तावात् तद्रक्षणप्रकारो व्युत्पाद्यते ।

संस्थाध्यक्ष इति । विपणिमार्गाध्यक्षः, पण्यसंस्थायां पण्यशालायां,
पुराणभाण्डानां पुराणानां धान्यादिपण्यानां, पुराणत्वोक्तिः कालपरिवाससंभा-
वितगुणयोगार्था, स्वकरणविशुद्धानां विभावितस्वत्वानाम्, एतच्च चोरितत्व-
परिहारार्थम् । आदानं ग्रहणं प्रवेशनम्, आधानपाठे निवेशनं, विक्रयं वा,
स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि च परिमाण्यादीनि द्रोणाढकादीनि च, अवेक्षेत
परीक्षेत, पौतवापचारात् पौतवदोषं परिहर्तुम् ।

परिमाणीद्रोणयोरिति । तुलादण्डधान्यमानविशेषयोः अर्धपलही-
नातिरिक्तम् अर्धपलन्यूनत्वमर्धपलाधिकत्वं च, अदोषः दोषाभावः । पलहीना-
तिरिक्ते एकपलहानौ तदतिरेके वा, द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा द्विप-
लहान्यतिरेके चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यादिरूपा, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

तुलाया इत्यादिस्तुलाया आढकस्येत्यादिराढकस्य चार्धकर्षैककर्ष-
न्यूनातिरिक्तविषयविधानग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

अनुक्तानां तुलाविशेषमानविशेषाणां हीनातिरिक्तविषयं विधानमुक्त-
दिशानुमेयमित्याह — तुलामानविशेषाणामित्यादि ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य
त एव द्विगुणा दण्डः ।

गण्यपण्येष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।

काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृन्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जाल्य-
मित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्टगुणो दण्डः ।

सारभाण्डमित्यसारभाण्डं, तज्जातमित्यतज्जातं, राढायुक्तमुप-
धियुक्तं समुद्रपरिवर्तिमं वा विक्रयाधानं नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चा-
शत्पणो दण्डः, पणमूल्यं द्विगुणः, द्विपणमूल्यं द्विशतः । तेनार्धवृद्धौ
दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रयक्रयोपघातं वा स-
म्भूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यामिति । तुलाविशेषेण भाजन्यादिना
मानविशेषेण च प्रस्थकुडुवादिनातिरिक्तेन, क्रीत्वा, हीनाभ्यां ताभ्यां, विक्री-
णानस्य, त एव द्वादशपणादय एव, द्विगुणा दण्डः ।

गण्यपण्येष्विति । तेषु विषये, पण्यमूल्येषु अष्टभागम् अपहरतः
षण्णवतिर्दण्डः ।

काष्ठादिमयं पण्यं निकृष्टं श्रेष्ठव्यपदेशेन विक्रयमाधानं च कुर्वतो मूल्या-
ष्टगुणो दण्ड इत्याह — काष्ठेत्यादि ।

सारेत्यादि । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं कर्पूरादिकमकृत्रिमं सारपण्य-
मित्युक्त्वा तत् कृत्रिमं, हीनमूल्यं पणावरमूल्यं, विक्रयाधानं नयतः, तज्जात-
मित्यतज्जातं तद्देशजमित्युक्त्वा अतद्देशजं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः,
राढायुक्तं राढा शोभा तया गुणवद्रत्नलक्षणात् श्रेष्ठरत्नयुक्तम् अर्थात् कृत्रिम-
मौक्तिकादिकं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, उपधियुक्तं कृत्रिमपण्यमिश्रं,
हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, समुद्रपरिवर्तिमं समुद्रस्य सम्पुटस्य पूर्वदर्शि-
तस्य परिवर्तेन कृतं कस्मिंश्चित् समुद्रे पण्यं प्रदर्शयान्यस्मात् समुद्राद् उद्धृ-
तमित्यर्थः, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । पण-
मूल्यम् एकपणमूल्यम् असारभाण्डादिकं, विक्रयाधानं नयतः, द्विगुणः उक्त-
दण्डद्विगुणो दण्डः । द्विपणमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, द्विशतः । तेन उक्तप्र-
कारेण, अर्धवृद्धौ त्रिपणचतुष्पणादिपण्यमूल्यवृद्धौ, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनामिति । कारूणां शिल्पिनां च, कर्मगुणापकर्षम् 'एव-
कृणकं भाण्डं निर्मातव्यमिति'त्युक्ते 'तादृगुणं मा कुर्वि'ति प्रतिषेधेन कर्मगुण-

वैदेहकानां वा सम्भूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः ।

तुलामानान्तरमर्घवर्णान्तरं वा । धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः । तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः ।

यन्निसृष्टमुपजीवेयुः, तदेषां दिवससञ्जातं सङ्ख्याय वणिक् स्थापयेत् । केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमदायादन्यं भवति । तेन धान्यपण्य-

हानिं, सम्भूय ऐकमत्येन, समुत्थापयताम्, आजीवं लाभं, सम्भूय समुत्थापयताम् एकपणवेतनं कर्म पणद्वयवेतनं कल्पयतां, विक्रयक्रयोपघातं वा विक्रयोपघातं वा स्वपण्यविक्रये मूल्यातिरेचनेनोपघातं वा क्रयोपघातं वा परपण्यस्वीकरणे मूल्यपातनेनोपघातं वा, सम्भूय समुत्थापयतां, सहस्रं दण्डः पणसहस्रं प्रत्येकं दण्डः ।

वैदेहकानां वेति । वणिजां च, सम्भूय ऐकमत्येन, पण्यम् अवरुन्धताम् अन्यत्र विक्रेतुमविसृजताम्, अनर्घेण अयुक्तेन मूल्येन, विक्रीणतां, क्रीणतां वा, सहस्रं दण्डः प्रत्येकम् ।

तुलेत्यादि । तुलामानान्तरम् आयमान्यादितुलाभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषः प्रस्थादिमानविशेषभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषश्च, अर्घवर्णान्तरं वा मूल्यभेदनिमित्तो लाभविशेषश्च, पुस्तके लेख्यम् इति वाक्यशेषः । धरकस्य तुलाधारकस्य, मायकस्य वा, पणमूल्यादष्टभागम् एकपणमूल्यस्याष्टमांशप्रमाणं तुलामानान्तरं, हस्तदोषेण, आचरतः कुर्वतः, द्विशतो दण्डः । तेन उक्तविधिना, द्विशतोत्तरा चतुर्भागाद्याहरणे द्विगुणादिका, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणामिति । धान्यादीनां, समवर्णोपधाने तुल्यवर्णैर्हीनमूल्यैर्धान्यादिभिर्मिश्रणे, द्वादशपणो दण्डः ।

यन्निसृष्टमिति । यत् निसृष्टम् उपजीव्यत्वेनानुमतम् उपजीवेयुः विक्रेत्रादयः । तद् एषां दिवससञ्जातं प्रतिदिनोत्पन्नं, संख्याय संख्यया परिच्छिद्य, वणिक् स्थापयेत् संस्थाध्यक्षः प्रकल्पयेत् । केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमिति । केतुविक्रेतृशब्दौ क्रयविक्रयोपलक्षकौ, क्रये विक्रये च पण्यानां संस्थाध्यक्षेण स्वयं क्रियमाणेऽन्तरागतमधिकं धनम्, अदायादन्यं दायादनानर्हम् अन्याविभाज्यं भवति केवलराजग्राह्यमेव भवतीत्यर्थः । आदायादन्य-

निचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः । अन्यथानिचितमेषां पण्याध्यक्षो गृह्णीयात् ।
तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम् ।

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शत-
माजीवं स्थापयेत् । परदेशीयानां दशकम् । ततः परमर्घं वर्धयतां
क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः । तेना-
र्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

सम्भूयक्रये चैषाम् अविक्रीते नान्यं सम्भूयक्रयं दद्यात् । पण्यो-
पघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात् पण्यबाहुल्यात् ।

पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत । तेष्वविक्रीतेषु
नान्ये विक्रीणीरन् । तानि दिवसवेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्र-
जानाम् ।

मिति वृद्धपाठो मातृकासु चिन्त्यार्थः । अदायाद्यमित्येव वा पाठः शुद्धः स-
म्भाव्यते । तेनेति । धान्यपण्यनिचयांश्च, तेन संस्थाध्यक्षेण, अनुज्ञाताः
कुर्युः । एषाम् अन्यथानिचितम् अननुज्ञातनिचितं, पण्याध्यक्षो गृह्णीयात् ।
तेनेति । तेन निचितेन, धान्यपण्यविक्रये विषये, प्रजानाम् अनुग्रहेण व्यवहरेत्
प्रजानामुपकारो यथा स्यात् तथा समाचरेदित्यर्थः ।

किं तन्निसृष्टमित्याह—अनुज्ञातक्रयादुपरि चेति । स्वीकरणकालि-
कादर्घ्यादुपरि, एषां वणिजां, स्वदेशीयानां स्वदेशभवानां, पण्यानां, पञ्चकं
शतम् आजीवं स्थापयेत् शते पञ्चपणिकं लाभं व्यवस्थापयेत् । परदेशीयानां
पण्यानां, दशकं शतं शते दशपणिकं लाभं स्थापयेत् । ततः परम् उक्तलाभा-
दाधिकम्, अर्घं मूल्यं, वर्धयतां, क्रये विक्रये वा, भावयतां लाभमुत्पादयतां,
पणशते पञ्चपणात् पणपञ्चकमात्रलाभभावनादपि, द्विशतो दण्डः । तेनेति ।
उक्तविधिना, अर्घवृद्धौ अर्घवर्धनेन लाभवर्धने, दण्डवृद्धिः व्याख्याता पणशते
दशपणभावनाच्चतुश्शतो दण्ड इत्यादिरीत्या दण्डस्य वृद्धिः व्याख्याता ।

सम्भूयेत्यादि । एषां वणिजां, सम्भूयक्रये सम्भूयक्रीते, अविक्रीते अकृत-
विक्रये सति, अन्यं सम्भूयक्रयं, न दद्यात् अर्थाद् वणिगन्तरेभ्यः । पण्योपघाते
च जलाग्न्यादिजनिते पण्यदूषणे, एषां सम्भूयक्रयकारिणाम्, अनुग्रहम् उपकारं,
कुर्यात्, पण्यबाहुल्यात् पण्यानां बहुत्वे सति । इदमुत्तरवाक्येन वा सम्बध्यते ।

पण्याध्यक्ष इति । सः, सर्वपण्यानि, एकमुखानि विक्रीणीत एक-
विक्रेतृद्वारेण विक्रीणीत । तेषु सर्वपण्येषु, अविक्रीतेषु सत्सु, अन्ये पूर्वाङ्गी-

देशकालान्तरितानां तु पण्यानां —

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च सङ्ख्याय स्थापयेदर्घमर्घवित् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः वैदेहकरक्षणम्,

आदित एकोनाशीतितमः ॥

कृतविक्रयकर्मभ्योऽतिरिक्ताः, न विक्रीणीरन् । तानि पण्यानि दिवसवेतनेन दिवसवेतनदानेन, विक्रीणीरन्, प्रजानाम्, अनुग्रहेण आनुकूल्येन ।

देशकालव्यवहितपण्यविषयमाह — देशकालान्तरितानां तु पण्यानामिति । इदं प्रक्षेपमित्यादिवक्ष्यमाणश्लोकान्वयि । देशव्यवहितानां कालव्यवहितानां च पण्यानां, प्रक्षेपं वस्तुमूल्यं, पण्यनिष्पत्तिम्, इदमित्यता कालेन निष्पद्यत इत्यमुमर्थं, शुल्कं, वृद्धिम्, अवक्रयं शकटबलीवर्दादिभाटकम्, अन्यान् व्ययांश्च, संख्याय, अर्घं, स्थापयेत् कल्पयेत्, अर्घवित् अर्घविधानाभिज्ञः संस्थाध्यक्षः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः वैदेहकरक्षणम्,

आदित एकोनाशीतितमः ॥

७८. प्रक. उपनिपातप्रतीकारः ।

दैवान्यष्टौ महाभयानि — अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मृषिका
व्यालाः सर्पा रक्षांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।

ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः । दशकुलीसङ्ग्रहेणाधिष्ठिता
वा । नागरिकप्रणिधावग्निप्रतिषेधो व्याख्यातः । निशान्तप्रणिधौ
राजपरिग्रहे च ।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कारयेत् ।

वर्षारान्नमनूपग्रामाः पूरवेलासुत्सृज्य वसेयुः । काष्ठवेणुनावश्वा-
वगृहीयुः ।

उपनिपातप्रतीकार इति सूत्रम् । उपनिपाता नाम दैव्योऽन्यादि-
निमित्ता विपदः, तेषां प्रतीकारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । कण्टकास्तावद्
द्विविधा मनुष्यकण्टका देवकण्टकाश्चेति । तत्र मनुष्यकण्टकाः कारुकादय
उक्ताः, देवकण्टकास्त्वधुनोच्यन्ते ।

दैवान्यष्टावित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेष्वष्टसु अग्नितो रक्षणप्रकारमाह — ग्रीष्मे इति । तस्मिन्, ग्रामाः,
अधिश्रयणं पाकस्थाल्याश्चुल्लघां निवेशनं, बहिः गृहबहिर्देशे, कुर्युः । दशकु-
लीसङ्ग्रहेण दशकुलीरक्षकेण गोपनाम्ना, रक्षकेणेत्येव भाषापाठः । अधिष्ठिता
वा 'इहाधिश्रयणं कर्तव्यमिति' चोदिता वा, कुर्युः । नागरिकप्रणिधौ, अग्नि-
प्रतिषेधः अग्निभयपरिहारविधिः, व्याख्यातः 'अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे' इत्या-
दिनोक्तः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च व्याख्यातः 'मानुषेणाग्निना त्रिरप-
सव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न दहती'त्यादिनोपदिष्टः ।

बलीत्यादि । पर्वसु पूर्णिमादिषु, बलिहोमस्वस्तिवाचनैः भूतबलिभिः
रक्षाहोमैः शान्तिकैः स्वस्तिवाचनैश्च, अग्निपूजाः कारयेत् ।

अथ जलप्रतिषेधमाह — वर्षारान्नमिति । वर्षाकालिकरात्रीः, अनू-
पग्रामाः जलप्रायप्रदेशवासिनः, पूरवेलाम् उत्सृज्य जलप्रवाहसन्निकृष्टं तदं
परिहृत्य, वसेयुः । इह वर्षापूर्वपदकाद् रात्रिशब्दाद् अचप्रत्ययोऽन्वेष्ट्यः ।
रात्रिमिति वा पाठः । काष्ठवेणुनावश्च काष्ठं वेणुं नावं च जलप्रवाहतरणार्थाः,
अवगृहीयुः संगृहीयुः ।

उह्यमानमलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तारयेयुः । अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः अन्यत्र प्लवहीनेभ्यः ।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् ।

मायायोगविदो वेदविदो वर्षमभिचरेयुः ।

वर्षावग्रहे शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् ।

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः । औषधैश्चिकित्सकाः, शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्धतापसाः ।

तेन मरको व्याख्यातः । तीर्थाभिषेचनं महाकच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं देवरात्रिं च कारयेत् ।

उह्यमानमिति । प्रवाहेण नीयमानं बाहुतरणाक्षमम्, अलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिः अलाबूस्तुम्बीफलं दृतिः चर्मभस्त्रा प्लव उडुपं गण्डिका तरुप्रकाण्डकं वेणिका जलतरणसाधनभेदः ताभिः, तारयेयुः । अनभिसरतां तारयितुमनभिगच्छतां, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र प्लवहीनेभ्य इति । तरणसाधनहीनाश्चेदनभिसरन्तो नापराध्यन्तीत्यर्थः ।

पर्वसु चेति । अमावास्यादिषु, नदीपूजाः कारयेत् जलविपत्प्रशमार्थम् ।

मायायोगविद इति । शैवादयो मान्त्रिकाः, वेदविदः अथर्ववेदिनपुणाः, वर्षम् अतिवृष्टिम्, अभिचरेयुः जपहोमादिना प्रशमयेयुः ।

वर्षावग्रह इति । वृष्टिप्रतिबन्धे सति, शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः इन्द्रजाह्नवीशैलसमुद्रपूजाः, कारयेत् ।

अथ व्याधिभयप्रतीकारः । व्याधिस्तावद् द्विविधः कृत्रिमोऽकृत्रिमश्च । आद्य औपनिषदिकोक्तविषधूमविषाम्बवादिदोषप्रभवः, द्वितीयो धातुदोषजः । तत्र कृत्रिमव्याधिभयम् औपनिषदिकोक्तैर्विधानैः प्रतिकुर्युः, अकृत्रिमव्याधिभयं भिषज औषधैः सिद्धतापसाश्च शान्तिकर्मभिर्व्रतोपवासादिभिः प्रतिविध्युरित्याह — व्याधिभयमित्यादि ।

तेनेति । उक्तेन व्याधिशमनप्रकारेण, मरको मारीनामा महाव्याधिः, व्याख्यातः उक्तप्रतीकारः । विशेषं त्वाह — तीर्थाभिषेचनमिति । गङ्गादितीर्थस्नानं, महाकच्छवर्धनं समुद्रपूजनं, गवां श्मशानावदोहनं श्मशाने दोहनं, कबन्धदहनं तण्डुलसक्तुनिर्मितस्य कबन्धस्थं श्मशाने दहनं, देवरात्रिं च देवं क्वचित् स्थानेऽर्चयित्वा रात्रिजागरणं च, कारयेत् ।

आदितः अध्या. ८०]

७८. प्रक. उपनिपातप्रतीकारः ।

१३१

पशुव्याधिमरके स्थानान्यर्थनीराजनं स्वदैवतपूजनं च कारयेत् ।

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण । भक्तसंविभागं वा । देशनिक्षेपं वा । मित्राणि वा व्यपाश्रयेत । कर्शनं वमनं वा कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत । धान्यशाकमूलफलावापान् सेतुषु कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा ।

मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । तेषां ग्रहणहिंसाया द्वादशपणो दण्डः । शुनामनिग्रहे च अन्यत्रारण्यचरेभ्यः ।

पशुव्याधिमरक इति । पशूनां गजाश्वादीनां व्याधौ मरके च, स्थानानि भिन्नस्थानस्थितौ, अर्थनीराजनं नीराजनद्रव्यैर्नीराजनं, स्वदैवतपूजनं च कारयेत् । तत्र गजस्य स्वदैवतं सुब्रह्मण्यः, अश्वस्याश्विनौ, गोः पशुपतिः, महिषस्य वरुणः, वीसरस्य वायुः, अजस्याग्निरिति बोद्धव्यम् ।

दुर्भिक्षभयप्रतीकारमाह—दुर्भिक्ष इति । दुर्भिक्षसमये, राजा, बीजभक्तोपग्रहं प्रजानां बीजभक्ताभ्यामनुकूलाचरणं कृत्वा, अनुग्रहं कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा दुर्गकर्म सेतुनिर्माणकर्म वा, भक्तानुग्रहेण भक्तदानेन, कुर्यात् । भक्तसंविभागं वा दुर्गसेतुकर्माभावेऽपि केवलानदानं, कुर्यात् । देशनिक्षेपं वा अनन्तरदेशे तद्देशराजान्तिके 'प्रजा इमा मे कञ्चित् कालं रक्षित्वा प्रत्यर्पये'त्युक्त्वा प्रजानिक्षेपणं वा, कुर्यात् । मित्राणि वा धनदानाद्युपकारक्षमाणि, व्यपाश्रयेत प्रजाभक्तार्थम् । कर्शनं निरुपयोगजनानां तत्काले देशान्तरप्रेषणेनारूपत्वकरणं, वमनं वा सुभिक्षविदेशप्रेषणं वा, कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमिति । सस्यसमृद्धिः, अन्यविषयं वा अन्यदेशं वा, सजनपदो जानपदसहितो, यायात् उपजीवनार्थम् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत, मत्स्यपक्षिकूर्मादिजलचरजन्तुभक्षणेन जीवनार्थम् । धान्यशाकमूलफलावापान्, सेतुषु कुर्वीत जलधारान् निर्माय तत्र कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा मृगादीनां वधारम्भान् वा, कुर्वीतेति वर्तते ।

मूषिकप्रतीकारमाह—मूषिकभय इति । तस्मिन्नुत्पन्ने, मार्जारनकुलोत्सर्गः मार्जाराणां नकुलानां चोत्सर्गः गृहेषु स्वैरसञ्चारघटना कर्तव्या । तेषां मार्जारनकुलानां, ग्रहणहिंसायां ग्रहणे हिंसने वा, द्वादशपणो दण्डः । शुनाम् अनिग्रहे च परोपद्रवादनिवारणे च, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्रारण्यचरेभ्य इति । वनेचरणानां शुनामनिग्रहे दण्डाभावः ।

स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेत् । उपनिषद्योगयुक्तानि वा । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत । शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च मूषिकपूजाः कारयेत् ।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृजेत् । मदनकोद्रव-पूर्णान्यौदर्याणि वा ।

लुब्धकाः श्वगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः । आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्त्युः । अनभिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिनः ।

पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपक्षिसङ्घग्राहप्रतीकारा व्याख्याताः ।

स्नुहीत्यादि । स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि, विसृजेद् विकिरेत्, तानि हि भक्षयित्वा मूषिका म्रियेरन्निति । उपनिषद्योगयुक्तानि वा उपनिषदुक्तौषध-युक्तानि वा, धान्यानि विसृजेत् । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत अमुकगृहे प्रति-दिनमेतावन्तो मूषिका देया इति मूषिकरूपं करं वा कल्पयेत् । शान्तिं वा मूषिकशमनार्थं जपहोमादिकर्म वा, सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च पूर्णिमादिषु च, मूषिकपूजाः कारयेत् ।

उक्तरीत्या शलभभयपक्षिभयक्रिमिभयानां प्रतीकारा द्रष्टव्या इत्याह—
तेन शलभेत्यादि ।

व्यालभयप्रतीकारमाह— व्यालभय इति । व्यालाः हिंस्रमृगाः व्या-ब्रादयः तत्कृते भये, मदनरसयुक्तानि उपनिषदुक्तेन मदनरसेन युक्तानि, पशुशवानि पशूनां गोमहिषमेषादीनां तद्भक्ष्याणां शवानि कुणपान्, प्रसृजेत् तद्गोचरे क्षिपेत् । मदनकोद्रवपूर्णानि वनकोद्रवेण वरकेण च पूर्णानि, औद-र्याणि वा पशुकोष्ठान् वा, प्रसृजेत् । व्याला हि तद्भक्षणान्म्रियन्ते ।

लुब्धका इति । व्याधाः, श्वगणिनो वा श्वभिर्मृगान् ये ग्राहयन्ति ते वा, कूटपञ्जरावपातैः कपटकुलायैः तृणादिच्छन्नैः पातनगतैश्च, चरेयुः व्यव-हरेयुः । आवरणिनः साव्रणाः, शस्त्रपाणयस्तीक्ष्णाः, व्यालान् अभिहन्त्युः । अनभिसर्तुरेति । व्यालेन द्रुह्यमाणं दृष्ट्वानभिगच्छतः, द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिन इति । व्यालं हतवते द्वादशपणं पारितोषिकं देयम् । पर्वसु चेति । स्फुटार्थम् ।

सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्गलीविदश्चरेयुः । सम्भूय वोप-
सर्पान् हन्युः । अथर्ववेदविदो वाभिचरेयुः । पर्वसु च नागपूजाः का-
रयेत् । तेनोदकप्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

रक्षोभये रक्षोग्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो वा कर्माणि
कुर्युः । पर्वसु च वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः चैत्य-
पूजाः कारयेत् । चरुं वश्चराम इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः ।

सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृह्णीयात् ।

मायायोगविदस्तस्माद् विषये सिद्धतापसाः ।

वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः उपनिपातप्रतीकारः ।

आदितोऽशीतितमः ॥

सर्पप्रतीकारमाह—सर्पभय इति । तस्मिन् सति, मन्त्रैः गारुडा-
दिभिः, ओषधिभिश्च विषघ्नीभिः, जाङ्गलीविदः विषचिकेत्सितकुशलाः; चरेयुः
प्रतीकारव्यवहारं कुर्युः । सम्भूय वा, उपसर्पान् दृष्टिगोचरमुपगतान् सर्पान्,
हन्युः अर्थात् पौराः । अथर्ववेदविदो वा अभिचारमन्त्राभिज्ञा वा, अभिचरेयुः
मन्त्रप्रयोगैः सर्पान् हन्युः । पर्वसु च नागपूजाः सर्पपूजाः, कारयेत् । तेन
उक्तप्रकारेण, उदकप्राणिभयप्रतीकाराः व्याख्याताः नकादिजलचरप्राणिभयस्य
प्रतिविधय ऊह्याः ।

रक्षःप्रतीकारमाह—रक्षोभय इति । तस्मिन् सति, अथर्ववेदविदो,
मायायोगविदो वा, रक्षोग्नानि रक्षोघातकराणि, कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च कृष्ण-
चतुर्दश्यष्टम्यादिषु च, वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः वितर्दि-
वेदिका छत्रमातपत्रम् उल्लोपिका भक्ष्यभेदः हस्तपताका क्षुद्रध्वजः छागोपहारः
छागबलिदानम् इत्येतैः, चैत्यपूजाः चिताङ्के रक्षःपूजाः, कारयेत् । चरुं वश्च-
राम इति युष्मभ्यं हविः पचाम इत्येवं वदन्तः सन्तः, सर्वभयेषु, अहोरात्रं नक्त-
न्दिवं, चरेयुः सञ्चरेयुः ।

सर्वत्र चेति । सर्वेषु भयेषु, उपहतान् पीडितान् जनान्, पितेव अनु-
गृह्णीयाद्, राजा ।

श्लोकमाह — मायेत्यादि । तस्मात् विपत्प्रतीकारकरणे जनाः सर्व-
थानुग्राह्या इत्येतस्मात् कारणात् । शेषं सुबोधम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः उपनिपातप्रतीकारः,

आदितोऽशीतितमः ॥

७९. प्रक. गूढाजीविनां रक्षा ।

समाहर्तृप्रणिधौ जनपदरक्षणमुक्तम् । तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः ।

समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्रचरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकवधिरजडान्यवैदेहककारुशिल्पिकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपाकमांसिकौदनिकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः । यं चात्र गूढजीविनं शङ्केत, तं सत्रिसवर्णेनापसर्पयेत् । धर्मस्थं प्रदेष्टारं वा विश्वासोपगतं सत्री ब्रूयात् — असौ मे बन्धुरभियुक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत् तथा कुर्यात्, उपदाग्राहक इति प्रवास्येत ।

तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः ।

गूढाजीविनां रक्षेति सूत्रम् । गूढाजीविनः प्रच्छन्नलङ्घनग्रहणजीविनाः कूटसाक्ष्यादयः तेषां रक्षा वारणं प्रतिक्रियाभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रकटकण्टकाः प्रच्छन्नकण्टका इति द्विविधेषु कण्टकेषु कार्वादिप्रकटकण्टकरक्षणं पूर्वमुक्तं प्रच्छन्नकण्टकरक्षणं त्वधुनोच्यते ।

समाहर्तृप्रचारे जनपदरक्षणस्योक्तत्वात् पुनरपि रक्षणप्रस्तावः किमर्थ इत्याशङ्क्य गूढकण्टकेभ्यो रक्षणस्यानुक्तस्याभिधानार्थ इत्यभिप्रायवानाह— समाहर्तृप्रणिधावित्यादि ।

गूढकण्टकपरिज्ञानार्थमपसर्पप्रणिधानमाह — समाहर्तेत्यादि । सिद्धतापसेत्यादिपदे चक्रचरः अश्वस्तनिकः, प्रच्छन्दकः स्वच्छन्दचरः, वेशो वेश्यावाटचरः, शेषाः प्रतीताः, । त इत्यादि । ते सिद्धतापसादिव्यञ्जनाः प्रणिहिताः, ग्रामाणां ग्राममुख्यानाम्, अध्यक्षाणां च, शौचाशौचं विद्युः । यं चेति । अत्र ग्राममुख्येषु अध्यक्षेषु च, यं गूढजीविनं शङ्केत, तं, सत्रिसवर्णेन सत्रिणा सवर्णेन, अपसर्पयेत् सापसर्पं कुर्यात् । धर्मस्थं, 'प्रदेष्टारं वे'ति प्रक्षिप्तं प्रतिभाति । विश्वासोपगतं विश्वस्तं, सत्री प्रणिहितः, ब्रूयात् । वचनप्रकारः— असौ मे बन्धुरित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेनेति । उक्तेन धर्मस्थविधानेन, प्रदेष्टारः कण्टकशोधनाधिकृताः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात् — असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः । तेनैनमाहारयस्वेति । स चेत् तथा कुर्याद्, उत्कोचकः इति प्रवास्येत ।

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थवैपुल्येन आरभेत । ते चेत् तथा कुर्युः, कूटसाक्षिण इति प्रवास्येरन् ।

तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवननकारकं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात् — अगृह्य भार्यां स्नुषां दुहितरं वा कामये । सा मां प्रतिकामयताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत् तथा कुर्यात् संवननकारक इति प्रवास्येत ।

तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ ।

यं वा रसस्य वक्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्याहारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात् — असौ मे शत्रुस्तस्योपघातः

ग्रामकूटमिति । ग्राममुख्यम्, अध्यक्षं वा, सत्री ब्रूयात्, किमिति, असौ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी, प्रभूतद्रव्यः प्रचुरधनः । तस्य अयम् अनर्थः आपतित इति शेषः । तेन उपस्थितानर्थपदेशेन, एनं धनिकम्, आहार-यस्व अर्थात् सर्वस्वम्, इति । स चेदित्यादि स्पष्टम् ।

कूटसाक्षिपरीक्षणमाह — कृतकाभियुक्तो वेति । मृषाभियुक्तः सत्री, कूटसाक्षिणः अभिज्ञातान् शङ्कितान्, अर्थवैपुल्येन प्रभूतधनार्पणोपधया, आ-रभेत प्रलोभयेत् । ते चेदित्यादि स्पष्टम् ।

तेनेति । उक्तेन कूटसाक्षिविधानेन, कूटश्रावणकारकाः अगृहीत एव ऋणे 'ऋणममुकेन मत्सकाशादेतावद् गृहीतमि'त्येवं मृषार्थं प्रातिवेशिकानानु-वेशिकांश्च साक्ष्यार्थं ये श्रावयन्ति त एते कूटश्रावयितारः, व्याख्याताः उक्त-विधाना बोद्धव्याः ।

यं वेत्यादि । यं वा पुरुषं, मन्त्रयोगमूलकर्मभिः मन्त्रोपायैरौषधप्रयो-गैश्च, श्माशानिकैर्वा श्मशानकरणीयकर्मभिर्वा, संवननकारकं वशीकरणकर्तारं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्, किमिति, अगृह्य भार्यामित्यादि । सुबोधम् ।

तेनेत्यादि । कृत्याभिचारशीलौ कृत्याशीलः पिशाचावेशनकर्ता अभि-चारशीलो मन्त्रप्रयोगेण मारणशीलः ।

क्रियताम् अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत् तथा कुर्याद्, रसद
इति प्रवास्येत ।

तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः ।

यं वा नानालोहक्षाराणाम् अङ्गारभस्त्रासन्दंशमुष्टिकाधिकरणी-
विम्बटङ्कमूषाणामभीक्षणं केतारं मषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मा-
रोपकरणसंवर्गं कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन संव्यवहारेण
चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः कूटरूपकारक इति प्रवास्येत ।

तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः ।

आरब्धारस्तु हिंसाया गूढाजीवास्रयोदश ।

प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः गूढाजीविनां रक्षा,

आदितं एकाशीतितमः ॥

यं वा रसस्येत्यादि । रसस्य विषयः । भैषज्याहारव्यवहारिणं भेष-
जाभ्यवहार्ययोर्विषोपयोजनशीलम् । शेषं सुगमम् ।

तेनेति । उक्तेन रसदविधानेन, मदनयोगव्यवहारी मदनयोगः मद-
जनकौषधदानोपायः तद्व्यवहारी, व्याख्यातः ।

यं वेति । यं वा, नानालोहक्षाराणां नानाजातीयानां लोहानां क्षा-
राणां च, अङ्गारादीनाम् अङ्गारो निर्वाणाम्निमिन्धनं भस्त्रा ध्मानद्वतिः सन्दंशः
कङ्कमुखः मुष्टिका कर्मारोपकरणभेदः अधिकरणी लोहाभिघाताधारः विम्बः
प्रतिमा टङ्कः दारणः मूषा ताम्राद्यावर्तनी इत्येतासाम्, अभीक्षणं केतारं, मषी-
भस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं मष्याद्युपलिप्तहस्तवस्त्रचिह्नं, कर्मारोपकरणसंवर्गम्
अयस्कारकर्मसाधनसम्पन्नं, कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन, संव्य-
वहारेण च परस्परव्यवहारेण च, अनुप्रविश्य आश्रित्य, प्रज्ञापयेत् ईदृग्व्या-
पारोऽयमिति राज्ञे निवेदयेत् । प्रज्ञातः तथा विदितः, कूटरूपकारक इति,
प्रवास्येत ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, रागस्यापहर्ता स्वर्णादिवर्णकस्य हानिकर्ता,
कूटसुवर्णव्यवहारी च, व्याख्यातः उक्तविधानो द्रष्टव्यः ।

आरब्धारस्त्विति । हिंसायाः लोकोपद्रवस्य, आरब्धारः कर्तारः,
 गूढाजीवाः त्रयोदश धर्मस्थः प्रदेष्टा ग्राममुख्यः अध्यक्षः कूटसाक्षी कूटश्रावकः
 संवननकर्ता कृत्याशीलः अभिचारशीलः रसदः मदनयोगव्यवहर्ता कूटरूप-
 कर्ता कूटसुवर्णव्यवहारीत्युक्तास्त्रयोदशसख्याः, प्रवास्याः स्वदेशान्निष्कासयि-
 तव्याः । दोषविशेषतो निष्क्रयार्थं वा दद्युः अपराधतारतम्येन दण्डं च दद्युः ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः गूढाजीविनां रक्षा,

आदित एकाशीतितमः ॥

८० प्रक. सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् ।

सत्रिप्रयोगादूर्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः । प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोधकान्, संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं सङ्घमादाय रात्रावन्यं ग्राममुद्दिश्यान्यं ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुषं गत्वा ब्रूयुः — इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम् । कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुम् इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वाराण्यपोह्य, 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनमिति सूत्रम् । सिद्धव्यञ्जनाः मुण्डजटिलादयः पूर्वोक्ताः तैः माणवानां चोरपारदारिकादीनां कुपुरुषाणां प्रकाशनमिति सूत्रार्थः । कण्टकविशेषपरिज्ञानोपायः सत्रिप्रयोग उक्तः, अपर इदानीमभिधीयते ।

सत्रिप्रयोगादिति । तत ऊर्ध्वं, सिद्धव्यञ्जना माणवाः, माणवविद्याभिः प्रस्वापनान्तर्धानादिकारिभिः कुमन्त्रैः, प्रलोभयेयुः, अर्थात् कण्टकान् । तत्र विशेषमाह — प्रस्वापनेत्यादि । प्रतिरोधकान् चोरान् । पारतल्पिकान् पारदारिकान् ।

तेषामित्यादि । तेषां प्रतिरोधकपारतल्पिकानाम् । कृतोत्साहानां स्वव्यापाराकुतोभयानुष्ठानमार्गप्रदर्शकसिद्धलाभजनितोत्साहानाम्, महान्तं सङ्घम् आदाय रात्रौ अन्यं ग्रामम् उद्दिश्य, प्रस्थिता इति शेषः, अन्यम् उद्दिष्टग्रामादितरं, ग्रामं, कृतकस्त्रीपुरुषं कृतकाः कृत्रिमाः स्वप्रवृत्त्यानुकूल्याय दत्तसंकेताः स्वविधेयाः स्त्रीपुरुषा यस्मिंस्तं तथाभूतं, गत्वा ब्रूयुः । किमिति, इहैव अस्मिन्नेव ग्रामे, विद्याप्रभावः प्रस्वापनादिमन्त्रमहिमा, दृश्यताम् । परग्रामो गन्तुं कृच्छ्रः श्रमवशाद् विदूरत्वाच्चाशङ्क्यः इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारार्गलापोहनमन्त्रेण, द्वाराण्यपोह्य पूर्वसङ्केतापोहितार्गलेष्वेव द्वारेषु अर्गलापोहनमभिनीय, प्रविश्यतामिति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण, जाग्रतां जाग्रत्त्वेऽपि संकेतवशादपश्यन्तमिवात्मानमभिनयताम्, आरक्षिणां मध्येन, माणवान् अतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण, रक्षिणः, प्रस्वापयित्वा अस्वपत एव स्वापाभिनयं कारयित्वा, शय्याभिः रक्षिशयनीयवर्त्मना, माणवैः सञ्चारयेयुः । प्रस्वापयित्वेति

शय्याभिर्माणवैः सञ्चारयेयुः । संवननमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां
माणवैः संमोदयेयुः ।

उपलब्धविद्याप्रभावानां पुरश्चरणाद्यादिशेयुरभिज्ञानार्थम् ।

कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेश्मसु कर्म कारयेयुः, अनुप्रविष्टान् वैकत्र
ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः ।
गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननुयुञ्जीत ।

पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टास्तथैव कर्म कारयेयुः
ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत् — चोरग्रहणीं वि-
द्यामधीते राजा; तस्योपदेशादिमे चोरा गृहीताः; भूयश्च गृहीष्यामि;
वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः इति ।

ल्यबकरणं समासाविवक्षया । प्रतिरोधकप्रत्यायकमुक्त्वा पारतल्पिकप्रत्यायक-
माह — संवननेत्यादि । संवननमन्त्रेण, परेषां भार्याव्यञ्जनाः परदारच्छल-
धारिणीः पूर्वदत्तसंकेता एव वनिताः, माणवैः, संमोदयेयुः वशीकरणाभिनय-
द्वारेण सङ्गसुखमनुभावयेयुः ।

उपलब्धविद्याप्रभावानामिति । एवं प्रत्यक्षदृष्टमन्त्रमाहिम्नां, पुरश्च-
रणादि पुरश्चरणप्रभृतिकं मन्त्रसिद्ध्यङ्गं कर्म, आदिशेयुः, अभिज्ञानार्थं स्मर-
णार्थम् ।

कृतलक्षणद्रव्येषु वेति । कृतस्वामिचिह्नद्रव्योपेतेषु, वेश्मसु, कर्म
चौर्यं, कारयेयुः, पूर्वोक्तान् गृहीतमन्त्रान् माणवान् । अनुप्रविष्टान् वा अन्तः
प्रविष्टांश्च, एकत्र कचिद् गृहे, ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेष्विति । कृतलक्षणद्रव्याणां मुष्टानां
क्रयणविक्रयणाधीकरणावसरेषु, योगसुरामत्तान् वा भेषजयुक्तमद्यपानमत्तान्
वा, ग्राहयेयुः । गृहीतान् तथाग्रहणं प्राप्तान् माणवान्, पूर्वापदानसहायान्
पूर्वकृतानि चौर्याणि चौर्यसहायांश्च, अनुयुञ्जीत पृच्छेत् ।

पुराणचोरव्यञ्जना वेति । पुरातनतस्करच्छद्मानो वा भूत्वा, चोरान्
अनुप्रविष्टाः, तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव, कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतानिति । ग्रहणं प्राप्तांश्चोरान्, समाहर्ता, पौरजानपदानां द-
र्शयेत् । किं कृत्वा, चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजेत्याद्युक्त्वा ।

आदितः अध्या. ८२] ८०. प्रक. सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् ।

१४१

यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात् , तमेषां प्रत्यादिशेद् — एष राज्ञः प्रभाव इति ।

पुराणचोरगोपालकव्याधश्चगणिनश्च वनचोराटविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वेनानभियोजयेयुः । अभियोगे गूढबलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन । अनुगृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् ,

आदितो ब्यशीतितमः ॥

यं चात्रेति । यं च जनम् , अत्र पुरादौ , शम्याप्रतोदादीनाम् अपहर्तारं युगकीलकतोत्रादीनां चोरयितारम् , अपसर्पोपदेशेन जानीयात् , तम् , एषां पौरजानपदानां , प्रत्यादिशेत् प्रज्ञापयेत् , किं कृत्वा , एष राज्ञः प्रभाव इति अत्यल्पविषयस्यापि चौर्यस्येदं परिज्ञानं राज्ञो माहात्म्यकृतमित्युक्त्वा ।

वनचोरग्रहणोपायमाह—पुराणचोरेत्यादि । पुराणचोराः गोपालकाः व्याधाः श्वगणिनश्च , राजपुरुषभूता इति शेषः , वनचोराटविकान् वनचोसन् अटवीचरान् पुलिन्दादींश्च , अनुप्रविष्टाः , प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु प्रभूतानि प्रचुराणि कूटानि फालानि हिरण्यानि कुप्यभाण्डानि च येषु तेषु तथाभूतेषु , सार्थव्रजग्रामेषु वणिक्सङ्घगतागतमार्गेषु गोष्ठेषु ग्रामेषु च , एनान् वनचोराटविकान् , अभियोजयेयुः चौर्यायोद्योजयेयुः । अभियोगे आरब्धे सति , गूढबलैः गूढसैन्यैः , घातयेयुः । मदनरसयुक्तेन मोहजनकविषयुक्तेन , पथ्यादनेन वा पथिभोजनेन वा , घातयेयुः । अनुगृहीतलोप्त्रभारान् उपगृहीतमुष्टद्रव्यभारान् , आयतगतपरिश्रान्तान् दीर्घाध्वगमनपरिखिन्नान् , अत एव प्रस्वपतः एनान् , ग्राहयेयुः । प्रहवणेषु तुष्टिभोजनदानेषु , योगसुरामत्तान् वीर्यवन्मद्यपानमत्तान् वा , ग्राहयेयुः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — पूर्ववच्चेति । समाहर्ता , पूर्ववत् पूर्वोक्तपुराणचोरवत् , एनान् वनचोराटविकान् , गृहीत्वा , राज्ञः सर्वज्ञख्यापनं चोर-

ग्रहणीं विद्यामधीते राजा सर्वश्रोत्रान् जानाति तत्प्रभावादिमे चोरा गृहीताः
इत्येवं सर्वज्ञत्वख्यापनं, कारयन्, राष्ट्रवासिषु, प्ररूपयेद् दर्शयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः सिद्धव्यङ्गनैर्माणवप्रकाशनम्,

आदितो ब्रवीति तमः ॥

८१. प्रक. शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ।

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ।

क्षीणदायकुटुम्बमल्पनिर्वेशं विपरतिदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रसक्तमतिव्ययकर्तारं पुंश्चलीघृतशौण्डिकेषु प्रसक्तमभीक्ष्णप्रवासिनमविज्ञातस्थानगमनमेकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहुमन्त्रसन्निपातं सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारम् अन्तर्गृह-
नित्यमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरिग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेश्मनामभी-

शङ्कारूपकर्माभिग्रह इति सूत्रम् । आत्मनः परान् प्रति परेषामात्मानं प्रति चेति शङ्का द्विरूपा रूपं लोप्त्रं कर्म सन्धिच्छेदादि एतैर्लिङ्गैरभिग्रहः चोराणां ग्रहणमभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

गूढाजीविनां रक्षा प्रक्रान्ता । तत्र सिद्धव्यञ्जनादिभिर्ग्रहीतुं शक्यानां गूढाजीविनां ग्रहणप्रकार उक्तः, तदग्राह्याणां शङ्कारूपकर्मभिर्ग्रहणप्रकार इदानीमुच्यते ।

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वमिति । सिद्धव्यञ्जनप्रयोगात् परतः, शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, वक्ष्यत इति क्रियाध्याहारः ।

शङ्काभिग्रहं तावदाह — क्षीणदायकुटुम्बमिति । दायः कुलक्रमागतं द्रव्यं कुटुम्बं कृषिः तदुभयं क्षीणं यस्य तं तथाभूतम्, अल्पनिर्वेशं भक्तव्ययापर्याप्तभृतिं कर्मानुसुरूपनिहीनभृतिं वा, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशम् अन्यथाकल्पितदेशजात्यादिव्यवहारं, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणम् अन्याविदितवृत्त्यर्थकर्मणं, मांससुरादिष्वष्टसु, प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तम्, अतिव्ययकर्तारं, पुंश्चलीघृतशौण्डिकेषु प्रसक्तम्, अभीक्ष्णप्रवासिनं पौनःपुन्यप्रवासशीलम्, अविज्ञातस्थानगमनं क्व तिष्ठति क्व गच्छतीत्यन्याविदितस्थानगमनम्, एकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं विजने वने गृहारामे च विकाले चरणशीलं, प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहुमन्त्रसन्निपातम् अन्यदर्शनागोचरे देशे सामिषे सद्रव्ये धनिकगृहनिकटदेशे वा बहुमन्त्रयन्तं बहुकृत्वो गच्छन्तं च, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं व्रणकारणोद्भेदशङ्कया रहसि चिकित्सयितारम्, अन्तर्गृहनित्यं गर्भगृहनित्योपविष्टम्, अभ्यधिगन्तारम् आगच्छतोऽभिमुखं ह्यङ्घ्रिं गत्वा प्रतिनिवर्तमानं, कान्तापरं स्त्रीलोलं, परपरिग्रहाणां परपरिज-

क्षणप्रष्टारं कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं विरात्रे छन्नकुड्यच्छायास-
ञ्चारिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं जातवैराशयं हीनकर्मजातिं
विगूह्यमानरूपं लिङ्गेनालिङ्गिनं लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं
स्वकर्मभिरपादिष्टं नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छ्वा-
सोपवेशिनमाविशं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्तमनुष्यसम्पातत्रासिनं
हिंसस्तेननिधिनिक्षेपापहारवरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतेति श-
ङ्काभिग्रहः ।

रूपाभिग्रहस्तु । नष्टापहतमविद्यमानं तज्जातव्यवहारिषु निवे-
दयेत् । तच्चेन्निवेदितमासाद्य प्रच्छादयेयुः, सांचिव्यकरदोषमाप्नुयुः ।

नानां, परस्त्रीद्रव्यवेशमनाम् अभीक्षणप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं मार-
णचौर्यादिगार्हितकर्मोपयोगिषु शस्त्रेषु उपकरणेषु परिचयवन्तं, शास्त्रेत्यपि
पाठः । विरात्रे अर्धरात्रे, छन्नकुड्यच्छायासञ्चारिणं छन्नं यथा भवति तथा
कुड्यच्छायायां सञ्चरणशीलं, विरूपद्रव्याणां विनष्टस्वरूपाणां द्रव्याणाम्,
अदेशकालविक्रेतारम् अदेशे अकाले च विक्रयकारिणं, जातवैराशयं, हीन-
कर्मजातिं, विगूह्यमानरूपं छाद्यमानस्वरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनम् अनुपात्तलिङ्गि-
चिह्नं लिङ्गित्रतेन युक्तं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारम् उपात्तलिङ्गिचिह्नं वा लिङ्गित्र-
तराहितं, पूर्वकृतापदानं पूर्वमन्यत्र कृतचौर्यं, स्वकर्मभिरपादिष्टं परदारग्रहणा-
दिभिः ख्यातं, नागरिकमहामात्रदर्शने नगररक्षिपुरुषस्य महामात्रस्य च दर्शने,
गूहमानमपसरन्तं स्वरूपं छादयन्तं निलीय चरन्तं च, अनुच्छ्वासोपवेशिनं
तूष्णीं बहिर्भूम्यादावुपवेशनशीलम्, आविशं भीतं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं
शुष्कः क्षामः भिन्नः अयथाप्रकारश्च स्वरो मुखवर्णश्च यस्य तं तथाभूतं, शस्त्र-
हस्तमनुष्यसम्पातत्रासिनं शस्त्रपाणिपुरुषागमनभीरुकम्, एवम्भूतैर्विशेषणैर्य-
थासम्भवं युक्तं जज्ञं, हिंसस्तेनादीनां हिंस्रो घातुकः स्तेनश्चोरः निधिनिक्षेपा-
पहारो निधिनिक्षेपयोरपहर्ता वरप्रयोगः वरः क्रोधस्तन्निमित्तः प्रयोगः शस्त्र-
प्रयोगो यस्य स तथाभूतः गूढाजीवी प्रतीतः इत्येतेषाम् अन्यतमं, शङ्केतः ।
'वरो ना भूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते कृधि' इति केशवः । इति शङ्काभिग्रह
इति । व्याख्यात इति शेषः ।

रूपाभिग्रहस्त्विति । वक्ष्यत इति शेषः । नष्टापहतमिति । प्रमाद-
भ्रष्टं चोरेणापहतं द्रव्यम्, अविद्यमानं, तज्जातव्यवहारिषु तज्जातिद्रव्यव्य-

अजानन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । न चानिवेद्य संस्था-
ध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं वा कुर्युः ।

तच्चेन्निवेदितमासाद्येत, रूपाभिगृहीतमागमं पृच्छेत् — कुतस्ते
लब्धम् इति । स चेद् ब्रूयाद् — दायाद्यादवाप्तममुष्मालब्धं, क्रीतं
कारितमाधिप्रच्छन्नम् अयमस्य देशः कालश्चोपसम्प्राप्तः, अयमस्यार्थः
प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इति, तस्यागमसमाधौ मुच्येत ।

नाष्टिकश्चेत् तदेव प्रतिसन्दध्यात्, यस्य पूर्वो दीर्घश्च परि-
भोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति विद्यात् । चतुष्पदानामपि हि
वहारिषु, निवेदयेत् । निवेदितम् आसाद्य प्रच्छादयेयुश्चेत्, साचिव्यकरदोषं
चौर्यसाहाय्यकारिदण्डम्, आप्नुयुः । अजानन्तः अमुकस्येदमित्यविदन्तः,
अस्य द्रव्यस्य, अतिसर्गेण अर्पणेन, मुच्येरन् अपराधमुक्ताः स्युः । न चेति ।
संस्थाध्यक्षस्य पण्यसंस्थाधिकारिणः, अनिवेद्य, पुराणभाण्डानाम्, आधानं
विक्रयं वा, न च कुर्युः ।

तच्चेदिति । निवेदितं तद् नष्टापहतम्, आसाद्येत चेत्, रूपाभिगृहीतं
जनम्, आगमं पृच्छेत् — कुतस्ते लब्धमिति । स चेद् ब्रूयात्, किमिति,
दायाद्यादवाप्तं दायादभावाल्लब्धम्, अमुष्मालब्धं, क्रीतं, कारितं नवनिर्मा-
पितम्, अधिप्रच्छन्नम् आधीकरणवशादियन्तं कालमप्रकाशतया स्थितम्,
अयम् अयस्य देशः अस्यार्थस्यायं साक्षी यद्वा अस्यार्थं प्रदेशः, उपसंप्राप्तः
उपसम्प्राप्तिमान्, अस्यार्थं कालश्च उपसम्प्राप्तिमान्, अयम् अस्य अर्थो रूप-
मूल्यम्, इदं प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इदमस्य सुवर्णकर्षादिमानम् इदमस्य
चिह्नम् इदमस्य प्रकृतिमूल्यम्, इति, तर्हीति शेषः, तस्य द्रव्यस्य, आगम-
समाधौ आगमसमर्थने सति, मुच्येत रूपाभिगृहीतः । अन्यथा तु तस्य चोर-
दण्ड इत्यर्थम् ।

नाष्टिकश्चेदिति । नाष्टिकोऽभियोक्ता, तदेव प्रतिसन्दध्याच्चेत् रूपाभि-
गृहीतप्रयुक्तमेव समाधानं यदि प्रतिसन्दधीत, यस्य रूपाभिगृहीतनाष्टिकयो-
रन्यतरस्य, पूर्वो, दीर्घश्च, परिभोगः अनुभवः, शुचिर्वा देशः विश्वास्यवचनश्च
साक्षी, तस्य द्रव्यमिति, विद्यात् निर्णयेत् । न च तदीयत्वमसम्भावितमि-
त्याह — चतुष्पदानामपि हीति । तेषामपि हि भिन्नान्यादिप्रसूतानां, रूप-
लिङ्गसामान्यम् आकृतिसादृश्यं चिह्नसादृश्यं च, भवति । एवं स्थिते इति

रूपलिङ्गसामान्यं भवति, किमङ्गपुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्याभरणभाण्डानाम् इति ।

स चेद् ब्रूयात् — याचितकमवक्रीतकमाहितकं निक्षेपमुपनिधिं वैयापृत्यभर्मं वामुष्येति, तस्य अपसारप्रीतसन्धानेन मुच्येत ।

नैवम् इत्यपसारो वा ब्रूयाद्, रूपाभिगृहीतः परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुपश्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् ।

उज्जितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन शुद्धिः । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत इति रूपाभिग्रहः ।

शेषः, एकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां, कुप्याभरणभाण्डानां कुप्यनिर्मितभूषणपात्राणां, किमङ्गपुनः किमु वक्तव्यं, तेषां रूपलिङ्गसामान्यं सुतरां भवतीत्यर्थः । इति अतः कारणात् ।

स चेदिति । स रूपाभिगृहीतः, याचितकं याच्यया लब्धम्, अवक्रीतकं भाटकगृहीतम्, आहितकम् आधित्वेन गृहीतं, निक्षेपं भूषणभाण्डनिर्माणार्थं निक्षिप्तम्, उपनिधिं रक्षणाय विश्वासाद् दत्तं, वैयापृत्यभर्मं वा कर्मणः कृतस्य दत्तां भृतिं वा, अमुष्येति ब्रूयाच्चेत् अमुकपुरुषसम्बन्धीत्येवं वदेच्चेत्, अर्थान्नाष्टिकार्थितं रूपं, तस्य द्रव्यस्य, अपसारप्रतिसन्धानेन मदीयमेवेदं याचितकादीत्यपसारपुरुषकृतेनाभ्युपगमेन, मुच्येत, अर्थात् सः ।

नैवमित्यपसारो वा ब्रूयादिति । न मे याचितकादीत्यपसारो यदि वदेत्, रूपाभिगृहीतः, परस्य अपसारस्य, दानकारणम्, आत्मनः प्रतिग्रहकारणम्, उपलिङ्गनं वा लिङ्गैरभिज्ञापनं च, प्रतिसमानयेत् निरूपयेत्, कैः, दायकंदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिः उपश्रोतृभिर्वा, वाशब्दश्चार्थः । तत्र निबन्धको लेखकः, उपदेष्टा लेखनीयवाक्यवक्ता, शेषाः प्रनीताः ।

उज्जितेत्यादि । उज्जितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य उज्जितं विस्मृतं वस्त्राभरणादि प्रनष्टं स्वयूथच्युतं गोमहिषादि निष्पतितं छन्नापसृतं दासीदासादि तस्योपलब्धस्य, देशकाललाभोपलिङ्गनेन देशादीनां विभावेनेन, शुद्धिः अभियोक्तुः । अशुद्धः अविभावितदेशादिः सः, तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् यत् स्वीयमित्युक्तं तत्समम् अन्यच्च तत्समपरिमाणं दण्डं दद्यात्, अभियोक्ता ।

कर्माभिग्रहस्तु । मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसनमद्वारेण, द्वारस्य सन्धिना बीजेन वा वेधम्, उत्तमागारस्य जालवातायननीत्रवेधम्, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधम् उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायमुपदेशोपलभ्यम् अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणमभ्यन्तरकृतं विद्यात् । विपर्यये बाह्यकृतम् । उभयत उभयकृतम् ।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसजिनं कूरसहायं तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारमतिस्वप्नं निद्राक्लान्तमाधिक्लान्तमाविमं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णमनवस्थितमतिप्रलापिनमुच्चारोहणसैरब्धगात्रं विलूननिघृष्टभिन्नपाटित-
अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत देशाद्युपलिङ्गनेन स्वत्वस्याविभावेन, चौर्यदण्डभाग् भवति । इति रूपाभिग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः ।

कर्माभिग्रहस्त्विति । उच्यत इति शेषः । चौर्यं नाम त्रिविधम् — आभ्यन्तरकृतं बाह्यकृतम् उभयकृतमिति । तत्राभ्यन्तरचौर्यमाह — मुषितवेश्मन इति । चोरितगृहस्य, अद्वारेण पश्चाद्वारेण प्रवेशनिष्कसनं प्रवेशो निर्गमनं च, द्वारस्य सन्धिना सुरुङ्गया बीजेन वेधसाधनेन वा वेधं निर्माणम्, उत्तमागारस्य उपरिभूमिकायाः जालवातायननीत्रवेधम् आनायगवाक्षवलीकभेदनम्, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधं पदन्यासस्थानकरणं, गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायं कुड्यगूहितस्य द्रव्यनिक्षेपस्य ग्रहणं प्रत्युपायभूतम्, उपदेशोपलभ्यम् उपदेशैकविज्ञेयम्, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणम् अन्तर्गतकुड्यच्छेदपांसूत्करपरिमर्दनसाधनम्, उपखननं वा कुड्यसमीपभूखननं वा, अभ्यन्तरकृतम् आभ्यन्तरजनकृतं, विद्याद् अभ्यूहेत् । विपर्यये उक्तलक्षणवैपरीत्ये, बाह्यकृतं विद्यात् । उभयतः उभयलक्षणसत्त्वे, उभयकृतं विद्यात् ।

अभ्यन्तरकृतत्वशङ्कायां परीक्षणमाह — अभ्यन्तरकृत इति । अभ्यन्तरजनकृतं चौर्यमित्यूहे सति, पुरुषम् आसन्नम् आभ्यन्तरं, परीक्षेत, कथम्भूतं परीक्षेत, व्यसजिनं द्यूतमद्यप्रसक्तं, कूरसहायं कूरास्त्यक्तात्मानस्तेषां सहायं, तस्करोपकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा दरिद्रकुलाम्, अन्यप्रसक्तां स्त्रियं वा, परिचारकजनं वा तद्विधाचारम् अन्यस्त्रीप्रसक्तम्, अतिस्वप्नं मोषणानन्तरदिवसेऽतिमात्रनिद्रं, निद्राक्लान्तं स्वापाभावश्रान्तम्, आधिक्लान्तम्, आविमंभीतं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम्, अनवस्थितम्, अतिप्रलापिनम्, उच्चारोहण-

शरीरवस्त्रं जातकिणसंरब्धहस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुप्रकेश-
नखं वा सम्यक्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्तपादं वा पां-
सुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेशनिष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्य-
गन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं परीक्षेत । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् ॥

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

पष्ठोऽध्यायः शङ्कारूपकर्माभिग्रहः,

आदितस्त्रयशीतितमः ॥

संरब्धगात्रम् उच्चरोहणपरवशवपुषं, विलूननिवृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रमि-
त्यादि विशेषणसप्तकं स्फुटार्थम् । पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं पांसु-
पङ्क्तिषु च स्वपादसदृशचरणन्यासं, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा प्रवेशनिर्गमनयोर्वा,
तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं मुषितवेश्मगतेन माल्यमद्यगन्धेन
समानगन्धं वस्त्रच्छेदेन समानवस्त्रच्छेदं विलेपनस्वेदेन तुल्यविलेपनस्वेदम् ।
चोरं पारदारिकं वा विद्यादिति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं परीक्ष्य तत्स्वर इति
वा पारतर्लपिक इति वा जानीयात् ॥

विधिशेषं श्लोकेनाह — सगोपस्थानिक इति । गोपो दशकुलीपञ्च-
कुलीरक्षकः स्थानिको दुर्गजनपदचतुर्भागरक्षी ताभ्यां सहितः, प्रदेष्टा कण्टक-
शोधनाधिकृतः, बाह्यं चोरमार्गणं कुर्यात् । नागरिकश्च, अन्तर्दुर्गे दुर्गान्तर्भागे,
निर्दिष्टहेतुभिः, चोरमार्गणं कुर्यात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

पष्ठोऽध्यायः शङ्कारूपकर्माभिग्रहः,

आदितस्त्रयशीतितमः ॥

८२. प्रक. आशुमृतकपरीक्षा ।

तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत ।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वकं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं
सव्यञ्जनकण्ठपीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।

तमेव सङ्कुचितबाहुसक्थिमुद्धन्वहतं विद्यात् ।

शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्धत्तनाभिमवरोपितं विद्यात् ।

निस्तब्धगुदाक्षं सन्दष्टजिह्वाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात् ।

शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठै रक्षिमभिर्वा हतं विद्यात् ।

सम्भग्नस्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात् ।

आशुमृतकपरीक्षेति सूत्रम् । अन्तरेण त्रणाभिघातादिकमकाण्डे मृत
आशुमृतकः तस्य परीक्षाभिधीयत इति सूत्रार्थः । द्रव्यापहारिणः कण्टकाः
प्रागुक्ताः, प्राणापहारिण इदानीमुच्यन्ते ।

तैलेत्यादि । आशुमृतकं, तैलाभ्यक्तं परीक्षेत तस्य कायमखिलं तैले-
नाभ्यक्तं कृत्वा परीक्षेत । तैलाभ्यञ्जने हि कृते गूढाः प्रहारा व्यक्तीभवन्तीति
तद्व्यक्तीभावानुरूपा परीक्षा प्रवर्तत इति ।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषमिति । निःसृतकीर्णमूत्रपुरीषं, वातपूर्णकोष्ठत्वकं
वातपूर्णमुदरं त्वक् च यस्य तं, शूनपादपाणिं प्रवृद्धपादपाणिम्, उन्मीलिताक्षम्
अमीलितनेत्रं, सव्यञ्जनकण्ठं सचिह्नः पतितत्वरूपचिह्नयुक्तः कण्ठो यस्य तम्,
इत्थम्भूतं जनं, पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं कण्ठपीडनकृतेनोच्छ्वासनिरोधेन हतं
विद्यात् ।

तमेवेति । उक्तलक्षणमेव, संकुचितबाहुसक्थिं प्राससंकोचभुजोरुम्,
उद्धन्वहतम् उल्लम्बनहतं, विद्यात् ।

शूनेत्यादि । शूनपाणिपादोदरम्, अपगताक्षम् अन्तर्मेगचक्षुषम्,
उद्धत्तनाभिम् उद्धतनाभिम्, अवरोपितं शूलारोपितं, विद्यात् ।

निस्तब्धगुदाक्षमिति । गुदमाक्षि च निर्गतं यस्य तं, सन्दष्टजिह्वम्,
आध्मातोदरं शूनोदरम्, उदकहतं, विद्यात् ।

शोणितानुसिक्तमित्यादि । स्फुटार्थम् ।

संभमेत्यादि । अवक्षिप्तं प्रासादादिपातितम् ।

श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनोपदिग्ध-
मुखं विषहतं विद्यात् ।

तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् ।

विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् ।

अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्धन्धनिकृत्त-
कण्ठं विद्यात् ।

विषहतस्य भोजनशेषं पयोभिः परीक्षेत । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्र-
क्षिप्तं चिटचिटायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात् । दग्धस्य हृदयम-
दग्धं दृष्ट्वा वा ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत । दुःखोप-
हतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनं, दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् ।
तदेव हतोद्ध्वस्य परीक्षेत ।

श्यावपाणीत्यादि । श्यावशब्दः कपिशार्थः । विषहतं वत्सनाभादि-
स्थावरविषहतम् ।

तमेवेति । श्यावपाणिपाददन्तनखत्वादियुक्तमेव ।

विक्षिप्तेत्यादि । विक्षिप्तवस्त्रगात्रं वस्त्रं गात्रं च तत इतो विसारितं येन
तम् । मदनयोगहतं मदकर रसदानहतं विद्यात् ।

निष्कीर्णेत्यादिनोक्तेषु कारणेषु अन्यतमदर्शनेन हतमनुमिन्यात्,
हन्त्रा वा स्वदण्डभयादुलम्बनच्छिन्नकण्ठमनुमिन्यादित्याह—अत इत्यादि ।

विषहतस्येत्यादि । हृदयादुद्धृत्य हृदयदेशात् खण्डमवदाय । चिट-
चिटायात् चिटचिटाशब्दं कुर्वत् ।

विषदपरिज्ञानोपायमाह — तस्येति । विषहतस्य, परिचारकजनं, वा-
ग्दण्डपारुष्यातिलब्धं वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याभ्यां पीडितं, मार्गेत अन्विष्येत्,
तथाभूतो हि परिजनः स्वामिनो विषदायी सम्भाव्यत इति । दुःखोपहत-
मिति । तथाभूतं, स्त्रीजनम् । अन्यप्रसक्तं वा पुरुषान्तरसक्तं वा स्त्रीजनं, मार्गे-
तेति वर्तते । दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा 'अमुकेन विभक्तव्यो दायस्तस्य
मरणे निवृत्तो मामभिगमिष्यती'त्यभिमानवन्तं तस्य स्त्रीजनो मद्भोग्यो भवि-
ष्यतीत्यभिमानवन्तं च वा, बन्धुं मार्गेत । तदेव यथोक्तमेव, हतोद्ध्वस्य हत्वो-
द्ध्वितस्य, परीक्षेत ।

स्वयमुद्धदस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत ।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसंस्था समवायो वा विवादपदानामन्यतमं वा रोषस्थानम् । रोषनिमित्तो घातः ।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा चोरैरर्थनिमित्तं सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत । येनाहूतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमि-
मानीतो वा, तमनुयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानेकैकशः पृच्छेत् — केनायमिहानीतो हतो वा कः सशस्त्रः सङ्गूहमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्ट इति । ते यथा ब्रूयुस्तथानुयुञ्जीत ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छदम् ।

वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।

कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गेणमाचरेत् ॥

स्वयमुद्धदस्य वेति । स्वयमुल्लम्बनमृतस्य, विप्रकारम् अयुक्तं मात्रा-
तिगं पीडनं, मार्गेत केन कीदृशमुत्पादितमित्यन्विष्येत् ।

सामान्यतः परमारणनिमित्तान्याह — सर्वेषां वेति । जनसामान्यस्य,
रोषस्थानं कोपहेतुः, स्त्रीदायाद्यदोषः स्त्रीनिमित्तो दायादत्वनिमित्तश्च दोषः,
कर्मस्पर्धा राजकुलनियोगापचारादिकृतः संघर्षः, प्रतिपक्षद्वेषः शत्रुवैरं, पण्य-
संस्था वाणिज्यम् अपचारादिद्वारेण, समवायो वा समूहो वा प्राधान्यमङ्गद्वारेण,
विवादपदानाम् अन्यतमं वा पूर्वोक्तानां विवाहसंयुक्तादीनामेकतमं वा, भव-
तीति शेषः । रोषनिमित्तो, घातः वधः ।

स्वयमिति । आत्मना हतस्य, आदिष्टपुरुषैः स्वनियुक्तपुरुषैर्वा हतस्य,
चोरैः अर्थनिमित्तं धनार्थं हतस्य, सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य हतादन्यास्मिन्
वैरवाङ्घ्रिः 'स एवायमि'ति सादृश्याद् मिथ्याबुद्धिं कृत्वा हतस्य, घातम्, आस-
न्नेभ्यः हतप्रत्यासन्नजनेभ्यः, परीक्षेत अन्विष्य जानीयात् । येनाहूत इत्यादि ।
सङ्गूहमानः छन्नचरः । उद्विग्नः भीतः । शेषं सुबोधम् ।

अनाथस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाथस्य मृतस्य, शरीरस्थम्,
उपभोगं माल्यादि, परिच्छदं छत्रोपानहादि, वस्त्रं, वेषं जटिलमुण्डितत्वादि,
विभूषां वा, दृष्ट्वा, तद्व्यवहारिणः माल्याद्युपभोगव्यवहर्तृन् मालाकारादीन्,

‘छत्रोपानहादि’ इति तु वक्तव्यम्

रज्जुशस्त्रविषैर्वापि कामक्रोधवशेन यः ।

घातयेत् स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥

रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।

न श्मशानविधिस्तेषां न सम्बन्धिक्रियास्तथा ॥

बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात् प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।

तद्वति स चरेत् पश्चात् स्वजनाद् वा प्रमुच्यते ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद् यौनात् तैश्चान्योऽपि समाचरन् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः आशुमृतकपरीक्षा,

आदितश्चतुरशीतितमः ॥

अनुयुज्जीत पृच्छेत्, किं किं, संयोगं सख्यं, निवासं, वासकारणं, कर्म च वृत्तिं च, व्यवहारं च दानादानक्रियानुष्ठानं च, अर्थाद्धतस्य । ततो मार्गणं घात-
कान्वेषणम्, आचरेत् ॥

रज्जुशस्त्रेत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रज्जुना गुणेन, पुंस्त्वमार्थे, 'रज्ज्वा वे'ति पाठ एव वा प्रमादाद् विरूपितः । सम्बन्धिक्रियाः ज्ञाति-
कार्याणि निवपनानि । शेषं सुगमम् । रज्जुवस्त्रेति कापि पाठः ॥

बन्धुस्तेषामित्यादि । तेषाम् आत्मघातिनाम् । स पश्चात् तद्वति चरेत् आत्मघातिप्रेतक्रियाकर्ता देहान्ते आत्मघातिगतिं प्राप्नुयात् । स्वजनाद् वा प्रमुच्यते स्वजनपरित्यक्तश्च भवति, अर्थात् पतितत्वेन हेतुना ॥

संवत्सरेणेति । पतितेन सह, याजनाध्यापनात्, यौनाद् विवाह-
सम्बन्धाच्च, समाचरन् व्यवहरन्, संवत्सरेण वर्षेणैकेन, पतति । तैश्च पतित-
संसर्गपतितैश्च, समाचरन् व्यवहरन्, अन्योऽपि, संवत्सरेण पतति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः आशुमृतकपरीक्षा,

आदितश्चतुरशीतितमः ॥

८३. प्रक. वाक्यकर्मानुयोगः।

मुषितसन्निधौ बाह्यानामभ्यन्तराणां च साक्षिणमभिशस्तस्य देशजातिगोत्रनामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत । तांश्चापदेशैः प्रतिसमानयेत् । ततः पूर्वस्याहः प्रचारं रात्रौ निवासं च आ ग्रहणादिति अनुयुञ्जीत । तस्यापसारप्रतिसन्धाने शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः, पृच्छाभावादन्यत्रोपकरणदर्शनात् ।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च ।

वाक्यकर्मानुयोग इति सूत्रम् । वाक्येन कर्मणा च शङ्काभिगृहीतस्य अनुयोगोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । शङ्कादिलिङ्गानां व्यभिचारसम्भवाद् वस्तुतोऽचोरस्यापि दण्डभयादिनानृतवादित्वदर्शनाच्च चोरत्वनिर्णयाय वाक्यकर्मानुयोगः प्रस्तूयते ।

मुषितसन्निधाविति । चोरहतधनस्य जनस्य सन्निधौ, बाह्यानाम् अभ्यन्तराणां च सन्निधौ, साक्षिणम्, अभिशस्तस्य शङ्काभिगृहीतस्य, देशं, जातिं, गोत्रं, नाम, कर्म, सारं धनं, सहायं निवासं चेत्येतान् देशादीन् अष्टौ, अनुयुञ्जीत । तांश्चेति । अभिशस्तदेशादीन्, अपदेशैः निमित्तैरुपपात्तिभिः, प्रतिसमानयेत् पर्यालोचयेत् सुष्ठु न वेति । तत इति । पश्चात्, पूर्वस्य अहः प्रचारं, रात्रौ निवासं च शयनं च, आ ग्रहणात् यावदभिशस्तग्रहणकालम्, इत्यनुयुञ्जीत अनुयोगोचितेन प्रकारेण पृच्छेद्, अभिशस्तम् । तस्य अभिशस्तस्य, अपसारप्रतिसन्धाने अपराधापसरणकारणोपलब्धौ, शुद्धः स्याद्, अभिशस्तः । अन्यथा कर्मप्राप्तः कृतापराधः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमिति । तिसृषु रात्रिषु अतीतासु, शङ्कितकः, अग्राह्यः ग्रहीतुं योग्यो न भवति, कस्मात्, पृच्छाभावात् मोषणदिवसपूर्वदिवसादिचरितस्य विस्मृतिसम्भवेन प्रश्नायोगात्, अन्यत्रोपकरणदर्शनात् मोषणसाधनानामचोरगृहेषूपलम्भसम्भवाच्च ।

अचोरमिति । तं, चोर इति अभिव्याहरतः प्रदेष्टादेः, चोरसमो दण्डः । चोरं प्रच्छादयतश्च तम् अचोर इत्यभिव्याहरतश्च, अथवा चोरं गृहान्तरवस्थाप्याप्रकाशयतश्च, चोरसमो दण्डः ।

चोरेणाभिषस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः स्यात् । शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमुपकरणमन्त्रिसहायरूपवैयापृत्यकरणं निष्पादयेत् । कर्मणश्च प्रवेशद्रव्यादानांशविभागैः प्रतिसमानयेत् ।

एतेषां कारणानाम् अनभिसन्धाने विप्रलपन्तमचोरं विद्यात् । दृश्यते हचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया सन्निपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृहमाणो दृष्टः चोरभाण्डस्योपवासेन वा यथा हि माण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति ब्रुवाणः ।

तस्माद् समाप्तकरणं नियमयेत् ।

मन्दापराधं वालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमामकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत् ।

चोरेणाभिषस्त इति । चोरेणान्यश्चोर इत्युक्तः, वैरद्वेषाभ्याम् अपदिष्टकः वैरेण द्वेषेण च निमित्तेन कृताभिषंसन इति विभावितश्चेत्, शुद्धः स्यात् । शुद्धं, परिवासयतः अमोचयतः प्रदेष्टुः, पूर्वः साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमिति । शङ्कागृहीतम्, उपकरणादीन् पञ्च, निष्पादयेत् पृष्ट्वा साधयेत् । तत्र रूपं लोप्त्रं, शेषं प्रतीतम् । कर्मणश्च प्रवेशेत्यादि । चौर्यार्थं द्रव्यरक्षागृहे केन केन प्रवेशः कृतः केन द्रव्यं गृहीतं कस्य कियानंशविभागः इति प्रवेशादिप्रश्नैस्तत्त्वं विचारयेत् ।

एतेषां कारणानामिति । उक्तानां चोरत्वसाधकानाम्, अनभिसन्धाने अपरिचिन्तने, विप्रलपन्तं भयादिना विरुद्धवाचिनमपि, अचोरं विद्यात् । किमर्थं परीक्षायत्नो महानुपदिश्यत इत्यत्राह — दृश्यते हीत्यादि । चोरभाण्डस्योपवासेन मुष्टद्रव्यस्य समीपस्थित्या । माण्डव्यः आणिमाण्डव्यो नाम महर्षिः । स किलाचोर एव राजपुरुषताडनादिक्लेशभीत्या चोरमात्मानं वदन् विनैव परीक्षां तं चोरं मन्यमानेन राज्ञा शूलमारोपित इति महाभारते कथानुसन्धेया ।

तस्मादिति । अदण्ड्यदण्डप्रणयनं मा प्रसाङ्गीदिति हेतोः, समाप्तकरणं सम्यग् बहुप्रकारपरीक्षावधारितापराधं, नियमयेत् दण्डयेत् ।

मन्दापराधमित्यादि । अल्पापराधम् । अत्याशितम् अतिमात्रमुक्तान्तम् । आमकाशितम् अजीर्णान्नम् ।

तुल्यशीलपुंश्चलीप्रावादिककथावकाशभोजनदातृभिरपसर्पयेत् ।
एवमतिसन्दध्यात् । यथा वा निक्षेपापहारे व्याख्यातम् ।

आप्तदोषं कर्म कारयेत् । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं सूतिकां वा
मासावरप्रजाताम् । स्त्रियास्त्वर्थकर्म । वाक्यानुयोगो वा ।

ब्राह्मणस्य सत्रिपरिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च । तस्यातिक्रम
उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च कर्मणा व्यापादनेन च ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कं — षड् दण्डाः, सप्त कशाः, द्वावुपरि-
निबन्धौ, उदकनालिका च ।

चोरादीन् कथं जानीयादित्याह — तुल्यशीलित्यादि । तुल्यशीला-
दिभिः तुल्यशीलाः समानवृत्ताः पुंश्चल्यो बन्धक्यः प्रावादिकाः प्रवदन-
चारिणः दक्षभाषाः कथावकाशभोजनदातारः कथादातारः कथकाः अवकाश-
दातारो भोजनदातारश्च इत्येतैः, अपसर्पयेत् अपसर्पैः कृतैर्जानीयात्, अर्था-
चोरादीन् । एवमतिसन्दध्यात् उक्तेन प्रकारेण तान् वञ्चयेत् । ज्ञानोपायान्तर-
मन्यत्रोक्तं चेहातिदिशति — यथावेति । निक्षेपापहारे, यथा व्याख्यातं 'क्षीण-
दायकुटुम्बमि'त्यादिना निरूपितं, तथा वा जानीयादिति वाक्यशेषः ।

निश्चितापराधस्य दण्डमाह — आप्तदोषमिति । निश्चितापराधं, कर्म
कारयेत् । गर्भिण्याः स्त्रियाः प्रसूतायाश्चानतीतमासाया न दण्ड इत्याह —
न त्वेवेत्यादि । स्त्रियास्त्वर्थकर्ममिति । पुंसो यावद् दण्डकर्म विहितं तस्यार्धं
स्त्रियाः । वाक्यानुयोगो वा वाचा परिभाषणं वा कर्तव्यम् अर्धस्याप्ययोगे ।

ब्राह्मणस्येति । तस्य, श्रुतवतो विदुषः, तपस्विनश्च, सत्रिपरिग्रहः
सत्रिभिः परिग्रहणं तथा परिग्रहणेन ततइतः पर्यटनक्लेशयोजनेति यावत्,
अर्थाद् दण्डः । तस्यातिक्रम इति । उक्तदण्डातिरिक्तदण्डकरणे, कर्तुः, कार-
यितुश्च, उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः, कर्मणा, व्यापादनेन च द्रोहचिन्तनेन
च हेतुना ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कमिति । लोकव्यवहारप्रसिद्धानि चतुष्प्र-
काराणि दण्डकर्माणि भवन्ति । षड् दण्डाः दण्डाघाताः षडित्येकः प्रकारः,
सप्त कशाः कशाप्रहाराः इति द्वितीयः, द्वौ उपरिनिबन्धौ हस्तयोः पृष्ठतः
कृत्वा संश्लेषितयोर्बन्धनं तेन सह शिरसो बन्धनं चेति द्विरूपं बन्धनमिति
तृतीयः, उदकनालिका च नासायां सलवणोदकनिषेचनं च इति चतुर्थः ।

परं पापकर्मणां नववेत्रलताद्वादशकं, द्वावूरुवेष्टौ, विंशतिर्नक्त-
माललताः, द्वात्रिंशत् तलाः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची
हस्तस्य, यवागूपीतस्य, एकपर्वदहनमङ्गुल्याः, स्नेहपीतस्य प्रतापन-
मेकमहः, शिशिररात्रौ बल्वजाग्रशय्या चेत्यष्टादशकं कर्म ।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं च खरपट्टादा-
गमयेत् ।

दिवसान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत् ।

पूर्वकृतापदानं, प्रतिज्ञायापहरन्तम्, एकदेशदृष्टद्रव्यं, कर्मणा

अन्यत् पापकर्मणां चतुर्दशभेदं दण्डनकर्माह — परं पापकर्मणा-
मिति । परम् उक्तचतुष्कातिरिक्तं, पापकर्मणां, नववेत्रलताद्वादशकं नवह-
स्तदीर्घबन्धलतया द्वादश प्रहाराः, द्वौ ऊरुवेष्टौ द्वाभ्यां रज्जुभ्यां पादयोर्वेष्टनं
तेन सह शिरसोऽपि वेष्टनमिति द्विप्रकारावूरुवेष्टौ, विंशतिर्नक्तमाललताः विं-
शतिः करञ्जलताप्रहाराः, द्वात्रिंशत् तलाः चपेटाघाताः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ वाम-
करस्य वामपादस्य च पृष्ठतः संयोज्य बन्धनमित्येको वृश्चिकबन्धः दक्षिण-
करस्य दक्षिणपादस्य च तथा संयोज्य बन्धनमित्यपर इत्येवं द्वौ, उल्लम्बने
च द्वे संयुक्तबद्धकरद्वयस्य ऋजूर्ध्वलः न संयुक्तबद्धपादद्वयस्योर्ध्वलम्बनं चेति
द्विप्रकारे उल्लम्बने, सूची हस्तस्य करस्य नखे सूचीप्रवेशनं, यवागूपीतस्य
यवागूपानस्य कारणेति शेषः, यवागूं पाययेत्वा मूत्रनिरोधनेनावस्थापनमि-
त्यर्थः । अङ्गुल्या एकपर्वदहनं, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहरिति पायितसर्पिष
आलेपेऽग्नौ वैकदिनप्रतापनं, शिशिररात्रौ बल्वजाग्रशय्या च जलसिक्तबल्व-
जाग्रशय्याशायनं च, इत्यष्टादशकं पूर्वोक्तचतुष्केण सहाष्टादशावयवकं, कर्म ।

तस्येति । उक्तस्य कर्मणः, उपकरणं रज्ज्वादि, प्रमाणं दण्डकशा-
द्यायामः, प्रहरणं वेत्रनक्तमालादि, प्रधारणं दण्डनीयस्य स्थापनप्रकारः, अव-
धारणं च शरीरानुगुणदण्डप्रकारनिर्धारणं च, खरपट्टात् कर्तृनामप्रासिद्धाचौर्य-
शास्त्राद्, आगमयेद् अधीयीत ।

दिवसान्तरमित्यादि । दण्डितं दिवसव्यवधानेनैकैकं कर्म कृच्छ्र-
व्यापारं, कारयेत् । इत्युत्सर्गः ।

विशेषविधिमाह — पूर्वोक्त्यादि । पूर्वकृतापदानं पूर्वकृतचौर्यं, प्रतिज्ञाया-
पहरन्तम् अपहरिष्यामीति प्रतिश्रुत्यापहरन्तम्, एकदेशदृष्टद्रव्यं नष्टद्रव्यैक-

आदितः अध्या. ८५]

८३. प्रक. वाक्यकर्मानुयोगः ।

१५७

रूपेण वा गृहीतं, राजकोशमवस्तृणन्तं, कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तमभ्यस्तं वा कर्म कारयेत् ।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभिशस्ताङ्को ललाटे स्याद् व्यवहारपतनाय । स्तेये श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भगं, सुरापाने मद्यध्वजः ॥

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्धुष्याङ्ककृतव्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

अष्टमोऽध्यायः वाक्यकर्मानुयोगः,

आदितः पञ्चाशीतितमः ॥

देशयुक्ततयोपलब्धं, कर्मणा गृहीतम् अद्वारप्रवेशनिर्गमसन्निच्छेदनादिकर्म-
युक्तत्वेन दृष्टं, रूपेण वा गृहीतं लोप्त्रयुक्तं गृहीतं, राजकोशम् अवस्तृणन्तं
राजधनमवच्छादयन्तं, कर्मवध्यं वा कृतमहापराधं वा, राजवचनात्, समस्तं
समुदितं, व्यस्तं तद्विपरीतम्, अभ्यस्तं वा आवृत्तं वा, कर्म कारयेद् यावत्प्रा-
णवियोगम् । स एष क्षत्रियादीनां दण्डावेधिः ।

ब्राह्मणस्य विधिमाह—सर्वापराधेष्वित्यादि । वधताडनादिना दण्डेन
न योज्यः । कस्तर्हि तरय दण्डस्तत्राह—तस्येति । ब्राह्मणस्य, अभिश-
स्ताङ्कः, ललाटे स्यात् कर्तव्यः, किमर्थं, व्यवहारपतनाय व्यवहारात् पतनाय
प्रच्युतये अज्ञानात् तेनान्यः सहव्यवहारं मा कार्षीदित्येतदर्थमित्यर्थः । अप-
राधभेदेनाङ्कभेदानाह—स्तेय इति । तत्र, श्वा अभिशस्ताङ्कः कर्तव्यः, मनुष्य-
वधे कबन्धः, गुरुतल्पे गुरुदारगमने, भगं योनिः, सुरापाने मद्यध्वजः ॥

श्लोकमाह—ब्राह्मणमित्यादि । उद्धुष्य पापकर्माणुम् इति पुरग्रा-
मादिषु सघोषणं दर्शयित्वा । निर्विषयं कुर्यात् स्वदेशान्निष्कासयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

अष्टमोऽध्यायः वाक्यकर्मानुयोगः,

आदितः पञ्चाशीतितमः ॥

८४. प्रक. सर्वाधिकरणरक्षणम् ।

समाहर्तृप्रदेष्टारः पूर्वमध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वापहरतः शुद्धवधः ।

फलगुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गु द्रव्यमुपस्करं वा पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्यादित्य-
पहरतो द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः ।
आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः । आ पणमूल्यादित्यष्टचत्वारिं-
शत्पणः । आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः । आ चतुष्पणमू-
ल्यादिति मध्यमः । आ अष्टपणमूल्यादित्युत्तमः । आ दशपणमूल्या-
दिति वधः ।

सर्वाधिकरणरक्षणमिति सूत्रम् । सर्वेषाम् अधिकरणानां धनोत्पत्ति-
स्थानानाम् अधिकरणस्थानां वा समाहर्त्रादीनां रक्षणं धनहरणाद् वारणं सर्वा-
धिकरणरक्षणं, तदुच्यत इति सूत्रार्थः । जानपदादिकण्टकशोधनमुक्तम् ।
राजधनापहारिशोधनमधुनाभिधीयते ।

समाहर्तृप्रदेष्टार इति । समाहर्तारः प्रदेष्टारश्च, पूर्व कार्यारम्भात्
प्राक्, अध्यक्षाणाम्, अध्यक्षपुरुषाणां च, नियमनं व्यवस्थापनं, कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्य इति । खनिकर्मान्तेभ्यः रत्नस्वर्णरजतादिकर्म-
स्थानेभ्यः सारकर्मान्तेभ्यः चन्दनागुर्वादिकर्मस्थानेभ्यः, सारं रत्नं वा, अपह-
रतः, शुद्धवधः धनदण्डमिश्रो घातदण्डः ।

फलगुद्रव्यकर्मान्तेभ्य इति । कार्पासादिद्रव्यकर्मान्तेभ्यः, फल्गु
द्रव्यम्, उपस्करं वा वेशवारं वा, अपहरत इति वर्तते । पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वेति । जीरकाजमोदाद्युत्पत्तिभूमिभ्यः, राजपण्यं, माष-
मूल्यादूर्ध्वम्, आ पादमूल्यात् पादः पणचतुर्भागाश्चतुर्माषाः आ चतुर्माषमूल्यात्,
इत्येवम् अपहरतः, द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति । चतुर्माष-
मूल्यादूर्ध्वमष्टमाषमूल्यान्तम्, अपहरतः, चतुर्विंशतिपणः । आ त्रिपादमू-
ल्यादिति षट्त्रिंशत्पण इत्यादि आ दशपणमूल्यादिति वध इत्येतदन्तं
सुबोधम् ।

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करापहारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डाः ।

कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः । इति राजपरिग्रहेषु व्याख्यातम् ।

बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेश्मापणेभ्यः कुप्यभाण्डमुपस्करं वा माषमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्यादित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा प्रलिप्यावघोषणम् । आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम् । आ त्रिपादमूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणं, शरावमेखलया वा । आ पणमूल्यादिति द्वादशपणः, मुण्डनं प्रव्राजनं वा । आ द्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन प्रव्राजनं वा । आ चतुष्पणमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः । आ पञ्चपणमूल्यादिति अष्टचत्वारिंशत्पणः । आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः । आ विंशतिपणमूल्यादिति

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्य इति । कोष्ठागारात् पण्यागारात् कुप्यागाराद् आयुधागाराच्च, कुप्यभाण्डोपस्करापहारेषु, अर्धमूल्येषु अर्धमाषमूल्यादिद्विमाषमूल्यान्तेषु विषये, एत एव द्वादशपणादयो, दण्डाः ।

कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्य इति । ताभ्यः, चतुर्भागमूल्येषु काकणीमूल्येषु माषमूल्यान्तेषु अपहृतेषु विषये, एत एव द्विगुणा दण्डाः चतुर्विंशतिपणाष्टचत्वारिंशत्पणादयः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे इति । स्वयमपहृतवतामेव राजपुरुषाणां चोरापहरणच्छलकल्पने, चित्रो घातः क्लेशवधः । इति अनेन प्रकारेण, राजपरिग्रहेषु राजकीयेषु प्रदेशेषु, व्याख्यातम् ।

बाह्येषु त्वित्यादि । बाह्येषु राजकीयातिरिक्तेषु पौरजानपदक्षेत्रादिषु । शेषं सुगमम् । चोरस्य निर्धनत्वे दण्डप्रकारमाह — गोमयप्रदेहेन वेति । गोशकृदुपलेपेन, प्रलिप्य देहं प्रकर्षेण लिप्त्वा, अवघोषणं पटहघोषणपुरस्सरं नगरमभितः सञ्चारणम् । आ द्विपादमूल्यादितीत्यादि । स्पष्टम् । शरावमेखलया वेति । अवघोषणमिति वर्तते, शरावो मृद्भाण्डविशेषः, प्रोतशरावां रशनां कण्ठे बद्ध्वा पूर्ववन्नगरमभितः सञ्चारणं गोमयभस्माभावपक्षे दण्ड

द्विशतः । आ त्रिंशत्पणमूल्यादिति पञ्चशतः । आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति साहस्रः । आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।

प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्यामिकमपहरतोऽर्धमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः । प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव दण्डाः ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्राकर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः । यथापराधं वा ।

धर्मस्थश्चेद् विवदमानं पुरुषं तर्जयति, भर्त्सयत्यपसारयति, अभिग्रसते वा, पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । वाक्पारुष्ये द्विगुणम् ।

इत्यर्थः । आ पणमूल्यादिति द्वादशपण इत्यादि आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वध इत्यन्तं वाक्यजातं स्पष्टार्थम् । यदत्र चतुर्विंशतिपणदण्डासामर्थ्ये मुण्डीकृत्येष्टकाखण्डप्रक्षेपेण देशाद् बहिर्निष्कासनमुक्तं, तत् षट्त्रिंशत्पणादिसहस्रपणान्तदण्डासामर्थ्ये दण्डापूपेकान्यायेन सिद्धं द्रष्टव्यम् ।

प्रसह्येति । बलात्कारेण, दिवा रात्रौ वा, अन्तर्यामिकं यामान्तरालकालरक्षाय्यावृतम्, अपहरतो मुष्णतः, अर्धमूल्येषु माषमूल्यादूर्ध्वमित्याद्युक्तमूल्यापेक्षयार्धमूल्येषु अर्थादर्धमाषमूल्यप्रभृतिषु द्विमाषमूल्यान्तेषु विषये, एत एव पूर्वोक्तास्त्रिपणादय एव वधान्ताः, द्विगुणाः अर्थात् षट्पणादयः, दण्डाः । इह द्विगुणा इति पाठो नास्तीति भाषास्वरसतो गम्यते । अन्तर्यामिकमेव दिवा रात्रौ वा प्रसह्य शस्त्रपाणेमुष्णतो माषचतुर्भाग(काकणी)मूल्यादि माषमूल्यान्तेषु विषयेऽपि यथोक्ता एव दण्डा इत्याह—प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्येत्यादि ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनामिति । कुटुम्बिनः सुवर्णाध्यक्षादेर्ग्रीममुख्यस्य समाहर्तुश्चेत्येतेषां चतुर्णां, कूटशासनमुद्राकर्मसु कपटलेख्यकर्मसु कपटलक्षणकर्मसु च, पूर्वमध्यमोत्तमवधाः दण्डाश्चत्वारो यथाक्रमं भवन्ति । यथापराधं वा अपराधानुगुण्येन वा दण्डाः ।

धर्मस्थशोधनमाह — धर्मस्थश्चेदित्यादि । तर्जयति शिरःकम्पनतर्जनीनिर्देशादिना भीषयति । भर्त्सयति वचनेन भीषयति । अपसारयति अपसरन्तं प्रयोजयति । अभिग्रसते भक्षयति उपजीवतीत्यर्थः । पूर्वं साहसदण्डं

+ प्रयोजनान्तरं नेत्या-

पृच्छयं न पृच्छति, अपृच्छयं पृच्छति, पृष्ट्वा वा विसृजति, शिक्षयति, स्मारयति, पूर्वं ददाति वेति, मध्यममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । देयं देशं न पृच्छति, अदेयं देशं पृच्छति, कार्यमदेशेनातिवाहयति, छलेनातिहरति, कालहरणेन श्रान्तमपवाहयति, मार्गापन्नं वाक्यमुत्क्रमयति, मतिसाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति, तारितानुशिष्टं कार्यं पुनरपि गृह्णाति, उत्तममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । पुनरपराधे द्विगुणं, स्थानाद् व्यवरोपणं च ।

लेखकश्चेदुक्तं न लिखति अनुक्तं लिखति, दुरुक्तमुपलिखति, सूक्तमुलिखति, अर्थोत्पत्तिं वा विकल्पयतीति, पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात्, यथापराधं वा ।

प्रथमसाहसम् । वाक्पारुष्ये द्विगुणमिति । विवदमानं प्रति परुषवाक्प्रयोगे उक्तद्विगुणं दण्डं कुर्यात् ।

भूयो धर्मस्थापराधानुलिखति — पृच्छयमिति । पृच्छार्हं साक्षिणम्, इह दण्डादित्वाद् यत् । न पृच्छति । प्रच्छन्नमित्यपि पाठः । अपृच्छयं पृच्छानर्हं विवादिबन्धादिकं, पृच्छति । पृष्ट्वा वा विसृजति अदत्तोत्तरमेवोपेक्षते । शिक्षयति वक्तव्यमध्यापयति । स्मारयति वक्तव्यं विस्मृतमभिज्ञापयति । पूर्वं ददाति वा वाक्यस्य वक्तव्यस्य पूर्वांशं शेषपूरणानुगुणं सूचयति वा । इति एवं, चेष्टमानायेति शेषः, अस्मै धर्मस्थाय, मध्यमं साहसदण्डं कुर्यात् । देयं देशं न पृच्छतीति । विभाव्यवस्तुविभावनायावश्यापेक्ष्यं साक्षिणं न पृच्छति । अदेयं देशं तद्विपरीतं साक्षिणं, पृच्छति । कार्यम्, अदेशेन अतिवाहयति साक्षिणं विनैव निर्णयति । छलेन अतिहरति सत्यवादिनमपि साक्षिणं छलवाक्येन अपराधयति । कालहरणेन श्रान्तं, कृत्वेति शेषः, अपवाहयति परावर्तयति । मार्गापन्नं वाक्यम् अपरित्यक्तक्रमं साक्षिवाक्यम्, उत्क्रमयति त्यक्तक्रममित्याचष्टे । मतिसाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति । तारितानुशिष्टं विचारितनिर्णीतं, कार्यं, पुनरपि गृह्णाति विचारणार्थम् । अस्मै एवं चेष्टमानाय धर्मस्थाय, उत्तमं साहसदण्डं कुर्यात् । पुनरपराधे कृते, द्विगुणम् अर्थाद् दण्डनम् । स्थानाद् व्यवरोपणं च निरसनं च ।

लेखकशोधनमाह — लेखकश्चेदित्यादि । दुरुक्तमुपलिखति उक्तमसाधु साधूकृत्य लिखति । सूक्तम् उलिखति सुष्ठूक्तमसाधूकृत्य लिखति । अर्थोत्पत्तिं वा विकल्पयति साध्यसिद्धिं वान्यथयति । शेषं सुगमम् ।

धर्मस्थः प्रदेष्टा वा हैरण्यमदण्ड्यं क्षिपति, क्षेपद्विगुणमस्मै दण्डं कुर्यात् । हीनातिरिक्ताष्टगुणं वा । शारीरदण्डं क्षिपति, शारीरमेव दण्डं भजेत । निष्क्रयद्विगुणं वा । यं वा भूतमर्थं नाशयत्यभूतमर्थं करोति तदष्टगुणं दण्डं दद्यात् ।

धर्मस्थीयाचारकानिस्सारयतो बन्धनागाराच्छय्यासनभोजनोच्चारसञ्चारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः साहसदण्डः अभियोगदानं च । बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।

बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः । कर्म कारयतो द्विगुणः । स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णवतिर्दण्डः । परिक्लेशयत उत्कोचयतो वा मध्यमः साहसदण्डः । घ्नतः साहस्रः ।

धर्मस्थ इति । धर्मस्थः, प्रदेष्टा वा, अदण्ड्यं, हैरण्यं क्षिपति हिरण्यं दण्डयति चेत्, अस्मै दण्डयित्रे, क्षेपद्विगुणं क्षिप्तदण्डद्विगुणं, दण्डं कुर्यात् । हीनातिरिक्ताष्टगुणं वेति । न्याय्यदण्डाद्धीनदण्डकरणे न्याय्यदण्डादतिरिक्तदण्डकरणे च हीनदण्डादधिकदण्डाच्च अष्टगुणं दण्डं कुर्यात् । शारीरदण्डं क्षिपति हस्तच्छेदादिरूपं दण्डम् अदण्ड्ये यदि प्रयुक्ते, शारीरमेव दण्डं हस्तच्छेदादिरूपं तमेव, भजेत । निष्क्रयद्विगुणं वा तत्तच्छारीरदण्डस्थानीयधनदण्डद्विगुणं वा दण्डं, भजेत । न्याय्यार्थनाशने अन्याय्यार्थसाधने च नाशितसाधितार्थाष्टगुणं दण्डं दद्यादित्याह — यं वा भूतमर्थमित्यादि ।

बन्धनाध्यक्षशोधनमाह — धर्मस्थीयादिति । धर्मस्थपरिकल्पितात्, चारकात् संरोधागारात्, निस्सारयतः लञ्चग्रहणेन तद्गतान् बहिः सञ्चारयतः, बन्धनागारात् कारागृहात् निस्सारयतः, रोधबन्धनेषु रोधागारेषु बन्धनागारेषु च शय्यासनभोजनोच्चारसञ्चारं शयनीयासनभोजनानि मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं च, कर्तुः, कारयितुश्च, त्रिपणोत्तराः उत्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः, दण्डाः ।

चारकादिति । धर्मस्थीयसंरोधगृहात्, अभियुक्तं मुञ्चतः, निष्पातयतो वा निष्पतनप्रतिकूलानाचरणान्निष्पतनं प्रयोजयतश्च, मध्यमः साहसदण्डः, अभियोगदानं च अभियुक्तदेयद्रव्यदानं च । बन्धनागारात् प्रदेष्टृकारागृहात्, अभियुक्तं मुञ्चत इति वर्तते, सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

संरुद्धं जनं बन्धनागाराध्यक्षाननुज्ञया चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः, तद्विगुणः कर्म कारयत इत्याह — बन्धनागाराध्यक्षस्येत्यादि । स्थानान्य-

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधिचरतः पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या मध्यमः । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । संरुद्धस्य वा तत्रैव घातः । तदेवाध्यक्षेण गृहीतायामार्यायां विद्यात् । दास्यां पूर्वः साहसदण्डः ।

चारकमाभित्वा निष्पातयतो मध्यमः । भित्त्वा वधः । बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ॥

एवमर्थचरान् पूर्व राजा दण्डेन शोधयेत् ।

शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

नवमोऽध्यायः सर्वाधिकरणरक्षणम्,

आदितः षडशीतितमः ॥

त्वमित्यादि । स्थानान्यत्त्वं स्थान दम् । परिक्लेशयतः ताडनादिना दुन्वतः ।

उत्कोचयतः उत्कोचधनं दापयतः । शेषं स्पष्टम् ।

परिगृहीतामिति । क्रयाधिगतां, दासीम्, आहितिकां वा, संरुद्धिकां बन्धनागाररुद्धाम्, अधिचरतो गच्छतः, पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या चोरभार्या डमरगतकभार्या च, अधिचरतः, मध्यमः । संरुद्धिकाम्, आर्या कुलस्त्रियम्, अधिचरतः, उत्तमः । तत्रैव संरुद्धस्य वा बन्धनागार एव संरुद्धस्य च अर्थात् पूर्वोक्ताः स्त्रीरधिचरतः, घातः वधः । तदेवेति । वधरूपं विधानमेव, अध्यक्षेण, गृहीतायाम् अधिचरितायाम्, आर्यायां, विद्यात् । दास्याम्, अध्यक्षेण गृहीतायामिति वर्तते, पूर्वः साहसदण्डः, अध्यक्षस्य ।

चारकमिति । धर्मस्थीयसंरोधागारम्, अभित्त्वा निष्पातयतः अर्थात् संरुद्धं, मध्यमः साहसदण्डः । भित्त्वा निष्पातयतः, वधः । बन्धनागारात् निष्पातयतः, सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह—एवमिति । अनेन प्रकारेण, अर्थचरान् राजार्थव्यवहाराधिकृतान्, राजा, दण्डेन शोधयेत् । ते च अर्थचराश्च, शुद्धाः, भूतेति शेषः, पौरजानपदान्, दमैः दण्डैः, शोधयेयुः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

नवमोऽध्यायः सर्वाधिकरणरक्षणम्,

आदितः षडशीतितमः ॥

८५. प्रक. एकाङ्गवधनिष्क्रयः ।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे सन्दंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः । द्वितीये छेदनं पणस्य शतौ वा दण्डः । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः । चतुर्थे यथाकामी वधः ।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा । चण्डालारण्यचरणामर्धदण्डाः ।

पाशजालकूटावपातेषु वृद्धानां मृगपशुपाक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।

एकाङ्गवधनिष्क्रय इति सूत्रम् । एकाङ्गं हस्तः पादः अङ्गुलिः कर्ण इत्येवमादि तस्य वधश्छेदनम् एकाङ्गवधः तद्युक्तो निष्क्रयः तत्प्रतिनिधिर्धन-दण्डः एकाङ्गवधनिष्क्रयः सोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये 'शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्क्रयद्विगुणं वा' इत्युक्तम् । कस्मिन्नपराधे शारीरदण्डः, स कस्याङ्गस्य, कियान् वा तस्य निष्क्रय इत्येतत् नोक्तम् । तदिह प्रतिपाद्यत इति सङ्गतिः ।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणामिति । तीर्थघातः तीर्थे वस्त्राद्यपहर्ता ग्रन्थिभेदः बन्धच्छेत्ता सन्धिच्छेदको वा ऊर्ध्वकरः पुटच्छेदकः गृहोर्ध्वपटलादौ प्रवेशद्वारकृद् वा एषां त्रयाणां, प्रथमे, अपराधे, सन्दंशच्छेदनं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं, दण्डः । वा अथवा सन्दंशच्छेदाभावपक्षे, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । द्वितीये अपराधे, पणस्य छेदनं पणशब्देन व्यवहारसाधनाङ्गुलिलक्षणात् सर्वाङ्गुलिच्छेदनं, शतौ वा दण्डः शतपणो वा निष्क्रयः । तृतीये अपराधे, दक्षिणहस्तवधः, चतुश्शतो वा दण्डः निष्क्रयरूपः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी वधः शुद्धश्चित्रो वा यथेच्छम् ।

पञ्चविंशतीत्यादि । पञ्चविंशतिपणावरेषु पञ्चविंशतिपणावस्तनमूल्येषु । हिंसायां वा अर्थात् कुक्कुटादीनाम् । अर्धदण्डाः सप्तविंशतिपणात्मकाः ।

पाशजालकूटावपातेष्वित्यादि । पाशः कर्णिका जालमानायः कूटावपातः तृणादिच्छन्नो मृगपातनार्थो गर्तः इत्येतेषु । तच्च तावच्च दण्डः अपहृतं च अपहृतसममन्यचेति द्वितयं दण्डः ।

मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगपक्षि-
स्तेये हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः ।
स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः । कृषिद्रव्यापहारे च ।

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद् वा निक्षेपं गृहीत्वा-
पसरतः कन्धरावधो, द्विशतो वा दण्डः ।

चक्रयुक्तां नावं क्षुद्रपशुं वापहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः ।
कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतु-
श्शतो वा दण्डः ।

स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः सङ्गृहीतायाश्च
कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः । पुंसो द्विगुणः ।

महापशुमेकं दासं दासीं वापहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य
द्विपादवधः, षट्छतो वा दण्डः ।

मृगद्रव्यवनादित्यादि । मृगवनात् चन्दनादिपण्यद्रव्यवनाच्च । बिम्ब-
विहारमृगपक्षिस्तेये बिम्बो नानावर्णः कृकलासः विहारमृगः क्रीडामृगः कृष्ण-
सारादिः विहारपक्षी शुकादिः तेषां स्तेये ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनामित्यादि । कारुः स्थूलशिल्पकारी
शिल्पी सूक्ष्मशिल्पकर्ता कुशीलवः चारणः तपस्वी तापसः एतेषाम् । कृषि-
द्रव्यापहारे हलादिचौर्ये ।

अननुज्ञातप्रवेशस्य दुर्गं प्रविशतः, प्राकारच्छिद्रान्निक्षेपमपहृत्यापसरत
इत्यनयोः, कन्धरावधः अर्थात् पादपश्चाद्वागगतसिराद्वयच्छेदनं दण्डः द्विश-
तपणो वा निष्क्रय इत्याह — दुर्गमित्यादि ।

चक्रयुक्तामित्यादि । धनयुक्तां शस्त्रयुक्तां वा ।

कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण इत्यादि । काकण्य-
क्षादयो द्यूतसमाह्वये उक्ताः । कूटकाकण्यक्षादिकारिणः हस्तविषमं हस्तकौ-
शलात् काकण्यक्षादिचारवैषम्यकरणं तत्कारिणश्च ।

स्तेनपारदारिकयोरिति । साचिव्यकर्मणि साहाय्यकरणे । स्त्रियाः
सङ्गृहीतायाश्चेति चकारात् साचिव्यकर्तुर्जनस्य च । द्विगुणः सहस्रपणः ।

महापशुमित्यादि । महापशुर्गवाश्चमहिषादिः । प्रेतभाण्डं शवमुखप-
टादिकम् । द्विपादवधः चरणद्वयच्छेदनम् ।

वर्णोत्तमानां गुरुणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाचारो-
हणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो
द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा दण्डः ।

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा
लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांस-
विक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः । मानुषमांसविक्रये
वधः ।

देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो
दण्डः शुद्धवधो वा ॥

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् ।

अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥

उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि ।

राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे

दशमोऽध्यायः एकाङ्गवधनिष्कयः,

आदितः सप्ताशीतितमः ॥

वर्णोत्तमानामित्यादि । हस्तपादलङ्घने हस्तेन पादेन वा ताडने ।
एकहस्तपादवधः एकस्य हस्तस्य पादस्य च छेदनम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिन इति । ब्राह्मणोऽहमिति वादिनः शूद्रस्य,
देवद्रव्यम् अवस्तृणतः अवच्छाद्यापहरतः, राजद्विष्टम् आदिशतः राज्ञोऽनिष्टं
मरणपरचक्राक्रमणादिकं भविष्यत् कथयतो दैवज्ञादेः, द्विनेत्रभेदिनश्च, योगा-
ञ्जनेनान्धत्वम् अन्धङ्करगौषधयुक्ताञ्जनलेपेनान्ध्यजननम्, अष्टशतो वा दण्डः
निष्कयार्थः ।

चोरमित्यादि । मोक्षयतः बन्धनान्मोचयतः । सहिरण्यम् अपहरतः
अलङ्कारेण सहितं यथा भवति तथा हरतः । कूटव्यवहारिणः धूपितरञ्जितादि-
कपटस्वर्णव्यवहर्तुः । विमांसविक्रयिणश्च अमक्ष्यं सृगालादिमांसं विक्रेतुश्च ।
वामहस्तद्विपादवधः सव्यहस्तच्छेदनं पादद्वयच्छेदनं च ।

देवेत्यादि । देवसम्बन्धिपश्वादिनवकहर्तुः, उत्तमो दण्डः । शुद्धवधो
वा अक्लेशमारणं वा ।

आदितः अध्या. ८७] प्रक. एकाङ्गवधनिष्कयः ।

१६७

प्रान्ते श्लोकावाह — पुरुषमित्यादि । प्रदेष्टा, राज्ञश्च, प्रकृतीनाम्
अमात्यादीनां च, अन्तरास्थितः मध्यस्थः सन्, पुरुषं च, अपराधं च,
कारणं च, गुरुलाघवं पुरुषादिगौरवलाघवम्, अनुबन्धम् आयति, तदात्वं
च तत्कालफलं च, देशकालौ च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, दण्डकर्मणि उत्तमावर-
मध्यत्वम् उत्तमत्वं प्रथमत्वं मध्यमत्वं च कल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

दशमोऽध्याय एकाङ्गवधनिष्कयः,

आदितः सप्ताशीतितमः ॥

८६. प्रक. शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः ।

कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । सप्तरात्रस्यान्तः मृते शुद्धवधः
पक्षस्यान्तरुत्तमः । मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च ।
शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । मदेन हस्तवधः । मोहेन द्विशतः ।
वधे वधः ।

प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः । भैषज्येन मध्यमः । परि-
क्लेशेन पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रसभंस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावधोषकावस्कन्दकोप-
वेधकान् पथिवेश्मप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान्
वा शूलानारोहयेयुः ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प इति सूत्रम् । शुद्धः अक्लेशमारणं चित्रः
क्लेशमारणम् इति द्विप्रकारो दण्डविधिरुच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये वधः
प्रस्तुतः । स कस्मिन्नपराधे कीदृशः कर्तव्य इत्येतदिहाभिधीयते ।

कलहे घ्नत इत्यादि । मृते अर्थाच्छस्त्रादिप्रहृते । समुत्थानव्ययश्च
चिकित्सनादिव्ययश्च ।

शस्त्रेणेति । तेन प्रहरतः, उत्तमो दण्डः । मदेन बलदपेण, प्रहरतः,
हस्तवधः । मोहेन क्रोधेन, प्रहरतः, द्विशतः पणशतद्वयदण्डः । वधे कृते
सति, वधः हन्तुः ।

प्रहारेणेत्यादि । भैषज्येन औषधेन, गर्भं पातयत इति सम्बध्यते ।
परिक्लेशेन कृच्छ्रकर्मानुष्ठापनेन ।

प्रसभेत्यादि । प्रसभंस्त्रीपुरुषघातकः बलात्कारेण स्त्रियाः पुरुषस्य वा
घातकः प्रसभाभिसारकः स्त्रीहठाभिसरणकर्ता प्रसभनिग्राहकः बलाज्जानपद-
कर्णनासादिच्छेदकर्ता अवधोषकः 'हरिष्यामि हनिष्यामी'त्येवमवधोषणकर्ता
अवस्कन्दकः बलान्नगरग्रामादेर्द्रव्यापहारकः उपवेधकः भित्तिसन्धिच्छेदनेन
चौर्यकर्ता इत्येतान्, पथिवेश्मप्रतिरोधकान् पान्थविश्रमशालापानीयशालयो-
श्चौर्यकारकान्, राजहस्त्यश्वरथानां राजसम्बन्धिनां गजाश्वसहितानां रथानां
हिंसकान्, स्तेनान् वा तेषामेव चोरान् वा, शूलान् वध्यारोपणशस्त्रविशेषान्
आरोहयेयुः, आरोपयेयुरिति कचित् पाठः ।

आदितः अध्या. ८८]

८९. प्रक. शुद्धाश्रयश्च दण्डकल्पः ।

१६९

यथैनान् दहेदपनयेद् वा स तमेव दण्डं लभेत, साहसपुत्तमं वा ।

हिंसस्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसूतमो
दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने । हिंसस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्,
समन्त्रमाददीत ।

राज्यकामुकमन्तःपुरप्रथर्षकमटव्यमित्रोत्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्ड-
कोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् ।

ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् ।

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वात्वक्छिरःप्रादीपिकं
घातयेत् । तेषामाक्रोशे जिह्वाच्छेदः । अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः ।

यदृच्छाघाते पुंसः, पशुयूथस्तेये च शुद्धवधः । दशावरं च यूथं
विघात ।

यथैनानित्यादि । एनान् शूलारोपणमारितान् ।

हिंसस्तेनानामिति । हिंसाणां स्तेनानां च, भक्तवासोपकरणाग्नि-
मन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसु भक्तदाने वासस्थानदाने उपकरणदाने अग्निदाने मन्त्र-
दाने वैयापृत्यकर्मणि कैङ्कर्यकरणे च, उत्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने
हिंसस्तेना इत्यपरिज्ञानाद् भक्तदानादौ उपालम्भः दण्डः । हिंसस्तेनानाम्
असमन्त्रं पुत्रदारं सहमन्त्रणरहितान् पुत्रान् दारांश्च, विसृजेद् निरपराधत्वात् ।
समन्त्रं पुत्रदारम्, आददीत अपराधित्वेन गृहीत्वा दण्डयेत् ।

राज्यकामुकमित्यादि । अटव्यमित्रोत्साहकम् अटवीचराणां पुलिन्दा-
दीनाम् अमित्राणाम् उत्साहजनकम् । दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं दुर्गराष्ट्रवासिनां से-
नायाश्च कोपेत्पादकम् । शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् शिरसि हस्ते च दीपि-
तप्रदीपं कृत्वा मारयेत् ।

ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेदिति । राज्यकामुकादिश्चेद् ब्राह्मणः तं तमोगृहं
प्रवेशयेदपुनर्निर्गमाय ।

मातृपितृपुत्रादि । अत्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत् त्वग्भियोजिते शिर-
स्यग्निं दीपयित्वा मारयेत् । तेषामाक्रोशे मात्रादीनां निन्दने । अङ्गाभिरदने
नखादिना मात्राद्यङ्गविलेखने, तदङ्गाद् मोच्यः करादिकमङ्गं यत् तेषां विले-
खितं तेनाङ्गेन विलेखनकर्ता विरोज्यः ।

यदृच्छया पुरुषवधे पशुयूथचौर्यं चाक्लेशमारणं दण्ड इत्याह — यदृ-
च्छाघात इत्यादि । यूथमानमाह — दशावरमित्यादि ।

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनम् । अनुदकमुत्तमः
साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं मध्यमः ।

विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः प्रवेशयेदगर्भिणीम् ।
गर्भिणीं मासावरप्रजाताम् ।

पतिगुरुप्रजाघातिकाम् अग्निविषदां सन्धिच्छेदिकां वा गोभिः
पादयेत् ।

विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत् ।

राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानसाव-
लेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत् ।

प्रहरणावरणस्तेनमनायुधीयामिषुभिर्घातयेत् । आयुधीयस्यो-
त्तमः ।

उदकधारणमिति । जलं धारयन्तं, सेतुं, भिन्दतः, तत्रैव सेतौ, अप्सु
निमज्जनं दण्डः । अनुदकं सेतुं, भिन्दतः, उत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं
स्वयं भग्नमसंस्कृतविस्फुटं, सेतुं भिन्दतः, मध्यमः साहसदण्डः ।

विषदायकमिति । तादृशं, पुरुषं, स्त्रियं च, पुरुषघ्नीं पुरुषघातिनीम्,
अपः प्रवेशयेद्, अगर्भिणीं सा चेद् गर्भिणी न भवाते । गर्भिणीं मासा-
वरप्रजातामिति । सा चेद् गर्भिणी, प्रसवानन्तरमेकमासेऽस्तीते तामप्सु प्रवे-
शयेत् ।

पतिगुरुप्रजाघातिकामित्यादि । सन्धिच्छेदिकां सन्धिं छित्त्वा चौर्य-
कारिणीम् । गोभिः, पादयेत् पादाघातेन मारयेत् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ'
इत्यादिना पादशब्दात् पादाघातवृत्तेर्णिच् ।

विवीतक्षेत्रेत्यादि । विवीतक्षेत्राद्यादीपनकर्तारम् ।

राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरिति । तयोः, अनिष्टप्रवृत्तिकस्य राजमर-
णाद्यनिष्टवार्ताप्रसारकस्य, ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च ब्राह्मणमहानसादन्नमपहृत्य
भुञ्जानस्य च, जिह्वाम्, उत्पाटयेत् छेन्ध्यात् ।

प्रहरणावरणस्तेनमिति । आयुधस्यावरणस्य च चोरम्, अनायु-
धीयम् अनखर्जादिनम्, इषुभैः घातयेत् । आयुधीयस्योत्तमः स चेदायुधादि-
चोरं आयुधजीवो तस्योत्तमसाहसः ।

मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् ।

जिह्वानासोपघाते सन्दंशवधः ॥

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।

अक्लिष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे

एकादशोऽध्यायः शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः,

आदितोऽष्टाशीतितमः ॥

मेढ्रफलोपघातिन इति । लिङ्गाण्डयोः रतिसामर्थ्यमञ्जकस्य, तदेव मेढ्रफलमेव, छेदयेत् ।

जिह्वानासोपघात इति । जिह्वाया रसास्वादनशक्त्युपघाते नासाया गन्धग्रहणशक्त्युपघाते च, सन्दंशवधः कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं दण्डः ॥

प्रान्ते श्लोकमाह — एत इति । एत उक्ताः क्लेशदण्डाः, महात्मनां मन्वादीनां, शास्त्रेषु, अनुगता अनुज्ञाता विहिताः । अक्लिष्टानाम् अदुष्कराणामल्पानामित्यर्थः, पापानां, शुद्धवधः अक्लेशदण्डः, धर्म्यः न्याय्यः, स्मृतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे

एकादशोऽध्यायः शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः,

आदितोऽष्टाशीतितमः ॥

८७. प्रक. कन्याप्रकर्म।

सवर्णमप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो हस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः।
मृतायां वधः।

प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा दण्डः।
पितृश्चावहीनं दद्यात्।

नच प्राकाम्यमकाम्यायां लभेत। सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो
दण्डः, स्त्रियास्त्वर्धदण्डः।

परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः, शुल्कदानं च।
सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानां प्रकृत्य प्राकामी स्यात्,
नच पितुरवहीनं दद्यात्। ऋतुप्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति।

कन्याप्रकर्मेति सूत्रम्। कन्यायाः योनिक्षतेन दूषणमित्यर्थः। दण्ड-
प्रस्तावात् तन्निमित्तो दण्डविधिरिहोच्यते।

सवर्णमित्यादि। अप्राप्तफलाम् अनुद्विजपुष्पाम्। मृतायां योनिक्षत-
वशेन प्रमीतायां सत्याम्।

प्राप्तफलामित्यादि। मध्यमाप्रदेशिनीवधः ज्येष्ठातर्जन्योश्छेदः। पि-
तुश्च, अवहीनं नष्टं तत्प्रार्थितं, दद्यात्।

नचेत्यादि। अकामायां कन्यायां, प्राकाम्यम् इच्छापूर्तिं, नच लभेत।
अतो दण्डमात्रलाभफलं तद्रमणमित्युपदेशः। सकामायामिति। इच्छन्त्यां
तस्यां, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। स्त्रियास्तु, अर्धदण्डः सप्तविंशतिपणः।

परशुल्कावरुद्धायामिति। परशुल्कग्रहणप्रतिवद्धायां कन्यायां, हस्त-
वधः, चतुश्शतो वा दण्डः, अर्थात् प्रकुर्वतः। शुल्कदानं च पूर्वदत्तशुल्काय
परस्मै कर्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि।

सप्तार्तवप्रजातामिति। सप्त आर्तवानि प्रजातानि यस्यास्तां तथा-
भूतां, वरणादूर्ध्वम् अलभमानां कृतववरणं पुरुषं तावन्तं कालमनासादयन्तीं,
प्रकृत्य, प्राकामी प्राकाम्यवान् यथेच्छभोक्ता, स्यात्। नच पितुः, अवहीनं
शुल्कं, दद्यात्। कुतः, ऋतुप्रतिरोधिभिः आर्तवरूपैस्तत्स्करैर्निमित्तभूतैः, स्वा-
म्याद् अपक्रामति स्वामित्वादपैति, पिता।

त्रिवर्षप्रजातार्तवायास्तुल्यो गन्तुमदोषः । ततः परमतुल्योऽप्य-
नलङ्कृतायाः । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत ।

परमुद्दिश्यान्यस्य त्रिन्दतो द्विशतो दण्डः । नच प्राकाम्यमका-
मायां लभेत ।

कन्यामन्यां दर्शयित्वान्यां प्रयच्छतः शल्यो दण्डस्तुल्यायां,
हीनायां द्विगुणः ।

प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः शुल्कव्ययकर्मणी च
प्रतिदद्याद् अवस्थाय । तज्जातं पश्चात् कृता द्विगुणं दद्यात् ।

अन्यशोणितोपधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः ।
शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । नच प्राकाम्यमकामायां लभेत ।

त्रिवर्षप्रजातार्तवाया इति । वर्षत्रयोपजातरजस्काया विषये, तुल्यो
गन्तुम् अदोषः सजातीयस्तां गच्छन् निर्दोषः । ततः परं वर्षत्रयादूर्ध्वम्,
अतुल्योऽपि गन्तुम् अदोषः, अनलङ्कृतायाः पितृद्रव्यरहितायाः विषये ।
पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेतेति । पितृद्रव्यसहितायाः ग्रहणे चौर्यदण्डं प्रा-
प्नुयात् ।

परमुद्दिश्येत्यादि । योऽभिप्रेतः स एवाहमित्यात्मानं व्यपदिश्य त-
दन्यस्य कन्यां विवहतो द्विशतो दण्डः । नच कामचारमकामायां तस्यां
विन्देत ।

कन्यामन्यामित्यादि । तुल्यायां सजातीयायां सत्याम् । हीनायां हीन-
जातीयायां सत्याम् ।

प्रकर्मण्यकुमार्या इति । अकुमार्याः दत्ताया अक्षतयोनेः क्षतयोनी-
करणे, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । शुल्कव्ययकर्मणी च पूर्वप्रतिग्रहीतृदत्तं शुल्कं
तत्कृतं कर्मव्ययं च, प्रतिदद्याद्, अवस्थाय विवाहप्रतिभुवे । पश्चात् कृता
द्वितीयानन्तरं तृतीयेन रवीकृता, तज्जातं दण्डं, द्विगुणम् अष्टोत्तरशतपणं,
दद्यात् ।

अन्यशोणितोपधान इति । क्षतयोनित्वप्रदर्शनार्थम् अन्यरुधिरस्य
स्ववस्त्रलेपने, द्विशतो दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः अक्षतयोनि-
मेव क्षतयोनिरिति मिथ्यावदतः पुरुषस्य च, द्विशतो दण्डः । शुल्कव्यय-
कर्मणी च जीयेत शुल्कं कर्मव्ययं च दाप्येत । नच प्राकाम्यमित्यादि
प्रतीतम् ।

स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकर्त्री द्विगुणम् । अकामायाः शत्यो दण्डः आत्मरागार्थं, शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् ।

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशंसने च द्विगुणो दण्डः ।

प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः, ससुवर्णाष्टोत्तमः । बहूनां कन्या-
पहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः ।

गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातु-
र्भोगः षोडशगुणः ।

दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः
शुल्काबन्ध्यदानं च । निष्क्रयानुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो
दण्डः वस्त्राबन्ध्यदानं च ।

साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः ।

स्त्रीति । सकामा, समाना तुल्यजातीया स्त्री, प्रकृता क्षतयोनितां नीता,
द्वादशपणं दण्डं दद्यात् । प्रकर्त्री तद्योनिकक्षतिकर्त्री, द्विगुणं चतुर्विंशतिपणं
दद्यात् । अकामायाः शत्यो दण्ड इत्यादि । अनिच्छन्त्या एव पुंसां स्वरागार्थं
प्रकर्मणि कार्यमाणे, कारयितुः शत्यो दण्डः । शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता
स्वयं क्षतयोनिक्षतिः, राजदास्यं राजदासीभावं, गच्छेत् ।

बाहिरिति । ग्रामस्य, बाहिर्देशे विजने, प्रकृतायां सत्यां, द्विगुणः चतु-
र्विंशतिपणः दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्याभिशंसने च प्रकृत्य न प्रकृतेति मिथ्यावादे
च द्विगुणो दण्डः, पुंसः ।

प्रसह्य कन्यामित्यादि । उत्तमः साहसदण्डः । पृथक् प्रत्येकम् ।

गणिकादुहितरमिति । तां, प्रकुर्वतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । शुल्कं
मातुर्भोगः षोडशगुणः शुल्कं मात्रे देयम् उक्तदण्डषोडशगुणं चतुष्पष्ट्य-
धिकाष्टशतपणात्मकं भवति ।

दासस्य दास्या वेत्यादि । शुल्काबन्ध्यदानं च शुल्काभरणयोर्दानं
च । निष्क्रयानुरूपां दास्यमोक्षणानुरूपां रूपादिमत्तया ।

साचिव्यावकाशदान इति । कन्यादूषणं प्रति साहाय्यदाने प्रदेश-
दाने च, कर्तृसमः दूषकदण्डतुल्यः, दण्डः ।

आदितः अध्या. ८९]

८७. प्रक. कन्याप्रकम ।

१७५

प्रोषितपतिकामपचरन्तीं पतिवन्धुस्तत्पुरुषो वा सङ्गृहीयात् ।
सङ्गृहीता पतिमाकाङ्क्षेत । पतिश्चेत् क्षमेत, विसृज्येतोभयम् । अक्ष-
मायां स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । वधं जारश्च प्राप्नुयात् ।

जारं चौर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चत-
स्तदष्टगुणः ।

केशाकेशिकं सङ्ग्रहणम् । उपलिङ्गनाद् वा शरीरोपभोगानां,
तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद् वा ।

परचक्राटवीहतामोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभा-
वोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा यथासम्भाषितं समुपभुञ्जीत ।
जातिविशिष्टाकामामपत्यवतीं निष्क्रयेण दद्यात् ॥

प्रोषितपतिकामित्यादि । अपचरन्तीं व्यभिचरन्तीम् । तत्पुरुषः
पतिभृत्यः । संगृहीयात् नियम्य रक्षेत् । आकाङ्क्षेत प्रतीक्षेत । उभयं विसृ-
ज्येत जारो जारेणी च न दण्ड्येत ।

जारमित्यादि । अभिहरतः व्यभिचारगोपनार्थमभिवदतः । हिरण्येन
मुञ्चतस्तदष्टगुण इति । हिरण्यमुत्कोचं गृहीत्वा जारं मुञ्चतो रक्षिपुरुषस्य
गृहीतहिरण्याष्टगुणो दण्डः ।

संग्रहणज्ञानोपायमाह — केशाकेशिकं संग्रहणमिति । परस्परकेश-
ग्रहणपुरस्सरारब्धा कामकेलिः केशाकोशे तदेव केशाकोशिकं, तत् प्रत्यक्षदृष्टं
कर्तुंभूतं, संग्रहणं, बोधयतीति शेषः । उपलिङ्गनाद् वा शरीरोपभोगानां कस्तू-
र्याद्युपभोगलिङ्गदर्शनाद् वा, संग्रहणं जानीयात् । तज्जातेभ्यः तद्विषयेऽङ्गेत-
ज्ञेभ्यो जानीयात् । स्त्रीवचनाद् वा परासृष्टस्त्रीवाक्याद् वा जानीयात् ।

दण्डानर्हं परस्त्रीग्रहणप्रकारमाह — परचक्राटवीहतामिति । परच-
क्रापहताम् आटविकहतां च, ओवप्रव्यूढां नदीप्रवाहनीताम्, अरण्येषु दुर्भिक्षे
वा त्यक्तां, प्रेतभावोत्सृष्टां वा रोगोन्मूर्च्छनात् मृतत्वबुद्ध्या परित्यक्तां वा,
परस्त्रियं, निस्तारयित्वा विपदुत्सर्गां कृत्वा, यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत परस्पर-
संविदनुरोधेन भार्याकृत्य दासीकृत्य वा सम्यग् उपभुञ्जीत । इह निस्तारयि-
त्येति समासाकरणमार्षम् । जातिविशिष्टां जायुत्कर्षवतीम्, अकामां सजाते-
त्येऽप्यकामाम्, अपत्यवतीं, निष्क्रयेण दद्यात् निस्तरणश्रमवतनग्रहणेन
तत्स्वामेनेऽर्पयेत् ॥

चोरहस्तान्नदीवेगाद् दुर्भिक्षाद् देशविभ्रमात् ।
 निस्तारयित्वा कान्तारान्नष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥
 भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासम्भाषितं नरः ।
 न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥
 न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
 ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्क्रयेणापवाहयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे
 द्वादशोऽध्यायः कन्याप्रकर्म-
 आदित एकोननवतितमः ॥

अध्यायान्ते श्लोकानाह -- चोरहस्तादित्यादि । राजप्रतापेन स्व-
 जनेन वा प्रमुक्तां राजकोपत्यक्तां स्वजनपरित्यक्तां वा । न तु भुञ्जीतेत्यत्र सं-
 बन्धनीयम् । एवं तृतीयश्लोकपूर्वार्धेऽपि न च भुञ्जीतेति योजनीयम् । ईदृशीम्
 उत्तमजातिम् अनिच्छन्तीं पूर्वापत्यवतीं च । अपवाहयेत् अपनाययेत् । प्रदाप-
 येदिति कापि पाठः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे
 द्वादशोऽध्यायः कन्याप्रकर्म,
 आदित एकोननवतितमः ॥

आदितः अध्या. ९०]

८८. प्रक. अतिचारदण्डः ।

१७७

८८. प्रक. अतिचारदण्डः ।

ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा सङ्ग्रासयत् उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

स्वयंग्रसितारो निर्विषयाः कार्याः ।

परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः । दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः ।

भिक्षुकवैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसन्निकृष्टाः प्रवृत्त-
प्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् ।

स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः ।
परवेश्मनो मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ।

अतिचारदण्ड इति सूत्रम् । अतिचारस्य अभक्ष्यभक्षणगम्यागमना-
देर्दण्डोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । चोरादिकण्टकशोधनकथनानन्तरमवशिष्टं
स्वधर्मव्यतिक्रमिणां कण्टकानां शोधनमिह प्रतिपाद्यते ।

ब्राह्मणमपेयमित्यादि । संग्रासेयतः संग्रसमानं प्रयोजयतः । शेषं
स्फुटम् ।

स्वयंग्रसितार इत्यादि । विनैव परप्रेरणाम् अपेयाभक्ष्यग्रासिनः, नि-
र्विषयाः कार्याः देशान्निष्कासयितव्याः ।

परगृहाभिगमन इत्यादि । सशस्त्रस्य प्रविशतः शस्त्रसहितस्य परगृहं
प्रविशतः ।

भिक्षुकवैदेहकाविति । तौ, मत्तोन्मत्तौ बलात् मधुपानविकृतचित्तः
विभ्रान्तचित्तश्चेत्येतौ बलात्कारेण, आपदि च आपत्समये आपन्नाश्च, अतिस-
न्निकृष्टाः बान्धवाः, प्रवृत्तप्रवेशाश्च सौहार्दारब्धप्रवेशाश्च, अदण्ड्याः अर्थात्
परगृहं प्रविशन्तः । कदा, अन्यत्र प्रतिषेधाद् गृहजनप्रतिषेधाभावे ।

स्ववेश्मन इति । स्वगृहस्य, विरात्रादूर्ध्वं रात्रियामापगमात् परतः,
परिवार्यं प्राकारकुड्यादिकम्, आरोहतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनः,
परिवार्यमारोहतो, मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ग्रामवृत्तिमुपवनवृत्तिं च
भित्त्वा ग्राममुपवनं च प्रविशतश्च, मध्यमः इति संबध्यते ।

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । मुषितं प्रवासितं चैषा-
मनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु वा मुषितं प्रवासितं
विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां चोररज्जुकः । तथाप्यगुप्तानां
सीमावरोधविचयं दद्युः । असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा ।

दुर्बलं वेष्टम् शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमनपाश्रयमप्रतिच्छन्नं
श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्तसेवने वाहने का-
ष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु याने हस्तिना च सङ्घट्टने 'अ-
पेहि' इति प्रकोशन्नदण्डयः ।

ग्रामेष्वन्तरित्यादि । सार्थिका वणिजो यदि ग्रामान्तर्वसेयुः, तर्हि
स्ववशस्थितं सारद्रव्यं तद्ग्राममुख्यायावेष्टैव वसेयुः । मुषितं, प्रवासितं च
अन्यत्र नीतं च, एषां सार्थिकानाम्, अनिर्गतं रात्रौ नक्तं ग्रामादवहिर्गतं,
ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु ग्रामसीमासु, मुषितं, प्रवासितं, द्रव्यं, विवी-
ताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां प्रदेशानां, चोररज्जुकः चोरग्रहणनियुक्तः,
दद्यात् । तथाप्यगुप्तानां तेन प्रकारेणाप्यरक्षितानां, सीमावरोधविचयं दद्युः
यस्य सीमायां मोषणं जातं तत्सीमास्वामी यथा विचयं कुर्यात् तथावसरं
दद्युः । असीमावरोधे सीमावरोधस्याप्यभावे, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अर्थात्
मोषणदेशनिकटवर्तिनी, दद्यात् मुष्टं प्रत्यानीय प्रतिपादयेत् ।

दुर्बलमिति । दुर्बलं जीर्णदीर्णकुड्यं, वेष्टम् गृहं, कृत्वा, शकटम् अनु-
त्तब्धमूर्धस्तम्भम् अनुदधृतशिरःस्थूणं, कृत्वा, शस्त्रम्, अनपाश्रयम् असम्य-
ग्वद्धोर्ध्वाधारं, कृत्वा, अप्रतिच्छन्नम् अमृतपूरितं, श्वभ्रं गर्तं, कूपं, कूटा-
वपातं वा कूटगर्तं वा, कृत्वा, हिंसायां, दण्डपारुष्यं तद्विहितं दण्डं, विद्यात्
हिसितुः ।

वृक्षच्छेदन इति । वृक्षस्य छेदनावसरे, दम्यरश्मिहरणे दम्यनस्य-
वन्धनावसरे, चतुष्पदानाम्, अदान्तसेवने वाहने अदान्तशिक्षणार्थं वाहने,
काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु कलहायमानयोरन्योन्यं प्रति काष्ठ-
लोष्टादिप्रेरणावसरेषु, याने हस्तिना च गजमारुह्य गमनावसरे च, सङ्घट्टने
छिन्नवृक्षसङ्घट्टनादितोऽङ्गभङ्गादिप्रसङ्गे, 'अपेही'ति प्रकोशन्, सङ्घट्टनप्राप्तेः पू-
र्वमेव 'अपसरापसरे'ति प्रकर्षेण कोशन्, अदण्डयः ।

हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नं कुम्भं माल्यानुलेपनं दन्त-
प्रमार्जनं च पटं दद्यात् । अश्वमेधावभृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध
इति पादप्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः ।

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानमोक्षयतः स्वामिनः पूर्वः सा-
हसदण्डः । प्रतिकुष्ठस्य द्विगुणः ।

शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः ।

देवपशुमृषभमुक्षाणं गोकुमारीं वा वाहयतः पञ्चशतो दण्डः ।
प्रवासयत उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च
दण्डः । प्रवासने च, अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः ।

हस्तिना रोषितेन हत इति । गजेन तद्गमनमार्गाभिमुखशयनको-
पितेन हतः, द्रोणान्नं द्रोणपरिमाणमोदनं, कुम्भं मद्यकुम्भं, माल्यानुलेपनं,
दन्तप्रमार्जनं पटं च दन्तसत्कासृक्प्रमृष्टिसाधनं वस्त्रं च, दद्यात् हस्तिने । तेन
हस्तिसकाशादात्मघातमिच्छता पूर्वसज्जितं द्रोणाच्चादिकं तन्मरणानन्तरं त-
दीयो बन्धुर्दद्यादित्यर्थः । कस्मादेवं हन्ता पूज्यत इत्यत्राह — अश्वमेधाव-
भृथस्नानेनेति । अश्वमेधयज्ञान्तस्नानेन, तुल्यः तुल्यपुण्यः, हस्तिना वधः
इति हेतोः, पादप्रक्षालनं हस्तित्रः पूजाविशेषोऽयमित्यर्थः । अरोषयितृवधे
हस्त्यारोहस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्याह — उदासीनेत्यादि ।

शृङ्गिणेति । शृङ्गिणा गवादिना, दंष्ट्रिणा वा श्वादिना वा, हिंस्यमानम्,
अमोक्षयतः, स्वामिनः हिंसकस्वामिनः, पूर्वः साहसदण्डः । 'हिंसन्तं वारये'-
त्यप्रतिकुष्ठस्यायं दण्डः, प्रतिकुष्ठस्य त्वाह—प्रतिकुष्ठस्य द्विगुण इति ।

शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामिति । ताभ्याम्, अन्योन्यं शृङ्गिणा दंष्ट्रिणं दंष्ट्रिणा
शृङ्गिणं च, घातयतः, तच्च तावच्च तन्मूल्यं तत्परिमाणमन्यच्च द्रव्यं, दण्डः ।

देवपशुमिति । देवसम्बन्धिनं पशुम्, ऋषभम्, उक्षाणं देवगोबृन्दसे-
त्कारं पुङ्गवं, गोकुमारीं वा, वाहयतः हरतः, पञ्चशतो दण्डः । प्रवासयतः
मारयतः, उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणामिति । ऊर्णादिदानोपकारिणां,
क्षुद्रपशूनां मेषादीनाम्, आदाने अपहरणे, तच्च तावच्च दण्डः । प्रवासने च,
तच्च तावच्च दण्डः । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः, देवपितृकार्यार्थं प्रवासने तु न
दोषः ।

छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं च प्रत्यासरद्वा चक्रयुक्तं यानपशुमनुष्यसम्वाधे वा हिंसायामदण्ड्यः । अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिंसायां दण्डमभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं च ।

बाले यातरि, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः । अस्वामिनि यानस्थः प्राप्तव्यवहारो वा याता । बालाधिष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् ।

कृत्याभिचाराभ्यां यत् परमापादयेत्, तदापादयितव्यः ।

कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारार्थिनां भर्तरि भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीमाचार्यानीं स्नुषां दुहितरं भगिनीं

छिन्ननस्यमिति । छिन्नबलीवर्दनासारज्जुकं, भग्नयुगं भग्नेष्वान्तदारुकं, तिर्यक्प्रतिमुखागतं च, तिर्यगागतमभिमुखागतं च, प्रत्यासरद् वा पश्चादपसरद् वा, चक्रयुक्तं शकटं, यदा भवति तदेति शेषः, यानपशुमनुष्यसम्वाधे वा ततइतो गच्छतां यानपश्वादीनां भ्रमणसंकटे वा, हिंसायां पशुमनुष्यवधसम्भवे, अदण्ड्यः शाकटिकः । अन्यथा छिन्ननस्यत्वाच्चभावे, मानुषप्राणिहिंसायां, यथोक्तं दण्डम् अभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे अजकुक्कुटादिवधे, प्राणिदानं च, कार्यम् ।

बाले यातरीति । यन्तरि अप्राप्तव्यवहारे सति, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, शकटनिमित्तप्राणिहिंसासम्भवे । अस्वामिनि याने, यानस्थो दण्ड्यः, प्राप्तव्यवहारो याता वा यन्ता वा दण्ड्यः । बालाधिष्ठितमपुरुषं वेति । बालयन्त्रकं प्रधानपुरुषरहितं वा, यानं, राजा हरेत् ।

कृत्याभिचाराभ्यामिति । ताभ्यां, यद् मारणस्तम्भनादि, परम् अन्यजनम्, आपादयेत् प्रापयेत्, तद्, आपादयितव्यः अर्थात् कृत्याभिचारकारकः ।

भार्यायामनिच्छन्त्यां विषये भर्तुः संवननकरणं, कन्यायामनिच्छन्त्यां दारार्थिनां संवननकरणं, भर्तरि अनिच्छति भार्यायाः संवननकरणं चाभ्यनुजानाति — कामं भार्यायामित्यादि । अन्यथा उक्तातिरिक्तविषये, हिंसायां संवननादिना हिंसने, मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीमित्यादि । मातुलानीं मातुलभार्याम् । आचार्या-

ब्राधचरतस्त्रिलिङ्गच्छेदनं वधश्च । सकामा तदेव लभेत । दासपरिचारकाहितकभुक्ता च ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां, क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं वैश्यस्य । शूद्रः कटाग्निना दह्येत । सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकः ।

श्वपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्, श्वपाकत्वं वा शूद्रः । श्वपाकस्यार्यागमने वधः, स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् ।

प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सकामा तदेव लभेत ।

रूपाजीवायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः ।

बहूनामेकामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

स्त्रियमयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः । पुरुषमधिमेहतश्च ॥

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ॥

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणोऽम्भसि ।

वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥

नीम् आचार्यपत्नीम् । त्रिलिङ्गच्छेदनं मेढूमुष्कच्छेदनम् । सकामा तदेव लभेतेति । मातापितृभगिन्यादिः सकामा चेत् त्रिलिङ्गच्छेदनं सस्तनभगच्छेदनं, वधं च, लभेत । दासपरिचारकाहितकभुक्ता च तदेव लभेत तुल्यन्यायाद् दासादिरपि तदेव लभेत ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायामिति । तस्यां स्वतन्त्रायां, क्षत्रियस्य गन्तुः, उत्तमः साहसदण्डः । सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वैश्यस्य दण्डः । शूद्रः ब्राह्मणीगन्ता, कटाग्निना दह्येत अग्निप्रदीपनेन नगरं परिगमय्य दग्धव्यः । सर्वत्र क्षत्रियादिषु सर्वेषु विषये, राजभार्यागमने, कुम्भीपाकः तप्तभ्राष्ट्रभर्जनं दण्डः ।

श्वपाकीगमन इत्यादि पुरुषमधिमेहतश्चेत्येतदन्तं वाक्याष्टकं सुबोधम् ॥

मैथुन इत्यादि । तिर्यग्योनिषु गवादियोनिषु । अनात्मनः दुरात्मनः । द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः ॥

अदण्ड्यदण्डन इति । दण्डानर्हस्य दण्डने, राज्ञो दण्डः त्रिंशद्गुणः, गृहीताद् दण्डात्, स कस्य दातव्यः, अम्भसि वरुणाय प्रदातव्यः जले वरुणमुद्दिश्य प्रक्षेप्तव्यः । ततः परं ब्राह्मणेभ्यः, प्रदातव्यः ॥

तेन तत् पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।
शास्ता हि वरुणो राज्ञां मिथ्या व्याचरतां नृषु ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे त्रयोदशोऽध्यायः

अतिचारदण्डः, आदितः नवतितमः ॥

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य कण्टकशोधनं

चतुर्थमधिकरणं समाप्तम् ॥

तेनेति । तेन तथा प्रदानेन, राज्ञो दण्डापचारजं दण्डान्यथाप्रणयन-
जनितं, तत् पापं, पूयते शोधयते । लूयत इति पाठे छिद्यत इत्यर्थः । कस्माद्
वरुणाय दानेन राजपापं पूयते, हि यस्मात् कारणाद्, वरुणः, नृषु, मिथ्या
अनृतं, व्याचरतां विविधमाचरतां, राज्ञां, शास्ता शासकः । 'मिथ्या च
चरताम्' इत्यपि पाठः ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

इत्थं तुर्याधिकरणं पूर्णं कण्टकशोधनम् ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिन्नस्य श्रीसीतास्वाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्री-

मूलाख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे त्रयोदशो-

ऽध्यायः अतिचारदण्डः आदितो नवतितमः ॥

इति कण्टकशोधनं नाम चतुर्थ-

मधिकरणं समाप्तम् ॥

योगवृत्तं — पञ्चममधिकरणम् ।

८९. प्रक. दाण्डकर्मिकम् ।

दुर्गराष्ट्रयोः कण्टकशोधनमुक्तम् । राजराज्ययोर्वक्ष्यामः ।

राजानमवगृह्योपजीविनः शत्रुसाधारणा वा ये मुख्यास्तेषु गूढ-
पुरुषप्रणिधिः कृत्यपक्षोपग्रहो वा सिद्धिः यथोक्तं पुरस्तादुपजापोऽप-
सर्पो वा यथा च पारग्रामिके वक्ष्यामः ।

अथ योगवृत्ताख्यं पञ्चममधिकरणमारभ्यते । योगानां सत्रितीक्ष्ण-
रसदादीनां वृत्तमनुष्ठानं योगवृत्तं तत्प्रतिपादकत्वादस्याधिकरणस्य योगवृत्त-
मिति संज्ञा । यद्यपीदं दाण्डकर्मिकप्रकरणात्मना पर्यवस्यति, तथाप्या समाप्ते-
र्योगवृत्तस्य प्रतिपादनात् तत्प्राधान्यादस्याधिकरणस्य हस्तिवनवद् योगवृत्त-
व्यपदेशः । दण्डकर्मप्रतिपादकत्वसामान्येऽपि च नेदं पूर्वाधिकरणे प्रवेशितं,
किन्तु तस्मात् पृथक्कृतं कर्तृभेदात् कण्टकभेदादुपायभेदाच्छोधनीयभेदाच्च ।
कण्टकशोधने हि प्रदेष्टुप्रभृतयः कर्तारः, कारुकवैदेहकादयः कण्टकाः, शङ्का-
रूपकर्मभिग्रहशुद्धचित्रवधादय उपायाः, दुर्गराष्ट्रे च शोधनीये । अत्र तु
गूढपुरुषसहितो राजा कर्ता, राजावग्रहोपजीविनाः राष्ट्रमुख्यादयः कण्टकाः,
उपांशुदण्ड उपायः, नृपतिरमात्याश्च शोधनीया इति ।

अत्र प्रथमं सूत्रं — दाण्डकर्मिकमिति । दण्ड उपांशुवधः तस्य कर्म
प्रयोगो दण्डकर्म तदधिकृत्य प्रवृत्तमिति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे, शुद्ध-
चित्रवधादयः प्रकाशदण्डा विभज्य दर्शिताः, तत्प्रयोगाविषये अवश्यशोधने
च प्रयोक्तव्यस्तूष्णीन्दण्ड इहाभिधीयत इति प्रकरणसङ्गतिः ।

अधिकरणसङ्गतिं सूचयन् प्रकरणार्थं वक्तुमारभते — दुर्गराष्ट्रयोरि-
त्यादि । दुर्गे स्थानीयादि राष्ट्रं जनपदादि तयोः, कण्टकशोधनम् उक्तं, गते-
ऽधिकरणे । राजराज्ययोः राजा स्वामी राज्यममात्यादि तयोः, चण्टकशोधनं,
वक्ष्यामः, अस्मिन्नधिकरणे ।

तत्रादौ राजकण्टकान् प्रस्तौति — राजानमिति । तम्, अवगृह्य
अधःकृत्य, उपजीविनः, शत्रुसाधारणा वा उभयवेतनाश्च, ये मुख्याः मन्त्रि-
पुरोहितसेनापतियुवराजादयः प्रधानपुरुषाः, तेषु गूढपुरुषप्रणिधिः गूढपुरुष-

राज्योपघातिनस्तु वल्लभाः संहता वा ये मुख्याः प्रकाशम-
शक्याः प्रतिषेद्धुं दूष्याः, तेषु धर्मरुचिरुपांशुदण्डं प्रयुज्जीत ।

दूष्यमहामात्रभ्रातरं सत्कृतं सत्री प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत् ।
तं राजा दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दूष्ये विक्रमयेत् । शस्त्रेण रसेन
वा विक्रान्तं तत्रैव घातयेत्, भ्रातृघातकोऽयम् इति ।

तेन पारशवः परिचारिकापुत्रश्च व्याख्यातौ ।

प्रणिधानं, सिद्धिः छेदः— शत्रूच्छेदहेतुत्वात् सिद्धिरित्याख्यायते, कृत्यपक्षो-
पग्रहो वा कृत्याः शत्रोः कुद्धलब्धभीतादयस्तेषां स्वीकारश्च, सिद्धिः शत्रू-
च्छेदहेतुत्वात् । तत्स्वीकारः कथं कर्तव्यः, यथोक्तं पुरस्तात् पूर्वं गूढपुरुषप्र-
णिध्युक्तेन प्रकारेण कर्तव्यः । कोऽसौ, उपजापोऽपसर्पो वा । यथा च पार-
ग्रामिके वक्ष्याम इति । दुर्गलम्भाधिकरणीयपारग्रामिकप्रस्तावे उपजापाप-
सर्पप्रणिधिप्रकरणयोर्ये प्रकारं वक्ष्यामस्तेन च प्रकारेणोपजापोऽपसर्पो वा
कर्तव्यः ।

राज्योपघातिन आह — राज्योपघातिनस्त्विति । राज्योपहन्तारः,
वल्लभाः अध्यक्षाः, संहता वा मुख्याः संहत्यकृतैकमत्यसंकेता अमात्यादयः
प्रधानपुरुषाश्च, ये, प्रकाशमशक्याः प्रतिषेद्धुं राज्योपघातकप्रवृत्तेः साक्षाद्
वारयितुमशक्याः, अत एव दूष्याः कथमप्युपहन्तव्याः भवन्ति, तेषु धर्म-
रुचिः उपघातकपरिहारेण राज्यक्षेमचिकीर्षुः, उपांशुदण्डं तूष्णीदण्डं, प्रयु-
ज्जीत ।

उपांशुदण्डप्रयोगप्रकारमाह — दूष्यमहामात्रभ्रातरमित्यादि । दूष-
णीयस्य हस्त्यारोहाध्यक्षस्य भ्रातरमलब्धदायांशं सत्कारपूर्वं सत्री स्वभ्रातृस-
काशाद् भेदयित्वा, 'कण्टकशोधनाधिकारं ते राजा दास्यती'ति प्रोत्साह्य राजानं
दर्शयेत् । तमिति । तथा दर्शितं, दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दूष्यनिग्रहार्थश-
स्त्रभटाद्युपकरणद्रव्यदानेन, दूष्ये, विक्रमयेद् विक्रमाय प्रेरयेत् । शस्त्रेण, रसेन
वा, विक्रान्तं भ्रातरि प्रयुक्तविक्रमं तं, तत्रैव तस्मिन्नेवापराधे निमित्ते, भ्रातृ-
घातकोऽयमिति प्रख्याप्येति शेषः, घातयेत् ।

तेन पारशव इत्यादि । उक्तेन प्रकारेण महामात्रस्यावरवर्णापुत्रं परि-
चारिकापुत्रं च प्रोत्साहितानीतं दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण पितरि विक्रान्तं का-
त्वा पितृघातकोऽयमिति प्रख्याप्य घातयेदित्यर्थः ।

दूष्यं महामात्रं वा सत्रिप्रोत्साहितो भ्राता दायं याचेत । तं दूष्य-
गृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् —
हतोऽयं दायकामुकः इति । ततो हतपक्षं परिगृह्येतरं निगृहीयात् ।

दूष्यसमीपस्थां वा सत्रिणो भ्रातरं दायं याचमानं घातेन परि-
भर्त्सयेयुः । तं रात्राविति समानम् ।

दूष्यमहामात्रयोर्वा यः पुत्रः पितुः, पिता वा पुत्रस्य दारानधि-
चरति भ्राता वा भ्रातुंस्तयोः कापटिकमुखः कलहः पूर्वेण व्याख्यातः ।

दूष्यमहामात्रपुत्रमात्मसम्भावितं वा सत्री — 'राजपुत्रस्त्वं शत्रु-
भयादिह न्यस्तोऽसि' इत्युपचरेत् । प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत् —
प्राप्तयौवराज्यकालं त्वां महामात्रभयान्नाभिषिञ्चामि इति । तं सत्री

प्रकारान्तरमाह — दूष्यं महामात्रं वेत्यादि । अन्यत्र वा दूष्यगृह-
प्रतिद्वारातिरिक्तप्रदेशे वा । तीक्ष्णः हिंसाचारश्चारभेदो गूढपुरुषप्रणिध्युक्तः ।
हतपक्षं परिगृह्य हतस्य बन्धून् पुत्रमातुलादीन् आनाय्य । इतरं निगृहीयात्
महामात्रं घातयेद् भ्रातृघातक इति ख्यापयन् ।

प्रकारान्तरमाह — दूष्येत्यादि । दूष्यसमीपस्थाः दूष्यसेवकलिङ्गाः ।
घातेन परिभर्त्सयेयुः 'दायमुपेक्षस्व अन्यथा त्वां हनिष्याम' इति वादेनोद्वेज-
येयुः । तं रात्राविति समानमिति । 'तं रात्रौ दूष्यगृहप्रतिद्वारि उपशयानम-
न्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् — हतोऽयं दायकामुक इति, ततो हत-
पक्षं परिगृह्य महामात्रं निगृहीयादि'त्येतत् पूर्वोक्तमिहापि तुल्यं द्रष्टव्यमि-
त्यर्थः ।

दूष्यमहामात्रयोर्वेति । दूष्यस्य महामात्रस्य वा, यः पुत्रः पितुर्दारान्
अधिचरति अधिगच्छति, पिता वा पुत्रस्य दारान् अधिगच्छति, भ्राता वा
भ्रातुर्दारान् अधिगच्छति, तयोः पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा, कापटिकमुखः कलहः
कापटिकमुख्यचारप्रणिधानद्वारकः कलहः, पूर्वेण पूर्वोक्तेन प्रकारेण, व्याख्यातः ।
तत्रान्यतरेणान्यतरस्य वधे कृते शेषवधः प्राग्वद् द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह — दूष्यमहामात्रपुत्रमित्यादि । दूष्यस्य महामा-
त्रस्य च पुत्रम्, आत्मसम्भावितं शौर्यौदार्यादिगुणसम्पन्नम्, सत्री उप-
चरेत्, कथमिति, 'राजपुत्रस्त्वं शत्रुभयाद् इह महामात्रे न्यस्तोऽसि'ति ।
प्रतिपन्नं सत्रिवचनमङ्गीकृत्यागतं, राजा रहसि पूजयेत्, किमित्युक्त्वा, 'प्राप्त-

महामात्रवधे योजयेत् । विक्रान्तं तत्रैव घातयेत् — पितृघातकोऽयम् इति ।

भिक्षुकी वा दूष्यभार्या सांवननिकीभिरोषधीभिः संवास्य रसेनातिसन्दध्यात् । इत्याप्यप्रयोगः ।

दूष्यमहामात्रमटवीं परग्रामं वा हन्तुं, कान्तारव्यवहिते वा देशे राष्ट्रपालमन्तपालं वा स्थापयितुं, नागरस्थानं वा कुपितमवग्रहीतुं, सार्थातिवाह्यं प्रत्यन्ते वा सप्रत्यादेयमादातुं फल्गु बलं तीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत् । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जना वा हन्युः — अभियोगे हतः इति ।

यौवराज्यकालं त्वां, महामात्रभयात् महामात्रो राज्यकामुकस्त्वामभिषिक्तं सद्यो हन्यादिति शङ्कया, नाभिषिञ्चामी'त्युक्त्वा । तं राजकृतोपजापप्रवणं, सत्री, महामात्रवधे, योजयेत् । विक्रान्तं हतपितृकं, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते, घातयेद् राजा पितृघातकोऽयमिति ख्यापयन्निति शेषः । हतेऽपि दूष्ये हन्तुर्वधोऽयमुपदिश्यते स कालान्तरे भूतार्थवेदी भूत्वा शत्रुर्मा भूदित्येतदर्थम् ।

भिक्षुकी वेति । सा वा, चारभूता, दूष्यभार्या दूष्यस्य महामात्रादेर्भार्या मन्दसौन्दर्या, सांवननिकीभिः संवननफलाभिः, ओषधीभिः, निमित्तभूताभिः, स्वगततथाविधौषधिप्रयोगानिपुणताख्यानेनेत्यर्थः । संवास्य आत्मपरिचयं कारयित्वा, रसेन विषेण, अतिसन्दध्यात् वञ्चयेत्, संवननौषधव्याजेन विषं भार्याद्वारा प्रासयित्वा दूष्यं हन्यादित्यर्थः । इत्याप्यप्रयोग इति । एवं क्रियमाणमतिसन्धानम् आप्यप्रयोग इत्याख्यायते ।

दूष्यमहामात्रमिति । दूष्यं महामात्रम्, अटवीम् अटवीपालं, परग्रामं वा पारग्रामिकान् वा, हन्तुं, कान्तारव्यवहिते वा देशे दुर्गमारण्यान्तरिते देशे वा, राष्ट्रपालं स्थापयितुम्, अन्तपालं वा स्थापयितुं, नागरस्थानं वा, कुपितम्, अवग्रहीतुं नियन्तुं, प्रत्यन्ते वा परराष्ट्रसन्धौ वा, सार्थातिवाह्यं सार्थातिवाहनयोग्यं स्थलं, सप्रत्यादेयं प्रत्यादेयं परेण पूर्वं गृहीतं पुनः प्रतिग्रहीतव्यं स्थलं तत्सहितम्, आदातुं, फल्गु बलम् अल्पं सैन्यं, तीक्ष्णयुक्तं तीक्ष्णैरुपेतं, प्रेषयेत् । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते, तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जनाः चोरवेषास्तीक्ष्णाः, हन्युः, अभियोगे युद्धे हत इति ख्यापयन्तः । अर्थात् पूर्वोक्तं हन्तव्यं जनम् । वाशब्दः प्रकारविकल्पे ।

यात्राविहारगतो वा दूष्यमहामात्रान् दर्शनायाह्वयेत् । ते गूढ-
शस्त्रैस्तीक्ष्णैः सह प्रविष्टा मध्यमकक्षायामात्मविचमन्तयः प्रवेशनार्थं
दद्युः । ततो दौवारिकाभिगृहीतास्तीक्ष्णा 'दूष्यप्रयुक्ताः स्मः' इति
ब्रूयुः । ते तदभिविख्याप्य दूष्यान् हन्युः । तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्याः ।

बहिर्विहारगतो वा दूष्यान् आसन्नावासान् पूजयेत् । तेषां
देवीव्यञ्जना वा दुःखी रात्रावावासेषु गृह्येतेति समानं पूर्वेण ।

दूष्यमहामात्रं वा 'सूदो भक्षकारो वा ते शोभनः' इति स्तवेन
भक्षभोज्यं याचेत, बहिर्वा कचिदध्वगतः पानीयम् । तदुभयं रसेन
योजयित्वा प्रतिस्वादने तावेवोपयोजयेत् । तदभिविख्याप्य 'रसदा-
त्रि'ति घातयेत् ।

उपायान्तरमाह—यात्राविहारगतो वेत्यादि । अयमर्थः—राजकुल-
मशस्त्रेण प्रवेष्टव्यमित्याघोषणे स्थिते जातु प्रस्तुतयात्राविहारो दूष्यमहामात्रान्
राजा दर्शनायाह्वयेत् । तैः सह राजकुलं निगूढशस्त्रास्तीक्ष्णाः राजदत्तपूर्व-
संकेताः प्रविश्य प्रथमद्वारमतीत्य द्वितीयकक्ष्याद्वारं गताः द्वाराधिकृतैः सश-
स्त्राशस्त्रपरीक्षणं कुर्वद्भिः 'कुतो यूयं सशस्त्राः' इति पृष्टाः 'नृपतिवधाय महा-
मात्रेण प्रेरिता वयम्' इति वदेयुः । ततस्तं दोषं प्रख्याप्य महामात्रान् राजा
घातयेत्, तीक्ष्णानां स्थाने चान्यास्तीक्ष्णापदेशेन घातयेदिति ।

बहिरित्यादि । बहिर्विहारगतः दुर्गबाह्यग्रामनगरादिदर्शनार्थं गतः,
दूष्यान्, आसन्नावासान् राजवासस्थानाभ्यर्णस्थानवासिनः, पूजयेत् पौनः-
पुनिकसन्दर्शनसम्भाषणसम्भोजनादिना सत्कुर्यात् स्नेहख्यापनार्थम् । स्नेह-
ख्यापनं तु वक्ष्यमाणो वधप्रयोगः पारमार्थिकमहापराधनिमित्तो न द्वेषनिमित्त
इति लोकप्रत्ययार्थम् । तेषां देवीव्यञ्जना वा दुःखी रात्रावावासेषु गृह्ये-
तेति । पुंश्चली काञ्चिद् राजभार्याव्यञ्जनां कृत्वा रात्रौ दूष्याणामावासेषु सम्प्रेष्य
स्वगृहादर्शनसंरम्भाभिनयेन स्वनिवासासन्नगृहेषु सपदि स्वभटैः कारितान्वेषणां
कृत्वा दूष्यगृहाद् राजा ग्राहयेत् । इति समानं पूर्वेणेति । एवमादि पूर्वो-
क्तेन तुर्यं, तच्च — तमिमं देवीकामुक्तवदोषं ख्यापयन् दूष्यान् घातयेदि-
त्येवंरूपम् ।

प्रकारमन्यमाह—दूष्यमहामात्रमित्यादि । शोभनः सुष्ठुकारी । या-
चेत राजा । बहिर्वा मृगयाप्रदेशे वा । तदुभयं रसेन योजयित्वा महामात्रदत्तं

अभिचारशीलं वा सिद्धव्यञ्जनो गोधाकूर्मकर्कटकूटानां लक्षण्या-
नामन्यतमप्राशनेन मनोरथानवाप्स्यसीति ग्राहयेत् । प्रतिपन्नं कर्मणि
रसेन लोहमुसलैर्वा घातयेत् कर्मव्यापदा हत इति ।

चिकित्सकव्यञ्जनो वा दौरात्मिकमसाध्यं वा व्याधिं दूष्यस्य
स्थापयित्वा भैषज्याहारयोगेषु रसेनातिसन्दध्यात् ।

सूदारालिकव्यञ्जना वा प्रणिहिता दूष्यं रसेनातिसन्दध्यात् ।
इत्युपनिषत्प्रतिषेधः ।

उभयदूष्यप्रतिषेधस्तु । यत्र दूष्यः प्रतिषेद्धव्यस्तत्र दूष्यमेव
फलगुवलतीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत्—गच्छामुष्मिन् दुर्गे राष्ट्रे वा सैन्यमुत्था-
मक्ष्यभोज्यं विषेण योजयित्वा पानीयं च विषेण योजयित्वा प्रतिस्वादने
अग्रप्रसने । तावेव भक्षभोज्यदायिनं पानीयदायिनं च । रसदौ अर्थात् भक्ष्य-
भोज्यदापकः पानीयदापकश्चेत्येतौ ।

अभिचारशीलदूष्यनिग्रहोपायमाह—अभिचारशीलं वेत्यादि । त-
थाविधं दूष्यं, सिद्धव्यञ्जनः, गोधाकूर्मकर्कटकूटानां गोधा निहाका कूर्मकर्क-
टकौ प्रसिद्धौ कूटो भग्नशृङ्गमृगः इत्येतेषां, लक्षण्यानां लक्षणयुक्तानाम्,
अन्यतमप्राशनेन अन्यतमस्य क्षमशानाग्निहुतावशिष्टस्य भक्षणेन, मनोरथान्,
अवाप्स्यसि, इति ग्राहयेत् बोधयेत् । प्रतिपन्नं तथेति कृताभ्युपगमं, कर्मणि
तथाविधहोमे वर्तमाने, रसेन विषप्राशनेन, लोहमुसलैर्वा, घातयेत् । कर्मव्या-
पदा हत इति कर्मवैशुण्येन पिशाचादिना हत इति ख्यापयन् ।

चिकित्सकव्यञ्जनो वेति । दौरात्मिकं दुर्वृत्तकृतम्, असाध्यम् अप्रति-
कार्यं वा, व्याधिं दूष्यस्य स्थापयित्वा, भैषज्याहारयोगेषु औषधाभ्यवहार-
प्रयोगेषु, रसेन विषेण, अतिसन्दध्यात् मारयेत् ।

सूदारालिकव्यञ्जना वेति । सूदो मांसपाचकः आरालिकस्तण्डुला-
दिपाचकः तद्व्यञ्जनाः, प्रणिहिताः, दूष्यं रसेन अतिसन्दध्यात् । इत्युपनिष-
त्प्रतिषेध इति । एवम्प्रकार उपनिषदुक्तो दूष्यनिग्रहः ।

उभयदूष्यप्रतिषेधास्त्विति । उभयोर्दूष्यपक्षयोर्निग्रह एकेन यत्नेन
यथा सिध्येत्, तथा कश्चित् प्रकार उच्यत इत्यर्थः । यत्रेति । यस्मिन् प्रदेशे,
दूष्यः, प्रतिषेद्धव्यो निग्राह्यः, वसतीति शेषः, तत्र दूष्यमेवान्यं फलगुवलतीक्ष्ण-
युक्तम् अल्पसैन्येन तीक्ष्णेन च युक्तं, प्रेषयेत् । किं कृत्वेत्याह—गच्छामु-

पय हिरण्यं वा, वल्लभाद् वा हिरण्यमाहारय, वल्लभकन्यां वा प्रसह्य-
नय । दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मणामन्यतमं वा
कारय, राष्ट्रपाल्यमन्तपाल्यं वा । यश्च त्वा प्रतिषेधयेन्न वा ते साहाय्यं
दद्यात् स बन्धव्यः स्यात् इति । तथैव इतरेषां प्रेषयेत् 'अमुष्या-
विनयः प्रतिषेद्धव्यः' इति । तमेतेषु कलहस्थानेषु कर्मप्रतिघातेषु वा
विवदमानं तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा प्रच्छन्नं हन्युः । तेन दोषेणेतरे
नियन्तव्याः ।

पुराणां ग्रामाणां कुलानां वा दूष्याणां सीमाक्षेत्रखलवेक्षम-
र्यादासु द्रव्योपकरणसस्यवाहनहिंसासु प्रेक्षाकृत्योत्सवेषु वा समुत्पन्ने
कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा ब्रूयुः — एवं क्रि-
यन्ते येऽमुना कलहायन्ते इति । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ।

ष्मिन्नित्यादि । इतीत्यनन्तरम् उक्त्वेति शेषः । सैन्यमुत्थापय सेनासमवाय-
योग्यं जनं संगृहीष्व । वल्लभाद् अध्यक्षात् । दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशख-
निद्रव्यहस्तिवनकर्मणां दुर्गसेतुवणिक्पथकर्माणि प्रतीतानि शून्यनिवेशकर्म
जाङ्गले नवगृहादिसन्निवेशनकर्म खनिकर्म आकरकर्म द्रव्यवनकर्म दार्वोदिवन-
कर्म हस्तिवनकर्मा हस्तिवनाध्यक्षकर्म तेषाम् । राष्ट्रपाल्यं राष्ट्रपालकर्म । अन्त-
पाल्यम् अन्तपालकर्म । आन्तपाल्यमिति पठितुं युक्तम् । बन्धव्यः बद्ध्वा
नेतव्यः । तथैवेतरेषां प्रेषयेदित्यादि । पूर्वोक्तो यत्र प्रेष्यते तत्रत्यानामपि
'अमुष्य प्रेष्यमाणस्योन्मर्यादाः प्रवृत्तयो वार्यन्ताम्' इति वाचिकं धैर्यप्रदं
प्रेषयेत् । तमेतेष्वित्यादि । एतेषु सैन्यहिरण्योत्थापनादिषु कलहकारणेषु सन्दि-
ष्टदूष्यपुरुषारब्धेषु कर्मविशेषेषु वा विसंवादिनं पूर्वदूष्यं तीक्ष्णाः शस्त्रप्रयोगेण
रहसि हन्युः । तं च नियुक्तराजपुरुषघातापराधं सन्दिष्टदूष्येष्वारोप्य तेऽपि
हन्तव्याः ।

पुराणामित्यादि । पुरग्रामकुलानां दूष्याणां च पुरादिसन्धिक्षेत्रखल-
वेक्षमसीमाविषये हिरण्यवस्त्रसस्ययानोपघातविषये नृत्तदर्शनविवाहाद्युत्सवस-
म्बद्धे च कलहे सज्जाते तीक्ष्णनिष्पादिते वा तथाविधे कलहे तीक्ष्णाः प्रच्छन्नं
कांश्चिद् दूष्यान् शस्त्रेण हत्वा तदन्येषु दूष्येषु तं घातदोषं नामनिर्देशपूर्व-
मारोपयेयुः — 'अमुनामुना सह कलहायमानानां गतिरीदृशी'ति प्रवदन्तः ।
तद्दोषापदेशेन च तान् दूष्यान् राजा दण्डयेत् ।

येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहाः तेषां क्षेत्रखलवेश्मान्या-
दीपयित्वा बन्धुसम्बन्धिषु वाहनेषु वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा तथैव
ब्रूयुः — अमुना प्रयुक्ताः स्मः इति । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ।

दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वा सत्रिणः परस्परस्यावेशनिकान् कारयेयुः ।
तत्र रसदा रसं दद्युः, तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ।

भिक्षुकी वा दूष्यराष्ट्रमुख्यं दूष्यराष्ट्रमुख्यस्य भार्या स्नुषा
दुहिता वा कामयत इत्युपजपेत् । प्रतिपन्नस्याभरणमादाय स्वामिने
दर्शयेत् — असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्या स्नुषां दुहितरं वा-
भिमन्यते इति । तयोः कलहो रात्रौ । इति समानम् ।

दूष्यदण्डोपनतेषु तु युवराजः सेनापतिर्वा किञ्चिदपकृत्याप-
क्रान्तो विक्रमत । ततो राजा दूष्यदण्डोपनतानेव प्रैषयेत् फल्गुबल-

येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहा इत्यादि । कलहमूलभूतानां
दूष्याणां क्षेत्रखलवेश्मानि तीक्ष्णा वहिना सन्दीप्य बन्धून् सम्बन्धिनो वाह-
नानि वा शस्त्रेण हत्वा प्रागुक्तरीत्या तं दोषमन्येषु दूष्येषु नामनिर्देशपूर्वमा-
रोपयेयुः — ‘अमुनामुना सह कलहायमानानां गतिरीदृशी, वयं ह्यमुनामुना
प्रयुक्ता एवमकार्ष्मे’ति । तद्दोषापदेशेन च तान् दूष्यान् राजा दण्डयेत् । तीक्ष्ण-
दण्डस्तु ‘तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्या’ इत्युक्तदिशार्थात् सिद्ध इत्यत्र नोक्तः ।

दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वेत्यादि । दुर्गराष्ट्रवास्तव्यान् परस्परवैरिणो दूष्यान्
सन्धिकरणेन परस्परं सङ्गमय्य सत्रिपुरुषाः परस्परगृहातिथीन् कारयेयुः । भो-
जनप्रसङ्गे च विषं दापयित्वा दूष्यान् घातयेयुः । घातितानां प्रतिपक्षास्तु
दूष्यांस्तेनैव रसदानदोषेण राजा नियमयेत् ।

भिक्षुकी वेत्यादि । भिक्षुकी, दूष्यराष्ट्रमुख्यं दूष्यराष्ट्रमुख्यस्यान्यस्य,
भार्या स्नुषा दुहिता वा कामयत इति, उपजपेत् मिथ्याबोधनं कुर्यात् । प्रति-
पन्नस्य अङ्गीकृततदुपजापस्य दूष्यस्य आभरणम् अभिगन्तव्यस्त्रीसत्कारार्थत्वा-
पदेशेन गृहीत्वा स्त्रीसम्बन्धिने दूष्यराष्ट्रमुख्याय दर्शयेत् — अमुकनामा मुख्यो
यौवनदृष्टस्त्वदीयां कामयत इति वदन्ती । ततो रात्रौ तया स्त्रीगृहमानीते
कामुके तस्य स्त्रीबन्धोश्च कलहः प्रवर्त्येत । कामुके च हते तेनापराधेन का-
मुकघातकं दूष्यं हन्यात् ।

दूष्यदण्डोपनतेषु त्विति । दण्डोपनता बलतोऽधःकृताः दण्डोपन-
तष्टुत्तप्रकरणवक्ष्यमाणचरितास्तेषु दूष्यभूतेषु विषये, युवराजः, सेनापतिर्वा,

तीक्ष्णयुक्तानिति समानाः सर्व एव योगाः । तेषां च पुत्रेष्वनुक्षिपत्सु
यो निर्विकारः स पितृदायं लभेत । एवमस्य पुत्रपौत्राननुवर्तते राज्य-
मपास्तपुरुषदोषमिति ॥

स्वपक्षे परपक्षे वा तूष्णीन्दण्डं प्रयोजयेत् ।

आयत्यां च तदात्वे च क्षमावानविशङ्कितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः दाण्डकर्मिकम्,

आदित एकनवतितमः ॥

किञ्चिदपकृत्य तज्जनपदोपघातमल्पं कृत्वा, अपक्रान्तो विक्रमेत अनत्या-
क्रामन् विक्रमं दर्शयेत् । ततः तदनु, राजा, दूष्यदण्डोपनतानेव अन्यान्,
फलगुबलतीक्ष्णयुक्तान् प्रेषयेत् । अर्थाद् दूष्यैः सह संवित्करणार्थम् । इति सर्व
एव योगाः एवम्प्रायाः सर्वेऽभ्युपायाः, समानाः पूर्वोक्ततुल्याः । संविन्निमित्त-
कलहप्रवर्तना, तीक्ष्णैर्दूष्याणां राजप्रेषितानां प्रच्छन्नवधः, तस्य सन्धेयदूष्यकृ-
तत्वख्यापनं, तेन निमित्तेन तेषां निग्रहणमित्येवञ्जातीयमूहनीयमित्यभिप्रायः ।
तेषां चेति । तथा मारितानां दूष्याणां, पुत्रेषु, अनुक्षिपत्सु निन्दत्सु मध्ये,
यो निर्विकारः द्रोहचिन्तनरहितः, सः पितृदायं लभेत अर्थाद् दूष्योद्धर्तु-
स्तद्राज्यप्रभविष्णुतां प्राप्तस्य राज्ञ इच्छया । न केवलं पुत्रः तत्पुत्रपौत्रपरम्प-
रापि निर्विकारतायामेव राज्यं लभेतेत्याह— एवमस्येत्यादि । अपास्तपुरुष-
दोषमिति क्रियाविशेषणम् । पुरुषदोषः पुरुषस्य सविकारत्वम् । तद्योगे तु
राज्यं स्ववशे स्थापयेत् प्रभविष्णुरित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तौ ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — स्वपक्षे परपक्षे वेत्यादि । सुगमम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः दाण्डकर्मिकम्,

आदित एकनवतितमः ॥

१०. प्रक. कोशाभिसंहरणम् ।

कोशमकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः सङ्गृहीयात् ।

जनपदं महान्तमल्पप्रमाणं वा देवमातृकं प्रभूतधान्यं धान्यस्यांशं
तृतीयं चतुर्थं वा यांचेत, यथासारं मध्यमवरं वा ।

दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मोपकारिणं
प्रत्यन्तमल्पप्रमाणं वा न याचेत ।

धान्यपशुहिरण्यादि निविशमानाय दद्यात् । चतुर्थमंशं धान्यानां
बीजभक्तशुद्धं च हिरण्येन क्रीणीयात् ।

कोशाभिसंहरणमिति सूत्रम् । कोशस्य सुवर्णादेर्धान्यादेश्च अभिसं-
हरणं क्लृप्तादभ्यधिकतया संग्रहणम् अर्थनिस्तरणीयकृच्छ्रप्राप्त्यवसरेषु राज्ञा
क्रियमाणं कोशाभिसंहरणं, तदिह प्रतिपाद्यत इति सूत्रार्थः । कण्टकशोधने
दुर्गराष्ट्रगतकण्टकानां शोधनप्रकार उक्तः । अत्र तु राजा स्वगतस्य कण्टक-
त्वस्य शोधनं कथमनुतिष्ठेदित्येतदुपदिश्यते ।

कोशमिति । तम्, अकोशः अल्पकोशः, प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः प्रत्यु-
त्पन्नमर्तकितोपनतम् अर्थकृच्छ्रम् अर्थचिकित्सनीयः क्लेशो यस्य स तथाभूतः,
संगृहीयात् अर्थसंग्रहणेन वर्धयेत् ।

जनपदमित्यादि । जनपदं लक्षणया जानपदान् । देवमातृकं वृष्ट्य-
म्बुसंवर्धितसस्यजीवनम् । अदेवमातृकमिति पदच्छेदे तद्विन्नं सदाजलसमृद्ध-
नदीसरस्संवर्धितसस्यजीवनम् । प्रभूतधान्यं समृद्धनिष्पन्नधान्यम् । याचेत
याचित्वा गृहीयात्, न तु प्रसह्य गृहीयात् । यथासारं तत्तद्धान्यपरिमाणानु-
सारेण । मध्यम् अवरं वा जनपदम् ।

अयाच्यांशानाह — दुर्गसेत्वित्यादि । दुर्गकर्मसेतुकर्मादिभिः सप्त-
भिरुपकारिणं सप्तप्रकारं, न याचेत अर्थात् कर्मविघ्नभयात् । प्रत्यन्तं विषय-
सीमावासिनं, न याचेत विषयानन्तरवासिशत्रुपक्षप्रवेशभयात् । अल्पप्रमाणम्
अल्पधनप्रमाणं, न याचेत ।

अर्थकृच्छ्रावस्थायामपि राज्ञा नवकुलनिवेशकाविषये कर्तव्यमाह —
धान्यपशुहिरण्यादीति । धान्यं पशुं हिरण्यमित्येवमादिकं कृषिसाधनं, निवि-
शमानाय नवं कुलं स्थापयते कृषकाय, दद्यात् । धान्यानां तत्कृषिनिष्पन्नानां,
चतुर्थमंशं हिरण्येन क्रीणीयात् निविशमानसकाशात् क्रयेणाधिगच्छेत् न तु

अरण्यजातं श्रोत्रियस्वं च परिहरेत् । तदप्यनुग्रहणे क्रीणीयात् ।

तस्याकरणे वा समाहर्तृपुरुषा ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्वापं कारयेयुः । प्रमादावस्कन्नस्यात्ययं द्विगुणमुदाहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः । निष्पन्ने हरितपक्कादानं वारयेयुः अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यां देवपितृपूजादानार्थं गवार्थं वा । भिक्षुकग्रामभृतकार्थं च राशिमूलं परिहरेयुः ।

स्वसस्यापहारिणः प्रतिपातोऽष्टगुणः । परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः स्ववर्गस्य, बाह्यस्य तु वधः ।

सामान्यजानपदादिव बलित्वेन गृहीयात् । बीजभक्तशुद्धं च बीजभोजनार्थोपयोक्तव्यावशिष्टं च धान्यं, हिरण्येन क्रीणीयात् ।

अरण्यजातमिति । वनोत्पन्नं धान्यं वरकादि, श्रोत्रियस्वं च छान्दसत्रीक्षादिकं च, परिहरेत् न तु विभजेत् । तदपि धान्यम्, अनुग्रहेण बीजभक्तार्थापेक्षितपरिहारेण, क्रीणीयात् ।

तस्याकरणे चेति । श्रोत्रियेण कृष्यकरणे, आकारणे इति पाठे श्रोत्रियेणाह्वानेऽभ्यनुज्ञाने कृते इत्यर्थः, समाहर्तृपुरुषाः, ग्रीष्मे, कर्षकाणाम्, उद्वापम् उद्द्वपनकर्म, कारयेयुः । प्रमादावस्कन्नस्य कर्षकानवधानविनष्टस्य, द्विगुणम्, अत्ययं दण्डम्, उदाहरन्तः संविलेख्ये कथयन्तः, बीजकाले बीजावापकाले, बीजलेख्यं बीजसम्बद्धं लेख्यं, कुर्युः । निष्पन्ने फलिते बीजे, हरितपक्कादानम् ग्रामस्य पक्कस्य च फलस्य ग्रहणं, वारयेयुः, अर्थात् कर्षकाणाम् । तत्रापवादः—अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यामित्यादि । शाकमुष्टिर्हरितमुष्टिः कटभङ्गमुष्टिः हस्तच्छिन्नधान्यमुष्टिः, देवपितृपूजादाननिमित्ते गोनिमित्ते च यच्छाकमुष्टिग्रहणं यच्च कटभङ्गमुष्टिग्रहणं तदुभयमपहाय । भिक्षुकग्रामभृतकार्थं चेति । भिक्षुकार्थं ग्रामभृतकार्थं च, राशिमूलं राश्यधस्तलगतं धूलिधान्यं, परिहरेयुः प्रकल्पयेयुः ।

स्वसस्यापहारिण इति । स्वकृष्यमाणक्षेत्रसस्यहर्तुः, प्रतिपातो दण्डः, अष्टगुणः अपहतसस्यमूल्यादष्टावृत्तिः, कार्यं इति शेषः । परसस्यापहारिणः अनन्तरक्षेत्रगतसस्यहर्तुः, पञ्चाशद्गुणः, सीतात्ययः क्षेत्रसस्यापहारनिमित्तो दण्डः, स्ववर्गस्य स्वग्रामस्थस्य सतः । बाह्यस्य तु ग्रामान्तरवासिनः पुनः परसस्यापहारिणः, वधः ।

चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तूललाक्षाक्षौमवल्ककार्पास-
रौमकौशेयकौषधगन्धपुष्पफलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवल्लूराणां च
गृहीयुः । दन्ताजिनस्यार्धम् । अनिसृष्टं विक्रीणानस्य पूर्वः साहस-
दण्डः ।

इति कर्षकेषु प्रणयः ।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्तामवालाश्वहस्तिपण्याः पञ्चाशत्कराः ।
सूत्रवस्त्रताम्राद्यष्टकपण्याः, चत्वारिंशत्कराः । धान्यरस-
लोहपण्याः शकटव्यवहारिणश्च त्रिंशत्कराः । काचव्यवहारिणो महा-
कारवश्च विंशतिकराः । क्षुद्रकारवो बन्धकीपोषकाश्च दशकराः । काष्ठ-
वेणुपाषाणमृद्भाण्डपक्वान्नहरितपण्याः पञ्चकराः । कुशीलवा रूपा-
जीवाश्च वेतनार्धं दद्युः । हिरण्यकरमकर्मण्यानाहारयेयुः । न चैषां
कञ्चिदपराधं परिहरेयुः । ते ह्यपरगृहीतमभिनीय विक्रीणीरन् ।

चतुर्थमिति । धान्यानाम् अनूननिष्पन्नानां, चतुर्थमंशं गृहीयुः । षष्ठम्
अंशं, वन्यानां वनभवधान्यानां, तूलादीनां द्वादशानां, काष्ठादीनां चतुर्णां च,
गृहीयुः । तत्र शाकं दशविधमुक्तचरं, वल्लूरं शुष्कमांसं, शेषं प्रसिद्धम् ।
दन्ताजिनस्य गजदन्तस्य गवादित्वचश्च, अर्धं गृहीयुः । अनिसृष्टं स्वच्छन्द-
विनियोगानर्हं राजभोगमित्यर्थः, विक्रीणानस्य पूर्वः साहसदण्डः ।

इति कर्षकेषु प्रणय इति । अनेन प्रकारेण कर्षकविषया प्रार्थना
व्याख्याता ।

सुवर्णेत्यादि । सुवर्णरजताद्यष्टकपण्याः, पञ्चाशत्कराः पञ्चाशद्भाग-
कराः । सूत्रवस्त्रताम्राद्यष्टकपण्याः, चत्वारिंशत्कराः चत्वारिंशद्भागकराः ।
धान्यरसलोहपण्या इत्यादि । ब्रीहिशाल्यादि धान्यं तैलघृतादिं रसम् अय-
स्ताम्रादिकं लोहं च शकटवाह्यं कृत्वा क्रयविक्रयानुष्ठानं कुर्वन्तस्त्रिंशद्भाग-
कराः । काचव्यवहारिणः विजातिमणिव्यवहरणवृत्तयः, महाकारवश्च सुवर्ण-
कारुमहानौकारुप्रभृतयश्च, विंशतिकराः विंशतिभागकराः । क्षुद्रकारवः तक्षा-
यस्काररजकादयः, बन्धकीपोषकाश्च वेश्यातुल्याः कुलस्त्रियो बन्धक्यः तत्पो-
षकाश्च, दशकराः स्वार्जितदशभागकराः । काष्ठेत्यादि । काष्ठादिषट्कपण्याः,
पञ्चकराः । कुशीलवाः नटनर्तकादयः, रूपाजीवाश्च वेश्याश्च, वेतनार्धं स्वा-
र्जितस्यार्धं, दद्युः । हिरण्येत्यादि । अकर्मण्यान् वाणिज्यादिकर्मसु अव्यापृतान्

इति व्यवहारिषु प्रणयः ।

कुक्कुटसूकरमर्धं दद्यात् । क्षुद्रपशवः षड्भागम् । गोमहिषाश्व-
तरखरोष्ट्राश्च दशभागम् । बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयौव-
नाभिः कोशं संहरेयुः ।

इति योनिपोषकेषु प्रणयः ।

सकृदेव न द्विः प्रयोज्यः । तस्याकरणे वा समाहर्ता कार्यमप-
दिश्य पौरजानपदान् भिक्षेत । योगपुरुषाश्चात्र पूर्वमतिमात्रं दद्युः ।

वणिगादीन्, हिरण्यकरम् एकवराटकलक्षणं करं प्रातिशीर्षिकम्, आहारयेयुः
दापयेयुः । न चैषां कश्चिदपराधं परिहरेयुरिति । वणिकृतक्षादीनाम् अ-
व्यापारलक्षणमपराधं नैवोपेक्षेरन् । स्वकर्मसु अव्यापारो नाम नोपेक्षणीयोऽर्थः,
किन्तु तमपराधपक्षे निक्षिप्य तदण्डत्वबुद्ध्या वा हिरण्यकरस्तेभ्यो ग्राह्य एवे-
त्यभिप्रायः । न च तेषामव्यापारः प्रत्यययोग्य इत्याह — ते ह्यपरगृहीतमाभि-
नीय विक्रीणीरन्निति । ते हि स्वीयमेव पण्यम् अस्वीयमित्यपदिश्य विक्री-
णीरन् ।

इति व्यवहारिषु प्रणय इति । एवम्प्रकारा क्रयविक्रयानुष्ठायिविषया
करप्रार्थना ।

अथ तिर्यग्योनिपोषकेषु प्रणयमाह — कुक्कुटसूकरमिति । कुक्कुट-
सूकरशब्दौ तत्पोषकोपलक्षकौ कुक्कुटपोषकाः सूकरपोषकाश्च, अर्धं स्ववर्धि-
तानां कुक्कुटसूकराणाम् अर्धभागं, दद्यात् । क्षुद्रपशवः अजाविप्रभृतिपोषकाः,
षड्भागम् अजाव्यादीनां षष्ठं भागं, दद्युः । गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च गोमहिष-
वेसरगर्दभक्रमेलकपोषकाश्च, दशभागं दद्युः । बन्धकीपोषकाः, राजप्रेष्याभिः
परमरूपयौवनाभिः स्वपोषिताभिर्द्वारभूताभिः, कोशं, संहरेयुः सञ्चिनुयुः ।

इति योनिपोषकेषु प्रणय इति । व्याख्यात इति शेषः ।

स चायं करप्रणयः सकृदेव प्रयोक्तव्यः न तु द्विः प्रजाकोपभयादि-
त्याह — सकृदेव न द्विः प्रयोज्य इति । तस्याकरणे वेति । तथा प्रणयस्य
करणायोगपक्षे, समाहर्ता विषयबलाधिकृतः, कार्यमपदिश्य अमुककार्यं साध-
नीयमस्तीति व्यपदिश्य, पौरजानपदान्, भिक्षेत याचेत । योगपुरुषाश्च कृत-
व्याजसंकेताः समाहर्तृपुरुषाश्च, अत्र समाहर्तृव्यपदिष्टे कार्ये विषये, पूर्वम्,
अतिमात्रम् अमितं धनं, दद्युः । एतेन, प्रदेशेन प्रकारेण, राजा पौरजानपदान्

एतेन प्रदेशेन राजा पौरजानपदान् भिक्षेत । कापटिकाश्चैनानल्पं प्रयच्छन्तः कुत्सनेयुः । सारतो वा हिरण्यमाढ्यान् याचेत । यथोपकारं वा स्ववशा वा यदुपहरेयुः । स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चैषां हिरण्येन प्रयच्छेत् । पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यं वा कृत्यकराः प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा हस्ते न्यस्तमित्युपहरेयुः ।

देवताध्यक्षो दुर्गराष्ट्रदेवतानां यथास्वमेकस्थं कोशं कुर्यात् । तथैव चाहरेत् । दैवतचैत्यं सिद्धपुण्यस्थानभौमवादिकं वा रात्रावुत्थाप्य यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत् । चैत्योपवनवृक्षेण वा देवताभिगमनमनार्तवपुष्पफलयुक्तेन ख्यापयेत् । मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयं

भिक्षेत । कापटिकाश्च गूढपुरुषभेदाः, एनान् पौरजानपदान्, अल्पं धनं, प्रयच्छेतः, कुत्सनेयुः निन्दयेयुः । सारतो वा तत्तद्धनबलानुसारेण वा, हिरण्यं धनम्, आढ्यान् धनिनो, याचेत । यथोपकारं वा उपकारानुगुण्येन वा, स्ववशा वा यद् उपहरेयुः, तद् गृहीयादिति वाक्यशेषः ।

स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चेति । स्थानमध्यक्षपदं छत्रं श्वेतातपत्रं वेष्टनमुष्णीषं विभूषा कनकवल्यादिरित्येताश्च बहुमानचिह्नभूताः, एषाम् आढ्यानां, हिरण्येन धनग्रहणेन, प्रयच्छेत् । पाषण्डसङ्घद्रव्यमिति । पाषण्डद्रव्यं सङ्घद्रव्यं च, अश्रोत्रियभोग्यं श्रोत्रियभोग्यव्यतिरिक्तं, देवद्रव्यं वा रक्षणीयं, कृत्यकराः, प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा हस्ते न्यस्तमिति यस्य हस्ते रक्षणाय निक्षिप्तं स प्रमीतः अथवा तस्य गृहं दग्धमिति, वदन्त इति शेषः, उपहरेयुः यत्नादुपलभ्य राजान्तिकेऽर्पयेयुः ।

देवताध्यक्ष इति । स वा, दुर्गराष्ट्रदेवतानां दुर्गतदेवतानां राष्ट्रगतदेवतानां च, कोशं धनं, यथास्वं यथायथम्, एकस्थं परचक्रभयाद्यपदेशेनैकस्थानगतं, कुर्यात् । तथैव चाहरेत् राजान्तिकेऽर्पयेत् । दैवतचैत्यं दैवतवेदिं, सिद्धपुण्यस्थानभौमवादिकं वा सिद्धे प्रतीते पुण्यस्थाने भौमवादिकं भूमिसुद्धिद्याविर्भूतं स्वयम्भूलिङ्गमिति वादेन युक्तं, रात्रौ विजने, उत्थाप्य रचयित्वा, यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत् तत्रोत्सवकरणेन जनमेलकप्रवर्तनेन च धनं दैवार्थमुपहारयन्नप्रहरेत् । चैत्यादिषु देवसान्निध्यविश्वासार्यमद्भुतकल्पनमाह — चैत्योपवनवृक्षेण चैत्यादि । चैत्यारामगते वृक्षविशेषे कस्मिंश्चित्

प्ररूपयित्वा सिद्धव्यञ्जनाः पौरजानपदानां हिरण्येन प्रतिकुर्युः । सुरु-
ङ्गायुक्ते वा कूपे नागमनियतशिरस्कं हिरण्योपहारेण दर्शयेद् नाग-
प्रतिमायामन्तश्छिद्रायाम् । चैत्यच्छिद्रे वल्मीकच्छिद्रे वा सर्पदर्शन
आहारेण प्रतिबद्धसंज्ञं कृत्वा श्रद्धधानानादर्शयेत् । अश्रद्धधानानामा-
चमनप्रोक्षणेऽप्य रसमवपाय्य देवताभिशापं ब्रूयात् । अभित्यक्तं वा
दंशयित्वा । योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात् ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रभूतपण्यान्तेवासी व्यवहरेत् । स यदा
पण्यमूल्ये निक्षेपप्रयोगैरुपचितः स्यात् तदैवं रात्रौ मोषयेत् ।

पुष्पं फलं च प्रयत्नादनुत्पादितं दर्शयित्वा देवतासान्निध्यमहिमकृतमिद-
मिति प्रख्यापयेत् । मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयमित्यादि । सिद्धव्यञ्जनाः
रात्रौ पितृवनादिगते वृक्षे रक्षोवेषेण स्थित्वा 'मह्यं मनुष्य एकैको दिने दिने
करत्वेन दातव्यः अन्यथा सर्वान् युगपत् खादेयम्' इत्येवं स्वयं श्रावयित्वा
रक्षसा श्रावितमिति प्रख्याप्य निर्दिष्टमनुष्यबलिकस्य तथाविधस्य रक्षोभयस्य
प्रतीकारार्थं पौरजानपदेभ्यः प्रभूतं हिरण्यमुत्थाप्य राज्ञ उपहरेयुः । सुरुङ्गा-
युक्ते वेति । भूविवरयुक्ते, कूपे, नागम्, अनियतशिरस्कं त्रिशिर्ष-पञ्चशीर्षादि
सर्पं कृत्रिमं, हिरण्योपहारेण अद्भुतनागदर्शनार्थं द्रष्टृदेयतया स्वकल्पितस्य
हिरण्यकस्य ग्रहणेन, दर्शयेद् दिदृक्षुभ्यः, कुत्र दर्शयेत्, नागप्रतिमायाम्
अन्तश्छिद्रायां सत्यसर्पावस्थानयोग्यान्तस्सुषिरवत्याम् । चैत्यच्छिद्रे वल्मीक-
च्छिद्रे वा देवचैत्यभित्यादिगते रन्ध्रे तद्गतवल्मीकविवरे वा, सर्पदर्शने यद-
च्छोपजाते सति, तं सर्पम्, आहारेण आहार आहरणम् आयत्तीकरणं तत्सा-
धनभूतेन मन्त्रेणौषधेन वा, प्रतिबद्धसंज्ञं निरुद्धगतिं, कृत्वा, श्रद्धधानान् आद-
र्शयेद् अर्थाद् देवतासान्निध्यप्रभावकृतमिदमगमनं सर्पस्येति ब्रुवन् । अश्रद्धा-
नानाम् आचमनप्रोक्षणेऽप्य प्राशनस्नानेषु, रसम् अवपाय्य तन्मोहोत्पादनपर्याप्त-
मात्रं विषम् उपयोज्य, देवताभिशापं ब्रूयात् नागदेवताकोपकृतं तन्मोहनं ख्या-
पयेत् । अभित्यक्तं वेति । वधयोग्यं देवनिन्दकं वा, दंशयित्वा रात्रौ सर्पेण
दष्टं कारयित्वा, देवताभिशापं ब्रूयादिति सम्बध्यते । योगदर्शनप्रतीकारेण वा
औपनिषदिकोक्तविषचिकित्सारम्भेण वा, कोशाभिसंहरणं कुर्याद्, दष्टपक्षाद्
धनं गृहीत्वेत्यर्थम् ।

वैदेहकव्यञ्जनो वेति । स वा, प्रभूतपण्यान्तेवासी प्रचुरपण्यः प्रचुरा-
न्तेवासी च, व्यवहरेत् क्रयविक्रयानुष्ठानं कुर्यात् । स यदा, पण्यमूल्ये वाणि-

एतेन रूपदर्शकः सुवर्णकारश्च व्याख्यातौ ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहारः प्रवहणनिमित्तं याचितकमवक्रीतकं वा रूप्यसुवर्णभाण्डमनेकं गृह्णीयात् । समाजे वा सर्वपण्यसन्दोहेन प्रभूतं हिरण्यसुवर्णमृणं गृह्णीयात्, प्रतिभाण्डमूल्यं च । तदुभयं रात्रौ मोषयेत् ।

साध्वीव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिर्दूष्यानुन्मादयित्वा तासामेव वेश्मस्वभिगृह्य सर्वस्वान्याहरेयुः ।

दूष्यकुल्यानां वा विवादे प्रत्युत्पन्ने रसदाः प्रणिहिता रसं दद्युः । तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः ।

ज्यधने, निक्षेपप्रयोगैः आढ्यविसम्भादन्यकृतैर्धननिक्षेपैर्वृद्ध्यर्थं ऋणार्पणैश्च, उपचितः प्रवृद्धः, स्यात्, तदा, एनं वैदेहकव्यञ्जनं, रात्रौ, मोषयेत् चोरमुषितं कुर्यात् मोषणच्छलेन राजा तदीयं धनमपहरेदित्यर्थः ।

एवं रूपदर्शने रूपदर्शकेन सुवर्णपरीक्षणादौ सुवर्णकारेण च छलं कारयित्वा धनाभिसंहरणं कुर्यादित्याह — एतेन रूपदर्शक इत्यादि ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहार इति । स वा प्रतीतक्रयविक्रयानुष्ठानं, प्रवहणनिमित्तं तुष्टिभोजननिमित्तं, याचितकम्, अवक्रीतकं वा, रूप्यसुवर्णभाण्डं रूप्यभाण्डं सुवर्णभाण्डं च, अनेकं गृह्णीयात् । समाजे वा जनसमुदायसन्निधाने वा, सर्वपण्यसन्दोहेन सकलपण्यभाण्डसमूहप्रदर्शनेन, प्रभूतं हिरण्यसुवर्णम् ऋणं गृह्णीयात्, अर्थात् पण्यसन्दोहमिमं विक्रीय प्रत्यर्पयिष्यामीत्युक्त्वा । प्रतिभाण्डमूल्यं च गृह्णीयात् प्रतिपण्यस्य श्रोऽर्पयिष्यमाणस्य मूल्यं च प्रतिपण्यकेतृभ्यो गृह्णीयात् । तदुभयं गृहीतं द्वयं, रात्रौ, मोषयेत् मोषणच्छलेनापहरेत् ।

साध्वीत्यादि । साध्वीव्यञ्जनाभिः, स्त्रीभिः दूष्यान् राजद्वेषित्वेन हेतुना दूषणार्हान् जनान्, उन्मादयित्वा रञ्जयित्वा, तासामेव, वेश्मसु गृहेषु, अभिगृह्य सर्वस्वानि आहरेयुः ।

दूष्यकुल्यानां वेति । तेषां, विवादे दायप्रभृतिविषये, प्रत्युत्पन्ने, रसदाः प्रणिहिताः सूदादिवेषेण प्रयुक्ताः, रसं दद्युः विवदमानेष्वन्यतमाय । तेन दोषेण रसदानदोषारोपेण, इतरे रसमारितादन्ये दूष्याः, पर्यादातव्याः सर्वस्वं हारयितव्याः ।

दूष्यमभित्यक्तो वा श्रद्धेयापदेशं पण्यं हिरण्यनिक्षेपमृणप्रयोगं दायं वा याचेत । दासशब्देन वा दूष्यमालम्बेत । भार्यामस्य स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा । तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रौ उपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् — हतोऽयमित्थं कामुक इति । तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः ।

सिद्धव्यञ्जनो वा दूष्यं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयित्वा ब्रूयाद् — अक्षयं हिरण्यं राजद्वारिकं स्त्रीहृदयमरिव्याधिकरमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म जानामि इति । प्रतिपन्नं चैत्यस्थाने रात्रौ प्रभूतसुरामांसगन्धमुपहारं कारयेत्, एकरूपं चात्र हिरण्यं पूर्वनिखातम् । प्रेताङ्गं प्रेतशिशुर्वा यत्र निहितः स्यात् ततो हिरण्यमस्य दर्शयेदत्यल्पमिति च ब्रूयात् । प्रभूतहिरण्यहेतोः पुनरुपहारः कर्तव्य इति, स्वयमेवैतेन हिर-

दूष्यमिति । अभित्यक्तो वा वधो वा, दूष्यं, श्रद्धेयापदेशं लोकप्रत्यययोग्यसम्बन्धव्यपदेशं, पण्यं हिरण्यनिक्षेपम् ऋणप्रयोगं दायं वा, याचेत । दासशब्देन वा दूष्यम् आलम्बेत मम दास इति वा दूष्यं व्यपदिशेत् । भार्याम्, अस्य दूष्यस्य, स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा, आलम्बेत । तं यथोक्तमभित्यक्तं, दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रौ उपशयानम् अन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णः हत्वा, ब्रूयात् प्रख्याप्यापसरेत्, किमिति — हतोऽयम् इत्थं कामुक इति । तेन दोषेण तीक्ष्णकृतेनाभित्यक्तवधदोषेणारोपितेनेत्यर्थः, इतरे दूष्याः, पर्यादातव्याः सर्वस्वं हारयितव्याः ।

सिद्धव्यञ्जनो वेति । स वा, दूष्यं, जम्भकविद्याभिः मायाविद्याभिः, प्रलोभयित्वा, ब्रूयात्, किमिति, अक्षयं हिरण्यं निधिदर्शनं, राजद्वारिकं राजबशीकरणं, स्त्रीहृदयं स्त्रीहृदयाकर्षणम्, अरिव्याधिकरम्, आयुष्यम् आयुष्करं, पुत्रीयं वा पुत्रोत्पत्तिनिमित्तं वा, कर्म जानामि इति । प्रतिपन्नं तद्वाक्यविश्वस्तं दूष्यं, चैत्यस्थाने श्मशानादौ, रात्रौ, प्रभूतसुरामांसगन्धम्, उपहारं देवताबलिदानं, कारयेत् । एकरूपं च, अत्र चैत्यस्थाने, हिरण्यं, पूर्वनिखातं पूर्वं निखाय निवेशितं, कारयेत् । प्रेताङ्गं, प्रेतशिशुर्वा यत्र, निहितः स्थापितः स्यात्, ततः तस्मिन् प्रदेशे, हिरण्यम्, अस्य दूष्यस्य, दर्शयेत्, अत्यल्पमिति च ब्रूयात् अत्यल्पोपहारेणात्यल्पं हिरण्यमेकरूपात्मकं लब्धमिति च कथयेत् । प्रभूतहिरण्यहेतोः, पुनरुपहारः भूयः प्रभूतबलिः कर्तव्यः, इति अतः

प्येन श्वोभूते प्रभूतमौपहारिकं क्रीणीही'ति । तेन हिरण्येनौपहारिक-
क्रये गृह्येत ।

मातृव्यञ्जनया वा 'पुत्रो मे त्वया हत' इत्यवरूपितः स्यात् ।
संसिद्धमेवास्य रात्रियागे वनयागे वनक्रीडायां वा प्रवृत्तायां तीक्ष्णा
विशस्याभित्यक्तमतिनयेयुः ।

दूष्यस्य वा भृतकव्यञ्जनो वेतनहिरण्ये कूटरूपं प्रक्षिप्य प्ररू-
पयेत् ।

कर्मकारव्यञ्जनो वा गृहे कर्म कुर्वाणः स्तेनकूटरूपकारकोप-
करणमपनिदध्यात् । चिकित्सकव्यञ्जनो वा गरमगरापदेशेन ।

कारणात्, स्वयम् एतेन हिरण्येन, श्वोभूते प्रभूतम् औपहारिकम् उपहारार्थं
द्रव्यं क्रीणीहि इति ब्रूयात् । तेन हिरण्येन औपहारिकक्रये, क्रियमाण इति
शेषः, गृह्येत अर्थाद् दूष्यो राजपुरुषैः । तेन दोषेण सर्वस्वहरणादिकं तु स-
मानं पूर्वेण ।

मातृव्यञ्जनया वेति । मातृवेषया वा, पुत्रो मे त्वया हत इति,
अवरूपितः मिथ्यादर्शितः, स्यात् अर्थाद् दूष्यः । अपराधलिङ्गार्थमाह —
संसिद्धमेवेति । अस्य दूष्यस्य, रात्रियागे, वनयागे, वनक्रीडायां वा, प्रवृ-
त्तायां, तीक्ष्णाः, संसिद्धमेव अभित्यक्तं मरणसज्जितमेव वध्यं, विशस्य मार-
यित्वा, अतिनयेयुः दूष्यप्रवर्तितरात्रियागादिप्रदेशे निदध्युः । तेन दोषेण
दूष्यमारणादिकमार्थम् । एवमुत्तरत्रापि ।

दूष्यस्य वेति । तस्य वा, भृतकव्यञ्जनः, वेतनहिरण्ये, कूटरूपं
कपटपणादिकं, प्रक्षिप्य स्वयं क्षिप्त्वा, प्ररूपयेत् स्वामिनं कूटरूपप्रक्षेप्तारं
निरूपयेत् ।

कर्मकारेत्यादि । कर्मकारवेषो वा, गृहे कर्म कुर्वाणः, स्तेनकूटरूप-
कारकोपकरणं चोरकपटनाणकनिर्मापकोपकरणं, अपनिदध्यात् प्रच्छन्नं निद-
ध्यात्, अर्थाद् दूष्यस्य गृहे । उपनिदध्यादित्यपि पाठः । चिकित्सकव्य-
ञ्जनो वेति । भिषग्वेषो वा, गरं विषम्, अगरापदेशेन विषहरौषधव्याजेन,
उपनिदध्यात्, अर्थाद् दूष्यस्य हस्ते । गदमगदापदेशेनेति पाठे रोगहेतु-
मौषधापदेशेनेत्यर्थः ।

आदितः अध्या. ९२]

१०. प्रक. कोशाभिसंहरणम् ।

२०१

प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्य सत्री प्रणिहितमभिषेकभाण्डममित्रशा-
सनं च कापटिकमुखेन आचक्षीत, कारणं च ब्रूयात् ।

एवं दूष्येष्वधार्मिकेषु च वर्तेत । नेतरेषु ॥

पक्कं पक्कमिवारामात् फलं राज्यादवाप्नुयात् ।

आत्मच्छेदभयादामं वर्जयेत् कोपकारकम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः कोशाभिसंहरणम्,

आदितो द्विनवतितमः ॥

प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्येति । दूष्यस्य बन्धुर्वा, सत्री गूढपुरुषवि-
शेषः, प्रणिहितं दूष्यस्य गृहे अपनिहितम्, अभिषेकभाण्डम्, अमित्रशासनं
च शत्रुलेख्यं च, कापटिकमुखेन कापटिकाख्यगूढपुरुषविशेषमुखेन, आचक्षीत
कथयेत् । कारणं च ब्रूयात् 'हत्वा राजानं तच्छत्रुं राज्येऽभिषेक्तुमयं यतत'
इत्येवंरूपम् ।

त एते कोशाभिसंहरणोपायाः दूष्येषु अधार्मिकेषु च प्रयोक्तव्याः, न
तु धार्मिकेष्वित्याह — एवं दूष्येष्वित्यादि ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — पक्कमिति । आरामात्, पक्कं परिणतं फल-
मिव, राज्यात् पक्कं फलं दोषपरिपाकयुक्तमर्थाद् दुष्टजनस्वामिकं धनम्, अवा-
प्नुयात् । आत्मच्छेदभयाद्, आमम् अपक्कमदोषयुक्तं धनं, वर्जयेत् । कुतः,
कोपकारकं यस्मात् तादृशं धनं प्रकृतिकोपहेतुः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः कोशाभिसंहरणम्,

आदितः द्विनवतितमः ॥

९१. प्रक. भृत्यभरणीयम् ।

दुर्गजनपदशक्त्या भृत्यकर्म समुदयपादेन स्थापयेत्, कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन । शरीरमवेक्षेत, न धर्मार्थौ पीडयेत् ।

ऋत्विगाचार्यमन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजराजमातृराजमहिष्योऽष्टचत्वारिंशत्साहस्राः । एतावता भरणे नानास्वाद्यत्बमकोपकं चैषां भवति ।

दौवारिकान्तर्वेशिकप्रशास्तुसमाहर्तृसन्निधातारश्चतुर्विंशतिसाहस्राः । एतावता कर्मण्या भवन्ति ।

कुमारकुमारमातृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिष-

भृत्यभरणीयमिति सूत्रम् । भृत्या नाम धीसचिवाः शास्त्रसचिवाः कर्मसचिवा इति त्रिप्रकाराः तेषां भरणं पोषणमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं प्रकरणमित्यर्थः । असद्भृत्यानां शोधनकथनानन्तरं सद्भृत्यभरणस्य प्राप्तावसरत्वात् कथनम् ।

दुर्गजनपदशक्त्येति । दुर्गजनपदशक्त्यनुसारेण, भृत्यकर्म भृत्यभरणीयं, समुदयपादेन समुदयस्य सर्वदुर्गजनपदोत्थस्य धनपिण्डस्य चतुर्भागेन, स्थापयेत् । कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन कार्यसाधनसमर्थस्य भृत्यस्य लाभो यावता धनेन भवति तावता वा अर्थात् समुदयपादाधिकेनापि वा, भृत्यकर्म स्थापयेत् । शरीरम् आयशरीरम्, अवेक्षेत । धर्मार्थौ न पीडयेत् धर्मं देवपितृकार्यनित्यदानादिकम् अर्थं दुर्गसेतुवाणिक्पथादिकर्मलक्षणं च नोपरुन्ध्यात् ।

समुदयपादस्य भृत्यविशेषापेक्षया विनियोगविशेषानाह — ऋत्विगाचार्येत्यादि । ऋत्विगादयोऽष्टौ, अष्टचत्वारिंशत्साहस्राः अष्टाचत्वारिंशत्सहस्रपणाः । एतावता द्रव्येण, भरणे, एषाम् ऋत्विगादीनां, नानास्वाद्यत्वं बहुविधभोज्यभोग्ययुक्तत्वम्, अकोपकम् अकोपजनकं तृप्तिकरमित्यर्थः, भवति ।

दौवारिकेत्यादि । दौवारिको द्वाराधिकृतः अन्तर्वेशिकः अन्तःपुराधिकृतः प्रशास्ता आयुधाध्यक्षः समाहर्ता धान्यकराध्यक्षनेता सन्निधाता भाण्डागाराध्यक्षः इत्येते, चतुर्विंशतिसाहस्राः । एतावता धनेन, कर्मण्याः कर्मयोग्याः, भवन्ति ।

कुमारेत्यादि । कुमारदयोऽष्टौ द्वादशसाहस्राः । तत्र कुमारोऽध्यानुचरः, कुमारमाता अशीतिजननेतेति भाषा, नायकः पदातिनेता, पौरव्यावहा-

द्राष्ट्रपालान्तपालाश्च द्वादशसाहस्राः । स्वामिपरिवन्धवलसहाया ह्येता-
वता भवन्ति ।

श्रेणीमुख्या हस्त्यश्वरथमुख्याः प्रदेष्टारश्च अष्टसाहस्राः । स्वव-
र्गानुकर्षिणो ह्येतावता भवन्ति ।

पत्त्यश्वरथहस्त्यध्यक्षाः द्रव्यहस्तिवनपालाश्च चतुस्साहस्राः ।

रथिकानीकस्थचिकित्सकाश्च दमकवर्धकयो योनिपोषकाश्च द्वि-
साहस्राः ।

कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकसूतमागधाः पुरोहित-
पुरुषाः सर्वाध्यक्षाश्च साहस्राः ।

शिल्पवन्तः पादाताः संख्यायकलेखकादिवर्गः पञ्चशताः ।

रिकः पुरगतव्यवहारचिन्तकः, कार्मान्तिकः कृषिद्रव्यवनादिकर्मान्तनियुक्तः,
मान्निपरिषद् द्वादशमात्याः, राष्ट्रपालोऽन्तपालश्च । एतावता, स्वामिपरिव-
न्धवलसहायाः स्वामिनः परिकरबलभूताः सहायाश्च, भवन्ति ।

श्रेणीमुख्या इति । श्रेण्याः सजातीयशिल्पिगणस्य मुख्याः, हस्त्य-
श्वरथमुख्याः हस्त्याद्यैकैकमुख्याः, प्रदेष्टारश्च कण्टकशोधनाधिकृताश्च, अष्ट-
साहस्राः । एतावता, स्ववर्गानुकर्षिणः स्ववर्गानुकूलनशीलाः, भवन्ति हि ।

पत्त्यश्वेत्यादि । पत्त्यध्यक्षादयश्चत्वारो द्रव्यवनपाला हस्तिवनपालाश्च
चतुस्साहस्राः ।

रथिकेत्यादि । रथिकादयः पञ्च तत्र रथिको रथचर्याशिक्षकः अनी-
कस्थो गजाशिक्षकः अनीकपाठे अनीकस्थो लक्ष्यः चिकित्सको भिषक् अश्व-
दमकः अश्वशिक्षकः वर्धकिर्महातक्षा । योनिपोषकाश्च कुक्कुटसूकरादिसंवर्ध-
काध्यक्षाश्च, द्विसाहस्राः ।

कार्तान्तिकेत्यादि । कार्तान्तिकः स्त्रीपुरुषादिलक्षणदर्शनेनातीतानाग-
तादेष्टा नैमित्तिकः शाकुनविचक्षणः मौहूर्तिको ज्यौतिषिकः पौराणिकः पुरा-
णवक्ता सूतः सारथिः मागधः स्तुतिपाठकः इत्येते षट्, पुरोहितपुरुषाः पुरो-
हितपरिकर्मिणः, सर्वाध्यक्षाश्च सर्वे सुरासूनासूत्राद्यध्यक्षाश्च, साहस्राः ।

शिल्पवन्त इति । चित्रकारादयः, पादाताः पदातिकर्मकुशलाः, संख्या-
यकलेखकादिवर्गः संख्यायको गणकः लेखको लिपिकरः आदिपदाद् उन्मातृ-
परिमातृप्रभृतयः गृह्यन्ते तेषां वर्गः, पञ्चशताः ।

कुशीलवास्त्वर्धतृतीयशताः । द्विगुणवेतनाश्चैषां तूर्यकराः ।

कारुशिल्पिनो विंशतिशतिकाः ।

चतुष्पदद्विपदपरिचारकपारिकर्मिकौपस्थायिकपालकविष्टिबन्ध-
काः षष्टिवेतनाः ।

आर्ययुक्तारोहकमाणवकशैलखनकाः सर्वोपस्थायिन आचार्या
विद्यावन्तश्च पूजावेतनानि यथार्हं लभेरन् पञ्चशतावरं सहस्रपरम् ।

दशपणिको योजने दूतः मध्यमः । दशोत्तरे द्विगुणवेतन आ
योजनशतादिति ।

समानविद्येभ्यस्त्रिगुणवेतनो राजा राजसूयादिषु क्रतुषु, राज्ञः
सारथिः साहस्रः ।

कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः साहस्राः ।

कुशीलवास्त्विति । ते, अर्धतृतीयशताः पञ्चाशदधिकद्विशतपणाः ।
एषां कुशीलवानां मध्ये, तूर्यकराः प्रधानवाद्यकराः, द्विगुणवेतनाः इतरापेक्षया ।

कारुशिल्पिन इति । ते, विंशतिशतिकाः विंशत्यधिकशतपणाः ।

चतुष्पदेत्यादि । चतुष्पदसम्बन्धी परिचारकः अनुचरः पारिकर्मिकः
प्रधानः तथा द्विपदपरिचारकः द्विपदपारिकर्मिकः औपस्थायिकः शरीरपरि-
चारकः पालको गवादिरक्षकः विष्टिबन्धकश्चेत्येते, षष्टिवेतनाः ।

आर्येत्यादि । आर्यः शीलाभिजनसम्पन्नः सत्पुरुषः युक्तारोहकः अत्रि-
धेयहस्त्यश्चारोहणसमर्थः, माणवकः कुपुरुषो वृद्धचोरादिः शैलखनकः शिला-
शिल्पकरः इत्येते, सर्वोपस्थायिन आचार्या गान्धर्वाचार्याः, विद्यावन्तश्च
धर्मार्थादिशास्त्रकुशलाश्च, पूजावेतनानि पूजायुक्तानि वेतनानि, यथार्हं लभेरन् ।
कियत्, पञ्चशतावरं सहस्रपरम् ।

दशपणिक इति । मध्यमः अमन्दाद्रुतगतिः, दूतः, योजने दश-
पणिकः योजनगमने दशपणवेतनः आ दशयोजनात् । दशोत्तरे दशयोजना-
दुपरि, आ योजनशतात्, द्विगुणवेतनः प्रतियोजनं विंशतिपणवेतनः ।

समानविद्येभ्य इति । समानविद्या मन्त्रिपुरोहिताः तेभ्यः, त्रिगुण-
वेतनः, राजा राजसूयादिषु क्रतुषु, आनीत इति शेषः । राज्ञः सारथिः, साहस्रः
सहस्रपणः, क्रतुषु ।

कापटिकेत्यादि । प्रतीतम् ।

ग्रामभृतकसन्नितीक्ष्णरसदभिधुक्कयः पञ्चशताः ।

चारसञ्चारिणोऽर्धतृतीयशताः । प्रयासवृद्धवेतना वा ।

शतवर्गसहस्रवर्गाणामध्यक्षा भक्तवेतनलाभमादेशं विक्षेपं च कुर्युः । अविक्षेपे राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च । नित्यमुख्याः स्युरनेकमुख्याश्च ।

कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेरन् । बालवृद्धव्याधिताश्चैषामनुग्राह्याः । प्रेतव्याधितमृतिकाकृत्येषु चैषामर्थमानकर्म कुर्यात् ।

अल्पकोशः कुप्यपशुक्षेत्राणि दद्यात्, अल्पं च हिरण्यम् । शून्यं वा निवेशयितुमभ्युत्थितो हिरण्यमेव दद्यात्, न ग्रामं ग्रामसंजातव्यवहारस्थापनार्थम् ।

ग्रामभृतकेत्यादि । ग्रामभृतका रजकादयः । शेषं प्रतीतम् ।

चारसञ्चारिण इति । ते, अर्धतृतीयशताः पञ्चाशदधिकद्विशतपणवेतनाः । प्रयासवृद्धवेतना वेति । येषां वेतनमभिहितं ते सर्वे प्रयासानुरूप्येण यथोक्ताभ्यधिकवेतना वा कर्तव्याः ।

यथोक्तवेतनानां भृतकानामेकैकस्य शतवर्गस्य सहस्रवर्गस्य चैकैकमध्यक्षं कृत्वा तन्मुखेन भक्तवेतनदानं राजादेशानुष्ठानं समुचितकर्मनियोजनं च तत्तद्वर्गं कारयेदित्यभिप्रायेणाह — शतवर्गेत्यादि । अविक्षेप इति । व्यापाराभावे, प्रथमान्तपाठोऽशुद्धः । राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च, कुर्युः अर्थादध्यक्षाः स्वं स्वं वर्गम् । नित्यमुख्याः स्युः तत्तद्वर्ग्याः स्वस्वमुख्याधीनप्रवृत्तिका भवेयुर्न तु जातु स्वतन्त्राः । अनेकमुख्याश्च बहुप्रधानाश्च, स्युः ।

कर्मस्विति । राजकर्मकरणावस्थायां, मृतानां, पुत्रदाराः पुत्रा दाराश्च, भक्तवेतनं लभेरन् । बालवृद्धव्याधिताश्च, एषां मृतभृत्यानां पोष्यभूता इत्यर्थम् । अनुग्राह्याः, राज्ञा । प्रेतैत्यादि । अर्थमानकर्म अर्थदानबहुमानकर्म ।

अल्पकोश इति । तथाभूतो राजा, कुप्यपशुक्षेत्राणि, दद्यात्, दानीयेभ्यः । अल्पं च हिरण्यं सुवर्णादिकं तु स्वल्पं दद्यात् । शून्यं वा निवेशयितुम् अभ्युत्थितः शून्यं देशं ग्रामीकर्तुमुद्युक्तो राजा, हिरण्यमेव दद्यात्, निविशमानानामनुग्रहार्थं, न ग्रामं दद्यात् । किमर्थं, ग्रामसंजातव्यवहारस्थापनार्थम् अमुकग्राम एतावद्धिरण्यमूल्यः अमुकग्रामोत्पन्नाद्धिरण्यादेतावद् देयमित्येवंरूपस्य व्यवहारस्य प्रवर्तनार्थम् ।

एतेन भूतानामभूतानां च विद्याकर्मभ्यां भक्तवेतनविशेषं च कुर्यात् । षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वा हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् ।

पत्त्यश्वरथद्विपाः सूर्योदये बहिः सन्धिदिवसवर्जं शिल्पयोग्याः कुर्युः । तेषु राजा नित्ययुक्तः स्यात् । अभीक्षणं चैषां शिल्पदर्शनं कुर्यात् । कृतनरेन्द्राङ्गं शस्त्रावरणमायुधागारं प्रवेशयेत् । अशस्त्राश्वरेयुरन्यत्र मुद्रानुज्ञातात् । नष्टं विनष्टं वा द्विगुणं दद्यात् । विध्वस्तगणनां च कुर्यात् ।

सार्थिकानां शस्त्रावरणमन्तपाला गृहीयुः, समुद्रमवधारयेयुर्वा । यात्रामभ्युत्थितो वा सेनामुद्योजयेत् । ततो वैदेहकव्यञ्जनाः सर्वपण्यान्यायुधीयेभ्यो यात्राकाले द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः । एवं राजपण्यविक्रयो वेतनप्रत्यादानं च भवति ।

एतेनेति । उक्तेन प्रकारेण, भूतानामभूतानां च स्थिरभूतिकानाम् अस्थिरभूतिकानां च कर्मकराणां, विद्याकर्मभ्यां विद्याकर्मप्रकर्षानुसारेण, भक्तवेतनविशेषं च भोजनभूतितारतम्यं च, कुर्यात् । कियद्वेतनस्य कियद् भक्तमिति व्यवस्थामाह — षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वेति । षष्टिपणवेतनस्य तण्डुलाढकमिति क्रममाश्रित्य, हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् हिरण्यवृद्धानुरूप्येण भक्तवृद्धिं कुर्यात् ।

पत्त्यश्वरथद्विपा इत्यादि । सन्धिदिवसवर्जम् अमावास्याद्यनध्यायदिवसान् वर्जयित्वा । शिल्पयोग्याः विचित्राः शस्त्रचर्याशिक्षाः । तेषु पत्त्यादिषु । नित्ययुक्तः नित्यासक्तः । कृतनरेन्द्राङ्गं दत्तराजमुद्राचिह्नम् । शस्त्रावरणं शस्त्रं चावरणं च । अशस्त्राश्वरेयुरित्यादि । मुद्रानुज्ञातादन्यत्र मुद्रादानानुज्ञातसशस्त्रसञ्चारं राजपुरुषमपहाय । मुद्रानुज्ञानादित्यपि पाठः । नष्टं विनष्टं वेति । विस्मृतम् उपहतं च, शस्त्रावरणं, द्विगुणं दद्यात् । विध्वस्तगणनां च कुर्यादिति । आयुधशालादौ एतावन्ति शस्त्राणि ध्वस्तानीति गणयित्वा जानीयात् ।

सार्थिकानामिति । सार्थेन चरतां परदेशागतानां, शस्त्रावरणम् अर्था-न्मुद्रानुज्ञानरहितम्, अन्तपालाः गृहीयुः । समुद्रं मुद्रानुज्ञानयुक्तम्, अवधारयेयुः अवारितं विस्मृजेयुः । यात्रामभीति । युद्धयात्रामुद्दिश्य, उत्थितः उद्यतः, सेनाम्, उद्योजयेत् समूहयेत् । ततः, वैदेहकव्यञ्जनाः राजप्रयुक्ताः,

एवमवेक्षितायव्ययः कोशदण्डव्यसनं नावामोति ।

इति भक्तवेतनविकल्पः ॥

सत्रिणश्चायुधीयानां वेश्याः कारुकुशीलवाः ।

दण्डवृद्धाश्च जानीयुः शौचाशौचमतन्द्रिताः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः, भृत्यभरणीयम्,

आदितस्त्रिनवतितमः ॥

सर्वपण्यानि सर्वाणि पण्यानि युद्धोपकरणभूतानि, आयुधीयेभ्यः अर्थान्निरूप-
करणेभ्यः, यात्राकाले, द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः युद्धावसाने द्विगुणमेतानि
प्रत्यर्पणीयानीत्युक्त्वा ऋणत्वेन दद्युः । ईदृशदानस्य फलमाह — एवमिति ।
अनेन प्रकारेण दाने, राजपण्यविक्रयः, वेतनप्रत्यादानं च दत्तवेतनप्रत्याप-
त्तिश्च, भवति सिध्यति ।

एवमिति । यथोक्तेन प्रकारेण, अवेक्षितायव्ययः राजा, कोशदण्ड-
व्यसनं धनदरिद्रतां सैन्यदरिद्रतां च, नावामोति ।

इति भक्तवेतनविकल्प इति । व्याख्यात इति शेषः ॥

आयुधयोधिनां शुचित्वमशुचित्वं च सत्रिणः वेश्याः कारवः कुशी-
लवाः पुराणभटाश्चाप्रमत्ता विद्युरितीममर्थं श्लोकेनाह — सत्रिणश्चेत्यादि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः, भृत्यभरणीयम्,

आदितस्त्रिनवतितमः ॥

१.२ प्रक. अनुजीविवृत्तम् ।

लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत । यं वा मन्येत— यथाहमाश्रयेप्सुरेवमसौ विनयेप्सुराभिगामिकगुणयुक्त इति, द्रव्यप्रकृतिहीनमप्येनमाश्रयेत । न त्वेवानात्मसम्पन्नम् । अनात्मवान् हि नीतिशास्त्रद्वेषादनर्थ्यसंयोगाद् वा प्राप्यापि महदैश्वर्यं न भवति ।

आत्मवति लब्धावकाशः शास्त्रानुयोगं दद्यात् । अविसंवादाद्धि स्थानस्थैर्यमवाप्नोति । मतिकर्मसु पृष्टः तदात्वे च आयत्यां च धर्मार्थ-

अनुजीविवृत्तमिति सूत्रम् । अनुजीविनो मन्व्यादयः तेषां वृत्तं स्वामिनं प्रत्यनुष्ठानमुच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे भृत्यानां प्रस्तुतत्वादिह तद्वृत्ताख्यानस्य साङ्गत्यं स्पष्टमेव ।

कीदृग्गुणोऽनुजीवनाधिकारी कीदृग्गुणमनुजीव्यमाश्रयेतेत्याकाङ्क्षाया-
माह — लोकयात्राविदिति । अर्थशास्त्राभिज्ञः, राजानम्, आत्मद्रव्यप्रकृति-
सम्पन्नम् आत्मसम्पन्नं द्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं च, तत्रात्मसम्पन्नं 'महाकुलीनो दैव-
बुद्धिरित्यादिना प्रकृतिसम्पत्प्रकरणे वक्ष्यमाणयात्मसम्पदा युक्तं, द्रव्यप्रकृति-
संपन्नं द्रव्यप्रकृतिभिरमात्यादिभिः पञ्चभिर्जानपदत्वादिगुणयोगिभिर्युक्तं, प्रिय-
हितद्वारेण राज्ञः प्रियाश्च हिताश्च ये पुरुषास्तद्वारेण, आश्रयेत । राज्ञस्तथावि-
धस्यालाम्भे त्वाह—यं वेति । यथा अहम् आश्रयेप्सुः आश्रयार्थी, एवम् असौ,
विनयेप्सुः विद्यावृद्धसंयोगार्थी, आभिगामिकगुणयुक्तः महाकुलीनत्वादिभि-
राभिगामिकगुणैर्युक्तः, इति यं वा मन्येत, एनं राजानं, द्रव्यप्रकृतिहीनमपि
सन्तम्, आश्रयेत । अनात्मसम्पन्नं तु आत्मसम्पद्रहितं तु, नैवाश्रयेत । तत्र
हेतुमाह— अनात्मवान् हीति । सः, नीतिशास्त्रद्वेषाद् अर्थाद् मौर्ख्यप्राज्ञ-
पुरुषासंयोगकृतात्, अनर्थ्यसंयोगाद् वा अनर्थावहानां मृगयाद्युतस्त्रीपानानां
वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणानां नटनर्तकादीनां च संयोगाद् वा, प्राप्यापि महदैश्वर्यं
महदिति राज्यमुच्यते तदीश्वरत्वं पितृपैतामहं लब्ध्वापि, न भवति नश्यति ।

आत्मवतीत्यादि । आत्मसम्पन्ने आश्रये, लब्धावकाशः प्राप्तावसरः,
शास्त्रानुयोगम् अर्थशास्त्रादिविषयप्रश्नोत्तरं, दद्यात् । किमर्थमिदमित्याह —
अविसंवादाद्धीत्यादि । स्वोक्तेऽर्थे शास्त्राविसंवादिनि हि सन्ति निश्चितशास्त्र-
ज्ञभावः स्थिरामधिकारपदे स्थितिमनुजीवी प्राप्नोति । लक्षणपरीक्षानन्तरं लक्ष्य-
परीक्षामाह — मतिकर्मसु पृष्ट इति । बुद्धिसाध्यकर्मविषयेऽनुयुक्तः, तदात्वे

आदितः अध्या. ९४]

९२. प्रक. अनुजीविवृत्तम् ।

२०९

संयुज्जतं समर्थं प्रवीणवदपरिषद्भीरुः कथयेत् । ईप्सितः पणेत् — धर्मार्थानुयोगम् अवशिष्टेषु बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणं मत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणमिति न कुर्याः । पक्षं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपह्न्याः । संज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेषु वारयेयम् इति ।

आयुक्तप्रदिष्टायां भूमावनुज्ञातः प्रविशेत् । उपविशेच्च पार्श्वतः सन्निकृष्टविप्रकृष्टः । वरासनं विगृह्यकथनमसभ्यमप्रत्यक्षमश्रद्धेयमनृतं च वाक्यमुच्चैरनर्मणि हासं वातष्ठीवने च शब्दवती न कुर्यात् । मिथः कथनमन्येन, जनवादे द्वन्द्वकथनं, राज्ञो वेषमुद्धतकुहकानां च, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनम्, एकाक्ष्योष्ठनिर्भोगं, भ्रुकुटीकर्म, वाक्यावक्षेपणं चायत्यां च समर्थं तत्काले, चोत्तरकाले च क्षमं, धर्मार्थसंयुक्तं, प्रवीणवत् मतिकर्मनिपुणैस्तुल्यम्, अपरिषद्भीरुः सभाकम्परहितः, कथयेत् । ईप्सित इति । लक्ष्यलक्षणकोविदत्वमवधार्य राज्ञा स्वामात्यकर्मणे प्रार्थितोऽनुजीवी, पणेत् संविदं कुर्यात्, राज्ञा सह । केन प्रकारेण, धर्मार्थानुयोगमवशिष्टेषु गुणोत्कर्षरहितेषु धर्मार्थप्रशं, बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणं, मत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणं-मत्सम्बद्धे विषये सद्यश्च दण्डप्रयोगम्, इति एवज्ञातीयं, न कुर्याः । पक्षं स्ववर्गं, वृत्तिं व्यापारं, गुह्यं च रहस्यं च, मे नोपह्न्याः । संज्ञया च अक्षिनिकोचभ्रूविकारादिचेष्टया च, त्वां, कामक्रोधदण्डनेषु कामक्रोधनिमित्तकेषु मिथ्यादण्डनेषु, प्रवर्तमानमिति शेषः, वारयेयम्, इति अनेन प्रकारेण ।

आयुक्तप्रदिष्टायामिति । आयुक्ताः अधिकारपदानियुक्ताः तत्प्रवेशार्हायाम्, 'आदिष्टः प्रदिष्टायामि'त्यपपाठः । भूमौ अनुज्ञातः प्रविशेत् । उपविशेच्च पार्श्वतः राज्ञः पार्श्वे न त्वमे श्वासादिस्पर्शभयात् । कथम्भूतः, सन्निकृष्टविप्रकृष्टः अनतिसन्निकृष्ट इत्यर्थः । खग्रन्थे 'विप्रकृष्टे'ति न पठ्यते । वरासनमिति । श्रेष्ठमासनम् । परासनमिति पाठेऽपि स एवार्थः । विगृह्यकथनम् आक्षिप्य कथनम्, असभ्यम् अश्लीलम्, अप्रत्यक्षं परोक्षार्थविषयम्, अश्रद्धेयम् अविश्वास्यम्, अनृतं च असत्यं च, वाक्यम्, उच्चैरनर्मणि हासं नर्मानवसरे उच्चैर्हसितं, शब्दवती वातष्ठीवने च सशब्दे उपर्यधोवातवृत्तिष्ठीवने च, न कुर्यात् । मिथः कथनमन्येनेति । राजसन्निधान्येन रहासि मन्त्रणं, जनवादे द्वन्द्वकथनं समूहवादे 'इदमेवं भवति न त्वद' इति विधिनिषेधादिकथनं, राज्ञो वेषम्, उद्धतकुहकानां च वेषम् उद्धतानां पाषण्डादीनां

च ब्रुवति । बलवत्संयुक्तविरोधं स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिः सामन्तदूतैर्द्वेष्या-
पक्षावक्षिप्तानर्थ्यैश्च प्रतिसंसर्गमेकार्थचर्यां सङ्घातं च वर्जयेत् ॥

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।

परार्थं देशकाले च ब्रूयाद् धर्मार्थसंहितम् ॥

पृष्टः प्रियहितं ब्रूयान्न ब्रूयादहितं प्रियम् ।

अप्रियं वा हितं ब्रूयाच्छृण्वतोऽनुमतो मिथः ॥

तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद् द्वेष्यादींश्च न वर्णयेत् ।

अप्रिया अपि दक्षाः स्युस्तद्भावाद् ये बहिष्कृताः ॥

च वेधं, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनं राजधार्यमाणरत्नगतस्यातिशयस्य स्वस्मै
प्रकाशनप्रार्थनम्, एकाक्ष्योष्ठनिर्भोगम् एकस्याक्ष्णः ओष्ठस्य च वक्रत्वं, भ्रुकु-
टीकर्म भ्रूमङ्गं, वाक्यावक्षेपणं च ब्रुवति राज्ञि कथयति सति मध्ये वाक्य-
कथनं च, न कुर्यादिति वर्तते । बलवत्संयुक्तविरोधमिति । बलवत्सम्ब-
न्धिभिः सह विरोधं, स्त्रीभिः, स्त्रीदर्शिभिः स्त्रीदर्शनशीलैरन्तर्वीक्षिकैः, साम-
न्तदूतैः विषयानन्तरनृपतिदूतैः, द्वेष्यापक्षावक्षिप्तानर्थ्यैश्च राज्ञो द्वेष्यैरक्षिगतैः
अपक्षैरसहायैरुदासीनैः अवक्षिप्तैरपहृतार्थमानैः अनर्थ्यैर्नटनर्तकादिभिश्च, प्रति-
संसर्गं सख्यम्, एकार्थचर्यां बहूनामर्थिनां मध्ये एकार्थानुष्ठानं, सङ्घातं च
सङ्घसमवायं च, वर्जयेत्, अर्थात् प्रधानामात्यादिः ॥

विधिशेषं श्लोकैराह— अहीनकालमित्यादि । राजार्थं राजप्रयोजनम्,
अहीनकालं ब्रूयात् विना कालविलम्बं सद्य एव कथयेत् । स्वार्थम् आत्मप्र-
योजनं, प्रियहितैः सह राज्ञः प्रियैर्हितैश्च जनैः सह, ब्रूयात्, परार्थं परस्य
प्रयोजनं, देशकाले समुचितेऽवसरे, ब्रूयात् । धर्मार्थसंहितमिति सर्वशेषः
यद्यद् ब्रूयात् तत् सर्वं धर्मेणार्थेन च संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥

पृष्ट इति । राज्ञानुयुक्तं, प्रियहितं ब्रूयात् । अहितं प्रियं न ब्रूयात् ।
अप्रियं वा हितं ब्रूयात् । कथम्भूतस्य कथम्भूतो ब्रूयात्, शृण्वतोऽनुमतो मिथः
ब्रूहीत्यभ्यनुज्ञातो रहसि श्रद्धयाकर्णयतः ॥

अप्रियं हितमुच्यमानं न शृणुयादिति मन्यमानः किं कुर्यादिति सा-
धश्लोकेनाह— तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्यादिति । प्रतिवाक्यदानप्रसङ्गे अप्रि-
यकथनभये सति मौनमवलम्बेत् । द्वेष्यादींश्च न वर्णयेत् राज्ञो द्वेष्यादिवर्णनं
न कुर्यात् । कुत इत्याह— ये, तद्भावाद् बहिष्कृताः राजच्छन्दाननुवर्तिनः

अनर्थ्याश्च प्रिया दृष्टाश्चित्तज्ञानानुवर्तिनः ।
 अभिहास्येष्वभिहसेद् घोरहासांश्च वर्जयेत् ॥
 परात् सङ्क्रामयेद् घोरं न च घोरं स्वयं वदेत् ।
 तितिक्षेतात्मनश्चैव क्षमावान् पृथिवीसमः ॥
 आत्मरक्षा हि सततं पूर्वं कार्या विजानता ।
 अग्नाविव हि संप्रोक्ता वृत्ती राजोपजीविनाम् ॥
 एकदेशं दहेदग्निः शरीरं वा परं गतः ।
 सपुत्रदारं राजा तु घातयेद् वर्धयेत वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः अनुजीविवृत्तम्,

आदितश्चतुर्नवतितमः ॥

ते दक्षा अपि अप्रियाः स्युः । चित्तज्ञानानुवर्तिनः राजच्छन्दानुवर्तिनः, अन-
 र्थ्याश्च अनर्थावहाः नटनर्तकादयोऽपि, प्रियाः दृष्टाः ॥

अभिहास्येष्विति । हसति राज्ञि तदभिमुखहसनीयेष्वर्थेषु, अभि-
 हसेत् अभिमुखं हसेत् न तु काष्ठवन्निर्विकारस्तिष्ठेत् । घोरहासान् वर्जयेच्च ॥

परादिति । परद्वारेण, घोरम् अश्राव्यमर्थं, संक्रामयेत् राजानं ग्राह-
 येत्, न च घोरं स्वयं वदेत् । 'परे वदेदि'ति मूलमातृकापाठे तु परविषय
 इत्यर्थः । क्षमावान् पृथिवीसमः, आत्मनश्चैव, घोरम् उपनतं, तितिक्षेत
 सहेत ॥

अग्निसेवनवद् राजसेवनं सुलभापायमिति कृत्वा तत् कुर्वता स्वात्म-
 रक्षायां प्रतिजागरितव्यमित्याह — आत्मरक्षा हीत्यादि ॥

अग्न्यपेक्षया राज्ञो व्यतिरेकमप्याह — एकदेशं दहेदग्निरित्यादि ।
 सुबोधम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः अनुजीविवृत्तम्,

आदितश्चतुर्नवतितमः ॥

९३. प्रक. समयाचारिकम् ।

नियुक्तः कर्मसु व्ययविशुद्धमुदयं दर्शयेत् ।

आभ्यन्तरं बाह्यं गुह्यं प्रकाश्यमात्ययिकमुपेक्षितव्यं वा कार्यम्
'इदमेवम्' इति विशेषयेच्च ।

मृगयाद्यूनमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चानुवर्तेत प्रशंसाभिः । आसन्नश्चास्य
व्यसनोपघाते प्रयतेत । परोपजापातिसन्धानोपधिभ्यश्च रक्षेत् ।

इज्जिताकारौ चास्य लक्षयेत् । कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभयद्वन्द्व-
विपर्यासमिज्जिताकाराभ्यां हि मन्त्रसंवरणार्थमाचरन्ति प्रज्ञाः ।

समयाचारिकमिति सूत्रम् । समयस्य व्यवस्थायाः आचारोऽनुष्ठानं
समयाचारः तमधिकृत्य प्रवृत्तमित्यर्थः । पूर्वाध्याये मन्त्रिणां वृत्तमुक्तम् । तन्मू-
लत्वात् कोशस्य राज्यफलत्वाच्च अर्थाधिकारिणां वृत्तमिहोच्यत इति सङ्गतिः ।

नियुक्तः कर्मस्त्विति । कर्मसु नियुक्तः समाहर्तृसन्निधातृप्रभृतिपुरुषः,
व्ययविशुद्धम्, उदयम् आयं, दर्शयेत् ।

आभ्यन्तरमिति । अभ्यन्तरभवं दुर्गसम्बन्धि, बाह्यं बहिर्भवं जनप-
दसम्बन्धि इदमुभयविधं कार्यं, गुह्यं प्रकाश्यम् आत्ययिकम् उपेक्षितव्यं वेति
चतुर्विधम्, इदमेवमिति विशेषयेत् इदमीदृशमिति राज्ञे निवेदयेत् लेख्ये निवे-
शयेच्च । तत्र गुह्यं राजरहस्यादि, प्रकाश्यं राजसर्वज्ञत्वख्यापनादिकं कोशा-
भिसंहरणोक्तम्, आत्ययिकं सद्योऽननुष्ठाने हीयमानम्, उपेक्षितव्यं सद्योऽन-
नुष्ठानेऽप्यहीयमानम् ।

मृगयाद्यूनमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चेति । तथाविधं राजानम्, अनुवर्तेत
प्रशंसाभिः श्लाघावचनैरनुसरेत् । अनुवर्तनफलमाह—आसन्नश्च, अस्य राज्ञः,
व्यसनोपघाते, प्रयतेत प्रकर्षेणोत्सहेत । परोपजापातिसन्धानोपधिभ्यश्च पर-
प्रयुक्तात् उपजापाद् भेदात् अतिसन्धानाद् वञ्चनात् उपधेस्तीक्ष्णरसदादेश्च,
रक्षेत् ।

इज्जिताकारौ चेति । इज्जितमयथापूर्वमाचरणम् आकारौ मुखरागादिः
तौ च, अस्य, लक्षयेत् सूक्ष्मेक्षिकया जानीयात् । कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभ-
यद्वन्द्वविपर्यासं कामादीनां व्यत्ययेन प्रदर्शनम्, इज्जिताकाराभ्यां प्रज्ञाः आच-
रन्ति हि । किमर्थमाचरन्ति, मन्त्रसंवरणार्थं मन्त्रगोपनार्थम् । अतो दुर्लक्षौ
मतिमतापीज्जिताकाराविति तद्दर्शनेऽवधानविशेषो देय इति भावः ।

दर्शने प्रसीदति । वाक्यं प्रतिगृह्णाति । आसनं ददाति । वि-
विकते दर्शयते । शङ्कास्थाने नातिशङ्कते । कथायां रमते । परज्ञाप्येष्व-
पेक्षते । पथ्यमुक्तं सहते । समयमानो नियुङ्के । हस्तेन स्पृशति । श्ला-
ध्येनोपहसति । परोक्षे गुणं ब्रवीति । भक्ष्येषु स्मरति । सह विहारं
याति । व्यसनेऽभ्यवपद्यते । तद्भक्तीन् पूजयति । गुह्यमाचष्टे । मानं
वर्धयति । अर्थं करोति । अनर्थं प्रतिहन्ति इति तुष्टज्ञानम् ।

एतदेव विपरीतमतुष्टस्य । भूयश्च वक्ष्यामः—सन्दर्शने कोपः,
वाक्यस्याश्रवणप्रतिषेधौ, आसनचक्षुषोरदानं, वर्णस्वरभेदः, एकाक्षि-
भ्रुकुट्योष्ठनिर्भोगः, स्वेदश्च, श्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः, परिमन्त्रणम्,

प्रीतिलिङ्गान्याह—दर्शने इति । दर्शने, प्रसीदति तुष्यति । वाक्यं
प्रतिगृह्णाति सादरं शृणोति । आसनं ददाति । विविक्ते दर्शयते जनान्तरा-
प्रवेश्येऽन्तःपुरादावपि दर्शनावसरं ददाति । शङ्कास्थाने नातिशङ्कते, वि-
श्वासात् । कथायां सम्भाषणप्रबन्धे, रमते । परज्ञाप्येषु अपेक्षते अन्यैर्विज्ञा-
प्येषु कार्येष्वपि प्रियपुरुषसाचिव्यमिच्छति । परिज्ञाप्येष्विति पाठेऽप्येष
एवार्थः । पथ्यम् उक्तं सहते अर्थात् पुरुषमपि । समयमानो नियुङ्के 'त्वमे-
वेदं कर्तुमर्हसी'ति सस्मितं कार्यं प्रेरयति । हस्तेन स्पृशति स्पृशन् वक्ति ।
श्लाध्येन उपहसति श्लाघनीयेन कर्मणा कृतेन सम्मुखे परिहसति । परोक्षे गुणं
ब्रवीति अप्रत्यक्षे श्लाघते । भक्ष्येषु स्मरति, संविभागार्थम् । सह विहारं सञ्चारं
याति । व्यसने अभ्यवपद्यते तत्परिहारसाहाय्यमाचरति । तद्भक्तीन् पूजयति
तदनुरक्तान् बहुमन्यते । गुह्यं रहस्यम् आचष्टे । मानं वर्धयति उत्कृष्टप-
दारोपणादिना बहुमानमुपचिनोति । अर्थं करोति धर्मार्थकामलक्षणमीप्सितं
साधयति । अनर्थं प्रतिहन्ति निवारयति । इति तुष्टज्ञानम्, उक्तप्रकारः प्रीत-
ज्ञानोपायः ।

एतदेव विपरीतमतुष्टस्येति । उक्तमेव दर्शनप्रसादादिकं विपरीतम्
अर्थादप्रसादादिकमतुष्टस्य ज्ञानोपायः । भूयश्च अधिकं च लिङ्गं, वक्ष्यामः ।
तन्निर्दिशति—सन्दर्शने कोप इत्यादि । सः, वाक्यस्याश्रवणप्रतिषेधौ, आ-
सनचक्षुषोरदानम् आसनस्याप्रतिपादनं दृष्ट्याप्यसम्भावनं च, वर्णस्वरभेदः
वर्णभेदः स्वरभेदश्च, एकाक्षिभ्रुकुट्योष्ठनिर्भोगः काकाक्ष्यवलोकनं भ्रूमङ्गः
ओष्ठवक्कीकरणं च, स्वेदश्च, श्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः दीर्घनिःश्वासानां

अकस्माद् व्रजनं, वर्धनम् अन्यस्य, भूमिगात्रविलेखनम्, अन्यस्योपतो-
दनं, विद्यावर्णदेशकुत्सा, समनिन्दा, प्रतिदोषनिन्दा, प्रतिलोमस्तवः,
सुकृतानवेक्षणं, दुष्कृतानुकीर्तनं, पृष्ठावधानम्, अतित्यागः, मिथ्या-
भिभाषणं, राजदर्शिनां च तद्वृत्तान्यत्वम् ।

वृत्तिविकारं चावेक्षेताप्यमानुषाणाम् ।

अयमुच्चैः सिञ्चतीति कात्यायनः प्रवव्राज ।

हासानां चाकारणोत्पत्तिः, परिमन्त्रणम् अन्येन सहमन्त्रणम्, अकस्माद् व्रजनं
प्रयोजनं विना गमनं, वर्धनमन्यस्य विहायेममितरस्यादरणं, भूमिगात्रविलेखनं
भूमौ गात्रे वा नखेन विलेखनम्, अन्यस्योपतोदनं परस्य ताडनं, विद्यावर्ण-
देशकुत्सा विद्यावर्णदेशानां तदीयानां निन्दनं, समनिन्दा तत्तुल्यकर्मणो निन्दा,
समदोषनिन्देत्यपि पाठः । प्रतिदोषनिन्दा तद्वत्तदोषसमानस्य दोषस्य निन्दा,
प्रतिलोमस्तवः तद्विरुद्धवृत्तीनां श्लाघनं, सुकृतानवेक्षणं तेन सम्यक् कृतस्या-
गणनं, दुष्कृतानुकीर्तनम् असुष्ठुकृतस्यासकृत् संशब्दनं, पृष्ठावधानं प्रतिग-
च्छतस्तस्य पृष्ठतो विलोकनम्, अतित्यागः विसृष्टप्रत्यागतस्य कार्यापदेशेन
पुनःपुनर्विसर्जनं, मिथ्याभिभाषणं भावशून्यं सम्भाषणं, राजदर्शिनां तद्वृत्ता-
न्यत्वं च राजसेवकानां तस्मिन् वृत्तिभेदश्च ।

वृत्तीत्यादि । अमानुषाणामपि पक्ष्यादीनामपि अपिशब्दान्मनुष्याणा-
मपि, वृत्तिविकारं च वृत्तिभेदं च, अवेक्षेत लक्षयेत् ।

तत्र मानुषाणां तदवेक्षणमुदाहरति — अयमित्यादि । अयम् उदक-
सेचकः, उच्चैः ऊर्ध्वं, सिञ्चति इति हेतोः, कात्यायनः तदाख्यो राजमन्त्री,
प्रवव्राज राजानं परित्यज्य गतः । अत्रैष इतिहासः — पौण्ड्रदेशे किल सो-
मदत्तो नाम राजा कचिदपराधे निमित्ते स्वपुत्रं बन्धनागारे निवेशयितुं म-
न्त्रिणा कात्यायनेन सह संमन्त्रितवान् । इममर्थमिज्जिताकाराभ्यां तत्पक्ष्या
विज्ञाय पुत्रमन्यत्र निन्युः । राजा तु मन्त्रिणमेव मन्त्रभेत्तारं मन्यमानस्तद्व-
धाय स्वसेवकानादिदेश । श्रुततदादेशरहस्यः कश्चिदुदकसेचकः आगच्छति
कात्यायने जलमूर्ध्वतो विकिरन्नसिञ्चत् । मन्त्री च मदेहजलबिन्दुपातपरिहा-
रायाधः शनैः सेचनं ह्यो यावत् कृतवतोऽद्येदमुच्चैरुदकसेचनं किमपि मयि
राजप्रकोपसूचकं वृत्तिवैकृतमिति जानन् राजानं परित्यजेति ।

क्रौञ्चोऽपसव्यम् इति कणिङ्को भारद्वाजः ।

तृणमिति दीर्घश्चारायणः ।

शीता शाटीति घोटमुखः ।

हस्ती प्रत्यौक्षीदिति किञ्जल्कः ।

अथामानुषाणामाह — क्रौञ्च इति । कुङ्कुमा पक्षिविशेषः, अप-
सव्यं, गत इति शेषः । इति हेतोः, कणिङ्कः तदाख्यः, भारद्वाजः भारद्वा-
जगोत्रः, प्रवत्राजेत्यनुवर्तते । अयमिहेतिहासः — कौसलेषु किल परन्तपस्य
राज्ञोऽनुजीवी कणिङ्को नामार्थशास्त्रविचक्षण आसीत् । तस्य राजकुलगमने
क्रौञ्चः प्रदक्षिणं नित्यं गच्छेत् । कणिङ्कः कचिद् दिवसे स्वस्मिन् अन्तःपु-
रस्थे सति समागत इति कृत्वा तं राजा कुड्यन् निनिन्द । श्रुततन्निन्दः क्रौ-
ञ्चस्तस्यापसव्यं गतः ! तदपसव्यगमनानुमितराजक्रोपश्च कणिङ्को राजानं परि-
त्यक्तवानिति ।

तृणमिति दीर्घश्चारायण इति । तृणमिति ज्ञात्वा चारायणगोत्रो
दीर्घः प्रवत्राज । इदमिहेतिह्यं — मगधेषु पुरा बालः कश्चिद् राजा बभूव ।
तस्याचार्यो दीर्घो नाम कश्चित् तत्पितुः प्रिय आसीत् । आगते तस्मिन् राज्ञो
माता स्वभर्तृभक्त्या तं प्रत्युत्थानादिना नित्यमुपचचार । अथ पुत्रः प्राप्तव-
यस्को मात्रा क्रियमाणं दीर्घस्योपचारमसहमानो मातरं कचिद् दिने प्रप्रच्छ —
'किमर्थं ब्राह्मणोऽयमुपचर्यते' इति । तं च राजमाता जगाद — 'विद्वानयम-
स्माकमाचार्यः पितुस्ते परमः स्निग्धो बहुमाननीयश्च ते । तमेनं भक्तवेलदाना-
दिना पूजये'ति । तच्छ्रुत्वा सद्य एव तृणपर्यवच्छन्नमन्नं कृत्वा तस्मै प्राय-
च्छत् । तेन परिज्ञाततदनादरो दीर्घस्तं परित्यक्तवानिति ।

शीता शाटीति घोटमुख इति । वस्त्रं शीतमित्यनेनेज्जितेन घोटमुखो
नामाचार्यः प्रवत्राज । इहेदं पुरावृत्तम् — अवन्तिष्वंशुमतो नाम राज्ञः पुत्रं
घोटमुखो नीतिविद्यामध्यापयन्नुवास । तस्मै च राजा कस्मिंश्चिन्निसित्ते जातु
चुक्रोध । तमर्थं विदित्वा गुरुभक्तो राजपुत्र इज्जितं स्वगुरवे दर्शयाम्बभूव ।
स हि स्नात्वा गच्छन् नियमेन वस्त्रं निष्पीडितं कण्ठे धरति । तस्मिंस्तु दिने
स्नात्वा वस्त्रं शीतमिति वदन् वस्त्ररिक्तकण्ठो जगाम । अनेनेज्जितेन राज्ञ
आत्मनि भावविकारं ज्ञात्वा घोटमुखस्तं तत्याजेति ।

हस्ती प्रत्यौक्षीदिति किञ्जल्क इति । गजः प्रतिसिक्तवानित्यतः
किञ्जल्कः प्रवत्राज । तथाचेतिहासः — वज्रेषु शतानन्दस्य राज्ञोऽनुजीवी

रथाश्वं प्राशंसीदिति पिशुनः ।

प्रतिरवणे शुनः पिशुनपुत्रः । इति ।

अर्थमानावक्षेपे च परित्यागः । स्वामिशीलमात्मनश्च किलिबष-
मुपलभ्य वा प्रतिकुर्वीत । मित्रमुपकृष्टं वास्य गच्छेत् ॥

किञ्चलको नामाचार्य आसीत् । सोऽनुदिनं राजौपवाह्यं हस्तिनं प्रतिलालय-
न्तमग्रे क्षणमुपलाल्य पश्चाद् राजकुलं गच्छेत् । कदाचिद् राजा त हस्तिन-
मधिरूढ आचार्यद्रोहममन्त्रयत । श्रुतार्थो हस्ती पुष्करजलैराचार्यमसिञ्चत् ।
अपूर्वेण तेन जलसेकेज्जितेन भावविकारमात्मनि राज्ञो विज्ञाय किञ्चलकस्ततः
प्रव्रजित इति ।

रथाश्वं प्राशंसीदिति पिशुन इति । इयमिह कथा — पिशुनो
नामाचार्य उज्जयिन्यां प्रद्योतस्य पुत्रं पालकं नीतिविद्यामध्यापयाम्बभूव ।
अथ समाप्तेऽध्यापने राजा पिशुनस्य धनमपहर्तुममन्त्रयत स्वपुत्रसन्निधौ ।
तच्छ्रुत्वा पुत्र आचार्यद्रोहं परिजिहीर्षुः स्यन्दनमश्वयुक्तमारुह्याचार्यस्याग्रे
स्थित्वा रथाश्वं श्लाघितवान् — अश्वोऽयमेकेनाह्वा त्रिंशतं योजनानि गच्छे-
दिति । तेनात्मगमनं चोदितं ज्ञात्वा पिशुनस्ततो गत इति ।

प्रतिरवणे शुनः पिशुनपुत्र इति । श्वभषणं श्रुत्वा पिशुनपुत्रः प्रव्र-
जितः । अत्र चेदमैतिह्यं — पिशुनस्याचार्यस्य पुत्रो बाल्य एवाधीतनीति-
शास्त्रतत्त्वः राजानं सेवमानः स्थितः । राजा चैनं विद्वत्तम इत्यनुसरन्नवर्तत ।
कदाचिद् राजामन्त्रयत — पिशुनपुत्रोऽयं बालत्वाद् मन्त्रिपदायोग्यः । अत
आ योग्यवयःप्राप्तेर्बद्ध्वायं रक्षणीयः, अन्यथा देशान्तरं गच्छेदिति । मन्त्र-
णमिदं श्रुत्वा कुक्कुरः पिशुनपुत्रस्याग्रे बुकति स्म । तेनेज्जितेन राजचित्त-
वैकृतमनुमाय पिशुनपुत्रः सद्य एव ततो गत इति । इतीति । एवं वृत्तिवि-
कारं ज्ञात्वा राजानं त्यजेदित्यर्थः ।

अर्थमानावक्षेपे च परित्याग इति । अर्थमानहानिकरं च राजानं
परित्यजेत् । स्वामीत्यादि । स्वामिशीलं राज्ञः स्वभावम्, आत्मनः किलिबषं
च अपराधं च, उपलभ्य पर्यालोच्य, प्रतिकुर्वीत वा राजकोपस्य प्रतिक्रियां
कुर्वीत वा राजानमपरित्यजन् । अस्य स्वामिनः, उपकृष्टं सन्निकृष्टं, मित्रं
गच्छेद् वा आश्रयेत वा स्वामिचित्तप्रसादनार्थम् ॥

तत्रस्थो दोषनिर्घातं मित्रैर्भर्तरि चाचरेत् ।

ततो भर्तरि जीवेद् वा मृते वा पुनराव्रजेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः समयाचारिकम्,

आदितः पञ्चनवतितमः ॥

तत्रस्थ इति । राजदुर्गस्थः, मित्रैर्मित्रद्वारेण, भर्तरि, दोषनिर्घातं
स्वापराधमार्जनम्, आचरेच्च । ततो दोषमार्जनानन्तरं भर्तरि जीवेद् वा, मृते
भर्तरि पुनराव्रजेद् वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः समयाचारिकम् ;

आदितः पञ्चनवतितमः ॥

९४, ९५. प्रक. राज्यप्रतिसन्धानमेकैश्वर्ये च ।

राजव्यसनमेवममात्यः प्रतिकुर्वीत । प्रागेव मरणाबाधभयात् राज्ञः प्रियहितोपग्रहेण मासद्विमासान्तरं दर्शनं स्थापयेद् 'देशपीडाप-
हममित्रापहमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म राजा साधयति' इत्यपदेशेन राज-
व्यञ्जनमनुरूपवेलायां प्रकृतीनां दर्शयेत्, मित्रामित्रदूतानां च । तैश्च
यथोचितां सम्भाषाम् अमात्यमुखो गच्छेत् । दौवारिकान्तर्वेशिकमु-
खश्च यथोक्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयेत् । अपकारिषु च हेडं प्रसादं वा
प्रकृतिकान्तं दर्शयेत् । प्रसादमेवोपकारिषु ।

आप्तपुरुषाधिष्ठितौ दुर्गप्रत्यन्तस्थौ वा कोशदण्डावेकस्थौ का-
रयेत्, कुल्यकुमारमुख्यांश्चान्यापदेशेन ।

राज्यप्रतिसन्धानमिति सूत्रम् । राज्यस्य प्रतिसन्धानं राजव्यसने
स्ति तत्पुत्रादीनभिषिच्य परिचिन्तनम् । तदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वप्रका-
न्तमनुजीविवृत्तं मन्त्रिवृत्तात्मनार्थाधिकायात्मना च द्वाभ्यामध्यायाभ्यां प्रति-
पादितं राजस्वास्थ्यदशायाम् । तदस्वस्थतायां मन्त्रिव्यापारोऽधुनाभिधीयते ।

राजव्यसनमिति । राज्ञो व्यसनमस्वास्थ्यम्, एवम् अनेन वक्ष्यमा-
णेन प्रकारेण, प्रतिकुर्वीत । मरणाबाधभयात् प्रागेव, राज्ञः, प्रियहितोपग्रहेण
प्रियहितजनोपसंग्रहेण प्रियहितवचनेन च, मासद्विमासान्तरं मासव्यवहितं
द्विमासव्यवहितं च, दर्शनं दिदृक्षुदर्शनावसरदानं, स्थापयेत् नियमयेत् ।
केनापदेशेन स्थापयेत्, देशपीडापहम्, अमित्रापहम्, आयुष्यमायुष्करं,
पुत्रीयं पुत्रोत्पत्त्यर्थं वा, कर्म राजा साधयति इत्यपदेशेन । राजव्यञ्जनं राज-
चिह्नयुक्तं कमप्यासजनं कृत्वा, अनुरूपवेलायां प्रकृतिदर्शनयोग्ये समये, प्रकृ-
तीनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत् । तैः सहावश्यकार्यतया प्रसक्तां सम्भाषां
मन्त्रिमुखेन राजा कुर्यान्मौनव्रतमपादिश्येत्याह — तैश्च यथोचितामित्यादि ।
दिवसाष्टभागकरणीयतया पूर्वमुक्तं राज्ञो व्यापारं द्वाराधिकृतान्तःपुराधिकृत-
मुखेनानुष्ठापयेदित्याह — दौवारिकेत्यादि । अपकारिष्विति । तेषु, हेडम्
अनादरं कोपं, प्रसादं वा, प्रकृतिकान्तं प्रकृतिसम्मतं, दर्शयेत् । प्रसादमेव न
तु हेडम्, उपकारिषु दर्शयेत् ।

दुर्गगतौ प्रत्यन्तभूमिगतौ च कोशदण्डावाप्तपुरुषरक्षितौ कृत्वा केन-
चिद् व्याजेनैकस्थानगतौ कारयेत् । तथा कुलीनान् राजकुमारान् राज्यमु-
खांश्चैकस्थान् कारयेदित्याह — आप्तपुरुषाधिष्ठितावित्यादि ।

यश्च मुख्यः पक्षवान् दुर्गाटवीस्थो वा वैगुण्यं भजेत तमुपग्राहयेत्, बह्वाबाधां वा यात्रां प्रेषयेत् मित्रकुलं वा ।

यस्माच्च सामन्तादाबाधं पश्येत्, तमुत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्रपण्यभूमिप्रदानापदेशेन अवग्राहयेत्, स्वमित्रेण वा । ततः सन्धिमादूष्यं कारयेत् ।

आटविकामित्रैर्वा वैरं ग्राहयेत् । तत्कुलीनपरुद्धं वा भूम्येकदेशेनोपग्राहयेत् ।

कुल्यकुमारमुख्योपग्रहं कृत्वा वा कुमारमभिषिक्तमेव दर्शयेत् । दाण्डकर्मिकवद् वा राज्यकण्टकानुद्धृत्य राज्यं कारयेत् ।

यदि वा कश्चिन्मुख्यः सामन्तादीनामन्यतमः क्रोपं भजेत, तम् 'एहि राजानं त्वा करिष्यामि' इत्यावाहयित्वा घातयेत् । आपत्प्रतीकारेण वा साधयेत् ।

यश्चेति । यश्च मुख्यः, पक्षवान् सहायवान्, दुर्गाटवीस्थो वा दुर्गस्थोऽटवीस्थो वा, वैगुण्यं विक्रियां, भजेत, तम्, उपग्राहयेत् अनुकूलयेत् । बह्वाबाधां वा यात्रां बहुपायदेशसाधनार्थं यात्रां वा, प्रेषयेत् कारयेत् । मित्रकुलं वा प्रेषयेत् मित्रकुलं प्रति वा तत्साहाय्यार्थं प्रहिणुयात् ।

इत्थं स्वविषये कर्तव्यमुक्त्वा परविषये कर्तव्यमाह — यस्माच्चेति । यस्माच्च, सामन्ताद् भूम्यनन्तरात्, आबाधं, पश्येत् सम्भावयेत्, तम्, उत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्रपण्यभूमिप्रदानापदेशेन उत्सवादिपञ्चकान्यतमव्याजेन, अवग्राहयेत् आनाय्यानुकूलयेत् । स्वमित्रेण वा स्वमित्रद्वारेण वा, तम् अवग्राहयेत् । ततः तन्मुखेन, सन्धिम् अदूष्यं कारयेत् ।

आटविकामित्रैर्वेति । आटविकैरमित्रैश्च वा, वैरं ग्राहयेत्, पूर्वोक्तस्य सामन्तस्य । तत्कुलीनं सामन्तकुलोत्पन्नम्, अवरुद्धं वा, भूम्येकदेशेन भूम्येकदेशदानेन, उपग्राहयेत् अर्थात् तद्द्वारेण तं सामन्तं दमयेत् ।

त एते राज्ञि प्रियमाणे व्यापाराः । मृते तु कर्तव्यमाह — कुल्यकुमारमुख्योपग्रहमिति । राजकुल्यानां राजकुमाराणां राष्ट्रमुख्यानां चोपग्रहं, कृत्वा वा, कुमारम्, अभिषिक्तमेव दर्शयेत् । दाण्डकर्मिकवद् वा दाण्डकर्मिकोक्तरीत्या वा, राज्यकण्टकान् उद्धृत्य राज्यं कारयेत् ।

इत्थं स्वविषये कर्तव्यमुक्तम् । परविषये कर्तव्यमाह — यदि वेत्यादि । सामन्ताग्रन्यतमः कश्चिन्मुख्यो यदि कुप्येत्, तदा 'बालोऽयं राजानर्हः' ।

युवराजे वा क्रमेण राज्यभारमारोप्य राजव्यसनं ख्यापयेत् ।
परभूमौ राजव्यसने मित्रेणामित्रव्यञ्जनेन शत्रोः सन्धिमव-
स्थाप्यापगच्छेत् । सामन्तादीनामन्यतमं वास्य दुर्गे स्थापयित्वाप-
गच्छेत् । कुमारमभिषिच्य वा प्रतिव्यूहेत । परेणाभियुक्तो वा यथो-
क्तमापत्प्रतीकारं कुर्यात् ।

एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कौटल्यः ।

नैवमिति भारद्वाजः । प्रस्त्रियमाणे वा राजन्यमात्यः कुल्य-
कुमारमुख्यान् परस्परं मुख्येषु वा विक्रामयेत् । विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन
प्रकृतिकोपपरिहारार्थं केवलमभिषिक्तः । तद् आगच्छ त्वामेवाभिषेक्ष्यामः'
इत्युक्त्वा तमानाय्य घातयेत् । यदि स नागच्छेत्, तदा आपत्प्रतीकारोक्त-
रूपेण तं साधयेत् ।

उक्तमविद्यमाने युवराजे । यदि स विद्येत, तर्हि तस्मै राज्यभारं जीव-
त्येव राज्ञि अर्पयित्वा पश्चाद् राजमरणं ख्यापयेदित्याह — युवराजे वेत्यादि ।

इत्थं स्वभूमौ राजमरणे राज्यप्रतिसन्धानमुक्त्वा परभूमावाह — परे-
त्यादि । परभूमौ, राजव्यसने, अमित्रव्यञ्जनेन मित्रेण सह शत्रोः सन्धिम्, अ-
वस्थाप्य स्थापयित्वा, इत्थं परविषयगतकोशदण्डरक्षार्थं संविधानं कृत्वेत्यर्थः,
अपगच्छेत् । सामन्तादीनाम् अन्यतमं वा, दुर्गे परकीये, स्थापयित्वा कोश-
दण्डरक्षार्थं नियुज्य, अपगच्छेत्, पश्चात्कोपाद्यपदेशेनेत्यर्थम् । कुमारं युव-
राजम्, अभिषिच्य वा, प्रतिव्यूहेत शत्रुं प्रतियुध्येत । परेण शत्रुणा, अभियु-
क्तो वा, यथोक्तं 'वाह्याभ्यन्तराश्चापदः' 'दूष्यशत्रुसंयुक्ताः' 'अर्थानर्थसंयुक्ताः'
इत्यभियास्यत्कर्माधिकरणगतसूत्रत्रयोक्तम् आवलीयसोक्तं च, आपत्प्रतीकारं
कुर्यात् । इति राज्यप्रतिसन्धानं व्याख्यातम् । अथैकैश्वर्यमुच्यते ।

एकैश्वर्यमिति सूत्रम् । एकस्यैव राजपुत्रस्य एकातपत्रमैश्वर्यं कर्तव्य-
मित्येतदुच्यत इति सूत्रार्थः । राज्यप्रतिसन्धानमधस्तादुक्तम् । अमात्यस्यैश्व-
र्यप्रसङ्गे राजपुत्रस्यैव तत् कर्तव्यमित्यधुनाभिधीयते ।

एवमिति । अनेन प्रकारेण, अमात्यः, एकैश्वर्यं, कारयेत् अर्थाद्
राजपुत्रस्य । इति कौटल्यः ।

नैवमिति भारद्वाज इति । अमात्यो राजपुत्रमेकेश्वरं न कुर्यादिति
भारद्वाजो मन्यते । तर्हि स किं कुर्यात् तत्राह — प्रस्त्रियमाणे वेत्यादि ।
अयमर्थः — आसन्नमरणे राज्ञि कुल्यान् कुमारं राष्ट्रमुख्यांश्च परस्परं वा-

आदितः अध्या. ९६] ९४, ९५. प्रक. राज्यप्रतिसन्धानमेकैश्वर्यं च ।

२२५

घातयेत् । कुल्यकुमारमुख्यानुपांशुदण्डेन वा साधयित्वा स्वयं राज्यं
गृहीयात् । राज्यकारणाद्धि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिदुहन्ति;
किमङ्ग पुनरमात्यप्रकृतिर्लोकप्रग्रहो राज्यस्य । तत् स्वयमुपस्थितं नाव-
मन्येत । स्वयमारूढा हि स्त्री त्यज्यमानाभिशपतीति लोकप्रवादः ।

कालश्च सकृदभ्येति यं नरं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तस्य कालः कर्म चिकीर्षितः ॥

प्रकृतिकोपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटल्यः । राजपुत्र-
मात्मसम्पन्नं राज्ये स्थापयेत् । संपन्नाभावे व्यसनिनं कुमारं राज-
कन्यां गर्भिणीं देवीं वा पुरस्कृत्य महामात्रान् सन्निपात्य ब्रूयात् —
अयं वो निक्षेपः, पितरमस्यावेक्षध्वं सत्त्वाभिजनमात्मनश्च, ध्वजमा-
त्रोऽयं, भवन्त एव स्वामिनः, कथं वा क्रियताम् इति ।

तथा ब्रुवाणं योगपुरुषा ब्रूयुः — कोऽन्यो भवत्पुरोगादस्माद्
राज्ञश्चातुर्वर्ण्यमर्हति पालयितुम् इति । तथेत्यमात्यः कुमारं राजकन्यां
मुख्येषु वा विक्रमयेत् योधयेत् । विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन घातयित्वा कुल्यकु-
मारमुख्यांस्तूष्णीन्दण्डेन वा घातयित्वा स्वयं राज्यं निष्कण्टकं हरेदमात्यः ।
कुतः, राज्यहेतोर्हि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिदुहन्ति, किमुतामात्यो
राज्यैकनियामकः । तस्मात् स्वयमुपनतं राज्यममात्यो न प्रत्याचक्षीत । रन्तुं
स्वयमुपगता हि स्त्री प्रत्याख्यायमाना पुरुषमभिशपतीति लोकवाददृष्टान्तेन
श्रीरपि स्वयमुपस्थिता नोपेक्षणीयेति ।

अस्मिन्नर्थे श्लोकमप्युदाहरति — कालश्चेत्यादि । कर्मकरणाय चिरात्
प्रतीक्ष्यमाणं कालं पुरुषः सकृदेव लभते, लब्धमुपेक्षितं तु पुनर्न लभत इत्यतः
स सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः ।

तदिदं भारद्वाजमतं प्रतिक्षिपति — प्रकृतिकोपकमिति । प्रकृतिको-
पकरम्, अधर्मिष्ठ धर्मापेतम्, अनैकान्तिकं नियमेन कार्यासाधकं च, एतत्
कुल्यकुमारमुख्यविक्रमणादिकम्, इति कौटल्यः । किं तर्ह्यमात्यः कुर्यादि-
त्याह — राजपुत्रमात्मसम्पन्नमित्यादि । व्यसनिनं पानादिप्रसक्तमपि ।
महामात्रान् राष्ट्रमहत्तरान् युक्तमहत्तरांश्च । सन्निपात्य एकत्र मेलयित्वा ।
निक्षेपो रक्षणीयपदार्थः । सत्त्वाभिजनं पराक्रमं कुलं च । ध्वजमात्रः पता-
कास्थानीयः ।

तथा ब्रुवाणमित्यादि । योगपुरुषाः संमेलिताः श्राविताः पुरुषाः ।

गभिणीं देवीं वाधिकुर्वीत, बन्धुसम्बन्धिनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत् ।

भक्तवेतनविशेषममात्यानामायुधीयानां च कारयेत् । भूयश्चायं वृद्धः करिष्यतीति ब्रूयात् । एवं दुर्गराष्ट्रमुख्यानाभाषेत, यथाहं च मित्रामित्रपक्षम् । विनयकर्मणि च कुमारस्य प्रयतेत । कन्यायां समानजातीयादपत्यमुत्पाद्य वाभिषिञ्चेत् । मातुश्चित्तक्षोभभयात् कुल्य-मल्पसत्त्वं छात्रं च लक्षण्यमुपनिदध्यात् । ऋतौ चैनां रक्षेत् । न चात्मार्थं कञ्चिदुत्कृष्टमुपभोगं कारयेत् । राजार्थं तु यानवाहनाभरण-वस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान् कारयेत् ॥

यौवनस्थं च याचेत विश्रमं चित्तकारणात् ।

परित्यजेदतुष्यन्तं तुष्यन्तं चानुपालयेत् ॥

भवत्पुरोगात् त्वदधिष्ठातृकात् । तथेति योगपुरुषानुमतिं स्वीकृत्य । अधिक-र्वीत अभिषिञ्चेत् । बन्धुसम्बन्धिनां बन्धूनां सम्बन्धिनां च ।

भक्तवेतनविशेषमिति । भक्तस्य वेतनस्य च विशेषं पूर्वापेक्षयाधि-क्यम्, अमात्यानाम् आयुधीयानां च, कारयेत् । भूयश्च बहुतरं च, अयं कुमारः, वृद्धः प्राप्तव्यवहारः, करिष्यतीति ब्रूयात् तदुत्साहार्थम् । एवं दुर्ग-राष्ट्रमुख्यान् दुर्गमुख्यान् राष्ट्रमुख्यांश्च, आभाषेत । यथाहं च यथोचितं च, मित्रामित्रपक्षम्, आभाषेत । विनयकर्मणि च विद्याशिक्षणव्यापारे च, कुमा-रस्य, प्रयतेत । कन्यायां राज्याभिषिक्तायां, समानजातीयात् पुरुषात्, अपत्यं पुमपत्यम्, उत्पाद्य वा, अभिषिञ्चेत् । मातुरिति । कुमारमातुः, चित्तक्षोभ-भयात्, कुल्यं कुलीनम्, अल्पसत्त्वम् अल्पौजसं, छात्रं च, लक्षण्यं सौम्य-लक्षणम्, उपनिदध्यात् मातुः समीपे निदध्यात्, अर्थाद् देवतार्चनपरिकर्म-पुराणश्रावणाद्यर्थे । ऋतौ च, एनां रक्षेत् । न च, आत्मार्थं, कञ्चिद् उत्कृ-ष्टम् अमात्यपदं क्लृप्ताभ्याधिकम्, उपभोगं, कारयेत् । राजार्थं तु, यानवा-हनाभरणवस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान् यानादिषट्कं परिवापं शयनासनादिकं च, कारयेत् ॥

यौवनस्थं चेति । प्राप्तयौवनं सन्तं कुमारं, चित्तकारणात् तदभिप्रा-यज्ञानार्थं, विश्रमम् आत्मनोऽमात्यकर्मविश्रान्तिं, याचेत । अतुष्यन्तं परि-त्यजेत् याचितं तं 'याही'ति वदन्तं त्यक्त्वा गच्छेत् । तुष्यन्तं चानुपालयेत् 'मा याही'ति वदन्तं, भूयोऽप्युपासीत ॥

आदितः अध्या. ९६] १४, १५. प्रक. राज्यप्रतिसन्धानमैकैश्वर्यम् ।

२२३

निवेद्य पुत्ररक्षार्थं गूढसारपरिग्रहान् ।

अरण्यं दीर्घसत्रं वा सेवेतारुच्यतां गतः ॥

मुख्यैरवगृहीतं वा राजानं तत्प्रियाश्रितः ।

इतिहासपुराणाभ्यां बोधयेदर्थशास्त्रवित् ॥

सिद्धव्यञ्जनरूपो वा योगमास्थाय पार्थिवम् ।

लभेत लब्ध्वा दूष्येषु दाण्डकर्मिकमाचरेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः

राज्यप्रतिसन्धानम् एकैश्वर्यम्, आदितः षण्णवतितमः ॥

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य योगवृत्तं

पञ्चममाधिकरणं समाप्तम् ॥

निवेद्येति । पुत्ररक्षार्थं, गूढसारपरिग्रहान् गूढपुरुषान् मूलबलम् आप-
दर्थं पितृपितामहादिस्थापितं निधिपरिग्रहं च, निवेद्य राजपुत्राय ज्ञापयित्वा,
अरण्यं सेवेत, तपसे । दीर्घसत्रं वा दीर्घकालनिर्वर्त्य यज्ञं वा, सेवेत, अन-
रण्ये । कथम्भूतः, अरुच्यतां गतः अमात्यवृत्तौ अरुचिमत्त्वं प्राप्तः, अथवा
राजानं प्रति द्वेष्यतां गतः ॥

मुख्यैरिति । राजमातुलादिभिः, अवगृहीतं वा स्वायत्तीकृतं च राजानं,
तत्प्रियाश्रितः तत्प्रियानेवाश्रितः, इतिहासपुराणाभ्यां, बोधयेद् धर्मार्थतत्त्व-
मित्यर्थम् । कीदृशो बोधयेत्, अर्थशास्त्रवित् पुरुषार्थप्रतिपादकशास्त्राभिज्ञः ॥

तथा बोधयितुमशक्ये राज्ञि का गतिस्तत्राह — सिद्धव्यञ्जनरूपो
वेति । सिद्धवेषधारी वा, योगम् आस्थाय वर्णकेशान्यथाकरणलक्षणं कपट-
माश्रित्य, पार्थिवं राजानं, लभेत वशे कुर्यात् । लब्ध्वा वशे कृत्वा, दूष्येषु
मातुलादिषु, दाण्डकर्मिकं तत्प्रकरणोपदिष्टं दाण्डकर्म, आचरेत् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

योगवृत्ताधिकरणं पञ्चमं समपूर्यत ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

श्रीमूलाख्यायां योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः

राज्यप्रतिसन्धानम् एकैश्वर्यम्, आदितः षण्णवतितमः ॥

योगवृत्तं पञ्चमाधिकरणं समाप्तम् ॥

मण्डलयोनिः— षष्ठमाधिकरणम् ।

१६. प्रक. प्रकृतिसम्पदः ।

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः ।

इत्थं वैतयिकादिभिर्योगवृत्तपर्यन्तैः पञ्चभिरधिकरणैस्तन्त्रभागोऽभिहितः । आवाप इदानीमारभ्यते । तन्त्रमिति स्वराष्ट्रानुष्ठानस्य संज्ञा, आवाप इति परराष्ट्रानुष्ठानस्य । तन्त्र्यन्ते विस्तार्यन्ते दुर्गसेतुकर्मवणिकपथशून्यनिवेशाः खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मणि शक्तिसिद्धयो धर्मार्थकामाश्च विजिगीषुणास्मिन्निति तन्त्रव्युत्पत्तिः । आ समन्तात् परराष्ट्रेषु उप्यन्ते प्रयुज्यन्ते इत्यावापाः सन्ध्यादयः तदनुष्ठानमपि तद्विषयत्वादावाप इत्यावापव्युत्पत्तिः । अथवा आ समन्तात् परराष्ट्रप्रयोज्याः सन्ध्यादय उप्यन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽत्रेत्यावापो मण्डलयोन्यादिसप्ताधिकरणसमुदाय उच्यते ।

तत्रादिममधिकरणं मण्डलयोनिर्नाम । विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनाख्यचतुरवयवं मण्डलं, योनिरुत्तराधिकरणार्थस्य षाड्गुण्यस्य विषयः । मण्डलं च तद् योनिश्च मण्डलयोनिः । मण्डलात्मा षाड्गुण्यप्रकृतिरित्यर्थः । मण्डलं हि विजिगीष्वदिलक्षणं परस्परानुष्ठेयस्य सन्धिविश्रहादेः षाड्गुण्यस्य प्रकृतिर्भवतीति ।

तत्र प्रथमं सूत्रं — प्रकृतिसम्पद इति । प्रकृतयः स्वाम्यमात्यराष्ट्रदुर्गकोशदण्डमित्राणि, प्रकृष्टं परस्परमुपकुर्वन्तीति व्युत्पत्तेः, तासां सम्पदः अपेक्षितगुणपुष्कलता इहोच्यन्त इत्यर्थः । 'लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नमाश्रयेत्' इत्युक्तमधस्तात् । तत्रेयमात्मसम्पद् एषा प्रकृतिसम्पदिति विभागस्त्वधुना प्रदर्श्यते ।

प्रकृतीराह — स्वाम्यमात्येत्यादि । स्वाम्यादयः सप्त । तत्र स्वामी अमात्यादीनां पञ्चानां द्रव्यप्रकृतीनामधिपतिः । स द्विधा राजा युवराजश्चेति । अमात्याः बुद्धिसहायाः, ते च त्रयश्चत्वारो द्वादश षोडश विंशतिरित्युक्ता मन्त्राधिकारे । जनपदो ग्रामादिभेदेनाष्टविधः । दुर्गम् 'अन्तर्द्वीपमि'त्यादिना विभक्तम् । कोशो रत्नसारफल्गुकुप्यभेदाच्चतुर्विधः । दण्डश्चतुर्विधो रथगजतुरगपदातिभेदात् । मित्रं सहजकृत्रिमप्राकृतभेदेन त्रिप्रकारम् । सप्तैतानि अन्योन्यसहकारीणि त्रिविष्टब्धकवदन्योन्याश्रयाणि परस्परं प्रकृष्टमुपकुर्वन्तीत्यतः प्रकृतय इत्याख्यायन्ते ।

तत्र स्वामिसम्पत् । महाकुलीनो दैवबुद्धिसत्त्वसम्पन्नो बृद्धदर्शी
धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः कृतज्ञः स्थूललक्षो महोत्साहोऽदीर्घ-
सूत्रः शक्यसामन्तो दृढबुद्धिरक्षुद्रपरिपत्को विनयकाम इत्याभिगा-
मिका गुणाः ।

शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञा-
गुणाः ।

शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः ।

वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमतिबलवानुदग्रः स्वग्रहः कृतशिल्पो

तेषु स्वामिनः प्राधान्यात् प्रथमं स्वामिसम्पदमाह — स्वामिसम्प-
दिति । उच्यत इति शेषः । सा च द्विविधा आभिगामिकगुणा इत्यात्मसम्प-
दिति च । तत्राभिगामिकान् गुणान् प्रथममाह — महाकुलीन इत्यादि ।
महाकुलीनः सूर्यसोमादिवंशोत्पन्नः श्रुतशीलैश्वर्ययुक्तश्च, दैवबुद्धिसत्त्वसम्पन्नः
दैवसम्पन्नः दैवं पौर्वदेहिकं शुभकर्म अल्पप्रयत्नमात्रकार्यसिद्धयानुमेयं तत्स-
म्पन्नः बुद्धिसम्पन्नः शुश्रूषाश्रवणादिबुद्धिगुणयुक्तः सत्त्वसम्पन्नश्च सत्त्वं धैर्यं
व्यसनाभ्युदययोर्निर्विकारता तद्युक्तश्च, बृद्धदर्शी ज्ञानोत्कृष्टदर्शनशीलः, धा-
र्मिको धर्मानुष्ठानपरः, सत्यवाक् तथ्यभाषी, अविसेवादकः वचनकर्मणोस्तु-
त्यार्थः, कृतज्ञः उपकारस्मर्ता, स्थूललक्षो महेच्छो महादाता च, महोत्साहः
प्रशस्तव्यवसायः, अदीर्घसूत्रः क्षिप्रकारी, शक्यसामन्तः पीडयितुं कर्शयितु-
मुच्छेतुं च शक्याः विषयान्तरभूपा यस्य स तथाभूतः, दृढबुद्धिः अभेद्यनि-
श्चयः, दृढभक्तिरिति पाठे त्वमेवस्नेहः, अक्षुद्रपरिपत्को गुणवत्परिवारः, विन-
यकामः शास्त्रसंस्कारार्थी, इति षोडश, आभिगामिका गुणाः ।

शुश्रूषेत्यादि । शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा, श्रवणं शब्दावगमः, ग्रहणमर्था-
वगमः, धारणम् अवगताविस्मरणं, विज्ञानं विशेषज्ञानम्, ऊहः ज्ञातस्यार्थ-
स्योपपत्तिपरिचिन्तनम्, अपोहो दुष्टपक्षपरित्यागः, तत्त्वाभिनिवेशः गुणवत्प-
क्षानुष्ठानम्, इति अष्टौ प्रज्ञागुणाः ।

शौर्यमिति । निर्भीकत्वम्, अमर्षः अक्षमा, शीघ्रता क्षिप्रक्रियत्वं,
दाक्ष्यं लङ्घनप्लवनादिनैपुण्यं च, उत्साहगुणाः चत्वारः ।

वाग्मीति । अभिसंहितार्थसमर्पणक्षमवाक्यवक्ता, प्रगल्भः असभाक-
म्पवक्ता, स्मृतिमतिबलवान् स्मृतिरतीतविषया धीः मतिरागामिगोचरा बलं

व्यसने दण्डनायपुपकारापकारयोर्दृष्टप्रतिकारी ह्रीमानापत्प्रकृत्योर्वि-
नियोक्ता दीर्घदूरदर्शी देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः सन्धिविक्रम-
त्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संवृतोऽदीनाभिहास्यजिह्वभ्रुकुटीक्षणः
कामक्रोधलोभस्तेम्भचापलोपतापपैशुन्यहीनः शक्लः स्मितोदग्राभि-
भाषी वृद्धोपदेशाचार इत्यात्मसम्पत् ।

अमात्यसम्पदुक्ता पुरस्तात् ।

शरीरेन्द्रियदार्ढ्यं तद्वान्, उदग्रः चित्तोन्नतिमान्, स्ववग्रहः अकार्यात् सुख-
निवार्यः, कृतशिल्पः हस्यश्चप्रहरणविद्यानिपुणः, व्यसने दण्डनायी शत्रो-
दैवमानुषव्यसनावसरे स्वसैन्यं तद्विजयाय प्रेषयिता आत्मनो व्यसनावसरे
स्वसैन्यं रक्षिता च, उपकारापकारयोर्दृष्टप्रतिकारी शास्त्रदृष्टप्रतिकारविधायी,
ह्रीमान् लज्जावान् अकार्यानुष्ठानविमुख इत्यर्थः । आपत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता
आपद् दुर्भिक्षं प्रकृतिः स्वास्थ्यं सुभिक्षं तयोर्धान्यादिकं विनियोक्ता सुभिक्षे
सञ्चित्य दुर्भिक्षे विनियोक्त्यर्थः; अथवा आपदि प्रजायां च धान्यादिविनि-
योक्ता, दीर्घदूरदर्शी दीर्घकालसम्बद्धमर्थं प्रज्ञया द्रष्टुं दूरदेशसंबद्धमर्थं चार-
चक्षुषा द्रष्टुं च शीलमस्येति तथाभूतः, देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः स्वसै-
न्यस्य युद्धोचितो देशः कालः पुरुषकार उत्साहादिशक्तिलक्षणः कार्यं च
प्रधानं यस्य स तथाभूतः, सन्धिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी विभागो
विविच्य ज्ञानं तद्वान् विभागी स सन्ध्यादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । सन्धिवि-
भागी सन्धिप्रयोगाभिज्ञः विक्रमविभागी प्रकाशयुद्धादिप्रयोगज्ञः त्यागविभागी
यथादेशकालपुरुषदानसमर्थः संयमपणविभागी प्रजानुपपीडया गूढकोशाभिसं-
हरणप्रवीणः परच्छिद्रविभागी शत्रोश्छिद्रं पानमृगयादिव्यसनमुपलभ्य तीक्ष्ण-
रसादिप्रयोगसमर्थः, संवृतः संरक्षिताभयस्थानो गूढमन्त्रश्च, अदीनाभिहासी
दीनानभिहासितुं शीलमस्य नास्तीति तथाभूतः गभीरहासी वा, अजिह्वभ्रुकु-
टीक्षणः अवक्रसौम्यवीक्षणः, कामादिसप्तकहीनः तत्र स्तम्भ उत्तेकः चापलम्
अविवेकानुष्ठानम् उपतापः प्रजाद्रोहः, शेषं प्रतीतं, शक्लः प्रियंवदः, स्मितो-
दग्राभिभाषी स्मितपूर्वोदाराभिभाषणशीलः, वृद्धोपदेशाचारः विद्यावृद्धोपदेशा-
नुसार्यनुष्ठानः, इत्यात्मसम्पत् ।

अमात्यसम्पदिति । सा, उक्ता पुरस्ताद् वैनयिकाधिकरणे ।

आदितः अध्या. ९७]

९६. प्रक. प्रकृतिसम्पदः ।

२२७

मध्ये चान्ते च स्थानवानात्मधारणः परधारणश्चापदि स्वारक्षः
स्वाजीवः शत्रुद्वेषी शक्यसामन्तः पङ्कपाषाणोषरविषमकण्टकश्रेणी-
व्यालमृगाटवीहीनः कान्तः सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान् गव्यः पौरु-
षेयो गुप्तगोचरः पशुमान् अदेवमातृको वारिस्थलपथाभ्यामुपेतः सार-
चित्रबहुपण्यो दण्डकरसहः कर्मशीलकर्षकोऽबालिशस्वाम्यवरवर्णप्रायो
भक्तशुचिमनुष्य इति जनपदसम्पत् ।

दुर्गसम्पदुक्ता पुरस्तात् ।

धर्माधिगतः पूर्वेः स्वयं वा हेमरूप्यप्रायश्चित्रस्थूलरत्नहिरण्यो
दीर्घामप्यापदमनायति सहेतेति कोशसम्पत् ।

जनपदसम्पदमाह — मध्ये चान्ते च स्थानवानिति । मध्ये सी-
मायां च दुर्गवान्, आत्मधारणः परधारणश्च स्ववास्तव्यजनस्वदेशागन्तुक-
जनोभयभरणक्षमधान्यादिप्रसोता, आपदि स्वारक्षः विपत्समये शैलवननदीदुर्ग-
वत्तया सुकररक्षः, स्वाजीवः अल्पायासनिष्पाद्यधान्यादिमान्, शत्रुद्वेषी राज-
शत्रुद्वेषणशीलजनयुक्तः, शक्यसामन्तः दुर्बलसामन्तः, पङ्कपाषाणोषरविषम-
कण्टकश्रेणीव्यालमृगाटवीहीनः पङ्काद्यष्टकरहितः तत्र कण्टकाश्चोरपारदारि-
कादयः क्षुद्रशत्रवः श्रेणी राजप्रत्यनीकवृत्तिर्जनसङ्घः शेषं प्रतीतं, कान्तः
वृक्षौषधिनदीसरस्तटाकारामादिरमणीयः, सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान् सीता
कुप्यभूमिः खनिर्वज्रादिमणिसुवर्णाद्याकरः द्रव्यवनं शाकतिनिशजातीयसा-
रदारूत्पत्तिस्थानं हस्तिवनं गजारण्यं तद्युक्तः, गव्यः गोहितः, पौरुषेयः
पुरुषहितः, गुप्तगोचरो लुब्धकादिरक्षितभूमिः, पशुमान् गोच्छागादिवहुलः,
अदेवमातृकः नद्यम्बुसम्पद्यमानव्रीहिपालितः, वारिस्थलपथाभ्याम् उपेतः जल-
मार्गस्थलमार्गयुक्तः, सारचित्रबहुपण्यः महार्घनानाजातीयवहुलकथ्यवस्तुकः,
दण्डकरसहः दण्डोऽपराधप्रायश्चित्तधनं करो राजभागः तावुद्रिक्तावपि सहत
इति तथाभूतः, कर्मशीलकर्षकः अनलसकृषीवलः, अबालिशस्वामी अवा-
लिशा बुद्धिमन्तः स्वामिनः स्वाम्यनिर्वाहका यस्मिन् स तथाभूतः, अवरवर्ण-
प्रायः अधमवर्णबहुलः, भक्तशुचिमनुष्यः अनुरक्ताः शुद्धाश्च मनुष्या यस्मिन्
स तथाभूतः, इति एवं, जनपदसम्पत् ।

दुर्गसम्पदिति । सा, उक्ता पुरस्ताद् दुर्गविधानप्रकरणे ।

कोशसम्पदमाह — धर्माधिगत इति । न्यायार्जितः धान्यषड्भाग-
पण्यदशभागादिभिः शास्त्रविहितैरुपचित इति यावत्, कैः, पूर्वेः स्वयं व

पितृपैतामहो नित्यो वश्यस्तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेष्वपि सम्पादितः
सर्वत्राप्रतिहतो दुःखसहो बहुयुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सह-
बृद्धिक्षयिकत्वादद्वैध्यः क्षत्रप्राय इति दण्डसम्पत् ।

पितृपैतामहं नित्यं वश्यमद्वैध्यं महलघुसमुत्थमिति मित्रसम्पत् ।

अराजबीजी लुब्धः क्षुद्रपरिषत्को विरक्तप्रकृतिरन्यायवृत्तिर-
युक्तो व्यसनी निरुत्साहो दैवप्रमाणो यत्किञ्चनकार्यगतिरननुबन्धः
क्लीबो नित्यापकारी चेत्यमित्रसम्पत् । एवंभूतो हि शत्रुः सुखः समु-
च्छेत्तुं भवति ॥

पूर्वभूपतिभिरात्मना वा, हेमरूप्यप्रायः सुवर्णरजतप्रचुरः, चित्रस्थूलरत्नहि-
रण्यः बहुविधानि बृहन्ति च रत्नानि हिरण्यानि च नाणकाश्च यस्मिन् सः,
दीर्घामप्यापदम् अनायति चिरकालानुवृत्तमपि दुर्मिक्षं धनानागमं च, सहेत,
अर्थात् कोशः । इति कोशसम्पत् ।

दण्डसम्पदमाह — पितृपैतामह इति । पितृपितामहक्रमायातः, अत
एव नित्यः स्थिरसेवी, वश्यो वशवर्ती, तुष्टभृतपुत्रदारः सन्तुष्टा यथा स्यु-
स्तथा राज्ञा पुष्टाः पुत्रा दाराश्च यस्य सः, प्रवासेष्वपि सम्पादितः प्रयाणके-
ष्वपि यथार्हभोगसम्पन्नः कृतः, सर्वत्राप्रतिहतः कचिदप्यप्राप्तभङ्गः, दुःखसहः
प्रवासादिक्लेशसहः, बहुयुद्धः बहुसमरपरिचितः, सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः
सर्वविधेषु युद्धेषु आयुधविद्यासु च प्रवीणः, सहबृद्धिक्षयिकत्वाद् अद्वैध्यः
स्वामिवृद्धौ वृद्धिः स्वामिक्षये क्षय इति स्वामिसमानवृद्धिक्षयत्वाद्धेतोर्द्वैध्यरहितः
भेदरहितः अमेघ इत्यर्थः, क्षत्रप्रायः क्षात्रियप्रचुरः, इति दण्डसम्पत् ।

मित्रसम्पदमाह — पितृपैतामहमिति । तथाभूतं, नित्यम् अकृतकं,
वश्यम्, अद्वैध्यं, महत् प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तियुक्तं, लघुसमुत्थं काले सद्यस्सा-
हाय्योद्यतम्, इति मित्रसम्पत् ।

मित्रसम्पत्प्रसङ्गादमित्रसम्पदमाह — अराजबीजीत्यादि । अराज-
बीजी अराजवंश्यः, लुब्धः, क्षुद्रपरिषत्कः दुष्टपरिवारः, विरक्तप्रकृतिः, अन्या-
यवृत्तिरयथाशास्त्रानुष्ठानः, अयुक्तः अनुत्थानः, व्यसनी, निरुत्साहः, दैवप्रमाणः
पुरुषकारशून्यः, यत्किञ्चनकारी अविवेकानुष्ठानः, अगतिः उच्छिन्नतायाम-
सरणः, अननुबन्धः असहायः, क्लीबो धैर्यहीनः, नित्यापकारी च स्वजनपर-

अरिवर्जाः प्रकृतयः सप्तैताः स्वगुणोदयाः ।
 उक्ताः प्रत्यङ्गभूतास्ताः प्रकृता राजसम्पदः ॥
 सम्पादयत्यसम्पन्नाः प्रकृतीरात्मवान् नृपः ।
 विवृद्धाश्चानुरक्ताश्च प्रकृतीर्हन्यनात्मवान् ॥
 ततः स दुष्टप्रकृतिश्चातुरन्तोऽप्यनात्मवान् ।
 हन्यते वा प्रकृतिभिर्याति वा द्विषतां वशम् ॥
 आत्मवांस्त्वल्पदेशोऽपि युक्तः प्रकृतिसम्पदा ।
 नयन्नः पृथिवीं कृत्स्नां जयत्येव न हीयते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे मण्डल्योनौ षष्ठाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः प्रकृतिसम्पदः,

आदितः सप्तनवतितमः ॥

जनयोः, इत्यरिसम्पत् । एवंभूतो हीति । यथोक्तचतुर्दशगुणयुक्तो हि, शत्रुः,
 समुच्छेत्तुं, सुखः अनायासेन शक्यः, भवति ॥

अरिवर्जा इति । चरमोक्तादिं राजत्वात् स्वामिप्रकृतावन्तर्भूतं वर्ज-
 यित्वा, एताः स्वाभ्यादयः, सप्त, प्रकृतयः, स्वगुणोदयाः स्वस्वगुणयुक्ताः,
 उक्ताः । प्रत्यङ्गभूताः परस्परोपकारकतया परस्परङ्गभूताः, ताः, प्रकृताः
 स्वस्वकर्मसु व्यापृताः सत्यो, राजसम्पदः, उच्यन्त इति शेषः ॥

सम्पादयतीति । आत्मवान् आत्मसम्पद्युक्तः, नृपः, असम्पन्नाः
 स्वस्वगुणसम्पद्द्रहिताः, प्रकृतीः, सम्पादयति तत्सम्पन्नाः करोति । अनात्मवान्
 नृपः, विवृद्धाश्च गुणसमृद्धाश्च, अनुरक्ताश्च, प्रकृतीः, हन्ति ॥

तत इति । तद्दोषेण, दुष्टप्रकृतिः दुष्टाः प्रकृतयो यस्य स तथाभूतः,
 अनात्मवान्, सः राजा, चातुरन्तोऽपि चतुस्समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरोऽपि सन्,
 प्रकृतिभिर्हन्यते वा, द्विषतां, वशम् आयत्ततां, याति वा ॥

आत्मवांस्त्विति । प्रकृतिसम्पदा युक्तः, नयन्नः, आत्मवांस्तु, अल्प-
 देशोऽपि स्वल्पभूम्यधिपोऽपि सन्, कृत्स्नां पृथिवीं जयत्येव, न हीयते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां मण्डल्योनौ षष्ठाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः प्रकृतिसम्पदः,

आदितः सप्तनवतितमः ॥

९७. प्रक. शमव्यायामिकम् ।

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिः ।

कर्मरम्भाणां योगाराधनो व्यायामः । कर्मफलोपभोगानां
क्षेमाराधनः शमः ।

शमव्यायामयोर्योनिः षाड्गुण्यम् ।

क्षयः स्थानं वृद्धिरित्युदयास्तस्य ।

मानुषं नयापनयौ । दैवमयानयौ ।

शमव्यायामिकमिति सूत्रम् । कर्मफलोपभोगानां क्षेमसाधनं शमः
व्यायामस्तु कर्मरम्भोपकरणानां कर्मयोगघटकः, तदुभयमस्मिन् प्रकरणे प्रति-
पाद्यत इत्यर्थः । शक्तिसिद्धियुक्तेन सम्पन्नप्रकृतिना विजिगीषुणा मण्डलेषु
षाड्गुण्यं प्रयोक्ष्यमाणेन योगः क्षेम इति द्वयमवश्यं विज्ञातव्यम् । योगक्षेम-
योश्च कारणं शमव्यायामाविति तयोरिहामिधानसङ्गतिः ।

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिरिति । अपूर्वलाभो योगः तस्य
व्यायामः कारणम्, आर्जितानां निर्विघ्नोपभोगः क्षेमः तस्य शमः कारणम् ।
यथासंख्यमिह न विवक्षितम् ।

कर्मरम्भाणामिति । आरभ्यमाणानां कर्मणां स्वविषये दुर्गादीनां
परविषये सन्ध्यादीनां च, योगाराधनः योगः कर्मकरपुरुषसम्बन्धस्तदपेक्षितो-
पकरणसम्बन्धश्च तत्साधकः, व्यायामः व्यायामपदार्थः । कर्मफलोपभोगानां
कर्मणां पूर्वोक्तानां फलं स्वविषये रत्नसारफलगुक्प्यधान्यहिरण्यादि परविषये
मित्रभूमिहिरण्यादि तस्य उपभोगाः दृष्टादृष्टार्था विनियोगाः तेषां, क्षेमाराधनः
क्षेमः सर्वविघ्नविघातः तत्साधकः, शमः शमपदार्थः ।

शमव्यायामयोरिति । षाड्गुण्यं षड् गुणाः सन्धिविग्रहादयः, शम-
व्यायामयोः, योनिः कारणम् ।

क्षय इति । क्षयोऽपचयः, स्थानं तादवस्थं, वृद्धिरुपचयः, इत्येते,
तस्य षाड्गुण्यस्य, उदयाः फलानि ।

उदयानां प्रापकं च द्विरूपं कर्म प्रतीतं — मानुषं दैवमिति । तद्
विभजते — मानुषमिति । मानुषं कर्म, नयापनयौ नयश्चापनयश्चेति द्विप्र-
कारम् । दैवम्, अयानयौ अयश्चानयश्चेति द्विप्रकारम् ।

दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति । अदृष्टकारितं दैवम् । तस्मिन्निष्टेन फलेन योगोऽयः । अनिष्टेनानयः ।

दृष्टकारितं मानुषम् । तस्मिन् योगक्षेमनिष्पत्तिर्नयः । विपत्तिरपनयः । तच्चिन्त्यम् । अचिन्त्यं दैवमिति ।

राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः । तस्य समन्ततो मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः । तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः ।

दैवमानुषं हीति । दैवमानुषात्मकं हि, कर्म, लोकं यापयति लोकयात्रां वर्तयति । अदृष्टकारितं दैवमिति । अदृष्टेन धर्मात्मकेन वा अधर्मात्मकेन वा कारितं, दैवं भवति । तस्मिन् अर्थाद् धर्मादृष्टकारिते दैवे सति, इष्टेन फलेन अर्थलाभप्रियसङ्गमादिलक्षणेन, योगः, अयः इत्युच्यते । अनिष्टेन फलेनार्थहानिप्रियविरहादिलक्षणेन, योगः अनयशब्दवाच्यः, अर्थादधर्मादृष्टकारिते दैवे सति ।

दृष्टकारितं मानुषमिति । प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिहेतुकप्राङ्गुण्यप्रयोगप्रभवं मानुषं कर्म । तस्मिन् सति, योगक्षेमनिष्पत्तिः अपूर्वलाभकर्मफलोपभोगयोः सिद्धिः, नयः नयपदार्थः अर्थात् सन्ध्यादिसम्यक्प्रयोगः । विपत्तिः अपनयः योगक्षेमनिष्पत्तिरपनयपदार्थः, अर्थात् सन्ध्याद्यसम्यक्प्रयोगः । तच्चिन्त्यमिति । मानुषं कर्म प्रत्यक्षत्वाद् विमृश्यानुष्ठेयं योगक्षेमनिष्पत्तये विपत्तिपरिहाराय च । दैवम्, अचिन्त्यं विम्रष्टुमशक्यमप्रत्यक्षत्वात् । इतिशब्दः शमव्यायामकथनपरिसमाप्त्यर्थः ।

अथ मण्डलं वक्तुं तदवधिभूतं विजिगीषुमाह — राजेति । सः, आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नः आत्मसम्पद्युक्तः अमात्यादिद्रव्यप्रकृतिपञ्चकसम्पद्युक्तश्च, तत्र महाकुलीनत्वादयो वृद्धोपदेशाचारत्वान्ता गुणाः पूर्वोक्ता आत्मसम्पत् । नयस्य सन्ध्यादिसम्यक्प्रयोगलक्षणस्य, अधिष्ठानम् आश्रयः, विजिगीषुः सामदानाद्युपायैः शत्रून् विजेतुमिच्छुः । तस्य विजिगीषोः, समन्ततः, मण्डलीभूता, भूम्यनन्तरा स्वभूम्यव्यवहिता भूमिः अव्यवहिता भूमी वा अर्थादव्यवहितभूम्यधिपतिः, अरिप्रकृतिः । तथैव, भूम्येकान्तरा देशेनैकेन व्यवहिता एकभूम्यव्यवहिता भूमी वा, मित्रप्रकृतिः ।

अरिसम्पद्युक्तः सामन्तः शत्रुः । व्यसनी यातव्यः । अनपाश्रयो दुर्बलाश्रयो वोच्छेदनीयः । विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वा । इत्यरिविशेषाः ।

तस्मान्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रम् अरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यते पुरस्तात् । पश्चात् पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहसार आक्रन्दासार इति ।

भूम्यनन्तरः प्रकृत्यमित्रः तुल्याभिजनः सहजः । विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमः ।

अथ शत्रुभेदाश्चत्वार उच्यन्ते — अरिसम्पद्युक्त इति । अरिसम्पदा 'अराजबीजी'त्यादिना पूर्वमुक्तया युक्तः, सामन्तः शत्रुः । व्यसनी यातव्य इति । शत्रुः मृगयादुर्भिक्षादिव्यसनवान् अभिषेणयितव्यः । अनपाश्रयः दुर्गमित्रहीनः, दुर्बलाश्रयो वा दुर्बलदुर्गमित्रो वा शत्रुः, उच्छेदनीयः । विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वेति । अनपाश्रयत्वविपर्यये मध्यबलदुर्गमित्राश्रयत्वे पीडनीयोऽपकुर्वन्, दुर्बलाश्रयत्ववैपरीत्ये बलवदाश्रयत्वे कर्शनीयः धनदण्डकृशतां नेतव्यः । इति चत्वारः, अरिविशेषाः ।

तस्मादित्यादि । शत्रोरनन्तरं, मित्रम् । तदनन्तरम् अरिमित्रं, तदनन्तरं मित्रमित्रं, तदनन्तरम् अरिमित्रमित्रं च, आनन्तर्येण अव्यवधानेन, भूमीनां, प्रसज्यते, पुरस्ताद् विजिगीषोररिमभियोक्तुं प्रवृत्तस्याग्रतः । त एते एवंसंज्ञकाः पुरस्तात् पञ्च राजानः । पश्चात् किंसंज्ञका इत्याह — पश्चादित्यादि । विजिगीषोः पृष्ठतः, पार्ष्णिग्राहः अनन्तरः पार्ष्णिग्राहसंज्ञः शत्रुमित्रं विजिगीषोः पार्ष्णि शत्रुहिताय गृह्णातीति व्युत्पत्तेः, आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहानन्तर आक्रन्दसंज्ञो विजिगीषुमित्रम् 'आगत्य पार्ष्णिग्राहं मे वारये'त्याक्रन्दत इति व्युत्पत्तेः, पार्ष्णिग्राहसार आक्रन्दानन्तरस्तत्संज्ञः अरिमित्रमित्रम् अनुबलदानेन पार्ष्णिग्राहमासरतीति व्युत्पत्तेः, आक्रन्दासारः पार्ष्णिग्राहसारानन्तरस्तत्संज्ञः विजिगीषुमित्रमित्रम् । इति एवं चत्वारः प्रसज्यन्ते । मध्ये च विजिगीषुरेक इत्याहत्य दशराजमण्डलम् ।

अथ शब्दवान्तरभेदमाह — भूम्यनन्तर इत्यादि । प्रकृत्यमित्रस्तुल्याभिजन इति द्वौ सहजशत्रू । प्रकृत्यमित्रः स्वभूम्यनन्तरः, तुल्याभिजनः समानकुलोत्पन्नो दायाहः । अपराद्धोऽपराधयिता च कृत्रिमः शत्रुः ।

भूम्येकान्तरं प्रकृतिमित्रं मातापितृसम्बन्धं सहजं, धनजीवित-
हेतोराश्रितं कृत्रिममिति ।

अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तरः संहतासंहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे
चासंहतयोर्मध्यमः ।

अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासं-
हतानामरिविजिगीषुमध्यमानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानामुदा-
सीनः । इति प्रकृतयः ।

विजिगीषुमित्रं मित्रमित्रं वास्य प्रकृतयस्तिस्रः । ताः पञ्चभि-
रमात्यजनपददुर्गकोशदण्डप्रकृतिभिरेकैकशः संयुक्ता मण्डलमष्टादशकं
भवति । अनेन मण्डलपृथक्त्वं व्याख्यातम् अरिमध्यमोदासीनानाम् ।

मित्रावान्तरभेदमाह — भूम्येकान्तरमित्यादि । स्वभूम्येकव्यवहितं
प्रकृतिमित्रमेकं सहजमित्रं, मातापितृसम्बन्धं मातुलपैतृष्वसेयादिरूपमपरं सह-
जमित्रम् । धनार्थमुपजीवनार्थं चाश्रितं कृत्रिमं मित्रम् ।

मध्यममाह — अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तर इत्यादि । तयोर्भूम्य-
व्यवहितः विदिग्भागाश्रितः, तयोः कृतसन्धिकयोर्विगृहीतयोश्चानुग्रहसमर्थः,
विगृहीतयोर्निग्रहे च समर्थो मध्यमः । तस्य भूम्यनन्तरत्वेन शत्रुत्वेऽपि भि-
न्नलक्षणत्वान्मध्यमसंज्ञा बोद्धव्या ।

उदासीनमाह — अरिविजिगीषुमध्यानामित्यादि । अर्थादीनां प्र-
कृतिभ्यो बाह्यः, बलवतो मध्यमादपि दण्डकोशादितो बलवत्तरः, तेषां संह-
तानां विगृहीतानां चानुग्रहशक्तः, विगृहीतानां निग्रहे च शक्त उदासीनाख्यः ।
इति प्रकृतयः एवं द्वादश राजप्रकृतय उक्ताः ।

अथ चतुर्मण्डलसंक्षेपमाह — विजिगीषुरित्यादि । अयमर्थः —
विजिगीषुस्तस्य मित्रं मित्रमित्रमिति तिस्रः प्रकृतयः । तासां प्रत्येकममात्या-
दिप्रकृतिपञ्चकसंयोगेन षट्कत्रयसम्पत्तौ अष्टादशावयवकं मण्डलमेकं विजि-
गीषुसम्बद्धं जायते । तथा अरिस्तस्य मित्रं मित्रमित्रमिति तिसृणां प्रकृतीनां
प्रत्येकममात्यादिपञ्चकयोगेन षट्कत्रयसम्पत्तावष्टादशकमरिसम्बद्धं मण्डलं द्वि-
तीयं जायते । एवं मध्यमसम्बद्धं तृतीयम् उदासीनसम्बद्धं चतुर्थं च मण्डल-
मूषामिति ।

एवं चतुर्गण्डलसङ्क्षेपः । द्वादश राजप्रकृतयः, षष्टिद्रव्यप्रकृतयः, सङ्क्षेपेण द्विसप्ततिः ।

तासां यथास्वं सम्पदः ।

शक्तिः सिद्धिश्च । बलं शक्तिः, सुखं सिद्धिः ।

शक्तिस्त्रिविधा — ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः, कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः, विक्रमबलमुत्साहशक्तिः ।

एवं सिद्धिस्त्रिविधैव मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः, प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः, उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिरिति ।

ताभिरभ्युच्चितो ज्यायान् भवति । अपचितो हीनः । तुल्यशक्तिः समः । तस्माच्छक्तिं सिद्धिं च घटेतात्मन्यावेशयितुम् । साधारणो वा द्रव्यप्रकृतिष्वानन्तर्येण शौचवशेन वा । दूष्यामित्राभ्यां वापक्रष्टुं यतेत ।

एतावतोक्तं पिण्डीकृत्याह — एवं चतुर्गण्डलसंक्षेप इत्यादि । द्विसप्ततिरिति राजप्रकृतयः शुद्धा द्वादश अमात्यादिद्रव्यप्रकृतियुक्ताः षष्टिरित्याहृत्य ।

तासां यथास्वं सम्पद इति । प्रकृतीनां यथायथं सम्पदः, पूर्वमुक्ता इति शेषः ।

शक्तिसिद्धी आह — शक्तिः सिद्धिश्चेत्यादि ।

शक्तिस्त्रिविधेत्यादि । ज्ञानबलं ज्ञानयोगक्षेमसाधनसामर्थ्यं, मन्त्रशक्तिरित्येकः प्रकारः । कोशदण्डबलं कोशदण्डयोगक्षेमसाधनसामर्थ्यं, प्रभुशक्तिरिति द्वितीयः । विक्रमबलं विक्रमयोगक्षेमसाधनसामर्थ्यम्, उत्साहशक्तिरिति तृतीयः ।

मन्त्रशक्तिप्रभुशक्त्युत्साहशक्तिसाध्याः क्रमान्मन्त्रसिद्धिः प्रभुसिद्धिरुत्साहसिद्धिरिति त्रिविधाः सिद्धय इत्याह — एवं सिद्धिस्त्रिविधैवेत्यादि ।

ताभिरिति । शक्तिभिः, अभ्युच्चितः उपचितः, ज्यायान् श्रेष्ठः ।

अपचितः, हीनः अधमः । तुल्यशक्तिः अन्यूनानधिकशक्तिः, समः मध्यमः । तस्मात् शक्तिसिद्धयोः प्राधान्यात्, शक्तिं सिद्धिं च आत्मनि, आवेशयितुं वर्धयितुं, घटेत व्याप्रियेत । साधारणो वेति । आत्मनि तथा घटनपाटवरहितश्चेत्, द्रव्यप्रकृतिषु अमात्यादिषु, आनन्तर्येण पूर्वममात्ये ततो जनपदै ततो

यदि वा पश्येत् — ‘अभित्री मे शक्तियुक्तो वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणैः प्रकृतीरुपहनिष्यति, सिद्धियुक्तो वा मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रमादं गमिष्यति, स विरक्तप्रकृतिरुपक्षीणः प्रमत्तो वा साध्यो मे भविष्यति, विग्रहाभियुक्तो वा सर्वसन्दोहेनैकस्थो दुर्गस्थो वा स्थास्यति, स संहतसैन्यो मित्रदुर्गवियुक्तः साध्यो मे भविष्यति, बलवान् वा राजा परतः शत्रुमुच्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्य न मामुच्छिन्धादि’ति ‘बलवता प्रार्थितस्य मे विपन्नकर्मारम्भस्य, वा साहाय्यं दास्यति मध्यमलिप्सायां चे’ति, एवमादिषु कारणेष्वभित्रीस्यापि शक्तिं सिद्धिं चेच्छेत् ॥

नेमिमैकान्तरान् राज्ञः कृत्वा चानन्तरानरान् ।

नाभिमात्मानमायच्छेन्नेता प्रकृतिमण्डले ॥

दुर्ग इति क्रमेण, शौचवशेन वा क्रमासम्भवे शुचित्ववशेन वा, आवेशयितुं षटेत । द्रव्यप्रकृतिष्वप्यावेशनासामर्थ्ये आह — दूष्यामित्राभ्यां वापक्रष्टुं यतेतेति । दूष्यमुखेन शत्रुमुखेन वा, अपक्रष्टुं शत्रोः शक्तिं सिद्धिं च न्यूनयितुं व्यवसेत् ।

अपकर्षणापवादमाह — यदिवा पश्येदित्यादि । अयमर्थः — मम शत्रुः शक्तियुक्तश्चेत् तदा दर्पाद् वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणैरमात्यादीन् उपहनिष्यति, सुखयुक्तश्चेत् मृगयाद्यूतादिव्यसनैः प्रमत्तो भविष्यति, स विरक्तप्रकृतिरसहायः प्रमत्तश्च जय्यो मे भविष्यति, सर्वसैन्यसमुदायेन सह मया विग्रहार्थमभियुक्तः शक्तिगर्वादेकाकी दुर्गस्थो वा स्थास्यति, स संहतसैन्यो मित्रदुर्गरहितः साध्यो मे भविष्यति, बलवान् वा स राजा परदेशे शत्रुमुच्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्य मां नोच्छिन्धात्, इति यदि मन्येत, बलवता प्रतियुध्यमानस्य कर्मारम्भेषु विपन्नेषु मध्यमे चापेक्ष्यमाणे साहाय्यं करिष्यति इति च यदि मन्येत, एवञ्जातीयेषु निमित्तेषु शत्रोरपि शक्तिं सिद्धिं च इच्छेदेव, न तु तां विहन्यादिति ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — नेमिमित्यादि । नेता द्वादशराजमण्डलनायको विजिगीषुः, एकान्तरान् स्वभूम्येकव्यवहितान् मित्रभूतान्, राज्ञः, नेमिं कृत्वा, अनन्तरान् राज्ञः, अरान् कृत्वा अरस्थाने कल्पयित्वा, आत्मानं, नाभिम्, आयच्छेत् कल्पयेत् । कुत्र, प्रकृतिमण्डले राजमण्डलात्मके चक्रे ॥

मध्ये ह्युपहितः शत्रुर्नेतुर्मित्रस्य चोभयोः ।

उच्छेद्यः पीडनीयो वा बलवानपि जायते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे मण्डलयोनौ षष्ठाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

शमव्यायामिकम्, आदितोऽष्टनवतितमः ।

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य

मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणं

समाप्तम् ॥

मध्ये हीत्यादि । बलवानपि शत्रुः, विजिगीषोर्मित्रस्येत्युभयोर्मध्ये,
उपहितः निवेशितश्चेत्, उच्छेद्यः पीडनीयो वा जायते ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

इत्थं मण्डलयोन्याख्यं षष्ठाधिकरणं गतम् ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

श्रीमूलाख्यायां मण्डलयोनौ षष्ठाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

शमव्यायामिकम्, आदितोऽष्टनवतितमः ।

मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणं समाप्तम् ॥

आदितः अध्या. ९९] ९८, ९९. प्रक. षाड्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च । २३७

षाड्गुण्यं—सप्तममधिकरणम् ।

९८, ९९. प्रक. षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च ।

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः ।

सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम् इत्याचार्याः ।

द्वैगुण्यम् इति वातव्याधिः, सन्धिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं सम्पद्यत इति ।

षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदाद् इति कौटल्यः ।

तत्र पणबन्धः सन्धिः, अपकारो विग्रहः, उपेक्षणमासनम्,

पूर्वस्मिन्नधिकरणे 'शमन्यायामयोर्योनिः षाड्गुण्यम्' इत्युक्तम् । तदिदानीं प्रपञ्चयितुमिदमधिकरणमारभ्यते षाड्गुण्यं नाम । तत्र

षाड्गुण्यसमुद्देश इति प्रथमं सूत्रम् । षाड्गुण्यस्य समुद्देशः संक्षेपः इति सूत्रार्थः । अथवा, षाड्गुण्यस्य समुद्देशः पूर्वपक्षनिराकरणपूर्वं स्वपक्षस्थापनमित्यर्थः । 'द्वैगुण्यमिति वातव्याधिः' इति हि पूर्वपक्षं निराकृत्य 'षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटल्यः' इत्येवं स्वपक्षः स्थाप्यते । तदभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे दैवमानुषयोर्मानुषं चिन्त्यमुक्तम् । चिन्तनप्रकारस्त्वत्र प्रदर्श्यत इति सम्बन्धः ।

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिरिति । सन्ध्यादीनां षण्णां गुणानां स्वाभ्यादिप्रकृतिसप्तकं द्वादशराजमण्डलं च योनिः ।

सन्धीत्यादि । सन्धिविग्रह आसनं यानम् आश्रयो द्वैधीभाव इत्येवं षड् गुणाः इत्याचार्याः, वदन्ति ।

द्वैगुण्यमिति । द्वावेव गुणौ सन्धिविग्रहलक्षणौ इति वातव्याधिः । तत्र हेतुः—सन्धिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं सम्पद्यत इतीति । सन्धिविग्रहौ हि षड्गुणरूपतां प्रतिपद्येते—आसनादयश्चत्वारः सन्धिविग्रहयोरन्तर्भवन्ति । तत्रासनसंश्रयौ सन्धौ, यानं विग्रहे, द्वैधीभाव उभयोरित्यतः सन्धिविग्रहौ द्वावेव प्राधान्याद् गुणाविति ।

स्वमतमाह — षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटल्य इति । एतयोः सन्धिविग्रहयोरवस्थाभेदेन स्वरूपभेदान् षडेव गुणा गणनीया इति कौटल्यमतम् ।

तान् निरूपयति — तत्रेति । तेषु सन्धे, पणबन्धः सन्धिः 'स्वमस्य

अभ्युच्चयो यानं, परारपणं संश्रयः, सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव इति षड् गुणाः ।

परस्माद्वीयमानः संदधीत । अभ्युच्चीयमानो विगृहीयात् । न मां परो नाहं परमुपहन्तुं शक्तः इत्यासीत् । गुणातिशययुक्तो यायात् । शक्तिहीनः संश्रयेत् । सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं गच्छेत् ।

कार्यस्य करणे भूमिकोशदण्डान्यतमं दास्यामीत्युक्त्वा तस्य सत्यशपथादिना दृढीकरणं सन्धिपदार्थः । अपकारो विग्रह इति । शत्रुं प्रति द्रोहाचरणं विग्रहपदार्थः । उपेक्षणमासनमिति । सन्ध्याद्यप्रयोग आसनम् । अभ्युच्चयो यानमिति । शक्तिदेशकालाद्यतिशययोगोऽभ्युच्चयः स यानहेतुत्वाद् यानमित्युच्यते कारणे कार्योपचारात् । परारपणं संश्रय इति । बलवतेऽन्यस्मै राज्ञे स्वात्मस्वपुत्रस्वद्रव्याणामर्पणं संश्रयपदार्थः । सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव इति । सन्धिविग्रहयोरुभयोरुपादानं द्वैधीभावः । इदं तु बोद्धव्यम् — उभाभ्यां शत्रुभ्यां सह वाङ्मात्रेणात्मसमर्पणं कृत्वा गूढचित्तवृत्तित्वेन वर्तनमेको द्वैधीभावः । यथा कामन्दकेन व्याख्यातः —

“बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।

द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥” (१९, २३)

इति । शत्रुणैकेन सह प्रकटं सन्धानं प्रच्छन्नं द्रोहाचरणं चेत्येवं सन्धिविग्रहसमुदायानुष्ठानमपरो द्वैधीभावः । अयमिह कण्ठोक्तः । प्रथमस्तु ‘सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं गच्छेद्’ इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन सूचित इति । इति षड् गुणाः, निरूपिता इति शेषः ।

अथ गुणानां प्रयोगविषयमाह — परस्मादिति । शत्रोः, वीयमानः, सन्दधीत सन्धि कुर्यात्, परेण । अभ्युच्चीयमानः उपचीयमानः, विगृहीयात् शत्रुविषये द्रोहमाचरेत् । न मां पर इत्यादि । शत्रुः माम् उपहन्तुं न शक्तः, अहं परमुपहन्तुं न शक्तः, इति, मन्यमान इति शेषः । आसीत् परमुपेक्षेत् । गुणातिशययुक्तो यायादिति । अभियास्यत्कर्माधिकरणोक्तः शक्तिदेशकालादिगुणातिशयः तद्युक्तः अभिषेणनं कुर्यात् । शक्तिहीन इति । सः, संश्रयेत् प्रबलमाश्रयेत् । सहायसाध्य इत्यादि । कार्ये सहायसापेक्षे सति, द्वैधीभावं, गच्छेद् अनुतिष्ठेत् ।

आदितः अध्या. १९] १८, १९. प्रक. षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च । २३१.

इति गुणावस्थापनम् ।

तेषां यस्मिन् वा गुणे स्थितः पश्येत् 'इहस्थः शक्ष्यामि दुर्ग-
सेतुकर्मवणिकपथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मण्यात्मनः प्रवर्तयितुं
परस्य चैतानि कर्माण्युपहन्तुम्' इति तमातिष्ठेत्, सा वृद्धिः ।

'आशुतरा मे वृद्धिर्भूयस्तरा वृद्धयुदयतरा वा भविष्यति विप-
रीता परस्य' इति ज्ञात्वा परवृद्धिमुपेक्षेत । तुल्यकालफलोदयायां वृद्धौ
सन्धिमुपेयात् ।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येन्नोतरस्य त-
स्मिन् तिष्ठेद्, एष क्षयः ।

इति गुणावस्थापनमिति । एवं विषयभेदेन षड् गुणाः स्थापिताः ।
इत्थं षाड्गुण्यसमुद्देशो निरूपितः ।

क्षयस्थानवृद्धिनिश्चय इति सूत्रम् । क्षयः कोशदण्डयोरल्पत्वं स्थानं
साम्यावस्था वृद्धिर्बाहुल्यम् एषां निश्चयः स्वरूपावधारणम् उच्यते इति सू-
त्रार्थः । गुणा ह्युक्ताः, तेषां फलभूताः क्षयस्थानवृद्धय इह निरूप्यन्ते ।

तत्र चरमनिर्दिष्टापि वृद्धिः प्राधान्यात् प्रथमं निरूप्यते— तेषां य-
स्मिन् चेत्यादि । अयमर्थः— गुणानां मध्ये यं गुणमाश्रितो मन्येत — 'अ-
हमस्मिन् गुणे स्थितो दुर्गकर्मसेतुकर्मादीन्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य तान्युप
हन्तुं च शक्तो भविष्यामि' इति, तं गुणमनुतिष्ठेत् । तच्च गुणानुष्ठानं वृद्धि-
निमित्तत्वादुपचाराद् वृद्धिशब्दितमिति ।

परवृद्ध्युपेक्षाया विषयमाह — आशुतरा मे वृद्धिरित्यादि । वृद्धिर्मे
शांघ्रं भविष्यति । परस्य चिराद् भविष्यतीति यदि मन्येत स एको विषयः ।
यौगपद्येऽपि वृद्धिर्मेऽधिकतरा परस्याल्पा भविष्यतीति यदि मन्येत सोऽपरो
विषयः । समापि मे वृद्धिर्द्वयचनुबन्धिनी भविष्यति परस्य तु वृद्ध्यननुब-
न्धिनीति यदि मन्येत सोऽन्यो विषयः । एषु विषयेषु परस्य वृद्धिं नोपहन्तुं
यतेत । तुल्यकालफलोदयायामित्यादि । परस्यात्मनश्च वृद्धिस्तुल्यकाला
तुल्यफलोदया च भविष्यतीति चेन्मन्येत, तदा सन्धिमनुतिष्ठेत् ।

यद्गुणानुष्ठाने स्वकर्मोपघातं परकर्मोपघातं च पश्येत्, तं गुणं नानु-
तिष्ठेत् । तदनुष्ठानं च क्षयनिमित्तत्वादुपचारात् क्षय इत्याह — यस्मिन् वा
गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातमित्यादि ।

चिरतरेणाल्पतरं वृद्धयुदयतरं वा क्षेप्ये, विपरीतं परः इति ज्ञात्वा क्षयमुपेक्षेत ।

तुल्यकालफलोदये वा क्षये सन्धिमुपेयात् ।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिं क्षयं वा नाभिपश्येदेतत् स्थानम् ।

ह्रस्वतरं वृद्धयुदयतरं वा स्थास्यामि विपरीतं पर इति ज्ञात्वा स्थानमुपेक्षेत ।

तुल्यकालफलोदये वा स्थाने सन्धिमुपेयाद् इत्याचार्याः ।

नैतद् विभाषितम् इति कौटल्यः ।

यदि वा पश्येत् — 'सन्धौ स्थितो महाफलैः स्वकर्मभिः पर-

'सुदीर्घतरकालातिक्रमानन्तरं मे क्षयो भविष्यति शत्रोः शीघ्रमि'ति वा, 'अल्पो मे क्षयो भविष्यति शत्रोर्विहुतर' इति वा, 'मम क्षयो वृद्धयुदयानुबन्धी शत्रोस्तु क्षयानुबन्धी'ति वा यदि मन्येत, एषु त्रिषु विषयेष्वात्मनो जायमानं क्षयमुपेक्षेत न तु तदुपघाताय यत्नं कुर्यादित्याह — चिरतरेणाल्पतरमित्यादि ।

तुल्यकालफलोदये वेत्यादि । शत्रोरात्मनश्च क्षयस्तुल्ये काले भविष्यति तुल्यफलोदयश्चेति यदि पश्येत्, तदा सन्धिमनुतिष्ठेत् ।

यद्गुणानुष्ठाने स्वस्य वृद्धिं क्षयं वा न पश्येत्, तदिदं तादवस्थहेतुत्वात् स्थानमित्युच्यत इत्याह — यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिमित्यादि ।

ह्रस्वतरमित्यादि । 'अदीर्घकालं मे स्थानं भविष्यति परस्य दीर्घकालमि'ति वा, 'मम स्थानं वृद्धयनुबन्धि भविष्यति परस्य तु क्षयानुबन्धि' इति वा, यदि मन्येत, तदा स्थानमुपेक्षेत ।

तुल्यकालफलोदये वेति । परेण तुल्यकाले तुल्यफले च सति, स्थाने, सन्धिम्, उपेयात् कुर्यात् । इत्याचार्या इति । उक्तमिदमर्थजातम् आचार्या ऊचुरित्यर्थः ।

नैतद् विभाषितमिति कौटल्य इति । इदमाचार्यैर्विशेषेण न भाषितम् इति कौटल्यः, मन्यते ।

स्वयं तु विशेषमाह — यदि वा पश्येदित्यादि । एषोऽर्थः — सन्धौ क्रियमाणे महाफलैः स्वकर्मभिर्दुर्गसेतुखनिवाणिकपथादिभिः परकर्मणामुपघातं

आदितः अध्या. ९९] ९८, ९९. प्रक. षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च । २४१

कर्माण्युपहनिष्यामि, महाफलानि वा स्वकर्माण्युपभोक्ष्ये, परकर्माणि वा, सन्धिविश्वासेन वा योगोपनिषत्प्रणिधिभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि, सुखं वा सानुग्रहपरिहारसौकर्यं फललाभभूयस्त्वेन स्वकर्मणां परकर्मयोगावहं जनमास्त्रावयिष्यामि, बलिनातिमात्रेण वा संहितः परः स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यति, येन वा विगृहीतो मया सन्धत्ते तेन अस्य विग्रहं दीर्घं करिष्यामि, मया वा संहितस्य मद्द्वेषिणो जनपदं पीडयिष्यति, परोपहतो वास्य जनपदो मामागमिष्यति ततः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि, विपन्नकर्मारम्भो वा विषमस्थः परः कर्मसु न मे विक्रमेत परतः प्रवृत्तकर्मारम्भो वा ताभ्यां संहितः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि, शत्रुप्रतिवद्धं वा शत्रुणा सन्धिं कृत्वा मण्डलं भेत्स्यामि, भिन्नमवा-

करिष्यामि — अर्थात् स्वकर्मोत्पादितानां प्रभूतानां साराणां च वस्तूनां परविषये नयनेन परकर्मजनितवस्तूनां मूल्यहानिमुत्पादयिष्यामि — इति चेन्मन्येत्येको विषयः, अथवा सन्धिवशाद् महाफलानि कर्माण्यनुभविष्यामीति चेन्मन्येत्येति द्वितीयः । यद्वा सन्धिवशाद् महाफलानि परस्य कर्माण्यनुभविष्यामीति चेन्मन्येत्येति तृतीयो विषयः, अथवा सन्धिना परस्य विश्वासं जनयित्वा गूढपुरुषतीक्ष्णादिप्रयोगलक्षणैर्योगप्रणिधानैर्विषधूमांस्वदूषणादिलक्षणैरुपनिषत्प्रयोगैश्च महाफलानां परकीयकर्मणामुपघातं करिष्यामीति चेन्मन्येत्येति चतुर्थो विषयः, अथवा सन्धिविश्वासेन शत्रुकर्मानुष्ठानकारिणं जनं बीजदानाद्युपकारलक्षणानुग्रहेण कर्मोक्षलक्षणपरिहारेण च कृप्यादिसौकर्यातिशययुक्तं कृत्वा फललाभेन च भूयसा योजयित्वा स्वकर्मनियोगार्थेऽनायासादाकृष्यामीति चेन्मन्येत्येति पञ्चमो विषयः, अथवा बलवता प्रवृद्धकोशेन स्वशत्रुणा कृतसन्धिः शत्रुः तस्मै अतिमात्रधनार्पणेन क्षीणकोशो भूत्वा स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यतीति चेन्मन्येत्येति षष्ठो विषयः, अथवा येन विग्रहमनुष्ठातुं मया सह सन्धिं करोति तेन सहास्य विग्रहं चिरकालाविच्छिन्नमापादयिष्यामीति चेन्मन्येत्येति सप्तमो विषयः, अथवा मया कृतसन्धेर्मच्छत्रोर्जनपदमयं पीडयिष्यतीति चेन्मन्येत्येति अष्टमो विषयः, अथवा परोपहतोऽस्य जनपदोऽनेन सहेदानीं सन्धिकरणे मम वशं गमिष्यति तेन मे कर्मवृद्धिर्भविष्यतीति चेन्मन्येत्येति नवमो विषयः, अथवा उपहतदुर्गादिकार्यारम्भोऽयं शत्रुः सङ्कटस्थः, अन्यसाह्येन च प्रवृत्तकार्यारम्भोऽसौ सङ्कटस्थः, आभ्यां सन्धिकरणे कर्मसु विघातो मे न भविष्यति प्रत्युत वृद्धिर्भविष्यतीति चेन्मन्येत्येति दशमैकादशौ

प्स्यामि, दण्डानुग्रहेण वा शत्रुमुपगृह्य मण्डललिप्सायां विद्वेषं ग्राहयिष्यामि, विद्विष्टं तेनैव घातयिष्यामि' इति सन्धिना वृद्धिमातिष्ठेत् ।

यदि वा पश्येत्—'आयुधीयप्रायः श्रेणाप्रायो वा मे जनपदः शैलवननदीदुर्गैकद्वारारक्षो वा शक्षयति पराभियोगं प्रातिहन्तुमिति, विषयान्ते दुर्गमविषयमपाश्रितो वा शक्षयामि परकर्माण्युपहन्तुमिति, व्यसनपीडोपहतोत्साहो वा परः संप्राप्तकर्मोपघातकाल इति, विगृहीतस्यान्यतो वा शक्षयामि जानपदमपवाहयितुम्' इति विग्रहे स्थितो वृद्धिमातिष्ठेत् ।

यदि वा मन्येत—'न मे शक्तः परः कर्माण्युपहन्तुं, नाहं तस्य कर्मोपघाती वा, व्यसनमस्य, श्ववराहयोरिव कलहे वा स्वकर्मानुष्ठानपरो वा वार्धिष्ये' इत्यासनेन वृद्धिमातिष्ठेत् ।

विषयौ, अथवा शत्रुणा भेदमप्राप्तं मण्डलं शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा भेत्स्यामीति चेन्मन्येतेति द्वादशो विषयः, भिन्नं च शत्रुं साधयिष्यामीति चेन्मन्येतेति त्रयोदशो विषयः, अथवा सैन्यसाह्यदानेन शत्रुं वशयित्वा मण्डललाभार्थं यतमाने तस्मिन् मण्डलस्य तेन सह द्वेषं जनयिष्यामीति चेन्मन्येतेति चतुर्दशो विषयः, द्विष्टं च तेनैव घातयिष्यामीति चेन्मन्येतेति पञ्चदशो विषयः । एषु पञ्चदशसु विषयेष्वन्येषु चैवज्जातीयेषु सन्ध्यनुष्ठानेनात्मनो वृद्धिं सम्पादयेदिति ।

इत्थं सन्धिकरणेन वृद्धिरुक्ता । विग्रहेण वृद्धिमाह—यदि वा पश्येदित्यादि । आयुधजीविक्षत्रियादिप्रचुरः कृषिकर्तृकारयितृश्रेणीबहुलः शैलदुर्गवनदुर्गनदीदुर्गयुक्तः एकद्वारप्रवेशनिर्गमतयानायासरक्ष्यो वा मे जनपदः पराभियोगं प्रतिहन्तुं शक्तो भविष्यतीति चेन्मन्येत, अथवा विषयसीमायाम् अविनाश्यं दुर्गम् आश्रितः परकर्माण्युपहन्तुं शक्षयामीति चेन्मन्येत, अथवा शत्रोर्व्यसनपीडाभग्नोत्साहत्वात् तत्कर्मोपघातं मे कर्तुमवसरः प्राप्त इति चेन्मन्येत, अथवा विगृहीतस्य शत्रोर्जनपदमन्येन पथावस्कन्दितुं शक्षयामीति चेन्मन्येत, एषु चतुर्षु विषयेष्वेवज्जातीयेष्वन्येषु च विग्रहमास्थाय वृद्धिमन्विच्छेत् ।

आसनेन वृद्धिमाह—यदि वा मन्येतेत्यादि । शत्रुर्मम कर्माण्युपहन्तुं न शक्तस्तस्य चाहं कर्माण्युपहन्तुं न शक्तः, व्यसनं चास्य वर्तते श्ववराहयोरिव समयोरावयोर्विग्रहे वा सति स्वकर्मानुष्ठानपरो वृद्धिं प्राप्स्यामीति चेन्मन्येत, तादृशे निमित्ते आसनेन वृद्धिमन्विच्छेत् ।

आदितः अध्या. ९९] ९८, ९९. प्रक. पाङ्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च । २४३

यदि वा मन्येत — 'यानसाध्यः कर्मोपघातः शत्रोः, प्रतिविहितस्वकर्मारक्षश्चास्मि' इति यानेन वृद्धिमातिष्ठेत् ।

यदि वा मन्येत — 'नास्मि शक्तः परकर्माण्युपहन्तुं, स्वकर्मोपघातं वा त्रातुम्' इति बलवन्तमाश्रितः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयात् स्थानं स्थानाद् वृद्धिं चाकाङ्क्षेत् ।

यदि वा मन्येत — 'सन्धिर्नैकतः स्वकर्माणि प्रवर्तयिष्यामि विग्रहेणैकतः परकर्माण्युपहनिष्यामि' इति द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत् ॥

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।

पर्येषेत क्षयात् स्थानं स्थानाद् वृद्धिं च कर्मसु ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

पाङ्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च,

आदितो नवनवतितमः ॥

यानेन वृद्धिमाह — यदि वा मन्येत यानसाध्य इत्यादि । परस्य कर्मोपघातो यानेनैव साध्यः, स्वकर्मारक्षा च मया सुसंविहितेति चेत् पश्येत्, तदा यानेन वृद्धिमन्विच्छेत् ।

संश्रयेण वृद्धिमाह — यदि वा मन्येत नास्मि शक्त इत्यादि । परकर्माण्युपहन्तुं स्वकर्मोपघातं प्रतिविधातुं चाहं न शक्त इति चेन्मन्येत, बलवन्तं समाश्रयेत् । ततः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयं परिहृत्य स्थानावस्थां चासाद्य ततो वृद्धिं लिप्सेत् ।

द्वैधीभावेन वृद्धिमाह — यदि वा मन्येत सन्धिनेत्यादि । शत्रुणैकेन सन्धिं कृत्वा स्वकर्माणि प्रवर्तयितुम् अन्येन विगृह्य तत्कर्माण्युपहन्तुं च शक्ष्यामीति चेन्मन्येत, तदा द्वैधीभावेन वृद्धिं प्राप्नुयात् ॥

प्रान्ते श्लोकमाह — एवमित्यादि । प्रकृतिमण्डलस्थो राजानेन प्रकारेण सन्ध्यादिषड्गुणप्रयोगैः कर्मसु क्षयावस्थामुत्तीर्याधिगतस्थानावस्थो वृद्धिमन्विच्छेदिति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

पाङ्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च,

आदितो नवनवतितमः ॥

१००. प्रक. संश्रयवृत्तिः ।

सन्धिविग्रहयोस्तुल्यायां वृद्धौ सन्धिसुपेयात् । विग्रहे हि क्षय-
व्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्ति ।

तेनासनयानयोरासनं व्याख्यातम् ।

द्वैधीभावसंश्रययोर्द्वैधीभावं गच्छेत् । द्वैधीभूतो हि स्वकर्मप्रधान
आत्मन एवोपकरोति । संश्रितस्तु परस्योपकरोति, नात्मनः ।

यद्बलः सामन्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत् । तद्विशिष्टबलाभावे तमे-
वाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्टः प्रयतेत । महा-
दोषो हि विशिष्टसमागमो राज्ञामन्यत्रारिविगृहीतात् ।

अथ द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रादौ क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयप्रकर-
णशेषं वक्ष्यमाणस्य संश्रयवृत्तिप्रकरणस्य प्रसङ्गकमुच्यते । तत्र पूर्वमेकेन गुणेन
वृद्धयन्विच्छाप्रकार उक्तः, इदानीं द्वयोर्गुणयोर्वृद्धिसाम्ये कतरोऽनुष्ठेय इत्येत-
दभिधीयते । सन्धिविग्रहयोरित्यादि । तयोर्वृद्धिलाभे समाने सन्धिमनुति-
ष्ठेत् । कुतः, विग्रहे हि क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्तीति । विग्रहोपा-
दाने हि प्राणिक्षयो धनधान्यादिव्ययः विदेशगमनं परपुरुषकृताविषाम्बुदूषणादि-
निमित्तः प्रत्यवायश्चेत्येतेऽनर्था जायन्ते, सन्ध्युपादाने तु नायं दोष इति ।

अनेन न्यायेन यानासनयोस्तुल्यायां वृद्धौ आसनमनुष्ठेयमित्येतदुक्त-
प्रायमित्याह — तेनासनेत्यादि ।

द्वैधीभावसंश्रययोरिति । तयोः समवृद्धिकयोः सतोः, द्वैधीभावं ग-
च्छेद् उपाददीत । तत्र हेतुमाह — द्वैधीभूतो हि, स्वकर्मप्रधानः प्राधान्येन
स्वकर्मैवानुतिष्ठन्, आत्मन एव उपकरोति । संश्रितस्तु परस्योपकरोति तद्वि-
धेयत्वात्, आत्मनः नोपकरोति । इत्येतावता क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः परिस-
मापितः ।

संश्रयवृत्तिरिति सूत्रम् । प्रबलाश्रयणेन स्वशक्तिपरिपूरणं संश्रयवृत्तिः
सामिधीयत इति सूत्रार्थः ।

यद्बलः सामन्त इत्यादि । यावद्बलयुक्तः सामन्तोऽभियोक्ता ततो-
ऽप्युत्कृष्टबलयुक्तं सेवेत । विशिष्टबलस्यालाभेऽभियोक्तारमेवाश्रितः कोशदण्ड-
भूमीनामन्यतमदानेन तं प्रसादयितुमदृष्टो दूरस्थोऽसमागत एव सन् यत्नं
कुर्यात् । अदृष्टसेवायां कारणमाह — महादोषो हीत्यादि । राज्ञां हि विशि-
ष्टबलेन सह समागमो वधबन्धादिमनर्थमुत्पादयेत् । तत्रापवादः — अन्य-

अशक्ये दण्डोपनतवद् वर्तेत ।

यदा चास्य प्राणहरं व्याधिमन्तःकोपं शत्रुवृद्धिं मित्रव्यसन-
मुपस्थितं वा तन्निमित्तामात्मनश्च वृद्धिं पश्येत्, तदा सम्भाव्यव्या-
धिधर्मकार्यापदेशेनापयायात् । स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत् । आ-
सन्नो वास्य छिद्रेषु प्रहरेत् ।

बलीयसोर्वा मध्यगतस्त्राणसमर्थमाश्रयेत् । यस्य वानन्तर्धिः
स्यात् । उभौ वा । कपालसंश्रयस्तिष्ठेत् । मूलहरमितरस्येतरमपदिशन्
भेदमुभयोर्वा परस्परापदेशं प्रयुञ्जीत । भिन्नयोरुपांशुदण्डम् ।

त्रारिविगृहीतादिति । शत्रुविगृहीतमपहाय । स विशिष्टबलः शत्रुणा विगृही-
तश्च ते तने समागमो न दोषावह इत्यर्थः ।

अशक्य इति । असमागम्य सेवितुमशक्ये विशिष्टबले, दण्डोपन-
तवद् वर्तेत दण्डार्पणकृतसन्धिर्यथा वर्तेत तथा तदन्तिके प्रणतस्तिष्ठेत् ।

यदा चास्येति । यदा, अस्य सेव्यमानस्त्र, प्राणहरं व्याधिम्, अ-
न्तःकोपं मन्त्रिपुरोहितादिकोपं, शत्रुवृद्धिं, मित्रव्यसनं वा, उपस्थितं पश्येत्,
तन्निमित्ताम् आत्मनो वृद्धिं च उपस्थितां पश्येत्, तदा, सम्भाव्यव्याधिधर्म-
कार्यापदेशेन प्रत्येयं कमपि व्याधिं धर्मकार्यं वा किञ्चिदपदिश्य, अपयायात्
ततोऽपसरेत् । स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत् स्वविषये स्थितश्चेद् आहूतोऽपि
व्याधिधर्मकार्यशेषापदेशेन तदन्तिकं न गच्छेत् । आसन्नो वा सन्निकृष्ट एव
वा भूत्वा, अस्य छिद्रेषु प्रहारस्थानेषु प्रहरेत् । तदिदं बलवतैकेनाभियुक्तं
प्रति अभिहितम् ।

द्वाभ्यां बलवद्द्वयमभियुक्तस्य विधिमाह — बलीयसोर्वेति । तयोर्वा,
मध्यगतः, त्राणसमर्थम् अन्यतरम्, आश्रयेत् । उभयोः समबलतायामाह —
यस्य वानन्तर्धिः स्यादिति । यो वा न व्यवहितः तमाश्रयेदित्यर्थः । उभ-
योरासन्नतायामाह — उभौ वेति । उभावप्याश्रयेत् । उभयाश्रयणावस्थान-
प्रकारश्च कपालसन्धिकरणेनावस्थानमित्याह — कपालसंश्रयस्तिष्ठेदिति ।
त्वमेव मे रक्षकः त्वदरक्षितं मां पर उच्छेत्तुमिच्छतीत्येकैकश उक्त्वा द्वाव-
प्याश्रित्यावस्थानं कपालसन्धिः । मूलेत्यादि । इतरस्य इतरं मूलहरं द्रव्य-
नाशकमपकर्तारम्, अपदिशन् वदन् गूढपुरुषद्वारकं स्वगतमेवापकर्तृत्वमितर-
स्मिन्नारोप्य कीर्तयन्नित्यर्थः, उभयोर्वा, भेदं प्रयुञ्जीत, कथम्भूतं, परस्परा-

पार्श्वस्थो वा बलस्थयोरासन्नभयात् प्रतिकुर्वीत । दुर्गापाश्रयो वा द्वैधीभूतस्तिष्ठेत् । सन्धिविग्रहक्रमहेतुभिर्वा चेष्टेत् । दूष्यामित्राद्विकानुभयोरुपगृहीयात् । एतयोरन्यतरं गच्छंस्तैरेवान्यतरस्य व्यसने प्रहरेत् । द्वाभ्यामुपहितो वा मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत् । मध्यममुदासीनं वा संश्रयेत् । तेन सहैकमुपगृह्येतरमुच्छिन्द्यादुभौ वा ।

द्वाभ्यामुच्छिन्नो वा मध्यमोदासीनयोस्तत्पक्षीयाणां वा राज्ञां न्यायवृत्तिमाश्रयेत् । तुल्यानां वा यस्य प्रकृतयः सुख्येयुरेनं, यत्रस्थो वा शक्नुयादात्मानमुद्धर्तुं, यत्र पूर्वपुरुषोचितागतिरासन्नः सम्बन्धो वा मित्राणि भूयांसीति शक्तिमन्ति वा भवेयुः ॥

पदेशं परस्परस्यापकर्तृत्वारोपो निमित्तं यस्मिस्तम् । भिन्नयोः उक्तरत्या भेदि तयोः, उपांशुदण्डं रहोवधं, प्रयुज्जीत ।

पार्श्वस्थो वेत्यादि । बलिनोरुभयोर्यस्माद् भयमासन्नं पश्यति तस्मादात्मानं प्रतिक्रियया रक्षेत् तत्पार्श्वस्थः । दुर्गापाश्रयो वेति । दुर्गमाश्रितः द्वैधीभूतः प्रच्छन्नसन्धिविग्रहोभयाभिमुख्यः, तिष्ठेत् । सन्धिविग्रहक्रमहेतुभिर्वेति । 'महाफलैः स्वकर्माभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि' इत्यादिनोक्तैः सन्धिनित्तैर्विक्रमनिमित्तैश्च 'आयुधीयप्रायः श्रेणीप्रायो वा मे जनपदः' इत्यादिनोक्तैः, चेष्टेत् प्रवर्तेत । दूष्यामित्रेत्यादि । उभयोरभियोक्तोर्दूष्यान् अभित्रान् आटविकांश्च, उपगृहीयात् दानमानादिना स्ववशे कुर्यात् । एतयोः अभियोक्त्रोर्मध्ये, अन्यतरं गच्छन् प्रत्यभियुज्जानः, तैरेव उपगृहीतैर्दूष्यादिभिरेव साधनभूतैः, अन्यतरस्य, व्यसने रन्ध्रे, प्रहरेत् । द्वाभ्यामुपहितो वेति । उभाभ्यां पीडितश्चेत्, मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत् उभयोर्मण्डलमपाश्रित्य वर्तेत 'सर्वात्मना प्रणतं मामेतौ पीडयत' इति वदन् । मध्यममिति । तम्, उदासीनं वा पूर्वोक्तलक्षणं, संश्रयेत् । तेन सह मध्यमेनोदासीनेन वा सहितः, एकम् उपगृह्य दानादिना वशयित्वा, इतरम् उच्छिन्द्यात्, उभौ वा उच्छिन्द्यात् । इत्येवमुभयभेत्तुर्व्यापार उक्तः ।

उभाभ्यामुच्छिन्नस्य व्यापारमाह—द्वाभ्यामुच्छिन्न इति । तथाभूतः, मध्यमोदासीनयोः, तत्पक्षीयाणां वा मध्यमोदासीनसंबन्धिनानां मित्रादीनां वा, राज्ञां मध्ये, न्यायवृत्तिं राजानम्, आश्रयेत् । सर्वेषां न्यायवृत्तित्वतुल्यतायामाह—तुल्यानां वा यस्य प्रकृतय इत्यादि । तुल्यशीलानां मध्ये यस्य

प्रियो यस्य भवेद् यो वाप्रियोऽस्य कतरस्तयोः ।

प्रियो यस्य स तं गच्छेदित्याश्रयगतिः परा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः संश्रयवृत्तिः,

आदितः शततमः ॥

प्रकृतयः स्वस्मिन् प्रीतिमावहेयुः एनम् आश्रयेत् । प्रकृतिप्रीतितुल्यतायां वा यमाश्रित्यात्मोद्धरणं सुकरं मन्यते, एनमाश्रयेत् । आत्मोद्धरणसौकर्य-
तुल्यतायां यस्मिन् पूर्वपुरुषानुवृत्तः प्रवेशः विवाहादिलक्षणो वान्तरङ्गः संब-
न्धोऽस्ति, मित्राणि वा भूयस्त्वाच्छक्तिमन्ति भवेयुः, एनमाश्रयेत् ।

अथ सर्वोत्कृष्टामाश्रयवृत्तिमाह — प्रियो यस्येति । यस्य यः प्रियः,
तयोर्मध्ये, कतरः अस्य अप्रियः कतरः कतरस्य प्रियो न भवति द्वावपि पर-
स्परस्य प्रियावेवेत्यर्थः । ततश्च यो यस्य प्रियः, सः तं गच्छेत् आश्रयेत् ।
इत्याश्रयगतिः परा इत्येषाश्रयवृत्तिः प्रशस्ता ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः संश्रयवृत्तिः,

आदितः शततमः ॥

१०१, १०२. प्रक. समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः हीनसन्धयश्च ।

विजिगीषुः शक्यपेक्षः षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत । समज्यायोभ्यां सन्धीयेत । हीनेन विगृहीयात् । विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति । समेन चामं पात्रमामेनाहतमिवोभयतः क्षयं करोति । कुम्भेनेवाश्मा हीनेनैकान्तसिद्धिमवाप्नोति ।

ज्यायांश्चेन्न सन्धिमिच्छेत्, दण्डोपनतवृत्तमाबलीयसं वा योगमातिष्ठेत् ।

समश्चेन्न सन्धिमिच्छेत्, यावन्मात्रमपकुर्यात् तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात् । तेजो हि सन्धानकारणं, नातसं लोहं लोहेन सन्धत्त इति । हीनश्चेत् सर्वत्रानुप्रणतस्तिष्ठेत्, सन्धमुपेयात् । आरण्योऽग्निरिव हि दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति । मण्डलस्य चानुग्राहो भवति ।

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेश इति सूत्रम् । समः शत्रुणा तुल्यशक्तिसिद्धिः हीनः शत्रुतो न्यूनशक्तिसिद्धिः ज्यायान् ततोऽधिकशक्तिसिद्धिः आसु समाद्यवस्थासु गुणस्थापनोच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वं निमित्तापेक्षः षाड्गुण्यप्रयोग उक्तः, शक्यपेक्ष इदानीमभिधीयते ।

विजिगीषुरिति । सः, शक्यपेक्षः स्वशक्तिमपेक्ष्य, षाड्गुण्यम्, उपयुञ्जीत प्रयुञ्जीत । समज्यायोभ्यां सन्धीयेत समेन ज्यायसा च सह सन्धीत । हीनेन विगृहीयात् । ज्यायसा सह हीनस्य विग्रहः पदातेरिव हस्तिना युद्धं नाशहेतुः, समेन समस्य विग्रह आमपात्रस्येवामपात्रेणाहननमुभयनाशहेतुः, हीनेन ज्यायसो विग्रहः कुम्भेनेव शिलायाः संघट्ट एकान्तसिद्धिहेतुर्भवतीत्याह — विगृहीतो हि ज्यायसेत्यादि ।

ज्यायांश्चेदिति । स चेत्, सन्धिं नेच्छेत्, दण्डोपनतवृत्तं तत्प्रकरणोक्तम्, आबलीयसं योगं वा आबलीयसाधिकरणीययोगातिसन्धानप्रकरणोक्तम्, आतिष्ठेत् अनुतिष्ठेत् ।

समश्चेन्न सन्धिमिच्छेदित्यादि । यावन्मात्रमपकुर्यात् यत्परिमाणमपकारं कुर्यात् सन्धिमिच्छुः समः तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात् प्रत्यपकारं कुर्यादितरः । तथाकरणं सन्धित्सोत्पादनेन सन्धिकारणं भवतीति तत्सलोहदृष्टान्तपूर्वमाह — तेजो हीत्यादि ।

हीनेनासन्धिः पूर्वं प्रतिपादितः । विषयविशेषे तेनापि सन्धिं कुर्यादित्याह — हीन इति । स चेत्, सर्वत्र अनुप्रणतः तिष्ठेत्, तर्हि सन्धिम्

आदि० अध्या. १०१] १०१, १०२. प्रकः समहानज्ययोगुणाभिनिवेशो हीनसन्धयः । २४९

संहितश्चेत् 'परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचकिताः प्रत्यादानभयाद् वा नोपगच्छन्ति' इति पश्येद्हीनोऽपि विगृहीयात् ।

विगृहीतश्चेत् 'प्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिताः विग्रहोद्वेगा वा मां नोपगच्छन्ति' इति पश्येत्, ज्यायानपि सन्धीयेत, विग्रहोद्वेगं वा शमयेत् । 'व्यसनयौगपद्ये गुरुव्यसनोऽस्मि, लघुव्यसनः परः सुखेन प्रतिकृत्य व्यसनमात्मनोऽभियुज्यात्' इति पश्येत्, ज्यायानपि सन्धीयेत ।

सन्धिविग्रहयोश्चेत् परकर्षणमात्मोपचयं वा नाभिपश्येत्, ज्यायानप्यासीत् ।

उपेयात्, अर्थात् तेन सह । प्रणतेन सन्ध्यकरणे दोषमाह—आरण्योऽग्निरिव हीति । वन्यो वह्निरिव दुर्विषहं, दुःखामर्षजं दुःखप्रभवममर्षप्रभवं च, तेजः, विक्रमयति विजिगीषौ विक्रान्तं करोति, अर्थात् तं हीनम् । मण्डलस्य च, अनुग्राह्यः अनुकम्पाविषयो, भवति ।

विजिगीषोर्हीनावस्थायां सन्धिसंश्रययोरनुष्ठानप्रकार उक्तः । तत्रापवादमाह—संहितश्चेदित्यादि । अयमर्थः—हीनो विजिगीषुः परेण सह कृतसन्धिर्यदि मन्येत—'परप्रकृतयो लुब्धाश्च क्षीणाश्चातृप्ताश्च नोपगच्छन्ति उच्छेदशङ्कया वा मां नोपगच्छन्ती'ति, तर्हि हीनोऽपि ज्यायसापि परेण सह विगृहीयात् । अपचकितशब्दोऽपतृप्तार्थकः 'चक तृप्तावि'ति धातोरपपूर्वात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । अपचरितपाठे दानमानाद्यकरणेनानादृता इत्यर्थः ।

ज्यायसो हीनेन सह यद् विग्रहणं तस्यापवादमाह—विगृहीतश्चेदित्यादि । अयमर्थः—ज्यायान् विजिगीषुः परेण विगृह्यन् यदि मन्येत—'प्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिताः विग्रहर्भाता वा मां नोपगच्छन्ती'ति, तर्हि ज्यायानपि परेण हीनेनापि सन्धिं कुर्याद्, विग्रहनिमित्तमुद्वेगं वा प्रकृतीनां शमयेदिति । ज्यायसो हीनेन सह सन्धिकर्तव्यतायामन्यन्नमित्तमाह—व्यसनयौगपद्य इत्यादि । 'द्वयोर्व्यसनस्य युगपद्भावे मम व्यसनं गुरु परस्य व्यसनं लघु, तद् आत्मव्यसनस्य प्रतीकारं परः सुखेन कृत्वा मामभियुज्जीत' इति चेद् विजिगीषुर्मन्येत, तदा ज्यायानपि सन् परेण सन्धिं कुर्यात् ।

सन्धौ विग्रहे वा क्रियमाणे परापचयमात्मोपचयं वा यदि न सम्भावयेत् तदा ज्यायानप्यासनमेवानुतिष्ठेदित्याह—सन्धिविग्रहयोश्चेदित्यादि ।

परव्यसनमप्रतिकार्यं चेत् पश्येत्, हीनोऽप्यभियायात् ।
 अप्रतिकार्यासन्नव्यसनो वा ज्यायानपि संश्रयेत् ।
 सन्धिनैकतो विग्रहेणैकतश्चेत् कार्यसिद्धिं पश्येत्, ज्यायानपि
 द्वैधीभूतस्तिष्ठेदिति ।

एवं समस्य षाड्गुण्योपयोगः । तत्र तु प्रतिविशेषः —

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञा बलवताबलः ।

सन्धिनोपनमेत् तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥

स्वयं सङ्ख्यातदण्डेन दण्डस्य विभवेन वा ।

उपस्थातव्यमित्येष सन्धिरात्माभिषो मतः ॥

परव्यसनस्यान्तःकोपादिलक्षणस्याप्रतिविधेयत्वसम्भावनायां हीनोऽपि
 यानमनुतिष्ठेदित्याह — परव्यसनमित्यादि ।

आत्मनो व्यसनमप्रतिविधेयमासन्नं यदि पश्येत् स ज्यायानपि सन्
 हीनं संश्रयेतेत्याह — अप्रतिकार्यासन्नव्यसन इत्यादि ।

एकेन सन्धिकरणे कार्यसिद्धिः अन्येन विग्रहकरणे कार्यसिद्धिरिति
 चेत् पश्येत्, तादृशे निमित्ते ज्यायानपि द्वैधीभावमनुतिष्ठेदित्याह — सन्धि-
 नैकत इत्यादि । इतिशब्दः प्रक्रान्तप्रकरणसमाप्त्यर्थः ।

हीनसन्धय इति सूत्रम् । हीनः शक्तिसिद्धिभ्यां शत्रोरपकृष्टः तेन
 कर्तव्याः सन्धय इति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे समहीनज्यायसां षाड्गु-
 ण्यप्रयोग उक्तः अत्र तु हीनं प्रति विशेष उच्यते ।

एवमिति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण, समस्य सर्वस्य समहीनज्यायसां सर्वे-
 षामित्यर्थः । षाड्गुण्योपयोगः, दर्शित इति शेषः । तत्र तु प्रतिविशेष इति ।
 तेषु मध्ये हीनं प्रति विशेषस्तूच्यते ॥

प्रवृत्तेत्यादि । प्रवृत्तचक्रेण प्रवृत्तसैन्येन, बलवता, राज्ञा, आक्रान्तो
 विजितः, अबलो राजा, कोशदण्डात्मभूमिभिः सन्धिना कोशादिदानपूर्वकेण
 सन्धिना, तूर्णं त्वरितम्, उपनमेत् प्रणमेद् बलवन्तम् ॥

स्वयमित्यादि । तत्र दण्डेऽपेक्ष्यमाणे तन्निर्दिष्टसङ्ख्याकेन दण्डेन वि-
 भवेन च स्वशक्त्यनुरूपेण स्वयं शत्रुसमीपं गत्वा उपस्थातव्यं तदाराधनं क-
 र्तव्यम् । इत्येष सन्धिरात्माभिषो नाम आत्मानमभिषिक्त्य क्रियमाणत्वात् ॥

सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।
 पुरुषान्तरसन्धिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणः ॥
 एकेनान्यत्र यातव्यं स्वयं दण्डेन वेत्ययम् ।
 अदृष्टपुरुषः सन्धिर्दण्डमुख्यात्मरक्षणः ॥
 मुख्यस्त्रीबन्धनं कुर्यात् पूर्वयोः पश्चिमे त्वरिम् ।
 साधयेद् गूढमित्येते दण्डोपनतसन्धयः ॥
 कोशदानेन शेषाणां प्रकृतीनां विमोक्षणम् ।
 परिक्रयो भवेत् सन्धिः स एव च यथासुखम् ॥
 स्कन्धोपनेयो बहुधा ज्ञेयः सन्धिरुपग्रहः ।
 निरुद्धो देशकालाभ्यामत्ययः स्यादुपग्रहः ॥
 विषह्यदानादायत्यां क्षमः स्त्रीबन्धनादपि ।
 सुवर्णसन्धिर्विश्वासादेकीभावगतो भवेत् ॥

सेनेत्यादि । सेनापतिकुमाराभ्यां समुचितपरिवाराभ्यामुपस्थातव्यमित्येष
 पुरुषान्तरो नाम सन्धिः सेनापतिकुमारलक्षणपुरुषविशेषार्पणेन शत्रुसाधनात् ।
 अयमेव सन्धिरात्मरक्षण इत्यप्युच्यते आत्मार्पणेन न क्रियत इति कृत्वा ॥

एकेनेत्यादि । स्वयम् एकेन शत्रुसैन्यसाह्यरहितेन स्वसैन्येन वा
 शत्रुकार्यसाधनायान्यत्र यातव्यमिति पणनेन क्रियमाणः सन्धिरदृष्टपुरुषाख्यः,
 न दृष्टः पुरुषः शत्रुणा तत्कार्यं साधयन्नस्मिन् सन्धाविति कृत्वा । दण्डमु-
 ख्यात्मरक्षण इत्यप्ययमुच्यते अनेन सन्धिना दण्डमुख्यानामात्मनश्च रक्षण-
 सम्पत्तेः ॥

मुख्यस्त्रीबन्धनमित्यादि । उक्तेषु त्रिषु सन्धिषु पूर्वयोरात्माभिषात्म-
 रक्षणसन्ध्योर्ज्यायसो ये मुख्यास्तत्कन्यानां विवाहसम्बन्धं विश्वासार्थं कुर्यात् ।
 अन्तिमे तु सन्धौ शत्रुं प्रच्छन्नविषादिप्रयोगैः साधयेत् । इत्येते त्रयो दण्ड-
 दानप्रणतकरणीयाः सन्धयः ॥

कोशोपनतसन्धीनाह— कोशदानेनेत्यादि । श्लोकत्रयमनुवृत्तपदम् ।
 बलवच्छत्रुहतावशिष्टानां प्रकृतीनां धनदानेन यद् विमोचनं, स परिक्रयो
 नाम सन्धिः । स एव चात्मानुपपीडया कोशस्य सङ्घातस्य बह्वधिषु स्कन्ध-
 स्कन्धेन देयत्वव्यवस्थायामुपग्रहसंज्ञः परिक्रयभेदः । उपग्रहश्चासौ अमुकदेशे-
 ष्वमुककालेष्वेतावद् धनं देयमित्येवं देयदानदेशकालनियमकल्पनायामत्यय-

विपरीतः कपालः स्यादत्यादानादभाषितः ।
 पूर्वयोः प्रणयेत् कुप्यं हस्त्यश्वं वा गरान्वितम् ॥
 तृतीये प्रणयेद्धर्मं कथयन् कर्मणां क्षयम् ।
 तिष्ठेच्चतुर्थे इत्येते कोशोपनतसन्धयः ॥
 भूम्येकदेशत्यागेन देशप्रकृतिरक्षणम् ।
 आदिष्टसन्धिस्तत्रेष्टो गूढस्तेनोपघातिनः ॥
 भूमीनामाप्तसाराणां मूलवर्जं प्रणामनम् ।
 उच्छिन्नसन्धिस्तत्रैष परव्यसनकाङ्क्षिणः ॥

संज्ञः । यथासुखधनदानव्यवस्थाकृतः सन्धिरयं सहनीयदानाद्धेतोरुत्तरकाल-
 शुभावहः कन्यादानसन्धितोऽपि प्रशस्तः शत्रुविजिगीष्वोर्विश्वासवशादन्योन्य-
 स्यैकात्मतामपि प्रयोजयेत् सुवर्णयोरिव तस्योः । अत एव चायं सुवर्णसन्धि-
 रित्युच्यते ॥

विपरीत इत्यादि । उक्तविपरीतः सद्यस्सर्वकोशदानव्यवस्थाकृतः
 सन्धिः कपालाख्यः । स तत्क्षणातिमात्रधनग्रहणदुष्टत्वादुपादेयतया नोक्तः
 शास्त्रे । परिक्रयादिषु पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मध्ये पूर्वयोः परिक्रयोपग्रहसन्ध्योर्दे-
 स्त्वावरणादिकमसारं कुप्यद्रव्यं दद्यात् । गजाश्वं वा शत्रुणापेक्ष्यमाणं द्वित्रमा-
 सान्तरमरणानुकूलविषययोगयुक्तं कृत्वालपसङ्ख्यं दद्यात् ॥

तृतीय इत्यादि । सुवर्णसन्धौ देयस्य कमप्यंशं दद्यात् 'कर्माणि मे
 विपन्नानी'त्येवं वदन् । चतुर्थे कपालसन्धौ मध्यममुदासीनं वाश्रित्य 'ददामि
 ददामी'ति वदन् तिष्ठेत् कालं यापयेत् । इत्येवमेते चत्वारः कोशदानेनोपनतैः
 कर्तव्याः सन्धयः ॥

देशोपनतसन्धीनाह — भूम्येकदेशत्यागेनेत्यादि । जनपदस्य प्रकृ-
 तीनां च रक्षणार्थं जनपदैकदेशदानेन यत् सन्धानं, स आदिष्टसन्धिर्नाम ।
 सोऽयं भूम्येकदेशे दत्ते गूढपुरुषैः स्तेनैश्चोपघातं तस्य पुनस्स्वायत्तीकरणार्थं
 कर्तुं शक्त्येष्टो भवति ॥

भूमीनामित्यादि । स्वभूमेभ्यः कृत्स्नं फलं गृहीत्वा राजधानीदुर्गव-
 र्जितानां सर्वासां तासां शत्रवेऽर्पणेन क्रियमाणः सन्धिरुच्छिन्नसन्धिर्नाम्ना ।
 स एष 'परव्यसने भूमिं प्रत्याच्छेत्स्यामी'ति बुद्ध्या तत् प्रतीक्षमाणस्येप्सितो
 भवति ॥

फलदानेन भूमीनां मोक्षणं स्यादवक्रयः ।
 फलातिभुक्तो भूमेभ्यः सन्धिः स परदूषणः ॥
 कुर्यादवेक्षणं पूर्वो पश्चिमौ त्वावलीयसम् ।
 आदाय फलभित्येते देशोपनतसन्धयः ॥
 स्वकार्याणां वशेनैते देशे काले च भाषिताः ।
 आवलीयसिकाः कार्यास्त्रिविधा हीनसन्धयः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशो हीनसन्धयः,

आदित एकशततमः ॥

फलदानेनेत्यादि । भूम्युत्पन्नफलदानेन भूमीनां मोक्षणम् अवक्रयस-
 न्धिर्नाम । भूमीनामेव दाने तु तत्स्वाभेत्वमात्मनोऽपेयादित्ययं क्रियते ।
 सर्वभूमिभ्य उत्पद्यमानं यत् फलं तदेव केवलं शत्रवे नाप्यर्तते किन्तु ततोऽधि-
 कमपि समर्प्यते यस्मिन् सन्धौ, स परदूषणो नाम, आयाभ्यधिकदानसंविदा
 परं दूषयत्युपहन्तीति व्युत्पत्त्यान्वर्थारुह्यः ॥

कुर्यादित्यादि । एषु चतुर्षु पूर्वो आदिष्टसन्ध्युच्छिन्नसन्धी उद्दिश्य
 तन्निमित्तानर्थपरिहारविषये परव्यसनकालप्रतीक्षां कुर्यात् । पश्चिमयोस्वक्रयस-
 न्धिपरदूषणसन्ध्योर्विषये च भूमिफलमुपहृत्यावलीयसप्रकरणवक्ष्यमाणविधिना
 शत्रोर्द्रोहानुष्ठानं कुर्यात् । इत्येवमेते चत्वारो भूम्युपनतसन्धयः ॥

स्वकार्याणामित्यादि । त एते हीनसन्धयः दुर्बलैः स्वकार्यानुसारेण
 देशानुसारेण कालानुसारेण च परिभाष्यानुष्ठेयाः सन्तः पुनस्त्रिविधा वेदि-
 तव्याः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः हीनसन्धयश्च ,

आदितः एकशततमः ॥

१०३—१०७. प्रक. विगृह्यासनं, सन्ध्यायासनं, विगृह्ययानं,
सन्धाययानं, सम्भूयप्रयागं च ।

सन्धिविग्रहयोरासनं यानं च व्याख्यातम् । स्थानमासनमुपेक्षणं
चेत्यासनपर्यायाः ।

विशेषस्तु गुणैकदेशे स्थानम् । स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनम् । उपा-
यानामप्रयोग उपेक्षणमिति ।

सन्धानकामयोररिविजिगीष्वोरुपहन्तुमशक्तयोर्विगृह्यासनं स-
न्धाय वा ।

विगृह्यासनमिति सूत्रम् । शत्रुणा सह धान्यप्राप्त्यादिप्रतिघातलक्षणं
विग्रहं कृत्वा यदासनं तदुच्यत इति सूत्रार्थः । केवलमासनं यानं च पूर्वमुक्तं,
गुणान्तरविशिष्टं त्वधुना भेदीयते ।

सन्धिविग्रहयोरित्यादि । सन्धौ विग्रहे चासनं यानं च व्याख्यातं
पूर्वाचार्यैः । स्थानम् आसनम् उपेक्षणमित्येते शब्दा आसनस्य पर्यायवा-
चिनः ।

विशेषस्त्विति । तत्र विशेषस्तूच्यते । गुणैकदेशे स्थानमित्यादि ।
गुण-इहासनं तच्च शक्तिसाम्यलक्षणं तस्यैकदेशोऽवयवः स च शक्तेरल्लपोऽशः
शत्रुकृतापकारप्रत्यपकारकरणासामर्थ्यरूपा शक्त्यल्पतेति यावत्, तस्यामासन-
लक्षणादपकृष्टायां स्थानशब्दः प्रयुज्यते । तच्च स्थानं विजिगीषोः सन्ध्यायास-
नस्य कारणं द्रष्टव्यम् । स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनमेति । आत्मनो वृद्धिप्राप्तिनि-
मित्ते आसने आसनशब्दः प्रयुज्यते । इयं परकृतापकारं केवलं प्रतिकुर्वतः स्व-
यमजपकुर्वतश्चावस्था स्थानविपर्यता । वृद्धचर्यं चेदमासनं शक्तिसाम्यलक्षणा-
सनापेक्षया शक्त्याधिक्ययोगाद् विगृह्यासनस्य कारणम् । उपायानामप्रयोग
उपेक्षणमिति । उपायानां प्रयोगाभाव ईषत्प्रयोगे वा उपेक्षणशब्दः प्रयु-
ज्यते । एवं पर्यायवचनानामपि स्थानासनोपेक्षणानां कमपि कमपि विशेषमा-
श्रित्य संज्ञाभेदा उक्ताः । केचित् तु स्थानादीनां स्वरूपमन्यथा वर्णयन्ति —
कपालसन्ध्यादिषु प्रदेयद्रव्याप्रदानं स्थानं, कृतोच्छिन्नसन्धेः परव्यसनप्रतीक्ष-
णावस्थानमासनं, सामाद्युपायाप्रयोग उपेक्षणमिति ।

प्रसङ्गागतमासनभेदमभिधाय प्रस्तुतमनुसन्धत्ते — सन्धानकामयो-
रित्यादि । सन्धिमिच्छतोः शत्रुविजिगीष्वोः परस्परापकारकरणाशक्तत्वे विगृ-
ह्यासनं सन्ध्यायासनं वा कर्तव्यम् । तत्र च शक्त्याधिक्ये आद्यं शक्त्यल्पत्वे

यदा वा पश्येत् — 'स्वदण्डैर्मित्राटवीदण्डैर्वा समं ज्यायांसं वा कर्शयितुमुत्सहे' इति, तदा कृतवाह्याभ्यन्तरकृत्यो विगृह्यासीत् ।

यदा वा पश्येत् — 'उत्साहयुक्ता मे प्रकृतयः संहता विवृद्धाः स्वकर्माण्यव्याहताश्चरिष्यन्ति, परस्य वा कर्माण्युपहनिष्यन्ति' इति तदा विगृह्यासीत् ।

यदा वा पश्येत् — 'परस्यापचरिताः क्षीणा लुब्धाः स्वचक्रस्तेनाटवीव्यथिता वा प्रकृतयः स्वयमुपजापेन वा मामेप्यन्तीति, सम्पन्ना मे वार्ता विपन्ना परस्य तस्य प्रकृतयो दुर्मिक्षोपहता मामेप्यन्ति, विपन्ना मे वार्ता सम्पन्ना परस्य तं मे प्रकृतयो न गमिष्यन्ति विगृह्य चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याहरिष्यामि, स्वपण्योपघातीति वा परपण्यानि निवर्तयिष्यामि, परवणिक्पथाद् वा सारवन्ति मामेप्यन्ति

द्वितीयम् । फलं चाद्यस्य परकर्मोपघातः स्वकर्मानुष्ठानं च, द्वितीयस्य स्वकर्मरक्षणमात्रमिति विवेक्तव्यम् ।

अथ विगृह्यासने निमित्तविशेषानाह — यदा वा पश्येत् स्वदण्डैरित्यादि । 'स्वसैन्यैर्मित्रसैन्यैराटविकसैन्यैर्वाहमात्मनः समशक्तिमधिकशक्तिं वा शत्रुं कर्शयितुं शक्नोमी'ति चेन्मन्येत, तदा कृतवाह्याभ्यन्तरकृत्यः सन् — जनपदगता दुर्गादिगताश्च कृत्याः क्रुद्धलुब्धभीतादयः कृताः परविषये वर्धिताः स्वविषये शमिताश्च येन तथाभूतः सन् — विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् ।

यदा वा पश्येद् उत्साहयुक्ता इत्यादि । 'मम प्रकृतय उत्साहवत्येकमनस्काः वृद्धिमत्यः स्वकर्माण्यप्रतिहता अनुष्ठास्यन्तिः परकर्माणि चोपहनिष्यन्ति' इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् ।

यदा वा पश्येत् परस्येत्यादि । 'परस्य प्रकृतयः परेणानाहताः दुर्मिक्षोपहताः लुब्धाः स्वसैन्यचोराटविकपीडिताः स्वयं मदीयभेदोपायानुष्ठानेन वा मामुपगमिष्यन्ती'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । 'कृषिपाशुपाल्यवणिज्या मे सम्पन्नाः परस्य तु विपन्नाः, तस्य प्रकृतयो दुर्मिक्षपरिक्षीणाः मामाश्रयिष्यन्ती'ति चेन्मन्येत, विगृह्यासीत् । 'मम कृषिपाशुपाल्यवणिज्या विपन्नाः, परस्य सम्पन्नाः, प्रकृतयश्च मेऽनुरक्ताः परं न गमिष्यन्ति, अतः परस्य धान्यपशुहिरण्यानि विगृह्यापहरिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । 'विक्रयार्हाणां मम पण्यानां विक्रयं परदेशागतानि पण्यान्युपपन्नानि । तदेतानि

विगृहीते नेतरं, दूष्यामित्राद्वीनिग्रहं वा विगृहातो न करिष्यति, तैरेव वा विग्रहं प्राप्स्यति, मित्रं मे मित्रभाव्यभिप्रयातो बहुल्यकालं तनुक्षयव्ययमर्थं प्राप्स्यति, गुणवतीमाद्रेयां वा भूमिं सर्वसन्दोहेन वा मामनाहत्य प्रयातुकामः कथं न यायात्' इति परवृद्धिप्रतिघातार्थं प्रतापार्थं च विगृह्यासीत् ।

तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसत इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिनः । परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनम् ।

स्वदेशान्निवर्तयिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । 'विगृहीते सति शत्रौ तदीयवणिकपथात् सारवन्ति — हस्त्यश्वगजदन्तादिनि — मामागमिष्यन्ति, न तु शत्रुमि'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । अथवा 'मया विग्रहे क्रियमाणे परो दूष्यामित्रादविकानां निग्रहं स्वमण्डलशुद्ध्यर्थं न करिष्यती'ति चेन्मन्येत, विगृह्यासीत् । 'तैरेव वा दूष्यामित्रादविकैः सह विग्रहं प्राप्स्यती'ति चेन्मन्येत, विगृह्यासीत् । इत्थं समस्य विगृह्यासनमुक्त्वा ज्यायस आह — मित्रं मे मित्रभावीत्यादि । 'मम मित्रं मित्रभावि — एकार्थानर्थ-सम्बद्धमुपकार्यविकारि च । मित्रभावि भवन्तः तान्मित्रमद्वैद्यमापदि ।' इति मित्र-सन्धिवक्ष्यमाणलक्षणम् — अभिप्रयातः परेऽल्पकालेनाल्पसैन्यधनव्ययेन महान्तमर्थं प्राप्स्यति, तदहमस्याभिप्रयाणं विहानिष्यामि' इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । अथवा 'गुणवतीं परसुखसाध्यां भूमिमेवपहर्तुं सर्वसैन्यसमुदयेन मामवज्ञाय प्रयातुकामोऽयं परः, यथा न यायात् तथा करिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तर्हि विगृह्यासीत्, किमर्थं, परवृद्धिविघातार्थं स्वप्रतापावेष्करणार्थं च ।

तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसत इत्याचार्या इति । योऽयं विजिगीषुः सर्वसन्दोहेन यातव्याभिप्रयाणोद्यतं परं प्राते तद्वृद्धिप्रतिघेधार्थं विगृह्यासनमनुतिष्ठति, तमेव स्वप्रयाणविघातकुपितः परो यातव्यात् प्रत्यावृत्योच्छिनत्ति इत्येवमनर्थप्रसङ्गात् तं प्रति विगृह्यासनं नानुष्ठेयमित्याचार्या मन्यन्ते ।

आचार्यमतं दूषयति — नेति कौटल्य इति । तत्र हेतुमाह — कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिन इति । अस्य विगृह्यासीनस्य अव्यसनिनः व्यसनहीनस्य सतो विजिगीषोः कर्शनमात्रं कुर्यात् कर्शनमेव केवलं कुर्यात् प्रत्यावृत्तः, न तूच्छेदनमित्यर्थः । प्रत्युत विगृह्यासनस्याननुष्ठान एव स निष्प्र-

एवं परस्य यातव्योऽस्मै साहाय्यमविनष्टः प्रयच्छेत् । तस्मात् सर्वसन्दोहप्रकृतं विगृह्यासीत् ।

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्ये सन्धायासीत् ।

विगृह्यासनहेतुभिरभ्युच्चितः सर्वसन्दोहवर्जं विगृह्य यायात् ।

यदा वा पश्येत्—‘व्यसनी परः, प्रकृतिव्यसनं वास्य शेषप्रकृतिभिरप्रतिकार्यं, स्वचक्रपीडिता विरक्ता वास्य प्रकृतयः कर्शिता निरुत्साहाः परस्पराद् भिन्नाः शक्या लोभयितुम्, अग्न्युदकव्याधि-

तिबन्धविजितयातव्यसकाशाधिगतैश्वर्याप्यायितनिजशक्तिर्भवन् विजिगीषोरुच्छेदनमेव कुर्यादित्याह — परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनमिति ।

विगृह्यासनस्यानुष्ठानेऽनुपेक्षणोऽयं प्रयोजनान्तरमाह — एवं परस्येत्यादि । एवं विगृह्यासनस्यानुष्ठानेन, अविनष्टः अप्राप्तनाशः प्राप्तपरिरक्षः, परस्य यातव्यः, अस्मै आत्मोपकारिणे विजिगीषवे, साहाय्यं प्रयच्छेत् । तस्मादिति । यथोक्ताद्धेतोः, सर्वसन्दोहप्रकृतं विगृह्यासीत् सर्वसैन्यसमुदयेनारब्धयानं प्रति विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् । इति विगृह्यासनं व्याख्यातम् । अथ सन्धायासनम् ।

सन्धायासनमिति सूत्रम् । शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा आसनं सन्धायासनम् । तदभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्य इत्यादि । य एते विगृह्यासनहेतव उक्ताः तेषामात्मानि वैपरीत्यदर्शने अर्थात् तेषां शत्रावुत्पत्तिदर्शने सन्धायासनमनुतिष्ठेत् । इति सन्धायासनं व्याख्यातम् ।

विगृह्यासनमिति सूत्रमुत्तानार्थम् । विगृह्यासनहेतुभिरिति । तैः, अभ्युच्चितः शक्त्युपचयं प्राप्तः, विगृह्य यायात्, शत्रुम् । सर्वसन्दोहवर्जं सर्वसन्दोहसहितो यो यातव्यं प्रति अभिप्रयातस्तथाविधं शत्रुं वर्जयित्वा । तं प्रत्याचरितव्यं तु विगृह्यासनमुक्तमेव ।

यदा वा पश्येद् व्यसनीत्यादि । शत्रुर्व्यसनवान् इति चेत् पश्येत्, अस्य प्रकृतीनां वामात्यादीनां व्यसनं शेषप्रकृतिभिः प्रतिकर्तुमशक्यमुत्पन्नमिति यदि पश्येत्, अस्य प्रकृतयः स्वसैन्यपीडिताः राज्ञि निरनुरागाः कर्शिताः अत एव निरुत्साहाः परस्पराभिन्नाः लोभयितुं शक्याः इति चेत्

मरकदुर्भिक्षनिमित्तक्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः परः' इति, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा पश्येत् — 'मित्रमाक्रन्दश्च मे शूरवृद्धानुरक्तप्रकृतिर्विपरीतप्रकृतिः परः पार्ष्णिग्राहश्चासारश्च, शक्ष्यामि मित्रेणासारमाक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं वा विगृह्य यातुम्' इति, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा फलमेकहार्यमल्पकालं पश्येत्, तदा पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां विगृह्य यायात् ।

विपर्यये सन्धाय यायात् ।

पश्येत्, परोऽन्युदकव्याधिमरकदुर्भिक्षैर्निमित्तैर्युग्यकर्मकरकोशानां रक्षाविधानस्य च क्षयं प्राप्त इति च यदि पश्येत्, एषु चतुर्षु निमित्तेषु विगृह्य यायात् ।

यदा वा पश्येन्मित्रमित्यादि । 'मम पुरस्तान्मित्रभूतो राजा पृष्ठतो मित्रभूतो राजा वा शूरैर्वृद्धैरनुरागिभिश्चामात्यादिभिः प्रकृतिभिरुपेतो भवति, परो विपरीतप्रकृतिस्तथैव पार्ष्णिग्राहश्च आसारश्च, मित्रेण पार्ष्णिग्राहासारम्, आक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं च विग्राह्य यातव्यं प्रति प्रयातुं शक्ष्यामि' इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा फलमित्यादि । यदा वा किमपि फलम् आत्मनैकेनैवाल्लेपेन कालेन साध्यं पश्येत्, तदा पार्ष्णिग्राहेण तदासारेण च सह विगृह्य यातव्यमभियायात् । फलस्य त्वन्यहार्यत्वे चिरसाध्यत्वे च ताभ्यां सन्धायैव यातव्यं यायात् । एतच्च पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां विग्रहणं पृष्ठकोपारम्भात् प्रागेव फलस्य सुसाधत्वाद् यातव्यसाधनानन्तरमपि तौ साधयितुं शक्याविति कृत्वोपदिष्टं द्रष्टव्यम् । इति विगृह्ययानं व्याख्यातम् ।

सन्धाययानमिति सूत्रम् । सन्धानपुरस्सरं यानमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

विपर्यये सन्धाय यायादिति । यथोक्तानि विगृह्ययाननिमित्तान्यात्मनो यदा न पश्यति शत्रोस्तु पश्यति, तदा विजिगीषुः सन्धाययानमनुतिष्ठेत् । इति सन्धाययानं व्याख्यातम् ।

सम्भूयप्रयाणमिति सूत्रम् । समहीनज्यायसां शत्रुं प्रति समुदेत्यप्रयाणमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

यदा वा पश्येत् — 'न शक्यमेकेन यातुमवश्यं च यातव्यम्'
इति, तदा समहीनज्यायोभिः सामवायिकैः सम्भूय यायात् । एकत्र
निर्दिष्टेनांशेनानेकत्रानिर्दिष्टेनांशेन । तेषामसमवाये दण्डमन्यतमस्मिन्
निविष्टांशेन याचेत । सम्भूयाभिगमनेन वा निर्विश्येत । ध्रुवे लाभे
निर्दिष्टेनांशेनाध्रुवे लाभांशेन ॥

अंशो दण्डसमः पूर्वः प्रयाससम उत्तमः ।

विलोपो वा यथालाभं प्रक्षेपसम एव वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः विगृह्यासनं सन्ध्यायः सप्तमं विगृह्य-

यानं सन्ध्याययानं सम्भूयप्रयाणम्,

आदितो द्विशततमः ॥

यदा वा पश्येन्न शक्यमित्यादि । असहायेन मया यातुं न शक्यते,
यातव्यं चावश्यमिति यदा मन्येत, तदा समहीनज्यायोभिः समवेतैः सम्भूय
यायाद् यातव्यम् । एकत्रेत्यादि । एकस्मिन् देशेऽश इयानिति भाषित्वा
यायाद् अनेकत्राभाषित्वा यायात् तत्तद्देशानुरोधेन । तेषामसमवाय इति ।
समादीनां मध्ये, अन्यतमस्मिन् अन्यतमे राज्ञि, असमवाये असमवेते सति,
दण्डं निविष्टांशेन याचेत तद्देशत्वेन व्यवस्थितो योऽशः परिमाणं तद्युक्तं सैन्यं
देहीति याचेत । इह अन्यतमस्मिन् इति सर्वनामकार्यकरणमार्षम् । अन्य-
तरस्मिन् इति पाठे तु बहुविषयनिर्धारणाप्रतीतिः । सम्भूयाभिगमनेन वा
निर्विश्येतेति । सम्भूयाभिगमनं वा सहायकर्मणो निर्वेशः कल्पेत, 'यदि मम
कार्ये सम्भूयाभिगमनेन त्वमिदानीं साहाय्यं कुर्याः अहमपि तव कार्ये तथा
साहाय्यं दास्यामि' इति वा साहाय्यदानप्रयोजनं निर्दिशेदित्यर्थः । ध्रुवे लाभ
इति । लाभश्चेद् ध्रुवो भूम्यादिस्तिर्हि, निर्दिष्टेनांशेन निर्विश्येत सहायकर्मनि-
र्वेशतया ध्रुवस्य कश्चिदंशो निर्देष्टव्यः पूर्वमेव । अध्रुवे लाभे, लाभांशेन
निर्विश्येत अध्रुवस्य लब्धपदार्थस्य कश्चिदंशो निर्वेशतया निर्देष्टव्यः ॥

यातव्यं सम्भूययानेन जितवद्विर्लब्धस्य धनस्य कथं विभागस्तत्राह—
अंशो दण्डसम इति । दत्तसैन्यबहुत्वालपत्वानुरूपो दातृणामंशः कल्प्य इति
प्रथमः पक्षः । प्रयाससम उत्तम इति । परिस्पन्दाधिक्याल्पत्वानुरूपोऽश

इत्युत्तमः पक्षः । विलोपो वा यथालाभमिति । यथालाभं तेन तेन परिलु-
ण्टितोऽर्थस्तस्य तस्य परिलुण्टितुरंश इत्यपरः पक्षः । प्रक्षेपसम एव वेति ।
अथवा धनसाध्ये कार्ये सम्भूययातृभिः साधिते व्ययार्थधनप्रक्षेपबहुत्वाल्प-
त्वानुरूपो धनप्रक्षेप्तृणामंशः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः विगृह्यासनं सन्धायसनं विगृह्य-

यानं सन्धाययानं सम्भूयप्रयाणम् ,

आदितो द्विशततमः ॥

१०८—११०. प्रक. यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविराग-
हेतवः प्रकृतीनां, सामवायिकविपरिमर्शश्च ।

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेत्यमित्रमभियायात्, त-
त्सिद्धौ यातव्यम् । अमित्रसिद्धौ हि यातव्यः साहाय्यं दद्यान्नामित्रो
यातव्यसिद्धौ ।

गुरुव्यसनं यातव्यं, लघुव्यसनममित्रं वेति गुरुव्यसनं सौक-
र्यतो यायादित्याचार्याः । नेति कौटल्यः—लघुव्यसनममित्रं यायात् ।
लघ्वपि हि व्यसनमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति । सत्यं गुर्वपि गुरुतरं
भवति । अनभियुक्तस्तु लघुव्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो
यातव्यमभिसरेत् । पार्ष्णि गृह्णीयात् ।

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्तेति सूत्रम् । अरिसम्पद्युक्तो व्यसनी
यातव्यः, अमित्रो नित्यापकारी सामन्तः, अभिग्रहः पीडनकर्शनादिः तद्धेतुत्वाद्
यानमिहोच्यते, चिन्ता सम्प्रधारणम् । यातव्यामित्रयोर्मध्ये कतरं प्रति यानं-
मनुष्ठेयमिति सम्प्रधारणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । यानभेदाः कथिताः, यात-
व्यभेदास्तु कथ्यन्ते ।

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेतीत्यादि । तुल्ये सामन्तयो-
र्यातव्यामित्रयोर्व्यसने यातव्यं वा पूर्वमभियायादमित्रं वेति चिन्तायाम्, अमि-
त्रमेव पूर्वमभियायात्, तत्साधनानन्तरं तु यातव्यमभियायात् । कुतः, हि
यस्मात् कारणात् अमित्रसाधने विषये यातव्यो हेतुं ग्राहितो भृत्यभावी मित्र-
भावी वा सन् साहाय्यं विजिगीषवे दद्यात्, अमित्रस्तु यातव्यसाधने पूर्वमा-
रभ्यमाणे साहाय्यं न दद्यादरिभावित्वेन विजिगीषुं प्रति नित्यापकारशीलत्वात् ।

इत्थं व्यसनसाम्ये यानप्रकारमुक्त्वा व्यसनवैषम्ये आह—गुरुव्य-
सनमित्यादि । गुरुव्यसनं यातव्यं वा यायाल्लघुव्यसनममित्रं वेति चिन्तायां,
गुरुव्यसनमेव पूर्वं यायात् सुखसाध्यत्वादित्याचार्या वदन्ति । तत् प्रतिषे-
धति—नेति कौटल्य इत्यादि । गुरुव्यसनलघुव्यसनसन्निपाते लघुव्यसन-
ममित्रमेव यायात्, कुतः, लघ्वपि स्वव्यसनमभियोगेन युक्तं शत्रुणा कृच्छ्र-
प्रतिकार्यं भवतीति सुखजयः शत्रुः । यद्यपि यातव्यस्य गुरु व्यसनमभियो-
गेन युक्तं गुरुतरं भवतीति शत्रुरभियुक्तः सुजयतरो भवति, तथापि, लघुव्य-
सनोऽमित्र एवामियोक्तव्यः, अन्यथा सोऽभियोगपीडाविरहादात्मनो व्यसनस्य

यातव्ययौगपद्ये गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिं लघुव्यसनमन्याय-
वृत्तिं विरक्तप्रकृतिं वेति विरक्तप्रकृतिं यायात् । गुरुव्यसनं न्यायवृ-
त्तिमभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति । लघुव्यसनमन्यायवृत्तिमुपेक्षन्ते ।
विरक्ता बलवन्तमप्युच्छिन्दन्ति । तस्माद् विरक्तप्रकृतिमेव यायात् ।

क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेति — क्षीणलुब्धप्रकृतिं या-
यात् । क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयः सुखेनोपजापं पीडां वोपगच्छन्ति, ना-
पचरिताः प्रधानावग्रहसाध्या इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः—क्षीण-
लुब्धा हि प्रकृतयो भर्तरि स्निग्धा भर्तृहिते तिष्ठन्ति । उपजापं वा विसं-
वादयन्ति, अनुरागे सार्वगुण्यमिति । तस्मादपचरितप्रकृतिमेव यायात् ।
बलवन्तमन्यायवृत्तिं दुर्बलं वा न्यायवृत्तिमिति, बलवन्तमन्याय-

लघुनः सुखेन प्रतीकारं कृत्वा यातव्याय साहाय्यं दद्यात्, तस्य पार्ष्णि वा
गृह्णीयात् ।

इत्थं द्विविषयं यानानुष्ठानमुक्त्वा त्रिविषयमाह — यातव्ययौगपद्य
इत्यादि । न्यायवृत्तिर्गुरुव्यसन एकः, अन्यायवृत्तिर्लघुव्यसनोऽपरः, विरक्त-
प्रकृतिरन्य इति त्रिषु यातव्येषु कतमं यायादिति विचारणायां विरक्तप्रकृतिं
यायात् । कुतः, न्यायवृत्तिर्गुरुव्यसनो हि प्रकृतिभिरनुगृह्येतेत्यसाध्यः, अन्या-
यवृत्तिर्लघुव्यसनः प्रकृतिभिरुपेक्ष्येत न पुनर्द्विष्येतेति केवलस्वबलसाध्यः, विर-
क्तप्रकृतिस्तु बलवानपि विरक्ताभिः स्वप्रकृतिभिरुच्छिद्येतेति विजिगीषोः सुख-
तरोच्छेद्य इत्येतस्मात् कारणात् ।

क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेतीत्यादि । क्षीणाः दुर्भिक्षव्यस-
नादिपीडिता लुब्धाश्च यस्य प्रकृतयस्तथाभूतस्यानादृतप्रकृतेश्चेत्युभयोर्यात-
व्ययोः प्रसङ्गे क्षीणलुब्धप्रकृतिं यायात् । कस्मात्, क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयोऽना-
यासेन भेदयितुं पीडयितुं च शक्याः, न त्वपचरिताः प्रकृतयः । ता हि प्र-
धानपुरुषस्वीकारैकसाध्या इत्याचार्याणां मतम् । तत् प्रत्याचष्टे — नेति कौ-
टल्य इत्यादि । कुतः, क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयः भर्तरि स्नेहवत्यश्चेत् तस्य
हितमेव कुर्युः, भेद्यमाना वा भेदं नाङ्गीकुर्युः स्वाम्यनुरागे सर्वगुणयोग इति
मन्यमानाः । तस्मादनादृतप्रकृतिमेव यातव्यं यायात् ।

बलवन्तमन्यायवृत्तिमित्यादि । अन्यायचरितो बलवानेकः न्याय-

वृत्तिं यायात् । बलवन्तमन्यायवृत्तिम् अभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति निष्पातयन्त्यमित्रं वास्य भजन्ते । दुर्बलं तु न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयः परिगृह्णन्ति, अनुनिष्पतन्ति वा ।

अवक्षेपेण हि सतामसतां प्रग्रहेण च ।

अभूतानां च हिंसानामधर्म्याणां प्रवर्तनैः ॥

उचितानां चरित्राणां धर्मिष्ठानां निवर्तनैः ।

अधर्मस्य प्रसङ्गेन धर्मस्यावग्रहेण च ॥

अकार्याणां च करणैः कार्याणां च प्रणाशनैः ।

अप्रदानैश्च देयानामदेयानां च साधनैः ॥

अदण्डनैश्च दण्ड्यानां दण्ड्यानां चण्डदण्डनैः ।

अग्राह्याणामुपग्राहैर्ग्राह्याणां चानभिग्रहैः ॥

चरितो दुर्बल एक इत्यनयोः कतरमभियायादिति विमर्शे, बलवन्तमन्यायवृत्तिमेव यायात् । कुतः, तं हि शत्रुणाभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति, प्रत्युत दुर्गादिस्थानेभ्यो निष्कासयन्ति, अस्य शत्रुं वाश्रयन्ते । दुर्बलं तु न्यायचरितं परेणाभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति, दुर्गादितो निष्कामन्तमनुनिष्कामन्ति च । इति यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता व्याख्याता ।

क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनामिति सूत्रम् । क्षयो गजतुरगमुख्यपुरुषालपीभावो धनालपीभावश्च लोभोऽतितृष्णा विरागः प्रद्वेषः त एते प्रकृतीनां कैर्हेतुभिरुपद्यन्ते इत्येतदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । प्रकृतिक्षयलोभविरागा नाम विजिगीषोर्यातव्यत्वप्रयोजकाः । अतस्तद्धेतवो विजिगीषुणा हानार्थं विज्ञातव्या इति कृत्वेहोपदिश्यन्ते ।

तानेकान्वयेन श्लोकाष्टकेनाह— अवक्षेपेण हीत्यादि । सताम् अवक्षेपेण— विद्यावृत्ताभिजनशौर्यादिसम्पन्नानामवज्ञानेन—, असतां प्रग्रहेण— नष्टनर्तकादीनामर्चनेन—, अभूतानाम् अनुचितानां धर्मापेतानां च हिंसानां प्रवर्तनैः, उचितानां धर्मानपेतानां समुदाचाराणां निवर्तनैः, परस्त्रीग्रहणस्तेयाद्यधर्मासक्त्या, कूपतटाकनिर्माणादिधर्मप्रत्याख्यानेन, अनर्थफलकार्यानुष्ठानैः दुर्गसेतुकर्मादिकार्योपघातैः, भृत्यवैतनादीनां देयानामप्रदानैः, अपूर्वकल्पानामुपदानां प्रजाभ्यः प्रसमहरणैः, दण्डार्हादण्डनैः, दण्ड्यानामत्युग्रदण्डनैः, अग्राह्याणां स्तेनादीनां स्वीकरणैः, जानपदत्वादिगुणोपेतानां पितृपितामह-

अनर्थ्यानां च करणैरर्थ्यानां च विघातनैः ।
 अरक्षणैश्च चोरेभ्यः स्वयं च परिमोषणैः ॥
 पातैः पुरुषकाराणां कर्मणां गुणदूषणैः ।
 उपघातैः प्रधानानां मान्यानां चावमाननैः ॥
 विरोधनैश्च वृद्धानां वैषम्येणानृतेन च ।
 कृतस्याप्रतिकारेण स्थितस्याकरणेन च ॥
 राज्ञः प्रमादालस्याभ्यां योगक्षेमवधेन च ।
 प्रकृतीनां क्षयो लोभो वैराग्यं चोपजायते ॥
 क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् ।
 विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ॥

तस्मात् प्रकृतीनां क्षयलोभविरागकारणानि नोत्पादयेत् ।
 उत्पन्नानि वा सद्यः प्रतिकुर्वीत ।

क्षीणा लुब्धा विरक्ता वा प्रकृतय इति । क्षीणाः पीडनोच्छेदन-

क्रमागतानां ग्राह्याणामसङ्ग्रहणैः, अनर्थावहानां सन्ध्यादीनां करणैः, अर्था-
 वहानां तेषां विघातनैः, चोरेभ्यः प्रजानामरक्षणैः, स्वयं चौर्यकरणैः, पुरुष-
 काराणां त्यागैः, कर्मणां सम्यगनुष्ठितत्वगुणस्य निन्दनैः, प्रधानानां सेतु-
 दुर्गादिकर्माध्यक्षाणां दोषारोपेण निकृष्टकर्मनियोजनैः, मान्यानाम् ऋत्विगा-
 चार्यपुरोहितादीनामवमाननैः, विद्यादिवृद्धानां विरोधाचरणैः 'विरोधनैश्च
 भृत्यानाम्' इति पाठे भृत्यानामन्योन्यवैरोत्पादनैः, भृत्येषु समानसामर्थ्येषु
 विषमवृत्त्या, असत्यवचनेन, उपकारानिष्क्रेयेण, स्थितस्य नित्यस्य शक्रो-
 त्सवादेरकरणेन, राज्ञो द्यूतमृगयाद्यासक्तिलक्षणेन प्रमादेन, अलसतया, योग-
 क्षेमवधेन इत्येतैर्हेतुभिः प्रकृतीनां क्षयो लोभो राज्ञि अपरागश्च जायते ॥

क्षीणा इत्यादि । प्रकृतयः क्षये जाते तत एव हेतोर्लोभं प्राप्नुवन्ति,
 लोभाच्च राज्ञि अपरागमलब्धकामाः प्राप्नुवन्ति, अपरक्ताश्च स्वामिनं परि-
 त्यज्य तच्छत्रुं भजन्ते अथवा स्वयमेव स्वामिनं मारयन्ति ॥

तस्मात् प्रकृतीनां क्षयलोभविरागहेतवो यथा नोत्पद्येरन् तथा प्रयतेत
 राजा, उत्पन्नाश्च सद्यः प्रतिक्रियया शमयेदित्याह — तस्मादित्यादि ।

क्षीणासु लुब्धासु विरक्तासु चेति त्रिविधासु प्रकृतिषु यथोत्तरं गौरव-
 मित्याह — क्षीणा लुब्धा इत्यादि । इतिशब्दानन्तरं गौरवक्रम इति

भयात् सद्यः सन्धिं युद्धं निष्पतनं वा रोचयन्ते । लुब्धा लोभेना-
सन्तुष्टाः परोपजापं लिप्सन्ते । विरक्ताः पराभियोगमभ्युत्तिष्ठन्ते ।

तासां हिरण्यधान्यक्षयः सर्वोपघाती कृच्छ्रप्रतीकारश्च । अश्व-
पुरुषक्षयो हिरण्यधान्यसाध्यः ।

लोभ ऐकदेशिको मुख्यायत्तः परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा ।

विरागः प्रधानावग्रहसाध्यः । निष्प्रधाना हि प्रकृतयो भोग्या
भवन्त्यनुपजाप्याश्चान्येषामनापत्सहास्तु । प्रकृतिमुख्यप्रग्रहैस्तु बहुधा
भिन्ना गुप्ता भवन्त्यापत्सहाश्च ।

शेषः । गौरवतारतम्यनिमित्तभूतांस्ताभ्यः सम्भाविताननर्थानाह — क्षीणाः
पीडनोच्छेदनभयादित्यादि । क्षीणा हि प्रकृतयः पीडनमुच्छेदनं वा शङ्क-
मानाः शत्रुणा सह सन्धिं सद्यः कुर्युरनिच्छत्यपि विजिगीषौ शत्रोः प्रतिहतो-
त्साहतामापाद्य पश्चात् तं कर्तव्यं मन्यमाने । युद्धं वा ताः सद्य आरभेरन्
विजिगीषौ परस्यच्छिद्रमुपलभ्य पश्चात् तद् आरम्भणीयं मन्यमानेऽपि ।
निष्क्रमणं वा दुर्गात् ताः सद्यः कुर्युर्विजिगीषौ 'सर्वोपायप्रयोगनैष्कल्यदर्शने
पश्चाद् दुर्गम् आदीप्य निष्पतिष्यामी'ति मन्यमानेऽपि । अथ लुब्धाः प्रकृ-
तयो लोभेनातृप्ताः परेण क्रियमाणं भेदमुपगच्छन्ति । विरक्तास्तु विजिगीषुं
प्रति परेणारब्धस्याभियोगस्याभिमुख्येन चेष्टन्ते — शत्रुपक्षमनुप्रविश्य विजि-
गीषुमभियुञ्जत इत्यर्थः ।

तासामिति । प्रकृतीनां, हिरण्यधान्यक्षयः, सर्वोपघाती गजतुरग-
पदात्यादीनां सर्वेषामुपघातकः, अत एव कृच्छ्रप्रतीकारः अशक्यप्रतिविधानः ।
अश्वपुरुषक्षयस्तु हिरण्यधान्यसाध्यः सुकरप्रतिविधानः ।

लोभ इति । सः, ऐकदेशिकः प्रकृत्येकदेशाश्रितः, मुख्यायत्तः प्रव-
र्तननिवर्तनयोर्मुख्याधीनः, परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा परेषां यात-
व्यारिप्रभृतीनामर्थैरेव विषयभूतैः शमयितुं शक्यः मुख्यपुरुषैः स्वयं ग्रहीतुं
च शक्यः ।

विरागः प्रधानावग्रहसाध्य इति । विरागस्तु प्रधानपुरुषानिग्रह-
साध्यः । निष्प्रधाना हीति । मुख्यरहिताः, प्रकृतयः, भोग्याः विजिगीषो-
र्वश्याः भवन्ति, अन्येषाम् अनुपजाप्याश्च पराभेद्याश्च भवन्ति । यद्यपीदृशो
गुणो निष्प्रधानत्वे, तथापि काश्चिद् दोषो गणनीयोऽस्तीत्याह — अनापत्स-

सामवायिकानामपि सन्धिविग्रहकारणान्यवेक्ष्य शक्तिशौचयुक्तेन सम्भूय यायात् । शक्तिमान् हि पार्ष्णिग्रहणे यात्रासाहाय्यदाने वा शक्तः, शुचिः सिद्धौ चासिद्धौ च यथास्थितकारीति ।

तेषां ज्यायसैकेन द्वाभ्यां समाभ्यां वा सम्भूय यातव्यमिति । द्वाभ्यां समाभ्यां श्रेयः, ज्यायसा ह्यवगृहीतश्चरति समाभ्यामतिसन्धानाधिक्ये वा तौ हि सुखौ भेदयितुम् । दुष्टश्चैको द्वाभ्यां नियन्तुं भेदोऽपग्रहं चोपगन्तुमिति ।

हास्तु आपत्सहास्तु न भवन्ति आपद्युपस्थितायां विजिगीषुं परित्यज्य गच्छन्तीत्यर्थः । सप्रधानत्वे तु बहुविधैः प्रकृतिमुख्यकृतैरुपलालनैः पराभेदा रक्षिताश्च सत्यः परामियोगविपत्सहाश्च भवन्तीत्याह — प्रकृतिमुख्यमग्रहैस्त्वित्यादि । इत्थं क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनामित्येतद् व्याख्यातम् ।

सामवायिकविपरिमर्श इति सूत्रम् । सामवायेन चरन्तीति सामवायिका विजिगीष्वनुयायिनः तेषां विपरिमर्शो गुरुलघुभावचिन्तनमभिधीयत इति सूत्रार्थः । सम्भूयप्रयाणे सामवायिकानामंशकल्पनमुक्तं, गुरुलघुभावस्तु नोक्तः, स इह निरूप्यते ।

सामवायिकानामपीति । तेषां च मध्ये, सन्धिविग्रहकारणानि, अवेक्ष्य गुरुलघुभावतः पर्यालोच्य, शक्तिशौचयुक्तेन सम्भूय यायात् । शक्तिशौचयुक्ताविति पाठे शक्तिशौचयोगे सतीत्यर्थः । शक्तिशौचयोगस्य फलमाह — शक्तिमान् हीत्यादि । उत्साहादिशक्तित्रययुक्तो हि पार्ष्णिग्राहवारणे, युद्धयात्रासाहाय्यसेनादाने वा समर्थो भवति । शुचिश्च ईप्सितस्यार्थस्य सिद्धावसिद्धौ वा न्याय्यमनुतिष्ठति ।

सामवायिकापेक्षायामेको ज्यायान् लभ्यते समौ च द्वौ, तत्र का प्रतिपत्तिरिति चिन्तायां, द्वाभ्यां समाभ्यां सम्भूययानं प्रशस्तं, कस्मात्, यस्मात् ज्यायसा सह याने विजिगीषुणा तदधश्चरितव्यं, समाभ्यां सह याने न तथा चरितव्यमित्येको गुणः । पक्षे चातिसन्धानवशादाधिक्ये लब्धे तौ परस्परस्माद् भेदयितुमनायासशक्यौ । यदि च तयोरन्यतरो दुष्टो भवेत्, स विजिगीषुणा तदन्यसहायेन दमयितुं शक्यः, दूष्यादिद्वारकेण भेदप्रयोगेण निग्रहं च गमयितुं शक्य इत्याह — तेषां ज्यायसैकेनेत्यादि ।

आदितः अध्या. १०३। १०८—११०. प्रक. यातव्यामित्राभिन्नहन्तितादि ।

२६७

समेनैकेन द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेति । द्वाभ्यां हीनाभ्यां श्रेयः ।
तौ हि द्विकार्यसाधकौ वश्यौ च भवतः । कार्यसिद्धौ तु —

कृतार्थाज्ज्यायसो गूढः सापदेशमपस्रवेत् ।
अशुचेः शुचिवृत्तात् तु प्रतीक्षेताविसर्जनात् ॥
सत्रादपसरेद् यत्तः कलत्रमपनीय वा ।
समादपि हि लब्धार्थाद् विश्वस्तस्य भयं भवेत् ॥
ज्यायस्त्वे चापि लब्धार्थः समो विपरिकल्पते ।
अभ्युचितश्चाविश्वास्यो वृद्धिश्चित्तविकारिणी ॥
विशिष्टादल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखो व्रजेत् ।
अनंशो वा ततोऽस्याङ्गे प्रहृत्य द्विगुणं हरेत् ॥

समेनैकेन वा सम्भूययानमनुष्ठेयं द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेति चिन्तायां द्वि-
तीयः पक्ष एव श्रेयान्, कस्मात्, यस्मात् हीनौ पुरः पश्चाच्च रक्षकौ भूत्वा
कार्यद्वयं साधयन्तौ विजिगीषोर्वशवर्तिनौ च भवत इत्याह — समेनैकेन
द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेत्यादि ।

एवं राजान्तरेषु सम्भूययानाय विजिगीषुणा मुख्येन सतापेक्ष्यमाणेषु
विधिरुक्तः, विजिगीषौ तु राजान्तरैरपेक्ष्यमाणे विधिमाह — कार्यसिद्धौ तु
कृतार्थादित्यादि । साह्यार्थमात्मनेतरि ज्यायसि कार्यसिद्ध्यन्तरमशुचौ दृष्टे
अन्याविदितः किमपि निमित्तमपदिशंस्तत्सकाशाद् विजिगीषुरपस्रवेत् अपे-
यात् । तं शुचिवृत्तमवगत्य तु आ विसर्जनाद् विसर्जनं प्रतीक्षमाणस्तदन्तिक
एव तिष्ठेत् ॥

अपसरणस्य कर्तव्यतायामाह — सत्रादिति । दुर्गादिः सङ्कटप्रदेशः
सत्रं तस्मात्, अपसरेत्, यत्तः यत्नवान्, किं कृत्वा, कलत्रमपनीय वा कल-
त्रमित्यन्तरङ्गपरिग्रहाणामुपलक्षणं तान् अन्यत्र नीत्वा । समादपसरणे कारण-
माह — समादपि हीति । समानादपि लब्धार्थात् विश्वस्तस्य भयं भवेत् अ-
नर्थो जायेत, तस्याशुचित्वात् ॥

ज्यायान् वा भवतु समो वा । लब्धार्थः सर्वो विपरीतवृत्तिर्भवति ।
अभ्युचितो वृद्धिप्राप्तः न विश्वसनीयः । वृद्धिर्हि नाम चित्तं विकारयती-
त्याह — ज्यायस्त्वे चापीत्यादि ॥

विशिष्टादिति । ज्यायसः सकाशात्, अल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखः

कृतार्थस्तु स्वयं नेता विसृजेत् सामवायिकान् ।

अपि जीयेत न जयेन्मण्डलेष्टस्तथा भवेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतवः

प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शः,

आदितस्त्रिशततमः ॥

प्रसन्नवदनो गच्छेत् । अनंशो वा अलब्धांशो वा तुष्टमुखो गच्छेत् । ततः पश्चात्, अरयाङ्के प्रहृत्य विशिष्टस्य रन्ध्रे प्रहरणं दत्त्वा, प्रकृत्येति पाठे प्रयत्नं कृत्वेत्यर्थः, द्विगुणम् आदेयांशद्विगुणं, हरेत् ॥

विजिगीषोः परतन्त्रयानेऽनुष्ठानमभिधाय स्वतन्त्रयानेऽनुष्ठानमाह — कृतार्थस्त्विति । स्वयं नेता तु स्वतन्त्रयानकर्ता तु, विजिगीषुः, कृतार्थः सिद्धसमीहितः, सामवायिकान्, विसृजेत् सत्कृत्य प्रेषयेत् । जीयेतापि स्वयं न्यूनांशत्वं प्राप्येतापि, न तु जयेत् न पुनः सामवायिकान् न्यूनांशत्वं प्रापयेत् । तथा तेन प्रकारेणानुष्ठाने, मण्डलेष्टः राजमण्डलस्य प्रियः, भवेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविरागहेतवः

प्रकृतीनां, सामवायिकविपरिमर्शः,

आदितस्त्रिशततमः ॥

१११, ११२. प्रक. संहितप्रयाणिकं, परिपणितापरिपणितापसृतसन्धयश्च ।

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमतिसन्दध्यात् । सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत् — 'त्वमितो याहि, अहमितो यास्यामि, समानो लाभ' इति ।

लाभसाम्ये सन्धिः । वैषम्ये विक्रमः ।

सन्धिः परिपणितश्चापरिपणितश्च ।

संहितप्रयाणिकमिति सूत्रम् । संहितयोः अन्योन्यकृतसन्धिकयोर्विजिगीष्वोः स्वं स्वं यातव्यं प्रति यद् भिन्नदिकं प्रयाणं तदुच्यते इति सूत्रार्थः ।

यानं हि प्रकृतं द्विविधं — शुद्धं गुणान्तरमिश्रमिति । तत्र शुद्धं 'यानेन वृद्धिमातिष्ठेद्' इति प्रथमाध्यायेऽसिंहितम् । गुणान्तरमिश्रमपि चतुर्विधं — विगृह्ययानं सन्धाययानं सम्भूयप्रयाणं संहितप्रयाणं चेति । तत्रापि विगृह्ययानादित्रिकं निरूपितम् । सम्भूयप्रयाणं त्वधुना निरूप्यते ।

विजिगीषुरिति । सः, द्वितीयां प्रकृतिम् अरिप्रकृतिम्, एवमतिसन्दध्यात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वञ्चयेत् । तं प्रकारमाह — सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत् प्रवर्तयेत् । किमित्युक्त्वा, त्वम् इतो याहि यत्र ते यातव्यस्तत्र देशे याहि, अहमितो यास्यामि यत्र मे यातव्यस्तत्राहं यास्यामि । समानो लाभः उभयत्रोत्पत्स्यमानो लाभ उभयोरावयोः समानः । इत्युक्त्वा ।

लाभसाम्ये सन्धिरिति । उभयोर्लाभे समाने सन्धिः समशक्तित्वात् करणीयः । वैषम्ये विक्रमः विजिगीषोर्लाभाधिक्ये स ज्यायस्त्वाद् विक्रमेत । इति संहितप्रयाणिकं व्याख्यातम् ।

परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धय इति सूत्रम् । परिपणितसन्धिः अपरिपणितसन्धिः अपसृतसन्धिश्चाभिधीयते इति सूत्रार्थः । परिपणितसन्धिर्नाम देशं कालं कार्यं चानुरुध्य क्रियमाणः । तद्विपरीतोऽपरिपणितसन्धिः । आत्मानं कुतश्चिन्निमित्ताद् विहायापगतैर्मित्रैर्भृत्यैर्वा सह सन्धिरपसृतसन्धिः ।

तृतीयाध्याये 'त्रिविधा हीनसन्धय' इति हीनसन्धय उक्ताः । किमेतावन्त एव सन्धय इति सन्देहे परिपणितादयोऽन्येऽपि सन्धयः सन्तीति निरूपयितुमिदं प्रकरणमारभ्यते ।

सन्धिः परिपणितश्चापरिपणितश्चेति । निरूप्यते इति शेषः ।

‘त्वमेतं देशं याह्यहमिमं देशं यास्यामीति’ परिपणितदेशः ।

‘त्वमेतावन्तं कालं चेष्टस्व, अहमेतावन्तं कालं चेष्टिष्य इति’
परिपणितकालः ।

‘त्वमेतावत् कार्यं साधय, अहमेतावत् कार्यं साधयिष्यामीति’
परिपणितार्थः ।

यदि वा मन्येत — ‘शैलवननदीदुर्गमटवीव्यवहितं छिन्नधान्य-
पुरुषवीवधासारमयवसेन्धनोदकमविज्ञातं प्रकृष्टमन्यभावदेशीयं वा सै-
न्यव्यायामानामलब्धभौमं वा देशं परो यास्यति विपरीतमहम्’ इति,
एतस्मिन् विशेषे परिपणितदेशं सन्धिमुपेयात् ।

यदि वा मन्येत — ‘प्रवर्षोष्णशीतमतिव्याधिप्रायमुपक्षीणाहा-
रोपभोगं सैन्यव्यायामानां चौपरोधिकं कार्यसाधनानामूनमतिरिक्तं

तत्र परिपणितसन्धिं सप्तविधं क्रमेणाह — त्वमेतमित्यादि । ‘त्वमेतं
देशं याहि, अहमिमं देशं यास्यामीत्येवं देशं परिपण्य कृतः सन्धिः परिप-
णितदेशो नाम प्रथमः परिपणितसन्धिः ।

त्वमेतावन्तमित्यादि । ‘त्वमियन्तं कालं यथेष्टं चेष्टस्व, अहमियन्तं
कालं यथेष्टं चेष्टिष्य’ इति कालं परिपण्य कृतः परिपणितकाल इति द्वितीयः ।

त्वमेतावत् कार्यमित्यादि । ‘त्वं दुर्गादिष्वेतावत् कार्यं निर्वर्तय, अ-
हमेतावन्निर्वर्तयिष्यामीति’ कार्यं परिपण्य कृतः सन्धिः परिपणितार्थ इति
तृतीयः ।

त्रयाणामेषां क्रमेण प्रयोगनिमित्तान्याह — यदि वा मन्येत शैल-
वनेत्यादि । ‘गिरिदुर्गयुक्तं वनदुर्गयुक्तं नदीदुर्गयुक्तं कान्तारव्यवहितं देशा-
न्तरादनानेतव्यधान्यम् अनानेतव्यपुरुषम् अनानेतव्यतैलघृतादिभारम्’ अना-
नेतव्यसुहृद्बलं तृणकाष्ठजलरहितम् अपरिचितं विप्रकृष्टम् अन्यभावदेशी-
यम् — अस्वामिभक्तदेशीयजनं — वा सैन्यपरिस्पन्दयोग्यभूमिरहितं वा अत
एव दुस्साधं देशं परो यास्यति, विपरीतं सुसाधं देशम् अहं यास्यामि’
इति यदि मन्येत विजिगीषुः, एतस्मिन् कारणविशेषे परिपणितदेशं सन्धि
कुर्यात् ।

यदि वा मन्येत प्रवर्षेत्यादि । ‘प्रकृष्टवर्षं प्रकृष्टोष्णं प्रकृष्टशीतम्
अत्यन्तव्याधिबहुलम् आहारोपभोगार्थद्रव्योपक्षययुक्तं सैन्यव्यायामोपरोधहेतुं

वा कालं परश्रेष्ठिष्यते, विपरीतमहम्' इति, तस्मिन् विशेषे परिपणितकालं सन्धिमुपेयात् ।

यदि वा मन्येत— 'प्रत्यादेयं प्रकृतिकोपकं दीर्घकालं महाक्षयव्ययमल्पमनर्थानुबन्धमकलयमधर्म्यं मध्यमोदासीनविरुद्धं मित्रोपघातकं वा कार्यं परः साधयिष्यति, विपरीतमहम्' इति, तस्मिन् विशेषे परिपणितार्थं सन्धिमुपेयात् ।

एवं देशकालयोः कालकार्ययोर्देशकार्ययोर्देशकालकार्याणां चावस्थापनात् सप्तविधः परिपणितः । तस्मिन् प्रागेवारभ्य प्रतिष्ठाप्य च स्वकर्माणि, परकर्मसु विक्रमेत ।

व्यसनत्वरारवमानालस्ययुक्तमज्ञं वा शत्रुमतिसन्धातुकामो देशकालकार्याणामनवस्थापनात् 'संहितौ स्वः' इति सन्धिविश्वासेन परच्छिद्रमासाद्य प्रहरेत् । इत्यपरिपणितः ।

कार्यसाधनानामपर्याप्तम् अधिकं वा कालं परो व्यापरिष्यते, अहं तु यथोक्तप्रत्यनीकं कालं चेष्टिष्ये' इति चेद् विजिगीषुर्मन्येत, एतस्मिन् कालविशेषे निमित्ते परिपणितकालं सन्धिं कुर्यात् ।

यदिवा मन्येत प्रत्यादेयमित्यादि । 'रक्षणासुकरत्वात् परप्रत्याच्छेद्यं प्रकृतिकोपजनकं दीर्घकालनिर्वर्त्यं प्रभूतपुरुषनाशं प्रभूतधनव्ययम् अल्पम् अनर्थोत्तरम् अनुष्ठानकालेऽपि दुःखकरं धर्मापेतं मध्यमोदासीनयोर्विरुद्धं मित्रस्यापि पीडावहं कार्यं परः साधयिष्यति, अहं तु यथोक्तविपरीतं कार्यं साधयिष्यामि' इति चेन्मन्येत विजिगीषुः, एवंविधे विशेषे परिपणितार्थं सन्धिं कुर्यात् ।

इत्थं त्रयः प्रकाराः परिपणितसन्धेरुक्ताः । एष्वेव देशकालयोः कालकार्ययोः देशकार्ययोः देशकालकार्याणां चेत्येवमन्योन्यमिश्रणे चत्वारोऽन्ये प्रकारा भवन्तीति सप्तविधः परिपणितसन्धिरित्याह— एवं देशकालयोरित्यादि । तस्मिन्निति । यथोक्ते परिपणितसन्धावुपेते, प्रागेव पूर्वमेव, स्वकर्माणि आरभ्य प्रतिष्ठाप्य च फलपर्यन्तानुष्ठानेन परिसमाप्य च, परकर्मसु विक्रमेत उपघाताय यतेत ।

अपरिपणितसन्धिमाह— व्यसनत्वरारवमानालस्ययुक्तमज्ञं वेत्यादि । पानद्यूताद्यासक्त्या त्वरया अवज्ञया आलस्येन च युक्तम् अविद्वांसं शत्रुम्

तत्रैतद् भवति—

सामन्तेनैव सामन्तं विद्वानायोज्य विग्रहे ।

ततोऽन्यस्य हरेद् भूमिं छित्त्वा पक्षं समन्ततः ॥

सन्धेरकृतचिकीर्षा कृतश्लेषणं कृतविदूषणमवशीर्णक्रिया च ।
विक्रमस्य प्रकाशयुद्धं, कूटयुद्धं, तूष्णीयुद्धम् । इति सन्धिविक्रमौ ।

अपूर्वस्य सन्धेः सानुबन्धैः सामादिभिः पर्येषणं समहीनज्या-
यसां च यथाबलमवस्थापनमकृतचिकीर्षा ।

कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनं यथासम्भाषितस्य
च निबन्धनस्यानुवर्तनं रक्षणं च 'कथं परस्मान्न भिद्येत इति' कृत-
श्लेषणम् ।

अतिसन्धित्सुर्विजिगीषुर्देशकालकार्याणां व्यवस्थापनमकृतैव 'संहितावावां
भवावः' इति वाङ्मात्रकृतेन सन्धिना विश्वासमुत्पाद्य परस्यच्छिद्रमुपलभ्य
प्रहरेत् । इत्यपरिपणितसन्धिव्याख्यातः ।

तत्रैतद् भवतीति । उक्ते सन्धौ कृते तदुत्तरकरणीयमिदं भवति ।

तच्छ्लोकेनाह — सामन्तेनैवेति । विद्वान् विजिगीषुः, सामन्तेनैव
पार्ष्णिग्राहेणैव सह, सामन्तं पार्ष्णिग्राहानन्तरं राजानमर्थादात्मन आक्रन्दं
विग्रहे आयोज्य, ततः अन्यस्य यातव्यस्य, भूमिं हरेत् । किं कृत्वा, सम-
न्ततः पक्षं यातव्यमित्रं, छित्त्वा उच्छिद्य ॥

अकृतचिकीर्षादयश्चत्वारः सन्धेर्धर्माः, प्रकाशयुद्धादयस्त्रयो विग्रहस्य
धर्मा इत्याह — सन्धेरकृतचिकीर्षेत्यादि । इति सन्धिविक्रमाविति । वि-
भक्ताविति शेषः ।

सन्धिधर्मेष्वकृतचिकीर्षा निरूपयति — अपूर्वस्य सन्धेरिति । केन-
चिद् राज्ञा सह पूर्वमकृतस्य सन्धेः, सानुबन्धैः सामादिभिः पर्येषणं दानानु-
बन्धयुक्तैः सामभिः सामानुबन्धयुक्तैर्दानैश्चानुष्ठानाध्यवसायः, समहीनज्या-
यसां यथाबलमवस्थापनं च समशक्तिकेन कोशदण्डादिदानोपादानादिव्यवहा-
राकरणं हीनात् कोशदण्डादिग्रहणं ज्यायसे कोशदण्डादिदानमित्येवंरूपं समा-
दीनां स्वबलानतिक्रमेणावस्थानाकलनं च, अकृतचिकीर्षा नाम ।

कृतश्लेषणमाह — कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनमि-
त्यादि । कृतस्य सन्धेः प्रियाचरणेन हिताचरणेन च उभाभ्यां पक्षाभ्यां रक्षणं

परस्य अपसन्धेयतां दूष्यातिसन्धानेन स्थापयित्वा व्यतिक्रमः
कृतविदूषणम् ।

भृत्येन मित्रेण वा दोषापसृतेन प्रतिसन्धानमवशीर्णक्रिया ।

तस्यां गतागतश्चतुर्विधः — कारणाद्गतागतः, विपरीतः, कार-
णाद्गतोऽकारणादागतः, विपरीतश्चेति ।

स्वामिनो दोषेण गतो गुणेनागतः परस्य गुणेन गतो दोषे-
णागत इति कारणाद्गतागतः सन्धेयः ।

स्वदोषेण गतागतो गुणमुभयोः परित्यज्य अकारणाद्गतागत-
श्चलबुद्धिरसन्धेयः ।

यथासम्भाषितस्य च समयबन्धस्यानुवर्तनं शत्रूपजापात् स यथा न विहतो
भवेत् तथा रक्षणं च, कृतश्लेषणं नाम ।

कृतविदूषणमाह — परस्यापसन्धेयतामित्यादि । दूष्यद्वारेकेणाति-
सन्धानेन निमित्तेन परस्य सन्धानानर्हत्वं स्थापयित्वा, व्यतिक्रमः — विजि-
गीषोः पूर्वकृतसन्धिलङ्घनं — कृतविदूषणमुच्यते ।

अवशीर्णक्रियामाह — भृत्येनेत्यादि । तेन वा, मित्रेण वा, दोषाप-
सृतेन कुतश्चिद् दोषाद् विजिगीषुं परित्यज्य गतेन, प्रतिसन्धानं पुनःसन्धि-
करणम्, अवशीर्णक्रिया नाम । इयमपसृतसन्धावन्तर्भवति ।

तस्यामिति । अवशीर्णक्रियायां, गतागतः गत्वा प्रत्यागतः, चतुर्विधः
चतुष्प्रकारः । प्रकारानाह — कारणाद्गतागत इत्यादि । कारणादेव गतः
कारणादेव च प्रत्यागत इत्येकः, अकारणाद् गतः अकारणादेव चागत इति
पूर्वविपरीतो द्वितीयः, कारणाद्गतोऽकारणात् प्रत्यागत इति तृतीयः, अ-
कारणाद् गतः कारणात् प्रत्यागत इति तृतीयविपरीतश्चतुर्थः ।

तत्र कारणाद्गतागतं प्रत्याह — स्वामिन इति । तस्य, दोषेण अप्र-
सादलक्षणेन, गतः, गुणेन स्वामिप्रसादलक्षणेन, आगतः । परस्य, गुणेन गतः
गत्वा परमुपाश्रितः, दोषेण परस्मिन् दोषदर्शनेन निमित्तेन, आगतः परं वि-
हाय स्वामिनं प्रत्यागतः । इति सनिमित्तगमनागमनेकारित्वाद्धेतोः, कारणा-
द्गतागतः, सन्धेयः सन्धातुं योग्यः ।

विनैव स्वामिदोषं स्वदोषेण स्वामिनं विहाय परमुपाश्रितः तेनैव
हेतुना परमपि विहाय स्वामिनं प्रत्यागतः स्वामिपरयोरुभयोर्गुणप्रत्याकलन-

स्वामिनो दोषेण गतः परस्मात् स्वदोषेणागत इति कारणाद्गतोऽकारणादागतस्तर्कयितव्यः—‘परप्रयुक्तः स्वेन वा दोषेणापकर्तुकामः, परस्योच्छेत्तारममित्रं मे ज्ञात्वा प्रतिघातभयादागतः, परं वा मामुच्छेत्तुकामं परित्यज्यानुशंस्यादागतः’ इति । ज्ञात्वा कल्याणबुद्धिं पूजयेदन्यथाबुद्धिमपकृष्टं वासयेत् ।

स्वदोषेण गतः परदोषेणागतः इत्यकारणाद्गतः कारणादागतस्तर्कयितव्यः—‘छिद्रं मे पूरयिष्यति, उचितोऽयमस्य वासः, परत्रास्य जनो न रमते, मित्रैर्मे संहितः, शत्रुभिर्विगृहीतः, लुब्धकूरादाविमः, शत्रुसंहिताद् वा परस्माद्’ इति । ज्ञात्वा यथाबुद्ध्यवस्थापयितव्यः ।

विकलश्चञ्चलबुद्धिश्चेति अकारणाद्गतागतो न सन्धानयोग्य इत्याह— स्वदोषेणेत्यादि ।

स्वामिनो दोषेण तं विहाय शत्रुमाश्रितः शत्रोः सकाशात् स्वदोषेण प्रत्यागत इति हेतोः कारणाद्गतोऽकारणादागतस्तर्कयितव्य इत्याह— स्वामिनो दोषेण गत इत्यादि । तर्कणप्रकारमाह— परप्रयुक्त इत्यादि । ‘किमयं परचोदनया मामपकर्तुकाम आगतः, अथवा मया पूर्वकृतमपकारं स्मरन् स्वेनैव बुद्धिदोषेण मामपकर्तुकाम आगतः, उत ममामित्रं शत्रुसकाशागतपुरुषवधप्रवृत्तं दृष्ट्वा स्वात्मनोऽपि शत्रुसकाशागतत्वाद् वधमाशङ्कमान आगतः, उताहो मदुच्छेदकृतसमीहं मे शत्रुं परित्यज्य मयि पूर्वपरिचयस्नेहादागतः, इत्येवं तर्कयितव्यः । ज्ञात्वेत्यादि । पुनरागमनकारणेषु चतुर्षु अन्यतमं निर्धार्य तं चेत् कल्याणबुद्धिमवगच्छेत्, तमासन्ने कृत्वा सत्कुर्यात् । अन्यथाबुद्धिं दूरे वासयेत् ।

अकारणाद्गतः कारणादागतो यः सोऽपि स्वामिदोषमन्तरेण स्वेनैव दोषेण गतः परदोषेण प्रत्यागत इत्यतस्तर्कयितव्य इत्याह— स्वदोषेण गत इत्यादि । तर्कणप्रकारमाह— छिद्रमित्यादि । किमयं मम छिद्रं परस्य सुखप्रवेश्यं यथा स्यात् तथा विस्तारयिष्यति, अथवास्यैतज्जनपदवासः उपशयोचितः, यद्वास्य कलत्रादिः परिजनः परदेशवासं न रोचयते, आहो अयं मम मित्रैः कृतसन्धानः, उत शत्रुभिर्विप्रकृतः, उताहो परस्मालुब्धकूराद् भीतः, शत्रुणा कृतसन्धेर्वा परस्माद् इत्येवं तर्कयितव्यः । ज्ञात्वेत्यादि । तर्कणेनागमनहेतुं निर्धार्य तदीयबुद्धिकल्याणत्वाकल्याणत्वानुरोधेन स वर्तयितव्यः ।

कृतप्रणाशः शक्तिहानिर्विद्यापण्यत्वमाशानिर्वेदो देशलौल्यम-
विश्वासो बलवद्विग्रहो वा परित्यागस्थानमित्याचार्याः । भयमवृत्तिर-
मर्ष इति कौटल्यः ।

इहापकारी त्याज्यः । परापकारी सन्धेयः । उभयापकारी तर्क-
यितव्य इति समानम् ।

असन्धेयेन त्ववश्यं सन्धातव्ये यतः प्रभावः ततः प्रतिविद-
ध्यात् ।

सोपकारं व्यवहितं गुप्तमायुःक्षयादिति ।

वासयेदरिपक्षीयमवशीर्णक्रियाविधौ ॥

अथ स्वामिनः परित्याज्यत्वे हेतुभूतान् दोषानाह — कृतप्रणाश इ-
त्यादि । कृतप्रणाशः कृतोपकारास्वीकरणं, शक्तिहानिः शक्तीनां क्षयः, विद्या-
पण्यत्वं विद्या पण्यमिव पण्यं विक्रेयवस्तुतुल्या मूल्यप्रतिग्राह्यप्राकृतपण्यवस्तु-
साधारणप्रतिपत्तिविषय इति यावत् यस्य स विद्यापण्यः विद्यावहेली तस्य
भावस्तत्त्वम्, आशानिर्वेदः ददामीति वचनेनाशामुत्पाद्य अदानेन ततो निर्वे-
दजननं, देशलौल्यं देशे दंशमशकव्याध्युपद्रवः, अविश्वासः भृत्येष्वविश्व-
स्तत्वं, बलवद्विग्रहो वा बलवता शत्रुणा विगृह्यासनं वा, परित्यागस्थानं स्वामि-
परित्यागहेतुः, इत्याचार्याः । भयम् अनारम्भः क्रोधः इति त्रयमेव परित्या-
गस्थानमिति स्वमतमित्याह — भयमित्यादि ।

गतागतं प्रति भूयो विशेषमाह — इहापकारी त्याज्य इति । आत्मनो-
ऽपकृत्य गतः परस्यापकारमकृत्वा प्रत्यागतः त्यक्तव्यः न तु सन्धेयः । पराप-
कारी सन्धेयः इहापकारमकृत्यैव गतः परस्यापकारं कृत्वा प्रत्यागतः सन्धातुं
योग्यः । उभयापकारी तर्कयितव्य इत्यादि । इह परस्मिन्श्च कृतोपकारः
परीक्षणीयः केन निमित्तेनागत इति । यथाबुद्धिं चावस्थापनीय इति प्राग्वत् ।

असन्धेयेन त्ववश्यं सन्धातव्ये इति । सन्धानायोग्येन सह सन्धा-
नेऽवश्यकरणीयत्वेनापत्तिते, यतः प्रभावस्ततः प्रतिविदध्यात् यत् परस्य
प्रभावे निमित्तं तद् वारयेत् ।

अथ परपक्षीय आत्माश्रितः केनचिद् दोषेण परं गत्वा पुनरायातः ।
तथाविधेन गतागतेनावशीर्णविशेषभूतेन कथं सन्धातव्यमित्यपेक्षायामाह —
सोपकारमिति । अवशीर्णक्रियाविधौ, अरिपक्षीयं गतागतं जनं, सोपकारं

विक्रामयेद् भर्तरि वा सिद्धं वा दण्डचारिणम् ।
कुर्यादमित्राटवीषु प्रत्यन्ते वान्यतः क्षिपेत् ॥
पण्यं कुर्यादसिद्धं वा सिद्धं वा तेन संवृतम् ।
तस्यैव दोषेणादूष्य परसन्धेयकारणात् ॥
अथवा शमयेदेनमायत्यर्थमुपांशुना ।
आयत्यां च वधप्रेप्सुं दृष्ट्वा हन्याद् गतागतम् ॥
अरितोऽभ्यागतो दोषः शत्रुसंवासकारितः ।
सर्पसंवासधर्मित्वान्नित्योद्वेगेन दूषितः ॥

स्वाम्युपकारावहं, व्यवहितं भृत्यान्तराधश्चरं स्वाम्यनासन्नम्, आ आयुःक्षयाद्
गुप्तं यावज्जीवं भृत्यैरन्याविज्ञातरक्षितं, कृत्वेति शेषः, इति अनेन प्रकारेण,
वासयेत् ॥

विक्रामयेद् भर्तरि वेति । भर्तुरन्तिके वा तं परिचारयेत्, अर्थाद्
व्यवधानवृत्तौ शुचित्वेन ज्ञातम् । सिद्धं वा दण्डचारिणं कुर्यात् तत्र दृष्टकौ-
शलं सैन्यकर्मणि व्यापारयेत् । अमित्राटवीषु अमित्रेषु अटवीषु च, क्षिपेद्
व्यापारयेत् । अन्यतः प्रत्यन्ते वा अन्यत्र दूरदेशे वा, क्षिपेत् ॥

पण्यं कुर्यादसिद्धं वेति । असिद्धं वा पण्यं कुर्यात् यत्र क्षिप्तस्तत्रा-
समर्थं पण्यवन्तं कुर्यात् 'एतावतः पण्यस्यैतावद् धनमि'ति परिभाषया शत्रु-
विषये पण्यविक्रयाय प्रेषयेदित्यर्थः । तेन संवृतम् अनाम्ना शत्रुणा सह गूढ-
कृतसंकेतं 'शत्रुर्मया साधित' इत्यादिमिथ्यावादव्यक्तीकृतवाम्यं, परसन्धेयका-
रणाद् आदूष्य सन्धेयशत्रुप्रतिबोधनाय आ समन्तादवधोषणयोपालभ्य, तस्यैव
दोषेण मिथ्यावादलक्षणेन, सिद्धं वा कुर्यात् मारयेत् ॥

अथवेति । आदूष्यमारणपक्षाभावे, एनम्, आयत्यर्थम् उत्तरकालयोग-
क्षेमार्थम्, उपांशुना शमयेद् उपांशुदण्डेन हन्यात् । गतागतसामान्यविषय-
माह — गतागतम्, आयत्यां वधप्रेप्सुम् उत्तरकालवधेच्छुं, दृष्ट्वा ज्ञात्वा,
हन्यात् ॥

अरित इति । शत्रोः सकाशात्, अभ्यागतः पुरुषः, शत्रुसंवासका-
रितो दोषः शत्रुसहवासशिक्षितत्वादेकान्तदोषहेतुः, सर्पसंवासधर्मित्वात् सर्प-
सहवासतुल्यत्वात्, नित्योद्वेगेन नित्यभयहेतुतया निन्दितः ।

जायते प्लक्षवीजाशात् कपोतादिव शात्मलेः ।
 उद्वेगजननो नित्यं पश्चादपि भयावहः ॥
 प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टो देशे काले च विक्रमः ।
 विभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनादनम् ॥
 एकत्र त्यागघातौ च कूटयुद्धस्य मातृका ।
 योगगूढोपजापार्थ तूष्णीयुद्धस्य लक्षणम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः

संहितप्रयोगिकं परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धयः

आदितश्चतुश्शततमः ॥

जायत इति । स गतागतः, प्लक्षवीजाशात् प्लक्षफलभोजिनः, कपो-
 तात् शात्मलेरिव तूलैकसारफलत्वेनानुपजीव्यस्य शात्मलितरोरिव अथादि-
 तस्य कपोत इव, नित्यम् उद्वेगजननः स्वस्मान्निर्वेदजनकः अर्थादनमिलप्य-
 माणफलस्य विजिगीषोः, पश्चादपि भयावहः, जायते । ईदृशश्चार्थः 'प्लक्ष-
 वीजाशः कपोतः इव' इति पाठे सति सुबोधो भवति ॥

अथ युद्धधर्मगतं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामाह — प्रकाशयुद्धमित्यादि ।
 'अमुकदेशे अमुककाले युद्धमावयोर्वर्तिष्यत' इति सम्भाष्य विक्रमणं प्रकाश-
 युद्धं नाम । अल्पस्यापि सैन्यस्य बहुत्वभ्रान्त्युत्पादनेन भयजननं दुर्गादिदा-
 हपरिलुण्ठनादिकरणं प्रमादव्यसनावसरेषु पीडनम् एकत्र युद्धे वर्तमाने तत्प-
 रित्यागः अन्यघातारम्भश्च इत्येषा कूटयुद्धस्य मातृका लक्षणम् । योगगूढोपजा-
 पार्थ योगेन गूढभित्तिशिलापातनादिना योगातिसन्धानोक्तेनोपायेन गूढोपजा-
 पेन गूढपुरुषद्वारकोपजापप्रयोगेण च अर्थः शत्रुद्रोहरूपं प्रयोजनं यस्मिंस्तत्
 तथाभूतं चेष्टितं, तूष्णीयुद्धस्य लक्षणम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः

संहितप्रयोगिकं परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धयः

आदितश्चतुश्शततमः ॥

११३. प्रक. द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः ।

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमुपगृहणीयात् । सामन्तं सामन्तेन सम्भूय यायात् । यदि वा मन्येत — 'पार्ष्णि मे न ग्रहीष्यति, पार्ष्णिग्राहं वारयिष्यति, यातव्यं नाभिसरिष्यति, बलद्वैगुण्यं मे भविष्यति, वीवधासारौ मे प्रवर्तयिष्यति, परस्य वारयिष्यति, बद्धावाधे मे पथि कण्टकान् मर्दयिष्यति, दुर्गादव्यपसारेषु दण्डेन चरिष्यति, यातव्यमविषहे दोषे सन्धौ वा स्थापयिष्यति, लब्धलाभांशो वा शत्रूनन्यान् मे विश्वासयिष्यतीति ।

द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमा इति सूत्रम् । सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभावः तत्र कर्तव्याः सन्धयो विक्रमाश्चाभिधीयन्ते इति सूत्रार्थः । परिपणितादिसन्धयो ह्युक्ताः पूर्वाध्याये । तेषां द्वैधीभाविकानामनुष्ठानकारणान्यत्र निरूप्यन्ते ।

विजिगीषुरिति । सः, द्वितीयां प्रकृतिं स्वविषयानन्तरं शत्रुम्, उपगृह्णीयात् साहाय्यार्थं स्वीकुर्यात् । कस्मिन् कार्ये साह्यार्थं, तत्राह — सामन्तं सामन्तेन सम्भूय यायादिति । यातव्यं भूयानन्तरं पृष्ठपार्श्वभूयानन्तरेण सहैकार्थ्यमासाद्य यायात् । सम्भूययानस्य प्रयोजनान्याह — यदि वा मन्येत पार्ष्णि मे न ग्रहीष्यतीत्यादि । उपगृहीतो हि सामन्तो विजिगीषोः पार्ष्णिग्रहणापकारं न करिष्यतीत्येकं प्रयोजनं, पार्ष्णि गृह्णन्तमन्यं शत्रुं वारयिष्यतीति द्वितीयं, यातव्यस्य शत्रोः पक्षं नानुप्रवेक्ष्यतीति तृतीयम्, उपगृहीतसामन्तबलेन सहितं विजिगीषोर्वलं द्विगुणं भविष्यतीति चतुर्थम्, उपगृहीतो विजिगीषोः स्वदेशधान्याद्यायतिलक्षणं वीवधं सुहृद्बलागमनं च न वारयिष्यतीति पञ्चमं, परस्य च वारयिष्यतीति षष्ठं, विजिगीषोः प्रस्थितस्य पथि गतिप्रतिबन्धकान् प्रतिरोधकान् स मर्दयिष्यतीति सप्तमं, दुर्गेषु काननेषु च विजिगीषुबलमपसरणप्रसङ्गेषु सामन्तः स्वसैन्यसहितः समन्ताच्चरन् पराबाधाद् रक्षिष्यतीत्यष्टमम्, असहनीयानर्थोपाते यातव्येन सह सन्धिं वा घटयिष्यतीति नवमं, विजिगीषुसकाशालाभांशं यथासम्भाषितं लब्ध्वा सामन्तो विजिगीषावविसंवादित्वख्यापनेन शत्रूनन्यान् विश्वस्तान् करिष्यतीति दशमम् । इत्येवं पार्ष्णिशुद्ध्यादीनि दश प्रयोजनानि सम्भूययाने भवन्ति ।

द्वैधीभूतो वा कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं सामन्तानामन्यतमाल्लिप्सेत ।

तेषां ज्यायसोऽधिकेनांशेन समात् समेन हीनाद्वीनेनेति समसन्धिः । विपर्यये विषमसन्धिः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिः ।

व्यसनिनमपायस्थाने सक्तमनर्थिनं वा ज्यायांसं हीनो बलसमेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारमर्थो विक्रमेत । अन्यथा सन्दध्यात् ।

सम्भूतो चेद् विजिगीषुरविश्वस्तदा किं कुर्यात्, तत्राह — द्वैधीभूतो वेत्यादि । द्वैधीभावमास्थितः, सामन्तानां पृष्ठपार्श्वगतानां राज्ञां, अन्यतमात्, कोशेन दण्डं लिप्सेत दण्डाल्पत्वे, दण्डेन कोशं लिप्सेत कोशाल्पत्वे ।

सम्भूययाने तदपेक्षितांशादिलाभे च सन्धेरपेक्षणात् तद्वेदानाह — तेषामित्यादि । सामन्तानां मध्ये बलाधिकाद् दण्डकोशल्लिप्सायामधिकांशदानसम्भाषणेन सन्धिरेकः, समानबलात् समानांशदानसम्भाषणेन सन्धिरपरः, हीनबलाद् हीनांशदानसम्भाषणेन सन्धिरन्य इत्येवं त्रिप्रकारः समसन्धिः । विपर्यये विषमसन्धिरिति । बलाधिकात् समेनांशेन हीनेनांशेन वेति प्रथमप्रकारविपर्यये द्वौ, समाद् अधिकेन हीनेन वेति द्वितीयप्रकारविपर्यये द्वौ, हीनात् समेनाधिकेन वेति तृतीयप्रकारविपर्यये द्वौ इति षट्प्रकारो विषमसन्धिरित्यर्थः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिरिति । समसन्धिभेदानां विषमसन्धिभेदानां चेत्याहत्य नवानां प्रत्येकं विशेषलाभात् सम्भाषिताभ्यधिकलाभादतिसन्धिर्नाम नवविधो निर्वर्तते । तदेवमष्टादश सन्धयो द्वैधीभाविकाः ।

इह हि लाभोत्तरः — बलसमः बलसमाधिको बलसमाद्वीन इति । तन्निमित्तान् हीनस्य ज्यायसा सन्धौ सम्भवतो भेदानाह — व्यसनिनमिति । गुणप्रातिलोभ्यवन्तम्, अपायस्थाने सक्तं शरीरनाशादिहेतौ रतम्, अनर्थिनं वा एकतो नर्थोभयतो नर्थयुक्तं वा, ज्यायांसं, हीनः बलसमेन लाभेन दण्डानुरूपेणांशेन, पणेत सन्दध्यात् । ज्यायसोऽधिकांशेन समसन्धौ कर्तव्येऽप्ययं विषमसन्धिः क्रियते, विजिगीषुणा व्यसनाद्यभिभूते तस्मिन्नवज्ञानादिति बोद्धव्यम् । अवज्ञातस्य कृत्यमाह — पणितस्तस्येत्यादि । तथा पणितो ज्यायान् स्वावज्ञातुर्विजिगीषोरपकारे शक्तश्चेत् स्वव्यसनादिप्रशमनपूर्वं विगृहीयात्, अपकाराशक्तौ तु सन्दध्यात् । स एष बलसमलाभसन्धिः ।

एवम्भूतो हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं सम्भाव्यार्थाभिसारी मूल-
पाणित्राणार्थं वा ज्यायांसं हीनो बलसमाद् विशिष्टेन लाभेन पणेत ।
पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृहीयात् । अन्यथा विक्रमेत ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमुपस्थितानर्थं वा ज्यायांसं हीनो दुर्गमि-
त्रप्रतिस्तब्धो वा ह्रस्वमध्वानं यातुकामः शत्रुमयुद्धमेकान्तसिद्धिं ला-
भमादातुकामो बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्य अपकार-
समर्थो विक्रमेत । अन्यथा सन्दध्यात् ।

अरन्ध्रव्यसनो वा ज्यायान् दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्य-
याभ्यां योक्तुकामो दूष्यदण्डं प्रवासयितुकामो दूष्यदण्डमावाहयितु-

हीनस्य ज्यायसा सह विषमसन्धिमुक्त्वा समसन्धिमाह— एवम्भूत
इति । व्यसनाद्यभिभूतो हीनः, हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं हीनयोरात्मशक्तिप्र-
तापयोः पूरणार्थं, सम्भाव्यार्थाभिसारी मूलपाणित्राणार्थं वा लभ्यत्वेन निश्चि-
तप्रायमर्थं साधयितुमभियातुरात्मनो दुर्गस्य पाष्णेश्च रक्षणार्थं वा, ज्यायांसं,
हीनो, बलसमाद् विशिष्टेन अधिकेन लाभेन पणेत, अर्थात् समसन्धि 'ज्या-
यसोऽधिकेनांशेन समसन्धिरित्युक्तपूर्वं कुर्यात् । पणितस्य ज्यायसः कर्तव्य-
माह—पणित इत्यादि । पणितो ज्यायान् पणमानं हीनं यद्यपचिकीर्षारहितं
पश्येत् तदानुगृहीयाद्, इतरथा विगृहीयात् । स एष बलसमाधिकलाभसान्धिः ।

ज्यायसा सह हीनस्य बलसमाद्धीनेन लाभेन सन्धिमाह— जात-
व्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । उपजातमृगयादिव्यसनम् उपजातकुद्धलुब्धभीता-
दिप्रकोपं च, उपस्थितानर्थं वा एकतोन्र्थोभयतोन्र्थयुक्तं वा, ज्यायांसं, दु-
र्गमित्रप्रतिस्तब्धो वा विशिष्टदुर्गमित्रयोगगर्वितो वा, ह्रस्वम् अध्वानं शत्रुं
यातुकामो वा, अयुद्धमेकान्तसिद्धिं लाभमादातुकामः युद्धं विनैव निश्चितसिद्धिं
लाभं जिघृक्षुर्वा, बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितो ज्यायान्, तस्य
अपकारसमर्थो विक्रमेत हीनलाभपणनकृतात्मावज्ञानस्य हीनस्यापकारे शक्त-
श्चेद् विगृहीयात् । अन्यथा सन्दध्यात् अपकारासामर्थ्ये सन्धि कुर्यात् ।

हीनमपि लाभं हीनात् कार्यविशेषवशेन ज्यायान् पणितः स्वीकुर्या-
दित्याह—अरन्ध्रव्यसनो वेति । प्रकृतिरन्ध्रमृगयादिव्यसनरहितः, ज्यायान्,
दुरारब्धकर्माणम् अदेशकालोपक्रान्तकर्माणं शत्रुं, भूयः दुरारम्भोपनतक्षयव्यया-
तिरेकेण, क्षयव्ययाभ्यां युग्यपुरुषनाशधनव्ययाभ्यां योक्तुकामो वा, दूष्यदण्डं

कामो वा पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामः सन्धिप्रधानो वा कल्याणबुद्धिः हीनं लाभं प्रतिगृह्णीयात् । कल्याणबुद्धिना सम्भूयार्थं लिप्सेत । अन्यथा विक्रमेत ।

एवं समः सममतिसन्दध्याद्, अनुगृह्णीयाद् वा ।

परानीकस्य प्रत्यनीकं मित्राटवीनां वा शत्रोर्विभूमीनां देशिकं मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा समः समबलेन लाभेन पणेत । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयाद्, अन्यथा विक्रमेत ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमनेकविरुद्धमन्यतो लभमानो वा समः प्रवासयितुकामो वा स्वदूष्यबलं विध्वंसयितुमिच्छुर्वा, दूष्यदण्डम् आवाहयितुकामो वा परदूष्यबलमानेतुमिच्छुर्वा, पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामो वा उभयतः पीडनयोग्यम् उन्मूलनीयं वा शत्रुं हीनेन सहायभूतेन पीडयितुमुच्छेतुं च वाञ्छन् वा, सन्धिप्रधानः बहुपायाद् विग्रहात् सन्धिरेव श्रेयानिति मन्यमानः, कल्याणबुद्धिः, हीनं लाभं हीनेन पणमानेन दीयमानं, प्रतिगृह्णीयात् । कल्याणबुद्धिना सम्भूय अदुष्टधिया हीनेन सहैकार्थीभूय, अर्थं लिप्सेत साहाय्यमाचरेत् । अन्यथा हीनस्य दुष्टबुद्धित्वे, विक्रमेत । स एष बलसमहीनलाभसन्धिः ।

एवं हीनस्य ज्यायसा सह सन्धावुक्तान् प्रकारान् समस्य समेन सह सन्धावतिदिशति—एवं समः सममतिसन्दध्यादनुगृह्णीयाद्वेति । हीनज्यायसोः सन्धिषु दुष्टबुद्धित्वकल्याणबुद्धित्वापेक्षावतिसन्धानानुग्रहौ यथा भवतस्तथा समयोरपि सन्धौ तौ द्रष्टव्यावित्यर्थः ।

अथ समयोः सन्धौ बलसमेन लाभेन पणनमाह — परानीकस्येति । शत्रुबलस्य, मित्राटवीनां वा शत्रुसम्बन्धिनां मित्राटविकानां च, प्रत्यनीकं प्रतियोधनशक्तं, शत्रोः, विभूमीनां, शैलगुहादीनां, देशिकं प्रचारोपदेष्टारम् अर्थात् समं राजानं, मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा स्थानीयस्य पृष्ठस्य च रक्षार्थं वा, समः, समबलेन लाभेन बलसमलाभेन, पणेत । पणितस्य कर्तव्यमाह — पणितः कल्याणबुद्धिमित्यादि ।

बलसमाद्धीनेन लाभेन पणनमाह — जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । तथाभूतम्, अनेकविरुद्धं बहुविरोधिनम् अर्थात् समं, समः, समबलाद्धीनेन लाभेन बलसमहीनलाभेन, पणेत । अन्यतो लभमानो वा समसाध्येन विनापी-

समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा सन्दध्यात् ।

एवम्भूतो वा समः सामन्तायत्तकार्यः कर्तव्यबलो वा बलसमादु विशिष्टेन लाभेन पणेत । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृहीयाद्, अन्यथा विक्रमेत ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमभिहन्तुकामः स्वारब्धमेकान्तसिद्धिं वास्य कर्मोपहन्तुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्याद् भूयो लभमानो वा ज्यायांसं हीनं समं वा भूयो याचेत । भूयो वा याचितः स्वबलरक्षार्थं दुर्धर्मन्यदुर्गमासारमटवीं वा परदण्डेन मर्दितुकामः

प्सितकार्यसिद्धिं प्राप्स्यन् वा समः, समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत । अपरा व्याख्येयः—हीनलाभपणनीयसामन्तान्तरसौलभ्ये सति समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत इति । पणितस्तस्यापकारसमर्थ इत्यादि गतार्थम् ।

बलसमादधिकेन लाभेन पणनमाह — एवम्भूतो वेति । जातव्यसन-प्रकृतिरन्ध्रत्वानेकविरुद्धत्वयुक्तः, समः, सामन्तायत्तकार्यः सामन्तसाहस्राध्य-कार्यः, कर्तव्यबलो वा उत्पाद्यदण्डो वा सन्, बलसमाद्, विशिष्टेन अधिकेन, लाभेन, पणेत । पणितः कल्याणेत्यादि प्रतीतार्थम् ।

विजिगीषुणा पण्यमानस्य सामन्तस्य हीनत्वज्यायस्त्वाद्यवधीरणेन बहुतरं लाभं याचमानस्य विशेषलाभे निमित्ते प्रवर्तमानमतिसन्धिमाह — जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । तथाभूतं, ज्यायांसं हीनं समं वेत्यग्निमेण सम्बन्धः । अभिहन्तुकामः, स्वारब्धं समुचितदेशकालप्रयुक्तम्, अत एव एकान्तसिद्धिं निश्चितसिद्धिकम्, अस्य विजिगीषोः, कर्म, उपहन्तुकामो वा, यात्रायां मूले प्रहर्तुकामो वा विजिगीषोर्याने सति तदीयं दुर्गादिकमवस्कन्दितुमिच्छुर्वा, यातव्याद् भूयो लभमानो वा विजिगीषुदित्सितादभ्यधिकमर्थं तदीययातव्यसकाशालुप्स्यमानो वा अर्थाद् हीनो ज्यायान् समो वा, क्रमेण ज्यायांसं हीनं समं वा, भूयो याचेत हीनत्वाद्यनादरेणाधिकमर्थं यथेष्टं याचेत । एष पणितस्य विधिः । पणितुर्याचितस्य विधिमाह — भूयो वा याचित इति । बहुतरं द्रव्यं याचितः पणमानः, स्वबलरक्षणार्थं, भूयो दद्यात् याचितमाखिलं याचमानाय प्रयच्छेत् । प्रयोजनान्तराण्याह — दुर्धर्मं कृच्छ्रधर्षणीयम्, अन्यदुगं शत्रोर्दुर्गम्, आसारं तदीयं मित्रबलम्, अटवीं

प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा परदण्डं क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः परदण्डमादातुकामो वा भूयो दद्यात् ।

ज्यायान् वा हीनं यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामः त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामो बलसमाद् विशिष्टेन लाभेन पणेत् । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत्, अन्यथा सन्दध्यात् । यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत् । दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यात् ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायान् हीनं बलसमेन लाभेन पणेत् । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत्, अन्यथा सन्दध्यात् ।

तदीयमाटविकं, परदण्डेन पण्यमानसामन्तबलेन, मर्दयितुकामो वा, प्रकृष्टेऽध्वनि दूरविप्रकृष्टे पथि, तथाभूते काले, परदण्डं पण्यमानस्य बलं, क्षयव्ययाभ्यां दूराध्वगतागत-चिरकालव्यापारणनिमित्तकाभ्यामित्यर्थं, योक्तुकामो वा, परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः यातव्यस्य गजतुरगादिवलेन यातव्यजयोत्तरकाललब्धव्येन संवृद्धबलो भूत्वा लाभातिशयमात्मदत्तपूर्वं पण्यमानस्य प्रत्याहरिष्यामीति मन्यमानो वेत्यर्थः, परदण्डमादातुकामो वा यातव्यबलं पण्यमानसाद्येन ग्रहीतुकामो वा, भूयो दद्यात् ।

इत्थं भूयोयाचनतत्प्रदाननिबन्धनमतिसन्धिमुक्त्वा ज्यायसो हीनेन सह सन्धित्रयमाह — ज्यायान् वा हीनमिति । ज्यायान्, हीनं बलसमाद् विशिष्टेन अधिकेन लाभेन पणेत्, कथम्भूतः, यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः यातव्योच्छेदार्थसर्वबलसन्दोहसन्नाहव्याजेन हीनं ग्रहीष्यामीत्यभिसन्धियुक्तः, परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामः यातव्योन्मूलनानन्तरं हीनमप्युन्मूलयितुकामो वा, त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामः विशिष्टलाभदानं कृत्वा पश्चात् तदपजिहीर्षुर्वा । अत्र 'ज्यायान् वा हीनम्' इत्यस्य स्थाने 'ज्यायांसं वा हीनं वे'त्यपपाठः । पण्यमानविधिमुक्त्वा पणितविधिमाह — पणितस्तस्येत्यादि । यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत् पणितो यातव्येन सह सन्धिं कृत्वा वा स्थानमनु-तिष्ठेत् । दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यात् दूष्यामित्राटविकबलं वा स्ववध्यं ज्यायसे पण्यमानाय दद्यात् सन्ध्यर्थम् ।

बलसमाधिकलाभेन सन्धिमुक्त्वा बलसमलाभेन सन्धिमाह — जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायानित्यादि । सुबोधम् ।

एवम्भूतं वा हीनं ज्यायान् बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत ।
पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा सन्दध्यात् ॥

आतो बुध्येत पणितः पणमानश्च कारणम् ।

ततो वितर्क्योभयतो यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः द्वैर्धाभाविकाः सन्धिविक्रमाः,

आदितः पञ्चशततमः ॥

बलसमाद्धीनेन लाभेन सन्धिमाह — एवम्भूतं वा हीनमित्यादि ।
एवम्भूतं जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रम् । शेषं सुगमम् ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — आत इति । आतः, अव्ययमिदमतश्शब्द-
स्यार्थे । लाभपणनतदङ्गीकरणनिमित्तवैचित्र्याद्धेतोः, पणितः, पणमानश्च, का-
रणं बुध्येत जानीयात् । ततः कारणबोधानन्तरम्, उभयतो वितर्क्य सन्धिर्वा
श्रेयान् विग्रहो वेति सम्प्रधार्य, यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् यस्मिन्नुपादीयमाने श्रेयः
पश्यति तमनुतिष्ठेत् । अत्र 'आत' इत्यस्य स्थाने 'आदौ' इति क्वचित् पाठः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

सप्तमोऽध्यायः द्वैर्धाभाविकाः सन्धिविक्रमाः,

आदितः पञ्चशततमः ॥

११४, ११५. प्रक. यातव्यवृत्तिः, अनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च ।

यातव्योऽभिग्रास्यमानः सन्धिकारणमादातुकामो विहन्तुकामो वा सामवायिकानामन्यतमं लाभद्वैगुण्येन पणेत । प्रपणिता क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीरावाधांश्चास्य वर्णयेत् । प्रतिपन्नमर्थेन योजयेत् । वैरं वापरैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् ।

दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः स्वारब्धायां

यातव्यवृत्तिरिति सूत्रम् । यातव्यो नाम कश्चिद् विजिगीषुं यातारमपेक्ष्य यातव्यावस्थापन्नस्तस्यैव प्रत्यभिधाता विजिगीषुविशेषः । तस्य सामवायिकेषु वृत्तिः तस्मिंश्च सामवायिकानां वृत्तिरुच्यत इति सूत्रार्थः । यातव्याभियानसमवायिनामन्योन्यसन्धिविक्रमादिकमुक्तं, यातव्यस्य तेषु तेषां वा यातव्ये वृत्तिस्तु नोक्ता । सैदानामभिधीयते ।

यातव्य इति । यातव्यावस्थापन्नो विजिगीषुः, अभियास्यमानः यातारं विजिगीषुं प्रति अभियानात् प्राक्, सन्धिकारणम् आदातुकामः सन्धिनित्तं ग्रहीतुकामः स्वयं सन्धित्सुरित्यर्थः, सन्धिकारणं विहन्तुकामो वा परचिकीर्षितसन्धिप्रतिजिघांसुर्वेत्यर्थः, सामवायिकानाम् अन्यतमं, लाभद्वैगुण्येन पणेत व्यवस्थिततलाभांशद्विगुणेन लाभेन सम्भाषेत अर्थात् परसामवायिकीभावानभ्युपगमार्थम् । तदभ्युपगमे च दोषान् प्रद्वेषाय पणमानो वर्णयेदित्याह — प्रपणितेति । पणमानः, नयचन्द्रिकायां पणमान इत्येव पाठः । प्रपणित इति पाठस्तु चिन्त्यः । क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीरावाधांश्च युग्यपुरुषापचयं धनव्ययं दीर्घाध्वगतागतं सम्भूयप्रवृत्तिसम्भावितं संविद्यातिक्रमदोषं परस्य शत्रोः पक्षं प्रविश्योपकारकरणं शरीरपीडां चेत्येतान् सामवायिकभावसम्भाव्यान् षड् दोषान्, अस्य पण्यमानस्य, वर्णयेत् बोधयेत् । प्रतिपन्नम् अभ्युपगतपणनम्, अर्थेन योजयेत् पणितमर्थं दत्त्वा स्वसामवायिकं कुर्यादित्यर्थः । विहन्तुकामत्व आह — वैरं वा अपरैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेदिति । अन्यैः सामवायिकैः सह विरोधमुत्पाद्य सन्धिं विघटयेत् । एवं तावद् यातव्यस्य सामवायिकान्यतमपणनमुक्तम् ।

अथ सामवायिकानामन्येन पणनं प्रस्तूयते । तत्र यातव्यं प्रति सन्धिच्छलेनापकारं चिकीर्षोः प्रभूतार्थग्रहणे तत्करणायुक्तत्वं मन्यमानस्यायत्यां प्रभूतलाभैषिण एव सतस्तदात्वेऽल्पलाभाभ्युपगमपक्षमाह — दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकाम इति । अनुचितदेशकालाद्युपक्रान्तयुद्धयात्रम्

वा यात्रायां सिद्धिं विघातयितुकामो मूले यात्रायां वा प्रतिहर्तुकामो यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रस्तस्मिन् अविश्वस्तो वा तदात्वे लाभमल्पमिच्छेद्, आयत्यां प्रभूतम् ।

मित्रोपकारममित्रोपघातम् अर्थानुबन्धमवेक्षमाणः पूर्वोपकारकं कारयितुकामो भूयस्तदात्वे महान्तं लाभमुत्पन्नज्यायत्यामल्पमिच्छेत् ।

दूष्यामित्राभ्यां मूलहरेण वा ज्यायसा विगृहीतं त्रातुकामस्तथाविधमुपकारं कारयितुकामः सम्बन्धापेक्षी वा तदात्वे च आयत्यां च लाभं न प्रतिगृहणीयात् ।

अत एव युग्यपुरुषापचयेन सहायाराधनार्थधनव्ययेन च स्वत एव युक्तं दुरारब्धानुवृत्त्या बहुतराभ्यां ताभ्यां योजयितुकामः, स्वारब्धायां वा यात्रायां सिद्धिं विघातयितुकामः समुचितदेशकालाद्यारब्धत्वाद् यात्रायाः फलसिद्धिं सम्भाव्यां विघटयितुमिच्छुर्वा, मूले यात्रायां वा प्रतिहर्तुकामः स्थानीये अभियाने प्रहर्तुमिच्छुर्वा, यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः सम्प्रत्यल्पेन लाभेन सन्धिं कृत्वा भूयः प्रभूतं याचिष्य इति मन्यमानो वा, प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्र इति अतर्कितोपनतधनव्ययो वा, तस्मिन् अविश्वस्तो वा पणमाने विषये प्रभूतं प्रतिश्रुत्याप्यसौ पश्चान्न दास्यतीत्युपजातशङ्को वा, तदात्वे तत्काले, लाभम् अल्पम् इच्छेत्, आयत्यां प्रभूतं प्रचुरम् इच्छेत् । एवं पञ्चसु निमित्तेषु तदात्वालपलाभपणनमित्येकः पक्ष उक्तः ।

आयत्यामल्पलाभपणनरूपमन्यं पक्षमाह — मित्रोपकारममित्रोपघातमित्यादि । स्वमित्रस्योपकारं स्वमित्रस्यापकारं च फलान्तरानुबद्धं पश्यन्, तदात्वोपस्थितं महान्तमपि लाभं परित्यज्य आयत्याम् अल्पं लाभम् इच्छेत् । तथा पूर्वोपकारकं भूयः कारयितुकामो वा — अर्थात् पणमानेन पूर्वं कृतमुपकारं तेनैव भूयः कारयितुमिच्छुर्वा — तदात्वोपस्थितं महान्तं लाभं परित्यज्यायत्यामल्पमिच्छेत् ।

आयत्यां तदात्वे वा लाभः सामवायिकेन न प्रतिगृह्यत इत्यपरः पक्षः । तमाह — दूष्यामित्राभ्यामिति । दूष्यो राजार्थावग्रहचारी पुरमुख्यादिः अमित्रः शत्रुः ताभ्यां, मूलहरेण उच्छेदकारिणा ज्यायसा वा, विगृहीतम् अर्थाद् बन्ध्वादिं, त्रातुकामः स्वयं रक्षितुमिच्छन्, तथाविधमुपकारं कारयितुकामः अन्येन वा स्वीयेन रक्षयितुकामः, सम्बन्धापेक्षी वा यातव्येन सह

कृतसन्धिरतिक्रमितुकामः परस्य प्रकृतिकर्शनं मित्रामित्रसन्धिविश्लेषणं वा कर्तुकामः पराभियोगाच्छङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत । तमितरस्तदात्वे च आयत्यां च क्रममवेक्षेत । तेन पूर्वं व्याख्याताः ।

अरिविजिगीष्वोस्तु स्वं स्वं मित्रमनुगृह्णतोः शक्यकृत्यभव्या-

विवाहसम्बन्धमपेक्षमाणो वा, तदात्वे चायत्यां च, लाभं न प्रतिगृह्णीयात् स्वरूपमपि ।

अथ अप्राप्तस्यार्थस्य वाधिकस्यार्थस्य वा सद्योदानप्रार्थनमित्येवमात्मकं चतुर्थं पक्षमाह— कृतसन्धिरतिक्रमितुकाम इति । पूर्वकृतमेव सन्धिपश्चाच्छ्रयितुकामः, अप्राप्तं लाभं पणितमप्रविष्टं लाभम्, अधिकं लाभं वा पणितदधिकं लाभं वा, याचेत 'तदात्वे देही'ति प्रार्थयेत । तथा याचितस्य हि पणमानस्य दानासामर्थ्यात् सन्धिः शैथिल्यं प्राप्स्यतीति । परस्य पणमानस्य, प्रकृतिकर्शनं प्रकृतीनां वृत्तिकृच्छ्रं, कर्तुकामो वा, तथा याचेत । मित्रामित्रसन्धिविश्लेषणं कर्तुकामो वा मित्रामित्रयोरुपलभपणनेन पूर्वं कृतात् सन्धेर्विश्लेषणमपसरणम् उत्पादयितुमिच्छुर्वा, तथा याचेत । 'मयेव हि ताभ्यामपि याचितस्य दानासामर्थ्यात् सन्धिः शिथिलो भविष्यतीति । पराभियोगात् शङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत 'पर आत्मानमभियुञ्जीते'ति शङ्कया वा तथा याचेत । याचिते हि परेण दत्ते स आत्मानं नाभियोक्तुं शक्नुयादिति । याचितस्य कर्तव्यमाह— तमितर इति । इतरो याचितः, तदात्वे च आयत्यां च, तं क्रमं याचमानोक्तं प्रकारम्, अवेक्षेत अनुष्ठेयो न वेति पर्यालोच्य निर्णयेत् । तेन पूर्वं व्याख्याता इति । एतत्पक्षे क्रमावेक्षणकथनेन पूर्वोक्तेष्वपि त्रिषु पक्षेषु क्रमावेक्षणमुक्तप्रायमित्यर्थः । इत्थं यातव्यवृत्तिर्निरूपिता ।

अनुग्राह्यमित्रविशेषा इति सूत्रम् । अनुग्राह्याणां साहाय्यदानोपकार्याणां मित्राणां भूम्येकान्तराणां विशेषा अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः । भूम्यन्तरास्तावत् सामन्ताः शत्रव इति तेषु सन्ध्यादय उक्ताः, भूम्येकान्तरेषु तु मित्रभूतत्वादननुग्राह्यत्वमेव प्राप्तमिति तदिदानीं निरूप्यते ।

के ते अनुग्राह्या मित्रविशेषाः, किं च तेभ्यः प्रार्थनीयं फलमित्याकाङ्क्षायामाह— अरिविजिगीष्वोरिति । तयोः, स्वं स्वं मित्रं स्वस्वभूम्येकान्तरं

रश्मिस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः । शक्यारम्भी विषयं कर्म-
रभेत । कल्यारम्भी निर्दोषम् । भव्यारम्भी कल्याणोदयम् । स्थिर-
कर्मा नासमाप्य कर्मोपरमते । अनुरक्तप्रकृतिः सुसहायत्वादल्पेनाप्य-
नुग्रहेण कार्यं साधयति । त एते कृतार्थाः सुखेन प्रभूतं चोपकुर्वन्ति ।
अतः प्रतिलोभे नानुग्राहाः ।

तयोरिकपुरुषानुग्रहे यो मित्रं मित्रतरं नानुगृह्णाति सौऽतिस-
न्धत्ते । मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति । क्षयव्ययप्रवासपरोपकारान-
इतरः । कृतार्थश्च शत्रुर्वैगुण्यमेति ।

राजानम्, अनुगृह्यतोः साहाय्यदानेनोपकुर्वतोः, शक्यकल्यभव्यारम्भिस्थिर-
कर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः बहूनां मित्राणां मध्ये शक्यारम्भी कल्यारम्भी
भव्यारम्भी स्थिरकर्मा अनुरक्तप्रकृतिरित्येतेभ्य एव मित्रेभ्य उपकृतेभ्यो विशेष-
पलाभो भवति, अतश्च शक्यारम्भिप्रभृतय एवानुग्राहा इति भावः । तान् व्या-
चष्टे—शक्यारम्भीति । सः, विषयं शक्यनिर्वहणं, कर्म आरभेत । कल्या-
रम्भी, निर्दोषं कर्मारभेत । भव्यारम्भी, कल्याणोदयं कल्याणफलं, कर्मारभेत ।
स्थिरकर्मा, कर्म प्रारब्धम्, असमाप्य, नोपरमते न विरमति । अनुरक्तप्र-
कृतिः, सुसहायत्वात् अत्यन्तसुलभसहायत्वाद्, अल्पेनापि अनुग्रहेण सैन्य-
दानेन, कार्यं साधयति । त एते इति । एते शक्यारम्भिप्रभृतयः, कृतार्थाः
अनुग्रहसाधितकर्माः सन्तः, सुखेन अनायासेन, प्रभूतं च बहुगुणं च, उप-
कुर्वन्ति । अतः प्रतिलोभ इति । एभ्यः शक्यारम्भ्यादिभ्यः प्रातिलोभ्ये-
सति, नानुग्राहाः उपकार्या न भवन्ति, अर्थादशक्यारम्भिप्रभृतयः ।

तयोरिति । शत्रोर्वा मित्रिणीषोर्वा, एकपुरुषानुग्रहे मित्रामित्रयोरे-
कस्य पुरुषस्य मित्रयोर्वैकस्य पुरुषस्यानुग्रहे कर्तव्यतया प्रसक्ते, यः मित्रं
मित्रतरं वा अनुगृह्णाति अमित्रं परिहृत्य मित्रसम्पद्युक्तमुपकरोति मित्रमुपेक्ष्य
अतिशयितमित्रसम्पद्युक्तं वोपकरोति, सः मित्रानुग्राही मित्रतरानुग्राही च,
अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते । विशेषलाभश्च मित्रादात्मवृद्धिप्राप्तिलक्षण
इत्याह—मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोतीति । मित्रभूतो हि पुरुषः स्वभावादेव
स्वसुहृदो वृद्ध्यर्थं यतेत, किमुत तेनानुगृहीत इत्यभिप्रायः । अमित्रानुग्राही मि-
त्रसामान्यानुग्राही च नैवमित्याह—क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितर इति ।

मध्यमं त्वनुगृह्णतोऽर्थो मध्यमं मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते । मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति । क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः । मध्यमश्चेदनुगृहीतो विगुणः स्यादमित्रोऽतिसन्धत्ते । कृतप्रयासं हि मध्यमामित्रमपसृतमेकार्थोपगतं प्राप्नोति ।

तेनोदासीनानुग्रहो व्याख्यातः ।

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदाने यः शूरं कृतास्त्रं दुःखसहमनुरक्तं वा दण्डं ददाति, सोऽतिसन्धीयते । विपरीतोऽतिसन्धत्ते ।

यत्र तु दण्डः प्रतिहतस्तं वा चार्थमन्यांश्च साधयति, तत्र मौल-

क्षयव्ययप्रवासाः युग्मपुरुषापचयधनहानिदीर्घाध्वगमनानि शत्रूपकारार्थानि परोपकारः स्वस्मिन् प्रत्युपकर्तव्ये शत्रुणा परस्योपकारकरणम् इत्येतान्, इतरः प्राप्नोति । कथं पुनः शत्रुरपकृतः स्वस्मिन् प्रत्युपकर्तव्ये परस्योपकारं कुर्यात्, तत्राह—कृतार्थश्च शत्रुर्वैगुण्यमेतीति । शत्रुः स्वकार्ये साधनीये गुणवत्तामात्मनो दर्शयति, सिद्धे तु तस्मिन् शत्रुस्वाभाव्याद् विकुरुत इत्यर्थः ।

मध्यमविषयमनुग्रहमाह — मध्यमं त्वित्यादि । गतार्थम् । मध्यमोऽरिविजिगीषुभ्यामुपकृतो यदि विरुद्धवृत्तिर्भवेत्, तर्हि तस्यामित्रो विशेषलाभं प्राप्नोतीत्याह—मध्यमश्चेदनुगृहीत इत्यादि । लाभस्वरूपमाह—कृतप्रयासं ह्रीत्यादि । मध्यमेन सह प्रयासं कृत्वा पूर्वं तन्मित्रभावे स्थितं सम्प्रति तद्वैगुण्यात् तदमित्रत्वं प्रतिपद्य तस्माच्चापसृत्यात्मना सहैकार्थतां गतं मित्रविशेषं हि मध्यमामित्रः प्राप्नोतीत्येष तस्य विशेषलाभ इत्यभिप्रायः ।

मध्यमानुग्रहोक्तरीत्या उदासीनानुग्रहेऽपि मित्राद्यनुग्रहीतुर्मित्रसकाशाद् वृद्धिविशेषलाभः उदासीनवैगुण्ये तदमित्रस्य मित्रविशेषलाभश्च भवतीत्यर्थकमतिदेशमाह — तेनेत्यादि ।

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदानेनानुग्रहे कर्तव्यतया प्रसक्ते शूरत्वशिक्षितास्त्वजितश्रमत्वानुरक्तत्वविशिष्टम् आत्मनो मूलबलं यो ददाति सोऽयुक्तकारित्वाद् वञ्च्यते, तद्विपरीतस्तु दूण्यादिबलदायी युक्तकारी भवतीत्याह—मध्यमोदासीनयोर्बलांशदान इत्यादि ।

कचिन्मूलबलस्यापि प्रेषणमाह — यत्र त्विति । यस्मिन्स्त्वर्थे, दण्डः प्रतिहतः अन्यद् बलं कुण्ठितं जातं, तं वा चार्थं यातव्यरूपम्, अन्यांश्च जनपदावेस्कन्दकमार्गप्रतिरोधकादींश्च, साधयति साधयितुं प्रवृत्तश्चेदित्यर्थः,

भृतश्रेणीमित्राटवीवलानामन्यतममुपलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात् । अ-
मित्राटवीवलं वा व्यवहितदेशकालम् ।

यं तु मन्येत — 'कृतार्थो मे दण्डं गृह्णीयात् अमित्राटव्यभू-
म्यनृतुषु वा वासयेदफलं वा कुर्यादि'ति, दण्डव्यासङ्गापदेशेन नैनम-
नुगृह्णीयात् । एवमवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये तत्कालसहस्रस्यै दण्डं दद्यात् ।
आ समाप्तेश्चैनं वासयेद् योधयेच्च, बलव्यसनेभ्यश्च रक्षेत् । कृतार्थाच्च
सापदेशमवसावयेत् । दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यात् । यातव्येन वा
सन्धायै नमसि सन्दध्यात् ॥

तत्र, मौलभृतश्रेणीमित्राटवीवलानां मौलादीनां पञ्चानां वलानाम्, अन्यतमं,
दण्डं सैन्यम्, उपलब्धदेशकालं दद्यात् समुचितं देशं कालं चोपलभ्य प्रेषयेत् ।
अमित्राटवीवलं वा व्यवहितदेशकालमिति । विप्रकृष्टे देशे काले च यदि
वलं दद्यात्, तर्हि अमित्राटविकवलमेव दद्यात् न त्वन्यन्मौलादिकमित्यर्थः ।

यं तु मन्येतेत्यादि । यं तु मध्यममुदासीनं वा शङ्केत — 'एष मदी-
यस्य दण्डस्य साहाय्येन स्वार्थं साधयित्वा तमात्मसात्करिष्यति, अथवा
अमित्रान्तिके आटविकान्तिके अभूमिषु वासायोग्येषु प्रदेशेषु अनृतुषु युद्धा-
नर्हेषु वर्षादिकालेषु च दण्डं वासयिष्यति, अथवा दण्डं शत्रुजयलभ्यफला-
भाजनं करिष्यति' इति, एनं, दण्डव्यासङ्गापदेशेन नानुगृह्णीयात् 'दण्डो मे
कार्यान्तरे व्यासक्त' इति व्याजमुखिखन् दण्डं तस्मै न दद्यादित्यर्थः । एव-
मवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये इति । दण्डदानेनावश्यमनुग्रहे कर्तव्ये तु, तत्कालसहं
तत्कालक्षमं, दण्डम्, अस्मै अनुग्राह्याय, दद्यात् । आ समाप्तेश्च आ कार्यस-
माप्तेः, एनं दण्डं, वासयेद् योधयेच्च योग्यभूमौ वासयन् युद्धं कारयेत्, बल-
व्यसनेभ्यश्च शस्त्रक्षयादिभ्यश्च, रक्षेत् । कृतार्थाच्च दण्डकृतप्रयोजनाच्च मध्य-
मादुदासीनाद् वा, सापदेशं कमपि व्याजमुखिख्य, अवसावयेत् अपवाहयेत्
तदपहारादिदोषपरिहारार्थम् । दण्डपालनक्लेशभीरुत्वे त्वाह — दूष्यामित्रा-
टवीदण्डं वास्मै दद्यादिति । तद्धि स्वविनाश्यमन्येन नाशितं भवत्वित्य-
भिसन्धिनेत्यर्थम् । अनुग्राह्यस्य दुर्बुद्धित्वशङ्कायां प्रकारान्तरानुष्ठानमाह —
यातव्येन वेति । तेन अनुग्राह्यसम्बन्धिना सह, सन्धाय, एनं यातव्यम्,
अतिसन्दध्यात् एतत्सकाशाद् अनुग्राह्यसकाशलभ्याभ्यधिकं लाभं प्राप्नुया-
दित्यर्थः ॥

आदितः अध्या. १०६] ११४, ११५. प्रक. यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च । २९१

समे हि लाभे सन्धिः स्याद् विषमे विक्रमो मतः ।

समहीनविशिष्टानामित्युक्ताः सन्धिविक्रमाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः

यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाः,

आदितः षट्छततमः ॥

इत्थं सन्धिविग्रहगतान् लाभपणनादिविशेषानभिधाय सामान्यतः
सन्धिविग्रहयोर्निमित्तं श्लोकेन कीर्तयन्नध्यायमुपसंहरति — समे हि लाभे
सन्धिः स्यादित्यादि । सुगमम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

अष्टमोऽध्यायः यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च,

आदितः षट्छततमः ॥

११६. प्रक. मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धयः ।

संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रे-
यान् । मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद् भवतः, मित्रं हिरण्यलाभात् । यो
वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति ।

‘त्वं चाहं च मित्रं लभावहे’ इत्येवमादिः समसन्धिः । ‘त्वं
मित्रम्’ इत्येवमादिविषमसन्धिः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिः ।

समसन्धौ तु यः सम्पन्नं मित्रं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमवाप्नोति
सोऽतिसन्धत्ते । आपद्धि सौहृदस्थैर्यमुत्पादयति ।

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय इति सूत्रम् । मित्रं नित्यवश्यादिषट्-
प्रकारं हिरण्यं स्वर्णरजतादि भूमिर्नित्यामित्रादिभूमिसन्ध्यध्याये वक्ष्यमाणा
कर्म दुर्गादि एषां लाभैः क्रियमाणाः सन्धयः कथ्यन्त इति सूत्रार्थः । श्रेष्ठा-
श्रेष्ठलाभैः पणनमुक्तम् । श्रेष्ठ्याश्रेष्ठ्ये तु अनिरूपिते इह निरूप्येते ।

इदं च प्रकरणं नवमादिभिश्चतुर्भिर्ध्यायैर्वितन्यते । तत्र नवमेऽस्मि-
न्ध्याये मित्रसन्धिर्हिरण्यसन्धिश्च निरूप्यते ।

संहितप्रयाण इति । तस्मिन् विषये, मित्रहिरण्यभूमिलाभानाम् उत्त-
रोत्तरो लाभः श्रेयान् मित्रलाभापेक्षया हिरण्यलाभः प्रशस्ततरः, हिरण्यला-
भापेक्षया भूमिलाभः प्रशस्ततरः । कुत इत्याह — मित्रहिरण्ये हीत्यादि ।
भूमिलाभे हि सिद्धे तदुत्पन्नकृष्यादिफलसम्पदा साधनेन मित्रं हिरण्यं च
साधयितुं शक्यते हिरण्यलाभेन च मित्रलाभः साधयितुं शक्यते इति भूमि-
लाभो हिरण्यलाभश्च स्वेतरसाधको यस्मात् तस्मादित्यर्थः । लाभश्रेष्ठत्वं च
शेषान्यतरसाधकत्वरूपमित्याह — यो वेत्यादि । स श्रेष्ठ इति वाक्यशेषः ।

मित्रादिलाभनिबन्धनान् समविषमान् सन्धीनाह — त्वं चाहं चे-
त्यादि । ‘त्वं चाहं च मित्रं लभावहे’ ‘त्वं चाहं च हिरण्यं लभावहे’ ‘त्वं
चाहं च भूमिं लभावहे’ इत्येवं पणनेन क्रियमाणः सन्धिः समसन्धिः । त्वं
मित्रमित्येवमादिरिति । त्वं मित्रं लभसे अहं भूमिं, त्वं हिरण्यमहं भूमिं,
त्वं हिरण्यमहं मित्रम् इत्येवम्प्रकारो, विषमसन्धिः । तयोरिति । समसन्धिवि-
षमसन्ध्येः, विशेषलाभात्, अतिसन्धिः भवति ।

समसन्धौ विशेषलाभमाह — समसन्धौ त्विति । तस्मिन्, यः, स-
म्पन्नं वक्ष्यमाणनित्यत्ववश्यादिगुणयुक्तं, मित्रम् अवाप्नोति, अथवा मित्र-

मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमनित्यं वश्यं वेति । 'नित्यमवश्यं श्रेयः, तद्वचनपकुर्वदपि नापकरोति' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । वश्यमनित्यं श्रेयः, यावदुपकरोति तात्रन्मित्रं भवति । उपकारलक्षणं मित्रमिति ।

वश्ययोरपि महाभोगमनित्यमल्पभोगं वा नित्यमिति । 'महाभोगमनित्यं श्रेयः, महाभोगमनित्यमल्पकालेन महदुपकुर्वन्महान्ति व्ययस्थानानि प्रतिकरोति' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । नित्यमल्पभोगं श्रेयः, महाभोगमनित्यमुपकार-

कृच्छ्रे मित्रस्य मित्रसम्पद्युक्तस्य कृच्छ्रे आपद्दशायां, मित्रं तदेव, अवाप्नोति, सः, अतिसन्धत्ते अतिसन्धिनिमित्तं विशेषलाभं भजते । आपदपेक्षणस्य प्रयोजनमाह—आपद्भीत्यादि । सौहृदस्यैव मैत्रीदार्व्यम् ।

मित्रकृच्छ्रेऽपि विशेषनिर्धारणार्थं विप्रतिपत्तिमुपक्षिपति — मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमित्यादि । वक्ष्यमाणलक्षणावश्यत्वयुक्तं नित्यं मित्रं वा श्रेयः, आहोस्विद् अनित्यं वश्यं वा श्रेयः इति विचार्यत इत्यर्थः । तत्राचार्याणां निर्धारणमाह — नित्यमवश्यं श्रेय इत्यादि ।

आचार्यमतं प्रतिषेधन् स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । वश्यमनित्यं मित्रं श्रेयः । तत्र हेतुमाह—यावदुपकरोति तात्रन्मित्रमित्यादि । मित्रस्योपकारलक्षणत्वादुपकुर्वद्दशायामेव मित्रव्यपदेशो भवति नानुपकुर्वद्दशायां, वश्यं च सर्वत्रमहाभोगत्वलक्षणत्वादुपकुर्वदेव भवतीत्यर्थः । तथाच नित्यवश्ययोर्मध्ये महाभोगत्वलक्षणं वश्यमनित्यं श्रेय इति कौटल्यमतमुक्तं भवति ।

वश्ययोरेव नित्यत्वानित्यत्वयोगे श्रेयस्त्वं विचारयति — वश्ययोरपीत्यादि । महाभोगवश्याल्पभोगवश्ययोर्मध्ये किं महाभोगवश्यमनित्यं श्रेयः उताल्पभोगवश्यं नित्यं श्रेय इति चिन्तायाम् आचार्या वदन्ति—महाभोगवश्यमनित्यं श्रेयः, कुतः, तद्धि अल्पेन कालेन महान्तमुपकारं करोति, तेन च व्ययहेतवः प्रभूताः प्रतिकृता भवन्तीत्येतस्मात् कारणात् ।

आचार्यमतं निराकुर्वन् स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । अयमर्थः—अल्पभोगवश्यं नित्यं श्रेयः, कुतः, अनित्यमहाभोगसकाशसम्भावितदोषानास्पदत्वात् तत्सकाशसम्भावितगुणास्पदत्वाच्च । अनित्यं हि महाभोग-

भयादपक्रामति, उपकृत्य वा प्रत्यादातुमीहते । नित्यमल्पभोगं सात-
त्यादल्पमुपकुर्वन्महता कालेन महदुपकरोति ।

गुरुसमुत्थं महन्मित्रं लघुसमुत्थमल्पं वेति । 'गुरुसमुत्थं मह-
न्मित्रं प्रतापकरं भवति, यदा चोत्तिष्ठते, तदा कार्यं साधयति' इत्या-
चार्याः ।

नेति कौटल्यः—लघुसमुत्थमल्पं श्रेयः, लघुसमुत्थमल्पं मित्रं
कार्यकालं नातिपातयति दौर्बल्याच्च यथेष्टभोग्यं भवति, नेतरत् प्रकृ-
ष्टभौमम् ।

विक्षिप्तसैन्यमवश्यसैन्यं वेति । 'विक्षिप्तं सैन्यं शत्रयं प्रतिसंहर्तुं
वश्यत्वात्' इत्याचार्याः ।

वश्यम् उपकारभीत्या हार्दाभावनिमित्तया मित्रत्वात् प्रच्यवेत, उपकारं कृत्वा
वापहर्तुं पश्चाद् यतेत । नित्यं त्वल्पभोगमव्यभिचारित्वेन मित्रभावान्न जातु
प्रच्यवेत, अविच्छेदेन चाल्प उपकारस्तेन क्रियमाणो महता कालेन महान्
भविष्यतीति ।

गुरुसमुत्थमहामित्र-लघुसमुत्थाल्पमित्रयोः किं श्रेय इति विचार-
यति—गुर्वित्यादि । गुरुसमुत्थं देशविप्रकर्षादिना प्रयत्नोत्थाप्यसैन्यं, महत्
प्रबलं, मित्रं वा, श्रेय इति वर्तते, लघुसमुत्थम् अयत्नोत्थाप्यसैन्यम्, अल्पं
दुर्बलं मित्रं वा श्रेय इति विचार्यत इति शेषः । तत्राचार्याणां मतमाह—
गुर्वित्यादि । गुरुसमुत्थं महत् मित्रं श्रेयः, कुतः, तद्धि शत्रावतिशयेन परा-
क्रमते, चिरयत्नेनापि यदोत्थितं भवति तदा कार्यमव्यभिचारेण साधयति
चेत्यर्थः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । कार्यकालं नातिपातयति
कार्यानुष्ठानार्हमवसरं नातिक्रामयति । इतरत् गुरुसमुत्थम् । प्रकृष्टभौमं विप्र-
कृष्टभूमिस्थितम् ।

विक्षिप्तेत्यादि । विक्षिप्तसैन्यं कार्यान्तरसाधनायानेकत्र प्रेषितं सैन्यं
येन तत् तथाभूतं, मित्रं वा श्रेयः अवश्यसैन्यं वा, श्रेय इति विचार्यत इति
शेषः । आचार्यमतमाह—विक्षिप्तं सैन्यमित्यादि । प्रतिसंहर्तुं समूह-
यितुम् ।

नेति कौटल्यः । अवश्यसैन्यं श्रेयः । अवश्यं हि शक्यं सामा-
दिभिर्वश्यं कर्तुं, नेतरत् कार्यव्यासक्तं प्रतिसंहर्तुम् ।

पुरुषभोगं हिरण्यभोगं वा मित्रमिति । 'पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः,
पुरुषभोगं मित्रं प्रतापकरं भवति । यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साध-
यति' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः, नित्यो हिरण्येन योगः
कदाचिद् दण्डेन दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः प्राप्यन्ते इति ।

हिरण्यभोगं भूमिभोगं वा मित्रमिति । 'हिरण्यभोगं गतिम-
त्त्वात् सर्वव्ययप्रतीकारकरम्' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः—'मित्रहिरण्ये हि भूमिभोगाद् भवतः' इत्युक्तं
पुरस्तात् । तस्माद् भूमिभोगं मित्रं श्रेय इति ।

स्वमतमाह— नेति कौटल्य इत्यादि । सामादिभिः सामदानभेदैः ।
इतरत् विक्षिप्तम् ।

पुरुषैरुपकारकमेकं मित्रं हिरण्येनोपकारकमन्यदित्यनयोर्मध्ये किं श्रेय
इति चिन्तयति — पुरुषभोगमित्यादि । तत्र पुरुषभोगमित्रं प्रशस्ततरं,
यस्मात् शत्रुषु तत् स्वयं पराक्रमितुमर्हम्, उत्थितं च कार्यं साधयतीत्याचार्या
मन्यन्ते इत्याह — पुरुषभोगं मित्रं श्रेय इत्यादि ।

स्वमतमाह— नेति कौटल्यो हिरण्यभोगमित्यादि । अयमर्थः —
हिरण्यभोगं मित्रं प्रशस्ततरं, कुतः— यस्मात् हिरण्यं सर्वत्र नयनानयनयोग्यं
हस्ते नित्यं सन्निहितं सर्वदोषयोगक्षमं, दण्डस्तु कदाचित्कोत्थानत्वात् कदा-
चिदेवोपयोगक्षमो भवति । किञ्च हिरण्येन दण्डश्च अन्ये चेष्टितार्थाः सुसाधा
भवन्ति, न पुनर्दण्डेन हिरण्यमन्ये वा कामा इति ।

हिरण्योपकारकभूम्युपकारकमित्रयोर्मध्ये कतरत् प्रशस्ततरमिति विचा-
रयति — हिरण्यभोगमित्यादि । हिरण्यभोगं हिरण्योपकारकं, गतिमत्त्वात्
नयनानयनयोग्यत्वात्, सर्वव्ययप्रतीकारकरं सर्वविधव्ययोपयोगक्षमम्, अर्थाद्
भूमिभोगम् अगतिमत्त्वादतादृशम् । ततश्च तदेव श्रेय इत्यर्थः । इत्याचार्या
आहुः ।

मित्रहिरण्योभयसाधकत्वलक्षणं गुणातिशयं पूर्वोक्तं स्मारयन् तेन
हेतुना भूम्युपकारकं मित्रमेव प्रशस्ततरमित्येवं स्वमतमाह—नेति कौटल्यो

तुल्ये पुरुषभोगे विक्रमः क्लेशसहत्वमनुरागः सर्वबललाभो वा मित्रकुलाद् विशेषः ।

तुल्ये हिरण्यभोगे प्रार्थितार्थता प्राभूत्यमल्पप्रयासता सातत्यं च विशेषः ।

तत्रैतद् भवति —

नित्यं वश्यं लघूत्थानं पितृपैतामहं महत् ।

अद्वैध्यं चेति सम्पन्नं मित्रं षड्गुणमुच्यते ॥

ऋते यदर्थं प्रणयाद् रक्ष्यते यच्च रक्षति ।

पूर्वोपचितसम्बन्धं तन्मित्रं नित्यमुच्यते ॥

मित्रहिरण्ये हीत्यादि । तदेवं पुरुषभोगहिरण्यभोगभूमिभोगानां गुरुलघुभावो विचारितः ।

अथ पुरुषभोगेष्वेव कश्चिद् भेदः पुरुषभोगभेदान्तरापेक्षया विशिष्ट इत्याह — तुल्ये पुरुषभोग इत्यादि । शौर्यम् आयासक्षमत्वं स्नेहो मौल-भृतादिसर्वविधबलदायकत्वमित्येभिर्गुणैर्युक्तं पुरुषभोगमित्रमतादृशात् पुरुष भोगमित्रवर्गात् प्रशस्ततरमित्यर्थः ।

हिरण्यभोगभेदस्य कस्यचित् तद्भोगभेदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यमाह — तुल्ये हिरण्यभोग इत्यादि । प्रार्थितार्थता प्रार्थितोऽर्थो यस्माल्लभ्यते स प्रार्थितार्थस्तत्त्वं, प्राभूत्यं समृद्धधनत्वम्, अल्पप्रयासता अल्पेन प्रयासेन कार्यसाधकता, सातत्यं च नित्योपकारिता च, विशेषः वैशिष्ट्यनिमित्तम्, एतैर्गुणैर्युक्तं हिरण्यभोगमित्रमताद्विधाद्धिरण्यभोगमित्रवर्गात् प्रशस्ततरमित्यर्थः । एवं पुरुषभोगहिरण्यभोगयोरवान्तरविशेषोऽभिहितः । भूमिभोगस्य तूपरिष्ठाद् अभिधास्यते ।

अथ मित्रस्य गुणभेदकृतान् भेदान् वक्तुमाह — तत्रेति । तत्र मित्र-लाभसन्धौ, एतद् वक्ष्यमाणं मित्रनिरूपणं भवति ।

मित्रस्य गुणानाह — नित्यमित्यादि । मित्रसम्पदुपेतं मित्रं नित्यत्वं वश्यत्वादिभिः षड्भिर्गुणैर्युक्तमुच्यत इति श्लोकस्यार्थः ॥

गुणान् क्रमेण लक्षयति — ऋते इत्यादि । पूर्वप्ररूढयौनादिसम्बन्ध-निमित्तस्नेहत्वमात्राद् विनैवार्थसम्बन्धं यद् रक्ष्यते, यच्च कर्तुं रक्षति, तदुभ-यमन्योन्यं प्रति नित्यं मित्रमित्यर्थः । यदर्थप्रणयादिति समस्तपाठोऽप्यस्ति ॥

सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते ।
 एकतोभोग्युभयतः सर्वतोभोगि चापरम् ॥
 आदात् वा दात्रपि वा जीवत्यरिषु हिंसया ।
 मित्रं नित्यमवश्यं तद् दुर्गाटव्यपसारि च ॥
 अन्यतो विगृहीतं यल्लघुव्यसनमेव वा ।
 सन्धत्ते चोपकाराय तन्मित्रं वश्यमध्रुवम् ॥
 एकार्थानर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च ।
 मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥

वश्यमाह—सर्वचित्रमहाभोगमित्यादि । वश्यं मित्रं, सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं सर्वभोगं चित्रभोगं महाभोगमिति त्रिविधम् । तत्र दण्डकोशभूमिभिरुपकारकं सर्वभोगं, दण्डकोशाभ्यां प्रभूतमुपकुर्वत् महाभोगं, रत्नसारफल्लुकुप्यद्रव्यवनादिनोपकारकं चित्रभोगम् । इदमर्थप्राप्तिलक्षणोपकारप्रयुक्तं त्रैविध्यम् । अनर्थपरिहारलक्षणोपकारनिमित्तं त्रैविध्यमुत्तरार्धेनोच्यते—
 एकतोभोगि उभयतोभोगि सर्वतोभोगीति च । एकतो यद् अमित्रप्रतिकारकं तदाद्यं, यद् अमित्रतदासारोभयप्रतिकारकं तद् द्वितीयं, यद् अमित्रासारप्रतिरोधकाटविकप्रतिकारकं तत् तृतीयमिति बोद्धव्यम् ॥

अथ नित्यं वश्यत्वहीनं भवति, वश्यं च नित्यत्वहीनम् । तत्राद्यमाह—आदात् वेत्यादि । यद् विजिगीष्वनुपकारकमपि शत्रुषु लुण्ठनाद्यपकारैरादानं दानं वा कुर्वदुपजीवति, दुर्गाटव्यपसरणशीलतया चात्मानं रक्षच्छत्रोरग्राह्यं भवति, तद् वश्यत्वरहितं नित्यं मित्रमित्यर्थः ॥

द्वितीयमाह—अन्यत इति । यत्, अन्यतः शत्रुणा विगृहीतं, लघुव्यसनमेव वा अल्पव्यसनयुक्तं वा सत्, उपकाराय, सन्धत्ते विजिगीषुणा सह सन्धिं करोति, तत् मित्रं, वश्यम् उपकारकत्वात्, अध्रुवम् अनित्यम् आत्मोपकारकालमात्रावस्थायिमैत्रत्वात् ॥

अयत्नकरणीयसैन्यसन्नाहत्वलक्षणं लघूत्थानत्वं; पितृपितामहक्रमानुवृत्तमैत्रबन्धत्वलक्षणं पितृपैतामहत्वं; प्रमाणप्रतापगरिष्ठसैन्ययुक्तत्वलक्षणं महत्त्वं च सुबोधत्वान्न लक्षणीयमिति मन्वानस्तान्यतिक्रम्याद्वैध्यं लक्षयति—
 एकार्थानर्थसम्बन्धमिति । समानसुखदुःखसम्बन्धम्, उपकारि, अविकारि च अव्यभिचारि च, मित्रम्, आपदि अद्वैध्यं द्वैध्यं भेदः तद्वहितत्वात्

मित्रभावाद् ध्रुवं मित्रं शत्रुसाधारणाच्चलम् ।
 न कस्यचिदुदासीनं द्वयोरुभयभावे तत् ॥
 विजिगीषोरमित्रं यन्मित्रमन्तर्धितां गतम् ।
 उपकारे निविष्टं वाशक्तं वानुपकारि तत् ॥
 प्रियं परस्य वा रक्ष्यं पूज्यसम्बन्धमेव वा ।
 अनुगृह्णाति यन्मित्रं शत्रुसाधारणं हि तत् ॥
 प्रकृष्टभौमं सन्तुष्टं बलवच्चालसं च यत् ।
 उदासीनं भवत्येतद् व्यसनादवमानितम् ॥

तदाख्यम् । अत एव एतत् मित्रं, मित्रभावि मित्रभावनित्ययोगित्वान्मित्रभा-
 वीत्यप्याख्यायत इत्यर्थः ॥

मित्रभाविविपरीतम् उभयभाव्यप्यस्ति । तच्चोभयभावित्वं शत्रुविजि-
 गीषूभयानुपकारकत्वात् तदुभयोपकारकत्वात् दुर्बलतया तदुभयसेवित्वाद् वा
 त्रिप्रकारं भवति । तत्र यदाद्युभयभावि तद् मित्रभावस्य शत्रुविजिगीषूभया-
 तिरिक्तविषयत्वाभावेनासाधारणतया नित्यत्वात् शत्रुविजिगीषूभयसाधारणत्वे-
 नानित्यत्वाच्च नित्यानित्योभयरूपम् । तदेतदाह— मित्रभावाद् ध्रुवं मित्र-
 मित्यादि । मित्रभावात् शत्रुमित्रातिरिक्तागोचरत्वेनासाधारणादित्यार्थम् । न
 कस्यचिद्, उपकारकमिति शेषः । तदिदं शक्तत्वेऽप्यनभिनिवेशादुभयानुप-
 कारकम् ॥

उपकाराभिनिविष्टमपि शक्तिविरहादुभयानुपकारकम् उभयभाव्याह—
 विजिगीषोरमित्रमिति । विजिगीषोर्भूम्यनन्तरत्वात् शत्रुभूतम्, अन्तर्धितां
 गतं मित्रं शत्रुविजिगीष्वोर्मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिः तत्तां गतम् अत एव विधे-
 यत्वान्मित्रशब्दितम्, उपकारे निविष्टं वा अशक्तं वा उभयोरुपकारकरणे
 साभिनिवेशं च शक्तिहीनं च, यद् अनुपकारि, तद् उभयभावीत्यनुवर्तते ।
 अमित्रमिति क्लीबनिर्देश आर्षः ॥

उभयानुग्राहकमुभयतोभाव्याह— प्रियमिति । यत् मित्रं, परस्य
 शत्रोः, प्रियं, रक्ष्यं वा, पूज्यसम्बन्धमेव वा स्वपूजनीयगुर्वादिसम्बद्धं वा, अनु-
 गृह्णाति, तत् शत्रुसाधारणं शत्रुमित्रोभयसमानम्, उभयतोभावीति यावत् ॥

अथ कीदृशं मित्रमुपकारकर्तव्यतादशायामुदासीनं स्यादित्याह—
 प्रकृष्टभौममिति । विप्रकृष्टभूमिस्थितं, सन्तुष्टम् अपूर्वलाभनिःस्पृहं स्थितार्थ-

अरेर्नेतुश्च यद् वृद्धिं दौर्बल्यादनुवर्तते ।

उभयस्याप्यविद्विष्टं विद्यादुभयभावि तत् ॥

कारणाकरणध्वस्तं कारणाकरणागतम् ।

यो मित्रं समपेक्षेत स मृत्युमुपगूहति ॥

क्षिप्रमल्पो लाभश्चिरान्महानिति वा । 'क्षिप्रमल्पो लाभः कार्य-
देशकालसंवादकः श्रेयान्' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । चिरादविनिपाती वीजसधर्मा महान् लाभः
श्रेयान्, विपर्यये पूर्वः ॥

एवं दृष्ट्वा भुवे लाभे लाभांशे च गुणोदयम् ।

स्वार्थसिद्धिपरो यायात् संहितः सामवायिकैः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे नवरोऽध्यायः

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ मित्रसन्धिः हिरण्यसन्धिः,

आदितः सप्तशततमः ॥

परितृप्तं, बलवत् शौर्यगर्वादनुपजातद्वेषम्, अलसं, व्यसनादवमानितं च द्यूता-
दिव्यसनदोषादवज्ञातं च, एतत् ईदृशं मित्रम्, उदासीनं भवति ॥

दुर्बलत्वादुभयसेवकमुभयभाव्याह — अरेर्नेतुश्चेति । शत्रोर्विजिगी-
षोश्च, वृद्धिं, यत् मित्रं, दौर्बल्यात्, अनुवर्तते तामभिनन्दत् तावाश्रयती-
त्यर्थः, कथम्भूतम्, उभयस्यापि शत्रुमित्रयोरपि, अविद्विष्टम् । तत्, उभय-
भावि उभयानुवर्त्युभयभावि, विद्यात् । तदेवं मित्रविशेषा निरूपिताः ॥

मित्रसामान्यविषयं विधिमाह — कारणाकरणध्वस्तमिति । कार-
णानुत्पादेऽपगतं, कारणाकरणागतं कारणानुत्पादे पुनरायातं, मित्रं, यः, सम-
पेक्षेत स्वीकुर्यात्, सः, मृत्युम्, उपगूहति आलिङ्गति ॥

अथ मित्रलाभप्रसङ्गागतमित्रविशेषकथनानन्तरं लाभसामान्यगतं काल-
स्वरूपप्रयुक्तं विशेषं चिन्तयति—क्षिप्रमल्पो लाभ इत्यादि । सद्योभावी खल्पो
लाभो वा श्रेयान्, चिरभावी प्रभूतो लाभो वा श्रेयानिति संशय इत्यर्थः ।
आचार्यमतमाह — क्षिप्रमल्पो लाभः श्रेयान्, कथम्भूतः, कार्यदेशकालसं-
वादकः अनेन कार्येणास्मिन् देशे अस्मिन् काले अयं लाभो भविष्यतीति
समीक्षासंवादी । इत्याचार्याः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । चिरादपि भवन् निष्प्रतिबन्ध-
भाविसिद्धितयावधास्तो धान्यबीजसमानधर्मा महान् लाभः श्रेयान् । विपर्यये
महतो लाभस्य विनिपातित्वसम्भावनायां, पूर्व आचार्योक्तः कल्प इत्यर्थः ॥

प्रान्ते श्लोकमाह—एवमित्यादि । लाभे मित्राहिरण्यभूमिरूपे । गुणो-
दयं गुणविशेषोत्पत्तिम् । शेषं सुबोधम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे नवमोऽध्यायः

मित्राहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ मित्रसन्धिर्हिरण्यसन्धिश्च,

आदितः सप्तोत्तरशततमः ॥

११६. प्रक — भूमिसन्धिः ।

‘त्वं चाहं च भूमिं लभावहे’ इति भूमिसन्धिः ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थः सम्पन्नां भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते ।

तुल्ये सम्पन्नालाभे यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते । भूमिलाभं शत्रुकर्शनं प्रतापं च हि प्राप्नोति । दुर्बलाद् भूमिलाभे सत्यं सौकर्यं भवति । दुर्बल एव च भूमिलाभः, तत्सामन्तश्च मित्रममित्रभावं गच्छति ।

तुल्ये बलीयस्त्वे यः स्थिरं शत्रुमुत्पाद्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते । दुर्गावासिर्हि स्वभूमिरक्षणममित्राटवीप्रतिषेधं च करोति ।

गताध्याये मित्रहिरण्यसन्ध्योर्निरूपितयोः क्रमप्राप्तः भूमिसन्धिरिति निरूप्यते — त्वं चाहं चेत्यादि । भूमिसन्धिरिति । स च समसन्धिः, भूमेरेव द्वाभ्यां लाभात् ।

अतिसन्धिमाह — तयोरिति । शत्रुविजिगीष्वोर्मध्ये, यः, प्रत्युपस्थितार्थः प्रत्युपस्थितः अचिरकरणीयतया सन्निहितः अर्थः सेतुबन्धादिकर्मव्ययरूपो गुणवद्भृत्यपूजादिरूपो वा यस्य स तथाभूतः, सम्पन्नां वक्ष्यमाणानित्यामित्रत्वादिभूमिसम्पद्भुक्तां, भूमिम् अवाप्नोति, सः, अतिसन्धत्ते । विशेषलाभं भजते ।

सम्पन्नभूमिलाभेऽपि विशेषमाह — तुल्ये सम्पन्नालाभ इति । सम्पन्नाया भूमेर्लाभे द्वयोः समाने, यः बलवन्तम्, आक्रम्य पारंभूय, भूमिम् अवाप्नोति, सः अतिसन्धत्ते । अतिसन्धानस्वरूपमाह — भूमित्यादि । बलवत्सकाशाद्धि भूमिं गृह्णन् न केवलभूमिभाग् भवति, किन्तु शत्रुकर्शनप्रतापलाभावपि नान्तरीयकतया प्राप्नोतीत्यर्थः । दुर्बलाद् भूमिलाभे यथोक्तव्यतिरेकमाह — दुर्बलादित्यादि । अयमर्थः — दुर्बलाद् भूमिलाभः सत्यं सुखेन साध्यः । किन्त्वसौ दुर्बल एव निकृष्ट एव दुर्बलर्हिसाधिगतत्वात् । किञ्चास्य दुर्बलस्य सामन्तः शत्रुः स्वस्य भूम्येकान्तरमित्रभूतः स्वस्मिन् दुर्बलसाधुर्हिसिन्यविश्वस्तो दुर्बलोच्छेदद्वारेणात्मोच्छेदं शङ्कमानः शत्रूभूय दुर्बलस्य साहाय्यं दद्यादित्येवमनर्थानुबन्धश्च दुर्बलाद् भूमिलाभ इति ।

बलवत्सकाशाद् भूमिलाभे विशेषमाह — तुल्ये बलीयस्त्व इति । द्वयोः शत्र्वोर्बलवत्तायां । मानायां, यः, स्थिरं दुर्गादिमत्त्वेन सुप्रतिष्ठितं,

चलामित्राद् भूमिलाभे शक्यसामन्ततो विशेषः । दुर्बलसामन्ता हि क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा भवति । विपरीता बलवत्सामन्ता कोशदण्डावच्छेदनी च भूमिर्भवति ।

सम्पन्ना नित्यामित्रा मन्दगुणा वा भूमिरनित्यामित्रेति । 'सम्पन्ना नित्यामित्रा श्रेयसी भूमिः । सम्पन्ना हि कोशदण्डौ सम्पादयति । तौ चामित्रप्रतिघातकौ' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः — नित्यामित्रालाभे भूयान्छत्रुलाभो भवति । नित्यश्च शत्रुरूपकृते चापकृते च शत्रुरेव भवति । अनित्यस्तु शत्रुरूप-

स्थितमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, शत्रुम्, उत्पाद्य उच्छिद्य, भूमिम् अवामोति, सः अतिसन्धते । तत्र हेतुमाह — दुर्गावाप्तिर्हीत्यादि । अयमर्थः — शत्रुसम्बन्धि दुर्गा तावदवाप्यते, तेन स्वभूमिरक्षणं शत्रुप्रतिघात आटविकप्रतिघातश्च निर्वर्तत इति ।

चलामित्राद् भूमिलाभे विशेषमाह — चलामित्रादिति । अस्थिराद् दुर्गादिरहितादमित्राद्, भूमिलाभे, तुल्य इत्यनुवर्तते, शक्यसामन्ततो विशेषः दुर्बलसामन्तत्वतो विशेषः भूमेर्दुर्बलसामन्तत्वकृतो विशेषलाभः प्रबलसामन्ताया भूमेर्ग्राहकमपेक्ष्य दुर्बलसामन्ताया भूमेर्ग्राहको विशिष्यत इत्यर्थः । कुत इत्याह — दुर्बलसामन्ता हीति । तथाभूता हि, भूमिः, क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा अलब्धलाभो योगः लब्धपालनं क्षेमः तौ क्षिप्राप्यायनौ शीघ्रवर्धनौ यस्याः सा तथाभूता भवति । बलवत्सामन्ता प्रबलशत्रुका भूमिः, विपरीता क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा, कोशदण्डावच्छेदनी च कोशं दण्डं च अवच्छिनति सामन्तबाधपरिहारार्थविनियोगवशात् क्षपयतीति तथाभूता च, भवति ।

सम्पन्नभूम्यरियुक्तभूम्योः कतरस्याः श्रेष्ठत्वमिति विचारयति — सम्पन्नेत्यादि । भूमिसम्पद्युक्ता यद्यपि, तथापि नित्यामित्रा काचिद् भूमिः । सा वा श्रेयसी अल्पगुणयुक्ता कादाचित्कामित्रा भूमिर्वा श्रेयसीति विचारे, आचार्यमतमाह — सम्पन्ना नित्यामित्रा श्रेयसीत्यादि । तौ सम्पन्नभूमिसम्पादितौ कोशदण्डौ । नित्यामित्रत्वमनुपदं वक्ष्यते ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इति । नित्यामित्रालाभ इति । नित्यामित्राया लाभे, भूयान् बहुतरः, शत्रुलाभो भवति । नित्यश्च शत्रुः, उपकृते

कारादनपकाराद् वा शाम्यति । यस्या हि भूमेर्वहुदुर्गाश्चोरगणैर्म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः प्रत्यन्ताः, सा नित्यामित्रा । विपर्यये त्वनित्यामित्रेति ।

अल्पा प्रत्यासन्ना महती व्यवहिता वा भूमिरिति । अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसी । सुखा हि प्राप्तुं पालयितुमभिसारयितुं च भवति । विपरीता व्यवहिता ।

व्यवहितव्यवहितयोरपि दण्डधारणात्मधारणा वा भूमिरिति । आत्मधारणा श्रेयसी । सा हि स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां धार्यते । विपरीता दण्डधारणा दण्डस्थानमिति ।

च अपकृते च उपकारे अपकारे च कृते, शत्रुरेव भवति न तु शत्रुत्वं सहजं जातुचिद् जहाति । अतश्चामित्रवती भूमिर्नोपादेयेत्यर्थः । अनित्यशत्रुकाया भूमेरुपादेयत्वे कारणमाह — अनित्यास्त्वित्यादि । शाम्यति शान्तो भवति, न त्वपकरोतीत्यर्थः । नित्यामित्रानित्यामित्रत्वे लक्षयति — यस्या हीत्यादि । यस्याः भूमेः, प्रत्यन्ताः विषयान्ताः, बहुदुर्गाः वध्यापसरणस्थानबहुलाः, चोरगणैः म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः नित्यसंयुक्ताः, सा भूमिः, नित्यामित्रा । विपर्यये तु अनित्यामित्रा ।

लभ्यभूमेः स्वभूम्यासन्नत्वमहत्त्वयोः किं श्रेय इति विचारयति — अल्पेत्यादि । अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसीत्यत्र हेतुमाह — सुखा हीत्यादि । गन्तुं राक्षितुं विपदवसरेष्वपसरणस्थानोक्तुं धानायासशक्येत्यर्थः । व्यवहिता विप्रकृष्टा, विपरीता प्राप्यादौ न सुखा ।

विप्रकृष्टप्रत्यासन्नयोरपि विषये दण्डधारणा वा भूमिः श्रेयसी आत्मधारणा वेति विचारो भवतीत्याह — व्यवहितव्यवहितयोरपीत्यादि । निर्णयमाह — आत्मधारणा श्रेयसीति । कुत इत्याह — सा हीत्यादि । आत्मोत्थिताभ्यां कोशदण्डाभ्यामात्मनो धारणं भरणं यस्याः सात्मधारणेत्यन्वितार्था सेत्यर्थः । विपरीतैत्यादि । दण्डधारणा, विपरीता स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां न धार्यते, किन्तु परसमुत्थाभ्यामेव कोशदण्डाभ्यां धार्यते, अत एव दण्डस्य परसमुत्थस्य स्वरक्षणार्थं वसतः केवलस्थानभूतेत्येतावता दण्डधारणेत्युच्यत इत्यर्थः ।

वालिशात् प्राज्ञाद् वा भूमिलाभ इति । वालिशाद् भूमिलाभः श्रेयान् । सुप्राप्यानुपाल्या हि भवत्यप्रत्यादेया च । विपरीता प्राज्ञा-
दनुरक्तेति ।

पीडनीयोच्छेदनीययोरुच्छेदनीयाद् भूमिलाभः श्रेयान् । उ-
च्छेदनीयो ह्यनपाश्रयो दुर्बलापाश्रयो वाभियुक्तः कोशदण्डावादा-
यापसर्तुकामः प्रकृतिभिस्त्यज्यते । न पीडनीयो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्ध
इति ।

दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपि स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां स्थलदुर्गीयाद् भूमि-
लाभः श्रेयान् । स्थलीयं हि सुरोधावमर्दावस्कन्दमनिःस्त्राविशत्रु च ।
नदीदुर्गं तु द्विगुणक्लेशकरमुदकं च पातव्यं वृत्तिकरं चाभिन्नस्य ।

अरेर्मूर्खाद् वा भवन् भूमिलाभः श्रेयान् पण्डिताद् वा भवन्निति वि-
मर्शे स मूर्खादेव भवन् श्रेयान्, यतो भूमिर्मूर्खात् सुखेन प्राप्तुं चानुपाल-
यितुं च शक्या अनाशङ्कनीयप्रत्यादाना च, पण्डितात् तु भूमिरनुरक्तप्रकृति-
तया न सुखप्राप्या प्राप्तापि न सुखरक्षया रक्ष्यमाणापि नित्यशङ्क्यमानप्रत्या-
दानेति विपरीतेत्याह — वालिशात् प्राज्ञाद्वेत्यादि ।

अरिर्हि कश्चित् शत्र्वादिद्वारेण पीडनीयः कश्चिच्च स्थानीयादुच्छे-
त्तव्यः । तयोर्मध्ये कतरस्माद् भूमिलाभः श्रेयानिति विचारे उच्छेत्तव्याद् भू-
मिलाभः श्रेयान्, कुतः, यस्मात् स दुर्गमित्रापाश्रयरहितः दुर्बलदुर्गमित्राश्रयो
वा सन् कोशदण्डावादाय स्थानीयादपसर्तुमेव यतत इति तं प्रकृतयः परि-
त्यजन्ति, पीडनीयस्तु अपसर्तुमिच्छन्नपि दुर्गमित्राभ्यां वारयित्वा स्थापितो
भवतीत्यतस्तं प्रकृतयो न परित्यजन्तीत्याह — पीडनीयोच्छेदनीययोरि-
त्यादि ।

दुर्गकृतरक्षयोर्द्वयोर्मध्ये स्थलदुर्गीय एकः नदीदुर्गीयोऽपरः । तयोः
सकांशाद् भूमिलाभश्रेयस्त्वविचारे स्थलदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान्, कस्मात्,
स्थलभवं हि दुर्गं सुखेन रोद्धुमवमर्दयितुम् अवस्कन्दितुं च शक्यं शत्रुनिस्स-
रणसौकर्याप्रदायकं च सुखोच्छेद्यमिति ततो भूमिः सुखलभ्या । नदीदुर्गं तु
द्विगुणक्लेशसाधनीयं पानार्हजलवत्तया जलाधीनधान्यफलवृक्षलतादिसम्पद्योगेन
च शत्रोः सुखोपजीव्यं च दुरुच्छेदमिति ततो भूमिर्न सुखलभ्येत्याह —
दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपीत्यादि ।

नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां नदीदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान् । नदी-
दुर्गे हि हस्तिस्तम्भसङ्क्रमसेतुबन्धनौभिः साध्यमनित्यगाम्भीर्यमव-
सान्युदकं च, पार्वतं तु स्वारक्षं दुरूपरोधि कृच्छ्रारोहणं भये चैकस्मिन्
न सर्ववधः, शिलावृक्षप्रमोक्षश्च महापकारिणाम् ।

निम्नस्थलयोधिभ्यो निम्नयोधिभ्यो भूलाभः श्रेयान् । नि-
म्नयोधिना एतद्वद्देशकालाः, स्थलयोधिनस्तु सर्वदेशकालयो-
धिनः ।

खनकाकाशयोधिभ्यः खनकेभ्यो भूमिलाभः श्रेयान् । खनका
हि खातेन शस्त्रेण चोभयथा युध्यन्ते, शस्त्रेणैवाकाशयोधिनः ।

नदीदुर्गीयपर्वतदुर्गीयाभ्यां शत्रुभ्यां भूमिलाभश्रेयस्त्वविचारणायां न-
दीदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान्, कुतः, नदीदुर्गे हि गजैर्दारुस्तम्भारब्धैः सङ्क्रमैः
सेतुबन्धनौभिश्च तार्यम् अस्थिरगाम्भीर्यं तटभेदापसृतजलं च सुखसाध्यं भवति
पार्वतं तु दुर्गे दृष्टुशिलाबन्धादिकृतपरिरक्षं दुष्करोपरोधम् अशक्यारोहणं भ-
वति । किञ्चास्मिन्नेकेनास्त्रेणैव एव हन्तुं शक्यो न बहवः, महापकारिणामु-
परि च शिलावृक्षादेराधित्यकातः पातनेन प्रतीकारः सुकर इति तत् कृच्छ्रा-
धनीयं भवतीत्याह — नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यामित्यादि ।

निम्ने स्थित्वा नावाद्यारूढयोद्धारः केचित्, स्थलयोधिनः केचित् ।
तेभ्य उभयेभ्यो भूमिलाभश्रेयस्त्वचिन्तायां निम्नयोधिभ्यो भूमिलाभ एव श्रेयान्,
कुतः, यस्मात् निम्नयोधिना हि अवच्छिन्नदेशकालयोधित्वात् सुसाधाः, इतरे
तु अनवच्छिन्नदेशकालयोधित्वाद् दुस्साधा इत्याह — निम्नस्थलयोधिभ्य
इत्यादि ।

भूमिं खात्वा तत्र स्थिता ये युध्यन्ते ते खनकयोधिनः, अनावृतेऽव-
काशे स्थित्वा युध्यमाना आकाशयोधिनः । तेभ्य उभयेभ्यो भूमिलाभश्रेय-
स्त्वसम्प्रधारणायां खनकयोधिभ्यो भूलाभः श्रेयान्, कस्मात्, ते हि खात-
शस्त्रोभयसापेक्षतयोपरुद्धदेशकालयोधिनः खातालाभावसरे सुखेन साध्या भ-
वन्ति । आकाशयोधिनस्तु देशकालोपरोधाभावात् सदा सर्वत्र युध्यन्त इति
दुस्साधा इत्याह — खनकाकाशयोधिभ्य इत्यादि ।

एवंविधेभ्यः पृथिवीं लभमानोऽर्थशास्त्रवित् ।
संहितेभ्यः परेभ्यश्च विशेषमधिगच्छति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे दशमोऽध्यायः
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ भूमिसन्धिः,
आदितोऽष्टशततमः ॥

अध्यायं श्लोकेनोपसंहरति — एवंविधेभ्यः इति । ‘यो बलवन्तमा-
क्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते’ इत्यादिनोक्तप्रकारेभ्यो बलवदादिभ्यः
स्वनकान्तेभ्यः, पृथिवीं लभमानः, अर्थशास्त्रवित्, संहितेभ्यः पणितेभ्यः सा-
मवायिकेभ्यः, परेभ्यश्च शत्रुभ्यश्च, विशेषम् उत्कर्षम्, अधिगच्छति, अर्थाद्
विजिगीषुः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे दशमोऽध्यायः
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ भूमिसन्धिः,
आदितोऽष्टोत्तरशततमः ॥

११६. प्रक.—अनवसितसन्धिः ।

‘त्वं चाहं च शून्यं निवेशयावह’ इत्यनवसितसन्धिः ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थो यथोक्तगुणां भूमिं निवेशयति सोऽति-
सन्धत्ते ।तत्रापि स्थलमौदकं वेति । महतः स्थलादल्पमौदकं श्रेयः
सातत्यादवस्थितत्वाच्च फलानाम् ।

स्थलयोरपि प्रभूतपूर्वापरसस्यमल्पवर्षपाकमसत्कारम्भं श्रेयः ।

औदकयोरपि धान्यवापमधान्यवापाच्चेष्टेयः । तयोरल्पबहुत्वे

भूमेः पणितव्याया विशेषानभिधाय शून्यनिवेशनरूपे तदीयकर्मणि
अनवसितसन्धय इह निरूप्यन्ते । शून्यनिवेशनं जनपदखनिद्रव्यवनहस्तिव-
नादिनिवेशनविशेषरूपतया वस्तुतः पर्यवस्यदपि सामान्यरूपेणैवेहोल्लिख्यमा-
नमनध्यवसितविशेषरूपत्वादनवसितं कर्मेति तद्विषयाः सन्धयोऽनवसितस-
न्धय उच्यन्ते । अत एवास्माद् अवासितविषयस्य कर्मसन्धेर्वक्ष्यमाणस्य भेदो
द्रष्टव्यः ।

त्वं चाहं चेत्यादि । शून्यं निवेशयावहे जनपदादिनिवेशनेनाशून्यं
कुर्वहे । अनवसितसन्धिरिति । समसन्धिश्चायमुभयोः समानत्वात् ।

तत्रातिसन्धिमाह — तयोरित्यादि । संहितयोर्मध्ये, यः सन्निहित-
सामग्रीको जनपदनिवेशोक्तगुणसम्पन्नां भूमिं निवेशयति, सः अतिसन्धत्ते
विशेषलाभं भजते, अतथाविधभूमिनिवेशकापेक्षयेत्यर्थः ।

यथोक्तगुणायामपि विशेषं चिन्तयति—तत्रापि स्थलमौदकं वेति ।
स्थलं वृष्टिमात्रलभ्यजलम्, औदकं सदाजलसरोयुतं नदीयुक्तं च । विपुलात्
स्थलाद् अल्पमौदकं प्रशस्ततरं, कस्मात्, सर्वकालोत्पाद्यफलोदयत्वात् सुनि-
श्चितफलोत्पत्तिकत्वाच्चेत्याह — महतः स्थलादित्यादि ।

स्थलयोरपि मध्ये प्राज्यशारदिकग्रैष्मिकलक्षणपूर्वापरसस्यप्रसवम् अ-
ल्पवृष्टिनिष्पाद्यफलं दन्तुरत्त्वशर्करिलत्वादिरहिततया निरुपरोधकर्षणारम्भं
स्थलं श्रेय इत्याह — स्थलयोरपीत्यादि ।

औदकत्वेऽपि विशेषमवधारयति — औदकयोरपीति । तयोरपि
मध्ये, धान्यवापं धान्यानि ब्रीहिशाल्यादीन्युप्यन्तेऽनेति तथाभूतम्, अघा-
न्यवापात् श्रेयः । तयोरिति । धान्यवापाधान्यवापयोरौदकयोः, अल्पबहुत्वे

धान्यकान्तादल्पान्महदधान्यकान्तं श्रेयः । महत्यवकाशे हि स्थाल्या-
श्चानूप्याश्चोषधयो भवन्ति । दुर्गादीनि च कर्माणि प्राभूत्येन क्रियन्ते ।
कृत्रिमा हि भूमिगुणाः ।

खनिधान्यभोगयोः खनिभोगः कोशकरः, धान्यभोगः कोश-
कोष्ठागारकरः । धान्यमूला हि दुर्गादीनां कर्मणामारम्भाः । महा-
विषयविक्रयो वा खनिभोगः श्रेयान् ।

‘द्रव्यहस्तिवनभोगयोर्द्रव्यवनभोगः सर्वकर्मणां योनिः प्रभूत-
निधानक्षमश्च । विपरीतो हस्तिवनभोगः’ इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । शक्यं द्रव्यवनमनेकमनेकस्यां भूमौ वापयितुं
न हस्तिवनं, हस्तिप्रधानो हि परानीकवध इति ।

अल्पत्वे बहुत्वे च, विमृश्यमाने इति शेषः । धान्यकान्ताद् धान्येन कमनी-
याद् धान्यवापादित्यर्थः, अल्पाद्, महद् अधान्यकान्तं, श्रेयः । कस्मात्, हि
यतः, महति अवकाशे, स्थाल्याः स्थलजाः, आनूप्याः जलप्रायदेशजाः षष्टि-
कादयश्च, ओषधयः, भवन्ति । महत्त्वे गुणान्तरमप्याह — दुर्गादीनि चे-
त्यादि । प्राभूत्येन प्राचुर्येण । धान्यकान्तत्वमपि तत्र सम्पादयितुं शक्यं भूमि-
गुणानां क्रियासाध्यत्वादित्यभिप्रायेणाह — कृत्रिमा हि भूमिगुणा इति ।

खनिधान्यभोगयोरिति । विशेषो विमृश्यत इति शेषः । खनि-
भोगः कोशकरः कोशमात्रहेतुः, धान्यभोगः कोशकोष्ठागारकरः कोशस्य
कोष्ठागारस्य च धान्यनिधानस्थानभूतस्य कारकः । अतश्च धान्यभोगः श्रे-
यानित्यर्थः । दुर्गसेतुवणिक्पथादिकर्मान्तरोपयोगी च धान्यभोग इत्यभिप्रा-
येणाह — धान्यमूला हीत्यादि । धान्यभोगं खनिभोगविशेषेण विकल्प-
यति — महाविषयविक्रय इति । महान्तः क्रेतृबहुत्वेन बहवः विषयविक्रयाः
खन्युत्पन्नानां भोगविषयभूतानां लवणजातीयानां विक्रयाः यस्मिन् स तथा-
भूतः, खनिभोगो वा श्रेयान् ।

द्रव्यहस्तिवनभोगयोरिति । तयोर्विशेषचिन्तायां, द्रव्यवनभोगः,
सर्वकर्मणां योनिः साधकः, प्रभूतनिधानक्षमः प्रचुरसञ्चयार्हश्च । हस्तिवन-
भोगः, विपरीतः अतथाभूतः । ततश्च स एव हस्तिवनभोगात् श्रेयानित्यर्थः ।
इत्याचार्याः ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । द्रव्यवनमनेकासु भूमिष्वने-
कप्रकारमुत्पादयितुं शक्यं, न तु हस्तिवनं हस्तिनां क्वचित् क्वचिदेवोत्पत्तेः ।

आदितः अध्या. १०९] ११६. प्रक. मित्राहिरण्यभूमिकर्मसन्धयः ।

३०५

वारिस्थलपथभोगयोरनित्यो वारिपथभोगः, नित्यः स्थलपथ-
भोग इति ।

भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वा भूमिरिति । भिन्नमनुष्या श्रे-
यसी । भिन्नमनुष्या भोग्या भवत्यनुपजाप्या चान्येषाम् । अनापत्सहा
तु । विपरीता श्रेणीमनुष्या कोपे महादोषा ।

तस्यां चातुर्वर्ण्याभिनिवेशे सर्वभोगसहत्वादवरवर्णप्राया श्रे-
यसी । बाहुल्याद् ध्रुवत्वाच्च कृष्याः कर्षणवती । कृष्याश्चान्येषां चार-
म्भाणां प्रयोजकत्वाद् गोरक्षकवती । पण्यनिचयर्णानुग्रहादाढ्यवणि-
ग्वती ।

मुख्ये च शत्रुसैन्यवधलक्षण उपकारे हस्ती प्रधानं साधनमित्यतो हस्तिवन-
भोग एव श्रेयान् द्रव्यवनभोगादित्यर्थः ।

वारिस्थलपथभोगयोरिति । वारिपथभोगस्थलपथभोगयोः, अनि-
त्ययोरित्यर्थम्, अनित्यः कादाचित्कः, वारिपथभोगः, श्रेयानिति शेषः । त-
योरेव नित्ययोर्मध्ये श्रेयांसमाह — नित्यः स्थलपथभोग इति ।

असंहतमनुष्यायाः संहतमनुष्यायाश्चेत्यनयोर्भूम्योर्मध्ये का श्रेयसीति
विचारे पूर्वा श्रेयसीत्याह — भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वेत्यादि । श्रेयस्त्वे
कारणमाह — भिन्नमनुष्येति । सा, भोग्या स्वविधेया, अन्येषाम् अनुप-
जाप्या च अभेद्या च, भवति । सर्वेष्वसंहतेषु कः कमपजापिष्यतीति भावः । अ-
नापत्सहा तु किन्तु सा आपदं न सहते आपत्समये पर्यवस्थापकाभावेन क्लि-
श्यत इत्यर्थः श्रेणीमनुष्या श्रेणी संहतत्वं प्राप्ता मनुष्या यस्यां सा तथाभूता
भूमिः, विपरीता अविधेया अन्योपजाप्या आपत्सहा च । कोपे महादोषेति ।
सा चेत् कुपिता राजानमप्युच्छिन्धादित्यर्थः ।

तस्यामिति । भूमौ, चातुर्वर्ण्याभिनिवेशे तद्विषयश्रेयस्त्वविचारे, सर्व-
भोगसहत्वात् कर्षणभारवहनादिसर्वकर्मविनियोगक्षमत्वात्, अवरवर्णप्राया अ-
वरवर्णग्रहणस्योपलक्षणत्वात् शूद्रगोपालकादिबहुला, भूमिः श्रेयसी । तस्याश्च
कर्षणवत्त्वे गोरक्षकवत्त्वे वणिग्वत्त्वे च प्राशस्त्यं सहेतुकं क्रमेणाह — बाहु-
ल्यादिति । कृष्याः, बाहुल्यात् सार्वत्रिकत्वेन प्रचुरत्वाद्, ध्रुवत्वाच्च निश्चित-
फलोदयत्वाच्च, कर्षणवती भूमिः, श्रेयसी । कृष्याः कृषिव्यापारस्य अन्येषां
भारवहनादिकर्मणां च गावो गोपालाश्च प्रयोजका इत्यतो गोरक्षकवती भूमि

भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान् ।

दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया वा भूमिरिति । पुरुषापाश्रया श्रे-
यसी । पुरुषवद्वि राज्यम् । अपुरुषा गौर्वन्ध्येव किं दुहीत ।

महाक्षयव्ययनिवेशां तु भूमिमवाप्तुकामः पूर्वमेव क्रेतारं पणेत ।
दुर्बलमराजवीजिनं निरुत्साहमपक्षमन्यायवृत्तिं व्यसनिनं दैवप्रमाणं
यत्किञ्चनकारिणं वा ।

महाक्षयव्ययनिवेशायां हि भूमौ दुर्बलो राजवीजी निविष्टः
सगन्धाभिः प्रकृतिभिः सह क्षयव्ययेनावसीदति ।

बलवानराजवीजी क्षयव्ययभयादसगन्धाभिः प्रकृतिभिस्त्यज्यते ।

श्रेयसीत्याह — कृष्या इत्यादि । पण्यनिचयर्णानुग्रहादिति । पण्यनिचयेन
पणनीयधान्यादिसञ्चयेन ऋणेन वृद्ध्यर्थद्रव्यदानेन च अनुग्रहाद् वणिग्भ्यो
धनिकेभ्यश्चोपकारलाभात्, आढ्यवणिग्भ्यो धनिकवाणिजवती भूमिः, श्रेयसी ।

अनित्यामित्रत्वसम्पन्नत्वादिषु भूमेर्गुणेषु मध्ये कः श्रेयानित्याह —
भूमिगुणानामिति । तेषां मध्ये, अपाश्रयः श्रेयान् रक्षा श्रेयसी ।

अपाश्रयेषु विशेषं चिन्तयति — दुर्गापाश्रयेत्यादि । पुरुषारक्षायाः
श्रेयस्त्वे कारणमाह — पुरुषवद्वीत्यादि । पुरुषवत् बहुलपुरुषयोगि । किं
दुहीत आरम्भकपुरुषाभावाच्च किमपि फलं प्रसुवीत ।

भूमेर्निवेशने शत्रुविजिगीष्वोरतिसन्धिभेदमाह — महाक्षयव्ययनि-
वेशां त्विति । महता युग्यपुरुषाद्यपचयेन धनव्ययेन च साधनीयजनपदादिनिवे-
शनां, भूमिम्, अवाप्तुकामः, पूर्वमेव अवाप्तेः प्रागेव, क्रेतारं पणेत । कथम्भूतं,
दुर्बलाद्धानामष्टानामन्यतमम् । ते हि महता यत्नेन क्षयव्ययादिना भूमिं निवेश्य
पश्चादात्महस्तमेवातिक्षयव्ययावसन्नाः प्रापयेयुरिति तत्पणनोपदेशः । स चायं
विजिगीषोर्दुर्बलादिप्रयत्नसम्पादितनिवेशायां भूमेर्भोगो महाक्षयव्ययस्वप्रयत्न-
निवेशितभूमेः शत्रोर्भूमिभोगाद् विशेषलाभो भवतीत्यतिसन्धिर्वेदितव्यः ।

दुर्बलादयः पणिताः कथमवसीदन्ति, तन्नाह — महाक्षयव्ययनिवे-
शायां हीत्यादि । राजवीजी राजवंश्यः । निविष्टः कृतनिवेशनः । सगन्धाभिः
समानजातीयाभिः साह्यदायिनीभिः ।

बलवन्तमप्यराजवीजिनं सगन्धत्वाभावात् प्रकृतयः साहाय्यदानेन
नानुगृह्णन्ति किन्तु क्षयव्ययभयात् परित्यजन्तीत्याह — बलवानित्यादि ।

निरुत्साहस्तु दण्डवानपि दण्डस्याप्रणेता सदण्डः क्षयव्ययेना-
वभज्यते ।

कोशवानप्यपक्षः क्षयव्ययानुग्रहीनत्वाच्च कुतश्चित् प्राप्नोति ।

अन्यायवृत्तिर्निविष्टमप्युत्थापयेत्, स कथमनिविष्टं निवेशयेत् ।

तेन व्यसनी व्याख्यातः ।

दैवप्रमाणो मानुषहीनो निरारम्भो त्रिपन्नकर्मारम्भो वावसी-
दति ।

यत्किञ्चनकारी न किञ्चिदासादयति । स चैषां पापिष्ठतमो
भवति ।

‘यत्किञ्चिदारभमाणो हि विजिगीषोः कदाचिच्छिद्रमासादयेद्’
इत्याचार्याः ।

निरुत्साहं प्रत्याह — निरुत्साहस्त्विति । सः, दण्डवानपि बलवा-
नपि, दण्डस्याप्रणेता दण्डं यथास्थानमविनियोक्ता, सदण्डः दण्डेन सहे-
त्यर्थः, क्षयव्ययेन अवभज्यते भयकार्यो भवति ।

मित्ररहितः कोशवानपि क्षयव्ययोपकारालाभान्न कुतोऽपि सिद्धिमेती-
त्याह — कोशवानपीत्यादि ।

अन्यायवृत्तिः प्राकृतनिवेशमप्युद्वासयेदन्यायशीलत्वेनैव हेतुना ।
कथं तस्मादनिविष्टनवनिवेशप्रत्याशेत्याह — अन्यायवृत्तिरित्यादि ।

तेन व्यसनी व्याख्यात इति । व्यसनिनि व्यसनित्वादेवानिर्विष्ट-
निवेशनमसम्भावनीयमित्यर्थः ।

दैवप्रमाण इत्यादि । दैवप्रमाणो यद्विषयः । मानुषहीनः पुरुषकार-
रहितः ।

यत्किञ्चनकारीत्यादि । ‘इदमेवं कर्तव्यम् एवं कृते इदं सेत्स्यती’त्या-
दिविमर्शविकलं यत्किञ्चित् कुर्वाणो यत्किञ्चनकारी । एषां दुर्बलादीनां मध्ये ।

यत्किञ्चनकारिण्यपि कमपि गुणमाचार्यमतेनाह — यत्किञ्चिदि-
त्यादि । अयमभिप्रायः — यत्किञ्चिदारभमाणो हि शत्रुर्विजिगीषुणा ‘मुखो-
ऽयमि’त्यवज्ञायमानस्तस्यात्मानं प्रत्यप्रतिजागरचेष्टितस्य कदाचित् प्रहारस्था-
नमुपलभेतेति ।

‘यथा छिद्रं तथा विनाशमप्यासादयेद्’ इति कौटल्यः ।
 तेषामलाभे यथा पार्ष्णिग्राहोपग्रहे वक्ष्यामस्तथा भूमिमवस्था-
 पयेत् । इत्यभिहितसन्धिः ।

गुणवतीमादेयां वा भूमिं बलवता क्रयेण याचितः सन्धि-
 मवस्थाप्य दद्यात् । इत्यनिष्टतसन्धिः ।

समेन वा याचितः कारणमवेक्ष्य दद्यात्—‘प्रत्यादेया मे भूमि-
 र्वक्ष्या वा, अनया प्रतिबद्धः परो मे वश्यो भविष्यति, भूमिविक्रयाद्
 वा मित्रहिरण्यलाभः कार्यसामर्थ्यकरो मे भविष्यति’ इति ।

तेन हीनः क्रेता व्याख्यातः ।

स्वमतमाह— यथा छिद्रमिति । विनाशमप्यासादयेदिति । आत्म-
 छिद्रस्य विजिगीषुणा बहुशो लाभादिति भावः ।

उक्तदुर्बलाद्यलाभे पार्ष्णिग्राहचिन्तावक्ष्यमाणरीत्यातिसन्धिरेषितव्य
 इत्याह— तेषामलाभ इत्यादि । पार्ष्णिग्राहयोर्हि मिथोऽतिसन्धिः शङ्किता-
 नर्थपरिहारादिलक्षणस्तत्रोक्तः । तथाविधं यंकमपि परापेक्षया विशेषलाभं
 पुरस्कृत्य भूमिं निवेशयेदित्यर्थः । इत्यभिहितसन्धिरिति । अभिहितो बद्धः
 भूमिदानादाननिर्वृत्तत्वादविचार्यः सन्धिरित्यर्थः ।

अतथाभूतं सन्धिमाह— गुणवतीमिति । सम्पन्नत्वानित्यामित्र-
 त्वादिगुणयुक्ताम्, अन्याशक्यभोगतायामाह— आदेयां वा केतुरुपेक्षया
 कालान्तरे पुनः प्रत्यादानयोग्यां वा, भूमिं, बलवता प्रबलेन सामन्तेन, क्रयेण
 याचितः ‘मह्यं विक्रीणीष्वे’ति प्रार्थितः, सन्धिम् अवस्थाप्य ‘समयेषु मामनु-
 गृहाणे’त्येवं सामान्यतः सन्धिं स्थापयित्वा, दद्यात् विक्रीणीत । इत्यनिष्ट-
 तसन्धिरिति । इत्ययम् अविश्वस्तसन्धिः, दुर्बलं प्रति प्रबलस्य समयलङ्घन-
 सम्भवादिति भावः ।

समेन यथोक्तभूमिप्रार्थने विधिमाह— समेन वा याचित इत्यादि ।
 यथोक्तां भूमिं समेन प्रार्थितः, तस्याः शक्यप्रत्यादानतां वा, आत्मोपभोग्यतां
 वा, तत्सम्बन्धात् परस्यात्मवशे वर्तिष्यमाणतां वा, तद्विक्रयवशान्मित्रलाभ-
 हिरण्यलाभयोः कार्यसाधनक्षमयोर्भविष्यतां वा कारणं विमृश्य तदवधारणे
 विक्रीणीयादित्यर्थः ।

समविधिं हीनेऽप्यतिदिशति— तेनेत्यादि ।

एवं मित्रं हिरण्यं च सजनामजनां च गाम् ।
लभमानोऽतिसन्धत्ते शास्त्रवित् सामवायिकान् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे एकादशोऽध्यायः.
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ अनवसितसन्धिः,
आदितो नवशततमः ॥

एवमिति । उक्तेन प्रकारेण, मित्रं नित्यत्ववश्यत्वादिविशेषयुक्तं,
हिरण्यं च प्रार्थितार्थत्वादिभेदमित्रं, सजनाम् अजनाम्, एतच्च सम्पन्नत्वा-
देरुपलक्षणम् । गां च भूमिं च, लभमानः, शास्त्रवित् अर्थशास्त्रज्ञः, सामवा-
यिकान् अतिसन्धत्ते सामवायिकान्तरापेक्षया विशेषलाभं प्राप्नोति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे एकादशोऽध्यायः.
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ अनवसितसन्धिः,
आदितो नवोत्तरशततमः ॥

११६. प्रक. — कर्मसन्धिः ।

‘त्वं चाहं च दुर्गे कारयावहे’ इति कर्मसन्धिः ।

तयोर्यो दैवकृतमविषह्यमल्पव्ययारम्भं दुर्गे कारयति सोऽति-
सन्धत्ते ।

तत्रापि स्थलनदीपर्वतदुर्गाणामुत्तरोत्तरं श्रेयः ।

सेतुबन्धयोरप्याहार्योदकात् सहोदकः श्रेयान् । सहोदकयोरपि
प्रभूतवापस्थानः श्रेयान् ।द्रव्यवनयोरपि यो महत् सारवद्द्रव्याटवीकं विषयान्ते नदी-
मातृकं द्रव्यवनं छेदयति, सोऽतिसन्धत्ते । नदीमातृकं हि स्वाजीव-
मपाश्रयश्चापदि भवति ।अथ कर्मसन्धि निरूपयिष्यंस्तल्लक्षणमाह — त्वं चाहं चेत्यादि ।
दुर्गग्रहणं सेतुबन्धादेरप्युपलक्षणम् । ‘दुर्गाद्यन्यतममावां कारयावहे’ इति सं-
विदा क्रियमाणः सन्धिः कर्मसन्धिः ।तत्र दुर्गसन्धावतिसन्धिमाह — तयोर्य इत्यादि । सहितयोर्मध्ये,
यः, दैवकृतं स्वभावविषमस्थलम्, अत एव अविषह्यं शत्रुदुर्विषहम्, अल्प-
व्ययारम्भम् अल्पव्ययसाध्यनिष्पादं, दुर्गं कारयति, सः, अतिसन्धत्ते अर्थादु-
क्तविपरीतदुर्गकारकमन्यं लाभतोऽतिशेते ।

दैवकृतदुर्गभेदेष्वपि श्रेयस्त्वमवधारयति — तत्रापीत्यादि ।

सेतुबन्धतारतम्ये श्रेयस्त्वमाह — सेतुबन्धयोरपीत्यादि । तयोरपि,
आहार्योदकात् वर्षासु प्रयत्नविधारणीयजलात्, सहोदकः सहजतोयः, श्रेयान् ।
सहोदकयोरपि मध्ये, प्रभूतवापस्थानः प्रचुरसस्यवापयोग्यप्रदेशोपेतः सहो-
दकः, श्रेयान् ।द्रव्यवनविषयमातिसन्धिमाह — द्रव्यवनयोरपीति । तयोर्मध्ये, यः,
महत् विस्तीर्णं, सारवद्द्रव्याटवीकं प्रभूतफलप्रसवयोग्यता सारः सारवती द्र-
व्याटवी द्रव्योत्पत्तिभूमिर्यस्मिंस्तत् तथाभूतं, विषयान्ते स्वीयजनपदप्रत्यन्ते,
नदीमातृकं नदीपायनीयजलं, द्रव्यवनं छेदयति अद्रव्यच्छेदनेन सम्पादयति,
सः, अतिसन्धत्ते अनदीमातृकद्रव्यवनच्छेदकापेक्षया विशेषलाभं प्राप्नोति ।
कुतः, हि यतः, नदीमातृकं, स्वाजीवं सुखोपजीव्यम्, आपदि दुर्मिक्षे, अपा-
श्रयश्च रक्षास्थानं च, भवति ।

हस्तिवनयोरपि यो बहुशूरमृगं दुर्बलप्रतिवेशमनन्तावक्लेशि वि-
षयान्ते हस्तिवनं वध्नाति, सोऽतिसन्धत्ते ।

तत्रापि 'बहुकुण्ठाल्पशूरयोरल्पशूरं श्रेयः । शूरेषु हि युद्धम् ।
अल्पाः शूरा बहूनशूरान् भञ्जन्ति, ते भग्नाः स्वसैन्यावघातिनो भवन्ति'
इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । कुण्ठा बहवः श्रेयसांसः, स्कन्धविनियोगादनेकं
कर्म कुर्वाणाः स्वेषामपाश्रया युद्धे, परेषां दुर्धर्षा विभीषणाश्च । बहुषु
हि कुण्ठेषु विनयकर्मणा शक्यं शौर्यमाधातुं, न त्वेवाल्पेषु शूरेषु बहु-
त्वमिति ।

खन्योरपि यः प्रभूतसारामहुर्मार्गामल्पव्ययारम्भां खनिं खा-
नयति, सोऽतिसन्धत्ते ।

हस्तिवनविषयमतिसन्धिमाह—हस्तिवनयोरपीति । तयोरपि मध्ये,
यः, बहुशूरमृगं, दुर्बलप्रतिवेशं दुर्बलाः नियतनिवासस्थानापेक्षया निहीनवास-
सौकर्याः प्रतिवेशा वनैकदेशा यस्मिंस्तत् तथाभूतम्, अनन्तावक्लेशि अनन्तैः
अवक्लेशैः प्रवेशनिर्गमादिविषयैरुपेतं, हस्तिवनं, विषयान्ते प्रत्यन्ते, वध्नाति
निवेशयति, सः, अतिसन्धत्ते, अर्थादुक्तविपरीतहस्तिवननिवेशिनम् ।

यथोक्तगुणेऽपि हस्तिवने विशेषावधारणमाचार्यमतेनाह — तत्रा-
पीति । बहुकुण्ठाल्पशूरयोः बहुशूराल्पशूरयोर्हस्तिवनयोर्मध्ये, अल्पशूरं श्रेयः।
कुतः, हि यतः, शूरेषु युद्धं शूरेष्वेव हस्तिष्वायत्तं युद्धं, कुण्ठास्तु युद्धानुप-
योगिन इत्यर्थः । शूराशूरैरुपकारापकारौ दर्शयति—अल्पाः शूरा इत्यादि ।
ते अशूराः । स्वसैन्यावघातिनः अकुतोमुखपलायनावसरे स्वीयमपि सैन्यमव-
मृद्वन्तीति भावः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । स्कन्धविनियोगात् सैन्यसमु-
दाये विनियोगात् । कर्म उपकरणनयनानयनादिकम् । स्वेषाम् अपाश्रयाः स्वी-
यानामुपकारकाः । परेषां दुर्धर्षा विभीषणाश्च स्वबहुत्वमात्रेण दृष्टेन शत्रूणां
भीतिजनकाः अत एव धर्षयितुमशक्याश्च । यश्च शौर्यगुणोऽल्पेषु श्रेष्ठ्यहेतु-
रुक्तः स कुण्ठेष्वपि बहुषु हस्तिशिक्षाकर्मणोत्पादयितुं शक्यः न तु स्वभावशू-
रेष्वल्पेषु बहुत्वमापादयितुं शक्यमित्याह — बहुषु हीत्यादि । इतिशब्दः बहु-
कुण्ठश्रेयस्त्वं प्रति 'स्कन्धविनियोगादि'त्यादिनोक्तस्यार्थस्य हेतुतां द्योतयति ।
खन्योरपि मध्ये प्रचुरसारवस्तुत्वाक्चञ्चूगम्यमार्गत्वाल्लव्ययसाध्यत्वै-

तत्रापि 'महासारमल्पसारं वा प्रभूतमिति । महासारमल्पं श्रेयः । वज्रमणिमुक्ताप्रवालहेमरूप्यधातुर्हि प्रभूतमल्पसारमत्यर्घेण प्रसते' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । चिरादल्पो महासारस्य क्रेता विद्यते । प्रभूतः सातत्यादल्पसारस्य ।

एतेन वणिक्पथो व्याख्यातः ।

तत्रापि 'वारिस्थलपथयोर्वारिपथः श्रेयान्, अल्पव्ययव्यापामः प्रभूतपण्योदयश्च' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । संरुद्धगतिरसार्वकालिकः प्रकृष्टभययोनिर्निष्प्रतिकारश्च वारिपथः । विपरीतः स्थलपथः ।

युक्तां खनिं खानयन् अतथाभूतखनिखानकापेक्षया विशेषलाभं भजत इत्याह — खन्योरपीत्यादि ।

खनावपि महार्घं वज्रमण्यादिकं सारवस्तु परिमितं लभ्यमानं वा श्रेयः, अल्पार्धमसारवस्तु वा प्रचुरं लभ्यमानं श्रेय इति विमर्शः, वज्रमण्यादेर्महासारस्याल्पस्यापि मूल्यतः प्रभूताल्पसारातिशायित्वादाद्यमेव श्रेय इत्याचार्याणां मतमाह — तत्रापि महासारमित्यादि ।

आचार्यमतं न युक्तं, यतो महासारस्य वज्रमण्यादेः क्रेता बहोरपि कालादल्प एव लभ्यते, अल्पसारस्य तु लवणादेर्नित्यावर्जनीयोपकारत्वात् क्रेतारो बहवश्च नित्यं च लभ्यन्त इत्याह — नेति कौटल्यश्चिरादित्यादि । एवञ्च प्रभूतमल्पसारं श्रेय इति स्वमतमुक्तं भवति ।

उक्तेन प्रकारेण वणिक्पथोऽपि विशेषलाभमवेक्ष्य निवेशनीय इत्याह — एतेनेत्यादि ।

वणिक्पथोऽपि तावद् द्विविधो वारिपथः स्थलपथ इति । तत्र वारिपथः श्रेयान्, कुतः, अल्पेन धनव्ययेन पुरुषपरिश्रमेण च साध्यत्वात्, स्थलपथापेक्षया पण्यनयनानयनसौकर्यातिशयेन बहुतरलाभहेतुत्वाच्चेत्याचार्यमतमाह — तत्रापि वारिस्थलपथयोरित्यादि ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्यः संरुद्धगतिरित्यादि । विपदि सर्वतो-निरुद्धगमनः, वृष्ट्यादिनाधकालेऽप्यगम्यः स्थलपथाभ्यधिकव्यपायहेतुरशक्य-

वारिपथे तु कूलसंयानपथयोः कूलपथः पण्यपट्टणवाहुल्या-
च्छेयान् । नदीपथो वा सातत्याद् विषद्याबाधत्वाच्च ।

स्थलपथेऽपि । 'हैमवतो दक्षिणापथाच्छेयान् हस्त्यश्वगन्धद-
न्ताजिनरूप्यसुवर्णपण्याः सारवत्तराः' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । कम्बलाजिनाश्वपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्ता-
सुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे ।

दक्षिणापथेऽपि बहुखनिः सारपण्यः प्रसिद्धगतिरल्पव्यायामो
वा वणिकपथः श्रेयान् । प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः ।

तेन पूर्वः पश्चिमश्च वणिकपथो व्याख्यातः ।

प्रतिक्रियश्च जलपथ इति स न श्रेयान्, उक्तविपरीतगुणत्वात् तु स्थलपथः
श्रेयानित्यर्थः ।

वारिपथोऽपि द्विप्रकारः अनुतीरगमनमार्गो जलगमनमार्ग इति । त-
त्राद्यः श्रेयान् पण्यपट्टभेदनबहुत्वादित्याह — वारिपथे त्वित्यादि । तत्र
विकल्पेनापवादमाह — नदीपथो वेति । नदीवारिपथो वा, श्रेयान्, कुतः,
सातत्यात् सन्ततगतित्वात्, विषद्याबाधत्वाच्च अनुत्कटाबाधत्वाच्च ।

स्थलपथेऽपि विशेषमाचार्यमतेनाह — स्थलपथेऽपीति । तत्रापि, हैम-
वतः उत्तरापथः, दक्षिणापथात् श्रेयान् । कुत इत्याह — हस्त्यश्वेत्यादि ।
हस्त्यादिषु गन्धः कस्तूरी । हस्त्यादयः सप्त पण्यपदार्थाः, सारवत्तराः अति-
द्येयानार्थवन्तः, तत्र प्रचुरा इति वाक्यशेषः ।

तत् खण्डयति — नेति कौटल्य इत्यादि । कम्बलाजिनाश्ववर्जमन्ये
हस्त्यादयः, शङ्खवज्रमणिमुक्तास्वर्णरूपाः पण्यपदार्थाश्च उत्तरापथापेक्षया
दक्षिणापथे प्रचुरतराः । ततश्च पण्यभेदेनान्योन्यापेक्षं श्रेयस्त्वमुभयोरविशिष्ट-
मित्यभिप्रायः ।

दक्षिणापथेऽपि विशेषमाह — दक्षिणापथेऽपीति । तत्रापि, बहु-
खनिः, प्रसिद्धगतिः निरपायसिद्धगतागतः, अल्पव्यायामः अल्पपरिश्रमः,
एवम्भूतः सारपण्यो वणिकपथो वा श्रेयान् । प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः अ-
सारपण्यत्वेऽपि प्रचुरकेतुको वणिकपथो वा श्रेयान् ।

पूर्वपश्चिमवणिकपथयोरपि विषये श्रेयस्त्वमित्थं द्रष्टव्यमित्याह — तेने-
त्यादि ।

तत्रापि चक्रपादपथयोश्चक्रपथो विपुलारम्भत्वाच्छ्रेयान् । देश-
कालसम्भावनो वा खरोष्ट्रपथः ।

आभ्यामंसपथो व्याख्यातः ॥

परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।

तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुणा ॥

अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।

समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥

तस्मादल्पव्ययारम्भं दुर्गादिषु महोदयम् ।

कर्म लब्ध्वा विशिष्टः स्यादित्युक्ताः कर्मसन्धयः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे द्वादशोऽध्यायः

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ कर्मसन्धिः,

आदितो दशशततमः ॥

वणिकपथे विशेषान्तरमाह — तत्रापीति । वणिकपथेऽपि, चक्रपाद-
पथयोः चक्रपथश्चक्रयुक्तमनुष्यवाह्यक्षुद्रशकटगम्यो मार्गः, पादपथो मनुष्यपा-
दचारप्राप्त्यो मार्गः तयोर्मध्ये, चक्रपथः विपुलारम्भत्वात् पादपथापेक्षया प्रचु-
रपण्यव्यवहारत्वाद्धेतोः, श्रेयान् । विकल्पमाह — देशकालसम्भावनो वा
खरोष्ट्रपथ इति । विप्रकृष्टदेशं भूरिपण्यापेक्षं च पण्यप्रियकालमनुसृत्य खरपथ
उष्ट्रपथश्च वा श्रेयस्त्वेन ग्राह्य इत्यर्थः ।

इममेव विधिमंसपथेऽतिदिशति — आभ्यामित्यादि । अंसपथः युग्य-
बलीवर्दादिनीयमानपण्यो मार्गः ॥

कर्मफलभूतानां क्षयवृद्धिस्थानानां लक्षणमाह — परकर्मोदय इति ।
परस्य शत्रोः कर्मोदयः कर्मजो लाभः, नेतुः विजिगीषोः क्षयः, ज्ञेय इत्यप-
कृष्य सम्बध्यते । विपर्यये स्वकर्मोदये, वृद्धिः, ज्ञेया । कर्मपथे तुल्ये शत्रु-
समफले सति, स्वं स्थानं क्षयवृद्धिव्यतिरेकेण स्वभावावस्थानं, ज्ञेयं, विजि-
गीषुणा ॥

लक्षणान्तरमाह — अल्पागमातिव्ययतेति । आत्मनः कर्मसु आया-
धिकव्यययोगित्वं, क्षयः क्षयपदार्थः । विपर्यये बह्वायाल्पव्ययत्वे वृद्धिः ।
समायव्ययता स्थानं ज्ञेयम् ॥

तस्मादिति । इत्थं क्षयवृद्धिस्थानज्ञानात्, दुर्गादिषु दुर्गसेत्वादिषु,
अल्पव्ययारम्भं, महोदयं महाफलं, कर्म, लब्ध्वा आसाद्य, विशिष्टः परस्मा-
दभ्यधिकः, स्याद्, विजिगीषुः । इति एवं, कर्मसन्धयः उक्ताः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे द्वादशोऽध्यायः
मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ कर्मसन्धिः,
आदितो दशोत्तरशततमः ॥

११७. प्रक. पार्ष्णिग्राहचिन्ता ।

संहत्यारिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पार्ष्णि गृह्णा-
 तोर्यः शक्तिसम्पन्नस्य पार्ष्णि गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते । शक्तिसम्पन्नो
 ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्धात्, न हीनशक्तिरलब्धलाभ इति ।
 शक्तिसाम्ये यो विपुलारम्भस्य पार्ष्णि गृह्णाति, सोऽतिस-
 न्धत्ते । विपुलारम्भो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्धात्, नाल्पा-
 रम्भः सक्तचक्र इति ।

आरम्भसाम्ये यः सर्वसन्दोहेन प्रयातस्य पार्ष्णि गृह्णाति,

पार्ष्णिग्राहचिन्तेति सूत्रम् । पार्ष्णिग्राहः पृष्ठस्थः शत्रुः तदवस्था-
 पन्नस्य राज्ञः चिन्ता अनुष्ठानविचारः क्रियत इति सूत्रार्थः । सामवायिकादी-
 नामतिसन्धिरुक्तः । पार्ष्णिग्राहस्येदानीमभिधीयते ।

संहत्येति । अमित्रयोः स्वशत्रुभूतयोः, पराभियोगिनोः पराभियोग-
 न्यापृतयोः, अरिविजिगीष्वोः, पार्ष्णि यथोक्तारिसम्बन्धिनं यथोक्तविजिगीषुस-
 म्बन्धिनं च पार्ष्णि, संहत्य गृह्णातोः यौ द्वौ सम्भूय गृहीतस्तयोर्मध्ये इत्यर्थः,
 यः शक्तिसम्पन्नस्य पार्ष्णि गृह्णाति, सः अतिसन्धत्ते हीनशक्तिपार्ष्णिग्राहपे-
 क्षया लाभविशेषं प्राप्नोति । तत्र हेतुमाह—शक्तिसम्पन्नो हीत्यादि । अय-
 मर्थः—शक्तिमान् हि स्वामित्रोच्छेदे सिद्धे प्राप्तोपचयो भूत्वा पार्ष्णिग्राह-
 स्याप्युच्छेदं कुर्यादिति तदमित्रोच्छेदप्रतिबन्धाचरणं पार्ष्णिग्राहस्य स्वात्म-
 त्राणाय कल्पेत । हीनशक्तिस्तु स्वामित्रोच्छेदासमर्थत्वादप्राप्तलाभोऽशङ्क-
 नीय इति तत्पार्ष्णिग्राहिणो न कश्चिद् विशेषलाभ इति ।

शक्तिसाम्य इत्यादि । समशक्तिकयोरपि ग्राह्यपाष्ण्योर्मध्ये, यः विपु-
 लारम्भस्य भक्तोपकरणादिसर्वविधयात्रासाधनसम्पन्नस्य, पार्ष्णि गृह्णाति, सः
 अतिसन्धत्ते अल्पारम्भपार्ष्णिग्राहपेक्षया लाभविशेषं स्वात्मत्राणलक्षणं प्रा-
 प्नोति । तत्र कारणमाह—विपुलारम्भो हीति । हि यतः, विपुलारम्भः, अ-
 मित्रमुच्छिद्य शत्रूच्छेदेन प्राप्तवृद्धिर्भूत्वा, पार्ष्णिग्राहम् उच्छिन्धात् । नाल्पा-
 रम्भः परिमितसैन्योद्योगस्तु पार्ष्णिग्राहं नोच्छिन्धात्, कुतः, सक्तचक्र इति
 विक्षिप्तसैन्य इति कृत्वा सज्जनीयसैन्यत्वाद्धेतोरित्यर्थः ।

तुल्यारम्भविषयं विशेषमाह—आरम्भसाम्य इति । समानार-
 म्भयोर्मध्य इत्यर्थः, यः सर्वसन्दोहेन प्रयातस्य सर्वसैन्यसमूहनेन स्वं मूलबल-

सोऽतिसन्धत्ते । शून्यमूलो ह्यस्य सुकरो भवति, नैकदेशबलप्रयातः कृतपार्ष्णिप्रतिविधान इति ।

बलोपादानसाम्ये यश्चलामित्रं प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते । चलामित्रं प्रयातो हि सुखेनावसतिद्विः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, न स्थितामित्रं प्रयातः । असौ हि दुर्गप्रतिहतः । पार्ष्णिग्राहे च प्रतिनिवृत्तस्थितेनामित्रेणावगृह्यते ।

तेन पूर्वं व्याख्याताः ।

मप्युपादाय यातव्यमभिगतस्य, पार्ष्णिं गृह्णाति, सः, अतिसन्धत्ते एकदेशबलप्रयातपार्ष्णिग्राह्यपेक्षया लाभविशेषं प्राप्नोति । हेतुमाह— हि यतः, शून्यमूलः अकृतरक्षमूलस्थानो ग्राह्यपार्ष्णिः, अस्य पार्ष्णिग्राहस्य, सुकरः सुखसाध्यः, भवति । नैकदेशबलप्रयातः, स तु सुकरो न भवति, कुतः, कृतपार्ष्णिप्रतिविधान इति सः बलैकदेशस्थापनेन सम्पादितपार्ष्णिग्राहप्रतिविधिरितिकृत्वा ।

समानं बलमुपात्तवतो ग्राह्यपाप्नोः पार्ष्णिग्रहणेऽतिसन्धिमाह — बलोपादानसाम्य इति । तत्र, यः, चलामित्रम् अकृतदुर्गं, शत्रुं प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सः अतिसन्धत्ते । कुतः, हि यतः, चलामित्रं प्रयातः, सुखेन अक्लेशेन, अवाप्तसिद्धिः लब्धशत्रुजयः, भूत्वेति शेषः, पार्ष्णिग्राहम् उच्छिन्द्यात् । अतश्च तत्पार्ष्णिग्रहणे सत्यात्मपरित्राणं भवतीत्येष विशेषलाभ इति भावः । दुर्गादिमुप्रतिष्ठितं स्थितामित्रं प्रयातस्तु सुखेन सिद्धिं नावाप्नुयात्, न च पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यादिति नः तत्पार्ष्णिग्राहिणो विशेषलाभः कश्चीदत्यभिप्रायेणाह — न स्थितामित्रं प्रयात इति । स्थितामित्रं प्रयातः केन कारणेनावसतिद्विर्न भवतीत्यत्राह — असाविति । हि यतः, असौ, दुर्गप्रतिहतः परदुर्गेण कुण्ठितवीर्यो भवति । न केवलं विशेषलाभाभावः, प्रत्युतानर्थोऽपि स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्राहिणः सम्भाव्यत इत्याह— पार्ष्णिग्राहे चेति । स्थितामित्राभियायिपाप्नोर्ग्रहणे च, क्रियमाण इति शेषः, प्रतिनिवृत्तस्थितेन स्थितामित्राद् दुर्गप्रतिहतिवशात् प्रतिनिवृत्त्य स्थितेन अभित्रेण, अवगृह्यते अर्थात् तत्पार्ष्णिग्राही ।

तेनेति । तेन स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्राहिण उक्तेन विधिना, पूर्वं हीनशक्तिपार्ष्णिग्राही अल्पारम्भपार्ष्णिग्राही एकदेशबलप्रयातपार्ष्णिग्राही

शत्रुसाम्ये यो धार्मिकाभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते । धार्मिकाभियोगी हि स्वेषां च द्वेष्यो भवति । अधार्मिकाभियोगी सम्प्रियः ।

तेन मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां पार्ष्णिग्रहणं व्याख्यातम् ।

मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणे त एव हेतवः ।

मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोर्यो मित्राभियोगिनः पार्ष्णिं

चेत्येते, व्याख्याता उक्तविधानाः, तेऽपि हीनशक्त्यादिभिः शत्रोः प्रतिनिवृत्तस्थितैरवगृह्यन्त इत्यर्थः ।

शत्रुसाम्य इति । समानयोः शत्र्वोर्मध्ये, यः धार्मिकाभियोगिनः धार्मिकं शत्रुमभियुञ्जानस्य, पार्ष्णिं गृह्णाति, सः, अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते । कुतः, हि यतः, धार्मिकाभियोगी, स्वेषां, चकारात् परेषां च, द्वेष्यो भवति । अतश्च सर्वद्वेष्यत्वाद् दुर्लभसिद्धिः पार्ष्णिग्राहेण सुसाधो भवतीत्येव एव तस्य विशेषलाभ इति भावः । अधार्मिकाभियोगी, सम्प्रियः स्वेषां परेषां च सम्यक् प्रेमविषयः, ततश्च स निश्चितजयः पार्ष्णिग्राहस्यासाध्यो भवतीति भावः ।

तेनेति । उक्तेन विधिना, मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां मूलहरः पितृपैतामहार्थान्यायभक्षकः तादात्विकस्तदातदात्पद्यमानार्थभक्षकः कदर्यो भृत्यात्मपीडयार्थोपचायकः मूलहराद्यभियोगिनां त्रयाणां पार्ष्णिग्रहणं, व्याख्यातं व्याख्यातप्रायलाभविशेषं, द्रष्टव्यमिति शेषः । तद् यथा — मूलहरतादात्विकाभियोगिनोर्मध्ये मूलहराभियोगिनो यः पार्ष्णिं गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते, मूलहराभियोगी हि सुखेन मूलहरमर्थकृच्छ्रणमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । तादात्विककदर्याभियोगिनोश्च मध्ये कदर्याभियोगिनो यः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते, कदर्याभियोगी हि कदर्यमभृत्योपकारकं सुखेनोच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यादिति ।

य एतेऽतिसन्धिहेतव उक्ताः, त एव मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणेऽपि योज्या इत्याह — मित्राभियोगिनोरित्यादि ।

मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोरित्यादि । अयमर्थः — मित्रामित्राभियोगिनोर्द्वयोर्मध्ये मित्राभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णन् विशेषलाभं मित्राभियोगप्रति-

गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते । मित्राभियोगी हि सुखेनावप्तसिद्धिः पार्ष्णि-
ग्राहमुच्छिन्द्यात् । सुकरो हि मित्रेण सन्धिर्नामित्रेणेति ।

मित्रममित्रं चोद्धरतोर्योऽमित्रोद्धारिणः पार्ष्णि गृह्णाति, सो-
ऽतिसन्धत्ते । वृद्धमित्रो ह्यमित्रोद्धारी पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नेतरः
स्वपक्षोपघाती ।

तयोरलब्धलाभापगमने यस्यामित्रो महतो लाभाद् वियुक्तः
क्षयव्ययाधिको वा, स पार्ष्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते । लब्धलाभापगमने
यस्यामित्रो लाभेन शक्त्या हीनः, स पार्ष्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते । यस्य
वा यातव्यः शत्रोर्विग्रहापकारसमर्थः स्यात् ।

पार्ष्णिग्राहयोरपि यः शक्यारम्भवल्लोपादानाधिकः स्थितशत्रुः

बन्धाचरणद्वारकात्मपरित्राणलक्षणं प्राप्नोति । कुतः, यतो मित्राभियोगी पार्ष्णि-
ग्राहेणोपेक्षितश्चेत् स सुखात् मित्रेण सह सन्धिक्रियया प्राप्तवृद्धिर्भूत्वा पार्ष्णि-
ग्राहस्योच्छेदं कुर्याद्, अमित्राभियोगी तूपेक्षितोऽपि अमित्रेण सह सन्धेरसु-
करतयानवाप्तसिद्धिर्भवन् न पार्ष्णिग्राहमुच्छेत्तुं प्रभवेदिति ।

मित्रामित्रोद्धारिणोः पार्ष्णिग्रहणे विशेषमाह — मित्रममित्रं चोद्धर-
तोरिति । तयोर्मध्ये, यः, अमित्रोद्धारिणः, पार्ष्णि गृह्णाति, सः, अतिस-
न्धत्ते । कुतः, हि यतः, वृद्धमित्रः अनुपहतस्वपक्षः, अमित्रोद्धारी, पार्ष्णि-
ग्राहम्, उच्छिन्द्यात् । इतरः मित्रोद्धारी, स्वपक्षोपघाती स्वमित्रोपघातप्राप्त-
परिक्षयतयेत्यर्थः, पार्ष्णिग्राहं, नोच्छिन्द्यात् नोच्छेत्तुं शक्नुयात् ।

विशेषान्तरमाह — तयोरिति । मित्रामित्रोद्धारिणोः, अलब्धला-
भापगमने कमपि लाभमनवाप्य प्रत्यागमने सति, यस्य पार्ष्णिग्राहस्य, अमित्रः,
महतो लाभाद्, वियुक्तः अपेतः, क्षयव्ययाधिको वा युग्यपुरुषापचयेन धन-
व्ययेन च परस्मादभ्यधिको वा भवति, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते ।
लब्धलाभापगमने लाभमवाप्य प्रत्यागमने सति, यस्य अमित्रः, लाभेन शक्त्या
हीनः परापेक्षया हीनलाभो हीनशक्तिश्च भवति, स पार्ष्णिग्राहः, अतिस-
न्धत्ते । प्रकारान्तरमाह — यस्य वेत्यादि । यातव्यः अरिः, यस्य पार्ष्णि-
ग्राहस्य, शत्रोः अर्थाद् विजिगीषोः, विग्रहापकारसमर्थो भवति, स वा पार्ष्णि-
ग्राहोऽतिसन्धत्ते इति सम्बन्धः ।

अतिसन्ध्यन्तरमाह — पार्ष्णिग्राहयोरपीति । तयोरपि गुणान्तरस-

पार्श्वस्थायी वा सोऽतिसन्धत्ते । पार्श्वस्थायी हि यातव्याभिसारो मूलबाधकश्च भवति । मूलाबाधक एव पश्चात्स्थायी ।

पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेयाः शत्रोश्चेष्टानिरोधकाः ।

सामन्ताः पृष्ठतोवर्गः प्रतिवेशौ च पार्श्वयोः ॥

अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिरुच्यते ।

प्रतिघाते बलवतो दुर्गाटव्यपसारवान् ॥

मध्यमं त्वरिविजिगीष्वाल्लिप्समानयोर्मध्यमस्य पार्ष्णि गृह्णतो

मानयोर्मध्ये, यः, शक्यारम्भबलोपादानाधिकः साध्यकार्यारम्भस्य सैन्यस्योपादाने अधिकः परस्मादुत्कृष्टः परसैन्याभ्यधिकप्रमाणतथाविधसैन्ययुक्तो भवति, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते । यः स्थितशत्रुः गृहीतपार्ष्णौ चलशत्रौ सति स्वयं दुर्गादिप्रतिष्ठितः शत्रुर्भवति, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते । यो वा पार्श्वस्थायी यातव्यपार्श्वस्थितिशीलः, सः पार्ष्णिग्राहः, अतिसन्धत्ते । तत्राद्ययोः परप्रघर्षकत्वं विशेषलाभः प्रतीत एव । अन्त्यस्य तु विशेषलाभं विशदयितुमाह—पार्श्वस्थायी हीति । स हि, यातव्याभिसारः यातव्यसङ्गतः, मूलबाधकश्च मूलं विजिगीषोः स्थानीयं तद्बाधकश्च भवति । एवञ्च यातव्यसह्यबन्धपूर्वकविजिगीषुमूलबाधनसौकर्यमेव पार्श्वस्थायिनो विशेषलाभ इत्युक्तं भवति । पश्चात्स्थायी तु न तथेत्याह—मूलाबाधक एवेत्यादि ।

त एते शत्रोर्व्यापारप्रतिबन्धकाः पार्ष्णिग्राहाः अभियोक्तुर्विषयानन्तराः पश्चाद्भागभवाः पार्श्वप्रतिनिविष्टा इति त्रिरूपा इत्याह—पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेया इत्यादि ॥

अन्तर्धिर्नाम कश्चिद् मध्यमविशेषोऽस्ति । स तु अकिञ्चित्करत्वात् पार्ष्णिग्राहावस्थां नार्हतीत्यभिप्रायं तल्लक्षणकथनभङ्ग्याविष्करोति—अरेर्नेतुश्च मध्यस्थ इति । शत्रुविजिगीष्वोर्मध्यगतः, दुर्बलः तदुपकारापकाराशक्तः, अन्तर्धिरुच्यते अन्तर्धिरिति संज्ञायते । स कथंस्वेभावः, बलवतः प्रतिघाते, प्रसक्ते इति शेषः, दुर्गाटव्यपसारवान् दुर्गाटवीरूपबहुनिलयनस्थानयुक्तः । एवञ्च तिरोधानयोगात् संज्ञान्वर्थत्वं बोद्धव्यम् ॥

मध्यमपार्ष्णि गृह्णतोऽतिसन्धिमाह—मध्यमं त्विति । तं पूर्वोक्तलक्षणम्, अरिविजिगीष्वाल्लिप्समानयोः सतोः, मध्यमस्य पार्ष्णिम अर्थात्

लब्धलाभापगमने यो मध्यमं मित्राद् वियोजयति, अमित्रं च मित्रमा-
प्नोति, सोऽतिसन्धत्ते । सन्धेयश्च शत्रुरपकुर्वाणो, न मित्रं मित्रभावा-
दुत्क्रान्तम् ।

तेनोदासीनलिप्सा व्याख्याता ।

‘पार्ष्णिग्रहणाभियानयोस्तु मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः । व्यायामयुद्धे
हि क्षयव्ययाभ्याम् उभयोरवृद्धिः । जित्वापि हि क्षीणदण्डकोशः
पराजितो भवति’ इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । सुमहतापि क्षयव्ययेन शत्रुविनाशोऽभ्युपग-
न्तव्यः ।

स्वलिप्सुसाह्यव्यापृतस्य मध्यमस्य सम्बन्धिनं पार्ष्णि, गृह्यतः, लब्धलाभापगमने
लाभं प्राप्य प्रत्यागमने, यः, मध्यमं मित्राद् वियोजयति वियुक्तं करोति,
अमित्रं च मित्रम् आप्नोति शत्रुं च सन्धाय मित्रीकरोति, सः, अतिसन्धत्ते ।
शत्रुर्नाम कथं सन्धातुं योग्य इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह — *सन्धेयश्चेत्यादि ।
शत्रुरप्युपकुर्वाणः सन्धातुं योग्यो भवति, न तु मित्रमपि मित्रभावादपेतमनुप-
कुर्वाणमपकुर्वाणं वेत्यर्थः ।

मध्यमलिप्सोक्तं न्यायमुदासीनलिप्सायामतिदिशति — तेनोदासी-
नेत्यादि ।

अथ पार्ष्णिग्राहेणाभियात्रा चानुष्ठातव्ये युद्धे विशेषमाचार्यमतेनाह —
पार्ष्णिग्रहणाभियानयोस्त्विति । पार्ष्णिग्रहणेऽभियाने चाध्यवसितयोः,
मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः, युद्धं हि सामान्यतो द्विविधं — युद्धरङ्गं प्रविश्य शस्त्रा-
दिप्रयोगेण शत्रुर्हिंसनमित्येकं व्यायामयुद्धारूपं, युद्धरङ्गमप्रविश्यैव सत्रिरसद-
तीक्ष्णादिगूढपुरुषप्रयोगेण शत्रुर्हिंसनमिति द्वितीयं मन्त्रयुद्धारूपं, तत्र मन्त्रयु-
द्धानुष्ठानाद् वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । व्यायामयुद्धानुष्ठाने योद्धाभियोद्धव्ययोर्द्वयोरपि
युग्यपुरुषापचयधनव्ययाभ्यामवृद्धिः, जयप्राप्तस्यापि क्षीणदण्डकोशतया परा-
जितप्रायत्वं च भवतीत्याह — व्यायामयुद्धे हीत्यादि ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । एवञ्च शत्रुविनाशरूपमहा-
फलसिद्धिहेतुत्वाद् व्यायामयुद्धस्याप्युपादेयत्वमविशिष्टमित्यभिप्रायः ।

*सन्धेयश्चेत्यादिवाक्यस्यार्थोऽनूदितो माघकविना —

“उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥” (शिशुपाल० स० २.)

तुल्ये क्षयव्यये यः पुरस्ताद् दूष्यबलं घातयित्वा निश्शल्यः
पश्चाद् वश्यबलो युध्येत, सोऽतिसन्धत्ते ।

द्वयोरपि पुरस्ताद् दूष्यबलघातिनोर्यो बहुलतरं शक्तिमत्तरमत्य-
न्तदूष्यं च घातयेत्, सोऽतिसन्धत्ते ।

तेनामित्राद्वीबलघातो व्याख्यातः ॥

पार्ष्णिग्राहोऽभियोक्ता वा यातव्यो वा यदा भवेत् ।

विजिगीषुस्तदा तत्र नैत्रमेतत् समाचरेत् ॥

पार्ष्णिग्राहो भवेन्नेता शत्रोर्मित्राभियोगिनः ।

विग्राह्य पूर्वमाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहाभिसारिणा ॥

व्यायामयुद्धेऽपि विशेषमाह— तुल्ये क्षयव्यये इति । योद्धृप्रतियोद्धोः
क्षयव्यये समानेऽपि, यः पुरस्ताद्, दूष्यबलं राज्योपघातकबलं, घातयित्वा
राज्योपघातकबलं स्वव्यूहाग्रनिवेशनेन प्रतिबलकर्तृकवधगोचरतां पूर्वं नीत्वे-
त्यर्थः, अत एव निश्शल्यः, पश्चाद् वश्यबलः त्रिविधवश्यसैन्ययुक्तः, युध्येत,
सः अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते, अपरिहार्ये स्वबलक्षये दूष्यबलक्षयाधिक्य-
घटनपूर्वं वश्यबलक्षयाल्पत्वापादनमिह विशेषलाभः ।

पुरस्ताद् दूष्यबलघातयितृत्वे द्वयोः समाने यः परकीयाद् दूष्यबलात्
संख्यातिशयेन शक्त्यातिशयेन दूष्यतातिशयेन च युक्तं दूष्यबलं घातयेत्,
सोऽतिसन्धत्त इत्याह — द्वयोरपीत्यादि ।

दूष्यबलघातनवदमित्रबलघातनमाटविकबलघातनं च पूर्वं कृत्वा पश्चाद्
वश्यबलो यो युध्येत, सोऽप्यतिसन्धत्त इतीममर्थमतिदेशभङ्ग्याह — तेने-
त्यादि ॥

विधिशेषं श्लोकैराह— पार्ष्णिग्राह इत्यादि । विजिगीषुः पार्ष्णिग्रा-
हाभियोक्तृयातव्यावस्थासु नेतृकर्म वक्ष्यमाणमनुतिष्ठेदिति प्रथमश्लोकार्थः ॥

तत्र पार्ष्णिग्राहावस्थायां नैत्रमाह — पार्ष्णिग्राहो भवेदिति । नेता
पार्ष्णिग्राहावस्थापन्नो विजिगीषुः, मित्राभियोगिनः शत्रोः स्वमित्रमभियुञ्जानस्य
स्वामित्रस्य, पार्ष्णिग्राहो भवेत् पार्ष्णिग्रहणमनुतिष्ठेत् । किं कृत्वा, आक्रन्दं
शत्रोः पश्चान्मित्रं, पार्ष्णिग्राहाभिसारिणा पार्ष्णिग्राहासारेण अर्थात् स्वमित्रेण
सह, पूर्वं विग्राह्य विग्रहार्थं योजयित्वा ॥

आक्रन्देनाभियुञ्जानः पार्ष्णिग्राहं निवारयेत् ।
 तथाक्रन्दाभिसारेण पार्ष्णिग्राहाभिसारिणम् ॥
 अरिमित्रेण मित्रं च पुरस्तादवघट्टयेत् ।
 मित्रमित्रमरेश्चापि मित्रमित्रेण वारयेत् ॥
 मित्रेण ग्राहयेत् पार्ष्णिमभियुक्तोऽभियोगिनः ।
 मित्रमित्रेण चाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहानिवारयेत् ॥
 एवं मण्डलमात्मार्थं विजिगीषुर्निवेशयेत् ।
 पृष्ठतश्च पुरस्ताच्च मित्रप्रकृतिसम्पदा ॥
 कृत्स्ने च मण्डले नित्यं दूतान् गूढान् वासयेत् ।
 मित्रभूतः सपत्नानां हत्वा हत्वा च संवृतः ॥

अभियोक्त्रवस्थायां नैत्रमाह — आक्रन्देनेति । अभियुञ्जानः अभि-
 योक्त्रवस्थापन्नः, पार्ष्णिग्राहं स्वपृष्ठशत्रुम्, आक्रन्देन स्वपृष्ठमित्रेण, निवा-
 रयेत् । तथा पार्ष्णिग्राहाभिसारिणं पार्ष्णिग्राहासारम्, आक्रन्दाभिसारेण
 आक्रन्दासारेण, निवारयेत् ॥

एवं पृष्ठतोऽनुष्ठानमुक्त्वा पुरस्तादनुष्ठानमाह — अरिमित्रेणेति ।
 अभियुञ्जान इति वर्तते । सः, पुरस्तात् मित्रं स्वीयम्, अरिमित्रेण प्रत्यवस्थि-
 तेन, अवघट्टयेच्च प्रतिघातयेच्च । अरेः मित्रमित्रं चापि, मित्रमित्रेण स्वकीयेन,
 वारयेत् ॥

अभियुक्तावस्थायामनुष्ठानमाह — मित्रेणेति । अभियुक्तः, अभि-
 योगिनः अभियुञ्जानस्य, पार्ष्णि, मित्रेण स्वस्य मित्रेण प्रयोज्यकर्त्रा, ग्राह-
 येत् । आक्रन्दम् अभियोगिनः पृष्ठमित्रं पार्ष्णिग्राहबाधनप्रवृत्तमित्यर्थः, मित्र-
 मित्रेण अर्थात् पार्ष्णिग्राहासारेण प्रयोज्यकर्त्रा, पार्ष्णिग्राहात्, निवारयेत् ॥

एवमिति । अनेन प्रकारेण, विजिगीषुः, मित्रप्रकृतिसम्पदा मित्रप्र-
 कृतेर्या गुणसमृद्धिः पूर्वोक्ता तथा, युक्तमिति शेषः, मण्डलं राजपरम्पराम्,
 आत्मार्थम् आत्मसाह्यार्थं, पृष्ठतश्च, पुरस्ताच्च, निवेशयेत् स्थापयेत् ॥

कृत्स्ने च मण्डले इति । सर्वस्मिन् आत्मार्थनिवेशिते मण्डले, दूतान्
 गूढान् वासयेच्च, मण्डलप्रवृत्तिच्छलविज्ञानार्थं विजिगीषुरित्यर्थम् । किञ्च,
 सपत्नानां शत्रूणां, मित्रभूतः मित्रतुर्यो मित्रभावं बहिराभिनयन्, हत्वा हत्वा,
 अर्थात् सपत्नान्, संवृतः गूढाकारेज्जितः, भवेत् ॥

असंवृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
निस्संशयं विपद्यन्ते भिन्नप्लव इवोदधौ ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
त्रयोदशोऽध्यायः पार्ष्णिग्राहचिन्ता,
आदितः एकादशशततमः ॥

असंवृतवृत्तेर्दोषमाह — असंवृतस्येति । संवरणरहितस्य, कार्याणि
क्रियाफलानि, विशेषतः प्राप्तान्यपि अतिशयेनोपस्थितान्यपि, निस्संशयं विप-
द्यन्ते नश्यन्ति । भिन्नप्लव इवोदधाविति । समुद्रे भिन्नतरणसाधनः पुरुष
इव च असंवृतो विजिगीषुर्भवतीत्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
त्रयोदशोऽध्यायः पार्ष्णिग्राहचिन्ता,
आदित एकादशोत्तरशततमः ॥

११८. प्रक. हीनशक्तिपूरणम् ।

सामवायिकैरेवमभियुक्तो विजिगीषुर्यस्तेषां प्रधानस्तं ब्रूयात्—
'त्वया मे सन्धिः, इदं हिरण्यमहं च मित्रं, द्विगुणा ते वृद्धिः, नार्ह-
स्यात्मक्षयण मित्रमुखानमित्रान् वर्धयितुम्, एते हि वृद्धास्त्वामेव परि-
भविष्यन्ति' ।

भेदं वा ब्रूयात् — 'अनपकारो यथाहमेतैः सम्भूयाभियुक्तः
तथा त्वामप्येते संहितबलाः स्वस्था व्यसने वाभियोक्ष्यन्ते, बलं हि
चित्तं विकरोति, तदेषां विघातय' इति ।

हीनशक्तिपूरणमिति सूत्रम् । अपचितानां शक्तीनां वर्धनमभिधी-
यत इति सूत्रार्थः । यातव्यावस्थापन्नस्यैकनाभियुज्यमानतायामनुष्ठानप्रकारो
'मित्रेण ग्राहयेत् पाष्णिम्' इत्यादिना पूर्वमुक्तः । तस्य बहुभिरभियुज्यमान-
तायामनुष्ठानप्रकारः सम्प्रत्यभिधीयते ।

सामवायिकैरित्यादि । अयमर्थः — यथैकेन तथा सम्भूयाभियो-
गिर्बहुभिः अभियुक्तो विजिगीषुरभियोगं प्रतिविधातुमशक्तः स्वशक्तिं वर्ध-
यितुकामः सामवायिकानां प्रधानं ब्रूयात्— 'त्वया मे सन्धिः' इति । एतच्च
प्रधानस्य धर्मावेक्षित्वे । तस्य लुब्धत्वे तु 'इदं ते हिरण्यं ददामि अहं च ते
मित्रविशेषो भवामि विपत्समये त्वया रक्ष्यमाणः । सैषा तेऽभियोक्तृदीयमान-
हिरण्यापेक्षया हिरण्यद्वैगुण्याद् आपद्धतमित्रलाभाच्च गुणद्वयवती वृद्धिः' इति
ब्रूयात् । इदं वचनमनभ्युपगच्छन्तं पुनर्ब्रूयात् — 'आत्मनो योग्यपुरुषाप-
चयधनव्ययाभ्युपगमेन शत्रून् वाङ्मात्रमित्रताभिनयवतो वृद्ध्या योजयितुं ना-
र्हसि । एते हि सामवायिकास्त्वत्साहोने मामुच्छिद्य प्राप्तवृद्धयो भूत्वा त्वामे-
वावज्ञास्यन्ति' इति ।

सान्त्वप्रयोगमीदृशमनङ्गीकुर्वाणे तस्मिन् भेदं प्रयुज्जीतेत्याह — भेदं
वा ब्रूयादिति । किमिति ब्रूयात्, अनपकारः अपराधरहितः, यथा अहम्,
एतैः, सम्भूय अभियुक्तः तथा त्वामपि एते स्वस्थाः संहितबलाः मदभियो-
गसंरम्भोत्तरणानन्तरं सज्जितबलाः, भूत्वेति शेषः, व्यसने वा त्वद्यसनावसरं
प्रतीक्ष्य वा, अभियोक्ष्यन्ते । कुतः, हि यतः, बलम् उपचितमिति शेषः,
चित्तं विकरोति दर्पयति । तत् बलम्, एषां, विघातय विघटय । इति ।

भिन्नेषु प्रधानमुपगृह्य हीनेषु विक्रमयेत् । हीनाननुग्राह्य वा प्रधाने । यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत, तथा । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् ।

फलभूयस्त्वेन वा प्रधानमुपजाप्य सन्धि कारयेत् । अथोभयवेतनाः फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः सामवायिकान् 'अतिसंहिताः स्थ' इत्युद्दूषयेयुः । दुष्टेषु सन्धि दूषयेत् । अथोभयवेतना भूयो भेदमेषां कुर्युः — 'एवं तद् यदस्माभिर्दर्शितम्' इति । भिन्नेष्वन्यतमोपग्रहेण वा चेष्टेत ।

भिन्नेष्विति । उक्तभेदवचनप्राप्तप्रधानविघटनेषु, हीनेषु, प्रधानम्, उपगृह्य स्वीकृत्य, विक्रमयेत् विक्रमं प्रयुज्जीत । हीनान् अनुग्राह्य वा प्रधाने इति । उक्तसामादिप्रयोगेण सामवायिकान् हीनान् स्ववशं नीत्वा वा प्रधाने विक्रमयेत् । हीनप्रधानविक्रमणयोश्चायं विकल्पोऽन्यतरश्रेयस्त्वनिर्धारणपूर्वमनुष्ठेय इत्याह — यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत तथेति । विक्रमणस्यायुक्तत्वानुसन्धाने त्वाह — वैरं वेत्यादि । एकैकस्यान्यैर्विरोधमुत्पाद्य वा सामवायिकान् विघटयेत् ।

फलभूयस्त्वेन वेति । बहुतरधनदानप्रतिश्रवेण वा, प्रधानम्, उपजाप्य भेदयित्वा, सन्धि कारयेत्, अर्थात् प्रधानमुखेनान्यैः सह । अथेति । सन्धिकरणानन्तरम्, उभयवेतनाः विजिगीषुपक्ष्याः सामवायिकास्तमावामिनयिनः, फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः प्रधानस्यान्यापेक्षया बहुतरधनलाभपणनमुपपादयन्तः, सामवायिकान्, 'अतिसंहिताः स्थ' प्रधानेन यूयं वञ्चिता भवथ', इति, उक्त्वेति शेषः, उद्दूषयेयुः प्रधानकारितात् सन्धेर्विश्लेषयेयुः । दुष्टेषु एवं सन्धिविश्लेषेषु समवायिषु, सन्धि दूषयेत् समवायिविसंवाददुष्ट इत्युक्त्वा व्यभिचरेद् विजिगीषुः, प्रधानाय न किमपि धनं दद्यादित्यर्थः । अथ सन्धिदूषणानन्तरम्, उभयवेतनाः, एषां भेदं समवायिनां प्रधानाद् भेदनं, भूयः कुर्युः, पूर्वकृतभेददार्ढ्यार्थम् । कथमित्याह — एवं तदिति । यदस्माभिर्दर्शितं प्रधानस्य फलभूयस्त्वं यत् पूर्वमवदाम, तद्, एवम् अनेन प्रकारेण कृतसन्धिदूषणलक्षणेन व्यक्तमिति शेषः । अयं भावः — स्वाभीप्सितभूयःफलाभावात् प्रधानेन पुनरपि युष्मत्समवायमासाद्य चेष्टितुकामेनेदं सन्धिदूषणमुत्पादितमिति । भिन्नेष्विति । उक्तोपायवशाद् भेदं प्राप्तेषु सामवायिकेषु मध्ये

प्रधानाभावे सामवायिकानामुत्साहयितारं स्थिरकर्माणमनुरक्तप्रकृतिं लोभाद् भयाद् वा सङ्घातमुपगतं विजिगीषोर्भीतं राज्यप्रतिसम्बन्धं मित्रं चलामित्रं वा पूर्वानुत्तराभावे साधयेत् ।

उत्साहयितारमात्मनिसर्गेण, स्थिरकर्माणं सान्त्वप्रणिपातेन, अनुरक्तप्रकृतिं कन्यादानयापनाभ्यां, लुब्धमंशद्वैगुण्येन, भीतमेभ्यः अन्यतमोपग्रेहेण वा चेष्टेत अन्यतमं पक्षं स्वानुकूलीकृत्य तत्सहायो वा तदन्यं पक्षमभियुञ्जीत ।

सोऽयं सामवायिकेषु प्रधानसत्त्वेऽनुष्ठानक्रमः । प्रधानाभावे तमाह— प्रधानाभाव इति । प्रधानस्य कस्यचिदभावे सति, सामवायिकानां मध्ये, उत्साहयितारं, स्थिरकर्माणं शत्रूच्छेदपर्यन्तानुवर्तिसमुद्यमम्, अनुरक्तप्रकृतिं, लोभात्, सङ्घातं समवायम्, उपगतं, भयाद् वा समवायप्रकोपभयाद् वा, सङ्घातमुपगतं, विजिगीषोः भीत्वा वा सङ्घातमुपगतं, राज्यप्रतिसम्बन्धं राज्यसम्बन्धिनम्, मित्रम् आत्ममित्रमेव सामवायिकसङ्गतं, चलामित्रं वा, साधयेत् स्ववशं नयेत् । तत्र क्रममाह—पूर्वानुत्तराभावे इति । एषु नवसु मध्ये उत्तरोत्तराभावे पूर्वपूर्वान् साधयेत् । यथा— उत्साहयितृस्थिरकर्मणोः स्थिरकर्माभावे उत्साहयितारं साधयेत् स्थिरकर्मसत्त्वे तमेव साधयेत् । स्थिरकर्मा ह्यनुच्छेद्य यातव्यं न विरमति, उत्साहयिता तु यातव्यसाधनमात्रेण विरमतीत्युत्साहयितृसाधनाद् अधिकप्रयोजनं स्थिरकर्मसाधनं भवतीति । एवमन्यदप्यूहनीयम् । 'पूर्वान्यतराभावे' इति तु अपपाठो द्रष्टव्यः ।

तेषां साधनप्रकारमाह— उत्साहयितारमिति । तम्, आत्मनिसर्गेण 'अयमहं सामात्यः सपुत्रः सधनस्त्वग्यायत्तः, यथेच्छसि तथा मां करणीये नियोजय, मा मामुच्छेत्सीरि'त्युक्त्वात्मसमर्पणेन, साधयेदिति वर्तते । उत्साहयिता हि शौर्यप्रधानत्वादित्थमभिधीयमानः सुसाधो भवतीति । स्थिरकर्माणं, सान्त्वप्रणिपातेन जितोऽस्मि भवता सर्वगुणोत्कृष्टेन रक्षणीय इत्यनुनयपुरस्सरेण प्रणामेन, साधयेत् । स ह्येवमुच्यमानो मानोन्नतत्वात् साध्यो भवतीति । अनुरक्तप्रकृतिं, कन्यादानयापनाभ्यां कन्याया आदानयापनाभ्याम् आदानं स्वीकरणं यापनं प्रस्थापनमर्थाद् दानं ताभ्यामित्यर्थः, साधयेत् । स हि 'त्वत्सम्बन्धाभिलाषिणं त्वदनुरक्तं मां माभियुङ्क्ष्वे'त्येवं न्याय्यमभिधीयमानः प्रकृतिविरागशङ्की साध्यो भवतीति । लुब्धं धनगृध्रम्,

कोशदण्डानुग्रहेण, स्वतो भीतं विश्वासयेत् प्रतिभूपदानेन, राज्य-
प्रतिसम्बन्धमेकीभावोपगमनेन, मित्रमुभयतः प्रियहिताभ्यामुपकार-
त्यागेन वा, चलामित्रमवधृतमनपकारोपकाराभ्याम् ।

यो वा यथायोगं भजेत, तं तथा साधयेत् । सामदानभेद-
ण्डैर्वा यथापत्सु व्याख्यास्यामः ।

व्यसनोपघातत्वरितो वा कोशदण्डाभ्यां देशे काले कार्ये वा-
वधृतं सन्धिमुपेयात् । कृतसन्धिहीनमात्मानं प्रतिकुर्वीत ।

अंशद्वैगुण्येन परपरिपणितार्थद्विगुणार्थदानेन, साधयेत् । एभ्यो भीतं साम-
वायिकेभ्यो भीत्वा तत्सङ्गतं, कोशदण्डानुग्रहेण धनसैन्यदानेन, साधयेत् ।
स हि 'मा परेभ्यो भैषीः, अहं ते कोशदण्डाभ्यां साहाय्यं करोमी'त्युक्त्वा
साध्यो भवतीति । स्वतो भीतम् आत्मनः सकाशाद् भीतं, प्रतिभूपदानेन
विश्वासयेत् 'अहं न ते किञ्चिदपकुर्याम् अस्मिन्नर्थेऽयं चासौ च प्रतिभूः'
इत्युक्त्वा साधयेत् । राज्यप्रतिसम्बन्धम्, एकीभावोपगमनेन 'त्वं चाहं चैकी-
भावमुपगतौ, मम परिभवस्तवापि खलु परिभवः, न युक्तं ते परेष्वनुप्रविश्य
मामभियोकतुमि'ति कथनेन साधयेत् । मित्रम्, उभयतः प्रियहिताभ्यां 'समान-
सुखदुःखौ खल्वावाम्' इत्याद्युभयप्रियहितवचनेन, उपकारत्यागेन वा 'यस्त्वया
मह्यं देयः करो व्यवस्थितः तमद्यप्रभृति न मे दातुमर्हसि' इत्युक्त्वा क्लृप्त-
करमोक्षणेन वा, साधयेत् । चलामित्रम्, अनपकारोपकाराभ्याम् अवधृतम्
'अपकारं ते न करिष्यामि उपकारं च करिष्यामि' इत्यनपकारोपकारप्रतिश्र-
वाभ्याम् अवधृतिमन्तं विश्वासितं, कृत्वेति शेषः, साधयेत् ।

यो वेति । यः सामवायिकः, यथा येन प्रकारेण, अयोगं समवायिभ्यो
विश्लेषं, भजेत, तं, तथा तेन प्रकारेण साधयेत् । सामेत्यादि । सामदान-
भेदण्डैर्वा उपायैः, साधयेत् परं स्वायत्तीकुर्यात् । कथं, यथा आपत्सु
व्याख्यास्यामः अभियास्यत्कर्माधिकरणे आपत्प्रकरणे वक्ष्यामस्तथा ।

व्यसनोपघातत्वरितो वेत्यादि । अथवा आत्मनो व्यसनमुपहन्तुं
कालविलम्बमक्षममाणः, अमुष्मिन् देशे काले कार्ये वा कोशदण्डाभ्यां साहा-
य्यमनुष्ठेयमित्येवं शपथादिना निश्चितं सन्धिं सामवायिकैः सह विदध्यात् ।
कृतसन्धिश्चैवमात्मानं हीनशक्तिं शक्त्याप्याययेत् ।

पक्षे हीनो बन्धुमित्रपक्षं कुर्वीत, दुर्गमविप्रहं वा । दुर्गमित्रप्रति-
स्तब्धो हि स्वेषां परेषां च पूज्यो भवति ।

मन्त्रशक्तिहीनः प्राज्ञपुरुषोपचयं विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत ।
तथाहि सद्यः श्रेयः प्राप्नोति ।

प्रभावहीनः प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत । जनपदः सर्वकर्मणां
योनिः, ततः प्रभावः ।

तस्य स्थानमात्मनश्च आपदि दुर्गम् ।

सेतुबन्धः सस्यानां योनिः । नित्यानुषक्तो हि वर्षगुणलाभः
सेतुवापेषु ।

शक्त्युपचयस्य पक्षमूलत्वात् पक्षमाह — पक्ष इति । पक्षः सहाय-
स्तद्विषये, हीनः, बन्धुमित्रपक्षं बन्धुमित्रलक्षणं पक्षं, कुर्वीत । अविप्रहं परै-
रलङ्घ्यं, दुर्गं वा, कुर्वीत । तत्र हेतुमाह — हि यतः, दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धः दुर्ग-
मित्राभ्यां प्रतिबद्धः, स्वेषां स्वपक्ष्याणां, परेषां परपक्ष्याणां च, पूज्यो भवति ।

मन्त्रप्रभूत्साहशक्तिषु मध्ये मन्त्रशक्तिपूरणप्रकारमाह — मन्त्रशक्ति-
हीन इति । मन्त्रशक्तिः प्रज्ञाबलं तद्धीनः, प्राज्ञपुरुषोपचयं कुर्वीत प्राज्ञान्
पुरुषांस्तत्तदधिकारस्थानेषु बाहुल्येन नियुञ्जीत । विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत
राज्यतन्त्रनिष्णातेभ्यो वा नीतिं शृणुयादित्यर्थः । तथाहि तेन प्रकारेण करणे
हि, सद्यः श्रेयः प्राप्नोति ।

प्रभुशक्तिपूरणमाह — प्रभावहीन इति । प्रभावः कोशदण्डोत्पत्तिः
तद्धीनः, प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत । प्रकृतिषु मध्ये जनपदः प्राधान्येन
चिन्तनीययोगक्षेम इत्यभिप्रायेणाह — जनपद इति । सः, सर्वकर्मणां दुर्गा-
दीनां सर्वेषां कर्मणां, योनिः कारणम् । अतश्च स प्रधान इत्यर्थः । ततः
प्रभावः सर्वकर्मभ्यः कोशदण्डोत्पत्तिः । तथाच प्रभावकामो दुर्गादिकर्मणां
योगक्षेमसिद्धौ यतेतेति भावः ।

तेषु दुर्गस्य प्रयोजनमाह — तस्येति । दुर्गं, तस्य प्रभावस्य, स्थानं
निवासः, आत्मनश्च आपदि स्थानं रक्षादेशः, भवति ।

सेतुबन्धस्य प्रयोजनमाह — सेतुबन्ध इति । सः, सस्यानां योनिः ।
कुतः, हि यतः, सेतुवापेषु सेतुबन्धावरुद्धजलपायनपोष्येषु त्रैहेयशालेयादि-
क्षेत्रेषु, वर्षगुणलाभः वृष्टिसाध्यसस्यफलाधिगमः, नित्यानुषक्तः - नित्यानुवृत्तः
भवति ।

वणिकपथः परातिसन्धानस्य योनिः, वणिकपथेन हि दण्डगूढ-
पुरुषातिनयनं शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च क्रियते । प्रवेशो निर्न-
यनं च ।

खनिः सङ्ग्रामोपकरणानां योनिः ।

द्रव्यवनं दुर्गकर्मणां, यानरथयोश्च ।

हस्तिवनं हस्तिनाम् ।

गजाश्वखरोष्ट्राणां च व्रजः ।

तेषामलाभे बन्धुमित्रकुलेभ्यः समार्जनम् ।

उत्साहहीनः श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां चोरगणाटविकम्लेच्छजा-
तीनां परापकारिणां गूढपुरुषाणां च यथालाभमुपचयं कुर्वीत ।

वणिकपथस्याह — वणिकपथ इति । सः, परातिसन्धानस्य शत्रु-
वञ्चनस्य, योनिः । तद् उपपादयति — वणिकपथेन हीति । तेन, दण्ड-
गूढपुरुषातिनयनं सैन्यानां गूढपुरुषाणां च सन्नितीक्ष्णादीनां शत्रुविषयप्रापणं,
शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च शस्त्रादिविषयः क्रयविक्रयव्यवहारश्च, क्रियते ।
प्रवेशो निर्नयनं च परदेशपण्यस्य स्वदेशे प्रवेशनं स्वदेशपण्यस्य परदेशनयनं
च, क्रियते ।

खनेराह—खनिरिति । सा, सङ्ग्रामोपकरणानां खड्गादीनां, योनिः
तन्निर्माणोपेक्षितलोहाद्युत्पादनद्वारेण कारणम् ।

द्रव्यवनस्याह—द्रव्यवनमिति । सारदारवादिवनं, दुर्गकर्मणां गोपु-
राट्टालकादीनां, यानरथयोश्च, योनिरिति वर्तते ।

हस्तिवनं हस्तिनामिति । योनिरित्यनुवर्तते ।

गजाश्वखरोष्ट्राणां चेति । तेषां, व्रजः गोष्ठः, योनिरित्येव ।

तेषामिति । उक्तानाम्, अलाभे स्वीयत्वेनाप्राप्तौ, बन्धुमित्रकुलेभ्यः,
समार्जनं सङ्ग्रहणं, कर्तव्यमिति शेषः ।

उत्साहशक्तिपूरणमाह—उत्साहहीन इति । सः, श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां
श्रेण्यन्तर्गतपुरुषाणां शूरपुरुषाणां च, चोरगणाटविकम्लेच्छजातीनां चोर-
गणानाम् अटवीभवानां म्लेच्छजातीनां च, परापकारिणां शत्रुवपकरणशीलानां,
गूढपुरुषाणां च सन्निप्रभृतीनां च, यथालाभं लाभानुसारेण, उपचयम् उत्साह-
शक्तिपूरणं, कुर्वीत ।

परमिश्रः प्रतीकारमावलीयसं वा परेषु प्रयुज्जीत ॥

एवं पक्षेण मन्त्रेण द्रव्येण च बलेन च ।

सम्पन्नः प्रतिनिर्गच्छेत् परावग्रहमात्मनः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

चतुर्दशोऽध्यायः हीनशक्तिपूरणम्,

आदितो द्वादशशतः ॥

शक्तेरुपचेतुमशक्यतायामाह — परमिश्र इति । परेण शत्रुणा सन्धि-
करणेन संगतः सन्, परमित्र इति पाठे सन्धिना मित्रीकृतशत्रुः सन्नित्यर्थः,
प्रतीकारम् आवलीयसं वा आवलीयसाधिकरणे वक्ष्यमाणं प्रतिविधिं वा,
परेषु प्रयुज्जीत ॥

एवमिति । उक्तेन प्रकारेण, पक्षेण बन्धुमित्रलक्षणेन, मन्त्रेण विद्या-
वृद्धसंयोगादिना, द्रव्येण च दुर्गसेतुबन्धवणिकपथाद्युत्पन्नेन, बलेन च श्रेणी-
प्रवीरपुरुषचोरगणादिरूपेण, सम्पन्नः पूरितशक्तिः विजिगीषुः, आत्मनः, परा-
वग्रहं प्रतिनिर्गच्छेत् शत्रुवभियोगं प्रतिकुर्यात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

चतुर्दशोऽध्यायः हीनशक्तिपूरणम्,

आदितो द्वादशोत्तरशततमः ॥

११९, १२०. प्रक. बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं च ।

दुर्बलो राजा बलवताभियुक्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत्, यमितरो मन्त्रशक्त्या नातिसन्दध्यात् ।

तुल्यबलमन्त्रशक्तीनाम् आयत्तसम्पदो वृद्धसंयोगाद् वा विशेषः ।

विशिष्टबलाभावे समबलैस्तुल्यबलसङ्घैर्वा बलवतः सम्भूय तिष्ठेत्, यावन्न मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यामतिसन्दध्यात् ।

तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनां विपुलारम्भतो विशेषः ।

बलवता विगृह्योपरोधहेतव इति सूत्रम् । प्रबलेन शत्रुणा सह विग्रहं कृत्वा उपरोधस्य दुर्गप्रवेशस्य हेतवः कारणानि अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः । हीनस्य प्रबलेन शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा शक्तिपूरणं पूर्वमुक्तम् । प्रबलश्चेत् सन्धिं नोपगच्छेत् तदा हीनस्यानुष्ठानप्रकार इदानीमभिधीयते ।

दुर्बलो राजेति । सः, बलवता अभियुक्तः, तद्विशिष्टबलम् अभियो-
क्त्रपेक्षयोत्कृष्टबलं राजानम्, आश्रयेत् । यम्, इतरः अभियोक्ता, मन्त्रशक्त्या,
नातिसन्दध्यात् न वञ्चयेत्, तं तद्विशिष्टबलमिति सम्बन्धः ।

तुल्यबलमन्त्रशक्तीनां बहूनां सत्त्वे मन्त्रशक्तियुक्तामात्यादिमन्त्रमाश्र-
येत्, मन्त्रशक्तियुक्तामात्यादिमतां बहुत्वे च वृद्धसंयोगवन्तमाश्रयेतेत्यभिप्राय-
कमाह — तुल्यबलमन्त्रशक्तीनामित्यादि । आयत्तसम्पदो विशेषः आयत्ता
अमात्यादयस्तेषां सम्पत् मन्त्रशक्तियोगः तन्निमित्त आश्रयणीयविशेषावसाय
इत्यर्थः ।

विशिष्टबलाभाव इति । अभियोक्त्रपेक्षया विशिष्टबलस्यालम्भे, बल-
वतः प्रबलस्याभियोक्तुः, समबलैः तुल्यशक्तिभिः, तुल्यबलसंघैर्वा समपरि-
माणसैन्यैर्वा बहुभिः सहायैः, सम्भूय तिष्ठेत् शत्रुं प्रतियुध्येत्, कियन्तं कालं
तिष्ठेत्, यावत्, मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यां, नातिसन्दध्यात् न भेदयेत्, अर्थात्
स्वसहायान् शत्रुः ।

तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनामिति । तेषां बहुत्वे, विपुलारम्भतो विशेषः
विपुलारम्भत्वलक्षणो व्यतिरेको यस्मिन्नास्ति तमाश्रयेदित्यर्थः । भक्तोपकरणा-
दिसर्वविधयान्त्रासाधनसम्पन्नो विपुलारम्भ इति प्रागवोचाम ।

आदितः अध्या. ११३] ११९, १२०. प्रक. बलवताविग्रहोपरोधहेतव इत्यादि । ३३७

समबलाभावे हीनबलैः शुचिभिरुत्साहिभिः प्रत्यनीकभूतैर्वल-
वतः सम्भूय तिष्ठेत्, यावन्न मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरतिसन्दध्यात् ।
तुल्योत्साहशक्तीनां स्वयुद्धभूमिलाभाद् विशेषः । तुल्यभूमीनां स्वयु-
द्धकाललाभाद् विशेषः । तुल्यदेशकालानां युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः ।

सहायाभावे दुर्गमाश्रयेत, यत्रामित्रः प्रभूतसैन्योऽपि भक्तयव-
सेन्धनोदकोपरोधं न कुर्यात्, स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत ।

तुल्यदुर्गाणां निचयापसारतो विशेषः । निचयापसारसम्पन्नं
हि मनुष्यदुर्गमिच्छेदिति कौटल्यः ।

समबलाभावे आह — समबलाभाव इति । समबलानामलाभे, बल-
वतः प्रबलाच्छत्रोः, हीनबलैः, शुचिभिः, उत्साहिभिः, प्रत्यनीकभूतैः परशत्रु-
भूतैः, बहुभिः सहायैः, सम्भूय तिष्ठेत् शत्रुं प्रार्थयेत् । कियन्तं कालं, यावत्,
मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः, नातिसन्दध्यात् न भेदयेत्, अर्थात् सहायान् ।
तुल्योत्साहशक्तीनामिति । तेषां बहूनां मध्ये, स्वयुद्धभूमिलाभाद् विशेषः
यस्याश्रयणे स्वस्य युद्धयोग्यदेशलाभो भवति तमाश्रयेदित्यर्थः । तुल्यभूमी-
नामिति । तुल्यतथाविधदेशानां बहूनां मध्ये, स्वयुद्धकाललाभाद् विशेषः
यस्मिन्नाश्रिते स्वस्य युद्धयोग्यकाललाभो भवति तमाश्रयेदित्यर्थः । तुल्यदेश-
कालानामिति । तथाभूतानां बहूनां सम्भवे, युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः गवा-
श्वोष्ठायुधावरणरूपोपकरणसमृद्धिर्यस्यास्ति तमाश्रयेदित्यर्थः ।

सहायाभावे इति । आश्रयणीयस्य कस्याप्यलाभे, दुर्गम्, आश्रयेत ।
तत् कीदृशं, यत्र यस्मिन्, स्थितस्येति शेषः, प्रभूतसैन्योऽपि, अमित्रः
अभियोक्ता, भक्तयवसेन्धनोदकोपरोधं यथापेक्षितभोज्ययवसादिप्रवेशोपघातं,
न कुर्यात् । स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत युग्यपुरुषापचयधनव्ययौ च स्वयं
प्राप्नुयादित्यर्थः ।

तुल्यदुर्गाणामिति । यथोक्तगुणानां दुर्गाणां बहूनां सम्भवे, निच-
यापसारतो विशेषः निचयः स्नेहलवणादेर्नित्योपयोज्यस्य सञ्चयः अपसारो
दुर्गनिर्गमनमार्गः ताभ्यां विशेषः । निचयापसारवन्तं दुर्गमाश्रयेतेत्यर्थः । नि-
चयेत्यादि । मनुष्यदुर्गं मनुष्याश्रयणीयं दुर्गम् । इति कौटल्य इत्युक्त्यान्वेषा-
माचार्याणां मतमनीदृशमिति सूचयति ।

तदेभिः कारणैराश्रयेत—

‘पार्ष्णिग्राहमासारं मध्यममुदासीनं वा प्रतिपादयिष्यामि । सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमेनास्य राज्यं हारयिष्यामि घातयिष्यामि वा । कृत्यपक्षोपग्रहेण वास्य दुर्गे राष्ट्रे स्कन्धावारे वा कोपं समुत्थापयिष्यामि । शस्त्राग्निरसप्रणिधानैरौपनिषदिकैर्वा यथेष्टमासन्नं हनिष्यामि । स्वयमधिष्ठितेन वा योगप्रणिधानेन क्षयव्ययमेनमुपनेष्यामि । क्षयव्ययप्रवासोपतप्ते वास्य भिन्नवर्गे सैन्ये वा क्रमेणोपजापं प्राप्स्यामि । वीवधासारप्रसारवधेन वास्य स्कन्धावारावग्रहं करिष्यामि । दण्डोपनयेन वास्य रन्ध्रमुत्थाप्य सर्वसन्दोहेन प्रहरिष्यामि । प्रतिहतोत्साहेन वा यथेष्टं सन्धिमवाप्स्यामि । मयि प्रतिबन्धस्य वा सर्वतः कोपाः समुत्थास्यन्ति । निरासारं वास्य मूलं

तच्च दुर्गं वक्ष्यमाणेषु फलेष्वन्यतममभिसन्धायाश्रयणीयमित्याह— तदेभिरित्यादि । तानि कारणानि ‘पार्ष्णिग्राहमि’त्यादिना ‘न निर्गमिष्यतीति’ इत्यन्तेन महावाक्येन दर्शयति । तदवान्तरवाक्यानि तु षोडश । तेषु च प्रत्येकम् इतिशब्दः सम्बन्धनीयः । तदयमर्थः— पार्ष्णिग्राहं सुहृद्बलं मध्यमम् उदासीनं वा प्रागुक्तलक्षणम् अभियोक्तुः प्रत्यभियोगाय नेष्यामीति चेन्मन्येत तदा दुर्गमाश्रित्य तिष्ठेत् । सामन्तेन आटविकेन अभियोक्तृकुलीनेन वावरुद्धेन राज्यमभियोक्तुर्हारयिष्यामि दाहविलोपाद्युपघातयुक्तं वा कारयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा अभियोक्तुः कृत्यपक्षम् उपायैः स्वायत्तीकृत्य तदीये दुर्गे राष्ट्रे सेनानिवेशे वा बाह्याभ्यन्तरं प्रकृतिकोपमुत्पादयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा शस्त्राग्निरसप्रणिधानेनाबलीयसोक्तेन, औपनिषदिकोक्तैर्वा योगैर्यथेच्छं सन्निकृष्टं हनिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा विस्त्रब्धघातिपुरुषप्रयोगेन स्वयं कृतेन युग्यपुरुषापचयं धनव्ययं चाभियोक्तारं नेष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा क्षयव्ययप्रवासैरुपजापं प्राप्तेऽभियोक्तुर्मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेण भेदं प्रयोक्तुं लप्स्ये इति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा अभियोक्तुः स्वदेशागतभक्तोपकरणानां सुहृद्बलस्य यवसेन्धनादेश्च निरोधेन तत्सेनानिवेशपीडामुत्पादयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत । अथवा

मित्राटवीदण्डैरुद्धातयिष्यामि । महतो वा देशस्य योगक्षेममिहस्थः पालयिष्यामि । स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं वा मे सैन्यमिहस्थस्यैकस्थ-
मविषह्यं भविष्यति । निम्नखातरान्नियुद्धविशारदं वा मे सैन्यं पथ्या-
बाधमुक्तमासन्ने कर्मणि करिष्यति । विरुद्धदेशकालमिहागतो वा
स्वयमेव क्षयव्ययाभ्यां न भविष्यति । महाक्षयव्ययाभिगम्योऽयं देशो
दुर्गाटव्यपसारबाहुल्यात्, परेषां व्याधिप्रायः सैन्यव्यायामानाम् अल-
ब्धभौमश्च, तमापन्नतः प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टो वा न निर्गमिष्यति' इति ।

कारणाभावे बलसमुच्छ्रये वा परस्य दुर्गमुन्मुच्यापगच्छेत् ।

स्वसैन्यान् कांश्चिद् अभियोक्तुः स्कन्धावारं गूढं नीत्वा तत्र प्रहारस्थानमु-
त्पाद्य पश्चात् सर्वसैन्यसमुदयेन गत्वा प्रहरिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्ग-
माश्रयेत् । अथवा कथञ्चिदभियोक्तुरुत्साहं प्रतिहत्य यथेष्टं सन्धिमवाप्स्या-
मीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा मद्दिषयाभियोगव्यासक्तमभियो-
क्तारं प्रति सर्वतः सामन्तप्रकोपा उद्भविष्यन्तीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्र-
येत् । अथवा निरुद्धसुहृद्बलमभियोक्तुः स्थानीयं मित्रसैन्यैराटविकसैन्यैश्चोप-
हतं करिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा महतो देशस्य
योगक्षेमम् इहस्थः पालयितुं शक्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् ।
अथवा स्वकार्यार्थे मित्रकार्यार्थे चान्यत्र प्रेषितं मम सैन्यमत्रैकीभूय मया सङ्गतं
शत्रोरलङ्घनीयं भविष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा निम्नयुद्धे
खातयुद्धे रात्रियुद्धे च निपुणं मे सैन्यं पथिगमनश्रममिह दुर्गेऽपनीय कर्म काले
प्राप्ते करिष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवाभियोक्ता स्वसैन्या-
ननुकूले देशे काले चेहागतो विनैवासद्यतं स्वयमेव क्षयव्ययाननुभूय नङ्क्ष्य-
तीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा दुर्गबहुलत्वादटवीप्रायत्वादप-
सारस्थानबहुलत्वाच्च महान्तं क्षयं व्ययं चानुभवतैवाभिगन्तव्योऽयं देशः,
परेषां विदेशागतानां व्याधिजनकः, सैन्यव्यायामयोग्यभूमिरहितश्च, तं परः
प्रविशन्नेव विपदं लप्स्यते, कथञ्चित् प्रविष्टो वा न ततः स्वस्तिमान् निर्गमि-
ष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रित्य तिष्ठेदिति । एवं तावत् षोडशकारणा-
न्युक्तानि ।

यथोक्तकारणाभावे यत् कर्तव्यं तदाचार्यमतेनाह — कारणाभाव
इति । यथोक्तकारणविरहे, परस्य शत्रोः, बलसमुच्छ्रये वा सैन्यप्रावरणे वा

अग्निपतङ्गवदग्नित्रे वा प्रविशेत् । अन्यतरसिद्धिर्हि त्यक्तात्मनो भवती-
त्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । सन्धेयतामात्मनः परस्य चोपलभ्य सन्द-
धीत । विपर्यये विक्रमेण सिद्धिमपसारं वा लिप्सेत ।

सन्धेयस्य वा दूतं प्रेषयेत् । तेन वा प्रेषितमर्थमानाभ्यां

सति, दुर्गम्, उन्मुच्य त्यक्त्वा, अपगच्छेत् अपसरेत् । अग्निपतङ्गवदग्नित्रे
वा प्रविशेदिति । यथा हि शलभोऽग्नौ प्रविशति, तथात्मजीवितनिराशः
शत्रौ प्रविशेत्, शत्रुमध्यं प्रविश्य यावच्छक्ति पराक्रमेतेत्यर्थः । न चायं
महाबलशत्रुप्रत्यभियोगः प्रत्यभियोक्तुरेकान्तपराजयफलः, किन्तु पाक्षिकं शत्रु-
जयमप्युपनयति, यथाग्निप्रवेशः शलभस्यैकान्ततो न नाशहेतुः किन्तु अग्नि-
मपि पक्षे निर्वाणं करोति तद्वदित्यभिप्रायेणाह — अन्यतरसिद्धिर्हित्यादि ।
अन्यतरस्य शत्रुजयात्मविनाशयोरेकतरस्य सिद्धिः ।

आत्मनः परित्राणोपाये सुलभे पाक्षिकमपि नाशमभ्युपगम्य प्रवृत्ते-
रयुक्तत्वात् तदिदमाचार्यमतं मुख्यतया नोपादेयमित्याह — नेति कौटल्य
इति । किं तर्हि कारणाभावादावनुष्ठेयमित्याह — सन्धेयतामात्मनः पर-
स्य चेति । आत्मनः सन्धेयतां निरपराधत्वलक्षणां परस्य सन्धेयतां धर्मवि-
जयित्वलक्षणां च, यद्वा द्वयोरपि तत्तत्वरूपां सन्धानयोग्यतामित्यर्थः । उप-
लभ्य, सन्दधीत । विपर्यये सन्धेयत्वाभावे, विक्रमेण सिद्धिम् अग्निपतङ्गव-
च्छत्रौ प्रवेशनेनान्यतरसिद्धिं, लिप्सेत । सन्धिमिति पाठे तत्तत्वरूपा सन्धा-
नयोग्यता शत्रोर्यथा जायेत तथा विक्रमप्रयोगेण सन्धिं लिप्सेतेत्यर्थः । अप-
सारं वा लिप्सेत, सन्धेरशक्यत्वे । इत्थं 'बलवता विगृह्योपरोधहेतवः' इतीदं
प्रकरणं व्याख्यातम् ।

अथ दण्डोपनतवृत्तमुच्यते — दण्डोपनतवृत्तमिति सूत्रम् । दण्डो-
पनतस्य दण्डेनाधःकृतस्य वृत्तमनुष्ठानमभिधीयत इति सूत्रार्थः । सन्धेयतामि-
त्यादिना सन्धिः कर्तव्यत्वेनोक्तः । तस्य प्रकारान्तराणां ज्यायसा सह कथ-
मप्यसम्भवेऽन्ततस्तस्मिन्नात्मार्पणेन वा सन्धिः कर्तव्य इत्येतदधुनाभिधीयते ।

सन्धेयस्य वेति । वाशब्दः सन्ध्यन्तरासम्भवरूपे पक्षान्तरे । सन्धे-
यस्य ज्यायसो धर्मविजयिन इति शेषः । दूतं प्रेषयेत् । अथवा, तेन वा

सत्कृत्य ब्रूयात् — इदं राज्ञः पण्यागारम्, इदं देवीकुमाराणां देवीकु-
मारवचनाद्, इदं राज्यमहं च त्वदर्पणः इति ।

लब्धसंश्रयः समयाचारिकवद् भर्तारि वर्तेत । दुर्गादीनि च क-
र्माण्यावाहविवाहपुत्राभिषेकाश्वपण्यहस्तिग्रहणसत्रयात्राविहारगमनानि
चानुज्ञातः कुर्वीत । स्वभूम्यवस्थितप्रकृतिसन्धिमुपघातमपसृतेषु वा सर्व-
मनुज्ञातः कुर्वीत । दुष्टपौरजानपदो वा न्यायवृत्तिरन्यां भूमिं याचेत ।
दूष्यवदुपांशुदण्डेन वा प्रतिकुर्वीत । उचितां वा मित्राद् भूमिं दीय-

सन्धेयेन वा, प्रेषितं दूतम्, अर्थमानाभ्यां धनदानपूजनाभ्यां, सत्कृत्य उप-
चर्य, ब्रूयात् । किमिति, इदं राज्ञः पण्यागारं सन्धेयाय राज्ञेऽर्पणीयं प्राभृ-
तम्, इदं देवीकुमाराणां देवीकुमारवचनाद् इदं प्राभृतं सन्धेयस्य देव्यै
कुमारेभ्यश्चास्मद्देवीवचनादस्त्वेकुमारवचनाच्चापिणीयम्, इदं राज्यम् अहं च
त्वदर्पणः त्वयि अर्पणं यस्य स त्वदर्पण इत्येतत् पदं राज्येऽपि सम्बन्धनीयं,
मयेदं राज्यं तुभ्यमर्पितम् आत्मा च तुभ्यमर्पित इत्यर्थः । इति एवं, ब्रूया-
दित्यनेन सम्बन्धः ।

लब्धसंश्रये इति । दूतप्रेषणादिनावाताश्रयः, समयाचारिकवत् समयः
सेवकधर्मनियमस्तस्याचारः समयाचारस्तद्युक्तः समयाचारिकः सेवकः तद्वद्,
भर्तारि ज्यायसि संहिते, वर्तेत । वर्तनप्रकारमेवाह — दुर्गादीनि च कर्मा-
णीति । तानि, आवाहविवाहपुत्राभिषेकादीनि च आवाहः कन्यास्वीकरणं
विवाहः कन्यादानं पुत्राभिषेकः यौवराज्याभिषेचनम् अश्वपण्यम् अश्वकयः
हस्तिग्रहणं गजबन्धनं सत्रं यागः यात्रा पराभियानं विहारगमनम् उद्यानादि-
क्रीडागमनम् इत्येतान्यष्टौ च, अनुज्ञातः स्वाम्यनुमतः, कुर्वीत । स्वभूम्यव-
स्थितप्रकृतिसन्धिमिति । स्वभूमौ अवस्थिताभिः प्रकृतिभिः स्वामात्यादिभिः
सन्धिम्, अपसृतेषु स्वस्मादपसृत्य परस्मात् प्रत्यागतेषु, उपघातं वा, सर्वम्
अनुज्ञातः कुर्वीत । दुष्टपौरजानपदो वेति । दुष्टा अन्याय्यवृत्तयः पौरा जान-
पदाश्च यस्य स तथाभूतो वा, न्यायवृत्तिः न्याय्याचारः, न्यायवृत्तिमिति पाठे
भूमेस्तद् विशेषणम् । अन्यां भूमिं याचेत अर्थात् स्वभूमिं वंशपरम्परागता-
मपि परित्यज्य । दूष्यैस्तुल्यम्, अयाचमान एव वान्यां भूमिं दूष्यार्हेणोपांशु-
दण्डेन स्वभूमिगतान् दुष्टान् प्रवासयेदित्याह — दूष्यवादित्यादि । अदुष्ट-

मानां न प्रतिगृहीयात् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतमम-
दृश्यमाने भर्तरि पश्येत् । यथाशक्ति चोपकुर्यात् । दैवतस्वस्तिवाच-
नेषु तत्परा आशिषो वाचयेत् । सर्वत्रात्मनिसर्गं गुणं ब्रूयात् ॥

संयुक्तबलवत्सेवी विरुद्धः शङ्कितादिभिः ।

वर्तेत दण्डोपनतो भर्तार्येवमवस्थितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चदशोऽध्यायः

बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तम्,

आदितस्त्रयोदशशततमः ॥

जानपदामपि भूमिं स्वमित्रादाच्छिद्य स्वामिना दीयमानां न गृहीयादित्या-
ह — उचितां वेत्यादि । आत्मनो मन्त्रिणं पुरोहितं सेनापतिं युवराजं वा
भर्तुः सन्निधौ न पश्येदित्याह — मन्त्रिपुरोहितेत्यादि । एतच्च स्वामिसन्निधावा-
त्मनानुष्ठीयमानं भृत्यसमुदाचारमात्मभृत्या मा द्राक्षुरित्येतदर्थमुक्तम् । यथा-
शक्ति चोपकुर्यादिति । स्वशक्त्यनुसारेण यत्किञ्चित् स्वामिने प्राभृतमुपह-
रेद् दर्शनावसरेषु । दैवतस्वस्तिवाचनेष्विति । देवताराधनेषु मङ्गलाह्निकेषु
च, तत्पराः भर्तृगोचराः, आशिषः वाचयेत् । सर्वत्रेति । सर्वेषु जनेषु,
आत्मनिसर्गं भर्तार्यात्मार्पणं ब्रूयात्, गुणं ब्रूयात् स्वामिगुणांश्च कीर्तयेत् ॥

संयुक्तेत्यादि । एवम् उक्तरीत्या, भर्तारि अवस्थितः, दण्डोपनतः,
संयुक्तबलवत्सेवी संयुक्ताः स्वामिसम्बद्धा ये बलवन्तोऽमात्यादयस्तत्सेवी तद-
नुकूलवृत्तिः, शङ्कितादिभिर्विरुद्धः स्वाम्यसंयुक्तत्वेन ये शङ्किताः आदिग्रहणात्
स्वामिद्विष्टाश्च ये तैर्विरुद्धश्च, वर्तेत ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चदशोऽध्यायः

बलवता विगृह्योपरोधहेतवो दण्डोपनतवृत्तं च,

आदितस्त्रयोदशोत्तरशततमः ॥

१२१. प्रक. दण्डोपनायिवृत्तम् ।

अनुज्ञातस्तद्विरण्योद्वेगकरं बलवान् विजिगीषमाणो, यतः स्व-
भूमिः स्वर्तुवृत्तिश्च स्वसैन्यानाम् अदुर्गापसारः शत्रुरपार्ष्णिगरनासारश्च,
ततो यायात् । विपर्यये कृतप्रतीकारो यायात् ।

सामदानाभ्यां दुर्वेलानुपनमयेद्, भेददण्डाभ्यां बलवतः ।

दण्डोपनायिवृत्तमिति सूत्रम् । दण्डेन बलेन शत्रुम् आत्मनः समीपं
नयति उपनमयतीति दण्डोपनायी अर्थाद् दण्डोपनामी तदवस्थापन्नस्य विजि-
गीषोर्वृत्तमुच्यत इति सूत्रार्थः । उपनतवृत्ते निरूपिते उपनमयितृवृत्तस्य निरू-
पणं प्राप्तावसरमिति सङ्गतिः ।

प्रथममुपनमनस्य हेतुभूतमभियानमाह — अनुज्ञात इति । अनुज्ञा
अभ्युपगमः ततः पञ्चम्यर्थे तसिः ल्यब्लोपे च पञ्चमी अभ्युपगमं 'सन्धौ
त्वया पणितं हिरण्यं ददामी'त्येवमात्मकं विधायेत्यर्थः । प्रथमान्तं वानुज्ञात
इति बलवतो विशेषणं 'सन्धौ त्वया पणितं हिरण्यं ददामी'त्यभ्युपगमेन
सम्भावित इति तदार्थः । तद्विरण्योद्वेगकरं तेन हिरण्येन सन्धिपणितेनादत्तेन
हेतुनोद्वेगोत्पादकं, यातव्यं, विजिगीषमाणः विजेतुमिच्छन्, बलवान्, ततो
यायात् तत्र देशेऽभिगच्छेत्, कुत्र, यतः यत्र गन्तव्ये, स्वसैन्यानां, स्वभूमिः
स्वकीया भूमिर्गमनमार्गतया लभ्यते, सा स्वर्तुवृत्तिश्च स्वानुकूलकालयुक्ता
स्वयोग्यभक्तोपकरणसम्पन्ना च, शत्रुः, अदुर्गापसारः दुर्गं पार्वतादि अपसारोऽप-
सरणमार्गः तदुभयरहितः भवति, अपार्ष्णिगरनासारश्च आद्यं विजिगीषोर्विशे-
षणं द्वितीयं शत्रोर्विशेषणं स्वयं पार्ष्णिग्राहरहितः शत्रुस्तु सुहृद्ग्राहरहित
इत्यर्थः, यद्वा अपार्ष्णिगरित्यपि शत्रोरेव विशेषणं पार्ष्णिगशब्देन पार्ष्णिग्राह-
णरूपप्रतीकारलक्षणात् तद्रहित इत्यर्थः । विपर्यये कृतप्रतीकारो याया-
दिति । उक्तस्वभूम्याद्यभावे शत्रोः सदुर्गापसारत्वादौ च सति तत्तत् प्रतिवि-
धाय गच्छेत् ।

यातव्योपनमनोपायानां विषयनियममाह — सामदानाभ्यामित्यादि ।
एवञ्च दण्डोपनायिवृत्तमिति संज्ञापदे दण्डग्रहणमुपायमात्रोपलक्षणं दण्डस्य
प्रायिकत्वज्ञापनार्थं कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानामनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः साधयेत् ।

ग्रामारण्योपजीवित्रजवणिक्पथानुपालनमुज्जितापसृतापकारिणां चार्पणमिति सान्त्वमाचरेत् । भूमिद्रव्यकन्यादानमभयस्य चेति दानमाचरेत् ।

सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमोपग्रहेण कोशदण्डभूमिदाययाचनमिति भेदमाचरेत् । प्रकाशकूटतूष्णीयुद्धदुर्गलम्भोपायैरमित्रप्रग्रहणमिति दण्डमाचरेत् ।

उपायानुष्ठाननियममाह — नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चेति । अयमेवोपायोऽस्मिन् पुरुषविशेषेऽनुष्ठेयो नान्य इत्यवधारणं नियोगः अयं वासौ वेति विकल्पः अयं चासौ चेति समुच्चयः । एवमुपायानां नियोगाद्यनुष्ठानैः, अनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः अमित्रप्रकृतीः मित्रप्रकृतीश्च, साधयेत् उपनमयेत् ।

दुर्वले सामदानाचरणमाह — ग्रामारण्येत्यादि । ग्रामारण्योपजीविनो व्रजस्य गोमहिषादेः वणिक्पथस्य च वारिपथस्थलपथरूपस्य यातव्यसम्बन्धिनः अनुपालनं प्रतिरोधकादितो रक्षणम्, उज्जितापसृतापकारिणामर्पणं च उज्जितानां परचक्रादिभयत्यक्तानाम् अपसृतानां स्वयं प्रनष्टानां दासादीनाम् अपकारिणाम् अपकृत्य गतानां दूष्यादीनां च दुर्वलसम्बन्धिनाम् अन्विष्योपलभ्य प्रदानम्, इति एवंप्रकारं, सान्त्वं साम, आचरेद् दुर्वलेषु प्रयुञ्जीत । भूमिद्रव्यकन्यादानमिति । भूमिदानं द्रव्यदानं कन्यादानं च, अभयस्य च अर्थाद् दानं शत्रुभ्यो भयप्रसङ्गे, इति एवंप्रकारं, दानम् आचरेत् दानोपायमनुतिष्ठेत् ।

बलवद्विषये भेददण्डयोराचरणमाह — सामन्तेत्यादि । सामन्ताटविकौ प्रसिद्धौ तत्कुलीनः यातव्यज्ञातिः, अवरुद्धः यातव्यपुत्रादिर्नियन्त्रितः, इत्येषाम्, अन्यतमोपग्रहेण एकतमस्य स्वायत्तीकरणेन, कोशादियाचनं हिरण्यस्य सैन्यस्य भूमेः दायस्य च याचनम्, इति एवम्प्रकारं, भेदम् आचरेत् । प्रकाशेत्यादि । प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टदेशकालं युद्धम् अनिर्दिष्टदेशकालं कूटयुद्धं योगगूढोपजापैर्घातनं तूष्णीयुद्धमिति त्रिकं परिपणितापरिपणितापसृतसन्धिप्रकरणलक्षितं दुर्गलम्भोपायो रसदानादिकं वक्ष्यमाणम्, इत्येतैः, अमित्रप्रग्रहणं शत्रुनियन्त्रणम्, इति एवंप्रकारं, दण्डम् आचरेत् ।

एवमुत्साहवतो दण्डोपकारिणः स्थापयेत्, स्वप्रभाववतः को-
शोपकारिणः, प्रज्ञावतो भूम्युपकारिणः ।

तेषां पण्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन रत्नसारफल्गुकुप्येन द्रव्य-
हस्तिवनव्रजसमुत्थेन यानवाहनेन वा यद् बहुश उपकरोति तच्चित्र-
भोगं, यद् दण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगं, यद् दण्ड-
कोशभूमीरुपकरोति तत् सर्वभोगम् ।

यदमित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि । यदमित्रमासारं
चापकरोति तदुभयतोभोगि । यदमित्रासारप्रतिवेशाटविकान् सर्वतः
प्रतिकरोति तत् सर्वतोभोगि ।

सामादिभिरुपनमितानां विनियोगमाह — एवमुत्साहवत् इत्यादि ।
एभिः प्रकारैर्नमितेषु मध्ये उत्साहशक्तियुक्तान्, दण्डोपकारिणः निजसैन्यो-
पकारकान्, स्थापयेत् नियोजयेत् । स्वप्रभाववतः कोशसम्पन्नान्, कोशोपका-
रिणः कोशदानेनोपकर्तृन्, स्थापयेत् । प्रज्ञावतः मन्त्रशक्तियुक्तान्, भूम्युपका-
रिणः भूमिविषये कार्ये तत्सारासारत्वावधारणादौ उपकर्तृन्, स्थापयेत् ।

एवं सामाद्युपायैरुपनमय्य मित्रीकृतानामुपयोगविशेषं तन्निमित्तं संज्ञा-
भेदं चाह—तेषामिति । दण्डोपनमितानां मध्ये, पण्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन
पणनीयद्रव्यक्रयविक्रयस्थानाद् ग्रामात् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानाच्च सञ्जातेन, रत्न-
सारफल्गुकुप्येन रत्नेन मणिमुक्तादिना सारेण चन्दनादिना फल्गुना शङ्खादिना
कुप्येन वस्त्रादिना च, द्रव्यहस्तिवनव्रजसमुत्थेन द्रव्यवनाद् हस्तिवनाद् व्रजाच्च
सञ्जातेन, यानवाहनेन वा रथादियानैर्गजादिवाहनैश्च वा, यत् मित्रं, बहुशः
बाहुल्येन, उपकरोति, तत् मित्रं, अत्रभागं चित्रा नानाप्रकारा भोगा उपयोगा
येनेति व्युत्पत्त्या तदाख्यं भवति । यद् दण्डेन कोशेन वा प्रभूतमुपकारं वि-
धत्ते, तद् महाभोगाख्यामिति, यद् दण्डकोशभूमीर्दत्त्वोपकरोति तत् सर्वभोग-
मिति च वाक्यद्वयेनाह — यद् दण्डेनेत्यादिना यद् दण्डकोशेत्यादिना च ।

अर्थप्राप्त्युपकारिणो मित्रभेदानभिधायानर्थनिवारणोपकारिण आह—
यदिति । यत् मित्रम्, अमित्रम् एकतः एकमेव शत्रुमित्यर्थः प्रतिकरोति, तद्
एकतोभोगि तत्संज्ञम् । यत्, अमित्रम्, आसारं च अमित्रस्य मित्रं च, अप-
करोति वारयति, तद् मित्रम्, उभयतोभोगि । यद्, अमित्रासारप्रतिवेशा-
टविकान् अमित्रं शत्रुम् आसारं शत्रुमित्रं प्रतिवेशं पार्श्वस्थं शत्रुम् आटविकम्

पार्ष्णिग्राहश्चाटविकः शत्रुमुख्यः शत्रुर्वा भूमिदानसाध्यः कश्चि-
दासाद्येत, निर्गुणया भूम्यै नपुपग्राहयेत्, अप्रतिसम्बद्धया दुर्गस्थं,
निरुपजीव्ययाटविकं, प्रत्यादेयया तत्कुलीनं, शत्रोरुपच्छिन्नया श-
त्रोरुपरुद्धं, नित्यामित्रया श्रेणीबलं, बलवत्सामन्तया संहतबलम्,
उभाभ्यां युद्धे प्रतिलोमम्, अलब्धव्यायामयोत्साहिनं, शून्ययारिप-
क्षीयं, कश्चितयापवाहितं, महाक्षयव्ययनिवेशया गतप्रत्यागतम्, अनु-
पाश्रयया प्रत्यपसृतं, परेणानधिवास्यया स्वयमेव भर्तारमुपग्राहयेत् ।

अटवीपतिं चेत्येतान्, सर्वतः प्रतिकरोति, तत् मित्रं, सर्वतोभोगि तत्संज्ञम् ।

अथ दानोपायप्रयोगे कीदृशी भूमिः कस्मै दातव्येत्याह — पार्ष्णि-
ग्राहश्चेति । सः, आटविकः अटवीपतिः, शत्रुमुख्यः शत्रोरमात्यप्रभृतिः,
शत्रुर्वा, भूमिदानसाध्यः कश्चिद्, आसाद्येत, चेदिति शेषः, निर्गुणया भूम्या,
एनम् उपग्राहयेत् स्वायत्तीकुर्यात् । कथम्भूतं कथम्भूतया, दुर्गस्थम्, अप्र-
तिसम्बद्धया दुर्गसम्बन्धरहितया दुर्गाद् बहिर्देशान्तरव्यवहितया भूम्या, उप-
ग्राहयेत् । निरुपजीव्यया उपजीवनयोग्यधान्यवापादिरहितया भूम्या, आट-
विकम्, उपग्राहयेत् । प्रत्यादेयया कार्यान्तेऽपहर्तुमर्हया, तत्कुलीनम् उप-
ग्राहयेत् । शत्रोरुपच्छिन्नया शत्रुसकाशप्रसमाहृतया, शत्रोरुपरुद्धं शत्रुणा
नियन्त्रितं तत्पुत्रादिम्, उपग्राहयेत् । नित्यामित्रया चोराटविकादिनित्योप-
द्रवयुक्तया, श्रेणीबलं जनगणात्मकं नायकरहितं सैन्यविशेषम्, उपग्राह-
येत् । बलवत्सामन्तया प्रबलप्रत्यमित्रया, संहतबलं जनसङ्घात्मकं सनायकं
सैन्यविशेषम्, उपग्राहयेत् । उभाभ्यां नित्यामित्रया बलवत्सामन्तया चेति
द्वाभ्यां भूमिभ्यां, युद्धे प्रतिलोमं कूटकारिणम्, उपग्राहयेत् । अलब्धव्याया-
मया व्यायामायोग्यया भूम्या, उत्साहिनम् उत्साहशीलम्, उपग्राहयेत् ।
शून्यया अलभ्यफलया, अरिपक्षीयम्, उपग्राहयेत् । कश्चितया परचक्राटवि-
काद्युपद्रुतया, अपवाहितं युद्धोपतप्तं, कृतसन्धिभ्रंशितमिति माधवयज्वा, उप-
ग्राहयेत् । महाक्षयव्ययनिवेशया महता पुरुषापचयेन धनव्ययेन च साध्यो
निवेशो यस्यां तया, गतप्रत्यागतम्, उपग्राहयेत् । अनुपाश्रयया दुर्गहीनया,
प्रत्यपसृतं शत्रुभीत्या स्वदेशादपसृतम्, उपग्राहयेत् । परेणानधिवास्यया
स्वभर्तृव्यतिरिक्तेनाधिष्ठातुमशक्यया भूम्या, स्वयमेव भर्तारं यस्तस्या भूतपूर्वो
भर्ता तमेवेत्यर्थः, उपग्राहयेत् ।

तेषां महोपकारं निर्विकारं चानुवर्तयेत् । प्रतिलोममुपांशुना साधयेत् । उपकारिणमुपकारशक्त्या तोषयेत् । प्रयासतश्चार्थमानौ कुर्यात् । व्यसनेषु चानुग्रहम् । स्वयमागतानां यथेष्टदर्शनं प्रतिविधानं च कुर्यात् । परिभवोपघातकुत्सातिवादांश्चैषु न प्रयुज्जीत । दत्त्वा चाभयं पितेवानुगृहीयात् । यश्चास्यापकुर्यात् तद्दोषमभिविख्याप्य प्रकाशमेनं घातयेत् । परोद्वेगकारणाद् वा दाण्डकर्मिकवच्चेष्टेत् । न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत । कुल्यानप्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापयेत् । कर्मणि मृतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत् ।

अथ दण्डोपनतेषु तद्वृत्तिभेदेन दण्डोपनायिनः समाचरणभेदानाह —
तेषामिति । दण्डोपनतानां मध्ये, महोपकारं, निर्विकारं च, अनुवर्तयेत् उप-
कारवृत्तेर्निर्विकारवृत्तेश्च विच्छेदो यथा न भवेत् तथा तं नयेत् । प्रतिलोमं
प्रतिकूलाचारम्, उपांशुना उपांशुदण्डेन, साधयेत् प्रकाशवधेऽन्ये दण्डोप-
नता उद्विग्नाः स्युरिति । उपकारिणमुपकारशक्त्या स्वशक्त्यानुगुण्येनोपकर्तारं,
तोषयेत् प्रीणयेत् । प्रयासतश्च प्रयासानुगुण्येन च, अर्थमानौ धनदानं
सत्कारं च, तेषां कुर्यात् । अर्थमाने इत्यपपाठः । व्यसनेषु च बन्धुविपत्त्यादि-
शोकेषु च, अनुग्रहं परिसान्त्वनादिरूपं, कुर्यात् । स्वयमागतानाम् अनाहू-
तागतानां, यथेष्टदर्शनं यथेच्छं दर्शनं, कुर्यात् अनुरागार्थम् । प्रतिविधानं
च कुर्यात् तेभ्यः शङ्क्यमानादपायादात्मनो रक्षार्थं संविधानं च कुर्यात् ।
परिभवेत्यादि । परिभवोऽनादरः उपघातो दोषवचनं कुत्सा निन्दा अतिवादो-
ऽतिस्तुतिः इत्येतांश्च, एषु दण्डोपनतेषु विषये, न प्रयुज्जीत । दत्त्वा चाभयं
भयस्थानप्राप्तौ पितेव अनुगृहीयात् । यश्च दण्डोपनतः, अस्य विजिगीषोः,
अपकुर्यात्, तद्दोषं तदपराधम्, अभिविख्याप्य, एनम् अपराधिनं, प्रकाशं
घातयेत् । परोद्वेगकारणाद् वा तत्प्रकाशवधेनान्येषां दण्डोपनतानामुद्वेग-
स्यादिति शङ्कारूपकारणसत्त्वे वा, दाण्डकर्मिकवत् दाण्डकर्मिकप्रकरणोक्तवि-
धानतुल्यं, चेष्टेत् उपांशुदण्डं प्रयुज्जीतेत्यर्थः । न चेति । हतस्य, भूमिद्रव्य-
पुत्रदारान्, न च अभिमन्येत स्वत्वाभिमानविषयान् न कुर्यात्, स्वयं ना-
पहरेदित्यर्थः । किं तर्हि कुर्यात्, अस्य हतस्य कुल्यानपि अपिशब्दात्
पुत्रादीनपि, स्वेषु पात्रेषु स्वस्वोचितेषु राजादिस्थानेषु, स्थापयेत् । कर्मणि
उपनाय्यर्थे युद्धे, मृतस्य, पुत्रं, राज्ये पितृसम्बन्धिनि, स्थापयेत् ।

एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्राननुवर्तन्ते ।

यस्तूपनतान् हत्वा बद्ध्वा वा भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत,
तस्योद्विग्नं मण्डलम् अभावायोत्तिष्ठते । ये चास्यामात्याः स्वभूमिष्वा-
यत्तास्ते चास्योद्विग्ना मण्डलमाश्रयन्ते । स्वयं वा राज्यं, प्राणान्
वास्याभिमन्यन्ते ॥

स्वभूमिषु च राजानस्तस्मात् सामान्तिपालिताः ।

भवन्त्यनुगुणा राज्ञः पुत्रपौत्राननुवर्तिनः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

षोडशोऽध्यायः दण्डोपनायिवृत्तम्,

आदितश्चतुर्दशशततमः ॥

उपदिष्टवर्त्मनानुष्ठाने दण्डोपनताः विजिगीषुं न केवलं तत्पुत्रपौत्रान-
प्यनुसरन्तीत्याह — एवमस्येत्यादि ।

उपदिष्टविपरीतानुष्ठायिनो दण्डोपनायिनो दोषमाह — यस्त्वित्यादि ।
यस्तु, विजिगीषुः, उपनतान्, दण्डप्रणतान्, हत्वा, बद्ध्वा वा बन्धनाभारं
नीत्वा वा, भूमिद्रव्यपुत्रदारान् उपनतसम्बन्धिनः, अभिमन्येत आत्मसात्-
कुर्यात्, तस्य उद्विग्नं तं प्रति कुपितं सत्, मण्डलं द्वादशराजकम्, अभावाय
तस्य नाशाय, उत्तिष्ठते उद्युक्ते । ये च अस्य विजिगीषोः, अमात्याः, स्वभू-
मिषु, आयत्ताः व्यापृताः, ते च अस्योद्विग्नाः, मण्डलम् उत्तिष्ठमानं राज-
मण्डलम्, आश्रयन्ते विजिगीषोरपकारार्थम् । स्वयं वा, अस्य राज्यम्, अभि-
मन्यन्ते ममकारविषयं कुर्वन्ति, एनं बद्ध्वेत्यर्थम् । अस्य प्राणान् वाभि-
मन्यन्ते आत्मसात्कुर्वन्ति हरन्तीत्यर्थः ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — स्वभूमिषु चेति । तस्मात् पूर्वोक्तात् का-
रणात्, स्वभूमिषु च राजानः स्वीयास्वनन्यदत्तासु भूमिषु राज्यं भुञ्जन्तः
चकाराद् विजिगीषुदत्तराज्यभुजश्च राजानः, साम्ना अनुपालिताः विजिगीषुणा
रक्षिताः, राज्ञः विजिगीषोः, अनुगुणाः, पुत्रपौत्राननुवर्तिनः पुत्रान् पौत्रांश्च
सानुरागमनुसरन्तीत्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

षोडशोऽध्यायः दण्डोपनायिवृत्तम्,

आदितश्चतुर्दशशततमः ॥

१२१, १२३. प्रक. सन्धिकर्म, सन्धिमाक्षश्च ।

शमः सन्धिः समाधिरित्येकोऽर्थः । राज्ञां विश्वासोपगमः शमः
सन्धिः समाधिरिति ।

‘सत्यं शपथो वा चलः सन्धिः । प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा स्थावरः’
इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । सत्यं शपथो वा परत्रेह च स्थावरः सन्धिः,
इहार्थ एव प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा बलापेक्षः ।

सन्धिकर्मेति सूत्रम् । सन्धेः कर्म विश्वासार्थं सत्यशपथादिना दृढी-
करणं सन्धिकर्म, तदुच्यत इत्यर्थः । पणबन्धः सन्धिः पूर्वमुक्तः । स कृतोऽपि
अदृढीकृतोऽकृत एवेति तस्य दृढीकरणमधुनोच्यते ।

शम इत्यादि । शमः सन्धिः समाधिरित्येतैः शब्दैरेक एवार्थोऽभिधी-
यत इत्यर्थः । कोऽसावर्थ इत्याह—राज्ञां विश्वासोपगम इत्यादि । सन्धि-
कारिणां, विश्वासोपगमः विश्वासः पणबन्धविषयो निश्चय उपगम्यतेऽनेनेति
विश्वासोपगमः सत्यशपथप्रतिभूप्रतिग्रहान्यतमरूपोऽर्थः, शमः सन्धिः समा-
धिरित्युच्यते ।

सत्यादिचतुष्टये चलस्थावरविभागमाचार्यमतेनाह—सत्यमिति । स-
त्यम् ‘इदमेवमेव नान्यथा भविष्यती’ति वचनमात्रं कार्तयुगैर्जनैर्बहुलमादृतं,
शपथो वा पितृपादसुवर्णादिस्पर्शपूर्वमर्थवचनं च, चलः अस्थायी अनति-
विश्वास्य इत्यर्थः । सन्धिः सन्धिशब्दः संश्लेषे तद्धेतौ च वर्तते । प्रतिभूः
अव्यतिक्रमप्राप्तिभाव्यवाही, प्रतिग्रहो वा वचनविश्वासार्थमर्पितः पुत्रादिश्च,
प्रतिभूकृतः प्रतिग्रहकृतश्च सन्धिरित्यर्थः, स्थावरः स्थायी अत्यन्तविश्वसनीय
इत्यर्थः । इत्याचार्याः, मन्यन्त इति शेषः ।

आचार्यमतप्रतिलोमं स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । ययोश्चल-
त्वमुक्तं तौ सत्यशपथौ प्रत्युत स्थावरौ, यतो व्यतिक्रान्तौ परलोके नरकपातमिह
लोके शिष्टासंव्यवहार्यतां च प्रयोजयत इत्यभिप्रायः । इहार्थ एवेत्यादि । इहार्थ
एव इहलोकप्रयोजनक एव । अयं भावः—ययोः स्थावरत्वमुक्तं तौ प्रति-
भूप्रतिग्रहौ प्रत्युत चलौ, यतो व्यतिक्रान्ताविहलोके केवलमसंव्यवहार्यत्वल-
क्षणमनर्थं जनयतो न तु परलोके कञ्चित् । किञ्च तौ बलापेक्षौ—प्रतिभूहिं
यदि बलवांस्तदा विश्वसनीयो भवति प्रतिग्रहश्च तदाधातृप्रेमपात्रं चेद् विश्व-
सनीयो नान्यथेति ।

‘संहिताः स्मः’ इति सत्यसन्याः पूर्वे राजानः सत्येन सन्धिरे ।

तस्यातिक्रमे शपथेन अग्न्युदकसीताप्राकारलोष्टहस्तिस्कन्धा-
श्वपृष्ठरथोपस्थशस्त्ररत्नबीजगन्धरससुवर्णहिरण्यान्यालेभिरे — हन्युरे-
तानि त्यजेयुश्चैनं यः शपथमतिक्रामेद् इति ।

शपथातिक्रमे महतां तपस्विनां मुख्यानां वा प्रातिभाव्यबन्धः
प्रतिभूः । तस्मिन् यः परावग्रहसमर्थान् प्रतिभुवो गृह्णाति, सोऽति-
सन्धत्ते । विपरीतोऽतिसन्धीयते ।

बन्धुमुख्यप्रग्रहः प्रतिग्रहः । तस्मिन् यो दूष्यामात्यं दूष्यापत्यं
वा ददाति सोऽतिसन्धत्ते । विपरीतोऽतिसन्धीयते । प्रतिग्रहग्रहणवि-
श्वस्तस्य हि परः छिद्रेषु निरपेक्षः प्रहरति ।

सत्यादिषु पूर्वपूर्वातिलङ्घनाद् गुणदोषकृतादुत्तरोत्तरस्यापेक्षणीयत्व-
प्राप्तिं कथयंस्तेषां लक्षणमाह — संहिताः स्म इतीत्यादि । सत्यसन्याः पूर्वे
अवितथप्रतिज्ञा नलादयः ।

तस्यातिक्रम इति । सत्यस्यावितथार्थवचनलक्षणस्यातिलङ्घने, अ-
ग्न्यादीनि आलेभिरे अग्न्यादीनि चतुर्दश पस्पृशुः । तानि च अग्निः, उदकं,
सीता लाङ्गलपद्धतिस्तया भूमिर्लक्ष्यते, प्राकारलोष्टः, हस्तिस्कन्धः, अश्वपृष्ठं,
रथोपस्थं, शस्त्रं, रत्नं, बीजं शाल्यादिधान्यबीजं, गन्धश्चन्दनादिः, रसः, सुवर्णं
हेम, हिरण्यं नाणकः, इत्येवं चतुर्दश । हन्युरेतानित्यादि । अग्न्याद्यालम्भन-
पूर्वशपथकर्तारं शपथातिक्रमेऽग्न्यादीनि नानुगृह्णीयुरिति विश्वासादित्यर्थः ।

शपथातिक्रम इति । शपथस्य अग्न्याद्यालम्भनपूर्वार्थवचनलक्षणस्य
कालदोषात् पुरुषदोषाच्च अतिक्रमे जायमाने, महतां तपस्विनां, मुख्यानां
वा ग्रामादिप्रधानानां वा, प्रातिभाव्यबन्धः प्रतिभूत्वेन नियमनं प्रतिभूः प्र-
तिभूसंज्ञं विश्वासस्थानम् । तस्मिन्निति । प्रातिभाव्यबन्धे, यः, परावग्रहसम-
र्थान् परेषां प्रतिज्ञातार्थत्यागिनां निग्रहणे शक्तान्, प्रतिभुवः, गृह्णाति, सः,
अतिसन्धत्ते वञ्चयति परम्, विपरीतः परावग्रहासमर्थप्रतिभूग्राही, अतिस-
न्धीयते वञ्च्यते, परेण ।

बन्धुमुख्यप्रग्रह इति । बन्धुमुख्यानां परकीयानां प्रग्रहः परवचन-
विश्वासार्थमाधित्वेन ग्रहणं, प्रतिग्रहः । तस्मिन्निति । प्रतिग्रहे, यः, दूष्या-
मात्यं दूष्यममात्यं, दूष्यापत्यं वा दूष्यमपत्यं वा, ददाति आधीकरोति, सः

अपत्यसमाधौ तु । कन्यापुत्रदाने ददत् तु कन्यामतिसन्धत्ते ।
कन्या हृदायादा परेषामेवार्थाय क्लेशाय च । विपरीतः पुत्रः ।

पुत्रयोरपि जात्यं प्राज्ञं शूरं कृतास्त्रमेकपुत्रं वा ददाति, सोऽति-
सन्धीयते । विपरीतोऽतिसन्धत्ते । जात्यादजात्यो हि लुप्तदायादस-
न्तानत्वादाधातुं श्रेयान् । प्राज्ञादप्राज्ञो मन्त्रशक्तिलोपात् । शूरादशूर-
उत्साहशक्तिलोपात् । कृतास्त्रादकृतास्त्रः प्रहर्तव्यसम्पलोपात् । एक-
पुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वात् ।

अतिसन्धत्ते अर्थादाधिग्राहिणम् । विपरीतः दीयमानतथाविधाधिग्राही, अति-
सन्धीयते । अतिसन्धानप्रकारमाह—प्रतिग्रहग्रहणविश्वस्तस्य हीति । ‘पर-
स्मात् प्रतिग्रहो मया गृहीत’ इति विसम्भेण स्थितस्य हि विजिगीषोः,
छिद्रेषु, परः शत्रुः, निरपेक्षः स्वदत्तप्रतिग्रहनिरादरः, प्रहरति ।

अपत्यसमाधौ त्विति । अपत्यप्रतिग्रहविषये विशेष उच्यत इति
शेषः । कन्यापुत्रदान इति । कन्यायाः पुत्रस्य च दानप्रसङ्गे, कन्यां
ददत्, अतिसन्धत्ते । कुत इत्याह—कन्या हीति । सा हि, अदायादा अदा-
यहरा, परेषामेव, अर्थाय प्रयोजनाय परोपभोग्यत्वात्, क्लेशाय च धनव्यया-
दिद्वारेण पितुर्दुःखाय च, भवति । पुत्रः, विपरीतः दायादः पितुः स्वार्थाय
क्लेशशान्तये च कल्पत इत्यर्थः ।

सन्ध्यर्थं परस्परपुत्राधाने विशेषमाह—पुत्रयोरपीति । पुत्रद्वयमध्ये,
जात्यं समानजातीयं, प्राज्ञं, शूरं, कृतास्त्रम् अस्त्रविद्याशिक्षितम्, एकपुत्रं वा
ददाति यः सः अतिसन्धीयते । विपरीतः अजात्याप्राज्ञादिपुत्रदायी, अति-
सन्धत्ते । अजात्याद्याधानस्य श्रेयस्त्वं समर्थयते—जात्यादिति । समान-
जातीयात्, अजात्यो हि, लुप्तदायादसन्तानत्वात् राज्यहरसन्तानरहितत्वा-
द्धेतोः, आधातुं श्रेयान् आधीयमान आधातुः श्रेयस्कर इत्यर्थः । प्राज्ञादप्राज्ञ-
इत्यादि । वाक्यत्रयं स्पष्टार्थम् । तत्र प्रहर्तव्यसम्पलोपादित्यस्य प्रहरणसाध-
नगुणसमृद्धिविरहादित्यर्थः । एकपुत्रादिति । एकेन पुत्रेण युक्तो यः पुत्र-
माधत्ते, तदपेक्षया, अनेकपुत्रः अनेकैः पुत्रैर्युक्तो यस्तदन्यतमं पुत्रमाधत्ते सः,
श्रेयान् अतिसन्धाता भवतीत्यर्थः । कुतः, निरपेक्षत्वात् पुत्रान्तरसत्त्वेनाधीय-
मानपुत्रनिरादरत्वादित्यर्थः । अथवा एकपुत्रादित्यादेरयमर्थः—एकपुत्रा-
दिति । एक एव पुत्र एकपुत्रः तस्मात् तदपेक्षया, अनेकपुत्रः एकपुत्रभिन्नः

जात्यप्राज्ञयोर्जात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तते । प्राज्ञमजात्यं मन्त्राधिकारः । मन्त्राधिकारेऽपि वृद्धसंयोगाज्जात्यकः प्राज्ञमतिसन्धत्ते ।

प्राज्ञशूरयोः प्राज्ञमशूरं मतिकर्मणां योगोऽनुवर्तते । शूरमप्राज्ञं विक्रमाधिकारः । विक्रमाधिकारेऽपि हस्तिनमिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिसन्धत्ते ।

शूरकृतास्त्रयोः शूरमकृतास्त्रं विक्रमव्यवसायोऽनुवर्तते । कृतास्त्रमशूरं लक्षलम्भाधिकारः । लक्षलम्भाधिकारेऽपि स्थैर्यप्रतिपत्त्यसंमोषैः शूरः कृतास्त्रमतिसन्धत्ते ।

अर्थाद् बहुपुत्रान्यतमः, आधातुं श्रेयान् आधीयमान आधातुः श्रेयस्करः, कुतः निरपेक्षत्वात् स्वपित्रा पुत्रान्तरयुक्तेनोपेक्ष्यमाणत्वादिति ।

अथ जात्यादिपूत्रोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्यातिशयं समर्थयते— जात्यप्राज्ञयोरिति । तयोर्मध्ये, जात्यम्, अप्राज्ञम्, ऐश्वर्यप्रकृतिः राज्यस्वामित्वम्, अनुवर्तते । अतश्च राज्यदायहरत्वं तस्य गुणः । प्राज्ञम् अजात्यं, मन्त्राधिकारः मन्त्रशक्तिः, अनुवर्तते । अतश्च मन्त्रशक्तियुक्तत्वं तस्य गुणः । एवमुभयोः पृथग्गुणसत्त्वे विशेषमाह — मन्त्राधिकारेऽपीति । प्राज्ञस्य मन्त्रशक्तियोगे सत्यपि, जात्यकः जन्मसिद्धराज्यस्वामिभावः, वृद्धसंयोगाद् विद्यावृद्धसंयोगं प्राप्य, प्राज्ञम्, अतिसन्धत्ते अतिशेते । जात्यो वृद्धोपासनया प्राज्ञगुणं मन्त्राधिकाररूपमर्जयितुं शक्नोति प्राज्ञस्तु जात्यगुणं राज्यार्हत्वलक्षणं नार्जयितुं शक्नोतीत्यभिप्रायः ।

प्राज्ञशूरयोर्गुणकथनपूर्वं विशेषमाह — प्राज्ञशूरयोरित्यादि । मतिकर्मणां योगः बुद्धिमत्कर्मसम्बन्धः । विक्रमाधिकारः पराक्रमोद्योगः । हस्तिनमिव लुब्धक इति बुद्धियोगमाहात्म्यस्य दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।

शूरकृतास्त्रयोर्गुणमाह — शूरकृतास्त्रयोरिति । तयोर्मध्ये, शूरम् अकृतास्त्रम् अशिक्षितास्त्रं, विक्रमव्यवसायः पराक्रमोद्योगः, अनुवर्तते । कृतास्त्रम्, अशूरं, लक्षलम्भाधिकारः अस्त्रस्य यथालक्ष्यप्रापणशक्तिः, अनुवर्तते । विशेषमाह — लक्षलम्भाधिकारेऽपीति । तत्सत्त्वेऽपि, स्थैर्यप्रतिपत्त्यसंमोषैः स्थैर्यं निष्कम्पत्वं प्रतिपत्तिः सङ्कटे सद्यःक्रियानुष्ठानम् असंमोषः असंमोहः आत्मरक्षणावधानम् इत्येतैर्गुणैः, शूरः, कृतास्त्रम्, अतिसन्धत्ते अतिशेते ।

आदितः अध्या. ११५] १२२, १२३. प्रक. सन्धिकर्म सन्धिमोक्षश्च ।

३५३

बहेकपुत्रयोर्वहुपुत्र एकं दत्त्वा शेषवृत्तिस्तब्धः सन्धिमतिक्रामति नेतरः ।

पुत्रसर्वस्वदाने सन्धिश्चेत् पुत्रफलतो विशेषः । समफलयोः शक्तप्रजननतो विशेषः । शक्तप्रजननयोरप्युपस्थितप्रजननतो विशेषः ।

शक्तिमत्येकपुत्रे तु लुप्तपुत्रोत्पत्तिरात्मानमादध्यात्, न चैकपुत्रमिति ।

बहेकपुत्रयोरित्यादि । बहुपुत्रैकपुत्रयोर्मध्ये, बहुपुत्रः, एकम् अन्यतमं पुत्रं, दत्त्वा सन्ध्यर्थम् आधाय, शेषवृत्तिस्तब्धः अवशिष्टपुत्रसद्भावत्तः सन्, शेषप्रतिस्तब्ध इत्यपि पाठः । सन्धिम् अतिक्रामति लङ्घयति, इतरः एकपुत्रः, नातिक्रामति । अतो बहुपुत्र एकपुत्रमतिशेत् इत्यभिप्रायः । पूर्वम् 'एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वाद्' इत्याधेयस्याधेयान्तरापेक्षया विशेष उक्तः । इह तु आधेयगतविशेषद्वारक एवाधातुराधात्रन्तरापेक्षया विशेष उच्यते मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम् ।

उभयोरेकपुत्रत्वे विशेषमाह — पुत्रसर्वस्वदानं इति । पुत्रसर्वस्वमेकः पुत्रः तस्य दाने, सन्धिश्चेत्, पुत्रफलतो विशेषः पुत्रस्य फलं पुत्रवत्ता तत्कृतो विशेषः । अयमाशयः—स चेदेकः पुत्रः पुत्रवान् भवेत् तं दद्यात् कदाचित् सन्ध्यतिक्रमेण तदपायेऽपि तत्पुत्रस्य राज्यैश्वर्यभोगयोग्यस्य स्थितत्वेन दातुरत्यन्तहान्यभावात् । अपुत्रैकपुत्रदातुस्तु हानिरेवेति । सपुत्रैकपुत्रत्वे द्वयोः समाने गर्भोत्पादनशक्तियुक्तस्य पुत्रस्य तच्छक्तिहीनपुत्रापेक्षया गुणातिशय इत्याह — समफलयोरित्यादि । शक्तप्रजननतः शक्तं स्वशक्तिविषयभूतं प्रजननं गर्भोत्पादनं यस्य स शक्तप्रजननः ततः तस्येत्यर्थः । शक्तप्रजननयोरिति । उभयोरपि एकपुत्रयोः गर्भोत्पादनशक्तिमतोः सतोः, उपस्थितप्रजननतो विशेषः आसन्नगर्भोत्पादनस्य गुणातिशयः, अतश्च स न देय इत्यर्थः ।

शक्तिमत्येकपुत्रे त्विति । पुत्रोत्पादनशक्ते राज्यभारवहनशक्ते वा एकस्मिन्नेव पुत्रे विद्यमाने, लुप्तपुत्रोत्पत्तिः स्वयं पुत्रोत्पादनशक्तिहीनः, आत्मानम्, आदध्यात् आधीकुर्यात् । न चैकपुत्रं न त्वेकं पुत्रमादध्यात् । इति शब्दः सन्धिकर्मप्रकरणसमाप्तिद्योतकः ।

अभ्युच्चीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत् ।

कुमारासन्नाः सत्रिणः कारुशिल्पिव्यञ्जनाः कर्माणि कुर्वाणाः
सुरुङ्गया रात्रावुपखानयित्वा कुमारमपहरेयुः । नटनर्तकगायनवाद-
कवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिका वा पूर्वप्रणिहिताः परमुपतिष्ठेरन् ।
ते कुमारं परम्परयोपतिष्ठेरन् । तेषामनियतकालप्रवेशस्थाननिर्गमनानि
स्थापयेत् । ततस्तद्व्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत् ।

सन्धिमोक्ष इति सूत्रम् । सन्ध्यर्थमाहितः पुत्रादिरिह सन्धिरित्युप-
चर्यते तस्य मोक्षः मोचनोपाय उच्यते इति सूत्रार्थः । सन्धेर्दृढीकरणमुक्तं,
मोचनमिदानीमभिधीयते इति सङ्गतिः ।

अभ्युच्चीयमान इति । सन्धिवशादुपचितशक्तिसिद्धिः, समाधिमोक्षं
शत्रुविजिगीषुभ्यां सम्भूयोभयसंवादेन विश्वासार्थमाहितः समाधिः तस्य मोक्षं,
कारयेद् अनुतिष्ठेत् ।

मोक्षोपायमाह — कुमारेत्यादि । कुमारासन्नाः आहितस्य कुमारस्य
आसन्नाः, सत्रिणः गूढपुरुषाः, कारुशिल्पिव्यञ्जनाः कारवस्तक्षायस्कारादयः
शिल्पिनः स्वर्णकारादयः तद्वेषाः, भूत्वेति शेषः, कर्माणि शकटभूषणादीनि,
कुर्वाणाः, सुरुङ्गया भूम्यन्तस्तिर्यक्खातवर्त्मना, रात्रौ उपखानयित्वा सुरुङ्गा-
प्रवेशद्वारं कुमारगृहसमीपे कारयित्वा, कुमारम्, अपहरेयुः । अन्यमपहर-
णोपायमाह — नटनर्तकेत्यादि । नटादयोऽष्टौ वा तत्र नटोऽभिनयविच-
क्षणः नर्तको गात्रविशेषमात्रकर्ता गायनो गीतज्ञः वादको वाद्यनिपुणः वा-
ग्जीवनः कथोपजीवी कुशीलवः श्लोकपाठकः प्लवकः खड्गाग्रनर्तकः सौभिकः
आकाशयानिकः, पूर्वप्रणिहिताः प्रागेव विजिगीषुणा प्रणिहिताः, परं शत्रुम्,
उपतिष्ठेरन् आश्रयेयुः । ते तथा परमाश्रित्य तिष्ठन्तः, कुमारम् आधिभूतं,
परम्परया क्रमेण, उपतिष्ठेरन् स्वविद्यया राजामात्यादिप्रीत्युत्पादनद्वारेण
उपसमागच्छेयुः । तेषां नटादीनां तथोपतिष्ठमानानाम्, अनियतकालप्रवेश-
स्थाननिर्गमनानि यथेप्सिते काले स्ववासगृहे प्रवेशम् अवस्थानं ततो निष्क्र-
मणं च, स्थापयेद् राजानुज्ञया व्यवस्थापयेत्, अर्थात् कुमारः । ततः, तद्व्य-
ञ्जनो वा नटाद्यन्यतमवेषधारी च भूत्वा, रात्रौ प्रतिष्ठेत् नटादिभिः सह नि-
र्गत्य स्वदेशं प्रयायात् ।

तेन रूपाजीवाभार्याव्यञ्जनाश्च व्याख्याताः ।

तेषां वा तूर्यभाण्डफेलां गृहीत्वा निर्गच्छेत् ।

सूदारालिकस्त्रापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचार-
कैर्वा द्रव्यवस्त्रभाण्डफेलाशयनासनसम्भोगैर्निर्हिंयेत ।

परिचारकच्छन्नना वा किञ्चिद्रूपवेलायामादाय निर्गच्छेत् ।
सुरङ्गामुखेन वा निशोपहारेण । तोयाशये वा वारुणं योगमातिष्ठेत् ।

वैदेहकव्यञ्जना वा पक्वान्नफलव्यवहारेणारक्षिषु रसमवचार-
येयुः ।

नटाद्यन्यतमव्यञ्जनतया निर्गमकथनेन रूपाजीवाव्यञ्जनतया भार्या-
व्यञ्जनतया च निर्गमनं व्याख्यातप्रायमित्याह—तेन रूपाजीवेत्यादि ।

उपायान्तरमाह — तेषां वेति । नटनर्तकादीनां वा, तूर्यभाण्डफेलां
तूर्यफेलां वादित्रपेटीं भाण्डफेलाम् आभरणपेटीं च, गृहीत्वा निर्गच्छेद्, अ-
र्थात् तत्कलाप्रदर्शनसमाप्तौ ।

अन्यमुपायमाह — सूदारालिकेत्यादि । सूदादयोऽष्टौ तत्र सूदः
सूपकारः आरालिको भक्ष्यकारः स्त्रापको मज्जनादिकारयिता संवाहकोऽङ्गम-
र्दकः आस्तरकः शयनचिन्तकः कल्पको नापितः प्रसाधकोऽलङ्कर्ता उदकप-
रिचारकः उदकदानाधिकृतः एतैर्वा कर्तृभिः, द्रव्यवस्त्रादिसंभोगैः द्रव्यं निह-
तच्छागादि वस्त्रं प्रसिद्धं भाण्डफेला भूषणपेटी शयनं शयनीयम् आसनम्
इत्येतेषां सम्भोगैः सम्भुक्तैर्द्रव्यादिभिर्बहिर्निर्हिंयमाणैः सहेत्यर्थः, निर्हिंयेत
बहिर्नीयेत, कुमारः ।

उपायान्तरमाह — परिचारकच्छन्नना वेति । परिचारकव्याजेन
वा, किञ्चिद् द्रव्यं परिचारकग्रहणोचितम्, अरूपवेलायाम् अग्राह्यरूपायां
सान्धकारायां वेलायाम्, आदाय स्वयं गृहीत्वा, निर्गच्छेत् । प्रकारान्तरमा-
ह — सुरङ्गामुखेन वा निशोपहारेणेति । रात्रौ भूतबलिदानापदेशेन द्रष्टृ-
जनसान्निध्यं परिहृत्य सुरङ्गाद्वारेण निर्गच्छेत् । प्रकारान्तरमाह — तोया-
शये वेत्यादि । नदनदीसरोरूपे महति जलाशये वा, वारुणं योगम् आति-
ष्ठेद् ‘उदकवस्तिना जरायुणा वा शिरोवगूढनास’ इत्यादिना दुर्गलम्भोपाये
वक्ष्यमाणम् उदकान्तस्सञ्चरणलक्षणमुपायमाश्रित्य निर्गच्छेदित्यर्थः ।

वैदेहकव्यञ्जना वेति । वणिग्वेषा वा, आरक्षिषु पक्वान्नफलव्यव-

दैवतोपहारश्राद्धप्रहवणनिमित्तमारक्षिषु मदनयोगयुक्तमन्नपा-
नरसं वा प्रयुज्यापगच्छेत् । आरक्षकप्रोत्साहनेन वा ।

नागरककुशीलवचिकित्सकापूपिकव्यञ्जना वा रात्रौ समृद्धगृहा-
ण्यादीपयेयुः । (आरक्षिणां ?) वैदेहकव्यञ्जना वा पण्यसंस्थामादीप-
येयुः ।

अन्यद्वा शरीरं निक्षिप्य स्वगृहमादीपयेदनुपातभयात् । ततः
सन्धिच्छेदखातसुरङ्गाभिरपगच्छेत् ।

काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत् । मुण्डजटिलानां

हारेण आरक्षिपुरुषेषु पक्वान्नफलविक्रयवृत्त्या युक्ताः, रसं विषं विषयुक्तमन्ना-
दिकम्, अवचारयेयुः आरक्षिपुरुषान् खादयेयुः । तेषु मोहमुपगतेषु कुमारो
निर्गच्छेदित्यभिप्रायः ।

दैवतोपहारश्राद्धप्रहवणनिमित्तमिति । दैवतोपहारनिमित्तं श्राद्ध-
निमित्तं प्रहवणनिमित्तं प्रहवणं तुष्टिभोजनं तन्निमित्तं च अर्थाद् दैवतोपहारा-
द्युपयुक्तशेषम्, अन्नपानरसं वा, मदनयोगयुक्तम् आरक्षिषु प्रयुज्य मदकर-
द्रव्ययुक्तं कृत्वा रक्षिपुरुषान् खादयित्वा, अपगच्छेत् कुमारः । आरक्षक-
प्रोत्साहनेन वेति । अथवा रक्षिपुरुषान् धनदानेन प्रभूतधनदानप्रतिज्ञया वा
सन्तोष्य वापगच्छेदित्यर्थः ।

नागरककुशीलवेत्यादि । नागररक्षिप्रभृतयो ये राज्यभ्यनुज्ञातपुरस-
ञ्चारास्तद्वेषा वा, रात्रौ धनिकगृहाण्यग्निनादीपयेयुः । वैदेहकव्यञ्जना वेति ।
तद्वेषा वा, पण्यसंस्थाम् आपणशालाम्, आदीपयेयुः । तन्निमित्ते जनव्याकु-
लीभावे वर्तमाने कुमारो निर्गच्छेदित्यर्थः ।

उपायान्तरमाह — अन्यद्वेति । अन्यत् शरीरं शवं वा, निक्षिप्य
स्वगृहे निवेश्य, स्वगृहम् आदीपयेत् कुमारः । किमर्थमन्यशवनिक्षेपस्तत्राह —
अनुपातभयात् स्वान्वेषणभयं परिहर्तुम् । दृष्टे हि शवे 'कुमारो दग्ध' इति
बुद्ध्या तदन्वेषणाय यत्नं रक्षिणो न कुर्युरिति । एवमादीपितात् स्वगृहात्
कथं कुमारो निर्गच्छेत् तत्राह — तत इति । आदीपनानन्तरं, सन्धिच्छे-
दखातसुरङ्गाभिः सन्धिच्छेदेन भित्तिरन्ध्रकरणेन खातसुरङ्गाभिः पुष्करिणीप्र-
णालीभिश्च, अपगच्छेत् ।

काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वेति । काचभारस्तृणकाष्ठादिवाही
कुम्भमारो जलवाहकः भाण्डभारः अश्वाद्युपकरणवाही तदन्यतमवेषो वा, रात्रौ

प्रवासनान्यनुप्रविष्टो वा रात्रौ तद्व्यञ्जनः प्रतिष्ठेत । विरूपव्याधि-
करणारण्यचरच्छन्नानामन्यतमेन वा । प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्हिंयेत ।
प्रेतं वा स्त्रीवेषेणानुगच्छेत् ।

वनचरव्यञ्जनाश्चैनमन्यतो यान्तमन्यतोऽपदिशेयुः, ततोऽन्यतो
गच्छेत् । चक्रचराणां वा शकटवाटैरपगच्छेत् ।

आसन्ने चानुपाते सत्रं वा गृह्णीयात् । सत्राभावे हिरण्यं रस-
विद्धं वा भक्षजातमुभयतः पन्थानमुत्सृजेत् । ततोऽन्यतोऽपगच्छेत् ।

गृहीतो वा सामादिभिरनुपातमतिसन्दध्यात् । रसविद्धेन वा
पथ्यदानेन ।

प्रतिष्ठेत । मुण्डजटिलप्रवासानिति । मुण्डजटिलानां विजिगीषुप्रणिहितानां
प्रवासान् अर्थात् तान् प्रवसतः, 'मुण्डजटिलानां प्रवासनानि' इत्यपि पाठः ।
अनुप्रविष्टो वा, रात्रौ, तद्व्यञ्जनः मुण्डजटिलवेषः, प्रतिष्ठेत, तैः सह । विरूप-
व्याधिकरणेत्यादि । विरूपकरणम् औपनिषदिकोक्तयोगेन स्वाभाविकरूप-
विलक्षणरूपकरणं व्याधिकरणं व्याधितव्यञ्जनकरणम् अरण्यचरच्छन्न पुलि-
न्दादिवेषः इत्येतेषाम्, अन्यतमेन वा, प्रतिष्ठेतेति वर्तते । प्रेतव्यञ्जनो वेति ।
तद्वेषो वा, गूढैः गूढपुरुषैः, निर्हिंयेत अपनीयेत । प्रेतं वेति । शवं वा कञ्चि-
न्नीयमानं, स्त्रीवेषेण, युक्त इति शेषः, अनुगच्छेत् ।

अन्वेषकानुपातभयपरिहारार्थमाह — वनचरव्यञ्जनाश्चेति । वन-
चरवेषा गूढपुरुषाः, अन्वेषकैः पृष्टा इति शेषः, एनं कुमारं गतम्, अन्यतो
यान्तम्, अन्यतोऽपदिशेयुः अन्येन वनमार्गेण गतं कथयेयुः । ततोऽन्यतो
गच्छेदिति । कुमारस्तु वनचरव्यञ्जनापदिष्टान्मार्गादन्येन मार्गेण गच्छेत्,
एवं हि गच्छन्नन्वेष्टृभिरग्राह्यो भवतीति । चक्रचराणां वेति । शकटचारिणां
वा, शकटवाटैः शकटसङ्घातैः सह, अपगच्छेत् ।

आसन्ने चानुपात इत्यादि । स्वान्वेष्टृजने निकटागते तु, सत्रं वा
गृह्णीयात् वनं वा आश्रयेत् वनसंकटदेशे निलीयेत । सत्राभावे, हिरण्यं, रस-
विद्धं विषयुक्तं, भक्षजातं वा, उभयतः पन्थानं पथ्युभयपार्श्वयोः, उत्सृजेत्
विकिरेत् । तदुत्सर्गफलमाह — ततोऽन्यतोऽपगच्छेदिति । यत्रान्वेष्टृजन
उत्सृष्टहिरण्याद्यादानव्यग्रश्चरति ततोऽन्येन पार्श्वेनापसरेदित्यर्थः ।

अन्वेष्टृगृहीतस्य प्रतिपत्तिमाह — गृहीतो वेति । ग्रहणं प्राप्तः, सामा-
दिभिः सान्त्वयवचनदानादिभिरुपायैः, अनुपातम् अन्वेष्टृजनम्, अतिसन्दध्याद्

वारुणयोगाग्निदाहेषु वा शरीरमन्यदाधाय शत्रुमभियुञ्जीत—
पुत्रो मे त्वया हत इति ॥

उपात्तच्छन्नशस्त्रो वा रात्रौ विक्रम्य रक्षिषु ।

शीघ्रपातैरपसरेद् गूढप्रणिहितैः सह ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाण्डुपुत्रे सप्तमाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः सन्धिकर्म सन्धिमोक्षः,

आदितः पञ्चदशशततमः ॥

वञ्चयित्वापगच्छेत् । रसविद्धेन वा पथ्यदानेन विषयुक्तेन पाथेयदानेन वा,
अतिसन्दध्यात् मूर्छयित्वा मारयित्वा वापगच्छेत् । पथ्यदनेनेति पाठे पथ्य-
शनेनेत्यर्थः । पाथेयेनेत्येव माधवपाठः ।

ग्रहणभयनिलीनस्य कुमारस्यापसरणोपायमाह — वारुणयोगाग्नि-
दाहेषु वेति । पूर्वोक्तेषु वारुणयोगेषु अग्निदाहेषु च, शरीरमन्यदाधाय, प्रयु-
क्तेष्विति शेषः, शत्रुम् अभियुञ्जीत, विजिगीषुः । अभियोगनिमित्तमाह —
पुत्रो मे त्वया हत इतीति । अपदिशन्निति शेषः । अभियोगवशाच्च 'कुमारो
मृत' इति मत्वा तदन्वेषणविमुखतां गते शत्रौ कुमारः सुखमपसरेदित्यभि-
प्रायः ॥

पूर्वोक्तसर्वोपायासम्भवे कुमारः किं कुर्यात् तत्राह — उपात्तच्छन्न-
शस्त्रो वेत्यादि । गूढधृतं शस्त्रं गृहीत्वा रात्रौ रक्षिपुरुषान् हत्वा शीघ्रगामिभि-
रश्वादियानैः पूर्वसंकेतितगूढपुरुषसहितोऽपगच्छेदित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाण्डुपुत्रे सप्तमाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः सन्धिकर्म सन्धिमोक्षः,

आदितः पञ्चदशोत्तरशततमः ॥

आदितः अध्या. ११६] १२४—१२६. प्रक. मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि । ३५९

१२४-१२६. प्रक. मध्यमचरितोदासीनचरितमण्डलचरितानि ।

मध्यमस्यात्मा तृतीया पञ्चमी च प्रकृती प्रकृतयः । द्वितीया च चतुर्थी षष्ठी च विकृतयः । तच्चेदुभयं मध्यमोऽनुगृहणीयात्, विजिगी-
षुर्मध्यमानुलोमः स्यात् । न चेदनुगृहणीयात् प्रकृत्यनुलोमः स्यात् ।

मध्यमश्चेद् विजिगीषोर्मित्रं मित्रभावि लिप्सेत, मित्रस्यात्मनश्च
मित्राण्युत्थाप्य मध्यमाच्च मित्राणि भेदयित्वा मित्रं त्रायेत् । मण्डलं वा
प्रोत्साहयेत्—अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यमः सर्वेषां नो विनाशाय अभ्यु-
त्थितः सम्भूयास्य यात्रां विहनामेति । तच्चेन्मण्डलमनुगृहणीयात्

मध्यमचरितमिति सूत्रम् । विजिगीषोर्मध्यमं प्रति अनुष्ठानमुच्यत
इति सूत्रार्थः । अरिमित्रविषयस्यानुष्ठानस्य कथनानन्तरं मध्यमविषयस्य
कथनसङ्गतिः ।

मध्यमस्य प्रकृतिविकृतीराह — मध्यमस्येति । तस्य, आत्मा,
तृतीया पञ्चमी च प्रकृती मित्रं मित्रमित्रं चेति द्वे प्रकृती च, प्रकृतयः आत्मा-
दयस्तिष्ठः प्रकृतय इत्युच्यन्ते प्रकृष्टकरणात् । अरिरारिमित्रमारिमित्रमित्रं चे-
त्येतास्तिष्ठो विकृतय इत्याह—द्वितीयेत्यादि । विकृतित्वं च विरुद्धकरणाद्
बोद्धव्यम् । प्रकृतित्रिकं विकृतित्रिकं चेत्येतस्य त्रिकद्वयस्य यदि मध्यमस्तुल्य-
हितवृत्तिः स्यात् तदा विजिगीषुर्मध्यमं प्रति अनुकूलवृत्तिः स्यादित्याह—
तच्चेदुभयमित्यादि । न चेदनुगृहणीयादिति । तच्चेत् त्रिकद्वयं मध्यमो ना-
नुगृहणीयात्, प्रकृत्यनुलोमः प्रकृतेरात्ममित्रमित्रमित्रात्मकस्य स्वप्रकृतिमात्र-
स्यानुकूलः, स्यात् ।

यदि मध्यमो विजिगीषोः “एकार्थानर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च ।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥” इत्युक्तलक्षणं मित्रभावि मित्रं निग्र-
हीतुमिच्छेत्, तदा विजिगीषुः स्वमित्रस्य स्वस्य च मित्राण्युत्थाप्य मध्य-
माच्च तदीयमित्राणि भेदयित्वा स्वीयं मित्रं रक्षेदित्याह—मध्यमश्चेदित्यादि ।
तथाविधमध्यममपकर्तुमुपायान्तरमाह—मण्डलं वा प्रोत्साहयेदिति ।
राजमण्डलं वा समुद्योजयेत्, अर्थान्मध्यमापकारे । किमुक्त्वा प्रोत्साहयेदि-
त्याह—अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यम इत्यादि । इतिशब्दानन्तरम् उक्त्वेति
शेषः । तच्चेदिति । तद् मण्डलं तथा प्रोत्साहितम्, अनुगृहणीयाच्चेत् आत्म-
साहाय्यमनुतिष्ठेद् यदि, मध्यमावग्रहेण मध्यमस्य कर्शनेन, आत्मानम्, उप-

मध्यमावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेत् । न चेदनुगृह्णीयात्, कोशदण्डाभ्यां मित्रमनुगृह्य ये मध्यमद्वेषिणो राजानः परस्पराणुगृहीता वा बहवस्तिष्ठेयुः एकसिद्धा वा बहवः सिध्येयुः परस्पराद् वा शङ्किता नोत्तिष्ठेरन्, तेषां प्रधानमेकमासन्नं वा सामदानाभ्यां लभेत् । द्विगुणो द्वितीयं त्रिगुणस्तृतीयम् । एवमभ्युचितो मध्यममवग्रहणीयात् ।

देशकालातिपत्तौ वा सन्धाय मध्यमेन मित्रस्य साचिव्यं कुर्यात् । दूष्येषु वा कर्मसन्धिम् ।

कर्शनीयं वास्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत्, प्रतिस्तम्भयेदेनम् —

बृंहयेत् वर्धयेत् । न चेदनुगृह्णीयादित्यादि । अयमर्थः—मण्डलं चेदात्मानं नानुगृह्णीयात्, तदा विजिगीषुः, धनदानसैन्यदानाभ्यां स्वमित्रं मध्यमलिप्सितम्, अनुगृह्य, ये मध्यमद्वेषिणो राजानः परस्परसहकृता बहवो मध्यममपकर्तुं सज्जाः स्युः, ये वा मध्यमद्वेषिणो बहवस्तेष्वेवान्यतमेऽनुकूलितेऽनुकूलिता भवेयुः, ये वा मध्यमद्वेषिणो बहवः संहत्य समुत्थातुकामा अप्यन्योन्यभेदभयान्नोत्थिताः स्युः, तेषामन्यतमं प्रधानं स्वदेशासन्नं वा सामनादानेन च स्वायत्तं कुर्यात् । तथाविधं सहायं लभमानश्च द्वितीयं लभमानो द्विगुणबलो भवेत् तृतीयं लभमानस्त्रिगुणबलः । अनेन च प्रकारेणोपचितशक्तिर्मध्यमं कर्शयेदिति ।

देशकालातिपत्तौ वेति । मध्यमद्वेषिसाहाय्यसम्पादनात् प्रागेव मध्यमः स्वमित्रमुच्छिन्द्यादिति शङ्कायां, सन्धाय मध्यमेन स्वयं मध्यमेन सह सन्धिं कृत्वा, मित्रस्य साचिव्यं मध्यमसन्धिसङ्घटनलक्षणं साहाय्यं, कुर्यात् । असन्धिस्तौ मध्यमे त्वाह — दूष्येषु वा कर्मसन्धिमिति । मध्यमस्य ये दूष्याः राष्ट्रमुख्यास्तैः सह कर्मसन्धिं कुर्यात् 'यूयं देशदाहविलोपादिकमारभध्वम् अहमग्रे योत्स्ये' इत्येवं कर्मसंविदा सन्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

इत्थं मध्यमेन मित्रमाविमित्रे लिप्सिते विजिगीषोर्विधानमुक्त्वा कर्शनीये मित्रे लिप्सिते विधिमाह — कर्शनीयं वेत्यादि । अस्य विजिगीषोर्मित्रं भूम्येकान्तरं, कर्शनीयं स्वविरुद्धवृत्तित्वात् कोशदण्डादिक्षपणेन कृशतां नेतव्यं, मध्यमो लिप्सेत्, चेदिति शेषः, एनं कर्शनीयं, प्रतिस्तम्भयेत् प्रतिस्तब्धं निर्भयं कुर्यात्, किमित्युक्त्वा, अहं त्वा त्रायेय मध्यमाद् रक्षेयमि-

आदितः अध्या. ११६] १२४—१२६. प्रक. मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि । ३६१

अहं त्वा त्रायेय, इत्या कर्शनात् । कर्शितमेनं त्रायेत ।

उच्छेदनीयं वास्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, कर्शितमेतं त्रायेत मध्यमवृद्धिभयात् ।

उच्छिन्नं वा भूम्यनुग्रहेण हस्ते कुर्यादन्यत्रापसारभयात् ।

कर्शनीयोच्छेदनीययोश्चेन्मित्राणि मध्यमस्य साचिव्यकराणि स्युः, पुरुषान्तरेण सन्धीयेत । विजिगीषोर्वा तयोर्मित्राण्यनग्रहसमर्थानि स्युः, सन्धिमुपेयात् ।

अमित्रं वास्य मध्यमो लिप्सेत, सन्धिमुपेयात् । एवं स्वार्थश्च कृतो भवति मध्यमस्य जियं च ।

त्युक्त्वा । कियन्तं कालभीदशमभयवचनमित्याह — आ कर्शनादिति । मध्यमसकाशाद् यावत् कर्शनं प्राप्तो भवति तावदित्यर्थः । कर्शितमेनं त्रायेत 'साधु कर्शितोऽयमिति निश्चितमेनं रक्षेत् ।

विजिगीषोरुच्छेदनीये मित्रे मध्यमेन लिप्सिते विधिमाह — उच्छेदनीयं वास्य मित्रमित्यादि । विजिगीषुस्तं कर्शनप्राप्तिपर्यन्तमुपेक्ष्य पश्चाद् मध्यमाद् रक्षेत् अन्यथा उच्छेदपर्यन्तमुपेक्षायां मध्यमस्य वृद्धिः स्यादिति भयादित्यर्थः ।

अथ विजिगीषुणा कृतेऽपि त्राणयत्ने बलवत्तरेण मध्यमेन यद्युच्छिन्नः स्यादुच्छेदनीयः, तदा विजिगीषुः किं कुर्यादित्याह — उच्छिन्नं वेति । तं, भूम्यनुग्रहेण स्वीयभूमिप्रदानेन, हस्ते कुर्यात् स्ववशे कुर्यात्, किमर्थम्, अन्यत्रापसारभयात् शत्रुपक्षप्रवेशभयं परिहर्तुम् ।

कर्शनीयोच्छेदनीययोरिति । तथाभूतयोः स्वमित्रयोः, मित्राणि, मध्यमस्य साचिव्यकराणि साहाय्यदायीनि, स्युश्चेत्, पुरुषान्तरेण सन्धीयेत सेनापतिकुमारान्यतरोपस्थापनेन सन्धीयेत्, अर्थान्मध्यमो विजिगीषुणा । 'सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् । पुरुषान्तरसन्धिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणम् ॥' इत्युक्तलक्षणेन सन्धिना मध्यमस्य साह्यं स्वयमपि विजिगीषुः कुर्यादित्यभिप्रायः । विजिगीषोर्वा तयोरित्यादि । कर्शनीयोच्छेदनीययोर्मित्राणि चेद् विजिगीषोरवग्रहणे शक्तानि भवेयुः, तदा विजिगीषुर्मध्यमेन सह सन्धिं कुर्यादित्यर्थः । इत्थं विजिगीषोः स्वमित्राभियोक्तारि मध्यमे वृत्तिर्व्याख्याता ।

विजिगीषोस्तदमित्राभियोक्तारि मध्यमे वृत्तिमाह — अमित्रं वास्येत्यादि । विजिगीषोरमित्रमभियुज्जाने मध्यमो तेन सह विजिगीषुः सन्धि

मध्यमश्चेत् स्वमित्रं मित्रभावि लिप्सेत, पुरुषान्तरेण सन्दध्यात् । सापेक्षं वा 'नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' इति वारयेत् । उपेक्षेत वा—मण्डलस्य कुप्यतु स्वपक्षवधादिति ।

अमित्रमात्मनो वा मध्यमो लिप्सेत, कोषदण्डाभ्यामेनमदृश्यमानोऽनुगृहीयात् ।

उदासीनं वा मध्यमो लिप्सेत—'उदासीनाद् भिद्यताम्' इति मध्यमोदासीनयोर्यो मण्डलस्याभिप्रेतस्तमाश्रयेत् ।

कुर्यात् । किमर्थमित्याह—एवमिति । इत्थंकरणे, स्वार्थश्च स्वामित्रनिग्रहलक्षणः, कृतो भवति, मध्यमस्य प्रियं च, कृतं भवति ।

अथ मध्यमे तन्मित्रमभियुञ्जाने विजिगीषोर्वृत्तिमाह—मध्यमश्चेदित्यादि । मध्यमः मित्रभावि अधिकरणशेषवक्ष्यमाणं स्वमित्रं लिप्सेत चेत्, पुरुषान्तरेण सन्दध्यात् विजिगीषुः सेनापत्यादिप्रेषणेन मध्यमस्य साहाय्यमनुतिष्ठेदित्यर्थः । सापेक्षं वेति । मित्रे किञ्चिदपेक्षायुक्तम् आत्मनि सानुरोधं वा मध्यमं, 'नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' इत्युक्त्वा, वारयेत् आत्मासत्त्वाविष्करणार्थम् । निरपेक्षविषय आह—उपेक्षेत वेत्यादि । राजमण्डलमेवासौ मध्यमाय स्वमित्रवधोद्यतायान्यायवृत्तये कोपिष्यतीति बुद्ध्योपेक्षां मध्यमे कुर्यात् ।

मध्यमे तदमित्रमभियुञ्जाने वृत्तिमाह—अमित्रमित्यादि । यदि मध्यमस्तच्छत्रुमभियुञ्जीत, तदा विजिगीषुस्तच्छत्रोर्गूढं साहाय्यं कुर्यात् ।

उदासीनं मध्यमे लिप्समाने वृत्तिमाह—उदासीनं वेत्यादि । तं चेद् मध्यमोऽभियुञ्जीत, तदा विजिगीषुः 'उदासीनाद् मध्यमोऽत्यन्तं भेदं प्राप्नोतु' इत्येतदर्थं मध्यमोदासीनयोरन्यतरं मण्डलस्य प्रीतिविषयभूतमाश्रित्य तस्मै साहाय्यं दद्यादित्यर्थः । इह लिप्सेतेत्येतदुत्तरम् 'अस्मै साहाय्यं दद्याद्' इत्यधिकपाठो माधवयज्वटीकापर्यालोचनया प्रतीयते । तदा तु मध्यमाय साह्यं कुर्यादित्यर्थो वक्तव्यः, न चायं विधिरैकान्तिक इत्यभिप्रायकं चोत्तरवाक्यं योज्यम् । इत्थं मध्यमचरितं व्याख्यातम् । अथ क्रमप्राप्तमुदासीनचरितमभिधीयते ।

उदासीनचरितमिति सूत्रम् । उदासीनं प्रति विजिगीषोरनुष्ठानमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

आदितः अध्या. ११६] १२४—१२६. प्रक. मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि । ३६३

मध्यमचरितेनोदासीनचरितं व्याख्यातम् । उदासीनश्चेद् मध्यमं लिप्सेत, यतः शत्रुमतिसन्दध्यान्मित्रस्योपकारं कुर्यात्, मध्यममुदासीनं वा दण्डोपकारिणं लभेत, ततः परिणमेत ।

एवमुपगृह्यात्मानमरिप्रकृतिं कर्शयेत् । मित्रप्रकृतिं चोपगृह्णीयात् ।

सत्यप्यमित्रभावे तस्यानात्मवान् नित्यापकारी शत्रुः शत्रुसहितः पार्ष्णिग्राहो वा व्यसनी यातव्यो व्यसने, वा नेतुरभियोक्तेत्यरिभाविनः ।

मध्यमोक्तमुदासीनेऽतिदिशति — मध्यमचरितेनेत्यादि । मध्यमस्य याः प्रकृतय उक्ता आत्मा तृतीया पञ्चमी चेति प्रकृतयः, याश्च विकृतयो द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च ता उदासीनस्यापि समानाः । या च मध्यमे विजिगीषोर्वृत्तिरुक्ता सोदासीनेऽपि समानेत्यर्थः । तत्र विशेषमाह — उदासीनश्चेदिति । उदासीनो यदि मध्यममभियुज्जीत, तदा यस्मिन् पक्षे मध्यमस्योदासीनस्य वा प्रविष्टः स्वशब्दतिसन्धानं स्वमित्रोपकारं च कुर्यात्, मध्यममुदासीनं वा सैन्यदानोपकारिणं लभेत, तं पक्षं परिणमेत प्रविशेदित्यर्थः । इह 'कुर्यादि'त्येतदुत्तरम् 'उदासीनं वा दण्डोपकारिणम्' इत्येव मूलादर्शेषु पाठः उपलभ्यते । किन्तु भाषास्वरसात् 'मध्यममुदासीनं वा दण्डोपकारिणम्' इति पाठः साधुतरोऽनुमितः । एवमुदासीनचरितमुक्तम् ।

अथ मण्डलचरितमुच्यते — मण्डलचरितमिति सूत्रम् । मण्डलमरिमित्रात्मकं, तस्मिन् विजिगीषोर्वृत्तिरभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

एवामिति । यथोक्तया मध्यमोदासीनवृत्त्या, आत्मानम्, उपगृह्य उपचितशक्तिं कृत्वा, अरिप्रकृतिं सामन्तं, कर्शयेत् क्षीणशक्तिं कुर्यात् । मित्रप्रकृतिं भूम्येकान्तरम्, उपगृह्णीयात् सामदानादिना स्वायत्तं कुर्यात् ।

तत्र सामन्ता अरिशब्दितास्तावत् त्रिप्रकाराः — अरिभाविनो मित्रभाविनो भृत्यभाविन इति । तान् क्रमेण वक्ष्यन् प्रथमम् अरिभाविन आह — सत्यप्यमित्रभावे तस्येत्यादि । विजिगीषुं प्रति भूम्यनन्तरत्वेनामित्रत्वे तुल्येऽपि अनात्मवत्त्वादिभिरष्टभिर्विशेषैररिभाविनोऽष्टरूपा भवन्तीत्यर्थः । तत्र अनात्मवान् अवश्येन्द्रियः । नित्यापकारी सदापकारशीलः । शत्रुः निष्कारणं द्विषन् द्विष्यमाणश्च । शत्रुसहितः शत्रुसहायः । पार्ष्णिग्राहः पृष्ठकोपोत्पादकः ।

एकार्थाभिप्रयातः पृथगर्थभिप्रयातः सम्भूययात्रिकः संहित-
प्रयाणिकः स्वार्थाभिप्रयातः सामुत्थायिकः कोशदण्डयोरन्यतरस्य
क्रेता विक्रेता द्वैधीभाविक इति मित्रभाविनः ।

सामन्तो बलवतः प्रतिघातोऽन्तर्धिः प्रतिवेशो वा बलवतः
पार्ष्णिग्राहो वा स्वयमुपनतः प्रतापोपनतो वा दण्डोपनत इति भृत्य-
भाविनः सामन्ताः ।

तैर्भूम्येकान्तरा व्याख्याताः ।

व्यसनी बन्धुमरणादिदुःखी । यातव्यः अभियोक्तव्यः । व्यसने वा नेतुरभि-
योक्ता विजिगीषोर्व्यसनमुपलभ्याभियोगकर्ता च ।

मित्रभाविन आह — एकार्थाभिप्रयात इति । यमर्थमुद्दिश्य विजि-
गीषुः प्रयातः तमेवार्थं साधयितुं भिन्नदिक्कं प्रयातः, पृथगर्थभिप्रयातः विजि-
गीषौ भूम्युद्देशेन प्रयाते हिरण्योद्देशेन प्रयातः, सम्भूययात्रिकः विजिगीषुणा
समवेत्य प्रयातः, संहितप्रयाणिकः विजिगीषुणा सह सन्धिं कृत्वा 'त्वमितो
याहि अहमन्यतो यास्यामी'ति परिभाष्य प्रयातः, स्वार्थाभिप्रयातः विजिगीषु-
कार्यसाधनाय प्रयातः, सामुत्थायिकः सम्भूय शून्यनिवेशनादिकर्मानुष्ठानसंविदा
प्रवृत्तः, कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता विक्रेता कोशेन दण्डस्य दण्डेन कोशस्य
वा क्रयकर्ता विक्रयकर्ता च, द्वैधीभाविकः द्वैधीभावगुणोपयोगी कृतसन्धिः
पार्ष्णिग्राहादिरित्यर्थः, इति, अष्टाविति शेषः, मित्रभाविनः ।

भृत्यभाविन आह — सामन्त इति । बलवतो राज्ञः, प्रतिघातः प्रति-
हन्ता 'प्रतिघातो बलवतो दुर्गादिव्यपसारवानि'त्युक्तलक्षणः, अन्तर्धिः 'अरेर्ने-
तुश्च मध्यस्थो दुर्बलो भूम्यनन्तरः' इत्युक्तरूपः, प्रतिवेशो वा पार्श्वयोर्भूम्य-
नन्तरो वा, इत्येवं त्रिरूप इति शेषः, सामन्तो भूम्यनन्तरो दुर्बलः, बलवतः
पार्ष्णिग्राहो वा बलवतः पार्ष्णि यो दुर्बलो गृह्णाति स वा यातव्यसाहाय्यकारी
स्थानीयवाधक इत्युभयरूपः, स्वयमुपनतः स्वयमेवोपगम्याश्रयी प्रतापोपनतो
वा प्रतापप्रणतो वेति द्विरूपो दण्डोपनतः, इत्येते भृत्यभाविनः सामन्ताः ।

तैरिति । तैः 'सत्यप्यमित्रभावे तस्ये'त्यादिना त्रिरूपतया व्याख्या-
तैरमित्रैः, भूम्येकान्तराः व्याख्याताः मित्राण्यपि व्याख्यातप्रायाणि । अमित्रे-
ष्विव मित्रेष्वपि अरिभावित्वमित्रभावित्वभृत्यभावित्वरूपा भेदा भवन्तीत्यर्थः ।

तेषां शत्रुविरोधे यन्मित्रमेकार्थतां व्रजेत् ।
 शक्त्या तदनुगृहीयाद् विषहेत यया परम् ॥
 प्रसाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम् ।
 सामन्तैकान्तराभ्यां तत् प्रकृतिभ्यां विरोधयेत् ॥
 तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत् ।
 यथा वानुग्रहापेक्षं वश्यं तिष्ठेत् तथा चरेत् ॥
 नोपकुर्यादमित्रं वा गच्छेद् यदतिकर्षितम् ।
 तदहीनमवृद्धं च स्थापयेन्मित्रमर्थवित् ॥
 अर्थयुक्त्या चलं मित्रं सन्धिं यदुपगच्छति ।
 तस्यापगमने हेतुं विहन्यान् चलेद् यथा ॥

मित्रेष्ववस्थाविशेषे वृत्तिविशेषानाह — तेषामिति । तेषां भूम्येका-
 न्तराणां मित्राणां, शत्रुविरोधे शत्रुभियोगे प्राप्ते, यत् मित्रम्, एकार्थतां शत्रुणा
 समानार्थत्वं सन्धिमित्यर्थः, व्रजेत्, तत्, शक्त्या कोशदण्डादिकया, अनुगृ-
 हीयात् उपचितं कुर्यात् । कीदृश्या शक्त्या, यया स्वीकृतया परं शत्रुं विष-
 हेत अभिभवेत् ॥

प्रसाध्येति । यत् मित्रं, शत्रुं प्रसाध्य जित्वा, वृद्धं सत्, अवश्यताम्
 अबिधेयत्वं, गच्छेत्, तत् मित्रं, सामन्तैकान्तराभ्यां प्रकृतिभ्याम् अरिप्रकृति-
 मित्रप्रकृतिभ्यां, विरोधयेत् ॥

तत्कुलीनेत्यादि । अथवा, तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां तस्यावश्यस्य मित्रस्य
 कुलीनेन ज्ञातिना अवरुद्धेन पुत्रादिना च, तस्य भूमिं हारयेत् । अथवा,
 अनुग्रहापेक्षं वश्यं यथा तिष्ठेत् स्वसाद्वार्थि स्वविधेयं च यथा मित्रं तिष्ठेत्,
 तथा चरेद् अनुतिष्ठेत् ॥

यत् मित्रं प्राप्तातिकर्षनं सत् स्वस्योपकारं न कुर्यात् शत्रुणा वा संसर्गं
 गच्छेत्, तत् मित्रं हानिरहितं वृद्धिरहितं च स्थापयेत् स्वार्थसाधनपण्डितो
 विजिगीषुरित्याह — नोपकुर्यादित्यादि ॥

चलमित्रविषयेऽनुष्ठेयमाह — अर्थेत्यादि । यच्चलं मित्रं प्रयोजनयोगेन
 सन्धिमात्मना सह गच्छति, तत् पुनर्यथा न चलेत् तथा तस्यापगमनकारणं
 भूयोर्थलिप्सारूपं स्वयं तद्दानेन विहन्यात् ॥

अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत् तदरितः शठम् ।
 भेदयेद् भिन्नमुच्छिन्धात् ततः शत्रुमनन्तरम् ॥
 उदासीनं च यत् तिष्ठेत् सामन्तैस्तद् विरोधयेत् ।
 ततो विग्रहसन्तप्तमुपकारे निवेशयेत् ॥
 अमित्रं विजिगीषुं च यत् सञ्चरति दुर्बलम् ।
 तद् बलेनानुगृहणीयाद् यथा स्यान्न पराङ्मुखम् ॥
 अपनीय ततोऽन्यस्यां भूमौ वा सन्निवेशयेत् ।
 निवेश्य पूर्वं तत्रान्यं दण्डानुग्रहहेतुना ॥
 अपकुर्यात् समर्थं वा नोपकुर्याद् यदापदि ।
 उच्छिन्धादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्गमुपस्थितम् ॥

अरिविजिगीष्वोः समानं शठं यत् मित्रं, तत् शत्रुसकाशात् भेदयेत्
 मित्रं चोच्छिन्धात्, तदुच्छेदानन्तरं च शत्रुमुच्छिन्धादित्याह— अरिसा-
 धारणमित्यादि ॥

यद् अरिविजिगीष्वोरुदासीनं तिष्ठति, तत् मित्रं, सामन्तैः विरोधयेत्,
 सामन्तारब्धविग्रहोपजातसन्तापं च कृत्वा स्वकर्तव्योपकारसापेक्षतां नयेदित्या-
 ह—उदासीनं चेत्यादि ॥

यत् मित्रं दुर्बलं स्वबलाधानार्थं शत्रुविजिगीषू उभावप्याश्रयति, तत्
 स्वबलदानेन तथानुगृहणीयात् यथा शत्रुणा न तत् संसृज्येतेत्याह— अमित्रं
 विजिगीषुं चेत्यादि ॥

उक्तस्योभयमुखप्रेक्षिणो दुर्बलस्यानुग्रहणेऽन्यं प्रकारमाह— अपनी-
 येति । पूर्वोक्तं मित्रं, ततोऽपनीय तदीयभूमेरपगमस्य, अन्यस्यां भूमौ वा
 शत्रुसाधनिरपेक्षायां स्वभूमौ वा, सन्निवेशयेत् स्थापयेत् । तदीयभूमौ कर्तव्य-
 माह—तत्र तदीयभूमौ, दण्डानुग्रहहेतुना सैन्येनानुग्रहकरणार्थम्, अन्यं तत्स-
 मर्थं, पूर्वं मित्रापनयनात् प्रागेव, निवेश्य स्थापयित्वा ॥

यत् मित्रं विजिगीषोरपकारं कुर्यात् समर्थं वा सद् उपकारम् आपदि
 न कुर्यात्, तत् मित्रम् उपायैरात्मनि विश्वासयुक्तं कृत्वा स्वोत्सङ्गतं विनि-
 गीषुरुच्छिन्धात् न तूपेक्षेतेत्याह— अपकुर्यादित्यादि ॥

मित्रव्यसनतो वारिरुत्तिष्ठेद् योऽनवग्रहः ।
 मित्रेणैव भवेत् साध्यश्छादितव्यसनेन सः ॥
 अमित्रव्यसनान्मित्रमुत्थितं यद् विरज्यति ।
 अरिव्यसनसिद्ध्या तच्छत्रुणैव प्रसिध्यति ॥
 वृद्धिं क्षयं च स्थानं च कर्शनोच्छेदनं तथा ।
 सर्वोपायान् समादध्यादेतान् यथार्थशास्त्रवित् ॥
 एवमन्योन्यसञ्चारं षाड्गुण्यं योऽनुपश्यति ।
 स बुद्धिनिगलैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवैः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे अष्टादशोऽध्यायः

मध्यमचरितमुदासीनचरितं मण्डलचरितम्,

आदितः षोडशाक्षततमः ॥

पुतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य षाड्गुण्यं

सप्तममाधिकरणं समाप्तम् ॥

योऽरिर्विजिगीषोर्मित्रव्यसनवशात् प्रतिबन्धं विनैव वृद्धिं प्राप्नुयात्,
 सः मित्रेणैव स्वप्रयत्नप्रशमितव्यसनेन स्वप्रयत्नाप्रकाशितव्यसनेन वा साध-
 नीय इत्याह — मित्रव्यसनतो वारिरित्यादि ॥

यत् मित्रम् अमित्रस्य बलादिव्यसनाद् वृद्धिं प्राप्तं सद् विजिगीषुवि-
 रक्तं भवति, तत् मित्रं विजिगीषुररिव्यसननिवर्तनपूर्वमरिणैर्बोद्योजितेन साध-
 येदित्याह — अमित्रव्यसनान्मित्रमित्यादि । अरिव्यसनसिद्ध्या अरिव्य-
 सनस्यापोहेनेत्यर्थः ॥

वृद्धिमिति । योऽर्थशास्त्रवित् स तु, वृद्धिं क्षयं स्थानं च, तथा कर्श-
 नोच्छेदनं कर्शनमुच्छेदनं च, एतान् सर्वोपायान् सर्वोश्च सामदानादीनुपा-
 यान्, समादध्यात् सम्यक् तत्तद्विषयसम्प्रधारणपूर्वं प्रयुज्जीत ॥

यथाप्रपञ्चितार्थसम्यक्प्रयोगप्रयोजनाख्यानेनाधिकरणमुपसंहरति —
 एवमिति । प्रपञ्चितैः प्रकारैः, यः, अन्योन्यसञ्चारं परस्परपक्षिष्टं, षाड्-
 गुण्यम्, अनुपश्यति अनुसन्धत्ते, सः, बुद्धिनिगलैः बुद्धिभिरेव बन्धन-

शृङ्खलाभिः, बद्धैः स्वायत्ततां नीतैः, पार्थिवैः क्रीडासाधनैः, इष्टं यथाकामं क्रीडति ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

षाड्गुण्याख्याधिकरणं सप्तमं समपूर्यत ॥

इति श्रीवश्विर्मण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्थसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्री-

मूलाख्यायां षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे अष्टादशोऽध्यायः

मध्यमचरितोदासीनचरितमण्डलचरितानि,

आदितः षोडशोत्तरशततमः ॥

षाड्गुण्यं सप्तममाधिकरणं

समाप्तम् ॥

द्वितीयसंस्फुटः समाप्तः ।

शुभं भूयात् ।

READY FOR SALE.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svāti Sri Rāma Varma Mahārājah.	1	0	0
स्यानन्दुरपुरवर्णनप्रबन्धः (Kavya) Syānandūrapuravarṇa-naprabandha by H. H. Svāti Sri Rāma Varma Mahārājah, with the commentary Sundarī of Rājārāja Varma Koil Tampurān.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् (Vyākaraṇa) by Deva with Puru-shakāra of Krishnalīlāsukamuni.	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ by Krishnalīlāsukamuni.	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः (Kāvya) by Vāmana Bhatta Bāna (Second Edition).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः (Kāvya) by Nilakantha Dik-shita.	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः (Alankāra) by Mahima Bhaṭṭa with commentary	2	12	0
No. 6—दुर्वद्वृत्तिः (Vyākaraṇa) by Saranadeva.	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedānta) by Sadā-sivendra Sarasvatī	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa.	1	0	0
No. 9—विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedānta) by Virūpāksha-nātha with the commentary of Vidyā-chakravartin.	0	8	0
No. 10—मातङ्गलीला (Gajalakshana) by Nilakantha.	0	8	0
No. 11—तपतीसंचरणम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Siva-rāma	2	4	0
No. 12—परमार्थसारम् (Vedānta) by Bhagavad Adi-sesha with the commentary of Rāghav-ānanda.	0	8	0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarāma.	2	0	0

	RS.	AS.	P.
No. 14—नीतिसारः (Niti) by Kāmandaka, with the commentary of Sankarārya.	3	8	0
No. 15—स्वमवासवदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa. (Second Edition).	1	8	0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 17—पञ्चरात्रम् Do. Do.	1	0	0
No. 18—नारायणीयम् (Stuti) by Nārāyana Bhatta with the commentary of Desamangala Vārya.	4	0	0
No. 19—मानमेयोदयः (Mīmāṃsā) by Nārāyana Bhatta and Nārāyana Pandita.	1	4	0
No. 20—अविमारकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 21—बालचरितम् Do. Do.	1	0	0
No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारोद्भङ्गानि (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part I. 1st & 2nd Kāṇḍas).	1	12	0
No. 24—ज्ञानकीपरिणयः (Kāvya) by Chakra kavi.	1	0	0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका (Nyāya) by Gangā- dharasūri.	0	12	0
No. 26—अभिषेकनाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	0	12	0
No. 27—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārā- yana Pandita (Part I. 1st & 2nd Sargas).	1	12	0
No. 28—वैखानसधर्मग्रन्थः (Dharmasūtra) by Vikhanas.	0	8	0
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part II. 3rd Kāṇḍa).	2	4	0
No. 30—वास्तुविद्या (Silpa).	0	12	0
No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part III. 4th, 5th & 6th Kāṇḍas).	1	0	0

	RS.	AS.	P.
No. 32—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāsikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyana Pandita (Part II, 3rd, 4th & 5th Sargas)	2	8	0
No. 33—वाररुचसंग्रहः (Vyākaraṇa) with the commentary Dipaprabhā of Nārāyana.	0	8	0
No. 34—मणिदर्पणः (शब्दपरिच्छेदः) (Nyāya) by Rāja chūdāmanimakhin.	1	4	0
No. 35—मणिसारः (अनुमानखण्डः) (Nyāya) by Gopīnātha.	1	8	0
No. 36—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāsikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyana Pandita (Part III, 6th, 7th & 8th Sargas).	3	0	0
No. 37—आशौचाष्टकम् (Smṛiti) by Vararuchi with commentary.	0	4	0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part I. 1st Kānda).	2	0	0
No. 39—चारुदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	0	12	0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् (Alankāra) by Rājānaka Śrī Ruṣyaka with the Alāṅkārasarvasva of Śrī Mankhuka and its commentary by Samudrabandha.	2	8	0
No. 41—अध्यात्मपटलम् (Īkalpa) by Āpastamba with Vivarāna of Śrī Sankara Bhagavat Pāda.	0	4	0
No. 42—प्रतिमानाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakoso-dghātana of Kshīraswamin and Tikāsarvasva of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part II. 2nd Kānda 1—6 Vargas).	2	8	0

	RS.	AS.	P.
No. 44—तन्त्रशुद्धम् (Tantra) by Bhattâraka Sñi Ve-			
dottama.	0	4	0
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् (Prapanchahridaya).	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः (Vyâkarana) by Nîlakantha			
Dîkshita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sñi			
Krishnânanda Sarasvatî. (Part I.)	1	12	0
No. 48—Do. Do. (Part II.)	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका (Jyotisha) by Parameswara.	0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः (Alankâra) by Singa			
Bhûpâla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the two commentaries, Amarakoso-			
dghâtana of Kshîraswâmin and Tikâ-			
sarvaswa of Vandyaghatîya Sarvânanda			
(Part III. 2nd Kânda 7—10 Vargas)	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the commentary Tikâsarvaswa of			
Vandyaghatîya Sarvânanda (Part IV.			
3rd Kânda)	1	8	0
No. 53—शब्दनिर्णयः (Vedânta) by Prakâsâtmaya-			
tîndra	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः (Vyâkarana)	0	4	0
No. 55—मत्तविलासग्रहसनम् (Nâtaka) by Sñi			
Mahendravigramavarman.	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका (Silpa).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् (Kâvya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sñi			
Krishnânanda Sarasvatî (Part III.)	2	0	0
No. 59—नागानन्दम् (Nâtaka) by Sñiharshadeva			
with the commentary Nâgânanda-			
vimarsinî of Sivarâma.	3	4	0
No. 60—छन्दुस्तुतिः (Stuti) by Sñi Laghubhattâraka			
with the commentary of Sñi Râgha-			
yânanda	0	8	0

- No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedānta) by Śrī Krishnā-
nanda Sarasvatī (Part IV.) 1 8 0
- No. 62—सर्वमतसंग्रहः (Sarvamatasangraha). 0 8 0
- No. 63—किरातार्जुनीयम् (Kāvya) by Bharavi with the
commentary Sabdārthadīpikā of Chitra-
bhanu (1, 2 and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—मेघसन्देशः (Kāvya) by Kālidasa with the
commentary Pradīpa of Dakṣhināvarta-
natha. 1 0 0
- No. 65—मयमतम् (Silpa) by Mayamuni. 3 8 0
- No. 66—महार्थमञ्जरी (Darsana) with the com-
mentary Parimāla of Maheswarānanda 2 8 0
- No. 67—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nārāyaṇa with
the commentary Vimarsinī of Saṅkara.
(Part I. 1-6 Patalas) 3 4 0
- No. 68—तत्त्वप्रकाशः (Agama) by Śrī Bhojādeva
with the commentary Tātparya-
dīpikā of Śrī Kumāra. 2 0 0
- No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isānasiva-
gurudevamisra (Part I. Sāmānyapāda). 1 8 0
- No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः (Part I). 2 8 0
- No. 71—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nārāyaṇa with
the commentary Vimarsinī of Saṅkara
(Part II. 7-12 Patalas). 3 8 0
- No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isanasi-
vagurudevamisra (Part II. Mantra-
pada) 4 0 0
- No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः (Vedānta) by Śrī
Madhusudanasarasvatī. 0 4 0

No. 74—	श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharmasâstra) with the commentary Bâlakridâ of Visvarûpâchârya. (Part I—Âchâra and Vyavahâra Adhyâyas)	4	0	0
No. 75—	शिल्परत्नम् (Silpa) by Srikumâra (Part I).	3	4	0
No. 76—	आर्यसमनुश्रीमूलकल्पः (Part II).	3	4	0
No. 77—	ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः by Isanasivagurudeva- misra (Part III. Kriyapada 1—30 Patalas).	3	4	0
No. 78—	आश्वलायनगृह्यसूत्रम् with the commentary Anavila of Haradattacharya.	5	0	0
No. 79—	अर्थशास्त्रम् of Kautilya with the com- mentary by Mahamahodpahyaya T. Ganapati Sastri (Part I—1 & 2 Adhikaranas).	8	0	0
No. 80—	अर्थशास्त्रम् of Kautilya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part II—3 to 7 Adhikaranas).	8	0	0

Apply to:—

*The Curator,
for the publication of Sanskrit Manuscripts,
Trivandrum.*

THE
ARTHASÂSTRA
OF
KAUTALYA

with the commentary *Srîmûla* of

MAHÂMAHÔPÂDHYÂYA

T. GAṆAPATI SÂSTRÎ,

Honorary Member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland;
Doctor of Philosophy, University of Tubingen;

*Curator of the Department for the Publication of
Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.*

EDITED BY THE COMMENTATOR.

8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 & 15 Adhikaranas.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS.
1925.

Inland Price Rs. ³⁻⁴⁻⁰~~6-6-0~~]

[Foreign Price ~~16 ch.~~

[The copyright in the text and in the first edition of the Commentary in Sanskrit is reserved with the Government of Travancore. All other rights in the commentary are reserved with the author thereof.] Collection.

ग्रन्थाङ्कः ८२.

कौटलीयम् अर्थशास्त्रं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्यध्यक्षेण
लण्डनपुरस्थराजकीयैष्याखण्डीयविद्यासेवकसमाजपूज्यसभ्यपदभाजा
पिहेच्. डि. (द्वविज्ञन्) पदसत्कृतेन
महामहोपाध्यायेन
त. गणपतिशास्त्रिणा
विरचितया श्रीमूलारूप्या व्याख्यया समुपेतं तेनैव
संशोधितम् ।

तृतीयः सम्पुटः — अष्टमादिपञ्चदशान्तान्याधिकरणानि ।

तच्च
अनन्तशयने
महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन
राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कलम्बाब्दः १९००, क्रैस्ताब्दः १९२५.

INTRODUCTION.

This is the third and the last part of the Arthasāstra. The readings of the Punjab and Mysore editions as compared with those in this, the Trivandrum edition, are given as Appendix No. I. An index of important and difficult words occurring in the work is given as Appendix No. II and the archaic words as No. III.

There are two divisions of प्रलम्भनप्रकरण in औपनिषदिकाधिकरण, known as अद्भुतोत्पादनम् and भैषज्यमन्त्रप्रयोग. The first teaches hunger-remedying yogas which would enable one to observe monthly, paksha and other similar fasts. The second teaches a yoga by which one could see through darkness, five yogas by which it would be possible to walk without being visible to others, as well as those by which cows, birds etc., may be made invisible and several other wonderful yogas of similar nature. Whether these yogas will be really effective is a question to be solved by actual practice which is possible only if the proper ways of applying medicines and mantras are well understood. And a correct knowledge of these ways will have to be acquired from persons who are masters in them. Hence those desirous of practising the yogas should have to seek the assistance of masters possessing practical experience. For our part, we can do nothing but explain the text and believe in the several statements made therein, in accordance with our estimate of the author. But we cannot be expected to show the effects of these yogas just as the commentator of the passage, कारीर्या वृष्टिकामो यजेत, cannot be expected to show the effects of the इष्टि. It is on this ground that we said towards the end of प्रलम्भनाध्याय —

दत्ता टिप्पणिकास्माभिर्भैषज्यस्यैवमल्पशः ।

क्रमस्तु सर्वस्तस्यापि मन्त्रवत् साम्प्रदायिकः ॥

In the इन्द्रियजयप्रकरण, Duryodhana is mentioned along with Rāvana. The same Duryodhana is also mentioned along with Jayatsena, while dealing with gamblers. Again Nala and Dharmaputra who have sustained defeat at the hands of the gamblers are also referred to. It is clear from the above that in this prakarana Kautilya has the Mahabharata itself in his mind. Though the stories in the इन्द्रियजयप्रकरण about Dambhodbhava, Haihayārjuna etc., are all traced in the Mahābhārata, it has to be found out to what Itihāsa the stories of Dāndakya, Karāla etc., belong. The same is also the case with the story of Katyāyanas &c. indicated by अयमुच्चैः सिद्धतीति

कात्यायनः प्रवचनः, क्रौञ्चोऽपसव्यामिति कणिको भारद्वाजः etc., in the Samayāchārīka of the fifth Adhikaraṇa.

We have omitted owing to scribal error to mention the Āmbhīyas while enumerating, in the introduction to the first volume, the names of Āchāryas referred to by Kautilya. We have also omitted to comment on the word, आम्भीय. Āmbhi means Bhīṣhma and Āmbhīyas are Bhīṣhma's followers, (*Vide* Sanskrit introduction for details).

That बाहुदन्तीपुत्र is इन्द्र, पिशुन is नारद and वातव्याधि is उद्धव is also explained fully in the Sanskrit introduction.

It is apparent from what Kautilya says that Droṇa and other Āchāryas were also authors of Arthasāstra and that their works were known at the time of Kautilya. This has already been pointed out in the introduction to the second volume. Further, it is a well-known fact that Droṇa and others were well-versed in state-craft. It is therefore possible that they should also have written some works which had existed at the time of Kautilya but which might have subsequently been lost; just as the Vyākaraṇas of Gārgya and others which had existed at the time of Pāṇini were lost afterwards. It should here be remembered that we have shown in the introduction to the first volume that the works of Brihaspati and Viśālākṣha referred to by Kautilya existed at the time of Viśvarūpāchārya, the commentator of याज्ञवल्क्य-स्मृति. Since it has been proved that there were works written by Brihaspati and Viśālākṣha we can very well infer that there were also works written by Droṇa and others who are mentioned by Kautilya along with Brihaspati and Viśālākṣha.

In dealing with the arguments of Dr. Jolly in the introduction to his edition, we had also occasion to examine some views of Dr. Winternitz referred to therein. Now we may examine Dr. Winternitz's article on "Kautiliya Arthasāstra" that appeared in the April issue of the "Calcutta Review" for 1924. Therein he tries to establish certain theories in respect of the Arthasāstra. But the arguments advanced by him are too weak to support them. We shall take up three of the theories which deserve examination.

1. The author of the Arthasāstra is not a contemporary of Chandragupta Maurya, for Megasthenes and Kautilya differ widely in their accounts.

2. It is impossible that one man should have been a specialist in numerous branches of knowledge.

3. The foul measures recommended in the work take away much of its merit.

We have already done with the first two questions in the introduction to the second part where it has been shown that the author of the Arthasāstra was a contemporary and minister of Chandragupta Maurya and that it is perfectly possible that a single author could be a specialist in several departments of knowledge. In fact, the very attempt to compare and contrast the accounts of Kautilya and Megasthenes is unwarranted. For, one lays down rules for the conduct of government while the other gives expression to his impressions which must necessarily be swayed by feelings of likes and dislikes. It is thus clear that the two accounts may differ from each other.

As to the third question, it is true that the Arthasāstra recommends to a king various steps of deceiving, subjugating, killing his own sons, ministers and other high state officials as well as neighbouring princes, with the help of spies. In the कोशाभिसंहरणप्रकरण of योगवृत्ताधिकरण are described various methods of playing upon the religiosity of the people for the purpose of collecting revenue from them. In the fifth and sixth chapters of the same Adhikaraṇa we are told how a minister should subdue his king and assume all the powers. All these would no doubt discredit the work. Dr. Winternitz thinks that it is quite inconsistent in an author to profess himself to be a follower of Dharma and at the same time advocate unfair methods. But we are however of opinion that even the sage Buddha would not but have given similar advices had he written an Arthasāstra. Suppose a good king, but weak and helpless, and in imminent danger of attack by a cruel and powerful opponent, approaches a master of the Arthasāstra for advice as to how he should save himself and his kingdom from the enemy, then what will be his counsel? Will it be that he should surrender all his possessions to his enemy or become an anchorite or an ascetic? No. For both the advices would be highly detrimental to him and to his subjects. What he must needs instruct is that he, the king, should resort to such steps as are described above even though verging on vices, which would in the end save him from the danger. And no author of Arthasāstra can be charged with transgressing the limits of morality if, of course, his intention be that the weak and helpless king, by acting up to his advice, should come out victorious and should later on seek to remove, by wise and virtuous rule, the sin resulting from the cruel steps adopted; just as the sinker of a well after digging washes off with the water of the well the dirt that has accumulated in his body while in the course of digging.

Besides, Kautilya specifically states that unrighteous measures should be resorted to only against the bad and not against the good; thus ओषनिषदिकमधर्मिष्ठेषु प्रयुज्जीत.

When momentous state matters requiring large funds have to be attended to, it is the duty of the king to collect funds from the people, for without them the very existence of the state will be in danger. At such times, when the king has naturally to take to unfair measures of collection putting the people to severe hardships, Kautilya places sufficient restraint on him by ruling out that even then only such measures should be adopted as would not wound popular feelings. Has Kautilya strayed away from the path of Dharma, here? When the functions of the state are duly fulfilled with the help of the funds collected, the merits issuing out of them would expiate the sin of unfair collection. Moreover, politics by its very nature is mixed up with deceptions; and hence it is that Kālidāsa, though he has adopted to a very great extent the beautiful artha topics from the Arthasāstra in his Kavyas, observes in the words of an opponent (विवादि) in अभिज्ञानशाकुन्तल that politics is stigmatised with deception; just as a Srotriya Brahmin is guilty of sacrificing animals.

The statement that the योगवृत्ताधिकरण teaches ministers and courtiers how to gain and retain a king's favour and to get all power in their own hands, is quite wrong. What is taught in the fifth chapter of this adhikarana is how the officers working in various departments of the state should do their work properly and how when a king gets addicted to evil habits it should be the duty of the ministers to bring him round to sober ways of living by following him as his boon companions. In the sixth chapter of the same adhikarana, after criticising the opinion of Bhāradvāja, viz., when the king is dead, the minister should usurp the throne, putting the heir-apparent to death, Kautilya teaches that, ministers should, at the king's death, install the prince and work, heart and soul, for his well-being. This sense of the two chapters is clear and unmistakeable.

The charge levelled against the Arthasāstra that it teaches unrighteous methods is thus set aside. The work, therefore, comes to be regarded as equivalent to Dharma-sastra in as much as the methods recommended in it render it possible to run the machinery of the state in accordance with

the principles of Dharma. It follows that the connection claimed by Dr. Winternitz between the Arthaśāstra and the Lokāyata has no ground to stand upon if he takes the word Lokāyata as meaning Atheism. If, however, he means by it Nyāyaśāstra which is included in the आन्वीक्षिकी, then the connection referred to above needs no special mention, as there is no śāstra which is not governed by the Nyāya system.

The answer to the similar doubts is contained in our commentary on the sloka -

“धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च ।”

at the concluding portion of the work. It is this:—

In the Arthaśāstra are mentioned various methods of deceiving other people and of killing enemies through secret spies. If so, how can it be said that the work is in accordance with the principles of Dharma? We should here bear in mind that the first and foremost duty of a king is protection of his subjects. Even when a king acts without swerving from the path of righteousness, the virtuous neighbouring princes are likely to get jealous and may begin to harbour inimical feelings and take to unfair ways of preventing him from ruling properly. That being so, it is impossible for a king to get on without being harassed by others or without himself harassing them or again without taking counter measures against opponents. Hence it is legitimate for a king to be well acquainted with all sorts of foul practices so as to enable him to take such measures as would ward off his enemies aiming them at him. And the Arthaśāstra which recommends such practices, conduces, by acting as the means of driving out evils, to the Dharma of protecting a king's subjects.

I think it is not possible for any man even to conceive of the idea of writing a book like the Arthasastra if he does not possess a thorough practical knowledge of the subjects pertaining to it. When such is the fact we would like to know how Dr. Winternitz has stated that the Arthaśāstra was written by a Pandit who has no practical knowledge of politics. His argument, that “endless and pedantic classification and definitions” are common in the work of a Pandit but not of a statesman, has no force at all. For if endless classification found in a śāstra is an indication of its author having no practical knowledge of the subjects, then the classification found in the śāstras like the Vedānta, Mīmāṃsa and

Vyākaraṇa, will also have to be taken as showing that their respective authors Bādarāyaṇa, Jaimini and Pāṇini have also no practical knowledge of the sastras expounded by them. Besides, statesmanship and ability to write a grand work are not opposed to each other. They can very well coexist in a person.

Another scholar doubts Kautalya's authorship of the Arthasāstra on the ground that it mentions the names of several metals and towns and villages and countries that were unknown during the time of Chandragupta Maurya. We ask what is the source from which he came to learn that they were unknown in India at that time? It could not be that there is ocular proof of it, which is impossible for obvious reasons. Nor could it be from the writings of ancient authors, as no work stating that they were unknown in India has so far been forthcoming. It must therefore be a mere conjecture based on imaginative reasoning. And this conjecture can be accepted only if it does not clash with a stronger counter-evidence. It is explicitly stated in the Arthasāstra at the beginning, in the middle and at the end, that it was written by Kautalya *alias* Chanakya or Vishnugupta, the minister of Chandragupta Maurya; and this fact is also corroborated in the Nītisāra of Kāmandaka who lived more than a thousand years ago and who can therefore be expected to know much more about the Arthasāstra than we of the present day. When the mention of the author's name within the body of the work and the reference to it in euologistic terms in another authoritative work stand as direct evidence the contention that they could be negated by a conjecture is, it seems to me, the same as saying that the light of the sun can be extinguished by the darkness of the night.

Trivandrum,
16-1-25.

T. GAṆAPATI SĀSTRĪ.

उपोद्धातः ।

तृतीयेनैतेन सम्पुटेन पूर्णतामर्थशास्त्रमगमत् । अर्थशास्त्रस्य मैसूरपु-
स्तकांल्लवपुरपुस्तकाच्च व्यावृत्तानामर्थवतामस्तपुस्तकस्थानां पाठविशेषाणां सू-
चनिका काचिदिह प्रथमपरिशिष्टात्मना निवेशिता; अनुक्रमणी च भूयिष्ठानां
पदानां विवरणविज्ञेयार्थानां द्वितीयपरिशिष्टात्मना । तृतीयमपि परिशिष्टं
योजितं, यत्रार्थप्रयोगाः सङ्कलिताः; ते च मन्ये कैस्तप्राचीनचतुर्थशताब्द्याः
समुचिताः ।

औपनिषदिके प्रलम्भनप्रकरणे अद्भुतोत्पादनं भैषज्यमन्त्रप्रयोगः इति
चावान्तरं प्रकरणद्वयं विभक्तमस्ति । तत्राद्ये मासोपवासाद्यनुकूलाः क्षुत्प्रती-
कारयोगाः, द्वितीये तमासि रूपदर्शनयोगः, नष्टच्छायारूपतया सञ्चारानु-
कूलाः पञ्च योगाः, पशूनां मृगाणां पक्षिणां चान्तर्धानयोगाः, एतदादयो
बहवो विस्मयावहा योगा उपदिष्टाः । तेषां तु फलसंवादस्तदनुष्ठानेन परीक्ष-
णीयः; अनुष्ठानं च भेषजानां मन्त्राणां च यथावत्प्रयोगपरिपाटीसम्यग्ज्ञाना-
यत्तं; तच्च सम्यग्ज्ञानमनुष्ठानसिद्धगुरुरूपदेशाधीनम् । अतः फलसंवादसाक्षा-
त्काराभिलाषिभिस्तथाविधगुरुरूपदेशसम्प्रदाय एव विचेतव्यः । वयं पुनर्यथा-
प्रमाणं मूलस्यार्थं वक्तुं प्रभवामः, योगानां फलसंवादं चोपदेष्टुमप्या-
दनुमिनुमः, न तु फलसंवादस्य निदर्शने प्रतिभूभवामः 'कारीया वृष्टिकामौ
यजेत' इतीष्टिविधिवाक्यव्याख्यातार इव वृष्टिरूपेष्टिफलसंवादने । एतदेवा-
भिसन्धाय प्रलम्भनाध्यायान्तेऽवोचाम —

‘दत्ता टिप्पणिकास्माभिर्भैषज्यस्यैवमल्पशः ।

क्रमस्तु सर्वस्तस्यापि मन्त्रवत् साम्प्रदायिकः’ ॥ इति ॥

इन्द्रियजयप्रकरणे मानिनिदर्शने रावणेन सह पठितो दुर्योधनः । स
पुरुषव्यसनवर्गप्रकरणे जयत्सेनेन सह कितवप्रसङ्गात् पठितः । ताभ्यां जितौ
नलयुधिष्ठिरावपि स्मृतौ । तेन महाभारतमेवाचार्यकौटल्यस्तात्पर्येण स्मृतवा-
निति स्पष्टमेव । इन्द्रियजयप्रकरणगतानि दम्भोद्धवहैहयार्जुनवातापिवृष्णि-
सञ्ज्वृत्तान्यपि महाभारताद्याकराणि प्रतीतान्येव । किन्तु दाण्डक्यकरालादि-
वृत्तं कस्मिन् पुराणे वर्णितमिति विचेतव्यम् । तथा पञ्चमाधिकरणीयसम-
याचारिकप्रकरणे ‘अयमुच्चैः सिञ्चतीति कात्यायनः प्रवव्राज; क्रौञ्चोऽपसव्य-

मिति कणिक्को भारद्वाजः' इत्यादिना सूचितं यत् कात्यायनकणिक्कादीनामिति-
वृत्तम् उपलब्धटीकाभागोक्तरीत्यास्माभिर्विवृतं, तस्याकरभूत इतिहासग्रन्थो-
ऽपि मृग्यः ।

प्रथमसम्पुटोपोद्धाते कौटल्यस्मृतानामाचार्याणां नामनिर्देशप्रसङ्गे आ-
म्भीयानां राजपुत्ररक्षणाध्यायस्मृतानाम् अनिर्देशो लेखकप्रमादादायातः । स
मुद्राक्षरशोधनदशायामप्यनुवृत्तः । आम्भीयपदार्थोऽपि न प्रकाशितो व्या-
ख्यायां प्रमादादेव । आम्भीया इत्यस्य ह्ययमर्थः — अम्भो जलं नदी ग-
ङ्गेति यावत् तस्यापत्यम् आम्भिर्भीष्मः कौणपदन्तशब्दाभिधेयः, अम्भश्श-
ब्दाद् 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ् 'सम्भूयोम्भसोः सलोपश्च' इति बाह्वादिगणसूत्रा-
दम्भश्शब्दसलोपश्च, आम्भेरिमे आम्भीयाः भीष्मशिष्या इत्यर्थः । 'इत्या-
म्भीयाः' इत्यस्य स्थाने 'इति कौणपदन्त' इति तु न पठितं, तच्छिष्याणा-
मपि सतां ततः किञ्चिन्मतवैलक्षण्यमस्तीति द्योतनार्थं, वैचित्र्यार्थं वा । अम्भ-
श्शब्द एव वा मेघश्शब्दवद् ऋषिविशेषे वर्तते, तस्यापत्यमित्यादि पूर्ववत् ।

बाहुदन्तीपुत्रः=इन्द्रः, पिशुनो=नारदः, वातव्याधिः=उद्धवः, इति
च विवृतं यथाटीकम् । अत्रोपपत्तिरप्यस्ति । यथा — बहुदन्त ऐरावतः त-
स्येयम् इन्द्रमातृत्वेन स्वामित्वसम्बन्धवती बाहुदन्ती अदितिः तस्याः पुत्रो
बाहुदन्तीपुत्रः । नारदः प्रकृत्यैव कलहप्रियत्वात् कलहोत्पादनाय पैशुन्यं करो-
तीति हि प्रसिद्धिः । उद्धवश्च मन्ये वातनिमित्तव्याधियोगाद् वातव्याधिरु-
च्यते; अत एव "प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरिमुत्तरपक्षताम्" इति शिशुपालवधद्वि-
तीयसर्गश्लोके माघकविना वातशब्दस्थाने पवनशब्दं निवेश्य पवनव्याधिश-
ब्देन स व्यवहृतः ।

द्रोणाचार्यादीनां ग्रन्थप्रणेतृत्वं विशिष्यार्थशास्त्रप्रणेतृत्वं कौटल्यकाले
तत्प्रणीतार्थशास्त्रोपलब्धिश्चासीदिति कौटल्यप्रामाण्यादवसीयते । अयमर्थो
द्वितीयसम्पुटोपोद्धातस्याष्टमे पृष्ठे न खलु न सूचितः । किञ्च, द्रोणादयो
राज्यतन्त्रविद्यायां निष्णाताः प्रतीताः; अतो येकेचित् तद्विद्याग्रन्थास्तैः पुरा
प्रणीता बभूवुरिति न खलु न सम्भाव्यते । ते तु ग्रन्थाः कौटल्यकाले स्थिता
एव पश्चान्नूनं परिलुप्ताः, यथा गार्ग्यादिप्रणीतानि व्याकरणानि पाणिनिकाले
स्थितान्येव पश्चात् परिलुप्तानि तद्वत् । आचार्यप्रायपाठे बृहस्पतिविशालाक्षयोः
कौटल्येन स्मृतयोर्ग्रन्थौ याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यातृविश्वरूपाचार्यकालेऽप्युप-

लब्धाविति प्रथमसम्पुटोपोद्धाते यदुक्तं, तदपि न विस्मर्तव्यं; बृहस्पतिविशालाक्षग्रन्थसत्ताविभावेन हि तत्सहपठितद्रोणाचार्यादिग्रन्थानामपि स्थितत्वमवश्यमनुमेयम् ।

द्वितीयसम्पुटस्योपोद्धाते लवपुरपुस्तकसंशोधकाभिप्रायविमर्शप्रसङ्गात् डाक्टर विन्टेर्निट्सस्य मतं संशोधकप्रमाणितं किञ्चिद् विचारितमस्माभिः । तस्यैवोपन्यासः कश्चिदर्थशास्त्रविषयः कलिकातारिवियूसंज्ञपत्रिकाप्रकाशित इदानीं लेशतो विमृश्यते ।

तस्मिन् ह्युपन्यासे विन्टेर्निट्सः प्रायः क्षोदाक्षमभिर्युक्तिभिः किमपि किमपि वस्तु साधयितुं नितान्तं परिश्रान्तः । वस्तुत्रयमेव तु तत्र प्रतिवचनयोग्यतया गणनीयं मन्यामहे— यद् अर्थशास्त्रकर्तृमैर्यचन्द्रगुप्तसमकालतां तत्समानकालिकमेगास्तनीशव्यतिरेकप्रदर्शनमङ्ग्या स विघटयतीत्येकम्, एकस्य सतः कर्तुर्बहुप्रमेयाभिज्ञताया असम्भवमाहेत्यन्यत्, बहून् अर्थशास्त्रे दोषान् उद्भावयतीति चापरम् । अत्राद्यं द्वितीयं च द्वितीयसम्पुटोपोद्धातेऽर्थशास्त्रस्य चन्द्रगुप्तमन्त्रिचाणक्यप्रणीतत्वस्थापनेन एकस्यापि कर्तुरर्थशास्त्रोपात्तयावत्प्रमेयोपदेशदेशिकत्वसम्भवोपपादनेन च प्रत्युक्तम् । तत्रापि अर्थशास्त्रकर्तृमेगास्तनीशयोरन्योन्यवैलक्षण्यसमर्थनसंरम्भ एव तावत् तस्यायुक्तः, यतः पूर्वं विधिनिषेधानुशासनमात्राय प्रवृत्तः, उत्तरस्तु वैदेशिको यात्रिकः स्वप्रत्यक्षितप्रियद्वेष्योदासीनवस्तुस्तुतिनिन्दामौनवृत्तिरित्यनयोर्भिन्नस्वभावयोः परस्परसंवादापेक्षणमेव न समञ्जसम् ।

तृतीयं तु चिन्त्यते— शास्त्रे खल्वस्मिन् गूढपुरुषप्रणिधानादिरूपैः कपटोपायैः विरोधिनां सामन्तानां स्वामात्यादीनां स्वराष्ट्रमुख्यानां स्वपुत्रादीनामपि वञ्चनं दमनं हननं च राज्ञा कर्तव्यमुपदिश्यते, जनेभ्यस्तदीयधर्मश्रद्धोपजीवनेन धनापहरणस्योपायाः कोशाभिसंहरणे प्रदर्श्यन्ते । योगवृत्ताधिकरणस्य पञ्चमषष्ठाध्याययोर्मन्त्रिणां राजवशीकरणोपायो राजशक्तिस्वायत्तीकरणोपायश्चोपदिश्यते । त एते पापिष्ठा मार्गा इत्यर्थशास्त्रस्य दोषाः परिस्फुटा इति विन्टेर्निट्सस्याशयः; ईदृशोपदेशदायित्वं चार्थशास्त्रप्रणेतुर्बहुत्र प्रकाशितनिजधार्मिकभावस्यासङ्गतमिति च ।

वयं पुनर्मन्यामहे— बुद्धमुनिरपि राज्यतन्त्रशास्त्रं प्रणेतुं प्रवृत्त एवज्जातीयान् शत्रुनिग्रहोपायोपदेशान् अवर्जनीयत्वाद् दातुमर्हतीति । यदि हि कश्चिद्

गुणी दुर्बलो राजा निस्सहायः प्रबलेन रिपुणा समुच्छेत्तुकामेन बाध्यमानः स्वराज्यरक्षणोपायमधिजिगांसेत, तदा तं प्रति देशिकः किं प्रतिपद्यतां किं तावत् 'सर्वस्वं रिपवे समर्पये'ति स तमनुशास्तु, आहोस्वित् 'तृतीयमाश्रमं चतुर्थं वाश्रमस्वे'ति । उभयमप्यर्थहानिकरमर्थशास्त्रकारेण नोपदेष्टुं युज्यते । किन्तु 'येनकेनचित् पूर्वोक्तजातीयेनाधर्म्येणाप्युपायेनात्मप्रतिष्ठामन्विच्छे'त्येवोपदेष्टव्यम् । एवं हि लब्धोपदेशो दुर्बलः प्रयत्नेन जयं प्रतिपद्य सम्यग्-राज्य-परिपालनजन्यैः पुण्यैर्दुरुपायप्रयोगजनितं पाप्मानं कूपखानक इव तत्खननानन्तरपरिनिष्पन्नैस्तोयैः खननकालजनितं पङ्कलेपमपनोत्स्यतीत्याशयवतः उपदेष्टुः क धार्मिकत्वप्रच्युतिप्रसङ्गः । किञ्चायं शास्त्रकारो दुरुपायान् अधार्मिकेष्वेव प्रयोक्तव्यान् मन्यते न धार्मिकेषु, यदाह — 'औपनिषेदिकमधर्मिष्ठेषु प्रयुज्जीते'ति ।

प्रचुरधनसाध्ये राज्यकर्मण्युपस्थिते कोशसम्पद्विहीनेन राज्ञा कोशाभिसंहरणमवश्यं कर्तव्यम्, अन्यथा राज्यं परित्यक्तव्यं स्यात् । तथाविधविपन्नवारणाय कोशमभिसंहर्तुं प्रकृतिभ्यो ययाकयापि तन्मनोव्यथाजनिकया विधया हठाद् धनं ग्रहीतुं प्रवृत्तो नियम्यते शास्त्रकारेण — गत्यन्तराभावे प्रकृतिसकाशात् किञ्चिद् वञ्चनमिश्रितैरपि तच्चित्तानुपपीडिभिः कोशाभिसंहरणोक्तैरुपायैर्धनं सञ्चिन्वीत, न तु जातु तच्चित्तोपपीडिभिरिति । तत्र का नाम धर्मच्युतिः कौटल्यमुनेः । तथोपचितया हि कोशसम्पदा राज्यकर्मणि सम्यङ्निर्वृत्तेऽतिमहत् पुण्यं सिद्धं भविष्यति; तेन च वञ्चनजं पापं निर्घानिष्यते ।

किञ्च, राज्यतन्त्रणप्रक्रियैव तावदीदृशी स्वभावाद्, यद् अवर्जनीयैर्वञ्चनैः प्रायः सा संसृज्यते । अत एव राज्यतन्त्रविद्यामिमां स्वकाव्येषु श्लाघनीयतदर्थानुवादेन बहुलमुपजीवन्नपि तत्रभवान् कालिदासः कतिपयावर्जनीयवञ्चनोपदेशदायित्वं निमित्तं कृत्वा अभिज्ञानशाकुन्तले विवाद्युक्तौ श्रोत्रियस्येव पशुमारणकर्मदारुणत्वम् अस्याः परातिसन्धानविद्यात्वमुपन्यस्तवान् 'परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः' इति ।

अत्र योगवृत्ताधिकरणे मन्त्रिणां राजवशीकरणोपायो राजशक्तिस्वायत्तीकरणोपायश्चोपदिश्यत इति, तदत्यन्तासंगतम् । तस्य हि पञ्चमाध्याये कर्मनियुक्तानां स्वकर्मसम्यगनुष्ठानं, कथञ्चिद् व्यसनिराजानुवर्तनेन तद्व्यसनोपघाते प्रयत्नं चोपदिश्यते । षष्ठाध्याये तु 'अमात्यः कुमारमुपरतपितृकं

हत्वा स्वयं राज्यं हरेद्' इत्येवंरूपं भारद्वाजीयं मतं युक्तिभिः खण्डयित्वा अमात्यस्य कुमाराभिषेचनपूर्वं सर्वात्मना तद्धितानुचिन्तनमेव करणीयतया प्रपञ्चितम् । ईदृशेऽध्यायद्वयस्यार्थे विस्पष्टे सति डाक्टर विन्टेर्निट्सस्तद्विपरीतं कथमवोचदिति न विद्वान् ।

तदेवम् अधर्मोपदेशकत्वेऽर्थशास्त्रस्य निरस्ते सम्यग्राज्यतन्त्रणरूपधर्मानुष्ठानाभ्युपायोपदेशकताया अबाधितत्वाद् धर्मशास्त्रसोदर्यत्वं सिद्धं द्रष्टव्यम् । एतेन, 'लोकायतस्यार्थशास्त्रस्य चान्योन्यसख्यमस्ती'ति विन्टेर्निट्सोक्तिः प्रत्युक्ता, लोकायतशब्देन नास्तिकतन्त्रस्य तेन विवक्षणाद् अर्थशास्त्रस्य चास्तिकतन्त्रत्वात् । यद्यान्वीक्षिक्यन्तर्गतं न्यायशास्त्रं लोकायतपदेन तस्य विवक्षितं, तर्हि तत्सख्यं सर्वेषां शास्त्राणामविशिष्टमिति किं विशिष्यार्थशास्त्रस्य तत्कथनेनेति न किञ्चिदेतत् ।

यथोक्तजातीया अन्यथाशङ्काः समाधातुं शास्त्रोपान्त्यश्लोकस्य "धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च ।" इत्येतस्य व्याख्यायां यदस्माभिरुपादितं, तदप्यत्र स्मर्तुमुचितम् । तत्र ह्युक्तं — "नन्वस्मिन् शास्त्रे गूढपुरुषप्रणिधानादिभिरुपायैः परवञ्चनानि नानारूपाणि कर्तव्यतयोपदिश्यन्ते, उपांशुवधादीनि च परहिंसनानि; तत् कथमिदं धर्मस्य प्रवर्तकं पालकं च भवतीति चेत् । उच्यते — प्रजापरिरक्षणं हि नाम राज्ञो धर्मः । तच्च धर्मपरेण विजिगीषुणा सम्यङ्निर्वर्त्यमानं धर्मपरा अपि सामन्ताः शत्रूभूय रागवशादसहमानाश्च परभूमिकामुकाश्च विचित्रैः पापिष्ठोपायप्रयोगैर्विहन्तुं प्रायः स्वभावात् प्रयतन्ते । ईदृशे समुदाचारे राज्ञामौत्सर्गिके सति विद्याविनयवता आत्मसम्पद्युक्तेन केनचिदपि राज्ञा परैरबाध्यमानेन वा, परान् अबाधमानेन वा, परप्रवर्तितान् आत्मोपघातान् अप्रतिकुर्वता वा, न कदाचिदपि स्वस्थेन स्थातुं शक्यं, न चानारब्धपरोत्पादितानर्थप्रतोकारेण स्वराज्यरक्षणं सम्यङ् निर्वर्तयितुं शक्यम् । अतः स्वराज्यपरिरक्षणरूपधर्मसम्यङ्निर्वृत्तये परवञ्चनानां परहिंसनानां च विचित्राः प्रकाराः प्रतिकार्यत्वबुद्ध्या जिज्ञासिता एव राज्ञा भवन्तीति तदुपदेशपरमिदं शास्त्रम् अनर्थनिवर्तनद्वारेण यथोक्तधर्मसाधकं भवत्येवेति सुष्ठुक्तं "धर्मं प्रवर्तयति पाति च" इति ।

न खलु कश्चित् प्रेक्षापूर्वकारी सर्वाकारमहनीयार्थानुष्ठानोपदेशप्रधानमिदं शास्त्रम् आत्मनस्तदर्थानुष्ठानपरिचयविकलतायां सत्यां 'प्रणयेयम्' इति

मनसापि संकल्पयितुं व्यवस्येत्, किमुत प्रणेतुम् । इत्थं वस्तुस्थितौ शास्त्र-
मपरिचिततदर्थानुष्ठानेन पण्डितेन प्रणीतमिति विनूटेर्निट्समहोदयः कथं वक्तुं
व्यवसित इति न विद्मः । यदपि स तत्र युक्तिं दर्शयितुमिव प्रवृत्तौ वक्ति—
बहुपक्षोपन्यासः शास्त्रे परिदृश्यमानः पण्डितसाधारणो, न तु राज्यधुरन्धर-
साधारण इति, तदप्यसङ्गतम् । यदि हि शास्त्रे बहुपक्षोपन्यासस्तदर्थानुष्ठान-
रहितत्वे लिङ्गं, तर्हि ब्रह्मधर्ममीमांसाव्याकरणशास्त्रेषु बहुपक्षोपन्यासदर्शनात्
तत्प्रणेतृणां व्यास-जैमिनि-पाणिनीनामपि तदर्थानुष्ठानपरिचयविहीनत्वं कल्प-
नीयं प्रसज्येत । किञ्च, राज्यतन्त्रधुरन्धरत्वं चतुरवाक्यगुम्फनलक्षणं पाण्डि-
त्यमिति नैतौ परस्परविरुद्धौ धर्मौ; अत एनयोरेकस्मिन् धर्मिणि सहावस्थान-
मपि नासम्भवीति न चिन्तितं तेन विदुषा ।

अत्रान्तरे केनापि विपश्चिता अर्थशास्त्रस्य चाणक्यकृतत्वे संशयबीज-
मित्थं मे लेखमुखेन निवेदितम् — ‘अर्थशास्त्रग्रन्थे हि बहुलानि द्रव्याणि
बहुलानि नामानि च देशजनपदादीनां पठ्यन्ते, यानि तदा मौर्यचन्द्रगुप्तकाले
भारतवर्षे न ज्ञायन्ते स्म’ इति ।

तत्रेदं प्रष्टव्यमस्ति — तेषां द्रव्याणां देशादिनाम्नां च मौर्यचन्द्रगुप्त-
कालेषु भारतीयाविज्ञातत्वं केन प्रमाणेनावगतमिति । न तावत् प्रत्यक्षेण
प्रत्यक्षकल्पेनासवाक्येन वा पूर्वाचार्योक्तिलक्षणेन प्रमाणेन, तयोरुभयोरभा-
वात् । किन्तु उत्प्रेक्षकबुद्धिवैचित्र्यजन्मना केवलेन ऊहेन । ऊहश्च प्रबल-
प्रमाणाविरोध्येवोपादेयो भवति, न तु तद्विरोधी । उपादेयता च सा नैकान्तिकी
तदुपमर्दकोहान्तरोपनिपातावधिजीवितत्वात् तस्य । प्रकृतस्य चार्थशास्त्रस्य
चन्द्रगुप्तराज्यप्रतिष्ठापकविष्णुगुप्तचाणक्यापरनामधेयकौटिल्यप्रणीतत्वं ग्रन्था-
दिमध्यान्तेषु स्पष्टमभिहितम् । कामन्दकेन च परस्सहस्रवर्षप्राचीनतयास्मदा-
द्यपेक्षयार्थशास्त्रकालप्रत्यासन्नतरेणार्थशास्त्रविषयकयावद्विशेषज्ञानयोगिना तद्
वितत्योपश्लोकितं नीतिसारे । इत्थं च ग्रन्थशरीरे कर्तृनामधेयोपनिबन्ध इति,
तस्यैव नामधेयस्य ग्रन्थान्तरेषूपश्लोकनमिति च प्रमाणद्वयमबाधितं प्रत्यक्षमुप-
लब्धं जागर्ति । तदेतन्नित्यशङ्क्यमानबाधेनास्मदाद्यूहेन यथोक्तेन बाध्यता-
मिति वादः अप्रतिहतप्रकाशप्रसरं सौर्य तेजस्तिमिरेण बाध्यतामिति वादस्य
समान इति मे मतिः; उपदर्शितप्रमाणद्वयमाहिम्ना यथोपन्यस्त ऊहः प्रत्या-
ख्येय इति च । तस्माद्,

यन्मौर्यमन्त्रिशास्त्रेऽस्मिन् द्रव्यं देशादिनाम वा ।
तज्ज्ञातं मौर्यकालेऽपि भारतीयैरिति स्थितिः ॥

किञ्च,

अर्थः प्रामाणिकाचार्यग्रन्थेषु स्पष्टमीरितः ।
मेगास्तनीशमौनेन बाध्यतामिति वादवत् ॥
ऊहेन बाध्यतां सोऽर्थ इति वादेऽप्यसुन्दरे ।
अबाधितास्य शास्त्रस्य मौर्यमन्त्रिप्रणीतता ॥

अनन्तशयनम् }
१६-१-१९२५)

त. गणपतिशास्त्री.

संस्कृत-संज्ञा-सूची

संस्कृत-संज्ञा-सूची

संज्ञा	संख्या	संज्ञा	संख्या
अ	१	क	२
आ	३	ख	४
इ	५	ग	६
ई	७	घ	८
उ	९	ङ	१०
ऊ	११	च	१२
ऋ	१३	छ	१४
ॠ	१५	ज	१६
ऌ	१७	झ	१८
ॡ	१९	ञ	२०
ट	२१	झ	२२
ठ	२३	ञ	२४
ड	२५	ट	२६
ढ	२७	ठ	२८
ण	२९	ड	३०
त	३१	ढ	३२
थ	३३	ण	३४
द	३५	त	३६
ध	३७	थ	३८
न	३९	द	४०
प	४१	ध	४२
फ	४३	न	४४
ब	४५	प	४६
भ	४७	फ	४८
म	४९	ब	५०
य	५१	भ	५२
र	५३	म	५४
ल	५५	य	५६
व	५७	र	५८
श	५९	ल	६०
ष	६१	व	६२
स	६३	श	६४
ह	६५	ष	६६
ख	६७	स	६८
ग	६९	ह	७०
घ	७१	ख	७२
ङ	७३	ग	७४
च	७५	घ	७६
छ	७७	ङ	७८
ज	७९	च	८०
झ	८१	छ	८२
ञ	८३	ज	८४
ट	८५	झ	८६
ठ	८७	ञ	८८
ड	८९	ट	९०
ढ	९१	ठ	९२
ण	९३	ड	९४
त	९५	ढ	९६
थ	९७	ण	९८
द	९९	त	१००

तृतीयसम्पुटस्य विषयानुक्रमणी ।

व्यसनाधिकरणम् अष्टममधिकरणम् ।

आदितः अध्यायः.	अधिकर- णाध्यायः.	प्रकरणम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
११७	१	११७	प्रकृतिव्यसनवर्गः	१—११
११८	२	१२८	राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता	१२—१६
११९	३	१२९	पुरुषव्यसनवर्गः	१७—२४
१२०	४	१३०—१३२	पीडनवर्गः, स्तम्भनवर्गः, कोशसङ्ग- वर्गश्च	२५—३४
१२१	५	१३३, १३४	बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गश्च	३५—४२

अभियास्यत्कर्म नवममधिकरणम् ।

१२२	१	१३५, १३६	शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानं, यात्रा- कालश्च	४३—५०
१२३	२	१३७—१३९	बलोपादानकालः, सन्नाहगुणाः, प्रतिबलकर्म च	५१—५८
१२४	३	१४०, १४१	पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृ- तिकोपप्रतीकारश्च	५९—६६
१२५	४	१४२	क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः	६७—७२
१२६	५	१४३	बाह्याभ्यन्तराश्वापदः	७३—७८
१२७	६	१४४	दृश्यशत्रुसंयुक्ताः	७९—८८
१२८	७	१४५, १४६	अर्थानर्थसंशययुक्ताः, तासामुपाय- विकल्पजाः सिद्धयश्च	८९—१०२

सांग्रामिकं दशममधिकरणम् ।

१२९	१	१४७	स्कन्धावारनिवेशः	१०३—१०६
१३०	२	१४८, १४९	स्कन्धावारप्रयाणं, बलव्यसनावस्क- न्दकालरक्षणं च	१०७—१११
१३१	३	१५०—१५२	कूटयुद्धविकल्पाः, स्वसैन्योत्साहनं, स्वबलान्यबलव्यायोगश्च	११२—१२०
१३२	४	१५३, १५४	युद्धभूमयः, पर्यश्वरथहस्तिकर्माणि च	१२१—१२६

आदितः अधिकर- प्रकरणम्.
अध्यायः. गाध्यायः.

विषयः.

१३३	५	१५५—१५७	पक्षकक्षोरस्यानां बलाप्रतो व्यूहवि- भागः, सारफल्युबलविभागः, पत्त्य- श्वरथहस्तियुद्धानि च	१२७—१३६
१३४	६	१५८, १५९	दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनं तस्य प्रतिव्यूहस्थापनं च	१३७—१४३

संघवृत्तम् एकादशमधिकरणम् ।

१३५	१	१६०, १६१	भेदोपादानानि, उपांशुदण्डश्च	१४४—१५३
-----	---	----------	-----------------------------	---------

आवलीयसं द्वादशमधिकरणम् ।

१३६	१	१६२	दूतकर्माणि—	१५४—१६३
"	"	"	सन्धियाचनम्	१५४—१५७
१३७	२	"	वाक्ययुद्धम्	१५८—१६३
"	"	१६३	मन्त्रयुद्धम्	" "
१३८	३	१६४, १६५	सेनामुख्यवधः, मण्डलप्रोत्साहनं च	१६४—१६७
१३९	४	१६६, १६७	शस्त्राग्निरसप्रणिधयः, वीवधासारप्र- सारवधश्च	१६८—१७२
१४०	५	१६८—१७०	योगातिसन्धानं, दण्डातिसन्धानम्, एकविजयश्च	१७३—१७९

दुर्गलम्भोपायः त्रयोदशमधिकरणम् ।

१४१	१	१७१	उपजापः	१८०—१८४
१४२	२	१७२	योगवामनम्	१८५—१९१
१४३	३	१७३	अपसर्पप्रणिधिः	१९२—१९९
१४४	४	१७४, १७५	पर्युपासनकर्म, अवमर्दश्च	२००—२०८
१४५	५	१७६	लब्धप्रशमनम्	२०९—२१२

औपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणम् ।

१४६	१	१७७	परघातप्रयोगः	२१३—२२०
१४७	२	१७८	प्रलम्भनम्—	२२१—२३७
"	"	"	अद्भुतोत्पादनम्	२२१—२२८
१४८	३	"	भैषज्यमन्त्रप्रयोगः	२२९—२३७
१४९	४	१७९	स्वबलीपघातप्रतीकारः	२३८—२४०

तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणम् ।

१५०	१	१८०	तन्त्रयुक्तयः	२४१—२४८
-----	---	-----	---------------	---------

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

कौटलीयम्

अर्थशास्त्रं

महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिरचितव्याख्योपेतम् ।

(तृतीयः सम्पुटः ।)

व्यसनाधिकारिकम्—अष्टममधिकरणम् ।

१२७. प्रक. प्रकृतिव्यसनवर्गः ।

व्यसनयौगपद्ये सौकर्यतो यातव्यं रक्षितव्यं वेति व्यसन-
चिन्ता ।

दैवं मानुषं वा प्रकृतिव्यसनमनयापनयाभ्यां सम्भवति ।

षाड्गुण्याधिकरणे 'अरिसम्पद्युक्तः सामन्तः शत्रुर्व्यसनी यातव्यः'
इति यातव्यस्य शत्रोर्व्यसनमङ्गमभिहितम् । 'अभ्युच्चीयमानो विगृहीयात्'
इति च यातुर्विजिगीषोर्व्यसनाभावोऽङ्गमभिहितः । तस्यैतस्य व्यसनस्य का-
रणस्वरूपाश्रयादिकं वक्तुमिदमष्टममधिकरणमारभ्यते व्यसनाधिकारिकं
नाम । व्यसनस्याधिकारः प्रस्तावोऽस्त्यस्मिन्निति च मत्वर्थोऽत्र ठन् ।अधिकरणं स्वयमेव संगमयति — व्यसनयौगपद्य इत्यादि । शत्रु-
र्यदा व्यसनी आत्मा चाव्यसनी, तदा शत्रूच्छेदसौकर्याद् यानं कर्तव्यमुक्तम् ।
तस्यास्य व्यसनस्य यौगपद्ये शत्रुविजिगीष्वोरुभयोरपि युगपत् सम्भवे सति,
सौकर्यतो यातव्यं रक्षितव्यं वा यानं वा सौकर्यात् कर्तव्यं रक्षणं वा, इति
एवं कोटिद्वयोपस्थानात्, व्यसनचिन्ता व्यसनस्य गौरवलाघवचिन्तनमन्य-
तरकोटिनिर्धारणार्थं, क्रियत इति शेषः । तत्रप्रकृतिव्यसनवर्ग इति प्रथमं सूत्रम् । प्रकृतयः स्वाभ्यादयः सप्त
तासां व्यसनवर्ग उच्यत इति सूत्रार्थः । व्यसनं सामान्यतो विभजंस्तत्कार-
णमाह — दैवमिति । दैवं जन्मान्तरीयकर्मजन्यं, मानुषं वा पुरुषबुद्धिजन्यं

G. P. T. 1562. 500. 24-6-99. B

गुणप्रातिलोभ्यमभावः प्रदोषः प्रसङ्गः पीडा वा व्यसनम् ।
व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसनम् ।

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रव्यसनानां पूर्वं पूर्वं गरीय
 इत्याचार्याः ।

वा, प्रकृतिव्यसनं स्वाम्यादिव्यसनम्, अनयापनयाभ्याम् अनयेनाशुभवि-
 धिना अपनयेन सन्ध्यादिगुणानामयथावदनुष्ठानेन च, सम्भवति । तत्रानय-
 कारणकमग्न्युदकादिभयम् अपनयकारणकं परचक्राद्युपद्रवः ।

व्यसनं विशेषतो विभजते — गुणप्रातिलोभ्यमिति । महाकुलीन-
 त्वादिगुणानां स्वानुरूपकार्यानारम्भकत्वं सन्धिविग्रहादीनामसम्यगनुष्ठानं वा,
 अभावः महाकुलीनत्वादीनामसत्त्वं सन्धिविग्रहादीनामननुष्ठानं वा, प्रदोषः
 प्रकृष्टो दोषो गुणन्यक्कारेण प्रगल्भमानः कोपादिः, प्रसङ्गः स्त्रीमृगयाद्यत्या-
 सक्तिः, पीडा वा परचक्रादिभय आबाधश्च, व्यसनम् । व्यसनसंज्ञान्वर्थतां
 दर्शयति — व्यस्यत्येनमित्यादि । एनं जनं, श्रेयसः अर्थप्राप्त्यनर्थपरिहा-
 ररूपात्, व्यस्यति विक्षिपति दूरीकरोति इत्यतो, व्यसनम्, उच्यत इति
 शेषः । एषामादिमौ प्रकारौ गुणप्रातिलोभ्यगुणाभावौ वक्ष्यमाणायां राजरा-
 ज्यव्यसनचिन्तायां, प्रदोषप्रसङ्गौ पुरुषव्यसनवर्गे, पीडा च बलमित्रव्यसन-
 वर्गेऽनुसन्धेयाः । तदिदं यथोक्तरूपं प्रकृतिव्यसनं स्वाम्यादिसप्तप्रकृत्याश्रय-
 त्वेन सप्तात्मकं स्थितम् ।

अथ स्वामिव्यसनादीनां सप्तानां गौरवतारतम्यं यानादिकार्योपयुक्तमु-
 पदेष्टुं सूत्रयति—स्वाम्यमात्येत्यादि । स्वामिव्यसनादीनां मित्रव्यसनान्तानां
 सप्तानां मध्ये, पूर्वं पूर्वं व्यसनं, गरीयः उत्तरोत्तरापेक्षया गुरुतरं भवति मित्र-
 व्यसनाद् दण्डव्यसनं गरीयो दण्डव्यसनात् कोशव्यसनं कोशव्यसनाद् दुर्ग-
 व्यसनं दुर्गव्यसनाद् जनपदव्यसनं जनपदव्यसनादमात्यव्यसनम् अमात्यव्य-
 सनाच्च स्वामिव्यसनमिति क्रमेण । इति आचार्याः पूर्वोऽर्थशास्त्रकाराः, आहु-
 रिति शेषः । ते च वक्ष्यमाणभारद्वाजविशालाक्षाद्यतिरिक्ता ग्राह्याः, तद्विप्र-
 तिपन्नानामंशानामनुपदमुद्भाव्य खण्डयिष्यमाणत्वात् । अत एव चाचार्यमतमि-
 दमखण्डितत्वात् कौटल्यस्येष्टं द्रष्टव्यम् ।

नेति भारद्वाजः । स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीय इति । मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कर्मानुष्ठानमायव्ययकर्म दण्डप्रणयनममित्राटवीप्रतिषेधो राज्यरक्षणं व्यसनप्रतीकारः कुमाररक्षणमभिषेकश्च कुमाराणामायत्तममात्येषु । तेषाम् अभावे तदभावः, छिन्नपक्षस्येवं राज्ञश्चेष्टानाशः । व्यसनेषु चासन्नाः परोपजापाः । वैगुण्ये च प्राणबाधः प्राणान्तिकचरत्वाद् राज्ञ इति ।

नेति कौटल्यः । मन्त्रिपुरोहितादिभृत्यवर्गमध्यक्षप्रचारं पुरुषद्रव्यप्रकृतिव्यसनप्रतीकारमेधनं च राजैव करोति । व्यसनिषु वामात्ये-

तत्र भारद्वाजस्य विप्रतिपत्तिमुपन्यस्यति — नेति भारद्वाज इत्यादि । स्वाम्यमात्येत्यादिनाचार्यनिर्दिष्टे गरीयस्त्वक्रमे स्वाम्यमात्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययः कर्तव्य इत्यर्थः । एकदेशविप्रतिपत्त्या च शेषसम्प्रतिपत्तिर्भारद्वाजस्य बोद्धव्या । एवं विशालाक्षादिविप्रतिपत्तिष्वपि द्रष्टव्यम् । अमात्यव्यसनगरीयस्त्वे भारद्वाजोक्तां युक्तिमाह — मन्त्र इति । मन्त्रः कार्याकार्यविमर्शनं, मन्त्रफलावाप्तिः कार्यनिर्द्धारणं, कर्मानुष्ठानं निर्धारितकार्यकरणम्, आयव्ययकर्म हिरण्याद्युत्पादनमुत्पादितहिरण्यविनियोगश्च, दण्डप्रणयनं सैन्यसमुत्थापनयथास्थानस्थापनादि, अमित्राटवीप्रतिषेधः अमित्राणामाटविकानां च स्वदेशहिंसनाद् वारणं, राज्यरक्षणं निजप्रजायोगक्षेमवहनं, व्यसनप्रतीकारः दैवमानुषविपत्प्रतिक्रिया, कुमाररक्षणं कुमारेभ्यो नृपस्य रक्षणं, कुमाराणामभिषेकश्च यौवराज्ये नवार्जितराज्ये वाभिषेचनं च, अमात्येषु आयत्तम् अमात्यैकसाध्यम् । तेषाम् अमात्यानाम्, अभावे, तदभावः मन्त्राद्यभावः । ततश्च छिन्नपक्षस्येव छिन्नपक्षस्य पक्षिण इव, राज्ञः चेष्टानाशः प्रवृत्तिलोपः, स्यादिति शेषः । व्यसनेषु च अमात्यानां व्यसनसम्भवे च, आसन्नाः परोपजापाः शत्रूपजापानर्थाः सन्निहिताः स्युः । वैगुण्ये च पूज्यापूजनदूष्यादरणलक्षणे विगुणाचारे च, राज्ञः प्राणबाधः प्राणनाशः स्यात्, कुतः, प्राणान्तिकचरत्वात् राजप्राणान्तिकचरत्वादमात्यानाम् । अतस्तद्वैगुण्यमन्तिकचरा अमात्याः परिहरेयुरित्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । एवञ्च राज्ञः सर्वारम्भाणां जीवितस्य चामात्याधीनत्वादमात्या एव राजापेक्षया गरीयांस इति तद्व्यसनमेव गरीय इत्यभिप्रायः ।

भारद्वाजोक्तं खण्डयति — नेति कौटल्य इत्यादि । मन्त्रिपुरोहितेत्यादिना स्वामीतीत्यन्तेन खण्डनमुक्तिप्रदर्शनम् । मन्त्रिपुरोहितादिभृत्यवर्ग

ष्वन्यानव्यसनिनः करोति । पूज्यपूजने दूष्यावग्रहे च नित्ययुक्त-
स्तिष्ठति । स्वामी च सम्पन्नः स्वसम्पद्भिः प्रकृतीः सम्पादयति ।
स्वयं यच्छीलस्तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति, उत्थाने प्रमादे च तदाय-
त्तत्वात् । तत्कूटस्थानीयो हि स्वामीति ।

अमात्यजनपदव्यसनयोर्जनपदव्यसनं गरीय इति विशा-
लाक्षः । कोशो दण्डः कुप्यं विष्टिर्वाहनं निचयाश्च जनपदादुत्तिष्ठन्ते ।
तेषामभावो जनपदाभावे । स्वाम्यमात्ययोश्चानन्तर इति ।

मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृति भृत्यवर्गम्, अध्यक्षप्रचारं सुवर्णाध्यक्षादिसर्वविधा-
ध्यक्षव्यवस्थापनं, पुरुषद्रव्यप्रकृतिव्यसनप्रतीकारं मन्त्र्यादीनां पुरुषप्रकृतीनां
द्रव्यप्रकृतीनां जनपददुर्गकोशानां च व्यसनप्रतिक्रियाम्, एधनं च पुरुषद्रव्य-
प्रकृतीनामेव वर्धनं च, राजैव करोति । एतावतामात्याभावे राजश्चेष्टानाशः
प्रत्युक्तः । व्यसनिषु वा अमात्येषु जातेषु, अन्यान् अव्यसनिनः करोति
अमात्यपदेषु स्थापयति । एतेन 'व्यसनेषु चासन्नाः परोपजापाः' इति यदुक्तं
तत् प्रत्युक्तम् । पूज्यपूजने, दूष्यावग्रहे च दूष्याणां राज्योपघातिनां निग्रहणे
च, नित्ययुक्तः नित्यावहितः, तिष्ठति । एतेन 'वैगुण्ये च प्राणबाध' इति
समाहितम् । प्रकृतिगुणवत्तापि स्वामिगुणवत्तयैवाभिनिर्वर्तत इत्याह — स्वामी
चेत्यादि । स च, सम्पन्नः गुणसमृद्धियुक्तः, स्वसम्पद्भिः स्वीयाभिर्गुणसमृद्धिभिः,
प्रकृतीः, सम्पादयति सम्पद्वतीः करोति । स्वामिनः सम्पन्नत्वे तद्यत्नं विना
स्वयमेव प्रकृतयः सम्पन्ना भवन्तीत्यभिप्रायेणाह — स्वयं यच्छील इत्यादि ।
उत्थाने प्रमादे च तदायत्तत्वादिति । प्रकृतयो हि स्वामिनमुत्तिष्ठमानमनू-
त्तिष्ठन्ति प्रमाद्यन्तं चानुप्रमाद्यन्तीत्यर्थः । तासां तदनुविधायित्वे कारणमाह —
तत्कूटस्थानीयो हि स्वामीतीति । तासां कूटं मूलप्रकृतिः तत्स्थानीयो हि
राजा, अर्थात् तद्विकृतिस्थानीयास्ताः ।

विशालाक्षस्य विप्रतिपत्तिमाह — अमात्यजनपदेत्यादि । अमात्य-
व्यसनाज्जनपदव्यसनस्य गरीयस्त्वे तदीयां युक्तिमाह — कोश इत्यादि ।
कोशो हिरण्यादिसमुदयः, दण्डो मौलभृतादि सैन्यं, कुप्यं वस्त्रास्तरणादि,
विष्टिः कर्मकरवर्गः, वाहनं गजाश्वादि, निचयाश्च धान्यस्नेहादिसमुदयाश्च,
जनपदाद्, उत्तिष्ठन्ते उद्भवन्ति । जनपदाभावे तेषां कोशादीनाम, अभावः ।
स्वाम्यमात्ययोश्चानन्तर इति । ततश्च जनपदः स्वाम्यमात्ययोरनन्तरः

नेति कौटल्यः । अमात्यमूलाः सर्वारम्भाः जनपदस्य कर्म-
सिद्धयः स्वतः परतश्च योगक्षेमसाधनं व्यसनप्रतीकारः शून्यनिवेशो-
पचयौ दण्डकरानुग्रहश्चेति ।

जनपददुर्गव्यसनयोर्दुर्गव्यसनम् इति पाराशराः । दुर्गे हि को-
शदण्डोत्पत्तिरापदि स्थानं च जनपदस्य । शक्तिमत्तराश्च पौरा जान-
पदेभ्यो नित्याश्चापदि सहाया राज्ञः । जानपदास्त्वमित्रसाधारणा
इति ।

नेति कौटल्यः । जनपदमूला दुर्गकोशदण्डसेतुवार्तारम्भाः ।

अव्यवहितः मध्यगतः, युक्त इति शेषः । तथाच 'स्वाम्यमात्यजनपददुर्गे'ति
पठितं सूत्रं 'स्वामिजनपदामात्यदुर्गे'त्येवमेकदेशव्यत्ययेन पठितव्यमित्याशयः ।

विशालाक्षमतं निराचष्टे — नेति कौटल्य इति । तत्र युक्ति-
माह — अमात्यमूला इति । जनपदस्य, सर्वारम्भाः सर्वे व्यापाराः, अमा-
त्यमूलाः । के ते, कर्मसिद्धयः सेतुवार्तादिकर्मनिष्पत्तयः, स्वतः परतश्च योग-
क्षेमसाधनं स्वजनात् शत्रुजनाच्च योगक्षेमयोरलब्धलाभलब्धपालनयोर्निष्पादनं,
व्यसनप्रतीकारः प्रकृतिव्यसनप्रतिक्रिया, शून्यनिवेशोपचयौ शून्यदेशे ग्रामा-
दिनिवेशनं निवेशितपरिवर्धनं च, दण्डकरानुग्रहश्च दण्डस्य उत्तमसाहसादेः
करस्य राजभागस्य च अनुग्रहः ग्रहणानुवृत्तिश्च, इति ।

पाराशराणां विप्रतिपत्तिमाह — जनपदेत्यादि । जनपदव्यसनदु-
र्गव्यसनयोर्मध्ये दुर्गव्यसनं गुरुतरमिति पाराशरशिष्याः । 'स्वाम्यमात्यजन-
पददुर्गकोशे'त्येतत् 'स्वाम्यमात्यदुर्गजनपदकोशे'ति किञ्चिद्व्यत्ययेन पठनी-
यमित्याशयः । तत्र युक्तिरुच्यते — दुर्गे हीति । दुर्गे स्थानीयं तस्मिन्,
दुर्गाद्धीति क्वचित् पाठः । कोशदण्डोत्पत्तिः धनसमुदायबलोत्पत्तिः, आपदि
स्थानं च जनपदस्य जानपदानां परचक्रभयादौ रक्षाभूमिश्च, पौराः जानप-
देभ्यः, शक्तिमत्तराश्च अतिशयेन शक्तिमन्तश्च, नित्याश्च सर्वकालानुवर्तिनश्च,
आपदि सहायाः, राज्ञः, सुलभा इति शेषः । नैवं जानपदा इत्याह — जान-
पदास्त्विति । ते तु, अमित्रसाधारणाः पराक्रम्यागतं शत्रुमप्यनुवर्तन्त
इत्यर्थः । इति ।

पाराशरमतं प्रत्याचष्टे — नेति कौटल्य इति । तत्र युक्तिमाह —
जनपदेत्यादि । दुर्गकोशदण्डसेतुवार्तारम्भाः दुर्गस्य स्थानीयादेः कोशस्य

६

अर्थशास्त्रे सव्याख्ये व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे

शौर्यं स्थैर्यं दाक्ष्यं बाहुल्यं च जानपदेषु । पर्वतान्तर्द्वीपाश्च दुर्गा ना-
ध्युष्यन्ते जनपदाभावात् । कर्षकप्राये तु दुर्गव्यसनमायुधीयप्राये तु
जनपदे जनपदव्यसनमिति ।

दुर्गकोशव्यसनयोः कोशव्यसनम् इति पिशुनः । कोशमूलो
हि दुर्गसंस्कारो दुर्गरक्षणं च । दुर्गः कोशादुपजाप्यः परेषाम् । जन-
पदमित्रामित्रनिग्रहो देशान्तरितानामुत्साहनं दण्डबलव्यवहारः ।

धनसमुदायस्य दण्डस्य सैन्यस्य सेतोः पुष्पफलवाटादेः वार्तायाः कृषिपाशु-
पाल्यवणिज्यानां च आरम्भाः, जनपदमूलाः जनपदयोनयः । न केवलं दुर्ग-
वत् कोशदण्डयोः, किन्तु कोशदण्डयोनित्वेन त्वयोक्तस्य दुर्गस्यापि जनपदो
योनिरिति स एव गरीयानित्यभिप्रायः । यत् पौराणां शक्तिमत्तरत्वमुक्तं तत्रो-
त्तरमाह — शौर्यमित्यादि । शौर्यं पराक्रमवत्त्वं, स्थैर्यम् अभेद्याध्यवसायत्वं,
दाक्ष्यं शीघ्रक्रियत्वं, बाहुल्यं च बहुत्वं च, जानपदेषु । पौरेषु शौर्यादिस-
त्वेऽपि बाहुल्यं नास्तीत्यभिप्रायः । व्यतिरेकान्तरमाह — पर्वतान्तर्द्वीपा-
श्चेति । पर्वतरूपा अन्तरीपरूपा द्वीपरूपाश्च, दुर्गाः, नाध्युष्यन्ते, कुतः, जन-
पदाभावात् जनवासयोग्यस्थानविरहात् । जनपदस्तु दुर्गरहितोऽप्यध्युष्यत
इत्यर्थम् । एवञ्च दुर्गाणां जनपदनैरपेक्ष्येण वासयोग्यतैव नास्ति, जनपदस्य
तु दुर्गनैरपेक्ष्येण वासयोग्यतास्तीति दुर्गाज्जनपद एव गरीयानित्याशयः ।
विशेषान्तरमाह — कर्षकप्राये त्वित्यादि । अल्पायुधीये कृषीवलबहुले देशे,
दुर्गव्यसनं दुर्गविरहनिमित्ता पीडा जायते । तच्च आयुधीयबहुले जनपदे आयु-
धीयैरेव सुखेन परिहर्तुं शक्यं, जनपदव्यसनं तु तैरप्यपरिहार्यमिति तदेव
गरीय इत्यभिप्रायः ।

नारदमतमुपन्यस्यति — दुर्गकोशव्यसनयोरित्यादि । दुर्गव्यसन-
कोशव्यसनयोर्मध्ये कोशव्यसनं गुरुतरमिति पिशुनो नारदो मन्यते ।
'स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डे'त्येतत् 'स्वाम्यमात्यजनपदकोशदुर्गदण्डे'त्येवं
व्यत्ययेन पठनीयमित्याशयः । तत्र युक्तिमाह — कोशमूलो हीत्यादि ।
धनसञ्चयनिर्वर्त्य हि स्थानीयादिसंस्करणं तद्रक्षणं चेत्यर्थः । दुर्ग इति ।
परेषां दुर्गः परदुर्गस्थो जनः क्रुद्धलुब्धभीतादिः, कोशाद् धनदानेनैव, उप-
जाप्यः परेभ्यो भेदनीयः । जनपदमित्रामित्रनिग्रहः जनपदस्य मित्रस्यामि-
त्रस्य च निग्रहः, देशान्तरितानां देशव्यवहितानाम् उत्साहनं साहाय्यकरणा-
योद्योजनं, दण्डबलव्यवहारः दण्डबलस्य सैन्यबलस्य दानग्रहणलक्षणो व्यव-

कोशमादाय च व्यसने शक्यमपयातु न दुर्गम् इति ।

नेति कौटल्यः । दुर्गार्पणः कोशो दण्डस्तूष्णीयुद्धं स्वपक्षनिग्रहो दण्डबलव्यवहारः आसारप्रतिग्रहः परचक्राटवीप्रतिषेधश्च । दुर्गाभावे च कोशः परेषाम् । दृश्यते हि दुर्गवतामनुच्छित्तिरिति ।

कोशदण्डव्यसनयोर्दण्डव्यसनम् इति कौणपदन्तः । दण्डमूलो हि मित्रामित्रनिग्रहः परदण्डोत्साहनं स्वदण्डप्रतिग्रहश्च । दण्डाभावे च ध्रुवः कोशविनाशः । कोशाभावे च शक्यः कुप्येन भूम्या परभूमिस्वयंग्रहेण वा दण्डः पिण्डयितुम् । दण्डवता च कोशः । स्वामिनश्चासन्नवृत्तित्वादमात्यसधर्मा दण्ड इति ।

हारश्च, कोशादिति वर्तते । भवतीति शेषः । शञ्चाक्रमणादिव्यसने दुर्गादपसरता कोशो हस्ते कर्तुं शक्यो न दुर्गमित्येवं विशेषान्तरमाह — कोशमादाय चेत्यादि ।

नारदमतं निराकरोति — नेति कौटल्य इति । दुर्गार्पण इत्यादिना दुर्गस्य कोशव्यावृत्तगुणकीर्तनम् । दुर्गेणाप्येत इति दुर्गार्पणो दुर्गाधीन इत्यर्थः । कः, कोशः, दण्डः सैन्यं, तूष्णीयुद्धं तीक्ष्णादिभिर्गूढबधः, स्वपक्षनिग्रहः स्वपक्षसम्बन्धिदूष्यामित्रादिनिग्रहणं, दण्डबलव्यवहारः सैन्यबलदानग्रहणव्यवहारः, आसारप्रतिग्रहः सुहृद्बलस्वीकारः, परचक्राटवीप्रतिषेधश्च शत्रुसैन्यस्याटविकस्य चाक्रमणान्निवारणं च । कोशस्य रक्षापि दुर्गाधीनैवेत्याह — दुर्गाभावे चेति । दुर्गरक्षाभावे, कोशः, परेषां शत्रुसम्बन्धी भवतीत्यर्थः । किञ्च दुर्गवन्तः कदाप्यनुच्छेद्याः शत्रूणामित्याह — दृश्यते हीत्यादि ।

भीष्मस्य मतमाह — कोशदण्डव्यसनयोरित्यादि । 'स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रे'त्येतत् 'स्वाम्यमात्यजनपददुर्गदण्डकोशमित्रे'ति व्यत्ययेन पठनीयमित्याशयः । तत्र युक्तिरुच्यते — दण्डमूलो हीत्यादि । मित्रामित्रनिग्रहः मित्रस्यामित्रस्य च दमनं, परदण्डोत्साहनं परदण्डस्य स्वोपकारार्थमागतस्य उत्साहनं, स्वदण्डप्रतिग्रहश्च स्वदण्डस्य शत्रुबलाभियोगितया स्वीकारश्च, दण्डमूलः दण्डभयनिमित्तः । दण्डाभावे च, ध्रुवः निश्चितः, कोशविनाशः । कोशाभावे तु दण्डविनाशो न भवतीत्याह — कोशाभावे च हिरण्यविरहेण तद्दानाभावेऽपीत्यर्थः । कुप्येन वस्त्रादिदानेन, भूम्या भूमि-

नेति कौटल्यः । कोशमूलो हि दण्डः । कोशाभावे दण्डः परं गच्छति, स्वामिनं वा हन्ति । सर्वाभियोगकरश्च कोशो धर्मकामहेतुः । देशकालकार्यवशेन तु कोशदण्डयोरन्यतरः प्रमाणीभवति । लम्भपालनो हि दण्डः कोशस्य । कोशः कोशस्य दण्डस्य च भवति । सर्वद्रव्यप्रयोजकत्वात् कोशव्यसनं गरीय इति ।

दण्डमित्रव्यसनयोर्मित्रव्यसनम् इति वातव्याधिः । मित्रदानेन, परभूमिस्वयंग्रहेण वा शत्रोरभियुक्तस्य देशे 'येन यत् स्वयं गृह्यते तत् तदीयं धनमि'ति संवित्कल्पनया वा, दण्डः, पिण्डयितुं संग्रहीतुं, शक्यः । दण्डे संगृहीते कोशस्तेनैव सुसाध इत्याह — दण्डवता च कोश इति । पिण्डयितुं शक्य इति सम्बध्यते । दण्डः स्वामिन आसन्नवर्तनेन सर्वकार्यनिर्वाहकत्वादमात्यस्थानीय इत्याह — स्वामिनश्चासन्नेत्यादि ।

भीष्ममतं निराकरोति — नेति कौटल्य इत्यादि । युक्तिमाह — कोशमूलो हि दण्ड इति । कोशसंग्राह्य एव दण्डो नोपायान्तरसंग्राह्यः । कोशाभाव इति । तद्विरहे, दण्डः परं गच्छति संगृहीतमपि दण्डं परः कोशदानेन स्वायत्तं करोतीत्यर्थः । स्वामिनं वा हन्ति अर्थात् कोशालाभकुपितः । सर्वाभियोगकरश्चेति । सर्वसामन्तविषयाभियोगनिर्वाहकश्च, सर्वाभियोगतारक इति पाठे सर्वेषां सामन्तानामभियोगाद् विरोधात् तारको रक्षक इत्यर्थः, कोशः, धर्मकामहेतुः । यदुक्तं दण्डस्य प्राधान्यं पूर्वपक्षिणा तद् देशकालकार्यानुसारात् कोशसाधारणमङ्गीकरोति — देशकालकार्यवशेन त्वित्यादि । देशवशेन कालवशेन कार्यवशेन च कदाचित् कोशः कार्यसाधको भवति कदाचिद् दण्ड इत्यर्थः । एवं स्थितेऽपि कोशस्य दण्डाद् व्यतिरेकमाह — लम्भपालनो हीति । दण्डः, कोशस्य लम्भपालनः लाभरक्षकः अर्थाल्लब्धकोशरक्षकः । कोशः, कोशस्य दण्डस्य च, भवति अर्थात् पालनः । एकदेशानुवृत्तिर्वा पालन इति । एतावता सिद्धमाह — सर्वद्रव्यप्रयोजकत्वादिति । सर्वद्रव्येषु सर्वासु द्रव्यप्रकृतिषु प्रयोजकत्वात् कार्यकारित्वात्, कोशव्यसनं, गरीयः । इति ।

अथोद्धवमतं सप्तममाह — दण्डमित्रव्यसनयोरित्यादि । 'स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रव्यसनानामि'त्येतत् 'स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशमित्रदण्डव्यसनानामि'ति किञ्चिद् व्यत्ययेन पठनीयमित्यर्थः । तत्र युक्ति-

मभृतं व्यवहितं च कर्म करोति, पार्ष्णिग्राहमासारममित्रमाटविकं च प्रतिकरोति, कोशदण्डभूमिभिश्चोपकरोति व्यसनावस्थायोगमिति ।

नेति कौटल्यः । दण्डवतो मित्रं मित्रभावे तिष्ठत्यमित्रो वा मित्रभावे । दण्डमित्रयोस्तु साधारणे कार्ये सारतः स्वयुद्धदेशकाल-
लाभाद् विशेषः । शीघ्राभियाने त्वमित्राटविकाभ्यन्तरकोपे च न मित्रं विद्यते । व्यसनयौगपद्ये परवृद्धौ च मित्रमर्थयुक्तौ तिष्ठति ।

प्रकृतिव्यसनसम्प्रधारणमुक्तमिति ।

प्रदर्शनं — मित्रमित्यादिना । मित्रम्, अभृतम् अदत्तवेतनं, व्यवहितं च आत्मानवहितं च सत्, कर्म करोति । दण्डस्तु भृतश्च समक्षितश्च कर्म करो-
तीत्यर्थम् । पार्ष्णिग्राहमित्यादि । पृष्ठशत्रुम्, आसारं पार्ष्णिग्राहमित्रम्, अमित्रम्, आटविकं च, प्रतिकरोति वारयति । कोशदण्डभूमिभिश्च कोशादि-
दानेन च, उपकरोति । कथम्भूतं सत्, व्यसनावस्थायोगं व्यसनावस्थायाम्
आपद्दशायां योग आत्मना सह संगतिर्यस्य तत् तथाभूतं सत् । इति ।

तदपि भूतं प्रत्याचष्टे — नेति कौटल्य इति । तत्र युक्तिमाह —
दण्डवत् इत्यादि । मित्रं वा अमित्रो वा दण्डवतो नृपस्य भवति, दण्डाभावे
मित्रामित्रव्यवहार एव नास्तीत्यर्थः । दण्डमित्रयोस्त्वित्यादि । दण्डमित्र-
योरुभयोः कार्यसाधकत्वे बलतः समाने स्वानुगुणयुद्धभूमिकाललाभानुसारेणा-
न्यतरप्रमाणीकरणलक्षणो विशेषो भवतीत्यर्थः । एवं सति दण्डस्य मित्राद् व्य-
तिरेकमाह — शीघ्राभियाने त्विति । शत्रुमुद्दिश्याभियाने शीघ्रमनुष्ठातव्ये,
अमित्राटविकाभ्यन्तरकोपे च अमित्राणाम् आटविकानाम् आभ्यन्तराणाम्
अभ्यन्तरगतानां दूष्यादीनां च कोपे विकारे च सद्यः शमयितव्ये समुप-
स्थिते, मित्रं न विद्यते दूरस्थत्वादुपकारक्षमं न भवति । दण्डस्तु सन्निहित-
त्वादुपकारक्षमो भवतीत्याशयः । व्यसनयौगपद्ये शत्रुविजिगीष्वोर्युगपदापत्स-
म्भवे, परवृद्धौ च विजिगीष्वपेक्षया शत्रोर्वृद्धियुक्तत्वे च, मित्रम्, अर्थयुक्तौ
तिष्ठति अर्थलाभमेवात्मनो गणयति, परादाधिकमर्थं गृहीत्वा तत्पक्षं प्रविशती-
त्यर्थः । एवञ्च सर्वकालोपकारकतया दण्डस्य मित्राद् गरीयस्त्वसिद्धेर्दण्ड-
व्यसनमेव मित्रव्यसनाद् गुरुतरमिति सिद्धम् ।

प्रकृतीत्यादि । प्रकृतिव्यसनानां परस्परापेक्षगौरवलाघवनिर्धारणमित्थं
व्याख्यातम् ।

अर्थशास्त्रे राव्याख्ये व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे-

प्रकृत्यवयवानां तु व्यसनस्य विशेषतः ।
बहुभावोऽनुरागो वा सारो वा कार्यसाधकः ॥
द्वयोस्तु व्यसने तुल्ये विशेषो गुणतः क्षयात् ।
शेषप्रकृतिसाद्गुण्यं यदि स्यान्नाभिधेयकम् ॥

योऽयं स्वाम्यादिप्रकृतिविशेषसप्तकसम्बन्धिनां व्यसनानां परस्परगुरु-
लघुभावः यानादिकार्योपयोगी कथितः, तस्य कचिदप्रयोजकत्वमाह — प्रकृ-
त्यवयवानां त्विति । प्रकृतीनां स्वाम्यादीनाम् अवयवाः यथा — स्वामिनो
राजयुवराजादयः अमात्यस्य मन्त्रिमन्त्रपरिषदादयः जनपदस्य कर्षकायुधीया-
दयः दुर्गस्य धान्वनवनादयः कोशस्य रत्नसारफलवादयः दण्डस्य मौलभृ-
तादयः मित्रस्य सहजकृत्रिमादयः इत्येतेषां, व्यसनस्य, विशेषतः इतरापेक्षया
गरीयस्त्वरूपे विशेषे विद्यमानेऽपि, बहुभावः जनादिबहुत्वम्, अनुरागः स्वामि-
भक्तिः, सारो वा प्रशस्तगुणयोगो वा, कार्यसाधकः यानादिकार्यसिद्धिकरः ।
तद्यथा — दुर्गव्यसनवति शत्रौ दुर्गव्यसनाद् गुरुतरं जनपदव्यसनं प्राप्तोऽपि
विजिगीषुर्जनपदावयवानां बहुभावानुरागादिसत्त्वे दुर्गावयवानां च तदसत्त्वे
यानादिकमनुतिष्ठेत्, तच्च सिद्धिकरं स्यादिति ॥

इदं शत्रुविजिगीष्वोर्व्यसनैक्ये उक्तम् । व्यसनतुल्यतायां त्वाह —
द्वयोस्त्विति । शत्रुविजिगीष्वोरुभयोः, व्यसने तुल्ये, गुणतः एकत्र बहुभा-
वानुरागादिगुणसद्भावात्, क्षयात् अन्यत्र तथाविधगुणविरहाच्च, विशेषः
यानानुष्ठानलक्षणः, अध्यवसेय इति शेषः । तद्यथा — शत्रुविजिगीषू द्वावपि
जनपदव्यसनवन्तौ । तत्र विजिगीषोर्जनपदावयवानां बहुभावानुरागादिसत्त्वे
शत्रोर्जनपदावयवानां तदभावे च विजिगीषोर्यानमनुतिष्ठेत् तच्च कार्यसिद्धिकरं
स्यादेवेत्याभिप्रायः । यथोक्तबहुभावानुरागादिगुणसत्त्वासत्त्वनिमित्तश्चायं वि-
शेषः किं सर्वत्रैव भवति, नेत्याह — शेषैत्यादि । शेषप्रकृतिसाद्गुण्यं शेषाणां
यत्प्रकृतिविषयं व्यसनं शत्रुविजिगीष्वोस्तुल्यं तदतिरिक्तानां प्रकृतीनां —
जनपदव्यसने तुल्ये तदतिरिक्तानां स्वाम्यमात्यादिप्रकृतीनां — साद्गुण्यं
'जनपदोऽभिजातः' इत्यादिगुणसमृद्धत्वरूपम्, अभिधेयकम् अभिधानविष-
यभूतं पूर्वोक्तमित्यर्थः, न स्याद् यदि अर्थाच्छत्रोर्न भवेच्चेत् । तदैव स विशेष
इत्यर्थः । परस्य शेषप्रकृतिसाद्गुण्ययोगे तु बहुभावानुरागादिसद्भावोऽपि
विजिगीषोरप्रयोजक इत्याभिप्रायः ॥

शेषप्रकृतिनाशस्तु यत्रैकव्यसनाद् भवेत् ।
व्यसनं तद् गरीयः स्यात् प्रधानस्येतरस्य वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः प्रकृतिव्यसनवर्गः,

आदितः सप्तदशशततमः ॥

यत्रैकप्रकृतिविषयं व्यसनं शेषप्रकृतिविनाशहेतुः स्यात्, तत्र तद् व्य-
सनं प्रधानप्रकृतिसम्बद्धं वा भवतु अप्रधानप्रकृतिसम्बद्धं वा, सर्वथा तद्
गुरुतरमेवेत्याह — शेषप्रकृतिनाशस्त्वित्यादि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः प्रकृतिव्यसनवर्गः,

आदितः सप्तदशोत्तरशततमः ॥

१२८. प्रक. राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता ।

राजा राज्यमिति प्रकृतिसंक्षेपः ।

राज्ञोऽभ्यन्तरो बाह्यो वा कोप इति । अहिभयादभ्यन्तरः
कोपो बाह्यकोपात् प्रापीयान् । अन्तरमात्यकोपश्चान्तःकोपात् । तस्मात्
कोशदण्डशक्तिमात्मसंस्थां कुर्वीत ।

द्वैराज्यवैराज्ययोः । द्वैराज्यमन्योन्यपक्षद्वेषानुरागाभ्यां परस्पर-

राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता इति सूत्रम् । राजा अभिषिक्तः स्वामी
विजिगीषुमित्राद्यवस्थः राज्यम् अमात्यादिप्रकृतिपञ्चकं तयोः व्यसनचिन्ता
व्यसनानां गुरुलघुभावसम्प्रधारणा क्रियत इति सूत्रार्थः । स्वाम्यादिप्रकृती-
द्विंश उपादाय तद्व्यसनानां परस्परगुरुलघुभावः पूर्वप्रकरणे चिन्तितः, इह तु
स्वामी एको राशिः शेषप्रकृतिसमुदायोऽपर इति द्वैराज्येन गृहीत्वा तद्व्यसना-
वान्तरभेदानां स विचार्यते ।

तदेतदभिसन्धायाह — राज्ञेति । प्रकृतिसंक्षेपः प्रकृतीनां स्वाम्यादीनां
सप्तानां संक्षेपः समष्टिः, राजा राज्यमिति, द्वैराज्येन विभज्यत इति शेषः । तत्र
राजा स्वामी विजिगीषुमित्रोभयरूपः राज्यम् अमात्यादिद्रव्यप्रकृतिपञ्चकम् ।

तत्र राजव्यसनहेतुभूतयोः राज्यव्यसनभेदयोर्गुरुलघुभावं चिन्तयति —
राज्ञ इत्यादि । राजानं प्रति राज्यस्य आभ्यन्तरो बाह्य इति द्वौ कोपौ ।
तत्राद्योऽमात्यादिकोपो द्वितीयोऽरिकोपः । तयोर्मध्ये कतरो गुरुतर इति
चिन्तयत इत्यर्थः । निर्धारयति — अहिभयादिति । अभ्यन्तरकोपो बाह्य-
कोपात् प्रापीयान् अतिशयेनानर्थावहः, कुतः, अहिभयात् आसन्नसर्पभयसध-
र्मत्वात् । अभ्यन्तरकोपोऽपि विशेषमाह — अन्तरमात्यकोपश्चान्तःकोपा-
दिति । अभ्यन्तरकोपोऽपि द्विरूप आन्तरामात्यकोपो बाह्यामात्यकोप इति,
तत्राद्योऽन्यस्मादन्तःकोपात् प्रापीयानित्यर्थः । तस्मात् उक्तकोपद्वयप्रापीयस्वा-
द्धेतोः, कोशदण्डशक्तिं कोशदण्डयोस्तत्प्रशमनसाधनयोर्विषये या शक्तिः
प्रयोगप्रभविष्णुता ताम्, आत्मसंस्थाम् आत्मनि प्रतिष्ठितां स्वायत्तां, कुर्वीत ।

एवं राज्यकोपजं राजव्यसनं तत्परिहारोपायं चाभिधाय राजनिमित्तं
राज्यस्य व्यसनमाह — द्वैराज्यवैराज्ययोरिति । द्वैराज्यं द्विस्वामिकत्वं
वैराज्यं विगतस्वामिकत्वं तयोः, चिन्ता क्रियत इति शेषः । तदुभयगुरुल-
घुभावश्चिन्तयत इत्यभिप्रायः । तत्राचार्यमतमाह — द्वैराज्यमिति । तत्र,

सङ्घर्षेण वा विनश्यति । वैराज्यं तु प्रकृतिचित्तग्रहणापेक्षि यथास्थितमन्यैर्भुज्यत इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा द्वैराज्यं तुल्ययोगक्षेमममात्यावग्रहं वर्तयेतेति । वैराज्ये तु जीवतः परस्याच्छिद्य 'नैतन्मम' इति मन्यमानः कर्शयत्यपवाहयति, पण्यं वा करोति, विरक्तं वा परित्यज्य अपगच्छतीति ।

अन्धश्चलितशास्त्रो वा राजेति । अशास्त्रचक्षुरन्धो यत्किञ्चनकारी दृढाभिनिवेशी परप्रणेयो वा राज्यमेन्यायेनोपहन्ति, चलितशास्त्रस्तु यत्र शास्त्राच्चलितमतिर्भवति, शक्यानुनयो भवतीत्याचार्याः ।

अन्योन्यपक्षद्वेषानुरागाभ्यां परस्परपक्षयोर्द्वेषानुरागाभ्यां, परस्परसङ्घर्षेण वा मिथः स्पर्धया वा, विनश्यति । वैराज्ये गुणमाह—वैराज्यमिति । तत्, प्रकृतिचित्तग्रहणापेक्षि प्रजाचित्तज्ञानानुरोधिप्रवृत्तिकं, यथास्थितं केनाप्यव्याकुलितं, अन्यैः भुज्यते प्रजाभिरनुभूयते । अतश्च वैराज्याद् द्वैराज्यं पापीय इत्याशयः । इत्याचार्याः, मन्यन्त इति शेषः ।

तन्मतं निराकरोति—नेति कौटल्य इति । तत्र युक्तिमाह—पितापुत्रयोरित्यादि । अयमर्थः—द्वैराज्यं नाम पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा दायभागिनोः परस्परेण विरोधाद् भवति । तच्चाभिन्नयोगक्षेमत्वादमात्यैरेव राज्ययोगक्षेमनिर्वहणसहायभूतैः प्रतिषिध्येतेति नातिगणनीयो द्वैराज्ये दोष इति । वैराज्ये पुनर्महान्तं दोषमाह—वैराज्ये त्वित्यादि । अयमर्थः—विजिगीषुर्जीवन्तं शत्रुमनाहत्य बलापहततदीयराज्यस्तस्मिन् राज्ये यदि ममकारं न करोति, तदा तद् दण्डकरादिभिः कर्शयति, अन्यत्र नयति, मूल्यग्रहणेन वा यस्मैकस्मैचिद् विक्रीणीते । यद्यात्मानि तद् विरक्तं भवति, तदापहतसर्वसारं तत् परित्यज्यापैतीति महते दुःखाय स्यादिति ।

राज्यव्यसनस्यावान्तरभेदं चिन्तयति—अन्ध इत्यादि । अन्धः अनधीतशास्त्रो राजा, चलितशास्त्रोऽधीताननुरुद्धशास्त्रो राजा, तयोर्मध्ये को वा श्रेयानिति विचार्यत इत्यर्थः । तत्राचार्यमतेन निर्णयमाह—अशास्त्रेत्यादि । अशास्त्रचक्षुः शास्त्रात्मकचक्षुर्हीनः, अन्धः, यत्किञ्चनकारी असमीक्षापूर्वकारी, दृढाभिनिवेशी अनिवार्यदुष्कर्माभिनिवेशः, परप्रणेयो वा परबुद्धचधीनप्रवृत्तिको वा भवन्, अन्यायेन राज्यम् उपहन्ति । चलितशास्त्रस्त्विति । स तु,

नेति कौटल्यः । अन्धो राजा शक्यते सहायसम्पदा यत्र तत्र वा पर्यवस्थापयितुमिति । चलितशास्त्रस्तु शास्त्रादन्यथाधिनिविष्ट-
बुद्धिरन्यायेन राज्यमात्मानं चोपहन्तीति ।

व्याधितो नवो वा राजेति । व्याधितो राजा राज्योपघात-
ममात्यमूलं प्राणाबाधं वा राज्यमूलमवाप्नोति, नवस्तु राजा स्वधर्मा-
नुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिः प्रकृतिरञ्जनोपकारैश्चरतीत्याचार्याः ।

यत्र विषये, शास्त्रात् चलितमतिर्भवति, तत्र शक्यानुनयः शक्यः सुकरः
अनुनयः सान्त्वपूर्वं वारणं यस्य स तथाभूतो भवति । इत्याचार्याः ।

तन्मतप्रतिषेधपूर्वं स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । अन्धो
राजा अमात्यादिसहायगतया प्राज्ञत्वादिगुणसम्पदा यत्र हितायां प्रवृत्तौ पर्यव-
स्थापयितुमिष्टस्तत्र शक्यः पर्यवस्थापयितुम् । चलितशास्त्रस्तु शास्त्रप्रतिषिद्ध-
कर्माभिनिवेशदोषाद् वारयितुमशक्योऽन्यायेन राज्यं चात्मानं च नाशयती-
त्यर्थः ।

अन्यं विचारमाह — व्याधित इति । व्याधिग्रस्तः, नवो वा अचि-
रामिषिक्तो वा, राजा, श्रेयानिति विचार्यते । तत्राचार्यमतमाह — व्या-
धितो राजेति । सः, अमात्यमूलं राजभयाभावनिरङ्कुशवृत्तिभिरमात्यैर्जनितं,
सज्योपघातम्, अवाप्नोति । राज्यमूलं प्राणाबाधं वा अमात्यादिप्रकृतिषट्क-
कृतं स्वप्राणनाशं वावाप्नोति । नवो राजा तु, स्वधर्मादिभिः स्वधर्मः शास्त्रोक्त-
राजधर्मानुष्ठानम् अनुग्रहः स्वकोशोपकारः परिहारः करमोक्षणं दानं कृतक-
र्मणां भूम्याद्यर्पणं मानः सत्कारः कर्म पूर्तादिप्रवर्तनम् इत्येतैः, प्रकृतिरञ्जनो-
पकारैः प्रकृत्यनुरागोत्पादनोपायैः, चरति व्यवहरति, इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्य इति । प्रतिषेधे उपपत्तिमाह — व्याधितो राजेति ।
सः, यथाप्रवृत्तं पूर्वप्रवृत्तप्रकारं, राजप्रणिधिं राजव्यापारम्, अनुवर्तयति ।
नवो राजा तु, इदं राज्यं, मम बलावर्जितं स्वबलोपार्जितम्, इति, मन्यमान
इति शेषः, अनवग्रहः निरङ्कुशः, यथेष्टं स्वच्छन्दं, चरति । वा अथवा,
सामुत्थायिकैः सामवायिकैः, अवगृहीतः परतन्त्रतां नीतिः, राज्योपघातं
सामवायिकमूलं, मर्षयति सहते न तु प्रतिकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । प्रकृतिषु विषये,
अरुढः नवत्वेनानुपजातस्नेहः, सुखः समुच्छेत्तुं भवति परेणोच्छेत्तुमनायास-
शक्यो भवति । एवञ्च नवाद् व्याधितस्य श्रेयस्त्वं सिद्धम् । व्याधितविषयेऽपि

नेति कौटल्यः । व्याधितो राजा यथाप्रवृत्तं राजप्रणिधिमु-
वर्तयति । नवस्तु राजा 'बलावर्जितं ममेदं राज्यम्' इति यथेष्टमनव-
ग्रहश्चरति । सामुत्थायिकैरवगृहीतो वा राज्योपघातं मर्षयति । प्रकृति-
ष्वरुढः सुखः समुच्छेत्तुं भवति । व्याधिते विशेषः — पापरोग्यपाप-
रोगी च ।

नवेऽप्यभिजातोऽनभिजात इति । दुर्बलोऽभिजातो बलवानन-
भिजातो राजेति । दुर्बलस्याभिजातस्योपजापं दौर्बल्यापेक्षाः प्रकृतयः
कुच्छ्रेणोपगच्छन्ति । बलवतश्चानभिजातस्य बलापेक्षाः सुखेन इत्या-
चार्याः ।

नेति कौटल्यः । दुर्बलमभिजातं प्रकृतयः स्वयमुपनमन्ति, जा-
त्यमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तत इति । बलवतश्चानभिजातस्योपजापं विसंवा-
दयन्ति — अनुरागे सार्वगुण्यम् इति ।

न सामान्यग्रहणं, किन्तु व्याधितविशेषस्यैवापापरोगिलक्षणस्य स्वमते ग्रहण-
मित्यभिप्रायं मनसि निधाय पापरोगी अपापरोगी चेत्येवं व्याधिते विशेषमा-
चष्टे — व्याधिते विशेष इत्यादि । पापरोगः कुष्ठादिः तद्वान् पापरोगी ।

नवेऽप्यवान्तरभेदं विमर्शार्थमाह — नवेऽपीत्यादि । विशेष इत्यनु-
वर्तते । तत्राभिजातो दुर्बलो वा गरीयान् बलवाननभिजातो वेति चिन्त-
यति — दुर्बल इत्यादि । आचार्यमतेन निर्णयमाह — दुर्बलस्येत्यादि ।
अभिजातस्यापि सतो दुर्बलस्योपजापं प्रकृतयो दौर्बल्यावज्ञया कुच्छ्रादङ्गीकु-
र्वन्ति, बलवतस्त्वनभिजातस्यापि बलबहुमानात् सुखेनाङ्गीकुर्वन्तीति बलवा-
ननभिजात एव गरीयानित्यभिप्रायः ।

— आचार्यमतं निषेधन् स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । युक्ति-
माह — दुर्बलमिति । बलरहितम्, अभिजातं राजानं, प्रकृतयः, स्वयम् उ-
पनमन्ति अप्रार्थ्यमाना अप्याभिजात्यानुरागादुपगम्याश्रयन्ति । कुतः, जात्यं
कुलोत्पन्नम्, ऐश्वर्यप्रकृतिः ऐश्वर्यार्हता, अनुवर्तत इति हेतोरित्यर्थः । बल-
वतश्च, अनभिजातस्य अजात्यस्य, उपजापं, विसंवादयन्ति नानुवर्तन्ते । कुतः,
अनुरागे सार्वगुण्यमिति अनुरागे सति सर्वगुणयोगित्वं प्रतीयत इति हेतोः ।
इह 'अनुयोगे सादृगुण्यमि'त्यपपाठः । एवञ्च प्रकृतय आभिजात्यानुरागाद-

प्रयासवधात् सस्यवधो मुष्टिवधात् पापीयान् ।
निराजीवत्वादवृष्टिरतिवृष्टित इति ।

द्वयोर्द्वयोर्व्यसनयोः प्रकृतीनां बलाबलात् ।
पारम्पर्यक्रमेणोक्तं याने स्थाने च कारणम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता,
आदितोऽष्टादशशततमः ॥

भिजाते सार्वगुण्यं पश्यन्त्यस्तमुपनमन्ति, अनभिजातं त्वनुरागाभावात्त्रोपनम-
न्तीत्याशयः । इत्थं राजहेतुकं राज्यव्यसनं व्याख्यातम् ।

परचक्रहेतुकं व्यसनमाह — प्रयासवधादिति । सस्यवधः निष्पन्न-
सस्यनाशनं, मुष्टिवधात् मुष्टिर्जीवापः तस्याकरणात्, पापीयान्, कुतः, प्र-
यासवधात् धान्यालाभहेतुत्वसाम्येऽपि उदकपायनपालनादिरूपपरिश्रमनैष्फ-
ल्यहेतुत्वेनाधिकेन योगात् ।

दैवकृतं व्यसनमाह — निराजीवत्वादिति । इह पापीयानित्यनुवृत्तं
लीलिङ्गतया विपरिणम्यते । अवृष्टिः, अतिवृष्टितः, पापीयसी, कस्मात्, नि-
राजीवत्वात् उदकाधीनाजीवोच्छेदप्रयोजकत्वात् । इतिशब्दो विचारसमाप्तौ ।

एवं निर्णीतो द्विद्विप्रकृतिपरस्परगुरुलघुभावः कोपयुज्यत इत्याह —
द्वयोर्द्वयोरित्यादि । याने स्थाने च कारणमिति । शत्रुव्यसनापेक्षया
स्वव्यसनस्य लघुत्वं विजिगीषोर्याने प्रयोजकं गुरुत्वं तु स्थाने इत्येवं यान-
स्थानव्यवस्थापकतया बलाबलमुपयुज्यत इति भावः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे व्याख्यायां व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता,
आदितोऽष्टादशोत्तरशततमः ॥

१२९. प्रक. पुरुषव्यसनवर्गः ।

अविद्याविनयः पुरुषव्यसनहेतुः । अविनीतो हि व्यसनदा-
षान् न पश्यति ।

तानुपदेक्ष्यामः कोपजस्त्रिवर्गः, कामजश्चतुर्वर्गः ।

तयोः कोपो गरीयान् । सर्वत्र हि कोपश्चरति, प्रायशश्च कोप-
वशा राजानः प्रकृतिकोपैर्हताः श्रूयन्ते, कामवशाः क्षयव्ययनिमित्त-
मरिव्याधिभिः इति ।

नेति भारद्वाजः । सत्पुरुषाचारः कोपः । वैरयातनमवज्ञानधो

पुरुषव्यसनवर्ग इति सूत्रम् । पुरुषसामान्यस्य यानि व्यसनानि
व्यसनप्रभवा दोषास्तेषां वर्गोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

पुरुषस्य व्यसने कारणमाह — अविद्याविनय इति । विद्यासु आ-
न्वीक्षिक्यादिषु विनयः शिक्षा विद्याविनयः तस्याभावः अविद्याविनयः, पुरुष-
व्यसनहेतुः । हेतुत्वमुपपादयति — अविनीतो हीत्यादि । पुरुषस्य व्यसने
प्रवृत्तिस्तज्जन्यदोषाज्ञानाद् भवति, अज्ञानं विद्याशिक्षणाभावकृतमित्यर्थः ।

व्यसनदोषान् प्रतिज्ञापूर्वमुपदिशति — तानुपदेक्ष्याम इत्यादि । तत्र
वाक्पारुष्यमर्थदूषणं दण्डपारुष्यं च त्रिवर्गः, मृगया द्यूतं स्त्रियः पानमिति
चतुर्वर्गः । उभयोः संकलनया च व्यसनदोषाः सप्त सम्पद्यन्त इति बोद्धव्यम् ।

तयोरिति । वर्गद्वयोत्पादकयोः कामकोपयोर्मध्ये, कोपो गरीयान्,
कोपज इति नयचन्द्रिकापाठे तयोः कामजकोपजयोर्वर्गयोरिति व्याख्येयम् ।
गरीयस्त्वे हेतुमाह — सर्वत्र हीत्यादि । कोपो हि सर्वविषयः कामस्तु स्त्र्या-
दिप्रतिनियतविषयत्वादसर्वविषय इत्यसार्वत्रिकं काममपेक्ष्य सार्वत्रिकः कोपो
गुरुतरः । ततश्च तज्जन्यस्त्रिवर्गोऽपि गुरुतर इति भावः । हेत्वन्तरमाह —
प्रायशश्चेत्यादि । क्षयव्ययनिमित्तमरिव्याधिभिरित्यादि । कोशदण्डहानि
शरीरपरिहानि च निमित्तीकृत्य शत्रुभिर्याधिभिश्च हताः श्रूयन्त इत्यर्थः ।
एवञ्चारिव्याधिहननापेक्षया पापीयसः प्रकृतिकोपहननस्य कोपो निमित्तं भव-
तीत्यतोऽपि हेतोः कोपो गरीयानित्यभिप्रायः ।

नेति भारद्वाज इति । कोपः कामश्च न दोष इति द्रोणाचार्यो
मन्यत इत्यर्थः । सत्पुरुषाचार इत्यादिना तत्र हेतून्यासः । कोपः, सत्पुरु-
षाचारः सत्पुरुषधर्मो भवति । उपादेयं कोपसाध्यमाह — वैरयातनं वैरप्रति-

भीतमनुष्यता च । नित्यश्च कोपसम्बन्धः पापप्रतिषेधार्थः । कामः सिद्धिलाभः । सान्त्वं त्यागशीलता सम्प्रियभावश्च । नित्यश्च कामेन सम्बन्धः कृतकर्मणः फलोपभोगार्थ इति ।

नेति कौटल्यः । द्वेष्यता शत्रुवेदनं दुःखासङ्गश्च कोपः । परिभवो द्रव्यनाशः पाटञ्चरघूतकारलुब्धकगायनवादकैश्चानर्थैः संयोगः कामः ।

तयोः परिभवाद् द्वेष्यता गरीयसी, परिभूतः स्वैः परैश्चावगृह्यते, द्वेष्यः समुच्छिद्यत इति । द्रव्यनाशाच्छत्रुवेदनं गरीयः, द्रव्य-

क्रिया, अवज्ञावधः परकृतावहेलनवारणं, भीतमनुष्यता च यमुद्दिश्यापकार-
करणाद् भीता मनुष्याः स भीतमनुष्यस्तत्ता च, कोपात् सिध्यतीति वाक्य-
शेषः । पापप्रतिषेधार्थः दुर्जननिग्रहार्थः, कोपसम्बन्धः कोपस्वीकारः, नित्यश्च
अवर्जनीयश्च सत्पुरुषस्य । कामं प्रत्याह — काम इति । सः, सिद्धिलाभः
सुखलाभहेतुः । तदधीनान् पुरुषस्य गुणानाह — सान्त्वं सूनृतभाषित्वं,
त्यागशीलता दानशौण्डित्यं, सम्प्रियभावश्च सौम्यत्वं च, जायत इति शेषः ।
कृतस्य प्रयत्नस्य तत्फलानुभवार्थं कामेन सम्बन्धः पुरुषावर्जनीयश्चेत्याह —
नित्यश्चेत्यादि । इतिशब्दो हेत्वर्थः ।

तदिदं भारद्वाजमतं निषेधति — नेति कौटल्य इति । भारद्वाजेन
यदुक्तं तन्न, कोपकामौ न गुणौ, किन्तु दोषावेवेत्यर्थः । कोपजान् महानर्थान्
आह — द्वेष्यतेति । द्वेष्यता सर्वद्वेषविषयता, शत्रुवेदनं शत्रुलाभः, दुःखा-
सङ्गश्च दुःखयोगश्च, कोपः आयुर्घृतमितिवत् कार्यकारणयोरभेदोपचाराद् द्वे-
ष्यतादिनिमित्तं कोप इत्यर्थः । एवं कोपजदोषत्रिवर्गमुक्त्वा कामजं दोषत्रि-
वर्गमाह — परीत्यादि । परिभवः उत्पथप्रवृत्त्यावमानप्राप्तिः, द्रव्यनाशः द्रव्या-
णामपात्रेष्वतिमात्रं विनियोगान्नाशः, पाटञ्चरादिभिः पाटञ्चराश्चोराः घूत-
कारा अक्षादिदेविनः लुब्धकाः मृगयासहायाः गायनाः कण्ठगायिनः वादकाः
वीणावादिनः एभिः, अनर्थैः अर्थोपेतैः, संयोगश्च, कामः परिभवादिरूपः काम
इत्यर्थः । एवञ्चानर्थहेतुत्वात् कोपकामयोर्दोषत्वं सिद्धम् ।

तयोश्च कोपस्य गरीयस्त्वं यत् प्रागुक्त्यस्तं तद् यथोक्तकोपजदोष-
त्रिवर्गकामजदोषत्रिवर्गान्योन्यगुरुलघुभावविमर्शद्वारेण स्थापयति — तयोः
परिभवादित्यादि । तयोः कोपजकामजत्रिवर्गयोर्मध्ये, परिभवात् कामजवर्ग-
प्रथमाद्, द्वेष्यता कोपजवर्गप्रथमा, गरीयसी । कुतः, परिभूतः स्वैः परैश्च

नाशः कोशाबाधकः, शत्रुवेदनं प्राणाबाधकमिति । अनर्थसंयोगाद् दुःखसंयोगो गरीयान्, अनर्थसंयोगो मुहूर्त्तप्रीतिकरः, दीर्घक्लेशकरो दुःखानामासङ्ग इति । तस्मात् कोपो गरीयान् ।

वाक्पारुष्यमर्थदूषणं दण्डपारुष्यमिति । वाक्पारुष्यार्थदूषणयोः वाक्पारुष्यं गरीयः इति विशालाक्षः । पुरुषमुक्तो हि तेजस्वी तेजसा प्रत्यारोहति, दुरुक्तशल्यं हृदि निखातं तेजस्सन्दीपनमिन्द्रियोपतापि च इति ।

नेति कौटल्यः । अर्थपूजा वाक्छलयमपहन्ति, वृत्तिविलोपस्त्वर्थदूषणम् । अदानमादानं विनाशः परित्यागो वा अर्थस्येत्यर्थदूषणम् ।

अवगृह्यते विधेयीक्रियते । द्वेष्यः, समुच्छिद्यते राज्यात् प्रभ्रश्यते, इति अतः कारणात् । द्रव्यनाशात् कामजवर्गद्वितीयात्, शत्रुवेदनं कोपजवर्गद्वितीयं, गरीयः, कुतः, द्रव्यनाशः कोशाबाधकः कोशमेव केवलमाबाधते न तु प्राणान्, शत्रुवेदनं प्राणाबाधकम्, इत्यतः कारणात् । अनर्थसंयोगात् कामजवर्गतृतीयात्, दुःखसंयोगः कोपजवर्गतृतीयः, गरीयान्, कुतः, अनर्थसंयोगः, मुहूर्त्तप्रीतिकरः दुःखव्यवसायपि मुहूर्त्तं प्रीतये कल्पते, दुःखानामासङ्गः, दीर्घक्लेशकरः प्रीतिलेशेनाप्यस्पृष्टं क्लेशं करोति, इत्यतः । तस्मादिति । कामजत्रिवर्गापेक्षया कोपजत्रिवर्गस्य गरीयस्त्वात्, कोपः, गरीयान् कामापेक्षया ।

‘कोपजस्त्रिवर्ग’ इति पूर्वमुक्तस्य त्रिवर्गस्य परस्परतो गुरुलुभावं विचारयति — वाक्पारुष्यमित्यादि । तत्राद्ययोर्निर्गम्य विशालाक्षमतनाह — वाक्पारुष्यार्थदूषणयोरित्यदि । तत्र हेतुमाह — पुरुषमुक्तो हीति । पुरुषवाक्यैरधिक्षिप्तः, तेजस्वी परिभवासहनवभावः, तेजसा, प्रत्यारोहति अधिक्षेप्तारं प्रत्याक्रामति । दुरुक्तशल्यं दुर्बचनरूपं शल्यं, हृदि, निखातं स्थापितं, तेजस्सन्दीपनं तेजसः प्रज्वलनकरम्, इन्द्रियोपतापि च इन्द्रियसन्तापकरं च । इति अतः कारणात् ।

विशालाक्षमतं निराकरोति — नेति कौटल्य इति । तत्र हेतुमाह — अर्थपूजेति । अर्थेन सत्कारः, वाक्छलयम् अधिक्षेपवचनप्रयोगकृतं मनश्शल्यम्, अपहन्ति अपोहति । वाक्पूजा तु अर्थदूषणं नापहन्ति तस्य जीविकाविलोपहेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह — वृत्तिविलोपस्त्वर्थदूषणमिति । अदानमित्यादिना-

अर्थदूषणदण्डपारुष्ययोरर्थदूषणं गरीयः इति पाराशराः ।
अर्थमूलौ धर्मकामौ, अर्थप्रतिबन्धश्च लोको वर्तते, तस्योपघातो
गरीयान् इति ।

नेति कौटल्यः । सुमहताप्यर्थेन न कश्चन शरीरविनाश-
मिच्छेत् । दण्डपारुष्याच्च तमेव दोषमन्येभ्यः प्राप्नोति । इति कोपज-
स्त्रिवर्गः ।

कामजस्तु । मृगया द्यूतं स्त्रियः पानमिति चतुर्वर्गः । तस्य
मृगयाद्यूतयोः मृगया गरीयसी इति पिशुनः । स्तेनामित्रव्यालदा-
वप्रस्खलनभयदिभ्रमोहाः क्षुत्पिपासे च प्राणाबाधस्तस्याम् । द्यूते तु
जितमेवाक्षविदुषा यथा जयत्सेनदुर्योधनाभ्याम् इति ।

अर्थदूषणस्य प्रकाराणां प्रदर्शनं तेषु चतुर्वर्गेषु वृत्तिविलोपहेतुत्वस्य स्पष्टत्वबोध-
नार्थम् । अदानं कृतकर्मवेतनानर्पणम्, आदानं दण्डाद्यात्मना धनग्रहणं, वि-
नाशो देशपीडनम्, अर्थस्य परित्यागः रक्षणीयस्यारक्षणम्, इति चतुष्प्रका-
रमिति शेषः, अर्थदूषणम् । तथाचार्थदूषणमेव गरीय इत्यभिप्रायः ।

अर्थदूषणदण्डपारुष्ययोरर्थदूषणं गरीय इति पाराशरमतमाह — अर्थ-
दूषणेत्यादि । तत्र युक्तिमाह — अर्थमूलौ धर्मकामावित्यादि । धर्मकाम-
योरर्थसाध्यतया लोकवर्तनस्यार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादर्थस्य प्राधान्यात्
तस्योपघातो दण्डपारुष्याद् गुरुतर इत्यर्थः ।

तन्निराचष्टे — नेति कौटल्य इत्यादि । अतिप्रभूतेनाप्यर्थलाभेन
कस्याप्यनभिलषितं प्रत्युत तावताप्यर्थोपघातेन सर्वैः परिजिहीर्षितं शरीरवि-
नाशं यस्माद् दण्डपारुष्यं प्रयोजयति, तस्मात् तदेवार्थदूषणापेक्षया पापीय
इत्यभिप्रायः । इति कोपजस्त्रिवर्ग इति । इत्थं कोपजस्य त्रिवर्गस्यान्योन्य-
गुरुलघुभावो निरूपित इत्यर्थः ।

कामजस्य चतुर्वर्गस्य त्रीणि द्विकानि कृत्वा तेषामेकैकस्यावयवयोर-
न्योन्यापेक्षं गुरुलघुभावं निर्णेष्यन् वर्गिणो निर्दिशति — कामजस्तु मृगये-
त्यादि । आद्यद्विके गरीयस्त्वस्य निर्णयं नारदमतेनाह — तस्येत्यादि । तत्र
तदीयां युक्तिमाह — स्तेनेत्यादि । स्तेनाश्चोराः अभित्राः शत्रवः व्यालाः
दुष्टमृगाः दावो वनाग्निः प्रस्खलनं गत्याद्यनवधानम् एतेभ्यो भयानि अपाय-
शङ्काः दिङ्मोहः दिग्भ्रमः इत्येते, क्षुत्पिपासे च बुभुक्षोदन्ये च, प्राणाबाधः

नेति कौटल्यः । तयोरप्यन्यतरपराजयोऽस्तीति नलघुधिष्ठि-
राभ्यां व्याख्यातं, तदेव विजितद्रव्यमामिषं, वैरवन्धश्च, सतोऽर्थस्य
विप्रतिपत्तिरसतश्चार्जनमप्रतिभुक्तनाशो, मूत्रपुरीषधारणबुभुक्षादिभिश्च
व्याधिलाभ इति द्यूतदोषः । मृगयायां तु व्यायामः श्लेष्मपित्तमेदः-
स्वेदनाशश्चले स्थिरे च काये लक्षपरिचयः कोपभयस्थानेहितेषु च
मृगाणां चित्तज्ञानमनित्ययानं चेति ।

द्यूतस्त्रीव्यसनयोः कैतवव्यसनम् इति कौणपदन्तः । सात-
त्येन हि निशि प्रदीपे प्रातरि च मृतायां दीव्यत्येव कितवः, कृच्छ्रे
च प्रतिपृष्टः कुप्यति । स्त्रीव्यसनेषु तु स्नानप्रतिकर्मभोजनभूमिषु
कार्यकारणयोरभेदोपचासत् प्राणपीडाहेतव इत्यर्थः, तस्यां मृगयायाम् । द्यूते
तु, अक्षविदुषा जितमेव अक्षदेवनविचक्षणो जयमेव लभते । तत्रोदाहरण-
माह — यथेत्यादि । इतिशब्दो हेतौ ।

पिशुनमतं निषेधति — नेति कौटल्य इति । मृगयाद्यूतयोर्मध्ये द्यू-
तस्य मृगयाया इव दोषमाह — तयोरपीत्यादि । अन्यतरस्य जयवत् परा-
जयोऽपि नियतः, जितं द्रव्यं सर्वेषां भोग्यं भवति, पराजितस्य जेतारि विद्वे-
षकरणं, सतो विशुद्धागमस्य पूर्वार्जितस्य द्रव्यस्यास्थानविनियोगः, असतो-
ऽशुद्धागमस्यार्थस्य द्यूतोपायेनाधिगमनम्, अभुक्तस्यैव द्यूतार्जितस्य पुनर्द्यूते
हारणा, मूत्रपुरीषधारणबुभुक्षापिपासाभिव्याधिप्राप्तिश्चेत्येतान् द्यूते दोषानभि-
धाय मृगयायां गुणानाह — मृगयायां त्वित्यादि । व्यायामः कायायासक-
रणम् । श्लेष्मपित्तमेदस्स्वेदनाशः श्लेष्मपित्तदोषनाशः मांसानुपचयः आयासे
महत्प्यस्विद्यद्वात्रत्वं च, चलस्य स्थिरस्य च शरीरस्य लक्ष्मीकरणाशिक्षणं,
कोपनिमित्तचेष्टितेषु भयनिमित्तचेष्टितेषु च मृगाणां भावज्ञानं, मृगयार्थस्य
यानस्य वर्षादिषु कर्तुमशक्यतया कादाचित्कानुष्ठानविषयत्वं न पुनर्द्यूतस्येव
नित्यानुष्ठानविषयत्वमित्येते द्यूतव्यावृत्ता गुणा मृगयायां सन्ति । अतश्च
द्यूतमेव पापीय इत्यभिप्रायः ।

द्यूतस्त्रीव्यसनयोर्बलाबलचिन्तार्या द्यूतव्यसनं गरीय इति भीष्ममतमाह —
द्यूतेत्यादि । तदीयं तत्र हेतुमाह — सातत्येन हीत्यादि । द्यूतकारो हि सूर्य-
प्रकाशाभावेऽपि रात्रौ दीपप्रकाशमुपजीव्याविच्छेदेन दीव्यति, मृताया मातु-
रौर्ध्वदैहिकमप्यात्मकार्यं परिहृत्य दीव्यति, कार्यसङ्कटे तन्निवारणोपायं पृष्टः

भवत्येव धर्मार्थपरिप्रश्नः । शक्या च स्त्री राजहिते नियोक्तुम् । उपां-
शुदण्डेन व्याधिना वा व्यावर्तयितुमवस्थावयितुं वा इति ।

नेति कौटल्यः । सप्रत्यादेयं द्यूतं, निष्प्रत्यादेयं स्त्रीव्यसनम् ।
अदर्शनं, कार्यनिर्वेदः, कालातिपातनादनर्थधर्मलोपश्च, तन्त्रदौर्बल्यं,
पानानुबन्धश्चेति ।

स्त्रीपानव्यसनयोः स्त्रीव्यसनम् इति वातव्याधिः । स्त्रीषु हि
बालिव्यमनेकविधं निशान्तप्रणिधौ व्याख्यातम् । पाने तु शब्दा-
दीनामिन्द्रियार्थानामुपभोगः प्रीतिदानं परिजनपूजनं कर्मश्रमवयश्च
इति ।

कुप्यतीत्येते द्यूते दोषाः । स्त्रीव्यसने तु दोषसत्त्वेऽपि विशेषमाह — स्त्रीव्य-
सनेष्वित्यादि । स्त्रीव्यसनी तु स्नानभूमौ प्रसाधनभूमौ भोजनभूमौ च धर्म-
मर्थं वा प्रष्टुं बोधयितुं च शक्यः, यत्स्त्रीव्यसनी राजा सा राजहितायां वृत्ता-
वस्थापयितुममात्यादिभिः शक्या, अवस्थापनाशक्यत्वे उपांशुदण्डेन नाश-
यितुं शक्या, नाशनाशयकत्वे रसदानादिनिमित्तव्याधियोगेनान्यत्र नेतुं वा
शक्येत्येते दोषपरिहारमार्गाः सम्भवन्तीत्याशयः ।

कौणपदन्तमतमिदं निराचष्टे — नेति कौटल्य इति । तत्र हेतुक-
थनं — सप्रत्यादेयमित्यादिना । द्यूते हारितं यत् तत् पुनर्द्यूतद्वारेण प्रत्या-
दातुं शक्यमिति प्रत्यादेयमहितं द्यूतम्, अतथाभूतं तु स्त्रीव्यसनम् । किञ्च
स्त्रीव्यसनिनो राज्ञो दर्शनमेव तावदमात्यैर्न लभ्यते, अमात्यादीनां राजाद-
र्शननिमित्तः कार्यानुष्ठानेष्वनुत्साहः, कालातिपातनादनर्थप्रप्तिसहिता धर्महा-
निश्च, तन्त्रस्य स्वराज्यचिन्तनलक्षणस्यानूर्जितत्वं, स्त्रीरतिसहकारिणो मद्य-
पानस्यानुवर्तनमित्येतैर्दोषैः स्त्रीव्यसनमेव पापीय इत्यभिप्रायः ।

स्त्रीव्यसनपानव्यसनयोर्बलबलविचारे स्त्रीव्यसनं गरीय इत्युद्धवमत-
माह — स्त्रीपानव्यसनयोरित्यादि । तत्र तदीयं हेतुमाह — स्त्रीषु ही-
त्यादि । तासु हि बहुप्रकारं मौख्यं भर्तृवधार्थविषमिश्रलाजदानादिलक्षणं प्रथ-
माधिकरणीयनिशान्तप्रणिधिप्रकरणोदाहृतं सम्भावेतं, न तु पाने । किञ्च
पाने चित्तैकाग्र्यसम्पत्त्या शब्दादीनामिन्द्रियार्थानामैकरस्यानुभवः, प्रीतिदानं,
परिजनसत्कारः, कर्मायासकरणनिमित्ताङ्गावसादादिप्रशमनं च भवतीत्येतस्मा-
द्धेतोरित्यर्थः ।

आदितः अध्या. ११९] १२९. प्रक. पुरुषव्यसनवर्गः ॥

२१

नेति कौटल्यः । स्त्रीव्यसने भवत्यपत्योत्पत्तिरात्मरक्षणं चान्तर्दारेषु, विपर्ययो वा बाह्येषु, अगम्येषु सर्वोच्छित्तिः । तदुभयं पानव्यसने । पानसम्पत् — संज्ञानाशः अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वमप्रेतस्य प्रेतत्वं कौपीनदर्शनं श्रुताप्रज्ञाप्राणवित्तमित्रहानिः सद्भिर्वियोगोऽनर्थसंयोगस्तन्त्रीगीतनैपुण्येषु चार्थघ्नेषु प्रसङ्ग इति ।

द्यूतमद्ययोः द्यूतमेकेषाम् । पणनिमित्तो जयः पराजयो वा प्राणिषु निश्चेतनेषु वा पक्षद्वयेन प्रकृतिकोपं करोति, विशेषतश्च सङ्घानां

इदं मतं प्रतिषेधति — नेति कौटल्य इति । तत्र हेतुमाह — स्त्रीव्यसन इत्यादि । तस्मिन्, अन्तर्दारेषु यथाविधि परिणीतासु पतिव्रतासु, अपत्योत्पत्तिः, आत्मरक्षणं च भवति । वा अन्तर्दाराभावपक्षे, बाह्येषु गणिकादिषु, प्रसक्तस्येति शेषः, विपर्ययः अपत्योत्पत्त्यात्मरक्षणयोरभावः । अगम्येषु कुलस्त्रीजनेषु, सर्वोच्छेदः प्राणपर्यन्तसर्वस्वनाशः । एवं तावद्गणिकादिप्रसङ्गः कुलवधूप्रसङ्गः इति दोषद्वयं स्त्रीव्यसनेऽभिहितम् । तच्च तदतिरिक्ताश्च बहवो दोषाः पानव्यसने भवन्तीत्याह — तदुभयमित्यादि । पानसम्पत् पानकार्याणां समृद्धिः । तां विवृणोति — संज्ञानाश इति । संज्ञानाशो बुद्धिलोपः । अनुन्मत्तस्य उन्मत्तभावः चित्तविभ्रमहीनस्यैव विभ्रान्तचित्तत्वम् । अप्रेतस्य प्रेतत्वं जीवत एव शवसाधारणं निश्चेष्टत्वं, कौपीनदर्शनं गुह्यागोपनम् । श्रुतादिहानिः श्रुतं शास्त्रश्रवणं प्रज्ञा श्रुतजन्या मतिः प्राणो बलं वित्तमित्रे प्रसिद्धे तेषां हानिः । सद्भिर्वियोगः सत्संसर्गाभावः । अनर्थसंयोगः गायनवादकादिसंसर्गः । तन्त्रीगीतनैपुण्येषु चार्थघ्नेषु प्रसङ्गः अर्थोपघातिषु वीणागानकौशलेष्वत्यासङ्गः । एवञ्च स्त्रीव्यसनाद् मद्यव्यसनं गरीय इति व्यवस्थितम् ।

केचिदाचार्या मन्यन्ते — द्यूतमद्यव्यसनयोर्द्यूतव्यसनं गरीय इति । तन्मतं सयुक्तिकं दर्शयति — द्यूतमद्ययोरित्यादि । एकेषामित्येतदनन्तरं गरीयस्त्वेनेष्टमिति शेषः । तत्र द्यूतदोषबाहुल्यं हेतुमाह — पणनिमित्त इति । पणो ग्लहद्रव्यं तन्निमित्तः, जयः पराजयो वा पणलाभप्रयोजनो जयः पणहानिप्रयोजनः पराजय इत्यर्थः, प्राणिषु निश्चेतनेषु वा प्राणिद्यूते प्राणिविषयः अप्राणिद्यूते अप्राणिविषयः, पक्षद्वयेन जेतृपक्षो जितपक्ष इति परस्परविरुद्धपक्षद्वयोत्थापनेन, प्रकृतिकोपं, करोति । विशेषतश्च, सङ्घानां, सङ्घवर्णिना च

सङ्गधर्मिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदः, तन्निमित्तो विनाश इति । असत्प्रग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यादिति ॥

असतां प्रग्रहः कामः कोपश्चावग्रहः सताम् ।

व्यसनं दोषबाहुल्यादत्यन्तमुभयं मतम् ॥

तस्मात् कोपं च कामं च व्यसनारम्भमात्मवान् ।

परित्यजेन्मूलहरं वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः पुरुषव्यसनवर्गः,

आदित एकोनविंशतिशततमः ॥

सङ्गधर्म एकमत्यं तद्वतां च, राजकुलानां, द्यूतनिमित्तो भेदः एकमत्यभङ्गः । तन्निमित्तः भेदनिमित्तः विनाशः, जायत इति शेषः । इति हेतोः । अन्येषामिति । अपरेषामाचार्याणाम्, असत्प्रग्रहः असतां प्रग्रहः पूजा यस्मिन्नस्ति सः अर्थान्मद्यपानासङ्गः, पापिष्ठतमः, व्यसनानां सर्वेषां व्यसनानां मध्ये, कुतः, तन्त्रदौर्बल्यात् स्वराज्यचिन्तापचयात् । इति एवं मतमिति शेषः । 'अन्येषाम्' इति पाठो मूलमातृकासु न दृश्यते । किन्तु नयचन्द्रिकायामुपात्तत्वात् प्रकृतसंगतत्वाच्च स आहतः । मतद्वयमपीदमप्रतिषिद्धत्वात् कौटल्यस्यापीष्टं द्रष्टव्यम् ॥

प्रपञ्चितमर्थं संक्षिप्याह—असतामिति । गायनवादकादीनामनर्थ्यानां, प्रग्रहः पूजाहेतुः, कामः, कोपश्च, सताम्, अवग्रहः निग्रहहेतुः । उभयम् उक्तं द्विकम्, अत्यन्तं सर्वथा, व्यसनम् मतं व्यसनत्वेनाभिमतं, कुतः, दोषबाहुल्यात् पूर्वोक्ताद् दोषप्राचुर्यात् ॥

तस्मादिति । तस्मात् आत्यन्तिकव्यसनायाः सिद्धत्वात्, व्यसनारम्भं दुःखजनकं, मूलहरं सर्वस्वनाशकरं, कोपं च, कामं च, परित्यजेत्, कः, आत्मवान् मनस्वी धीर इत्यर्थः । स कीदृशः, वृद्धसेवी जितेन्द्रियः वृद्धसंयोगद्वारेण वशीकृतमनस्क इत्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां व्यसनाधिकारिके

अष्टमाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः पुरुषव्यसनवर्गः,

आदित एकोनविंशत्यधिकशततमः ॥

आदितः अध्या. १२०] १३०—१३२. प्रक. पीडनस्तम्भनकोशमङ्गवर्गः ।

३५

१३०—१३२. प्रक. पीडनवर्गः, स्तम्भनवर्गः, कोशमङ्गवर्गश्च ।

दैवपीडनमग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरक इति ।

अग्न्युदकयोरग्निपीडनमप्रतिकार्यं सर्वदाहि च, शक्योपगमनं तार्यावाधमुदकपीडनमित्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । अग्निर्ग्राममर्धग्रामं वा दहति, उदकवेगस्तु ग्राम-
शतप्रवाहीति ।

व्याधिर्दुर्भिक्षयोर्व्याधिः प्रेतव्याधितोपसृष्टपरिचारकव्यायामो-
परोधेन कर्माण्युपहन्ति, दुर्भिक्षं पुनरकर्मोपघाति हिरण्यपशुकरदायि
च इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । एकदेशपीडनो व्याधिः शक्यप्रतीकारश्च, सर्व-
देशपीडनं दुर्भिक्षं प्राणिनामजीवनायेति ।

पीडनवर्ग इति सूत्रम् । पीडनानां दैवमानुषभेदभिन्नानां, वर्गः अभि-
धीयत इति सूत्रार्थः । गुणप्रातिलोभ्य-गुणाभाव-प्रदोष-प्रसङ्ग-पीडात्मकेषु प-
ञ्चसु व्यसनेषु प्रसङ्गपर्यन्तानि निरूपितानि । पीडारूपं तु सम्प्रति निरूप्यते ।

तत्र दैवपीडनं तावत् पञ्चधा विभजते — दैवपीडनमग्निरित्यादि ।

तेषां द्वयोर्द्वयोः क्रमेण परस्परगुरुलघुभावं निर्णेष्यन् प्रथमयोरग्निपी-
डनोदकपीडनयोस्तन्निर्णयमाचार्यमतेनाह — अग्न्युदकयोरित्यादि । तयो-
र्मध्ये अग्निपीडनम् अग्नेः स्पृष्टुमप्यशक्यतया प्रतिकर्तुमशक्यं सर्वदहनशीलं च
भवति, उदकपीडनं तु शक्योपगमनं नौकादिप्रतिकार्याबाधं चेत्यतोऽग्निपीड-
नमुदकपीडनाद् गरीय इत्याचार्या मन्यन्त इत्यर्थः ।

तन्मतं निषेधति — नेति कौटल्य इति । निषेधसूचित उदकपीड-
नस्य गरीयस्त्वे स्वमते साधकमाह — अग्निर्ग्राममित्यादि । ग्रामशतप्रवाही
ग्रामशतमाकम्पापहर्तुं शक्त इत्यर्थः ।

व्याधिर्दुर्भिक्षयोर्व्याधिर्गरीयस्त्वमाचार्यमतेनाह — व्याधीत्यादि ।
प्रेतादिव्यायामोपरोधेन प्रेतानां व्याधितानाम् उपसृष्टपरिचारकाणां रोगिपरि-
चारकाणां च कृष्याद्यायासोपहननेन । अकर्मोपघाति कर्मानुपघातकम् । हिर-
ण्यपशुकरदायि हिरण्यरूपं पशुरूपं च करं धान्यकराभावेऽपि दत्त इत्यर्थः ।

आचार्योक्तहेतुविघटनभङ्ग्या दुर्भिक्षगरीयस्तां स्वाभिमतां समर्थ-
यति — नेति कौटल्य इत्यादि । एकदेशपीडनः एकदेशमात्रवर्तित्वात् ।
सर्वदेशपीडनं कृत्स्नजनपदव्यापित्वात् ।

तेन मरको व्याख्यातः ।

क्षुद्रकमुख्यक्षययोः क्षुद्रकक्षयः कर्मणामयोगक्षेमं करोति, मुख्य-
क्षयः कर्मानुष्ठानोपरोधधर्मा इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । शक्यः क्षुद्रकक्षयः प्रतिसन्धातुं बाहुल्यात् क्षुद्र-
काणां, न मुख्यक्षयः । सहस्रेषु हि मुख्यो भवत्येको न वा सत्त्वप्रज्ञा-
धिक्यादाश्रयत्वात् क्षुद्रकाणामिति ।

स्वचक्रपरचक्रयोः स्वचक्रमतिमात्राभ्यां दण्डकराभ्यां पीडय-
त्यशक्यं च वारयितुं, परचक्रं तु शक्यं प्रतियोद्धुमपसारेण सन्धिना
वा मोक्षयितुम् इत्याचार्याः ।

तेनेति । प्राणिप्राणहरणलक्षणेन दुर्भिक्षोक्तन्यायेन, मरको मारिः,
व्याख्यातः, बहुतरप्राणिमरणहेतुतया दुर्भिक्षादपि स गरीयानित्यर्थः ।

अथ पीडाया विषयभेदनिमित्ते गौरवचिन्तने आचार्यमतमाह—क्षुद्र-
कमुख्यक्षययोरिति । क्षुद्रकाः कर्मणां कर्तारः मुख्याः प्रधानाः कर्मणां कार-
यितारः तेषां क्षययोर्मध्ये, क्षुद्रकक्षयः, कर्मणाम्, अयोगक्षेमं करोति अप्रवृ-
त्तप्रवृत्तिं प्रवृत्तरक्षणं च न निष्पादयति, मुख्यक्षयः, कर्मानुष्ठानोपरोधधर्मा
कर्मानुष्ठानविधातमात्रहेतुः न तु कर्मकराणां कारयितृनिरपेक्षां स्वतन्त्रप्रवृत्तिं
विहन्तीत्यर्थः । तथाच कारयितृक्षयात् कर्तृक्षयो गरीयानित्यभिप्रायः ।

तन्निराकरोति—नेति कौटल्य इति । क्षुद्रकक्षयः प्रतिसन्धातुं क्षुद्र-
कान्तरप्रतिनिधानेन समाधातुं, शक्यः, कुतः, क्षुद्रकाणां, बाहुल्यात् बहुत्वेन
सुलभत्वात् । न मुख्यक्षयः मुख्यक्षयस्तु न प्रतिसन्धातुं शक्यः । तत्र हेतु-
माह—सहस्रेषु हीति । बहुषु पुरुषाणां सहस्रेषु मध्ये, मुख्य एको भवति न
वा अतिदुर्लभ इत्यर्थः । स कथम्भूतः, सत्त्वप्रज्ञाधिक्यादाश्रयत्वात् क्षुद्रकाणां
सत्त्वप्रज्ञातिशययोगनिमित्तां क्षुद्रकाश्रयत्वयोग्यतां प्राप्य स्थित इत्यर्थः । इति-
शब्दो वाक्यार्थहेतुत्वे ।

इत्थं दैवपीडनं निरूप्य मानुषपीडनं निरूपयति—स्वचक्रपरचक्र-
योरिति । तयोर्मध्ये, स्वचक्रं स्वबलम्, अतिमात्राभ्यां सीमातिगाभ्यां, दण्ड-
कराभ्यां पीडयति, अशक्यं च वारयितुं स्वामिप्रकृत्युत्पादितां पीडां कः प्रति-
समादधीतेत्यर्थः । ‘अशक्यं वारयितुमि’त्यस्य स्थाने ‘अशक्यप्रकृतिश्च’ इति
नयचन्द्रिकायाः पाठः । अप्रतिसमाधेयराजप्रकृतिरूपं च स्वचक्रं भवतीति

नेति कौटल्यः । स्वचक्रपीडनं प्रकृतिपुरुषमुख्योपग्रहविधा-
ताभ्यां शक्यते वारयितुम्, एकदेशं वा पीडयति । सर्वदेशपीडनं तु
परचक्रं विलोपघातदाहविध्वंसनापवाहनैः पीडयतीति ।

प्रकृतिराजविवादयोः प्रकृतिविवादः प्रकृतीनां भेदकः परा-
भियोगानावहति । राजविवादस्तु प्रकृतीनां द्विगुणभक्तवेतनपरिहार-
करो भवतीत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । शक्यः प्रकृतिविवादः प्रकृतिमुख्योपग्रहेण क-
लहस्थानापनयनेन वा वारयितुं, विवदमानास्तु प्रकृतयः परस्पर-
सङ्घर्षेणोपकुर्वन्ति । राजविवादस्तु पीडनोच्छेदनाय प्रकृतीनां द्विगुण-
व्यायामसाध्य इति ।

तदर्थो बोद्धव्यः । परचक्रं तु, शक्यं प्रतियोद्धुं प्रतियोधनेन वारयितुं
शक्यम्, अपसारेण अन्यत्र गमनेन, सन्धिना वा दानपणनेन वा, मोक्षयितुं
द्रोहारम्भान्निवर्तयितुं, शक्यम् । एवञ्च परचक्रपीडनात् स्वचक्रपीडनं गरीय
इति भावः । इत्याचार्याः ।

स्वचक्रपीडनं नाम प्रकृतिपुरुषमुख्यभूतानाममात्यादीनामानुकूल्यस-
म्पादनेन विधातोत्पादनेन च वारयितुं शक्यम् । एकदेशमेव च तद् धन-
धान्याद्याढ्यवन्तं प्रदेशं पीडयति, न तु सर्वदेशम् । परचक्रं तु द्रव्यलुण्ठनै-
र्मनुष्यवधैर्गृहादिदाहभञ्जनैः स्वदेशादुत्सारणैश्च सर्वं देशं पीडयतीत्यतः पर-
चक्रपीडनमेव स्वचक्रपीडनाद् गरीय इत्यभिप्रायकमाचार्यमतनिषेधपूर्वक-
माह — नेति कौटल्य इत्यादि ।

अथ प्रकृतिविवादराजविवादयोस्तारतम्यपरीक्षायामाचार्यमतमाह —
प्रकृतीत्यादि । प्रकृतिराजविवादयोः प्रकृतिविवादः प्रकृतीनां परस्परविप्रति-
पत्तिः राजविवादः राज्ञोः परस्परविप्रतिपत्तिः तयोर्मध्ये, प्रकृतिविवादः, प्रकृ-
तीनां भेदकः परस्परभेदहेतुः, अत एव पराभियोगान् शत्रूद्योगान्, आवहति ।
राजविवादस्तु, प्रकृतीनां, द्विगुणभक्तवेतनपरिहारकरः भक्तवेतनद्वैगुण्यं कर-
मोक्षणं च करोति । ततश्च प्रकृत्यनुकूलाद् राजविवादात् तत्प्रतिकूलः प्रकृति-
विवादो गरीयानित्यर्थः । इत्याचार्यमतम् ।

तत् प्रतिषेधति—नेति कौटल्य इत्यादि । शक्य इत्यादेरयमर्थः —
प्रकृतिविवादः प्रकृतिमुख्यानुकूलीकरणेन परस्परकलहकारणनिवारणेन वा
वारयितुं शक्यः । किञ्च विवदमानाः प्रकृतयः परस्परस्पर्धया सातिशयमुप-

देशराजविहारयोः देशविहारस्तैकाल्येन कर्मफलोपघातं करोति, राजविहारस्तु कारुशिल्पिकुशीलववाग्जीवनरूपाजीवावैदेहकोपकारं करोति इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । देशविहारः कर्मश्रमवधार्थमल्पं भक्षयति, भक्षयित्वा च भूयः कर्मसु योगं गच्छति । राजविहारस्तु स्वयं बलमैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयतीति ।

सुभगाकुमारयोः कुमारः स्वयं बलमैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयति । सुभगा विलासोपभोगेन । इत्याचार्याः ।

कुर्वन्ति । राजोर्विवादस्तु प्रकृतीनां शक्तिसिद्धिविवातलक्षणाय पीडनाय उच्छेदाय च कल्पते प्रकृतिविवादप्रशमनापेक्षितप्रयत्नद्विगुणप्रयत्नप्रशमनीय इत्ययमेव गरीयानिति ।

देशविहारराजविहारयोर्गुरुलघुभावं निरूपयन्नाचार्यमतमाह — देशराजविहारयोरिति । देशविहारो देशीयजनक्रीडा राजविहारो राजक्रीडा तयोर्मध्ये, देशविहारः, त्रैकाल्येन कर्मफलोपघातं करोति कृतवापसस्यानवेक्षणात् तत्कालकरणीयवापाकरणात् कारिष्यमाणवापानुकूलक्षेत्रसंस्काराकरणाच्च कालत्रयेऽपि कृषिफलमुपहन्ति । राजविहारस्तु, कारुशिल्पिकुशीलववाग्जीवनरूपाजीवावैदेहकोपकारं करोति, तत्र कारवस्तक्षादयः शिल्पिनः सूक्ष्मशिल्पकराः स्वर्णकारादयः कुशीलवाः गायकाः वाग्जीवनाः स्तुतिपाठकाः रूपाजीवा वेश्याः वैदेहकाः गन्धमाल्यादिविक्रयजीविनः । अतश्च देशविहार एव गरीयानित्यभिप्रायः । इत्याचार्याः ।

तत् प्रतिषेधति — नेति कौटल्य इत्यादि । देशविहारस्तावत् कृष्यादिव्यापारानुष्ठानोत्पन्नश्रमानिवारणापेक्षितमल्पं कालमपहरति । अपहत्य च भूयः कृष्यादिकर्मसु उद्योगं गमयति विहारवन्तं जनम् । राजविहारस्तु स्वयं राज्ञा राजबलमैश्च जानपदाननुज्ञातधनग्रहणलक्षणेन स्वयंग्राहेण आत्माभिरुचिकल्पितया पण्यशालया कार्यनिर्वर्तनार्थलञ्छनग्रहणेन च पीडयतीति स एव पापीयानित्यर्थः ।

सुभगाविहारकुमारविहारयोर्गुरुलघुभावे आचार्यमतमाह — सुभगाकुमारयोरिति । सुभगा देवी कुमारो युवराजः तयोर्मध्ये, कुमारः, स्वयं, बलमैश्च स्वदयितजनैश्च, स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयति, अर्था-

नेति कौटल्यः । शक्यः कुमारो मन्त्रिपुरोहिताभ्यां वारयितुं,
न सुभगा वालिश्यादनर्थ्यजनसंयोगाच्चेति ।

श्रेणीमुख्ययोः श्रेणी बाहुल्यादनवग्रहा स्तेयसाहसाभ्यां पीड-
यति, मुख्यः कार्यानुग्रहविधाताभ्याम् इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । सुव्यावर्त्या श्रेणी समानशीलव्यसनत्वात्,
श्रेणीमुख्यैकदेशोपग्रहेण वा । स्तम्भयुक्तो मुख्यः परमाणद्रव्योपघा-
ताभ्यां पीडयतीति ।

सन्निधातृसमाहर्त्रोः सन्निधाता कृतविदूषणात्ययाभ्यां पीडयति ।
समाहर्ता करणाधिष्ठितः प्रदिष्टफलोपभोगी भवति इत्याचार्याः ।

उज्जनान् । सुभगा, विलासोपभोगेन कीडार्थेन भोगद्रव्येण गन्धमाख्यादिना,
पीडयति । ततश्च कुमारनिमित्तकं पीडनं गुर्वित्यर्थः ।

तन्निषिध्य स्वमतमाह — नेतीत्यादि । कुमारः, मन्त्रिपुरोहिताभ्यां,
वारयितुं स्वयंग्राहादिभ्यो निवर्तयितुं, शक्यः । सुभगा, न वारयितुं शक्या
स्तीत्यादेव । हेत्वन्तरमप्याह — वालिश्याद् अनर्थ्यजनसंयोगाच्चेति ।
मौर्याद् गायनवाग्जीवनकुशीलवादिसहवासाच्च ।

श्रेणीनिमित्तपीडामुख्यनिमित्तपीडयोर्गुरुलघुभावे आचार्यमतमाह —
श्रेणीमुख्ययोरिति । तयोर्मध्ये, श्रेणी आयुधीयकर्षकाणामन्योन्यसंगतानां
सङ्घः, बाहुल्यात्, अनवग्रहा वारयितुमशक्यतया निष्प्रतिबन्धा, स्तेय-
साहसाभ्यां परधनप्रच्छन्नहरणात् परधनप्रसमहरणाच्च, पीडयति । मुख्यः,
कार्यानुग्रहविधाताभ्याम् उत्क्रोचदाने कार्यसाधनेन तददाने कार्यविहननेन च,
पीडयतीति ।

तन्निषिध्य स्वमतमाह — नेतीत्यादि । श्रेणी, सुव्यावर्त्या सुखेन स्ते-
यादितो निवर्तयितुं शक्या, कुतः, समानशीलव्यसनत्वात् श्रेण्यवयवतुल्यकृ-
प्यादिवृत्तिव्यसनत्वात्, अर्थात् समानशीलव्यसनैरेव । श्रेणीमुख्यैकदेशोप-
ग्रहेण वा श्रेणीमुख्याङ्गभूतपुरुषानुकूलनेन वा, सुव्यावर्त्येति सम्बध्यते । स्त-
म्भयुक्तः गर्वयुक्तः, मुख्यः, परमाणद्रव्योपघाताभ्याम् अन्यजीवितहरणेनान्य-
द्रव्यहरणेन च, पीडयति । इति अतश्च मुख्यपीडैव गरीयसीत्यर्थः ।

सन्निधातृपीडासमाहर्तृपीडयोर्गुरुलघुभावं चिन्तयन्नाचार्यमतमाह —
सन्निधातृसमाहर्त्रोरिति । तयोर्मध्ये, सन्निधाता, कृतविदूषणात्ययाभ्यां कृतस्य
भूषणादेर्दोषारोपेण कालातिक्रमकथनेन च, पीडयति । समाहर्ता, करणाधि-

नेति कौटल्यः । सन्निधाता कृतावस्थमन्यैः कोशप्रवेश्यं प्रति-
गृह्णाति । समाहर्ता तु पूर्वमर्थमात्मनः कृत्वा पश्चाद् राजार्थं करोति,
प्रणाशयति वा, परस्वादाने च स्वप्रत्ययश्चरतीति ।

अन्तपालवैदेहकयोरन्तपालश्चोरप्रसङ्गदेयात्यादानाभ्यां वणि-
क्पथं पीडयति । वैदेहकास्तु पण्यप्रतिपण्यानुग्रहैः प्रसाधयन्ति इत्या-
चार्याः ।

नेति कौटल्यः । अन्तपालः पण्यसम्पातानुग्रहेण वर्तयति ।
वैदेहकास्तु सम्भूय पण्यानामुत्कर्षापकर्षं कुर्वाणाः पणे पणशतं कुम्भे
कुम्भशतम् इत्याजीवन्ति ।

ष्ठितः संख्यायकाधिष्ठितः, प्रदिष्टफलोपभोगी स्वकलसवेतनमात्रभोक्ता, भवति,
अत एष न पीडाकर इत्यभिप्रायः । इत्याचार्याः ।

आचार्यमतं निषिध्य स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । सन्नि-
धाता, अन्यैः कृतावस्थम् अन्यैः परीक्षकैः सुपरीक्ष्य ग्राह्यत्वेन निर्णीतं, कोश-
प्रवेश्यं भाण्डागारस्थापनीयं वस्तु, प्रतिगृह्णाति, न तु तस्य ग्राह्यत्वाग्राह्यत्व-
विषये स प्रमाणमित्यर्थः । एवञ्च स न पीडाकरः किन्तु समाहर्तैवेत्यभिप्राये-
णाह — समाहर्ता त्विति । संः, पूर्वं प्रथमम्, आत्मनः अर्थं कृत्वा अपीड-
नार्थमुत्कोचद्रव्यं गृहीत्वा, पश्चाद् राजार्थं, करोति उत्थापयति, प्रणाशयति वा
स्वयमपहरति वा । प्रणाशनसम्भावनार्थमाह — परस्वादाने चेति । परस्वस्य
करभूतस्य ग्रहणे च, स्वप्रत्ययः आत्मप्रमाणकः, चरति । इतिशब्दो हेत्वर्थः ।
एवञ्च समाहर्तैव पीडाकर इत्यभिप्रायः ।

अन्तपालवैदेहकपीडां प्रत्याह — अन्तपालवैदेहकयोरिति । तयो-
र्मध्ये, अन्तपालः, चोरप्रसङ्गदेयात्यादानाभ्यां चोरप्रसङ्गेन स्वप्रसञ्जितचोर-
द्वारार्थपहरणेन देयात्यादानेन देयस्य पथिकदेयस्य वर्तनीरूपस्यातिमात्रग्र-
हणेन च, वणिक्पथं पीडयति । वैदेहकास्तु, पण्यप्रतिपण्यानुग्रहैः पण्ये पण-
नीयपदार्थे प्रतिपण्ये पण्यमूल्यप्रतिनिधिभूते पदार्थे च अनुग्रहैः लाभकल्पनैः
प्रसाधयन्ति वणिक्पथं वर्धयन्ति इत्याचार्याः ।

तन्मतं निषिध्य स्वमतमाह — नेतीत्यादि । अन्तपालः, पण्यसम्पा-
तानुग्रहेण पण्यानां सम्भूयागमनं पण्यसम्पातः तेन तन्निमित्ता वर्तनीह ल-
क्ष्यते, तस्याम् अनुग्रहेण लाभकरणेन, वर्तयति अर्थात् वणिक्पथम् । वैदेह-

अभिजातोपरुद्धा भूमिः पशुव्रजोपरुद्धा वेति । अभिजातोपरुद्धा भूमिः महाफलाप्यायुधीयोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुं व्यसनाबाधभयात् । पशुव्रजोपरुद्धा तु कृषियोग्या क्षमा मोक्षयितुं, विवीतं हि क्षेत्रेण बाध्यते । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । अभिजातोपरुद्धा भूमिरत्यन्तमहोपकारापि क्षमा मोक्षयितुं व्यसनाबाधभयात् । पशुव्रजोपरुद्धा तु कोशवाहनोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुमन्यत्र सस्यवापोपरोधादिति ।

कास्तु, सम्भूय संहता भूत्वा, पण्यानाम् उत्कर्षापकर्षं कुर्वाणाः स्वपण्यविक्रये मूल्योत्कर्षं परपण्यक्रयणे मूल्यापकर्षं च कल्पयन्तः, पणे पणशतम् एकस्मिन् पणे पणानां शतं, कुम्भे कुम्भशतम् एकस्मिंस्तैलादिकुम्भे तत्कुम्भशतम्, इति आजीवन्ति अनेन प्रकारेण बहुगुणं लाभं गृह्णन्ति । अतो वणिज एव पीडाकरा इत्यभिप्रायः ।

भूमेः पीडाहेतुभूताया मोक्षणीयत्वामोक्षणीयत्वे चिन्तयति— अभिजातोपरुद्धेति । विजिगीषुकुलीनाधिगता, भूमिः, मोक्षयितव्येति शेषः । पशुव्रजोपरुद्धा वा मोक्षयितव्या, इति विचार्यत इति शेषः । तत्राचार्यमतमाह — अभिजातोपरुद्धा भूमिः, महाफलापि प्रभूतधान्यफलदायिकापि, आयुधीयोपकारिणी आयुधीयदानेनोपकर्त्री, अत एव मोक्षयितुं न क्षमा । कुतः, व्यसनाबाधभयात् व्यसने शब्दाक्रमणे य आबाधः आयुधीयव्यपगमनिमित्ता पीडा तद्भयात् । पशुव्रजोपरुद्धा तु कृषियोग्या धान्यादिप्रसवार्हा, अत एव मोक्षयितुं क्षमा । पशुभोग्यविवीतस्थानभूता भूमिः किमिति विवितत्वबाधनेन धान्योत्पत्तिक्षेत्रतामापाद्यत इत्यत्राह — विवीतं हि क्षेत्रेण बाध्यत इति । विवीतं तृणाद्युत्पत्तिभूमिः, क्षेत्रेण सस्यवापेन, बाध्यते प्रयोजनगौरवादित्यर्थम् ।

आचार्यमतं निषेधति — नेति कौटल्य इति । अभिजातोपरुद्धा भूमिरतिमहान्तं सस्योपकारमादधानापि मोक्षणीयैव, अन्यथा व्यसने रन्ध्रान्वेषिणाभिजातेनैव आबाध उत्पाद्येतेति भयात् । पशुव्रजोपरुद्धा तु कोशसंग्राहघृतादिदानेन बलीवर्दादिवाहनदानेन चोपकारिणी अत एव मोक्षयितुं न क्षमा समीपावस्थितसस्यवापक्षेत्रोपघाताभावे इत्येवंरूपं स्वमतमाह — अभिजातोपरुद्धेत्यादि ।

प्रतिरोधकाटविक्रयोः प्रतिरोधका रात्रिसत्रचराः शरीराक्रमिणो नित्याः शतसहस्रापहारिणः प्रधानकोपकाश्च । व्यवहिताः प्रत्यन्तारण्यचराश्चाटविकाः प्रकाशा दृश्याश्चरन्त्येकदेशघातकाश्च । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । प्रतिरोधकाः प्रमत्तस्यापहरन्ति, अल्पाः कुण्ठाः सुखा ज्ञातुं ग्रहीतुं च । स्वदेशस्थाः प्रभूता विक्रान्ताश्चाटविकाः । प्रकाशयोधिनोऽपहर्तारो हन्तारश्च देशानां राजसभर्मण इति ।

मृगहस्तिवनयोः मृगाः प्रभूताः प्रभूतमांसचर्मोपकारिणो मन्द-

प्रतिरोधकाटविक्रयोः पीडामधिकृत्याचार्यमतमाह — प्रतिरोधकाटविकयोरित्यादि । प्रतिरोधकाः, रात्रिसत्रचराः रात्रिचारिणो वनगहनचारिणश्च, शरीराक्रमिणः परशरीरहिंसिनः शरीरं शरीरमात्रमथदिसहायं जनं यं यं पश्यन्ति तं तमाक्रमितुं शीलमेषामिति तथाभूता इत्यर्थः, नित्याः सर्वदा सन्निहिताः, शतसहस्रापहारिणः हिरण्यादिलक्षापहारिणः, प्रधानकोपकाश्च प्रधानान् राष्ट्रमुख्यान् महाधनिकान् कोपयन्ति उपन्नन्तीति तथाभूताश्च । व्यवहिता दूरस्थाः, दूरस्थत्वमेव विवृणोति—प्रत्यन्तारण्यचराश्च विषयान्तवनचारिणश्च, आटविकाः, प्रकाशाः सर्वजनविदिताः, दृश्याः दृष्टिविषयाः, चरन्ति । एतेन तत्पीडनीयानामपसरणसौकर्यमुक्तम् । एकदेशघातकाश्च कतिपयघातिनो न सर्वघातिनः । एवञ्च प्रतिरोधका गुरुपीडाकराः आटविका लघुपीडाकरा इत्यभिप्रायः । इत्याचार्याः ।

तन्मतं निराकरोति — नेति कौटल्य इति । प्रतिरोधकाः, प्रमत्तस्य धनरक्षणानवहितस्य, अपहरन्ति अर्थाद् धनम्, अल्पाः असहायचराः, अत एव कुण्ठाः कुण्ठितप्रसराः, ज्ञातुं, ग्रहीतुं च बन्धुं च, सुखाः अनायासशक्याः । सुखमिति पाठे सामान्ये नपुंसकम् । आटविकेषु विशेषमाह — आटविकाः स्वदेशस्थाः, न तु प्रतिरोधका इव देशान्तरगमनसापेक्षाः, प्रभूताः अनरूपाः, विक्रान्ताश्च विक्रमवत्तया दुर्गहाश्च । किञ्च राजान इव ते निरङ्कुशाः प्रकाशमेव शुद्धं कृत्वा देशीयजनानां द्रव्यं प्राणांश्च हरन्तीत्याह — प्रकाशयोधिन इत्यादि । ततश्चाटविकपीडैव गरीयसीत्यभिप्रायः ।

मृगवनाद्धस्तिवनं पीडने गरीय इत्यभिप्रायकमाह — मृगहस्तिवनयोरित्यादि । प्रभूताः प्रचुराः हस्त्यपेक्षया । मन्दमासावक्लेशिनः अल्पादाराः

आदितः अध्या. १२०] १३०—१३२. प्रक्र. पीडनस्तम्भनकोशसङ्गवर्गः ।

३१

ग्रासावक्लेशिनः सुनियम्याश्च । विपरीता हस्तिनो गृह्यमाणाः दुष्टाश्च देशविनाशायेति ।

स्वपरस्थानीयोपकारयोः स्वस्थानीयोपकारो धान्यपशुहिरण्यकुप्योपकारो जानपदानामापद्यात्मधारणः । विपरीतः परस्थानीयोपकारः । इति पीडनानि ।

आभ्यन्तरो मुख्यस्तम्भो बाह्यो मित्राटवीस्तम्भः । इति स्तम्भवर्गः ।

ताभ्यां पीडनैर्यथोक्तैश्च पीडितः सक्तो मुख्येषु परिहारोपहतः प्रकीर्णो मिथ्यासंहतः सामन्ताटवीहत इति कोशसङ्गाः ॥

अत एव धावने सुलभक्लेशाः अत एवानुधावितुसुग्रहा इत्यर्थः । सुनियम्याः गृहीताश्च सुखेन वशयितुं शक्याः । विपरीताः मृगोक्तगुणविपरीतगुणाः अल्पसङ्ख्या अल्पमांसचर्मोपकारिणः अमिताहारतयानवक्लेशिनो दुर्दमाश्चेत्यर्थः । गृह्यमाणा दुष्टाश्च देशविनाशायेति । गृह्यमाणा हस्तिनो दुष्टाश्चेत्, लोकं विनाशयन्ति ।

स्वनगरोपकारपरनगरोपकारयोराद्य उपकर्तुर्गुणावहः, द्वितीयः पीडावह इत्याह — स्वपरस्थानीयोपकारयोरिति । तयोः, स्वस्थानीयोपकारः, जानपदानां, धान्यपशुहिरण्यकुप्योपकारः धान्यपश्वदिक्रयविक्रयव्यवहाररूपः, आपदि दुर्मिक्षादिविपत्समये, आत्मधारणः स्वप्राणधारणहेतुः । परस्थानीयोपकारः परस्थानीये स्वेन प्रयुक्तो धान्यादिक्रयविक्रयव्यवहारः, विपरीतः परवृद्धिहेतुत्वादात्मपीडावह इत्यर्थः । इति पीडनानीति । एवं देशपीडनवर्गो व्याख्यात इत्यर्थः ।

अथ स्तम्भनवर्ग इति सूत्रम् । राष्ट्रमुख्याद्यैः प्रत्यूहोक्त्या राजार्थोपरोधः स्तम्भनं तत्सम्बद्धो वर्ग उच्यत इति सूत्रार्थः । जनपददुर्गव्यसनकथनानन्तरं क्रमप्राप्तं कोशव्यसनमनेन सूत्रेणोत्तरेण चाभिधीयते ।

राष्ट्रमुख्यकृतः स्तम्भ आभ्यन्तर इति मित्राटविककृतः स्तम्भो बाह्य इति च स्तम्भो द्विप्रकार इत्याह — आभ्यन्तर इत्यादि । इति स्तम्भवर्ग इति । व्याख्यात इति शेषः ।

कोशसङ्गवर्ग इति सूत्रम् । कोशस्य राजार्थस्य करादेः सङ्गः अप्रदानं भाण्डागारे प्रवेशाकरणं कोशसङ्गः तस्य वर्ग उच्यत इति सूत्रार्थः ।

पीडनानामनुत्पत्ता उत्पन्नानां च वारणे ।

यतेत देशवृद्धयर्थं नाशे च स्तम्भसङ्गयोः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

पीडनवर्गः स्तम्भनवर्गः कोशसङ्गवर्गः,

आदितः विंशतिशततमः ॥

ताभ्यामिति । आभ्यन्तस्वाह्यस्तम्भाभ्यां, यथोक्तैः पीडनैश्च दैवमा-
नुषरूपैः, पीडितः अल्पितः, मुख्येषु सक्तः करदेभ्यो गृहीत एव मुख्यैर्मक्षि-
तत्वात् तेषु स्थितः, परिहारोपहतः परिहारेण राजशासननिमित्तकेन कराग्र-
हणेन उपहतः विहतोत्थापनः, प्रकीर्णः कणशस्तत इतो विक्षिप्तावस्थितः,
मिथ्यासंहतः न्याय्यपरिमाणात् न्यूनतयाधिकतया वा संहतः, सामन्तादवी-
हतः सामन्तैरादविकैश्चापहतः । हतस्थाने 'भृत' इत्यादर्शेषु पठ्यते । इति
एवम्प्रकाराः, कोशसङ्गाः ॥

प्रान्ते श्लोकमाह—पीडनानामिति । तेषाम्, अनुत्पत्तौ उत्पत्तिप्रति-
बन्धे, उत्पन्नानां पीडनानां, वारणे च यतेत राजा । किमर्थं, देशवृद्धयर्थम् ।
स्तम्भसङ्गयोः नाशे च, यतेत, अर्थात् कोशवृद्धयर्थम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः पीडनवर्गः स्तम्भनवर्गः कोशसङ्गवर्गः,

आदितो विंशत्यधिकशततमः ॥

१३३, १३४. प्रक. बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गश्च ।

बलव्यसनानि । अमानितं विमानितम् अभृतं व्याधितं नवागतं दूरायातं परिश्रान्तं परिक्षीणं प्रतिहतं हताग्रवेगम् अत्रुत्प्राप्तम् अभूमिप्राप्तम् आशानिर्वेदि परिसृतं कलत्रगर्हि अन्तश्शल्यं कुपितमूलं भिन्नगर्भम् अपसृतम् अतिक्षिप्तम् उपनिविष्टं ममाप्तम् उपरुद्धम् परिक्षिप्तं छिन्नधान्यपुरुषवीचयं स्वनिक्षिप्तं मित्रनिक्षिप्तं दूष्ययुक्तं दुष्टपाणिग्राहं शून्यमूलम् अस्वामिसंहतं भिन्नकूटम् अन्धमिति ।

तेषाममानितविमानितयोरमानितं कृतार्थमानं युध्येत न विमानितमन्तःकोपम् ।

अभृतव्याधितयोरभृतं तदात्वकृतवेतनं युध्येत, न व्याधितमकर्मण्यम् ।

नवागतदूरायातयोरनवागतमन्यत उपलब्धदेशमनवमिश्रं युध्येत, न दूरायातमायतगतपरिक्षेपम् ।

बलव्यसनवर्ग इति सूत्रम् । बलस्य दण्डस्य यानि व्यसनानि तेषां वर्गः अभिधीयत इति सूत्रार्थः । कोशव्यसनानन्तरं क्रमप्राप्तं दण्डव्यसनमिहोच्यते ।

बलव्यसनानीति । बलस्य व्यसनरूपा धर्मा उच्यन्ते इति शेषः । तान् उद्दिशति — अमानितमित्यादि ।

तेषां क्रमेण द्वयोर्द्वयोर्गुरुलघुभावं चिन्तयिष्यन् प्रथमस्य द्विकस्य तमादौ निरूपयति — तेषामिति । अमानितादिचतुर्विंशद्विशेषयुक्तानां बलानां मध्ये, अमानितविमानितयोः अकृतार्थसत्कारस्यावहलितस्येत्यनयोर्द्वयोः, अमानितं, कृतार्थमानं तत्कालकृतार्थदानसत्कारं सद्, युध्येत । न विमानितमन्तःकोपमिति । विमानितं तु हृदयनिहितस्वावज्ञामर्षेण युध्येत ।

अभृतव्याधितयोरित्यादि । अदत्तवेतनरोगिणोर्मध्ये । तदात्वकृतवेतनं तत्कालदत्तवेतनं सत् । अकर्मण्यं कर्माक्षमम् ।

नवागतदूरायातयोरित्यादि । नवागतमचिरायातं दूरायातं दूरादागतं तयोर्मध्ये, नवागतम्, अन्यत उपलब्धदेशं स्वतो देशानभिज्ञमपि नवेतरेभ्यो विज्ञातदेशम्, अनवमिश्रं नवेतरसाहितं, युध्येत । न दूरायातमायतगतपरिक्षेपमिति । दूरायातं दीर्घाध्वगमनपरिस्त्रित्वान्न युध्येत ।

परिश्रान्तपरिक्षीणयोः परिश्रान्तं स्नानभोजनस्वप्नलब्धविश्रमं युध्येत, न परिक्षीणमन्यत्राहवे क्षीणयुग्यपुरुषम् ।

प्रतिहतहताग्रवेगयोः प्रतिहतमग्रपातभग्नं प्रवीरपुरुषसंहतं युध्येते, न हताग्रवेगमग्रपातहतप्रवीरम् ।

अनृत्वभूमिप्राप्तयोरनृतुप्राप्तं यथर्तुयोग्ययुग्यशस्त्रावरणं युध्येत, नाभूमिप्राप्तमवरुद्धप्रसारव्यायामम् ।

आशानिर्वेदिपरिसृप्तयोराशानिर्वेदि लब्धाभिप्रायं युध्येत, न परिसृप्तमपसृतमुख्यम् ।

कलत्रगर्ह्यन्तःशल्ययोः कलत्रगर्ह्यन्मुच्य कलत्रं युध्येत, नान्तःशल्यमन्तरमित्रम् ।

परिश्रान्तपरिक्षीणयोरित्यादि । असुखाहारदूरगतागतादिपरिस्त्रिं परिश्रान्तं युद्धान्तरक्षीणयुग्यपुरुषं परिक्षीणं तयोर्मध्ये । अन्यत्राहवे अन्यसिन् युद्धे ।

प्रतिहतहताग्रवेगयोरिति । प्रतिहतं युद्धारम्भ एव प्राप्तभग्नं हताग्रवेगं हतः प्रवीरपुरुषवधकुण्ठितः अग्रवेगः प्राथमिको युद्धसम्पातोत्साहो यस्य तत् तथाभूतं तयोर्मध्ये, प्रतिहतम्, अग्रपातभग्नमिति तद्विवरणं, प्रवीरपुरुषसंहतं प्रवीरपुरुषमिलितं, युध्येत । हताग्रवेगम्, अग्रपातहतप्रवीरमिति तद्विवरणं, न युध्येत ।

अनृत्वभूमिप्राप्तयोरित्यादि । अनृतुप्राप्तम् अलब्धयुद्धयोग्यर्तुकम् अभूमिप्राप्तं सैन्यव्यागमानर्हभूमिप्राप्तं तयोर्मध्ये, अनृतुप्राप्तं, यथर्तुयोग्ययुग्यशस्त्रावरणं यथोपस्थितत्वेर्हवाहनायुधकवचादियुक्तं सत्, युध्येत । अभूमिप्राप्तं तु, अवरुद्धप्रसारव्यायामं न युध्येत उपरुद्धसर्वतोगतिकत्वादुपरुद्धयुद्धकर्मत्वाच्च न योद्धुमर्हेतुः ।

कामनाविषयवत्त्वलाभप्राप्तनैराश्यमाशानिर्वेदि मुख्यवर्जितं परिसृप्तं तयोर्मध्ये आशानिर्वेदि बलम् आसादिपुनराशास्थानं भूत्वा युध्येत, न तु परिसृप्तं प्रधानापेतत्वादित्याह — आशानिर्वेदीत्यादि । अपसृतमुख्यमिति परिसृप्तपदार्थव्याख्यानम् । एवमुत्तरेष्वपि बोध्यम् । अपसृतित्यपपाठः ।

कलत्रगर्ह्यन्तःशल्ययोरिति । कलत्रं लक्षणया पोष्यवर्गं गर्हति 'एष मे युद्धकर्मपरिपन्थी रक्ष्यभार' इति निन्दतीति कलत्रगर्हि, अन्तरमित्रमन्तःशल्यं तयोर्मध्ये, कलत्रगर्हि, कलत्रम् उन्मुच्य समुचिते रक्षास्थानेऽवस्थाप्य युध्येत । अन्तःशल्यम्, अन्तरमित्रम् अन्तर्गतशत्रुकं, न युध्येत ।

कुपितमूलभिन्नगर्भयोः कुपितमूलं प्रशमितकोपं सामादिभिर्यु-
ध्येत, न भिन्नगर्भमन्योन्यस्माद् भिन्नम् ।

अपसृतातिक्षिप्तयोरपसृतमेकराज्यातिक्रान्तम् मन्त्रव्यायामाभ्यां
सत्रमित्रापाश्रयं युध्येत, नातिक्षिप्तमनेकराज्यातिक्रान्तं बद्धावाधत्वात् ।

उपनिविष्टसमाप्तयोरुपनिविष्टं पृथग्यानस्थानमतिसन्धातारं यु-
ध्येत, न समाप्तमरिणैकस्थानयानम् ।

उपरुद्धपरिक्षिप्तयोरुपरुद्धमन्यतो निष्क्रम्योपरोद्धारं प्रतियुध्येत,
न परिक्षिप्तं सर्वतः प्रतिरुद्धम् ।

छिन्नधान्यपुरुषवीवधयोः छिन्नधान्यमन्यतो धान्यमानीय जङ्ग-
मस्थावराहारं वा युध्येत, न छिन्नपुरुषवीवधमनाभिसारम् ।

कुपितमूलं क्रुद्धप्रधानकं भिन्नगर्भं परस्परभिन्नगर्भितं तयोर्मध्ये, कुपि-
तमूलं, सामादिभिः प्रशमितकोपं सद् युध्येत, न तु भिन्नगर्भमित्याह — कुपि-
तमूलभिन्नगर्भयोरित्यादि ।

एकस्मिन् राज्येऽतिक्रान्तं बलैर्विप्रकृतं यत् तदपसृतमुच्यते । अने-
केषु राज्येष्वतिक्रान्तं बलैः कृतमङ्गं यत् तद् अतिक्षिप्तमुच्यते । तयोर्मध्ये
अपसृतं शास्त्रदृष्टोपायचिन्तालक्षणेन मन्त्रेण शिक्षाविशेषलक्षणेन व्यायामेन
च अरण्यं मित्रं चापाश्रित्य युध्येत, न तु अतिक्षिप्तम् अनेकराज्यानुभूतबहु-
पीडत्वादित्याह — अपसृतातिक्षिप्तयोरित्यादि । सत्रम् अरण्यम् ।

शत्रोः समीपे यन्निविष्टं न शत्रुणा सह निविष्टम् अर्थाच्छत्रुवसम्बद्ध-
स्वीययानस्थानं, तद् उपनिविष्टम् । यच्छत्रुणा सह तुल्यस्थानयानं तत्
समाप्तम् । तयोर्मध्ये उपनिविष्टं बलं स्वातिसन्धातारं शत्रुं प्रति युध्येत
पृथग्यानस्थानस्यात्मनो रन्ध्रं स न जानातीति कृत्वा । न तु समाप्तं स्वातिस-
न्धातारं शत्रुं प्रति युध्येत स्वस्यारिणां सहैकस्थानयानस्य रन्ध्रं स जानातीति
कृत्वेत्याह — उपनिविष्टसमाप्तयोरित्यादि ।

एकतः प्रतिरुद्धमुपरुद्धं सर्वतः प्रतिरुद्धं परिक्षिप्तम् । तयोर्मध्ये उप-
रुद्धम् उपरोधदेशेतरदेशतो निर्गत्योपरोद्धारं प्रति युध्येत, न पुनः परिक्षिप्त-
मित्याह — उपरुद्धपरिक्षिप्तयोरित्यादि ।

विच्छिन्नस्वदेशधान्यागमं छिन्नधान्यम् उच्यते, विच्छिन्नस्वदेशयौध-
पुरुषशिक्यादिभारागमं छिन्नपुरुषवीवधम् । तयोर्मध्ये छिन्नधान्यमन्यदेशाद्
व्रीह्यादिधान्यमानीय वा युध्येत, मृगादिजङ्गममांसाहारं वृक्षादिस्थावरफला-

स्वविश्लिष्टमित्रविश्लिष्टयोः स्वविश्लिष्टं स्वभूमौ विश्लिष्टं सैन्यमा-
पदि शक्यमवसावयितुं, न मित्रविश्लिष्टं विप्रकृष्टदेशकालत्वात् ।

दूष्ययुक्तदुष्टपार्ष्णिग्राहयोर्दूष्ययुक्तमाप्तपुरुषाधिष्ठितमसंहतं यु-
ध्येत, न दुष्टपार्ष्णिग्राहं पृष्ठाभिघातवस्तम् ।

शून्यमूलास्वामिसंहतयोः शून्यमूलं कृतपौरजानपदारक्षं सर्व-
सन्दोहेन युध्येत, नास्वामिसंहतं राजसेनापतिहीनम् ।

भिन्नकूटान्धयोर्भिन्नकूटमन्याधिष्ठितं युध्येत, नान्धमदेशिक-
मिति ॥

दोषशुद्धिर्बलावापः सत्रस्थानातिसंहितम् ।

सन्धिश्चोत्तरपक्षस्य बलव्यसनसाधनम् ॥

द्याहारं च भूत्वा वा युध्येत, न तु छिन्नपुरुषवीवधमसहायमित्याह— छिन्न-
धान्यपुरुषवीवधयोरित्यादि ।

स्वभूमौ कार्यार्थं तत इतः प्रेषितं स्वविश्लिष्टमुच्यते, मित्रभूमौ तत्का-
र्यार्थं प्रेषितं मित्रविश्लिष्टम् । तयोर्मध्ये स्वविश्लिष्टं सैन्यं पराभियोगविपदि
प्राप्तायामावहयितुं शक्यं, न तु मित्रविश्लिष्टं विप्रकृष्टदेशस्थत्वेन सन्निधा-
नविलम्बित्वादित्याह— स्वविश्लिष्टमित्रविश्लिष्टयोरित्यादि ।

राज्योपघातिनो मुख्या हि दूष्याः, तैर्युक्तं दूष्ययुक्तमुच्यते । पृष्ठा-
भिघातरन्धान्वेषिपार्ष्णिग्राहं दुष्टपार्ष्णिग्राहम् । तयोर्मध्ये दूष्ययुक्तं दूष्योपजी-
व्यस्वविश्लिष्टपुरुषाधिष्ठितं दूष्यान्तरासंहतं सद् युध्येत, न तु दुष्टपार्ष्णिग्राहं
पृष्ठाभिघातभयग्रस्तत्वादित्याह— दूष्ययुक्तदुष्टपार्ष्णिग्राहयोरित्यादि ।

निरवशेषसैन्यसन्दोहेन प्रस्थितं शून्यमूलमुच्यते, राज्ञा सेनापतिना
वानधिष्ठितम् अस्वामिसंहतम् । तयोर्मध्ये शून्यमूलं पौरजानपदकृतपरिरक्षं
भूत्वा सर्वसन्दोहेन युध्येत, न पुनरस्वामिसंहतमनायकत्वादित्याह— शून्य-
मूलास्वामिसंहतयोरित्यादि ।

भिन्नकूटान्धयोरिति । कूटं शृङ्गं तत्स्थानीयः सर्वसेनाध्यक्षः तद्र-
हितं भिन्नकूटम्, अन्धं शत्रुवृत्तिज्ञानशून्यं, तयोर्मध्ये भिन्नकूटम् अन्याधिष्ठितम्
अन्येन प्रधानेनाध्यक्षितं भूत्वा युध्येत । अदेशिकम् उपदेष्टुरहितम् अन्धं
न युध्येत । इतिशब्दो बलव्यसनस्वरूपादिनिरूपणसमाप्त्यर्थः ॥

उक्तानां बलव्यसनानां परिहारोपायानाह—दोषशुद्धिरिति । अमा-
ननविमाननादीनां दोषाणां प्रायश्चित्तविधानं दोषशुद्धिः, बलावापः निर्दोषस्य

आदितः अध्या. १२१] १३३, १३४. प्रक. बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गश्च । ३६

रक्षेत् स्वदण्डं व्यसने शत्रुभ्यो नित्यमुत्थितः ।

प्रहरेद् दण्डरन्ध्रेषु शत्रूणां नित्यमुत्थितः ॥

अभियातं स्वयं मित्रं सम्भूयान्यवशेन वा ।

परित्यक्तमशक्त्या वा लोभेन प्रणयेन वा ॥

विक्रीतमभियुञ्जाने सङ्ग्रामे वापवर्तिना ।

द्वैधीभावेन वा मित्रं यास्यता वान्यमन्यतः ॥

बलस्य बलान्तरेण सहावस्थापनं, सत्रस्थानातिसंहितं सत्रस्थानमरण्यस्थितिः
अतिसंहितं कपटोपायैः शत्रुबलातिसन्धानं च, अतिसंधानमित्यपि पाठः ।
उत्तरपक्षस्य सन्धिश्च बलाधिकप्रतिपक्षेण सन्धिकरणं च, बलव्यसनसाधनं
बलव्यसनानां परिहारोपायः ॥

उपदेष्टव्यशेषमाह — रक्षेदिति । नित्यमुत्थितः नित्योद्योगी सन्,
व्यसने, स्वदण्डं स्वबलं, शत्रुभ्यो रक्षेत् । तथाभूत एव सन्, शत्रूणां, दण्ड-
रन्ध्रेषु सैन्यच्छिद्रेषु, प्रहरेत् ॥

इत्थं बलव्यसनं निरूपितम् । अथ मित्रव्यसने निरूपणीये सूत्रम् —
मित्रव्यसनवर्ग इति । मित्रसंबन्धिनां व्यसनानां वर्ग उच्यत इति सूत्रार्थः ।

तमेवाह — अभियातमिति । स्वयं स्वकार्यार्थे वा, सम्भूय समुदायेन
सह तदर्थं समवेत्य वा, अन्यवशेन वा स्वबन्ध्वादिकार्यवशेन वा, अभियातं
शत्रौ कृताभियोगं, मित्रम्, अशक्त्या वा शक्तिविरहेण वा, लोभेन वा शत्रु-
सकाशाद् धनग्रहणेन वा, प्रणयेन वा शत्रौ स्नेहेन वा, परित्यक्तम् अकृत-
साहाय्यम् अर्थाद् विजिगीषुणा, यद् यथोक्तास्ववस्थासु यथाशक्ति साह्यो
कर्तव्ये विजिगीषुणात्मदोषादुपेक्षितं, तत् तथाविधं मित्रमिति श्लोकार्थः ।
तस्य च 'कृच्छ्रेण साध्यते' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि बो-
द्धव्यम् । अयमेको मित्रव्यसनस्य प्रयोजकः प्रकारः ॥

प्रकारान्तरमाह — विक्रीतमित्यादि । संग्रामे युद्धे, अभियुञ्जाने अनु-
ष्ठीयमानाभियोगे न तु निस्तीर्णाभियोगे सति अर्थान्मित्रे, अपवर्तिना स्वार-
ब्धमेव साहाय्यमपरिसमाप्य परस्माद् धनं गृहीत्वा मध्ये निवर्तमानेन विजि-
गीषुणा, विक्रीतं वा स्वीयत्वात् प्रच्यावितं वा, मित्रम् । प्रकारमन्यमाह —
द्वैधीभावेन वेति । स्वमित्रशत्रूणा सह सन्धिं कृत्वा स्वयातव्यं प्रति यानं
द्वैधीभावः तेन निमित्तेन वा, विक्रीतं, मित्रम् । प्रकारान्तरमाह — यास्यता

पृथग्वा सह याने वा विश्वासेनातिसंहितम् ।
भयावमानालस्यैर्वा व्यसन्नान्न प्रमोक्षितम् ॥
अवरुद्धं स्वभूमिभ्यः समीपाद् वा भयाद् गतम् ।
आच्छेदनाददानाद् वा दत्त्वा वाप्यवमानितम् ॥
अत्याहारितमर्थं वा स्वयं परमुखेन वा ।
अतिभारे नियुक्तं वा भङ्क्त्वा परमवस्थितम् ॥
उपेक्षितमशक्त्या वा प्रार्थयित्वा विरोधितम् ।
कृच्छ्रेण साध्यते मित्रं सिद्धं चाथु विरज्यति ॥

वान्यमन्यत इति । 'त्वमितो याहि अहमितो यास्यामी'त्येवम् अन्यतः अन्येन स्वमित्रशत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा, अन्यं स्वशत्रुं, यास्यता वा विजिगीषुणा, विक्रीतं मित्रम् ॥

प्रकारान्तरमाह—पृथग् याने विश्वासेन वा 'त्वमितो याहि त्वच्छत्रुं प्रति अहमितो यास्यामी'ति मित्रदिक्कयानविषयसन्धिविश्वासेन वा, सह याने विश्वासेन वा सहयानसन्धिविश्वासेन वा, अतिसंहितं मित्रशत्रोः प्रच्छन्नसाहाय्यकरणेन वञ्चितं, मित्रम् । प्रकाशान्तरमाह—भयावमानालस्यैर्वेति । मित्रशत्रोः सकाशाद् भयेन वा मित्रविषयानादरेण वा अलसतया वा, व्यसनात् शत्र्वभियोगात्, न प्रमोक्षितम् अनिस्तारितं, मित्रम् ।

प्रकारान्तराण्याह — अवरुद्धमिति । स्वभूमिभ्यः अवरुद्धं स्वभूमि-
मुद्दिश्य प्रतिरुद्धागमनं मित्रम् । समीपाद् भयाद् गतं वा वधवन्धनादिश-
ङ्कया स्वसमीपात् स्वयमेव गतं वा मित्रम् । आच्छेदनाद् बलेन द्रव्यापहर-
णाद्, अवमानितं मित्रम् । अदानाद् वा दातव्याप्रदानाद् वा, अवमानितं
मित्रम् । दत्त्वापि वा दातव्यं प्रदायापि वा अवमानितं मित्रम् ॥

प्रकारान्तरमाह—अत्याहारितमिति । स्वयं, परमुखेन वा अन्य-
द्वारेण वा, अर्थम् अत्याहारितं वा धनमतिमात्रहारितं वा, मित्रम् । प्रकारा-
न्तरमाह—अतिभार इत्यादि । विजिगीषुशत्रुं निर्जित्य प्राप्तमात्रमेव पुन-
रपि दुस्साधे कार्ये नियुक्तं वा, मित्रम् ॥

प्रकारान्तरमाह—उपेक्षितमशक्त्या वेति । सामर्थ्याविरहेणानपेक्षितं, प्रार्थयित्वा विरोधितं पुनर्मित्रभावप्रार्थनयोपगतमुत्पादितविरोधं वा, मित्रम् । इत्थं व्युत्पादितनानाप्रकारविकारप्राप्तस्य पुनस्साध्यतापेक्षायामाह — कृच्छ्रे-

कृतप्रयासं मान्यं वा मोहान्मित्रममानितम् ।
मानितं वा न सदृशं भक्तितो वा निवारितम् ॥
मित्रोपघातत्रस्तं वा शङ्कितं वारिसंहिताद् ।
दूष्यैर्वा भेदितं मित्रं साध्यं सिद्धं च तिष्ठति ॥
तस्मान्नोत्पादयेदनान् दोषान् मित्रोपघातकान् ।
उत्पन्नान् वा प्रशमयेद् गुणैर्दोषोपघातिभिः ॥
यतो निमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् ।
प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतन्द्रितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे व्यसनाधिकारिके अष्टमाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गः,

आदितः एकविंशतिशततमः ॥

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य व्यसनाधिकारिकम्

अष्टममधिकरणं समाप्तम् ॥

णोति । मित्रं यथोक्तविकारभेदभिन्नं, कृच्छ्रेण साध्यते. क्लेशेन स्वानुकूली-
क्रियते विजिगीषुणा । सिद्धं वा कथञ्चित् प्राप्तानुकूल्यमपि वा, आशु क्षिप्रं,
विरज्यति निःस्नेहं भवति ॥

इत्थं विकृतचित्तेषु मित्रेषु दुस्साधानां वर्गमुक्त्वा सुसाधानां वर्गमा-
ह — कृतप्रयासमिति । विजिगीष्वर्थे कृतसंग्रामादिपरिश्रमम्, अत एव मान्यं
पूजार्हम्, मोहाद् अमानितं प्रमादादपूजितं वा इति प्रथमम् । मानितं वा
न सदृशमिति द्वितीयम्, अकृतस्वप्रयासानुरूपसत्कारं वेत्यर्थः । भक्तितो
वा निवारितमिति तृतीयं, शत्रुभिः विजिगीषुविषयादनुरागात् प्रति-
षिद्धमित्यर्थः । मित्रोपघातत्रस्तं वेति चतुर्थं, मित्रस्यान्यस्योपघातं विजि-
गीषुणा कृतं दृष्ट्वा स आत्मनोऽपि क्रियेतेति भीतमित्यर्थः । शङ्कितं वारि-
संहितादिति पञ्चमं, स्वशत्रुणा कृतसन्धानाद् विजिगीषोरुपजातशङ्कमित्यर्थः ।
दूष्यैर्वा भेदितमिति षष्ठं, राज्योपघातपरैः प्रधानैः प्रयुक्तभेदमित्यर्थः ।
मित्रं यथोक्तषट्प्रकारं, साध्यं विकारापनयनेन प्रकृतिं नेतुं शक्यम् । सिद्धं
च तिष्ठति प्रकृतिप्राप्तं च पुनर्न विक्रियते ॥

तस्मादिति । सर्वथापि परिहर्तव्यत्वाद्धेतोः, एनान् दोषान् मित्रोप-
घातकान् मैत्रीभङ्गहेतून् यथोक्तान् परित्यक्तत्वविक्रीतत्वादिरूपान् दोषान्,

नोत्पादयेत् अर्थान्मित्रेषु । उत्पन्नान् वा यदृच्छासम्भूतांश्च तान् दोषान्,
दोषोपघातिभिः गुणैः सान्त्वादिरूपैः, प्रशमयेत् ॥

पूर्वोक्तसर्वविधस्वाम्यादिप्रकृतिव्यसनसाधारणं विधिं वदन्नधिकरणमु-
पसंहरति—यत् इत्यादि । इह यत् इति द्वितीयार्थे तसिः । अतन्द्रितो-
ऽनलसः अर्थाद् विजिगीषुः, प्रकृतीनां स्वाम्यादीनां मित्रान्तानां सम्बन्धि,
व्यसनं कर्तुं, यत् निमित्तं स्वोत्पादकम् अवाप्नुयात्, तत् निमित्तं, तदवाप्तेः
प्रागेव, प्रतिकुर्वीत परिहरेत् तदुत्पत्तिप्रागभावं परिरक्षेदित्यर्थः । अस्य श्लो-
कस्य मित्रव्यसनवर्गनिरूपणारम्भात् प्राक् पाठो मातृकासु दृश्यते ॥

इत्यष्टमाधिकरणं श्रीमूले विवृतौ गतम् ।

कौटलीयस्य व्यसनाधिकारिकसमाह्वयम् ॥

इति श्रीवश्विर्मण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रद्वारा-
भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-
गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्री-
मूलाध्यायां व्यसनाधिकारिकेऽष्टमाधिकरणे पञ्चमो-

ऽध्यायः बलव्यसनवर्गो मित्रव्यसनवर्गः,

आदित एकविंशत्यधिकशततमः ॥

इति व्यसनाधिकारिकमष्टम-

मधिकरणं समाप्तम् ॥

आदितः अध्या. १२२] १३५, १३६. प्रक. शक्तिदेशकालबलावलज्ञानयात्राकालाः । ४३

अभियास्यत्कर्म—नवममधिकरणम् ।

१३५, १३६. प्रक. शक्तिदेशकालबलावलज्ञानं, यात्राकालाश्च ।

विजिगीषुरात्मनः परस्य च बलावलं शक्तिदेशकालयात्राकालबलसमुत्थानकालपश्चात्कोपक्षयव्ययलाभापदां ज्ञात्वा विशिष्टबलो यायात् । अन्यथासीत् ।

उत्साहप्रभावयोरुत्साहः श्रेयान् । स्वयं हि राजा शूरो बल-

अभियास्यतः पूर्वाधिकरणनिरूपितप्रकृतिव्यसनगुरुलघुभावज्ञानवत् शक्त्यादीनां बलावलस्य ज्ञानमप्यपेक्षितमिति तन्निरूपणायैदमधिकरणमारभ्य-
तेऽभियास्यत्कर्माख्यम् । तत्रेदं प्रथमं

शक्तिदेशकालबलावलज्ञानमिति सूत्रम् । शक्तेरुत्साहप्रभावमन्त्र-
लक्षणायाः देशस्य समविषमाद्यात्मकस्य कालस्य शीतोष्णादिरूपस्य च यद्
बलं स्वसैन्यस्य युद्धयोग्यत्वं यच्चावलं परसैन्यस्य युद्धयोग्यत्वं तयोर्ज्ञानं वि-
चारः क्रियत इति सूत्रार्थः ।

शक्त्यादिज्ञानस्य यानं प्रति प्रयोजकतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—
विजिगीषुरिति । सः, आत्मनः परस्य च विषये, बलावलं शक्त्यादीनां
शक्तिदेशकालयात्राकालबलसमुत्थानकालानां बलं यानानुकूलत्वं तदनुष्ठाननि-
मित्तभूतम् अवलं तद्विपरीतं, पश्चात्कोपक्षयव्ययलाभापदां बलं यानानुकूलत्वं
यानपरिहारनिमित्तभूतम् अवलं तद्विपरीतं च, ज्ञात्वा परस्परतोऽन्यतश्च सम्प्र-
भार्य, विशिष्टबलो यायात् परापेक्षयात्मनो यानानुकूलशक्त्यादिविशेषयोगो
सति यानमनुतिष्ठेत् । तत्र शक्त्यादिषु कालः कार्यानुरूपबलोपादानकालः,
पश्चात्कोपो विजिगीषौ याते पश्चात् तस्य स्थानीयादौ पाणिग्रहादिभिर्दाह-
विलोपाद्यारम्भः, क्षयो युग्यपुरुषापचयः, व्ययः हिरण्याद्यपचयः, लाभः
फलसिद्धिः, आपदः 'बाह्याभ्यन्तराश्चापद' इति सूत्रे व्याख्यास्यमानाः इति
बोद्धव्यम् । अन्यथासीतेति । विशिष्टबलत्वाभावे न यायादित्यर्थः ।

शक्तिषु श्रेयस्त्वं चिन्तयन्नाचार्यमतमाह— उत्साहप्रभावयोरिति ।
उत्साहः शौर्यबलारोग्यादियोगः प्रभावः कोशदण्डयोगः तयोर्मध्ये, उत्साहः,
श्रेयान् प्रशस्ततरः । तत्र हेतुमाह— स्वयं हि राजेत्यादि । राजा हि स्वयं
शौर्यवान् कायशक्तियुक्त आरोग्यसम्पन्नः शिशितोस्त्रविद्यो मित्रवत्सहकृत्-

वानरोगः कृतास्त्रो दण्डद्वितीयोऽपि शक्तः प्रभाववन्तं राजानं जेतुम्, अल्पोऽपि चास्य दण्डस्तेजसा कृत्यकरो भवति । निरुत्साहस्तु प्रभाववान् राजा विक्रमाभिपन्नो नश्यति इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । प्रभाववानुत्साहवन्तं राजानं प्रभावेनातिसन्धत्ते तद्विशिष्टमन्यं राजानम् आवाह्य हत्वा क्रीत्वा प्रवीरपुरुषान् । प्रभूत-प्रभावहयहस्तिरथोपकरणसम्पन्नश्चास्य दण्डः सर्वत्राप्रतिहतश्चरति । उत्साहवतश्च प्रभाववन्तो जित्वा क्रीत्वा च स्त्रियो बालाः पङ्गवो-ऽन्धाश्च पृथिवीं जिग्युः इति ।

प्रभावमन्त्रयोः प्रभावः श्रेयान् । मन्त्रशक्तिसम्पन्नो हि बन्ध-बुद्धिरप्रभावो भवति, मन्त्रकर्म चास्य निश्चितमप्रभावो गर्भधान्यमवृ-ष्टिरिवोपहन्ति इत्याचार्याः ।

स्वीयदण्डमात्रसहायोऽपि सन् प्रभाविनं राजानं जेतुं शक्तो भवति, अस्यैव तेजोमहिम्ना दण्डः स्वल्पोऽपि कार्यक्षमो भवतीत्येतस्मात् कारणादित्यर्थः । प्रभाववतोऽप्युत्साहव्यतिरेके जयव्यतिरेकमाह — निरुत्साहस्त्वित्यादि ।

आचार्यमतं खण्डयति — नेति कौटल्य इति । युक्तिमाह — प्रभाववानिति । सः, उत्साहवन्तं राजानं प्रभावेन, अतिसन्धत्ते अतिशेते, कथं कृत्वा, तद्विशिष्टं तस्माद् यातव्याद् विशिष्टमुत्कृष्टबलम्, अन्यं राजानम्, आवाह्य स्वसाह्यार्थं वरयित्वा, प्रवीरपुरुषान्, हत्वा भक्तवेतनदानेन स्वीकृत्य, क्रीत्वा प्रभूतधनदानेन स्वायत्तीकृत्य वा । प्रभूतप्रभावादिसम्पन्नश्च, भूत्वेति शेषः, अस्य दण्डः सर्वत्र अप्रतिहतः, चरति प्रसरति । किञ्च स्त्रीबालप-ङ्गवन्धा अपि कोशसम्पन्महिम्ना उत्साहवतः प्रवीरान् स्वायत्तीकृत्य भूमिं जितवन्त इत्यैतिह्यमप्यस्तीत्याह — उत्साहवतश्चेत्यादि । इतिशब्दानन्तरम् ऐतिह्यमिति शेषः ।

प्रभावमन्त्रशक्त्योर्मध्ये प्रभावशक्तिः श्रेयसी, कस्मात्, मन्त्रशक्तिः युक्तः प्रभावशक्तिरहितश्चेत्, निष्फलमन्त्रो भवति; प्रभावाभावो हि तस्य वि-चार्यनिर्णीतं मन्त्रार्थानुष्ठानप्रकारं कोशदण्डैकसाध्यमुपहन्ति, यथा गर्भस्थं धान्यं वृष्ट्यपेक्षोद्गमनं वृष्ट्यभाव उपहन्ति तद्वदित्याचार्या मन्यन्त इत्याह — प्रभावमन्त्रयोरित्यादि ।

नेति कौटल्यः । मन्त्रशक्तिः श्रेयसी । प्रज्ञाशास्त्रचक्षुर्हि राजा
अल्पेनापि प्रयत्नेन मन्त्रमाधातुं शक्तः, परानुत्साहप्रभाववतश्च सामा-
दिभिर्योगोपनिषद्भ्यां चातिसन्धातुम् । एवमुत्साहप्रभावमन्त्रशक्ती-
नामुत्तरोत्तराधिकोऽतिसन्धत्ते ।

देशः पृथिवी । तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्र-
परिमाणं तिर्यक् चक्रवर्तिक्षेत्रम् । तत्रारण्यो ग्राम्यः पार्वत औदको
भौमः समो विषम इति विशेषाः । तेषु यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयु-
ज्जीत । यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानां भूमिः अभूमिः परस्य, स उत्तमो
देशः । विपरीतोऽधमः । साधारणो मध्यमः ।

आचार्यमतं निषेधन् स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । मन्त्र-
शक्तिरिति । सा श्रेयसीत्यत्र युक्तिमाह — प्रज्ञाशास्त्रचक्षुर्हीति । प्रज्ञा शे-
मुषी शास्त्रं श्रुतं ते चक्षुषी यस्य स तथाभूतो हि, राजा, अल्पेनापि प्रयत्नेन,
मन्त्रम्, आधातुम् अनुष्ठातुं, शक्तः । परान् उत्साहप्रभाववतश्च, सामादिभिः
उपायैः, योगोपनिषद्भ्यां योगेन तीक्ष्णादिगूढपुरुषप्रयोगेण उपनिषदा औप-
निषदिकोक्तविषाग्न्यादिना च, अतिसन्धातुं शक्तः, आत्मन उत्साहप्रभावा-
ल्पत्वेऽपीत्यर्थम् । एवमिति । अनेन प्रकारेण उत्साहाद्युत्तरोत्तरगौरवसिद्धे-
त्यर्थः, उत्साहप्रभावमन्त्रशक्तीनाम्, उत्तरोत्तराधिकः उत्तरोत्तरयाधिको राजा,
अतिसन्धत्ते पूर्वपूर्वशक्तियोगिनमतिशेते । इति शक्तिर्निरूपिता ।

देशं निरूपयति—देशः पृथिवीति । तस्यामिति । पृथिव्यां, हिम-
वत्समुद्रान्तरम् उदीचीनं हिमालयदक्षिणसमुद्रयोरन्तरालम् उदग्भवं, ति-
र्यग् योजनसहस्रपरिमाणं पूर्वापरसमुद्रावधिकं योजनसहस्रमितं, चक्रवर्तिक्षेत्रं
चक्रवर्तिनां क्षेत्रं यस्याखण्डस्य शासनेन राजा चक्रवर्तीति व्यपदिश्यते तदि-
त्यर्थः । विशेषानाह — तत्रेति । चक्रवर्तिक्षेत्रे, आरण्यः कृष्णनर्हदेशप्रायः,
ग्राम्यः कृष्णनर्हदेशप्रायः, पार्वतः उन्नतदृष्टप्रायः, औदक आस्रावयुक्तः, भौमः
स्थलप्रायः, समः अनुन्नतानतः, विषमः उन्नतानतः, इति विशेषाः । तेष्विति ।
उक्तेषु विशेषेषु, यथास्वबलवृद्धिकरं स्वसैन्यजयावहं यथा भवेद् अर्थात् पर-
सैन्यपराजयावहं च तथाभूतं, कर्म युद्धं, प्रयुज्जीत । यत्रेति । यस्मिन् देशे,
आत्मनः सैन्यव्यायामानां, भूमिः योग्यः प्रदेशो, लभ्यत इति शेषः, परस्य
शत्रोः, सैन्यव्यायामानाम्, अभूमिः योग्यप्रदेशाभावः, स उत्तमो देशः ।

कालः शीतोष्णवर्षात्मा । तस्य रात्रिरहः पक्षो मास ऋतुरयनं
संवत्सरो युगमिति विशेषाः । तेषु यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयुज्जीत ।
यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानामृतुः अनृतुः परस्य स उत्तमः कालः ।
विपरीतोऽधमः । साधारणो मध्यमः ।

शक्तिदेशकालानां तु शक्तिः श्रेयसीत्याचार्याः । शक्तिमान् हि
निम्नस्थलगतो देशस्य शीतोष्णवर्षवतश्च कालस्य शक्तः प्रतीकरी
भवति ।

देशः श्रेयान् इत्येके, स्थलगतो हि श्वा नक्रं विकर्षति, निम्न-
गतो नक्रः श्वानमिति ।

कालः श्रेयान् इत्येके । दिवा काकः कौशिकं हन्ति, रात्रौ
कौशिकः काकम् इति ।

विपरीतः परस्य सैन्यव्यायामानां भूमिः आत्मनश्चाभूमिर्यः स देश इत्यर्थः,
अधमः । साधारणः आत्मपरयोर्विशेषरहितो देशः, मध्यमः ।

कालं निरूपयति — काल इति । सः, शीतोष्णवर्षात्मा शीतस्वभावो
हेमन्तादिरूपः उष्णस्वभावो ग्रीष्मादिरूपः वर्षस्वभावः प्रावृद्धरूपश्च भवति ।
तस्य विशेषानाह — तस्य रात्रिरित्यादि । उक्तेषु कालस्य विशेषेषु कर्म-
प्रयोगप्रकारं कालस्योत्तमादित्वं चाह — तेषु यथास्वबलवृद्धिकरमित्यादि ।

इत्थं शक्त्याद्यवान्तरभेदानां बलाबलं विचारितम् । इदानीं शक्त्या-
दीनां त्रयाणां मिथो बलाबलं विचारयन्नाचार्यमतमाह — शक्तिदेशकालानां
त्वित्यादि । तत्र युक्तिमाह — शक्तिमान् हीत्यादि । प्रतीकारे प्रतिक्रि-
यायाम् । तत्र देशस्य प्रतिक्रिया निम्नादेर्मृदापूरणादिः, कालस्य प्रतिक्रिया
फञ्जुकादिना शीतादिवारणम् ।

तत्रैकीयमतमाह — देश इत्यादि । स्थले शुनो नक्रविकर्षणयोग्यताया
अस्थले तदभावस्य च, जले नक्रस्य श्वविकर्षणयोग्यतायाः अजले तदभावस्य
चोपलब्ध्या बलाबलस्य देशतद्भावतदभावानुविधायित्वाद् देश एव श्रेयानि-
त्यर्थः ।

काकदिवापराक्रमित्व-धूकरात्रिपराक्रमित्वदृष्टान्तेन बलाबलस्य काला-
न्वयव्यतिरेकानुविधानं वर्णयन्तः कालस्य श्रेयस्त्वमेके मन्यन्त इत्याह —
कालः श्रेयानित्यादि ।

नेति कौटल्यः । परस्परसाधका हि शक्तिदेशकालाः ।

तैरभ्युचितः तृतीयं चतुर्थं वा दण्डस्यांशं मूले पाष्ण्यां प्रत्य-
न्ताटवीषु च रक्षा विधाय कार्यसाधनसहं कोशदण्डं चादाय क्षीण-
पुराणभक्तमगृहीतनवभक्तमसंस्कृतदुर्गममित्रं, वार्षिकं चास्य सस्यं
हैमनं च मुष्टिमुपहन्तुं मार्गशीर्षी यात्रां यायात् । हैमनं चास्य सस्यं
वासन्तिकं च मुष्टिमुपहन्तुं चैत्री यात्रां यायात् । क्षीणतृणकाष्ठोदकम-
संस्कृतदुर्गममित्रं, वासन्तिकं चास्य सस्यं वार्षिकीं वा मुष्टिमुपहन्तुं
ज्येष्ठा मूलीयां यात्रां यायात् ।

उक्तं मतत्रयमपि प्रतिषेधति — नेति कौटल्य इति । तत्र हेतु-
माह — परस्परसाधका हि शक्तिदेशकाला इति । सत्यामपि शक्तौ देश-
कालाभावे कार्यासिद्ध्या सतोरपि देशकालयोः शक्त्यभावे कार्यासिद्ध्या च तेषां
त्रयाणामन्योन्यसापेक्षतयैव कार्यसाधकत्वदर्शनात् समं प्राधान्यमित्याभिप्रायः ।
इत्थं शक्तिदेशकालबलाबलं चिन्तितम् ।

अथ यात्राकालनिरूपणार्थं सूत्रं —

यात्राकाला इति । शत्रुमुद्दिश्य विजिगीषोर्यात्रां यात्रा तस्याः समु-
चिताः काला अभिधीयन्ते इति सूत्रार्थः ।

तैरभ्युचित इति । शक्तिदेशकालैः परापेक्षयातिशयं प्राप्तः विजिगीषुः,
तृतीयं चतुर्थं वा यथोचितं, दण्डस्य त्रेधा चतुर्धा वा विभक्तस्य बलस्य, अंशं,
मूले स्थानीये, पाष्ण्यां पृष्ठे, प्रत्यन्ताटवीषु च विषयान्तेऽरण्येषु च, रक्षा
विधाय रक्षार्थं स्थापयित्वा, कार्यसाधनसहं, कोशदण्डं च कोशं दण्डं च,
आदाय, अमित्रमुपहन्तुं, मार्गशीर्षी यात्रां यायात् मार्गशीर्षे मासि शत्रुं प्रति
अभियायात् । शत्रोः सुखोपहन्तव्यतार्थं त्रीणि विशेषणान्याह — क्षीणपु-
राणभक्तमित्यादि । यदा पुराणं पूर्वभोगसञ्चितं भक्तं क्षीणं नवसंग्राह्यं चागृ-
हीतं दुर्गं चाकृतसमुचितरक्षाविधानं पश्यति, तथाविधे काले समुत्पन्नस्य-
ग्रहणप्रतिबन्धलक्षणेन नवबीजवापप्रतिबन्धलक्षणेन चोपघातेनैनं योजयितुं
यायादित्यर्थः । इह हि वर्षोत्तबीजनिष्पन्नस्यग्रहणपूर्वको हेमन्ते बीजवाप
इत्येको भोगः, हेमन्तोत्तबीजनिष्पन्नस्यग्रहणपूर्वो वसन्ते बीजवाप इत्यपरो
भोगः, वसन्तोत्तबीजनिष्पन्नस्यग्रहणपूर्वो वषासु बीजवाप इत्यन्य इत्येवं त्रयः
प्रत्यब्दं भोगा भवन्ति । तेषु कतमं भोगमुपहन्तुं कतमस्मिन् मासि यात्रां
यायादित्याकाङ्क्षायामाह — वार्षिकं चास्य सस्यमित्यादि । अयमर्थः —

अत्युष्णमल्पयवसेन्धनोदकं वा देशं हेमन्ते यायात् ।

तुषारदुर्दिनमगाधनिम्नमायं गहनतृणवृक्षं वा देशं ग्रीष्मे यायात् ।

स्वसैन्यव्यायामयोग्यं परस्यायोग्यं वर्धति यायात् ।

मार्गशीर्षं तैषं चान्तरेण दीर्घकालां यात्रां यायात् । चैत्रं
वैशाखं चान्तरेण मध्यमकालां, ज्येष्ठामूलीयमाषाढं चान्तरेण ह्रस्व-
कालामुपोषिष्यन् । व्यसने चतुर्थीम् । व्यसनाभियानं विवृतयाने
व्याख्यातम् ।

प्रथमं भोगमुपहन्तुं मार्गशीर्षे मासि यायाद्, द्वितीयं चैत्रे, तृतीयं ज्येष्ठामू-
लीयापराख्ये ज्यैष्ठे इति । तत्रासंस्कृतदुर्गस्याभिन्नस्य सद्योदुर्गसंस्कारमिच्छतो-
ऽपि ज्येष्ठामूलीये तदपेक्षिततृणकाष्ठोदकादिक्षयात् सुतरामुपवातो भवतीति
द्योतयितुं क्षीणतृणकाष्ठोदकमसंस्कृतदुर्गमभिन्नमित्यभिन्नस्य विशेषणान्तरयोगेन
पुनरुपादानमिति ज्ञेयम् । त एते परोपघातानुकूला यात्राकालाः ।

यातव्यदेशानुकूलान् यात्राकालानाह — अत्युष्णमित्यादि । यो
देशः अतिमात्रोष्णस्वभावः तृणकाष्ठजलानि वा यत्राल्पानि, तं देशं हेमन्ते
यायात्, तदा हि शीतवशादुष्णः किञ्चित् सह्यो भवति, तृणकाष्ठजलानां च
नोत्सादो भवतीत्यभिप्रायः ।

तुषारदुर्दिनमित्यादि । अनवरतहिमवर्षं गभीरतटाकबहुलं निबिड-
तृणवृक्षं वा देशं ग्रीष्मे यायात् । तदाहि शैत्यं सह्यं भवतीत्यभिप्रायः ।

सामान्यतो वर्षाकाले यानं प्रतिषिद्धम् । तस्य प्रतिप्रसवमाह—
स्वसैन्येत्यादि । यस्मिन् देशे स्वसैन्यस्य व्यायामयोग्यभूमिलाभः परसैन्यस्य
च तदभावः, तथाविधं देशं वर्षाकालेऽपि यायादित्यर्थः ।

उक्तानां मार्गशीर्षादीनां तिसृणां यात्राणां दीर्घकालत्वादौ नियम-
माह — मार्गशीर्षं तैषं चान्तरेणेति । मार्गशीर्षतैषमासयोर्मध्ये, यात्राम्
अर्थान्मार्गशीर्षीं, दीर्घकालां यायात्, वर्षाकालस्य दूरविप्रकृष्टतया कृष्यङ्गक-
र्मणां विलम्बसहत्वेनोपरोधाभावादिति भावः । चैत्रं वैशाखं चान्तरेणेति ।
अनयोर्मध्ये, मध्यमकालां यायात् अर्थाच्चैत्रौ यात्रां न तु मार्गशीर्षीमिव दीर्घ-
कालमित्यर्थः । ज्येष्ठामूलीयमाषाढं चान्तरेणेति । तयोर्मध्ये, ह्रस्वकालां
यायात् अर्थाज्ज्येष्ठामूलीयां न तु दीर्घकालां मध्यमकालां वा वर्षाकालस्य प्रत्या-
सन्नत्वेन तत्कर्मोपरोधप्रसङ्गादिति भावः । कालह्रस्वत्वपरिच्छेदगमकं यातुर्वि-
शेषणमाह — उपोषिष्यन्निति । उप समीपे शत्रुविषयं गत्वा तदाहमात्रं क्षिप्र-

प्रायश्चाचार्याः परव्यसने यातव्यम् इत्युपादिशन्ति ।

शक्त्युदये यातव्यमनैकान्तिकत्वाद् व्यसनानाम् इति कौटल्यः ।

यदा वा प्रयातः कर्शयितुमुच्छेत्तुं वा शक्नुयादमित्रं, तदा यायात् ।

अत्युष्णोपक्षीणे कालेऽहस्तिबलप्रायो यायात् । हस्तिनो ह्यन्त-
स्स्वेदाः कुष्ठिनो भवन्ति, अनवगाहमानास्तोयमपि बन्तश्चान्तरवक्षारा-

सुकरं करिष्यन् न तु ततोऽधिकं युद्धादिकर्म अधिककालसापेक्षं करिष्यन्ति-

त्यर्थः । इह मार्गशीर्षं तैषमित्यादयो मासार्थाः शब्दाः मार्गशीर्षीं तैषीमि-

त्यादिरीत्या स्त्रीप्रत्ययान्ता मूलकोशेषु पठ्यन्ते । तदा मार्गशीर्ष्यादिशब्दाः

मृगशीर्षयुक्तपौर्णमासीविशेषाभिधायिनस्तद्युक्तमासविशेषोपलक्षका द्रष्टव्याः ।

इत्थं मार्गशीर्ष्यादिकास्त्रिविधा यात्रा अभिधाय परव्यसनकालां नाम चतुर्थी-

मपि यात्रामाह — व्यसने चतुर्थीमिति । परव्यसनदर्शने चतुर्थीं मार्ग-

शीर्ष्यादिविलक्षणप्रकारां मार्गशीर्षादिकालनियमरहितां यात्रां यायादित्यर्थः ।

इदं च व्यसनाभियानं षाड्गुण्याधिकरणगते विगृह्ययानप्रकरणे वितत्याभिहि-

तमित्याह — व्यसनाभियानमित्यादि ।

व्यसनाभियानपक्षश्चायमाचार्याणामेवेत्याह — प्रायश्चाचार्या
इत्यादि ।

स्वपक्षमाह — शक्त्युदय इति । परापेक्षया विजिगीषोः शक्त्यभ्यु-
च्चये सति, यातव्यं, शक्त्युदयस्यैकान्तफलसाधकत्वादित्यभिप्रायः । परव्यस-
नानि त्वप्रयोजकान्यनेवम्भूतत्वादित्याह — अनैकान्तिकत्वाद् व्यसना-
नामिति । परस्य व्यसनसत्त्वेऽप्यात्मनः शक्त्युदयाभावे फलासिद्ध्या परस्य
व्यसनाभावेऽप्यात्मनः शक्त्युदयसत्त्वे फलासिद्ध्या च परव्यसनानां फलाननु-
विहितस्वान्वयव्यतिरेकत्वादित्यर्थः । इति कौटल्यः मन्यते ।

शक्त्यभ्युच्चयाभावेऽपि शत्रुकर्शनोच्छेदनान्यतरानुष्ठानमात्रपर्याप्तश-
क्तियोगमात्मनो यदा पश्यति, तदा यायादिति पक्षान्तरमाह — यदा वा
प्रयात इत्यादि ।

अथ बलानुरोधेन कालनियममाह — अत्युष्णोपक्षीण इति । अत्युष्ण-
पर्यवसिते, काले ग्रीष्मादौ, अहस्तिबलप्रायो यायात् हस्त्यतिरिक्तखरोष्ट्रादि-
बलबहुलो यायात् हस्तिबलबहुलस्तु न यायादित्यर्थः । हस्तिबलबहुलस्यायाने
कारणमाह — हस्तिनो ह्रीत्यादि । गजा हि बहिरनिर्गच्छद्विरन्तःस्थितैः
स्वेदैर्दूषितत्वचः कुष्ठरोगिणो भवन्ति, जले च स्नानाकरणात् तत्पानाकरणा-

श्रान्धीभवन्ति । तस्मात् प्रभूतोदके देशे, वर्षति च हस्तिबलप्रायः
यायात् । विपर्यये खरोष्ट्राश्वबलप्रायः । देशमल्पवर्षपङ्कं वर्षति मरु-
प्रायं चतुरङ्गबलो यायात् ।

समाविषमनिम्नस्थलह्रस्वदीर्घवशेन बाध्वनो यात्रां विभजेत् ।

सर्वा वा ह्रस्वकालाः स्युर्यातव्याः कार्यलाघवात् ।

दीर्घाः कार्यगुरुत्वाद्वा वर्षावासः परत्र च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अभियास्यत्कर्मणि नवमाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

शक्तिदेशकालवलावलज्ञानं यात्राकालः,

आदितः द्वाविंशतिशततमोऽध्यायः ॥

चौपजातान्तर्दाहा अन्धतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्मादिति । उष्णकालयानस्य
हस्त्यनर्थावहत्वात्, प्रभूतोदके प्रचुरजले देशे, वर्षति च अर्थात् काले, ह-
स्तिबलप्रायः, यायात् । विपर्यय इति । अप्रभूतोदके देशे अवर्षाकाले च,
खरोष्ट्राश्वबलप्रायः, यायात् । यस्मिन् वृष्टिनिमित्तः पङ्कोऽल्पो भवति, तं तथा-
विधं मरुप्रायं देशं वर्षाकालेऽपि हस्त्यश्वरथपादातरूपचतुर्विधसैन्ययुक्तो गच्छन्न
दुष्यतीत्याह — देशमल्पवर्षपङ्कमित्यादि ।

अध्वनः समत्वविषमत्वादिभिरपि यात्राया ह्रस्वकालत्वादिविभागो भ-
वतीत्याह — समेत्यादि । इह समादिशब्दा भावप्रधानाः, समत्वमदन्तुरत्वं,
विषमत्वं दन्तुरत्वं, निम्नत्वं जलरूपत्वं, स्थलत्वमजलरूपत्वं, ह्रस्वत्वं ह्रस्व-
कालत्वं, दीर्घत्वं दीर्घकालत्वं, तद्वशेन वा तदनुरोधेन वा, अध्वनो यात्रां विभ-
जेत् । तत्र स्थलत्वान्ता अध्वधर्माः, अन्यौ यात्राधर्मौ ॥

कार्यवशात् सर्वासामपि यात्राणां ह्रस्वकालत्वदीर्घकालत्वे भवत इ-
त्याह — सर्वा वेत्यादि । या एता अध्वममत्वविषमत्वादिवशोपजातह्रस्वभाव-
दीर्घभावा उक्ताः, ताः सर्वा अपि, यातव्याः यात्राः, कार्यलाघवात् कार्यस्य
क्षिप्रनिर्वर्तनात्, ह्रस्वकालाः, स्युः । कार्यगुरुत्वाद् वा कार्यस्य चिरनिर्वर्त-
नाच्च, दीर्घाः दीर्घकालाः स्युः । वर्षावासः परत्र चेति । किञ्च वर्षासु वासः
स्वदेशकार्यः परविषय एव कार्यवशात् कर्तव्यः स्यादित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अभियास्यत्कर्मणि नवमाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः शक्तिदेशकालवलावलज्ञानं यात्राकालः,

आदितो द्वाविंशत्यधिकशततमः ॥

१३७—१३९. प्रक. बलोपादानकालाः, सन्नाहगुणाः, प्रतिबलकर्म च ।

मौलभृतकश्रेणीमित्रामित्राटवीवलानां समुदाहनकालाः ।

मूलरक्षणादतिरिक्तं मौलबलम्, अत्यावापयुक्ता वा मौला मूले विकुर्वीरन् इति, बहुलानुरक्तमौलबलः सारबलो वा प्रतियोद्धा व्यायामेन योद्धव्यम् इति, प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा क्षयव्ययसहत्वान्मौलानाम् इति, बहुलानुरक्तसम्पाते च यातव्यस्योपजापभयादन्यसैन्यानां भृतादीनामविश्वासे, बलक्षये वा सर्वसैन्यानाम् इति, मौलबलकालः ।

बलोपादानकाला इति सूत्रम् । बलानां मौलभृतादीनाम् उपादानस्य यथाकार्यं विनियोगस्य काला उच्यन्त इति सूत्रार्थः । अभियास्यता यात्राकालवद् बलोपादानकाला अपि ज्ञातव्या इति तत्कथनम् ।

के ते काला इत्याह — मौलेत्यादि । मौलबलं स्थानीयभवं बलं, भृतकबलं भृतिस्वीकृतं बलं, श्रेणीबलं जानपदायुधीयगणरूपं बलं, मित्रबलम्, अमित्रबलम्, अटवीबलम् आटविकबलम्, इत्येतेषां षड्विधानां, समुदाहनकालाः कार्यविनियोगकालाः ।

तेषु मौलबलसमुदाहनकालस्य निमित्तान्याह — मूलरक्षणादतिरिक्तमित्यादि । अयमर्थः — स्थानीयरक्षार्थं यावदपेक्षितं ततोऽधिकं मौलबलं विद्यत इत्यास्मिन् निमित्ते; अथवा अत्यावापयुक्ता अतिमात्रद्रोहचिन्तायुक्ता मौलपुरुषाः मूले विकारं कुर्युः अत इमे आत्मना सहैव नेया इत्यास्मिन् निमित्ते; प्रभूतमनुराशि च मौलबलमुपादायागतः प्रत्यर्थी शूरसैन्ययुक्तो वा सः, अतः प्रयत्नेन युद्धं कर्तव्यं, तत्र मौलबलमेव समर्थं भवतीत्येतस्मिन् निमित्ते; बहुयोजनविप्रकृष्टे देशे दीर्घे वा काले शत्रुणा सह युद्धं भवेत्, तत्रावश्यम्भाविनौ क्षयव्यथौ मौलबलान्येव सोढुं शक्नुयुरित्यास्मिन् निमित्ते; बहुलाः स्वाम्यनुरागिणः शत्रुदूताः सम्पतिता अवश्यमुपजापं कुर्युः, भृतादीनि मौलव्यतिरिक्तान्यविश्वास्यानि, अतो मौलबलमेवानुपजम्प्यत्वादुपादेयमित्येतस्मिन् निमित्ते; अथवा सर्वाणि भृतादिसैन्यानि प्राप्तयुग्यपुरुषापचयलक्षणशक्तिक्षयत्वात् पलायिष्यन्त इत्येतस्मिन् निमित्ते च, मौलबलस्य विनियोगकालः प्राप्तो मन्तव्य इति ।

प्रभूतं मे भृतबलमल्पं च मौलबलम् इति, परस्याल्पं विरक्तं वा मौलबलं, फल्गुप्रायमसारं वा भृतसैन्यम् इति, मन्त्रेण योद्धव्यमल्पव्यायामेन इति, ह्रस्वो देशः कालो वा तनुक्षयव्ययः इति, अल्पसम्पातं शान्तोपजापं विश्वस्तं वा मे सैन्यम् इति, परस्याल्पः प्रसारो हन्तव्यः इति, भृतबलकालः ।

प्रभूतं मे श्रेणीबलं शक्यं मूले यात्रायां चाधातुम् इति, ह्रस्वप्रवासः, श्रेणीबलप्रायः प्रतियोद्धा, मन्त्रव्यायामाभ्यां प्रतियोद्धुः कामो, दण्डबलव्यवहारः इति श्रेणीबलकालः ।

प्रभूतं मे मित्रबलं शक्यं मूले यात्रायां चाधातुम्, अल्पः प्रवासो मन्त्रयुद्धाच्च भूयो व्यायामयुद्धम् इति, मित्रबलेन वा पूर्वमटवीं नगरी-

भृतबलकालस्य निमित्तान्याह— प्रभूतं मे भृतबलमित्यादि । अयमर्थः— मम भृतसैन्यं प्रचुरं, मौलसैन्यमल्पमित्येतस्मिन् निमित्ते; अथवा शत्रोर्मौलसैन्यमल्पं विरक्तं वा वर्तते, अतो भृतबलमेवालं कार्यसाधनायेत्यस्मिन् निमित्ते; अथवा अल्पं दुर्बलं च परस्य भृतसैन्यमित्यस्मिन् निमित्ते; मन्त्रेण तूष्णीयुद्धात्मनारूपश्रमेण योद्धव्यमित्यस्मिन् निमित्ते; अदूरो गन्तव्यदेशः कालश्च कार्यसिद्धयेऽपेक्षितोऽल्पत्वादल्पक्षयव्ययः इत्यस्मिन् निमित्ते; अल्पपरदूतागमनं शमितोपजापम् उत्पन्नानुपजाप्यत्वविश्वासं वा मे सैन्यमित्यस्मिन् निमित्ते; परस्य तृणकाष्ठादिप्रवेशनमल्पमेव विहन्तव्यं, तच्च भृतबलेनैव विघातयितुं शक्यमित्येतस्मिन् निमित्ते च, भृतबलस्य विनियोगकालो बोद्धव्यः ।

श्रेणीबलकालमाह— प्रभूतं मे श्रेणीबलमित्यादि । अयमर्थः— श्रेणीबलं मे प्रचुरतया स्थानीयरक्षायां शत्रुं प्रत्याभियाने चोभयत्र विनियोक्तुं शक्यमित्येतस्मिन् निमित्ते; अदूरदेशं प्रयाणमदीर्घकालमित्यस्मिन् निमित्ते वा; प्रत्यर्थी श्रेणीबलबहुलः श्रेणीबलेनैव प्रतियोद्धव्य इत्यस्मिन् निमित्ते वा; प्रत्यर्थी मन्त्रेण तूष्णीयुद्धलक्षणेन व्यायामेन प्रकाशयुद्धलक्षणेन च प्रतियोद्धुकाम इत्यस्मिन् निमित्ते वा; प्रत्यर्थी दण्डभीतनृपान्तरार्पितेन बलेन निर्वाहयुद्धव्यवहार इत्यस्मिन् निमित्ते वा श्रेणीबलस्य विनियोगकालः इति ।

मित्रबलकालमाह— प्रभूतं मे मित्रबलमित्यादि । अयमर्थः— मम मित्रबलं प्रभूतत्वात् स्थानीये रक्षार्थं यात्रायां पराभियोगार्थं च निवेशयितुं शक्यमित्यस्मिन् निमित्ते; अविप्रकृष्टदेशकालत्वादल्पं प्रयाणं, तूष्णीयुद्धाच्च

स्थानमासारं वा योधयित्वा पश्चात् स्वबलेन योधयिष्यामि, मित्र-
साधारणं वा मे कार्यं, मित्रायत्ता वा मे कार्यसिद्धिः, आसन्नमनुग्राह्यं
वा मे मित्रम्, अत्यावापं वास्य साधयिष्यामि इति मित्रबलकालः ।

प्रभूतं मे शत्रुबलं शत्रुबलेन योधयिष्यामि नगरस्थानम्, अटवीं
वा । तत्र मे श्ववराहयोः कलहे चण्डालस्येवान्यतरसिद्धिर्भविष्यति;
आसाराणामटवीनां वा कण्टकमर्दनमेतत् करिष्यामि; अत्युपचितं वा
कोपभयान्नित्यमासन्नमरिवलं वासयेदन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्कायाः; श-
त्रुयुद्धावरयुद्धकालश्च । इत्यमित्रबलकालः ।

बहुतरं प्रकाशयुद्धम्, अतो नातिक्षयव्ययसम्भावनेत्यस्मिन् निमित्ते; परस्या-
टविकं बलं वा परस्य मित्रबलं वा तन्नगरावस्थितं स्वमित्रबलेन पूर्वं योध-
यित्वा पश्चात् स्वबलेन योधयिष्यामीत्यस्मिन् निमित्ते; मम यत् कार्यं तद्
मित्रस्यापि साधारणमित्यस्मिन् वा निमित्ते; मम कार्यसिद्धिर्मित्रे आयत्तेत्य-
स्मिन् वा निमित्ते; मम मित्रमन्तरङ्गं मयोपकर्तव्यमित्यस्मिन् वा निमित्ते;
मित्रस्य अत्यावापम् अर्थाद् दूष्यबलं शत्रुबलेन व्यापादयिष्यामीत्यस्मिन् वा
निमित्ते; मित्रबलस्य विनियोगकाल इति ।

अमित्रबलकालमाह — प्रभूतं मे शत्रुबलमित्यादि । अयमर्थः —
मम शत्रुबलं दण्डोपनतं प्रभूतं नगरावस्थितं शत्रुबलेन योधयिष्यामि, आट-
विकं वा शत्रुबलेन योधयिष्यामि, तथोभयोः शत्रुबलयोरायोधनघटनेऽन्यतर-
वधलक्षणं ममेष्टं सिध्यति यथा श्ववराहाशिनश्चण्डालस्य श्ववराहार्युध्यमान-
योरन्यतरवध ईप्सितः सिध्यति तद्वद् इत्यस्मिन् वा निमित्ते; मित्रबलानामा-
टविकानां च स्वकीयानां ये कण्टका अमित्रबलगतास्तेषां मर्दनसाधनमेतद्
अमित्रबलोपादानं करिष्यामीत्यस्मिन् वा निमित्ते; अत्यन्तोपचययुक्तं शत्रुबलम्
आत्मना नित्यमनधिष्ठितं विकुर्वीतेति शङ्कायां मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजा-
दिविकारलक्षणाभ्यन्तरकोपविरहे च सति तत् सर्वदा स्वान्तिक एव वासायि-
तुमर्हमित्यस्मिन् वा निमित्ते; अमित्रबलस्य विनियोगकाल इति । अन्यमप्य-
मित्रबलकालमाह — शत्रुयुद्धावरयुद्धकालश्चेति । शत्रोः स्वशत्रुणा सह यदि
प्रवृत्तं युद्धं तर्हि तस्मात् समाप्तात् परो यो युद्धोचितः कालः सोऽपि अमित्र-
बलकाल इत्यर्थः ।

तेनाटवीबलकालो व्याख्यातः ।

मार्गदेशिकं परभूमिपोग्यपरियुद्धप्रतिलोममटवीबलप्रायः शत्रुर्वा विल्वं विल्वेन हन्यताम् अल्पः प्रसारो हन्तव्यः इत्यटवीबलकालः ।

सैन्यमनेकमनेकजातीयस्थमुक्तमनुक्तं वा विलोपार्थं यदुत्तिष्ठति, तदौत्साहिकम् । भक्तवेतनविलोपविष्टिप्रतापकरं भेद्यं परेषाम्, अभेद्यं तुल्यदेशजातिशिल्पप्रायं संहतं महत् । इति बलोपादानकालाः ।

तेषां कुप्यभृतममित्राटवीबलं विलोपभृतं वा कुर्यात् ।

यान्यमित्रबलकालस्य निमित्तान्युक्तानि तान्येवाटवीबलकालस्यापीत्य-
तिदेशभङ्गचोपदिशति --- तेनेत्यादि ।

तत्र विशेषमाह — मार्गदेशिकमित्यादि । अयमर्थः — परभूमिया-
नमार्गप्रदर्शनमिति वा, परभूमियुद्धानुरूपायुधशिक्षोपेतमिति वा, अरैर्युद्धे विषये
विजिगीषुनियोगात् प्रागेव सिद्धप्रातिपक्ष्यमिति वा, आटविकबलबहुलः शत्रुः
अतः स तुल्यजातीयेनाटविकबलेनैव विस्वफलमिव विस्वफलेन हन्यतामिति
वा, शत्रोस्तृणकाष्ठादिप्रवेशनं स्वल्पमेव विहन्तव्यं तच्चाटविकबलेनैव विघा-
तयितुं शक्यमिति वैतेषु निमित्तेषु आटविकबलस्य विनियोगकालः । इत्थं
मौलादीनां षण्णां बलानामुपादानकालो दर्शितः ।

सम्प्रत्यौत्साहिकं नाम सतममपि बलमुपादेशमस्तीत्याह — सैन्यम-
नेकमित्यादि । अयमर्थः — सैन्यम्, अनेकम् एको मुख्योऽधिष्ठाता तद्रहि-
तम्, अनेकजातीयस्थं नानाप्रकारदेशावस्थायि, उक्तमनुक्तं वा राजानुज्ञात-
मननुज्ञातं वा, यद् विलोपार्थम् उत्तिष्ठति परविषयलुण्टनार्थं स्वयमेव समु-
दितं भवति, तद् औत्साहिकं स्वोत्साहमात्रप्रवृत्तत्वादौत्साहिकसंज्ञम् । तच्च
भेद्यमभेद्यमिति द्विप्रकारमित्याह — भक्तवेतनेत्यादि । भक्तेन प्रत्यहदेयतण्डु-
लादिना वेतनेन प्रतिमासदेयहिरण्यादिना च विलोपं शत्रुजनपदलुण्टनं विष्टिं
दुर्गादिकर्म प्रतापं राजाज्ञानुष्ठानं च करोतीति तथाभूतं, परेषां भेद्यं शक्यभे-
दनम् । अभेद्यं पराशक्यभेदनं तु, तुल्यदेशजातिशिल्पप्रायं देशजातिशिल्पर्ये
तुल्यास्तद्बाहुल्ययुक्तम् अत एव संहतं नित्योपगतसंघातावस्थम्, अत एव
महत् शक्तिः प्रशस्तम् । तस्मादिदमपि यथाकालमुपादेयमित्यर्थात् सिद्धम् ।
इति बलोपादानकाला इति । व्याख्याता इति शेषः ।

मौलादीनां सप्तानां मध्ये द्वयोर्भृतौ विशेषमाह — तेषामिति । मौला-
दीनां मध्ये, अमित्राटवीबलम् अमित्रबलम् आटविकबलं च, कुप्यभृतं कुप्यं

अभिन्नस्य वा बलकाले प्रत्युत्पन्ने शत्रुमवगृहीयात् । अन्यत्र वा प्रेषयेत् । अफलं वा कुर्यात् । विक्षिप्तं वा वासयेत् । काले वातिक्रान्ते विसृजेत् । परस्य चैतद् बलसमुद्धानं विघातयेद्, आत्मनः सम्पादयेत् ।

पूर्वपूर्वं चैषां श्रेयः सन्नाहयितुम् ।

तद्भावभावित्वाभित्यसत्कारानुगमाच्च मौलवलं भुतबलाच्चेयः ।

वस्त्रास्तरणादि तद्रूपभृतियुक्तं, विलोपभृतं वा शत्रुविषयपरिलुप्टनलब्धद्रव्यात्मकभृतियुक्तं वा, कुर्यात् ।

अभिन्नबलविषयमेव विशेषान्तरमाह — अभिन्नस्य वति । शत्रोः, बलकाले प्रत्युत्पन्ने स्वशत्रुयुद्धप्राप्त्या स्वबलेप्रादानावसरे प्राप्ते, शत्रुं स्वसाहाय्य पूर्वमागतं शत्रुसैन्यम्, अवगृहीयात् स्वकार्यस्य सावशेषत्वं वदन् स्ववश एव स्थापयेत् नतु तस्मिन्नवसरे विसृजेदित्यर्थः । अन्यत्र वा प्रेषयेत् स्वस्यैव कार्यान्तरमपदिश्येति शेषः । अफलं वा कुर्यात् पणितसाहाय्यदानप्रतिफलहीनं वा कुर्यात्, शत्रुबलं सद्यो विसृजन्निति शेषः । विक्षिप्तं वा बहुत्र विप्रकीर्णं वा, वासयेत्, सद्यस्समुत्थापनसौकर्यभङ्गार्थमिति शेषः । काले वा अतिक्रान्ते साहाय्यसापेक्षे कालेऽतीते, विसृजेत् । एवं निरूपितं बलोपादानं परकीयमुपघातेन योजयेत्, आत्मायं च परारब्धविघातप्रतिविधानेन सम्पन्नं कुर्याद् विजिगीषुरित्याह — परस्य चैतदित्यादि ।

अथ सन्नाहगुणा इति सूत्रम् । सन्नाहस्य बलानामुद्योगस्य गुणाः श्रेयस्त्वभेदाः कथ्यन्त इति सूत्रार्थः । उपात्तानां बलानां सन्नाहे शेषतया प्राप्ते तत्तारतम्यस्य निरूपणं प्राप्तावसरमिति प्रकरणसङ्गतिः ।

पूर्वं पूर्वं चैषामिति । मौलभृतादीनामौत्साहिकान्तानां सप्तानां बलानां मध्ये पूर्वं पूर्वं बलं, सन्नाहयितुं, श्रेयः उत्तरमुत्तरमपेक्ष्य प्रशस्ततरं सन्नाहे कार्यसाधकतरम् ।

तदेव श्रेयस्त्वं मौलादीनां सहेतुकं क्रमेण निरूपयिष्यन् प्रथमं मौलबलस्य निरूपयति — तद्भावेत्यादि । तद्भावभावित्वात् तस्य स्वामिनः सत्त्वे सत्त्वाद् अर्थात् तदसत्त्वे चासत्त्वात्, नित्यसत्कारानुगमाच्च स्वामिनो मौलेषु विषये सत्कार आदरः मौलानां स्वामिनि सत्कारोऽनुरागः तस्य नित्यस्य आगमापायरहितस्य अनुगमाद् अविच्छिन्नानुवर्तनाच्च, नित्यसत्कारा-

नित्यानन्तरं क्षिप्रोत्थायि वश्यं च भृतबलं श्रेणीबलाच्छ्रेयः ।
जानपदमेकार्थोपगतं तुल्यसङ्घर्षामर्षसिद्धिलाभं च श्रेणीबलं
मित्रबलाच्छ्रेयः । अपरिमितदेशकालमेकार्थोपगमाच्च । मित्रबलममित्र-
बलाच्छ्रेयः ।

आर्याधिष्ठितममित्रबलमटवीबलाच्छ्रेयः । तदुभयं विलोपार्थम् ।
अविलोपे व्यसने च ताभ्यामहिभयं स्यात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रसैन्यानां तेजःप्राधान्यात् पूर्वपूर्वं श्रेयः
सन्नाहयितुम् इत्याचार्याः ।

नुरागाच्चेति पाठे अनुरागस्य स्वशब्दत एवोपदानं बोद्धव्यम्, मौलबलं,
भृतबलात्, श्रेयः ।

नित्यानन्तरमिति । सर्वदैव व्यवधानरहितं पार्श्वस्थमित्यर्थः, अत
एव क्षिप्रोत्थायि अविलम्बसज्जीभावि, वश्यं च स्वायत्तं च, भृतबलं, श्रेणी-
बलाद् अर्थादतथाविधस्वभावात्, श्रेयः ।

जानपदमिति । स्वामिजनपदस्थायि, नतु मित्रबलमिवातथाभूतम्,
एकार्थोपगतं सहभोग्यैकफलोद्देशोपयातं, तुल्यसङ्घर्षामर्षसिद्धिलाभं यद्विषय-
स्पर्धाक्रोधवान् स्वामी तद्विषयस्पर्धाक्रोधयुक्तं स्वामितुल्यसिद्धिलाभं च, श्रेणी-
बलं, मित्रबलाद् अनेवम्भूतस्वभावात्, श्रेयः । नन्वेकार्थोपगतं नाम मित्र-
बलमस्ति, तच्चैवम्भूतमेवेति कथं तदपेक्षया श्रेणीबलस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्
तत्राह—अपरिमितदेशकालमित्यादि । श्रेणीबलम्, एकार्थोपगमात् मित्र-
बलाच्च श्रेयः एकार्थोपगतान्मित्रबलादपि प्रशस्ततरम्, कस्मात्, यस्मात्
तद् अपरिमितदेशकालं साहाय्यदाने देशकालप्रतिनियमनिरपेक्षं नतु मित्रब-
लमिव तत्सापेक्षमित्यर्थः । मित्रबलमित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

आर्याधिष्ठितमिति । आर्येण सद्गुणयोगविश्वसनीयेन नायकेनाधि-
ष्ठितम्, अमित्रबलम्, अटवीबलात्, श्रेयः । विनियोगे विशेषमाह — तदु-
भयमिति । अमित्रबलम् अटवीबलमिति द्वयं, विलोपार्थं विलोपमात्रप्रयोज-
नकं परविषयपरिलुप्तनमानं विनियोक्तव्यमित्यर्थः । अविलोपे विलोपातिरिक्ते
शुद्धादौ, व्यसने च स्वविपत्तिसमये च, विनियुज्यमानाभ्यामिति शेषः, ताभ्यां
निमित्तभूताभ्याम्, अहिभयं स्वपक्षकलहः, स्यात् ।

अथ बलस्य जातिप्रयुक्तं श्रेयस्त्वमाह — ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्र-
सैन्यानामिति । तेषां मध्ये, तेजःप्राधान्यात् तेज इह न शीयै ब्राह्मणे तद-

नेति कौटल्यः । प्रणिपातेन ब्राह्मणबलं परोऽभिहारयेत् । प्रहरण-
विद्याविनीतं तु क्षत्रियबलं श्रेयः, बहुलसारं वा वैश्यशूद्रबलमिति ।
तस्माद् 'एवंबलः परः, तस्यैतत् प्रतिबलम्' इति बलसमुद्धानं
कुर्यात् ।

हस्तियन्त्रशकटगर्भकुन्तप्रासहाटकवेणुशल्यवद्वस्तिबलस्य प्रति-
बलम् ।

तदेव पाषाणलगुडावरणाङ्कुशकचग्रहणीप्रायं रथबलस्य प्रति-
बलम् ।

भावात्, किन्तु धार्मिकत्वकृतज्ञत्वादिगुणसम्पत् । तस्य प्राधान्यात् मुख्यतया
गणनीयत्वात्, पूर्वं पूर्वं सन्नाहयितुं श्रेयः । इत्याचार्याः, मन्यन्त इति शेषः ।

तन्मतं निराचष्टे — नेति कौटल्य इति । तत्र हेतुमाह — प्रणिपा-
तेन, ब्राह्मणबलं, परः शत्रुः, अभिहारयेत् स्वायत्तीकुर्यात् । किं तर्हि श्रेय
इत्याह — प्रहरणविद्याविनीतं त्विति । शस्त्रविद्याशिक्षितं, क्षत्रियबलं श्रेयः
बहुलसारं वा प्रवीरप्रचुरं वा, वैश्यशूद्रबलं, श्रेयः । इतिशब्दः श्रेयस्त्वनिरूप-
णसमाप्तौ ।

प्रतिबलकमेति सूत्रम् । सामर्थ्यादिना परबलस्यानुरूपं बलं प्रति-
बलं तस्य कर्म करणप्रकारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । सन्नाहगुणवत् प्रतिबल-
कर्मणोऽपि बलशेषत्वादिह निरूपणसङ्गतिः ।

तस्मादिति । यथोक्तसन्नाहगुणावगमानन्तरमित्यर्थः, एवम्बलः परः
एवम्प्रकारबलयुक्तः शत्रुः, तस्यैतत् प्रतिबलं तथाविधस्य शत्रोरिदमनुरूपं
प्रतियोधनक्षमं बलम्, इति, ज्ञात्वेति शेषः, बलसमुद्धानं बलस्योपादानं,
कुर्यात् ।

तत्र हस्तिबलस्य प्रतिबलमाह — हस्तियन्त्रशकटगर्भेत्यादि । हस्ती-
त्यादिपदे प्रशंसायां मतुप् । प्रशस्तहस्त्यादियुक्तमित्यर्थः । तत्र यन्त्रं जाम-
दग्न्यादि, शकटगर्भः शकटरूपो मध्यः, शकटस्येव गर्भो यस्येति वा, कुन्तः
'हस्ताः सप्तोत्तमः कुन्त' इत्यायुधागाराध्यक्षे व्याख्यातलक्षणः, प्रासश्चतुर्वि-
शल्यङ्गुलः सर्वलोहमयः, हाटकं त्रिकण्टकं कुन्ततुल्यप्रमाणं, वेणुर्दधिप्रतोदः,
शल्यः सर्वतोऽयश्शङ्कुमान् लोहदण्डः । एवम्भूतं बलं, हस्तिबलस्य प्रतिबलम् ।

रथबलस्य प्रतिबलमाह — तदेवेति । हस्तिबलप्रतिबलमेव, पाषाणा-
दिप्रायं पाषाणो महाशिला लगुडो ह्रस्वगदा आवरणं प्रसिद्धम् अङ्कुशो दीर्घ-

तदेवाश्वानां प्रतिबलम् ।

वर्मिणो वा हस्तिनोऽश्वा वा वर्मिणः कवचिनो रथा आव-
रणिनः पत्तयश्चतुरङ्गबलस्य प्रतिबलम् ॥

एवं बलसमुद्धानं परसैन्यनिवारणम् ।

विभवेन स्वसैन्यानां कुर्याद्रङ्गविकल्पशः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

बलोपादानकालाः सन्नाहगुणाः प्रतिबलकर्म,

आदितस्त्रयोविंशतिशततमोऽध्यायः ॥

लोहमयः सृणिः कचग्रहणी दीर्घफलः साङ्कुशो वेणुः एवम्प्रायं, रथबलस्य
प्रतिबलम् ।

अश्वानामाह — तदेवेति । तदेव हस्तिप्रतिबलमेव, अश्वानां प्रति-
बलम् ।

वर्मवन्तो गजास्तथाभूता अश्वाः, कवचयुक्ता रथाः, आवरणवन्तः
पदातयश्च हस्त्यश्चरथपदात्यात्मकस्य चतुरङ्गसैन्यस्य यथाक्रमं सामान्यतः
प्रतिबलं भवतीत्याह — वर्मिणो वा हस्तिन इत्यादि ॥

एवं बलसमुद्धानमिति । यथोक्तसन्नाहगुणप्रतिबलकर्मप्रकारज्ञानपूर्वं
बलानामुपादानं, परसैन्यनिवारणं शत्रुसैन्यप्रतियोधनशक्तं, विभवेन स्वसै-
न्यानां मौलभृतादिस्वकीयसैन्यसम्पदानुरूप्येण, अङ्गविकल्पशः हस्त्यश्चादि-
रूपसेनाङ्गबाहुल्याल्पत्वविभागानुरोधेन, कुर्यात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः बलोपादानकालाः सन्नाहगुणाः प्रतिबलकर्म,

आदितस्त्रयोविंशत्यधिकशततमः ॥

आदितः अध्या. १२४] १४०, १४१. प्रक. पश्चात्कोपचिन्तादिः ।

५९

१४०, १४१. प्रक. पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारश्च ।

अल्पः पश्चात्कोपो महान् पुरस्ताल्लाभः इति । अल्पः पश्चात्कोपो गरीयान् । अल्पं पश्चात्कोपं प्रयातस्य दूष्यामित्राटविका हि सर्वतः समेधयन्ति, प्रकृतिकोपो वा । लब्धमपि च महान्तं पुरस्ताल्लाभम् एवम्भूते भृत्यमित्रक्षयव्यया ग्रसन्ते । तस्मात् सहस्रैकीयः पुरस्ताल्लाभस्यायोगः, शतैकीयो वा पश्चात्कोप इति न यायात् । सूचीमुखा ह्यनर्था इति लोकप्रवादः ।

पश्चात्कोपचिन्तेति सूत्रम् । पुरस्ताल्लाभमुद्दिश्य प्रस्थिते विजिगीषौ पश्चात् पार्ष्णिग्राहाटविकदूष्यादिभिरुत्पाद्यमानो दाहविलोपादिरनर्थः पश्चात्कोपः, तस्य चिन्ता पुरस्ताल्लाभापेक्षया गुरुलघुभावविचारः कियत इति सूत्रार्थः । समुदात्तबलेनापि यानं पश्चात्कोपानर्थस्याभावनिश्चये सत्येव कर्तव्यम् इति तच्चिन्तात्रारभ्यते ।

अल्प इत्यादि । गरीयानित्युत्तरवाक्यगतं सामर्थ्यादिहापकृष्य संबध्यते । इतिशब्दानन्तरं च विचार्यत इति शेषः । किं याने सति जायमानः स्वल्पः पश्चात्कोपो गुरुतरत्वेन गणनीयः (पुरस्ताल्लाभमप्युपेक्ष्यावर्जनीयत्वेनापेक्षणीयः) उताहो प्रभूतः पुरस्ताल्लाभो गुरुतरत्वेन गणनीयः (पश्चात्कोपमप्युपेक्ष्योपादेयत्वेनापेक्षणीयः) इति विचार्यत इत्यर्थः । तत्राल्पः पश्चात्कोप एव महतः पुरस्ताल्लाभाद् गुरुतर इति निश्चयमाह — अल्पः पश्चात्कोप इत्यादि । तत्र हेतुमाह — अल्पं पश्चात्कोपमित्यादि । स्वल्पमपि हि पश्चात् पार्ष्णिग्राहमात्रेणोत्पादितं कोपं प्रयातस्य विजिगीषोर्दूष्यामित्राटविकाश्च पुरः पार्श्वतश्च वर्धयन्ति, मन्त्रिपुरोहिताद्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपो वा तं वर्धयतीत्यर्थः । लब्धमपि चेति । अगणितपश्चात्कोपेन विजिगीषुणा यानं कृत्वार्जितमपि, महान्तं प्रभूतं, पुरस्ताल्लाभम्, एवम्भूते पश्चात्कोपे वृद्धिप्राप्ते सति, भृत्यमित्रक्षयव्ययाः भृत्येषु मित्रेषु च विषये क्षयव्ययाः कोपप्रशमनार्थाः, प्रसन्ते कबलयन्ति न शेषयन्तीत्यर्थः । एवञ्च सिद्धं प्रभूतस्यापि पुरस्ताल्लाभस्य पश्चात्कोपापेक्षं फलगुत्वमवच्छिन्दन् यानं प्रतिषेधति — तस्मादिति । यानलब्धप्रभूतसर्वलाभग्रसनात्, पुरस्ताल्लाभस्य आयोगः सिद्धिः, सहस्रैकीयः सहस्रे एकांशमात्रः, पर्यवस्यतीति शेषः । कदासौ सहस्रैकीयत्वकल्पनेत्याह — शतैकीयो वा पश्चात्कोप इति ।

पश्चात्कोपे सामदानभेददण्डान् प्रयुज्जीत । पुरस्ताल्लाभे सेनापतिं कुमारं वा दण्डचारिणं कुर्वीत ।

बलवान् वा राजा पश्चात्कोपावग्रहसमर्थः पुरस्ताल्लाभमादातुं यायात् । अभ्यन्तरकोपशङ्कायां शङ्कितानादाय यायात् ।

बाह्यकोपशङ्कायां वा पुत्रदारमेषामभ्यन्तरावग्रहं कृत्वा शून्य-
पश्चात्कोपजन्योऽनर्थः शते एकांशमात्रो यदि गण्यते तदेत्यर्थः । तथाच पश्चात्कोपाद् दशगुणं पुरस्ताल्लाभस्य फलगुत्वमित्याशयः । इति न यायादिति । उक्ताद्धेतोः पश्चात्कोपशङ्कायां यानं न कुर्यादित्यर्थः । अपरो व्याख्याप्रकारः—एवञ्च सिद्धं पश्चात्कोपस्य गरीयस्त्वं पुरस्ताल्लाभफलगुत्वावच्छेदपूर्वमवच्छिनत्ति — तस्मादिति । यानलब्धसर्वलाभग्रसनात्, पुरस्ताल्लाभस्य आयोगः सिद्धिः, सहस्रैकीयः, गण्यते चेदिति शेषः । पश्चात्कोपः शतैकीयः, गणनीय इति शेषः । शेषं समानम् । अल्पोऽपि पश्चात्कोपः प्रवृद्धो भवतीत्युपदेशं द्रढयितुं लोकप्रवादं दर्शयति — सूचीमुखा हीत्यादि । सूचीमुखाः अत्यल्पारम्भाः अर्थादुत्तरकालबहुलाः ।

पश्चात्कोपसम्भावनायामपि यथा यानमनुष्ठीयेत तथाह — पश्चात्कोप इति । तस्मिन् सति, सामदानभेददण्डान् प्रयुज्जीत प्रयुज्य पश्चात्कोपं शमयेत् स्वयमप्रयात एव सन्नित्यर्थः । कस्तर्हि पुरस्ताल्लाभं प्रति यायादित्यपेक्षायामाह — पुरस्ताल्लाभ इति । पुरस्ताल्लाभसाधनार्थं, सेनापतिं, कुमारं वा, दण्डचारिणं कुर्यात् सैन्यप्रणेतारं कृत्वा यानं कारयेदित्यर्थः ।

यदि बहुलबलयोगी राजा तर्हि पश्चात्कोपप्रतिविधानार्थं बलैकदेशं समर्थं नियुज्य पुरस्ताल्लाभग्रहणाय स्वयमेव वा यायादित्याह — बलवान् वेत्यादि । एष पश्चात्कोपे विधिः । अभ्यन्तरकोपे त्वाह — अभ्यन्तरकोपशङ्कायामिति । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतमकोपः अभ्यन्तरकोपः तस्य शङ्कायां, शङ्कितान् येषां कोपः संभावितस्तानमात्यादीन्, आदाय यायात् आत्मना सहैव गृहीत्वा यायात्, स्वसान्निध्यैकावग्राह्यत्वात् तत्कोपस्येत्यभिप्रायः ।

बाह्यकोपशङ्कायां वेति । राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामन्यतमकोपो बाह्यकोपो वक्ष्यमाणः तच्छङ्कायां, पुत्रदारम् एषां राष्ट्रमुख्यादीनां पुत्रान् दारांश्च, अभ्यन्तरावग्रहम् अमात्यादिप्रतिबद्धं, कृत्वा, यायादिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । बाह्याभ्यन्तरोभयशङ्कासाधारणमाह — शून्य-

आदितः अध्या. १२४]

१४०, १४१. प्रक. पश्चात्कोपचिन्तादिः ।

६६

पालमनेकबलवर्गमनेकमुख्यं च स्थापयित्वा यायात् । न वा यायात् ।
‘अभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात् पापीयान्’ इत्युक्तं पुरस्तात् ।

मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतमकोपोऽभ्यन्तरकोपः ।
तमात्मदोषत्यागेन परशक्त्यपराधवशेन वा साधयेत् ।

महापराधेऽपि पुरोहिते संरोधनमवसावणं वा सिद्धिः, युवराजे
संरोधनं निग्रहो वा गुणवत्यन्यस्मिन् सति पुत्रे ।

ताभ्यां मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ ।

पुत्रं भ्रातरमन्यं वा कुल्यं राज्यग्राहिणमुत्साहेन साधयेत् ।

पालमिति । शून्यपालं शून्यं शत्रुभियोगप्रयातस्वामिकं स्थानीयं तत्पालकम्,
अनेकबलवर्गं परस्परासंहत्यर्थं मौलभृतादिनानाजातीयसैन्यवर्गयुक्तम्, अनेक-
मुख्यम् अनेके मुख्याः सैन्याध्यक्षा यस्य तं तथाभूतं, स्थापयित्वा, यायात् ।
एवं करणेऽप्याभ्यन्तरकोपसाधनमनैकान्तिकमित्यभिप्रायेणाह— नवा याया-
दिति । अभ्यन्तरकोपस्याशक्यप्रतिविधानतामयाने हेतुं द्योतयितुं बाह्यकोपात्
पापीयस्त्वं पूर्वोक्तं स्मारयति—अभ्यन्तरकोप इत्यादि । ‘नवा यायादि’त्येत-
दनन्तरम् ‘अहिभयाद्’ इत्यधिकपाठो नयचन्द्रिकाया अभिमत इव प्रतीयते ।

कोऽसावभ्यन्तरकोप इत्याह — मन्त्रिपुरोहितेत्यादि । तमिति ।
अभ्यन्तरकोपम्, आत्मदोषत्यागेन स्वदोष आभ्यन्तरकोपस्य कारणं चेत्
तत्त्यागेन, साधयेत् प्रतिविदध्यात् । परशक्त्यपराधवशेन वा मन्त्रिपुरोहि-
तादिदोष आभ्यन्तरकोपस्य कारणं चेत् मन्त्रिपुरोहितादीनां शक्त्यपराधानु-
रोधेन वा, साधयेत् वधबन्धार्थदण्डैः दण्डयेत् ।

पुरोहितादिषु दण्डदानप्रकारमाह — महापराधेऽपीति । तथाभूतेऽपि
पुरोहिते, संरोधनं बन्धनम्, अवसावणं वा देशान्निर्वासनं वा, सिद्धिः दण्डः,
नतु वधो ब्राह्मणत्वादित्यभिप्रायः । युवराजे विषये, संरोधनं, निग्रहो वा वधो
वा, सिद्धिः । कदायं वधपक्षस्तत्राह — गुणवत्यन्यस्मिन् सति पुत्र इति ।
गुणवत्पुत्रान्तरसद्भावे ।

ताभ्यामिति । उक्तदण्डाभ्यां पुरोहितयुवराजाभ्यां यद्वा उक्ताभ्यां
संरोधननिग्रहाभ्यां, मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ उक्तदण्डौ वेदितव्यौ, तयोरपि
संरोधनम्, अब्राह्मणत्वे निग्रहश्च यथापराधं भवत इत्यभिप्रायः ।

आभ्यन्तरकोपस्य प्रकारान्तराण्याह — पुत्रमित्यादि । तं, भ्रातरम्,
अन्यं वा कुल्यं स्वकुलीनं, राज्यग्राहिणं राज्यजिघृक्षुम्, उत्साहेन साधयेत्

उत्साहाभावे गृहीतानुवर्तनसन्धिकर्मभ्यामरिसन्धानभयात् । अन्येभ्यस्तद्विधेभ्यो वा भूमिदानैर्विश्वासयेदेनम् । तद्विशिष्टं स्वयंग्राहं दण्डं वा प्रेषयेत्, सामन्ताटविकान् वा । तैर्विगृहीतमतिसन्दध्यात् । अवरुद्धादानं पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत् ।

एतेन मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ ।

मन्त्र्यादिवर्जानामन्तरमात्यानामन्यतमकोपोऽन्तरमात्यकोपः ।

तत्रापि यथार्हमुपायान् प्रयुञ्जीत ।

राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामन्यतमकोपो बाह्यकोपः । तमन्योन्येनावग्राहयेत् । अतिदुर्गप्रतिस्तब्धं वा सामन्ताटविकतत्कुली-
सैनापत्याद्यधिकारनियोजनेन प्रोत्साह्य शमयेत् । उत्साहाभावे उत्साहाशक्तौ, गृहीतानुवर्तनसन्धिकर्मभ्यां तत्परिगृहीतभूम्यादिभोगानुवृत्त्यनुमत्या सन्धिकर्मणा च, साधयेत्, कुतः, अरिसन्धानभयात् 'असाधने स शत्रुणा सह सन्दध्यादि'ति भयात् । अन्येभ्यस्तद्विधेभ्यो वेति । कुल्यान्तरेभ्यः, भूमिदानैः, एनं विश्वासयेत् । तद्विशिष्टं तेन कुल्येन युक्तं, स्वयङ्ग्राहं दण्डं वा 'येन यल्लभ्यते तत् तस्य स्वम्' इति परिभाष्य युध्यमानं बलं स्वयंग्राहदण्डः तं वा, प्रेषयेत् कचिदभियोगार्थम् । सामन्ताटविकान् वा तद्विशिष्टान्, प्रेषयेत् । तैः तथा प्रेषितैः स्वयंग्राहदण्डसामन्ताटविकैः, विगृहीतं विरोधितं, कृत्वेति शेषः, अतिसन्दध्याद् बन्धयेदित्यर्थः । अतिसन्धानप्रकारमाह — अवरुद्धादानमिति । अवरुद्धस्य स्वयंग्राहदण्डादिभिर्बद्धस्य ग्रहणं, पारग्रामिकं तदाख्यं, योगं वा दुर्गलम्भोपायोक्तम्, आतिष्ठेद् अनुतिष्ठेत् ।

उक्तं कुल्यस्य साधनोपायं मन्त्रिसेनापात्योरतिदिशति—एतेनेत्यादि । इत्थं मन्त्र्यादिचतुष्टयान्यतमकोपलक्षण आभ्यन्तरकोपस्तत्परिहारश्चोक्तः ।

अन्तरमात्यकोपलक्षणमाभ्यन्तरकोपस्य प्रकारान्तरं परिभाषते — मन्त्र्यादिवर्जानामित्यादि । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजव्यतिरिक्ताः येऽन्तरमात्या दौवारिकान्तर्वाशिकादयः तेषामन्यतमस्य कोपोऽन्तरमात्यकोप इति व्यपदिश्यते । तत्प्रशमनेऽपि पूर्वोक्तानुपायान् यथायोगं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।

अथ बाह्यकोपं तत्परिहारं च निरूपयति — राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामिति । एषां मध्ये, अन्यतमकोपः, बाह्यकोपः तदाख्यः । तम्, अन्योन्येन अवग्राहयेत् राष्ट्रमुख्यस्य कोपमन्तपालादिभिः अन्तपालादीनां

नावरुद्धानामन्यतमनावग्राहयेत् । मित्रेणोपग्राहयेद् वा, यथा नामित्रं गच्छेत् ।

अमित्राद् वा सत्री भेदयेदेनम् — 'अयं त्वा योगपुरुषं मन्यमानो भर्तयेव विक्रमयिष्यति, अवाप्तार्थो दण्डचारिणममित्राटविकेषु कृच्छ्रे वा प्रवासे योक्ष्यति, विपुत्रदारमन्ते वा वासयिष्यति, प्रतिहतविक्रमं त्वां भर्तरि पण्यं करिष्यति, त्वया वा सन्धिं कृत्वा भर्तारमेव प्रसादयिष्यति, मित्रमुपकृष्टं वास्य गच्छेद्' इति ।

प्रतिपन्नमिष्टाभिप्रायैः पूजयेत् ।

कोपं राष्ट्रमुख्येनेत्येवं परस्परेण शमयेत् । तस्यावग्रहीतुमशक्यतायामाह — अतिदुर्गप्रतिस्तब्धं वेति । प्रबलदुर्गावष्टम्भं राष्ट्रमुख्यादि, सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमेन सामन्तेन आटविकेन तत्कुलीनो यस्तदवरुद्धस्तेन वा, अवग्राहयेत् बन्धयेत् । अथवा, मित्रेण स्वीयेन, उपग्राहयेत् संगमयेत् प्राप्तसख्यं कारयेत्, किमर्थं, यथा नामित्रं गच्छेद् यथा स शत्रुणा संगतो न स्यादित्येतदर्थमित्यर्थः ।

अमित्रसंगमनवारणस्यान्यमुपायमाह — अमित्राद्वेति । सत्री गूढपुरुषः, एनं बाह्यं राष्ट्रमुख्याद्यन्यतमम्, अमित्राद्, भेदयेत् । किमुक्त्वा भेदयेदित्याह — अयं त्वेत्यादि । अयमर्थः — यं त्वं गन्तुमिच्छसि सोऽयं त्वां परस्य गूढपुरुषं मन्यमानो 'भर्तयेव विक्रमस्व' इति चोदयिष्यति, भर्तृविक्रमणदृष्टप्रयोजनः दुष्करे दूरदेशप्रवासकरणीये अमित्राटविकसाधनार्थेऽभियोगे वा त्वां स्वसेनाप्रणेतारं कृत्वा नियोजयिष्यति; तव पुत्रान् दारांश्च स्ववशे स्थापयित्वा तद्विरहितमेव त्वां विषयान्ते वा वासयिष्यति; दृष्टभर्तृविक्रमप्रतिघातं त्वां स्वामिने विक्रेष्यते; त्वामेव वा पणस्थानीयं स्वामिनेऽर्पयित्वा सन्धिकरणेन स्वामिनं प्रसादयिष्यति; स्वामिन् एव वा केनचिन्मित्रेण सह त्वां पणीकृत्य सन्धिं कारयिष्यति; इत्युक्त्वेति ।

प्रतिपन्नमिति । अङ्गीकृतभेदोपदेशम्, इष्टाभिप्रायैः तदीप्सितार्थलभैः पूजयेत् ।

अप्रतिपन्नस्य शत्रुसंगमविघटनोपायमाह — अप्रतिपन्नस्येति । अनङ्गीकृतभेदोपदेशस्य, संश्रयं भेदयेत् संश्रयभेदनेन तत्संगमं विघटयेदित्यर्थः ।

अप्रतिपन्नस्य संश्रयं भेदयेद्—असौ ते योगपुरुषः प्रणिहितः

इति ।

सत्री चैनमभित्यक्तशासनैर्घातयेद्, गूढपुरुषैर्वा । सहप्रस्थायिनो वास्य प्रवीरपुरुषान् यथाभिप्रायकरणेनावहयेत् । तेन प्रणिहितान् सत्री ब्रूयात् । इति सिद्धिः । परस्य चैनान् कोपानुत्थापयेत् । आत्मनश्च शमयेत् ।

यः कोपं कर्तुं शमयितुं वा शक्तः, तत्रोपजापः कार्यः । यः सत्यसन्धः शक्तः कर्मणि फलावाप्तौ चानुग्रहीतुं विनिपाते च त्रातुं, तत्र प्रतिजापः कार्यः । तर्कयितव्यश्च — कल्याणबुद्धिरुताहो शठ इति ।

किमित्युक्त्वेत्याह — असौ ते योगपुरुषः प्रणिहित इतीति । यस्त्वां संश्रयितुमुपस्थितः, स परप्रेषितो गूढपुरुष इत्युक्त्वा ।

सत्री चेति । स च, एनम् अप्रतिपन्नं बाह्यं परसंश्रयिणम्, अभित्यक्तशासनैः वध्यतया निश्चिताः पुरुषा अभित्यक्ताः तद्धस्तप्रेषितैर्गूढलेखैः 'अमित्रो गूढं त्वया हन्यताम्' इत्येतादृशार्थप्रतिपादकैः, घातयेत्, अर्थादमित्रेणैव विदिततल्लेखार्थेन । गूढपुरुषैर्वा घातयेद्, अर्थाद् विजिगीषुप्रयुक्तैः । सहप्रस्थायिनो वास्येति । ये शत्रुं संश्रयितुं बाह्येन सह प्रस्थिताः तान्, प्रवीरपुरुषान्, यथाभिप्रायकरणेन तदिष्टार्थप्रदानेन, आवाहयेत् स्वपक्षमानयेत् । वाहयेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । सहप्रस्थायिनश्चेदावाहयितुमशक्यास्तदा किं कर्तव्यमित्याह — तेन प्रणिहितान् सत्री ब्रूयादिति । 'ते प्रवीरपुरुषा विजिगीषुणा त्वां हन्तुं प्रणिहिता गूढपुरुषाः' इति सत्री अमित्रं बोधयेदित्यर्थः । इति सिद्धिरिति । अनेन प्रकारेण कोपप्रतीकार इत्यर्थः । तानिमान् आभ्यन्तरबाह्यकोपान् शत्रुपक्षे जनयेत्, स्वपक्षे च शत्रुजनितान् प्रतिकुर्यादित्याह — परस्य चैनानित्यादि ।

य एष उपजापः कोपोत्पादार्थो भेदः स कुत्र प्रयोक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह — यः कोपमित्यादि । कोपोत्पादनप्रशमनयोरुभयोरपि यः शक्तः तस्मिन्नेवोपजापः कर्तव्यः । उपजापाभ्युपगमलक्षणः प्रतिजापः कुत्र कर्तव्य इत्याह — य इत्यादि । यः सत्यसन्धः विश्वसनीयः, कर्मणि क्रियानुष्ठाने, फलावाप्तौ अनुग्रहीतुं च प्रतिजापितुरुपकर्तुं च, विनिपाते त्रातुं च विपत्तौ रक्षितुं च, शक्तः, तत्र प्रतिजापः कार्यः । उपजपितुर्वञ्चकत्वसम्भवात् स प्रतिजपित्वा 'वञ्चको नवे'ति परीक्षणीय इत्याह — तर्कयितव्यश्चेत्यादि ।

आदितः अध्या. १२४] १४०, १४१. प्रक. पश्चात्कोपचिन्तादिः ।

१५

शठो हि बाह्योऽभ्यन्तरमेवमुपजपति — भर्तारं चेद्वत्वा मां प्रतिपादयिष्यति शत्रुवधो भूमिलाभश्च मे द्विविधो लाभो भविष्यति, अथवा शत्रुरेनमाहनिष्यति हतबन्धुपक्षस्तुल्यदोषदण्डेन वा उद्विग्नश्च, मे भूयान् कृत्यपक्षो भविष्यति तद्विधे वान्यस्मिन्नपि शङ्कितो भविष्यति अन्यमन्यं चास्य मुख्यमभित्यक्तशासनेन घातयिष्यामि इति ।

अभ्यन्तरो वा शठो बाह्यमेवमुपजपति — कोशमस्य हरिष्यामि, दण्डं वास्य हनिष्यामि, दुष्टं वा भर्तारमनेन घातयिष्यामि, प्रतिपन्नं बाह्यमभिन्नादविकेषु विक्रमयिष्यामि चक्रमस्य सज्यतां वैरमस्य प्रसज्यतां ततः स्वाधीनो मे भविष्यति, ततो भर्तारमेव प्रसादयिष्यामि, स्वयं वा राज्यं ग्रहीष्यामि, बद्ध्वा वा बाह्यभूमिं भर्तृभूमिं चोभयमवाप्स्यामि, विरुद्धं वावाहयित्वा बाह्यं विश्वस्तं घातयिष्यामि शून्यं वास्य मूलं हरिष्यामि इति ।

उपजपिता नाम बाह्यो वाभ्यन्तरमुपजपति अभ्यन्तरो वा बाह्यम् । तत्र बाह्यस्योपजपितुः शठस्याभिसन्धीनाह — शठो हि बाह्य इत्यादि । स हि, अभ्यन्तरं वक्ष्यमाणैरभिसन्धिप्रकारैरुपजपति । तानाह — भर्तारमित्यादि ! अन्तिम इतिशब्दस्त्रिषु सम्बध्यते । तेनायमर्थः — मयोपजपितोऽभ्यन्तरो मन्त्री स्वामिनं हत्वा तत्स्थाने मां निवेशयिष्यति चेत्, शत्रुवधो भूमिलाभश्चेति द्विप्रकारो लाभो मे भविष्यतीति ; अथवा शत्रुश्चेद् मन्त्रिणं हनिष्यति, तर्हि हतस्य मन्त्रिणो बन्धुवर्गः मन्त्रिवधेनोद्विग्नो मन्त्रितुल्यदोषः क्रुद्धलुब्धादिवर्गश्चेत्येवं कृत्यपक्षो मे बहुतरः सिध्येदिति ; विजिगीषुस्तज्जातीयेऽन्यस्मिन्नपि अविश्वस्तो भविष्यति ; तेनान्यमन्यं च विजिगीषोर्मुख्यम् अभित्यक्तहस्तद्वारप्रेषितेन कूटलेखेन विजिगीषुवधबन्धादिकर्तव्यतोपदेशकेन घातयिष्यामीति ।

अभ्यन्तरस्योपजपितुः शठस्याभिसन्धीनाह — अभ्यन्तरो वा शठ इत्यादि । अयमर्थः — कोशमस्य बाह्यस्य हरिष्यामि ; अथवा बलमस्य हनिष्यामि ; अथवा दुष्टं मे भर्तारमनेन घातयिष्यामि ; अथवा प्रतिपन्नमद्भर्तृघाताभ्युपगमं बाह्यं प्रथममभिन्नेष्वाटविकेषु च विक्रान्तं कारयित्वा तैः सहास्य सैन्ये सक्ते प्रकर्षेण रूढे चास्य वैरे ममायं विधेयो भविष्यति, तेन मयि भर्तृप्रसादो भविष्यति ; अथवा स्वयं बाह्यस्य विधेयीभूतस्य राज्यं ग्रही-

कल्याणबुद्धिस्तु सहजीव्यर्थमुपजपति । कल्याणबुद्धिना सन्द-
धीत । शठं 'तथा' इति प्रतिगृह्णातिसन्दध्यात् । इति ॥

एवमुपलभ्य,

परे परेभ्यः स्वे स्वेभ्यः स्वे परेभ्यः स्वतः परे ।

रक्षयाः स्वेभ्यः परेभ्यश्च नित्यमात्मा विपश्चिता ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अभियास्यत्कर्मणि नवमाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारश्च,

आदितश्चतुर्विंशतिशतः ॥

प्यामि; बद्ध्वा वा बाह्यं तस्य भूमे भर्तुर्भूमिं चेत्युभयं शासनीयमवाप्स्यामि;
अथवास्य विरोधिनां यंकमप्यानीय तेन बाह्यं विश्वस्तं वातयिष्यामि; अथवा
बाह्यस्य स्थानीयमन्याभियोगव्यासङ्गासन्निहितस्वामिकं हरिष्यामि; इत्येतैर-
भिसन्धिप्रकारैः शठोऽभ्यन्तरो बाह्यमुपजपेदिति ।

कल्याणबुद्धिस्त्विति । अशठस्तु, सहजीवी संश्लिष्यैव जीवितुं शील-
वान् न तु विरुध्य, अत एव अर्थं हितम्, उपजपति, नानर्थम् । ततश्च कल्या-
णबुद्धिना सह, सन्दधीत सन्धिं कुर्यात् । शठं, तथेति प्रतिगृह्य 'यथा त्वयो-
च्यते तथा करोमि' इति तद्वचनमङ्गीकृत्य, अतिसन्दध्याद् वञ्चयेत् । इति-
शब्द उपायोपदेशसमाप्तौ ॥

एवमुपलभ्येति वक्ष्यमाणश्लोकान्वाये ।

परे इति । विपश्चिता कार्यतत्त्वविदुषा विजिगीषुणा, एवम् उपलभ्य
शठत्वकल्याणबुद्धित्वे निश्चित्य, परे परेभ्यो रक्षयाः शठत्वादिनात्मविदिताः
परे परेभ्यो न प्रकाश्याः । स्वे स्वीयास्तथात्मविदिताः, स्वेभ्यो रक्षयाः न
प्रकाश्याः । स्वे तथात्मविदिताः, परेभ्यो रक्षयाः न प्रकाश्याः । परे तथावि-
दिताः, स्वतः स्वेभ्यः, रक्षयाः न प्रकाश्याः । आत्मा स्वेभ्यः परेभ्यश्च नित्यं
रक्ष्यः आत्मनः परान् स्वांश्च प्रति योऽभिप्रायोऽनुकूलः प्रतिकूलो वा स स्वेभ्यः
परेभ्यश्च कदापि न प्रकाश्य इत्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

पश्चात्कोपचिन्ता बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारश्च,

आदितश्चतुर्विंशत्यधिकशततमः ॥

आदितः अध्या. १२५] १४२. प्रक. क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः ।

६७

१४२. प्रक. क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः ।

युग्यपुरुषापचयः क्षयः । हिरण्यधान्यापचयो व्ययः ।

ताभ्यां बहुगुणविशिष्टे लाभे-यायात् ।

आदेयः, प्रत्यादेयः, प्रसादकः, प्रकोपको, ह्रस्वकालः, तनु-
क्षयः, अल्पव्ययो, महान्, वृद्ध्युदयः, कल्यो, धर्म्यः, पुरोगश्चेति
लाभसम्पत् ।

सुप्राप्यानुपाल्यः परेषामप्रत्यादेय इति आदेयः ।

विपर्यये प्रत्यादेयः । तमाददानस्तत्रस्थो वा विनाशं प्राप्नोति ।

यदि वा पश्येत् — 'प्रत्यादेयमादाय कोशदण्डनिचयरक्षावि-
धानान्यवस्त्रावयिष्यामि, खनिद्रव्यहस्तिवनसेतुबन्धवणिकपथानुद्धृत-

क्षयव्ययलाभविपरिमर्श इति सूत्रम् । युग्यपुरुषापचयः क्षयः धान्य-
हिरण्यापचयो व्ययः लाभो यानफलं भूम्यादिप्राप्तिः तेषां विपरिमर्शः गौरव-
लाघवविचारः क्रियत इति सूत्रार्थः । यानहेतुकयोर्बाह्याभ्यन्तरकोपयोर्निरू-
पणानन्तरं क्षयव्ययावपि तत्त्वाविशेषान्निरूपणीयतया प्राप्ताविति सङ्गतिः ।

प्रथमं क्षयव्यययोः स्वरूपमाह — युग्यपुरुषापचय इति । युग्यानि
वाहनानि पुरुषाः कर्मकरादयः तेषामपचयः, क्षयः । हिरण्यधान्यापचयः हि-
रण्यं धनादि धान्यं व्रीह्यादि तयोरपचयः, व्ययः ।

ताभ्यामिति । क्षयव्ययापेक्षया, बहुगुणविशिष्टे आदेयत्वप्रत्यादेय-
त्वादिभिर्द्वादशभिर्गुणैर्युक्ते, लाभे सति, यायात् ।

तान् गुणानुद्दिशति — आदेय इत्यादि । इति लाभसम्पत्, उक्त-
द्वादशप्रकारो लाभस्य गुण इत्यर्थः ।

आदेयादिषु लक्षणीयेषु प्रथममादेयं लक्षयति — सुप्राप्यानुपाल्य
इत्यादि । यः सुखेन प्राप्तुं शक्यः, प्राप्तश्च सुखेनानुपालयितुं शक्यः, काला-
न्तरे परैः प्रत्यादातुमशक्यश्च, स आदेयशब्दित इत्यर्थः ।

प्रत्यादेयं लक्षयति — विपर्यय इत्यादि । सुप्राप्यानुपाल्य एव परैः
प्रत्यादातुं शक्यः प्रत्यादेय इत्यर्थः । तमिति । प्रत्यादेयं भूम्यादिलाभम्
आददानः, तत्रस्थो वा तत्रैव स्थित्वोपजीवन् वा, विनाशं प्राप्नोति ।

विषयविशेषे तमप्याददीतेत्याह — यदि वा पश्येदित्यादि । अय-
मर्थः — प्रत्यादेये गृहीते तेन तल्लाभनाशात् परस्य कोशं दण्डं व्रीह्यादिस-
ञ्चयं दुर्गप्राकारादिरक्षाविधानं च हीनमापादयिष्यामि, तेन परस्य खनिं

सारान् करिष्यामि; प्रकृतीरस्य कर्शयिष्यामि; आवाहयिष्यामि, आयोगेनाराधयिष्यामि वा, ताः परः प्रतियोगेन कोपयिष्यति; प्रतिपक्षे वास्य पण्यमेनं करिष्यामि; मित्रमवरुद्धं वास्य प्रतिपादयिष्यामि; मित्रस्य स्वस्य वा देशस्य पीडामत्रस्थस्तस्करेभ्यः परेभ्यश्च प्रतिकरिष्यामि; मित्रमाश्रयं वास्य वैगुण्यं ग्राहयिष्यामि, तदमित्रविरक्तं तत्कुलीनं प्रतिपत्स्यते; सत्कृत्य वास्मै भूमिं दास्यामि, इति, संहितसमुत्थितं मित्रं मे चिराय भविष्यति' इति प्रत्यादेयमपि लाभमाददीत । इत्यादेयप्रत्यादेयौ व्याख्यातौ ।

अधार्मिकाद् धार्मिकस्य लाभो लभ्यमानः स्वेषां परेषां च प्रसादको भवति । विपरीतः प्रकोपक इति । मन्त्रिणामुपदेवालाभोऽलभ्यद्रव्यवनं हास्तिवनं सेतुबन्धं वणिक्पथं चोद्धृतसारं कृत्वा क्षयप्राप्तं करिष्यामि, तेन परस्य प्रकृतीस्तदुपजीविनीरुपजीव्यहान्या कर्शयिष्यामि; लब्धभूमावेव वा तत्फलभोगार्थं परस्य प्रकृतीरानीय वासायिष्यामि, आयोगेन च तदीयसर्वोपचयभोगाभ्यनुज्ञानलक्षणेन ताः प्रीणयिष्यामि, परो मदगृहीतभूमिप्रत्यादानानन्तरं मद्विहितानुग्रहविपरीताचरणलक्षणेन प्रतियोगेन प्रकृतिकोपमात्मानर्थावहं जनयिष्यति; परस्य प्रतिपक्षाय वा परं लाभापहारक्षीणं द्रव्यग्रहेणार्पयिष्यामि, अस्य लाभापहारक्षीणस्य परस्य स्थाने स्वमित्रम् अवरुद्धं पुत्रादिं वा निवेशयिष्यामि; स्वमित्रस्य स्वस्य वा देशस्य चोरेभ्यः शत्रुभ्यश्च जातां पीडां लब्धभूमिस्थितो भूत्वा प्रतिकर्तुं शक्यामि; अथवा परस्य मित्रम् आश्रयभूतं मध्यमं वा लब्धभूमिस्थितो भूत्वा परस्य युक्तकरग्राहित्वादिगुणहीनतां प्रजापीडकत्वं च बोधयिष्यामि, तथा बोधितं च तत् परस्य मित्रं परस्मिन् विरक्तं भूत्वा परस्य कुलीनं पुत्रादिमवरुद्धं तद्राज्यग्राहित्वेन प्रतिपत्स्यते; गृहीतामेव वा परस्य भूमिं परस्य कन्यादानादिसत्कारपूर्वं दास्यामि; इत्यनेन प्रकारेण सत्कृत्य भूमिप्रत्यर्पणलक्षणेन कृतसन्धिकं मया सह सम्भूय व्यापृतं मम चिरस्थायि मित्रं भविष्यति; इत्येवंरूपान् हेतून् यदि पश्येत् तर्हि प्रत्यादेयमपि लाभं गृह्णीयादिति । इत्यादेयप्रत्यादेयावित्यादि । अनेन प्रकारेणादेयानादेयौ लाभौ भवाभावरूपतया सह निरूपितावित्यर्थः ।

प्रसादकप्रकोपकौ निरूपयति — अधार्मिकादित्यादि । अधार्मिकसकाशाद् धार्मिकेण लभ्यमानो लाभः धार्मिकपक्ष्याणामधार्मिकपक्ष्याणां चोभ-

मानः कोपको भवति, 'अयमस्माभिः क्षयव्ययौ ग्राहितः' इति ।
दूष्यमन्त्रिणामनादराद्लाभो लभ्यमानः कोपको भवति, 'सिद्धार्थोऽय-
मस्मान् विनाशयिष्यति' इति । विपरीतः प्रसादकः । इति प्रसादक-
कोपकौ व्याख्यातौ ।

गमनमात्रसाध्यत्वाद्भ्रस्वकालः ।

मन्त्रसाध्यत्वात् तनुक्षयः ।

भक्तमात्रव्ययत्वादल्पव्ययः ।

तदात्ववैपुल्यान्महान् ।

अर्थानुबन्धकत्वाद् वृद्धयुदयः ।

येषां प्रीतिं जनयतीति स प्रसादक उच्यते । उक्तवैपरीत्येन धार्मिकसकाशा-
दधार्मिकेण लभ्यमानो लाभ उभयेषामपि द्वेषं जनयतीति स प्रकोपक इत्यु-
च्यत इत्यर्थः । कोपकस्यान्यौ प्रकारावाह — मन्त्रिणामित्यादि । मन्त्र्युप-
देशानुसारेण कस्यचिन्नाभस्यार्थे समुद्यमे कृतेऽप्यलब्धः स लाभः स्वामिनः
प्रद्वेषकरो भवति, 'अयमस्माभिर्वृथा क्षयव्ययौ ग्राहितः' इति मन्त्रिणां शङ्का-
जनकश्च भवतीत्यर्थः । दूष्यमन्त्रिणामिति । दूष्या ये मन्त्रिणस्तेषाम्, अना-
दराद् अवज्ञानाद्, लाभः लभ्यमानः, कोपकः शङ्काकरो भवति । शङ्काया-
स्वरूपमाह — सिद्धार्थोऽयमित्यादि । विपरीतः प्रसादक इति । मन्त्र्यु-
पदेशाल्लभ्यमानो लाभः, दूष्यमन्त्रिणामनादरादलभ्यमानो लाभश्च, प्रसाद-
जनको भवति । इति प्रसादकेत्यादि । व्याख्यातौ पूर्ववत् सह निरूपितौ ।

अथ लाभस्याभिसन्धियोग्यत्वप्रयोजकान् ह्रस्वकालत्वादिगुणानाह —
गमनमात्रसाध्यत्वादित्यादि । अचिरव्यापारनिष्पाद्यो लाभो ह्रस्वकाल
इत्यर्थः ।

मन्त्रसाध्यत्वादिति । मन्त्रेण उपजापादिना प्रधानभूतेनाल्पयुद्धव-
त्तयाल्पयुग्यपुरुषापचयवता साध्यत्वात्, तनुक्षयो नाम लाभः ।

भक्तमात्रव्ययत्वादित्यादि । धनग्रहणानपेक्षभक्तदानमात्रतृप्तसैन्य-
साध्योऽल्पव्ययो नाम ।

तदात्ववैपुल्यादित्यादि । तत्काल एव प्रचुरतया लभ्यमानो लाभो
महान् नाम ।

अर्थानुबन्धकत्वादित्यादि । तत्काललभ्यार्थानुबन्ध्युत्तरकाललभ्या-
र्थको वृद्धयुदयो नाम ।

निराबाधकत्वात् कल्यः ।

प्रशस्तोपादानाद् धर्म्यः ।

सामवायिकानामनिर्वन्धगामित्वात् पुरोग इति ।

तुल्ये लाभे, देशकालौ शक्त्युपायौ प्रियाप्रियौ जवाजवौ सामीप्यविप्रकर्षौ तदात्वानुबन्धौ सारत्वसातत्ये बाहुल्यबाहुगुण्ये च विमृश्य बहुगुणयुक्तं लाभमादर्शित ।

लाभविघ्नाः — कामः क्रोधः साध्वसं कारुण्यं द्वीः अनार्यभावो मानः सानुक्रोशता परलोकापेक्षा दाम्भिकत्वम् अत्याशित्वं

निराबाधकत्वादित्यादि । उत्तरकालनिरुपद्रवः कल्यः ।

प्रशस्तोपादानाद् धर्म्य इति । प्रशस्तं यदुपादानं प्रकाशयुद्धेनार्जनं तेन विषयीकृतो लाभो धर्मानपेतत्वाद् धर्म्यः ।

सामवायिकानामित्यादि । सम्भूययायिनां परस्परभागप्रकर्षानियमोपस्थितः प्रकृष्टो लाभः पुरोग इत्युच्यते ।

अथ लाभसाम्ये तद्विशेषोपादानस्य निमित्तान्याह — तुल्ये इत्यादि । देशकालादिनिमित्तपर्यालोचनया यस्मिन् लाभे बहुगुणयोगं पश्यति तमुपाददीतेत्यर्थः । तत्र देशस्य कालस्य चैकस्मिन्नेव द्रव्ये गुणविशेषाधानहेतुत्वं प्रसिद्धम् । शक्तिषु मन्त्रप्रभावोत्साहलक्षणासु पूर्वपूर्वसाध्यो लाभ उत्तरोत्तरसाध्यात् प्रशस्तः । तथा सामादेषु । हिरण्यलाभः सर्वप्रियत्वाद् बहुगुणो, न तथान्यलाभः । जवाजवौ सिद्धिशैघ्र्यविलम्बौ, शीघ्रसिद्धिको हि विलम्बसिद्धिकात् प्रशस्तः । स्वभूमिप्रत्यासन्ना भूमिर्विप्रकृष्टभूम्यपेक्षया श्रेयसीति सामीप्यविप्रकर्षौ गुणप्रयोजकौ । तत्कालमात्रपर्यवसायिनो लाभोत्तरकालानुबन्धयुक्तः प्रशस्त इति तदात्वानुबन्धौ गुणहेतू । सारत्वसातत्ये श्रेयस्त्वप्रयोजके, यथा रत्नादेः सारत्वं लवणादेः सातत्यम् । बाहुल्यं संख्यातः परिमाणतश्च बहुत्वं बाहुगुण्यं संख्याद्यबाहुल्येऽपि बहुगुणयोगः ते अपि विमर्शनीये श्रेयस्त्वहेतुत्वात् ।

लाभविघ्नानाह — लाभेत्यादि । कामः स्त्रीप्रसङ्गः स खलत्साहपरिपन्थित्वालाभं विहन्ति । क्रोधः रभसप्रवृत्तिहेतुत्वात् । साध्वसम् अप्रगल्भत्वं शत्रुमित्रादिषु यथार्हव्यवहारविरोधित्वात् । कारुण्यं बहुप्राणिबधशङ्कया युद्धप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । द्वीः लज्जा सापराधेऽपि सान्त्वनादिन्यभियोगप्रति-

दैन्यम् असूया हस्तगतावमानो दौरात्मिकमविश्वासो भयमनिकारः
शीतोष्णवर्षाणामाक्षम्यं मङ्गलतिथिनक्षत्रेष्टित्वमिति ॥

नक्षत्रमतिपृच्छन्तं बालमर्थोऽतिवर्तते ।

अर्थो ह्यर्थस्य नक्षत्रं किं करिष्यन्ति तारकाः ॥

नाधनाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् नरा यत्नशतैरपि ।

अर्थैरर्थाः प्रवध्यन्ते गजाः प्रतिगजैरिव ॥

इति कौटलोयार्थशास्त्रे अभियास्यत्कर्मणि नवमाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः

आदितः पञ्चविंशतः ॥

बन्धात् । अनार्यभावः नृसंशत्वं विश्वासघातादिप्रवर्तकत्वात् । मानः 'अहं-
महानि'त्यहङ्कारः सहायविघटकत्वात् । सानुक्रोशता अनुक्रोश उपहाराद्यर्पण-
निमित्ता दया तैक्ष्ण्यविषये मृदुवृत्तिप्रयोजकत्वात् । परलोकापेक्षा परलोकवि-
घातकपापयोगशङ्कया दाहविलोपादिवैमुख्यापादकत्वात् । दाम्भिकत्वं विश्व-
स्तवञ्चकत्वम् । अत्याशित्वं न्यायप्राप्ताभ्यधिकलभमक्षकत्वम् । दैन्यम् अध-
मेषु साह्ययाच्ना । असूया दृष्टगुणेषु मन्यमात्यप्रभृतिषु दोषारोपः । हस्तग-
तावमानः हस्तप्राप्तस्यार्थस्यावज्ञानम् । दौरात्मिकं पीड्यापीड्यसाधारणपीडो-
त्पादकत्वम् । आविश्वासः विश्वसनीयेऽपि विश्वासाकरणम् । भयम् आभेयोगे
पराजयशङ्का । परस्य तिरस्क्रिया निकारः तदकरणमनिकारः, अप्रतिकार इति
पाठे सिद्धिप्राक्कालपरापतितविनिपातप्रतिक्रियानुष्ठानम् । शीतोष्णवर्षाणाम्
आक्षम्यं शीतोष्णवर्षासहिष्णुत्वम् । मङ्गलतिथिनक्षत्रेष्टित्वं कार्यारम्भानुकूल-
शोभनातिथिनक्षत्रापेक्षकत्वम् । दाम्भिकत्वादीनां लाभविधातकत्वं सहाय-
विघटकत्वप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादिना यथायथं बोद्धव्यम् ॥

विघ्नेषु विंशतावुक्तेषु अन्तिमस्यातिपातिककार्यविषयतां वक्तुमाह —
नक्षत्रमिति । नक्षत्रम् अतिपृच्छन्तम् अतिमात्रं पृच्छन्तं गृहपटलप्रज्वालित-
वह्निप्रशमनजातीये सद्यःकरणीयेऽपि कार्ये 'नक्षत्रं कार्यारम्भानुकूलं नवे'त्य-
नुयुञ्जानं, बालम् अप्राज्ञम्, अर्थः प्रवृत्तिफलम्, अतिवर्तते अतिक्रम्य ग-
च्छति । कुतः, हि यतः, अर्थस्य साध्यस्य फलस्य, अर्थः धनादि, नक्षत्रम् ।
इह नक्षत्रशब्देन सिद्ध्युपकरणं लक्ष्यते साधनं भवतीत्यर्थः । तारकाः किं
करिष्यन्ति तत्रासाधिका इत्यर्थः ।

लाभसाधनेषु धनस्य मुख्यत्वमाविष्कर्तुमाह — नाधना इति । अधनाः धनरूपसाधनरहिताः, नराः यत्नशतैरपि कृतैः, अर्थान् शत्रुजयादिरूपान्, न प्राप्नुवन्ति । अर्थाभावेऽर्थासिद्धिलक्षणं व्यतिरेकमुक्त्वा तत्सत्त्वे तत्सिद्धिलक्षणमन्वयमाह—अर्थैरिति । तैः, अर्थाः प्रबध्यन्ते प्रकर्षेण साध्यतया संबद्धा वर्तन्ते । तत्रोपमामाह—गजाः प्रतिगजैरिवेति । यथा गजाः प्रतिगजैः साधनभूतैः साध्यतया संबद्धास्तद्वत् । नाधना इत्यस्य स्थाने साधना इति पाठे तु मत्वर्थलक्षणया धनादिसाधनवन्त इत्यर्थं कल्पयित्वा त एव यत्नशतैरपि कृतैरर्थान् प्राप्नुवन्ति, न तु धनादिसाधनरहिता इति कथञ्चिद् व्याख्येयम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः,

आदितः पञ्चविंशत्यधिकशततमः ॥

१४३. प्रक. बाह्याभ्यन्तराश्चापदः ।

सन्ध्यादीनामयथोद्देशावस्थापनमपनयः । तस्मादापदः सम्भवन्ति ।

बाह्योत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजापा । अभ्यन्तरोत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा । बाह्योत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा । अभ्यन्तरोत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजापा । इत्यापदः ।

यत्र बाह्या अभ्यन्तरानुपजपन्ति, अभ्यन्तरा वा बाह्यान् तत्रोभययोगे प्रतिजपतः सिद्धिर्विशेषवती । सुव्याजा हि प्रतिजपितारो

बाह्याभ्यन्तराश्चापद इति सूत्रम् । बाह्याः राष्ट्रमुख्यान्तपालादिप्रभवाः अभ्यन्तरा मन्त्रिपुरोहितादिप्रभवाः इत्युभयविधा आपदः चकारात् तत्प्रतिविधानं चोच्यन्त इति सूत्रार्थः ।

तासां कारणमाह — सन्ध्यादीनामिति । सन्धिविग्रहादीनां षण्णां गुणानाम्, अयथोद्देशावस्थापनं स्वस्वविषयातिक्रमेण प्रयोगः, अपनयः इति नाभ्योच्यत इति शेषः । तस्माद् अपनयाद्, आपदः, संभवन्ति ।

बाह्याभ्यन्तरयोरपदोरुपजपितृप्रतिजपितृभेदात् प्रत्येकं द्वैविध्यं दर्शयन्नापदां चातुर्विध्यमाह — बाह्योत्पत्तिरिति । बाह्याद् राष्ट्रमुख्यादेरुपजापकाद् उत्पत्तिर्यस्याः सा तथाभूता अभ्यन्तरप्रतिजापा अभ्यन्तरो मन्त्र्यादिः प्रतिजापः प्रतिजपिता यथोपजापानुष्ठानाभ्युपगन्ता यस्याः सा तथाभूता विपत् प्रथमा । अभ्यन्तरोत्पत्तिः मन्त्र्याद्यभ्यन्तरोपजपितृका, बाह्यप्रतिजापा राष्ट्रमुख्यान्तपालादिप्रतिजपितृका द्वितीया । बाह्योत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापेति । बाह्योपजपितृका बाह्यप्रतिजपितृका तृतीया । अभ्यन्तरोत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजपितृकेति चतुर्थी । इत्यापद इति । उभयजातीयोपजपितृप्रतिजपितृके द्वे एकजातीयोपजपितृप्रतिजपितृके द्वे इत्याहत्य चतूरूपा आपद इत्यर्थः ।

तासूभययोगवत्योराद्ययोर्विषदोः परिहारार्थम् उपजपितृसमाधानात् प्रतिजपितुः समाधानं प्रशस्तमित्याह — यत्र बाह्या इत्यादि । सिद्धिः सामदानादिना समाधानम् । विशेषवती श्रेयसी । श्रेयस्त्वे हेतुमाह — सुव्याजा हीति । हि यतः, प्रतिजपितारः सुव्याजाः, व्याजा उपजपितृप्रयुक्तोः

भवन्ति, नोपजपितारः । तेषु प्रशान्तेषु नान्यान् शक्नुयुरुपजपितुमुप-
जपितारः । कृच्छ्रोपजापा हि बाह्यानामभ्यन्तरास्तेषामितरे वा । मह-
तश्च प्रयत्नस्य वधः, परेषाम् अर्थानुबन्धश्चात्मनोऽन्य इति ।

अभ्यन्तरेषु प्रतिजपत्सु सामदाने प्रयुज्जीत । स्थानमानकर्म
सान्त्वम् । अनुग्रहपरिहारौ कर्मस्वायोगो वा दानम् ।

पजापाङ्गीकारकारणानि धनग्रहणादीनि तानि सुखोपलभ्यानि सुबहूनि च
येषां ते तथाभूताः, भवन्ति । उपजपितारः, न सुव्याजाः अचिन्त्योपजपनका-
रणा इत्यर्थः । प्रतिजपितुरेकैकस्य प्रशमने कृतेऽपि नवनवप्रतिजपितृप्रादुर्भावे
प्रशमयितव्यापरिसमाप्तिः प्रसज्येतेत्याशङ्कयामाह — तेष्वित्यादि । प्रतिज-
पितृषु केषुचित् कृतसमाधानेषु उपजपितारोऽन्यानुपजपितुमुपजापोद्भेदभया-
दपारयन्तः स्वयमेव शाम्येयुरित्यभिप्रायः । अशक्यश्च कर्तुमुपजापो बाह्यसा-
भ्यन्तराणाम्, आभ्यन्तरैश्च बाह्यानामसामानाधिकरण्यादित्यभिप्रायवानाह—
कृच्छ्रोपजापा इत्यादि । यद्युपजप्यमानैरन्यैरुपजापो नाभ्युपगम्येत नीयेत
चोद्भेदं, तर्हि उपजपितुरुपजपनविषयोऽतिमहान् यतो निष्फलः स्यात्,
उपजाप्यानां स्वामिप्रसादरूपार्थानुवृत्तिः सिध्येद्, आत्मनः स्वामिप्रकोपान-
र्थश्चोत्पद्येतेत्याह — महतश्चेत्यादि । वधो घातः नैष्फल्यम् । आत्मनः स्वस्य
उपजपितुः । अन्यः अर्थानुबन्धादितरः अनर्थानुबन्ध इत्यर्थः । इदमादर्श-
विशेषावेक्षितपाठानुरोधि व्याख्यानम् । माधवस्तु 'महतश्च प्रयत्नस्य वधः
परेषामर्थानुबन्धश्चात्मनः' इति पाठमाश्रित्यान्यथा व्याचष्टे । तद्यथा— 'यदि
बाह्याभ्यन्तराणामन्योन्यस्योपजापो दुष्करस्तर्हि त्याज्य एवायमित्यत्राह—
महतश्चेत्यादि । उपजापेन परोत्साहवधः स्वोत्साहफलातिशयश्च स्यादिति
भावः' इति ।

प्रतिजपितृप्रशमनोपायानां — अभ्यन्तरेष्वित्यादि । मन्त्र्यादिषु,
प्रतिजपत्सु बाह्यकृतोपजापानुष्ठानाभ्युपगन्तृषु, सामदाने, प्रयुज्जीत प्रयुज्य तान्
प्रशमयेत् । तत्र साम्नः प्रकारमाह— स्थानमानकर्म सान्त्वमिति । विशि-
ष्टाधिकारयोजनलक्षणं स्थानकर्म छत्रचामरादिप्रतिपादनलक्षणं मानकर्म च
सान्त्वापरपर्यायं सामेत्यर्थः । दानस्याह— अनुग्रहपरिहारावित्यादि । अनु-
ग्रहो धनदानं परिहारः आदेयाग्रहणं करमोक्षणं वा तौ, कर्मसु आयोगो वा
विशिष्टेषु कर्मसु समग्रफलग्रहणाभ्यनुज्ञा वा, दानम् ।

बाह्येषु प्रतिजपत्सु भेददण्डौ प्रयुज्जीत । सत्रिणो मित्रव्यञ्जना
वा बाह्यानां चारमेषां ब्रूयुः 'अयं वो राजा दूष्यव्यञ्जनैरतिसन्धातु-
कामो, बुध्यध्वम्' इति । दूष्येषु वा दूष्यव्यञ्जनाः प्रणिहिता दूष्यान्
बाह्यैर्भेदयेयुः, बाह्यान् वा दूष्यैः । दूष्यान्नुप्रविष्टा वा तीक्ष्णाः शस्त्र-
रसाभ्यां हन्युः । आहूय वा बाह्यान् घातयेयुरिति ।

यत्र बाह्या बाह्यानुपजपन्ति, अभ्यन्तरान् अभ्यन्तरा वा, तत्रै-

अभ्यन्तरप्रतिजपितृविषयं प्रशमोपायमुक्त्वा बाह्यविषयमाह — बाह्ये-
ष्विति । राष्ट्रमुख्याटविकादिषु, प्रतिजपत्सु, भेददण्डौ प्रयुज्जीत भेददण्डयोः
प्रयोगेण तान् प्रशमयेदित्यर्थः । तत्र भेदप्रयोगप्रकारमाह — सत्रिण इति ।
ते, एषां बाह्यानां प्रतिजपतां, मित्रव्यञ्जनाः मित्रभावमभिनयन्तः, चारं राज्ञः
कपटप्रयोगं ब्रूयुः । कथमिति, अयं राजा दूष्यव्यञ्जनैः आत्मनः प्रियैरेवाप्रिय-
वैषैर्मन्त्र्यादिभिराभ्यन्तरैरुपजपितृभावं गमितैः, वः युष्मान्, अतिसन्धातुकामः
वञ्चयितुमिच्छति । बुध्यध्वम् इदं रहस्यं ज्ञात्वा प्रतिजपितृकर्मणि मा प्रव-
र्तध्वमित्यर्थः । इति । मित्रव्यञ्जनत्वस्वीकारेण भेदनमुक्त्वा दूष्यव्यञ्जनत्व-
स्वीकारेण भेदनमाह — दूष्येषु वेति । राजाप्रियेषु अभ्यन्तरेषु मन्त्र्यादिषु
राष्ट्रमुख्यादिषु बाह्येषु वा प्रतिजपत्सु विषये, दूष्यव्यञ्जनाः प्रणिहिताः राजा-
प्रियवेषतया प्रयुक्ता गूढपुरुषाः, दूष्यान् अर्थात् प्रतिजपतोऽभ्यन्तरान्, बाह्यै-
र्भेदयेयुः बाह्यैरुपजपितृभिरेव करणभूतैर्भेदयेयुः 'य एते व उपजपितारस्ते
राजप्रणिहिता' इति छलोक्या तान् प्रतिजपितृकर्मानुष्ठानान्निवर्तयेयुरि-
त्यर्थः । बाह्यान् वा दूष्यैरिति । दूष्यैराभ्यन्तरैरुपजपितृभिः करणभूतैर्वा-
ह्यान् प्रतिजपितृन् भेदयेत्, पूर्ववच्छलोक्या तान् प्रतिजपितृकर्मानुष्ठानान्नि-
वर्तयेदित्यर्थः । दण्डप्रयोगप्रकारमाह — दूष्यानििति । तान्, अनुप्रविष्टा
वा कार्यव्याजेन तैः सह संभूय वा, तीक्ष्णाः, शस्त्ररसाभ्यां हन्युः । आहूय
वेति । 'भवदनुष्ठेयप्रतिजापकर्मानुगुणमाचरिष्यामि' इति वचनेन विश्वास्य
वा, बाह्यान् प्रतिजपितृन्, घातयेयुः । इति ।

इत्थमुभययोगवत्योराधयोरापदोः प्रतिक्रियामुक्त्वा एकयोगवत्योरन-
न्तरयोराह — यत्रेत्यादि । या बाह्योत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा, या चाभ्यन्तरोत्प-
त्तिराभ्यन्तरप्रतिजापा, तयोरुभयोरपि उपजपितृसमाहितिः प्रशस्तेत्यर्थः । तत्र

कान्तयोग उपजपितुः सिद्धिर्विशेषवती । दोषशुद्धौ हि दूष्या न विद्यन्ते । दूष्यशुद्धौ हि दोषः पुनरन्यान् दूषयति ।

तस्माद् बाह्येषूपजपत्सु भेददण्डौ प्रयुज्जीत । सत्रिणो मित्रव्यञ्जना वा ब्रूयुः—‘अयं वो राजा स्वयमादातुकामः, विगृहीताः स्थानेन राज्ञा, बुध्यध्वम्’ इति । प्रतिजपितुर्वाततो दूतदण्डाननुप्रविष्टास्तीक्ष्णाः शस्त्ररसादिभिरेषां छिद्रेषु प्रहरेयुः । ततः सत्रिणः प्रतिजपितारमभिशंसेयुः ।

अभ्यन्तरानभ्यन्तरेषूपजपत्सु यथार्हमुपायं प्रयुज्जीत । तुष्टलिङ्गमतुष्टं विपरीतं वा साम प्रयुज्जीत ।

इतिमाह — दोषशुद्धौ हीति । दोष उपजापः तस्योपजपितृदमनेन प्रतिषेधसिद्धौ, दूष्या न विद्यन्ते नैव स्युः, उपजापेन हि दूष्याणामभिनिर्वृत्तिः सा कथमुपजापाभावे स्यादिति भावः । दूष्यशुद्धौ हीति । दूष्या उपजापदूषितबुद्धयः प्रतिजपितारः तेषां शुद्धौ समाधाने तु कृते, दोषः उपजापः, पुनः भूयः, अन्यान् दूषयति, उपजपितारोऽप्रशान्तत्वान्नवनवान् दूष्यान् उपजापकरणेनाभिनिर्वर्तयेयुरिति भावः ।

तस्मादिति । उपजपितुरेव शोध्यत्वाद्, बाह्येषु उपजपत्सु, भेददण्डौ प्रयुज्जीत भेदं दण्डं च प्रयुज्योपजापं प्रतिकुर्यात् । भेदप्रकारमाह—सत्रिणो मित्रव्यञ्जना वेति । ते, ब्रूयुः अर्थादुपजपितृन् । किमिति, अयं राजा, वः युष्मान्, स्वयम् आदातुकामः प्रतिजपितृद्वारेण ग्रहीतुमिच्छति । अनेन राज्ञा, विगृहीताः, स्थ भवथ । बुध्यध्वं जागृत, न कञ्चिदपि विश्वस्योपजपतेत्यर्थः । इति । दण्डप्रकारमाह — प्रतिजपितुर्वेति । प्रतिजापकसकाशाद् वा, अततः उपजपितारमुद्दिश्य संभाषार्थं गच्छतः, अथवा प्रतिजपितुरिति पष्ठ्यन्तं बोध्यम् । तत इति तु अव्ययं यत्रोपजपिता तत्रेत्यर्थः, प्रीत्यतानिति च शेषः । दूतदण्डान् दूतान् दण्डांश्च, अनुप्रविष्टाः, भूत्वेति शेषः, तीक्ष्णाः, शस्त्ररसादिभिः, एषाम् उपजपितृणां, छिद्रेषु प्रहरेयुः प्रमादस्थानान्युपलभ्य तान् हन्युरित्यर्थः । तत इति । उपजपितृवधानन्तरं, सत्रिणः, प्रतिजपितारम्, अभिशंसेयुः ‘उपजपितृवधकारयितायमि’ति मिथ्या ख्यापयेयुः उपजपिषोः प्रतिजापकेष्वविश्वासार्यमित्यभिप्रायः ।

इत्थं बाह्येषूपजपत्सु भेददण्डयोः प्रयोगमुक्त्वा अभ्यन्तरेषूपजपत्सु सामादीनुपायान् यथायोग्यं प्रयुज्जीतेत्याह — अभ्यन्तरानित्यादि । कथ-

शौचसामर्थापदेशेन व्यसनाभ्युदयापेक्षणेन वा प्रतिपूजन-
मिति दानम् ।

मित्रव्यञ्जनो वा ब्रूयादेतान् — चित्तज्ञानार्थमुपधास्यति वो
राजा, तदस्याख्यातव्यम् इति । परस्पराद् वा भेदयेदेनान् — असौ
चासौ च वो राजन्येवमुपजपति । इति भेदः ।

दाण्डकर्मिकवच्च दण्डः ।

एतासां चतसृणामापदामभ्यन्तरामेव पूर्वं साधयेत् । 'अहिभ-
यादभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात् पापीयान्' इत्युक्तं पुरस्तात् ॥

पूर्वा पूर्वा विजानीयालुध्वीभापदमापदाम् ।

उत्थितां बलवद्भ्यो वा गुर्वीं लघ्वीं विपर्यये ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे अभियास्यत्कर्मणि नवमाधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः बाह्याभ्यन्तराश्रापदः,

आदितः षड्विंशतिशततमः ॥

भूतं साम प्रयोक्तव्यमित्याह — तुष्टलिङ्गमित्यादि । तुष्टिसूचकं वस्तुतोऽतुष्टं
साम वा, तद्विपरीतम् अतुष्टिसूचकं वस्तुतस्तुष्टं साम वा प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।

दानप्रकारमाह — शौचेत्यादि । शौचं सामर्थ्यं च निमित्तीकृत्य वा
बन्धुवियोगादिव्यसनावसरं पुत्रजन्माद्यभ्युदयावसरं वापेक्ष्य वस्त्राभरणादिना
यत् सत्करणं तज्जातीयं दानं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।

भेदप्रकारमाह — मित्रव्यञ्जनो वेति । तथाभूतो वा सत्री, एतान्
अभ्यन्तरानुपजपितृन्, ब्रूयात्, कथमिति, 'चित्तज्ञानार्थं राजा वः युष्मान्
उपधास्यति अर्थाद्युपधया परीक्षिष्यते, तत् स्वचित्तम्, अस्य राज्ञः आख्यो-
तव्यम्' इति । एवं ह्युच्यमानाः प्रतिजापकाः उपजापं भयान्नाभ्युपगच्छे-
युरित्याश्रयः । प्रकारान्तरमाह — परस्पराद् वेति । मिथो वा, भेदयेत्,
एनान् अभ्यन्तरान्, कथमुक्त्वा, असौ च, असौ च, राजानि राज्ञः सकाशे,
एवम् अनेन प्रकारेण, वः उपजपति युष्मान् प्रति दोषं बोधयति । इति ।
इति भेदः एवम्प्रकारो भेदः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

दण्डप्रकारमाह — दाण्डकर्मिकवच्च दण्ड इति । दाण्डकर्मिकोक्त
उपांशुदण्ड इह प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

इत्थं निरूपितप्रकारासु चतसृष्वपत्सु अभ्यन्तरां कुच्छ्रप्रतिकार्यत्वा-
दनर्थातिशयहेतुत्वाच्च प्रथमं प्रतिकर्तव्येत्याह — एतासां चतसृणामित्यादि ॥

पूर्वामिति । आपदां 'बाह्योत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजापा' इत्यादिनोक्तानां चतसृणां मध्ये, पूर्वा पूर्वा, लघ्वीम् उत्तरोत्तरापेक्षया, विजानीयात्, अर्थाच्च पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरां गुर्वीम् । अयमुत्सर्गः । अस्यापवादमाह — उत्थिता-
मित्यादि । पूर्वा वा भवतूत्तरा वा या बलवद्भ्य उपजपितृभ्य उत्पन्ना तां
पूर्वामपि दुर्बलोपजपितृकोत्तरापेक्षया गुर्वीं विजानीयात्, दुर्बलेभ्यश्चोपजपि-
तृभ्य उत्पन्नामुत्तरामपि प्रबलोपजपितृकपूर्वापेक्षया लघ्वीं विजानीयादित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् अभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः बाह्याभ्यन्तराश्चापदः,

आदितः षड्विंशत्यधिकशततमः ॥

१४४. प्रक. दूष्यशत्रुसंयुक्ताः ।

दूष्येभ्यः शत्रुभ्यश्च द्विविधाः शुद्धाः ।

दूष्यशुद्धायां पौरेषु जानपदेषु वा दण्डवर्जानुपायान् प्रयुञ्जीत ।
दण्डो हि महाजने क्षेप्तुमशक्यः, क्षिप्तो वा तं चार्थं न कुर्यात् । अन्यं
चानर्थमुत्पादयेत् । मुख्येषु त्वेषां दाण्डकर्मिकवच्चेतेति ।

शत्रुशुद्धायां यतः शत्रुः प्रधानः कार्यो वा, ततः सामादिभिः
सिद्धिं लिप्सेत ।

दूष्यशत्रुसंयुक्ता इति सूत्रम् । पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते । दूष्याः राजावग्र-
हचारिणो मुख्याः शत्रवः सहजकृत्रिमादयः तत्संयुक्तास्तत्संबद्धास्तदुत्पन्नाः
ब्राह्माभ्यन्तरा आपदस्तत्प्रतीकारश्चाभिधीयन्ते इति सूत्रार्थः ।

तासां शुद्धमिश्रभेदं मनसि निधाय शुद्धा विभजते — दूष्येभ्य इ-
त्यादि । दूष्येभ्य एव केवलेभ्य उत्थिताः शत्रुभ्य एव केवलेभ्य उत्थिता
इति द्विप्रकाराः शुद्धा इत्यर्थः ।

दूष्यशुद्धायाः प्रतीकारमाह — दूष्यशुद्धायामिति । तस्यां विषये,
पौरेषु, जानपदेषु वा, दण्डवर्जान् उपायान् सामदानभेदान्, प्रयुञ्जीत । द-
ण्डस्य वर्जने हेतुमाह — दण्डो हीत्यादि । स हि महाजने पौरजानपदस-
मूहलक्षणे प्रयोक्तुं न शक्यस्तद्विरोधोत्पादकत्वात्, प्रयुक्तो वा साध्यमर्थं न
साधयेद् अनर्थं च नवमुत्थापयेदित्यर्थः । सामादिभिरशान्तौ किं कर्तव्यं तत्रा-
ह — मुख्येषु त्वेषामित्यादि । ये पौरजानपदानामुपजपितारो मुख्याः, तेषु
दाण्डकर्मिकोक्तं विधिमुपांशुदण्डप्रयोगलक्षणमाचरेत् । तावतैव ते शाश्वत्युरि-
त्यभिप्रायः ।

शत्रुशुद्धायां प्रतीकारमाह — शत्रुशुद्धायामिति । शत्रुमात्रोत्पादि-
तायां मित्रसङ्कररहितायामापदि अर्थात् स्वयमेव शत्रुणा साक्षादुत्पादितायां
तन्मन्त्र्युत्पादितायां तदमात्योत्पादितायां तन्मन्त्रितदमात्योभयोत्पादितायां
चेति चतुष्प्रकारायां, यतः शत्रुः यस्मिन्नधीनः सामन्तः, यतः प्रधानः यस्मिन्न-
धीनो मन्त्री, यतः कार्यो वा अमात्यादिर्वा यस्मिन्नधीनः, ततः सामादिभिः
सिद्धिं लिप्सेत तान् सामदानादिभिरभिमुखीकृत्य चतुर्षु पूर्वोक्तापत्प्रकारेषु
यथाक्रमं प्रतीकारमन्विच्छेदित्यर्थः ।

स्वामिन्यायत्ता प्रधानासिद्धिः, मन्त्रिष्वायत्तायत्तसिद्धिः, उभ-
यायत्ता प्रधानायत्तसिद्धिः ।

दूष्यादूष्याणामामिश्रितत्वादामिश्रा । आमिश्रायामदूष्यतः
सिद्धिः । आलम्बनाभावे ह्यालम्बिता न विद्यते । मित्रामित्राणामेकी-
भावात् परमिश्रा । परमिश्रायां मित्रतः सिद्धिः । सुकरो हि मित्रेण
सन्धिर्नामित्रेणेति ।

मित्रं चेन्न सन्धिमिच्छेत्, अभीक्ष्णमुपजपेत्, ततः सन्निभिर-
मित्राद् भेदयित्वा मित्रं लभेत् । मित्रामित्रसङ्घस्य वा योऽन्तस्थायी
तं लभेत् । अन्तस्थायिनि लब्धे मध्यस्थायिनो भिद्यन्ते । मध्यस्था-

कस्मिन्नधीनः प्रधानः कस्मिन्नधीनः कार्य इति विवरीतुमाह —
स्वामिन्यायत्तेत्यादि । प्रधानसिद्धिः प्रधानप्रतिक्रिया । आयत्तसिद्धिः कार्यश-
ब्दितस्यामात्यस्य प्रतिक्रिया । उभयायत्ता स्वामिमन्त्र्युभयमुखसाध्या । प्रधा-
नायत्तसिद्धिः प्रधानायत्तयोः संहत्यापदुत्पादकयोर्मन्त्र्यमात्ययोः प्रतिक्रिया ।
ननु स्वयमेव साक्षादापदुत्पादकः शत्रुर्यस्मिन्नधीनः स कस्मान्नोक्तः । उच्यते ।
स हि शत्रोर्मित्रं वा मित्रमित्रं वा मध्यमादिर्वा स्यादित्यनियत आपदनुत्पाद-
कश्च; नियतस्त्विह वक्तुं प्रक्रान्त आपदुत्पादकश्चेत्यदोषः ।

आमिश्रामाह — दूष्यादूष्याणामामिश्रितत्वादिति । दूष्यादूष्यैरु-
भयैर्मिलित्वा जनितत्वाद्, आमिश्रा तदाख्या दूष्यशुद्धा । आमिश्रायामिति ।
तस्याम्, अदूष्यतः, सिद्धिः प्रतिक्रिया कार्या । प्रतिक्रियया ह्यदूष्ये दूष्या-
लम्बनभूते शान्ते तमालम्ब्य चेष्टमानो दूष्यः स्वयमेव शाम्यतीत्याह —
आलम्बनाभाव इत्यादि । मिश्रान्तरमाह — मित्रामित्राणामिति । मित्रा-
णाममित्राणां च, एकीभावात् मिश्रणात्, जनितेति शेषः, परमिश्रा शत्रुमिश्रा
नाम । परमिश्रायामिति । तस्यां, मित्रतः, सिद्धिः प्रतिक्रिया । तत्र हेतु-
माह — सुकरो हीत्यादि ।

सन्धिमनमिलषति मित्रे तत् पुनःपुनरुपजप्य ततः सन्निभिरमित्राद्
भेदयित्वा स्ववशे कुर्यादित्याह — मित्रं चेदित्यादि । भूम्येकान्तरत्वभूम्यन्-
न्तरत्वक्रमेण सन्निविष्टस्य मित्रामित्राणां सङ्घस्यावसाने यस्तिष्ठति तं लभेते-
त्याह — मित्रामित्रसङ्घस्य वेत्यादि । अन्तस्थायिनि लब्धे मध्यस्थायिनः
सर्वे भिन्ना भवन्तीत्याह — अन्तस्थायिनीत्यादि । यः सङ्घस्य मध्ये तिष्ठति

यिनं वा लभेत । मध्यस्थायिनि वा लब्धे नान्तस्थायिनः संहन्यन्ते ।
यथा चैषामाश्रयभेदः तानुपायान् प्रयुञ्जीत ।

धार्मिकं जातिकुलश्रुतवृत्तस्तवेन सम्बन्धेन पूर्वेषां त्रैकाल्योप-
कारानपकाराभ्यां वा सान्त्वयेत् ।

निवृत्तोत्साहं विग्रहश्रान्तं प्रतिहतोपायं क्षयव्ययाभ्यां प्रवासेन
चोपतप्तं शौचेनान्यं लिप्समानमन्यस्माद् वा शङ्कमानं मैत्रीप्रधानं वा
कल्याणबुद्धिं साम्ना साधयेत् ।

लुब्धं क्षीणं वा तपस्विमुख्यावस्थापनापूर्वं दानेन साधयेत् ।

तत् पञ्चविधं देयविसर्गो, गृहीतानुवर्तनम्, आत्तप्रतिदानं,

तं वा लभेत, तेन चान्तस्थायिनः सर्वे मित्रा भवन्तीत्याह — मध्यस्थायिनं
बेत्यादि । न संहन्यन्ते परस्परस्माद् भिद्यन्ते । सर्वथा च मित्रामित्रा यैरुपा-
यप्रकारैराश्रयाद् मित्रा भवेयुस्तानुपायप्रकारान् प्रयुञ्जीतेत्याह — यथा चैषा-
मित्यादि ।

धार्मिकविषयं साम्नः प्रकारमाह — धार्मिकमित्यादि । तं, जाति-
कुलश्रुतवृत्तस्तवेन जातेरसङ्करविशुद्धत्वादिना कुलस्योदितोदितत्वादिना श्रुतस्य
नानाशास्त्रविषयत्वोदिना वृत्तस्य विहितानुष्ठाननिष्ठत्वादिना च यः स्तवः तेन,
संबन्धेन योनिविद्यादिनिमित्तेन, पूर्वेषां कुलवृद्धानां, त्रैकाल्योपकारानपका-
राभ्यां कालत्रयेऽप्युपकर्तृत्वानपकर्तृत्वाभ्यां वा सान्त्वयेत् ।

सामसाध्यमाह — निवृत्तोत्साहमिति । निरुत्साहं, विग्रहश्रान्तं
चिरयुद्धकरणखिन्नं, प्रतिहतोपायं विफलितसामाद्युपायप्रयोगं, क्षयव्ययाभ्यां
युग्यपुरुषापचयहिरण्यधान्याद्यपचयाभ्यां, प्रवासेन च दूराध्वगतागतेन च, उ-
पतप्तं सन्तप्तं, शौचेनान्यं लिप्समानं शुचित्वगुणापेक्षया कमप्यन्यं मित्रत्वेन
लब्धुमिच्छन्तम्, अन्यस्माद् वा शङ्कमानं पराविश्वासिनं वा, मैत्रीप्रधानं वा
सर्वत्र मित्रभावेन व्यवहार एव परम इति मन्यमानं, कल्याणबुद्धिम् अशठं,
साम्ना साधयेत् ।

दानसाध्यमाह — लुब्धमिति । गृध्नुं, क्षीणं वा अर्थकृशं वा, तप-
स्विमुख्यावस्थापनापूर्वं तपस्विनां मुख्यानां च अवस्थापना दानविश्वासासार्थं
स्थेयीकरणं तत्पूर्वकं, दानेन, साधयेत् ।

दानस्य पञ्च प्रकारानाह — तत् पञ्चविधमित्यादि । देयविसर्गः
गृहीतभूमौ ब्रह्मदेयादेर्यथापूर्वविमोक्षणम् । गृहीतानुवर्तनं गृहीतस्य पूर्वपुरुषैः

स्वद्रव्यदानम् अपूर्वं, परस्वेष्टु स्वयंग्राहदानं चेति दानकर्म ।

परस्परद्वेषवैरभूमिहरणशङ्कितम् अतोऽन्यतमेन भेदयेत् । भीरुं वा प्रतिघातेन, 'कृतसन्धिरेष त्वयि कर्म करिष्यति, मित्रमस्य निसृष्टं; सन्धौ वा नाभ्यन्तर' इति ।

यस्य वा स्वदेशाद् अन्यदेशाद् वा पण्यानि पण्यागारतयागच्छेयुः, तान्यस्य 'यातव्याल्लब्धानि' इति सत्रिणश्चारयेयुः । बहुलीभूते शासनमभिव्यक्तेन प्रेषयेत् — 'एतत् ते पण्यं, पण्यागारं वा मया ते प्रेषितं, सामवायिकेषु विक्रमस्व, अपगच्छ वा, ततः पणशेषमवाप्स्यसि' इति । ततः सत्रिणः परेषु ग्राहयेयुरेतद् अरिप्रदत्तम् इति ।

पूर्वमात्तस्य भूम्यादेर्भोगाप्रतिषेधः । आत्तप्रतिदानं गृहीतस्य भूम्यादेः प्रत्यर्पणम् । स्वद्रव्यदानमपूर्वं स्वद्रव्यस्यैवादत्तपूर्वस्य प्रतिनवं दानम् । परस्वेष्टु स्वयंग्राहदानं 'शत्रुदेशावस्कन्दने तदीयद्रव्येषु त्वया ह्रियमाणं द्रव्यं तवैव भविष्यतीत्येवं रूपं दानम् ।

भेदनमेवाह — परस्परद्वेषवैरभूमिहरणशङ्कितमित्यादि । तत्कालापकारजो द्वेषः चिरानुवृत्तापकारप्ररूढं वैरं मित्रामित्राणां मध्ये परस्परद्वेषशङ्काविषयभूतं परस्परवैरशङ्काविषयभूतं परस्परभूमिहरणशङ्काविषयभूतं च, अतोऽन्यतमेन एषां द्वेषादीनामेकतमेन, भेदयेत् । भेदनस्य प्रकारान्तराण्याह — भीरुं वेति । तं, प्रतिघातेन शत्रुवलीयस्तया त्वदभियोगः प्रतिहतो भविष्यतीति प्रतिघातविभीषिकया, भेदयेत् । कृतसन्धिः विजिगीषुणा कृतसन्धानः, एषः, त्वयि, कर्म अभियोगं, करिष्यति । करिष्यतीति कथं ज्ञायते, तत्राह — मित्रमिति । मित्रमस्य, 'निसृष्टं सन्धिकरणार्थं विजिगीषुसकाशे प्रेषितम् । इत्युक्त्वा भेदयेत् । सन्धौ मित्रामित्रैः क्रियमाणे इति शेषः, त्वं, नाभ्यन्तरः बहिष्कृत इत्यर्थः, इत्युक्त्वा वा भेदयेत् ।

प्रकारान्तरमाह — यस्य वेत्यादि । मित्रामित्राणामन्यतमस्य यस्य, स्वदेशाद्, अन्यदेशाद् वा, पण्यानि, पण्यागारतया पण्यागारासङ्गतया, आगच्छेयुः, तानि अस्य, यातव्यात् लब्धानि यातव्येनैव गूढकृतसन्धिना प्रहितानि, इति अनेन प्रकारेण, सत्रिणः, चारयेयुः सृष्टा वृत्तान्तं प्रवर्तयेयुः । बहुलीभूते मिथ्यावृत्तान्तेऽस्मिन् सर्वतः प्रसृते सति, शासनं मिथ्यालेखम्, अभिव्यक्तेन निश्चितवध्यभावोऽभिव्यक्तः तस्य हस्ते दत्त्वेत्यर्थः, प्रेषयेत् । कीदृगर्थकं शासनमित्याह — एतदिति । एतत् ते पण्यं यत्किञ्चिदल्पं मया प्रेषितं

शत्रुप्रख्यातं वा पण्यमविज्ञातं विजिगीषुं गच्छेत् । तदस्य वैदेह-
कव्यञ्जनाः शत्रुमुख्येषु विक्रीणीरन् । ततः सत्रिणः परेषु ग्राहयेयुः—
'एतत् पण्यमरिप्रदत्तम्' इति ।

महापराधानर्थमानाभ्यामुपगृह्य वा शस्त्ररसाग्निभिरमित्रे प्रणि-
दध्यात् । अथैकममात्यं निष्पातयेत् । तस्य पुत्रदारमुपगृह्य रात्रौ हत-
मिति ख्यापयेत् । अथामात्यः शत्रोस्तानेकैकशः प्ररूपयेत् । ते चेद्
पण्यागारं वा प्रभूतपण्यवर्गवत्तया पण्यगृहसदृशं पण्यशकटादि वा मया ते
प्रेषितं, सामवायिकेषु सम्भूयोत्थायिषु मच्छत्रुसाह्यकारिषु, विक्रमस्व अभि-
युङ्क्ष्व, अथवा, अपगच्छ तेभ्योऽपसर, अर्थान्मदुपकारार्थं, ततः विक्रमणा-
पसरणान्यतरानुष्ठानानन्तरं, पण्यशेषं पणितार्थावशिष्टमर्थम्, अवाप्त्यसि मत्स-
काशादधिगमिष्यसि । इति एवम्प्रकारार्थकमित्यर्थः । तत इति । प्रेषणानन्तरं,
सत्रिणः, परेषु अन्येषु सामवायिकेषु, एतत् कूटशासनम्, अरिप्रदत्तमिति
विजिगीषुणा प्रतिपादितमिति, अपदिश्येति शेषः, ग्राहयेयुः ।

प्रकारान्तरमाह — शत्रुप्रख्यातं वेति । शत्रुरिह सामवायिकान्यतमः
तत्सम्बन्धित्वेन प्रख्यातं, पण्यं रत्नादि, अविज्ञातं गूढं यथा भवति तथा, विजि-
गीषुं गच्छेद् विजिगीषोरेव केनाप्युपायेन वशं प्राप्नुयात् । तद् अस्य वैदेहक-
व्यञ्जनाः वणिग्शेषाः गूढपुरुषाः, शत्रुमुख्येषु शत्रुधर्माणो येऽन्ये सामवायिका-
स्तेषां मुख्येषु, विक्रीणीरन् । ततः तत्, सत्रिणः, परेषु सामवायिकान्तरेषु,
ग्राहयेयुः रक्षिपुरुषैर्ग्राहितं कुर्युः । कथं कृत्वा, एतत् पण्यम् अरिप्रदत्तम्
अरिणा विजिगीषुणा विक्रयार्थं प्रेषितम्, इति अनेन प्रकारेणापदिश्य । एवं
कृते 'सामवायिकान्यतमो विजिगीषुणा सह कृतसन्धिरि'ति सामवायिकान्तराणां
बुद्धिरुत्पद्येतेत्यभिप्रायः ।

अन्यं प्रकारमाह — महापराधानिति । महान् अपराधो यैरात्मनः
कृतस्तथाभूतान् अमात्यान्, अर्थमानाभ्यां भूहिरण्यादिदानेन छत्रचामरादि-
दानेन च, उपगृह्य स्ववशीकृत्य, शस्त्ररसादिना अमित्रे प्रणिदध्यात् 'युष्माभिः
शत्रुः शस्त्रेण विषेणाग्निना वा हन्तव्यः' इत्यादिश्य गूढं प्रेषयेत् । प्रेषणे क्र-
मेमाह—अथेति । प्रथमम्, एकम् अमात्यं, निष्पातयेत् स्वान्तिकान्निष्पात्य
शत्रुपार्श्वं प्रापयेत् । तस्य पुत्रदारं पुत्रान् दारांश्च, उपगृह्य छत्ररक्षितं कृत्वा,
रात्रौ, हतमिति राज्ञा व्यापादितम् इति, ख्यापयेत् मृषाप्रवादमुत्पादयेत् । एतच्च

यथोक्तं कुर्युः, न चैनान् ग्राहयेत् । अशक्तिमतो वा ग्राहयेत् । आप्त-
भावोपगतो मुख्यादस्यात्मानं रक्षणीयं कथयेत्; अथामित्रशासनम् सु-
ख्यायोपघाताय प्रेषितमुभयवेतनो ग्राहयेत् ।

उत्साहशक्तिमतो वा प्रेषयेत् — 'अमुष्य राज्यं गृहाण यथा-
स्थितो न सन्धिः' इति । ततः सत्रिणः परेषु ग्राहयेयुः ।

एकस्य स्कन्धावारं विवधमासारं वा घातयेयुः, इतरेषु मैत्री-
ब्रुवाणाः । तं सत्रिणः — 'त्वमेतेषां घातयितव्यः' इत्युपजपेयुः ।

निष्पतितं प्रति शत्रोर्विजिगीषुद्वेषविश्वासार्थम् । अथ शत्रावात्मास्पदलाभान-
न्तरम्, अमात्यः पूर्वनिष्पतितः, शत्रोः, तान् अन्यानमात्यान्, एकैकशः
एकैकक्रमेण प्ररूपयेद् 'विजिगीषुद्वेषनिष्पतिता एते भवत्पार्श्वोपस्थानयोग्या'
इत्येवं प्रदर्शयेत् । ते निष्पतिता अमात्याः, यथोक्तं कुर्युश्चेत् शत्रादिना शत्रुं
हन्युश्चेत्, एनान्, न च ग्राहयेद् उभयवेतनमुखेन नैव ग्राहयेत् । अशक्ति-
मतो वा यथोक्तशत्रुघातासमर्थान् वा, ग्राहयेत्, महापराधतया तेषां वध्यत्वा-
दित्यभिप्रायः । एवं विजिगीषुनिष्पतितोऽमात्यः सामवायिकमुख्यं यथा भेद-
येत्, तथाह — आप्तभावोपगत इत्यादि । अयमर्थः — शत्र्वाप्तत्वं गतो-
ऽमात्यः 'सामवायिकमुख्यसकाशात् त्वया स्वात्मा रक्षणीयस्तस्याविश्वास्य-
त्वाद्' इत्येवं शत्रुमुपजपेत् । पश्चाच्चा मित्रशासनं कूटकृतम् अमुख्योपघाता-
देशकं मुख्याय प्रेषितम् उभयवेतनो रक्षिपुरुषैर्ग्राहयेदिति । 'अमुख्याये'ति
पाठेऽपि तुल्योऽर्थः ।

प्रकारान्तरमाह — उत्साहेत्यादि । शासनमिति पूर्वतः संबध्यते ।
उत्साहशक्तिमतो वा विक्रमशक्तियुक्तस्य वा सामवायिकान्यतमस्य, शासनं
कूटानिर्मितं, प्रेषयेत् । तत् कीदृगर्थकम्, अमुष्य सामवायिकमुख्यस्य, राज्यं
गृहाण, यथास्थितो न सन्धिः स्थितप्रकारः सन्धिर्नोऽङ्गीकृतः । इति ईदृशार्थ-
कमित्यर्थः । ततः पश्चात्, सत्रिणः, परेषु सामवायिकान्तरेषु, ग्राहयेयुः अ-
र्थात् तदेव शासनम् ।

अन्यं पक्षमाह — एकस्येति । सामवायिकान्यतमस्य, स्कन्धावारं
सेनानिवेशं, विवधं स्वदेशधान्याद्यागमम्, आसारं वा सुहृद्दलागमं वा, घात-
येयुः वारयेयुः, अर्थात् सत्रिणः । कथम्भूताः, इतरेषु मैत्री ब्रुवाणाः सामवायि-
कान्तरेषु मित्रभावं वदन्तः अर्थात् तेभ्यो गोपनाय । तमिति । तं च सामवायि-
कान्यतमं, सत्रिणः, उपजपेयुः, कथमुपजपेयुः, त्वम्, एतेषां सामवायिकानां,
घातयितव्यः । तत् कुत एतैस्ते सन्धिरिति भावः । इति अनेन प्रकारेण ।

यस्य वा प्रवीरपुरुषो हस्ती हयो वा म्रियेत, गूढपुरुषैर्हन्येत
ह्रियेत वा, तं सत्रिणः परस्परोपहतं ब्रूयुः । ततः शासनमभिशस्तस्य
प्रेषयेत्—‘भूयः कुरु ततः पणशेषमवाप्स्यसि’ इति । तदुभयवेतना
प्राहयेयुः ।

भिन्नेष्वन्यतमं लभेत ।

तेन सेनापतिकुमारदण्डचारिणो व्याख्याताः ।

साङ्गिकं च भेदं प्रयुञ्जीत । इति भेदकर्म ।

तीक्ष्णमुत्साहिनं व्यसनिनं स्थितशत्रुं वा गूढपुरुषाः शस्त्राग्नि-
रसादिभिः साधयेयुः । सौकर्यतो वा तेषामन्यतमः । तीक्ष्णो श्लोकः

प्रकारान्तरमाह—यस्य वेति । यस्य सामवायिकान्यतमस्य सम्बन्धी,
प्रवीरपुरुषः, हस्ती हयो वा म्रियेत, स्वयमिति शेषः, गूढपुरुषैः हन्येत
ह्रियेत वा, तं सामवायिकान्यतमं, सत्रिणः, परस्परोपहतं ब्रूयुः सामवायिका-
न्तरैरेव परस्परेण हतं बोधयेयुः, अर्थात् प्रवीरादिम् । ततः पश्चात्, शासनं
कूटलेखम्, अभिशस्तस्य आरोपितहननदोषस्य सामवायिकस्य, प्रेषयेत् । शा-
सनार्थमाह—भूयः पुनरपि, कुरु प्रवीरपुरुषादिं घातय, ततः पणशेषम्
अवाप्स्यसि । इति अनेन प्रकारेण लिखितार्थमित्यर्थः । तदिति । तच्च शास-
नम्, उभयवेतनाः विजिगीषोरभिशस्तसामवायिकाच्चोभयतो भृतिप्राहिणः,
प्राहयेयुः अर्थाद् गूढपुरुषैः ।

भिन्नेष्वन्यतमं लभेतेति । उक्तैर्भेदनोपायैर्भेदं प्राप्तेषु सामवायिकेषु
एकतमं स्वायत्तं कुर्याद् विजिगीषुः ।

यदिदमुपदिष्टं भेदनोपायजातं, तत् सेनापतियुवराजसैन्यचारिणां भे-
दनेऽपि यथायोगम् उपयोक्तव्यमित्याशयेनाह—तेनेत्यादि ।

सङ्घवृत्ताधिकरणे वक्ष्यमाणो भेदप्रकारोऽप्यत्र प्रयोक्तव्य इत्याह—
साङ्गिकं चेत्यादि । इति भेदकर्मैति । व्याख्यातमिति शेषः ।

अथ दण्डविधिप्रकारं तत्प्रयोगविषयं चाह—तीक्ष्णमित्यादि । ती-
क्ष्णम् अतिमात्रामर्षम्, उत्साहिनं विक्रमिणं, व्यसनिनं मृगयादिप्रसक्तं,
स्थितशत्रुं वा दुर्गवन्तं शत्रुं वा, गूढपुरुषाः, शस्त्राग्निरसादिभिः, साधयेयुः
हन्युः, अर्थात् सम्भूय । तेष्वन्यतमेन येन शक्ततरतया घातः सुकरः, स वा
तान् हन्यादित्याह—सौकर्यतो चेत्यादि । तमेवान्यतमं विवृणोति—

शस्त्ररसामिभिः साधयेत् । अयं सर्वसन्दोहकर्म विशिष्टं वा करोति ।
इत्युपायचतुर्वर्गः ।

पूर्वः पूर्वश्चास्य लघिष्ठः । सान्त्वमेकगुणम् । दानं द्विगुणं सान्त्वपूर्वम् । भेदस्त्रिगुणः सान्त्वदानपूर्वः । दण्डश्चतुर्गुणः सान्त्वदानभेदपूर्वः ।

इत्यभियुज्जानेषूक्तम् । स्वभूमिष्ठेषु तु त एवोपायाः । विशेषस्तु । स्वभूमिष्ठानामन्यतमस्य पण्यागारैरभिज्ञातान् दूतमुख्यान् अभीक्षणं प्रेषयेत्, त एनं सन्धौ परहिंसायां वा योजयेयुः, अप्रतिपद्यतीक्ष्णो हीति । स हि गूढपुरुषविशेषरूपः, एकः असहायः सन्, शस्त्ररसामिभिः, साधयेत् अमर्षिविक्रमिप्रभृतीन् हन्यात् । न केवलं सर्वविधगूढपुरुषसमुदायसाध्यं कर्मायमेकाकी करोति, किन्तु तदपेक्षयोत्कृष्टमपि कर्म करोतीत्याह—अयमित्यादि । इत्युपायचतुर्वर्ग इति । उपायसंबन्धी चतुर्वर्गः सामदानभेददण्डचतुष्टयात्मा, निरूपित इति शेषः ।

पूर्व इति । अस्य उपायवर्गस्य मध्ये, पूर्वः पूर्व उपायः, लघिष्ठः उत्तरोत्तरापेक्षयाल्पावयवत्वादनायासप्रयोज्यः । अल्पावयवतां विवृणोति—सान्त्वमिति । साम, एकगुणम् एक आत्मैवैको गुणोऽवयवो यस्य तत् तथाभूतम् । दानं हि, द्विगुणं सान्त्वपूर्वं सान्त्वदानोभयावयवकम् । भेदः, त्रिगुणः सान्त्वदानपूर्वः सान्त्वदानभेदत्रितयावयवकः । दण्डः, चतुर्गुणः सान्त्वदानभेदपूर्वः सान्त्वदानभेददण्डाख्यचतुर्गुणोपेतः ।

इत्यभियुज्जानेषूक्तमिति । ये मित्रामित्राः यातव्यमभियोक्तुं प्रस्थिताः कृतशिविराः, तेषु विषये सामादिविधानमनेन प्रकारेणोक्तमित्यर्थः । तेष्वप्रस्थितेषु स्वस्वभूमिस्थितेष्वपि त इमे उपायप्रयोगाः समाना इत्याह—स्वभूमिष्ठेषु त्वित्यादि । तुश्चार्थे । विज्ञेयास्त्विति । तत्र विशेषस्तु अभिधीयत इति शेषः । स्वभूमिष्ठानामिति । सम्भूयप्रस्थानात् प्राक् स्वस्वभूमिस्थितानां मित्रामित्राणाम्, अन्यतमस्य, पण्यागारैः प्रभूतैः मणिमुक्तादिभिः पण्यैः सहितानिति शेषः, अभिज्ञातान् परविदितान्, दूतमुख्यान्, अभीक्षणं पुनः पुनः, प्रेषयेत् विजिगीषुः । ते प्रेषिताश्च दूताः, एनं मित्रामित्रान्यतमं, सन्धौ परहिंसायां वा योजयेयुः 'विजिगीषुणा सन्धस्त्व तद्विरोधिषु च विक्रमस्व' इति चोदयेयुरित्यर्थः । अप्रतिपद्यमानामिति । सन्धिमनभ्युपगच्छन्तमेव तं

मानं कृतो नः सन्धिः इत्यावेदयेयुः । तमितरेषामुभयवेतनाः सङ्क्रामयेयुः—अयं वो राजा दुष्टः इति ।

यस्य वा यस्माद् भयं वैरं द्वेषो वा, तं तस्माद् भेदयेयुः—‘अयं ते शत्रुणा सन्धत्ते, पुरा त्वामतिसन्धत्ते, क्षिप्रतरं सन्धीयस्व, निग्रहे चास्य प्रयतस्व’ । इति ।

आवाहविवाहाभ्यां वा कृत्वा संयोगमसंयुक्तान् भेदयेत् ।

सामन्तादविक्रतत्कुलीनावरुद्धैश्चैषां राज्यं निघातयेत् । सार्धत्रजाटवीर्वा । दण्डं वाभिसृतम् । परस्परापाश्रयाश्चैषां जातिसङ्घाच्छिद्रेषु प्रहरेयुः । गूढाश्चाग्निरसशस्त्रेण ॥

मित्रामित्रान्यतमं, ‘कृतो नः सन्धिरि’ति, आवेदयेयुः मिथ्या वदेयुः । तमिति । तं विजिगीषुणा सह कृतसन्धित्वेन मिथ्याप्रख्यायमानं मित्रामित्राद्यन्यतमम्, अथवा मिथ्याकथ्यमानं सन्धिम्, इतरेषां तदन्येषां मित्रामित्राणाम्, उभयवेतनाः विजिगीषुसकाशात् मित्रामित्रान्यतमसकाशाच्चेभ्यतो वेतनग्राहिणः, संक्रामयेयुः बोधयेयुः । कथम्, अयं वो राजा दुष्ट इति युष्माकमन्योन्यसन्धेयानामन्यतमोऽयं नृपतिः, दुष्टः स्वंयं विजिगीषुणा सन्धिं कृत्वा प्रच्छादनाद् दुर्जनः, इति अनेन प्रकारेण वदन्त इति शेषः । एवं बोधिता मित्रामित्राः स्वान्यतमात् तस्माद् भिद्येरन्नित्यभिप्रायः ।

अन्यं प्रकारमाह—यस्य वेति । यस्य यस्माद् भयं वैरं द्वेषो वा, यस्मिन्नित्यर्थः, तं भयवैरद्वेषान्यतमवन्तं, तस्माद् भयवैरद्वेषगोचराद्, भेदयेयुः, अर्थाद् गूढपुरुषाः । कथमुक्त्वा, अयं ते शत्रुणा विजिगीषुणा सह, सन्धत्ते, त्वां, पुरा अतिसन्धत्ते अतिसन्धास्यते, क्षिप्रतरम् अतिशीघ्रं, सन्धीयस्व विजिगीषुणा संहितो भव, निग्रहे चास्य प्रयतस्व त्वदतिसन्धित्सोरेतस्य मित्रामित्रान्यतमस्यापकारे प्रकर्षेण यत्नं कुरु, इति एवम्, उक्त्वेति शेषः ।

अन्यं दण्डप्रकारमाह—आवाहविवाहाभ्यां वेति । आवाहः कन्यास्वीकरणं विवाहः कन्यादानं ताभ्यां वा, संयोगं सम्बन्धं, कृत्वा, असंयुक्तान् सम्बन्धरहितान्, भेदयेत् । त इमे स्वभूमिष्ठेषु भेदनप्रकाराः ।

अथ दण्डप्रकारमाह—सामन्तेत्यादि । सामन्तैर्भूम्यनन्तरैः आटविकैररण्यपतिभिः तत्कुलीनैः तेषां मित्रामित्राणां कुलभवैः अवरुद्धैर्नियन्त्रितैस्तपुत्रैश्च, एषां मित्रामित्राणां, राज्यं पुरजनपदादिकं, निघातयेद्, अर्थाद् विजिगीषुः । सार्धत्रजाटवीर्वेति माधवपाठः, सार्थान् वणिकसम्भारवाहिपशुवृन्दानि

वित्तंसगिलवचारीन् योगैराचरितैः शठः ।
घातयेत् परमिश्रायां विश्वासेनामिषेण च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽभियास्यत्कर्माणि नवमाधिकरणे

पष्ठोऽध्यायः दूष्यशत्रुसंयुक्ताः,

आदितः सप्तविंशतिशततमः ॥

ब्रजान् गोमहिषादीन् अटवीः द्रव्यहस्तिवनानि च, निघातयेत् । दण्डं वाभिसृतं वनाजीवादिप्रसक्तं सैन्यं च, निघातयेत् । 'सार्थत्रजाटवीभिर्वे'ति मूलादर्शदृष्टे तृतीयान्तपाठे सार्थादिभिः अभिसृतं रक्षकत्वेनाश्रितं, दण्डं च निघातयेदिति योज्यम् । किन्तु तत्र द्वितीयो वाशब्दश्चकारार्थः । परस्परापाश्रयाश्चेति । अन्योन्योपोद्धलिताश्च, जातिसङ्घाः सङ्घबृत्ते वक्ष्यमाणा विच्छिन्निकादयः, एषां मित्रामित्राणां, छिद्रेषु प्रमादस्थानेषु, प्रहरेयुः अर्थादेनान् । गूढाश्च तीक्ष्णरसदादयो गूढपुरुषाश्च, अमिरसशस्त्रेण बह्विविषायुधैः, प्रहरेयुः ॥

वक्तव्यशेषं वदन् प्रकरणमुपसंहरति — वित्तंसेत्यादि । परमिश्रायां मित्रामित्रमिश्रणजनितायामापदि, शठः विजिगीषुर्गूढवृत्तिः सन्, वित्तंसगिलवत् 'वित्तंसः पक्षिविश्वासार्थपक्षिरूपालेख्ययोगी देहाच्छादनपटः' इति माधवः, गिलः भक्ष आमिषं ताभ्यां तुल्यं वर्तमानैः, योगैः कपटोपायैः, आचरितैः प्रयुक्तैः, विश्वासेन स्वस्मिन् विश्वासोत्पादनेन, आमिषेण च सारण्यादिदानेन च, अरीन्, घातयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायामभियास्यत्कर्माणि नवमेऽधिकरणे

पष्ठोऽध्यायः दूष्यशत्रुसंयुक्ताः, आदितः

सप्तविंशत्युत्तरशततमः ॥

कामादिरुत्सेकः स्वाः प्रकृतीः कोपयति ; अपनयो बाह्याः । तदुभयमासुरी वृत्तिः । स्वजनविकारः कोपः परवृद्धिहेतुत्वापद् अर्थोऽनर्थः संशय इति ।

योऽर्थः शत्रुवृद्धिमप्राप्तः करोति, प्राप्तः प्रत्यादेयः परेषां भवति, प्राप्यमाणो वा क्षयव्ययोदयो भवति, स भवत्यापदर्थः । यथा—सामन्तानामामिषभूतः ; सामन्तव्यसनजो लाभः ; शत्रुप्रार्थितो वा स्वभावा-

अर्थानर्थसंशययुक्ता इति सूत्रम् । अर्थो हिरण्यभूम्यादिः, अनर्थस्त-
नाशः शरीरनाशश्च, संशयः अर्थानर्थयोः सन्देहः तैः फलभूतैर्युक्ताः प्रकृत-
त्वादापद उच्यन्ते इति सूत्रार्थः । बाह्योपजापाम्यन्तरप्रतिजापादयो या आपदः
पूर्वमुक्ताः तासामापत्त्वमर्थानर्थप्रयोजकत्वादिति निरूपयितुं प्रकरणमिदमा-
रभ्यते ।

कामादिरुत्सेक इति । कामक्रोधादिदोषः, स्वाः प्रकृतीः मन्त्र्याद्या-
भ्यन्तरप्रकृतीः, कोपयति विकारयति, अपनयः सन्निविग्रहादीनामथथावत्-
प्रयोगः, बाह्या राष्ट्रमुख्यान्तपालादिरूपा बाह्यप्रकृतीः, कोपयति । तद् उभयं
कामादिरपनयश्चेत्येतद् द्वयम्, आसुरी वृत्तिः असुरयोग्यो धर्मः, मायावृत्तिर्वा ।
अतोऽस्य वर्जने महान् यत्नो राजभिः कर्तव्य इत्यभिप्रायः । अस्य स्वजन-
कोपहेतोः पूर्वमुक्तस्येदं पुनर्वचनमासुरवृत्तित्वेन निन्दार्थम् । स्वजनेत्यादि ।
तदुभयप्रभवः स्वजनविकारलक्षणो यः कोपः स एव शत्रुवृद्धिनिमित्तेषु जायमा-
नेषु आपद्रूपतां प्रतिपद्यते । सा चापद् अर्थरूपा अनर्थरूपा तदुभयसंशयरूपा
चेत्यर्थः ।

तत्र कोऽसावापदर्थ इत्याह — योऽर्थ इत्यादि । योऽर्थः उपेक्षा-
वशात् स्वहस्तमप्राप्तः सन् शत्रोरेव वृद्धिं करोति सोऽर्थ एक आपदर्थो
भवति, योऽर्थः स्वहस्तप्राप्तोऽपि परैः प्रत्यादेयो भवति सोऽपर आपदर्थः,
यो वार्थः प्राप्यमाणतायामतिप्रवृद्धक्षयव्यययोगी भवति सोऽन्य आपदर्थ
इत्यर्थः । तमुदाहृत्य दर्शयति — यथेत्यादि । सामन्तानाम् आमिषभूतः
बहुसामन्तभोग्य एकेन गृहीतो लाभः । स हि तैः सम्भूयाभियोगिभिः प्रत्या-
देयत्वादापदर्थो भवति । सामन्तव्यसनजो लाभ इति । सामन्तस्य गुण-
प्रातिलोभ्यादिव्यसनदशायां तस्मादपहृतो लाभः, स हि तद्व्यसनापगमे प्रत्या-

धिगम्यो लाभः; पश्चात्कोपेन पार्ष्णिग्राहेण वा विगृहीतः पुरस्ता-
ल्लभः; मित्रोच्छेदेन सन्धिव्यतिक्रमेण वा मण्डलविरुद्धो लाभ इत्या-
पदर्थः ।

स्वतः परतो वा भयोत्पत्तिरित्यनर्थः ।

तयोः 'अर्थो न वे'ति, 'अनर्थो न वा' इति, 'अर्थोऽनर्थः'

इति, 'अनर्थः अर्थः' इति, संशयः ।

शत्रुमित्रमुत्साहयितुमर्थो न वेति संशयः । शत्रुबलमर्थमाना-
भ्यामावाहयितुमनर्थो न वेति संशयः । बलवत्सामन्तां भूमिमादातु-
मर्थोऽनर्थः इति संशयः । ज्यायसा सम्भूययानमनर्थोऽर्थ इति संशयः ।

देयत्वादापदर्थः । शत्रुप्रार्थितो वेत्यादि । स्वभावात् प्रार्थनां विनैव लब्धुं
योग्य एव शत्रुणा प्रार्थितः प्रत्यादेयत्वादापदर्थः । शत्रुप्रार्थ्य इति पाठे
शत्रुकाम्य इत्यर्थः । पश्चात्कोपेनेति । मूले दूष्यादिकोपेन, पार्ष्णिग्राहेण वा
पृष्ठशत्रुणा वा, विगृहीतः बाधितः, पुरस्ताल्लभः यातव्यसकाशलभ्यो लाभः,
आपदर्थः । मित्रोच्छेदेनेति । मित्रस्य दुर्गहरणादिना, सन्धिव्यतिक्रमेण
कृतसन्धुल्लङ्घनेन वा निमित्तेन, मण्डलविरुद्धः राजमण्डलाननुज्ञातः, लाभः ।
इत्यापदर्थ इति । एवञ्जातीयो लाभ आपदर्थो विज्ञेय इत्यर्थः ।

अनर्थमाह—स्वत इत्यादि । स्वतः योऽर्थो गृह्यते तस्मात्, परतो वा
गृह्यमाणमर्थं निमित्तीकृत्यान्यतो वा, भयोत्पत्तिः, इत्यनर्थः एवम्प्रकारोऽनर्थः ।

उक्तयोरर्थानर्थयोः संशयमाह—तयोरित्यादि । अर्थानर्थयोः, अर्थो
न वेति संशयः अर्थस्य किं भाव उताभाव इत्येवमाकारः अर्थतदभावकोटिकः
संशय एकः । अनर्थो नवेति किमनर्थस्य भाव उताभाव इति अनर्थतदभाव-
कोटिको द्वितीयः । अर्थोऽनर्थ इति किम् अर्थः उतानर्थ इति अर्थानर्थकोटि-
कस्तृतीयः, अनर्थोऽर्थ इति किमनर्थ उतार्थ इति अनर्थार्थकोटिकश्चतुर्थः ।

इमान् क्रमेणोदाहरति—शत्रुमित्रमिति । शत्रोर्मित्रम्, उत्साहयितुं
शत्रावभियोजयितुं शत्रावभियोजनमित्यर्थः, अर्थो नवेति अर्थभावाभावकोटिकः
संशयः । शत्रुबलमित्यमदि । शत्रोः सैन्यम्, अर्थमानाभ्यां भूम्यादिदानबहु-
मानाभ्याम्, आवाहयितुम् आह्वातुम्, अनर्थो नवेति अनर्थभावाभावको-
टिकः । बलवत्सामन्तामिति । प्रबलप्रत्यमित्रां, भूमिम्, आदातुम्, अर्थो-

तेषामर्थसंशयमुपगच्छेत् ।

अर्थोऽर्थानुबन्धः, अर्थोऽनिरनुबन्धः, अर्थोऽनर्थानुबन्धः, अनर्थोऽर्थानुबन्धः, अनर्थोऽनिरनुबन्धः, अनर्थोऽनर्थानुबन्ध इत्यनुबन्ध-षड्वर्गः ।

शत्रुमुत्पाद्य पार्ष्णिग्राहादानमर्थोऽर्थानुबन्धः ।

उदासीनस्य दण्डानुग्रहः फलेन अर्थोऽनिरनुबन्धः ।

परस्यान्तरुच्छेदनमर्थोऽनर्थानुबन्धः ।

ऽनर्थ इति अर्थानर्थकोटिकः । ज्यायसेति । बलाधिकेन सह, सम्भूययानं यातव्याभियानम्, अनर्थोऽर्थः अनर्थो वार्थो वा इत्यनर्थार्थकोटिकः संशयः । अत्राद्येऽनर्थस्य द्वितीयेऽर्थस्य तृतीयेऽर्थाभावस्य च शङ्का नेति बोद्धव्यम् ।

तेषामिति । उक्तानां संशयानां मध्ये, अर्थसंशयम् अर्थमात्रविषय-मनर्थस्पर्शरहितं संशयम् 'अर्थो न वा' इत्येवंलक्षणं संशयम्, उपगच्छेत् उपगम्य तथाभूते विषये समुद्युज्जीतेत्यर्थः ।

अथार्थानर्थयोः प्रत्येकमनुबन्धयोगात् तदयोगाच्चानुबन्धनिबन्धनः षड्वर्गो जायत इत्याह — अर्थ इत्यादि । अर्थः 'योऽर्थः शत्रुवृद्धिमप्राप्तः करोति' इत्यादिनोक्त आपदर्थः, तस्य तथाविधेनार्थेनानुबन्धः, अथ तथाविधार्थानुबन्धाभावः, अथ 'स्वतः परतो वा भयोत्पत्तिरित्यनर्थः' इत्युक्तलक्षणेनानर्थेनानुबन्ध इति त्रयः । तथानर्थस्यार्थेनानुबन्धः, अनुबन्धाभावः, अनर्थेनानुबन्ध इति त्रय इत्याहत्य षट् ।

तेष्वाद्यमुदाहरति — शत्रुमुत्पाद्येति । यातव्यमरिमुत्साद्य, पार्ष्णिग्राहादानं पृष्ठशत्रोर्ग्रहणम्, अर्थोऽर्थानुबन्धः ।

द्वितीयमुदाहरति — उदासीनस्येति । तस्य, फलेन धनादिग्रहणेन, दण्डानुग्रहः स्वसैन्यदानेनोपकारः, अर्थोऽनिरनुबन्धः, अर्थस्यानर्थस्य वा तेनानुत्पादादित्यभिप्रायः ।

अर्थमनर्थानुबन्धमुदाहरति — परस्येति । शत्रोः, अन्तरुच्छेदनम् इहान्तश्शब्देन 'अरर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिरुच्यते । प्रतिघातो बलवतः' इति पार्ष्णिग्राहचिन्तोक्तलक्षणोऽन्तर्धिरुच्यते, अन्तर्धेरुच्छेदनम्, अर्थोऽनर्थानुबन्धः बलवतः शत्रोरनिवारणादित्यभिप्रायः । इत्थमर्थत्रिवर्ग उदाहृतः ।

अर्थशास्त्रे सव्याख्ये अर्थव्यवस्थितिकर्मणि नवपादिकरणे
 शत्रुप्रतिवेशस्यानुग्रहः कोशदण्डाभ्यामनर्थोऽर्थानुबन्धः ।

हीनशक्तिमुत्साह्य निवृत्तिरनर्थो निरनुबन्धः ।

ज्यायांसमुत्थाप्य निवृत्तिरनर्थोऽनर्थानुबन्धः ।

तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसम्प्राप्तम् । इति कार्यावस्थापनम् ।

समन्ततो युगपदर्थोत्पत्तिः समन्ततोर्यापद् भवति ।

सैव पार्ष्णिग्राहविगृहीता समन्ततोर्यसंशयापद् भवति ।

अनर्थत्रिवर्गमुदाहरति — शत्रुप्रतिवेशस्येति । शत्रोः प्रतिवेशः भूम्यनन्तरः तस्य, कोशदण्डाभ्याम् अनुग्रहः शत्रुविरोधे कोशदण्डदानेन सह-करणम्, अनर्थोऽर्थानुबन्धः तदात्वानर्थरूपोऽप्यायतावर्थानुबन्धः शत्रुनिग्रहहेतुत्वात् । ननु अर्थत्रिवर्गेऽर्थोऽर्थानुबन्धः प्रथमं कथितः । तत्क्रमेणेहानर्थोऽनर्थानुबन्धः प्रथमं कथनीयः, न त्वनर्थोऽर्थानुबन्धः इति चेत्, सत्यं, किन्तु 'तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसम्प्राप्तम्' इति वक्ष्यति, तदानुगुण्यार्थमत्र क्रमान्यत्वमादृतम् ।

हीनशक्तिमिति । दुर्बलम्, उत्साह्य 'अहं ते सहकरिष्यामि' इति, शत्रुभियोगे सन्नाह्य, निवृत्तिः ततः स्वयं निवर्तनम्, अनर्थो निरनुबन्धः धनव्ययादिहेतुत्वात् तदात्वेऽनर्थरूपः, तेन शत्रुनिग्रहासिद्ध्या नार्थानुबन्धो न वा हीनशक्तिकोपस्याकिञ्चित्करतयानर्थानुबन्ध इत्यतो निरनुबन्धश्चेत्यर्थः ।

ज्यायांसमिति । प्रबलम्, उत्थाप्य 'तव सहकारी भविष्यामि' इत्युत्साह्य, निवृत्तिः, अनर्थोऽनर्थानुबन्धः धनव्ययहेतुत्वात् तदात्वेऽनर्थः प्रबलकोपनिमित्तेनानर्थान्तरेणानुबध्यते चेत्यर्थः ।

तस्येत्यादि । अनुबन्धषड्वर्गस्य मध्ये अर्थत्रिवर्गे पूर्वपूर्व उपादेयतया प्रतिपत्तुमर्हः, अनर्थत्रिवर्गे तु परिहर्तव्यतया प्रतिपत्तुमर्ह इत्यर्थः । इति कार्यावस्थापनमिति । कार्ययोरर्थानर्थयोः अवस्थापनं स्वरूपतो व्यवस्थापनम् ।

अथ देशतोऽवस्थापनमाह — समन्तत इत्यादि । अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च सर्वतो यौगपद्येनार्थोत्पत्तिः समन्ततोर्यापद् भवति । सैवेत्यादि । समन्ततो युगपदर्थोत्पत्तिरेव पार्ष्णिग्राहेण विरोधिता समन्ततोर्यसंशयापद् भवति ।

तयोर्मित्राक्रन्दोपग्रहात् सिद्धिः ।

समन्ततः शत्रुभ्यो भयोत्पत्तिः समन्ततो नर्थापद् भवति ।

सैव मित्रविगृहीता समन्ततो नर्थसंशयापद् भवति ।

तयोश्चलामित्राक्रन्दोपग्रहात् सिद्धिः । परमिश्राप्रतीकारो वा ।

इतो लाभ इतरतो लाभ इत्युभयतो र्थापद् भवति । तस्यां समन्ततो र्थायां च लाभगुणयुक्तमर्थमादातुं यायात् । तुल्ये लाभगुणे प्रधानमासन्नमनतिपातिनम्, ऊनो वा येन भवेत् तम्, आदातुं यायात् ।

उक्तयोरर्थापदर्थसंशयापदोः प्रतीकारमाह — तयोरिति । समन्ततो र्थापत्समन्ततो र्थसंशयापदोः, मित्राक्रन्दोपग्रहात् मित्रस्य पुरस्तान्मित्रस्य आक्रन्दस्य पृष्ठतो मित्रस्य च उपग्रहात् सन्धानेन सहायीकरणात्, सिद्धिः प्रतिक्रिया ।

समन्ततो युगपच्छत्रुभ्यो भयोत्पत्तिः समन्ततो नर्थापदित्याह — समन्ततः शत्रुभ्य इत्यादि ।

समन्ततो नर्थापदेव मित्रेण स्वानुकूलेन विरोधिता समन्ततो नर्थसंशयापद् भवतीत्याह — सैव मित्रविगृहीतेत्यादि ।

तयोः प्रतीकारमाह — तयोरिति । समन्ततो नर्थापत्समन्ततो नर्थसंशयापदोः, चलामित्राक्रन्दोपग्रहात् चलामित्रस्य दुर्गरहितस्य शत्रोः आक्रन्दस्य पृष्ठतो मित्रस्य च उपग्रहात् स्वानुकूलीकरणात्, सिद्धिः प्रतीकारः । परमिश्राप्रतीकारो वेति । परमिश्राया अपदो यः प्रतीकारः 'परमिश्रायां मित्रतः सिद्धिः' इति दृष्ट्या मित्रसंयुक्तप्रकरणे कथितः, स वा तयोः प्रतीकार इत्यर्थः ।

एकतोऽपरतश्चेत्युभयतो लाभो यस्यां भवति सोभयतो र्थापदित्याह — इतो लाभ इत्यादि । प्रतीकारमाह — तस्यामिति । उभयतो र्थापदि, समन्ततो र्थायां च समन्ततो र्थापदि च, लाभगुणयुक्तम् 'आदेयः प्रत्यादेयः प्रसादक' इत्यादिना क्षयव्ययलाभविपरिमर्शप्रकरणे ये लाभगुणा उक्ताः तैर्युक्तम्, अर्थम्, आदातुं, यायात् । पूर्वमेका प्रतिक्रिया समन्ततो र्थापदि 'तयोर्मित्राक्रन्दोपग्रहात् सिद्धिरित्युक्ता, अन्या त्वत्रोपदिष्टा । तुल्ये लाभगुणे इति । लाभगुणे समाने, प्रधानं वा प्रशस्ततरफलं वा, आसन्नं वा देशतः सन्निकृष्टं वा, अनतिपातिनं वा कालातिक्रमासहम् आसन्नकालं वा, अतिपातिनमिति पाठे आत्ययिकमित्यर्थः, ऊनो वा येन भवेत् तं यस्मिन्ननुपात्ते हीनत्वमात्मनः यात् तं वा अर्थाल्लभम्, आदातुं यायात् ।

इतोऽनर्थ इतरतोऽनर्थ इत्युभयतो नर्थापत् । तस्यां समन्ततो-
नर्थायां च मित्रेभ्यः सिद्धिं लिप्सेत ।

मित्राभावे प्रकृतीनां लघीयस्यैकतो नर्था साधयेत् । उभयतो-
नर्था ज्यायस्या । समन्ततो नर्था मूलेन प्रतिकुर्यात् । अशक्ये सर्वसु-
त्सृज्यापगच्छेत् । दृष्टा हि जीवता पुनरापत्तिः, यथा सुयात्रोदय-
नाभ्याम् ।

इतो लाभ इतरतो राज्याभिप्राय इत्युभयतो नर्थापद् भवति ।

उभयतो नर्थापदमाह — इतोऽनर्थ इतरतोऽनर्थ इत्यादि । तस्यां
प्रतीकारमाह — तस्यामिति । उभयतो नर्थापदि, समन्ततो नर्थायां च, मित्रेभ्यः,
सिद्धिं प्रतिक्रियां, लिप्सेत । समन्ततो नर्थायाः ‘तयोश्चलामित्राक्रन्दोपग्रहात्
सिद्धिरिति’ प्रतिक्रिया पूर्वमभिहिता, प्रतिक्रियान्तरं त्वन्नोच्यते ।

एष एव मित्रद्वारकः प्रतीकारः एकतो नर्थायामपि भवतीत्यभिसन्धि-
मनसि कुर्वन् मित्राभावपक्षे तस्या उभयतो नर्थायाः समन्ततो नर्थायाश्च प्रती-
कारमाह — मित्राभाव इति । मित्रसाहाय्यालाभे, प्रकृतीनां मध्ये, लघी-
यस्या लघुतरया प्रकृत्या तथाविधप्रकृतित्यागेनेत्यर्थः, एकतो नर्था, साधयेत्
प्रतिकुर्यात् । उभयतो नर्था, ज्यायस्या प्रशस्यतरप्रकृतित्यागेन, प्रतिकुर्यात् ।
समन्ततो नर्था मूलेन मूलं स्थानीयं तस्यागेन प्रतिकुर्यात् । अशक्य इति ।
प्रतीकारे लघुतरप्रकृत्यादित्यागैरशक्ये सति, सर्वम् उत्सृज्य स्वात्मातिरिक्तं
सर्वस्वं परित्यज्य, अपगच्छेत् अन्यत्रापस्त्यात्मानं रक्षेदित्यर्थः । तथात्मर-
क्षणस्य प्रयोजनं पुनः स्वपदप्राप्तिरूपं सम्भावितमित्याह — दृष्टा हीति ।
जीवता विपद्यन्यत्रापस्त्य यत्नेनात्मानं रक्षता, पुनरापत्तिः दृष्टा हि पुनः
स्वस्थानप्रतिलम्भोऽनुभूतो हि । आत्मरक्षणेन स्वपदपुनःप्राप्तिदर्शनस्य ऐति-
हासिकमहापुरुषसमुदाचारसिद्धतां दर्शयितुमाह — यथा सुयात्रोदयनाभ्या-
मिति । सुयात्रो नलः उदयनो वत्सराजः ताभ्यां विपदि आत्मानं रक्षद्भ्यां
पुनरापत्तिर्दृष्टेत्यर्थः । इह ‘जीवतः पुनरावृत्तिरिति’त्यपि पाठः । तदा तु दृष्टे-
त्यस्य लोकः कर्ता गम्यः । यथा सुयात्रोदयनाभ्यामित्यस्य च जीवित्वा पुन-
रावृत्तिं प्राप्तवद्भ्यां नलवत्सराजाभ्यां निदर्शनभूताभ्यामित्यर्थः ।

उभयतो नर्थापदमाह — इतो लाभ इति । एकतो लाभः, इतरतो
राज्याभिप्रायः स्वजनपदाक्रमणम्, इति एवमुभयतोऽर्थानर्थाभ्यां युक्तेत्यर्थः,

तस्यामनर्थसाधका योऽर्थः तमादातुं यायात् ; अन्यथा हि राज्याभि-
मर्शं वारयेत् ।

एतया समन्ततोर्थानर्थपदं व्याख्याता ।

इतोऽनर्थ इतरतोऽर्थसंशय इत्युभयतोर्थार्थसंशया । तस्यां
पूर्वमनर्थं साधयेत्, तत्सिद्धावर्थसंशयम् ।

एतया समन्ततोर्थार्थसंशया व्याख्याता ।

इतोऽर्थ इतरतोऽनर्थसंशय इत्युभयतोर्थानर्थसंशयापत् ।

एतया समन्ततोर्थानर्थसंशया व्याख्याता ।

तस्यां पूर्वा पूर्वा प्रकृतीनामनर्थसंशयान्मोक्षयितुं यतेत । श्रेयो
हि मित्रमनर्थसंशये तिष्ठन्न दण्डः, दण्डो वा न कोश इति ।

उभयतोर्थानर्थपदं भवति । तत्र प्रतीकारमाह — तस्यामित्यादि । उक्ताया-
मापदि, योऽर्थ आदीयमानोऽनर्थस्यापि प्रतीकारं प्रयोजयेत् तमर्थमादातुं या-
यात् । स चेदर्थोऽनर्थप्रतीकाराक्षमः तर्हि अर्थलाभमुपेक्ष्य राज्याभिमर्शमेव
प्रतिकुर्यादित्यर्थः ।

उभयतोर्थानर्थपदं उक्तां प्रतिक्रियां समन्ततोर्थानर्थपद्यतिदिशति—
एतया समन्ततोर्थेत्यादि ।

अनर्थनिश्चयार्थसंशयवतीमाह — इतोऽनर्थ इति । एकतोऽनर्थनि-
श्चयः अन्यतोऽर्थसंशय इत्युभयवती उभयतोर्थार्थसंशया नाम । तत्प्रतिक्रि-
यामाह — तस्यामित्यादि । तस्यां प्रथममनर्थं प्रतिकुर्यात् । अनर्थप्रतीकारे
जाते पश्चादर्थसंशयं प्रतिकुर्यादित्यर्थः ।

उभयतोर्थार्थसंशयायामुक्तं प्रतिक्रियाक्रमं समन्ततोर्थार्थसंशयाया-
मतिदिशति — एतया समन्ततोर्थेत्यादि ।

अथानर्थसंशयार्थनिश्चयवतीमापदमाह — इतोऽर्थ इतरतोऽनर्थसं-
शय इत्यादि ।

उभयतोर्थानर्थसंशयया समानलक्षणा समानप्रतीकारा च समन्ततोर्था-
नर्थसंशयेत्यभिप्रायेणाह — एतया समन्ततोर्थानर्थसंशयेत्यादि ।

तत्प्रतीकारमाह — तस्यामित्यादि । उभयतोर्थानर्थसंशयापदि, प्रकृ-
तीनां स्वान्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रलक्षणानां मध्ये, पूर्वा पूर्वा प्रकृ-
तिम्, अनर्थसंशयात्, मोक्षयितुं यतेत उत्तरोत्तरस्याः प्रामेव मोचयितुं यत्नं
कुर्यात् । पूर्वपूर्वामपेक्ष्योत्तरोत्तरस्या अप्राधान्याद् अप्रधानप्रकृत्यनर्थमोक्षणस्य

समग्रमोक्षणाभावे प्रकृतीनामवयवान् मोक्षयितुं यतेत । तत्र पुरुषप्रकृतीनां च बहुलमनुरक्तं वा तीक्ष्णलुब्धवर्जम् । द्रव्यप्रकृतीनां सारं महोपकारं वा । सन्धिनासनेन द्वैधीभावेन वा लघूनि विपर्ययै-
र्गुरूणि ।

क्षयस्थानवृद्धीनां चोत्तरोत्तरं लिप्सेत । प्रातिलोभ्येन वा क्षया-
दीनाम् । आयत्यां विशेषं पश्येत् ।

पश्चात्करणेऽनतिदोषादित्यभिप्रायः । अप्रधानप्रकृत्यनर्थमोक्षणविलम्बस्यानति-
पीडावहत्वं प्रधानप्रकृत्यनर्थमोक्षणविलम्बस्यातिपीडावहत्वं च प्रकृतिविशेषनि-
दर्शनेन स्पष्टयति — श्रेयो हीति । अनर्थसंशये तिष्ठत् मित्रं, श्रेयः अनति-
पीडाहेतुतया वरमित्यर्थः । न दण्डः दण्डस्त्वनर्थसंशये तिष्ठन्नतिपीडाहेतुतया
नैव वरमित्यर्थः । दण्डो वा न कोश इति । दण्डो वानर्थसंशये तिष्ठन् श्रेयान् ,
न तु कोशोऽनर्थसंशये तिष्ठन्नित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकारे, अनेन प्रकारेणान्य-
स्यापि पूर्वपूर्वस्यानर्थसंशये तिष्ठतः मोक्षणीयत्वमुत्तरोत्तरस्य तदभावश्च बोद्ध-
व्यमित्याभिप्रायः ।

समग्रमोक्षणाभाव इति । प्रकृतयो हि पुरुषा द्रव्याणि च, तेषां सर्वेषां
मोक्षणस्याशक्यतायां, प्रकृतीनाम् अवयवान्, मोक्षयितुं यतेत । तत्र विशेष-
माह — तत्रेति । अवयवमोचने, पुरुषप्रकृतीनां, बहुलम् अनुरक्तं वा, ती-
क्ष्णलुब्धवर्जं तीक्ष्णलुब्धाभ्यां वर्जितं, मोक्षयितुं यतेत । द्रव्यप्रकृतीनां मध्ये,
सारं महामूल्यं, महोपकारं वा, मोक्षयितुं यतेत । सन्धिनेत्यादि । तेन, आस-
नेन, द्वैधीभावेन वा, लघुभूतेन गुणेनेत्यर्थः, लघूनि लघुद्रव्याणि, मोक्षयितुं
यतेत । विपर्ययैः सन्ध्यादिविपर्ययरूपैर्गुणैः अर्थाद् विग्रहयानसमाश्रयरूपैः,
गुरूणि गुरुद्रव्याणि, मोक्षयितुं यतेत । एवं तावद् मोक्षयितव्यं मोक्षणौपयिकं
चामिहितम् ।

अथ मोक्षणपरिपाटीमाह — क्षयस्थानवृद्धीनां चेति । शक्तिसिद्धो-
रुपचयः क्षयः स्थानं साम्यं प्रकृतिस्थता शक्तिसिद्धयोरुपचयो वृद्धिः, क्षया-
दीनां मध्यात्, उत्तरोत्तरं लिप्सेत क्षयात् स्थानं स्थानाद् वृद्धिं च, प्राप्तुमी-
हेत, न तु क्षयात् वृद्धिमित्याभिप्रायः । प्रातिलोभ्येन वा क्षयादीनामिति ।
प्राप्तवृद्धिरेव वृद्धेः स्थानं स्थानात् क्षयं च प्रतिलोमगत्या लिप्सेतेत्यर्थः । कि-
मर्थमियं प्रतिलोमगत्या लिप्सेत्याकाङ्क्षायामायतौ वृद्धिविशेषलभार्थमित्या-
ह — आयत्यां विशेषं पश्येदिति । अनया प्रतिलोमगत्या कमपि वृद्धे-
रातिशयमुत्तरकाले लभेयेति यदि जानीयादित्यर्थः ।

इति देशवस्थापनम् ।

एतेन यात्रादिमध्यान्तेष्वर्थानर्थसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता ।

निरन्तरयोगित्वाच्चार्यनर्थसंशयानां यात्रादावर्थः श्रेयानुपसम्प्राप्तुं पार्ष्णिग्राहासारप्रतिघाते क्षयव्ययप्रवासप्रत्यादेयमूलरक्षणे च भवति । तथानर्थः संशयो वा स्वभूमिष्ठस्य विषहो भवति ।

एतेन यात्रामध्येऽर्थानर्थसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता ।

इति देशवस्थापनमिति । अनेन प्रकारेण देशनिमित्तापदां व्यवस्थापनमुक्तमित्यर्थः ।

उक्तं देशनिमित्तापद्विषयं विधिं कालनिमित्तापद्यतिदिशति — एतेनेत्यादि । उक्तेन देशनिमित्तापदस्वरूपप्रतिविधानकथनेन, यात्रादिमध्यान्तेषु यात्राया आदौ मध्येऽन्ते च, अर्थानर्थसंशयानाम्, उपसंप्राप्तिः अर्थात् प्रतिक्रिया च, व्याख्याता उक्तप्राया, देशस्योक्ताः समन्ततोऽयुगपदर्थोत्पत्त्यादय आपदस्तत्प्रतिक्रियाश्च पार्ष्णिग्राहाक्रन्दामित्रोपग्रहादयो यात्राया आदिमध्यान्तकालेष्वपि भवन्तीति भावः ।

तत्र यात्राया आद्यवस्थायां युगपदर्थोत्पत्तावाह — निरन्तरेत्यादि । यात्रादौ यात्राया आरम्भे, अर्थानर्थसंशयानां, निरन्तरयोगित्वात् युगपद् योगे सतीत्यर्थः, अर्थः, उपसंप्राप्तुम्, आदातुं, श्रेयान् भवति । श्रेयस्त्वं चार्थस्य पार्ष्णिग्राहासारप्रतिघातादिसाधकत्वादित्यभिप्रायेणाह — पार्ष्णिग्राहासारप्रतिघाते इति । पार्ष्णिग्राहस्य पृष्ठशत्रोः आसारस्य यातव्यसुहृद्भलस्य च, प्रतिघाते प्रतिघातार्थमित्यर्थः, क्षयव्ययप्रवासप्रत्यादेयमूलरक्षणे च क्षयो युग्यपुरुषापचयः व्ययो हिरण्यधान्याद्यपचयः प्रवासो दूराध्वगमनं प्रत्यादेयं यातव्यात् प्रत्यादातुं योग्यं तदपहृतं भूम्यादिकम् अर्थादर्थसाध्यसहायोपग्रहनिर्वर्त्य प्रत्यादेयप्रत्यादानं मूलरक्षणं स्थानीयस्य रक्षणम् इत्येतेषु च फलभूतेष्वित्यर्थः । अर्थो यथा तथानर्थः संशयो वा यात्रादौ स्वभूमिस्थितस्य विजिगीषोः सुखसाध्यो भवतीत्याह — तथानर्थ इत्यादि । विषहः सोढुं शक्यः साध्य इत्यर्थः ।

यात्रादाविव यात्रामध्येऽप्यर्थानर्थसंशयानां पार्ष्णिग्राहासारप्रतिबन्धादिप्रयोजनवत्त्वाविशेषादुपसंप्राप्तिर्बोद्धव्येत्याह — एतेनेत्यादि ।

यात्रान्ते तु कर्शनीयमुच्छेदनीयं वा कर्शयित्वोच्छिद्य वार्धः
श्रेयानुपसम्प्राप्तुं नानर्थः संशयो वा पराबाधभयात् ।

सामवायिकानामपुरोगस्य तु यात्रामध्यान्तगोऽनर्थः संशयो
वा श्रेयानुपसम्प्राप्तुमनिबन्धगामित्वात् ।

अर्थो धर्मः काम इत्यर्थत्रिवर्गः । तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयानुप-
सम्प्राप्तुम् ।

अनर्थोऽधर्मः शोक इत्यनर्थत्रिवर्गः । तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयान्
प्रतिकर्तुम् ।

अर्थोऽनर्थ इति, धर्मोऽधर्म इति, कामः शोक इति संशयत्रि-
वर्गः । तस्योत्तरपक्षसिद्धौ पूर्वपक्षः श्रेयानुपसम्प्राप्तुम् ।

यात्राया अन्ते तु कर्शनीयमुच्छेदनीयं वा शत्रुं कर्शयित्वोच्छिद्य वा
परभूमौ स्थितस्य विजिगीषोरर्थ एवोपसम्प्राप्तियोग्यो भवति, न त्वनर्थः
संशयो वा; परस्य रन्ध्रान्वेषिणः सकाशादाबाधस्य सम्भावनादित्याह —
यात्रान्ते त्वित्यादि ।

सामवायिकानां प्रधानस्यैष विधिः । अप्रधानस्य त्वाह — सामवा-
यिकानामिति । तेषाम्, अपुरोगस्य तु अप्रधानस्य तु, यात्रामध्यान्तगः
यात्राया मध्येऽन्ते वा सम्भूतः, अनर्थः संशयो वा, उपसम्प्राप्तुं प्रतिकर्तुं,
श्रेयान्, कुतः, अनिबन्धगामित्वात् पुरोगस्य धूर्वहतया संप्रतिबन्धत्वेनान्यत्र
गन्तुमशक्तत्वेऽपि अपुरोगस्य प्रतिबन्धरहितस्यान्यत्र गतिसम्भवादित्यर्थः ।

अथार्थानर्थसंशयानां प्रत्येकं त्रिवर्गं दर्शयन् वर्ग्याणामितरेतरापेक्षं
श्रेयस्त्वमाह — अर्थ इत्यादि । अर्थत्रिवर्गः उपादेयत्रिवर्गः । तस्येति ।
अर्थत्रिवर्गस्य मध्ये पूर्वः पूर्वः उपसम्प्राप्तुं श्रेयान् कामाद् धर्मः प्रशस्ततरो
धर्माच्चार्थ इत्यर्थः ।

अनर्थ इत्यादि । अनर्थत्रिवर्गः परिहार्यत्रिवर्गः ।

संशयत्रिवर्गमाह — अर्थोऽनर्थ इतीत्यादि । तस्येति । संशयत्रि-
वर्गस्य मध्ये, उत्तरपक्षसिद्धौ अत्र हि वर्गे अर्थानर्थरूपपक्षद्वयात्मकः प्रथमो
वर्गः धर्माधर्मरूपपक्षद्वयात्मको द्वितीयः कामशोकरूपपक्षद्वयात्मकस्तृतीय इति
त्रयो वर्ग्याः, तेष्वेकैकस्मिन् उत्तरपक्षस्यानर्थादेः सिद्धौ प्रतिक्रियायां कृतायां,
पूर्वपक्षः अर्थादिः, उपसम्प्राप्तुं श्रेयान् ।

आदितः अध्या. १२८] १४५, १४६. प्रक. अर्थानर्थसंशययुक्तादिः ।

९९

इति कालावस्थापनम् । इत्यापदः ।

तासां सिद्धिः पुत्रभ्रातृबन्धुषु सामदानाभ्यां सिद्धिरनुरूपा, पौर-
रजानपददण्डमुख्येषु दानभेदाभ्यां, सामन्तादविकेषु भेददण्डाभ्याम् ।

एषानुलोमा विपर्यये प्रतिलोमा । मित्रामित्रेषु व्यामिश्रा
सिद्धिः । परस्परसाधका ह्युपायाः ।

इति कालावस्थापनमिति । अनेन प्रकारेण यात्रादिमध्यान्तका-
लिकार्थानर्थादिसम्बद्धा व्यवस्था निरूपितेत्यर्थः । इत्यापद इति । प्रपञ्चिता
इति शेषः ।

तासामुपायविकल्पजाः सिद्धय इति सूत्रम् । उक्तानामापदां सा-
मदानाद्युपायभेदप्रयोगनिबन्धनाः प्रतिक्रिया उच्यन्ते इति सूत्रार्थः । पूर्वं
तावत् 'तयोर्मित्राक्रन्दोपग्रहात् सिद्धिरित्यादिना मित्राद्युपग्रहः साधकतयोक्तः,
तदुपायास्त्विदानमभिधीयन्ते ।

तानुपायान् यथाविषयमवस्थापयति — तासां सिद्धिरिति । आपदां
प्रतिक्रिया या पूर्वमुक्ता सा, पुत्रभ्रातृबन्धुषु विषये, सामदानाभ्यां सिद्धिरनु-
रूपा सामदानलक्षणाभ्यामुपायाभ्यां भवन्ती समुचिता सिद्धिः, तेषु सह-
जानुरागवृत्तया विधेयेषूपायान्तरप्रयोगानौचित्यादित्यभिप्रायः । पौरजानपद-
दण्डमुख्येषु पौरादीनां मुख्येषु विषये यद्वा पौरादिषु राष्ट्रमुख्यान्तेषु चतुर्षु
विषये, दानभेदाभ्यां भवन्ती सिद्धिः अनुरूपा सिद्धिः । तेषु सहजस्नेहादि-
रहिततया सामदण्डप्रयोगानौचित्यादिति भावः । सामन्तादविकेषु विषये,
भेददण्डाभ्यां भवन्ती सिद्धिः, अनुरूपा सिद्धिः, निसर्गविरोधिषु सामदान-
प्रयोगानौचित्यादित्यर्थः ।

एषेति । उक्ता सामाद्युपायद्वारिका नैयमिकी सिद्धिः, अनुलोमा
क्रमनियमयुक्ता औत्सर्गिकस्वस्वगुणानुवर्तित्वलक्षणानुलोम्ययुक्तपुत्रादिविषय-
त्वादिति भावः । विपर्यये पुत्राद्यानुलोम्याभावे, प्रतिलोमा अव्यवस्थितक्रमा
सिद्धिः, द्रोहवृत्तितया प्रतिलोमेषु पुत्रादिष्वपि दण्डप्रयोगात् सिद्धिरेषितव्या
भवति, श्लाघ्यगुणयोगानिवैरवृत्तितयानुलोमेषु सामन्तादिष्वपि सामप्रयोगात्
सिद्धिरेषितव्या भवतीत्यभिप्रायः । मित्रामित्रेष्विति । मित्रेषु अमित्रेषु च
विषये, व्यामिश्रा सिद्धिः प्रतिक्रिया संकीर्णा भवति । तेषां हि विकारापत्तौ

शत्रोः शङ्कितामात्येषु सान्त्वं प्रयुक्तं शेषप्रयोगं निवर्तयति;
दूष्यामात्येषु दानम् । सङ्घातेषु भेदः; शक्तिमत्सु दण्ड इति ।

गुरुलाघवयोगाच्चापदां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति ।

‘अनेनैवोपायेन नान्येन’ इति नियोगः ।

‘अनेन नान्येन वा’ इति विकल्पः ।

‘अनेनान्येन च’ इति समुच्चयः ।

तेषामेकयोगाश्चत्वारस्त्रियोगाश्च; द्वियोगाः षट्; एकश्चतुर्योगः
इति पञ्चदशोपायाः । तावन्तः प्रतिलोमाः ।

तत्तद्विकारप्रशमानुगुणतया सर्व एवोपाया व्यस्ता मिश्रिता वा अनियमेन प्र-
योक्तव्या भवन्तीति भावः । तत्रोपायसमुच्चयपक्षे द्वयोर्विरुद्धस्वभावयोरुपा-
ययोः कथमेकार्थसाधकतेत्याशङ्कयामाह— परस्परसाधका ह्युपाया इति ।
परस्परविरुद्धा अप्युपाया एकस्मिन्नर्थे साध्ये परस्परसहकारिणो भवन्तीत्यर्थः ।

उपायविषयं नियमविशेषमाह — शत्रोः शङ्कितामात्येष्विति । शत्रु-
सम्बन्धिषु क्रुद्धत्वादिदोषात् कृत्यत्वेन शङ्क्यमानेषु अमात्येषु विषये, सान्त्वं
साम्, प्रयुक्तं सत्, शेषप्रयोगं दानाद्युपायप्रयोगं, निवर्तयति, सान्त्वेनैव
कृत्यसिद्ध्या शेषानपेक्षणादिति भावः । दूष्यामात्येष्विति । शत्रोर्दूष्या ये-
ऽमात्यास्तेषु, दानं प्रयुक्तं सत्, शेषप्रयोगं निवर्तयति । सङ्घातेष्विति ।
इह शत्रोरिति निवृत्तम् । सङ्घातेषु विषये, भेदः प्रयुक्तः सन्, शेषप्रयोगं
निवर्तयति । शक्तिमत्स्त्विति । उत्साहादिशक्तियुक्तेषु विषये, दण्ड इति
नियम इति शेषः, दण्ड एवेत्यर्थः । इत्थमुपायानां विषयापेक्षा व्यवस्थाभिहिता ।

आपदुरुलघुभावापेक्षयोपायानां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्तीत्याह—
गुरुलाघवयोगाच्चेत्यादि ।

नियोगविकल्पसमुच्चयानां स्वरूपमाह — अनेनैवेत्यादि । इह वाक्य-
त्रयेऽपि ‘सिद्धिरिति’ शेषो द्रष्टव्यः ।

नियोगादियोगनिबन्धनान् उपायानां प्रकारान् सञ्चष्टे—तेषामिति ।
सामादीनां मध्ये, एकयोगाः एकेति भावप्रधानो निर्देशः एकेन एकत्वेनैव न
तु द्वित्वत्रित्वादिना योगः प्रयोगो येषां ते तथाभूताः अर्थात् सामैव केवलं
प्रयोक्तव्यं दानमेव केवलं भेद एव केवलो दण्ड एव केवल इत्येवं व्यवस्था-
युक्ताः, चत्वारः, त्रियोगाश्च त्रिप्रयोगयुक्ताश्च, चत्वारः । यथा—सामदान-

आदितः अध्या. १२८] १४५, १४६. प्रक. अर्थानर्थसंशययुक्तादिः ।

१०१

तेषामेकेनोपायेन सिद्धिरेकसिद्धिः, द्वाभ्यां द्विसिद्धिः, त्रिभि-
स्त्रिसिद्धिः, चतुर्भिश्चतुस्सिद्धिरिति ।

धर्ममूलत्वात् कामफलत्वाच्चार्थस्य धर्मार्थकामानुबन्धा यार्थस्य
सिद्धिः, सा सर्वार्थसिद्धिः ।

इति सिद्धयः ।

दैवादग्निरुदकं व्याधिः प्रमारो विद्रवो दुर्भिक्षमासुरी सृष्टिः
इत्यापदः ।

भेदाः, सामदानदण्डाः सामभेददण्डाः दानभेददण्डा इत्येवं चतुष्प्रकाराः ।
द्वियोगा द्विप्रयोगयुक्ताः, षट् । यथा — सामदाने सामभेदौ सामदण्डौ दान-
भेदौ दानदण्डौ भेददण्डौ इत्येवं षट् प्रकाराः । एकः चतुर्योगः चतुष्प्रयोगयुक्त
एकः प्रकारः । इति एवं, पञ्चदश पञ्चदशप्रकाराः, उपायाः । ते चैतेऽनु-
लोमक्रमप्रयोज्याः । प्रतिलोमक्रमप्रयोज्या अपि पञ्चदशेत्याह — तावन्तः
प्रतिलोमा इति । तद्यथा — दण्डभेददानसामानि ऐकैकश्येन चत्वार उ-
पायाः दण्डभेददानानि दण्डभेदसामानि भेददानसामानि दण्डदानसामानीति
त्रियोगाश्चत्वारः । दण्डभेदौ दण्डदाने दण्डसामनी भेददाने भेदसामनी दा-
नसामनी इति द्वियोगाः षट् । दण्डादिचतुष्टययुक्त एक इत्याहत्य पञ्चदश
प्रतिलोमक्रमिका उपायाः ।

एकद्वित्रिचतुर्योगनिबन्धनमुपायानां चातुर्विध्यं तन्निर्वर्त्यानां प्रतिक्रिया-
णामपि चातुर्विध्यं प्रयोजयतीत्यभिप्रायेणाह — तेषामित्यादि । इतिशब्दा-
नन्तरं चतुर्विधाः सिद्धय इति शेषः ।

या एताः प्रतिक्रियालक्षणाः सिद्धयः प्रपञ्चिताः, ताभिः सिध्यत्सु
नानाप्रकारेषु लाभेषु मध्येऽर्थस्य लाभ एव परम इत्युपदेष्टुं तं स्तौति —
धर्ममूलत्वादिति । धर्मं प्रति हेतुत्वात्, कामफलत्वात् कामोपभोगसाधक-
त्वात्, चकारादर्थसाधकत्वाच्च, धर्मार्थकामानुबन्धा धर्मादिसमुच्चयप्राप्तिलक्ष-
णफलोपधायिका, या, अर्थस्य, सिद्धिः लाभः, सा सर्वार्थसिद्धिः धर्मादित्रित-
यातिरेकेण लोके लब्धव्यार्थाभावादिति भावः ।

इतीति । अनेन प्रकारेण, सिद्धयः प्रतिक्रियाः अर्थादपनयप्रमवाणां
मानुषीणामापदां, व्याख्याता इति शेषः ।

दैवीस्ता आह — दैवादित्यादि । दैवात् पूर्वजन्मसञ्चितादृष्टात् ।

तासां दैवतब्राह्मणप्रणिपाततः सिद्धिः ॥

अवृष्टिरतिवृष्टिर्वा सृष्टिर्वा यासुरी भवेत् ।

तस्यामार्थवर्णं कर्म सिद्धारम्भाश्च सिद्धयः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रेऽभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे सप्तमोऽध्यायः

अर्थानर्थसंशययुक्तास्तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयश्च,

आदितोऽष्टाविंशतिशततमः ॥

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य अभियास्यत्कर्म

नवममधिकरणं समाप्तम् ॥

प्रमारः सङ्घशो मरणम् । विद्रवो राष्ट्रात् पलायनम् । दुर्मिक्षम् ईतिबाधा ।

आसुरी सृष्टिः मूषिकादीनां प्रभूतोत्पत्तिरिति माधवः ।

दैवीनामापदां दैवतब्राह्मणनमस्करणात् प्रतीकारो भवतीत्याह —
तासामित्यादि ॥

अवृष्टिरिति । वृष्ट्यभावः, अतिवृष्टिर्वा अतिमात्रवर्षणं वा, आसुरी
सृष्टिर्वा मूषिकादिप्रभूतोत्पत्तिरूपा वा, या, आपद्, भवेत्, तस्यां विषये,
अर्थवर्णं कर्म अथर्ववेदोक्तं शान्तिकादि, सिद्धारम्भाश्च सिद्धानां तपस्सिद्धि-
युक्तानां महताम् आरम्भाः शान्तिकर्माणि च, सिद्धयः प्रतीकाराः, भवन्ति ॥

या कौटल्यार्थशास्त्रस्य व्याख्या श्रीमूलसंज्ञिता ।

तत्राभियास्यत्कर्माधिकरणं नवमं गतम् ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां श्री-

मूलाख्यायाम् अभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे सप्तमो-

ऽध्यायः अर्थानर्थसंशययुक्ताः, तासामुपायविकल्पजाः

सिद्धयश्च । आदितोऽष्टाविंशत्यधिकशततमः ॥

इति अभियास्यत्कर्म नवममधिकरणं

समाप्तम् ॥

सांग्रामिकं—दशममधिकरणम् ।

१४७. प्रक. स्कन्धावारनिवेशः ।

वास्तुकप्रशस्ते वास्तुनि नायकवर्धकिमौहूर्तिकाः स्कन्धावारं वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा, भूमिवशेन वा, चतुर्द्वारं षट्पथं नवसंस्थानं मापयेयुः । खातवप्रसालद्वारादालकसम्पन्नं भये स्थाने च ।

मध्यमस्योत्तरे नवभागे राजवास्तुकं धनुश्शतायामर्धविस्तारं, पश्चिमार्धे तस्यान्तःपुरम् । अन्तर्वैशिकसैन्यं चान्ते निविशेत् । पुरस्ता-

अथ सांग्रामिकं नाम दशममधिकरणमारभ्यते । सांग्राममधिकृत्य कृतं सांग्रामिकमुच्यते । विजिगीषुणा हि शक्तिदेशकालबलाबलादिज्ञानपूर्वं सुविहितबाह्याभ्यन्तरादिविपत्प्रतीकारेणामियाय संग्रामे करणीये तदीयमङ्गजातं तदारम्भपूर्वोत्तरकालानुष्ठेयमस्मिन्नधिकरणेऽभिधीयते ।

तत्र प्रथमं सूत्रं—स्कन्धावारनिवेश इति । युद्धभूम्यासन्नं सैन्यावासस्थानं स्कन्धावारः तस्य निवेशो निर्माणमुच्यते इति सूत्रार्थः ।

वास्तुकप्रशस्त इति । वास्तुविद्याविचक्षणश्लाघिते, वास्तुनि प्रदेशे नायकवर्धकिमौहूर्तिकाः नायकः सेनापतिः वर्धकिः स्थपतिः मौहूर्तिकाः निर्माणारम्भार्थशुभकालनिश्चायकः इत्येते मिलिताः, स्कन्धावारं, वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा, भूमिवशेन वा निर्माणभूमियोग्यतानुगुण्येनान्यादृशाकारं वेत्यर्थः, चतुर्द्वारं पूर्वतः पश्चिमतो दक्षिणत उत्तरतश्चेति चतुर्भिर्द्वारैरुपेतं, षट्पथं दुर्गनिवेशोक्तरीत्या प्राक्प्रत्यगायतैस्त्रिभिः दक्षिणोत्तरायतैस्त्रिभिरिति षड्भिः पश्चिभिर्युक्तं, नवसंस्थानं नवसंख्यसन्निवेशं, मापयेयुः निर्माणयेयुः । खातेत्यादि । खातं परिखां वप्रं प्राकाराधारः सालः प्राकारः द्वारं गोपुरम् अदालकः उपरिगृहम् एतैः सम्पन्नं युक्तं, मापयेयुरिति सम्बध्यते । कदैवम्भूतं मापयेयुः, भये स्थाने च पराघातभये चिरावस्थाने च, सम्भाविते इति शेषः ।

मध्यमस्येति । वास्तुहृदयस्य, उत्तरे उदग्भवे, नवभागे नवमांशे, राजवास्तुकं राजवासस्थानं, धनुश्शतायामं धनुश्शतदीर्घम्, अर्धविस्तारं पञ्चाशद्विस्तारं, कार्यमिति शेषः । मापयेयुरिति वा वर्तते । पश्चिमार्धे तस्येति । राजवास्तुकस्य पश्चिमभागे, अन्तःपुरं राजस्त्रीवासस्थानं, कार्यम् । अन्तर्वैशिकसैन्यं चेति । अन्तःपुररक्षिसैन्यं च, अन्ते अन्तःपुरसमीपे, निविशेत् निवेशं लभेत् । पुरस्तादिति । राजवास्तुकस्य पुरोभागे, उपरि स्थाने

दुपस्थानं, दक्षिणतः कोशशासनकार्यकरणानि, वामतो राजौपवा-
हानां हस्त्यश्वरथानां स्थानम् । अतो धनुश्शतान्तराश्चत्वारः शकट-
मेथीप्रततिस्तम्भसालपरिक्षेपाः । प्रथमे पुरस्तान्मन्त्रिपुरोहितौ, दक्षि-
णतः कोष्ठागारं महानसं च, वामतः कुप्यायुधागारम् । द्वितीये मौलभृ-
तानां स्थानम् अश्वरथानां, सेनापतेश्च । तृतीये हस्तिनः श्रेण्यः प्र-
शास्ता च । चतुर्थे विष्टिर्नायको मित्रामित्राट्वीबलं स्वपुरुषाधिष्ठितम् ।
वाणिजो रूपाजीवाश्चानुमहापथम् । बाह्यतः लुब्धकश्वगणिनः सत्तूर्या-
मयः गूढाश्चारक्षाः ।

उपतिष्ठन्ते सन्दर्शनार्थिनो राजानमत्रेत्युपस्थानगृहं, कर्तव्यमिति शेषः । दक्षि-
णत इति । दक्षिणभागे, कोशशासनकार्यकरणानि कोशो रत्नादिस्थानं शास-
नकरणम् अक्षपटलं कार्यकरणं व्यवहारदशनस्थानम् इत्येतानि, कर्तव्यानि ।
वामत इति । वामभागे, राजौपवाहानां राजवाहनानां, हस्त्यश्वरथानां, स्थानं
कर्तव्यम् । अत इति । राजवास्तुक्रात् परतः, धनुश्शतान्तराः धनुश्शतपरिमाण-
परस्परान्तरालाः, चत्वारः, शकटमेथीप्रततिस्तम्भसालपरिक्षेपाः शकटैः कृतः
परिक्षेपः प्रथमः मेथ्यः कण्टकिवृक्षशाखाः तासां प्रततिभिः प्रकृष्टाभिस्ततिभिः
कृतः परिक्षेपो द्वितीयः स्तम्भैर्दारुमयैः कृतः परिक्षेपस्तृतीयः सालः प्राकारः
तत्कृतः परिक्षेपश्चतुर्थ इत्येते, रक्षार्थं कर्तव्या इति शेषः । प्रथम इति ।
तेष्वादिमे शकटपरिक्षेपे, पुरस्तात् प्राग्भागे मन्त्रिपुरोहितौ, निवेशनीयाविति
शेषः, दक्षिणतः कोष्ठागारं धान्यादिस्थानं, महानसं च पाकशाला च ।
इह 'अध्यक्षा गुप्तिस्थानं च' इत्याधिकपाठो नयचन्द्रिकायां प्रतिभाति । तत्र
अध्यक्षाः समाहर्त्रादयः, गुप्तिस्थानम् आरक्षकबलस्थानम् । वामतः कुप्या-
युधागारं कुप्यगृहम् आयुधशाला च, निवेशनीयानि । द्वितीय इति । मेथी-
प्रततिपरिक्षेपे, मौलभृतानां सैन्यानाम्, अश्वरथानां, सेनापतेश्च, स्थानं का-
र्यम् । तृतीय इति । स्तम्भपरिक्षेपे, हस्तिनः, श्रेण्यः श्रेणीबलानि, श्रेण्य
इत्येतत्स्थाने गोण्य इत्यपपाठः । 'काम्बोजकसौराष्ट्रादयः' इति तु व्याचष्टे
माधवः । प्रशास्ता च कण्टकशोधनाध्यक्षश्च, निवेश्याः । चतुर्थ इति । सा-
लपरिक्षेपे, विष्टिः कर्मकरवर्गः, नायकः सेनापतिदशकपतिः, मित्रामित्राट्वी-
बलं स्वपुरुषाधिष्ठितं स्वपुरुषनेतृकं मित्राणाम् अमित्राणां क्रयाद्यधिगतानाम्
आटविकानां च बलं, निविशेतेति शेषः । वाणिज इति । ते, रूपाजिवाश्च

शत्रूणामापाते कूपकूटावपातकण्टकिनीश्च स्थापयेत् । अष्टादश-
वर्गाणामारक्षविपर्यासं कारयेत् । दिवायामं च कारयेदपसर्पज्ञानार्थम् ।
विवादसौरिकसमाजघ्नतवारणं च कारयेत् । मुद्रारक्षणं च ।
सेनानिवृत्तमायुधीयमशासनं शून्यपालोऽनुवधीयात् ॥

पुरस्तादध्वनः सम्यक् प्रशास्ता रक्षणानि च ।

यायाद् वर्धकिविष्टिभ्यामुदकानि च कारयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सांभ्रामिके दशमेऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः स्कन्धावारनिवेशः,

आदितः एकोनत्रिंशच्छततमः ॥

वेद्याश्च, अनुमहापथं राजपथसमीपे, निविशेरन् । बाह्यत इति । सर्वबहिर्देशे,
लुब्धकश्वगणिनः व्याधाः श्वगणजीविनश्च, सतूर्याग्रयः शत्रुबलागमनमात्मना
विज्ञातं तूर्यघोषणेनाभिदीपनधूपनैश्च राजादिभ्यः प्रकाशयितुं तूर्याग्निस-
हिताः, गूढाश्चारक्षाः गोपालादिवेषच्छन्नाः रक्षिपुरुषाश्च शत्रुचारग्रहणार्थाः,
निविशेरन्निर्ति शेषः ।

शत्रूणामापात इति । येन मार्गेण शत्रूणामापतनं सम्भाव्यते तस्मिन्
मार्गे, कूपकूटावपातकण्टकिनीश्च कूटकूपान् तृणच्छन्नान् कूपान् अवपातान्
गर्तान् कण्टकिनीः कण्टकयुक्ताः फलकाश्च, स्थापयेत् । अष्टादशवर्गाणां
मौलभृतादीनां षण्णां प्रत्येकं पदिकसेनापतिनायकलक्षणैः पतिभिस्त्रिभिर्योगा-
दष्टादशत्वं प्राप्तानां बलानाम्, आरक्षविपर्यासम् अधिष्ठातृव्यत्ययं, कारयेत्,
अर्थात् शत्रूपजापपरिहारार्थम् । दिवायामं च दिवासंचारनियमं च, कारयेत्,
किमर्थम्, अपसर्पज्ञानार्थं परचारज्ञानार्थम् ।

विवादेत्यादि । विवादः परस्परविप्रातिपत्तिः सौरिकं सुरा मद्यपाने
समाजः कौतुकगोष्ठी घृतम् अक्षादिदेवनम् एभ्यो वारणं च, अर्थात् सैन-
िकानां, कारयेत् । मुद्रारक्षणं च प्रवेशनिर्गमयोरनुमतिचिह्नभूतराजकीयमुद्रा-
प्रदर्शननियम इह मुद्रा तस्या रक्षणमनुवर्तनं च, कारयेत् ।

सेनानिवृत्तमिति । योद्धुं गतायाः सेनायाः निवृत्तं निवृत्य स्थानी-
यप्राप्तम्, आयुधीयम् आयुधजीविनम्, अशासनं निवृत्त्यनुमतिलेखरहितं,
शून्यपालः सपरिकरराजरहितं स्थानीयं शून्यं तत्पालकः, अनुवधीयाद् अनु-
सरेद् गृहीयादित्यर्थः । अन्तपाल इति कचित् पाठः ॥

पुरस्तादिति । प्रशास्ता कण्टकशोधनाध्यक्षः, पुरस्तात् सपरिकरराज-
प्रस्थानात् प्रागेव, वर्धकिविष्टिभ्यां स्थपतिकर्मकराध्यक्षाभ्यां सह, यायात् ।
पुरस्ताद्यानस्य फलमाह — अध्वनो रक्षणानि च विषमसमीकरणकण्टका-
पनयनदुष्टसत्त्वप्रतिरोधकाद्युत्सारणानि च, उदकानि च निर्जलप्रदेशे जलानि
च, कारयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां साम्प्रतिके दशमेऽधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः स्कन्धावारनिवेशः,
आदित एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः ॥

१४८, १४९. प्रक. स्कन्धावारप्रयाणं बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणं च ।

ग्रामारण्यानामध्वनि निवेशान् यवसेन्धनोदकवशेन परिसंख्याय स्थानासनगमनकालं च यात्रां यायात् । तत्प्रतीकारद्विगुणं भक्तोपकरणं वाहयेत् । अशक्तो वा सैन्येष्वायोजयेत् । अन्तरेषु वा निचिनुयात् ।

पुरस्तान्नायकः । मध्ये कलत्रं स्वामी च । पार्श्वयोरश्वा बाहू-
त्सारः । चक्रान्तेषु हस्तिनः । प्रसारवृद्धिर्वा सर्वतः । वनाजीविः
प्रसारः । स्वदेशादन्वायतिर्वावधः । मित्रबलमासारः, कलत्रस्थानमप-
सारः । पश्चात् सेनापतिः पर्यायान्निविशेत् ।

स्कन्धावारप्रयाणमिति सूत्रम् । यथोक्तरीत्या निर्मितं स्कन्धावार-
मुद्दिश्य राज्ञः सपरिकरस्य प्रयाणमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

ग्रामारण्यानामिति । ग्रामाणामरण्यानां च, अध्वनि, निवेशान् नि-
वेशयोग्यदेशान्, यवसेन्धनोदकवशेन तृणकाष्ठजलगवशेन, परिसंख्याय
इयत्तया निर्णीय, स्थानासनगमनकालं च स्थानं पक्षमासाद्यवस्थानम् आ-
सनं पञ्चपदिनाद्यवस्थानं गमनम् एकरात्रमात्रवस्थानम् एषा कालं च, परि-
संख्याय, यात्रां यायात् । तत्प्रतीकारद्विगुणमिति । परिसंख्यातदेशकाल-
पर्याप्तभक्तोपकरणतो द्विगुणं, भक्तोपकरणं भक्तं तण्डुलादि उपकरणं वस्त्रादि
च, वाहयेत् वाहनमारोप्य नयेत् । अशक्तो वेति । वाहयितुमशक्तश्चेत्,
सैन्येषु, आयोजयेत् वहनीयत्वेनार्पयेत् । अन्तरेषु वा तत्तन्निवेशप्रदेशेषु वा,
निचिनुयात् पूर्वमेव निचित्य स्थापयेत् ।

यातृयानक्रममाह — पुरस्तादिति । सेनाया अग्रे, नायकः सेना-
पतिदशकपतिः । यायादिति शेषः । मध्ये कलत्रं दारादिकं, स्वामी च राजा
च, यायात् । पार्श्वयोः अश्वाः अश्वरूपौ दण्डौ यायादित्यर्थः । स च बाहुभ्यां
पराभिघातवारणार्थं इत्याह — बाहूत्सार इति । बाहुभ्याम् उत्सारयति
पराभ्याघातं वारयतीति तथा । चक्रान्तेषु सेनायाः पश्चाद्भागेषु, हस्तिनः,
गच्छेयुः । प्रसारवृद्धिर्वा सर्वत इति । वन्यमुपजीव्यं व्रीहितृणादि-
द्रव्यं प्रसारः तस्य वृद्धिः प्रभूतः प्रसार इत्यर्थः, स च सर्वतः, यायात् ।
प्रसारपदार्थमाह — वनाजीवि इत्यादि । तत्प्रसङ्गाद् विवधादीनाह — स्वदे-
शादिति । आत्मनो जनपदाद्, अन्वायतिः अविच्छिन्न आजीवद्रव्यागमः

पुरस्ताद् अभ्याघाते मकरेण यायात्, पश्चाच्छकटेन, पार्श्वयो-
र्वज्रेण, समन्ततः सर्वतोभद्रेण, एकाग्रने सूच्या ।

पथिद्वैधीभावे स्वभूमितो यायात् । अभूमिष्ठानां हि स्वभूमिष्ठा
युद्धे प्रतिलोमा भवन्ति । योजनमधमा, अध्यर्धं मध्यमा, द्वियोज-
नमुत्तमा, संभाव्या वा गतिः ।

आश्रयकारी, सम्पन्नघाती, पार्ष्णिंरासारो मध्यम उदासीनो ।

वीवधः, सोऽपि सर्वतो गच्छेदित्यर्थः । मित्रबलम् आसारः आसारशब्दितं,
कलत्रस्थानम्, अपसारः अपसारशब्दितम् । तदुभयमपि सुरक्षितं यायादि-
त्यर्थम् । पश्चादिति । सेनायाः पश्चाद्भागे, सेनापतिः, पर्यायात् स्वस्वसेनाप-
श्चाद्भागक्रमात्, निविशेत् तिष्ठेत् ।

पुरस्तादिति । पुरोभागे, अभ्याघाते पराभिघाते शङ्क्यमाने, मकरेण
भोगाख्यस्य प्रकृतिव्यूहविशेषस्य प्रभेदो मकरो नाम दण्डभोगमण्डलासंहतव्यू-
हव्यूहनप्रकरणे वक्ष्यमाणः तेन, यायात् । पश्चाद् अभ्याघाते, शकटेन तदा-
ख्येन भोगभेदेन, यायात् । पार्श्वयोः अभ्याघाते, वज्रेण असंहताख्यस्य प्रकृति-
व्यूहस्य प्रभेदो वज्रः तेन, यायात् । समन्ततः अभ्याघाते, सर्वतोभद्रेण मण्ड-
लाख्यस्य प्रकृतिव्यूहस्य प्रभेदः सर्वतोभद्रः तेन, यायात् । एकाग्रने एकैकमा-
त्रगन्तव्ये मार्गे, सूच्या तदाख्येन मण्डलभेदेन, यायात् ।

पथिद्वैधीभाव इति । पथो मार्गस्य द्वैधीभावे भूम्यानुगुण्यानानुगु-
ण्याभ्यां द्विरूपत्वे सति, स्वभूमितो यायात् स्वरथाश्चपदातिहस्त्यनुगुण्या
भूम्या गच्छेत् । सा च युद्धभूमिप्रकरणे वक्ष्यते । स्वभूमितो यानस्य फल-
माह — अभूमिष्ठानां हीति । तेषां हि, स्वभूमिष्ठाः, युद्धे, प्रतिलोमा अना-
क्रमणीयाः, भवन्ति । कियान् अध्वा दिवस एकस्मिन् गन्तव्य इत्याह —
योजनमधमेत्यादि । योजनं षड्गोरुतं तत्परिच्छिन्ना गतिरवरा, सार्धयोजन-
परिच्छिन्ना मध्यमा, द्वियोजनपरिच्छिन्ना उत्तमा । उक्ताधिकपरिमाणापि देश-
कालाद्यानुगुण्येन गतिः सम्भाव्यत इत्याह — सम्भाव्या वा गतिरिति ।

प्रस्थितस्य शनैर्यानिशीघ्रयानयोर्निमित्तान्याह — आश्रयकारीति ।
आत्मोदयार्थं कमप्याश्रयं करिष्यन् । एतदादिषु 'इति शनैर्यायादि'ति सम्ब-
ध्यते । आत्मोदयार्थं कञ्चिदाश्रयं करिष्यामीत्यास्मिन् निमित्ते शनैर्यायादित्यर्थः ।
सम्पन्नघातीति शत्रुदेशं सम्पन्नं हनिष्यामीत्यास्मिन् निमित्ते, पार्ष्णिः पार्ष्णि-

वा प्रतिकर्तव्यः, सङ्कटो मार्गः शोधयितव्यः, कोशो दण्डो मित्रामित्रा-
टवीबलं विष्टिः ऋतुर्वा प्रतीक्ष्याः, कृतदुर्गकर्मनिचयरक्षाक्षयः क्रीतब-
लनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्चागमिष्यति, उपजपितारो वा नातित्वरयन्ति,
शत्रुरभिप्रायं वा पूरयिष्यति इति शनैर्यायात् । विपर्यये शीघ्रम् ।

हस्तिस्तम्भसङ्क्रमसेतुबन्धनौकाष्ठवेणुसङ्घातैः, अलाबुचर्मकर-
ण्डहतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिश्चोदकानि तारयेत् ।

तीर्थाभिग्रहे हस्त्यश्वैरन्यतो रात्रावुत्तार्य सत्रं गृहीयात् ।

ग्राहः, आसारः मित्रबलं, मध्यमः अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तरो विदिक्स्थः, उदा-
सीनो वा अरिविजिगीषुमध्यमप्रकृतिबाह्यो वा, प्रतिकर्तव्य इति प्रशमितकोपः
कर्तव्य इत्यस्मिन् निमित्ते । सङ्कटो मार्गः शोधयितव्य इति विषमो मार्गः
सुगमतां नेतव्य इत्यस्मिन् निमित्ते । कोशो धनसंग्रहः, दण्डः स्वसैन्यं वि-
क्षिप्तं मिलिष्यत्, मित्रामित्राटवीबलं मित्रामित्राटविकानां सैन्यं साहाय्यार्थ-
मागमिष्यत्, विष्टिः कर्मकरवर्गः, ऋतुर्वा स्वबलसामर्थ्यानुरूपयुद्धयोग्यः
कालो वा, प्रतीक्ष्या इति प्रतिपाद्या इत्यस्मिन् निमित्ते । कृतदुर्गकर्मनिचयर-
क्षाक्षयः कृतस्य शत्रुणा पूर्वमनुष्ठितस्य दुर्गकर्मणः स्वदुर्गसंस्कारस्य निचयस्य
धान्यादिसञ्चयस्य रक्षायाश्च क्षयः, क्रीतबलनिर्वेदः धनदानस्वीकृतस्य सैन्यस्य
निर्वेदः, मित्रबलनिर्वेदश्च मित्रबलस्य साहाय्यागतस्य निर्वेदश्च, अर्थात् काल-
विलम्बनिमित्तः, आगमिष्यति शत्रोः सम्भविष्यति, इत्यस्मिन् निमित्ते । उप-
जपितारो वा शत्रुभियोगार्थमस्मानुपजपन्तः शत्रुदूष्या इत्यर्थः, नातित्वरयन्ति
अभियोगेऽतित्वरां कर्तव्यां नेच्छन्ति, इत्यस्मिन् वा निमित्ते । शत्रुः, अभिप्रायं
विजिगीषुमनोरथं, पूरयिष्यति ऋते युद्धात् सफलयिष्यति, इत्यस्मिन् वा
निमित्ते, शनैर्यायात् । विपर्यये यथोक्तनिमित्ताभावे, शीघ्रं यायात् ।

सैन्यस्य नद्यादितरणोपायानाह — हस्तिस्तम्भेत्यादि । हस्तिभिः
गजैः स्तम्भसंक्रमैः स्तम्भानामुपरि दारुफलकादिघटनया कल्पितैः संक्रमैः
सेतुबन्धैः नौभिः काष्ठसंघातैः वेणुसंघातैश्च, अलाबुचर्मकरण्डादिभिश्च अला-
बुभिस्तुम्बीफलकोशैः चर्मकरण्डैश्चर्मावनद्धैर्विदलभाजनैः हतिभिर्भस्त्राभिः प्लवै-
रुडुपैः गण्डिकाभिः प्लवनकाष्ठैरिति माधवः वेणिकाभिः रज्जुभिश्च, उदकानि
तारयेत् ।

तीर्थाभिग्रह इति । तीर्थस्यावतरणस्थानस्य अभिग्रहे परप्रतिरोधे

अनुदके चक्रिचतुष्पदं चाध्वप्रमाणेन शक्त्योदकं बाहयेत् ।

दीर्घकान्तारमनुदकं यवसेन्धनोदकहीनं वा कृच्छ्राध्वानमभियोगप्रस्कन्नं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तं पङ्क्तोयगभीराणां वा नदीदरीशैलानामुद्यानापयाने व्यासक्तम् एकायनमार्गे शैलविषमे सङ्कटे वा बहुलीभूतं निवेशे प्रस्थिते विसन्नाहं भोजनव्यासक्तम् आयतगतपरिश्रान्तमवसुप्तं व्याधिमरकदुर्भिक्षपीडितं व्याधितपत्यश्वद्विपमभूमिष्ठं वा बलव्यसनेषु वा स्वसैन्यं रक्षेत् । परसैन्यं चाभिहन्यात् ।

शङ्क्यमाने, हस्त्यश्वैः साधनैः, अन्यतः अतीर्थे, रात्रौ अन्याविदित इत्यर्थः, उत्तार्य, सत्रं धान्वनसङ्कटादिकं कूटयुद्धविकल्पप्रकरणे वक्ष्यमाणं, गृहीयात् ।

अनुदकाध्वकरणीयमाह — अनुदक इति । तस्मिन्, चक्रिचतुष्पदं चक्रीणि शकटानि चतुष्पदान् बलीवर्दादींश्च, अध्वप्रमाणेन निरुदकमार्गप्रमाणपर्याप्तप्रमाणेन युक्तं, शक्त्या बोद्धव्यशक्त्यानुगुण्येन, उदकं बाहयेत् । इत्थं स्कन्धावारप्रयाणं व्युत्पादितम् । अथ

बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणमिति सूत्रम् । अमानितविमानितादीनि बलव्यसनानि अवस्कन्दकाला दीर्घकान्तारगमनादिकाला 'दीर्घकान्तारमनुदकमि'त्यादिना वक्ष्यमाणाः तेभ्यः स्वबलरक्षणमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

दीर्घकान्तारमित्यादि । दीर्घं कान्तारं दुर्गमो गन्तव्यमार्गो यस्य तत् तथाभूतं, स्वसैन्यं रक्षेत् । अनुदकम् अलभ्यमार्गजलं स्वसैन्यं रक्षेत् । पूर्वमुत्तराण्यपि विशेषणानि प्रत्येकं योज्यानि । यवसेन्धनोदकहीनं वा तृणकाष्ठजलरहितं वा, उदकस्य पुनर्ग्रहणं प्राधान्यद्योतनार्थम् । कृच्छ्राध्वानं कष्टलङ्घ्यमार्गमध्यगतम् । कृच्छ्राध्वगतमिति क्वचित् पाठः । अभियोगप्रस्कन्नं चिराभियोगावसन्नं, क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तम् अशनायोदन्यामार्गगमनैः परिश्रान्तम्, पङ्क्तोयगभीराणां वा नदीदरीशैलानाम् अगाधपङ्क्तानामगाधतीयानां च नदीनां कन्दरपर्वतयोश्च, उद्यानापयाने आरोहणेऽवरोहणे च, व्यासक्तं व्यापृतम् । एकायनमार्गे एकमात्रगन्तव्ये मार्गे, शैलविषमे सङ्कटे वा पर्वतदन्तुरे दुर्गप्रदेशे वा, बहुलीभूतं समूहितम् । निवेशे अवस्थाने, प्रस्थिते यात्रायां, विसन्नाहं शस्त्रावरणादिरहितम् । भोजनव्यासक्तं भोजनव्यापृतम्, आयतगतपरिश्रान्तं दीर्घाध्वगमनपरिस्विन्नम् । अवसुप्तं प्राप्तनिद्रम् । व्याधिमरकदुर्भिक्षपीडितं रोगेण सङ्घातमृत्युना सुभिक्षविरहेण वा पीडितम् ।

एकायनमार्गप्रयातस्य सेनानिश्चारग्रासाहारशय्याप्रस्ताराग्नि-
निधानध्वजायुधसङ्ख्यानेन परबलज्ञानम् । तदात्मनो गूहयेत् ॥

पार्वतं वनदुर्गं वा सापसारप्रतिग्रहम् ।

स्वभूमौ पृष्ठतः कृत्वा युध्येत निविशेत् च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सांग्रामिके दशमाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

स्कन्धावारप्रयाणं, बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणं च,

आदितस्त्रिंशच्छततमः ॥

व्याधितपत्न्यश्चद्विपं रुग्णपद्महयगजम् । अभूमिष्ठं वा स्वयुद्धाननुरूपभूमि-
स्थितं वा । बलव्यसनेषु वा तत्र स्थितं वा, स्वसैन्यं रक्षेत् । परसैन्यं च
उक्तविशेषयुक्तमित्यर्थम्, अभिहन्यात् ।

परेण सह विग्रहस्य सन्धेर्वानुष्ठाने तद्वलेयत्ताज्ञानस्यापेक्षितत्वात् तदु-
पायमाह — एकायनमार्गप्रयातस्येति । एकैकमात्रगम्येन मार्गेण प्रस्थि-
तस्य शत्रोः, सेनानिश्चारग्रासाहारादिसंख्यानेन सेनानिश्चारसंख्यानेन एका-
यनमार्गेणैकैकशो निश्चरत्सैनिकव्यक्तिपरिगणनेन ग्रासो गजादिभोज्यं तत्सं-
ख्यानेन आहारो योद्धृपुरुषभोज्यं तत्संख्यानेन शय्याप्रस्तारः शयनीया-
स्तरणं तत्संख्यानेन अग्निनिधानं चुल्ली तत्संख्यानेन ध्वजसंख्यानेन आयुध-
संख्यानेन च, परबलज्ञानं शत्रुसैन्येयत्तानिश्चयः, कार्यं इति शेषः । तदा-
त्मन इति । आत्मीयं सेनानिश्चारादिक्रमायुधान्तं स्वबलेयत्ताज्ञापकजातं,
गूहयेत् संवृणुयात् ॥

पार्वतमिति । 'प्रस्तरं गुहां वा पार्वतम्' इति दुर्गाविधानोक्तलक्षणं
पर्वतकृतं दुर्गं, वनदुर्गं वा 'खञ्जनोदकं स्तम्भगहनं वा वनदुर्गम्' इत्युक्त-
लक्षणं वा, सापसारप्रतिग्रहं पराजयेष्वपसरणस्थानमपसारः अभ्यापतत्पर-
बलप्रतिग्रहणस्थानं प्रतिग्रहः ताभ्यां सहितं, पृष्ठतः कृत्वा सज्जीकृत्येत्यर्थः,
स्वभूमौ आत्मानुगुणायां भूमौ, युध्येत निविशेत् च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

स्कन्धावारप्रयाणं बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणं च,

आदितस्त्रिंशदुत्तरशततमः ॥

१५०—१५२. प्रक. कूटयुद्धविकल्पाः, स्वसैन्योत्साहनं,
स्वबलान्यबलव्यायोगश्च ।

बलविशिष्टः कृतोपजापः प्रतिविहितर्तुः स्वभूम्यां प्रकाशयुद्ध-
मुपेयात् ; विपर्यये कूटयुद्धम् ।

बलव्यसनावस्कन्दकालेषु परमभिहन्यात् । अभूमिष्ठं वा स्वभू-
मिष्ठः । प्रकृतिप्रग्रहो वा स्वभूमिष्ठं दूष्यामित्राटवीबलैर्वा भङ्गं दत्त्वा
विभूमिप्राप्तं हन्यात् । संहतानीकं हस्तिभिर्भेदयेत् ।

पूर्वं भङ्गप्रदानेनानुप्रलीनं भिन्नमभिन्नं प्रतिनिवृत्त्य हन्यात् । पुर-

कूटयुद्धविकल्पा इति सूत्रम् । कपटेन पराभिहननं कूटयुद्धं तस्य
भेदा अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः ।

कूटयुद्धस्य कदा प्रसङ्ग इत्याह—बलविशिष्ट इति । बलेन विशिष्टः
शौर्यतः परिमाणेन च परबलादभ्यधिकेन स्वीयबलेन परापेक्षया प्रकृष्टः,
कृतोपजापः, प्रतिविहितर्तुः सम्पादितयुद्धयोग्यकालः, स्वभूम्यां स्वयोग्ये देशे,
प्रकाशयुद्धम्, उपेयात् अङ्गीकुर्यात् । विपर्यये बलविशिष्टत्वादिविरहे, कूट-
युद्धम्, उपेयात् ।

पराभिहननकालविशेषानाह — बलव्यसनावस्कन्दकालेष्विति ।
बलव्यसनेषु अमानितविमानितत्वादिषु, अवस्कन्दकालेषु च दीर्घकान्तारा-
नुदकत्वादिषु, परम् अभिहन्यात् । अभूमिष्ठं वा स्वीयबलाननुगुणभूमिस्थितं
वा परं, स्वभूमिष्ठः स्वबलानुगुणभूमिस्थितः, अभिहन्यात् । प्रकृतिप्रग्रहो
वेति । प्रकृतिं परकीयां प्रगृह्णाति उपजापेन स्वायत्तीकरोतीति तथाभूतो वा
भवन्, स्वभूमिष्ठं परम् अभिहन्यात् । दूष्यामित्राटवीबलैर्वेति । स्वीयानि
यानि दूष्यबलानि अमित्रबलानि आटविकबलानि च तैर्विजिगीषोर्युद्धसहा-
यभूतैर्निमित्तैः, भङ्गं दत्त्वा तेषु पराजयमाधायेत्यर्थः, विभूमिप्राप्तं स्वजयवि-
श्वासात् स्वाननुगुणभूमिगतं परं, हन्यात् । संहतानीकमिति । स्वभूमौ संहत्य
स्थितं परबलं, हस्तिभिः, भेदयेत् भेदयित्वाभिहन्यात् ।

पूर्वमिति । प्रथमं, भङ्गप्रदानेन परपराजयेन हेतुना, अनुप्रलीनं, भिन्नं
सङ्घादं विश्लिष्य तत इतः स्थितं परानीकमित्यर्थः, अभिन्नं संहतं विजिगीष्व-
नीकं कर्तुं, प्रतिनिवृत्त्य प्रत्यावृत्त्य, हन्यात् । इह 'पूर्वभङ्गे'ति समस्तमपि
पठ्यते । पुरस्तादित्यादि । प्रचलम् अभिघातासिद्ध्या निवृत्तम् । विमुखं

स्तादभिहत्य प्रचलं विमुखं वा पृष्ठतो हस्त्यश्वेनाभिहन्यात् । पृष्ठतोऽभिहत्य प्रचलं विमुखं वा पुरस्तात् सारबलेनाभिहन्यात् ।

ताभ्यां पार्श्वोभिघातौ व्याख्यातौ । यतो वा दूष्यफलगुबलं ततोऽभिहन्यात् ।

पुरस्ताद्विषमायां पृष्ठतोऽभिहन्यात् । पृष्ठतोविषमायां पुरस्तादभिहन्यात् । पार्श्वतोविषमायाम् इतरतोऽभिहन्यात् ।

दूष्यामित्राष्टवीबलैर्वा पूर्वं योधयित्वा श्रान्तमश्रान्तः परमभिहन्यात् । दूष्यबलेन वा स्वयं भङ्गं दत्त्वा 'जितम्' इति विश्वस्तमविश्वस्तः सत्रापाश्रयोऽभिहन्यात् । सार्धत्रजस्कन्धावारसंवाहविलोपप्रमत्तमप्रमत्तोऽभिहन्यात् । फलगुबलावच्छन्नः सारबलो वा परवीराननुप्रविश्य हन्यात् । गोघ्रहणेन श्वापदवधेन वा परवीरानाकृष्य सत्रच्छन्नोऽभिहन्यात् ।

वा भङ्गपलायितं वा । हस्त्यश्वेन हस्तिभिरश्वैश्च । पृष्ठत इति । पृष्ठानुसारेण, अभिहत्य, प्रचलं निवर्तमानं, विमुखं वा पुरस्तात्, सारबलेन शौर्यवता सैन्येन, अभिहन्यात् ।

पुरस्तात्पृष्ठतोभिघातवत् पार्श्वतोभिघातावपि द्रष्टव्यावित्याह — ताभ्यामित्यादि । एकस्मिन् पार्श्वेऽभिहत्य प्रचलमपरस्मिन् पार्श्वेऽभिहन्यादित्यर्थः । यत इति । यत्र, दूष्यफलगुबलं शत्रुदूष्याणां निस्सारं बलं, ततः तत्र अभिहन्यात् ।

भूम्यपेक्षयाभिहननमाह — पुरस्ताद्विषमायामित्यादि । इतरतः अविषमेऽन्यस्मिन् पार्श्वे । अत्राविषमासु भूमिष्वभिहननविधिरभिघातोपद्रवारब्धपलायनानां विषमासु पातनं यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

दूष्यामित्राष्टवीबलैर्वेति । तैर्वा स्वकीयैः, पूर्वं योधयित्वा, श्रान्तं तद्वशात् स्निग्धं, परम्, अश्रान्तः अभिहन्यात् । दूष्यबलेन वेति । अभिक्तियोधित्वात् सुकरभङ्गेन स्वीयेन दूष्यसैन्येन स्वयं प्रथमोपस्थापितेन निमित्तेन, भङ्गं दत्त्वा तत्पराजयमुत्पाद्य, जितमिति विश्वस्तं 'जयो मे लब्ध' इत्युपजातविश्वासम्, अविश्वस्तः, सत्रापाश्रयः सत्रम् अनुपदं वक्ष्यमाणमाश्रितः सन्, अभिहन्यात् । सार्धेत्यादि । सार्धत्रजस्कन्धावाराणां वणिक्सङ्घगोकुलसेनानिवेशानां संवाहे सम्यग्वहने रक्षणे विलोपे लुण्ठने च प्रमत्तम्, अप्रमत्तः अभिहन्याद् वा । अन्तश्शूरं स्वबलं बहिरशूरपुरुषच्छन्नं कृत्वा तेन शत्रुवीरान्

रात्राववस्कन्देन जागरयित्वानिद्राक्लान्तानवसुप्तान् वा दिवा
हन्यात् । सपादचर्मकोशैर्वा हस्तिभिः सौप्तिकं दद्यात् । अहस्सन्नाहप-
रिश्रान्तानपराह्णेऽभिहन्यात् । शुष्कचर्मवृत्तशर्कराकोशकैर्गोमहिषोष्-
यूथैर्वा त्रस्तुभिरकृतहस्त्यश्वं भिन्नमभिन्नः प्रतिनिवृत्तं हन्यात् । प्रति-
सूर्यवातं वा सर्वमभिहन्यात् ।

धान्वनवनसङ्कटपङ्कशैलनिम्नविषमनावो गावः शकटव्यूहो नी-
हारो रात्रिरिति सत्राणि ।

अनुप्रविश्य हन्याद् वेत्याह — फल्गुवलावच्छन्न इत्यादि । गोग्रहणेनेति ।
परविषये गवां बलादपहरणेन, श्वापदवधेन वा व्याघ्रवराहादिवधेन वा, पर-
वीरान् तल्लतिक्रियोद्यतान्, आकृष्य, सत्रच्छन्नः वनादिच्छन्नः, अभिहन्यात् ।

रात्राविति । तदा, अवस्कन्देन सौप्तिकापहारेण तत इत उत्पादितेन,
जागरयित्वा तद्भयक्षीणनिद्रान् कृत्वा, अनिद्राक्लान्तान् निद्राविरहश्रान्तान्,
अत एव अवसुप्तान्, दिवा अहि, हन्यात् । सपादचर्मकोशैरिति । पादेषु रक्षा-
र्थचर्मकोशसहितैः, हस्तिभिः, सौप्तिकं दद्यात् सुप्तवधं कुर्यात् । अहस्सन्नाहप-
रिश्रान्तानिति । दिवा आप्राह्ममध्याह्नयुद्धव्यापारपरिखिन्नान्, अपराह्णे, अ-
भिहन्यात् । शुष्कचर्मवृत्तशर्कराकोशकैरिति । शुष्कचर्मनिर्मिताः वृत्तशर्करा-
कोशाः वर्तुलाश्मप्रायमृद्विशेषखण्डगर्भाः कोशाः येषां तैस्तथाभूतैः, गोमहिषो-
ष्यूथैः, त्रस्तुभिः कोशध्वनिश्रवणभीरुभिः, अकृतहस्त्यश्वम् अनवस्थापितहस्त्य-
श्वम्, भिन्नं तत इतो विक्षिप्तं, प्रतिनिवृत्तं युद्धव्यावृत्तं परवलम्, अभिन्नः
सन्, हन्याद् वा । प्रतिसूर्यवातं सूर्यप्रतिमुखं चण्डवातप्रतिमुखं च, सर्वं सर्व-
विधं बलम्, अभिहन्यात् ।

‘सत्रं गृहीयादिति’ ‘सत्रापाश्रयोऽभिहन्याद्’ इति च प्रागुक्तम् ।
कानि तानि सत्राणीत्यपेक्षायामाह — धान्वनेत्यादि । धान्वनं ‘निरुदकस्त-
म्बमिरिणं वा धान्वनम्’ इति लक्षितं मरुदुर्गं, वनं ‘खञ्जनोदकं स्तम्बगहनं
वा वनदुर्गम्’ इति लक्षितं वनदुर्गं, सङ्कटः गुरुमण्डकलताकण्टकदुष्प्रवेशः
प्रदेशः, पङ्कः कर्दमः, शैलः पर्वतः, निम्नं गभीरप्रदेशः, विषमं निम्नोन्नतदेशः,
नौः तरीः, इत्येषां द्वन्द्वः । माधवस्तु ‘विषममिति’ पठित्वा द्वन्द्वैकवद्भावमाह ।
नाव इति च न पठति । गावः गोयूथानि, शकटव्यूहः भोगव्यूहभेदो वक्ष्य-
माणः, चीहारः अवश्यायः, रात्रिः तमस्या, इति सत्राणि छन्नसञ्चारसाधनानि ।

पूर्वे च प्रहरणकालाः कूटयुद्धहेतवः ।

सङ्ग्रामस्तु निर्दिष्टदेशकालो धर्मिष्ठः ।

संहत्य दण्डं ब्रूयात् — 'तुल्यवेतनोऽस्मि; भवद्भिः सह भोग्य-
मिदं राज्यं; मयाभिहितः परोऽभिहन्तव्यः' इति । 'वेदेष्वप्यनुश्रूयते
समाप्तदक्षिणानां यज्ञानामवभृथेषु — "सा ते गतिर्या शूराणाम्" इति;
'अपीह श्लोकौ भवतः —

"यान् यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः स्वर्गैर्षिणः पात्रचयैश्च यान्ति ।

क्षणेन तानप्यतियान्ति शूराः प्राणान् सुयुद्धेषु परित्यजन्तः ॥"

पूर्वे चेति । पूर्वोक्ताः प्रहरणकालाः, चकारात् सत्राणि च, कूटयुद्ध-
हेतवः । इत्थं कूटयुद्धविकल्पा निरूपिताः । अथ

स्वसैन्योत्साहनमिति सूत्रम् । स्वसैन्यस्य प्रकाशयुद्धे समुद्योजनम-
भिधीयत इति सूत्रार्थः ।

सङ्ग्रामस्त्विति । प्रकाशयुद्धं सङ्ग्रामः स तु, निर्दिष्टदेशकालः अमु-
कदेशे अमुककाले स्वपरसैन्यैः सन्निधाय युद्धज्यामिति सम्भाषितदेशकालः,
धर्मिष्ठः धर्मादनपेतः । एतेन कूटयुद्धस्य पापीयस्त्वं प्रकाशयुद्धस्य तेनागता-
र्थत्वं चोक्तम् ।

प्रोत्साहनप्रकारमाह — संहत्येति । सङ्घीभूय स्थितमिति शेषः ।
दण्डं स्वसैन्यम्, ब्रूयाद्, अर्थाद् राजा । कथम्, तुल्यवेतनोऽस्मि वेतनं
लाभः भवल्लाभसमानलाभोऽस्मि । तुल्यलाभतामेव विशदयति — भवद्भिः
सह भोग्यमित्यादि । नाहमेकाकी युद्धविजितं राज्यं भोक्ष्ये किन्तु भवत्साहित
एव भोक्ष्य इत्यर्थः । तदर्थं भवद्भिरेतावत् कर्तव्यमित्याह — मयाभिहित
इत्यादि । मया निर्दिष्टः, परः शत्रुः, अभिहन्तव्यः, अर्थाद् भवद्भिः । इति
अनेन प्रकारेण ब्रूयादिति सम्बन्धः । इत्थं स्वयंवचनेन प्रोत्साहनमुक्त्वा म-
न्त्रिपुरोहितमुखेनापि प्रोत्साहनमाह — वेदेष्वपीत्यादि । सम्यगाप्तऋत्विग्द-
क्षिणानां यज्ञानामनुष्ठानसमाप्तिषु विषये फलमनुश्रूयत इत्यर्थः । अनुश्रूयमाणं
मन्त्रवाक्यमाह — सा ते गतिर्या शूराणामिति । युद्धत्यक्तजीवितानां
शूराणां या गतिः सा सुसमापितयज्ञस्य तव भूयादिति तस्य वाक्यस्यार्थः ।
एतेन युद्धप्राणत्यागस्य भूरियज्ञानुष्ठानसमानफलत्वमुक्तम् । उक्तवेदार्थोपबृंहण-
परौ श्लोकावपि प्रमाणभूतौ स्त इत्याह — अपीह श्लोकौ भवत इत्यादि ।

यानित्यादि । यान् वाञ्छितार्थान् । यज्ञसङ्घैः क्रतुशतैरनुष्ठितैरि

नवं शरावं सलिलस्य पूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत् तस्य मा भून्नरकं च गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥”

इति मन्त्रिपुरोहिताभ्यामुत्साहयेद् योधान् ।

व्यूहसम्पदा कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गः सर्वज्ञदैवसंयोगख्याप-
नाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत् । परपक्षं चोद्वेजयेत् । ‘श्वो युद्धम्’ इति कृतो-
पवासः शस्त्रवाहनं चानुशयीत् । अथर्वभिश्च जुहुयात् । विजययुक्ताः
स्वर्गीयाश्चाशिषो वाचयेत् । ब्राह्मणेभ्यश्चात्मानमतिसृजेत् ।

शौर्यशिल्पाभिजनानुरागयुक्तमर्थमानाभ्यामविसंवादितमनीक-
त्यर्थः । तपसा कायसंक्लेशनलक्षणेन । पात्रचयैश्च पात्रशब्देन योग्यप्रतिग्र-
हीतृनिर्वर्त्यस्य दानस्य लक्षणात् तथाविधदानशतैरित्यर्थः । एवञ्च सुयुद्ध-
प्राणत्यागिनां शूराणां यज्ञतपोदानशतलभ्यफलातिशायिफलभाक्त्वमनेन श्लो-
केनोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

नवमित्यादि । शरावं पात्रविशेषः । तद्धि उदकपूर्णं मन्त्राभिमन्त्रण-
संस्कारयुक्तं दर्भसंवीतं युद्धजयाभ्युदयकालिकं प्राभृतं भर्तृपिण्डार्थमयुध्यमा-
नस्य लभ्यं न भवति, नरके च स पततीति श्लोकार्थः ॥

इतीति । वेदेष्वपीत्याद्युक्तेन प्रकारेण, वादयित्वेति शेषः । मन्त्रि-
पुरोहिताभ्याम्, उत्साहयेद् योधान् ।

व्यूहसम्पदेति । अस्य राज्ञः, कार्तान्तिकादिः दैवज्ञनिमित्तज्ञादिः,
वर्गश्च, व्यूहसम्पदा व्यूहानां राजकर्तृकाणां सैन्यविन्यासवैचित्र्याणां सम्पत्
जयाव्यभिचारित्वगुणयोगः तथा, सर्वज्ञदैवसंयोगख्यापनाभ्यां सर्वज्ञख्यापनेन
त्रैकालिकफलसिद्धिज्ञत्वख्यापनेन दैवसंयोगख्यापनेन दैवसाक्षात्कारख्यापनेन
च, स्वपक्षम्, उद्धर्षयेद् उद्भूतहर्षं कुर्यात् । परपक्षं च, उद्वेजयेद् भग्नोत्साहं
कुर्यात् । श्वो युद्धमित्यादि । श्वो युद्धमिति निश्चये सति अघोपवासं कुर्वन्
स्वीयशस्त्रवाहनयोरन्तिके रात्रौ शयीतेत्यर्थः । तयोरर्चनं त्वर्थाक्षिप्तं द्रष्टव्यम् ।
अथर्वभिश्चेति । शत्रुविध्वंसनैर्मन्त्रैश्च, जुहुयात् । विजययुक्ता इत्यादि ।
शब्दभिभवे श्रीप्राप्तिरूपविजयानुकूलाः, स्वर्गीयाश्च मरणे स्वर्गप्राप्त्यनुकू-
लाश्च, आशिषः, वाचयेत्, ब्राह्मणैरिति शेषः । ब्राह्मणेभ्यश्चेति । तेभ्यः,
आत्मानम्, अतिसृजेत् स्वरक्षणार्थमर्पयेत् ।

शौर्यशिल्पेत्यादि । शौर्यशिल्पादिगुणयुक्तं भूमिहिरण्यादिदानच्छत्रा-

गर्भं कुर्वीत । पितृपुत्रभ्रातृकाणामायुधीयानामध्वजं मुण्डानीकं राज-
स्थानम् । हस्ती रथो वा राजवाहनमश्वानुबन्धे । यत्प्रायः सैन्यो,
यत्र वा विनीतः स्यात्, तदधिरोहयेत् । राजव्यञ्जनो व्यूहाधिष्ठान-
मायोज्यः ।

सूतमागधाः शूराणां स्वर्गमस्वर्गं भीरूणां जातिसङ्घकुलकर्मवृ-
त्तस्तवं च योधानां वर्णयेयुः । पुरोहितपुरुषाः कृत्याभिचारं ब्रूयुः ।
सत्रिकवर्धकिमौहूर्तिकाः स्वकर्मसिद्धिमसिद्धिं परेषाम् ।

भरणादिबहुमानदानाभ्यां नित्यसंवादितं सैन्यं महासैन्यमध्ये स्थापयेत् स्व-
रक्षार्थमित्यर्थः । पितृपुत्रभ्रातृकाणामिति । पित्रादीनां राज्ञोऽन्तरङ्गसम्ब-
न्धिनाम्, आयुधीयानां राजरक्षार्थधृतायुधानाम्, अध्वजं राजसम्बन्धित्व-
ज्ञापकवेषरहितं, मुण्डानीकं मुण्डं शिरः तदिव प्रधानभूतं सैन्यं, राजस्थानं
राजसमानस्थानं कुर्वीत, राजा यत्र तिष्ठति तत्रैव स्थापयेदित्यर्थः । हस्तीति ।
सः, रथो वा, राजवाहनं राज्ञो वाहनम्, अश्वानुबन्धे अश्वानां रक्षार्थानां
साहचर्ये सति, भवेदिति शेषः । पक्षान्तरमाह — यत्प्रायः सैन्य इति ।
गजाश्वादिवाहनेषु मध्ये यद्वाहनबहुलः सैन्यः, तद् वा वाहनम्, अधिरोहयेत्
अधिरोहेत् । यत्र वाहने, विनीतः आरोहणशिक्षितः, स्याद् राजा, तद् वा
वाहनम् अधिरोहेत् । राजव्यञ्जन इति । राजवेषधारी कश्चिद्, व्यूहाधिष्ठानं
व्यूहस्य अधिष्ठानं शिरःस्थानं सर्वतल्लक्षणोपेतम्, आयोज्यः आयुञ्जानः प्रयो-
जयितव्यः अधिष्ठापयितव्य इति यावत् । राजा तु शत्रुभिर्लक्षितो मा भूदित्ये-
तदर्थं नैवायोज्य इत्यभिप्रायः ।

सूतमागधा इति । सूताः ऐतिहासिकाः मागधाः स्तुतिपाठकाश्च,
शूराणां स्वर्गं, भीरूणां अस्वर्गं स्वर्गाभावं, योधानां जातिसङ्घकुलकर्म-
वृत्तस्तवं च जातिर्ब्राह्मणत्वादिः सङ्घः तत्तद्देशीयसङ्घरूपता कुलम् अन्व-
वायः कर्म जीविका वृत्तं शीलम् इत्येषां स्तवं च, वर्णयेयुः राज्ञः कथयेयुः ।
पुरोहितपुरुषा इति । ते, कृत्याभिचारं शत्रुहिंसिनी देवता कृत्या तद्वारेण
अभिचारः शत्रुहिंसार्थोऽथर्वमन्त्रप्रयोगः कृत्याभिचारः तं, ब्रूयुः पुरोहिता-
रब्धं कथयेयुः । सत्रिकेत्यादि । सत्रिकः सत्री वर्धकिस्तक्षा मौहूर्तिकः युद्धा-
रम्भमुहूर्तनिश्चायकः एते, स्वकर्मसिद्धिं परेषाम् असिद्धिं च ब्रूयुः । सत्रि-
कस्थाने यन्त्रिकेति क्वचित् पाठः । तदा जामदग्न्यादियन्त्रशिल्पी यन्त्रिक
इति व्याख्येयम् ।

सेनापतिरर्थमानाभ्यामभिसंस्कृतमनीकमाभाषेत — 'शतसा-
हस्रो राजवधः । पञ्चाशत्साहस्रः सेनापतिकुमारवधः । दशसाहस्रः प्रवी-
रमुख्यवधः । पञ्चसाहस्रो हस्तिरथवधः । साहस्रोऽश्ववधः । शतयः
पत्तिमुख्यवधः । शिरो विंशतिकम् । भोगद्वैगुण्यं स्वयंग्राहश्च इति ।
तदेषां दशवर्गाधिपतयो विद्युः ।

चिकित्सकाः शस्त्रयन्त्रागदस्नेहवस्त्रहस्ताः, स्त्रियश्चान्नपानर-
क्षिण्यः पुरुषाणांमुद्धर्षणीयाः पृष्ठतस्तिष्ठेयुः ।

भूयो योधप्ररोचकमाह — सेनापतिरिति । सर्वसेनाध्यक्षः, अर्थमा-
नाभ्याम्, अभिसंस्कृतम् अभिपूजितम्, अनीकम् आभाषेत । आभाषणप्रकार-
माह — राजवधः शतसाहस्र इति । केनचिद् भटेन शत्रुराजवधे कृते
तस्य सुवर्णलक्षलाभो भवेदित्यर्थः । परसेनापतिकुमारयोरन्यतरवधस्तदर्ध-
लाभ इत्याह — पञ्चाशदित्यादि । प्रवीरपुरुषमुख्यस्य वधः दशसाहस्रलाभः,
तदर्धलाभो हस्तिरथान्यतरवधः, साहस्रलाभोऽश्ववधः, शतलाभः पदातिमुख्य-
वधः इत्याह — दशसाहस्र इत्यादि । शिर इति । छित्त्वानीतं योधसामान्य-
स्यैकं शिरः विंशतिकं पणविंशतिलाभकम् । योद्धृसामान्यस्य युद्धकालिकं
लाभसामान्यमाह — भोगद्वैगुण्यमिति । भोगस्य भक्तवेतनात्मनः कलसस्य
द्वैगुण्यं, स्वयंग्राहश्च युद्धे परस्य सकाशाद् अपह्रियमाणस्य कोशादेरपहर्तृ-
भिर्योधैः स्वत्वेन ग्रहणं च, भवेदिति शेषः । इतिशब्द आभाषणप्रकार-
समाप्तौ । तदिति । यथोक्तं राजवधादिविशेषजातं, दशवर्गाधिपतयः पदिक-
सेनापतिनायका वक्ष्यमाणाः, विद्युः जानीयुः ।

योद्धृणां शस्त्रव्रणचिकित्साद्यर्थमाह — चिकित्सका इति । शल्य-
शास्त्रवेदिनः, शस्त्रयन्त्रागदस्नेहवस्त्रहस्ताः शस्त्राणि मण्डलाग्रादीनि यन्त्राणि
कङ्कमुखादीनि अगदानि औषधानि स्नेहा घृतादीनि वस्त्राणि व्रणबन्धपट्टा-
र्थानि एतानि हस्ते येषां ते तथाभूताः सन्तः, स्त्रियश्च, अन्नपानरक्षिण्यः योध-
हितस्वाद्धन्नपानदायिन्यः, पुरुषाणाम् उद्धर्षणीयाः उच्चैर्हृष्यन्त्याभिरिति तथा-
भूता उद्धर्षणार्था इत्यर्थः, पृष्ठतः युद्धभूमिपश्चाद्भागे, तिष्ठेयुः । इत्थं स्वसै-
न्यप्रोत्साहनं व्याख्यातम् । अथ

स्वबलान्यबलव्यायोग इति सूत्रम् । स्वसैन्यस्य परसैन्यापेक्षया
व्यायोगः विशिष्टमायोजनं व्यवस्थापनं दिक्सूर्यवाताद्यानुगुण्यं यथा स्यात्
तथा व्यूहरचनमिति यावत्, तदिहाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

अदक्षिणामुखं पृष्ठतस्सूर्यमनुलोमवातमनीकं स्वभूमौ व्यूहेत ।
परभूमिव्यूहे चाश्वांश्चारयेयुः ।

यत्र स्थानं प्रजवश्चाभूमि व्यूहस्य, तत्र स्थितः प्रजवितश्चोभ-
यथा जीयेत । विपर्यये जयति उभयथा स्थाने प्रजवे च ।

समा विषमा व्यामिश्रा वा भूमिरिति, पुरस्तात् पार्श्वाभ्यां
पश्चाच्च ज्ञेया । समायां दण्डमण्डलव्यूहाः, विषमायां भोगसंहतव्यूहाः ।
व्यामिश्रायां विषमव्यूहाः ।

विशिष्टबलं भङ्क्त्वा सन्धिं याचेत । समबलेन याचितः सन्द-
धीत । हीनमनुह्न्यात् । न त्वेव स्वभूमिप्राप्तं त्यक्त्वात्मानं वा ॥

अदक्षिणामुखमिति । दक्षिणाभिमुख्यस्यामाङ्गलिकत्वात् तदितरदि-
गभिमुखं, पृष्ठतस्सूर्यम् अप्रतिसूर्यम्, अनुलोमवातम् अप्रतिवातम्, अनीकं,
स्वभूमौ तद्योग्यभूमौ, व्यूहेत अवस्थापयेत् । परानीकस्य तद्योग्यभूमौ व्यूहन-
प्रसङ्गे तद्विवातार्थं स्वीयानश्वांस्तत्र चारयेयुरित्याह—परभूमिव्यूहे चेत्यादि ।

यत्रेति । यत्र देशे, व्यूहस्य, स्थानं चिरावस्थानं, प्रजवश्च क्षिप्रक्रिया
च, अभूमि अलब्धावकाशम् अशक्यमित्यर्थः, तत्र, स्थितः चिरावस्थितः,
प्रजवितश्च क्षिप्रक्रियश्च, उभयथा जीयेत परेण परिभूयेत । विपर्यये स्थानप्र-
जवयोरुभयोः सभूमित्वे, उभयथा स्थाने प्रजवे च स्थितः प्रजवितश्च प्रकारद्व-
येनापीत्यर्थः, जयति परं परिभवति । तथाच स्थानप्रजवोभयानुगुणायां भूमौ
व्यूहः कार्य इति फलितम् ।

व्यूहानुगुण्यस्य भूमिविशेषाश्रयत्वाद् भूमिं विभजते—समेत्यादि ।
समविषमव्यामिश्रभेदेन त्रिविधा भूमिः पुरःपार्श्वपश्चाद्भागसम्बन्धात् प्रत्येकं त्रि-
विधेत्यर्थः । तत्र व्यूहव्यवस्थामाह—समायामिति । त्रिप्रकारायां समायां,
दण्डमण्डलव्यूहाः दण्डव्यूहा मण्डलव्यूहाश्च, कार्या इति शेषः । विषमायां
त्रिप्रकारायां, भोगसंहतव्यूहा भोगव्यूहाः संहतव्यूहाश्च, कार्याः । व्यामिश्रायां
तथाभूतायां, विषमव्यूहाः कार्याः । व्यूहानां स्वरूपमधिकरणशेषे वक्ष्यते ।

युद्धे शत्रुभङ्गदर्शने विजिगीषुणा कर्तव्यमाह—विशिष्टबलमिति ।
स्वाभ्यधिकबलं, भङ्क्त्वा भङ्गेन योजयित्वा, सन्धिं याचेत न केवलं नानुप्र-
हरेत् किन्तु स्वयं सन्धिमप्यर्थयेत बलाधिकसख्यातिशयार्थमिति भावः । सम-
बलेन भग्नेन, याचितः, सन्दधीत न तु स्वयं सन्धिं याचेतेत्यर्थः । हीनं हीन-

पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते ।

अधार्यो जायते वेगस्तस्माद् भग्नं न पीडयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सांग्रामिके दशमाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः,

कूटयुद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनं स्वबलान्यबलव्यायोगश्च ।

आदित एकत्रिंशच्छततमः ॥

बलं भग्नम्, अनुहन्यात् अनुबध्य प्रहरेत् पुनरनुन्मज्जनार्थमित्यर्थः । तत्र वि-
शेषमाह— न त्वेवेत्यादि । हीनमपि स्वानुगुणभूमिगतं वा जीवितनिराशं वा
नानुहन्यादित्यर्थः ॥

जीवितनिराशतया प्रत्यावर्तमानस्य हीनबलस्यापि युद्धवेगो धारयितु-
मशक्यो यस्मात् तस्माद् भग्नं तं भूयः पीडनेन न प्रकोपयेदित्याह — पुन-
रावर्तमानस्येत्यादि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

कूटयुद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनं स्वबलान्यबलव्यायोगश्च,

आदित एकत्रिंशदुत्तरशततमः ॥

१५३, १५४. प्रकः युद्धभूमयः, पत्यश्वरथहस्तिकर्माणि च ।

स्वभूमिः पत्यश्वरथद्विपानामिष्टा युद्धे निवेशे च ।

धान्वनवननिम्नस्थलयोधिनां खनकाकाशदिवारात्रियोधिनां च पुरुषाणां नादेयपार्वतानूपसारसानां च हस्तिनामश्वानां च यथा-
स्वमिष्टा युद्धभूमयः कालाश्च ।

समा स्थिराभिकाशा निरुत्खातिन्यचक्रखुरानक्षग्राहिणी अव-
क्षगुल्मप्रततिस्तम्भकेदारश्वभ्रवल्मीकसिकतापङ्कभङ्गुरा दरणहीना
च रथभूमिः ।

युद्धभूमय इति सूत्रम् । युद्धानुगुणाः समस्थिराभिकाशादिलक्षणा
भूमय उच्यन्ते इति सूत्रार्थः ।

स्वभूमिरिति । स्वानुगुणा भूमिः, पत्यश्वरथद्विपानां, युद्धे, निवेशे
च अवस्थाने च, इष्टा अपेक्षिता ।

धान्वनवननिम्नस्थलयोधिनामिति । धान्वनदुर्गयोधिनां वनदुर्ग-
योधिनां निम्नं जलं तद्योधिनां स्थलयोधिनां च, खनकादीनां च भूमिं स्वात्वा
तत्र स्थित्वा युध्यमानाः खनकयोधिनः प्राकारबहिर्देशे वृक्षादिशून्ये देशे वा
स्थित्वा युध्यमाना आकाशयोधिनः दिवैव युध्यमाना दिवायोधिनः रात्रावेव
युध्यमाना रात्रियोधिनः इत्येषामष्टविधानां, पुरुषाणां पदातीनां, नादेयादीनां
च नदीसम्बन्धिनां पर्वतसम्बन्धिनाम् अनूपसम्बन्धिनां सरस्सम्बन्धिनां च,
हस्तिनाम्, अश्वानां च, युद्धभूमयः युद्धयोग्या भूमयः, कालाश्च तत्तद्भूमि-
योग्या ऋतवश्च, यथास्वम् इष्टाः धान्वनयोधिनां धन्वभूमिरित्यादिक्रमेण
नादेयानां नदीभूमिरित्यादिक्रमेण च यथायथमिष्यन्ते इत्यर्थः ।

रथभूमिमाह — समेति । अदन्तुरा, स्थिरा अशिथिलावयवा, अभि-
काशा अभितः काशते भासते तृणाद्यनवच्छन्नत्वात्, निरुत्खातिनी उत्पाटन-
रहिता, अचक्रखुरा अप्रविशन्तः चक्रखुराः चक्राणि रथाङ्गानि खुराः गवा-
दिशफाश्च यस्यां सा तथाभूता, अनक्षग्राहिणी अक्षश्चक्राधारस्तद्ग्राहिणी न
भवति, अवृक्षगुल्मप्रतत्यादिः वृक्षादिरहिता, तत्र गुल्मः सान्द्रपर्णा प्रतानशत-
गामिनी लता वीरुसंज्ञा तृणसङ्घातो वा, प्रततिर्लता, स्तम्भः स्थाणुः, केदारः
धान्यवापः, श्वश्रं गर्तः, भङ्गुरं वक्रप्रदेशः, शेषं प्रतीतम् । दरणहीना च
दीर्घरेखाकारसुप्तिरहिता च, रथभूमिः । भङ्गुरदरणहीनेति समस्तपाठे स्तम्भ
शब्दात् प्राग् विसर्गान्तं छेत्तव्यम् ।

हस्त्यश्वयोर्मनुष्याणां च समे विषमे हिता युद्धे निवेशे च ।

अण्वश्मवृक्षा ह्रस्वलङ्घनीयश्च भ्रा मन्ददरणदोषा चाश्वभूमिः ।

स्थूलस्थाण्वश्मवृक्षप्रततिवल्मीकगुल्मा पदातिभूमिः । गम्यशैलनिम्नवि-

षमा मर्दनीयवृक्षा छेदनीयप्रततिः पङ्कभङ्गुरदरणहीना च हस्तिभूमिः ।

अकण्टकिन्यबहुविषमा प्रत्यासारवतीति पदातीनामतिशयः ।

द्विगुणप्रत्यासारा कर्दमोदकखञ्जनहीना निश्चर्करेति वाजिना-
मतिशयः ।

पांसुकर्दमोदकनलशराधानवती श्वदंष्ट्राहीना महावृक्षशाखाघात-
वियुक्तेति हस्तिनामतिशयः ।

उक्ता रथभूमिरेव हस्त्यश्वमनुष्याणां समे विषमे च देशे युद्धे निवेशे
चानुगुणेत्याह — हस्त्यश्वयोरित्यादि ।

अश्वादीनां भूमिं सामान्यत उक्त्वा विशेषत आह— अण्वश्मवृक्षेति ।

कृशशिलावृक्षा, ह्रस्वलङ्घनीयश्च भ्रा ह्रस्वेनापि लङ्घयितुं शक्यं श्वश्रं यस्यां

सा तथाभूता, मन्ददरणदोषा स्वरूपदरणदोषा च, अश्वभूमिः । मनुष्यभूमि-

माह—स्थूलस्थाण्वित्यादि । हस्तिभूमिमाह— गम्यशैलनिम्नविषमेति ।

गम्याः हस्तिभिः गन्तुं शक्याः शैलाः पर्वताः निम्नानि जलानि विषमाणि

दन्तुरस्थलानि च यस्यां सा तथाभूता, मर्दनीयवृक्षा हस्तिमर्दनयोग्यवृक्षयुक्ता,

छेदनीयप्रततिः, कचिद् 'भङ्गनीयप्रततिरिति पाठः । पङ्कभङ्गुरादिहीना च

भङ्गुरेत्याकारान्तपाठे भूम्यभिप्रायं स्त्रीत्वं विवक्षणीयम् । रथभूम्यतिदेशसिद्धं

पङ्कभङ्गुरदरणहीनत्वं हस्तिभूमेः पुनरुच्यते तस्यां तन्नित्ययोगार्थम् । तेनाश्व-

पदातिभूम्योस्तद्योगानियमो द्रष्टव्यः ।

रथहस्त्यश्वमनुष्याणां भूमेरतिशयलक्षणं गुणविशेषं प्रतिलोमक्रमेणा-

ह— अकण्टकिनीत्यादि । अबहुविषमा बहुनिम्नोन्नतरहिता । प्रत्यासार-

वती प्रत्यासारः प्रतिनिवर्तनावकाशस्तद्युक्ता । इति पदातीनामतिशय इति ।

एवंप्रकारभूमिलाभः पदातीनाम् अतिशयहेतुरित्यर्थः ।

द्विगुणप्रत्यासारेत्यादि । पुरःप्रसारवकाशद्विगुणप्रतिनिवर्तनावकाशा

पङ्केन तत्प्राथजलेन च रहिता अश्मप्रायमृद्रहिता च भूमिरश्वानामतिशयहेतु-

रित्यर्थः ।

पांस्वित्यादि । पांसवो रेणवः कर्दमोदकं पङ्किलजलं नलः सुषिरा-

ख्यस्तृणविशेषः शरो मुञ्जः तयोराधानानि आधीयते धार्यतेऽनेनेत्याधानमिति

तोयाशयाश्रयवती निरुत्खातिनी केदारहीना व्यावर्तनसमर्थेति रथानामतिशयः । उक्ता सर्वेषां भूमिः ।

एतया सर्वबलनिवेशा युद्धानि च व्याख्यातानि भवन्ति ।

भूमिवासवनविचयो विषमतोयतीर्थवातरश्मिग्रहणं, वीवधासारयोर्घातो रक्षा वा, विशुद्धिः स्थापना च बलस्य, प्रसारवृद्धिर्वाहूत्सारः, व्युत्पत्त्या मूलशङ्कव इति नयचन्द्रिका । तैर्युक्ता, श्वदंष्ट्राहीना श्वदंष्ट्रा गो-कण्टकस्तद्धीना, महावृक्षशाखाघातवियुक्ता महतां वृक्षाणां विटपाभिघातहीना इत्येवम्प्रकारा भूमिः, हस्तिनाम्, अतिशयः ।

तोयाशयाश्रयवतीति । तोयाशयैः स्नपनयोग्यजलयुक्तैर्जलाधारैः आश्रयैर्विश्रमस्थानैश्चोपेता, निरुत्खातिनी उत्पाटनरहिता, केदारहीना वीजवापहीना, व्यावर्तनसमर्था प्रतिनिवर्तनयोग्यविस्तारयुक्ता, इतीदृशी भूमिः, रथानाम् अतिशयः । भूप्रकरणमुपसंहरति — उक्तेत्यादि ।

एतयेति । यथोक्तप्रकारया भूम्या, एतामाश्रित्यैवेत्यर्थः । सर्वबलनिवेशाः सर्वेषां बलानां निवेशाः निवेशनकर्माणि, युद्धानि च युद्धकर्माणि च, व्याख्यातानि कर्तव्यतया निरूपितानि भवन्ति ।

युद्धभूमिमाश्रितानां बलानां कर्मनिरूपणार्थं सूत्रं — पत्न्यश्वरथहस्तिकर्माणीति । पत्न्यादिचतुष्टयस्य कर्माणि अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः ।

तत्र प्रथममश्वकर्माण्याह — भूमिवासवनविचय इति । भूम्यादीनां त्रयाणां विचयः शोधनं तदश्वैः कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र भूमेर्गूढपरबलनिरासो भूमिविचयः, यत्र बलं स्वैरविमुक्तं वसति तत्रोपद्रवपरिहारो वासविचयः, मार्गमध्यगेषु वनेषु चोरोत्सारणं वनविचयः । विषमेत्यादि । विषमादिपञ्चकग्रहणं परानाक्रमणीयस्य निवेशयोग्यस्य प्रदेशस्य पूर्वमेव ग्रहणं विषमग्रहणं, तोयवतो जलपूर्णतटाकादियुक्तस्य प्रदेशस्य पूर्वमेव ग्रहणं तोयग्रहणं, नद्याद्युत्तरणानुकूलस्थानस्य ग्रहणं तीर्थग्रहणं, स्वानुकूलवातानुभावकदेशग्रहणं वातग्रहणं, स्वाप्रतिमुखसूर्यरश्मिपातानुगुणदेशग्रहणं रश्मिग्रहणम् । वीवधेत्यादि । स्वदेशादविच्छिन्न आजीवद्रव्यागमो वीवधः सुहृद्बलागमनम् आसारः तयोः घातः प्रतिहतिः परस्य, रक्षा वा आत्मीययोस्तु तयोः रक्षणं च, बलस्य सैन्यस्य विशुद्धिर्गूढपरसैनिकप्रवेशदोषपरिहारः, स्थापना च परबलनिमित्तक्षोभा-

पूर्वप्रहारो, व्यावेशनं, व्यावेधनमाश्वासो, ग्रहणं, मोक्षणं, मार्गानुसार-
विनिमयः, कोशकुमाराभिहरणं, जघनकोट्यभिघातो, हीनानुसारणम-
नुयानं, समाजकर्मैत्यश्वकर्माणि ।

पुरोयानमकृतमार्गवासतीर्थकर्म बाहूत्सारस्तोयतरणावतरणे
स्थानगमनावतरणं विषमसम्बाधप्रवेशोऽग्निदानशमनमेकाङ्गविजयः
भिन्नसन्धानमभिन्नभेदनं व्यसने त्राणमभिघातो विभीषिका त्रासन-

वसरे स्थैर्यापादनं च, प्रसारवृद्धिः सर्वतो वनाजीवः प्रसारस्तस्य वृद्धिरुप-
चयः, बाहूत्सारः परबलस्य बाहुभ्यामिवोत्सारणं तेन तद्धेतुभूतं स्वबलोभय-
पार्श्वयोरश्वानां प्रसरणं लक्ष्यते । पूर्वप्रहारः पूर्वं शत्रुबले प्रहारार्पणं, तदश्वै-
रेव क्षिप्रकारिभिः क्रियत इत्यर्थः । व्यावेशनं परबलस्यान्तः प्रविश्य विशो-
भणं, व्यावेधनं परबलस्य विविधव्यधोत्पादनम्, आश्वासः आश्वासनं स्वव-
लस्यात्यायासावसन्नस्यानुबलदानं, ग्रहणं परयोधानामनुगम्यादानं, मोक्षणं
परगृहीतस्वीयभटमोचनं, मार्गानुसारविनिमयः मार्गानुसारपरिवृत्तिः स्वबलस्य
मार्गमनुगच्छति परे परबलमार्गस्य स्वयमश्वद्वारेणानुगमनमित्यर्थः, कोशकु-
माराभिहरणं परकीयस्य कोशस्य कुमारस्य च पररक्ष्यसर्वस्वभूतस्य अभिह-
रणं परसमक्षं हरणं, जघनकोट्यभिघातः जघने पश्चाद्भागे कोटौ पुरस्तात्
पक्षे च अभिघातः, हीनानुसारणं भग्नाश्वयोधानुसारकरणम्, अनुयानं पला-
यमानपरसैन्यानुगमनं, समाजकर्म विप्रकीर्णस्य सैन्यस्य सङ्घट्टकरणम्, इ-
त्यश्वकर्माणि उक्तप्रकाराण्यश्वसुकराणि कर्माणि ।

हस्तिनां कर्माण्याह — पुरोयानमिति । स्वसैन्यस्याग्रे गमनम्, अ-
कृतमार्गवासतीर्थकर्म अकृतानां पूर्वमकल्पितानां मार्गाणां वासस्थानानां नद्य-
वतरणघट्टानां च कल्पनं, बाहूत्सारः बाहुभ्यामिव परसैन्यस्य स्वसैन्यपार्श्वे
स्थित्वोत्सारणं, तोयतरणावतरणे नद्यादिजले तत्परिमाणज्ञानार्थं तरणमवतरणं
च, स्थानगमनावतरणं स्थानं शत्रुबलाक्रमणे पङ्क्तिशोऽवस्थितिः गमनं तथैवा-
ध्वयानम् अवतरणं तथैवोच्चदेशादेरवरोहणं च, विषमसम्बाधप्रवेशः तृणगु-
ल्मादिदुस्सञ्चरे देशे शत्रुसैन्यसमवायसङ्कटे च प्रवेशः, अग्निदानशमनम्
अग्नेः परशिबिरे प्रक्षेपः तस्य स्वशिबिरे परदत्तस्य निर्वापणं च, एकाङ्गवि-
जयः एकेनैव सेनाङ्गेन हस्तिलक्षणेनाश्वादिरहितेनापि शत्रुजयसिद्धिः, भिन्नस-
न्धानं विशीर्णसैन्यैकीकरणम्, अभिन्नभेदनं सङ्घीभूतस्य परसैन्यस्य विशरणं,

मौदार्यं ग्रहणं मोक्षणं सालद्वारादालकभञ्जनं कोशवाहनापवाहनमिति हस्तिकर्माणि ।

स्वबलरक्षा चतुरङ्गबलप्रतिषेधः सङ्ग्रामे ग्रहणं मोक्षणं भिन्न-
सन्धानमभिन्नभेदनं त्रासनमौदार्यं भीमघोषश्चेति रथकर्माणि ।

सर्वदेशकालशस्त्रवहनं व्यायामश्चेति पदातिकर्माणि ।

शिविरमार्गसेतुकूपतीर्थशोधनकर्म यन्त्रायुधावरणोपकरणग्रास-
वहनमायोधनाच्च प्रहरणावरणप्रतिविद्धापनयनमिति विष्टिकर्माणि ॥

व्यसने त्राणं शस्त्राक्रमणकृतायां रात्र्यादिसत्रोत्पादितायां वा विपदि हस्तिभिः
रक्षणम्, अभिघातः परसैन्यमर्दनं, विभीषिका केवलदर्शनेनापि भयजननं,
त्रासनं मदाद्यवस्थाभवेर्दुष्टचेष्टितैः साध्वसोत्पादनम्, औदार्यं सैन्यमहत्त्वं,
ग्रहणं शत्रुभटादिहरणं, मोक्षणं परहृतस्त्रीयभटादिमोचनं, सालद्वारादालक-
भञ्जनं सालः प्राकारः द्वारं गोपुरम् अदालकः प्राकाराग्रगृहम् एषां भञ्जनं,
कोशवाहनापवाहनं कोशस्य राजकीयस्य धनस्य वाहनं सञ्चारणम् अपवाहनं
भङ्गावसरेऽपनयनं च, इति एवम्प्रकाराणि हस्तिकर्माणि ।

स्वबलरक्षेति । 'प्राकारतुल्यसंस्थानतया रथानां स्वबलरक्षकत्वमिति'
माधवः । चतुरङ्गबलप्रतिषेधः सङ्ग्रामे युद्धे चतुरङ्गस्य परबलस्य वारणं, ग्र-
हणम् इत्यादिकं षट्कं प्राग् व्याख्यातं, भीमघोषश्च भयङ्करध्वनिकरणं च,
इति रथकर्माणि ।

सर्वदेशकालशस्त्रवहनमिति । सर्वस्मिन् देशे समविषमादौ काले
प्रावृडादौ च शस्त्राणां धारणं, व्यायामश्च युद्धव्यायोगश्च, इति पदाति-
कर्माणि ।

अथ विष्टीनां कर्माण्यह — शिविरेत्यादि । शिविरं सेनानिवेशः
मार्गः पन्थाः सेतुर्नद्यादौ जलविधारणकरणं कूपः तत्खननं तीर्थं नद्याद्यवतरण-
स्थानम् एषां शोधनकर्म तृणाद्युन्मूलनादिना शुचीकरणं, यन्त्रादिपञ्चकवहनम्,
आयोधनाच्च प्रहरणावरणप्रतिविद्धापनयनं युद्धभूमेरायुधानां कब्जुकादीनां
बाणविद्धभटादीनां चान्यतोऽपनयनम्, इति विष्टिकर्माणि अनायुधीयाः कर्म-
कराः विष्टयस्तेषां कर्माणि ॥

कुर्याद् गवाश्वव्यायोगं रथेष्वल्पहयो नृपः ।
खरोष्ट्रशकटानां वा गर्भमल्पगजस्तथा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सांग्रामिके दशमाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि,
आदितो द्वात्रिंशच्छततमः ॥

कुर्यादिति । अल्पहयोऽल्पाश्वः, नृपः, रथेषु गवाश्वव्यायोगम् अश्वैः
सह बलीवर्दानां योजनं, कुर्यात् । तथा अल्पगजः नृपः, खरोष्ट्रशकटानां गर्भं
कुर्यात् खरोष्ट्रयुक्तशकटसम्बद्धं सैन्यगर्भं कुर्याद् गजव्याप्यं सैन्यगर्भं गजा-
भावात् खरोष्ट्रयुक्तशकटव्याप्तं कुर्यादित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि,
आदितो द्वात्रिंशच्छततमः ॥

पञ्चारत्नि धनुः, तस्मिन् धन्विनं स्थापयेत् । त्रिधनुष्यश्वम् ।
पञ्चधनुषि रथं हस्तिनं वा । पञ्चधनुरनीकसन्धिः पक्षकक्षोरस्यानाम् ।

अश्वस्य त्रयः पुरुषाः प्रतियोद्धारः । पञ्चदश रथस्य, हस्तिनो
वा, पञ्च चाश्वाः । तावन्तः पादगोपाः वाजिरथद्विपानां विधेयाः ।

त्रीणि त्रिकाण्यनीकं रथानामुरस्यं स्थापयेत् । तावत् कक्षं पक्षं
चोभयतः । पञ्चचत्वारिंशद् एवं रथा व्यूहे भवन्ति ।

अथ धन्विविषयमुत्तमोत्तमाश्वादिविषयं चान्तरालविधिमाह — पञ्चे-
त्यादि । पञ्चारत्नि पञ्चहस्तं, धनुः तत्संज्ञम् । तस्मिन् धनुर्मितेऽन्तराले,
धन्विनं धानुष्कं, स्थापयेत् । त्रिधनुषि पञ्चदशहस्तान्तराले, अश्वं स्थाप-
येत् । पञ्चधनुषि पञ्चविंशतिहस्तान्तराले, रथं, हस्तिनं वा गजं च, स्था-
पयेत् । पक्षादीनां पञ्चानामनीकानां परस्परान्तरालं कियत् कर्तव्यमित्याह —
पञ्चधनुरिति । पक्षकक्षोरस्यानां पक्षौ बलस्य बहिः पुरस्तात्कोट्यौ कक्षौ
पश्चादन्तःपार्श्वे उरस्यं मध्यम् इत्येषां पञ्चानामनीकानाम्, अनीकसन्धिः
अनीकमिथोन्तरालं, पञ्चधनुः पञ्चविंशतिहस्तमानम् ।

अश्वादीनामग्रगा भूत्वा शत्रुं ये प्रतियुध्यन्ते, तेषां संख्यामाह —
अश्वस्य त्रय इत्यादि । पञ्चदशेति । तावन्तः प्रतियोद्धारः, रथस्य,
हस्तिनो वा गजस्य च । पञ्च चाश्वा इति । एकैकस्य रथस्य गजस्य च
त्रयः पुरुषा न केवलमग्रयायिनः किन्तु पञ्च पञ्चाश्वा अप्यग्रयायिन इत्यर्थः ।
तावन्त इति । पञ्च, पादगोपाः पादरक्षकाः, वाजिरथद्विपानां, विधेयाः
कर्तव्याः । तदेवं रथस्यैकस्य पुरोगाः पुरुषाः पञ्चदश पञ्चाश्वाः पादगो-
पाश्च पञ्चेति सिद्धम् ।

यथोक्तपुरुषादियुक्ता रथा उरस्यस्यानीकस्य कति स्थापनीया इत्या-
ह — त्रीणीति । रथानां त्रीणि त्रिकाणि पृथक् पृथगेकपङ्क्तिरूपतया मिलित-
स्थितानि त्रीणि त्रितयानि, उरस्यम् अनीकं स्थापयेत् मध्यानीकात्मना कल्प-
येत् । एवं नव रथा मध्यानीके भवन्ति । तावदिति । उरस्यानीकतुल्यरथ-
परिमाणं, कक्षं कक्षानीकं, पक्षं च पक्षानीकं च, उभयतः उभयोः पार्श्वयोः
कोट्योश्च भवतीत्यर्थः । अनेन प्रकारेण उरस्यादिपञ्चानीकात्मके व्यूहे
प्रत्येकं नवरथयोगात् सङ्कलनया पञ्चचत्वारिंशद् रथा भवन्तीत्याह —
पञ्चेत्यादि ।

द्वे शते पञ्चविंशतिश्चाश्वः, षट्शतानि पञ्चसप्ततिश्च पुरुषाः
प्रतियोद्धारः । तावन्तः पादगोपा वाजिरथद्विपानाम् ।

एष समव्यूहः । तस्य द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथादि-
त्येवमोजा दश समव्यूहप्रकृतयो भवन्ति ।

पक्षकक्षोरस्यानामतो विषमसंख्याने विषमव्यूहः । तस्यापि द्वि-
रथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथादित्येवमोजा दश विषमव्यूहप्रकृतयो
भवन्ति ।

अतः सैन्यानां व्यूहशेषमावापः कार्यः । रथानां द्वौ त्रिभागा-

रथानां पञ्चचत्वारिंशत्त्वेऽश्वादीनां सिध्यन्तीभियत्तामाह — द्वे शते
इत्यादि । एकैकस्य रथस्य पञ्चाश्वत्वात् पञ्चचत्वारिंशतो रथानाम् अश्वाः
पञ्चविंशत्यधिकद्विशतसंख्या भवन्ति, एकैकस्याश्वस्य पुरोयायिपुरुषत्रित्वयोगात्
तावतामश्वानां पुरोयायिपुरुषाः पञ्चसप्तत्यधिकषट्छतसंख्या भवन्तीत्यर्थः ।
तावन्त इत्यादि । अश्वानां यावन्तः पुरोयायिपुरुषाः तावन्तः पादगोपाः,
तथा रथानां द्विपानां च यावन्तः पुरोयायिनोऽश्वाः पुरुषाश्च तावन्तः पादगोपा
भवन्तीत्यर्थः ।

एष समव्यूह इति । यथोक्तः समव्यूह इत्युच्यते त्रिकतुल्यत्वादि-
त्यर्थः । तस्येति । व्यूहावयवस्य त्रिकरय, द्विरथोत्तरा द्वौ द्वौ रथावुत्तरौ पूर्वी
पूर्वी प्रकृतिं कृत्वा वर्धमानौ यस्याः सा तथाभूता, आ एकविंशतिरथात् या-
वदेकविंशतिरथा वर्धिता भवन्ति तावत्पर्यन्तेत्यर्थः, वृद्धिः, इत्येवम् अनेन
प्रकारेण, ओजाः अयुग्माः त्रिकप्रकृतौ द्वियोगेन पञ्च पञ्चके द्वियोगेन सप्त
सप्तके द्वियोगेन नव नवके द्वियोगेनैकादश एकादशके द्वियोगेन त्रयोदश त्र-
योदशके द्वियोगेन पञ्चदश पञ्चदशके द्वियोगेन सप्तदश सप्तदशके द्वियो-
गेन एकोनविंशतिः एकोनविंशतौ द्वियोगेनैकविंशतिरित्येवमयुग्मरूपा इत्यर्थः,
दश समव्यूहप्रकृतयो भवन्ति समव्यूहनयोनयः प्रभेदा जायन्ते ।

विषमव्यूहमाह — पक्षकक्षोरस्यानामिति । तेषाम्, अतो व्यूहाङ्गतो,
विषमसंख्याने व्यूहाङ्गसङ्ख्यासाम्यविरहे इत्यर्थः, विषमव्यूहः । विषमव्यूह-
स्यापि द्विरथोत्तरैकविंशतिरथपर्यन्तवृद्ध्या दशायुग्मरूपा विषमव्यूहयोनयो
भेदा भवन्तीत्याह — तस्यापीत्यादि ।

अथावापविधिमाह — अत इति । एषु समावेशमव्यूहेषु, सैन्यानां,
व्यूहशेषं व्यूहनादवशिष्टं सैन्यम्, आवापः कार्यः आवापतां नेतव्यम् । आ

वङ्गवावापयेत् । शेषमुरस्यं स्थापयेत् । एवं त्रिभागोनो रथानामावापः कार्यः । तेन हस्तिनामश्वानाम् आवापो व्याख्यातः ।

यावदश्वरथद्विपानां युद्धसम्बाधं न कुर्यात्, तावदावापः कार्यः । दण्डबाहुल्यमावापः । पत्तिबाहुल्यं प्रत्यावापः । एकाङ्गबाहुल्यमन्वावापः । दूयबाहुल्यमत्यावापः ।

परावापात् प्रत्यावापादाचतुर्गुणादाष्टगुणादिति वा विभवतः सैन्यानामावापः कार्यः ।

समन्तादुप्यत इति व्युत्पत्त्या आवापः प्रक्षेपः । व्यूहावशिष्टं सैन्यं व्यूहेषु प्रक्षेप्तव्यमित्यर्थः । प्रक्षेपणप्रकारमाह — रथानामित्यादि । व्यूहनशिष्टानां रथानां त्रिधा विभक्तानां, द्वौ त्रिभागौ, अङ्गेषु बहिःपुरस्तात्कोट्योः पश्चादन्तः-पार्श्वयोश्चेत्येतेषु, आवापयेत् । शेषम् अवशिष्टं त्रिभागम्, उरस्यं स्थापयेत् मध्यगं कुर्यात् । आवाप्यत्वेनावशिष्टस्य सैन्यस्य व्यूढसैन्यापेक्षया परिमाणतोऽधिकत्वे न्यूनत्वे समत्वे वा कथमावापः कर्तव्य इत्यत्राह—एवं त्रिभागोन इत्यादि । व्यूढं रथानां किमपेक्ष्य त्रिभागन्यून एव रथावापः कर्तव्यः, न तु ततोऽधिकस्तेन समो वेत्यभिप्रायः । रथन्यायं हस्तिष्वश्वेषु चातिदिशति—तेनेत्यादि । हस्तिनोऽश्वाश्च त्रिधा विभज्य द्वौ त्रिभागौ पक्षकक्षयोः शेषमुरस्ये च प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

यावादिति । यत्परिमाणं बलशेषं व्यूहेषु प्रक्षिप्यमाणम्, अश्वरथाद्वेपानां, युद्धसम्बाधं युद्धसंमर्दं, न कुर्यात्, तावत् आवापः कार्यः । त्रिभागोन इत्यादयस्तु विधयः प्रदर्शनार्था इति भावः ।

प्रत्यावापादीन् आवापविशेषान् वक्तुमावापपदार्थमाह — दण्डबाहुल्यमिति । दण्डस्य बलस्य व्यूहरचनविनियुक्तस्य बाहुल्यं व्यूहरचनातिरिक्त-बलप्रक्षेपेण वर्धनम्, आवापः आवापपदार्थः । पत्तिबाहुल्यं पदातिमात्रेण वर्धनं, प्रत्यावापः । एकाङ्गबाहुल्यमिति । एकेनाङ्गेनाश्वगजरथान्यतमबलेन वर्धनम्, अन्वावापः । दूयबाहुल्यमिति । दूया राजावग्रहचारिणो मुख्यास्तद्बाहुल्यम्, अत्यावापः ।

व्यूढे परकीयबले यावान् आवापः तदपेक्षया चतुर्गुणाद्यष्टगुणपर्यन्तप्रमाणः स्वविभवानुगुणेन वा सैन्यानामावापः कार्य इत्याह — परावापादिति । इह वाशब्दः 'एवं त्रिभागोन' इति व्यूढस्वबलापेक्षया पूर्वमुक्ता-

रथव्यूहेन हस्तिव्यूहो व्याख्यातः । व्यामिश्रो वा हस्तिरथा-
श्वानाम् । चक्रान्तयोर्हस्तिनः, पार्श्वयोरश्वमुख्या, रथा उरस्ये । हस्ति-
नामुरस्यं रथानां कक्षावश्वानां पक्षाविति मध्यभेदी । विपरीतो-
ऽन्तर्भेदी ।

हस्तिनामेव तु शुद्धः । सान्नाह्यानामुरस्यम्, औपवाह्यानां
जघनं, व्यालानां कोट्याविति ।

दावापप्रमाणादस्यावापप्रमाणस्य पक्षान्तरत्वद्योतनार्थः । इह परावापादित्येत-
दनन्तरं 'प्रत्यावापाद्' इत्यधिकं पठ्यते । तच्च नातिप्रयोजनकम् । तदित्थं
'त्रीणि त्रिकाण्यनीकं रथानामुरस्यं स्थापयेद्' इत्यादिना रथव्यूहोऽभिहितः ।

रथव्यूहविधानं हस्तिव्यूहेऽतिदिशति — रथव्यूहेनेत्यादि । हस्तिप्र-
धानो व्यूहो हस्तिव्यूहः । तत्र हस्तिनां संख्या रथव्यूहोक्तया रथसंख्यया स-
माना, न तु ततोऽधिकेत्यभिप्रायः । हस्तिरथाश्वमिश्रणरूपो वा हस्तिव्यूहः
कर्तव्य इत्याह — व्यामिश्रो वेत्यादि । करणप्रकारमाह — चक्रान्तयो-
रिति । चक्रस्य सैन्यस्य अन्तयोः बहिःपुरस्तात्कोट्योः पक्षशब्दवाच्ययोः,
हस्तिनः, स्थाप्या इति शेषः । पार्श्वयोः पश्चादन्तःकक्षयोर्जघनापरपर्याययोः,
अश्वमुख्याः स्थाप्याः । अश्वा मुख्या इति व्यस्तमपि पठ्यते । रथाः, उरस्ये
मध्ये, स्थाप्याः । एवंविधहस्त्यादिस्थापनयुक्तो हस्तिव्यूहस्यैकः प्रकार इत्य-
भिप्रायः । द्वितीयं प्रकारमाह — हस्तिनामित्यादि । इति मध्यभेदी अयं
प्रकारो मध्यभेदीत्युच्यते मध्ये हस्तिस्थापनरूपविशेषवत्त्वादित्यर्थः । तृतीयं
प्रकारमाह — विपरीत इति । उक्तप्रकारद्वयविपरीतः — पार्श्वपरपर्याययोः
कक्षयोर्गजाः रथाः पक्षयोः उरस्येऽश्वा इत्येवंविधहस्त्यादिविन्यासवानित्यर्थः,
अन्तर्भेदी पश्चादन्तःपार्श्वयोर्हस्तिस्थापनरूपविशेषवत्त्वादन्तर्भेदीत्युच्यते । अ-
नेन न्यायेन प्रथमः प्रकारः पक्षभेदीति व्यपदेशुमर्हः पक्षयोर्हस्तिविन्यासरूप-
विशेषवत्त्वादिति बोद्धव्यम् ।

अथ शुद्धं व्यूहमाह — हस्तिनामेव तु शुद्ध इति । केवलानां गजानाम्,
अश्वादिमिश्रणरहितः शुद्धो व्यूहो भवति । तत्र सान्नाह्यादीनां त्रिविधानां
गजानां विन्यासस्थानान्याह — सान्नाह्यानामिति । युद्धयोग्यानाम्, उरस्यं
मध्यं, स्थानमिति शेषः । औपवाह्यानां राजवाहनानां, जघनं पश्चादन्तःपार्श्वं,
स्थानम् । व्यालानां दुष्टगजानां, कोट्यौ पक्षौ, स्थानम् । इतिशब्दः शुद्धहस्ति-
व्यूहकथनसमाप्तौ ।

अश्वव्यूहो वर्मिणामुरस्यं शुद्धानां कक्षपक्षाविति ।

पत्तिव्यूहः पुरस्तादावरणिनः पृष्ठतो धन्विन इति । शुद्धाः ।

पत्तयः पक्षयोरश्वाः पार्श्वयोः, हस्तिनः पृष्ठतो रथाः पुरस्तात्,

परव्यूहवशेन वा विपर्यास इति । द्यङ्गबलविभागः । तेन त्र्यङ्गबलवि-
भागो व्याख्यातः ।

दण्डसम्पत् सारबलं पुंसाम् । हस्त्यश्वयोर्विशेषः—कुलं जातिः
सत्त्वं वयःस्थता प्राणो वर्ष्म जवस्तेजः शिल्पं स्थैर्यमुदग्रता विधेयत्वं
सुव्यञ्जनाचारतेति ।

शुद्धेऽश्वव्यूहेऽश्वानां स्थापनप्रकारमाह — अश्वव्यूह इत्यादि । व-
र्मिणां वर्म कवचं तद्वतामश्वानाम् । शुद्धानां वर्मरहितानामित्यर्थः ।

शुद्धे पत्तिव्यूहे पत्तीनां स्थापनप्रकारमाह — पत्तिव्यूह इत्यादि ।
पुरस्तात् कोट्योः । आवरणिनः कवचिनः पत्तयः । पृष्ठतः पश्चादन्तःपा-
र्श्वयोः । शुद्धा इति । अव्यामिश्रा गजादिव्यूहा दर्शिता इत्यर्थः ।

अथ मिश्रव्यूहे दर्शयितव्ये प्रथमं द्विसेनाङ्गमिश्रमाह—पत्तय इ-
त्यादि । इह पार्श्वयोरित्यन्तेनैको द्यङ्गबलविभाग उक्तः, पुरस्तादित्यन्तेना-
परः, परव्यूहेत्यादिना चान्यः । तत्र परव्यूहवशेन वेत्यादेर्यमर्थः—उक्त-
व्यवस्थाद्वयव्यत्ययोऽपि शत्रुव्यूहभञ्जनानुगुण्यमवेक्ष्य कर्तव्य इति । त्र्यङ्ग-
बलविभागेऽप्ययं न्यायोऽनुसर्तव्य इत्याह — तेनेत्यादि । इत्थं पक्षादीनां
बलाग्रतो व्यूहविभागः प्रपञ्चितः ।

अथ बलानां सारफलगुभाववशादपि विभागं वक्तुं सूत्रयति—सार-
फलगुबलविभाग इति । साराणां पितृपैतामहत्वनित्यत्वादिदण्डसम्पद्युक्तानां
फलगूनां तदतिरिक्तानां च बलानां पत्त्यादीनां विभागः विभज्य पक्षादिषु
निवेशनम् अभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

तत्र पदात्यादीनां सारबलत्वं व्यवस्थापयति — दण्डसम्पदिति । या
'पितृपैतामहो नित्यो वश्य' इत्यादिना प्रकृतिसम्पत्प्रकरणेऽभिहिता सा, सार-
बलं पुंसां पदातीनां सारबलत्वमित्यर्थः । हस्त्यश्वयोः कुलजातिसत्त्वादिरूपा
गुणविशेषा एव सारबलत्वमित्याह — हस्त्यश्वयोर्विशेष इत्यादि । तत्र
कुलम् एकप्रभवत्वं, जातिर्भेदमन्द्रत्वादिः, सत्त्वं धैर्यं, वयःस्थता कर्मक्षम-
वयःप्राप्तिः, प्राणः कायबलं, वर्ष्म समुचितोत्सेधायामपरिणाहयोगित्वं, जवो
वेगः, तेजः पराक्रमणशीलत्वं परिभवासहिष्णुता वा, शिल्पं सुशिक्षितत्वं,

पत्त्यश्वरथद्विपानां सारत्रिभागस्य स्थापयेद्, द्वौ त्रिभागौ
कक्षं पक्षं चोभयतः । अनुलोममनुसारम् । प्रतिलोमं तृतीयसारम् ।
फलगु प्रतिलोमम् । एवं सर्वमुपयोगं गमयेत् ।

फलगुबलमन्तेष्ववधाय वेगोऽभिहुतो भवति । सारबलमग्रतः
कृत्वा कोटीष्वनुसारं कुर्यात् । जघने तृतीयसारं, मध्ये फलगुबल-
मेतत् सहिष्णु भवति ।

स्थैर्यं प्रहारेऽप्यारब्धकर्मापरित्यागित्वम्, उदग्रता उच्छ्रितमुखत्व, विधेयत्वं
नियन्तृवश्यता, सुव्यञ्जनाचारता शोभनलक्षणत्वं शोभनचेष्टितत्वं च । न-
न्विह रथानां सारबलत्वं कस्मान्नोक्तम् । उच्यते । तेषां हि सारबलत्वं नेतृपुरु-
षाश्वद्वारकं वक्तव्यं, तच्च पुरुषाश्वयोः सारबलत्ववचनेनैवोक्तप्रायमित्यदोषः ।

यथोक्तरूपं पत्त्यादिसारं व्यूहे कथमुपयुञ्जीतेत्यपेक्षायामाह— पत्त्य-
श्वरथद्विपानामिति । तेषां, सारत्रिभागं सारस्य त्रिधा विभक्तस्यैकं त्रिभा-
गम्, उरस्यं स्थापयेत् उरस्यात्मना निवेशयेत् मध्यगतं कुर्यादित्यर्थः । द्वौ
त्रिभागौ, कक्षं पक्षं चोभयतः कक्षात्मना पक्षात्मना चेत्युभयात्मना, स्थाप-
येत् — तयोस्त्रिभागयोरेकं पश्चादन्तःपार्श्वयोरपरं पुरस्तात्कोट्योश्चार्धशो
निवेशयेदित्यर्थः । एष उत्तमसारस्य विनियोगप्रकारः । तदपेक्षया किञ्चिद-
वरस्यानुसाराख्यस्य सारभेदस्य विनियोगमाह — अनुलोममनुसारमिति ।
स्थापयेदिति वर्तते । अनुसारं बलम्, अनुलोमं स्थापयेत् उत्तमसारस्य पृष्ठतो
निवेशयेत् । अनुलोमं ह्यनुसारमुच्यते यत् पृष्ठगं भवति । प्रतिलोमं तु तद्वि-
परीतं पुरोगतम् । अनुसारात् किञ्चिदवरस्य सारभेदस्य विनियोगमाह —
प्रतिलोममिति । तृतीयसारं द्वितीयभूतानुसारापेक्षया तृतीयं सारं, प्रतिलोमं
स्थापयेत् उत्तमसारस्याग्रगतं कुर्यात् । अथ फलगुनो बलस्य विनियोगमाह —
फलिवति । तत्, प्रतिलोमं स्थापयेत् तृतीयसारस्यापि पुरस्स्थितं कुर्यादि-
त्यर्थः । एवमिति । अनेन प्रकारेण, सर्वं सर्वप्रकारं बलम्, उपयोगं, गम-
येत् नयेत् ।

किमर्थं सारे विद्यमाने फलगुबलस्याग्रतो निवेशनमित्यत्राह— फलगु-
बलमिति । तत्, अन्तेषु पक्षादीनामग्रेषु, अवधाय निवेद्य, युध्यमानेनेति
शेषः, वेगः आपततां प्रतिबलानामग्रिमो जवः, अभिहुतः कृतहोमः पुरःस्थि-
तफलगुबलरूपाग्निसात्कारप्रशमित इत्यर्थः, भवति । क्षयोऽपि तद्वशात् फलगु-

व्यूहं तु स्थापयित्वा पक्षकक्षोरस्यानामकेन द्वाभ्यां वा प्र-
हरेत् । शेषैः प्रतिगृहीयात् ।

यत् परस्य दुर्बलं वीतहस्त्यश्वं दूष्यामात्यकं कृतोपजापं वा,
तत् प्रभूतसारेणाभिह्न्यात् । यद् वा परस्य सारिष्ठं, तद् द्विगुणसा-
रेणाभिह्न्यात् । यदङ्गमल्पसारमात्मनः, तद् बहुनोपचिनुयात् । यतः
परस्यापचयस्ततोऽभ्याशे व्यूहेत, यतो वा भयं स्यात् ।

बलस्य मनाग् भवन् सारबलस्येव नातिदोषावह इत्यभिप्रायः । अभिहत
इत्यपि माधवपाठः । फल्गुबलविषयत्वापादनेन क्षपितसामर्थ्य इति तदर्थः ।
अभिहूलित इति त्वपपाठः । व्यूहान्तरं तत्फलं चाह — सारेत्यादि ।
अग्रतः सारबलस्य कोटिष्वनुसारबलस्य कक्षयोस्तृतीयसारस्य मध्ये फल्गु-
बलस्य च निवेशनतोऽपि व्यूहो जायते; तथा व्यूहं सैन्यं परबलवेगेन नाभि-
भूयते चेत्यर्थः ।

अथ व्यूहे सैन्ये योधनप्रकारमाह — व्यूहं त्विति । तं, स्थापयित्वा,
पक्षकक्षोरस्यानां पक्षयोः पुरस्तात्कोट्योः कक्षयोः पश्चादन्तःपार्श्वयोः उर-
स्यस्य मध्यस्य चेत्येतेषां पञ्चधा विभक्तानां मध्ये, एकेन अङ्गेन, द्वाभ्या-
मङ्गाभ्यां वा, प्रहरेत् अर्थाद् विजिगीषुः परबलम् । शेषैः त्रिभिरङ्गैः, प्रति-
गृहीयात् प्रतीच्छेद्, अर्थात् स्वयं प्रहारप्रवृत्तं परबलम् ।

परबले प्रहारस्थानमाह — यदिति । परस्य यत् सैन्यं, दुर्बलम् अल्प-
बलं, वीतहस्त्यश्वं सारमपि हस्त्यश्वरहितं, दूष्यामात्यकं दूष्याः क्रुद्धभीतादि-
रूपा अमात्या यस्मिंस्तत् तथाभूतं, कृतोपजापं वा कृतभेदनं वा, तत् सैन्यं,
प्रभूतसारेण प्रचुरेण सारबलेन, अभिह्न्यात् । यद्वेति । यत् परस्य सारिष्ठं
सारतमं बलं, तत्, द्विगुणसारेण तदपेक्षया द्विगुणसारेण बलेन, अभिह-
न्यात् । यदिति । यद् आत्मनः, अङ्गं पत्याद्यन्यतमम्, अल्पसारं, तद् ब-
हुना प्रभूतेनाङ्गेन, उपचिनुयाद् वर्धयेत् । पराभिधातानुगुणमात्माभयानुगुणं
च व्यूहनविशेषमाह — यत इत्यादि । परव्यूहस्य सम्बन्धानि यस्मिन् पक्ष-
कक्षाद्यन्यतमे सेनाङ्गापचयो दृश्यते तस्यान्तिके वा, यतः पक्षकक्षाद्यन्यत-
माद् भयं सम्भाव्यते तस्यान्तिके वा स्वबलं व्यूहेतेत्यर्थः । तदित्युभयथा
व्यूहविभागविवेचिः प्रतिपादितः । अथ युद्धकर्माभिधातव्यम् । तत्र

पर्यश्वरथहस्तियुद्धानि इति सूत्रम् । पत्यादीनां चतुर्णां युद्धान्यु-
च्यन्त इति सूत्रार्थः ।

अभिसृतं परिसृतमतिमृतमपसृतमुन्मथ्यावधानं वलयं गोमू-
त्रिका मण्डलं प्रकीर्णिका व्यावृत्तपृष्ठमनुवंशमग्रतः पार्श्वाभ्यां पृष्ठतो
भग्नरक्षा भग्नानुपातः इत्यथयुद्धानि ।

प्रकीर्णिकावर्जान्येतान्येव, चतुर्णामङ्गानां व्यस्तसमस्तानां वा
घातः, पक्षकक्षोरस्यानां च प्रभञ्जनमवस्कन्दः सौप्तिकं चेति हस्ति-
युद्धानि ।

उन्मथ्यावधानवर्जान्येतान्येव स्वभूमौ अभियानापयानस्थितयु-
द्धानीति रथयुद्धानि ।

तत्रादावश्वकर्माणे त्रयोदशरूपाण्याह—अभिसृतमित्यादि । इदमित्थं
व्याचक्षते—स्वबलात् परबलं प्राति पूर्वमभिसरणम् अभिसृतं, परबलस्य
पुरः पृष्ठतः पार्श्वे चाभिहत्य परितो भ्रमणं परिसृतं, परबलं मध्यतो मित्वा
सूचीवदभिगमनम् अतिसृतं, तेनैव मार्गेण पुनर्निर्गमनम् अपसृतं, बहुभिरश्वै-
रितस्ततश्चोन्मथ्यावभज्यावधानं पुनरेकत्रावस्थानम् उन्मथ्यावधानं, द्विधा
सूचिमार्गेणाभिगमनं वलयः, गोमूत्रवद् वक्रगत्या प्रवृत्तिर्गोमूत्रिका, परबल-
स्यैकदेशमवच्छिद्य तत्परिवेष्टनं मण्डलं, सर्वगतीनां साङ्कर्येण प्रयोगः प्रकी-
र्णिका, अपसारं कृत्वा पुनरतिसरणं व्यावृत्तपृष्ठं, परबलाभिमुखस्य स्वबल-
स्यानुवर्तनम् अनुवंशं, प्रहरतामेव युद्धान्नेवृत्य स्वबलप्रवेश इत्यन्ये, भग्नानां
स्वबलानाम् अग्रतः पार्श्वाभ्यां पृष्ठतो भ्रमणं भग्नरक्षा, भग्नस्य परबलस्यानु-
वर्तनं भग्नानुपातः इति ।

हस्तियुद्धान्याह—प्रकीर्णिकावर्जानीति । अलघुवपुरशक्यप्रकीर्णि-
कातिरिक्तानि, एतान्येव अभिसृतादीनि, चतुर्णाम् अङ्गानां पत्त्यादीनां व्यस्त-
समस्तानां वा घातः, पक्षकक्षोरस्यानां च प्रभञ्जनम् अवमर्दनम्, अवस्कन्दः
छिद्रमुपलभ्य प्रहारः, सौप्तिकं सुप्तघातः, इति हरितयुद्धानि ।

रथकर्माण्याह—उन्मथ्यावधानवर्जानीति । उन्मथ्यावधानव्यतिरि-
क्तानि, एतान्येव हस्तिकर्माण्येव, स्वभूमौ अभियानापयानस्थितयुद्धानि 'समा-
स्थिराभिकाशे'त्यादिना लक्षितायां स्वयोग्यायां भूमौ स्थित्वा अभियानं पर-
बलाभिक्रमणम् अपयानं परबलमभिभूयापसरणं स्थितयुद्धं च कृतपरिरक्षस्य
शत्रोः प्राकारं परिवृत्य चिरमवस्थाय तेन सह योधनं च, इत्येतानि च, रथ-
युद्धानि ।

सर्वदेशकालप्रहरणमुपांशुदण्डश्चेति पत्तियुद्धानि ॥
 एतेन विधिना व्यूहानोजान् युग्मांश्च कारयेत् ।
 विभवो यावदङ्गानां चतुर्णां सदृशो भवेत् ॥
 द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत् प्रतिग्रहे ।
 भिन्नसङ्घातनं तस्मान्न युध्येताप्रतिग्रहः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सांग्रामिके दशमाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः,
 पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः, सारफल्गुबल-
 विभागः, पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि च ।
 आदितस्त्रयस्त्रिंशच्छततमः ॥

पत्तियुद्धान्याह — सर्वदेशकालेत्यादि । स्पष्टार्थम् ॥

एतेन विधिनेति । उक्तेन कल्पेन, औजान् अयुग्मान्, युग्मांश्च स-
 मांश्च, व्यूहान्, कारयेत् । कथं, यावद् यथा, चतुर्णाम् अङ्गानां द्विपहयरथ-
 पत्तीनां, विभवः समृद्धिः, सदृशो भवेद् व्यूहानामनुरूपः स्यात् । अङ्गविभ-
 वानुरूपेण व्यूहान् निवेशयेदित्यभिप्रायः ॥

युद्धे प्रवृत्ते क राजा तिष्ठेदित्यत्राह — द्वे शते धनुषां गत्वेति ।
 व्यूहाद् धनुर्द्विशतमानमन्तरालं विहाय, राजा, प्रतिग्रहे सैन्यपृष्ठे, तिष्ठेत् ।
 प्रतिग्रह इति प्रथमान्तपाठे तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं बोद्धव्यम् । किमर्थं, तस्माद्
 भिन्नसंघातनं परबलकृताभिघातभिन्नानां स्वबलानाम् एकीकरणलक्षणं प्रयोजनं
 राज्ञः सैन्यपृष्ठावस्थानात् सिध्यतीत्यर्थः । अत एवाह — न युध्येताप्रतिग्रह
 इति । अनाश्रितसैन्यपृष्ठो न युद्धं कुर्यादित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां साङ्ग्रामिके दशमेऽधिकरणे
 पञ्चमोऽध्यायः, पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः
 सारफल्गुबलविभागः पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि ।
 आदितस्त्रयस्त्रिंशच्छततमः ॥

१५८, १५९. प्रक. दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनं तस्य
प्रतिव्यूहस्थापनं च ।

पक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूहविभागः । पक्षौ कक्षावु-
रस्यं प्रतिग्रहः इति बार्हस्पत्यः ।

प्रपक्षकक्षोरस्या उभयोः दण्डभोगमण्डलासंहताः प्रकृतिव्यूहाः ।
तत्र तिर्यग्वृत्तिर्दण्डः । समस्तानामन्वावृत्तिर्भोगः । सरतां सर्वतोवृत्तिः
मण्डलः । स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरसंहतः ।

दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनमिति सूत्रम् । दण्डव्यूहव्यूहनं
भोगव्यूहव्यूहनं मण्डलव्यूहव्यूहनम् असंहतव्यूहव्यूहनमिति चतुर्विधं व्यूह-
नमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

तत्र शुक्रबृहस्पत्योर्मतभेदमाह — पक्षाविति । पक्षौ बहिःपुरस्तात्-
कोट्यौ, उरस्यं मध्यं, प्रतिग्रहः सैन्यपृष्ठदेशः, इति, चतुरवयव इति शेषः,
औशनसः उशनसोक्तः, व्यूहविभागः । पक्षौ बहिःपुरस्तात्कोट्यौ, कक्षौ पश्चा-
दन्तःपार्श्वे, उरस्यं मध्यं, प्रतिग्रहः सैन्यपृष्ठम्, इति, षडवयव इति शेषः,
बार्हस्पत्यः बृहस्पत्युक्तः, व्यूहविभाग इति संबध्यते ।

प्रपक्षकक्षोरस्या इति । वक्ष्यमाणरीत्या प्रविभक्तानि पक्षकक्षोर-
स्यानि बहिःकोट्यन्तःपार्श्वमध्यसैन्यानि येषां ते तथाभूताः, उभयोर्दण्डभो-
गमण्डलासंहताः शुक्रबृहस्पतिमतयोर्द्वयोरपि दण्डाद्यात्मना चतुर्भेदा इत्यर्थः,
प्रकृतिव्यूहाः, भवन्तीति शेषः । तेषां लक्षणमाह — तत्रेति । चतुर्षु दण्डा-
दिव्यूहेषु मध्ये, तिर्यग्वृत्तिर्दण्डः तिरश्चीनाग्रस्थानो दण्डसंज्ञो व्यूहः । सम-
स्तानामिति । औशनसमते कक्षवर्जितानां चतुर्णां बार्हस्पत्यमते कक्षाभ्य-
सह षण्णामित्यर्थः, अन्वावृत्तिः अनुबन्धेनावृत्तिः वृत्तबहुलतया स्थितिः,
भोगः तत्संज्ञः । सरतामिति । शत्रुसैन्याभिमुखं गच्छतां, सर्वानीकानां, सर्व-
तोवृत्तिः एकीभावेन सर्वतो व्यापारवत्त्वं, मण्डलः तत्संज्ञः । स्थितानामिति ।
शत्रुबलाभिमुख्येन चलनात् पूर्वं 'पञ्चधनुरनीकसन्धिरि'ति नियमानुसारित-
यावस्थितानां चतुर्णां षण्णां वानीकानां, पृथगनीकवृत्तिः शत्रुबलाभिमुख्येन
चलनेऽप्यसंहतानीकतया वृत्तिर्वर्तनं पूर्वस्थितामसंहतिमपरिस्थज्यैव चेष्टमान-
तेत्यर्थः, असंहतः तदाख्यो व्यूहः । इत्थं शुक्रबृहस्पतिमतानुगुणं लक्षणमभि-
हितम् ।

पक्षकक्षोरस्यैः समं वर्तमानो दण्डः । स कक्षाभिक्रान्तः प्रदरः ।
 स एव पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तो दृढकः । स एवातिक्रान्तः पक्षाभ्यामसहः ।
 पक्षाववस्थाप्योरस्याभिक्रान्तः श्येनः । विपर्यये चापं चापकुक्षिः प्र-
 तिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च । चापपक्षः सञ्जयः । स एवोरस्यातिक्रान्तो विजयः ।
 स्थूलकर्णपक्षः स्थूलकर्णः । द्विगुणपक्षस्थूलो विशालविजयः । व्यभि-

अथ स्वमतेन दण्डादीनामन्यलक्षणं कक्षानङ्गीकर्तृशुक्रमतविरुद्धं बृह-
 स्पतिमताविरुद्धमाह — पक्षकक्षोरस्यैरिति । पक्षादिभिः पञ्चभिरनीकैः
 समम् अवैषम्येण, वर्तमानः स्थानगमनादि कुर्वन्, दण्डः दण्डव्यूहः । एष
 च प्रकृतिव्यूहः । एतद्विकारान् प्रदरादीन् लक्षयति — स इति । स दण्डः,
 कक्षाभिक्रान्तः पश्चादन्तःपार्थाभ्यां परबलाभिमुखं क्रममाणः, प्रदरः तदाख्यो
 दण्डविकारः । स एवेति । उक्त एव दण्डः, पक्षाभ्यां बहिःपुरस्तात्को-
 टिभ्यां, प्रतिक्रान्तः प्रतिलोमं क्रममाणः, अर्थात् कक्षाभिमुखमागच्छतः प्रति-
 बलस्य पीडनार्थं, दृढकः तदाख्यो दण्डविकारः । स एवेति । दृढक एव,
 अतिक्रान्तः पक्षाभ्यां बहिःकोटिभ्यामतिशयेन क्रान्तः परबलस्यान्तर्गाढं प्र-
 विष्ट इत्यर्थः, असह्यः तदाख्यः । पक्षादिति । द्वौ पक्षौ, अवस्थाप्य स्वस्थाने
 स्थापयित्वा, उरस्याभिक्रान्तः उरस्येन परबलाभिमुखं क्रममाणः, श्येनः तदा-
 ख्यः । विपर्यय इत्यादि । उक्तप्रदरादिचतुष्टयवैपरीत्ये चापं चापकुक्षिः प्रतिष्ठः
 सुप्रतिष्ठश्च इति क्रमाच्चत्वारो व्यूहा भवन्तीत्यर्थः । तत्र कक्षाभ्यामभिक्रान्तः
 यः प्रदर उक्तस्तद्विपरीतः कक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तश्चापव्यूहः । यः पक्षाभ्यां प्रति-
 क्रान्तो दृढक उक्तस्तस्य विपरीतः पक्षाभ्यामभिक्रान्तश्चापकुक्ष्याख्यो व्यूहः ।
 यः पक्षाभ्यामतिक्रान्तोऽसह्य उक्तस्तस्य विपरीतः पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तः प्रति-
 ष्ठाख्यो व्यूहः । यः पक्षाववस्थाप्योरस्याभिक्रान्तः श्येन उक्तस्तस्य विपरीतः
 उरस्येन पक्षाभ्यां चाभिक्रान्तो यद्वातिक्रान्तः सुप्रतिष्ठनामा व्यूहः । एवमष्टौ
 दण्डव्यूहस्य विकारान् दर्शयित्वा भूयो विकारमाह — चापपक्ष इति । चापा-
 कारौ पक्षौ यस्य स तथाभूतः, सञ्जयः तदाख्यो दण्डविकारः । स एवेति ।
 दण्ड एव, उरस्यातिक्रान्तः उरस्येन परबलस्यान्तःप्रविष्टः, विजयः तदा-
 ख्यः । स्थूलकर्णपक्ष इति । स्थूलकर्णौ पक्षौ यस्य स तथाभूतः, स्थूलकर्णः
 तदाख्यः । स्थूणाकर्णः इत्यादर्शेषु पाठः । द्विगुणपक्षस्थूल इति । द्विगुणः
 विजयापेक्षया पक्षयोः स्थूलः, विशालविजयः तदाख्यः । द्विगुणपक्षस्थूणः

क्रान्तपक्षश्चमूमुखः; विपर्यये झषास्यः । ऊर्ध्वराजिर्दण्डः सूची; द्वौ दण्डौ वलयः; चत्वारो दुर्जयः । इति दण्डव्यूहाः ।

पक्षकक्षोरस्यैर्विषमं वर्तमानो भोगः । स सर्पसारी गोमूत्रिका वा । स युग्मोरस्यो दण्डपक्षः शकटः; विपर्यये मकरः; हस्त्यश्वरथैर्व्यतिकीर्णः शकटः पारिपतन्तकः । इति भोगव्यूहाः ।

पक्षकक्षोरस्यानाम् एकीभावे मण्डलः । स सर्वतोमुखः सर्वतोभद्रः, अष्टानीको दुर्जयः । इति मण्डलव्यूहाः ।

इति तु त्रिष्वादेशेषु पठ्यते । त्र्यभिक्रान्तपक्ष इति । कक्षादित्रिकाभिक्रान्तौ पक्षौ यस्य स तथाभूतः, चमूमुखः तदाख्यः । त्रिपर्यय इति । त्र्यभिक्रान्तोरस्यत्वे, त्र्यभिक्रान्तकक्षत्वे वा, झषास्यः तदाख्यः । ऊर्ध्वराजिरिति । उपरि परबलाभिमुखा राजिर्बलश्रेणी यस्य स तथाभूतः, दण्डः सूची तदाख्यः । द्वौ दण्डौ वलय इति । 'पक्षकक्षोरस्येषु तिर्यक्स्थितौ द्वौ दण्डौ यस्य स वलयाख्य' इति माधवः । चत्वारो दुर्जय इति । दण्डावित्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । पक्षकक्षोरस्येषु प्रत्येकं चत्वारो दण्डाः तिर्यग्दण्डाकारा बलश्रेण्यो यत्र भवेयुः स दुर्जयाख्य इत्यर्थः । इति दण्डव्यूहा इति । एवं दण्डप्रदरदृढकादयोऽष्टादशप्रकारा दण्डव्यूहा उक्ताः ।

भोगव्यूहानाह — पक्षकक्षोरस्यैरिति । पक्षादिभिः, विषमं वर्तमान इति समं वर्तमानो हि उक्तः पूर्वं तद्विपरीत इत्यर्थः, भोगः तदाख्यो व्यूहः सर्पकायकुटिलावस्थानत्वादित्यर्थः । स इति । भोगव्यूहः, सर्पसारी सर्पवदेकाकारः, गोमूत्रिका वा गोमूत्रवद् बहुधा विभिन्नाकारो वा, इति द्विधेति शेषः । स इति । भोगः, युग्मोरस्यः द्विधाविभक्तदण्डाकारमध्यः, दण्डपक्षः दण्डौ एकैकदण्डाकारौ पक्षौ यस्य स तथाभूतः, शकटः तदाख्यः । विपर्यये मकर इति । द्विधाविभक्तदण्डाकारपक्षः एकदण्डाकारोरस्यो मकराख्य इत्यर्थः । हस्त्यश्वरथैरित्यादि । शकटव्यूह एव हस्त्यश्वरथैः संकीर्णः पारिपतन्तकसंज्ञ इत्यर्थः । इति भोगव्यूहा इति । अनेन प्रकारेण सर्पसायादयः पञ्च व्यूहा उक्ताः ।

मण्डलव्यूहं लक्षयति — पक्षकक्षोरस्यानामिति । तेषाम्, एकीभावे पूर्वोक्तानीकसन्धिरूपमन्तरालं विनान्योन्यमेलने, मण्डलः तदाख्यो व्यूहः । 'स्रतां सर्वतो वृत्तिर्मण्डलः' इति पूर्वं लक्षितस्येदं स्वाभिमतं लक्षणम् । स

पक्षकक्षोरस्यानाम् असंहतादसंहतः । स पञ्चानीकानामाकृति-
स्थापनाद् वज्रो गोधा वा । चतुर्णां पृथग्वानकः काकपदी वा । त्रया-
णामर्धचन्द्रिकः कर्कटकशृङ्गी वा । इत्यसंहतव्यूहाः ।

रथोरस्यो हस्तिकक्षोऽश्वपृष्ठोऽरिष्टः ।

पत्तयोऽश्वा रथा हस्तिनश्चानुपृष्ठमचलः ।

हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तयश्चानुपृष्ठमप्रतिहतः ।

इति । मण्डलः, सर्वतोमुखः चतुर्दिक्षु प्रतिबलामिमुखः, सर्वतोभद्रः सर्वतोभ-
द्राख्यः । अष्टानीको दुर्जय इति । युग्मोरस्यश्चतुष्पक्षो द्विकक्षो मण्डलः
दुर्जयसंज्ञः । इति मण्डलव्यूहा इति । बहुत्वाविवक्षया मण्डलव्यूहावित्यर्थः ।
अनुक्तोद्यत्वाभिप्रायं वा बहुत्वम् ।

‘स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरसंहत’ इति पूर्वं लक्षितस्य स्वीयं लक्षण-
माह — पक्षकक्षोरस्यानामित्यादि । पक्षादीनां पञ्चानां स्थाने परबलामि-
मुखगमने चासंहतत्वादसंहताख्यो व्यूहः इत्यर्थः । असंहतः पक्षकक्षोर-
स्यानां पञ्चानामनीकानां वज्राद्याकारेण स्थापनाद् वज्राख्यो गोधाख्य इति
द्विरूपो भवतीत्याह — स पञ्चानीकानामित्यादि । चतुर्णामिते । आ-
कृतिस्थापनादिति वर्तते । चतुर्णां पक्षयोरुरस्यस्य प्रतिग्रहस्येत्येषाम्, आकृ-
तिस्थापनाद्, उद्यानकः काकपदी वा । त्रयाणामिति । पक्षयोः प्रतिग्रहोर-
स्यान्यतरस्येत्येवं त्रयाणाम्, आकृतिस्थापनाद्, अर्धचन्द्रिकः, कर्कटकशृङ्गी
वा । इत्यसंहतव्यूहा इति । एवं षट्प्रकाराः असंहतव्यूहाः ।

एवं दण्डभोगमण्डलासंहताख्यान् भेदानभिधाय व्यूहस्यान्यास्तीन् भे-
दानाह — रथोरस्य इति । रथमध्यः, हस्तिकक्षः द्विपा अन्तःपार्श्वयो-
र्यस्य स तथा, अश्वपृष्ठः, अर्थात् पत्तिपक्षश्च, अरिष्टः रिष्टमशुभं न विद्यते
ऽस्मिन्निति कृत्वा तदाख्यः ।

पत्तय इति । ते अर्थात् पक्षयोः, अश्वाः अर्थादुरस्ये, रथाः कक्षयोः,
अनुपृष्ठं हस्तिनश्च, यस्मिन् भवन्ति स इति शेषः, अचलः तदाख्यः ।

हस्तिन इत्यादि । ते पक्षयोः, अश्वाः उरस्ये, रथाः कक्षयोः, पत्त-
यश्चानुपृष्ठं पृष्ठे पदातयश्च, यत्र भवन्ति स इति शेषः, अप्रतिहतः तदाख्यो
व्यूहः । इति दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनमुक्त्वा प्रतिव्यूहस्थापनम-
भिधातुं सूत्रं —

तेषां प्रदरं दृढकेन घातयेत्; दृढकमसह्येन; श्येनं चापेन; प्रतिष्ठं सुप्रतिष्ठेन; सञ्जयं विजयेन; स्थूलकर्णं विशालविजयेन; पारिपतन्तकं सर्वतोभद्रेण । दुर्जयेन सर्वान् प्रतिव्यूहेत ।

पत्त्यश्वरथद्विपानां पूर्वं पूर्वमुत्तरेण घातयेत् । हीनाङ्गमधिकाङ्गेन चेति ।

अङ्गदशकस्यैकः पतिः पदिकः; पदिकदशकस्यैकः सेनापतिः;

तस्य प्रतिव्यूहस्थापनमिति । तस्य उक्तस्य बलव्यूहस्य प्रतिबलव्यूहस्थापनमभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

उक्तानां प्रदरादीनां व्यूहानां मध्ये कतमं कतमेन प्रतिव्यूहेन घातयेदित्याकाङ्क्षायामाह — तेषां प्रदरमित्यादि । दण्डव्यूहभेदतया मण्डलव्यूहभेदतया चोक्तो यो दुर्जयव्यूहः, स सर्वेषामपि व्यूहानां प्रतिघातक्षमः प्रतिव्यूहो भवतीत्याह — दुर्जयेन सर्वान् प्रतिव्यूहेतेति ।

व्यूहानां प्रत्येकं प्रतिव्यूहनियममुक्त्वा सेनाङ्गानां पत्त्यादीनां प्रतिबलनियममाह — पत्त्यश्वरथद्विपानामित्यादि । पत्तिमश्वेन अश्वं रथेन रथं द्विपेन च घातयेदित्यर्थः । हीनाङ्गमिति । अवरसारपरिमाणम् अङ्गम्, अधिकाङ्गेन अधिकसारपरिमाणेनाङ्गेन, घातयेदित्यनुषज्यते । चकारो वाक्यार्थसमुच्चये । इतिशब्दः प्रतिबलनियमविधिसमाप्त्यर्थः ।

सेनाङ्गानां विभागसंघातादिकर्मकर्तव्यत्वसूचकास्तदधिपतिना संकेताः कल्पनीया इति वक्ष्याते । तमेवाधिपतौ लक्षयंस्त्रिधा विभज्य दर्शयति — अङ्गदशकस्येति । इहाङ्गशब्देन प्रधानभूते रथहस्तिरूपे व्यूहे सेनाङ्गे गृह्यते, तेन रथदशकहस्तिदशकयोरित्यर्थः, एकः पतिः भर्ता, पदिकः तत्संज्ञः । मनु अस्मिन् प्रधानाङ्गदशकारब्धे व्यूहेऽन्ययोरप्यङ्गयोरश्वपत्तिरूपयोरवश्यम्भावात् तत्संख्याप्यभिधानीया । सत्यं, किन्तु अर्थसिद्धौ सेते कृत्वा नोक्ता । अर्थसिद्धिश्चेत्तथम् — एकैकस्य रथस्य हस्तिनो वा पुरोयायिनः पञ्च पादगोपाः पञ्चेत्याहत्य दशानामश्वानां योगाद् रथदशकेनाश्वशतकमाक्षिप्तं भवति । तथा एकैकस्याश्वस्य त्रयः पुरोयायिनः पुरुषास्त्रयः पादगोपा इत्याहत्य षण्णां पत्तीनां योगादश्वशतकेन पत्तीनां षट्शतमाक्षिप्तं भवतीति । एवञ्च रथानां हस्तिनां वा दशकस्याश्वशतकपत्तिषट्शताभ्यां युक्तस्य नेता पदिकसंज्ञ इत्युक्तं भवति । पदिकदशकस्येति । पदिकानां दशकस्य स्वस्वनेय-

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुः क्षिप्ता धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद् गर्भगतानपि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे साङ्ग्रामिके दशमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः,
दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनं तस्य प्रतिव्यूहस्थापनं च ।

आदितश्चतुस्त्रिंशच्छततमः ॥

एतावता कौटलीयार्थशास्त्रस्य सांग्रामिकं
दशममधिकरणं समाप्तम् ॥

तिकगतिभूतेन सन्दिग्धजयेन युद्धेनेत्यर्थः । भूयोऽप्युद्वेगहेतूनाह—दुर्गमिति ।
दग्धं हतमित्यादौ इतिशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । दुर्गं दग्धमिति तव दुर्ग-
दाहो जात इत्यनेन हेतुना वा, हतमिति वा तव दुर्गं स्वायत्तीकृतमित्यनेन
वा, ते कुल्यः कोप इति वा त्वत्कुलभवपुरुषनिमित्तो जनपददाहाद्यनर्थरूपः
कोप उत्पन्न इत्यनेन वा, ते शत्रुः सामन्तः, समुत्थित इत्यनेन वा, ते आट-
विकः समुत्थित इत्यनेन वा, परस्येद्वेगम् आचरेत् ॥

युद्धान्मन्त्रो बलवत्तरः कार्यसिद्धावित्याह—एकमित्यादि । धानु-
ष्केण बाणः प्रयुक्तः परं हन्यान्न वेति संशयः, न्नपि वा एकमेव हन्यान्न
ततोऽधिकम् । प्राज्ञावता तु केवला मतिरात्मनः प्रयुक्ता परं हन्यादेव, प्रती-
च नैकं परं किन्तु तदीयान् गर्भस्थानपि जनान् हन्तीत्यहो मतेरिष्वपेक्षया
शक्त्यतिशयवत्तेत्यर्थः । अत एवाहुः—

“युद्धं सर्वात्मना त्वाज्यं राज्यकामेन धीमता ।

उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ॥” इति ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानाभाजने ।

साङ्ग्रामिकाधिकरणं दशमं समपूर्यत ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनेर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे षष्ठोऽध्यायः, दण्डभोगमण्डला-

संहतव्यूहव्यूहनं तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम्, आदित-

श्चतुस्त्रिंशच्छततमः ॥

सांग्रामिकं दशममधिकरणं समाप्तम्

संघवृत्तम् — एकादशमधिकरणम् ।

१६०, १६१. प्रक. भेदोपादानानि, उपांशुदण्डश्च ।

सङ्घलाभो दण्डमित्रलाभानामुत्तमः । सङ्घा हि संहतत्वादधृष्याः परेषाम् । ताननुगुणान् भुञ्जीत सामदानाभ्याम् । विगुणान् भेद-
दण्डाभ्याम् ।

काम्बोजसुराष्ट्रक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्ताशस्त्रोपजीविनः । लिच्छि-
विकत्रजिकमल्लकमद्रककुरकुरुपाञ्चालादयो राजशब्दोपजीविनः ।

अथ सङ्घवृत्तं नामैकादशमधिकरणमारभ्यते । विजिगीषुभूमौ तद-
नन्तरभूमौ वा वास्तव्यानां प्रत्येकक्षुद्रत्वेऽपि संघीभावासादितशक्तीनां वार्ता-
शस्त्रोपजीविनामभटानामेव स्वायत्तीकरणोपाया अस्मिन्नधिकरणे सूत्रद्वयेनाभि-
धीयन्ते । तत्र प्रथमं

भेदोपादानानीति सूत्रम् । भेदानां संघविश्लेषोपायानाम् उपादा-
नानि प्रयोगा उच्यन्त इति सूत्रार्थः ।

संघलाभ इत्यादि । संघस्य यथोक्तरूपस्य मुख्याधिष्ठितस्य लाभः
सहायत्वेन प्राप्तिः, दण्डमित्रलाभानाम् उत्तमः दण्डमित्रोभयलाभा ये बहुरू-
पास्तेषां मध्ये प्रशस्तः, सैन्यत्वेन मित्रत्वेन चोपयोक्तुं योग्यत्वादित्यभिप्रायः ।
अस्त्वेवं संघलाभो दण्डमित्रोभयलाभप्रकारः कश्चित्, तस्य कथं तदुत्तमत्वं
तत्राह—संघा हीति । ते हि, संहतत्वात् संघातासादितशक्तित्वात्, अधृष्याः
परेषां शत्रूणामजय्याः । यद्यपि भृतादिभटानामपि संहतत्वमस्ति, तथापि
तद् अन्यकारितं, संघस्य तु तत् स्वोत्साहकारितमित्यन्यापेक्षया शक्तिम-
त्तरमिति भावः । तानिति । संघान्, अनुगुणान् अविरोद्धान्, सामदानाभ्यां
भुञ्जीत स्वायत्तीकुर्यात् । विगुणान् प्रतिकूलान्, भेददण्डाभ्यां, भुञ्जीतेति
संबध्यते ।

के ते संघिन इत्याह—काम्बोजेत्यादि । काम्बोजेषु सुराष्ट्रेषु च ज-
मपदविशेषयोर्याः क्षत्रियश्रेण्यस्तदादयः आदिग्रहणाद् वैश्यादिश्रेण्योऽपि
गृह्यन्ते, तदन्तर्गता जना इत्यर्थः, वार्ताशस्त्रोपजीविनः । लिच्छिविकेत्यादि ।
लिच्छिविकादिदेशसप्तकवास्तव्या आदिपदादन्धकवृष्ण्यादयश्च, राजशब्दोप-
जीविनः राजनाममात्रं वहन्तः संघमुपजीवन्तीत्यर्थः ।

सर्वेषामासन्नाः सन्निगः सङ्घानां परस्परन्यङ्गद्वेषवैरकलहस्थानान्युपलभ्य क्रमाभिनीतं भेदमुपचारयेयुः—‘असौ त्वा विजल्पति’ इति । एवमुभयतः । बद्धरोषाणां विद्याशिल्पद्यूतवैहारिकेष्वआचार्यव्यञ्जना बालकलहानुत्पादयेयुः । वेशशौण्डिकेषु वा प्रतिलोमप्रशंसाभिः सङ्घमुख्यमनुष्याणां तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः; कृत्यपक्षोपग्रहेण वा । कुमारकान् विशिष्टच्छन्दिकया हीनच्छन्दिकानुत्साहयेयुः ।

सर्वेषामिति । उक्तानां वार्ताशस्त्रोपजीविनां राजशब्दोपजीविनां चेत्युभयविधानां, सङ्घानाम्, आसन्नाः केनापि निमित्तेनासत्तिं प्राप्ता भूत्वा, सन्निगः, परस्परन्यङ्गद्वेषवैरकलहस्थानानि परस्परस्य न्यङ्गं दोषवचनं द्वेषो वाक्पारुष्यादिकृतो रोषः वैरम् अपकारादिनिमित्तं द्रोहचिन्तनं कलहस्थानं परप्रार्थितैकामिषप्रार्थित्वादि एतानि, उपलभ्य छिद्रभूतान्यासाद्य, क्रमाभिनीतं क्रमेणाभिमुखतां नीतं सङ्घिनं, भेदं विश्लेषम्, उपचारयेयुः प्रापयेयुः । कथमिति, असौ त्वा त्वां, विजल्पति अपवदति, इति उक्त्वेति शेषः । एवमुभयत इति । अनेन प्रकारेण भेदावुभावपि भेदमुपचारयेयुरित्यर्थः । बद्धरोषाणामिति । अन्योन्यरूढामर्षाणां सङ्घिनां, विद्याशिल्पद्यूतवैहारिकेषु विद्या आन्वीक्षिक्यादिः शिल्पम् अस्त्रशिक्षादि द्यूतं प्रसिद्धं वैहारिकं प्रश्नोत्तरादि एतेषु विषये, आचार्यव्यञ्जनाः आचार्यवेषाः सन्निगः, बालकलहान् बालानां पुत्राणामध्याप्यमानानां कलहान्, उत्पादयेयुः ‘असौ त्वामज्ञमाचष्ट’ इत्यादिभिर्भेदवचनैरित्यभिप्रायः । वेशशौण्डिकेषु वेति । वेशशब्द इह वेश्यावृत्तिः वेश्यासु सुराविक्रयिषु च प्रसक्तानामिति शेषः, सङ्घमुख्यमनुष्याणां संघेषु ये मुख्यपुरुषास्तेषां, प्रतिलोमप्रशंसाभिः प्रतीपश्लाघाभिः अर्थात् स्वप्रेरितवेश्याशौण्डिककृताभिः, तीक्ष्णाः, कलहान् परस्परवाक्कलहान्, उत्पादयेयुः । कृत्यपक्षोपग्रहेण वेति । संघमुख्यमनुष्याणां ये कृत्याः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः तेषामुपग्रहेण स्वानुकूलीकरणेन वा, कलहान् उत्पादयेयुः ।

कुमारकानिति । हीनच्छन्दिकान् इष्टभोग्यवृत्तिश्छन्दिका सा हीना अल्पा प्रभूतवृत्त्यपेक्षया येषां तांस्तथाभूतान्, कुमारकान् संघेषु मुख्येभ्यः किञ्चिदवरा राजपुत्रकल्पाः कुमारकाः तान्, विशिष्टच्छन्दिकया विशिष्टया उत्कृष्टया छन्दिकया तनुल्येन कुमारान्तरेणानुभूयमानया, उत्साहयेयुः अमर्ष-

विशिष्टानां चैकपात्रं विवाहं हीनेभ्यो वारयेयुः । हीनान् वा विशिष्टैरेकपात्रे विवाहे वा योजयेयुः । अवहीनान् वा तुल्यभावोपगमने कुलतः पौरुषतः स्थानविपर्यासतो वा । व्यवहारमवस्थितं वा प्रतिलोम-स्थापनेन निशामयेयुः । विवादपदेषु वा द्रव्यपशुमनुष्याभिघातेन रात्रौ तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः । सर्वेषु च कलहस्थानेषु हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य प्रतिपक्षवधे योजयेत्, भिन्नानपवाहयेद् वा । एक-देशे समस्तान् वा निवेश्य भूमौ चैषां पञ्चकुलीं दशकुलीं वा कृष्यां निवेशयेत् । एकस्था हि शस्त्रग्रहणसमर्थाः स्युः । समवाये चैषामत्ययं स्थापयेत् ।

वतः कुर्युः, 'समाने कुमारत्वे त्वं हीनवृत्तिरन्यो विशिष्टवृत्तिर'त्याद्युक्त्वेति भावः ।

विशिष्टानां चेति । उत्कृष्टानाम्, एकपात्रम् एकपङ्क्तिभोजनं, विवाहं कन्यादानादानसंबन्धं, हीनेभ्यः वारयेयुः । वारणे ह्युभयेषां विरोधः स्यादिति भावः । भेदप्रकारान्तरमाह — हीनान् वेति । निकृष्टान्, विशिष्टैः सह, एक-पात्रे विवाहे वा, योजयेयुः निर्बन्धवतः कुर्युरित्यर्थः । तथाकरणे हि विशिष्टा-स्तन्मतमननुवर्तमानास्तेभ्यो भिन्नाः स्युरित्यभिप्रायः । कुलेन पौरुषेण स्थानभे-देन वा हीनान् विशिष्टतुल्यत्वाङ्गीकारणाय निर्बन्धवतः कुर्युरित्याह — अव-हीनान् वेत्यादि । व्यवहारमवस्थितमित्यादि । सङ्घेषु यं कमपि व्यवहार-मुत्पन्नं तन्मुख्यकृतनिर्णयमित्यर्थः, प्रतिलोमस्थापनेन निर्णयविपरीतन्यायसम-र्थनेन, निशामयेयुः बोधयेयुः अर्थाद् व्यवहर्तारम् । विवादपदेषु वेति । तीक्ष्णाः, रात्रौ, द्रव्यपशुमनुष्याभिघातेन संधिसंवन्धिनां द्रव्यादीनामभिघातेन खयंकृतेन सङ्घिपरस्परकृततया मिथ्याख्यापितेनेत्यर्थः, विवादपदेषु, कलहान् साहसादिविवादपदप्रयोजकान् परस्परकलहान्, उत्पादयेयुः । ईदृशेषु सर्व-प्रकारेषु कलहस्थानेषु राजा हीनपक्षं हिरण्यादिदानेन दण्डेन च स्वपक्षे प्रवेश्य प्रतिपक्षवधे प्रेरयेद्, भिन्नान् संघादन्यत्र नयेद् वेत्याह — सर्वेषु चेत्यादि । ये भिन्नास्तान् सर्वान् वा एकस्मिन् देशे निवेश्य एषां भूमौ कुलपञ्चकं कु-लदशकं वा कृषिकर्मणि नियोजयेदित्याह — एकदेश इत्यादि । समस्ता-नामेकस्थानस्थितेः फलमाह — एकस्था हीत्यादि । अविप्रकीर्णा हि शस्त्र-ग्रहणकाले लघुसमुत्थाः स्युरिति भावः । समवाये चैषामिति । अपवाहित-निवेशितानां सङ्घिनां संघीभावे, अत्ययं दण्डं, स्थापयेत् ।

राजशब्दिभिरवरुद्धमवक्षिप्तं वा कुल्यमभिजातं राजपुत्रत्वे स्थापयेत् । कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गो राजलक्षण्यतां सङ्घेषु प्रकाशयेत् । सङ्घमुख्यांश्च धर्मिष्ठानुपजपेत्—‘स्वधर्ममुष्य राज्ञः पुत्रे भ्रातरि वा प्रतिपद्यध्वम्’ इति । प्रतिपन्नेषु कृत्यपक्षोपग्रहार्थमर्थं दण्डं च प्रेषयेत् । विक्रमकाले शौण्डिकव्यञ्जनाः पुत्रदारप्रेतापदेशेन ‘नैषेचनिकम्’ इति मदनरसयुक्तान् मद्यकुम्भान् शतशः प्रयच्छेयुः ।

चैत्यदैवतद्वाररक्षास्थानेषु च सत्रिणः समयकर्मनिक्षेपं सहिरण्याभिज्ञानमुद्राणि हिरण्यभाजनानि च प्ररूपयेयुः; दृश्यमानेषु च सङ्घेषु ‘राजकीयाः’ इत्यावेदयेयुः । अथावस्कन्दं दद्यात् ।

राजशब्दोपजीविनां सङ्घविश्लेषणोपायमाह—राजशब्दिभिरिति । राजनामधारकैर्लिच्छिकादिभिः, अवरुद्धम्, अवक्षिप्तं वा परिभूतं वा, कुल्यं कुलोत्पन्नम्, अभिजातं गुणवन्तं, राजपुत्रत्वे स्थापयेत् ‘असौ राजपुत्र’ इति कल्पयेत् । कार्तान्तिकादिश्च दैवज्ञसामुद्रिकादिश्च, वर्गः, अस्य राजपुत्रत्वे स्थापितस्य, राजलक्षण्यतां राजलक्षण्युक्तत्वं, सङ्घेषु राजशब्दचधिष्ठितेषु, प्रकाशयेत् । सङ्घमुख्यांश्च धर्मिष्ठान्, उपजपेत्, कथमिति, अमुष्य राज्ञः पुत्रे भ्रातरि वा राजशब्दचवरुद्धे विषये, स्वधर्मम् अवरोधादिक्लेशनिवारणलक्षणं, प्रतिपद्यध्वं स्वीकुरुध्वम्, इति अनेन प्रकारेण । प्रतिपन्नेषु अभ्युपेतोपजापेषु सङ्घमुख्येषु, कृत्यपक्षोपग्रहार्थं कृत्यानां कुद्धलुब्धभीतादीनां स्वपक्षेऽनुप्रवेशनार्थम्, अर्थं द्रव्यं, दण्डं च सैन्यं च, प्रेषयेत् । अनेनोपायेन राजशब्दिनः सङ्घेभ्यो मित्रा भवेयुरित्यभिप्रायः । विक्रमकाल इति । विक्रमावसरे प्राप्ते, शौण्डिकव्यञ्जनाः सौरिकवेषाः सत्रिणः, पुत्रदारप्रेतापदेशेन पुत्राणां दाराणां च स्वीयानां मरणं निमित्तं कल्पयित्वेत्यर्थः, नैषेचनिकमिति मृतोद्देशेन देयमिदं मद्यं नैषेचनिकाख्यमिति, वदन्त इति शेषः, मदनरसयुक्तान् मदकरविषयुक्तान्, मद्यकुम्भान्, शतशः, प्रयच्छेयुर्दद्युः, अर्थात् सङ्घेभ्यः ।

उपायान्तरमाह—चैत्यदैवतद्वाररक्षास्थानेषु चेति । देवालयदैवतद्वारेषु रक्षास्थानेषु च, सत्रिणः, समयकर्मनिक्षेपं सङ्घपतिना सह संवित्करणार्थं निक्षेपद्रव्यं, सहिरण्याभिज्ञानमुद्राणि हिरण्यैरभिज्ञानमुद्रया च सहितानि, हिरण्यभाजनानि च, प्ररूपयेयुः सङ्घा यथा जानीयुस्तथा प्रकाशयेयुः । दृश्यमानेषु, सङ्घेषु, कस्यैते हिरण्यभारा इति साक्षात् पृच्छत्स्विति

सङ्घानां वा वाहनहिरण्ये कालिके गृहीत्वा सङ्घमुख्याय प्रख्यातं द्रव्यं प्रयच्छेत् । तदेषां याचिते 'दत्तममुष्मै मुख्याय' इति ब्रूयात् ।

एतेन स्कन्धावाराटवीभेदो व्याख्यातः ।

सङ्घमुख्यपुत्रमात्मसम्भावितं वा सत्री ग्राहयेत् — 'अमुष्य राज्ञः पुत्रस्त्वं शत्रुभयादिह न्यस्तोऽसि' इति; प्रतिपन्नं राजा कोशदण्डाभ्याम् उपगृह्य सङ्घेषु विक्रमयेत्; अवाप्तार्थस्तमपि प्रवासयेत् ।

बन्धकीपोषकाः पुत्रकनटनर्तकसौभिका वा प्रणिहिताः स्त्रीभिः

शेषः, राजकीया इति आवेदयेयुः कथयेयुः तत्त्वगोपनाभिनयार्थमिति भावः । इह 'राजकीया' इत्यस्य स्थाने 'विक्रीताः' इति पाठो दृश्यते । स तु न हृद्यः । अथ एवं भेदसंविधानानन्तरम्, अवस्कन्दं दद्यात् सङ्घस्य बलाक्रमणं कुर्यात् ।

अन्यं भेदोपायमाह — संघानां वेति । तेषां, वाहनहिरण्ये वाहनं हिरण्यं च, कालिके गृहीत्वा नियतकालप्रतिदेयमृणं कालिकं तत्त्वेनादाय, सङ्घमुख्याय, द्रव्यं कालप्रत्यर्पणीयं हिरण्यादि, प्रख्यातं प्रयच्छेत् बहुजनसमक्षं प्रत्यर्पयेत् । तदिति । तद् द्रव्यम्, एषां सङ्घानां, याचिते प्रत्यर्पयेति सङ्घैर्याच्यायां कृतायामित्यर्थः, 'दत्तममुष्मै मुख्याय' इति ब्रूयात् । तेन हि मुख्यसङ्घयोर्भेदो भवेदिति भावः ।

य एष राजशब्दचादिभेदने उपायविधिरुक्तः, तमेव स्कन्धावारप्रविष्टाटविकभेदनेऽप्यतिदिशति — एतेनेत्यादि ।

उपांशुदण्ड इति सूत्रम् । रहोवध उच्यत इति सूत्रार्थः ।

सङ्घमुख्यपुत्रमिति । तम्, आत्मसम्भावितम् 'अहं महानि'त्यहङ्कारवन्तं, सत्री, ग्राहयेत् बोधयेत् । कथमिति, अमुष्य राज्ञः विजिगीषोः, पुत्रः त्वं, शत्रुभयाद्, इह सङ्घे, न्यस्तः असि इति । प्रतिपन्नमिति । अभ्युपगतोपजापं तं, राजा कोशदण्डाभ्याम् आत्मदत्ताभ्याम्, उपगृह्य ससहायं कृत्वा, सङ्घेषु विक्रमयेत् । अवाप्तार्थ इत्यादि । सङ्घमुख्यपुत्रविक्रमणेन सङ्घनिग्रहरूपे स्वार्थे सिद्धे तमपि हन्यादित्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह — बन्धकीपोषका इति । कुलटापोषकाः, प्लवका-

परमरूपयौवनाभिः संघमुख्यानुन्मादयेयुः । जातकामानामन्यतमस्य प्रत्ययं कृत्वान्यत्र गमनेन प्रसभहरणेन वा कलहानुत्पादयेयुः । कलहे तीक्ष्णाः कर्म कुर्युः — 'हतोऽयमित्थं कामुकः' इति ।

विसंवादितं वा मर्षयमाणमभिसृत्य स्त्री ब्रूयात् — 'असौ मां मुख्यस्त्वयि जातकामां बाधते; तस्मिन् जीवति नेह स्थास्यामि' इति घातमस्य प्रयोजयेत् ।

प्रसह्यापहृता वा वनान्ते क्रीडागृहे वापहर्तारं रात्रौ तीक्ष्णेन घातयेत् । स्वयं वा रसेन । ततः प्रकाशयेद् — 'अमुना मे प्रियो हतः' इति ।

जातकामं वा सिद्धव्यञ्जनः सांवननिकीभिरोषधीभिः संवास्य

दयो वा व्याख्यातचराः, प्रणिहिताः गूढपुरुषकर्मणि व्यापारिताः, स्त्रीभिः, परमरूपयौवनाभिः, सङ्घमुख्यान्, उन्मादयेयुः मोहयेयुः । जातकामानामिति । तथाभूतानां सङ्घमुख्यानाम्, अन्यतमस्य, प्रत्ययं कृत्वा तत्कामितस्त्रीसमागमसङ्केतविश्वासं जनयित्वा, अन्यत्र ततोऽपरस्मिन् सङ्घमुख्ये, गमनेन, प्रसभहरणेन वा अर्थात् 'त्वदभिसरणप्रस्थितामसावन्यः सङ्घमुख्यो बलादपहृतवानि'ति मिथ्याकल्पितेन, कलहान् उत्पादयेयुः । कलह इत्यादि । सङ्घमुख्यमिथः कलहे प्रवृत्ते, तीक्ष्णाः, कर्म सङ्घमुख्यरहोवध-लक्षणं, कुर्युः, स्वयं हत्वा च 'कामुकोऽयं प्रतिकामुकेनैवं हतः' इति ख्यापयेयुरित्यर्थः ।

विसंवादमसहमाने सङ्घमुख्ये विधिरेष उक्तः । सहमाने विधिमाह — विसंवादितं वा मर्षयमाणमित्यादि । अभिसृत्य स्वयमुपगम्य । मुख्यः सङ्घमुख्यः । बाधते वारयति । इह त्वदन्तिके । इति, उक्त्वेति शेषः ।

प्रकारान्तरमाह — प्रसह्यापहृता वेति । एकेन कृतसङ्केता तदन्येन बलादपहृता वा, वनान्ते वनसमीपे, क्रीडागृहे वा सङ्केतस्थानभूते, अपहर्तारं, रात्रौ गूढमित्यर्थः, तीक्ष्णेन घातयेत् । स्वयं वा रसेन पानादौ विषमिश्रणेन घातयेत् । ततः घातानन्तरं, प्रकाशयेत् प्रख्यापयेत्, कथमिति, अमुना प्रतिकामुकेन, मे प्रियो हत इति ।

जातकामं वेति । स्त्रियामुत्पन्नोत्कण्ठः, सिद्धव्यञ्जनः सिद्धवेषः सत्री,

रसेनातिसन्धायापगच्छेत् । तस्मिन्नपक्रान्ते सत्रिणः परप्रयोगमभिशंसेयुः ।

आढ्यविधवा गूढाजीवा योगस्त्रियो वा दायनिक्षेपार्थं विवदमानाः सङ्घमुख्यानुन्मादयेयुः इति । अदितिकौशिकस्त्रियो नर्तकीगायना वा । प्रतिपन्नान् गूढवेश्मसु रात्रिसमागमप्रविष्टांस्तीक्ष्णा हन्युर्बद्ध्वा हरेयुर्वा ।

सत्री वा स्त्रीलोलुपं सङ्घमुख्यं प्ररूपयेत्—‘अमुष्मिन् ग्रामे दरिद्रकुलमपसृतं; तस्य स्त्री राजार्हा, गृहाणैनाम्’ इति । गृहीतायामर्धमासान्तरं सिद्धव्यञ्जनो दूष्यः सङ्घमुख्यमध्ये प्रकोशेत् — ‘असौ

सांवननिकीभिः वशीकरणप्रयोजनाभिः, ओषधीभिः, संवास्य, रसेन विषेण मिश्रितामिरोषधीभिरित्यर्थः, अतिसन्धाय हत्वा, अपगच्छेत् । तस्मिन् सिद्धव्यञ्जने, अपक्रान्ते हत्वापगते सति, सत्रिणः, परप्रयोगम् अभिशंसेयुः प्रतिकामुकप्रेरितः स सिद्ध इति प्रख्यापयेयुः ।

प्रकारान्तरमाह — आढ्यविधवा इति । ताः, गूढाजीवाः सधवा अपि दारिद्र्यवशाद् व्यभिचारेण या जीवन्ति ताः, योगस्त्रियो वा कपटस्त्रियो वा स्त्रीविषाः पुरुषा वेत्यर्थः, दायनिक्षेपार्थं दायार्थं निक्षेपार्थं च, विवदमानाः, सङ्घमुख्यान् उन्मादयेयुः विवादनिर्णयापदेशेन सङ्घमुख्यानुपगम्य व्यामोहयेयुरित्यर्थः । अदितिकौशिकस्त्रिय इति । अदितयो नानादेवालेख्यप्रदर्शनवृत्तयः स्त्रियः कौशिकस्त्रियः व्यालग्राहिस्त्रियश्च, नर्तकीगायना वा, सङ्घमुख्यान् उन्मादयेयुः । प्रतिपन्नानिति । अभ्युपेतसमागमसङ्केतान् सङ्घमुख्यान्, गूढवेश्मसु, रात्रिसमागमप्रविष्टान् रात्रौ स्त्रिसमागमार्थं प्रविष्टान्, प्रविष्टा इति पाठे तीक्ष्णविशेषणं व्याख्येयम् । तीक्ष्णाः, हन्युः, बद्ध्वा हरेयुर्वा ।

प्रकारान्तरमाह — सत्री वेति । सः, स्त्रीलोलुपं स्त्रीचपलं, संघमुख्यं, प्ररूपयेत् आवेदयेत्, कथमिति, अमुष्मिन् ग्रामे, दरिद्रकुलम्, अपसृतं घृत्यर्थमन्यदेशं गतम् । तस्य कुलप्रधानस्य, स्त्री, राजार्हा रूपादिना राजोपभोगयोग्या, एनां गृहाण भार्यात्वेन स्वीकुरुष्व इति । गृहीतायामिति । तथा तस्यां स्वीकृतायाम्, अर्धमासान्तरम् अर्धमासः अन्तरं व्यवधानकालो यस्मिन् कर्माणि तद् यथा भवति तथा, सिद्धव्यञ्जनः, दूष्यः राजावग्रहचारी, संघमुख्यमध्ये संघमुख्यानां मध्ये, प्रकोशेत् आक्रन्देत्, कथमुक्त्वा, असौ संघ-

मे मुख्यां भार्यां स्नुषां भगिनीं दुहितरं वाधिचरति' इति । तं चेत् सङ्घो निगृहीयात्, राजैनमुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेत् । अनिगृहीते सिद्धव्यञ्जनं हि रात्रौ तीक्ष्णाः प्रवासयेयुः । ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रक्रोशेयुः — 'असौ ब्रह्महा ब्राह्मणीजारश्च' इति ।

कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा कन्यामन्येन वृतामन्यस्य प्ररूपयेत् — 'अमुष्य कन्या राजपत्नी राजप्रसविनी च भविष्यति; सर्वस्वेन प्रसह्य वैनां लभस्व' इति । अलभ्यमानायां परपक्षमुद्धर्षयेत् । लब्धायां सिद्धः कलहः ।

भिक्षुकी वा प्रियभार्यं मुख्यं ब्रूयात् — 'असौ ते मुख्यो यौवनोत्सक्तो भार्यायां मां प्राहिणोत्; तस्याहं भयाल्लेख्यमाभरणं

मुख्यविशेषः, मे मुख्यां भार्यां, स्नुषां पुत्रभार्यां, भगिनीं, दुहितरं वा, अधिचरति बलात् स्वीकृत्योपभुङ्क्ते इत्युक्त्वा । तमिति । तमधिचरन्तं निवेदितं मुख्यं, संघः, निगृहीयाच्चेद्, राजा, एनं निगृह्यमाणं संघमुख्यम्, उपगृह्य स्वपक्षेऽनुप्रवेश्य, विगुणेषु स्वप्रतिकूलेषु, विक्रमयेद् उद्योजयेद् । अनिगृहीत इति । तस्मिन् संघमुख्ये संघेनाकृतनिग्रहे सति, सिद्धव्यञ्जनं सिद्धवेषं प्रक्रोष्टारं तं दूष्यं, रात्रौ तीक्ष्णाः, प्रवासयेयुः हन्युः । तत इति । अनन्तरं, तद्व्यञ्जनाः सिद्धव्यञ्जनाः प्रक्रोशेयुः, कथमिति, असौ, अनिगृहीतः संघमुख्यः, ब्रह्महा सिद्धब्राह्मणस्य हन्ता, ब्राह्मणीजारश्च सिद्धब्राह्मणभार्याजारश्च, इति ।

पक्षान्तरमाह — कार्तान्तिकव्यञ्जनो वेति । दैवज्ञवेषो वा, कन्याम्, अन्येन संघमुख्येष्वन्यतमेन, वृताम्, अन्यस्य, प्ररूपयेद् बोधयेत्, कथमिति, अमुष्य कन्या अन्येन वृता, राजपत्नी राजप्रसविनी च भविष्यति यमियं पतित्वेन वरयति यं च प्रसूते तावुभौ राजभावं प्राप्स्यतः । सर्वस्वेन सर्वस्वदानेन, प्रसह्य वा बलात्कारेण वा, एनां लभस्व स्वायत्तीकुरुष्व, इति । अलभ्यमानायामिति । एवं बोधितेन संघमुख्येन कृतयत्नेन तस्यामनासाद्यमानायां सत्यां, परपक्षं परस्य पूर्ववरयितुः पक्षम्, उद्धर्षयेत् उत्साहयेद् उत्तरकालकन्यायाचित्रा भग्नाशेन सह विरोधयेत् । लब्धायां सत्यां, सिद्धः कलहः, अर्थात् तत्पूर्ववरयितुः सङ्घमुख्यस्य पश्चात् तत्सकाशात् तां लब्धवतश्च ।

प्रकारान्तरमाह — भिक्षुकी वेति । सा वा, प्रियभार्यं, मुख्यं संघ-

गृहीत्वागतास्मि; निर्दोषा ते भार्या; गूढमस्मिन् प्रतिकर्तव्यम् । अहमपि तावत् प्रतिपत्स्यामि' इति । एवमादिषु कलहस्थानेषु स्वयमुत्पन्ने वा कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेदपवाहयेद् वा ।

सङ्घेष्वेवमेकराजो वर्तेत । सङ्घाश्चाप्येवमेकराजादेतेभ्योऽतिसन्धानेभ्यो रक्षयेयुः ॥

सङ्घमुख्यश्च सङ्घेषु न्यायवृत्तिहितः प्रियः ।

दान्तो युक्तजनस्तिष्ठेत् सर्वचित्तानुवर्तकः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सङ्घवृत्ते एकादशाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः भेदोपादानानि उपांशुदण्डश्च,

आदितः पञ्चत्रिंशच्छततमः ।

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य सङ्घवृत्त-

मेकादशमधिकरणं समाप्तम् ॥

मुख्यं, ब्रूयात्, कथमिति, असौ मुख्यः, यौवनोत्सिक्तः यौवनदृष्टः, ते भार्यायां मां प्राहिणोत् त्वद्भार्यासमागमघटनार्थं मां दूतीं प्रेषितवान् । अहं भयात् तस्य लेख्यं कामलेखम्, आभरणं कामप्राभूतरूपं भूषणं च, गृहीत्वा, आगता, अस्मि । निर्दोषा ते भार्या । गूढम्, अस्मिन् प्रतिकर्तव्यम् अयं हन्तव्यः । अहमपि, तावत् एतद्धननावधिकं कालं, प्रतिपत्स्यामि त्वदन्तिकावस्थानलक्षणां प्रतिपत्तिमास्थास्ये, इति । तडोऽकरणमनित्यत्वात् । एवमादिष्विति । एवञ्जातीयेषु कलहस्थानेषु कलहकारणेषु, स्वयं गूढपुरुषोपजापं विनैव, उत्पन्ने वा, तीक्ष्णैरुत्पादिते वा, कलहे, हीनपक्षं, राजा, कोशदण्डाभ्यां धनेन सैन्येन च, उपगृह्य स्वीकृत्य, विगुणेषु स्वप्रतिकूलेषु, विक्रमयेद् उद्योजयेत् । अपवाहयेद् वा विक्रमणाशक्तौ स्वविषयान्निर्वासयेद् वा ।

संघेष्विति । तेषु विषये, एवम् उक्तेन प्रकारेण, एकराजः एको राजा, वर्तेत चेष्टेत । एवं वर्तमाने राज्ञि सङ्घानां वृत्तिमाह—संघाश्चापीत्यादि । तेऽपि एवं चेष्टमानान् नृपालात् तदुत्पादितेभ्यो वञ्चनेभ्य आत्मानं रक्षेयुस्तिथर्थः । तदेवं संघेषु राज्ञो राज्ञि च संघानां वृत्तिरुक्ता ॥

अर्थ संघमुख्यस्य संघेषु वृत्तिमाह—संघमुख्यश्चेति । स च, संघेषु विषये, न्यायवृत्तिहितः न्याययुक्त्या वृत्त्या हितकारी, प्रियः इष्टानुष्ठायी,

दान्तः अनुद्धतः, युक्तजनः युक्ता आत्मना समवेताः स्वचित्तानुवर्तिनो
जना यस्य स तथाभूतः, सर्वचित्तानुवर्तकः सर्वसंधिमतानुवर्ती, तिष्ठेत् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

सङ्घट्टताधिकरणमेकादशमपूर्यत ॥

इति श्रीवश्विमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

मिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

श्रीमूलाख्यायां सङ्घट्टते एकादशेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः,

भेदोपादानानि उपांशुदण्डश्च । आदितः

पञ्चत्रिंशच्छततमः ।

सङ्घट्टतेकादशमधिकरणं समाप्तम् ॥

आबलीयसं—द्वादशमधिकरणम् ।

१६२. प्रक. दूतकर्माणि ।

‘बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्मा तिष्ठेत् ।
इन्द्रस्य हि स प्रणमति, यो बलीयसो नमति’ इति भारद्वाजः ।

‘सर्वसन्दोहेन बलानां युध्येत, पराक्रमो हि व्यसनमपहन्ति;
स्वधर्मश्चैष क्षत्रियस्य; युद्धे जयः पराजयो वा’ इति विशालाक्षः ।

नेति कौटल्यः । सर्वत्रानुप्रणतः कुलैडक इव निराशो जीविते
वसति । युध्यमानश्चाल्पसैन्यः समुद्रमिवाप्लवोऽवगाहमानः सीदति ।
तद् विशिष्टं तु राजानमाश्रितो दुर्गमविपक्षं वा चेष्टेत् ।

अथ द्वादशम् आबलीयसं नामाधिकरणमारभ्यते । प्रबलं कञ्चिद-
पेक्ष्य हीनबलोऽबलः तदपेक्षयातिशयेन हीनबलोऽबलीयान् तमधिकृत्य प्रवृत्तं
तत्कृत्यप्रतिपादकत्वाद् आबलीयसमुच्यते । अथवा कञ्चिदपेक्षयातिशयेन ब-
लयुक्तो बलीयान् तद्विचोऽबलीयान् अर्थादतिशयप्रतियोगी दुर्बलः तमधि-
कृत्य प्रवृत्तम् आबलीयसम् । प्रबलेऽभियोक्तारि दुर्बलेन यत् कर्तव्यं तद-
स्मिन्नधिकरणे प्रतिपाद्यते । तत्र

दूतकर्मेति प्रथमं सूत्रम् । दूतव्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रब-
लस्य सन्धेयत्वात् सन्धेश्च दूतमुखत्वात् सन्धियाचनलक्षणानां दूतकर्मणामि-
हाभिधानम् ।

तत्र मतभेदान् दिदर्शयिषुरादौ भारद्वाजमतमाह — बलीयसोति ।
तेन, अभियुक्तः, दुर्बलः, सर्वत्र सर्वविधेऽपि परिभवे, अनुप्रणतः तदनुवर्तन-
परः, वेतसधर्मा तिष्ठेत् यथा सर्वविधेऽपि जवे नम्रीभूय स्रोतसोऽनुवर्तनं
कुर्वन् वञ्जुलस्तिष्ठति तथा स्थितिं कुर्यादित्यर्थः । न च बलीयांसं प्रति
प्रणामो दुर्बलस्य लाघवाय, प्रत्युत गौरवावहोऽपीत्याभिप्रायेणाह — इन्द्रस्य
हीत्यादि ।

विशालाक्षमतमाह — सर्वसन्दोहेनेत्यादि । सर्वबलसमूहसाहित्येन
युद्ध्वा जयमरणान्यतरप्राप्तिरेव क्षत्रियस्य स्वधर्मो न तु शत्रुपादपतनमित्यर्थः ।

मतद्वयमपि प्रतिषेधति — नेतीति । प्रणामवृत्तौ दोषमाह — सर्व-
त्रानुप्रणत इत्यादि । तथाभूतो हि, कुलमेष इव स्वयूथभ्रष्टस्त्रासाज्जीवित-
निराशः कथञ्चिद् वसतीत्यर्थः । योधने दोषमाह — युध्यमानश्चेत्यादि ।
अप्लवः तरणसाधनरहितः । सीदति नश्यति । अतः किं कर्तव्यमित्याह —
तदिति । तस्मात्, विशिष्टं तु राजानं शत्र्वपेक्षयाधिकबलमन्यं भूतिं, दुर्ग

आदितः अध्या. १३६] १६२० प्रक. दूतकर्माणि ।

१५५

त्रयोऽभियोक्तारो धर्मलोभासुरविजयिन इति । तेषामभ्यव-
पत्त्या धर्मविजयी तुष्यति; तमभ्यवपद्येत परेषामपि भयात् । भूमि-
द्रव्यहरणेन लोभविजयी तुष्यति; तमर्थेनाभ्यवपद्येत । भूमिद्रव्यपु-
त्रदारप्राणहरणेन असुरविजयी; तं भूमिद्रव्याभ्यामुपगृह्याग्राह्यः प्रति-
कुर्वीत ।

तेषामुत्तिष्ठमानं सन्धिना मन्त्रयुद्धेन कूटयुद्धेन वा प्रतिव्यूहेत ।
शत्रुपक्षमस्य सामदानाभ्यां; स्वपक्षं भेददण्डाभ्याम् । दुर्गं राष्ट्रं स्क-
न्धावारं वास्य गूढाः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेयुः ।

सर्वतः पार्ष्णिमस्य ग्राहयेत्; अटवीभिर्वा राज्यं घातयेत्; त-
त्कुलीनावरुद्धाभ्यां वा हारयेत् ।

अविषह्यं वा वर्षयितुमशक्यं दुर्गं वा, आश्रितः, चेष्टेत व्याप्त्रियेत, अर्थादभि-
योक्तारि विषये ।

चेष्टाभेदान् वक्तुं तद्विषयभूतानभियोक्तृन् विभजते — त्रय इत्यादि ।
तेषामिति । त्रयाणां मध्ये, धर्मविजयी, अभ्यवपत्त्या तवाहमित्यात्मार्पणेन,
तुष्यति । तं धर्मविजयिनम्, अभ्यवपद्येत, परेषामपि भयात् न केवलं धर्म-
विजयिभयात् किन्तु शत्र्वन्तरभयादपि । न केवलं स्वयं न बाधतेऽभ्यवप-
चारं धर्मविजयी, किन्तु शत्र्वन्तरभयादपि स रक्षतीत्यभिप्रायः । भूमिद्र-
व्यहरणेनेत्यादि । अर्थेन अभ्यवपद्येत धनादिदानेनावर्जयेत् । असुरविजयी
भूमिद्रव्यपुत्रदारप्राणानां सर्वेषामप्यपहरणेन तुष्यति, अतस्तं भूमिद्रव्ययोर्दाने-
नावर्ज्यं तद्वस्तुगोचरमप्राप्त एव सन् सन्ध्यादिना प्रतिकुर्यादित्याह — भूमि-
द्रव्यपुत्रेत्यादि ।

तेषामिति । धर्मविजयिलोभविजय्यसुरविजयिनाम्, अन्यतमम्, उ-
त्तिष्ठमानम् अभियुञ्जानं, सन्धिना मन्त्रयुद्धेन कूटयुद्धेन वा वक्ष्यमाणप्रका-
रेण, प्रतिव्यूहेत अपकुर्वीत । तत्र मन्त्रयुद्धस्य प्रकारमाह — शत्रुपक्षमिति ।
अस्य प्रबलस्याभियोक्तुः, शत्रुपक्षं, सामदानाभ्यां, प्रतिव्यूहेत । स्वपक्षम्
अमात्यादिप्रकृतिवर्गं, भेददण्डाभ्यां, प्रतिव्यूहेत । कूटयुद्धप्रकारमाह — दु-
र्गमिति । दुर्गं स्थानीयं, राष्ट्रं जनपदं, स्कन्धावारं वा सेनानिवेशं वा, अस्य,
गूढाः गूढपुरुषाः, शस्त्ररसाग्निभिः आयुधप्रहारविषाग्निदाहैः, साधयेयुः ।

सर्वत इति । पृष्ठतः पार्श्वतश्च, पार्ष्णिमम्, अस्य अभियोक्तुः, ग्राह-
येत् । अटवीभिर्वेति । आटविकैर्वा, राज्यं दुर्गजनपदादिकं, घातयेत् ।

अपकारान्तेषु चास्य दूतं प्रेषयेत् । अनपकृत्य वा सन्धानम् ।
तथाप्यभिप्रयान्तं कोशदण्डयोः पादोत्तरमहोरात्रोत्तरं वा सन्धि
याचेत् ।

स चेद् दण्डसन्धि याचेत्, कुण्ठमस्मै हस्त्यश्वं दद्याद्, उत्सा-
हितं वा गरयुक्तम् ।

पुरुषसन्धि याचेत्, दूष्यामित्राटवीबलमस्मै दद्याद् योगपुरुषा-
धिष्ठितम् । तथा कुर्याद् यथोभयविनाशः स्यात् । तीक्ष्णबलं वास्मै
दद्यात्, यदवमानितं विकुर्वीत । मौलमनुरक्तं वा, यदस्य व्यसनेऽप-
कुर्यात् ।

तत्कुलीनावरुद्धाभ्यामिति । अभियोक्तुः कुलीनो ज्ञातिः अवरुद्धः पुत्रादिः
ताभ्यां वा, हारयेत्, राज्यम् ।

इत्थमपकारान् कृत्वा तदनन्तरं सन्धानार्थं दूतं प्रेषयेदित्याह — अ-
पकारान्तेषु चेत्यादि । अपकारबाधिते हि शत्रौ सन्धिः प्रयुज्यमानः तत्स-
लोहन्त्यायेनावश्यं फलतीत्यभिप्रायः । सर्वथैवापकारकरणाशक्तौ त्वाह —
अनपकृत्य वा सन्धानमिति । याचनीयमिति शेषः ।

तथाप्यभिप्रयान्तमिति । सुवर्णादिपणनेन दण्डपणनेन वा याचि-
तेऽपि सन्धौ अभियानादनिवर्तमानं प्रबलं, कोशदण्डयोः पूर्वपणितसंख्यस्य ध-
नस्य सैन्यस्य च, पादोत्तरं चतुर्थांशाधिकं, सन्धि याचेत् पूर्वपणितं सुवर्णलक्ष-
सन्धिम् अश्वादिशतसन्धिं वानभ्युपगच्छति सन्धेये सुवर्णलक्षं पञ्चविंशतिस-
हस्राधिकं कृत्वा अश्वादिशतं पञ्चविंशत्यधिकं कृत्वा च भूयः सन्धि याचेते-
त्यभिप्रायः । अहोरात्रोत्तरं सन्धि याचेतेत्यस्यायमर्थः — इयतो मासानिदं
कर्तव्यमिति पूर्वपणितं माससन्धिमनुपगच्छति सन्धेये पुनस्तमधिकदिवसयुक्तं
कृत्वा याचेतेति ।

पणितयोः कोशदण्डयोर्दानविधिमाह — स इति । अबलीयान्, दण्ड-
सन्धि सैन्यसन्धि, याचेत् चेत्, अस्मै सन्धेयाय, कुण्ठं कर्माशक्तं, हस्त्यश्वं,
दद्यात् । वा अथवा, उत्साहितं शूरं, गरयुक्तं मासार्धमासाद्यभ्यन्तरकालमार-
कविषयुक्तं कृत्वा, दद्यात् ।

पुरुषसन्धि याचेतेति । पदातिदानसन्धि चेत् प्रार्थयेत्, दूष्यामित्रा-
टवीबलं दूष्यबलम् अमित्रबलम् आटविकबलं च, अस्मै सन्धेयाय, दद्यात्,
कथम्भूतं, योगपुरुषाधिष्ठितं योगपुरुषैः विषधूमांस्त्रुदानादिना दूष्यादिवलमा-

कोशसन्धि याचेत, सारमस्मै दद्यात्, यस्य केतारं नाधि-
गच्छेत्; कुप्यमयुद्धयोग्यं वा ।

भूमिसन्धि याचेत, प्रत्यादेयां नित्यामित्रामनपाश्रयां महाक्ष-
यव्ययनिवेशां वास्मै भूमिं दद्यात् ।

सर्वस्वेन वा राजधानीवर्जेन सन्धि याचेत बलीयसः ॥

यत् प्रसह्य हरेदन्यस्तत् प्रयच्छेदुपायतः ।

रक्षेत् स्वदेहं न धनं का ह्यनित्ये धने दया ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे आबलीयसे द्वादशोऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः, दूतकर्मणि सन्धियाचनम् ।

आदितः षट्त्रिंशच्छततमः ॥

रणक्षमैर्गूढपुरुषैरधिष्ठितम् । तथा कुर्यादिति । तेन प्रकारेण संविधानं कुर्यात्,
यथा येन प्रकारेण, उभयविनाशः दूष्यादिवलशत्रुबलयोरुभयोर्विनाशः, स्यात् ।
तीक्ष्णबलं वेत्यादि । विकुर्वीत कुपितं सद् अपकुर्यात् । व्यसन्ने अपकुर्यात्
अपकारस्थानं प्रतीक्ष्यापकारं कुर्यात् ।

कोशसन्धि याचेतेति । तं चेत् प्रार्थयेत्, सारं महार्घं रत्नादि, अस्मै
सन्धेयाय, दद्यात् । सारं विशिनष्टि — यस्य सारस्य दत्तस्य, केतारं तदनु-
रूपमूल्यदानशक्तं, नाधिगच्छेत् । कुप्यमिति । अयुद्धयोग्यं कुप्यं वा वस्त्रा-
स्तरणादि वा, दद्यात् ।

भूमिसन्धिमित्यादि । नित्यामित्रां नित्यसन्निहितशत्रुकाम् । अनपा-
श्रयां दुर्गरहिताम् । महाक्षयव्ययनिवेशां महान्तौ क्षयव्ययौ युग्यपुरुषधान्या-
पचयौ यस्य स तथाभूतो निवेशो यस्यां तां तथाभूताम् ।

सर्वस्वेन वेत्यादि । राजधानीवर्जेन स्ववासार्थं राजधानीं वर्जयित्वा ।
बलीयसः बलवत्तरस्य सकाशादित्यर्थः ॥

यदित्यादि । प्रसह्य बलात्कारेण । अन्यः बलीयान् । उपायतः सन्धि-
व्याजेन । का ह्यनित्ये धने दयेति । सति देहे नष्टधनप्रत्यार्जनमपि सुकर-
मिति कृत्वा तस्मिन् दयावश्यं कर्तव्येत्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् आबलीयसे द्वादशोऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः, दूतकर्मणि सन्धियाचनम् ।

आदितः षट्त्रिंशच्छततमः ॥

१६३. प्रक. मन्त्रयुद्धम् ।

स चेत् सन्धौ नावतिष्ठेत, ब्रूयादेनम् — “इमे षड्वर्गवशगा राजानो विनष्टाः तेषामनात्मवतां नार्हसि मार्गमनुगन्तुं; धर्ममर्थं चावेक्षस्व; मित्रमुखा ह्यमित्रास्ते ये त्वां साहसमधर्ममर्थातिक्रमं च ग्राहयन्ति; शूरैस्त्यक्तात्मभिः सह योद्धुं साहसं; जनक्षयमुभयतः कर्तुमधर्मः; दृष्टमर्थं मित्रमदुष्टं च त्यक्तुमर्थातिक्रमः; मित्रवांश्च स राजा भूयश्चैतेन अर्थेन मित्राण्युद्योजयिष्यति यानि त्वा सर्वतोऽभियास्यन्ति; न च मध्यमोदासीनयोर्मण्डलस्य वा परित्यक्तः; भवांस्तु परित्यक्तो ये त्वां समुद्युक्तमुपप्रेक्षन्ते — भूयः क्षयव्ययाभ्यां युज्यतां; मित्राच्च भिद्यतां; अथैनं परित्यक्तमूलं सुखेनोच्छेत्स्याम इति । स भवान नार्हति मित्रमुखानाममित्रक्रमां श्रोतुं, मित्राण्युद्वेजयितुम्, अमित्रांश्च श्रेयसा योक्तुं, प्राणसंशयमनर्थं चोपगन्तुम्” इति । यच्छेत् ।

तथापि प्रतिष्ठमानस्य प्रकृतिकोपमस्य कारयेद् यथा सङ्घट्टते

मन्त्रयुद्धमिति सूत्रम् । मन्त्रः प्रज्ञात्कर्षः तेन युद्धं शत्रोर्मित्युत्पादनादिना वञ्चनं मन्त्रयुद्धं, तदभिधीयत इति सूत्रार्थः । सन्धिं याचितः शत्रुर्यदि नोपगच्छेत्, तदा किं कर्तव्यमित्येतदिहोपदिश्यते ।

स चेत् सन्धौ नावतिष्ठेत्त्यादि । ‘इमे’ इत्यादिः ‘प्राणसंशयमनर्थं चोपगन्तुम्’ इत्यन्तो वचनप्रकारः । इमे नामग्रहणपूर्वं निदर्शिताः । मित्रमुखा अमित्राः मित्रभावं वाचा बहिर्नाटयन्तः परमार्थतः शत्रव इत्यर्थः । त्यक्तात्मभिः उपेक्षितदेहैः । योद्धुं साहसं योधनमविचारितानुष्ठानमित्यर्थः । दृष्टमर्थं करगतं पणितमर्थं क्रोशादिम् । एतेनार्थेन त्वदस्वीकृतेन सन्धिद्रव्येण । त्वा सर्वतोऽभियास्यन्ति त्वां परिवार्याभियोक्ष्यन्ते । न च परित्यक्तः अर्थात् सन्धियाचकोऽभियोज्यः । मध्यमोदासीनमण्डलास्तव सुखोच्छेदाय शक्तिक्षयं बहुभिः प्रकारैः प्रतीक्षमाणाः सन्तस्त्वामिदानीं कृताभियोगमुपेक्षन्ते इत्याह — ये त्वामित्यादिना । यत् त्वामिति पाठे उपेक्षणकर्तारो गम्याः । ‘उच्छेत्स्यामहे’ इति पाठे आत्मनेपदमार्षम् । श्रोतुम् अर्थादुपदेशान् । अनर्थम् अर्थहानिम् । यच्छेदिति । गृहीतयथोक्तोपदेशाय सन्ध्यर्थं दद्यादित्यर्थः ।

तमप्युपदेशमनभ्युपगच्छति सन्ध्ये कर्तव्यमाह — तथापीत्यादि । एवमुपदेशे कृतेऽपि, प्रतिष्ठमानस्य अभियुञ्जानस्य, अस्य, प्रकृतिकोपम्

व्याख्यातं, योगवामने च । तीक्ष्णरसदप्रयोगं च । यदुक्तमात्मरक्षितके रक्ष्यं, तत्र तीक्ष्णान् रसदांश्च प्रयुञ्जीत ।

बन्धकीपोषकाः परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिः सेनामुख्यानुन्मादयेयुः । बहूनामेकस्यां द्वयोर्वा मुख्ययोः कामे जाते तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः । कलहे पराजितपक्षं परत्रापगमने यात्रासाहाय्यदाने वा भर्तुर्योजयेयुः ।

कामवशान् वा सिद्धव्यञ्जनाः सांवननिकीभिरोषधीभिरतिसन्धानाय मुख्येषु रसं दापयेयुः ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा राजमहिष्याः सुभगायाः प्रेष्यामासन्नां कामानिमित्तमर्थेन अभिवृष्य परित्यजेत् । तस्यैव परिचारकव्यञ्जनोपदिष्टः सिद्धव्यञ्जनः सांवननिकीमोषधीं दद्याद् — वैदेहकशरीरेऽवामात्यादिभेदनं, कारयेत् । कथं, यथा येन प्रकारेण, सङ्घवृत्ते, व्याख्यातम् उपदिष्टम् अर्थाद् भेदनं, योगवामने च योगवामनप्रकरणे व्याख्यास्यते च । तथेति शेषः । घातनमाह — तीक्ष्णरसदप्रयोगं चेति । कारयेदिति वर्तते । उक्तमेव विवृणोति — यदुक्तमित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

सेनामुख्यवध इति सूत्रम् । वधो भेदनस्याप्युपलक्षणम् । सेनामुख्यानां भेदनघातने उच्येते इति सूत्रार्थः । तयोः पूर्वोक्तयोः सेनामुख्या अपि विषया इति प्रकरणाग्रम्भः ।

भेदनोपायमाह — बन्धकीपोषका इत्यादि । बहूनामित्यादि । बहूनां त्रिप्रभृतीनां मुख्यानाम् । कलहे इत्यादि । परत्रापगमने पूर्वाश्रितपक्षानुपहानेन विजिगीषुपक्षाश्रयणे । भर्तुः स्वामिनो विजिगीषोः । यात्रासाहाय्यदाने वा विजिगीषुयात्रासाह्यकरणे च

घातनोपायमाह — कामवशान् वेत्यादि । सेनामुख्येषु मध्ये ये कामवशगास्तान् सिद्धवेषाः स्त्रीसंवननप्रयोजनाभिरोषधीभिः सह विषम् अतिसन्धानार्थं तन्मित्रव्यञ्जनद्वारेण प्राशयेयुरित्यर्थः ।

राज्ञो विषदानविधानमाह — वैदेहकव्यञ्जनो वेति । वणिग्व्यञ्जनः, राजमहिष्याः, सुभगायाः सुन्दर्याः, प्रेष्यामासन्नान् अन्तरङ्गपरिचारिकां, कामानिमित्तं भोगार्थम्, अर्थेन अभिवृष्य प्रचुरधनवर्षणेन सम्भाव्य, परित्यजेत् पुनर्नोपगच्छेत् । तस्यैवेति । वैदेहकव्यञ्जनस्यैव, परिचारकव्यञ्जनोपदिष्टः परिचारकवेषेण पुरुषेण प्रेरितः, सिद्धव्यञ्जनः, सांवननिकीम् ओषधीं, दद्यात्,

धातव्येति । सिद्धे सुभगाया अप्यन योगमुपादिशेद् — राजशरीरेऽव-
धातव्या इति । ततो रसेनातिसन्दध्यात् ।

कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा महामात्रं राजलक्षणसम्पन्नं क्रमाभि-
नीतं ब्रूयात् । भार्यामस्य भिक्षुकी — 'राजपत्नी राजप्रसविनी वा भ-
विष्यसि' इति ।

भार्याव्यञ्जना वा महामात्रं ब्रूयात् — 'राजा किल मामव-
रोधयिष्यति; तवान्तिकाय पत्रलेख्यमाभरणं चेदं परिव्राजिकया-
हृतम्' इति ।

सूदारालिकव्यञ्जनो वा रसप्रयोगार्थं राजवचनमर्थं चास्य
किमित्युक्त्वा, वैदेहकशरीरे, अवधातव्या क्षेप्तव्या तद्वशीकरणार्थम्, इ-
त्युक्त्वा । सिद्धे इति । तथाकरणेन वैदेहकवशीकरणे सिद्धे सति, वैदेहके
तद्वश्यतामात्मनोऽभिनयति संतीति यावत्, सुभगाया अपि राजमहिष्या अपि,
एनम् उक्तं, योगं सावननिकौषधिप्रयोगम्, उपदिशेत्, किमित्युक्त्वा, राज-
शरीरे, अवधातव्या अर्थाद् औषधिः, इत्युक्त्वा । ततो रसेनातिसन्दध्या-
दिति । तस्मिन् योगे विषयोजनेन राजानं धातयेदित्यर्थः ।

महामात्रभेदनमाह — कार्तान्तिकव्यञ्जनो वेति । लक्षणादिना भ-
विष्यदर्थोद्देशा कार्तान्तिकः तद्यञ्जनो गूढपुरुषो वा, महामात्रं, राजलक्षण-
सम्पन्नं ब्रूयात् 'त्वं राजा भविष्यसी'ति वदेत् । कथम्भूतं, क्रमाभिनीतं बहु-
कृत्वो निजादेशसंवादप्रदर्शनेनाभिमुखीकृतं विश्वासितमित्यर्थः । भार्यामिति ।
अस्य महामात्रस्य, भार्या, भिक्षुकी, ब्रूयादिति सम्बध्यते, किमिति, 'राजपत्नी
राजप्रसविनी वा भविष्यसी'ति । इत्थं वचनेन महामात्रस्य राजत्वलोभोदयाद्
राज्ञा सह विरोधो जायेतेत्यभिप्रायः ।

प्रकारान्तरमाह — भार्याव्यञ्जना वेति । निजरूपगुणाद् महामा-
त्रस्य भार्यात्वं प्राप्य तदतिसन्धानावसरं प्रतीक्षमाणा बन्धकीत्यर्थः, महा-
मात्रं ब्रूयात्, कथमिति, राजा किल माम् अवरोधयिष्यति स्वान्तःपुरं ने-
प्यति, तव अन्तिकाय इदं पत्रलेख्यम् आभरणं च, राजदत्तमिति शेषः, परि-
व्राजिकया दूतीभूतया, आहृतम् इति । अनेन निमित्तेन महामात्रस्य राज्ञि
द्वेषो जायेतेत्यभिप्रायः ।

प्रकारान्तरमाह — सूदारालिकव्यञ्जनो वेति । पाचकसूपकार-

लोभनीयमभिनयेत् । तदस्य वैदेहकव्यञ्जनः प्रतिसन्दध्यात् ; कार्य-
सिद्धिं च ब्रूयात् । एवमेकेन द्वाभ्यां त्रिभिरित्युपायैरेकैकमस्य महामात्रं
विक्रमायापगमनाय वा योजयेदिति ।

दुर्गेषु चास्य शून्यपालासन्नाः सत्रिणः पौरजानपदेषु मैत्रीनि-
मित्तमावेदयेयुः “शून्यपालेनोक्ता योधाश्च अधिकरणस्थाश्च — ‘कु-
च्छ्रगतो राजा जीवन्नागमिष्यति न वा; प्रसह्य वित्तमार्जयध्वममि-
त्रांश्च हत” इति । बहुलीभूते तीक्ष्णाः पौरान् निशास्वाहारयेयुः, मुख्यां-
श्चाभिहन्युः — ‘एवं क्रियन्ते, ये शून्यपालस्य न शुश्रूषन्ते’ इति ।

व्यञ्जनो वा, रसप्रयोगार्थं पानपानीयादिषु विषयोजनार्थं, राजवचनं, राज-
वचनादिति पाठो न समञ्जसः । अर्थं च धनं च, अस्य रसप्रयोगस्य, लो-
भनीयं प्रभूतत्वेन हेतुना कामयितव्यम्, अभिनयेत् स्वस्मै राजा दत्तं व्यप-
दिशेत् । तदस्येति । अस्य राज्ञः, तत् उक्तं कर्म, वैदेहकव्यञ्जनः विषविक्रे-
तृवेणो गूढपुरुषः, प्रतिसन्दध्यात् संवादयेत्, ‘राजवचनाद् मया त्वत्सूदारा-
लिकहस्ते विषं दत्तं, तत् किमर्थमिति तु न वेद्मि’ इत्यादिकथनेन सूदारालि-
कवचने महामात्रस्य विश्वासं जनयेदित्यभिप्रायः । कार्यसिद्धिं च ब्रूयादिति ।
तेन विषेण सद्योमरणलक्षणं कार्यं सिध्येदिति च वदेदित्यर्थः । अनेन प्रका-
रेण सामाद्युपायैर्व्यस्तैः समस्तैर्यथासम्भवं मिलितैर्वा राज्ञ एकैकं महामात्रं राज्ञा
सह विरोधितं कृत्वा योधनायापसरणाय वा सन्नाहयेदित्याह — एवमेकेने-
त्यादि । इत्थं महामात्राणां राज्ञो भेदनमभिहितम् ।

अथ शून्यपालात् पौराणां भेदवमाह — दुर्गेषु चेति । स्थानीयेषु च,
अस्य परस्य राज्ञः, शून्यपालासन्नाः शस्त्रभियोगप्रयाणवशाद् राज्ञा विरहितं
स्थानीयं शून्यं तत्पालस्तद्रक्षकः तस्य आसन्नाः आसत्वाभिनायिनः सत्रिणः,
पौरजानपदेषु, मैत्रीनिमित्तं शून्यपालविषयानुरागोत्पादनार्थम्, आवेदयेयुः
प्रज्ञापयेयुः । शून्यपालेनोक्ता इत्यादिनावेदनीयार्थोपन्यासः । कुच्छ्रगत
इत्यादिना च शून्यपालवचनोपन्यासः । प्रसह्य बलात्कारेण । अमित्रांश्च हत
स्वस्वशत्रूंश्च व्यापादयत । बहुलीभूत इति । सर्वतः प्रसृते सति अर्थाच्छून्य-
पालाज्ञाप्रवादे, तीक्ष्णाः, पौरान्, निशासु रात्रिषु, आहारयेयुः बलादाहरतः
प्रयोजयेयुः, मुख्यांश्च अभिहन्युः । एवं क्रियन्त इति । इत्थं बलादभिह-
न्यन्ते, के, ये शून्यपालस्य, न शुश्रूषन्ते आराधनं न कुर्वन्ति, इति अनेन
प्रकारेण, अभिहननसमये वदन्त इति शेषः । एतच्च शून्यपाले परिवादसमा-

शून्यपालस्थानेषु च सशोणितानि शस्त्रावित्तवन्धनान्युत्सृजेयुः । ततः
सत्रिणः — 'शून्यपालो घातयति, विलोपयति च' इत्यावेदयेयुः ।

एवं जानपदान् समाहर्तुर्भेदयेयुः ।

समाहर्तृपुरुषांस्तु ग्राममध्येषु रात्रौ तीक्ष्णा हत्वा ब्रूयुः — 'एवं
क्रियन्ते, ये जनपदमधर्मेण बाधन्ते'; इति ।

समुत्पन्ने दोषे शून्यपालं समाहर्तारं वा प्रकृतिकोपेन घातयेयुः ।
तत्कुलीनमवरुद्धं वा प्रतिपादयेयुः ॥

अन्तःपुरपुरद्वारद्रव्यधान्यपरिग्रहान् ।

दहेयुस्तांश्च हन्युर्वा ब्रूयुरस्यार्तवादिनः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे आबलीयसे द्वादशोऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

दूतकर्मणि वाक्ययुद्धं दूतकर्म समाप्तं मन्त्रयुद्धम्,

आदितः सप्तत्रिंशच्छततमः ॥

रोपार्थम् । हननस्य शून्यपालकारित्वप्रतीतिजननार्थं कर्तव्यमाह — शून्य-
पालस्थानेषु चेति । शून्यपालवास्तुषु, सशोणितानि रुधिराङ्कितानि, शस्त्र-
वित्तवन्धनानि आयुधानि धनवन्धनरज्जुश्च, उत्सृजेयुः । तत इति । इत्थं
शून्यपालपराधसम्भावनानुकूलसंविधानकरणानन्तरं, सत्रिणः, आवेदयेयुः
पौरान् बोधयेयुः, कथमिति, शून्यपालो घातयति, विलोपयति च धनमाहार-
यति च, इति ।

एवमिति । अनेन शून्यपालपौरभेदनन्यायेन, जानपदान्, समाहर्तुः
समाहर्तृसकाशाद्, भेदयेयुः ।

अथ जानपदेभ्यः समाहर्तारं भेदयितुमुपायमाह — समाहर्तृपुरुषां-
स्त्विति । समाहर्तुरधश्चरान् पुरुषान्, ग्राममध्येषु, रात्रौ, तीक्ष्णाः हत्वा
ब्रूयुः । वक्तव्यप्रकारमाह — एवं क्रियन्ते इत्यादि । एवं स्वीयपुरुषहननेन
तदपरख्यातिसृष्ट्या च जानपदेभ्यः समाहर्ता विरज्य भिद्येतेत्यभिप्रायः ।

इत्थं सन्यादिभिरारोपिते दोषे सर्वतः प्रथां प्राप्ते सति शून्यपालं स-
माहर्तारं वा प्रकृतिमिरेकलोष्टवधेन सत्रिणो घातयेयुः; परस्य ज्ञातिं तत्पुत्रं वा-
वरुद्धं राज्ये निवेशयेयुश्चेत्याह — समुत्पन्न इत्यादि ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — अन्तःपुरेत्यादि । अस्य शत्रोः, अन्तः-
पुरपुरद्वारद्रव्यधान्यपरिग्रहान् अन्तःपुरं गोपुरं काष्ठादिद्रव्याणां शाल्यादि-

धान्यानां च संग्रहागाराणि च, दहेयुः । तांश्च अन्तःपुरादीन् अर्थात् तत्पाल-
कांश्च, हन्युर्वा । आर्तवादिनः दाहहननाभ्यामन्यकृताभ्यामिवात्मानमार्तिम-
न्तमभिनयन्तः, अस्य पौरस्य जानपदस्य च ब्रूयुः स्वकृतं दाहादिकमकृत्यं
पौरजानपदकृतमिति वदेयुरित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् आबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

दूतकर्मणि वाक्ययुद्धं दूतकर्म समाप्तं मन्त्रयुद्धम्,

आदितः सप्तत्रिंशच्छततमः ॥

१६४, १६५. प्रक. सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च ।

राज्ञो राजवल्लभानां चासन्नाः सत्रिणः पत्यश्वरथद्विपमुख्यानां 'राजा क्रुद्धः' इति सुहृद्विश्वासेन मित्रस्थानीयेषु कथयेयुः । बहुलीभूते तीक्ष्णाः कृतरात्रिचारप्रतीकाराः गृहेषु 'स्वामिवचनेन आगम्यताम्' इति ब्रूयुः; तान् निर्गच्छत एवाभिहन्युः । 'स्वामिसन्देशः' इति चासन्नान् ब्रूयुः । ये च प्रवासितास्तान् सत्रिणो ब्रूयुः — 'एतत्तद् यदस्माभिः कथितं, जीवितुकामेन अपक्रान्तव्यम्' इति ।

येभ्यश्च राजा याचितो न ददाति तान् सत्रिणो ब्रूयुः — "उक्तः शून्यपालो राज्ञा 'अयाच्यमर्थमसौ चासौ मा याचते; मया प्रत्याख्याताः शत्रुसंहिताः; तेषामुद्धरणे प्रयतस्व' इति" । ततः पूर्ववदाचरेत् ।

सेनामुख्यवधप्रकरणस्यार्थशेषमाह — राज्ञ इति । तस्य, राजवल्लभानां च, आसन्नाः मित्रवेषाः, सत्रिणः, पत्यश्वरथद्विपमुख्यानां पत्यादिशब्दैस्तत्तदध्यक्षा गृह्यन्ते मुख्यशब्देन महामात्राः तेषां, मित्रस्थानीयेषु, सुहृद्विश्वासेन सौहार्दविसम्भेण, कथयेयुः, कथमिति, राजा क्रुद्ध इति पत्यध्यक्षादीन् प्रति राजा कुपित इति । बहुलीभूत इति । राजकोपप्रवादे सर्वतः प्रसृते सति, तीक्ष्णाः, कृतरात्रिचारप्रतीकाराः सज्जितरात्रिसंचारदोषप्रतिक्रियाः सन्तः, गृहेषु गत्वेति शेषः, स्वामिवचनेन आगम्यताम् अर्थात् स्वाम्यन्तिकम्, इति, ब्रूयुः । तान् पत्यध्यक्षादीन्, निर्गच्छत एव, अभिहन्युः, स्वामिसन्देश इति च स्वाम्याज्ञयेदमस्माभिः कृतमिति च, आसन्नान् मित्रवेषान् सत्रिणः, ब्रूयुः । तथोक्ताश्च सत्रिणः अनेन राजसकाशानपक्रान्तमुख्यादिगतिनिदर्शनेन तदपक्रान्तपूर्वान् प्रत्यात्मना पूर्वं कथितस्य राजदोषस्य प्रत्यक्षदृष्टतां बोधयेयुः शेषापक्रमणार्थमित्यभिप्रायकमाह — ये च प्रवासिता इत्यादि । इह अपक्रान्तव्यमित्यार्षम्, अपक्रामितव्यमिति हि भाव्यम् ।

उपजापस्य प्रकारान्तरमाह — येभ्यश्च राजा याचितो न ददातीत्यादि । मा मां । प्रत्याख्याताः याचितार्थदानेन न सम्भाविताः, अर्थादयाच्ययाचितारः पुरुषविशेषाः । शत्रुसंहिताः अदाननिमित्तात् कोपाच्छत्रुणा सज्जताः । इतिशब्दानन्तरमन्य इतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । ततः पूर्ववदाचरेदिति । पूर्ववदाचरणं तु तीक्ष्णैः कतिपयानां रात्रौ घातनम् अवातितानां तद्वधनिदर्शनेन राजसकाशादपक्रामणं च पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् ।

येभ्यश्च राजा याचितो ददाति, तान् सत्रिणो ब्रूयुः—“उक्तः
शून्यपालो राज्ञा—अयाच्यमर्थमसौ चासौ च मा याचते; तेभ्यो मया
सोऽर्थो विश्वासार्थं दत्तः; शत्रुसंहिताः । तेषामुद्धरणे प्रयतस्व इति” ।
ततः पूर्ववदाचरेत् ।

ये चैनं याच्यमर्थं न याचन्ते, तान् सत्रिणो ब्रूयुः—“उक्तः
शून्यपालो राज्ञा—याच्यमर्थमसौ चासौ च मा न याचते; किमन्यत्
स्वदोषशङ्कितत्वात्; तेषामुद्धरणे प्रयतस्व इति” । ततः पूर्ववदाचरेत् ।

एतेन सर्वः कृत्यपक्षो व्याख्यातः ।

प्रत्यासन्नो वा राजानं सत्री ग्राहयेत्—‘असौ चासौ च ते
महामात्रः शत्रुपुरुषैः सम्भाषते’ इति । प्रतिपन्ने दूष्यानस्य शासन-
हरान् दर्शयेत्—‘एतत्तत्’ इति ।

सेनामुख्यप्रकृतिपुरुषान् वा भूम्या हिरण्येन वा लोभयित्वा
स्वेषु विक्रमयेदपवाहयेद् वा । योऽस्य पुत्रः समीपे दुर्गे वा प्रतिवसति,

याचितार्थदानसम्भावितविषयेऽप्युपजापमाह—येभ्यश्च राजा या-
चितो ददातीत्यादि । शत्रुसंहिताः शत्रुणा सङ्गताः, अर्थात् ते याचितारः ।

याच्यार्थायाचितृविषयेऽप्युपजापमाह—ये चैनं याच्यमर्थं न
याचन्त इत्यादि । किमन्यदिति । अयाचने निमित्तं स्वदोषशङ्कितत्वाति-
रिक्तं न किञ्चिद् भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

उक्तं मुख्यभेदनप्रकारं क्रुद्धलुब्धभीतवर्गेऽतिदिशति—एतेनेत्यादि ।

इत्थं महामात्रादीनां राजसकाशाद् भेदनमभिहितम् । इदानीं महानां-
त्रादिसकाशाद् राज्ञो भेदनमाह—प्रत्यासन्नो वेति । आसच्छत्रा, सत्री, रा-
जानं, ग्राहयेद् बोधयेत् । कथमित्याह—असौ चासौ चेत्यादि । प्रति-
पन्न इति । सत्रिवचनेऽङ्गीकृते सति, अस्य दूष्यान् विजिगीषोर्दूषणीयत्वेन
बध्यान्, शासनहरान् महामात्रं प्रति शासननेतृन् पथि गृहीतान्, दर्शयेद्
अर्थाद् राज्ञे, एतत् तदिति यन्मयोक्तं पूर्वं तत् प्रत्यक्षं जातमिति, कथय-
न्निति शेषः ।

सेनामुख्यप्रकृतिपुरुषान् वेति । सेनामुख्याः बलाध्यक्षाः प्रकृतयः
अमात्यादयः पुरुषाः भृतकाः एतान् वा, भूम्या हिरण्येन वा लोभयित्वा
‘भूमिहिरण्ये वो दास्यामी’त्युपप्रलोभ्य, स्वेषु, विक्रमयेत् अभियोजयेत्, अप-

तं सत्रिणोपजापयेत् — 'आत्मसम्पन्नतरस्त्वं पुत्रः तथाप्यन्तर्हितः;
तत् किमुपेक्षसे । विक्रम्य गृहाण; पुरा त्वा युवराजो विनाशयति'
इति ।

तत्कुलीनमवरुद्धं वा हिरण्येन प्रतिलोभ्यं ब्रूयात् — 'अन्तर्बलं
प्रत्यन्तस्कन्धमन्यं वास्य प्रमृद्नीहि' इति ।

आटविकानर्थमानाभ्यामुपगृह्य राज्यमस्य घातयेत् ।

पार्ष्णिग्राहं वास्य ब्रूयाद् — 'एष खलु राजा मामुच्छिद्य
त्वामुच्छेत्स्यति; पार्ष्णिमस्य गृहाण; त्वयि निवृत्तस्याहं पार्ष्णिं ग्रही-
ष्यामि' इति । मित्राणि वास्य ब्रूयात् — 'अहं वः सेतुः; मयि वि-
भिन्ने सर्वानेव वो राजाप्लावयिष्यति' इति । 'सम्भूय वास्य यात्रां

वाहयेद् वा स्वेभ्योऽपसारयेद् वा । प्रकारान्तरमाह — य इति । यः, अस्य
राजः, पुत्रः, समीपे राजधान्यां, दुर्गे वा अन्तपालदुर्गस्थाने वा, प्रतिवसति,
तं, सत्रिणा, उपजापयेत्, कथमुक्त्वा, त्वम् आत्मसम्पन्नतरः पुत्रः युवराज-
भूतपुत्रोपेक्षया अतिशयेनात्मसम्पद्युक्तः पुत्रः, तथापि, अन्तर्हितः नियन्त्रि-
तोऽसि । तत् तस्मात्, किमुपेक्षसे, विक्रम्य गृहाण, अर्थाद् राज्यभागम् ।
युवराजः, त्वा त्वां, विनाशयति पुरा विनाशयिष्यति, अर्थादात्मसम्पदति-
शययोगनिमित्तादमर्षात् । इति ।

प्रकारमन्यमाह — तत्कुलीनमित्यादि । अन्तर्बलं मौलबलम् । प्रत्य-
न्तस्कन्धं स्कन्धः सैन्यं विषयान्तस्थितं सैन्यमित्यर्थः । अन्यं वा प्रत्यन्तस्क-
न्धातिरिक्तं स्कन्धं वा । अन्तमिति पाठश्चिन्त्यार्थः । प्रमृद्नीहि विध्वंसय ।

प्रकारान्तरमाह — आटविकानित्यादि । अर्थमानाभ्यां धनेन पूजया
व । उपगृह्य स्वायत्तीकृत्य । इत्थं सेनामुख्यवधशेषो व्याख्यातः ।

मण्डलप्रोत्साहनमिति सूत्रम् । दशराजकं मण्डलं तस्य प्रोत्साहनं
बलवत्तरमभियोक्तारं प्रति समुद्योजनम् उच्यत इति सूत्रार्थः ।

तत्र पार्ष्णिग्राहप्रोत्साहनमाह — पार्ष्णिग्राहं वेत्यादि । त्वयि निवृ-
त्तस्य त्वामभियुञ्जानस्य । मित्रप्रोत्साहनमाह — मित्राणि वास्येत्यादि ।
सेतुः पराभियोगनिराधकः । आप्लावयिष्यति नाशयिष्यति । सामवायिकप्रो-
त्साहनमाह — सम्भूय वेति । संघीभूय वा, अस्य परस्य, यात्रां विहनाम

विहनाम' इति । तत्संहतानामसंहतानां च प्रेषयेत् — 'एष खलु राजा सामुत्पाद्य भवत्सु कर्म करिष्यति । बुध्यध्वम्, अहं वः श्रेयानभ्यवपत्तुम्' इति ॥

मध्यमस्य प्रहिणुयादुदासीनस्य वा पुनः ।

यथासन्नस्य मोक्षार्थं सर्वस्वेन तदर्पणम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे आवलीयसे द्वादशेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च ,

आदितोऽष्टात्रिंशच्छततमः ॥

विहतां करवाम । तत्संहतानामिति । तेन परेण सह संहतानां सामवायिकानाम्, असंहतानां तदन्येषां च, प्रेषयेत्, अर्थात् सन्देशहरम् । सन्देशप्रकारमाह — एष खल्वित्यादि । कर्म उच्छेदनम् । अभ्यवपत्तुं श्रेयान् विपदि परित्रातुं योग्यतरः ॥

मध्यमस्येति । मध्यमस्य, उदासीनस्य वा, यथासन्नस्य आसत्तिमनतिवर्तमानस्य स्वप्रत्यासन्नस्येत्यर्थः । त्वदर्पणं 'तवाहमस्मि रक्षणीयः सर्वश्रेत्येवंरूपमात्मार्पणं, तदर्पणमिति पाठे तस्मिन् आत्मनोऽर्पणमित्यर्थः । सर्वस्वेन सर्वस्वपणनेन, प्रहिणुयात् प्रेषयेत् अर्थादवलीयान् । किमर्थं, मोक्षार्थं बलीयसोऽभियुञ्जानात् स्वस्य मोचनार्थम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् आवलीयसे द्वादशेऽधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च ,

आदितोऽष्टात्रिंशच्छततमः ॥

१६६, १६७. प्रक. शस्त्राग्निरसप्रणिधयः, वीथ्यासारप्रसारवधश्च ।

ये चास्य दुर्गेषु वैदेहकव्यञ्जनाः, ग्रामेषु गृहपतिकव्यञ्जनाः, जनपदसन्धिषु गोरक्षकतापसव्यञ्जनाः, ते सामन्तादविकतत्कुलीनावरुद्धानां पण्यागारपूर्वं प्रेषयेयुः — ‘अयं देशो हार्य’ इति । आगतांश्चैषां दुर्गे गूढपुरुषानर्थमानाभ्याम् अभिसत्कृत्य प्रकृतिच्छिद्राणि प्रदर्शयेयुः । तेषु तैः सह प्रहरेयुः ।

स्कन्धावारे वास्य शौण्डिकव्यञ्जनः पुत्रमभित्यक्तं स्थापयित्वा अवस्कन्दकाले रसेन प्रवासयित्वा ‘नैषेचनिकम्’ इति मदनरसयुक्तान् मद्यकुम्भाञ्छतशः प्रयच्छेत् । शुद्धं वा मद्यं पाद्यं वा मद्यं

शस्त्राग्निरसप्रणिधय इति सूत्रम् । शस्त्राग्निरसानां प्रणिधयः गूढप्रयोगा अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः । प्रोत्साहितस्य मण्डलस्य परं प्रति अनुत्थाने उत्थानविलम्बे वा दृष्टे यद् विजिगीषुणा कर्तव्यं, तदिहोच्यते ।

तत्र शस्त्रप्रणिधिमाह — ये चेत्यादि । अस्य परस्य । दुर्गेषु स्थानीयेषु । जनपदसन्धिषु जनपदपरस्पराभ्यन्तरेषु । सामन्तादविकतत्कुलीनावरुद्धानां परनिसर्गविरोधिनां सामान्तादीनाम् । पण्यागारपूर्वं मार्गपेक्षितपण्यागारसंविधानपुरस्सरम् । प्रेषयेयुः पुरुषान् प्रहिणुयुः । प्रेष्यमाणपुरुषार्पणीयं सन्देशमाह — अयं देशो हार्य इतीति । ‘परस्यैष देशो बहुच्छिद्रत्वाद् युष्माभिर्हर्तुं शक्यः, तत् सद्य एवागच्छते’ति सन्दिश्येत्यर्थः । आगतांश्चेति । आगतान्, एषां सामन्तादविकादीनां, गूढपुरुषान्, अर्थमानाभ्यां धनेन पूजया च, अभिसत्कृत्य उपचर्य, प्रकृतिच्छिद्राणि प्रकृतीनामन्योन्यक्रोधभयादीनि रन्ध्राणि, प्रदर्शयेयुः, तेभ्यः । तेषु दर्शितेषुच्छिद्रेषु तैः सह प्रहरेयुः ।

रसप्रणिधिमाह — स्कन्धावारे वेति । अस्य परस्य, स्कन्धावारे, शौण्डिकव्यञ्जनः सौरिकवेषः सत्री, सौरिकेति क्वचित् पाठः । अभित्यक्तं वध्यं कञ्चित्, पुत्रं स्थापयित्वा स्वपुत्रत्वेन व्यपदिश्य, अवस्कन्दकाले रात्रिविलोपादिकाले, रसेन विषेण, प्रवासयित्वा मारयित्वा, नैषेचनिकमिति मृतसन्तर्पणार्थमित्यपदेशेन, मदनरसयुक्तान् मद्यविषमिश्रान्, मद्यकुम्भान्, शतशः, प्रयच्छेद् दद्यात् । विश्वासार्थं पक्षान्तरमाह — शुद्धं वा मद्यमित्यादि । शुद्धं विषसम्बन्धरहितम् । पाद्यं मारणापेक्षिताया विषमात्रायाश्चतु-

दद्यादेकमहः, उत्तरं रससिद्धं प्रयच्छेत् । शुद्धं वा मद्यं दण्डमुख्येभ्यः
प्रदाय मदकाले रससिद्धं प्रयच्छेत् ।

दण्डमुख्यव्यञ्जनो वा 'पुत्रमभित्यक्तम्' इति — समानम् ।

पक्वमांसिकौदनिकशौण्डिकापूपिकव्यञ्जना वा पण्यविशेषमव-
षोषयित्वा परस्परसङ्घर्षेण कालिकं समर्घतरमिति वा परानाहूय रसेन
स्वपण्यान्यपचारयेयुः ।

सुराक्षीरदधिसर्पिस्तैलानि वा तद्व्यवहर्तृहस्तेषु गृहीत्वा स्त्रियो
बालाश्च रसयुक्तेषु स्वभाजनेषु परिकिरेयुः; 'अनेनार्घेण विशिष्टं वा
भूयो दीयताम्' इति तत्रैवावकिरेयुः ।

शौशः पादः तावन्मात्रयुक्तम् । एकम् अहः प्रथमं दिवसम्, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । उत्तरं द्वितीयादिकम् अहः । रससिद्धं पर्याप्तविषयोगनिष्पन्नम् ।
सेनामुख्याः प्रथममन्यं पाययित्वा पश्चात् स्वयं पिबन्तीति समुदाचारः,
तस्मात् तेभ्यः शुद्धं मद्यं प्रथमं दत्त्वा तत्पानमत्तत्त्वदशायां विषयोगनिष्पन्नं
दद्यादित्याह — शुद्धं वा मद्यं दण्डमुख्येभ्य इत्यादि ।

दण्डमुख्यव्यञ्जनो भूत्वा वा सत्री शौण्डिकव्यञ्जनवत् पुत्रमभित्यक्तं
स्थापयित्वावस्कन्दकाले रसेन व्यापाद्य च नैषेचनिकापदेशेन मदनरसयुक्तान्
मद्यकुम्भान् प्रयच्छेदित्याह — दण्डमुख्येत्यादि ।

पक्वमांसान्नसुरापूपान्यतमविक्रियिव्यञ्जना वा भूत्वा स्वस्वपण्यगतं गु-
णविशेषं प्रत्याप्य परस्परस्पर्धया कालान्तरदेयमूल्यं लघुतरार्धं चेत्युक्त्वा
परानाहूय विषेण स्वपण्यानि मिश्रयित्वा प्रयच्छेयुरित्याह — पक्वमांसिकौ-
दनिकेत्यादि । कालिकं कालान्तरदेयमूल्यम् । समर्घतरं सङ्गतमूल्यं समर्घ-
युक्ततरमूल्यं समर्घतरं लघुतरमूल्यमित्यर्थः ।

सुरेत्यादि । सुरादीनि पञ्च वा, तद्व्यवहर्तृहस्तेषु गृहीत्वा सुरादिवि-
क्रयिहस्तेभ्य आदाय, स्त्रियो बालाश्च, रसयुक्तेषु विषयुक्तेषु, स्वभाजनेषु,
परिकिरेयुः तदन्तर्गतविषसंमिश्रता यथा स्यात् तथा परिलुलितानि कुर्युः ।
अनेन अर्घेण पूर्वोक्तादन्येन मूल्येन, दीयतां, विशिष्टं वा भूयो दीयतां, पण्यम्
इति वदन्त इति शेषः । तत्रैव विक्रेतृभाजनेष्वेव, अवकिरेयुः प्रत्यर्पयेयुः
स्वापराधपरिहारार्थम् ।

एतान्येव वैदेहकव्यञ्जनाः पण्यविक्रयेणाहर्तारो वा हस्त्यश्वानां
विधायवसेषु रसमासन्ना दद्युः ।

कर्मकरव्यञ्जना वा रसाक्तं यवसमुदकं वा विक्रीणीरन् ।
चिरसंसृष्टा वा गोवाणिजका गवामजावीनां वा गूथान्यवस्कन्दकालेषु
परेषां मोहस्थानेषु प्रमुञ्च्युः । अश्वखरोष्ट्रमहिषादीनां दुष्टांश्च तद्व्यञ्जना
वा चुचुन्दरीशोणिताक्ताक्षान् ; लुब्धकव्यञ्जना वा व्यालमृगान् प-
ञ्जरेभ्यः प्रमुञ्च्युः ; सर्पग्राहा वा सर्पानुग्रविषान् ; हस्तिजीविनो
वा हस्तिनः ।

अग्निजीविनो वा अग्निवसृजेयुः ।

गूढपुरुषा वा विमुखान् पत्यश्वरथद्विपमुख्यानभिहन्युः ; आदी-
पयेयुर्वा मुख्यावासान् । दूष्याभिघातविकव्यञ्जनाः प्रणिहिताः पृष्ठा-
भिघातमवस्कन्दप्रतिग्रहं वा कुर्युः । वनगूढा वा प्रत्यन्तस्कन्धमुपनि-
ष्कृष्याभिहन्युः ।

एतान्येवेति । सुराक्षीरादीन्येव, वैदेहकव्यञ्जनाः, पण्यविक्रयेण सु-
रादिरूपपण्यविक्रयापदेशेन, आहर्तारो वा, हस्त्यश्वानां विधायवसेषु विधासु
हस्त्यन्त्रेषु यवसेषु घासेषु च, रसं विषम्, आसन्नाः, दद्युः ।

कर्मकरव्यञ्जना वेत्यादि । रसाक्तं विषामिश्रम् । चिरेत्यादि ।
चिरसंसृष्टाः चिरकृतसख्याः । मोहस्थानेषु इतिकर्तव्यतामौढ्यावसरेषु । प्रमु-
ञ्च्युः विसृजेयुः व्याकुलतातिशयार्थम् । अश्वखरोष्ट्रेत्यादि । तद्व्यञ्जनाः
अश्वादिवाणिजकव्यञ्जनाः । चुचुन्दरीशोणिताक्ताक्षान् चुचुन्दरी उग्रविषो
मूषिकजातिविशेषः तद्गुधिरयुक्तनयनान् । लुब्धकेत्यादि । लुब्धकव्यञ्जनाः
व्याधवेष्टाः । हस्तिनः गजान्, प्रमुञ्च्युरिति सम्बध्यते ।

अग्निप्रणिधानमाह — अग्निजीविनो वेत्यादि ।

गूढपुरुषा वेत्यादि । मुख्यावासान् मुख्यानां वासस्थानानि । दूष्या-
मित्रेत्यादि । प्रणिहिताः परेषु प्रयुक्ताः । पृष्ठाभिघातं पृष्ठतोऽनुगम्य हननम् ।
अवस्कन्दप्रतिग्रहम् अवस्कन्दं प्रतिग्रहं च, अवस्कन्दः सौप्तिकापहारः प्रति-
ग्रहः अभिगच्छत्परबलप्रत्यवस्थानम् । वनगूढा वेत्यादि । प्रत्यन्तस्कन्धं विष-
यान्ते रक्षार्थं निवेशितं सैन्यम् । उपनिष्कृष्य समीपे समाकृष्य ।

वीवधासारप्रसारवध इति सूत्रम् । स्फुटार्थम् ।

एकायने वीवधासारप्रसारान् वा ।

ससङ्केतं वा रात्रियुद्धे भूरितूर्यमाहत्य ब्रूयुः—‘अनुप्रविष्टाः स्मो लब्धं राज्यम्’ इति । राजावासमनुप्रविष्टा वा सङ्कुलेषु राजानं हन्युः ।

सर्वतो वा प्रयातमेनं श्लेच्छाटविकदण्डचारिणः सत्रापाश्रयाः स्तम्भवाटापाश्रया वा हन्युः ।

लुब्धकव्यञ्जना वावस्कन्दसङ्कुलेषु गूढयुद्धहेतुभिरभिहन्युः ।

एकायने वा शैलस्तम्भवाटखञ्जनान्तरुदके वा स्वभूमिवलेनाभिहन्युः । नदीसरस्तटाकसेतुबन्धभेदवेगेन वाप्लावयेयुः । धान्वनवननिम्नदुर्गस्थं वा योगाग्निधूमाभ्यां नाशयेयुः ।

एकेत्यादि । एकायने एकैकक्रमगम्ये सङ्कुचितसङ्कटे मार्गे । वीवधा-सारप्रसारान् वीवधौ धान्यादिप्राप्तिः आसारः सुहृद्वलागमः प्रसारस्तृणकाष्ठादिप्रवेशः एतान् । अभिहन्युरिति वर्तते ।

ससङ्केतं वेत्यादि । ‘भूरितूर्याघातपूर्वं स्वपक्षजयोद्धोषणं रात्रियुद्धे परबलमयोत्पादनार्थं कर्तव्यमि’त्येवंरूपः समयः सङ्केतः तद्युक्तं यथा भवति तथा । अनुप्रविष्टाः अर्थात् परस्य स्थानायम् । संकुलेषु तुमुलेषु ।

सर्वतो वेत्यादि । एनं राजानम् । सत्रापाश्रयाः सत्रं ‘धान्वनवन-सङ्कटे’त्यादिना साङ्ग्रामिकतृतीयाध्याये लक्षितं मरुदुर्गादिकं तदाश्रयाः । स्तम्भवाटापाश्रयाः स्तम्भवाटः स्तम्भयुक्ता वृत्तिः तदाश्रयाः, अथवा स्तम्भापाश्रया वाटापाश्रयाश्च । स्तम्भवनापाश्रया इति क्वचित् पाठः ।

लुब्धकेत्यादि । अवस्कन्दसङ्कुलेषु अवस्कन्दनिमित्तेषु तुमुलेषु । गूढयुद्धहेतुभिः कूटयुद्धविकल्पप्रकरणोक्तैः ।

एकायने वेत्यादि । शैलस्तम्भवाटखञ्जनान्तरुदके शिलाप्राये स्तम्भवाटप्राये खञ्जनोदके अन्तरुदके च प्रदेशे । अभिहन्युः अर्थात् परबलम् । नद्यादिभेदनप्रवर्तितजलप्रवाहवेगेनाकृष्टं कृत्वा परं नाशयेयुरित्याह — नदीसरस्तटाकेत्यादि । धान्वनदुर्गस्थं वनदुर्गस्थं निम्नदुर्गस्थं च परं कपटोपायप्रयुक्तेनाग्निना धूमेन च नाशयेयुरित्याह — धान्वनेत्यादि ।

सङ्कटगतमग्निना, धान्वनगतं धूमेन, निधानगतं रसेन, तोया-
वगाढं दुष्टग्राहैरुदकचरणैर्वा तीक्ष्णाः साधयेयुः ।

आदीप्तावासात् निष्पतन्तं वा —

योगवामनयोगाभ्यां योगेनान्यतमेन वा ।

अमित्रमतिसन्दध्यात् सक्तमुक्तासु भूमिषु ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे द्वादशोऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

शस्त्राग्निरसप्रणिधयः, वीवधासारप्रसारवधश्च,

आदित एकोनचत्वारिंशच्छततमः ॥

सङ्कटगतमिति । अशक्यप्रवेशनिर्गमो देशः सङ्कटः तद्रतम्, अ-
ग्निना, धान्वनगतं धन्वदुर्गस्थं, धूमेन, निधानगतं निधानं गूढकोशस्थानं
तद्रतं, रसेन विषेण, तोयावगाढं जलमग्नं, दुष्टग्राहैः दुष्टनकैः, उदकचर-
णैर्वा दुर्गलम्भोपाये (१ अध्याये) वक्ष्यमाणैस्तोयसञ्चरणसाधनैर्वा, तीक्ष्णाः
साधयेयुः निगृह्णीयुः ।

आदीप्तावासादित्यादि श्लोकान्वयि । योगवामनयोगाभ्यामिति ।
आदीप्तावासाद् निष्पतन्तम् अग्निदीपिताद् वासस्थानान्निष्क्रामन्तम्, उक्तासु
भूमिषु धान्वनादिषु, सक्तं स्वरक्षार्थं कृतासङ्गम्, अमित्रं, योगवामनयोगाभ्यां
योगवामनेन दुर्गलम्भोपाये वक्ष्यमाणेन योगेन च योगातिसन्धानाध्याये दर्श-
यिष्यमाणेन, अन्यतमेन योगेन वा परातिसन्धानोपायेषु पूर्वप्रदर्शितेष्वेकत-
मेन वा, अतिसन्दध्यात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् आवलीयसे द्वादशोऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः

शस्त्राग्निरसप्रणिधयः, वीवधासारप्रसारवधश्च,

आदित एकोनचत्वारिंशच्छततमः ॥

आदितः अध्या. १४०] १६८—१७०. प्रक. योगातिसन्धानादि ।

१७२

१६८—१७०. प्रक. योगातिसन्धानं, दण्डातिसन्धानम्, एकविजयश्च ।

दैवतेज्यायां यात्रायाममित्रस्य बहूनि पूज्यागमस्थानानि भक्तितः । तत्रास्य योगमुञ्जयेत् ।

देवतागृहप्रविष्टस्योपरि यन्त्रमोक्षणेन गूढभित्तिं शिलां वा पातयेत् । शिलाशस्त्रवर्षमुत्तमागारात्, कवाटमवपातितं वा, भित्तिप्रणिहितमेकदेशबन्धं वा परिघं मोक्षयेत् । देवतादेहस्थप्रहरणानि वास्योपरिष्ठात् पातयेत् । स्थानासनगमनभूमिषु वास्य गोमयप्रदेहेन गन्धोदकावसेकेन वा रसमतिचारयेत् पुष्पचूर्णोपहारेण वा । गन्धप्रतिच्छन्नं वास्य तीक्ष्णं धूममतिनयेत् । शूलकूपमवपातनं वा शयनासनस्याधस्ताद् यन्त्रबद्धतलमेन कीलमोक्षणेन प्रवेशयेत् । प्रत्यासन्ने वामित्रे जनपदाज्जनमवरोधक्षममतिनयेत् । दुर्गाच्चानवरोधक्षममपनयेत् ।

योगातिसन्धानमिति सूत्रम् । कपटोपायेन वञ्चनमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

उपायप्रयोगावसरं वक्तुमाह — दैवतेज्यायामिति । दैवतपूजायां, यात्रायां दैवतोत्सवयात्रायाम्, मित्रस्य शत्रोः, पूज्यागमस्थानानि पूजार्हागमनप्रसङ्गाः, भक्तितः दैवतभक्तिवशात्, सम्भवन्तीति शेषः । तत्र, अस्य मित्रस्य मित्रमुद्दिश्येत्यर्थः, योगम् उपायम्, उञ्जयेत् प्रसारयेत् प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।

योगप्रकारानाह — देवतागृहप्रविष्टस्येत्यादि । यन्त्रमोक्षणेन यन्त्रस्य गूढभित्तिशिलयोर्धारकस्य बन्धमोचनेन । शिलेत्यादि । उत्तमागारात् शिरोगृहात् । अवपातितम् अवस्थानाधाराद् विश्लेषितम् । भित्तिप्रणिहितं भित्तौ गूढनिवेशितम् । एकदेशबन्धम् असमग्रबन्धम् अत एव लघुमोक्षणीयमित्यर्थः । परिघं दण्डम् । दैवतेत्यादि । अस्य राज्ञः । स्थानासनेत्यादि । गोमयप्रदेहेन गोपुरीषलेपेन । रसं विषम् । अतिचारयेत् सम्मिश्रयेत् । पुष्पचूर्णोपहारेण देवतानिर्माल्यकुसुमकुङ्कुमक्षोदोपदया । गन्धेत्यादि । गन्धप्रतिच्छन्नं सुरभिद्रव्यगन्धाभिभूतविषगन्धयोगम् । तीक्ष्णं विषदुष्टम् । अतिनयेत् अतिशयेन ग्राहयेत् । शयनासनयोरधस्ताद् यन्त्ररचिततलमेन शूलयुक्तकूपरूपे पातनगते यन्त्रकीलमोक्षणेन प्रवेशयेदित्याह — शूलेत्यादि । अवपातनं पातनगर्तम् । शूलरूपमवपातनमिति क्वचित् पाठः । प्रत्यासन्ने वामित्र

प्रत्यादेयमरिविषयं वा प्रेषयेत् । जनपदं चैकस्थं शैलवननदीदुर्गेष्व-
टवीव्यवहितेषु वा पुत्रभ्रातृपरिगृहीतं स्थापयेत् ।

उपरोधहेतवो दण्डोपनतवृत्ते व्याख्याताः ।

तृणकाष्ठम् आ योजनाद् दाहयेत् । उदकानि च दूषयेद्; अ-
वासावयेच्च । कूटकूपावपातकण्टकिनीश्च बहिरुब्जयेत् ।

सुरुङ्गाममित्रस्थाने बहुमुखीं कृत्वा विचयमुख्यानभिहारयेद्,
अमित्रं वा । परप्रयुक्तायां वा सुरुङ्गायां परिखामुदकान्तिकीं खानयेत्,
कूपशालामनुसालं वा । अतोयकुम्भान् कांस्यभाण्डानि वा शङ्कास्थानेषु

इति । शत्रावन्तिकस्थे, जनपदात् तदीयाद्, जनम्, अवरोधक्षमम् अवरोध-
योग्यम्, अतिनयेत् अतिशयेन नयेद् अवरोधार्थम् । दुर्गाच्च, अनवरोधक्षमम्
अवरोधयोग्यं जनं, शत्रुणावरुद्धमित्यर्थः । अपनयेत् मोचयेदित्यर्थः । नीय-
मानो जनश्चेत् प्रत्यादेयस्तदा तं तच्छत्रुविषयं प्रेषयेदप्रत्यादानायेत्याह — प्र-
त्यादेयमित्यादि । जनपदमिति । तम्, एकस्थम् एकस्य राज्ञः शत्रुभूतस्य
शासने स्थितं, शैलवननदीदुर्गेषु, अटवीव्यवहितेषु प्रदेशेषु वा, पुत्रभ्रातृपरि-
गृहीतं शत्रोः पुत्रैर्भ्रातृभिश्च स्वस्वायत्तीकृतं, स्थापयेत् कारयेत् ।

उक्तजातीयान् प्रबलपरोपरोधहेतून् अन्यानपि अधिकरणान्तरोक्तान्
स्मारयति — उपरोधहेतव इत्यादि । दण्डोपनतवृत्ते षाड्गुण्याधिकरणस्य
पञ्चदशाध्याये ।

भूयोऽपि योगानाह — तृणकाष्ठमिति । तृणानि काष्ठानि च, शत्रो-
रपेक्षितानि, आ योजनाद् योजनामेतं प्रदेशमभिव्याप्य, दाहयेद् अमित्रस्य
लभ्यानि मा भूवन्नित्येतदर्थम्, उदकानि च, दूषयेत् अर्थाद् विषेण ।
अवासावयेच्च कूलसेतुभेदनादिना निर्गालयेच्च । कूटेत्यादि । तत्र कूटकूपाः
गूढा अन्धवः, अवपातास्तृणादिच्छन्ना गर्ताः, कण्टकिन्यः कण्टकयुक्ता आ-
यसरज्जवः । बहिः प्राकारबाह्ये परबलागमनमार्गे । उब्जयेत् निर्मापयेत् ।

यत्रामित्रोऽवतिष्ठते तत्र भूविवरं बहुमुखं कारयित्वा तत्र विचयप्रधा-
नान् अमित्रं च व्यासज्जयेदित्याह — सुरुङ्गाममित्रस्थान इत्यादि । अ-
भिहारयेद् अभियोजयेत् । प्राकारान्तःप्रवेशार्थं परेण कृता चेत् सुरुङ्गा,
तर्हि तत्प्रतिघातार्थमुदकदर्शनपर्यन्तावगाढं खेयं खानयेदित्याह — परप्रयु-
क्तायां वेत्यादि । परिखाखननस्यासुकरतायां प्राकारायामानुसारिणीं कूप-

स्थापयेत् स्वाताभिज्ञानार्थम् । ज्ञाते सुरुज्जापथे प्रतिसुरुज्जां कारयेत् । मध्ये भित्त्वा धूमरुदकं वा प्रयच्छेत् ।

प्रतिविहितदुर्गो वा मूले दायादं कृत्वा प्रतिलोमामस्य दिशं गच्छेत् — यतो वा मित्रैर्धन्धुभिराटविकैर्वा संसृज्येत, परस्यामित्रैर्दूष्यैर्वा महद्भिः; यतो वा गतोऽस्य मित्रैर्वियोगं कुर्यात्, पाष्णिं वा गृहीयात्, राज्यं वास्य हारयेत्, वीवधासारप्रसारान् वा वारयेत्; यतो वा शत्रुनुयाद् आक्षिप्यदपक्षेपेणास्य प्रहर्तुं; यतो वा स्वं राज्यं त्रायेत्, मूलस्योपचयं वा कुर्यात् । यतः सन्धिमभिप्रेतं लभते, ततो वा गच्छेत् ।

सहप्रस्थायिनो वास्य प्रेषयेयुः — ‘अयं ते शत्रुरस्माकं हस्त-
शालां निर्मापयेदित्याह — कूपेत्यादि । अनुसालं सालः प्राकारः तद्वैर्घ्यानु-
सारेण । ‘यस्य चायामः’ इत्यव्ययीभावः । सुरुज्जामार्गशङ्काविषयेषु स्थलेषु
स्वाताभिज्ञापकचिह्नतया निर्जलघटान् कांस्यस्तूपान् वा स्थापयेदित्याह —
अतोयकुम्भानित्यादि । सुरुज्जामार्गे परकीये ज्ञाते प्रतिसुरुज्जां कारयेत्, सुरु-
ज्जापथमध्ये च रन्ध्रं कृत्वा तदन्तर्विषधूमं विषोदकं वा दद्यादित्याह — ज्ञात
इत्यादि ।

यावच्छक्तिकृतदुर्गरक्षाविधानो वा दुर्बलः स्थानीये पुत्रं स्थापयित्वा
स्वयम् आत्मानमभियुञ्जानस्य शत्रोरनिष्टोत्पादनानुकूलं दिशं गच्छेदित्येवं
पक्षान्तरमाह — प्रतिविहितदुर्गो वेत्यादि । दायादं पुत्रम् । प्रतिलोमां
शत्रुप्रतिकूलम् । प्रतिलोम्यप्रकारान् दर्शयति — यतो वा मित्रैरित्यादि ।
यां दिशं गतः स्वमित्रवान्धवाटविकैः सह संसर्गं शत्रुवपकारार्थं लभेत, शत्रो-
रमित्रैस्तदपकरणशक्तैर्दूष्यैर्वा संसृष्टो भवेत्; यां गतः शत्रोस्तन्मित्रयोगं विघ-
टयेत्, पृष्ठं वा गृहीयात्, राज्यं वा शत्रोरपहरेत्, शत्रोर्वीवधासारप्रसारान्
वा निरुन्ध्यात्, यां गतः कपटाक्षपातनेनेवाक्षदेवी कपटप्रयोगेण शत्रुं प्रहर्तुं
शक्नो भवेत्, यां गतः स्वं राज्यं वा रक्षेत्, मूलं वोपचिनुयादित्यर्थः ।
यां दिशं गतः स्वाभिमतप्रकारं सन्धिं लभेत, तां दिशं गच्छेदित्याह — यतः
सन्धिमित्यादि ।

योगान्तरमाह — सहप्रस्थायिनो वेति । प्रतिलोमदिगगतस्य सहया-
यिनो गूढपुरुषाः, अस्य शत्रोः, प्रेषयेयुः, अर्थात् सन्देशम् । सन्देशप्रकार-

गतः; पण्यं विप्रकारं वापादिश्य हिरण्यमन्तस्सारबलं प्रेषयस्व, एनम-
र्पयेम बद्धं प्रवासितं वा' इति । प्रतिपन्ने हिरण्यं सारबलं चाददीत ।
अन्तपालो वा दुर्गसम्प्रदानेन बलैकदेशमतिनीय विश्वस्तं घा-
तयेत् ।

जनपदमेकस्थं वा घातयितुममित्रानीकमावाहयेत्; तदवरुद्ध-
देशमतिनीय विश्वस्तं घातयेत् ।

मित्रव्यञ्जनो वा बाह्यस्य प्रेषयेत् — 'क्षीणमस्मिन् दुर्गे धान्यं
स्नेहाः क्षारो लवणं वा; तदमुष्मिन् देशे काले च प्रवेक्ष्यति; तदुप-
गृहाण' इति । ततो रसविद्धं धान्यं स्नेहं क्षीरं लवणं वा दूष्यामित्राट-
विकाः प्रवेशयेयुः; अन्ये वा अभित्यक्ताः ।

तेन सर्वभाण्डवीवधग्रहणं व्याख्यातम् ।

माह — अयं ते शत्रुरित्यादि । पण्यमपदिश्य हिरण्यं प्रेषयस्व, विप्र-
कारमपदिश्य अन्तस्सारबलं प्रेषयस्वेति सम्बन्धः । एनं त्वच्छत्रुम् । अर्पयेम
अर्थात् तुभ्यम् । प्रवासितं मारितम् । सन्देशमभ्युपेत्य हिरण्ये सारबले च प्रेषिते
तदुभयं स्वयं गृहीयादित्याह — प्रतिपन्न इत्यादि ।

पक्षान्तरमाह — अन्तपालो वेति । स वा, दुर्गसम्प्रदानेन स्वाधि-
ष्ठितदुर्गप्रदानेन, बलैकदेशं शत्रुसैन्यस्यैकदेशम्, अतिनीय अतिशयेन नीत्वा
अशक्यापयानं देशं प्रापयेत्यर्थः, विश्वस्तं घातयेत् ।

प्रकारान्तरमाह — जनपदमिति । तम्, एकस्थम् एकभूय स्वावि-
धेयतया स्थितं, घातयितुं निग्रहीतुम्, अमित्रानीकम्, आवाहयेत् आनाययेत् ।
तद्, अवरुद्धदेशं दुष्करनिर्गमनं देशम्, अतिनीय, विश्वस्तं, घातयेत् ।

अन्यं पक्षमाह — मित्रव्यञ्जनो वेति । स वा, बाह्यस्य शत्रोः, प्रेष-
येत्, अर्थात् सन्देशम् । तत्स्वरूपमाह — क्षीणमस्मिन्नित्यादि । तद् धा-
न्यादि । उपगृहाण त्वमपहत्य स्वीकुरुष्व । एवं सन्देशप्रेषणानन्तरं विषयो-
गदूषितं धान्यादिकं दूष्यामित्राटविकाः विजिगीषुसम्बन्धिनः इतरे वा अभि-
त्यक्ताः यथानिर्दिष्टे देशे काले च प्रवेशयेयुरित्याह — ततो रसविद्धमि-
त्यादि ।

अनेनैव प्रकारेण सर्वान् भाण्डवीवधान् रसविद्धान् कृत्वा शत्रुणा ग्रा-
हयेदित्याह — तेन सर्वेत्यादि ।

सन्धिं वा कृत्वा हिरण्यैकदेशमस्मै दद्यात् । विलम्बमानः शेषम् । ततो रक्षाविधानान्यवसावयेत् ; अग्निरसशस्त्रैर्वा प्रहरेत् ; हिरण्यप्रतिग्राहिणो वास्य वल्लभाननुगृहीयात् ।

परिक्षीणो वास्मै दुर्गं दत्त्वा निर्गच्छेत् सुरुङ्गया । कुक्षिप्रदरेण वा प्राकारभेदेन निर्गच्छेत् ।

रात्राववस्कन्दं दत्त्वा सिद्धस्तिष्ठेत् ; असिद्धः पार्श्वेनापगच्छेत् ; पाषण्डच्छन्नाना मन्दपरिवारो निर्गच्छेत् ; प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्हि-
येत ; स्त्रीवेषधारी वा प्रेतमनुगच्छेत् ।

दैवतोपहारश्राद्धग्रहवर्णेषु वा रसविद्धमन्नपानमवसृज्य कृतोप-
जापो दूष्यव्यञ्जनैर्निष्पत्य गूढसैन्योऽभिहन्यात् ।

प्रकारान्तरमाह — सन्धिं वेत्यादि । हिरण्यैकदेशं हिरण्यस्य पाणि-
तस्य कमपि भागम् । शेषदानविलम्बसाध्यमाह — तत इति । ततः शेषदा-
नविलम्बनवशादित्यर्थः, रक्षाविधानानि शत्रुकरणीयानि अवसावयेत् ‘अभि-
योज्यः संहितः’ इति विश्वासोत्पादद्वारेण उपेक्षयेदित्यर्थः । अग्निरसशस्त्रैर्वा
प्रहरेत् अर्थादवसावितरक्षाविधानं शत्रुम् । हिरण्यप्रतिग्राहिणः उत्कोचग्रह-
णशीलान्, अस्य शत्रोः, वल्लभान् वा, अनुगृहीयात् उत्कोचदानेनावर्जयेत्
तत्प्रहारार्थम् ।

परिक्षीणो वेति । सर्वथा शत्रुनिवारणाशक्तः, अस्मै शत्रवे, दुर्गं
दत्त्वा, सुरुङ्गया भूविवरेण, निर्गच्छेत् । कुक्षिप्रदरेण वा प्राकारभेदेन निर्ग-
च्छेदिति । प्राकारस्य कुक्षौ यतः प्रदरोऽस्ति ततो भित्त्वा वा निस्सरेत् ।

प्रकारान्तरमाह — रात्राविति । तदा, अवस्कन्दं सौप्तिकापहारं,
दत्त्वा उत्पाद्य, सिद्धस्तिष्ठेत् लब्धार्थश्चेत् तिष्ठेत् । असिद्धः, पार्श्वेन वक्रोपा-
येन, अपगच्छेत् न तु तिष्ठेत् प्राणापायभयात् । पार्श्वं प्रपञ्चयति — पाष-
ण्डच्छन्नानेति । पाषण्डवेषेण, मन्दपरिवारः अल्पपरिजनः, निर्गच्छेत् । प्रेत-
व्यञ्जनो वा, गूढैः गूढपुरुषैः, निर्हिंयेत आसन्दीवद्धो नगराद् बहिर्नीयेत,
स्त्रीवेषधारी वा प्रेतभार्याच्छन्ना वा, प्रेतं निर्हिंयमाणम्, अनुगच्छेत् ।

दैवतेत्यादि । देवबलिषु श्राद्धेषु उद्यानभोजनेषु च, रसविद्धं विष-
मिश्रम्, अन्नपानम्, अवसृज्य-दत्त्वा, दूष्यव्यञ्जनैः दूष्यवेषैः, निष्पत्य स्व-
पक्षात् परपक्षं प्रविश्य, कृतोपजापः, गूढसैन्यः गूढैः स्वसैन्यैरुपेतः, अभि-
हन्यात् ॥ अथ

एवं गृहीतदुर्गो वा प्राश्यप्राशं चैत्यमुपस्थाप्य दैवतप्रतिमाच्छिद्रं प्रविश्यासीत् ; गूढभित्तिं वा दैवतप्रतिमायुक्तं भूमिगृहम् । विस्मृते सुरू-
ङ्गया रात्रौ राजावासमनुप्रविश्य सुप्तममित्रं हन्यात् । यन्त्रविश्लेषणं वा
विश्लेष्याधस्तादवपातयेत् । रसाग्रियोगेनावलिसं गृहं जतुगृहं वाधिश-
यानममित्रमादीपयेत् ।

प्रमदवनविहारानामन्यतमे वा विहारस्थाने प्रमत्तं भूमिगृहसुरू-
ङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णा हन्युः, गूढप्रणिहिता वा रसेन । स्वपतो
वा निरुद्धे देशे गूढाः स्त्रियः सर्परसाग्निधूमानुपरि मुञ्चेयुः ।

प्रत्युत्पन्ने वा कारणे यद्यदुपपद्येत तत्तदभिन्नेऽन्तःपुरगते गूढस-
ञ्चारः प्रयुञ्जीत, ततो गूढमेवापगच्छेत्, स्वजनसंज्ञां च प्ररूपयेत् ॥

एकविजय इति सूत्रम् । एकेन सैन्यसाहाय्यरहितेन विजिगीषुणा
शत्रोरभिभव इति सूत्रार्थः ।

परापहतदुर्गस्य कर्तव्यमाह — एवमिति । अनेन प्रकारेण
गृहीतदुर्गो वा, प्राश्यप्राशं प्राशनीयप्रभूताशनं, चैत्यं देवालयम्, उपस्थाप्य
आत्मानं प्राप्य, दैवतप्रतिमाच्छिद्रं प्रविश्य, आसीत् । गूढभित्तिं वा गूढ-
वासयोग्यरन्ध्रवर्ती भित्तिं वा, दैवतप्रतिमायुक्तं भूमिगृहं वा, प्रविश्य, आसीत् ।
विस्मृते इत्यादि । विस्मृते शत्रुणा विस्मृते स्ववृत्तान्ते शत्रौ परभयविस्मरण-
विस्रब्धावस्थिते सतीत्यर्थः । यन्त्रविश्लेषणं यन्त्रं विश्लेष्यते यस्मात् तद् यन्त्र-
विश्लेषणाधारमित्यर्थः । विश्लेष्य यन्त्राद् वियोज्य । रसाग्रियोगेन अग्निप्रज्वा-
लनानुकूलेन योगेन औपनिषदिकप्रलम्भनप्रकरणे वक्ष्यमाणेन । अवलिसम्
उपादिग्धम् ।

प्रमदवनविहारानामित्यादि । विहारस्थाने क्रीडाविषये प्रसक्तमिति
शेषः । प्रमत्तं क्रीडाव्यासङ्गात् कार्यान्तरानवहितम् । गूढप्रणिहिता वा रसे-
नेति । गूढपुरुषा वा सूदारालिकव्यञ्जना अन्नपानादौ विषयोजनेन हन्युरि-
त्यर्थः । स्वपतो वेत्यादि । निरुद्धे निवारितजनप्रवेशे । सर्परसाग्निधूमान्
सर्पविषाग्निधूमान् औपनिषदिके वक्ष्यमाणान् ।

प्रत्युत्पद्यमानं निमित्तमवेक्ष्य यद् यद् वधपरिक्लेशाद्यौपयिकं, तत्तद्
अन्तःपुरगते शत्रौ गूढसञ्चारो भूत्वा विजिगीषुः प्रयुञ्जीत, प्रयुज्य चान्तःपुराद्
गूढमेवापसरेत्, अपसृत्य च स्वजनेभ्यो गूढप्रणिहितचरेभ्य आह्वानसंकेतं
दद्यादित्याह — प्रत्युत्पन्ने वेत्यादि ॥

द्वाःस्थान् वर्षवरान्श्चान्यान् निगूढोपहितान् परे ।

तूर्यसंज्ञाभिराहूय द्विषच्छेषाणि घातयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे आबलीयसे द्वादशाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः

योगातिसन्धानं दण्डातिसन्धानम् एकविजयश्च ।

आदितश्चत्वारिंशच्छततमः ॥

पुतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य आबलीयसं

द्वादशमधिकरणं समाप्तम् ॥

के ते स्वजनाः का तदाह्वानसंज्ञा किं चाहूतैः कर्तव्यमित्याकाङ्क्षाया-
माह—द्वाःस्थानिति । द्वारपालव्यञ्जनान्, वर्षवरान् षण्डान् अन्तःपुरचरान्,
अन्यांश्च सैनिकादिव्यञ्जनानितरांश्च, परे शत्रौ, निगूढोपहितान् गूढप्रणिहि-
तान्, तूर्यसंज्ञाभिः तूर्यघोषविशेषरूपाभिः संज्ञाभिः, आहूय, द्विषच्छेषाणि
द्विषतः शत्रोरात्मना सैन्यनिरपेक्षेण गूढं निहतस्य शेषाणि परिवारान्, घात-
येद्, विजिगीषुः । कारयेदिति पाठे हिंस्यादित्यर्थः ॥

प्रकरणत्रयमित्थमस्मिन् अध्याये संकीर्णार्थं वर्णितम् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

अपर्युताधिकरणमाबलीयससंज्ञितम् ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

श्रीमूलाख्यायाम् आबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः योगातिसन्धानं, दण्डाति-

सन्धानम्, एकविजयः, आदि-

तश्चत्वारिंशच्छततमः ॥

आबलीयसं द्वादशमधिकरणं समाप्तम् ॥

दुर्गलम्भोपायः — त्रयोदशमधिकरणम् ।

१७१. प्रक. उपजापः ।

विजिगीषुः परग्राहमवाप्तुकामः सर्वज्ञदैवतसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत् ; परपक्षं चोद्वेजयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं तु — गृहगुह्यप्रवृत्तिज्ञानेन प्रत्यादेशो मुख्यानां ; कण्टकशोधनापसर्पागमेन प्रकाशनं राजद्विष्टकारिणां ; विज्ञाप्योपायनख्यापनमदृष्टसंसर्गविद्यासंज्ञादिभिः ; विदेशप्रवृत्तिज्ञानं तदहरेव गृहकपोतेन मुद्रासंयुक्तेन ।

दैवतसंयोगख्यापनं तु — सुरुज्जामुखेनाग्निचैत्यदैवतप्रतिमाच्छिद्रानुप्रविष्टैरग्निचैत्यदैवतव्यञ्जनैः सम्भाषणं पूजनं च ; उदकादुत्थि-

अथ दुर्गलम्भोपायो नाम त्रयोदशमधिकरणं प्रस्तूयते । दुर्गस्य परकीयस्य प्राप्त्युपायोऽत्रोपदिश्यते । षट् चात्र सूत्राणि । तत्र प्रथमं सूत्रम् —

उपजाप इति । उपजापो भेद उच्यते इति सूत्रार्थः ।

विजिगीषुरिति । सः, परग्राहं शत्रोर्ग्रामनगरादिकं, अवाप्तुकामः, सर्वज्ञदैवतसंयोगख्यापनाभ्यां राज्ञः सर्वज्ञत्वख्यापनेन दैवतसाक्षात्कारख्यापनेन च, स्वपक्षम्, उद्धर्षयेद् उत्साहयेत् । परपक्षं च उद्वेजयेत् सन्त्रासयेत् ।

सर्वज्ञत्वख्यापनप्रकारमाह — सर्वज्ञख्यापनं त्विति । सर्वज्ञत्वख्यातिनिमित्तं तु, वक्ष्यत इति शेषः । गृहगुह्यप्रवृत्तिज्ञानेनेत्यादि । तदीयगृहगतं रहस्यमसाधुवृत्तं गूढपुरुषद्वारेण विदित्वा प्रत्याख्यानमित्यर्थः । कण्टकेत्यादि । कण्टकशोधनाधिकरणपञ्चमाध्यायोक्तरीत्यापसर्पोपदेशेन राजद्विष्टाचरितृन् गूढं विदित्वा तेषां प्रत्यापनमित्यर्थः । विज्ञाप्योपायनख्यापनमिति । राज्ञे निवेदनीयं यदुपायनं सेवार्थमन्यैरुपनीतं तस्य ख्यापनम् इदमीदृशमागमिष्यतीति प्रागेवाख्यानं, कैरुपायैः, अदृष्टसंसर्गविद्यासंज्ञादिभिः अदृष्टा अन्याविदिताः याः संसर्गविद्यासंज्ञाः नृत्तगीतवाद्यविद्यासूचनाः तदादिभिः, आदिपदाच्चारोपदेशादिग्रहणम् । विदेशप्रवृत्तिज्ञानमिति । दूरदेशवृत्तान्तज्ञानं, तदहरेव यस्मिन् दिने प्रवृत्तिसम्भवस्तस्मिन्नेव दिने, गृहकपोतेन गृह्यकेण पारावतेन, मुद्रासंयुक्तेन तदहर्वृत्तान्तशंसि लेख्यं मुद्रा तत्संयुक्तेन तद्धारकेण, तदहरेव गृहकपोतोपनीतेन विदेशवृत्तान्तलेख्येनेत्यर्थः ।

दैवतसंयोगमधिकृत्याह — दैवतसंयोगख्यापनं त्विति । दैवतसंयो-

तैर्वा नागवरुणव्यञ्जनैः सम्भाषा पूजनं च; रात्रावन्तरुदके समुद्र-
वालुकाकोशं प्रणिधायामिमालादर्शनम्; शिलाशिक्यावगृहीते प्लवके
स्थानम्; उदकवस्तिना जरायुणा वा शिरोवगूढनासः पृषतान्त्रकुली-
रनक्रशिंशुमारोद्भवसाभिर्वा शतपाक्यं तैलं नस्तःप्रयोगः तेन रात्रिग-
णशश्चरति इत्युदकचरणानि; तैर्वरुणनागकन्यावाक्यक्रिया सम्भाषणं
च; कोपस्थानेषु मुखादग्निधूमोत्सर्गः ।

तदस्य स्वविषये कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकेक्षणि-
कगूढपुरुषाः साचिच्यकरास्तद्वर्तिनश्च प्रकाशयेयुः । परस्य विषये दैव-
तदर्शनं दिव्यकोशदण्डोत्पत्तिं च अस्य ब्रूयुः । दैवतप्रश्ननिमित्तवाय-

गख्यातिनिमित्तं तु, वक्ष्यत इति शेषः । सुरुङ्गामुखेनेत्यादि । अग्निचैत्यदैवतप्र-
तिमाच्छिद्रानुप्रविष्टैः अग्निचैत्यम् अग्निशरणं तस्मिन् या दैवतप्रतिमाः तच्छि-
द्रानुप्रविष्टैः । उदकादित्यादि । नागवरुणव्यञ्जनैः सर्पदववेषैर्वरुणवेषैश्च ।
रात्रावित्यादि । अन्तरुदके तटाकादिजलमध्ये, समुद्रवालुकाकोशं समुद्रं वालु-
कानामनिर्गमाय शणसूत्रसीवनादिना मुद्रितमुखं वालुकाकोशं सिकतापेशीम् ।
शिलाशिक्येत्यादि । शिलाशिक्यावगृहीते शिलाबन्धवता शिक्येनाधस्ताद्
धारिते । प्लवके उड्डपादौ । स्थानं स्रोतोवेगानाकृष्यमाणतया स्थितिः । उद-
केत्यादि । उदकवस्तिना जलप्रवेशनिरोधकेन वस्त्रान्तेन, जरायुणा वा गर्भ-
पेण्या वा, शिरोवगूढनासः शिरसा सहावच्छादिता नासा यस्य स तथाभूतः
पुरुषः, पृषतान्त्रकुलीरनक्रशिंशुमारोद्भवसाभिर्वा बिन्दुमतः शम्बरमृगस्यान्त्रैः
कुलीरकुम्भीरजलकपिजलमार्जाराणां वसाभिश्च सह शतपाक्यं तैलं शतकृत्वः
पचनेन संस्कृतं तैलं, नस्तःप्रयोगः नासिकायां प्रयुज्यते निषिच्यते इत्यर्थः,
तेन तथाविधतैलनस्तःप्रयोगेण युक्त इति शेषः, रात्रिगणशश्चरति रात्रिगणान्
जले सञ्चरति । इत्युदकचरणानि एवम्प्रकारा उदकसञ्चाराः । तैः उदकच-
रणैः, वरुणनागकन्यावाक्यक्रिया वरुणनागकन्यानां वाक्यक्रिया, सम्भाषणं
च अन्योन्यभाषणं च । कोपस्थानेष्वपि । कोपकारणेषु, मुखाद्, अग्नि-
धूमोत्सर्गः औषधयोगमाययाग्निधूमयोर्वमनम् ।

तदित्यादि । सर्वज्ञत्वदैवतसंयोगख्यातेर्यन्निमित्तजातमुक्तं, तत् । कार्तान्-
तिकेत्यादिपदे ईक्षणिको विप्रश्निकः । दैवतेत्यादि । दैवतप्रश्नः शुभाशुभकम-
प्रश्नः निमित्तं शकुनं वायसः काकवाशितम् अङ्गविद्या अङ्गस्पर्शेन शुभाशुभ-

साङ्गविद्यास्वप्नमृगपक्षिव्याहारेषु चास्य विजयं ब्रूयुः, विपरीतममित्रस्य सदुन्दुभिम् । उत्कां च परस्य नक्षत्रे दर्शयेयुः ।

परस्य मुख्यान् मित्रत्वेनापदिशन्तो दूतव्यञ्जनाः स्वामिसत्कारं ब्रूयुः । स्वपक्षबलाधानं परपक्षप्रतिघातं च तुल्ययोगक्षेममत्यानामायुधीयानां च कथयेयुः । तेषु व्यसनाभ्युदयावेक्षणमपत्यपूजनं च प्रयुञ्जीत ।

तेन परपक्षमुत्साहयेद् यथोक्तं पुरस्तात् । भूयश्च वक्ष्यामः — साधारणगर्दभेन दक्षान्; लकुटशाखाहननाभ्यां दण्डचारिणः; कुलैलकेन चोद्विमान्; अशनिवर्षेण विमानितान्; विदुलेनावकेशिना

ज्ञापकविद्या स्वप्नः प्रसिद्धः मृगपक्षिव्याहाराः मृगाणां पक्षिणां च रुतानि तेषु । अस्य विजिगीषोः । विपरीतं पराजयं भाविनम् । सदुन्दुभिम् आघोषणभेरीसहितम् । उत्काम् औपनिषदिकस्य द्वितीयाध्याये वक्ष्यमाणाम् ।

परस्येत्यादि । स्वामिसत्कारं ब्रूयुः स्वामिना विजिगीषुणा कृतमात्मसत्कारं प्रपञ्चयेयुः, अर्थान्मुख्यानामपि स्वामिसत्कारलोभोत्पादनार्थम् । स्वपक्षेत्यादि । तुल्ययोगक्षेमं योगः स्वपक्षबलाधानपरपक्षप्रतिघाताभ्यां जनितो लाभः क्षेमः स्थितपालनं तदुभयं तुल्यं राज्ञा समानं तत्सहभोग्यत्वाद् यस्य तत् तथाभूतम् । तेष्विति । अमात्येषु आयुधीयेषु च, व्यसनाभ्युदयावेक्षणं व्यसने अभ्यवपत्त्यादिकरणम् अभ्युदये अभिनन्दनादिकरणं च, अपत्यपूजनं च मृतेष्वपि तेषु तदपत्यानां सत्करणं च, प्रयुञ्जीत ।

यथोक्तेन प्रकारेण परपक्ष्यान् परस्माद् भेदयेदित्याह — तेन परपक्षमित्यादि । भूयश्च वक्ष्याम इति । भेदनप्रकारमिति शेषः । तमेवाह — साधारणेत्यादि । दक्षान् येऽनलसकर्मकरणशीलास्तान्, साधारणगर्दभेन यथा हि सामान्यगर्दभः कर्म नित्यं तत्फलस्यानभिज्ञः करोति तथा यूयं परार्थे कर्म तत्फलानभिज्ञाः कुरुथेत्येवं गर्दभनिदर्शनेनेत्यर्थः, उत्साहयेदिति वर्तते । लकुटेत्यादि । दण्डचारिणः सैनिकान्, लकुटशाखाहननाभ्याम् उत्साहयेत्, लकुटो वेत्रयाष्टिः शाखाहननं कुठारादि ताभ्यामुपमानीकृताभ्यां दीपयेत्, वेत्रकुठारवत् यूयं स्वकर्म परस्मिन्तत्फलमनुभवति स्वयमननुभवन्त एव कुर्वन्तोऽचेतनसधर्माण इत्युपालम्भेन भेदयेदित्यभिप्रायः । कुलेत्यादि । उद्विमान् परस्माद् भीतान्, कुलैलकेन स्वयूथभ्रष्टेन जीवितनिराशेन मेघेण, तद्विमाना

वायसापिण्डेन कैतवजमेधेनेति विहताशान्; दुर्भगालङ्कारेण द्वेपिणेति पूजाफलान्; व्याघ्रचर्मणा मृत्युकूटेन चोपहितान्; पीलुविखादनेन करकयोद्ध्या गर्दभीक्षीराभिमन्थनेनेति ध्रुवापकारिणः इति ।

प्रतिपन्नान् अर्थमानाभ्यां योजयेत् । द्रव्यभक्तच्छेदेषु चैनान् द्रव्यभक्तदानैरनुगृहीयात् । अप्रतिगृह्यतां स्त्रीकुमारालङ्कारानभिहरेयुः ।

करणेनेत्यर्थः, उत्साहयेत् । अशनिवर्षेण विमानितानिति । ये परेण विमानितास्तान्, अशनिपाततुल्या विमानना युष्माभिर्वहुमानचिरार्थिभिः परस्मात् प्राप्तेति कथनेनोत्साहयेदित्यर्थः । विदुलेनेति । वञ्चुलेन, अवकेशिना अफलेन, वाशब्दः पक्षान्तरे, आयसपिण्डेन अयोमयेन भक्षणानर्हेण भक्तपिण्डेन, कैतवजमेधेन मिथ्यासृष्टेनानुदकदायिना मेधेन, इतिशब्दः प्रकारे । एवञ्जातीयेन वस्तुना परमुपमायेति शेषः, विहताशान् परममनोरथान्, उत्साहयेत् । ये कटकाङ्गुलीयकादिदानेन क्रियमाणां पूजां स्वकर्मणः फलं मन्यन्ते तान् परदत्तालङ्कारदुर्भगत्वकथनेन 'कृते कर्मणि अप्रीतः पर' इति कथनेन भेदकप्रकारान्तरकथनेन च भेदयेदित्याह — दुर्भगालङ्कारेणेत्यादि । व्याघ्रचर्मणेति । उपहितान् ये उपहिताः परप्रयुक्तयोपधया प्रतारिताः तान्, व्याघ्रचर्मणेति व्याघ्रस्येव चर्मास्य व्याघ्रचर्मा तेन, — 'परो निर्दोषसदोषीकरणव्यसनितया हिंस्रत्वाद् व्याघ्रस्वभावः' इति परस्य व्याघ्रौपम्यकथनेनेत्यर्थः । व्यालचर्मणेति पाठे व्यालो हिंस्रसत्त्वः । व्याघ्रच्छन्नमेति वा पाठः कृतकव्याघ्रः पर इति कथनेनेति तदर्थः । मृत्युकूटेन च पर उक्तादेव दोषात् कपटमृत्युरिति कथनेन चेत्यर्थः, उत्साहयेत् । पील्वित्यादि । ध्रुवापकारिणः ये परस्य नित्यापकर्तारस्तान्, पीलुविखादनेन पीलु वृक्षविशेषफलं तिक्तरसं तस्य विखादनेन भक्षणेन — यथा पीलुभक्षणं तिक्तरसत्वादुद्वेजकं तद्वत् परसेवनमिति कथनेनेत्यर्थः, करकया तिक्तरसः शाकभेदः करका तथा, उद्ध्या तिक्तरस ओषधिभेद उद्धी तथा ताभ्यां सह परमुद्वेजकत्वेन धर्मेणोपमायेत्यर्थः, गर्दभीक्षीराभिमन्थनेन परोपसर्पणस्य तत्समानत्वकथनेनेत्यर्थः, इतिशब्दः प्रकारान्तरार्थः, उत्साहयेत् । अनिष्पत्य परस्यापकुर्वतां तस्मान्निष्पतनार्थमयमुपदेशः । इतिशब्दः प्रकारवर्णनसमाप्तौ ।

प्रतिपन्नानिति । उत्साहनाभ्युपगन्तुन्, अर्थमानाभ्यां योजयेत् । धनान्नसंकटेषु चैषां तद्दानैरुपकुर्यादित्याह — द्रव्यभक्तेत्यादि । दीयमानं द्रव्य-

दुर्भिक्षस्तेनाटव्युपघातेषु च पौरजानपदानुत्साहयन्तः सत्रिणो
ब्रूयुः — 'राजानमनुग्रहं याचामहे ; निरनुग्रहाः परत्र गच्छामः'
इति ।

तथेति प्रतिपक्षेषु द्रव्यधान्यपरिग्रहैः ।

साचिव्यं कार्यमित्येतदुपजापाद्भुतं महत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे-

ऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः उपजापः,

आदित एकचत्वारिंशच्छततमः ॥

भक्तं गौरवमङ्गभयादप्रतिगृह्यतां स्त्रीधार्याणि कुमारधार्याणि च भूपणानि
सत्कारपूर्वं दद्युरित्याह — अप्रतिगृह्यतामित्यादि ।

दुर्भिक्षेत्यादि । उत्साहयन्तो ब्रूयुः भेदनार्थं कथयेयुः ।

तथेतिप्रतिपक्षेणिति । तथा कुर्म इति कृतयथोक्तवचनाङ्गीकारेषु
अर्थात् पौरजानपदेषु स्वामिसकाशादलब्धानुग्रहेषु सत्सु, द्रव्यधान्यपरिग्रहैः
धनधान्यवासस्थलानां दानैः, साचिव्यं कार्यम् अनुग्रहः कर्तव्यो विजिगी-
षुणा । इत्येतत् महत् प्रशस्तम्, उपजापाद्भुतम् उपजापवैचित्र्यम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे-

ऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः उपजापः,

आदित एकचत्वारिंशच्छततमः ॥

१७२. प्रक. योगवामनम् ।

मुण्डो जटिलो वा पर्वतगुहावासी चतुर्वर्षशतायुः ब्रुवाणः प्रभू-
तजटिलान्तेवासी नगराभ्याशे तिष्ठेत् । शिष्याश्चास्य मूलफलोपगम-
नैरमात्यान् राजानं च भगवद्दर्शनाय योजयेयुः । समागतश्च राज्ञा
पूर्वराजदेशाभिज्ञानानि कथयेत् 'शते शते च वर्षाणां पूर्णेऽहमग्निं
प्रविश्य पुनर्वालो भवामि ; तदिह भवत्समीपे चतुर्थमग्निं प्रवेक्ष्यामि ;
अवश्यं मे भवान् मानयितव्यः ; त्रीन् वरान् वृणीष्व इति । प्रति-
पन्नं ब्रूयात् — सप्तरात्रमिह सपुत्रदारेण प्रेक्षाप्रहवणपूर्वं वस्तव्यम्
इति । वसन्तमवस्कन्देत् ।

मुण्डो वा जटिलो वा स्थानिकव्यञ्जनः प्रभूतजटिलान्तेवासी
वस्तशोणितदिग्धां वेणुशलाकां सुवर्णचूर्णेनावलिप्य वल्मीके निद-
ध्याद् उपजिह्विकानुसरणार्थं, स्वर्णनालिकां वा । ततः सत्री राज्ञः
कथयेत् — असौ सिद्धः पुष्पितं निर्धिं जानाति' इति । स राज्ञा
पृष्टः 'तथा' इति ब्रूयात् । तच्चाभिज्ञानं दर्शयेत् । भूयो वा हिरण्य-

योगवामनमिति सूत्रम् । योगेन कपटोपायेन वामनं परस्य तद्दु-
र्गान्निष्कामणमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

मुण्डो जटिलो वेत्यादि । चतुर्वर्षशतायुः ब्रुवाणः चत्वारि वर्षशता-
न्यात्मनो वयांसि गतानीति कथयन् । प्रभूतजटिलान्तेवासी प्रचुराश्च जटा-
धराश्च शिष्या यस्य स तथाभूतः । शिष्याश्चेत्यादि । मूलफलोपगमनैः मूला-
नां फलानां चाभ्यवहारार्थमुपहृतैः । समागतश्चेत्यादि । पूर्वराजदेशाभिज्ञा-
नानि पूर्वेषां राज्ञां देशानां च चिह्नानि । शते शते चेत्यादि । मानयितव्यः
वरदानेन सम्भावयितव्यः । इति कथयेदिति सम्बन्धः । प्रतिपन्नमित्यादि ।
कृतयथोक्ताभ्युपगमम् । इह मदन्तिके । प्रेक्षाप्रहवणपूर्वं प्रेक्षा रूपकाभिनया-
दिदर्शनं प्रहवणं तुष्टिभोजनादि तत्पुरस्सरम् । अवस्कन्देत् हन्यात् ।

मुण्डो वेत्यादि । स्थानिकव्यञ्जनः स्थानविशेषाध्यक्षः स्थानिकः तद्व्य-
ञ्जनः । वस्तशोणितदिग्धां छागरुधिरलिप्ताम् । उपजिह्विकानुसरणार्थम् उपजि-
ह्विका वज्री तदनुसरणार्थं तच्चाकृत्रिमत्वप्रतीत्यर्थम् । स्वर्णनालिकां सुवर्णयुक्तं
वेणुभाजनं वा । ततः सत्रीत्यादि । पुष्पितं फलितावस्थापूर्वरूपभूतां पुष्पि-
तावस्थां प्राप्तम् । तच्चाभिज्ञानं पूर्वोक्तं सुवर्णादिग्धवेणुशलाकादिरूपं चिह्नम् ।
भूयो वेत्यादि । भूयो बहुतरम् । अन्तः वल्मीकस्यान्तर्भागे । प्राणिपातसाध्यः

मन्तराधाय ब्रूयाच्चैनं—‘नागरक्षितोऽयं निधिः प्राणिपातसाध्यः इति ।
प्रतिपन्नं ब्रूयात्—सप्तरात्रम्’ इति समानम् ।

स्थानिकव्यञ्जनं वा राज्ञौ तेजनाग्नियुक्तमेकान्ते तिष्ठन्तं स-
त्रिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः—‘असौ सिद्धः सामेधिकः’ इति ।
तं राजा यमर्थं याचेत, तमस्य करिष्यमाणः, ‘सप्तरात्रम्’—इति
समानम् ।

सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयेत् । ‘तं
राजा’ इति समानम् ।

सिद्धव्यञ्जनो वा देशदेवतामभ्यर्हितामाश्रित्य प्रहवणैरभीक्ष्णं
प्रकृतिमुख्यानभिसंवास्य क्रमेण राजानमतिसन्दध्यात् ।

जटिलव्यञ्जनमन्तरुदकवासिनं वा सर्वश्वेतं तटसुरुक्षाभूमिगृहा-
पसरणं वरुणं नागराजं वा सत्रिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः । ‘तं
राजा’ इति समानम् ।

नागाराधनसाधनीयः । सप्तरात्रमिति समानमिति । “सप्तरात्रमिह सपुत्रदा-
रेण प्रेक्षाप्रहवणपूर्वं वस्तव्यमिति ब्रूयाद्, वसन्तं चावस्कन्देते”ति यत् पूर्व-
मभिहितं तदिहापि योज्यमित्यर्थः ।

स्थानिकव्यञ्जनं वेत्यादि । तेजनाग्नियुक्तम् औपनिषदिकद्वितीया-
ध्यायोक्तेन तेजनयोगेन स्वगात्राभिप्रज्वलनाद्भुतप्रदर्शकमित्यर्थः । तेजनेत्या-
दिविशेषणद्वयं तापसत्वविश्वासार्यम् । सामेधिकः भाविसमृद्धीक्षणिकः ।

सिद्धव्यञ्जनो वा राजानमित्यादि । जम्भकविद्याभिः मायावि-
द्याभिः । तं राजेति समानमिति । “तं राजा यमर्थं याचेत, तमस्य करि-
ष्यमाणः सप्तरात्रमिह सपुत्रदारेण प्रेक्षाप्रहवणपूर्वं वस्तव्यमिति ब्रूयाद्, वसन्तं
चावस्कन्देते”ति प्रागुक्तमिहापि योज्यमित्यर्थः ।

सिद्धव्यञ्जनो वा देशदेवतामित्यादि । अभ्यर्हितां देवतासु मध्ये
विशिष्टाम् । प्रकृतिमुख्यान् अमात्यादान् । अभिसंवास्य संस्तवेनाभिमुखी-
कृत्य । क्रमेण प्रकृतिमुख्यद्वारेणेत्यर्थः । अतिसन्दध्याद् अभिसंवास्य वञ्चयेत् ।

जटिलव्यञ्जनमित्यादि । अन्तरुदकवासिनम् उदकचरणविद्ययो-
ऽकान्तर्वासशीलम् । सर्वश्वेतं सर्वात्मना श्वेतं, सर्वेषां श्वेततरं वा, ‘गुणात्
तरेण तरलोपश्चे’ति समासः । सर्वश्वेतत्वं च देवतावर्णविश्वासार्यम् । तटसुरुक्षा-

जनपदान्तेवासी सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं शत्रुदर्शनाय योजयेत् । प्रतिपन्नं बिम्बं कृत्वा शत्रुमावाहयित्वा निरुद्धे देशे घातयेत् ।

अश्वपण्योपयाता वैदेहकव्यञ्जनाः पण्योपायननिमित्तमाहूय राजानं पण्यपरीक्षायामासक्तमश्वव्यतिकीर्णं वा हन्युः, अश्वैश्च प्रहरेयुः ।

नगराभ्याशे वा चैत्यमारुह्य रात्रौ तीक्ष्णाः कुम्भेषु नालीन् वा विदलानि धमन्तः — 'स्वामिनो मुख्यानां वा मांसानि भक्षयिष्यामः पूजा नो वर्तताम्' इत्यव्यक्तं ब्रूयुः । तदेषां नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः ख्यापयेयुः ।

मङ्गल्ये वा हृदे तटाकमध्ये वा रात्रौ तेजनतैलाभ्यक्ता नागरूपिणः शक्तिमुसलान्ययोमयानि निष्पेषयन्तस्तथैव ब्रूयुः । ऋक्षचर्मभूमिगृहापसरणं तटान्तर्विवरेण वा भूमिगृहेण वा अपसरणं निर्गमनं यस्य तं तथाभूतम् । क्रमाभेनीतं क्रमेणाभिमुख्यं नोतम् । तं राजेति समानमिति । 'तं राजा यमर्थं याचेत तमस्य कारेण्यमाण' इत्यादिना 'वसन्तमवस्कन्देत्' इत्येतदन्तेनोक्तमिह योज्यमित्यर्थः ।

जनपदेत्यादि । जनपदान्तेवासी जनपदान्तो जनपदसीमा शत्रुविजिगीषुजनपदयोः सन्धिः तत्र वास्तव्यः । योजयेद् घटनां कुर्यात् । प्रतिपन्नमिति । अङ्गीकृतशत्रुदर्शनं राजानं, बिम्बं कृत्वा पूर्वसङ्केतितमाह्वानार्थं चिह्नं ध्वनिविशेषादिरूपं कृत्वा, शत्रुम्, आवाहयित्वा आनाय्य, निरुद्धे सर्वतः प्रतिरुद्धगतौ देशे, घातयेत्, अर्थाच्छत्रुणा ।

अश्वेत्यादि । वैदेहकव्यञ्जनाः अश्वविक्रेतृवेषाः । पण्योपायननिमित्तम् अश्वरूपाणां पण्योपायनानां दर्शनार्थम् । आसक्तं तत्परम् । अश्वव्यतिकीर्णं वा अश्वसम्बाधगतं वा ।

नगराभ्याशे वेत्यादि । चैत्यम् उद्देशद्रुमम् । नालीन् धान्यकाण्डान् । विदलानि पाटितदारुशकलानि । धमन्तः धूपयन्तः । अव्यक्तं मानुषीयत्वव्यक्तिर्यथा न भवेत् तथा । तदेषाभेत्यादि । तद् वचनम् ।

मङ्गल्ये वेत्यादि । मङ्गल्ये मङ्गलज्जिमिते । हृदे अगाधे जलाशये । तेजनतैलाभ्यक्ताः शरतैलाभ्यक्ताः । तथैव 'स्वामिनो मुख्यानां मांसानि भक्षयिष्यामः' इत्युक्तेन प्रकारेणैव । ऋक्षेत्यादि । ऋक्षचर्मकञ्चुकिनः भल्लकत्वङ्-

कञ्चुकिनो वा अग्निधूमोत्सर्गयुक्ता रक्षोरूपं वहन्तस्त्रिरपसव्यं न-
गरं कुर्वाणाः श्वसृगालवाशितान्तरेषु तथैव ब्रूयुः । चैत्यदैवतप्रतिमां वा
तेजनतैलेनाभ्रपटलच्छन्नेनाग्निना वा रात्रौ प्रज्वाल्य तथैव ब्रूयुः ।
तदन्ये ख्यापयेयुः ।

दैवतप्रतिमानामभ्यर्हितानां वा शोणितेन प्रस्नावमतिमात्रं
कुर्युः । तदन्ये दैवरुधिरसंस्त्रावे सङ्ग्रामे पराजयं ब्रूयुः ।

सन्धिरात्रिषु श्मशानप्रमुखे वा चैत्यमूर्ध्वभक्षितैर्मनुष्यैः प्ररूप-
येयुः । ततो रक्षोरूपी मनुष्यकं याचेत । यश्चात्र शूरवादिकोऽन्यतमो
वा द्रष्टुमागच्छेत् तमन्ये लोहमुसलैर्हन्युः, यथा रक्षोभिर्हत इति ज्ञायेत ।
तद्भुतं राज्ञः तद्वर्जिनः सत्रिणश्च कथयेयुः । ततो नैमित्तिकमौदूर्ति-
कव्यञ्जनाः शान्तिं प्रायश्चित्तं ब्रूयुः — ‘अन्यथा महदकुशलं राज्ञो
देशस्य च’ इति । प्रतिपन्नम् ‘एतेषु सप्तरात्रमेकैकमन्त्रबलिहोमं स्वयं
राज्ञा कर्तव्यम्’ इति ब्रूयुः । ततः समानम् ।

निर्मितकञ्चुकधारिणः । अपसव्यं कुर्वाणाः अप्रदक्षिणं परिगच्छन्तः । श्व-
सृगालवाशितान्तरेषु कुकुरजम्बुकविरावमध्येषु । शिवासृगालेत्यपपाठः । तथैव
पूर्वोक्तप्रकारेणैव । चैत्यदैवतप्रतिमां वेत्यादि । अभ्रपटलच्छन्नेन अभ्रक-
धातुमये छदिषि अदृश्यतया स्थितेन । तथैव ‘स्वामिनो मुख्यानां वेत्यादि-
रीत्या । तत् तथावचनम् । अन्ये सत्रिणः ।

दैवतप्रतिमानामित्यादि । शोणितेन मेषादिरक्तेन । प्रस्नावं प्रसृतिम् ।
कुर्युः भावयेयुः । तादित्यादि । तदन्ये प्रस्नावोत्पादकातिरिक्ताः सत्रिणः ।

सन्धीत्यादि । सन्धिरात्रिषु पर्वणिशासु । चैत्यं चिताङ्कम् । ऊर्ध्वभ-
क्षितैः पूर्वकायभक्षितैः । मनुष्यैः उपलक्षितामिति शेषः । प्ररूपयेयुः दर्शयेयुः ।
तत् इत्यादि । याचेत भक्षणार्थम् । ‘मनुष्ययाचनं राक्षसमहं हनिष्यामी’ति
यदि यः कश्चित् शूरवादेनोपगच्छेत्, तमन्ये सत्रिणो लोहमुसलैः स्वयं हन्युः,
‘रक्षोभिः स हत’ इति च ज्ञापयेयुरित्याह — यश्चात्रेत्यादि । तादित्यादि ।
तद् भुतं शूरपुरुषजननाश्चर्यम् । ततो नैमित्तिकेत्यादि । प्रतिपन्नं अभ्यु-
पगतशान्तिप्रायश्चित्तानुष्ठानम् । एतेषु पूर्वोक्तेषु दुर्निमित्तेषु विषये । एकैक-
बलिमन्त्रहोमम् एकैकस्य दुर्निमित्तस्यैकैकं बलिमन्त्रहोमं, बलिरुपहारः मन्त्रो
मन्त्रजपः होमोऽग्नावाहुतिः एषां समाहारो बलिमन्त्रहोमम् । ततः समान-
मिति । ‘तत्र वसन्तमवस्कन्देते’त्ययमर्थः प्राग्वद् द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

एतान् वा योगानात्मनि दर्शयित्वा प्रतिकुर्वीत परेषामुपदेशार्थम् । ततः प्रयोजयेद् योगान् । योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात् ।

हस्तिकामं वा नागवनपाला हस्तिना लक्षण्येन प्रलोभयेयुः, प्रतिपन्नं गहनमेकायनं वातिनीय घातयेयुः, बद्ध्वा वापहरेयुः ।

तेन मृगयाकामो व्याख्यातः ।

द्रव्यस्त्रीलोलुपमाढ्यविधवाभिर्वा परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिर्दायादनिक्षेपार्थमुपनीताभिः सन्निधः प्रलोभयेयुः । प्रतिपन्नं रात्रौ सन्निच्छन्नाः समागमे शस्त्ररसाभ्यां घातयेयुः ।

य एते योगा अभिहिताः तान् स्वसहायानामुपदेशार्थम् आत्माने शुष्केष्टिन्यायेन प्रथमं दर्शयित्वा प्रतिविदध्यात्, पश्चात् तु उपदिष्टस्वीयपुरुषसहायः शत्रौ प्रयोजयेदित्याह — एतान् वा योगानित्यादि । योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यादिति । इदं वाक्यं कोशाभिसंहरणप्रकरणपाठितं व्याख्यातचरम् । अस्येह पाठस्तु — योगानां प्रयोगप्रतिविधानयोः कोशाभिसंवर्धनाभ्युपायतां पूर्वोक्तां स्मारयितुम् ।

हस्तिकामं वेति । गजलोलुपं शत्रुं, नागवनपालाः विजिगीषुषेक्ष्याः, हस्तिना लक्षण्येन प्रशस्तलक्षणवता, प्रलोभयेयुः, तथाविधहस्तिग्रहणामिलाषं तस्य जनयेयुरित्यर्थः । प्रतिपन्नम् अभ्युपगतप्रलोभनं तं, गहनं दुष्प्रवेशं वनम्, एकायनं वा एकमात्रगम्यतया सङ्कटं मार्गं वा, अतिनीय अतिसम्बन्धनेन नीत्वा, घातयेयुः, बद्ध्वा वापहरेयुः अघातनपक्षे रज्जुभिर्वद्धं कृत्वा विजिगीषोरन्तिकं नयेयुः, यथा — प्रतिज्ञायौगन्धरायणे वत्सराजं सालङ्कायनादयः प्रद्योतभृत्याः स्वस्वाम्यन्तिकमिति भावः ।

हस्तिकामविषयोक्तं मृगयाकामेऽतिदिशति — तेनेत्यादि ।

द्रव्यस्त्रीलोलुपमिति । धनकामं स्त्रीकामुकं वा, आढ्यविधवाभिः, वैधव्यं प्राप्ताभिर्धनिकाभिः, परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिः अविधवानाढ्याभिर्वनिताभिः, दायादनिक्षेपार्थम् उपनीताभिः दायादापहृतनिक्षेपप्रतिलम्भार्थव्यवहारवशादन्तिकं प्राप्ताभिः रित्यर्थः, सन्निधः प्रलोभयेयुः । प्रतिपन्नम् अभ्युपगतप्रलोभनं, रात्रौ, सन्निच्छन्नाः सन्निधसम्बन्धिनो मूढपुरुषाः, समागमे समागमप्रसङ्गे, शस्त्ररसाभ्याम् आयुधप्रहारविषप्राशनाभ्यां, घातयेयुः ।

सिद्धप्रव्रजितचैत्यस्तूपदैवतप्रतिमानामभीक्ष्णाभिगमनेषु वा भूमिगृहसुरूङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णाः परमभिहन्युः ।

येषु देशेषु याः प्रेक्षाः प्रेक्षते पार्थिवः स्वयम् ।

यात्राविहारे रमते यत्र क्रीडति वाम्भसि ॥

चाटूक्त्यादिषु कृत्येषु यज्ञप्रहवणेषु वा ।

सूतिकाप्रेतरोगेषु प्रीतिशोकभयेषु वा ॥

प्रमादं याति यस्मिन् वा विश्वासात् स्वजनोत्सवे ।

यत्रास्यारक्षिसञ्चारो दुर्दिने संकुलेषु वा ॥

विप्रस्थाने प्रदीप्ते वा प्रविष्टे निर्जनेऽपि वा ।

वस्त्राभरणमाल्यानां फेलाभिः शयनासनैः ॥

मद्यभोजनफेलाभिस्तूर्यैर्वाभिहतैः सह ।

प्रहरेयुररींस्तीक्ष्णाः पूर्वप्रणिहितैः सह ॥

सिद्धेत्यादे । सिद्धानां साधूनां प्रव्रजितानां भिक्षूणां चैत्यस्तूपदैवतप्रतिमानां च चैत्येषु देवालयेषु स्तूपेषु तद्विमानेषु च वर्तमानानां देवताप्रतिमानां च, अभीक्ष्णाभिगमनेषु वा पौनःपुनिकेषु सेवार्थगमनेषु वा, भूमिगृहसुरूङ्गागूढभित्तिप्रवेष्टाः, तीक्ष्णाः, परं शत्रुम्, अभिहन्युः ॥

विधिशेषं पञ्चभिः श्लोकैरेकान्वयेनाह — येष्वित्यादि । पार्थिवः, येषु देशेषु, याः प्रेक्षाः नृत्तानि, स्वयं प्रेक्षते, तेषु तासु चेति शेषः । यत्र यात्राविहारे, रमते व्यासज्जते तत्रेति शेषः । यत्र वा अम्भसि क्रीडति रमते, तत्रेति शेषः । चाटूक्त्यादिष्विति पाठः चाटूक्तिः स्तुतिवादस्तदादिषु, धिगुक्त्यादिष्वित्यपि पाठः । कृत्येषु एतत्स्थाने सर्वेष्विति कश्चित् पाठः । यज्ञप्रहवणेषु वा यज्ञेषु तुष्टिभोजनेषु च, सूतिकाप्रेतरोगेषु प्रीतिशोकभयेषु वा प्रसवमरणरोगनिमित्तासु हर्षदुःखभीतिषु वा, यस्मिन् वा स्वजनोत्सवे, विश्वासात् प्रमादं याति, तस्मिन्निति शेषः । यत्र, अस्य राज्ञः, अरक्षिसञ्चारः रक्षिपुरुषरहितः सञ्चारो भवति, तत्रेति शेषः । दुर्दिने अतिवर्षे, संकुलेषु वा आकीर्णेषु वा, विप्रस्थाने विमार्गतः प्रस्थाने, प्रदीप्ते वा नगरादावग्निसन्दीपने वा, प्रविष्टे निर्जनेऽपि वा विजनदेशप्रवेशे वा, तीक्ष्णाः, अरीन् शत्रून् प्रहरेयुः, कथम्भूताः, वस्त्राभरणमाल्यानां फेलाभिः उपभुक्तशेषैः, शयनासनैः, मद्यभोजनफेलाभिः मद्यभोजनोच्छिष्टैश्च, प्रीता इति शेषः, पुनः कीदृशाः, अभि-

यथैव प्रविशेयुश्च द्विषतः सत्रहेतुभिः ।

तथैव चापगच्छेयुरित्युक्तं योगवामनम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशो-

धिकरणे द्वितीयोऽध्यायः योगवामनम्,

आदितो द्विचत्वारिंशच्छततमः ॥

हतैः तूर्यैः सह आह्वानार्थं शब्दापिलैः संज्ञातूर्यैः सहिताः, पुनः कथम्भूताः,
पूर्वप्रणिहितैः सह पूर्वनियुक्तैर्गूढपुरुषैः संज्ञातूर्यशब्दाद्द्वैतैर्दत्तसाहाय्या इत्यर्थः ॥

यथैवेति । येनैव प्रकारेण महाप्रणिधानदानलक्षणेन, सत्रहेतुभिः
छद्धानिमित्तरूपलब्धैः, द्विषतः शत्रून्, प्रावेशेयुः अर्थात् सन्निधः, तथैव
तेनैव प्रकारेण, अपगच्छेयुः द्विषद्भ्योऽपसरेयुः, अन्यथा हि द्विषद्भिर्गृहीताः
स्युरिति भावः । इति योगवामनम् उक्तम् उपदिष्टम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशो-

धिकरणे द्वितीयोऽध्यायः योगवामनम्,

आदितो द्विचत्वारिंशच्छततमः ॥

१७३. प्रक. अपसर्पप्राणिधिः ।

श्रेणीमुख्यमाप्तं निष्पातयेत् । स परमाश्रित्य पक्षापदेशेन स्व-
विषयात् साचिव्यकरणसहायोपादानं कुर्वीत । कृतापसर्पोपचयो वा
परमनुमान्य स्वामिनो दूष्यग्रामं वीतहस्त्यश्वं दूष्यामात्यं दण्डमाक्रन्दं
वा हत्वा परस्य प्रेषयेत् । जनपदैकदेशं श्रेणीमटवीं वा सहायोपादा-
नार्थं संश्रयेत । विश्वासमुपगतः स्वामिनः प्रेषयेत् । ततः स्वामी
हस्तिबन्धनमटवीघातं वापदिश्य गूढमेव प्रहरेत् ।

एतेनामात्याटविका व्याख्याताः ।

शत्रुणा मैत्रीं कृत्वा अमात्यान् अवक्षिपेत् । ते तच्छत्रोः प्रेष-

अपसर्पप्राणिधिरिति सूत्रम् । अपसर्पो गूढपुरुषः तस्य प्राणिधानं
परविषये निवासनमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

श्रेणीमुख्यमिति । तम्, आप्तं प्रत्ययितं, निष्पातयेद् द्वेषहेत्वपदेशे-
नात्मसकाशान्निष्पतितं कुर्यात्, अर्थाद् विजिगीषुः । स इति । मिथ्यानि-
ष्पातितः श्रेणीमुख्यः, परं शत्रुम्, आश्रित्य, पक्षापदेशेन परपक्षार्थत्वापदे-
शेन, स्वविषयाद् विजिगीषुदेशात्, साचिव्यकरणसहायोपादानं साहाय्य-
करणार्थानां सहायानां संग्रहणं, कुर्वीत । कृतापसर्पोपचयो वेति । एवं
सम्पादितबहुपसर्पसहायः, परम् अनुमान्य शत्र्वनुमतिग्रहणपूर्व, स्वामिनो वि-
जिगीषोः, दूष्यग्रामं दूष्यवर्गं, वीतहस्त्यश्वम् असारहस्त्यश्वं, दूष्यामात्यं
दूष्यैरमात्यैर्युक्तं, दण्डं सैन्यम्, आक्रन्दं वा पृष्ठमित्रं वा, हत्वा जित्वा,
परस्य प्रेषयेत् । जनपदैकदेशमिति । जनपदस्यैकदेशम् अर्थात् परकीयं,
श्रेणीम्, अटवीं वा आटविकान् वा, सहायोपादानार्थं स्वामिसहायत्वेन
स्वीकरणार्थं, संश्रयेत गूढमनुवर्तेत । तथा सहायतयोपात्तेषु तेषु आत्मनो
विश्वासे जाते तान् स्वामिनोऽन्तिके साह्यार्थं प्रेषयेदित्याह — विश्वासमुप-
गत इत्यादि । ईदृशसहायलाभानन्तरं स्वामी निजवनहस्तिबन्धनं वननाशनं
वा निमित्तमपदिश्य परं तदविदितात्मसन्नाह एव सन् प्रहरेदित्याह — ततः
स्वामीत्यादि ।

अनया दिशामात्याटविकानामपि अपसर्पतया परविषये प्राणिधानमूह-
नीयमित्याह — एतेनेत्यादि ।

अपसर्पप्राणिधानस्य प्रकारान्तरमाह — शत्रुणेति । स्वशत्रुणा सह,
मैत्रीं कृत्वा मित्रभावमभिनीय, अमात्यान् स्वीयान्, अवक्षिपेत् धिक्कुर्याद्

येयुः — 'भर्तारं नः प्रसादय' इति । स यं दूतं प्रेषयेत्, तमुपालभेत — 'भर्ता ते माममात्यैर्भेदयति ; न च पुनरिहागन्तव्यम्' इति । अथैकममात्यं निष्पातयेत् ; स परमाश्रित्य योगापसर्पापरक्तदूष्यान् शक्तिमतः स्तेनाटविकानुभयोपघातकान् वा परस्योपहरेत् । आप्तभावोपगतः प्रवीरपुरुषोपघातमस्योपहरेत् । अन्तपालमाटविकं दण्डचारिणं वा — 'दृढमसौ चासौ च ते शत्रुणा सन्धत्त' इति । अथ पश्चादभित्यक्तशासनैरेनान् घातयेत् ।

दण्डबलव्यवहारेण वा शत्रुमुद्योज्य घातयेत् ।

विजिगीषुः । ते इति । अमात्याः, तच्छत्रोः मित्रीकृतस्य शत्रोः, प्रेषयेयुः, अर्थाद् दूतम् । दूतनिवेदनीयं सन्देशमाह — भर्तारं न इति । अस्मासु कुपितमिति शेषः, प्रसादय इति सन्दिश्येति शेषः । स इति । अमात्यप्रार्थितः शत्रुः, यं दूतं, प्रेषयेद् विजिगीषुंप्रसादनार्थं, तम्, उपालभेत निन्देत्, अर्थाद् विजिगीषुः, किमुक्त्वा, 'भर्ता ते माम् अमात्यैः भेदयति, पुनः, इह मदन्तिके, नचागन्तव्यम्, अर्थाद् भर्तृसन्देशहरेण त्वया' इति । अमात्यभेदनस्य सत्यत्वभ्रमजननानुकूलमाह — अथेति । अनन्तरम्, एकमवक्षिप्तेष्वन्यतमम्, अमात्यं, निष्पातयेत् स्वान्तिकान्निरस्तं कुर्यात् । स इति । निष्पातितः, परम् आश्रित्य, योगापसर्पापरक्तदूष्यान् स्वामिप्रणिहितान् कपटापसर्पान् स्वामिन्यपरागं प्राप्तान् स्वामिदूष्यांश्च, अशक्तिमतः, स्तेनाटविकान्, उभयोपघातकान् वा, परस्य उपहरेद् 'इमे तव सहाया मया सम्पादिता' इति वदन् उपनयेत् । आप्तभावोपगतः प्रत्ययितत्वापन्नः, अस्य शत्रोः, प्रवीरपुरुषोपघातं प्रवीरपुरुषनाशम्, उपहरेत् प्रापयेत् । कथमुपहरेदित्याह — अन्तपालमिति । तम्, आटविकम् अटवीपालं, दण्डचारिणं वा सैनिकं वा, दुष्टत्वेन सूचयेदित्यध्याहर्तव्यम् । किमुक्त्वा, दृढम् असौ च असौ च अन्तपालादिः, ते शत्रुणा, सन्धत्ते, इति उक्त्वेति शेषः । अथेति । किञ्च, पश्चाद् उत्तरकाले, अभित्यक्तशासनैः अभित्यक्तो विजिगीषुवध्यः तद्धस्तार्पितैर्विजिगीष्वन्तपालादिपरस्परमैत्रीप्रकाशकैः कूटलेख्यैः करणभूतैः, एनान् घातयेत् कूटलेख्यान्यभित्यक्तहस्तात् परेण ग्राहयित्वा अन्तपालादीन् हतान् कारयेदित्यर्थः ।

दण्डबलं ते दास्यामीति प्रतिज्ञया परं तच्छत्रुणाभियोज्य पश्चात् तददानेन तं शत्रुबलेन घातयेदित्याह — दण्डबलव्यवहारेण वेत्यादि ।

कृत्यपक्षोपग्रहेण वा परस्यामित्रं राजानमात्मन्यपकारयित्वा-
भियुञ्जीत । ततः परस्य प्रेषयेद् — 'असौ ते वैरी ममापकरोति;
तमेहि सम्भूय हनिष्यावः; भूमौ हिरण्ये वा ते परिग्रहः' इति । प्रति-
पन्नमभिसत्कृत्यागतमवस्कन्देन प्रकाशयुद्धेन वा शत्रुणा घातयेत् ।
अभिविश्वासनार्थं भूमिदानपुत्राभिषेकरक्षापदेशेन वा ग्राहयेत् । अवि-
षह्यमुपांशुदण्डेन वा घातयेत् । स चेद् दण्डं दद्यात् न स्वयमागच्छेत्,
तमस्य वैरिणा घातयेत् । दण्डेन वा प्रयातुमिच्छेत् न विजिगीषुणा,
तथाप्येनमुभयतस्संपीडनेन घातयेत् । अविश्वस्तो वा प्रत्येकशो या-
तुमिच्छेद्, राज्यैकदेशं वा यातव्यस्य आदातुकामः, तथाप्येनं वै-
रिणा सर्वसन्दोहेन वा घातयेत् । वैरिणा वा सक्तस्य दण्डोपनयेन
मूलमन्यतो हारयेत् ।

कृत्यपक्षोपग्रहेण वेति । कृत्यपक्षाणां क्रुद्धलुब्धभीतादीनां परकी-
यानां स्वानुकूलीकरणेन, परस्य, अमित्रं राजानम्, आत्मानि अपकारयित्वा
अपकारं कारयित्वा, अभियुञ्जीत । ततः पश्चात्, परस्य प्रेषयेद् अर्थात् सन्देशं,
कथम्भूतं सन्देशम्, 'असौ ते वैरी ममापकरोति, तमेहि सम्भूय हनिष्यावः;
भूमौ हिरण्ये वा अर्थाच्छत्रुजयलभ्ये लाभे, ते परिग्रहः संविभागः' इत्येवं-
लक्षणम् । प्रतिपन्नम्, अभिसत्कृत्य स्वोक्तिमभिपूज्य, आगतं परम्, अव-
स्कन्देन सौप्तिकेन, प्रकाशयुद्धेन वा, शत्रुणा, घातयेत् । अथ शत्रुः संभूयाभि-
युक्तो जितः, तदा किं कर्तव्यमित्याह—अभिविश्वासनार्थमिति । विश्वासं
जनयितुं, भूमिदानपुत्राभिषेकरक्षापदेशेन वा प्रतिश्रुतभूमिदानमपदिश्य स्वपु-
त्राभिषेकमपदिश्य स्वरक्षामपदिश्य वा, ग्राहयेद् अर्थात् परम् । अविषह्यम्
अपदेशेन ग्रहीतुमशक्यम्, उपांशुदण्डेन वा रहोवधेन वा, घातयेत् । अभिसत्कृ-
त्यागतविषया एते विधयः । परश्चेत् स्वयं नागतः दण्डमेव केवलं साहाय्यार्थं
प्रेषयेत्, तदा परस्य तं दण्डं तच्छत्रुणा घातयेदित्याह — स चेद् दण्डं
मित्यादि । यदि सम्भूय हननार्थमाहूतः परः स्वीयेन दण्डेनैव सह प्रयातु-
मिच्छति नतु विजिगीषुणा सह, तदैवं पुरस्तात् पृष्ठतश्च संपीडनेन घातये-
दित्याह — दण्डेन वा प्रयातुमिच्छेदित्यादि । यत्रविश्वासादसंप्रयुज्यैव
विजिगीषुणा परः स्वयं पृथग् यातुमिच्छति राज्यैकदेशं च यातव्यस्य स्वयं
ग्रहीतुकामः, तदा तं वैरिणा सर्वसैन्यसमुदयेन वा घातयेदित्याह — अवि-
श्वस्तो वेत्यादि । वैरिणा वा सक्तस्येति । वैरिणमभिगम्य तेन सह युद्धं

शत्रुभूम्या वा मित्रं पणेत; मित्रभूम्या वा शत्रुम् । ततः शत्रु-
भूमिलिप्सायां मित्रेणात्मन्यपकारयित्वाभियुञ्जीत । इति समानाः
पूर्वेण सर्व एव योगाः ।

शत्रुं वा मित्रभूमिलिप्सायां प्रतिपन्नं दण्डेनानुगृहीयात्; ततो
मित्रगतमतिसन्दध्यात्; कृतप्रतिविधानो वा व्यसनमात्मनो दर्श-
यित्वा मित्रेणामित्रमुत्साहयित्वा आत्मानमभियोजयेत्; ततः संपीड-
नेन घातयेत्; जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत् । मित्रेणाहूत-
श्रेच्छत्रुरग्राह्ये स्थातुमिच्छेत्, सामन्तादिभिर्मूलमस्य हारयेत्; दण्डेन
वा त्रातुमिच्छेत्, तमस्य घातयेत् ।

व्यासङ्गं कुर्वतः परस्य, मूलं स्थानीयं, दण्डोपनयेन सैन्यप्रेषणेन, अन्यतः
अन्यत्र, हारयेत् ।

शत्रुभूम्या वेति । मित्रं, शत्रुभूम्या स्वशत्रुभूम्या, पणेत 'तां जित्वा ते सं-
विभजामी'ति संविदं कुर्याद् गूढम् । मित्रभूम्या वा, शत्रुं पणेत । तत इति ।
तत्र, शत्रुभूमिलिप्सायां, मित्रेण, आत्मनि, अपकारयित्वा अपकारं कारयित्वा,
अभियुञ्जीत, अर्थात् तम् । इति समानाः पूर्वेण सर्व एव योगा इति ।
'ततः परस्य प्रेषयेद् 'असौ ते वैरी ममापकरोति, तमेहि संभूय हनिष्यावः
भूमौ हिरण्ये वा ते परिग्रहः' इति प्रतिपन्नमभिसत्कृत्यागतमवस्कन्देन प्रका-
शयुद्धेन वा शत्रुणा घातयेद्' इत्यादिना "वैरिणा वा सक्तस्य दण्डोपनयेन
मूलमन्यतो हारयेद्" इत्यन्तेन सन्दर्भेण ये पूर्व योगा उक्ताः ते सर्वे इहापि
योज्या इत्यतिदेशार्थः ।

शत्रुं वेति । तं, मित्रभूमिलिप्सायां, प्रतिपन्नं संभूयहननाभ्युपगन्तारं,
दण्डेन स्वसैन्यदानेन, अनुगृहीयात् । ततः स्वदत्तसैन्यग्रहणानन्तरं, मित्रगतं
मित्रप्राप्तं मित्रे कृताभियोगम्, अतिसन्दध्यात् मित्रेण संभूय घातयेत् । आत्मनो
व्यसनस्याविद्यमानस्यैव तत्प्रतिविधानारम्भैर्विद्यमानताभिनयेन शत्रुं स्वमित्र-
द्वारेण प्रोत्साह्यात्मन्यभियोजयेत्; ततः स्वात्मना मित्रेण चेत्युभाभ्यां कृतेन
पीडनेन तं घातयेद्, जीवन्तमेव वा तं गृहीत्वा राज्यपरिवर्तं कारयेद् विजि-
गीषुरित्याह — कृतप्रतिविधान इत्यादि । इह 'कृतप्रतिविधानो वे'त्यस्य
स्थाने 'ततः प्रतिविधानेन वा' इति क्वचित् पाठः समानार्थः । मित्रेणेति ।
तेन, आहूतः आत्मसंप्रयोगार्थितः, शत्रुः विजिगीषुव्यसनभिनयजानितो-
साहो वैरी, अग्राह्ये स्थातुमिच्छेच्चेद् विजिगीषुमभियुञ्जानोऽपि तन्मित्रास-

तौ चेन्न भिद्येयातां प्रकाशमेवान्योन्यस्य भूम्या पणेत्; ततः परस्परं मित्रव्यञ्जनोभयवेतना वा दूतान् प्रेषयेयुः—‘अयं ते राजा भूमिं लिप्सते शत्रुसंहितः’ इति; तयोरन्यतरो जाताशङ्कारोषः पूर्व-
वचेष्टेत ।

दुर्गराष्ट्रदण्डमुख्यान् वा कृत्यपक्षहेतुभिरभिविख्याप्य प्रवाजयेत्; ते युद्धावस्कन्दावरोधव्यसनेषु शत्रुमतिसन्दध्युः; भेदं वास्य स्ववर्गेभ्यः कुर्युः; अभित्यक्तशासनैः प्रतिसमानयेयुः ।

लुब्धकव्यञ्जना वा मांसविक्रयेण द्वास्स्था दौवारिकापाश्रया-
श्चोराभ्यागमं परस्य द्वित्तिरिति निवेद्य लुब्धप्रत्यया भर्तुरर्नाकं द्विधा
अप्रयुक्ततयैव स्थातुमिच्छेद् यदि, तर्हीति शेषः, सामन्तादिभिः, अस्य शत्रोः
मूलं स्थानीयं, हारयेत् । दण्डेन वा त्रातुमिच्छेदिति । सैन्येन रक्षितुमि-
च्छेच्चेत्, तं दण्डम्, अस्य, घातयेत् ।

मित्रशब्दोर्गूढभेद्यत्वेऽतिसन्धानप्रकारमभिधायाभेद्यत्वे तमाह — तौ
चेन्न भिद्येयातामित्यादि । प्रकाशमेव अगूढमेव सर्वजनविदितं यथा स्यात्
तथा । अन्योन्यस्य भूम्या पणेत् मित्रभूम्या शत्रुं शत्रुभूम्या मित्रं च पणेत् ।
अन्योन्यभूम्येत्यपि पाठः । तत इति । प्रकाशपणनानन्तरं, परस्परं शत्रुं
मित्रं चोद्दिश्येत्यर्थः, मित्रव्यञ्जनोभयवेतना वा मित्रव्यञ्जना उभयवेतना
वा, व्यस्त एव तु पाठो ह्यद्यः । दूतान् सन्देशहरान्, प्रेषयेयुः । सन्देशप्र-
कारमाह — अयं ते राजेत्यादि । तयोरिति । मित्रशब्दोः, अन्यतरः, जा-
ताशङ्कारोषः, पूर्ववत् चेष्टेत पूर्वोक्तदिशा स्ववैरिणमतिसन्दध्यादित्यर्थः ।

योगान्तरमाह—दुर्गराष्ट्रदण्डमुख्यान् वेति । स्थानीयमुख्यान् जन-
पदमुख्यान् सेनामुख्यांश्च, कृत्यपक्षहेतुभिः कृत्यसहायत्वसंभावनानिमित्तैः,
अभिविख्याप्य, प्रवाजयेद् राष्ट्राद् विवासयेत् । ते विवासिताः, शत्रुमाश्रिता
इति शेषः, युद्धावस्कन्दावरोधव्यसनेषु युद्धाद्यवसरेषु, शत्रुम् अतिसन्दध्युः,
भेदं वा, अस्य शत्रोः, स्ववर्गेभ्यः स्वीयेभ्योऽमात्यादिवर्गेभ्यः, कुर्युः । अभि-
त्यक्तशासनैः अभित्यक्तहारितैः कूटलेख्यैः, प्रतिसमानयेयुः स्वोद्भावितान्
मिथ्यार्थान् संवादयेयुः ।

योगान्तरमाह — लुब्धकव्यञ्जना वेति । मृगयुवेषा गूढपुरुषाः,
मांसविक्रयेण तद्व्यापारवशेन, द्वाःस्थाः द्वारस्थिताः, दौवारिकापाश्रयाः द्वास्-

निवेद्य ग्रामवधेऽवस्कन्दे च द्विषतो ब्रूयुः—‘आसन्नशोरगणः, महान्-
श्चाक्रन्दः, प्रभूतं सैन्यमागच्छतु’ इति । तदर्पयित्वा ग्रामघातदण्डस्य
सैन्यमितरदादाय रात्रौ दुर्गद्वारेषु ब्रूयुः—‘हतशोरगणः ; सिद्धयात्र-
मिदं सैन्यमागतं ; द्वारमपात्रियताम्’ इति । पूर्वप्रणिहिता वा द्वाराणि
दद्युः ; तैः सह प्रहरेयुः ।

कारुशिल्पपाषण्डकुशीलववैदेहकव्यञ्जनानामायुधीयान् वा पर-
दुर्गे प्रणिदध्यात् । तेषां गृहपतिकव्यञ्जनाः काष्ठतृणधान्यपण्यशकटैः
प्रहरणावरणान्यभिहरेयुः ; देवध्वजप्रतिमाभिर्वा । ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रम-
धिकृताश्रयाः, चोराभ्यागमं, परस्य, द्विस्त्रिरिति द्वित्रादिवारान्, निवेद्य, लब्ध-
प्रत्ययाः भर्तुः प्राप्तभर्तृविश्वासाः, ग्रामवधे अवस्कन्दे च विषये तदुभयप्रति-
कारार्थमित्यर्थः, द्विषतः शत्रोः, अनकिं, द्विधा निवेद्य द्वैराश्येन निविष्टं
कारयित्वा, ब्रूयुः । किमिति — ‘आसन्नः चोरगणः, महान्श्च, आक्रन्दः ज-
नाक्रोशः, प्रभूतं बहुलं, सैन्यम् आगच्छतु, चोरगणाभिघातार्थम्’ इति ।
तदिति । आगतं सैन्यं, ग्रामघातदण्डस्य ग्रामघातप्रतिकारार्थं इत्यर्थः, अर्प-
यित्वा, इतरत् सैन्यम् आदाय, रात्रौ दुर्गद्वारेषु ब्रूयुः, गत्वा वदेयुः, किमि-
ति — ‘हतः चोरगणः, अत एव सिद्धयात्रं सफलायात्रम्, इदं सैन्यम्
आगतम् । द्वारम् अर्थाद् दुर्गस्य, अपात्रियतां भयहेतुव्यपगमाद् विवृतं
क्रियताम्’ इति । द्वारापावरणप्रार्थनं च सैन्यं परस्य स्ववशगतं हत्वा गमि-
ष्यतां सुखनिर्गमार्थम् । पूर्वप्रणिहिता वेति । पूर्वनियुक्ता वा गूढपुरुषाः,
द्वाराणि दद्युः । न केवलं द्वारदाने सहाया एते पूर्वप्रणिहिताः किन्तु लुब्ध-
कव्यञ्जनैः क्रियमाणे सैन्यस्य प्रहारेऽपीत्यभिप्रायेणाह — तैः सह प्रहरेयु-
रिति ।

योगान्तरमाह — कारुशिल्पीत्यादि । आयुधीयान् आयुधजीविनः ।
अनायुधीयान् इत्यसमञ्जसः पाठः । प्रणिदध्यात् अपसर्पयेत् । तेषामित्यादि ।
तेषां कार्वादिव्यञ्जनानामायुधीयानाम् । प्रहरणावरणानि प्रहरणानि आवर-
णानि च युद्धोपयोगीनि । अभिहरेयुः गूढं दद्युः । देवध्वजप्रतिमाभिर्वा देवानां
ध्वजभूतैः खड्गादिभिः प्रतिमाभिश्च सह वा । ततस्तद्व्यञ्जना इत्यादि ।
ततः कार्वादिव्यञ्जनाः गृहपतिकव्यञ्जनसकाशाधिगतप्रहरणावरणाः, प्रमत्तवधं
प्रमादिनां हननम्, अवस्कन्दप्रतिग्रहं दृढाक्रमणस्वीकारम्, अभिप्रहरणम्

तत्त्वधमवस्कन्दप्रतिग्रहमभिप्रहरणं पृष्ठतः शङ्खदुन्दुभिशब्देन वा प्रविष्टमित्यावेदयेयुः । प्राकारद्वारादालकदानमनीकभेदं घातं वा कुर्युः ।

सार्थगणवासिभिरातिवाहिकैः कन्यावाहिकैश्चपण्यव्यवहारिभिरुपकरणहारकैर्धान्यक्रेतुविक्रेतुभिर्वा प्रव्रजितलिङ्गिभिर्दूतैश्च दण्डातिनयनं सन्धिकर्म विश्वासनार्थम् । इति राजापसर्पाः ।

एत एवाटवीनामपसर्पाः कण्टकशोधनोक्ताश्च । व्रजमटव्यासन्नमपसर्पाः सार्थं वा चोरैर्घातयेयुः । कृतसङ्केतमन्नपानं चात्र मदनरसविद्धं वा कृत्वापगच्छेयुः । गोपालकवैदेहकाश्च ततश्चोरान् गृहीत-

अभितः प्रहारदानं च, शङ्खदुन्दुभिशब्देन वा, वाशब्दात् प्रकारान्तरेण वा, पृष्ठतः प्रविष्टमिति पृष्ठत उपस्थितमिति — प्रमत्तवधोऽवस्कन्दप्रतिग्रहोऽभिप्रहरणं चेति त्रयं पृष्ठत उपस्थितमितीत्यर्थः, आवेदयेयुः, अर्थात् परदुर्गस्थान् । आवेदनवशाच्च संकुले प्रवृत्ते प्राकारद्वारादालकखण्डनं पूर्ववत् परानीकस्य द्विधा भेदनं तद्घातं च कुर्युरित्याह — प्राकारद्वारेत्यादि ।

घाताय परानीकस्य भेदनवद् अतिनयनमपि अपसर्पैः कार्यमित्याह — सार्थेत्यादि । सार्थगणवासित्वादीनि षड् रूपाणि परिगृह्य स्वमार्गातिवाहनसहायापदेशेन परसैन्यस्यातिदूरनयनमपसर्पैः कर्तव्यं, सन्धिपणितं कर्म च परविश्वासनार्थं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । तत्र सार्थगणवासिभिः धनिकगणान्तर्भूतैः । आतिवाहिकैः अतिवाहो दुर्गममार्गलङ्घनं तत्प्रयोजनैर्मार्गरक्षार्थिभिरित्यर्थः, इदं च षण्णां विशेषकम् । कन्यावाहिकैः कन्यां वहन्ति नयन्तीति कन्यावाहिकास्तैः । प्रव्रजितलिङ्गिभिः संन्यासिव्यञ्जनैः । शेषं स्पष्टार्थम् । इति राजापसर्पा इति । अनेन प्रकारेण राज्ञामपसर्पा विज्ञेयाः ।

य एते राजापसर्पाः ये च कण्टकशोधनोक्ताः, त उभये आटविकानां प्रणिधेया इत्याह — एत एवेत्यादि । आटविकेष्वपसर्पकार्यमाह — व्रजमिति । गोष्ठम्, अटव्यासन्नं वनसन्निकृष्टम्, अपसर्पाः, सार्थं वा पथिकवृन्दं वा, चोरैः अर्थादाटविकैः, आटविका हि चोरवृत्तय इति । घातयेयुः, तेषु स्वयमनुप्रविष्टा इत्यर्थम् । कृतसङ्केतमिति । अमुकदेशकाले युष्माकमारसंविधा भविष्यतीति कृतसमयम्, अन्नपानं च, अत्र, मदनरसविद्धं मदकरद्रव्येण विषेण च युक्तं, कृत्वा, अपगच्छेयुः । गोपालकवैदेहकाश्च, राज-

लोप्त्रभाराः मदनरसविकारकालेऽवस्कन्दयेयुः । सङ्कर्षणदैवतीयो वा मुण्डजटिलव्यञ्जनः प्रहवणकर्मणा मदनरसयोगाभ्यामतिसन्दध्यात् । अथावस्कन्दं दद्यात् । शौण्डिकव्यञ्जनो वा दैवतप्रेतकार्योत्सवसमाजेष्वटविकान् सुराविक्रयोपायननिमित्तं मदनरसयोगाभ्यामतिसन्दध्यात् । अथावस्कन्दं दद्यात् ।

ग्रामघातप्रविष्टां वा विक्षिप्य बहुधाटवीम् ।

घातयेदिति चोराणामपसर्पाः प्रकीर्तिताः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशा-

धिकरणे तृतीयोऽध्यायः अपसर्पप्रणिधिः,

आदितस्त्रिचत्वारिंशच्छततमः ॥

पुरुषभूता इति शेषः, ततः चोरान्, मदनरसविकारकाले मादकविद्वान्नपानोपयोगनिमित्तचित्तविभ्रमावसरे विषविद्वान्नपानोपयोगनिमित्तसंज्ञानाशावसरे च, गृहीतलोप्त्रभाराः चोरसकाशोपात्तमुष्ट्रद्वयभाराः सन्तः, अवस्कन्दयेयुः गृहीयुर्घातयेयुर्वा । मदनरसयोगस्य प्रकारान्तरमाह—सङ्कर्षणदैवतीयो वेति । सङ्कर्षणो बलभद्राख्यं मद्यप्रियं दैवतं तद्भक्तो वा, मुण्डजटिलव्यञ्जनः, प्रहवणकर्मणा तुष्टिभोजनदानच्छन्नना, मदनरसयोगाभ्याम् अतिसन्दध्यात्, अर्थात् चोरान् । अथ अवस्कन्दं दद्यात् मदनरसविकारकाले । प्रकारान्तरमाह—शौण्डिकव्यञ्जनो वेत्यादि । सुराविक्रयोपायननिमित्तं सुराया विक्रयार्थं यदुपायनमुपहरणं तत् निमित्तं कृत्वेत्यर्थः ।

ग्रान्ते श्लोकमाह — ग्रामघातप्रविष्टां वेति । ग्रामघातार्थं प्रविष्टाम्, अटवीम् आटविकांश्चोरानित्यर्थः, बहुधा बहुभिर्योगप्रकारैः, विक्षिप्य विकृतचित्तान् कृत्वा, घातयेत् । इति एव चोराणामपसर्पाः, प्रकीर्तिताः उपदिष्टाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशोऽधि-

करणे तृतीयोऽध्यायः अपसर्पप्रणिधिः,

आदितस्त्रिचत्वारिंशच्छततमः ॥

१७४, १७५. प्रक. पर्युपासनकर्म, अवमर्दश्च ।

कर्शनपूर्वं पर्युपासनकर्म । जनपदं यथानिविष्टमभये स्थापयेत् ।
उत्थितमनुग्रहपरिहाराभ्यां निवेशयेदन्यत्रापसरतः; समग्रमन्यस्यां
भूमौ निवेशयेदेकस्यां वा वासयेत् । न हजनो जनपदो राज्यमजन-
पदं वा भवतीति कौटल्यः ।

विषमस्थस्य मुष्टिं सस्यं वा हन्याद् वीवधप्रसारौ च ।

प्रसारवीवधच्छेदान्मुष्टिसस्यवधादपि ।

वमनाद् गूढघाताच्च जायते प्रकृतिक्षयः ॥

प्रभूतगुणवद्भान्यकुप्ययन्त्रशस्त्रावरणाविष्टिरश्मिसमग्रं मे सैन्य-

पर्युपासनकर्मोति सूत्रम् । परदुर्गं परित उपासनकर्म सैन्यनिवासन-
व्यापारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

कर्शनेत्यादि । पर्युपासनकर्म, कर्शनपूर्वं कोशदण्डरेचनामात्यवधादि
कर्शनं तत्पुरस्सरं, कर्तव्यमिति शेषः । कर्शने च शत्रोः क्रियमाणे जनपदो
न पीडनीयः किन्तु रक्षणीय इति वक्तुमाह — जनपदमित्यादि । तं, य-
थानिविष्टं यथापरनिवेशितरूपम्, अभये स्थापयेत्, अभयमित्यपि पाठः ।
उत्थितमिति । कृष्यादिप्रयासोद्यतं जनं, अनुग्रहपरिहाराभ्यां धनदानकर्मोक्ष-
णाभ्यां, निवेशयेद्, अपसरतोऽन्यत्र अपसरन्तं वर्जयित्वा, अपसरतोऽनुग्रह-
परिहारौ न कार्यावित्यर्थः । समग्रमिति । अधिकम्, अन्यस्यां भिन्नभिन्नायां
भूमौ, निवेशयेद्; एकस्यां वा वासयेद्, एकस्थं वेत्यपि पाठः । किमर्थं ज-
नस्थापनादिकं तात्पर्येणोपदिश्यते, तत्राह — नहजनो जनपद इत्यादि ।
जनरहितस्य जनपदव्यपदेशाभावाद् जनपदरहितस्य राज्यव्यपदेशाभावाच्च
जनस्थापनादिकमावश्यकमित्यर्थः ।

कर्शनप्रकारमाह — विषमस्थस्येति । शत्रूपरोधसंकटप्राप्तस्य, मुष्टिं
बीजवापं, सस्यं वा, हन्यात् । वीवधप्रसारौ च वीवधो धान्यस्नेहादिभारः
प्रसारः तृणकाष्ठादिप्रवेशः तौ च, हन्यात् ।

प्रकृतिक्षयहेतून् संगृह्णाति — प्रसारवीवधच्छेदादित्यादि । वमनाद्
अन्यत्र नयनात् । प्रकृतिक्षयः अमात्याद्यपचयः ।

कस्यामवस्थायां पर्युपासनं कर्तव्यमित्याह — प्रभूतेत्यादि । प्रचुर-
सारधान्यादिसत्तकसम्पन्नं, तत्र आवरणं पेढीचर्मादि विष्टिः कर्मकरः रश्मिः

मृतुश्च पुरस्तात् ; अपर्तुः परस्य व्याधिदुर्भिक्षनिचयरक्षाक्षयः क्रीतवलनिर्वेदो मित्रवलनिर्वेदश्च' इति पर्युपासीत ।

कृत्वा स्कन्धावारस्य रक्षां वीवधासारयोः पथश्च, परिक्षिप्य दुर्गं खातसालाभ्यां, दूषयित्वोदकमवसाव्य परिखाः संपूरयित्वा वा, सुरुङ्गावलकुटिकाभ्यां वप्रप्राकारौ हारयेत् ।

दारं च गुलेन निम्नं वा पांसुमालयाच्छादयेत् । बहुलारक्षं यन्त्रैर्घातयेत् । निष्करादुपनिष्कृत्याभ्यैश्च प्रहरेयुः । विक्रमान्तरेषु च नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानां सिद्धिं लिप्सेत दुर्गवासिनः ।

प्रग्रहः, शेषं प्रतीतम् । मे सैन्यम्, ऋतुश्च पुरस्तात् कालश्चानुकूल उपस्थितः, परस्य अपर्तुः प्रतिकूलः कालः, व्याधिदुर्भिक्षनिचयरक्षाक्षयः व्याधिना दुर्भिक्षेण च निचयस्य सञ्चितधनादेः रक्षाया आरक्षकाणां च क्षयः, क्रीतवलनिर्वेदः क्रयेणाधिगतस्य बलस्य कृतश्रमवैफल्यदर्शनेन भूयस्साह्यकरणाद् विरिरंसा, मित्रवलनिर्वेदश्च, अस्तीति सर्वत्र शेषः । इति अस्यामवस्थायामिति शेषः, पर्युपासीत ।

पर्युपासनप्रकारमाह—कृत्वेत्यादि । स्कन्धावारस्य स्वसेनानिवेशस्य । परिक्षिप्य दुर्गं परस्य स्थानीयं परिगत्य । खातसालाभ्यां खातसालानुसारेण । अवसाव्य निर्गतजलाः कृत्वा । सुरुङ्गावलकुटिकाभ्यां तिर्यग्भूखातैः सैन्यपल्लीभिश्च, जातौ चेहैकत्वविवक्षया द्विवचनम् । हारयेत् आक्रामेत् ।

दारमित्यादि । दारं दीर्णदेशम् । गुलेन छादनसाधनपिण्डेन । बहुलेनेति पाठश्चिन्त्यार्थः । बहुलारक्षं प्रचुररक्षाविधानं प्रदेशम् । निष्करादिति । निन्दितकरणात् कपटादित्यर्थः, अथवा करः शुण्डा निरायतः करो यस्य स निष्करः प्रसारितकरः अर्थात् करिणं तथाभूतं विधायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी, दुष्करादिति पाठेऽपि कपटादित्यर्थः । निष्करादित्युकारमध्यस्तु मृग्यार्थः पाठः । अश्वैश्च चकाराद् गजैश्च । प्रहरेयुः अर्थादारक्षान् । विक्रमान्तरेषु चेति । विक्रमविशेषेषु च परैः प्रदर्श्यमानेष्वित्यर्थः, उपायानां नियोगविकल्पसमुच्चयैश्च अयमेवात्रोपायोऽनुष्ठेय इति व्यवस्था नियोगः अयं वासौ वेति विकल्पः अयं चासौ चेति समुच्चयः एतैर्यथाविषयमनुष्ठितैः, सिद्धिं लिप्सेत, दुर्गवासिनः दुर्गगतस्य शत्रोः ।

श्येनकाकनप्तृभासशुकशारिकोलूककपोतान् ग्राहयित्वा पुच्छे-
ष्वग्नियोगयुक्तान् परदुर्गे विसृजेयुः ।

अपकृष्टस्कन्धावारादुच्छ्रितध्वजधन्वारक्षा वा मानुषेणामिना
परदुर्गमादीपयेत् ।

गूढपुरुषाश्चान्तदुर्गपालका नकुलवानरविडालशुनां पुच्छेष्वग्नि-
योगमाधाय काण्डनिचयरक्षाविधानवेश्मसु विसृजेयुः ।

शुष्कमत्स्यानामुदरेष्वग्निमाधाय वल्लूरे वा वायसोपहारेण व-
योभिर्हारयेयुः ।

सरलदेवदारूपूतितृणगुग्गुलुश्रीवैष्टकसर्जरसलाक्षागुलिकाः ख-
रोप्राजावीनां लण्डं चाग्निधारणम् ।

श्येनकाकेत्यादि । तत्र नप्ता विष्किराख्यः पक्षी, शेषाः प्रतीताः ।
पुच्छेषु अग्नियोगयुक्तान् अग्निप्रज्वलनोपाययुक्तान् । विसृजेयुः विसृष्टश्येनादि-
पुच्छपरिपतितामियोगद्वारेण परदुर्गं दीपयेयुरित्यर्थः ।

अपकृष्टस्कन्धावारादिति । अधःस्थात् स्वस्कन्धावारात्, उच्छ्रित-
ध्वजधन्वा उच्छ्रिता अग्निक्षेपार्थमुन्नमिता ध्वजाः पताका धन्वानि धनूंषि च
येन स तथाभूतः, आरक्षा वा, मानुषेणामिना शत्रुनिहतस्य वा शूलारोपण-
मारितस्य वा मनुष्यस्यास्थि कलमाषवेणुना मथनादुत्थितेनाग्निना, परदुर्गम्
आदीपयेत् । आरक्षांशे 'आदीपयेयुरि'ति विपरिणामेन संबन्धः । 'आदीपये-
युरि'त्येव कचित् पाठः ।

गूढपुरुषाश्चेत्यादि । अन्तदुर्गपालकाः अन्तपालकदुर्गपालकव्यञ्जनां
इत्यर्थः । काण्डनिचयरक्षाविधानवेश्मसु येषु बाणाः कुप्यादिवर्गा वा सन्निचय
रक्ष्यन्ते तेषु गृहेषु ।

शुष्कमत्स्यानामित्यादि । अग्निमाधाय वक्ष्यमाणगुलिकादिकमग्निधा-
रणं निवेश्य । वल्लूरे वा शुष्कमांसे वा । वायसोपहारेण पक्षिसंबन्ध्युपहारा-
त्मना ।

सरलेत्यादि । तत्र सरलः पीतद्रुः, देवदारुः दारुहरिद्रा, पूतितृणं
रोहिषतृणम्, गुग्गुलुः कालनिर्यासः, श्रीवैष्टकः सरलनिर्यासः, सर्जरसः यक्ष-
धूपः, लाक्षा जतु ।

प्रियालचूर्णमवलगुजमषीमधूच्छिष्टमश्वखरोष्ट्रगोलण्डमित्येप क्षे-
प्योऽग्नियोगः ।

सर्वलोहचूर्णमग्निवर्णं वा कुम्भीसीसत्रपुचूर्णं वा पारिभद्रकप-
लाशपुष्पकेशमषीतैलमधूच्छिष्टकश्रीवेष्टकयुक्तोऽग्नियोगः विश्वासघाती
वा । तेनावलिप्तः शणत्रपुसवलकवेष्टितो बाण इत्यग्नियोगः ।

नत्वेव विद्यमाने पराक्रमेऽग्निमवसृजेत् । अविश्वास्यो ह्यग्निः
दैवपीडनं च, अप्रतिसंख्यातप्राणिधान्यपशुहिरण्यकुप्यद्रव्यक्षयकरः ।
क्षीणनिचयं चावाप्तमपि राज्यं क्षयायैव भवति ।

इति पर्युपासनकर्म ।

‘सर्वारम्भोपकरणविष्टिसम्पन्नोऽस्मि; व्याधितः पर उपधावि-
रुद्धप्रकृतिरकृतदुर्गकर्मनिचयो वा निरासारः सासारो वा पुरा मित्रैः
सन्धत्ते’ इत्यवमर्दकालः ।

प्रियालेत्यादि । तत्र प्रियालो राजादनः, अवलगुजः सोमराजिसंज्ञौ-
षधिः, मषी शैफालिकाभेदः । मधूच्छिष्टं सिक्थः ।

सर्वलोहचूर्णमित्यादि । तत्र कुम्भी श्रीपर्णी, सीसत्रपुणी लोहभेदौ ।
पारिभद्रको निम्बः, पलाशः किंशुकः, केशं ह्रीविरम् । विश्वासघाती विश्वा-
सविषय एव सन् हन्तीति तथोच्यते । तेनावलिप्त इत्यादि । शणः क्षुप-
भेदः, त्रपुसं तन्नामप्रसिद्ध ओषधिभेदः । बाणोऽर्जुनवृक्षः ।

त एतेऽग्नियोगाः पराक्रमसद्भावे न प्रयोक्तव्या इत्याह — नत्वेव-
त्यादि । अविश्वास्यः अतिप्रवृद्धोऽदिधक्षितमपि निर्दहतीत्यतो विश्वसितुम-
नर्हः । दैवपीडनं च पीडनवर्गे प्रथमगणितं दैवपीडनं च । अप्रतिसंख्याते-
त्यादिपदे अप्रतिसंख्यातेत्यस्यासंख्येत्यर्थः । क्षीणनिचयं प्राणिधान्यादिसञ्चयो
निचयः स क्षीणो यस्मिंस्तत् ।

इति पर्युपासनकर्मेति । व्याख्यातमिति शेषः ।

अवमर्द इति सूत्रम् । अवमर्दः परदुर्गग्रहणं स कदा कथं कर्तव्यः
इत्ययमर्थोऽत्रामिधीयत इति सूत्रार्थः ।

अवमर्दकालमाह — सर्वारम्भेत्यादि । सर्वविधैः सैन्यसन्नाहैः सैन्य-
भक्तावरणाद्युपकरणैः कर्मकरैश्चाहं सम्पन्नोऽस्मि; शत्रुस्तु व्याधिपीडितो वा,
उपधाप्रत्यक्षिताशुचिभावैरमात्यैर्युक्तो वा, अकृतदुर्गसंस्कारधनधान्यादिसञ्चयो

स्वयमग्नौ जाते समुत्थापिते वा प्रहवणे प्रेक्षानीकदर्शनसङ्गसौरिककलहेषु नित्ययुद्धश्रान्तबले बहुलयुद्धप्रतिविद्धप्रेतपुरुषे जागरण-
क्लान्तमुत्तजने दुर्दिने नदीवेगे वा नीहारसम्प्लवे वावमृद्नीयात् ।

स्कन्धावारमुत्सृज्य वा वनगूढः शत्रुः सत्रान्निष्क्रान्तं घातयेत् ।

मित्रासारमुख्यव्यञ्जनो वा संरुद्धेन मैत्रीं कृत्वा दूतमभित्यक्तं प्रेषयेत् — 'इदं ते छिद्रम्; इमे दूष्याः; संरोद्धुर्वा छिद्रमयं ते कृत्य-
पक्षः' इति । तं प्रतिदूतमादाय निर्गच्छन्तं विजिगीषुर्गृहीत्वा दोषम-
भिविख्याप्य प्रवास्यापगच्छेत् ततः । मित्रासारमुख्यव्यञ्जनो वा संरुद्धं
ब्रूयात् — 'मां त्रातुमुपनिर्गच्छ; मया वा सह संरोद्धारं जहि' इति ।
प्रतिपन्नमुभयतस्संपीडनेन घातयेत्; जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं का-
रयेत्; नगरं वास्य प्रमृद्नीयात्; सारबलं वास्य वमयित्वाभिह्न्यात् ।

वा सुहृद्बलरहितो वा, संभावितसुहृद्बलोऽपि मित्रैः सन्धास्यते न त्वद्यापि
कृतसन्धिः इति यदा विजिगीषुर्मन्यते; तदा स परमवमृद्नीयादित्यर्थः ।

स्वयमित्यादि । प्रेक्षानीकदर्शनसङ्गसौरिककलहेषु प्रेक्षायां नृत्तादौ
अनीकदर्शने सैन्यमिथ्यायुद्धप्रेक्षणे च सङ्ग आसक्तिः तस्मिन् सौरिककलहेषु
शौण्डिकोत्पादितेषु कलहेषु च । नित्ययुद्धश्रान्तबल इत्यादिविशेषणत्रयस्य
परस्मिन्निति विशेष्यं गम्यम् । नदीवेगे वेगवाहिनदीतरणकाले । नीहारसं-
प्लवे अवश्यायनिमित्तोपप्लवे ।

स्कन्धावारमित्यादि । सत्राद् वनात् । यदि शत्रुर्वने गूढस्थितः
तर्हि तस्य वनान्निष्क्रमणं प्रतीक्ष्य तं विजिगीषुर्घातयेदित्यर्थः । 'शत्रुं नि-
ष्क्रान्तम्' इति पाठे तु स्फुट एवार्थः ।

मित्रेत्यादि । मित्रासारमुख्यव्यञ्जनो मित्रव्यञ्जनो वा सुहृद्बलमु-
ख्यवेधो वा । अभित्यक्तं वध्यम् । अभिव्यक्तमिति पाठे वध्यत्वेन निश्चि-
तम् । प्रेषयेत् लेखं दत्त्वेति शेषः । इदं ते इत्यादि लेखार्थप्रदर्शनम् । दूष्याः
त्वदीयाः अपकर्तारः परस्य त्वच्छिद्रप्रविवक्षोः साहाय्यदानजागरूकाः । ते
कृत्यपक्षः संरोद्धृच्छिद्रप्रविवक्षोस्तव साहाय्यदानजागरूकः परकीयकुद्ध-
ब्धादिवर्गः । तमित्यादि । तम् अभित्यक्तम् । प्रतिदूतम् आदाय प्रतिलेखार्थं
गृहीत्वा । दोषम् आत्मापकारम् । प्रवास्य मारयित्वा ! ततः अपगच्छेत्

तेन दण्डोपनताटविका व्याख्याताः ।

दण्डोपनताटविकयोरन्यतरो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत् — ‘अयं सं-
रोद्धा व्याधितः, पार्ष्णिग्राहेणाभियुक्तः, छिद्रमन्यदुत्थितम्, अन्यस्यां
भूमावपयातुकामः’ इति । प्रतिपन्ने संरोद्धा स्कन्धावारमादीप्याप-
यायात्, ततः पूर्ववदाचरेत् ।

पण्यसम्पातं वा कृत्वा पण्येनैनं रसविद्धेनातिसन्दध्यात् ।

आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य दूतं प्रेषयेत् — ‘मया बाह्यमभि-
हतमुपनिर्गच्छाभिहन्तुम्’ इति । प्रतिपन्नं पूर्ववदाचरेत् ।

मित्रं बन्धुं वापदिश्य योगपुरुषाः शासनमुद्राहस्ताः प्रविश्य
दुर्गे ग्राहयेयुः ।

आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत् — ‘अमुष्मिन् देशे
काले च स्कन्धावारमभिहनिष्यामि ; युष्माभिरपि योद्धव्यम्’ इति ।
प्रतिपन्नं यथोक्तमभ्याघातसंकुलं दर्शयित्वा रात्रौ दुर्गान्निष्क्रान्तं
घातयेत् ।

संरुद्धपक्षादपसरेत् । प्रकारान्तरमाह — मित्रासारव्यञ्जनो वेत्यादि । उ-
भयतः पुरः पश्चाच्च । वमयित्वा दुर्गान्निर्गमय्य ।

उक्ताः प्रकारा दण्डोपनताटविकद्वाराप्यनुष्ठेया इत्याह — तेन द-
ण्डोपनताटविका इत्यादि ।

तत्र प्रकारान्तरमाह — दण्डोपनताटविकयोरित्यादि । ततः पूर्वव-
दाचरेदिति । पूर्ववदाचरणं च उभयतःसंपीड्यघातनादिकं पूर्वोक्तम् ।

पण्येत्यादि । पण्यसम्पातं पण्यविक्रेतृसङ्घागमनम् ।

प्रकारान्तरमाह — आसारव्यञ्जनो वेत्यादि । सन्देशार्थमाह —
मया बाह्यमित्यादि । मया प्रथममभिहन्यमानं शत्रुमनुहन्तुं दुर्गान्निष्क्रान्तो
भवेत्यर्थः । प्रतिपन्नमित्यादि । पूर्ववदाचरेत् उभयतःसंपीड्यघातनादिकं
कुर्यात् ।

मित्रमित्यादि । मित्रं बन्धुं वापदिश्य आत्मनो मित्रत्वं बन्धुत्वं वा
निमित्तं कल्पयित्वा । शासनमुद्राहस्ताः मुद्रितकूटलेख्यहस्ताः ।

आसारव्यञ्जनेन कर्तव्यमन्यमतिसन्धानप्रकारमाह — आसारव्य-
ञ्जनो वेत्यादि । अभ्याघातसंकुलं विजिगीषुस्कन्धावाराभिहननतुमुलं, तत्प्र-
दर्शनं च संरुद्धविश्वासार्थम् ।

यद्वा मित्रमावाहयेद्, आटविकं वा, तमुत्साहयेत् — 'विक्रम्य संरुद्धे भूमिमस्य प्रतिपद्यस्व' इति । विक्रान्तं प्रकृतिभिर्दूष्यमुख्या-
वग्रहेण वा घातयेत्; स्वयं वा रसेन । 'मित्रघातकोऽयम्' इत्य-
वाप्तार्थः ।

विक्रमितुकामं वा मित्रव्यञ्जनः परस्याभिशंसेत्; आप्तभावो-
पगतः प्रवीरपुरुषानस्योपघातयेत् ।

सन्धिं वा कृत्वा जनपदमेनं निवेशयेत्; निविष्टमन्यजनपदम-
विज्ञातो हन्यात् ।

अपकारयित्वा दूष्याटविकेषु वा बलैकदेशमतिनीय दुर्गमवस्क-
न्देन हारयेत् ।

दूष्यामित्राटविकद्वेष्यप्रत्यपसृताश्च कृतार्थमानसंज्ञाचिह्नाः पर-
दुर्गमवस्कन्देयुः ।

प्रकारान्तरमाह — यद्वेत्यादि । तम् उत्साहयेत् मित्राटविकान्यतरं
पराभियोगाद्योजयेत् । प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः । दूष्यमुख्यावग्रहेण वा
दूष्यमुख्यस्वविधेयीकरणेन । दूष्यमुख्योपग्रहेणेति पाठे दूष्यमुख्यानुकूलनेने-
त्यर्थः । मित्रघातकोऽयमित्यवाप्तार्थ इति । परं मित्रघातक इति प्रख्याप्य
स्वार्थं साधयेदित्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह — विक्रमितुकामं वेत्यादि । विजिगीषुस्त्वायि विक्र-
मितुमिच्छतीत्येवं शत्रोस्तन्मित्रव्यञ्जनः कथयेत्, प्रतिपद्य चैवं तस्याप्तभावं
तदीयान् प्रवीरपुरुषान् घातयेदित्यर्थः ।

परेण सन्धिं कृत्वा तेनैव स्वराष्ट्रे जनपदानिवेशमन्यं कारयित्वा तं
तदविज्ञातो हन्यादित्याह — सन्धिं वेत्यादि ।

स्वदूष्याटविकेषु विषये परस्य बलैकदेशमपकारं कारयित्वा तेन निमि-
त्तेन तमतिदूरे नीत्वा च बलैकदेशविरहेण सुखाक्रमणीयतामापन्नं परदुर्गं
प्रसभाक्रमणेनापहरेदिति प्रकारमन्यमाह — अपकारयित्वेत्यादि ।

अवस्कन्दसहायाः के इत्यत्राह — दूष्यामित्रेत्यादि । तत्र प्रत्यपसृताः
परस्मादपसृत्य पुनस्तं प्रत्यागताः । शेषास्तु प्रतीताः । कृतार्थमानसंज्ञाचिह्नाः
कृतार्थमाना धनाभरणादिदानसत्कृताः कृतसंज्ञाचिह्नाश्च ग्राहितावस्कन्दका-
लसूचकसङ्केताश्च ।

परदुर्गमवस्कन्ध स्कन्धावारं वा पतितपराङ्मुखाभिपन्नमुक्त-
केशशस्त्रभयविरूपेभ्यश्चाभयमयुध्यमानेभ्यश्च दद्युः । परदुर्गमवाप्य
विशुद्धशत्रुपक्षः कृतोपांशुदण्डप्रतीकारमन्तर्बहिश्च प्रविशेत् ।

एवं विजिगीषुरभिपन्नभूमिं लब्ध्वा मध्यमं लिप्सेत् । तत्सिद्धा-
बुदासीनम् । एष प्रथमो मार्गः पृथिवीं जेतुम् ।

मध्यमोदासीनयोरभावे गुणातिशयेनारिप्रकृतीः साधयेत् । तत
उत्तराः प्रकृतीः । एष द्वितीयो मार्गः ।

मण्डलस्याभावे शत्रुणा मित्रं मित्रेण वा शत्रुमुभयतः सम्पीड-
नेन साधयेत् । एष तृतीयो मार्गः ।

शक्यमेकं वा सामन्तं साधयेत् ; तेन द्विगुणो द्वितीयं, त्रिगुण-
स्तृतीयम् । एष चतुर्थो मार्गः पृथिवीं जेतुम् ।

परदुर्गस्य परस्कन्धावारस्य वावस्कन्दे सिद्धेऽन्तरकरणीयमाह—पर-
दुर्गमित्यादि । पतितेत्यादिपदे अभिपन्नो विपद्गतः शस्त्रभयविरूपः शस्त्रभय-
विकृताकारः । शेषाः प्रतीताः । परदुर्गमित्यादि । विशुद्धशत्रुपक्षः उत्सारित-
शत्रुपक्ष्यः । विशुद्धशत्रुपक्षमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । अन्तर्बहिश्च दुर्गस्या-
न्तर्भागं बहिर्भागं च ।

अनेन प्रकारेण शत्रोर्भूमिं लब्ध्वा ततो मध्यमस्य तत उदासीनस्य
च लब्धुमीहेतयेष पृथिवीजयस्य प्रथमो मार्ग इत्याह— एवं विजिगीषु-
रित्यादि ।

मध्यमोदासीनसत्तायामुक्तः क्रमः । तदभावे त्वाह—मध्यमोदासीन-
योरभाव इत्यादि । गुणातिशयेन शत्रुगुणातिशायिना स्वगुणेन । अरिप्र-
कृतीः साधयेत् शत्रोरमात्यादीन् स्वानुरक्तान् कुर्यात् । उत्तराः प्रकृतीः कोश-
दण्डादिकाः ।

तृतीयं मार्गमाह—मण्डलस्याभाव इत्यादि । मण्डलं दशराजकं
तस्याभावे ।

चतुर्थमाह—शक्यमेकमित्यादि । शक्यम् आत्मसुजयम् । तेन
द्विगुणः साधितेनैकेन सामन्तेन सहायभूतेन द्विगुणात्मबलः ।

जित्वा च पृथिवीं विभक्तवर्णाश्रमां स्वधर्मेण भुञ्जीत ।
 उपजापोऽपसर्पो वा वामनं पर्युपासनम् ।
 अवमर्दश्च पञ्चैते दुर्गलम्भस्य हेतवः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशाधिकरणे
 चतुर्थोऽध्यायः पर्युपासनकर्म अवमर्दश्च,
 आदितश्चतुश्चत्वारिंशच्छततमः ॥

जित्वा चेत्यादि । स्वधर्मेण यथायथं वर्णाश्रमयोः विहितेन धर्मेण
 मन्वाद्युक्तेन ।

उक्तान् दुर्गलम्भहेतून् श्लोकेन संगृह्णाति — उपजापोऽपसर्पो वे-
 त्यादि । उपजापापसर्पो चेति क्वचित् पाठः ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे
 चतुर्थोऽध्यायः पर्युपासनकर्म अवमर्दश्च ।
 आदितश्चतुश्चत्वारिंशच्छततमः ॥

१७६. प्रक. लब्धप्रशमनम् ।

द्विविधं विजिगीषोः समुत्थानम् — अटव्यादिकमेकग्रामादिकं च ।

त्रिविधश्चास्य लम्भः — नवो, भूतपूर्वः, पित्र्य इति ।

नवमवाप्य लम्भं परदोषान् स्वगुणैश्छादयेत् गुणान् गुणद्वै-
गुण्येन । स्वधर्मकर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिश्च प्रकृतिप्रियहिता-
न्यनुवर्तेत । यथासम्भाषितं च कृत्यपक्षमुपग्राहयेत् । भूयश्च कृतप्र-
यासम् । अविश्वास्यो हि विसंवादकः स्वेषां परेषां च भवति; प्रकृति-
विरुद्धाचारश्च । तस्मात् समानशीलवेषभाषाचारतामुपगच्छेत् । देश-
दैवतसमाजोत्सवविहारेषु च भक्तिमनुवर्तेत ।

लब्धप्रशमनमिति सूत्रम् । विजिगीषुणा लब्धस्य परदुर्गादिकस्य
प्रशमनं लब्धप्रशमनम् । तच्च दुर्गादिवासिनाम् अपूर्वभूपतिविषयशङ्काद्यपो-
हनेन स्वात्मनि विस्मम्भजननम् । तद्विहोच्यत इति सूत्रार्थः ।

द्विविधमित्यादि । समुत्थानम् उद्योगः, तेन तदुपार्जितं लक्ष्यते ।
अटव्यादिकमित्यादिपदेन खन्यादिकम् एकग्रामादिकमित्यादिपदेन नगरादिकं
च ग्राह्यम् ।

त्रिविधश्चेत्यादि । लम्भो लाभः तेन लब्धोऽर्थो लक्ष्यते । नवः
अस्वीय एव विजिगीषुणा शत्रुसकाशार्जितः । भूतपूर्वः स्वीय एव शत्रुवशे
स्थितस्तं जित्वा प्रत्याहृतः । पित्र्यः स्वपितृसंबन्धेवार्थः परहस्तगतः परं
जित्वा प्रत्याहृतः ।

तत्र नवलम्भे विधिमाह — नवमवाप्येत्यादि । छादयेत् विस्मा-
रयेत् । गुणान् परकीयान् । गुणद्वैगुण्येन परगुणातिशयिस्वगुणप्रदर्शनेन ।
स्वधर्मकर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिरित्यादि । स्वीयैर्धर्मानुष्ठानैः कृ-
ष्यादिकर्मसु ऋणदानाद्युपकारैः करमोक्षणैः भूम्यादिदानकर्मभिः पूजनकर्म-
भिश्च । यथासंभाषितं पूर्वकृतसंविदनुसारेण । कृत्यपक्षं परकीयं क्रुद्धादिवर्गं
कृतात्मोपकारम् । उपग्राहयेद् धनादिदानेन प्रीणयेदित्यर्थः । भूयः बहुतरम् ।
कृतप्रयासं कृतपरिश्रमप्रकर्षम् । प्रकृतिविरुद्धाचारः राष्ट्रजनाविरुद्धवृत्तवेषादि-
परिग्रहः । देशदैवतसमाजोत्सवविहारेषु लब्धे देशे यद् दैवतं जनैराद्रियमाणं
समाज उत्सवो विहारश्च, तेषु ।

देशग्रामजातिसङ्घमुख्येषु चाधीक्षणं सज्जिणः परस्यापचारं दर्श-

येयुः । माहाभाग्यं भक्तिं च तेषु स्वामिनः स्वामिसत्कारं च विद्यमा-
नम् । उचितैश्चैनान् भोगपरिहाररक्षावेक्षणैर्भुञ्जीत । सर्वदेवताश्रमपूजनं
च विद्यावाक्यधर्मशूरपुरुषाणां च भूमिद्रव्यदानपरिहारान् कारयेत् ।
सर्वबन्धनमोक्षणमनुग्रहं दीनानाथव्याधितानां च । चातुर्मास्येष्वर्धमा-
सिकमघातं; पौर्णमासीषु च चातूरात्रिकं; राजदेशनक्षत्रेष्वेकरात्रिकम् ।
योनिबालवधं पुंस्त्वोपघातं च प्रतिषेधयेत् । यच्च कोशदण्डोपघातिक-
मधर्मिष्ठं वा चरित्रं मन्येत, तदपनीय धर्म्यव्यवहारं स्थापयेत् । चोर-
प्रकृतीनां म्लेच्छजातीनां च स्थानविपर्यासमनेकस्थं कारयेद् दुर्गरा-
ष्ट्रदण्डमुख्यानां च । परोपगृहीतानां च मन्त्रिपुरोहितादीनां परस्य प्रत्य-
न्तेष्वनेकस्थं वासं कारयेत् । अपकारसमर्थाननु क्षियतो वा भर्तृवि-
नाशोपांशुदण्डेन प्रशमयेत् । स्वदेशीयान् वा परेण वावरुद्धानपवा-
हितस्थानेषु स्थापयेत् ।

देशग्रामेत्यादि । परस्य जितस्य शत्रोः । अपचारम् अहितानुष्ठानम् ।
माहेत्यादि । माहाभाग्यं महाभागत्वम् । तेषु स्वदेशीयेषु ग्रामजातिसङ्घमुख्येषु ।
भक्तिं वात्सल्यम् । उचितैरित्यादि । भोगपरिहाररक्षावेक्षणैः भोगो राजभागः
परिहारः करमोक्षः रक्षावेक्षणं कण्टकशोधनम् एतैः । भुञ्जीत उपयुञ्जीत ।
सर्वदेवतेत्यादि । विद्यावाक्यधर्मशूरपुरुषाणां विद्याशूराः पुरुषा विपश्चितः वा-
क्यशूरा वाग्मिनः धर्मशूराः धार्मिकाः तेषाम् । सर्वेत्यादि । सर्वबन्धनमोक्षणं
सर्वेषां कारावद्धानां बन्धनाद् मोचनम् । चातुरित्यादि । चातुर्मास्येषु चतुर्षु
चतुर्षु मासेष्वतीतेषु, अर्धमासिकमघातं पञ्चदशदिवसव्यापकं प्राणिवधप्रतिषेधं,
पौर्णमासीषु च, चातूरात्रिकं रात्रिचतुष्टयव्यापकमघातं, राजदेशनक्षत्रेषु राज-
नक्षत्रेषु देशलम्भनक्षत्रेषु च, एकरात्रिकम् एकरात्रिव्यापकमघातं, कारयेदिति
वर्तते । योनिबालवधं योनयो विजननक्षमाः कुकुट्यादयः बालाः भक्ष्यप्राणि-
तर्णकाः तेषां वधं, पुंस्त्वोपघातं च प्रण्डीकरणं च, प्रतिषेधयेत् । यच्चेत्यादि ।
धर्म्यव्यवहारं धर्मानपेतचरित्रानुष्ठानम् । चोरप्रकृतीनामित्यादि । स्थानविप-
र्यासं स्थितिव्यत्ययम् । अनेकस्थम् असंहतम् । परोपगृहीतानां चेत्यादि । प्रत्य-
न्तेषु विषयान्तेषु । अनेकस्थं भिन्नभिन्नप्रदेशगतम् । अपकारसमर्थानित्यादि ।
भर्तृविनाशमनु क्षियतः स्मामिविनाशं लक्ष्यकृत्य वसतः । उपांशुदण्डेन रहो-
वधेन । स्वदेशीयान् वेत्यादि । अवरुद्धान् कारायां नियन्त्रितान् । अपव-

यश्च तत्कुलीनः प्रत्यादेयमादातुं शक्तः प्रत्यन्ताटवीस्थो वा प्रवाधितुमभिजातः, तस्मै विगुणां भूमिं प्रयच्छेत्; गुणवत्याश्चतुर्भागं वा कोशदण्डदानमवस्थाप्य, यदुपकुर्वाणः पौरजानपदान् कोपयेत् । कुपितैस्तैरेनं घातयेत्, प्रकृतिभिरुपकुष्टमपनयेद्, औपघातिके वा देशे निवेशयेदिति ।

भूतपूर्वे येन दोषेणापवृत्तः, तं प्रकृतिदोषं छादयेत् । येन च गुणेनोपावृत्तः, तं तीव्रीकुर्यादिति ।

पित्र्ये पितृदोषाञ्छादयेत् । गुणांश्च प्रकाशयेदिति ॥

चरित्रमकृतं धर्म्यं कृतं चान्यैः प्रवर्तयेत् ।

प्रवर्तयेन्न चाधर्म्यं कृतं चान्यैर्निवर्तयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः

लब्धप्रशमनम् । आदितः पञ्चचत्वारिंशच्छततमः

मुतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य दुर्गलम्भोपाय-

स्त्रयोदशमधिकरणं समाप्तम् ॥

हितस्थानेषु अपवाहितानां स्वस्वाधिकारप्रचयावितानां परपक्ष्याणामधिकार-
पदेषु ।

यदि परस्मादपहृतां भूमिं तद्वंश्यः कश्चित् प्रत्यादातुं शक्त इति श-
ङ्क्येत विषयान्ताटवीस्थो वा तां वाधितुं शक्त इति शङ्क्येत, तस्मै तथा-
विधाय गुणहीनां भूमिं दद्याद्, अथवा गुणवत्या भूमेश्चतुर्थांशं दद्यात्
कोशदण्डदानमात्मार्थं तावद् बहु व्यवस्थाप्य, यावतः साधनाय पौरजानप-
दान् सपीडयेद्, इत्याह — यश्च तत्कुलीन इत्यादि । यत् कोशदण्ड-
दानम् । उपकुर्वाणः साधयन् स्वस्मै ददानो वा । कोपनफलमाह — कुपि-
तैरित्यादि । एनं कोपयितारम् । प्रकृतिभिरित्यादि । उपकुष्टं निन्दितम् ।
औपघातिके उपघातहेतुभूते । इतिशब्दो नवलम्भविधिसमाप्तौ ।

भूतपूर्वलम्भविषयमाह — भूतपूर्व इत्यादि । अपवृत्तः स्वहस्तात्
प्रच्युतः । छादयेत् लोपयेत् । उपावृत्तः परहस्तात् स्वहस्तं प्रत्यापन्नः । तीव्री-
कुर्याद् द्रढयेत् ।

पित्र्यलम्भमधिकृत्याह — पित्र्ये इत्यादि । पितृदोषान् यैर्दोषैः पितु-
र्हस्तादपवृत्तस्तान् दोषानित्यर्थः ॥

चरित्रमित्यादि । अकृतम् अन्याप्रवर्तितम् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

दुर्गलम्भोपायसंज्ञं त्रयोदशमपूर्यत ॥

इति श्रीवश्विर्मण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

श्रीमूलाख्यायां दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशऽधिकरणे

पञ्चमोऽध्यायः लब्धप्रशमनम् । आदितः

पञ्चचत्वारिंशच्छततमः ॥

दुर्गलम्भोपायस्य त्रयोदशमधिकरणं समाप्तम् ॥

औपनिषदिकं—चतुर्दशमधिकरणम् ।

१७७. प्रक. परघातप्रयोगः ।

चातुर्वर्ण्यरक्षार्थमौपनिषदिकमधर्मिष्ठेषु प्रयुञ्जीत ।

कालकूटादिः विषवर्गः श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाजनापदेशैः कुब्ज-
वामनकिरातमूकवधिरजडान्धच्छत्रभिः म्लेच्छजातीयैरभिप्रेतैः स्त्रीभिः
पुंभिश्च परशरीरोपभोगेष्वधातव्यः ।

राजक्रीडाभाण्डनिधानद्रव्योपभोगेषु गूढाः शस्त्रनिधानं कुर्युः;
सत्राजीविनश्च रात्रिचारिणोऽग्निजीविनश्चाग्निनिधानम् ।

इत्थं त्रयोदशभिरधिकरणैस्तन्त्रावापौ प्रपञ्चितौ, अथ तदुभयानुकूल-
मौपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणमारभ्यते । उपनिषन्नाम औषधमन्त्ररहस्यं, रह-
स्यत्वं च गुरुपदेशैकसमाधिगम्यप्रयोगतया गोपनीयत्वात्; उपनिषदेव औप-
निषदं, तदधिकृत्य प्रवृत्तमौपनिषदिकम् । तच्चेदं हिंसात्मकत्वादधर्मिष्ठेष्वेव
प्रयोक्तव्यमित्याह — चातुर्वर्ण्येत्यादि । चातुर्वर्ण्यरक्षार्थं वर्णग्रहणं जातेर-
प्युपलक्षणं तेन यथावर्णजातिविभक्तधर्मकर्मकं मनुष्यसामान्यं चातुर्वर्ण्यशब्दतो
गृह्यते, तस्य रक्षार्थम् अधर्मिष्ठप्रभवाभ्य आपद्भयोऽनन्यप्रतीकार्याभ्यः परि-
त्राणसिद्धये । तत्र

परघातप्रयोग इति सूत्रम् । शत्रुवधार्थं औषधप्रयोग उच्यत इति
सूत्रार्थः ।

कालेत्यादि । कालकूटादिरित्यादिपदेन वत्सनाभहलाहलादीनां ग्र-
हणम् । श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाजनापदेशैः विश्वसनीयं देशं वेषं शिल्पं भाजनं
चात्मनोऽपदिशद्भिः । कुब्जेत्यादिपदे कुब्जादयश्च मूकादिच्छद्मानश्चेति स-
मासः । कुब्जो गडुलः, वामनः खर्वः, किरातोऽल्पतनुः । अभिप्रेतैः इष्टैः ।
परशरीरोपभोगेषु शत्रोर्देहोपभोगेषु वस्त्रादिषु ।

राजक्रीडेत्यादि । राजक्रीडाभाण्डनिधानद्रव्योपभोगेषु क्रीडनकनिधा-
नेषु भूषणनिधानेषु सुगन्धिद्रव्यनिधानेषु च राजोपभोगेषु, गूढाः गूढपुरुषाः,
शस्त्रनिधानं शस्त्रनिवेशनं कुर्युः । यद्वा राज्ञः क्रीडाभाण्डाद्युपभोगावसरेषु शस्त्र-
प्रयोगं कुर्युरित्यर्थः । सत्राजीविनश्च सत्रिणश्च, रात्रिचारिणः, अग्निजीविनश्च
अयस्कारादयश्च, अग्निनिधानम् अग्निनिवेशनं कुर्युः ।

चित्रभेककौण्डिन्यककृकणपञ्चकुष्ठशतपदीचूर्णमुच्चिदिङ्गकम्ब-
लिशतकन्देध्मककलासचूर्णं गृहगौलिकान्धाहिककृकणकपूतिकीटगोमा-
रिकाचूर्णं भल्लातकावलगुकारसयुक्तं सद्यःप्राणहरमेतेषां वा धूमः ।

कीटो वान्यतमस्तप्तः कृष्णसर्पप्रियङ्गुभिः ।

शोषयेदेष संयोगः सद्यःप्राणहरो मतः ॥

धामार्गवयातुधानमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तमार्धमासिकः ।

व्याघातकमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तं कीटयोगो मासिकः ।

कलामात्रं पुरुषाणां द्विगुणं स्वराश्वानां चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम् ।

शतकर्दमोच्चिदिङ्गकरवीरकटुतुम्बीमत्स्यधूमो मदनकोद्वपला-

चित्रभेकादिचूर्णम् उच्चिदिङ्गादिचूर्णं गृहगौलिकादिचूर्णं च भल्लातका-
दिरसयुक्तं सद्यःप्राणहरम्, एषां चूर्णानां धूमो वा सद्यःप्राणहर इत्याह —
चित्रेत्यादि । तत्र चित्रभेकः चित्रवर्णो मण्डूकः, कौण्डिन्यकः शकुन्मूत्रविषः
कीटभेदः, कृकणः पक्षिभेदः कीटभेदो वा, पञ्चकुष्ठं कुष्ठस्य पारिभाष्यस्य
त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानि, शतपदी कर्णजलका, उच्चिदिङ्गः अलविषः कीट-
भेदः । उच्चिदिङ्ग इति सुश्रुते । कम्बली कृमिभेदः, शतं शतमूली नामैकदेशग्र-
हणात् । कन्दः कण्डूरः, इध्मं पलाशसमित्, कृकलासः सरटः । गृहगौलिका
पल्ली, अन्धाहिको मत्स्यभेदः, पूतिकीटः कीटभेदः, गोमारिका ओषधिभेदः ।
भल्लातकः अरुष्कराख्यो वृक्षभेदः, अवलगुका अवलगुजा सोमराजो ॥

कीट इति । अन्यतमः उक्तेष्वेकतमः, कीटः, तप्तः, शोषयेद् आप्रा-
णादिनोपयुज्यमानः शोषणं कुर्यात् । अयं केवलस्य गुणः । मिश्रितस्य गुण-
माह— कृष्णसर्पप्रियङ्गुभिः कृष्णसर्पेण कङ्गुभेक्ष्य सह, संयोगः संप्राप्तयोगः,
एष तप्त इत्यर्थम् । सद्यःप्राणहरो मतः ।

धामार्गवेत्यादि । आर्धमासिकः अर्धमासेन प्राणहरो योग इत्यर्थः ।
तत्र धामार्गवः कोशातकी, यातुधानो राक्षसशब्दवाच्य ओषधिभेदः ।

व्याघातकेत्यादि । भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तेन आरग्वधमूलेन सह तप्तः
कीटः कश्चित् कीटयोगो भवति । स उपयुज्यमानो मासेनैकेन प्राणहरो भव-
तीत्यर्थः । कीटयोगोपयोगमात्रमाह—कलामात्रमित्यादि । कला अल्पोऽशः ।
पुरुषाणां नराणाम् । द्विगुणं कलाद्वयमात्रम् ।

शतकर्दमेत्यादि । तत्र कर्दमः यक्षकर्दमः, करवीरः हयमाराख्य

लेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रवातानुवाते प्रणीतो यावच्चरति तावन्मारयति ।

पूतिकीटमत्स्यकटुतुम्बीशतकर्मधेन्द्रगोपचूर्णं पूतिकीटशुद्रालाहेमविदारीचूर्णं वा वस्तशृङ्गखुरचूर्णयुक्तमन्धीकरो धूमः ।

पूतिकरञ्जपत्रहरितालमनश्शिलागुञ्जारक्तकार्पासपलालान्यास्फोटकाचगोशकृद्रसपिष्टमन्धीकरो धूमः ।

सर्पनिर्मोकं गोश्वपुरीषमन्धाहिकशिरश्चान्धीकरो धूमः ।

पारावतप्लवककव्यादानां हस्तिनरवराहाणां च सूत्रपुरीषं कासीसहिङ्गुयवतुषकणतण्डुलाः कार्पासकुटजकोशातकीनां च बीजानि गोमूत्रिकाभाण्डीमूलं निम्बशिथुफणिज्जकाक्षीवपीलुकभङ्गः सर्पशफरीचर्म हस्तिनखशृङ्गचूर्णमित्येष धूमो मदनकोद्रवपलालेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रणीतः प्रत्येकशो यावच्चरति तावन्मारयति ।

ओषधिभेदः, कटुतुम्बी इक्ष्वाकुः । मदनो धुस्तूरः, कोद्रवो धान्यभेदः, हस्तिकर्णः कुस्तुम्बुरुः, पलाशः कच्चोरम्, पलालम् अफलो धान्यादिकाण्डः । प्रवातानुवाते प्रभूतमारुते अभिमारुते च ।

पूतिकीटेत्यादि । तत्र इन्द्रगोपः ज्योतिर्माली नाम कीटः । शुद्रा कण्टकारी, अराला यक्षधूपाख्यो निर्यासः, अत एव प्रयोगात् स्त्रियामप्ययम् । हेम धुस्तूरः, विदारी इक्षुगन्धा । अन्धीकरः अन्धङ्करणः ।

पूतिकरञ्जेत्यादि । तत्र पूतिकरञ्जः पूतिकाख्यो वृक्षभेदः, हरितालं नटमण्डनं, मनश्शिला कुनटी नाम धातुभेदः, गुञ्जा कृष्णला । आस्फोटो रक्तार्कः, काचं क्षारमृज्जो लवणभेदः । पिष्टमित्येकवचनं पूतिकरञ्जादिसमुदायविवक्षया, सामान्यविवक्षया च क्लीबत्वम् ।

सर्पकञ्चुको गवाश्वशकृद् अन्धाहिकाख्यमत्स्यशिर इति त्रयस्य धूपितस्य धूमोऽन्धङ्करण इत्याह — सर्पनिर्मोकमित्यादि । निर्मोकशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम् ।

पारावतादिषट्कमूत्रपुरीषं कासीसादित्रिकं कार्पासादित्रिकबीजानि गोमूत्रिकादिद्विकमूलं निम्बादिपञ्चकभङ्गः सर्पादिद्विकचर्म हस्तिमन्धि नखशृङ्गचूर्णमित्येतेष्वेकैकस्य मदनकोद्रवपलालेन वा हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रधूपितस्य धूमः स्वसञ्चारसमकालमेव प्राणिनो मारयतीत्याह — पारावते-

कालीकुष्ठनडशतावरीमूलं सर्पप्रचलाककृकणपञ्चकुष्ठचूर्णं वा
धूमः पूर्वकल्पेनार्द्रं शुष्कपलाले वा प्रणीतः सङ्ग्रामावतरणावस्कन्दनसं-
कुलेषु कृततेजनोदकाक्षिप्रतीकारैः प्रणीतः सर्वप्राणिनां नेत्रघ्नः ।

शारिकाकपोतवकबलाकालण्डमर्काक्षिपीलुकस्नुहिक्षीरपिष्टमन्थी-
करणमञ्जनमुदकदूषणं च ।

यवकशालिमूलमदनफलजातीपत्रनरमूत्रयोगाः पुक्षविदारीमूल-
युक्तो मूकोदुम्बरमदनकोद्रवकाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशकाथयुक्तो वा
मदनयोगः । शृङ्गिगौतमवृक्षकण्टकारमयूरपदीयोगो गुञ्जालाङ्गली-
विषमूलिकेज्जुदीयोगः करवीराक्षिपीलुकार्कमृगमारणीयोगो मदनको-

त्यादि । तत्र पारावतः कपोतः, प्लवकः पक्षिभेदः, कव्यादो गृध्रः । कासीसं-
धातुभेदः, हिङ्गु रामटं, यवतुषकणतण्डुलं शितशूकसम्बन्धी तुषकणतण्डु-
लानां समाहारः । कुटजो वृक्षभेदः, कोशातकी अपामार्गः । गोमूत्रिका तृण-
भेदः, भाण्डी योजनवल्ली । शिशुः शोभाञ्जनः, फणिज्जः जम्बीरभेदः, काक्षीवः
शिशुविशेषः, पीलुको वृक्षभेदः ।

नेत्रघ्नं धूमयोगमाह — कालीत्यादि । तत्र काली अम्बष्ठा नडः
पोटगलः, शतावरी शतमूली । प्रचलाकः मयूरवर्हः । पूर्वकल्पेन 'मदनको-
द्रवपलालेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वेति पूर्वम् अभिहितेन प्रकारेण । पूर्वक-
ल्केनेति पाठे अर्थश्चिन्त्यः । आर्द्रशुष्कपलालेन वेति क्वचित् पाठः । कृत-
तेजनोदकाक्षिप्रतीकारैः कृतं स्वचक्षुर्घातपरिहाराय सज्जितं तेजनोदकं स्वव-
लोपघातप्रतीकारप्रकरणे वक्ष्यमाणं वृक्षविशेषोदकम् अक्षिप्रतीकारश्च अपरश्च
तज्जातीयश्चक्षुरुपघातप्रतिविधिर्यैस्तथाभूतैः, अर्थात् प्रणेतृभिः ।

शारिकेत्यादि । तत्र शारिका गोराटी, वकः कहूः बलाका विसक-
ण्ठिका । अर्कः अर्कपर्णाख्यौषधिः अक्षी वृक्षभेदो विभीतकप्रकारः, स्नुहिः
समन्तदुग्धा ।

मदनयोगानाह — यवकेत्यादि । तत्र यवकः तोयपर्णिका, शालिः
कलमादिः, जाती मालती, योगाः मिश्रणानि । पुक्षः पिप्पलः । मूकम्
आविलं जलम्, उदुम्बरो हेमदुग्धः । मदनयोगः चित्तविभ्रमकरो योगः ।
शृङ्गिगौतमेत्यादि । शृङ्गिगौतमं शृङ्ग्याख्यमत्स्यविशेषस्य भेदः, वृक्षः
लोघ्नः, कण्टकारः शाल्मलिवृक्षः, मयूरपदी ओषधिभेदः । लाङ्गली पृथक्पर्णी,

द्रवकाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशकाथयुक्तो वा मदनयोगः । समस्ता वा यवसेन्धनोदकदूषणाः ।

कृतकण्डलकुकलासगृहगौलिकान्धाहिकधूमो नेत्रवधमुन्मादं च करोति ।

कुकलासगृहगौलिकायोगः कुष्ठकरः ।

स एव चित्रभेकान्त्रमधुयुक्तः प्रमेहमापादयति; मनुष्यलोहित-युक्तः शोषम् ।

दूषीविषं मदनकोद्रवचूर्णमुपजिह्विकायोगः मातृवाहकाञ्जलि-कारप्रचलाकभेकाक्षिपीलुकयोगो विषूचिकाकरः ।

पञ्चकुष्ठककौण्डिन्यकराजवृक्षपुष्पमधुयोगो ज्वरकरः ।

भासनकुलजिह्वाग्रन्यिकायोगः खरीक्षीरपिष्टो मूकवधिरकरो मासार्धमासिकः । कलामात्रं पुरुषाणामिति समानं पूर्वेण ।

विषमूलिका कालकूटादिः, इह्रुदी कटभी । मृगमारणी ओषधिभेदः । उक्ताः सर्व एवैते योगाः यवसेन्धनोदकानि दूषयन्तीत्याह — समस्ता वेत्यादि ।

नेत्रघातोन्मादोभयहेतुं धूममाह — कृतकण्डलेत्यादि । कृता पका कण्डला रलयोरभेदात् कण्डरा स्नायुसंघातो येषां ते कृतकण्डलाः तथाभू-तानां कुकलासगृहगौलिकान्धाहिकानां धूमः अर्थात् कुकलासादिस्नायुसंघात-तापनोत्पन्नो धूमः, नेत्रवधम्, उन्मादं चित्तविभ्रमं च, करोति । कृतकण्ड-लत्यादेरपरा व्याख्या — कृतकण्डलानां मिश्रितकपिकच्छूकानां कुकलासा-दीनां धूमः इति ।

कुकलासेत्यादि । इह योगशब्दो योगजधूमपरः । कुष्ठं कोष्ठम् ।

स इत्यादि । स एव कुकलासगृहगौलिकायोगे एव । आन्त्रं परीतत् । प्रमेहम् अतिमूत्रस्रावरोगम् । शोषं क्षयम् ।

दूषीत्यादि । दूषीविषम् औषधाद्युपहतवीर्यं विषं, मदनकोद्रवचूर्णम्, उपजिह्विकायोगः वस्त्रीमिश्रणं, मातृवाहकाञ्जलिकारप्रचलाकभेकाक्षिपीलुक-योगः मातृवाहकः पक्षिभेदः अञ्जलिकारः ओषधिभेदः प्रचलाकभेकाक्षिपी-लुका व्याख्याताः एषां योगः, विषूचिकाकरः ।

पञ्चकुष्ठेत्यादि । तत्र राजवृक्ष आरग्वधः, पुष्पमधुः मधूकः ।

भासनकुलेत्यादि । तत्र भासः शकुन्ताख्यः पक्षिविशेषः, जिह्वा

भङ्गकाथोपनयनमौषधानां चूर्णे प्राणभृताम् । सर्वेषां वा काथो-
पनयनम् ; एवं वीर्यवत्तरं भवति । इति योगसम्पत् ।

शाल्मलीविदारीधान्यसिद्धौ मूलवत्सनाभसंयुक्तश्चुचुन्दरीशो-
णितप्रलेपेन दिग्धो बाणो यं विध्यति, स विद्धोऽन्यान् दश पुरुषान्
दशति; ते दष्टा दशान्यान् दशन्ति पुरुषान् ।

भल्लातकयातुधानापामार्गबाणानां पुष्पैरेलकाक्षिगुग्गुलुहाला-
हलानां च कषायं वस्तनरशोणितयुक्तं दंशयोगः । ततोऽर्धधरणिको
योगः सक्तुपिण्याकाभ्यामुदके प्रणीतो धनुश्शतायाममुदकाशयं दूष-
यति; मत्स्यपरम्परा ह्येतेन दष्टाभिमृष्टा वा विषीभवति; यश्चैतदुदकं
पिबति स्पृशति वा ।

मल्लिष्ठासंज्ञं भेषजं, ग्रन्थिका पिप्पलीमूलम्, खरीक्षीरपिष्टः गर्दभीदुग्धसम्मि-
श्रितः, मूकबधिरकरो मासार्धमासिकः मासेनार्धमासेन वा मूकत्वबाधिरत्वयो-
रापादकः । योगानामुपयोक्तव्यपरिमाणं तु 'कलामात्रं पुरुषाणां द्विगुणः ख-
राश्वानां चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्रानाम्' इति पूर्वोक्तेन परिमाणेन समानमित्याह —
कलामात्रमित्यादि ।

उक्तेषु योगेष्वौषधानां यथास्वं भङ्गकाथेन साधनं प्राणिनां चूर्णनं च
कार्यमित्याह — भङ्गेत्यादि । उभयेषामपि काथोपनयनपक्षमाह — सर्वेषां
वेत्यादि । काथसाधितस्य वीर्यातिशयमाह — एवं वीर्यवत्तरमिति । इति
योगसम्पदिति । निरूपितेति शेषः ।

औषधवीर्यमाह — शाल्मलीत्यादि । तत्र धान्यं कुस्तुम्बुरु । मूलं
पिप्पलीमूलं, वत्सनाभो विषभेदः । चुचुन्दरी उग्रविषो मूषिकभेदः । दिग्धो
लिप्तः ।

अन्यं दंशयोगमाह — भल्लातकेत्यादि । तत्र बाणोऽर्जुनवृक्षः ।
पुष्पैः, साधितमिति शेषः । एलकः त्वग्गन्धारुयो वृक्षः । दंशयोग इति ।
उक्तकषायोपयोगः पूर्ववद् बहुपुरुषदंशनोपायो भवतीत्यर्थः । तस्य वीर्यमा-
ह — तत इत्यादि । तत उक्तात् कषायात् । अर्धधरणिकः रूप्यमाषकाष्टक-
प्रमाणः । सक्तुपिण्याकाभ्यां सक्तुना धानाचूर्णेन पिण्याकेन तिलकण्ठकेन च
सह । एतेन उक्तदंशयोगदूषितेन । विषीभवति विषतां प्रतिपद्यते । विषीभि-

रक्तश्वेतसर्षपैर्गोधा त्रिपक्षमुष्ट्रिकायां भूमौ निखातायां निहिता
वध्येनोद्धृता यावत् पश्यति, तावन्मारयति । कृष्णः सर्पो वा ।

विद्युत्प्रदग्धोऽङ्गारोऽज्वालो वा विद्युत्प्रदग्धैः काष्ठैर्गृहीतश्चानु-
वासितः कृत्तिकासु भरणीषु वा रौद्रेण कर्मणाभिहुतोऽग्निः प्रणीतश्च
निष्प्रतीकारो दहति ।

कर्मारदग्निमाहृत्य क्षौद्रेण जुहुयात् पृथक् ।

सुरया शौण्डिकादग्निं भार्ग्यायोग्निं घृतेन च ॥

माल्येन चैकपत्न्यग्निं पुंश्चल्यग्निं च सर्षपैः ।

दध्ना च सूतिकास्वग्निमाहिताग्निं च तण्डुलैः ॥

वन्तीति बहुवचनान्तपाठे कर्तृपदं बहुवचनान्तं छेत्तव्यम् । यश्चेत्यादि । यो
वा एतदुदकं पिबति स च विषीभवतीत्यर्थः ।

निहाका नाम जलजन्तुः श्वेतैश्च रक्तैश्च सर्षपैः सह पञ्चचत्वारिंशत्
दिवसान् मृद्भाण्डविशेषे भूमौ खात्वा स्थापिता पश्चाद् वध्यपुरुषेणोद्धृता
सती यावत् तामुद्धर्ता पश्यति तावत् तं मारयतीत्याह — रक्तश्वेतेत्यादि ।
कृष्णः सर्पो वेति । सोऽपि रक्तश्वेतसर्षपैः त्रीन् पक्षान् उष्ट्रिकायां भूखात-
स्थापितायां निहितो वध्येनोद्धृतो यावत् तमुद्धर्ता पश्यति तावन्मारयती-
त्यर्थः ।

निष्प्रतीकारमाग्नेयं योगमाह — विद्युत्प्रदग्ध इत्यादि । विद्युत्प्रद-
ग्धेन्धनस्थो निर्ज्वालस्तद्वैद्युताग्निर्विद्युत्प्रदग्धैः काष्ठैर्गृहीत्वाभिवर्धितः कृत्तिका-
युक्ते भरणीयुक्ते वा काले रुद्रदेवताकेन कर्मणा कृतहोमः परदुर्गादिषु प्रयुक्तो-
ऽशक्यप्रतिक्रियो दाहं दहतीत्यर्थः । कर्मानुष्ठानक्रमस्तु सम्प्रदायादवगन्तव्यः ।

योगान्तरं श्लोकचतुष्टयेनाह — कर्मारदित्यादिना । कर्मारद् वेणो-
र्वेण्वन्तरसंगृष्टाद्, अग्निम् आहृत्य, क्षौद्रेण माक्षिकेण, पृथग् जुहुयात् ।
वक्ष्यमाणान्निभ्यः पार्थक्येनावस्थापिते तस्मिन् होमं कुर्यात् । पृथगित्युत्तरे-
ष्वपि संबध्यते । शौण्डिकाद् अग्निम् आहृत्य, सुरया मध्येन, जुहुयात् ।
अयोग्निम् अयश्शब्देनायस्कारलक्षणाद् अयस्कारसकाशादाहृतमग्निमित्यर्थः,
भार्ग्या ब्राह्मणयष्टिकाख्ययौषध्या, घृतेन च जुहुयात् । एकपत्न्यग्निं पतिव्रता-
सकाशादाहृतमग्निं, माल्येन जुहुयात् । पुंश्चल्यग्निं पुंश्चली बन्धकी तदीय-
मग्निं, सर्षपैः जुहुयात् । सूतिकासु, विद्यमानमाहृतमिति शेषः, अग्निं दध्ना

चण्डालाग्निं च मांसेन चित्ताग्निं मानुषेण च ।

समस्तान् वस्तवसया मानुषेण ध्रुवेण च ॥

जुहुयादग्निमन्त्रेण राजवृक्षकदारुभिः ।

एष निष्प्रतिकारोऽग्निर्द्विषतां नेत्रमोहनः ॥

अदिते ! नमस्ते; अनुमते ! नमस्ते; सरस्वति ! नमस्ते; देव!

सवितर्नमस्ते । अग्नये स्वाहा; सोमाय स्वाहा; भूः स्वाहा; भुवः स्वाहा ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रे औपनिषदिके चतुर्दशाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः परघातप्रयोगः, आदितः

षट्चत्वारिंशदुत्तरशततमः ॥

जुहुयात् । आहिताग्निम् आहिताग्निसम्बन्धिनमग्निमित्यर्थः, तण्डुलैः, जुहु-
यात् । चण्डालाग्निं चण्डालादाहृतमग्निं, मांसेन जुहुयात् । चित्ताग्निं शवचि-
त्याग्निं, मानुषेण जुहुयात् । समस्तान् व्यस्तान् पूर्वोक्तरीत्या पृथक् पृथग-
भिहुतान् नवविधान् अग्नीन् एकीकृतानित्यर्थः, वस्तवसया मेषवपया,
मानुषेण, ध्रुवेण च वटेन च, राजवृक्षकदारुभिः आरग्वधकाष्ठैः, अग्निमन्त्रेण
अग्निस्तावकमन्त्रेण सम्प्रदायाधिगन्तव्येन, जुहुयात् । एषोऽग्निः द्विषतां
नेत्रमोहनः, एनमग्निं स्वदुर्गादिषु देदीप्यमानं शत्रवो न केवलं प्रतिकर्तु-
मशक्ताः, किन्तु तद्दर्शनान्मौढ्यमपि प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

मन्त्रैकदेशं दर्शयति — अदिते ! नमस्ते इत्यादि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् औपनिषदिके चतुर्दशे-

ऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः परघातप्रयोगः,

आदितः षट्चत्वारिंशच्छततमः ॥

१७८. प्रक. प्रलम्भने अदभुतोत्पादनम् ।

शिरीषोदुम्बरशमीचूर्णं सर्पिषा संहृत्यार्धमासिकक्षुद्योगः ।

कशेरुकोत्पलकन्देक्षुमूलविसदूर्वाक्षीरघृतमण्डसिद्धौ मासिकः ।

माषयवकुलत्थदर्भमूलचूर्णं वा क्षीरघृताभ्यां, वल्लीक्षीरघृतं वा समसिद्धं सालपृश्निपर्णीमूलकल्कं पयसा पीत्वा, पयो वा तत्सिद्धं मधुघृताभ्यामशित्वा, मासमुपवसति ।

श्वेतवस्तमूत्रे सप्तरात्रोषितैः सिद्धार्थकैः सिद्धं तैलं कटुकालावौ मासार्धमासस्थितं चतुष्पदद्विपदानां विरूपकरणम् ।

तक्रयवभक्षस्य सप्तरात्रादूर्ध्वं श्वेतगर्दभस्य लण्डयवैः सिद्धं गौरसर्पपतैलं विरूपकरणम् ।

प्रलम्भनमिति सूत्रम् । औषधमन्त्रप्रयोगद्वारा क्षुत्प्रतीकारविरूपकरणादिना शत्रुवञ्चनमुच्यत इति सूत्रार्थः । अद्भुतोत्पादनं भैषज्यमन्त्रप्रयोगः इति द्विधा विभज्य प्रकरणमिदमध्यायद्वयेन वितन्यते । अद्भुतं पक्षोपवासमासोपवासादिकम् ।

तत्र पक्षोपवासानुकूलं योगमाह — शिरीषेत्यादि । शिरीषः कपीतनः, उदुम्बरो जन्तुफलाख्यो वृक्षः, शमी सक्तुफला । संहृत्य संयोज्य ।

मासोपवासयोगमाह — कशेरुकेत्यादि । तत्र कशेरुकं वृष्यकन्दम्, उत्पलकन्दः कुवलयकन्दः, विसं मृणालं, दूर्वा सहस्रवीर्या, मण्डः रसाग्रः ।

मासोपवासयोगस्य प्रकारान्तराण्याह — माषयवेत्यादि । माषादिचतुष्टयचूर्णं क्षीरघृताभ्यां मिश्रितं पीत्वेत्येकः प्रकारः, वल्लीक्षीरघृतं समप्रमाणसिद्धं पीत्वेति द्वितीयः, सालपृश्निपर्णीमूलकल्कं पयसा मिश्रं पीत्वेति तृतीयः, पृश्निपर्णीमूलकल्कैः सह काथसाधितं क्षीरं मधुघृताभ्यां मिश्रितं पीत्वेति चतुर्थः । तत्र माषो मलदः, यवो दीर्घशूकः, कुलत्थो धान्यभेदः क्वचित् कुलस्थेति पाठः । दर्भः अश्ववालः । वल्ली अजमोदकः । सालः अर्जुनः, पृश्निपर्णी लाङ्गली, कल्कः द्रवाधश्चूर्णम् ।

विरूपकरणयोगमाह — श्वेतवस्तमूत्र इत्यादि । सिद्धार्थकैः सर्पपैः । कटुकालावौ कटुतुम्ब्याम् ।

तस्य प्रकारान्तरमाह — तक्रेत्यादि । तक्रयवौ सप्तरात्रं भक्षयितुः पश्चाद् धवलगर्दभस्य विष्टाभिर्यवैश्च सह पक्वं गौरसर्पपतैलमशितं वैरूप्यकारकं भवतीत्यर्थः ।

एतयोरन्यतरस्य मूत्रलण्डरससिद्धं सिद्धार्थकतैलमर्कतूलपतङ्ग-
चूर्णप्रतिवापं श्वेतीकरणम् ।

श्वेतकुकुटाजगरलण्डयोगः श्वेतीकरणम् ।

श्वेतवस्तमूत्रे श्वेतसर्षपाः सप्तरात्रोषितास्तक्रमर्कक्षीरमर्कतूलकटु-
कमत्स्यविलङ्गाश्च । एष पक्षस्थितो योगः श्वेतीकरणम् ।

समुद्रमण्डूकीशङ्खसुधाकदलीक्षारतक्रयोगः श्वेतीकरणम् ।

कदल्यवलगुजक्षाररसशुक्ताः सुरायुक्तास्तर्कार्कतूलस्नुहिलवणं
धान्याम्लं च पक्षस्थितो योगः श्वेतीकरणम् ।

कटुकालावौ वल्लीगते नगरमर्धमासस्थितं गौरसर्षपपिष्टं रोम्णां
श्वेतीकरणम् ।

अर्कतूलोऽर्जुने कीटः श्वेता च गृहगौलिका ।

एतेन पिष्टेनाभ्यक्ताः केशाः स्युः शङ्खपाण्डराः ॥

श्वेतीकरणमाह — एतयोरित्यादि । एतयोः श्वेतवस्तश्वेतगर्दभयोः ।

अर्कतूलपतङ्गचूर्णप्रतिवापम् अर्कः धुस्तूरः तूलं ब्रह्मकाष्ठकं पतङ्गः शालिः ए-
तेषां चूर्णं प्रतिवापः प्रतिवपन्ति प्रतिसर्जयन्ति प्रतियोजयन्त्यन्येनैवमिति व्यु-
त्पत्त्या प्रतियोजनीयमौषधं यस्य तत् तथाभूतम् ।

श्वेतीकरणस्य प्रकारान्तरमाह — श्वेतकुक्कुटेत्यादि । धवलकृकवा-
कुशयुविष्ठायोगः श्वेत्यकारक इत्यर्थः ।

अन्यं प्रकारमाह — श्वेतवस्तमूत्र इत्यादि । श्वेतच्छागमूत्रे सप्तरात्र-
वासिताः श्वेतसर्षपाः उदश्चिद् धुस्तूरदुग्धम्, अर्कवृक्ष-ब्रह्मकाष्ठक-पटोल-मत्स्य-
कृमिघ्नाख्यौषधिभेदाश्चैतेषां योगः पञ्चदशरात्रस्थितः श्वेतीकारक इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह — समुद्रमण्डूकीत्यादि । तत्र सुधा मूर्वाख्यौषधिः
क्षारो लवणभेदः ।

प्रकारान्तरमाह — कदल्यवलगुजेत्यादि । तत्र अवलगुजः सोम-
राजी, क्षारो लवणभेदः, रसः पारदः, शुक्तः पूतिपरुषाम्लः, कन्दमूलफलाद्य-
भिषवजद्रव्यं वा । धान्याम्लं काञ्चिकम् ।

लोमश्वेतीकरणमाह — कटुकेत्यादि । कटुकालावौ कटुतुम्ब्याम् । वल्ली-
गते तल्लताया अव्यपवृक्ते । नागरं शुण्ठी नगरमिति ह्रस्वादिकमेव तु पठ्यते ।

अपरं लोमश्वेतीकरणयोगं श्लोकेनाह — अर्कतूल इत्यादि । अर्जुने

गोमयेन तिन्दुकारिष्टकल्केन वा मर्दिताङ्गस्य भलातकरसानु-
लिप्तस्य मासिकः कुष्ठयोगः ।

कृष्णसर्पमुखे गृहगौलिकामुखे वा सप्तरात्रोषिता गुञ्जाः कुष्ठ-
योगः ।

शुकपित्ताण्डरसाभ्यङ्गः कुष्ठयोगः ।

कुष्ठस्य प्रियालकल्ककषायः प्रतीकारः ।

कुक्कुटीकोशातकीशतावरीमूलयुक्तमाहारयमाणो मासेन गौरो
भवति ।

वटकषायस्नातः सहचरकल्कदिग्धः कृष्णो भवति ।

शकुनकङ्कुतैलयुक्ता हरितालमनश्शिलाः श्यामीकरणम् ।

खद्योतचूर्णं सर्पपतैलयुक्तं रात्रौ ज्वलति ।

ककुभृक्षो यवसं चेत्यर्जुनद्वयम् । कीटः इह विशेषग्रहणं सम्प्रदायादवग-
न्तव्यम् । एतेन अर्कतूलादिसमुदायेन ।

कुष्ठरोगोत्पादहेतुं योगमाह — गोमयेनेत्यादि । तत्र तिन्दुकः काल-
स्कन्धः, अरिष्टो निम्बः ।

कुष्ठयोगस्य प्रकारान्तरमाह — कृष्णसर्पमुख इत्यादि ।

प्रकारान्तरमाह — शुकेत्यादि । शुकपित्ताण्डरसाभ्यङ्गः शुकस्य मा-
युना अण्डरसेन चाङ्गानुलेपनम् ।

कुष्ठस्य प्रतीकारमाह — कुष्ठस्येत्यादि । प्रियालकल्ककषायः प्रियालस्य
राजादनाख्यस्य वृक्षस्य कल्केन कषायः ।

गौरस्त्वापादकं-योगमाह — कुक्कुटीत्यादि । तत्र कोशातकी पटोली,
शतावरी शतमूली ।

कृष्णयोगमाह — वटकषायस्नात इत्यादि । सहचरकल्कदिग्धः
सहचरस्य अव्यथापरनाम्नः कुरवकस्य कल्केन स्नातः ।

तस्य प्रकारान्तरमाह — शकुनेत्यादि । तत्र शकुनो गृध्रः, कङ्कुः
प्रियङ्गुः । हरितालो नटमण्डनं, मनश्शिला कुनटी ।

योगविशेषमाह — खद्योतेत्यादि । खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः तस्य चूर्णं
खद्योतचूर्णम् ।

खद्योतगण्डूपदचूर्णं समुद्रजन्तूनां भृङ्गकपालानां खदिरकर्णिकाराणां पुष्पचूर्णं वा शकुनकङ्कुतैलयुक्तं तेजनचूर्णम् पारिभद्रकत्वङ्मषी मण्डूकवसया युक्ता गात्रप्रज्वालनमग्निना ।

पारिभद्रकत्वङ्मषीकदलीतिलकल्कप्रदिग्धं शरीरमग्निना ज्वलति ।

पीलित्वङ्मषीमयः पिण्डो हस्ते ज्वलति । मण्डूकवसादिग्धोऽग्निना ज्वलति ।

तेन प्रदिग्धमङ्गं कुशाभ्रफलतैलसिक्तं समुद्रमण्डूकीफेनकसर्जरसचूर्णयुक्तं वा ज्वलति ।

मण्डूकवसासिद्धेन पयसा कुलीरादीनां वसया समभागं तैलं

शरीरे तदबाधेनाग्नेः प्रज्वलनानुकूलान् योगानाह — खद्योतेत्यादि ।

खद्योतगण्डूपदचूर्णं ज्योतिरिङ्गणकिञ्चुलकयोश्चूर्णं, समुद्रजन्तूनाम् इह विशेषग्रहणं सम्प्रदायाद् विज्ञेयम् । भृङ्गकपालानां भृङ्गः कलिङ्गाख्यः पक्षी कपालाः शिरोस्थीनि तेषां, चूर्णमित्यर्थम् । खदिरकर्णिकाराणां खदिराणां दन्तधावनाख्यानां वृक्षाणां कर्णिकाराणां वृक्षोत्पलानां च, पुष्पचूर्णं वा, शकुनकङ्कुतैलयुक्तं गृध्रप्रियङ्गुतैलयुक्तं, तेजनचूर्णं वेणुचूर्णम् अर्थात् तथाभूतं, पारिभद्रकत्वङ्मषी निम्बत्वङ्मषी, मण्डूकवसया युक्ता । एतेष्वेकैकमिति शेषः । अग्निना गात्रप्रज्वालनम् एतेष्वेकैकं गात्रेऽनुलितं गात्रस्य पीडां विनैवाग्निप्रज्वलनसाधनमित्यर्थः ।

पारिभद्रेत्यादि । तत्र वज्रं श्रीवेरम् ।

पीलित्वत्यादि । पिण्डः बोलाख्यं भेषजम् । हस्ते ज्वलति विनाप्यमि-
योगमित्यर्थः प्रतीयते, उत्तरवाक्ये मण्डूकवसादिग्धस्य पिण्डस्याग्निना ज्वलन-
वचनात् ।

तेन प्रदिग्धमित्यादि । तेन पिण्डेन । कुशाभ्रफलतैलसिक्तं कुशतैला-
भ्रफलतैलाभ्यां सिक्तम् । समुद्रमण्डूकीफेनकसर्जरसचूर्णयुक्तं वा समुद्रमण्डूकी-
समुद्रफेनकयक्षधूपचूर्णयुक्तं वा ।

मण्डूकेत्यादि । मण्डूकवसासिद्धेन मण्डूकवसया सह पक्वेन, पयसा क्षी-
ण, मिश्रमिति शेषः, कुलीरादीनां वसया, इहापि मिश्रमिति शेषः, समभागं

सिद्धमभ्यङ्गो गात्राणामग्निप्रज्वालनम् । मण्डूकवसादिग्धोऽग्निना ज्वलति ।

वेणुमूलशैवललिप्तमङ्गं मण्डूकवसादिग्धमग्निना ज्वलति ।

पारिभद्रकप्रतिबलावञ्जुलवज्रकदलीमूलकल्केन मण्डूकवसादिग्धेन तैलेनाभ्यक्तपादोऽङ्गारेषु गच्छति ।

उपोदका प्रतिबला वञ्जुलः पारिभद्रकः ।

एतेषां मूलकल्केन मण्डूकवसया सह ॥

साधयेत् तैलमेतेन पादावभ्यज्य निर्मलौ ।

अङ्गारराशौ विचरेद् यथा कुसुमसञ्चये ॥

हंसक्रौञ्चमयूराणाम् अन्येषां वा महाशकुनीनाम् उदकप्लवानां पुच्छेषु वद्धा नलदीपिका रात्रावुल्कादर्शनम् ।

वैद्युतं भस्माग्निशमनम् ।

स्त्रीपुष्पपायिता माषा व्रजकुलीमूलं मण्डूकवसामिश्रं चुल्ल्यां दीप्तायामपाचनम् । चुल्लीशोधनं प्रतीकारः ।

पयोवसातुल्यप्रमाणं, तैलं, सिद्धम्, अभ्यङ्गः अभ्यज्यमानमित्यर्थः, गात्राणाम् अग्निप्रज्वालनम् । मण्डूकवसादिग्धः अर्थादुक्ततैलाभ्यक्तः, अग्निना ज्वलति ।

वेणुमूलेत्यादि । तत्र शैवलं जलनीली ।

पारिभद्रकेत्यादि । तत्र प्रतिबला ओषधिभेदः ।

अङ्गारराशिपादचारयोगं श्लोकाभ्यामाह — उपोदकेत्यादि । उपोदका सुताह ओषधिभेदः । अपोदकेति मत्स्यकालीनाम्ना काचिदोषधिरपरा क्षीरस्वामिनोक्ता ॥

उल्काप्रदर्शनमाह — हंसेत्यादि । उदकप्लवानां जले प्लवमानानां कारण्डवादीनाम् । नलदीपिका नलस्तृणविशेषस्तत्र योजिता दीपिका । उल्कादर्शनं रक्षःपिशाचादिभावितमलातमुल्का तद्दर्शनमिव नलदीपिकाया दूराद् दर्शनं नराणां भीतिं जनयतीत्यर्थः ।

वैद्युतमिति । विद्युद्वाधकाष्ठजं, भस्म, अग्निप्रशमनम् ।

स्त्रीपुष्पपायिता इति । स्त्रीरजोवासिताः, माषाः, मण्डूकवसामिश्रं, व्रजकुलीमूलं गोष्ठोत्पन्नाया हिङ्गुद्याः मूलं च, चुल्ल्यां दीप्तायां प्रज्वलन्त्या-

पीलुमयो मणिरग्निगर्भः सुवर्चलामूलग्रन्थिः सूत्रग्रन्थिर्वा पि-
चुपरिवेष्टितो मुखादग्निधूमोत्सर्गः ।

कुशाग्नफलतैलसिक्तोऽग्निवर्षप्रवातेषु ज्वलति ।

समुद्रफेनकस्तैलयुक्तोऽम्भसि प्लवमानो ज्वलति ।

प्लवङ्गमानामस्थिषु कल्पाषवेणुना निर्मथितोऽग्निर्नोदकेन शा-
म्यति, उदकेन च ज्वलति ।

शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुरुषस्य वामपार्श्वपर्शुकास्थिषु क-
ल्पाषवेणुना निर्मथितोऽग्निः, स्त्रियाः पुरुषस्य वास्थिषु मनुष्यपर्शुकया
निर्मथितोऽग्निर्यत्र त्रिरपसव्यं गच्छति, न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलति ।

चुचुन्दरी खञ्जरीटः खारकीटश्च पिप्यते ।

अश्वमूत्रेण संसृष्टा निगलानां तु भञ्जनम् ॥

अयस्कान्तो वा पाषाणः ।

मपि चुल्ल्याम्, अपाचनं पाचनहीनं भवति, ते च तच्च पाकं न प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । चुल्लीशोधनमिति । चुल्ल्या अवतार्य तेषां शुचीकरणं, प्रतीकारः ।

पील्वित्यादि । पीलुमयो मणिः पीलुदारुनिर्मितम् अलिञ्जरम्, अग्नि-
गर्भः अन्तर्गताग्निः, सुवर्चलामूलग्रन्थिः क्षुमामूलग्रन्थिः, सूत्रग्रन्थिर्वा क्षुमा-
सूत्रग्रन्थिर्वा, पिचुपरिवेष्टितः निरस्थितूलवेष्टितः, मुखाद्, अग्निधूमोत्सर्गः
अग्न्युत्सर्गस्य धूमोत्सर्गस्य च साधनमित्यर्थः ।

कुशाग्नेत्यादि । वर्षप्रवातेषु वृष्टिषु महावातेषु च । ज्वलति न
निर्वाति ।

समुद्रफेनक इत्यादि । स्पष्टार्थम् ।

प्लवेत्यादि । प्लवङ्गमानां मर्कटानाम् ।

शस्त्रहतस्येत्यादि । शूलप्रोतस्य शूलप्रवेशितदेहस्य । वामपार्श्वपर्शुका-
स्थिषु वामपार्श्वगतेषु पर्शुकाशब्दवाच्येषु अस्थिषु । यत्र प्रदेशे ।

निगलभञ्जनयोगं श्लोकेनाह — चुचुन्दरीत्यादि । खञ्जरीटः ख-
ञ्जनः । खारकीटः ऊषभूमिजः कीटः । पिप्यते प्रत्येकम् । संसृष्टाः पिष्टा-
श्चुचुन्दर्यादय एकीकृताः । भञ्जनं भञ्जनसाधनम् ॥

अयस्कान्तो वा पाषाण इति । निगलानां भञ्जनमिति वर्तते ।

कुलीराण्डदुर्दुरस्वारकीटवसापदेहेन द्विगुणो दारकगर्मः कङ्कभा-
सपार्श्वोत्पलोदकपिष्टशतुष्पदद्विपदानां पादलेपः; उलूकगृध्रवसाभ्या-
मुष्ट्रचर्मोपानहावभ्यज्य वटपत्रैः प्रतिच्छाद्य पञ्चाशद्योजनान्यश्रान्तो
गच्छति । इयेनकङ्ककाकगृध्रहंसकौश्रवीचिरल्लानां मज्जानो रेषांसि
वा योजनशताय । सिंहव्याघ्रद्वीपिकाकोलूकानां मज्जानो रेषांसि
वा सार्ववर्णिकानि गर्भपतनान्युष्ट्रिकायामभिषूय इमशाने प्रेतशिशून्
वा तत्समुत्थितं मेदो योजनशताय ॥

अनिष्टैरद्भुतोत्पातैः परस्योद्वेगमाचरेत् ।

आराज्यायेति निर्वादः समानः कोप उच्यते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे औपनिषदिके चतुर्दशाधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः प्रलम्भने अद्भुतोत्पादनम्,

भादितः सप्तचत्वारिंशच्छततमः ॥

अयोमणयो हि बहुप्रकाराः, कश्चिदयश्चुम्बति कश्चिदयो भ्रामयति कश्चि-
दयो भनक्ति । तत्र भञ्जकोऽयस्कान्तविशेष इह ग्राह्यः, आयस्कान्त इति
दीर्घादिः कचित् पठ्यते ।

पञ्चाशद्योजनाश्रान्तगमनयोगमाह — कुलीराण्डेत्यादि । द्विगुणो
घनतां प्रतिपन्नः । दारकगर्मः सूकरगर्मः । कङ्केत्यादिपदे उत्पलो मत्स्यभेदः ।
पादलेपः पादलेपनसाधनम् । उष्ट्रचर्मोपानहौ उष्ट्रचर्ममयौ पादरक्षिण्यौ ।
योजनशतगमनयोगमाह — इयेनकङ्केत्यादि । तत्र वीचिरल्लः तरङ्गाकारक-
म्बलरेखाङ्कः प्राणीति व्याख्येयम् । कचित् चिरल्लानामिति पठ्यते । तत्र रे-
फस्य लेखकप्रमादकृतत्वे चिल्ल आतायी नाम पक्षीति व्याख्येयम् । मज्जानो
वसाः । योजनशताय योजनशतगमनाय । कल्पन्त इति शेषः । प्रकारान्त-
रमाह — सिंहव्याघ्रेत्यादि । सार्ववर्णिकानि ब्राह्मणादिसर्ववर्णभवानि । गर्भ-
पतनानि पतितान् गर्भान् । उष्ट्रिकायां मृद्धाण्डविशेषे । अभिषूय अभिषववि-
धिना सारं गृहीत्वा । प्रेतशिशून् वा अभिषूयेति सम्बध्यते । मेदः पलतेजः ॥

श्लोकेनाध्यायमुपसंहरति — अनिष्टैरिति । इति उक्तप्रकारैः, अद्भु-
तोत्पातैः आश्चर्यकरैरुपप्लवैः, परस्य शत्रोः, उद्वेगं भयम्, आराज्याय तद
राजत्वाय, आचरेद् उत्पादयेत् । स चायं हिम्बप्रवर्तनलक्षणो व्यापारः कल-

हहेतुभूतोऽपि किमर्थमुपादिश्यत इत्याह — निर्वाद इति । निर्वादः कलङ्कः
लक्षणया तद्धेतुभूतो डिम्बप्रवर्तनलक्षणो व्यापारः, कोपे सति समानः विजि-
गीषुपरयोस्तुल्यः अन्योन्यमुद्दिश्यानुष्ठानविषयः, रागवशादेकस्य डिम्बप्रवृत्ता-
वन्यस्यापि तत्प्रतिविधित्सोः सा भवत्येवावर्जनीयेत्यभिप्रायः । अत एव उच्यते
व्युत्पाद्यते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाम् औपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः प्रलम्भनेऽद्भुतोत्पादनम्,
आदितः सप्तचत्वारिंशच्छततमः ॥

१७८. प्रक. प्रलम्भने भैषज्यमन्त्रप्रयोगः ।

मार्जारोष्ट्रकवराहश्चाविद्वागुलीनप्तृकाकोलूकानाम् अन्येषां वा निशाचराणां सत्त्वानामेकस्य द्वयोर्वहूनां वा दक्षिणानि वामानि वाक्षीणि गृहीत्वा द्विधा चूर्णं कारयेत् । ततो दक्षिणं वामेन वामं दक्षिणेन समभ्यज्य रात्रौ तमसि च पश्यति ।

एकाम्लकं वराहाक्षि खद्योतः कालशारिवा ।

एतेनाभ्यक्तनयनो रात्रौ रूपाणि पश्यति ॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्ये शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां यवानावास्याविक्षीरेण सेचयेत्; ततो यवविरूढमालामाबध्य नष्टच्छायारूपश्चरति ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण श्वमार्जारोलूकवागुलीनां दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि द्विधा चूर्णं कारयेत् । ततो यथास्वमभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण पुरुषघातिनः काण्डकस्य शलाकाम्

भैषज्यं तावदाह — मार्जारेत्यादि । तत्र मार्जारः पृषदंशकः, वृकः ईहामृगः, श्वावित् शललः, वागुली पक्षिभेदः, नप्ता विष्किरः, उलूको दिवाभीतः । अन्येषां वाग्गुदादीनाम् । द्विधा पार्थक्येन । तत इत्यादि । दक्षिणम् अवामं स्वचक्षुः । वामेन मार्जारादिवामाक्षिचूर्णेन । समभ्यज्य सम्यगनुलिप्य ।

तमसि रूपदर्शनयोगस्य प्रकारान्तरमाह — एकाम्लकमित्यादि । तत्र अम्लकं लकुचम् । कालशारिवा कृष्णवर्णा भद्रा नामौषधिः ॥

अन्तर्धानयोगमाह — त्रिरात्रोपोषित इत्यादि । पुष्ये सिध्यनक्षत्रयुक्ते काले । आवास्य उप्त्वा । नष्टच्छायारूपः परैरदृष्टा छाया रूपं च यस्य स तथाभूतः ।

तस्यान्यं प्रकारमाह — त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण श्वमार्जारेत्यादि । यथास्वं यथायथं दक्षिणचूर्णेन दक्षिणस्य स्वचक्षुषोऽभ्यञ्जनं वामचूर्णेन वामस्येति क्रमेणेत्यर्थः ।

तृतीयं प्रकारमाह — त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण पुरुषघातिन इत्यादि । काण्डकस्य बाणस्य तल्लोहेनेत्यर्थः । शलाकाम् अञ्जनशलाकाम् ।

अञ्जनीं च कारयेत्; ततोऽन्यतमेनाक्षिचूर्णेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण कालायसीम् आजनीं शलाकां च कारयेत्; ततो निशाचराणां सत्त्वानामन्यतमस्य शिरःकपालमञ्जनेन पूरयित्वा मृतायाः स्त्रिया योनौ प्रवेश्य दाहयेत्; तदञ्जनं पुष्येणोद्धृत्य तस्यामञ्जन्यां निदध्यात् । तेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति ।

यत्र ब्राह्मणमाहिताग्निं दग्धं दहमानं वा पश्येत्, तत्र त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण स्वयंमृतस्य वाससा प्रसेवं कृत्वा चिताभस्मना पूरयित्वा तमावध्य नष्टच्छायारूपश्चरति ।

ब्राह्मणस्य प्रेतकार्ये या गौः मार्यते, तस्या अस्थिमज्जाचूर्णपूर्णाहिभस्त्रा पशूनामन्तर्धानम् ।

सर्पदष्टस्य भस्मना पूर्णा प्रचलाकभस्त्रा मृगाणामन्तर्धानम् ।

उलूकवागुलीपुच्छपुरीषजान्वस्थिचूर्णपूर्णाहिभस्त्रा पक्षिणामन्तर्धानम् ।

इत्यष्टावन्तर्धानयोगाः ।

अञ्जनीम् अञ्जनोत्पादपात्रीम् । अन्यतमेन अक्षिचूर्णेन श्वमार्जाराद्यन्यतमचक्षुश्चूर्णेन ।

चतुर्थं प्रकारमाह—त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण कालायसीमित्यादि । कालायसीं कालायसमयीम् । निशाचराणां श्वमार्जारादीनाम् । तस्यामञ्जन्यां कालायस्यां पूर्वोक्तायाम् ।

पञ्चमं प्रकारमाह—यत्र ब्राह्मणमित्यादि । प्रसेवं स्यूतं वस्त्रकोशमित्यर्थः । तम् आबध्य प्रसेवं स्वदेहसंबद्धं कृत्वा ।

लोमवलाङ्गूलानां चतुष्पदानामन्तर्धानयोगं षष्ठमाह—ब्राह्मणस्येत्यादि । अस्थिमज्जाचूर्णपूर्णा अस्थनो मज्जायाश्च चूर्णेन पूर्णा । अहिभस्त्रा सर्पचर्म ।

चतुष्पदसामान्यस्यान्तर्धानयोगं सप्तममाह—सर्पेत्यादि ।

पक्ष्यन्तर्धानयोगमष्टममाह—उलूकेत्यादि । उलूकवागुल्योर्यत् पुच्छादिचतुष्टयं तस्य चूर्णेः पूर्णा ।

इत्यष्टावित्यादि ।

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।
भण्डीरपाकं नरकं निकुम्भं कुम्भमेव च ॥
देवलं नारदं वन्दे वन्दे सावर्णिगालवम् ।
एतेषामनुयोगेन कृतं ते स्वापनं महत् ॥
यथा स्वपन्त्यजगराः स्वपन्त्यपि चमूखलाः ।
तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कुतूहलाः ॥
भण्डकानां सहस्रेण रथनेमिशतेन च ।
इमं गृहं प्रवेक्ष्यामि तूष्णीमासन्तु भाण्डकाः ॥
नमस्कृत्वा च मनवे बद्ध्वा शुनकफेलकाः ।
ये देवा देवलोकेषु मानुषेषु च ब्राह्मणाः ॥
अध्ययनपारगाः सिद्धाः ये च कैलासतापसाः ।
एते च सर्वसिद्धेभ्यः कृतं ते स्वापनं महत् ॥
अतिगच्छति च मय्यपगच्छन्तु संहताः ।
अलिते वलिते मनवे स्वाहा ॥

एतस्य प्रयोगः — त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययो-
गिन्यां श्वपाकीहस्ताद् विलखावलेखनं क्रीणीयात् । तन्माषैः सह
कण्डोलिकायां कृत्वा असङ्कीर्ण आदहने निखानयेत् । द्वितीयस्यां
चतुर्दश्यामुद्धृत्य कुमार्या पेषयित्वा गुलिकाः कारयेत् । तत एकां
गुलिकामभिमन्त्रयित्वा यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति, तत् सर्वं प्रस्वाप-
यति ।

अथ चतुरः प्रस्वापनयोगान् वक्ष्यति । तत्राद्ययोर्द्वयोः साधारणं म-
न्त्रमाह — बलिं वैरोचनमित्यादि । ‘अलिते वलिते मनवे स्वाहा’ इत्ये-
तदन्तस्य मन्त्रस्यार्थः स्पष्टप्रायः सम्प्रदायतो निर्णयः ॥

अस्य मन्त्रस्य प्रयोगमाह — एतस्येत्यादिना । श्वपाकीहस्तात्
चण्डालीहस्तात् । विलखावलेखनं विलं खनन्तीति विलखा आखुजातीया
जन्तवश्चण्डालभक्ष्यभूताः तेषामवलेखनं खण्डम् । तद् विलखावलेखनम् ।
कण्डोलिकायां पिटे । असङ्कीर्णे अनाकीर्णे प्रदेशे । आदहने पितृवने । नि-
खानयेत् खातायां भूमौ स्थापयेत् । द्वितीयस्यामित्यादि । कुमार्या कन्य-
कया । गुलिकाः गुटिकाः । तत् सर्वं तत्प्रदेशस्थं प्राणिजातम् ।

एतेनैव कल्पेन श्वाविधः शल्यकं त्रिकालं त्रिश्वेतमसङ्कीर्ण आ-
दहने निखानयेत् । द्वितीयस्यां चतुर्दश्याम् उद्धृत्यादहनमस्मना
सह यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति, तत् सर्वं प्रस्वापयति ।

सुवर्णपुष्पीं ब्रह्माणीं ब्रह्माणं च कुशध्वजम् ।

सर्वाश्च देवता वन्दे वन्दे सर्वाश्च तापसान् ॥

वशं मे ब्राह्मणा यान्तु भूमिपालाश्च क्षत्रियाः ।

वशं वैश्याश्च शूद्राश्च वशतां यान्तु मे सदा ॥

स्वाहा । अभिले किमिले वसुजारे प्रयोगे फके वयुहे विहाले
दन्तकटके स्वाहा ।

मुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ।

श्वाविधः शल्यकं चैतत् त्रिश्वेतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥

प्रसुप्ताः सर्वसिद्धा हि एतत् ते स्वापनं कृतम् ।

यावद् ग्रामस्य सीमान्तः सूर्यस्योद्गमनादिति ॥

स्वाहा ।

एतस्य प्रयोगः — श्वाविधः शल्यकानि त्रिश्वेतानि । सप्तरा-
त्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां खादिराभिः समिधाभिरग्निभेतेन मन्त्रेणा-

द्वितीयं प्रयोगमाह — एतेनैवेत्यादि । एतेनैव कल्पेन 'त्रिरात्रोपो-
षितः कृष्णचतुर्दश्यां पुण्ययोगिन्याम्' इत्यनेन विधिना । शल्यकं शलम् ।
त्रिकालं त्रिश्वेतं त्रिषु स्थानेषु काष्ण्येन त्रिषु स्थानेषु श्वेतिम्ना च युक्तम् ।
क्षिपति अर्थाच्छल्यकम् ।

तृतीयस्य प्रस्वापनयोगस्य मन्त्रमाह — सुवर्णपुष्पीमित्यादि ।
'सूर्यस्योद्गमनादिति स्वाहा' इत्यन्तं मन्त्रस्वरूपम् । तत्र 'वसुजारे' इत्यस्य
स्थाने 'वयुचारे' इति काचित् पठ्यते, 'वयुहे' इत्यस्य स्थाने 'वुष्टे' इति,
'कटके' इत्यस्य स्थाने 'कट्टके' इति च ।

अस्य मन्त्रस्य प्रयोगमाह — एतस्य प्रयोगः श्वाविधः इत्या-
दिना । 'त्रिश्वेतानी'त्येतदुत्तरम् 'आदहने निखानयेदि'ति संबन्धनीयम् ।
खादिराभिः खदिरो दन्तधावनारुयो वृक्षः तन्मयीभिः । इह अणन्तत्वेऽपि
ढीवभाव आर्षः । समिधाभिः समिद्धिः, इह 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति

ष्टशतसंपातं कृत्वा मधुघृताभ्याम् अभिजुहुयात् । तत एकमेतेन मन्त्रेण ग्रामद्वारि गृहद्वारि वा यत्र निखन्यते, तत् सर्वं प्रस्वापयति ।

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।

निकुम्भं नरकं कुम्भं तन्तुकच्छं महासुरम् ॥

अर्मालवं प्रमीलं च मण्डोलकं घटोवलम् ।

कृष्णकंसोपचारं च पौलोमीं च यशस्विनीम् ॥

अभिमन्त्रयित्वा गृह्णामि सिद्धार्थं शवशारिकाम् ।

जयतु जयति च नमः शलकभूतेभ्यः स्वाहा ।

सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ॥

सुखं स्वपन्तु सिद्धार्था यमर्थं मार्गयामहे ।

यावदस्तमयादुदयो यावदर्थं फलं मम ॥

इति स्वाहा ।

एतस्य प्रयोगः—चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यामसङ्कीर्ण आदहने बलिं कृत्वा एतेन मन्त्रेण शवशारिकां गृहीत्वा पोत्रीपोट्टलिकां बध्नीयात् । तन्मध्ये श्वाविधः शल्यकेन विद्ध्वा यत्रैतेन मन्त्रेण निखन्यते, तत् सर्वं प्रस्वापयति ।

उपैमि शरणं चार्थिं दैवतानि दिशो दश ।

अपयान्तु च सर्वाणि वशतां यान्तु मे सदा ॥

स्वाहा ।

वागुरिमतेन हलन्ताष्टाप् । अष्टशतसम्पातं कृत्वा अष्टोत्तरं शतं संपाताः होमा यस्मिस्तं तथाभूतं कृत्वा । तत् इत्यादि । ततः आदहननिखातोद्धृतेभ्यः शल्यकेभ्यः ।

चतुर्थस्य प्रस्वापनयोगस्य मन्त्रमाह — बलिं वैरोचनमित्यादिना 'फलं मम । इति स्वाहा' इत्यन्तेन ।

एतस्य प्रयोगमाह — एतस्येत्यादि । चतुर्भक्तोपवासी चतुर्दिवसान्ना-
नशनव्रती । शवशारिकां शवभूतां शारिकां मुखरां नाम पक्षिभेदम् । पोत्री-
पोट्टलिकां पोत्रं वस्त्रं तदल्पं पोत्री पोट्टलिका 'पोट्टलम्' इति भाषाप्रसिद्धः
पदार्थः पोत्रीमयीं पोट्टलिकामित्यर्थः । तन्मध्ये इत्यादि । तन्मध्ये तस्याः
पोट्टलिकायां मध्ये ।

अथ द्वारापावरणयोगस्य मन्त्रमाह — उपैमि शरणमित्यादि ।

एतस्य प्रयोगः — त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शर्करा एकाविंशति-
संपातं कृत्वा मधुघृताभ्याम् अभिजुहुयात् । ततो गन्धमाल्येन पूज-
यित्वा निखानयेत् । द्वितीयेन पुष्येणोद्घृत्यैकां शर्करामभिमन्त्रयित्वा
कवाटमाहन्यात् । अभ्यन्तरं चतसृणां शर्कराणां द्वारमपात्रियते ।

चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां भग्नस्य पुरुषस्याश्वा ऋषभं
कारयेत्; अभिमन्त्रयेच्चैतेन, द्विगोयुक्तं गोयानमाहुतं भवति; ततः पर-
माकाशे विक्रामति ।

सदा रविरविः सगण्डपरिधाति सर्वं भणाति । चण्डालीकु-
म्भीतम्बकटुकसारीषः सनारीभगोऽसि स्वाहा ।

तालोद्घाटनं प्रस्वापनं च ।

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शि-
रःकपाले मृत्तिकायां तुवरीरावास्योदकेन सेचयेत् । जातानां पुष्ये-
णैव गृहीत्वा रज्जुकां वर्तयेत् । ततः सज्यानां धनुषां यन्त्राणां च
पुरस्ताच्छेदनं ज्याच्छेदनं करोति ।

तत्प्रयोगमाह — एतस्य प्रयोगः — त्रिरात्रोपोषित इत्यादि ।
शर्कराः शिरोस्थीनि शिलाविशेषान् वा, गृहीत्वेति शेषः । अभिजुहुयाद् अर्था-
दग्निम् । पूजयित्वा शर्करा एवाभ्यर्च्य । अभ्यन्तरमित्यादि । एकया शर्कस्या
कवाटाघाते कृते शर्कराचतुष्टयान्तरालपरिमाणं विवरं कवाटे जायत इत्यर्थः ।

उक्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगान्तरमाह — चतुरित्यादि । एतेन 'उपैमि
शरणमि'त्यादिना 'स्वाहा'न्तेन मन्त्रेण । आहुतगोयानप्रयोजनमाह — ततः
परमाकाश इत्यादि ।

तालोद्घाटनप्रस्वापनयोरुभयोः साधकं योगं वक्ष्यन् प्रथमं तस्य मन्त्र-
माह — सदारविरविः सगण्डपरिधातीत्यादि । सगण्डस्थाने सगन्धेति,
कचित् पाठः । तम्बस्थाने तुम्भेति, 'सारीषः सनारी' इत्यस्य स्थाने 'सारी-
पसारी' इति च ।

तालोद्घाटनमिति ! तालस्य द्वारयन्त्रस्य उद्घाटनम् ।

अथ ज्याच्छेदनयोगमाह — त्रिरात्रोपोषित इत्यादि । तुवरीः
आढकीः । आवास्य उपत्वा । रज्जुकाम् अल्पां रज्जुम् । वर्तयेत् सृजेत् ।
अर्थात् तुवर्यङ्कुरैरेव । वर्तयतीत्यपि पाठः । तत इत्यादि । सज्यानां समा-

उदकाहिभस्त्रामुच्छवासमृत्तिकया स्त्रियाः पुरुषस्य वा पूरयेत् ;
नासिकाबन्धनं मुखग्रहश्च ।

वराहवस्तिमुच्छवासमृत्तिकया पूरयित्वा मर्कटस्नायुनाववध्री-
याद् ; आनाहकारणम् ।

कृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहताया गोः कपिलायाः पित्तेन राजवृक्षम-
यीममित्रप्रतिमाम् अञ्ज्यात् ; अन्धीकरणम् ।

चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां बलिं कृत्वा शूलप्रोतस्य पुरु-
षस्यास्थना कीलकान् कारयेत् । एतेषामेकः पुरीषे मूत्रे वा निखात
आनाहं करोति ; पादेऽस्यासने वा निखातः शोषेण मारयति ; आ-
पणे क्षेत्रे गृहे वा वृत्तिच्छेदं करोति ।

एतेन कल्पेन विद्युद्गन्धस्य वृक्षस्य कीलका व्याख्याताः ।

रोपितमौर्वीकाणाम् । ज्याछेदनमिति । एतद् यन्त्रावयवच्छेदनस्याप्युपल-
क्षणम् ।

नासिकाबन्धनमुखग्रहयोः साधकं योगमाह — उदकाहिभस्त्रामि-
त्यादि । उच्छवासमृत्तिकया उच्छवाससम्बद्धया मृत्तिकया । नासिकाबन्धनं
नासानिरोधः । मुखग्रहः मुखस्तम्भनम् ।

आनाहयोगमाह — वराहवस्तिमित्यादि । उच्छवासमृत्तिकया अर्थात्
स्त्रियाः पुरुषस्य वा । मर्कटस्नायुना वानरवस्नसया 'स्नाय्वना स्नसा' इति
यादवः । आनाहकारणम् आनाहो मलविष्टम्भः तस्य कारणम् ।

शत्र्वन्धीकरणयोगमाह — कृष्णचतुर्दश्यामित्यादि । पित्तेन पित्तधा-
तुना । अञ्ज्यात् चक्षुषोर्लिम्पेत् । अन्धीकरणम् अर्थादमित्रस्य ।

आनाहयोगान्तरं, शोषेण मारणयोगं, वृत्तिच्छेदकरणयोगं चाह —
चतुर्भक्तेत्यादि । बलिं कृत्वा यथाविहितं भूतोपहारं दत्त्वा । आनाहं करो-
तीति । यदीयं मूत्रादि तस्येत्यर्थम् । पादेऽस्येत्यादि । अस्य आसनादि-
स्वामिनः । वृत्तिच्छेदं जीविकाभङ्गम् ।

शूलप्रोतपुरुषास्थिकीलकोक्तं विधिं विद्युद्गन्धवृक्षकीलकेष्वतिदिशति —
एतेन कल्पेनेत्यादि । विद्युद्गन्धवृक्षकीलकानामप्येकः पुरीषादिनिखातस्तत्त-
त्कार्यं जनयतीत्यर्थः ।

पुनर्नवमवाचीन निम्बः काकमधुश्च यः ।

कपिरोम मनुष्यास्थि बद्ध्वा मृतकवाससा ॥

निखन्यते गृहे यस्य पिष्ट्वा वा यं प्रपाययेत् ।

सपुत्रदारः सधनस्त्रीन् पक्षान् नातिवर्तते ॥

पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काकमधुश्च यः ।

स्वयंगुप्ता मनुष्यास्थि पदे यस्य निखन्यते ॥

द्वारे गृहस्य सेनाया ग्रामस्य नगरस्य वा ।

सपुत्रदारः सधनस्त्रीन् पक्षान् नातिवर्तते ॥

अजमर्कटरोमाणि मार्जारनकुलस्य च ।

ब्राह्मणानां श्वपाकानां काकोलूकस्य चाहरेत् ॥

एतेन विष्टावक्षुण्णा सद्य उत्सादकारिका ।

प्रेतनिर्मालिका किण्वं रोमाणि नकुलस्य च ॥

वृश्चिकाल्याहिकृत्तिश्च पदे यस्य निखन्यते ।

भवत्यपुरुषः सद्यो यावत् तन्नापनीयते ॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शक्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरः-
कपाले मृत्तिकायां गुञ्जा आवास्योदकेन च सेचयेत् । जातानाममा-
वास्यायां पौर्णमास्यां वा पुष्ययोगिन्यां गुञ्जावल्लीर्ग्राहयित्वा मण्ड-
लिकानि कारयेत् । तेष्वन्नपानभाजनानि न्यस्तानि न क्षीयन्ते ।

योगान्तरं श्लोकद्वयेनाह—पुनर्नवमित्यादि । अवाचीनं पुनर्नवम् अ-
वाग्भवं शोधन्नीसज्जं शाकं तत्पुष्पं वा । काकमधुः काकप्रियफलो वृक्षः । काम-
मधुरिति पाठान्तरं 'प्रपाययेद्' इत्यस्य स्थाने 'पदं नयेद्' इति कचित् पठ्यते ॥

त्रिपक्षान्तरमारणयोगस्य प्रकारान्तरं श्लोकद्वयेनाह—पुनर्नवमि-
त्यादि । स्वयंगुप्ता आत्मगुप्तापरपर्याया कच्छुरा नामौषधिः ॥

सद्य उत्सादकारकं योगं सार्धेनाह—अजमर्कटेत्यादि । एतेन अ-
जमर्कटादिरोमसंघातेन सह । अवक्षुण्णा चूर्णिता । सद्य उत्सादकारिका त-
त्क्षणोत्सत्तिहेतुः, अर्थाद् विष्टिनः ॥

अपुरुषीकरणयोगं सार्धेनाह—प्रेतेत्यादि । प्रेतनिर्मालिका शवनि-
र्माल्यम् । किण्वं मद्यबीजम् । वृश्चिकाल्याहिकृत्तिः वृश्चिकाही प्रासिद्धौ अली
पुच्छकण्टकवान् वृश्चिकभेदः तेषां कृत्तिः चर्म ॥

अन्नपानभाजनाक्षययोगमाह—त्रिरात्रोपोषित इत्यादि । गुञ्जावल्ली ;

रात्रिप्रेक्षायां प्रवृत्तायां प्रदीपाग्निषु मृतधेनोः स्तनानुत्कृत्य दाहयेत् । दग्धान् वृषमूत्रेण पेषयित्वा नवकुम्भमन्तर्लेपयेत् ; तं ग्राममपसव्यं परिणीय तत्र न्यस्तं नवनीतमेषां तत् सर्वमागच्छतीति ।

कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययोगिन्यां शुनो लग्नकस्य योनौ कालायसीं मुद्रिकां पेषयेत् ; तां स्वयं पतितां गृहीयात् ; तथा वृक्षफलान्याकारितान्यागच्छन्ति ।

मन्त्रभैषज्यसंयुक्ता योगा मायाकृताश्च ये ।

उपहृत्यादमित्रांस्तैः स्वजनं चाभिपालयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे औपनिषदिके चतुर्दशाधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः प्रलम्भने भैषज्यमन्त्रप्रयोगः,

आदितोऽष्टचत्वारिंशच्छततमः ॥

पुंशिरःकपालोत्पन्ना एव कृष्णलालताः । मण्डलिकानि, मण्डलाकृतीन्यधिकरणानि ।

ग्रामगतसर्वनवनीतागमनयोगमाह — रात्रीत्यादि । रात्रिप्रेक्षायां रात्रिनृत्तादौ । परिणीय परिगमय्य । एषां ग्रामाणाम् ।

वृक्षफलानयनयोगमाह — कृष्णेत्यादि । लग्नकस्य मत्तस्य । शुनः इह पुंस्त्वमविवक्षितं शुन्या इत्यर्थः । मुद्रिकाम् अङ्गुलीयकादिम् । तथा मुद्रिकया । आकारितानि आहूतानि ॥

प्रान्ते श्लोकमाह — मन्त्रेत्यादि । मन्त्रभैषज्यसंयुक्ताः प्रकृताध्यायोक्ताः ये योगाः, ये च मायाकृताः गात्रप्रज्वालनाङ्गारराशिसञ्चारादिसाधकाः योगाः, तैः, अमित्रान् अरातीन्, उपहृत्यात्, स्वजनं च अभिपालयेद् अमित्रोपघातद्वारेण रक्षेद्, विजिगीषुः ।

दत्ता टिप्पणिकास्माभिर्भैषज्यस्यैवमल्पशः ।

क्रमस्तु सर्वस्तस्यापि मन्त्रवत् साम्प्रदायिकः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रन्याख्यायाम् औपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे तृतीयो-

ऽध्यायः प्रलम्भने भैषज्यमन्त्रप्रयोगः । प्रलम्भनं समाप्तम् ।

आदितोऽष्टचत्वारिंशच्छततमः ॥

स्वपक्षे परप्रयुक्तानां दूषिविषगराणां प्रतीकारे श्लेष्मातककपि-
त्थदन्तिदन्तशठगोजीशिरीषपाटलीबलास्योनाकपुनर्नवाश्वेतावरणका-
थयुक्तं चन्दनसालावृकीलोहितयुक्तं तेजनोदकं राजोपभोग्यानां गुण-
प्रक्षालनं स्त्रीणां सेनायाश्च विषप्रतीकारः ।

पृषतनकुलनीलकण्ठगोधापित्तयुक्तं मषीराजिचूर्णं सिन्दुवारित-
वरणवारुणीतण्डुलीयकशतपर्वाग्रपिण्डीतकयोगो मदनदोषहरः ।

सृगालविन्नामदनसिन्दुवारितवरणवारणवल्लीमूलकषायाणाम-
न्यतमस्य समस्तानां वा क्षीरयुक्तं पानं मदनदोषहरम् ।

स्वबलोपघातप्रतीकार इति सूत्रम् । स्वसैन्यस्य परप्रयुक्तविषाम्बु-
दूषणादिनिमित्तो य उपघातः तस्य प्रतीकारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

स्वपक्ष इत्यादि । प्रतीकारे आकाङ्क्ष्यमाण इति शेषः । श्लेष्मातके-
त्यादि । राजभोग्यानां स्त्रीणां सेनायाश्च विषप्रयोगे परेण कृते श्लेष्मातकादि-
द्वादशकक्वाथयुक्तेन चन्दनजम्बुकीरुधिरयुक्तेन च तेजनोदकेन तद्गुह्यावने-
जनं प्रतीकार इत्यर्थः । तत्र श्लेष्मातकः शैलुर्वसन्तकुसुमाख्यः, कपित्थो द-
धित्थः, दन्ती उदुम्बरपर्णी, दन्तशठो जम्बीरः, गोजी गोजिहा दार्विकाख्या,
शिरीषः कपीतनः शुकप्रियाख्या, पाटली गोलिहः अमोघा वा, बला वाट्या-
लकः, स्योनाकः शुकनासाख्या, पुनर्नवा शोथघ्नी, श्वेता पैष्टिकी सुरा, वरणः
सेतुसंज्ञो वृक्षभेदः ।

मदनदोषप्रतीकारमाह — पृषतेत्यादि । पृषतादिचतुष्टयपित्तयुक्तं म-
षीराज्योश्चूर्णं सिन्दुवारितादिषट्कयोग इति द्वयं मदकरद्रव्यदोषहरमित्यर्थः ।
तत्र पृषतो बिन्दुचित्रो मृगभेदः, नकुलो बभ्रुः, नीलकण्ठो मयूरः, गोधा
जलजन्तुभेदः । मषी नीलशेफालिका, राजिः राजसर्षपः । सिन्दुवारितः सि-
न्दुवारवृक्षः, वरणः सेतुरुद्धिभेदः, वारुणी दूर्वा, तण्डुलीयकः जीवशाकः, श-
तपर्वाग्रं वंशाग्रं, पिण्डीतकः मरुवकः ।

उक्तस्यैव प्रतीकारस्य प्रकारान्तरमाह — सृगालेत्यादि । सृगाल-
विन्नादिपञ्चकमूलकषायाणां व्यस्तानां समस्तानां वा क्षीरयुक्तं पानं मदं हर-
तीत्यर्थः । तत्र सृगालविन्ना ओषधिभेदः, मदनः प्रसिद्धः, वारणवल्ली गजाहा
गजापिप्पली ।

कैडर्यपूतितिलतैलमुन्मादहरं नस्तःकर्म ।

प्रियङ्गुनक्तमालयोगः कुष्ठहरः ।

कुष्ठलोध्रयोगः पाकशोषघ्नः ।

कट्फलद्रवन्तीविलङ्गचूर्णं नस्तःकर्म शिरोरोगहरम् ।

प्रियङ्गुमज्जिष्ठातगरलाक्षारसमधुकहरिद्राक्षौद्रयोगो रज्जूदकविषप्रहारपतननिस्संज्ञानां पुनःप्रत्यानयनाय ।

मनुष्याणामक्षमात्रं; गवाश्वानां द्विगुणं; चतुर्गुणं इस्त्युष्ट्राणाम् ।

रुक्मगर्भश्चैषां मणिः सर्वविषहरः ।

उन्मादप्रतीकारमाह — कैडर्यपूतितिलतैलमित्यादि । कैडर्यः कट्फलः, पूतिः पूतिकरजः, तिलाः प्रसिद्धाः । एतत्तैलेन क्रियमाणं नस्तःकर्म चित्तविभ्रमहरं भवतीत्यर्थः ।

कुष्ठहरं योगमाह — प्रियङ्गुनक्तमालयोग इत्यादि । तत्र प्रियङ्गुः कङ्गुः, नक्तमालश्चिरिविल्वः ।

कुष्ठलोध्रयोग इति । कोठशाबरयोगः, पाकशोषघ्नः पाकः केशशौक्यं शोषः क्षयः, तावुभौ हन्ति ।

शिरोरोगहरं नस्तःकर्मविशेषमाह — कट्फलेत्यादि । तत्र कट्फलः कैडर्यः, द्रवन्ती शम्बरी नामौषधिभेदः, विलङ्गः कृमिघ्नः ।

नष्टसंज्ञाप्रत्यापत्तिसाधकं योगमाह — प्रियङ्गुवित्यादि । प्रियङ्गुः कङ्गुः, मज्जिष्ठा अञ्जनवल्लिका, तगरौ नन्दावर्तः, लाक्षा अलक्तः, मधुको मधुष्ठीलः, हरिद्रा रात्र्याख्या, क्षौद्रं माक्षिकम् एषां योगः योगसिद्धमौषधमित्यर्थः । रज्जूदकविषप्रहारपतननिस्संज्ञानां रज्जुबन्धेन उदकमज्जनेन विषवेगेन ताडनेन उच्चदेशादधःपतनेन च नष्टसंज्ञानां प्राणिनां, पुनःप्रत्यानयनाय पुनस्संज्ञाप्रतिलम्भनाय, कल्पत इति शेषः ।

उक्तानां प्रतीकारौषधानामुपयोक्तव्यां मात्रामाह — मनुष्याणामित्यादि । अक्षमात्रम् अक्षः षोडशमाषकाः तावन्मात्रमित्यर्थः ।

रुक्मेत्यादि । रुक्मगर्भः अन्तर्गतस्वर्णः । एषां मणिः उक्तप्रियङ्गवादिनिष्पन्ना गुलिकेत्यर्थः । सर्वविषहरः धार्यमाणः सर्वविधं विषं हरति ।

जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकानामक्षीवे जातस्य अश्वत्थस्य
मणिः सर्वविषहरः ।

तूर्याणां तैः प्रलिप्तानां शब्दो विषविनाशनः ।

लिप्तध्वजं पताकां वा दृष्ट्वा भवति निर्विषः ॥

एतैः कृत्वा प्रतीकारं स्वसैन्यानामथात्मनः ।

अमित्रेषु प्रयुञ्जीत विषधूमाम्बुदूषणान् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे औपनिषदिके चतुर्दशाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः स्वबलोपघातप्रतीकारः,

आदित एकोनपञ्चाशच्छततमः ॥

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्यौपनिषदिकं

चतुर्दशमधिकरणं समाप्तम् ॥

जीवन्तीत्यादि । जीवन्त्यादीनां मणिः अक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य
मणिश्च सर्वविषहर इत्यर्थः । तत्र जीवन्ती गुलुची, श्वेता शङ्खिनी, मुष्ककः
मोक्षकवृक्षः, पुष्पम् ओषधिभेदः, वन्दाका लताभेदः । अक्षीवः शिशुः महा-
निम्बो वा ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकावाह — तूर्याणामित्यादि । तूर्याणां वाद्यानाम् ।
तैः जीवन्त्यादिसाधितैरौषधैः । ध्वजं केतुदण्डम् । पताकां दण्डोर्ध्ववद्धम-
शुकम् । एतैरिति । औषधयोगैरुक्तैः, स्वसैन्यानाम् आत्मनश्च प्रतीकारं रक्षां,
कृत्वा, विषधूमाम्बुदूषणान् विषधूमयोगान् उदकदूषणयोगांश्च, अमित्रेषु शत्रुषु,
प्रयुञ्जीत ॥

चतुर्दशाधिकरणमित्यौपनिषदाह्वयम् ।

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूले समपूर्यत ॥

इति श्रीवश्विमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनोर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

श्रीमूलाख्यायाम् औपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे चतुर्थो-

ऽध्यायः स्वबलोपघातप्रतीकारः । आदित एकोन-

पञ्चाशच्छततमः ।

औपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणं समाप्तम् ॥

तन्त्रयुक्तिः—पञ्चदशमधिकरणम् ।

१८०. प्रक. तन्त्रयुक्तयः ।

मनुष्याणां वृत्तिरर्थः, मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः; तस्याः पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति ।

तद् द्वात्रिंशद्युक्तियुक्तम्—अधिकरणं, विधानं, योगः, पदार्थः, हेत्वर्थः, उद्देशः, निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः, अतिदेशः, प्रदेशः, उपमानं, अर्थापत्तिः, संशयः, प्रसङ्गः, विपर्ययः, वाक्यशेषः, अनुमतं, व्याख्यानं, निर्वचनं, निदर्शनं, अपवर्गः, स्वसंज्ञा, पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, एकान्तः, अनागतावेक्षणम्, अतिक्रान्तावेक्षणं, नि-योगः, विकल्पः, समुच्चयः, ऊह्यमिति ।

यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम्—“पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्” (अधि० १. अध्या० १) इति ।

तदित्थं चतुर्दशभिरधिकरणैः पृथिवीलाभपालनानुबन्धि कृत्स्नमर्थशास्त्रीयं प्रमेयजातं सप्रपञ्चं निरूप्य प्रकृतशास्त्रेऽर्थनिर्णयोपयोगितयाश्रिताः युक्तीः सलक्षणोदाहरणं दर्शयितुं तन्त्रयुक्तिसंज्ञमन्तिमं पञ्चदशमधिकरणमिदमारभ्यते । अत्र चैकमेव सूत्रं—

तन्त्रयुक्तय इति । तन्त्रम् अर्थशास्त्रं, तदाश्रिता युक्तयोऽभिधीयन्ते इति सूत्रार्थः ।

तत्र प्रथममर्थशास्त्रपदार्थमाह—मनुष्याणामित्यादि । एतच्च ‘पृथिव्या लाभे पालने च’ इत्यादेः शास्त्रादिमवाक्यस्य व्याख्याया कृतपूर्वया व्याख्या-तप्रायम् ।

तदित्यादि । तद् अर्थशास्त्रम् । अधिकरणमित्यादिना तासां द्वात्रिंशतो युक्तीनां नामत उद्देशः ।

अधिकरणं विवृणोति—यमित्यादि । यं प्रधानभूतमर्थमधिकृत्यार्थ जातमुच्यते, तत् प्रधानार्थसंबद्धं सर्वमर्थजातम् अधिकरणमित्युच्यत इत्यर्थः । तदुदाहरति—पृथिव्या इत्यादि । पृथिवीरूपप्रधानार्थसंबद्धनानार्थप्रतिपादकं सर्वं शास्त्रमधिकरणपदव्यपदेश्यमित्यभिप्रायः । अनेन न्यायेन विनयाधिकारान्ध्यक्षप्रचारादिष्ववान्तरार्थेषु प्रधानतया विवक्षितेषु तत्तत्संबद्धान्यर्थजातानि तत्तदधिकरणानि भवन्ति ।

शास्त्रस्य प्रकरणानुपूर्वी विधानम् — “विद्यासमुद्देशः, वृद्ध-
संयोगः, इन्द्रियजयः, अमात्योत्पत्तिः” (अधि० १. अध्या० १)
इत्येवमादिकमिति ।

वाक्ययोजना योगः — “चतुर्वर्णाश्रमो लोकः” (अधि० १.
अध्या० ४) इति ।

पदावधिकः पदार्थः — “मूलहरः” इति पदम् । “यः पितृ-
पैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः” (अधि० २. अध्या० ९)
इत्यर्थः ।

हेतुरर्थसाधको हेत्वर्थः — “अर्थमूलौ हि धर्मकामौ” (अधि० १.
अध्या० ७) इति ।

समासवाक्यमुद्देशः — “विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः” (अधि०
१. अध्या० ६) इति ।

व्यासवाक्यं निर्देशः — “कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां श-
ब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः” (अधि० १. अध्या० ६)
इति ।

विधानमाह — शास्त्रस्येत्यादि । प्रकरणानुपूर्वी प्रकरणानां प्रत्यधि-
करणं क्रमनिवेशनम् । एवमादिकमित्यादिपदेन ‘मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिरित्या-
दिकं ‘तन्त्रयुक्तयः’ इत्येतदन्तं प्रथमाध्यायगतं गृह्यते ।

योगमाह — वाक्ययोजनेति । वाक्यस्य योजना पदानां क्रियाका-
रकावेन तद्विशेषणभावेन च मिथो योजनेत्यर्थः । ‘चतुर्वर्णाश्रम’ इति योग-
स्योपाहरणम् । विनयाधिकारचतुर्थाध्यायशेषश्चायं श्लोकः ।

पदार्थमाह — पदावधिक इत्यादि । यस्यार्थस्य पदमवधिः स प-
दार्थः । पदावधिकस्य शब्दभागस्य कल्प्यमानोऽर्थः पदार्थ इत्यर्थः ।

हेत्वर्थाख्यां तन्त्रयुक्तिमाह — हेतुरित्यादि । ‘अर्थ एव प्रधान इति
कौटल्यः’ इति प्रतिज्ञातस्यार्थप्राधान्यलक्षणस्यार्थस्य धर्मकामयोरर्थसाध्यत्वं
हेतुर्भवतीति स हेत्वर्थः ।

उद्देशमाह — समासेत्यादि । समासवाक्यं संक्षेपवाक्यम् । तत्त्वं च
इन्द्रियशब्देन कर्णादीनां ग्रहणाद् बोद्धव्यम् ।

एवं वर्तितव्यमित्युपदेशः — “धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत न निस्सुखः स्यात्” (अधि० १. अध्या० ७) इति ।

एवमसावाहेत्युपदेशः — “मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान् कुर्वी-
तोति मानवाः; षोडशेति बार्हस्पत्याः; विंशतिमित्यौशनसाः; यथासा-
मर्थ्यमिति कौटल्यः” (अधि० १. अध्या० १५) ।

उक्तेन साधनमतिदेशः — “दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्या-
ख्यातम्” (अधि० ३. अध्या० १६) इति ।

वक्तव्येन साधनं प्रदेशः — “सामदानभेददण्डैर्वा यथापत्सु
व्याख्यास्यामः” (अधि० ७. अध्या० १४) इति ।

दृष्टेनादृष्टस्य साधनमुपमानम् — “निवृत्तपरिहारान् पितेवानु-
गृहीयात्” (अधि० २. अध्या० १) इति ।

यदनुक्तमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः — “लोकयान्नाविद् राजान-
मात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत्” (अधि० ५. अध्या० ४)
नामियहितद्वारेणाश्रयेतेत्यर्थादापन्नं भवतीति ।

उभयतोहेतुमानर्थः संशयः — “क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्र-
कृतिं वा” (अधि० ७. अध्या० ५) इति ।

निर्देशमाह — व्यासवाक्यमित्यादि । अत्र इन्द्रियाणां कर्णत्वगादि-
विशेषाकारैर्ग्रहणाद् व्यासवाक्यता ।

उपदेशमाह — एवं वर्तितव्यमित्यादि ।

‘एवमसावाहे’त्येवमन्यदीयपक्षस्य खण्डनार्थमुपन्यासः अपदेशाख्या
तन्त्रयुक्तिरित्याह — एवमसावित्यादि ।

अतिदेशमाह — उक्तेन साधनमित्यादि ।

उपरिष्ठाद् वक्ष्यमाणेनार्थेन समर्थनं प्रदेश इत्याह — वक्तव्येन
साधनमित्यादि ।

उपमानमाह — दृष्टेनेत्यादि । पिता हि प्रसिद्धः पुत्रेषु वत्सलो योग-
क्षेमचिन्तकश्च लोके दृष्टः; तदुपमया राज्ञः प्रजासु वात्सल्यादिकमवचनेऽपि
सिद्धं भवतीति दृष्टेनादृष्टसाधनमिह द्रष्टव्यम् ।

अर्थापत्तिमाह — यदनुक्तमित्यादि ।

संशयमाह — उभयतोहेतुमानित्यादि । ‘क्षीणलुब्धे’त्यादिना

प्रकरणान्तरेण समानोऽर्थः प्रसङ्गः — “कृषिकर्ममदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण” (अधि० १. अध्या० ११) इति ।

प्रतिलोमेन साधनं विपर्ययः — “विपरीतमतुष्टस्य” (अधि० १. अध्या० १६) इति ।

येन वाक्यं समाप्यते, स वाक्यशेषः — “छिन्नपक्षस्येव राज्ञ-
श्रेष्ठानाशश्चेति” (अधि० ८. अध्या० १) तत्र शकुनेरिति वाक्य-
शेषः ।

परवाक्यमप्रतिषिद्धमनुमतम् — “पक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौश-
नसो व्यूहविभागः” (अधि० १०. अध्या० ६) इति ।

अतिशयवर्णना व्याख्यानम् — “विशेषतश्च सङ्गानां सङ्घ-
मिणां च राजकुलानां घूतनिमित्तो भेदः तन्निमित्तो विनाश इत्यसम्-
ग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यात्” (अधि० ८. अध्या० ३)
इति ।

गुणतः शब्दनिष्पत्तिर्निर्वचनम् — “व्यस्यत्येनं श्रेयस इति
व्यसनम्” (अधि० ८. अध्या० १) इति ।

निदर्शिते संशये उभयतोहेतुमत्त्वं तद्वाक्यव्याख्यायां षाड्गुण्यपञ्चमाध्याये
स्पष्टम् ।

प्रसङ्गमाह — प्रकरणान्तरेणेत्यादि । एकदेशातिदेशोऽयम् ।

विपर्ययमाह — प्रतिलोमेनेत्यादि । प्रतिलोमेन उक्तविपरीतेन ।

वाक्यशेषमाह — येनेत्यादि । वाक्यशेषः वाक्यघटकं पदम् अनुपा-
त्तमपि सामर्थ्यतो गम्यत इत्यर्थः । इह चकारोऽप्युदाहरणे पठ्यते ।

अनुमतमाह — परेत्यादि । उदाहरणस्य व्याख्यानं दशमाधिकरण-
पञ्चाध्याये द्रष्टव्यम् ।

साधितस्यार्थस्यातिशयेन युक्त्यन्तरैः समर्थनं व्याख्यानमित्याह —
अतिशयेत्यादि ।

अर्थान्वयेन शब्दस्य प्रवृत्तिर्निर्वचनमित्यभिप्रायेणाह — गुणत इ-
त्यादि ।

दृष्टान्तो दृष्टान्तयुक्तो निदर्शनम् — “विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति” (अधि० ७. अध्या० ३) ।

अभिप्लुतव्यपकर्षणमपवर्गः — “नित्यमासन्नपरिवलं वासये-
दन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्कायाः” (अधि० ९. अध्या० २) इति ।

परैरसमितः शब्दः स्वसंज्ञा — प्रथमा प्रकृतिस्तस्य भूम्यन-
न्तरा द्वितीया भूम्येकान्तरा तृतीया (अधि० ६. अध्या० २) इति ।

प्रतिषेद्धव्यं वाक्यं पूर्वपक्षः — “स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्य-
व्यसनं गरीयः” (अधि० ८. अध्या० १) इति ।

तस्य निर्णयनवाक्यमुत्तरपक्षः — “तदायत्तत्वात्; तत्कूटस्था-
नीयो हि स्वामी” (अधि० ८. अध्या० १) इति ।

सर्वत्रायत्तमेकान्तः — “तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत” (अधि०
१. अध्या० १९) इति ।

पश्चादेवं विहितमित्यनागतावेक्षणम् — “तुलाप्रतिमानं पौत-
वाध्यक्षे वक्ष्यामः” (अधि० २. अध्या० १३) इति ।

उपमानमुपमानसचिवं निदर्शनमित्याह — दृष्टान्त इत्यादि । इहोदा-
हरणे गजरूपमुपमानं पदातिरूपोपमानसहितमुपात्तमिति बोद्धव्यम् ।

कश्चिद् विधिमुत्सर्गेणाभितो व्यापकं कृत्वा व्याप्यत्वेनानिष्टाद् विषया-
दपोहनमपवर्ग इत्याह — अभिप्लुतेत्यादि । अभिप्लुतव्यपकर्षणम् अभि-
प्लुतस्य अभितः प्रसरतः व्यपकर्षणम् ।

स्वसंज्ञामाह — परैरित्यादि । असमितः असङ्केतितः । इह प्रथमा
प्रकृतिः द्वितीया तृतीयेति स्वपरिभाषिता संज्ञा ।

पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोर्लक्षणादिकं ‘प्रतिषेद्धव्यं वाक्यम्’ इत्येवमादि स्प-
ष्टार्थम् ।

एकान्तमाह — सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र आयत्तं देशकाले सर्वस्मिन्न-
प्यवर्ज्यं यत्, स एकान्तः । उदाहरणे उत्थानस्यैकान्तिकत्वं स्पष्टम् ।

अनागतावेक्षणम् अतिकान्तावेक्षणं नियोगो विकल्पः समुच्चय इत्ये-
तेषां विवरणवाक्यानि ‘पश्चादेवम्’ इत्यादीनि सुबोधानि ।

पुरस्तादेवं विहितमित्यतिक्रान्तावेक्षणम् — “अमात्यसम्प-
दुक्ता पुरस्तात्” (अधि० ६. अध्या० १) इति ।

एवं नान्यथेति नियोगः — “तस्माद् धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्ना-
धर्ममनर्थं च” (अधि० १. अध्या० १७) इति ।

अनेन वानेन वेति विकल्पः — “दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवा-
हेषु जाताः” (अधि० ३. अध्या० ५) इति ।

अनेन चानेन चेति समुच्चयः — “स्वसज्जातः पितृवन्धूनां
च दायादः” (अधि० ३. अध्या० ७) इति ।

अनुक्तकरणमूहम् — “यथावद् दाता प्रतिग्रहीता च नोपहतौ
स्यातां, तथानुशयं कुशलाः कल्पयेयुः” (अधि० ३. अध्या० १६) इति ॥

एवं शास्त्रमिदं युक्तमेताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।

अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥

धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च ।

अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥

ऊह्यमाह — अनुक्त्यादि । अनुक्तस्य करणम् ऊहनम् । इहोदाहरणे
‘यथावद्’ इति पठ्यते । तेन तृतीयाधिकरणषोडशाध्यायस्यस्य ‘यथा च दाता’
इत्यस्य स्थाने ‘यथावद् दाता’ इत्यपि पाठसत्तानुमीयते । यथावदित्यस्य च
यथेत्यर्थः ॥

इत्थं सपरिकरं शास्त्रार्थं परिसमाप्य तदध्ययनप्रयोजनानि श्लोकाभ्यां
संगृह्णाति — एवं शास्त्रमित्यादि । अवाप्तौ योगे । पालने क्षेमे । अस्य लो-
कस्य ऐहलौकिकस्य पुरुषार्थस्य । परस्य पारलौकिकस्य । उभयलोकयोगक्षेम-
साधकतां ‘धर्ममर्थं च’ इत्यादिश्लोकेन स्पष्टयति । तत्रार्थकामावैहलौकिकौ
पुरुषार्थौ, धर्मः पारलौकिक इति विवेकः । ननु अस्मिन् शास्त्रे गूढपुरुषप्र-
णिधानादिभिरुपायैः परवञ्चनानि नानारूपाणि कर्तव्यतयोपदिश्यन्ते, उपां-
शुवधादीनि च परहिंसनानि; तत् कथमिदं धर्मस्य प्रवर्तकं पालकं च भव-
तीति चेद्, उच्यते — प्रजापरिरक्षणं हि नाम राज्ञो धर्मः । तच्च धर्मपरेण
विजिगीषुणा सम्यङ् निर्वर्त्यमानं धर्मपरा अपि सामन्ताः शत्रूभूय रागवशाद-
सहमानाश्च परभूमिकामुकाश्च विचित्रैः पापिष्ठोपायप्रयोगैर्विहन्तुं स्वभावात्

येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे तन्त्रयुक्तौ पञ्चदशाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

तन्त्रयुक्तयः । आदितः पञ्चाशच्छततमोऽध्यायः ।

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य तन्त्रयुक्तिः

पञ्चदशमधिकरणं समाप्तम् ॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥

प्रयतन्ते । ईदृशे समुदाचारे राज्ञामौत्सर्गिके सति विद्याविनयवता आत्मसम्प-
द्युक्तेन केनचिदपि राज्ञा परैरबाध्यमानेन वा, परान् अबाध्यमानेन वा, पर-
प्रवर्तितान् आत्मोपघातान् अप्रतिकुर्वता वा, न कदाचिदपि स्वस्थेन स्थातुं
शक्यं, न चानारब्धपरोत्पादितानर्थप्रतीकारेण स्वराज्यरक्षणं सम्यङ् निर्वर्तयितुं
शक्यम् । अतः स्वराज्यपरिरक्षणरूपधर्मसम्यङ्निर्वृत्तये परवञ्चनानां परहिं-
सनानां च विचित्राः प्रकाराः प्रतिकार्यत्वबुद्ध्या जिज्ञासिता एव राज्ञां अव-
न्तीति तदुपदेशपरमिदं शास्त्रम् अनर्थनिवर्तनद्वारेण यथोक्तधर्मसाधकं भव-
त्येवेति सुष्ठूक्तं 'धर्मं प्रवर्तयति पाति च' इति ॥

तदेतदतिमहच्छास्त्रं कर्तुर्नैपुण्यं किं केवलवाक्यमात्रगुम्फने विश्रान्तम्,
आहोस्विच्छास्त्रार्थानुष्ठानेऽपि प्रसृतमिति यदि कस्यचित् सन्देहः स्यात्, तम-
पाकर्तुं ग्रन्थकार आत्मनः प्रकृतशास्त्रार्थानुष्ठानानुष्ठानप्रत्यक्षिततदीयफलता-
माविष्करोति — येनेत्यादि । शास्त्रं धातुकौटलीयादिकमितरच्छास्त्रजातम् ।
इदं शास्त्रम् अर्थशास्त्रम् । नन्दराजभूम्युद्धरणकथा तु विष्णुवायुपुराणादेर-
नुसन्धेया । अत्र चाणक्यविष्णुगुप्तापरपर्यायस्य कौटल्यस्य शास्त्र-शस्त्र-न-
न्दराजभूम्युद्धर्तृत्वलक्षणेनासाधारणरूपेणाभिधानं पर्यायोक्तं प्रयोजयति ॥

अथात्मनः सूत्रभाष्योभयकर्तृत्वोरीकरणे कारणमाह — दृष्टेत्यादि ॥

श्रीमूले कौटलीयार्थशास्त्रस्य विवृताविदम् ।

तन्त्रयुक्त्याह्वयं पञ्चदशधिकरणं गतम् ॥

गणपतिरिति कश्चिद् ब्राह्मणस्ताम्रपर्णी-

तटजुषि तरुवैनाम्न्यग्रहारेऽभिजातः ।

नरपतिनयसर्वस्वोपदेशप्रधानं

व्यवृत विपुलयन्तः कौटलीयार्थशास्त्रम् ॥

इति श्रीवश्विमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनेर्महामहोपाध्याय-

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां

श्रीमूलाख्यायां तन्त्रयुक्तौ पञ्चदशेऽधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः तन्त्रयुक्तयः, आदितः

पञ्चाशच्छततमः ॥

तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणं समाप्तम् ॥

कौटलीयार्थशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

शुभं भूयात् ॥

APPENDICES.

APPENDIX No. I.

IMPORTANT VARIANT READINGS OF THE PRESENT EDITION AS COMPARED WITH THE
EDITION OF MYSORE AND LAHORE.

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
१	चेयकर्म		...	५	निचयकर्म
२	आक्षपटले		...	६	अक्षपटले
३	पण्याध्यक्षः । आयुधा		...	७	पण्याध्यक्षः । १७. कुप्याध्यक्षः ।
४	गृहपतिवैदेह	२	तद्वत्	९	१८. आयुधा
५	सामवायित		...	१५	गृहपतिकवैदेह
६	गुल्फ		...	२१	सामवायिक
७	संहतव्यूहनम्		...	२२	फल्यु
८	व्यूहस्थाप	३	...	२३	संहतव्यूहव्यूहनम्
९	संवृत्त		तद्वत्	२४	व्यूहसंस्थाप
१०	नयानयौ	२०	...	२५	संवृत्त
११	माणा लोकस्यो		...	२६	नयापनयौ
१२	वर्त्मसु	४	तद्वत्	२७	माणान्वीक्षिकी लोकस्यो
१३		६	तद्वत्	२८	वेदमसु
१४				३३	

१२	११	स्वमलौल्य	...	१०	७	३९	५	स्वप्नं लौल्य
१५	१५	अयौगपद्या	तद्वत्			४६	६	यौगपद्या
१६	११	मौपवादिकं	...			४८	७	मौपवादिकं
१८	१	कार्ये	तद्वत्	११	२२	५१	१	कार्ये
"	१५	एतेनैव दोषेण	...			५२	१	एतेनैव दोषेण
२०	३	धर्मनिमित्त	...			५६	३	धर्म निमित्त
२१	८	गीतवाद्य	...			५९	४	गीतपाठ्यवाद्य
"	१४	सम्पातश्चोरार्थं	...			६०	"	सम्पातनिश्चरार्थं
२२	३	वनचरैः	...			६१	७	वनचराः
"	१२	गुह्यपुरुषग्राणिधिः कृत	...			६३	२	कृत
२४	१४	कुल्यै	...			६७	६	कुल्यै
"	१५	परोक्षदण्डितः	...			"	"	परोक्षदण्डितः
"	"	सर्वसमाहारितः	...			"	७	सर्वस्वमाहारितः
"	१८	दण्डेनोपनतः	...			६८	२	दण्डेनोपहतः
२५	७	राजा पौर	तद्वत्	१६	१४	६९	४	राजान्धेन मन्त्रिणाधिष्ठितः पौर
२९	१	मन्त्रयेत च	तद्वत्	१८	१९	७५	६	मन्त्रयेत । न च
"	१०	तच्चक्षुः	...			७६	८	स तच्चक्षुः
३०	१५	तस्मादुद्धृतेष्वपि	...			७९	४	तस्मादुद्धृतेष्वपि
३१	"	वायामदेश	...			८१	६	वा व्यायामदेश
३३	"	प्रजनने	तद्वत्	२१	१४	८६	"	प्रजनने

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३४	१४ पण्डनं डिम्बो वा	२२	पण्डो डिम्बो वा	८८	पण्यं डिम्बो वा
३५	३ तुल्य	-	...	८९	कुल्य
"	७ भागी तु	"	भागस्तु	"	भागि तु
३६	१ कोदण्ड		...	९१	कोशदण्ड
"	२ पक्षोपग्रहं		...	"	पक्षोपग्रहं
"	१२ नाहं	२३	तद्वत्	९२	तानहं
३७	११ चतुरङ्गुलः च्छायो मध्याह्न इति । पूर्व	"	तद्वत्	९४	चतुरङ्गुला च्छायः मध्याह्न इति
४२	१६ वाय्यकृत्योप		...	१०३	वाय्यपकृत्योप
४३	१४ पाकलोप		...	१०५	पङ्कमलोप
४४	१९ पराभाध		...	१०७	पराबाध
४७	७ पातिकौ	२९	तद्वत्	१११	धातिकौ
"	१४ दम्कामतः	"	तद्वत्	११२	दम्कामतः
"	१८ बन्धूनशृण्वतो	"	तद्वत्	११३	बन्धूनशृण्वतो
४८	८ दादृश्च्य धर्मस्वान्	"	...	११४	दादृश्च्य धर्मस्थान्
"	१२ तत्रारामविहारार्थाः	"	तद्वत्	"	तत्रारामा विहारार्थाः

गोत्र(त) पराणि	गोत्रकपराणि	गोस्तपराणि
४९	१०	११६
१०	१२	११
११	१२	११
१२	१२	११
१३	१६	११७
१४	१६	११
१५	१६	११
१६	१६	११८
१७	१६	११
१८	१६	११
१९	१६	११
२०	१६	११
२१	१६	११
२२	१६	११
२३	१६	११
२४	१६	११
२५	१६	११
२६	१६	११
२७	१६	११
२८	१६	११
२९	१६	११
३०	१६	११
३१	१६	११
३२	१६	११
३३	१६	११
३४	१६	११
३५	१६	११
३६	१६	११
३७	१६	११
३८	१६	११
३९	१६	११
४०	१६	११
४१	१६	११
४२	१६	११
४३	१६	११
४४	१६	११
४५	१६	११
४६	१६	११
४७	१६	११
४८	१६	११
४९	१६	११
५०	१६	११
५१	१६	११
५२	१६	११
५३	१६	११
५४	१६	११
५५	१६	११
५६	१६	११
५७	१६	११
५८	१६	११
५९	१६	११
६०	१६	११
६१	१६	११
६२	१६	११
६३	१६	११
६४	१६	११
६५	१६	११
६६	१६	११
६७	१६	११
६८	१६	११
६९	१६	११
७०	१६	११
७१	१६	११
७२	१६	११
७३	१६	११
७४	१६	११
७५	१६	११
७६	१६	११
७७	१६	११
७८	१६	११
७९	१६	११
८०	१६	११
८१	१६	११
८२	१६	११
८३	१६	११
८४	१६	११
८५	१६	११
८६	१६	११
८७	१६	११
८८	१६	११
८९	१६	११
९०	१६	११
९१	१६	११
९२	१६	११
९३	१६	११
९४	१६	११
९५	१६	११
९६	१६	११
९७	१६	११
९८	१६	११
९९	१६	११
१००	१६	११

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
५४	८	योऽवधिः	३४	३	...	१२६	६	यो विधिः
५५	१८	प्रवहणी	"	९	तद्वत्	१२९	४	प्रवहणिक
५६	५	वर्णोत्तराणाम्	"	२०	तद्वत्	१३०	१	वर्णोत्तमानाम्
५७	"	पदे चैतान्	"		तद्वत्	१३१	५	पदस्यान्ते
५८	२	पार्श्वमूलं	३५	२	...	१३२	"	पार्श्वं मूलं
"	४	ताविधानं	"	३	तद्वत्	"	६	ताविधानं
"	५	सवग्रहीव	"		तद्वत्	"	७	सग्रहीव
"	९	म्भावसार			...	१३३	१	म्भावसार
"	११	मवसार			...	"	४	मवसार
"	१४	रक्षास्वादैवपूजनवृत्ताः	"	१०	रक्षास्था दैवपूजनयुक्ताः	"	६	रक्षाः स्वदैवपूजनयुक्ताः
५९	४	पणादिचतु	"	१८	तद्वत्	१३४	१०	पणाद्विपणचतु
६०	१५	पुरमहानसं			...	१३८	१	पुरं महानसं
६१	२	पिण्ड	३६	१९	तद्वत्	१३९	३	पिण्डः
"	११	ग्रस्त			...	१४०	२	ग्रस्त
"	१३	प्रत्ययः	"	२६	तद्वत्	"	४	प्रत्ययः

६२	१२	सङ्ख्यां प्रचार	३७	११	तद्वत्	१४२	सङ्ख्याप्रचार
"	१४	मानोन्मानानामान	"	१३	मानोन्मानावमान	१४४	मानोन्मान
"	१५	सङ्ख्यातानां	"	१४	तद्वत्	"	सङ्ख्यानां
"	१७	लाभं निर्देशोत्पातिक	"	१६	लाभं निर्देशोत्पातिक	"	लाभं निर्देशोत्पातिक
"	"	मित्रमित्रा	"	"	...	"	मित्रमित्रा
६३	४	व्ययमुपहृत्य राजा	"	२१	तद्वत्	१४५	यमुपहृत्य न राजा
"	१४	भावाश्रया	"	"	...	१४६	भावाश्रया
६४	३	मेकत्रसम्भा	३८	८	तद्वत्	१४७	मेकत्रसम्भा
"	५	हापयेत्	"	"	...	"	हापयेत्
"	१०	विषममन्त्रः	"	१४	तद्वत्	१४८	विषममन्त्राः
"	१९	विधातक	"	२२	तद्वत्	१५०	विधातक
६५	१	ज्ञानिब	"	२४	तद्वत्	"	ज्ञां निब
"	३	लिहतो	"	२६	तद्वत्	"	लिहतो
६६	"	प्रयोगः पण्य	३९	१४	प्रयोगाः प्रयोगः पण्य	१५३	प्रयोगः प्रयोगः । पण्य-
"	३२	निबन्ध	"	"	...	१५४	निबन्ध
"	३९	मन्त्रिबै	"	१२	तद्वत्	१५७	मन्त्रिमन्त्रिबै
६७	१२	चापघोष	४०	१४	तद्वत्	"	चापघोष
"	"	सन्निमन्त्रि	"	"	...	१६३	सन्निमन्त्रि
६९	"	यश्चापर	"	"	...	१६४	यश्चास्य पर
"	१४	देशैश्च वंश	"	"	...	१६८	देशैश्च वंश
७१	३						

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
७१	१५	दृष्टान्तै			...	१६९	६	दृष्टान्तै
"	१६	श्रान्तपदेति			...	"	७	श्रान्तपदेति
७२	३	विशेषिताः			...	१७०	"	विशेषिताः
"	२१	मम द्रव्यं	४३	२२	यन्मम द्रव्यं	१७१	९	मम यद् द्रव्यं
७४	५	कारैः पथिकार्थं			...	१७५	५	कारैः पथिकार्थं
७५	१७	शुक्तिः शङ्खः	४५	१९	तद्वत्	१८०	१	शङ्खः शुक्तिः
७६	२	सिक्तकं	"	२१	तद्वत्	"	३	सिक्तकं
"	५	प्रकाण्डमव	"	२३	तद्वत्	"	६	प्रकाण्डकमव
"	७	च्छन्दः । चतु	"	२५	तद्वत्	१८१	१	च्छन्दः । शतं देवच्छन्दः । चतु
७७	२	मध्यः शोत	४६	११	तद्वत्	१८३	५	मध्यः । शुद्धस्फटिकः मूलाटवर्णः
								शक्ति-
"	३	रागसंस्थान	"	१२	तद्वत्	१८४	१	रागः संस्थान
"	७	लोहितकोऽमृतांशुको	"	१५	तद्वत्	१८५	"	लोहिताक्षो मृगाश्मको
"	१२	काश्मिक[कान्तीरा]रा	"	१६	काश्मिरा	"	६	काश्मिरा
"	१७	स्थूलं गुरु	"	२२	तद्वत्	१८६	४	स्थूलं बिम्बं गुरु

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
८७	कारण्डक	५२	तद्वत्	१३	कुरण्डक
"	पांसुयावकाः	"	...	२३	पांसुयावकाः
"	भागं मानम् ।	"	तद्वत्	२४	भागं कटुमानम् ।
८८	संस्कृतं	"	तद्वत्	२७	संस्कृतं
"	सुवर्णं वा	"	तद्वत्	४	सुवर्णं
"	चिमायतितं	५३	तद्वत्	४	चिमायितं
"	दूर्णितं	"	...	७	दूर्णितं
"	तरा आ द्विमा	"	तद्वत्	९	तरापसारिता । आ द्विमा
"	मूर्छितास्स येत	"	तद्वत्	१३	मूर्छितं तत् श्वेत
८९	प्राति	"	तद्वत्	१८	प्राति
"	सुविमृष्टमसंवीतं	"	तद्वत्	२६	सुविमृष्टमसंवीतं
"	कार्यस्यादण्डः । काला-	"	तद्वत्	१४	कालाति... ..श्र दण्डः । कार्य-
९०	ति.....दण्डः ।	"	तद्वत्	१५	स्या... ..दण्डः ।
९१	पेटको	५४	तद्वत्	१३	पेटकः
	वेकं	"	तद्वत्	१५	वेकः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
९६	१०	पुंसः ष	५७	२२	तद्वत्	२३६	४	प्रस्थष
९७	३	आकण्ठ			...	२३९	१	कण
९९	२	भागव्यय	५९	८	तद्वत्	२४३	६	भाटकव्यय
"	८	भागक	"	१३	तद्वत्	२४४	५	भाटक
१००	३	यचव ... साचिन	"	२४	तद्वत्	२४७	१	यच ... सातीन
"	५	दूर्वा	"	२६	तद्वत्	"	३	मूर्वा
१०१	१०	तपप्रदानं			...	२५०	५	तपप्रवातप्रदानं
"	१३	न्यकार्धबाहूर्ध्वबाहू	६०	२२	तद्वत्	"	८	न्यकार्धबाहूर्ध्वबाहू-
"	१६	स्फाटिमौद्घाटिमशतश्रिन्नि	"	२४	तद्वत्	२५१	२	स्फाटिमौद्घाटिमोत्पाटिमशतश्रिन्नि
१०२	७	लचक्रकाण्ड			...	२५३	६	लचक्रकाण्ड
"	९	लोहचालिका	६१	७	तद्वत्	२५४	१	लोहजालजालिका
"	"	कं कर्कट	"	"	तद्वत्	"	"	कर्कट
"	११	दरिकाविरिचर्महस्तिकर्णताल	"	९	दरिकाविरिचर्महस्तिकर्णताल	"	३	दरिकाः । पेटिचर्महस्तिकर्णताल
"	१३	योग्य	"	११	तद्वत्	"	५	योग्या
१०३	१९	शिति रयेत्	"		...	२५८	२	शिति पदानि कारयेत्

२०	नान्दी	६२	५	तद्वत्	२६०	३	नद्धी
२१	वारी	६३	१	...	२६२	६	खारी
१८	कुडुम्बा	"	३	तद्वत्	"	३	कुडुबा
१९	"	"		...	२६४	४	"
११	शाङ्गुलो	"		...	२६५	१	शाङ्गुला
८	धनु	"		...	"	२	द्विधनु
१०	मानं व्याख्यातम् ।	"	२३	तद्वत्	"	३	मानम् ।
१३	कालाः । द्वौ वृद्धौ	"	२५	तद्वत्	"	७	कालाः ।
							वृद्धौ
३	ह्रासते	६४	५	तद्वत्	२६६	५	ह्रासते
१९	शालाध्वजं	६५	२	तद्वत्	२७०	२	शालां ध्वजं च
६	घटिकास्थाने	"	६	तद्वत्	"	८	घटिकाः स्थाने
२	मौपयानिकं	"	१९	तद्वत्	२७२	६	मौपयानिकं
४	निगूहितफल्यु	६६	८	तद्वत्	२७५	१	निगूहितः फल्यु
१९	वरणानां	"	२०	तद्वत्	२७७	"	वरणानां
७	दानेषु	"	२६	तद्वत्	"	१०	दाने
१	सन्दर्शने	"			२८१	३	सन्दर्शं
१७	सर्वं	६८	१३	तद्वत्	२८३	७	सर्वं
२०	सितं भागं	६९	४	तद्वत्	२८६	६	सितभागं
११	रूपानां	"	११	तद्वत्	२८७	"	रूपानां

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
११७	रात्रं वा	६९	...	२८८	रात्रं पञ्चरात्रं वा
"	वापयेत्	१७	तद्वत्	"	पापयेत्
११८	मेध्यतां		...	२८९	मे ऋध्यतां
"	धनेषु षण्डवाटहो । पाळ		...	"	धनेषु च ॥ षण्डवाटहोपाळ
११९	कुडुम्ब	७०	तद्वत्	२९१	कुडुब
"	वेदितज्ञात	१५	...	"	वेति ज्ञात
१२५	कलाग	७१	तद्वत्	२९६	कलिङ्ग
"	ग्रहणान्तं	२०	...	"	ग्रहवणान्तं
१२२	प्रदिष्टा		...	२९८	सूनाध्यक्षः प्रदिष्टा
"	गर्धभा		...	२९९	गर्धभा
१२४	ग्राण		...	३०३	ग्राण
१२५	लापचारा	७४	तद्वत्	३०६	लावचारा
१२६	हाटकं	"	तद्वत्	३०७	भाटकं
१३०	किञ्चित्कान्त्येन भक्तार्थं	७७	तद्वत्	३१६	कुर्विकां सेनाभक्तार्थं
"	विज्ञन	"	तद्वत्	३१७	पिज्ञन

१३१	१६	नार्थानां च	२१	तद्वत्	३१९	२	नार्थं च
"	१७	विधादानम्	२२	तद्वत्	"	"	विधानम्
१३२	४	विहवर्गा	७८	तद्वत्	३२०	३	विहकर्मवर्गा
"	"	आवादयेत्	"	...	"	४	आवेदयेत्
१३३	६	क्षारः पञ्च	२२	तद्वत्	३२३	२	क्षारपञ्च
"	९	ग्राहो	२६	तद्वत्	"	५	ग्राहो
१३४	८	श्चाधितो	१४	तद्वत्	३२५	७	श्चिह्नितो
"	९	एकप्लुत	१५	तद्वत्	"	८	एकप्लुत
"	११	मयूरो	"	...	३२६	१	मयूरो
"	१४	नवायामो	"	...	३३०	७	नवायामो
१३६	११	कक्ष्यापा	२४	तद्वत्	३३४	६	कक्ष्यापा
१३८	७	प्रोत्स्य	१२	तद्वत्	३३६	"	प्रोत्स्य
१३९	३	योग्या	८२	...	३३८	३	योग्या
१४०	९	सम्पुष्ट	८३	तद्वत्	३३९	२	सम्पुष्ट
"	"	वृक्षविरुढा	१	तद्वत्	३४२	५	वृक्षविरुढा
१४१	१०	दण्डस्ससु	१५	तद्वत्	३४६	२	दण्डं ससु
१४२	१२	कलानां	७	तद्वत्	"	४	कुलानां
"	"	निवेद्य गोपस्था निवेद्यगोप	"	...	३५१	७	निवेद्य गोप
१४४	८	कट	२२	तद्वत्	३५३	४	कट
१४५	९	षट्पणो विक्र	८५	तद्वत्	३५४	१	षट्पणोऽवक्र
"	"		"	तद्वत्			

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
१४५	१३	पादः			...	३५४	४	पादः
"	१९	द्वाराद्यन्य			...	३५५	३	द्वारादन्य
४६	६	निमित्तमुद्रा			...	३५६	"	निमित्तं मुद्रा
"	१३	कृतापराधा			...	३५७	"	कृतावरोधा

PART II.

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मध्य	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	तद्वत्	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	मध्य
१४८	४	चाराणां मध्य	८७	११	तद्वत्	३	"	चाराणमध्य
"	१७	त्वेयां	"	२१	तद्वत्	५	१	त्वेयां
"	"	अद्वेयुः			...	"	"	अद्वेयम्
१४९	६	सम्बध्यते			...	६	२	सन्ध्यते
"	७	शति । निर्दिष्ट			...	"	३	शति । हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति ।
"					...			निर्दिष्ट
"	८	दन्यदेश			...	"	४	दन्यं देश
"	१३	रष्टाक्षः	८८	६	तद्वत्	७	१	रष्टाक्षः
"	"	भक्तमर्थ	"	"	तद्वत्	"	"	भक्तमर्थ

१४९	१७	ह्यभिनियोक्ता	...	१३	५	ह्यभियोक्ता
"	२०	प्रत्युपकर	तद्वत्	"	३	वृत्त्युपकर
१५०	५	राजा धर्मग्रव	तद्वत्	१९	२	राजधर्मः प्रव
"	८	सत्यस्थितो	...	"	५	सत्ये स्थितो
"	१६	संस्थाया	...	१०	३	संस्थया
"	१७	विनिश्चयेत्	...	"	४	विनिर्णयेत्
१५२	४	राबन्ध्यं	तद्वत्	१४	१	राबन्ध्यं
१५३	१४	शुल्कखी	तद्वत्	१७	३	शुल्कं खी
"	"	धनास्त	धनार्थात्	"	"	धनायास्त
"	१९	वा गच्छेत्	तद्वत्	"	९	वा न गच्छेत्
१५५	६	तैवान्यं कामयमा	...	२०	६	तैवान्यमण्डयमा
"	९	द्विषत्	तद्वत्	२१	१	द्विषत्
"	११	दृष्टि	दृष्ट	"	३	दृष्ट
"	१८	नामिति ।	तद्वत्	"	९	नाम् । इति द्वेषः ।
१५६	६	रहशील	...	२५	६	रहशील
"	१३	चाराः	तद्वत्	२२	११	चाराः
१५७	११	परिगृह	...	२५	५	परिगृह
"	१२	तार्थां चतु	...	"	"	तार्थाश्चतु
१५८	१	निमि	...	२६	४	निमि
"	११	ताळापचार	तद्वत्	२७	५	ताळावचर

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
१५८	प्रसृष्टा	१२	...	२७	प्रसृष्ट
१५९	जाताः	१	...	२८	जाता
"	अन्ततः	९	...	२९	ततः
"	तुल्यं	१४	...	"	तुल्यं
"	जात	१६	तद्वत्	३०	जार
१६०	दित्र्यं	५	...	३१	दित्यं
"	कथ्यंशं	९	...	"	कथ्यंशं
"	छमर्थग्राहिणम्	१८	तद्वत्	३२	छमर्थग्राहिणः
१६१	प्रदानि	८	...	"	प्रदानि
"	कदर्य	१५	तद्वत्	३४	कार्य
"	जाताः	१७	...	३५	जातः
१६२	मंशं	२	...	"	मंशान्
"	ज्येष्ठे	१३	...	३६	ज्येष्ठांशः
"	कुष्णं धा	१४	तद्वत्	"	कुष्णधा
"	मेतद्द	१५	...	"	मेकद

मना	क्रियाभावे	मना	क्रियाभावे	मन्या	क्रिययोरभावे
१६२	१७	१६	३	३७	३
१६३	२	१६	३	३८	७
१६४	९	१७	११	३९	१
१६५	११	१७	११	४०	४
१६६	९	१७	११	४१	१
१६७	५	१७	११	४२	४
१६८	९	१७	११	४३	१
१६९	५	१७	११	४४	१
१७०	९	१७	११	४५	५
१७१	५	१७	११	४६	१
१७२	९	१७	११	४७	१
१७३	५	१७	११	४८	३
१७४	९	१७	११	४९	४
१७५	५	१७	११	५०	१
१७६	९	१७	११	५१	५
१७७	५	१७	११	५२	५
१७८	९	१७	११	५३	४
१७९	५	१७	११	५४	४
१८०	९	१७	११	५५	४
१८१	५	१७	११	५६	४
१८२	९	१७	११	५७	४
१८३	५	१७	११	५८	४
१८४	९	१७	११	५९	४
१८५	५	१७	११	६०	४
१८६	९	१७	११	६१	४
१८७	५	१७	११	६२	४
१८८	९	१७	११	६३	४
१८९	५	१७	११	६४	४
१९०	९	१७	११	६५	४
१९१	५	१७	११	६६	४
१९२	९	१७	११	६७	४
१९३	५	१७	११	६८	४
१९४	९	१७	११	६९	४
१९५	५	१७	११	७०	४
१९६	९	१७	११	७१	४
१९७	५	१७	११	७२	४
१९८	९	१७	११	७३	४
१९९	५	१७	११	७४	४
२००	९	१७	११	७५	४
२०१	५	१७	११	७६	४
२०२	९	१७	११	७७	४
२०३	५	१७	११	७८	४
२०४	९	१७	११	७९	४
२०५	५	१७	११	८०	४
२०६	९	१७	११	८१	४
२०७	५	१७	११	८२	४
२०८	९	१७	११	८३	४
२०९	५	१७	११	८४	४
२१०	९	१७	११	८५	४
२११	५	१७	११	८६	४
२१२	९	१७	११	८७	४
२१३	५	१७	११	८८	४
२१४	९	१७	११	८९	४
२१५	५	१७	११	९०	४
२१६	९	१७	११	९१	४
२१७	५	१७	११	९२	४
२१८	९	१७	११	९३	४
२१९	५	१७	११	९४	४
२२०	९	१७	११	९५	४
२२१	५	१७	११	९६	४
२२२	९	१७	११	९७	४
२२३	५	१७	११	९८	४
२२४	९	१७	११	९९	४
२२५	५	१७	११	१००	४

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः..	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः..	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः..	Trivandrum edition.
१७०	६ वातग्रन्थविमनन्दि	१००	१० वातग्रन्थविमनन्दि	५५	५ खातग्रन्थविमनन्दि
"	७ फणभागो	"	११ तद्वत्	"	६ वर्णभागो
"	८ यविभाग	"	...	"	७ याधिभाग
"	१० मपारे	"	१४ तद्वत्	५६	१ मपारे
"	११ पारे	"	१५ तद्वत्	"	२ वारे
"	१९ रूप	"	...	५७	४ कूप
१७१	१० वास्यतो		...	५८	१ वा त्यजतो
"	२० फणिकं		...	५९	३ पणिकं
१७२	१ दारं		...	"	४ दारिकं
"	४ शालं	१०१	१५ तद्वत्	"	७ शालं
"	५ जीवेयुः	"	१६ तद्वत्	"	८ जीवेयुः
"	११ श्रादण्डाः	"	२० तद्वत्	६०	४ श्रादण्ड्याः
"	१२ सद्योप	"	...	"	६ सद्योप
"	१३ स्वामिनश्च नि		...	"	७ स्वामिनश्चानि
"	१४ दण्डाः	१०१	२३ तद्वत्	"	८ दण्डः

ता: भ	तनाद्विगुणं हिरण्यदानं	तद्वत्	तनाद्विगुणं हिरण्यदानं	ता वा भ
१८	तनाद्विगुणं हिरण्यदानं	२५	तद्वत्	३
१७३	पेयादाने	१०२	तद्वत्	९
"	"	"	तद्वत्	"
"	स्वस्व	"	...	१
१३	कामः	४	तद्वत्	७
१५	सङ्क्रमात्	११	तद्वत्	१
"	धारणीक	"	...	६
१७४	मपेक्षेत	२१	तद्वत्	"
"	स्पत्ताबुपाधार्धं परं	"	स्पत्ताबुपाधार्धं परं	७
"	स्तम्भ	"	तद्वत्	१
"	साधयतो वर्धयतो वा	२३	तद्वत्	२
"	चतुरश्रावणा	"	...	३
"	नैको	२७	तद्वत्	"
१७५	श्रोत्रायं द्रव्यं	"	...	८
"	यावद्धनि	१७	तद्वत्	९
"	भृतकु	१८	तद्वत्	"
"	ग्रहणसाक्ष्यं	"	...	१
१७६	रवीराः पञ्च	२५	रवीराः पञ्च	८
"	बलं भिक्वार्थी	"	बलं भिक्वार्थी	९
"	शुद्धजन्म—“मर	१०४	...	२
"	"	"	"	"

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्-पङ्क्तिः	Mysore edition.	पृष्ठम्-पङ्क्तिः	Lahore edition.	पृष्ठम्-पङ्क्तिः	Trivandrum edition.
१७६	१४ मनुपहरतेऽनुपहरतां	१०४	...	६९	मवहरतेति । अनवहरतां
१७७	१ उपयोगे	"	तद्वत्	७०	नुयोगे
"	३ वा नाश	"	तद्वत्	"	वा कुयुर्भूतं वा नाश
"	६ ध्रुवं हि साक्षिभिः श्रोतव्यम्	१३	तद्वत्	"	ध्रुवा हि साक्षिणः श्रोतव्याः
"	१४ सार्धं	१३	...	७२	सार्धं
"	१७ तायां स्व	"	तद्वत्	"	तायां वा स्व
१७८	२ भवेच्च	२६	...	७३	वहेत्, च
"	४ प्रेतव्यसन	"	...	"	प्रेतं व्यसन
"	११ भवेत्	४	तद्वत्	"	वहेत्
"	९ वर्धेत ॥	७	तद्वत्	"	वर्धेतान्यत्र निसर्गात् ।
"	१३ धारणस	"	...	७४	धारणकस
१७९	५ भवेत्	"	तद्वत्	७५	वहेत्
"	६ "	१७	तद्वत्	"	"
"	१२ वृत्य	१८	तद्वत्	"	पृत्य
"	१३ जातमू	२१	तद्वत्	"	जातं मू
		२२	तद्वत्	७६	

१७	नोदय	२५	तद्वत्	४	नोभय
१८	हीणम्	२६	तद्वत्	५	हीणं मू
२०	व्ययशुद्धम्	२	तद्वत्	८	व्ययविशुद्धं मू
५	तेन वैय्यावृत्य	४	एतेन वैय्यावृत्य	९	एतेन वैयापृत्य
९	कारण	९	...	३	करण
१२	मध्यप्रवहणे वि	९	तद्वत्	५	मध्यप्रवहणवि
१३	धितो वै	१०	तद्वत्	६	धितो वा वै
१९	नयने तं बा	१०	...	३	नयेदेनम् । बा
२०	काक्षण	१६	तद्वत्	४	काक्षण
७	हिणमाहितस्य नमस्तापनं	११	हणमाहितस्य नमस्तापनं	५	हणमाहितस्य नमस्तापनं
१८२	स्वामिनस्तस्यां	१०७	स्वामिनोऽस्यां	३	स्वामिनः स्वस्यां
१८३	व्ययं कर्म	१०८	तद्वत्	५	व्ययकर्म
१८४	कारयन्नान्य	२४	...	५	कारयितुम् । नान्य
१८५	इत्यपरे ॥	२६	इत्याविरोधे	७	इत्यविरोधे
१८६	प्रयासान्मोघं	५	प्रयासं मोघं	४	प्रयासं न मोघं
१८७	अप	८	तद्वत्	७	अप
१८८	तु धत	१५	...	५	तद्वत्
१८९	क्रमतो	१५	तद्वत्	७	क्रामतो
१९०	पूर्वः	२१	...	९	पूर्व
१९१	द्वितीय	२१	तद्वत्	५	तृतीय

APPENDIX No. I—(continued).

शृङ्खल. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	शृङ्खल. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	शृङ्खल. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
१८६	११ मया	१०९	माया	८९	मध्या
"	१३ मध्यन्दिनात् साव	"	मध्यन्दिनात् सब	"	माध्यन्दिनात् सब
"	१५ दीयते	२२	...	"	दीयन्ते
१८७	२ शतं गुरुर्यज्वा च सहस्रम्		...	९०	शतगुरुर्यज्वा च सहस्रगुः
"	१५ विवृत्ति	१५	तद्वत्	९१	वृत्ति
१८८	३ नुशयो। रपि		...	"	नुशयः विक्रेतुरनुशयेन । विवाहानां तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणि- ग्रहणासिद्धिसुपावर्तनम् । शूद्राणां च प्रकर्मणः । वृत्तपाणिग्रहणयो- रपि
१८९	८ भयादर्थ		...	९४	भयादनर्थ
"	९ दोष		...	"	रोष
"	११ प्रति.....मास्थिकं		...	९५	प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कशेषमाक्षिकं
१९०	४ नास्ति		...	९६	नं ति
"	९ मृतं	११२	मृतं	"	हतं

प्राणभ्यो	अल्पा बाधा संहरन्	प्राणभ्यो	तद्वत्	११३	७	१७	प्राणद्वयेभ्यो
१३	५	१९१	...	"	२०	१८	अल्पा बाधा संहरन्
"	९	"	तद्वत्	"	"	"	कृच्छ्र
"	१९	"	...	"	"	१००	व्ययने
१९२	७	११३	तद्वत्	११३	७	"	पटा
"	९	"	तद्वत्	"	९	"	स्थूलकद्व
"	१२	"	...	"	"	१०१	बन्धतो
"	१५	"	...	"	"	"	स द्विगुणं
१९३	२	"	तद्वत्	"	२०	"	शतावरेषु व्या
"	४	"	तद्वत्	"	२२	१०२	तु
"	१	"	...	"	"	१०४	कृत्युप
१९४	५	११४	तद्वत्	११४	१०	"	प्राच्युणक
"	१	"	तद्वत्	"	२३	१०६	ष्टीविका
"	९	"	...	"	"	"	अवर्णो
"	"	"	...	"	"	"	स्पर्शोऽर्ध
"	१२	"	...	"	"	१०७	दुःखो
"	१४	"	...	"	"	"	मुत्पादयत
"	१८	"	...	"	"	"	व्रण
१९६	२	११५	तद्वत्	११५	१३	"	विपत्तौ
"	५	"	...	"	"	१०८	पर्युषितः

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
१९६	१७	पणः प्रती	११५	२३	तद्वत्	१०९	४	पणः । पातनभञ्जने द्वादशपणः । प्रती
१९७	१	मस्यवेदम्	"	२४	तद्वत्	"	५	मन्यवेदम्
"	५	तेष्वेवस्था	"	"	...	"	९	तेष्वेव स्था
"	६	पुरोवनस्प	"	"	...	"	१०	पुरोपवनवनस्प
१९८	३	जितश्च द्वि	"	"	...	१११	६	जितश्चेद् द्वि
"	५	काकण्यक्षां	११६	१५	तद्वत्	११२	१	काकणीरक्षां
"	१५	नुप्रवेश	"	२४	तद्वत्	११३	३	नुवेश
"	१९	मातरत	"	"	...	"	७	माचरत
१९९	३	शलाः । जीव	११७	५	शाक्याजिवि	११४	३	शाक्यजीव
"	६	कर्मणि चा	"	"	...	"	५	कर्म चा
"	१०	स्वार्थो	"	१०	तद्वत्	"	९	स्वार्थो
२००	१३	स्वयो वामा	११८	३	तद्वत्	११६	३	स्वयोऽमा
"	१४	प्रतीकाराः	"	४	तद्वत्	"	४	प्रकाराः
"	"	चित्त	"	"	...	"	"	वित्त
२०१	५	नापहीनं	"	१२	तद्वत्	११७	८	नावहीनं

११	निनेजन्तो	१६	नेनिजन्तो	११८	नेनिजतो
२१	स्तूलकाशे अक्षिपतो वधः	२४	अनन्तशयनपाठगतानि वाक्यानि तदीयधनूरखान्तर्गतवाक्यवर्ज सम्मानानि ।	११९	स्थूलकानां माषद्विमाषकं द्विगुणं रक्त- कानाम् । प्रथमनेजने चतुर्भागाः क्षयः । द्वितीये पञ्चभागः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । रजकैस्तुन्नवाया व्या- ख्याताः । सुवर्णकाराणाम् । अञ्जु- चिहस्ताद् रूप्यं सुवर्णमनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः, विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्ता- दष्टचत्वारिंशत्पणः । प्रच्छन्नविरूप- मूल्यहीनक्रमेषु स्तेयदण्डः । कृत- भाण्डोपधौ च । सुवर्णान्माषक्रमप- हरतो द्विशतो दण्डः । रूप्यधरणा- न्माषक्रमपहरतो द्वादशपणः । तेनो- त्तरं व्याख्यातम् । वर्णोत्कर्षमसा- राणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो दण्डः । तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् । माषको वेतनं रूप्यधर- णस्य । सुवर्णस्याष्टभागः । शिक्षा- विशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः । तेनो-

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
			अनन्तशयनपाठगतानि वाक्यीन तदीयधनुरेखान्तर्गतवाक्यवर्ज समानानि ।		त्तरं व्याख्यातम् । तादृष्टकंसवै- कृन्तकारकूटानां पञ्चकं शतं वे- तनम् । तादृष्टपिण्डो दशभागक्षयः । पलहीने हीनद्विगुणो दण्डः । तेनो- त्तरं व्याख्यातम् । सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य पलवेतनम् । (कालायसपिण्डः पञ्च- भागक्षयः । काकणीद्वयं चास्य पल- वेतनम् ।) तेनोत्तरं व्याख्यातम् । रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्राम- कोप्यां कोपयतः कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः । (व्याजीपरि- शुद्धा पणयात्रा । पणान्मासकमुप- जीवतो द्वादशपणो दण्डः ।) तेनो- त्तरं व्याख्यातम् । कूटरूपं कारयतः

प्रतिगृह्यतो निर्योयतो वा सहस्रं
दण्डः । कोशे प्राक्षिपतो वधः ॥

२०२	१	झरक	अथरक	११५	११	१२१	१२	सरक
"	१०	कर्मवधवै	सर्मवधवै	"	२१	१२२	७	सर्मवधवै
"	१३	तिपातं च	तद्वत्	"	२४	"	१०	तिपातं च
"	१४	नावभासेन	तद्वत्	"	२६	"	११	नावभासेन
"	१५	णादिभिस्तु	...	"	२९	१२३	१	णा भिक्षु
"	१६	भिवेद्युः	...	"	२१	"	२	भिवेद्युः
२०३	१७	राधा	तद्वत्	१२०	२१	१२५	६	राधा
२०४	१	समुद्रपरि	समुद्रपरि	"	"	"	७	समुद्रपरि
"	४	क्रयं क्रयो	तद्वत्	"	२४	"	१०	क्रयं क्रयो
"	१४	मादाया	तद्वत्	१२१	४	१२६	९	मादाया
२०५	१७	मूली	तद्वत्	"	२२	१२९	४	मूली
२०६	५	श्राप	तद्वत्	"	२५	"	८	श्राप
"	१८	गृहं	...	"	"	१३१	२	गृहं
"	"	दुर्गतकर्म	...	"	"	"	"	दुर्गतकर्म
२०७	८	त्सर्जः	...	"	"	"	८	त्सर्जः
२०८	२	व्याख्याताः । रक्षो	...	"	"	१३२	११	व्याख्याताः । रक्षो
"	६	वश्राराम इत्ये	वश्रारामिन्ने	१३३	२	१३३	६	वश्राराम इत्ये

APPENDIX No. I—(continued):

पृष्ठसं.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठसं. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठसं. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२०८	६	सर्वे भये		...	१३३	सर्वभये
२०९	१३	कूटषणकार		...	१३६	कूटश्रावणकार
२१०	५	सूषिका		...	१३७	सूषिका
"	६	विटङ्क		...	"	विम्बटङ्क
"	१०	व्याहारी		व्यवाहारी	"	व्यवहारी
२११	२	कृतकाली	१२४ १०	कृतकाः स्त्री	१३९	कृतकाली
२१२	४	पथ्यादानेन	" २०	...	१४१	पथ्यादानेन
"	"	लोप्त्		...	"	लोप्त्र
"	११	दया		...	१४३	दाय
"	१५	गमनपण्यमेका	१२५ २४	तद्वत्	"	गमनमेका
"	१७	गृहं नित्य		...	"	गृहनित्य
"	१८	शास्त्रो	१२६ १	तद्वत्	१४४	शास्त्रो
२१३	१	गृहमानरूपं लिङ्गेन आलि		तद्वत्	"	गृहमानरूपं लिङ्गेनालि
"	४	तं त्रासि	" ३	...	"	तत्रासि
"	१४	क्षणमूल्यं	" १५	तद्वत्	१४५	लक्षणं मूल्यं

२१४	१	वृत्त्यकर्म	२०	तद्वत्	१४६	४	वृत्त्यकर्म
"	"	तस्यावचर	"	तद्वत्	"	"	तस्यापसार
"	१९	मौपस्थित	"	...	१४७	९	मनवस्थित
२१५	२	नखविलून		...	१४८	१	नखं विलून
"	६	पौरं		...	"	४	चोरं
२१६	१	गात्रं विशि		...	१४९	९	गात्रमवशि
"	११	जनं वा दण्डपाख्यतिलब्धं	८	...	१५०	१०	जनं वा दण्डपाख्यतिलब्धं मार्गेत
		[मार्गेत]					
"	१४	इन्ध	१०	तद्वत्	"	१२	इद्ध
"	१५	"	११	तद्वत्	"	"	"
"	१७	तमद्वा	१३	तद्वत्	१५१	३	तमं वा
२१७	१३	रञ्जना		...	१५२	"	रञ्जना
२१८	५	वसार		...	१५३	५	पसार
"	९	अचोरश्चोर		...	"	८	अचोरं चोर
"	१४	प्रवेश		तद्वत्	१५४	४	प्रवेश
"	१	मन्दावाधानं	१७	...	"	१०	मन्दापराधं
२१९	३	प्रापाविक	२४	तद्वत्	१५५	१	प्रापाविक
"	१३	वूरौ वेष्टौ	५	चूरौ अष्टौ	१५६	"	वूरुवेष्टौ
"	१५	चले	६	तद्वत्	"	२	च द्वे
"	१८	दाहमयेत्	"	...	"	५	दाहमयेत्

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२१९	२०	ज्ञाया अप	१३०	१०	तद्वत्	१५६	८	ज्ञायाम्
"	"	देशमदष्ट	"	११	तद्वत्	"	"	देशदष्ट
२२०	१	मपस्तु	"	"	तद्वत्	१५७	१	मवस्तु
२२१	७	कुल्या	"	"	...	१५९	"	कुल्या
"	११	परिगृहे			...	"	५	परिगृहे
"	१५	दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा प्रलिप्या- वधोषणं शराव	१३१	९	दण्डः । आद्विपादमूल्यादिति ष- ट्पणः । गोमयमस्मना वा प्र- लिप्यावधोषणम् । आत्रिपाद- मूल्यादिति तवपणः । गोमय- मस्मना वा प्रलिप्यावधोषणम् । शराव	"	८	दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा प्रलिप्याव- धोषणम् । आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः । गोमयमस्मना वा प्रलि- प्यावधोषणम् । आ त्रिपादमूल्या- दिति तवपणः । गोमयमस्मना वा प्रलिप्यावधोषणम् । शराव
"	१७	वा । आ द्विपण... .. आ द्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः	"	१२	तद्वत्	"	१२	वा । आ द्विपणमूल्यादिति चतुर्विंश- तिपणः
"	२०	मुण्डनमिष्ट	"	१६	तद्वत्	"	१३	मुण्डनमिष्ट
२२२	६	न्तर्यामिमेव हरतो धर्मम्	"	२१	तद्वत्	१६०	३	न्तर्यामिकमपहरतोऽर्धम्

कुटुम्बाध्य	कुटुम्बाध्य	१	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
न पृच्छति, अपृच्छयं	न पृच्छत्यपृच्छं	१	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
मार्गापन्न	मार्गापणं	४	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
साहा	सहा	५	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
नाद् व्यवरो	नाद्वापरो	६	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
खति, अर्थोपनि वा विक	खत्यार्थाद्वा विक	९	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
रुद्ध	कुद्ध	११	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
चयतो	टयतो	११	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
डामरिकाभा	भामरिकाभा	१२	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
तदेवाध्यक्षेण	तदेवाध्यक्षेण	१३	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
भेदोर्ध्वकराणां	भेदोर्ध्वचरणं	१४	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
कूटावपात्रेषु बन्धानां	कूटावपात्रेषु बन्धानां	१५	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
वधः । मोहेन द्विशतः । वधे	वधः । वधे	१६	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
भिसार	धीसार	१७	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
तमः	तमपः	१८	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
पादयेत्	पादयेत्	१९	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
श्राव	श्राप	२०	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
शुल्कावरुद्धायां	शुल्कोपधायां	२१	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
वरणादूर्ध्व	परणामूर्ध्व	२२	...	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
पितुरव	पितुरप	२३	तद्वत्	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२२९	१८ कर्मणि		...	१७३	७ कर्मणि
२३०	२ पणं दद्यात्		...	१७४	१ पणं दण्डं दद्यात्
"	५ शंसिने		...	"	४ शंसिने
"	११ बध्य	१३६	तद्वत्	"	१० बध्य
"	१६ खियाः			१७५	३ खियाः
२३१	११ ईदृशीं च न रूपेण निष्कयेणोप	१३७	ईदृशीं चानुरूपेण निष्कयेणोप	१७६	६ ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्कयेणोप
२३२	६ नोऽपि रात्रा	"	तद्वत्	१७७	९ नो विरात्रा
"	८ ग्रामेऽन्यतः	"	तद्वत्	१७८	१ ग्रामेष्वन्तः
"	९ ग्रामान्तरेषु	"	तद्वत्	"	२ ग्रामान्तरेषु
"	१३ मूर्ध्वस्तम्भशस्त्र	"	तद्वत्	"	५ मूर्ध्वस्तम्भं शस्त्र
"	१५ सेवने वा	"	तद्वत्	"	७ सेवने वाहने
"	१६ हास्तिने च । सङ्घट्टने च अपे	"	हस्तिने च । सङ्घट्टने चापे	"	८ हास्तिना च सङ्घट्टने 'अपे
"	१८ द्रोणोनमद्यकुम्भं	"	तद्वत्	१७९	१ द्रोणान्नं कुम्भं
२३३	८ ब्रजनोप	"	...	"	९ ब्रजननोप
"	१० नस्यमभग्न	"	...	१८०	९ नस्यं भग्न

११	यात	११	१३८	६	तद्वत्	तद्वत्	१३८	२	यान
१२	भवेत्	१२	"	७	तद्वत्	तद्वत्	"	३	वहेत्
२३४	याणीं	१	"	१३	तद्वत्	तद्वत्	"	९	याणीं
"	वाभिचरतः लिङ्ग	२	"	१४	वाभिचरतः लिङ्ग	वाभिचरतः लिङ्ग	१८१	१	वाभिचरतः लिङ्ग
"	पातः	५	"	"	...	...	"	४	पातः
"	शूद्रश्चपाकस्य भार्या	७	"	१८	शूद्रश्चपाकस्य भार्या	शूद्रश्चपाकस्य भार्या	"	६	शूद्रः । श्वपाकस्यार्या
२३५	राजा	२	१३९	२	तद्वत्	तद्वत्	१८२	२	राजां
"	हत्या	१४	"	"	...	...	१८४	१	हता
"	दूष्यं महा	१६	"	"	...	...	"	३	दूष्यमहा
२३६	दूष्यस	३	"	१८	तद्वत्	तद्वत्	१८५	१	दूष्यं स
"	पुत्रः पिता	१०	"	"	...	...	"	६	पुत्रः पितुः, पिता
"	मात्रमपुत्रा	१३	"	२५	तद्वत्	तद्वत्	"	८	मात्रपुत्र
"	जपेत्	१४	१४०	१	तद्वत्	तद्वत्	"	९	चरेत्
"	सांवननकी	१८	"	४	तद्वत्	तद्वत्	१८६	३	सांवननकी
२३७	व्यपहिते	१	"	"	...	...	"	५	व्यपहिते
"	मपग्रही	२	"	"	...	...	"	६	मपग्रही
"	क्वचिदध्वगतं	५५	"	"	...	...	१८७	८	क्वचिदध्वगतः
"	रसादा	१७	"	"	...	...	"	१०	रसदा
"	प्रकाशने	१९	"	३१	तद्वत्	तद्वत्	१८८	२	प्राशने
"	पश्यतीति	"	"	"	...	...	"	"	पश्यतीति

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२३८	३	दौरात्मिक			...	१८८	४	दौरात्मिक
"	५	प्राणि			...	"	६	प्राणि
"	११	तमद्वा	१४१	३	तद्वत्	१८९	२	तमं वा
"	१७	फल			...	"	८	खल
२३९	१४	दुपकृत्या प्रका		२१	दुपकृत्यापका	१९०	१०	दुपकृत्यापका
"	१५	राजदूष्य	"		...	"	११	राजा दूष्य
२४०	२	आयन्त्यां			...	१९१	५	आयन्त्यां
"	६	कृच्छं			...	१९२	७	कृच्छः
"	९	प्राणं	१४२	९	तद्वत्	"	६	प्रमाणं
"	१४	प्रमादापन्नस्या			...	१९३	४	प्रमादावस्कनस्या
"	१५	वरयेयुः			...	"	५	वारयेयुः
"	१८	पान्नोऽष्ट			...	"	७	प्रतिपातोऽष्ट
२४१	२	कौषध	"	२०	तद्वत्	१९४	२	कौषध
"	९	वर्धकिपो	"	२६	तद्वत्	"	९	वन्धकीपो
"	१२	करकर्म	१४३	२	तद्वत्	"	११	करकर्म

१६	बन्धकीपो	१६	...	१९५	३	बन्धकीपो
२४२	मौपपादिकं	"	तद्वत्	१९६	७	मौपपादिक
"	भयं रूप	"	तद्वत्	"	९	भयं प्ररूप
"	सुराज्ञा	"	...	१९७	१	सुराज्ञा
"	कोपेनागम	"	...	"	२	कूपे नागम
"	हिरण्योपहारेण	"	...	"	"	हिरण्योपहारेण
"	चैत्र	"	...	"	३	चैत्र
"	बन्ध	"	तद्वत्	"	४	बद्ध
"	सुपचाय्य	"	तद्वत्	"	५	मवपाय्य
२४३	सर्वास्वन्या	"	...	१९८	७	सर्वस्वान्या
"	त्यक्तोपश्रद्धे	"	...	१९९	१	त्यक्तो वा श्रद्धे
२४४	पचारिकं	"	...	२००	"	पहारिकं
"	नाया वा पुत्रो मे यव्याहत इत्यव-	१४४	नाया वा पुत्रो मे त्वया हत इत्य-	"	३	नया वा पुत्रो मे त्वया हत इत्यव-
"	रूपिता	"	वक्षीयता	"	"	रूपितः
"	यास्तीक्ष्णा	"	...	"	४	यां तीक्ष्णा
११	कुर्वाणस्तेन कू	"	तद्वत्	"	८	कुर्वाणः स्तेनकू
"	गदमगदा	"	तद्वत्	"	९	गरमगदा
१३	समुदायवादेन	१४५	समुदयवादेन	२०२	२	समुदायवादेन
२४५	नास्वद्य	"	तद्वत्	"	५	नास्वाद्य
"	नायकापौ	"	नायकाः पौ	"	९	नायकौ
१०		"		"	"	

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२४५	११	श्रान्तपाला	१४५	१२	तद्वत्	२०३	१	श्रृपाला
"	१५	पालाः च	"	१६	तद्वत्	"	५	पालाश्च च
"	१६	नीकचि	"	"	तद्वत्	"	६	नीकस्थवि
२४६	१४	रिणः तु	"	"	...	२०५	२	रिणोऽर्धत्
२४७	३	भृतानां च			...	२०६	१	भृतानामभृतानां च
२४८	१४	आदिष्टः प्र	१४७	१२	तद्वत्	२०९	५	आद्युक्तप्र
"	१५	कृष्टः विप्रकृष्टः परा	"	१३	तद्वत्	"	६	कृष्टविप्रकृष्टः । वरा
"	१६	सभ्यम	"	"	...	"	"	सभ्यमप्र
"	१९	वाक्याप	"	१७	तद्वत्	"	९	वाक्याव
२४९	२	परार्थदे	"	२२	तद्वत्	२१०	४	परार्थं दे
"	७	दृष्ट्वा चित्तज्ञा	१४८	१	दुष्टाश्चित्तज्ञा	२११	१	दृष्टाश्चित्तज्ञा
"	८	अलिहारस्यध्वमि			...	"	२	अभिहास्येष्वभिहसेद् घोरहासांश्च
"		हासांश्च						
"	९	परे	"	३	तद्वत्	"	३	स्वयं
२५०	४	शेषये	"		...	२१२	४	विशेषये

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२५६	१	संवृतादी	१५२	१४	शुक्लस्मितो	२२६	२	संवृतोऽद्री
"	२	शक्यस्मितो			...	"	४	शक्नुः स्मितो
"	१३	दीर्घम			...	२२७	९	दीर्घम
"	१४	वासेष्वपि	"	२४	तद्वत्	२२८	१	वासेष्वपि
"	२०	बीज			...	"	५	बीजी
२५८	३	पावति			...	२३१	१	यापयति
"	४	योगोऽयः ।			...	"	२	योगोऽयः । अनिष्टेनानयः
"	८	भूम्यन्तरा			...	"	६	भूम्यनन्तरा
२५९	१	भूम्यन्त			...	२३३	३	भूम्यनन्त
२६०	"	च्छित्तो			...	२३४	९	च्छित्तो
"	९	संहित	१५५	२	तद्वत्	२३५	५	संहित
"	११	च्छिद्यमानसु	"	३	तद्वत्	"	६	च्छिद्य न मासु
"	१४	न्तराद्राशः	"	७	तद्वत्	"	९	न्तरान् राशः
"	१६	मध्येऽभ्युपहितः शत्रुः नेतुं मित्रस्य	"	९	तद्वत्	२३६	१	मध्ये ह्युपहितः शत्रुर्नेतुर्मित्रस्य
"	१७	बलवानिव	"		...	"	२	बलवानपि

२६१	१८	साध्यकार्ये	...	१३८	५	साध्यकार्ये
२६२	५	दयतरं	...	२३९	५	दयतरा
२६३	५	वहजन	तद्वत्	२४१	४	वहं जन
"	१९	कृतो	...	२४२	५	अतौ
२६५	१०	रिगृही	...	२४४	९	रिगृही
"	११	अशक्यो	तद्वत्	२४५	१	अशक्ये
"	१६	वान्तर्धिः	तद्वत्	"	६	वान्तर्धिः
"	१८	दिशेत्	तद्वत्	"	७	दिशन्
"	१९	दुर्गोपाश्रयो	...	२४६	१	दुर्गोपाश्रयो
२६६	६	वृत्ति	...	"	७	वृत्ति
"	१०	वा प्रियेऽस्य	...	२४७	१	वा प्रियेऽस्य
२६७	१	कान्तः सि	...	२४८	५	कान्तसि
"	१०	चरिताः	तद्वत्	२४९	१	चरिताः
"	१२	श्वेत परम	तद्वत्	"	३	श्वेत प्र
"	"	चरिताः	तद्वत्	"	"	चरिताः
"	१६	प्रकृत्य	तद्वत्	"	६	प्रकृत्य
"	२	क्षमस्त्री	...	२५१	११	क्षमः स्त्री
२६९	४	द्वानाभिमा	तद्वत्	२५२	१	द्वानाभिमा
"	५	वा गुरान्वितम्	तद्वत्	"	२	वा गुरान्वितम्
"	१२	दपक्रयः	...	२५३	१	दपक्रयः

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२६९	१३	परिभूषणः	१६०	२३	परिभूषणः	२५३	२	परिभूषणः
"	१४	द्वेक्षणं पूर्व प			...	"	३	द्वेक्षणं पूर्व प.
२७०	६	धं आशानमासनं, अपायानामस्र			...	२५४	५	धंमासनम् । अपायानामस्र
"	७	रपिवि			...	"	७	रपिवि
"	१३	कर्मण्य	१६१	९	तद्वत्	२५५	४	कर्मण्य
"	१५	चारिताः	"	११	तद्वत्	"	६	चारिताः
२७१	३	भाव्यग्र	"	१२	तद्वत्	२५६	२	भाव्यभिप्र
"	६	परि			...	"	७	पर
"	११	सने तु			...	२५७	३	सनेहेतु
"	१७	निमग्नः क्षीण			...	२५८	१	निमित्तक्षीण
२७२	८	तरस्मि			...	२५९	६	तरस्मि
"	"	निर्दि			...	"	४	निर्वि
२७३	१	स या	१६२	१३	तद्वत्	२६१	४	हि या
"	६	व्यस	"	२३	स हि या	"	८	हि व्यस
"	१६	ना अवग्रह	"	२६	तद्वत्	"	७	नावग्रह

२७४	५	अपक्षे	...	२६३	४	अवक्षे
"	१४	स्वानां	...	२६४	२	स्वयं
"	१५	विधावपि	वधेन वा	"	७	वधेन च
२७५	६	सिद्धिं	...	२६५	२	सन्धि
"	१०	युक्तः	...	"	५	यत्तः
"	१५	युक्तौ	तद्वत्	२६६	२	युक्तेन
२७६	१	च गन्तुं	...	"	७	चोपगन्तुं
"	३	तौ द्विद्वि	तद्वत्	२६७	२	तौ हि द्वि
"	४	थां ज्या	तद्वत्	"	३	थां ज्या
"	"	मपसुजेत्	...	"	"	मपसुजेत्
"	६	द्वसरेऽभ्यत्तः	...	"	५	द्वसरेत् यत्तः
"	१०	दमप्यं	...	"	९	दल्पमप्यं
"	११	ग्रहस्य	तद्वत्	"	१०	ग्रहस्य
२७७	१८	ग्रहर्षी	...	२७०	"	ग्रहर्षी
"	२०	हृतेत-	तद्वत्	२७१	१	इति, त
२७८	१४	जित्वा पक्षस	जित्वा पक्षस	२७२	३	जित्वा पक्षस
२७९	१	स्थावर्त	...	"	९	स्थानुवर्त
"	३	अवस	...	२७३	१	अवस
२८०	७	असन्धेयवेन	तद्वत्	२७५	६	असन्धेयेन
"	१०	मपशी	...	"	९	मपशी

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
२८०	१४ द्रव्यं पर	१६७	२० तद्वत्	२७६	४ द्रव्यं पर
"	१६ प्रेम्सुहृ		...	"	६ प्रेम्सुहृ
२८१	१ विभ्रमः		...	२७७	३ विभ्रमः
"	४ योगश्रुमोप		...	"	६ योगश्रुमोप
"	११ व्यति । यात		...	२७८	३ व्यति, पांषिणाहं वारयिष्यति, यात
"	१२ बलवद्वै	१६८	११ तद्वत्	"	४ बलवद्वै
"	१३ यिष्यति; बह्वाबाधे मेऽवधिक		...	"	५ यिष्यति, परस्य वारयिष्यति, बह्वा-
२८३	१४ ज्यायांसं वा हीनं वा यात	१६९	२१ तद्वत्	२८३	३ ज्यायास् वा हीनं यात
२८४	१० व्यो हि यास्य		...	२८५	२ व्योऽभियास्य
"	११ कामो सा		...	"	" कामो वांसा
"	१२ णितः	१७०	१० तद्वत्	"	३ णिता
"	१४ स्वारब्धं वा यात्रासिद्धं	"	स्वारब्धां वा यात्रासिद्धं	"	६ स्वारब्धायां वा यात्रायां सिद्धं
२८५	९ मपेक्षे	"	तद्वत्	२८७	३ मपेक्षे
"	१९ मं चानु	"	...	२८९	१ मं स्वनु

२८६	१३	स्नापये	१७१	...	२३	२३७	७	स्नापये
"	१६	कस्तसन्धिविक्रमः		तद्वत्		२९१	२	क्ताः सन्धिविक्रमाः
२८७	३	भिन्नहिरण्यलाभात्		...		२९२	३	मिश्रं हिरण्यलाभात्
२८८	४	समुत्थात्पं		...		२९४	६	समुत्थमल्पं
२८९	३	तत्याच्च	१७३	तद्वत्	९	२९६	३	तर्प्यं च
"	१४	तं वा लघु	"	तद्वत्	१९	२९७	५	तं यष्टयु
"	१६	एकार्थनार्थ	"	तद्वत्	२१	"	७	एकार्थनार्थ
२९०	३	पूज्यं स	१७४	तद्वत्	१	२९८	५	पूज्यस
"	१०	समुपेक्षेत	"	तद्वत्	८	२९९	४	समुपेक्षेत
"	१२	सम्पादकः	"	...		"	६	सम्पादकः
२९१	३	र्थस		...		३०१	३	र्थः स
"	६	सौन्दर्य		...		"	६	सौकर्य
"	८	स्थितदातु	"	तद्वत्	२४	"	८	स्थिरं वातु
"	९	रक्षणं मि	"	तद्वत्	२५	"	९	रक्षणममि
"	११	भवन्ति	१७५	तद्वत्	१	३०२	२	भवति
"	१२	च्छेदेन नीचभूमि		...		"	३	च्छेदनी च भूमि
"	६	धारण		...		३०३	९	धारणा
२९२	६	मर्दास्कन्दविज्ञा	"	तद्वत्	२२	३०४	"	मर्दास्कन्दनिःज्ञा
"	१५	दुरवरोधि	"	तद्वत्	२६	३०५	३	दुरवरोधि
"	२०	मूल्या.....मारम्भः	"	तद्वत्	२१	३०८	५	मूला.....मारम्भाः
२९४	७		१७६	तद्वत्				

APPENDIX No. I--(continued).

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	Mysore edition.	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	Lahore edition.	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	Trivandrum edition.
२९४	१७	दोषः	१७७	५	तद्वत्	३०९	५	दोषा
२९५	१	चान्ये	"	७	तद्वत्	"	७	श्रान्ये
"	"	रक्षवती	"	"	तद्वत्	"	८	रक्षकवती
"	६	निवेशात्	"	११	तद्वत्	३१०	४	निवेशां तु
"	८	झका	"	"	...	"	६	झनका
"	९	लोऽरा	"	१४	तद्वत्	"	७	लो रा
"	११	क्षयमया	"	१५	तद्वत्	"	९	क्षयव्ययमया
"	१५	वृत्तिं निवि	"	१८	तद्वत्	३११	४	वृत्तिर्निवि
२९८	१३	कासुव	१७९	१२	तद्वत्	३१७	५	कासुव
२९९	१४	शक्तिरलब्ध	"	"	...	३२०	४	शक्तिरलब्ध
३००	८	योगिनोः	१८०	१४	तद्वत्	३२२	१	योगिनः
"	१५	सन्धिः	"	१९	तद्वत्	३२३	"	सिद्धिः
"	१८	वृद्धिभि	"	"	...	"	५	वृद्धिभि
"	२०	लाभाव	"	२३	तद्वत्	"	६	लाभाप
३०१	२	"	"	२५	तद्वत्	"	७	"

५	५	शक्या	१८१	१	तद्वत्	१०	शक्या
६	६	मूला	"	३	तद्वत्	२	मूल
११	११	व्यवसा	"	७	तद्वत्	६	व्यवसा
१३	१३	लाभापग	"	९	लाभापग	१	लाभापग
३०४	४	प्रधानभा	१८३	४	...	"	प्रधानभा
"	६	पूर्वान्यतरा			तद्वत्	३	पूर्वान्यतरा
"	८	यौवना			...	५	यौवना
"	१९	सच्छेयः			...	४	सच्छेयः
३०५	१	प्रभाव	"	१६	तद्वत्	५	प्रभाव
"	२	"	"	१७	तद्वत्	"	"
"	१२	गवाश्वयोद्या	"	२३	तद्वत्	७	गवाश्वयोद्या
"	१६	मित्रा(आ)प्र	"	२६	मित्राप्र	१	मित्राः प्र
३०६	४	तुल्यबलमन्त्र	१८४	८	तद्वत्	४	तुल्यबलमन्त्र
"	१५	कुर्यात् ।			...	६	कुर्यात् । स्वयं च क्षय
३०७	१	आहारासारं			...	२	आहारासारं
"	११	मूलमि			...	११	मूलं मि
"	१८	प्राथम्यसैन्य			...	६	प्राथः सैन्य
"	"	पतद्वत्तः	१८५	११	तद्वत्	७	पतद्वत्तः
३०८	६	च दर्पणः			...	२	च त्वदर्पणः
"	७	चारित			...	३	चारिक

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठसं.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठसं.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठसं.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३०८	८	वेकाश्र पण्य	१८५	२०	तद्वत्	३४१	४	वेकाश्रपण्य
"	११	वृत्तिमन्यां	"	२३	तद्वत्	"	६	वृत्तिरन्यां
३०९	२	यतस्सु	१८६	८	तद्वत्	३४३	२	यतः स्व
"	३	पार्ष्णिनरनपसा	"	९	तद्वत्	"	३	पार्ष्णिनरनासा
"	१७	सारकुप्येन	"	२०	तद्वत्	३४५	"	सारफल्गुकुप्येन
३१०	६	तत्कुलीनमशत्रोः	१८७	३	तद्वत्	३४६	"	तत्कुलीनं, शत्रोः
"	१७	यस्याश्राप	"		...	३४७	५	यस्याश्राप
३११	६	युक्तास्ते	"		...	३४८	४	यत्तास्ते
"	"	स्वयं राज्यं	"	२०	तद्वत्	"	"	स्वयं वा राज्यम् ।
"	१४	बालसन्धिः	"		...	३४९	"	चलः सन्धिः
३१२	८	यो दूष्यापत्यं	१८८	१३	यो दूष्यादूष्यामात्यं दूष्यापत्यं	३५०	९	यो दूष्यामात्यं दूष्यापत्यं
"	१२	ह्यादाय परेषामेवानर्थाय	"	१६	ह्यादायादा परेषामेवानर्थाय	३५१	२	ह्यादायादा परेषामेवानर्थाय
"	१३	शूरं प्राज्ञं	"	१८	तद्वत्	"	३	प्राज्ञं शूरं
"	१८	योरजात्य	"	२२	तद्वत्	३५२	१	योरजात्य
३१३	८	शेषमवृत्ति	१८९	४	तद्वत्	३५३	"	शेषमवृत्ति

१०	सफल	१०	...	३५५	३	समफल
४	परिवारकात्मना	१९	...	३५५	५	परिवारकच्छन्ना
८	क्षिपु सम	"	तद्वत्	"	७	क्षिपु रसम
१२	युः । आराक्षिणां वैदे	"	तद्वत्	३५६	४	युः । (आराक्षिणां ?) वैदे
१४	च्छेदवात	"	...	"	७	च्छेदवात
"	मस्यात्मत्	१९०	तद्वत्	३५९	२	मस्यात्मा तु
७	मपगु	"	...	३६०	५	मपगु
८	मध्यमेतरमित्रस्य	१९१	तद्वत्	"	६	मध्यमेन मित्रस्य
९	कः सन्धि	"	...	"	७	कर्मसन्धिस्य
१५	विजिगीष्वोस्तयो	"	तद्वत्	३६१	६	विजिगीषोर्वा तयो
१६	मुपेयात् । एवं	"	...	"	७	मुपेयात् । अमित्रं वात्य मध्यमो लि-
"						प्सेत्, सन्धिसुपेयात् । एवं
३१७	कुर्यादुदासीनं	१८	तद्वत्	३६३	२	कुर्यात् - मध्यममुदासीनं
"	धिप्रति	"	...	३६४	४	धिः प्रति
"	वरम्	"	...	३६५	२	परम्
३१८	तत्रान्यदण्डा	१९२	तद्वत्	३६६	८	तत्रान्यं दण्डा
"	अमित्रव्यसनो	"	...	३६७	१	मित्रव्यसनतो
"	सद्विरज्यति	"	...	"	३	यद् विरज्यति

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysoore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
PART III					
३१९	१२	१	तद्वत्	१	व्यं वेति
"	१५	१५	...	२	सङ्गः पीडा
३२०	४	"	तद्वत्	३	कर्म दण्ड
"	१७	८	...	४	कोशो दण्डः
३२१	५	१९४	तद्वत्	५	पौरा जान
"	७		...	६	दण्डसेतु
३२२	१		...	७	ध्रुवः
"	२		...	८	दण्डः पिण्डयितुं, दण्डवता च कोशः। स्वामिनश्चासन्नवृत्तित्वादमालयसध- र्मा दण्ड इति। नेति कौटल्यः। कोशमूलो हि दण्डः। कोशाभावे दण्डः परं गच्छति
"	५		...	८	कोशस्य दण्डस्य
३२३	१२		...	१३	वैराज्यं तु ग्रहणं चित्तग्रहणापेक्षे य- थास्थितमन्यैर्भुज्यत इत्याचार्याः।

नेति कौटल्यः — पितापुत्रयोर्भ्रा-
त्रोर्वा द्वैराज्यं तुल्ययोगक्षेमममा-
त्यावग्रहं वर्तयेतेति । वैराज्ये तु
जीवतः

प्वरूढः सुखः समुच्छेत्तुं

रोग्यपापरोगी

अनुरागे सार्वगुण्यम्

क्षयव्ययनिमित्तमहि

वैरायतन

ज्ञावधो

दुःखसङ्गतश्च

श्चावगु

प्राणावा

प्रतिकरो

अदान

मेदःस्वेद

कोपमयस्थानहितेषु

कार्यनिवेदः कालातिपात

पणनिमि

सर्वदाहि

१५

१२

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

४१

४२

४३

प्वरूढः सुखमुच्छेत्तुं

रोग्यपापरोगी

अनुरागे साद्गुण्यम्

क्षयव्ययनिमित्तमहि

वैरायतन

ज्ञावधो

दुःखसङ्गतश्च

श्चावगु

प्राणावा

प्रतिकरो

दान

मेदस्वेद

कोपस्थाने हि तेषु

कार्यातिपात

पणनिमि

सर्वं हि

१०

११

१८

११

१३

१४

१८

२

३

५

१२

९

१०

१९

११

४

३२४

३२५

३२६

३२७

३२८

३२९

३३०

३३१

३३२

३३३

३३४

३३५

३३६

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३२९	५ पशमनं तार्याबाधकमुक्तं उदकं	१९९	तद्वत्	२५	पशमनं तार्याबाधमुदकं
"	१४ क्षुद्रकक्षयः कर्मानु	२०	...	२६	क्षुद्रकक्षयः कर्मणामयोगक्षेमं करो-
"	१६ शक्यं		...	"	ति । मुख्यक्षयः कर्मानु
"	१७ कारणाज्ञ मुख्य	४	तद्वत्	"	शक्यः
"	१९ अपकाराभ्यां		...	"	कार्णा न मुख्य
३०	१२ वाग्जीवनवैदे	१९	तद्वत्	२८	दण्डकराभ्यां
३१	४ कार्यावग्रह	"	तद्वत्	२९	वाग्जीवनरूपजीवावैदे
"	१२ हर्ता पूर्व	२०१	तद्वत्	३०	कार्यानुग्रह
"	१४ प्रसन्न	"	तद्वत्	"	हर्ता तु पूर्व
"	१५ कस्तु	१०	तद्वत्	"	प्रसन्न
"	" यति		...	"	कास्तु
"	७ रात्रिस्त्री		...	"	यन्ति
३३२	९ कोपकाव्य	२०१	...	३२	रात्रिसत्र
"	१२ कल्पाः	"	...	"	कोपकाश्च । व्य
"		"	...	"	अल्पाः

१३	सुखात्	१३	तद्वत्	२६	सुखा	६
"	दृष्टा	१८	तद्वत्	"	दुष्टा	१
"	नामापाद्या	२०	तद्वत्	"	नामापद्या	४
३३४	क्षीणयुग्य	४	...	३६	क्षीणमन्यत्राहवै क्षीणयुग्य	२
"	योग्यशस्त्रा	७	तद्वत्	"	योग्ययुग्यशस्त्रा	५
"	सुतम्	१०	तद्वत्	"	सुतसुख्यम्	८
"	क्रान्तममन्त्र	१५	तद्वत्	३७	क्रान्तम् मन्त्र	३
"	सन्नि	१६	तद्वत्	"	सन्त्र	४
"	पृथक्ज्ञानस्थानमतिस्कन्धावारं	१८	...	"	पृथग्यानस्थानमतिसन्धातारं	५
"	समासं परिणतैक	१९	तद्वत्	"	समासमरिणैक	६
३३५	मपस्त्रा	६	तद्वत्	३८	मपस्त्रा	२
"	सन्धानम्	१३	तद्वत्	"	संहितम्	९
३३६	हि युक्तं	१८	...	४०	नियुक्तं	६
"	शक्तितो	२५	तद्वत्	४१	भक्तितो	२
३३७	जेतुः	"	...	४४	जेतुम्	१
"	वन्तश्च	१८	तद्वत्	"	वन्तश्च	७
"	वृष्टिरिवोहमति	१२	...	"	वृष्टिरिवोपहन्ति	११
३३८	प्रभावत	१८	तद्वत्	४५	प्रभावत	२
"	पात	"	...	"	पार्वत	६
३३९	भ्युच्छितः	४	...	४७	भ्युच्छितः	२

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३३९	स्यांशमूले	२०६	१०	तद्वत्	४७	स्यांशं मूले
"	दक्षिणपु	"	१२	तद्वत्	"	क्षीणपु
"	शीर्षी तैषी	"	१९	तद्वत्	४८	शीर्षी तैषं
"	त्रीं वैशाखी	"	२०	तद्वत्	"	त्रीं वैशाखं
"	मूलीयामाषाढी	"	२१	तद्वत्	"	मूलीयामाषाढं
"	चतुर्थी	"	२२	तद्वत्	"	चतुर्थीम्
"	श्र इत्याद्या	"			४९	श्राद्या
३४०	श्रान्तरपक्षारा चण्डी भवन्ति			...	"	श्रान्तरपक्षाराश्चान्धीभवन्ति
३४१	सम्पादिते	२०७	१६	तद्वत्	५१	सम्पाते
"	अल्पस्वापं शान्तोपजापमवि	"	२१	अल्पपापं शान्तोपजापं वि	५२	अल्पसम्पातं शान्तोपजापं वि
"	दवीनगरी	२०८	२	तद्वत्	"	दवीं नगरी
"	साधयि	"	५	तद्वत्	५३	साधयि
३४२	हिकमभक्तवेतनं विलोमदृष्टि	"	१४	हिकमभक्तवेतनं विलोमदृष्टि	५४	हिकम् । भक्तवेतनविलोपविष्टि
"	मपगु	"		...	५५	मपगु
"	सं वास	"		...	"	सं वा वास

३४४	७	पुंवभूते भूते भृत्यमित्रक्षयाय प्रयु- ञ्जीत ।	२०९	१९	पुंवभूते भूते भृत्यमित्रक्षयव्ययान् असन्ते.....	५९	४	पुंवभूते भृत्यमित्रक्षयव्यया असन्ते । तस्मात् सहस्रैकीयः पुरस्ताद्वाभ- स्यायोगः, शतैकीयो वा पश्चात्कोप इति न यायात् । सूचीमुखा ह्यनर्थो इति लोकप्रवादः । पश्चात्कोपे सा- मदानभेददण्डान् प्रयुञ्जीत ।
	१२	न यायाद्वा	२१०	२	तद्वत्	६१	१	न वा यायात्
	१४	तर	"	४	तद्वत्	"	३	तम
	१६	मपस्वा	"	६	तद्वत्	"	५	मपस्वा
३४५	५	मादिवर्जा	"	"	...	६२	६	मन्त्यादिवर्जा
	"	तर	"	१३	तद्वत्	"	"	तम
	११	अमित्रात्सत्री	"	१८	तद्वत्	६३	३	अमित्राद्वा सत्री
	१७	संश्रयं भेदोऽसौ	"	"	...	६४	१	संश्रयं भेदयेद् असौ
	१८	व्यक्त	"	२५	तद्वत्	"	३	त्यक्त
	१९	करणेन वाहयेत्	"	२६	तद्वत्	"	४	करणेनावहयेत्
३४६	७	निव्यतीति	२११	७	तद्वत्	६५	३	निव्यति
	८	भूयात् न कृत्य	"	८	तद्वत्	"	४	भूयान् कृत्य
	९	स्मिन् अविश	"	"	...	"	"	स्मिन्नपि ज्ञा
	१०	व्यक्त	"	१०	तद्वत्	"	५	त्यक्त
	१४	साध्वीनो	"	"	...	"	९	साध्वीनो

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३४७	११ कोप	२१२	...	६७	प्रकोप
"	१९ अपवाह	१०	तद्वत्	६८	आवाह
"	" प्रयोगेण	११	तद्वत्	"	प्रतियोगेन
३४८	१६२ करिष्यामि; तदमित्रं विरक्तं		...	"	करिष्यामि । मित्रमवरुद्धं वास्य प्रति- पादयिष्यामि । मित्रस्य स्वस्य वा देशस्य पीडामत्रस्थस्तस्करेभ्यः परे भ्यश्च प्रतिकरिष्यामि । मित्रमाश्रय्य वास्य वैगुण्यं ग्राहयिष्यामि । तद- मित्रविरक्तं
"	७ प्रकोप	१९	तद्वत्	"	प्रकोपक
"	८ लाभो लस्य	"	तद्वत्	"	लाभोऽलभ्य
"	१२ प्रसाद	"	...	६९	प्रसादक
३४९	२ जपजयौ		...	७०	जपजयौ
"	५ विघ्नः		...	"	विघ्नः
"	६ धर्मिकत्वं अत्याहितत्वं	२१३	धर्मिकत्वमत्यागित्वं	"	धर्मिकत्वम् अत्याशित्वं

७	सानोदारा	६	तद्वत्	१	सानो दौरा
८	सन्नितिकारः	७	तद्वत्	२	सन्निकारः
१२	साधनाः	१०	तद्वत्	५	साधनाः
८	योगप्रति	२२	...	८	योगे प्रति
१२	आत्मन इति	२५	तद्वत्	३	आत्मनोऽन्य इति
१६	वज्रना बाह्या	५	तद्वत्	१	वज्रना वा बाह्या
१	राजदूष्य	१४	...	२	राजदूष्य
१०	योगमुप	१७	तद्वत्	१	योग उप
१२	दयावेक्ष	२१४	तद्वत्	२	दयावेक्ष
१	असौ च	१४	तद्वत्	४	असौ चासौ च
१८	जपति भेदो	१७	तद्वत्	५	जपति । इति भेदः
१८	शुद्धि	२	...	१०	शुद्धि
९	यत्	४	तद्वत्	१	यत्
१०	यत्ता सि	५	तद्वत्	२	यत्ता सि
१४	रा हि मित्रेण सिद्धि	८	तद्वत्	६	रो हि मित्रेण सन्धि
१६	मित्रसङ्घ	१०	तद्वत्	८	मित्राभिन्नसङ्घ
१४	यातव्याल	२४	तद्वत्	६	यातव्याल
१३	ब्रुवाणाः त्व	२४	तद्वत्	७	ब्रुवाणाः । तं सन्धिः—स्व
८	सिद्धिः	२१६	तद्वत्	१	सन्धिः
९०	वैरद्वेषो	१४	...	३	वैर द्वेषो

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३५५	१४	राज्यान्नि	२१७	८	तद्वत्	८७	७	राज्यं नि
"	१५	मिर्वा	"	९	तद्वत्	"	८	र्वा
"	"	सङ्घाच्छि	"	"	तद्वत्	"	"	सङ्घाच्छि
"	१७	पीतं सगळव	"	११	तद्वत्	८८	१	वित्तंसगिलव
"	"	शठम्	"	"	तद्वत्	"	"	शठः
३५६	६	मन्वाप्तः	"	"	...	८९	६	मन्वाप्तः
"	९	गम्यो वा ला	"	२२	तद्वत्	९०	१	गम्यो ला
"	१३	तयोः अनर्थो	"	२५	तद्वत्	"	५	तयोः अनर्थो नवेति अनर्थो
"	१५	शत्रुं मित्र	२१८	१	तद्वत्	"	७	शत्रुमित्र
"	१६	संशयः । तेषा	"	२	तद्वत्	"	८	संशयः । बलवत्सामन्तां भूमिसादा
३५७	१९	इत्यनर्थ	"	"	तद्वत्	९१	३	तुमर्थोऽनर्थ इति संशयः । ज्या-
	१	ग्रहफ	"	७				यसा सम्भूयानमनर्थोऽर्थ इति
	"	"	"	"				संशयः । तेषा
								इत्यनुबन्ध
							६	ग्रहः फ

३१	तेषां	६	तद्वत्	१०	१०	तस्य	४
"	थार्हवति	८	तद्वत्	१२	"	थार्हद् भवति	५
"	मित्रगृ	१२	...	"	९३	मित्रविगृ	३
"	मनस्तिपातनसूत्रोपायेन	१७	तद्वत्	१९	"	मनस्तिपातिनम्, अनो-वा येन	७
"	नर्थान् साध	२१	तद्वत्	२२	९४	नर्थो साध	३
"	नर्थान्	"	तद्वत्	"	"	नर्थो	४
३५८	नर्थान्	"	तद्वत्	२३	"	नर्थो	"
"	समुत्सृज्याव	२	तद्वत्	"	"	सर्वसुत्सृज्याव	"
"	जीवतः पुनरावृत्तिः	"	तद्वत्	२४	"	जीवता पुनरावृत्तिः	५
"	संशयः	८	तद्वत्	२	९५	संशया	४
"	ख्यातः	१०	...	४	"	ख्याता	६
"	नर्थार्थसंशयो भवति	११	तद्वत्	"	"	थार्थार्थसंशयापत्	७
"	ख्याताः	१२	...	"	"	ख्याता	८
३५९	यात्रादिमध्या	२	तद्वत्	१३	९७	यात्रादिमध्या	२
"	वातक्षय	४	तद्वत्	१५	"	वाते क्षय	४
"	भूमिषु ह्यधि	५	...	"	"	भूमिषु वि	५
"	मध्येऽनर्थ	६	...	"	"	मध्येऽर्थानर्थ	६
"	यात्रायात्रा	७	...	"	९८	यात्रा	१
३६१	असृष्टिरतिवृष्टि	२	...	"	१००	असृष्टिरतिवृष्टि	२
"	प्रशस्तवा	१०	तद्वत्	२४	१०३	प्रशस्ते वा	३

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysoore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३६१	१७	मेधीप्रतती	२२१	६	मेधीप्रतती	१०४	३	मेधीप्रतति
"	२०	मूलभृतानां स्थानां अश्वथानां बा- ह्यतः			...	"	४	मौलभृतानां स्थानम् अश्वथानां से- नापतेश्च । तृतीये हस्तिनः श्रेण्यः प्रशास्ता च । चतुर्थे विष्टिर्नायको मित्राभिन्नादवीबलं स्वपुरुषाधिष्ठी- तम् । वणिजो रूपानीवाश्चानुमहा- पथम् । बाह्यतः
३६२	२	मात्सरक्ष			...	१०५	२	सारक्ष
"	४	सुद्राक्षरणं			...	"	३	सुद्राक्षरणं
"	५	सेनानी		१५	तद्वत्	"	४	सेनानि
"	"	शासनमन्तपालो		"	तद्वत्	"	"	शासनं सैन्यपालो
"	६	ग्रहणानि		"	तद्वत्	"	५	रक्षणानि
"	१२	सन्ध		"	तद्वत्	१०७	२	सध्वनि निवे
"	१५	सैन्यः ... प्रयो		"	सैन्येष्वेव प्रयो	"	४	सैन्येष्वायो
"	१८	मासारः स्वभूमितो याथात् । ...	२२२	१	तद्वत्	"	८	मासारः कलत्रस्थानिमपसारः । प- श्चात् सेनापतिः पर्यायाञ्जिविशेत ।

३६३	३	पथि द्वैधीभावे । आश्रय	॥	६	तद्वत्	१०८	३	पथि द्वैधीभावे स्वभूमितो यायात् । अभूमिष्ठानां हि स्वभूमिष्ठा युद्धे प्रतिलोमा भवन्ति । योजनमधमा, अध्यर्धं मध्यमा, द्वियोजनमुत्तमा, सम्भाव्या वा गतिः । आश्रय
॥	५	दण्डमित्रा	॥	८	तद्वत्	१०९	१	दण्डो मित्रा
॥	६	वृष्टि	॥	९	तद्वत्	॥	२	विष्टिः
॥	१५	स्कन्दनं	॥	१६	तद्वत्	११०	३	स्कन्दं
॥	१७	प्रस्थितेऽपि सन्नाहं	॥	१८	...	॥	५	प्रस्थिते विसन्नाहं
३६४	३	वा नदीदुर्गं साय	॥	२४	तद्वत्	१११	३	वनदुर्गं वा साय
॥	१०	शकटयुद्धम्	२२३	४	तद्वत्	११२	४	कूटयुद्धम्
॥	१६	हन्यात् । पुरस्ता	॥	१९	...	११३	१	हन्यात् । पृष्ठतोऽभिहत्य प्रचलं वि- मुखं वा पुरस्तात् सारबलेनाभि- हन्यात् । तोभ्यां पार्श्वोभिघातौ व्याख्यातौ । यतो वा दूष्यफल्यु- बलं ततोऽभिहन्यात् । पुरस्ता
३६५	३	गोत्रगृह	॥	१९	...	॥	११	गोत्रहं
॥	५	रात्रावस्क	॥	२०	...	११४	१	रात्रावस्क
॥	११	नतसस्तान्वा	॥	२०	नपसस्तान्वा	॥	११	नवसुप्तान् वा
॥	६	सपाट	॥	२०	तद्वत्	॥	२	सपाट

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पाङ्क्तिः.	Mysores edition.	पृष्ठम्. पाङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पाङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३६५	७	हन्यात् । प्रतिसूर्यपातं	...	११४	३
"	९	धान्वनसङ्कट	...	"	६
३६६	६	चाधि	तद्वत्	११६	"
"	१०	ध्वजमुण्डा	...	११७	१
"	१२	व्यूहानुष्ठा	तद्वत्	"	३
३६७	२	क्षिण्यपुरु	...	११८	७
"	३	पात	...	११९	१
३६८	४	ततीस्तम्भ	तद्वत्	१२१	७
"	"	सिकतापङ्कभ	तद्वत्	"	"
"	७	वृक्षा स्वल	...	१२२	२
"	८	तती	तद्वत्	"	३
"	९	शैलविषमा निष्ठा	तद्वत्	"	"

३६९	१४	तृती	शराश्रयवती	२४	तद्वत्	४	ततिः
"	१	"	अदिस्था	७	...	८	शराधानवती
"	२	"	वृद्धिबा	८	तद्वत्	५	अदिः स्था
"	८	"	वाहन	१५	तद्वत्	"	वृद्धिर्बो
३७०	१८	"	द्विरथो वृद्धिः ए	२२७	तद्वत्	१	वाहनापवाहन
"	"	"	दश विषम	"	द्विरथो वृद्धिरा एक	३	द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एक
३७१	९	"	चक्रान्तेषु ह	२७	तद्वत्	४	दश समव्यूहप्रकृतयो अवन्ति । पक्ष-
"	"	"	रश्माः मुख्या	"	तद्वत्	"	कक्षोरस्थानामतो विषमसंख्याने
"	१०	"	उरस्थहस्ति	१	तद्वत्	"	विषमव्यूहः । तस्यापि द्विरथोत्तरा
"	१९	"	वर्ष	२२८	...	१३१	वृद्धिरा एकविंशतिरथाद्विलेख्यो-
३७२	४	"	वेगाभिहू खितो	"	तद्वत्	२	जा दश विषम
"	७	"	क्षौर	१३	क्षौर	"	चक्रान्तयोर्ह
"	८	"	यस्य प	"	...	"	रश्ममुख्या
"	"	"	वीतं ह	१५	तद्वत्	"	उरस्थे । हस्ति
"	"	"	मात्यकृतो	"	क्षौर	७	वर्ष
"	"	"		१७	...	४	वेगोऽभिहुतो
"	"	"		"	तद्वत्	१	क्षौर
"	"	"		"	...	३	यत् प
"	"	"		"	तद्वत्	"	वीतह
"	"	"		"	तद्वत्	"	मात्यकं कृतो

APPENDIX No. I—(continued).

श्रृङ्खला पङ्क्तिः	Mysore edition.	पृष्ठसं.	पङ्क्तिः	Lahore edition.	पृष्ठसं.	पङ्क्तिः	Trivandrum edition.
३७२	तद्वि	२२८	१८	तद्वत्	१३४	४	तद् द्वि
३७३	ग्रहः	२२९	३	तद्वत्	१३६	"	ग्रहे
"	प्रतिवृत्तिभोगः, पक्षौ			...	१३७	३	प्रतिग्रह इत्यौशनसो विभागः, पक्षौ
"	सुतरां	"	१३	तद्वत्	"	६	सरतां
"	कक्षाति	"	१५	तद्वत्	१३८	१	कक्षाभि
"	पक्षकक्षाभ्यां	"	"	तद्वत्	"	२	पक्षाभ्यां
"	एव निष्क्रान्तः	"	१६	तद्वत्	"	"	एवातिक्रान्तः
"	स्याति	"	१७	तद्वत्	"	३	स्याभि
३७४	विजयस्त्वभि	"	१९	तद्वत्	"	५	विजयः, त्र्यभि
"	ऊर्ध्वां रा	"		...	१३९	१	ऊर्ध्वरा
"	वारि			...	"	५	वारि
"	याणमर्ध			...	१४०	२	याणमर्ध
"	कर्कट			...	"	३	कर्कट
३७५	जनयेन			...	१४१	२	जनेन
"	कालयो	२३०	१३	तद्वत्	१४२	३	कालसारयो

१	दण्डैरु	१४	तद्वत्	१४	यन्त्रैरु	४
११	भूय	"	...	"	दूय	६
३७६	सङ्वाभिरु	२३१	तद्वत्	१४४	सङ्वा हि सं	३
"	प्यान् प	"	तद्वत्	"	प्याः प	"
"	द्विगु	"	तद्वत्	"	विगु	४
"	काम्यो	"	काम्यो	"	काम्यो	६
७	वृजि	"	तद्वत्	"	वृजि	७
१४	शिष्टच्छिन्दि	"	तद्वत्	१४५	शिष्टच्छिन्दि	६
१५	च्छिन्दि	"	तद्वत्	"	च्छिन्दि	"
"	विवाहंही	"	...	१४६	विवाहं ही	१
३७७	कृष्यायां	"	तद्वत्	"	कृष्यां	७
"	श्रोतरि	"	...	१४७	श्रोतरि	३
"	शौण्डिग्य	"	...	"	शौण्डिक्य	५
"	विद्वतीताः	२३२	तद्वत्	"	राजकीयाः	९
१४	रण्यका	"	तद्वत्	१४८	ण्ये का	१
१५	यापिते	"	...	"	याचिते	२
१७	टवि	"	...	"	टवी	४
"	बन्धकी	"	...	"	बन्धकी	८
३७८	वा उपवनान्ते	"	तद्वत्	१४९	वा वनान्ते	७
"	अस्य वि	"	तद्वत्	१५०	आख्यवि	३

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
३७८	१४	राजनि	२३२	२५	...	१५०	३	दायनि
"	१५	इति । कै			तद्वत्	"	४	इति । अदितिकै
"	"	पञ्चात्			...	"	५	पञ्चात्
"	१६	छास्ती		२६	तद्वत्	"	"	छास्ती
"	१९	दूयः सङ्गमुख्यं मध्ये	२३३	३	तद्वत्	"	९	दूयः सङ्गमुख्यमध्वे
३७९	१	अनिगृहीते			...	१५१	२	अनिगृहीते
"	"	तत्			...	"	३	तत्
"	८	मौयनोत्तिको			...	"	९	मौयनोत्तिको
"	९	गतास्मि		१३	तद्वत्	१५२	१	गृहीत्यागतास्मि
"	१३	राजा । ते	"	१७	राजास्ते	"	५	राजास्ते
"	१५	सङ्ग	"		...	"	७	सङ्ग
३८०	३	सपुत्रा			...	१५४	३	सर्वत्रा
"	११	धर्मासुरलोभवि	२३४	६	तद्वत्	१५५	१	धर्मलोभासुरवि
"	१८	पक्षस्य	"	११	तद्वत्	"	७	पक्षस्य
३८१	५	कुण्ड			...	१५६	४	कुण्ड

६	सस्मै	...	२०	२३५	२३६	३८३	३८५	३८६
८	यदेव	तद्वत्	२०	"	२३६	"	"	"
४	मुखा	तद्वत्	४	२३५	"	"	"	"
१०	म इति	तद्वत्	११	"	"	"	"	"
१२	यच्छेत् । तथापि प्रीति	...	१८	"	"	"	"	"
४	मेकरां	तद्वत्	१८	"	"	"	"	"
५	कलहे परा	...	१८	"	"	"	"	"
"	परान्नाय	...	"	"	"	"	"	"
७	भिरति	तद्वत्	३१	"	"	"	"	"
११	दिष्टः सिद्धयजनः	...	"	"	"	"	"	"
१	लिखेत्	...	"	"	"	"	"	"
९	रसम्	...	"	"	"	"	"	"
"	वचनार्थ	तद्वत्	५	२३६	"	"	"	"
२	रैकमस्य	तद्वत्	७	"	"	"	"	"
४	हत्वा	...	"	"	"	"	"	"
"	गृहेषु वा	गृहस्वा	१	२३७	"	"	"	"
६	चासन्नाय	तद्वत्	३	"	"	"	"	"
१०	भाषते	तद्वत्	१५	"	"	"	"	"
५	मन्त्रं	तद्वत्	२२	"	"	"	"	"

७	सस्मै	३८२	३८३	३८५	३८६
९	अत्र	"	"	"	"
४	मुखा	"	"	"	"
११	महे इति	"	"	"	"
१४	...च्छेत् । तथा-विप्र	"	"	"	"
१८	मेकरस्य	"	"	"	"
१९	कलहेऽपरा	"	"	"	"
"	परान्नाय	"	"	"	"
"	भिरति	"	"	"	"
१	दिष्टः सिद्धयजनः	३८३	३८५	३८६	
५	लिखेत्	"	"	"	
६	रसम्	"	"	"	
१३	वचनार्थ	"	"	"	
"	रैकमस्य	"	"	"	
१६	गन्वा	"	"	"	
७	गृहे-स्वा	३८४	३८५	३८६	
१	चासन्ना	"	"	"	
३	भाष्यते	"	"	"	
१४	मन्त्रं	"	"	"	
७		३८६			

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः..	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः..	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः..	Trivandrum edition.
३८६	९ ग्राहं वाऽस्य ब्रूयात्	२३७	२४	१६६	७ ग्राहं वाऽस्य ब्रूयाद् — “एष खलु राजा मामुच्छिद्य त्वामुच्छेत्स्यति; पार्थिणस्य गृहाण; त्वयि निवृत्त- इत्याहं पार्थिणि ग्रहीष्यामि” इति मित्राणि वाऽस्य ब्रूयात् ।
”	१० ह्रवो	”	२५	”	१० वो
३८७	९ साधं	२३८	१६	१६८	९ पाद्यं
”	१४ कालिकसम	”	”	१६९	५ कालिकं सम
”	१६ हर्तुषु	”	२२	”	७ हर्तुहस्तेषु
३८८	१४ सत्रापाश्रयास्त	२३९	१२	१७१	५ सत्रापाश्रयाः स्त
”	१६ पट	”	१४	”	६ वाट
३८९	७ पूज्यागम	”	”	१७२	२ पूज्यागम
”	१२ शुद्धोदकप्रसे	२४०	४	”	८ गन्धोदकावसे
”	१४ च्छिन्नं	”	६	”	९ च्छिन्नं
”	१६ वाटव्यमित्रे जनपदाञ्चानव	”	८	”	११ वामित्रे जनपदाञ्जनमव

३९०	९	लोमस्य	...	१७५	३	लामामस्य
"	१०	परस्य मि	...	"	४	परस्यामि
"	१३	क्षिकपाद	तद्वत्	"	७	क्षिकवद
३९१	३	विद्धधान्यस्नेहं	तद्वत्	१७६	९	विद्धं धान्यं स्नेहं
"	४	अभिव्यक्ताः	तद्वत्	"	१०	अभिव्यक्ताः
३९२	६	परां	...	१७९	१	परां
"	"	परैः	तद्वत्	"	"	परैः
"	७	कारयेत्	तद्वत्	"	२	धातयेत्
"	१६	ज्ञानेन प्र	...	१८०	५	ज्ञानेन प्र
"	१७	विज्ञान्यो वानयस्याप	...	"	६	विज्ञान्यो वानयस्थ,
"	१८	देशि	तद्वत्	"	७	देश
३९३	१	योगा	...	"	९	योग
"	३	नागहरिण	तद्वत्	१८१	१	नागवरुण
"	७	गणश्चरति	तद्वत्	"	५	गणश्चरति
"	१०	कक्षणिकगूढपुरुषा	तद्वत्	"	७	कक्षणिकगूढपुरुषाः सा
"	१२	देवतप्रश्ननिमित्ता वा साङ्गविद्याः स्व	देवतप्रश्ननिमित्ता वायसाङ्गविद्यः	"	९	देवतप्रश्ननिमित्तवायसाङ्गविद्याश्च
"	१४	मुख्यामित्र	...	१८२	३	मुख्यान् मि
"	१५	बलाधारं	...	"	४	बलाधानं
"	१७	दयापेक्ष	तद्वत्	"	५	दयापेक्ष
"	२०	कुलैलकेन	तद्वत्	"	८	कुलैलकेन

विधिवत्पद्यादिषु सर्वेषु यज्ञप्रवहणेषु	विधिवत्पद्यादिषु कृत्येषु यज्ञप्रवहणेषु
१८ करसहा	१९० चान्नकत्यादिषु
१९ कृतोपस	१९१ करणसह
२० हस्त्यध्वदूया	१९२ कृतापस
२१ स्वयं दूतं	१९३ हस्त्यध्वदूया
२२ सामवत्ये	१९४ स यं दूतं
२३ व्यक्तः	१९५ साममात्ये
२४ व्यवहारोऽपकरोति	१९६ त्यक्तः
२५ स चैद्यं न स्व	१९७ व्यवहारेण वा शत्रुमुद्योऽयं द्योतयेत्
२६ मित्रं तम	१९८ कृत्यपक्षोपग्रहेण वा परस्माभिर्न
२७ ततः प्रतिविधानेन वा	१९९ राजानमात्मन्यपकाराक्रियन्मियु
२८ मित्रेणाश्रित	२०० इतीति । ततः परस्मादेवमेव —
२९ भूम्यां प	२०१ असौ ते वैरो मनापकरोति
३० वेतनात् वा	२०२ स चैद्यं दूण्डं दद्यात् न स्व
३१ अभिव्यक्त	२०३ मित्रगतम
३२ प्राणिहिता	२०४ कृतप्रतिविधानो वा
	२०५ मित्रेणाश्रित
	२०६ भूम्यां प
	२०७ वेतना वा
	२०८ अभिव्यक्त
	२०९ पूर्वप्राणिहितः

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lal ore / lition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum / lition.
४००	१९	२४८	१०	१९७	८
४०१	४	"	१५	१९८	४
"	८	"	१९	"	८
"	१०	"	२०	१९९	१
"	११	"	२१	"	२
"	११	"	२२	"	"
४०२	२	२४९	४	२००	"
"	५	"	७	"	४
"	१५	"	१६	२०१	६
"	१६	"	१७	"	७
४०३	५	"	२४	२०२	"
"	९	२५०	१	२०३	१
"	१३	"	४	"	५
"	१६	"	६	"	७
४०४	३	"	१२	२०४	१

७	शत्रुं निष्क्रान्तं	१५	तद्वत्	४	शत्रुः सत्राभिष्क्रान्तं
८	व्यञ्जनोपसंख्येन	"	व्यञ्जनोपसंख्येन	५	व्यञ्जनो वा संख्येन
"	दूतमभिव्यक्तं	१६	तद्वत्	"	दूतमभिव्यक्तं
११	गच्छेत् । ततो मित्रा	१७	तद्वत्	८	गच्छेत् ततः । मित्रा
२	वा ह्यभिहत	२५१	तद्वत्	७	वाह्यमभिहत
८	मत्स्याघात	"	...	१३	मभ्याघात
१२	मुख्योपग्रहेण	९	तद्वत्	२	मुख्यावग्रहेण
१७	प्रत्यवसृताश्च	"	...	११	प्रत्यवसृताश्च
७	अशक्यमेकं	"	...	१०	अशक्यमेकं
१७	उपजापोपसर्पौ च	२५२	उपजापोपसर्पौ च	७	उपजापोपसर्पौ वा
६	सर्वत्राश्रम	"	...	३	सर्वदेवताश्रम
१२	धर्मव्य	२२	तद्वत्	८	धर्मव्य
१७	दिङ्मकं बलीशत	२५३	तद्वत्	१	दिङ्मकबलीशत
१८	क्रकण्डक	"	तद्वत्	२	क्रकणक
९	प्रणीते	"	...	१	प्रणीतो
१४	विष्ट	"	...	६	विष्ट
१८	फणजका	२५४	तद्वत्	१०	फणजका
"	भाङ्गः	"	तद्वत्	"	भाङ्गः
"	पूर्वकल्केनार्द्रशुष्कपलालेन वा	"	तद्वत्	"	पूर्वकल्पोनार्द्रं शुष्कपलाले वा
२	स्कन्दनकालेषु कृतेनाज्जनो	१७	तद्वत्	२	स्कन्दनसङ्कुलेषु कृतेज्जनो
३		"	तद्वत्	"	

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
४१०	५ मङ्गाक्षपीलु	२५४ २०	तद्वत्	२१६ ४	मङ्गाक्षपीलु
"	१३ षण्डककृ	" २६	तद्वत्	२१७ ३	कण्डलकृ
४११	१ वृक्षमधुपुष्पमधु	२५५ ५	तद्वत्	" १०	वृक्षपुष्पमधु
"	२ भाजनकुल	"	...	" ११	भासनकुल
"	७ सिद्धो वा	"	दिग्धां वा	२१८ ४	दिग्धो वा
"	८ दद्याश्चान्यान्	" १०	तद्वत्	" ५	दद्या दशान्यान्
"	९ धानावासुधायासार्गवबा	" ११	तद्वत्	" ६	धानापासार्गवा
"	११ दकप्रणी	" १२	...	" ८	दके प्रणी
"	१४ गौधात्रीपक्षमुष्टिकायां	" १६	तद्वत्	२१९ १	गौधा त्रिपक्षमुष्टिकायां
"	१६ दग्धाद्गारोऽज्ज्वलो	" १८	तद्वत्	" ३	दग्धोऽङ्गारोऽज्ज्वलो
"	२० भागं योऽग्निं	" २२	तद्वत्	" ७	भाग्ययोगिनि
४१२	७ नमस्ते सवि	" ३	तद्वत्	२२० ५	नमस्ते; देव! सवि
"	१३ सर्पिषा हत्या	२५६ ९	...	२२१ २	सर्पिषा स्तहत्या
"	" कः क्षुद्योगः	"	तद्वत्	" ११	कक्षुद्योगः
"	१७ दमधु	"	...	" ५	जं मधु

४१३	३	सिद्धार्थते	१८	तद्वत्	२२२	१	सिद्धार्थकते
"	"	पतङ्गपूर्ण	"		"	"	पतङ्गचूर्ण
"	६	क्षीरलवणं धान्यं च पक्ष	२०	तद्वत्	"	४	क्षीरमर्कतूलकदुग्धस्य विलङ्गाश्च । एष पक्षस्थितो योगः श्वेतीकरणम् ।
							समुद्रमण्डूकीशङ्खसुधाकडलीक्षार- तक्रयोगः श्वेतीकरणम् । कदल्यव- लगुजक्षाररसशुक्ता सुरायुक्तस्तक्रा- र्कतूलसुहिलवणं धान्याम्लं च पक्ष कटुकालाबौ वल्लीगते नगरमर्ध अर्कतूलोऽर्जुने कीटः यः प्रती
"	८	कटुकालाबूवल्लीगते गतमर्ध	२१	तद्वत्	"	९	कुक्कुटीकोशा
"	१०	अलाबुनेति कीटः	२३	अलाबुनेति यः कीटः	"	११	त्वग्बज्रकडलीतिल
"	१७	याः प्रती	"	...	२२३	६	वसासिद्धेन पयसा कुली
"	१८	कुक्कुटकोशा	२५७	तद्वत्	"	७	निर्मलौ
४१४	६	त्वक्तिल	"	तद्वत्	२२४	४	केन च ज्वल
"	११	वसाकुली	"	तद्वत्	"	१०	आय
"	१९	निर्मले	"	...	२२५	८	कुलीराण्डदुर्दु
४१५	१२	केन ज्वल	२५८	तद्वत्	२२६	६	दारक
"	१९	अय	"	तद्वत्	"	१२	वीचिरक्षा
"	"	कुलिन्ददुर्दु	"	तद्वत्	२२७	१	
"	२०	नारक	"	तद्वत्	"	"	
४१६	३	विचिरक्षा	"	वीचिरक्षा	"	४	

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
४१६	३ शताय । सार्यपणिकानि गर्भानान्यु- ष्टिकायामभिष्टूय			२२७	५ शताय । सिंहव्याघ्रद्विपिकाकोलूकानां मञ्जानो रतांसि वा सार्ववर्णिकानि गर्भपतनान्युष्टिकायामभिष्टूय
"	११ श्राविध्वागुलीनप्तृकोलूका	२५८	श्राविध्वागुलीनप्तृकोलूका	२२९	२ श्राविध्वागुलीनप्तृकोलूका
"	१८ यवानां बस्ताविक्षी	२५९	तद्वत्	"	९ यवानावास्याविक्षी
४१७	४ शलाकां च	"	शलाकामञ्जरीं च	"	१४ शलाकामञ्जरीं च
"	५ कारयेत् । ततो निशा		...	२३०	१ कारयेत् ; ततोऽन्यतमेनाक्षिचूर्णेना- भ्यक्ताक्षो नष्टच्छायायरूपश्चरति । त्रि- रात्रोपोषितः पुष्येण कालायसीद् आञ्जनीं शलाकां च कारयेत् । ततो निशा या गौः तस्या अस्थि एते च सर्वे च मय्यप
"	१२ यो गौः	"	तद्वत्	"	११ या गौः
"	तस्य अस्थि	"	तस्यास्थि	"	तस्या अस्थि
४१८	९ एतेभ्यः सर्वे	२६०	तद्वत्	२३१	१२ एते च सर्वे
"	१० चमर्थप	"	तद्वत्	"	१३ च मय्यप

११	पलिते	११	तद्वत्	६	१४	वर्जिते
१९	उद्धृत्य दहन	१३	तद्वत्	१३	२	उद्धृत्यादहन
२	सर्पाश्च	"	...	"	५	सर्पाश्च
५	वयुजा	१९	तद्वत्	"	८	वयुजा
"	फक्के कवयुधे वि	"	तद्वत्	"	"	फक्के कवयुधे वि
"	सीमान्तः	"	...	"	१३	सीमान्तः
१२	रात्रोपोषितः	"	तद्वत्	२५	१५	रात्रोपोषितः
२०	मन्त्रस्य गृहा	७	तद्वत्	७	७	मन्त्रयित्वा गृहा
१	जयन्तु	८	तद्वत्	८	८	जयन्तु
६	चतुर्भक्तो	१४	तद्वत्	"	१३	चतुर्भक्तो
७	त्वा पौत्रीपौष्टलिकां	१५	त्वा पञ्चपाष्टलिको	"	१४	त्वा पौत्रीपौष्टलिकां
१६	मन्त्रस्य	२२	तद्वत्	"	३	मन्त्रयित्वा
१८	चतुर्भक्तो	२४	तद्वत्	"	५	चतुर्भक्तो
"	इयां पुरुष	"	...	"	"	इयां भगस्य पुरुष
२०	तिः रविसन्धपरिख्यातिं स	२६	तद्वत्	"	८	ति । सदाश्विरविः सगण्डपरिधाति स
१	कुम्भीतुम्भक	२७	तद्वत्	"	"	कुम्भीतुम्भक
४	कायां वरीरावास्यो	२	कायां तुवरीवास्यो	"	१२	कायां तुवरीरावास्यो
७	कावर्धनम् । सु	६	तद्वत्	२३५	२	कावर्धनम् । सु
८	गृहश्ववरा	"	...	"	"	ग्रहश्च । वरा
११	मां मज्ज्यात्	९	तद्वत्	"	६	माम् अज्ज्यात्

APPENDIX No. I—(continued).

पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Mysore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Lahore edition.	पृष्ठम्. पङ्क्तिः.	Trivandrum edition.
४२१	चतुर्भक्तो	२६२	तद्वत्	२३५	चतुर्भक्तो
"	एतेन लेपकलेन	"	तद्वत्	"	एतेन कल्पेन
"	विद्युद्गण्डस्य	"	...	"	विद्युद्गण्डस्य
"	काममधुश्च	"	तद्वत्	२३६	काममधुश्च
"	दृष्ट्वा वा यं पदानयेत्	"	दृष्ट्वा वायं पदं नयेत्	"	पिष्ट्वा वा यं प्रपाययेत्
४२२	काममधुश्च	"	तद्वत्	"	काममधुश्च
"	पारे	"	तद्वत्	"	द्वारे
"	कटला	"	...	२३७	काला
४२३	गुह्यीत; यवृक्ष	"	...	"	गुह्यीयात्; तथा वृक्ष
"	योगमाया	२६३	तद्वत्	"	योगा माया
"	कपिमदन्ति	"	...	२३८	कपिस्थदन्ति
"	गोजिगीविष	"	...	"	गोजीविरीष
"	स्योनाग	"	तद्वत्	"	स्योनाक
"	पूर्ण	"	...	"	चूर्ण
"	वारित्तरणवल्ली	"	वारितवरणवल्ली	"	वारितवरणवल्ली

१६	पूतितैल	१६	...	२३९	१	पूतितिलतैल
११	द्रवन्तिविलङ्गपूर्ण	१९	...	११	४	द्रवन्तीविलङ्गचूर्ण
११	हरः ।	११	तद्वत्	११	११	हरम् ।
४२४	मञ्जिष्ठातगर	१	तद्वत्	११	५	मञ्जिष्ठातगर
११	मक्षिपे जा	५	तद्वत्	२४०	१	मक्षीत्रे जा
१०	णात्	१०	...	११	६	णात्

APPENDIX No. II.

Index of words.

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
अंसपथः	I	120	अचक्रबुरा	III	121
"	II	318	अचलः	III	140
अकान्तिः	I	177	अजगरः	III	222
अकारणाद्गतः कारणादा-			अजविन्दुः	I	38
गतः	II	274	अञ्जनमूलकः	I	185
अकारणाद्गतागतः	II	273	अञ्जलिकारः	III	217
अकृतं	III	211	अटवी	III	192
अकृतचिकीर्षा	II	272	अटवीबलं	III	54
अकृतमार्गवासतीर्थकर्म	III	124	अट्टालकः	III	103
अकृत्याः	I	62	अणिद्वारं	I	125
अक्षपटलं	I	6	अतिक्रान्तः	III	138
"	I	143	अतिक्षिप्तं	III	35
अक्षमात्रं	III	239	अतिचारः	I	12
अक्षशाला	I	6	"	II	19
अक्षिः	III	216	अतिसंहितं	III	38
अक्षीवः	III	240	अतिसन्धिः	II	279
अगदानि	III	118	अतिसृतं	III	135
अगस्त्यः	I	38	अतोयकुम्भः	III	174
अग्निकार्यं	I	30	अत्ययः	I	137
अग्निचैत्यं	III	180	"	I	204
अग्निजीविनः	III	213	"	III	29
अग्निदानशमनं	III	124	अत्ययसन्धिः	II	251
अग्निधूमोत्सर्गः	III	181	अत्यरालः	I	331
आग्निनिधानं	III	111	अत्यानापः	III	51
"	III	213	"	III	53
अग्निसंयोगः	I	126	"	III	130
अग्राह्यः	III	195	अत्यासादयन्	I	38
अङ्कुशः	III	57	अत्याहारयमाणः	I	38
अङ्गविद्या	I	56	अत्याहारितं	III	40
"	III	182	अदितिकौशिकं	I	85
अङ्गविभागः	III	142	अदितिकौशिकस्त्रियः	III	150
			अदृष्टपुरुषसन्धिः	II	251

APPENDIX NO. II.

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
अद्वैद्यः	II	228	अनुप्राणतः	III	154
अद्वैध्यमित्रं	II	297	अनुप्रीनं	III	112
अधर्मः	I	27	अनुप्रवेशः	II	108
अधिकरणं	I	48	अनुबन्धषड्वर्गः	III	91
"	I	164	अनुयानं	III	124
अधिकरणी	I	228	अनुरागः	I	43
"	II	137	अनुलासः	I	129
अध्यक्षाः	I	35	अनुवंशं	III	135
अध्वजं	III	117	अनुवृत्ता	I	141
अनक्षप्राहिणी	III	121	अनुशयः	II	91
अनन्तावक्त्रेशी	II	315	"	II	93
अनप्राश्रया	III	157	अनुसारं	III	133
अनभिग्रहः	II	263	अनृतुप्राप्तं	III	35
अनयः	II	231	अन्तःस्थायी	III	80
अनर्थः	III	89	अन्तःस्वेदाः	III	49
अनर्थत्रिवर्गः	III	98	अन्तर्दुर्गपालकाः	III	202
अनर्थसंयोगः	III	19	अन्तपालः	I	57
अनवग्रहः	I	74	"	III	30
अनवग्रहा	III	29	अन्तरचक्रं	I	56
अनवद्यरागः	I	183	अन्तरवक्षारः	III	49
अनवमिश्रं	III	35	अन्तरुदकः	III	171
अनवसितसन्धिः	II	307	अन्तर्धिः	II	298
अनायतिः	II	227	"	II	364
अनायुक्तः	I	71	अन्तर्बलं	III	166
अनारम्भः	I	30	अन्तर्भेदा	III	131
अनिःस्रावी	I	71	अन्तर्वैशिकः	I	57
अनिकारः	III	71	अन्तर्शल्यं	III	35
अनित्यामित्रा	II	303	अन्धं	III	35
अनिर्भूतसन्धिः	II	312	अन्धाहिकः	III	214
अनीकदर्शनं	III	204	अन्यजातः	I	140
अनीकसन्धिः	III	128	अन्वाधिः	II	21
अनीकस्थः	I	110	अन्वाधेयं	II	16
अनु	III	210	अन्वायतिः	III	107
अनुग्रहः	I	111	अन्वावापः	III	130
"	III	200	अन्वावृत्तिः	III	137
अनुपातः	II	356	अपचकितः	II	249

APPENDIX NO. II.

3

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
अपचरितः	II	249	अप्रतिसम्बद्धा	II	346
अपनयः	I	27	अप्राप्तकं	I	211
"	II	231	अप्रार्थनीयः	I	88
"	III	73	अभिकाशा	III	121
अपनेयिमानं	I	218	अभिक्रान्तः	III	138
अपयानं	III	110	अभिग्रहः	I	15
"	III	135	अभिघातः	III	124
अपरक्तदूष्याः	III	193	"	III	146
अपराजिता	I	129	अभिजनः	I	43
अपरिपणितः	II	271	अभिजातः	I	45
अपवर्तकः	I	182	"	III	211
अपवर्ती	III	39	अभित्यक्तः	III	168
अपवाहनं	III	27	"	III	169
"	III	125	"	III	193
अपवाहितः	II	346	अभित्यक्तशासनं	III	196
"	III	210	अभित्यक्ताः	III	64
अपवृत्तः	III	211	अभिन्नभेदनं	III	124
अपसर्पः	I	23	अभिपन्नः	III	207
"	III	105	अभिग्रहरणं	III	198
अपसर्पप्रणिधिः	III	192	अभियानं	III	135
अपसारः	II	337	अभियास्यत्कर्म	III	43
"	II	340	अभियोगः	III	110
"	III	26	अभिव्यक्तः	III	82
"	III	107	अभिषेकः	I	30
"	III	111	अभिसंस्कृतं	III	118
अपसारकः	I	193	अभिसृतं	III	87
अपसृतं	III	35	"	III	135
"	III	135	अभिहितसन्धिः	II	312
अपहारः	I	154	अभीक्ष्णविनिपातः	I	60
अपापरोगी	III	15	अभूमिप्राप्तं	III	35
अपाश्रयः	II	310	अभृतं	III	35
अपुत्रकं	I	140	अभ्यवपत्तिः	III	155
अपोहः	I	34	अभ्याघातः	III	108
अप्रतिहतः	I	129	अभ्याघातसङ्कुलं	III	205
"	III	140	अभ्युच्चयः	II	325

APPENDIX NO. II.

Words,	Vol.	Page.	Words	Vol.	Page.
अभ्युचितः	II	257	अर्धबाहु	I	250
अभ्युक्षीर्यमानः	II	354	अर्धमाणवकः	I	181
अभ्रपटलं	III	188	अर्धमासिकं	III	210
अमात्यकर्म	I	46	अर्धहारः	I	181
अमात्यसम्पत्	I	45	अलावु	III	109
अमात्योत्पत्तिः	I	3	अली	III	236
अमानितं	III	35	अल्पप्रयासता	II	296
अमित्रप्रग्रहणं	II	344	अल्पभोगः	II	293
अम्बरीषं	I	123	अल्पव्ययः	III	67
अयः	II	231	अल्पसम्पातं	III	52
अयस्कान्ता	I	223	अल्पारम्भः	II	320
अरत्निः	III	128	अवकलृप्तिकः	I	145
अरला	II	112	अवक्रयः	II	112
अराजबीजी	II	310	"	II	253
अराला	III	215	अवक्लेशिनः	III	33
अरिभावी	II	363	अवाक्षिप्तः	III	147
अरिष्टः	III	140	अवक्षेपः	I	228
"	III	223	"	II	263
अरूपवेला	II	355	अवगूर्णं	II	106
अर्गलं	I	123	अवगृहीतः	II	266
अर्जुनः	I	38	अवग्रहः	I	45
अर्थः	III	89	"	II	263
अर्थत्रिवर्गः	III	98	"	III	206
अर्थदूषणं	III	19	अवघाटकं	I	180
अर्थपरित्यागः	III	19	अवचूर्णितम्	I	213
अर्थपूजा	III	19	अवज्ञावधः	III	17
अर्थविनाशः	III	19	अवतरणं	III	124
अर्थशालं	I	1	अवपातः	I	123
"	I	35	"	III	105
अर्थार्थिक्रमः	III	158	"	III	174
अर्थदानं	III	19	अवपातनं	III	173
अर्थोपधा	I	49	अवमर्दः	III	200
अर्धगुच्छः	I	181	"	III	203
अर्धचन्द्रकं	I	180	अवरुद्धः	I	4
अर्धचन्द्रिकः	III	140	"	I	48

APPENDIX NO. II.

5

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
अवरुद्धः	I	90	अश्वभूमिः	III	122
"	III	176	अश्वयुद्धानि	III	135
"	III	210	अश्वव्यूहः	III	132
अवरुद्धादानं	III	62	अष्टकं	I	226
अवलेप्यं	I	222	अष्टादशतीर्थानि	I	61
अवल्लुका	III	214	अष्टादशवर्गः	III	105
अवल्लुजः	III	222	अष्टानीकः	III	139
"	III	203	असंमोषः	II	352
अवशीर्णक्रिया	II	272	असंहतः	III	137
अवश्यसैन्यं	II	294	"	III	140
अवसुप्तं	III	110	असंहतव्यूहव्यूहनं	III	137
अवसुप्तः	III	114	असंहतव्यूहाः	III	140
अवस्कन्दः	II	277	असक्तपृषतं	I	219
"	III	114	असक्तारम्भं	II	307
"	III	135	असगन्धः	I	42
"	III	147	असत्प्रग्रहः	I	49
"	III	170	असम्भाषा	I	80
"	III	177	असह्यः	III	138
"	III	194	"	III	141
अवस्कन्दकालः	III	112	असुरविजयी	III	155
"	III	168	अस्थितुल्यं	I	217
अवस्कन्दप्रतिग्रहः	III	198	अस्वामिसेहतं	III	35
अवस्करः	II	46	अहिपृष्ठं	I	123
अवस्तारः	I	153	अहिभयं	III	56
अवस्थः	II	28	आकरः	I	6
अवसावणं	III	61	आकारः	I	71
अवहीनाः	III	146	आकाशयोधिनः	II	305
अविः	III	229	"	III	121
अविप्रतिपत्तिः	I	37	आक्रन्दः	I	81
अविषह्यः	III	194	"	II	232
अवृत्तिः	II	275	"	III	192
अज्ञानिवर्षः	III	182	आक्रन्दासारः	II	232
अशोकग्रामिकं	I	189	आक्षिकः	III	175
अश्वकर्माणि	III	124	आख्यानं	I	172
अश्वदमकः	I	110			

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
आख्यायिका	I	35	आप्यप्रयोगः	II	186
आचरणः	I	333	आबन्ध्यं	II	14
आज्ञालेखः	I	173	आबलीयसं	III	154
आटविकः	I	57	आभिगामिकाः	II	225
"	III	170	आभ्यन्तरकोपः	III	12
"	III	193	आभ्यन्तरप्रकृतयः	I	19
आढ्यविधवा	III	189	आमिश्रा	III	80
आणिः	I	124	आम्भीयाः	I	87
आतः	II	284	आयः	I	302
आतिवाहिकाः	III	198	आयतिः	I	302
आत्तप्रतिदानं	III	81	आयत्तसिद्धिः	III	80
आत्मधारणा	II	303	आयमुखं	I	137
आत्मनिसर्गः	II	342	आयसपिण्डं	III	183
आत्मेक्षणः	II	251	आयुक्तदण्डः	I	140
आत्मवत्ता	I	36	आयोगः	III	68
आत्माभिषसन्धिः	II	250	आरक्षविपर्यासः	III	105
आदहनं	III	231	आरालिकः	I	58
आदानं	I	139	"	II	355
आदिष्टसन्धिः	II	252	आरोहजाः	I	191
आदेयः	III	67	आर्तिवादिनः	III	162
आदेशः	II	75	आर्यप्राणः	II	82
आधानं	III	122	आर्याव्यञ्जना	I	87
आधानगतिकः	I	334	आलकन्दकं	I	187
आधिः	II	87	आलीढप्लुतः	I	325
आनन्त्यं	I	31	आवरणं	III	57
आनाहः	III	235	"	III	125
आनूप्याः	II	308	"	III	200
आन्तरवत्यं	I	190	"	I	5
आन्वीक्षिकी	I	26	आवापः	II	224
आपदर्थः	III	89	"	III	129
आपमित्यकं	I	231	"	III	130
आपातनीयं	I	139	आवाहः	II	341
आपूपिकः	II	356	आवेशनिनः	I	220
"	III	169	आशाकारिकाः	II	84
आप्तभावोपगतः	III	193	आशानिर्वेदः	II	275

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
आशानिर्वेदः	III	35	इन्द्रच्छन्दः	I	181
आशुग्रन्थः	I	167	इन्द्रनीलः	I	183
आश्रमधर्मः	I	56	इन्द्रवानकं	I	185
आश्रयकारी	III	108	इन्द्रियजयः	I	2
आश्वासः	III	124	"	I	37
आसनं	II	237	ईक्षणिकः	III	181
"	II	254	उच्चिदिहः	III	214
"	III	107	उच्छिन्नसन्धिः	II	252
आसवयोगः	I	294	उच्छिष्टभागः	I	64
आसारः	I	22	उटजः	I	247
"	III	53	उत्कीर्णिका	I	222
"	III	107	उत्तरपक्षस्य सन्धिः	III	38
"	III	108	उत्तराध्यक्षः	I	164
"	III	123	उत्तरा प्रकृतिः	III	207
"	III	171	उत्थानं	I	39
"	III	204	उत्थितः	III	200
आसुरी सृष्टिः	III	101	उत्पलं	III	221
आस्तरकः	I	58	उत्पलवर्णः	I	183
"	I	106	उत्साहः	III	43
"	II	355	उत्सेकः	III	89
आस्फोटः	III	215	उत्सेचकः	I	308
आहरणीयं	I	139	उदकं	III	175
आहारः	III	111	उदकचरणानि	III	172
आहार्योदकः	II	314	उदकनालिका	II	155
आहिच्छत्रकः	I	185	उदकपरिचारकः	II	355
आहितकः	I	113	उदकपीडनं	III	25
इङ्गितं	I	71	उदकवर्णः	I	183
इङ्गुदी	III	216	उदकवस्तिः	III	181
इतिवृत्तं	I	35	उदकानि	III	105
इतिहासः	I	35	उदग्रः	II	226
"	I	36	उदग्रता	III	132
इध्मं	III	214	उदग्जरं	II	47
इन्द्रकीलः	I	125	उदपानं	II	46
इन्द्रकोशः	I	122	उदपानकं	I	123
इन्द्रगोपः	III	215	उदयनः	III	94

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
उदासीनः	II	359	उपभोगः	I	153
"	III	108	उपयुक्तः	I	157
उदासीनलिप्सा	II	325	उपयुक्ताः	I	6
उदास्थितः	I	52	उपरिनिबन्धः	II	155
उदाहरणं	I	35	उपरुद्धं	III	35
उदुम्बरः	III	216	उपवादः	II	103
"	III	221	उपशीर्षकं	I	180
उद्दयः	I	255	उपसंग्रामिः	III	97
उद्धर्षणीयः	III	118	उपसृष्टपरिचारकाः	III	25
उद्यानं	III	110	उपस्कन्दनं	I	123
उद्यानकः	III	140	उपस्करः	II	158
उद्रवसा	III	181	उपस्थानं	I	95
उन्मथ्यावधानं	III	135	"	I	232
उपकण्ठी	I	222	"	I	333
उपकरणं	III	107	"	III	104
उपकुष्ठः	III	211	उपस्थायिकवर्गः	I	329
उपगमनं	III	185	उपांशुदण्डः	III	136
उपग्रहः	I	67	"	III	144
"	II	251	"	III	194
"	III	93	उपावृत्तः	III	211
उपग्राहः	II	263	उपेक्षणं	II	254
उपच्छिन्ना	II	346	उपोदका	III	225
उपजा	I	140	उभयतःसंपीडनं	III	194
"	I	313	उभयतोभोगि	II	345
उपजापाद्भुतं	III	184	उभयभावि	II	298
उपजिह्विका	III	185	उभयवेतनाः	I	60
"	III	217	उभयोपघातकः	III	193
उपधा	I	48	उरस्यं	I	21
उपनिधिः	II	72	"	III	127
उपनिपातः	II	75	"	III	128
उपनिपाताः	I	11	"	III	137
उपनिविष्टं	III	35	उर्वारकं	I	233
उपनिषत्प्रतिषेधः	II	188	उल्का	III	182
उपनिषद्योगः	III	142	उल्लम्बनं	II	156
उपग्रहानं	I	176	उल्लोपिका	II	133
			उष्ट्रीव्यः	I	126

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
उष्टिका	III	219	औपनिषदिकं	III	213
उष्ट्री	III	183	औपपादिकः	I	48
ऊर्ध्वेष्टः	II	156	औपवाह्यः	III	131
ऊर्ध्वकरः	II	164	औपवेणुकः	I	325
ऊर्ध्वचयः	I	120	औपशाथिकः	II	92
ऊर्ध्वबाहुः	I	250	औपस्थायिकवर्गः	I	335
ऊर्ध्वभक्षितः	III	188	औपस्थायिकः	I	335
ऊर्ध्वराजिः	III	139	औपायनिकं	I	140
ऊहः	I	34	औरभ्रकं	I	85
कतुः	I	29	औशनसाः	I	27
कतुगामित्वं	I	29	कक्षं	III	128
एकतोभोगि	II	297	कक्षाभिक्रान्तः	III	138
„	II	345	कक्षौ	I	21
एकपात्रं	III	146	„	III	127
एकप्रग्रहः	I	48	„	III	137
एकरात्रिकं	III	210	कचग्रहणी	I	353
एकविजयः	III	178	„	III	57
एकाङ्गविजयः	III	124	कञ्चुकितं	I	180
एकाम्लकं	III	229	कटभङ्गमुष्टिः	II	193
एकायनं	III	171	कटवानकं	I	194
„	III	189	कटशर्करा	I	295
एकायनमार्गः	III	110	कटुकः	III	222
एकार्थाभिप्रयातः	II	364	कटुकवर्गः	I	234
एलकः	III	218	कटुकालावुः	III	221
ऐन्द्राबाहिस्पत्यं	I	86	कटुतुम्बी	III	214
ऐलः	I	38	कटुमानं	I	215
ओजाः	III	129	कटफलः	III	239
„	III	136	कणकुण्डकं	I	238
औत्तरपर्वतकः	I	190	कणिहः	II	215
औत्साहिकबलं	III	54	कण्टकः	I	247
औदनिकः	III	169	„	II	116
औदार्यं	III	125	कण्टकप्रतिसरः	I	123
औद्राः	I	192	कण्टकारः	III	216
औपकारिकः	I	29	कण्टकिनी	III	105
औपघातिकः	III	211	„	III	174

Words.	Vol.	Page.	Words	Vol.	Page.
कण्डला	III	217	कर्मनिषद्या	I	128
कण्डोलिका	III	231	कर्मसंवत्सरः	I	145
कण्डोली	I	239	कर्मान्तः	I	50
कदली	I	191	कर्मपथः	II	318
”	III	222	कर्मसन्धिः	II	314
कन्दः	III	214	कर्मारः	III	219
”	III	221	कर्शनं	III	200
कन्दलीवज्रकन्दकल्कः	I	211	कलत्रगर्हि	III	35
कन्याप्रकर्म	II	172	कलमितिका	I	193
कन्यावाहिकः	III	198	कलहस्थानं	III	145
कपालः	I	217	कलायपुष्पकः	I	183
”	III	224	कल्कः	III	221
कपालसन्धिः	II	252	कल्पः	I	29
कपालसंश्रयः	II	245	कल्पकः	I	58
कपित्थः	III	238	”	I	106
कपिशिर्षकः	I	121	”	II	355
कवन्धदहनं	II	130	कल्पना	I	126
कम्बली	III	214	कल्माषवेणुः	III	226
करका	III	183	कलयः	III	67
करटं	I	187	कल्यारम्भी	II	288
करटकमुखं	I	223	कशेरुकं	III	221
करणाधिष्ठितः	III	29	काकणिक	I	216
करणीयं	I	139	काकपदी	III	140
करप्रतिकरः	I	312	काकमधुः	III	236
करमर्दः	I	233	काक्षीवः	III	215
करवीरः	III	214	काचं	III	215
करालः	I	37	काचः	I	228
कर्कटकः	I	84	काचकर्म	I	215
कर्कटकशृङ्गी	III	140	काचभारः	II	356
कर्णिकारः	III	224	काण्डकः	III	229
कर्तकं	I	180	कान्तनावकं	I	191
कर्दमः	III	214	कापटिकः	I	52
कर्दमोदकं	III	122	कामः	I	37
कर्म	III	117	कामण्डलुकं	I	180
कर्मच्छेदः	I	145	कामोपधा	I	49

APPENDIX NO. II.

11

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
काम्बुकं	I	211	कुक्षिप्रदरः	III	177
काम्बोजः	III	144	कुचन्दनं	I	188
कारणाद्गतागतः	II	273	कुञ्जरौपवाह्यः	I	333
कारणाद्गतोऽकारणादागतः	II	273	कुटजः	III	215
कारणिकः	I	148	कुट्टनी	II	47
कारुकाः	I	11	कुण्डं	III	156
कार्तान्तिकः	I	65	कुपितमूलं	III	35
„	III	116	कुप्यं	I	7
„	III	147	„	I	32
कार्दमिकं	I	179	„	I	246
कार्मान्तिकः	I	57	„	III	157
कार्मारिकाः	I	126	कुप्यभृतं	III	54
कार्मिकाः	I	115	कुञ्जः	I	58
कार्यानुशासनं	I	97	„	III	213
कार्यावस्थापनं	III	92	कुमाराभिहरणं	III	124
कार्योपग्रहः	III	28	कुमारीपुरं	I	126
कालपर्वतकं	I	188	कुम्भकुक्षिकं	I	120
कालशारिवा	III	229	कुम्भभारः	II	356
कालायसी	III	237	कुम्भीपाकः	II	181
कालावस्थापनं	III	99	कुरुः	III	144
कालिकं	III	148	कुरुम्बः	I	203
कालिका	I	191	कुलं	III	117
कालिङ्गकः	I	213	„	III	132
काली	III	216	कुलत्थः	III	221
कार्वटिकं	I	110	कुली	III	225
कासीसं	III	215	कुलीराण्डं	III	227
कास्तीरराष्ट्रकं	I	185	कुलैडकः	III	154
किञ्जल्कः	II	215	कुलैलकः	III	182
किटिका	I	254	कुशिक्या	I	222
किण्वं	III	236	कुशीलवः	I	58
किरातः	I	58	„	I	59
„	III	213	„	I	107
किलाटः	I	316	„	II	354
कीलमोक्षणं	III	173	कुशीलवकर्म	I	29
कुकुरः	III	144	कुष्ठं	III	216

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
कुष्ठं	III	239	कैडर्यः	III	239
कूटः	I	123	कैतवजमेघः	III	183
कूटकूपः	III	174	कोटीजघनघातः	III	142
कूटयुद्धं	II	272	कोट्यभिघातः	III	124
कूटयुद्धविकल्पाः	III	112	कोठः	I	192
कूपः	I	123	कोद्रवः	III	214
कूपकूटः	III	105	कोलं	I	233
कूर्चिका	I	316	कोशकारपर्वतकं	I	188
कूर्पः	I	185	कोशसङ्गवर्गः	III	33
कूर्मकं	I	180	कोशसन्धिः	III	157
कूलपथः	II	317	कोशातकी	III	215
कृकणः	III	214	„	III	223
कृकलासः	III	214	कोशाभिहरणं	III	124
कृतप्रणाशः	II	275	कोशोपनतसन्धिः	II	252
कृतप्रतिघातावस्थः	I	158	कोष्ठं	I	7
कृतविदूषणं	II	272	कोष्ठागाराध्यक्षः	I	7
„	III	29	कौटः	I	182
कृतश्लेषणं	II	272	कौणपदन्तः	I	42
कृतसंज्ञाचिह्नः	III	206	„	I	85
कृत्यपक्षः	III	165	कौण्डिन्यकः	III	214
„	III	209	कौपीनदर्शनं	III	23
कृत्यपक्षीयः	I	62	कौमारभृत्यः	I	86
कृत्यपक्षोपग्रहः	III	145	कौलेयं	I	179
„	III	194	कौष्ठेयकं	I	230
कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः	I	4	क्रमाभिनीतः	III	145
„	I	67	क्रमुकः	I	295
कृत्याभिचारः	III	117	क्रयिमं	I	231
कृषिः	I	32	क्रव्यादः	III	215
कृप्तं	I	137	कुद्धवर्गः	I	67
केचलकः	I	193	क्रोधः	I	37
कृत्याकृत्यपक्षरक्षणं	I	3	क्षयः	I	143
„	I	63	„	II	239
केदारः	I	137	„	III	67
„	III	121	„	III	97
केशं	III	203	क्षारः	III	222

APPENDIX NO. II.

13

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
क्षारवर्गः	I	233	गर्भधान्यं	III	44
क्षियन्	III	210	गर्भभर्म	I	86
क्षीरपकः	I	185	गर्भिणिका	I	187
क्षुद्रकं	I	215	गवाश्वव्यायोगः	III	126
क्षुद्रा	III	215	गाणनिक्यं	I	6
क्षेपणः	I	215	"	I	143
क्षेमः	II	230	गिलः	III	88
क्षौद्रं	III	219	गुच्छः	I	181
"	III	239	गुञ्जा	III	215
खञ्जनः	III	171	"	III	236
खञ्जनहीना	III	122	गुडः	I	201
खञ्जरीटः	III	226	गुणः	I	215
खण्डसङ्घात्यं	I	193	गुणद्वैगुण्यं	III	209
खदिरः	III	224	गुणप्रातिलोम्यं	III	2
खनकयोधिनः	II	305	गुरुसमुत्थं	II	294
"	III	121	गुलः	III	201
खनिः	I	50	गुल्मः	III	121
खनिभोगः	II	308	गुह्यं	I	41
खरकं	I	180	गूढाजीवाः	III	150
खरपट्टः	II	156	गूढाजीविनः	I	11
खरोष्ट्रपथः	II	318	गूढपुरुषप्रणिधिः	I	56
खातं	III	103	गूढप्रेणिहितः	III	178
खातसुरङ्गा	II	356	गृष्टिः	I	109
खारकीटः	III	226	गृहकपोतः	III	180
गजपिप्पली	I	295	गृहगौलिका	III	214
गण्डिका	I	211	गृहपतिकव्यञ्जनः	I	52
"	I	228	"	I	53
"	II	130	गृहीतानुवर्तनं	III	81
"	III	109	गोजी	III	238
गण्डपदः	III	224	गोदानं	I	35
गमनं	III	107	गोध्रा	III	140
"	III	124	गोधामुखं	I	125
"	III	142	गोपः	I	110
गरः	III	238	"	I	345
गर्भः	I	88	गोमारिका	III	214

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
गोमूत्रकः	I	183	चाक्रवालिकं	I	211
गोमूत्रिका	III	135	चातुरन्तः	I	37
"	III	139	"	II	229
"	III	215	चातुर्मास्यं	III	210
गोमेदकः	I	183	चातुरात्रिकं	III	210
गोयूथः	III	142	चाप	III	138
गोरुतं	I	116	चापः	III	141
गोशीर्षकं	I	187	चापकुक्षिः	III	138
गौडिकं	I	211	चापपक्षः	III	138
गौतमं	III	216	चारकः	II	162
ग्रन्थिका	III	217	चारायणः	II	215
ग्रन्थिभेदः	II	164	चार्य	I	51
ग्रहणं	I	34	चार्या	I	122
"	III	124	चिकित्सकः	II	356
"	III	125	"	III	118
ग्रामभृतकः	II	205	चित्रकः	I	295
ग्रामेरुकं	I	187	चित्रभोगं	II	297
"	I	189	चित्रभेकः	III	214
प्रासः	III	111	चिद्रिटं	I	233
घनं	I	216	चिमियः	I	247
घातः	III	135	चिरलः	III	227
घुणजग्धं	I	86	चीनसी	I	192
घोटमुखः	II	215	चुचुन्दरी	III	170
चक्रं	II	72	"	III	218
चक्रचरः	II	135	चुचुवालुका	I	200
चक्रचराः	II	357	चूलिका	I	124
चक्रपथः	IV	318	चेष्टं	I	228
चक्रान्तः	III	107	चैत्यं	III	187
चक्रिचतुष्पदं	III	110	"	III	188
चतुरश्रिका	I	194	"	III	190
चन्द्रोत्तरा	I	191	चोचं	I	295
चमूमुखः	III	139	चोरप्रसङ्गः	III	30
चरित्रम्	I	145	चोररज्जुकः	II	178
चर्मकरण्डः	III	109	चोररज्जूः	I	136
चलयन्त्रम्	I	251	चौर्ण्यं	I	179
चलाभित्रं	II	321	छन्दिका	III	145

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
छन्दोविचितिः	I	29	जोङ्गनी	I	223
छन्नपथः	I	127	ज्या	I	253
छात्रः	I	49	ज्येष्ठामूलीया	III	47
छायानालिकाप्रतोदः	I	40	ज्योतीरसकः	I	185
छिद्रं	III	183	झषास्यः	III	139
छिन्नधान्यं	III	35	डमरः	I	140
छिन्नपुरुषवीवध	III	35	डम्भोद्भवः	I	38
जघनाभिघातः	III	124	डिम्बः	I	88
जङ्घाकरिका	I	110	तगरः	III	239
जटिलः	I	53	तज्जातकरणाधिष्ठितः	I	134
जटिलाः	II	356	तण्डुलीयकः	III	238
जनपदसन्धयः	III	168	तत्त्वाभिनिविष्टा	I	33
जनपदान्तः	III	187	तनुक्षयः	III	67
जनमेजयः	I	37	तन्तुविच्छिन्नं	I	193
जम्भकविद्या	I	56	तन्त्रं	I	5
„	III	186	तन्त्रदौर्वल्यं	III	22
जयन्तः	I	129	तन्त्रयुक्तिः	I	24
जरायुः	III	181	तरलप्रतिबन्धं	I	180
जवः	III	132	तर्कुः	I	186
जाङ्गलीविदः	I	105	तर्कुभ्रामी	I	186
जातिः	III	117	तलः	II	156
„	III	132	तलिच्छकं	I	193
जाती	III	216	तादात्विकः	I	163
जाल्यः	II	351	तापसः	I	52
जारुभञ्जनी	I	123	ताम्रपर्णिकं	I	179
जामदग्न्यं	I	250	तारं	I	217
जामदग्न्यः	I	38	तार्णसं	I	187
जाम्बवाभः	I	183	तार्याबाधं	III	25
जावकं	I	187	तालजङ्घः	I	38
जिह्वा	III	217	तालपत्रं	I	123
जीमूतप्रभः	I	183	तालमूलमुरजकं	I	121
जीवकः	II	114	तिन्दुकः	III	223
जीवन्ती	I	99	तिर्यग्वृत्तिः	III	137
„	III	240	तीक्ष्णः	I	56
जोङ्गकं	I	188	„	III	142
„	I	189	तीर्थकरः	II	115

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
तीर्थग्रहणं	III	123	दण्डः	III	138
तीर्थघातः	II	164	"	III	192
तीर्थाभिग्रहः	III	109	"	III	195
तुल्योद्भूतं	I	211	दण्डगूढातिसारणं	I	82
तुलामानपौतवं	I	7	दण्डचारी	III	193
तुलोत्सेधः	I	124	दण्डधारणा	II	303
तुवरी	III	234	दण्डनीतिः	I	26
तूर्यफेला	II	355	दण्डपक्षः	III	139
तूलः	III	222	दण्डपाह्व्यं	III	19
तूर्णयुद्धं	II	272	दण्डपालः	I	57
तृणकाष्ठं	III	174	दण्डबलव्यवहारः	III	52
तृतीयसारं	III	133	दण्डमण्डलव्यूहाः	III	119
तेजः	III	132	दण्डव्यूहव्यूहनं	III	137
तेजनः	III	216	दण्डव्यूहाः	III	139
तेजनैतैल	III	187	दण्डसन्धिः	III	156
तेजनाभिः	III	186	दण्डसम्पत्	III	132
तोत्रोपवाह्यः	I	334	दण्डोपनतः	II	364
तोयग्रहणं	III	123	दण्डोपनतवृत्तं	III	174
तोयतरणावतरणं	III	124	दण्डोपनतसन्धिः	II	251
तौरुपं	I	188	दण्डोपनयः	III	194
लक्तात्मा	III	119	दण्डोपनायी	II	343
लक्तात्मानः	III	158	दन्तशठः	III	238
त्रपु	III	203	दरणहीना	III	121
त्रपुसं	III	203	दशकुली	III	146
त्रयी	I	26	दशकुलीवादः	I	130
व्याजबलविभागः	III	132	दशवर्गाधिपतयः	III	118
त्रासनं	III	125	दशवर्गिकः	I	108
त्रिपुटकं	I	180	दाण्डकर्मिकं	II	347
"	I	223	दाण्डवयः	I	37
त्रिफला	I	294	दानं	III	74
त्रिशूलप्रकरः	I	123	दानकर्म	III	82
त्वष्टकर्म	I	216	दायः	I	9
दक्षः	I	45	"	I	302
दण्डः	I	13	दासादः	III	173
"	I	23	दारः	III	201
"	III	137	दारकगर्भः	III	225

APPENDIX NO. II.

17

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
दारकर्म	I	35	दूष्यशत्रुसंयुक्ताः	I	19
दिवायामः	III	105	दूष्यशुद्धिः	III	76
दिवायोधिनः	III	121	दूष्याः	I	19
दीर्घः	II	215	”	III	204
दीर्घसत्रं	II	223	दृढकः	III	138
दुःखासङ्गः	III	18	”	III	141
दुर्गं	I	127	दृतिः	III	109
दुर्गनिवेशः	I	127	देयविसर्गः	III	81
दुर्गपालः	I	57	देयात्यादानं	III	30
दुर्गमुख्यः	III	196	देवच्छन्दः	I	181
दुर्गलम्भोपायः	III	180	देवदण्डः	I	251
दुर्गसम्प्रदानं	III	176	देवदारुः	III	202
दुर्जयः	III	139	देवपथः	I	122
”	III	139	देवरात्रिः	II	130
”	III	141	देवसरः	I	307
दुर्दिनम्	III	190	देशः	II	97
दुर्भिक्षं	III	101	”	III	45
दुर्योधनः	I	38	देशलौल्यं	II	275
दुष्टपार्थिग्राहं	III	35	देशविहारः	III	28
दुहिलिका	I	191	देशावस्थापनं	III	97
दूतकर्म	III	154	देशोपनतसन्धिः	II	253
दूतप्रणिधिः	I	78	दैवं	I	47
दूतप्रावर्तिमं	I	138	”	III	101
दूतव्यञ्जनभेदनं	III	142	दैवतप्रश्नः	III	181
दूतस्य कर्म	I	82	दैवपीडनम्	III	25
दुरायातः	III	35	”	III	203
दूर्वा	III	221	दैवसंभयं	I	187
दूषीविषं	III	217	दैवसंयोगाः	III	142
”	III	238	दोङ्गकं	I	189
दूष्यः	III	150	दोषशुद्धिः	III	38
”	III	170	दौवारिकापाश्रयः	III	196
दूष्यग्रामः	III	192	द्रवन्ती	III	239
दूष्यप्रकोपः	III	142	द्रवाम्लवर्गः	I	233
दूष्ययुक्तं	III	35	द्रव्यं	I	50
दूष्यवधः	I	54	द्रव्यवनं	I	50

Words	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
द्रोणमुखं	I	109	धूमः	III	175
द्वारं	III	103	धोरणः	I	333
द्विषच्छेषाणि	III	179	ध्रुवनिधिः	I	132
द्वेषः	III	145	ध्वजः	I	85
द्वैधीभावः	II	237	ध्वजाहृतः	II	82
द्वैधीभाविकः	II	364	नक्तमालः	III	239
द्वैपायनः	I	38	नक्तमाललता	II	156
द्वैराज्यं	III	12	नक्रः	III	181
द्वयङ्गबलविभागः	III	132	नक्षत्रमाला	I	181
धनुः	I	252	नटः	I	58
"	III	127	"	II	354
"	III	128	"	III	148
धमन्	III	187	नडः	III	216
धरकः	II	126	नदीवेगः	III	204
धरणं	III	218	नन्दकः	I	183
धर्मः	I	27	नप्ता	III	202
धर्मविजयी	III	155	"	III	229
धर्मशास्त्रं	I	35	नयः	I	27
धर्मस्थाः	I	9	"	II	231
धर्मावसथी	I	350	नर्तकः	I	58
धर्मोपधा	I	48	"	II	354
धर्म्यः	III	67	"	III	148
धर्म्यव्यवहारः	III	210	नलतूला	I	192
धान्यं	III	218	नलाधानम्	III	122
धान्यकान्तं	II	308	नवः	III	209
धान्यभोगः	II	308	नवागतम्	III	35
धान्यवापम्	II	307	नष्टप्रस्मृतम्	I	140
धान्याम्लम्	I	233	नस्तःप्रयोगः	III	181
"	III	222	नागपर्वतकम्	I	188
धान्वनं	III	114	नागरकः	II	356
"	III	171	नागरक्षितः	III	186
धान्वनयोधिनः	III	121	नागरायणं	I	333
धामार्गवः	III	214	नागवरुणव्यञ्जनाः	III	181
धारणम्	I	34	नादेयाः	III	121
धारयिष्णुः	I	45	नाभागः	I	38

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
नायकः	I	57	निश्चर्करा	III	122
”	III	103	निष्करः	III	201
”	III	107	निष्कञ्चनत्वम्	I	30
”	III	127	निष्पतनम्	II	265
”	III	142	निसर्गः	II	73
नारोष्ट्रः	I	326	निसृष्टार्थः	I	78
नालिः	III	187	निसृष्टिलेखः	I	174
नाली	I	223	निसृष्टिस्थापना	I	174
निक्षेपकम्	II	113	नीचैर्गतः	I	325
निगूढोपहितः	III	179	नीप्रम्	II	48
निचयः	II	337	नीलावलीयः	I	183
”	III	4	नीवी	I	139
”	III	201	नीहारः	III	114
नित्यमित्रम्	II	296	नीहारसंछवः	III	204
नित्यानन्तरम्	III	56	नैत्रम्	II	326
नित्यामित्रा	II	303	नैमित्तिकः	I	65
निधातृकः	I	150	नैषेचनिकम्	III	147
निधानम्	III	172	नौः	III	114
निधायकः	I	157	न्यङ्गम्	III	145
निमित्तं	I	46	पक्षमांसिकः	III	169
”	I	56	पक्षं	III	128
निम्नं	III	114	पक्षौ	I	21
निम्नयोधिनः	II	305	”	III	127
”	III	121	”	III	137
निम्बः	III	215	पङ्कः	III	114
नियोगः	II	344	पञ्चकुली	III	146
”	III	100	पञ्चकुष्ठम्	III	214
”	III	201	पञ्चाङ्गः	I	75
निरुक्तं	I	29	पञ्चालिकं	I	251
निरुत्खातिनी	III	121	पण्यसम्पातः	III	30
निर्नयनम्	II	334	”	III	205
निर्माळिका	III	236	पण्यसंस्था	II	356
निर्वेदः	III	201	पतङ्गः	III	222
निवेशः	III	107	पत्तियुद्धानि	III	136
निशान्तप्रणिधिः	I	98	पत्तिव्यूहः	III	132
निश्चारः	III	111	पदं	I	264

APPENDIX NO. II.

20

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
पदातिकर्माणि	III	125	परिस्तोमः	I	193
पदातिभूमिः	III	122	परिहापणम्	I	153
पदिकः	III	141	परिहारः	I	111
पद्मरागः	I	183	„	III	74
परघातप्रयोगः	III	213	„	III	200
परदूषणसन्धिः	II	253	„	III	210
परदेशापवाहनम्	I	109	परिहारलेखः	I	174
परमिश्रा	III	80	परिहारोपहतः	III	33
परावापः	III	130	परुषकम्	I	233
पराशारः	I	41	पर्जन्यकं	I	250
परिक्रयः	II	251	पर्यग्रं	I	117
परिक्षिप्तम्	III	35	पर्युपासनकर्म	III	200
परिक्षीणं	III	35	पर्युपितायः	I	140
परिक्षीणः	III	177	पर्येषणम्	II	272
परिक्षेपः	III	104	पशुका	III	226
परिघः	I	137	पलालम्	III	214
„	III	173	पलाशः	III	203
परिदानलेखः	I	173	„	III	215
परिदेशः	I	265	पश्चात्कोपः	I	19
परिपणितः	II	269	पश्चात्कोपचिन्ता	III	59
परिवन्धवलं	II	203	पश्चात्स्थायी	II	324
परिभाण्डं	I	215	पश्चाद्	I	330
परिभाषणं	I	135	पष्ठौही	I	313
परिमितार्थः	I	78	पाकः	I	198
परिमृदितं	I	213	पाकपत्राणि	I	211
परिरयः	I	264	पाञ्चालाः	III	144
परिलीढं	I	213	पाटच्चराः	III	18
परिवर्तकः	I	231	पाटली	III	238
परिवर्तनम्	I	153	पाण्डुकाली	I	192
परिवार्यम्	II	177	पाण्ड्यकवाटकम्	I	179
परित्राजिका	I	49	पात्रचयः	III	115
„	I	57	पादगोपाः	III	128
परिश्रान्तम्	III	35	पादचर्मकोशः	III	114
परिसृतम्	III	135	पादपथः	II	138
परिसृप्तम्	III	35	पादुका	I	123

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
पानसम्पत्	III	23	पिबुः	III	226
पानानुबन्धः	III	22	पिच्छः	I	228
पापरोषी	III	15	पिण्डः	III	224
पारग्रामिकम्	III	62	पिण्डारकः	I	312
पारश्चिकम्	II	107	पिण्डीतकः	III	238
पारलौहित्यकम्	I	190	पिण्याकः	III	218
पारशमाः	I	323	पित्तं	III	238
पारशवः	II	184	पित्तकः	I	185
पारसमुद्रकं	I	182	पित्त्यः	III	209
पारसमुद्रकः	I	189	पिशुनः	I	42
पाशवतः	III	215	”	II	216
पारिकर्मिकः	I	117	पिशुनपुत्रः	II	216
पारिजातपुष्पकः	I	183	पीडनवर्गः	III	25
पारिपतन्तकः	III	139	पीडा	III	2
”	III	141	पीडु	III	226
पारिभद्रकः	III	203	पीलुकः	III	215
”	III	224	पीलुविखादनं	III	183
”	III	225	पुंस्त्वोपघातः	III	210
पारिवेल्ली	I	223	पुच्छम्	I	312
पारिहीणिकम्	I	140	पुद्गलम्	I	221
पारीक्षिकम्	I	206	पुनर्नवं	III	236
पार्वतः	III	121	पुनर्नवा	III	238
पार्वतदुर्गः	III	111	पुरस्ताल्लाभः	III	59
पार्श्वम्	I	140	पुराणम्	I	35
पार्श्वस्थायी	II	324	पुरुषभोगम्	II	295
पार्श्वभिघातौ	III	113	पुरुषसन्धिः	III	156
पार्ष्णिः	III	108	पुरुषान्तरसन्धिः	II	251
पार्ष्णिग्राहः	II	232	पुरोगः	III	67
पार्ष्णिग्राहचिन्ता	II	320	पुरोयानम्	III	124
पार्ष्णिग्राहासारः	II	232	पुरोहितः	I	45
पाशिक्यम्	I	179	पुलकः	I	185
पाशुपाल्यम्	I	32	पुष्पं	III	240
पाषण्डः	I	92	पुष्पच्छिद्रः	I	184
पाषाणः	III	58	पुष्पमधु	III	217
पिङ्गः	I	226	पुष्पवन्दाका	I	99

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
पुष्पवाटः	I	137	प्रकृतिप्रग्रहः	III	112
पुष्परागः	I	183	प्रकृतिव्यूहाः	III	137
पूतिः	III	239	प्रकृष्टभौमं	II	298
पूतिकरञ्जः	III	215	प्रकोपकः	III	67
पूतिकिटः	I	223	प्रकयः	I	207
पूतिकीटः	III	214	प्रक्षेपः	I	160
पूतितैलम्	III	239	,,	II	259
पूर्णकद्वीपकम्	I	190	प्रग्रहः	I	48
पूर्वप्रणिहितः	III	190	,,	II	263
,,	III	197	,,	II	265
पूर्वप्रहारः	III	124	प्रचलाकः	III	216
पूर्वः साहसः	I	113	प्रचारः	I	139
पृथगनीकवृत्तिः	III	137	,,	I	145
पृथगर्थभिप्रयातः	II	364	प्रच्छन्दकः	II	135
पृथिपणी	III	221	प्रजवः	III	119
पृषतः	III	238	प्रज्ञा	I	36
पृषतादियुक्तम्	I	215	प्रज्ञापनलेखः	I	173
पृषतान्त्रम्	III	181	प्रणयपण्यागारं	III	28
पेटकः	I	222	प्रणिधिः	I	56
पोतः	I	118	प्रततिः	III	121
पोत्रीपोटलिका	III	233	प्रतिकर्म	III	21
पौतवम्	I	7	प्रतिकूर्पः	I	185
,,	I	136	प्रतिक्रान्तः	III	138
,,	I	256	प्रतिग्रहः	II	349
पौरव्यावहारिक	I	57	,,	II	350
प्रकराः	I	290	,,	III	111
प्रकर्म	I	12	,,	III	136
प्रकाण्डकम्	I	180	,,	III	137
प्रकाशयुद्धम्	II	272	प्रतिघातः	II	364
प्रकीर्णः	III	33	,,	III	82
प्रकीर्णिका	III	135	प्रतिजापः	III	64
प्रकृतयः	I	14	प्रतिदूतः	III	204
प्रकृतिः	II	224	प्रतिपातः	II	193
,,	II	359	प्रतिपृष्टः	III	21
प्रकृतिक्षयः	III	200	प्रतिबन्धः	I	152

APPENDIX NO. II.

23

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
प्रतिबलं	I	19	प्रत्यादानम्	II	249
प्रतिबलकर्म	III	51	प्रत्यादेयं	III	97
प्रतिबला	III	225	प्रत्यादेयः	III	67
”	III	225	प्रत्यादेया	III	157
प्रतिभानवत्त्वम्	I	46	प्रत्यावापः	III	130
प्रतिभूः	II	349	प्रत्यावृत्तः	II	256
प्रतिमञ्चः	I	124	प्रत्यासारवती	III	122
प्रतिमानम्	I	144	प्रदरः	III	138
प्रतियोगः	III	68	”	III	141
प्रतियोद्धारः	III	128	प्रदेष्टा	I	57
प्रतिरागी	I	213	”	II	116
प्रतिरोधकः	I	87	प्रदोषः	III	2
प्रतिरोधकाः	III	32	प्रधानसिद्धिः	III	80
प्रतिलेखः	I	175	प्रधानायत्तासिद्धिः	III	80
प्रतिलेपी	I	218	प्रधावितिका	I	122
प्रतिलोमः	III	100	प्रभञ्जनम्	III	135
प्रतिलोमा	III	175	प्रभावः	III	43
प्रतिवर्णकं	I	144	प्रमत्तः	III	178
प्रतिवर्णिका	I	218	प्रमादव्यसनार्दनम्	II	277
प्रतिवापः	III	222	प्रमारः	III	101
प्रतिविद्धा	III	125	प्रयासः	I	143
प्रतिवेशः	II	364	प्रयासवधः	III	16
प्रतिव्यूहस्थापनम्	III	137	प्रयोगः	I	153
प्रतिष्ठः	III	138	प्रवहणं	I	49
”	III	141	प्रवहणम्	I	108
प्रतिसंसर्गः	I	78	प्रवेष्टणिकः	I	129
प्रतिहतम्	III	35	प्रवासः	III	97
प्रतीकारः	III	107	प्रविष्टम्	I	139
प्रतीवापः	I	200	प्रवीरपुरुषोपघातः	III	193
प्रतौली	I	122	प्रवीरमुख्यः	III	118
प्रत्यन्तः	III	166	प्रव्रजितलिङ्गी	III	198
प्रत्यन्तस्कन्धः	III	166	प्रशास्ता	I	57
”	III	170	”	III	105
प्रत्यपसृतः	II	346	प्रशोध्यम्	I	139
”	III	206	प्रसङ्गः	III	2

Words..	Vol.	Page.	Words..	Vol.	Page.
प्रसन्नायोगः	I	294	प्रेक्षा	III	185
प्रसादकः	III	67	"	III	190
प्रसाधकः	II	355	प्रैयकम्	I	191
प्रसारः	I	23	प्लक्षः	III	216
"	III	52	प्लवः	III	109
"	III	107	प्लवकः	II	354
"	III	200	"	III	181
"	III	107	"	III	215
प्रसारवृद्धिः	III	123	प्लवकाः	III	148
"	III	230	प्लोतिः	I	193
प्रसेवः	I	228	फलकहारः	I	182
प्रस्तीतम्	III	125	फलवाटः	I	137
प्रहरणम्	III	142	फणिज्जः	III	215
"	III	115	फाणितं	I	233
प्रहरणकालः	II	356	फेनकः	III	224
प्रहवणम्	III	177	फेला	II	355
"	III	185	"	III	190
"	II	106	वकः	III	216
प्रहतम्	I	121	बन्धकीपोषकाः	III	148
प्राकारः	II	350	बलं	I	18
प्राकारलोष्ठः	III	132	बलकुटिका	III	201
प्राणः	II	350	बलव्यसनानि	III	35
प्रातिभाव्यबन्धः	I	141	"	III	110
प्राप्तनीवी	II	296	बलसमुद्धानं	III	57
प्राभूत्यम्	I	231	बलस्य विशुद्धिः	III	123
प्रामित्यकम्	II	296	बलस्य स्थापना	III	123
प्रार्थितार्थता	I	194	बला	III	238
प्रावरकः	II	155	बलाका	III	216
प्रावादिकः	I	175	बलाग्रं	III	127
प्रावृत्तिकलेखः	III	178	बलावापः	III	38
प्राश्यप्राशम्	I	252	बलोपदानकालः	III	51
प्रासः	III	239	वस्तः	III	215
प्रियङ्गुः	III	203	वस्तशोणितं	III	185
प्रियालः	III	223	बहुमुखं	I	250
"			बाणः	III	203

APPENDIX NO. II.

25

Words.	Vol.	Page	Words.	Vol.	Page.
बाणः	III	218	भाण्डफेला	II	355
बार्हस्पत्याः	I	26	भाण्डभारः	II	356
बालः	III	210	भाण्डी	III	215
बालसूर्यकः	I	183	भारद्वाजः	I	41
बाहिरिकः	I	131	भार्गी	III	219
बाहु	I	250	भार्याव्यञ्जनाः	II	355
बाहुदन्तीपुत्रः	I	43	भाल्लूकः	I	247
बाह्रत्सारः	III	107	भासः	III	217
”	III	123	भिक्षुकी	I	52
”	III	124	भिक्षिणी	I	193
बाह्यकोपः	III	12	भित्तिप्रणिहितं	III	173
बाह्यप्रकृतयः	I	19	भित्तकूटं	III	35
बाह्वेयः	I	192	भित्तगर्भं	III	35
बिन्दुः	II	16	भित्तमनुष्या	II	309
बिम्बं	III	187	भित्तमस्तका	I	222
बिम्बः	II	165	भित्तसंघातनं	III	136
विसम्	III	221	भित्तसन्धानं	III	124
विसी	I	191	भीतमनुष्यता	III	18
बोह्ननं	I	228	भीतवर्गः	I	68
ब्रह्मचारी	I	30	भीमघोषः	III	125
ब्रह्मदेयिकः	II	58	भूतपूर्वः	III	209
भक्तं	III	107	भूमिः	I	127
भग्नरक्षा	III	135	भूमिच्छिद्रविधानं	I	116
भग्नानुपातः	III	135	भूमिभोगं	II	295
भग्नोत्सृष्टकं	I	313	भूमिविचयः	III	123
भक्तप्रदानं	III	112	भूमिसन्धिः	II	301
भङ्गुरा	III	121	”	III	157
भण्डिका	I	228	भूम्येकान्तराः	II	364
भयोपधा	I	50	भृगवः	I	38
भर्मण्या	II	19	भृङ्गारः	I	58
भल्लातकः	III	214	भृतबलं	III	52
भव्यारम्भी	II	288	भृत्यभाविनः	II	364
भागः	I	137	भेदः	III	145
भागानुप्रविष्टकं	I	313	भेदोपग्रहः	II	266
भाजनी	I	258	भेदोपादानानि	III	144

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
भैक्षव्रतत्वं	I	30	मत्कुणः	I	330
भोगः	III	137	मत्स्यः	III	222
"	III	139	मत्स्यण्डिका	I	201
"	III	210	"	I	233
भोगद्वैगुण्यं	III	118	मदः	I	37
भोगव्यूहव्यूहनं	III	137	मदनः	III	214
भोगव्यूहाः	III	139	"	III	238
भोगसंहतव्यूहाः	III	119	"	III	198
भोग्वाः	II	265	मदनयोगः	II	137
भोजः	I	37	मदनरसः	II	132
भौमवादिकं	II	196	मदनरसयोगः	I	91
भ्रमः	II	46	मद्रकः	III	144
भ्रेषः	II	75	मधुकः	III	239
मकरः	III	108	मधूच्छिष्टः	III	203
"	III	139	मध्यभेदी	III	131
मञ्चपृष्ठं	I	120	मध्यमः	II	359
मन्त्रिष्ठा	III	239	मध्यमराष्ट्रकं	I	185
मणिः	III	226	मध्यमा	III	108
"	III	239	मध्यस्थायी	III	80
मणिमन्तकं	I	185	मनश्शिला	III	215
मणिसोपानकं	I	182	मन्त्रः	III	44
मण्डः	III	221	मन्त्रयुद्धं	II	325
मण्डलं	I	14	"	III	158
"	I	17	मन्त्राधिकारः	I	71
"	I	22	"	II	352
"	II	359	मन्त्रिपरिषत्	I	76
"	III	135	मन्त्रिपरिषदध्यक्षः	I	57
"	III	207	मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः	I	3
मण्डलः	III	137	मन्त्री	I	45
"	III	139	मन्दग्रासाः	III	32
मण्डलप्रोत्साहनं	III	164	मयूरपदी	III	216
मण्डलयोनिः	II	224	मरकः	III	25
मण्डलव्यूहव्यूहनं	III	137	मल्लकः	III	144
मण्डलव्यूहाः	III	139	मषी	III	203
मण्डलिकानि	III	236	"	III	224

APPENDIX NO. II.

27

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
मषी	III	238	मित्रबलं	III	52
मसूरकं	I	180	मित्रभाविनः	II	364
महाकच्छवर्धनं	II	130	मित्रविक्षिप्तं	III	35
महान्	III	67	मित्राणि	I	16
महानीलः	I	183	मिथ्यासंहतः	III	33
महाविशी	I	191	मुण्डः	I	53
महाभोगं	II	297	मुण्डकद्वारं	I	126
महाभोगः	II	293	मुण्डहर्म्यं	I	126
महामात्रः	I	49	मुण्डा	I	57
"	I	133	मुण्डाः	II	356
मागधः	III	117	मुण्डानीकं	III	117
माणवः	I	11	मुद्गरः	I	126
"	II	139	मुद्रा	I	8
माणवकः	I	181	"	I	341
माणवविद्या	II	139	मुद्गरक्षणं	III	105
मातृवाहकः	III	217	मुद्रिका	III	237
मात्स्यन्यायः	I	33	मुष्ककः	I	99
मानः	I	37	"	III	240
मानिवर्गः	I	68	मुष्टिः	III	200
मानुषामिः	I	99	मुष्टिका	II	137
"	III	202	मुष्टिवधः	III	16
मायकः	II	126	मुसुण्टिः	I	126
मायाः	III	142	मूकं	III	216
मायागतं	I	56	मूकमूषा	I	223
मार्गदेशिकं	III	54	मूढः	I	330
मार्गानुसारविनिमयः	III	124	मूताः	I	240
मार्गायुक्तः	I	334	मूलं	I	137
मालं	II	59	"	III	194
मालेयकं	I	188	"	III	218
मालेयकः	I	182	मूलरक्षणं	III	51
माहानसिक्	I	95	"	III	97
"	I	103	मूलवापः	I	137
माहाभामयं	III	210	मूलहरः	I	163
माहेन्द्रं	I	179	मूलाटवर्णः	I	183
मित्रगतः	III	195	मूषा	II	137

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
मृगमारणी	III	216	यातव्यः	II	285
मृगवनं	I	116	यातुधानः	III	214
मृगाश्मकः	I	185	यात्रा	I	18
मृत्युकूटः	III	183	यानं	II	237
मेदकयोगः	I	293	यानकं	I	250
मेथीप्रततिपरिक्षेपः	III	104	युक्तः	I	6
मैलेयकः	I	185	युक्तजनः	III	152
मोक्षणं	III	124	युगपिङ्गनकालः	I	317
"	III	125	युग्मोरस्यः	III	139
मोरटा	I	296	योगः	I	13
मोहनगृहं	I	98	"	I	23
मौखः	I	176	"	I	23
मौलबलं	III	51	"	I	27
मौलाः	III	51	"	I	36
मौहूर्तिकः	I	65	"	I	54
"	I	95	"	I	82
"	III	103	"	I	143
"	III	117	"	I	143
"	III	190	"	II	230
यज्ञं	I	250	"	III	172
यन्त्रं	III	118	"	III	182
"	III	142	योगक्षेमवधः	II	264
"	III	173	योगधूमः	III	171
यन्त्रविश्लेषणं	III	178	योगपुरुषाः	II	221
यमकं	I	180	योगवामनं	III	159
यमकः	I	325	"	III	172
यवः	III	215	"	III	185
यवकः	III	216	योगवृत्तं	II	183
श्वसः	III	170	योगस्त्रियः	III	150
यवागूपीतं	II	156	योगाग्निः	III	171
यष्टिः	I	182	योगापसर्पः	III	193
यष्ट्युपवाहः	I	334	योनिः	III	210
यातव्यः	I	15	रक्तकार्पासः	III	215
"	I	16	रक्षा	III	201
			रक्षावेक्षणं	III	210

APPENDIX NO. II.

29

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
रज्जुः	I	136	लकुटः	III	182
रत्नावली	I	182	लक्षणाध्यक्षः	I	136
रथकर्माणि	III	125	"	I	205
रथबलं	III	57	लक्षण्यः	III	189
रथभूमिः	III	121	लक्षलम्भाधिकारः	II	352
रथयुद्धानि	III	135	लगुडः	III	57
रथव्यूहः	III	131	लग्नकः	III	237
रथ्या	I	127	लघुसमुत्थं	II	294
रश्मिकलापः	I	181	लङ्घनः	I	325
रश्मिग्रहणं	III	123	लण्डं	III	216
रसः	III	173	लण्डः	I	117
"	III	198	लब्धप्रत्ययः	III	196
"	III	222	लब्धप्रशमनं	III	209
रसदाः	I	57	लम्बरा	I	194
रसविद्धं	III	176	लम्भः	III	209
रससिद्धं	III	169	लम्भपालनः	III	8
राजविहारः	III	28	लवणवर्गः	I	233
राजवृक्षः	III	217	लाक्षा	III	239
राजशब्दिनः	III	147	लाङ्गली	III	216
राजहारः	I	139	लाभः	III	67
राजिः	III	238	लिच्छिविकाः	III	144
राज्यं	I	17	लुब्धकः	III	171
राठा	II	125	लुब्धकव्यञ्जनः	III	196
रात्रिः	III	114	लुब्धकाः	III	18
रात्रियोधिनः	III	121	लुब्धवर्गः	I	68
रात्रिसत्रचराः	III	32	लेखदोषाः	I	177
रावणः	I	38	लेखसम्पत्	I	169
राशिमूलं	II	193	लेखार्थाः	I	172
राष्ट्रं	I	230	लोकायतं	I	27
रूपदर्शकः	I	134	लोघ्नः	III	239
"	I	164	लोघ्नं	III	199
"	I	206	लोभः	I	37
रूपाजीवाः	II	355	लोभविजयी	III	155
रूपिकं	I	137	लोहिताक्षः	I	185
रोचनी	II	47			

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
वंशारागः	I	183	वर्षवरः	III	179
वक्तृप्रयोक्तारः	I	35	वर्षवराभ्यागारिकाः	I	103
वज्रं	I	218	वर्ष्म	III	132
"	III	108	वलयः	III	135
"	III	140	"	III	139
"	III	225	वल्गनः	I	325
वज्रः	I	137	वल्ली	III	221
वज्जुलः	III	225	वल्लीफलानि	I	287
वटः	III	223	वल्लरं	II	194
वणिज्या	I	32	वश्यमित्रं	II	297
वत्सनाभः	III	218	वसा	III	220
वधावधः	I	333	वहः	I	260
वनं	III	114	वाक्छल्यं	III	19
वनगूढः	III	170	वाक्पारुष्यं	III	19
"	III	204	वाक्यविप्रेक्षणं	I	105
वनदुर्गः	III	111	वाक्सङ्गः	I	105
वनयोधिनः	III	121	वागुली	III	229
वनविचयः	III	123	वाग्जीवनः	II	354
वन्दाका	III	240	"	I	58
वप्रं	III	103	वाटः	I	137
वमनं	III	200	वातग्रहणं	III	123
वयःस्थिता	III	132	वातव्याधिः	I	43
वरकारं	I	173	वातापिः	I	38
वरणः	III	238	वादकः	II	354
"	III	238	"	I	58
वर्गः	I	171	वानप्रस्थः	I	30
"	III	116	वानलटी	II	48
वर्त्तनकालः	I	317	वामनं	I	23
वर्त्तनी	I	136	वामनः	I	58
वर्त्तमानायः	I	140	वायसः	III	181
वर्धकिः	III	103	वायसोपहारः	III	202
"	III	105	वारकः	I	262
"	III	117	वारणवल्ली	III	238
वर्धमानकः	I	325	वारिपथं	I	120
वर्मिणः	III	132	वारिपथभोगः	II	309

APPENDIX NO. II.

31

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
वारुणयोगः	II	358	विद्यापण्यत्वं	II	275
वारुणी	III	238	विद्यासमुद्देशः	I	2
वार्ता	I	26	विद्यासामर्थ्यं	I	36
वाशी	I	247	विद्रवः	III	101
वासविचयः	III	123	विधा	III	170
वासितकं	I	222	विधेयत्वं	III	132
वास्तुकं	I	9	विनयः	I	4
वास्तुच्छिद्रं	I	129	विपरिमर्शः	III	67
विकल्पः	II	344	विपुलारम्भः	II	320
"	III	100	विप्रस्थानं	III	190
विकृतिः	II	359	विभक्तमुख्या	III	127
विक्रः	I	330	विभीषणं	II	277
विक्रमव्यवसायः	II	352	विभीषिका	III	124
विक्रमाधिकारः	II	352	विमलकवर्णः	I	201
विक्रमान्तरः	III	201	"	I	185
विक्षिप्तसैन्यं	II	294	विमानितं	III	35
विक्षेपः	I	155	विलखावलेखनं	III	231
विगुणा	III	211	विलङ्घः	III	222
विगृह्ययानं	III	48	"	III	239
विगृह्यासनं	II	254	विलवणं	I	208
विग्रहः	II	237	विलोपः	II	259
विजयः	III	138	विलोपभूतं	III	54
"	III	141	विवधः	I	22
विजयछन्दः	I	181	विवादः	III	105
विज्ञानं	I	34	विवातं	I	8
वितंसः	III	88	"	I	116
विदलं	I	233	"	I	341
"	III	187	विशालविजयः	III	138
विदारी	III	215	"	III	141
विदुलः	III	182	विशालाक्षः	I	41
विदेशप्रवृत्तिज्ञानं	III	180	विशिखा	I	220
विद्धं	III	198	विशिष्टच्छन्दिकाः	III	145
विद्या	II	275	विश्वासघाती	I	250
"	III	145	"	III	203
विद्यात्वं	I	27			

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
विषमं	III	114	वेळकं	I	223
विषमग्रहणं	III	123	वेशः	II	135
विषमव्यूहः	III	129	वेशशौण्डिकाः	III	145
विषमव्यूहाः	III	119	वैजयन्तः	I	129
विषमसन्धिः	II	279	वैदेहः	I	37
विषमसम्बाधप्रवेशः	III	124	वैदेहकव्यञ्जनः	I	52
विषमूलिका	III	216	,,	I	53
विष्टिः	I	32	,,	III	187
,,	I	143	वैधरणं	I	208
,,	III	105	वैरं	III	145
,,	III	200	वैराज्यं	III	12
विष्टिकर्माणि	III	125	वैवर्णिकं	I	187
विसरः	I	307	वैवाह्यं	I	29
विहननं	II	118	,,	I	29
वीचिरलः	III	227	वैषम्यं	I	157
वीवधः	III	107	वैहारिकं	III	145
,,	III	123	व्यतिकीर्णः	III	139
,,	III	171	व्ययः	III	67
,,	III	200	,,	III	97
वृक्षः	III	216	व्ययप्रत्यायः	I	140
वृक्षाम्लं	I	233	,,	I	232
वृत्तं	III	117	व्यवहारः	I	153
वृत्तपुच्छा	I	192	व्यसनं	III	2
वृत्तिसाम्यम्	I	97	व्यसनाधिकारिकं	III	1
वृद्धसंयोगः	I	2	व्यसनाभियानं	III	48
वृद्धिः	I	143	व्याकरणं	I	29
,,	II	239	व्याघातकः	III	214
वृद्धचुदयः	III	67	व्याघ्रचर्मा	III	183
वृक्षिकबन्धः	II	156	व्याजी	I	137
वृणिसङ्घः	I	38	व्याधितं	III	35
वेणिका	II	130	व्यामिश्रः	III	131
,,	III	109	व्यायामः	I	14
वेणुः	III	57	,,	II	230
वेतसधर्मा	III	154	,,	III	125
वेदाः	I	29			

APPENDIX NO. II.

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
व्यायामयुद्धं	II	325	शतावरी	III	216
व्यायोगः	I	20	"	III	223
व्यालः	III	131	शतैकीयः	III	59
व्यावर्त्तनं	III	142	शत्रुबलं	III	53
व्यावहारिकः	I	57	शत्रुवेदनं	III	18
व्यावृत्तपृष्ठं	III	135	शमः	I	14
व्यावेधनं	III	124	"	I	264
व्यावेशनं	III	124	"	II	230
व्युष्टं	I	138	"	II	349
व्यूहः	III	128	"	III	127
व्यूहपथः	I	127	शमी	III	221
व्यूहविभागः	III	127	शम्या	II	141
व्यूहसम्पद्	III	116	शय्याप्रस्तारः	III	111
व्यूहाधिष्ठानं	III	117	शराधानम्	III	122
व्रजः	III	113	शरीराक्रमिणः	III	32
व्रजपर्यग्रं	I	314	शरीरावस्थापनम्	I	139
व्रजिकः	III	144	शर्करा	III	234
शकटः	III	108	शलः	I	264
"	III	139	शलाका	II	112
"	III	142	शल्यः	III	57
शकटगर्भः	III	57	शल्यकं	III	232
शकटपरिक्षेपः	III	104	शवशारिका	III	233
शकटवाटाः	II	357	शल्लं	III	118
शकटव्यूहः	III	114	शल्लभयविरूपः	III	207
शकुनः	III	223	शल्लभिरसप्रणिधयः	III	168
शक्तिहानिः	II	275	शल्लज्जीवः	I	29
शक्यारम्भी	II	288	शाकमुष्टिः	II	193
शकलः	II	226	शाकलं	I	188
शङ्काभिग्रहः	II	144	शाकवर्गः	I	234
शणः	III	203	शाकुला	I	191
शतं	III	214	शाखाहननं	III	182
"	III	214	शारदकर्म	I	334
शतपदी	III	214	शारिका	III	216
शतपर्वा	III	238	शालिः	III	216
शतपाक्यं	III	181	शासनं	I	6
			"	I	167

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
शासनं	III	193	शून्यमूलः	II	321
शासनमुद्राहस्तः	III	205	शल्लकूपः	III	173
शासनहरः	I	78	शङ्काटकं	I	123
शिशुमारः	III	181	शङ्खिशुक्तिजम्	I	210
शिक्षा	I	29	शङ्खी	III	216
शिमुः	III	215	शैलः	III	114
शिरीषः	III	221	शौचं	I	43
"	III	238	शौण्डिकः	III	169
शिरीषपुष्पकः	I	183	श्यामिका	I	191
शिलाप्रवालकः	I	185	श्यावं	I	180
शिलाशिक्यं	III	181	श्येनः	III	138
शिल्पं	I	164	"	III	141
"	III	132	श्रवणं	I	34
"	III	145	श्रीकटनकं	I	185
शिष्टाः	I	35	श्रीवेष्टकः	III	202
शीकवल्ली	I	247	"	III	203
शीतवृष्टिः	I	183	श्रेणी	I	129
शीतोदकीयं	I	188	श्रेणीबलं	III	52
शीर्षकं	I	180	श्रेणीमनुष्या	II	309
शुकपत्रवर्णः	I	183	श्लेष्मातकः	III	238
शुक्तः	III	222	श्वदंष्ट्रा	I	123
शुक्तवर्गः	I	233	"	III	122
शुक्तिचूर्णकः	I	185	श्वपाकी	III	231
शुकपुलकः	I	185	श्वभ्रं	III	121
शुचिः	II	145	श्वेततारं	I	217
शुद्धव्यूहः	III	131	श्वेता	I	99
शुद्धस्फटिकः	I	183	"	III	238
शुद्धोपवाह्यः	I	334	"	III	240
शुल्वं	I	223	षण्डं	I	137
शुल्वशास्त्रं	I	198	षाड्गुण्यम्	II	237
शुश्रूषा	I	34	संक्षेपः	I	155
शुष्कचर्मवृत्तशर्कराकोशकः	III	114	संज्ञानाशः	III	23
शुष्कतुल्यं	I	217	संज्ञालिपिः	I	59
शून्यपालः	III	161	संयानं	I	333
"	III	165	संयानपथं	II	317
शून्यमूलं	III	35	संयानीयपथः	I	127

APPENDIX NO. II.

35

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
संयूहं	I	222	सङ्घालं	I	222
संरोधनं	III	61	सञ्चाराः	I	57
संवरणमात्रं	I	26	सञ्जयः	III	138
संवर्तनं	I	333	„	III	141
संवासिनः	I	46	सञ्जातं	I	139
संवाहः	III	113	सत्तलिका	I	194
संवाहकः	II	355	सत्रं	II	267
संशयः	III	90	„	II	341
संशयत्रिवर्गः	III	98	„	II	357
संश्रयः	II	237	„	III	37
संसर्गविद्या	I	56	„	III	109
संस्था	I	55	„	III	113
„	I	61	सत्रस्थानं	III	38
संस्थानम्	I	139	सत्रहेतुः	III	191
„	I	145	सत्राजीविनः	III	213
संस्थानवान्	I	184	सत्राणि	III	114
संहितप्रयाणं	II	269	सत्रापाश्रयः	III	171
संहितप्रयाणिकं	II	269	सत्रिकः	III	117
संहितप्रयाणिकः	II	364	सत्रिच्छत्रः	III	189
सकटुकक्ष्या	I	222	सत्रिणः	I	48
सक्तुः	III	218	„	II	354
सकटः	III	114	„	III	145
„	III	172	सत्री	III	63
सङ्कर्षणदैवतीयः	III	199	„	III	148
सङ्क्षयानं	I	35	सत्त्वं	III	132
सङ्क्षयायकः	I	110	सदुन्दुभिः	III	182
सङ्गल्यागः	I	30	सन्दंशः	I	223
सङ्ग्रहणं	I	110	„	II	137
सङ्ग्रामः	III	115	सन्धिः	I	16
सङ्घः	I	22	„	II	237
„	III	117	„	II	349
सङ्घलाभः	III	144	सन्धिच्छेदः	II	356
सङ्घवृत्तं	III	144	सन्धिरात्रिः	III	188
सङ्घाटि	I	250	सन्नामिनी	I	222
सङ्घातः	III	142	सन्नाहगुणाः	III	51

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
सन्निधाता	I	5	सम्भूययात्रिकः	II	364
सन्निधातृनिचयः	I	50	सरकं	II	121
सभाराष्ट्रकं	I	185	सरलः	III	202
समन्तभद्रकं	I	193	सर्जरसः	III	224
समयः	I	9	सर्पग्राहः	III	170
”	I	13	सर्पनिर्मोकं	III	215
समयकर्मनिक्षेपः	III	147	सर्पसारी	III	139
समयाचारिकं	II	212	सर्वतोभद्रं	I	250
समव्यूहः	III	129	सर्वतोभद्रः	III	108
समव्यूहप्रकृतयः	III	129	”	III	139
समसन्धिः	II	279	”	III	141
समा	III	121	सर्वतोभोगि	II	297
समाजः	III	105	”	II	345
समाजकर्म	III	124	सर्वतोमुखः	III	139
समाधिः	II	349	सर्वतोवृत्तिः	III	137
समाधिमोक्षः	I	82	सर्वत्रगलेखः	I	175
”	II	354	सर्वदेशकालप्रहरणं	III	136
समाप्तं	III	35	सर्वभोगं	II	297
समाहर्ता	I	50	सर्वदेवतः	III	186
समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनं	I	136	सर्वसमुदयपिण्डः	I	139
समाह्वयः	II	112	सर्वार्थसिद्धिः	III	101
समुच्चयः	II	344	सस्यकः	I	185
”	III	100	”	I	201
समुत्थानं	III	209	सस्यवधः	III	16
समुदयः	I	6	सस्यवापः	III	31
समुद्धानकालः	III	51	सहचरः	III	223
समुद्देशः	I	2	सहप्रस्थायिनः	III	175
”	I	2	सहस्रैकीयः	III	59
समुद्रः	III	181	सहोदकः	II	314
समुद्रमण्डूकी	III	222	सांवननिकी	III	149
समेधाशास्तिः	I	54	साङ्ख्यं	I	27
सम्पन्नधाती	III	108	साङ्गामिकं	III	103
सम्पातनिश्चारः	I	60	साचिव्यं	III	184
सम्पुटिका	I	194	सातत्यं	II	296
सम्प्रियः	II	322	सातनं	I	187

APPENDIX NO. II.

37

Words	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
सातिना	I	192	सिन्दुवारितः	III	238
सातीनः	I	247	सीता	I	7
साधारणगर्दभः	III	182	"	I	230
साध्वसं	III	70	"	II	350
सान्त्वं	III	74	सीतात्ययः	II	193
सान्नाद्यः	III	131	सीमागृहं	I	124
सामन्तः	I	48	सीसं	III	203
सामयाचारिकं	I	13	सुखावस्थः	II	28
सामवायिकाः	I	15	सुगन्धिकूर्पः	I	185
"	II	259	सुप्रतिष्ठः	III	138
सामुत्थायिकः	II	364	"	III	141
सामूरं	I	192	सुभगा	III	28
सामूली	I	192	सुयात्रः	III	94
सामेधिकः	I	54	सुराकिण्वविचयः	I	297
"	III	186	सुराष्ट्रः	III	144
साम्परायिकः	I	119	सुरुक्ता	III	201
सारबलं	I	21	सुलभकः	I	185
"	III	132	सुवर्चला	III	226
सारसः	III	121	सुवर्चिका	I	223
सारिष्ठं	III	134	सुवर्णपाकं	I	91
सार्थः	III	113	सुवर्णमालुका	I	225
"	III	198	सुवर्णमृत्	I	225
सार्थगणवासी	III	198	सुवर्णसन्धिः	II	251
सालः	III	103	सुव्यञ्जनाचारता	III	132
"	III	221	सुषमारूपं	I	284
सालपरिक्षेपः	III	104	सुषिरं	I	215
सिंहनिका	I	231	सूकरिका	I	251
सिक्थकं	I	180	सूचकः	I	158
सिद्धं	I	139	सूची	III	108
सिद्धः	III	177	"	III	139
सिद्धयात्रं	III	197	सूचीमुखाः	III	59
सिद्धव्यञ्जनाः	I	11	सूतः	III	117
सिद्धारम्भाः	III	102	सूतिकाकूपः	II	46
सिद्धार्थकः	III	222	सूत्रं	I	182
सिद्धिः	III	64	"	I	228
"	III	93			

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
सूदः	I	58	स्तम्भपरिक्षेपः	III	104
"	II	355	स्तम्भयुक्तः	III	29
सूर्यकान्त	I	183	स्तम्भवर्गः	III	33
सुगालविन्ता	III	238	स्तम्भवाटापाश्रयः	III	171
सेतुः	I	136	स्तम्भसङ्क्रमः	III	109
सेतुबन्धः	III	109	स्थलपथभोगः	II	309
सेनापतिः	I	57	स्थलयोधिनः	II	305
"	III	118	"	III	121
"	III	127	स्थानं	I	143
"	III	141	"	II	240
सैन्धविका	I	216	"	II	254
"	I	217	"	III	107
सैमिकः	I	117	"	III	124
सोपानकं	I	182	"	III	142
सौगान्धिकः	I	183	स्थानिकः	I	110
सौसिकं	III	114	"	I	350
"	III	135	स्थानिकव्यञ्जनः	III	185
सौमिकाः	II	354	स्थानीयं	I	109
"	III	148	स्थाल्याः	II	308
सौमितिका	I	193	स्थावरः	II	349
सौरिकं	III	105	स्थितयन्त्रं	I	250
सौरिककलहः	III	204	स्थितयुद्धं	III	135
सौवर्णकुड्यकं	I	190	स्थितशत्रुः	III	85
सौवर्णिकः	I	7	स्थितामित्रं	II	321
"	I	220	स्थिरकर्मा	II	288
सौवीरः	I	38	स्थिरा	III	121
सौवीरकं	I	233	स्थूलकर्णः	III	138
स्कन्धप्रावर्तिमं	I	286	"	III	141
स्कन्धावारः	I	20	स्थैर्यं	III	132
"	III	113	स्नापकः	II	355
"	III	201	स्नुही	III	216
स्कन्धावारनिवेशः	III	103	स्नेहः	III	118
स्कन्धावारप्रयाणं	III	107	स्पर्शनं	II	106
स्कन्धावाराटवीभेदः	III	148	स्योनाकः	III	238
स्कन्धोपनेयः	II	251	स्रवन्मध्यः	I	183
स्तम्भः	III	121			

APPENDIX NO. II.

39

Words.	Vol.	Page.	Words.	Vol.	Page.
स्रोतोयन्त्रप्रावर्तिमं	I	286	हस्तिकर्णः	III	215
स्रौतसीयं	I	179	हंस्तिकर्माणि	III	125
स्रौवः	I	176	हस्तिनखः	I	125
स्वदेशाभिष्यन्दवसनं	I	109	हस्तिनी	I	330
स्वद्रव्यदानं	III	82	हस्तिभूमिः	III	122
स्वप्रत्ययः	III	30	हस्तिभूषणं	III	142
स्वभूमिप्राप्तः	III	119	हस्तियुद्धानि	III	135
स्वयंगुप्ता	III	236	हस्तिवनं	I	50
स्वयंप्राहः	III	118	हस्तिव्यूहः	III	131
स्वयंप्राहदानं	III	82	हस्तिशाला	I	128
स्वर्णनालिका	III	185	हस्तिस्कन्धः	II	350
स्वर्णभूमिजः	I	190	हाटकं	III	57
स्ववग्रहः	I	45	हारद्वारकम्	I	294
”	II	225	हिङ्गु	III	215
स्वविक्षिप्तं	III	35	हिरण्यप्रतिप्राहिणः	III	177
स्वाजीवः	II	227	हिरण्यभोगं	II	295
स्वाध्यायः	I	30	हीनकर्म	I	334
स्वार्थाभिप्रयातः	II	364	हीनच्छन्दिकाः	III	145
हताग्रवेगं	III	35	हीनसन्धिः	II	253
हरणिः	I	287	हीनानुसारणं	III	124
हरणोपायाः	I	154	हेम	III	215
हरितालं	III	215	हैमनं	III	47
हरिद्रा	III	239	हैमवतं	I	179
हर्षः	I	37	हैहयः	I	38
हलमुखानि	I	252	द्रस्वकालः	III	67
हस्तपताका	II	133	हादीयं	I	179
हस्तप्रावर्तिमं	I	286			

APPENDIX No. III.

आर्षप्रयोगाः ।

सम्पुटः I.

पदानि.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	पदानि.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.
आदेयात्	111	2	जरद्गुः (जरद्गवीत्यर्थे)	312	7
मार्गायुकः	116	6	दशतीरक्षा	317	8
दापयेत् (अस्य द्विकर्मकता)	131	5	पश्चाद्	330	2
आकाङ्क्षेत	148	6	मार्गायुकः	334	1
"	148	7	उभयतोरात्रं	355	6
ऋध्यतां (कर्तारि लोट् प्रथम- पुरुषैकवचनम्)	289	2			

सम्पुटः II.

अपव्ययते	6	4	पारश्चिकं	107	6
आकाङ्क्षेत	16	9	वर्षारात्रं	129	8
आकाङ्क्षेरन्	28	2	प्रस्वापयित्वा	139	9
आकाङ्क्षेत	28	6	रज्जुना	152	3
"	29	1	आकाङ्क्षेत	175	2
"	29	2	निस्तारयित्वा	175	9
"	29	3	अन्यतमस्मिन्	259	3
"	29	6	अमित्रं (प्रथमान्तम्)	298	3
अनुवसितं	97	7			

सम्पुटः III.

प्रतिपस्स्यामि	152	2	सर्पनिर्मोकं	215	7
अपक्रान्तव्यं	164	7	खादिराभिः	232	16
अरात्रा	215	3			

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१७	३	नदा	नदो
२२	१५	यस्त्वे	यस्त्वे
३५	२२	ह	हे
३६	५	ध्यते	ध्येत
४७	२९	षा	षा
५३	३	ध	द
५५	१८	त्मा	त्मी
५६	३१	शायै	शौर्यै
६२	२२	नपा	नाप
७४	२४	ना—	नाह—
७५	१२	रुज	रुपज
९३	३२	यात्	स्यात्
९४	१६	धे	ये
१०४	१२	श	श
१२७	१८	रेधो	रोधे
१३०	३	ज्ञ	ज्ञे
१३७	२२	भ्य	भ्यां
१३९	२२	द्र	द
१४	२९	पु	पू
१६८	२८	मद	मांद
१८१	१३	दव	देव
१९५	३०	सा	त्सा
२१०	१३	म	मु

READY FOR SALE.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svâti Sri Râma Varma Mahârâjah.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः (Kavya) Syânandûrapuravarnanaprabandha by H. H. Svâti Sri Râma Varma Mahârâjah, with the commentary Sundarî of Râjarâja Varma Koil Tampurân.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् (Vyâkarana) by Deva with Purushakâra of Krishnalîlâsukamuni.	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्त्वौ by Krishnalîlâsukamuni.	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः (Kâvya) by Vâmana Bhatta Bâna (Second Edition).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः (Kâvya) by Nilakantha Dikshita.	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः (Alankâra) by Mahima Bhatta with commentary	2	12	0
No. 6—दुर्वटवृत्तिः (Vyâkarana) by Saranadeva.	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedânta) by Sadâsivendra Sarasvatî	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nâataka) by Ravi Varma Bhûpa.	1	0	0
No. 9—विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedânta) by Virûpâkshanâtha with the commentary of Vidyâchakravartin.	0	8	0
No. 10—मातङ्गलीला (Gajalakshana) by Nilakantha.	0	8	0
No. 11—तपतीसंवरणम् (Nâataka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivârâma	2	4	0
No. 12—परमार्थसारम् (Vedânta) by Bhagavad Âdishesha with the commentary of Râghavânanda.	0	8	0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् (Nâataka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivârâma.	2	0	0

	RS.	AS.	P.
No. 14—नीतिसारः (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Sankarārya.	3	8	0
No. 15—स्वप्नवासवदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa. (Second Edition).	1	8	0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 17—पञ्चरात्रम् Do. Do.	1	0	0
No. 18—नारायणीयम् (Stuti) by Nārāyana Bhatta with the commentary of Desamangula Vārya.	4	0	0
No. 19—मानमेयोदयः (Mīmāṃsā) by Nārāyana Bhatta and Nārāyana Pandita.	1	4	0
No. 20—अविमारकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 21—बालचरितम् Do. Do.	1	0	0
No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारोद्भङ्गानि (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part I. 1st & 2nd Kāndas).	1	12	0
No. 24—ज्ञानक्रीपरिणयः (Kāvya) by Chakra kavi.	1	0	0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका (Nyāya) by Gangā- dharasūri.	0	12	0
No. 26—अभिषेकनाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	0	12	0
No. 27—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārā- yana Pandita (Part I. 1st & 2nd Sargas).	1	12	0
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः (Dharmasūtra) by Vikhanas.	0	8	0
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part II. 3rd Kānda).	2	4	0
No. 30—वास्तुविद्या (Silpa).	0	12	0
No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part III. 4th, 5th & 6th Kāndas).	1	0	0

	RS.	AS.	P.
No. 32—कुमारसम्भवः (Kâvya) by Kâlidâsa with the two commentaries, Prakâsikâ of Arunagirinâtha and Vivarana of Nârâyana Pandita (Part II, 3rd, 4th & 5th Sargas)	2	8	0
No. 33—वाररुचसंग्रहः (Vyâkarana) with the commentary Dipaprabhâ of Nârâyana.	0	8	0
No. 34—मणिदर्पणः (शब्दपरिच्छेदः) (Nyâya) by Râjachûdâmanimakhin.	1	4	0
No. 35—मणिसारः (अनुमानखण्डः) (Nyâya) by Gopinâtha.	1	8	0
No. 36—कुमारसम्भवः (Kâvya) by Kâlidâsa with the two commentaries, Prakâsikâ of Arunagirinâtha and Vivarana of Nârâyana Pandita (Part III, 6th, 7th & 8th Sargas).	3	0	0
No. 37—आशौचाष्टकम् (Smriti) by Vararuchi with commentary.	0	4	0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikâsarvasva of Vandyaghatîya Sarvânanda (Part I, 1st Kânda).	2	0	0
No. 39—चारुदत्तम् (Nâtaka) by Bhâsa.	0	12	0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् (Alankâra) by Râjânaka Sri Ruyyaka with the Alankârasarvaswa of Sri Mankhuka and its commentary by Samudrabandha.	2	8	0
No. 41—अध्यात्मपदलम् (Kaipa) by Âpastamba with Vivarana of Srî Sankara Bhagavat Pâda.	0	4	0
No. 42—प्रतिमानाटकम् (Nâtaka) by Bhâsa.	1	8	0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakosodghâtana of Kshîraswamin and Tikâsarvaswa of Vandyaghatîya Sarvânanda (Part I, 2nd Kânda 1—6 Vargas).	2	8	0

	RS.	AS.	P.
No. 44—तन्त्रशुद्धम् (Tantra) by Bhattâraka Srî Vedottama.	0	4	0
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् (Prapanchahridaya).	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः (Vyākaraṇa) by Nīlakantha Dikshita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedānta) by Srî Krishnānanda Sarasvatî. (Part I.)	1	12	0
No. 48—Do. Do. (Part II.)	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका (Jyotisha) by Parameswara.	0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः (Alankāra) by Singa Bhûpāla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakosodghātana of Kshīraswāmin and Tikāsarvaswa of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part III. 2nd Kānda 7—10 Vargas)	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvaswa of Vandyaghatīya Sarvānanda (Part IV. 3rd Kānda)	1	8	0
No. 53—शाब्दनिर्णयः (Vedānta) by Prakāśātmanya-tindra	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः (Vyākaraṇa)	0	4	0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् (Nāṭaka) by Srî Mahendravigramavarman.	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका (Silpa).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् (Kāvya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedānta) by Srî Krishnānanda Sarasvatî (Part III.)	2	0	0
No. 59—नागानन्दम् (Nāṭaka) by Srîharshadeva with the commentary Nāgānanda-vimarsinî of Sivarāma.	3	4	0
No. 60—लघुस्तुतिः (Stuti) by Srî Laghubhattâraka with the commentary of Srî Rāghavānanda	0	8	0

No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedānta) by Śrī Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part IV.)	1	8	0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः (Sarvamatasangraha).	0	8	0
No. 63—किरातार्जुनीयम् (Kāvya) by Bhāravi with the commentary Sabdārthadīpikā of Chitrabhanu (1, 2 and 3 Sargas).	2	8	0
No. 64—मेघसन्देशः (Kāvya) by Kālidasa with the commentary Pradīpa of Dakṣiṇāvartanatha.	1	0	0
No. 65—मयमतम् (Silpa) by Mayamuni.	3	8	0
No. 66—महार्थमञ्जरी (Darsana) with the commentary Parimala of Maheswarānanda	2	8	0
No. 67—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nārāyaṇa with the commentary Vimarsini of Sankara (Part I. 1-6 Patalas)	3	4	0
No. 68—तत्त्वप्रकाशः (Agama) by Śrī Bhojadeva with the commentary Tātparyadīpikā of Śrī Kumara.	2	0	0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isānasivagurudevamisra (Part I. Sāmānyapāda).	1	8	0
No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः (Part I).	2	8	0
No. 71—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nārāyaṇa with the commentary Vimarsini of Sankara (Part II. 7-12 Patalas).	3	8	0
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isānasivagurudevamisra (Part II. Mantrapada)	4	0	0
No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः (Vedānta) by Śrī Madhusudanasarasvatī	0	4	0

RS. AS.

- No. 74—श्रीयज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharmasâstra) with the commentary Bâlakrîdâ of Visvarûpâchârya. (Part I—Âchâra and Vyavahâra Adhyâyas) 4 0
- No. 75—शिल्परत्नम् (Silpa) by Srikumâra (Part I). 3 4
- No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः (Part II). 3 4
- No. 77—ईशानशिवगुरुदेवप्रवृत्तिः by Isanasivagurudeva-misra (Part III. Kriyapada 1—30 Patalas). 3 4
- No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् with the commentary Anavila of Haradattacharya. 5 0
- No. 79—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part I—1 & 2 Adhikaranas). 3-12
- No. 80—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part II—3 to 7 Adhikaranas). 4 0
- No. 81—श्रीयज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharmasâstra) with the commentary Bâlakrîdâ of Visvarûpâchârya (Part II. Prâyaschittâdhyâya) 3 12
- No. 82—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part III—8 to 15 Adhikaranas). 3-4

Apply to:—

The Curator,

for the publication of Sanskrit Manuscripts,

Trivandrum

